

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI
SEMPOZYUMU BİLDİRİLERİ

*INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON MUŞ IN THE CONTEXT OF HISTORY AND
CULTURE*

10-12 Mayıs / May / 2018 / MUŞ

Yayına Hazırlayan
Arzu GÜVENÇ SAYGIN
Murat SAYGIN

Ankara-2019

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları **Atatürk Araştırma Merkezi**'ne aittir.

Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu (2018:Muş)

Tarih ve kültür bağlamında Muş uluslararası sempozyumu bildirileri; Muş, 10-12 Mayıs 2018 = International symposium on Muş in the context of history and culture; Muş, 10-12 May 2018/ yay.haz.: Arzu Güvenç Saygın, Murat Saygın. __ Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2019

XXVI,1068s.hrt.:tbl.:res.;24 cm. __ (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi yayını)

ISBN:978-975-17-4203-2

1. MUŞ (TÜRKİYE) __ TARİHİ __ KONGRELER,VB.

I.Saygın, Arzu Güvenç, yay.haz. II.Saygın, Murat, yay.haz. III. E.a. IV.E.a.: Muş Uluslararası Sempozyumu V.E.a.: International Symposium on Muş in the Context of History and Culture VI.Seri

956.634

İNCELEYENLER : Dr. Öğr. Üyesi Fadime TOSİK DİNÇ
Dr. Öğr. Üyesi Atik ASLAN

KİTAP SATIŞ:

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

Mağaza : Bayındır 1 Sok. Nu: 24/6 Kızılay / ANKARA

Tel : 009 (0312) 285 55 12

Belgegeçer : 009 (0312) 285 65 73

e-posta : bilgi@atam.gov.tr

web : <http://www.atam.gov.tr>

e-mağaza : e-magaza.atam.gov.tr

ISBN : 978-975-17-4203-2

İLESAM : 19.06.Y.0150-598

MİZANPAJ : Erdal Basım Yayın Dağıtım
0532 675 95 15

İÇİNDEKİLER

SEMPOZYUM KURULLARI	XI
AÇILIŞ KONUŞMALARI	
Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN	XVII
Prof. Dr. Fethi Ahmet POLAT	XXI
Feyat ASYA	XXIII
Aziz YILDIRIM	XXV

BİLDİRİLER

Prof. Dr. Fethi Ahmet POLAT Bir Bilim Yuvası Olarak Muş Alparslan Üniversitesi / <i>Muş Alparslan University as a Centre of Science</i>	3
Prof. Dr. Yüksel KAŞTAN Cumhuriyet Döneminde Muş'ta Eğitimin Tarihi Gelişimi / <i>The Historical Development of Education in the Republic Period in Muş</i>	25
Dr. Öğr. Üyesi Berat ÇİÇEK Arş. Gör. Vedat ALMALI Öğr. Gör. Ahmet ÇİÇEK Muş Alparslan Üniversitesi'nin Halk Nezdindeki İmajı / <i>The Public Image of Muş Alparslan University</i>	43
Prof. Dr. Hasan KAVRUK Dr. Öğr. Üyesi Nurcihan GÜNEŞ Metaforların İzinde Muşlu Bir Şairin Kavramlar Dünyasına Giriş: Tahsin Saraç'ın Şiirlerinde Bazı Metaforlar Üzerine / <i>Introduction to the Conceptual Realm of Poet from Muş Tracking Metaphors: On the Use of Metaphors in the Poetry of Tahsin Saraç</i>	53
Dr. Öğr. Üyesi Rabia Şenay ŞİŞMAN Şiir Sanatında Sıfat, Sıfat Takımları ve Özgün Sözcükler Tasarrufu, Muşlu Şair Tahsin Saraç Örneği / <i>Adjectives, Adjectival Phrases and Authentic Word Choices in Poetry, Example of Poet Tahsin Saraç from Muş Province</i>	67
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf AYDOĞDU Modern Türk Şiirinde Muş'a Ait Dikkatler / <i>Muş Image in Modern Turkish Poetry</i>	83
Öğr. Gör. İbrahim Burçin ASNA Âşık Ali Tekir'in (Temiroğlu) Şiirlerinde Muş Şehri / <i>Muş City in the Poems of Âşık Ali Tekir (Temiroğlu)</i>	97
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Nurullah ÖZDAL İmparatorlukların Gölgesinde ve Kendi Halinde: Ortaçağ'da Muş'un Toplumsal Hareketliliği ve Ekonomik Yapısı / <i>Under the Shadow of the Empires and on Its Own: Social Mobility and Economic Structure of the Muş in Medieval</i>	113
Dr. Öğr. Üyesi Nazile MAMEDOVA 1071 Yılı Malazgirt Savaşında Rusların İştiraki / <i>The Participation of the Russians in 1071 Year's Malazgirt Battle</i>	125

Dr. Hüseyin KAYHAN Sökmenli Hâkimiyetinde Muş'un Tarihi Gelişimi / <i>Historical Development of Muş Under the Domination of Sökmenid</i>	133
Dr. Murat ALANOĞLU Nahiyeden Sancağa: 16. Yüzyılda Muş'un İdari Yapısı / <i>From Nahiye to the Sanjak: Muş's Administrative Structure in the 16th Century</i>	165
Doç. Dr. Yegane ÇAĞLAYAN Doktora Öğrencisi Erhan ÇAĞLAYAN Şeref Han Bitlisi'nin "Şerefname" Adlı Eserinde Muş'un Tarihi / <i>History of Muş in Şeref Han Bitlisi's Work Titled "Şerefname"</i>	161
Dr. Öğr. Üyesi Tarık Ziya ARVAS 19. Yüzyılda Muş Köylerinde Sosyal ve Ekonomik Yapı / <i>Social and Economic Structure in Muş Villages in the Nineteenth Century</i>	173
Dr. Öğr. Üyesi Hidayet KARA Sultan II. Abdülhamid Dönemi Salnamelerinde Muş / <i>Muş in Annuals of Sultan Abdulhamid II Period</i>	191
Dr. Ela ÖZKAN 19. Yüzyılda Muş'un İdari Yapısındaki Değişikliklerin Tespiti / <i>Determination of Changes in the Administrative Structure of Muş in 19th Century</i>	209
Doç. Dr. Savaş SERTEL Dr. Öğr. Üyesi Şahin YEDEK Atatürk Dönemi Muş Valileri ve Milletvekilleri / <i>Muş Deputies and Governors in the Period of Atatürk</i>	219
Dr. Öğr. Üyesi Hacer GÖL Osmanlı Mebusan Meclisi'nde aynı Bölgeden İki Millet'in Temsili: Muş Milletvekilleri Kegam Der Garabetyan ve Hacı İlyas Sami Bey / <i>Representation of Two Different Nations in the Ottoman Parliament: Muş Parliamentarians Kegam Der Karabetyan and Hacı İlyas Sami Bey</i>	235
Dr. Öğr. Üyesi Necati ÇAVDAR Sicill-i Ahval Defterlerine Göre Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Muşlu Memurlar (1879-1909) / <i>Official Officers in the End of Ottoman Government According to the Regional Books (1879-1909)</i>	251
Öğr. Gör. Zikrullah AYKAÇ II. Meşrutiyet Döneminde Muş'ta Siyasi Hayat (1908-1918) / <i>Political Life in Muş During II. Constitutional Era (1908-1918)</i>	283
Prof. Dr. Osman AKANDERE Ermenilerce Muş Sancağı'nda Yapılan Zulüm ve Katliamların Şekil ve Yöntemleri / <i>The form and Methods of the Persecutions and Slaughters Conducted by Armenians in the Muş District</i>	299

Doç. Dr. Cavid QASIMOV

Sovyet Askeri Tarihçilerinin Araştırmalarında Kafkas Cephesi, Rus Birlikler ve Ermeni Çeteleri Tarafından Muş'un İstilasası / *Soviet Military Historians' Research on the Caucasus Front, Russian Unions, and Muş's Invasion by the Armenian Gangs* 317

Dr.(E)Alb. Suat AKGÜL

Atatürk'ün Diyarbakır ve Muş Bölgesindeki Muharebelerinin Askerî Açından Değerlendirmesi / *Atatürk 's Wars in Diyarbakır and Muş Region and Military Appraisal* 325

MEB Öğretmen Mehmet Nuri ÇELİK

Ermeni Olaylarında Yitik Bir Kahraman Halil Ağa / *A Lost Hero Halil Aga in the Armenian Case* 341

Doç. Dr. Cengiz ATLI

1950-1970 Yıllarında Muş'ta Devlet Yatırımları / *State Investments in Muş Between the Years 1950-1970* 361

Doç. Dr. İsmet TÜRKMEN

Kalkınmada Öncelikli Yörelere Çerçevesinde Muş'a Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1963-1981) / *Public Expenditures and Investments in Muş in the Framework of Regions with Development Priority (1963-1981)* 377

Dr. Öğr. Üyesi İhsan Seddar KAYNAR

Muş'a Demiryolunun Gelişi / *The Construction of Muş Railway* 395

Öğr. Gör. Safa ACAR

Muş Ekonomisinin Genel Durumunun Sektörel Banka Kredileri Yönüyle İncelenmesi: 2010-2017 Arası Bankacılık Verilerinin Karşılaştırmalı Bir Analizi / *Investigation of the General Situation of the Muş Economy by Sectoral Bank Credit: A Comparative Analysis of Banking Between 2010 and 2017* 411

Doç. Dr. Mustafa ALİCAN

İngiliz Seyyah Lynch'in Seyahat Notlarına Göre Muş ve Çevresi / *Muş and its Environs According to the English Traveler Lynch's Travel Notes* 425

Dr. Öğr. Üyesi Cem KARAKILIÇ

Hurûf-ı Heca Defterlerine Göre Muş Sancağında Cürüm ve Mücrim (1906-1913) / *According to Hurûf-ı Heca Books, Crime and Criminal in Mus Province (1906-1913)* 439

Arif KAYA

Vilayet Sâlnameleri'ne Göre: "Muş'un Sosyal, Kültürel ve Dini Yapısı" / *"Social, Cultural and Religious Structure of Muş" According to Municipality Yearbooks* 455

Dr. Öğr. Üyesi Celal ÖNEY

Norveç'ten Muş'a: Bir Protestan Misyoner Bodil Biørn / *From Norway to Muş: A Protestant Missionary: Bodil Biørn* 467

Dr. Muttalip ŞİMŞEK

Alman Yardım Birliği'nin Muş'ta Yürüttüğü Faaliyetler / *The Activities of German Relief Organization in Muş* 487

Arş. Gör. Erdem AKIN Sosyal Kontrol Mekanizmasını Sağlaması Açısından Muş ve Siirt Menkıbelerinin Karşılaştırmalı İncelenmesi / <i>A Comparative Study of Muş and Siirt Hagiographies in the Provision of Social Control Mechanism</i>	501
Prof. Dr. Hanife Nalan GENÇ Muş Manilerinde Kadın ve Aile İzleği / <i>Theme of Family and Woman in Muş Folk Poems</i>	513
Doç. Dr. Rezan KARAKAŞ Benzer Motifli Muş ve Siirt Menkıbeleri Üzerine Bir İnceleme / <i>An Analyses on Muş and Siirt Hagiographies Which Have Similar Motifs</i>	527
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin BARS Muş Manilerinde Sevgili Tasviri / <i>Beloved Description in Muş Mani's</i>	549
Araştırmacı-Yazar Gülistan ÇOBAN EMİNOĞLU Öğr. Gör. Nevzat EMİNOĞLU Dengbejlkte Nasihat Olgusu (Muş Yöresi Örneği) / <i>The Fact of Advice on Dengbêjî (Muş Region Sample)</i>	561
Prof. Dr. Feyzan GÖHER VURAL Muş Türkülerinde Motifsel Nitelik Taşıyan Çiçek, Hayvan, Renk Adları ile Kıyafet ve Aksesuarlar / <i>Motifical Flowers, Animals, Colors Names and Dresses, Accessories in Muş Folk Music Songs</i>	569
Doç. Dr. Timur VURAL Muş'tan Niksar'a "Kalenin Bedenleri" Türküsü / <i>"Kalenin Bedenleri" from Muş to Niksar</i>	581
Doç. Dr. Seyit Battal UĞURLU Muş Türkülerinde Toplumsal Hayat / <i>Social Life in Muş Folk Songs</i>	589
Dr. Öğr. Üyesi Canser KARDAŞ Okt. Ferhat ÇİFTÇİ 'Lawiko Mele İsa' Adlı Türkünün Halkbilimi Kuramlarından Performans Teori'ye Göre Değerlendirilmesi / <i>Evaluation of a Muş Folk Song "Lawiko Mele Issa" Via Performance Theory Which is One of Turkish-Old Haloglistm Theories</i>	613
Prof. Dr. Recep DİKİCİ Muşlu Âlimler ve Devlet Adamları / <i>Scholars and Statesmen of Muş</i>	623
Doç. Dr. Sebahattin ŞİMŞİR Mehmet Şerif Fırat'ın 'Doğu İlleri ve Varto Tarihi' Adlı Eserinin Tarihi Ehemmiyeti ve Tanıklık Ettiği Olaylar / <i>A Village Teacher Mehmet Şerif Fırat's "Eastern Provinces and History of Varto"s Historical Importance and Evaluation of Events He Has Witnessed in a National and Local Aspect</i>	633
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin DİNÇ Mehmet Şerif Fırat'ın Vartosu / <i>Mehmet Şerif Fırat's Varto</i>	659

Doktora Öğrencisi Eralp Yaşar AZAP

Sadakatle İhanet Arasında Bir İdarecinin Serencamı: Son Osmanlı-İran Savaşında Muş Mutasarrıfı Selim Paşa / *Adventure of a Governor Between Loyalty and Betrayal: Mus Governor Selim Pasha in the Last Ottoman-Persian War* 663

Dr. Öğr. Üyesi Nesim SÖNMEZ

Kültür ve Edebiyat Bağlamında Kotalili Molla Abdullah / *Kotalian Mullah Abdullah in the Context of Culture and Literature* 677

Dr. Öğr. Üyesi Mahmut DÜNDAR

Kotalili Molla Abdullah'ın İlmi Kişiliği / *Kotalili Molla Abdullah's Scholarly Personality* 689

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet GEMİ

Malazgirtli Ünlü Âlim İsmail El-Kâlî / *Abū Ali Al-Qālī Who is a Famous Scholar from Malazgirt* 699

Dr. Öğr. Üyesi Murat KEKLİK

Müştak Baba Divanı'nda Hikemi İzler / *Wisely Tracks in Müştak Baba Divan*..... 707

Dr. Öğr. Üyesi Atik ASLAN

Arş. Gör. Ashhan YENİÇERİ ALTINTAŞ

Muş İli Örneğinde Kadının Toplumsal Konumu / *Social Position of Women in Mus Province* 721

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Müjde SAKAR

Yoksulluk Olgusu ve Ekonomik Politikalar Işığında Kadın: Muş Örneği / *Woman in the Consideration of the Fact of Poverty and Economic Policies: Muş Case* 737

Öğr. Gör. Dr. Nursal KUMAŞ

Tuik Verilerine Göre 1927-1950 Döneminde Muş İlinin Çeşitli Parametrelere Dayalı Demografik Yapısı / *The Demographic Structure of Muş in the 1927-1950 Period Based on Various Parameters According to the TSI Data*..... 753

Prof. Dr. Tamilla ALİYEVA

Muş Türküleri ve Azerbaycan El Havalarına Poetik Bir Yaklaşım / *A Poetic Approach to the Folk Songs of Muş Turks and Azerbaijani El Havası Songs* 771

Prof. Dr. Gülcan SEÇKİN

Çözülen Maddi Kültürün Bir Unsuru: Isınma, Pişirme ve Başında Toplanma Yeri “Tandır”ın Muş ve Civarında Sürdürülme ve Yeniden Üretilme Pratikleri / *A Part of Old Traditional Material Culture: Using and Repruding “Tandoor” as a Warming, Cooking and Meeting Place in City of Muş and Nearby Provinces*..... 785

Dr. Öğr. Üyesi Erhan AKIN

Doç. Dr. Rezan KARAKAŞ

Muş Türkülerinde Söz Varlığı ve Buna Halkbilimsel Yaklaşım / *The Existence of Words Muş Songs and the Folkloric Approach to This* 797

Dr. Öğr. Üyesi Gonca Hülya YAYAN Türk Kültüründeki Mitolojik Sembollerde Yer Alan Hayvan Kültürünün Muş El Sanatlarına Yansımaları / <i>Reflections of Animal Cult that Appear on Mythologic Symbols in Turkish Culture on Mus Handicrafts</i>	807
Dr. Öğr. Üyesi Fadime TOSİK DİNÇ 1953-1960 Döneminde Demokrat Parti Siyaset ve İcraatının Muş Yerel Basınındaki Yansımaları: Muş Altınova Gazetesi Örneği / <i>The Reflections of Democrat Party's Policies and Actions on the Local Press of Muş Province Between 1953 and 1960: the Sample of Muş Altınova Newspaper</i>	817
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZALPER Cumhuriyetin Anadolu'da Modernleşme Atılımları: Bulanık Halkevi ve Malazgirt Halkodası Örneği / <i>Modernization From Republican Anatolia: The Example of Bulanık People's House and Malazgirt People's Room</i>	833
Dr. Öğr. Üyesi Turan GÜLER Milli Kimlik İnşasında Edebiyatın İşlevi ve Malazgirt Edebiyatı / <i>The Function of Literature in the Context of National Identity Building and Malazgirt Literature</i>	853
Öğr. Gör. Ümit IŞIK Öğr. Gör. Nevzat ERDOĞAN Muş'ta Yerel Gazetecilik ve İlk Örnekleri / <i>Local Journalism and First Samples in Muş</i>	867
Dr. Öğr. Üyesi Serpil ERSÖZ Öğrenci Zeliha TANIŞ Ayrancılar'da (Torbalı/İzmir) Yaşayan Üçtepelili (Bulanık/Muş) Terekemelerin Ağız Durumu / <i>Dialect Situation of Qarapapaqs (Terekemeler) from Üçtepe Living in Ayrancılar</i>	881
Doç. Dr. Aynur İBRAHİMOVA Günümüzde Muş ve Azerbaycan'daki Meydan Gösterileri, Çocuk Oyunları / <i>Square Show and Children's Games in Muş and Azerbaijan at Present</i>	891
Dr. Nadiya SENÇİLO Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz IRMAK Ukrayna ve Muş Masallarının Formel Unsurlar ve motifleri Bakımından Karşılaştırılması / <i>Comparative Analysis of Peculiarities and Motifs of Folk Tales of Ukranian and Muş</i>	899
Arş. Gör. Sevda ÇETİN Fasih Arapça'nın Muş İline Bağlı Hasköy İlçesinde Konuşulan Mahalli Arapça ile Olan Benzerlik ve Farklılıkları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz / <i>A Comparative Analysis on the Similarities and Differences of the Fluent Arabic and the Local Arabic Spoken in Haskoy, Muş</i>	909
Araştırmacı-Yazar Mehmet Sait SELVİ Arş. Gör. Mehmet ÖZTÜRK Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Sena EKİCİ Seyyid Aynü'l-Melek Hazretleri, Camisi, Vakfiyesi ve Muş Tarihindeki Önemi / <i>Seyyid Aynu'l-Melek and His Mosque, Foundation and Importance in Mus History</i>	921

- Araştırmacı-Yazar Mehmet Sait SELVİ**
Arş. Gör. Mehmet ÖZTÜRK
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Sena EKİCİ
 Seyyid Aynü'l-Melek Hazretleri Tekkesi, Medresesi ve Muş Tarihindeki Yeri / *Seyyid Aynu'l-Melek and His Tekke, Madrasah and Place in Mus History* 945
- Dr. Öğr. Üyesi Ayhan TEK**
 Şeyh-Mürüt İletişiminin Yazma Geleneğine Katkısı: Mela Zahirê Tendûrekî'nin *Dîwan'ı* / *Contribution of Sheikh-Disciple Communication to the Writing Tradition: Mela Zahir Tendureki's Diwan* 961
- Dr. Öğr. Üyesi Bayram KANARYA**
 Malazgirtli Âlim Ebû Ali El-Kâlî'nin *El-Bâri'* Adlı Eserinin Ğarîbu'l-Hadîs İlmi Açısından Değerlendirilmesi / *Evaluation of a Scholar from Malazgirt Abû Ali El-Kâlî's Book Named El-Bâri' in terms of Ğarîb Al-Hadith* 975
- Dr. Öğr. Üyesi Canser KARDAŞ**
 Muş Folklorunda Geleneksel Halk Veterinerliği Uygulamalarından Örnekler / *Examples of Traditional Public Veterinary Practices in Muş Folklore* 983
- Doç. Dr. Sadakat AHMADOVA**
 Muş'ta Senayeleşme Sahesindeki Potensial / *Potential in Industrialisation Area in Muş*..... 991
- Doç. Dr. Seymur AĞAZADE**
 Kaldor Kanunları Kapsamında TRB2 Bölgesinde İstihdam ve Verimlilik İlişkinine Yönelik Bir Değerlendirme / *An Assessment on the Employment Productivity Relationship in the TRB2 Region in the Context of Kaldor's Laws* 997
- Dr. Öğr. Üyesi Ercan ÇAĞLAYAN**
 CHP Bürokratlarının Gözüyle Muş (1942-1945) / *Muş from the Perspective of RPP Bureaucrats (1942-1945)* 1009
- Doç. Dr. Hatip YILDIZ**
 Osmanlı Modernleşme Döneminde Muş Sancağı'nda Açılan Müslüman Eğitim Kurumları / *Muslim Education Institutions Opened in The Muş Sanjak During The Period of Ottoman Reform* 1025
- Öğr. Gör. Ferhat ÇİFTÇİ**
Öğr. Gör. Muhammed Fatih SAYIR
 Muş Yöresine Ait "Kızıl Ziyaret Efsanesi"nde İletilen Eğitsel Unsurlar / *Investigation of The Educational Elements Transmitted By The Kızıl Ziyaret Legend Belonging To Muş Region*..... 1041
- Araştırmacı Tarihçi Necmi BULAKÇİBAŞI**
 Osmanlı Dönemi Muş Sancağı'nda Eğitim (1871-1915) / *Education in Sanjak of Muş in the Ottoman Period (1871-1915)* 1051

SEMPOZYUM KURULLARI

SEMPOZYUM KURULLARI

Düzenleme Kurulu

Prof. Dr. Fethi Ahmet POLAT
Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN
Dr. Nihat BÜYÜKBAŞ
Prof. Dr. İbrahim ERDOĞAN
Prof. Dr. Necati Fahri TAŞ
Prof. Dr. Abdülatif TÜZER
Prof. Dr. Ömer Osman UMAR

Prof. Dr. Selma YEL
Dr. Öğr. Üyesi Atik ASLAN
Dr. Öğr. Üyesi Demet DENİZ
Dr. Öğr. Üyesi Fadime TOSİK DİNÇ
Öğr. Gör. Harun DEMİR
Hüseyin TOSUN

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Fethi Ahmet POLAT
Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN
Prof. Dr. Yagub MAHMUDOV
Nihat BÜYÜKBAŞ
Prof. Dr. Yıldız AKPOLAT
Prof. Dr. Hayati AKYOL
Prof. Dr. Sevinç ALİYEVA
Prof. Dr. Tamella ALİYEVA
Prof. Dr. Sait AŞGIN
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR
Prof. Dr. İsmail AYTAÇ
Prof. Dr. Alper BABA
Prof. Dr. Murat BASKICI
Prof. Dr. Tüzin BAYCAN
Prof. Dr. Mustafa BUDAK
Prof. Dr. İhsan BULUT
Prof. Dr. Ahmet BURAN
Prof. Dr. Ercan BURSAL
Prof. Dr. Mehmet CANATAR
Prof. Dr. Bayram COŞKUN
Prof. Dr. Enver ÇAKAR
Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK
Prof. Dr. İbrahim ERDOĞAN
Prof. Dr. Mustafa ERGÜN
Prof. Dr. Gayan GABUİDULİNA
Prof. Dr. Bülent GÜLÇUBUK
Prof. Dr. Özbay GÜNAY
Prof. Dr. Firdevs GÜNEŞ
Prof. Dr. Jeff JORDAN
Prof. Dr. Songül KARAHASANOĞLU
Prof. Dr. Nilay ÇABUK KAYA
Prof. Dr. Muharrem KESİK
Prof. Dr. Abdullah KIRAN
Prof. Dr. Fatemeh MODARRESİ
Prof. Dr. Celil NAGİYEV
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN

Prof. Dr. Vahit ÖZMEN
Prof. Dr. Hamit PEHLİVANLI
Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR
Prof. Dr. Gülcan SEÇKİN
Prof. Dr. Şerife Bige SÜKAN
Prof. Dr. Hamdi ŞAHİN
Prof. Dr. Necati Fahri TAŞ
Prof. Dr. Abdülatif TÜZER
Prof. Dr. Ömer Osman UMAR
Prof. Dr. Selçuk URAL
Prof. Dr. Mehmet YAVUZ
Prof. Dr. Selma YEL
Prof. Dr. Salih YILMAZ
Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK
Prof. Dr. Temir ZHOROBKOV
Doç. Dr. Reşat AÇIKGÖZ
Doç. Dr. Gülpınar AKBULUT
Doç. Dr. Murat AKTAŞ
Doç. Dr. Ömer Faruk ALTUNÇ
Doç. Dr. Recep ASLAN
Doç. Dr. Zehra ASLAN
Doç. Dr. Yaşar BAŞ
Doç. Dr. Yusuf BATAR
Doç. Dr. Yegane ÇAĞLAYAN
Doç. Dr. Mithat ESER
Doç. Dr. Nejla GÜNAY
Doç. Dr. Esra KÜRÜM
Doç. Dr. Bakhtiar SAJJADİ
Dr. Öğr. Üyesi Ömer ARSLAN
Dr. Öğr. Üyesi Atik ASLAN
Dr. Öğr. Üyesi Ercan ÇAĞLAYAN
Dr. Öğr. Üyesi Esra ÇIPLAK
Dr. Öğr. Üyesi Berat ÇIÇEK
Dr. Öğr. Üyesi Esra DEMİR
Dr. Öğr. Üyesi Demet DENİZ
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Emin DİNÇ

Dr. Öğr. Üyesi Fadime TOSİK DİNÇ
Dr. Öğr. Üyesi İskender DÖLEK
Dr. Öğr. Üyesi Turan GÜLER
Dr. Öğr. Üyesi Süheyla YENİDÜNYA
GÜRGEN
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz HAYKIR
Dr. Öğr. Üyesi Hidayet KARA
Dr. Öğr. Üyesi Canser KARDAŞ
Dr. Öğr. Üyesi Orhan KESKİNTAŞ
Dr. Öğr. Üyesi Adem LEVENT

Dr. Öğr. Üyesi Kasım MÜMİNOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Nebahat ARSLAN ORAN
Dr. Öğr. Üyesi Celal ÖNEY
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Müjde SAKAR
Dr. Öğr. Üyesi İrşad Sami YUCA
Dr. Najmaddin JABBARİ
Dr. Hasan SAYILAN
Dr. Enis YETER
Öğr. Gör. Harun DEMİR

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Mehmet Ali BEYHAN*

Sayın Valim, sayın Rektörüm, değerli Belediye Başkanımız, Muş ilinin saygıdeğer protokolü, değerli meslektaşlarım, muhterem hanımefendiler beyefendiler, sevgili öğrenciler, sizleri muhabbetle selamlıyorum.

Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu'na hoş geldiniz.

Sempozyumun başlığı, Muş için hayli geniş bir çerçeve çiziyor. Bir şehir için tarih ve kültür söz konusu ise o şehir her yönüyle ele alınacak demektir. Dolayısıyla şehir tarihi, bir bilgi disiplini olarak tarih bilgi alanı içinde en ince ayrıntılara, hiçbir teferruatı atlamadan inceleyen bir disiplindir. Bu bakımdan bugün başlayan, açılışını yaptığımız bu sempozyumda Muş'un; tarihi, kültürü, sosyal hayatı, tarımsal potansiyeli, yeraltı ve yerüstü zenginliği, problemleri... tespitler ve çözüm önerileri, birer tebliğ konusu olarak tartışmaya açılacaktır.

Muş'un kadim bir tarihi vardır. Kıdemi Anadolu'yla eşitir. Pek çok kavmin ve medeniyetin hüküm sürdüğü topraklar manzumesindedir. Kadim tarihe baktığımızda bu bölgede Med ve Persler, Urartular, Bizans ve Roma, Büyük İskender ve halefleri bu coğrafyanın bir zamanlar hâkimi idiler. Bu bakımdan zengin bir tarihi ve engin bir kültürü vardır. Muş ve çevresi tarihte yaşamış olan bu kadim kavimlerin her birisinden bir parçayı taşımış ve günümüze ulaştırmıştır.

Bölgenin ve çevrenin İslam ile tanışması Hz. Ömer'in 10 yıllık hilafeti dönemine rastlar. O zaman Müslümanlar bu bölgeye geldiler ve bu bölge İslam ile tanışmış oldu. Daha sonra tarihimizin övünç sayfalarından biri olan Malazgirt Meydan Muharebesi bu bölgede cereyan etti. Ve burada, bu bölgede, Anadolu'da uzun süren Doğu Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyeti yavaş yavaş sona ermeye başladı ve bölge Anadolu'yla beraber bir Müslüman-Türk yurdu hüviyetini kazandı.

Osmanlı hâkimiyetine geçişi 16. yüzyılın başlarındadır. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi sonrasında, 1514'te bölgede Osmanlı hâkimiyeti başlayacak ve Muş, bir idari birim olarak Bitlis Sancağı sınırları içinde, o günün idari taksimatında Van Eyaleti'ne bağlanacaktır. Zaman içinde, Bitlis Vilayet olduktan sonra da Bitlis Vilayetine bağlı bir sancak merkezi olarak varlığını sürdürecektir.

19. yüzyılın son çeyreğinde Muş, Vilayât-ı Sitte sınırları içinde yer alır. Vilayât-i Sitte kavramı, uluslararası arenada "93 Harbi" olarak bilinen Osmanlı-Rus Savaşı'nı sona erdiren ve Osmanlı Devleti'nin mağlubiyeti ile sonuçlanan Yeşilköy Antlaşması ve daha sonra da bu antlaşmanın bazı maddelerini tashih eden Berlin Kongresi'nde ortaya çıkacaktır. Vilayât-ı Sitte,

---

* Prof. Dr., Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı.

AÇILIŞ KONUŞMALARI

6 Vilayet, günümüzün siyasi coğrafyasına baktığımızda Doğu Anadolu'nun ve Güney Doğu Anadolu'nun tamamını ihata eden geniş bir alandır: Sivas Vilayeti, Tokat ve Amasya'yı içine alır, hatta Orta Karadeniz Bölgesi'nde Giresun'u da içine alan geniş topraklara sahiptir. Erzurum Vilayeti, keza Erzincan'ı ve Bayburt'u içine alan geniş bir coğrafyadır. Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamuratü'l-Aziz, bu 6 vilayet, Doğu Anadolu'yu ve Güneydoğu Anadolu'yu içine alır. Vilayât-ı Sitte'de; hem şehir merkezlerinde ve hem de kırsalda, köylerde Ermeni nüfusu mevcuttu. Osmanlı Devleti'nden, o zamanın iddiasına göre burada Ermeni nüfusu yoğun olduğu için bazı ıslahatların yapılması istenmişti.. Daha sonraki araştırmalarda, Batılıların da yaptığı araştırmalarda, hiçbir zaman Ermeni nüfusunun Müslüman nüfusundan fazla olmadığı tespit edilmiştir.

1878'e kadar bizim tarihimizde bir Ermeni meselesi söz konusu değildir. İşte bu Vilayât-ı Sitte kavramıyla beraber bir Ermeni meselesi de yavaş yavaş boy göstermeye başladı. Ve 1890 yılından itibaren de, bilhassa Van'da, Bitlis'te ve Muş'un da içinde bulunduğu coğrafyada Ermeni tedhiş örgütleri terör estirmeye başladılar, isyan bayrağını çektiler. Bu tarihte, bir mukayese yapmak ve günümüzü anlamak adına belirtmek isterim ki; aynı zamanda o dönem sömürgeci devletlerin de zulümlerinin tırmanışa geçtiği bir dönemdir. Yani Sason olayları, Bitlis ve Muş olayları çıktığı sırada, Sultan II. Abdülhamid'in hükümdar olarak güvenliği sağlamak adına, 1895'te aldığı tedbirler, Batı dünyasında zulüm diye Osmanlı Devleti aleyhine kullanılırken aynı tarihlerde Belçika Kralı II. Leopold'un ordusu, Afrika topraklarında katliam yapıyordu.

Çok ilginçtir; Belçika bunu güvenlik adına, asayiş sağlamak adına yaptığını yayıyordu. Belçikalı askerler, kestikleri 1357 insan elini komutanlarına takdim ediyorlardı. Ve bunu da asayiş gerekçesi diye gösteriyorlardı. Bu vahşet, Batı basınında bu şekilde yer alıyordu. Sultan II. Abdülhamid'in buradaki isyanı bastırmak, devlete isyan eden bu tedhiş örgütlerini tedip etmek için yaptığı faaliyetler ve operasyonlar da II. Abdülhamid'in hanesine, Batı basınında farklı bir şekilde, farklı bir imajın oluşması için yer alıyordu. Britanya Hükümet Başkanı Gladstone II. Abdülhamid için "büyük katil", Fransız siyasetçi Clemenceau "Yıldız canavarı" diyordu. Ne yazık ki, Batılıların, yakın tarihimizde II. Abdülhamid için kullandıkları bu sıfatlar, uzun yıllar bizim ders kitaplarımızda da yer alacaktır.

Muş önemli bir bölgedir, kadim tarihi ile önemli bir bölgedir. Tarihi olaylara tanıklık yapması açısından önemli bir geçmişe sahiptir. Ve en önemlisi de geniş meraları ve geniş ovalarıyla bilinen bir bölgedir. Doğu Anadolu'nun Iğdır'dan sonra en büyük ovası Muş ovasıdır. Ankara'dan Muş'a gelirken karayolunu tercih ettim. Coğrafyayı yakinen tanımak, görmek adına bunu yaptım. Bu yolculuk, hem Muş karayolunda, hem Elazığ-Bingöl arasında bu geniş ovaları

AÇILIŞ KONUŞMALARI

yakinen görme imkânı sağladı. Meralarda yayılan, otlatılan hayvan sürüleri, hayvancılığın gelişimi açısından ülkemiz için sevindiricidir, ümit vericidir.

Çünkü bir milletin, bir ülkenin teknolojik gelişimi, merhalesi hangi noktada olursa olsun, ekonomik gücü hangi kertede bulunursa bulunsun, eğer kendi nüfusunu besleyemiyorsa, sahip olduğu teknolojik gücün çok fazla bir kıymeti söz konusu değildir. Türkiye'nin ciddi tarım problemleri vardır. Tarımsal potansiyeli zengin arazilere sahip bir ülkeyiz. Dünya, tarım için gerekli ve kullanılabilir su kaynakları bakımından fakir olmasına rağmen, ülkemiz önemli ölçüde su kaynaklarına sahip bir bölgede bulunuyor. Bu problemlerin ele alınması işte bu tür sempozyumlarla mümkün olacaktır. Sempozyum bir şehri, "Tarih ve Kültür" bağlamında konu ediniyorsa şehrin tarihi, kültürel birikimi, dokusu, bugünü tartışılacak, tespitler yapılacak, problemler, çözüm önerileri ele alınacak ve geleceğe de perspektifler sunulacaktır.

Bu sempozyumda Muş için bilim insanlarımız, araştırmacılarımız, dünyanın değişik bölgelerinden gelen üniversite mensupları bu konuları ele alacaklar, bir bilgi birikimi meydana gelecek ve bu bilgi birikimi sayesinde de problemlerin çözümüne bir katkı sunulmuş olacaktır.

Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığının 2018 yılı, bahar döneminde gerçekleştirdiği 4. ilmî etkinliğidir. Birini yurt dışında icra ettik. Geçen hafta Kazakistan'da Almatı şehrinde, Türk dünyasındaki problemleri ele almıştık. Kazakistan'ın, El-Farabi Üniversitesi iş birliği ile gerçekleştirmiştik. İlk sempozyumu, Yozgat'ta; Bozok Üniversitesi ile *19. Yüzyıldan Günümüze İktidara Müdahaleler ve Darbeler Sempozyumu* adıyla gerçekleştirdik. Önemli bir konu idi. Darbeler, iktidara müdahaleler, Osmanlı ve Cumhuriyet tarihinde önemli bir yekûn teşkil eder. 15 Temmuz hain saldırısı dâhil olmak üzere, bilim insanları düşüncelerini, bilgilerini, birikimlerini, tartışmaya açtılar, bu müdahalelerin sebep ve sonuçlarını ele aldılar,

Türkiye'de gerçekleştirdiğimiz diğer önemli bir etkinlik, Harran Üniversitesi iş birliği ile GAP bölgesinde, *Türkiye'de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları Uluslararası Sempozyumu* idi. İşte bugün burada da Muş Alparslan Üniversitesi ile ortaklaşa *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu*'nu icra edeceğiz. İki gün boyunca bilim insanlarımız Muş ve çevresi ile ilgili ürettikleri bilgilerini bizlerle paylaşacaklardır. Umuyorum ki, Muş'un bugünü, bugün içinde bulunduğu problemleri ve genel olarak elbette tarımsal potansiyeli ile ilgili tebliğler, Cumhuriyet devrinin bir vilayeti olan Muş'un tarihine, kültürüne önemli bir katkı sunacaktır. Muş ve çevresinin tarihi ile ilgili önemli bilgiler kayda geçecektir.

Bu sempozyumun başarılı geçmesini diliyorum. Sempozyumun hazırlanmasında emeği geçenlere, başta Muş Alparslan Üniversitesi'nin çok değerli Rektörü Prof. Dr. Fethi Ahmet Polat

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Bey'in şahsında Muş Üniversitesinin yöneticilerine ve akademisyenlere teşekkürlerimi sunuyorum.

Fethi Ahmet POLAT*

Sayın Valim, Sayın Garnizon Komutanım, Kıymetli Belediye Başkanım, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanım ve Başkan Yardımcım, bölgemizde yine önemli araştırmalarda bulunan Sayın Valimiz, İstanbul'da 11 yıl Milli Eğitim Müdürlüğü yapıp rekor kıran, Öğretmen Yetiştirme Genel Müdürlüğünde de görev yapan değerli eğitimci Sayın Ömer Balıbey, çok kıymetli hocalarımız, sevgili öğrenciler, basınımızın güzide mensupları, hepiniz hoş geldiniz, şeref verdiniz.

Benim biraz sonra bir oturumda bir konuşmam olacak o yüzden çok uzatmak istemiyorum. Ancak burada şunun altını çizmek istiyorum, başkanımız da az önce ifade ettiler Türkiye'de 4 önemli sempozyum biri yurt dışında sempozyum yapılmış bunların tamamı uluslararası nitelikte, bu da onlardan bir tanesi. Hatırlarsanız çok kısa bir süre önce bir başka sempozyumu da Türk Tarih Kurumu ile müşterek yine bu salonda yapmıştık. Biz artık biraz sempozyum yorgunu olduk. Yarın da bir kongrenin yine bir açılışı olacak. Dolayısıyla Muş Alparslan Üniversitesi bana göre akademik düzeyini, akademik çıtasını çok yükseltti. Hatırlarsanız salona girdiğimizde çok güzel bir sunum vardı. O sunumu burada hep birlikte ilk defa izledik.

Daha önce *Muş İçin Çal* projesi kapsamında Muş türküleri ile ilgili çok güzel bir klip hazırlamıştık. Üniversitemiz ve Muş Vakfı iş birliği ile bunu yapmıştık. Bu ikincisi *Kasidelerle Muş*. Bunu da yine üç hayırseverimizin katkısıyla ve Muş Alparslan Üniversitesi'nin tabi organizasyonu ve yoğun emeğiyle, bu anlamda Fırat Beyefendi'ye ben tekrar teşekkür ediyorum. Çok güzel bir sunum hazırlamışlar. Biz de ilk defa dinledik, okuyanlar da ilk defa burada dinledi onu söyleyeyim. Bundan sonra inşallah onu yayımlayacağız. Kültürel anlamda da çıtamızı çok yükselttik. Öğrencilerimiz, sağolsunlar, yoğun ilgi gösterdiler ben hepsine teşekkür ediyorum.

Ben aslında bugün, öğrencilerimizin bu kadar yoğun ilgi göstereceğini de beklemiyordum. Çünkü finaller dönemine, mezuniyet dönemine girdik, çocuklar elbette ki doğal olarak bunlara hazırlanıyorlar. Ama bugün onlar da buradalar, onlara da ben çok teşekkür ediyorum. İşin mutfağında yer alan akademisyenlere, Dr. Öğr. Üyesi Atik ASLAN kardeşimize, Dr. Öğr. Üyesi Fadime DİNÇ Hanımefendi'ye Atatürk Araştırma Merkezi'nden Dr. Nihat Büyükbaş hocama, hepsine de huzurlarınızda ayrı ayrı teşekkür ediyorum. Dediğim gibi zamanı tasarruflu kullanmak açısından ben sözü çok uzatmak istemiyorum, Tekrar hoş geldiniz, şeref verdiğiniz.

---

* Prof. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi Rektörü.

Feyat ASYA*

Sayın Valim, Sayın Garnizon Komutanım, Saygıdeğer Rektörüm, kıymetli Atatürk Araştırma Merkezi Başkanımız, yine hemşehrimiz ve tecrübeli bir valimiz, Muş Vakfı'nın kıymetli başkanı, Sayın Ömer Balıbey, uzaktan yakından gelen kıymetli bilim adamları, sevgili öğrenciler, basınımızın değerli mensupları.

Sultan Alparslan'ın şanı ve şerefiyle yücelen, Müştak Babaların ilim ve irfanıyla kemale eren, Muş Alparslan Üniversitesi'nin bilimsel ve güzel etkinlikleriyle güzelleşen, Muş Belediyesi'nin altı yapı ve üst yapısıyla eksik kalan aksaklıkları giderilmek üzere, bugününü dününden, yarınını bugününden daha güzel olmasını beklediğimiz kadim şehrimize hoş geldiniz safalar getirdiniz.

Kıymetli hâzirûn. Bugün bu anlamlı sempozyumun ev sahipliğini yapan Muş ilimizin kadim tarihini ve köklü kültürünü yakından tanımak ve bu vesile ile bu toprakların asırlık bereketine manevi değerine yeniden dönüp bakmak inanıyorum ki hepimiz için heyecan verici bir fırsattır. Bu fırsatı hem şanlı mazimizle bağları kuvvetlendirmek, hem de umut dolu istikbalimiz açısından ortak bir şuuru ve rüyayı paylaşmak için son derece anlamlı ve önemli buluyorum. Muşumuzun tarihi her ne kadar medeniyet tarihi kadar eski olsa da ona kendi kimliğini ve kişiliğini kazandıran temel unsur İslam'ın mukaddes varlığıdır.

Merhum, Sultan Alparslan ve cennet mekân askerlerinin ruhaniyetiyle yoğrulmuş bu şanlı şehre sahip çıkmak inanıyorum ki fert fert her birimiz için üstlenmekten kaçınamayacağımız büyük bir sorumluluktur. Bendeniz de naçizane Muş Belediye Başkanı olarak kendi omuzlarımdaki sorumluluğun bilincinde olmanın ve bu kadim şehre hizmet etmenin büyük bir onur olduğunu ifade etmek istiyorum. Muş Alparslan Üniversitesi ve Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı'nın birlikte düzenlemiş olduğu *Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyumu*'nda bulunmanın ve bu anlamlı organizasyonun bir parçası, bir paydaşı olmanın haklı gururunu ve sevincini yaşıyorum.

Bir şehrin kültürel hafızasına sahip çıkmak maddi, manevi mirasını layıkıyla yaşatmak inanıyorum ki o şehrin yarınlarını madden ve manen imar etmek için en gerekli başarıdır. Temennim ve beklentim o dur ki, bu şehir sempozyumu ile birlikte Muş ilimiz bizler için taze anlamlar edinecektir. Kadim tarihi, eşsiz coğrafyası, köklü kültürü ve şanlı medeniyetiyle her birimiz için daha tanıdık bir kent hâline gelecektir.

Değerli katılımcılar, bizler bu ilin sevdalıları olarak Muşumuzun sadece havasına, suyuna, ovasına, kalesine, camisine, kilisesine, köprüsüne ve geçmişine değil aynı zamanda

---

* Muş Belediye Başkanı.

AÇILIŞ KONUŞMALARI

insanına da aşığız ve meftunuz. Zira bir şehrin medeniyet seviyesi insanların da karşılıklı sevgi ve saygı hisleriyle orantılıdır. Büyük divan şairimiz Şeyh Galib'in göz bebeği olarak gördüğü insana saygımız ve hürmetimiz en başta inancımızın gereğidir. Bugün inanıyoruz ki atalarımızın ve dedelerimizin tohumlarını ektiği sevgi ve saygı nüvelerini daha fazla yetiştirme ve büyütme zamanıdır. Bu sempozyumun özelde ilimize, genelde bölgemize ve ülkemize hayırlar getirmesini dilerim. Uzaktan yakından gelen misafirlerimize bir kez daha hoş geldiniz diyor, bu sempozyumun Muş'a fayda sağlayacağı umudu ile hepinize saygı ve hürmetlerimi arz ediyorum.

Aziz YILDIRIM*

Sayın Garnizon Komutanım, çok kıymetli Muş Alparslan Üniversitesi Rektörümüz, Değerli Hocam, bizim mesleğimizin duayenlerinden hem meslek hayatı içinde kültürel pek çok çalışma yapmış olan, özellikle Kastamonu valiliği esnasında daha sonra Kültür ve Turizm Bakanlığı'nda üst düzey görevlerde bulunan ve en son da yurt dışında cennet vatanımızı Türkiye Cumhuriyeti devletimizi temsil eden kıymetli büyüğüm, sayım valim, bir zamanlar birlikte çalışmaktan onur duyduğum, kendisini her zaman bir hocam olarak gördüğüm ve kabul ettiğim, çok kıymetli hocamız, uzun yıllar İstanbul'da Milli Eğitim Müdürlüğü yaptıktan sonra Milli Eğitim Bakanlığı'nda, kendisi bir eğitim neferi olarak yetinmeyip kendi tecrübelerini aktarabileceği bir genel müdürlükte, Öğretmen Eğitimi Genel Müdürlüğü'nde genel müdürlük yapan çok kıymetli Ömer Hocam, Muşumuzu İstanbul'da, Muşluları orada toplamak suretiyle aynı zamanda Muş'u unutmadan, Muş'a hizmet etme sevdası içinde olan kıymetli doktorumuz, hocamız kıymetli Orhan Sami Bey, çok kıymetli hocalarımız çok sevgili öğrenciler, hepiniz sempozyumumuza hoş geldiniz.

Böyle bir sempozyum düzenlemek hakikaten Muş'un tarihine ve kültürüne, tarihinin ve kültürünün bilinmesine oldukça hizmet edecektir. Hepimiz bulunduğumuz zaman ve mekân içinde "geçmişimizde buralarda kimler yaşadı ve nasıl yaşadı"yı sorgular dururuz. Bunu da bize çok kıymetli hocalarımız, çok kıymetli tebliğ sunacak olan değerli bilim adamları inşallah anlatacaklar. Ben işin o kısmına çok girmeyeceğim çünkü değerli hocalarımızın anlattıklarını dinlemek, onlara daha fazla zaman bırakmak bizim başlıca görevimiz diye düşünüyorum.

Kıymetli hocalarımız, uzaktan ve yakından gelen çok kıymetli bilim adamlarımız. Sizleri, Anadolu'yu bizlere yurt yapan Sultan Alparslan Han'ın diyarında Muş ilimizde ağırlamaktan büyük bir onur duyduğumuzu ifade etmek isterim. Muş Sultan Alparslan'ın Anadolu'nun kapısı Malazgirt'i ve bu kadim toprakları bizlere vatan yarattığı yerdir. Şu anda üzerinde bulunduğumuz bu topraklarda 1071 yılı 26 Ağustosunda yaşanan muhteşem zafer adeta Anadolu'daki tarihimizin başlangıç noktası olmuş bizleri Anadolu'yla, Anadolu'yu da İslam'la buluşturmuştur. Bu nedenle Muş tarihimizde önemli ve stratejik bir konumda bulunmaktadır.

Kıymetli misafirlerimiz, Malazgirt Zaferi aziz milletimizin Anadolu'ya güvenle yerleşmesine imkân veren, bu sayede asırladır doğu ile batı arasında köprü vazifesi görmüş olan bu toprakların vatan kılınarak Türkiye oluşu, tarihin seyrini değiştiren mühim vakalardan

---

* Muş Valisi.

AÇILIŞ KONUŞMALARI

biri olmuştur. 947 yıl önce gerçekleşen ve tarihimizde çok önemli bir yer tutan bu zafer, merhum tarihçimiz Osman Turan'ın zikrettiği üzere, milletimizin hem şehit olduğu hem de bu sayede yaşama hakkını kazandığı bir var olma mücadelesidir. Bugün bizler de aziz şehitlerimizin kahramanca mücadele ederek bizlere miras bıraktığı topraklarda Sultan Alparslan'ın ve onun kahraman askerlerinin fedakârlıklarını vefa duygularımızla yâd ediyoruz.

Bugün Anadolu kültürünün temelleri de 1071 yılında atılmıştır. 1071 yılında sultan Alparslan hanın Bizans imparator Diyojen'i yenmesiyle ne oldu. Bu sadece bir savaş değildi. Bu aynı zamanda bu topraklarda o günden bu güne kadar gerçekleşen büyük bir tarih ve kültür dönüşümünün de başlangıç noktasıydı. 1071, Sultan Alparslan hanı o güne kadar yenilmez kabul edilen ve gününün en büyük hem medeniyeti hem de devleti olarak imparatorluğu olarak bu topraklarda hüküm süren Bizans'ın artık doğudaki sınırlarını batıya doğru çekmesine sebebiyet veren bir tarihti, bir olaydı.

Eğer biz tarihimizle övünürken Selçuklular bizim atalarımızdı, Osmanlılar bizim atalarımızdı diyorsak ve bugün Türkiye Cumhuriyeti içinde bu al bayrak altında ve bu topraklarda özgürce güven içinde yaşıyorsak bunun başlangıç tarihi 1071'dir. Bugünün kültürünün temellerinde, bugün ortaklaşa paylaştığımız bütün kültürün, tarihin temeli de 1071'den bu tarafa doğru gelmekte, bu topraklarda. İnşallah bununla ilgili birçok tebliğ verilecek, tebliğ sunulacak bunları inşallah daha sonra üniversitemiz kitap haline getirip sizlerin istifadesine sunacaklar. Ve hayırlara vesile olmasını temenni ediyorum. Bu sempozyum, belki Muş'ta ilk defa yapılıyor, ama son olmaması temennisiyle hepinize saygılar sunuyorum, hoş geldiniz şeref verdiniz.

BİLDİRİLER

BİR BİLİM YUVASI OLARAK MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ*

Fethi Ahmet POLAT**

GİRİŞ

Yeni üniversitelerin kurulmadığı, üniversitelerin yeni yeni kurulduğu tarihi günlere şahit olduğumuz 2000’li yılların ortalarında kurulan Muş Alparslan Üniversitesi, yüklendiği tarihî misyonun farkında olarak öncelikle ilinin, daha sonra bölgenin ve ülkemizin beklentilerine cevap verme hedefinden vazgeçmeyen bir bilim yuvasıdır. Üniversite, ilin ve bölgenin temel sorunlarıyla meşgul olan, hedefine bölgenin önde gelen bir eğitim kurumu olmayı koyan, bilimsel alt yapısına dayalı çözümleri ve önerileri ile ülkenin geleceğinde söz sahibi olmak isteyen bir ilmî kuruluş olmayı öncelemektedir. Yükseköğretimde kaliteyi önemseyen çalışmaların son yıllarda sözlü ifadelerden somut adımlara dönüştürülmesi ve bu çerçevede üniversitelerin hem aktüel sorunları gündeme alan hem de gelecek perspektifli çalışmalara imza atılması, idealizmi olan, ancak realist olmayı da bir kenara bırakmayan yapılanmaların başarılı olma şansını yükseltmiştir.

Esasen üniversiteler, yetiştirdikleri akademisyenler, ürettikleri evrensel bilgi ve geliştirdikleri teknoloji sayesinde içinde içinden çıktıkları topluma yol gösterirler. Bu özellikleriyle ülkenin refah düzeyinin ve hayat standardının yükseltilmesi yönünde vazgeçilmez kurumlar olarak öne çıkarlar. Toplam kalite yönetimi çerçevesinde kaynakların ve yeteneklerin doğru bir şekilde tespit eden, ekonomik zenginliklerini belirtilen amaçlar doğrultusunda verimli ve etkin kullanan üniversiteler, kısa süre içerisinde kurumsal kimlik sahibi olan eğitim müesseselerine dönüşürler.

Üniversitelerin ekonomik zenginlikleri kadar dikkati çeken alanlardan bir diğeri, sahip oldukları geniş kültürel ve sosyal imkânlarıdır. Özellikle Doğu Anadolu bölgesinde sosyo-kültürel zenginliklerin bölgesel ve ulusal etkileri yadsınamaz boyutlardadır. Toplumsal etkisi en az ekonomik girdiler kadar önemli olan bu alan, üniversitemizin öncelikli meşguliyet konusudur. Bu sebeple ideal olarak sosyal ağırlıklı bir üniversite olmayı hedefleyen Muş Alparslan Üniversitesi, tüm akademik birimlerini bu ideale ulaşma yolunda anlamlı kılmaya çalışmaktadır.

Üniversitemizin mezkûr hedefine uygun yapılanmasının iki önemli göstergesi, spora ve sporcuya katkısı göz ardı edilemeyecek olan BESYO’nun kurulması ile bize göre ilin ekonomisine hayati düzeyde katkı yapacak olan Uygulamalı Bilimler Fakültesinin kurulması olmuştur. İlki, bölgemizin gençlerini, enerjilerini meşru ve arzu edilir alanlarda kullanmaları yönünde teşvik ederken ikinci akademik birim, köyden kente göçün önünü kesecek, taşıyıcı yerinde tutacak ve en önemlisi köylüyü esas meşguliyet alanlarına yönlendirecek çalışmaları planlayan bir koordinatör görevi üstlenecektir. Bu sayede Türkiye’nin en büyük 3’üncü ovasına sahip ilimiz, tarımsal üretimde ve hayvancılıkta hak ettiği konuma gelecektir.

Muş Alparslan Üniversitesinin ili ve bölgeyi kucaklayan bir üniversite olma idealinin en büyük göstergelerinden bir diğeri de öğrenci dostu bir eğitim yuvası olmasıdır. Gelen her öğrencisine bir ebeveyn duyarlılığı ile sahip çıkan akademik ve idari personeli, sosyo-kültürel ihtiyaçlar açısından bölgenin en çok etkinlik yapan kurumlarından biri olması, beslenme ve

---

* Makale, Üniversitemizin Stratejik Plan Çalışmaları ile 2017 Kurum İçi Değerlendirme raporları, Üniversite arşivimiz, akademik ve idari birim sorumlularının beyanları, YÖK ve ÖSYM verileri esas alınarak hazırlanan derleme bir metindir. Bu vesileyle, kurum içi çalışmalarda emeği geçen akademik ve idari personelimize teşekkür ederim.

** Prof. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi Rektörü.

barınma açısından sorunsuz bir yapıya sahip olması, bu sıcak aile ortamını tercih eden gençlerimizin huzurlu ve mutlu bir üniversite hayatı yaşamalarını mümkün kılmaktadır.

ÜNİVERSİTENİN KURULUŞU VE TARİHİ GELİŞİM SÜRECİ

Muş Alparslan Üniversitesi; 5662 Sayılı Yükseköğretim Kurumları Teşkilatı Kanununda ve Yükseköğretim Kurumları Öğretim Elemanlarının Kadroları Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile Genel Kadro ve Usulü Hakkında Kanun Hükmünde Kararnameye Ekli Cetvellerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanunla kurulan ve 29 Mayıs 2007 tarihinde Resmi Gazetede yayınlanarak kurulan, 17 yeni üniversiteden biridir.

Üniversite bünyesinde bulunan Muş Eğitim Fakültesi; öncesinde Fırat Üniversitesine bağlı olarak 2809 sayılı kanunun ek 30'uncu maddesine istinaden, Bakanlar Kurulu'nun 06/08/1998 tarihli ve 98/1462 sayılı kararı ile kurulmuştur. Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı'nın 26/04/2006 tarihli ve 1142 sayılı yazısı ile 2006–2007 Eğitim-Öğretim yılında Muş Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Okul Öncesi Öğretmenliği programına 40, Türkçe Eğitimi Bölümü Türkçe Öğretmenliği Programına 30 öğrenci alınması kararlaştırılmıştır.

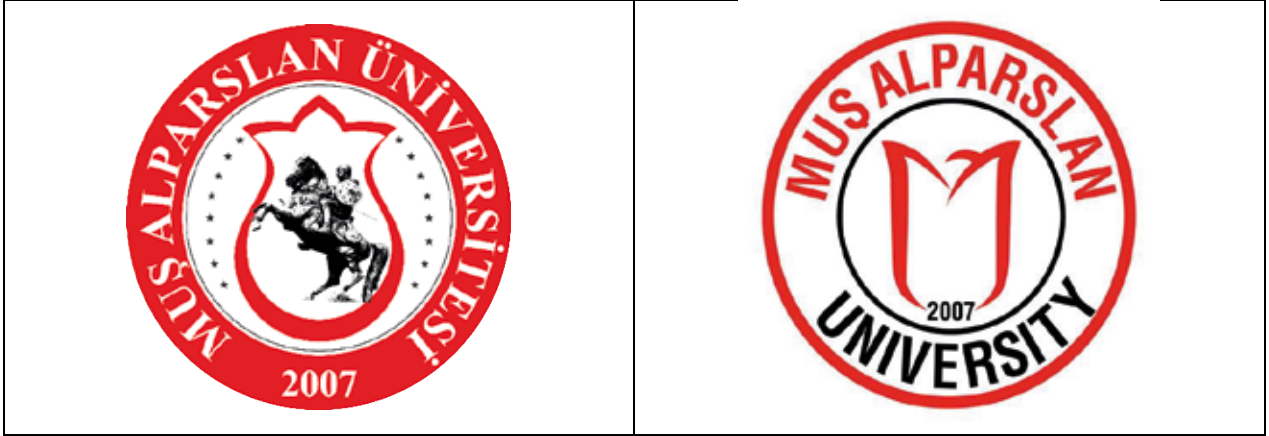
Fırat Üniversitesi bünyesinde, Üniversite Yönetim Kurulunun 23/05/1986 tarihli ve 1985-1986 6/90 sayılı kararı doğrultusunda; Yükseköğretim Kurulunun 25/03/1987 tarihli toplantısında alınan kararlar, 2547 Sayılı Kanunun 2880 Sayılı Kanunla değişik 7/d-2 maddesi uyarınca kurulan Meslek Yüksekokulu, 1987 yılında Hayvan Yetiştiriciliği ve Sağlığı Programını, 1988 yılında da İnşaat Programını açmıştır.

Alparslan Tarım İşletmesi arazisi içerisinde bulunan Meslek Yüksekokulu yerleşkesine, Üniversite tarafından verilen izin ile 1996 yılında Kredi ve Yurtlar Kurumu'nun kız ve erkek öğrenci yurtları kurulmuştur. Söz konusu alan, 120 dönümlük arazinin içerisinde 20 dönüme tekabül etmektedir. 2018 tarihi itibarı ile KYK yeni bir öğrenci yurdunu şehir merkezine yaptığından, söz konusu alan yeniden üniversitemize devredilmiştir. Bu alanın amacına uygun olarak tarım ve hayvancılık ağırlıklı geliştirilmesi planlanmaktadır.

Muş Sağlık Yüksekokulu; I. Ulusal Sağlık Kongresi'nde alınan karar gereğince, sağlık hizmetlerinin verimliliğini yükseltmek amacıyla, 'Sağlık Eğitiminin Yeniden Yapılandırılması Projesi' kapsamında, Sağlık Şurası'nın 174, 184 ve 185 numaralı kararları doğrultusunda, 10/10/1996 tarihli ve 96/8655 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile Yüzüncü Yıl Üniversitesine bağlı olarak kurulmuştur. 1997/1998 Eğitim-Öğretim Yılı'nda lisans düzeyinde faaliyetlerine başlamış ve 2000-2001 Eğitim-Öğretim Yılı sonunda ilk mezunlarını vermiştir.

Üniversitenin açılmış olduğu ilk yıllarda logo olarak 16 devleti simgeleyen 16 yıldız ve Muş'un simgesi olan lale üzerine Alparslan'ın şaha kalkmış at üzerindeki duruşu kabul edilmiştir. Prof. Dr. Mehmet Hamdi Muz'un rektörlük yaptığı dönemde Fırat Üniversitesi senatosunun kabul ettiği bu logo, 2009 yılına kadar resmi yazışmalarda kullanılmıştır. Ancak 26.03.2009 tarihinde Muş Alparslan Üniversitesi senatosunda alınan bir kararla eski logo iptal edilmiş ve onun yerine lale figürünün öne çıkartıldığı logonun kullanılması benimsenmiştir.

ESKİ LOGO	YENİ LOGO
-----------	-----------

ÜNİVERSİTEMİZİN MİSYONU, VİZYONU VE TEMEL DEĞERLERİ

Görevi (Misyön)

Üniversitemizin resmî kayıtlara giren misyon tanımı, Anayasanın 130'uncu maddesi ile 2547 Sayılı Yükseköğretim Kanunu ve diğer mevzuatla belirlenen ilke ve esaslar doğrultusunda biçimlenmiştir. Buna göre misyonumuz, nitelikli eğitim-öğretim ve bilimsel araştırma imkanlarını sunarak yaşam kalitesinin artmasına katkı sağlayan, toplumsal sorunlara duyarlı, değişime açık, bilimsel birikimlerini diğer kurumlar ve toplumla paylaşan, ürettiği bilgi ve yetiştirdiği insan gücü ile tercih edilen bir üniversite olmaktır.

Hedefi (Vizyon)

Üniversitemizin vizyonu, toplam kalite anlayışı çerçevesinde sosyal bilimler ağırlıklı olmak üzere, fen ve mesleki eğitimde mevcut alanlarda nitelikli eğitim kalitesi ile araştırma ve proje faaliyetleri yürüten, evrensel standartlarda eğitim veren, ulusal ve uluslararası düzeyde tercih edilen, insan emeğine önem veren, çevreye saygılı, üniversite-toplum-sanayi işbirliğini esas alan bir üniversite olmaktır.

TEMEL DEĞERLERİMİZ

Üniversitemizin tanımlanmış temel değerleri şunlardır:

- Yeniliği teşvik etme ve sürekli ilerlemeyi ilke olarak benimseme,
- Evrensel değerlere bağlı olma,
- Stratejik yönetim anlayışını benimseme ve uygulama,
- Katılımcı ve şeffaf yönetim anlayışı ile eleştiriye açık olma,
- Kaynakları ekonomik, etkin ve verimli kullanma,
- Akademik ve bilimsel çalışmalarda öncü olma,
- Hakkaniyetten ve adaletten yana olma,
- İnsan haklarına ve özgürlüklerine saygı gösterme,
- Kaliteli eğitimi ilke olarak benimseme,
- Toplumsal ve kültürel değerleri içselleştirme,
- Emeğe saygı ve liyakate değer verme,
- Farklılıkları ve çok kültürlülüğü bir zenginlik olarak benimseme.

AKADEMİK YAPIMIZ

5662 sayılı yasa kapsamında, 29 Mayıs 2007 tarihinde kurulan Muş Alparslan Üniversitesi bünyesinde; önceki dönemden kalan akademik birimlerin kullanılması suretiyle üç fakülte, iki enstitü, bir sağlık yüksekokulu ve iki meslek yüksekokuluna yer verilmiş, 2008 yılında ise Üniversiteye kurucu rektör ataması yapılmıştır.

2008 yılından 2015 yılına kadar geçen 7 yıllık kuruluş sürecinde üniversite bünyesinde 3 fakülte ve 1 meslek yüksekokulu olmak üzere toplamda 4 akademik birim açılmıştır. 18 Mart 2015 tarihinde üniversiteye rektör olarak Prof. Dr. Fethi Ahmet Polat atanmıştır. 2015 yılından sonraki süreçte Üniversitede akademik birim sayısı itibarı ile bir sıçrama yaşanmış; 1

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

fakülte, 1 yüksekokul ve 3 meslek yüksekokulu olmak üzere toplam 5 yeni akademik birim açılmış, tamamının akademik kadrosu tedarik edilerek öğrenci alımı gerçekleştirilmiş, fiziki mekânları için üniversite bütçesinden herhangi bir harcama yapılmaksızın derslik ve laboratuvarlar, uygulama alanları tedarik edilmiştir; 2 fakülte ve bir enstitü açılması için de gerekli müracaatlar yapılmış olup açılması için resmi süreçler başlatılmış, bir kısmıyla ilgili olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Akademik birimlerle ilgili bilgiler aşağıdaki tablolarda belirtilmiştir

FIRAT ÜNİVERSİTESİNE BAĞLI OLARAK AÇILAN AKADEMİK BİRİMLER	
S.N.	Fakülteler
1	Eğitim Fakültesi
S.N.	Yüksekokullar
1	Sağlık Yüksekokulu
S.N.	Meslek Yüksekokulları
1	Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu
2	Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu
29.05.2007 TARİHİNDE KANUNLA AÇILAN AKADEMİK BİRİMLER	
S.N.	Fakülteler
1	Fen Edebiyat Fakültesi
2	İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
S.N.	Enstitüler
1	Fen Bilimleri Enstitüsü
2	Sosyal Bilimler Enstitüsü
2007-2015 ARASINDA AÇILAN AKADEMİK BİRİMLER	
S.N.	Fakülteler
1	İletişim Fakültesi
2	İslami İlimler Fakültesi
3	Mühendislik-Mimarlık Fakültesi
S.N.	Meslek Yüksekokulları
1	Malazgirt Meslek Yüksekokulu
2015 SONRASINDA AÇILAN AKADEMİK BİRİMLER	
S.N.	Fakülteler
1	Uygulamalı Bilimler Fakültesi (Ziraat Fakültesi)

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

S.N.	Yüksekokullar
1	Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu
S.N.	Meslek Yüksekokulları
1	Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu
2	Bulanık Meslek Yüksekokulu
3	Varto Meslek Yüksekokulu

UYGULAMA VE ARAŞTIRMA MERKEZLERİMİZ

İlin ve bölgenin ekonomik ve sosyal gelişimi için stratejik adımlar atmayı sürdüren üniversitemizin yeni akademik birimlerle güçlenmesinin yanı sıra üniversiteler için önemli araştırma birimleri olan merkezler açısından da zengin bir yapılanma söz konusu olmuştur. Üniversitemiz, hepsi de farklı alanlarda hizmet veren uygulama ve araştırma merkezleriyle aktif çalışmaktadır. Söz konusu uygulama ve araştırma merkezleri aşağıdaki tabloda belirtilmiştir.

S.N.	2007-2015 ARASI AÇILAN MERKEZLER
1	Sürekli Eğitim Uygulama ve Araştırma Merkezi
2	Bilimsel Araştırmalar-Yayınlar ve Projeler Uygulama ve Araştırma Merkezi
3	Afet Yönetimi Uygulama ve Araştırma Merkezi
4	Kampüs Enerji Yönetimi Uygulama ve Araştırma Merkezi
5	Muş Lalesi Uygulama ve Araştırma Merkezi
6	Sosyal Politikalar Uygulama ve Araştırma Merkezi
7	Yeşil Kampüs ve Çevre Sorunları Uygulama ve Araştırma Merkezi
S.N.	2015 SONRASI AÇILAN MERKEZLER
8	Uzaktan Eğitim Uygulama ve Araştırma Merkezi
9	Kültür-Sanat Uygulama ve Araştırma Merkezi
10	Merkezi Araştırma Laboratuvar Uygulama ve Araştırma Merkezi
11	Türkçe ve Yabancı Dil Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi
12	Selçuklu ve Malazgirt Uygulama ve Araştırma Merkezi
13	Geleneksel Sporlarımız ve Oyunlarımız Uygulama ve Araştırma Merkezi
14	Kariyer Geliştirme Uygulama ve Araştırma Merkezi

15	STEM Merkezi
----	--------------

EĞİTİM ALANLARIMIZ VE FİZİKİ KAPASİTEMİZ

Üniversitelerin fizikî alanlara dair sahip oldukları kapasite, eğitimi doğrudan etkilemektedir. Muş Alparslan Üniversitesinin kapalı alanlarına dair aşağıdaki tabloda verilen bilgiler, gelinen seviyeyi göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

KURULUŞ AŞAMASINDA (2007-2015) NİHAİ KABUL İŞLEMİ YAPILAN KAPALI ALAN MİKTARI			TOPLA M
1	Rektörlük Binası (İdari Hizmet Bina)	6000	81.129 m ²
2	Mediko Sosyal Merkez (Yeni Rektörlük)	2465	
3	Çarşı Binası	2416	
4	Eğitim Fakültesi 1, 2, 3. Etap	28250	
5	Isı Merkezi	1911	
6	Kütüphane	9360	
7	Enstitü Binası	3200	
8	Lojman 1. Etap	10500	
9	Merkezi Kafeterya ve Merkezi Laboratuvarlar	12227	
10	Malazgirt MYO	4800	
2015-2018 TARİHLERİ ARASINDA NİHAİ KABUL İŞLEMİ YAPILAN KAPALI ALAN MİKTARI			126.717 m ²
1	Fen Edebiyat 2. Etap	16403	
2	Lojman 2. Etap	6300	
3	Uygulama Oteli	6000	
4	1071 Kongre ve Kültür Merkezi	11327	
5	Kapalı Spor Salonu	9000	
6	Bulanık MYO	7450	
7	Hangar	2310	
2019 YILI SONUNA KADAR NİHAİ KABUL İŞLEMİ YAPILMASI PLANLANAN KAPALI ALAN MİKTARI			
1	İslami İlimler Fakültesi	16664	
2	Hasköy Meslek Yüksekokulu (Süreç devam etmektedir)	12440	
3	Varto Meslek Yüksekokulu	6300	
4	Açık Spor Tesisleri	2000	
5	Fen Edebiyat Fakültesi 1. Etap	13808	
6	3 Blok 80 Daire Lojmanlar	11965	
7	Giriş Kapısı	250	
8	Sultan Alparslan Camii	4100	
9	Gazze Camii	400	

AKADEMİSYEN ZENGİNLİĞİMİZ

Kuruluşundan 2015 yılına gelinceye kadar 7 yıllık süreçte üniversitemizde unvanlı akademisyen sayısı yalnızca 75 iken, 2015-2018 yılları arasında bu sayı iki kattan fazla bir artış göstermiştir. Bu dönemde göreve başlayan unvanlı akademisyenlerimizin yarıya yakını

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Üniversitemize ilk defa atanan akademisyenlerden oluşmaktadır. Öte yandan bu süreçte diğer üniversitelere akademisyen göçünün de önü alınmış, aramıza katılan akademisyenlerin uzun süre birlikte çalışması için kendilerine uygun akademik ve idari ortam oluşturulmuştur. Kendisiyle aynı tarihte kurulmuş akranları ile kıyas edildiğinde akademisyen sayımızdaki bu artış oldukça dikkat çekicidir.

AKADEMİK PERSONEL SAYIMIZ					
2007-2015 YILI			2015-2019 YILI		
Profesör	5	75	Profesör	20	228
Doçent	9		Doçent	21	
Yardımcı Doçent	61		Yardımcı Doçent	185	
Öğretim Görevlisi	156		Öğretim Görevlisi	171	
Araştırma Görevlisi	233		Araştırma Görevlisi	208	
Toplam	464		Toplam	607	

YENİ BÖLÜMLERİMİZ VE PROGRAMLARIMIZ

Üniversitemizdeki en önemli çalışmaları, önlisans, lisans ve lisansüstü seviyesinde yeni bölümler ve programlar açılması için yürütülen çalışmalar oluşturuyor. Üniversitemizin ve ilimizin yeni akademik birimlerin açılması konusunda yakaladığı olağanüstü başarıda, yetişmiş akademisyenlerimizin varlığı çok önemli bir fırsatımız. 2015 yılından sonra açılan yeni bölümler ve programlar aşağıdaki tabloda sıralanmış bulunuyor:

2015 SONRASI AÇILAN AKADEMİK BÖLÜMLER VE PROGRAMLAR				
S. N.	BİRİM	BÖLÜM/ANABİLİM DALI	PROGRAM	AÇILIŞ TARİHİ
1	EĞİTİM FAKÜLTESİ	Yabancı Diller Eğitimi	Arap Dili Eğitimi	14.12.2016
2		Eğitim Bilimleri	Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık	20.02.2018
3		Özel Eğitim		28.02.2018
4	FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ	Moleküler Biyoloji ve Genetik		20.02.2018
5		Tarih/Genel Türk Tarihi		11.04.2018
6		Tarih/Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyetleri		11.04.2018

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

7		Tarih/Yeni Çağ Tarihi		10.01.2018
8		Türk Dili ve Edebiyatı/Türk Halk Edebiyatı		26.09.2017
9	İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER	Uluslararası İşletmecilik ve Ticaret		07.11.2018
10	UYGULAMALI BİLİMLER FAKÜLTESİ	Bitkisel Üretim ve Teknolojileri	Bitkisel Üretim ve Teknolojileri	31.05.2018
11		Bitkisel Üretim ve Teknolojileri/Bitki Genetiği ve Islahı		07.02.2018
12		Bitkisel Üretim ve Teknolojileri/Bitki Sağlığı		07.02.2018
13		Bitkisel Üretim ve Teknolojileri/Bitki Yetiştiriciliği ve Fizyolojisi		07.02.2018
14		Bitkisel Üretim ve Teknolojileri/Toprak Bilimi ve Bitki Besleme		07.02.2018
15		Hayvansal Üretim ve Teknolojileri	Hayvansal Üretim ve Teknolojileri	31.05.2018
16		Hayvansal Üretim ve Teknolojileri/Biyometri ve Genetik		07.02.2018
17		Hayvansal Üretim ve Teknolojileri/Hayvan Sağlığı ve Refahı		07.02.2018
18		Hayvansal Üretim ve Teknolojileri/Hayvan Yetiştirme		07.02.2018
19		Hayvansal Üretim ve Teknolojileri/Yemler ve Hayvan Besleme		07.02.2018
20		Hayvansal Üretim ve Teknolojileri/Çiftlik Yönetimi İşletmeciliği ve Planlaması		31.05.2018

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

21	BEDEN EĞİTİMİ VE SPOR YÜKSEKOKUL U	Antrenörlük Eğitimi	Antrenörlük Eğitimi	17.05.2018
22		Antrenörlük Eğitimi/ Antrenörlük Eğitimi		14.08.2017
23		Beden Eğitimi ve Spor Eğitimi	Beden Eğitimi ve Spor Öğretmenliği	03.08.2016
24		Beden Eğitimi ve Spor Eğitimi/Beden Eğitimi ve Spor Eğitimi		23.11.2016
25		Spor Yöneticiliği	Spor Yöneticiliği	31.05.2018
26		Spor Yöneticiliği/Spor Yöneticiliği		14.08.2017
27		Rekreasyon		26.08.2016
28		Rekreasyon/ Rekreasyon		14.08.2017
29		Engellilerde Egzersiz ve Spor Eğitimi		10.01.2018
30		Engellilerde Egzersiz ve Spor Eğitimi/Engelliler Egzersiz ve Spor Eğitimi		26.09.2018
31		Beslenme ve Diyetetik		08.02.2017
32		Beslenme ve Diyetetik/ Beslenme ve Diyetetik		02.05.2017
33		İş Sağlığı ve Güvenliği	İş Sağlığı ve Güvenliği	17.05.2018
34		İş Sağlığı ve Güvenliği/İş Sağlığı ve Güvenliği		20.09.2017
35		Dil ve Konuşma Terapisi		20.09.2017
36		Dil ve Konuşma Terapisi/Dil ve Konuşma Terapisi		20.09.2017
37		Odyoloji		20.09.2017
38		Odyoloji/Odyoloji		20.09.2017
39		Gerontoloji		14.11.2018

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

40		Gerontoloji/Gerontoloji		14.11.2018
41		Sosyal Hizmet		07.03.2018
42		Sosyal Hizmet/Sosyal Hizmet		11.04.2018
43	SAĞLIK HİZMETLERİ MYO	Tıbbi Hizmetler ve Teknikler	Tıbbi Laboratuvar Teknikleri	03.03.2016
44			Tıbbi Dokümantasyon Sekreterlik	03.03.2016
45			İlk ve Acil Yardım	03.03.2016
46			Ameliyathane Hizmetleri	23.03.2016
47			Patoloji Laboratuvar Teknikleri	12.12.2018
48		Terapi ve Rehabilitasyon	Engelli Bakımı ve Rehabilitasyon	03.03.2016
49			Fizyoterapi	20.09.2017
50	BULANIK MESLEK YÜKSEKOKULU	Sosyal Hizmet ve Danışmanlık	Sosyal Hizmetler	28.03.2018
51		Çocuk Bakımı ve Gençlik Hizmetleri	Çocuk Gelişimi	28.03.2018
52		Büro Hizmetleri ve Sekreterlik	Büro Yönetimi ve Yönetici Asistanlığı	28.03.2018
53			Hukuk Büro Yönetimi ve Sekreterliği	12.12.2018
54		Ulaştırma Hizmetleri	Posta Hizmetleri	12.12.2018
55		Mülkiyet Koruma ve Güvenlik	Acil Durum ve Afet Yönetimi	14.11.2018
56		Mimarlık ve Şehir Planlama	Tapu ve Kadastro	12.12.2018
57		Veterinerlik	Laborant ve Veteriner Sağlık	12.12.2018
58	MALAZGİRT MYO	Finans-Bankacılık Sigortacılık	Maliye	06.01.2016
59		Yönetim ve Organizasyon	Lojistik	01.02.2017
60		Sağlık Bakım Hizmetleri	Yaşlı Bakımı	12.12.2018
61	TEKNİK BİLİMLER MESLEK	Elektrik ve Enerji	Elektrik Enerjisi Üretim, İletim ve Dağıtımı	06.01.2016

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

62	YÜKSEKOKUL U	El Sanatları	Mimari Dekoratif Sanatlar	01.06.2016
63		Tasarım	Grafik Tasarım	12.12.2018
64		Gıda İşleme	Gıda Kalite Kontrolü ve Analizi	12.12.2018
65		Motorlu Araçlar ve Ulaştırma Teknolojileri	İş Makineleri Operatörlüğü	12.12.2018
66		Makine ve Metal Teknolojileri	Mekatronik	12.12.2018
67			Raylı Sistemler Makine Teknolojisi	12.12.2018
68			Raylı Sistemler Yol Teknolojisi	12.12.2018
69		Bitkisel ve Hayvansal Üretim	Arıcılık	14.11.2018
70		Mimarlık ve Şehir Planlama	Coğrafi Bilgi Sistemleri	12.12.2018
71		SOSYAL BİLİMLER MESLEK YÜKSEKOKUL U	Ulaştırma Hizmetleri	Sivil Havacılık Kabin Hizmetleri
72	Otel Lokanta ve İkram Hizmetleri		Turizm ve Otel İşletmeciliği	12.12.2018
73			Aşçılık	12.12.2018
74	Görsel-İşitsel Teknikler ve Medya Yapımcılığı		Fotoğrafçılık ve Kameramanlık	12.12.2018
75	VARTO MESLEK YÜKSEKOKUL U	Eczane Hizmetleri	Eczane Hizmetleri	12.12.2018
76		Mülkiyet Koruma ve Güvenlik	Özel Güvenlik ve Koruma	28.03.2018
77		Tıbbi Hizmetler ve Teknikler	Optisyenlik	28.03.2018
78			İlk ve Acil Yardım	12.12.2018
79		Yönetim ve Organizasyon	Spor Yönetimi	28.03.2018
80	FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ	Yüksek Lisans	Kimya (TEZLİ)	17.09.2015
81		Yüksek Lisans	Matematik (TEZLİ)	13.01.2016
82		Doktora	Matematik (TEZLİ)	09.05.2018
83		Yüksek Lisans	Gıda Güvenliği (TEZLİ)	30.10.2018
84		Yüksek Lisans	Nükleer Enerji ve Enerji Sistemleri (TEZLİ)	31.01.2018
85	SOSYAL BİLİMLER	Yüksek Lisans	Beden Eğitimi ve Spor Eğitimi	27.12.2017

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

	ENSTİTÜSÜ		(TEZLİ)	
86		Yüksek Lisans	Beden Eğitimi ve Spor Eğitimi (TEZSİZ) İÖ	30.10.2018
87		Yüksek Lisans	Manevi Danışmanlık ve Rehberlik (TEZSİZ) İÖ	11.04.2018
88		Yüksek Lisans	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (TEZSİZ) İÖ	11.11.2015
89		Yüksek Lisans	Temel İslam Bilimleri (TEZSİZ) İÖ	15.08.2018
90		Yüksek Lisans	Temel İslam Bilimleri (TEZSİZ) İÖ	15.08.2018
91		Yüksek Lisans	Tarih (TEZLİ)	30.10.2018
92		Doktora	Beden Eğitimi ve Spor (TEZLİ)	14.03.2019

ÖĞRENCİ SAYILARIMIZ

Üniversitemiz bünyesinde bulunan akademik birimlerden fakülte, enstitü, yüksekokul ve meslek yüksekokullarının öğrenci bilgilerine dair detaylı bilgiler aşağıda listelenmiştir. 2015 yılında toplamda 8150 olan öğrenci sayımız, aynı yıl ikinci öğretimlerin kapatılmasına rağmen son 4 yılda 9000'in üzerine çıkmıştır.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ	SINIFLARA GÖRE ÖĞRENCİ SAYILARI										TOPLA M
	HAZIRLI K		HAZIRLI K		HAZIRLI K		HAZIRLI K		HAZIRLI K		
	Kız	Erk.	Kız	Erk.	Kız	Erk.	Kız	Erk.	Kız	Erk.	
EĞİTİM FAKÜLTESİ											1250
Fen Bilgisi Öğretmenliği			2	0	7	3	26	11	34	30	113
İlköğretim Matematik Öğretmenliği			19	24	20	4	19	9	42	47	184
Okul Öncesi Öğretmenliği			39	19	32	14	34	19	55	34	246
Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık			39	23	0	0	0	0	0	0	62
İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği			0	0	0	0	0	0	3	9	12
Sınıf Öğretmenliği			27	18	32	13	32	14	56	39	231
Sosyal Bilgiler Öğretmenliği			35	20	29	21	20	22	22	36	205
Türkçe Öğretmenliği			20	21	24	8	25	17	39	43	197
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ											1250
Felsefe			2	1	42	16	40	18	73	45	237
Kürt Dili ve Edebiyatı			13	22	10	28	12	12	19	23	138
Moleküler Biyoloji ve Genetik			4	1	0	0	0	0	0	0	5
Biyoloji			0	0	0	0	0	0	0	2	2
Matematik			0	0	0	0	0	0	3	13	16
Sosyoloji			14	12	37	23	40	14	73	28	241
Tarih			42	43	38	29	34	21	37	74	318
Türk Dili ve Edebiyatı			51	19	45	15	41	8	36	27	243
İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ											1200
İktisat			0	2	3	2	33	23	71	82	216
İşletme			0	3	0	4	36	26	37	47	153
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi			5	16	29	36	28	27	61	62	264
İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ											633
İslami İlimler	168	92	96	50	86	68	93	80	70	103	896
İslam İlimler İÖ	0	0	0	0	0	0	0	0	53	66	119
İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi	0	0	0	0	0	0	0	0	7	18	25
MÜHENDİSLİK-MİMARLIK FAKÜLTESİ											1040
Bilgisayar Mühendisliği			5	2	5	4	3	17	27	56	119
Bilgisayar Mühendisliği İÖ			0	0	0	0	0	0	10	44	54
Mühendislik Tamamlama			0	8	0	0	0	0	0	0	8
SAĞLIK YÜKSEKOKULU											181
Hemşirelik			43	22	33	23	36	36	43	53	289
İş Sağlığı ve Güvenliği			4	5	0	0	0	0	0	0	9
Sağlık Yönetimi			31	32	22	30	22	33	45	63	278
UYGULAMALI BİLİMLER FAKÜLTESİ											576

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Bitkisel Üretim ve Teknolojileri			1	2	0	0	0	0	0	0	3
Hayvansal Üretim ve Teknolojileri			0	4	0	0	0		0	0	4
BEDEN EĞİTİMİ VE SPOR YÜKSEKOKULU											7
Antrenörlük Eğitimi			20	39	0	0	0	0	0	0	59
Beden Eğitimi ve Spor Öğretmenliği			20	41	21	40	0	0	0	0	122
Spor Yöneticiliği			15	25	0	0	0	0	0	0	40
BULANIK MESLEK YÜKSEKOKULU											221
Büro Yönetimi ve Yönetici Asistanlığı			3	6	0	0					9
Çocuk Gelişimi			24	3	0	0					27
Sosyal Hizmetler			19	10	0	0					29
SAĞLIK HİZMETLERİ MESLEK YÜKSEKOKULU											65
Ameliyathane Hizmetleri			31	11	25	12					79
Çocuk Gelişimi			51	11	43	14					119
Tıbbi Laboratuvar Teknikleri			24	16	0	0					40
Yaşlı Bakımı			45	17	40	23					125
SOSYAL BİLİMLER MESLEK YÜKSEKOKULU											363
Bankacılık ve Sigortacılık			18	22	64	71					175
Büro Yönetimi ve Yönetici Asistanlığı			7	10	34	69					120
Halkla İlişkiler ve Tanıtım			15	14	45	68					142
İşletme Yönetimi			5	10	31	79					125
Çocuk Gelişimi			0	0	28	1					29
Yaşlı Bakımı			0	0	12	8					20
Muhasebe ve Vergi Uygulamaları			9	13	51	89					162
Radyo ve Televizyon Programcılığı			7	20	21	55					103
Sağlık Kurumları İşletmeciliği			27	34	82	92					235
Turizm ve Otel İşletmeciliği			1	11	2	4					18
Yerel Yönetimler			7	11	24	78					120
TEKNİK BİLİMLER MESLEK YÜKSEKOKULU											1249
Bilgisayar Programcılığı			8	13	23	93					137
Elektrik			0	36	8	93					220
Elektronik Teknolojisi			0	15	2	87					104
İnşaat Teknolojisi			2	31	8	93					134
Organik Tarım			0	0	11	27					38
Radyo ve Televizyon			0	0	4	13					17

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Teknolojisi											
Gıda Teknolojisi			0	0	45	32					77
Süt ve Ürünleri Teknolojisi			0	0	6	13					19
Yapı Denetimi			0	0	12	64					76
Makine			0	1	1	135					137
Otomotiv			0	0	0	38					38
Mimari Dekoratif Sanatlar			4	16	12	21					53
Raylı Sistemler İşletmeciliği			1	34	1	53					89
Ulaştırma ve Trafik Hizmetleri			3	31	6	57					97
MALAZGİRT MESLEK YÜKSEKOKULU											1236
Bankacılık ve Sigortacılık			26	21	25	21					93
Büro Yönetimi ve Yönetici Asistanlığı			3	5	26	43					77
Çocuk Gelişimi			50	7	56	10					123
İşletme Yönetimi			0	0	2	13					15
Halkla İlişkiler ve Tanıtım			6	5	12	21					44
Maliye			11	6	4	8					29
VARTO MESLEK YÜKSEKOKULU											381
Optisyenlik			13	13	0	0					26
Spor Yönetimi			5	18	0	0					23
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ											49
Biyoloji											20
Fen Bilgisi Eğitimi											8
Fizik											5
Fizik (Tezsiz)											28
Kimya											6
Matematik											55
Matematik (BEÜO)											0
Matematik (Doktora)											19
Nükleer Enerji ve Enerji Sistemleri											20
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ											141
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (Tezli)											24
Kürt Dili ve Kültürü (Tezsiz)											22
Kürt Dili ve Kültürü (Tezli)											3
Temel İslam Bilimleri (Tezli)											54
Felsefe (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Ortak Programı)											120

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

(Tezli)												
Kürt Dili ve Kültürü (Bingöl Üniversitesi Doktora Ortak Programı)												22
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (İkinci Öğretim Tezsiz)												71
Beden Eğitimi ve Spor Eğitimi (Tezli)												24
Manevi Danışmanlık ve Rehberlik (İkinci Öğretim Tezsiz)												25
Temel İslam Bilimleri (İkinci Öğretim Tezsiz)												0
											365	
Pedagojik Formasyon Eğitimi Sertifika Programı			174	93								270
GENEL TOPLAM											9227	

ÖĞRENCİ TOPLULUKLARIMIZ

Üniversitemiz öğrenci merkezli bir eğitim yuvası olduğundan, birçok faaliyetini öğrencilerinin aktif katılımı ile icra etmektedir. Her öğrenci topluluğunun başında bir danışma hocası bulunmakta, etkinlikler Sağlık, Kültür Spor Dairesi Başkanlığının koordinasyonunda yürütülmektedir.

S.N.	TOPLULUK İSMİ
1.	Akademik Düşünce Eğitim ve Medeniyet Topluluğu
2.	Anemon Öğrenci Topluluğu
3.	Aydınlığa Elele Topluluğu
4.	Bilgi ve Değerler Topluluğu
5.	Bilinçli Gençler Öğrenci Topluluğu
6.	Doğa, Kültür ve İzcilik Topluluğu
7.	Düşünce ve Etkileşim Öğrenci Topluluğu
8.	Genç Beyinler Sağlık Topluluğu
9.	Genç Tema Öğrenci Topluluğu
10.	Genç Ufuklar Sosyal ve Gelişim Öğrenci Topluluğu
11.	Halk Oyunları Topluluğu
12.	Hayırda Buluşanlar Öğrenci Topluluğu
13.	İlim ve Fikir Öğrenci Topluluğu
14.	İslam Sanatları Topluluğu
15.	İyilik ve Bilgide Dayanışma
16.	Kadın ve Demokrasi Topluluğu
17.	Kamu Denetçiliği Topluluğu
18.	Malazgirt Gelişim Topluluğu
19.	Matematik ve Satranç Eğitimi Topluluğu
20.	Musiki Topluluğu

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

21.	Okçuluk Öğrenci Topluluğu
22.	Renkli Düşler Okul Öncesi Topluluğu
23.	Simurg Felsefe Öğrenci Topluluğu
24.	Sinema ve Edebiyat Öğrenci Topluluğu
25.	Tarih Araştırmaları Öğrenci Topluluğu
26.	Tiyatro Topluluğu
27.	Toplum Gönüllüleri Öğrenci Topluluğu
28.	Toplumsal Duyarlılık Öğrenci Topluluğu
29.	Turizm ve Seyahat Topluluğu
30.	Umran Sosyoloji Topluluğu
31.	Umuda Bağış Öğrenci Topluluğu
32.	Üniversiteli Aktif Gençler Topluluğu

SOSYAL, KÜLTÜREL, SPORTİF, SANATSAL ETKİNLİKLER ÜNİVERSİTESİ

Muş Alparslan Üniversitesinin sosyal, kültürel anlamda çok önemli çalışmalarından bir kısmı ilin tarihî, folklorik, kültürel özelliklerini gelecek nesillere aktarma kaygısıyla icra edilen faaliyetlerden oluşmaktadır. Üniversitemizin şehirle bütünleşmesi, kamu kurumları ve kuruluşları ile işbirliği yapılması yönünde sürekli artan sayıda faaliyetler gerçekleştirilmiştir. Muş İçin Çal, Kasidelerle Muş ve Muşlu Şairler Anısına başlıklarıyla düzenlenen kliplerde ilin önemli isimlerinin eserleri, ilin kendi sesleri ile kayda alındı.

Üniversitemizin icra ettiği pek çok ulusal ve uluslararası etkinlik bulunmaktadır. Bunlardan çok az bir kısmı ise yalnızca bir fikir vermesi açısından aşağıda listelenmiştir. Etkinliklerin her birine alanında yetkin, saygın isimler davet edilmiş, çalışmaların tamamına yakını görsel ve basılı olarak kamunun hizmetine sunulmuştur:

S.N.	FAALİYET ADI	TARİHİ
1.	Uluslararası Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu	05-07.10.2012
2.	TRT Diyanet ve Üniversitemiz İşbirliğinde Genç İlahiyat Programı	01.04.2015
3.	Türkü Yarışması	22.04.2015
4.	Genç Akademi Topluluğu tarafından Doğa Gezisi Etkinliği	16.05.2015
5.	Gösteri Sanatları Topluluğunun "Öğrenci Halleri" konulu gösterisi	22.05.2015
6.	Aşure Günü etkinliği	23.10.2015
7.	Şiir Dinletisi	30.12.2015
8.	Tütünün Sanayide Kullanımı Uluslararası Tütün Çalıştayı	1-2.6.2019
9.	ÜNİDAP Bölgesel Kalkınma Uluslararası Konferansı	01-02.06.2016
10	Muş Alparslan Üniversitesi 1. Geleneksel Halkoyunları Festivali	28-30.09.2016
11	23 Nisan Çocuk Bayramı Etkinliği Kapsamında Uçurtma Şenliği	04.04.2016
12	Futbol Turnuvası	22.04.2016
13	III. Geleneksel Sağlık Günleri	11.05.2016

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

14	Muş İlinin Deprem Gerçeği	17.05.2016
15	Türkiye'de Anayasa Sorunu	22.11.2016
16	Türkiye’de İslamcılık ve Geleceği	30.11.2016
17	Jeotermal Enerji Kullanımı	30.11.2016
18	Fatih KOCA tarafından Tasavvuf Musikisi Konseri	01.12.2016
19	Sosyo Ekonomik Haritalama Eğitimi	11.12.2016
20	Halk Müziği Konseri	12.12.2016
21	Devlet Opera Ve Balesi Müzikal Komedi "Kanlı Nigar"	19.12.2016
22	Başkanlık Sistemi Tartışmaları	22.11.2016
23	Elazığ Belediyesi Kürsübaşı Korosu Konseri	06.04.2017
24	İslami Sanatları Topluluğu Sergisi	05.04.2017
25	Bihara Dengbêjan (Dengbej Baharı) Konseri	06.04.2017
26	Umran Sosyoloji Günleri	04.05.2017
27	MŞÜ 1. Fotoğraf Yarışması	12.05.2017
28	6. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi	10- 13.05.2017
29	MŞÜ Personeller Arası Futbol Turnuvası	16.05.2017
30	Sağlıklı Yaşam ve İlk Yardım Seminerleri	17.05.2017
31	“15 Temmuz Darbe Girişimi ve Türkiye ” Uluslararası Sempozyumu	24.05.2017
32	Osmanlı Döneminde Belgelerle Muş Sergisi	15/06/2017
33	Simurg Felsefe Topluluğu 'Din Felsefesi Çalıştayı'	22- 23.09.2017
34	DAP-MŞÜ Bilim Şenliği ve Sergisi	10.10.2017
35	Türkiye’de Spor Yönetimi Eğitimi ve Politikalarının Mevcut Durumu, Sorunlar ve Çözüm Önerileri Paneli	17.10.2017
36	Alevi-Bektaşî Kültürü	02.11.2017
37	Organ Bağışı Standı	06- 08/11.2017
38	Minik Laleler Kreş ve Anaokulu (MİLA) Öğrencileri, Meslekler Defilesi	17.11.2017
39	Çocukmuşuz Bilim Şenliği	20.11.2017
40	Enerji Verimliliği ve Enerji Tasarrufu	21.11.2017
41	“Arakanda Zulüm” Temalı Resim Sergisi	21.11.2017
42	Muş Ovası Tarım ve Hayvancılık III. Arama Çalıştayı	21.11.2017
43	Din ve Felsefe İlişkisi	23.11.2017
44	Resul Dindar Konseri	28.11.2017
45	Mevlid-i Nebi Haftası Tasavvuf Musikisi Konseri	29.11.2017
46	Tekerlekli Sandalye Basketbol Hakem Kursu	04- 06.12.2017
47	Üniversiteli Aktif Gençler Topluluğu "Münazara Turnuvası"	06.12.2017
48	Öğrenciler Şiirle Buluşuyor	12.12.2017
49	Kızılay Afet Gönüllüğü Eğitimi	12.12.2017
50	Fotoğraf ve Sinemanın Doğuşu'	12.12.2017
51	Bir Oyuncak Bin Gülücük	12.12.2017

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

52	İslami İlimler Fakültesi Dönem Sonu Sergisi	18.12.2017
53	Dünya Arapça Günü	18.12.2017
54	Sağlık Yüksek Okulu "stand Up Gösterisi"	21.12.2017
55	Türkiye Dağcılık Federasyonu Kış Kampı	17.02.2018
56	Yaşam Kalitesi ve Egzersiz Paneli	23/02/2018
57	Elazığ Devlet Klasik Türk Müziği Korusu	08/03/2018
58	Türkiye’de Darbeler ve Anayasalar Konferansı	12/03/2018
59	Usta (Abdulhamid Han) adlı tiyatro gösterisi	14/03/2018
60	12 Mart Mehmet Akif Ersoy’u anma etkinlikleri	16/03/2018
61	Down Sendromu Günü Anma Etkinlikleri	21/03/2018
62	54. Kütüphaneler Haftası Etkinlikleri	12.04.2018
63	Sosyoloji Günleri	12.04.2018
64	Doğu Felsefe Günleri II. Ulusal Kongre	16.04.2018
65	Elit Engelli Sporcular ve Başarı Hikâyeleri	18.04.2018
66	11.Ulusal Spor Bilimleri Öğrenci Kongresi	18.04.2018
67	Dünya Fair Play Karikatür Sergisi ve Paneli	19.04.2018
68	Malazgirt Meydan Muharebesi ve Sultan Alparslan Uluslararası Sempozyumu	26.04.2018
69	Anadolu Seferi'nin 1000. Yılında Çağrı Bey ve Selçuklularını Yeniden Hatırlamak Paneli	27.04.2018
70	Azerbaycan'ın Kuruluşunun 100. Yılı Etkinliği	02.05.2018
71	Uluslararası STEM ve Eğitim Bilimleri Kongresi	03.05.2018
72	İş Sağlığı ve Güvenliği Haftası Paneli	04.05.2018
73	Türkiye-Japonya İlişkilerinde Yeni İşbirliği Alanları (JICA)	08.05.2018
74	Anadolu'nun Kadim Kapısı Tarih ve Kültür Bağlamında Muş Uluslararası Sempozyum	10-12.05.2018
75	8. Uluslararası “Yeşeren Bir Bitki” Onkoloji Günleri	11-13.05.2018
76	Anne Baba Okulu sertifika programı	06-07/10/2018
77	Osmanlı'nın Kurucu Ataları: Ertuğrul Gazi ve Osman Bey	12/10/2018
78	AB-Türkiye Gençlik Forumu Avrupa Kültür Miras Yılı Kapsamında “Evrenca ve Uzaylılar” konseri.	05/10/2018
79	Ahlat'ı ve Malazgirt'i Tanı (Gezi)	29/10/2018
80	Muş Bulanık Koğak (Dokuzpınar) Köyü'nde Bulunan Kültürel Değerlerin Tespiti ve Tanıtımı	30/10/2018
81	Araştırmacı Öğretmen Oluyorum Konulu Araştırma Projesi	03-24/11/2018
82	Türkiye’de Yem Bitkileri Üretim Durumu Sorunları ve Çözüm Yolları Çalıştayı	09/11/2018
83	Doğa Kültür ve İzcilik Topluluğu ile Türkiye İzcilik Federasyonu Tarafından Kamphyoruz Etkinliği	10/11/2018
84	Doğa Kültür ve İzcilik Topluluğu tarafından “Siber Güvenlik ile Güvenliyoruz” Eğitim Etkinliği	12-13/11/2018
85	Cengiz ÖZKAN Konseri	20/11/2018

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

86	III. Uluslararası Türk Halklarının Geleneksel Spor Oyunları Sempozyumu	22-23/11/2018
87	Medrese Âlimleri Çalıştayı	13-14/04/2019
88	MŞÜ ile Muş Valiliği THM-TSM Konseri	17/04/2019
89	AB-Türkiye Gençlik Forumu Avrupa Kültür Miras Yılı Kapsamında Gençlik Forumu	04-05/10/2018
90	Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası konseri	07/05/2019
91	Diyarbakır Devlet Tiyatrosu Gösterisi	Aralık 2018
92	Erzurum TRT Radyosu Konseri	Mayıs 2019
93	Elazığ Devlet Korosu Konseri	Nisan 2019
94	Âlimler ve Aydınlar Çalıştayı	13-14.04.2019
95	Malazgirt'ten Çanakkale'ye Tiyatro	24.04.2019
96	Uluslararası Eleştiri Kültürü ve Tahammül Ahlakı	26-28.04.2019
97	1.Kariyer Günleri Etkinlikleri	29-30.04.2019
98	Sağlık Günleri Etkinlikleri	30.04.019
99	II. Avrasya Spor Bilimleri Uluslararası Kongresi	2-5.05.2019
10	Uluslararası Tarım Kongresi	24-27.05.2019

ÖNEMLİ BAZI AKADEMİK BAŞARILARIMIZ

Üniversitemizin, gerek idari tasarruf ile takip edilen gerekse Türkiye çapındaki yetkin akademisyenleri tarafından çıkarılan hakemli dergileri de bulunmaktadır. Hakemli bir dergi olan Anemon dergisi, Üniversitemizin Sosyal Bilimler Dergisi olup sosyal ve beşeri bilimler alanında özgün ve nitelikli çalışmaları bilimsel bir yaklaşımla ele almak amacıyla yayımlanan ve 2013 yılında yayın hayatına başlayan bir dergidir. Dergi 2018 yılından itibaren Şubat, Nisan, Haziran, Ağustos, Ekim ve Aralık sayısı olmak üzere yılda altı defa düzenli olarak yayımlanmaktadır. Dergide yayımlanan tüm makalelere DOI numarası atanmakta ve makale yayını için herhangi bir ücret talep edilmemektedir. Dergi, TÜBİTAK ULAKBİM TR Dizin (Sosyal ve Beşerî Bilimler Veri Tabanı), Index Copernicus, CiteFactor (Academic Scientific Journals), COSMOS IF (Cosmos Impact Factor), CrossRef DOI (Digital Object Identifier), DRJI (Directory of Research Journals Indexing), SOBIAD (TR Sosyal Bilimler Atıf Dizini), TEİ (Türk Eğitim İndeksi), UIF (Universal Impact Factor) gibi onlarca indeks tarafından taranmaktadır.

2013 yılında yayın hayatına başlayan ve E-DERGİ olarak yayınlanan Muş Alparslan Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi ise fen bilimleri alanında özgün ve nitelikli çalışmaları bilimsel bir yaklaşımla ele almak amacıyla yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Haziran ve Aralık olmak üzere yılda iki defa düzenli olarak yayımlanır. Dergi, International Innovative Journal Impact Factor (IIJIF), Research Bible, Scientific Indexing Service, infobase index, DRJI (Directory of Research Journals Indexing), CrossRef DOI, Academic keys COSMOS IF, Eurasian Scientific Journal Index (ESJI), Index Copernicus, National Science Digital Library ve CiteFactor tarafından taranmaktadır.

Üniversitemiz tarafından 2017 yılında çıkarılmaya başlanan Muş Alparslan Üniversitesi Uluslararası Spor Bilimleri Dergisi, beden eğitimi ve spor alanında yapılan özgün makale ve derlemelerin yayımlandığı Uluslararası hakemli bir dergidir. Dergide görev alan tüm editör ve hakemlerin katkısı gönüllülük esasına dayalıdır.

İki akademik hakemli dergimizin yanı sıra hocalarımızın şahsi gayretleri ile yayımlanan hakemli dergiler de bulunmaktadır. İçtimaiyat Dergisi, ilk sayısını Kasım 2017 yılında yayımlamış ulusal bir dergidir. DergiPark üzerinden yılda iki sayı çıkan ve şimdilik 8 index tarafından taranan dergi; tarih, edebiyat, sosyoloji, felsefe ve sosyal iktisat alanlarında makale kabul etmektedir.

Tarih Okulu Dergisi'ni 2008 yılında yayın hayatına başladı. İlk birkaç yıl sadece basılı bir akademik tarih dergisi olan bu dergi, zaman içerisinde hem basılı hem de elektronik ortamda yayımlanan bir sosyal bilimler dergisi haline gelmiştir. Yılda dört kez düzenli olarak yayımlanan dergi, 2018 yılında ASSOS isimli şirkete devredilmiştir. ULAKBİM de dâhil olmak üzere bir düzine ulusal ve uluslararası indeks tarafından taranmaktadır.

Tarih ve Gelecek Dergisi, 2015 yılında yayın hayatına başlamış olup tarih, sanat tarihi, arkeoloji alanlarında özgün çalışmaları içeren uluslararası hakemli bir dergidir. Açık Erişim Politikası'nı benimseyen dergi, gönderilen eserlerin değerlendirmesinde Kör Hakemlik sistemini kullanmaktadır. Dergiye gönderilen eserler intihal programından geçirilerek olası intihallerin önüne geçilmesine önem verilmektedir. Tarih ve Gelecek Dergisi an itibariyle E-DERGİ şeklinde yayınlanmaktadır.

SONUÇ

Muş Alparslan Üniversitesi, 2023 hedefine kilitlenen genç bir ilim yuvası olarak uhdesinde bulunan sorumlulukları fazlasıyla yerine getirmiş bulunmaktadır. Yükselen başarı grafiğinin bundan sonraki süreçte de ilimizi, bölgemizi ve ülkemizi gururlandıracak yeni projeleri ile geleceğe umut taşıyan eğitim yuvamız, çok önemli iki başarıya yakın zamanda imza atarak bir tabela üniversitesi olmadığını çoktan kanıtlamıştır.

Makalemizin sonunda önemine binaen işaret etmek istediğim bu hususlar, bundan sonraki yıllarda da üniversitenin kaderini belirleyebilecek çok önemli gelişmelerdir.

Bunlardan ilki, **HAYVANCILIK SAHASINDA PİLOT ÜNİVERSİTE** olmamızdır. Üniversitemiz, Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı (YÖK) tarafından koordine edilen ve Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı ile eşgüdümlü yürütülen "Üniversitelerde Bölgesel Kalkınma Odaklı Misyon Farklılaşması ve İhtisaslaşma Programı" kapsamında 2019'da "Hayvancılık" sahasında pilot devlet üniversitesi seçilmiştir.

En az ilki kadar önemli olan diğer hadise, Üniversitemizin, Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı (YÖK) tarafından yürütülen yükseköğretimde dijital dönüşüm çalışmaları kapsamında belirlenen sekiz pilot üniversiteden biri olmaya layık görülmesidir. Daha önce hayvancılık sahasında pilot devlet üniversitesi seçilen üniversitemiz, YÖK'ün ağırlık verdiği konulardan biri olan "**YÜKSEKÖĞRETİMDE DİJİTAL DÖNÜŞÜM**" alanında da pilot devlet üniversitesi seçilerek akranları arasında öne çıkmış oldu. Bu kapsamda hem öğretim üyelerimizin tamamı hem de tüm lisans öğrencileri bir dönem boyunca dijital öğrenim dersi aldılar.

Temennimiz ve duamız odur ki, Muş Alparslan Üniversitesi bundan sonra da yüz güldürecek çalışmalara imza atan bir yer olsun ve her ile bir üniversite mottosu ile yola çıkan devlet büyüklerinin almış olduğu bu yüksek risk içeren kararın anlamsız olmadığı kanıtlanabilsin.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE MUŞ'TA EĞİTİMİN TARİHİ GELİŞİMİ

Yüksel KAŞTAN*

ÖZET

Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte Türk Ulusunun siyasi, sosyal, ekonomik ve hukuki yapısında olduğu gibi eğitim alanında da önemli gelişmeler olur. Mustafa Kemal Atatürk, gerçekleştirdiği inkılapların halk tarafından anlaşılması ve benimsenmesi, Türkiye Cumhuriyeti'nin muasır medeniyetler seviyesine çıkması açısından eğitime daha büyük bir önem göstermiş, bu kapsamda ülkenin çağdaş ülkeler seviyesine ulaşabilmesi için milli ve laik bir eğitimi hedeflemiştir.

Bu araştırma nitel araştırma deseninde doküman analizi metodu içinde tarama tekniği kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Çalışma Türkiye Cumhuriyeti sürecinde Devlet İstatistik Enstitüsü Nüfus Sayımı Verileri ve Devlet Planlama Teşkilatı verileri kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Çalışmada Cumhuriyet Dönemi'nde Muş'ta eğitimin tarihi gelişimi, okuryazar oranı, okul ve öğrenci sayıları, okul ve öğretmen başına düşen öğrenci sayıları, eğitim alanındaki gelişmeleri içeren verilerle sonuca varmak amaçlanmıştır. Çalışmanın sonunda Cumhuriyet Dönemi'nde Muş'ta eğitim göstergelerinin Türkiye ortalamasına göre gelişimi ile bu göstergelerin Muş'un gelişimine etkisine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Dönem, Muş, Tarih, Eğitim, Gelişme.

THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF EDUCATION IN THE REPUBLIC PERIOD IN MUŞ

ABSTRACT

As well as being in the political, social, economic and legal structure of the Turkish nation along with the declaration of the Republic, significant developments also occur in the field of education. Mustafa Kemal Atatürk emphasized the importance of educating the public in order to understand and adopt the revolutions and to raise the level of the Republic of Turkey to the level of contemporary civilizations and aimed at national and secular education in order to reach the contemporary level of the country.

This research was carried out using a scanning technique in the document analysis method in the qualitative research design. The study was carried out in the Republic of Turkey using data from the State Institute of Statistics Population Censuses and the State Planning Organization. The aim of the study was to reach the final result of education in Muş in the Republican Period, including historical development, literacy rate, number of students and students, number of students per school and teacher, and developments in education. At the end of the study, the development of the education indicators in Muş in the Republican period according to the average of Turkey and the influence of these indicators on the development of Muş.

Keywords: Republic, Period, Muş, Education, Development.

GİRİŞ

Cumhuriyetin başlangıcında ülkede okuryazar oranı oldukça düşüktür. Bu nedenle ülkede okullaşma oranı da bir hayli azdır. Ülkenin eğitim düzeyi ile ilgili bu durumundan dolayı daha Sakarya Meydan Savaşı bitmeden Ankara'da Maarif Kongresi düzenlenerek nelerin yapılması gerektiği görüşülür. Bu görüşmede eğitimin önüne "milli" ibaresi getirilir. Savaş sonunda Cumhuriyetin ilanından kısa bir süre sonra eğitim sistemi dini hüviyetten, ülke içerisinde çok farklı amaçlarla eğitim öğretilerini sürdüren yabancı ve eski azınlık okullarından arındırılabilmesi, eğitimin ulusal hüviyette tek çatı altında toplanabilmesi amacıyla 3 Mart 1924 tarihinde "Tevhid-i Tedrisat" yasası çıkarılarak uygulamaya konulur. Ülkeyi Batı ve Batı kültürüne götürebilmek ve Arap kültüründen uzaklaşabilmek amacıyla 1928 yılında Arap harflerinin yetersizlikleri belirtilerek Latin alfabesine geçilir. Böylece ülkede okuryazar oranının artmasında ve halkın eğitiminde kolaylık sağlanmaya çalışılır. 1931 yılında Mustafa Kemal'in gayretleri ile kurulan Türk Dilini Tetkik Cemiyeti de ülkedeki okullaşmada büyük rol oynar.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Osmanlı Devleti'nden miras alınan okullarda eğitim ve öğretim sürdürülmeye çalışılmaktadır. Cumhuriyetle birlikte eğitim kurumlarında da yeniden yapılanmaya

* Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, kstanyuksel@hotmail.com

gidileceği için rüştiye ve idadi okulları kapatılır. Bu okullar yeni yapılanma doğrultusunda ancak belirli yerlerde tekrar açılır. Fakat tüm ülke sathında yeniden yapılanma sonrasında okullaşmaya gidilemediğinden genel nüfus sayımı verilerinde de istenilen ölçüde veriye ulaşılamamaktadır. Bu nedenle 1927 yılı genel nüfus sayımı verilerinde daha çok genel bilgiler ve bölge verileri ile bazı illerin verileri yer almaktadır. Ülkede hangi ilde ne kadar öğretmen, okul veya öğrenci olduğu tam olarak belirlenememektedir. Bu durumun nedenleri arasında yerel yönetimlerin de eğitim görevini üstlenmesi ve çok farklı okul türlerinin yer almasıdır. Örneğin 1927-28 eğitim öğretim yılında ülkede 14 adet ilk yatılı, ilk erkek mektepleri 6060, ilk muallim erkek mektebi 15, ilk kız muallim mektebi 8, musiki muallim mektebi 1, muhtelit ana mektepleri 55 olmak üzere toplam 6153 okul bulunmaktadır. Bu okullarda 9991 erkek ve 3248 bayan toplam 13239 öğretmen görev yapar ve 426206 öğrenci eğitim ve öğretim görür.¹

A.MUŞ'TA HALKIN OKURYAZARLIK DURUMU

1929 yılında Bitlis'te okuryazar oranı % 5'in altındadır.² Muş Türkiye'de okuryazarlık oranının en düşük olduğu illerden biridir. 1935'te ildeki her; 100 erkekten ancak 10'u her 100 kadından ise yalnızca 1'i okuma yazma bilir. Zamanla okuryazarlığın artmış olmasına karşın, 1975'te erişilen düzey hâlâ çok düşüktür. 1975'te her 100 erkekten 56'sı, her 100 kadından ise 20'si okuryazardır. Genel olarak ildeki her 100 kişiden 39'u okuma yazma bilir, 61'i okuma yazma bilmez. Üstelik, okuma yazmayı bilenlerin de yarıya yakınının da sadece okuma yazma bildikleri ve hiçbir öğretim kurumunu bitirmedikleri hesaba katıldığında, ildeki her 100 kişiden yaklaşık 80'inin temel eğitim dışında kaldığı anlaşılır. 1980'lerde başka bir deyişle, okuryazarlık, ilin en başta gelen eğitim sorunu olmaya devam etmektedir. Bu dönemde her 100 kişiden yaklaşık 41'i okuma yazma bilir, her 100 erkekten de yaklaşık 62'si okuryazardır.

Kadın okuryazarlığı çok düşük olmakla birlikte, özellikle 1960'lardan sonra, görece hızlı bir gelişme içine girmiş ve erkeklerle aradaki fark kadınlar lehine kapanmaya başlamıştır. Aynı eğilim, ülke ortalamaları ile karşılaştırıldığında da gözlenmektedir. 1935'te ülkedeki kadın okuryazarlık oranı Muş'un yaklaşık 10 katı iken, 1975'te bu fark Muş lehine azalmıştır.

1975'te ildeki okuryazarlar arasında, yalnızca ilkokulu bitirmiş olanların oranı % 46'dır. Okuryazarların % 43'ü herhangi bir öğretim kurumunu bitirmemiştir. Yüksekokul ve fakülte mezunlarının oranı ise yalnızca % 0,4 dolayındadır. 1980'de ildeki okuma yazma bilen 96 202 kişiden herhangi bir öğretim kurumunu bitirmemiş olanların oranı % 35,2'dir. İlkokuldan mezun olanların payı % 49,9, ortaokul mezunlarının payı ise % 7,5'dir. 1981'deki okuma yazma seferberliğinde, ildeki öğretmenlerin % 42,5'i görev almıştır. Açılan 583 kursa, 1980'de okuma yazma bilmeyen 134 605 kişiden 14 604'ü katılmıştır.

Tablo 1: Okur-Yazar Oranı³

	Okur-Yazar Oranı		Erkek		Kadın	
	Türkiye	Muş	Türkiye	Muş	Türkiye	Muş
1935	20,4	5,5	31,0	10	10,5	1,0
1945	30,2	8,4	43,7	15,4	16,8	1,8
1950	32	12,2	47,5	20,3	16,8	3,7

¹ Ş. Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, C I, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 353.

² *Aynı Tarihi*, 1929: 4914.

³ DİE, *1935, 1945, 1950, 1960, 1975, 1990, 2000 Yılları Genel Nüfus Sayımı Verileri*; TÜİK, *2013 ve 2016 Yılları Genel Nüfus Sayımı Verileri*.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

1960	46	17,4	61	28,7	31	5,1
1975	61	38,7	77	55,5	45	20,4
1990	80,5	56,5	89	74,6	72	38,4
2000	86,4	76	94,4	80	78,4	72
2013	94	87	96	94	91	80
2016	96,5	91,3	98,88	97,33	94,1	85,45

1927 yılında yapılan nüfus sayımında ülkede 1 111 496 kişi okuryazarken Muş'ta 409 erkek ve 15 kadın olmak üzere 424 kişi okuryazardır. Buna göre ülkede nüfusun % 8'i, Muş'ta ise % 0,16'sı okuryazar durumundadır. Muş merkezinde 409 erkek ve 15 kadın okuryazardır. Eğitim hizmetleri Cumhuriyetin başlarından özellikle 1960'lı yıllara kadar değişik birimlerce yürütülür. 1960'da erkeklerde % 28, kadınlarda % 5'tir. 1990'de okuryazarlık oranı, erkekler arasında % 62 kadınlar arasında % 20 dolayındadır. Kadın okuryazarlığı çok düşük olmakla birlikte, özellikle 1960'lardan sonra, görece hızlı bir gelişme içine girmiş ve erkeklerle aradaki fark kadınlar lehine kapanmaya başlamıştır. Aynı eğilim, ülke ortalamaları ile karşılaştırıldığında da gözlenmektedir. 1990 İLde okuryazar oranı % 56,8'dir. 2000 yılı ildeki Okur-Yazar Nüfus Oranı % 69,44'tür. Okur-Yazar Kadın Nüfusun Toplam Kadın Nüfusa Oranı % 53,69'dur. 1990'da ülkede kadınların % 72'si ilde % 38,4 okuryazardır. Erkeklerin ise ülkede % 88,8'i ilde % 74,6'ı okuryazardır. 1996 Ülkede / İlde okur yazar oranı % 80,5/ 56,8, erkeklerin % 44,9/ 37,9, kadınlar % 35,6/ 18,9'dur. 2016 yılında ülkede erkeklerin % 98,88'i, kadınların % 94,1'i olmak üzere toplam okuryazar oranı % 96,5 iken ilde erkeklerin % 97,33'ü, kadınların % 85,45'i ve toplamda % 91,53'ü okuryazardır. Okuma yazma bilen oranı (+6 yaş) 2013 yılında % 90,5 oranı ile ülkede 77. Sırada yer alır. Türkiye'de 2013 yılında 15 yaş üstü nüfus için okuma yazma bilmeyenlerin (bilinmeyen hariç) oranı % 4,7, okuma yazma bilenlerin (bilinmeyen hariç) ise % 95,3'dür. Muş'ta ise bu oranlar sırasıyla, % 13,2 ve % 86,8'dir. 2016 yılına gelindiğinde ilde erkeklerin okuryazar oranı % 28'den % 97'ye, kadınların okuryazar oranı % 5'den % 85'a yükselir. Bu rakamlara göre il okuryazar oranlarında ülke değerlerinin altındadır. 2016 yılında 6 yaş üzeri okuma yazma bilen ilde % 91.53'tür.

B.İLKOKUL VE İLKÖĞRETİM

Osmanlı Devleti'nin sonlarında Muş'ta 2 büyük medrese bulunur; Alaeddin Bey Medresesi ile Ulu Cami Medresesi. Bu medreseler 3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereği faaliyetleri sona ermiştir.

Tablo 2: Türkiye'de 1923-1924 Yılı Verileri

Okul Kademesi	Okul	Öğretmen	Öğrenci	Öğrenci Sayısının Genel Nüfusa Oranı %
İlköğretim	4.894	10.238	341.941	2,8
Ortaokul	72	796	5.905	0,05
Lise	23	513	1.241	0,01
Meslek Okulu	64	583	6.547	0,054
Toplam	5.053	12.130	355.634	2,96

Bu dönemde millî, halkçı ve çağdaş eğitime geçilmesi, eğitimde kız-erkek eşitliği, köy ve köylü eğitiminin önemi gibi hususlar mecliste ve meclis dışında çokça irdelenmeye başlanmıştır. Bu

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

çalışmalar sürerken 12 milyon dolayında tahmin edilen ülke nüfusunun 1923-1924 eğitim yılında sahip olduğu eğitim-öğretim olanakları Tablo 2’de yer almaktadır.⁴

Tablo 2 incelendiğinde ülkedeki okul, öğretmen ve öğrenci sayılarının çok düşük olduğu ve modern bir devlet olma yolunda ilerlemeye çalışan Türkiye’nin eğitim ihtiyacını karşılamaktan son derece uzak olduğu görülecektir.

28 Şubat 1925’te TBMM’de Maarif Vekâleti bütçesi görüşmeleri yapılırken, Maarif Vekili Saraçoğlu Şükrü Bey, köy mektebi ve köy öğretmenlerinin gerekliliğine dair şu açıklamaları yapar; “İsveç, Norveç gibi halkı dağınık memleketler, eğitim sorununu Seyyar Muallimler halletmişler. Bizim de köylerimiz dağınıktır. Biz de köy mektepleri kurar ve seyyar muallimler tayin edersek bu sorunu halletmiş olacağız. Kıt bütçemiz ancak buna yeter”.⁵ Köylerin öğretmen ihtiyacının karşılanması ve öğretmenlerin köylerde tutunmalarını sağlayacak tedbirler araştırılır. Bu amaçla 7 Haziran 1925’te çıkarılan 2049 Sayılı “Şark Vilâyetlerine Gidecek Muallimlere İtası Muktezi Maaş Zamları Hakkında Talimatnâmenin Mer’iyete Vazına Dair Kararnâme” ile Artvin, Ardahan, Erzurum, Ergani, Bayazıt, Bitlis, Hakkâri, Siirt, Süleymaniye, Kars, Kerkük, Genç, Muş, Musul, Van, Dersim ve Erzincan vilâyetlerindeki okullara gönderilen ve o bölgenin yerlisi olmayan öğretmenlere maaş ve fevkalâde tahsisat verilmesi ön görülür.⁶ Bu tür uygulamalarla Hükümet, söz konusu vilâyetleri daha cazip hale getirerek buradaki öğretmen ihtiyacını karşılamaya çalışılır.

Amerikalı eğitimci John Dewey öğretmenin köyün birçok problemini halledecek tipte yetiştirilmesini tavsiye eder.⁷ Bu tavsiye doğrultusunda Maarif Vekili Mustafa Necati Bey tarafından 789 sayılı Maarif Teşkilatı Kanunu ile “İlk Muallim Mektebi” ve “Köy Muallim Mektebi” şeklinde şehir ve köy için iki farklı öğretmen tipi yetiştirilmeye başlandı.⁸

Tablo 3: Muş’ta Kent ve Kır İlkokullarındaki öğrenci Sayısı

Yıllar	Kent			Kır			Toplam		
	Erkek	Kız	Kent Toplamı	Erkek	Kız	Kır Toplamı	Erkek	Kız	Genel Toplam
1961-62	2.035	762	2.797	6.702	2.190	8.892	8337	2.952	11.689
1970-71	4.170	2.233	6.403	14.977	4.886	19.863	19,147	7.119	26.266
1979-80	4.633	2.935	7.568	20.887	6328	27115	25.520	9.163	34.683

Bu dönemde Bitlis’in de bulunduğu 20 vilâyette Darüleytam ve Yatılı İlkokullar açılmıştır. Bu okullardan 14 tanesi savaşlarda harap olan Doğu vilâyetlerinde (Ergani, Artvin, Urfa, Hopa, Siverek, Bitlis, Ardahan, Gaziantep, Sivrihisar, Kars, Besni, Van, Bayburt, Erzurum) bulunmaktadır.⁹ Bitlis Valiliği, 15 Ekim 1925’te Başvekâlet’ten ildeki vakıf ve ilkokulların ihtiyaçları için 2 000 lira talep etmiş ve Başvekâlet de bu talebi değerlendirerek 20 Ekim’de söz konusu parayı göndermiştir.¹⁰

Ülkede 22 Mart 1926’da Tevhid-i Tedrisat Kanunu’nun uygulanması için kabul edilen “Maarif Teşkilâtı Hakkında Kanun”la Talim ve Terbiye Kurulu ile Maarif Eminliklerinin kurulumu. Maarif Eminliği uygulamasına göre Türkiye 13 bölgeye ayrılır. Maarif Eminlikleri’nin mntikalardaki

⁴Necdet Sakaoğlu, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993,s. 21.

⁵ **TBMM ZC**, II/15, İ:66, 1924:15.

⁶ **Düster**, 1934/6:709-710; Cemil Öztürk, **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996, s.175.

⁷ John Dewey, **Türkiye Maarifi Hakkında Rapor (1924)**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, Ankara, 1989, s. 21; Mustafa Eski, **Cumhuriyet Döneminde Bir Devlet Adamı Mustafa Necati**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1999, s.162.

⁸ **Düster**, 1934:709-710; Cemil Öztürk, **a.g.e.**, 1996, s. 175.

⁹ **TBMM ZC**, II/9, İ: 47, 1924:35.

¹⁰ **BCA**, 030.10.64.431.18.

faaliyetler arasında Doğu Bölgesinde okullaşma oranını arttırma, artan öğrenci sayısı karşısında öğretmen ihtiyacını giderme, eğitimin malzeme ve maddi ihtiyaçlarının karşılanmasına başlanır.¹¹

Başvekil İsmet İnönü'nün Temmuz 1935'te yaptığı tetkiklerden sonra hazırladığı raporunda; Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilâyetlerinde eğitim ve kültür meselesine de büyük önem verilmesi gerektiğini belirtmiştir.¹² İsmet İnönü'nün bu raporundan sonra Birinci Umumi Müfettişlik görevinde bulunan Abidin Özmen, 1936'da yapılan Umumi Müfettişler Toplantısına sunduğu raporunda; bölge insanının Türkçe konuşur hale getirilmesi ve köy çocuklarının kurulacak yatılı okullarda eğitim görmesi gerektiği üzerinde durmuştur. Bunun yanında açılacak okulların geniş binalı, hastanesi, eczanesi yerinde müstakil veya tez uğrayan bir doktorun kontrolünde yetişmiş, azimli, çalışkan ve mefkûreci öğretmenlerin idaresinde olması gerektiğini belirtmiş ve bu okullarda başta Türkçe konuşmayı sevdirecek, kapsamlı bir programla 3 yıl süreli eğitim-öğretim verilmesini istemiştir.¹³

Özmen, raporunda ayrıca şu ifadelerle yer vermiştir; “Bugün vilâyetlerin bütçeleriyle ancak kazalarda ve bazı nahiyelerde pek mahdut köylerde üç sınıfı okutan muallimli birer ilk mektep idare edilebilmektedir. Büyük Türk köylerinde de beş sınıflı program üzerine müesses mekteplerin varlığı kabul edilebileceğine göre vilâyetlerin zirai, baytari birçok işleri kanuni, idari ve içtimai birçok yardımları bırakmadan leyli (yatılı) mektep meydana getirmelerine maddeten imkân görüyorum. Hükümetçe seneden seneye bir program altında münasip muhitlerden başlayarak böyle müesseseler kurmanın zaruretine kailim (inanıyorum). Böyle müesseseler ilk olarak Van'ın Gevaş, Hakkâri'nin Beytüşşebap, Bitlis'in Hizan, Muş'un Malazgirt, Siirt'in Pervari, Diyarbakir'in Eğil (Şerbeti), Mardin'in Derik, Urfa'nın Viranşehir kazalarında kurulabilir”.¹⁴

Tablo 4: Muş'ta Kent ve Kır İlkokullarındaki Öğretmen Sayısı¹⁵

Yıllar	Kent	Kır	Toplam
1961-62	70	198	268
1970-71	164	465	629
1979-80	300	1.239	1.539

Muş'ta 1934'te 16 ilkokul bulunmaktadır. Ayrıca Muş'a bağlı Bitlis kazasında 4 tane ilkokul olup ikisi tam devrelidir. Ayrıca bu kazada 75 mevcutlu bir ortaokul vardır. Bu mekteplerde 44 öğretmen vardır.¹⁶ Bitlis'te açılan ve karma eğitim veren ortaokula 1934-1935 eğitim ve öğretim yılında Bitlis, Ağrı, Muş ve Van'dan gelen 120 öğrenci kayıt yaptırmıştır.¹⁷

1934-1935 eğitim ve öğretim döneminde Muş ve Bitlis'te 17 ilkokullarda 37 öğretmen ve 1 145 öğrenci, 1 ortaokulda 1926-1927 öğretim yılında 8 öğretmen 35 öğrenci varken 1939-1940 öğretim yılında 8 öğretmen 140 öğrencisi olur.¹⁸

Cumhuriyete geçildikten sonra il çabalara karşın, ilköğretim hayli zor gelişir. Bitlis ve Muş arasında Cumhuriyetin başlarındaki mülki yapılanmalar nedeniyle 1936'ya kadar ildeki ilkokul ve öğrenci sayıları tam olarak belirli değildir.

¹¹ **Aydın Tarihi**, 1927:2219; Mustafa Ergün, **Atatürk Devri Türk Eğitimi**, Ocak Yayınları, Ankara, 1997, s. 51-80.

¹² Saygı Öztürk, **İsmet Paşa'nın Kürt Raporu**, Doğan Kitap, İstanbul, 2007, s. 63.

¹³ **BCA**. 030.10.70.461.1; **BCA**. 030.10.70.461.1.

¹⁴ **Varlık**, 2010:108.

¹⁵ **DİE**, **Milli Eğitim İstatistikleri**, “İlköğretim İlgili Yıllar”.

¹⁶ **Son Posta**, 7 Eylül 1934.

¹⁷ **Son Posta**, 12 İkinciteşrin 1934.

¹⁸ **50 Yıl**, 1974:20,28,31, 44, 48, 51.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

1936'da yapılan bir düzenlemeyle il sınırları belirlenen ve 1937'de köylerinde ilkokul bulunmayan Muş'ta ilkokul sayısı yalnızca 5, öğrenci sayısı 614'tür. II. Dünya Savaşı yıllarında 1943'te ise ilde ilkokul sayısı ancak 6, öğrenci sayısı ise 1 082, öğretmen sayısı 40'dır.

1960'lardan sonra ilkokul sayısında sürekli bir artış gözlenmektedir. İlde 1961- 1962 döneminde 9'u kent, 131'i kır ilkokulu olmak üzere toplam 140 ilkokul bulunur. Bu sayı 1970-1971 döneminde 240'a, 1979-1980 döneminde ise 347'ye yükselir. Nüfusun büyük bir bölümünün kırsal kesimde yaşadığı Muş'ta kır okullarının sayısı kent okullarından çok daha fazladır. 1961-1980 arasında kent ilkokullarının sayısı 9'dan ancak 21'e çıkarken, kır ilkokullarının sayısı 131'den 326'ya çıkar.

Tablo 5: Muş'ta Kent ve Kır İlkokullarında Öğretim Biçimi (1979-80)¹⁹

	Kent Okulu	Kır Okulu	Toplam
Normal öğretim	3	97	100
İkili öğretim	18	222	240
Diğer		7	7
Toplam	21	326	347

İlde 1961-1962 döneminde 12 000'e yakın olan öğrenci sayısı, sürekli artarak, 1979-1980 döneminde 35 000'e yaklaşır. Kır ilkokullarında okuyan öğrenci sayısı, kent ilkokullarında okuyan öğrenci sayısına göre daha büyük bir artış gösterir. 1970-1971'de 6 400 kadar olan kentsel kesimdeki öğrenci sayısının 1979- 1980'de ancak 7 600'e yaklaşmış olmasına karşılık, kırsal kesimdeki öğrenci sayısı aynı dönemde yaklaşık 20 000'den 27 000 dolayına yükselir. 1961-1962 döneminden 1979-1980 dönemine hem kız hem de erkek öğrenci sayısı yaklaşık 3 katma çıkmış, ancak kız öğrenci sayısındaki artış biraz daha hızlı olmuştur. Bununla birlikte Muş'ta gerek kent gerek kır ilkokullarında, kız öğrenci oranı çok düşüktür. 1979-1980 öğrenim yılında kır ilkokullarında okuyan her 100 öğrenciden ancak 23'ü kızdır. Bu oran, kent ilkokullarında yaklaşık % 39'a ulaşır. İl genelinde ise, her 100 ilkokul öğrencisinden 26'sı kız öğrencidir.²⁰

Muş'ta ilkokullardaki öğretmen sayısı 1961-1962 döneminde 268 iken, 1979-1980 döneminde bu sayı 1 539'a çıkar. Söz konusu dönemde, kır ilkokullarındaki öğretmenlerin sayısındaki artış oranı, kent ilkokullarındaki öğretmen artış oranından daha fazla olmuştur. Böylece, 1961- 1962'den 1979-1980'e kır ilkokullarındaki öğretmen sayısı 5 kattan çok artarken, kent ilkokullarındaki artış 3 katın biraz üzerinde olmuştur.

Muş'ta okul binası yetersizliği ikili öğretimin hayli yaygın olmasına yol açmıştır. 1979-1980 döneminde ildeki toplam 347 okuldan 240'ında, yani kabaca 2/3'ünde ikili öğretim yapılmaktadır. Toplam 21 kent ilkokulunun yalnızca 3'ünde normal öğretim yapılırken, 18'inde ikili öğretim yapılır. Normal öğretim yapan okulların oranı, kır okulları içinde, kent okullarına oranla daha fazladır. Toplam 326 kır ilkokulunun % 68'inde ikili öğretim yapılmaktadır.

Muş'ta 1979-1980 döneminde ilkokullardan diploma alan toplam öğrenci sayısı 4 536'dır. Bunlardan 3 492'si erkek, 1 044'ü ise kız öğrencidir. Kent ilkokullarından mezun olanların sayısı 1 041, kır ilkokullarından mezun olanların sayısı ise 3 495'tir.

Muş'ta ilkokullar yanında bir de yatılı bölge okulları vardır. İlk yatılı bölge okulu 1964'te Merkez İlçe 'de öğretime açılmıştır. Merkez Korkut Yatılı Bölge Okulu ve Malazgirt Nurettinli Yatılı Bölge Okulu 1965- 1966'da, Varto Yatılı Bölge Okulu ise 1970- 1971 öğretim yılında hizmete açılmıştır.

¹⁹ DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri**, İlköğretim, 1979-80.

²⁰ DİE, **1965, 1970, 1975 ve 1980 Yılları Genel Nüfus Sayımı Verileri**.

Muş, ilkokullu köy oranı açısından çevre illerle karşılaştırıldığında, en az köy ilkokulu olan ildir. 1979-1980 döneminde ülkedeki toplam 44 178 resmi ilkokuldan 343'ü, yani her 1 000 resmi ilkokuldan 8'i Muş'ta bulunur. İldeki 4 ilkokul ise yatılı bölge okuludur. Türkiye'de kentlerdeki toplam ilkokul sayısı 4 217 iken, Muş'ta 21 resmi kent ilkokulu bulunmaktadır. Ülkedeki kır ilkokullarının sayısı 39 961 iken, Muş'ta 322 resmi kır ilkokulu bulunmaktadır. Yatılı Bölge Okullarıyla birlikte ildeki toplam kır ilkokulu sayısı 326'ya ulaşmaktadır. 1980'de ildeki köylerin % 83,3'ünü oluşturan 310 köyde okul vardır. Köylerin % 16,7'si ise okulsuzdur.²¹

1998-1999 öğretim yılında ilde kent merkezinde 31 okulda 315 derslikte 12 594 öğrenci, köyde 225 okulda 647 derslikte 21 811 öğrenci normal öğrenim, şehirde 22 okulda 222 derslikte 13 731 öğrenci, kırsal alanda 23 okulda 260 derslikte 18 925 öğrenci ikili öğrenim görür.

1961- 1962 döneminde ilde 140 ilkokul sayısı 1979-1980 döneminde 347'ye yükselir. İlde bu dönemde 12 000'e yakın olan öğrenci sayısı, sürekli artarak, 1979-1980 döneminde 35 000'e yaklaşır. Muş'ta ilkokullardaki öğretmen sayısı 1961-1962 döneminde 268 iken, 1979-1980 döneminde bu sayı 1 539'a çıkar. 1961- 1962'den 1979-1980'e kır ilkokullarındaki öğretmen sayısı 5 kattan çok artarken, kent ilkokullarındaki artış 3 katın biraz üzerinde olmuştur.

2016-2017 öğretim yılında ilde 457 ilkokul ve 2174 derslik, 47 002 öğrenci, 1669 öğretmen bulunur. Derslik başına 21 öğrenci düşer. 2016 yılında ülkede ilkokullarda okullaşma oranı erkeklerde % 91,08, kızlarda % 91,24 olmak üzere % 91,16'dir. Muş'ta ilkokullarda okullaşma oranı erkeklerde % 93,53, kızlarda % 93,65 olmak üzere % 93,59'dur. Ülkede Ortaokullarda okullaşma oranı erkeklerde % 95,12, kızlarda % 95,66 olmak üzere % 95,38'dir. Muş'ta ortaokullarda okullaşma oranı erkeklerde % 91,22, kızlarda % 89,75 olmak üzere % 90,51'dir.

C.ORTAOKULLAR

Cumhuriyetin ilk üç yılında Muş'ta okul, öğretmen ve öğrenci sayıları oldukça düşüktür. Bunda savaşlar nedeniyle tahrip olan memleketin yaşadığı ekonomik sıkıntı, yetişmiş öğretmenlerin bulunmayışı ve bölgenin ulaşım imkânlarının kısıtlılığı ile merkezden uzak olması etkili olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında buradaki ilkokullardaki yetersiz durum ortaokullarda da devam etmiştir. 1925'te Bitlis'te bir ortaokul ve bunun 103 öğrencisi bulunmaktadır (Bu yıllarda Muş Bitlis İline bağlıdır). Ortaokulda 3 memur ve 10 öğretmen vardır.²² İlde 1926 yılında bu okulda 109 öğrenci vardır.

Tablo 6: Muş'ta Ortaokul, öğrenci ve Öğretmen Sayıları²³

		1954-55	1964-65	1979-80
Okul		2	4	22
Öğrenci	Erkek	78	940	3.264
	Kız	7	115	639
	Toplam	85	1.055	3.903
Öğretmen		13	47	118

Bitlis'in 1929'da kaza haline getirilerek Muş'a bağlanmasından sonra buradaki ortaokulun da Muş'a nakledilmesi söz konusu olmuştur.²⁴ Bunun üzerine Bitlis'in ileri gelenlerinden Eski Mebus Sadullah, Müftü Abdülbaki, Belediye Reisi Arif Beyler tarafından 11 Ekim 1931'de Mustafa Kemal

²¹ DİE, 1980 Yılı Genel Nüfus Sayımı Verileri.

²² 1925-1926 Devlet Salnâmesi, 1926: 120,172-173; 1926-1927 Devlet Salnâmesi, 1927:336.

²³ DİE, Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim-İlgili Yıllar

²⁴ TBMM Kanunlar Mecmuası, III/7, 1929: 940.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Paşa'ya, "Ankara Büyük Halaskâr Hazretleri'ne" başlıklı bir telgraf gönderilmiştir. Telgrafta; "Altmış seneden beri vilâyet merkezi olan ve kaza haline getirilen ve senelerdir muallim mekteplerini barındıran Bitlis'in sahip olduğu orta mektebin kaldırılmaması"²⁵ talep edilmiştir. Bu telgrafın Başvekâlet tarafından Maarif Vekâleti'ne sorulması üzerine, Maarif Vekili, 11 Kasım 1931'de; Bitlis Ortaokulu'nun Muş'a naklinin mümkün olmadığı ancak bir sonraki ders yılında Muş'a ayrıca bir ortaokul açılacağını bildirmiştir.²⁶ Böylece Bitlis Ortaokulu'nun Muş'a taşınmasından vazgeçilir. Bu dönemde Muş (Bitlis dâhil) ortaokul ve öğretmen sayıları hemen hemen değişmezken, öğrencilerde Muş'taki 1939-1940 eğitim dönemi hariç, sürekli artış gözlenmiştir.

1935'te Muş halkı Maarif Vekâleti'ne başvurarak bir ortaokulun açılmasını ister. Vekâlet, öğretmen sayısının kadro ihtiyacını karşılayamayacağından bu haklı isteğin yerine getirilmesinin mümkün olmadığını açıklar. Muş halkı bu sefer hiç olmazsa tam devreli ilkokul hocaları ile idare edilmek üzere bir ikmal sınıfının açılmasını ister.²⁷ Bitlis ve Anadolu'nun diğer vilâyetlerinden gelen yoğun talepler doğrultusunda Maarif Vekâleti, lise ve ortaokul bulunmayan vilâyet ve kazalarda gençlere en azından ilkokul seviyesindeki eğitimi verebilmek için "İkmâl Ortamektebi" ismi altında yeni okulların açılması hakkında bir talimatnâme hazırlar. Bu okullara ilkokulu bitiren öğrenciler başvurabilecek ve bu okulların eğitim-öğretim süresi bir yıl olacaktır. İkmâl Orta Mektepleri'nden mezun olanlar, arzu ederlerse ortaokullara devam edebileceklerdir. Bu okulların kurulmasıyla daha çok ilkokul eğitimiyle yetinmeye mecbur kalan ve uzak vilâyetlere giderek liseye devam edecek maddi gücü bulamayan öğrencilerin genel bilgi seviyesinin artırılması hedeflenmiştir.²⁸

1950'lerin ortalarında 2 ortaokulla 1 lisenin bulunduğu Muş İli'nde, 1979-1980'de ortaokul sayısı 22'ye, lise sayısı 4'e yükselmiştir. 1954-1955 döneminde 13 olan ortaokul öğretmeni sayısı, 1979-1980'de 118'e, 1955-1956'da 15 olan lise öğretmeni sayısı ise 1979-1980'de 125'e yükselmiştir.

Öğrenci sayısı ise 1954-1955'te 100'ün altında iken 1979- 1980'de 4 000'e yaklaşmıştır. 1979-1980 dönemindeki toplam öğrencinin yalnızca % 16'sı kızdır. Bununla birlikte, 1954-1955 ve 1964-1965 dönemleri ile karşılaştırıldığında, kız öğrencilerin toplam öğrenci sayısı içindeki oranı artmıştır.

Tablo 7: Okul ve Öğretmen Başına Düşen Öğrenci Sayısı A-Okul Başına Öğrenci Sayısı B-Öğretmen Başına Öğrenci Sayısı²⁹

	İlköğretim						Ortaöğretim			
	İlkokul		Ortaokul		Mesleki Ortaokul		Lise		Mesleki ve Teknik Lise	
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
Türkiye 1963	130	45	434	23	188	14	430	16	258	18
Muş 1963	86	55	225	15	64	7	250	13	188	14
Türkiye 1993	134	28	338	47	362	17	490	15	384	15
Muş 1993	101	25	541	20	229	17	677	17	339	11
Türkiye 2012	318	20	650	16			850	19	654	15
Muş 2012	146	16	318	14			638	18	340	13

²⁵ BCA, 030.10.178.226.7; Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Arşiv No: A-IV-9, D. No: 57, F: 38; Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Arşiv No: A-IV-9, D. No: 57, F: 31-1; TBMM Arşivi, D. III, D. No: 1509.

²⁶ BCA, 030.10.178.226.7.

²⁷ Son Posta, 11 Mayıs 1935.

²⁸ Son Posta, 2 Ağustos 1934.

²⁹ DİE, 1965; DİE, 1993; DİE, 2003.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Türkiye 2016	195	17	301	16			399	12	243	13
Muş 2016	93	18	232	18			435	15	102	10

İlde 1978-1979 döneminde ilkokuldan mezun olan 4 536 öğrencinin % 30'u biraz aşan bir bölümü, izleyen öğretim yılında ortaokula kaydını yaptırmıştır. 1979 döneminde ortaokullardan mezun olanların sayısı ise 1 121'dir. Bu mezunlardan 974'ü' erkek, 147'si kızdır. 1980 döneminde ülkedeki toplam 4 026 resmi ortaokuldan 22'si Muş'ta idi. Aynı dönemde, ülkedeki toplam 62 yatılı bölge ortaokulundan 4'ü Muş'ta bulunmakta ve bu okullarda 331 öğrenci okumaktadır.

Muş 1963 yılı ortaokul ve öğretmen başına düşen öğrenci sayısında ülkeden daha kötüdür. 1993 yılındaki verilere göre ise Muş okul başına düşen öğrenci sayısında ülkeden kötü, öğretmen başına düşen öğrenci sayısında ülkeden iyidir. Türkiye'de 1963 yılındaki öğretmen başına düşen öğrenci sayısı ile 1993 yılında öğretmen başına düşen öğrenci sayıları oranlandığında iki katlık kötüye gider. Ortaokullara düşen öğrencilerin 1963 ve 1993 yılı sayıları karşılaştırıldığında okul olarak daha iyi olmasına karşın, öğretmen başına düşen öğrenci sayısı yaklaşık iki kata yakın artar. 2016-2017'de ilde Ortaokullarda ülkede okul başına 301, ilde 232, ülkede öğretmen başına 16, ilde 18 öğrenci düşer.

D.GENEL VE MESLEKİ LİSELER

Cumhuriyet Dönemi'nde uzun süre ilde lise düzeyinde okul yoktur. Bu yıllarda Ortaokulu bitiren ve tahsiline devam etmek isteyen öğrenciler en yakın Erzurum'a lise tahsili için gider.

a.Genel Liseler

İlde 1970'lere değin tek lise vardı. 1979-1980 döneminde bu sayı 4'e çıkmıştır. 1955-1956'da 15 olan lise öğretmeni sayısı da 1979-1980'de 125'e yükselmiştir. 1955-1956 döneminde 61 olan toplam öğrenci sayısı 1979-1980 döneminde 1 579'a yükselmiştir. Ancak, liselerde okuyan kız öğrenci oranı çok düşüktür. 1955- 1956'daki toplam 61 öğrencinin yalnızca 4'ü, 1979-1980'de ise 1 579 öğrencinin yalnızca 189'u (% 12) kız öğrencidir. Kızların Öğretime katılma oranı, ilkokuldan sonra giderek düşmektedir.³⁰

1979 döneminde, ortaokuldan mezun olan 1 094 öğrenciden 548'i izleyen öğretim yılında liseye kaydını yaptırmıştır. Bu öğrencilerden 476'sı erkek, 72'si kızdır. 1980 döneminde ülkedeki toplam 1 040 resmi lisenin 4'ü Muş'ta bulunmaktaydı. Bu sayı, çevre iller arasında en düşük olanıdır.

Türkiye'de ve ilde 1960 ile 2016 yılları arasında okul başına düşen öğrenci sayısı birbirine yakinken öğretmen başına düşen öğrenci sayısı iyileşmiş ve öğretmen başına daha az öğrenci düşer hale gelmiştir. 2016 yılında Ortaöğretimde okullaşma oranı ülkede erkeklerde % 82,69, kızlarda % 82,38 olmak üzere % 82,54'dir. Muş'ta Ortaöğretimde okullaşma oranı erkeklerde % 53,31, kızlarda % 46,66 olmak üzere % 50,07'dir 2016-2017 döneminde ilde 44 lise, 739 derslik,21 665 öğrenci, 1398 öğretmen vardır. Derslik başına 29 öğrenci düşer.

b.Mesleki Liseler

1961-1962 döneminde 2 mesleki ve teknik öğretim okulu olan Muş'ta bu sayı, 1979- 1980 döneminde 11'e yükselmiştir. Aynı dönemler arasında öğretmen sayısı 19'dan 99'a çıkarken, öğrenci sayısı da 135'ten 1 815'e yükselmiştir.

1961-1962 döneminde Muş'taki orta dereceli mesleki ve teknik öğretim okullarında kız öğrenci yoktur. 1970-1971 döneminde kız öğrenci sayısı, erkek öğrenci sayısından daha fazla iken, 1979-1980 döneminde erkek öğrenci sayısı imam hatip lisesi, endüstri meslek lisesi, ticaret lisesi gibi erkek öğrencilerin gittiği yeni okulların açılması sonucu kız öğrenci sayısının 2,5 katına yaklaşmıştır.

1970-1971 döneminde ildeki tek imam hatip ortaokulunda 184 öğrenci öğretim görürken, 1979-1980 dönemindeki 2 imam hatip ortaokulunda 421 öğrenci vardır. Her iki dönemde de bu

³⁰ DİE, 1980 Yılı Genel Nüfus Sayımı Verileri.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

okullarda kız öğrenci yoktur. İldeki bir imam hatip lisesinde de, 1979-1980 döneminde 171 öğrenci okumaktadır.

Tablo 8: Muş'ta Lise, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları³¹

		1955-56	1964-65	1979-80
Okul		1	1	4
Öğrenci	Erkek	57	219	1.390
	Kız	4	23	189
	Toplam	61	242	1.579
Öğretmen			15	21

1970-1971 döneminde 63 öğrenci kız sanat okulunda öğretim görürken bu sayı, 1979-1980'de 215'e yükselmiştir. Aynı yıl kız meslek lisesinde de 109 öğrenci okumaktaydı. Sağlık (köy ebe) okulundaki öğrenci sayısı 1970-1971'de 229 iken, 1979- 1980'de 133'e düşmüştür. 1979-1980'de sağlık meslek lisesinde 59 kız öğrenci okur.

1979-1980 döneminde ildeki endüstri meslek liselerinde 327 erkek öğrenciye karşın, yalnızca 2 kız öğrenci bulunur. Yine ticaret lisesinde, aynı dönemde 214 erkek öğrenciye karşılık, yalnızca 3 kız öğrenci vardır. 1979-1980'de teknik ziraat ortaokulunda ise 31 erkek öğrenci okur. 1979-1980'de Muş'taki üç sınıflı öğretmen lisesinde okuyan öğrenci sayısı da 130 idi. 2016 yılında 30 Mesleki ve Teknik Ortaöğretim okulunda 990 öğretmen 15284 öğrenci yer alır (DİE,1963; DİE,2001).

Ülkede 1963 yılındaki Mesleki Ortaokullarda öğrenci sayısı hızla artarak 1993 yılında yaklaşık iki katına ulaşır. Okuldaki öğretmen sayısı ise bu süreçte artmayarak öğretmen başına düşen öğrenci sayısı yükselir. Bu süreçte ülkedeki sanayileşmenin hızla artması ve ara elaman ihtiyacı nedeniyle meslek okullarına daha fazla ilgi olurken, yeterli sayıda okul yapılamaz. Muş'ta ise ülke değerlerinin tersine meslek okullarının öğrenci sayısı artmaz. Mesleki ve Teknik Liselerin öğrenci ve öğretmen sayısında Muş ülke değerinden daha iyi durumdadır.

E.YÜKSEKÖĞRETİM

Muş'ta herhangi bir yüksek okul bulunmamaktadır. 1965'te üniversiteye giriş sınavındaki başarı açısından Muş'un başarı oranı binde 55 olmuştur. 1976'da ise sınava giren 685 öğrenciden yalnızca 36'sı (binde 32) başarılı olmuştur. Aynı yıl üniversite giriş sınavlarındaki başarı oranı açısından Muş 60. sırada yer alır.

Muş Alparslan Üniversitesi; 5662 Sayılı “Yükseköğretim Kurumları Teşkilatı Kanununda ve Yükseköğretim Kurumları Öğretim Elemanlarının Kadroları Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile Genel Kadro ve Usulü Hakkında Kanun Hükmünde Kararnameye Ekli Cetvellerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun”la kurulan ve 29 Mayıs2007 tarihinde Resmi Gazetede yayınlanarak kurulan, 17 yeni üniversiteden biridir. Üniversite bünyesinde bulunan Muş Eğitim Fakültesi; öncesinde Fırat Üniversitesine bağlı olarak 2809 sayılı kanunun ek 30'uncu maddesine istinaden, Bakanlar Kurulu'nun 06/08/1998 tarih ve 98/1462 sayılı kararı ile kurulmuştur.

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı'nın 26/04/2006 tarih ve 1142 sayılı yazısı ile 2006–2007 eğitim-öğretim yılında Muş Eğitim Fakültesi İlköğretim Bölümü Okul Öncesi Öğretmenliği programına 40, Türkçe Eğitimi Bölümü Türkçe Öğretmenliği Programına 30 öğrenci alınması kararlaştırılmıştır. Fırat Üniversitesi, Üniversite Yönetim Kurulunun 23/05/1986 tarih ve 1985-1986 6/90 sayılı kararı doğrultusunda; Yükseköğretim Kurulunun 25/03/1987 tarihli toplantısında alınan kararla, 2547 Sayılı Kanunun 2880 Sayılı Kanunla değişik 7/d-2 maddesi uyarınca kurulan Meslek Yüksekokulu, 1987 yılında Hayvan Yetiştiriciliği ve Sağlığı Programını, 1988 yılında da İnşaat

³¹ DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri**, Ortaöğretim-İlgili Yıllar.

Programını açmıştır. Alparslan Tarım İşletmesi arazisi içerisinde bulunan Meslek Yüksekokulu yerleşkesine, 1996 yılında Kredi ve Yurtlar Kurumu'nun kız ve erkek öğrenci yurtları kurulmuştur. Muş Sağlık Yüksekokulu; I. Ulusal Sağlık Kongresi'nde alınan karar gereğince, sağlık hizmetlerinin verimliliğini yükseltmek amacıyla, 'Sağlık Eğitiminin Yeniden Yapılandırılması Projesi' kapsamında, Sağlık Şurası'nın 174, 184 ve 185 numaralı kararları doğrultusunda, 10/10/1996 tarih ve 96/8655 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile Yüzüncü Yıl Üniversitesine bağlı olarak kurulmuştur. 1997/1998 Eğitim-Öğretim Yılı'nda lisans düzeyinde faaliyetlerine başlamış ve 2000/2001 Eğitim-Öğretim Yılı sonunda ilk mezunlarını vermiştir. 5662 sayılı yasa kapsamında kurulan Muş Alparslan Üniversitesi bünyesinde; üç fakülte, iki enstitü, bir sağlık yüksekokulu ve iki meslek yüksekokulu yer almıştır.

Sosyal Bilimler Enstitüsü, Fen Bilimler Enstitüsü, Eğitim Fakültesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, İktisadi ve idari Bilimler Fakültesi, İslami Bilimler Fakültesi, İletişim Fakültesi, Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Uygulamaları Bilimler Fakültesi, Sağlık Yüksekokulu, Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu, Malazgirt Meslek Yüksekokulu, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksek Okulu, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu ve Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu bulunmaktadır. Üniversitede 9000'in üzerinde öğrenci vardır.

1987-1988'de ilde 1 Yüksekokul ve 19 öğrenci vardır. İlde üniversite sınavına girip yerleşen 1986'da % 0,12'dir. 2013 yılında Muş'ta yüksekokul veya fakülte mezunlarının (bilinmeyen hariç) yine aynı yaş grubu nüfusa oranı ise % 6,4'tür. Muş'ta Muş Alparslan Üniversitesi'nin kurulması ve daha sonra ilçelere Melek Yüksekokulları ile yayılması ile önemli hizmetler yapmaya başlar. Üniversitede ülke değerlerine göre yeteri kadar öğretim üyesi bulunmakta ve bu kadrolarla Yüksek Lisans ve Doktora öğrenimleri yapılabilmektedir. 2016 yılında ilde 8 Profesör, 16 Doçent, 123 Yardımcı Doçent, 393 diğer öğretim elemanı olmak üzere toplam 540 öğretim elemanı yer alır.

F.İLDEKİ İNFORMAL VE YAYGIN EĞİTİM KURUMLARI

a.Millet Mektepleri

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Doğu Anadolu Çarlık Rusya'nın işgallerine uğramıştır. I. Dünya Savaşı'nda da bölge Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Milli Mücadele döneminde milli birlik ve bütünlüğün sağlanması çalışmaları sırasında çıkan iç isyanlar bölgenin sosyolojik olarak hassas ve zor bir durumda olduğunu göstermiştir. Türkiye'de 1 Kasım 1928 tarihinde Harf İnkılabı yapılarak Türk Alfabesine geçilince ülkede okuryazar oranı ve okullaşma oranı yükseltmek istenir.³² Bu amaçla 1929 yılında okul çağı dışındakiler için Halk Dershaneleri Millet Mektepleri'ne dönüştürülmüş ve buralarda kurslar düzenlenerek halk okuryazar yapılmaya çalışılmıştır.³³ Millet Mektepleri 1 Ocak 1929 tarihinde faaliyete geçer. Millet Mektepleri, A ve B Dershaneleri olmak üzere iki kısımdan oluşuyordu. A Dershanesi'nde; sadece okuma-yazma öğretiliyordu. B Dershaneleri'nde okuma yazma öğretiminin yanında hayat için gerekli bazı bilgiler de verilir. Vilâyetler bu seferberliğe destek olmak amacıyla kendi bütçelerinden Millet Mektepleri'ne ödenek ayırmaya başlar.³⁴

b. Halkevleri

Hem ülkede yapılan inkılapların yerleşmesi, halka benimsetilmesi hem de halkı eğitim ve kültür açısından ilerletmek amacıyla Halkevleri açılmıştır. CHP Hükümeti Doğu Anadolu'da halkın inkılaplara ve devlete sahip çıkarak milli birlik ve bütünlüğün sağlanması için buralarda Halkevleri'nin hızlı bir şekilde açılarak yapılandırılması istenmiştir.

28 Ocak 1929'da her yıl Bitlis bütçesinden Halk Dershaneleri'ne bir miktar para aktarılmaktadır. Bu tarihten itibaren Bitlis'te eğitim için ayrılan bu paraya 5.145 lira zam yapılarak,

³² Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Alfa Yayını, İstanbul, 2001, s. 313.

³³ **Vakit**, 9 Kanun-ı Evvel 1928; Cavit Binbaşoğlu, "Türkiye'de Millet Mektepleri Uygulamasının Tarihsel Gelişimi", **Abece Dergisi**, S 67, Şubat 1992, s. 13.

³⁴ Ömer Obuz, **Sürt'in Cumhuriyet Serüveni (1923-1950)**, Gelenek, Modernite, Milli Kimlik, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2017, s. 207.

Halk Dershaneleri yerine Millet Mektepleri'ne verilmeye başlanmıştır (BCA. 030.11.1.45.44.19.). Bitlis bu dönemde Muş'un kazasıdır. Burada Millet Mektepleri'ne olan ilgi 1931'de de devam etmiştir. Aynı yılda Bitlis Millet Mektebi'ne düzenli bir şekilde devam edenlerin sayısı 70'in üstündedir. Halk arasında okuma-yazma isteğinin varlığı buradaki öğrenci sayısını günden güne arttırmaktadır (Son Posta, 30 Kânun-ı evvel 1931).

Bitlis ve Muş'ta 1928-1929 öğretim yılında 55 dershanede 55 öğretmen ve 3 417 öğrencisi, 1929-1930'da 9 dershanede 18 öğretmen ve 644 öğrenci, 1930-1931'de 13 dershanede 13 öğretmen ve 453 öğrenci, 1932-1933'de 13 dershanede 13 öğretmen ve 400 öğrenci, 1933-1934'te ise 6 dershanede 6 öğretmen ve 257 öğrenci olmak üzere toplam 6 öğretim yılında toplam 114 dershanede 114 öğretmen 5 524 öğrenciye okuma yazma öğretmiştir.³⁵

Muş halkı ve yöneticileri de bu konuda duyarsız kalmayarak 23 Şubat 1934 tarihinde Muş Halkevi binasını açarlar.³⁶ Elazığ'da valilik yaparken Muş'a atanan vali Tevfik Sırrı Gür burada tarihi bir mezarlık alanını yeniden düzenleyerek burada devlet binalarının inşaat alanı yapar. Vali Muş'taki şehir planına hizmetleri ile şehrin imar sıkıntısına önemli ölçüde çözüm geliştirir. Vali Gür bu hizmetlerini I. Umumi Müfettişliğe bağlı Bitlis Bölge Müfettişliğinin Muş İli ve Halkevi ile ilgili 11-14 Ağustos 1941 tarihli raporda "... Bütün bu tesisat, Muş'u ve orada çalışan memurları medeni hayat şartlarına kavuşturmuş onlara vilayetin uzaklığını ve buradaki hayatın bazı mahrumiyetlerini unutturmuştur"³⁷ sözleri ile ifade etmiştir. Gür, Muş Halkevi ve faaliyetleri için önemli katkılarda bulunmuştur.

Vali Gür 1934 yılında şehir kütüphanesi için yapılan binanın ücreti ödenerek bina Halkevi'ne tahsis edilmiştir. Bina Halkevi'nin faaliyetlerini kolayca sürdürebilmesi için hem içi hem de bahçesi oldukça geniştir. Muş Halkevi, 23 Şubat 1934'teki açılışından 23 Şubat 1936'ya kadar İl Encümen Üyesi Kamil Kotan'ın başkanlığında kuruluşunu gerçekleştirmiştir. Başlangıçta Kütüphane ve Yayın, Sosyal Yardım, Temsil, Köycülük ve Müze-Sergi şube kollarında faaliyetlerine başlamıştır.³⁸

Halkevi Talimatnamesine göre halkevinin kurulduğu yerde kendi binası içinde bir okuma odası ve kütüphane bulundurması şartı bulunmaktadır. Ayrıca şubenin gezici kütüphane oluşturabileceği gibi kitap yayınlamak, sergi açmak ve okuma odalarını farklı yerleşim birimlerinde açmak gibi görevleri de vardır. Muş Halkevi Kütüphane ve Neşriyat Şubesi'nin 1934 yılında halkevi binasında başlangıçta 400 kitaplık bir kütüphane ve bir okuma odasını açmıştır. 1935 yılında kütüphanenin kitap sayısı 1000 tane olup, 3540 vatandaş bir yıl içinde kütüphaneden istifade etmiştir.³⁹

Halk Dershaneleri ve Kursları Şubesi Halkevleri bünyesinde önemli bir şube olma özelliğini taşıyan "Halk Dershaneleri ve Kursları Şubesi" inkılapların halka aktarılması ve uygun metotlarla halka benimsetmede önemli bir misyon taşır. Bu şube "Harf İnkılabını halka öğretmekte Millet ve Ulus Mektepler ile aynı görevi üstlenir. Türkçe okuma-yazma yanı sıra dil becerisi, teknik ve el sanatlarını halk arasında yaymak ve de teşvik etmek şubenin diğer faaliyetleri arasında yer alır. Tokat Mebusu Hasip Aytuna'nın 11-14 Ağustos 1941 tarihlerinde yaptığı teftişte "Muş'ta Dil" başlıklı yazısı "Merkezde bugün umumiyetle Türkçe konuşulur. Fakat Kürtçe de unutulmuş değildir. Kazalarda ve köylerde Türkçe az konuşulan bir dil halindedir. Fakat Türkçe mektepler, pazarlar, iktisadi münasebetler, halkın devlet müesseseleriyle olan temasları dolayısı ile seneden seneye ve merkezlerde başlayarak köylere doğru süratle yayılmaktadır. Halkevleri ve Halkodaları da bu hususta takdire şayan

³⁵ Millet Mektepleri 1928-1935, 1935:55,69.

³⁶ BCA, 490.01.973.765.2.14.; Nurcan Toksoy, Halkevleri: Bir Kültürel Kalkınma Modeli Olarak, Orion Yayınevi, Ankara, s. 43.; Ulus, 23 Şubat 1934.

³⁷ Muş İl Yıllığı 1967, Bingöl Matbaası, Elazığ, 1968, s. 39.; Muş İl Yıllığı 1973, Bingöl Matbaası, Elazığ, 1973, s. 106.

³⁸ BCA, 490.01.1001.868.1., s. 218. 14; BCA, 490.01.1001.868.1., s. 221.

³⁹ BCA, 490.01.1001.868.1., s. 143.; BCA, 490.01.1001.868.1., s. 225. 36; BCA, 490.01.1001.868.1., s. 25. 37; BCA, 490.01.1001.868.1., s. 225. 38; BCA, 490.01.1001.868.1., s. 150.

faaliyetler göstermekte ve bu çalışmalar verimli bir safhaya girmiş bulunmaktadır” demektedir. Muş Halkevi'nin en faal şubesi olarak nitelendirilen Halk Dershaneleri ve Kursları Şubesi 1940-1941 yılları arasında açılmış olup 1942 yılına değin açtığı “Ulus Okulu” adıyla A ve B devreli sınıflarda halka Türkçe okuma-yazma öğretmeye çalışmıştır. Kurslara 1941-1942 yılları arasında okul talebelerinden ve halktan yaklaşık 252 kişi devam etmiştir.⁴⁰

1943-1944 yılları arasında şube Türkçe okuma yazma kurslarına devam etmiştir. 1946 yılında halka yönelik kursları ve aktif çalışma temposundan dolayı genel merkezin takdirini kazanmış, Türkiye genelindeki birkaç halkevi şubesinden birisi olmuştur.⁴¹

c.Halk Eğitim Kursları

Muş'ta köylü kız çocuklarının 8 ay boyunca eğitecek bir El Sanatları Eğitim Merkezi vardır. Kurumun öğrenci sayısı 1968'de 100, 1969-1970'te 44, 1971-1972'de ise 150 olmuştur. 1973-1974'de 80 kişinin katıldığı el sanatları kurslarına 1978-1979'da katılan olmamıştır.

Halk Eğitim Merkezi 1960'ta kurulmuştur. Bu kuruluş, her yıl okuma yazma ve bilgi-beceri kursları düzenlemektedir.

1949-1950 Öğretim yılında Muş'ta, kız meslek lisesine bağlı bir pratik kız sanat okulu açılmıştır. 1968-1969'da da 2 pratik kız sanat okulunda 66 öğrenci okurken, 1978-1979'da bu sayı 59'dur.

Tablo 9: Orta Dereceli Mesleki ve Teknik öğretimde Okul, Öğrenci ve Öğretmen Sayıları

		1961-62	1970-71	1979-80
Okul		2	7	11
Öğrenci	Erkek	135	453	1249
	Kız		637	566
	Toplam	135	1090	1815
Öğretmen		19	65	99

d.Kültürel Faaliyetler ve Kütüphaneler

1930'larda başlayan kimi çalışmalar ilin doğal konumu ve yaşam biçimi, eğitim ve ulaşım yetersizlikleri yüzünden gelişmemiştir. Çeşitli kurum ve derneklerce yapılan girişimler de sonuçsuz kalmıştır. Halkevleri sergi, müzik, tiyatro, el sanatları gibi birçok alanda etkinlik göstererek il kültür yaşamına, özellikle dil kursları ve okuma odalarıyla katkıları olmuştur. Çalışmalar sınırlı bir kesim dışında pek ilgi görmemiş, 1950'de kurum kapatılmıştır. 1950'lerde ilde basın ve spor dışındaki alanlarda etkin bir girişim görülmemektedir. 1960'larda Halk Eğitim Merkezi ve çeşitli derneklerin girişimleri ve açtıktan kurslarla kimi alanlardaki çalışmalar yeniden başlamışsa da, katılım oldukça düşük kalmıştır. Etkinlikler daha çok Merkez İlçede yoğunlaşmaktadır. İldeki spor tesisleri, kaynak açısından en zengin kitaplık, gazeteler, tümüyle Merkez İlçededir. Diğer ilçelerde zaman zaman kısa süreli çalışmalar olmuştur.

İlde kitaplık çalışmalarını 1930'larda Halkevleri başlatmıştır. Ancak yaşam biçimi, eğitim yetersizliği ve dil farklılıkları yüzünden bu çalışmalar pek verimli olmamıştır. 1950'de Halkevi ve okuma odaları kapatılmış, yapılan belediyelere verilmiştir. Kitaplıklardaki kaynakların önemli bölümü dağılmış, yitmiştir. 1950 sonrasında ilde toplam 5 kitaplık açılmış, ancak çalışmalar 1970 sonlarında hemen hemen durmuştur. 1979'da bu kitaplıklardaki kaynak sayısı 26 266, bunlardan yararlanan okuyucu sayısıysa 184 573 olarak saptanmıştır.

İlk çalışmalar 1930'larda Halkevlerinin başlattığı alanda, kurumun 1950'de kapatılmasından sonra 4 kitaplık açılmıştır. Bunlardan ilki Merkez Kitaplığı'dır (Merkez İlçe). Kitaplık, 1934'te

⁴⁰ BCA, 490.0.001.1011.904.2; BCA, 490.01.1011.904.2; BCA, 490.01.1001.868.; BCA, 490.01.1001.868.1.

⁴¹ BCA, 490.01.1001.868.1., s. 226; BCA, 490.01.1001.868.1.; BCA, 490.01.1001.868.1.

Halkevinin açtığı okuma odasından dönüştürülmüştür. Bunu sonraki yıllarda Malazgirt, Bulanık ve Varto'da açılan kitaplıklar izlemiştir. Ancak bunlar kaynak açısından oldukça yetersiz kalmaktadır. 1979'da kitaplıklardaki toplam 22 894 kaynaktan 15 369'u Merkez Kitaplığı'nda bulunurken, bu sayı Malazgirt Halk Kitaplığında 4 722. Varto Halk Kitaplığı'nda 1 650, Bulanık Halk Kitaplığı'ndaysa 1 153'e düşmektedir. Aynı yıl, kitaplıklardan yararlanan toplam okuyucu sayısızsa 140 661 olarak saptanmıştır. Bunlardan 135 516'sını öğrenciler oluşturmaktadır.

1954'te açılan kitaplıktan sonra çalışmalar hemen hemen durmuştur. İlkın Atatürk İlkokulu'nda hizmete giren kitaplık, sonraları Merkez Kitaplığı yapısına taşınmıştır. 1979'da buradaki 3 372 kaynaktan yararlanan okuyucu sayısı 43 912 olarak tespit edilmiştir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyete geçişte Muş'ta her eğitim kurumlarının her kademesinde okul yoktur. Cumhuriyetin eğitimde yeniden yapılanma çalışmaları aşamasında Muş'ta ortaokul, lise ve meslek liselerinde önemli bir gelişme olamaz. Bu gelişme daha çok 1940 sonrası dönemde ivme kazanır. Bunun en büyük nedenlerinden biri ildeki nüfusun çoğunluğunun kırsal alanda yaşamasından kaynaklanmaktadır. Bu durum sadece Muş ile sınırlı değildir, ülkede geneli bu şekildedir.

Muş, DPT'nin, 1975 verilerini kullanarak yaptığı ve okuryazarlık oranı, öğrenci/öğretmen oranı, okullaşma oranı, ilin üniversite sınavlarındaki başarı düzeyi gibi değişkenleri göz önüne alan bir araştırmaya göre, iller arası sıralamada 66. yani sondan bir önceki sırada yer almıştır.

Muş eğitim göstergeleri açısından Türkiye ve bölge ortalamalarının bir hayli altında kalmıştır. Doğu Anadolu Bölgesindeki 12 ilin okuryazarlık oranlarının ortalaması % 44,7 olmasına karşın, Muş'ta bu oran % 38,7'dir. Eğitim alanındaki sorunların ve gereksinmelerin büyüklüğünün bir sonucu olarak ilde, planlı dönemde yapılan kamu yatırımları içinde eğitimin aldığı pay, her zaman, ülke ortalamalarından yüksek olmuştur. Söz konusu pay, I. plan döneminde (1963-1967) % 36,8, II. plan döneminde (1968-1972) % 19,1, III. plan döneminde (1973-1977) % 43,7 ve IV. dönem döneminde (1978-1981) yılları arasında % 12,5 olarak gerçekleşmiştir.

Ancak, Muş'a zaten o denli az kamu yatırım yapılmıştır ki, bu düşük miktar içinde eğitimin payının büyük olması çok da anlamlı olmamaktadır. Yine de, zaman zaman eğitimin tüm sektörler arasında ilk sırayı alması, bu konuya verilen önemi yansıtmaktadır. İlin Türkiye'nin eğitim düzeyi en düşük illerinden biri olması aslında çok şaşırtıcı bir durum değildir. İktisadi faaliyetlerin gelişmişlik düzeyi ile belli bir uyum içinde bulunan eğitimin, Muş gibi ekonomik açıdan çok geri kalmış bir ilde, kendiliğinden gelişmiş olması beklenemez. Ayrıca bitkisel üretim ve hayvancılığın temel uğraş alanları olması, halkın ihtiyaçları açısından eğitimi çok gerekli kılmamaktadır.

İlin ulusal pazara, tam açılmaması ve nüfusun, bir bölümünün göçebe ve yarı- göçebe olması göz önüne alınır, ilde eğitim düzeyinin neden çok düşük olduğu daha da iyi anlaşılır. Muş'ta eğitim kurumlarındaki gelişme, özellikle, ilkokul binaları yapımı 1970'lerde hızlanmıştır. 1970-1980 döneminde ilkokul sayısı yaklaşık % 70'lik bir artış göstermiştir. Aynı yıllarda ortaöğretimde de, belirli bir gelişme olmuştur.

İlde 1990 sonrasında her kademe de okullaşma artmıştır. Ülkede sekiz yıllık kesintisiz eğitime geçişle birlikte ortaokul seviyesinde okullaşma, 4+4+4 şeklinde lise düzeyinde eğitimin mecburi olmasıyla lise düzeyinde okullaşma oranı giderek artmıştır. İlde 2007 yılında Muş Alpaslan Üniversitesi'nin kurulması sonrasında Yüksek Öğretim alanında da önemli bir gelişme gerçekleştirmiştir. İlde kütüphane, Halk Eğitim merkezi gibi diğer eğitim kurumları da zaman içinde çok önemli bir gelişme gerçekleştirmiştir.

Tablo 10: İlde Milli Eğitim Kurumları

Okul	Derslik Başına	Kurum Sayısı	Kurum Sayısı
Sayısı	Öğrenci Sayısı		

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Okul Öncesi	16	21	Rehberlik Araştırma Merkezi	1	Öğretmen Evleri	5
İlkokul	457	21	Halk Eğitim Merkezi	6	Öğrenci Yurtları	8
Ortaokul	192	36	Bilim Sanat Merkezi	1	Özel Etüt Merkezi	1
Ortaöğretim	44	29	Mesleki Eğitim Merkezi	2	Özel Dershaneler	8

Tablo 10’da görüldüğü gibi bugün ilde her kademedeki eğitim kurumları yer almaktadır. Buna göre ilin nüfus gelişimi ile orantılı olarak bundan sonra okul ve öğretmen ihtiyacı ülke ortalamasının üzerine çıkarılması için gereken çalışma yapılmalıdır. Bu çalışma sadece devlet eliyle olmamalı ilin il içinde ve dışında yaşayan ileri gelenleri teşvik edilerek gerçekleştirilmelidir. İlin eğitim düzeyi ve üniversiteleşme seviyesi yükseldikçe süreç içerisinde ilin ekonomik, sosyal ve kültürel düzeyi de artacaktır. Eğitime yapılan yatırımın insana, insana yapılan yatırımın da geleceğe yapıldığı unutulmamalıdır.

Tablo 11: İlde Eğitim Faaliyetleri

	Kurum Sayısı		Kurum Sayısı	Okul	Yurt Sayısı	Öğrenci Sayısı
Özel M.T.S.K	11	Bölüm Sayısı	114	İlköğretim	23	8.269
Özel Eğitim Ve Rehabilitasyon Merkezi	14	Öğrenci sayısı	10065	Ortaöğretim	31	6.467
Özel Muhtelif kurslar	3	Okuma Yazma	5.667	Toplam	54	14.736
Fakülte sayısı	6	Mesleki ve Teknik Kurslar	6.777	Yükseköğretim	3	2.038
Meslek Yüksek O.S.	2	Genel Kurslar	7.495	Genel Toplam	57	16.774
Yüksek O.S.	1	Genel Toplam	19.939			

Muş’ta erkeklerin % 96,7’si, kadınların % 80,7’si ve toplamda halkın % 89,5’i okuryazardır. İlde okul öncesinde % 22,37, ilkokullarda % 99,9, ortaokullarda % 86,46, ortaöğretimde % 42,42 okullaşma oranı vardır. İlde 2014-2015 öğretim yılında Temel Eğitim’de 102 yerleşim yerinde 234 araç ile 3111 öğrenci, ortaöğretimde 248 yerleşim yerinde 448 araçla 5663 öğrenci taşınmalı eğitimden yararlanmaktadır. İlde 1669 sınıf öğretmeni, 338 okul öncesi öğretmeni, 3631 branş öğretmeni olmak üzere toplam 5638 öğretmen görev yapar.

Bugün Muş’ta eğitim her kademedeki ülke değerlerine yakındır. İlin en büyük problemi göçtür. Zamanla yapılan yatırımlar ve istihdam olanakları ile eğitim daha üst düzeye gelecektir.

KAYNAKÇA

AKYÜZ, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi**, Alfa Yayını, İstanbul, 2001.

AYDEMİR, Ş. Süreyya, **İkinci Adam**, C I, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1988.

Aydın Tarihi, 1929: 4914.

Aydın Tarihi, 1927:2219.

BCA, 030.10.6.33.14.

BCA, 030.10.64.431.18.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

BCA, 030.10.178.226.7.

BCA, 030.10.69.455.5.

BCA, 030.10.70.461.1.

BCA, 030.11.1.45.44.19.

BCA, 030.18.1.1.26.58.9.

BCA, 030.18.1.1.29.44.1.

BİNBAŞIOĞLU, Cavit, “Türkiye’de Millet Mektepleri Uygulamasının Tarihsel Gelişimi”, *Abece Dergisi*, S 67, 1992.

Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Arşiv No: A-IV-9, D. No: 57, F: 31-1.

Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Arşiv No: A-IV-9, D. No: 57, F: 38.

DEWEY, John, **Türkiye Maarifi Hakkında Rapor (1924)**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, Ankara, 1989.

DİE, **Genel Nüfus Sayımları Verileri**, 1927.

DİE, **Genel Nüfus Sayımları Verileri**, 1935.

DİE, **Genel Nüfus Sayımları Verileri**, 1950.

DİE, **Genel Nüfus Sayımı Verileri**, 1960.

DİE, **Genel Nüfus Sayımı Verileri**, 1975.

DİE, **Genel Nüfus Sayımı Verileri**, 1980.

DİE, **Genel Nüfus Sayımı Verileri**, 1990.

DİE, **İl ve Bölge İstatistikleri**, 1993.

DİE, **Genel Nüfus Sayımı Verileri**, 2000.

DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri**, İlköğretim İlgili Yıllar.

DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri**, İlköğretim, 1979-80.

DİE, **Milli Eğitim İstatistikleri**, Ortaöğretim-İlgili Yıllar.

DPT, **İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması**, Ankara, 1973.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

DPT, **İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması**, Ankara, 1996.

DPT, **İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması**, Ankara, 2003.

Düstur, 1934.

ERGÜN, Mustafa, **Atatürk Devri Türk Eğitimi**, Ocak Yayınları, Ankara, 1997.

ESKİ, Mustafa, **Cumhuriyet Döneminde Bir Devlet Adamı Mustafa Necati**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1999.

Millet Mektepleri 1928-1935.

MEB, **Milli Eğitim Sayısal Veriler**, MEB, Ankara, 1999.

MEB, **Milli Eğitimle İlgili Bilgiler**, MEB, Ankara, 1988.

MEB, **8 Yıllık Kesintisiz Zorunlu İlköğretim**, Ankara, 1997.

MEB, **Cumhuriyetimizin 75. Yılında Gelişmeler ve Hedefler**, **Milli Eğitim**, MEB Basımevi, Ankara, 1998.

Muş İl Yıllığı 1967, Bingöl Matbaası, Elazığ, 1968.

Muş İl Yıllığı 1973, Bingöl Matbaası, Elâzığ, 1973.

OBUZ, Ömer, **Siirt'in Cumhuriyet Serüveni (1923-1950)**, **Gelenek, Modernite, Milli Kimlik**, Akıl Fikir Yayınları, İstanbul, 2017.

ÖZTÜRK, Cemil, **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1996.

ÖZTÜRK, Saygı, **İsmet Paşa'nın Kürt Raporu**, Doğan Kitap, İstanbul, 2007.

SABUNCUOĞLU, M. İhsan, **Çorum'a Ait Derlemelerim**, II, 2005.

SAKAOĞLU, Necdet, **Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

1925-1926 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, Matbaası Amire İstanbul, 1926.

1926-1927 Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnâmesi, Matbuat Umum Müdüriyeti, İstanbul, 1927.

Son Posta, 7 Eylül 1934.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Son Posta, 12 İkinciteşrin 1934.

Son Posta, 11 Mayıs 1935.

Son Posta, 2 Ağustos 1934.

TOKSOY, Nurcan, **Halkevleri: Bir Kültürel Kalkınma Modeli Olarak**, Orion Yayınevi, Ankara, 2007.

TBMM ZC, II/15, İ:66, 1924.

TBMM ZC, II/9, İ: 47, 1924:35.

TBMM Kanunlar Mecmuası, III/7, TBMM Matbaası, Ankara, 1929.

TBMM Arşivi, D. III, D. No: 1509.

TUİK, **2013 MUŞ İli**.

TUİK, **2013 Verileri**.

TUİK, **2016 Verileri**.

Ulus, 23 Şubat 1934.

Vakit, 9 Kanun-ı Evvel 1928.

Varlık, 2010:108.

MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ'NİN HALK NEZDİNDEKİ İMAJI*

Berat ÇİÇEK**
Vedat ALMALI***
Ahmet ÇİÇEK****

ÖZET

Topluma hizmet amacıyla kurulan kurumlar aslında bir gereksinimin sonucunda ortaya çıkmaktadırlar. Üniversitelere bakacak olunursa; üniversiteler, yalnızca öğrenci yetiştirme kurumları değildir. Üniversitelerden beklenen, bilginin aktarılmasıyla birlikte bilginin üretimi işlevidir de. Bu çok önemli işlevlerinin yanı sıra gerek içinde bulunduğu topluma gerekse de öğrencilerine karşı yerine getirmekle yükümlü olduğu başkaca misyonları da vardır. Bu bağlamda üniversitelerin özellikle öğrencilerinin ve içinde bulunduğu toplumun kültürel ve sosyolojik yapısına, entelektüel sermayesine, sosyal iletişim ağlarının gelişimine önemli katkılar sunması beklenmektedir. Bu temel misyonlarla yola çıkılarak özellikle son on yıl içerisinde ülkemizde çok ciddi üniversite yatırımları yapılmıştır. Böylelikle üniversitesiz il kalmamış, ülkedeki üniversite sayısı iki mislinden fazla artmıştır. Yapılan bu yatırımların, kentlerin sosyo-ekonomik yapılarına katkı sunması da beklenmektedir. Buradan hareketle ortaya bir sorunsal çıkmıştır. Buna göre, kurulan bu üniversitelerin yukarıda bahsedilen amaçlara ne kadar hizmet edebildikleri ve üniversitelerde gerçekleşen faaliyetlerin toplum nezdinde ne oranda kabul ve takdir gördüğü tartışma konusu olmuştur.

Yapılan bu çalışmada, son on yıl içerisinde kurulan üniversitelerden biri olan Muş Alparslan Üniversitesi'nin halk nezdindeki kurumsal itibar algısının ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu bağlamda nicel bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya veri toplamak amacıyla Fombrun ve arkadaşları tarafından geliştirilen kurumsal itibar ölçeği kullanılmıştır. Araştırmada Muş ilinde faaliyette bulunan işletme sahiplerini, Muş'ta görevli kamu ve özel kesim çalışanlarını, ev hanımlarını ve Muş Alparslan Üniversitesi'nin müstakbel öğrencileri olan lise öğrencilerini kapsayan Muş il merkezinde ve ilçelerinde bir anket çalışması gerçekleştirilmiştir. Katılımcılara, demografik soruların yanı sıra kurumsal itibarın alt boyutları olan; *duygusal çekicilik, yönetim kabiliyeti, stratejiliklik, ayırt edicilik* ve *toplumsal sorumluluk* boyutlarını ölçmeye yönelik sorular sorulmuştur. Yapılan araştırmanın bulgularına göre, bazı demografik değişkenler açısından kurumsal itibar algısında farklılıklar olduğu göze çarpmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Üniversite, İmaj, Kurumsal İtibar.

THE PUBLIC IMAGE OF MUŞ ALPARSLAN UNIVERSITY

ABSTRACT

Institutions established for public service actually arise from a need. Universities, for example, are not just student training institutions. What is expected of universities is the function of information production and of information transfer. In addition to these very important functions, there are other missions that universities are obliged to carry out for their students and the public. Thus, universities are expected to make significant contributions to the cultural and sociological structure and intellectual capital of their students and of the society they belong to, and to the development of social communication networks. In line with these basic missions, very substantial university investments have been made in Turkey over the last ten years. Thus, there are now no provinces without university; the number of universities across the country has more than doubled. These investments are expected to contribute to the socio-economic structures of cities. However, a problem has emerged. There has been an ongoing discussion on the extent to which universities are able to serve the above-mentioned objectives and the extent to which activities in universities are accepted and appreciated by the society.

This study aims to reveal the public's perception of the corporate reputation of Muş Alparslan University, one of the universities established over the last ten years. It uses a quantitative research design. The data were collected using the Reputation Quotient (RQ) developed by Fombrun et al. The study carried out a survey covering business owners, public and private sector employees, housewives, and high school students, who are prospective students of Muş Alparslan University, in the city center and districts of Muş. The participants were asked to respond to demographic questions as well as those aiming to measure the dimensions

* Bu çalışma Muş Alparslan Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi'nce desteklenmiştir. Proje Numarası: BAP-17-İİBF- 4901-12.

** Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, İşletme Bölümü, b.cicek@alparslan.edu.tr

*** Arş. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, v.almali@alparslan.edu.tr

**** Öğr. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, Görsel İşitsel Teknikler ve Medya Yapımcılığı Bölümü, a.cicek@alparslan.edu.tr

of corporate reputation including *emotional appeal, leadership, strategic vision, distinguishability, and social responsibility*. Based on the research results, there are differences in perceived corporate reputation according to some demographic variables.

Keywords: University, Image, Corporate Reputation.

GİRİŞ

Günümüzde kurumların yerine getirmek zorunda olduğu en önemli işlevlerden biri de iç ve dış paydaşları ile olan ilişkilerini sürekli geliştirmek ve iyileştirmektir. Kurumların bu başarısı ise faaliyet gösterdiği alandaki paydaşları, devlet, sivil toplum örgütleri ve halk tarafından aldığı desteğe ve geliştirdiği iyi ilişkilere bağlıdır. Burada devreye kurumsal imaj kavramı girmektedir. Paydaşların kuruma yönelik genel tutum ve algıları olarak tanımlamadığımız kurumsal imaj sayesinde oluşan duygusal katma değer sayesinde kurumlar diğer rakiplerinden ayrılabilir. Bir kurumun imajını ise misyonu, vizyonu, politikaları, çalışanların davranışları, çalışan ilişkileri, paydaşlarıyla olan ilişkileri, devletle olan ilişkileri ve kuruma ait bütün somut ve soyut faktörlerle alakalı algılamalar oluşturmaktadır. Kurumsal imaj rekabetin yoğun olduğu bu ortamda kurumlara artı değer katan önemli bir kavramdır. Fakat bu imajı yaratabilmeleri için kurumların öncelikle kendi iç sorunlarını çözmeleri, kurumsal kimliğini, kültürünü oluşturmaları beklenmektedir. Ancak bu şekilde halk nezdinde olumlu bir imaja sahip olunabilir.

Bu çalışmanın amacı Muş Alparslan Üniversitesi'nin dış paydaşları nezdindeki kurumsal imaj algılarını incelemek, ilişkilendirmek ve bulgular sonucunda karşılaştırma yapmak ve çözüm önerileri sunmaktır. Bu amaç doğrultusunda bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Anket yöntemiyle yapılan araştırmanın hedefi katılımcıların demografik bilgileri ile kurumsal imaj algılarının farklılaşp farklılaşmadığını ortaya koymaktır.

1. KURUMSAL İMAJ

İmaj, tahayyül yoluyla zihnimize soyut ve genel olarak canlandırdığımız obje, kavram, durum ve simgeler olarak ifade edilir. Genel manada imaj; herhangi bir kişi, kurum ya da durum hakkındaki görüşler toplamıdır. Dışa yansıyan görüntü olarak ise imaj, bir bireyin, diğer bir birey, grup, organizasyon veya kurum hakkında sahip olduğu izlenim ve düşüncelerinden oluşmaktadır (Marangoz, 2007:175). Bu bağlamda kurum imajı, kurumun iç ve dış paydaşlarının kurum ile ilgili olumlu ya da olumsuz düşüncelerini ifade etmektedir.

Literatürdeki genel kullanımıyla kurumsal imaj kavramı bir kurumun iç ve dış paydaşlarının kuruma ilişkin algı ve inançları olarak ifade edilir (Dutton, 1994:239-241; Spector, 1961:47). Başka bir tanıma göre kurumsal imaj, insanların kurum hakkındaki deneyimlerinin, inançlarının, duygularının, bilgilerinin ve izlenimlerinin ortaya çıkardığı sonuç ve bir kurumu veya işletmeyi benzerlerinden ayıran özellikleridir (Worcester, 2009:577-578).

İmaj kavramı çoğu zaman itibar kavramıyla da eş anlamlı kullanılmaktadır. Genel itibarıyla benzeşse de itibar genellikle kurum veya firmalar hakkında çok sayıda bilgiyi özetleyen, iç ve dış paydaşları ile rakiplerinin tepkilerini şekillendiren bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte itibar, kurumların-firmaların piyasadaki çeşitli hedeflere ulaşmasını sağlayan maddi olmayan bir varlık olma yönüyle imaj kavramına benzemektedir (Teece vd., 1997:521). Ayrıca itibar yine imaj gibi daha önceden gözlemlenen

kimlik ipuçlarının ve iş tecrübelerinin sonucunda yaratılmış etkilerin tarihsel yansımasıdır (Markwick, 1997:398). Kurumsal itibar, bir şirketin veya benzer bir kurumun kilit paydaşları tarafından, ne kadar olumlu veya olumsuz olarak algılandığının göstergesidir (Gaines, 2008:6). İmaj gibi itibar da kavramsal olarak güvenilirliği ve saygınlığı ifade etmektedir (Kadıbeşegil, 2006:118). Bu tanımlardan hareketle kurumsal itibarın daha geniş bir alanı ifade ettiğini ve kurumsal imajın daha spesifik bir noktaya dikkat çektiğini söylemek mümkündür.

Yönetim alanının değer atfedilen kavramlardan biri haline gelen kurumsal itibar ve kurum imajı işletmelerin ve kurumların sürdürülebilir rekabet avantajı elde edebilmeleri için oldukça önemlidir. Kurumların yapılarını, ne olduklarını, ne yapmak istediklerini paydaşlarına anlatan kurumsal itibar, paydaşlar tarafından kurumun arzu ettiği şekilde anlaşılmasına ve algılanmasına imkân sağlayacaktır. İtibar algısının paydaşlarda pozitif olması kuruma maddi ve manevi pek çok yarar sağlayacaktır. Çünkü “itibar paydaşların duygularını etkileyen ve harekete geçiren bir değerdir” (Işık vd, 2016:164).

Bir kurumun imajı “Geçmişte yaptığı eylem ve işlemleri yansıtır” (Yoon vd, 1993:215). Yani geçmişe tutulmuş bir ayna görevi görmektedir. Kurumsal imaj, kurumların paydaşlarına değerli çıktılar sunma yeteneğini belirginleştiren, kurumsal eylem ve sonuçların bilişsel bir temsilidir (Fombrun, 2000:87) Kurumsal imaj, paydaşların zaman içerisinde bir şirkete veya kuruma yönelik genel değerlendirmesi olarak da ifade edilir. Bu değerlendirme, paydaşın şirketle-kurumla olan doğrudan deneyimlerine, firmanın eylemleri ve/veya önde gelen diğer rakiplerin eylemleriyle karşılaştırma sonucunda edindiği bilgiye dayanmaktadır (Gotsi ve Wilson, 2001:29). Değerlendirme olumlu yönde (güven duyma, saygın olma) olabileceği gibi, olumsuz izlenimlerde ortaya çıkabilmektedir. Sonuç olarak, mevcut piyasa koşullarında kurumsal imajın hem müşterileri çekmekte hem de elinde tutmakta önemli bir rol oynayacağı söylenebilir (Wallin Andreassen ve Lindestad, 1998:7).

Yapılan araştırmalara göre itibar ve imaj kavramları kurumlar için oldukça önemlidir, çünkü kurumlar itibarlarının iç ve dış paydaşları yanında hangi noktada olduğunu bilmek ve görmek isterler (Gray ve Balmer, 1998; Nguyen ve Leblanc, 2001; Shee ve Abratt, 1989; Andreassen ve Lindestad, 1998). Kurumların imajlarını pozitif yönde belirleyen etkenlerden en önemlisi paydaşların beklentilerinin bir kurum tarafından ne ölçüde karşılandığıdır. Ayrıca paydaşlar ile ilişkilerin sağlam ve güvenilir olması da önem arz etmektedir. Bu bağlamda kurumlar paydaşlarının beklentilerini karşılamalı ve ilişkileri sürekli geliştirmelidir ki halk nezdinde olumlu bir imaja sahip olabilsinler.

2. YÖNTEM

Araştırmaya veri toplamak amacıyla bir anket çalışması yapılmıştır. İki bölümden oluşan anket formunun ilk kısmında katılımcıların demografik bilgilerini öğrenmeye yönelik sorular yer almıştır. İkinci kısımda ise kurumsal imaj algılarını ölçmeye yönelik Fombrun, Gardberg ve Sever (2000) tarafından geliştirilen kurumsal itibar ölçeğinin, kurumsal imaj boyutu kullanılmıştır. Kurumsal imajı ölçmeye yönelik kullanılan ölçek 5 ifadeden oluşmaktadır ve ölçeğin güvenilirlik analizi kapsamında hesaplanan Cronbach's Alpha katsayı 0,853 olarak ölçülmüştür. Buna göre ölçeğin yüksek derecede güvenilir olduğu söylenebilir (Çiçek ve Karakaş, 2015:261). Kullanılan ölçeğin türü ise Likert tipi 5'li ölçektir. Ölçek aralıkları 1-Hiç Katılmıyorum 2-Katılmıyorum 3-Kısmen Katılıyorum 4-Katılıyorum 5-Kesinlikle Katılıyorum şeklinde puanlandırılmıştır.

Araştırmanın anakütlesini Muş il merkezi ve ilçelerinde ikamet eden 15 yaş üstü bireyler oluşturmaktadır. Buna göre TÜİK verilerine göre anakütle 260040 kişidir. Bu rakam üzerinden %5 güven aralığı düzeyine göre örneklem büyüklüğü 384 olarak hesaplanmıştır. Ankete tabakalı örnekleme yöntemine göre seçilen 419 kişi katılmıştır. Tabakalı örnekleme, sınırları belirlenmiş bir evrende alt tabakalar veya alt birim gruplarının var olduğu durumlarda kullanılır (Yıldırım ve Şimşek, 2005:105). Araştırma Muş il merkezi ve ilçelerinde gerçekleştirildiği için bu örnekleme yönteminin uygun olduğuna karar verilmiştir. Örneklem büyüklüğü hesabı da göz önünde bulundurulduğunda, örneklemin anakütleyi temsil ettiği varsayılmıştır.

Elde edilen verileri analiz etmek için SPSS 24 programı kullanılmıştır ve %95 güven düzeyi ile çalışılmıştır. Ölçek puanları için yapılan normallik testi sonuçlarına göre ölçekler normal dağılım göstermediklerinden, karşılaştırma analizlerinde parametrik olmayan (Mann Whitney, Kruskal Wallis) istatistikî yöntemler kullanılmıştır. Araştırmada test edilmek üzere geliştirilen hipotez;

“H₁: Kurumsal imaj ile demografik değişkenler arasında anlamlı bir farklılık vardır.”

2.1. Verilerin Analizi

Araştırma verilerinin analizine geçmeden önce katılımcılara ait demografik bilgiler Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Araştırmaya Katılanların Demografik Bilgileri

		Sayı	Yüzde
Cinsiyet	Kadın	149	35,6
	Erkek	270	64,4
	Toplam	419	100
Medeni Durum	Evli	166	39,6
	Bekar	253	60,4
	Toplam	419	100
Yaş	20’den az	135	32,2
	20 – 29 yaş	163	38,9
	30 – 39 yaş	87	20,8
	40 – 49 yaş	27	6,4
	50 – 59 yaş yaş ve üstü	5	1,2
	60 yaş ve üzeri	2	0,5
	Toplam	419	100
Eğitim Durumu	İlköğretim	26	6,2
	Lise	212	50,6
	Ön Lisans	42	10
	Lisans	119	28,4
	Yüksek Lisans	18	4,3
	Doktora	2	0,5
	Toplam	419	100
Meslek	Kamu Çalışanı	150	35,8
	Özel Sektör Çalışanı	52	12,4
	Esnaf	73	17,4
	Serbest Meslek	7	1,7
	Öğrenci	133	31,7
	Ev Hanımı	4	1
	Toplam	419	100
Üniversitede Bulunup Bulunmama Durumu	Evet	279	66,6
	Hayır	140	33,4
	Toplam	419	100

Çalışan Tanıyıp Tanımama Durumu	Evet	202	48,2
	Hayır	217	51,8
	Toplam	419	100
Doğum Yeri	Muş	328	78,3
	Diğer	91	21,7
	Toplam	419	100
İkamet Yeri	Muş Merkez	201	48
	Hasköy	107	25,5
	Korkut	45	10,7
	Bulanık	66	15,8
	Toplam	419	100

Tablo incelendiğinde en dikkat çeken detayın ev hanımlarının katılımının az olduğudur. Bu durumun temel nedenleri, öncelikle ev kadınlarının sahada çok fazla görülmemeleri gösterilebilir, diğer yandan evlere ulaşıldığında ise çoğunlukla anketimizi cevaplandırmayı reddettikleri göze çarpmıştır. Tablodaki diğer bir önemli detay olarak üniversitede bulunma durumu gösterilebilir. Katılımcıların %66,6'sı bir vesileyle Muş Alparslan Üniversitesi'nde bulunmuş durumdadır. Bu da üniversitenin aslında halka ne kadar açık olduğunun bir göstergesidir. Yine benzer bir detay olarak katılımcıların yarıya yakınının üniversite personelinden tanıdıkları olduğu gözlemlenmiştir. Bu durum da üniversitenin kentten istihdamı açısından ne kadar önemli olduğunun bir göstergesidir aslında.

2.2. Faktör Analizi

Ölçeğin yapı geçerliğini istatistiksel olarak tespit etmek için açımlayıcı faktör analizi (AFA) tekniği kullanılmaktadır. Ölçeğin öncelikli olarak, faktör analizine uygun olup olmadığını anlamak amacıyla KMO (Kaiser Mayer Olkin) ve Bartlett testi yapılmaktadır. KMO katsayısı örneklemin büyüklüğünü test etmek için hesaplanmaktadır. Kaiser, bulunan değerlerin 1'e yaklaştıkça mükemmel, .50'nin altında ise kabul edilemez (.90'larda mükemmel, .80'lerde çok iyi, .70'lerde ve .60'larda vasat, .50'lerde kötü) olduğunu belirtmektedir (Tavşancıl, 2010). Kurumsal imaj algısını ölçmeye yönelik kullanılan ölçeğe ilişkin faktör analizi değerleri; KMO = 0,898; $X^2 = 921,836$; $p = ,000 < 0,05$ bulunmuştur. Buna göre ölçeğin KMO değerinin mükemmel yakın olduğunu söylemek mümkündür. Ölçek maddelerine ilişkin detaylı bilgiler Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Kurumsal İmaj Ölçeği AFA Sonuçları

Maddeler	Faktör Yüğü	Açıklanan Varyans	Cronbach's Alfa
Kİ1	,826		
Kİ5	,832		
Kİ4	,834	63,829	,853
Kİ3	,826		
Kİ2	,661		

KMO=0,898; Bartlett's $X^2=921,836$; $p=,000 < 0,05$

Kurumsal İmaj ölçeği faktör yükleri 0,826 ile 0,661 arasında değişen 5 madde ve tek boyuttan oluşmaktadır. Tüm maddeler için ölçeğin toplam varyansı açıklama yüzdesi 63,829; Cronbach's Alfa katsayısı ise 0,853 olarak hesaplanmıştır. Buna göre ölçeğin güvenilirlik düzeyi yüksektir.

2.3. Demografik Bilgilere Göre Karşılaştırma Analizleri

Bu bölümde araştırmaya katılanların demografik bilgilerine göre karşılaştırma analizlerine yer verilmiştir. Cinsiyet, medeni durum, doğum yeri, Muş Alparslan Üniversitesi'nde bulunma durumu ve Muş Alparslan Üniversitesi çalışanlarından tanıma

durumuna göre farklılık olup olmadığını tespit etmeye yönelik Mann Whitney Testi sonuçları Tablo 3’de verilmiştir.

Tablo 3. Mann Whitney Testi Sonuçları

Kurumsal İmaj		N	Sıra Ortalama	U	p
Cinsiyet	Kadın	149	193,78	17698,00	,041*
	Erkek	270	218,95		
Medeni Durum	Evlü	166	235,51	16765,00	,000*
	Bekar	253	193,26		
Doğum Yeri	Muş	328	212,64	14059,50	,396
	Diğer	91	200,50		
MŞÜ’de Bulunma	Evet	279	202,56	17453,00	,045*
	Hayır	140	224,84		
MŞÜ Çalışanı Tanıma	Evet	202	217,19	20464,50	,240
	Hayır	217	203,31		

*p<0,05

Tabloya göre cinsiyet, medeni durum ve MŞÜ’de bulunma durumuna göre gruplar arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür. Buna göre, erkeklerin MŞÜ’ye ilişkin imaj algısının kadınlara göre daha yüksek olduğu; evlilerin imaj algılarının bekarlara göre daha yüksek olduğu; MŞÜ’de bulunmayanların imaj algılarının daha yüksek olduğu gözlemlenmiştir. Doğum yeri ve MŞÜ çalışanlarını tanıma durumuna göre ise anlamlı bir farklılık olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Fakat istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık olmasa dahi doğum yeri Muş olanlar ile MŞÜ çalışanlarını tanıyanların ortalama değerlerinin daha yüksek olduğu göze çarpmıştır.

Yaş gruplarına, eğitim durumuna, mesleğe ve yaşanan yere göre kurumsal imaj açısından farklılık olup olmadığını tespit etmeye yönelik yapılan Kruskal Wallis testi sonuçları Tablo 4’de verilmiştir.

Tablo 4. Kruskal Wallis Testi Sonuçları

Kurumsal İmaj		N	Sıra Ortalama	X ²	p
Yaş	20’den az	135	181,94	22,427	,000*
	20-29 arası	163	211,64		
	30-39 arası	87	222,74		
	40-49 arası	27	274,22		
	50-59 arası	5	266,10		
	60 yaş ve üzeri	2	409,00		
Eğitim Durumu	İlköğretim	26	263,52	16,334	,006*
	Lise	212	201,09		
	Önlisans	42	249,56		
	Lisans	119	210,55		
	Yüksek Lisans	18	154,06		
	Doktora	2	98,50		
Meslek	Kamu Çalışanı	150	220,31	18,280	,003*
	Özel Sektör Çalışanı	52	226,22		
	Esnaf	73	236,28		
	Serbest Meslek	7	233,36		

	Öğrenci	133	174,52		
	Ev Hanımı	4	271,88		
İkamet	Muş Merkez	201	196,60		
	Hasköy	107	214,85	6,391	,094
	Korkut	45	242,19		
	Bulanık	66	221,01		

* $p < 0,05$

Tabloya göre, yaş, eğitim durumu ve meslek değişkenleri açısından Muş Alparslan Üniversitesi'nin kurumsal imaj algısının değişiklik gösterdiği görülmüştür. Buna göre, 20 yaşından genç olanların kurumsal imaj algısı en düşük iken 60 yaş ve üzeri katılımcıların imaj algısının en yüksek olduğu görülmüştür. Ayrıca yaş arttıkça imaj algısının artması da göze çarpan bir diğer durumdur. Eğitim durumuna göre yapılan analizlerde doktora mezunlarının Muş Alparslan Üniversitesi'nin imajına dair algılarının en düşük olduğu görülürken ilköğretim mezunlarının imaj algılarının en yüksek olduğu belirlenmiştir. Meslek açısından yapılan analizlerin sonucuna göre öğrencilerin algısı en düşük iken ev hanımlarının algısı en yüksek olduğu belirlenmiştir. Ayrıca esnafların da algısının yüksek olması burada göze çarpan bir başka değişken olmuştur. Yaşanılan yere göre üniversitenin kurumsal imaj algısı arasında ise istatistiki açıdan anlamlı bir farklılık olmadığı görülmüştür.

Yapılan analizlere göre demografik değişkenlerin büyük bir kısmı ile kurumsal imaj arasında anlamlı farklılık bulunurken, az bir kısmıyla da olsa bazı demografik değişkenlerle kurumsal imaj arasında anlamlı bir farklılık bulunamamıştır. O nedenle; "**H₁: Kurumsal imaj ile demografik değişkenler arasında anlamlı bir farklılık vardır**" hipotezi kısmen kabul edilmiştir.

2.4. Ölçeğe Verilen Cevapların Analizi

Ölçek ifadelerine ilişkin verilen cevapların analizi Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. Katılımcıların İfadelere Katılma Oranları

	Hiç Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kısmen Katılmıyorum	Katılıyorum	Kesinlikle Katılıyorum
Kİ1- MŞÜ saygın bir kurumdur	%9,5	%14,6	%26,3	%33,4	%16,2
Kİ2- MŞÜ başarılı akademisyenlere sahiptir	%11,2	%19,8	%32,9	%25,8	%10,3
Kİ3- MŞÜ kamuoyunda olumlu bir imaja sahiptir	%13,1	%21	%37	%21,5	%7,4
Kİ4- MŞÜ hakkında olumlu görüşlere sahibim	%13,6	%15,8	%33,4	%23,2	%14,1
Kİ5- MŞÜ'nün fiziksel alanları yeterlidir	%15,3	%18,9	%26,3	%22,4	%17,2

Tablodan da görüleceği üzere katılımcıların büyük çoğunluğu ifadelere orta düzeyde katılmıştır. İfadelere verilen cevapların ortalamasına bakılacak olursa Kİ1=3,32, Kİ2=3,04, Kİ3=2,89, Kİ4=3,08 ve Kİ5=3,07 olarak ölçülmüştür. Buradan Kİ3 yani "*MŞÜ kamuoyunda olumlu bir imaja sahiptir*" ifadesinin en düşük ortalamaya sahip olduğu görülmektedir. Buna karşın Kİ1 yani "*MŞÜ saygın bir kurumdur*" ifadesinin en yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

SONUÇ

Kamu ve özel teşebbüslerin günümüz hizmet anlayışına ayak uydurabilmek için artık yalnızca yaptıkları işe odaklanmaktan çok daha öte misyonları yerine getirmek durumunda

kalmışlardır. Bu misyonlar içerisinde önemli bir yere sahip olan ve kurumların yerine getirmesi artık neredeyse zorunlu kılınan unsurlardan bir tanesi de olumlu bir imaja sahip olmaktır. Çünkü olumlu bir imaja sahip olmak kurumların ayırt ediciliği açısından büyük bir yere sahiptir. Başka bir deyişle aynı işi yapan, aynı kaliteyi sunan, benzer fiyatlandırmaya sahip farklı firmalardan birini tercih etmemizin önemli belirleyicilerinden biri sahip oldukları kurumsal imajlarıdır. Geçmiş yıllarda bu imajın yalnızca kâr amacı güden firmalar üzerindeki etkileri üzerinde durulmuştur. Fakat gelinen noktada imajın yalnızca kâr amacı güden firmalara değil de aynı zamanda kâr amacı gütmeyen organizasyonlar açısından da önemli olduğu gerçeğiyle karşılaşmıştır. Bu nedenle bu çalışmada kâr amacı gütmeyen organizasyonlardan olan üniversitelerin; özelde ise Muş Alparslan Üniversitesi'nin halk nezdindeki imajı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Yapılan araştırmaya göre MŞÜ'nün kötü sayılamayacak bir imaja sahip olduğu görülmüştür. Özellikle katılımcıların MŞÜ'yü saygın bir kurum olarak görmeleri dikkat çekmiştir. Fakat üniversitenin imajını geliştirmeye yönelik birtakım faaliyetlerde bulunması da araştırma sonucunda ortaya çıkan bir gerçektir. Çünkü üniversitenin imajı ortalamanın biraz üzerinde çıkmıştır. Bu durumun daha iyileştirilebileceği düşünülmektedir.

Yapılan analizlere göre erkeklerin (260Kişi) MŞÜ'ye ilişkin imaj algısının kadınlara göre daha yüksek olduğu; evlilerin imaj algılarının bekarlara göre daha yüksek olduğu; MŞÜ'de bulunmayanların imaj algılarının daha yüksek olduğu gözlemlenmiştir. Ayrıca doğum yeri Muş olanlar ile MŞÜ çalışanlarını tanıyanların ortalama değerlerinin daha yüksek olduğu göze çarpmıştır. Burada en dikkat çeken durum kadınların ve üniversiteye gelen bireylerin imaj algılarının düşük çıkmasıdır. Ayrıca Muş'lu olanların üniversiteyi daha sahiplendikleri ve onların gözünde üniversitenin daha farklı bir yere sahip olduğu görülmüştür.

Araştırmaya göre, yaş arttıkça imaj algısının arttığı görülmüştür. Eğitim durumuna göre doktora mezunlarının MŞÜ imajına dair algılarının en düşük olduğu görülürken ilköğretim mezunlarının imaj algılarının en yüksek olduğu belirlenmiştir. Meslek açısından yapılan analizlerin sonucuna göre öğrencilerin algısı en düşük iken ev hanımlarının algısı en yüksek olduğu belirlenmiştir. Ayrıca esnafların da algısının yüksek olması burada göze çarpan bir başka değişken olmuştur. Öğrencilerin kurumsal imaj algısının en düşük olması ise çalışmanın en çarpıcı sonucu olmuştur. Çünkü üniversitenin gelecekteki öğrencisi olma potansiyeline sahip lise öğrencileri bu grubu oluşturmaktadır.

ÖNERİLER

- ✓ Üniversitenin genel imajını artırmaya yönelik faaliyetlerin gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda halkla daha iç içe bir üniversite modeli dizayn edilmelidir. Yeni yapılan İslami İlimler Fakültesi'nin şehir merkezinde oluşu bu bütünleşmeyi sağlamak açısından fırsat olarak kullanılabilir.
- ✓ Herhangi bir nedenle üniversiteyi ziyaret edenlerin imaj algısının düşük çıkması önemli bir durumdur. Üniversitenin konum itibarıyla kentten uzak ve sapa oluşu bu durumun en önemli sebebi olabilir. Ulaşım açısından sıkıntılı olan bu durumun bir de sorunlu bir iletişim ile zora sokulması, var olan algının negatif yönde tırmanmasına neden olacaktır. Bu olumsuz durumu aşmak için üniversiteye erişimin daha kolay, iletişimin empatik ve çok yönlü olması, insanların işlerini rahat bir şekilde

görebilmelerinin ve kurumdan memnun bir şekilde ayrılmalarının sağlanması, üniversitenin imajına olumlu katkı sunabilir.

- ✓ Üniversitenin müstakbel öğrencilerinin iyi bir şekilde anlaşılması gerekir. Onların beklentileri ve fikirleri önemle irdelenmelidir. MŞÜ'nün potansiyel öğrenci adaylarının mevcut algısını iyileştirebilmek adına öncelikle liselere ulaşılmalıdır. Daha sonra üniversite bu öğrenciler için oryantasyon programı düzenleyerek faaliyetleri ve vizyonu hakkında bilgilendirmede bulunmalıdır.
- ✓ Araştırmaya göre halkın üniversiteyi sahiplenme durumu ortalamanın üzerindedir. MŞÜ'nün halkın nezdindeki sahiplenme algısının geliştirilmesi adına halka açık sergiler, konserler, eğitici ve bilinçlendirici faaliyetler düzenlenerek halkı MŞÜ'nün bir parçası olarak kabullenildiğinin hissettirilmesi gerekmektedir. En nihayetinde her şey geçici olsa dahi, üniversitenin daima Muş ilinde kalacağı da bir gerçektir. Bu nedenle insanların üniversiteyi sahiplenmesi ve özümsemesi sağlanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Andreassen, T. W., & Lindestad, B. (1998). The effect of corporate image in the formation of customer loyalty. **Journal of Service Research**, 1(1), 82-92.
- Çiçek, B., & Karakaş, E. (2015). Girişimcilik eğitimi alan adayların kurumsallaşma algısını ölçmeye yönelik bir araştırma. **Turgut Özal Uluslararası Ekonomi ve Siyaset Kongresi**, 3, 11-13.
- Dutton, J. E., Dukerich, J. M., & Harquail, C. V. (1994). Organizational images and member identification. **Administrative science quarterly**, 239-263. Published by: Sage Publications, Inc. on behalf of the Johnson Graduate School of Management, Cornell University.
- Fombrun, C. J., Gardberg, N. A., & Barnett, M. L. (2000). Opportunity platforms and safety nets: Corporate citizenship and reputational risk. **Business and society review**, 105(1), 85-106.
- Fombrun, C. J., Gardberg, N. A., & Sever, J. M. (2000). The Reputation Quotient SM: A multi-stakeholder measure of corporate reputation. **Journal of brand management**, 7(4), 241-255.
- Gaines-Ross, L. (2008). **Corporate reputation: 12 steps to safeguarding and recovering reputation**. John Wiley & Sons.
- Gotsi, M., & Wilson, A. M. (2001). Corporate reputation: seeking a definition. **Corporate communications: An international journal**, 6(1), 24-30.
- Gray, E. R., & Balmer, J. M. (1998). Managing corporate image and corporate reputation. **Long range planning**, 31(5), 695-702.
- Işık, M., Çiçek, B., & Almalı, V. (2016). Üniversitelerin İç Paydaşlarının Kurumsal İtibar Algısını Ölçmeye Yönelik Bir Araştırma. **Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 5.
- Nguyen, N., & Leblanc, G. (2001). Corporate image and corporate reputation in customers' retention decisions in services. **Journal of retailing and Consumer Services**, 8(4), 227-236.

- Kadıbeşegil, S. (2013). **İtibar Yönetimi**, İstanbul: Mediacat Yayınları.
- Markwick, N., & Fill, C. (1997). Towards a framework for managing corporate identity. **European Journal of marketing**, 31(5/6), 396-409.
- Marangoz, M., & Biber, L. (2007). Kurumsal imajın ve kurumsal ünün müşteri bağlılığına etkileri. **Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 2007(2), 173-193.
- Shee, P. S. B., & Abratt, R. (1989). A new approach to the corporate image management process. **Journal of marketing management**, 5(1), 63-76.
- Spector, A. J. (1961). Basic dimensions of the corporate image. **The Journal of Marketing**, 47-51.
- Tavşancıl, E. (2010). **Tutumların ölçülmesi ve SPSS ile veri analizi**. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Teece, D. J., Pisano, G., & Shuen, A. (1997). Dynamic Capabilities and Strategic Management. **Strategic Management Journal**, 18(7), pp. 509–533.
- Yoon, E., Guffey, H. J., & Kijewski, V. (1993). The effects of information and company reputation on intentions to buy a business service. **Journal of Business research**, 27(3), 215-228.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2005), **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Wallin Andreassen, T., & Lindestad, B. (1998). Customer loyalty and complex services: The impact of corporate image on quality, customer satisfaction and loyalty for customers with varying degrees of service expertise. **International Journal of service Industry management**, 9(1), 7-23.
- Worcester, R. (2009). Reflections on corporate reputations. **Management Decision**, 47(4), 573-589.

METAFORLARIN İZİNDE MUŞLU BİR ŞAİRİN KAVRAMLAR DÜNYASINA GİRİŞ: TAHSİN SARAÇ'IN ŞİİRLERİNDE BAZI METAFORLAR ÜZERİNE

Hasan KAVRUK*
Nurcihan GÜNEŞ**

ÖZET

Bu bildiride, son yüzyılda yaşamış, başta şiir olmak üzere değişik pek çok konuda eserler vermiş olan Tahsin Saraç'ın, yayımlanmış önemli şiirleri incelenerek tespit edilen metaforlar, idrak anlambilimi bakımından incelenmiştir. Çalışmada, idrak anlambiliminin teorisini kuran G. Lakoff ve M. Johnson'ın geliştirdiği metaforlar esas alınmış, konu tarama yöntemi çerçevesinde ele alınarak Saraç'ın şiirlerindeki metaforların kavramsal incelemesi yapılmıştır. Aynı zamanda metaforların epistemik ve ontolojik uygunlukları göz önüne alınarak, şemalandıkları kavramla ilgili haritalamalar yapılmış, kaynak ve hedef alanları belirtilerek malzeme incelemeye tabi tutulmuştur. Bulgulara bağlı olarak Tahsin Saraç'ın şiirlerinde karşımıza çıkan zengin metaforların ilginç örneklerinde idrak anlambilimi bakımından yaratıcılığın yüksek gücü görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tahsin Saraç, Anlam Olayları, Mecaz, Metafor, Muş, Şiir.

INTRODUCTION TO THE CONCEPTUAL REALM OF A POET FROM MUŞ TRACKING METAPHORS: ON THE USE OF METAPHORS IN THE POETRY OF TAHSİN SARAÇ

ABSTRACT

In this paper we analyzed published works and poems of Tahsin Saraç and investigated his use of metaphors. We based our study on the metaphors developed by the founders of cognitive semantic studies, G. Lakoff and M. Johnson and analyzed those metaphors using a subject screening method. We also tried to provide a semantic map of those metaphors considering their epistemic and ontological suitability between the target and source fields. We discussed our findings through a descriptive analysis. From a cognitive semantic perspective, we can argue that Tahsin Saraç has high creative capacity as seen in his use highly versatile metaphors

Keywords: Tahsin Saraç, Semantic Relations, Figure of Speech, Metaphor, Muş, Poetry.

GİRİŞ

Cumhuriyet dönemi şiirinin önemli simalarından olan Tahsin Saraç'ın şiirlerinde Anadolu halkının tarihsel duygu birikimi ve toplumsal tavrı öz Türkçe sözcüklerin yoğun kullanılmasıyla yeni bir ses halinde ortaya çıkar. Şiirlerinde emek, kavga, başkaldırı, utanç tiksinti ve ölüm gibi temaları ustalıklı ele alıp işleyen Tahsin Saraç sevgi temasını ön plana çıkararak onu çeşitlendirir. Evrensel bir planda yalnızlığı kolayca yerel, yöresel imgelerle çizen şair, yaylaların ardındaki tenhalığı, o alaca serinlikte üşüyen kuru otu, o eski kalelerin sönük gecelerini, o bozgun sarılığındaki cılız ışıkları, yani güneyi, güneydoğuyu, doğuyu iyi tanır. Saraç, kendi şiirini oluştururken geçmişten yoksun, köksüz bir edebiyatın mümkün olmayacağına inanır ve halk şiirini de, klâsik Türk şiirini de, Batı şiirini de geniş kültürünün potasında eriterek ondan kendine özgü, özgün bir şiir yaratır. Bu şiirlerin özgünlüğü her şeyden önce alışılmış ve aşınmış söyleyişlerden uzak, canlı, kıvrak bir dilin kullanılmasındadır. Saraç'ın dili, alışılmış ve aşınmış söyleyişlerden uzak, etkili ve canlı kullanmasının önemli araçlarından birisi de metaforlardır. (Saraç, 2017: 334- 341).

Saraç Dünya görüşünü, hayat felsefesini, şiirlerinde yansıtırken anlam ve mecazla ilgili sanatları da oldukça etkili kullanır. Tahsin Saraç'ın şiirlerinde karşımıza çıkan zengin

* Prof. Dr., İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitim Bölümü, hasan.kavruk@inonu.edu.tr

** Dr. Öğr. Üyesi, Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, n.gunes@alparslan.edu.tr

metaforların çarpıcı örneklerinde, Türk dilinin idrak anlambilimi bakımından yaratıcılığının yüksek kapasitesini görebilmekteyiz.

Bu çalışmada Saraç'ın, Ayrıntı Yayınları arasında 2017'de yayınlanan *Güneş Kavgası Bütün Şiirleri* adlı kitapta yer alan şiirleri idrak anlam biliminin teorisini kuran G. Lakoff ve M. Johnson'ın geliştirdiği metaforları inceleme yöntemine dayalı olarak şiirlerde tespit edilen metaforlardan bazılarının kavramsal incelemesi yapılmıştır. Metaforların epistemik ve ontolojik uygunlukları göz önüne alınarak, üzerine şemalandıkları kavramla ilgili haritalamalar yapılmış, kaynak ve hedef alanları belirtilerek incelenmiştir. Kaynak ve hedef alanların belirlenmesinde de kelimelerin temel ve yan anlamları genel Türk dili açısından araştırılmıştır.

1. METAFOR

Metafor, dile olduğu kadar düşünceye de yönelen ve insanın zihinsel faaliyetinin temelini oluşturan yapılardan biridir. Metafor sözcüğü Eski Yunancadaki *meta* (üzerine) ve *phrein* (taşımak) sözcüklerinden gelir ve bir “şey”in bazı yönlerinin bir başka “şey”e taşındığı ya da transfer edildiği özgül zihinsel / dilbilimsel süreçleri ifade eder. Bu süreçlerin sonucunda, “ikinci şey”den sanki “ilk şey”miş gibi bahsedilmesi söz konusu olmaktadır. Metafor, Türkçede “mecaz” ya da “eğretileme dili” olarak adlandırılan ve standart dilden “söylediği şeyi kastetmemesiyle” ayrılan özelleşmiş dilin temel bir formu olarak kabul edilir. “Düz dil”in karşısında yer alan “eğretileme (mecaz) dili” düz anlamıyla belirli bir şeyle/ nesneyle bağlantılı olduğu kabul edilen terimlerin, başka bir şey / nesneye aktarılabilmesi varsayımından yola çıkar ve dilin düz kullanımına yönelen “müdahale”lerden oluşur. Söz konusu müdahaleler, genel anlamıyla “taşımak” veya “transfer” niteliğini taşır ve bu sayede düz (standart) anlama göre daha geniş, yeni, özel ya da kesin anlamlar oluşturmaya yönelir (Cebeci, 2013: 9-10).

Dünya hakkında yeni bilgi sağlamaktan ziyade bilgiyi kavramlaştırma ile metaforun zihni gücü ortaya çıkmaktadır. Metafor, her Türk dili konuşuru için de kavram organizasyonu tecrübe etmede ve bilgiyi uygunlaştırmada öncelikli yoldur. Dış dünyayı algılamada, deneyimlerimiz ile algıladığımız gerçek şartlara uygunluk, bir kelimenin gerçek anlamını oluşturur. Bir kavramı bir göstergeyle dile getirme, anlamlama veya kavramlaştırma hadisesidir (Erdem, 2014: 92). Metaforun, kavram alanımıza yeni girmiş unsurları isimlendirirken, deneyimlerimizle dünyayı algılayışımız esnasında mevcut bilgiyi kavramlaştırmada kısmen evrensel de olabilen, fakat daha çok kültürel veya millî ve kısmen de ferdi özellikler taşıyan ve ayrıca önceden mevcut bilgiyi uygunlaştırırken dünya üzerindeki kavram organizasyonumuzu tecrübe etmede önemli rol üstlenen zihni bir hadise olduğu anlaşılmaktadır (Erdem, 2003: 39).

Çağdaş metafor çalışmaları açısından George Lakoff ve Mark Johnson'ın 1980'de yayımladıkları *Metaforlar Hayat, Anlam ve Dil* adlı eseri, bu alanda bir dönüm noktası olmuştur. Bu tarihten sonra yapılan bütün metafor incelemeleri, söz konusu kitaba göndermelerde bulunmakta ve bu iki yazarın görüşlerini temel alan yeni tartışma zeminleri açılmaktadır. Lakoff ve Johnson'un anlayışına göre sıradan kavram sistemimizin çoğunu tabiatta metaforik olarak buluruz. Türkiye'de en geniş şekliyle metafor konusu, Doğan Aksan'ın (1978, 1982, 1993) ve Kaya Bilgegil'in çalışmalarında dikkati çekmektedir.

Son yıllarda dil bilimi içerisinde, ana ilkenin “insanın algılayışı ile anlam teşhis etmek” gibi iki temel ekol ayırt edilmektedir. Bunlardan birisi; esas savunucuları Lakoff ve Johnson olan *idrak dil bilimi* (cognitive grammar)'dır. Metafor, idrak dil biliminde bir konuşma figürü olduğu gibi, zihni bir süreç olarak da kabul edilir. Bir kavram alanından bir kavramın (model veya şemanın) diğer bir alandan bir kavram üzerine haritanın çıkarılması sürecidir. Lakoff ve Johnson'a göre, linguistik şekli boşlukta kavramlaştırdığımızdan dolayı, onu boşlukta kavradığımız gibi, doğrudan cümle içine de uygulamak mümkündür. Bu şekil ve

muhteviyat arasında kavram sistemimizde genel metaforlar üzerine kurulu olan otomatik, doğrudan hatlar olduğu anlaşılır (Lakoff & Johnson, 1980: 7; Erdem, 2014: 92-95). Lakoff ve Johnson'a göre, "önem", "ahlaki değerler", gibi bazı soyut kavramlarla ilgili olarak şahsi yargılarımız vardır ve biz arzu, istek, sevgi, dostluk, başarı üzerine şahsi deneyimlere sahibizdir. Bu soyut deneyleri kavramlaştırma, göz önünde canlandırma yolunun büyük kısmı başka nüfuz alanlarından kaynaklanmaktadır. Bu başka nüfuz alanları büyük ölçüde duyularla ilgili nüfuz alanlarıdır (sensorimotor domains) (Lakoff & Johnson, 1999: 45-47).

Metafor, bir nüfuz alanının gerektirdiği, genellikle daha soyut bir başka nüfuz alanının üzerine haritalamayla oluşur. Bu durumda aktarmadaki motivasyonun araştırılmasına ihtiyaç vardır. Burada metaforun bazı durumlarda metonimiyle karıştığı da söylenebilir. Figüratif dilde metoniminin metafor ile etkileştiği durumlar vardır. Metafor ve metoniminin farklı zihni süreçler olmasına rağmen, karşılıklı olarak tek başlarına dışı kapalı olmadıkları durumlar da görülür. Bunlar, güncel doğal dil ifadelerinde kaynaşmış olarak da bulunabilirler. Figüratif dil, sembolik antropolojinin büyük yer kapladığı, kültürel dil biliminin merkezidir. İdrak dil biliminde metafor, konuşma figürü biçiminde bir idrak süreci olarak görülür. Bu süreç, kavram nüfuz alanından bir kavramın, başka bir nüfuz alanından bir kavrama haritalanması sürecidir (Taylor, 1995: 138; Palmer, 1996: 103; Erdem, 2003: 25).

Sonuçta, metaforların ve bütün metaforik anlatım yollarının, aslında Trier'de *sprachfeld*, Langacker, Lakoff ve Johnson'da *nüfuz alanları* olarak adlandırılan bir semantik alan veya *kavram alanı* ile ilgili olduğu ve kelimenin anlam çerçevesini meydana getirdikleri anlaşılmaktadır. Bir kelimenin anlam çerçevesi içinde öncelikle her bir kelimenin ilk olarak belirttiği temel anlam vardır. Kelime daha sonra insan zihnindeki çeşitli hadiselerle yan anlam denilen yeni kavramlar kazanır. Burada Lakoff ve Johnson'un yaklaşımındaki nüfuz alanları arasında gerçekleşen etkileşimler söz konusu olmaktadır. Bu etkileşimlerde şahsa ve içinde bulunulan topluma, kültüre veya dil birliğine özgü olan tasavvurlar ve duygu değerleri önem kazanmakta ve perifrastik deyimlerle, gelenekleşmiş kullanımlarla, aynı zamanda, günlük konuşma dilinin de bir parçası olmaktadır.

Lakoff, bazı deneyim alanlarının, imaj şemalarının oldukça küçük bir grubu ile metaforik olarak yapılanmış olduğu ihtimalini düşünür. Bu imaj şemaları arasında şunlar vardır (Taylor, 1995: 134-135; Erdem, 2003: 24-25):

- (1) Kapsama: Bir imaj şeması, bir kapsayıcı profili çizer. Dil şekilleri kapsayıcılar olarak kavramlaştırılmıştır.
- (2) Dolaşım ve onun kurucu parçaları: Canlılık bir dolaşım olarak kavramlaştırılmıştır.
- (3) Yakınlık ve uzaklık: Boşluktaki ilişkiler üzerine kurulu bir şema bir kez de boşlukta olmayan nüfuz alanları üzerinde tasarlanır. Böylece hissî bağlılığın derecesi ve karşılıklı etkileşim ve yakınlık konulan içinde anlaşılır.
- (4) Bağlama ve ayırma: Yakınlık ve uzaklıkla sıkı ilişkili bir şema, bağlama ve ayırma şemasıdır.
- (5) İleri-geri yönelme.
- (6) Parça-bütün ilişkisi.
- (7) Çizgisel sıra.
- (8) Yukarı-aşağı yönelme.
- (9) Kütle veya kat kat hâlindeki kavramlaştırmalar.

J. Lakoff ve M. Johnson, *Metaphors We Live By* adlı çalışmada anahtar fikirleri şu şekilde özetlemektedir (Lakoff- Johnson, 2005: 304):

- Metaforlar temelde doğası itibarıyla kavramsaldır; metaforik dil ikincildir.
- Kavramsal metaforlar gündelik tecrübeye temellenir
- Soyut düşünce bütünüyle olmasa da büyük ölçüde metaforiktir.
- Metaforik düşünce kaçınılmaz, hep mevcut ve çoğunlukla bilinç dışıdır.

- Soyut kavramlar metaforsuz eksiktir. Sözün gelişi, büyük cazibe, delilik, birleşme, büyütme, v.b. metaforlar olmaksızın aşk aşk değildir.
- Kavram sistemimiz bütünüyle tutarlı değildir, çünkü kavramlar hakkında akıl yürütmek için kullanılan metaforlar tutarsız olabilir.
- Biz hayatımızı metafor aracılığıyla sağlanan çıkarımlar temelinde yaşarız.

1.1. Metafor ve Kültürel Tutarlılık

Bir kültürdeki en temel değerler o kültürdeki en temel kavramların metaforik yapısıyla tutarlılık içindedir (Lakoff- Johnson, 2005: 45). Örnek olarak, toplumumuzdaki YUKARI-AŞAĞI uzay- mekân metaforlarımızla tutarlı olan bazı kültürel değerlerimize göz atalım. Örneğin, Muş söz varlığında çok sık kullanılan *Başım gözüm* ifadesinde "yön" kavramının metaforik kullanımı söz konusudur. "Baş" ve "göz" vücudun en üst kısmı olmaları ile ontolojik bir özellik sergilemenin yanı sıra "önem verme" kavramının yönünü de belirtmektedir. *Başım gözüm üstüne* ifadesi Türkçede belirtilen istekleri içtenlikle yapmayı kabul etmeyi, bir işi yerine getirmek üzere verilen önemi ve insana saygıyı dile getirmek üzere kullanılmaktadır. Bu deyimde önemin bulunduğu yerler; 1) *baş* ve 2) *göz' dür*. Bundan dolayı da ÖNEMLİ Olma Yeri BAŞTIR, ÖNEMLİ Olma Yeri GÖZDÜR metaforlarından bahsetmek mümkündür. *Başım gözüm üstüne* ifadesinde aynı zamanda yukarı doğru bir yönelme de olduğundan yönelmeli metaforlar kapsamında da değerlendirilmesi mümkündür. Burada yukarı doğru bir yönelme olumlu bir bakış açısının ifadesidir. Kaynak alandan insan bedeni ile ilgili kavramlar hedef alandaki "yukarı" kavramları üzerine şemalanmış olmaktadır. *Başım gözüm üstüne*- deyiminde de kaynak alandaki "üst" kavramı hedef alandaki "yukarı yönelme" kavramı üzerine şemalanmış olmaktadır.

1.2. Şiir Dilinde Metaforlar

Leech'in tespit ettiği 7 anlam türü içinde yer alan "hissî" veya "etkileyici" (affective) anlam türü aslında şiir dili ile ilgili olmaktadır. Şiir dili üzerinde en çok duran araştırmacılardan birisi olan Jakobson'a göre, dilin işlevlerinden birisi şiir işlevidir. Bu işlev, dilde yer alan seçme ve birleştirme olmak üzere iki temel düzenlemeyle sağlanır. Seçmede dile getirilmek istenen kavramın doğrudan bağlı olduğu gösterge, dilin şiir işlevi söz konusu olduğu zaman fazla önemli değildir. Asıl önemli olan benzer ya da ilişkili bir başka göstergeden yararlanılmasıdır. Jakobson'un yalnızca şiire özgü olmadığını belirttiği şiir işlevi, sonradan başka araştırmacıların açıklamalarıyla belirginleşmiş, dilin dinleyici veya okuyucuda bir duygu ya da zevkin, değişik tasarımların oluşmasını sağlayan özel bir iletişim şekli olarak görülmüştür (Aksan, 1995: 17). Ölçü, ritm, kafiye ve ses tekrarlarının yanı sıra yeni güçlü tasarımlar ve farklı aktarımların kullanılması, şiir dilinin önemli özelliklerindedir.

Aristoteles *Poetica* adlı eserinde metaforu "Bir sözcüğe, kendi özel anlamının dışında başka bir anlam verilmesidir" şeklinde tanımlayarak türlerini gösterirken aslında etkileyici olma üzerinde durmuştur (Aristoteles, 2001:60-61). Metaforlar, şiir dilinin esas kısmını oluşturur. İki farklı kavram alanındaki sözün bağdaştırılması konusunda, daha önce kimse tarafından fark edilmemiş bir özelliğin ortaya konması ile meydana gelen ferdi metaforlara şiir dilinde daha çok rastlanmaktadır. Somut veya soyut olan herhangi bir kavramı, bakış açısına göre nitelendirme veya onunla ilgili bir durumu gösterme, metaforik yollarla yapılabilmektedir (Erdem, 2003:202). Lakoff ve Johnson'ın anlayışında da bu husus dikkati çeker. Metaforlar, şiir dilinin esas kısmını oluşturur. İki farklı kavram alanındaki sözün bağdaştırılması konusunda, daha önce kimse tarafından fark edilmemiş bir özelliğin ortaya konması ile meydana gelen ferdi metaforlara şiir dilinde daha çok rastlanmaktadır. Zamanla bu ferdi metaforlar gelenekleşebilirler de. "Sevgi", "ayrılık", "hayal", "öfke", "üzüntü" gibi soyut kavramların insan zihninde tesiri somut anlamlı sözlerinkine göre daha azdır. Çünkü onlarda açıklık, belirginlik yoktur. Oysa ki özellikle, edebi eserlerde ve şiirde, farklı duygu

yoğunluklarını algılamayı kolaylaştırabilmek için açıklık, etkileme, somutluk, şekillendirme daha da önem kazanmaktadır (Erdem, 2003: 148-149).

Şair ve yazarlar, halk ozanları, gerçeği edebî yolla dile getirdiklerinde, algılamının tam olarak sağlanması için sözleri metaforik kullanma vasıtasıyla nesnel belirtileri olmayan soyut kavramları somutlaştırma yolunu tercih etmektedirler (Erdem 2003: 148-149).

2. TAHSİN SARAÇ'IN ŞİİRLERİNDE BAZI METAFORLAR

1930 yılında Muş'ta doğan Tahsin Saraç, 1953-1954 ve 1957-1959 yılları arasında Paris'te Sorbonne Üniversitesinde Fransız dili ve Edebiyatı ile sesbilim üzerine öğrenim görmüştür. Tahsin Saraç'ın ilk şiiri 1954 yılında *Varlık* dergisinde yayınlanmıştır. 1956'tan sonra *Türk Dili* ve değişik dergilerde yayımlanan şiirleriyle tanınan Tahsin Saraç, *Direnmeler* adlı şiir kitabıyla 1970 yılında TRT Şiir Kitabı Büyük Ödülünü kazanmıştır. Aynı zamanda Fransızcadan Türkçeye, Türkçeden Fransızcaya çeviriler yapan şair, ülkeler arasındaki kültürel etkinliklerinden dolayı kendisine 1968'da Fransa hükümeti tarafından Ulusal Liyakat Nişanı, 1976'da Macar hükümeti tarafından Endre Ady Nişanı verilmiştir. Asya- Afrika Yazarlar Birliği'nin Tunus'ta yapılan 8. Kongresi'nde "üstün estetik düzeydeki yapıtları yanında, yaşamı boyu emperyalizme, ırkçılığa ve sömürgeciliğe karşı sürdürmüş olduğu ödünsüz savaşıdan dolayı, kendisine 1986 LOTUS Edebiyat ödülü laik görülmüştür (Saraç, 2017: 3).

Metaforlar, deyimler, değişik sanatlar vb. gibi dil zenginlikleriyle süslenmiş olan Saraç'ın şiirlerinin ilk özelliği; arlaşılmış, sade Türkçeyi şiir diline dönüştürmedeki ustalığıdır. Tahsin Saraç'ın şiirleri iki eğilim (Doğu ve Batı) arasında bir sentez, bir bağlantı çizgisi olarak görülmektedir. Doğduğu Anadolu'dan hiçbir dogmanın örtemeyeceği şiirini tutku ve gizemlerle beslemekte olup, yaşadığı Batı'dan şiirlerine mantık ve tutarlılık kazandırmaktadır. Yani, şair kendi şiir evrenini hem yaşamakta hem de ona egemen olmaktadır (Saraç, 1989: 185).

Somut veya soyut olan herhangi bir kavramı bakış açısına göre niteleme veya onunla ilgili bir durumu gösterme metaforik yollarla yapılabilmektedir (Erdem, 2003: 202). Kaynağını tabiattaki varlık ve maddelerin renk özelliklerinden alarak gerçekleşen metaforik kullanımlara Tahsin Saraç'ın şiirlerinde yoğun olarak rastlanır.

Renklerin toplumsal yapı ve kültür bakımından önemleri büyüktür. Toplum yapılarını, kültürleri ve dünya görüşlerini çözümlenme işinde renkler, tahmin edilebileceğinden çok daha fazla önem taşımaktadırlar (Toker, 2009: 96). Renkler, insanlar üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduklarından kişisel deneyim dünyasında önemli rol oynamaktadırlar.

Tüm renklerin anası olarak açıklanan ak rengi Tahsin Saraç'ın şiirlerinde *olumlu* bir bakış açısına sahip bir renk olarak kullanılmıştır.

"O etli dul dudaklar ki öpüşürken *akkor*" (Saraç 2017: 126).

"Sen sevginin *kuş tüyü aklı*" (Saraç 2017: 115).

"*Ak köpüklü bir sevinçle çiçeklenir ki sular*

Nisan kokulu; bir yaban esrikliğinde evren." (Saraç 2017: 111).

"Bir *kuş tüyü*

Ya da ak gülücüklü

Bir çiçeğin soluvermesi yüzünden" (Saraç 2017: 134).

GÜZELLİK AKTİR

Kaynak: maddenin ak rengi Hedef: güzellik

Yukarıdaki cümlelerde "*ak köpüklü bir sevinç*", "*kuş tüyü aklı*", "*akkor dudaklar*" ve "*ak gülücük*" ifadelerindeki "ak" renk kavramı "güzelliği" ifade eder. Bu durumda da "ak" renginin doğrudan "güzellik" kavramı üzerine şemalandığı görülür. Böylece de GÜZELLİK AKTİR metaforunun ortaya çıktığı görülür.

Ontolojik ve Epistemik uygunluklar:

- Maddenin renginin açıklık derecesi güzelliğin ölçüsüdür.
- Maddenin beyazlığı güzellik ölçüsüdür.
- Maddenin açık rengi güzellik, açıklık, saflık ve şeffaflığın göstergesidir
- Güzelliğin derecesi, insanların üzerinde okşayıcı söz veya davranışla, olumlu bir etki bırakmasıdır.

Söz konusu edilen şahıs, varlık veya nesnelerin iyi taraflarının dile getirildiği metaforlar olumlu metaforlar olmaktadır (Erdem, 2003: 82). Tahsin Saraç'ın şiirlerinde “ak” ve “yeşil” renk adlarının metaforik kullanımlarında olumlu yaklaşım söz konusudur.

Aziz Nesin, Tahsin Saraç için şöyle der: “Tahsin Saraç bir umut şairidir; ama pembe bulutlar üstündeki düşlemsel umudun şairi değildir. Bizi kara görünümlerin en dibindeki kapkaranlığa götürdüktan sonra, karamsarlıkta bırakmadan o kara derinliklerden ışıltılı umut doruklarına yüceltir (Saraç, 2017: 330)”. Şairin şiirlerinde “umut” kavramın sistematik olarak metaforik yollarla anlatıldığı örnekler tespit edilmiştir. Örneğin, “Görünüm” adlı şiirde maddenin *ak* rengini kullanarak “umut” soyut kavramının somutlaştırıldığı görülür.

“Ak yeller esişti, duydum

Aymaz

Gerçeğe Varamaz...

Ak güller söyleşti, duydum

Yobaz

Tanrı'ya varamaz....

Ak kuşlar ötüştü, duydum

Bağnaz

Erdeme varamaz...

Ak düşler ilette, duydum

Yalan

Sonsuza varamaz.” (Saraç, 2017: 85).

UMUT ETME AK YELDİR/ AK GÜLDÜR/ AK KUŞTUR/ AK DÜŞTÜR → UMUT ETMEK AKLIKTIR

Kaynak: Maddenin ak rengi

Hedef: Umut etme

Tahsin Saraç'ın şiirlerinde yer alan “*Ak yellerin esişmesi*”, “*Ak güllerin söyleşmesi*”, “*Ak kuşların ötüşmesi*”, “*Ak düşlerin iletmesi*” ifadelerinde maddenin “aklık” renk özelliği kullanılarak “umut” kavramı maddeleştirilmiştir. Burada *ak* rengi “umut” soyut kavramı üzerine şemalanmıştır. Bu durumda kaynak, alan maddenin “ak rengi”, hedef alan ise, “umut” kavramı olmaktadır. Bu şekilde UMUT ETME AK YELDİR, AK GÜLDÜR, AK KUŞTUR, AK DÜŞTÜR veya UMUT ETMEK AKLIKTIR metaforundan bahsetmek mümkündür.

UMUT ETMEK AKLIKTIR metaforunun ontolojik ve epistemik uygunlukları:

- Maddenin renginin açıklık derecesi umudun ölçüsüdür.
- Maddenin açık rengi umudun göstergesidir
- Olması beklenen veya olacağı düşünülen şey
- Umut etmenin derecesi insanlar üzerinde olumlu bir etki bırakmasıdır.

“Yeşil bakacaksın hep

Yaşlı bir defne gibi

Damarların kurusa da” (Saraç, 2017: 229).

“Yeşil yaprak bakışı sevdiğinin

Eğilip bir mutluluğu söylerken

Ağzı kenetlenivermek” (Saraç, 2017: 162).

“Gözlerinden bir yeşil dal uzanan

Yarınlara” (Saraç, 2017: 162).

UMUT ETME YEŞİL YAPRAKTIR/ YEŞİL DALDIR → UMUT ETMEK YEŞİLLİKTİR UMUT ETMEK YEŞİLLİKTİR

Kaynak: Maddenin yeşil rengi Hedef: Umut etme

Canlılığın ve diriliğin simgesi olan maddenin yeşil rengi insanlara mahsus olan “umut” kavramı üzerine şemalanmıştır. Bu durumda “yeşil” rengi doğrudan “umut” kavramı üzerine şemalanmıştır. Bu durumda UMUT ETME YEŞİL YAPRAKTIR, YEŞİL DALDIR veya UMUT ETMEK YEŞİLLİKTİR metaforu görülür.

UMUT ETMEK YEŞİLLİKTİR metaforunun ontolojik ve epistemik uygunlukları:

- Maddenin yeşil rengi sarı ile mavinin karışmasından ortaya çıkan, bitki yapraklarının çoğunda görülen renktir.

- Bakışın yeşil olması (yeşil bakmak) yapıcı düşüncelerin canlı tutulmasıdır.

- Maddenin yeşil rengi ağaçlar, bitkiler ve dağlar gibi tabiat varlıklarının rengidir.

- Maddenin yeşil rengi yeniden yaşamayı, yeniden canlanmayı ve neşeyi temsil etmektedir.

- İnsanın olaylar karşısındaki olumlu bakış açıcı onun canlı kalmasını sağlar.

Tahsin Saraç’ın incelemiş olduğumuz şiirlerinde olumsuz bir bakış açısına sahip bir renk olan “sarı” genel olarak “üzüntü”, “umutsuzluk”, “kaygı” gibi kavramları ifade eder. Şairin şiirlerinde, “sarı” rengini kaynak olarak ortaya çıkan metaforların kullanımı dikkat çekmektedir. Örneğin, “*Yetingenlik, Korku ve Acı Üstüne*” adlı şiirde yer alan dizelerde:

“*Yitiklik yüreğine sarı bir suskunluk yağar*” (Saraç 2017: 111).

KEDER SARIDIR → KEDERLİ OLMAK SARI OLMAKTIR

Kaynak: Maddenin sarı rengi Hedef: Keder

Yukarıdaki cümlede “*sarı bir suskunluk*” deyimini “üzüntüyü” ifade eder. Burada “sarı suskunluk” deyimini üzüntüyü ifade eder. Bu durumda “sarı” rengi doğrudan “keder” kavramı üzerine şemalanmıştır. Böylece de KEDER SARIDIR metaforu görülür.

KEDERLİ OLMAK SARI OLMAKTIR metaforunun ontolojik ve epistemik uygunlukları:

- Maddenin sarı rengi kederli olmanın göstergesidir.

- Maddenin renginin sarılık derecesi kederli olmanın ölçüsüdür

- Keder, insanlar üzerinde olumsuz bir etki bırakır

- Kederli olma durumundan dolayı suskun olma halinde yüz renginin solması sararmaktır.

Aynı zamanda “suskunluğun yağması” deyiminde yağmak hareketi aşağı doğru olan harekettir. Dolayısıyla “suskunluğun yağması” sözleri, aşağı doğru yönelme ile olumsuzluk ifade eden hareketi anlatması sebebiyle metaforik olmaktadır. Yani burada SUSKUNLUK YAĞMURDUR, KARDIR veya SUSKUNLUK DÜŞMEKTİR metaforundan bahsetmek mümkündür.

Güneş Anadolu’da güneştir

Başka yerde sarı bir nokta üvey (Saraç 2017: 91).

YABANCI OLMA SARI OLMAKTIR → YABANCI OLMA SARILIKTIR

Kaynak: Maddenin sarı rengi Hedef: Yabancı olma

Yukarıdaki cümlede “sarı bir nokta, üvey” ifadesinde “sarı rengi “yabancı” anlamını verir. Bu örnekte “sarı” rengi doğrudan “yabancı” kavramı üzerine şemalanmıştır. Bu durumda kaynak alan maddenin “sarı rengi”, hedef alan ise, “yabancı” kavramı olmaktadır. Böylece, YABANCI OLMA SARI OLMAKTIR veya YABANCI OLMA SARILIKTIR metaforu ortaya çıkmaktadır.

YABANCI OLMA SARILIKTIR metaforunun ontolojik ve epistemik uygunlukları:

- Maddenin sarı rengi yabancı olmanın göstergesidir.

- Maddenin renginin sarılık derecesi yabancı olmanın ölçüsüdür.

- Belli bir yere veya kimseye özgü olmamak insanlar üzerinde olumsuz duygular uyandırır.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

- Özden uzak olmanın neticesinde ortaya çıkan korku, üzüntü, coşku vb. sebeplerle yüzün rengi sararmaktadır.

“Tüm görkemi yanında parkların, müzelerin

Taşan terli bir utanç Ak Avrupa'dan” (Saraç 2017: 55).

AVRUPA KITASI AKTIR

Kaynak: Maddenin ak rengi

Hedef: Toplum

Yukarıdaki örnekte “Ak Avrupa” ifadesinde metonomik unsurlardan yararlanılarak zihnî bir benzetme yoluyla metafor oluşturulmuştur. Burada maddenin renk özelliği kullanılarak “kita” kavramı maddeleştirilmiştir. Bu şekilde AVRUPA KITASI AKTIR metaforu ortaya çıkmıştır.

AVRUPA KITASI AKTIR metaforunun ontolojik ve epistemik uygunlukları:

-Ak ten rengidi

-Ak ten Avrupa kavimlerinin ten rengidir

-Maddenin rengi maddenin tamamını kapsar

-Ten rengi bir ırka mensup bireylerde aşağı yukarı benzer tonlara gönderme yapar.

UTANÇ SIVIDIR

Kaynak: Sıvının taşması

Hedef: Utanç

“Taşma” hareketinin sıvı maddelerin, içinde buldukları kaba sığmayacak kadar çoğalma ve kabarma yüzünden kenarları aşma veya akarsu yatağından çıkarak çevresini kaplama hareketi olduğu düşünüldüğünde UTANÇ SIVIDIR metaforu ortaya çıkar. Aynı biçimde de “ter”in derinin gözeneklerinden sızan, kendine özgü bir kokusu olan, yapışkan, renksiz, tuzlu bir sıvı olduğu göz önünde bulundurulduğunda sıvı olan utancın, hoş olmayan bir ter kokusu ile taşması da zihni olarak hoş olmayan bir duyguyla, korkuyla, mahcubiyetle ilişkilendirilebilmektedir.

UTANÇ SIVIDIR metaforunun ontolojik ve epistemik uygunlukları:

Ontolojik ve Epistemik Uygunluklar:

- Kapsayıcıdaki sıvı maddedir.

- Sıvının taşma hareketi onursuz sayılacak veya gülünç olacak bir duruma düşmenin sınırındır.

- Kapsayıcıdaki sıvı dolduğunda meydana gelen artma ile taşma meydana gelebilir.

- Utanç belirli bir sınırı geçtiğinde insanın kontrol kaybındaki noktaya baskı artar. Bu da mahcubiyetin, korkunun, dışa vurum zamandır.

- Derinin gözeneklerinden sızan yapışkan, renksiz, tuzlu sıvının da kendine özgü bir kokusu vardır.

- Bir yetersizlik ya da davranıştaki uygunsuzluğun bilincine varınca duyulan coşku olan utanç duygusu kendine özgüdür.

Şimdiye dek Türkiye literatüründe çok fazla üzerinde durulmayan, fakat kültür açısından önem arz eden "insandan insana yapılan aktarmalar" (Erdem 2003: 173) Tahsin Saraç'ın şiirlerinde de görülmektedir. Bu türün de ilgili kombinasyonlar içinde ayrıca ele alınması uygun görülmüştür. Bu örnekte “terli bir utanç” ifadesinde insana ait bir özellik olan “terlemek”, yine insana özgü olan bir özellik olan “utanma” soyut kavramı için kullanılmıştır. Bu durumda UTANMA DUYGUSU İNSANDIR metaforu meydana gelmektedir.

“Bir kızıl da alabora oldu gök

Gün söktü

Ve otuzüç menekşe günle boyun büktü” (Saraç, 2017: 183).

ÇİÇEK İNSANDIR

Kaynak: İnsan

Hedef: Çiçek

İnsana ait özelliklerin bitkilere veya onlarla ilgili kavramlar üzerine şemalanmasıdır. Bunlar da kişileştirici metafor olarak düşünülmelidir. Bu durumda insana ait özellikler ve kabiliyetler, bitkilere aktarılır ve bitki insan özellikleriyle vasıflandırılır (Erdem, 2003: 244).

Yukarıdaki örnekte menekşe çiçeğinin “boyun bükme” olayı ile, insana ait bir özelliğin bitki için kullanılmış olmasından dolayı bir kişileştirme meydana gelmiştir. Acındırıcı, çaresiz bir durumda kalmak anlamındaki “boyun bükme” özelliği çiçek kavramı üzerine şemalandığından ÇİÇEK İNSANDIR metaforu ortaya çıkmaktadır.

KABULLENMEK BOYUN BÜKMEKTİR

Kaynak: Kapsayıcının hareketi

Hedef: Tabi olma/ Kabullenme

Ayrıca, *Otuzüç Menekşe* adlı şiirde “*boyun bük-*“ ifadesi “tâbi olma, kabullenme, teslim olma, çaresiz bir durumda kalma” kavramlarını üstlenmiştir. Bu deyiminde de kapsayıcının doğrudan vücut olduğu dikkat çekmektedir. Bir durumu, bir işi ister istemez kabul ederken veya birisine tâbi olurken yapılan hareket “boyun bükme” gibi hareketle eş değer görülmüştür. Çaresizlik, yenilgi, kabullenme duygularının boyun bükme gibi fizyolojik etkileri o duyguları yansıtır. Bu duyguların fizyolojik belirtileri, halk teorisi üzerinde “tâbiyet” için metonimler sistemini oluşturur (Erdem, 2003: 67).Tâbi olma, kabullenme duygularının metonomi sistemi içinde “boyun bükme” hareketi vardır. Bu metonimik kavram, tamamıyla kabullenme, tâbi olma kavramları üzerine şemalandığında metafor meydana gelir. Kaynak alana ait “boyun” kavramı, hedef alandaki “bir durumu, bir işi ister istemez kabul etme” soyut kavramı üzerine şemalanmıştır. Bundan da KABULLENMEK BOYUN BÜKMEKTİR metaforu ortaya çıkmaktadır. Böylece “boyun bükme” deyiminde kaynak alan insan vücudunun hareketleridir. Kapsayıcı ise vücuttur. Hedef alan da “kabullenme”tir.

KABULLENMEK BOYUN BÜKMEKTİR metaforunun ontolojik ve epistemik uygunlukları:

- Kapsayıcı insan vücududur.
- Bir durumu, bir işi ister istemez kabul ederken, tâbi olurken yapılan boyun bükme hareketi vücut organının katılımıyla gerçekleşen harekettir.
- Tâbi olmada, kabullenmede çoğu kez zorunluluk vardır.
- Kabul ederken genellikle boyun eğme hareketi vardır.
- Boyun eğmenin fiziksel hareketi aşağı yönelimlidir.

Bu örnekte yönelim metaforundan bahsetmek de mümkündür. Lakoff- Johnson’a göre, çoğu uzay ve mekân istikameti ile ilişkilidir: yukarı-aşağı, içeri-dışarı, ön-arka, beri-öte, merkez-çevre (Lakoff-Johnson, 2005: 36).Yönelim metaforları bir kavrama uzay ve mekân yönelimi verir. Sözün gelişi MUTSUZ OLAN AŞAĞIDIR. Mutsuz kavramının aşağı yönelimli olması keyfi olmayıp fiziksel ve kültürel tecrübede bir temeli vardır. “Menekşe günle boyun büktü” ifadesinde aşağı yönelimli olması keyfi değildir. Bu örnekte kişileştirme yoluyla “kabullenme, tâbi olma” kavramları somutlaştırarak dile getirilmiş ve böylece bu soyut kavram metaforik olarak anlatılmıştır. “Boynu bükük” ifadesinde aynı zamanda vücut bir kapsayıcıdır. Bu deyimde bükme hareketi aşağı doğru olan harekettir. Dolayısıyla “boyun büktü” ifadesindeki eğilme tavrı aşağı doğru yönelme ile olumsuzluk ifade eden hareketleri anlatması sebebiyle metaforik olmaktadır. Eğilme tavrı ise genellikle keder ve depresyona eşlik eder, dik duruş ise pozitif bir duygusal duruma eşlik eder.

Lakoff ve Johnson'ın çalışmalarında kapsayıcı metaforlar için verilen örneklerden de anlaşıldığı üzere, bu durum için, kelimelerin temel anlamında olup da gramatikal kategorilerinin değişerek, yalın, kalma veya belirtme hâlinde oluşlarına göre değişik anlamlar ifade ettiği yönünde bir anlayış karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda, Lakoff ve Johnson'ın "kapsayıcı" (container) metaforlardan kast ettiği şey, yerine göre, konuşucunun kast ettiği şeyi içine hapsettiği "kelime"dir. Eklemeli (agglutinative) bir dil olan Türk dilinde de bir kelime cümle içindeki anlamına göre ad, sıfat veya zarf olabilmektedir. Bir başka deyişle hem nesne hem yer hem de faaliyet belirtebilmektedir. Semantik açıdan bakıldığında uzayda veya boşlukta kapladığı yere göre kapsayıcı metaforları da şu üç grup altında değerlendirmek mümkündür (Erdem, 2003: 246):

1. Yer (land areas) metaforları,
2. Görünebilir alan (visual field) metaforları,
3. Olaylar, hareketler, faaliyetler ve durumları (events, actions, activities, and states) anlatan metaforlar.

Bu gruba giren metaforlar, belirli sınırları olan alanları, sınırlandırılmış coğrafi bölgeleri ifade eden metaforlardır. Özellikle coğrafyaya ait kavramları veya toponimleri anlatan metaforlar bu gruba girebilmektedir (Erdem, 2003: 246).

Tahsin Saraç'ın şiirlerinde bu grubun ayırıcı özelliklerini taşıyan “esnemek”, “bakış”, “Kerem yanığı” gibi insana ait sözlerin yer adı ile ilgili olarak kullanıldığı metaforlar dikkati çekmektedir. Örneğin, “*Son Mavi Kuş*” adlı şiirde yer alan dizelerde,

“Doğduğum kentin doğası, o yaban, o diri yeşil
Çağlar durgunluğunda esnemekten yorulmuş...
En varılmaz uzakta da olsa yeter ki solusun;
İç gecemde ışılacak bakışı hep benim için;
Kem kişiler yüzünden artık yabancı düştüğüm
Hala Kerem yanığında ovasıyla MUŞ.” (Saraç 2017:77).

Kaynak alan: İnsan/ Bakış Hedef alan: Memleket

Kaynak alan: İnsan/ Nefes Hedef alan: Memleket

Burada kaynak alan insan ve onun özellikleridir. İnsana özgü esnemek, bakış, yorulmak ve âşık olma durumları Muş ovasına yüklenmiştir. Tahsin Saraç, memleketi olan Muş Ovası'nın tasvir edildiği bu örnekte, “esnemekten yorulmuş”, “yeter ki solusun” ve “ışılacak bakış” ifadelerinde “ova” kavramı “esneme” ve “yorulmak”, “solunmak” ve “bakış” kavramları vasıtasıyla kavramlaştırılmış olmakla birlikte “bakış” kavramı ovanın genişliğini anlatması açısından bir kapsayıcı metafordur.

“İşılacak bakışı” ifadesinde Muş ovası canlandırılmakla birlikte, göz ile ilgili olan “bakış” bu ifadede kapsayıcı bir yer metaforu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu metafor hem kişileştirme hem de kapsayıcı yer olma açılarından iki tür gerektirmeye sahip olmaktadır. Lakoff - Johnson da iki metaforik gerektirmenin aynı sonuca sahip olabileceğini belirtmişlerdir (Lakoff - Johnson, 2005:28-49). Böylece de OVA İNSANDIR VE OVA KAPSAYICIDIR metaforlarının aynı sonuca sahip olabileceğini söylemek mümkündür.

Bu örnekte “bakış”, “esnemek” insana mahsus özelliklerdir, fakat cansız olan “ova”ya atfedildiğinden antropomorfik durum meydana gelmiştir. Bu durumda kaynak alan insan olmakla birlikte, hedef alan “ova” olmakta ve OVA İNSANDIR metaforu ortaya çıkmaktadır. Buna karşılık “ışıldayan bakış” da bir canlandırıcı metafordur. “İşıldayan bakış” kavramı ile ovanın / şehrin görüntüsü, ışıkları ve canlılığı ifade edilmektedir. Ovanın görünüşünün “ışıldayan bakışa” benzetilmesi ontolojik ve epistemik uygunlukları göstermektedir.

Tahsin Saraç'ın “*Kara Belge*” adlı şiirindeki dizelerde geçen

“Mutsuzluk kış getirmiş kapıya
Kılıç çekmiş tüm erdeme kuşku” (Saraç 2017: 110).

MUTSUZLUK İNSANDIR

Kaynak alan: İnsan Hedef alan: Mutsuzluk

Yukarıdaki örnekte “*Mutsuzluk kış getirmiş kapıya*” ifadesinde, temelde insana mahsus bir hareket olan “getirme” ile “mutsuзluk” soyut kavramı kişileştirilmiş olmaktadır. Burada “insan” kaynak alanından bir kavram hedef alandaki “mutsuзluk” soyut kavramı üzerine şemalanmaktadır. Dolayısıyla, MUTSUZLUK İNSANDIR metaforu ortaya çıkmaktadır.

Tahsin Saraç'ın “*Konuşur*” adlı şiirinde yer alan dizelerde

“Gece susar
Evren karanlığından
Sızar ışık, tan konuşur.

.....
*Yaprak susar, kıpırtısız
Yangınlar, kasırgalar dilinden
Bir gün orman konuşur.*

Halk susar

Ozan konuşur” (Saraç, 2017:246).

GECE İNSANDIR

Kaynak: İnsan Hedef: Gece

TAN İNSANDIR

Kaynak: İnsan Hedef: Tan

YAPRAK İNSANDIR

Kaynak: İnsan Hedef: Yaprak

ORMAN İNSANDIR

Kaynak: İnsan Hedef: Orman

Yukarıdaki örnekte *gece susar* ve *yaprak susar* ifadelerinde, insana özgü olan “susmak” kavramının “gece” ve “yaprak” için kullanılmış olması “gece” ve “yaprak” kavramlarının kişileştirilmiş olduğunu göstermektedir. Böylece, GECE İNSANDIR ve YAPRAK İNSANDIR metaforlarının ortaya çıktığı görülmektedir. Yine aynı şekilde “konuşmak” kavramının şuurlu bir hareket olduğu düşünüldüğünde kaynak alan insan, hedef alan ise “orman” ve “tan” kavramları olmaktadır. “Konuşmak” insana mahsus bir harekettir. Bu şekilde ORMAN İNSANDIR VE TAN İNSANDIR metaforları görülür.

Tahsin Saraç’ın “*Altı Ararenk Üzerine*” adlı şiirinde yer alan dizelerde:

“Tanyelinde bakışı genç kızın, yaprak yaprak

Bozkır akşamlarına ezgi düzen akkavak” (Saraç, 2017:125).

AĞAÇ İNSANDIR

Kaynak: İnsan Hedef: Ağaç

Yukarıdaki örnekte de akkavak ağacının yapraklarının, dallarının birbirlerine değmesi ve ses çıkarması “kulağa hoş gelen ses dizisi, melodi yaratmak” anlamındaki “ezgi düzmek” deyimini ile tasvir edilmiştir. Bu şekilde akkavak ağacına duygusal bir ruh hali yüklenmiştir. Burada insana özgü bir davranış “ağaç” kavramı için kullanılmış olması da “ağaç” kavramının kişileştirilmiş olduğunu göstermektedir. Burada da “insan” kaynak alanından bir kavram, hedef alandaki “ağaç” kavramı üzerine şemalanmaktadır. Dolayısıyla, AĞAÇ İNSANDIR metaforu ortaya çıkmaktadır.

SONUÇ

İnsan, dünyayı ana dili aracılığıyla tanır. Dünyamızın ifade sınırlarını belirli kılan dilin en önemli kavramlarından birisi de klâsik edebiyatımızda mecaz olarak adlandırılıp uygulanan; batıda Lakoff ve Johnson tarafından ortaya konulan ve *Çağdas Metafor Teorisi* olarak anılan teorinin ele aldığı, metafor kavramıdır.

İnsanın evreni ve kendisini kavrayışı metaforik düşünce üzerinden gerçekleşir; dil ve düşüncenin bir aracı olarak işlev görür (Cebeci, 2013:183). T. S. Eliot’un, “Bir şiir farklı kişilere farklı anlamlar ifade ettiği gibi, bu anlamlar şairin kastettiğinden çok farklı da olabilir.” (Aksan, 1995:28) sözleri göz önünde bulundurularak çalışmada çözümlenen bazı örneklerin kişisel ve öznel olabileceği durumunu unutmamak gerekir.

Tahsin Saraç’ın şiirleri çağdaş toplumumuzun ve günümüz estetik bakış açısının, somut örneklerini şiirleştiren metinlerle dolu bir dünyadır. Saraç’ın şiirlerinde, doğa, halk bilgisi, halk tarihi ve halkın yaşantısından gelen bakış açısının dile yansımaları, yepyeni Türkçe sözcüklerin ustaca kullanılmasıyla gerçekleşmiştir. Şairin şiirlerinde kullandığı dilde, kelime seçiminde, yepyeni öz Türkçe kelimeler kadar, bolca metaforik ve sembolik kullanımlar da görülmektedir.

Şair şiirlerinde sembolleri, sanatları bolca kullanarak bu yolla etkili bir anlatım sağlamayı başarmıştır. Böylece metaforların, mecazların sağladığı çok anlamlılık, kelime seçiminin en önemli özelliği olmaktadır. Tahsin Saraç'ın incelemiş olduğumuz şiirlerinde kullandığı metaforik kavramların açığa çıkardığı, yeni ve değişik ifade biçimlerinden, anlam bilim - semantik alanında önemli ipuçları elde edebiliriz.

Tahsin Saraç'ın şiirlerinde metaforlar, şairin kavramsal ve düşünsel sisteminin ne olduğu ve nasıl işlediğine dair bilinçaltını da yansıtan işaret fişekleridir. Diğer bir deyişle kavram sistemine açılan kapıların anahtarıdır. Bu kapıdan girdiğimizde karşımıza yeni, değişik ve alışılmadık bağdaştırmalarla yapılan söz oyunları ile örülü ilginç bir hayal dünyası çıkmaktadır.

Şairin şiirlerindeki bazı metaforlardan hareket eden bu çalışma, şairin kavram, duygu, düşünce ve hayal dünyasına atılan ilk adımlardan biridir.

KAYNAKÇA

AKSAN, D., **Şiir Dili ve Türk Şiir Dili**, Ankara, 1995.

AKSAN, D., **Anlambilimi Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi**, Ankara, 1999.

ARİSTOTELES, **Retorik**, (Çev. M. H. Doğan), YKY, İstanbul, 2000.

ARİSTOTELES, **Poetika**, (Çev. L Tunalı), Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000.

BİLGELİL, M. K., **Edebiyat Bilgi ve Teorileri Belagat**, Enderun, İstanbul, 1989.

CEBECİ, O., **Metafor ve Şiir Dilinin Yapısal Özellikleri**, İthaki Yayınları, İstanbul, 2013.

ERDEM, M., **Türkmen Türkçesinde Metaforlar**, KÖKSAV, Ankara, 2003.

ERDEM, M., "Mahtumkulu'nun Şiir Dünyasının Anlam Yönü", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C 9, S 4, 2012, s. 72-81.

ERDEM, M., "İsmail Bey Gaspıralı'nın Fikrî Eserlerindeki Metaforlar Üzerine", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, C 11, S 4, 2014, s. 91-106.

LAKOFF, George & Mark JOHNSON, **Metaphors WeLiveBy**, Chicago and London, 1980.

LAKOFF, George & Mark JOHNSON, **Philosophy in theFlesh,The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought**, New York, 1999.

LAKOFF, G. & JOHNSON, M., **Metafor, Hayat, Anlam ve Dil**, (Çev. Gökhan Yavuz Demir), Paradigma Yayınları, İstanbul, 2005.

OTYZBAYEVA, Z., **Kazak Yazar Dükenbay Dosjanov'un İpek Yolu Romanında Metaforlar**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü-Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, Ankara, 2006.

PALMER, G. B., **Toward A Theory of Cultural Linguistics**, University of Texas Press, Ausitn, 1996.

SARAÇ, T., **Güneş Kavgası Bütün Şiirleri**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2017.

SARAÇ, T., **Toplu Şiirler**, Tekin Yayınevi, Ankara, 1989.

TAYLOR, John R., **Linguistic Categorization Prototypes in Linguistic Theory**, Sec. Ed. Oxford University Press, Oxford, New York, 1995.

YAYLAGÜL, Ö., “Divânu Lugâti’t-Türk’te Yer Alan Atasözlerindeki Metaforlar”, **Millî Folklor**, Yıl 22, S 85, 2010.

ŞİİR SANATINDA SIFAT, SIFAT TAKIMLARI VE ÖZGÜN SÖZCÜKLER TASARRUFU, MUŞLU ŞAİR TAHSİN SARAÇ ÖRNEĞİ

Rabia Şenay ŞİŞMAN*

ÖZET

Sanatseverlerce yakalanan çağrışımların aracı kelime ve seçili kelimelerle kurulu sıfatların yarattığı söz gücünün peşi sıra sezdirilen imgeleri özgün bir birleşimle kendine harç edinen şiir, iletişime değil etkileşime ait estetik bir üründür.

Şiir üretiminde sarf edilen sözcük ve söz gruplarının ozanın amacına hangi düzeyde hizmet ettiği, şiirin her okunuşta hissettireceği farklı duygu dünyasıyla ölçülebilir. Şiirde resimlenen soyut örüntünün somut olan kelimelerden hareketle aralanması, adı geçen ölçümü mümkün hâle getirebilir. Bunun için de şiirdeki mecaz-gerçek arasındaki alışverişin kısmen de olsa çözümlenebilmesi adına sıfat ve sıfat birlikteliklerinin ve yeni söz ve ses oluşumlarının izini takip etmek gereklidir.

Bu gereklilikten yola çıkılarak Muş doğumlu Saraç'ın 1964-1989 yılları arasında yayımlanmış şiirleri araştırma evreni olarak belirlenmiştir. İncelemede sıfat ve sıfat takımları somuta yakın ve soyut olma yönleriyle, yansımaları kelimeler taşıdıkları seslerden aldıkları duygu değerleri gücüyle ele alınırken özgün söz buluşlarının izi sürülmüştür.

Yansızlık ilkesine uyularak evrenden seçili kırk şiir üzerinden örneklem alma yoluna gidilmiş; sıfat ve sıfat takımlarıyla sözcüklerin, alışılmışın dışı olmaları tercih sebebi sayılmıştır. Kelimelerin sözlük anlamının yanı sıra şiirde kullanıldığı belirlenen duygusal ya da betimleyici anlamın da ses-söz temelinde irdelendiği çalışmanın şiir ve anlam konulu disiplinlere fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Şiir Dili, Ses-Söz İlişkisi, Yinelemeler, Yineleme Çeşitleri, Sıfat, Sıfat Takımı, Özgün Kelime.

ADJECTIVES, ADJECTIVAL PHRASES AND AUTHENTIC WORD CHOICES IN POETRY, EXAMPLE OF POET TAHSİN SARAÇ FROM MUŞ PROVINCE

ABSTRACT

In poetry, meaning is not completely conveyed through the real or metaphorical meanings of the words the true conveyer is the sensation that each reader experiences from those words. Poetry takes its power from the sensations and images that are created with the words that's why it can be said that it is not for communication but for interaction.

To be able to understand the poet's aim in choosing certain words and phrases we can try to identify the different sensations that the reader gets from each reading experience of the poem. In order to do this identification, recognizing the abstract meanings created with concrete words can be helpful. For this purpose it is necessary to understand the relation between metaphorical and real meanings and this can be done by tracking the adjectives, adjectival phrases and new word and sound formations in poetry.

On the basis of this purpose we decided to examine Saraç's poetry, who was born in Muş and the poems of whom were published between the years of 1964-1989. In this research adjectives and adjectival phrases are handled with their real and abstract meanings while reflexive words are examined with emotional meanings they get from the sounds they carry. Original and authentic words from Saraç's poetry are also tracked down.

Following the objectivity principle from forty different poems of Saraç a sample group is chosen to examine and adjectives and adjectival phrases that were extraordinary were reason for preference. Determining and studying the emotional and descriptive meanings of the words different than their dictionary meaning, on the basis of word-sound relation can also be helpful for the poetry and meaning based disciplines.

Keywords: Poetic Language, Sound-Word Relation, Repeats, Repeat Types, Adjective, Adjectival Phrase, Authentic Word.

GİRİŞ

Günlük dilden daha yoğun anlatımıyla ayrılan şiir dilini tanımlayan Stephane Mallarme ona düzenlenmiş dil gözüyle bakar ve şiiri, belli ilişkiler içindeki sözcüklerin dili olarak ifadelendirir. Şiir dili hakkında bir başka çalışmada G. Leech (1969: 5-7) şiir dilini, günlük dil ile ilişkili bir biçimde ele alır. Leech, şiir dilinin bazen genel dil kaidelerinin dışına çıktığını, bazen de yaratıcı sanatçıların öznel yaklaşımlarına bağlı olarak alışıldık bağlamdan

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, rs.sisman@alparslan.edu.tr

ayrılıp özgün yapı ve anlamlarda yeni baştan şekillendiğini belirtirken; kaynağını günlük dilden almış aktarma ve deyişlerin de bu yeni yapılanmış düzenekte sıkça yer aldığını dile getirir.

Tıpkı bir Arap darbimeselinde denildiği gibi, “el-ma’na fî batn’iş-şâ’ir”, Türkçe ifadeyle, şairin karnında olduğu farz edilen anlam, kuramcıların çoğu tarafından müşkül görülmüştür. Özünü (1992:36) şiir dilini anlamlandırmadaki güçlüğü özetler ve şiirdeki kurgusal yapı kaynaklı farklılaşmalara dikkati çeker. Genellikle şiir, az ama öz; meramının çok ve çeşitli anlamlarla örülü sözlerle dile getirildiği bir edebî alandır. Şiir sahibi, esinlerini akıcı bir ahenkle iletmek isterken basit ama özgün ve çarpıcı ifade şekillerinin peşinde olur. Şiiri düzyazıdan farklı kılan bütün bu özellikler, anlamlandırma sürecini de ayrıcalıklı yapar.

Bir başka kuramcı (Çekirge, 1983: 148-152) şiirin anlamsal yapısındaki duyuşlara özgü oluşumun, şiirin kurulu olduğu kavramların kendi içlerindeki karmaşık bileşiklerle bağlantılı varsayılabilceğini ve bundan ötürü de sarf edilen sözcüklerin ses-anlam ilişkilerinin alışıldan farklı ve değişik olmasından bahseder. Dar alanda yoğun ileti yüküyle şiir, esinlerin estetik duyuşlar çağrıştıracak tarzda ve kulağa hoş gelecek ahenkte aktarımı için kullanılır. Bu ise çoğu zaman günlük dil kurallarının kısıtlı imkânlarını zorlayıcı bir söz mimarlığını gerekli kılabilir.

Günlük dilin şiirce kurgulanması sonucu ortaya çıkan yapının değerlendirilmesi, dil bilimi uzmanlarınca bir yükümlülük olarak görülmüştür. Aksan’a (1993:19) göre şiir, dil biliminin birçok alanını yakından ilgilendiren ve adı geçen bilimin kapsamında bulunan bir unsurdur. Dil bilimi çalışmaları yazın yapıtlarının incelenmesine yöneldikten sonra, bu alanda araştırmalar yapan uzmanlar yazındaki dil kullanımlarına ilişkin birtakım kuramlar ortaya çıkardılar (Özünü, 1982:77) ve şiir dilindeki sapmalar, yinelemeler gibi tasarruflar, bu yeni çıkan kuramlar açısından ele alınır oldu.

1. AMAÇ

Saraç’ın şiir dili, tercih ettiği söz ve ses yapısı, dizelerde hayat bulmuş yeni sözcük oluşumları çözümlenmek istenmiştir. Öncelikle bu dildeki yinelemeler dil bilimi, üslup ve duyu değerleri açısından yorumlanmıştır. Özgün söz buluşları ve farklı bağdaşıklarla oluşmuş dil sapmaları da ikincil amaç bağlamında incelenirken, sıfat, sıfat takımları ve yansımali sözlere de ayrıca dikkat çekilmiştir.

2. YÖNTEM

Yinelemenin işlevleri anlatılırken, yeni duyuşlar oluşturmak, *estetik güzellik sağlamak, anlam ve kavramları pekiştirmek gibi konulardan bahsedilir ve deyiş biliminde (stylistics/üslup) yinelemeler, dil bilimsel olarak, ses bilgisi, biçim bilgisi, söz dizimi, anlam bilimi ve metin açıları altında incelenerek sınıflandırılır* (Özünü, 1987: 44). Bahsi geçen bu sınıflandırmalardan hareketle çözümlenme aşamasında veriler yinelemeler ve özgün söz buluşlarını içeren sapmalar başlığı altında değerlendirilerek yorumlanmış; sıfat ve sıfat takımlarıyla yansımali sözlerden bazı örnekler ayrıca ele alınmıştır.

3. EVREN

Kullanılan edebî dil, çalışma evreni olarak tercih edilmiş ozana ait 40 şiir içinden ve rastgele işleme belirlenmiş örneklem grubu adı altında sınırlandırılmış metinler üzerinden yapılmıştır. Türlü anlamları sezdirenen yeni söz-ses buluşlarının tespit edilebildiği dizelerin çözümü, yineleme ve sapma çeşitleri göz önünde tutulmak suretiyle gerçekleştirilmiştir. Okurda estetik bir etki bırakan sıfat-sıfat takımları ile yansıma yapısındaki sözcük türlerine ayrıca dikkat çekilmeye çalışılmıştır.

4. BULGULAR VE YORUMLAR

Şiir dilinin dil bilimi açısından ele alındığı çalışmalarda tekrar eden sözler olan yinelemeler ses bilgisi, biçim birimi, anlam bilimi, söz dizimi ve metin dil bilimi ile ilgili olmak üzere çeşitli açılardan tetkik edilmiştir. Bu yazıda ise Tahsin Saraç'ın örneklem grubu kabul edilmiş şiirlerinde belirlenebilmiş yinelemeler ile sapmalar ve özgün söz buluşları kapsamında tespit edilmiş dizeler incelenmiştir. Ayrıca sıfat-sıfat takımlarıyla yansımali sözcük türü içinde bulunan söz ve sözcük öbeklerinden birkaçı, uyandırdıkları estetik etki yönleriyle değerlendirilmiştir.

Türk yazınında yinelemelerin ortaya çıkışı eskiye dayanır. “*Mâni kültürü etkisindeki şiirlerin hepsinde kütÖa aliterasyonu (mısra başı ses yinelemesi) bulunur. Ayrıca bu şiirlerin hepsinde olmasa da iç aliterasyonlar, mısra aliterasyonları ve çeşitli mısra tekrarlarından yararlanma*” söz konusudur” (Kortantamer 1982:78).

Klasik edebiyatla ilgili yazılmış belâgat eserlerinde yinelemeler “*eserde kastedilen manayı vermek için en güçlü ve önemli kelimeyi birkaç defa tekrar etmektir ki bundaki fayda, aynı sesin kulak üzerine art arda gelişyle o kelimenin dinleyenin zihninde yerleşmesi ve böylece aranılan tesirin oluşmasıdır*” (Eliacı, 2014) şeklinde tanımlanan söze dayalı bir edebî kullanım olarak verilir.

5. SARAÇ'IN ŞİİRLERİNDE GÖRÜLENYİNELEMELERDEN ÖRNEKLER ŞU ŞEKİLDEDİR:

5.1. Ses bilgisel yinelemeler

Şiir dilinde ritmik uyumu sağlayan ses tekrarlarıdır.

Yeraydın (1969: 111)

Bir günaydın burdaki sevdiklere

Ver elini uzay sonra

Ve aylamak bir tunç sabahta

Yeraydın demek üzre

Yepyeni evrenlere

...

Ünsüzler arasından en fazla tercih edilen sesler azalan sırayla: /n/41, /r/38, /k/32, /l/31, /d/25, /z/16, /m/14; Ünlüler arasından en fazla tercih edilen sesler azalan sırayla: /e/72, /a/43, /i/30, /ı/23

/r/ sesinin ihtiva ettiği ahenk zenginliği dizelerde hissedilmektedir. Şiirdeki +lAr çokluk ekinin yinelenmesi bu sesteki sıklığın bir diğer sebebidir. /d/, /n/, /r/, /m/, /z/ ötümlü sesler taşıdıkları yumuşak tınılarla şiirin ses yapısında akıcı bir ritim gerçekleştirmektedir. Aynı zaman da bu gibi ötümlü ünsüzlerin seçimiyle ilişkili olarak sakinlik ve duygusallığın dile getirilişi şeklindeki kabul, yaygın görüştür (Adıyaman, 2010). Burada da aydınlık günlerin huzurunu ve mutluluğunu yansıtabilmek düşüncesi bu yaygın kabule ters değildir. Yine aynı şekilde /k/ ötümsüz ünsüzün seçimi *kesinlik, kararlılık* temalarıyla ilişkili olarak düşünülür. Bu tür bir yargı, şiirin dizelerinde hedeflenen *gelecek günlerin mutlak aydın olacağı* duygusuyla aynı eksendedir.

Anlatım bilimi (*deyiş bilimine/stylistics*) çalışmalarında üslup üzerine gerçekleşmiş genel hükümlerden biri /e/ sesinin *aydınlık dolu günler* gibi güzel duyguların yüklenicisi olduğudur. Bu durum güzel ve parlak gelecek umudunun dillendirildiği şiire gerekli dinamizmi vermesi anlamında yerinde bir belirlemedir.

Toplamda 83 tane ünsüz ve 77 tane ünlü kullanılmıştır. Üslup incelemelerinde varılan yargılardan bir başkası ise ünsüzlerin daha fazla kullanıldığı metinlerin hareketli bir yapı içermesidir. Bu genel hüküm, aydın günlerin muştusunun verildiği şiirimiz ile örtüşmektedir.

Tahsin Saraç'ın şiirinde bulunan ses bilgisel yinelemelerle oluşturulmuş sese dayalı düzenlemenin anlamsal boyutu etkileme düzeyini göstermektedir.

5.2. Biçim birimsel yinelemeler

5.2.1. Bağlaç Yinelemesi

Dizelerde bazen ritim vermek bazen de gerekli duyulan anlam ayrımını sağlamak adına *bağlaç yinelemesine* (Özünü, 2001: 117) başvurulur.

Bu yöre ne açlıklar, kavgalar, kanlar...

Ve bu su, ne canlar almıştır bu su

Ne gelinler yutmuş, ne taylar, boğalar...

.... (şairler-şairler)

5.2.2. Ön yineleme ve Ek yinelemesi

Bu yineleme, birbirinin arkası sıra gelen dizelerin baş tarafında aynı sözcük ya da sözcük öbeklerinin yinelenmesiyle yapılır. Bu düzenek ritim ile beraber anlama da olumlu katkılar sunar (Özünü 1987:45).

Aynı dizelerin sonunda yapım ve çekim eklerinin değişik sözcüklerde kullanımıyla **ek yinelemesi** de gerçekleştirilmiştir.

...

Orada da kıyılardan arasında ayırım var mı

Orada da kardeş kardeşe kıyar mı

Orada da her son bakış özlem, her son soluk ah mı

Orada da sevmek

Orada da gülmek

Orada da duymak ve düşünmek günah mı....(Bir Kıl Boyunlunun Yersiz Ölümü İçin)(1968:16)

Yineleme sese dayalı bir anlam imkânı hazırlamıştır. /o/ ve /a/ geniş ve kalın ünlülerin ağır, karanlık duyuların sezdirilmesine yönelik kullanıldığı kabul edilmiştir. Buna karşılık /r/ ve /d/ ötümlü ve yumuşak ünsüzlerin tercihi bu karamsar havanın biraz olsun dağılmasına hizmet eder gibidir.

Hem dize başında hem de sonunda gerçekleşmiş yinelemeler sözcük seçiminin ve dizilim işlevinin ustalıkla düşünülmüş olduğunun delilidir. Ritmik uyumun akışı, anlam dünyasına nüfuzu kolaylaştırmış aynı zaman da şiirin duygu dokusundaki bütünlüğü korumuştur. Dikey düzlemde yapılan yinelemelerin şiire farklı bir estetik boyut kazandırdığı görülür. İkinci Yenicilerin “biz şiiri yazarız, ortaya çıkan biçim neyse odur” tarzında içeriğin biçimi belirlediğine dair yaklaşımlarını bu yeni geometrik uygulamada sezinlemek mümkündür.

5.2.3. Art Yinelemeler

Art arda gelen dizelerin sonlarındaki sözcüklerin ya da söz öbeklerinin ritmik düzen sağlamak ve şiirin semantik değerinin kuvvetlendirmek amacıyla gerçekleştirilen bu yinelemeler kafiye ve redife benzerliği sebebiyle gelenekten beslenmiş gibidir.

Geçkin Bir Kızdan Geceye (1963)

Aralanır kara camlar ardından, sessiz

Geçkin, soluk bir kızın boğuntusu, geceye.

O uyku-uyanıklık arası kollarında

Gerinir bir umutsuz açlığı, geceye.

...

Art yinelemede bulunan /e/ asonansı ince duyuların yüklenicisi olarak düşünülür. Bu tür ince duyular /g/, /c/, /y/ gibi yumuşak ünsüzler eşliğinde lirik bir kurgu yaratılmasına yardım eder. Art yinelemenin bir dize ara ile kullanılması şiire, sese dayalı bir durgunluk yaratmıştır. Bu atmosfer *gece* metaforuyla uyumludur.

5.2.4. İkileme/İkizleme ve Paralellik/Koşutluk Şeklindeki Yinelemeler

Günlük dili müziğe eş değer bir yapıyla buluşturma çabasıyla ozan, benzer ya da yakın sayılabilecek nitelikteki sesleri akıcı ve yerinde kullanmayı bilmiştir.

Aynı yapım ve çekim eklerinin tekrarına dayalı olarak yapılan ek yinelemesi Saraç'ın dizelerinde sık başvurulan bir tertip şekli olduğundan aşağıdaki şiirde ek yinelemesi örnekleri de mevcuttur.

Ozanın *Otuzüç Menekşe* adlı eseri, sanatın imkânlarını düşünce yönlü kullanımına güzel bir örnektir ve kendi zihniyetinin doğal bir yansıması olarak görülebilir. Nitekim Saraç, bir söyleşide (Karaahmetoğlu, 1969) “*bence çağımızın şiiri, her çağda olduğu gibi, kavga şiiridir, günümüze dek süren gerçek şiirin çizgisi budur bence. Şiiri kendi güçsüzlüklerinin, mızımlıklarının, sulu gözlülüklerinin ya da yeteneksizlikleri ve soyut özelemlerinin bir aracı sananların şiirciği, çağımız onur çizgisinde yer alır türden şeyler değildir*” diyerek düşünce yönü ağır basan kendi şiir anlayışını beyan etmiş gibidir. Şiir dilini düşünce yönlü kullanımı ile Saraç kendi dünyasına dair ipuçlarını da vermiş olur.

Otuzüç Menekşe

Bir morlukta alabora oldu gök

Tan söktü

Güneş dik doruklara konan bir öpücüktü.

...

Yürüyordu

Yürüyordu değil, sürülüyordu

... (şiirler-şairler)

Otuzüç Menekşe adlı şiirde, “*yürüyordu*”, “*kan*” ve “*ezgi*” örneklerinde aynı kelimenin tekrarıyla ikileme denilen yineleme tarzını benimsenmiştir. Dizelerde “*bu dağ*” ve “*bu su*” söz öbekleriyle, paralel düzenek içinde verilmiştir.

5.3. Sözdizimsel Yinelemeler

Şiir dilinde kullanılan sözdizimsel yinelemeler Türk halk geleneğinde sıkça karşılaşılan nakaratlara benzer yapıda görülür. Şiirde anlam açısından bütünlük kuran bu kullanımlara sıkça başvurulduğu bilinir.

Görünüm

...

Ve sonar bir küf-yeşil, bir gece-yeşil

En kutsal kavramlar adına, ülke üzre

Anırır sakal sakal

Ak yeller esişti, duydun

Aymaz

Gerçeğe varamaz

...

(Saraç, 1968)

Bu şiirde Saraç, *ak* yinelemesinin etrafında *gül*, *düş*, *kuş* gibi nahif ve hoş duygu değerleri taşıyan sözlerle oluşmuş öbekleri sıralarken “*duydum*” sözünde /d/ ünsüzün taşıdığı yumuşaklık ve /u/ ünlüsünün yarattığı hafiflikle; olumsuzlukların yanında, güzel duyuların da varlığını müjdeler gibidir.

Öte yandan *aymaz*, *yobaz*, *yalan*, *bağnaz* şeklindeki adlaşmış sıfatları *varamaz* yinelemesinin etrafında kümelenmiştir; böylece, geniş zaman olumsuzluk kipi /-mAz/’ın barındırdığı /z/ sürekli ünsüzü, küme oluşturduğu diğer sözlerin ihtiva ettiği /z/ sesleriyle beraber güçlü ve devamlı bir ritim sağlamıştır. Bu ritim, küme içindeki olumsuz anlamlı sözlerin kabul edilmez yanlarına aynı süreklilikle vurgu yaparak dizeler bitse de tasarlanan duygu-düşünce bütünlüğünü sürdürmek istemiştir.

5.4. Metinsel Yinelemeler

Bazı araştırmacılar tarafından sözdizimsel yinelemelere de örnek olarak verilen nakarat şeklindeki yinelemeler sözcük öbeği ya da dize bütünüünün yinelenmesi ile oluşturulur ve Türk edebiyatı geleneğinde şiirsel ahenk yanı sıra anlamda birlik sağlama kullanım sıklığının gerekçeleri olarak görülebilir.

Bir An Karamsar (1973:394)
Yorgun bir deve gibi çöktü koyağa akşam
Bungunluk buğu buğu tütmektedir
Kül-mavi kayalarda bir yaban üveyik
Acıyı can evinden ötmektedir

...

Metinsel yinelemenin anlam üzerinde pekiştirici etki yaptığı düşünülür. Nakarat yoluyla gerçekleşen ses tekrarları, anlamla kaynaşmış armonik bir tertip sunar. Kalın ünlülerin karanlık, karamsar duyularını uyandırdığına dair yargı, şiirimizin başlığına ve dizelerde sezdirilen hisse uygun bir hava yaratır. Bu şiirde de dizelerin sonunda yapım ve çekim eklerinin değişik sözcüklerde kullanımıyla yapılan **ek yinelemesi** vardır. Ek yinelemesinde kalın ünlülerin baskın oluşu, şiirin melankolik duyularına fonetik bir katkı sunar. Saraç'ın şiirlerinde sıkça başvurulmuş ek yinelemeleri tarzındaki ses düzeneği aşağıdaki dizelerde de vardır.

Şiirde anlamsal ve yapısal bağlamda paralellik kuran ve nakarata benzeyen metinsel yineleme örnekleri Saraç'ın şiirlerinde sıkça başvurulmuş bir yineleme türüdür. “*Gök gök olalı tanık, yer yer olalı*” adlı şiirde metinsel yineleme şeklinde düzenlenmiş dize içinde aynı sözün tekrarıyla yapılan ve dil biliminde ikileme/ikizleme olarak belirtilmiş bir yineleme türü de bulunmaktadır.

Gök gök olalı tanık, yer yer olalı
Gök gök olalı tanık, yer yer olalı
Çizmiş soluk bir açlığı, yazgısınca toprağa
Kara Saban ardında çökük omuz
...(Saraç, 1968 :9)

Metinsel, ikileme ve ek yinelemesi tarzında gerçekleşen tekrarlar güçlü bir armoni sağladığından, alışılmış bir kafiyeye sisteminin yokluğu şiirin tamamında ritmik bir eksiklik yaratmamıştır. Ses düzeninde kurulan paralellik şiirin anlam dünyasını pekiştirmiş ve ozanın duygu-düşünce ufkunun okura ulaşan yankısı olmuştur.

G. Leech (1969: 42-43) Şiir dilinde belirlenmiş sapmaların türlerini sözlüksel, dilbilgisel, sesbilimsel, yazımsal, anlamsal, lehçesel olarak göstermiştir.

Aksan (1995: 166) şiirde sapmayı sözcüklerin ses ve biçim özelliklerinde ve dilin söz diziminde bilinçli değişikliklere gitme; dilde bulunmayan yeni sözcük ve anlatım biçimlerini kullanma eğilimi olarak nitelmiş ve sapma türlerini sözcüksel, biçimbilimsel, anlambilimsel, sessel ve öteki sapmalar şeklinde sıralamıştır. Burada da bu anlayışlar gözetilmiştir.

Yaşayan diri Türkçenin peşinde yeni deyişleri az ya da hiç tanınmayan biçim birimlerle seslendiren ve “şiir yazmak, dil yapmak, dil yaratmaktır” (Uyguner: 1968: 829) diyen Saraç'ın “*ayırıcı niteliği Öz Türkçe sözcüklerde toplanır*”; Cemal Süreya “*onun dizelerinde Öz Türkçe sözcükler kilit taşı*”dır (2006: 309) der. Kendi devrinde, güzel Türkçe kaygısı taşıyan bir kavram bulucusu ve yeni birtakım kavramları Türk diline kazandırmak için çaba sarfetmiş bir dilcidir. “İşlev ‘function-fonksiyon’, kılığ ‘practice-uygulama’, konum ‘situations’, köken ‘origin’ gibi karşılıkları düşünebilmiş bir dil kullanma becerisine sahiptir (Saraç, 1967). Ama Saraç'ın öz Türkçe söz tercihi ister istemez şiir dilinde bazı sapmaları da beraberinde getirmiştir.

6. SARAÇ'IN ŞİİRLERİNDE GÖRÜLEN SAPMALARDAN ÖRNEKLER ŞU ŞEKİLDEDİR

6.1. Yazımsal Sapmalar / Biçimbilimsel Sapmalar

Şiirin dizilimiyle ilgilidir. Şiirin yazı düzeninde olan değişiklikleri içerir (Özünlü, 2001: 142). Dizeler geleneksel tasnif ile değil de farklı bir sıra gözetilmişse, yazımsal dış sapma denilen yazı düzeni sapması gerçekleşir. Aşağıdaki örnekler bu türdendir.

İçerden İşiyabilmek
Bir filinta genç asılmış gibi acılı bir gece
Bir dağ ozan öldürülmüş gibi allak bullak

*Kanara kaçkını bir susku
Uyusam, kirlenecek uyku.*

....

*Duvar delen bir bungunluk, ama içim yeşil başak
Bin demire baskın işte benim evren-sığmazlığım
Ak bir alın, silen korkuyu
Bir sevgi, ışıyan tan boyu
(Saraç, 1974)*

Bu dizelerde olduğu gibi dizelerin bilinenin dışında bir dizilimle sıralanması alışıldık yazım kurallarının dışında olan bir durum olduğundan adı geçen türde bir sapma örneğidir denilebilir.

Günlük dilin belli şekillerinde istemli değişikliklere gitmek ve bir çeşit orijinal düzenekler yaratmak olarak tanımlanması mümkün olan *yazımsal sapmaları* Aksan *Biçimbilimsel Sapmalar* genel başlığı altında ele almıştır (Aksan, 1995: 174)

Üçlükler

Sonsuz var

*Ne denli incelirse incelsin sevilerle
Herkesi herkesten ayıran o taş duvar*

....

Ak bili

*Bitimsizliğinde kavganın, o en kurtuluş üzere
Bir al bahar, yüreğin taçdamarına ekili
...(Saraç, 1970)*

Aşağıda yer alan “Üçer İkilik Ya Da Çatal Sevgi Dönemeci” adlı şiirinin dizilimi yine aynı şekilde alışıldan farklıdır. Dize öbeklerinin başında yer alan A, Z, A gibi nitelermeler başlıkta geçen “çatal” a nazire yapar gibi birbirine çapraz gelecek şekilde sıralanmıştır.

ÜÇER İKİLİK

YA DA ÇATAL SEVGİ DÖNEMEÇİ

A

Uykuma düş-gölge indi

Fındık dallarından bir çocukluk-el

...

Z.

A

Sen, kendinden uğratılma ürkek karaca

Ki pınar başında nicesusuzluk solur.

....

(Saraç, 1974)

“Örenlenmek Ölümlenmek” adlı şiirindeki dizeler cümlelerin bir parçası diğer dizeye taşacak biçimde kullanılmış. Dize ortasında cümle bittiği için noktalama işareti kullanılmış. Yine bitmiş cümle sebebiyle dize ortasında büyük harf ile diğer bir cümleye başlanmış. Bu açıdan adı geçen şiir de yazımsal sapmalardan sayılabilir.

Acı! Ak umuda kara döl! Ey ki senlenirim

....

Ve de güz. Gövel ördek, ayrılık, sızlak duman...

....

Ve kara son. Her adımda o daha bir öptüğün

Hüznün buzdağı yürekle

Sen, handidir içinde dönenip durduğum ölüm!

(Saraç, 1973)

6.2. Sözcüksel Sapmalar

Araştırmacılar tarafından bu sapmanın iç ve dış şekilleri olduğu belirtilmişse de Saraç’ın şiir kurgusunda görülmüş kök ve ek biçimlerinin yeni ek birleşimleriyle oluşturulmuş farklı denilebilecek türevleri dikkate alınmıştır. Aşağıdaki şiirde “yetingen” ve “devingen” sözcükleri “çekingen” gibi bir türetim örnek alınarak gerçekleştirilmiştir.

Yetingenlik, Korku ve Acı Üstüne
Yitiklik yüreğine sarı bir suskunluk yağar

...

Yetingen
Bir kaya-kavgayıdır kartal mavilikte uçar
Bir başkaldırı, vuruşma, en onur veren.

...

Çekingen
Ak köpüklü bir sevinçte çiçeklenir ki sular

...

Ve mor bir acı kanar

Devingen.

(Saraç,1971)

... Eli yatkın her yolla bire bin **tecimine** (Saraç, 1968)

1935 yılında benzeşim yoluyla türetilip teklif edilmiş fakat revaç bulmamış ticaret anlamında öz Türkçe bir kelimedir (Ayverdi, 2005). Değişik ses ve söyleyişe sahip sözcüklere özel ilgisi olan ve yeni ses ve söz birleşimleriyle ahenkli ve özgece kullanımların yolunu açan Saraç, sanata dair olan seçimlerinde alışılmamışın yanında yer almıştır. Çünkü genellemelerin dışında kalan duygu ve düşünce dünyasının ayrıntılarını, sağlam bir ses-anlam örüntüsünde sunmak istemiştir.

Kısımış ince kemiklerini ilkel bir erinç

....

Çağlamsı bir mutluluğu çiseler artık (Saraç, 1967)

Saraç örneksime ile türemiş “erinç”, “çağlamsı” kelimelerini kullanmıştır. *Bilinç* ya da *sarımsı* gibi kelimeleri andıran bu türevler Günümüz Türk dilinde alışıldık türden değildir. Bunlardan “çağlamsı” /+msI/ ekiyle sıfat değil isim olan bir sözcükten işletilmiştir.

Bazı bölgelerde baharda hemen hemen her gün ikindi vakti yağan yağmur (Ayverdi, 2005) olarak bilinen *Kırk İkinci* ifadesinin Saraç'ta *Kırık İkinci* hâline dönüşmesi sebebiyle bahsi geçen öbek sözcük türetmeye ilişkin sapmalardandır.

Kırık İkinci

Kirli sarı güneşlerde yoz bir yaşantı

Ve sonunda varılan

Bir kırık ikindi,

Yorgun (Saraç,1965)

Aşağıda yer alan “**Deniz Kıyısında, Kavgasız**” şiirinde,

...llık *savurularla* zeytin dallarına

Eskil Ege günlerinden bir soluk uzamış.

...(Saraç, 1970)

“Eskil” “savuru” gibi benzeşim yoluyla gerçekleşmiş kullanımlar ortak dilde yaygın değildir. **Kavga** şiirindeki

Gülüyordu güneşle bir özgür sabah

Yelcene, dilcene, gülcene bir sevinç

Yürek davul vuruyordu (Saraç, 1969: 6)

kelimelerinin türetimi de bu türden bir sapma olduğunu gösterir niteliktedir. Çünkü “böyle+cene”, “iyi+cene” şeklinde kullanım yaygın olan ve eşitlik, benzerlik gibi işlevleri yerine getiren /+cA/ eki /+nA (< gInA, kInya) küçültme ekiyle genişletilerek pekiştirme anlamı güçlendirilmiş zarflar yapan bir ek hâline gelmiştir (Korkmaz, 2009:37). Sözlü dilde işlek olmasına rağmen yazı dilinde kullanımı tek tük misallerle sınırlıdır (Tietze 2002: 14).

(**Deniz Kıyısında, Kavgasız**'dan)

...

Supsuskun otlar, sular, ovalar

Börtü böcek **erince** kol sıvamış. (Saraç, 1970)

“supsuskun” “erinç” kelimeleri yaygın kullanımları olmayan kelimelerdendir.

Ozanın “**senleme**” (Saraç,1967) adlı şiirinde kullandığı başlık, alışıldık şekillerin dışında bir türetim olduğundan bu türe güzel bir örnektir.

“*Yaz Kırağısı*” adlı şiirde de kullanılan

Yürekdeşim...

...

Ve sen can, yaradaşım, onmaz acılı.

(Saraç, 1972) kelimeleri de aynı şekilde alışıldık olmayan türemelerdendir.

Üçlükler şiirinde geçen

Gece patlar, o haykırmaz; sesi çıksa, ölümsek. ...(Saraç, 1970)

Kelimesi de türetmeyle ilgili saptadır.

Örenlenmek Ölümlemek (Saraç, 1973) şiirinin başlığında geçen sözcükler de türetmeyle ilgili saptadır. Çünkü sözcükler, alışılmışın dışındaki bir kullanımla dönüşlü çatıda türetilmiştir.

Eski dönemlere ait arkaik sözcük kullanımı da sözcüksel saptamalardandır. Bu tür saptamaları, Özünlü (2001:153), tarihsel dönem saptamaları içinde değerlendirmiştir.

Kavga şiirinde de “tin” ve “savuru” sözcükleri kullanılmıştır. “Tin” sözcüğü, ruh anlamında (Ayverdi, 2005) Eski Türkçe kaynaklı arkaik bir sözcüktür. Nitekim Cemal Süreya “öz Türkçenin şairi” saydığı Saraç için “şiirinde çağdaş ortam arkaik görünümlerle belirir”(1973) demiştir.

Ve tınler üstünde serin bir savuru (Saraç, 1969: 6)

6.3. Dil Bilgisiyle/Biçim Bilimiyle İlişkili Saptamalar

Günlük dilin, belli çekimlerinde, kelimelerin başka kelimelerle kurduğu öbeklerde bilinçli bir şekilde yapılan değişikliklerle oluşturulmuş biçim birimsel ve kelimelerin cümle içindeki sıralanışlarında gerçekleştirilmiş söz dizimsel saptamalardır.

Leech ve Özünlü'nün “dilbilgisel saptamalar” arasında yer verdikleri saptamalardan önemli bir bölümü için Aksan, biçim bilimi açısından değişiklikler gösteren kullanımlardır (1995: 174) der.

En varılmaz uzakta da olsa yeter ki solusun

İç gecemde, ışıyacak bakışı hep benim için:

Kem kişiler yüzünden artık yabancı düştüğüm

Hâlâ Kerem yanığında ovasıyla MUŞ (Ural, 1972: 226)

Saraç'ın şiirinde bulunan MUŞ şeklindeki özel yer adı yazımı mevcut dil bilgisi kurallarının dışında olduğundan bu türden bir saptadır.

Günlük dildeki alışıldık kullanım şekilleri “gerile gerile” ya da “önüne gerilmek” şeklindeki kullanım Saraç'ın aşağıdaki şiirinde alışılanın dışındadır.

Karanlığı kürek kürek ateşe verenler

*Sayırlar, uykusuzlar üstüne **gök gerilenler*** (Saraç, 1973)

“Gök gerilen” söz öbeğindeki “gerilmek” kelimesinin ortak dildeki anlamları: En düz duruma getirilmek; gergin bir şekilde örtünmek; (bir şey diğer bir şeyin) üstünü örtmek veya önünü kapamak; kasılmak; huzursuz duruma gelmek”(Ayverdi, 2005) olarak verilmiştir.

Kıya, Kan, Hak ve Sevi (Saraç, 1968)

...

*Töre diye, yasa, kural diye **dama tıktılar.***

....

“Delişe tıkmak” olarak günlük dilde deyim şeklinde kullanılan /tık-/ eylemi, alışıldık tarzın dışında farklı bir sözcükle öbeleşmesi sebebiyle bir saptadır.

Kıya, Kan, Hak ve Sevi (Saraç, 1968)

...

Netsin ki prangalı yüreği, ayakları

Ne etsin > n'etsin şeklinde bir yazım ile düşen sesin /'/ ile gösterilmesi gerekir. Bu kurala uyulmayıp ağız kullanımını esas alan söyleyişin yazıda kullanımı sesle ilgili bir yapılmış saptadır.

....

*Kırıp atacak ama **tükrük** gibi hepsini (Kıya, Kan, Hak ve Sevi'den)*

Tükrük > Tükürük şeklinde yaygın dilde yazılıyorken orta hece ünlüsünün düşürülüp yine yerel söyleyiş tarzının esas alınması aynı türden bir diğer örnektir.

6.4. Anlam Bilimi Açısından Görülen Sapma Örnekleri

Ozanlar sözcükleri ve onların alışıldık bağdaştırılma biçimlerini değiştirerek daha önce bilinmeyen türetme ve birleşik oluşturma yöntemlerini tercih ederler. Böylece yeni ve değişik göstergelerle bilinen kullanımların dışında alışılmadık bağdaştırmalar yaratırlar.

Kıya, Kan, Hak ve Sevi (Saraç, 1968)

...

Töredışılık bir illerinin töresi!..

*Sevgisi serin sularla **alacalan**an yüreği*

Töredışılık sözcük yapısında görülen iki kelimenin birleşik sözcük gibi düşünülüp tek ve özge bir anlamın ifadesi için kullanımı, anlam bilimi türünden bir sapmadır.

“Üzüm alacalanması” (Ayverdi, 2005) gibi somut anlamda alışıldık olan kullanım “yürek alacalanması” gibi mecazî bir bağlamda sunulması alışılmadık anlamlandırma şeklidir.

Ozanın *Üçlükler* adlı şiirinde

Öldürür mutluluğuna vurduğun el seni

*Gece patlar, o haykırmaz; sesi çıksa, **ölümsek**. ...*(Saraç, 1970)

“Mutluluğuna vuruluşulan **el** öldürür”: “Yabancı” ya da organ adı “el” sözcüğün mecazlı kullanımı;

“gece patlar”: Gece metaforunun patlayıcı bir madde gibi varsayılması;

“o haykırmaz, sesi çıksa, ölümsek”: Ses çıkar, haykırmaz, *ölümsek* (?) gibi duyular sebebiyle bu dizeler anlam sapmasına örnek gösterilebilir.

6.5. Sesle İlintili Sapma Örnekleri

Şive-Ağız Sapmaları/Bölge Ağızlarına Özgü Sapmalar

Bu sapma çeşidinde kelimeler, standart dildeki sesleri değiştirilerek kullanılır. Ozanlar duyularını standart dildeki alışıldık göstergelerle ifadelendirmek yerine belirli bölgelerde konuşulan şive ya da ağız kullanımlarındaki ses değişikliklerini dikkate alarak dizelerini oluşturma yolunu tercih ederler. “*Böylece bir yandan konuşulan dilin doğallığı, bir yandan da kişilerin bölgesel ağızlarla olan bağlılığı*” verilmiş olmaktadır (Aksan,1995: 78).

Senleme şiirinden

Sen ey dört mevsim duruşlu ecem

....

*Sepserin mor bir ölümü sürükler, **aha***

Geçtiği yerde gölgen (Saraç,1967)

Dizede geçen “aha” söyleyişi yerel bir kullanım şeklidir. Aşağıda bulunan (**Deniz Kıyısında, Kavgasız**'daki) dizelerde

....

***Balkır** mavilerde bir kavgasızlık*

*Kurdu kuşuyla tüm doğa **onamış**. (Saraç, 1970)*

...

*Sen Mardin kalesi bakışlı **sevdicek***

Mutluluk iki adım iki duduğında (Saraç, 1973)

....

***Bilgensi** bir aptallıkla geciken diriliş*

***Yekinmenin** bir kurşun atımı uzağında. (Saraç, 1973)*

“*balkır*”, “*onamak*”, “*sevdicek*”, “*yekinme*” halk ağzından kelimelerdir.

“**Örenlenmek Ölümülenmek**” şiirinde geçen

Batan gün kana kesicek

....
Sen, handidir içinde dönenip durduğum ölüm! (Saraç, 1973) şiirindeki “kesicek, handidir” örnekleri yerel söyleyişle oluşmuş sapsamaldandır.

“*Gibi Üzerine Türlemeler*” şiirinde kullanılmış

...
Eski bilgilerden söylenik... (Saraç, 1972).
kelimesi de bu tarz sapsamalara benzer niteliktedir.

“*İçerden Işıyabilmek*” şiirinde

Senin gözlerin kara

Nerden ve ne sürem baksan

Yıldız ağar karanlığa. (Saraç,1974) “sürem” ifadesi yine halk ağzına uygun bir tarzdır.

7. TAHSİN SARAÇ ŞİİRLERİNDE SIFAT-SIFAT ÖBEKLERİ İLE YANSIMALARDAN BAZI ÖRNEKLER

Çatlayan Yalnızlık

Kısmış ince kemiklerini ilkel bir erinç

Üşür, ıslak ıslak düşsel ikindilerde

Mor yağmurlarla döğülen

Delikli çingene çadırları

....
En kızıl karanlıkta, o mızrak çılgılığıyla
Havalanır bir mezar kuşu
Titreşen soğuk bir yitilikte.

...
Ak dut süzgünlüğüyle şimdi sayrılaevinde

Yorgun suskunluğunda ıpılık düşler diker

Gümüş ipliğiyle o gerçeklerin. (Saraç, 1967)

İlkel ve /erin-/ < erinç yani erinmek sözcüklerini bir arada kullanarak âdeta uyuşukluğun ilkelliği, çağdışılığı sezdirilmek istenirken “Islak” ile “yağmur” kelimesinin art arda getirilmesiyle “üşür” sözünün etkisi pekiştirilmiştir.

“Mor” renk adı ile /döğ-/ eyleminin birlikte kullanımı sıkıntıyı çağrıştıran duyularını belirli kılarken “delikli” “çingene” ve “çadır” kelimelerinin de söz dizimine girmesiyle kurgulanmış olumsuz havaya yoksunluk duygusu da eklenmiş olur.

“Karanlık”tan sonra getirilen mızrak sözü ile bir soyut bağlamda bir zıtlık oluşturulmak istenmiştir. Ardından yansıma türündeki “çığlık” sözcüğü “mezar kuşu” öbeğinin de etkisiyle “tizlik ve keskinlik” duygularını çağrıştırmaktadır.

“Soğuk” ve “yitmişlik” ile kurulan öbek, kaybolmuşluğun sezdiği mahzunluk algısını yaratır gibidir. Bu öbeğin öncesinde kullanılmış “titreş-” eylemi bu duyusunun uyandırdığı melankolik havayı besler. Aynı zaman da bu okuru, hastalıklı bir yorgunluğun suskun kederine hazırlar.

Yalnızların sığındığı düşler anlatılırken ak dut gibi somut bir olgunun süzgünlük gibi soyut bir anlamla vasıflandırılmış olması alışıldık bir yaklaşım değildir; ıpılık düşlerin gümüş iplik ve /dik-/ eylemiyle birlikte kurgulanması da yine genelin dışında, alışılmadık bir kullanımdır.

“Dayanılmaz, çatlayan yalnızlıkların hissettirdiği yitilikle bir başına ve hasta; bitimsiz suskunluklar içinde yorgun...” gibi sıfatlarla çevrelenen boğucu yalnızlık evreni; gerçeğin gümüş aydınlığına sahip olduğu hâlde, rahatlatıcı düşlerin ılık avuntusu içinde ilerler. “Çatlayan yalnızlık” duygusunun meydana getirdiği boğucu karamsarlık, çok geçmeden hayal kadar aydınlık ve engin bir sınırsızlığa taşınır; bu, sözcüklerle çizilmiş bunaltıcı ve ağır duyularını biraz olsun hafifletmiştir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Saraç’ın dizeleri ses tekrarlarıyla gerçekleşen ritim zenginliği yanı sıra; düşüncelerin özel duyularla güzelleştirildiği bir söz dağarcığıyla donanmıştır. Yapıcısı olduğu söz

kalıplarını dilediği gibi kullanmış ve içine döktüğü duyuları türlü anlamları barındıracak biçimde tasarlamıştır.

Saraç'ın şiirlerinde *metinsel*, *ikileme*, *ek yinelemesi* gibi farklı türlerde yapılmış tekrarlar şiirlerinin armonik yapısına güçlü bir etki sunmuştur. Öyle ki, gelenekten beslenmiş bir kafiye sisteminin genel olarak yokluğuna rağmen şiirlerinin ses örgüsü zengin ritim içerir. Farklı dizilimlerle kurulan paralellikler sayesinde seslerin hazırladığı yeterlilikler şiirlerin anlamlarında hem bütünlük hem derinlik sağlamıştır. Üstelik seslerin tekrarı şiirlerine kanıksanmaktan uzak bir çeşitlilik ile estetik etkiyi arttırıcı bir duyarlılık kazandırmıştır.

Saraç'ın bilhassa kendi devri için hayli farklı sayılan öz Türkçe kelimeleri, şiir dilinde kullanması, özge duygulanmaların alışılmışın dışı bir tarzda aktarılması sonucunu ortaya çıkarmıştır.

Şiirsel dilde, iletilerin etkili bir yoğunlukla ama bir o kadar da anlaşılır ve zevkli açılımlarla verilmesini mümkün kılan yöntemleri başarılı bir şekilde uygulayabilmiş olan Saraç, gelenekten beslenmeyi de ihmal etmemiştir. Vurgulamak istediklerini şiir sevenlerin kalplerinde yer etmesini sağlamak adına dilin imkânlarını göz önünde tutarak ve estetik dokunuşlardan taviz vermeden dizelerini oluşturmasını bilmiştir.

Saraç'ı farklı kılan en önemli özellik elbette geçmiş ve gelecek arası gidip gelen bazen çağdaş bazen arkaik yapıdaki ama mutlak özgün sözcüklerle oluşmuş dilidir. Bu çalışmada Saraç'ın şiir diline kattığı zengin söz dağarcığı yanında dizelerini güçlü kılan ses-söz yapılanmaları ele alınmış, ozanın şiir dilindeki özgün yaklaşımları açığa kavuşturulmak amaçlanmıştır. Şiir dilinde sergilenen ses-söz ilişkisinin tatbik edilen yöntemlerle ulaştığı etki seviyesi örnekler üzerinden gösterilmeye çalışılmış; bu şekilde şiir dilinde ses-söz kapsamında gerçekleşen yaratıcılığa dikkat çekilerek günümüzün dil bilimi incelemelerine şiirde dil kullanımı açısından bir katkı sunulmak istenmiştir.

KAYNAKÇA

ADİYAMAN, C., “Türkçede Ses ve Anlam İlişkisi Üzerine Bir İnceleme”, **III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı**, İzmir, 16-18 Aralık, 2010.

AKSAN, D. (1993). **Dilbilim Açısından Şiir**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1974, S 271 XXIX, sayfa. 558-559.

_____, **Şiir Dili ve Türk Şiir Dili**, Engin Yayınevi, Ankara, 1995.

AYVERDİ, İ., **Kubbealtı Lugatı-Misalli Büyük Türkçe Sözlük**- 3 cilt, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul, 2005.

ELİAÇIK, M., “Belagat Kitaplarında Tekrîr Sanatının Tarif ve Tasnifi” (Ahmed Reşîd ‘ö. 1956’-Nazariyyât-ı Edebiyye’den naklen), *Asos Journal*, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl:2, S 7, Aralık, 2014, s. 1-7.

KARAAHMETOĞLU, İ., “Yeni Yılda Sanatçı Tahsin Saraç’la Konuşma”, **İlgaz Dergisi**, Ocak, S 88, Ankara, 1969, s. 5-6.

KORKMAZ, Z., **Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi**, 3.baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

KORTANTAMER, T., “Türk Şiirinde Ses Konusunda ve Ses Gelişmesinin Devamlılığı Üzerine Genel Bazı Düşünceler”, **Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmalar Dergisi**, S 1, İzmir, 1971 (1982), s. 61-106.

LEECH, G., **A Linguistic Guide to English Poetry**, Longman, 1969.

ÖZÜNLÜ, Ü., “Şiir Dilinde Sapmalar”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Ağustos 1982, C XLV, S 368, Ankara, s. 77-85.

_____, “Dilbilim ve Edebiyat Konusu Olarak Yinelemeler”, **Dilbilimin Dünü, Bugünü, Yarını**, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 1987, s. 44.

_____, “Dilbilim ve Yazın Konusu Olarak Yinelemeler”, **I. Dilbilim Sempozyumu**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 18-19 Haziran, Ankara, 1987, s. 44-51.

_____, **Edebiyatta Dil Kullanımları**, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2001.

SARAÇ, T., “Kırık İkinci”, **Türk Dili ve Edebiyat Dergisi**, Aralık, C XV, S 171, Ankara, 1965, s. 177.

_____, “Çatlayan Yalnızlık”, **Türk Dili ve Edebiyat Dergisi**, Mart, C XVI, S 186, Ankara, 1967, s. 423.

_____, “Senleme”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Ekim, C XVII, S 193, Ankara, 1967, s. 14-15.

_____, **Yeni Dergi Aylık Sanat Dergisi**, Yıl 4, S 37-Ekim, DE Yayınevi, 1967. (Tahsin Saraç 1970-1979 yılları arası, **Türk Dili Dergisi**'nde “Batı Kaynaklı Sözcüklere Karşılıklar” bölümünün aktif hazırlayıcılarından olmuştur).

_____, “Bir Kıl Boyunlunun Yersiz Ölümü İçin”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Nisan, C XVIII, S 199, Ankara, 1968, s. 16-17.

_____, “Görünüm”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Ekim, C XIX, S 205, Ankara, 1968, s. 15.

_____, “Güz ve Göç Üzre”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Eylül, C XVIII, S 204, Ankara, 1968, s. 571.

_____, **Güneş Kavgası**, (54 sayfa), Dost Yayınları, 70, Ankara, 1968.

_____, “Kavga”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Ekim, C XXVI, S 217, Ankara, 1969, s. 6.

_____, “Yeraydın”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Mayıs, C XX, S 212, Ankara, 1969, s. 111.

_____, “Deniz Kıyısında, Kavgasız”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Eylül, C XXII, S 228, Ankara, 1970, s. 443.

_____, “Üçlükler”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Haziran, C XXII, S 225, Ankara, 1970, s. 187.

_____, “Çiçek Karanlığına Tüneyen Sevi”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Ocak, C XXIII, S 232, Ankara, 1971, s. 280.

_____, “Gecenin Karnı”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Nisan, C XXIV, S 235, Ankara, 1971, s. 13.

_____, “Yetingenlik, Korku ve Acı Üstüne”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Nisan, C XXIV, S 235, Ankara, 1971, s. 18.

_____, “Gibi Üzerine Türlemeler”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Mayıs, C XXVI, S 248, Ankara, 1972, s. 109.

_____, “Yaz Kırağısı”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Ağustos, C XXVI, S 251, Ankara, 1972, s. 410.

_____, “Bir An Karamsar”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Şubat, C XXVII, S 257, Ankara, 1973, s. 394.

_____, “Örenlenmek Ölümlemek”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Nisan, C XXVIII, S 259, Ankara, 1973, s. 28.

_____, **Direnmeler**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1973.

_____, “İçerden Işıyabilmek”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Mayıs, C XXIX, S 272, Ankara, 1974, s. 628.

_____, “Üçer İkilik ya da Çatal Sevgi Dönemeci”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Mart, C XXIX, S 270, Ankara, 1974, s. 482.

_____, “Geçkin Bir Kızıdan Geceye”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Ekim, C XIII, S 145, Ankara, 1963, s. 24.

_____, “Sen Üzre Dal Dal İniş”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Nisan, C XVI, S 187, Ankara, 1967, s. 494.

_____, “Kavga”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Ekim, C XXVI, S 217, Ankara, 1969, s. 6.

_____, “Onduran Acı”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Aralık, C XXVII, S 255, Ankara, 1972, s. 248.

_____, “Güvercin Kasapları” **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Ocak, C XXXVII, S 316, Ankara, 1978, sayfa. 20.

SÜREYA, C., **Direnmeler** (Tahsin Saraç), “Arka Kapak Tanıtım Yazısı”ndan, Cem Yayınevi, İstanbul, 1973.

_____, **Şapkam Dolu Çiçekle, Toplu Yazılar I**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

TIETZE, A., **Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı**, C I (A-E), Simurg Yayınları, İstanbul, 2002.

URAL, O., “Tahsin Saraç’ın Şiirlerinde Yürek, Renk, Yalnızlık ve Anadolu” **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Haziran, C. XXVI, Sayı. 249. Ankara, 1972, Sayfa. 222-226.

_____, “Tahsin Saraç’ın Şiirlerinde Yürek, Renk, Yalnızlık ve Anadolu”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Haziran, C XXVI, S 249, Ankara, 1972, s. 222-226.

UYGUNER, M., “Kitaplar-Tenkit: Güneş Kavgası”, Mart, C XIX, S 210, 1969, s. 829-830.

_____, “Bir Ölümsüz Yalnızlık”, (SARAÇ, Tahsin, **Şiirler**, Çeviri Yayınevi, Ankara) Kitaplar-Tenkit, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, Ekim C XV, S 169, Ankara, 1965, s. 53. <http://siirlersairler.blogcu.com/tahsin-sarac-yasami-yapitlari-ve-siirlerinden-ornekler> (Erişim Tarihi: 12.01.2018)

MODERN TÜRK ŞİİRİNDE MUŞ'A AİT DİKKATLER

Yusuf AYDOĞDU*

ÖZET

Bu çalışma; modern Türk şiirinde Muş'u merkeze alan, bu şehri çeşitli yönleri ile işleyen şairlere ve bu şairlerin şiirlerindeki Muş imgesine odaklanmıştır.

Muş, tarihsel bağlamda köklü bir geçmişe sahip olmakla beraber, kültürel bağlamda da zengin bir şehirdir. Çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan bu şehir, Türk dünyasının Anadolu ile kucaklaşmasında da önemli bir kapıdır. Ancak zengin kültürel birikimine rağmen edebiyatımızda çok fazla ele alınmamış, işlenmemiştir.

Özellikle geleneksel yaşamın hâlâ devam ettirilmesi, farklı kimliklerin bir arada var ettiği çok kültürlülük, iklimi, coğrafyası, doğal güzellikleri ile edebiyata, şiire önemli bir kaynak sağlayacak kadar zengin bir şehirdir.

Ancak insan ile birlikte edebiyat da büyükşehirlerle, metropollere taşınmıştır. Artık taşra şehirlerinin modern edebiyatta yer alması çok nadir rastlanan bir durumdur. Bu sebeple taşraya ait şiirler genellikle o yöreye yolu düşmüş şairlerin yazdıklarından ibarettir. Özellikle Cumhuriyet Dönemi'nde Muş'a ait bazı şiirlerin yazıldığı görülmektedir. Bu dönemde Muş'a ve çevresine görevle giden sanatçılar ile Muş kökenli edebiyatçılar ve halk ozanları, eserlerinde Muş'tan söz etmişlerdir.

Muş'u şiirlerinde işleyen başlıca şairler Ceyhun Atfı Kansu, Sennur Sezer, İsmet Özel, Fazıl Hüsni Dağlarca, Turgut Uyar'dır.

Ceyhun Atfı Kansu'nun "Anadolu", Fazıl Hüsni Dağlarca'nın "Malazgirt Ululaması", İsmet Özel'in Muş'ta Bir Güz İçin "Prelüdü", Turgut Uyar'ın "Yokuş Yola", Sennur Sezer'in "Kara Türkü II" adlı şiirlerinde Muş ve çevresi çeşitli özellikleri ile şiire konu edilmiştir.

Bunların dışında Muşlu olup memleketine duyduğu sevgiyi, özlemi, bağlılığı dile getiren şairler; Tahsin Saraç, Nihat Aktaş, M. Salih San gibi şairler de şiirlerinde Muş'u işlemişlerdir. Tahsin Saraç'ın "Yalın Acı", Sıcak Anılı Öykü", "Son Mavi Kuş" adlı şiirlerinde, Nihat Aktaş'ın "Muş'um" adlı şiirinde, M. Salih San'ın "Muş'un Kurtuluşu", "Muş" adlı şiirlerinde de şehir, tarihî, kültürel ve doğal yönleri ile ele alınır.

Anahtar Sözcükler: Muş, Modern Türk Edebiyatı, Şiir, İmge, Şair.

MUS IMAGE IN MODERN TURKISH POETRY

ABSTRACT

This work is centered on the city of Mus in modern Turkish poetry, this city is focused on the poetry that works with its various aspects and on the image of Mus in the poetry of these poets.

Mus is a rich city in the cultural context as well as having a long history in the historical context. This city, which has been home to various civilizations, is an important gateway for the Turkish world to embrace Anatolia. Despite its rich cultural background, however, it has not been handled much in our literature.

Especially the continuity of the traditional life, multiculturalism, climate, geography, natural beauties and poetry which different identities are brought together, poetry is rich enough to provide an important resource.

However, literature has also been moved to metropolises with people. Now it is very rare for provincial cities to take part in modern literature. For this reason, provincial poems are usually written by poets who have fallen to that locality. Especially during the republic period, some poems belonging to Muş are written. In this period, the artists who went to Mus and its environs, and the literature poets and poets of Mus origin, mentioned Mus in their works.

Ceyhun Atfı Kansu, Sennur Sezer, İsmet Özel, Fazıl Hüsni Dağlarca and Turgut Uyar are the main poets who mention the city of Mus in their poems.

Keywords: Muş, Modern Turkish Literature, Poem, Imagery, Poetry .

GİRİŞ

Taşra şehirler birçok yönden merkeze göre dışlanmış, arka planda kalmış yerlerdir. Özellikle Cumhuriyet'ten sonra taşra şehirlere yönelik topyekün bir eğitim ve kalkınma hareketi başlatıldı da bu çalışmalara rağmen taşra birçok yönden merkezin sahip olduğu imkânlarla bir türlü sahip olamamıştır. Türk edebiyatında da merkez-taşra arasında böyle bir uçurum söz konusudur. Edebiyatçıların çoğu İstanbul ve yakın taşra sayılacak İzmir, Bursa gibi şehirlerde yaşamış ve bu şehirleri şiirlerine konu etmişlerdir. Cumhuriyet dönemiyle birlikte başlatılan "Memleket Edebiyatı" hareketiyle Anadolu birçok yönden şiire konu

* Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, aydogduy0@gmail.com

edilmeye başlanmıştır. Ancak bu dönemdeki şiirlerde genellikle tasvirci gerçekçi bir tutum benimsenmiş, zaman zaman da hamasi bir söylemle Anadolu şehirleri şiirlere konu edilmiş, ancak bu şehirlere içeriden bir bakış söz konusu olmamıştır. Kimi toplumcu gerçekçi sanatçılar Anadolu'yu hem geri kalmışlığını hem de ihmal edilmişliğini eserlerine konu etmiş, toplumsal sorunlarla ilgili çeşitli çözüm önerileri sunmuşlardır ancak 1950'lerden sonra taşradan merkeze büyük göçler başlamış ve bunun sonucu olarak edebiyatın da merkezi tekrar büyükşehirler olmuştur. Bu sebeple taşraya yönelik bir edebi çeşitlilikten bahsetmek zordur. Özellikle Doğu ve Güneydoğu bölgesi birçok yönden uzak taşra olarak görülmüş, bu bölgeye ait çok az edebi ürün verilmiştir.

Doğu Anadolu bölgesinin kadim şehirlerinden olan Muş, tarihsel bağlamda köklü bir geçmişe sahip olmakla beraber, kültürel bağlamda da zengin bir şehirdir. Çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış olan bu şehir, Türk dünyasının Anadolu ile kucaklaşmasında da önemli bir kapıdır. Ancak bu şehir zengin tarihsel ve kültürel birikimine rağmen edebiyatımızda çok fazla ele alınmamış, işlenmemiştir.

Özellikle geleneksel yaşamın hâlâ devam ettirilmesi, tarihsel zenginliği, farklı kimliklerin bir arada var ettiği çok kültürlülük, iklimi, coğrafyası, doğal güzellikleri ile edebiyata özellikle de şiire önemli bir kaynak sağlayacak kadar zengin olan Muş az da birkaç şairin dizesinde çeşitli yönleriyle kendisine yer bulmuştur.

Çünkü insan ile birlikte edebiyat da büyükşehirlere, metropollere taşınmıştır. “Toplumların modernleşme süreçleri, geleneksel şehirlerden modern kent hayatına geçiş olgusunu da beraberinde getirir” (Andı, 2013, 79). Artık taşra şehirlerinin modern edebiyatta yer alması çok nadir rastlanan bir durumdur. Bu sebeple taşraya ait şiirler genellikle o yöreye yolu düşmüş şairlerin yazdıklarından ibarettir.

Özellikle Cumhuriyet Dönemi'nde Muş'a ait bazı şiirlerin yazıldığı görülmektedir. Bu dönemde Muş'a ve çevresine görevle giden sanatçılar ile Muş kökenli edebiyatçılar ve halk ozanları, eserlerinde Muş'tan söz etmişlerdir.

Bu çalışmada Modern Türk şiirinde Muş'a ait şiirler incelenirken; bu şehirle ilgili yazılmış ürünleri; Muş'un Tarihteki Rolünü Anlatan Şiirler, Muş'a Dışarıdan Bakan Şiirler ve Muş'lu Şairlerin Gözünden Muş Şiirleri olmak üzere üç başlık etrafında ele almayı uygun gördük.

1. MUŞ'UN TARİHTEKİ ROLÜNÜ ANLATAN ŞİİRLER

Muş'un Türk tarihindeki en önemli rolü, 1071'de Bizans'la yapılan ve Türklere Anadolu'nun kapılarını açan büyük meydan savaşı Malazgirt Savaşı'nın bu topraklarda gerçekleşmesidir. Bu zaferle birlikte Anadolu'nun kapıları tamamen Türklere açılmış ve Anadolu zamanla Türk diyarına dönüşmüştür.

Modern Türk şiirinde Malazgirt Zaferi için yazılmış çok fazla şiir mevcuttur. Bu şiirler içerisinde özellikle Fazıl Hüsni Dağlarca'nın Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesinin 900. Yıldönümü üzerine kaleme aldığı *Malazgirt Ululaması* adlı kitap, Türk milletinin Anadolu coğrafyasında yaşadığı tarihsel macerayı ve devamında bu coğrafyada var ettiği uygarlığı bir destan biçiminde ele alan bir eserdir. Bu eser özü itibarıyla Anadolu'nun Türkleşme ve Türkçeleşme macerasının bu zaferle oluştuğunu dile getirir. Çeşitli başlıklar altında tek bir destan şiirden meydana gelen bu eserde özellikle Bizans'a karşı Türklerin gösterdiği cesaret övülür. “He de” şiiri buna örnektir.

Hele de hele de
Nerde Bizans ordusu
Görüselim gele de.

Hele de hele de
Göğün mavisi inmiş
Bağdaş kurmuş
Yele de.

Hele de hele de
Benziyor at beşiği

Dalgaya da sele de.

Hele de hele de

Bir çizgiye gelelim

Dağbaşı yüksele de. (Dağlarca, 1973, 13)

Ayrıca aynı eserde yer alan “Murat Suyu” şiirinde Anadolu coğrafyasının Türkler için uygun yer olduğu vurgulanır.

Murat suyu bakar yükselen al ovaya

Kımıldar içinde uzak bir duyu

Maviliğinden atar artık kurtulur

Kurtulmaz

Korkuyu.

Üzerine gecenin yansıması düşse de

Yaprakların gölgesini yaşar,

Değişmez huyu

Çeker suyunu en yeni köylerden

Yeni evlenmiş bir çiftçinin açtığı kuyu

Bu topraklardır işte ne güzel,

Ötelerden gelmiş sürülerin doyduğu.

Daha da dağ akar

Selçuk atlan içtiğinden beri Murat

Suyu (Dağlarca, a.g.e., 21)

Malazgirt’i şiirine konu edinen bir diğer şair de Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu’dur. Şairin “Malazgirt Marşı” milliyetçi-hamasi içerikli, kitleleri harekete geçirecek söylemle oluşturulmuş bir şiirdir. Özellikle Türk-İslam duyarlılığının ön plana çıkarıldığı bu şiirde Bizans’ın, karşısında secde etmek zorunda kaldığı Türk milletinin destansı tarihi şiirleştirilmiştir.

Aylardan Ağustos, günlerden Cuma

Gün doğmadan evvel iklim-i Rum'a

Bozkurtlar ordusu geçti hücuma

Yeni bir şevk ile gürledi gökler

Ya Allah... Bismillah... Allahuekber

Önde yalın kılıç Türkmen Başbuğu

Ardında Oğuz'un ellibin tuğu

Andırır Altay'dan kopan bir çığı

Budur, Peygamberin övdüğü Türkler...

Ya Allah... Bismillah... Allahuekber

Türk, Ulu Tanrı'nın soylu gözdesi

Malazgirt Bizans'ın Türk'e secdesi

Bu ses insanlığa Hakk'ın müjdesi

Bu seste birleşir bütün yürekler...

Ya Allah... Bismillah... Allahuekber!..

Nağramızdır bu gün gök gürültüsü,

Kanımızdır bugün yerin örtüsü

Gazi atlarımın nal parıltısı

Kılıçlarımızdır çakan şimşekler...

Ya Allah... Bismillah... Allahuekber!..

Yiğitler kan döker, bayrak solmaya,

Anadolu başlar, vatan olmaya...

Kızılelma'ya hey... Kızılelma'ya!!!

En güzel marşını vurmada mehter
Ya Allah... Bismillah... Allahuekber (Sarı, 2017, 95)

2. MUŞ'A DIŞARIDAN BAKAN ŞAİRLER

Modern Türk şiirinde Muşlu olmayıp, çeşitli vesilelerle Muş'a yolu düşen şairlerin yazdığı üç şiir mevcuttur. Bunlar; Turgut Uyar'ın "Yokuş Yola", Sennur Sezer'in "Kara Türkü II" ve İsmet Özel'in "Muş'ta Bir Güz İçin Prelüder" adlı şiirleridir.

Turgut Uyar'ın Divan adlı şiir kitabında yer alan "yokuş yol'a" şiiri özelde Muş'a genel manada ise Doğuya dönük bir şiirdir.

yokuş yol'a

güllerin bedeninden dikenlerini teker teker koparırsan
dikenleri kopardığın yerler teker teker kanar

dikenleri kopardığın yerleri bir bahar filân sanırsan
Kürdistan'da ve Muş-Tatvan yolunda bir yer kanar

Muş-Tatvan yolunda güllere ve devlete inanırsan
eşkiyalar kanar kötü donatımlı askerler kanar

sen bir yaz güzelisin, yaprakların ekşi, suda yıkanırsan
portakal incinir, tütün utanır, incirler kanar

bir yolda elele gideriz, o yolda bir gün usanırsan
padişahlar ve Muşlar kanar, darülbedayiler kanar

Muş-Tatvan yolunda bir gün senin akşamın ne ki
orada her zaman otlar otlar ergenlikler kanar

elele gittiğimiz bir yolda sen gitgide büyürsen
benim içimde çok beklemiş, çok eski bir yer kanar (Uyar, 2008, 346).

Uyar'ın bu şiirinde özellikle başlık ilginç biçimiyle dikkat çeker. Savaş sırasında yakılan bir türkü olan Yemen Türküsünden yola çıkan şair, yolu yokuş olan Muş'u İkinci Yeni şairlerine has bir tavırla yer değiştirerek "yokuş yol'a" dönüştürür. Şiirde bir diğer dikkat çeken unsur; şart ekinin sıkça kullanımıdır. Şair, bu bölgeyle ilgili temel sıkıntıların kaynağını kötü yönetime bağladığı için her olayın sonucunun bir nedene bağlayarak açıklamaya çalışır.

Toplumsal ve politik eleştiriler içeren bu şiirde şair, özellikle devletin söz konusu bölgede gerekli bütünlüğü sağlayamamış ve çözüm üretememiş olmasını eleştirmektedir.

"Muş-Tatvan yolunda güllere ve devlete inanırsan
eşkiyalar kanar kötü donatımlı askerler kanar"

Uzun yıllar yanlış politikalar yüzünden Muş-Tatvan yolunda devletin değil başka unsurların sözünün geçtiğini ifade eden şair, kötü donatımlı askerlerle Yemen Türküsü 'ne konu olan askerlerin yoksullukları arasında bir ilişki kurmaya çalışır. Yemen Türküsünde yer alan

"Bakin çantasında acep nesi var

Bir çift kundurayla bir de fesi var" ifadeleri yukarıdaki dizeler arasında bir gönderme söz konusudur. Nitekim bu askerler de savaşa giderken gerekli teçhizatın mahrumdur. Yıllar geçmiş olmasına rağmen Doğuda değişen bir şey olmadığını "kötü donatımlı askerler" ifadesiyle aktaran şair, şiir boyunca toplumsal ve siyasal bir meseleyi çeşitli imgeler üzerinden dolaylı ifadelerle yansıtmaya çalışır.

Şiirde bir diğer dikkat çeken şey ise; Divan edebiyatında sıkça kullanılan gül-diken imgesinin tekrar ele alınmasıdır. Bir karşıtlığı var eden bu iki unsur aynı zamanda bütünlüğün de olmazsa olmazıdır. Ancak sonuç olarak bir bütünlük için dikensiz gülün varlığı da mümkün değildir. Şiirde

“güllerin bedeninden dikenlerini teker teker koparırsan
dikenleri kopardığın yerler teker teker kanar” ifadeleri ile kast edilen Doğu sorunu/Kürt sorunudur. Çünkü sorunlu bölge olarak, başka bir deyişle gülün dikenini olarak gösterilen Doğu bölgesini ve bölgede hâkim olan Kürt sorununu şiddet ve baskıyla yok etmeye kalkışmak yanlış bir çıkarım yapmak mümkündür.

Modern Türk şiirinin önemli şairlerinden biri olan İsmet Özel’in 1968 yılında Muş’ta askerlik yaparken kaleme aldığı ‘Muş’ta Bir Güz İçin Prelüder’ şiiri 1969 yılında Yeni Dergi’nin 52. sayısında yayımlanır. *Evet, İsyân* adlı şiir kitabında yer alan bu şiirde genç bir sosyalist şairin sıkışmışlığını, şehre yabancı bir ruhun yaşadıklarını yansıtan şiir sekiz bölümden oluşmaktadır.

Muşta Bir Güz İçin Prelüder

1.

Bütün renklerimi siliyor dışardaki yağmur
derin bir bıçak izi olduğum için
artık beyaz bir yumruk gibi kaldım diye
hayatın karşısında
bütün kurnazlığımı siliyor dışardaki yağmur.

2.

Dik bayırların üstündeki, bağlar
titrek öpücükler gibi yapraklarını
kızıl, kahverengi, ıslak yapraklarını
gökgürültüsüne doğru sermektedir
kargalar Muşun ve mezarlığın uğultusunu
tartarken kanatlarıyla
çoktan çorap örmeye başlamış dağlı kadınların uzakta
evine bir kumru tadı bırakarak
Zülküf’ün anası
düşünmektedir.

3.

Güzdür ama
avanti popola şarkısı değildir bir ağızdan
günler ellerimi sildiğim birer üstüpdür buralarda
kapıkulunun rezil tel örgüsü içinden
ve şakrak dostlarımdan uzakta.

4.

Şayaktan bir sabah örtüsü takılıyor aklıma
kağnılar ve mali sermaye üstüne düşündüklerim
halkın alkışlarıyla kuracağı dünya üstüne düşündüklerim
ve artık sarışın olmayan
gövdemi dünyaya bulayan sevgilim
sarışın yapraklarıyla dökülüyor aklıma.

5.

Sis sanki ayaklandırıyor yamaçları
sisle çalkalanıyor böğrümüzdeki ova
bana çarpıp kırılıyor mahpusluk düşüncesi

ben güya şiirler yazdığım için mahpusmuşum.
Mahpus olduğu için şiirler yazarmış Ho amca.

6.

Nafile bir zamanın takvimidir
güz güneşi toprak damlara değince yaşanılan
çekiç örse var gücüyle vurmazsa neye yarar
partizan varlığını dünyaya çakmadıkça
sabahın bekâreti karşısında kargalar.

7.

Adını “bir gün fazla yaşamak” koyduk.
Ey merak, ey zafer haykırışı, oğlum!
Ellerin ve doğurtucu erkin baş döndüren macerası!
Ey toprağın ve rahmin tükenmez hünerleri!
Güz ki ancak hainin yüreğini soğutur
bir korkağı mahzun kılar kırlangıç sürüleri
sabırla, kin tutarak
gülen günlere ulaşan sesleri bulduk
adına “yaşamak” diyoruz
“düşmana inat bir gün fazla yaşamak!”

8.

Kirpiklerimin ucundaki bulutlar
Muşda güzün artık son kelimeleridir.
yüzümde serin solugunu duyuyorum dünyalı meleklerin
kar düşmeye başladı tepelerimize
beyaz bir şiir için artık
tüfegimi dogrultuyorum.

Bu şiirde Muş'a ait genel izlenim olumsuzdur. Şairin askerlik görevini yapması da bu duyguyu besleyen temel unsurdur. Ayrıca bu şiirin yazıldığı dönemde Marksist bir dünya görüşüne sahip olan Özel'in şiirinde birçok Marksist öğeyi de kullandığını söylemek mümkündür.

Şiiri besleyen bir diğer dışsal unsur, şairin arkadaşı Ataol Behramoğlu'nun Malazgirt'te sürgünde olmasıdır. Nitekim bu iki şair arasında sürekli bir mektuplaşma söz konusudur. Merkezden uzakta olan bu iki idealist şair uzak taşrada birbirlerini motive ederler. Nitekim her iki şairin kaleme aldığı 'Yıkılma Sakın' şiirleri bu dönemin ürünleridir. Bu mektuplaşmayı sağlayan kişi de Özel'in şiirinde adı geçen Zülküf'tür. Zülküf Muşlu sosyalist bir avukattır. Şiirde Zülküf'ten ve onun kederli annesinden bahis açılması da o dönemde sol görüşlü olmanın yarattığı bir sorunsal olarak işlenir.

Zor bir coğrafyada askerlik yapan şairin şiirinde Muş'a ait mekânsal gerçeklik ve renkliliğe karşı sıkışmış bir bireyin ruh dünyası karşımıza çıkar. Şair, kendisiyle bir muhasebe halindedir.

“Bütün renklerimi siliyor dışardaki yağmur
derin bir bıçak izi olduğum için
artık beyaz bir yumruk gibi kaldım diye
hayatın karşısında
bütün kurnazlığımı siliyor dışardaki yağmur.”

Bir bakıma bakir ve çetin bir uzak taşra şehri olan Muş, şairin karmaşık dünyasını tamamlayan bir dekordur. Nitekim şiirdeki *yağmur, sis, dik bayırlar, mezarlık, karga, Zülküf'in anası* gibi şiirde karşımıza çıkan unsurlar bu tavrı destekleyen öğelerdir.

“Dik bayırların üstündeki, bağlar
titrek öpücükler gibi yapraklarını
kızıl, kahverengi, ıslak yapraklarını
gökgürültüsüne doğru sermektedir
kargalar Muşun ve mezarlığın uğultusunu
tartarken kanatlarıyla
çoktan çorap örmeye başlamış dağlı kadınların uzakta
evine bir kumru tadı bırakarak
Zülküf’ün anası
düşünmektedir.”

Özellikle Zülküf’ün anasının diğer dağlı kadınların kışa hazırlık çabasından daha önemli bir derdi olduğu vurgusu yapılmakta, sol hareketin içindeki insanların toplumsal düzlemde yaşadığı sıkıntılar imlenmektedir.

“Güzdür ama
avanti popola şarkısı değildir bir ağızdan
günler ellerimi sildiğim birer üstüpdür buralarda
kapıkulunun rezil tel örgüsü içinden
ve şakrak dostlarımdan uzakta.”

Burada “avanti popola” ifadesi kültürlü toplumu, gelişmişliği simgeleyen bir ifadedir. «Üstüpü» ise yağlı bir bezdir. Kirlenmişliği, emeği simgeler.

Avanti popola x Üstüpü
Kapıkulu x Şakrak Dostlar

Bu kavramlar üzerinden ise taşra-kent tezatlığı vardır. Ayrıca şairin askerliği bir bakıma tutsaklıktır. Sınırları vardır. “kapıkulunun rezil tel örgüsü”, “şakrak dostlardan uzakta” ifadeleri bu bağlamda ele alınabilir.

“Sis sanki ayaklandırıyor yamaçları
sisle çalkalanıyor böğrümüzdeki ova
bana çarpıp kırılıyor mahpusluk düşüncesi
ben güya şiirler yazdığım için mahpusmuşum.
Mahpus olduğu için şiirler yazarmış Ho amca.”

Tekrar şehrin atmosferine, gerçek dünyaya yönelen şair, Muş ile özdeşleşen sise vurguda bulunur. Şairin biyografisine eğildiğimizde askerlik şubesine tecilini uzatmak için gittiği ancak zorla askere gönderildiğini görmekteyiz. Bu yüzden askerlik şair için bir bakıma bir mahpusluk düşüncesi olarak belirlemektedir. Askere gönderilmesini sol görüşlü olmasına bağlar. ‘Ho Amca’ göndermesi de Vietnam’ın özgürlüğü için mücadele eden sosyalist Ho Şi Minh’tir.

“Nafile bir zamanın takvimidir
güz güneşi toprak damlara değince yaşanan
çekiç örse var gücüyle vurmazsa neye yarar
partizan varlığını dünyaya çakmadıkça
sabahın bekâreti karşısında kargalar.”

Bu bölümde ise Muş’a dair olumsuz bir tavır söz konusudur. Geçen zamanı nafile gören şair, güz güneşinin toprak damlara vurması çoraklıktan başka bir şey getirmeyeceğine inanır. Tek çare Sosyalizmde gören şair, çekiç-örs imgeleri üzerinden partizanlığı yüceltir. Şiirdeki ideal algıyı bozan tek şey ise yine Muş’a has olan kargaların varlığıdır. Kargaları uzun yaşamları üzerinden ele alacak olursak uzun ancak değişime kapalı bir topluma gönderme üzerinden okumak mümkün olabilir mi?

“Kırpıklarımın ucundaki bulutlar
Muş’ta güzün artık son kelimeleridir.
yüzümde serin soluğunu duyuyorum dünyalı meleklerin
kar düşmeye başladı tepelerimize
beyaz bir şiir için artık
tüfeğimi doğrultuyorum.”

Muş'ta güz ile kışın arası kısadır. Güze kış karışmaya başlamıştır. «Kirpiklerimin ucundaki bulutlar» bunu gösterir.

Bu son kıta mevsimi kapatan mekana rağmen şairin şiirinde yeni bir anlayışı benimsediğini işaretleyen dizeler mevcuttur.

“Beyaz bir şiir için

Artık tüfeğimi doğrultuyorum” ifadesi bu bağlamda yeni bir şiiri işaret etmektedir. Şairin Ataol Behramoğlu ile birlikte çıkardığı «Halkın Dostları» dergisi de bunun sözcülüğüne soyunmuştur.

Muş ile ilgili bir diğer bilinen şiir Sennur Sezer'in yazdığı “Kara Türkü II” adlı şiirdir. Toplumcu gerçekçi şiirin önemli kadın şairlerinden biri olan Sennur Sezer, Kara Türkü I adlı şiirinde Zonguldak'ta grevde vurulan üç işçiyi anlatırken, Kara Türkü II adlı şiirinde ise Varto depremi sonrası insanların yaşadıkları sıkıntıları dile getirir. Şiir, 1966'da Varlık dergisinde yayımlanır. Bu şiirde Muş'un bir ilçesi olan Varto'yu ve Varto depremini şiirine konu edinen şair, şiirde özellikle Varto üzerinden ihmal edilen Doğu coğrafyası ile ilgili toplumsal mesajlar verir. Şiir Vartoluların dilinden yazılmış şekilde kurgulanmıştır. Vartoluların yaşadıkları ekonomik toplumsal sorunlar aktarılırken deprem sonrası ihmal edilmişleri, ihtiyaçlarının karşılanmaması da çeşitli öğelerle dolaylı bir şekilde ifade edilir.

Kara türkü II

“Giderim, giderim
Varto görünmez...”

Görünmezdik zaten

“Sürgün” olmasa

Yolumuz yokuş

Bunca yıl

“Vergi” demeseniz, “askerlik” demeseniz”

Biz yokuz

Ya dağ-dağ tüfek olduk-eşkıya

Ya yollara düştük –ırgat, kapıcı

Varamadık

Siz

Kentlerinizden uzak

Evlerinizden “ulu”sunuz

İsyân, trahom, kolera

Eşkıya, kızamık, ağa

Sarstı acımız sonunda toprağı

Bir kez daha

Duydunuz

Yolumuz yokuş, gel-gel varılmaz

Anlaşılmaz dilimiz –kaba

Küflenir acımalarınız

Elimize değmeyen ekmeklerce

Dağ-taş

Taa yaban ellerden gül toplamayın

Mezarımıza yakışmaz (Sezer, 2017, 426).

“Görünmezdik zaten

Sürgün” olmasa”

Şiir bu dizelerle başlar. Varto depremi o kadar yıkıcı etki bırakır ki o esnada evlerde olan neredeyse herkes ölür. 4000'e yakın insanın hayatını kaybettiği bu deprem sonrasında kalan insanların çoğu da Batıya göç etmek zorunda kalır.

Şair, depremden çok göç meselesinin gündeme yansımalarından rahatsız olur. Zaten vergi, askerlik gibi zorunlu görevler dışında akla gelmeyen uzak, öteki bir yerdir Varto, devlet için bahane de vardır. «Yolu yokuştur» Şair, zorunlu gerekçeler dışında hatıra gelmeyen Varto insanının acılarını yansıtmaya çalışır.

“Yolumuz yokuş
Bunca yıl
“Vergi” demeseniz, “askerlik” demeseniz
Biz yokuz”

“Ya dağ-dağ tüfek olduk-eşkîya
Ya yollara düştük –ırgat, kapıcı
Varamadık
Siz
Kentlerinizden uzak
Evlerinizden “ulu”sunuz
İsyân, trahom, kolera
Eşkîya, kızamık, ağa
Sarstı acımız sonunda toprağı
Bir kez daha
Duydunuz”

Şair özellikle köy-kent tezatlığı üzerinden çeşitli eleştirel göndermeler yapar. Varto'nun deprem dışında da birçok problemi olduğunu ancak deprem ile tekrar gündeme geldiğini dile getirir. Hükümet Varto depreminde ağır davranmış, cesetler uzun süre dam evler altında kalmış, temel ihtiyaçlar karşılanamamış, birçok salgın hastalığın yayılması ile birlikte insanlar Varto'dan kaçmak zorunda kalmıştır.

“Yolumuz yokuş, gel-gel varılmaz
Anlaşılmaz dilimiz –kaba
Küflenir acılarınız
Elimize değmeyen ekmeklerce
Dağ-taş”

Taa yaban ellerden gül toplamayın
Mezarımıza yakışmaz (Sezer, 2017, 426).

Yardımların bir türlü ulaşmamasını, ulaşan yardımların da yetersizliğini küflenmiş ekmek imgesi üzerinden aktaran şairin, ayrıca Varto'nun farklı kimlik yapısının da bu dışlanmaya sebep olduğunu imlemektedir.

Nitekim Varto insanının deprem ve sonrasında yaşadıkları bir diğer şair Cemal Süreya'nın şiirlerine yansımıştır. Şairin 'Afyon Garı' şiirinde de Varto depremine ve yardım meselesinin yetersizliğine ironik göndermeler vardır.

3. MUŞLU ŞAİRLERİN GÖZÜNDEN MUŞ'A AİT DİKKATLER

Muşlu şairlerin başında Tahsin Saraç gelmektedir. Onun Direnmeler (1973) adlı eserinde memleketine duyduğu sevgiyi ve özlemi anlatan “Yalın Acı”, “Sıcak Anılı Öykü”, “Güneş Kavgası” ve “Son Mavi Kuş” adlı şiirlerinde Muş'a dair hissettiklerini anlatan şair, Muş'tan ayrılışından duyduğu hüznü şu ifadelerle yansıtır:

Sıcak Anılı Öykü

“Ve şimdi bana
Bir tarçın tadındadır artık anım
Şu yaban yitikliğinde Muş'un
Kara buz akşamlarında kışın
Morarmış çocuk ellerinde
İçilen bir sıcak çay, bir tarçın” (Saraç, 1973, 26)

“Yalın Acı” adlı şiirde toplumcu gerçekçi bir şairin genel manada Doğuya özel manada Muş'a dair hissettikleri aktarılmıştır. Şiire yalnızlık ve karamsarlık izleğinin egemen olduğunu görürüz.

Yalın Acı

Bir bozgun hışırtısıyla kayar ellerimden
Sokak sokak sürüklenen acımda aradığım
Ki şimdi gölge biri.
Öyle bir yalnızlıkla dolu ki damla akmaz
Makinalı tüfeklerle biçseler yüreğimi
Eski surlardan geceye yurlanan bir uzun hava
İçimden, ala geyikli
Kan ve demir ezgileri...

Döğerken o kudurgan ıslıklı fırtınalar
Uykumun kalesini
Sımsıcak bir barınaktı böğürtlen memeleri.
Gözlerinden bir yeşil dal, uzanan
Yarınlara,
Ve açlığa
Bir ak umut elleri.

Ve ayrılık en sonunda, emrah'ça gül susuşlu
Ve sonra göç, otlı peynir kokulu;
Bakır çalığı sabahlar
Çocukluğumun çay rengi yıkık doğu kentleri
Ve giderek,
Bir güz göğünde, gerilmiş tunç mavi
Turnalar, telgraf telleri... (Saraç, 1969, 631)

Muş'a dair şiir yazan bir diğer edebiyatçı Mehmet Salih San'dır. San, memlektine duyduğu sevgiyi ve Muş'un düşman işgalinden kurtuluşunu hamasi bir dille aktarır. Şiirde Muş'un kurtuluş için verdiği mücadele destanlaştırılır. Şiirde özellikle Muş insanının güçlü, onurlu, cesur, saf ve temiz karakteri övülür.

Muş Kurtuluşu

Ovası kadar engin sabırlı,
Haçreşleri kadar yüksek onurlu,
Dik başlı, açık sözlü, temiz kalpli,
Türk Muş'lu.
Nasıl esir edilirdi?
Bihaber zalim, ezeli düşman,
Vermek istemiyordu o zaman,
Kahraman Türk Muşlu'ya,
Azıcık olsun bir aman.
Gelin gelinliklerini,
Güvey güveyliklerini,
İhtiyar esasını attı o zaman.
Hasta yatağından kalktı,
Kaşını çattı.

İntikam hırsıyla,
Düşmana son bir defa da olsa.
Ders vermek amacıyla,
Ele geçirdiği tüfeğini,
Satırını, derneğini,
Kesici ve vurucu nesi varsa aldı;
Kendini Muş gönüllüleri arasına kattı.
Vurdu vuruldu.
Aziz toprağına kanını kattı.
Fakat koymadı,
Güzel Muş'unu düşman elinde.
Gencinin ihtiyarının hançer belinde,
Tüfek elinde.
Girdi, ata yadigarı şirin Muş'una.
Mağrur düşman, az zamanda
Dönmüştü tavus kuşuna.
Gelinlerin, güveylelerin çoğu vurulmuş,
Ne çıkar,
Vatan kurtulmuş,
Muş kurtulmuş o zaman.
Her çağda Türk böyle yapmış,
Savaşta doğmuş, savaşta büyümüş;
Vatan toprağını kendine mezar yapmış.
Fakat yurt kurtulmuş.
Mayıs'ın on dördünde,
Yıl 1917.
Alpaslan'ın armağanı,
Doğu'nun incisi Muş,
İşte, böyle savaşarak istiladan kurtulmuş.
Kızlar gelinliklerini,
Erkekler yeni elbiselerini giymiş;
O gün Muş,
Bir bayram günü yaşamış.
Ölenlerin ruhu şad,
Güzel Muş,
Abad olmuş..

Bir diğer Muşlu şair Burhan Garip Şavh “Muşun Kaderi” adlı şiirde gerçekçi bir tavırla Muş'un yaşadığı sorunları dile getirmiş, ayrıca sahip olduğu güzelliklere rağmen Muş'un kıymetinin bilinmediğini ifade eder.

Havası hoş
Suları serin,
Bir şehir var uzaklarda,
Ellerinde kaderin

Gün görmüş Haçeş'lerin,
Yeşil beyaz bir madalya gibi,
Birlenir var uzaklarda,
Dağların kalbi,
Derdi var a dostlar.
Çekilmez derdi o diyarın,
Giden gelmiyor derler,

Bu ne iştir ikide bir de,

Bir başka hal var o şehirde,
Bir başka kader var havasında,
Hep yanık türkülerle geçer ömür,

Dağında yaylasında ovasında,
Yollar boyunca bozuk düzen,
Bir bitmeyen çile var yollar boyu
İnsanları var o diyarın, Mütevekkil,

Yeşili yeşil, günü gün değil,
Nice ocaklar yıktı bu dert.
Bilmem ki bu yol nereye varır
Olur mu böylesine mevsim,
Havada bulut yok bu ne dumandır

SONUÇ

Birçok taşra şehri gibi Muş şehri de sahip olduğu doğal güzelliklere, tarihsel ve kültürel zenginliğine rağmen uzak taşra olarak görülmüş şehirlerdendir. Modern Türk edebiyatında Muş şehrine dair dikkatler daha çok çeşitli şiir örnekleri ile karşımıza çıkar. Şiirlerinde Muş'a yer veren şairleri genellikle üç bölümde ele almak mümkündür. Malazgirt Zaferi'nin bu şehrin sınırları içerisindeki Malazgirt ilçesinde gerçekleşmiş olması, Muş'a Türk tarihinde ayrı bir sayfa açmıştır. Çünkü Malazgirt Türk Milletinin Anadoluya açılan ilk kapı, ilk anahtar, ilk zaferdir. Bu sebeple birçok Türk şair şiirlerinde Malazgirt'i işlemiş veyahut bu büyük zaferle ilgili destansı şiirler kaleme almıştır. Özellikle Ceyhun Atıf Kansu'nun "Anadolu", Fazıl Hüsnü Dağlarca'nın "Malazgirt Ululaması", Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu'nun "Malazgirt Marşı" bunlardan başlıca şiirlerdir.

Muş'a dair bir diğer şiirsel dikkat Muş'a çeşitli vesilelerle gelmiş Turgut Uyar, İsmet Özel ve Sennur Sezer'in kaleme aldığı şiirlerdir. Bu şiirlerde genellikle şairlerin toplumsal ve siyasal sorunlara değindiklerini, Muş'a dışarıdan bakan bir aydın tavrının olduğunu söylemek mümkündür. Ancak Sennur Sezer'in "kara türkü II" adlı şiirinde Varto insanının deprem sonrası yaşadıkları sıcak, içten Vartoluların diliyle aktarılmıştır.

Muş'a dair bir diğer şiirsel dikkat Muşlu şairlerin kaleme aldığı şiirlerdir. Özellikle Türk şiirinde de önemli bir şair olarak karşımıza çıkan Tahsin Saraç, Muş'a duyduğu sevgiyi, özlemi anlatan şiirler kaleme almıştır. Ayrıca yine Muşlu olan Mehmet Salih San Muş'un Kurtuluş Savaşı sürecinde verdiği mücadeleyi destanlaştırarak, Muş'u ve Muş insanından övgüyle bahseder. Bir diğer şair Burhan Garip Şavh ise, Muş'un yaşadığı sorunlara ve sıkıntılara değinir. Bunu şiir yoluyla aktarmaya çalışır.

KAYNAKÇA

ANDI, M. F., "Beton Duvarlar Arasında Açan Çiçek: Modern Kente Ve Kentleşmeye Karşı Erdem Bayazıt'ın Şiiri", **FSM İlimi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, S 1 (Bahar), İstanbul, 2013, s. 79.

DAĞLARCA, F. H., **Malazgirt Ululaması**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1973.

SARAÇ, T., "Yalın Acı", (Şiir), **Türk Dili (Dil ve Edebiyat Dergisi)**, Ağustos 1969, C XX, S 215, 1973, s. 631. <http://www.tdk.gov.tr>. 18.03.2018.

SARAÇ, T., **Direnmeler**, Cem Yayınları, İstanbul, 1973.

SARI, İ., **Ülkücü Şiirleri**, Nokta E-Kitap, Antalya, 2017.

SEZER, S., **Direnç (Bütün Şiirler)**, Manos Yayınları, İstanbul, 2017.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

UYAR, T., **Büyük Saat (Toplu Şiirler)**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

ÂŞIK ALİ TEKİR (TEMİROĞLU)'İN ŞİİRLERİNDE MUŞ ŞEHİRİ

İbrahim Burçin ASNA*

ÖZET

Geçmişten günümüze gelen sözlü kültürün bir yansıması olan Âşıklık geleneğinin temsilcisi Âşık Ali Teker (Temiroğlu); Muş ilinin Varto ilçesinde doğmuştur. Kendisi şiirlerinde “Temiroğlu” mahlasını kullanmıştır. Muş ilinde Halk şiiri geleneğini devam ettiren ozan; Muş ilinin edebiyat, dil ve kültür zenginliğini şiirlerine yansıtmış bir sanatçıdır. Bu yönüyle şiirlerinde Muş şehrine ait imgeler ayrıntılı olarak incelenecektir. Şiirlerinde daha çok sosyal ve dini konuları ele alan ozan tema olarak; gurbet, tabiat, memleket, Alevilik vb. konularını işlemiştir. Bu çalışmada Âşık Temiroğlu'nun hayatı, âşıklık yolunda karşılaştığı güçlükler, sosyo-kültürel özellikler ve yerel deyişler, coğrafya adları, tarihi şahsiyetler, Muş ilinde vuku bulan önemli tarihi olayların nasıl yer ettiği makalede araştırılacaktır. Şiirlerindeki tematik yapı: “Muş Şehri” başlığı altında incelenerek âşıklık geleneğinin nadir görüldüğü Muş şehriden çıkan bir aşığı ve eserlerini kültür-edebiyat dünyamıza bu araştırmayla tanıtılmak istenmektedir. Halk şiirine yeni bir soluk getiren şairin birçok dergi ve gazetelerde şiirleri yayımlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Halk Şiiri, Muş, Ozan, Gurbet, Ahenk, Kültür.

MUŞ CITY IN THE POEMS OF ÂŞIK ALİ TEKİR (TEMİROĞLU)

ABSTRACT

The representative of love tradition, a reflection of oral culture from past to present, Asik Ali Teker (Temiroglu) was born in Mus/Varto. He is a bard who maintained folk poetry tradition in Mus by means of his poems, and also reflected language and cultural richness in his poems. By analyzing imageries regarding Mus in his poems, this article aims to determine how the linguistic and cultural richness of the region were shaped based on local diction. The bard, who generally dealt with social and religious issues in his poems, treated the themes such as love of God, homesickness, nature, hometown etc. In this study, the poems will be analyzed in detail in terms of subject and style. Giving a fresh impulse to folk poetry, the poet has five books of poems published, a compilation and a research-analysis book. In this study, by analyzing thematic structure in his poems, it is aimed to introduce a lover, coming from Mus in which love tradition is rare, and to introduce his works to cultural and literary World.

Keywords: Folk poetry, Mus, bard, homesickness, harmony, culture.

GİRİŞ

Âşıklık geleneği, asırlardır Halk edebiyatı içerisinde var olagelmiş ve Anadolu coğrafyasında toplumun duygu ve düşünce dünyasının bir yansıması olarak şiir geleneğimizde önemli bir yer tutmaktadır. Muş ilinde de bu geleneğin var olduğunu nadir de olsa bu geleneğin devam ettiğini görmekteyiz. Muş ilinde bu geleneğin son temsilcilerinden olan Âşık Ali Teker (Temiroğlu) şiirlerinde imgesel zenginlik çok çeşitli olup şiirleriyle adından söz ettiren bir ozandır. Temiroğlu, yaşadığı coğrafyanın tarihi ve kültürel zenginliklerinden beslenerek beş şiir kitabı yazmıştır. Şiirlerinde daha çok Alevi inancının baskın olduğunu ve birçok dilsel ve kültürel unsurun şiirinde örneklendiğini görmekteyiz. Hepimizin malumudur ki şiir, yazılması zor bir edebi tür olarak değerlendirilmektedir. Bu zor sanatı icra eden ozanların, içinde yaşadıkları coğrafyanın tabiatından, yaşadıkları kültürden bağımsız bir eser meydana getirmeleri zordur. Âşık Temiroğlu da bu kültürel kaynaklardan beslenerek şiirlerini Muş ilinin tabiat ve kültür unsurlarıyla yazmıştır. Şiirlerini yazarken halk deyişlerinin zenginliğinden faydalanmış ve kendi yöresinin dilsel zenginlikleri olan Kurmancî, Kirdî/Kirmanckî/ Zone ma/ Zazaki ve Türkçe dilleriyle şiirlerini yazmış bir sanatçıdır. Bu durum bizlere gösteriyor ki birçok dilde şiir yazan şairin, şiir dilinin ne kadar zengin olduğudur. Basılı şiir kitapları Türkçe yazılmışsa da bizlerle yaptığı röportajlarda Kurmancî, Kirdî/Kirmanckî/ Zone ma/ Zazaki dillerinde yazdığı şiirleri paylaşmıştır. Bu makalede ilk defa incelenen bu şiirler; tematik olarak makaleye konu olmuştur. Şiirlerinde yaygın olarak

* Öğr. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, burcinasna@gmail.com

Alevi kültürü yer alıp Muş iline ait birçok imgesel zenginlik şiirlerinde yaygın olarak örneklenmiştir. İçinde büyüdüğü topluma hep hasretlik duyan ozan; toplumla olan bağı şiirle kurmaktadır. Şiir yazmak onun için; doğup büyüdüğü coğrafyanın kültürünü yansıtarak onlara ulaşmada kurduğu bir bağıdır. Bu özlemini hep dile getiren şair, yazları köye geldiğinde akrabalarının ve köylülerinin şiir yazdığından haberdar olmamalarından şikâyetçidir. Tek derdinin memlekete duyduğu özlem ve memleketin yaşadığı sorunlara tercüman olmaktır. Bunu yaparken de çözüm önerilerini “taşlama” nazım türüyle yazdığı şiirlerle dile getirmiştir. Şiirlerindeki dilsel ve imgesel zenginliğin, “Muş imgesi” üzerinden şiirlerinde nasıl yer verildiğidir. Makalede ozanın yaşadığı coğrafyadan nasıl beslendiği, hangi tarihi olayları ve sosyal meseleleri konu ettiği, hangi mimari eserlere şiirinde yer verdiği, doğal olaylar ve insanın tabiatla olan etkileşiminde ozanın hangi imgeleri kullandığı makalede incelenecektir.

Çalışmada Âşıklık geleneğinden beslenerek Halk kültürünü şiirlerine yansıtmış olan Âşık Ali Teker (Temiroğlu)’in hayatı, âşıklık yolunda yaşadığı güçlükler, şiirlerinde Muş şehrinde nasıl beslendiğinin cevabı aranacaktır. Bu çalışmanın yapılmasının amacı; âşıklık geleneğinin çok nadir görüldüğü Muş şehrinde çıkan halk edebiyatı sanatçısını, kültür ve edebiyat dünyamıza tanıtmak ve şiirlerindeki imgesel zenginliği “Muş imgesi” üzerinden okuyucuya ulaştırmaktır. Çalışmamız iki bölüm, beş alt bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde; Temiroğlu’nun hayatı, şiir anlayışı ve eserleri üzerine bir değerlendirme yapılmıştır. İkinci Bölümde; Temiroğlu’nun şiir evrenini oluşturan şehir-ime ilişkisini kavramsal çerçevede anlatmaktır. Bu konuyu açıklarken şairin Muş şehrinde ve coğrafyasından nasıl beslendiğinin imgesel arka planına makalede yer verilecektir. Şairin beş başlık altında şiirlerini nasıl yazdığı, en çok hangi imgelerden beslendiği makalede örneklenecektir.

1. ÂŞIK ALİ TEKER (TEMİROĞLU) HAYATI VE ESERLERİ

1.1. Hayatı, Şiiri Anlayışı ve Sanatı

Ali Teker Temiroğlu, Muş’a bağlı Varto ilçesinin eski ismi Tatan yeni ismi Güzelkent Köyü’nde 1934 yılında doğmuştur. Gıyasettin Pirişah soyundan gelme Pircan Oymağı’nın “Temir Teker” ailesindedir. Aşiret olarak Hormek aşiretindedir. İki evlilik yapmış olup toplam 13 çocuk babasıdır (Temiroğlu, 2003: 2). Kendisi Ankara’nın Keçiören ilçesinde yaşamaktadır. Temiroğlu’nun hayatı küçük yaşlardan itibaren zorluklarla geçmiş olup; babasının ölümüyle beş kardeşin sorumluluğunu alarak ailenin geçimini uzun yıllar kendisi sağlamıştır. Kendisi köy yaşamında ailenin çok zor yıllar geçirdiğini ve özellikle kardeşlerinin okuması için çok çaba harcadığını bizlere ifade etmiştir. Bu yıllar; çileli bir hayatın ve geçimin zor olduğu yıllardır. Kendisi ilkokul mezunu olup eğitimine 1941 yılında Doğanca/Sofyan Köyü’nde başlamıştır. Bu okulda üçüncü sınıfa kadar eğitimine devam etmiş daha sonra Karlıova/Varto yolu üzerinde bulunana Çaylar köyünde beşinci sınıfa kadar okumuştur. Kendisi o yıllarda Pir/Kur Hüseyin Dergâhı’na gittiğinden bahsetmiştir. Daha çok dergâhta Alevilik üzerine sohbetlere katıldığından bahsetmektedir. Temiroğlu, eğitim gördüğü yılları şöyle ifade etmektedir: “Ben akıllı ve okumaya hevesli bir çocuktum. Ancak abim erken evlendiği için ailenin sorumluluğu bana düştü. Babam hasta olduğu için tarla ve hayvan işlerini yapamıyordu. Bu işleri ben yapmak zorunda kaldım. Daha sonra babam okumam için beni Çaylar nahiyesine gönderdi. Orada eski yazıyla okumayı yazmayı öğrendim. Kendisi bu yıllarda iki yıl kadar eski yazıyı dergâhta öğrendiğinden bahsetmektedir. Daha sonra ilkokulu 1951 yılında bitirmiştir (Temiroğlu, 2003: 3). Aldığım bu eğitim Avrupa’da çok işime yaradı diyerek: “Temiroğlu, çocukluğunda okumaya çok düşkün olduğunu ve eline ne geçerse okuduğundan bahsetmektedir. Bu yılları şöyle ifade etmektedir: “Ben hep çalışırdım. İşlerimi bitirdikten sonra fırsat buldukça elime bir şeyler geçer gazete okurdum.”(Temiroğlu, 2001: 3) Temiroğlu, zorlu geçen çocukluk döneminde 1946 yılında Varto depremini yaşadığını ve bu olayın kendisini çok etkilediğinden bahsetmektedir. İleriki yaşamında bu olayın hep tesirinde kaldığını ve şiirler yazdığını ifade etmektedir. Bu olayda depremin ne kadar yıkıcı bir doğa

olayı olduğunu ve depremde 53 kişinin öldüğünden bahsetmektedir. Bu olayla o bölgede kıtlık ve sıkıntıların yaşandığını ifade etmiştir. Bu zorlu yıllarda ekonomik olarak geçimini sağlamak için 1960 yılında Elazığ'a geldiğini on yıl kadar inşaat sektöründe “usta” olarak çalıştığını ifade etmektedir. Temiroğlu, bu yılları şöyle anlatmaktadır: “Köydeyken samanlık, dükkân ve ev yaptığını ve çocuk yaşta bunları nasıl yaptığını insanların hep merak ettiklerini; bende onlara Allah vergisi olduğunu söyledim. Elazığ'da bu yeteneğimi inşaat sektöründe gösterdim. Tuğlanın örülmesinin daha kolay olduğunu görünce çalıştığım Buros Kollektif Şirketi'nde elli ustayı geçerek 25 yaşında ustabaşı oldum. O yıllarda şirket bana bu binaları yapma görevi verince: Teknik üniversitenin inşaatını yaptım. Diğer ustalar beni kıskandıkları için sürekli mühendislerle şikâyet ederlerdi. Binaları bitirdikten sonra Varto'ya gelip motor aldım ve doğrama atölyemi açtım. Doğrama işini askerdeyken öğrenmiştim. Varto'dayken kapı, pencere, sandık yaptım. O yıllarda kardeşlerim büyüdü. Birisi ortaokulu, birisi liseyi diğeri de üniversiteye yeni başlamıştı. Hepsinin yükü benim omzumdaydı. 1966 yılında paraya çok sıkıştım. Bankadan borç aldım. Banka borcunu ödeyemedim. Çok bunaldım. Annem-babam yaşlı, iki hanım var bir de iki çocuk. O dönem arkadaşlarla karar alıp İran'a gidip orda çalıştık. Dokuz ay kadar İran'da çalışırken öğrendik ki Varto'da büyük bir deprem olmuş hemen geri döndük ailemizin yanına vardık. Baktık ki her yer yıkılmış. Bir şantiyede işe girdim. Yaptığımız evlerden iyi para kazandım. Kendime bir depo aldım ve ev inşaatı için malzeme depoladım. O yıl kar çok yağdığı için deponun çatısı çöktü ve malzemeler heba oldu. Bazılarını çaldılar. Anlayacağınız kendimi toparlayamadım ve 1970 yılında Almanya'ya gitmeye karar verdim. Almanya yıllarında çok güçlük çektim. Sınavlara girerek ustabaşı olmak istedim. Dil bilmediğim için ustabaşı olamadım. Usta olarak 18 yıl Almanya'da çalıştım. Bu yıllarda çok zorluk çektim.”(Temiroğlu, 2001: 8). Bu yıllarda zor günler geçirdiğini söyleyen Temiroğlu, en çok ailesine ve memleketine hasretlik duymaktadır. Bu sıkıntılı günlerde Hz. Hızır'ı rüyasında görmüş ve elinden bade içmek suretiyle şiir dili çözülmüştür Bu rüyayla hayatının çok değiştiğini ve daha önce şiire hiç ilgisinin olmadığını ve bu rüyayla şiir yazdığını ifade etmektedir. Rüya olayını kendisi şöyle ifade etmektedir: “Ailemi, memleketimi çok özlemiştim. Almanya'ya gittiğim üçüncü ayında üzgün olduğum bir günde Allah'a dua ederek bu sıkıntılarımın bitmesini istemişim. Rüyamda Hz. Hızır'ı gördüm ve elinden bade içtim. Sabaha karşı bilinçsiz bir şekilde uyandım ve kendimi sokağa attım. O gün işe gitmedim. Sokaklarda kendi kendime sürekli deyişler söylüyordum ama ne söylediğimi kendim de bilmiyordum. Rüyamı kimseye anlatmadım. O rüyadan sonra şiir dilim çözüldü.” (Temiroğlu, 1988: 6).

Âşık edebiyatı geleneği içerisinde “sade kişilikten sanatçı kişiliğe” geçişte önemli bir fonksiyonu olan “rüya” ve “Hz. Hızır” motifini burada görmekteyiz. Âşık Temiroğlu'nun rüyasının Âşıklık geleneği içerisinde Asıl Tip Kompleks rüya motifi planına göre dört aşamada değerlendirilebileceğini: Birinci hazırlık aşamasında; babasının ölümü, ailesini, memleketini bırakmak zorunda kalan ve zor günler geçiren aşığın dua ederek yatması. İkinci aşamada: Rüyasında Hz. Hızır'ı görerek kendisinden hikmet alması... Üçüncü aşamada Uyanış: Sabah uyandığında rüyasında ağladığını ve iç sıkıntısıyla kendisini sokağa atarak bilmediği deyişleri söyleyerek şiir dili çözülmüş ve şiir yazmaya başlamıştır. Dördüncü aşama İlk Deyiş: Kendisi ilk deyişini hatırlamamaktadır (Albay, 2006: 4). Temiroğlu, rüya gördükten sonra hem düşünce hem de davranış olarak değişmiştir. Bu olaydan sonra haksızlığa, yalana, dolana tahammül edemeyen ve bunlara tepki koyan bir insan olmuş ve bu ruh halini şiirlerine yansıtarak sürekli başının derde gerdiğini ifade etmektedir. İlk dönem şiirlerini sürekli sözlü olarak ifade etmiş ve yazılı esere dönüştürmemiştir. Daha çok arkadaş ortamlarında şiirlerini dile getirdiğini ve şiirlerini kayıt etmediğini ifade etmektedir. Bu şiirlerde tema olarak; hasretlik, gurbet, sıkıntı, aile özlemine dile getirmektedir.

Temiroğlu'nun hayatında gördüğü rüyanın etkisiyle değişiklikler olmuş ve etrafında geçimsiz, sürekli tartışan, kavgacı biri olduğu gerekçesiyle doktora götürülmüştür. Kendisi

yalana gelemediğini ve haksızlıklara karşı direndiğini bu yüzden insanlarla kavgalı olduğunu ifade etmektedir. Bu sebeple tedavi olması için İstanbul Bakırköy Hastanesi'nde birkaç ay tedavi gördüğünü ifade etmiştir. Tedavinin pek başarılı olmadığını ve bu çileyi kim verdiyse dermanının da onda olduğunu söyleyerek Almanya'ya tekrar geri gönderilmiştir. Kendisi Almanya'da ikinci defa rüyasında Hz. Muhammed'i görerek kendisinden zemzem suyunu içtiğini ve bu rüyadan sonra şiir dilinin iyice geliştiğini ifade etmiştir. Daha sonraları rüyaların daha sıklaştığını ve Hz. Ali'yi de rüyasında gördüğünü ifade etmektedir (Temiroğlu, 2001: 7).

Temiroğlu, hasret ve özlem dolu bu yıllarda sağlığını yitirdiğini ciddi kalp rahatsızlıkları çektiğini ifade etmektedir. Bu yıllarda işe pek gidemediğini ve çevresinden pek destek göremeyişinden şikâyetçidir. Bu ruh hali onun daha yalnız kalmasına ve tesellişi şiir yazmakla bulmuştur. İnsanların onun yazdıkları ve söyledikleriyle sürekli alay ettiklerini kendisinin de bunun karşısında Allah'ın inayetiyle keramet göstererek onları susturduğunu ifade etmiştir. Başlıca kerametleri şöyledir: "Kişilerin hayatlarındaki büyük değişiklikler, boşanma, hastalık bilme, Irak-Ürdün Savaşı, 12 Eylül Darbesi vb." Bu süreçte en çok hayatını değiştiren olay: Tahir Kutsi Makal adında bir kişiyle ilgili ailevi ve sağlıkla ilgili keramet gösterince bu kişinin onun ozanlığını kabul ettiğini ve kitaplarını basmada kendisine yardımcı olmuştur (Temiroğlu, 1992: 7). Daha sonra temelli dönüş yaparak Ankara'ya yerleştiğini ve halen bu ilde ikamet etmektedir. Temiroğlu, Ankara yıllarını; daha çok Ozanlar Derneği ile olan ilişkisinin çok yoğun olduğunu ve bu yıllarda kitap ve kasetleri çıkmıştır. Bu dernek ile daha sonra aralarının açıldığını ve 2000 yılında Kültür Bakanlığı'nın açmış olduğu bir sınavda başarılı olduğunu ve kitaplarının basıldığını ifade etmektedir. Toplam yedi kitabı basılmıştır. Âşık Temiroğlu, mahlasını kendisinin aldığını babasının adı olan Timur adının halk ağzıyla Temir'e dönüşerek bu mahlası kullanmıştır. Kendisi Âşıklık geleneği içerisinde kimseden el almadığını, bir hocasının olmadığını meclislerde bulunarak bu geleneği öğrenmediğini ifade etmektedir. Ailesinde de yetişmiş bir âşığın olmadığını ifade etmektedir (Temiroğlu, 1992:2).

1971 yılından beridir şiir yazan, yaşadığı coğrafyanın kültürünü ve tarihi olaylarını kendi yaşadıklarından yola çıkarak gerçekçi bir dille kaleme alan Âşık Temiroğlu, şiirlerinde doğduğu coğrafyanın dilini yansıtan ve kültüründen beslenen bir ozandır. Şiirleri birçok konuda yazılmış usta bir elden çıkan bir zenginliğe sahiptir. Halk edebiyatının bütün nazım türlerinde şiir yazan ozan daha çok şiirlerini koşma, semai ve destan türünde yazmıştır. Konu olarak başta Alevilik olmak üzere, memleket sevgisi, tabiat, aşk, gurbet ve sosyal konuları içermektedir. Temiroğlu, Muş-Varto ilçesine ait araştırma-inceleme ve derlemeleriyle tarihi olaylara ışık tutarak kaynaklık etmekte ve yapmış olduğu derlemelerle bölgenin kültürünü aktarmada önemli çalışmalar ortaya koymuş bir sanatçısıdır.

1.2. Eserleri

1.2.1. **Sevinç ve Hüzün Kardeştir "Nesillere Selam Olsun", Ankara-2003.** Şiir kitabıdır.

1.2.2. **Güzel Türkiyem, Ankara-1988.** Şairin ilk şiir kitabıdır.

1.2.3. **Türkiye Güzel Vatanım, Ankara-2001.** Şiir kitabıdır.

1.2.4. **Bingöl Dağı Güzel Köyüm, Ankara-1991.** Şiir kitabıdır.

1.2.5. **Güzel Yurdum, Ankara-2000.** Şiir kitabıdır.

1.2.6. **Varto'daki Harzem-Hormekleri ve Pîrcanların Tarihi Gerçekleri, Ankara-2002.** Araştırma-inceleme kitabıdır.

1.2.7. **Gelenekler-Görenekler ve Anlatmalar, Ankara-2004.** Araştırma-inceleme kitabıdır.

1.2.8. **Ateşte Yanamayanlar?**

1.2.9. **Vermeyince Mabut, Neylesin Mahmut, Ankara-2000.** Halk hikâyeciliğini yansıtan derleme türünde yazılmış bir eserdir.

2. ŞİİRLERİNDE MUŞ İMGESİ

Şehir kelimesi çoğu zaman “medeniyet” kelimesi birlikte kullanılmaktadır. Şehir medeniyetin taşıyıcısı, medeniyet de şehri kurucu, güçlendirici ve şekillendiren unsurdur. “Medeni” kavramı da “şehre mensup olan, şehirli” anlamına gelmektedir. Batı dillerinde de “medeniyet” karşılığı olan “civilisation” kavramı da Latince “şehirli” anlamına gelen “civilis” kelimesinden türetilmiştir (Kutluer, 2003: 296). Bu bilgiler bize göstermektedir ki “şehir” ve “medeniyet” kavramları arasında bir bağ oluşmuştur. Hatta şehir ve medeniyet kavramları birbirinin bütünleyici unsuru, özdeşi olarak görülerek “şehir, medeniyettir” şeklinde de ifade edilmektedir (Ayvazoğlu, 2015: 238).

Binlerce yıllık tarihi içinde şehirler, siyasal ve ekonomik mücadelelerin alanı olmaları yanında, refahın ve sosyo-kültürel unsurların koruyucusu ve sürdürücüsü olma özelliğini korumuştur. Şehirler, diğer taraftan bilim, kültür ve sanat merkezi olmalarıyla da edebiyatın ve şiirin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Böylelikle şehirler, sanat ve edebiyat için hem yaşama alanı hem de sanatı besleyen bir ilham kaynağı olmuştur. Şehirlerin toplumsal yapısı ve sakinlerine sunduğu kültürel imkânlar, sanat ve edebiyatın çağrışım dünyasının zenginleşmesine kaynaklık etmektedir. Şehir yaşantısı, edebiyatın birçok türünün ortaya çıkmasına imkân sağlamaktadır. Bu bağlamda edebiyatın gelişmesinde ve modern bir zeminde varlık kazanmasında şehirlerin büyük bir payı vardır. İrlandalı şair Yeats’in, büyük edebiyat, halk kültürü ve imgelerinin eğitim görmüş şehirli bireylerin zihninde yeşermesiyle yükselir sözü, bu noktada dikkat çekicidir (Eroğlu, 2006: 44). Âşık Ali Temiroğlu da halk kültüründen beslenerek şiirini beslemiş ve yaşadığı il olan Muş’tan hem manevi hem de maddi birçok kültürel unsurdan beslenerek eserlerini yazmıştır. Kendisini önemli kılan bir ayrıntı da Muş ilinde Âşıklık geleneğinin güçlü olmaması ve bu geleneğin nadir temsilcilerinden olan Temiroğlu’nun edebiyat dünyasına bu çalışmalarla tanıtılarak hak ettiği yeri bilimsel çalışmalarla ortaya çıkartıp sanatsal ve edebi zenginliğini göstermektir. Bu çalışmaya konu olan Muş ili özelde Varto ilçesi şiirlerine nasıl yansımıştır? Bu sorunun cevabı makalede “imge”lerle açıklanmaya çalışılacaktır. Hepinizin malumu Varto ilçesi Alevi kültürünün yaygın kültür olarak yaşandığı bir coğrafyadır. Temiroğlu’nun da Alevi olması hasebiyle kendisinin bütün kültürel izleği bu gerçeklik üzerine bina olmaktadır. Şiirlerinde daha çok doğanın egemen olması insan-doğa etkileşiminin bu bölgede çok yoğun oluşundan kaynaklıdır. Doğal hayatta insanın doğayla mücadelesi onun şiirlerinde daha çok kendisini Halk deyişleriyle göstermekte ve o bölgeye has canlılar şiirlerinde örneklenmektedir. Örnek olarak turna, toy kuşu, ördek, ayı, kurt, kuzu, at, meşe, dağ, dik kayalar, şelaleler vb. örnekler sıklıkla kullanılmıştır. Coğrafya ismi olarak: Varto, Muş ovası, Murat suyu, Karasu, Bingöl Dağı, Kurtik Dağı, Şerafettin Yaylası vb. Tarihi mekânlar: Abdurrahman Paşa Köprüsü, Allaattin Camisi, Ulu Cami, kaleler ve sınırlı olarak belirttiği Kureyş, Devreşe Gevr, Pir Kur/Hüseyin, Pir Hasan, Dayısı Ali Kemal, Vartolu Şerif Bey, Sultan Alparslan, İbrahim Temo vb. tarihi kişileri şiirinde örneklemiştir. Özellikle bölgenin dağlık oluşu ve şehir yaşantısından uzak oluşu şairi daha çok tabiat eksenli ve inanç olarak da Aleviliğin doğacı yaklaşımı üzerinden şiirinde birçok ortak imge kullanılmıştır.

Şiir türünün geniş çağrışımlar etrafında gelişimi ve kendini yenilemesi, önemli ölçüde şehirlerin ortaya çıkardığı çok katmanlı kültürel yapıya bağlı olarak ortaya çıktığını unutmamak gerekir. Makalede Temiroğlu’nun şiir anlayışıyla şehir ilişkisi daha çok kent kültüründen ziyade coğrafya olarak tanımlanması daha doğru bir tespittir. İbn-i Haldun’un ifadesiyle: “Coğrafya insanın kaderidir.” Sözü de Temiroğlu’nun şiirin algılanmasında ve yaratılmasındaki gerçekliğin karşılığı olarak değerlendirilebilir. Çünkü küçük yaşlarda ailenin sorumluluğunu alarak okuyamaması, çalışmak zorunda kalışı bu gerçekliğe işaret eder. Onun şiirini ana izleğini oluşturan Alevi kültürü de bu gerçekliğin bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Alevi inancında insana ve doğaya karşı duyarlılığı; Temiroğlu’nun şiirinde bütün çıplaklığıyla görmekteyiz. Onun doğaya ve hayvanlara yoğun bir sevgi göstermesi bu inancın bir gereğidir. Şiirlerinde Temiroğlu, Alevi inancının gereği olan

inancıları, sevgiyi görmekteyiz. Buna karşın sosyal meseleleri konu alan şiirlerinde de yine bu inancın muhalif kimliğiyle paralellik göstermekte ve şiirlerinde bu duyarlılıkla yazdığını görmekteyiz. Şiir yazmasına sebep olan “rüya motifi” de yine bu geleneğin ve inancın bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Geçmişten günümüze dek şehir olarak adlandırılan sosyal yapı ya da yerleşim birimleri, insanların basit biçimde hayatını devam ettirdiği, başkalarıyla iletişim hâline geçtiği mekânlar olmaktan öte bir anlama sahip olup “kendini kuran akıl, duygu ve iradeye göre şekillenmektedir”(Alver, 2012: 10). Bu gerçeklik Temiroğlu'nun şiirlerinde coğrafya üzerinden göstermekte ve yıllarca doğduğu coğrafyaya özlem duyan bir ozanın kaleminden bu özlem bu hasretlik tüm duygu yoğunluğuyla şiirlerinde kendisini göstermektedir. Onun şiirlerinde anlaşılma ve kendi doğup büyüdüğü toprakları anlatma gibi bir derdin olduğunu görmekteyiz. Kendisini en çok üzen bir durumunun da köyüne geldiği zaman insanların onun bu yazdıklarından haberdar olmayışlarıdır. Kendisi bu kadar coğrafyasını sevmişken ve insanların dertleriyle hemhal olmuşken kıymetinin bilinmeyişinden büyük üzüntü duymaktadır. Bu çalışmayı değerli kılan bir ayrıntı da yaşadığı kentte bu çalışmaların yapılmasına büyük kıymet vermekte ve bundan mutluluk duymaktadır. Kendisi ölmeye önce bu şiirlerin kıymeti bilinmelidir diye serzenişte de bulunmaktadır. Bir insanı ve o toplumu anlamak; var eden kültür ve tabiat unsurlarını anlamaktan geçmektedir. İnsan hayatında kültürün ve tabiatın ne derece önem arz ettiği, sadece şiirle değil birçok bilimle de ispat edilmeye çalışılmış ve bu durum psikoloji ve psikanaliz gibi bilimler tarafından da açıklanmıştır. “Lacan’a göre psikanaliz; edilebilir öznenin tüm dramı, doğa-kültür karşıtlığında düşümlenir”(Tura, 2005: 203). Bu durumda insanı ya da özneyi anlayabilmenin yolunun, doğa ve kültürü anlamaktan geçmektedir. Doğayı, kültürü, insanı ve nihai olarak toplumu anlama çabası içindeki Temiroğlu, tüm şiir evrenini bu izlek üzerine oturtmuştur.

Temiroğlu'nun şiirlerine bakıldığı zaman kendi kültürünün inançlarını, yaşayışlarını, dil özelliklerini görmekteyiz. Bu duygu ve düşüncelerle beş şiir kitabı yazan sanatçı; kültür ve dil üzerine çalışmalar yapmıştır. Sanatçı, sadece şiir kitapları yazmamış kendi coğrafyasının gelenek ve göreneklerini yüz soruda cevaplandığı “*Gelenekler-Görenekler ve Anlatmalar*” eseri bölgenin kültürel hayatını anlatmada önemli bir kaynaktır. Ayrıca “*Varto'daki Harzem-Hormekleri ve Pîrcanların Tarihi Gerçekleri*” adlı kitabıyla da bölgenin tarihi olaylarına kaynaklık etmede sosyal olaylarına kendi tarih penceresinden bakmaktadır. Alevi inancında çok önemli bir yeri olan “Seyyitlerin ve Pîrlerin” menkibelerini de “*Ateşte Yanamayanlar*” adlı eseriyle kaleme almıştır. Kitaba adını veren “Derveşe Gevr”in menkibesinden yola çıkarak Alevilerin Dersim'den buralara nasıl geldiğinin arka planını çizerek bölgede Baba Mansur Dergahı, Pîr/Kur Hüseyin Dergâhı ve Alevi Pîrlerinin hayatları hakkında bizlere bilgiler vermektedir. Son olarak bir aşk hikâyesini kaleme aldığı “*Vermeyince Mabut, Neylesin Mahmut*” adlı eseriyle Halk hikâyeciliğini yansıtan derleme türünde bir eser yazmıştır.

Temiroğlu, şiirlerini irticalen söyleyen bir Halk edebiyatı sanatçısıdır. Daha önce şiir eğitimi almadığını, saz çalmadığını ve ailesinden bir ozanın yetişmediğini ifade etmiştir. Muş ilinin Varto ilçesinde âşıkların pek çıkmadığını ve bu tarz âşık meclislerinin yörede bulunmadığını ifade etmektedir. Bu yönüyle kendisi Muş ilinde Âşıklık geleneğinin az sayıdaki temsilcilerinden biri olup şiirlerinde Muş ilinin doğal, kültürel ve tarihi birçok kaynağından beslenerek şiirlerinde bu kültürel katmanlara yer vermiştir. Onun şiirlerini nitelikli kılan tematik unsur; aynı konuları farklı halk deyişleriyle süsleyerek belli şiir kalıplarında şiirlerini yazmasıdır. Temiroğlu, konu olarak şiirlerine sınırlama getirmemiş her konuda şiir yazmıştır. Kendi ifadesiyle şiirlerini bir iç sıkıntısıyla yazmıştır. Daha çok Alevilik, tabiat, yakarma, sevgi, hasret, tasavvuf, memleket sevgisi, sosyal konular vb. konularda yazmıştır. Şiirlerinde konu ve şekil bakımından birbirine benzemektedir. Şiirlerini belli bir düzen içinde yazmıştır. Şiirlerinde Muş'un dil özelliklerini görmek mümkündür.

Sözcüklerini daha çok mahalli söyleyişler içerisinden seçmiştir. Bu ifadeleri, Halk edebiyatının nazım türü ve biçimlerinden faydalanarak yazmıştır. Şiirlerini dördlük nazım biçimini kullanmış; “koşma” nazım türüyle yazdığı şiirleriyle adından söz ettirmektedir. Bu şiirlerin dışında beyit esasına dayalı (Cumhuriyet, Atatürk, Orman vb.) şiirleri de vardır. Bu nazım türünün dışında; taşlama, güzelleme, nefes, mani ve semaiyi şiirlerinde kullanmıştır. Ölçü olarak da 4+4+3=11’li, 4+4=8’li vezinleri kullanmıştır. Şiirlerinde kafiye zenginliği tam ve zengin kafiyeyle dayalı iken kafiye düzeni olarak aaab-cccb-dddb ve ya abab-cccb-dddb kalıbında yazılmıştır. Bütün şiirlerinde son dördlükte “Temiroğlu” mahlasını kullanmıştır.

Şairin dili oldukça sade olup şiirlerini anlaşılır bir üslupla yazmıştır. Lirik şiirlerde Karacaoğlan üslubunu kullanan şair; dini konularda da Bektaşî nefeslerine şiirlerinde yer vermektedir. Şiirlerini saz eşliğinde söylememiştir. Ailesinden ve yaşadığı bu bölgede bu tarz usta-çırak ilişkisinin olmadığını ve sazın icra edildiği meclislerin pek kurulmadığını ifade etmektedir. Ayrıca ailesinden eğitim aldığı ve ona model olacak hiç kimsenin olmadığını ifade etmiştir. Sonradan arkadaşlarının tavsiyesiyle Ozan Kenan Şahbudak, onun şiirlerine uygun parçaları çalması üzerine şiirlerini saz eşliğinde 10 kaset olarak çıkarmıştır. Bu kaset Ozan Kenan Şahbudak ile birlikte Varto ağzının ses özelliklerini yansıtmaya için şiir seçimine gidilmiş ve uygun şiirler derlenmiştir (Temiroğlu, 1988: 3).

Muş iliyle ilgili şiirlerinde daha çok dağ, tabiat tasvirleri, aşk, gurbet, tarihi olaylara yer vermiştir. Örneğin Muş Ovası şiirinde; Lale çiçeğinden karpuz, Murat nehri ile Fırat nehrinin kardeşliğine, Karasu nehrinden Kurtik Dağına, ovadaki karpuzdan kervan yollarına, sel baskınlarına, pancarının bol oluşuna, tütününden, meşesine, koyununa, turnasına, Alaattin Cami’sinden Ulu Cami’ye, yoğurdundan balına her konuda Muşa ait bu güzellikleri şiirinde bilinçli olarak kullanmıştır. Sosyal meselelerin de yer aldığı şiirlerinde gençlerin sürekli çalışmaktan başlık yüzünden evlenememelerine, toplumun tembelliğine, toplumun cahilliğine şiirlerinde yer vermiştir. Şehre ait bütün sembollerin kullanıldığı bu şiirde; şair yöreye hâkim olup mahalli söyleyişlerin güzelliğinden faydalanmıştır. Ayrıca şiirlerindeki tasvir canlı ve etkileyici olması yönüyle dikkat çekicidir. Temiroğlu, sosyal meseleleri konu ettiği şiirlerinde de toplumda yaşanan aksaklıkları, zengin-fakir ayrımını, cehaleti, insanın kültürel ve ahlaksal değişimini anlatırken de “taşlama” türünden faydalanmıştır. Daha çok sosyal meseleleri, adaletsizliği, devletin buralara yatırım yapmamasını şiirlerinde eleştirmektedir.

Temiroğlu, şiirlerinin bir bölümünü de dini-tasavvufi şiirlere yer vermektedir. Konu olarak en başta Alevi inancını ve bu inanca ait tarihi ve dini meseleleri yaygın bir imge olarak kullanmıştır. Bunların dışında: vahdet-i vücud, Allah’ın birliği, Hz. Muhammed ve Hz. Ali’ye olan övgüler, Kerbela Şehitleri, Alevi eren ve tasavvuf büyükleri için söylenen şiirleri dikkat çekicidir. O şiirlerinde halkı bilinçlendirmek için şiir yazdığını ve toplumsal bir ilerlemenin nasıl mümkün olacağı konusunu şiirlerinde işleyen bir ozandır.

2.1. Şehir-Tarih

Âşık Ali Temiroğlu, şiirlerinde Muş’la ilgili tarihi olaylara çok az yer vermiştir. Tarihi olaylar daha çok şiirlerinde dini ve Alevi inancının önemli şahsiyetlerini örneklenmiştir. “Malazgirt Meydan Muharebesi’nin Neticesi” gibi şiirleri de Muş’la ilgili tarihi olaylar ve kişilerin şiirin bütünü içerisinde yer almış ve şiirlerinin genelinde bir bütünsellik gözükmemektedir. Örnek olarak: I. Dördlük: Urartu Asur yaşadı burada / Egemen oldular bu güzel yurda / Medlerle Romalılar girdiler derde / Kalkanlı mızraklı çıkanlar nerde II. Dördlük: Karakoyun Babiller eştî toprağın / Akkoyunlular konu senden göçtüler / Persler suyunu çokça içtiler / Safaviler seni kodu kaçtılar / Bingöl dağlarına bakanlar nerde II. Dördlük: İskender, Bizans’ın tarihi anıt / Ermeniler senle açtılar arayı / Moğol istilasını Rusların hıncı/Sayırsız kırdılar yaşlıyı gencim (Temiroğlu, 2001: 302). Bu dizelerde ozan, antik dönemden günümüze dek bölgede hâkimiyet kurmuş medeniyetleri kronolojik sıralamalarına uygun olarak en belirgin özellikleriyle şiirine konu etmiştir. Bu da bizler gösteriyor ki ozanın

tarih bilgisinin sağlam olduğu ve bu medeniyetlere dair geniş bir bilgisinin olduğudur. Ayrıca başka bir şiirde de ata kültürü olarak kendisini Türk saymakta ve soyunun Harzemşahlardan geldiğini ifade etmektedir (Temiroğlu 1998: 13). Örnek olarak: “Soyum Harzemşah’tır ve Türk” olduğunu savunmaktadır. Malazgirt Meydan Muharabesi’nin Neticesi şiirinde, düşmanı nasıl yendiğini, Malazgirt’te parçaladın Bizansı, Selçuklu devletinin nasıl kurulduğunu yine bu şiirinde kaleme almıştır. Şair, beş şiir kitabında şiirlerinin çoğunu ayrı ayrı verdiği için şiirlerini ad ve kitaba göre vermeyi uygun görmedik. Şiir tahlilini yaparken daha çok dize düzeyinde ve imgeyle açıklamayı uygun gördük. Çünkü makale sayfasının sınırlı olması yüzünden bu bilgilendirmeler yapıldığı zaman sayfa sayısının fazla olacağını değerlendirdik.

Alevi inancı ve ailesinden, dostlarından dize düzeyinde örneklediği şiirlerden bahsetmek gerekirse: Bektaş Veli’nin Mücizatu, Kureyşle Mansur’u fırına attı, Goşgar Baba bir tepede yatıyor, Seynuri, Baba Mansur Dergâhının önemli bir kişisidir ve Bingöl/Kârer’den gelmiştir, mezarı Varto’dadır. Düzgün Baba sevgili pirimiz, Gül Mustafa Varto’da yatıyor. Gül Mustafa’nın bir şehit olarak ziyaret edildiğini ve üzerindeki ağaçtan sürekli kan akmaktadır. Dayısı Ali Kemal’in öldürülmesi, Teslim Abdal, Pir Hasan, Baba Mansur, Kur Hüseyin vb. Bu dizelerde bizlerin en çok dikkat ettiği tarihi şahsiyetler: Baba Mansur ve Dergâhı ve Kureyş’tir. Bu tarihi olayda bölge Alevilerinin Dersim’den buraya nasıl geldiği, Hangi Alevi Dergâhına bağlı olduklarının bilgisini bizlere vermektedir. Pir Hasan bu dergâhın Varto’daki temsilcisidir ve kendisine “Çikfi” denmektedir. Temiroğlu, bu dergâhta yetişen İbrahim Hurustan adlı Pir’e bağlılığından bahsetmektedir (Asna, 2016: 312). Bu bağlılığını şiirinde şöyle örneklemektedir. “İbrahim Hurustan Pirimdir benim, Bende ikrara canımdır benim, İbrahim Pirimin talibiyim elbet”. Ayrıca bölgedeki Pirlere Baba Mansur Dergâhına bağlı olup en önemli ocaklardan birisi de Seyyit Kazım Ocağı’dır.

Varto Tarihi üzerine önemli çalışmaları olan ve şiirinde de “Varto Tarihi’ni Yazan Şerif Fırat’a” ithafen yazdığı şiirde kendisine büyük saygı duymakta ve bir ilim adamı olarak “çok önemli olduğunu “Varto’nun Şerefli İnsanı” olarak takdim etmektedir. Kendisinden ailenin ve aşiretin önemli insanı olarak bahsetmektedir. Varto tarihini aydınlatan yüz olarak kendisine iltifat etmektedir (Temiroğlu, 1998: 8).

İbrahim Talu, Hormek Aşireti’nin ağası olup Mustafa Zeynel’in oğludur. Aile Bingöl/Kârer’den gelmiştir. Aile Kasman köyüne yerleşmiştir. Osmanlı Dev. zamanında eşkıya olarak tanınan İbrahim Talu’dan şiirinde bahseden Temiroğlu, onun cesaretinden ve bölgede çok sevildiğinden bahsetmektedir. Hilmi Yavuz’un “Doğu 1310” şiirinde örneklenen bu kişi: Osmanlı döneminde Hormek Aşireti’nin reisi olarak Osmanlı kuvvetlerini nasıl püskürttüğünü ve cesaretli ve yiğit bir insan oluşundan bahsetmektedir (Tunç 2010: 3).

Bir şiirinde de Temiroğlu “Ab-ı Hayat Suyu”ndan bahsetmektedir. Köroğlu destanında ve İskender’in menkıbelerinde bu imgeden sıklıkla bahsedilmektedir. Ab-ı Hayat (Ölümsüzlük Suyu) rivayet edildiği üzere Bingöl iline ad olmuş bir mazmun olup bu suyu bulmak için birçok kişinin hayatını verdiğini ve birçok hikâyeye konu olduğunu bilmekteyiz. Günümüzde Temmuz 20 ve Ağustos ayının ilk haftalarında bölgede bir festival düzenlenerek binlerce buzul gölden oluşan bu coğrafyada küçük göllerden insanların su içtiklerini gözlemledik. Ayrıca bu günlerde bir doğa harikası olan “Güneşin Doğuşu” mutlaka izlenmelidir.

VARTO DEPREMİ

Viran oldu şu Varto’nun diyarı,
Sahipsiz meleşir malı davarı,
Ağlıyor sızlıyor kalan dağları,
Her taraf mahşerdir yetiş efendim

1966 yılında “Varto Depremi” olduğu zaman merkez üssünün Üstünkıran köyü olduğunu, köyün yerle bir olduğunu ve Varto’nun viran olduğundan Temiroğlu bahsetmektedir. Binlerce insanın öldüğünü cesetlerin günlerce enkaz aldığından bahseden Temiroğlu, böyle bir acının bir daha yaşanmaması dileğinde bulunmuştur. 19 Ağustos 1966 yılında 6.9 şiddetinde olan Varto Depremi’nde 2964 kişi vefat etmiştir (Taşman 1998: 2). Varto depremi şiirinde şehrin viran olduğunu o yıl bülbüllerin ötmediğinden, enkazlar altında cesetlerin dolu olduğunu, goncaların açmadığından bahsetmektedir. Birçok çocuğun yetim kaldığını, bir daha böyle bir olayın yaşanmaması için Temiroğlu dua etmektedir. Ayrıca bu şiirinde sosyal meselelerin konu edildiğini ve “taşlama” nazım türüne uygun olarak Temiroğlu, toplumda yaşanan çarpıklıkları, devlet in adaletsiz yönetimini, günden güne artan zengin fakir ayrımını, kültürel ve ahlaksal değişiklikleri kendinse has bir üslupla söylemiştir. Onun “semai ve taşlama” türünde yazdığı şiirler dikkat çekicidir. Temiroğlu içinde yaşadığı coğrafyayı zamanı takip eden ve bir Âşık olarak halkı bilinçlendirip bilgilendirmek için şiir yazmıştır. Toplumsal ve sosyal, ekonomik durumu örnekleyen şiirlerini bu düşüncelerden hareketle yazmıştır. Onun amacı didaktik nitelikteki bu şiirlerle insanlara öğüt vermektedir.

“Miras Kalmış” şiirinde Temiroğlu, son dizede tekrar edilmek üzere Varto’nun önemli şahsiyetlerinden bahsetmektedir. Bu kişiler: İhsan Handan, Bircanlardan, Hüseyin Handan, Seynuri, İsmailden, Harzemşah’tan miras kalmış şeklinde dize tekrarı yapmıştır Bu dizelerde Seynuri önemli bir Pir olup diğerleri Pircan ailesinin önemli kişileridir.

2.2. Şehir-Mimari Yapı

Muş ili malumunuz üzere coğrafyası gereği asırlar boyu merkezi otoriteye bağlı bir yer olmamıştır. Yakın zamana kadar hep Bitlis Sancağına bağlı kalmıştır. Bölge dağlık olup daha çok İpek Yolu üzerinde bir geçiş yolu üzerinde olan bir kent konumundadır. Bu sebeple han ve köprüler pek fazla olmayıp Murat Suyu üzerinde bazı mimari yapılar mevcuttur. Bu yapılardan en önemlisi Tarihi Murat Köprüsü olup 13. yüzyılda Selçuklular zamanında yapılmıştır. Ayrıca yine önemli bir köprü olan Abdurrahman Paşa köprüsünden Temiroğlu bahsetmektedir. Abdurrahman Paşa Köprüsünü önemli kılan tarihi olay 1925 yılında Şeyh Sait ve arkadaşları Erzurum üzerinden İran’a gitmek isterken yörenin aşiretleri tarafından köprü üzerinde devlete teslim edilmişlerdir. Başka tarihi mekânlardan bahsetmek gerekirse bir dizede: “Bir cami var çok eskidir uludur” dizesiyle de Tarihi Ulucami’den bahsetmektedir. Şeyh Muhammed-i Mağribi tarafından 979’da yaptırıldığı rivayet edilmektedir. Ortaçağda yapılan bu yapılar Selçuklulardan kalma olup Alaatin Bey Camii de 18 yüzyılda Rojkan Aşiret reisi Alaatin Bey tarafından yapılmıştır. Temiroğlu şiirlerinde Şeman kalesi, Koğun kalesi ve Erenler Hanı’ndan da bahsetmektedir.

Temiroğlu, “Malazgirt Meydan Muharebesi’nin Neticesi” şiirinde bu tarihi savaşın öneminden bahsederek Sultan Alparslan’a övgüler düzmemekte ve onun adının verildiği üniversiteyi şiirinde şöyle dile getirmiştir: “Alparslan fakülte kuruldu Muşta, Geçmezdi insanın hayal da düşte, Oğlumuz kızımız okuyor işte, İnsana bilgiyi verenlerdeniz.” Ayrıca aynı şiirinde uçak meydanının kurulduğunu, Çiftlik bölgesinde bir üretme çiftliğinin kurulduğunu ve buraya hayvan verildiğinden bahsetmektedir. Bu kurum günümüzde Berçe Tesisleri olarak bilinmektedir. Yine şiirinde fabrikaların kurulduğunu pancarın ve tütünün bölgede birer nimet oluşundan bahsetmektedir.

Muş ilinde bütün bu gelişmişliğin ve ilerlemenin Sultan Alparslan ve Malazgirt Meydan Savaşı’nın neticesinde olduğunu ve insanların bu tarihi olayı unutmamaları gerektiğinden bahsetmektedir. Temiroğlu, başka şiirlerinde hastane ve okulların yapıldığını, şehrin tren garyıyla birleştiğini, yollarının çok düz ve cehaletin ancak bilimle kalkacağını ifade etmektedir.

2.3. Şehir-Tabiat

Temiroğlu’nun şiirlerinde en çok imgeyi olarak kullandığı başlık burasıdır. Kendisi Varto ilçesinde doğup büyüdüğü için çocukluk yıllarının burada geçmesi ve yurtdışındayken

ve gurbette kaldığı yıllarda hep buralara özlem duymuş ve içindeki bu hasreti bölgeyi en iyi anlatabilecek ortak imgeleri kullanarak anlatmıştır. Bu imgeler içinde en fazla Varto ilçesi ve Bingöl Dağı'nı kullanmıştır. Şiirlerinde Varto üzerine 18 şiir yazmıştır. Bu da bize gösteriyor ki şair, buralarda yaşamasa da gönül bağına hiçbir zaman buralarla koparmamıştır. Şiirlerindeki bütünselliği bozmamak adına Varto, Bingöl Dağı, Muş Ovası ve Murat nehri şiirlerinden bir kısmını vererek yazmayı uygun gördük. Şair coğrafya ile bağına hiçbir zaman koparmamış, deresini, dağını, köyünü, ilçesini, ovasını, hayvanlarını, doğasını tüm güzellikleriyle imgesel bir gerçeklikte şiirine yansıtmıştır. Biz daha çok bu şiirlerde ayırt edici özellikleri olan imgeleri açıklamak istedik. Bunu yaparken de doğaya, şehre, hayvana ve coğrafyaya olan hasreti ve hassasiyeti içinde bitmek bilmeyen çocukluk yıllarına duyduğu özlem ve Alevi inancından beslenerek doğaya hissettiği sevgiden ileri gelmektedir.

MUŞ OVASI

Bir uğrayın bizim Muş ovasına
Lale vardır, nergis vardır
Murat nehri Karasu'yunu görek
Çayır vardır çimen vardır göl vardır

Ne güzeldir bahar yazları çağı
Güneyde görünür Kurtik'in dağı
Biçilir ekinler bağlanır bağı
Dere vardır ırmak vardır göl vardır

Temiroğlu bu şiirinde ve devamında Muş Ovası'nın zenginliklerinden bahsetmektedir. Muş ilini sembolü olan lalenin güzelliğinden, Murat suyu ile Karasu'nun ovaya verdiği bereketle birçok ürünün meşhur olduğunu özellikle ovanın kavun ve karpuzla dolu olduğundan bahsetmektedir. Muş'un bağlarında yetişen üzümünden, bahçelerinin yemyeşil olduğundan, hayvanların semirerek çok mutlu olduklarından bahsetmektedir. Kışın yağmurlu iken sel olduğunu bazı yerlerinin taşarak sel altında kaldığından bahsetmektedir. Ekimin fazla olduğunu; tütününü ve pancarıyla tanındığından bahsetmektedir. Bu ürünler ilin ekonomisinin can damarı olduğu için insanların ancak bunları satarak idarelerini yaptığından bahsetmektedir. Muş ovasının balı ve kaymağının meşhur olduğunu mor menekşe, sümbül ve lalesiyle çok güzel kokuların ovayı sardığından bahsetmektedir. Ayrıca Murat ve Karasu nehirlerini ovada birleşerek kardeşmiş gibi uyum içinde olduğundan bahsetmektedir. Ayrıca ovanın yerleşik orman örtüsünün meşe ve yabani kavak olduğunu da belirtmiştir. Ovanın sınırlarını da doğal sınırlar olarak şöyle ifade etmektedir: "Doğusunda Hamurpet dağları, Bingöl dağı kuzeyinde sıralı, Batısında Kur tepenin atağı, Güneyinde Şerafettin bulunur, Ne güzeldir Gümgüm'ün diyarı". Gımgım adı Varto'nun Kürtçe karşılığıdır.

Muş Ovası şiiri, bütün bir şiir olup şehrin güzelliklerinin sembolize edildiği bir şiir örneğidir. Ölçü olarak 11'li hece ölçüsüyle yazılmış olan şiir uyak düzeni olarak abcb-dddb-eeeb-fffb-gggb-hhhd dir. Muş Ovasının güzelliklerinin yer aldığı bu şiirde Kurtik Dağı'ndan bahsetmektedir. Kelime anlamı olarak "kurtik" çukur anlamına gelmektedir.

MURAT NEHRİ

Murat suyu bulanırsın derende
Kabadayı akıyorsun yörende
Nice insan boğdun insaf nerende
Sanki kinli kinli akar gidersin

İlkbaharda çağlar akar gidersin
Kıvrım kıvrım Muş ovaya dışersin
Hiç durmadan gece gündüz koşarsın
Çok dağı, ovayı aşar gidersin

Muş ovasına kuzeydoğudan giren Murat Nehri'nin geçit vermediğini bazen çok kızgın olduğu için suyunu insanların kullanmasına izin vermediğini boşa akmasından şikâyetçidir. İçinde gizli bir gölün olduğunu ve denizlere aktığını suyunun sürekli bulanık olduğunu ve Fırat'la kardeş olduğundan bahsetmektedir. Murat Nehri sanki bir yılan gibi ovaya yayılarak bütün bir ovayı beslediğinden bahsetmektedir.

Temiroğlu, şiirlerinde hayvanlara karşı sevgisini bütün bir şiir örneği olarak göstermemiştir. Dörtlük düzeyinde anlam bütünlüğü olan şiirler yazmıştır. Hayvanlara olan sevgisi Alevi inancından geldiğini söyleyerek onları sevmemiz gerektiğini, incitmememiz gerektiğini söylemektedir. Örnek olarak:

YAZIM GEÇTİ

“Şahin gibi havalandım,
Baykuş gibi yuvalandım,
Ördek gibi kanatlandım,
Uçtum bahar yazım geçtin”

Temiroğlu'nun şiirlerinde bölgenin bütün yabani hayatından izler görmek mümkündür. Hayvanları anlatırken: Kuzgun ile kartalın hep yarıştığını, sevgilinin keklik gibi sektiğini, Muş ilinde meyve tahıllar çok fazla olduğundan kargaların göç etmeden burada sürekli kaldığından bahsetmektedir. Turna kuşunun ötüşünü Almanya yıllarında çok özlediğini ve bu hasretliği hep “turna kuşu” imgesi üzerinden vermiştir. Ayrıca bölgenin hayvanları olarak: turna, kaz, kedi, kumrubaz, güvercin, leylek, deve, karga, baykuş, at, kartal, kurt, ayı, tilki, geyik, çakal, koyun, horoz, tavuk, eşek, yaban kazı ve son olarak toy kuşundan bahsetmektedir. Şiirinde bu güzellikleri şöyle ifade etmektedir: “Turna öter çifte telinen, Geyik kaçır gider kendi yol ilen, Sığırcıklar kalabalık hal ilen, Uçar sesler tüm sahayı Varto'nun”. Kartallar dolaşır, ördekler gizlenir, keklikler seker, tilki tavşan boldur, kunduz dere boyu gezer, kurtlar özgürce ulur, koyun kuzu meleşir. Alevi inancında hayvanların korunmasının ve onlara sevgiyle yaklaşılmasını emretmektedir. Özellikle oruç zamanı hayvan öldürmezler ve bazı hayvanları özellikle korurlar. Tavşanın adet görmesi yüzünden yenmediğini, balığın da yine aynı sebeplerle yenmediğini bilmekteyiz. Bu durum bölgede diğer yerlere nazaran daha renkli ve daha çeşitli bir hayvan çeşitliğini görmekteyiz. Özellikle şair sıla hasretini hep turna ötüşü ilişkilendirmiş ve sadece bu bölgede yaşayan toy kuşundan da şiirinden bahsetmektedir.

BİNGÖL DAĞI

Gidin Bingöl dağı seyran eyleyin
Açmış lale, sümbül, güller ne güzel
Tepesinde yayla meydan eyleyin
Kıvrım kıvrım giden yollar ne güzel

Kurt ceylanlar ayı dolaşır sende
Türlü hayvan otlar çayır çimende
Her varlık sevgini taşır bedende
Cümlelerin zoru var kışımdan senin

Bingöl Dağı ve yayları şairin şiirlerinde yaygın olarak yer almaktadır. Buna sebep doğup büyüdüğü Güzelkent Köyü'nün bu dağın yamacına kurulu olmasıdır. Bingöl Dağı'nın özellikle bahar aylarında çok güzel olduğunu ve insanların ve hayvanların burada hep birlikte mutlu olduklarından bahsetmektedir. İnsanların yaylalarında çok mutlu olduğunu, beriye, ava hep birlikte gittiklerinden bahsetmektedir. İnsanların bütün gün çok çalıştıklarını akşamları da hep birlikte saatlerce halay çektiklerinden bahsetmektedir. Bingöl Dağı ve yaylalarının “yaylaların alası” olduğunu burada Kürt'ün, Türk'ün, Arap'ın hep birlikte kendi dillerinin konuşarak kardeşçe yaşadıklarından bahsetmektedir. Bu dağda en meşhur yaylaların: Hesar yaylası, Bingöl yaylası, Şerafettin yaylası olduğunu söylemektedir. Bu dağda her türlü hayvanın her türlü bolluğundan bahsetmektedir. Güneşin doğuşu, Koğ Dağı Festivali olmakta olup, balının ve kaymağının meşhur olduğundan bahsetmektedir. Şair Bingöl Dağı'na ve yaylarına olan sevgisini “Bingöl Dağı Güzel Köyüm” adlı eserine ad olarak vermiştir.

VARTO KAZASI

Uğrayın Varto'ya nazar eyleyin
İlgıt ılgıt esen yeli ne güzel

O diyarın güzelliğın gözleyin
Lale, menevşe ile gülü ne güzel

“Varto Kazası”, “Varto’nun Köyleri” adlı şiirlerinde de 95 köyü tanıtarak hepsine ait ayırt edici özellikleri bu şiirde örneklemiştir. Varto üzerine 18 şiir yazan şair en çok bu imge üzerine durmuştur. Varto’nun Karkarut’un deresi, Zengen’in mezrası, Çağleğ’in merası, Gadzan’ın suyunu, Şoriğ’in kaymağını bu şiirlerde ayrıntılı olarak dile getirmiş ve birçok köye ait özellikleri yazmıştır. Varto’yla ilgili tabiat özelliklerini “Varto’nun Tabiat Varlığı” şiirinde de görmekteyiz. Şiirinde kengerinin bol oluşu, kekik otunun çok güzel koktuğunu, yaylarının çok güzel olduğundan bahsetmektedir. Bu yaylalarda türlü türlü çiçeklerin açtığını (menevşe, gül, lale, sümbül ters lale, meşe ve kavak ağacı) bahsetmektedir. Bu konuda yöreye ait farklı olan çiçek türünün “ters lale”nin buralarda da yetiştiği ve endemik bir bitki olduğundan bahsetmektedir. Bölgenin orman ağacı meşedir ve meşenin gür ve arsız oluşu bölge insanıyla ilişkilendirilmektedir. Ayrıca iklimin çok soğuk olması nedeniyle yabancı kavağın da çok yaygın olduğunu daha çok ev inşaatında kullanıldığından bahsetmek gerekmektedir. Kenger otu da kokusunun keskinliği ve yemeklerde çok sık kullanılması yönüyle yaygın tüketilen bir bitkidir. Ayrıca Muş ilinin simgesi olan laleden şair sıklıkla şiirlerinde bahsetmektedir. Bu konuyla alakalı Alevi inancında dualist bir yaklaşım vardır. Aleviler, dağ başlarını, yaşlı ağaçları, gözeleri, kaynak suları, uçurumları kutsal saymış ve bu bitkileri korumuşlardır. Bu yönüyle Varto ilçesi: Muş ilinde ormanın, suyun ve yeşilliğın en fazla olduğu bölgedir. Varto’nun bağı bahçelerinin çok olduğunu sularının bol olduğundan bahsetmektedir. Bölgedeki bütün köyleri ayırt edici özellikleriyle anlatmaya çalışmıştır. “Vartonun Köyleri” şiirinde: “Kuzuk. Mengel, Ameran Badanın çağlar deresi, Kasman, Hariklenin, Müskan yaylası dağı, Küçük Üstükranın balı kaymağı, Şamanın Gadzan suyunu, Caneseranın mezresi, Rakasanın töresi, Alangozun mşhur deresi, Helefan köyünde Gırre Pirre vari, Karaköy, Dırbanın ekmeği aşısı, İskender halkının dik olur başı, Derikin yolu çetin, Sarız suya hasrettir” diyerek bu köyleri tanıtmıştır. Ayrıca “Güllüci Çayı” adlı şiirinde de: Bingöl dağının yamacında olduğunu, uzun bir yolunun olduğunu, balığının bol olduğunu, sularının gür aktığını, nice yiğit ve kıızı boğduğundan bahsetmektedir, Bu suyun sonradan Murat nehrine karıştığını, Bani dersi ve Bazkan deresiyle birleştiğinden bahsetmektedir. Yukardaki dizelerde de nehir- dağ-doğa imgeleri, tabiata ait olumlu imgelerdir. Dağ ve nehir; pozitif birer imgedir ve özgürlük alanını temsil ederler. Şair hayatının en güzel yıllarını bu coğrafyada geçirmiş ve ruhunun manevi gıdasını onlarla kurduğu zihni ilişkiden almaktadır (Erdem, 1995:110).

2.4. Kültürel Unsurlar

Temiroğlu “Muş Ovası” şiirinde şehirle olan ilişkisini çok net ve yalın cümlelerle ifade etmiştir. Şehrin yaşantısına ait genel bilgiler şöyledir: Tarihten bu yana Muş şehri gelen geçen her kervanın yolu olduğunu ve şehrin yiğitlerin diyarı olduğundan bahsetmektedir. İnsanlarının çalışkan olduğunu ve birbirlerine yardım etmekten mutlu olduklarından bahsetmektedir. İnsanların geçimlerini tarım ve hayvancılıkla elde ettiğini insanlar nasıl mutluysa kuzuların, koyunlarında bu bolluktan çok mutlu olduklarından bahsetmektedir. İnsanlarının birbirine düşkün olduklarını, misafirperver olduğunu zorda olanın yardımına koştuklarından bahsetmektedir. Kumaşlarının yünlü olduğunu, dinlerine, geleneklerine bağlı olduğundan bahsetmektedir. Bayramlarda ziyaretlerin mutlaka hep birlikte olduğunu ve ölülerini ziyaret ettiklerinden bahsetmektedir. Dini bayramlarda kurban verdiklerini ve hasta ziyaretlerini sık sık yaptıklarından bahsetmektedir.

Folklorun onlar için düğün olduğunu ve gençlerin başlık yüzünden sevda kahrını çektiklerini ve bunun için gurbet ellerde çalışmak zorunda kalmalarından bahsetmektedir. Cirit atmada, güreşte çok maharetli olduklarından bahsetmektedir. Özellikle Badan, Kasıman, Çorsan köylerinin bu konuda adlarını duyurduklarından bahsetmektedir. Ayrıca Bölgenin en

önemli aşiretlerinin Hormek, Cibran ve Lolan Aşiretleri olduğundan bahsetmektedir. Bu aşiretlerden Hormek Aşiretinin 24 köyü, Lolan Aşireti'nin 16 köyü Varto'dadır. Bu bilgi Varto ilçesi için geçerli olup ovada daha büyük aşiretlerin olduğu bilinmektedir.

Bölgede “en güzel çalgılarının gelenek ve görenekler olduğunu” insanların hep birlikte kardeşçe yaşadıklarından bahsetmektedir. Bu kardeşlik hukukunu “eski köyler” diye tanımladığı köylerle, köyünün ecdadından miras kaldığını ifade etmektedir. Bu yönüyle “atalar kültürü”ne de sahip çıkan Temiroğlu bu köyleri ayırt edici özellikleriyle şöyle ifade etmektedir: Üstükıran Çaylar oldu, Şaman Muskan dağda kaldı, Mezra Zerdo deprem aldı, Canesarın töresi, Kuzik Civerekek dengin bir köy olmadığından bahsetmektedir.

2.5. Şiirlerinde Beşeri Aşk

Temiroğlu, bu güne kadar yazdığı 1894 şiirinde çok azının hikâyesini hatırlamaktadır. Şiirlerini daha çok rüyaların etkisiyle yazmaktadır. Ancak gençliğinde yaşadığı aşkları da şiirine konu etmiştir. Temiroğlu kavuşamadığı aşklarını da şiirlerinde dile getirmiştir ve bunlardan en ünlüsü 16-17 yaşındayken köyde âşık olduğu sevgilisini anlattığı “Zülfün” adlı şiiridir. 4-5 sene birbirlerini sevdiklerini, kızı sonradan babasının başlık parası yüzünden halasının oğluna zorla verdiğinden bahsetmektedir. Kızın evlenmek istemediğini ve buna mecbur olduğunu şiirinde anlatmıştır. Birbirlerini çok seven iki âşığın kavuşamamalarını bu şiir anlatmaktadır.

ZÜLFÜN ZEVK VERMEZ

Bir bakışta yari gördüm eğlendim,
Şu gönlüm elinden perişan zülfün,
Herkes halimi dosta söyledim,
Nice çekeceğim elinden zülfün.

Güzelim yaşam sendedir,
Sensiz olmaz zevk-i dünya
Altın ila mücevherat
Biri vermez zevk-i dünya

Başka bir şiirde de sevgili olarak Gülizara” aşkını ilan etmiştir. Temiroğlu 12 yaşındayken ilk aşkını depreme kaybetmenin hüznüyle “Zevk Vermez” şiirini yazmıştır. Kendisi ona olan sevgisini hala kaybetmediğini ve içinde kaldığını ifade etmektedir. Onun aşkı kadar hayatta hiçbir şeyin kendisini mutlu etmediğini ifade etmektedir.

Temiroğlu yine “Seyran’ım Seni” şiiriyle bu sevgisini dile getirmektedir. Bu kızla birbirimizi çok severdik. Ama aileler arasındaki anlaşmazlıklar yüzünden olmadı. Anamlar biz ağa ailesindeniz bir raihayı gelin almayız diye beni caydırdılar. Ama hala üzüntüsünü çekmekteyim. Çok pişmanım keşke onların sözünü dinlemeseydim. Temiroğlu Seyran için bu şiiri yazmıştır. Ama sen onu o zaman benim gözümle gör. Herkes bana Seyran ufak tefek zayıf bir kızdır. Sen onda ne buluyorsun. Bende onlara: “Ama gel sen bir de benim gözümden Seyrana bak derdim”. Mecnun misali bizde sevdamıza bu gözle bakardık.

SONUÇ

Sonuç olarak Âşık Ali Temiroğlu, şiirini doğduğu coğrafyadan ve kültürden beslenerek seçtiği imgelerle şiirini beslemiş bir ozandır. Toplam 1894 şiiri bulunan ozanın şiirleri beş kitapta toplanmıştır. Şiirlerini “rüya” görerek yazdığını söyleyen sanatçı ilham geldiği zaman şiir yazabildiğini söylemiştir. Otuz yıl boyunca yoğun bir şiir yazma süreci yaşayan ozan Allah’a yakararak artık şiir yazmanın onun sağlığını bozduğu için bu ilhamın kendisinden uzaklaştırılması isteğinde bulunmuştur. Şiir yazma tutkusunun kendisini yemeden içmeden kestiğini, sağlığını bozduğunu ifade etmektedir. Muş ilinde bu nitelikte bir ozanın olmadığını ve şiirlerindeki imgesel zenginlikle başarılı şiirler yazdığını söyleyebiliriz. Şiirlerindeki imgesel zenginlik daha çok doğa üzerine örneklenmiştir. Her konuda şiir yazan şair daha çok Alevilik, Peygamber Efendimize ve dini-tarih büyüklerine (Baba Mansur, Pir Hasan, Pir İbrahim Hurustan, İbrahim Talu, Alparslan, Kureyş, Gül Mustafa, Seynuri) dair şiirler, gurbet, doğa, insan temalı şiirler yazmıştır. Muş ilinin kültürel izleği olan tarihi olay ve mekânların (Murat Köprüsü, Ulu Camii, Abdurrahman Paşa Köprüsü, Koğ Kalesi) hepsini

şiiirlerinde kulanmış olup daha çok şiiirlerini Muş Ovası, Murat Nehri, Bingöl Dağı ve Yaylaları, Varto üzerinedir.

Yaşadığı bölgenin dil ve kültür özelliklerini sindirebilmiş ozan; daha çok Varto'yu anlatırken bölgenin köylerini, dağlarını, nehirlerini, ziyaret yerlerini ve canlılarını ayırt edici özelliklerini başarıyla şiiirlerinde örnelemiştir. Dil olarak Türkçe, Kürtçe ve Zazaki/Kirdi/Zone ma dillerinde yazmıştır. Dili sade ve anlaşılır olup tabiat tasvirleri ve anlatımdaki canlılık dikkat çekicidir. Şiiirlerini “koşma” türünde yazıp halk edebiyatının diğer nazım türlerini de kullanmıştır. Bu türler içerisinde sosyal meseleleri konu ettiği “taşlamaları” önemlidir. Ölçü olarak da 4+4+3=11’li, 4+4=8’li vezinleri kullanmıştır. Şiiirlerinde kafiye zenginliği tam ve zengin kafiyeeye dayalı iken kafiye düzeni olarak aaab-cccb-dddb ve ya abab-cccb-dddb kalıbında yazılmıştır. Âşık edebiyatı geleneği içerisinde “sade kişilikten sanatçı kişiliğe” geçişte önemli bir fonksiyonu ola “rüya” ve “Hz. Hızır” motifini burada görmekteyiz. Âşık Temiroğlu’nun rüyasının Âşıklık geleneği içerisinde Asıl Tip Kompleks kişi örneğidir. Temiroğlu, şiiirlerini Ozan Kenan Şahbudak ile birlikte türkü çalışmaları yapmıştır. Türküler genel olarak öğüt verici nitelikte olup deyiş özellikleri taşımaktadır.

Kişiye ait anlaşılmayan ve karmaşık olan imgeler yerine, tabiata ve kültüre ait ortak imgeleri başarılı bir şekilde kullanan Temiroğlu, yaşadığı topluma yabancı olmadığını; Allah aşkı, doğa, gurbet, memleket sevgisini şiiirlerinde yoğun işlemiş bir sanatçıdır. Bu tematik duygu şiiirlerinde Muş iline özgü imgelerle; lale, koyun, bal, kaymak, ters lale, Toy kuşu, turna, keklik, meşe, dağ nehir vb. imgeleri bir arının peteğini örmesi gibi şiiirlerine yerleştiren, bu yönüyle her kesime ulaşabilen şiiirler yazmıştır. Kullanılan ortak imgeler, Muş şehrini tanıtmakta ve şiiirinin hangi kaynaklardan beslendiğinin de cevabıdır. Yerel kullanımlar şiiirlerinde dikkat çekmektedir. Bu durumda, Temiroğlu anlaşılan imgeler kullanan Halk edebiyatının bütün türlerinde eser veren ozanın şiiirleri başarılıdır. Onun imgeleri kullanması ve topluma toplumu anlatması, halktan etkilenen ve halkı etkileyen kişilerden olması hasebiyle Âşık Temiroğlu Muş İlinde Âşıklık geleneğinin temsilcisi olup; onun şiiirlerinde ve hikayelerindeki kültürel zenginlikler çok katmanlı olup birçok araştırmaya kaynaklık edecek düzeydedir.

KAYNAKÇA

ALBAY, Başak, **Âşık Ali Teker Temiroğlu**, Hacettepe Üniversitesi Lisans Tezi, Ankara, 2006.

ALVER, Köksal, “Kent İmgesi”, **Kent Sosyolojisi**, Hece Yayınları, İstanbul, 2012.

ASNA, İbrahim Burçin, “Alevi İnancında Araştırılmamış Bir Kutsal Mekan Örneği: Pir/ Kur Hüseyin Dergahi”, **ÜNİDAP Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı**, Muş, 2016.

AYVAZOĞLU, Beşir, “Sünbül Sinan’ın Ruhu”, **Şehir ve Kültür: İstanbul**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2010.

BORATAV, Pertev Naili, **100 Soruda Türk Halk Edebiyatı**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 2000.

ÇOBANOĞLU, Özkul, **Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2002.

EROĞLU, Ebubekir, **Sınır Taşı**, YKY, İstanbul, 2006.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

TAŞMAN, C. E., **Varto ve Van Depremleri**, Dergi Park, İstanbul, 1988.

TEMİROĞLU, Ali, **Güzel Türkiyem**, İnanç Yayınları, İstanbul, 1988.

TEMİROĞLU, Ali, **Türkiye Güzel Vatanım**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

TEMİROĞLU, Ali, **Sevinç ve Hüzün Kardeştir**, Doğu Matbaası, Ankara, 2003.

TEMİROĞLU, Ali, **Bingöl Dağı Güzel Köyüm**, İnanç Yayınları, İstanbul, 1992.

TEMİROĞLU, Ali, **Türkiye Güzel Yurdum**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998

TUNÇ, Gökhan, “Hilmi Yavuz’un ‘Doğu 1310’ Adlı Şiirinin Metoforik Yapısı”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi**, 17, 2, Ankara, 2010.

TURA, S. M., **Freud’dan Lacan’a Psikanaliz**, Kanat Kitap, İstanbul, 2005.

İMPARATORLUKLARIN GÖLGESİNDE VE KENDİ HALİNDE: ORTAÇAĞ'DA MUŞ'UN TOPLUMSAL HAREKETLİLİĞİ VE EKONOMİK YAPISI

Ahmet N. ÖZDAL*

ÖZET

Ortaçağ'da Muş, Bizans hâkimiyetinin ve yerel Ermeni krallıklarının yanı sıra Emevîler, Abbasîler, Hamdânîler, Mervânîler, Selçuklular, kısmen Artuklular ve Ahlatşahlar, Harezmsahlar, Eyyubîler, İlhanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular arasında el değiştirmiştir. Bu dönemler boyunca civardaki Malazgirt, Ahlat, Erciş, Meyyafârikîn gibi şehirlerin fark edilir biçimde birer İslam şehri kimliği kazanmalarına rağmen Muş'un en az bir iki yüzyıl daha Ermeni-Hıristiyan görünümünü sürdürdüğü hissedilebilmektedir. Dikkat çeken bir diğer husus, kaynaklarda siyasi-askeri hadiseler zikredilirken Muş'un genel olarak bu hadiselerin odak noktası olmayıp daha çok kıyısında kaldığıdır. Düz bir ovada kurulu olmasına ve büyük şehirleri birbirlerine bağlayan yol güzergâhının üzerinde bulunmasına rağmen Muş'un bu sakin hâli düşündürücüdür. Yine de Muş ovası bazı meydan savaşlarına mekân sahipliği yapmıştır ve şehir de çeşitli istilalardan, yağma hareketlerinden, intikam duygusuyla gerçekleştirilen katliamlardan nasiplenmiştir. Bu tahripler arasında, Bizans-Ermeni çekişmeleri, Halife el-Mütevekkil döneminde yapılan bir Abbasî tedip girişimi, Sultan Celaleddin Harezmsah'ın burada yaptığı bir yağma hareketi ve Moğol İstilasası bulunmaktadır.

Şehrin demografik yapısıyla ilgili olarak erken dönem İslam kaynakları, halkını Ermenilerin oluşturduğunu nakletmektedirler. İlk dönemler için kaynaklarda, burada yaşayan Kürtlere dair neredeyse hiç malumat vermezler. 13. yüzyıldan sonraki dönemlerde civardaki Kürtler hakkında yapılan atıflarda artış görülür. Muş ovasına ve şehre 9. yüzyıldan itibaren Arap (Şeybanî, Benî Kays, Benî Tağlîb kabileleri) yerleşmeleri olmuş, 11. yüzyılda ise bazı Oğuz kabileleri buraları mesken tutmuşlardır. 14. yüzyılda bu alandaki çeşitli noktalara yerleşen diğer bir grup ise bir Moğol kavmi olan Oyratlardır. Yine Zutt halkından (Çingeneler) az sayıda olsa da bu bölgeye yerleşenler olmuştur. Bölgedeki kadim manda yetiştiriciliğinin, bugün de yöre ahalisi tarafından *Mıtrıp* diye adlandırılan bu topluluk eliyle Muş'a tanıtıldığını tahmin edebiliriz. Muş'un bir diğer etnik / dini topluluğu ise Yakubî-Süryanîlerdir.

Ortaçağ'da Muş ovasında hayvancılık haricinde tahıl tarımı ve pamuk yetiştiriciliği yapılmaktadır. Bölge, önemsiz olsa da kurşun, demir ve altın rezervine sahiptir. Ayrıca buradaki meşe ormanlarından elde edilen kereste, nehir üzerinden Ortadoğu'nun ağaç fakiri şehirlerine gönderilmekte ve buralardaki üretim atölyelerinin enerji ihtiyacı karşılanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ortaçağ, Muş, Muş Ovası, Selçuklular, Şehir Tarihi.

UNDER THE SHADOW OF THE EMPIRES AND ON ITS OWN: SOCIAL MOBILITY AND ECONOMIC STRUCTURE OF MUŞ IN MEDIEVAL ABSTRACT

In the Middle Ages, Mus changed hands among the Umayyads, Abbasids, Hamdanians, Mervanians, Seljuks, Artukids and Ahlatshahs, Harezmsahs, Ayyubids, Ilkhanids, Karakoyuns and Akkoyuns as well as the Byzantine dominion and the local Armenian Kingdoms. During these periods, even though cities such as Malazgirt, Ahlat, Ercis and Meyyafarik in the neighboring provinces have gained Islamic city identity, Muş continued to feel Armenian-Christian view for at least a few more centuries. Another factor that is noteworthy is that when political-military events were mentioned in the sources, Muş was generally not the focal point of these happenings but rather on the shores. Despite being established on a straight plain and on the roads that connect the great cities to each other, Muş's state of calmness is thought-provoking. Nevertheless, the Muş plain has been the battleground of some pitched wars, and the city has also been subjected to various invasions, looting movements, massacres of revenge. Among these destructions were the Byzantine-Armenian contention, an Abbasid lead initiated during the reign of Halife al-Muteawkil, a plunder operation by Sultan Celaleddin Harzemshah here and a Mongolian occupation.

Regarding the demographic structure of the city, early Islamic sources indicate that the people are formed by the Armenians. The early period sources hardly gave information about the Kurds who lived there. In the periods after the 13th century, references for the Kurds in this region increased. From the 9th century onwards, the Arabs (Shaybani, Beni Kays, Beni Taliib tribes) had been settled in Muş plains and towns, and some Oguz tribes settled there in the 11th century. Another group that settled in this area during the 14th century was the Oyrats, a Mongol tribe. Despite they were a small number of people, Zutt people (Gypsies) have settled

* Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Tarih Bölümü, ahozdal@gmail.com

in this region. We can imagine that old buffalo breeding in the region was introduced to Muş local people today by this community who were called Mitrip. Another ethnic/religious community of Muş was the Yakubi-Syrians.

Besides the livestock raising, grain farming and cotton farming are carried out in Muş plain in the Medieval. The region, though unimportant, has lead, iron and gold reserves. In addition, the timber obtained from these oak forests was transported over the river to the wood-poor cities of the Middle East and the energy needs of the production workshops were met there.

Keywords: Medieval, Muş, Muş Plain, Seljuks, City History.

GİRİŞ: MEKÂN

İslam-öncesi kaynaklarda ve Ortaçağ Ermeni kaynaklarında Muş ovası ve çevresi, Taraunitis, Taraun, Daron biçimlerinde zikredilmektedir. İslam kaynakları da çoğu kez bu isimlendirmeyi benimserler ve bölgeyi *Târun* diye anarlar.¹ İslam kaynaklarında *Muş* adı da kullanılmaktadır. *Muş* adının menşei ihtilafıdır. Bir görüşe göre, kentin efsanevi kurucusu olan *Muşet*'ten gelir; diğer bir görüşe göre ise Süryanice “bolluk” anlamına gelen *muşadan* gelir.² İslam kaynakları Muş'un konumunu bazen matematiksel koordinatlarıyla verirler. Ebu'l-Fidâ, Muş'un İrminiyye'deki 5. iklimde bulunduğunu ve Atval isimli bir esere göre 64° 30' boylamı ile 39° 30' enlemi aralığında olduğunu söylemektedir.³ Genelde coğrafya eserleri Muş'u İrminiyye memleketine ait bir kent olarak zikrederler. Arada şöyle bir fark bulunur ki bazı coğrafyacılara İrminiyye eyaletini iki alt-bölgeye ayırmaktayken mesela Belâzurî burayı dört alt-bölge olarak ele almaktadır. Doğal olarak Muş'un bu alt-bölgelerden hangisine dâhil olduğu konusu değişkenlik arz edebilmektedir. Kazvî'nin *Nuzhetu'l-Kulûb*'unda ise Malazgirt, merkezi Ahlat olan İrminiyye eyaletine; Muş ise merkezi Musul olan Diyar-ı Bekr ve Rebia eyaletine bağlı gösterilmektedir. Tabii ki Kazvî'nin bu taksimi, kendi dönemi olan 1340'lı yılların İlhanlı eyalet yapılanmasını yansıtır.⁴ İstahrî, İrminiyye ülkesinin şehirlerini zikrettikten sonra bir genelleme yapmakta ve bu şehirlerin büyüklük, verimlilik açısından birbirlerine denk olduklarını belirtmektedir. Söylediğine göre bu beldelerin tamamı bayındır ve memur durumdadır.⁵ İbn Vâsıl da Ahlatşahlar ülkesine bağlı 70 şehirden –belli bir alamet-i farikası olmayan– birisi olarak Muş'tan bahseder.⁶ Kazvî, Muş'un eski dönemlerde Mardin'den daha büyük olduğunu, ancak kendi döneminde harabe bir vaziyette bulunduğunu söylemektedir. Bir tarafında Fırat'ın, diğer tarafında Dicle'nin aktığı büyük bir ovaya ve güzel otlaklara sahip olan Muş'a bu dönemlerde tahakkuk eden vergi miktarı da 69.500 dinardır.⁷ Ebu'l-Fidâ'nın anlatımıyla –kendisi Muş'u görmemiştir– Muş, suru olmayan, bir vadinin ağzında ve dağ eteğinde kurulu küçük bir beldedir. Bu beldenin de sağına ve soluna doğru uzanan, çayırıları, meraları bulunan büyük bir ovası vardır.⁸ Daha sonraki yüzyıllarda kaleme alınmış bir seyahatnamede (D'aramon Seyahatnamesi) de Muş'tan “dağ üstünde kurulu küçük bir hisar” diye bahsederken Malazgirt'ten ise “bir kasaba” olarak bahsedilmektedir.⁹

¹ Metin Tuncel, “Muş”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C XXXI, 2006, s. 368-371, s. 369.

² Tuncel, “Muş”, s. 369.

³ Ebu'l-Fidâ, **Takvîmü'l-Büldân**, haz. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2017, s. 313.

⁴ Hamdullah Müstevfî el-Kazvî, **Nuzhetu'l-Kulûb**, haz. Muharrem Hamza, **Hamdullah Müstevfî ve Eseri Nuzhetu'l-Kulûb**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Van, 2008, s. 132-137.

⁵ İstahrî, **Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik**, çev. Murat Ağarı, **Ülkelerin Yolları**, İstanbul, 2015, s. 179.

⁶ İbn Vâsıl, **Müferricu'l-Kurûb fî Ahbâr-i Benî Eyyûb**, I-V, thk. Cemaluddin eş-Şeyyâl, Kahire, 1953, III, s. 177.

⁷ Hamdullah Müstevfî el-Kazvî, **Nuzhetu'l-Kulûb**, s. 137.

⁸ Ebu'l-Fidâ, **Takvîmü'l-Büldân**, s. 313-314.

⁹ Jean Chesneau, **D'aramon Seyahatnamesi**, çev. Işıl Erverdi, İstanbul, 2014, s. 57.

Burada temel mesele, büyüklük-gelişmişlik açısından civardaki diğer beldelerle benzer konumda olan Muş hakkında İslam kaynaklarının neden çok az ve yetersiz bilgi verdikleridir. Mesela *Tarih-i Meyyâfârikîn ve Âmid*'de Cebel-i Cûr (Bingöl), Ahlat, Malazgirt, Bitlis ya da Hizan, müteaddit yerde geçerken Muş'tan yalnızca bir-iki kez bahsedilir. Sadece *Kitab-ı Diyarbekriyye*'de Muş ve ovasından birçok kez bahsedilmektedir; o da orduların içinden geçip gittikleri, bazen konakladıkları bir yol güzergâhı olarak. Dikkat çekici bir nokta, özellikle Doğu Anadolu'da günümüzün bazı il merkezlerinin Ortaçağ'da daha az önemli bir kent ya da kasaba mesabesinde olduğudur. Muhtemelen bununla da ilgili olarak İslam kaynakları, Ahlat'ı Bitlis'ten, Silvan'ı (Meyyâfârikîn) Siirt'ten, Malazgirt'i Muş'tan daha fazla ve detaylı olarak zikrederler. Aynı şekilde Van ve Vestan (günümüzdeki Gevaş)'ı, aynı büyüklükte kentler olduğunu düşünmemizi sağlayacak biçimde, birlikte andıkları gibi bugün Van'ın bir diğer ilçesi olan Erciş'i çok daha fazla zikrederler. Bunun bir diğer sebebi tabii ki ismi daha sık zikredilen kentlerin daha erken dönemlerden itibaren İslamlaşmış olmalarıdır. Gerçekten de Ahlat, Meyyâfârikîn, Malazgirt ve hatta daha kuzeydeki Ani, Dvin ve Tiflis şehirleri kısa süre içerisinde –ahalileri yine gayrimüslim ağırlıklı olabilse de– tipik birer İslam şehri görünümünü kazanmaya başlamışlardır. Muş ise Müslüman hanedanlıkların tahakkümüne girmiş olsa bile böyle bir dönüşümü daha geç zamanlarda yaşayacaktır.

Muş hakkında kaynakların az malumat vermelerinin asıl sebebi, kentin ve kenarında kurulmuş olduğu geniş ovanın başlıca ticaret güzergâhı üzerinde bulunmamasıdır. Günümüzde Bitlis'ten Elazığ'a doğru uzanan geniş otoyolun Muş ovasını boylu boyunca geçiyor oluşu durumu bizi yanıltmamalıdır. Ortaçağ'da İran ve Azerbaycan'ı kuzeyden Suriye'ye bağlayan ticari güzergâh, Van'dan yahut Erciş ve Ahlat'tan sonra güneybatıya sarmakta ve bu şekilde Diyarbakır'a uzanmaktadır. Muş ise bu yolun kıyısında ve dışında kalmaktadır. Yol üstü kervansaraylarının dizilişinin yanı sıra, bilinen bir örnek üzerinden gidilecek olunursa, Nâsır-ı Hüsrev'in yol güzergâhı (Ahlat→Bitlis→Siirt→Silvan→Diyarbakır)¹⁰ bu durumu doğrular niteliktedir. Böylece kenti görebilen tüccar ve seyyah sayısı az olmuştur.

HEGAMONYALAR

Erken Ortaçağ'da Muş ve çevresi Bizans-Pers imparatorluklarının çekişme sahası içerisinde yer almıştır. İslam fetihleri ile birlikte burası halifeliğe bağlanır. Bağlılık, Emevî Halifeliği boyunca ve Abbasî Halifeliği'nin güçlü olduğu süreç içerisinde sürdürülür. Bir sonraki aşamada güç çekişmesi, İslam dünyasına bir karşı-atak harekâtına girişmiş olan Bizans İmparatorluğu ile Hamdanî Hanedanlığı arasında yaşanır. Önce Hamdanî Emîr Seyfüddevle, Muş da dâhil olmak üzere bölgeyi halife adına fetheder (940 yılında). 10 yıl sonra bu kez Bizans, Hamdanîlere üstün gelir. 964 yılında Muş yine Müslüman emîrlerin elinde olsa da¹¹ 968'de Bizans'a katılır. Bu tarihe kadarki yaklaşık yüz yıllık bir süre boyunca Daron (Muş), bir tür Grek protektoryası ile yönetilmiştir.¹² 980 yılına doğru bölgeyi Mervanî

¹⁰ Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, çev. Abdülvehap Tarzi, İstanbul, 1950, s. 10-13.

¹¹ Bu dönemde Ebu'l-Verd isimli bir emirin elindeyken, 5000 savaçısı bulunan bir gazi ve Seyfüddevle'nin gulanı olan Necâ, müşterek düzenledikleri bir saldırıyla Muş ve çevresini ele geçireceklerdir, İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkıbü'l-Himem*, çev. Kıvameddin Burslan, haz. Mehmet Şeker - Rıza Savaş - Süleyman Genç - Ali Ertuğrul, Ankara, 2016, s. 593.

¹² Gerard Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, çev. Şule Çiltaş, İstanbul, 2015, s. 246.

Hanedanlığı ele geçirir. Malazgirt Zaferi'nin akabinde bölge artık Selçukluların bir iktası konumundadır.¹³ Ahlatşahlar Hanedanlığının kurucusu olan Sökmen döneminde (1100-1122) Muş, bu beyliğin sınırları içerisinde. Hatta Sökmen el-Kutbî, 1111 yılında tutuklattığı Artuklu hükümdarı Belek Bey'i bir süre Taron'daki Aidzyatz kalesinde hapsetmiştir.¹⁴ 1160'lı yıllarda kentin hâkimi konumunda yine Ahlatşahlar bulunmaktadır.¹⁵

Aslında bu dönemlerde hegemonya yarışı Artuklular, Ahlatşahlar ve Eyyubîler arasında yaşanmaktadır. Bir süreliğine Artuklu hâkimiyetinin ardından, 1207'de Eyyubîler'in Meyyâfârikîn kolu yöneticisi olan el-Melikü'l-Evhâd Necmüddîn tarafından ele geçirilir.¹⁶ Şahermen'in gulamlarından birisi olan Balaban ve Erzurum'un Selçuklu yöneticisi Mugisüddîn'in Muş'u zapt etmek üzere birlikte gerçekleştirdikleri girişimleri de sonraki aşamada Balaban'ın ortağı tarafından ihanete uğrayıp öldürülmesi yüzünden sonuçsuz kalır.¹⁷

Bir sonraki hegemonya yarışı, Eyyubîler, Harezmşahlar ve Türkiye Selçukluları arasında yaşanır. Sultan Alaaddîn Keykubad, Kemaleddîn Kâmyâr'a Ahlat, Bitlis, Tiflis arasındaki tüm bölgeleri Selçuklu topraklarına katmasını emreder.¹⁸ Sonraki aşamada Muş ovası, artarda Harizmlî ve Moğol istila tehditleriyle yüz yüze gelir. İbn Tagriberdî, Muş'u da içine alan bölgeleri zikrederken buraları hakkında "buralara Tatarlar ve Rumlar (Türkler kastedilmekte) hâkimdir" demektedir.¹⁹ İlhanlılardan sonra bölge bu defa Karakoyunlu, Timur ve Akkoyunlu egemenliklerini yaşayacaktır.

Esasında Ortaçağ Müslüman devletlerinin Muş'taki hâkimiyetleri, buradan sorumlu vali, emîr veya iktâ sahibi atanması şeklindedir. Muş'un dâhili yönetimi Ermeni prensler eliyle ya da buraya atandıktan sonra yarı-bağımsız faaliyetler gösteren valiler eliyle yürütülmektedir. Görünüşe göre hâkim unsurlar kentin ve çevresindeki ovanın kendi halindeki yönetimine müdahale etme lüzumu hissetmemişlerdir.

Muş ovası birçok kez kendisine sahip olma yarışındaki taliplilerinin birbirleriyle kapışmasına da ev sahipliği yapmıştır. 1157 senesinde Artuklular'ın Mardin kolunun yöneticisi Necmeddîn Alpî ile Harput kolunun yöneticisi Fahreddîn Kara-arşlan arasında anlaşmazlık çıktığında iki rakip gücün savaşçıları Bingöl tarafından ovaya gelerek burada savaşa tutuşmuşlardır. Kazanan taraf olan Fahreddîn Kara-arşlan, ovadaki beş köyü yağmalayarak muhtemelen seferinin masraflarını karşılamıştır.²⁰ 1367'de ise Celayirli sultanı Şeyh Üveys, liderleri Bayram tarafından komuta edilen bir Karakoyunlu Türkmen birliğini

¹³ Bölge Emîr Sanduk'a iktâ olarak verilmiştir, Tuncel, "Muş", s. 369.

¹⁴ Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, çev. Hrand D. Andreasyan, Ankara, 1987, s. 241.

¹⁵ Urfalı Mateos, **Vekayinâme**, s. 329.

¹⁶ İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Târih**, çev. Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özyayın ve diğerleri, red. M. Tulun, İstanbul, 2008, X, s. 125; Abu'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi**, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1999, II, s. 489; Abdulgani Bulduk, **el-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi**, haz. Mustafa Öztürk - İbrahim Yılmazçelik, Elazığ, 2004, s. 64.

¹⁷ **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 490.

¹⁸ Emine Uyumaz, "Türkiye Selçuklu - Eyyubi Siyasi Münasebetleri", **Eyyubiler: Yönetim, Diplomasi, Kültürel Hayat**, ed. Önder Kaya, s. 181-206, İstanbul, 2012, s. 196.

¹⁹ İbn Tagriberdî, **en-Nücûmu'z-Zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kahire**, çev. Ahsen Batur, **Parlayan Yıldızlar**, İstanbul, 2013, s. 64.

²⁰ İbnü'l-Ezrak, **Tarih-i Meyyâfârikîn ve Âmid**, çev. Ahmet Savran, **Meyyafarikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)**, Erzurum, 1991, s. 121.

Muş yakınlarında hezimete uğratmıştır.²¹ 1421 yılında yine Karakoyunlular, bu defa Timurlu hükümdarı Şahruh Mirza'nın ordusunu ovada karşılamak üzere mevzilenmişler ancak böyle bir savaşı göze alamayıp tüm ağırlıklarını bırakmak suretiyle geri çekilmeyi yeğlemişlerdir. Böylece Şahruh, muazzam bir ganimeti savaşmaksızın elde etmiştir.²² Sonraki yıllarda Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah Mirza'nın tüm İran, Irak bölgelerinden toplayıp oluşturduğu, hayvanları, silah depolarıyla göz dolduran büyük ordusu da kısa bir süreliğine ovada konaklar. Ebu Bekr-i Tihranî'nin ifadesiyle ordu, Muş ovasını öylesine kaplamıştır ki ikinci kızılığı ve akşamın karanlığı ordugâhın ak çadırlarının yaydığı beyazlık tarafından bastırılmıştır.²³ Ordu daha sonra, çok büyük ihtimalle Yaygın güzergâhı üzerinden Bingöl tarafına yönelecektir.

İSYANLAR VE İTTİFAK ARAYIŞLARI

Muş'un Müslüman yönetimlere bağlılığı tüm Ortaçağ boyunca zoraki düzeydedir ve sadakat içermez. Bağlı buldukları iktidarın güçlü olduğu dönemlerde buranın Ermeni halkı, yükümlü oldukları vergi ödemelerini sorunsuzca ifa ederler. Diğer durumlarda ise karışıklık çıkarmayı yahut var olan karışıklığa müdahil olmayı asla ihmal etmezler. Ahalinin bu yönlendirmesi, farklı durumlarda kiliselerin ve / veya kentte ağırlığı olan soylu ailelerin kışkırtıcılığıyla olabilmektedir. Çıkan isyanların aslında dini, siyasi ya da ekonomik bağlamda özel bir algoritması yoktur. Abbasi hâkimiyeti esnasında çıkan Babek ayaklanmasına müdahil olduğu gibi, Halife el-Mu'tasım Billah döneminin ahaliye karşı müşfik yaklaşımı da Ermenilerin isyan bayrağı açarak kendilerinden olmayan halka şiddeti arttırmalarına yol açmıştır. Hatta bölgeye atanan bir valinin yönetim iplerini sıkı sıkıya tutmaması, onun Ermeni halkı tarafından hafife alınmasının önünü açabilmektedir.²⁴ İslam hâkimiyetinin ilk devirlerindeki üç isyan, tüm Ermeni kaynaklarınca da doğrulanmıştır. 703'te Pakraduniler arasında ilk hareket patlak verip ardından büyümüştür.²⁵ Belli bir genişliğe ulaşan 743-750 isyanı, Mamigonyanların teşvikiyle çıkmış ve kiliselerin organize çalışmaları sayesinde yayılmıştır:

“Halife el-Mütevekkîl Alellah, hilafetinin ikinci yılında İrminiyye'ye Yusuf b. Muhammed el-Mervezî'yi vali tayin etti... Patrikler bu hadiseyi büyüttüler, bu konuda mektuplaştılar, birbirlerini muhalefete teşvik ettiler. Ayrıca bu patrikler, 'Artan' diye bilinen el-Huveysiyye kâfirlerini, Yusuf'u öldürmeye teşvik ve tahrik ettiler. Onlardan her biri ve zorbalara, at- asker göndermek suretiyle el-Huveysiyye grubunu desteklediler. el-Huveysiyyeliler, Târûn'da adamlarının köylere dağılmış oldukları bir esnada, Yusuf'un üzerine saldırıp onu öldürdüler...”²⁶

El-Mütevekkîl, bu hadise karşısında bölgeye vali olarak Boğa el-Kebîr'i tayin edecektir. Boğa, bahsedilen silahlı asi grubu tamamıyla dağıtır, mensuplarının çoğunu öldürür

²¹ Muammer Gül, **Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu**, İstanbul, 2010, s. 143.

²² Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, **Târih-i Kebîr**, çev. İsmail Aka, Ankara, 2011, s. 86; Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2014, s. 64.

²³ Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, s. 272.

²⁴ Belâzurî, **Fütûhu'l-Buldân**, çev. Mustafa Fayda, **Ülkelerin Fetihleri**, İstanbul, 2013, s. 241-242.

²⁵ Dedeyan, **Ermeni Halkının Tarihi**, s. 195.

²⁶ Belâzurî, **Fütûhu'l-Buldân**, s. 242.

yahut esir alır ve isyanı bastırır. Bu arada Daron'un yöneticisi Sahag da öldürülecektir.²⁷ 774-775 yılları arasında yine Mamigonyanlar, tüm İrminiye boyunca Abbasî karşıtı bir isyan hareketini teşvik ederler.²⁸

Ermenilerin yaşadıkları bu tecrübe ya da belki Türklerin hâkimiyetleriyle birlikte iyice sinmiş olmaları, onları başka gruplarla güç birliği yoluna yöneltir. 12. yüzyıldan itibaren başlayan bu süreçte Ermeniler, Haçlılarla birlikte hareket etmekte, bazen çevre bölgelerde ilerlerken onlara rehberlik etmektedirler. 1109 yılında Harran'ın ekinlerini yakmak üzere harekete geçen Haçlı ordusunun beraberinde Taron prensi Tacat'ın oğlu silahşor Apsalat da bulunmaktadır. Ancak bu harekât 1500 Türk süvarinin sürpriz baskınıyla sekteye uğramış, akabindeki bir diğer çatışmada zırhı yırtılmış ve kolundan yaralanmıştır.²⁹

Haçlılarla müttefiklik fikri Ermenileri fazlasıyla heyecanlandırmış olsa da netice itibarıyla pek işe yaramaz. Bir sonraki aşamada ve iki yüzyıl sonra onlar, ortak düşman (Müslümanlar) karşısında İlhanlılar'a yanaşma gafletinde bulunurlar. Ancak bu defa şartlar hiçbir şekilde eşit değildir ve Ermenilerin İlhanlılar'a olan desteği gönüllü olmaktan çok öte, mecburidir. Yine de onlar, Müslüman yöneticilere zarar vermelerini sağlayacak hiçbir fırsatı kaçırmazlar. 1290 yılında Malazgirt'in Müslüman yöneticisi tarafından Muş prensine bir suikast düzenlenmesi hadisesi, Mar Kavma rahiplerinden birisinin Moğol karargâhına giderek bizzat *hanlar hanına* ulaşmasına ve kendisinden bu yöneticinin ölüm fermanını çıkarttırmasına yol açar.³⁰

Ermeniler İlhanlı tarafını seçmiş olmakla, apaçık biçimde yanlış ata oynamışlardır ve üstelik bu tercihlerini sürdürürler. İlhanlı-Memlûklü rekabeti Muş ve çevresine radikal bir şekilde yansıyacaktı. Süreç içerisinde, burada yaşayan ve Memlûklü tarafını temsil eden Türkmenler, Kürtler, Araplar ile İlhanlı tarafını temsil eden Ermeniler arasında çatışmalar yaşanır.³¹

TEDİB VE TAHRİP

Ermeni itaatsizliği ve ardından 850-852 yılları arasında Emîr Boğa'nın te'dib hareketi, uzunca bir süre Muş'un tahribine neden olur.³² Bizans da, tahakkümü altında olduğu dönemlerde çıkan Ermeni ayaklanmaları üzerine Muş'u tahrir eder.³³ Bir diğer büyük tahribat girişimini 1227-28 yılında Ahlat'ı ele geçiren Celaleddin Harezmsah gerçekleştirir. Harezmsah, Muş ovasına dalarak burayı ve Cebel-i Cûr (Bingöl) çevresine kadar geçtiği her yeri yağmalar, direnen erkeleri öldürür, kadın ve çocukları tutsak alır; birçok köyü de harabeye çevirir.³⁴ Celaleddin Harezmsah'tan sonra ise lidersiz kalan Harezmsah ordusu, Muş'u da içerisine alan geniş bir alanı birkaç yıl boyunca terörize eder. 1245 yılında en

²⁷ Dedeyan, **Ermeni Halkının Tarihi**, s. 199-200.

²⁸ Dedeyan, **Ermeni Halkının Tarihi**, s. 195.

²⁹ Urfalı Mateos, **Vekayinâme**, s. 236-237.

³⁰ **Abu'l-Farac Tarihi**, II, s. 629.

³¹ Gül, **Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu**, s. 119.

³² Dedeyan, **Ermeni Halkının Tarihi**, s. 207.

³³ Dedeyan, **Ermeni Halkının Tarihi**, s. 247.

³⁴ İbnü'l-Esir, **el-Kâmil fi't-Târih**, X, s. 333.

şiddetli biçimde hissedilen bu anarşik dönemde³⁵ tüm ticaret yolları kesintiye uğratılmış durumdadır. Moğol akınları ise 1242 yılından itibaren başlar³⁶ ve etkisini gitgide yükseltir. Muş için en büyük yıkımı Moğollar getirir. İstilalar sonrasında kent, yakılıp yıkılmış ve basit bir kasaba görünümüne bürünmüştür.³⁷ Moğol / İlhanlı yıkıcılığının Muş ovasındaki tek olumsuz etkisi köylülerin öldürülmesi –böylece ekim yapılamaması– değildir. Ermeniler, Moğol ordusuna süvari desteği sağlamak durumundadır. Sonu bilinmezliklerle dolu böyle bir uzun süreli mecburi askerlik yükümlülüğünün yanında ağır vergi yükü ve ayrıca posta (*yam*) sistemini ayakta tutmak üzere belirlenen köylerin hizmet zorunlulukları uzun vadede tarım düzenini çöküşe sürükler. Üstüne üstlük Moğolların ekim yapılması gereken verimli arazileri atları için otlığa dönüştürmeleri bu çöküşü daha geri-dönülmez bir hale büründürür.³⁸

1336 yılında Çobanlı Şeyh Hasan, Sutayların yaylakları olan Muş bölgesinde bir yağma hareketi gerçekleştirir.³⁹ Şeyh Hasan, 1342’de, bu defa Muş’un Bulanık ilçesi civarlarındaki Sutay yurdunu yağmalar.⁴⁰ Karakoyunlular döneminde de Muş ovası geniş çapta bir yağma harekâtına sahne olur. Yağmanın faili, artan tahıl fiyatları yüzünden iâşe sıkıntısı çeken ordusunu ferahlatma peşinde olan Sultan Hasan Bahadır (Sahipkıran)’dır.⁴¹

SOSYAL YAPI - AHALİ

Ermeniler arasındaki iktidarı soylular ve din adamları paylaşıyordu. Soylular, toprak mülkiyetine dayandırılan feodal hiyerarşiye göre konumlanmaktaydılar. *Azad* kitlesinin dışında ve *nakharar*ların (soylular) üzerinde *işkhan*lar vardı. Kral, hepsine egemendi. Ancak Halifeliğe bağlı bir valinin hükmü altında olduğu hesaba katılırsa bu kralın iktidarı mutlak değildi. Abbasî Halifeliği’nden öğrenilen bu valilik sistemi Ermeni derebeylik sistemine eklenecekti.⁴² Dışarıdan büyük bir hükümdara bağlı yerel beyler / yöneticiler şeklindeki örgütlenme teamülü 15. yüzyıl başlarında da hâlâ kendisini göstermekteydi.⁴³

Güçlü aileler, Muş çevresinin siyasi ve sosyal yapılanmasındaki en önemli parçalardan birisiydi. 8. yüzyıl sonlarına kadar en önemli aile, Daron (Muş) ve Pağeş (Bitlis)’i elinde tutan, genel olarak Fırat ve Aras arasında tutarlı bir toprak bütünlüğüne sahip olan Mamigonyan ailesiydi. Aynı şekilde Malazgirt çevresinde Kınuni ailesi ve Van gölünün batısında Pıznuni ailesi güçlüydü.⁴⁴ 8. yüzyılın sonlarıyla birlikte Mamigonyanların gücü ve buraya yerleşen Araplar karşısında *nakharar*ların sayısı kırılacak, bu aile ve diğer aileler Muş’u neredeyse boşaltarak kuzeye çekileceklerdir. Böylelikle o döneme dek gölgede kalmış üç aile –Pakraduniler, Ardızruniler, Sünikler– ön plana çıkmaya başladı.⁴⁵

³⁵ Mustafa Kılıç, “Celaledin Harizmşah’tan Sonra Anadolu ve Suriye’de Harizmliler”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C V, S 2, s. 415-426, Sivas, 2001, s. 423.

³⁶ **Abu’l-Farac Tarihi**, II, s. 541.

³⁷ Dedeyan, **Ermeni Halkının Tarihi**, s. 298.

³⁸ Dedeyan, **Ermeni Halkının Tarihi**, s. 297.

³⁹ Gül, **Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu**, s. 164.

⁴⁰ Gül, **Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu**, s. 166.

⁴¹ Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, s. 145.

⁴² Dedeyan, **Ermeni Halkının Tarihi**, s. 253.

⁴³ Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, s. 328-329.

⁴⁴ Dedeyan, **Ermeni Halkının Tarihi**, s. 193-194.

⁴⁵ Dedeyan, **Ermeni Halkının Tarihi**, s. 200-201.

Ermenilerin halifelige olan bağılıkları çoğu zaman için adeta yıllık vergi ödeme zamanlarında hatırlanan bir olguydu. Köylüler, nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturuyordu. Teorik olarak *şinayan* (özgür kabul edilen) ve *mşag* (sömürülüp çalıştırılan) olarak iki farklı grup bulunuyor olsa da, her iki grup birden vergiye tabiydiler. Özellikle kurak geçen yıllarda acınacak bir hale düşüyorlardı.⁴⁶

800-850 yılları arasında Muş, Malazgirt, Ahlat, Erciş bölgelerine iki büyük Arap aşiret yerleştirilmişti. Bu ailelerin iskân sebebi, İslam ülkesinin sınırlarını korumaktan ziyade bölge vergilerinin toplatılmasında kolaylık sağlamaktı. Bu bölgeleri yöneten *emîr*ler, bu ailelerden çıkıyordu. Ancak belirtmekte fayda var ki bu ailelerin merkeze (*Halifelik ülkesi*) bağılıkları değişkendi ve hatta bunlar adeta iki farklı hanedan gibi davranıyorlardı.⁴⁷ Bahsedilen aşiretler, daha çok Muş ile ilgilenen Şeybanîler ile onlarla aralarında belli bir oranda rekabetin olduğu ve daha çok Malazgirt'e yerleşen Süleymîler (Benî Kays) idi. Süleymîler daha aktiftiler. Diğer yandan, bu bölgeleri fethederek bir süreliğine hâkim olan Hamdanîler de Benî Tağlib kabilesine mensup Araplar idiler.

Selçuklu fetihlerinden itibaren Muş ve çevresine çeşitli Oğuz / Türkmen gruplarının yerleştikleri de bilinmektedir. Türkmen yerleşmeler Karakoyunlu döneminde daha fark edilir bir seviyeye ulaşmıştır. Özellikle İlhanlı hâkimiyeti döneminde ise çeşitli Moğol kabilelerinin Muş ve çevresini mekân tuttıkları gözlemlenir. Bu Moğol kabilelerinin arasında Sutaylar, Oyratlar ve daha önemsiz oranda Celayirler bulunmaktadır. 1350'lerde Muş-Erzurum hattı ile bugünkü Bulanık ilçesi Sutayların yurdu ve yaylak mekânı olarak temayüz eder.⁴⁸ Oyratlar ise Hülagü döneminden itibaren kışın Musul havalisinde, yazın da Muş-Bingöl-Erzurum üçgeninde yaşamaktadırlar.⁴⁹

9. ve 13. yüzyıllar arasında kaleme alınmış seyahatnamelerde, Muş ve çevresinde Kürtlerin yaşadığına dair bir kayıt bulunmamaktadır.⁵⁰ Sonraki yüzyıllarda, Kürtlere dair kayıtlar artmaya başlar. Sözgelimi *Kitab-ı Diyarbekriyye*'de Kürt lafzı daha çok kullanılmıştır. Bu durum aklımıza Kürtlerin buraya tıpkı Araplar, Türkler ve Moğollar gibi tarihlendirilebilir biçimde sonradan göç etmiş olabileceklerini getirir. Göçebe Kürtler, mülkiyetleri altındaki koyun sürüleriyle birlikte hayvancılıkla uğraşmaktadırlar.⁵¹ Ortaçağ'da Muş'a yerleştiklerini bildiğimiz bir diğer grup ise *Zutt*lar, yani Çingenelerdir. Kuzey Irak'taki Hanîkîn'den Kuzeybatı Anadolu'ya uzanan uzun göç yolundan ayrılmış olan bazı Çingene gruplar,⁵² Muş ovasında yer yer rastlanan ve beraberlerindeki mandaların çok sevecekleri sulak alanlara yerleşmiş olmalıdırlar. Van ve Muş çevresinde Mıtrıp diye de adlandırılan bu sıradışı grup da aslında var olan ekonomik ekosistemin bir parçası olmayı başarabilmişlerdir. Bataklık-Çingene-manda üçlüsünün oluşturduğu bir tür bataklık ekonomisi, diğer insanlara

⁴⁶ Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s. 254.

⁴⁷ Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s. 204-205.

⁴⁸ Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s. 164, 166; Faruk Sümer, "Anadolu'da Moğollar", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi I*, s. 1-147, Ankara, 1969, s. 100-101.

⁴⁹ Gül, *Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu*, s. 65.

⁵⁰ Bekir Biçer, "İslam Coğrafyacılarının Eserlerinde Kürtler Hakkındaki Rivayetler (9. Yüzyıl - 13. Yüzyıl)", *Tarih Okulu Dergisi*, S XVII, s. 165-187, Mart-2014, s. 183.

⁵¹ Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, s. 251.

⁵² Ahmet N. Özdal, "Ortaçağ'da Yakındoğu'nun Sıradışı Göçmenleri: Çingeneler (Zutt'lar)", *Geçmişten Günümüze Göç II*, ed. Osman Köse, s. 991-996, Samsun, 2017, s. 991.

kahvaltılık kaymak, manda sütü, manda derisi, ayrıca bataklık sazlarından yapılmış hasır, sepet, örgü işleri gibi ürünleri sunabilmektedir.⁵³ Kim bilir belki de birkaç on yıl öncesine kadar Muş ovasında yaygın biçimde rastlanılan manda yetiştiriciliği olgusunu miras bırakanlar, bu Çingenelerdir. Tespit edilmesi imkânsız olan şey ise, Çingenelerin buraya yerleştikleri dönemi tarihleyebilmektir. Çünkü diğer birçok toplumdan farklı olarak Çingenelerin göçü, yüzyıllara yayılan, siyasi hareketliliklerin görünmezliğinde gerçekleşen, sessiz, sakin bir göç biçimidir.

Ortaçağ'da Muş'taki Ermeniler genel olarak Hristiyan'dırlar, ancak bazı dönemlerde aralarında ihtida hareketlerinin yoğunlaştığı gözlemlenebilir. Özellikle Müslümanların buraya ilk hâkim oldukları dönemlerde konumunu muhafaza etmek isteyen soyluların yahut gayrimüslim olarak yüksek vergi ödeme külfetinden kurtulmak isteyen çiftçilerin arasında İslamiyet'e geçişlerin arttığı vakidir. Bunun tersine olarak, Haçlı seferleri döneminde, ara ara İlhanlılar devrinde ve bazı isyan dönemlerinde (Babek İsyanı gibi) İslam'a geçişler durma noktasına gelmiş, hatta bazı nadir vakalarda Hristiyanlığa geri dönüşlere rastlanmıştır.

Ermeni-Hristiyan cemaatinin Muş'ta Surp Garabed Manastırı ve benzeri başka meşhur manastırları bulunmaktadır. Muş'un bir diğer etnik / dini cemaati ise Yakubi-Süryanilerdir ve sayıları bakımından önemsiz bir grubu temsil ederler. Elimizde bu konuda aydınlatıcı malumat olmasa da İlhanlı hâkimiyeti döneminde Hristiyanlığın Nesturi mezhebinin burada en azından kendisine faaliyet sahası aradığını düşünebiliriz.

Günümüz Muş'unun inanç yapısında dikkat çeken şey, Sünni inanişaya sahip şehir genelinin yanında, Varto ilçesinin Alevi inancından olan önemli oranda bir nüfusa ev sahipliği yaptığı hususudur. Bir tarihçi olarak, acaba bu seçimle ilgili ne kadar geriye gidebiliriz? Maalesef bu konu da muğlakta kalıyor. Safevîler dönemi muhtemelen Varto Aleviliği için geç bir tarihtir. Hatırlayacak olursak eğer, daha önceki yüzyılın Karakoyunlu Türkmenleri arasında da Alevilik yaygındı. Hatta yine bir bağlantı kurulmak istenirse, ondan da önceki yüzyılda Muş bölgesine yerleşen bazı Moğol boyları Şii inancını benimsemişlerdi. Sutaylar hariç, çünkü onların Sünni olduklarını biliyoruz.

EKONOMİK YAPI

Muş ovası, verimli arazi kümeleri ve bu arazilerde konumlanan köylerden oluşmaktadır. Ovada geniş çapta tahıl tarımı yapılır. En çok tahıl –buğday– tarımı yapılmaktadır. Ayrıca sulanabilen alanlarda sebze-meyve tarımından bahsedilebilir. Ovanın tarımsal ürün potansiyeli öylesine güçlüdür ki, Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah Mirza'nın muazzam bir orduyu oluşturup sefere hazırlayabilmek adına öncelikle buraya gelip zahire toplaması ve bu aynı hasılatı nakde dönüştürmesi yeterli olmuştur.⁵⁴ Ovada ayrıca pamuk tarımı da yapılır. Elde edilen pamuk ise Muş şehrinde eğirilerek iplik haline getirilmekte ve sonrasında bunlardan kumaş dokunmaktadır. Beylikler, Akkoyunlular ve Karakoyunlular dönemlerine ait Muş pamuklularından söz edilir.⁵⁵

⁵³ Özdal, "Çingeneler (Zutt'lar)", s. 994.

⁵⁴ Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 137.

⁵⁵ Abdulhalik Bakır, *Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda*, Ankara, 2005, s. 152.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Ovadaki verimli arazileri çevreleyen otlaklarda ise buraları mesken tutmuş göçebeler tarafından hayvancılık yapılmaktadır. Genelleyecek olursak, Kürtler küçükbaş hayvan yetiştiriciliğini tercih etmekte, Türkmenler ise hem büyükbaş hem de küçükbaş hayvan yetiştiriciliği yapmaktadırlar. *Zutt*lar ise, daha önce de geçtiği üzere mandalarıyla birlikte yaşamaktadırlar.

Muş'ta önemsiz miktarda da olsa altın ve kurşun madeni olduğundan söz edilmektedir.⁵⁶ Yine Muş'ta, söz edilmeye değer bir demir üretimi vardır.⁵⁷

Muş ovası, aynı anda hem Fırat nehrinin Murat koluna hem de Dicle nehrinin çeşitli kollarına mekân sahipliği yapmaktadır. Bunun anlamı, sadece nehir yolunu kullanarak Suriye ve Irak'a en azından tek yönlü (gidiş) ulaşımın mümkündür. Muş'un yükselti kesimlerinde ve Cebel-i Cûr (Bingöl) taraflarında bol bulunan meşe ormanlarıyla yine ovanın doğu tarafında yoğunluğu artan kavak kümelenmeleri, uzak sayılabilecek bir coğrafyadaki (Irak) şiddetli kereste ihtiyacına yönelik talebin mühim bir kısmını yüzyıllar boyunca karşılamıştır. Bu ormanlardan elde edilen tomruklar, birbirlerine bağlanarak ve bazen üzerlerine tahıl çuvalları da yüklenerek *kelek* dediğimiz geleneksel nehir ulaşım formlarına dönüştürülür ve çoğunlukla Bağdat'a ulaşmak üzere su üzerinde yola çıkarılırdı. Varış noktasına ulaşınca da bu *kelekin* taşıdığı yük indirilir ve tomruklar çözülerek yapı işleri yahut üretim atölyelerine dağıtılırdı.⁵⁸ Irak ve Suriye'nin kalabalık şehirlerindeki inşaat iskeleleri, marangoz atölyeleri şöyle dursun, şeker, sabun, parfüm, silah üretimi gibi devamlı ısı enerjisine ihtiyaç duyulan atölyeler ve hamam, saray mutfuğu gibi mekânlar da keresteye bağımlı durumdaydı. Yüzyıllar boyunca bu talebi karşılamaya yönelik olarak, Muş'un da dâhil olduğu Doğu Anadolu bölgesinin ormansızlaşmasına katkıda bulundu.

KAYNAKÇA

Abu'l-Farac & BAR Hebraeus Gregory, **Abu'l-Farac Tarihi I-II**, çev. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, 1999.

BAKIR, Abdulhalik, **Ortaçağ İslam Dünyasında Tekstil Sanayi, Giyim-Kuşam ve Moda**, Ankara, 2005.

⁵⁶ **Türk Dünyası Kültür Atlası II: Selçuklular Dönemi**, yay. haz. Metin Eriş ve diğerleri, İstanbul, 1998, s. 212.

⁵⁷ **Türk Dünyası Kültür Atlası II**, s. 215-216.

⁵⁸ Maurice Lombart, **İslam'ın Altın Çağı**, çev. Nezh Uzel, İstanbul, 2002, s. 172.

BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahya b. Câbir, **Fütûhu'l-Buldân**, çev. Mustafa Fayda, **Ülkelerin Fetihleri**, İstanbul, 2013.

BİÇER, Bekir, “İslam Coğrafyacılarının Eserlerinde Kürtler Hakkındaki Rivayetler (9. Yüzyıl - 13. Yüzyıl)”, **Tarih Okulu Dergisi**, S. XVII, s. 165-187, Mart-2014.

BULDUK, Abdulgani, **el-Cezîre'nin Muhtasar Tarihi**, haz. Mustafa Öztürk - İbrahim Yılmazçelik, Elazığ, 2004.

Ca'ferî b. Muhammed el-Hüseynî, **Târih-i Kebîr**, çev. İsmail Aka, Ankara, 2011.

CHESNEAU, Jean, **D'aramon Seyahatnamesi**, çev. Işıl Erverdi, İstanbul, 2014.

DEDEYAN, Gerard, **Ermeni Halkının Tarihi**, çev. Şule Çiltaş, İstanbul, 2015.

Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, çev. Mürsel Öztürk, Ankara, 2014.

Ebu'l-Fidâ, İsmail b. Ali el-Eyyubî, **Takvîmü'l-Büldân**, haz. Ramazan Şeşen, İstanbul, 2017.

GÜL, Muammer, **Orta Çağlarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu**, İstanbul, 2010.

Hamdullah Müstevfî el-Kazvînî, Nuzhetu'l-Kulûb, haz. Muharrem Hamza, **Hamdullah Müstevfî ve Eseri Nuzhetu'l-Kulûb**, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Van, 2008.

İbn Miskeveyh, Ebu Ali Ahmed b. Muhammed, **Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkübü'l-Himem**, çev. Kıvameddin Burslan, haz. Mehmet Şeker - Rıza Savaş - Süleyman Genç - Ali Ertuğrul, Ankara, 2016.

İbn Tagriberdî, Ebu'l-Mehâsîn Cemaleddîn Yusuf, **en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire**, çev. Ahsen Batur, **Parlayan Yıldızlar**, İstanbul, 2013.

İbn Vâsıl, Ebu Abdullah Cemaleddîn b. Muhammed, **Müferricu'l-Kurûb fî Ahbâr-i Benî Eyyûb I-V**, thk. Cemaluddin eş-Şeyyâl, Kahire, 1953.

İbnü'l-Esir, Ebu'l-Hasan İzzeddîn Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed el-Cezerî, **el-Kâmil fi't-Târih I-X**, çev. Ahmet Ağırakça, Abdülkerim Özaydın ve diğerleri, red. M. Tulun, İstanbul, 2008.

İbnü'l-Ezrak, **Tarih-i Meyyâfârikîn ve Âmid**, çev. Ahmet Savran, **Meyyafarikin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısım)**, Erzurum, 1991.

İSTAHRÎ, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Fârisî el-Kerhî, **Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik**, çev. Murat Ağarı, **Ülkelerin Yolları**, Ayışığı Kitapları yay., İstanbul, 2015.

KILIÇ, Mustafa, “Celaleddin Harizmşah'tan Sonra Anadolu ve Suriye'de Harizmliler”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C: V, S: 2, s. 415-426, Sivas, 2001.

LOMBART, Maurice, **İslam'ın Altın Çağı**, çev. Nezih Uzel, İstanbul, 2002.

Nâsır-ı Hüsrev, **Sefernâme**, çev. Abdülvehap Tarzi, İstanbul, 1950.

ÖZDAL, Ahmet N., “Ortaçağ’da Yakındoğu’nun Sıradışı Göçmenleri: Çingeneler (Zutt’lar)”, **Geçmişten Günümüze Göç II**, ed. Osman Köse, s. 991-996, Samsun, 2017.

SÜMER, Faruk, “Anadolu’da Moğollar”, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi I**, s. 1-147, Ankara, 1969.

TUNCEL, Metin, “Muş”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, C XXXI, s. 368-371, 2006.

Türk Dünyası Kültür Atlası II: Selçuklular Dönemi, yay. haz. Metin Eriş ve diğerleri, İstanbul, 1998.

Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekayinâmesi ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)**, çev. Hrand D. Andreasyan, Ankara, 1987.

UYUMAZ, Emine, “Türkiye Selçuklu - Eyyubi Siyasi Münasebetleri”, **Eyyubiler: Yönetim, Diplomasi, Kültürel Hayat**, ed. Önder Kaya, s. 181-206, İstanbul, 2012.

1071 YILI MALAZGİRT SAVAŞINDA RUSLARIN İŞTİRAKİ

Nazile MAMEDOVA*

ÖZET

Tarih edebiyatında 1071 yılı Malazgirt savaşı ile ilgili çok yazılmıştır. Buna rağmen bazı meselelerle bağlı tartışmalar daha bitmemiştir. Özellikle Malazgirt savaşında Bizans ve Türk ordularının sayı, gücü, savaş zamanı kullanılan silahlar, taktik yöntemler veb. konular halen tarihçilerin dikkatini çekmektedir.

1071yılı Malazgirt savaşında Bizans tarafında savaşan askerlerin sayı ve kökeni de bahsettiğimiz konular içerisindedir. Özellikle Rusya tarihçileri Rusların Bizans tarihinde oynadığı rolün yüksek olduğunu göstermek, Rus kültürünün ve Rus uygarlığının Bizansın varisi olduğunu isbatlamak için bu konuyu daha geniş bir şekilde araştırmışlar.

Rusların Bizans ordusunda savaşması ile ilgili Rusya tarihçilerinin araştırmalarında ilgi çeken meselelerden biri de imparator Romanus Diogenus'un Konstantinopolis'e geri döndükten sonra hakimiyetten uzaklaştırılmasında rusların rolü meselesidir. Şöyle ki İbn el-Esir ve Yunan tarihçilerinin verdikleri bilgilere göre, Türk esirliğinden geri dönen Romanus Diogenus'a karşı Bizans sarayında güçlü bir mühalefet oluşmuş ve bu mühalefeti destekleyen güçler içerisinde rus askerleri de olmuştur.

Elbette İbn el-Esir dönemin çok meşhur ve güvenilir bir tarihçisidir. Onun verdiği bilgiler bu gün de önemini kaybetmemiştir. Fakat İbn el-Esir'in kitabında 1071 yılı Malazgirt savaşı ile ilgili verdiği malumatlarda adı geçen rusların bu günkü ruslar olduğu tarihçiler tarafından çok tartışılmaktadır. Bellidir ki ortaçağ müslüman kaynaklarında "rus" adı altında çok zaman normanlar kastediliyordu. O yüzden İbn el-Esir'in 1071 yılı Malazgirt savaşında rusların Bizans tarafında savaştığı hakkında verdiği bilgileri daha detaylı bir şekilde araştırmak gerekiyor.

Bu bildirinin de amacı Müslüman ve Bizans kaynaklarında 1071 yılı Malazgirt savaşı ile ilgili bilgileri kıyaslamak ve araştırmaktır.

Anahtar Kelimeler: Malazgirt, Bizans, Ruslar, Normanlar.

THE PARTICIPATION OF THE RUSSIANS IN 1071 YEAR'S MALAZGÝRT BATTLE

ABSTRACT

It is much written in the historical literature about the Malazgirt battle. However, disputes related to some issues have not finished yet. Especially the force level, power, weapons used in the battle, tactical methods of Byzantine and Turkish armies in Malazgirt battle and other issues still attract attention of historians.

The strength and origins of the soldiers who fought on the Byzantine side in the 1071year's Malazgirt battle are among the above-mentioned issues. In particular, Russian historians have explored this issue more broadly in order to demonstrate that Russians' role in Byzantine history and that Russian culture and Russian civilizations are the Byzantine heirs.

One of the issues of interest in the research of the Russian historians concerning the Russians' fighting in the Byzantine army is the role of the Russians in the removal of the emperor Romanus Diogenus from the power after returning to Constantinople. According to the information given by Ibn al-Athir and the Greek historians, there was a strong opposition in the Byzantine court against Romanus Diogenus, who returned from the Turkish captivity, and Russian forces were among the forces that supported this opposition.

Of course, Ibn al-Athir is a very famous and reliable historian of the time. His information has not lost its importance today. But in the book of Ibn al-Athir, many historians have argued that this day's Russian is the Russian mentioned in the data related to the battle of Malazgirt in 1071. It is known that in the medieval Muslim sources was often referred to the Normans" under the name of "Rus". It is therefore necessary to investigate in more detail the information given by Ibn al-Athir on fighting of the Russian on Byzantine side in the battle of Malazgirt of the 1071year.

The aim of this article is to compare and investigate the information about the battle of Malazgirt in the Muslim and Byzantine sources in 1071.

Keywords: Malazgirt, Byzantine, Russians, Normans.

GİRİŞ

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Bakü Devlet Üniversitesi, nazile_mamedova@inbox.ru

1071 yılı Malazgirt Savaşı, dünya tarihinde yaşanan en önemli olaylardan biridir. Bu savaş, Türklerin Anadolu'ya yayılması ve bölgenin İslamlaşmasının yanı sıra Bizans İmparatorluğu'nun da sonunun başlangıcı olmuştur.

Tarihçilerin Malazgirt Savaşı'na dair araştırmalarının günümüze kadar devam etmesinin temel nedeni, savaşın gerçek sonucu, yani 1071 yılından sonra Anadolu'nun etnik, siyasi ve dini haritasının değişmesi ile bağlantılıdır.

Savaş öncesi hem İslam dünyasında hem Batı Avrupa'da, hem de Bizans'ta radikal değişiklikler yaşanmıştı. İslam dünyasında yaşanan en büyük olaylardan biri Abbasi Hilafeti'nin zayıflaması, bağımsız ve yarı bağımsız devletlerin kurulması, bu devletler arasında artan karşıdurumlar ve bu karşıdurumların sonucu olarak Müslüman topraklarının bir kısmının yeniden Bizans'ın eline geçmesi olmuştu. Avrupa'da ise siyasi ve dini çatışmalar sonucunda Hıristiyan Kilisesi bölünmüş, Batı Avrupa ile Bizans arasında büyük sorunlar yaşanmaya başlamıştı.

Avrupa devletleri yaşadıkları büyük siyasi ve askeri sorunları çözmek ve ekonomik açıdan gelişmek için Bizans'a ve Müslüman Doğu'ya seferler düzenlemeyi planlamaktaydılar. İlk aşamada Bizans, Batılı devletlerin planlarını çözemediğinden, Haçlı Seferleri'ne destek vermiş, hatta Haçlıları Seçluklu Türklerinden korunmak için kurtarıcı olarak görmüştü. İslam dünyasında da bazı siyasi güçler, Selçuklularla mücadele içinde olduklarından, yaklaşan büyük tehlikenin – Haçlıların farkına varamamışlardır.

İşte böyle ağır askeri-siyasi bir durumda, 1071 yılında Malazgirt'te Selçuklu Türklerinin Bizans ordusunu yenmesi, bir taraftan Anadolu'da İslam'ın yayılmasına imkan sağlamış, diğer taraftan Selçukluların hem Bizans hem de Haçlı kuvvetlerine karşı büyük bir güç olduğunu göstermiştir.

Dönemin kaynakları, Bizans ordusunun Malazgirt savaşına iyi hazırlandığını ve saldırı taktiği izlediğini kaydetmektedir. Bu yüzden tarihçiler, Bizans'ın yenilgi nedenlerini araştırırken, Selçuklu ordusu ile birlikte Bizans ordusunun da araştırılmasının zorunlu olduğu kanaatindedirler. Araştırılan konular arasında Bizans askerlerinin etnik kökeni meselesi başta Ruslar olmakla tarihçilerin dikkatini çeken sorunlardandır. Bunun temel nedeni ise, bazı kaynaklarda Bizans ordusuna Rusların (Slavların) da katıldığına dair bilgilerin bulunması ve bu bilgilerden hareket eden kimi tarihçilerin 1071 yılı Malazgirt Savaşı'nda Rusların aktif katılımına dair iddialarıdır.

Bu tebliğde söz konusu bilgileri gözden geçirip bunların gerçeğe ne kadar uygun olup olmadığını ortaya çıkarmak niyetindeyiz.

1. MALAZGİRT SAVAŞI ÖNCESİ (1068-1070) BİZANS ORDUSUNUN DURUMU

Henüz Selçuklu seferleri başlamadan önce Bizans'ta siyasi ve askeri açıdan durum son derece ağırdı. Konstantinopolis'de yönetim uğrunda durmadan mücadele yaşanmakta ve ekser durumlarda bu mücadeleye ordu da katılmaktaydı. Ordunun siyasi meselelere müdahil olması ise Bizans'ı hem içten zayıflatmakta, hem de dış baskınlar karşısında güçsüz duruma düşürmekteydi. Roma İmparatorluğu'nda olduğu gibi Bizans'ta da durumdan çıkış yolunu orduda reformda görmekteydiler. Bu ilk başlarda etkili olsa da, sonralar orduda yeni muhalefetin güçlenmesine neden olunmaktaydı.

IV. Roman Diyojen yönetime geldiğinde, (1068) Bizans'ta iç durum ağır olarak kalmaktaydı. İmparatorluğun dışarıdaki durumuna geldikte ise, Bizans ordusu üç cephede

savaşmak zorunda kalmıştı: Güney İtalya’da Normanlar, Tuna’da Macarlar ve Anadolu’da Selçuklularla.

IV. Roman Diyojen, Malazgirt Savaşı öncesinde neredeyse Konstantinopolis’e dönmemişti. 1068 yılında İmparatorluğun askeri kuvvetlerinin büyük bir kısmıyla Anadolu’ya gelmişti. Bunun nedeni ise Selçuklu Türklerini daha güçlü rakip olarak görmesiydi.¹

İmparator IV. Roman Diyojen’in ordusunda paralı askerler çoğunlukta idi. Paralıları arasında ise kaynaklarda verilen bilgilere göre Fransız, Alman, Rus ve Peçenekler çoğunluğu oluşturmaktaydı.² Paralı askerler daha iyi savaşsınlar diye hatta maaşları Malazgirt Savaşı öncesi ödenmişti. Oysaki, Bizans kurallarına göre tam tersi olmalıydı.³

Malazgirt öncesi (1068-1070) Bizans-Selçuklu savaşlarında dikkati çeken nokta ise İmparatorun şahsen savaşa katılmasıdır. Bu, XI. yüzyıl Bizans tarihi için ender görülen bir durumdur. Aşağıda kaydedilen bilgilere dikkat yetirelim:

- Yıl 1068. Kuzey Suriye’ye düzenlenen sefer. Orduyu imparator IV. Roman Diyojen bizzat yönetmiştir.⁴
- Yıl 1069. Kapadokya ve Mezopotamya’ya düzenlenen sefer. Orduyu yine de İmparator yönetmiştir.⁵
- Yıl 1070. Kapadokya’ya düzenlenen ikinci sefer. Ordu komutanı yine İmparator IV. Roman Diyojen’dir. Yardımsıcı ise Manuil Komnin’dir.⁶

Kaynaklara baktığımızda Selçuklulara karşı savaşan Bizans ordusunda Ermeni kökenli askeri grubu (Faresman Apokap, Filaret Vrahami, Kadab, Haçatur) görmekteyiz.⁷ Bizans aristokrasisinin en görkemli temsilcileri (Manuil Komnin, Nikofor Melisin vs.) bu gruba karşı çıkmaktaydı.⁸ Doğrudur, Ermeniler 1068 yılından önce de Bizans ordusuna katılmışlardır. Fakat önceki İmparator X. Konstantin’in yönetimi döneminde (1059-1067) Ermeni subayların görevlerinde yükselmeleri imkansızdı. Ermenilerin kademe olarak yükselmesi, IV. Roman Diyojen’in yönetimine denk gelmektedir. Kaynaklardan anlaşılmaktadır ki, IV. Roman Diyojen Anadolu’da Selçuklularla savaşta daha çok Ermeni komutanlara güvenmiştir. Çünkü onlar bölgede Selçuklu Türklerinin yayılmasının önlenmesi taraftarıydılar.⁹

Ermenilerle birlikte komuta kademesinde Bulgar kökenli komutanlar (Vasili ve Samuil Alusian kardeşleri) da vardı.¹⁰ Ayrıca İmparator IV. Roman, ordu komutanlığına eyalet aristokrasinin temsilcilerini de getirmişti.

Tüm bu gerçekler, IV. Roman Diyojen’in orduda personel politikasının yanlış olduğunu göstermektedir. Şöyle ki, eyalet aristokrasisi, Anadolu’daki Ermenileri ve paralı askerleri orduda üst görevlere getirmekle, başkent aristokrasini kendisine düşman etmiş ve

¹ A. S. Mohov, “Bizans ordusu IV. Roman Diojenus’un Döneminde”, **Eskiçağ ve Ortaçağ**, Nauka, Moskova, 2003, S 34, s. 279. (Rusça)

² Michaelis Attalioae, **Historia**, Bekker, Bonn, 1853, s. 161-164; İoannis Zonarae, **Epitomae Historiarum**, BUTTNER-WOBST, Bonn, 1897, 41.

³ Attalioae, **a.g.e.**, 106.

⁴ Attalioae, **a.g.e.**, 161-164.

⁵ Attalioae, **a.g.e.**, 123.

⁶ Attalioae, **a.g.e.**, 138.

⁷ A. P. Kajdan, **XI. ve XII. Yüzyıllarda Bizans İmparatorluğundaki Ermeniler**, Erivan, 1975, 69, 111.

⁸ Mohov, a.g.m., 286.

⁹ Bkz.: Mohov, a.g.m., 287.

¹⁰ V. Zlatarski, **Ortaçağda Bulgaristan Devleti**, II: Sofya, 1971: 128-129. (Bulgarca)

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Konstantinopol'deki muhalefetin güçlenmesinde bu etken önemli rol oynamıştır. Öte yandan Bizans İmparatoru IV. Roman Diyojen, Roma imparatorlarının yanlısını tekrarlayarak, ordusunda paralılara daha fazla yer vermişti ki, bu paralılar da devletin sınırlarının muhafazası için yerli askerler kadar canla başla savaşıyorlardı.

Malazgirt öncesi IV. Roman Diyojen'e karşı muhalefetin güçlenmesinde bölgenin savunulması meselesi de rol oynamıştır. Komutanların birçoğu savunma taktiğine geçmeği ve sınır şehirlerini yakmayı tavsiye etmişlerdir.¹¹ Fakat İmparator askeri operasyonların Selçuklu topraklarında yürütülmesine karar vermişti. Oysaki Bizans ordusu Selçuklularla sınır vilayetlerinde güçlenememişti ve Anadolu'nun birçok tarihi şehri dış güçler karşısında savunmasızdı.

Buna ilaveten IV. Roman Diyojen'in Malazgirt savaşındaki amacı da temelsiz olub herhangi bir gerçeğe dayanmamaktaydı: İmparator Güney Kafkasya'da güçlenmek, İran ve Irak'ta büyük araziler ele geçirmek istiyordu.¹² Prof. Dr. Osman Turan'ın da kaydettiği gibi Roman Diyojen, "Anadolu'yu Türklerden kurtarmaktan başka İslam ülkelerini istila ve hatta Selçuklu devletini de tahrip etmek maksadı ile Bizans tarihinin en büyük ordularından birini ve belki birincisini vücuda getirdi".¹³

Lakin bir taraftan ordudaki paralı askerler ve yabancı kökenli komutanların çoğunlukta olması, diğer taraftan savunma taktiği yerine saldırı taktiğinin seçilmesi, Bizans'ın Malazgirt Savaşı'nda galibiyetini daha başından imkansız hale getirmişti.

2. BİZANS ORDUSUNDAKİ "RUSLAR"

Önceki bölümde Bizans ordusunda paralıların bulunmasıyla ilgili kaynakların verdiği bilgileri takdim etmiştik. Bu kaynaklarda "Rus", "Varyak" ve "Varank" ismi altında askerlerin savaştığına dair bilgilerle karşılaşılmaktadır. Bu bilgilere dayanarak başta Ruslar olmakla bazı tarihçiler, Bizanslı yazarların "Rus" (Põç) olarak takdim ettikleri halkın etnik açıdan Slav kökenli olduğunu, Kiyev Devleti'nden geldiklerini kaydetmektedirler. Rus tarihçi S. A. Gedovon'un kaydettiğine göre, "Bizans'ta Ruslar Normanlardan önce biliniyorlardı."¹⁴ Yani, Bizans kaynaklarında bahsedilen Ruslarla Normanlar farklı kökenlere sahip halklardır. Diğer bir Rus tarihçi D. İ. İlovayski de bunu onaylayarak, "Varankların Norman kökenli olup, "Rus"lardan farklı olduğunu kaydetmektedir.¹⁵

Rus tarihçilerinin tamamına yakını, X. yüzyılın sonlarına doğru, yani 988 yılında Kiyev Devleti'nde Hıristiyanlığın Ortodoks kolunun resmi mezhep ilan edilmesinden sonra, Bizans ordusuna Rusların aktif katılımının başladığını, XI. yüzyılda ise Rus askerlerinin, aralarında Hazaristan, İtalya ve Bulgaristan'daki savaşların da olduğu tüm büyük savaşlara, Bizans ordusu sıralarında katıldıkları hususunda muttefikdirler.¹⁶

Anadolu'da Bizans ordusunun Selçuklu Türkleri ile yürüttüğü savaşlarda Rusların iştiraki meselesine gelince, Rus tarihçileri bu durumun ilk defa 1031 yılında yaşandığını

¹¹ Mohov, a.g.m., 288.

¹² Bkz.: V. R. Rozen, "Arap Tarihçileri Roman Diogenus'un Alp Arslan'a Yenilmesi Hakkında", **Rusya Coğrafyacılar Derneği Şark Bölümü'nin Dergisi**, S 1, Petersburg, 1887, 249-252.

¹³ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, Ötüken, İstanbul, 2012, 177.

¹⁴ S. A. Gedeonov, "Varyang Meselesi Hakkında Araştırmadan Seçmeler", **İmparator Bilimler Akademisi Dergisi**, S 3, Petersburg, 1871, 138. (Rusça)

¹⁵ D. İ. İlovayski, "Normançılık Teorisi Hakkında", **Rusya Haberleri**, Petersburg, Aralık 1872, 504.

¹⁶ Bkz.: V. G. Vasilyevski, "XI. ve XII. Yüzyıllarda Konstantinopolis'te Varyag-Ruslar ve Varyag-İngilizler", **V. G. Vasilyevski. Seçilmiş Eserleri**, C I. MNP, Moskova, 1908, 205. (Rusça)

kaydetmektedirler. Şöyle ki, Urfalı Matteus'un verdiği bilgilere dayanan V. G. Vasliyevski'ye göre, 1031 yılının sonuna doğru Urfa'yı Bizans ordusundan "Rouzarn" isimli komutan ele geçirmiştir ki, aslen Rus'tur. (*Un serviteur de Maniaces, nomme Rouzar'n, lequel etait venu a lui en qualité de messenger... D'un coup de sa hache d'armes, il l'atteignit a l'épaule*).¹⁷

Kaynakta aynı şekilde 1033 yılında Bizans'ın Trablus kuşatmasında Rus asıllı Nikita Pignonit isimli komutanın yer aldığı da kaydedilmektedir.¹⁸

Daha sonraki yıllarda Bizans'ın Anadolu'da Selçuklu Türkleri ile savaşlarında Rusların tekrar aktif katılım gösterdiklerini görmekteyiz. Her ne kadar kaynaklar kendilerini "Rus" değil, "Varank" ismiyle takdim etseler de, Rus tarihçileri bunların Rus asıllı olduğunda şüphe etmemektedirler. Örneğin 1053 yılında Bizans ordusu Gürcistan'da Selçuklularla savaşırken, Varanklardan oluşan bir birlik Rumlara yardım etmiştir.¹⁹

1068 yılında Bizans tahtına IV. Roman Diyojen oturduğunda, kendisine karşı sarayda ayaklanmış mühalif kuvvetler arasında Rus komutanların da olduğu düşünülmektedir.²⁰ Bizanslı yazar Michaelis Attalioae bu olayla ilgili olarak şunları kaydetmektedir: "Bu sırada Varanklar isyan ettiler, alınan genel karara karşı çıkarak Diyojen'in yönetime gelmesini istemediler." (γίνεται δὲ παραυτίκα τάραχος παρὰ τῶν Βαράγγων πολὺς, μὴ ἀνεχομένων αὐτὸν φημίσαι παρὰ τὰ κοινῇ δόξαντα).²¹ Bu durum, Varankların / Rusların Konstantinopol sarayında aşırı güçlendiğini göstermektedir.

Yeni seçilmiş İmparator IV. Roman Diyojen'e karşı Konstantinopolis'te ayaklanmış muhalefet, kısa sürede sakinleşmiştir. Çünkü İmparator Bizans'ta her tebaanın arzuladığı gibi, Selçuklu Türklerine karşı büyük savaşa hazırlanmaya başlamıştı.

Önceki bölümde IV. Roman Diyojen'in ordu siyasetinden bahsederken, paralı askerlere aşırı güvenmesinin yanlış olduğunu kaydetmiştik. Anadolu'daki savaşlarında İmparatorun yanında yer alan Michaelis Attalioae bize aşağıdaki haberi vermektedir: "İmparatorun ordusu Roma hükümdarına layık bir ordu değil, zamanın ona sunduğu bir ordu idi. Yani Makedonyalı, Bularglar, Kapadokyalı, Uzlar ve önüne çıkan her tesadüfi yabancidan, Frenkler ve Varanklardan oluşmuştu." (ἔξ τε Μακεδόνων καὶ Βουλγάρων καὶ Χαρπαδοκῶν καὶ Οὐζῶν καὶ τῶν ἄλλως παρατυχόντων ἔθνικῶν, πρὸς δὲ καὶ Φράγγων καὶ Βαράγγων).²²

İmparator IV. Roman, Anadolu'da askeri operasyonlara başladığında, ordudaki ve saraydaki Rus kökenli komutanların (kaynaklarda daha çok Varanklar olarak geçmektedir) ve başkent aristokrasisinin muhalefeti kısa süreliğine zayıfladı. Şöyle ki, ister eyaletlerde, isterse de başkenttekileri rahatsız eden en ciddi sorun, Selçuklu Türkleri ile mücadele idi ve yeni seçilmiş İmparator da ilk aylardan itibaren onların beklentilerini karşılar gibiydi.

Bizans ordusunun Anadolu'daki askeri operasyonlarına Rusların katılımı konusunda ilk bilgi 1068 yılında İrepolis (Menbiç) şehrinin alınması ile bağlı verilmiştir. Şöyle ki, yukarıda ismini zikrettiğimiz Michaelis Attalioae şunları kaydetmektedir: "Yerlilerden biri kolaylıkla akropole kadar gelip ulaştı ve Rus silahının yardımıyla şehrin kapılarını açtı." (προσιόντος εὐμηχάνως τῆ ἀκροπόλει καὶ τὰς πύλας Ῥωσικοῖς ὅπλοις ἐν τῷ εἰσίειναι

¹⁷ *Chronique de Matthieu d'Edesse*, trad, par E. Dulaurier, Paris, 1858, 49.

¹⁸ *A.g.e.*, 60.

¹⁹ Bkz.: Vasilyevski, a.g.m., 102-103.

²⁰ Vasilyevski, Vasilyevski, a.g.m., 115-116.

²¹ Attalioae, *a.g.e.*, 101.

²² *A.g.e.*, 668.

κατεσχικότος τῆς ἀκροπόλεως).²³ Bu bilgiden, Bizans ordusunda Rus birliğinin daha farklı silahlarla donandığını ve bunun da Müslüman Türkler için alışılmadık bir durum olduğunu tahmin edebiliriz.

Böylece, daha X. yüzyılın sonlarından itibaren Bizans ordusunda, “Rus”, “Varyak”, “Varank” ismi ile tanınan savaşçıların, 1071 yılında Malazgirt Savaşı öncesi imparatorluğun Anadolu’daki askeri operasyonlara celbedikleri anlaşılmaktadır.

3. MALAZGİRT SAVAŞI VE RUSLAR

Önceki bölümlerde, 1071 yılı Malazgirt Savaşı’nda Bizans ordusunda paralı askerlerin bulunmasından bahsetmiştik. Bu bölümde ise savaşta Rus askerlerinin oynadığı rol ve bu askerlerin etnik mensubiyeti ile ilgili kaynakların verildiği bilgileri özetlemeye çalışacağız.

Buraya kadar gözden geçirdiğimiz bilgiler, daha çok Bizanslı yazarların eserlerinden alınmıştır. Rus tarihçileri, Bizans ordusuna katılan ve Malazgirt Savaşı’nda yer alan Rus askerlerinin köken itibarıyla Slav olduğunu ve kesinlikle şimdiki Ruslarla aynı olduğunu ispatlamak için, Bizanslı yazarlarla birlikte Arap tarihçilerinin eserlerine de dayanmaktadırlar. Bu tarihçiler arasında İbnü’l-Esir ve onun “el-Kamil fi’l-Tarih” eseri ön plandadır.

İlk olarak bir gerçeği belirtmek zorundayız ki, VIII-XIII. yüzyıl Arap kaynaklarında “Rus” ve “Slav” (Sakaliba) kelimeleri çoğu zaman aynı anlamda kullanılmakta ve Rus tarihçilerinin ısrarla söylediklerinden farklı olarak, hiç de şimdiki Slavlar kastedilmemektedir. Aslında aynı durumu biz Bizans kaynaklarında da görmekteyiz.

İster Bizans, isterse de Arap kaynaklarında rast gelinen bu karışıklığın nedeni ne olabilir? Mesele şurasındadır ki, Ortaçağ’ın başlangıcında “Kavimler Göçü” nedeniyle hem Asya’nın hem de Avrupa’nın siyasi ve etnik haritası durmadan değişmekteydi. Bu göç süreçlerinin son dalgalarından biri de Skandinav kökenli boyların Batı Avrupa ve Rusya topraklarına seferleri olmuştu. Skandinav kökenli boylar, Avrupa’da daha çok “Norman”, Rusya’da ise “Varyak” ismiyle tanınmışlardır. Bu boylar birçok devletin kurulmasında ve genişlenmesinde önemli rol oynamışlardır. Bu devletler arasında Fransa, İngiltere ve Kiyev de vardır. Açıktır ki, Skandinavların Kiyev Devleti’nin kurulmasında ve gelişmesinde oynadıkları o büyük rol iz bırakmıştır. Bu nedenle de kaynaklarda çoğu zaman “Ruslar”la “Normanlar” karıştırılmıştır. Arap yazarlar, İbn Hordadbeh, İbn Havkal, El-Mesudi ve İbnü’l-Esir de Rusların Slav yoksa Skandinav kökenli olduğu konusunda fazla polemiğe girmemiş, çoğu zaman bu üç kelimeyi aynı anlamda kullanmışlardır.

İbnü’l-Esir’in Malazgirt Savaşı’nda Bizans ordusu sıralarında savaşan Ruslarla ilgili dikkati çeken bilgileri şunlardır: “Ahlat (Hilat) yakınlığında Alp Arslan’ın ordusu on binlik Bizans ordusuyla birlikte gelen Ruslarla çarpıştı. Bu savaşta Ruslar mağlup oldu, komutanları esir alındı.”²⁴

Bizans kaynaklarına bakacak olursak, Ahlat Savaşı’nda Rusların katılımıyla bağlı bilgileri bulamamaktayız. Bu kaynaklarda Skandinav kökenli Ursel’in ismi zikredilmektedir: “İmparator Sicilya’da Araplara karşı savaşlarda ün kazanan Ursel ile Tarkhaniotes komutasında 30000 kişilik bir öncü birliği Malazgirt ve Ahlat üzerine gönderip kendilerine, yolları açma, erzak toplama ve bozgunculuk yaparak sultanın dönüşünü önleme görevi verdi; kendisi de peşlerinden büyük ordusu ile harekete geçti.”²⁵

²³ Attalioetae, a.g.e., 110.

²⁴ Bkz.: Vasilyevski, a.g.m., 119.

²⁵ Bkz.: Turan, a.g.e., 178.

Fakat Rus tarihçiler Ursel'in Rus (Bizanslı yazar Michaelis Attaliotae "Rusel"- Ρουσελιος olarak kaydetmektedir), yani Slav asıllı olduğunu düşünmektedirler.²⁶ V. G. Vasilyevskiy'e göre, Ursel Türkler tarafından esir alınmamış, tam tesi Malazgirt savaşı öncesi İmparator IV. Roman onun Ahlat'ta kalmasını istemiştir. Çünkü Malazgirt Savaşı'nı kazanmanın o kadar da zor olmayacağını düşünmekteydi.²⁷ Bizanslı yazarlar Ahlat'ta kalan ordunun Malazgirt'te İmparatorla birlikte hareket eden ordudan sayıca daha fazla olduğunu kaydetmektedirler.²⁸

Diğer bir ifadeyle, Malazgirt Savaşı'nda biz Rusların direkt savaştıklarına dair bilgilerle karşılaşmamaktayız. Ahlat'taki Ursel komutasındaki Rus birliğinin ise gerçekten kimlerden oluştuğunu, ne Bizans, ne Ermeni ne de Arap yazarlarının eserlerinden öğrenmek mümkün değildir. Fakat bu birliğin yerine İmparatorun Malazgirt savaşında daha çok Ermeni askeri kuvvetlere güvendiği meselesi, Bizans ve Ermeni kaynaklarına yansımıştır.²⁹ Orduda birbine muhalif olan bu birlikler, savaşın başlamasına kısa süre kala, IV. Roman Diyojen'in kendisini bile rahatsız etmeye başlamıştı. "Bizans ordusu din, milliyet ve düşünce tarzı açısından son derece ahenksiz ve hatta birbirine düşman unsurlardan oluşmaktaydı."³⁰ Tarihçiler Malazgirt Savaşı'nda Bizans ordusundaki bu ahenksizliğin Bizans'ın mağlubiyetinin nedenlerinden biri olduğu konusunda müttefiktirler.

Rusların ise Malazgirt'ten sonra yeniden, fakat bu defa Konstantinopolis'teki siyasi olaylarda aktif rol aldıklarını görmekteyiz. Bizanslı yazarlar İmparator IV. Roman Diyojen'i savunan birlikler arasında Rusların (Varyakların) da olduğunu kaydetmektedirler.³¹

SONUÇ

1071 yılı Malazgirt Savaşı'nda Türklerin galibiyeti, "Türk, İslam, Bizans ve hatta dünya tarihinde doğurduğu çok şümüllü ve devamlı neticeleri itibarı ile, büyük dönüm noktalarından birini teşkil eder."³²

Bizans ve genel olarak Hıristiyan dünyası için bunun asıl sonucu ne oldu? Malazgirt Savaşı, bir taraftan Bizans İmparatorluğu'nun iç ve dış politikasının ciddi şekilde krize girdiğini gösterdi, diğer taraftan dönüşü olmayan yıkılışının temelini attı. Hıristiyan Avrupası, Türk İslam âmilinin tesadüfi bir olay olmadığını, bu âmilin onlar için daha büyük olaylara yol açtığını anladı.

İslam dünyası açısından Malazgirt'in önemine geldikte ise, Anadolu'da İslam dininin ve kültürünün yayılması için Hilafet döneminde harcanan çabalar, Selçuklu Türklerinin zaferleri sayesinde gerçeğe dönüşmüş oldu. Anadolu'nun İslamlaşması ve Türkleşmesi süreci hız kazandı. Kafkasya'daki Müslüman devletler için Bizans tehlikesi tam olarak ortadan kaldırıldı.

Rus tarihçilerinin Malazgirt Savaşı'na Slavların katılımıyla ilgili ortaya attıkları mülahazalara geldikte, bu mülahazalar yukarıda incelediğimiz Bizans, Arap ve Ermeni kaynakları tarafından açık bir şekilde onaylanmamaktadır. Kaynaklarda "Rus", "Varyak", "Sakalib", "Viking", "Norman" gibi isimler altında karşılaşılan ordu birliklerinin, etnik

²⁶ Bkz.: Vasilyevski, a.g.m., 119.

²⁷ A.g.m., 119-120.

²⁸ Attaliotae, a.g.e., 149.

²⁹ Vasilyevski, a.g.m., 340.

³⁰ Osman Turan, a.g.e., 180.

³¹ Michel Psellos, *Chronographie ou Histoire d'un Siecle de Byzance*, Ed. E. RENAULD, Paris, 1926-1928, II, 281.

³² Osman Turan, a.g.e.: 186.

açından şimdiki Ruslar olduğunu iddia etmek doğru değildir. Kanaatimizce bu birlikler, etnik açıdan çok karışık olup, aralarında Skandinav kökenli boyların temsilcileri çoğunluğu oluşturmaktaydı. Skandinavların Kiyev Devleti'nde oynadıkları o büyük rolü dikkate alacak olursak, Bizans ordusunda hizmet etmeye gelmiş bu Skandinavların kendileriyle birlikte Slav asıllı askerleri de getirdiklerini ve doğal olarak onların kullandıkları silahları da Rum ordusunun envanterine dahil ettiklerini söyleyebiliriz.

Kanaatimizce Bizans ordusunda ve Bizans'ın siyasi yaşamında Slavların veya şimdiki Rusların aktif katılımıyla ilgili birtakım Rus tarihçilerinin ortaya attıkları bu iddianın arkasında Rusya'yı Bizans İmparatorluğu'nun mirasçısı olarak görme düşüncesi yatmaktadır.

KAYNAKÇA

Chronique de Matthieu d'Edesse, trad, par E, Dulaurier, Paris, 1858.

ILOVAYSKI, D. İ., "Normançılık Teorisi Hakkında", **Rusya Haberleri**, Petersburg, 1872, Aralık ayı.

IOANNIS, Zonarae, **Epitomae Historiarum**, BUTTNER-WOBST, Bonn, 1897.

KAJDAN, A. P., **XI. ve XII. Yüzyıllarda Bizans İmparatorluğundaki Ermeniler**, Erivan, 1975.

GEDEONOV, S. A., "Varyang Meselesi Hakkında Araştırmadan Seçmeler", **İmparator Bilimler Akademisi Dergisi**, 3, Petersburg, 1871. (Rusça)

MAHMUDOV, Y. M., **Azerbaycan Tarihi. İntibah Dönemi**, Tahsil, Bakü, 2008.

MICHAELIS, Attalioae, **Historia**, Bekker, Bonn, 1853.

MICHEL, Psellos, **Chronographie ou histoire d'un siecle de Byzance**, Ed. E. RENAULD, Paris, 1926-1928, II.

MOHOV, A. S., "Bizans Ordusu IV. Roman Diogenus'un Döneminde", **Eskiçağ ve Ortaçağ**, Nauka, Moskova, 2003, C 34. (Rusça)

TURAN, Osman, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, Ötüken, İstanbul, 2012.

ROZEN, V. R., "Arap Tarihçileri Roman Diogenus'un Alp Arslan'a Yenilmesi Hakkında", **Rusya Coğrafyacılar Derneği Şark Bölümü'nin Dergisi**, C I, Petersburg, 1887. (Rusça)

Rusların Tarihi Eskiçağ Kaynaklarında, Nauka, Moskova, 2013.

VASILYEVSKI, V. G., "XI. ve XII. Yüzyıllarda Konstantinopolis'te Varyag-Ruslar ve Varyag-İngilizler", **Vasilyevski V. G. Seçilmiş Eserleri**, C I, MNP, Moskova, 1908. (Rusça)

ZLATARSKI, V., **Ortaçağda Bulgaristan Devleti**, C II, Sofya, 1971. (Bulgarca)

SÖKMENLİ HÂKİMİYETİNDE MUŞ'UN TARİHİ GELİŞİMİ

Hüseyin KAYHAN*

ÖZET

Muş, 1100 yılında Selçuklu komutanı Sökmen'in hâkimiyetine girdiği andan, 1208'de Eyyûbî hükümdarı Necmeddin'in ele geçirdiği zamana kadar 110 yıl Sökmenli hâkimiyetinde kalmıştır. Şehir bu zaman dilimi içerisinde Sökmenli'lerin önemli bir yerleşim yeri olmuştur. Sökmenli hükümdarları Sökmen el-Kutbî, Zahîreddin İbrahim, Ahmed, II. Sökmen, Seyfeddin Bektemür, Bedreddin Aksungur Muhammed ve İzzeddin Balaban'ın hâkimiyetleri zamanında şehrin önemi artarak devam etmiştir.

Muş, dini, sosyal ve askeri yapıları bünyesinde barındıran önemli bir şehirdi. Sökmenliler, kendilerine intikal eden yapıları korudukları gibi, onlara yenilerini katmak suretiyle şehri daha da geliştirdiler. II. Sökmen, şehrin güvenliğinin tam olarak sağladıktan sonra şehri imar ederek yeniden canlandırmış, ondan sonra gelen diğer Sökmenli hükümdarları da onun bıraktığı yerden alarak burayı çevrenin önemli kültür ve ticaret merkezi haline getirmişlerdir.

Bu araştırmamızda amacımız Muş'un XII. yüzyıldaki siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel ve dini gelişimini ortaya koymaktır. Mukaddesî, Yâkût el-Hamevî, Hamdullah Mustevfî Kazvîni, Ebû'l-Fidâ gibi İslâm coğrafyacılarının yanında; İbnu'l-Ezrak, İbnu'l-Esîr, İbn Şeddâd gibi İslam tarihçileri; Urfalı Mateos, Süryani Mihael, Abû'l-Farac gibi Hıristiyan tarihçiler; Nâsır-ı Husrev, İbn Cubeyr, Marko Polo, Evliya Çelebi gibi gezginler; TC Kültür Bakanlığı'nın periyodik olarak düzenlediği Kazı Sonuçları Toplantıları Tutanakları; Osman Turan, Claude Cahen, Guy Le Strange, Faruk Sümer gibi modern tarihçilerin eserleri incelenerek konumuzla ilgili bilgiler eleştirel tarih metodolojisi çerçevesinde ele alınıp Muş'un Sökmenliler asrındaki tarihi gelişimi ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Nasıl bulgularla karşılaşacağımız konusunda kesin bir yargıda bulunmak mümkün olmamakla birlikte, bölgedeki diğer şehirlerin gelişiminden farklı sonuçlara ulaşılabileceğini tahmin etmek yanlış olacaktır. Bu tebliğimin, Artukluların başkentleri Meyyâfârikîn ve Hısn Keyfâ ile ilgili yaptığım aynı yöndeki çalışmalara ek olacağını da belirtmek istiyorum.

Anahtar Kelimeler: Sökmenliler, II. Sökmen, Muş, Ahlat, Artuklular.

HISTORICAL DEVELOPMENT OF MUŞ UNDER THE DOMINATION OF SÖKMENİD

ABSTRACT

Muş (an Eastern Anatolian city), had been under the domination of Sökmenid for approximately 110 years between 1100, its seizure by the Seljuk commander Sökmen, and 1208, its seizure by the Ayyûbid ruler Najm al-dîn. The city had been an important settlement for the Sökmenids. The city gained further importance during the reigns of the Sökmenid rulers Sökmen al-Kutbî, Zahîr al-dîn, Ahmed, II. Sökmen, Seyf al-dîn Bektemür, Bedre al-dîn Aksungur Muhammed and İzz al-dîn Balaban.

Muş was an important city with regards to its religious, social, and military structures. As they had protected the structures that had been passed on to them, the Sökmenids had further improved the city by adding new ones. The Sökmen revived the city by reconstructing it after fully ensuring the protection and safety of the city. Following Sökmenid rulers continued this reconstruction turning this city to an important cultural and commercial center of the region.

In this research study, our objective is to present the political, social, economic, cultural, and religious improvements of Muş city in the 12th century. The works and studies of Muslim historians such as İbn al-Azrak, İbn al-Athîr, İbn Sheddâd, and Christian historians such as Mateos from Urfa, Assyrian Mihael, Abâ al-Faraj, Muslim geographers such as Mukaddasî, Yâkût el-Hamavî, Hamdullah Mustevfî Kazvîni, Ebû al-Fidâ, wanderers such as Nâsır-ı Husrev, İbn Jubeyr, Marko Polo, Evliya Chelebi, modern historians such as Osman Turan, Claude Cahen, Guy Le Strange, Faruk Sümer, and Minutes of Excavation Results Meetings periodically held by Ministry of Culture of Turkish Republic were all analyzed and information regarding our topic was held in the perspective of critical history methodology, thus the historical improvement of Muş under the reign of the Sökmenlis will be presented.

It is not possible to mention what kinds of findings we will find out; however, it will be wrong to estimate finding results different from the improvement of the cities in its environ. I would like to mention that this paper of mine will be supplementary to my studies on Meyyâfârikîn and Hısn Kayfâ, which were the capital cities of the Artuqids.

* Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, hukaturk@hotmail.com

Keywords: The Sökmenids, Sökmen II., Muş, Ahlat, Artuqids.

GİRİŞ

Ermeni eyaleti Taron'un¹ merkezi Muş, Murat Nehri'nin orta mecrası ve Fırat'ın diğer kollarının suladığı bereketli 3.000 kilometrekarelik alanı kaplayan bir ovanın ortasında, 1.100 metreyi aşan yükseklikteki düzlüklerde kurulmuştur. Oldukça verimli olan ovası kuzey-batıdan güney-doğuya uzanan yaklaşık 65 kilometrelik bir hat üstünde uzanmaktadır.²

Muş'un da içinde bulunduğu Taron bölgesi IX-X. yüzyıllarda Ermenilerin yaşadıkları topraklardı.³ Burası X. yüzyılda Bizans tarafından ilhak edilmiş ve bu durum XI. yüzyılın son çeyreğinde Türkler tarafından fethedildiği zamana kadar bir asrı aşan süre devam etmişti. Bu zaman içinde burada her yönüyle Bizans etkisi hâkim olmasına rağmen Ermeni siyasî, askerî, ekonomik ve dinî yapıları çoğunlukla ayakta kalmış ve Sivas, Kapadokya, Kilikya ile Antakya'ya yapılan kapsamlı göçlerle Bizans, Suriye, Kürt ve Arap bölgelerine yayılmıştı.⁴

1. SİYASİ YAPI

Muş ve çevresi 641 yılında Müslüman Araplar tarafından haraca bağlanmıştı.⁵ Bölgedeki Hıristiyan halk fırsat buldukça bu Arap egemenliğine karşı ayaklanmışlardı. IX. yüzyılın ortalarından itibaren hâkimiyet Abbasîler ve Bizanslılar arasında sürekli el değiştirmişti.⁶ Buna rağmen şehri ve çevresini gerçek anlamda yönetenler hep Ermeni prensleri olmuşlardı. IX. yüzyılda ve devamında da burayı Bagratî hanedanı yönetmişti.⁷

Selçuklu ailesinin liderliğindeki Türkler 1048'de Büyük Basen ve Karin Ovası'na ulaşmışlardı. Onlar iki hafta aradan sonra güneyde Taron'a kadar bir kez daha harekete geçmişler, yağmalar ve tahribatlar yaparak çok sayıda Ermeni esirle İran'a dönmüşlerdi. Türkler bir yıl sonra 1049 Eylül ayında buraya yine kalabalık bir orduyla gelmişler ve yine büyük tahribatlarda bulunmuşlardı.⁸

1060'lı yılların başında bu sefer Selçuklu komutanlarından Saltuk'u Muş çevresinde görmekteyiz. O, Anadolu'da askerî mücadeleler yürütürken Kapadokya'da Bizans'ın Norman asıllı komutanı Frankopol Herve ile anlaşmıştı. İttifakları bir süre sonra bozulmuş ve yaptıkları savaşta Saltuk yenilerek Mervanîlerin hâkimiyetindeki Ahlat'a sığınmıştı. Saltuk, Ahlat'ın hâkimi Mervanî Ebû'l-Kâsım Nasr (1061-1080) ile onları şehre kabul etmiş, şereflerine eğlence tertipleyip sarhoş ettikten sonra bir kısmını öldürmüş, kalanlarını da esir almıştı. Herve de yakalanıp Nasiruddevle tarafından imparatora teslim edilmişti (1062).⁹ Saltuk, 1071'de büyük bir ordu ile Selçukluların üzerine doğru gelen Bizans ordusunun 20 bin

¹ Türklerin Anadolu'ya geldiği XI. yüzyılda Taron'un başlıca bölümleri hakkında bkz. M. Thierry, "Notes de géographie historique sur le Vaspurakan", *Revue des Études Islamiques*, 34 (1976), s. 160-168.

² R. G. Hovannisian, "Ermeni Pağış/Bitlis ve Daron/Muş", *Tarihi Kentler ve Ermeniler, Bitlis ve Muş*, Ed. R. G. Hovannisian, Çev. Z. Kılıç, İstanbul, 2016, s. 9.

³ Pseudo-Yovhannes Mamikonean, *The History of Taron (Patmut'iwn Taronoy), Historical Investigation, Critical Translation and Historical and Textual Commentaries*, Levon Avdoyan, Edmonds, 1993, s. 55-164.

⁴ S. Vryonis, "Bizans Egemenliğindeki Daron'da Ermeniler ve Yunanlılar", *Tarihi Kentler ve Ermeniler, Bitlis ve Muş*, Ed. R. G. Hovannisian, Çev. Z. Kılıç, İstanbul, 2016, s. 104.

⁵ Belâzurî, *Futûhu'l-Buldân*, Çev. M. Fayda, Ankara, 1987, s. 252.

⁶ M. Tuncel, "Muş", *TDVİA*, XXXI, s. 369.

⁷ B. Darkot, "Muş", *İA*, VIII, s. 746.

⁸ Aristakes Lastivertc'i's, *History*, Eng. tr. Robert Bedrosian, New York, 1985, s. 68-71.

⁹ Georgius Cedrenus, *Historiarum Compendium*, Nşr. İmmanuela Bekkero, CSHB, vol. 35, Bonnae, 1839, s. 617-620; John Skylitzes, s. 452-453; Smbat Sparapet, Smbat Sparapet, *Chronicle*, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey, 2005, s. 28; E. Honigmann, s. 181; R. Grousset, s. 588.

zırhlı askerden oluşan güzide öncü birliğini, onlar Ahlat'ı işgal edip yağmalamakla meşgul iken ansızın bastırmış ve yenilgiye uğratmıştı.¹⁰

XII. yüzyılın başlarında Doğu Anadolu'da kurulan ve Van Gölü havzasına hâkim olan Sökmenlilerin çevrelerindeki dağlık alanlarda yaşayan Ermeniler çeteler kurarak her fırsatta saldırmakta, yağma ve tahribatlarda bulunmakta idiler. Sökmen ve takipçileri halkın güvenliği için bu saldırgan Ermeni guruplarla mücadele etmek zorunda kalmışlardı. Bu cümleden olarak, Sökmen el-Kutbî 6 bin kişilik bir ordu ile 1108 yılı Şubat ayının sonlarında Keysun'a saldırmıştı.¹¹ Bu saldırının bizzat hasat mevsiminde ve yaklaşık bir yıl önce Prens Vasil'in topraklarına karşı girişilen ve Berdus'ta yenilgi ile sonuçlanan saldırının intikamını almak için yapıldığı anlaşılmaktadır. Buna rağmen, saldırının sadece intikam almak için gerçekleştirilmediği, zira önceden iyi bir planlama ile hasat zamanının seçildiği görülmektedir. Saldırı ansızın olmuş ve ürünlerini hasat eden Ermeniler gafil avlanmış, direnenler öldürülmüş, kalanlar da esir alınmıştı. Kendilerini toparlayan Ermeniler hemen organize olmuşlar ve Prens Vasil, dayısı Bedros, Mamigonyan hanedanından Aplat ve komutanları Tigran'ın komutasında 5 yüz kişiden oluşan seçme bir birlik ile bugünkü Kahramanmaraş'ın Andırın kazasına bağlı, etrafı dağlarla çevrili büyük bir ovada kurulmuş bulunan Geben civarında Hartan denilen kalenin önlerinde Türklerle karşılaşmışlardı. Yapılan savaşta Sökmen yenilgiye uğramış ve esir düşmüştü.¹² Türk ordusunun yenilmesinin sebebi, savaşın yapıldığı dağlık alanda Ermenilerin geçitlerde pusular kurmaları olduğunu söylemek yanlış olmasa gerekir. Esir düşen Sökmen ve komutanları muhtemelen belli bir kurtuluş akçesi ödedikten sonra serbest kalabilmişlerdi.

Sökmen el-Kutbî'nin Muş'la ilgili faaliyetinden birisi de Şubat 1110 – Şubat 1111 tarihinde Artuklu Belek Gâzi'yi yakalayarak Taron'un Aidzyatz (Keçiler) Kalesi'nde zindana attırması olayıdır.¹³

Musul atabeyi İmâdeddîn Zengi'nin 538/1143-44'de Diyarbakır ve çevresinde askerî faaliyetlerde bulunarak, Muş'a yakın alanlar Tanza, Siirt ve Hizan şehirleri ile Ravk, Katlis, Natasa, Zulkarneyn ve o yöredeki isimi pek duyulmayan bazı kaleleri ele geçirdiği görülmektedir.¹⁴

1154 yılında Temurtaş vefat edince Mardin Artuklularının başına oğlu Necmeddin Alpi geçmişti. Onun iktidarının başlarında Hısn Keyfâ Artukluları hükümdarı Kara Arslan ile arasında anlaşmazlık çıkmıştı (1157). Taraflar Dicle nehri kıyısında savaşın eşiğine gelmişlerse de savaş yapmadan ülkelerine geri dönmüşlerdi. Ahlatşah II. Sökmen'in ordusuyla Necmeddin Alpi'ye yardıma gelmesi sönen savaş isteğini yeniden alevlendirmiş, Necmeddin Alpi, Sökmen'in askerleri ile buluştuktan sonra önlerinden kaçan Kara Arslan'ın ülkesine girmiş, Tell Hûm kalesindeki halkın tamamını esir almıştı. Buna karşılık Kara Arslan ise Cebeli Cûr'a yürümüş ve Muş ovasına kadar gelerek Necmeddin Alpi'nin bir müfrezesini yok ettikten sonra Muş'a bağlı beş köyü yağmalamıştı. Burada bir süre kaldıktan sonra Hısn Keyfâ'ya geri dönmüştü. Onun dönmesinden sonra Necmeddin Alpi da geri çekilmiş, aralarında barış yapılmıştı.¹⁵

¹⁰ İbnu'l-Adîm, *Zubdetu'l-Haleb min Târîhi Haleb*, Nşr. S. Dahhan, Dimaşk, 1954, II, s. 25; İmâdeddîn İsfahânî, "Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Ustra", çev. K. Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluların Tarihi*, İstanbul, 1943, s. 38.

¹¹ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Çev. H. D. Andreasyan, Ankara, 1987, s. 232-233.

¹² Urfalı Mateos, s. 232-233; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1984, s. 150.

¹³ Urfalı Mateos, s. 241.

¹⁴ İbnu'l-Esrî, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Çev. A. Ağırakça, A. Özyayın, İstanbul, 1987, XII, XI, s. 91.

¹⁵ İbnu'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârîkîn ve Âmid*, (Artuklular Kısım), Çev. A. Savran, Erzurum, 1992, s. 120-121; O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 161. Muş 1161 yılında II. Sökmen'in hâkimiyetinde idi (bkz. Urfalı Mateos, s. 329).

1185'te kendiliğinden gelişen toplumsal bir olay sonucu Muş'un da içinde bulunduğu bölgede çok sayıda insan hayatını kaybetmişti. Türkmenler ve Kürtler bütün bölgede birbirleriyle kıyasıya bir çatışmanın içine girmişlerdi. Bu olaylar sırasında Türkmenler normalde dostane ilişkiler yürüttükleri Hıristiyanlara da zarar vermişlerdi. Bu cümleden olarak, çatışmalar sırasında Kürtler, kaçtıkları zaman mal ve eşyalarını Hıristiyanların köylerinde saklıyorlardı. Türkmenler bunu haber alınca düşmanlarını barındıran Hıristiyanlara saldırmaya başlamışlardı. Türkmenler, yağmalarda ve katliamlarda bulduklarında heyecandan kendilerini kaybedip, beylerinin emirlerini dinlemiyorlar, Büyük Ermenistan olarak isimlendirilen Van Gölü çevresindeki Ermeni halkına saldırıyorlardı. Onlar, Kürtleri öldürdükten sonra, Ermeni köylerini de yakarak ve talan ederek 26 bin kişiyi esir ettiler ve götürüp köle olarak sattılar. Bunun üzerine, ülkelerinin tahrip edildiğini ve köylerin boşaldığını gören Türk beyleri ve komutanları topraklarındaki bu Türkmenlerle savaştılar. Kapadokya'da ve Malatya bölgesinde çarpışmalar ve katliamlar yaşandı. Bu olaylar sekiz yıl devam etti. Sonuçta, onbinlerce insan hayatını kaybetti ve bütün yerleşim yerleri zarar gördü.¹⁶

Irak Selçukluları Devleti'nin tâbiyetinde bulunan Musul Atabegliği'ne son vermek kararında olan Salâheddin Eyyûbî, bu amaçla Musul'u ikinci defa kuşattığı sırada Ahlat hâkimi II. Sökmen'in ölümü (10 Temmuz 1185)¹⁷ haberi ve peşinden de bazı Ahlat emîrlerinin kendisini şehre hâkim olması için davet eden mektupları gelince, buraya yönelmeye karar vermişti. O, durumu izah için halifeye gönderdiği mektubunda Doğu ve Güney-doğu Anadolu'daki siyasî durumu aşağıdaki şekilde özetlemekte ve Selçuklu tehlikesinden bahsederek şunları söylemektedir:

“Şah Ermen, geride kimse bırakmadan ölmüş olup, ülkesi başsızdır. Acemler (Irak Selçukluları Devleti) gözlerini oraya dikmişlerdir. Aynı şekilde, Diyarbakır de sahipsiz kalmış ve karışmıştır. İşler orada bozulmuştur. Mardin sahibi de geride iki küçük çocuk bırakarak ölmüştür. Bunlardan biri 10, diğeri 2 yaşındadır. Hısn Keyfâ sahibi de arkasında 10 yaşında bir çocuk bırakarak ölmüştür. Bitlis ve Erzen sahibi Devletşah ise, sağ olmasına rağmen yok hükmündedir. Saradan yağrık üzerinde et gibidir. Ahlat bu gün Acemlerin yutmak istedikleri bir lokma haline gelmiştir. Cihân Pehlivân, kızını Ahlat sahibiyile, ancak ülkesine göz diktiği ve ölümünden sonra orasını ele geçirmek istediği için evlendirmiştir. Bu ülkeler (Kuzey Suriye ve Yukarı Mezopotamya'daki küçük Türk devletleri) hususunda Cihân Pehlivân'dan başka bir hasmımızın kalmadığı malûmunuzdur. Onun karşısında duracak ancak kulunuzdur.”¹⁸

Salâheddin, Mûsul'da beklemeyen amcasının oğlu Nâsireddin b. Şîrkûh'u öncü kuvvetlerinin başında Ahlat'a gönderdi. Bu sırada Ahlat'a II. Sökmen'in azatlı kölelerinden Seyfeddin Begtemür hâkim olmuş ve şehrin surlarını onararak, olası bir kuşatmaya karşı tedbirler almıştı. Begtemür, şehrin Salâheddin'in eline geçmesini önlemek için ölen II. Sökmen'in kayınpederi olan Azerbaycan Atabeyi Cihân Pehlivân'a haber göndererek, durumu izah etmiş ve yardımını istemişti. Aynı zamanda Salâheddin'e de mektup yazarak şehri teslim edeceğini bildirip, onu Ahlat'a çağırmişti. Maksudı, Cihân Pehlivân ile Salâheddin'i birbirlerine düşürüp, şehrin kendi ellerinde kalmasını sağlamaktı. Cihân Pehlivân, hemen harekete geçerek ordusuyla Ahlat önlerine gelip, şehrin yakınlarında karargâh kurdu. Salâheddin'in öncü birlikleri oraya vardıkları zaman onun ordusuyla karşılaştılar. Cihân Pehlivân, kaçınılmaz bir savaş ortamı oluşmaya başladığı sırada Salâheddin'e mektup

¹⁶ Süryani Mihail, **Vekayinâme, İkinci Kısım (1042-1195)**, Çev. H. D. Andreasyan, 1944 (TTK Kütüphanesi'nde bulunan basılmamış tercüme), s. 175-177; İbnu'l-Esîr, XI, s. 410.

¹⁷ İmâdeddîn İsfahânî, **Sana'l-Berku's-Şâmî**, Nşr. R. Şeşen, Beyrut, 1971, I, s. 222a; İbnu'l-Esîr, XI, s. 406; Ebû'l-Fidâ, **el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer**, Nşr. Mahmûd Dayyûb, Beyrut, 1997, II, s. 152; Mihail, s. 270; R. Şeşen, “İmâdeddîn Kâtib el-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler”, **SAD**, III, Ankara, 1971, s. 334.

¹⁸ İsfahânî, **Sana'l-Berku's-Şâmî**, I, s. 222a-222b; R. Şeşen, a.g.m., s. 235-236.

göndererek aralarındaki dostluğun devam etmesi için oraya saldırmamasını istedi.¹⁹ Salâheddin, onun isteğine uyararak gerekli güvenceleri verdi ve taraflar arasında anlaşma sağlanarak Eyyûbî ordusu geri çekildi. Böylece Atabeg Cihân Pehlivân Ahlat'ın Salâheddin'in eline geçmesini önlenmiş oldu.²⁰

Begtemür, Mart 1191'de Salâheddin Eyyûbî'nin yeğeni Takiyuddîn'e yenilince, Takiyuddîn'in Ahlat'ın üzerine yürüyüp şehri kuşattı ise de alamadı. Buradan Malazgird'e giderek burayı da kuşattı ve şehir halkını sıkıştırdı ise de hastalıktan öldü. Begtemür de esir olmaktan kurtuldu.²¹

II. Sökmen'in Sasun'daki Hıristiyan Ermenilerin çocuklarını memlûk olarak alıp, sarayında yetiştirdiği ve onlara ülkesinde önemli görevler verdiği anlaşılmaktadır. İşte bunlardan birisi olan Kutluk adındaki memlûku 1197 yılında Hezâr Dinârî'nin ölümünden sonra devletin başına geçmiş, fakat Sasun'lu bir Ermeni'nin kendilerine hükümdar olmasına çok sinirlenen Müslüman halk ayaklanmış ve onu öldürmüştü.²² Bu durum Müslüman halkın Hıristiyan Ermeni halka olan bakışını ortaya koymaktadır. Aradaki düşmanlığın ana sebebi tarafların farklı dinlerden olmaları gibi görünmekle birlikte, Ermenilerin saldırganlıkları ve Müslüman halka verdikleri zararların da göz önünde tutulması gerekmektedir.

Sasun uzun mücadeleler sonunda Sökmenlilerin eline geçmiş ve II. Sökmen'in memlûklarından Seyfeddin Begtemür buranın yöneticisi olmuştu. Anlaşıldığı kadarıyla, buradaki Ermenileri kontrol altında tutmak için asil ailelerin oğulları Ahlat'taki Sökmenli sarayına rehin olarak gönderilmekteydi. Bu rehinlerden birisi olan Der Grigor kataligosunun yeğeni 1185 yılında II. Sökmen'in vefat etmesi ve yerine geçecek bir erkek evlat bırakmaması sebebiyle meydana gelen karışıklıktan faydalanarak Sasun'a kaçmış ve topladığı askerlerle Seyfeddin Begtemür'ü yenerek esir almış, Sasun'a hâkim olmuştu. Begtemür, dostluk vaadinde bulununca serbest bırakılmıştı. Daha sonra o Sökmenli tahtına çıkmış fakat Ermenilere verdiği sözü tutmamış, tekrar ordusuyla Sasun'a gelerek bölgeyi istila etmiş, vergiye bağlamıştı.²³

604/1207-1208 yılında Meyyâfârikîn Eyyûbî meliki el-Meliku'l-Evhâd Necmeddin Eyyûb Muş üzerine yürüyerek kuşattı ve çevresindeki kalelerle birlikte ele geçirdi.²⁴ Bundan sonra da Ahlat'ı ilhak etti.²⁵

2. SOSYAL YAPI

Muş, Fırat'ın güneyinde Van Gölü'nün batısındaki büyük ovada kurulmuş bir şehirdi. Burası genellikle Ermeniye bölgesi içinde sayılmıştır.²⁶ Ebû'l-Fidâ, Muş'un Ermeniye'de, bir vadi ağzında, dağ eteğinde kurulu, suru olmayan küçük bir şehir olduğunu belirtmektedir.

¹⁹ İbnu'l-Kalânîsî, **Zeyli Târîhi Dimâşk**, Nşr. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908, s. 384.

²⁰ İsfahânî, **Sana'l-Berku's-Şâmî**, I, s. 223a-223b; İbnu'l-Esîr, XI, s. 406-407; İbn Vâsil, **Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb**, Nşr., C. eş-Şeyyal, Kahire, 1953-60, II, s. 168-172; Sıbt İbnu'l-Cevzî, **Mir'atu'z-Zeman fi Târîhi'l-Â'yan**, Haydarabad, 1951, I, s. 383-384; Abû'l-Farac, **Abû'l-Farac Tarihi**, Çev. Ö. R. Doğrul, Ankara, 1987, II, s. 435-436; Abû'l-Farac, **Târîhu Mutasaru'd-Duvel**, Nşr. A. Salhânî, Beyrut, 1890, s. 382-383; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm Vefayâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm**, Tah. O. Abdusselâm Tedmurî, XXXVIII (581-590 Yıllarını İhtiva Eden Cild), Beyrut, 1996, s. 6; R. Şeşen, a.g.m., s. 240-241; M. A. Köymen, "Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamani", **AÜFEFAD**, 13, Erzurum, 1985, s. 219; W. Tomaschek, "Sasun und das Quellengebiet des Tigris, Historisch-topographische Untersuchung I. Geschichtliches über Sasun", **Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Klasse der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften**, Band 133 (1896), IV, s. 32.

²¹ İbnu'l-Esîr, XII, s. 63.

²² Ebû'l-Fidâ, II, s. 183; O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul, 1980, s. 102-103.

²³ Vardan Vartabet, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", Çev. H. D. Andreasyan, **TSD**, I, 1937, s. 211.

²⁴ İbnu'l-Esîr, XII, s. 228-229.

²⁵ İbnu'l-Esîr, XII, s. 231.

²⁶ Le Strange, G., **Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya), İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar**, Çev. A. Eskikurt, C. Tomar, İstanbul, 2015, s. 160

Muş Ovası denilen iki mesafe büyüklüğünde bir ovası vardır. Bu ovada geniş çayırlar ve meralar bulunmaktadır. Şehir Ahlat'a üç, Meyyâfârikîn'e de iki konak mesafededir.²⁷ Mukaddesî, Meyyâfârikîn'den ile Muş arasında 3 merhale mesafe olduğunu söylemektedir.²⁸ 626/1228-29'da ölen meşhur Müslüman coğrafyacısı Yâkût el-Hamevî de eserinin bir yerinde şehrin eski ismi Taron'u,²⁹ başka bir yerinde ise asıl ismi Muş'u kullanmakta ve Ahlat'a bağlı bir Ermeniye şehri olduğunu söylemektedir.³⁰ Hamdullah Mustevfi Kazvîni, şehrin bir tarafının Fırat'a, bir tarafının da Dicle'ye bakan büyük ve güzel bir ovasının bulunduğunu, (Moğol istilasından sonra tahrip edilen) şehrin o sırada harap durumda olduğunu belirtir.³¹ Evliya Çelebi, XVII. yüzyılda Muş'u harap bir şehir olarak vasıflandırmakta ve Hülagu ile Timur'un saldırıları sırasında bu hale geldiğini yazmaktadır.³²

Venedikli tüccar Josaphat Barbaro 1474'de Muş'un dağların arasında bir tepe üzerinde kurulu iç kale ve etrafı 3 mil uzunluğunda olan esas şehirden meydana geldiğini yazmaktadır. Şehrin nüfusu kalabalıktır ve Ahlat ile arasında 3 menzil mesafe vardır.³³

XVI. yüzyıl sonlarında Bitlis'te yaşayan Şeref Han, Muş hakkında geniş bilgi vermektedir. Muş kalesinin şehir merkezinin bir fersah güneyinde bulunan bir tepenin üzerinde bulunduğunu, bir asır öncesine kadar ayakta olduğunu, Sultan Süleyman'ın bu kaleyi yıktırarak şehrin batısında tepe üzerindeki yarım kaleyi yenilediğini belirtmektedir.³⁴ Onun anlatımına göre, Muş'un çevresi su kaynakları ile derelerin bulunduğu dağlar, tepelerle çevrelenmiş olup, 50-60 fersah genişliğindeki Muş Ovası'nda çiçekler, bitkiler, ormanlar ve zengin bahçeler uzayıp gitmektedir. Fırat Nehri, bu düzlüğün üçte biri kadar olan kuzey kesimini yardıktan sonra güneye yönelmektedir. Nemrut Dağı'ndan akan Karasu Nehri doğudan gelerek ovayı ortadan ikiye bölmekte ve Fırat ile birleşmektedir. Dağlarda benzeri bulunmayan iyi cins beyaz av kuşları, nehirlerde de bol ve çeşitli balıklar bulunmaktadır.³⁵

Kâtip Çelebi, Bitlis'in bir nahiyesi olan Muş'u eski bir şehir olarak vasıflandırır. Şehrin bir fersah güneyinde bulunan kalesi ve yapıları harap bir şekilde ayakta. Bir dağın dibinde, bir vadi ağzında kurulmuş küçük bir beldedir. Muş Ovası denilen, iki merhale büyüklüğünde oldukça geniş bir ovaya sahiptir. Şehirde bağlar vardır. Otağı bol olduğu için koyunları ve su sığırları çoktur. Etrafı dağlar, ormanlar ve karlı yaylaklarla kaplıdır. Zengin su kaynakları vardır. Fırat Nehri ovayı kuzeyden güneye doğru boydan boya geçer. Karasu doğudan gelip ovanın ortasından akarak Fırat'a karışır. Çevresinde çok sayıda av hayvanı bulunur. Güz mevsiminde dağlarında emsalsiz doğanlar avlanır. Ovada kuş ve akarsuda balık da bulunmaktadır. Köylerinde hep Ermeniler yaşamaktadır. Vergileri İlhanlılar zamanında 69 bin dinar iken, Osmanlı Defter-i Hakani'sinde bu 15 bin dinar civarındadır. Tahrir defterinde de 4 bin zimmî kayıtlıdır.³⁶

²⁷ Ebû'l-Fidâ, **Takvîmu'l-Buldân**, Çev. R. Şeşen, **Ebû'l-Fidâ Coğrafyası**, İstanbul, 2017, s. 313-314.

²⁸ Mukaddesî, **Ahsenu't-Tekâsîm fî Ma'rîfeti'l-Ekâlîm**, Ed. M. J. de Goeje, Leiden, 1906, s. 150.

²⁹ Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, Tahkik F. A. el-Cundî, Beyrut, 1990, IV, s. 37. X. yüzyılda Taron bir Bizans eyaletidir ve Muş buranın merkezi bir piskoposluktur (bkz. İbn Serapion, "Description of Mesopotamia and Baghdad, written about the year 900 A.D. by Ibn Serapion, Ed. Guy Le Strange", **JRAS**, London, 1895, s. 11; E. Honigmann, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, Çev. F. Işıltan, İstanbul, 1970, s. 201).

³⁰ Yâkût el-Hamevî, V, s. 258.

³¹ Hamdullah Mustevfi Kazvîni, **Nuzhetu'l-Kulûb**, Nşr. M. Debîr-i Siyâkî, Tehran, 1336, s. 125.

³² Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi**, Haz. S. A. Kahraman, Y. Dağlı, İstanbul, 2008, IV/1, 77, s. 214.

³³ Josaphat Barbaro, **Anadolu ve İran'a Seyahat**, Çev. T. Gündüz, İstanbul, 2005, s. 103.

³⁴ Şeref Han, **Şerefnâme**, Çev. M. E. Bozarslan, İstanbul, 1990, s. 405.

³⁵ Şeref Han, s. 406.

³⁶ Kâtip Çelebi, **Cihânumâ**, Matbaa-i Amîre, İstanbul, 1732, s. 416.

Muş'ta X. yüzyılın sonunda kentsel topluluklar yapısal bir dönüşüm yaşamışlar, Taron'un Türkler tarafından ilhak edilmesi sosyal ve kültürel yeniden yapılanmayı hızlandırmıştı.³⁷

Muş ve çevresinde tabii afetler eksik olmamaktaydı. Nitekim, 574/1178-79 yılında el-Cezire, Diyarbakır, Musul, Cibal, Ahlat ve bunlara komşu olan diğer yerlerde kuraklık ve peşinden de kıtlık ortaya çıkmıştı. Halk muhtelif yerlerde su aramış ise de bulamamıştı. Yiyecek temini ise çok zorlaşmıştı. Tahıllar başta olmak üzere, yiyecek maddeleri çok pahalılaşmıştı. Kıtlığı veba ve menenjit salgını takip etmiş, çok sayıda insan hayatını kaybetmişti. Bu durum 27 Mayıs 1180 tarihine kadar devam etmiş, bu tarihte yağmur yağmaya başlayınca durum düzelmişti.³⁸

Bölgede Türk yerleşimine dair çok sayıda arkeolojik bilgilere de sahibiz. Özellikle burada mezarlıklar gerekli ipuçlarını vermektedir. Bitlis-Van karayolu üzerinde Tatvan'ın 4 km. güney-doğusunda bulunan Küçüksu Köyü'nde birbirine yakın iki büyük mezarlıktan Tatvan'dan Hizan'a yönelen karayolunun karşısında dik bir kayalık üzerindeki tepede kurulmuş olan mezardaki kitabelerden buranın XII. ve XV. yüzyıllarda kurulduğu anlaşılmaktadır. Burada kitabesinden 569/1173 yılına ait olduğu anlaşılan bir mezar ve alt tarafında kitabesiz başka mezarlar bulunmaktadır. Bunların hepsinin aynı yüzyılda yapılmış olması tahmin edilmektedir. Mezar taşlarının dışa bakan yüzeylerinde bitkisel ve geometrik süslemeler bulunmaktadır.³⁹ Bu tür süslemeler Türklük özelliği taşıdığından bu mezarlık ilk Türk yerleşimlerinden ve Sökmenliler döneminden kalmış gibi görünmektedir. Muş-Varto Doğanca Köyü'nün kuzeyindeki tarihi mezarlıkta XI-XII. yüzyıllarda ilk Türk yerleşimcilerinden birisine ait olması muhtemel bir mezar taşında eski Türk motiflerini ortaya koyan üç çarkı felek, şahidelerin üzerinde kılıç, kalkan, dirgen, kirkit ve at motifleri bulunmaktadır.⁴⁰ Muş-Varto Armutbaşı Köyü'nün batısındaki tarihi mezarlıkta ise ne zaman yapıldığı belli olmayan bir mezarın baş taşında eski Türk balballarını andıran sadece başı olan bir insan figürü bulunmaktadır. Bu figürün kolları ve elleri yaba, kitkit ve dirgenlerle sembolize edilmiştir.⁴¹ Muş-Bulanık Günbatmaz Köyü'nün 500 m. kuzey-doğusunda ot ve toprakla kaplı eski bir mezarlıkta bulunan üç mezar dikkati çekmektedir. Bunlardan birisinin şahidesinin alınlığında ejder motifi, arka yüzünde ise üstte geometrik, bitkisel figürler, ortada yazı, altta ise bitkisel kompozisyon bulunmaktadır.⁴² Yerleşim yeri olarak yakınındaki taş ocaklarıyla Urartulara kadar uzanan önemli bir merkez olan Şekerbulak Mahallesiindeki mescid, mihrap formundan erken dönemlere ait olduğu intibasını vermektedir. Burada gerçekleştirilecek kazılar sonucunda bölgenin İslam ve Türk fetihleriyle ilgili önemli verilere ulaşılabileceği anlaşılmaktadır. Malazgirt'ten ayrı bir yerleşim yeri görünümündedir.⁴³ Malazgirt Bölgesindeki mezar taşları ise büyük oranda tahrip olmuştur. Malazgirt Saltuk Gazi Mahallesi Mezarlığı'nda Hıristiyan ve Müslüman mezarları bir aradadır.⁴⁴ Malazgirt'teki

³⁷ T. W. Greenwood, "Social Change in Eleventh-Century Armenia: The Evidence From Tarōn", **The Transformation of Byzantium: Social Change in Town and Country in the Eleventh Century**, Ed. James Howard-Johnston, Oxford University Press, 2016, s. 26.

³⁸ İbnu'l-Esîr, XI, s. 361.

³⁹ K. Pektaş, "Bitlis ve Çevresinde Ortaçağ ve Sonrası İncelemeleri (1999)", **18. Araştırma Sonuçları Toplantısı I**, (22-26 Mayıs 2000 İzmir), Ankara, 2001, s. 8.

⁴⁰ B. Nuri Kılavuz, "Ortaçağ ve Sonrası Muş İli Yüzey Araştırması, 2010-Varto", **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, vol. 2, No.1, Mart, 2013, s. 43.

⁴¹ B. Nuri Kılavuz, "Varto", s. 43.

⁴² B. Nuri Kılavuz, "Ortaçağ ve Sonrası Muş İli Yüzey Araştırması, 2009-Bulanık", **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, vol. 2, No.1, Mart, 2013, s. 203.

⁴³ B. Nuri Kılavuz, "Ortaçağ ve Sonrası Muş İli Yüzey Araştırması, 2008-Malazgirt", **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, vol. 2, No.1, Mart, 2013, s. 316 vd.

⁴⁴ B. Nuri Kılavuz, "Malazgirt", s. 318.

Oğuzhan ve Hasan Paşa Köyleri mezarlıkları erken tarihli şahide ve sandukalardan oluşan mezar taşları Ahlat mezar taşlarına benzer formlarıyla önemlidir.⁴⁵

Bölgede Türk yerleşimine ait önemli eserlerden birisi de köprülerdir. Muş Ovasını sulayan, başta Karasu olmak üzere, pek çok koldan oluşan Murat Nehri üzerindeki köprüler günümüze ulaşmamıştır. Önemli bir yol ağı üzerinde bulunan Malazgirt'e ulaşım için Murat Nehri üzerindeki köprülerden ikisi tespit edilmiştir. Karakaya Deresi Köprüsü dere yatağının değişmesiyle tarla içinde kalsa da kalan iki ayak izinden üç kemer gözlü olduğu anlaşılmaktadır. Beşçatak yolundaki Murat Nehri Köprüsü de büyük oranda yıkılmıştır. Mevcut izlerden yedi kemer gözlü olabileceği anlaşılmaktadır.⁴⁶ Muş'a 15 km. uzaklıkta Muş-Varto yolunda Murat suyu üzerinde 12 gözlü 143 metre uzunluğunda, 4.77 metre genişliğinde, orta kısımda yüksekliği 16.18 metre yapılmış Murat Köprüsü, günümüze ulaşan Türk taş köprü örneklerinden birisidir. Bu köprünün Selçuklular devrinde yapılmış olduğu ve çeşitli tarihlerde onarım gördüğü söylenmektedir.⁴⁷ Bunun Sökmenli hâkimiyeti zamanında yapılmış olduğunu varsaymak yanlış olmaz.

3. EKONOMİK YAPI

XII. yüzyılda Muş ekonomisinin temelini tarım ve hayvancılık oluşturmaktaydı. Kuzey-batıdan güney-doğuya uzanan yaklaşık 65 kilometrelik bir hat üstündeki verimli ovası bir tahıl ambarı olmasının yanında, her türlü meyve ve sebzelerin yetiştiği bir alandı.⁴⁸ Reşideddîn Fazlullah, Gazan Han zamanında (1295-1304) vezirlik yaparken, oğlu Mecdeddin'e yazdığı mektubunda Bitlis'in köylerinden 5 bin men sirke,⁴⁹ Vastan'dan 100 men üzüm,⁵⁰ 27 bin men nar,⁵¹ Siirt'ten 3 bin men sumak,⁵² 5 bin men incir,⁵³ Ahlat'tan 8 bin men elma⁵⁴ vergi olarak toplanacağını beyan etmektedir. Şeref Han, şehrin çevresinde yüksek yerlerde çok sayıda üzüm bağları bulunduğunu söylemektedir.⁵⁵

Bölgede tahıl üretimi yaygın idi. Şeref Han, şehrin çevresinde tahıl ve pirinç gibi bitkilerin daha kolay yetiştirildiğini söylemektedir.⁵⁶ Nitekim, Karakoyunlu Cihanşah da 1456'da Muş Ovası'ndan zahire toplamıştı.⁵⁷ Osmanlı arşiv kaynaklarında 1555'te Muş'ta 4 tene değirmen bulunduğunu yazması da bunu doğrulamaktadır.⁵⁸ Venedikli bir tüccar da Van Gölü havzasında yılın büyük kısmında kar yağması yüzünden köylülerin ancak Nisan ayının ortalarında tohum ekebildiğini belirtmektedir.⁵⁹

1394'te ordusuyla Van Gölü havzasına gelen Timur'a Bitlis Emîri Hacı Şeref muhtemelen o bölgeye has çok meşhur atlar hediye getirmişti.⁶⁰ Yaylalarında çok sayıda

⁴⁵ B. Nuri Kılavuz, "Malazgirt", s. 318.

⁴⁶ B. Nuri Kılavuz, "Malazgirt", s. 317.

⁴⁷ C. Çulpan, **Türk Taş Köprüleri: Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar**, Ankara, 2002, s. 190; G. Tunç, **Taş Köprülerimiz**, Ankara, 1978, s. 144-145.

⁴⁸ R. G. Hovannisian, "Ermeni Pağış/Bitlis ve Daron/Muş", 9; R. H. Hewsen, "Pağış/Bitlis ve Daron/Muş'un Tarihi Coğrafyası", **Tarihi Kentler ve Ermeniler, Bitlis ve Muş**, Ed. R. G. Hovannisian, Çev. Z. Kılıç, İstanbul, 2016, s. 46.

⁴⁹ Reşideddîn Fazlullah, **Mukâtebât-ı Reşîdî**, Nşr. M. Şâfi, Lahor, 1948, s. 207.

⁵⁰ Reşideddîn Fazlullah, s. 206.

⁵¹ Reşideddîn Fazlullah, s. 198.

⁵² Reşideddîn Fazlullah, s. 205.

⁵³ Reşideddîn Fazlullah, s. 203.

⁵⁴ Reşideddîn Fazlullah, s. 199.

⁵⁵ Şeref Han, s. 406.

⁵⁶ Şeref Han, s. 406.

⁵⁷ Ebû Bekr-i Tihriânî, **Kitâb-ı Diyarbekriyye**, Çev. M. Öztürk, Ankara, 2001, s. 129.

⁵⁸ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, 413 Numaralı Bitlis Mufassal Tahrir Defteri, (963/1556), s. 135.

⁵⁹ **Venedikli Bir Tüccar'ın Seyahatnâmesi, Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar**, Çev. T. Gündüz, İstanbul, 2007, s. 142, 143.

⁶⁰ Nizâmeddîn Şâmî, **Zafernâme**, Çev. N. Lugal, Ankara, 1987, s. 185.

koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvanlar besleniyordu.⁶¹ Şeref Han, şehrin çevresinde zengin otlakların bulunduğunu, buralarda sığır, manda ve koyun sürüleri ile diğer hayvanların beslendiğini söylemektedir.⁶² İdrisî, Muş'un da içinde bulunduğu Ermeniye'nin, çevresindeki ülkelere hayvanlar ve koyunlar sattığını belirtmektedir.⁶³ Bu hayvanların yünlerinden zili, halı, şalvar ipi üretilmekteydi.⁶⁴ Hayvanların derileri şehirde işleniyordu ve bu alanda önemli bir sektör haline gelmişti. Nitekim kaynaklarda bununla ilgili bilgilere ulaşmak zor olmamaktadır. Reşideddîn Fazlullah, Siirt'ten bin tane sahtiyan (tabaklanmış deri) vergi olarak toplanacağını beyan etmektedir.⁶⁵ Yine Osmanlı arşiv kaynakları 1555'te Muş'ta bir debbağ hanenin bulunduğunu yazmaktadır.⁶⁶

Şehrin çevresindeki ormanlardan önemli gelir elde edilmekteydi. Nâsır-ı Husrev, XI. yüzyılın ortalarında geldiği Bitlis çevresinde bal ve ağaçlardan damıtılarak elde edilen katran üretiminin bol olduğundan ve diğer yerlere satıldığından bahsetmektedir.⁶⁷ Şüphesiz buraya çok yakın olan Muş'ta da aynı üretim yapılmakta idi.

Marko Polo, Muş çevresinde kaliteli pamuk yetiştirildiğini, buna bağlı olarak gelişen dokuma sektörünün güzel pamuklu kumaşlar ürettiğini ve bunun birçok ülkede tanındığını bildirmektedir.⁶⁸ Kumaş üretilmekte ve bunlardan yapılan giysiler çevredeki bölgelere satılmaktaydı.⁶⁹ Reşideddîn Fazlullah, Siirt'ten 10 bin arşın adı kirbas (keten veya pamuklu kumaş) vergi olarak toplanacağını beyan etmektedir.⁷⁰ Osmanlı arşiv kaynakları da 1555'te Muş'ta bir boyahanenin bulunduğunu yazmaktadırlar.⁷¹

Muş'un madenler açısından da zengin bir şehir olduğu anlaşılmaktadır. Çevresindeki dağlarda zengin altın ve demir yatakları bulunmaktaydı.⁷²

Malazgirt merkezde iki, Dirimpınar Köyü'nde bir han kalıntısı oldukça basit plan düzenlemeleri ve küçük boyutların rağmen ticarî hayatın canlılığını ve yol güzergâhını göstermesi açısından önemlidir.⁷³

Muş çevresinde yaşayan halk ticaretle ve el sanatları ile uğraşmaktaydı.⁷⁴ İslâm coğrafyacıları Muş'un da içinde bulunduğu Ermeniye bölgesinin tüccarlarının Trabzon'da toplanarak ticaret için Bizans şehirlerine gidip atlas, ince ipek kumaş ve Bizans şehirlerinde üretilen çeşitli kumaşları alarak buradan ülkelerine döndüklerini belirtmektedir.⁷⁵ Ya'kubî,

⁶¹ R. G. Hovannisian, "Ermeni Pağes/Bitlis ve Daron/Muş", s. 9; R. H. Hewsen, "Pağes/Bitlis ve Daron/Muş'un Tarihi Coğrafyası", **Tarihi Kentler ve Ermeniler, Bitlis ve Muş**, Ed. R. G. Hovannisian, Çev. Z. Kılıç, İstanbul, 2016, s. 46.

⁶² Şeref Han, s. 406.

⁶³ İdrisî, **Kitâbu Nuzhetu'l-Muşâk fi İhtirâki'l-Âfâk**, Kahire, 2002, II, s. 825.

⁶⁴ **Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Magrib**, Tah. Y. el-Hâdî, Kahire, 1999, s. 121.

⁶⁵ Reşideddîn Fazlullah, s. 191.

⁶⁶ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, 413 Numaralı Bitlis Mufassal Tahrir Defteri, (963/1556), s. 135.

⁶⁷ Nâsır-ı Husrev, **Sefernâme**, Çev. A. Tarzî, İstanbul, 1994, s. 10.

⁶⁸ Marko Polo, **Marko Polo Seyahatnamesi**, Çev. Filiz Dokuman, İstanbul, (tarihsiz), s. 24.

⁶⁹ İdrisî, II, s. 825.

⁷⁰ Reşideddîn Fazlullah, s. 191.

⁷¹ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, 413 Numaralı Bitlis Mufassal Tahrir Defteri, (963/1556), s. 135.

⁷² R. G. Hovannisian, "Ermeni Pağes/Bitlis ve Daron/Muş", s. 9; R. H. Hewsen, "Pağes/Bitlis ve Daron/Muş'un Tarihi Coğrafyası", **Tarihi Kentler ve Ermeniler, Bitlis ve Muş**, Ed. R. G. Hovannisian, Çev. Z. Kılıç, İstanbul, 2016, s. 46.

⁷³ B. Nuri Kılavuz, "Malazgirt", s. 316 vd.

⁷⁴ Marko Polo, s. 24.

⁷⁵ İstâhrî, **Kitâbu Mesâlikü'l-Memâlik**, Ed. M. J. de Goeje, Leiden, 1870, s. 188; İbn Havkal, **Sûretü'l-Arz**, Çev. R. Şeşen, **10. Asırda İslâm Coğrafyası**, İstanbul, 2014, s. 267 vd. 602/1205-1206 yılında Gıyâseddîn Keyhusrev Trabzonu kuşattığında Anadolu'dan, Karadeniz'in kuzeyi ile yapılan ticari ilişkiler durmuş, Rus ve Kıpçak şehirleriyle yapılan kara ve deniz ulaşımı sona ermişti. Yabancı tüccarlar, Türkiye Selçukluları ülkesine girememişler, Türk tüccarları da Karadeniz'in kuzeyine ticari yolculuklar yapamamışlardı. Türk halkı yabancı tüccarların ülkelerine gelememelerinden ve onlarla ticaret yapamamalarından dolayı büyük zarara uğramışlardı. Aynı şekilde Suriye, Irak, İran ve Mısır'dan Anadolu'ya gelen ve Karadeniz'in kuzeyi ile ticaret yapan yabancı

Ermeniye'den gelen ticarî malların Dicle üzerinden gemilerle İslâm ülkelerine gönderildiğini yazar.⁷⁶ İbn Hurdazbih, Yahudi tüccarların Batı Avrupa'dan aldıkları malları gemilerle Akdeniz'i aşarak Antakya'ya getirdiklerini, buradan da Anadolu içinde kara yoluyla Fırat kıyılarına, muhtemelen Ermeniye bölgesine kervanlarla giderek, Fırat üzerindeki gemilerle Bağdad'a ulaştırdıklarını söylemektedir.⁷⁷

Muş'un ekonomik gücünü görmek açısından bölgeden toplanan vergilere bakmak yararlı olacaktır. Kudâme b. Ca'fer, Taron'un yıllık gelirinin 100 bin dirhem olduğunu söylemektedir.⁷⁸ İbn Hurdazbih de IX. Asrın ortalarında Ermeniye'nin haracının 4 milyon dirhem olduğunu yazmaktadır.⁷⁹ Abdullah Puser Muhammed b. Kiya el-Mâzenderânî, İlhanlı Devleti'nin 1355 yılındaki mali durumunu ortaya koyarken, içinde Muş'un da bulunduğu Ermeniye'nin vergi gelirini 54 tümen = 540 bin dinar olarak belirtmektedir.⁸⁰

Sasun bölgesi Sökmenlilerin başkenti Ahlat'a yaklaşık 180 km mesafede idi. Sökmenlilerin ticarî çıkarlarını korumak istemeleri sebebiyle burada yaşayan Ermenileri zararsız hale getirmek için değişik zamanlarda bölgeye uzun süreli seferler düzenlendiği anlaşılıyor. Bu cümleden olarak, II. Sökmen'in (1128-1185) iktidarı sırasında, 1163 yılı Aralık ayının başında Fenizâsâ kalesinin sahibi Nâsiru'd-devle Mahmud b. Zaferhan ordusu ile Sasun'a girmiş, başta Artova olmak üzere Ermenilerin yaşadıkları bütün yerleşim yerlerini yakıp-yıkılmış, halkını esir almış, ağır darbeler indirip bütün bölgeyi yağmalamıştı. Onun süvarileri bu saldırıları yaparken, piyadeleri de Müslümanların fetihlerinden beri hiç kimsenin giremediği Ermeni beldelerine saldırılar düzenlediler. Bu saldırıların anlık olmadıkları ve durmaksızın devam ettiği görülmektedir.⁸¹

4. DİNİ YAPI

Muş ve çevresinde genelde yerli Hıristiyan Ermeniler bulunmakla birlikte Sökmenli hâkimiyeti ile Müslüman Türkler de yerleşmişlerdi. Türklerin genelde şehir çevresindeki köy ve mezralara yerleştikleri anlaşılmaktadır. Sökmenliler zamanında Hıristiyanlar çoğunluğu oluşturmakla birlikte, sonraki yüzyıllarda demografik yapı Müslümanların lehine dönmüştür. 1536 yılı Osmanlı tahrirlerine göre, Muş'ta 6134 Müslüman, 2281 Ermeni yaşamaktaydı.⁸² Yine 1555 yılında Muş'taki 63 köy ve 11 mezranın 21'i Müslüman, 33'ü Hıristiyan, 2'si karışık, 7 tanesi de boştur.⁸³ Şeref Han'a göre, Muş Ovası'nda Ermeni ailelerinin oturduğu köyler yan yana uzayıp gitmektedir. Müslümanların köyleri ise ovayı çevreleyen dağların eteklerinde yer almaktadır. Kanuni Sultan Süleyman zamanında vakıflara ait köy ve emlak hariç, 4 bin zimmînin bulunduğunu, bunların kişi başına 70 akçe ödemektedirler.⁸⁴ Polonyalı Simeon ise, XVII. yüzyıl başlarında Muş Ovasında Madnevank, Surp Ağper ve Surp Arakyal isimlerinde üç büyük manastır bulunduğunu belirtmektedir.⁸⁵ Evliya Çelebi, XVII. yüzyılda

---

tüccarlar da büyük zararlar gördüler. Bunun üzerine bütün yerli ve yabancı tüccarlar Sivas'ta toplandılar ve bu durumun sona ermesini beklediler (bkz. İbnu'l-Esîr, XII, 201).

⁷⁶ Ya' kubî, Kitâbu'l-Buldân, Nşr. M. J. de Goeje, Leiden, 1892, s. 237.

⁷⁷ İbn Hurdazbih, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, Nşr. M. J. de Goeje, Leiden, 1889, s. 132.

⁷⁸ Kudâme b. Ca'fer, **el-Harâc ve Sınâ'tu'l-Kitâbe**, M. H. ez-Zubydî, Bağdad, 1981, s. 183.

⁷⁹ İbn Hurdazbih, s. 109.

⁸⁰ Abdullah Puser Muhammed b. Kiya el-Mâzenderânî, **Risâle-i Felekiyye (Kitâbu's-Siyâkat)**, Nşr. ve Çev. İsmail Otar, İstanbul, 2013, s. 249.

⁸¹ İbnu'l-Ezrak, s. 136; O. Turan, **Doğu Anadolu**, s. 95.

⁸² Y. Halaçoğlu, "Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Bazı Anadolu Şehirlerinde Demografik Yapı", **Yakın Tarihimize Van Uluslararası Sempozyumu 2-5 Nisan 1990 Bildiri Kitabı**, Ankara, 1990, s. 220.

⁸³ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, 413 Numaralı Bitlis Mufassal Tahrir Defteri, s. 134-157.

⁸⁴ Şeref Han, s. 407.

⁸⁵ Polonyalı Simeon, **Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiye**, Çev. H. D. Andreasyan, İstanbul, 2007, s. 114.

bölgedeki Hıristiyanların sayısı hakkında kesin bir rakam vererek Bitlis eyaletinde 43 bin Ermeni reayanın yaşadığını ve bunun yarısının Muş'ta bulunduğunu yazmaktadır.⁸⁶

Sökmenliler zamanında Müslüman halkın Ehlisünnet mezhebine mensup Türkler olduğu ve sonrasında ise Kürtlerin de buna katıldıkları tahmin edilebilir. Venedikli bir tüccarın 1507'de Van Gölü havzasında dağlık alanlarda Sünni Müslüman Kürtlerin, şehirde de Hıristiyan Ermenilerin yaşadıklarını bildirmesi bu fikri doğrular niteliktedir.⁸⁷

SONUÇ

Muş, Selçuklular devrinde Türk hâkimiyetine geçtikten sonra gelişmesine devam etmiştir. XII. yüzyılda Ahlat'tan etkilenen Muş büyüyüp, zenginleşmiştir. Ovasındaki bağlar, bahçeler ve tarlalarda her türlü meyve, sebze, hububat yetiştirildiği gibi, meralarda da büyük ve küçükbaş hayvanlar beslenmiş, ormanlarda ve dağlarda av hayvanları ile çevredeki akarsularda balıklar avlanmıştır. Bunlar bölgedeki halkı beslediği gibi, çevredeki diğer şehirlere de önemli katkı sağlamıştır.

Ortadoğu'da bütün Türk yönetimlerinin yaptıkları gibi Sökmenli idaresi de yerli Hıristiyan Ermenilere adil bir yönetim sağlamış, onların sosyal, dinî, ticarî ve kültürel hayatlarına müdahale etmemiştir. Buna paralel olarak, o dönemde genelde yapıldığı gibi angarya vergilerle halkın belini bükmemiştir. Bu yüzden de Ermeniler tarafından çok sevilmiş ve tercih edilmiştir.

KAYNAKÇA

Abdullah Puser Muhammed b. Kiya el-Mâzenderânî, **Risâle-i Felekiyye (Kitâbu's-Siyâkat)**, Nşr. ve Çev. İsmail Otar, İstanbul, 2013.

Abû'l-Farac, **Abû'l-Farac Tarihi**, Çev. Ö. R. Doğrul, Ankara, 1987.

Abû'l-Farac, **Târîhu Mutasaru'd-Duvel**, Nşr. A. Salhânî, Beyrut, 1890.

Aristakes Lastivertc'i's, **History**, Eng. tr. Robert Bedrosian, New York, 1985.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi 413 Numaralı Bitlis Mufassal Tahrir Defteri (963/1556).

BELÂZURÎ, **Futûhu'l-Buldân**, Çev. M. Fayda, Ankara, 1987.

ÇULPAN, C., **Türk Taş Köprüleri: Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar**, Ankara, 2002.

DARKOT, B., "Muş", **İA**, VIII, s. 744-747.

Ebû Bekr-i Tihriânî, **Kitâb-ı Diyarbekriyye**, Çev. M. Öztürk, Ankara, 2001.

Ebû'l-Fidâ, **el-Muhtasar fi Ahbâri'l-Beşer**, Nşr. Mahmûd Dayyûb, 2 cild, Beyrut, 1997.

Ebû'l-Fidâ, **Takvîmu'l-Buldân**, Çev. R. Şeşen, **Ebû'l-Fidâ Coğrafyası**, İstanbul, 2017.

Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi**, Haz. S. A. Kahraman, Y. Dağlı, 12 cild, YKY, İstanbul, 2008.

Georgius Cedrenus, **Historiarum Compendium**, Nşr. İmmanuela Bekkero, CSHB, vol. 35, Bonnae, 1839.

⁸⁶ Evliya Çelebi, IV/1, s. 130.

⁸⁷ **Venedikli Bir Tüccar'ın Seyahatnâmesi, Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar**, Çev. T. Gündüz, İstanbul, 2007, s. 142, 143.

- GREENWOOD, T. W., “Social Change in Eleventh-Century Armenia: The Evidence From Tarōn”, **The Transformation of Byzantium: Social Change in Town and Country in the Eleventh Century**, Ed. James Howard-Johnston, Oxford University Press, 2016, s. 1-26.
- HALAÇOĞLU, Y., “Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Bazı Anadolu Şehirlerinde Demografik Yapı”, **Yakın Tarihimize Van Uluslar arası Sempozyumu 2-5 Nisan 1990 Bildiri Kitabı**, Ankara, 1990, s. 217-222.
- Hamdullah Mustevfî Kazvînî, **Nuzhetu'l-Kulûb**, Nşr. M. Debîr-i Siyâkî, Tehran, 1336.
- HEWSEN, R. H., “Pağes/Bitlis ve Daron/Muş'un Tarihi Coğrafyası”, **Tarihi Kentler ve Ermeniler, Bitlis ve Muş**, Ed. R. G. Hovannisian, Çev. Z. Kılıç, İstanbul, 2016, s. 45-63.
- HONIGMANN, E., **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, Çev. F. Işıltan, İstanbul, 1970.
- HOVANNISIAN, R. G., “Ermeni Pağes/Bitlis ve Daron/Muş”, **Tarihi Kentler ve Ermeniler, Bitlis ve Muş**, Ed. R. G. Hovannisian, Çev. Z. Kılıç, İstanbul, 2016, s. 7-44.
- Hudûdu'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Magrib**, Tah. Y. el-Hâdî, Kahire, 1999.
- İbn Havkal, **Sûretu'l-Arz**, Çev. R. Şeşen, **10. Asırda İslâm Coğrafyası**, İstanbul, 2014.
- İbn Hurdazbih, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, Nşr. M. J. de Goeje, Leiden, 1889.
- İbn Serapion, “Description of Mesopotamia and Baghdad, Written About The Year 900 A.D. by Ibn Serapion”, Ed. Guy Le Strange, **JRAS**, London, 1895, s. 1-76, s. 255-316.
- İbn Vâsil, **Muferricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb**, Nşr., C. eş-Şeyyal, Kahire, 1953-60.
- İbnu'l-Adîm, **Zubdetu'l-Haleb min Târîhi Haleb**, Nşr. S. Dahhan, 3 cild, Dimaşk, 1954.
- İbnu'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-Târîh**, Çev. A. Ağırakça, A. Özaydın, 12 cild, İstanbul, 1987.
- İbnu'l-Ezrak, **Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid, (Artuklular Kısmı)**, Çev. A. Savran, Erzurum, 1992.
- İbnu'l-Kalânîsî, **Zeyli Târîhi Dimaşk**, Nşr. H. F. Amedroz, Beyrut, 1908.
- İdrîsî, **Kitâbu Nuzhetu'l-Muşţâk fi İhtirâki'l-Âfâk**, 2 cild, Kahire, 2002.
- İmâdeddîn İsfahânî, **Sana'l-Berku's-Şâmî**, Nşr. R. Şeşen, Beyrut, 1971.
- İmâdeddîn İsfahânî, **Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra**, çev. K. Burslan, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İstanbul, 1943.
- İstâhrî, **Kitâbu Mesâliku'l-Memâlik**, Ed. M. J. de Goeje, Leiden, 1870.
- John Skylitzes, **A Synopsis of Byzantine History, 811-1057**, Eng. tr. J. Wortley, NY, 2010.
- Josaphat Barbaro, **Anadolu ve İran'a Seyahat**, Çev. T. Gündüz, İstanbul, 2005.
- Kâtip Çelebi, **Cihânumâ**, Matbaa-i Amîre, İstanbul, 1732.
- KAYHAN, H., **Irak Selçukluları**, Konya, 2001.
- KILAVUZ, B. Nuri, “Ortaçağ ve Sonrası Muş İli Yüzey Araştırması, 2008-Malazgirt”, **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, vol. 2, No.1, Mart, 2013, s. 304-329.
- KILAVUZ, B. Nuri, “Ortaçağ ve Sonrası Muş İli Yüzey Araştırması, 2009-Bulanık”, **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, vol. 2, No.1, Mart, 2013, s. 195-217.
- KILAVUZ, B. Nuri, “Ortaçağ ve Sonrası Muş İli Yüzey Araştırması, 2010-Varto”, **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, vol. 2, No.1, Mart, 2013, s. 33-53.
- Kudâme b. Ca'fer, **el-Harâc ve Sınâa'tu'l-Kitâbe**, M. H. ez-Zubydî, Bağdad, 1981.

- Marko Polo, **Marko Polo Seyahatnamesi**, Çev. Filiz Dokuman, İstanbul, (tarihsiz).
- Mukaddesî, **Ahsenu't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm**, Ed. M. J. de Goeje, Leiden, 1906.
- Nâsır-ı Husrev, **Sefernâme**, Çev. A. Tarzî, İstanbul, 1994.
- Nizâmeddîn Şâmî, **Zafernâme**, Çev. N. Lugal, Ankara, 1987.
- PEKTAŞ, K., “Bitlis ve Çevresinde Ortaçağ ve Sonrası İncelemeleri (1999)”, **18. Araştırma Sonuçları Toplantısı I**, (22-26 Mayıs 2000 İzmir), Ankara, 2001, s. 1-15.
- Polonyalı Simeon, **Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiyesi**, Çev. H. D. Andreasyan, İstanbul, 2007.
- Pseudo-Yovhannes Mamikonean, **The History of Taron (Patmut'iwon Taronoy), Historical Investigation, Critical Translation and Historical and Textual Commentaries**, Levon Avdoyan, Edmonds, 1993.
- Reşideddîn Fazlullah, **Mukâtebât-ı Reşîdî**, Nşr. M. Şâfi, Lahor, 1948.
- LE STRANGE, G., **Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya), İslâm Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar**, Çev. A. Eskikurt, C. Tomar, İstanbul, 2015.
- Sıbt İbnu'l-Cevzî, **Mir'atu'z-Zeman fî Târihi'l-Â'yan**, Haydarabad, 1951.
- Smbat Sparapet, **Chronicle**, Translated from Classical Armenian by Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey, 2005.
- SÜMER, F., **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, Ankara, 1990.
- Süryani Mihail, **Vekayinâme, İkinci Kısım (1042-1195)**, Çev. H. D. Andreasyan, 1944 (TTK Kütüphanesi'nde bulunan basılmamış tercüme).
- Şeref Han, **Şerefnâme**, Çev. M. E. Bozarslan, İstanbul, 1990.
- ŞEŞEN, R., “İmâdeddîn Kâtib el-İsfehânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler”, **SAD**, III. Ankara, 1971, s. 249-369.
- THIERRY, M., “Notes de géographie historique sur le Vaspurakan”, **Revue des Études Islamiques**, 34, 1976, s. 159-173.
- TOGAN, Z. V., “Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti”, **THİTM**, I, İstanbul, 1931, s. 1-42.
- TOMASCHEK, W., “Sasun und das Quellengebiet des Tigris, Historisch-topographische Untersuchung I. Geschichtliches über Sasun”, **Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Klasse der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften**, Band 133 (1896), IV, s. 1-44.
- TUNCEL, M., “Muş”, **TDVİA**, XXXI, s. 368-371.
- TUNÇ, G., **Taş Köprülerimiz**, Ankara, 1978.
- TURAN, O., **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul, 1980.
- TURAN, O., **Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi**, İstanbul, 1984.

Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, Çev. H. D. Andreasyan, Ankara, 1987.

Vardan Vartabet, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", Çev. H. D. Andreasyan, **TSD**, I, 1937, s. 153-257.

Venedikli Bir Tüccar'ın Seyahatnâmesi, Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar, Çev. T. Gündüz, İstanbul, 2007.

VRYONIS, S., "Bizans Egemenliğindeki Daron'da Ermeniler ve Yunanlılar", **Tarihi Kentler ve Ermeniler, Bitlis ve Muş**, Ed. R. G. Hovannisian, Çev. Z. Kılıç, İstanbul, 2016, s. 95-107.

YA'KUBÎ, **Kitâbu'l-Buldân**, Nşr. M. J. de Goeje, Leiden, 1892.

Yâkût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, Tahkik F. A. el-Cundî, 5 cild, Beyrut, 1990.

ZEHEBÎ, **Târîhu'l-İslâm Vefayâtu'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm**, Tah. O. Abdusselâm Tedmurî, XXXVIII (581-590 Yıllarını İhtiva Eden Cild), Beyrut, 1996.

NAHİYEDEN SANCAĞA: 16. YÜZYILDA MUŞ'UN İDARİ YAPISI

Murat ALANOĞLU*

ÖZET

Muş bölgesi, Osmanlı idaresine Çaldıran Savaşı akabinde Bitlis beylerinin Osmanlıya iltihak etmesi ve 1515'te Safevilerin bölgeden çıkarılmasıyla alındı. İlk idari taksimatta Muş, Bitlis'e bağlı bir nahiye olarak kayıtlara geçmiştir. Diğer birkaç yerleşim yeri ile birlikte Muş nahiyesi, Bitlis beylerinin önemli gelir kalemlerinden ve asker kaynaklarındandı.

Muş şehri, 1515'ten 1559 yılına kadar Bitlis'e bağlı bir nahiye olarak kaldı. 1559'dan itibaren müstakil sancak oldu ve 1559'dan 1589'a kadar sancak statüsü devam etti. 1589 ile 1593 arası tekrar nahiyeye dönüşen Muş, 1593'ten 1605'e değin müstakil sancak olarak varlığını sürdürdü. Dolayısıyla Muş bölgesi 1515'ten 1605'e kadar birkaç defa sancak ile nahiye arasında idarî statü değişimine uğramıştır. Bu çalışmada bugüne kadar çok sınırlı araştırmaya konu olan Muş'un 16. yüzyıldaki idarî yapısı ve sancakbeyleri ile faaliyetleri irdelenmiştir.

Muş'un idarî yapısını incelemeyi amaçlayan bu çalışmanın temel malzemesi Başbakanlık Osmanlı Arşivi belge koleksiyonları içerisinde yer alan mühimme, ruûs, tahvil, ahkâm, tahrir ve timar ruznamçe defterleri ile Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde mahfuz tahrir ve timar ruznamçe defterleridir. Bunların yanı sıra çalışmada yerelden bilgiler de veren dönemin çağdaşı Şeref Han'ın Şerefnâmesi kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Muş, Bitlis, Sancak, Tımar.

FROM NAHIYE TO THE SANJAK: MUŞ'S ADMINISTRATIVE STRUCTURE IN THE 16th CENTURY

ABSTRACT

The Muş region entered the Ottoman administration after the Battle of Çaldıran, with the adhere of the Ottomans to Bitlis tribe's chief and the removal of the Safavides from the region in 1515. In the first administrative order, Muş was registered as a *nahiye* affiliated to Bitlis. Thus, along with several other settlements, Mush will be important income items and military resources of Bitlis *hâkims*.

The city of Muş remained a *nahiye* affiliated to Bitlis from 1515 until 1559. Since 1559, it has become a self-contained sanjak and this status continued from 1559 to 1589. Between 1589 and 1593, Muş's status has become *nahiye* again. From 1593 until 1605 it continued to exist as a separate sanjak. As one can see, from 1515 to 1605, Muş had a change of administrative status between the sanjak and the *nahiye* several times. As result of this study, the administrative structure and activities of sanjakbeys of Muş in the 16th century will be examined.

The main materials of this study, which aims to examine the administrative structure of Muş, will be the *mühimme, ruûs, tahvil, ahkâm ve tahrir defters* in the collection of Ottoman Archive and the defters of tahrir and timar ruznamçe in the Archives of General Directorate of Land Registry. In addition to these documants, it is used Sharaf Khan's Sharafname, which gives information about the local history.

Keywords: Ottoman, Muş, Bitlis, Tımar.

GİRİŞ

Muş bölgesi, 1515'te Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra Bitlis sancağının bir nahiyesi olarak idarî teşkilattaki yerini aldı. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde mahfuz ve 1520'li yıllara tarihlenen sancak listelerinde Bitlis, eyalet tabir edilen sancaklar içinde yer alırken Muş'un adına rastlanmaz.¹ 1518 tarihinde tamamlanan Diyarbekir'in ilk tahririnde² Bitlis eyalet olarak bölgenin yerel beylerinden Şeref Hanların idaresine bırakıldığı için timar sistemi uygulanmamış ve tahrir tabi tutulmamıştı. Dolayısıyla bu sırada Bitlis'in hangi nahiyelerden oluştuğuna dair bilgiye sahip olamamaktayız. Muhtemelen Muş, bu tarihlerde Bitlis'in batısında yer alan nahiye olarak teşkilatlandırılmış ve gelirleri Bitlis hâkimlerine bırakılmıştı. Nitekim dönemin neredeyse tek anlatı kaynağı olan Şeref Han'ın

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi Tarih Bölümü, muratalanoglu@gmail.com

¹ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), d. 9772; 10057; 5246; 8303.

² BOA, TD, 64. Hükümet sancaklarda tahrir yapılmaması keyfiyetine dair tartışma için bkz. Murat Alanoğlu, **Osmanlı İdarî Sistemi İçerisinde Palu Hükümeti**, İstanbul Üniversitesi Sos. Bil. Ens., Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017, s. 22.

Şerefnâme'sinde Muş'un Bitlis'in nahiyelerinden biri olduğu ve buranın yüzyıllar boyunca kendi atalarının gelirlerine dâhil olduğu belirtilmektedir.³

16. yüzyılın ilk yarısında Muş şehri genelde nahiye iken yüzyılın ikinci yarısında ise sancak olarak idari organizasyonda yer almıştır. Nahiye olarak kaydedildiği 1538 yılında, Müslümanların yazıldığı 50 köy ve 7 mezra ile gayrimüslimlerin kaydedildiği 33 köy ve 2 mezra bulunmaktaydı. 1540 yılında tutulan mufassal tahrirde 63 köy ve 11 mezra kayda geçmiştir. Bu yerleşimlere bakıldığında Muş nahiyesi, günümüz Bitlis'in Güroymak ilçesinden başlayarak Hasköy ve Korkut'u içine alarak ova boyunca devam etmekte ve günümüz Muş şehir merkeziyle birlikte Mercimekkale, Yaygın ve Kızılağaç bölgesini kapsamaktaydı. Yani günümüzde Muş'a bağlı olan Malazgirt, Bulanık ve Varto bu sınırın dışında kalmaktaydılar. Köyler genellikle Bitlis ise Solhan arasında 80 km. uzunluk ve 30 km. genişlikte alanda Muş ovasına yayılmıştır. Bunların yanında ovayı saran dağlık alanların yamaçlarında kimi köy yerleşimlerinin olduğu da dikkati çekmektedir.

16. YÜZYILIN İLK YARISINDA MUŞ NAHİYESİ

Bitlis'e ait elimizdeki ilk kayıt, 1538'te icmal olarak hazırlanan tahrir defteridir. Bu defterde Muş, nahiye statüsünde kaydedilmişti Nahiye durumunun 1550'li yılların sonuna kadar devam ettiği belgelerden takip edilebilmektedir. Nitekim 1545 tarihli mühimme defterindeki kayıtlarda Muş sancağına rastlanmamaktadır. Bu sırada sefer emri için Diyarbakir eyaletindeki sancaklara gönderilen ferman Bitlis sancakbeyi İbrahim'e de yazılmıştır.⁴ Elimizdeki erken tarihli bir diğer defterde Muş adı geçmekle birlikte sancak ifadesine rastlanmamaktadır. Zira bu sırada Safeviler Van, Erciş, Adilcevaz, Ahlat, Bitlis ve Muş tarafına saldırmaktaydılar. Bu saldırılara karşı önlem alınması ve gerekli hazırlıkların yapılması için diğer sancaklar ile birlikte Bitlis sancakbeyi Mustafa'ya da ferman yazılmıştır.⁵ Bu dönemde yazılan bir başka hükümde, Van Kalesi'ndeki kulların (asker) bölgeyi terk ettikleri ve etrafa dağılarak Diyarbakir, Mardin, Muş, Bitlis vs. yerlerde "miskince" kaldıkları ve dolayısıyla serhat hizmetinin aksadığı bildirilmişti. Bunun üzerine yoklama yapılarak Van'da hazır olmayanların maaşlarının kesilmesi ve Van dışında bulunup sair hizmetlerde görev alanlarının da derhal Van'a gönderilmesi emredilmişti.⁶ 1549-1550 yılları sancak tevcihatını içeren defterde, Van eyaletindeki sancaklar sayılırken Muş adına rastlanmaz. Bu sırada Muş, Bitlis sancağına bağlı bir nahiye olarak idari organizasyonda varlığını sürdürmektedir.⁷ Zira 963/1553 yılına ait bir tımar ruznamçe kaydında, Muş nahiyesi Bitlis sancağına bağlı olarak kaydedilmiştir. Bu tarihte Van tımarları kethüdalığı verilen Hüsrev Bey'e Muş ve Ohkan nahiyelerinden 60.063 akçelik zeâmet tahsis edilmiştir.⁸ Defterin bir sonraki sayfasında yer alan kayıta, 11 Ocak 1554'te Bitlis sancakbeyi Veli Bey'in haslarından bir kısmı Muş nahiyesinde yer almaktaydı. Buna göre Muş nahiyesine bağlı geliri 11.000 akçe olan Haskend ve diğer dört köyde toplam 28.911 akçe gelir kaydedilmiştir.⁹ Yine Yusuf bin Ömer'in Muş nahiyesine bağlı iki köyde 2.400 akçe tımar geliri vardı.¹⁰ Ekim 1556 tarihli tımar ruznamçe defterinden Muş'un bu tarihlerde nahiye olduğu anlaşılmaktadır. Zira

³ Şeref Han Bitlisi, *Şerefnâme*, 1. Cilt, Çev. Abdullah Yegin, Nubihar, İstanbul, 2013, s. 388-390.

⁴ *Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, Haz. Halil Sahillioğlu, IRCICA: İstanbul, 2002, s. 154-155.

⁵ *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi 888 Numaralı Koğuşlar Mühimmesi*, s. 415.

⁶ *888 Numaralı Koğuşlar Mühimmesi*, s. 273.

⁷ BOA, A. RSK. 1452, s. 261-276.

⁸ BOA, MAD. d. 17642, s. 286.

⁹ BOA, MAD. d. 17642, s. 287.

¹⁰ BOA, MAD. d. 17642, s. 290.

daha sonra Muş sancağına bağlanacak olan Ohkan nahiyesi bu tarihte hâlâ Bitlis sancağına bağlı bir nahiye olarak kayıtlıdır.¹¹

MUŞ'UN SANCAK STATÜSÜ KAZANMASI VE SANCAKBEYLERİ

Muş'un sancak statüsü kazanması Osmanlı-Safevi çatışmasının azaldığı ve 1555'te imzalanan Amasya Antlaşması'ndan sonraki yıllara rastlar. Muş'un nahiyelikten sancağa geçişine dair elimizdeki ilk kayıt 18 Zilkade 966/22 Ağustos 1559 tarihli fermandır. Diyarbekir beylerbeyine yazılan bu hükümde, kendi eyaleti askeriyle birlikte Van ve Bağdad beylerbeyine bağlı olan sancaklardan Hizan, Kisan, Muş, Ağakis sancakbeyleri ile Hakkâri, Hazzo ve Palu hâkimleriyle Muş Ovası'nda toplanmaları ve sefere katılmaları emredilmiştir.¹² Bu emirden bir yıl sonra yazılan başka bir hükümde ise Muş sancakbeyinin Ferhad Bey isimli kişi olduğu açıkça belirtilmiştir. Nitekim 7 Eylül 1560'ta Van beylerbeyine yazılan hükümde, Muş halkının sancakbeyleri Ferhad'dan rahatsız oldukları ve onunla anlaşamadıkları bildirilmiştir. Ayrıca aşiretler bahar aylarında yaylaya çıktıklarında Muş halkına rahatsızlık vermekteydiler. Sancakbeyi bu rahatsızlığa engel olmadığı gibi halka başka problemler çıkarmaktaydı. Bunun üzerine merkezden Van beylerbeyine yazılan fermanda durumu araştırması ve Ferhad Bey'in halka zulmünün olup olmadığı ve var ise ne şekilde yaptığının sorgulanarak merkeze bildirilmesi istenmişti.¹³ Ferhad Bey adına, 1571 tarihli vakıf tahrir defterinde de rastlanmaktadır. Bu tarihte Muş'ta iki vakıf kaydedilmiştir. Bunlardan biri Ferhad Paşa olarak kayda geçen Ulu Camii vakfidir. 1571 tarihli vakfiye kaydında, bu caminin avlusunda türbesi bulunan Şeyh Muhammed Mağribî tarafından yaptırıldığı ve bir de zaviyesinin bulunduğu belirtilmiştir. Ancak bu camii ve zaviye zamanla yıkılarak harabe hale gelmiştir. 1560'larda sancakbeyliği yaptığı görülen Ferhad Bey, bu harabeyi yeniden inşa ederek camiyi tekrar Muş halkının hizmetine açmıştır.¹⁴ Caminin mimari yapısı dolayısıyla Osmanlı dönemine ait olmadığı ifade edilmektedir. Bundan dolayı Ferhad Bey'in daha eski tarihlerde inşa edilen bu camiyi önceki mevcut plan üzerinden tamir ettirdiği sonucuna ulaşılabilir.¹⁵

25 Ekim 1563 tarihli atama kaydında, Muş sancakbeyliği görevi yapan Saruhan Bey'in idam (siyaset) edilen Abdal Bey'in yerine Nısf-ı Şırvî sancakbeyliğine atandığı görülmektedir.¹⁶ Yine aynı tarihte Muş sancakbeyliğine ise Koturderesi eski sancakbeyi olan ve Ben-i Rebi'a'dan ma'zul İsfahan Bey oğlu Murad Bey tayin edilmiştir.¹⁷

Diyarbekir beylerbeyine gönderilen 11 Ekim 1564 tarihli fermanda, Hazzo hâkimi Bahaeddin ile kardeşi Şırvî sancağı beyi Saruhan arasındaki tartışmada geçen ifadeye göre Bahaeddin Bey'in daha önceden Muş ve Hınıs mutasarrıflığı yaptığı ifade edilmiştir.¹⁸ Sancak tevcih defterinde yer alan 14 Kasım 1564 tarihli kayıta, "livâ-i Muş der tasarrufu Bahaddin Bey veled-i Ulama Bey 'an zu'âma-i Anadolu" kaydı yer almaktadır. Bahaddin Bey'in yıllık hasları 239.660 akçeydi.¹⁹ Ancak haslarında bir miktar eksik vardı. Nitekim 24 Kasım 1564'te Van beylerbeyine yazılan hükümde, Bahaddin Bey'in atanmasından sonra merkeze adam göndererek haslarının tedarik edilmesini istemişti. Bu isteği üzerine haslarının icmale göre

¹¹ "Nahiye-i Ohkan der-livâ-i Bidlis". BOA, DFE. RZ. d. 7, s. 397.

¹² BOA, Mühimme Defteri, No: 3, hk. 234, Muş Ovası'nın geçtiği diğer bir hüküm için bkz. Hkm. 225.

¹³ BOA, Mühimme Defteri, No: 3, hk. 1505.

¹⁴ TKGM, TT. d. 202, s. 42a.

¹⁵ Orhan Kılıç, "1571 Tarihli Mufassal Evkâf Defterine Göre Erciş, Bargiri (Muradiye) ve Muş Vakıfları", Osmanlı Araştırmaları, S 24, İstanbul, 2004, s. 252.

¹⁶ BOA, KK, No: 218, s. 41.

¹⁷ BOA, KK, No: 218, s. 41.

¹⁸ BOA, Mühimme Defteri, No: 6, hk. 237.

¹⁹ BOA, MAD. d. 563, s. 96.

tevcih edilerek tezkiresinin yazılması emredilmiştir.²⁰ Bir sonraki yıl olan 1565'te Bahaddin Bey tekrar atanmış ve kendisine berat verilmiştir.²¹ Ayrıca Bahaeddin Bey'in Muş sancakbeyliğine dair bir kayıt da 15 Nisan 1565 tarihlidir. Bu ferman suretine göre Erciş Kalesi'nin tamiri için Van beylerbeyliği askeri ile Van'a bağlı Kürt beylerinin görevlendirildiği belirtilmektedir. Görevlendirilenlerden biri de Muş sancakbeyi Bahaeddin Bey'dir.²² Bu görevlendirmeden kısa bir süre sonra Muş sancakbeyinin değiştiği görülmektedir. Zira 25 Mart 1566 tarihinde yazılan hükümde, Muş sancakbeyliğine Hasan isimli bir kişinin atandığı bildirilmiştir. Bu sırada Şehrizol beylerbeyine hitaben yazılan fermanla, yeni sancakbeyi Hasan'a görevinde yardımcı olması emredilmiştir. Muş sancağı aşiretlerinin beylerine itaat etmeleri ve emrine muhalefet etmemeleri konusunda uyarılmaları istenmiştir. Bu emre aykırı davranıp sancakbeyini tanımayanların cezalandırılacakları fermanla belirtilmiştir.²³ Bu hükümden anlaşıldığı üzere bölge aşiretlerinin atanmış olan Hasan Bey'in idaresini tanımadıkları ve ona muhalefet ettikleri görülmektedir. Bir önceki beyin aşiret sahibi Hazzo hâkimlerinden biri olması bunu anlaşılır kılmaktadır. Yeni atanan sancakbeyine yapılan muhalefet üzerine merkezi hükümet Şehrizol beylerbeyinin gücü ve iktidarını kullanarak Hasan Bey'in idaresini tesis ettirmesini istemiştir. Hasan Bey'in Muş eski sancakbeyi olduğu, yeni atandığı 20 Ağustos 1569 tarihli Şehrizol eyaletindeki Müjgave sancağı kaydından da anlaşılmaktadır.²⁴

Hasan Bey'den sonra Muş sancakbeyliğine 20 Ağustos 1569'da Bargiri eski sancakbeyi Ahmed atanmıştır. Ahmed Bey'in sancakbeyliği gelirleri 200.000 akçeydi. Ancak bir yıl sonra yani 22 Kasım 1570'te Ahmed Bey'in gelirlerine terakki (zam) yapılarak hasları 220.000'e çıkarılmıştır.²⁵ Fakat Ahmed Bey'in birkaç ay sonra vefatıyla görevi nihayete ermiştir. Şubat 1571'de Diyarbekir eski kethüdası Alaeddin Bey'in oğlu Kılıç Bey'in Muş sancakbeyliğine atandığı görülmektedir. İlk atamada Kılıç Bey'in sancakbeyliği hasları 220.000 akçeydi. Bir yıl sonra göreve tekrar atanarak berat verildiği kayda geçmiştir.²⁶ Atamayla ilgili bir diğer kayıt da tımar ruznamçe defterinde yer almaktadır. 17 Şubat 1571'de Hasankeyf sancakbeyi Alaeddin Bey, merkeze yazı yazarak Muş sancakbeyi Ahmed'in vefat ettiğini ve sancağın boş kaldığını belirtmişti. Bu nedenle Muş sancakbeyliğinin oğlu Kılıç Bey'e verilmesini rica etmişti. Eğer sancakbeyliği 210.000 akçe has ile verirse mukataa ücreti için Diyarbekir hazinesine ödediği 30.000 altına ek olarak 10.000 altın da peşin ödeyeceğini belirtmişti. Bunun üzerine ricası kabul edilmiş ve 3 Eylül 1571'de atama ve has tevcih beratı için tezkire yazılmıştı.²⁷ Keza 12 Nisan 1571'de Diyarbekir beylerbeyi ve defterdarına yazılan fermanla, Hasankeyf sancakbeyi Alaeddin'in mektup göndererek Kılıç isimli bir zâim, Diyarbekir hazinesine 30.000 akçe vererek defter kethüdalığı ve 10.000 akçe vererek Muş sancakbeyliği görevlerine talip olmuştu. Bu talep üzerine belirtilen parayı Diyarbekir hazinesine teslim etmek şartı ile Kılıç isimli zâim, Diyarbekir defter kethüdası ve Muş sancakbeyi olarak atanmıştı.²⁸ Muş sancakbeyi atandıktan sonra kendisine verilen haslar 4 Kasım 1571 tarihli tımar ruznamçe defterine kaydedilmiştir.²⁹ Bu kayda göre Kılıç Bey'in hasları Muş merkezi tabir edilen nefis-i şehirde 40.999 akçe, Norşin köyü ve Siri mezrasında 32.448 akçe, Marnik köyünde 19.708 akçe, Sohkom köyünde 14.698 akçe, Akon köyünde 13.835, Harnis köyünde 16.459 akçe, Arınç köyünde 14.207 akçe, Ohkan nahiyesinde Sahak

²⁰ BOA, KK, No: 74, s. 310.

²¹ BOA, MAD. d. 563, s. 96.

²² BOA, Mühimme Defteri, No: 6, hk. 1029.

²³ BOA, Mühimme Defteri, No: 5, hk. 1304.

²⁴ "Derdest-i Hasan Bey mîr-i sâbık-ı Muş". BOA, MAD. d. 563, s. 188.

²⁵ BOA, MAD. d. 563, s. 96.

²⁶ BOA, MAD. d. 563, s. 96.

²⁷ BOA, DFE. RZ. d. 33, s. 1000.

²⁸ BOA, Mühimme Defteri, No: 12, hk. 83.

²⁹ "Be-nâm-ı Kılıç Bey bin Alaeddin Bey mîr-livâ-ı Muş".

köyü ve Kürdi mezrasında 15.525 akçe, Ohkan nahiyesinde Sekavi köyü ve Bekirviranı ile Tarudani mezralarında 29.248 akçe ile birlikte bad-ı heva, cürm ü cinayet, rüsum-ı arûsiye ve sairlerden yıllık vergilerin yer aldığı 16.882 akçelik gelir olmak üzere toplam 210.000 akçeydi.³⁰ 10 Şubat 1572’de yazılan hükümden anlaşıldığı üzere Muş sancakbeyliğine atanan Kılıç Bey, görev yerine gitmemişti. Bunun üzerine sancağa yeni bir bey atanması hususu gündeme gelmiş ise de merkezden Diyarbekir beylerbeyine gönderilen emirde Kılıç Bey’e tembihte bulunulması ve görevine başlamazsa yerine başka birinin atanacağını bildirilmesi istenmişti.³¹ Bu uyarı üzerine Kılıç Bey’in sancağı olan Muş’a gittiği ve görevine başladığı görülmektedir. Ancak Kılıç Bey, görevi sırasındaki olumsuz tutumları nedeniyle Muş halkı tarafından merkeze şikâyet edilmişti. Kılıç Bey’in olumsuz tutumlarına dair ilk şikâyet 26 Nisan 1574’te kayda geçmişti. Van beylerbeyi ve Muş kadısına yazılan hükme göre, Muş Kalesi dizdarı mektup göndererek sancakbeyleri olan Kılıç Bey, dört yıldan beri kale halkına yüksek maliyetle ve zorla tereke (mal) vermekteydi. Keza halktan bazılarını haksız şekilde sekiz yüz veya biner tane değnek vurdurmakta ve sakallarını kestirmekteydi. Ayrıca bazı kimselerin gediklerini (görev) başkasına dağıtmakta, aldığı eşyanın ve çalıştırdığı ırgatların parasını vermemekteydi. Bunun üzerine merkezden konunun teftiş edilmesi ve haksız olarak alınanların hak sahiplerine geri verilmesi istenmişti.³² Kılıç Bey’e dair şikâyetlerin uzun süre devam ettiği görülmektedir. Nitekim 14 Ocak 1576’da Muş halkı merkeze yazdıkları bir yazı ile beylerinden şikâyetçi olmuş ve Kılıç Bey’in haksız şekilde mallarına el koyduğunu belirtmişlerdi.³³ Bu şikâyetin çözüme ulaşmadığı ve bir süre sonra yeni şikâyetler ile durumun devam ettiği anlaşılmaktadır. Zira 7 Nisan 1576’da divandan Van beylerbeyine yazılan fermanda, Muş sancağı halkının Divân-ı Hümâyûna ruk’a (dilekçe) sunarak beyleri Kılıç’tan şikâyetçi oldukları belirtilmişti. Dilekçeye göre Kılıç Bey, kendi kileri için gerekli olan yağ, bal ve sair levazımatı halktan parasını ödemediği gibi öşür ve sair vergileri miktarından çok fazla toplayarak halka zulüm etmekteydi. Ayrıca Van Kalesi inşa edilirken halktan toplanan “ırgat akçesi” yanında kanunsuz olarak yüz yirmi bin akçelerini de almıştı. Kılıç Bey’in bunun gibi nice kötülük ve haksızlıklar ettiği de bildirilmişti. Merkezden Van beylerbeyine yazılan emirde ise halkın gönderdiği şikâyet dilekçesinin kendisine de gönderildiği ve gerekli şekilde olayı kadılarla birlikte yerinde teftiş ettirmesi emredilmiştir. Eğer bu şekilde suç işlemiş ve halktan fazla para ile mal almış ise bunların geri alınarak sahiplerine dağıtması ve sonucun merkeze bildirilmesi istenmiştir.³⁴ Aynı olayın bir süre daha devam ettiği on beş gün sonra 22 Nisan 1576’da yazılan hükümden anlaşılmaktadır. Nitekim fermanda yazıldığı üzere Muş halkının birkaç defa dilekçe ile şikâyetlerini dile getirdiği belirtilmiş, konunun araştırılması ve çözüme bağlanması istenmiş iken talep edilen neticeye ulaşılamamıştır. Dolayısıyla halkın şikâyeti devam etmiştir. Bu defa Van beylerbeyine yazılan te’kidli fermanda şikâyetçi olan kişiler ile sancakbeyi Kılıç’ın kadı huzurunda bir araya getirilerek davalarının görülmesi ve adaletin tesis edilerek şikâyetin ortadan kaldırılması emredilmiştir.³⁵ Kılıç Bey’den şikâyetçi olanlar sadece Muş Müslümanları değildi. Nitekim 8 Haziran 1576’da yazılan fermanda, Muş’taki Ermenilerin de Kılıç Bey’den şikâyetçi oldukları kayda geçmişti. Çakır ve Ovannes isimli iki Ermeni şikâyet dilekçesi ile İstanbul’a gitmiş ve durumu Divân’a iletmişlerdi. Muş Ermenileri, Kılıç Bey’in kendilerine zulüm ve haksızlık ettiklerini bildirmişlerdi. Bunun üzerine merkezden Van beylerbeyi ve kadısına yazılan hükümde, konuyu ayrıntılı şekilde inceletmesi ve gayrimüslim Ermenilere veya Müslüman halka bu şekilde haksızlık edilmekte ise gerekli şekilde cezalandırılması ve durumun merkeze

³⁰ BOA, DFE. RZ. d. 33, s. 1000.

³¹ BOA, Mühimme Defteri, No: 18, hk. 139.

³² BOA, Mühimme Defteri, No: 26, hk. 267.

³³ BOA, Mühimme Defteri, No: 27, hk. 14.

³⁴ BOA, Mühimme Zeyli Defteri, No: 3, hk. 110.

³⁵ BOA, Mühimme Zeyli Defteri, No: 3, hk. 264.

bildirilmesi istenmiştir.³⁶ 19 Ekim 1574'te yazılan hükümde, Kılıç Bey'in devlete taahhüt ettiği parayı tam olarak ödemediği görülmektedir. Zira Diyarbekir beylerbeyine yazılan fermada Kılıç'ın Muş sancakbeyliğini aldığı sırada peşin ödeyeceğini söylediği 20.000 filoriyi verip vermediğinin araştırılması istenmişti. Ayrıca babası Alaeddin ve kardeşi Mehmed'in borcunun takip edilmesi ve kalan para var ise tahsil edilmesi emredilmişti.³⁷ Sancak tevcih defterindeki 9 Şubat 1576 tarihli atamada Kılıç Bey'in adı geçmektedir. Bu kayıta, 210.000 akçe ile Muş eski sancakbeyi olan Kılıç Bey'in Erciş sancakbeyliğine atandığı belirtilmiştir.³⁸

Osmanlı tımar düzeninde askerleri sefere götürmekle görevli olan alaybeyi aynı zamanda sancakbeyine yardımcı olan askeri bir görevliydi. Muş sancağında alaybeyi olarak görevli kişiler de kayda geçmişti. 21 Haziran 1571 tarihli hükme göre Muş alaybeyi olan Hamza'nın vefat ettiği bildirilmişti. Alaybeyi Hamza 25. 000 akçe zeâmet tasarruf etmekteydi ve vefatından sonra bu gelirleri oğulları Zülfikar ve Uğurlu'ya tımar olarak verilmişti.³⁹ Başka bir kayıta yine alaybeyi Hamza'nın vefat ettiği ve zeâmetinden bir kısmının tımar hissesi olarak verildiği anlaşılmaktadır.⁴⁰ 28 Mayıs 1571 tarihli tımar ruznamçe kaydında, Hamza oğlu Mehmed Ali'nin Muş sancağı Ohkan nahiyesinde vefat eden babası Muş alaybeyi Hamza'nın 21.000 geliri olan bir dirliğin hissesinden 5.000 akçe kılıç gelir aldığı kayda geçmiştir.⁴¹ Keza 26 Haziran 1571 tarihli kayıta, Mehmed Ali'nin Muş sancağı merkez nahiyesine bağlı bir köy ve mezranın hissesinden 5.000 akçe tımar tasarruf ettiği görülmektedir.⁴² Bu tarihte yazılan bir başka kayıta, Mahmud bin Pir Ali isimli kişinin Muş sancağı seraskeri (alaybeyi) olduğu kayda geçmişti. Mahmud bin Pir Ali'nin zeâmet gelirlerinden 4.044 akçelik kısmı Bitlis sancağının Suy nahiyesindeki birkaç köyden temin edilmiştir.⁴³ Muş sancağı çeribaşısı (alaybeyi) Mahmud'un Muş sancağındaki iki köyde toplam 10.000 akçe tımarı da mevcuttu.⁴⁴ Bu tarihte Muş sancağında merkez nahiyede kayda geçen bir tımar da Ali bin Kuli ismi geçmektedir ve adı geçen kişinin 7.780 akçe geliri bulunmaktadır.⁴⁵ 28 Haziran 1571 tarihli kayıta, Van çavuşlarından Sarı bin Süleyman'ın Muş sancağı Ohkan nahiyesinde Dirik köyü ve Şeker mezrası ile Kızılkilise gelirleri olmak üzere 20.000 akçelik zeâmeti olduğu yazılıdır. Bu gelirlerin bir kısmı daha önce vefat eden Muş alaybeyi Hamza'nın mahlûlundendi.⁴⁶

Van beylerbeyinin Muş'ta dirlik tasarruf ettiğine dair 16 Ağustos 1581 tarihli bir kayıt mevcuttur. Van beylerbeyi Hüsrev Paşa'ya hitaben yazılan fermada, Van, Adilcevaz ve Muş'ta kendisine arpalık olarak verilen 200.000 akçe hasların tasarrufu için emir istediği belirtilmiş ve buna istinaden hasları zapt için tezkire yazıldığı belirtilmiştir.⁴⁷ Muş'ta tımar tasarruf eden kişilerden biri de meşhur Osmanlı tarihçisi Seyyid Lokman'ın oğlu Seyyid Eflatun'dur. 9 Haziran 1579'da yazılan fermada, Van züâmasından Seyyid Eflatun'a Muş'ta 20.000 akçe zeâmet verildiği bildirilmişti.⁴⁸ Benzer şekilde Topkapı Sarayı'nda kayıtlı bulunan bir defterde, Muş'a bağlı Hasköy'ün gelirlerinin Seyyid Lokman'a ait olduğu

³⁶ BOA, Mühimme Zeyli Defteri, No: 3, hk. 622.

³⁷ BOA, Mühimme Defteri, No: 26, hk. 787.

³⁸ BOA, KK, No: 262, s. 182.

³⁹ BOA, Mühimme Defteri, No: 15, hk. 147.

⁴⁰ BOA, DFE. RZ. d. 33, s. 996.

⁴¹ BOA, DFE. RZ. d. 33, s. 996.

⁴² BOA, DFE. RZ. d. 33, s. 998.

⁴³ BOA, DFE. RZ. d. 33, s. 996.

⁴⁴ BOA, DFE. RZ. d. 33, s. 997.

⁴⁵ BOA, DFE. RZ. d. 33, s. 997.

⁴⁶ BOA, DFE. RZ. d. 33, s. 998.

⁴⁷ BOA, Mühimme Defteri, No: 45, hk. 1411.

⁴⁸ BOA, Mühimme Defteri, No: 37, hk. 2848.

belirtilmiştir.⁴⁹ Hasköy’de kişi isimleri belirtildikten sonra “gendüm keyl 15” gibi miktar belirtilerek toplanan buğdayın kilosu yazılmıştır. Buna göre Hasköy’den bir yılda toplanan buğdayın miktarı 673 keyl (kilo) idi.⁵⁰ Benzer şekilde tahsil edilen “erzen (darı)” miktarı ayrı bir sayfada kaydedilmişti. Toplanan kişilerin ve miktarın belirtildiği listeye göre 1585 yılında Hasköy’den toplanan darı miktarı 128 keyl idi. Ayrıca ispenç, giyah, bostan ve revgan gibi kalemlerden alınan vergiden oluşan nakdi üç bin yirmi akçe tahsil edilmişti.⁵¹

18 Mayıs 1571’de Diyarbekir beylerbeyi ve defterdarına yazılan fermana, Musul beyliğine atanan Yusuf’un eksik kalan gelirleri için Van’a bağlı Muş ve Bitlis nahiyelerinde tasarruf ettiği hasların yerine yeni atandığı Musul’daki Tayiş aşiretinden verilmesi bildirilmişti. Bu şekilde değişikliğe gidilerek Muş ve Bitlis’teki gelirler geri padişah haslarına aktarılmış ve Yusuf Bey’in eksik gelirleri Tayiş Aşireti’nden sağlanmıştı.⁵²

MUŞ’TA BİTLİS HANLARININ İKİNCİ İDÂRESİ

Önceki satırlarda belirtildiği üzere Bitlis hâkimi Şemseddin, 1535’te aşiretleri ile Safevi tarafına geçmişti. Bu tarihten sonra Bitlis, tımar sistemine dâhil edildi ve merkezden atanan sancakbeyleri ile yönetilmeye başlandı. Ancak 1578 yılında gelindiğinde şartlar değişmiş Osmanlılar, İran seferleri dolayısıyla sınırda yer alan beyleri istimâlet politikası ile yanına çekmeye çalışmıştı. Bu tarihte Safevilerden gittikçe rahatsız olan Şemseddin Bey’in oğlu Şeref Han, kendisine yapılan teklifi kabul ederek Osmanlı tarafına geçti. Bunun üzerine eskiden olduğu gibi Bitlis ve Muş’u da içine alan çevre bölgeler Şeref Han’a yurtluk ve ocaklık olarak tevcih edildi.⁵³ Bitlis’e dâhil edilen Muş sancağı da Şeref Han’ın oğlunun idaresine verildi. 15 Şubat 1579 tarihli sancak tevcih defterinde “livâ-i Muş” başlığıyla Bitlis beyi Şeref Han’ın oğlu Ahmed Bey’in 210.000 akçe ile Muş sancakbeyi atandığı görülmektedir. Bu görev Mart 1579 da aynı şartlarla yenilenmiş ve berat yazılmıştı.⁵⁴ 1 Temmuz 1579’da Muş sancakbeyi olarak görev yapan kişi, Şeref Han’ın oğlu Ahmed Bey’di.⁵⁵ Eylül 1580’de serdar veziriazam Ferhad Paşa’ya yazılan hükümde Muş eski sancakbeyi olan Mustafa Bey’e bir sancak verilmesi ve sefere katılması emredilmişti.⁵⁶ Muhtemelen Mustafa Bey, Muş’un Şeref Han’ın oğlu Ahmed Bey’e verilmesinden önceki sancakbeyi idi. Muş sancağının Ahmed Bey’e verilmesinden sonra Mustafa Bey boşta kalmıştı. Ahmed Bey’in görevine dair bir diğer kayıt ise tımar zeâmet defterinde yer alan 6 Şubat 1581 tarihlidir. Bu kayıta Bitlis sancakbeyi Şeref Han’ın oğlu Ahmed’in Muş sancakbeyi olduğu ve Elvend Bey’in kardeşi Alican isimli bir kişi için Nisan 1580’de zeâmet talebinde bulunduğu belirtilmiştir. Bunun üzerine adı geçen kişiye Muş nahiyesinde iki köy ve Bitlis’in bazı vergi gelirlerinden oluşan 29.000 akçeden 14.000 akçelik hisse verilmiştir.⁵⁷ Yine aynı defterdeki 23 Temmuz 1581 tarihli kayıta, “nahiye-i Ohkan der-livâ-i Muş” başlığıyla Malkoç adında bir kişiye 13.000 akçelik tımar tevcih edilmiştir.⁵⁸ Keza defterdeki 12 Ocak 1582 tarihli kayıta, Muş sancağında üç kişiye tımar tevcih edildiği görülmektedir.⁵⁹

⁴⁹ “Defter oldur ki Seyyid Lokman Efendi’nin Muş Ovası’nda olan Hasköy’ün mahsûlün beyân eder, sene 994 (1585)”, **Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (TSMK)**, d. 5333, s. 1b.

⁵⁰ **TSMK**, d. 5333, s. 1b.

⁵¹ **TSMK**, d. 5333, s. 2a.

⁵² **BOA, Mühimme Defteri**, No: 10, hk. 316/510.

⁵³ “Bitlis sancağının yurtluk ve ocaklık tarikle neslen evlad ve ahfadına kalmak şartıyla kendisine inâyet olunduğu ...”. **BOA, Mühimme Defteri**, No: 32, s. 81/163, 89/185.

⁵⁴ **BOA, KK**, No: 262, s. 182.

⁵⁵ **BOA, Mühimme Defteri**, No: 37, hk. 3235.

⁵⁶ **BOA, Mühimme Defteri**, No: 43, hk. 419.

⁵⁷ **BOA, DFE. RZ.** d. 55, s. 1002b.

⁵⁸ **BOA, DFE. RZ.** d. 55, s. 1026b.

⁵⁹ **BOA, DFE. RZ.** d. 55, s. 1046b-1047a.

Muş'un sancak kaydını gösterecek şekilde "liva-i Muş tabi'-i Bitlis" başlığı da kullanılmış ve kayıtlar sıralanmıştır. Burada Muş sancağına bağlı olan Ohkan nahiyesinden de bazı kayıtlar yer almaktadır.⁶⁰

Şeref Han'a 11 Mayıs 1584'te yazılan fermanında, Ferhad Paşa'nın merkeze gönderdiği yazıda belirttiği üzere Şeref Han'ın Revan seferine katılarak muharebe, kale inşası ve Tiflis'e hazine irsali gibi işlerde oldukça faydalı hizmetlerde bulunduğu belirtilmişti. Bu hizmetlerine karşılık daha önce Bitlis'e tabi olarak ocaklıkları olan Muş sancağının tekrar kendilerine geri verilmesi ve sancakbeyi olan oğlu Ahmed'in Nahcivan'a atanmasını talep etmişti. Bu talebine karşılık merkezden ise sefer hazırlığı yapılan ve başlayacak olan Nahcivan seferine katılması ve Ferhad Paşa'ya gerekli yardımı yapması neticesinde isteklerinin yerine getirileceği taahhüt edilmişti. Zira Şeref Han, İran tarafına tabii iken Nahcivan valiliği yapmış ve dolayısıyla bölge ahvaline oldukça hâkim birisiydi.⁶¹ Aynı tarihli ve benzer içerikli bir ferman ile durum Ferhad Paşa'ya bildirilmiş ve kendisi bilgilendirilmişti. Bu emirde Muş için şu ifade kayda geçmişti: "Yurdu iken eyaletinden ayrılan Muş sancağının eyaletine zammının ...". Böylece Ferhad Paşa'ya gönderilen emirde, Nahcivan seferinden başarı ile çıkılırsa beylerbeyi atanana kadar Nahcivan valiliğinin Şeref Han'ın oğlu Muş sancakbeyi Ahmed'e verilmesi bildirilmişti. Dolayısıyla Muş sancağı Ahmed Bey'den alınarak Bitlis hükümetine dâhil edilecek ve gelirleri Şeref Han'a aktarılacaktı. Ayrıca bölgenin tahriri ve tevzii Şeref Han'a bırakılır ise bozulmuş hasların yeniden mamur edileceği ve devlete fazla gelir getireceği vaadinde bulunmuştu. Bu vaadine istinaden Ferhad Paşa'ya, Şeref Han'ı iyi tutması ve eğer kendisi uygun görür ise isteklerinin yerine getirilmesi bildirilmiştir.⁶² Ancak Ahmed Bey'in Muş sancakbeyliği bir süre daha devam etmiştir. Nitekim Aralık 1585 tarihinde İran seferi devam ederken, Diyarbekir ve Van beylerbeyine bağlı sancakbeyleri ve hükümet hâkimleri ile birlikte Muş sancakbeyi Ahmed'e yazılan emirde, Tebriz'den imdat isteği geldiği anda kendilerine tabii tüm silahlı askerleri ve aşiret kuvvetleri ile yola çıkarak yardıma yetişmeleri istenmişti.⁶³ 24 Temmuz 1585'te Bitlis hâkimi Şeref Han'a yazılan hükümde seferde hizmet etmek üzere dülger (usta) ve taşçı gönderilmesi emredilmişti. Bu hükmün bir sureti Muş sancakbeyi ile kadısına da gönderilmiş ve Muş'tan elli kişilik bennâ ve taşçı talep edilmişti.⁶⁴ 23 Ocak 1588'de Ferhad Paşa'ya gönderilen ve daha sonra 20 Nisan 1588'de Hakkâri hâkimine yazılan hükümde, kısa bir süre önce Gence ve Karabağ'da kaleler inşa edilmiş ve civar mıntıklar ele geçirilmişti, daha sonra Şah Hudabende'den alınan yerlerden vazgeçilerek barış yapılması teklif edilmişti. Bu gelişmeler olurken Abbas Mirza, Horasan'dan yola çıkarak Kazvin'e girmiş ve Tebriz'e akın yapmaya niyetlenmişti. Bunun üzerine gerekli önlemlerin alınması ve saldırıya karşı hazırlıkların yapılması için bölgedeki beylerbeyi ve sancakbeylerine emirler yazılmıştı. Hakkâri hâkimine, emri altındaki asker ve aşiret kuvvetleri ile birlikte diğer Kürt beylerini de yanına alarak Tebriz Muhafızı Cafer Paşa'nın yardımına gitmesi emredilmiştir. Bu emrin bir sureti de Bitlis hanı Şeref ve Muş sancakbeyi Ahmed'e yazılmıştır.⁶⁵ Ancak bir süre sonra Ahmed'in sancakbeyliğinin sona erdiği ve Şeref Bey'in isteğinin yerine geldiği görülecektir. Yani Muş sancağı tekrar Bitlis'in nahiyesi olarak idari statüde yer alacak ve gelirleri Şeref Han'a aktarılacaktı. Bu değişimin de uzun sürmediği ve Muş'un yeniden sancak statüsüne kavuştuğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1593 yılında yapılan tahrirde Muş sancağının *Bitlis hâkimi Şeref Han'ın hükümetinden ayrılarak kadimden olageldiği üzere müstakil sancak olarak* kaydedildiği görülmektedir. Kayıтта belirtildiği üzere 9 Mart 1593 tarihli bir buyruldu ile Muş sancağı, Canik sancakbeyi Cafer Bey'e tevcih

⁶⁰ BOA, DFE. RZ. d. 55, s. 1049a, 1052a, 1057a.

⁶¹ BOA, Mühimme Defteri, No: 53, hk. 1; Aynı hükmün bir gün sonra yazılan tekrarı için bkz. hk. 19.

⁶² BOA, Mühimme Defteri, No: 53, hk. 5.

⁶³ BOA, Mühimme Defteri, No: 60, hk. 229, 245. Bu hükümde Ahmed Bey veled-i Şeref Han kaydı vardır.

⁶⁴ BOA, Mühimme Defteri, No: 59, hk. 264.

⁶⁵ BOA, Mühimme Defteri, No: 63, hk. 52.

edilmiştir.⁶⁶ Fakat Cafer Bey'in Muş sancakbeyliği de çok uzun sürmemiştir. Zira tahvil defterindeki kayda göre 19 Ağustos 1593'te Kudüs ile Muş sancakbeyleri mübadele edilmiş ve Cafer Bey Kudüs'e atanmıştır.⁶⁷

1011/1602-3 tarihli bir belgede Muş'un nahiye statüsünde olduğu kayda geçmiştir. Belgede ifade edildiği üzere Zâim Süleyman'ın Bitlis sancağı Muş nahiyesinde 25.240 akçe zeâmet tasarruf ettiği yazılıdır. Yine aynı kayıta zâim Hüseyin'in Muş nahiyesinin Tab/Dar isimli köyünde 20.000 akçe zeâmet tasarruf ettiği yazılıdır. Keza Yusuf adlı kişinin Muş nahiyesinde Ohkan isimli köyde 8.000 akçe tımar tasarruf etmekteydi.⁶⁸

Muş'un sancak ile nahiye arasında devam eden statü değişikliklerini gösteren önemli bir kaynak da I. Ahmed'in saltanatının ilk yıllarına tekabül eden 1605 tarihli tımar icmal defteridir. Bu defterde Muş sancağı, Muş merkez nahiyesi ve Ohkan nahiyesi olmak üzere iki nahiyeden oluşan müstakil sancak olarak kayda geçmiştir. Bu icmal defterde, Muş sancağı sayfa 82'de "Defter-i İcmal-i Livâ-ı Muş" başlığıyla başlamakta ve 111. sayfaya kadar devam etmektedir. Muş'a bağlı olan Ohkan nahiyesi ise 112-115. sayfalar arasında yer alırken 116. sayfada ise "mahlulât der-livâ-i Muş" başlığıyla Muş sancağında geliri boşta olan köyler ve mezralar listelenmiştir. Defterin düzenlendiği dönemde Muş sancakbeyliği, Bitlis hâkimi Şeref Han'ın tasarrufundadır. Zira defterin hemen başında "Nahiye-i Muş; Mirlivâ hâsları Bidlis'te Şeref Han'ın hasları elinde yazılmıştır" kaydı bulunmaktadır.⁶⁹ Dolayısıyla Muş sancakbeyinin hası olarak ayrılan 226.201 akçelik dirlik, Şeref Han'ın hâsları içerisinde yer almaktadır.⁷⁰ Bu kayıta Muş haslarının tekrar Şeref Han'a geri verildiği de belirtilmektedir.⁷¹ Bu ifade, Muş sancağının ve mirliva haslarının kısa bir zaman önce Şeref Han'da olduğu ve ondan alınarak başkasına verildikten bir süre sonra tekrar kendisine geri verildiğini göstermektedir.

Muş'un sancak statüsünü gösteren bir diğer kayıt, defterin 125. sayfasında Şeref Han'ın haslarının listelendiği yerde "Nahiye Muş" başlığının üzerinde derkenar kaydı ile "hatt-ı hümâyûn mücebince gerü müstâkil sancak olmuştur" ifadesi eklenmiş ve yazılan ferman ile Muş'un tekrar sancak statüsüne döndüğü belirtilmiştir.⁷² Bir sonraki 27 N 1014/5 Şubat 1606 tarihli derkenar notunda ise "tekrar müşârün-ileyhe verilüb nahiyelik üzerine kayd oluna deyü hükm-i hümâyûn varid olmağın ber-mücebi emr-i şerîf olundu" ifadesiyle Muş'un tekrar nahiye statüsü ile Şeref Han'a verildiği neticesine varılmaktadır.⁷³

SONUÇ

Muş şehri, Çaldıran Savaşı akabinde bölgede meydana gelen küçük çaplı çarpışmalarda Osmanlı güçlerine mağlup olan Safevilerin, Diyarbekir ve çevresinden çıkarılması ile 1515'te Osmanlı hâkimiyetine geçti. Osmanlı öncesinde olduğu gibi Muş şehri

⁶⁶ BOA, KK, No: 253, s. 63.

⁶⁷ BOA, A. NŞT. d., No: 1141, s. 6.

⁶⁸ BOA, A. DVN, 14/72. (1011 Tarihli)

⁶⁹ BOA, TT. d. 730, s. 2.

⁷⁰ BOA, TT. d. 730, s. 125-126; Orhan Kılıç, "Muş Sancağı Dirlikleri (1604-1605)", **F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, C 9, S 1, s. 162.

⁷¹ "Hâss-ı Mirlivâ-i Muş. Girü Şeref Han'a verildi." BOA, TT. d. 730, s. 126. Ayrıca bu kayıta 27 N 1014/5 Şubat 1606 tarihi defterin dönemini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca defter üzerinde sonradan bazı işlem kayıtları yer almaktadır. Bunlar genellikle 1028/1619 yılında aittir. BOA, TT. d. 730, s. 104.

⁷² BOA, TT. d. 730, s. 125.

⁷³ BOA, TT. d. 730, s. 125.

Bitlis hâkimlerinin haslarına dâhildi ve onlar tarafından idare edilmekteydi. Bu durum Osmanlı hâkimiyetinde de devam etti. Zira Bitlis'in ilk taksimatında Muş, Bitlis sancağının nahiyesi olarak batı sınırında yer almaktaydı. Muş'un nahiyelik durumu 1559 yılında kadar devam etti.

Muş'un sancak olarak idari düzende yer alması ise 1559 yılına tekabül etmektedir. 18 Zilkade 966/22 Ağustos 1559'da Diyarbakir beylerbeyine yazılan fermanda, Muş'tan sancak olarak bahsedilmektedir. Bu kayıta Muş'un ilk sancakbeyi ise Ferhad Bey olarak geçmektedir. Muş sancakbeyliği tımar sistemi içerisinde merkezi atama ile yapılmakta ve bir süre sonra değiştirilmekteydi. Nitekim atama kayıtlarında sancakbeyliğine atanan kimseler ayrıntılı şekilde verilmiştir. Muş'un sancaklık statüsü 1589 yılına kadar sürmüş olmalıdır. Zira Şeref Han'ın isteği üzerine Muş sancağı eskiden olduğu gibi Bitlis'in nahiyesi olarak teşkilatlandırılmıştır. Ancak bu durum da çok sürmemiş ve 1593'te yapılan tahrirde Muş sancağının Bitlis hâkimi Şeref Han'ın hükümetinden ayrılarak kadimden olageldiği üzere müstakil sancak olarak kaydedildiği görülmektedir. Dolayısıyla Muş, dört yıl aradan sonra tekrar sancak statüsüne kavuşmuştur. 9 Mart 1593'teki atama ile Canik sancakbeyi Cafer Muş sancakbeyi olarak atanmıştır. Bu durumda yaklaşık on yıl sürmüş olmalıdır. Çünkü 1605 yılında tarihlenen tımar icmal defterinde Muş şehri, Bitlis hükümetinin nahiyesi olarak kayda geçmiştir. Görüldüğü üzere Muş, çeşitli sebeplerle birkaç defa nahiyeye ile sancak arasında statü değişimine uğramıştır.

Muş, 16. yüzyılın başında Bitlis beylerinin ocaklık gelirlerine dâhildi. Ancak Bitlis'in ocaklıktan çıkarılarak klasik Osmanlı sancağı olarak yönetildiği yıllarda ise 1535'ten 1559 yılında kadar Bitlis'in nahiyeye olarak Bitlis sancağına tabiiydi ve buranın gelirleri Bitlis sancakbeyinin hazinesine aktarılıyordu. 1578'de Şeref Han'ın Osmanlı tarafına geçmesi ile Bitlis tekrar ocaklık olarak kendi idaresine verildiğinden Muş sancağı da Şeref Han'ın oğlu Ahmed Bey'in yönetime tahsis edildi. Böylece yüzyılın başındaki gibi Muş'ta Bitlis beylerinin idari ve iktisadi hâkimiyeti başladı. Bu durum birkaç on yıl devam etti ve 1605 tarihli defterde görüldüğü üzere Muş hem idari hem de iktisadi olarak Şeref Han'ın yönetim aygıtı içerisindeydi. Muş'un Bitlis beyleri veya onlar tarafından görevlendirilen kişilerce yönetilmesi sonraki yüzyıllarda da devam etti.

EK-1: 16. Yüzyıl Muş Sancakbeylerinin Listesi

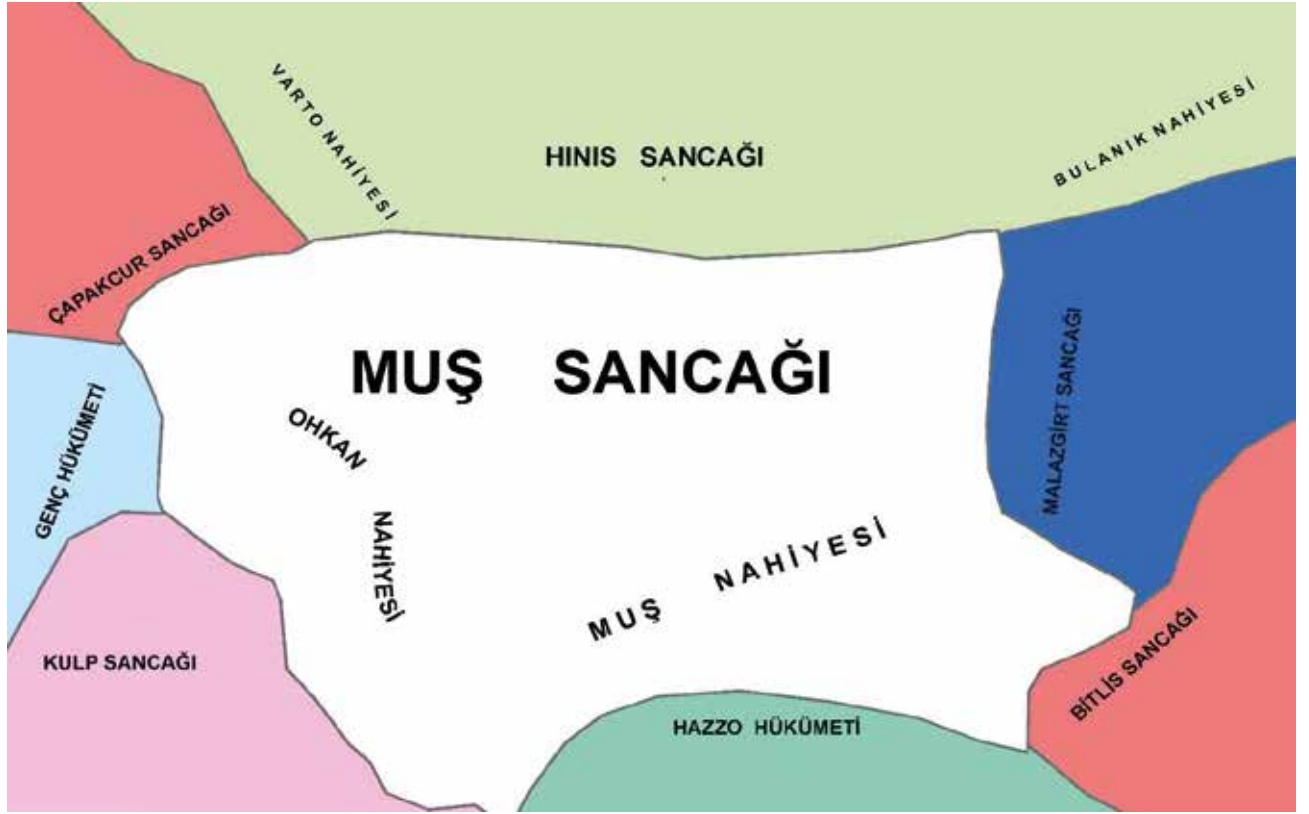
Sancakbeyi	Görev Yılları
Ferhad Bey	1559-1562
Saruhan Bey	1562-1563
İsfahan Bey oğlu Murad Bey	1563
Bahaeddin Bey veled-i Ulama Bey	1564-1566
Hasan Bey	1566-1569
Ahmed Bey	1569-1571
Kılıç Bey veled-i Alaeddin Bey	1571-1576
Mustafa Bey	1576-1578
Şeref Han'ın oğlu Ahmed Bey	1578-1589

* Muş sancağı 1589-1593 yılları arasında Bitlis'e bağlı nahiye oldu.

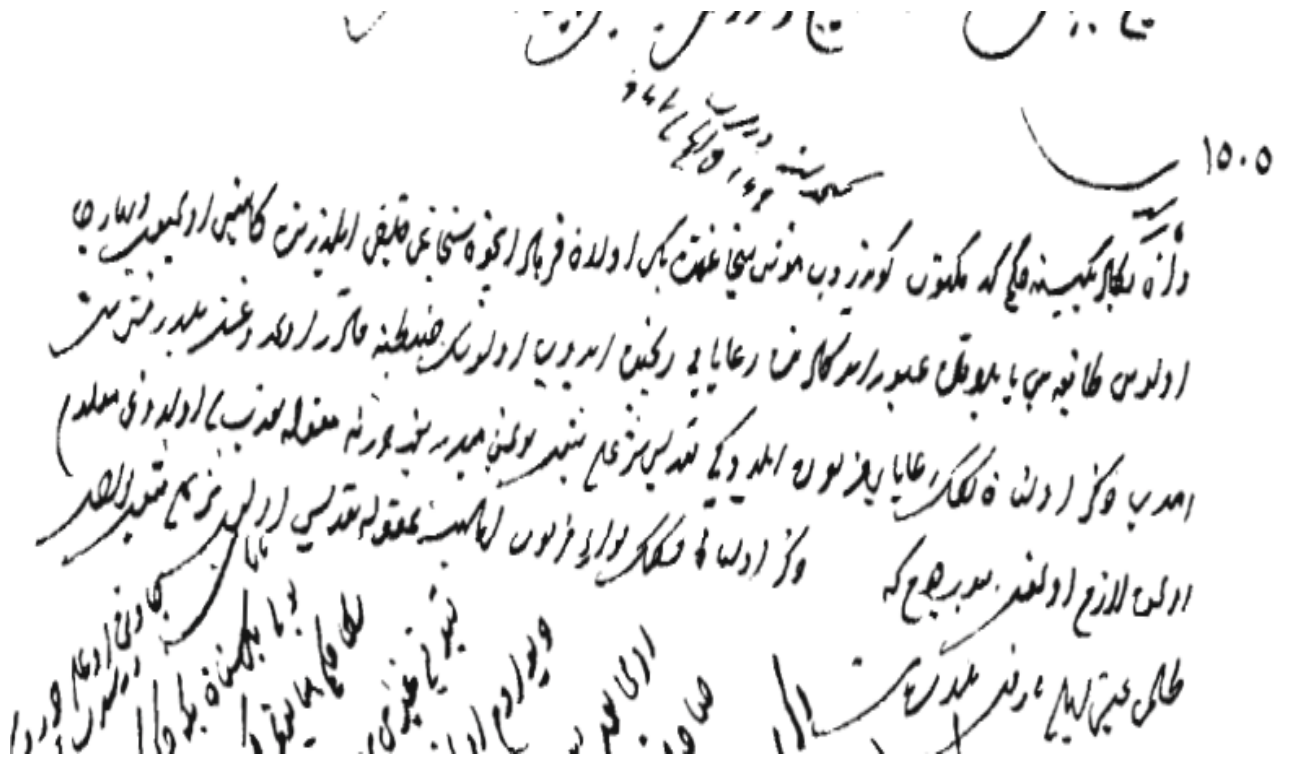
* 1593'te Muş, tekrar sancak olduğunda Canik eski sancakbeyi Cafer Bey atandı.

* 1605'te Muş sancağı Şeref Han'ın uhdesinde (Onun haslarına dâhil)

EK-2: 16. Yüzyılda Muş Sancağının Tahmini Sınırları

EK-3: Muş'un İlk Sancakbeyi Ferhad Bey'e Dair Hüküm (MD. 3, hk. 1505.)

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

TD. 64, 730.

DFE. RZ. d. 7, 33, 55.

A. RSK. 1452.

MAD. d. 563, 17642, 9825.

Mühimme Defteri: 3, 5, 6, 10, 12, 15, 18, 26, 27, 32, 37, 43, 45, 53, 59, 60, 63.

Mühimme Zeyli Defteri: 3.

KK, No: 74, 218, 253, 262.

A. NŞT. d. 1141.

A. DVN. 14/72.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA) d. 9772; 10057; 5246; 8303.

Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi (TSMK), d. 5333.

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM), TT. d. 202.

2. Kaynak ve Araştırma Eserler

Topkapı Sarayı Arşivi H. 951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri, Haz. Halil Sahillioğlu, IRCICA, İstanbul, 2002.

ALANOĞLU, Murat, **Osmanlı İdârî Sistemi İçerisinde Palu Hükûmeti**, İstanbul Üniversitesi Sos. Bil. Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2017.

KILIÇ, Orhan, “1571 Tarihli Mufassal Evkâf Defterine Göre Erciş, Bargiri (Muradiye) ve Muş Vakıfları”, **Osmanlı Araştırmaları**, S 24, İstanbul 2004, s. 243-255.

KILIÇ, Orhan, “Muş Sancağı Dirlikleri (1604-1605)”, **F.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi**, C 9, S 1, s. 241-262.

ŞEREF HAN BİTLİSİ, **Şerefnâme**, 1. Cilt, Çev. Abdullah Yegin, Nubihar, İstanbul, 2013.

YAŞAROĞLU, Abid, **Topkapı Saray Müzesi Kütüphanesi Koğuşlar 888 Numaralı Mühimme Defteri**, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1995.

ŞEREF HAN BİTLİSİ'NİN “ŞEREFNAME” ADLI ESERİNDE MUŞ'UN TARİHİ

Yegane ÇAĞLAYAN*
Erhan ÇAĞLAYAN**

ÖZET

XVI. yüzyılın ünlü tarihçilerinden olan Şeref Han Bitlisi'nin “Şerefname” eseri Yakın ve Orta Doğu'nun tarihini araştıran alimler için bu gün de önemini korumaktadır.

Bir çok belgeye ve saray kütüphanelerine kolayca ulaşabilen Şeref Han Bitlisi 1588-1596 yılları arasında kitabı için çok sayıda kaynak toplamış, 1597 yılında kitabın birinci bölümünü, 1599 yılında ise eserin tümünü tamamlamıştır.

Şeref Han Bitlisi'nin “Şerefname” eseri İslam tarih biliminde çok önemli bir yere sahiptir. “Şerefname”de Osmanlı ve Safevi devletlerinin askeri, siyasi, ekonomik ve kültürel hayatı ile birlikte Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun tarihi de detaylı bir şekilde verilmiştir.

Kitapta bahsedilen bölgelerin tarihi verilirken Muş'a da geniş yer ayrılmış, Muş ve çevresindeki toprakların tarihi İslam dünyasının bir parçası olarak verilmiştir. Muş hakkında ilginç bilgiler veren Şeref Han Bitlisi, şehrin kurulma tarihi, coğrafyası, doğal kaynakları, iklimi, halkı, İslamiyetin bu bölgede yayılması, halkın gelenekleri, örf ve adetleri, sosyal ve kültürel hayatını detaylı bir şekilde anlatmıştır. “Şerefname”de Muş ve çevresindeki bölgeler örneğin; Muş ovası, Bulanık ve Malazgirt ile birlikte Muş'un bazı köyleri hakkında da bilgiler verilmektedir.

Şeref Han bir devlet adamı olarak Muş'un ekonomik durumunu, hazineye ödediği haraç ve cizyenin miktarını, çevredeki köylerin tasarrufatını da tasvir etmeyi unutmamıştır. Muş hakkında bu kadar detaylı bilgiye dönemin başka kaynaklarında hiç rastlanılmamaktadır.

Şeref Han Bitlisi'nin eserini bizim için önemli kılan bir özelliği daha kitapta Muş'un farklı hakimiyetler altında (Timur İmparatorluğu, Akkoyunlu, Osmanlı, Safevi) tarihini çok sistematik bir şekilde vermesidir. Ayrıca Muş'u ele geçirmek için bu devletler arasındaki savaşlar, savaşların sonuçları da Şeref Han tarafından mümkün olduğunca tarafsız verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Muş, Malazgirt, Muş Ovası, İslamiyetin Yayılması, İslam Kültürü.

HISTORY OF MUŞ IN ŞEREF HAN BİTLİSİ'S WORK TITLED “ŞEREFNAME”

ABSTRACT

“Şerefname” of Şeref Han Bitlisi, who is one of the most famous historians of the 16th century, is still an important work for scholars investigating the history of the Near East and the Middle East.

Şeref Han Bitlisi, who could easily reach many documents and palace libraries, collected a lot of resources for the book between 1588 and 1596, completed the first part of the book in 1597, and completed the entire work in 1599.

Şeref Han Bitlisi's “Şerefname” has a very important place in Muslim historiography. “Şerefname” also details the history of the Ottoman and Safavid states as well as the military, political, economic and cultural life along with the history of the Eastern and Southeastern Anatolia.

When the history of the abovementioned regions are mentioned in the book, Muş is also widely explained as a part of Islamic world with the history of the province itself and the surrounding lands. Şeref Han Bitlisi offering interesting information about Muş, detailed the name of the city and its history, geography, natural resources, climate, the people living there, the spread of Islam in this region, the traditions, customs and customs of their people and their social and cultural life. “Şerefname” also includes information about Muş and its surrounding areas, such as Muş plain, Bulanık and Malazgirt, as well as some villages of Muş.

As a statesman, Şeref Han did not forget to describe the economic situation of Muş, the amount of tribute and treasure that Muş paid to the treasury, and the savings of the surrounding villages. We have never seen so much detailed information about Muş in other sources of the period.

Another important feature of Şeref Han Bitlisi's work is that it offers the history of Muş under various reigns (Timur Empire, Akkoyunlu, Ottoman and Safavids) in a very systematic way. Moreover, the wars between these states to conquer Muş, the results of the wars were written as objectively as possible by Şeref Han.

Keywords: Muş, Malazgirt, Muş Plain, Spread of Islam, Islamic Culture.

* Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, y.caglayan@alparslan.edu.tr

** Doktora Öğrencisi, Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Tarihi Enstitüsü, caglayan49@hotmail.com

GİRİŞ

Tarihçiler için senkron kaynaklar büyük önem taşımaktadır. Senkron kaynaklar yaşanmış olayların çağdaşı olduğu için daha gerçekçi ve daha objektiftir. Herhangi bir hadisenin üzerinden yüz veya iki yüz yıl geçtikten sonra yazılan eserler tabii ki hadiseleri senkron kaynaklar kadar objektif vermez. Bu açıdan araştırmamızın konusuyla ilgili Şeref Han Bitlisi'nin “Şerefname”si XVI. Yüzyılın senkron kaynağı olmakla ortaçağın en önemli eserleri arasında yer almaktadır.

“Şerefname”de sadece XVI. Yüzyıl değil ondan önceki dönemin hadiseleri de yer almış, Şeref Han çok yetenekli bir tarihçi olduğu için yaşadığı yüzyıl ile önceki dönemin olayları arasında sebep sonuç bağına başarıyla kurabilmiştir. Şeref Han eserini yazarken çok sayıda kaynağa başvurmuş, bu kitablardaki materiallardan geniş bir şekilde yararlanmış. Daha çok istinat ettiği kaynaklar aşağıdakilerdir:

- IX. Yüzyılın müellifi Ahmet B. Yahya El-Belazuri'nin “Fütuhu'l Büldan” eseri (Belirtelim ki, Bitlis, Muş ve Ahlat'ın VII. Yüzyıldaki hükümdarları hakkındaki bilgileri Şeref Han bu kitaptan almıştır);
- XIII. Yüzyılın müellifi Rükneddin Simnani'nin “İkbaliye” eseri;
- XIV. Yüzyılın müellifi Hamdullah Kazvini'nin “Tarih-i Guzide” eseri;
- Hamdullah Kazvini'nin “Nüzhetül-kulub” eseri;
- XV. Yüzyılın müellifi Şerafeddin Ali Yazdi'nin “Zafername” eseri;
- XV. Yüzyılın müellifi Mirhond'un “Ravzatu's-Sefa” eseri;
- XVI. Yüzyılın müellifi, Şeref Han'ın çağdaşı olan Hoca Sadettin Efendi'nin “Tacü't-Tevarih” eseri (Vasilyeva, 1967: 33-34).

“Şerefname”yi değerli kılan bir başka özelliği ise; müellifin Osmanlı ve Safevi saraylarında yüksek vazifelerde memurluk yapmış olmasıdır. Yani eserde verilen bilgiler daha çok resmi belge özelliğini taşır. Tesadüfi değil ki, eserinde Şeref Han Osmanlı sultanlarının ve Safevi şahlarının verdikleri emirnamelerin tam metnini olduğu gibi vermiştir. Muşla ilgili emirnameler de bunların içerisinde yer almaktadır. Başka bir deyişle, Şeref Han devlet adamı olmasının sağladığı geniş olanaklarla, tarih materyallerini alabildiğince kullanarak eserine sistematik ve objektif bir nitelik kazandırabilmiştir (Şeref Han Bitlisi, 2011: 5).

“Şerefname”de Osmanlı ve Safevi imparatorluklarının egemenliklerine giren toprakların ve bu topraklarda yaşayan halkların tarihi geniş ve detaylı bir şekilde verilmiştir. “Şerefname” eseri yazılmadan önce Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun tarihi Bizans tarihçilerinin kitaplarından hem de fragmentar bilgiler şeklinde öğrenilmekteydi. Şeref Han Bitlisi'nin “Şerefname” eseri bu anlamda da İslam tarih biliminde çok önemli bir yere sahiptir.

“Şerefname”de Osmanlı ve Safevi devletlerinin askeri, siyasi, ekonomik ve kültürel hayatı özellikle de Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun tarihi detaylı bir şekilde verilmiştir. Eserde Doğu Anadolu'nun önemli mıntıkası olan Muş'un siyasi, iktisadi ve kültürel hayatına da geniş yer verilmiştir.

“Şerefname”nin Bodleian el yazmasında Şeref Han'ın yazmış olduğu dörtlük şiir de tarihçinin Muş'a ne kadar çok değer verdiğini göstermektedir:

*“Muş olmadan Bitlis benim için
Bir buz parçasıdır, fare deliği kadar dardır.
Ebedi bir savaşa girmek için
Sadece Muş ve askerleri yeter bana”*
(Vasilyeva, 1967:18).

Muş hakkında ilginç bilgiler veren Şeref Han, şehrin kurulma tarihi, coğrafyası, doğal kaynakları, iklimi, halkı, İslamiyetin bu bölgede yayılması, halkın gelenekleri, örf ve adetleri, sosyal ve kültürel hayatını detaylı bir şekilde anlatmıştır. “Şerefname”de Muş ve çevresindeki

bölgeler örneğin; Muş ovası, Bulanık ve Malazgirt ile birlikte Muş'un bazı köyleri hakkında da bilgiler verilmektedir.

Şeref Han'ın eserini bizim için önemli kılan bir özelliği daha kitapta Muş'un farklı hakimiyetler altında (Selçuklu, Timur İmparatorluğu, Akkoyunlu, Osmanlı, Safevi) tarihini çok sistematik bir şekilde vermesidir. Ayrıca Muş'u ele geçirmek için bu devletler arasındaki savaşlar, savaşların sonuçları da Şeref Han tarafından mümkün olduğunca tarafsız bir şekilde verilmiştir.

Bildirinin esas amacı; XVI. Yüzyıl İslam dünyasının meşhur tarihçisi Şeref Han Bitlisi'nin "Şerefname" eserinde Muş'la ilgili verilen bütün bilgileri bir araya getirip ortaçağ Muş tarihini canlandırmak, Muş halkının ve Muş kültürünün İslam dünyasının bir parçası olarak önemini göstermektir. "Şerefname"nin Farsça, Türkçe ve Rusça metinleri araştırmanın esas kaynaklarıdır. Ayrıca Şeref Han'ın Muş'la ilgili verdiği bilgileri kıyaslamak amacıyla ortaçağ Türk, Fars, Arap ve Bizans müelliflerinin eserleri de tarafımızdan incelenmiştir.

1. "ŞEREFNAME"DE MUŞ'UN TARİHİ COĞRAFYASI

Ortaçağda İslam dünyası siyasi, iktisadi ve kültürel açıdan yükselme dönemini yaşamıştır. Hilafet'ten sonra ortaya çıkan Selçuklu, Osmanlı, Akkoyunlu ve Safevi gibi Türk-İslam devletleri büyük bir siyasi coğrafyada İslam medeniyetinin varoluşunu, yükselişini, dünyaya yayılmasını sağlamışlardır. Bu devletler bir taraftan, müslüman halkların ortak bir medeniyet, coğrafya ve tarihe bağlanmasına sebep olmuşlar, diğer taraftan ise İslam medeniyetine karşı savaşan Haçlı dünyasıyla mücadele ederek İslam uygarlığının yok olmasını önlemişlerdir.

Muş, ortaçağ Türk-İslam tarihinde bir çok önemli tarihi hadiseler şahitlik etmiştir. Bu hadiselerin izleri günümüze kadar gelen abidelerde görülmektedir; meşhur 1071 yılı Malazgirt Meydan savaşı'ndan sonra Türk-İslam dünyasının bir parçasına dönüşen Muş'ta Yıldızlı Han, Arslanlı Han, Alaeddin bey Çeşmesi, Alaeddin bey Camisi, Ulu Cami, Hacışeref Camisi, İbrahim Samidi Türbesi, Kesik Baş Türbesi, Şeyh Halil Türbesi, Şeyh Muhammed-i Mağribi Türbesi, Alaeddin Bey Hamamı, Dere Hamamı, Murat Köprüsü, Mercimek Kalesi Höyüğü bu bölgede bulunan İslam tarihi ve İslam kültürünün önemli varlıkları içerisinde yer almaktadır.

Muş'un kadim tarihi, tarihi coğrafyası, ahalisi, adının etimolojisi her zaman tarihçilerin ilgisini çekmiştir. Şeref Han Doğu Anadolu bölgesinin insanı olarak Muş şehrinin kuruluş tarihi hakkındaki rivayetleri diğer müslüman müelliflerine göre daha çok duymuş, bu rivayetleri okuduğu kaynaklardaki materyallerle karşılaştırarak eserinde bazı ilginç bilgilere yer vermiştir. Arap müellifleri El-Vakidi ve El-Belazuri'ye istinaden Şeref Han şöyle yazar: "Hz. Ömer (r.a.)'in hilafeti zamanında İyaz bin Ğanm, 27 (647-648) yılında Diyarbekir ve Erminiye'yi fethetmekle görevlendirildiğinde, Ahlat'ın o zamanki hükümdarı Yustinyus adında bir kafirdi; Muş ve Sason kralı ve Patriği ise Senaser adında bir kafirdi. Bitlis hükümdarı ise Servend bin Yunus'tu. Hepsinin lideri ise kızı Taron'u kendine veliaht tayin etmiş olan Ahlat hükümdarı Yustinyus'tu ... Bu kızın babası kendisini, amcası olan Bitlis hükümdarı Servend'in oğlu Boğoz'la evlendirmek istiyordu. Oysa kız Senaser'in oğlu Muş'u seviyordu. Bu prens güzel, parlak yüzlü, açık alınlı, iyi ahlaklı ve iyi kalbli bir gençti. Kafir hükümdarların çocukları, Amed valisi Darab oğlu Meryem'e yardım etmeye gittikleri zaman Taron da babasını temsilen gelmişti. Burada Senaser oğlu Muş'la karşılaşınca akli başından gitti. Sevgilisiyle gizlice anlaşıp kaçtılar ve İyaz bin Ğanm'ın hizmetine girip İslam'la şereflendiler. Orada Taron ile Muş'un nikahı kıyıldı. Taron sonra İyaz'ın adamlarıyla bir plan yaptı. Bu doğrultuda kaçıp babasının yanına geldi ve Muş'un kendisini zorla Müslüman yaptığını, ilk fırsatta da kaçıp kurtulduğunu söyledi ve babasını buna inandırdı. Fırsatını yakaladığında da babasını öldürdü ve Ahlat kalesini barış yoluyla Müslümanlara teslim etti." (Şeref Han Bitlisi, 2015: 376-377; Şeref Han Bitlisi, 1967: 340-341).

Muş toponimi ve Muş antroponiminin birbiriyle bağlantılı olması Şeref Han'dan önceki müelliflerde örneğin; yukarıda adları geçen El-Vakidi ve El-Belazuri'de de rastlanmaktadır (Şeref Han Bitlisi, 1967: not 566, 568). Fakat bu bilgidan hemen sonra Şeref Han “Muş” kelimesinin “sis”, “duman” anlamına geldiğini de yazmaktadır: “Orada yoğun dumanın etkisiyle, meyve veren ağaçların çoğu yetişmez.” (Şeref Han Bitlisi, 2011: 273). XIII. ve XV. yüzyılların müellifleri olan Yakut El-Hamevi, Hamdullah Kazvini, Ebü'l-Fida ve anonim müellife ait “Acayip ed-Dünya” eserinde Muş toponiminin anlamı verilmemektedir. Bu müellifler daha çok Muş'un coğrafyasını ve ahalisini tasvir etmektedirler. Örneğin Hamdullah Kazvini Muş ovasının genişliğinden ve hayvancılık için çok elverişli olmasından bahseder (Kazvini, 1939: 105). XIII. Yüzyılın anonim müellifinin yazdığı “Acayip ed-Dünya” adlı eserde ise Muş'un ahalisinin yarısının müslüman, yarısının ise hristiyan olduğu gösterilmektedir (“Acayip ed-Dünya”, 1993: 179a).

Bazı rivayetlere göre, Muş adı şehre Asurlulardan kaçarak Muş yöresine gelen İbrani kabilelerinden biri tarafından verilmiştir. 1914 Bitlis Vilayet Salnamesinde Muş adının İbrani'ce “Sulak verimli ve otlak” anlamına gelen “Muşa” kelimesinden geldiği de ileri sürülmüştür. “Muş'un, geçmişten günümüze yemyeşil ve sulak bir ovaya sahip olması, bu rivayetin tümüyle asılsız olmadığını, nispeten belirli bir gerçeğe dayandığını” gösterenler de vardır (Güneşin yükseldiği yer, 2009: 138).

Bir diğer rivayete göre Muş adı, İ.Ö. XII. yüzyılda Ege göçlerinden sonra ilk kez Asur kaynaklarında adı geçen ve Yukarı Dicle vadisine yerleştikleri bildirilen Muşkiler'den gelmektedir (Güneşin yükseldiği yer, 2009: 138). Dini kaynağa dayalı bir diğer rivayete göre ise, Muş'un Hz. Nuh'un oğlu Yasef'in torunu Muş oğullarınca kurulduğu gösterilmektedir. Öte yandan, “Muş” Arapça'da “Şeffaf, Parlak” Farsça'da ise “Nehirlerde yolcu taşıyan küçük gemi” anlamlarına gelmektedir (Güneşin yükseldiği yer, 2009: 139).

Bize göre Muş adının “sulak verimli ve otlak” anlamı daha mantıklıdır. Bu toprakların elverişli konumu, hayvancılık için verimli olması coğrafyacıların ve seyyahların da dikkatini çekmiştir. Tesadüfi değildir ki, ortaçağ müslüman müelliflerinin hemen hemen hepsinin eserlerinde Muş ovası hakkında geniş bilgiler verilmiştir. Muş ovası ile ilgili “Şerefname”de de geniş bilgilere yer verilmiştir. Şöyle ki Şeref Han bölgenin coğrafyasını şu şekilde tasvir etmektedir: “Türkler Muş düzlüğüne “Muş ovası” derler. Bu düzlüğün yüzölçümü ise yaklaşık olarak dört ya da beş kere 12 fersahtir. Her zaman çiçekler ve reyhanlarla kaplıdır. Düzlüğü yeşil ormanlar ve otlar, zengin bahçelerle kaplı bulunan dağlar ve tepeler çevrelemektedir. Bu dağlar arasında, başları ve dorukları kardan taç giymiş olan ve her tarafında soğuk sular fişkirtan derelerin aktığı yüksek tepeler vardır. Fırat nehri bu düzlüğün üçte bir kadarı olan kuzey kesimini yarar, sonra güneye yönelir. Nemrut dağından akan ve “Karasu” adıyla bilinen nehir ise doğu yönünden gelmekte ve yaklaşık olarak düzlüğün ortasını yarararak Fırat'la birleşmektedir.” (Şeref Han, 2011: 273-274).

Yakut El-Hamevi ve Hamdullah Kazvini'de Muş ovası “Sahra Muş” (Muş sahrası) adı altında geçmektedir (bkz.: Yakut El-Hamevi, 1965, IV: 682; Mihluko-Maklay, 1954: 209, dipnot 1; Kazvini, 1939: 105). XVI. Yüzyılın müellifi Evliya Çelebi'de de Muş ovası “Muş sahrası” adıyla bilinmektedir: “Divriği'den canib-i şarka 3 sa'atde Niğ çayını geçüp bir tırfıl yoncalı vadi-i çemenzar yerdir kim güya Pasin sahrası ve Muş sahrasıdır” (Evliya Çelebi, 2006: 133).

Muş kalesi hakkında ilginç bilgiler veren Şeref Han bu kalenin izi ta onun zamanında da olduğunu yazmaktadır: “Muş kalesi, bu satırların yazarının babaları ve ataları zamanında, şehrin bir fersah güneyinde bulunan bir tepenin üzerinde kuruluydu ve bir süre mamur halde kaldı. Sultan Süleyman devrine kadar ayakta durdu. Sultan Süleyman bu kaleyi yıktı ve şehrin batısındaki tepe üzerinde bulunan yarım kaleyi yeniledi; oraya, 50 kadar muhafız askerden kurulu bir birliği, topraklarla ve gerekli yiyecek ve mühimmatla birlikte bıraktı.” (Şeref Han Bitlisi, 2011 : 273).

Muş'un sağlam bir kaleye sahip olduğu hakkındaki bilgilere Şeref Han Bitlisi'den önce yaşamış müelliflerin eserlerinde de rastlanmaktadır. Şöyle ki, XIII. Yüzyıla ait "Acayip Ed-Dünya" eserinde anonim müellif şöyle yazar: "Muş çok iyi müdafaa edilen bir şehirdir. Kalesi kayalardan yapılmış ve alınması çok zordur." (Acayip Ed-Dünya, 1993: 225a). Bu bilgi Şeref Han'ın Muş'un daha babalarının ve atalarının döneminde sağlam kaleye sahip olduğu hakkındaki bilgilerin doğruluğunu tasdikler. Daha sonraki dönemde; XV. Yüzyılda yaşamış İtalyan diplomatı Josaphat Barbaro da "Seyahetname"sinde Muş kalesinin sağlam olduğunu yazar: "... sonra Muş adlı küçük ve sağlam bir kaleye varırsınız. Dağların arasında bir tepenin üstünde yer alır. Onun altında yer alan şehrin etrafı üç mil olup, halkı kalabalıktır." (Josaphat Barbaro, 2009: 129).

Gerek Şeref Han Bitlisi'nin gerekse de diğer ortaçağ kaynaklarının verdikleri bilgiler Muş'un tarihi coğrafyasını göz önüne getirmekle bu bölgenin ortaçağda coğrafi açıdan stratejik öneme sahip olduğunu da göstermektedir.

2. MUŞ HALKININ GEÇİM KAYNAĞI, BÖLGENİN MALİ VE İKTİSADİ HAYATI

Muş'un tarihini gözden geçirirken halkın geçim kaynağı, bölgenin mali ve iktisadi hayatına yer vermemiz de gerekir. Bu bölgenin coğrafyasının çok elverişli olması, aynı zamanda Anadolu'ya giriş kapısı rolünü oynaması çok eski dönemlerden başlayarak burada bir çok halkın, dinin ve medeniyetin birlikte yaşamasına imkan sağlamıştır. Şeref Han Bitlisi'nin yaşadığı yüzyılda ise bu bölgenin (Bitlis ve çevresi) halkının büyük bir kısmı müslümandı. "Şerefname"de şöyle yazılmaktadır: "Vilayet halkı genel olarak Şafii Müslümanlar'dır. Dindar ve ibadete düşkündürler. Son derece cesur, cömert, iyiliksever ve müsafirperverdirler. Her müslüman köyünde, hatta evlerinin sayısı üçü dördü geçmeyenlerde bile beş vakit İslamiyet'in emirlerini yerine getiren imamı ve müezzinli, ibadete açık bir cami vardır. Bu camilerde halk sürekli olarak cemaatle namaz kılmaktadır." (Şeref Han Bitlisi, 2011: 377).

Muş'ta hristiyanların da yaşadığını yazan Şeref Han Bitlisi müslüman ve hristiyan köylerinin coğrafi açıdan farklı yerlerde yerleştiğini göstermektedir: "Her biri yaklaşık 100 evden oluşan ermeni köyleri bu yeşil ovada yan yana dizilidir. Müslüman köyleri ise geniş ovayı çevreleyen dağların eteklerinde yer almaktadır." (Şeref Han Bitlisi, 2011: 390). Şeref Han Bitlisi'den çok önce; XIII. Yüzyılda yaşamış Yakut El-Hamevi ve "Acayip Ed-Dünya"nın müellifi ise Muş halkı hakkında yazarken "Muş şehrinin ahalisinin yarısı müslüman, yarısı ise kafirdir" diye bahsetmektedirler (Yakut El-Hamevi, 1965, IV: 682; Acayip Ed-Dünya, 1993: 179a).

Muş'un coğrafyası ve iklimi, bölgenin iktisadi durumunu ciddi bir şekilde etkilemiştir. Daha XIII. ve XV. Yüzyıllarda bu bölgenin üzümçülük ve hayvancılık için elverişli olduğunu yazan Yakut El-Hamevi, Ebü'l-Fida, "Acayip Ed-Dünya"nın müellifi ve Hamdullah Kazvini'nin malumatları Şeref Han Bitlisi'nin eserinde de tekrarlanmaktadır. Fakat Şeref Han bu bölgenin insanı olduğu için bilgileri daha detaylıdır. Muş'ta "yoğun dumanın etkisiyle, meyve veren ağaçların çoğu yetişmez" diyen Şeref Han Bitlisi aynı zamanda şehrin çevresinde bağlarının çok olduğunu, otlaklarının geniş yer aldığını da göstermektedir: "Orada yüksek bir dağda, bir tepe üzerinde bağ dikmişler ve güzel tutmuştur; ama üzüm fidanlarını alçak yada yamaç topraklara nakletmek istedikleri zaman o fidanlar kurur. Fakat tahıl ve öteki ürünler, örneğin pirinç ve diğerleri büyük ölçüde ürün verir. Kaldı ki, bu vilayetin verimli ovaları ve zengin otlakları da vardır; halk buralarda bir çok sığır ve manda sürüleri, binlerce koyun ve öteki hayvan beslemektedir. Ekine elverişli topraklarda bir çift öküzün ekebileceği miktar demek olan her "kotan"da 24 baş sığır ve manda çalıştırılır." (Şeref Han, 2011: 273).

Muş ve çevresindeki halkın yaşam tarzından bahs eden Şeref Han Bitlisi buradaki insanların avcılık ve balıkçılıkla da meşgul olduklarını yazar: "Bu ülkenin dağlarında av

kuşlarından, bir benzeri bulunmayan en iyi cins beyaz av kuşları vardır. Sözün özü, bu verimli ovada ve bu Firdevs gibi yeşilliklerde bir çok kuş ve balık bulunur ve bunlar avlanmaya, yararlanılmaya elverişlidir. Nitekim şair burayı şöyle övmüştür:

*Cennete dönmüş bu ağaçlık yerler
Eteklerinde akan sularsa kevser gibi
Şenlendirir gönülleri, sükuneti ve güzel kokusuyla
Ve yıkanır toprakları bu sularla kirden, dertlerden
Her sene yeşerir reyhanlar, o zümrüt yerlerde
Ve her yer nazlı, her yer nimet gibi güzel
Kuşların otlağıdır o ülke
Dost olmuş orada arslanlarla kuşlar
Sarı sularla yıkanmış sanki toprakları
Zaferana boyanmış o topraklar sanki.”*
(Şeref Han Bitlisi, 2011: 274).

Muş halkının geçim kaynağında balıkçılığın çok önemli yer almasında Murat nehrinin ve verimli göllerin olması günümüzde de büyük bir önem taşımaktadır. Şeref Han Bitlisi bununla ilgili şöyle yazar: “Bu ülkedeki tabiat garipliklerinden biri de “Bulanık” denilen bir göldür. İlkbahar gelip de Güneş Koç burcuna girince, buzlar ve donlar eriyip kırılmaya başlayınca, bu gölün sularının tuttuğu buz katlarının kırılma ve çatırdama sesi üç fersah mesafeden duyulur. Bu donun kaybolmasıyla birlikte hava ılımlaşır, balıklar bol miktarda görünmeye ve gölden küçük sulara ve sellerden oluşan derelere akmaya başlarlar; o taraflarda halk bir ay süreyle balık avlamaya gider. Denildiğine göre, o dereler ve gölde lezzetli ve taze balıklar o kadar çoktur ki, bir tek kişi bir günde birkaç çuval dolusu balık tutabilir” (Şeref Han Bitlisi, 2011: 275).

Şeref Han Bitlisi’den önce yaşamış müelliflerde (Hamdullah Kazvini hariç) Muş’un iktisadi hayatı hakkında bilgi çok azdır. Bölgenin mali durumu hakkında ise her hangi bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Lakin bildirin girişinde de belirttiğimiz gibi Şeref Han Bitlisi’nin devlet memuru olması, çok rahat bir şekilde resmi belgelere ulaşması, aynı zamanda birçok tarihi kaynaklara istinad etmesi eserindeki bilgileri daha net ve objektif hale getirmiştir. Bölgenin vergi sistemiyle ilgili Şeref Han Bitlisi şunu yazar: “Bu ülkenin (Muş’un da bağlı olduğu Bitlis vilayetinin – Y.Ç., E.Ç.) Divani vergileri Cengizli (İlhanlı) sultanları döneminde 69.500 altındı. Sultan Gazi Süleyman zamanında Bitlis vilayetinin gelirleri yeniden gözden geçirildi. Buna göre cizye ve haraç olarak alınmış olan ve vakıflara verilen köy ve emlak hariç, 4000 gayri-müslimden eski cizye kurallarına göre kişi başına 70 akçe alınmaktaydı. Yıllık vergi 1.533.324 Osmanlı akçesine ulaşmıştı. 12 Osmanlı akçesi bir miskal saf gümüşe denk gelmekteydi” (Şeref Han Bitlisi, 2015: 390). Belirtelim ki, “Şerefname”nin arapçadan türkçeye çevirisinde bu rakamlar biraz farklı olup daha yüksek gösterilmektedir: şöyle ki, Cengizli sultanları döneminde bu vilayetin ödediği verginin 99.500 altın olduğu yazılmıştır (Şeref Han Bitlisi, 2011: 274).

Muş’un has gelirine gelince ise, Şeref Han Bitlisi bu rakamın 200 bin akçe olduğunu yazar (Şeref Han Bitlisi, 1967: 473; Şeref Han Bitlisi, 2011: 345). Bitlis vilayetinin çok büyük olduğunu göz önüne alırsak, Muş’un yıllık gelirinin çok da az olmadığı kanaatine varmaktayız. Şeref Han Bitlisi’nin ve diğer ortaçağ müelliflerinin verdikleri bilgilerden şunu çıkarabiliriz; gerek halkın meşguliyet alanları gerekse de elverişli coğrafi konumu sayesinde Muş; Doğu Anadolu bölgesi için iktisadi bakımdan da önemli olmuştur.

3. MUŞ TARİHİ OLAYLARIN MERKEZİNDE

Ta eski dönemlerden başlayarak birçok halkın yerleştiği ve uğruna birçok imperatorluğun mücadele ettiği Anadolu sonraki dönemde – ortaçağda İslam medeniyetinin

batı istikametinde yayılmasında kapı rolünü oynamış, Muş ise Doğu Anadolu'nun bir şehri olarak bu hadiselerin merkezinde olmuştur.

Malumdur ki, Eskiçağda Muş ve çevresi, önce Romalıların ve Partların hakimiyet mücadelelerine sahne olmuştur. Sonrakı yüzyıllarda Roma – Part mücadeleleri yerini Roma – Sasani mücadelelerine bıraktı. 395 yılında Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesiyle Doğu Anadolu Bizans – Sasani mücadelelerine sahne oldu. Muş ve çevresindeki Sasani hakimiyeti İmparator Heraklios döneminde Bizans Ordularının Sasani kralı Şahbaraz'ı yenmesiyle sona erdi.

VII. Yüzyılda Hilafetin ortaya çıkmasıyla Yakın Doğu, Kafkaslar ve Anadolu uğrunda giden Bizans – Sasani mücadelesi yerini Hilafet – Bizans savaşlarına bıraktı. Hilafet ordularının Anadolu'ya akınları 640 yılında başladı. Halife Hz. Ömer'in hakimiyetinin (634-644) sonlarına doğru, 641 yılında yukarıda ismi zikredilen İyaz bin Ganimin komutasında Müslüman ordusu Bitlis, Ahlat ve Muş'u aldı. Bununla ilgili Şeref Han Bitlisi bildirisinin ilk bölümünde de yazdığımız gibi, aşağıdaki bilgileri vermiştir: “Hz. Ömer (r.a.)'in hilafeti zamanında İyaz bin Ganim, 27 (647-648) yılında Diyarbakır ve Erminiye'yi fethetmekle görevlendirildiğinde, Ahlat'ın o zamanki hükümdarı Yustinyus adında bir kafirdi; Muş ve Sason kralı ve Patriği ise Senaser adında bir kafirdi. Bitlis hükümdarı ise Servend bin Yunus'tu.” (Şeref Han Bitlisi, 2015: 376-377; Şeref Han Bitlisi, 1967: 340-341). Fakat Muş'un Hilafet ordusu tarafından alınması tarihi Şeref Han Bitlisi'de yanlış gösterilmiştir: hicri 27 yılında (647-648) Hilafetin başında Hz. Ömer değil Hz. Osman bulunmaktaydı.

Muş ve çevresi, Halife Muaviye zamanında (661-680) bir ara Bizans hakimiyetine geçtiyse de Halife Abdul Melik (685-705) Muş ve çevresini Diyarbakır Amirliğine bu amirliği de El-Cezire Genel Valiliğine bağladı. Sonraki yıllarda Abbasilerin hakimiyeti zayıflayınca Muş ve çevresi Bagratilerin yönetim merkezi oldu. X. ve XI. Yüzyılların ilk yarısında Muş ve çevresi Bizans İmparatorluğu ile Abbasiler arasında sık sık el değiştirdi. Bu dönemin olayları, malesef “Şerefname”de geniş bir şekilde yer almamıştır. Fakat Muş'un hristiyan hakimiyeti döneminde yeterince gelişmemesinin sebebi hakkında Şeref Han Bitlisi düşüncesini şu şekilde belirtmiştir: “Ermeni hükümdarları zamanında (Bagratiler'i kastetmektedir – Y.Ç., E.Ç.) Muş hükümdarı bir gün ordusunu teftiş etmiş ve ordusunun içinde 600 adet alaca at olduğunu görmüş. Bu büyük rakama rağmen hayıflanmış ve şöyle demiştir: “Muş'un iyi tedbirli bir sahibi ve hükümdarı yoktur.” (Şeref Han Bitlisi, 2015: s.390).

Muş ve Doğu Anadolu'nun tamamı İslam hakimiyetine kesin olarak Selçuklu döneminde geçmiştir. Hilafetin zayıfladığı ve Bizansın Fırata doğru ilerlediği bir dönemde tarih sahnesine Selçukluların gelmesiyle Anadolu'nun da tarihinde yeni bir sayfa açılmıştır. Doğu Anadolu'nun kapısı rolünü oynayan Muş ve çevresi çok büyük bir tarihi hadiseye şahitlik etmiştir. 1071 yılı Malazgirt Meydan Müharebesinde Selçukluların Bizans ordusu üzerinde zafer elde etmesiyle Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşması dönemi de başladı. Böylece Muş ve çevresi de kesin olarak İslamiyetin hakimiyeti altına girdi.

Sonraki yıllarda Muş ve çevresi (1100 yılında) Selçuklu hanedanlarından Melikşah'ın amcası Yakuti'nin oğlu olan Kutbettin İsmail'in kölesi Sökmen El-Kutbi Ahlat'lıların daveti üzerine Ahlat'a gelerek Van Gölü çevresinde Ahlatşahlar (Sökmenoğulları) Beyliği'ni kurunca bu beyliğin hakimiyetine, Ahlatşahlar Devleti'nin 1207'de yıkılmasından sonra ise bir süreliğine (1229 yılına kadar) Eyyubiler'in eline geçti (Güneşin yükseldiği yer, 2009: 141).

Anadolu'nun moğol istilasına kadarki tarihi Şeref Han Bitlisi tarafından daha geniş bir şekilde anlatılmıştır: “Selçuklu sultan Mahmud bin Sultan Muhammed bin Sultan Melikşah zamanında, Arap Irakı bölgesinde bulunan bazı vilayetlerin muhafızlığı, Atabey İmadeddin bin Aksungur'un yönetimine verilmişti. Ayrıca Azerbaycan ve Erminiye vilayetlerinin muhafızlığı da, Kızıl Arslan Osman'ın dedesi İldeniz'e verilmişti. İkisi de görevlerini en iyi

şekilde yaptılar; halkın çıkarı, güvenlik, düzen ve disiplin işlerini çok iyi yürüttüler” (Şeref Han Bitlisi, 2011: 283-284).

Moğol istilası ve adı geçen bölgelerin moğol hakimiyeti dönemindeki durumu da “Şerefname”de etraflı bir şekilde tasvir edilmiştir. Bilindiği üzere, moğollar gelmeden önce müslüman Şarkın bazı toprakları (Muş ve çevresi de dahil) Harzemşah Celaeddin’in saldırısına maruz kalmıştı. Bunun ardından Anadolu Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubat, 1230’da Yassıçemen’de Harzemşah’ın ordusunu yenince Muş ve çevresi Anadolu Selçuklu idaresi altına girdi. Fakat Alaeddin Keykubat’ın ölümünden sonra – 1243 yılı Köseadağ Savaşıyla Anadolu (Muş da dahil) tamamen Moğollar’ın, bir süre sonra ise İlhanlıların (Hülagüler) egemenliğine girdi (Şeref Han Bitlisi, 2011: 285-288).

Bu esnada Doğu Anadolu’da tarih sahnesine çıkan Karakoyunlular ve Akkoyunlular bölge uğrunda mücadeleye başladılar. Doğu Anadolu’ya hakim olan Karakoyunlular zamanında Muş, bu beyliğin sınırları içerisinde kalmıştır. 1402 yılı Ankara savaşından sonra ise Anadolu tamamen Timur’un kontrolü altına geçti. “Zafername”ye istinaden Şeref Han Bitlisi olayları şöyle anlatmaktadır: “Hicri 796 (1394) yılının 15 Receb’ine rastlayan Pazar günü, Sultanın (Timur’un – Y.Ç., E.Ç.) karargahı Muş Ovası’na konunca, Zafername’nin yazarının söylediğine göre ... Hacı Şeref, Bidlis, Ahlat, Muş ve o zaman yönetmekte olduğu irsi vilayetinde bulunan diğer kalelerin anahtarlarını Sultan’ın otağına sundu.” (Şeref Han Bitlisi, 2011: 288-289).

XV. Yüzyılda İslam dünyasında baş veren ağır askeri ve siyasi çekişmeler, sülaleler arasındaki hâkimiyet mücadelesi Anadolu’nun da siyasi tarihinin süratli bir şekilde değişmesine yol açtı. Şöyle ki, Şeref Han Bitlisi’nin yazdığına göre; Timur’un varislerinin döneminde bölge uğrunda savaşlar tekrar hız kazandı. Hicri 809 (1406) yılında Şenbi-Kazan savaşındaTimurlular’ı yenen Karakoyunlu Kara Yusuf hicri 820 (1417) yılında “Bidlis vilayetinin ve ona bağlı yerlerin Melik Şemseddin’in (yukarda zikredilen Hacı Şeref’in oğludur – Y.Ç., E.Ç.) mülkiyetinde olduğunu pekiştirdi” (Şeref Han Bitlisi, 2011: 292). Şeref Han Bitlisi eserinde bununla ilgili Karakoyunlu Kara Yusuf’un imzaladığı emirnamenin tam metnini de vermiştir. Metinde Muş’la ilgili olan kısım aşağıdaki gibidir: “... Şimdi yüce irademiz, Bidlis, Ahlat, Xınus, Muş ve diğer kalelerin, onlara bağlı yerlerin, onlara katılan, eklenen ve bağlanan yerlerin hükümetinin, adı geçen Emir’e (Melik Şemseddin – Y.Ç., E.Ç.) yeniden verildiğini, kendisinin eskiden olduğu gibi buraların Divan haklarında, beylik aidatında ve eyaletin bundan başka aidatı ile maliyesinde tasarruf edeceğini, bunlarda hiç kimsenin hiç bir şekilde kendisine ortak olmayacağını ve kendisiyle çatışmayacağını gerektirdi ...” (Şeref Han Bitlisi, 2011: 292-293).

Fakat Kara Yusuf’un ölümünden sonra Akkoyunlularla Karakoyunlular arasında savaşlar yeniden başladı. 1467 yılı Muş savaşında Akkoyunlu Uzun Hasan Karakoyunlu Cahan şahı yendi. Bunun sonucunda Kür nehrinden güneye bütün Azerbaycan, Doğu Anadolu (Muş da dahil), Irak, Batı İran Akkoyunluların hakimiyeti altına geçti (Mahmudov, 2006: 90). Daha sonra Akkoyunlularla Osmanlılar arasında başlayan savaş 1478 yılında Akkoyunlu Uzun Hasan’ın vefatıyla Safevi – Osmanlı savaşlarına yerini bırakmıştır. Lakin 1514 yılı Çaldıran savaşında Azerbaycan hükümdarı İsmayıl Safevi’nin mağlubiyetinden sonra Doğu Anadolu Osmanlıların hakimiyetine girmiştir.

Şeref Han Bitlisi’nin yazdığına göre, dedesi Emir Şeref’in döneminde (1485-1533/34) Bitlis vilayetinin Akkoyunlulara ve Safevilere bağlılığı formalite şeklinde olmuştur (bkz. Vasilyeva, 1967: 450). 1514 yılı Çaldıran savaşında Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim’in (1512-1520) tarafında savaşan Emir Şeref, Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) ise Safevilerin tarafına geçmiştir. Safevi Şahı Tahmasb (1524-1576) Hicri 939 (1532) yılı tarihli fermanıyla Emir Şeref’e, Bitlis, Ahlat, Muş ve Hnus vilayetlerinin yöneticiliğini vermiştir (Şeref Han Bitlisi, 2011: 328).

Hicri 939 (1533/34) yılında baş vermiş savaşların birinde yenilen Emir Şeref'in yerine onun oğlu Şemseddin (Şeref Han Bitlisi'nin babasıdır) geçer (Şeref Han Bitlisi, 2011: 334). Bilindiği üzere 1534 yılında Osmanlı padişahı Sultan Süleyman Safevilere karşı sefere başlar (Mahmudov, 2006: 228). Bu savaş başlayınca Bitlis Emiri Şemseddin; Safevi şahı Tahmasb'ın tarafına geçmeye karar verir. Şeref Han Bitlisi'nin yazdığına göre; bunun karşılığında Safevi şahı; Serap, Marağa, Demavend, Daralmarz, Karahrud, Cahrud ve Ferahan gibi yerleri Emir Şemseddin'in yöneticiliğine vermiştir (Şeref Han Bitlisi, 2011: 338).

Şemseddin'in Safeviler'in tarafına geçmesi tesadüfi değildi. Bununla ilgili Şeref Han Bitlisi şöyle yazar: "O sırada Şah Tahmesp da gelip Erçiş'te durmuş ve Abdullah Han'ı, Bedir Han Ustaclu'yu ve Menteşe Sultan'ı Ahlat ve Muş taraflarına saldırmak ve buraları yağma ve talan etmekle görevlendirmişti. Bunun üzerine Şemseddin Bey, Kızılbaşlar tarafından Ruzkan aşiret ve kabilelerine bir takım zararların verilmesinden korktu. Bunun için de Malatya'ya gitmekten vazgeçti ve yolculuğunun dizginlerini Kızılbaşların tarafına çevirerek, hizmetçileri, maiyeti ve öteki adamlarıyla birlikte, itaatini sunmak üzere Tebriz'in yolunu tuttu." (Şeref Han Bitlisi, 2011: 336-337).

Şunu da belirtelim ki, Şah Tahmasb'ın görevlendirilmesinden sonra Azerbaycan'a gelen Emir Şemseddin, Kızılbaş Emiri ve Türk Bayandur soyundan olan Emir Han Musili'nin kızı ile evlenmiş ve 1543 yılında bu evlilikten bir oğlu ("Şerefname"nin yazarı Şeref Han) doğmuştur. Diğer Kızılbaş devlet görevlilerinin çocukları gibi Şeref Han da Şah Tahmasb'ın sarayında şah'ın çocuklarıyla birlikte eğitim almıştır. 12 yaşına geldiğinde Şeref Han'a Salyan ve Mahmudabad'ın (Kuzey Azerbaycanın şehirleridir), 1556/57 yılında ise Hemedan şehrinin idaresi verilmiştir (Şeref Han Bitlisi, 2011: 341-342). Bu esnada da Şeref Han, Hemedan emirlerinden olan Muhammed Bey'in kızı ile evlenmiştir. Bir süre sonra şah Tahmasb, Şeref Han'ı tekrar Kuzey Azerbaycan'a göndererek Ağdaş, Gebele ve Bakü'nün de yöneticiliğini ona vermiştir (Şeref Han Bitlisi, 2011: 343).

Şah Tahmasb'ın vefatından sonra (1576) başlayan Safevi-Osmanlı savaşında (1578-1590) Şeref Han, Osmanlı Sultanı III. Murad'ın (1574-1595) tarafına geçmiştir ki, bunun da sebebini "Şerefname"nin müellifi, Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra kızılbaş emirleri arasında ona karşı başlayan kıskançlıkla izah etmiştir (Şeref Han Bitlisi, 2011: 344).

Osmanlı Sultanı, Safevileri bırakıp Osmanlı devletinin tarafına geçmesi karşılığında Şeref Han'a baba yurdu olan Bitlis'in yönetimini vermiştir. Bununla ilgili Şeref Han Bitlisi şöyle yazar: "991 (1583) yılında, bana ve Şam Beylerbeyi Hasan Paşa'ya, hazine ve cephaneleri nakledip Tiflis ve Gürcistan tarafına ulaştırmak görevini verdiler. Bu seferde de benim açık hizmetlerim görüldü. Bunun karşılığında, bölgelerimin genişletilmesiyle taltif edildim ve Bidlis eyaletine, 200 bin akçe karşılığında, Muş nahiyesiyle ona bağlı bazı has köyleri de ilhak ettiler; böylece bütün hassalarımın toplamı 410 Osmanlı akçesi oldu." (Şeref Han Bitlisi, 2011: 345).

"Şerefname"de 1596 yılına kadarki tarihi hadiseler tasvir edilmektedir: aynı yıl, 53 yaşına giren Şeref Han gönüllü olarak tahtını oğlu Ebu'l-Meali Şemseddin Bey'e bırakıp "Şerefname" eserini yazmaya başlamıştır. Müellif eserinin sonunda şunları yazmaktadır: "Ve ben, Peygamberin hicretinin 1005 (1597) yılının Zilhicce ayının sonuna rastlayan bu gün yüce şanlı Hakan, Ebül Muzaffer Sultan Mehmet Han - Allah onu zamanın ve olayların afetlerinden korusun - devleti ve bereketi sayesinde irsi hükümetimi yönetmekteyim. Yalnız ben şimdi doğrudan doğruya hükümet etmeyi terketmiş ve onun ağır yükünü taşımayı bırakmış, bu görevi doğru yolda olan, iyi ahlakla ahlaklanan şanlı oğlum Ebül Meali Şemseddin Bey'e vermiş bulunmaktayım." (Şeref Han Bitlisi, 2011: 346).

SONUÇ

“Şerefname” ortaçağ İslam tarih ilminin en görkemli eserlerinden biridir. Şeref Han Bitlisi bir tarihçi olarak büyük hassasiyete sahip bir yazar olmuştur; kitabını da içten, samimi bir şekilde yazmış ve hiç bir zaman yazdıkları için maddi karşılık beklememiştir.

Şeref Han Bitlisi'nin “Şerefname” eseri XVI. Yüzyıl fars dilli edebiyatın bir örneği olarak görülmektedir. Eser akıcı ve ifadeli bir dilde aynı zamanda şiirlerle zengin bir şekilde yazılmıştır; “Şerefname”de fars tarihçileri El-Yazdi ve Mirhond'un yazı üslubunun etkisi güçlüdür. Fakat kendisinden önceki fars tarihçilerinin eserlerinden geniş bir şekilde yararlanırsa da, biz Şeref Han Bitlisi'nin “Şerefname”sini kompilyatif eser olarak görmemekteyiz. Şeref Han Bitlisi daha önce de değindiğimiz kaynaklardaki (“Tarih-i Guzide”, “Nüzhətül-kulub”, “Zafername” vb.) materyalleri dağınık bir halden düzenli bir hale getirmiştir. Diğer taraftan, Şeref Han Bitlisi'nin verdiği bilgiler bir çok hallarda istinad ettiği kaynaklardaki materyallerden daha geniştir. “Şerefname”de verilen bilgiler güvenilir belgelere istinaden verilmesinden dolayı daha objektiftir. Belki de bu yüzden “Şerefname”nin meşhur araştırmacılarından olan V. V. Velyaminov-Zernov 1860 yılında eser hakkında şunu yazmıştır: “300 yıl boyunca Şark'ta onunla mukayese edilebilecek başka bir eser ortaya çıkmamıştır.” (Bkz. Vasilyeva, 1967:38).

Şeref Han Bitlisi milli ve sosyal mensubiyetine bakmayarak eserinde hadiseleri mümkün olduğunca objektif bir şekilde vermeye çalışmıştır. Sadece şunu demek yeterlidir ki biri birine rakip olan Osmanlı ve Safevi devletleriyle ilgili hadiselerde Şeref Han Bitlisi hem şah Tahmasb, hem de Sultan III. Murat hakkında aynı sadakatla yazmış ve her hangi birisini methetmekten uzak durmuştur.

Şeref Han Bitlisi'nin Muş hakkında verdiyi bilgilere gelince, eğer bu tarihçiden önce yazılmış eserlere bakarsak, Muş'la ilgili bilgilerin çok kısıtlı, epizodik olduğunu görürüz. Daha çok Muş'un coğrafyası ve iklimi hakkında bir kaç cümleyle yetinen bu müelliflerde Muş'un tarihi ve iktisadi durumu hakkında her hangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. “Şerefname”de ise, Muş'un tarihi coğrafyasıyla birlikte halkın yaşam tarzı, vilayetin mali durumu ve geliri, aynı zamanda ortaçağ tarihi geniş bir şekilde verilmiştir.

Doğu Anadolu'nun kapısı sayılan, ortaçağda büyük fatihlerin mücadelelerine şahitlik eden, İslam ve Türk medeniyetinin yayılmasında önemli bir yer kazanan Muş tarihinin geniş bir kapsamda araştırılması çok aktüeldir. Bildirimizi sunduğumuz Sempozyum'un bu açıdan çok daha gerekli olduğu kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

Acayip Ed-Dünya, Çeviri L. P. Smirnova. Nauka, Moskova, 1993. (Rusça)

EVLİYA ÇELEBİ, **Seyahatnamesinden Seçmeler**, Karanfil Yayınları, İstanbul, 2007.

EVLİYA ÇELEBİ, **Seyahatnamesi**, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman – Yücel Dağlı, 3.Kitap, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

HAMDALLAH, Kazvini, **Nuzhat al-kulup**, Akademiya Nauk, Moskova, 1939. (Rusça)

Geographie d'Aboulfeda, Texte arabe, publie d'apres ... par, M.Reinaud et Mac Guckin de Slane, As-Sultaniya, Paris, 1840.

Güneşin Yükseldiği Yer, Doğu Anadolu Bölgesi Tanıtım Projesi, Muş, Bitlis, Van, Hakkari, İndex Reklam, Kayseri, 2009.

MAHMUDOV, Yagub, **Azerbaycan Diplomatiyası**, Tahsil, Bakü, 2006. (Azerbaycanca)

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

MİHLUKO-MAKLAY N. D., “XIII. Yüzyılın Farsça Coğrafi Eseri”, **Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Dergisi**, 1954, C IX, s. 196-210. (Rusça)

ŞEREF HAN. **Şerefname**, Türkçeye Çeviren: M. Emin Bozarıslan, Deng Yayınları, İstanbul, 2011.

ŞEREF HAN BİTLİSİ, **Şerefname**, Cilt I, Farsça’dan Çeviren Abdullah Yegin, Nübihar, İstanbul, 2015.

ŞEREF HAN BİTLİSİ, **Şerefname**, Cilt II, Farsça’dan Çeviren Osman Aslanoğlu, Nübihar, İstanbul, 2011.

ŞEREF HAN BİTLİSİ, **Şerefname**, Cilt I, Farsça’dan Çeviren Y. İ. Vasilyeva, Nauka, Moskova, 1967. (Rusça)

ŞEREF HAN BİTLİSİ, **Şerefname**, Cilt II, Farsça’dan Çeviren Y. İ. Vasilyeva, Nauka, Moskova, 1973. (Rusça)

JOSAPHAT, Barbaro, **Anadolu’ya ve İran’a Seyahat**, Çeviri ve notlar Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2009.

VASİLYEVA, Y. İ., “İstoçniki Şarafname (Şerefname’nin kaynakları)”, **Şeref Han Bitlisi. Şerefname**, Cilt I, Farsça’dan Çeviren Y. İ. Vasilyeva, Nauka, Moskova, 1967, s. 32-36. (Rusça)

YAKUT AL-HAMAVİ, **Kitap mu’cam al-buldan**, Tihran, 1965.

19. YÜZYILDA MUŞ KÖYLERİNDE SOSYAL VE EKONOMİK YAPI

Tarık Ziya ARVAS*

ÖZET

Muş 19. yüzyılda liva, kaza ve sancak isimleriyle farklı tarihlerde Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerine bağlı idari bir ünite olarak varlığını sürdürmüştür. Doğu Anadolu Bölgesi'nin tipik özelliklerini taşıyan Muş ve köylerinde, ekonomik yapı, coğrafi ve tarihi nedenlerle çok ağır ilerlediğinden Osmanlı hâkimiyeti boyunca halkın sosyal ve ekonomik yaşamında önemli değişim ve gelişmeler meydana gelmediği anlaşılmaktadır. 19. yüzyılda bölge ile birlikte Muş köy ve kasabalarını dolaşan seyyahlar, sosyal ve iktisadi yaşamda, geçmiş zamanlardan beri birçok şeyin değişmeden sürdüğünden bahsetmişlerdir. Buna göre gerek günlük hayat ve gerekse de maddi varlıklar bakımından insanlar iptidâî bir yaşam sürdürmektedir. Köy toplumunu teşkil eden Müslüman Kürtler ve Hıristiyan Ermeniler, bazen aynı köyde bazen de komşu köyler şeklinde birlikte yaşamaktadır. Müslüman ve Ermeni halk arasındaki ilişkilerde din değil, gelenekler belirleyici role sahiptir. Ermeniler yerleşik bir hayat biçimine sahip olup tarım ve hayvancılıkla geçinmektedir. Kürtler ise bireylerin kuvvetli bir sosyal dayanışma içinde olduğu aşiretler şeklinde yaşamaktadır. Kürtlerde daha ziyade yarı göçebe yaşam mevcut olup esas geçim kaynakları besledikleri hayvan sürüleridir. Köyler ve köylüler göçebe aşiretlerin baskıları, birtakım eşkıyalık hareketleri ve ağır vergi yükünden muzdariptirler. Merkezi otoritenin giderek kuvvetlenmesi neticesinde yerel beylerin köylüler üzerindeki hâkimiyeti zayıflamıştır. Bu da gerek verginin tarh, tevzi' ve cibâyetinde gerekse de askerlik hizmetleri talebinde, köylüyü resmi görevliler vasıtasıyla devletle daha fazla muhatap etmiştir. Savaşlar, asayiş hadiseleri ve aşiretlerin iskânı nüfus bileşimini tedricen değiştirmiştir. Zikredilen gelişmeler ve ardından Sultan II. Abdülhamid döneminde teşkil edilen Hamidiye Alayları, mevcut geleneksel yapıyı önemli ölçüde değişim ve dönüşüme uğratmıştır. Aşiret çarpışmaları dışında nispeten süren huzur ortamı, 93 harbinden sonraki zaman sürecinde dışarıdan gelen Ermeni komitacıların faaliyetleriyle bozulmaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren Müslümanlar ile Ermeniler arasında bazı köylerde sorunlar yaşanmaya başlamıştır. Yörenin geneline yayılan birtakım olaylar neticesinde Ermenilerin bir kısmı köylerini terk ederek yurt dışına veya yurt içinde başka yerlere göç etmişlerdir. Bu da eskiden beri belirli bir şekil alan ve yüzyıllardır çok az değişen ekonomik ve sosyal yapı üzerinde az veya çok tesirli olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Muş, Köy, Osmanlı, 19. Yüzyıl, Tarım, Hayvancılık.

SOCIAL AND ECONOMIC STRUCTURE IN MUŞ VILLAGES IN THE 19th CENTURY

ABSTRACT

In the last century of the Ottoman State, Muş continued its existence as an administrative unit connected to Erzurum, Van, and Bitlis provinces with the names liva, kaza and sancak in the different periods. It is understood that in Muş and its villages, which are characteristic features of the Eastern Anatolian Region, significant changes and developments in the social and economic life of people have not occurred. Because during the Ottoman domination economic structure has progressed so slowly due to geographical and historical reasons. In the 19th century, travelers traveling around Muş villages and towns along with the region talked about that many things in the social and economic life remained unchanged since the ancient times. According to this, people were living a pitiful life in terms of daily life and corporeal goods. Muslim Kurds and Christian Armenians constituting the village community sometimes lived together in the same village, sometimes in the form of neighboring villages. Traditions, not religion, had a decisive role in the relations between Muslim and Armenian societies. The Armenians had settled life style and lived on agriculture and animal husbandry. The Kurds lived in the form of tribes where individuals were in a strong social solidarity. In the Kurds, there were more semi-nomadic tribes and the main source of livelihood was the animals that they fed. The villagers and the peasants suffer from the pressure of nomadic tribes, some banditry movements and heavy tax burdens. As the central authority became more and more strengthened, the dominance of the landlord over the peasants weakened. This required both the determination and collection of tax, but also the demand for military service, the peasantry had more contact with the state through officials. Wars, public order incidents and settlement of tribes gradually changed the population composition. Mentioned developments and then Hamidiye Regiments, formed during Sultan II. Abdulhamid period, have changed and transformed significantly traditional structure. Relatively peaceful environment apart from tribal collisions began to deteriorate with the activities of the Armenian defeatist who came from outside after the Russo-Turkish War. From this date onward, problems in some villages have begun to be experienced between some Muslims and Armenians. As a result, some of them had to leave their villages coming out a loser. It has been more or less effective on the economic and social structure which has been a certain form since ancient times and has changed little over centuries.

* Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı, tzarvas@hotmail.com

Keywords: Muş, Village, Ottoman, 19th Century, Agriculture, Animal Husbandry.

GİRİŞ

Muş ve çevresi tarih boyunca Asurlular, Urartular, Med ve Persler, Büyük İskender ve halefleri (Selevkoslar) ile Roma ve Bizans hâkimiyetinde kalmıştır. Müslümanların bölgeye gelmesi ilk kez Hz. Ömer zamanında (634-644) Arap ordularının fetihleriyle başlamıştır. Emevi ve Abbasiler zamanında Muş, merkezi devlete bağlı yerel bir idare olarak Ermeni hanedanlarının idaresine bırakıldı. Bu minvalde Muş 825-851 yıllarında Bağratî ailesinden Bağrat adlı prensin yönetimindeydi. Bağratîler vaziyete göre bazen Abbâsîlerin bazen de Bizans'ın tabiiyetini kabul ettiklerinden Muş ve çevresi de Bizanslılar ile Müslümanlar arasında sık sık el değiştirmiştir. XI. yüzyıldan itibaren Doğu Anadolu'ya yönelen Türk akınları bu havaliye de yayıldı. Akınlar neticesinde önce Selçukluların hâkimiyet kurduğu bölge, daha sonra Ahlatşahlar, Eyyübîler, Moğollar, Karakoyunlular ve Akkoyunluların hâkimiyetine geçti. Yavuz Sultan Selim zamanında Çaldıran zaferinden (1514) sonra ise Osmanlı idaresine girdi (Tuncel, 2006:369). Tarih boyunca farklı Türk-İslam beylik ve devletlerinin ve nihayet Osmanlı hâkimiyetinde uzun asırlar kalan bölgenin son dönem tarihinin aydınlatılması geçmişe ve günümüze ışık tutması bakımından önemlidir. Son yıllarda şehir tarihi üzerinde çalışmalar artış gösterse de köylerin henüz yeterince incelenmediği görülmektedir. Bilhassa 19. yüzyıl ve öncesinde halkın % 80'i ve belki daha fazlasının kırsal alanda yaşadığı dikkate alınırsa konunun önemi daha iyi anlaşılacaktır. Bu nedenle gerek ülke tarihini ve gerekse de yerel tarihi aydınlatmak için üretimin, dolayısıyla ekonominin temeli olan köy yaşantısını aydınlatmak gerekir. Bu çalışma böyle bir amaca matuftur.

1. MUŞ SANCAĞINDA KÖY-YÖNETİM MÜNASEBETLERİ

1.1. Tanzimat Öncesi Dönem

Osmanlı Devleti fethettiği Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun bir kısmında uzun zaman boyunca geleneksel idari yapıda önemli herhangi bir değişikliğe gitmedi. Zira devletin menfaatleri de böyle bir politikayı gerektiriyordu (Kodaman, 1986:13). Bu mülâhaza ile bölgenin gelenekselleşmiş yönetim tarzı, nüfuzlu beylerin toplum üzerindeki etkisi ve nihayet sözü edilen beylerin İran tarafına meyiletme ihtimali gibi önemli ve hassas dengeler göz önüne alınarak bazı sancaklara (yöneticilerinin irsi olarak tayin edildiği) yurtluk-ocaklık statüsü verildi. Çalışmamızın konusu olan Muş Sancağı da Bitlis, Siirt ve Erciş ile birlikte bu dönemde yurtluk-ocaklık statüsünde bölgenin önemli şahsiyetlerinden Şerefhan Bey'e tevcih edilmişti (Kılıç, 1999:119-137&Kılıç, 2001:192-193). Niteliksel bazı değişimler geçirse de bu vaziyet XIX. yüzyıla kadar devam etti.¹ Bu itibarla zikredilen yüzyılın başına gelindiğinde Muş Sancağı da yerel ailelerin hâkimiyetinde irsi bir beylik veya paşalık şeklinde idare ediliyordu. Merkeze karşı birtakım yükümlülükleri olan Muş beylerinin kendilerine ait sarayları ve askeri kuvvetleri vardı (Brant, 2014:25, 28).

Aynı aileden Murat, Selim, Emin ve Şerif Paşaların, XIX. yüzyılın ilk yarısında Muş mutasarrıf veya kaymakamları olarak görev yaptıklarını görüyoruz. Bu şahsiyetler hem mensup oldukları köklü ailelerin verdiği itibar hem de devletin sağladığı meşruiyet sayesinde güçlü ve nüfuz sahibi kişilerdi (Brant, 2014:27-28 & Karataş, 2014:46, 53). Devletin nezdinde itibar gören Muş beylerine mir-i miran ve miralay gibi rütbelere veriliyor ve resmi yazışmalarda söz konusu kişilere paşa diye hitap ediliyordu (Ay, 2015:12). Yurtluk ocaklık statüsündeki Muş beylerinin bu dönemde sahip oldukları toprakları genişletme eğiliminde

¹ Bölgenin sosyal ve kültürel gerçeklerinin bilincinde olan birilerinin atanması devletçe her zaman önemsenen bir durumdu. Zira yerli beyler bölgeyi iyi bilen, aşiretlere daha fazla nüfuz eden, vergi ve asker toplamada devlete külfetsiz olarak hizmet etmekteydiler. Bu nedenle yıllardır süregelen yerelden yönetici atama geleneği muhafaza edilmiştir. (Karataş, 2014, 63, 79)

oldukları ve merkeze bağlılıklarının zayıf olduğu anlaşılmaktadır (Bedirhanoğlu, 2009: 11) Osmanlı idaresi zikrettiğimiz imtiyazlı yapıyı zaman içinde zayıflattıysa da (Özoğlu, 2005:73, 76-79) tümüyle ortadan kaldırma girişimlerinin sonuç vermediği anlaşılmaktadır (Brant, 2014:25)

Fetihten önce olduğu gibi fetihten sonra da bölgenin geneli gibi Muş'ta da Ermeni ve Müslüman köylüler, bahsettiğimiz yerel Kürt beylerinin (paşalarının) egemenliği altında yaşıyorlardı. Hiyerarşik olarak bu beylerin altında yer alan ve kendi mintikalarındaki köylere hükmeden Ermeni ve Müslüman beyler ile aşiret reislerinin varlığı da mevcuttu (Sasuni, 1992:41, 67-68). Bu yapılanma içinde Ermeni köyleri de dâhil olmak üzere her köy veya bölge bir beyin veya bir Kürt reisinin mülkü sayılırdı. Bu vaziyet klasik yerel bir otonom idarenin ve elbette ki resmi hükümetin doğrudan nüfuzunun olmayışından kaynaklanıyordu. Bu da bey ve ağaların sonuçta güç ve bağımsızlığına neden olmuş ve tamamına yakını köylü olan halkın onlara bağımlı kalmasına yol açmıştı (Taylor, 1865:51). Paşa unvanını taşıyan beyler, belli dönemlerde ve kendilerinin belirledikleri oranda köylülerden -kendileri ve devlete yapacakları ödeme için- vergi toplarlardı. Belirledikleri miktar herhangi bir kanuna bağlı olmadan reyanın tahmini mal varlıklarının belli bir oranı şeklinde idi. Ama bu miktar çoğunlukla orantısız olduğundan bilhassa Ermeniler arasında birçok kişiyi yoksulluğa düşürdüğü ifade edilmiştir (Brant, 2014:29-30).

1.2. Tanzimat Sonrası Dönem

Mevcut sosyo-politik yapılanma, Osmanlı tahtına Sultan II. Mahmud'un geçmesiyle değişmeye başladı. Sultan II. Mahmud, her alanda yaptığı önemli reformlarla birlikte, ülkenin diğer yerlerinde olduğu gibi Doğu Anadolu'yu da merkeze daha sıkı bağlamak ve yerel güç unsurlarına son vermek için harekete geçti (Ubucini, 1998:25). Hükümeti harekete geçiren diğer bir önemli etken de, Hıristiyan halkın sözü edilen mütegalibeden baskı ve zulüm gördüklerine dair giderek artan şikâyetler ve bu şikâyetlerin sebep olduğu dış baskılardı (Bulut, 2005:133).

Osmanlı Devleti'nin Doğu vilayetlerine yönelik merkezîleşme faaliyetleri Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanının ilk evresinden sonra başladı. Sultan II. Mahmud döneminde 1833 yılında Sivas valiliğine getirilen Reşid Paşa, Kürdistan'daki yerel beylikleri ortadan kaldırmak ve devlet otoritesini tesis etmek için görevlendirildi (Gencer, 2015:218). Emrine verilen askeri kuvvetlerle harekete geçen Reşid Paşa, bu vazifeyi öldüğü tarih olan 1836'ya kadar başarılı bir şekilde yaptı (Minorsky;1977:1105). Hareketin esas hedefi Güneydoğu Anadolu'daki beyler olduğu için Muş beyleri bu askeri seferden doğrudan etkilenmediler. Ancak Muş Beyi Şerif Paşa, Reşid Paşa'nın ordugâhına giderek bağlılığını bildirmek ve kendi bölgesinde asayiş sağlayacağını taahhüt etmek zorunda kaldı (Brant, 2014:75).

Doğu Anadolu bölgesine yapılacak hareket ise yaklaşık on yıl sonra başladı. Bu hareketin başlaması, Müküs Beyi Han Mahmud ve ona destek veren Hakkâri Beyi Nurullah Bey'in isyanı üzerine gerçekleşti. Han Mahmud ve Nurullah Bey kendilerine destek veren bazı ağalarla isyan hareketi başlatmışlardı (Doğan, 2011:147-162). Sözü edilen itaatsizliği ve ardından başlayan karışıklığı sona erdirmek için bu görev bu kez 1836'dan itibaren Sivas Valiliği'ne getirilen Hafız Paşa'ya verildi. Harekete geçen Hafız Paşa Sincar, Cizre ve Van bölgesindeki yerel beyliklerin varlığına son verdi (Doğan, 2011:515-517).

Ancak bu isyan, destek verdiği açık olmasa da Muş beyliğinin de sonunu getirmişti. (Doğan, 2011:147-162). Nitekim isyanın bastırılmasından sonra merkezi devlet idaresinin tesisine matuf olarak, Hakkâri ve Müküs beyleri ile birlikte Muş beyi Şerif Bey de mahallinden çıkarıldı ve görünüşte beylik düzeni burada sona erdirildi (Bingül, 2013:126).

Bundan sonra bölgede Tanzimat reformlarının uygulanmasına girildi. Beylik düzeninden memnun olmayan Ermeniler, gelişmelerden memnun kaldılar ve Tanzimat'ı ümitle karşıladılar. Zira bölgede devlet otoritesi tesis edilecek ve başta Ermeniler olmak üzere

köylü halk, beylere bağımlı olmaktan kurtulacaktı (Sasuni, 1992:41, 67,-68, 98, 126, 131-132). Nitekim Tanzimat'tan sonra beylerin aradan çıkarılmasıyla devlet ile köylüler doğrudan irtibata geçmiş oldular. Köylülerin ödediği vergiler genel itibarıyla oşür ve ağnam idi. Ermeni köylüler bundan farklı olarak askerlik yapmadıkları için ayrıca cizye vergisi öderlerdi. Nadir olarak o zamanlar büyükçe bir köy olan Gimgim (Varto) gibi bazı yerler, yaptıkları belirli hizmetler karşılığında hem salyaneden hem de erkeklerin düzenli ordu ve milis güçlerine katılmasından muaftılar (Brant, 2014:22).

Ancak devlet otoritesinin bu yönüyle doğrudan tesisi yöredeki insanların şikâyetlerini sona erdirmeyi. Muş köylerindeki vergilerin toplanmasında, ülkenin diğer yerlerinde olduğu gibi iltizam usulü cari idi. (BOA.A.AMD. 19/69, 25 N 1266/4 Ağustos 1850). Ülkenin geneli gibi iltizam sistemi burada da şikâyet konusu oluyordu. Nitekim 1845 tarihli bir arşiv belgesinde Muş köylerinin bir kısmının vergilerini maktuen iltizamını alan Muş yerlilerinden İbrahim Efendinin, Muş Milletbaşı Oseb ve diğer bazı zımmilerle beraber Müslüman ve gayrimüslim köylülerden istedikleri kadar akçeyi tarh, tevzi ve taksim ettikleri ve bu şekilde yedi bin kişiyi aşkın fukaradan akçe tahsilâtı yaptıkları ifade ediliyordu. Üstelik bir kısım köylü buna güç yetiremedikleri için köylerini terke mecbur kalmışlardı (BOA.A.MKT. 28/84, 06 L 1261/8 Ekim 1845).

Zikredilen sıkıntıları gidermek ve yürürlüğe konulan reformların bir parçası olarak 1871 yılında köyleri de içine yeni bir idari düzene geçildi. 1871 Nizamnamesi ile Müslüman ve gayrimüslim temsilcilerinin yer aldığı kaza idare meclisi (Çadırcı, 1997:259), vergilerin mahalle ve köylere tevziinde de vazifeli idi. Yine kazaların sınırları içinde bulunan köyler, uzaklık ve münasebetlerine göre gruplandırılarak nahiyeler teşkil edildi. Nahiye müdürleri muhtarların yardımıyla kanun ve nizamları, devletin emir ve tembihlerini halka duyuracaklardı. Vergilerin tevzi ve tarhına nezaret etmek, güvenlik ve asayiş meselelerinde kaymakamın emirlerini yerine getirmek de müdürlerin görevleri arasındaydı (Düster, 1289:636-638, 644-645).

Bölgeye yapılan askeri harekâtlar ve ardından başlayan yeni düzenleme ve reformlar sıkıntıları sona erdirmeyi. Daha ötesi beyliklerin ortadan kaldırılmasından sonra devlet idaresi hemen tesis edilemediği için bölgede bir otorite boşluğu meydana geldi. Zira kale veya tahkim edilmiş bir konakta ikamet eden ve göçebe aşiretler dâhil halktan vergi alan Kürt beyleri (Nikitin, 2010:156-157), aşiretler arasındaki çatışma ve rekabette araya girip uzlaşma sağlayarak bir nevi düzeni sağlıyordu (Bruinessen, 2008:251). Beyliklerin kaldırılmasıyla bölgede yeni güç unsurları olarak aşiret reisleri, ağalar ve şeyhler ön plana çıktı. Mesela Millingen'in ifadelerine göre Malazgirt'e bağlı Nureddin köyünde ikamet eden feodal şeyhlerden biri, bu bölgenin büyük bir bölümünün sahibiydi (Millingen, 1998:49). Mülk edinme ve nüfuz kazanmak için hem kendi aralarında hem de Ermenilerle büyük rekabet başladı (Bulut, 2005:133). Sözü edilen otorite boşluğu uzun süre doldurulamadı. Daha önce de var olan parçalı aşiret yapısı giderek güçlendi ve ön plana çıktı. Dağınık aşiretler arasında sonu gelmez çatışmalar çıktı ve aşiretsel çalkantılar her tarafta baş göstermeye başladı. Himayeden mahrum kalan Hıristiyanlara ve aşiret başına sahip olmayan Müslüman köylere saldırılar başlayınca bölgedeki nisbi güvenlik ve asayiş bozuldu. Merkezi otoritenin tesisi güçleşti (Eppel, 2008:237-258). Böyle olunca Ermeni köylüler daha önce olduğu gibi korunma karşılığında aşiret ağalarına yıllık nakit (peşin) olarak bir ödeme yapmaya devam ettiler (Taylor, 1865:51 & Mayewski, 1330:222).

Taylor, Mayewski ve Sasuni gibi yabancı müelliflerin sözünü ettiği ve aşiret ağalarının aldığı bu vergi, yerel halk tarafından *hevir/hafir* olarak isimlendiriliyordu. Ancak verginin sadece Ermenilere mahsus olmadığını belirtmeliyiz. Kürt din adamı ve aydınlarından Abdullah Varlı'nın yörede yaptığı araştırmalara bakılırsa, ağanın aşiretine mensup Kürtler de reislerine vergi vermekle yükümlüydüler ki buna *gayi ağe* (ağa arpası) deniliyordu. Fakat

Ermenilerden farklı olarak aşiret Kürtleri adına, devlete ödenecek vergiyi ilgili ağa karşılamak mecburiyetindeydi (Mayewski, 1330:214 dipnot bilgisi).

Sultan II. Abdülhamid zamanında aşiretlerin gücü ve nüfuzu daha da arttı. Devletin aşiretler üzerinde nüfuz kurması beyliklere kıyasla daha güçlü. Bu nedenle bölgede devlet kontrolü giderek zayıfladı (Mayewski: 1330:373). Bunun üzerine Sultan II. Abdülhamid, Hamidiye Alayları teşkili ile aşiretleri devlete bağlayarak merkezi otoriteyi güçlendirmeye çalıştı. Ancak bu politika istenilen yönde olumlu neticeler verirken ters yönlü bir sonuç da verdi. Zira devletten aldıkları silah ve rütbelerle meşruiyet kazanan aşiret ağaları ve önde gelenleri büyük güç kazandılar ve bunun neticesinde yerel idarecilere itaat etmeyerek başlarına buyruk hareket etmeye başladılar (BOA.A.MKT. MHM. 666/18, 11 N 1313/25 Şubat 1896).

Alaylarının kurulmasıyla güç ve meşruiyet kazanan ve devletle ilişkileri yeniden şekillenen alay mensubu aşiretler, (Klein, 2014:32) yerel yönetimler için birçok kez sorun kaynağı oldular. Bundaki temel etken askerî birlikler statüsündeki alayların, valilerin yetki alanı dışında kalarak doğrudan IV. Ordu Komutanlığı yani Müşir Mehmed Zeki Paşa'ya bağlı olmalarıdır. Başibozuk hareket eden Hamidiye Aşiretleri, bilhassa 1895'ten itibaren yani Ermeni çetelerinin faaliyetlerinden sonra rakip ve savunmasız köyleri basarak can ve mal kaybına yol açtılar (Fırat, 1970:147). Hamidiye mensupları biraz nefsi-i müdaafa biraz da intikam hırsıyla nerede bir komitacı buldular veyahut şüphelendilerse o Ermeni köyüne hücum ettiler. Her Hamidiye birliğini denetlemek ve kontrol etmek mümkün olmadığı gibi her Ermeni köyüne asker yerleştirerek korumak da mümkün değildi (Mayewski, 1330:139-140).

Yine bu dönemde Hamidiye subaylarına maaş yerine aşar vergisi toplama hakkının verildiği durumlar oldu. Bu uygulama özellikle Muş yöresinde yaygındı. Böylece silahlı aşiret birlikleri kırsalda hem güvenliği sağlayan hem de vergi toplayıcıları olarak köylüler üzerinde tam egemen duruma geldiler. Ancak artan şikâyetler neticesinde hükümet Hamidiye subaylarına aşar toplama satışını yasaklasa da reisler engelleri aşarak başka isimler altında buna devam ettiler (Klein, 2014:251). Zikredilen bu gelişmeler 19. yüzyılın sonlarına doğru bölge ile birlikte Muş'ta da yerel hükümet otoritesinin iyice zayıflamasına neden oldu. Nitekim dönemin tanığı Rus General Mayewski, Malazgirt Kazası ve çevresindeki geniş bir alandaki mıntıkada hükümetin nüfuzunun pek zayıf olduğunu ifade etmektedir (Mayewski, 1330:373). Muhtemelen bu faktörlerin de etkisiyle Vilayat-ı Sitte kaymakamlıkları pek rağbet görmemiş ve buradaki bazı kazalara tayin edilen kaymakamlardan hiç biri görev yerine gitmemiştir (BOA. DH. MKT. 2233/65, 07 R 1317/15 Ağustos 1889).

2. NÜFUS YAPISI VE DEĞİŞİMİ

Evliya Çelebi'nin gözlemlerine göre XVII. yüzyılda Muş nüfusunun önemli bir kısmı Ermenilerden müteşekkildi (Evliya Çelebi, 2010:130). Özellikle verimli Muş Ovası ve vadilerdeki başlıca halk çok uzun zaman boyunca Ermenilerdi. Kürtler daha ziyade çevre tepelerde ve dağlık alanlarda yaşardı (Bruinessen, 2008:247-248). Sözü ettiğimiz bu tepe ve dağlık alanlarda hem Kürt hem de Ermeni köylüler, bazen birlikte aynı köyde bazen de ayrı köylerde yaşarlardı (Brant, 2014:30). Ancak dağlık arazi ile kaza ve kazalara bağlı köylerde Kürtler ile Ermenilerin umumiyetle aynı köylerde bir arada yaşadıkları da ifade edilmiştir (Brant, 2014:22 & Millingen, 1998: 64).

Muş Sancağının kaza ve köylerinde yüzyıl içerisinde Müslüman nüfusun tedricen arttığını görmekteyiz. Bunu beş temel sebebe bağlamak mümkündür Birincisi dışarıdan gelen bazı aşiretlerin Muş'a yerleşmesidir. Mesela 1794 yılında İran Devleti'nin Doğu illerine gönderdiği kuvvetli bir ordu, Van hududundaki Zilan, Celali, Hayderanlı ve Sipkan aşiretlerini önüne katarak Bingöl'e kadar bir alana yayılmalarına neden olmuştu (Fırat, 1970:125). 1821'de benzer bir durum tekrar etti ve İranlılar, Bitlis ve Muş'a kadar Osmanlı

arazisini işgal ettiler (Minorsky, 1977:1105). Şüphesiz bu askeri harekâtlar bölge gibi Muş'un da demografisini değiştiriyordu. Yine 1820'de Hoy'dan hareket eden Hayderanlı Aşiret ağası Kasım Ağa, 1.000'den fazla aşiret mensubu ile Muş'a bağlı Malazgirt'e gelerek burada ikamet etmeye başlamıştı (Karataş, 2014:56-57).

İkincisi savaşlar nedeniyle bir kısım Ermeninin Muş'u terk ederek Rusya veya ülkenin iç bölgelerine yerleşmesidir. 1829 ve 1878 savaşlarının akabinde Rus ordusu çekilirken, savaş alanı ve çevresindeki on binlerce Ermeni intikam korkusuyla onlarla beraber Rusya'ya göç etti (Buxton, 1914:8). 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında, savaş alanları ve buna civar yerlerden 100.000 kadar Ermeni çekilen Rus ordusuyla beraber bu ülkeye gitti (Özcan, 2011:198; Demirel, 2006:263-277). Benzer bir göç 93 Harbi'nden sonra oldu ve sonraki yıllarda devam etti. Bu ikinci göç dalgasında bölgeden çok sayıda Ermeni bilhassa Amerika'ya göç etti (Prothero, 1920:17-18).

Diğer göç nedeni ise içteki asayiş hadiseleriyle ilgiliydi. Özelde 1895-1896 olayları ve genelde Ermeni meselesiyle bağlantılı olarak Hamidiye Alayları ile bazı Kürt Aşiretlerinin zorba ve keyfi tutumları (Fırat, 1970:147) nedeniyle zarar gören Ermeniler, sahip oldukları mal ile mülklerini kaybettiler (Hepworth, 1898:153). Bu olaylarla birlikte Ermeni, Yezidi ve Türk kitleleri ülkenin başka bölgelerine giderken Ermeniler özellikle Rusya ve İran'a göç ettiler (Karaca, 1993:129, 136). 1902 tarihli bir arşiv belgesine göre Bitlis, Muş, Bulanık ahalisinden üç yüz hane Ermeni Rusya'ya gitmiş ve bunlar Ruslar tarafından hududa yakın köylere yerleştirilmişti (BOA.DH.ŞFR. 292/85, 06 Eylül 1318/19 Eylül 1902). Tabiatıyla bu dış göçler, bölge ile birlikte Muş'taki Ermeni nüfusunun da azalmasına yol açtı.

Muş köylerinde nüfus değişimini etkileyen diğer önemli nokta Rusya'dan Osmanlı topraklarına yapılan göçlerdir. Savaşlar ve maruz kaldıkları baskılar nedeniyle 1829 yılından I. Dünya Savaşı'na kadar yüz binlerle ifade edilen Çerkez ve diğer Müslüman topluluklar Rusya'dan Osmanlı topraklarına göç etti (Whitman, 1914:106; Artinian, 2004:11; Prothero, 1920:43,44; Berber, 2011:17-49). I. Dünya Savaşı'na yaklaşıldığında göç ettirilenlerin sayısı 500.000'ni bulmuştu (Dominian, 1915:842). Anadolu'ya gelen bu muhacirlerin çok az da olsa bir kısmı Muş Sancağı ve kazalarına yerleştirildi. Mesela 93 harbiyle başlayan göçlerden sonra 1879 yılının ortalarından itibaren Van ve Bitlis vilayetleri ile birlikte Çerkez muhacirlerin bir kısmı Malazgirt, Bulanık ve Varto'ya iskân edilerek bunlar için yeni köyler kurulmuştu (Çoçiyev, 2006:5; Lynch, 1901:340). 1890'lara gelindiğinde sadece Varto'da Kafkas Çerkez muhacirlerine ait 183 hane vardı (Mayewski, 1330:377).

1901-1905 yılları arasında Dağıstan ve Çeçenistan'dan Muş Sancağına küçük gruplarla 1.500'e yakın muhacir gelmişti. Bunların küçük bir bölümü Muş merkez ovasına yerleştiler; geriye kalanlar ise daha ziyade önceden gelen yurttaşlarının oturduğu komşu Varto ve Bulanık kazalarına yerleşmeyi tercih ettiler (Çoçiyev, 2006:6-7). Ancak Muş köylerine yerleşen muhacirlerin bir kısmı yaşadıkları hadiseler nedeniyle daha sonra Muş sancağı dışına göç ettiler. Nitekim 1899 tarihli bir arşiv belgesine göre Rusya'dan daha önce hicret edip Muş sancağına bağlı Şamlık, Bayramiye ve Varto kazasına tabi Gemsuran köyünde iskan edilmiş toplam 306 muhacir hanesinin mevcudu 120 haneye inmişti. Zira Cibranlı, Maksudanlı, Halılanlı ve diğer aşiret mensupları bu insanların mal ve hayvanlarını gasp ederek hanelerini yaktıklarından sözü edilen muhacirler çevre vilayetlere göç etmek zorunda kalmışlardı (BOA.DH.MKT. 2194/76, 18 Z 1316/29 Nisan 1899).

Yörede Müslüman köy sayısının artması ve dolayısıyla nüfus yapısının değişimine neden olan başka bir husus ise Tanzimat'tan sonra bir devlet politikası olarak aşiretlerin yerleşik hayata zorlanmasıdır. Aşiretleri yerleşik hayata geçirmenin temel amacı öteden beri kontrolsüz şekilde hareket eden aşiretleri idarî taksimat içinde belirli bir hüviyete kavuşturarak (Karataş, 2014:165) vergi toplayabilme, muhtemel ayaklanmaları önleme ve göçebelerin köylere zararlarını asgari düzeye çekmekti (Ortaylı, 2011:105). Bu minvalde göçebe bir hayat sürerek yerleşiklere uzun müddettir zarar veren Sıpkı ve Hayderanlı aşiretleri

iskâna zorlanmıştır. Tanzimat'tan sonra yoğunlaşan iskân faaliyetleri çerçevesinde, 1848'de bir kısım aşiretler Muş civarındaki Ermeni köylerine yerleştirilmiş ve Ermenilere ait arazilerde ziraat yapmalarına göz yumulmuştu. Bir kısmı için de uygun bulunan köylerde köy ahâlisinin yardımıyla kendilerine evler inşa edilerek üçer beşer haneler şeklinde yerleştirilmişti. Hasananlı Aşireti Malazgirt'in harabe köylerine yerleştirilmiş ve ev inşa etmeleri için gerekli ağaç ve diğer malzemeler tedarik edilmişti. 1847-1867 yılları arasındaki 20 yıllık dönemde 700 civarında hane iskân ettirilmişti. 1848 yılına ait istatistikî bilgilere göre, Muş civarında bulunan 800 hane göçebe takımının 238 hanesi 185 adet İslam köyüne, 162 hanesi ise 4 adet reaya köyüne yerleştirilmiştir. 1856 yılında Sebki aşireti aynı zamanda Hasananlı aşiretinin de meskûn olduğu Malazgirt ve Bulanık civarındaki harap köylere yerleştirilmiş ve bu iskândan memnun kalınmıştı (Bingöl, 2013:123, 127-128, 130).

19. yüzyılın sonlarına doğru nüfus dengesi giderek Ermenilerin aleyhine gelişme gösterdi. Muş Ovasında bir zamanlar tamamına yakını Ermeni olan köylerin yarısı yüzyılın sonlarına doğru artık Müslümanlara aitti. 1890'dan sonra Malazgirt ve Varto gibi yerleşim birimlerinde ise Ermeniler, Müslüman (Türk-Kürt) nüfusa oranla en çok % 30, en az % 4 oranında bir nüfusa sahiptiler. Bulanık'ta köylerin % 65'i, Malazgirt'te ise % 85'i Kürt köyleri idi. Malazgirt kazası çevresindeki geniş bir alanda ise hiç Ermeni köyü yoktu (Mayewski, 1330:48, 373). Nüfus olarak azalan ve Kürtler içinde azınlık olarak kalan Ermeniler gittikçe asimile olmaya, dillerini unutmaya ve Kürtçe konuşmaya başladılar. Bu kazaların birçok yerinde Ermeniler yalnızca Kürtçe konuşur oldular. (Mayewski, 1330:93). Şüphesiz nüfusun bu şekilde Kürtler lehine artmasının bazı olumsuz neticeleri de oldu. Üretici Ermenilerden boşalan yerlere göçebe Kürtler yerleştiler. Daha düşük sosyal düzeyde olan Kürtlerin elindeki bu yerler önceki verimli ve mamur vasıflarını kaybettiler. Bu vaziyet elbette aynı zamanda devlet hazinesinin gelirini de azalttı (Sasuni, 1992:125)

3. YAŞAM VE ZORLUKLAR

Doğu Anadolu'nun genelinde olduğu gibi Muş'ta da Ermenilerden müteşekkil geniş bir köylü tabanı vardı (Artinian, 2004:11). Burada köylü sayısı bakımından Ermeni nüfusu Müslümanları geçmekteydi (Brant, 2014:30). Ermeniler daha ziyade düzlük alanlardaki köylerde yaşar ve tarımla uğraşırlardı (Mayewski, 1330:109) Genel olarak tüm bölgede olduğu gibi Muş'ta da çalışan ve gayretli nüfus Ermenilerdi (Taylor, 1865:51). Kürtler ilerleyen zamanlarda biraz da Ermenilerin göçüyle hasıl olan mecburiyet neticesinde ekin ekmeğe alışmağa başladılar (Mayewski, 1330:109).

Verimli Muş ovasında yaklaşık yüz köy bulunmaktaydı. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Muş Ovasındaki hemen bütün köyler Ermenilere aitti (Brant, 2014:23,30 & Pollington, 1840: 447)). Muş çevresinde dağlık alanlarda ve kaza ile kazalara bağlı köylerde umumiyetle Kürtler ile Ermeniler aynı köylerde bir arada yaşarlardı (Brant, 2014:22 & Millingen, 1998: 64). Köylerde 20 ila 40 arasında hane bulunmaktaydı. Bazılarında bu sayı daha fazlaydı (Brant, 2014:23, 30). O dönemler bir köy olan Gimgim (Varto) Köyü 30 Kürt ve yaklaşık 15 Ermeni aileyi barındırıyordu. Muş'taki bazı köyler ağaların mülkü idi. Bugün merkeze bağlı Kirawi (Şenoba) köyünde 20 hane vardı ve bu köy Hınıs'taki ikamet eden Murad Beyin mülkü idi (Brant, 2014:22-24, 30). Bazı köyler ise vakıf malı idi. Mesela Muş sancağı köylerinden 15 tanesi şeyh Abdullah Efendi'nin sancak dâhilindeki tekkesine vakfedilmişti. (BOA.A.MKT.NZD. 78/82, 07 Ş 1269/16 Mayıs 1853).²

Gerek Muş Ovasında gerek dağlık kesimlerdeki köylerde evler, yarı yeraltı denilen tarzda inşa edilmişti (Pollington, 1840: 447). Yoksul Ermeni ve Kürt köylülere ait bu evler toprak yüzeyinin çok az üzerinde bulunuyordu (Lynch, 1901:1). Evlerin bu şekilde inşa

² Ancak 1851 yılında bu köylerin geliri, muhtemelen Kırım Savaşı'nın getirdiği mali krizin tesiriyle maliye nezaretince merkezi hazineye devredilmişti. (BOA, A.MKT.NZD. 78/82, 07 Ş 1269/16 Mayıs 1853.)

edilmesinin temel nedeni çok soğuk olan iklime uyum sağlamaktı (Bruinessen, 2008:173). Bu yarısı yeraltına gömülü ‘kulübeler’, yanlarındaki tezek piramitleri olmazsa uzaktan fark edilmesi mümkün değildi (Celil, 1998: 26). Bu şekilde dar ve izbe evler; Malazgirt, Bulanık ve Varto’nun yanı sıra Muş merkez’e bağlı köylerde de yaygındı (Mayewski, 1330:85).

Köylerin ve köylülerin yoksulluğu evlerden ve evlerin içindeki basit birkaç parça eşyadan kolaylıkla anlaşılırmaktaydı. Bazı köyler diğerlerine göre oldukça sefalet içerisinde görünüyordu. 8-10 evden oluşan Kop (Bulanık) ve Teygut (Balotu) köyleri buna örnek verilebilirdi (Millingen, 1998:52, 58). Ancak Köylülerin sefil görünüşü her zaman yoksulluğun ifadesi olmuyordu. 19. yüzyılın ortalarında, Kızılağaç köyü ve köylüleri çok yoksul görünmelerine mukabil, günbatımında otlaklardan köye geri dönem sığır ve özellikle de ineklerin sayısına bakıldığında açık bir tezat vardı. Nitekim dönemin tanığı Pollington’a göre bu köy kaçınılmaz olarak zengin sayılırdı (Pollington, 1840: 44).

Köylülere neden ev ve ahırlarının bu kadar kötü olduğu sorulunca verilen cevap dikkat çekiciydi. Buna göre bu şekildeki bir yaşam tarzı, haraca karşı mal varlığını gizlemek amacıyla matuftu. Hatta oldukça hali vakti yerinde olan köylere ne sebepten hanelerini bu halde buldurup da daha temizce tutmadıkları sorulunca alınan cevap, eğer ki bir hane daha temiz, daha büyük olursa gelen geçen memurlar, zabıtlar ve askerler hep orada konaklarlar. Bir veya birkaç gün hem kendilerini hem de hayvanlarını beslerler ve giderken de bir ödeme yapmazlar şeklindeydi. Mayewski’ye göre bu nedenle her köylü korkusundan mali gücünü gizler ve fakirane bir hayat geçirirdi. Bunun istisnaları varsa da enderdi (Mayewski, 1330:84).

Muş’ta Ermeni köylülerinin bir kısmı ticaret yapmak niyetiyle İstanbul’a gelir ancak ticaret yapamayınca burada rençber ve ırgat olarak çalışırdı. Ermeni rençber ve ırgatlar, Bergos ve Makriköy gibi İstanbul çevresinde bulunan gayrimüslim köylerde çalışırlardı (Uygun, 2015:143-144). İstanbul’da uzun müddet kalanların köylerde boş kalan tarla ve bahçeleri zamanla başkalarının eline geçebiliyordu (BOA. A.DVN. 68/95, H. 01.08.1267).

Bölgede zamanın şartları nedeniyle ulaşım ve nakliye zordu. Bilhassa hayli karın yağdığı ve bu nedenle çetin geçen kış mevsimlerinde ulaşım daha da zordu. Bazen donan nehirler üzerinden yük arabaları geçirilirdi (Brant, 2014:24). Yük taşınmasında manda ve inekler de taşıma hayvanı olarak kullanılırdı. Her nevi eşya çuvala konulur ve hayvanın sırtına yüklenirdi. Çuvallar hayvanın iki tarafından sarkıtılarak taşınılırdı. Bu halde yüzlerce kilometre nakliyat icra edilirdi (Mayewski, 1330:117). Ulaşımı temin etmek için akarsular üzerinde taştan yapılmış tarihi köprüler vardı. Erzurum-Muş yolu üzerinde Murat Nehri ve kolları üzerinde küçük ve orta boy taş köprülere rastlamak mümkündür (Pollington, 1840: 446). Kirawi yani Şenoba köyüne yarım saat mesafede 14 kemerli tarihi bir köprü, nehirden karşıya geçmek için kullanılıyordu. Ancak Köprü, bakımsızlıktan öylesine harap ve tehlikeli bir durumdaydı ki at ile üzerinden geçmek güvenli değildi. Bu köprüye iki saat mesafedeki Karasu’yu geçmek için yine eski bir taş köprü mevcuttu (Brant, 2014: 25).

Kop yani Bulanık Kazası civarından geçen Murat Nehri’ni geçmek için ise kelekler kullanılıyordu. Kazadan çıkıp karşıdaki Teygut (Balotu) (Teğut-Nişanyan) Köylerine varmak için kelekler kullanmak gerekiyordu. Buradan geçiş devletçe ücret karşılığı birisine ihale ediliyordu. İhaleyi alan şahıs, devlete ödediği kira karşılığında ücreti kendisi belirliyordu. Kelekler 50 kadar şişirilmiş hayvan derisinden yapılıyordu. Derilerin üzeri hasır kaplıydı. Keleğin çevresine yolcu ve eşya güvenliği için bir çeşit çit çekilmişti. Büyüklerinin üzerinde yolcu bölümünde güneşten korunmak için kulübe yapılmıştı. Keleğin iki yanında yol almak ve yönlenecek için kürek kullanılırdı. Büyükbaş hayvanlar ise sürücüler tarafından nehirden yüzdürülerek karşı kıyıya çıkarılıyordu (Millingen, 1998:52-54, 56-57).

Dönemin koşulları hakikaten zordu. Bunların başında güvenlik meselesi gelmekteydi. Buna neden olan temel etken de göçebe Kürt aşiretlerinin oluşturduğu asayişsizlikti. Nitekim Kürtlerin, bilhassa aşiret mensubu göçebe veya yarı göçebe Kürtlerin, yağma ve talanı alışkanlık haline getirdiği ifade edilmiştir (Averyanov, 2010:122). Mesela Atmanikan Aşireti

kışın Cizre civarı yazın da Muş Ovasına göç ederdi. Dolayısıyla bu göçer aşiretlerin kontrolsüz hareketleri kış dışındaki mevsimlerde her zaman mevcuttu (Sykes, 1908:460). 1817 yılında Revan tarafında yaşayan Sipki aşiretinden bazı kişiler Muş taraflarındaki yerleşik halka saldırmış ve hanelerine çeşitli zarar vermişti. Yine Muş mutasarrıfı Selim Paşa'nın verdiği bilgilere göre, Sebki Ekradı Muş'un Bulanık nahiyesi köylerinin dokuzunu yağma ederek köylülerin binlerce hayvanlarını gasp etmişti (Bingöl, 2013:116-117).

Bilhassa Savaş dönemlerinde aşiret Kürtleri -daha ziyade savaşa katılan aşiretler-kontrolsüz hareket ederek yerleşik köylülere, ekinlere zarar verirlerdi. 1828-1829 savalarında Ruslar Erzurum'u istila edince Kürtler ve aşiretler etrafa dağılarak Erzurum ova ve Pasin kazalarının dağ köylerini, Muş ve Hınıs kazalarını vurup buralarda yerleşik olan Ermeni reayasının her türlü mal eşya ve hayvanlarını gasp ve yağma etmişlerdi (Beydilli, 1998:385-386). Savaşlar ve asayişsizlik nedeniyle terk edilmiş Muş'un bazı köyleri zaman içerisinde harap hale gelmişti. 1848 yılına ait bir resmi kayıta Malazgirt ve Bulanık kazalarına ait harap olmuş köylere ait isimler yer almaktadır (Bingöl, 2013: 125).

Daha önce ifade ettiğimiz gibi Tanzimat döneminden itibaren can ve mal güvenliğini temin etmek için sözü edilen aşiretlerin kontrol altına alınması için çaba gösterildi. Zira gelen raporlarda bölgedeki göçebe aşiretlerin başlarına buyruk hareket ettikleri, ahaliye zulmettikleri ve devlet nizamından çıktıkları ifade ediliyordu. Bunları önlemek ve gerekli tedbirleri almak için Sultan II. Abdülhamid döneminde ıslah heyetlerinin görevlendirildiği görülmektedir (Bingöl, 2013:142). Nitekim 1879 yılında bölgedeki diğer hadiselerin yanında Muş Sancağında Kürtlerin Ermenilere zulmettiğine dair şikâyetleri incelemek üzere Hassa Ordusu Müşiri Derviş Paşa ve Ali Şefik Bey bölgeye gönderildi (BOA.Y.A.RES. 4/64, 29 L 1296/16 Ekim 1879)

Köylülerin yaşadığı sıkıntıların bir kısmı da kırsal bölgelerde yaygın olarak görülen hadiselerdi. Köyler arasındaki anlaşmazlıklar bunlardandı. Mesela 1902 yılında Bulanık kazasının Dağlık ve Karakaya köylüleri arasında hayvan gaspı sebebiyle meydana gelen çarpışmalarda ölüm ve yaralanmalarla sonuçlanan olaylar vuku bulmuştu (BOA.DH.MKT. 529/66, 19 Ra 1320/26 Haziran 1902).

Eşkıyalık hareketleri de dönem dönem görülen hadiselerdendi. 1857 yılında yapılan bir şikâyette, Şeydanlı Aşiretinden Yüzbaşı namında bir şahsın, avanesiyle birlikte Muş Sancağının Malazgirt Kazasına tabi altı köye musallat olduğu ve halkın değirmen ve diğer yapılarını yakıp yıktığı ifade edilmişti (BOA.A.MKT.UM. 278/42, 16 Ş 1273/11 Nisan 1857). Yine 1888 yılında Muş'ta bazı köy muhtarları, Musa Bey adında birinin halka zulüm ettiğini ve üstelik kendisinin Muş mahalli hükümetince korunduğuna dair şikâyette bulunmuşlardı. Muhtarlar, isimlerini yazıp imzaladıkları telgrafı doğrudan İstanbul'a merkezi hükümete göndermişlerdi (BOA.DH.MKT. 1498/108, 22 B 1305/4 Nisan 1888). Aynı yıl Muş Sancağı Handeris Nahiyesine tabi Yağlı Köyünde ikamet eden Cibranlı Aşiretinden meşhur eşkıyadan İbrahim Ağa'nın, oğulları ve adamlarıyla birlikte halka zulüm yaptıklarına dair bahis, köklü aile mensuplarından Ahmet Beyzade, Hüseyin Rüştü Bey ve sair kişiler tarafından şikâyet edilmişti (BOA.DH.MKT. 1579/71, 25 R 1306/29 Aralık 1888)

Köylü üretici bazı dönemlerde tohum ihtiyacı veya nakit istenen vergiler nedeniyle ekonomik sıkıntılar yaşamaktaydı. Nitekim Muş'un Bulanık Kazasının çeşitli köylerinin ot öşrü, Mültezim Emin Efendi tarafından aynen kabul edilmeyip nakden alınmaya çalışılmıştı. Oysa ilgili talimatta bu verginin nakden değil aynen alınacağı açıktı. Köylü adına vekilleri Abdullah ve Abdi imzalarıyla Hınıs merkezden buna dair bir şikâyet telgraf çekilmişti (BOA.DH.MKT. 1601/103, 4 B 1306/6 Mart 1889).

4. KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİ

Tabiat kaynaklı bölgenin doğal zorlu şartları ve sürekli hissedilen güvenlik ihtiyacı bazı dönemler hariç Ermeni ve Kürtleri iyi geçinmeye adeta mecbur etmişti (Mayewski,

1330:221). Köylerde yaşayan Ermeniler tarım ve geçimlik hayvancılıkla uğraşırken, Kürtler arasında göçebe, yarı göçebe ve yerleşik yaşam varlığı gözlemlenirdi (Minorsky, 1977:1109). Gündelik sosyal münasebetlerin dışında uzun dönemli Kürt Ermeni ilişkilerinde bazı önemli hususiyetler veya dönemler söz konusu idi. Bunlardan birincisi kışlak meselesi idi. Çok eski tarihlerden beri göçebe Kürt aşiretleri ve bilhassa Muş'un göçebe kabileleri kışı hayvanlarıyla birlikte Ermeni köylerinde geçirirlerdi (Minorsky, 1977:1109). Her Ermeni köyü, nüfusuna göre belli sayıda Kürt ailesini kışın barındırmak zorunda kalırdı. Mesela 30 Ermeni ailesinin bulunduğu Kızılağaç Köyü, Şerif Ağanın aşiretinden 30 Kürt aile tarafından kışlak olarak kullanılmaktaydı. Ermeniler Kürtlere yiyecek ve saman sağlarken Kürtler de bunun karşılığını hayvan ürünleriyle ödüyorlardı (Bruinessen, 2008:173). Ancak Ermeni köylüler aşiretlerin kış boyunca kendilerine maddi ve manevi yük olmalarından elbette şikâyetçiydiler (Brant, 2014:24). Zamanla göçebe Kürtler Ermeni köylerinde önce ahırlar (Bruinessen, 2008:173) daha sonra evler inşa ettiler. (Brant, 2014:33-34). Fakat 1842'den itibaren kışlak uygulaması giderek zayıfladı. Yavaş yavaş Ermeni köylerinin yanında, nüfusu sadece Kürtlerden oluşan köyler de meydana çıktı (Minorsky, 1977:1109).

Kürt-Ermeni ilişkileri belirli bazı dengeler üzerinde yüzyıllar boyunca aslında barışçıl olarak geçmişti. İlişkilerin en kötü olduğu zamanlarda bile Rus General Mayewski'nin ifadesi ile "komşu Kürt köyleri hiçbir zaman Ermeni köylerini yağmalamadılar. Yağmalayanlar en az 75-100 km ötede oturan Kürtler olurdu. Muş ve Sason yörelerinde Ermeniler Kürtlerle yüzyıllarca iç içe yaşamışlar dost olmuşlar, aynı ağaya boyun eğip aynı yükü paylaşmışlardı." (Bulut, 2005:137). Ancak Kürt-Ermeni münasebetlerinde dönüm noktası 1828-1829 savaşında Doğu Anadolu'ya Rus ordularının girmesi olarak ifade edilebilir. Elli yıl sonraki 93 harbi ise adeta bir kırılma noktası oldu. Bu kırılmaları çatışmaya dönüştüren hadise de şüphesiz Ermeni komitacıların bölgeye gelmesi oldu. Kürt beylerinin egemenliğinde yaşayan Ermeni köylüler, 1828-1829 savaşlarında Rus ordularının gelmesini olumlu karşıladılar. Hatta bir kısım Ermeni Rus ordularına kılavuzluk şeklinde destek verdi. Ancak başlayan Rus istilası Ermenilerin beklenti ve umutlarını söndürdü. Zira bölgede ekonomi çöktü, Ermeniler sefilleşti ve hayat çekilmez hale geldi. Bu savaş aynı zamanda Kürtlerle Ermenileri birbirlerinden uzaklaştırdı ve aralarına soğukluk girdi (Bulut, 2005:132). Ancak yine de savaştan sonra ilişkiler bir şekilde barışçıl bir vaziyette uzun süre devam etti.

Kürtler ile Ermeniler arasındaki esas problemler 1860'larda nifak tohumlarıyla başladı (Noel, 2010:160). Bu minvalde Doğu Anadolu'da Ermenilerin ilk hareketlenmeleri ve Kürtlerle ilgili şikâyetleri Kırım Savaşı'nı takip eden yıllarda Muş'ta başladı (Nalbandian, 1963:79). Arşiv belgelerinde bu şikâyetlere dair örnekler mevcuttur. 1861 tarihli bir şikâyette Muş sancağının Varto Kazasında, mültezimlik yapan bazı kaza meclis azası ile Kürt aşiretlerinin zulmünden dolayı 50 kadar Ermeni hanesinin buradan göç ederek yola çıktıkları ifade ediliyordu. Yetkililerin haber alması üzerine bir kısmı yolda geri döndürülmüş geri kalanlar ise Kars ve Eleşkird'e varmışlardı. Hükümet yerel yetkililere hitaben yazdığı yazıda, himaye edilmesi gereken insanların böyle bir muameleye maruz kalmalarının çirkin ve dikkate şayan olduğunu ifade etmiş ve olayın tedkik ve tahkik edilerek suçluların tespit edilmesini istemişti (BOA. A.MKT.UM. 494/92, 20 S 1278/27 Ağustos 1861). Nalbandian'a göre bu hadiselerden sonra 1863'te Ermeniler, Kürt egemenliğine başkaldırdılar ve İstanbul'a bir şikâyet heyeti gönderdiler. Ancak bu girişimlerinden bir netice alamadılar (Nalbandian, 1963:79).

93 Harbinden sonra ise iki topluluk arasında ayrışmalar iyice belirginleşti ve bazı yerlerde çatışmaya dönüştü (Bulut, 2005:135). Özellikle 1890'dan sonra Ermeni çeteciler Doğu Anadolu'nun diğer yerleri ile birlikte Muş ovaları ve dağlarında ve Sason'da bulunan bazı Ermeni kasaba ve köylerinde gizlendiler (Klein, 2014:53). Buralarda Ermenileri Kürt ağalarına boyun eğmemeleri yönündeki kışkırtmaya başladılar. Bu da sözü edilen tarihten itibaren Kürt-Ermeni ilişkilerinin iyice bozulmasına neden oldu (Bulut, 2005:131 &

Mayewski, 1330:222). Ermenilerin şikâyetleri giderek artınca, bölgedeki diğer hadiselerin yanında Muş Sancağında Kürtlerin Ermenilere zulmettiğine dair şikâyetleri incelemek üzere 1879 yılında Hassa Ordusu Müşiri Derviş Paşa ve Ali Şefik Bey bölgeye gönderildi (BOA.Y.A.RES. 4/64, 29 L 1296/16 Ekim 1879)

Esasen Ermeni köylüler sadece Kürt ağaları tarafından değil kendi cemaat mensupları tarafından da sıkıştırılıyordu. Fransız temsilcisine göre Muş Kazasındaki Ermeni devrimciler, silah satın almak için bir kısım Ermeni köylülerini hayvanlarını ve tarlalarını satmaya zorlamışlardı. Böylece devrimciler Ermeni meselesini mazeret yaparak Ermeni cemaat ve köylüleri ezmiş ve soymuşlardı (Klein, 2014:263-264). Ermeni çeteleri bilhassa 1895'ten sonra Müslüman-Kürt köylerine baskın yapıp cinayet ve yağmalara başlayınca Hamidiye mensupları biraz nefis-i müdaafa biraz da intikam hırsıyla komitacıların bulunduğu veya bulunduğundan şüphe ettikleri hemen her Ermeni köyüne hücum ettiler (Mayewski, 1997:139-140). Köyleri tahrip edilen ve bu nedenle yoksul düşen Muş taraflarındaki Ermeni köylüler, bu kez vergi tahsildarlarının baskılarına maruz kaldılar. Kayıtlı vergilerini ödeyemeyen Ermeni köylülerin tazyik edildiğini haber alan hükümet, mahalli idarecileri uyararak Ermenilere tarh edilen verginin uğradıkları maddi kayıplardan düşülmesi talimatını verdi (A.MKT.MHM. 619/36, 18 B 1313/4 Ocak 1896).

Yukarıda ifade edildiği gibi zulüm ve zarar görenler sadece Ermeniler değildi. Ermeni çeteleri tarafından yüzlerce Kürt köyünün talan edildiği ve yüzlerce Kürt köylüsünün öldürüldüğü bazı hatıratlarda yer almıştır (Bulut, 2005:136). Bunun yanında başbozuk hareket eden Hamidiye birlikleri de bazen tamamen hedef değiştirerek rakip ve savunmasız Müslüman köylerini de basarak can ve mal kaybına yol açtılar (Fırat, 1970:147). Nitekim Hamidiye birliklerinin Ermeni isyancıların peşine düşmek yerine Muş Ovası'nda hem Müslüman hem de Hıristiyan köylerinde yağma ve talana giriştiği ifade edilmiştir (Klein, 2014:77). Muhtemelen bu yağmalar nedeniyle 1897 yılında Bulanık Kazası merkezinden on köy muhtarı tarafından aşiret tasallutundan muhafazaları için köylerine bir bölük süvari ikamesi istidalarına dair müştereken bir telgrafname çekilmişti (BOA. BEO. 993/74410, H. 16 Ra 1315/15 Ağustos 1897). Bu itibarla olaylardan sadece Ermenilerin zarar gördüğüne dair bir kısım iddialar temelsiz gözükmemektedir. Hadiseler nedeniyle birçok Ermeni köylerini terk edip Rusya'ya göç etti. Fakat yüzyılın sonlarına doğru Muş'ta çoğunluğu köylü yine de 40.000 kadar Ermeni nüfusu mevcut olduğundan birçok Ermeni komitecisi buraya gelmeye devam etti. Bu da haliyle gerginliğin sürmesine neden oldu (Mayewski, 1330:364).

Gerek savaşlar gerekse de iç karışıklıklar nedeniyle Ermenilerin bir kısmı topraklarını bırakıp giderken, bir kısmı da satarak başka yerlere veya yurt dışına göç etti. II. Meşrutiyetle birlikte yeni politikadan yararlanarak tekrar topraklarına sahip olmak isteyen Ermenilerin bu talepleri, arazi meselesi denilen yeni bir problemi ortaya çıkardı. Üstelik topraklarını satanlar da gasp iddiasını öne sürerek arazilerini geri istiyorlardı. Arazilerin gaspı ile ilgili Muş ve Beyazıt'ta da bir hayli şikâyet vardı. Yetkili olarak dönemin Erzurum valisi bu şikâyetleri inceliyordu. Yabancı kaynaklara göre Ziraat Bankasına borçlandırılan bazı Ermeni köylülerin arazileri, borçları karşılığında banka tarafından düşük fiyatla satışa çıkarılmıştı. 1910 tarihli bir rapora göre "Bulanık ve Malazgirt kazaları dâhil Muş Ovasının tamamı Ziraat Bankası yetkililerin hileleriyle mağdur edilmişti. Banka müdürlerinin tamamı bölgenin yerlisi olan güçlü adamlardı ve kötü şöhretli aşiret reisleri ve ağalarla ilişkileri vardı. Buna mukabil yabancı müelliflere göre Kürtlerin Ermeni topraklarını ele geçirmeleri ve buralara yerleşmelerinin hükümetçe planladığına dair bir kanıt yoktu (Klein, 2014:279-280,260-261,265).

Ermeniler birçok yerde topraklarına el konulduğunu iddia ederek bunların geri verilmesi için mahkemelere başvurdular. Yargı ve idari kurumlar bazı yerlerde Ermeniler lehine karar veriyordu. Mesela Muş'a bağlı Zebkan Köyü arazisini tasarruf eden Belaki aşireti, 30 senedir burada olduklarını ve içlerinden bir kısmının mahkemeye müracaatla

araziye sahip olduklarını belgelemiş iken, Ermenilerin müracaatı üzerine arazilerin onlara verildiğinden şikâyetçiydiler. Bazı bölgelerde arazi meselesinden dolayı çekişme ve öldürme olayları meydana gelmeye başladı. Malazgird'te arazi meselesinden dolayı artan olayların önünü alabilmek için Muş'taki Süvari Alayından bir bölüğün bölgeye gönderilmesi kararlaştırıldı. Arazi meselesi giderek önem kazanarak iç ve dış basında gündem olmaya başladı (Ersin Kır, 2017:30-31).

5. İKTİSADİ KAYNAKLAR

Osmanlı Devleti'nde 19. yüzyılda halkın % 80'i kırsal alanda yaşıyordu. Tabiatıyla Doğu Anadolu ve Muş yöresinde bu oran muhtemelen daha da yüksekti. Köy ekonomisi karma nitelikli olup temelde üç ana unsurdan meydana geliyordu. Bunlar tarım, hayvancılık ve ihtiyaca yönelik dokuma imalatıydı. Köy ve benzeri kırsal alanlarda yaşayan aileler hayvancılığın yanında gerek kendi tüketimleri için gerekse de ticari amaçlarla hem tarım hem de imalatla uğraşırlardı (Quateart, 1999:15).

Bunlardan öncelikle temel ekonomik kaynak olan tarımdan bahsetmek gerekir. Muş Ovası ve diğer düzlük alanlar kaynaklara göre verimli ve ekiliydi. Bilhassa Muş Ovası ziraat bakımından zengindi. Ova birçok akarsularla beslendiği gibi suni kanallarla da ayrıca sulanırdı (Mayewski, 1330:364). Daha önce ifade edildiği gibi Muş'ta köylü sayısı bakımından Ermeni nüfusu Müslümanları geçiyordu. Bu da üretici çiftçilerin daha ziyade Ermeni olduğunu göstermektedir (Brant, 2014:30).

Tarımsal faaliyetlerin büyüklüğü ve ürün hâsılasının çevre sancaklara göre Muş'ta daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Aşar vergisinde en büyük pay 2.041.084 kuruş ile Muş sancağına aitti. Siirt, Bitlis ve Genç sancakları daha sonra gelmekteydi (Yapıştıran, 2013:35). Muş Ovasının yanı sıra diğer ovalar da genel itibarıyla yerleşik ve ekiliydi. Muş, Malazgirt, Bulanık, Varto ve o dönem Muş'a bağlı Sason düzlükleri mamur ve ekili ovalardı. Sözü edilen ovalık alanlardaki tarlalar suni surette yani kanallarla sulandığından ekin vermemek hemen hemen vaki değildi (Mayewski, 1330:47-52, 109).

Ovalık alanlardaki köylerin tamamı tarım ve hayvancılıkla iştilal ediyordu. Arazi; tahıllar, tütün ve bazı yerlerde pirinç ekiliydi. Pirinç tarlalarına Hasköy yakınlarında rastlanılıyordu (Ali Bey, 2003:31). Meyve ise hem doğal yetişen hem de bir yönüyle bakım isteyen üretilirdi. Temel ürünler tahıl ve tütündü. Kuru tarımın yapıldığı arazilerde yağışlı sezonlarda tahılda bire 10 verim alınırken, yağışsız sezonlarda bu bire 4-5 civarına düşerdi. Ovalık alanların dışında kalan bir kısım arazi ise çorak ve taşlık araziler şeklindeydi. Buralarda buğday ve arpa yetişmezdi. Sadece darı elde edilebilmekteydi. Nitekim bu tür çorak arazilerdeki köylüler, aşırı yoksulluktan şikâyetçi idiler. İlkel evlerindeki eşyalarının fakirliğine bakılınca yakınmalarının haklılığı anlaşılıyordu (Brant, 2014:24, 30, 34-35).

Kavara (Bolalan Havzası) ve Talori (Sason) kazaları Muş'a bağlıydı. Bu mıntıkada birçok köy vardı. Adı geçen yerler çok verimli ve birçok meralara sahip olup hayvan yetiştirmeye pek müsaitti. Bulanık kazasında çok sayıda ekin tarlası vardı. Malazgirt'te ise tarım nispeten azdı. Burada hayvan yetiştirmek çiftçilikten daha ileriydi (Mayewski, 1330:220-221, 373). Varto (Gımgım) arazisi hemen tümüyle ekiliydi. Başlıca ekin tahıllardı. Burada toprağın verimli olduğu ve iyi sezonlarda tohumun bire 10 verdiği köylülerce ifade ediliyordu (Brant; 2014:22) Buna mukabil Varto'da hayvan yetiştirmek çiftçilikten daha ileriydi (Mayewski, 1330:377).

Muş ekonomisi içinde tütün üretiminin de önemli bir yeri vardı. 1892 (H. 1310) tarihli Bitlis Vilayet salnamesine göre Muş Sancağı dâhilinde Mutki ve Sason'da iyi miktarda tütün yetiştirirdi (Yapıştıran, 2013:72). Bölgede Siirt ve Vestan yani Gevaş ile birlikte Muş tütünü meşhurdu (Mayewski, 1330:113). Tütün, -biraz kaba (kalitesiz) olmasına rağmen Muş ve çevresinde temel ticaret ürünüydü ve büyük miktarda üretildiği tahmin ediliyordu (Pollington, 1840:446).

Resmi kayıtlara göre 1888 yılında 1.050 dönüm alanda toplamda 100.000 kilogramdan fazla bir üretim yapılmıştı. Köylüler tütünün yetiştirilmesi hususunda yeterli bilgiye sahip olmadıklarından tütünün kalitesi düşüktü ve tadı da pek lezzetli değildi. Buna rağmen çok sayıda çiftçi tarafından tütün ekimi yapılıyordu. Son zamanlarda, çiftçiler kendi tarım tekniklerini, hasat şekillerini ve diğer doğal yöntemleri geliştirerek üretilen tütünün kalitesini arttırmışlardı. Tütün ziraatı daha önce serbest iken, Duyun-ı Umumiye ile birlikte tütünle ilgili her tür faaliyetin denetimi Reji'nin idaresine verilmeye başlandı. Ekim yapmak isteyen çiftçi, öncelikle Reji idaresine başvurarak, tütün ziraatı için ruhsatname almak zorundaydı. Reji idaresi, gelişen teşkilat ağıyla birlikte üretici üzerinde sıkı bir kontrol kurdu ve artan kolcu zabitleriyle kaçak ekimle etkin bir mücadeleye girdi. Zaman zaman Reji İdaresi ile tütün çiftçisi arasında anlaşmazlıklar meydana geldi. Nitekim Muş'ta yetiştirilen ve Muş Reji İdaresince toplanan bazı tütünler, düşük kalitede olduğu gerekçesiyle çiftçiye bedeli ödenmek istenmediği zamanlar oldu (Yapıştıran, 2013:74, 82, 85).

Kuşkusuz dönemin köy ekonomisinde hayvancılık çoğu zaman tarımla eş değerde ve bazen de onu geçen oranda uğraşılacak bir ekonomik kaynak ve geçim aracıydı. Muş'ta çok sayıda at, boynuzlu büyükbaş hayvan ve koyun bulunurdu. Mesela merkeze bağlı 20 haneli Kirawi yani Şenoba köyünde köylülere ait 300 inek, öküz ve camız, 250-300 kadar koyun ve 20 adet damızlık kısrağ mevcuttu (Brant, 2014:24). Küçükbaş hayvancılık esas itibarıyla Kürt aşiretleri tarafından yapılıyordu. Aşiretlerin neredeyse tek geçim kaynağı küçükbaş hayvanlardı (Brant, 2014:30). Muş Sancağında bu hayvanlardan elde edilen çok miktarda keçi derisi, yün ve tiftik keçisi kılı ihraç ediliyordu. Bunların tereyağı ve peyniri ise bölgede yaşayan yerel halk tarafından tüketiliyordu. (Yapıştıran, 2013:35).

İhtiyaca yetecek kadar küçükbaş hayvan ayrıldıktan sonra kalanı satılırdı. Tüccarlar koyunları almak için gelir ve bunları satmak için Suriye'ye ve İstanbul'a da götürürlerdi (Brant, 2014:30). Muş'taki mandalar özellikle iriydiler. Mandanın en iyi cinsleri Kavara, Muş ve Bulanık kazalarında bulunurdu. Manda ve inekler aynı zamanda yük hayvanı ve çift sürmek için de kullanılırdı. Atın en çok bulunduğu yerler ise Muş, Malazgirt ve Varto kazalarıydı (Mayewski, 1330:117).

Diğer bir ekonomik kaynak meyvecilikti. Bilinen birçok meyve köylerde yetişiyordu. Misalen kavun oldukça bol miktarda yetiştiriliyordu (Brant, 2014:31). Köylünün istifade ettiği ve kısmen ticaret kaynağı olan meyve ürünleri ise üzüm ve meşe idi. Tepelerin yamaçlarında yer alan çok sayıda bağda üzüm yetiştirilirdi. Yaş tüketimin yanı sıra üzümlerden oldukça beğenilen şarap imal edilirdi (Brant, 2014: 31 & Pollington, 1840:447). Şarap ve üzümün kısa mesafeli ticarete konu olduğu ve yakın kaza ile vilayetlere satıldığı ifade ediliyordu (Yapıştıran, 2013:73). Yörede meşenin birçok türü vardı. Bir türünden mazı elde edilirken, diğer türünden ise sakarin salgısı içeren bir tür tatlı bir sıvı elde edilirdi. Bu sıvı, tatlı yiyeceklerin yapımında şeker yerine kullanılırdı (Brant, 2014:31).

Bunların dışında Talori'de yerli halk tarafından işletilen demir madeni vardı. Bu demirden birçok edevat imal edilip civar köylere gönderilirdi (Mayewski, 1330:221).

SONUÇ

Bir şehrin, bir bölgenin tarihini, sosyo-ekonomik şartlarını ve kültür yapısını içinde yer aldığı çağın ve devletin şartlarından ayrı düşünmek mümkün değildir. Bu bakımdan 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yaşadığı idarî, malî ve hatta siyasî buhranların önemli ölçüde ülkenin taşrası için de geçerli olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti, Muş ile birlikte bölgenin diğer merkezlerinde hâkimiyet kurduktan sonra uzun müddet boyunca yörenin geleneksel idari yapısını -bazı değişimlerle- devam ettirmiştir. Sosyal ve ekonomik yapı ise değişimden uzak kalarak hemen aynı nitelikleri göstermeye devam etmiştir. Köylerde tarım ve hayvancılıkla meşgul olan halk, kendi kendisine yetebilmiş ve üretmeye devam etmiştir. Aşiretlerin baskısı, vergi düzensizliğinin oluşturduğu yük ve nihayet eşkıya korkusu

köylülerin muzdarip olduğu sorunlardı. Gerek idare ile ilgili hususlar ve gerekse de sosyo-ekonomik yapı XIX. yüzyılın ikinci yarısına doğru değişmeye başlamış ve bu değişim yüzyılın ikinci yarısında hızlanmıştır. Tanzimat'tan sonra daha öncekinden farklı bir şekilde güç kazanan aşiret ağaları ön plana çıkmıştır. Ağaların sıklıkla aldıkları aşar mültezimlikleri ve ardından kurulan Hamidiye alaylarındaki etkin rolleri, yörede hâkimiyet kurmalarına yol açmıştır. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı, Kırım Harbi ve ardından 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının olumsuz yansımaları bu dönemlerde Doğu Anadolu'da tahribata yol açmış, savaş şartlarının yol açtığı otorite boşluğu asayişsizliğe neden olmuştur. Bunun yanında 1895-1896 yıllarındaki Ermeni olayları ile dış müdahalelerin sebep olduğu Ermeni meselesi ve bunlara bağlı olarak meydana gelen iç karışıklıklar ve asayiş hadiseleri bölgedeki dengeleri değiştirmiştir. Zikredilen olumsuzluklar ile bunların neticesinde meydana gelen göçler nüfus bileşimini değiştirmiştir. Tabiatıyla bu hususlar köy ve köylü üzerinde önemli tesirler meydana getirmiştir.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgeleri

- BOA**, A.AMD. 19/69, 25 N 1266/4 Ağustos 1850.
BOA, A.DVN. 68/95, H. 01.08.1267.
BOA, A.MKT. 28/84, 06 L 1261/8 Ekim 1845.
BOA, A.MKT. MHM. 666/18, 11 N 1313/25 Şubat 1896.
BOA, A.MKT.UM. 278/42, 16 Ş 1273/11 Nisan 1857.
BOA, A.MKT.NZD. 78/82, 07 Ş 1269/16 Mayıs 1853.
BOA, BEO. 993/74410, H. 16 Ra 1315/15 Ağustos 1897.
BOA, DH.MKT. 1498/108, 22 B 1305/4 Nisan 1888.
BOA, DH.MKT. 1579/71, 25 R 1306/29 Aralık 1888.
BOA, DH.MKT. 1601/103, 4 B 1306/6 Mart 1889.
BOA, DH. MKT. 2233/65, 07 R 1317/15 Ağustos 1889.
BOA, DH.ŞFR. 292/85, 06 Eylül 1318/19 Eylül 1902.
BOA, DH.MKT. 2194/76, 18 Z 1316/29 Nisan 1899.
BOA, Y.A.RES. 4/64, 29 L 1296/16 Ekim 1879.
BOA, DH.MKT. 529/66, 19 Ra 1320/26 Haziran 1902.

2.Nizamnameler

DÜSTÜR, “İdare-i Umumiye-i Vilayat Nizamnamesi”, Birinci Tertib, C I, Matbaa-i Amire, 1289, ss. 607-651.

3.Kitap ve Makaleler

ARTINIAN, Vartan, **Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863**, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2004.

ALİ BEY, **Dicle'de Kelek ile Bir Yolculuk**, Büke Yayınları, (Haz: Cahit Kayra), İstanbul, 2003.

VERYANOV, P. İ, **Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)**, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

AY, Tuncay, **Tanzimat'ın Hakkâri'de Uygulanması**, Yüksek Lisans Tezi, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bitlis, 2015.

BEDİRHANOĞLU, Hüseyin Erkan, **1800 İle 1830 Arası Van Çevresi Asayiş Olayları**, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2009.

BERBER, Ferhat, “19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler”, **Karadeniz Araştırmaları**, (31), Güz 2011, s. 17-49.

BEYDİLLİ, Kemal, “1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler”, **Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, C XIII, S17, 1988, ss. 365-434.

BİNGÜL, Şeyhmus, **Tanzimat Dönemi Merkezileşme Çabaları Sürecinde Van ve Çevresindeki Aşiretlerin İskân ve Adaptasyon Problemleri**, Ankara Üniversitesi, SBE, Ankara, 2013.

BRANT, James, **1838 Yazında Kürdistan**, Rupel Yayınları (Çev.: A. Celil Kaya), İstanbul, 2014.

BRUINESSEN, M. V., **Martin Van, Ağa Şeyh Devlet**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.

BULUT, Faik, **Dar Üçgende Üç İsyân**, Evrensel Basım-Yayın, İstanbul, 2005.

BUXTON, Neol, **Travel and Politics in Armenia**, London, 1914.

ÇADIRCI, Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, TTK, Ankara, 1997.

CELİL, Celile, **1880 Şeyh Ubeydullah Nehri Kürt Ayaklanması**, Peri Yayınları, İstanbul, 1998.

ÇOÇİYEV, G. & Koç, B., “Some Notes on the Settlement of Northern Caucasians in Eastern Anatolia and Their Adaptation Problems (the Second Half of the XIXth Century - the Beginning of the XXth Century)”, **Journal of Asian History**, 40/1 (2006), pp. 80-103.

DEMİREL, Muammer, **1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşü**, II. Cilt, I. Kısım, TTK, Ankara, 2006, ss. 263-277.

DOĞAN, Cabir, “Tanzimat'ın Van'da Uygulanması ve Han Mahmud İsyanı”, **History Studies**, Volume 3/2 2011, ss. 147-162.

-----, “II. Mahmut Dönemi Osmanlı Merkezileşme Politikasının Doğu Vilayetlerinde Uygulanması”, **Turkish Studies**, Volume 6/4, 2011, s. 515-517.

DOMİNİAN, Leon, “The Peoples of Northern and Central Asiatic Turkey”, **Bulletin of the American Geographical Society**, 47 (11), 1915, s. 842.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

EPPEL, Michael, “The Demise of the Kurdish Emirates: The Impact of Ottoman Reforms and International Relations on Kurdistan During the First Half of the Nineteenth Century”, **Middle Eastern Studies**, Vol. 44, No. 2, 237 – 258, March 2008.

Evlıya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt 4, 1. Kitap, YKY, İstanbul, 2010.

FIRAT, M. Şerif, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, Kardeş Matbaası, Ankara, 1970.

GENCER, Fatih, “19. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin Dersim’de Merkezî Otoriteyi Kurma Çabaları”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi** 55/1, 2015, 217-242.

HEPWORTH, H. George, **Through Armenian on Horseback**, London, 1898.

KARACA, Ali, **Anadolu Islahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899**, Eren Yayınları, İstanbul, 1993.

KARATAŞ, Yakup, **Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)**, Kitapevi Yayınları, İstanbul, 2014.

KIR, Ersin, “I. Dünya Savaşı Öncesi Doğuda Kürt- Ermeni Mücadelesi, Hükümetin Uygulamaları ve Kürtlerin Hükümete Tepkisi”, **Journal of History and Future**, April 2017, Volume 3, Issue 1, ss. 24-56.

KILIÇ, Orhan, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler”, **OTAM**, (10), Ankara, 1999, ss. 119-137.

-----, “Van Eyaleti’ne Bağlı Sancaklar ve İdari Statüleri (1558-1740)”, **Osmanlı Araştırmaları (The Journal of otoman Studies)**, XXI, İstanbul, 2001, ss. 189-210.

KLEIN, Janet, **Hamidiye Alayları-İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

KODAMAN, **Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu’nun İdari Durumu**, Anadolu Basın Birliği Yayınları, Ankara, 1986.

LYNCH, H. F. B., **Armenia: Travels and Studies**, Vol II, London, 1901.

MAYEWSKI, **Van ve Bitlis Vilayetleri İstatistikî**, (Ruşçadan Ter.: Mehmed Sadık), Matbaa-i Askeriye, İstanbul, 1330.

MAYEVSRİY, V. T., **Kürt-Ermeni İlişkileri-19. Yüzyılda Kürdistan’ın Sosyo-Kültürel Yapısı**, (Ruşçadan Ter.: Mehmed Sadık. Osmanlıcadan Ter.: Haz. Haydar Varlı), Sipan Yayıncılık, 1997.

MILLINGEN, Frederick, **Kürtler Arasında Doğal Yaşam**, Doz Yayınları, İstanbul, 1998.

MINORSKY, V., **Kürtler**, MEB, İA, İstanbul, 1977.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

NALBANDIAN, Louise, **The Armenian Revolutionary Movement**, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1963.

NIKITIN, Basil, **Kürtler**, (Çev: E. Karahan, H. Akkuş, N. Uğurlu), 2. Baskı, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2010.

NOEL, E.W., Charles, **Kürdistan 1919**, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.

ORTAYLI, İlber, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840-1880**, TTK, Ankara, 2011.

ÖZCAN, Besim, “1828-1829 Osmanlı-Rus Harbi’nde Erzurum Eyaleti’nden Rusya’ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşlerini Sağlama Faaliyetleri”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]**, (46), Erzurum, 2011, s. 198.

ÖZOĞLU, Hakan, **Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği**, (Çev. Nilay Özok Gündoğan-Azat Zana Gündoğan), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.

POLLINGTON, Viscount, “Notes on a Journey from Erz-Rúm, by Músh, Diyár-Bekr, and Bیره-jik, to Aleppo, in June 1838”, **The Journal of the Royal Geographical Society of London**, Vol. 10 (1840), pp. 445-454.

PROTHERO. G. W. (Ed.), **Armenia And Kurdistan**, Historical Section of the Foreign Office, H.M. Stationery Office, London, 1920.

SASUNI, Garo, **Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. yy’dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri**, Med Yayınları, İstanbul, 1992.

SYKES, Mark, “The Kurdish Tribes of Ottoman Empire”, **The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland**, Vol. 38, (Jul.-Dec., 1908), 451-486.

TAYLOR, J. G., “Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood”, **Journal of the Royal Geographical Society of London**, Vol. 35 (1865), pp. 21-58.

TUNCEL, Metin, “Muş”, Cilt 31, **DİA**, 2006.

UBUCINI, M.A., **Osmanlı’da Modernleşme Sancısı**, (Çev.: Cemal Aydın), Timaş Yayınları, İstanbul, 1998.

UYGUN, Süleyman, “19. Yüzyılda Anadolu’dan İstanbul’a Olan Mevsimlik Ermeni İşçi Göçleri”, **History Studies**, Volume 7, Issue 4, December 2015, ss. 137-155.

YAPIŞTIRAN, Cihan, **19. Yüzyılın İkinci Yarısında Bitlis ve Tütün**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı, İstanbul, 2013.

QUATEART, Donald, **Osmanlı İmalat Sektörü**, (Çev.: Tansel Güney), İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

-----, **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım-1876-1908**, (Çev.: Nilay Özok Gündoğan & Azat Zana Gündoğan, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008, s. 302.

WHITMAN, Sidney, **Turkish Memories**, London, 1914.

SULTAN II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ SALNAMESLERİNDE MUŞ

Hidayet KARA *

ÖZET

Günümüz tarihçilerinin en önemli araştırma alanlarından birini kuşkusuz şehir tarihleri teşkil etmektedir. Son dönemde yüksek lisans, doktora ve kitap çalışması olarak birçok şehirle ilgili kıymetli çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Tarihin bir konusu olarak şehir çalışmaları, bir bölgenin “sosyo-politik, ekonomik, idarî ve askerî” yapısının ortaya çıkarılması açısından önemlidir. Ayrıca yapılan çalışmalar sadece konu edilen şehirle ilgili değil, kısmen şehrin bulunduğu bölgeye dair de yukarıda zikredilen başlıklara dair önemli bilgiler edinmemizi sağlar. Sosyal tarih açısından kuşkusuz bu tür çalışmaların daha da artması gerekmektedir. Muş ilini şehir çalışmaları açısından değerlendirdiğimizde, konuyla ilgili yeterli bir çalışmanın ve buna dayalı bilgi birikiminin olmadığı görülür. Muş’un sınır komşuları olan Erzurum, Bitlis, Diyarbakır gibi illerle ilgili çok daha fazla çalışmanın olduğu hemen göze çarpar. Bu durum kuşkusuz bu illerin Osmanlı Devleti devrinde vilayet merkezi olmalarıyla doğrudan alakalıdır. Ancak Muş sancağının da uzun bir geçmişinin olduğunu ve önemli bir yerleşim yeri olduğunu belirtmek gerekir. 1514 Çaldıran seferi ile birlikte Osmanlı Devleti’nin toprakları arasına katılmış olan Muş, vilayet merkezi olmamasına rağmen doğuda önemli bir sancak olagelmıştır. Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra Van eyaletinin bir sancağı olarak idari taksimatta yer alan Muş zaman zaman Erzurum ve Bitlis vilayetlerinin idarî taksimatı içerisinde de yer aldığı bilinmektedir.

Osmanlı Devleti devrinde söz konusu Muş iliyle ilgili bilgi edinilebilecek önemli kaynaklar arasında “Devlet Salnameleri, Vilayet Salnameleri ve Askerî Salnameler” zikredilebilir. Ancak bilindiği üzere Osmanlı Devleti’nin uzun tarihinde salnamelerin çok eskiye dayanan bir geçmişi yoktur. Uzun bir geçmişe dayanmamasına rağmen salnameler, bir şehrin ya da bölgenin ekonomik, sosyal, mülkî ve askerî tarihinin aydınlatılması açısından önemli bilgiler veren ve şehir tarihi açısından ait oldukları yılı aydınlatan kaynaklardır. Bu açıdan çalışmada Sultan II. Abdülhamid döneminde Muş sancağının sosyal, ekonomik ve idari durumuyla ilgili konular salnameler ışığında incelenmeye çalışılacaktır. Söz konusu çalışma Sultan II. Abdülhamid dönemi Devlet Salnameleri ve Vilayet Salnamelerine dayanılarak hazırlanacaktır. Sâlnâmelerden elde edilen verilerle Muş sancağının durumuyla ilgili değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Muş, Sancak, Salname, Sosyal, Ekonomik, İdari.

MUŞ IN ANNUALS OF SULTAN ABDULHAMID II PERIOD

ABSTRACT

Precisely, the history of cities constitutes one of the most important research areas of contemporary historians. Recently, it has been observed that precious studies about lots of cities have been made as master's, PhD and book studies. The city studies as a subject of history play a significant role to uncover socio-political, economic, administrative and military structure of the region. In addition, the studies conducted not only provide information about the city in question on the subject mentioned above, but also provide information about the region where the city is located. Undoubtedly, such studies need to be further increased to contribute to social history. When we evaluate Muş province in terms of city studies, the studies based on the subject and hence, the accumulation of knowledge is not adequate. It is immediately apparent that there are much more studies about Erzurum, Bitlis and Diyarbakir, which are the border neighborhood of Mus. Undoubtedly, this situation is directly related to the fact that these provinces are the center of the province during the Ottoman period. However, it should be noted that Mus province has a long history and is an important settlement. Muş, which had become a territory of the Ottoman Empire with Çaldıran campaign in 1514, despite not being a provincial center, has become an important province in the east. After entering the Ottoman domination, it was known that Muş, which was included in the administrative order of Van was sometimes included in the administrative order of Erzurum and Bitlis provinces.

State annuals, province annuals and military annuals are among the important resources that give information about Muş during the Ottoman Empire era. However, as it is known, there is not a very old history of annuals in the long history of the Ottoman State. Although they do not rely on a long history, annuals are important sources of information for illuminating the economic, social, civil administration and military history of a city or region, and are the sources that illuminate the time that they belong to in terms of city history. In this respect, the social, economic and administrative aspects of Muş will be examined in the context of annuals for Sultan Abdulhamit II Period. The study will be prepared based on the state and province annuals in Sultan Abdulhamid II period. The situation of Muş province will be examined based on the information derived from annuals.

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, h.kara36@hotmail.com.

Keywords: Muş, Sanjak, Annuals, Social, Economic, Managerial.

GİRİŞ

Muş ilk olarak Hz. Ömer döneminde Müslümanların idaresine girmiş Anadolu şehirlerinden birisidir. Bu ilk fetihle başlayan Muş'ta İslam devletlerinin hâkimiyeti kesintilerle devam etmiştir.¹ Uzun bir süre Bizans hâkimiyetinde kalan bölge, Taron teması olarak idari taksimata tabi tutmuş ve yönetilmiştir.² IX. Yüzyıldan itibaren Müslüman nüfusun iskân yerlerinden biri haline gelen Muş'un fethini kalıcı hale getiren olay ise Selçukluların Malazgirt Meydan Muharebesinde Bizans ordusunu bozguna uğratmasıdır.

Bu savaştan sonra bölge hızla İslamlaşmıştır. Muş bölgesi, Selçuklulardan sonra; Sökmenoğulları (Ahlatşahlar) ve Eyyubiler'in hâkimiyetine girdi. Celaleddin Harzemşah tarafından yağmalanan (1228) Muş için asıl yıkıcı saldırılar Moğollar tarafından yapıldı. Moğollardan sonra Karakoyunlu yönetimine geçen şehir, 1387'de Ankara Savaşında Osmanlı Devleti'ni yıkımın eşiğine getirecek olan Timur'un hâkimiyet alanına dâhil oldu. Timur'un gücünün Anadolu'da zayıflamasından sonraki dönemlerde şehir Akkoyunlu Uzun Hasan'ın taht-ı idaresine girdi. Bundan sonraki süreçte Osmanlı hâkimiyetinin yayıldığı güzergâh üzerinde olan şehir, Yavuz Sultan Selim döneminde (1514) kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine dâhil edildi. Muş için Moğol istilasından sonra ikinci büyük yıkımı Osmanlı hâkimiyetinde olduğu dönemde Şah Tahmasb'ın Anadolu seferi oldu.

Muş Osmanlı hâkimiyetinde ilk olarak Bitlis Ocaklık Beyliği içerisinde idari taksimata tabi tutuldu. Bir süre doğrudan Van eyaletine bağlı merkez sancaklardan biri haline getirilen şehir, IV. Murat tarafından tekrardan Bitlis'e bağlandı. Bitlis Hanlığının ortadan kaldırılmasından sonra, Tanzimat döneminde kısmen Kürdistan eyaletine ve Erzurum Eyaletine bağlanan Muş, 1879 Berlin antlaşmasından sonra, dört sene Van vilayetine, daha sonra yeni tesis edilen Bitlis vilayetine bağlı merkez sancaklardan biri haline getirildi.³ Şehrin ilk dönemiyle ilgili Osmanlı kaynaklarında fazla bilgi olmamakla birlikte, tahrir gelirlerine bakılacak olursa küçük bir kasaba olduğu anlaşılır.⁴ Osmanlı dönemi bütün şehir çalışmalarında olduğu gibi Muş bölgesinin tarihinin aydınlatılmasında da en önemli kaynak kuşkusuz arşiv kaynaklarıdır. Arşiv kaynakları dışında seyahatname ve yerel tarihle ilgili yazılmış olan eski kaynaklarda da bilgilere rastlanılabilir. 19. yüzyıla gelindiğinde şehirle ilgili kaynak çeşitliliğinin de arttığı görülür. Bu dönemden sonra şehirle ilgili bilgi alabilmenin önemli yollardan birisi kuşkusuz Devlet Salnameleri, Vilayet Salnameleri, Maarif Salnameleri ve Askerî Salnamelerdir. Salnameler aracılığı ile şehrin idari, coğrafi, ekonomik ve sosyal yapısıyla ilgili önemli bilgiler elde edilebilir. Bildiride zikretmiş olduğumuz salnamelerden hareketle Muş şehriyle ilgili çeşitli tahlillerde bulunmaya çalışacağız.

SALNAMELERDE MUŞ SANCAĞININ İDARİ YAPISI

Devlet ve vilayet salnameleri incelendiğinde Muş Sancağının⁵ idari yapısıyla ilgili tafsilatlı bilgiler olduğu görülür. Sultan II. Abdülhamid devrinin başlarında Erzurum vilayetine bağlı olan Muş Sancağı⁶, H. 1295 yılında Van vilayetine bağlanmıştır.⁷ Bitlis

¹ Mithat Eser, "Muş İsminin Menşei Üzerine Bir Değerlendirme", **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl 18, S 58, s. 212.

² Eser, "Muş İsminin Menşei...", s. 212.

³ Metin Tuncel, "Muş", **DİA**, 369. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c31/c310241.pdf>.

⁴ Muş'un tahrir gelirleri.

⁵ Sancak için bkz. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c36/c360075.pdf>. (Erişim Tarihi: 22.03.2018)

⁶ **Salname-i Devlet**, Defa 31, s. 250; Defa 32, s. 481.

⁷ **Salname-i Devlet**, Defa 33, s. 385; Defa 34, s. 175; Defa 35, s. 237; Defa 36, s. 147; Defa 37, s. 129; Defa 38, s. 314; Defa 39, s. 529; Defa 40, s. 541.

vilayetinin teşekkül etmesiyle birlikte⁸, Sancak bu defa sözü edilen vilayetin idari yapısına dâhil edilmiştir.⁹ Bitlis vilayeti kurulmadan önce, şehir bir kaza olarak Muş Sancağının içerisinde yer almaktadır. Ancak H. 1296 tarihli devlet salnamesinde Bitlis hem vilayet olarak hem de Muş Sancağına bağlı bir kaza olarak yer almıştır.¹⁰ Muş kaynaklarda birinci sınıf sancaklardan biri olarak sayılmıştır. Sancakların gelirlerine göre sınıflandırıldığı göz önünde bulundurulursa, tahrir defterlerine bakılmadan Muş'un gelirlerinin iyi olduğu varsayılabilir.

H. 1316 tarihli vilayet salnamesine göre Sancak: sekiz mahalle, merkeze bağlı 65 köy ve Azakpur, Akçan, Ziyaret adlarıyla bilinen üç nahiyeye ve bu nahiyelere bağlı olan 127 köyden oluşmaktadır. Bu hesapla Muş Sancak merkezine bağlı toplam 192 köy mevcuttur.¹¹ Ancak aynı tarihli devlet salnamesinde merkez kazaya 65, Azakpur'a 46, Akçan'a 43, Ziyaret'e 37 köy bağlıdır. Bu hesapla toplam köy sayısı 191'dir.¹² H. 1320 yılında Geligüzan nahiyeye olmasıyla Muş'a bağlı nahiyeye sayısı dörde çıkmıştır. Ancak bu tarihlerde söz konusu nahiyeye bağlı herhangi bir köy yoktur.¹³ Merkez kaza, vilayete on iki, Azakpur'a altı, Akçan'a üç buçuk, Ziyaret'e dört saat mesafededir. Sancağına bağlı kaza sayısında ise zaman içerisinde değişiklikler vardır. Örneğin Sultan II. Abdülhamid devri başlarında Bitlis, Muş Sancağına bağlı bir kaza iken daha sonradan vilayet olmuş ve böylece sancağın kaza sayısı azalmıştır.¹⁴ Ancak salnamelerdeki genel taramaya göre Sancağına bağlı olan kazalar; Malazgirt, Bulanık, Varto ve Sason'dur.¹⁵

Tablo 1: Muş Sancağının Taksimatı¹⁶

Muş Sancağı (1. Sınıf)			
Kaza	Kazaları	Nahiyeleri	Köy adedi
	Muş	Muş merkez, Azakpur, Akçan, Ziyaret, Geligüzan	191
1. D.	Malazgirt, Merkez: Kale Köyü	Nureddin, Mud	126
1. D.	Bulanık, Merkez: Kop	Bulanık Merkez, Liz	63
1. D.	Varto, Merkez: Gümgüm	Varto merkez, Üstikran-ı ulyâ Karaköy	69
1. D.	Sason, Merkez: Kablcoz	Sason merkez, Hazo	118
Toplam			567

⁸ İDH, 845/67844. Hicri 1296 yılında Arif Paşa Bitlis'e vali olarak tayin edilmiştir. Bkz. İMMS, 64/3041.

⁹ Salname-i Devlet, Defa 41, s. 457.

¹⁰ Bkz. Salname-i Devlet, Defa 34, s. 175. Ancak Osmanlı Devleti'nin arşiv belgeleri incelendiğinde Bitlis'in hicri 1296'da vilayet olduğu görülür. Bkz. İDH, 845/67844; İMMS, 64/3041.

¹¹ Bitlis Vilayet Salnamesi, Defa 2, s. 192. Bitlis Vilayet Salnamesi'nin ilkinde Muş kazasına bağlı iki nahiyeden söz edilmektedir. Bu nahiyeler Kasor ve Handeristir. Ancak 1316 yılında basılan salnamede metinde görüldüğü üzere üç nahiyeye vardır. Bitlis Vilayet Salnamesi, Defa 1, s. 198.

¹² Salname-i Devlet, Defa 54, s. 565; Defa 55, s. 539.

¹³ Salname-i Devlet, Defa 58, s. 623. Köy İsimleri için bkz. <http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza.html>. (Erişim tarihi: 21.03.2018).

¹⁴ Bkz. Salname-i Devlet, Defa 34.

¹⁵ Bitlis Vilayet Salnamesi, Defa 3, ss. 166-179. Salname-i Devlet, Defa 58, ss. 653-654.

¹⁶ Binbaşı M. Nasrullah & Kolağası M. Rüştü & Mülazım M. Eşref, Osmanlı Atlası: XIX. Yüzyılın Başlarında, (Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş), Osmanlı Araştırmaları, İstanbul, 2003, s. 81.

Sancak mutasarrıf tarafından yönetilmektedir. Sultan II. Abdülhamid Devri boyunca (H. 1293-1325) Sancakta yirmi dört mutasarrıf görev yapmıştır.¹⁷ Mutasarrıflar genelde bir yıl gibi bir süre görevde kalmış görünmektedir. Salih Paşa ismindeki mutasarrıf. H. 1301-1304 yılları arasında kazada görev almış ve bu anlamda en uzun süre görevde kalan kişidir.¹⁸ Ancak sadece salnamelere bakılarak mutasarrıfların görev süresini öğrenmek mümkün değildir. Çünkü aynı yıl içerisinde göreve atanıp görevden alınan mutasarrıflar olabilmektedir.

Sancağın idari birimleri ise şunlardır: Kaza İdare Meclisi, Meclis İdare Mahkemesi, Meclis İdare Kalemi, Tahrirat Kalemi, Muhasebe Kalemi, Vergi Kalemi, Nüfus Dairesi, Defterhane Kalemi, Ziraat Bankası Şubesi, Nafia Dairesi, Nafia Komisyonu, Bidayet Mahkemesi, İstinaf Dairesi, İcra Dairesi, Şer'iyeye Dairesi, Maarif Komisyonu, Evkaf Komisyonu, Telgraf ve Posta Dairesi, Mekteb-i Rüştîye, Mekteb-i İbtidaiye, Divan-ı Umumiye Dairesi, Beledi Dairesi, Reji Dairesi, Zabitan Dairesi (Piyade ve Süvari), Polis Dairesi, Heyet-i Tahsilat, Cebeshane Dairesi. Sözü edilen dairelerde mutasarrıf dâhil toplam 180 kişi görev yapmaktadır. Söz konusu salnameler incelendiğinde dairelerde Müslümanlarla birlikte Gayrı Müslimlerinde çalıştığı görülür.¹⁹ Sancağa bağlı kazalar incelendiğinde benzer bir idari örgütlenmenin bunlar içinde geçerlidir.²⁰

Muş Sancağı Osmanlı askerî yapılanması içinde önemli bir yere sahiptir. Sancakta dördüncü orduya bağlı, dördüncü süvari fırkasının on dokuzuncu alayı konuşlanmıştır. Ferik rütbesinde bir ümeranın komuta ettiği fırka on, on bir ve on ikinci livalardan teşekkül etmiştir. Livalara bağlı alaylara miralay ve kaymakam rütbesinde zabıtlar komuta etmektedir.²¹ Bölgedeki askeri birliklerin sayısına bakıldığında vilayet salnamesiyle, *Askeri Jurnal Defterlerinin* verdiği rakamlar arasında farklılıklar olduğu görülür. *Bitlis Vilayet Salnamesi* incelendiğinde Sancakta piyade sınıfından 155, süvari sınıfından 132 nefer bölgede görevlidir.²² Ancak kanaatimizce vilayet salnamesinde verilen rakamlar yeterli değildir. Çünkü *Askeri Jurnal Defterleri* incelendiğinde süvari alayındaki nefer sayılarının daha fazla olduğu görülür. Örneğin 5 Mayıs 1305 tarihli deftere göre bölgedeki on dokuzuncu alayda 23 ümera ve zabitan ile birlikte hâlihazırda 224 nefer silahaltındadır. Ayrıca çeşitli sebeplerden dolayı izinli olanlar ile ihtiyatlar da göz önünde bulundurulduğunda bu sayı 400 raddelerine çıkar.²³ 10 Kanun-ı Sâni 1310 tarihli Askerî Jurnal Defterleri incelendiğinde yirmi üçüncü alayın Muş kazasında konuşlandığı görülür. Kaza merkezinde ümera ve neferlerin toplamı 554 kişidir. Söz konusu bu miktara önceki defterden aktarıldığı gibi ihtiyat kuvveti dâhil değildir. Ayrıca merkez dışında Malazgirt kazasına konuşlanmış süvari birlikleri de bulunmaktadır.²⁴ Bütün bu örneklerden anlaşılacağı üzere salname bilgileri kullanılırken diğer evraklarla doğrulanması gerekmektedir. Muş Sancağında düzenli ordu kuvvetleri dışında Sultan II. Abdülhamid döneminde kurulmuş olan Hamidiye Süvari Alayları da teşkilatlanmıştır. Bölgede bulunan İkinci Hamidiye Livası bünyesinde yirmi altı, yirmi yedi, yirmi sekiz, yirmi dokuz, otuz, otuz bir, otuz üç ve otuz altıncı alaylar yer almıştır.²⁵

¹⁷ Bkz. Ek 2.

¹⁸ Bkz. **Salname-i Devlet**, Defa 39-40-41-42.

¹⁹ **Bitlis Vilayet Salnamesi**, Defa 1, ss. 193-198; Defa 2, ss. 186-190.

²⁰ **Bitlis Vilayet Salnamesi**, Defa 2, ss. 166-225.

²¹ **Y.E.E.**, d., 214, s. 23.

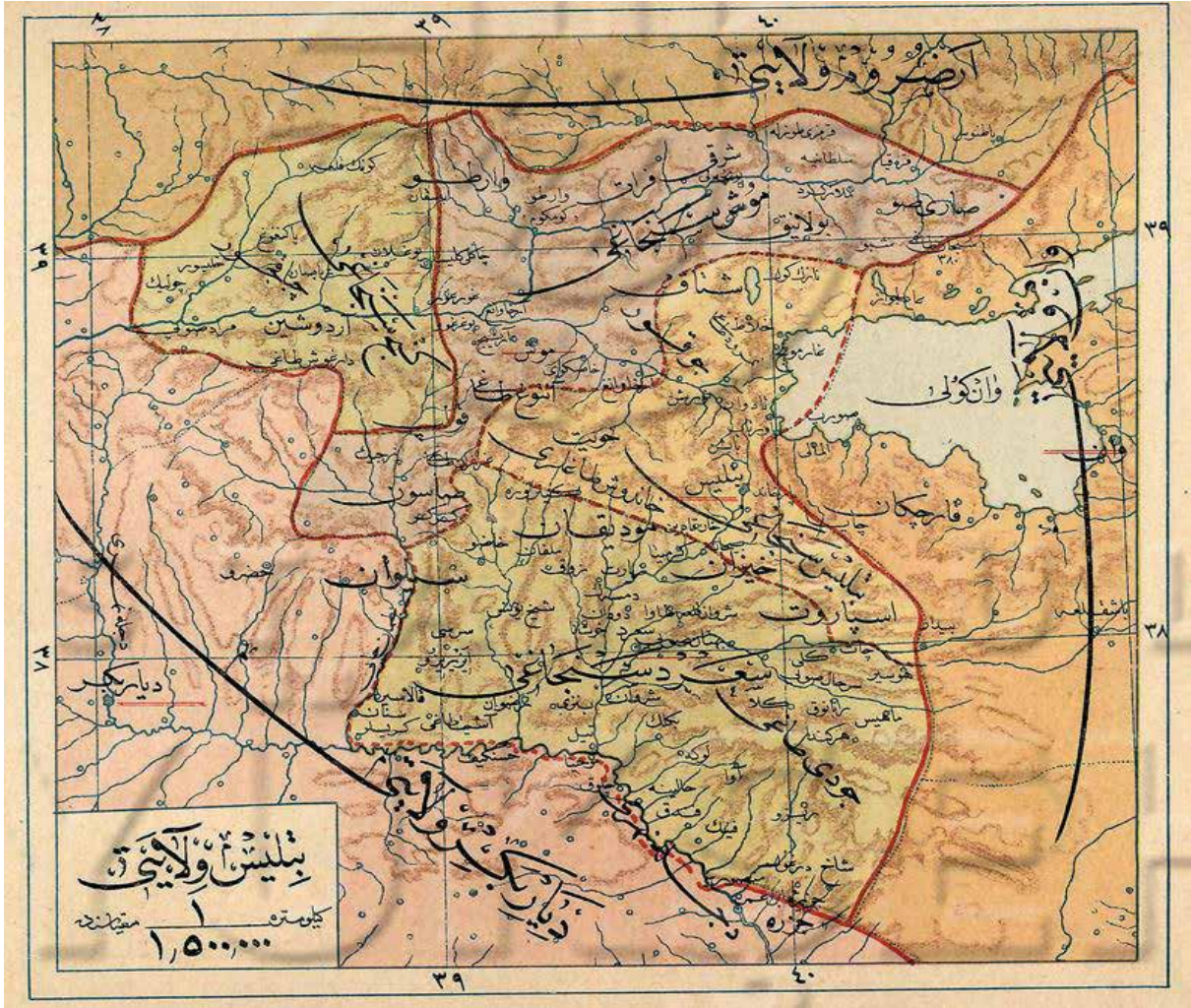
²² **Bitlis Vilayet Salnamesi**, Defa 3-4, ss. 158-167.

²³ **Y.E.E.**, d., 615. s. 23.

²⁴ **Y.E.E.**, d. 214, s. 23.

²⁵ **Bitlis Vilayet Salnamesi**, Defa 3, ss. 182-190.

Harita 1: Bitlis Vilayet Haritası

VİLAYET SALNAMELERİNDE MUŞ SANCAĞININ COĞRAFYASI

Bitlis Vilayet Salnamesi, Muş Sancağının coğrafyasıyla ilgili geniş bilgiler ihtiva etmektedir. Salnamede sancağın kadim isminin Muş olduğu belirtilir ve muhtemelen Süryaniceden türediği ifade edilir. Ancak Muş ismiyle ilgili giriş kısmında da belirttiğimiz üzere, Mithat Eser'in makalesine müracaat edilebilir. Çünkü vilayet salnameleri Muş isminin kökeniyle ilgili yeterli bir bilgi vermemektedir.

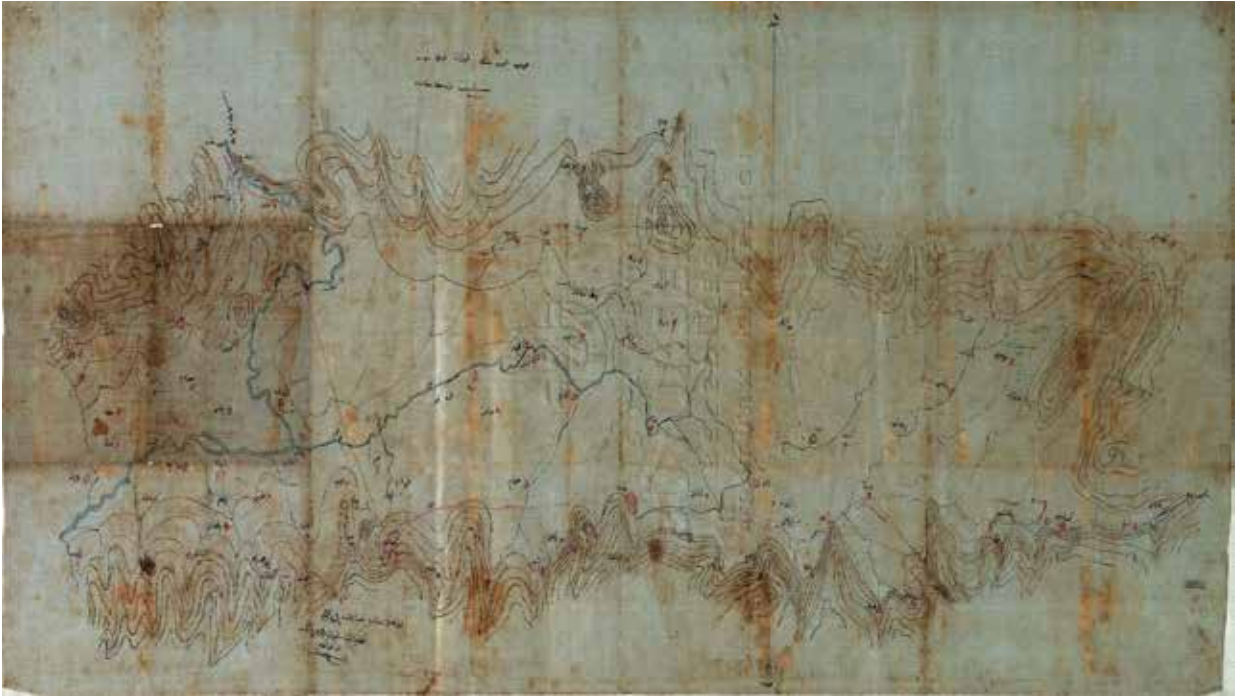
Sultan II. Abdülhamid devrinde Muş merkez sancağı, doğuda Bitlis, batıda Genç, güneyde Sason, kuzeyde Bulanık ve Varto kazalarıyla sınırdır. Sancak merkezinin vilayet merkezine olan uzaklığı 16 saattir. Sahip olduğu arazinin muhiti ise 120 saattir.²⁶ Muş kazası, merkez kasaba ve Kusur ve Handaris isimli iki nahiyeden oluşmaktadır. Kazanın başlıca nehirleri Murad (Fırad) ve Karasudur. Karasu nehri Çukur nahiyesinin Künbedler isimli yerden doğar ve Muş ovasını geçerek Fırat nehriyle Gurgura denilen yerde birleşir. Karasu'nun Muş ovasındaki uzunluğu on bir saattir. Murad nehri ise Bayazid Sancağı dâhilinde doğar ve Eleşkirt, Antab, Malazgirt, Bulanık kazalarından akarak Varto'nun vadilerinden, Muş Ovasına ve oradan da batıya doğru akar. Nehrin ovadaki akış süresi sekiz saattir. Ovanın kuzey ve güneyindeki dağ sıralarından yirmi üç kadar ırmak adı geçen iki nehre dökülür. Nehirler kanun-ı evvelin (aralık) başlangıcından, şubatın bitişine kadar buz tutar. Bu nehirler üzerinde ayakları kâgir (taştan) ve üzerleri de ahşaptan yapılmış iki köprü

²⁶ Bitlis Vilayet Salnamesi, Defa 1, s. 200. Söz konusu verilen saatler yürüme mesafesi olarak hesap edilmiştir.

vardır. Mart ayından mayıs ayına kadar nehirlerdeki suyun kabarmasından dolayı, karşıdan karşıya geçişlerde sal bir araç olarak kullanılır. Büyük nehirlere sahip olan Muş Ovası aynı zamanda kuzeyinde ve güneyinde dağların sıralandığı bir yerdir. Bu dağlarda doğal mağaralarda mevcuttur. Örneğin Mongog karyesi civarındaki dağda iki mağara vardır. Ancak bu mağaralarla ilgili herhangi bir rivayetin olmadığı da salnamede belirtilen bir husustur.

Vilayet salnamesinde Muş Sancağının bitki örtüsünden de bahsedilmiştir. Salnamede Muş kazasının güney ve kuzeyindeki dağlarda meşe ağaçları ve yapraklı ağaçlar olduğu, ancak bölge halkının bu ormanlardan istifadesinin sınırlı olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte halkın Huyut cihetindeki ormanlardan külli miktarda menfaatlendiği belirtilmiştir. Salnamede Muş merkez kazasının havasının ve suyunun güzel ve mutedil olduğu belirtilir. İklim olarak kışların uzunluğundan dolayı dört mevsimin sırasına göre yaşanmadığı ve bölgenin yaz yağışlarına ihtiyaç duyduğu da söz konusu vilayet salnamesinde iklimle ilgili olarak belirtilen bir husustur.²⁷

Harita 2: Muş Ovasının Topografi Haritası

VİLAYET SALNAMESİNDE MUŞ SANCAĞININ EKONOMİSİ

Vilayet salnamesinde Muş Sancağının ekonomisiyle ilgili bilgilere yer verilmiştir. Ayrıca devlet salnamelerinde de Muş'un gerek merkez kasabasında ve gerekse bağlı kazalarında benzer ürünlerin yetiştiğini söyleyebiliriz. Bölgede iklime ve dönemin ekonomisine uygun olarak genelde tahıl tarımı yapılır. Devlet salnamelerinde Muş Sancağında on sekiz çiftliğin olduğu belirtilmiştir.²⁸ Bu çiftliklerin devlet salnamelerinde özellikle yer almasının sebebi büyük çiftlikler olmasıyla ilgilidir. Ayrıca vilayet salnamesine göre kazada tütün, nohut, mercimek, kabak, karpuz, kavun, hıyar, soğan, bakla, sarımsak, fasulye, kereviz, hindiba, enginar, patlıcan, domates, bamyaya, şalgam, pancar, turp, marul, çiriş, maydanoz, ıspanak, tere, ıçkun, yerelması gibi çeşitli ürünler yetiştirilir.²⁹ Kazada armut, elma, kara erik, kiraz, vişne, ceviz, dut, fındık, şeftali, badem, ayva, nar vs. meyve tarımı da

²⁷ Bitlis Vilayet Salnamesi, Defa 1, s. 199-200.

²⁸ Bkz. Salname-i Devlet, Defa 53, 59-64.

²⁹ Bitlis Vilayet Salnamesi, Defa 1, s. 199-200.

yapılmaktadır.³⁰ Ancak tahıl ve tütün tarımı dışında yetiştirilen ürünlerin ekonomik anlamda bir değerinin olmasından çok halkın kendi ihtiyaçlarına yönelik bir faaliyet olduğunu belirtmekte yarar vardır. Ayrıca sözü edilen birçok ürünün Muş ovasında günümüzde dahi tarımının yapılmadığı göz önünde bulundurulursa salnemenin verdiği bilgilerin sağlamlasının yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Çiriş ve ıçkun gibi bitkiler ise tarımı yapılan ürünler olmayıp, doğa da kendiliğinden yetişen halkın dağlardan topladığı mevsimlik yiyeceklerdir.

Tevfik Güran tarafından hazırlanan *Osmanlı Dönemi Tarım İstatistikleri* (1909-1913-1914) incelendiğinde Muş Sancak merkezinde söz konusu salnemenin vermiş olduğu birçok ürünün ismine rastlanmamaktadır. 1909 tarım istatistikleri Muş merkez kaza ile birlikte Bulanık, Sason, Malazgirt ve Varto'yu kapsamaktadır.³¹ İstatistik bilgilerine göre adı geçen kazalarda toplam nüfus 132.088 kişidir. Toplam ekili arazi miktarı 1.891.974 dönümdür. Tarımla meşgul olan hane sayısı 13.250'dir. On dönümden küçük 2450, on dönüm ile elli dönüm arası 5300, elli dönümden büyük 5500 parça tarla bulunmaktadır. Bu verilere göre ortalama işletme büyüklüğü 142.8 dönümdür.³² Sancak merkezi ve bağlı kazalarda ekili arazilerin çoğu buğdaya ayrılmıştır. Ondan sonra sırasıyla arpa, çavdar, darı, mısır ve pirinç ekildiği görülmektedir. Ekili pirinç alanı 312 dönümdür.³³ 1909 yılında ekili alanlardan 142.494 ton buğday, 48.545 ton arpa, 8.611 ton çavdar, 27.700 ton darı ve 115 ton pirinç elde edilmiştir. Üretilen bu tahılların toplam değeri 137.511 kuruştur.³⁴ En çok ekilen ürün buğday olduğu için en çok gelir de bu üründen elde edildiği görülmektedir. İstatistiklerde en dikkat çeken ayrıntılardan biri Muş Sancağında 200 dönüm civarında pamuk ekiminin olmasıdır. Pamuk tarımı muhtemelen Sason kazasında yapılmaktadır. Ayrıca 24.000 dönüm keten ve 1906 dönüm de tütün ekimi yapıldığı görülmektedir.³⁵ Hicri 15.4.1314 (23 Eylül 1896) tarihli bir belgede Muş Sancağında tütün tarımından yıllık altı milyon varidatın elde edildiği belirtilmiştir.³⁶ Osmanlı Tarım İstatistikleri adlı eserde verilen bilgilere göre de 1909 yılında tütünden 769 bin kuruş gelir elde edilmiştir.³⁷ Tarım istatistikleri incelendiğinde Muş Sancağında baklagiller ve köklü bitkilerin tarımının yapıldığı görülür. Verilere göre merkez kaza ve diğer kazalarda: nohut, fasulye, bakla, mercimek ve patates yetiştirilmektedir. Bunlar arasında en yaygın olarak ekilen ise patatestir.³⁸ Üretim miktarları incelendiğinde bu ürünlerin bölge nüfusunun ihtiyacını tam olarak karşılamasının pek mümkün olmadığı görülmektedir. Bitlis Vilayet Salnamesinin verdiği bilgilere göre, bölgede tarım için hayvan gücünden yararlanılır ve öteden beri bilenen alet ve edevatlar kullanılır. Ancak harman için yeni yeni aletler geliştirildiği de salnemenin verdiği bilgiler arasındadır.³⁹

Osmanlı tarım istatistikleri incelendiğinde Muş Sancağının, Bitlis Vilayet Salnamesinin verdiği bilgilerin aksine, ya iklimsel olarak meyve tarımına pek verimli olmadığı veya meyveciliğin bu bölgede bir kültürünün olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak bölgedeki bağlar incelendiğinde söz konusu meyve tarımıyla ilgili bir kültürün oluşmuş

³⁰ **Bitlis Vilayet Salnamesi**, Defa 2, s. 195. Sayılan bu sebzelerin gerçekten hepsinin bölgede yetiştiğine dair elimizde bir veri yoktur. Özellikle bazı ürünler yetiştiriliyor olsa bile bunların münferit durumlar olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Söz konusu nar, fındık, şeftali gibi ürünlerin bölge ekonomisine ciddi bir katkısının olduğunu düşünmek çok doğru bir yaklaşım olmaz. Nitekim çiriş ve ıçkun gibi dağda kendiliğinden yetişen bitkilerde tarımsal ekonomik faaliyetler içinde yer almıştır.

³¹ **Osmanlı Tarım İstatistikleri (1909, 1913, 1914); Tarih istatistikleri Dizisi**, (Haz. Refik Turan), C 3, Başbakanlık Devlet İstatistikleri Enstitüsü, Ankara, 1997, s. 26.

³² **Osmanlı Tarım İstatistikleri**, s.29

³³ **Osmanlı Tarım İstatistikleri**, s. 31.

³⁴ Fiyat bilgileriyle ve tahılların verimiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Turan, ss. 35,37, 39.

³⁵ **Osmanlı Tarım İstatistikleri**, s. 51.

³⁶ A) MKT. MHM. 722/7.

³⁷ **Osmanlı Tarım İstatistikleri**, s.55. 100 kuruş 1 liraya denk gelmektedir. Bkz. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=260459>.

³⁸ **Osmanlı Tarım İstatistikleri**, ss. 41-43.

³⁹ **Bitlis Vilayet Salnamesi**, Defa 2, s. 197.

olduğu söylenebilir. 1909 istatistiklerine göre bölgede on üç ton ceviz, üç ton elma ve bir ton kaysının üretildiği görülmektedir.⁴⁰ Dolayısıyla bu üretimlerin çok sınırlı ve münferit uğraşlar olduğunu söylemek gerekir. Bunla birlikte bağcılığın Muş kazasında önemli derecede yapıldığını ve sancak için ciddi bir ekonomik değerinin olduğunu belirtmek gerekir.⁴¹

Tarım dışında halkın en önemli gelir kaynaklarından birisi de hayvancılıktır. Ovanın coğrafyasının ve ikliminin hayvancılığa elverişli olmasından dolayı küçükbaş, büyük baş ve kanatlı hayvanların yetiştirildiği salname kayıtlarında mevcuttur. Bunun dışında arıcılıkta bölgede yapılan bir ekonomik faaliyettir.⁴² Tarım istatistiklerine göre Muş ve kazalarında 1909 yılında 3500 civarında kovan vardır. Bu kovanlardan belirtilen yıl dâhilinde 12 ton bal elde edilmiştir.⁴³

Tarım ve arıcılık dışında hayvansal ürünlerde Muş halkının geçim kaynaklarının başında gelmektedir. 1909 yılı istatistiklerine göre sancakta 41.922 sığır, 33.850 koşu öküzü, 13.048 manda, 7.003 koşu mandası, 338.490 koyun, 133.095 kıl keçisi vardır. Ayrıca 10.956 adet at, 432 katır, 5710 eşek de sancakta yük ve binek hayvanı olarak kullanılmaktadır.⁴⁴ Et ve süt ürünleri dışında hayvanlardan elde edilen yün ile kilim, keçe, külah, halı, çorap, şal gibi insanların günlük hayatında kullandığı ev ve kişisel eşyalar üretilmektedir.⁴⁵ Osmanlı Devleti'nin hane ekonomisi çerçevesinde kilim ve keçeler genelde evlerde kurulmuş olan tezgâhlarda, insanların kendi ihtiyaçları doğrultusunda ürettikleri şeylerdir. Şüphesiz bu gibi ürünlerin sancak dışına ihraç edildiğini söylemek güçtür. Osmanlı ordusunun subayları tarafından hazırlanmış olan *Osmanlı Atlası* isimli eserde Muş kazasında ticaretin canlı olduğu, özellikle üzüm ve hububat tarımının yoğun olarak yapıldığı belirtilmiştir. Ayrıca bölgenin kendi ihtiyacı olan bazı kumaşları da ürettiği verilen bilgiler arasındadır.⁴⁶

Muş sancağında tarım ve hayvancılık dışında kısmi olarak madencilikinde ekonomik hayatta yer aldığını söyleyebiliriz. Merkez kazada altın ve gümüşten tütün tabakası, sigaralık, kamçı, kama, kılıç, esliha gibi şeyler üretilmektedir. Madenler dışında topraktan ve tenekeden çömlek, ibrik, küp, yemek tabağı, semaver, balta, kazma, kürek gibi alet ve edevat üretilmektedir. Bunlar dışında üretilen başka şeylerde salnamede yer bulmuşsa da özellikle kilim ve topraktan yapılan ibriğin sancağın her yerinde pazarlandığı belirtilmiştir.⁴⁷ Zanaat tahsiline önem veren merkez kaza ahalisi, bu sayede tüccar ve zanaatkâr bir kimlik kazanmıştır. Kırsal kesimde ise ahali daha çok hayvancılık ve tarım ile uğraşmaktadır.⁴⁸

BİTLİS VİLAYET SALNAMELERİNDE MUŞ SANCAĞINDA NÜFUS VE SOSYAL HAYAT

Vilayet salnameleri ait oldukları yerlerin nüfus yapısıyla ilgilide bilgiler sunmaktadır. H. 1289/M. 1873 tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi incelendiğinde Muş sancağının demografik yapısı hakkında bilgi sahibi olunabilir. Salnameye göre Muş sancağı idari yapısı: Kusur, Handeris, Nahiyeleri, Bitlis kazası, Mutki/Hor nahiyesi, Bulanık kazası, Malazgirt nahiyesi, Van Ahladı, Muş Ahladı, Çukur nahiyesi, Varto/Gümgüm ve Huyut/Kavakbaşı kazalarından oluşmuştur. Sancak merkezi, kaza ve nahiyelerinde 51.025 Müslim erkek ve 33.609 Gayrimüslim erkek vardır. Sancağın toplam nüfusu 84.634 kişidir. Bir önceki

⁴⁰ *Osmanlı Tarım İstatistikleri*, s. 61.

⁴¹ *Osmanlı Tarım İstatistikleri*, s. 67.

⁴² *Bitlis Vilayet Salnamesi*, Defa 1, s. 199-200.

⁴³ *Osmanlı Tarım İstatistikleri*, s. 70.

⁴⁴ *Osmanlı Tarım İstatistikleri*, s. 74-75. Hayvansal ürünler için bkz. Aynı eser, ss. 76,79, 81. Osmanlı Tarım İstatistiklerinin 1913-1914 yılı verilerine de aynı eserden ulaşılabilir.

⁴⁵ *Bitlis Vilayet Salnamesi*, Defa 2, s. 192.

⁴⁶ M. Nasrullah & M. Rüşdü & M. Eşref, *Osmanlı Atlası*, s. 81.

⁴⁷ *Bitlis Vilayet Salnamesi*, Defa 2, s. 193. Salnameyi kaleme alanların bazı konularda özensiz olduğu hemen göze çarpmaktadır. Kazma, balta, kürek gibi aletlerin ne topraktan ne de tenekeden üretilmeyeceği aşikârdır.

⁴⁸ *Bitlis Vilayet Salnamesi*, Defa 1, s. 201.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

salnamede (H. 1288/M. 1872) Muş sancağının nüfusunun toplamının 87.069 olduğu dikkate alınır. Bu durumda sancağın nüfusunda bir azalma olduğu görülür. Bu durum 93 harbinde hızlanarak sürecektir.⁴⁹ Muş, 1877’de yapılan nüfus sayımı sırasında Erzurum vilayetine bağlı bir bölgedir. Muş sancağı, Erzurum’a bağlı olduğu dönemde, vilayete bağlı sancaklar içerisinde nüfusu en az olanıdır. 1877-1878 Nüfus sayımında cinsiyete ve dinlere göre dağılımı gösteren ayrıntılar mevcut değildir. Bu nüfus sayımına göre vilayet merkezi ve bağlı kazaların⁵⁰ nüfusu 140.272 kişidir. Bu kişilerin yaşadığı 45.134 bina mevcuttur. Erzurum’a bağlı sancakların nüfus ve emlaki ise tablodaki gibidir:⁵¹

Tablo 2: Osmanlı Devleti’nin Nüfusu 1877/78 (H. 1294)

Sancak	Nüfus	Binalar	Sancaklara Bağlı Kazalar
Erzincan	57.306	23.734	Ovacık, Kuruçay, Korucan, Kemah, Mazgirt
Bayazid	37.457	6.259	Ahtar, Karakilise, Patnos, Diyadin, Eleşkirt
Çıldır	52.897	12.524	Ardanuç, Ardahan
Kars	120.000	45.000	Zarutaş, Söregel ve Akbaba, Kağızman, Cirfeles
Muş	24.900	15.900	Bitlis, Bulanık, Çukur ve Kusur (Kasor), Malazgirt, Mutki

Abdülhamid döneminin bu ilk nüfus sayımı savaşın Osmanlı Devleti’nde bıraktığı yıkıntılar içerisinde gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla bu sayımların sağlıklı sonuçlar verip vermediği ayrıca bir araştırma konusu olabilir.⁵² 1877/78 sonrası yapılan nüfus sayımlarında, demografik yapıyla ilgili daha fazla bilgi vardır. Bir örnek verecek olursak 1881/82 nüfus sayımında Osmanlı tebaası için sayım yapılırken her din ve mezhebe vurgu yapılmış ayrıca farklı din ve mezheplerdeki kadın ve erkek sayıları ayrı ayrı olarak kayıt altına alınmıştır. 1881/82 nüfus sayımı döneminde Muş Sancağı, 93 Harbi’nden sonra yapılan taksimata göre Bitlis vilayetine içerisindeydi. Bitlis merkezin ve bağlı sancakların nüfusu incelendiğinde, Muş’un nüfus potansiyeli itibarıyla ikinci sırada yer aldığı görülmektedir. 1881/2-1906/7 nüfus sayımına göre Muş’un Bitlis vilayeti içindeki nüfus dağılımı tablodaki gibidir:

Tablo 3: Bitlis Vilayeti Nüfus Sayımları

Bitlis Vilayeti Osmanlı Nüfus Sayımı 1881/82												
İdari Bölge	Müslümanlar		Ermeniler		Katolikler		Protestanlar		Monofizitler (Süryaniler)		Gayrimüslim Çingeneleşmeler	
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K

⁴⁹ Davut Kılıç, *Salnamelere Göre Vilâyat-ı Sitte’de Dinî ve Etnik Dağılım*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2017, ss. 100-101.

⁵⁰ Erzurum Merkez Kazalar: İspir, Tortum, Keskin, Pasini Ulya, Pasini Sufla, Bayburt, Tercan, Tekman, Hınıs.

⁵¹ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş, İstanbul, 2010, ss. 254-255.

⁵² Bölgedeki Kürt aşiretlerinin genelde konargöçer olmasından dolayı özellikle Müslüman nüfusun tam olarak sayılmasının önünde büyük bir engel teşkil etmektedir. Dönemin şartları dâhilinde bu aşiretlerin nüfus memurları tarafından çoğu zaman sayılmadığı göz önünde bulundurulursa söz konusu Müslüman nüfusun bütün bölgelerde yoğunlukta olduğu görülür.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Bitlis Merkez S	18.817	25.650	12.051	18.394	10	16	239	322	96	165		
Siirt	22.181	26.914	5457	6514	1058	1368	202	233	755	965		
Muş Sancak	19.789	22.858	25.698	28.078	1103	1373	195	307			70	89
Genç Sancak	12.536	18.309	2375	2791								
Vilayet Toplamı	73.323	93.731	45.581	55.777	2171	2777	636	862	851	1130	70	89

Bitlis Vilayeti Osmanlı Nüfus Sayımı 1906/7

İdari Bölge	Müslümanlar		Ermeniler		Ermeni Katolikler		Protestanlar		Monofizitler (Süryaniler)		Gayrimüslim Çingeneleler	
	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K	E	K
Bitlis Merkez S	24.656	19.335	15.623	12.209	70	60	359	295				
Muş S.	31.688	23.465	27.709	22.060	1360	1088	321	208				
Siirt S.	30.715	28.784	3643	2560	1402	1194	189	179	1466	1000		
Genç S.	21.761	17.502	3383	2569								
Vilayet Toplamı	108.761	17.502	50.358	39.861	2832	2342	869	179				
Muş Toplamı	55.153		49.769		2448		529					

Muş Sancağı 1914 Nüfus Sayımı

İdari Bölge	Müslümanlar	Ermeniler	Ermeni Katolikler	Protestanlar	Monofizitler	Gayrimüslim
-------------	-------------	-----------	-------------------	--------------	--------------	-------------

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

			r		(Süryaniler)	Çingenele r
Muş	30.254	33.087	2699	530		
Bulanık	16.372	14.662				
Sason	7454	6505				
Malazgirt	30.929	4438				
Varto	14.539	1990				
Toplam	99.548	60.682	2699	530		

Muş Ovası'nın nüfusu 93 Harbi öncesi ve sonrasında Kafkaslardan gelen muhacirlerle artarken, I. Dünya Savaşı ve İstiklal Harbi dönemlerinde ise başka vilayetlere doğru yaşanan yoğun göçlerle azalmıştır. Bu durum bölgenin demografik yapısında da ciddi değişimler meydana getirmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarda Abdürrahim Şerif, *Anadolu Mecmuasında* "Anadolu'dan Manzaralar" başlığı altında Muş ovasından da genişçe bahsetmiştir. Şerif, söz konusu yazısında Muş'un doğal güzelliklerinden ve havasının latifliğinden söz ettikten sonra, ovanın insansızlaştığından, saatlerce yürüyen bir yolcunun burada oturan tek tük insana rastladığından, ovanın sulak ve bereketli toprakları olmasına rağmen âtil durumda olduğundan bahsetmiştir.⁵³

Muş sancağının nüfusu incelendiğinde ahalinin İslam, Ermeni, Katolik ve Protestan milletlerinden ibaret olduğu görülür. Salnamede verilen bilgilere göre her milletin kendi ana lisanları dışında, diğer milletlerin de lisanına vakıf olduğu belirtilir.⁵⁴ Bu durum Müslümanlarla diğer dinlere mensup ahalisinin iç içe geçişliğini göstermesi bakımından önemlidir. Ancak salnamede yapılan genellemeye ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir. Çünkü Osmanlının büyük şehirlerinde Gayrı Müslimler genel itibariyle Türkçeye vakıf iken, Müslümanların onların diline vukufiyetinden söz etmek çok mümkün değildir. Bunun en güzel örneği Rumların Türkçeyi iyi bir şekilde kullanması, ancak tersinden Türklerin Rumcaı bilmemesidir. Bu durum Türklerin hâkim millet olmasıyla alakalıdır. Söz konusu her ahaliden milletin mevcut bütün dillere vakıf olup olmadığının tespiti çok zor bir konu olduğu gibi, daha derin bir araştırmaya ihtiyaç duymaktadır.

Muş Sancağında yirmi yedi cami, mescit-i şerif ve dokuz medrese ve iki minare, yedi han gâh vardır. Muş'ta bulunan Cami-i Kebir evliya-i azamdan Şeyh Memed Mağrubi tarafından bina edilmiştir.⁵⁵ Bu cami Muş kazasının en eski camisidir. Sultan II. Abdülhamid döneminde Hamidiye Camisiyle birleştirilerek yeniden düzenlenmiştir.⁵⁶ Cami sadece dışardan toplanan yardımlara muhtaç bırakılmamıştır. Cami vakfına bırakılmış olan gelir getirici arazi ve emlak sayesinde caminin ihtiyaçları giderilmeye çalışılmıştır. 1290 senesi teşrin-i sâni ayına ait Cami-i Kebir'in tapu hasılatına ait defter incelendiğinde önemli miktarda bir gelirin elde edildiği görülür. Belgede "*Cami-i Kebir Vakfı muhasebecisi Hakkı*

⁵³ Abdurrahim Şerif, "Anadolu'dan Manzaralar (Muş Ovası)", *Anadolu Mecmuası*, S 9-10-11, Yıl Mayıs 1341, s. 387-389.

⁵⁴ *Bitlis Vilayet Salnamesi*, Defa 1, ss. 198-199.

⁵⁵ *Bitlis Vilayet Salnamesi*, Defa 1, s. 199.

⁵⁶ *Bitlis Vilayet Salnamesi*, Defa 2, s. 194.

*Efendi marifetiyle tahrir ve icra olunan arazi-i hakkı karar*⁵⁷ ve sairesinden hâsıl olan rüsumat, kâğıt baha ve kalemiye balada beyan olunduğu üzere dört bin altı yüz elli sekiz kuruş otuz paraya balığ versa olmuş...” şeklinde bir aylık zaman zarfında toplanan paranın miktarı belirtilmiştir.⁵⁸ Bunun haricinde Muş'ta bulunan diğer cami, tekke ve dergâhlara yapılan hayırların miktarları ve bu yerlerde çalışanların ta'yinatlarıyla ilgili de defterler tutulmuştur.⁵⁹ Cami-i Kebir dışında Sultan II. Abdülhamid döneminde Muş kazasına başkaca dini kurumlarda inşa edilmiştir. Salname de verilen bilgilere göre: sancak merkezindeki mevcut yedi tekkeden ikisi Sultan II. Abdülhamid döneminde yapılmıştır. Diğer beşinden ikisi ahalinin yardımları ve Kasor şeyhleri tarafından inşa edilmiştir.⁶⁰

Muş'a dinî ve eğitim amaçlı yapılan yerler Sultan II. Abdülhamid döneminde önceki dönemlere göre göreceli olarak artmıştır. Esasında bu devir özellikle eğitim kurumlarının taşraya açılması açısından önemlidir. Ancak salnameler ve kaynaklar incelendiğinde devletin eğitim hizmetlerinden Muş sancağının yeterince yararlanmadığı görülür.⁶¹ H. 1316 (1898) yılında yayımlanan *Maarif Salnamesi* incelendiğinde Muş Sancağında bir adet mektebi rüştiye görülmektedir. Bu okulda doksan üç öğrenci eğitim görmektedir.⁶² Ayrıca merkez kazaya bağlı nahiyelerde de iptidai okullar mevcuttur. Yine salname verilerine göre kazada hicri 1290 (1873) senesinde tesis edilen ve 242 kitabın olduğu bir de kütüphane bulunmaktadır.⁶³ 1316-1317 tarihli devlet salnamelerinde Bitlis merkez ve Siirt sancağında bulunan medrese ve talebe sayıları verilmişken, Muş ve bağlı kazalardaki medrese ve talebe sayısının verilmemiş olması bir eksikliktir. Ayrıca salnamede kazada ki Gayrimüslimlere ait okullara da yer verilmemiştir. Ancak 1318 (H.) tarihli salnamede bu eksiklik giderilmiştir. Söz konusu bu salnameye göre Muş merkezde Mela Yusuf Medresesi bulunmaktadır. Medreselerin yaygın olarak bulunduğu yer ise kazalardır. Buna göre Muş merkez kazası hariç bağlı kasabalardan Bulanık'ta 12, Malazgirt'te 13, Varto'da 9, Sason'da 1 medrese bulunmaktadır. Bu medreselerde Mela Yusuf Medresesinde 15, Bulanık medreselerinde 132, Malazgirt medreselerinde 172, Varto'da bulunan medreselerde 83 ve Sason'daki medrese de 18 talebe eğitim görmektedir.⁶⁴ 1318 (H) tarihli salnamenin verdiği bilgilere göre Muş Sancağında Ermeni Katoliklerinin bir okul vardır. Bu okula 27 öğrenci kayıtlıdır.⁶⁵ 1319 (H) tarihli salnamede de 1318 (H) tarihli salnameye yakın bilgiler yer almaktadır. Ancak bu yılki salnamede Gayrimüslim okullarının sayısı üçtür. Bu okulların biri Katolik ve ikisi Protestan okuludur. Protestan okulları hem gündüzlü hem de geceli eğitim veren sıbyan okullarıdır. Bu okullarda 80 öğrenci eğitim görmektedir. Katolik Ermeni Okulu ise iptidai okuldur ve toplam 27 mevcuttur.⁶⁶ Maarif Salnamelerinde verilen bilgiler kanımızca eksiktir. Misyonerlerin yoğun çalışma alanlarından biri olan Muş Sancağında Gayrimüslimlere ait okul sayısı daha fazladır. Houshamadyan adıyla Anadolu Ermenilerinin tarihiyle ilgili hazırlanan internet sitesinde 1899 yılında Muş merkezde beş adet Ermeni mahalle okulunun olduğu belirtilmiştir. Bu okullar haricinde Nersesyan Okulu, Murat-Mkhitaryan Okulu (Uğunk Köyünde), Milliyetsever Ermeni Kadınlar Cemiyeti Okulu ve üçte manastır okulundan bahsedilmektedir.

⁵⁷ Bazı şartlarda devamlı tasarruf ve kiracılık hakkı veren mülk bina, ağaç ve benzeri şeylere denir. Ahmet Akgündüz, “Gedik”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c13/c130287.pdf>. Erişim tarihi: 14.03.2018.

⁵⁸ EV, d. 23353.

⁵⁹ Bkz. EV, d., 39976-2

⁶⁰ **Bitlis Vilayet Salnamesi**, Defa 2, ss. 194-195.

⁶¹ Osman Nuri Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, Cilt III-IV, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 897.

⁶² **Salname-i Maarif**, Defa 1, 1316, s. 948. Hicri 1317 senesinde de 1316 senesi salnamesine benzer veriler vardır. Bkz. **Salname-i Maarif**, Defa 2, 1317, s. 1048.

⁶³ 1316, ss. 952-953.

⁶⁴ **Salname-i Maarif**, Defa 3, H. 1318, ss. 1164-1165.

⁶⁵ **Salname-i Maarif**, Defa 3, ss.1170-1171.

⁶⁶ **Salname-i Maarif**, Defa 4, 1319, ss. 458-459.

Ancak bu okulların bazıları salnamelerin hazırlandığı tarihler arasında kapanmış ve sonraları tekrardan açılmıştır.⁶⁷ Mehmet Ö. Alkan tarafından hazırlanan eğitim istatistiklerinde 1905-1908 yılları arasında Bitlis vilayetinde 2 rüştiye düzeyinde ve 20'si iptidai okul düzeyinde olmak üzere 22 tane Amerikan okulu olduğu belirtilmiştir. Söz konusu okullarda 765 erkek ve 385 kız öğrencinin eğitim gördüğü belirtilmiştir.⁶⁸ Ayrıca idadi düzeyinde bir Katolik Ermeni okulundan söz edilmiş olsa da bu okulun aslında kurulmadığı bilgisi de verilmiştir.⁶⁹ Her ne kadar Osmanlı Başbakanlık Arşivinde bir belgede Muş İdadi Müdüriyetinde ölen bir görevliden bahsedilmiş olsa da⁷⁰, eğitim istatistikleri incelendiğinde 1924 yılına kadar gerek Bitlis'te ve gerekse Muş'ta idadi düzeyinde bir okulun olmadığı anlaşılmaktadır.⁷¹ İstatistiklere bakıldığında Bitlis ile bağlı sancak ve kazalarda Gayrimüslimlerin eğitim faaliyetlerine büyük önem verdiği görülmektedir. Bunun sonucu olarak da eğitilmiş Gayrimüslim sayısının daha fazla olduğu çeşitli örnekler vesilesiyle de görülebilir. Örneğin Anadolu'da baş gösteren kolera salgını sırasında, Muş Sancağında da koleradan ölenler olmuş ve bölgede doktorlar görevlendirilmiştir. Salgında gayretle çalışan doktorlar daha sonra devlet tarafından ödüllendirilmiştir. Ödüllerini alan doktorların isimleri incelendiğinde neredeyse hepsinin Gayrimüslim olduğu görülür.⁷² Misyonerlerin ve Gayrimüslimlerin eğitim faaliyetleri ve okullaşma çabaları ayrı bir çalışmanın konusu olduğundan bu konuya daha fazla değinilmeyecektir.⁷³

Sultan II. Abdülhamid döneminde üzerinde durulan konulardan birisi de ulaşım meselesidir. Bu dönemde bir taraftan Almanya'nın desteği ile demir yolları inşa edilirken diğer yandan kara yollarının ağı da genişletilmeye çalışılmıştır. Vilayet salnamesinde Cami-i Kebirin tamiratından bahsedildikten sonra yollarla ilgili konuya değinilmiş ve *livadan merkez vilayete doğru şose tarikinde ameliyat inşasına* başlanıldığı ifade edilmiştir.⁷⁴ Yapılan yollarla ilgili II. Meşrutiyet döneminde yollar kitabı hazırlanmıştır. Sözü edilen kitapta Bitlis vilayetinde ve sancaklarında yapılan yollarla ilgili ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bildiri de sadece yolların haritasını vermekle yetineceğim. Kazada taşımacılık için bütün Anadolu'da olduğu gibi bargir⁷⁵, merkep ve öküz arabaları kullanılmıştır.⁷⁶ Sultan II. Abdülhamid döneminde ve daha sonra II. Meşrutiyet devrinde Osmanlı Devleti'nin yol çalışmalarının iki amacı vardır. Bunlardan birincisi askerî sevkîyat ve güvenliğin sağlanmasının kolaylaştırılması, böylece merkezi iktidarın taşradaki hâkimiyetini tesisini ve ikincisi de bölgeler arası bağlantılar kurularak ticaretin canlanmasının sağlanmasıdır.

Harita: 3⁷⁷

⁶⁷ Bkz. <http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/egitimi-ve-spor/okullar.html>.

⁶⁸ Mehmet Ö. Alkan, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Modernleşme Sürecinde ve Eğitim İstatistikleri (1839-1924)**, C 6, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 200, s. 110-111.

⁶⁹ Alkan, s. 131.

⁷⁰ BEO, 4068/305072.

⁷¹ Bkz. **Tanzimat'tan Cumhuriyete Modernleşme Sürecinde ve Eğitim İstatistikleri (1839-1924)**

⁷² DH.MKT., 370/74.

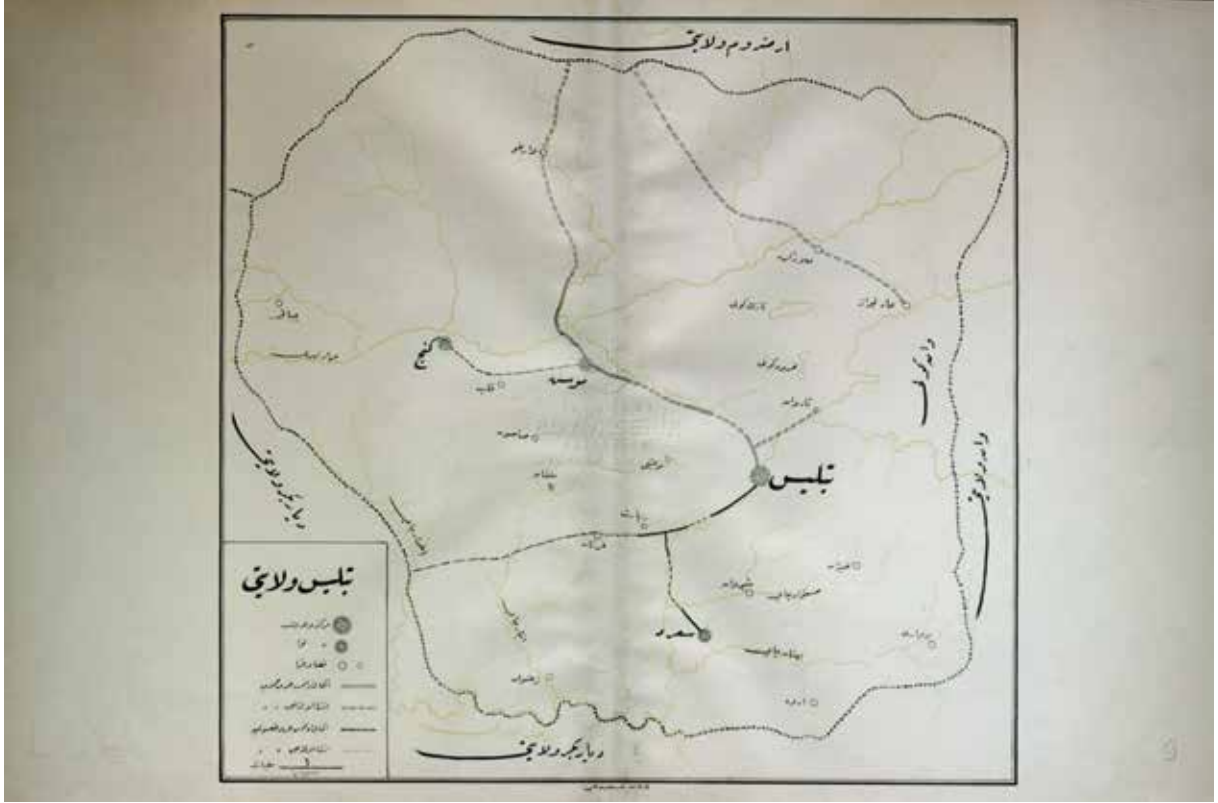
⁷³ Bkz. Fikrettin Yavuz, "Ermeni Kimliği'nin İnşasında Bir Patrik'in Portresi: Mıgırdiç Kırımian", **Akademik İncelemeler**, C 2, S 1, 2007, ss. 258-289. Uğur İnan, **Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.

⁷⁴ **Bitlis Vilayet Salnamesi**, Defa 2, s. 199.

⁷⁵ Yük taşıyan, beygir.

⁷⁶ **Bitlis Vilayet Salnamesi**, Defa 2, s. 197.

⁷⁷ **Vilayet Yolları Haritasıdır**, Hilal Matbaası, İstanbul, 1329/1913, s.

Bitlis Vilayet Salnamesinde Muş Sancağı ile ilgili verilen bilgiler arasında, merkez kazada Muş, Haspet, Endak, Kelereş ve Mercimekkale adlarıyla beş kalenin mevcut olduğu ancak bu kalelerin kullanılmaz bir durumda olduğu ifade edilmiştir.

SONUÇ

Sultan II. Abdülhamid döneminde Muş birinci sınıf sancaklardan birisidir. Özellikle Muş kaza merkezi farklı dine mensup insanların bir arada yaşadığı bir mekân olarak dikkati çekmektedir. Uzun bir dönem bir arada huzur içinde yaşayan bu milletler (Müslüman ve Ermeniler), Milliyetçilik akımının tesiriyle düşman kardeşlere dönüşmeye başlamışlardır. Muş sahip olduğu demografik yapı nedeniyle ayrıca misyoner faaliyetlerinden de büyük oradan etkilenen bir yer konumundadır. Sancak Kafkaslarda yaşanan Osmanlı-Rus savaşlarından da büyük ölçüde etkilenmiştir. Özellikle 93 harbinden sonra bölgeye yoğun bir muhacir akını olmuştur. I. Dünya Savaşı esnasında ise tam tersine Muş bölgesinden farklı yerlere göçler yaşanmıştır. Muş on dokuzuncu ve yirminci yüzyılda siyasi ve sosyal olarak da oldukça hareketli bir mekândır. Ancak söz konusu bu durum bildirinini konusunu dâhilinde yer almadığından ve bu konular üzerinde yeterince çalışma olduğundan burada yeniden uzun uzadıya bahsetmek gerekmemektedir.

Muş geniş bir ovaya sahip olduğu gibi önemli akarsulara da sahip bir coğrafyadır. Ayrıca iklimi kışlar sert olsa da genel anlamda mutedildir. Bu açıdan gerek sancak merkezi ve gerekse bağlı kazalar hem tarıma hem de hayvancılık yapmaya elverişli bir yerdir. Sultan II. Abdülhamid dönemi Muş Sancağının ekonomik verileri incelendiğinde halkın genel uğraşının da bu iki alanda olduğu görülür. Bazı kaynaklara göre Muş Sancağının önemli bir ticaret hacmi de vardır. Ticaret genelde gayrimüslim grupların elindedir. Hayvancılık ve tarım daha çok Müslümanların uğraşı dâhilindedir. Halk genelde geçimlik ekonomik faaliyetler çerçevesinde kendi ihtiyacı olan ürünleri yetiştirmektedir. Muş'un tarım arazilerinde -Osmanlı Devleti'nin vilayetlerinin genelinde olduğu- gibi tahıl tarımı yapılmaktadır. Tahıllar içerisinde de en çok buğday yetiştirilmektedir. Bununla birlikte, çeşitli sebze ve meyveler de bölgede yetiştirilmektedir.

Sultan II. Abdülhamid döneminde Muş kaza merkezinde ki eğitim faaliyetleri ise sınırlıdır. Kaza merkezi bir rüştiyeye ve iptidai okullara sahip olmakla birlikte misyonerlerin ve yerli gayrimüslim ahalinin eğitim faaliyetleri incelendiğinde yetersizdir. Muş Sancağı gerek Sultan II. Abdülhamid döneminde ve gerekse II. Meşrutiyet döneminde idadi seviyesinde bir okula sahip değildir. Ancak özellikle kazalarda yoğun bir medreseleşme vardır. Muş bir kütüphaneye sahip olmakla birlikte, sancakta herhangi bir gazete yayını yoktur. Ulaşım ise bu dönemde yeni yeni iyileşmeye başlamış durumdadır.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Kaynakları

BOA: A) MKT. MHM. 722/7; **BEO**, 4068/305072; DH.MKT., 370/74; E.V., d. 23353; **EV.** d., 39976-2; **İDH**, 845/67844; **İMMS**, 64/3041; **Y.E.E.** d., 214.

2.Birinci El Kaynaklar

Salname-i Devlet, Defa 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 52, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62.

Bitlis Vilayet Salnamesi, Defa 1, 2, 3, 4.

Salname-i Maarif, Defa 1, 2, 3, 4, 5.

Vilayet Yolları Haritasıdır, Hilal Matbaası, İstanbul, 1329/1913.

3.Telif Eserler

Abdurrahim Şerif, “Anadolu’dan Manzaralar (Muş Ovası)”, **Anadolu Mecmuası**, S 9-10-11, Yıl Mayıs 1341, s. 387-389.

Binbaşı M. Nasrullah & Kolağası M. Rüşdü & Mülazım M. Eşref, **Osmanlı Atlası: XIX. Yüzyılın Başlarında**, (Haz. Rahmi Tekin, Yaşar Baş), Osmanlı Araştırmaları, İstanbul, 2003.

ERGİN, Muharrem, **Türk Maarif Tarihi**.

ESER, Mithat, “Muş İsminin Menşei Üzerine Bir Değerlendirme”, **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl 18, S 58, s. 212.

ESER, Mithat, “Selçuklular Döneminde Muş ve Çevresi”, **Turkish Studies**, Volume 9/1, s. 187.

İNAN, Uğur, **Osmanlı Devleti’nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.

KARPAT, Kemal, **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, Timaş, İstanbul, 2010.

KILIÇ, Davut, **Salnamelere Göre Vilâyat-ı Sitte’de Dinî ve Etnik Dağılım**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2017.

Osmanlı Tarım İstatistikleri (1909, 1913, 1914); Tarih istatistikleri Dizisi, (Haz. Refik Turan), C 3, Başbakanlık Devlet İstatistikleri Enstitüsü, Ankara, 1997.

Tanzimat’tan Cumhuriyete Modernleşme Sürecinde ve Eğitim İstatistikleri (1839-1924), (Haz. Mehmet Ö. Alkan) C 6, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

YAVUZ, Fikrettin, “Ermeni Kimliği’nin İnşasında Bir Patrik’in Portresi: Mıgırdıç Kırımyan”, **Akademik İncelemeler**, C 2, S 1, 2007. ss, 258-289.

4.E-Kaynaklar

<http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza/egitimi-ve-spor/okullar.html>. (Erişim tarihi 18.03.2018)

<http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/bitlis-vilayeti/mushkaza.html>. (Erişim tarihi: 21.03.2018)

<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c13/c130287.pdf>. (Erişim tarihi: 14.03.2018.)

<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c31/c310241.pdf>. (Erişim Tarihi: 14.03.2018.)

<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c36/c360075.pdf>. (Erişim Tarihi: 22.03.2018)

Ek: 1

Osmanlı Devlet Salnamelerinde Muş Sancağı Mutasarrıfları			
Yıl (Hicri)/Defa	Mutasarrıfın İsmi	Bağlı Olduğu Vilayet	Sayfa Numarası
1293/31	Yok	Erzurum	250
1294/32	Behram Paşa	Erzurum	481
1295/33	Said Paşa	Van	385
1296/34	Galip Paşa	Van	175
1297/35	Cemil Paşa	Van	237
1298/36	Mehmet Paşa	Van	147
1299/37	Süleyman Paşa	Van	129
1300/38	Süleyman Paşa	Van	314
1301/39	Salih Paşa	Van	529
1302/40	Salih Paşa	Van	541
1303/41	Salih Paşa	Bitlis	457
1304/42	Salih Paşa	Bitlis	418
1305/43	Mehmet Şükrü Paşa	Bitlis	327
1306/44	Ömer Şevki Efendi	Bitlis	516
1307/45	Ömer Şevki Efendi	Bitlis	638
1308/46	Said Paşa	Bitlis	631

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

1309/47	Enis Efendi	Bitlis	659
1310/48	Enis Efendi	Bitlis	667
1311/49	Hasib Paşa	Bitlis	703
1312/50	Celal Paşa	Bitlis	721
1313/51	Hacı Arif Paşa	Bitlis	753
1314/52	Ferid Paşa	Bitlis	763
1315/53	Reşid Bey	Bitlis	472
1316/54	Mustafa Rıfkı Paşa	Bitlis	564
1317/55	Mustafa Rıfkı Paşa	Bitlis	538
1318/56	Musa Kazım Bey	Bitlis	581
1319/57	İsmail Hakkı Paşa	Bitlis	632
1320/58	İsmail Hakkı Paşa	Bitlis	652
1321/59	Mahmud Nurettin Paşa	Bitlis	702
1322/60	Mehmed Raşid Paşa	Bitlis	716
1323/61	Hasan Hüsnü Bey	Bitlis	788
1324/62	Hüsrev Bey	Bitlis	842
1325/63	Hüsrev Bey	Bitlis	848

19. YÜZYILDA MUŞ'UN İDARİ YAPISINDAKİ DEĞİŞİKLİKLERİN TESPİTİ

Ela ÖZKAN*

ÖZET

19. yüzyıl, Osmanlı Devleti için bir yenilenme ve değişim dönemiydi. Ekonomik, sosyal alandaki değişiklikler idari alanda da gerçekleştirilerek Osmanlı Devleti'nin idari taksimatı yeniden şekillendirilmişti. Eyalet, sancak, kaza ve köylerden oluşan idari birimlerde meydana gelen statü değişiklikleriyle, kimi eyaletler sancak statüsüne geçirilirken bazı sancaklar da eyalet olarak idari taksimattaki yerlerini almıştır. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne bağlı idari birimlerin, merkeze bağlı ve en iyi şekilde yönetilen idari birimler olması için çalışılmıştır. Amaç merkezîyetçilik esaslı sağlam idari birimler oluşturmaktır. Muş, Osmanlı Devleti idari yapısında önemli sancak birimlerinden birisi olmuştur. Muş 19. Yüzyıl boyunca farklı eyaletlere bağlandığı için idari taksimatta sıkça değişiklik gösteren idari birim olmuştur. 19. Yüzyıl boyunca Muş, dönüşümlü olarak Erzurum, Kürdistan, Van ve Bitlis gibi eyaletlerin sancağı olarak idari vaziyetini devam ettirmiştir. Ancak konumu itibarıyla uzun bir müddet vilayet statüsü kazanmamıştır. Osmanlı Devleti'nin bazen önemli eyaletlerinin merkez sancakları eyalet statüsüne geçirildiği gibi bazı eyaletleri de sancak olabilmıştır. Amaç bölgedeki idari gücü ve asayişini sağlamaktır. Bu değişikliklerin çoğu hudut olarak ifade ettiğimiz sınırdaki eyaletlerde de yaşanmıştır. Muş sancağının 19. yüzyıl boyunca hangi tarihlerde hangi eyaletin (vilayetin) sancağı olduğu ve kendisine bağlı kazaların neler olduğunu bu çalışmayla tespit etmeye çalışacağız. Bu konuda Arşiv Belgeleri ve Devlet Salnameleri önemli kaynaklardır. Bu kaynaklar ışığında değişikliklerin tespiti yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, İdari Taksimat, Muş, Sancak, Kaza.

DETERMINATION OF CHANGES IN THE ADMINISTRATIVE STRUCTURE OF MUŞ IN THE 19th CENTURY

ABSTRACT

The 19th century was a period of renewal and change for the Ottoman State. Economic and social changes in the administrative area, the administrative system of the Ottoman Empire were reshaped. With the changes in the status in administrative units consisting of provinces, sanjaks, districts and villages, some provinces have been passed to sanjak status and others have been provinces. In the nineteenth century, the administrative units affiliated to the Ottoman State were tried to be administrative units which were connected to the center and best governed. The aim was to create sound administrative units based on decentralization. Muş was one of the important sanjak units in the administrative structure of the Ottoman State. Muş has been an administrative unit frequently changing since it was linked to different provinces throughout the 19th century. Throughout the nineteenth century, Muş alternately maintained the administrative status of states such as Erzurum, Kürdistan, Van and Bitlis. However, Muş did not earn a provincial status for a long time. Some provinces of the Ottoman State have been to state status and some provinces have become sanjak. The aim is to provide administrative power and order in the region. We will try to determine with what period the Muş sanjak was during the 19th century and which province it was in and which accident were related to it. Archival documents and state annuals are the leading sources of this issue. The changes will be determined according to those sources.

Keywords: Ottoman State, Administrative Division, Muş, Sanjak, Townsihp.

GİRİŞ

Muş, Muş ovasının güney kenarları ile bu ovanın güneyini izleyen Güneydoğu Toroslar dizisinin temas sahasında eğimli bir yüzey üzerinde bulunur. Şehrin merkezini teşkil eden kale, güneydeki dağlık kesimi dar bir boğaz halinde yararak ovaya inen Çar deresiyle bu dereye sol taraftan kavuşan Karni çayı arasında kalan ve bu iki vadiye dik bir şekilde inip dış saldırılara karşı nispeten güvenli bir alan oluşturan sırt üzerinde kurulmuştur. Muş ovasının çevresini kuşatan yüksek dağlar ulaşım imkânı vermez gibi görünse de bunların arasındaki nispeten alçak eşikler ve vadiler Muş'un uzak çevrelere bağlanmasını kolaylaştırır. Şehrin temelini oluşturan kalenin ilk defa ne zaman kurulduğu ve ilk sakinleri hakkındaki bilgiler yetersizdir. İslam öncesi dönemlere ait kaynaklarda Muş ovası ve çevresi Taraunitis, Taraun ve Daron adlarıyla anılır. Şehrin ve çevresinin Eskiçağ döneminde Asurlular, Urartular, Med ve Persler, Büyük İskender daha sonra Roma ve Bizans hâkimiyetinde kaldığı belirtilir. 640-

* Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, elaozkan@munzur.edu.tr

642 yılları arasında İslam hâkimiyeti altında kalan Muş, Bizanslılar ve Müslüman devletler arasında sık sık el değiştirmiştir. XI. yüzyıldan itibaren Türk akınları bu bölgeye yönelmiş ve şehrin Osmanlı idaresine kesin olarak geçişi Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran zaferinden (1514) sonra olmuştur. Osmanlı idaresinin kurulmasıyla beraber Muş, Osmanlı Devleti'ne bağlı Bitlis ocaklık beyliği içerisinde yer almıştır¹.

Muş, Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra 1548'de Van eyaletinin teşekkül edilmesiyle birlikte bu eyaletin bir sancağı olarak idari taksimat içerisinde yer almıştır. Muş sancağı 1578 yılında başlayan Osmanlı-İran harplerine kadar Osmanlı ümerası tarafından yönetilen klasik sancak statüsündedir. 1579 yılında Nahcivan hâkimi olan Şeref Han'ın Van'a gelmesinden sonra gönderilen bir hükümlerle Bitlis'in ocaklık tarikiyle kendisine tevcih edildiği bildirilmiştir. Şeref Han'ın Bitlis hâkimi olmasından sonra 17 Şubat 1579 tarihinde Muş sancakbeyliği Şeref Han'ın oğlu Ahmet Bey'e tevcih olunmuştur. Muş sancağı bir müddet klasik Osmanlı sancağı statüsünde yönetilmiştir. 1593 yılında ise Muş sancağı Bitlis hükümetine bağlanmıştır. Ancak 1631 tarihinden sonraki idari taksimatta Van eyaletine bağlı sancaklar içinde Muş sancağı yer almamakla birlikte bu dönemde Muş sancağının Bitlis sancağına bağlı bir nahiye olduğu söylenebilir. 1655 yılında bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebi de Muş Ovası haracının IV. Murat tarafından Bitlis hâkimine verildiğini ifade etmektedir². Aynı yüzyıla ait kaynaklardan Cihannümâ'da da Muş'un küçük bir yerleşme yeri olduğu zikredilir. Daha sonraki yüzyıllarda şehrin biraz daha geliştiği görülür. Bitlis Hanlığı'nın ortadan kaldırılmasının ardından Muş, Erzurum eyaletine bağlı bir sancak merkezi olmuştur³.

19. YÜZYILDA MUŞ'UN İDARİ VAZİYETİ

Osmanlı Devleti'nin idari taksimatı 1839 Tanzimat Fermanı sürecine kadar düzensiz ve daha işlevsiz bir yapıya sahipti. 18. yüzyılda " sancak" esaslı Osmanlı idaresinden artık "eyalet" esaslı idareye geçiş yapılmış, 18. yüzyılın son çeyreğinde toprak kayıplarıyla beraber idari taksimatta yeniden değişiklik başlamıştır. 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin 37 eyaleti olduğu tespit edilmektedir. Bu dönemde Muş, Van eyaletine bağlı bir sancak olarak tespit edilmiştir⁴. Bu dönemde idari taksimatın belirlenmesinde en önemli güçlük idari birimlerin düzenli tutulduğu kaynakların yetersizliği idi. Ancak 1847 yılından itibaren Vilayet Salnamelerinin tutulmaya başlanmasıyla idari birimlerin tespiti daha kolaylaşmıştır.

Osmanlı Devleti'nde Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra, her alanda yeni düzenlemeler yapılmış, onların üslendikleri görevler yeni kurum ve kuruluşlara devredilmeye başlanmıştı. Ülke yönetiminde de önemli değişiklikler yapılmıştır. Muhtarlık örgütünün kurulması, âyânlığın kaldırılması, nüfus sayımı yapılarak defter nazırlıklarının oluşturulması, Redif teşkilatının eyalet ve sancak merkezlerinde hizmete girmesi gibi büyük değişikliklerle devlet yeni bir yapıya kavuşmaya başlamıştır⁵.

Tanzimat Fermanı'nı izleyen 1840 yılı, yeniliklerin uygulandığı yıl olmuştu. Ancak, uygulamanın ne şekilde yapılacağına ilişkin önceden hazırlanmış bir program yoktu. Özellikle can ve mal güvenliğinin sağlanarak vergilerin herkesin gelirine göre alınması için mal-mülk ve nüfus sayımına gerek vardı. Ayrıca hükümetin elinde yeterli ve bilgili eleman da bulunmamaktaydı. Bunların yanı sıra yeni düzenlemelerin yanlış yorumlanması ile birlikte,

¹ Metin Tuncel, " Muş Maddesi", **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C 31, İstanbul, 2006, s. 368-369.

² Orhan Kılıç, "Muş Sancağı Dirlikleri (1604-1605)", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 9, S 1, Elazığ, 1999, s. 157-158.

³ Metin Tuncel, " Muş Maddesi", **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C 31, İstanbul, 2006, s. 369-370.

⁴ Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I Anadolu'nun İdari Taksimatı**, TTK, Ankara, 1988, s. 115-119.

⁵ Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, TTK, Ankara, 1991, s. 14.

çıkarları zedelenenlerin tepki göstermeleri bekleniyordu. Bu nedenlerle Tanzimat'ın ön gördüğü mali, idari ve askeri yenilikler devletin bütününde uygulamaya konulmadı. Öncelik hükümetin kesin denetiminde olan yakın eyaletlere tanındı. Başta Edirne olmak üzere, Hüdavendigar, Ankara, Aydın, İzmir, Konya, Sivas eyaletlerinde Tanzimat'ın ön gördüğü şekilde mal, mülk, nüfus sayımı yaptırılarak uygulamaya geçildi. Uygulama bölgesindeki eyaletlerin sınırlarında değişiklikler yapılarak işe başlandı. Bazı sancaklar bağlı buldukları eyaletlerden alınarak yeni eyaletler oluşturuldu. Örneğin, Çankırı ve Ankara sancaklarından oluşan Ankara eyaletine Bozok, Kastamonu ve Kayseri sancakları da bağlandı. Bu dönemde ayrıca bazı yeni düzenlemeler yapılarak sancakların birleştirilip müşirliklerle yönetildiği güvenliğin sağlanması için sancaklara ferik veya mirliva rütbesinde yöneticilerin müşirlerce atanmaları, mali işlerin ise merkezden gönderilecek muhassıllar tarafından görüleceği, buna göre hareket etmesi belirtiliyordu⁶.

Tanzimat Fermanıyla başlayan süreç idari taksimatı yeniden şekillendirmiştir. 19. Yüzyılın başlarında Muş'un Van eyaletine bağlı bir sancak olduğu tespit edilmiştir⁷.

19. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin idari taksimatı hakkındaki bilgiler daha kısıtlı olmasına rağmen, 1847 yılında Devlet Salnamelerinin yayımlanmaya başlanmasıyla, idari taksimat hakkındaki bilgiler yıl yıl daha düzenli halde verilmiştir. 1847-1848 tarihli Devlet Salnamelerini incelediğimizde idari taksimat içerisinde Muş'un, Erzurum eyaletine bağlı bir sancak olduğunu görmekteyiz⁸.

Tablo 1: 1847-1848 Tarihleri Arasında Erzurum Eyaleti Livaları

1	Çıldır
2	Kars
3	Bayezid
4	Van
5	Muş

Kaynak: Salname-i Devlet-i Aliyye'i Osmaniye, 1847-1848 Tarihli Devlet Salnameleri.

Salname kayıtlarında 1849 yılına kadar Muş'un Erzurum eyaletine bağlı olduğu tespit edilmiştir. Ancak 1847 tarihli arşiv belgesinde Muş'un, Diyarbakır, Van, Hakkâri, Mardin, Cizre ve Bohtan livalarıyla birleştirilerek Kürdistan⁹ eyaleti namıyla yeni bir eyalet teşkil

⁶ Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 187-189.

⁷ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş Anadolu'nun İdari Taksimatı*, T.T.K, Ankara, 1988, s. 118.

⁸ **Salname-i Devlet-i Aliyye'i Osmaniye, 1847-1848 Tarihli Devlet Salnamesi.**

⁹ Osmanlı Devleti döneminde, Kürdistan tabirine ne idari sahada ne de coğrafi bir tabir olarak rastlanmamaktadır. Osmanlı Devleti zamanında Doğu bölgesinin büyük bir bölümünü sınırları içerisinde bulduran Diyarbakır eyaletinin idari taksimatındaki en önemli değişiklik ise 1838 yılında Diyarbakır Müşirliğinin kurulmasından sonra olmuştur. 1845 yılında ise Harput ve Maden-i Hümayun kazaları, Diyarbakır Eyaleti'nden ayrılarak yeni bir eyalet oluşturulmuştur. 1847-1848 yıllarında bir kısım malî zaruretlerden yani Tanzimat'ın uygulanmasında karşılaşılan güçlüklerden dolayı, Diyarbakır Eyaleti Van-Muş, Hakkâri sancakları ile Cizre, Bohtan ve Mardin kazalarını içerisine alacak şekilde Kürdistan Eyaleti adı ile yeniden teşkilatlandırılmıştır. Ancak bu yeni düzenlemenin, özellikle Diyarbakır Eyaleti'nin idari taksimatında fazla bir değişiklik yapmadığını belirtmek gerekir. Tarihi dönemler içerisinde Diyarbakır Eyaleti'nin idari taksimatı incelendiğinde, bu bölgenin Kürdistan tabiri ile kastedilen bölge ile uzaktan yakından bir alakasının olmadığı da tespit edilmiştir. Osmanlı mülki taksimatı içerisinde Tanzimat devrinin ilk yıllarında 35 eyalet zikredilmektedir. Kürdistan Eyaleti yirmi altıncı eyalet olarak verilmiştir. 1848 yılından itibaren tutulmaya başlayan Devlet Salnamelerinde de yapılan değişikliğin uzun süre yer almadığı bilinmektedir. Bkz. İbrahim Yılmazçelik,

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

edildiği bildirilmiştir¹⁰. Böylece Muş, yine sancak statüsünde idari taksimat içerisinde yer almıştır. Bu kaynak ile salname kayıtları karşılaştırıldığında, bu dönemde salname kayıtları Muş'un halen Erzurum eyaletine bağlı olduğunu göstermektedir. Böyle bir farklılığın ortaya çıkma sebebinin, eyalet ve sancaklardaki değişikliklerin yeni tutulmaya başlanan salname kayıtlarında hemen belirtilmemiş olmasından kaynaklandığı yönündedir.

Tablo 2: 1847 Tarihinde Kürdistan Eyaleti Livaları

1	Diyarbakır
2	Van
3	Hakkari
4	Mardin
5	Muş
6	Cizre
7	Bohtan

Kaynak: BOA, A.MKT Dosya: 103 Gömlek: 64 Tarih: (H.1263/M.1847).

Muş'un Kürdistan eyaletine bağlı bir liva(sancak) olma durumu, 1856 yılına kadar devam etmiştir. Muş sancağını 1851 tarihli Anadolu ve Rumeli caniplerindeki bütün eyaletler ve adaların muhasebe bilgilerinin yer aldığı defterde de sancak olarak görmekteyiz. Ancak bu defterde eyaletler ve onlara bağlı sancaklar belirtilmeyip karışık bir halde gelir bilgileri verildiği için Muş'un sadece bu dönemde sancak olduğu bilgisine ulaşıyoruz¹¹.

Tablo 4: 1847-1856 Tarihleri Arasında Muş Sancağına Bağlı Kaza ve Nahiyeler

Kazalar	Nahiyeler
Muş	Bulanık maa Liz
Bidlis (Bitlis)	Varto
Hınıs maa Tekman	Çonkur
Malazgirt	Sakavi
Ahlat	

“Diyarbakır Eyaleti'nin Yeniden Teşkilatlandırılması (1848-1864)”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, C 6, s. 227-228, Ankara, 1995.

¹⁰ BOA, A.MKT Dosya: 103 Gömlek: 64 Tarih: (H.1263/M.1847).

¹¹ BOA, ML.D Dosya: 1701 Tarih: (H.1267/M.1850).

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Kaynak: Salname-i Devlet-i Aliyye’i Osmaniye, 1847-1856 Tarihleri Arasındaki Devlet Salnameleri.

19. yüzyıl Osmanlı Devleti idari taksimatında Muş Kürdistan eyaletine bağlı bir liva (sancak) iken, 1856 yılından sonra Muş tekrardan Erzurum eyaletinin livası (sancağı) olmuştur. Devlet Salnamesini incelediğimiz zaman Muş’un bu statüsünü 1878 yılına kadar koruduğunu görmekteyiz¹². 1862 tarihli Anadolu’da bulunan eyalet ve sancaklardaki vali ve kaymakam ve mutasarrıflara ve muhasebecilere verilen maaşları gösteren masraf defterinde Muş, Erzurum eyaletine bağlı bir sancak olarak görülmektedir¹³. Yine 1864 tarihli taşradaki eyalet ve sancakların masraf miktarlarını gösteren defterde de Muş, Erzurum eyaletine bağlı bir sancak olarak verilmiştir¹⁴. Bu tarihlerde Muş’un Erzurum eyaletine bağlı bir sancak oluşu hem Salname kayıtları hem de arşiv belgeleri tarafından elde ettiğimiz bilgiler doğrultusunda netleşmiştir.

Tablo 5: 1856-1858 Tarihleri Arasında Muş Sancağına Bağlı Kaza ve Nahiyeler.

Kazalar	Nahiyeler
Muş	Bulanık maa Liz
Havid	Varto
Bidlis	Çonkur
Mutki	Sakavi
Hınıs maa Tekman	
Aşiret-i Zeriki	
Aşiret-i Memiki	
Varto	
Alya ve Sefil	
Aşiret-i Çayıranlı	

¹² Salname-i Devlet-i Aliyye’i Osmaniye, 1847-1848 Tarihli Devlet Salnamesi.

¹³ BOA, ML.MSF.d Dosya: 16201 Tarih: (H.1278/M.1862).

¹⁴ BOA, ML.MSF.d Dosya: 17358 Tarih: (H.1280/M.1864).

Çonkur	
--------	--

Tanzimat Fermanı'ndan sonra 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin idari taksimatını yakından etkileyen girişimlerden bir diğeri de 1864 Vilayet Nizamnamesi'dir. Bu nizamnameye göre Osmanlı Devleti'nin mülki idaresinde bu tarihe kadar devam etmiş olan eyalet ve sancak ve diğer mülki üniteler yerine yenileri tertip edilmiştir. İdari birimlerin en büyüğüne " vilayet " adı verilmiştir. Vilayet sancaklara, sancak kazalara, kaza karyelere bölünerek her karye (köy) bir belediye idaresi olarak kabul edilmiştir. Vilayet amirine "Vali ", sancağın amirine "Mutasarrıf ", kazanın amirine " Kaymakam " denilmiştir. Karye yani köy halkın seçeceği muhtarlar tarafından idare edilecektir. Vilayetin bir idare meclisi olup, bu meclis valinin başkanlığında toplanmıştır. Vilayetin bir de " Vilayet Umumi Meclisi " olurdu. Bu meclis her sancak tarafından seçilen üyelerden valinin başkanlığında toplanmak üzere oluşturulmuştur¹⁵. 1864 Vilayet Nizamnamesi ile birlikte özellikle Salname kayıtlarda eyalet yerine vilayet, liva yerine sancak ismi kullanılmaya başlanmıştır. Bu değişikliğin arşiv belgelerinde hemen tatbik edilmediğini görmekteyiz¹⁶.

Muş idari statüsünü 1864 yılı ve sonrasında Erzurum Vilayetine bağlı bir sancak olarak devam ettirmiştir. Salname kayıtlarını incelediğimizde Muş'un Erzurum Vilayetine bağlılığını 1880 yılına kadar koruduğunu görmekteyiz¹⁷. Çünkü bu tarihten sonra Muş tekrardan idari bir değişikliğe uğrayarak başka bir eyaletin sancağı olacaktır.

1864-1872 tarihleri arasındaki Devlet Salmaları'nda Muş'a bağlı kaza ve nahiyeler ayrı bir şekilde tutulmuştur. Ancak 1872 tarihinden sonraki salname kayıtlarını incelediğimizde Muş'a bağlı idari birimlerin kaza ve nahiyeye ayrımı yapılmadan beraber verildiğini görmekteyiz. Bu sebeple Muş'a bağlı idari birimleri verirken yıllara bağlı farklı tablolar halinde bir dağılım yapmayı uygun bulduk.

Tablo 6: 1864-1872 Tarihleri Arasında Muş Sancağına Bağlı Kaza ve Nahiyeler.

Kazalar	Nahiyeler
Muş	Ahlat
Bitlis	Mutki
Malazgirt	Canut
Bulanık	Katray
Çonkur	
Vartolar	

Kaynak: Salname-i Devlet-i Aliyye'i Osmaniye, 1864-1872 Tarihli Devlet Salmamesi.

Tablo 7: 1872-1880 Tarihlerinde Muş Sancağına Bağlı Kaza ve Nahiyeler.

¹⁵ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C VII, T.T.K, Ankara, 1995, s. 153-154.

¹⁶ Osmanlı Devleti'nde 1864 tarihine kadar idari taksimat birimi olarak eyalet, liva, kaza, karye birimleri kullanılmış, 1864 tarihinden sonra ise bu idari birimler yerlerini vilayet, sancak, kaza, nahiyeye, karyeye (köy) bırakmıştır. 1864 tarihinden sonra Muş'un idari taksimatı hakkında bilgi verirken bu değişiklik dikkate alınarak idari birimler isimlendirilmiştir.

¹⁷ **Salname-i Devlet-i Aliyye'i Osmaniye**, 1864-1878 Tarihli Devlet Salmamesi.

Kaza ve Nahiyeler
Muş
Bulanık
Varto
Van
Ahlat
Havid
Çonkur ve Kasur
Mutki
Malazgirt

Kaynak: Salname-i Devlet-i Aliyye’i Osmaniye, 1872-1880 Tarihli Devlet Salnamesi.

1864 yılına kadar Muş sancağının idari birimlerinden Bulanık ve Varto nahiye statüsünde iken, 1864 tarihinden sonra kaza olarak Muş sancağının idari taksimatında yer almışlardır. 1864-1872 tarihleri arasında Muş sancağına bağlı nahiyelerden Ahlat ve Mutki de 1880-1882 tarihleri arasında Muş sancağının kazası olmuştur. 1882 tarihinden sonraki Devlet Salnamelerini incelediğimizde ise Mutki ve Ahlat’ı Muş sancağının idari taksimatında görememekteyiz. Salname kayıtlarından tespit ettiğimiz kadarıyla Çonkur’da, Muş sancağına bağlı kalarak kaza ve nahiye statüsünde sürekli değişim gösteren idari bir birim olmuştur.

1880 yılına kadar Van, Kürdistan, Erzurum vilayetleri arasında geçiş gösteren Muş sancağı, 1880-1925 yılları arasında Bitlis vilayetine bağlanmıştır. Bu dönemde de yukarıda dile getirdiğimiz gibi Bitlis vilayetine bağlı Muş sancağının kaza ve nahiyeleri salname kayıtlarında bazen toplu bir halde verilmiş, bazı dönemlerde ise kaza ve nahiye ayrımı yapılarak bir dağılım yapılmıştır¹⁸.

Tablo 8: 1880- 1882 Tarihleri Arasında Bitlis Vilayetine Bağlı Muş Sancağının Kaza ve Nahiyeleri.

Kazalar	Nahiyeler
Malazgirt	Çonkur
Muş ve Van	Canut
Bulanıklar	?
Varto	Sasun
Ahlat	Kasur
Mutki	

Kaynak: Salname-i Devlet-i Aliyye’i Osmaniye, 1880-1882 Tarihli Devlet Salnamesi.

¹⁸ Bu durum devlet salnamelerinde idari taksimat birimlerinin tutulma şekliyle alakalıdır. Yani eyalet, sancak, kaza dağılımı yapılırken, kimi zaman toplu halde kimi zaman da ayrıntılarıyla idari taksimat birimlerine değinilmiştir.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Tablo 9: 1882-1889 Tarihleri Arasında Bitlis Vilayetine Bağlı Muş Sancağının Kaza ve Nahiyeleri.

Kazalar	Nahiyeler
Muş	Kasur
Malazgirt	Henderesi
Bulanıklar	
Varto	
Sasun	

Kaynak: Salname-i Devlet-i Aliyye’i Osmaniye, 1882-1889 Tarihleri Arasındaki Devlet Salnamesi.

1889 tarihinden 1925 yılına kadar Muş, Bitlis vilayetine bağlı kalmıştır¹⁹. 1902 tarihli Anadolu’daki vilayetlerin yer aldığı belgede de Muş, Bitlis vilayetine bağlı bir liva (sancak) olarak verilmiştir²⁰. Cumhuriyetin ilanından sonra idari alanda yapılan değişikliklerle devletin toprakları birçok vilayete ayrılarak yeni bir idari dağılım yapılmıştır. Bu dağılım içerisinde Muş vilayet olmuştur. Muş, 19. yüzyıl boyunca önemli bir sancak olarak idari statüsünü korumuştur.

Tablo 10: 1889-1925 Tarihleri Arasında Muş Sancağına Bağlı Kazalar.

Kazalar
Muş
Malazgirt
Bulanık
Varto
Sasun

Kaynak: Salname-i Devlet-i Aliyye’i Osmaniye, 1889-1925 Tarihleri Arasındaki Devlet Salnamesi.

SONUÇ

Osmanlı Devleti’nin her bir eyaleti doğu-batı, eyalet-sancak ayrımı yapılmaksızın önemli bir yere sahipti. Ancak devletin siyasi ve ekonomik durumu, idari birimlerin merkeze bağlı kalması için yapılan önlemler, kimi zaman eyalet ve sancaklarda değişikliğe sebep olmuştur. Ayrıca idari yapıyı düzenlemek ve yenilemek adına yapılan pek çok girişim de bu sürecin seyrini değiştirmiştir. Osmanlı Devleti’nin idari taksimatındaki bu değişiklikler bazı eyalet veya sancaklarda daha sık görülmüştür.

Muş, 19. yüzyıl Osmanlı Devleti idari taksimatında farklı eyaletlerin, sonraki adıyla vilayetlerin, sancağı konumundaki önemli idari bir birim olmuştur. 19. yüzyıl Osmanlı Devleti’nde merkezden uzak hudut olarak isimlendirdiğimiz idari birimlerinde, idari otoriteyi sağlamlaştırmak adına sürekli idari statü değişikliği olmuştur. Yani kimi sancaklar eyalet statüsüne geçerken, kimi eyaletler de sancak olmuştur. İşte bu süreçte Muş, sırasıyla Van, Kürdistan, Erzurum, Bitlis vilayetlerinin sancağı olmuştur. Bu idari birimlerin eyalet (vilayet) olduğu dönemde önemli bir sancak merkezi olmuştur. Çünkü Muş, konumu itibarıyla bu

¹⁹ Salname-i Devlet-i Aliyye’i Osmaniye, 1889-1925 Tarihli Devlet Salnameleri.

²⁰ BOA, A.DVNSNŞT.d Dosya: 80 Tarih: (H.1320/M.1902).

eyaletlerin teşkil edildiği bölgede önemli bir yerdedi. Bu çalışmada belirttiğimiz dönem içerisinde Muş'un hangi vilayetin sancağı olduğu ve ona bağlı kaza ve nahiyelerin hangileri olduğu ortaya çıkarılarak, 19. yüzyılda Muş'un idari taksimatı belirlenmeye çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, A.MKT Dosya: 103 Gömlek: 64 Tarih:(H.1263-M.1847).

BOA, ML.d. Dosya: 1701Tarih: (H.1267/M.1851).

BOA, ML.MSF.d. Dosya: 16201 Tarih: (H.1278/M.1862).

BOA, ML.MSF.d. Dosya: 17358 Tarih: (H.1280/M.1864).

BOA, A.DVNS.NŞT.d. Dosya: 80 Tarih: (H.1320/M.1902).

2.Salnameler

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmani-ye,1847-1850 Tarihleri Arasındaki Devlet Salnameleri.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmani-ye,1850-1864 Tarihleri Arasındaki Devlet Salnameleri.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmani-ye,1864-1880 Tarihleri Arasındaki Devlet Salnameleri

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmani-ye,1880-1927 Tarihleri Arasındaki Devlet Salnameleri

3.Tetkik Eserler

BAYKARA, Tuncel; **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş**, T.T.K, Ankara, 1988.

ÇADIRCI, Musa; **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, T.T.K, Ankara, 1991.

KARAL, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi**, C VIII, T.T.K, Ankara, 1995.

KILIÇ, Orhan; **Muş Sancağı Dirlikleri (1604-1605)**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C 9, S 1, Elazığ, 1999.

TUNCEL, Metin, "Muş Maddesi", **Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C 31, İstanbul, 2006.

ATATÜRK DÖNEMİ MUŞ VALİLERİ VE MİLLETVEKİLLERİ

Şahin YEDEK*
Savaş SERTEL**

ÖZET

Milli Mücadele Dönemi'nde idari bakımdan Bitlis Vilayeti'ne bağlı olan, Cumhuriyetin ilanından sonra ise vilayet statüsüne kavuşan Muş Vilayeti, 1926 yılında yürürlüğe giren kanunla vilayet umumi gelirlerinin yetersizliği nedeniyle tekrar Bitlis Vilayeti'ne bağlanmıştır. Üç yıl kadar Bitlis Vilayeti'ne bu idari yapıyla bağlı kalan Muş, 1929 yılında tekrar vilayet olmuştur. Muş'ta, Cumhuriyetin ilanından Atatürk'ün vefatına kadar olan dönem içerisinde değişik sürelerde 8 vali görev yapmıştır. Bu dönemde ayrıca Türkiye Büyük Millet Meclisi için yapılan 1927 yılı Üçüncü Dönem milletvekili genel seçimleri hariç, 1923-1931-1935 genel seçimlerinde Birinci Dönem 7, İkinci Dönem 3, Dördüncü Dönem 4 ve Beşinci Dönemde de yine 4 olmak üzere 18 milletvekili Meclis'te Muş Vilayeti'ni temsil etmiştir. Çalışmamızda, devletimizin Kurucu Önderi Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Muş'ta görev yapan valilerin ve Muş Vilayeti TBMM'de temsil eden milletvekillerinin kısa özgeçmişleri, görev süreleri ve faaliyetleri detaylarıyla aktarılmaya çalışılmıştır. Arşiv kayıtları, Meclis zabıt tutanakları, basılı ve süreli yayınlar çalışmamıza kaynak olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Muş, Vali, Milletvekili.

MUŞ DEPUTIES AND GOVERNORS IN THE PERIOD OF ATATÜRK

ABSTRACT

Muş Province, which was affiliated to the Bitlis Province in administrative period during the National Struggle Period and attained the provincial status after the declaration of the Republic, was reunited to the Province of Bitlis again due to the inadequacy of the provincial public revenues that entered into force in 1926. Muş, which was admitted to Bitlis Province for three years with this administrative structure, became a province again in 1929. During the period from the declaration of the Republic to the death of Mustafa Kemal Atatürk, 8 governors served in various periods. In this period, except for the general elections of the 1927 Third Parliament made for the Grand National Assembly of Turkey, there were 18 deputies, including first term 7, second term 3, fourth term 4 and fourth term 4 in 1923-1931-1935 general elections. In our work, we will try to pass on the details of the governors who served in Muş during the Founding Leader Mustafa Kemal Atatürk's period and the brief CVs, terms of office and activities of MPs representing Muş Vilayet in the Grand National Assembly of Turkey. Archival records, parliamentary minutes, printed and periodicals will be the source of the study.

Keywords: Republic, Muş, Governor, Deputy.

GİRİŞ

Muş'un da içinde bulunduğu bölge, M.Ö. 2000'li yılların sonuna doğru Anadolu'da sırasıyla hâkimiyet kuran Asurlular, Urartular, Medler, Persler, Selevkoslar, Roma ve Bizans hâkimiyetinde kalmıştır. Muş, X-XI. yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu ile Doğu Anadolu'ya hâkim olan Abbasiler arasında sık sık el değiştirmiştir.¹ Malazgirt zaferinden sonra Muş Selçuklu hâkimiyetine girmiş, daha sonra Muş ve çevresi Emir Sanduk'a ikta edilmiştir. XII. yüzyılın başlarında Ahlatşahlar (Sökmenoğulları) Devleti'nin kurucusu ve ilk beyi olan Sökmen devrinde Muş bu beyliğin sınırları içinde bulunuyordu. XIII. yüzyılın başlarında Ahlatşahlar'ın zayıflamasından yararlanarak bu hanedana son veren Eyyubiler'den el-Melikü'l-Evhad Necmeddin Eyyub o sırada Ahlat'a bağlı olan Muş'u kuşattı. 1210-1229 yılları arasında Ahlat ve ona bağlı olan Muş da muhtemelen Eyyubiler'in hâkimiyeti altına girmiştir. XIII. yüzyılın ilk yarısındaki Moğol istilası sırasında şehir tamamıyla tahrip edilmiştir. Moğol döneminin ardından Karakoyunlu yönetimine geçen Muş, 1387 yılında Timur'un, ardından ise Akkoyunlu hâkimiyetine geçmiştir. Muş şehri, Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlı

* Dr. Ö. Üyesi, Munzur Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, sahinyedek@hotmail.com

** Doç. Dr., Munzur Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, savassertel@gmail.com

¹ Mehmet Emin Sönmez, "Muş İlinde Nüfus Hareketlerinin Nedenleri ve Sonuçları", **Türkiye Coğrafya Dergisi**, S 55, Ekim 2010, s. 45.

hâkimiyetine geçmiştir. Muş, Osmanlı mülki idare teşkilatında önceleri Bitlis Sancağının bir parçası olmuştur. Daha sonra doğrudan Van'a bağlı sancak merkezi haline getirilmiştir². 1831 Osmanlı nüfus sayımı kayıtlarında, Muş Livası'nın Van Eyaleti sınırları içinde kaldığı görülmektedir. 1846-1847'deki idari yapılanmada ise Muş Livası, Erzurum Eyaleti'ne bağlıdır³. 1864 yılında Erzurum, Bayezid, Erzincan Van, Kars, Çıldır ve Muş Sancakları birleştirilerek Erzurum Vilayeti oluşturulmuştur⁴. 1896'da ise Muş Sancağı Bitlis Vilayeti'ne bağlanmıştır. 1916'da yine Bitlis Vilayeti içinde yer alan Muş Sancağı'nın kaza sayısı 6'ya yükselmiştir⁵. TBMM 20 Haziran 1921'de sancakları kaldırarak yerine vilayetleri kurmuştur. 1924 anayasasında ise Türkiye idari birim olarak vilayet, kaza, nahiyeye, kasaba ve köy olarak çeşitli birimlere bölünmüştür. 1924 yılında il statüsüne kavuşan Muş, 1925 Şeyh Sait İsyanından sonra bölgede yapılan değişikliklerden sonra ilçeye dönüştürülerek Bitlis'e bağlanmıştır. 1926 yılında Muş, Ahlat, Bulanık, Malazgirt, Mutki, Hizan ve Varto ilçe statüsünde Bitlis'e bağlanmıştır⁶. 1929 yılında yeniden Muş Vilayeti meydana getirilmiştir⁷. 1936 yılında Muş Vilayeti'ne bağlı Çapakçur ve Bitlis Kazaları'nın vilayete dönüştürülmesiyle Muş erken Cumhuriyet dönemindeki son idari yapısına kavuşmuştur⁸.

Demokrasinin temel unsuru olan seçimler Türkiye'de 1908'den itibaren düzenli olarak yapılmaktadır⁹. Ancak bu durum zaman zaman çeşitli etkenlerden dolayı sekteye uğramıştır. Bu durumun en belirgin örneği İtilaf Devletleri tarafından son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin basılmasıyla yaşanmıştır. Son Osmanlı Mebusan Meclisi, 12 Ocak 1920'de, ilk toplantısını yaptıktan 16 gün sonra, Misak-ı Milli'yi kabul etme kararı almıştır¹⁰. Bu kararın geri alınması için verilen notanın reddedilmesi üzerine 16 Mart 1920'de İtilaflarca İstanbul'un işgali ve meclisin dağıtılması ile Osmanlı parlamenter sistemi sona ermiştir¹¹. İstanbul'un resmen işgal edilmesi ve meclisin dağıtılması TBMM'ye meşruiyet kazandırmıştır. Bu fırsatı iyi değerlendiren Mustafa Kemal Atatürk, 21 Nisan 1920'de bütün vilayetlere, müstakil livalara, Müdafa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyeleri'ne ve belediyelere telgraf çekerek 23 Nisan'da Ankara'da bir meclis toplanacağını duyurmuştur¹². TBMM, kararlaştırıldığı gibi 23 Nisan 1920 Cuma günü Ankara'da açılmıştır¹³.

TBMM'nin açılması Türkiye siyasi tarihinde önemli bir kilometre taşı olup, Birinci TBMM 1923 yılına kadar çalışmalarını sürdürmüştür. Aynı yıl Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Halk Fırkası adıyla partileşmiş ve ikinci dönem TBMM seçimlerini gerçekleştirerek Cumhuriyet'i ilan etmiştir. Fırka, Cumhuriyet'in ilanından sonra Cumhuriyet Halk Fırkası, 1935 yılında yapılan dördüncü kurultayda ise Cumhuriyet Halk Partisi adını

² Metin Tuncel, "Muş" maddesi, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C 31, İstanbul, 2006, s. 369.

³ Bilal Yılmaz, **Muş Vakıfları**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2009, s. XVI.

⁴ M. Salih San, **Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi**, Özel Yükseliş Koleji Yayınları Yayın No: 3, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara, 1966, s. 209.

⁵ Yılmaz, **Muş Vakıfları**, s. XVI.

⁶ Savaş Sertel, "1927 Genel Nüfusu Sonuçlarına Göre Bitlis'in Nüfus Fonksiyonları", **International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, C 9, S 4, Bahar 2014, s. 1018.

⁷ Besim Darkot, "Muş" maddesi, **Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, s. 747.

⁸ Ercan Çağlayan, "Cumhuriyet Taşrasından Bir Kesit: Muş (1925-1938)", **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 8, S 16, Nisan 2016, s. 256.

⁹ Ahmet Demirel, **Tek Partinin İktidarı Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 17.

¹⁰ Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 122.

¹¹ İhsan Güneş, **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1997, s. 54.

¹² Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C I, İstanbul, 1996, s. 431.

¹³ Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)**, İmge Kitabevi, Ankara, 2008, s. 209.

almıştır. 1923-1946 yılları arasında Türkiye'de mevcut tek siyasi parti olan Cumhuriyet Halk Partisi ve onun hükümetleri bulunduğundan bu dönem “Tek Partili Dönem” olarak adlandırılmaktadır¹⁴. Bu dönemde Mustafa Kemal Paşa, Türk toplumunu Franko ve Mussolini'nin yaptığı gibi geleneklerle, toplumsal inanç ve sembollerle yönetmek istememiştir. Türkiye'nin hızla XX. yüzyıla doğru ilerlemesini sağlayacak yeni bir ideoloji ve yeni semboller yaratmayı tercih etmiştir¹⁵. Atatürk, bu süreçte yurdun tamamında kaynaşmış, sınıfsız ve modern bir halk oluşturulmasını amaçlamıştır. Bundan dolayı her ilden CHP fikirlerini benimsemiş, modern ve inkılapçı kişilerin milletvekili olarak mecliste bulunmasına önem verilmiştir. Atatürk döneminde Muş'u Meclis'te temsil edecek aday adaylarının seçiminde de büyük bir titizlik gösterilmiştir. İldeki yöneticiler de CHP ilkelerini önemsemiş, çağdaş ve inkılapçı kişilerden oluşmuştur. Çalışmamızda, devletimizin Kurucu Önderi Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Muş'ta görev yapan valilerin ve Muş Vilayetini TBMM'de temsil eden milletvekillerinin kısa özgeçmişleri, görev süreleri ve faaliyetleri detaylarıyla aktarılmaya çalışılacaktır.

MUŞ VALİLERİ

Muş'ta Cumhuriyetin ilanından Atatürk'ün vefatına kadar olan sürede sekiz vali görev yapmıştır. Bunlar; Yusuf Ziya Güner, Ali Sakıp Beygo, Refet Bey, Zeynel Abidin Özmen, Mustafa Ferruh Yazıcıoğlu, Mithad İzzet Saylam, Ahmet Niyazi Mergen, Ahmet Tevfik Sırrı Gür'dür. Zeynel Abidin Özmen'den itibaren genellikle iki yıl görev yapmış olan bu isimlerden Tevfik Sırrı Gür altı yıl gibi uzun bir süre bu görevde bulunmuştur. Muş valiliği resmi internet sitesinin görev yapmış valiler sayfasında verilen vali isim ve görev süreleri maalesef yanlış verilmiştir. Yaptığımız incelemelerle doğru isim ve görev süresi sıralaması ortaya çıkarılmıştır. Muş'un Cumhuriyet dönemi ile ilgili bilgilerinin doğru yazılması konusunda bir eksiklikte çalışmamızla giderilmiştir. Bu konuda Ali Galip Baltaoğlu'nun doktora tezi olarak hazırladığı “Atatürk Dönemi Valileri” adlı eser, özellikle İçişleri Bakanlığı Personel Genel Müdürlüğü Sicil Arşivi kayıtlarını esas aldığından isim ve sıralama konusu açısından çalışmamızın doğru yönde ilerlemesine vesile olmuştur.

Ali Sakıp Beygo: Tikveş(Selanik) Kazası ileri gelenlerinden Ahmet Ziya Bey ile Hayriye Hanım'ın oğludur. 1887'de Tikveş'te doğdu. Tikveş Rüştüyesi'nde orta, Trabzon ve Selanik İdadisi'nde lise öğrenimini tamamladı. 1909 yılında Mülkiye'den mezun oldu. Selanik Vilayeti maiyet memurluğu, Selanik İdadisi, Selanik İttihat ve Terakki Mektebi öğretmenliği, Selanik Vilayet İdare Heyeti memurluğu, Vodina, Aynaroz, Langoz, Kesendıra Kaymakamlıkları kaymakam vekillikleri görevlerinde bulundu. 1913 yılında Enez ve Seray, 1914'te Çorlu kaymakamlığı yaptı. 1924 yılına kadar çeşitli yerlerde kaymakamlık görevlerinde bulunduktan sonra aynı yıl Muş vali vekilliği¹⁶ yaptı. 1925'te mülkiye müfettişliği, 1929'da Bolu, 1931'de Niğde, 1933'te Siirt, 1938'de Tekirdağ valiliği görevlerinde bulundu. Bitlis valiliği görevinde iken 1947 yılında emekliye ayrıldı. 1948 yılında vefat etti. Evli olup, iki oğlu bulunmaktaydı¹⁷.

Zeynel Abidin Özmen: Ziraat Bankası memurlarından Hasan Efendi ve Şekiye Hanım'ın oğludur. 1890'da Niğde'de doğdu. İlk ve orta öğrenimini Niğde'de, liseyi İstanbul Mercan İdadisi'nde tamamladıktan sonra Mülkiye Mektebi'ne girdi. 1911'de mezun oldu. 19

¹⁴ Ercan Çağlayan, “TBMM'de Muş Milletvekilleri (1923-1943): Biyografik Bir Deneme”, **Makalelerle Muş**, Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları, Yayın No: 1, Mayıs 2014, s. 113. CHP, 1931'deki parti kongresinde modernleşmeye yeni bir hız ve yön vermek için Altı Ok Programı ile Türk siyasi hayatında ve demokrasi gelişiminde yeni bir süreci, tek parti dönemini başlatmıştır. Kemal H. Karpat, **a.g.e.**, s. 51.

¹⁵ Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu** (Çev: Yavuz Alogan), X. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012, s. 73.

¹⁶ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 30.18.1.1-9.19.9.

¹⁷ Mücellitoğlu Ali Çankaya, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, C IV., Mars Matbaası, Ankara, 1968-1969, s. 1213,1214.

Aralık 1910'da Maliye Nezareti Varidat Umum müdürlüğünde kâtip olarak başladığı devlet memurluğunu Mülkiye'den mezun olduktan sonra isteği üzerine Dâhiliye Nezaretinde sürdürdü. 13 Ekim 1911 de Konya, 13 Mart 1912'de Niğde Maiyet memuru oldu. 29 Ekim 1915'te yedek Asteğmen rütbesiyle Çanakkale'de 5. Ordunun menzil hizmetlerinde askerlik görevini yaptı. 25 Mart 1916'da Teğmenliğe yükseltildi. 16 Aralık 1918'de terhis edildi. 27 Nisan 1919'da Malkara Kaymakamlığına atandı. 25 Ekimde Hüdavendigâr (Bursa) İli Polis Müdürlüğüne getirildi. 6 Mayıs 1920'de Bursa Evkaf Müdürü oldu. 20 Temmuz 1920'de Mudanya Kaymakamlığını vekil olarak yürütmesi uygun görüldü. 13 Ağustos 1920'de casusluk suçu ile tutuklanarak İzmir'e gönderildi. Yunan İşgal Kuvvetleri Divanı Harbindeki yargılamasında 31 Ağustos 1921'de (101) yıl hapis cezasına çarptırıldı. Bu cezayı Atina'da çekmekte iken Zaferden sonra Yunanistan ile yapılan esirlerin değiştirilmesine dair anlaşma çerçevesinde 14 Haziran 1923'te serbest bırakılarak yurda döndü. 22 Ağustos 1923'te Yalvaç, 19 Mart 1924'te Birecik, 13 Eylül 1925'te Kilis Kaymakamı oldu. 4 Temmuz 1926'da Mülkiye Müfettişliğine alındı. 25 Ekim 1927'de Bitlis, 1 Eylül 1929'da Muş, 22 Şubat 1931'de Antalya, 19 Haziran 1933'te Bursa Valisi olarak görevlendirildi¹⁸. Son görevi sırasında Aydın milletvekilliğine 25 Mayıs 1934'te seçilerek 30 Mayıs TBMM'ye katıldı. 9 Temmuz 1934'te Maarif Vekilliğine getirildi. Beşinci Dönemde tekrar Aydın'dan milletvekili seçildi. 25 Haziran 1935'te Birinci Umumî Müfettişliğe atanması¹⁹ ile milletvekilliğinden de çekildi. 26 Temmuz 1943'te Trakya Umumî Müfettişliğine getirildi²⁰. 31 Aralık 1947'de bu görevden istifa etti. Bir süre açıkta kaldıktan sonra 21 Şubat 1948'de Afyon Valiliğine atandı. 15 Haziran 1950'de emekliye ayrıldı. 20 Ağustos 1966'da öldü. Evli olup, bir oğlu bulunmaktaydı²¹.

Mustafa Ferruh Yazıcıoğlu: 1886'da İstanbul'da doğdu. Kadılar'dan Çavuşzade Mustafa Kazım Efendi'nin oğludur. Mercan İdadisi'nde lise öğrenimini tamamladı. 1910 yılında Mülkiye'den mezun oldu. Aynı yıl İhtiyat Zabıt Mektebini de bitirdi. 1912'de Balkan Savaşı'na katıldı. 1913'te İstanbul maiyet memurluğu, 1914'te Ereğli nahiye müdürlüğü, 1914-1925 yılları arasında Çorlu, Hayrabolu, Kuşadası, Çarşamba ve Salihli Kazaların kaymakamlık yaptı. 1927 yılında Mülkiye müfettişi, 1929'da Maraş, 1931'de Muş²², 1933'te Şebinkarahisar valiliği görevlerinde bulundu. 1934 yılında İstanbul Vilayeti İdare Heyeti Azalığı görevine atandı ve bu görevde iken 2 Şubat 1941 tarihinde vefat etti²³.

Midhat İzzet Saylam: 1888'de Tavas'ta doğdu. Aydın Sancağı Hukuk Mahkemesi Başkâtiplerinden İzzet Efendi ile Huriye Hanım'ın oğludur. Aydın Rüştüyesi'nde orta, İzmir İdadisi'nde Lise öğrenimini tamamladıktan sonra 1909 yılında Mülkiye'den mezun oldu. 1909'da İzmir, 1911'de Adana Vilayetleri maiyet memurlukları görevlerinden sonra 1913'te maliye teşkilatına geçti. İzmir maliye tahakkuk memurluğu ve icra memurluğu görevlerinden sonra 1915'te tekrar idari teşkilata dâhil oldu. 1916'dan 1923 yılına kadar Seydişehir, Sarayköy, Simav, İslahiye, Kilis, Saideli(Kadınhan) kaymakamlıkları görevlerinde bulunduktan sonra Mülkiye Müfettişliği görevine başladı. 1929 yılında Elazığ vali muavinliği, 1931'de Van, 1932'de Muş²⁴, 1934'te Kırşehir, 1939'da Ordu valiliği görevlerinde, 1940 yılında Genel Müfettişlik Başmüsavirliğine getirildi. 1942 yılında Ankara'da vefat etti. Evli olup, bir kızı bulunmaktaydı. İslahat Önünde Düşüncem(1925), Benim Köy Kanunum(1937), Köylüler Arasında(1937) adlı basılmış eserleri bulunmaktadır²⁵.

¹⁸ Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi, Dosya No: 847.

¹⁹ B.C.A., Dosya No: 30.18.1.2-55.48.2.

²⁰ B.C.A., Dosya No: 30.18.1.2-102.44.19.

²¹ Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi IV. Dönem 1931-1935**, C II, TBMM Yay., Ankara, 1996, s. 69,70; Çankaya, a.g.e., s. 1421-1423.

²² B.C.A., Dosya No: 30.18.1.2-17.2.9.

²³ Çankaya, a.g.e., s.1326-1327.

²⁴ B.C.A., Dosya No: 30.18.1.2-32.71.10.

²⁵ Çankaya, a.g.e., s. 1217,1218.

Ahmet Niyazi Mergen: 1887 yılında Serez’de doğdu. Serez ileri gelenlerinden Hacı Mehmet Bey ile Ayşe Hanım’ın oğludur. Serez Rüştüyesi’nde orta, Mercan İdadisi’nde lise öğrenimini tamamladı. 1911’de Mülkiye’den mezun oldu. 1911’de Sera İdadisi öğretmenliği ile devlet hizmetine girdi. 1913’te Maliye Nezaretinde kâtiplik yaptı. 1913’te Müstecib Nahiyesi Müdürlüğü, 1916-1926 yılları arasında birçok kazada kaymakamlık görevinde bulundu. 1929’da Mülkiye Müfettişliği, 1934’e Diyarbakır I. Umumi Müfettişlik Asayiş Müdürlüğü, 1935’te Muş²⁶, 1937’de Edirne, 1939’da Gümüşhane, 1940’ta Ağrı, 1944’te Niğde ve 1947 yılında Çorum valiliği görevlerinde bulunduktan sonra 1949 yılında emekli oldu. 1959 yılında İstanbul’da vefat etti. Evli olup iki kızı, bir oğlu bulunmaktaydı²⁷.

Tevfik Sırrı Gür: 1892 yılında İstanbul’da doğdu. Babası Darülfünun müderrislerinden Süleyman Sırrı Efendi’dir. Tevfik Sırrı Bey, ortaöğrenimini Soğuksu Askeri Rüştüyesinde ve İstanbul İdadisinde, yükseköğrenimini 1911’de Mülkiye Mektebi’nde tamamladı. Ocak 1912 tarihinde İstanbul Vilayeti Maiyet memurluğuna ve ek olarak Kabataş Sultanisi Tarih muallim vekilliğine atanarak devlet hizmetine girdi. Haziran 1912’de Üsküdar Sancağı, Kasım 1913 tarihinde Edirne Vilayeti Maiyet memurluğu görevlerine atandı. Buradan Malkara’nın Şahin ve Tekirdağ’ın Pınarlı Bucak Müdürlüğü’ne nakledildi. Eylül 1914’te Babaeski Kaymakamlığı görevine getirildi ve bu görevi Birinci Dünya Savaşı boyunca devam ettirdi. Mütareke döneminde İttihatçılıkla suçlanarak Gerze’ye atandı, fakat bu görevi kabul etmeyerek Trakya’daki kurtuluş mücadelesine katıldı. Temmuz 1920 tarihinde Hayrabolu kaymakamlığına atandı fakat bölgenin işgali üzerine Bulgaristan’a sığındı. Buradan bir Bulgar dostunun yardımıyla kaçak yollarla İstanbul’a gelerek, eşiyile birlikte çetin bir yolculuktan sonra Ankara’ya ulaştı²⁸.

Milli hükümet tarafından önce mülkiye müfettişliğine, Şubat 1921 tarihinde Keskin Kaymakamlığı’na, Kasım 1922 tarihinde Kırklareli Mutasarrıflığı’na terfi ettirildi. Bu görevde iken bir soruşturma sonucu görevden alınan Tevfik Bey, 1 Mart 1926 tarihinden 31 Ağustos 1927 tarihine kadar Edirne belediye başkanlığı görevinde bulundu. Tevfik Sırrı Bey, Mayıs 1928 tarihinde tekrar mülkiye müfettişliği görevine getirilerek ve Aralık 1931 tarihinde İçel, Şubat 1933’te Elazığ²⁹, Temmuz 1937’de Muş³⁰, Haziran 1943’te tekrar İçel, Kasım 1947’de Kastamonu valiliği görevlerinde bulundu. Kastamonu valiliği sırasında bir süre İçişleri Bakanlığı Tetkik Kurulu’nda görevlendirilerek, Haziran 1950’de Kastamonu valiliğinden emekliye sevk edildi.

Her görev yaptığı yerde çok sevilen ve saygı duyulan Tevfik Sırrı Gür, Muş’ta görev yaptığı altı yıllık süre içinde; Hükümet ve Vali konakları, Vilayet Jandarma Kumandanlığı, Muş Halkevi, Muş Lisesi binaları, Atatürk İlkokulu, Yeni Hamam, Eski Belediye Çarşısı, Eczane, Belediye Parkı, Memur Lojmanları, Çocuk Bahçesi, Hastane, asri Cezaevi, Stadyum, Atatürk Anıtı, Şehitler Abidesi, Şehir içme suyu, Muş hidroelektrik tesisleri, Muş-Bitlis yolu yapımı v.b. birçok eserin yapımına imza atarak Muş’ta adeta efsaneleşti³¹.

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK DÖNEMİ MUŞ VALİLERİ³²

²⁶ B.C.A., Dosya No: 30.18.1.2-55.50.16.

²⁷ Çankaya, a.g.e., s. 1463.

²⁸ Mehmet Aldan; **İz Bırakan Mülki İdare Amirleri**, İçişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 429.

²⁹ **Turan Gazetesi**, 28 Şubat 1933; Şahin Yedek, “Atatürk Döneminde Elazığ’ı Temsil Edenler (1920- 1938)”, **Akademik Bakış Dergisi**, S 48, Mart-Nisan 2015, s. 70-71.

³⁰ B.C.A., Dosya No: 30.18.1.2-75.49.1.

³¹ Çankaya, a.g.e., s. 1436,1437; İrşad Sami Yuca, “Cumhuriyetin Kent Modernleşmesine Bir Örnek: Vali Tevfik Sırrı Gür’ün Muş’taki Faaliyetleri (1937-1943)”, **TİDSAD**, Yıl 2, S 4, Eylül 2015, s. 84-88.

³² Ali Galip Baltaoğlu, **Atatürk Dönemi Valileri**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sos. Bil. Enst., Konya, 1992, s. 122-126,127,150.151,170.

Sıra No	Adı Soyadı	Görev Yaptığı Süreler	Dosya Sicil No
1	Yusuf Ziya Güner	25 Ocak 1923 - 31 Aralık 1923	4
2	Ali Sakıp Beygo	2 Haziran 1924 - 19 Aralık 1924	507
3	Refet Bey	27 Mayıs 1925 - 18 Ekim 1925 ³³	---
4	Zeynel Abidin Özmen	1 Eylül 1929 - 2 Şubat 1931	1323
5	Mustafa Ferruh Yazıcıoğlu	28 Şubat 1931- 11 Aralık 1932	732
6	Midhat İzzet Saylam	15 Aralık 1932 - 22 Aralık 1934	169
7	Ahmet Niyazi Mergen	30 Haziran 1935 -12 Temmuz 1937	81
8	Tevfik Sırrı Gür	13 Temmuz 1937 – 19 Mayıs 1943	913

MUŞ MİLLETVEKİLLERİ(1920-1938)

Vatanın işgal altında, milletin bağımsızlık mücadelesi verdiği Milli Mücadele Döneminde Mustafa Kemal Paşa'nın çağrısı üzerine Ankara'da açılacak olan Büyük Millet Meclisi'ne tüm baskı ve engellemelere rağmen Muş Vilayetini temsilen 7 mebus katılmıştır. Osman Kadri Bey, Osmanlı Mebusan Meclisi'nde mebus iken Meclis'in dağıtılması ile Ankara'ya gelerek TBMM'ye katılmış, Abdülgani Bey, Ahmet Hamdi Efendi, İlyas Sami Bey, Kasım Bey, Rıza Bey ve Mahmut Said Bey ise Nisan 1920'de yapılan seçimler sonucunda mebus seçilerek TBMM'ye katılan isimler olmuşlardır. II. Dönem TBMM'de İlyas Sami Bey, Rıza Bey ve Osman Kadri Bey olmak üzere Muş'u üç isim temsil etmiştir. 1926 yılında Muş'un vilayet statüsü düştüğünden dolayı III. Dönem TBMM'de Bitlis Vilayeti'ne bağlı olarak temsil edilmiştir. Daha sonraki yıllarda tekrar vilayet olan Muş'u, IV. Dönem TBMM'de Muhittin Bey, Hakkı Kılıçoğlu, Hasan Reşit Tankut ve Naki Yücekök temsil etmiştir. Atatürk'ün vefatından önce oluşan TBMM'nin V. Döneminde ise; Hakkı Kılıçoğlu, Naki Yücekök, Şükrü Ataman ve Ahmet Şevki Çiloğlu gibi isimler Muş milletvekilleri olmuştur.

TBMM I. VE II. DÖNEM(1920-1923/1923-1927)

Osman Kadri (Bingöl) Bey: Hacı Alioğullarından Talip Efendi'nin oğludur.1881'de Muş'ta doğdu. İlk ve orta öğrenimini Muş iptidai Mektebi ve Rüştüyesinde tamamladıktan sonra ayrıca medrese eğitimi gördü. Bu eğitimi sırasında 1898'de liva tahrirat kaleminde kâtip olarak devlet hizmetine girdi. 1919'da Hakkâri Tahrirat Müdürlüğüne atandı. Bu görevi sırasında bir süre Çölemerik ve Mahmudiye Kaymakam vekâletinde bulundu. 1919 Kasımında İstanbul Mebusan Meclisi'nin son dönemi için yapılan seçimlerde Muş Milletvekili oldu. Ancak kısa bir süre sonra Meclis'in dağıtılması nedeniyle Heyeti Temsiliye'nin genelgesine uyarak 23 Mayıs 1920'de TBMM'nin I. Dönemine katıldı³⁴. Meclis'te Tasarı, İçişleri, Sağlık, PTT Komisyonlarında ve Memurîn Muhakematı Tetkik Kurulunda çalıştı. Ayrıca I. Dönem içinde Sasun Kazası teşkilâtı mülkiyesinin tadiline³⁵, Aile harcırahları hakkındaki tefsirin tercihan müzakere edilmesine, Muş'a bir tabip gönderilmesi

³³ B.C.A., Dosya No: 30.18.1.1-16.66.20.

³⁴ TBMM Arşivi, Dosya No:356.

³⁵ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima 2, C 11, TBMM Matbaası, Ankara, 1958, s. 39.

hakkındaki takriri³⁶, Muş'a celbedilecek ziraat aletleri hakkında, Van Sultanisi Arabî Muallimi Ömer Azmi Efendinin birikmiş aylıklarının verilmesine dair³⁷ olmak üzere 5 önerge verdi, 9 konuşma yaptı. II. Dönem değişik konularda 19 önerge verdi ve kürsüde 19 konuşma yaptı. II. Dönemde tekrar Muş'tan milletvekili seçildi. Milletvekilliği bu dönemde sona erince bir süre İstanbul'da kaldı. 1928'de memleketine döndü. 8 Ağustos 1930'da öldü. Evli olup beş çocuk babası idi. Ailesi (Bingöl) soyadını almıştır³⁸.

Abdülgani (Ertan) Bey: 1889'da Bitlis'te doğdu. Şefkatlızade Abdullah Efendi'nin oğludur³⁹. İlk ve orta öğrenimini 1902'de Genç Rüştüyesi'nde tamamladı. 10 Kasım 1908'de liva maliye dairesinde Kâtiplik ile devlet hizmetine girdi. 24 Temmuz 1919'da Muş Bidayet Mahkemesi üyeliğine atandı. Bu görevde iken TBMM'nin I. Dönemi için yapılan seçimlerde Muş milletvekili oldu. 27 Ağustos 1920'de Meclis'e katılarak Adalet, Dilekçe ve İçtüzük komisyonlarında ve Memurin Muhakemat Tetkik Kurulunda çalıştı. II. Toplantı yılında Dilekçe Komisyonunun Kâtipliğini yaptı. Anadolu ve Rumeli Müdafaayı Hukuk Grubunun kurulmasından sonra muhalefetteki II. Grupta yer aldı. Dönem içinde Reis vekili Hasan Fehmi Beyin istifasının geri alınması⁴⁰, Bir kütüphane encümeni teşkili⁴¹, Memurin⁴², Aile harcırahları, Tefsirin âm ve şâmil olduğunun İdare Heyetine tebliğine dair, Altıncı Avans Kanununun yedinci maddesinin tefsirine dair⁴³ 4 kanun önerisi, çeşitli konularda 4 soru önergesi verdi ve 2 kez söz aldı. Milletvekilliği bu dönemde sona erince yeniden hizmet isteğinde bulunması üzerine 17 Temmuz 1923'te Siverek İstinaf Mahkemesi üyeliğine atandı. 26 Mayıs 1929'da atandığı Sivas savcı yardımcılığından 20 Mayıs 1930'da emekliye ayrıldı. 1937 Mayısında Sivas hazine avukatlığına atandı. 26 Mayıs 1953'te öldü. Evli olup çocuğu yoktu⁴⁴.

Ahmet Hamdi (Bilgin) Efendi: 1869'da Siirt'te doğdu. Molla Abdülrezzakzade Hacı İsmail Hakkı Efendi'nin oğludur. İlk ve orta öğrenimini sıbyan mektebi ve rüştiyede tamamladıktan sonra Büyük Cami Medresesinde öğrenim görerek icazetname aldı. 13 Mart 1883'te Siirt muhasebe kaleminde kayıt memuru olarak devlet hizmetine girdi. 26 Kasım 1909'da Muş tahsil memuru, 12 Mayıs 1912'de de Muş Vergi İdaresi başkâtibi oldu. Bu görevde iken TBMM'nin I. Dönemi için 15 Nisan 1920'de yapılan seçimde Muş milletvekili olarak 22 Ağustos 1920'de Meclise katıldı⁴⁵. Meclis'te Bütçe, Malî Kanunlar, Tapu-Kadastro ve Sayıştay komisyonlarında çalıştı. Genel Kurulda; Muş sancağı dâhilindeki köprüler, Muş kasabasındaki cevami-i şerifenin tamir edilmesi, Muş ahalisine verilen tohumluk bedelâtı (2/171)⁴⁶, Memurinin azil ve nasbı (2/208)⁴⁷, Muş Mebusu Hacı Ahmed Hamdi Efendi ile

³⁶ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 1, İçtima 3, C 26, TBMM Matbaası, Ankara, 1960, s. 316-357.

³⁷ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 1, İçtima 4, C 28, TBMM Matbaası, Ankara, 1961, s. 38-196.

³⁸ Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923**, C III, TBMM Yay., Ankara, 1993, s. 802,803.

³⁹ **TBMM Arşivi**, Dosya No: 351.

⁴⁰ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 1, İçtima 2, C 13, TBMM Matbaası, Ankara, 1958, s. 90.

⁴¹ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 1, İçtima 2, C 16, TBMM Matbaası, Ankara, 1958, s. 4,5.

⁴² **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 1, İçtima 3, C 24, TBMM Matbaası, Ankara, 1960, s. 5.

⁴³ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 1, İçtima 3, C 27, TBMM Matbaası, Ankara, 1960, s. 419-481,482.

⁴⁴ Fahri Çoker, **a.g.e.**, s. 793,794.

⁴⁵ **TBMM Arşivi**, Dosya No: 352.

⁴⁶ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 1, İçtima 1, C 6, TBMM Matbaası, Ankara, 1943, s. 148, 356, 402.

⁴⁷ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 1, İçtima 1, C 7, TBMM Matbaası, Ankara, 1944, s. 291.

arkadaşlarının, Bitlis, Genç ve Muş livalarında mektep olmadığı halde maarif müdürü tâyin edildiğine dair istizah takriri ve Maarif Vekili Hamdullah Subhi Beyin cevabı⁴⁸, Memurin-i Mülkiyenin tesbiti vazifesine (2/367), Harb-i Umumide haneleri heder ve tahrip edilmiş olanlar hakkındaki kanun teklifinin ruznameye alınması⁴⁹, 1338 senesi bütçesi için birtakım tedabir ittihaz edilmesi, Bütçe müfredatının tab'ı⁵⁰, Hapishanelerin sıhhate hadim bir şekle ifrağı⁵¹, Nisab-ı Müzakere Kanununun âza harcırahlarına mütaallik yedinci maddesinin tefsiri hakkındaki Kanunu Esasi Encümeni mazbatasının ruznameye alınması, Meclis'in saat 12,5'ta içtima etmesi, Usulü müzakere⁵², Tecil-i Takibat Kanununun Muş livası dâhilinde yeniden ilân edilmesi, 30 Nisan 1337 tarihli Kanun mucibince tevzi edilmiş olan yemeklik ve tohumluk bedelâtının Muş havalisinde de tecil edilmesine dair önergeleri,⁵³ farklı konularda 33 konuşması bulunmaktadır. 1 Haziran 1927'de emekliye ayrıldı. 18 Kasım 1943'te öldü. Evli olup, üç çocuk babasıydı⁵⁴.

İlyas Sami (Muş) Bey: 1879'da Muş'ta doğdu. Eşraftan Hacı Abdülhamit Efendinin oğludur. İlk ve orta öğrenimini memleketinde tamamladıktan sonra Mısır'da medrese öğrenimi gördü ve müderrislik icazeti aldı. İstanbul Murat Paşa Camii Medresesinde müderris olarak görevli iken İstanbul Mebusan Meclisinin II. Meşrutiyet I. dönemi için 8 Kasım 1908'de yapılan seçimde Muş milletvekili oldu⁵⁵. II. ve III. dönemlerde aynı yerden seçilmek suretiyle Meclisteki görevini 1918'e kadar sürdürdü. Bu arada 13 Ekim 1915'te Darülfünun Edebiyat Fakültesi Arapça Müderrisliğini üstlendi ve 3 Nisan 1919 tarihine kadar bu görevi de yürüttü. Malta sürgünleri arasında iken TBMM'nin I. Dönemi için yapılan seçimde Muş Milletvekili oldu. Ankara Hükümeti'nin girişimleriyle 25 Ekim 1921'de serbest bırakıldı. Meclis'te Adalet, İrşad, Millî Eğitim, Bütçe ve İçtüzük komisyonlarında ve Memurin Muhakematı Tetkik Kurulunda çalıştı. Değişik konularda olmak üzere I. Dönem'de 15, II. Dönem'de 29 konuşma yaptı. II. Dönem'de; kahraman ordumuza Büyük Millet Meclisi'nin şükran ve ihtiramının iysal edilmesi⁵⁶, asileri nahiyelerine sokmayıp, tenkil eden Çıran Aşireti Reisi Kasım Bey'den aldığı telgrafnamenin kiraatine ve muameileyhle beraberlerine takdirkârane cevap yazılması⁵⁷, ve rüfekası İstiklâl Mahkemelerinde çalışan mebuslara dahi cephede çalışan arkadaşları gibi kırmızı-yeşil kurdeleli İstiklâl Madalyası itası hakkında⁵⁸, ve rüfekası Posta Kanununun muafiyet faslının dördüncü fıkrasından Tayyare Cemiyetinin de istifade ettirilmesi temenniyatı⁵⁹, ve rüfekası Tetkiki Kesabat Encümeni Reisi ve azalarına

⁴⁸ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 1, İçtima 2, C 9, TBMM Matbaası, Ankara, 1954, s. 235.

⁴⁹ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 1, İçtima 2, C 14, TBMM Matbaası, Ankara, 1958, s. 11-95.

⁵⁰ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 1, İçtima 3, C 18, TBMM Matbaası, Ankara, 1959, s. 14-235.

⁵¹ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 1, İçtima 2, C 19, TBMM Matbaası, Ankara, 1959, s. 53-57.

⁵² **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 1, İçtima 3, C 24, TBMM Matbaası, Ankara, 1960, s. 227-454-549.

⁵³ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 1, İçtima 3, C 25, TBMM Matbaası, Ankara, 1960, s. 128-277.

⁵⁴ **TBMM Arşivi**, Dosya No: 352.

⁵⁵ **TBMM Arşivi**, Dosya No: 353.

⁵⁶ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 2, İçtima 1, C 1, TBMM Matbaası, Ankara, 1961, s. 43.

⁵⁷ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 2, İçtima 2, C 15, TBMM Matbaası, Ankara, 1976, s. 107,108.

⁵⁸ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 2, İçtima 2, C 18, TBMM Matbaası, Ankara, 1976, s. 296,297.

⁵⁹ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 2, İçtima 3, C 19, TBMM Matbaası, Ankara, 1977, s. 79,80.

hakkı huzur verilmesi hakkında⁶⁰ olmak üzere önerge ve teklifler verdi. II. Dönemde yine Muş'tan, III. Dönemde Bitlis'ten Milletvekili seçildi. V. Dönemde ara seçimde 24 Ocak 1936'da Çoruh'tan milletvekili oldu. Bu arada 1 Nisan 1930'da memuriyetten emekliye ayrıldı. 27 Aralık 1945'te İstanbul'da öldü. Evli olup, üç çocuk babasıydı⁶¹.

Kasım (Dede) Bey: 1886'da Muş'ta doğdu. Çeşnigilzade İzzetin Ağa'nın oğludur. İlk ve orta öğrenimini Muş Rüştiyesi'nde tamamladı. Liva Genel Meclisi ve Daimi Encümen Üyesi olarak görev yaptı. I. Dünya Savaşında er olarak doğudaki muharebelere katıldı. Belediye Meclisi Üyesi iken TBMM'nin I. Dönemi için 15 Nisan 1920'de yapılan seçimde Muş Milletvekili oldu. 27 Ağustos 1920'de Meclise katıldı⁶². Meclis'te Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun kurulmasından sonra muhalefetteki II. Grupta yer aldı. Milletvekilliği bu dönemde sona erince memleketine dönerek ziraat ve ticaretle meşguliyetini sürdürdü. 22 Ocak 1957'de öldü. Evli olup, iki çocuk babasıydı⁶³.

Mahmut Said (Yetgin) Bey: 1885 yılında İstanbul'da doğdu. Ahsen Hamit Bey ve Fatma Zehra Hürmüz Hanım'ın oğludur. İlk ve orta öğrenimini İstanbul'da Rüştîye ve İdadi'de tamamladıktan sonra 1903'te Devlet Şûrası Mazbata Kalemi Kâtipliği ile devlet hizmetine girdi. Öte yandan Hukuk Mektebine devam ederek 1907'de mezun oldu. 24 Ağustos 1909'da Metroviçe ilçesi Bidayet Mahkemesi Savcı Yardımcılığına atandı. 15 Şubat 1911'de Bahçe İlçesi Bidayet Mahkemesi Başkanı oldu. 22 Nisan 1912'de Priştine Ceza Dairesi Başkanlığına nakledildi. 1913-1920 yılları arasında Kulp, Sason, Silvan Bidayet Mahkemeleri Başkanlığı ve Muş Savcılığı görevlerinde bulundu. 24 Kasım 1919'da atandığı Muş Bidayet Mahkemesi Başkanlığı görevinde iken TBMM I. Döneminde Muş Milletvekili seçildi. 27 Ağustos 1920'de Meclise katıldı⁶⁴. Adalet, Tasarı, İçtüzük ve PTT komisyonlarında çalıştı. Dönem içinde; Muş'taki İdarei Hususiye matlubatı hakkında İdam cezalarının Meclisçe tetkiki (2/186)⁶⁵, 16 Mayıs 1335 tarihinden itibaren şehid olan zâbitan ailelerine bir derece mafevk maaşı tahsisi (2/272), Şüheda aileleri menfaatine bir piyango tertibi hakkında teklifi kanunisi ve Lâyiha Encümeni mazbatası (2/273)⁶⁶, ve Hamdi Efendi Mebusluğa intihaplarından evvelki zamanı memuriyetlerine ait lüzumu muhakeme kararının Memurin Muhakimat Tetkik Encümenine havale edilmesi⁶⁷, ve Hamdi Efendi Kanunu Esasının 48 ve 79 ncu maddelerinin tefsiri hakkındaki mazbatanın takdimen müzakeresine dair⁶⁸ olmak üzere 5 önerge verdi, 12 kez söz aldı. II. Dönem'de 1 önergesi bulunmaktadır. 12 Aralık 1951'de İstanbul'da öldü. Evli olup, üç çocuk babasıydı⁶⁹.

Rıza (Kotan) Bey: 1890'da Muş'ta doğdu. Gönenzade Ali Galip Ağa'nın oğludur. İlk ve orta öğrenimini Muş Rüştîyesinde tamamladı. Aile mesleği olarak tarım ve ticaretle meşgul oldu. Seçimle gelinen Belediye, Liva Genel Meclisi ve Daimi Encümen Üyesi olarak görev yaptı. TBMM'nin I. Dönemi için 15 Nisan 1920'de yapılan seçimde Muş Milletvekili oldu. 27 Ağustos 1920'de Meclise katılarak İktisat Komisyonunda çalıştı⁷⁰. Genel Kurulda 1 konuşması oldu. 13 Ocak 1921'de cephede hizmet etmek üzere üç ay izin ile Meclisten

⁶⁰ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 2, İçtima 4, C 28, TBMM Matbaası, Ankara, s. 211.

⁶¹ Fahri Çoker, a.g.e., s. 797,798.

⁶² TBMM Arşivi, Dosya No: 354.

⁶³ Fahri Çoker, a.g.e., s. 799.

⁶⁴ TBMM Arşivi, Dosya No: 355.

⁶⁵ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima 1, C 6, TBMM Matbaası, Ankara, 1943, s. 173.

⁶⁶ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima 2, C 9, TBMM Matbaası, Ankara, 1954, s. 378.

⁶⁷ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima 3, C 26, TBMM Matbaası, Ankara, 1960, s. 446.

⁶⁸ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima 3, C 27, TBMM Matbaası, Ankara, 1960, s. 339.

⁶⁹ Fahri Çoker, a.g.e., s. 800.

⁷⁰ TBMM Arşivi, Dosya No: 357.

ayrılması kabul edildi. 3 Nisan 1922’de Başkomutanlık tarafından doğu illerinde özel göreve memur edildi. 11 Haziran 1922’de görevi sona ermekle beraber hastalanması nedeniyle 26 Ağustos 1922’de Meclis’e döndü. II. Dönemde tekrar Muş’tan Milletvekili seçildi. Bu dönemde de 1 kez söz aldı. Dönem sonunda Ankara’da yerleşti. 20 Ekim 1951’de Ankara’da öldü. Evli olup dört çocuk babasıydı⁷¹.

TBMM IV. DÖNEM (1931-1935)

Hasan Reşit Tankut: 1307 (1891)’de Elbistan’da doğdu. Hacı Reşit Efendi ve Fatma Hanımın oğludur. İlk ve orta öğreniminden sonra Şam (Suriye) İdadisinde lise öğrenimini tamamladı. Mülkiye Mektebine girdi. 1913’te mezun olarak 18 Ağustos 1913’te Sivas İli maiyet memurluğuna atandı. Savaş sonu 7 Kasım 1918’de terhis edildi. Bir süre açıkta kaldıktan sonra 3 Haziran 1919’da Niksar Kaymakamlığına atandı. 7 Şubat 1921’de Artova, 30 Ağustos 1921’de Erbaa Kaymakamı olarak görevlendirildi. 7 Ekim 1924’te İstanbul Polis Müdürlüğü 3. Şube Müdürlüğüne getirildi. Millî Mücadele Döneminde Tokat ve Yöresindeki hizmetlerinden dolayı İstiklâl Madalyası ile ödüllendirildi. 28 Ocak 1928’de Mülkiye Müfettişliğine atandı ise de bir süre sonra sağlık durumundan istifa etti. TBMM’nin IV. Dönemi için yapılan seçimlerde CHP adayı olarak Muş Milletvekilliğine seçildi⁷². 4 Mayıs 1931’de Meclise katılarak dönem boyunca İçişleri Komisyonunda çalıştı. Olağanüstü ve I. toplantı yılında Komisyonun Kâtipliğini yaptı. Ayrıca İş Kanunu tasarısının incelenmesi için III üncü toplantı yılında kurulan geçici komisyonda görev aldı. 376 sayılı Posta Kanununun bazı maddelerinin değiştirilmesine dair kanun önerisi⁷³ 4 Temmuz 1934’te (2579) sayı ile kanunlaştı. Ayrıca kürsüde 4 konuşması oldu. V., VI., VII.ve VIII. dönemlerde Maraş, IX. Dönemde Hatay ve XI. Dönemde Mardin’den milletvekili seçilerek yasama görevini, 27 Mayıs 1960’a kadar sürdürdü. 18 Şubat 1980’de öldü. Evli olup, dört çocuk babasıydı⁷⁴.

Hakkı Kılıçoğlu:1872 yılında Yugoslavya’nın Niş Kasabasında doğdu. Babası Çiftçi Ali Ağa, annesi Nazife Hanım’dır. İlk ve orta öğrenimini Manastır’da tamamlayıp, 1890 yılında Halıcıoğlundaki Topçu Harbiyesi’ne girdi. 1894’te teğmen rütbesi ile mezun oldu. Sırasıyla Selanik, Manastır, Bağdat, Yemen, Selanik, Edirne, Selanik, İstanbul ve Selanik kolordularında hizmet verdi. 1911’de Mustafa Kemal’le tanıştı. 1912’de Merkez Komutanlığı Divan-ı Harp üyeliğine atandı. Binbaşı rütbesine atandı. 1913 yılında binbaşı rütbesi ile emekli edildi. TBMM’nin III. Döneminde Kocaeli, IV., V., VI.,VII. dönemlerinde Muş milletvekili oldu. IV. Dönem’de farklı konularda 7, V. Dönemde 9 konuşma yaptı. V. Dönemde müftü adının başımamlığa çevrilmesi hakkında⁷⁵ bir önerge vergi. 20 Şubat 1960 tarihinde vefat etti. Basılmış birçok eseri bulunan Hakkı Bey evli ve sekiz çocuk babasıydı⁷⁶.

Muhittin Bey(Nami): 28 Ağustos 1884’te Bitlis’te doğdu. Babası Kanburpaşazade İbrahim Efendi, annesi Fatma Hanım’dır. Orta öğrenimini Bitlis ve İstanbul Soğukçeşme Askeri Rüştîyelerinde tamamlayıp, 1899’da yarışma ile Kuleli Askeri Lisesine ve 1902’de Harbiyeye girdi. 19 Ağustos 1908’de erkânı harbiye yüzbaşılığı rütbesiyle kurmay eğitimini tamamladı. İran sefer ordusu ile Kerbela, Bağdat, Hankın, Mutki dolaylarında görev yaptı. Genelkurmay Başkanlığı Talim ve Terbiye Dairesi 2. Şube Müdürlüğü görevinde iken TBMM’nin II. Dönem seçimlerinde Bitlis’ten milletvekili seçildi⁷⁷. III. Dönemde Bitlis’ten,

⁷¹ Fahri Çoker, a.g.e., s. 804.

⁷² TBMM Arşivi, Dosya No: 827.

⁷³ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 4, İçtima 3, C 23, TBMM Matbaası, Ankara, 1934, s. 336.

⁷⁴ Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi TBMM IV. Dönem, 1931-1935, C II, TBMM Yay., Ankara, 1996, s. 467-469.

⁷⁵ Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 5, İçtima 3, C 20, TBMM Matbaası, Ankara, 1937, s. 56.

⁷⁶ TBMM Arşivi, Dosya No: 724.

⁷⁷ TBMM Arşivi, Dosya No: 461.

IV. Dönemde Muş'tan milletvekili oldu. IV. Dönem Meclis'te farklı konularda 3 konuşması oldu. Muhittin Nami Bey 18.2.1932'de vefat etti⁷⁸.

Mehmet Naki Yücekök: Mehmet Naki Bey, 1866'da Naslıç'te doğdu. Babası Balzadelerden Ahmet Efendi, Annesi Penbe Hanım'dır. Ağustos 1883'te Harbiye'ye girerek, Kasım 1886'da teğmen rütbesiyle mezun oldu. 1921 başında Millî Hükümet tarafından Giresun Reji Müdürlüğüne, 1923'te İstanbul İnhisarlar Baş Müdüriyeti 1. Şube Müdürlüğüne geçirildi. TBMM III. dönem seçimlerine katılarak, yapılan seçimde Elazığ'dan milletvekili seçildi. IV. Dönem'de Muhittin Nami Beyin ölümü üzerine boşalan Muş Milletvekilliğine 1 Şubat 1932'de seçildi ve 20 Şubat'ta Meclis'e katıldı. II. ve III. toplantı yıllarında Gümrük-Tekel, IV. yılda Millî Savunma Komisyonunda çalışmıştır. V. dönemde de Muş milletvekilliği yapan Mehmet Naki Bey'in Meclis zabıt tutanaklarına yansıyan çalışması bulunmamaktadır.⁷⁹ 2 Şubat 1947'de vefat eden Mehmet Naki Bey, evli ve üç çocuk babasıydı⁸⁰.

TBMM V. DÖNEM (1935-1939)

Ahmet Şevki Çiloğlu: 1876'da eski Zağra'da doğdu. Babası Mehmet Bey, annesi Züleyha Hanımdır. Tıp Fakültesi'nin Collequium (denklik) sınavına girmiş ve diploma almış, böylece serbest hekimlik yapma hakkını kazanmıştır. İstiklâl Savaşı'na katılmıştır. V. Dönem seçimlerine katılarak Muş'tan Milletvekili seçilmiş; 19 Şubat 1935'te seçim tutanağını almış, 1 Mart 1935'te Meclis'e katılmıştır. Tutanağı 7 Mart 1935'te onaylanmıştır⁸¹. Bütçe Encümeni daimî üyeliğinde bulunmuştur. Ayrıca; İskân Kanunu, bu kanuna ek kanun layihası, İzmir Vilâyeti turistik yollarının imarı, Bolu Mebusu İsmail Hakkı Uzman'ın Kara Avcılığı Kanununa ek kanun teklifi, Kayseri- Eskişehir Tayyare fabrikasına mütedavil sermaye verilmesi için kurulan geçici encümenlerde de görev yapmıştır. Meclis zabıt tutanaklarına yansıyan çalışması bulunmamaktadır. Evli ve dört çocuk babasıydı⁸².

Şükrü Ataman: 1882'de Rodos'ta doğdu. Mustafa Lütfü Bey ve Hatice Hanım'ın oğludur. İlköğrenimini Rodos'ta yaptı. İzmir Mülkiye İdadisini bitirerek 4 Ağustos 1901'de diploma aldı. 14 Nisan 1902'de Tire Maarif Komisyonu kâtipliğine atandı. 20 Ekim 1923'te birinci sınıf müfettişliğe getirildi. 28 Ocak 1928'de Türkiye Ziraat Bankası genel müdürü oldu ve 16 Ocak 1935'te istifa etti. V. Dönem seçimlerine katılarak Muş'tan milletvekili seçildi. 19 Şubat 1935 tarihli tutanağı ile 1 Mart 1935'te Meclise katıldı ve tutanağı 7 Mart 1935'te onaylandı⁸³. İktisat ve Bütçe encümenlerine üye seçildi. Ayrıca, Halk Bankası ve Halk Sandıkları sermayeleri kanun layihası, Bolu Mebusu İsmail Hakkı Uzman'ın Kara Avcılığı Kanununa ek kanun teklifini müzakere için kurulan geçici encümenlerde de görev yaptı. Fransızca bilen Ahmet Şükrü Ataman, VI. Dönem'de de Muş'tan Milletvekili seçildi. Ahmet Şükrü Ataman 19 Mart 1955'te İstanbul'da vefat etti⁸⁴.

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK DÖNEMİ MUŞ MİLLETVEKİLLERİ	
Osman Kadri (Bingöl) Bey	I. ve II. Dönem

⁷⁸ Kazım Öztürk, **Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem 1923-1927**, C III, TBMM Yay., Ankara, 1993, s.137, 138.

⁷⁹ TBMM Arşivi, Dosya No:305.

⁸⁰ Kazım Öztürk, **Türk Parlamento Tarihi III. Dönem 1927-1931**, C III, TBMM Yay., Ankara, 1995, s. 229.

⁸¹ TBMM Arşivi, Dosya No:951.

⁸² İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi V. Dönem 1935-1939**, C III, TBMM Yay, Ankara, 2000, s. 591,592.

⁸³ TBMM Arşivi, Dosya No:952.

⁸⁴ İhsan Güneş, **a.g.e.**, s. 593,594.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Abdülğani (Ertan) Bey	I. Dönem
Ahmet Hamdi (Bilgin) Efendi:	I. Dönem
İlyas Sami (Muş) Bey:	I. ve II. Dönem
Kasım (Dede) Bey	I. Dönem
Mahmut Sait (Yetgin) Bey	I. Dönem
Rıza (Kotan) Bey	I. ve II. Dönem
Hasan Reşit Tankut	IV. Dönem
Hakkı Kılıçoğlu	IV. ve V. Dönem
Muhittin Nami Bey	IV. Dönem
Nakiyettin Yücekök	IV. ve V. Dönem
Şevki Çiloğlu	V. Dönem
Şükrü Ataman	V. Dönem

SONUÇ

Muş, idari yapı olarak Cumhuriyet Döneminde vilayet olmuş, 1926-1929 yılları arasında vilayet gelirlerinin yetersiz olması nedeniyle ilçe statüsünde Bitlis'e bağlanmıştır. Mustafa Kemal Atatürk döneminde Muş'ta sekiz vali görev yapmıştır. Dönemin Muş valilerinin tümünün Mülkiye Mektebi mezunu olduğu, valilik görevine atanmadan çeşitli yerlerde kaymakamlık ve yöneticilik yaparak deneyim kazandıkları görülmüştür. Bu isimler Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu ve zor şartların yaşandığı bu yıllarda valilik görevini yaptıkları vilayetlerde adeta Mustafa Kemal Atatürk'ün gözü, kulağı olmuşlardır. Bu dönem içinde özellikle Vali Tefik Gür'ün olağanüstü gayretleri Muş'un talihini güldüren en büyük faktör olmuştur. Gür, yaptığı çalışmalarla Muş'a adeta damgasını vurmuştur.

Muş'u Atatürk döneminde TBMM'de III. Dönem haricinde her dönem temsil eden milletvekilleri olmuştur. Milletvekilliğine Muşlu olanlar olduğu gibi olmayanlarda seçilmiştir. TBMM'de ki çalışmalarına bakıldığında, dönemin ülke şartlarının dikkate alındığı, ülke geneli sorunların çözümünün ön planda olduğu, Muş'a özel sorunların Meclis'e çok fazla taşınmadığı görülmüştür.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Kaynakları

- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 30.18.1.1-9.19.9.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 30.18.1.1-16.66.20.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 30.18.1.2-55.48.2.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 30.18.1.2-102.44.19.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 30.18.1.2-32.71.10.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 30.18.1.2-55.50.16.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 30.18.1.2-75.49.1
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, Dosya No: 30.18.1.2-17.2.9.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi**, Dosya No: 847.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi**, Dosya No:356.

- Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi**, Dosya No: 351.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi, Dosya No: 352.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi, Dosya No: 352.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi, Dosya No: 353.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi, Dosya No: 354.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi, Dosya No: 355.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi, Dosya No: 357.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi, Dosya No: 827.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi, Dosya No: 724.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi, Dosya No: 461.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi, Dosya No:305.

2.Resmi Yayınlar

- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi**, Devre 1, İçtima 2, C 11, TBMM Matbaası, Ankara, 1958.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima 3, C 26, TBMM Matbaası, Ankara, 1960.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima 4, C 28, TBMM Matbaası, Ankara, 1961.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima 2, C 13, TBMM Matbaası, Ankara, 1958.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima 2, C 16, TBMM Matbaası, Ankara, 1958.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima 3, C 24, TBMM Matbaası, Ankara, 1960.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima 3, C 27, TBMM Matbaası, Ankara, 1960.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima 1, C 6, TBMM Matbaası, Ankara, 1943.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima 1, C 7, TBMM Matbaası, Ankara, 1944.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima 2, C 9, TBMM Matbaası, Ankara, 1954.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima 2, C 14, TBMM Matbaası, Ankara, 1958.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima 3, C 18, TBMM Matbaası, Ankara, 1959.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima 2, C 19, TBMM Matbaası, Ankara, 1959.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima 3, C 24, TBMM Matbaası, Ankara, 1960.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima 3, C 25, TBMM Matbaası, Ankara, 1960.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 2, İçtima 1, C 1, TBMM Matbaası, Ankara, 1961.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 2, İçtima 2, C 15, TBMM Matbaası, Ankara, 1976.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 2, İçtima 2, C 18, TBMM Matbaası, Ankara, 1976.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 2, İçtima 3, C 19, TBMM Matbaası, Ankara, 1977.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 2, İçtima 4, C 28, TBMM Matbaası, Ankara.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima 1, C 6, TBMM Matbaası, Ankara, 1943.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima 2, C 9, TBMM Matbaası, Ankara, 1954.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima 3, C 26, TBMM Matbaası, Ankara, 1960, s.446.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima 3, C 27, TBMM Matbaası, Ankara, 1960.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 4, İçtima 3, C 23, TBMM Matbaası, Ankara, 1934.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Devre 5, İçtima 3, C 20, TBMM Matbaası, Ankara, 1937.

3.Sürelî ve Basılı Yayınlar

Turan Gazetesi, 28 Şubat 1933.

AHMAD, Feroz, **Modern Türkiye'nin Oluşumu** (Çev: Yavuz Alogan), X. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012.

ALDAN, Mehmet, **İz Bırakan Mülki İdare Amirleri**, İçişleri Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk**, C I, İstanbul, 1996.

BALTAOĞLU, Ali Galip, **Atatürk Dönemi Valileri**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sos. Bil. Enst., Konya, 1992.

ÇAĞLAYAN, Ercan, "TBMM'de Muş Milletvekilleri (1923-1943): Biyografik Bir Deneme", **Makalelerle Muş**, Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları, Yayın No: 1, Mayıs 2014, s. 112-130

ÇAĞLAYAN, Ercan, "Cumhuriyet Taşrasından Bir Kesit: Muş (1925-1938)", **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl 8, S 16, Nisan 2016, s. 255-268.

ÇANKAYA, Mücellitoğlu Ali, **Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, C IV, Mars Matbaası, Ankara, 1968-1969.

ÇAVDAR, Tefvik, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1839-1950)**, İmge Kitabevi, Ankara, 2008.

ÇOKER, Fahri, **Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923**, C III, TBMM Yay., Ankara, 1993.

ÇOKER, Fahri, **Türk Parlamento Tarihi TBMM IV. Dönem, 1931-1935**, C II, TBMM Yay., Ankara, 1996.

DARKOT, Besim, “Muş” maddesi, **Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1979, s. 744-747.

DEMİREL, Ahmet, **Tek Partinin İktidarı Türkiye’de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, İletişim Yayınları, II. Baskı, İstanbul, 2013.

GÜNEŞ, İhsan, **Birinci TBMM’nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1997.

KARPAT, Kemal H, **Türk Demokrasi Tarihi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

SAN, M. Salih, **Doğu Anadolu ve Muş’un İzahlı Kronolojik Tarihi**, Özel Yükseliş Koleji Yayınları Yayın No: 3, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara, 1966.

SERTEL, Savaş, “1927 Genel Nüfusu Sonuçlarına Göre Bitlis’in Nüfus Fonksiyonları”, **International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, C 9, S 4, Bahar 2014, s. 1015-1034.

SÖNMEZ, Mehmet Emin, “Muş İlinde Nüfus Hareketlerinin Nedenleri ve Sonuçları”, **Türkiye Coğrafya Dergisi**, S 55, Ekim 2010, s. 45-57.

ÖZTÜRK, Kazım, **Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem 1923-1927**, C III, TBMM Yay., Ankara, 1993.

ÖZTÜRK, Kazım, **Türk Parlamento Tarihi TBMM III. Dönem 1927-1931**, C III, TBMM Yay., Ankara, 1995, s. 229.

TUNCEL, Metin, “Muş” maddesi, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C 31, İstanbul, 2006, s. 368-371.

YEDEK, Şahin, “Atatürk Döneminde Elazığ’ı Temsil Edenler (1920- 1938)”, **Akademik Bakış Dergisi**, S 48, Mart-Nisan 2015.

YILMAZ, Bilal, **Muş Vakıfları**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2009.

YUCA, İrşad Sami, “Cumhuriyetin Kent Modernleşmesine Bir Örnek: Vali Tevfik Sırrı Gür’un Muş’taki Faaliyetleri (1937-1943)”, **TİDSAD**, Yıl 2, S 4, Eylül 2015.

OSMANLI MEBUSAN MECLİSİ'NDE AYNI BÖLGEDEN İKİ MİLLETİN TEMSİLİ: MUŞ MİLLETVEKİLLERİ KİGAM DER GARABETİYAN VE HACI İLYAS SAMİ BEY

Hacer GÖL*

ÖZET

Osmanlı Mebusan Meclisi'nde, Muş eyaletini temsil eden vekillerden ikisi Hacı İlyas Sami Bey ve Kigam Der Karabetyan'dır. Aynı ili biri Ermeni, diğeri Türk uyruklu bu iki mebusun temsil etmiş olması, Osmanlı Parlamentosu'nun ne kadar çeşitli ve renkli bir yapıya sahip olduğunun göstergesiydi. Çalışmamızın konusunu her ne kadar bu iki mebusun Osmanlı Mebusan Meclisi'ndeki faaliyetlerini incelemek oluştursa da konuyu Ermeni meselesi, Osmanlı'nın demokratikleşme süreci içerisinde Mebusan Meclisi'nin vaziyeti, seçimler, Muş'ta meydana gelen siyasi olaylar, Ermeni-Kürt çatışması, Rusya ve batılı devletlerin Osmanlı tebaası olan Ermeniler üzerindeki amaçlarından bağımsız olarak değerlendirmek oldukça zordur. Bu nedenle makalemiz boyunca zaman zaman bu konulara da değinilecektir. Bunun yanı sıra konunun anlaşılabilmesi için o dönemdeki Muş'un coğrafi sınırlarının da iyi bilinmesi gerekmektedir. Muş tarih içerisinde farklı tarih aralıklarında Van (1548-1685, 1878-1880, 1883), Erzurum (1845, 1847-1871, 1873-1877), Diyarbakır (1846) ve Bitlis'e (1872, 1881, 1884-1920)¹ bağlı olmuştur. Dolayısıyla o dönemki Muş'tan bahsederken bazen Bitlis, Van, Erzurum ve Diyarbakır vilayetlerine de konumuz kapsamında değinilmiştir. Bugünkü Bitlis ve Muş tarih içerisinde o kadar birlikte anılmıştır ki bu mebuslara kaynaklarda bazen Muş bazen de Bitlis mebusu denilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kigam Der Karabetyan, Meclis-i Mebusan, Muş, Ermeni Meselesi.

REPRESENTATION OF TWO DIFFERENT NATIONS IN THE OTTOMAN PARLIAMENT: MUS PARLIAMENTARIANS KEGAM DER KARABETİYAN AND HACI İLYAS SAMİ BEY

ABSTRACT

Two parliamentarians who had represented Muş Province in Ottoman Parliament are Hacı İlyas Sami Bey and Kigam Der Karabetyan. The representing of this province with a Turkish and Armenian parliamentarians shows that Ottoman Parliament had different ethnicities.

Even if the subject of our study is to examine the activities of these parliamentarians in Ottoman Parliament, this study cannot be evaluated without the Armenian Issue, the situation of Ottoman Parliament in the democratization process, the elections, the political events in Muş, the conflict between Armenians and Kurds, the political aims of Russia and Western states on Armenians who were the citizens of Ottoman Empire. Therefore in this article we mention these subjects from time to time.

In addition to this, the geographical borders of Muş can be known well to understand our study. Throughout the history Muş was an affiliate of Van (1548-1685, 1878-1880, 1883), Erzurum (1845, 1847-1871, 1873-1877), Diyarbakır (1846) and Bitlis (1872, 1881, 1884-1920). Thus, while contemporary Muş is mentioned, Bitlis, Van, Erzurum, and Diyarbakır provinces are included in the scope of the study from time to time. Modern Bitlis and Muş had been together so much so that these parliamentarians who were mentioned beforehand had been introduced sometimes as Muş parliamentarian and sometimes as Bitlis parliamentarian in the documents.

Keywords: Kigam Der Karabetyan, Ottoman Parliament, Muş, Armenian Issue.

GİRİŞ

1.OSMANLI DEVLETİ'NİN GENEL DURUMU

Osmanlı Devleti'nin iç ve dış politikasının konusu olan, zaman zaman şark meselesi içerisinde de ele alınan, "Ermeni Meselesi"nin ortaya çıkışı genel olarak 93 Harbi (1877-1878) olarak da bilinen Osmanlı - Rus Harbi sonrasında imzalanan Ayestefanos (Yeşilköy) Antlaşması'na dayandırılır.² Rus ordularının bugün Yeşilköy olarak bilinen bölgeye kadar

* Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

¹ Tahir Sezen, **Osmanlı Yer Adları Sözlüğü**, Ankara, 2017, s. 567.

² Bazı yazarlar bu sorunun daha öncelerde Kürt- Ermeni ilişkilerinin ana eksenini oluşturmaya ve hatta daha ağır basmaya başladığı görüşündedir. Bölgedeki çeşitli hukuk olayları, toprak meselesi, meralara ve çayıruları kiraya verme meselesi, su yollarının kullanılmasındaki sorunlar gibi sosyo-ekonomik kökenli çatışmalar açısından bakıldığında, 1860'lardan beri, adı konulmamış dahi olsa mevcut olduğunu iddia ederler. Bkz: Yaşar Tolga

ilerlemesi sonucu, Osmanlı Devleti o zamana kadar belki de en ağır koşullara sahip olan bu antlaşmayı kabul etmek zorunda kaldı. Ayastefanos Antlaşması olarak tarihe geçen bu antlaşmanın Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerde bir dizi reformlar yapılmasını kapsayan 16. Maddesi Osmanlı Devleti için önem taşıyordu. Antlaşmada Ermenilerin yaşadığı belirtilen bu bölgeler daha sonra “Vilayat-ı Sitte (Altı vilayet)” olarak da adlandırıldı.³ Bu antlaşmayla Ruslar sadece toprak kazanmakla kalmayıp Osmanlı Devleti’nin iç ve dış politikasına da bu mesele üzerinden müdahil olmaya başladı. Fransa ve İngiltere gibi devletlerin Rusya’yı desteklemesi ile Osmanlı Devleti baskı ve yaptırımlar altında kalmış, kendi iç huzurunu sağlamak ve aynı zamanda da bu ülkelerin tepkisini çekmemek için yoğun çaba sarf etmiştir.⁴

Ermeni Meselesi’nin bu gelişmelerden sonra diplomasiye yansımaları Berlin Kongresi ile oldu. Kongreye, Ermeni patriği başkanlığında bir Ermeni Delegasyonu da katılarak siyasi taleplerini dile getirdi. Kongre sonunda imzalanan Berlin Antlaşması’nın 61. Maddesi ile Ermenilerin koşullarının iyileştirilmesi ve reformların gerçekleştirilmesi konusu uluslararası gündeme taşındı. Bu zaferin hazzıyla Ruslar bir yandan Balkanlardan uzanan koldan, diğer yandan da Kafkaslar üzerinden Osmanlı Devleti içerisinde etkin olmak için Ermenileri kullandı.⁵ Aslında Rus çarlarının Osmanlı Devleti üzerindeki emelleri geçmiş tarihlere dayanıyordu. Ruslar daha önceki dönemlerde de kendilerini Bizans’ın mirasçısı olarak görmüş hatta İstanbul’a hâkim olmak istemişlerdi.⁶ Bu nedenle yakaladıkları fırsatı iyi bir şekilde değerlendirerek Kafkaslardaki ve Doğu Anadolu’daki nüfuzlarını kuvvetlendirmek istiyorlardı. Bu konuda Osmanlı’yı bölmek isteyen Avrupa devletleri de kendilerine yardımcı oldu. Çelişkili bir şekilde, kendi topraklarında yaşayan Ermenilere hiçbir zaman bağımsızlık vermeyen Ruslar Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan Ermenilere bağımsızlık vaatleri vererek kışkırttı.

Ermenilerin siyasi talepleri sadece politika yoluyla dile getirilmedi, zaman içerisinde Ermeni davasını savunan Ermeni komitaları da oluştu. Özellikle Abdülhamit döneminin en önemli aktörleri olan Taşnak ve Hınçak komitaları bu dönemde ortaya çıktı. Bunlar silahlı mücadele, suikastlar, kitlesel eylemler ve Ermeni halkının bilinçlendirilmesi gibi roller üstlenmişlerdi. Bu komitalar, Balkan milliyetçiliğinden esinlenen taktikler kullandı. Osmanlı Devleti’ni şiddet kullanmaya zorlayıp meseleleri uluslararası sorun haline getirmek ve dış güçlerin müdahalesini sağlamayı amaçlayıp buna hizmet eden eylemlere giriştiler.⁷ 1775 ve

Cora, “Doğuda Kürt Ermeni Çatışmasının Sosyo-Ekonomik Arka Planı”, **1915 Siyaset, Tehcir Soykırım**, İstanbul, 2015, s. 130.

³ Osmanlıların Vilâyât-ı Sitte veya Vilâyât-ı Şarkıye dedikleri bölge: Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakir, Elazığ ve Sivas’ı kapsamaktadır. Daha detaylı bilgi için bkz: Enis Şahin, **Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, Ankara, 2002, s. 53-54.

⁴ Selim Deringil, “Abdülhamit döneminde Ermeni Meselesi”, **1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım**, İstanbul, 2015, s. 95.

⁵ Kazım Karabekir anılarında Ermenilerin bilinçlenmelerini ve onlarda milliyetçilik anlayışının ortaya çıkışını daha önceki dönemlere dayandırır ve şöyle özetler: Hindistan’da doğmuş büyümüş bir genç olan Emin Housepyan Prusya’ya giderek burada iyi bir askeri eğitim ve talim terbiye alır. Daha sonra Gürcü ve Ermenileri birleştirmek ve onların etrafını çevreleyen İslamlardan kurtarmak ister. Planını Gürcü kralı II. Ereğ’le paylaşır. Bazı İngilizlerinde tavsiye mektuplarını alarak Petersburg’a gider. Rus ileri gelenleri ile kendi davası hakkında konuşur. O zaman herhangi bir netice alamıyorsa da 1768 de Rus çaricesi II. Katerin, Osmanlı Devletine harp ilan ettiğinde, Osmanlı Hristiyan tebaasını ayaklandırmak ve istiklallerini istemeye çağırır. Ayrıca Generali Suvarof’a da Ermeni istiklali projesini hazırlamasını emreder. Bu General, Ermeni Emin’i Petersburg’a davet ettiyse de Emin ölmüştü. Ancak Rusya planlarından vazgeçmedi. Rusya, 1774’de altı yıl süren Osmanlı- Rus Harbi bittiğinde Küçük Kaynarca Antlaşması ile Karadeniz’e iyice yerleşti. Kırım’ın himayesini de elde etmişti. 1782 de burayı işgal ederek kendi topraklarına kattı. Artık Kafkas Cephesi’yle uğraşmaya başladı. 1178’de Rusya, İran ile Osmanlı Devletine karşı ittifak yaptı. Bundan sonra da İran üzerinden Ermenileri kışkırtmaya başladı. Bkz. Kazım Karabekir, **Ermeni Dosyası**, İstanbul, 2000, s. 120-126.

⁶ Karabekir, **a.g.e.**, s. 123-126.

⁷ Deringil, **a.g.m.**, s. 96.

1781 yılında İstanbul'da iki gün iki gece süren büyük yangınlar çıkarıldı, Cibali'den Aksaray, Koska, Cerrahpaşa Topkapı, Mevlevihane'ye kadar her yer kül oldu. Bu yangınları Rusların idare ettiği Rum ve Ermeni gizli teşkilatları çıkarıyordu. Bu eylemleriyle Türk mahallelerini yok etmeyi ve Türklerin fakir düşmesini amaçlıyorlardı.⁸ Galata'dan Beyoğlu'na kadar her nerede Osmanlı tuğrası varsa kırıp döküyorlardı.⁹ Bu olaylar dışında İstanbul'da 1890 Babıali Yürüyüşü, 1896 Osmanlı Bankası Baskını gibi durumlar ise II. Abdülhamit'i bazı önlemler almaya itmiş bunun sonucunda da Batı'da "Kızıl Sultan" olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Böylece isyanlar, baskınlar, Rum ve Ermeni teşkilatlarının yasa dışı faaliyetleri Batılılar tarafından hoş görülüp teşvik edilirken, olaylar karşısında tedbir alan dönemin padişahı Abdülhamit ise aynı devletler tarafından yoğun şekilde eleştirilmekteydi. Yukarıdaki tarihlerden de anlaşılacağı üzere aslında Ermeni Meselesi Ayastefanos Antlaşması'ndan daha önce ortaya çıkmıştı. Ancak Osmanlı Devleti'nde Sırp, Yunan ve Bulgar ayrılıkçı hareketlerinin tarihlerine bakılırsa Ermenilerden daha önceki zamanlarda başladığı görülür. Osmanlı Devleti'ndeki milliyetçi hareketler Avrupa devletlerinin özellikle Rusya ve İngiltere'nin teşvik ve yardımları ile hız kazanmıştır. Bu devletler Balkan kavimlerinin ve Ermenilerin koruyucusu rolünü üstlenmiş, bu isyanlara ihtilalci bir karakter kazandırmışlardır. Bu durum birbirini takip eden olaylarla Osmanlı azınlıklarının bağımsızlık hareketleri haline dönüşmüştür. Bu hareketlerden etkilenen son grup Ermeniler olmuştur. Öncelikle Yunan ve Sırp bağımsızlık hareketlerinde daha sonra da Bulgaristan'da görülen yöntemler Ermeni Meselesi'nde de kullanılmıştır.¹⁰ Ermeniler Rumeli'deki Bulgar isyanlarını örnek alarak Rusların da teşvikiyle Doğu Anadolu'da birçok isyan çıkarmışlardır.

a. 1876-1918 Yılları Arasında Muş'ta Meydana Gelen Siyasi Sorunlara Genel Bakış

Muş, Van-Diyarbakır-Halep-İskenderun yolları üzerindeki kavşak noktasında yer almaktadır. Bu önemli konumu Ermeni komitalarının bölgede kolayca teşkilatlanmasını sağlamış, bu komitalar teşkilatlarını toplamak, yönetmek ve tayin etmek için bölgeye önemli adamlarını göndermiştir. Özellikle Meşrutiyet'in ilanından sonra hemen her köyde çete ve fedai tertibatı kurulmuş, öğretmenler ve papazlar aracılığı ile halk kışkırtılarak örgütlenmiş ve isyanlar çıkarılmıştır. Ermeni Patrikhanesi de konuya müdahil olarak özellikle Meşrutiyet'ten sonra en seçkin papazlarını buraya göndermiştir.¹¹ Bahsi geçen bu bölge Ermeni isyanları için oldukça uygundu, bu sebeple de tarih içerisindeki Sasun, Talori ve benzeri isyanlar da dâhil olmak üzere en kanlı ve büyük hadiseler burada meydana gelmiştir. Ayrıca bölgenin dağlık bir yapıya sahip olması isyancıların saklanmasını da kolaylaştırıyordu. Bunun yanı sıra Kafkaslar üzerinden de pek çok ihtilalci kolayca bölgeye erişebiliyordu. Patrikhane tarafından Avrupa'ya iletilen şikâyetlerin çoğu, bu bölgedeki vilayetlerde çıkan olaylar üzerinden (Van, Bitlis ve Muş) yapılıyordu. Rusya'dan Kafkas, İran, Trabzon yoluyla; Mısır ve Amerika'dan İskenderun ve diğer yollarla bölgeye silah ve bombalar gönderiliyordu. Müslümanlar Ermeniler kadar silaha sahip olmadıkları için katlediliyordu.¹² Muş, Taşnak Örgütü tarafından operasyon merkezi olarak seçilmiş, 1890'lı yıllardan itibaren Ermeni komitacıların yoğun eylemlerine sahne olmuştu. Bu bölge Ermenileri I. Dünya Savaşı sırasında da Ruslarla işbirliği içindeydi. Rusya'nın bölgeyi işgali esnasında Müslümanlara karşı en yoğun katliamlar Ermeni çeteleri tarafından yine bu bölgede yapıldı.¹³ Van ve Bitlis arasında

⁸ Karabekir, a.g.e., s. 122.

⁹ Mihran Damadyan, **Bir Ermeni Komitacının İtirafı**, İstanbul, 2009, s. 30.

¹⁰ Haluk Selvi, **Millet-i Sadıkada İsyân: Ermeni Komitacıların Gizli Mektupları 1878-1923**, İstanbul, 2011, s. 25-26.

¹¹ H. Erdoğan Cengiz, **Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekâtı Milliyesi**, Ankara, 1983, s. 228-230.

¹² Cengiz, a.g.e., s.228

¹³ Kemal Çiçek, **Ermenilerin Zorunlu Göçü**, Ankara, 2012, s.171-172

bulunan Gevaş bölgesi asker nakli için en mühim yollardan biriydi. Buradan geçen telgraf hattı ise dönemin önemli haberleşme aracıydı. O nedenle komitalar bu yola da önem vermişler ve zaman zaman bölgeye gönderilen müfrezleri ateşe tutmuşlardı.¹⁴

Ermeniler Osmanlı Devleti'nin her yerinde tabii ki Muş'ta da çeşitli komitalar yoluyla kendi seslerini dış dünyaya duyurmaya çalıştılar. Bu komitalar aracılığı ile Ermeniler arasında Türk düşmanlığının temelleri atıldı. Bunlar 1880-1890 yılları arasında Rusya ve Avrupa'daki benzerleri örnek alınarak kuruldu.¹⁵ Rus General Mayevski bu komitaları oluşturan üyeler hakkında "Vatanın selametini kendi aile ocağını ve dinini müdafaa edenlerden değil hiçbir vakit hemen ekseriya bir şey öğrenmeyen şehirli gençler ki ancak maruf (bilinen) komitacıların parlak sözleriyle alevlenerek ve suret-i umumiyede şu en adi meseleyi bile görmeyecek olan cahillerden ibarettir" der. Çünkü bunlar yaptıkları hareketle vatandaşlarını selamete değil felakete sevk etmişlerdi. Onların yüzünden birçok olay çıkmış birçok kişi canını kaybetmişti. Önemli bir çelişki ise 1895 senesinde Ermenilerin çoğunluğunun bu komitacıları hem milli kurtarıcıları diye yüceltmeleri hem de bunlardan vebaymış gibi korkmaları olmuştur.¹⁶

Meşrutiyet'le birlikte her yerde asayişin sağlandığı¹⁷ söyleminin aksine Ermeni ve Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı yerlerden biri olan Muş eyaletinde sorunlar 19. yüzyılın ikinci yarısında da kendini gösterdi. Bu sorunları şu başlıklar altında toplayabiliriz:

- 1- Bölgede kıtlık ve salgın hastalıklar
- 2- Kürt- Ermeni çatışması
  - a- Kız meselesi
  - b- Nüfuz meselesi
  - c- Kürt ağalarının bölgede nüfuzunu korumaya çalışması
  - d- Vergiler
  - e- Toprak gaspı iddiaları
  - f- Diğer meseleler
- 3- Kafkasya'dan gelen Ermenilerin bölgeyi karıştırması
- 4- Çözüm olarak Hamidiye Alayları'nın kullanılması

Yukarıdaki sorunlara baktığımız zaman bunların her biri başlı başına ayrı birer çalışma konusu olduğu görülecektir. Konumuzda sınırlamaya gitmek zorunda olduğumuz için, bunlardan Kigam Der Karabetyan ve Hacı İlyas Sami Bey'in daha faal olduğu ve daha çok onlarla ilgisi olan sorunlara yer verilecektir.

b. Arazi, Vergilendirme ve Kız Meselesi

Ermeni Meselesi'nin ortaya çıkmasına neden olan 93 Harbi kendisiyle birlikte getirdiği kıtlık ve salgın hastalıklarla bölgede kaçınılmaz sıkıntılara yol açtı. Daha da önemlisi etnik dengeleri alt-üst etti. Bunun üzerine, Tanzimat Fermanı'nın getirilen yeni düzenlemeleri eklenince ortam iyice karıştı. Arazi Kanunu uygulamaya geçirilirken özel mülkiyetin yarattığı paylaşım kavgası, devletin konumunu korumak için azınlıkların da askerlikle yükümlü kılınması gibi nedenler sonucunda merkezileşmeye doğru gidilmesi, Kürt emirliklerinin otoritelerinin sarsılması ve aşiretler arası iktidar savaşı, 1908 sonrası daha fazla etkinlik kazanan temsil sisteminin berberinde getirdiği yerel kimliklerin politikleşmesi, göçebelerin

¹⁴ Cengiz, a.g.e., s. 232.

¹⁵ Selvi, a.g.e., s.26.

¹⁶ Bayram Bayraktar, **20.Yüzyıl Dönemecinde Rus General Mayevsky'nin Türkiye Gözlemleri**, İstanbul, 2007, s.164-165.

¹⁷ Babanzade İsmail Hakkı, "Anadolu'da Ermeniler", **Tanin**, 6 Temmuz 1910, s.1

ekonomik siyasi idari kaygıyla yerleşik yaşama geçirilmesi ve Müslüman muhacirlerin iskânı bölgedeki huzur ortamını iyice bozdu.¹⁸

Osmanlı Devleti'nde şehirli ve köylü Ermenilerin yaşam şekilleri farklıydı. Özellikle konumuz olan Muş'ta Ermeni köylüleri ile Kürtlerin ağa ya da şeyhleri arasında feodal bir yapı vardı. Ermeniler Kürt beylerine koruma parası niteliğinde "hafır" denilen bir vergi verirdi. Tanzimat Dönemi'nde merkezileşmeye yönelik yapılan reformlardan biri de vergi toplama konusunda oldu. Kırsal alanda vergi tahsildarlığı işinin Kürt beylerinden alınarak devlet tarafından belirlenen kişiler aracılığı ile yapılmasına karar verildi. Ancak bu reform sonucunda Ermeniler her ne kadar devlete vergisini verse de Kürt ağaları da hafır adını verdikleri vergileri almaktan vazgeçemedi. Ermeniler için böylece çifte vergi uygulaması ortaya çıktı. Bu uygulama Ermeni kaynaklarında halkın açlık ve sefaletle sürüklendiği iddialarıyla sık sık dile getirilmektedir. Kürtler de nüfuzlarının kırılması, bölgede iktidar boşluğu ve kavgası yaratması sebebiyle Tanzimat'la gelen bu reformlardan mutlu değillerdi. Bedirhanlar gibi çok güçlü aşiretlerin belini büken bu devlet politikası yerel güç dengelerinde ciddi çalkantılara neden oldu.¹⁹ Ortaya çıkan bu otorite boşluğunu küçük ağalar, tarikat şeyhleri, kentlerdeki ileri gelenler ve aşiret beyleri doldurdu. Bu da toprak gaspı iddialarını beraberinde getirdi.

Muş'ta toprak gaspı iddiaları üzerine çalışma yapan Kigam der Karabetyan 1911 yılında kendisini ziyarete gelen İttihatçı Cavit ve Naci beylere arazi sorunları, bölgedeki gasp ve cinayetlerle ilgili sorunları bildirmiş ve kendilerine bir cetvel vermiştir. Çözüm konusunda ise arazi meselesi hiç olmazsa mukataaya tasfiye edilmek üzere 25 Ağustos 1325 tarihli emirname-i samiyenin icrasını Bab-ı Ali'den talep etmelerini teklif etmiştir.²⁰ Ermeni Patrikhanesi tarafından da 1911-1912 yılları arasında Ermeni kilisesine ait gasp edilmiş mallar ve toprak sahipleri adına gasp edilmiş mallardan oluşan çeşitli raporlar hazırlanmıştır. Bu konuda Muş mebusu Kigam der Karabetyan da bu raporlardan faydalanarak Harput ve Sivas vilayetlerinde yapılan toprak gaspı hakkında şunları yazmıştır:²¹

"Erzurum vilayetinin Khunus (Hınıs), Alaşgert, Beyazıt, Pasen, Kemahk, Erzincan, Tercan, Papert (Bayburt) ve diğer kazalarındaki yüz yirmi dokuzdan fazla Ermeni köyünde çeşitli şekillerde binlerce tarla, çayırılık, otlak, bina ve değirmen gasp edilmiştir. Örneğin Erzincan-Tercan'da 15.000 dönümden fazla arazi ve 250-300 bina otlak, Bayburt Pasin, Alaşgert ve başka bölgelerde 2.500 den fazla tarla çayırılık, 270'ten fazla bina 16.800 dönümlük arazi iki köyün bütün toprakları dört köyün yarısı ve geri kalanlar farklı boyutlarda gasp edilmiştir. Erzurum vilayetinde toplam 100.000 dönümden fazla otlak gasp edilmiştir. Harput vilayetinden Agin, Arapkir, Malatya, Dersim kazalarındaki elli kadar köyden 1.800 tarla, 5.000 dönümlük arazi, 200'den fazla bina ve Çarşancak kazasındaki toplam kırktan fazla köyde çeşitli tarlalar ve bağ bostan vesaire toplamı 200.000 dönümdür. Sebastia (Sivas) Ş(ebin) Karahisar, Gürin, Amasya, Tokat, Marzovan ve diğer kazalarda yaklaşık seksen bir köyün Ermenilerden 4.000'e yakın tarla ve otlak yaklaşık 500 bina değirmen 16 otlak, çiflik vs. gasp edilmiştir. Tamamı 80.000 dönümdür" demiştir.

Ermeni ve Kürtler arasında bir başka sorun ise Kürt egemenler tarafından Ermeni kızlarının kaçırılması ve zorla evlendirilmesidir. Bu suçlamalar yörenin önemli feodal güçleri arasında olan Kürt Musa ve Kürt Kazım beylere yöneltilmiştir.²² Özellikle yabancılar tarafından da ilgi duyulan bu konu zaman zaman yurt dışındaki gazetelerde de yer almıştır. Bu olaylardan bir tanesi Ermeni halk hikayesi haline dönüşen Gülizar'ın hikayesidir. Bu hikâye

¹⁸ Fuat Dündar, "Eski rejimde Ermeni Nüfus Meselesi 1828-1908", **1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım**, İstanbul, 2015, s. 112.

¹⁹ Deringil, a.g.m., s. 97.

²⁰ "Muş'ta", **Tanin**, 1 Eylül 1911, s. 3.

²¹ Cora, a.g.m., s. 138.

²² **BOA**, DH. TMIK. M 260,61 ve ekleri

Kigam der Karabetyan ile ilgilidir. Çünkü onun eşi olan Gülizar'ın da bu kızlardan biri olduğu iddia edilir. Muş'un Çukur-Bulanık bölgesinde bulunan köylerden biri olan Khars (Güneylik) Köyü dönemin Kürt beylerinden biri olan Musa Bey tarafından bir gece basılır. Ermeni kızı Gülizar kaçırılır. Bütün zorlamalara rağmen Gülizar Müslüman olmak istemez ve Kürt Musa'nın evine ekme yapmak gelen Ermeni bir kadından kendini kurtarması için yardım ister. Bu kadının Gülizar'ın ailesine haber vermesi üzerine olaylar büyür. Gülizar'ın üvey annesi Altun Hanım tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen belge de olayı doğrulamaktadır. Altun Hanım Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği dilekçede;²³

“Doksan yaşındaki kayınpederini katl ve beş yüz keselik emvâlimizi yağma eden ve kızım Gülizar'ı esir götüren Muş aliyyesine hak-pay-i kuds- i hümayunla makamat-ı aliyeye müracaat edildiği misillü kerimem ise merkurum el-garib bana teslimi için Muş'la Bitlis hükümetlerine üç mahdan beri Tevarih-i muhtelifeyle müteaddid vasıtalarla vuku bulan müracaat derecesine... üzerine el-yevm merkez vilayete getirilip Muş Cami-i Ekber'i Mülâise (?) hanesine teslim edilmiş ve ale'l-ûsul mahalleye takriri alınacak diye vali paşa hazretleri tarafından cevap ediliyor. Bana teslim olunmuyor kerimem sevince mertedinden ahbar ve tazyik altında bulunduğu gibi şebde Paşa ifâdât-ı hakikasî üzerine tezvîc-i merâm için hâne-i mezkûr halkı tarafından şedîden ihbâr edileceği tabii olup hemen esîre kızımın taraf-ı çâkerâneme teslîmi husûsunda şefkat ve merhamet hazret-i pâdişâhiye sığınıyorum” demektedir.

Olayın yabancı basında yankı bulmasıyla birlikte İstanbul'da 23 Kasım 1889 tarihinde bir duruşma yapılır. Çok sayıda Ermeni de bu duruşmaya katılır. Çünkü Kürt Musa'dan onlarda şikayetçidir. Kigam Der Karabetyan Piskoposluk tarafından İstanbul'a giden bu Ermenilere eşlik etmekle görevlendirilir, yolculuk sonunda Muş'a döndüklerinde ise Gülizar'la evlenir.²⁴

Kürt Musa Bey'le ilgili sadece kız kaçırma değil gasp, darp, para ve eşya çalma, ırza geçme, katletme gibi pek çok suçlama vardır.²⁵ Bu duruşmalara Osmanlı Devleti idarecileri ile yabancı misyon şefleri ve onların temsilcileri de ilgi göstermiştir. Özellikle İngiliz büyükelçisi White, Musa Bey'in yargılanması ile yakinen ilgilenmiştir. 2 Aralık 1889 günü sona eren mahkemedeki davayı yürütmek için biri yardımcı dört hâkim görevlendirilmiş, İngiliz Büyükelçisi White yakından bu duruşmalarla ilgilenirken, büyükelçilik tercümanları Ermeniler aleyhine olacak her türlü girişime itiraz etmiştir.²⁶

Ermeni gazeteleri zorla kaçırılan ve Müslüman olmaya zorlanan Ermeni kızlardan zaman zaman bahsetmiştir. Bir Ermeni kızın kaçırılması olayı üzerinden Osmanlı basınına olaylara sessiz kalmakla suçlayarak sitem etmiştir. Bunun üzerine dönemin Tanin gazetesinde bir yazı kaleme alınmış, olayın doğrulanması halinde tabii ki Türk basınında da yer alacağı hatta bu olayın araştırılarak faillerinin cezalandırılacağı söylenmiştir. Ancak eğer muhabir ya da kadın iftira etmişse de bunun da cezalandırılacağı söylenmiş ve böyle bir olaya sessiz kalınmayacağı dile getirilmiştir.²⁷

2. OSMANLI DEVLETİ'NDE MECLİSİ MEBUSAN

a. Meclis-i Mebusan'ın Genel Yapısı

Osmanlı Devleti üç kıtaya yayılmış, 600 yılı aşkın bir süre farklı din ve etnik unsurları kendi çatısı altında toplamıştı. Zamanın değişen koşulları içerisinde yöneten ve yönetilen ilişkisi de değişmiş, 1876'da ilan edilen anayasa ve akabinde açılan parlamento ile Osmanlı

²³ BOA, DH. MKT. 1635, 13

²⁴ Arménouhie Kévonian, **Gülizar'ın Kara Dügünü Bir Kürt Beyi Tarafından Kaçırılan Ermeni Kızın Gerçek Hikâyesi**, İstanbul, 2015, s. 20-91

²⁵ Daha detaylı bilgi için bkz: Musa Şaşmaz, **Kürt Musa Bey**, İstanbul, 2004.

²⁶ Bülent Çırık, **Üç Devirde Bir Kürt Aşireti Reisi Hacı Musa Bey (1853-1928)**, İstanbul, 2015, s. 48.

²⁷ “Cebren Tebdil-i Din”, **Tanin**, 26 Mart 1910 s. 2.

İmparatorluğu ‘meşruti’ bir monarşiye doğru yol almıştır. Böylece Osmanlı’yı oluşturan milletler Mebusan Meclisi’nde temsil hakkına sahip olmuştu. Muş, Bitlis, Van gibi her ne kadar nüfusunun çoğunluğu Türklerden oluşuyor olsa da çeşitli etnik unsurların yaşadığı bölgeler de vardı. Bu yerler Mebusan Meclisi’nde farklı etnik unsurlarla temsil edildi. Siyasi sistem bir temsil sistemine dönüştü. Mebuslar halk tarafından değil vilayet meclisleri tarafından Sultan’ın onayından geçerek seçildi.²⁸ Osmanlı aydınları için meşruti sisteme geçilmesi olumlu bir gelişmeydi. Sened-i İttifak ile başlayan Tanzimat ve Islahat fermanları ile devam eden ve Meşrutiyet’in ilanı ile zirve yapan siyasi sistem esas olarak halkı yönetime katılmaya alıştırmaya yolunda zemin hazırlamıştı. Yapılan düzenlemelerle gayrimüslim tebaaya çeşitli imtiyazlar verilirken yabancı devletlerin müdahaleleri de kolaylaşmıştı²⁹ Her ne kadar durum böyle olsa da padişahların yetkilerinin anayasa ile sınırlandırılması ve halkın iradesini temsil eden bir meclisin açılması demokratikleşmeye giden süreç içerisinde önemli bir yer işgal etti. 1908-1912 Meclis-i Mebusan’ı ile ilgili meclisin mebus sayısına bakılacak olursa sayının 281 olduğu görülür. Bu mebusların etnik dağılımı ise şöyledir: 157 Türk, 54 Arap, 25 Arnavut, 22 Rum 10 Ermeni, 9 Slav (6 Sırp 3 Bulgar) 4 Yahudi. Bu mebusların %35’i ulema, %30’u çiftçi, %20’si devlet memuru, %10 u serbest meslek. %5i diğer meslek gruplarındadır. Yine 1908-1912 dönemi içinde Meclis-i Mebusan’da görev yapan bu 324 mebusun 177’si Türk, 66’sı Arap, 31’i Arnavut, 25’i Rum, 12 Ermeni, 9’u Slav ve 4’ü Yahudi’dir. Yapılan seçimler sonucunda zaman içerisinde mebus oranlarında bazı değişiklikler olmuştur. Gayrimüslim mebuslar içinde en kalabalık zümreyi Rumlar daha sonra ikinci kalabalık zümreyi Ermeniler oluşturmaktadır. Ermeni mebusların sayısı bir grup oluşturabilmek için yeterli değildi. Zaten kendi aralarında bir birlik yoktu. Çoğunluğu sosyalist ve Taşnak, Hınçak gibi Osmanlı’yı parçalamayı kendilerine amaç edinmiş ihtilalci sosyalist cemiyetlere üyeydiler.³⁰ Her ne kadar bu mebuslar mecliste Osmanlıcılık fikrine sahip çıkıyor gibi görünseler de etnik ve ayrılıkçı yöndeki çalışmalarından da geri durmamışlardır. Meclisin açılması ile birlikte gayrimüslim mebuslar milli gruplar halinde hareket etmiş, Müslüman olan Arap ve Arnavut mebuslar da Osmanlı Devleti’nden yüz çevirmeye başlamışlardır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti de Doğu sorununun bir parçası olarak ortaya çıkan Ermeni sorunu ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Ermeniler sosyoekonomik çizgide üçe bölünmüşlerdi. Bunlardan birinci grup Anadolu’nun küçük burjuvazisini temsil eden, görünüşte özerklik istemesine rağmen aslında bağımsız bir devlet kurma amacıyla olan Taşnaksütyun Cemiyeti’ydi. İkincisi kendisini sosyal demokrat çizgisinde tanımlayan, sosyalist görüşleri ağırlıkta olan ve Osmanlı siyaseti içinde çok fazla tutulmayan Hınçakyan Cemiyeti’ydi. Üçüncüsü ise özellikle 1908’den önce Osmanlı’da Ermenilerin temsilcisi durumundaki Patrikhane’ydi. Ancak patrikhane özellikle de Taşnakları denetim altında tutamıyordu. Taşnakların 1908’den önce de İttihatçıları desteklemiş olması doğal olarak bu gruba yakınlaşmalarını sağladı. İttihatçılar Ermenilerin temsilcisi olarak Taşnakları gördü.³¹ İttihat ve Terakki liderleri doğu vilayetlerinde valilere geniş yetkiler verip burada bir Teşkilat-ı Mahsusa Örgütü kurarak sağlık, ticaret, ziraat ve bayındırlık alanında çalışmalar yapmış,

²⁸ Dündar, a.g.m., s. 112.

²⁹ Cezmi Eraslan, “II. Abdülhamit’in İlk yıllarında Meclis ve Meşrutiyet Kavramları Üzerine Bazı Tespitler”, **Belgeler ve Fotoğraflarla Meclis-i Mebusan (1877-1920)**, İstanbul, 2010, s. 11.

³⁰ Ermeni mebusların büyük bir çoğunluğu ihtilalciydi. Buna örnek olarak Karakim Pastırmacıyan verilebilir. Kendisi daha 1889 yılında İstanbul’da Osmanlı Bankası’nı basan Ermenilerden biriydi. Baskın sonucunda yakalanan Pastırmacıyan idama mahkûm edilmiş ancak İngilizler’in araya girmesiyle Egani’ye sürgün edilmişti. Daha detaylı bilgi için Kenan Olgun, “1908 Meclisi Mebusan Seçimleri Mebusların Meclisteki Temsili”, **Belgeler ve Fotoğraflarla Meclisi Mebusan (1877-1920)**, İstanbul, 2010, s. 33-53.

³¹ Fevzi Demir, **Osmanlı Devletinde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri**, İstanbul, 2007, s. 98-99.

askeri ve maarif alanlarında yenilikler yaparak daha da önemlisi buradaki halka değer vererek bir kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır.³²

b. Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Muş'un Kigam Der Karabetyan ve Hacı İlyas Sami Bey Tarafından Temsili

• **Kigam Der Karabetyan ve Hacı İlyas Sami Bey**

Çalışmamızın konusunu oluşturan ve Muş'u Osmanlı Parlamentosu'nda temsil eden mebuslardan biri olan Kigam Der Karabetyan Papaz Karabet Efendi'nin oğlu olarak 1865 yılında Muş'ta dünyaya geldi. Eğitimini Ermeni Mektebi'nde tamamlamış, Muş Ermeni Murahhashane katipliği yapmıştır. Diyarbakır piskoposluğunda, Antep'te ve Urfa'da değişik tarihlerde piskoposluk sekreterliği ve öğretmenlik görevlerinde bulunmuştur. Dört yıl boyunca ülkenin uzak şehirlerini dolaşmıştır. Piskoposluk sekreteri görevine zorunlu olarak çağırılmasıyla yeniden Muş'a dönmüştür. 1908'de meşrutiyetin ilanına kadar Ermeni Devrimci Federasyonu'nun (Taşnaksütyun) Daron (Muş) bölgesinde militan bir üyedir. Evi Muş Ermeni devrimcilerinin buluşma noktası olmuştur. Bu nedenle ihbar edilmiş Muş Hapishanesi'nde üç ay kalmıştır. Osmanlı Mebusan Meclisi'nde I., II. ve III. dönem Muş mebusu olarak seçilmiştir.³³ Liberal görüşleri savunmuş, Kürtlere karşı Ermenilerin sorunlarını dile getirmiştir. 1908 Meclis-i Mebusan seçimlerinden sonra İstanbul'a yerleşmiş, ancak bulduğu her fırsatta her yıl meclis tatil olduğu zaman hemşehrilerinin şikayet ve yakınmalarını bizzat dinlemek için Muş'a gitmiştir.³⁴ Kigam Der Karabetyan 1877-1878 Türkiye-Rus Savaşı'nın ertesinde Ermeni ülkesinin tablosunu çizerken memleketine yapılan hareketi bir Haçlı seferi ve Rönesans çabası olarak nitelendirmiştir.³⁵ 1915'teki Ermeni tehciri sırasında çok hasta olduğu için kendisine dokunulmamış ve 28 Kasım 1918'de İstanbul'da ölmüştür. Cenaze töreni Pera'da Surp Yerortutyun Kilisesi'nde yapılmış, Şişli'deki büyük Ermeni mezarlığına gömülmüştür. 1895'ten 1914'e kadar İstanbul'daki Ermeni basınından Masis, Arevelek, Hayrenik, Püzanatıyon, Pürakn, Azadart ve Jamanak'da yazılar yayınladı. Halkçı ve yerelci yazar ardında Muş'ta konuşulan Ermeniceyle yazdığı birçok edebi eserler bıraktı. Yazılarını 'Mıšo Kigam' (Muşlu Kigam) olarak imzaladı. 'Mıšo pu' (Muşlu Baykuş) denilmek suretiyle baykuşlukla alaya alındı. Ermeni hiciv yazarı Yervant Odyan onun hakkında "*Sanıyorum insanlar ve İstanbul çevresi de bizi ilgilendiren ve kafa yordüğümüz tüm sorular gibi onun ilgisini çekmiyor. Kigam, Muş ve Daron'u kendisiyle birlikte buraya nakledip orada yaşamayı başarabildi*" demiştir. Yine onu anlatırken meclisteki konuşmalar için "*Bu insanlar deli mi ki vakitlerini böyle saçma sapan tartışmalarla harcıyorlar? Meclisi ilgilendiren başka konu mu yok! Neden Muş'un durumunu tartışmıyorlar? Niye Daronlu köylülerin durumuyla ilgilenmiyorlar. Bu insanlar Ermeni değil mi yahu?*" dediğini, bazen de söz isteyerek ve meclis üyelerinin dikkatini gerçek meseleye tabii ki Muş meselesine çekmeye çalışmıştır.³⁶ Ayrıca Osmanlıca'yı konuşabildiği ama yazamadığı bilinmektedir.

Bir diğer Muş vekili olan Hacı İlyas Sami Bey ise tahmini olarak 1880'lerde Muş'ta dünyaya gelmiştir. Baba adı Abdülhamit, anne adı ise Hatun' dur. Mısır' da medrese eğitimi almış, Şark Bilimleri üzerine ihtisas yapmıştır. Kendisi müderristir. Farsça, Arapça, Ermenice ve İngilizce gibi yabancı dilleri bilmektedir. İstanbul Murat Paşa Camii'nde müderrislik, Darülfünun Edebiyat Fakültesinde Arapça müderrisliği yapmıştır. Muş ve Bitlis vekili olarak meclisin I., II. ve III dönemlerinde görev almıştır. İngilizler tarafından 16 Mart 1920'de

³² Bu konularda daha detaylı bilgi için: Erdal Aydoğan, **İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918)**, İstanbul, 2007. Dikran Mesrob Kaligian **Taşnaklar ve İttihatçılar** (Çev. Deniz Mutlu Taşyürek), İstanbul, 2017.

³³ Naci Şahin, **Osmanlı Ermenileri ve II. Meşrutiyet**, Konya, 2015, s. 213.

³⁴ Kévonian, **a.g.e.**, s. 95.

³⁵ Kévonian, **a.g.e.**, s. 164.

³⁶ Arsen Yarman, Palu-Harpüt 1878 Çarsacak, Çemişkezek, Çapakçukur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler, **Adalet Arayışı**, I, İstanbul, 2015, s. 445.

İstanbul işgal edildiğinde Malta'ya sürülenler arasındadır. Ayrıca TBMM'de de 4. Şube başkanlığı ve Müdafaa-i Hukuk Grubu İdare Heyeti üyeliği yapmıştır. Evli ve üç çocuk babasıdır.³⁷ İttihatçı bir kimliğe sahiptir. 27 Aralık 1945 tarihinde Ankara'da ölmüştür. Son Mebusan Meclisi'nde Artin Efendi'nin Ermenilerin katledildiği yönünde Türkler aleyhindeki suçlamalar karşısında yaptığı konuşma mecliste alkışlarla karşılanmıştır. Bu konuşmasında:

“Türk milletine mal edilmek istenen bu cinayetler yalnız bazı Türkler tarafından yapılmış değildir. Birtakım fesatçı ve kıskırtıcı Ermenilerin sebep oldukları bir mukatele yani karşılıklı boğazlaşmadır. Seferberliğin ilk yıllarında eski hükümet doğu illerinde en mükemmel silahları Ermenilere verip de en köhne silahları Türklere vermiştir. Bu itimadı daima kötüye kullanan Ermeni vatandaşlarımızın içinden türeyen çetelerin ve bunlara kumanda eden Ermeni mebusların harbin başlangıcında irtikab etmedikleri hıyanet ve cinayet kalmamıştır. Van Mebusu Avram Papazyan isminde bir vatan haini o zamanki Osmanlı Hükümeti'ne zehir gibi bir nota vererek Ermenilerin dilekleri hemen kabul edilmezse büyük bir silahlı ayaklanma yapacağını bildirmiştir. Van vilayetimizin Rus orduları tarafından hücumu uğradığı kara bir günde şehrin iç cephesi de bu çeteler tarafından kuşatılmış ve İslam nüfusunun yüzde ellisi bu alçaklar tarafından mahvedilmiştir. Ortada Türkler tarafından yapılmış bir katliam yoktur. Doğrudan doğruya nefis müdafaası ve karşılıklı bir mukatele vardır. Artık bu gerçeğin aydınlanması ve bütün dünyanın gözleri önüne koyulması zamanı gelmiştir” demiştir.³⁸

• **Kigam Der Karabetyan ve Hacı İlyas Sami Bey'in Osmanlı Meclisindeki Faaliyetleri**

Çalışmamızın konusunu teşkil eden bu iki vekilin Osmanlı Parlamentosu'nda oldukça fazla konuşmaları mevcuttur. Burada daha ziyade Muş ve buranın sorunları çerçevesinde yaptıkları konuşmalara ve sundukları takrirlere değinilecektir.

Kigam Der Karabetyan'ın Osmanlı Meclisi'ndeki konuşmaları ve bu konuşmaların içerikleri genel olarak şöyledir:

-Arazi meselesi ile ilgili olarak; önceki dönemde firar eden ve daha sonra sokakta kalan birtakım Ermenilerin varlığından bahsederek bunların arazilerinin ellerinden alınmış olduğunu dile getirmektedir.³⁹

-Hayvanların hastalıkları ile ilgili; ilk başta Erzurum vilayetinin Bayburt kazasında görülen hayvan hastalığının 5-6 günlük bir mesafe olan Hımıs'a yayılmasından devleti sorumlu tutarak hiçbir tedbir almadığı için suçlamaktadır. Oradan hastalığın Bulanık ve Malazgirt Kazalarına ve Muş'a sirayet ettiğini 2250 telefât yaşandığını, oradan Bitlis'e kadar uzandığını, Bayburt-Bitlis arasında 50-60 bin hayvanın telef olduğunu ve zararın yaklaşık bir manda 15 lira ise 250-300 bin lira olduğunu dile getirmiştir.⁴⁰

-Bütçe ile ilgili konuşmalar sırasında yaklaşık 12.000 kuruşun tamirat ve tadilat için ayrıldığını ancak bunun Anadolu için harcanmayacağını söylemiştir. Buralarda ne kışla ne hastane yoktur. Askerin hastalık dolayısıyla telef olduğunu, bir cetvel meydana getirilmesini acaba bu hastalık neden kaynaklanıyor tespit edilmesini istemiştir. Yakın uzak değil muhtaç olunan yerlerde kışla ve hastane yapımına başlanması gerektiğini sözlerine eklemiştir.⁴¹

-Taşrada Adliye Nezareti'ne liyakatli memurların atanması zorunluluğundan bahsetmiştir. Mütegalibelerin işlerinin yapıldığından ancak fakir fukara köylünün işlerinin

³⁷ TBMM Albümü 1920-2010, C I (1920-1950), Ankara, 2010, s. 52.

³⁸ Tarık Mümtaz Göztepe, **Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında**, İstanbul, 1994, s. 72-73.

³⁹ MMZC, 1. Dönem, C 3, i:12, s. 420. (24 Teşrin-i sani 1326)

⁴⁰ MMZC, 1. Dönem, C 3, i:47, s. 263. (12 Şubat 1326)

⁴¹ MMZC, 1. Dönem, C 4, i:63, s. 250. (9 Mart 1327)

uzatıldığını belirtmiştir. Eşkıyaların hükümete teslim edildiğinden fakat mahkemelerin bunları serbest bıraktığından, bir cinayetin başka birinin üstüne atılmasından şikâyet etmektedir.⁴²

-Bazı aşiretlerin yazın dağlara çekildiklerini, oradaki ahalinin bütün ekili alanları harap ettiklerinin hırsızlık yaptıklarını ve ayrıca başka vukuatlarda da bulduklarını belirtmiştir. Diyarbakır taraflarında iskân olanlarda bulunmaktadır. Bugün de bu aşiretler ya da kabileler köylere hücum etmiş, insanları telef etmiştir. Bunlar iskân edilmezse asayiş sağlanamaz. Diğer vilayetler vilayet değil mi, diğer halk halk değil mi diye sorular sormuştur.⁴³

-Muş Ovası'nda toprağı sulama ve suya kandırma işleminin yapılmak istendiğini bunun için keşif yapıldığını ve hazırlanan 50 liranın yanında başka tahsilat konulmasının unutulduğunu eğer tahsisat verilmezse kıtlık olacağını dile getirmiştir.⁴⁴

-Aşar vergisinin tadil edilmediği sürece Anadolu'da ziraatın ilerlemeyeceğini, çünkü halkın istediği gibi ziraat edemediği, beş altı senedir müracaat edilmesine rağmen hala bir değişiklik yapılmadığı, Cavit Bey'in bölgeye gittiğini orada kendisine ahali adına müracaatta bulunduğunu, bostanlardan, ambar nakliyesinden bahsettiğini yolların uzak olduğunu 15-20 saatlik yollara gidilmek zorunda kalındığını bu nedenle hiç olmazsa bu sene aşar vergisinin halk lehine düzenlenmesini istemiştir.⁴⁵ Sözlerine halkın vergilerin iki katını vermek zorunda kaldıklarını o nedenle mültezimlerin bu vergileri almamasını isteyerek devam etmiş, Verginin bir sene içinde ödenmesini istemiştir.⁴⁶

-Taşrada asayişin olmadığından sokak ortasında adam öldürüldüğünden, inzibat memurlarının olaylara müdahale etmediklerinden, fakir köylülerin şehirlere bir şeyler satmak için gittiklerini orada dayak yediklerini, çarşı içinde çok olay olduğunu, zabıta memurlarının hiçbir şekilde müdahale etmediklerini, bu nedenle ceza kanununda değişiklik yapılması gerektiğini söylemiştir.⁴⁷

-İstinaf mahkemeleri ile ilgili olarak Muş sancağında 600 cinayet olduğunu 5100 suç 900-1000 arası hukuk davası olduğunu ve bunların yüzüstü kaldığını, istinaf mahkemeleri olmadığı için bazı masraflarında boşa gittiği, bir dava temyiz için iki üç kez hukuk önüne geldiğini, fakara ahalinin masraflara dayanmadığını, Adliye nazırına gidilmek zorunda kalındığını, bu nedenle yerel mahkemelerin kurulmasını istemiştir.⁴⁸

-Anadolu'da özellikle Van, Bitlis Muş, Diyarbakır vilayetlerinde istibdat devri yüzünden zarara uğramış halktan alınan verginin her nüfusa 53 kuruş olduğunu, bu verginin tenzilat ile alındığını, halkın dört kısmından sadece bir kısmının vergi verdiğini, bir nüfusa 200 kuruşa mal olduğunu, kendisinin de bu vergiyi verdiğini bu nedenle bildiğini, fakara ahalinin hiç parası olmadığını, 50 kuruş için 20 kuruş, 100 kuruşa satılırsa buğday için 40 kuruş vergi verildiğini, bu suretle bedel parası ödendiğini söylemiştir. Nakdi bedeli böylece 300 kuruşa geldiğini, buradaki köylülerin bunu karşılayacak durumda olmadıklarını, Köylerin harap halde olduğunu, halkın öyle ki hane değişikliği yapmak zorunda kaldıklarını belirtmiştir. Daha önce 3000 ağnam (hayvanlardan alınan vergi) sayılıp alınan bir köyde şimdi hiç hayvan kalmadığını, 1000-1500 hayvan sahibinin şimdi 100-150 hayvanı olduğunu, 200 çift çıkaran köylerin artık 10-15-20 çift çıkardıklarını belirtmiştir. Fakir köylünün çoluk çocuğunu idareden yoksun olduğunu bu nedenle bunlardan asker bedelinin alınmamasını istemiştir.⁴⁹

-Taşrada bulunan defteri hakani memurlarının suiistimalleri aleyhinde bulunduğunu, tasarruf hakkının tapu senedi ile tahakkuk edeceğini, resmi senetlerin herkese teslim edilmesi

⁴² MMZC, 1. Dönem, C 5, i:75, s. 129. (26 Mart 1327)

⁴³ MMZC, 1. Dönem, C 7, i:14 s. 516. (21 Mayıs 1327)

⁴⁴ MMZC, 1. Dönem, C 6, i:98, s. 526. (2 Mayıs 1327)

⁴⁵ MMZC, 3. Dönem, C 1, i:15, s. 296. (2 Mayıs 1330)

⁴⁶ MMZC, 3. Dönem, C 1, i:15, s. 305. (2 Mayıs 1330)

⁴⁷ MMZC, 3. Dönem, C 1, i:14, s.256. (31 Mayıs 1330)

⁴⁸ MMZC, 3. Dönem, C 2, i:31, s. 167. (29 Haziran 1330)

⁴⁹ MMZC, 1. Dönem, C 2, i:106, s. 192-193. (22 Haziran 1325)

gerektiği, taşrada bulunan yetim, fukaranın gurbette bulunanların hiç haberleri olmadan tapularının iptal edildiğini başkası namına verildiğinden şikâyet etmiştir. Buna şu örnekleri vermiştir; Kızılağaç karyesinde Takfur namında birisinin babasından kalan arazinin hiç haberi olmadan Abdi adlı birisine verildiği, mahkemelik olduğu kazandığı halde kendisinin malını yine kurtaramadığını söylemiştir. Bir diğer örnek ise Setrak adında bir yetimin babasından kalan 15 kıta tarlası ve değirmeni kendisinin haberi olmadan köyün ağasına verilmiştir. Hırabet namında birisinin arazi ziraat bankasında rehine iken mirasçısı yok olarak kabul edilmiştir. Hasanova'da 60 kıta tarla araştırılmaksızın köyün ağasına verilmiş, Grup'ta Kürt ve Ermenilere ait arazi Bitlis eşrafından birisine verilmiş, Hazbin Ermenilerinin evlerinin 2 kıta çiftliği Zeylani Kürtlerine verilmiştir. Bu suiistimaller sadece önceki devirlerde olmadı, hala devam etmektedir demiştir. Kilye, Kerman, Kilye Mısır, namında karyeler vardır. Bu karyelerin her birinde Hüseyin Ağa'nın birer tarlası varken o köyün tamamı bu adama kaydedilmiştir. Kıpır namında bir köyün yanında bulunan Kürtlerin arazisi yine Hüseyin ağa adına kaydedilmiştir. Kablcuz'da geçen sene meclisi idare azası bulunan Hoda namı Ermeni öldükten sonra onun akrabasının arazisi de başkalarına verilmiştir. Köylülerin arazisi böyle zapt olunduğu gibi çoğunun arazisinin de mirasçısı yok kabul edilerek yok olmuştur. Yine Karzan'da altmış yetmiş köy de bu şekilde kabul edilmiştir. Hatta Ağacan namında biri Kars'a gurbete giderken oğlu arazisiyle meşgul ve vergisini verdiği halde arazisi sahibi yok gibi addedilmiştir. Yoncalı köyünde de durum böyledir. Memurlar böyle arazi içinde haneler bile yapmışlardır. Bu yüzden halk ağlayıp sızlamaktadır. Bu arazi mevzusunda en çok zarar gören vilayet Bitlis'tir. Gün yoktur ki bu meseleden dolayı bir vaka olmasın, bunların dilleri, sesleri yok ve oralarda tahrir yapmak kolaydır demiştir. Bitlis valisi Hakkı Bey'in bir raporu olduğundan bahisle; halkın elinden alınan arazisinin asıl kıymetleri indirildiği, Çukur nahiyesinde on yedi parça köy arazisinin asıl kıymeti 3.500.000 kuruş için 300 kuruşa indirildiği, oysaki devletin her zaman ahaliyi arazi almaya, ziraat yapmaya teşvik ettiğini söylemiştir. Halk böylece vergi verir ve çoluk çocuğuna bakar diyerek, mevcut arazinin çiftlik sahiplerinin elinde olduğundan Çünkü onların yalnız on tarla, elli tarla ile yetinmediklerinden, İçlerinden üç-dört çiftlik sahibi olanlar olduğundan bahsederek bu suiistimallere son verilmesini istemiştir. Ayrıca da Bitlis vilayetinde belirlenen bu araziler için 75.000 kuruş ilave edilsin demiştir.

-Daha önceki dönemde Anadolu'da yolları yapmak için çok fazla haksızlık olduğunu, Ahaliden arabalar alındığını, milyonlar para alındığını fakat hiç yol yapılmadığını, Muş ve civarının kış kıyamet olduğunu, Ahalinin üç senelik vergisi yiyecek parası olmadığı halde alındığını, ama yol yapılmadığını dile getirmiştir. Anadolu da şimendifer yollar yapılacaktı ama üç senedir ortada bir şey olmadığından, Şose yollarında yapılmasının ertelendiğinden, Ahalinin ne iş yapıyorsunuz Mecliste dediği zaman hiç olmasa yolların yapıldığını gösterecek olduğundan bahsederek halkın isteğinin şarktaki yolların yapılması olduğunu dile getirmiştir.⁵⁰

-Taşrada ahalinin hukukunu koruma görevinin defterhanelerde olduğunu, Defterhane memurları aracılığıyla cebren bir kişinin arazisi başka bir kişiye verilebildiğinden, kendisinin bildiği bir köyde güya (300) dönüm arazi muhacirlere verilecek iken, şimdi kendi hesaplarına (2.700) dönüm de cebren onlardan alınmış olduğundan, Hatta Malazgirt'te Molla Mustafa namında bir karyede kırk, elli seneden beri orada bulunan fukara ahalinin hakkı hiç haberleri olmayarak bir mütegalibe yedine geçmiş olduğundan bahsetmiştir.⁵¹

Hacı İlyas Sami Bey'in konuşmaları ve içerikleri ise şöyledir;

-Dördüncü ordunun Muş civarında kışlaları ve hastaneleri olmadığından, bir an evvel bunun icrasını istediklerinden, Cehalet Kürdistan'da da olduğundan, Kürtlerin cesur ve zeki

⁵⁰ MMZC, 1.Dönem C 6, i:94, s. 339-340. (26 Nisan 1327)

⁵¹ MMZC, 1.Dönem, C 6, i:93, s. 278. (25 Nisan 1327)

bir kavim olduklarından, bu nedenle burada mekteb-i rüşti askeri yapılması gerekliliğinden, oradaki çocukların da askeri usulle talim ve terbiye almasını istediklerinden bahsetmiştir.⁵²

-Osmanlı Vilayetleri içinde Kürdistan'ın her şeyden mahrum olduğunu, meclis kürsüsünün hakikat kürsüsü olduğunu, inkılapta olduğumuzu, inkılabın ise iki önemli yanı olduğunu. Birincisinin şekli hükümetin tebdili yani mutlak idareden meşrutiyete dönüşmek diğerinin ise fakir köylü halkın yani asıl kuvvetin mevcut olduğu ahalinin menfaatini temin etmek olduğunu Bunlar olmadıkça inkılabın olamayacağını, Muş gibi ücra bir mahallede Reis beyefendiye ve Maarif nezaretine telgraf olduğunu, bu telgraflarda inas mektebi talep edildiğini, Millette ilmin istiklali yoktur denildiğini, hükümetin bunun için gayret göstermediğinin söylendiğini, her vilayetin nüfus ve tahsilatı nispetinde icraat yapılması gerekliliğini, Kosova, Manastır, Üsküp taraflarında değil ihtiyaç nerede ise orada mektep yapılması gerektiğini Muş ta bir idari mektep açılmış olduğunu, şimdiye kadar talep olduğu halde muallim olmadığını, bir senedir durumun bu şekilde olduğunu, şimdi bir kız mektebi istediklerini, zannediyorlar ki isterlerse hükümetin hemen yapacağını, terbiyeyi evlada anaların vermedikçe esaslı bir terbiye olamayacağını, her yerde mektep mektebin açılması gerektiğini, Muş'unda talebinin uygun görülmesini,⁵³

-Öşür vergisi ile ilgili olarak; arazinin kuvvetine göre bu verginin alınması gerekliliğinden bahsederek, bütün hububattan öşür aldığımızı, bazı yerler bire üç verirken bazı yerlerin ise bire 10 verdiğini dile getirmiştir. Bu nedenle vergi yeniden düzenlenmelidir.⁵⁴

-Rusların saldırısına karşı Osmanlı ordusu hakkında: Asker sevkiyatı sırasında ahalinin sırtıyla erzak taşıdığı ordunun ihtiyacına her şeyini feda ettiğini, düşmanının muntazam mücehhez kıt'atına ve gönüllü kuva-yı muavinesine rastlamış bazı yerlerde günler, haftalarca, aylarca mukavemet etmiş düşmana bir adım ileri atılmamış olduğunu, Çünkü Rus ordusunun geri çekildiğini, tüfek atmadan arkasına bakmadan hayvan sürüsü gibi kaçtıklarını, hâlbuki bizim İslamlarımız ölümle görüşürcesine vazifesini yaptığını, bu şereften ben neden mahrum olayım diyerek, bunun arkasında bütün seyitler, ekâbir, şeyhler bulunduğu için ölüme karşı müsabaka edercesine harbe girdiğini. Meclisin ordunun hissiyatını vatanseverliğini hürmetle yad etmesi gerektiğini söylemiştir.⁵⁵

-Kigam Efendi'nin Muş mebusu olarak 25 -30 gün çamurlar içinde yol kat ettiğini milletinde onu mecliste görmek istediğini belirterek görevine geciken Papazyan Efendi'nin de vatanperver ve çalışkan olduğunu fakat mecliste bulunmasına bir mazeret olmadığını dile getirmiştir. Ayrıca Telifi anasını saçma bir lakırdı olarak gördüğünü, Ermeni ve İslamların düşman karşısında olgunlukla birleştiklerini, hep el ele verdiklerini, Osmanlıların bir nam altında gerçekten birleştiklerini ve düşmana karşı müdafaa ettiklerini⁵⁶

-Adalet teşkilatı ile ilgili olarak özetle; Merkezi vilayetle Muş livası arasında adliye teşkilatı hakkında yerle gök arasında mesafe olduğunu, Çünkü isminin vilayet olduğunu, Merkezi vilayete adliye teşkilatı yapılmış Muş'a ise liva denmiş ona teşkilatı adliye yapılmıştır demiştir. Muş'taki teşkilatı adliyeye iki aza mülazımı ve iki aza ve iki mübaşirden ibarettir. Teşkilatı adliye olmuş. İşler suratla görülsün denmiş hiçbir şey yapılmamıştır. İstinaf mahkemesi yoktur. Vilayetle liva arasında muhakemenin cetvelini, rica edilmesini ve bir kere Nezaretin bunu görmesini istemiştir. Memurlardan ve onların maşlarından iktisat ederek ihtiyacı şedit ve mübrem altında mahbusinin hürriyeti muhakemelerini imkânsız bir hale getirmek hususunda nazar-ı dikkati celbetmiştir. Reislerin şahit dinlemeye mecbur olduklarını Iraktan gelinceye kadar ne canlar işkence altında kalmaktadırlar. En masum adamlara en büyük cinayetler gösterilerek hapse tıklıyorlar. Birçok örneği hatırimızdadır. Bir adamı bir

⁵² MMZC, 1.Dönem, C 4, i:61, s. 160-161. (7 Mart 1327)

⁵³ MMZC, 1.Dönem, C 7, i:104, s. 54-55. (9 Mayıs 1327)

⁵⁴ MMZC, 3.Dönem, C 1, i:68, s. 144. (12 Mart 1334)

⁵⁵ MMZC, 3. Dönem, C 1, i:35, s. 492. (22 Eylül 1331)

⁵⁶ MMZC, 3. Dönem, C 1, i:15, s. 210. (7 Kânunusani 1330)

gün o işkencehanede tutmak o adamın onuruna aykırıdır. Devlet ve millet adil olmakla yükümlüdür demiştir.⁵⁷

-Açılacak mekteplerle ilgili olarak; üç mühim vilayet için dokuz mektep açılacağını bunun nerelerde açılacağını nasıl tercih edileceğini, Kürdistan denilen yerde özellikle Van, Bitlis, Erzurum vesair birtakım vilayette bunun yapılmasının pek doğru olacağını,⁵⁸

- Telefonla ilgili konuşulan bir meclis oturumunda kendi temsil ettiği memlekette telefon olmadığını, fakat telgraf bulunduğunu, bunun fakir köylerden geçtiğini kendisinin de gözlemlediği gibi bazı köylerde köylülerin telleri sehven veyahut cehren kestiklerini, ancak buna uygulanacak 5 lira para cezasının çok olduğunu, diğer arkadaşları gibi cezanın 1 lira olmasını teklif ettiğini, bu cezanın da köylüler için hakikaten ağır olduğunu fakat madem ki kasten yapıldı o zaman aynen kalması gerektiğini dile getirmiştir.⁵⁹

-Anadolu'daki yollarla ilgili olarak şunları söylemiştir; Anadolu'nun ve bilhassa gayet acınacak olan Kürdistan denilen vilayet-i şarkiyenin sefil, yoldan, maariften, nafiyadan mahrum olan ahali, emin olunuz ki arabayı rüyada bile görmüyorlar. Üç senedir bütçeyi tetkik ediyorsunuz, Arnavutluk'a üç ayda 600 bin lira sarf edilmiş, bu sene de umum Anadolu'ya 60 bin lira tahsis edilmiş. Dikkat buyurulsun efendim, üç ayda Arnavutluk'a 600 bin lira veriliyor, sonra umum Anadolu'ya bütçeye 60 bin lira veriliyor. Bunlar beyninde fark ve nispet nedir? Bunda adalet var mıdır? Para ise, heyet-i umumiye i milletin parasıdır" demiştir.⁶⁰

- Kendi seçim bölgesi ile ilgili sorunları bildirdiği bir meclis oturumunda özetle; Hepimiz seçtiğimiz bölgemizi gezdik; bendeniz de seçtiğim bölgeye gittiğimde, yol üzerinde bulunan mahalleri ve bu suretle bir kaç vilayeti gezdim. Gözümün iliştiğim her efradı milletin hepsi, iki senedir birtakım mazeretlerle geçirmiş olduğumuz boş vakit yüzümüze çarpıyor. Bu zarureti müthiş maliyemizle bu paraların verilmesi, artık rüfekayı kiramın hepsinin nazarında tahakkuk etmiştir ki, katiyen yutulmaz bir hatadır. Sonra hamiyetli zabitanın bahsedildi. Halbuki seçtiğim bölgede ve Muş'ta bulunan müteakıtt zabitan o sade-dil ahaliye karşı diyorlar ki, biz hayatımızda hizmet gördüğümüz zaman bin kuruş, 900 kuruş veren devlet, bize hini tekaüdümüzde 1800 kuruş maaş veriyor. Sade-dil ahali bundan pek büyük bir su-i fikre sahip oluyor. İdare-i sabıka tarafından birtakımlarına sukut hakkı diye paralar verilmiş olduğu gibi, idare-i meşrutada zabitan böyle para verilerek iskat ediliyor, zannına düşüyor. Avam sade-dildir. Maaş alan zabitanın alenen bağırarak " Biz bu parayı istemeyiz, milleti iflasa sevk eder; bu zaruret-i müthişeyi maliye varken bu parayı katiyyen istemeyiz. Hakkı müktesebimiz ne ise onu istiyoruz" dediklerini işitiyor. Meclis-i Ali'nin muvaffakiyatını üç şeyde görüyorlar. Bu üç şeyden muvaffak olmadan, bu sene avdet edecek olursak, cidden Anadolu'da meyus olacaklar; biz de meyus olacağız. Bunların biri Eytam Müdüriyetleri vesair memuriyetler gibi sırası geldikçe söyleyeceğimiz bir takım memuriyetlerin lağvıdır. Ahali bize böyle bağırıyor; efkâr-ı umumiyenin tecelligahı burasıdır, burada söylüyoruz. İkincisi ise, bu senei ictimaiyede Teşkilî Vilayet Kanununun çıkmasıdır. Bu kanun çıkmadıkça katiyen avdet etmeyin diyorlar. Üçüncüsü de şimendifer inşası. Çünkü ruh ve hayatı millet onun inşasındadır. Bu sene zarfında bu üç şeyin muvaffakiyetimiz bize farz ve vaciptir, bunu icabı hamiyet olarak arz ediyorum.⁶¹

-Vilayetlerin sorunları ile ilgili olarak yapılan bir meclis oturumunda; Doğu vilayetlerinin hapishanelerden, yollardan, hükümet konaklarından maariften mahrum olduklarını Kürdistan'da, Arabistan'da çeşitli türde mektepler mevcut olduğunu, lakin her birine 15.000 lira para verildiğini, bu para ile bilhassa Arnavutluk da Arabistan'da

⁵⁷ MMZC, 3. Dönem, C 2, i:30, s. 120. (28 Haziran 1330)

⁵⁸ MMZC, 1. Dönem, C 7, i:104, s. 67. (9 Mayıs 1327)

⁵⁹ MMZC, 1. Dönem, C 5, i:74, s. 106. (24 Mart 1327)

⁶⁰ MMZC, 2.Dönem, C 2, i:42, s. 505. (16 Temmuz 1328)

⁶¹ MMZC, 1.Dönem, C 1, i:8, s. 189. (15 Teşrinisani 1326)

Kürdistan'da muhtaç olan yerlerde mektepler inşa edilmesinin daha uygun olacağını, muhtaç olunan yerlerin tespit edilmesi gerektiğini⁶²,

-Yoldan şimendiferden sanattan velhasıl bir çok şeyden mahrum olan milletin kanun beklediğini, herhangi bir husumet esnasında hâkim kapınıza gelirse, şimdiye kadar işsizlikten dolayı ahalinin vahim münakaşalarla meşgul olduğunu, zira işsizliğin boşluk olduğunu, bunu kimsenin inkâr edemeyeceğini, bir şikayet hükümete gidinceye kadar taraflar aralarında sulhun sağlanabileceğini, eğer kişiler hükümeti kapısının önünde görürse en basit meseleler içinde müracaat edeceklerini, sonra o husumetin on sene devam edeceğini, meclisin adalete hizmet edecek kanunları reddetmeyeceğin, âlemin iltizamının adliye üzerinde olduğunu, bunu reddeden de olmadığını, bunun için birbirimize cevap vermek yerine milletin menfaatini düşünmemiz gerektiğini, maksadımızın hukuk ve adaletin temini ise sabit adliyeler teşkil edilmesi gerekliliğini, kişilerin ayağına mahkemeler gittikten sonra onun haysiyetini de düşünmek gerektiğini,⁶³

-Munasır hakkında tevhid-i anasırı arzu den bir kanundan Türklerin, İslamların Ermenilerle, Kürt'ün Çerkez ile birleşmesi daima temasta bulunmaları çeşitli heyetler aracılığı ile görüşmeleri lazım geldiğini, nitekim inkılabımızın başlangıcının da bu olduğunu, Türk Osmanlı – Rum, Osmanlı - Çerkez Osmanlı vesaire eğer bunlar bir ise yani hatt-ı hareketleri bir ise zaten burada ayrılık olmaz denildiğini ki siyasetin memleketin halini saadete götürmekten başka amacı olmadığını, dinler, fikirler, meşrepler, anlayışlar çeşitli anasırın serbest olması gerektiğini söylüyorsa kendisinin de bir Kürt olması hasebi ile memleketin menfaatini tamamı savunacağını söylemiş, fena ahlaklıların bunu anlamayacaklarını, birbirleri ile rekabet edeceklerini, o zaman baskıcı bir yönetim yani istibdadın meydana çıkacağını; birbirimizle el ele vermekle birleşebileceğimizi, yoksa kanunlarla milletin birbirini sevmeyeceğini⁶⁴,

- Anasırın birleşmesi ile ilgili tartışmaların olduğu bir oturumda, İdareyi meşrutaya nail olduktan sonra milliyet ve kavmiyet iddiasını kaldırılması gerektiğini dile getirirken, Ermeni vatandaşlarımız bir Kürd'ü ya da bir Türk'ü müdafaa etmesi gerekirse bu vicdanlarına kaldığını Bizlerinde en basit bir durumda bile bir Ermeni'yi kollamayı vazifemizden bileceğimizi, bundan başka saadeti umumi olmadığını, Buraya gelen mebusların 50 bin kişinin efkârını taşıdıklarını, bunları seviyeyi irfanı daha ziyade yükselmek gerektiğini dile getirmiştir.⁶⁵

-Bizlerin sanat erbabı ya da sanayici olmaktan ziyade zirai bir millet olduğumuzu, yani servetimizin başlıca kaynağının ziraat olduğunu, genelde olduğu gibi özelde de Erzurum, Van, Bitlis'in ziraattan başka bir kaynakları olmadığını, bunun için buralara para verilmesi ve buraların canlandırılması gerektiğini⁶⁶,

Bunlar dışında Muş Mebusu Hacı İlyas Sami Bey ve Kigam Der Karabetyan ile Siirt Mebusu İlyas Sami Abdülrezzak Beyler gayrimüslimlerin askere alınmasına dair bir tahrir,⁶⁷ Muş Mebusu İlyas Sami, Debre Mebusu Hasan Basri, Ankara Mebusu, Serfice Mebusu Mustafa Boşo Efendiler tarafından encümenlere evrakların ulaşmaması ile ilgili bir tahrir, vermiştir.⁶⁸ Muş Mebusu İlyas Sami Bey'in bir diğer tahriri de Muş ve Genç sancaklarına demiryolu ve bu sancaklara şose yapılmasına dairdir.⁶⁹ Ayrıca Muş Mebusu İlyas Sami Bey

⁶² MMZC, 1.Dönem, C 7, i:104, s. 75. (9 Mayıs 1327)

⁶³ MMZC, 1.Dönem, C 3, i:61, s. 351. (13 Mart 1326)

⁶⁴ MMZC, 1.Dönem, C 5, i:115, s. 462. (7 Temmuz 1325)

⁶⁵ MMZC, 1.Dönem, C 3 i:63 s. 134. (18 Nisan 1325)

⁶⁶ MMZC, 1.Dönem, C 2. i:37 s. 132. (18 Şubat 1324)

⁶⁷ MMZC, 1. Dönem, C 2, i:34, s. 40. (11 Şubat 1324)

⁶⁸ Daha detaylı bilgi için bknz: MMZC, 1.Dönem C 2, i:34 s. 26-27. (11 Şubat 1324)

⁶⁹ MMZC, 1.Dönem, C 2 i:39, s. 235. (24 Şubat 1324)

ve Ankara Mebusu Mehmet Talât Efendi'nin; 1320 senesi nihayetine kadar tahsil olunamayan ve esasen birikmiş vergilerle ilgili bir takrir sunmuş oldukları da bilinmektedir.⁷⁰

Yine Muş Mebusu İlyas Sami Efendi tarafından Muş arazisinin irva ve İskası hakkında bir takrir vermişti. Özetle bu takrirden iskaa ve ırvâyâ şiddetle ihtiyacı olan Muş arazisinin bu marattan itibaren tatbik-i ameliyatı istenmiştir. Kigam Efendi ise bu takrirden karşı Muş Ovası'ndan Murat ve Karasu ırmaklarının sularını çıkarmak ve bu ovaya sevk etmek için verilen takririn faydalı olduğunu ancak, Muş Sancağı'nda bunun acil olmadığını, bundan 20-30 seneden evvel dahi bu sular çıkmamış olduğunu fakat ahalinin iyi geçindiğini söylemiştir. Ambarların zahire ile dolu olduğunu, şimdi istibdat devrinin etkisiyle ahalinin, çiftinden çubuğundan mahrum olduğunda irka ve iskânın ihmal edildiğini söylemiş ve bundan daha önce fukara halka koyun vesaire verilmesini, ondan sonra, efendim, sularının tesviyesini teklif edilmesini söylemiştir.⁷¹

SONUÇ

Osmanlı Devletini özellikle 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren meşgul eden Ermeni Meselesi Rusya ve Batı ülkeleri tarafından da takip edilmiştir. Osmanlı Devleti, Ermenilere karşı bir takım haklar vermesine, reform hareketlerine girişmesine rağmen dış güçleri tatmin edememiştir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e giden süreç içerisinde ele aldığımız demokratikleşme faaliyetleri içerisinde ise Mebusan Meclisi'nin önemi ve değeri tartışılmazdır. Muş Mebusu olarak iki farklı etnik kökenden gelen –biri Ermeni Kigam Der Karabetyan, diğeri Kürt asıllı Hacı İlyas Sami Bey- iki mebusun Osmanlı Parlamentosunun renkli yapısına katkısı oldukça fazladır. Mebusan Meclisi içerisinde genel olarak Muş ile ilgili faaliyetlerini ele aldığımız bu vekillerin kendi seçildikleri bölgelerini; buraların sorunlara hâkim, yeri geldikçe çeşitli çözümler de ortaya koyarak, tartışmalara girerek Meclis gündemine taşıdıkları görülür. Ermenileri temsil eden Kigam Der Karabetyan'ın daha ziyade bölgesindeki Ermeni halkın sorunlarını dile getirdiği, Hacı İlyas Sami Bey'in ise belki de İttihatçı karakterinden dolayı bölgesindeki sorunlar dahi olsa daha genele hitap ettiğini görebiliriz. Demokratikleşme açısından bu tartışmaların açık ve net bir şekilde dile getirilmesi bizce önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Meclisi Mebusan Zabıt Cerideleri

Tanin Gazetesi

TBMM Albümü 1920-2010

2. Eserler

AYDOĞAN, Erdal, **İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918)**, İstanbul, 2007.

BAYRAKTAR, Bayram, **20.Yüzyıl Dönemecinde Rus General Mayevsky'nin Türkiye Gözlemleri**, İstanbul, 2007.

CENGİZ, H. Erdoğan, **Ermeni Komitalerinin A'mal Ve Harekâtı Milliyesi**, Ankara, 1983.

ÇIRIK, Bülent, **Üç Devirde Bir Kürt Aşireti Reisi Hacı Musa Bey (1853-1928)**, İstanbul 2015.

⁷⁰ MMZC, 1.Dönem C 2 i:41 s. 312. (2 Mart 1325)

⁷¹ MMZC, 1.Dönem, C 002, i:34, s. 40. (11 Şubat 1324)

CORA, Yaşar Tolga, “Doğuda Kürt Ermeni Çatışmasının Sosyo- ekonomik Arka Planı”, **1915 Siyaset, Tehcir Soykırım**, İstanbul, 2015.

ÇİÇEK, Kemal, **Ermenilerin Zorunlu Göçü**, Ankara, 2012.

DERİNGİL, Selim, “Abdülhamit döneminde Ermeni Meselesi”, **1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım**, İstanbul, 2015.

DAMADYAN, Mihran, **Bir Ermeni Komitacının İtirafı**, İstanbul, 2009.

DEMİR, Fevzi, **Osmanlı Devletinde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri**, İstanbul, 2007.

DÜNDAR, Fuat, “Eski rejimde Ermeni Nüfus Meselesi 1828-1908”, **1915 Siyaset, Tehcir, Soykırım**, İstanbul, 2015.

ERASLAN, Cezmi, “II. Abdülhamit’in İlk yıllarında Meclis ve Meşrutiyet Kavramları Üzerine Bazı Tespitler”, **Belgeler ve Fotoğraflarla Meclis-i Mebusan (1877-1920)**, İstanbul, 2010.

GÖZTEPE, Tarık Mümtaz, **Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında**, İstanbul 1994.

KALİGİAN, Dikran Mesrob, **Taşnaklar ve İttihatçılar** (Çev. Deniz Mutlu Taşyürek), İstanbul, 2017.

KARABEKİR, Kazım, **Ermeni Dosyası**, İstanbul, 2000.

KÉVONİAN, Arménouhie, **Gülizar’ın Kara Düğünü Bir Kürt Beyi Tarafından Kaçırılan Ermeni Kızın Gerçek Hikâyesi**, İstanbul, 2015.

SELVİ, Haluk, **Millet-i Sıdkada İsyân: Ermeni Komitacıların Gizli Mektupları 1878-1923**, İstanbul, 2011.

SEZEN, Tahir, **Osmanlı Yer Adları Sözlüğü**, Ankara, 2017.

ŞAHİN, Enis, **Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya İlişkileri İçerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, Ankara, 2002

ŞAHİN, Naci, **Osmanlı Ermenileri ve II. Meşrutiyet**, Konya, 2015

ŞAŞMAZ, Musa, **Kürt Musa Bey**, İstanbul, 2004.

YARMAN, Arsen, **Palu-Harput 1878 Çarsancak, Çemişkezek, Çapakçukur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler, Adalet Arayışı**, I, İstanbul, 2015.

SİCİLL-İ AHVAL DEFTERLERİNE GÖRE OSMANLI DEVLETİ'NİN SON DÖNEMİNDE MUŞLU MEMURLAR (1879-1909)

Necati ÇAVDAR*

ÖZET

Sultan II. Abdülhamid devrinde, 1879 yılında Sicill-i Ahvâl İdaresi'nin kurulmasıyla birlikte Osmanlı bürokrasisinde görev yapmakta olan memurların sicil kayıtları da sistematik olarak tutulmaya başlanmıştır. Bu idarenin tutmuş olduğu Sicill-i Ahvâl Defterleri'nde 56'sı Müslüman, 4'ü gayrimüslim olmak üzere toplam 60 tane Muşlu memurun kaydı tespit edilmiştir.

Günümüzdeki memur hizmet dökümlerine tekabül edebilecek olan Sicill-i Ahvâl Defterleri'nde kayıtlı memurlara ait "Tercüme-i hâl" bilgileri sayesinde, 19. yüzyılın ikinci yarısında ve 20. yüzyılın başlarında Osmanlı bürokrasisinde mevcut idarî birimleri, memurların tayin ve terfi esaslarını, eğitim seviyelerini, maaşlarını, aldıkları ödül ve cezaları tespit etmek mümkündür.

Bu çalışmada söz konusu 60 Muşlu memurun tercüme-i hâl verilerine göre sosyal, ekonomik ve kültürel durumları incelenecektir. Muş kazasının 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başındaki sosyo-kültürel durumunun tespitine katkı sağlaması umulan çalışmada, Muşlu memurların kimlikleri, aile yapıları, istihdam alanları, eğitim seviyeleri, maaşları, aldıkları ödül ve cezaların tespiti sağlanacaktır. Aynı dönemde Muş kazasında mevcut olan idari kurumlar, eğitim ortamı, okullar, yörede yaşamış olan sülaleler, kullanılmış insan isimleri ve icra edilmiş olan meslekler hakkında yeni veriler elde edilmiş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, II. Abdülhamid, Sicill-i Ahval Defteri, Muş, Memur.

OFFICIAL OFFICERS AT THE END OF OTTOMAN GOVERNMENT ACCORDING TO THE REGIONAL BOOKS (1879-1909)

ABSTRACT

In the era of Abdulhamid II, with the establishment of registry constitution in 1879, the records of officers working in the Ottoman bureaucracy were recorded regularly. In the records of this constitution there are 60 officers in total from Muş- 56 Muslims and 4 non-muslims.

Thanks to the the researches in these records that are accepted as biography today, it is possible to obtain variety of information about administrative units, fundamentals for appointment and promotion, the educational background of officers, and the incomes of the officers in Ottoman bureaucracy in the late 19th century.

In this research, officers who are from Muş- officially- will be investigated in terms of their biographies. In the records, there were so many principals such as district governor, lieutenant governor, surrogate, pious principal among these 60 officers. Moreover, there were officers who had known Arabic, French and Persian languages. It is obvious that some of these officers were employed as mufti, teacher, customs inspector and clerk.

In our study, the social, economical and the cultural circumstances will be investigated. In this survey, which is expected to contribute to the determination of Muş in terms of socio-cultural circumstance in the years between the 19th and the 20th centuries, certain backgrounds of these officers will be determined in terms of their identities, family structures, employment areas, educations and income levels. There will be also new information about people in Muş, names given to them, occupations they have, large family structures, as well as schools, educational constitutions and administrative organs.

Keywords: Ottoman Empire, Abdulhamid II, Biography, Muş, Officer.

GİRİŞ

Çalışmamıza temel teşkil eden kaynak, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan, Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl İdaresi tarafından tutulmuş olan memur sicil defterleridir. Osmanlı tarih yazıcılığında, bir kişinin hayatına dair verilere "tercüme-i hâl", birden fazla kişinin biyografisine dair verilere ise "terâcim-i ahvâl" adı verilmiştir. Erken dönem Osmanlı kroniklerinin bazılarında, biyografik malzeme kırintılarının bulunduğu görülmektedir. Âşıkpaşazâde'nin "Tevarih-i Âl-i Osman" adlı eserindeki biyografi bentleri bu cümledendir (Emecen, 1999, 85). İdris-i Bitlisî ise Timur'un tarihini ihtiva eden Farsça Zafernâme'yi

*Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ncavdar19@gmail.com

örnek olarak, Arapların tabakât, İranlıların tezkire geleneğinin uzantısı sayılabilecek nitelikte bir eser vücuda getirmiştir. Her Osmanlı padişahı için bir cilt olarak tertip edip Farsça olarak kaleme alınan “Heşt Bihişt” adlı biyografik eser Sultan II. Bayezid’e sunulmuştur (İnalçık-Arı, 2011, 114). Osmanlı biyografi geleneğinin son halkası ise “Mehmed Süreyya Bey” sayılmaktadır. Onun kaleme aldığı “Sicill-i Osmanî” adlı eser hem zaman hem de alan bakımından Osmanlı biyografyasını tümünden kucaklamayı amaçlamıştır. (Süreyya, 1996, VIII). Eserde Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluşundan XX. yüzyılın başlarına kadar yaşamış olan yaklaşık 17 bin kişiye ait biyografik bilgiler yer almaktadır (Hayta-Ünal, 2011, 151).

Burada metodu bakımından biyografiden ayrılan ancak yine şahısların hayatları ile ilgili olan Prosopografi’den de bahsetmek gerekir. Fransızca *Prosopographie* teriminden türetilmiş olan prosopografi veya prozopografi, en geniş anlamıyla, “*genellikle meslek veya konum itibarıyla tutarlılık gösteren kişilerden oluşan bir grubun biyografilerinin incelenmesi*” şeklinde tanımlanmaktadır. Osmanlı Devleti’nde şüara tezkireleri, eş-Şekâiku’n-Nu’mâniyye, Hadikatü’l-Vüzerâ, Sefinetü’l-Vüzerâ, Mehmed Süreyya Bey’in Sicill-i Osmanî adlı eseri ve Bursalı Mehmed Tahir Bey’in Osmanlı Müellifleri gibi eserleri bu türün tipik örnekleri arasındadır (Eldem, 2009, 45). Biyografi, meşhur kabul edilen kişilerin hayatları üzerine odaklanmaya meyilli olup çoğu zaman kişiyi gruptan, özeli genelden ve istisnayı ortalamadan fazla önemsemek gibi bir özelliğe sahipken; prosopografi, incelediği grubun niteliğini, dinamiklerini, değişimini analitik şekilde ele alan bir metot kullanmaktadır (Eldem, 2009, 46).

“Ortak eğitim, kültür, mesleki veya siyasi geçmişe sahip küçük grupların toplu biyografisini istatistiki veriler şeklinde ortaya koymayı hedefleyen Prosopografi metodu ile ele alınan çalışmalarda ortak özelliklere sahip bir grup belirlenerek grubun kendi içinde çeşitli hususlar gözetilerek incelenmesi esas alınmaktadır (Daşcıoğlu, 2006, 563). Çalışmamızın konusunu teşkil eden Muşlu memurlar da “*kolektif biyografi çalışmaları*” olarak tanımlanabilecek olan prosopografi metodu ile ele alınmıştır.

Osmanlı Devleti’nde III. Selim döneminde (1789-1807) memurların özlük haklarında iyileştirme yoluna gidildiği bilinmektedir. II. Mahmud (1808- 1839) ise büyük ıslahat projesi için bir bürokrasiye ihtiyaç duyduğunda eski kalemiyenin topluca yeni sivil bürokrasiye (mülkiye) dönüşmesini sağlayan personel politikasının temellerini atmıştır. O, ilk nezaretleri tesis ederek memur rütbelerinde “*silsile-i merâtib*” uygulamasını getirmiştir. Bütün eski yüksek mevkilere yıllık “*tevcihât*” uygulamasını kaldırarak eski “*tahsisat sistemi*” yerine “*maaş sistemi*” uygulamasını başlatmıştır (Findley, 2011, 25).

Osmanlı bürokrasisinde istihdam edilen memurların yetiştirilme ve çalışma esasları Tanzimat öncesi ve Tanzimat sonrasında farklılık arz etmektedir. Klasik dönem olarak ifade edilen Tanzimat öncesinde, her dairenin aynı zamanda ihtiyacı olan memuru da yetiştirmesi esastır. *Otodidaktik* denilen bu sistemde, genellikle memurların ve devlet ileri gelenlerinin çocukları, ilgili memuriyet kalemlerine çirak olarak (mülazemet) alınarak yetiştirilmişlerdir. (Akyıldız, 2012, 52). Tanzimat’tan sonra sivil bürokrasinin gelişmeye başlamasıyla birlikte Osmanlı idari yapısında, hacminde ve memurların görevlerinde meydana gelen değişiklikler sivil bürokrasinin (Kalemiye) yapısını da değiştirmeye başlamıştır (Sarıyıldız, 2004, 1).

Sultan Abdülaziz döneminde (1861-1876) istihdam edilecek memurların sayısı ile mevcut ihtiyaç arasında uçurum bulunuyordu. Her yerde alanında yetişmiş, bürokrasinin istediği vasıfları taşıyan memurları bulmak zordu. Bu nedenle mevcut memurların yetkilerini kötüye kullanmaları söz konusu oluyordu. Bu durum, muntazam bir idarenin kurulması noktasında zafiyet oluşturuyordu (Karal, 2001, VIII, 159). Bürokrasinin düzene sokulması için Fuad Paşa tarafından göreve çağrılan Cevdet Paşa, “*adama iş aramaktan vazgeçip işe adam aramak kaidesine itibar olunursa az vakitte memleket idaresi için iktidarlı memurlar yetişir*” (Karal, 2001, VIII, 160) ifadeleriyle bu işin zamana yayılması gereken bir iş olduğuna işaret etmiştir. Bu bağlamda 1864 ve 1871 yıllarında hazırlanan vilayet nizamnamelerinde (Gençoğlu, 2011, 32) hantal Osmanlı bürokrasisine hareket kazandırmak, taşra yönetimi

dâhilinde çalışan memurların liyakatsiz davranışlarının önüne geçebilmek ve merkez ve taşra arasındaki bağları kuvvetlendirmek hedeflenmiştir. Memurluğun bir meslek olarak kabul edilmesi üzerine maaş işleri ile disiplin hususlarını düzenlemek zaruri hale geldiğinden 1873 tarihli bir kararname ile memurların maaş ve harcırahlarının verilme usulü de karara bağlanmıştır (Karal, 2001, VIII, 160-161).

Sultan II. Abdülhamid (1876-1909), seleflerinin icra etmiş olduğu çalışmalarda zafiyetin, padişahların emirlerini tatbik edecek bürokratik kadroların sayıca yetersiz ve liyakatsiz olmalarıyla görevi suiistimal etmelerinden kaynaklandığını düşündüğünden, saltanatının ilk yıllarından itibaren memurların iyi yetiştirilmesi, memuriyetlerindeki liyakatlerinin tespiti ve teftişi konularına özen göstermiştir. Sultan Abdülhamid, memleketin her tarafından fotoğraflarla bilgi edindiği gibi aralıklarla ümera ve zabitanın da fotoğraflarını çektirerek bu yolla her kademedeki devlet memurları hakkında bilgi edinmiştir (Ortaylı, 2008, 551-552).

II. Abdülhamid'in memleket idaresi için iktidarlı memurlar yetiştirmek hususundaki düşünceleri 1879 yılında kurumsal bir boyut kazanmaya başlamıştır. Sicill-i Ahvâl Komisyonu'nun kurulup çalışmaya başlaması bu konuda atılmış ilk adımdır. 1879 yılına kadar Osmanlı Devleti'nde memurların sicillerini bir defterde toplayan büro hizmetleri mevcut değildir (BOA. Rehberi, 2000, 240). Osmanlı hizmetinde çalışan Müslim ve gayrimüslim bütün memurların biyografilerinin kaydedildiği ve hizmetlerindeki değişikliklerin takip edildiği aşamaları gösteren sicillerin tutulması hususunda ilk çalışma 5 Şubat 1879'da "*Sicill-i Ahvâl Komisyonu*"nun kuruluşu ile başlamıştır (Çetin, 2005, 89). Bu konuya dair İrade-i Seniyye'de; "*Mazul ve mansub bütün vükela, vüzera ve memurların isim ve rütbe tarihlerini, menşe ve sîretlerini ihtiva eden defterlerin etraflıca tanzimi esasen iş icabı olarak pek lüzumludur*" (Uğurlu, 2013, 7) ifadesi yer almıştır. Bu kurumun tesis edilmesindeki katkılarından dolayı ilk sicil dosyası Ahmed Cevdet Paşa adına hazırlanmıştır (Ardel, 2005, 513-513). Sicill-i Ahvâl'in kurulması ve daimi olarak hizmet vermesi amacıyla, Tunuslu Hayreddin Paşa'nın 4 Aralık 1878'den 29 Temmuz 1879 tarihine kadar sekiz ay sürecek olan sadareti (Çavdar, 2018, 166) esnasında geçici bir komisyon teşkil edilerek başkanlığına Paris eski sefiri Arifi Paşa getirilmiştir (Sarıyıldız, 2002, 11).

Geçici olarak kurulmuş olan Sicill-i Ahvâl Komisyonu, 1879 tarihli Sicil Talimatı'nın 16. maddesindeki, "*komisyon tarafından tanzim ve ikmal olunacak sicill-i ahvâlin muamelat ve vukuât-ı daimisini yürütmek üzere*" Dâhiliye Nezareti bünyesinde kalıcı bir şube haline getirilmiştir (Sarıyıldız, 2002: 13). Sicill-i Ahvâl Komisyonu, 24 Aralık 1896 tarihinde "*İntihâb-ı Memurin Komisyonu*"yla birlikte feshedilmiş ve bu iki komisyon "*Memurin-i Mülkiye Komisyonu*" adıyla birleştirilerek geniş yetkilerle donatılmıştır (Sarıyıldız, 2002, 37). Hiçbir daireye bağlı olmadan müstakil olarak çalışan bu komisyon II. Meşrutiyet'in ilânından sonra kaldırılarak yerine Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olarak "*Sicill-i Ahvâl İdaresi*" adı altında yeniden kurulmuş (BOA. Rehberi, 2000, 241), 1922 yılına kadar da varlığını sürdürmüştür (Çetin, 2005, 93).

Sicill-i Ahval Komisyonu ve Sicill-i Ahval İdaresi tarafından tutulmuş olan Sicill-i Ahvâl Defterleri, son dönem Osmanlı bürokrasisinde görev yapmış olan düşük ve yüksek rütbeli tüm memurların kişisel ve meslekî hayatına dair bilgileri ihtiva etmektedir.

Personel kayıtlarına ait olan tercüme-i hâl varakalarını ilk zamanlarda memurlar kendi el yazılarıyla doldurmuşlar, memurun beyan etmiş olduğu bilgiler Sicill-i Ahval Komisyonu tarafından belgede adı geçen kurumlardan sorularak teyit edilmiştir. Sicil kayıtlarının memurlar tarafından doldurulması usulü 1884 yılına kadar devam etmiştir. Bu uygulamanın meydana getirdiği sorunların başında, verilen bilgilerin doğruluğu hakkında tahkikat yapılamaması yer almıştır. Memurlara verilen tercüme-i hâl varakalarının Sicill-i Ahvâl Komisyonu'na zamanında teslim edilmemesi de başka bir sorun idi. 1887 yılında, tercüme-i hâl varakalarının nasıl düzenleneceği hususunda "*Me'mûrin-i Mülkiye'nin Tercüme-i*

Hâllerinin Sûret-i Kaydı ve Tahrir ve Teferruâtını Mübeyyin Tarifnâme” (Sarıyıldız, 2002, 125) adlı yönetmelik yayınlanmıştır.

1879-1922 arasında, 40 yılı aşan bir sürede teşekkül eden Sicill-i Ahval Defterleri, Osmanlı bürokrasisi ve memurları hakkında geniş bilgiler içeren önemli kaynaklardır. 1879-1922 yılları arasında 201 adet defterde toplanmış olan mülkî ve adlî memurların sayısı 92.137’dir. Bu defterlerde; tercüme-i hâl sahibinin adı, mahlâsı veya künyesi, babası memur ise memuriyetinin rütbesi, tanınmış bir kişi ise hangi sülaleye mensup olduğu, göreve başlama yaşları, görev yaptıkları yer ve kurum adları, tahsil durumları, bildikleri diller, liyakat ve ehliyet dereceleri, aldıkları ödül ve cezalar, gayrimüslim ise milliyeti kaydedilmiştir (BOA. Rehberi, 2000, 240).

1- MUŞLU MEMURLARIN İSİM VE UNVANLARI

Sicill-i Ahvâl defterlerinde kayıtlı yaklaşık doksan bin memur içerisinde 60 adet Muşlu memurun Osmanlı merkez ve taşra teşkilâtında çalışmış olduğu tespit edilmiştir. Muşlu 60 memurun 56’sı Müslümandır. Müslüman memurlardan 42 kişi çift isme, 14 kişi ise tek isme sahiptir. Çift isimli 42 memurdan 17 tanesinde “Mehmed” ön ismine rastlanmaktadır. Mehmed ön adlı 17 memur arasında en fazla 4 defa ile “Mehmed Şükrü” adı kullanılmıştır. Çift isimli memurların ön adı bağlamında Mehmed isminden sonra en fazla kullanılanların İbrahim, Mustafa ve Osman olduğu tespit edilmiş, bu isimlerin üçer memurun ön adı olduğu görülmüştür. Muşlu 60 memur arasında aynı ismi taşıyan memurlara da sıkça rastlanmıştır. Memurlardan iki kişi Abdülhakîm, iki kişi Ali Rıza, iki kişi İsmail Hakkı, iki kişi İbrahim Edhem, iki kişi Mehmed Emin, dört kişi Mehmed Şükrü, iki kişi Mustafa, iki kişi Osman Nuri adını taşımaktadır. Memurların ön veya ikinci ad ayrımı dikkate alınmadan yapılan isim tasnifinde ise en Mehmed isminin 18 kişi ile en fazla kullanılan isim olduğu anlaşılmıştır. Onu 4’er kişi ile Ali ve Şükrü isimlerinin, 3’er kişi ile İbrahim, Mustafa ve Osman isimlerinin takip ettiği tespit edilmiştir.

Sicill-i Ahvâl Defterlerinde kaydı yer alan Muşlu gayrimüslim memur sayısı 4’tür. Tamamı Ermeni milletine mensup olan Muşlu gayrimüslim memurlar; Çakıryan Agob Efendi, Kiragos Ağa, Mıgırdıç Efendi ve Setrak Şemsi Efendi adını taşımaktadır. Gayrimüslim memurların üç tanesi için Efendi, biri için Ağa unvan veya mahlası kullanılmıştır.

Sadece memurlar üzerinden ortaya çıkan bu erkek isim istatistiğinden ve “parça bütünü niteliğini gösterir” düsturundan hareketle, 19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyıl başlarında Muş ve civarında en yaygın erkek isimlerinin başında Mehmed’in geldiğini söylemek mümkündür. Ali, Şükrü, İbrahim, Mustafa, Osman, Emin, Edhem, İsmail, Nuri, Abdülkerim gibi isimlerin de yörede yaygın olarak kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır. Muşlu Müslüman memurların sicil kayıtlarında 2 kişi için “Paşa”, 3 kişi için “Bey”, 53 kişi için “Efendi” ve 2 kişi için de “Ağa” rütbe, unvan ya da mahlasının kullanıldığı tespit edilmiştir. Osmanlı bürokrasisinde görev almış Muşlu memure kaydına rastlanmamıştır. Yine aynı tasniften hareketle, genelde Osmanlı memurları, özelde ise Muşlu memurlar için en fazla “Efendi”, “Bey”, “Paşa” ve “Ağa” rütbe, unvan ve mahlaslarının kullanılmış olduğu söylenebilir. Muşlu Memur sayılarının yüzdelerle dağılımına bakıldığında, 60 memurun %93,33’ünün (56 kişi) Müslüman, %6,66’sının (4 kişi) ise gayrimüslim olduğu anlaşılmaktadır.

2- MUŞLU MEMURLARIN DOĞUM TARİHLERİ, BABA MESLEKLERİ VE MENSUBİYETLERİ

60 adet Müslüman memurun doğum tarihleri 1830 (h. 1246) ile 1891 (h.1308) arasında değişmektedir. Müslüman memurların en yaşlısının 1830 (h. 1246) doğumlu Hüseyin Ağa, en gencinin ise 1891 (h.1308) doğumlu Mehmed Emin ve Mehmed Fevzi Efendiler olduğu tespit edilmiştir. 56 Müslüman memurdan 28'inin baba mesleğine dair bilgiye ulaşılabılırken 28 memurun baba mesleği kaydedilmemiştir. Tespit edilebilen 28 baba mesleğinin genellikle devlet memurluğundan ibaret olduğu, bunun yanında az sayıda ticaret ve ziraat erbabının da bulunduğu anlaşılmaktadır. Devlet kademelerinde görev yapmış babalar arasında “Muş Belediye Reisi”, “Müderriş”, “Kadı”, “Evkaf-ı Hümâyün Nezareti Mektupçusu”, “Jandarma Binbaşısı”, “Jandarma Yüzbaşısı”, “Muş Defter-i Hakani Kısmı Baş Kâtibi”, “Asâkir-i Osmaniye Kolağası”, “Muş Meclis-i İdare Âzası”, “Bayezid Telgraf ve Posta İdaresi Müdürü”, “Muş Muhasebe Kalemî kâtibi”, “Bulanık Kazası Anbar Memuru”, “Muş Eski Müftüsü” ve “Gümrük Memuru” yer almaktadır. Diğer mesleklerin ise “Tüccar”, “Tütüncü”, “Ulema”, “Molla”, “Muş Ümerasından”, “Tarikat-ı Nakşibendi Hulefasından”, “Ashab-ı Emlakdan” şeklinde kaydedildiği görülmektedir.

Muşlu Müslüman memurlardan 18 tanesinin mensup oldukları aile ya da sülale adı tespit edilmiştir. Kaydedilmiş olan aile veya sülale isimleri şunlardır: Molla Resul, İnce Müezzinzâde, Muş Hanedanından, Günanzâde, Hacı Esadzâde, Hâfizzâde, Çalıkdar, Keleşzâde, Dizdarzâde, Karazâdeler, Alâeddinbeyzâde, Hacıalizâde, Hacıresulzâde, Alâeddinbey Sülalesi, Molla Muharremzâde.

Muşlu 4 gayrimüslim memurun doğum tarihleri 1832 (h. 1248) ile 1872 (h. 1289) tarihleri arasında değişmektedir. Gayrimüslim memurlar arasında en yaşlısı 1832 (h. 1248) doğumlu Kiragos Ağa, en genci ise 1872 (h. 1289) doğumlu Setrak Şemsi Efendi'dir. 1 gayrimüslim memurun baba mesleği bilinmesine rağmen 3 kişinin baba mesleği kaydedilmemiştir. Ermeni milletine mensup olan Setrak Şemsi Efendi'nin babası Serkiz Efendi de bir devlet memuru olup Muş Ermeni Mektebi Muallimi'dir. Diğer Ermeni kökenli memurlardan Çakıryan Agob Efendi'nin babası Arakel, Kiragos Ağa'nın babası Kiyar ve Mıgırdıç Efendi'nin babası Ohannes Efendilerin meslekleri belirtilmemiştir.

Muşlu memurlara dair bu verilere bakarak, Muşlu memurların yarıya yakınının memur çocuğu olduğu, geri kalanların da sosyo-ekonomik durumu orta düzeyde olan ailelere mensup oldukları söylenebilir.

Tablo: 1- Sicill-i Ahvâl Defterlerinde Kaydı Bulunan Muşlu Memurların Doğum Tarihleri ve Aile Bilgileri.

Sıra	Memur Adı	Doğum Tarihi	Baba Adı	Baba Mesleği	Sülale Adı
1	Abdülbaki Efendi	1878 (H.1293)	Abdülmecid Efendi	Alâeddinbey Medresesi Müderrişi	
2	Abdülgâni Şehavî Efendi	1882 (H.1299)	Hacı Hüseyin Efendi		
3	Abdülhakîm Efendi1	1882 (H.1299)	Esad Ağa		
4	Abdülhakîm Efendi2	1875 (H.1292)	Nadirhan Ağa		
5	Abdülhakîm Hikmet Efendi	1872 (H.1289)	Fethullah Fethi Efendi	Muş Belediye Reisi	

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

6	Abdülhaluk Efendi	1880 (H.1297)	Molla İsmail		
7	Abdülhamid Fevzi Efendi	1887 (H.1304)	Ebubekir Ağa		
8	Abdülkadir Efendi	1876 (H.1293)	Mehmed Emin	Kadı	Molla Resul
9	Abdülkerim Efendi	1862 (H.1278)	Murad Ağa	Tütüncü	
10	Ahmed Cavid Bey	1865 (H.1282)	Nazif Bey	Evkaf-ı Hümâyun Nezareti Mektupçusu	
11	Ali Galib Efendi	1887 (H.1304)	Hasan Ağa		İnce Müezzinzâde
12	Ali Hilmi Efendi	1870 (H.1287)	Mehmed Haydar Efendi	Erzurum Muhasebe Kalemi Kâtibi	
13	Ali Rıza Efendi1	1834 (H.1250)	Murad Efendi	Molla	
14	Ali Rıza Efendi2	1873 (H.1290)	Hacı Mehmed Efendi		
15	Behram Bahri Efendi	1870 (H.1287)	Mahmud Ağa		
16	Çakıryan Agob Efendi	1843 (H.1259)	Arakel		Ermeni
17	Fethullah Efendi	1837 (H.1253)	Keleş Ağa	Gümrük Memuru	
18	Hacı İsmail Hakkı Efendi1	1852 (H.1268)	Hacı Fazlı		Muş Hanedanından
19	Hacı İsmail Hakkı Efendi2	1853 (H.1269)	Fazlı		
20	Hakkı Efendi	1856 (H.1272)	Abdullah Ağa	Tüccar	
21	Hasan Zühdi Efendi	1839 (H.1255)	Tayfur Efendi		
22	Hüseyin Ağa	1830 (H.1246)	Mehmed Ağa		
23	İbrahim Edhem Efendi-1	1880 (H.1297)	Said Efendi		
24	İbrahim Edhem Efendi-2	1844 (H.1260)	Eyyüb Ağa		
25	İbrahim Nihalî Efendi	1864 (H.1281)	Kurban Efendi	Muş Meclis İdaresi Azası	Günanzade
26	Kiragos Ağa	1832 (H.1248)	Kiyar		Ermeni Katolik
27	Mehmed Ali Efendi	1867 (H.1284)	Halil		Hacı Esadzade
28	Mehmed Bedri Efendi	1855 (H.1271)	Nadir Ağa	Jandarma Yüzbaşısı	
29	Mehmed Efendi	1867 (H.1284)	Ömer Efendi		
30	Mehmed Emin Efendi1	1891 (H.1308)	Said Efendi	Ziyaret Nahiyesi Mal Kâtibi	Hâfizzade
31	Mehmed Emin Efendi2	1858 (H.1274)	Halil Ağa		
32	Mehmed Fevzi Efendi	1891 (H.1308)	Hacı Fehim Ağa	Jandarma Binbaşısı	
33	Mehmed İzzet Bey	1846 (H.1262)	Hacı Hurşid Bey	Muş Ümerasından	

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

34	Mehmed İzzet Efendi	1854 (H.1270)	Mustafa Efendi		
35	Mehmed Niyazi Efendi	1885 (H.1302)	Cafer Ağa	Bulanık Kazası Anbar Memuru	Çalıkdarzade
36	Mehmed Nuri Efendi	1857 (H.1273)	Hacı Abdurrahman Efendi	Ulemadan	
37	Mehmed Reşid Efendi	1866 (H.1283)	Abdülkuddüs Fahri Efendi	Muş Eski Müftüsü	
38	Mehmed Salih Efendi	1872 (H.1289)	Hacı Emin Efendi		
39	Mehmed Şükrü Efendi 1	1875 (H.1292)	Osman Efendi		Keleşzade
40	Mehmed Şükrü Efendi 2	1878 (H.1295)	İbrahim Efendi	Muş Defter-i Hakani Kısmı Baş Kâtibi	
41	Mehmed Şükrü Efendi 3	1876 (H.1293)	Mustafa Efendi	Asâkir-i Osmaniye Kolağası	
42	Mehmed Şükrü Efendi 4	1865 (H.1282)	Yasin Ağa	Zabtiye Yüzbaşısı	
43	Mehmed Tahir Efendi	1829 (H.1244)	Hacı Said Efendi	Tarikat-ı Nakşibendi Hulefasından	
44	Mehmed Veysi Efendi	1851 (H.1267)	Halid Bey		Dizdarzade
45	Mıgırđıç Efendi	1857 (H.1273)	Ohannes Efendi		Ermeni
46	Mustafa Efendi 1	1888 (H.1305)	Yusuf Efendi	Muş Jandarma Taburu Onbaşısı	Dizdarzade
47	Mustafa Efendi 2	1875 (H.1292)	Hacı Ali Efendi		
48	Mustafa Fazıl Efendi	1854 (H.1270)	Abdullah Verdimi		Karazadeler
49	Mustafa Sabri Efendi	1864 (H.1281)	Receb Ağa		
50	Mustafa Vefik Efendi	1870 (H.1287)	Hasan Zühdî Efendi	Muş Muhasebe Kalemi kâtibi	
51	Nasreddin Naci Efendi	1863 (H.1280)	Sufi Halil Efendi	Ashab-ı Emlâkdan	
52	Nuh Naci Bey	1854 (H.1270)	Abdurrahman Bey	Muş Ümerasından	Alâeddinbey Sülalesi
53	Osman Kadri Efendi	1888 (H.1305)	Talib Efendi	Muş Meclis İdare Azası	Hacıalizade
54	Osman Nuri Efendi 1	1854 (H.1270)	Hasan Ağa		Hacıresulzade
55	Osman Nuri Efendi 2	1884 (H.1301)	Hacı İbrahim Hakkı Efendi	Bayezid Telgraf ve Posta İdaresi Müdürü	
56	Sadullah Efendi	1890 (H.1307)	Hoca Abdülhamid Efendi		Çalıkdarzade
57	Selim Paşa	1835 (H.1251)	Murad Bey		Alâeddinbey Sülalesi
58	Setrak Şemsi Efendi	1872 (H.1289)	Serkiz Efendi	Muş Ermeni Mektebi Muallimi	Ermeni

59	Süleyman Bahri Paşa	1846 (H.1262)	Hurşid Bey	Muş Ümerasından	Alâeddinbey Sülalesi
60	Yahya Tahir Efendi	1864 (H.1281)	Polad		Molla Muharremzade

3- MUŞLU MEMURLARIN EĞİTİM DURUMLARI

Doğum tarihlerinden anlaşılacağı üzere Muşlu memurların çoğunluğu II. Abdülhamid devri eğitim sisteminde yetişmişlerdir. II. Abdülhamid devrinde sıbyan mekteplerinin açılması, cehaletin ortadan kaldırılması ve umumi bir eğitim anlayışı kurulması yönünde bir dizi tedbir alınmıştır. Buna göre; ilköğretim zorunluluğu, merkez ve taşralarda ilköğretimin tesisi, iptidai okulların açılması ve çoğaltılması, sıbyan okullarında “usul-i cedid” denilen yeni derslerin okutulması gibi maarif sistemini canlandırma adına kanunlar çıkartılmıştır (Kodaman, 1980, 118-119). II. Abdülhamid devrindeki eğitim teşkilatı; Sıbyan Mektepleri, İptidaiye Mektepler ve Rüşdiye Mektepleri olarak üç kademe şeklinde teşkilatlandırılmıştır (Kodaman, 1980, 101). Batı fikirlerinin anlaşılmasına başladığı dönem olarak ifade edebileceğimiz II. Abdülhamid devrinde Batı kültürünü daha iyi anlayabilmek amacıyla, yeni kurulan okullarda yabancı dil eğitimine önem verilmiştir. Bu dönemde “Harbiye”, “Mülkiye” ve “Askerî Tıbbiye”nin programları geliştirilerek okullarda bilgili bir kuşağın yetişmesine gayret edilmiştir (Mardin, 2014, 15). II. Abdülhamid devrinde 1884 yılına kadar “İdadiler” ve “Mekteb-i Sultani”lerle herhangi bir şekilde meşgul olunmamıştır. Bunun en önemli nedeni, “1869 Maarif Nizamnamesi”nin 129. maddesindeki yabancılara okul açma hususunda verilen müsaadedir (Karal, 1998, 391). Sultan II. Abdülhamid devrinde “Mülkiye Mektepleri” özel bir yer tutmuştur. Bu mekteplerden mezun olanlar; büyükelçilik kâtipliği, şehbenderlik, kaza mülki amirliği, kaymakam gibi üst düzey devlet yöneticileri olmuşlardır (Findley, 2014, 320). 1879 yılında dört basamak halinde faaliyete geçirilen bu mektep, Müslim ve gayrimüslim öğrencileri kabul etmiştir (Karal, 1998, 395).

Alt kademedeki bu okulların yanı sıra 1880’de “Mekteb-i Hukuki”, 1889’da “Mülkiye Baytar Mektebi” adında yüksekokullar da açılmıştır. Mesleki ve teknik eğitime yönelik olarak 1882’de “Sanayi-i Nefise”, 1883’te bugünkü İstanbul Teknik Üniversitesi’nin temeli sayılan “Hendese-i Mülkiye Mektebi”, aynı tarihte “Lisan Mektebi”, 1884’te “Ticaret Mektebi”, 1887’de “Fenn-i Resim ve Mimari Mektebi”, aynı tarihte “Bağ ve Aşı Ameliyat Mektebi” ve “Amelî Ziraat Mektebi”, 1889’da “Polis Dershanesi”, 1892’de “Aşı Memurları Mektebi”, “Gümrük Memurları Mektebi” ve “Aşiret Mektebi”, 1898’de “Çoban Mektebi”, 1903’te “Dâr’ülhayr-ı Âli” gibi birçok okul da yine yine Sultan II. Abdülhamid devri eğitim sistemi içerisinde yer almıştır (Akyüz, 2004, 218-219).

Sicil kayıtlarındaki verilere göre Muşlu memurlardan 52’si en az Sıbyan mektebini bitirmiştir. Herhangi bir okulda okumamış, dolayısıyla okuma yazma bilmeyen memur tespit edilmemiştir. Memurlardan 23’ü Sıbyan mektebinin yanı sıra Medrese eğitimi de almıştır. Memurlardan 4’ü Sıbyan Mektebi dışında herhangi bir eğitim almamıştır. 27 Muşlu memurun Rüşdiye, bir memurun ise Askerî Rüşdiye mektebi mezunu olduğu anlaşılmaktadır. Örgün ve resmi eğitimin yanında 11 Muşlu memurun “Muallim-i mahsus”tan ders aldıkları tespit edilmektedir. Muş Eski Müftüsü Abdülkuddüs Fahri Efendi’nin oğlu Mehmed Reşid Efendi adlı memur ise Şeyh Abdullah Efendi’den İlm-i Kelam, Usûl-i Fıkıh, Tefsir öğrenerek 30 yaşında icazetname almıştır.

Sıbyan mektebi mezunu 52 memurun 50'si Muş Sıbyan Mektebi'nde, biri Erzurum Sıbyan Mektebi'nde, biri de Güm Güm Karyesi Sıbyan Mektebi'nde okumuşlardır. Rüşdiye mezunu olan 27 memurun 20'si Muş Mekteb-i Rüşdiyesi'nde, biri Karahisar-ı Şarkî Rüşdiyesi'nde, biri Bitlis Mekteb-i Rüşdiyesi'nde, biri Genç Mekteb-i Rüşdiyesi'nde, biri Sivas Askerî Rüşdiyesi'nde, biri Erzurum Askerî Rüşdiyesi'nde, biri Gönen Mekteb-i Rüşdiyesi'nde okumuştur. Medrese eğitimi almış olan Muşlu memurların okudukları medreseler ise şunlardır: Muş Hacı Tayyib Efendi Medresesi, Muş Alâeddinbey Medresesi, Muş Hacı Mehdi Efendi Medresesi, Arabîzade Hacı Mehmed Efendi Medresesi, Muş Medresesi ve adı sadece "Medere" olarak kaydedilmiş medreseler.

Gayrimüslim Muşlu memurlardan Çakıryan Agob Efendi, Ermeni İbtidâi Mektebi ve Orman Mektebi'nde; Kiragos Ağa, Ermeni Mektebi'nde; Mıgırdıç Efendi, Muş Katolik Mektebi, Venedik Rahip Okulu ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Eczacılık Okulu'nda; Setrak Şemsi Efendi ise Muş Ermeni Mektebi'nde eğitim almışlardır.

Muşlu memurlar arasında yükseköğrenim mezunu olan iki memur; Ahmed Cavid Bey ve Mıgırdıç Efendi'dir. Ahmed Cavid Bey, Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne'yi bitirerek "Kaymakamlık İntihabnâmesi" belgesi almış, Mıgırdıç Efendi ise Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Eczacılık Okulu'nu bitirerek "Eczacılık Diploması" almıştır.

Yükseköğrenim görmemiş olmasına rağmen geleneksel metotlar vasıtasıyla üst düzey memuriyetlere yükselmiş Muşlu memurlar da mevcuttur. Süleyman Bahri Paşa bu memurlardan biridir. Muş Sıbyan Mektebi'nden mezun olmuş ve Muallim-i mahsustan ders almış olmasına rağmen 20 yaşında Hınıs Kazası müdür vekili olarak memuriyet hayatına başlamıştır. Dergâh-ı âli Kapıcıbaşılığı rütbesi, Mirimiranlık rütbesi, Rumeli Beylerbeyliği rütbesi, Mecidî Nişanı, Altın ve Gümüş İmtiyaz Madalyası gibi çok sayıda mükâfat elde ederek Diyarbakır Alay Kumandanlığı, Adana Valiliği ve Şûra-yı Devlet Azalığı görevlerine getirilmiştir. Alaylı yükselme geleneğinin dışında Muş Ümerasından Alâeddinbey Sülalesi'ne mensup olması Süleyman Bahri Paşa'nın üst düzey memur olmasında etkili olmuş mudur bilinmez. Benzer bir durum da Selim Paşa'da görülmektedir. Selim Paşa da Süleyman Bahri Paşa gibi Muş Ümerasından Alâeddinbey Sülalesi'ne mensuptur. Selim Paşa da Muş Sıbyan Mektebi'nden mezun olmuş, Muallim-i Mahsustan ders almış, bunların dışında eğitim-öğretim aşamalarından geçmemiştir. 26 yaşında Varto Kaza Müdürü olarak memuriyet hayatına başlayan Selim Paşa muhtelif yerlerde Kaymakamlık yapmıştır. 93 Harbi sonunda askerî yardım amacıyla Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın maiyetinde Kars ve Erzurum taraflarında bulunmuş, Kars ve Erzurum'un Ruslar tarafından tehdit edilmesi üzerine Muş ciheti kumandanı Ferik Rifat Paşa'nın refakatinde bulunmuştur. Selim Paşa 1884 yılında mirimiranlık rütbesi almıştır.

Yukarıda zikrettiğimiz az sayıdaki üst düzey memurun dışında kalan Muşlu memurların Osmanlı bürokrasisinde genellikle orta ve alt düzey memuriyetlerde buldukları tespit edilmektedir.

Sicill-i Ahvâl belgelerinde kayıtlı Muşlu memurların bildikleri diller kısmında "okuryazar", "yazar", "konuşur", "anlar", "aşına" gibi ifadeler yer almaktadır. Mesela Muş Sıbyan Mektebi ve Hacı Tayyib Efendi Medresesi'nde eğitim görmüş olan Abdülbaki Efendi adlı memurun sicil kaydında, kendisine hangi dilleri konuşup yazdığına dair sorulan soruya verdiği cevapta şu ifadeler yer almıştır: "*Türkçe Okuryazar, Farsça Okuryazar, Arapça Anlar, Kürtçe konuşur, Ermenice konuşur*". Yine Muş Sıbyan Mektebi ve Muş Hacı Mehdi

Efendi Medresesi'nde eğitim görmüş olan Mehmed Efendi'nin sicil kaydında; “*Türkçe yazar, Farsça yazar, Arapça anlar, Kürtçeye aşına, Ermeniceye aşına*” ifadeleri yer almaktadır.

60 Muşlu memurdan 6'sı tek bir dil bilgisine sahip iken 2 memurun bildiği dil ya da diller hakkında bir kayıt mevcut değildir. Geriye kalan 52 memurun ez az iki dil ile ilgili oldukları tespit edilmektedir. Sicil kayıtlarında memurlara ait eğitim bilgileri arasında “*Türkçe okuryazar*”, “*Arapça okuryazar*”, “*Arapça konuşur*”, “*Farsça okuryazar*”, “*Farsça konuşur*”, “*Farsça anlar*”, “*Ermenice okuryazar*”, “*Ermenice konuşur*”, “*Fransızcaya aşına*”, “*Fransızca anlar*” ifadeleri yer almaktadır.

Sadece bir dil bildiği kaydedilmiş olan 6 memurun tamamı sadece Türkçe okuryazardırlar. En az iki dil bilgisi kayıtlı olan memurlardan Abdülbaki Efendi, Ali Rıza Efendi, Hacı İsmail Hakkı Efendi, Mehmed Bedri Efendi, Mehmed Efendi ve Osman Kadri Efendi'nin 5 dil ile ilgili oldukları anlaşılmıştır. Dil kaydı bulunan 58 memurun tamamının Türkçe okuryazar oldukları, 34 memurun Kürtçe konuşur ve anlar durumunda olduğu kayıtlıdır. Memurlardan 25'inin Arapça okuryazar, konuşur, anlar ya da aşına; 30 memurun Ermenice okuryazar, konuşur, anlar ya da aşına olduğu anlaşılmaktadır. 27 memur Farsça okuryazar, konuşur, anlar ya da aşınadır. 3 memurun ise Fransızca okuryazar ve aşına olduğu belirtilmiştir.

Muşlu memurların okuryazar, konuşur, anlar ya da aşına oldukları diller incelendiğinde sadece temel eğitim almış memurların bile en az iki dil bilmesi ve beş memurun beşer tane dili biliyor olması çok dikkat çekicidir. Sicill-i Ahval Defterleri'ne göre Muşlu, Malatyalı, Antakyalı, Çorumlu ve Sinoplu memurlar hakkında yaptırdığımız Yüksek Lisans tezlerinde ve aynı kaynak tipini kullanmak suretiyle yazılmış olan makaleler üzerindeki incelemelerimizde Muşlu memurlara ait olan dil bilgisinin bir benzerine rastlamadık. Yöre halkının konuştuğu dilin yoğunlukla Kürtçe, devletin resmi dilinin ise Türkçe olmasının Muşlu memurların doğal olarak bilingual (iki dilli) olmasına imkân sağladığı aşikârdır. Bunun yanında coğrafi olarak Muş'a yakın bölgelerde yaygın olarak kullanılan Arapça, Farsça ve Ermenicenin de iki dil bilen memurlar tarafından öğrenilmesinin daha kolay hale gelmiş olduğu muhtemeldir. Sicill-i Ahvâl kayıtları oluşturulurken memurların kendi sicil kayıtlarını doldurmaları usulü 1884 yılına kadar devam etmiştir. Bu uygulamanın meydana getirdiği sorunların başında, verilen bilgilerin doğruluğu hakkında tahkikat yapılamaması gelmiştir. Yani 1884'e kadar kendi sicil kayıtlarını doldurmuş olan memurların verdiği bilgilerin tahkik ve teyit edilememiş olması da akla gelebilir. Ancak 1884 sonrasına ait Muşlu memurların kayıtlarında da dil bilgisi zenginliğinin önceden olduğu gibi devam etmiş olması bu ihtimali zayıflatırken yukarıda değinmiş olduğumuz kolaylaştırıcı unsurların rolünü güçlendirmektedir.

Sicill-i Ahval kayıtlarının oluşturulması esnasında biyografi sahibine yöneltilen sorulardan birisi de bitirdiği okuldan almış olduğu mezuniyet belgesinin olup olmadığıydı. Yani memur sicil kaydına tasdikname, icazetname ya da diplomasını eklemek zorundaydı. Kayıtlarda diploma kelimesinin karşılığı olarak genel olarak “*şahadetname*” tabiri kullanılırken sadece Mıgırdıç Efendi'nin eğitim derecesi belirtilirken Eczacılık okulu diplomasına sahip olduğu belirtilmiştir. Memurun bir medreseden veya hocadan almış olduğu diploma niteliğindeki belge ise “*icazetname*” tabiri ile ifade edilmiştir. Bir eğitim kurumundan mezun olamayıp eğitimini yarım bırakarak ayrılan memurların eğitim durumu kısmında “*tasdikname*” ifadesine yer verilmiştir. Bazı memurların personel kaydındaki eğitim

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

durumu kısmında diploma hususuna hiç yer verilmezken bazılarında ise şahadetnamenin zayi (kayıp) olduğu, muharrik (yanmış) olduğu notu düşülmüştür.

Memurların almış oldukları mezuniyet belgelerinin dereceleri “*aliyyül âlâ şahadetname*” (*En yüksek*), “*âlâ şahadetname*” (*yüksek*), “*karib’ül-ula şahadetname*” (yükseğe yakın) gibi tabirlerle ifade edilmiştir. Bu bilgilere göre, Osmanlı eğitim-öğretim sisteminde geçer dereceli diplomaların üç kategoriye ayrıldığı söylenebilir. Sicill-i Ahvâl defterlerinde kayıtlı 60 Muşlu memurun 20’sinin şahadetname, 2’sinin icazetname, birinin de diplomasının olduğu tespit edilmiştir. Bir memurun şahadetnamesini kaybettiği, bir memurun şahadetnamesinin ise çıkan bir yangında yandığı kaydedilmiştir. Geriye kalan 37 memurun bir okuldan ya da medreseden mezun olduğuna dair şahadetname veya icazetname bilgisine ait kayıt mevcut değildir. Sicil kayıtlarında telif eser sahibi Muşlu memura da rastlanmamıştır.

Memurların eğitim durumlarından hareketle 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında Muş kazasında faaliyette olduğu tespit edilebilen eğitim-öğretim kurumları şunlardır: Muş Sıbyan Mektebi, Muş Mekteb-i Rüşdiyesi, Orman Mektebi, Muş Ermeni İbtidâi Mektebi, Muş Katolik Mektebi, Malazgirt Mekteb-i İbtidâisi, Güm Güm Karyesi Sıbyan Mektebi. Yine aynı tarih aralığında Muş’ta faaliyet göstermiş olduğu tespit edilen Medreseler ise şunlardır: Alâeddinbey Medresesi, Arabîzade Hacı Mehmed Efendi Medresesi, Hacı Mehdi Efendi Medresesi, Hacı Tayyib Efendi Medresesi, Muş Medresesi.

Tablo 2- Sicill-i Ahvâl Defterlerinde Kaydı Bulunan Muşlu Memurların Eğitim Durumları.

Sıra	Memur Adı	Okuduğu Okullar	Eğitim Durumu	Bildiği Diller
1	Abdülbaki Efendi	Muş Sıbyan Mektebi Hacı Tayyib Efendi Medresesi		Türkçe Okuryazar Farsça Okuryazar Arapça Anlar Kürtçe konuşur Ermenice konuşur
2	Abdülgâni Şehavî Efendi	Muş Sıbyan Mektebi Muş Alâeddinbey Medresesi Muallim-i Mahsustan ders		Türkçe Okuryazar
3	Abdülhakîm Efendi1	Muş Mekteb-i Rüşdiyesi	Şahadetnâme	Türkçe Okuryazar Farsça Okuryazar Kürtçe konuşur Ermenice konuşur
4	Abdülhakîm Efendi2	Muş Sıbyan Mektebi Muş Mekteb-i Rüşdiyesi	Şahadetnâme	Türkçe Okuryazar
5	Abdülhakîm Hikmet Efendi	Muş Sıbyan Mektebi Medrese		Türkçe Okuryazar Kürtçe konuşur Ermenice konuşur
6	Abdülhaluk Efendi	Muş Sıbyan Mektebi Muş Rüşdî-i Mülkîyesi	Âlâ derece Şahadetnâme	
7	Abdülhamid Fevzi Efendi	Muş Sıbyan Mektebi Muş Mekteb-i Rüşdiyesi		Türkçe Okuryazar Kürtçe konuşur
8	Abdülkadir Efendi	Muş Sıbyan Mektebi Medrese		Türkçe Okuryazar Kürtçe anlar Ermenice anlar Arapça anlar
9	Abdülkerim Efendi	Muş Sıbyan Mektebi Medrese		Türkçe Okuryazar Arapça anlar Farsça anlar
10	Ahmed Cavid Bey	Muş Sıbyan Mektebi Karahisar-ı Şarkî Rüşdiyesi	-Sınıf-ı Âliye Şahadetnâmesi	Türkçe Okuryazar Fransızcaya aşına

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

		Medrese-i Hayriye Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne	-İkinci Sınıf Kaymakamlık İntihabnâmesi	
11	Ali Galib Efendi	Muş Sıbyan Mektebi Muş Rüşdî-i Mülkiyesi	Şahadetnâme	Türkçe Okuryazar Kürtçe konuşur Ermenice konuşur
12	Ali Hilmi Efendi	Muş Sıbyan Mektebi Bitlis Mekteb-i Rüşdiyyesi		Türkçe Okuryazar Kürtçeye aşina Ermeniceye aşina
13	Ali Rıza Efendi1	Muş Sıbyan Mektebi Muallim-i Mahsustan ders		Türkçe Okuryazar Farsçaya aşina
14	Ali Rıza Efendi2	Muş Sıbyan Mektebi Muş Mekteb-i Rüşdiyyesi	Şahadetnâme	Türkçe Okuryazar Kürtçe konuşur Ermenice konuşur Arapça anlar Farsça anlar
15	Behram Bahri Efendi	Muş Sıbyan Mektebi Medrese		Farsçaya aşina Arapçaya aşina
16	Çakıryan Agob Efendi	Ermeni İbtidâi Mektebi Orman Mektebi	Orman Müfettişi Şahadetnâmesi	Türkçe Okuryazar Fransızca Okuryazar Ermenice Okuryazar
17	Fethullah Efendi	Muş Sıbyan Mektebi Muallim-i Mahsustan ders		Türkçe Okuryazar
18	Hacı İsmail Hakkı Efendi1	Muş Sıbyan Mektebi Medrese		Türkçe Okuryazar Kürtçe konuşur Ermenice konuşur Farsçaya aşina Arapçaya aşina
19	Hacı İsmail Hakkı Efendi2	Muş Sıbyan Mektebi Muallim-i Mahsustan ders		Türkçe Okuryazar Ermenice anlar Farsçaya anlar
20	Hakkı Efendi	Muş Sıbyan Mektebi Medrese		Türkçe Okuryazar Arapça Okuryazar Kürtçe konuşur Ermenice konuşur
21	Hasan Zühdi Efendi	Muş Sıbyan Mektebi Medrese		Türkçe Okuryazar Arapçaya aşina
22	Hüseyin Ağa	Muş Sıbyan Mektebi		Türkçe konuşur Ermenice konuşur Kürtçe konuşur
23	İbrahim Edhem Efendi1	Muş Sıbyan Mektebi Genç Mekteb-i Rüşdiyyesi	Şahadetnâme	Türkçe okuryazar
24	İbrahim Edhem Efendi2	Muş Sıbyan Mektebi		Türkçe yazar Kürtçe konuşur Ermenice konuşur
25	İbrahim Nihalî Efendi	Muş Sıbyan Mektebi Muş Mekteb-i Rüşdiyyesi Hacı Mehdi Efendi Medresesi Hacı Tayyib Efendi Medresesi		Türkçe okuryazar Arapça anlar Farsça anlar Ermenice anlar
26	Kiragos Ağa	Ermeni Mektebi		Ermenice okuryazar Türkçe konuşur
27	Mehmed Ali Efendi	Güm Güm Karyesi Sıbyan Mektebi Muallim-i Mahsustan ders		Türkçe okuryazar Kürtçe konuşur Arapçaya aşina Farsçaya aşina
28				Türkçe okuryazar

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

	Mehmed Bedri Efendi	Muş Sıbyan Mektebi Medrese		Kürtçe konuşur Ermenice konuşur Arapça anlar Farsça anlar
29	Mehmed Efendi	Muş Sıbyan Mektebi Hacı Mehdi Efendi Medresesi		Türkçe yazar Farsça yazar Arapça anlar Kürtçeye aşına Ermeniceye aşına
30	Mehmed Emin Efendi 1	Muş Sıbyan Mektebi		Türkçe okuryazar Kürtçe konuşur Ermenice konuşur
31	Mehmed Emin Efendi 2	Muş Sıbyan Mektebi Medrese		Türkçe okuryazar Farsça konuşur Arapça anlar
32	Mehmed Fevzi Efendi	Muş Sıbyan Mektebi		Türkçe yazar Kürtçe konuşur Ermenice konuşur
33	Mehmed İzzet Bey	Erzurum Sıbyan Mektebi Muallim-i Mahsustan ders		Türkçe okuryazar Kürtçe konuşur Ermenice konuşur
34	Mehmed İzzet Efendi	Muş Sıbyan Mektebi Muş Medresesi		Türkçe yazar Arapça konuşur Farsça konuşur
35	Mehmed Niyazi Efendi	Muş Sıbyan Mektebi Muş Medresesi	Şahadetnâme	Türkçe yazar Arapça konuşur Farsça konuşur
36	Mehmed Nuri Efendi	Muş Sıbyan Mektebi Muş Mekteb-i Rüşdiyesi		Türkçe okuryazar Farsça konuşur Arapça anlar
37	Mehmed Reşid Efendi	Şeyh Abdullah Efendiden İlm-i Kelam, Usûl-i Fıkıh, Tefsir öğrendi. Muallim-i Mahsustan lisan öğrendi.	İcazetnâme	Türkçe okuryazar Kürtçe okuryazar Arapça okuryazar Farsça okuryazar
38	Mehmed Salih Efendi	Muş Sıbyan Mektebi Arabizade Hacı Mehmed Efendi Medresesi		Türkçe okuryazar Kürtçeye aşına Arapçaya aşına Farsça aşına
39	Mehmed Şükrü Efendi 1	Muş Sıbyan Mektebi Muş Mekteb-i Rüşdiyesi	Şahadetnâme	Türkçe yazar Kürtçeye aşına Ermeniceye aşına
40	Mehmed Şükrü Efendi 2	Muş Sıbyan Mektebi Muş Mekteb-i Rüşdiyesi	Şahadetnâme	Türkçe yazar Kürtçe konuşur
41	Mehmed Şükrü Efendi 3	Sivas Sıbyan Mektebi Sivas Rüşdî-i Askeriyesi		Türkçe okuryazar
42	Mehmed Şükrü Efendi 4	Muş Sıbyan Mektebi Muş Mekteb-i Rüşdiyesi	Şahadetnâme	Türkçe yazar Kürtçe konuşur Ermenice konuşur Arapça anlar
43	Mehmed Tahir Efendi	Muş Sıbyan Mektebi Medrese	İcazetnâme	Türkçe okuryazar Arapça okuryazar
44	Mehmed Veysi Efendi	Muş Sıbyan Mektebi Medrese		Türkçe yazar Arapça yazar Farsça yazar

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

45	Mıgırdıç Efendi	Muş Katolik Mektebi İtalya-Venedik Rahip Okulu (4 yıl) Mektab-i Tıbbiye-i Şâhâne Eczacılık Okulu	Diploma	Türkçe okuyazar Ermenice okuyazar Fransızca okuyazar İtalyanca konuşur Rumca konuşur
46	Mustafa Efendi 1	Muş Sıbyan Mektebi Muş Rüşdî-i Mülkiyesi	Şahadetnâme	Türkçe yazar Ermenice konuşur Kürtçe konuşur
47	Mustafa Efendi 2	Erzurum Mekteb-i Askerî Rüşdiyesi	Şahadetnâme (zayi)	Türkçe yazar Ermenice konuşur Kürtçe konuşur
48	Mustafa Fazıl Efendi	Muş Sıbyan Mektebi Medrese		Arapça konuşur Farsça konuşur
49	Mustafa Sabri Efendi	Muş Mekteb-i Rüşdiyesi	Şahadetnâme	Türkçe okuyazar Ermeniceye aşına Kürtçeye aşına
50	Mustafa Vefik Efendi	Muş Sıbyan Mektebi Muş Mekteb-i Rüşdiyesi	Şahadetnâme	
51	Nasreddin Naci Efendi	Muş Sıbyan Mektebi Muş Mekteb-i Rüşdiyesi Medrese	Şahadetnâme (yanmış)	Türkçe okuyazar Farsça okuyazar Kürtçe konuşur
52	Nuh Naci Bey	Muş Sıbyan Mektebi Muallim-i Mahsustan ders		Türkçe okuyazar Kürtçe konuşur
53	Osman Kadri Efendi	Muş Sıbyan Mektebi Muş Rüşdî-i Mülkiyesi	Şahadetnâme	Türkçe okuyazar Arapça okuyazar Kürtçe konuşur Ermenice konuşur
54	Osman Nuri Efendi 1	Muş Sıbyan Mektebi Medrese		Türkçe okuyazar Kürtçe konuşur
55	Osman Nuri Efendi 2	Muş Sıbyan Mektebi Gönen Mekteb-i Rüşdiyesi	Âlâ derece Şahadetnâme	Türkçe okuyazar
56	Sadullah Efendi	Muş Sıbyan Mektebi Muş Mekteb-i Rüşdiyesi	Şahadetnâme	Türkçe yazar Kürtçe konuşur
57	Selim Paşa	Muş Sıbyan Mektebi Muallim-i Mahsustan ders		Türkçe okuyazar Kürtçe konuşur Farsça konuşur Ermenice konuşur
58	Setrak Şemsi Efendi	Muş Ermeni Mektebi		Türkçe okuyazar Ermenice okuyazar Kürtçe konuşur
59	Süleyman Bahri Paşa	Muş Sıbyan Mektebi Muallim-i Mahsustan ders		Türkçe yazar Kürtçe konuşur Ermenice konuşur Arapça konuşur
60	Yahya Tahir Efendi	Muş Sıbyan Mektebi Medrese		Türkçe okuyazar Farsça konuşur Arapça anlar

4- MUŞLU MEMURLARIN İSTİHDAM ALANLARI, YERLERİ VE MAAŞLARI

Sicill-i Ahval Defterleri'nde kaydı bulunan 60 Muşlu memurun başta kendi memleketleri olan Muş olmak üzere ülkenin muhtelif yerlerinde görev yapmış oldukları görülmektedir. Muş dışında istihdam edilmiş orta ve alt sınıf memurların büyük çoğunluğunun yine Muş'a yakın çevrelere tayin edildikleri, az sayıda üst düzey memurun ise memleketlerine daha uzak yerlere de gönderilmiş oldukları anlaşılmaktadır. 60 Muşlu memurdan 48'i Muş sınırları içerisinde veya yakın çevresinde yer alan kurumlarda meslekî

hayata başlamışken 12 memur ise Muş'a daha uzak olan yerlerde istihdam edilmiştir. Bu memurlardan 3'ü İstanbul'da, 3'ü Erzurum'da, 2'si Sivas'ta, biri Diyarbakır'da, biri Gonen'de, biri İzmit'te ve biri de Trablusgarp'ta göreve başlamışlardır. Göreve başlamanın dışında memuriyetleri esnasında Muşlu memurların vazife yapmış oldukları yerler şunlardır. Adana, Ankara, Antakya, Aydın, Ayvalık, Erbaa, Aziziye, Bayburt, Bayezid, Bergama, Beyrut, Denizli, Dersâdet, Dersim, Diyarbakır, Erzurum, Gonen, Haleb, Hama, Hakkâri, Hüdavendigâr, İzmir, İzmit, İşkodra, Kastamonu, Kayseri, Kerkük, Lazkiye, Malatya, Mamurat'ü-laziz, Mardin, Priştine, Siirt, Sivas, Söğüt, Suşehri, Trablusgarp, Trabzon, Van, Yozgat.

60 memurdan 59'unun memuriyete başlama yaşı belirtilmişken birinin göreve başlama yaşı kaydedilmemiştir. 23 Aralık 1880 tarihinde yayınlanan personel yönetmeliğinin 5. ve 6. maddeleri gereğince memurun işe başlarken muvazzaf (asaleten, kadrolu) mı yoksa mülazemetle (çıraklık, bir işe asaleten başlayabilmek için o işe parasız olarak devam etmek) (www.tdk.gov.tr) mi işe başladığı sorusuna 60 memurun 28'i *mülazemetle* cevabını verirken 7 memur *asaleten* cevabını vermiştir. Geriye kalan 25 memurun ise memuriyete mülazemeten mi yoksa asaleten mi başlamış olduklarına dair bir kayıt mevcut değildir. Muşlu memurların işe başlama yaşları incelendiğinde en küçüğünün, 10 yaşında Muş Tahrir-i Vergi Kalemî'nde mülazemeten göreve başlamış olan Abdülkerim Efendi ve yine 10 yaşında Muş Tahrirat Kalemî'nde mülazemetle işe başlamış olan Osman Kadri Efendi olduğu tespit edilmiştir. Mülazemetle memuriyete başlamış olan Muşlu memurlardan sadece Osman Kadri Efendi'ye cüz'i de olsa aylık maaş ödenmiş olduğu, bunun dışında Mülazemetle görev yapan memurlara maaş ödenmediği tespit edilmiştir. Mülazemetle en erken başlayan memurlar 10 yaşında olan Abdülkerim Efendi ve Osman Kadri Efendi'dir. Mülazemetle en geç başlamış olan memur ise 20 yaşındaki İbrahim Edhem, Nasreddin Naci ve Osman Nuri Efendilerdir. Mülazemetle en uzun süre görev yapmış olan memur, 10 yaşından 22 yaşına kadar maaşsız çalışmış olan Osman Kadri Efendi'dir. En kısa süre mülazemetle bulunmuş memur ise 20-21 yaş aralığında bir yıl çalışmış olan Nasreddin Naci Efendi'dir.

Muşlu memurlar arasında memuriyete başlama yaşı bakımından en büyüklerinin 48 yaşında Dersâdet Meskûkât-ı Şâhane İdaresi Fabrikası'nda çalışmaya başlayan Kiragos Ağa ve 40 yaşında Babîâli Tulumba Müdüriyeti'nde memuriyete başlayan Hüseyin Ağa olduğu anlaşılmaktadır. Muşlu memurlardan 36'sı 10-20 yaşları arasında, 16'sı 20-30 yaşları arasında, 5'i 30-40 yaşları arasında ve 2'si ise 40 yaşının üzerinde memuriyete başlamışlardır. Bir memurun mesleğe başlama yaşı ise kaydedilmemiştir. Bu istatistiklerden anlaşılacağı üzere Osmanlı bürokrasisinde Tanzimat sonrasında işe başlama yaşı ve statüsü konusunda bir standardın yakalanmış olduğu söylenemez. Bazı memurlar çok küçük yaşta işe başlarken bazı memurlar çok geç yaşlarda işe başlamışlardır. Bazı memurlar mülazemetle işe başlarken bazılarının doğrudan asaleten memuriyete başladıkları anlaşılmaktadır. Mülazemetle çalışan bazı memurlara aylık ödenmişken bazılarına ödenmemiştir.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat dönemine kadar memurların yaptıkları işlerin karşılığı olarak aldıkları birtakım gayri muayyen gelirleri mevcuttu (Akyıldız, 2012, 55). Tanzimat'la birlikte memurlara düzenli olarak bir maaş ödenmesi usulü getirilmiştir (Findley, 2011, 315). Tanzimat'tan sonra Osmanlı toplumunda memuriyet, hem memur adayları hem de memur aileleri nezdinde cazip bir hal almıştır. Maaş konusundaki yeni uygulama ile bir memurun çalışsa da çalışmasa da her hâlükârda aylık belli bir geliri garantilemesi, memurların bazen

görevlerini suiistimal etmeleri ve aksatmaları gibi olumsuz bir durumu da ortaya çıkarmıştır. (Akyıldız, 2012, 56). Nitekim Muşlu memurların da *infisal* ve *infikakları* (yerini terk etme, boşa çıkma) durumunda yeni bir göreve atanıncaya kadar geçen sürede maaşlarını almaya devam ettikleri sicil kayıtlarından anlaşılmaktadır. Bu güvence ile olsa gerektir ki Muşlu memurların tayin edildikleri yere gitmeyerek sık sık *infikak* ettikleri, ya da göreve başladıktan sonra tayin edildiği yerin hava ve suyunu uyum sağlayamama ve benzeri sebeplerle istifa ettikleri, fakat standart olmayan bir süre sonrasında başka bir yere tekrar tayin edildiklerine sıkça rastlanmıştır.

Osmanlı devlet kademesinde çalışan memurların maaşları “kuruş” üzerinden ödenmekteydi (Pamuk, 2002, 459). Asaleten, kadrolu olarak işe başlamış olan Muşlu memurların işe başlama maaşlarının tayin edildikleri kurum ve makama göre farklılık arz ettiği görülmektedir. Terfi durumunda memurun maaşının arttığı, muadil memuriyete yapılan yer değişikliğine bağlı atamalarda ise memurun maaşının bazen artmasına rağmen bazen de aynı kaldığı görülmektedir. Memuriyetin mevki gereği memurun daha alt statüdeki bir memuriyete atanması durumunda maaşının da azaldığı tespit edilmektedir. Bu bakımdan Osmanlı memur maaşlarının muadil statüler bazında da olsa miktarı, artış oranı ve düzeni konusunda tam bir eşgüdümün sağlanmış olduğu söylenemez. Mesela bir memurun kademe derece ilerlemesine bağlı olarak düzenli olarak bir üst statüdeki memuriyete atanması esasının Muşlu memurlar özelinde tam olarak uygulanmadığı görülmektedir. Çok sayıda memurda görüldüğü üzere, herhangi bir ceza almadığı halde, memurun bir alt kademedeki statüye tayin edildiği, dolayısıyla maaşının düşürüldüğüne sıkça rastlanmaktadır. Maaşların düşürülmesinde alt kademeye tayin etme dışında Osmanlı bürokrasisinde sık sık uygulanan tensikatlar (kadro düzenlemeleri, ıslahat) (www.tdk.gov.tr) nedeniyle idarî karar üzerine de maaşların tenzil edilmesi esasına başvurulduğu görülmektedir.

Kadrolu bir memuriyete atanmış olan Muşlu memurlar arasında en düşük işe başlama maaşı, 1887 (H. 1304) yılında 23 yaşında *Muş Muhasebe Kalemi*'nde çalışmaya başlayan Mustafa Sabri Efendi'ye ait olup bu kişinin 40 kuruş maaşla işe başladığı tespit edilmektedir. Kâtip, Mübeyyiz ve Mukayyit olarak işe başlamış olan alt düzey memurların genellikle 50-100 kuruş arasında maaş almış oldukları sicil kayıtlarından anlaşılmaktadır. Muşlu memurlar arasında en yüksek ilk memuriyet maaşını 1872 (H.1288) yılında 29 yaşında *İzmit Sancağı Orman Müfettişi* olarak tayin edilmiş olan Çakıryan Agob Efendi almıştır. Bu memurun ilk memuriyet maaşı 1200 kuruştur. Onu 1000 kuruş başlangıç maaşıyla 1887 (H.1304) yılında, 31 yaşında *Erzurum ve Çevresi İlet-i Efrenciye Eczacılığı*'na atanan Mıgırdıç Efendi takip etmiştir. 1890 (H.1307) yılında, 25 yaşında, Sivas Valisi maiyetinde görevlendirilen Ahmed Cavid Bey de 1000 kuruş maaşla işe başlamıştır. Bütün memuriyeti boyunca almış olduğu terfi, ödül ve ihsanlar neticesinde en yüksek aylık gelire sahip olan Muşlu memur ise Süleyman Bahri Paşa olmuştur. Paşa'nın en yüksek maaşı, 1897 (H.1315) yılında 53 yaşındayken tayin edilmiş olduğu Şûra-yı Devlet Azalığı'ndan almış olduğu 15 bin kuruş aylıktır.

Statü ve makam derecelerine bağlı olarak almış oldukları maaşlar hakkında örnekler verdiğimiz Muşlu memurların durumlarından anlaşılacağı üzere, Osmanlı Devleti'nde alt düzey ve üst düzey memur maaşları arasında büyük farklar bulunmaktadır. Carter V. Findley “1890'ların ortalarında Osmanlı memurlarının aldığı ortalama bin kuruş aylık ailelerinin geçimleri için yeterliydi” (Findley, 2011, 347) demektedir. Bu bilgiyi nazarı itibara alacak

olursak, Muşlu memurların büyük bir kısmının ortalama Osmanlı memur geçim standardının altında maaş almış oldukları anlaşılmaktadır. Sicil kayıtlarına göre, Muşlu memurlardan 47 tanesi memuriyet hayatlarının hiçbir kademesinde 1000 kuruş maaşa ulaşamazken, 13 memur ise görevlerinin bir aşamasında 1000 kuruş ve üzerinde maaş seviyesini görmüşlerdir.

Yine defterlerden elde edilen veriler Osmanlı memurlarının meslekî hayatları boyunca çok sık yer değiştirdiklerini göstermektedir. Bu durumun Muşlu memurlar örneğine de yansımış olduğu tespit edilmektedir. Muşlu memurlar arasında Süleyman Bahri Paşa, 44 yıllık memuriyet süresince 24 defa ile en fazla tayin görmüş memurdur. Ahmed Cavid Bey 23 yılda 14 defa, Hacı İsmail Hakkı Efendi 46 yılda 23 defa, İsmail Hakkı Efendi 19 yılda 14 defa, Mehmed Efendi 33 yılda 15 defa, Mehmed Reşid Efendi 22 yılda 10 defa, Mehmed Veysi Efendi 27 yılda 16 defa, Selim Paşa 24 yılda 12 defa ve Mehmed Niyazi Efendi 13 yılda 8 defa ile en fazla kurum ya da yer değiştirmek suretiyle tayin edilmiş memurlardır. Sadece bu memurların vazife süreleri ve tayin sayıları dikkate alındığında bir memurun ortalama olarak bir buçuk yılda bir defa tayin görmüş olduğu anlaşılmaktadır. Bazı memurların ise aynı yıl içerisinde bazen iki defa yer değiştirmiş olduğu da tespit edilmektedir. Muşlu memurların yer değiştirme hareketliliğindeki bu durumun genel olarak Osmanlı'nın diğer bölgeleri için de geçerli olduğunu belirtmek gerekir. Bu uygulamanın memurları cezalandırmak olarak algılanması doğru bir yaklaşım olmamakla birlikte, Sultan Abdülhamid devrinin hassasiyetlerinden ve genel karakteristiğinden de tamamen ayrı düşünülemez. Ancak bu durumun temel nedeninin bürokrasideki memur açığı ve memur profilindeki uzmanlaşma eksikliği olduğu aşikârdır.

Muşlu memurların istihdam edildikleri mesleki alanlar tasnif edildiğinde memurların göreve başlamalarından son tayin tarihlerine kadar geçen süre içerisinde, aynı memuriyet alanında stabil olarak kalmadıkları, çok farklı alanlarda görevlere de tayin edilmiş oldukları görülmektedir. Sadece bu verilerden faydalanmak suretiyle, Tanzimat'tan sonra Osmanlı bürokrasisinde ve bazı uzmanlık gerektiren meslekler hariç, henüz uzmanlaşma ve profesyonelleşme olgusunun tam anlamıyla yerleştiğini söylemek zordur. Bu durum, Cevdet Paşa'nın, "*adama iş aramaktan vazgeçip işe adam aramak kaidesine itibar olunursa az vakitte memleket idaresi için iktidarlı memurlar yetişir*" (Karal, 2001, VIII, 160) ifadelerinin gerçekliğini ortaya koymaktadır.

Muşlu memurların istihdam alanlarında da bir standart olmadığı, memurların genelde adliye teşkilatında, askerî teşkilatta, emniyet teşkilatında, eğitim alanında, haberleşme alanında, mali alanda ve mülkî alanda çalıştığı tespit edilmiştir. Adliye teşkilatında çalışmış olduğu tespit edilen üç üst düzey memur mevcuttur. Bunlar; Şûra-yı Devlet Azalığı'nda bulunan Süleyman Bahri Paşa, Müdde-i Umûmi Muavini, Müdde-i Umûmi Reisi ve Ceza Reisi olarak görev yapmış olan Mehmed İzzet Efendi ve Mehmed Veysi Efendi'dir. Ali Rıza Efendi Müstantik Muavini vazifesinde bulunmuş, dört memur da çeşitli mahkemelerde kâtip olarak çalışmıştır. Bu durumda Muşlu 60 memurun 8'inin memuriyet sürelerinin bir döneminde hukuk alanında istihdam edilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Askeri alanda istihdam edilen iki üst düzey Muşlu memur tespit edilmiştir ki bunlar, Alâeddinbey Sülalesi'ne mensup olan Selim Paşa ve Süleyman Bahri Paşalardır. Bunların dışında iki memur da yine askerî teşkilat içerisinde Başçavuş ve Başkâtip olarak görev yapmıştır. Emniyet teşkilatında görevli 5 kişi Polis Neferi, bir kişi ise Polis Komiseri olarak çalışmışlardır. Eğitim alanında görev yaptığı tespit edilen 4 kişinin *Muallim* olarak çalışmış

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

oldukları anlaşılmaktadır. Haberleşme alanında çalıştığı tespit edilmiş olan İbrahim Edhem Efendi ve Osman Nuri Efendi muhtelif yerlerde telgraf memuru ve muhabere memuru olarak görev yapmışlardır.

Muşlu memurların en fazla istihdam edildikleri alanın malî alan olduğu tespit edilmiştir. Mali alanın muhtelif dairelerinde istihdam edilen 22 memur, “Düyûn-ı Umumiye İdaresi”, “Rüsumat Nezareti”, “Maliye Nezareti” ve “Ziraat Bankası” gibi kurum ve kuruluşlara bağlı olarak çalışmışlardır. Malî alanda istihdam edilmiş olan memurların 7’si Muhasebe Kalemi’nde, 6’sı Tahrir-i Vergi Kalemi’nde, 5’i Muş, Bulanık, Malazgirt, Varto ve Ahlat Ziraat Bankası şubelerinde, 2’si Rüsumat Kalemi’nde, biri Düyûn-ı Umumiye Kitabeti’nde ve biri Muş Dûhan Kitabeti’nde görev yapmıştır. İdarî ve mülkî alanda istihdam edilmiş olan 14 Muşlu memurdan biri Vali, ikisi Kaymakam, üçü Mutasarıf, dördü Mal Müdürü, biri Tapu Müdürü, biri Nahiye Müdürü, biri Muhasebe Müdürü ve biri de Bab-ı Zaptiye Tulumba Müdürü olarak görev yapmışlardır.

Memurların görev tayin ve terfi kayıtları ile görev yaptıkları dairelerden hareketle Muş ve civarında mevcut resmî daire, kurum ve kuruluşlar hakkında bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Bu bağlamda 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyıl başlarına kadar Muş merkezinde mevcut olan idari, mali, askerî ve adlî kurumlar şunlardır. Muş Belediyesi, Muş Meclis İdaresi, Muş Müftülüğü, Muş Defter-i Hakani Kitabeti, Muş Jandarma Taburu, Muş Bidayet Mahkemesi, Muş Nafia Kâtipliği, Muş Tahrirat Kalemi, Muş Muhasebe Kalemi, Muş Ziraat Bankası, Muş Tapu Müdürlüğü, Muş Nüfus Müdürlüğü, Muş Tahrir-i Vergi Kalemi, Muş Ağnam Kitabeti, Muş Rüsumat Müdüriyeti, Muş Dûhan Müfettişliği, Muş Dûhan Tahrirat Kitabeti, Muş Evkaf Kitabeti, Muş Zaptiye Kitabeti, Muş Meclis-i Cinayet Baş Kitabeti, Muş Aşar Müdürlüğü, Muş İdare-i Askeriye Komisyonu.

Aynı dönemde Muş’a bağlı mülkî idarelerde bulunan resmî dairelerin bazıları ise şunlardır: Bulanık Mal Müdürlüğü, Bulanık Düyûn-ı Umumiye Müdürlüğü, Bulanık Ziraat Bankası, Malazgirt Tahrirat Kalemi, Malazgirt Ziraat Bankası, Varto Tahrirat Kalemi, Varto Tapu Kitabeti, Varto Ziraat Bankası, Varto Emlak ve Arazi Yoklama Kitabeti, Varto Polis Neferliği, Varto 4. Seyyar Fırkası.

Tablo: 3- Muşlu Memurların İstihdam Alanı, Görev Yeri ve Maaş Dökümü.

Sıra	Memur Adı	Mesleği	Görev yaptığı Yer/Kurumlar	Maaşı (Kuruş)
1	Abdülbaki Efendi	-Mülazemet -Kâtip	-Muş Meclis-i idaresi -Muş Evkaf Kâtipliği	- 150
2	Abdülgâni Şehavî Efendi	-Kâtip	-Muş Evkaf Kâtipliği	150
3	Abdülhakîm Efendi 1	-Mülazemet -Kâtip -Kâtip	-Muş Bidayet Mahkemesi -Varto Polis Neferliği -Muş Nafia Kâtipliği	- 150 150
4	Abdülhakîm Efendi 2	-Mülazemet -İkinci Kâtip	-Muş Muhasebe Kalemi -Sason Bidayet Mahkemesi	225
5	Abdülhakîm Hikmet Efendi	-Mübeyyiz -Kâtip -Muhasebeci -Mal Müdürü -Mal Müdürü - Kaymakam Vekili	-Muş Tahrirat Kalemi -Muş Ziraat Bankası Sandığı -Bulanık Ziraat Bankası -Malazgirt Kazası -Varto Kazası -Sason	50 300 400 500 600 1250
6	Abdülhaluk Efendi	-Muallim -Polis Neferi -Tapu Müdür	-Malazgirt Mekteb-i İbtidâisi -Bitlis -Muş	100 150 150

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

		Yardımcısı -Komiser Yardımcısı	-Bitlis	500
7	Abdülhamid Fevzi Efendi	-Nüfus Kâtibi -Nüfus Kâtibi	-Malazgirt -Bulanık	125 300
8	Abdülkadir Efendi	-Polis Neferi	-Muş	200
9	Abdülkerim Efendi	-Mülazemet -Kâtip -Kâtip -Kâtip -Kâtip	-Muş Tahrir-i Vergi Kalemi -Çıldır Müstahsilliği -Muş'ta köyleri aşar yazımı -Sason Ağnam Kitabeti -Muş Tahrir-i Vergi	- 200 400 400 250
10	Ahmed Cavid Bey	-Memur -Kaymakam -Kaymakam -Kaymakam -Kaymakam -Kaymakam -Kaymakam -Kaymakam -Kaymakam -Kaymakam -Kaymakam -Kaymakam -Kaymakam -Kaymakam -Mutasarrıf -Mutasarrıf	-Sivas Vali maiyetinde -Sivas/Erbaa -Sivas/Suşehri -Sivas/Aziziye -Aydın/Bergama -Ayvalık -Hüdavendigâr/Söğüt -Aydın/Bergama -Beyrut/Sur? -Haleb/Antakya -Lazkiye/Cile? -Hama -Hakkâri Mutasarrıflığı -Mardin Mutasarrıflığı	1000 1100 1100 1750 1750 2250 2250 1575 1575 2250 2250 2250 2250 2250 6750 6000
11	Ali Galib Efendi	-Mülazemet -Kâtip -Nahiye Müdürü -Nahiye Müdürü -Nahiye Müdürü	-Muş Tahrirat Kalemi -Malazgirt Tahrirat Kalemi -Nureddin Nahiyesi -Ongust? Nahiyesi -Dalıe? Nahiyesi	- 100 250 400 500
12	Ali Hilmi Efendi	-Mülazemet -Kâtip -Kâtip -Kâtip -Müdür Yrd. -Müdür Yrd.	-Bitlis Muhasebe Kalemi -Bitlis Muhasebe Kalemi -Bitlis Muhasebe Kalemi -Muş Ağnam Kitabeti -Tortum Mal Müdürlüğü -Kiğı Mal Müdürlüğü	- 75 150 480 600 200
13	Ali Rıza Efendi 1	-Kâtip -Kâtip -Kâtip -Ser Kâtip -Tahrir Memuru -Kâtip -Kâtip	-Varto Tahrirat Kalemi -Meclis-i Cinayet Baş Kitabeti -Muş Tahrirat Kalemi -Erzurum Nüfus Serkitabeti -Muş Rüsumat Müdüriyeti -Muş Rüsumat Müdüriyeti Dühan Müfettişliği -Muş Evkaf Kitabeti	200 200 250 300 600 250 150
14	Ali Rıza Efendi 2	-Müstantik Muavini Vekili -Silk-i Askerî Başçavuş -Memur	-Bulanık -Muş Jandarma Taburu -Muş Evkaf İdaresi Sandık Eminliği	150 200 250
15	Behram Bahri Efendi	-Mülazemet -Memur -Memur -Memur	-Muş Ziraat Bankası -Bulanık Ziraat Bankası -Varto Ziraat Bankası -Varto Ziraat Bankası	- 150 300 400
16	Çakıryan Agob Efendi	-Orman Müfettişi -Orman Müfettişi -Orman Ser Müfettişi -Orman Ser Müfettişi -Kontrol Memuru	-İzmit Sancağı -Ankara Vilayeti -Trabzon Vilayeti -İzmir -İzmir	1200 1500 1500 1350 1250

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

17	Fethullah Efendi	-Yelki? Aşireti üzerine gönderilen Asâkir-i Şâhane Kâtibi -Zabtiye Kâtibi -Mal Kâtibi -Kâtip -Müdür Muavini -Baş Kâtip	-Muş Sancağı -Hayut? Kazası -Muş Zabtiye Kitabeti -Muş Tahrirat Kalemi -Muş Defter-i Hakanî Kalemi	150 100 150 250 400 500
18	Hacı İsmail Hakki Efendi 1	Mülazemet -Kâtip -Kâtip -Mal Müdürü -Mal Müdürü -Mal Müdürü -Mal Müdürü -İkinci Kâtip -Baş Kâtip -Mal Müdürü -İkinci Kâtip -Memur - Kâtip -Mal Müdürü	-Muş Muhasebe Kalemi -Hayut? Kazası Deavi Kitabeti -Varto Kazası Emlak ve Arazi Yoklama Kitabeti -Mutki Kazası -Varto Kazası -Bulanık Kazası -Varto Kazası -Muş Aşar Müdürlüğü -Muş İdare-i Askeriye Komisyonu -Malazgirt Kazası -Muş Aşar Müdürlüğü -Varto 4. Seyyar Fırkası -Genç Muhasebe Kalemi -Ahlat Kazası	- 140 Aidatla 380 380 380 380 440 500 450 440 500 575 400
19	Hacı İsmail Hakki Efendi 2	-Mülazemet -Kâtip -Kâtip -Memur -Memur -Memur -Memur -Kâtip -Baş Kâtip -Müdür -Kâtip -Seyyar memur -Kâtip -Memur -Memur -Memur -Nüfus Nazırı -Nüfus Nazırı -Memur -Memur -Müdür -Müdür -Aza	-Muş Muhasebe Kalemi -Hayut? Deavi Kitabeti -Varto Tapu Kitabeti -Mutki Mal Müdüriyeti -Varto Mal Müdüriyeti -Bulanık Mal Müdüriyeti -Varto Mal Müdüriyeti -Muş Aşar Kitabeti -Muş İdare-i Askeriye Komisyonu -Malazgirt Mal Müdüriyeti -Muş Aşar Kitabeti -Varto 4. Fırkası -Genç Muhasebe Kalemi -Ahlat Ziraat Bankası Şb. -Malazgirt Ziraat Bankası Şb. -Muş Ziraat Bankası Şb. -Halep Nüfus Nezareti -Van Nüfus Nezareti -Muş Vergi Kalemi -Mamurat'ü-laziz Nüfus Müdüriyeti -Siirt Muhasebe Müdüriyeti -Kerbela Muhasebe Müdüriyet -Halep Tahrir Komisyonu	- 140 100 380 380 380 380 440 500 450 440 500 575 450 500 600 1000 1000 540 900 1620 1620 1620
20	Hakki Efendi	-Mülazemet -Kâtip -Memur	-Muş Rüşumat Müdüriyeti -Muş Dûhan Tahrirat Kitabeti -Bulanık Düyûn-ı Umumiye Müdüriyeti	- 250 200
21	Hasan Zühdi Efendi	-Mülazemet -Kâtip -Kâtip -Mukayyit -Baş Kâtip	-Muş Tahrirat Kalemi -Muş Zabtiye Kitabeti -Meclis-i Temyiz Hukuk Kitabeti -Muş Muhasebe Kalemi -Muş Arazi Kitabeti	- 100 250 300 166

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

		-Mukayyit -İkinci Yardımcı -Aza Mülazımı -Mukayyit	-Muş Muhasebe Kalemi - Muş Muhasebe Kalemi -Muş Ceza Dairesi - Muş Muhasebe Kalemi	250 250 300 400
22	Hüseyin Ağa	-Müdür Muavini -Müdür -Müdür	-Babiâli Tulumba Müdüriyeti -Bab-ı Vâlâ-yı Fetva Tulumba Müdüriyeti -Bab-ı Zabtiye Tulumba Müdüriyeti	250 350 750
23	İbrahim Efendi 1	Edhem -Muhabere Memuru	-Diyarbakir Telgraf ve Posta Merkezi	250
24	İbrahim Efendi 2	Edhem -Mülazemet -Kâtip -Tahrirat Kâtibi -Kâtip -Müfettiş -Kâtip -Baş Kâtip -Memur -Memur -Baş Kâtip -Baş Kâtip -Baş Kâtip -Baş Kâtip	-Muş Muhakeme-i Temyiz-i Cinayet Kalemi -Muş Zabtiye Kitbeti -Handeris? Nahiyesi -Muş Tapu Kitabeti -Muş Dûhan Kitabeti -Muş Tapu Kitabeti -Muş Tapu Kitabeti -Muş Defter-i Hakâni Kalemi -Bulanık Kazası Nüfus Kalemi -Muş Defter-i Hakâni Kalemi -Siirt Defter-i Hakanî Kalemi -Muş Defter-i Hakâni Kalemi -Muş Defter-i Hakâni Kalemi	- 83 250 250 500 250 380 560 250 380 400 190 380
25	İbrahim Nihalî Efendi	-Mübeyyiz -Mübeyyiz -Mübeyyiz -Mübeyyiz -Müsevvid -Tahrirat Müdürü -Müdür -Müdür -Müdür	-Muş Tahrirat Kalemi -Muş Tahrirat Kalemi -Muş Tahrirat Kalemi -Muş Tahrirat Kalemi -Muş Tahrirat Kalemi -Muş Tahrirat Kalemi -Muş Tahrirat Kalemi -Genç Tahrirat Müdüriyeti -Muş Tahrirat Müdüriyeti -Genç Tahrirat Müdüriyeti	20 75 110 200 225 300 250 1500 1500 1500
26	Kiragos Ağa	? -Tav ve Ağartma Ustalığı	-Dersâadet Meskûkât-ı Şâhane İdaresi Fabrikası Dersâadet Meskûkât-ı Şâhane İdaresi Fabrikası	455 300
27	Mehmed Ali Efendi	-Mülazemet -Kâtip -Memur -Memur	-Varto Nüfus Kalemi -Varto Nüfus Kalemi -Varto Nüfus Kalemi -Varto Nüfus Kalemi	- 125 200 250
28	Mehmed Bedri Efendi	-Mülazemet -Kâtip -Kâtip -Kâtip -Mukayyid -Defterci -Vergi Kâtibi -Memur	-Muş Tahrirat Kalemi -Muş Tahrirat Kalemi -Muş Vergi Tahsilat Kitabeti -Muş Vergi ve İlâmat Kitabeti -Muş Nüfus Kitabeti -Muş Vergi Kalemi -Kesur? Nahiyesi -Muş Nüfus Kitabeti	- 140 235 235 800 aidat 140 300 500
29		-Mülazemet -Mübeyyiz -Kâtip -Baş Kâtip -Kâtip -Memur -Lisan-ı Osmani	-Muş Meclis-i İdaresi -Muş Meclis-i İdaresi -Muş Meclis-i İdaresi -Muş Meclis-i İdaresi -Maarif Nezareti Komisyonu -Gayrimüslim Mektepleri Teftiş Komisyonu -Tersisyan? Mektebi	- 40 137 342 162 340 400

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

	Mehmed Efendi	Muallimi -Kâtip -Ser Tahsildar -Muavin -Ser Tahsildar -Müdür -Müdür -Müdür -Müdür	-Muş Muhtelit Komisyonu -Muş Tahsildarlığı -Muş Tahrirat Müdüriyeti -Muş Tahsildarlığı -Hakkâri Tahrirat Müdüriyeti -Kerkük Tahrirat Müdüriyeti -Genç Tahrirat Müdüriyeti -Malatya Tahrirat Müdüriyeti	300 400 400 ? 1125 900 1150 1250
30	Mehmed Emin Efendi1	-Mübeyyiz -Kâtip	-Van Vilayeti Muş Sancağı Tahrirat Kalemi -Muş Nafia Komisyonu	10 125
31	Mehmed Emin Efendi2	-Mülazemet -Defterci -Mukayyid -Mukayyid -Baş Kâtip -Kâtip -Baş Kâtip -Mal Müdürü -Muhasebeci	-Muş Muhasebe Kalemi -Muş Tahrir-i Vergi Kalemi -Muş Muhasebe Kalemi -Muş Mesalih-i Cârîye Kalemi -Muş Aşar ve Ağnam Kitabeti -Muş Muhasebe Kalemi -Muş Muhasebe Kalemi -Malazgirt Mal Müdürlüğü -Hakkâri Muhasebeciliği	- 95 90 285 600 330 570 570 1800
32	Mehmed Fevzi Efendi	-Mülazemet -Müvezzi -Mübeyyiz	-Muş Tahrirat Kalemi -Muş Tahrirat Kalemi -Muş Tahrirat Kalemi	- 200 300
33	Mehmed İzzet Bey	-Hasbî Aza -Kaymakam Vekili -Müdür	-Hınıs Meclis İdaresi -Muş -Bayburt Aşar Müdüriyeti	- - 1500
34	Mehmed İzzet Efendi	-Mülazemet -Kâtip -Kâtip -İkinci Refik -Baş Kâtip -Baş Kâtip -Baş Kâtip -Baş Kâtip -Müdde-i Umûmi Muavini	-Muş Tahrirat Kalemi -Muş Mahkeme-i Şer'îye Başkitabeti -Muş Meclis-i Temyiz Kitabeti -Muş Tahrirat Müdüriyeti -Muş Meclis-i Temyiz-i Hukuk Kitabeti -Muş Meclis-i Temyiz-i Cinayet Kısmı -Muş Bidayet Mahkemesi -Van İstinaf Mahkemesi -Süleymaniye Sancağı Bidayet Mahkemesi	- 100 100 235 500 500 600 1000 1400
35	Mehmed Niyazi Efendi	-Mülazemet -Kâtip -Kâtip -Kâtip -Kâtip -Kâtip -Kâtip	-Muş Meclis İdaresi -Sason Tahrirat Kitabeti -Malazgirt Tahrirat Kitabeti -Bulanık Tahrirat Kitabeti -Varto Tahrirat Kitabeti -Malazgirt Tahrirat Kitabeti -Bulanık Tahrirat Kitabeti	- 160 101 101 100 100 100
36	Mehmed Nuri Efendi	-Kâtip -Mukayyid -Mukayyid -Mal Kâtibi	-Muş Dûhan Fabrikası -Muş Muhasebe Kalemi -Muş Muhasebe Kalemi -Muş Muhasebe Kalemi	300 100 200 320
37	Mehmed Reşid Efendi	-Farsça Muallimi -Farsça Muallimi -Farsça Muallimi -Farsça, Ahlak, Edebiyat Muallimi -Muallim -Müfettiş -Mektupçu	-Dersaâdet İdadisi -Üsküdar İdadisi -Dersaâdet İdadisi -Kastamonu İdadisi -Kastamonu Dârümuallimîni -Desaâdet Kütüphaneleri -Trablusgarp Vilayeti	500 200 400 1000 1000 1000 3000

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

		-Müdür -Müdür -Mutasarrıf	-Bitlis Tahrirat Müdüriyeti -İşkodra Tahrirat Müdüriyeti -Siirt	2500 2500 5000
38	Mehmed Salih Efendi	-Mülazemet -Mübeyyiz -Mübeyyiz -Kâtip -Kâtip -Müfettiş -Müfettiş -Müfettiş	-Muş Tahrirat Kalemi -Muş Tahrirat Kalemi -Malazgirt Tahrirat Kitabeti -Muş Nafia Komisyonu -Muş Nüfus Kitabeti -Muş Tahsilat Müfettişliği -Bulanık Tahsilat Müfettişliği -Genç Tahsilat Müfettişliği	- 25 101 120 250 400 400 400
39	Mehmed Efendi1	Şükrü -Kâtip -Polis Neferi -3. Sınıf Komiser	-Sason Tahrirat Kitabeti -Bitlis -Bitlis	160 250 300
40	Mehmed Efendi2	Şükrü -Nefer -Çavuş -Komiser -Komiser Muavini	-Trablusgarp Zabtiye Eminliği -Beyoğlu Tertib-i Haricî -Beyoğlu Tertib-i Haricî -Beyoğlu Süvari Komiserliği -Beyoğlu Süvari Komiserliği	- 300 350 540 600
41	Mehmed Efendi3	Şükrü Tahsildar	-Sivas 10. Piyade Tahsildarlığı	150
42	Mehmed Efendi4	Şükrü -Hatt Muallimi -Rika Muallimi -İkinci Kâtip -Memur -Kâtip -Müdür Vekili -Sandık Emni -Baş Kâtip	-Muş Mekteb-i Rüşdiyesi -Muş Mekteb-i Rüşdiyesi -Muş meclis İdaresi -Varto Nüfus İdaresi -Bulanık Ziraat Bankası -Bulanık Mal Müdüriyeti -Bulanık Sandık Emaneti -Bulanık Meclis İdaresi	64 64 137 250 300 300 450 340
43	Mehmed Tahir Efendi	-Naib -Müfettiş Vekili -Nâkib'ül-Eşraf Kaymakamı -Aza -Müdür	-Muş Niyabet-i Şer'iyyesi -Muş -Muş -Muş Temyiz Meclisi -Muş Evkaf Müdüriyeti	- ? ? 235 300
44	Mehmed Veysi Efendi	-Mülazemet -Kâtip -Memur -Baş Kâtip -Memur -Baş Kâtip -Baş Kâtip -Baş Kâtip -Memur -Müdde-i Umumi Muavini -Reis -Müdde-i Umumi Muavini -Müdde-i Umumi Muavini -Müdde-i Umumi Muavini -Müdde-i Umumi Muavini -Müdde-i Umumi	-Muş Tahrirat Kalemi -Muş Vergi Kalemi -Muş Vergi Kalemi -Bayezid Meclis-i Cinayet Kitabeti -Erzurum 4. Ordu Umur-ı Tahririyesi -Bayezid Meclis İdaresi -Muş 6. Ordu Levazım Komisyonu -Muş Meclis-i Temyizi -Muş İcra Dairesi -Van Müdde-i Umumiliği -Muş Ticaret Mahkemesi -Yozgat Müdde-i Umumiliği -Kayseri Müdde-i Umumiliği -Muş Müdde-i Umumiliği -Bayezid Müdde-i Umumiliği -Dersim Bidayet Mahkemesi -Mamurat'ü-laziz Bidayet	- 250 500 600 600 600 750 500 500 900 750 1400 1400 1400 1400 1400 1400

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

		Muavini	Mahkemesi	
		-Ceza Reisi		2000
45	Mıgırdıç Efendi	-Seyyar Eczacı -Eczacı	-Erzurum ve Çevresi İlet-i Efenciye Eczacılığı -Safranbolu Belediyesi	1000 400
46	Mustafa Efendi 1	-Kâtip -Kâtip -Müdür Vekili	-Muş Tahrirat Kalemi -Azakpur? Nahiyesi -Azakpur? Nahiyesi	27 250 250
47	Mustafa Efendi2	-Polis -Kâtip -Kâtip	-Sason- Hato? Nahiyesi -Sason Tahrirat Kitabeti -Muş Merkez Tabur Kitabeti	200 500 200
48	Mustafa Fazıl Efendi	-Kâtip -Memur -Masarifat Kâtibi -Baş Kâtip -Muhasebeci Vekili -Kâtip -Müdür -Kâtip -Baş Kâtip -Memur	-Muş Mal Sandığı -Muş Muhasebe Kalemi -Muş Muhasebe Kalemi -Malazgirt Aşar Kitabeti -Muş Muhasebe Kalemi -Muş Muhasebe Kalemi -Bulanık Mal Müdüriyeti -Muş Defter-i Hakani Kalemi -Muş Tapu Kitabeti -Genç Defter-i Hakani Kalemi	100 200 285 240 600 285 450 400 380 900
49	Mustafa Sabri Efendi	-Mülazemet -Mukayyid -Müdür Muavini -Müdür Vekili	-Muş Muhasebe Kalemi - Muş Muhasebe Kalemi - Muş Muhasebe Kalemi -Sason Mal Müdüriyeti	- 40 400 400
50	Mustafa Vefik Efendi	-Mülazemet -Mülazemet -Tescil memuru -Kâtip -Memur -Muhasebe Kâtibi	-Muş Tahrirat Kalemi -Muş Muhasebe Kalemi -Muş Ağnam Kalemi -Muş Mal Kitabeti -Muş Ziraat Bankası Şubesi -Narman Kazası Ziraat Bankası	- - 600 170 400 400
51	Nasreddin Naci Efendi	-Mülazemet -Aşar Muharriri -Müdür -Müdür	-Muş Müdde-i Umumi Kalemi -Orak ve Dirlik Köyleri -Siirt Evkaf Müdüriyeti -Hakkâri Evkaf Müdüriyeti	- 450 250 500
52	Nuh Naci Bey	-Mülazemet -Nüfus Memuru	-Muş Tahrirat Kalemi -Genç Kazası	- 500
53	Osman Kadri Efendi	-Mülazemet -Mülazemet -Mülazemet -Ser Müsevvid	-Muş Tahrirat Kalemi -Muş Tahrirat Kalemi -Muş Tahrirat Kalemi -Muş Tahrirat Kalemi	- 10 47 600
54	Osman Nuri Efendi-1	-Mülazemet -Kâtip -Defterci	-Muş Tahrir-i Vergi Kalemi -Varto Fırka-i Tahririye -Muş Tahrir-i Vergi Kalemi	- 150 100
55	Osman Nuri Efendi-2	-Mülazemet -Muhabere Memuru -Muhabere Memuru	-Gönen Telgrafhanesi -Selanik Posta ve Telgraf Merkezi -Hüdavendigâr Posta ve Telgraf Merkezi	- 300 400
56	Sadullah Efendi	-Kâtip -Kâtip -Kâtip	-Malazgirt Tahrirat Kitabeti -VartoTahrirat Kitabeti -Liz Nahiyesi Kitabeti	100 100 250
57	Selim Paşa	-Kaza Müdürü -Kaza Müdürü -Kaza Müdürü -Kaymakam -Kaymakam -Kaymakam -Kaymakam	-Varto -Bulanık -Posho? -Zaroşad? Kazası -Şorekel? Kazası -Hınıs Kazası -Mutki Kazası	400 500 750 1250 1100 1250 2000

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

		-Kaymakam -Kaymakam Vekili	-Bitlis Kazası -Varto	1000 625
58	Setrak Şemsi Efendi	-Polis Neferi -Polis Neferi	-Bitlis -Dersaâdet	250 300
59	Süleyman Bahri Paşa	-Müdür Vekili -Müdür Vekili -Memur -Kaymakam -Tahkik Memuru -Müdür -Tabur Ağası - Tabur Ağası -Alay Beyi -Muavin -Meclis Azası -Zabıta Müdürü -Mutasarrıf Vekili -Mutasarrıf -Müdür -Mutasarrıf -Mutasarrıf -Mutasarrıf -Vali -Şûra-yı Devlet Azası -Vali	-Erzurum-Hınıs Kazası -Bitlis Kazası -Mutki Kazası İslahat İcrası -Varto Kazası -Zabtiye Nezareti -Hapishane-i Umumiye Müdüriyeti -Dersaâdet Asâkir-i Zabtiye Süvari Taburu -Dersaâdet Asâkir-i Zabtiye Alayı -Diyarbakır Alayı -Beyoğlu Mutasarrıflığı -Dersaâdet Umum Karakollar Memuru olarak Meclis-i Fırka-i Zabtiye Azalığı -Fatih Zabıta Müdürlüğü -Beyoğlu Mutasarrıflığı -Beyoğlu Mutasarrıflığı -Beyoğlu Polis Müdürlüğü -Üsküdar Mutasarrıflığı -Pristine Mutasarrıflığı -Denizli Sancağı -Mamurat'ül-aziz Vilayeti -Şûra-yı Devlet Azalığı -Adana Vilayeti	600 1250 Harcırah 1.250 500 4.000 2.000 1.500 3.000 3.000 3.300 4.000 6.000 5.000 5.000 6.000 7.000 15.000 7.500 15.000 5.917
60	Yahya Tahir Efendi	-Mülazemet -İkinci Kâtip -Mal Müdürü Vekili	-Muş Muhasebe Kalemi -Muş Meclis İdaresi -Malazgirt Kazası	- 137 100

5- MUŞLU MEMURLARIN ALDIĞI MÜKÂFATLAR

a) Rütbeler

Rütbe, Devlet memurlarıyla halktan bazı kişilere verilen paye ve unvanlar hakkında kullanılan bir tabirdir. Osmanlı Devleti'nde rütbe, Yeniçeri Ocağı'yla ihdas edilmiş, sonradan mülkiye sınıfına ve Kanuni Sultan Süleyman devrinde de ulemaya verilmeye başlanmıştır (Gündüz, 2011, 133). Mülkiye memurları için düzenli bir rütbe derecelendirilmesi II. Mahmud devrinde, 1832 yılında başlamıştır. Öncelikle memuriyete özgü “ülâ, saniye, salise, râbia” rütbeleri oluşturulmuştur (Pakalın, 1983, III, 68).

Muşlu 60 memurdan 10'u çeşitli derecelerde rütbeler almışlardır. Bu memurlar; Ahmed Cavid Bey, Hacı İsmail Hakkı Efendi, İbrahim Nihalî Efendi, Mehmed Efendi, Mehmed İzzet Bey, Mehmed Bedri Efendi, Mehmed Veysi Efendi, Selim Paşa, Osman Kadri Efendi ve Süleyman Bahri Paşa'dır. Muşlu memurların aldıkları rütbeler arasında; Rütbe-i Rabia, Rütbe-i Salise, Rütbe-i Saniye, Dergâh-ı âli Kapıcıbaşılığı rütbesi, Mirimiranlık Rütbesi, Rumeli Beylerbeyliği rütbesi bulunmaktadır. Muşlu memurlar arasında 2 kişi Rabia rütbesi, 5 kişi Salise rütbesi, 2 kişi Saniye rütbesi almıştır. Memurların bu rütbeleri almasına vesile olan hizmetleri; “*vezâif-i Memuriyetini hüsn-i ifa etmesi*”, “*hüsn-i ahlak ve umûr-ı memuriyesinde kifayeti*”, “*Bir ay maaş almadan Kaymakamlık vekilliği yapması*” şeklinde açıklanmıştır.

b) Nişanlar ve Madalyalar

Nişan, üstün başarı karşılığı çeşitli derecelerde devlet tarafından verilen, göğüs veya boyuna asılan süslü nesnedir. Nişan, madalyalardan çok sonra icat olunmuştur. Gerek mülkî ve gerekse askerî hizmete karşılık verilen nişanların kökeni Ortaçağ'a kadar dayanmaktadır (Artuk, 1967, 9). Nişanın Osmanlı Devleti'nde kullanılması çok geç tarihlerde başlamıştır. Osmanlı'da nişan yerine önceden "*sorguç, tuğ, çelenk*" kullanılırdı. Osmanlı'da ilk nişan, III. Selim döneminde ihdas olunmuştur (Özger, 2010, 68). Memurlar için ilk nişanlar 1832 yılında ihdas olunmuştur. Bunlar; "ülâ, saniye, salise, rabia" rütbelere mahsus olmak üzere dört çeşit ve mücevhherlidir (Pakalın, 1983, II, 694). Osmanlı'da nişanlar, devlet adına üstün başarı gösteren ve faydalı hizmetlerde bulunan memurları onurlandırmak amacıyla, belli sayıda yapılırdı. Nişanlar, kişiye özel ve yaşamı boyunca kullanılmak üzere, ne için verildiğini açıklayan beratlarıyla birlikte padişah tarafından törenle takdim edilirdi.

Osmanlı Devleti'nde farklı dönemlerde muhtelif nişanlar ihdas olunmuştur. Bu nişanlar arasında "Nişan-ı İmtiyaz, Mecidî Nişanı, Nişan-ı Âli Osman, Şefkat Nişanı, Hanedan-ı Âli Osman Nişanı, Ertuğrul Nişanı, Maarif Nişanı, Meziyet Nişanı, Ziraat Liyakat Nişanı" en bilinenleridir. Bunlar arasında memurlara en fazla verilenler "Mecidî Nişanı" ile "Nişanı Osmanî"dir. Muşlu memurlar arasında sadece 3 kişi Osmanlı Devleti'ne ait muhtelif derecelerdeki nişanları almaya layık görülmüştür. Bu memurlardan Hasan Ağa 4. ve 5. rütbeden "Mecidî Nişan-ı Zîşanı"; Mehmed Bedri Efendi 5. rütbeden "Mecidî Nişan-ı Zîşanı", Süleyman Bahri Paşa 1., 2. ve 3. derece "Nişan-ı Âli Osman" ile "3. ve 4. Rütbe Mecidî Nişan-ı Zîşanı" almaya layık görülmüştür. Süleyman Bahri Paşa ayrıca Sırp Krallığı 2. rütbe Nişanı, İran Devleti 2. rütbe *Şîr ü Hürşîd Nişanı*¹, Avusturya Devleti *Fransuva Jozef Nişanı*, İtalya Devleti 1. rütbe *Koron Di Tali Nişanı*, Yunan Hükûmeti 2. rütbe *Sen Suver Nişanı*'ni almıştır.

Madalya, genellikle unutulmaması gerekli görülen bir başarının hatırası olmak üzere altın, gümüş, bakır ve nikelden hazırlanmış olup bir defaya mahsus olarak verilen mükâfat ve şeref armağanıdır. Madalya, sadece Batı'da değil İslâm dünyasında da sıkça kullanılan bir başarı armağanı olarak ön plana çıkmıştır (Artuk, 1967, 301). Madalya, Osmanlı'da madalyalar nişanlardan önce ihdas olunmuştur. İlk madalya 1730 yılında ihdas olunmuştur. Altından olan bu madalyaya "*Ferahî*" adı verilmiştir. Daha sonra 1754 yılında "*Sikke-i Cedid*", 1801 yılında "*Vak'a-i Mısriyye*", 1824 yılında "*Hilâl-i Osmanî*", 1831 yılında "*İşkodra*", 1833 yılında "*Hünkâr İskeleyi*" ve 1839 yılında ise "*İftihar*" madalyaları basılmıştır (Pakalın, 1983, II, 378).

Muşlu memurlardan Mehmed Şükrü Efendi, "Yunan Muharebesi Madalyası", "Hicaz Demiryolu Madalyası" ve "Gümüş Liyakat Madalyası" ile taltif edilmiştir. Süleyman Bahri Paşa ise "Altın ve Gümüş İmtiyaz Madalyaları", "Altın Liyakat Madalyası", "Hamidiye Hicaz

¹ Farsça'da "Aslan" anlamına gelen "şîr" ve "güneş" anlamına gelen "hürşîd" kelimelerinden meydana gelen "Şîr ü Hürşîd" terkihi, bir gök cismi olan güneşin yanı sıra "aslan burcu", "aslan burcunda olması itibarıyla güneş" demektir. Şîr ü Hürşîd tasvirinin yaygın bir biçimde kullanıldığı coğrafya ve konuya dair kaynaklarda tasvirin kökeninin Mezopotamya ve İran bölgelerine işaret ettiği anlaşılmaktadır. Tarihsel süreç içerisinde İran'ın milli amblemi haline gelen ve büyük ölçüde Şiilikle ilişkilendirilen tasvirin köken itibarıyla astrolojik varlıklara işaret ettiği ve semavi hadiselerle yönelik bir sembol halini aldığı bilinmektedir (Turan, 2017, 1).

Demiryolu Altın Madalyası” ve Fransa’nın “Legion d’Honneur Madalyası”² ile onurlandırılmıştır.

Memurlar için bir mükâfat olmasa da muafiyet bağlamında şunu da eklemek gerekir ki; Muşlu memurlardan Ali Galib Efendi, Pederinin maluliyetine mebni Askerlik hizmetinden müstesna tutulmuştur. Mehmed Niyazi Efendi, Mehmed Şükrü Efendi ve Osman Kadri Efendi “*müddet-i askeriyesini bedel-i nakdî ifası suretiyle îfa*” etmişlerdir.

6- MEMURLAR HAKKINDA İSNAT EDİLEN SUÇLAR VE MEMURLARA VERİLEN CEZALAR

Ceza “suç işleyen bir kimsenin yaşantısına, özgürlüğüne, malına, onuruna karşı yasaların öngördüğü yaptırım” demektir. Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan Tanzimat dönemine kadar olan zaman diliminde suç ve cezalara ilişkin çok sayıda kanunname yayınlanmıştır. II. Mahmud devrinin sonlarında, 1838 yılında “*Memurîne Mahsus Ceza Kanunnamesi*”nin yürürlüğe girmesiyle pozitif hukuk anlamında ilk adımlar atılmıştır. Kanunda memurların işleyebilecekleri suçların neler olduğunu ve rüşvet almak, işleri savsaklamak, devlet sırlarını açığa vurmamak, yolsuzluklarda bulunmak, çeşitli cünhalar, iltimas gibi disiplin bozukluklarına karşı alınacak tedbirlerden bahsedilmiştir. Bu suçların işlenmesi durumunda memleketi harap olma noktasına götüreceği ve bu suçları işleyenlerin “vüzeradan olsa bile” mutlaka cezalandırılacağı açıklanmıştır (Mumcu, 1972, 33-34). Tanzimat dönemi Osmanlı bürokrasisinde usule aykırı davranışlara karşı daha ciddi önlemlerin alındığı görülmektedir. Bu kapsamda memurların yargılanmalarıyla ilgili olarak 1871 yılında “*Memurîn Muhakemesine Dair Nizamname*” çıkarılmıştır (Özger, 2010, 72).

60 Muşlu memur içerisinde 18 memurun muhtelif disiplin suçları işledikleri tespit edilmiştir. Bu suçlar arasında; rüşvet, zimmet, ihaleye yolsuzluk karıştırmak, görevi suiistimal, işinde gösterdiği gevşeklik ve tembellik, izin olarak göreve gelmeme, evrakta sahtecilik, kötü huy ve ahlak, işret gibi suç ve kabahatler yer almaktadır. Bunlara ilaveten memurlara yönelik bazı suçlamalar da yöneltilmiştir. Ancak bazı memurların belgelerde itham edilen suçlardan aklanarak memuriyete iade edildikleri görülürken bazıları ceza almışlardır. Muşlu memurlardan 9 kişinin görevi ihmal, suiistimal ve kötüye kullanma suçlamasıyla azledildikleri tespit edilmiştir. Bu memurların işlemiş oldukları görevi ihmal ve kötüye kullanma suçu kapsamına giren davranışları şunlardır: “Görev yerini izinsiz terk edip memleketine gitmek”, “Mardin Sancağı Savur Kazası aşar ihalesine yolsuzluk karıştırmak”, “Memuriyeti müddetince açılan hesapları tanzim ve irsal etmemek”, “Usulsüz mürur tezkiresi vermek”, “İşinde ehliyetsizlik ve İktidarsızlık”, “Zimmetindeki evrakı kaybetmek”, “Manol’un Birahanesinde işret, adem-i mübalat ve tekâsül” (İşinde gösterdiği gevşeklik ve tembellik), “Nüfus Kayıt tezkiresinde tahrifat yapmak”, “Bir yaralama olayına dair jurnalı kaybetmek”. Görevi ihmal ve kötüye kullanmakla suçlanmış olan Muşlu memurlar şunlardır: Abdülbaki Efendi, Abdülhakîm Hikmet Efendi, Hacı İsmail Hakkı Efendi, İbrahim Edhem

² Légion d’honneur, Napoléon Bonaparte’nin Birinci Konsül iken 19 Mayıs 1802 tarihinde imzaladığı bir kanun ile oluşturulmuş, 1804 yılı Mayıs ayında Fransa İmparatoru olan Napoléon Bonaparte Haziran ayından itibaren kişileri bu nişanla ödüllendirmeye başlamıştır. Légion d’honneur, Fransa’nın en yüksek dereceli sivil nişanıdır. Bu nişan bugüne kadar Fransa’daki tüm yönetim rejimlerinde takılmaya devam edilmiştir. Légion d’honneur, Fransız ulusal mirasın bir parçasıdır. Canlı, popüler ve çağdaş bir kurum olan Fransa’nın tarihine bağlı güçlü değerleri sembolize eder (<http://www.legiondhoneur.fr>).

Efendi, Kiragos Ağa, Mehmed Emin Efendi, Mehmed Şükrü Efendi, Nuh Naci Bey, Setrak Şemsi Efendi.

Görevi kötüye kullanma ve suiistimal suçu işleyen memurlara verilmiş olan cezanın çoğunluğunu azil cezası, bir kısmını da maaştan kesme cezası oluşturmuştur. Bu memurlardan Hacı İsmail Hakkı Efendi'nin yapılan mahkemesi neticesinde, verdiği mürur tezkiresinin usulsüz olmadığı, belge verilen şahısların kefaletnamelerinin mevcut olduğu ancak kâtiplerin dikkatsizliği nedeniyle tezkirelerin mükerrer sayı ile düzenlenmiş olduğu tespit edilmiş, bundan müdürün sorumlu tutulamayacağına karar verilerek beraat etmiş, 17 ay açıkta kaldıktan sonra memuriyete iade edilmiştir. Yine görevi ihmalden dolayı azledilmiş olan Mehmed Emin Efendi'nin yapılan mahkemesi neticesinde, kaybettiği iddia edilen evrakın kaybolmayıp başka dairenin evrakı arasına konulmuş olmasının anlaşılması üzerine şahıs beraat ederek memuriyete iade edilmiştir. “Manol’un Birahanesinde işret, adem-i mübalat ve tekâsül” (İşinde gösterdiği gevşeklik ve tembellik) nedeniyle azledilmiş olan Mehmed Şükrü Efendi'nin yapılan mahkemesi sonucunda bir aylık maaştan kesme cezası verilerek memuriyete dönmesine karar verilmiştir. Nüfus kayıt tezkiresinde tahrifat yapmak suçlamasıyla azledilen Nuh Naci Bey de, tahrifatın selefi tarafından yapıldığının anlaşılması ve selefinin bunu itiraf etmesi üzerine, yaklaşık iki yıl aradan sonra görevine iade edilmiştir. “Bir yaralama olayına dair jurnali kaybetmesi dolayısıyla vazifesini suiistimal eylemek” suçlamasıyla mahkeme altına alınan Setrak Şemsi Efendi'ye bir ay maaş kesme ve bir hafta hapis cezası verilmiştir.

Muşlu memurlardan Mustafa Fazıl Efendi, zimmet ve yolsuzluk suçlamasıyla azledilmiş, mahkemeden beraat etmesine rağmen Muş Sancağı Mahallî idaresi, şahsın memuriyete iade edilmesini uygun bulmamıştır. Memuriyete dönmesine engel teşkil eden zimmet ve ilişığının kalmaması üzerine yaklaşık dört yıl aradan sonra irade-i seniyye ile tekrar memuriyete dönmüştür. Ahmed Cavid Bey adlı memur da “Mardin Sancağı Savur Kazası aşar ihalesine yolsuzluk karıştırmak” suçlamasıyla 23 yıllık memurken görevden azledilmiştir.

Hakkı Efendi ve Mustafa Vefik Efendi “kasa hesabında açık ve zahirenin noksan çıkması” suçlamasıyla azledilmişlerdir. Mustafa Vefik Efendi, yaklaşık 6 yıllık aradan sonra Ziraat Bankası Meclis İdaresi kararıyla memuriyete iade edilirken Hakkı Efendi memuriyete dönmemiştir.

Abdülhakîm Hikmet Efendi ve Mehmed Efendi memuriyete “adem-i vukûfiyetleri” (liyakatsizlik) nedeniyle azledilmişlerdir. Mehmed Efendi, *Muş Tensik Komisyonu*'nun incelemeleri sonunda yaklaşık üç yıl aradan sonra memuriyete dönmesine karar verilmiştir.

Muşlu memurlardan Abdülkadir Efendi, sicil kaydında ayrıntısı verilmeyen, “Ahlâk-ı Seyyie”si (kötü ahlâk) nedeniyle, 4 yıllık memurken memuriyetten ihraç edilmiştir. Bitlis Vilayet İdaresi, Abdülkadir Efendi'nin “okuma yazma bilmesi dolayısıyla” göreve dönmesine ve yeniden istihdam edilmesine karar vermiş, yaklaşık iki yıl aradan sonra şahıs memuriyete iade edilmiştir.

Nasreddin Naci Efendi adlı memur ise ilginç bir suçlamayla mahkemeye alınmıştır. İddiaya göre, Nasreddin Naci Efendi, “hizmetçisi Ohannes'e cebir kullanmak suretiyle intihar etmesine neden” olmuştur. Hakkında yeterli delil bulunmaması nedeniyle Van İstinaf Müdde-i Umumiliği tarafından beraatine karar verilmiştir. Ancak bir süre sonra “Mesavi-i ahvalinden” (kötü hallerinden) dolayı tensik-i kanunun 3. maddesi mucibince memuriyetten

ihraç edilmiştir. Şahsın karara itiraz etmesi üzerine Tetkik-i Tensikat Komisyonu tarafından yapılan yeniden incelemede meslekten çıkarılmasına mahal olmadığına karar verilmiş, Şura-yı Devlet-i Mülkiye'nin de onayı ile yaklaşık iki yıl sonra memuriyete iade edilmiş ve on iki bin dört yüz yirmi bir kuruş tazminat ödenmiştir.

Muşlu memurların rütbeten en büyüğü ve en tanınmış olan Süleyman Bahri Paşa da azil cezası alan memurlar arasında yer almıştır. Süleyman Bahri Paşa'nın, 1882'de Beyoğlu Polis Müdürü iken kalpazanlık isnadıyla mahkûm ettirdiği bazı şahısların, bu işi Süleyman Paşa ile müştereken yaptıklarını iddia etmeleri üzerine, Paşa görevinden azledilmiştir. Şura-yı Devlet tarafından yapılan inceleme ve mahkemesinde yeterli delil bulunmadığı için Süleyman Bahri Paşa beraat ederek yaklaşık bir yıl sonra memuriyete iade edilmiştir. Süleyman Bahri Paşa, 1890 yılında, "görevinde rehavet göstermek" iddiasıyla bir kez daha azledilmiş ancak birkaç ay sonra memuriyete iade edilmiştir. Süleyman Bahri Paşa, 1906 yılında "Aşar mültezimleriyle ortaklık yapmak iddiası" ile yine azledilmiş ancak yeterli kanunî delil bulunmaması nedeniyle beraat ederek göreve iade edilmiştir. Süleyman Bahri Paşa, 7 Haziran 1909(R. 25 Mayıs 1325) tarihinde ise, 31 Mart Vakası bağlamında, "*Emval ve Emlakına el konulup rütbe ve nişanları alınarak bir Osmanlı kalesinde taht-ı nezarete bulundurulmaları gerekenler arasında yer aldığından*" nehy (sürgün) cezasına çarptırılmıştır.

SONUÇ

Sicill-i Ahvâl Defterleri sayesinde Tanzimat döneminden 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar geçen süreçte Osmanlı bürokrasisinin birçok noktasına ışık tutmak mümkün olabilmektedir. Bu kayıtlar sayesinde, devletin personel atamalarının takibi, ödül-ceza sisteminin işleyişi, taşranın sosyal ve ekonomik ortamının izlenmesi gibi mühim konular gün yüzüne çıkarılmaktadır. Bu kayıtlar, hem Osmanlı bürokrasisinin çalışma şartlarını tespit etmek hem de istihdam edilmiş olan personelin kontrolünün sağlanması bakımından devletin memur politikasındaki profesyonelleşmenin bir yönünü yansıtmaktadır.

Sicill-i Ahvâl defterleri kullanılarak yapılmış olan bu çalışmada, 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı bürokrasisinde görev almış yaklaşık 92 bin memur arasında yer alan 60 Muşlu memurun eğitim, aile, meslek, etnik ve dinî köken gibi çok sayıda ayırt edici özelliği ortaya konulmuştur. Sicill-i Ahvâl defterlerindeki bu verileri kullanmak suretiyle, bahsi geçen dönemde Muş ve civarında bulunan devletin idarî, mali, askerî ve sosyal kurumları tespit edilmiştir. Yörede bulunan eğitim kurumları, yörede kullanılmakta olan isimler, yörenin tanınmış sülaleleri, yörede yapılmakta olan meslekler, yörede konuşulmakta olan diller gibi çok sayıda konuda Muş'un sosyo-ekonomik tarihine ışık tutacak bir envanter meydana getirildiği kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Vesikaları

BOA. DH. SAİD. d (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahvâl İdaresi Defterleri).

DH. SAİD. d. 1/406, DH. SAİD. d. 105/309, DH. SAİD. d. 105/463, DH. SAİD. d. 110/169, DH. SAİD. d. 112/487, DH. SAİD. d. 113/155, DH. SAİD. d. 118/165, DH. SAİD. d. 119/399, DH. SAİD. d. 122/35, DH. SAİD. d. 124/231, DH. SAİD. d. 125/27, DH. SAİD. d. 128/171, DH. SAİD. d. 131/345, DH. SAİD. d. 136/273, DH. SAİD. d. 139/205, DH. SAİD. d. 144/47, DH. SAİD. d. 150/51, DH. SAİD. d. 153/373, DH. SAİD. d. 154/391, DH. SAİD.

d. 160/85, DH. SAİD. d. 162/359, DH. SAİD. d. 164/459, DH. SAİD. d. 166/179, DH. SAİD. d. 175/225, DH. SAİD. d. 176/257, DH. SAİD. d. 176/261, DH. SAİD. d. 18/79, DH. SAİD. d. 183/75, DH. SAİD. d. 186/19, DH. SAİD. d. 186/42, DH. SAİD. d. 191/120, DH. SAİD. d. 192/75, DH. SAİD. d. 194/155, DH. SAİD. d. 197/155, DH. SAİD. d. 198/227, DH. SAİD. d. 198/235, DH. SAİD. d. 198/237, DH. SAİD. d. 200/125, DH. SAİD. d. 200/139, DH. SAİD. d. 200/143, DH. SAİD. d. 200/153, DH. SAİD. d. 21/49, DH. SAİD. d. 22/235, DH. SAİD. d. 27/331, DH. SAİD. d. 33/217, DH. SAİD. d. 39/115, DH. SAİD. d. 40/201, DH. SAİD. d. 40/305, DH. SAİD. d. 40/331, DH. SAİD. d. 40/343, DH. SAİD. d. 42/453, DH. SAİD. d. 55/347, DH. SAİD. d. 61/7, DH. SAİD. d. 67/169, DH. SAİD. d. 7/49, DH. SAİD. d. 7/689, DH. SAİD. d. 7/795, DH. SAİD. d. 73/255, DH. SAİD. d. 79/121, DH. SAİD. d. 79/343, DH. SAİD. d. 82/171, DH. SAİD. d. 85/371.

2. Telif Eserler

AKYILDIZ, Ali, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

AKYÜZ, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2004**, Pegem Yayıncılık, İstanbul, 2004.

ARDEL, Ayten, “19. Yüzyılda Osmanlı Bürokrasisinde Üsküdar Doğumlu Osmanlı Bürokratları”, **II. Üsküdar Sempozyumu Bildirileri**, 12-13 Mart 2004, Üsküdar Belediyesi, İstanbul, 2005, s. 513-528.

ARTUK, İbrahim & Cevriye ARTUK, **Osmanlı Nişanları**, İstanbul, Matbaası, İstanbul, 1967.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul, 2000.

ÇAVDAR, Necati, “Gazi Osman Paşa Hakkında Bazı İddialar Ve Sultan Abdülhamid’in Paşa’ya Karşı Tutumu”, **Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi**, C 9, S 22, 2018, s. 157-179.

ÇETİN, Atilla, “Sicill-i Ahvâl Defterleri ve Dosyaları Hakkında Bir Araştırma”, **Vakıflar Dergisi**, S 29, 2005, s. 87-104.

DAŞCIOĞLU, Kemal, “Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Buldanlı Memurlar”, **Buldan Sempozyumu Bildirileri**, Denizli 23-24 Kasım, 2006, s. 561-570.

ELDEM, Edhem, “Padişahın Paşaları ve Prozopografya Hakkında”, **Toplumsal Tarih**, S 190, 2009, s. 44-48.

EMECEN, Feridun M., “Osmanlı Kronikleri ve Biyografisi”, **İslam Araştırmaları Dergisi**, S 3, 1999, s. 83-90.

FINDLEY, Carter V., **Kalemiyeden Mülkiyeye Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi**, (Çev. Gül Çağalı Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

FINDLEY, Carter V., **Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Reform Babıali 1922**, (Çev. Ercan Ertürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

GENÇOĞLU, Mustafa, “1864 ve 1871 Vilayet Nizamnamelerine Göre Osmanlı Taşra İdaresinde Yeniden Yapılanma”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 2, 2011, s. 29-50.

GÜNDÜZ, Ahmet, “Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Kayserili Müslim ve Gayrimüslim Memurların Aldıkları Madalya, Rütbe ve Nişanlar (M.1879-1909)”, **History Studies**, Volume 3/3, 2011, s. 123-145.

HAYTA, Necdet & Uğur ÜNAL, “Modernleşme Döneminde Osmanlı Tarih Yazıcılığı (1789-1908)”, **Türkiye’de Tarih Yazımı**, (Ed. Vahdettin Engin ve Ahmet Şimşek), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2011, s. 137-154.

İNALCIK, Halil & Bülent ARI, “Osmanlı- Türk Tarihçiliği Üzerine Notlar”, **Genelkurmay Başkanlığı Uluslararası Askeri Tarih Dergisi**, S 19, Ankara, 2007, s. 213-247.

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

KODAMAN, Bayram, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1980.

MARDİN, Şerif, **Bütün Eserleri, Türk Modernleşmesi Makaleler 4**, (Derleyen: Mümtaz’er Türköne-Tuncay Önder), İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

MUMCU, Ahmet, **Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1972.

ORTAYLI, İlber, **Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi**, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008.

ÖZGER, Yunus, **Sicill-i Ahvâl Defterlerine Göre Osmanlı Bürokrasisinde Yozgath Devlet Adamları**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2010.

PAKALIN, M. Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C II, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1983.

PAMUK, Şevket, “Kuruş”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C 26, İstanbul, 2002, s. 458-459.

SARIYILDIZ, Gülden, **Sicill-i Ahvâl Komisyonu’nun Kuruluşu ve İşlevi (1879-1909)**, Der Yayınları, İstanbul, 2002.

SÜREYYA, Mehmed, **Sicill-i Osmanî**, (Yay. Haz. Nuri Akbayar), C 1, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

TURAN, Hayrunnisa, “Şîr Ü Hûşîd Tasvirinin Kökeni ve İçeriğine Dair Düşünceler”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 10, S 51, 2017.

UĞURLU, Ümmühan, **Tokath Devlet Memurları**, Özdilek Matbaası, Tokat, 2014.

<http://www.legiondhonneur.fr>

<http://www.tdk.gov.tr>

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE MUŞ'TA SİYASİ HAYAT (1908-1918)

Zikrullah AYKAÇ*

ÖZET

Kanun-i Esasi ile başlayan Türk parlamento hayatı çeşitli aşamalardan geçerek demokratik bir olgunluğa erişmiştir. 1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet, Osmanlı Devleti'nin ve Türk demokrasi tarihinin en önemli dönüm noktalarından birini oluşturur. Yeniden ilan edilen anayasa ile meşrutiyet dönemi tekrar başlamış. Kısa bir süre sonra da çok partili hayata geçilmiştir. Dönemin basını ve tarihçileri II. Meşrutiyeti istibdadın sonu, hürriyetin ilanı olarak görmüşlerdir. II. Meşrutiyet İstanbul'un yanı sıra tüm Osmanlı coğrafyasında sevinçle karşılanmış olup çok uluslu kimliğe sahip olan Osmanlı Devletinde Azınlıklar da Meşrutiyeti coşkuyla karşılamış ve kutlamışlardır. Meşrutiyetin ilanından kısa bir süre sonra seçimler yapılarak Mebussan Meclisi açılmıştır. Mebussan Meclisi, II. Meşrutiyet döneminde 1908, 1912 ve 1914 yıllarında yapılan üç seçimle toplanmıştır. Mecliste Türk, Arap, Arnavut, Rum, Ermeni, Yahudi ve Slav mebusları yer almıştır. Mebussan Meclisine, ihtilaflı olmakla beraber, 272 mebus katılmıştır. Bitlis vilayetini oluşturan; Bitlis, Siirt, Genç ve Muş sancaklarını beş mebus temsil etmiştir. Bitlis, Siirt ve Genç sancaklarında birer mebus, Muş sancağından iki mebus seçilmiştir. Muş mebusları olarak Keygam Der Garabetyan Efendi ve Hacı İlyas Sami Efendi seçilmişlerdir. Keygam Der Garabetyan Efendi, Ermeni mebuslardan biri olarak Muş sancağı adına seçilmiş Hacı İlyas Sami Efendi ise İttihat ve Terakki Cemiyeti adayı olarak seçilmiştir. Bu çalışmamızda Mebussan Meclisi Zabıt Ceridelerini temel kaynak olarak ele alıp, II. Meşrutiyet döneminde (1908-1918) Bitlis vilayeti Muş sancağı adına seçilen Keygam Der Garabetyan Efendi ve Hacı İlyas Sami Efendi faaliyetlerini irdelemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: II. Meşrutiyet, Bitlis, Muş, Keygam Der Garabetyan Efendi, Hacı İlyas Sami Efendi.

POLITICAL LIFE IN MUŞ DURING THE SECOND CONSTITUTIONAL ERA (1908-1918)

ABSTRACT

The Turkish parliament, which started with Kanun-i Esasi, passed through various stages and reached a democratic level. The Second Constitutional Era, which was declared in 1908, is one of the most important turning points of Ottoman State and Turkish democracy history. The period restarted after the redeclaration of constitution. Soon after, the multi-party period started. The journalists and historians of that time saw the Second Constitutional Era as the end of oppression and declaration of liberty. The Second Constitutional Era was welcomed with joy in Istanbul as well as in the whole Ottoman geography, and Minorities in the Ottoman Empire, which has a multinational identity, greeted and celebrated with the enthusiasm. Shortly after the declaration of the Constitution, elections were held and the Mebussan Assembly (The First Partiment) was opened. During the Second Constitutional Era, the Assembly was convened there times respectively in 1908, 1912 and 1914. Turkish, Arabic, Albanian, Greek, Armenian, Jewish and Slavic were included in the assembly. Though it is disputable, 272 deputies attended the Mebussan Assembly. Bitlis, Siirt, Genç and Muş sanjaks, which constitute Bitlis Province, were represented with five deputies. In Bitlis, Siirt and Genç one deputy was elected for each and two for Muş. Keygam Der Garabetyan Efendi ve Hacı İlyas Sami Efendi were elected as deputies for Muş. Keygam Der Garabetyan Efendi as an Armenian deputy was selected for Muş Sanjak, while Hacı İlyas Sami Efendi was selected for The Committee of Union and Progress (İttihat ve Terakki Cemiyeti). In this study, Mebussan Assembly Zabıt Cerideleri will be held as the main source and we will try to examine the activities of Keygam Der Garabetyan Efendi and Hacı İlyas Sami Efendi, who were selected in the name of Muş sanjak of Bitlis province during the Second Constitutional Era (1908-1918).

Keywords: The Second Constitutional Era, Bitlis, Muş, Keygam Der Garabetyan Efendi, Hacı İlyas Sami Efendi.

1. II. MEŞRUTİYET, MEBUSAN MECLİSİ VE MUŞ MEBUSLARI

II. Meşrutiyet, Batılılaşma tarihimizin önemli dönüm noktası olmakla beraber geleneksel Osmanlı yönetim anlayışının da sonu olarak kabul edilmektedir. Meşrutiyet ile özgürlükçü, demokratik bir devlet yapısı kurulması amaçlanmıştır. Osmanlı siyasal sisteminde siyasal iktidarın kaynağı padişahı. İncelik'a göre bu düşünce Tanzimat fermanı ile değişmeye

* Öğr. Görevlisi, Muş Alparslan Üniversitesi, z.aykac@alparslan.edu.tr

başlamış ve siyasal düşünceyi etkilemiştir (İnalçık, 1964). İmparatorluğun batılılaşma sürecine girmesinin bir sonucu olarak meşrutiyet süreci de başlamıştır. Bu amaçla meşruti yönetime karşı olan Sultan Abdülaziz, Genç Osmanlılar tarafından tahtan indirilerek yerine V. Murat padişah yapılmış. V. Murat'ın sağlık problemleri yaşaması üzerine Kanuni Esasi'yi ilan etme teminatı veren Şehzade Abdülhamit tahta çıkarılmış (Ortaylı, 1985: 954). İlan edilen I. Meşrutiyet dönemi kısa bir süre sonra Sultan Abdülhamit tarafından askıya alınmış ve sonraki otuz yıl istibdat dönemi olarak adlandırılmıştır. Bu süre zarfında II. Abdülhamit'e karşı meşrutiyeti yeniden ilan edilmesi için birçok faaliyet yürütülmüştür. Jön Türk geleneğinin devamı olarak görülen İttihat ve Terakki Cemiyeti II. Abdülhamit'e karşı en güçlü muhalif güçtü. Feroz Ahmad, II. Meşrutiyetin en büyük nedeninin; Sultan Abdülhamit yönetimindeki saray egemenliğinin olduğunu belirtiyor. Mali bunalım, ordu ve yönetimdeki hoşnutsuzluk bunalım durumunun oluşmasını hızlandırmıştır. Osmanlı siyasetine ilişkin belli başlı kararları alan saray çevresine kümelenmiş küçük bir grubun hâkim olması muhalifleri Saray'a karşı birleştirmiştir. Büyük devletlerin saldırgan ve emperyalist ihtirasları ise durumu daha da kötüleştirmiştir. İngiliz Kralı ile Rus Çar'ının 1908 Haziranında Reval'deki buluşmaları, devrimci hareketin hız kazanmasına yol açmıştır (Ahmad, 2011: 7). Nitekim uzun süredir içten içe hazırlanmakta olan devrim 3 Temmuz 1908'de patlak verdi ve 1878'den beri askıya alınmış olan 1876 Anayasası'nın (Kanun-i Esasi) yeniden yürürlüğe girdi. Sultan Abdülhamit 23 Temmuz'da boyun eğerek parlamentonun açılmasını kabul etti (Ahmad, 2011: 8). II. Meşrutiyetle birlikte yeniden anayasal parlamenter sisteme geçilmiştir.

İlk meclis 1908 yılında toplandı ve Ocak 1912'de dağıldı. İkinci meclis, 1912'de toplanmış ve aynı yılın Ağustos ayında dağılmış. Üçüncü meclis, Balkan savaşlarından dolayı hemen toplanamadı ancak 1914 Mayıs ayında toplanabildi ve 1918'e kadar devam etti. Yaklaşık on yıl süren bu dönem, çok partili siyasi hayatımızın da başlangıcı kabul edilmiştir (Tunaya, 1988). Bab-ı Ali, Meclis-i Mebusan ve İttihat Terakki Cemiyeti gibi yeni güç odakları iktidara ortak olmuşlardır (Kodaman, 2002: 190). II. Meşrutiyet'in İlanından sonra yapılan seçimlerde İttihat ve Terakki çoğunluğu sağlamıştır (Ahmad, 2011). 1908 ile 1913 yılları arasındaki ilk beş yıllık süreç Denetleme İktidarı ve 1913 ile 1918 yılları arasındaki son beş yıllık süreç ise, Tam İktidar dönemleri olarak adlandırılmıştır (Akşin, 1998: 115).

İttihat ve Terakki Cemiyeti Meşrutiyetin ilanından önce ülkenin farkı vilayetlerinde teşkilatlanmış ve çalışma yürütmüştür. Bitlis de bu vilayetlerden biri olmuştur (Kansu, 2015). Mebusan Meclisinde Bitlis vilayetini beş mebus temsil ediyordu. Bitlis, Siirt ve Genç sancaklarından birer mebus, Muş sancağından iki mebus seçilmiştir. Muş Mebusları Keygam Der Garabetyan Efendi ve Hacı İlyas Sami Efendi idiler (Demir, 2007). Keygam Der Garabetyan Ermeni cemaatinin adayı olarak, Hacı İlyas Sami Efendi ise İttihat Terakki Cemiyetinin adayı olarak seçilmiştir (Cırık, 2016:128). Üç meclisin üyelerinden pek çoğu değişmiştir. 648 mebusun yalnız 59'u her üç seçimi kazanmıştır (Ahmad, Rustow, 2012: 249). 1908 den 1918'e kadar değişmeyen 59 mebusun ikisi Muş mebusları olmuştur. Muş Mebusları meclis faaliyetlerine aktif şekilde katılmışlardır. Çalışmamızda yer verdiğimiz Mebusan Meclisi Zabıt Ceridelerine bakıldığında Muş Mebusu İlyas Sami Efendi Birinci Mecliste tüm mebuslar içerisinde en çok söz alan kişilerden biri olduğu görülmektedir. Keygam Der Garabetyan Efendinin de aynı şekilde Meclis faaliyetlerine aktif şekilde katılmış birçok konuda söz almış ve Bitlis Vilayetinin sorunlarını gündeme taşımıştır.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Çalışmamızda Muş mebuslarının öz geçmişleri verildikten sonra Mebusan Meclisi Zabıt Cerideleri esas alınarak mebusların tüm faaliyetleri tablo şeklinde gösterilmiştir. Daha sonra da bu faaliyetlerin bir kısmı başlıklar halinde alınmış gerekli görülenler, tutanaklar incelenerek açıklanmıştır.

Seçim Bölgelerine Göre Tutanaklarda İstatistik (Muş)

Tablo 1

No	Ana başlık	Adet
1	Söz alanlar	197
2	Sualler-İstizahlar ve Cevaplar	2
3	Takrirler	11
4	Teklifler	1

Toplam 211 adet başlık bulunmaktadır.

Tablo 2

No	Mebus	Ana başlık	Adet
1	Hacı İlyas Sami Bey	Söz alanlar	164
2	Hacı İlyas Sami Bey	Sualler-İstizahlar Cevaplar	2
3	Hacı İlyas Sami Bey	Takrirler	11
4	Hacı İlyas Sami Bey	Teklifler	1

Tablo 3

No	Mebus	Ana başlık	Adet
1	Keygam Efendi	Söz alanlar	33
2	Keygam Efendi	Sualler-İstizahlar ve Cevaplar	2

Kaynak: TBMM Meclisi Mebusan ve Meclis-i Ayan tutanakları istatistik sayfası https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/td_v2_istatistik_mmb.giris

İLYAS SAMİ EFENDİ'NİN HAYATI

1879'da Muş'ta doğdu. Eşraftan Hacı Abdülhamit Efendinin oğludur. İlk ve orta öğrenimini memleketinde tamamladıktan sonra Mısır'da medrese öğrenimi gördü ve müderrislik icazeti aldı. İstanbul Murat paşa Cami Medresesinde müderris olarak görevli iken İstanbul Mebusan Meclisinin II. Meşrutiyet I. dönemi için 8 Kasım 1908'de yapılan seçimde Muş Milletvekili oldu. II. ve III. önemlerde aynı yerden seçilmek suretiyle Meclisteki görevini mütarekeye (1918) kadar sürdürdü. Bu arada 13 Ekim 1915'te Darülfünun Edebiyat Fakültesi Arapça Müderrisliğini üstlendi ve 3 Nisan 1919 tarihine kadar bu görevi yürüttü. Damat Ferit Paşa'nın 4 Mart 1919'da iktidara gelmesinden sonra İngiliz Yüksek Komiserliği tarafından düzenlenen ve Ermeni Kırımından suçlu oldukları iddiasıyla tutuklanması istenilen kişiler arasında yer alması itibarıyla bir ara tutuklanarak Bekirağa Bölüğüne konuldu ise de delilik belirtileri gösterdiğinden önce müşahede altına alındı, bir süre sonra da salıverildi. Ancak İngilizler 'in üzerinde durmasıyla 7 Aralık 1919'da tekrar tutuklandı. Yargılanması yapılmadan dokuz ay tutuklu kaldıktan soma 29 Ağustos 1920'de Malta adasına sürgüne gönderildi. Bu arada TBMM'nin I. Dönemi için yapılan seçimde Muş Milletvekili oldu. Ankara hükümetinin girişimleriyle 25 Ekim 1921'de serbest bırakılan (59) kişi arasında 1 Kasım 1921'de bir İngiliz gemisiyle İnebolu'ya geldi. Bir süre izin istedi. 30 Kasım 1921'de Ankara'ya gelerek TBMM Genel Kuruluna Muş Milletvekili olarak takdim edildi. Mecliste Adalet, İrşad, Millî Eğitim, Bütçe ve İçtüzük komisyonlarında ve Memurin Muhakematı Tetkik Kurulunda çalıştı. III. Toplantı yılında Millî Eğitim Komisyonunun, IV. Toplantı yılında da 4. Şubenin Başkanlığını yaptı. 23 Kasım 1922'de Müdafaayı Hukuk Grubu ve

Yönetim Kurulu Üyeliğine seçildi. Dönem içinde (14) ü gizli oturumlarda olmak üzere (29) konuşma yaptı.

II. Dönemde yine Muş'tan, III. Dönemde Bitlis'ten Milletvekili seçildi. IV. Dönemde seçimlere girmede. V. Dönemde ara seçimde 24 Ocak 1936'da Çoruh'tan milletvekili oldu. Bu arada 1 Nisan 1930'da memuriyetten emekliye ayrıldı. 1939'dan sonra politikadan çekildi. 27 Aralık 1945'te İstanbul'da öldü. Evli olup üç çocuk babası idi. Arapça bildiği kısa hâl tercümesinde yazılıdır. (Türk Parlamento Tarihi, 1995: 797)

KEYGM DER GARABETYAN EFENDİNİN HAYATI

1865'te Muş'ta dünyaya gelen Kigam Efendi. Papaz Karabet Efendi'nin oğludur. Ermeni mektebini bitirmiştir. Muş Ermeni Murahhashane kâtibi iken 20 Aralık 1908'de 107 oy alarak Muş'tan mebus seçilmiştir. İkinci ve üçüncü devrede de aynı görevini sürdüren Kigam Efendi 31 Ekim 1918'de vefat etmiştir. ((Türk Parlamento Tarihi II, 1998: 321)

2. İLYAS SAMİ EFENDİ'NİN FAALİYETLERİ

Söz alma

1- Ağnamın ademi tekessürüne ve kaçakçılığa sebebiyet veren Ağnam vergisinin haddi itidale tenziline dair takriri münasebetiyle söz almıştır.¹ Hacı İlyas Sami Efendi, ağnam vergisinin düşürülmesinin kem ahalinin yararına olacağını hem de daha verginin kolay ödenebileceği için hükümetin yararına olacağını belirtmiştir.

2- Erzurum Mebusu Seyfullah Efendi ve rüfekasının Erzurum ve havalisindeki kahtü gala dolayısıyla Dahiliye Nezaretince mahallî belediyeye gönderilmesi mevut dört bin likanın eda olunmayacağı beyan edildiğinden halkın tehvini ihtiyacı için Nezareti müşarünileyhaya tebligat yapılmasına dair takriri münasebetiyle.² Söz alan Hacı İlyas Sami Bey, özellikle Erzurum, Bitlis; Van'ın ziraatten başka geçim kaynaklarının olmadıklarını dolayısıyla bu konuda ileri gidildiğini beyan ederek konuya daha fazla açıklık getirmek istediğini söylemiştir.

3- Kanun vazı veya tadili, Kanunu Esasice Heyeti Vükelâ, Heyeti ayan ve Mebusana mûta bir hak olduğundan, Lâyiha Encümenine havale olunan teklifatın ve arzuhal mahiyetindeki evrakın melfufen iade olunduğuna dair Lâyiha Encümeni mazbatası münasebetiyle.³ Söz alan Hacı Sami İlyas Efendi, meselenin millet için önemli olduğunu ve özet geçilmemesi gerektiğini söylemiştir.

4- Kastamonu valiliğinden mazul Fuat Bey'e muhalifi nizam olarak, maaş tahsisinin tecviz edilemeyeceğine dair İkinci İstida Encümeni mazbatası münasebetiyle.⁴ Söz alarak kesinlikle 10 para dahi fazla paranın verilmemesi gerektiğini rica ve teklif ettiğini beyan etmiştir.

5- Muş ve Genç sancaklarına demiryolu ve bu sancaklara şose yapılmasına dair takriri münasebetiyle.⁵ Söz alan Hacı Sami İlyas Efendi, Vilayete giden yolun dahi çok yetersiz olduğunu, halkın çok sıkıntı çektiğini bunun için medeniyetin gereği olan yolun bu şekilde aşılması gerektiğini beyan etmiştir. Aynı zamanda bu takririn sahibi olan İlyas bey, Keygam Efendiyle birlikte meclisten destek talep etmiştir. Talep Nafia Encümenine sevk edilmiştir.

¹ MMZC, 1.Dönem, 9 Şubat 1324, C 1, s. 780.

² MMZC, 1.Dönem, 26 Kanunusani 1324, C 1, s. 497.

³ MMZC, 1.Dönem, 16 Şubat 1324, C 2, s. 98.

⁴ MMZC, 1.Dönem, 9 Mart 1325, C 2, s. 391.

⁵ MMZC, 1.Dönem, 25 Şubat 1324, C 2, s. 235.

6- Serseri ve mazannai su' eşhas hakkında kanun Lâyihası münasebetiyle.⁶

7- Matbuat ve Matbaalar Kanun Lâyihası münasebetiyle.⁷ Verilen önergede Padişahın şahsına karşı yapılan hakaretlerde cezanın arttırılması hususu görüşülmüş. On dokuzunca maddede cezanın üç aydan üç yıla çıkarılması teklifine; İlyas Sami Bey, karşı çıkarak eski halin devamını savunmuştur.

8- Meclisi Mebûsan'ın 13 Nisan 1325 tarihli telgrafına cevap olarak Adana ve havalisinde zuhur eden iğtişaat ve ittihaz olunan tedabire dair Adana Valiliğinden mevрут telgraf münasebetiyle.⁸ Söz alan Hacı İlyas Sami Bey, Ermeni, Kürt; Türk milletlerinin temsilcileri olduklarını hepsini korumakla sorumlu olduklarını beyan ederek karışıklığın derhal halledilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

9- Efradı Gayri Müslimeden bedelâtı askeriyyenin sureti istifasına dair lâyihai kanuniyye münasebetiyle.⁹ Söz alan İlyas Sami Bey, Gayri müslim vatandaşlardan alınan askerlik bedelinin kaldırılmasının anayasaya aykırılık teşkil edeceğini belirterek ayrıca bu bedelin bir ihtiyaç olduğunu söylemiştir.

10- Pirinç zer'i hakkında kanun Lâyihası münasebetiyle.¹⁰ İlyas Sami Bey, pirinç tarlalarının kaldırılmasının çiftçilere zarar vereceğini beyan ederek çözüm olarak ekim alalarının şehir dışına çıkarılmasını teklif etmiştir.

11- Sicill-i Nüfus Kanunu Lâyihası münasebetiyle.¹¹ Kimlik cüzdanın düzenlemesi ile ilgili yazım önerisi üzerine söz almıştır.

12- 1326 Senesi Mart ve Nisan aylarına ait Muvakkat Bütçe Kanunu münasebetiyle.¹² İlyas Sami Bey, Maliye Nazırı Cavit Bey'den aşar ve ağnamın düzenlemesi gerektiğini ahalinin çok mağdur olduğunu dile getirmiştir.

13- Gümülcine Mebusu İsmail Hakkı Bey'in Memâlik-i Osmanîyyede hürriyeti matbuatın mevcudiyeti ve Meşrûtiyetin hükümferman olduğu Hükümet tarafından beyan edildiği halde Demokrat Parti Kâtibi Umumisi ile Muahaze, Sosyalist, İnsaniyet, İştirak gazetelerinin müdiri mes'ul muharrirlerinin tevkif edilmeleri esbabının Sadrazamdan istizahına dair takriri münasebetiyle.¹³

14- Nisan ve Mayıs ayları maaşatının tediyatı ve elyevm Devletçe cibayet olunan rüsum ve tekâlifin Mayıs ayında da istifası hakkındaki lâyihai kanuniye hakkında.¹⁴

15- Ahz-ı Asker Kanun Lâyihası münasebetiyle.¹⁵

16- Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti 1327 senesi bütçesi münasebetiyle.¹⁶

17- Maarif Nezareti fevkalade bütçesi münasebetiyle.¹⁷

Hacı İlyas Sami Efendi'nin Verdiği Takrirler

⁶ MMZC, 1.Dönem, 16 Mart 1325, C 2, s. 543-570.

⁷ MMZC, 1.Dönem, 6 Mayıs 1325, C 3, s. 566-573.

⁸ MMZC, 1.Dönem, 18 Nisan 1324, C 3, s. 134.

⁹ MMZC, 1.Dönem, 22 Haziran 1325, C 5, s. 185.

¹⁰ MMZC, 1.Dönem, 23 Şubat 1325, C 2, s. 617.

¹¹ MMZC, 1.Dönem, 1 Şubat 1325, C 2, s. 301.

¹² MMZC, 1.Dönem, 27 Şubat 1325, C 3, s. 79-98.

¹³ MMZC, 1.Dönem, 15 Kânunuevvel 1326, C 1, s. 688.

¹⁴ MMZC, 1.Dönem, 6 Teşrinisani 1326, C 1, s. 51.

¹⁵ MMZC, 1.Dönem, 29 Kânunuevvel 1326, C 2, s. 143, 420, 608.

¹⁶ MMZC, 1.Dönem, 19 Nisan 1327, C 6, s. 102.

¹⁷ MMZC, 1.Dönem, 9 Mayıs 1327, C 7, s. 75.

1- Ağnamın ademi tekessürüne ve kaçakçılığa sebebiyet veren Ağnam vergisinin haddi itidale tenziline dair takriri.¹⁸ Hacı Sami İlyas Efendi, verdiği önergede Ağnam vergisinin çok fazla olduğunu mutlak suretle düşürülmesini önermiştir. Ağnamın fazla olması kayıt dışı ekonomiye sebep olduğunu ve üreticiyi de caydırdığını belirtmiş. Vergi miktarının fazla olması ahaliyi çok ciddi şekilde zorladığını ve onlara zarar verdiğini söyleyerek düzenlemenin devlete ve millete fayda sağlayacağını beyan etmiştir.

2- Okunmayan ve mahiyetleri anlaşılamayan birçok takrirlerin ruznameye alınması.¹⁹

3- Pulun iptali hakkındaki nizamnamenin lağvına dair takrir.²⁰

4- Sahiplileri veya mahiyetleri tespit edilemeyen takrirler.²¹

5- Muş arazisinin irva ve İskası hakkında takriri.²² İlyas Sami Efendi, Muş arazisinin sulama imkânına kavuşturulması için teklif vermiş. Muş'un diğer milletvekili olan Keygam Efendi söz alarak, Murat ve Karasu ırmaklarından suyun çekilip sulamanın sağlanması için verilen teklifin faydalı olacağını fakat zaruri olmadığını söyleyerek aslında çiftçinin tohumluğa ihtiyacı olduğunu teklif etmiştir. İlyas Sami Efendinin takriri yeterli çoğunluğu sağlamadığı için kabul edilmemiştir.

6- Ankara Mebusu Mehmet Tâlat Efendi'nin 1320 senesi nihayetine kadar tahsil olunamayan ve esasen mümteniüttahsil bulunan müterakim vergi ile tarik bedelatı, bedelatı askeriye ve mesarifi muhakeme bakayasının af ve bütçeden tenziline dair takriri.²³ İlyas Sami Efendi ve Ankara milletvekili Mehmet Talat Efendinin birlikte verdiği geçmiş vergi borçlarının affedilmesi teklifi kabul edilmemiştir.

7- Muş ve Genç sancaklarına demiryolu ve bu sancaklara şose yapılmasına dair takriri.²⁴ İlyas Sami Efendi, Muş ve Genç Sancaklarına, Kiği veya Bitlis demir yolu hattından hat çekilmesini ayrıca Silvan, Lice Kazalarından Kulp yoluyla Muş ve Genç merkezlerine şose yapılmasını teklif etmiştir.

İlyas Sami Efendi, yol olmadığı için üretimin az olduğunu ve köy sayısının, nüfusun giderek azaldığını beyan ederek merkeze dahi on iki saatte ancak gidilebildiğini dile getirmiştir. Keygam Efendi de söz alarak Muş ovasında 1315 senesinde aşar geliri 80 bin altın iken şimdi 10 bin gelir elde edilebilmiştir. Bir yıl da 70 bin zarar olmuştur. Muş ve Genç'e üç, dört metre kar yağdığını altı ay buralar ile haberleşme sağlanamadığını, zahire sevk edilmediğini söyleyerek bu teklifin zaruret olduğunu ve derhal kabul edilmesini istemiştir. Daha sonra söz alan Amasya milletvekili İsmail Hakkı Bey, memlekette birçok yerde bu eksikliğin olduğunu bütün bunlara yetecek bütçenin mümkün olmadığını söyleyerek bu tekliflerin kabul edilemeyeceğini ve meclise zaman kaybettirdiğini beyan ederek teklife karşı çıkmıştır. Saruhan mebusu Şekip Bey'in aleyhte görüşüne karşı Üsküp mebusu Sait Efendi, Muş ovasının önem arz ettiğini ve takririn Nafia komisyonuna sevk edilmesini önermiştir. Halep mebusu Ali Cenani Bey ve İstanbul mebusu Mustafa Asım Efendinin de önerisi ile takrir Nafia komisyonuna sevk edilmiştir.

¹⁸ MMZC, 1.Dönem, 9 Şubat 1324, C 1, s. 779-780.

¹⁹ MMZC, 1.Dönem, 5 Kânunusani, C 1, s. 243.

²⁰ MMZC, 1.Dönem, 2 Şubat 1324, C 1, s. 630.

²¹ MMZC, 1.Dönem, 7 Kânunusani C 1, s. 271-272.

²² MMZC, 1.Dönem, 5 Şubat 1324, C 2, s. 40-41.

²³ MMZC, 1.Dönem, 2 Mart 1325, C 2, s. 312-314.

²⁴ MMZC, 1.Dönem, 25 Şubat, C 2, s. 235-237.

8- Encümenlere muhavvel birçok evrakın şimdiye kadar intaç edilmemesi izalei evkatı bâdi olduğundan encümenlere tenbihatı şedidede bulunulması talebini muhtevi takriri.²⁵ Muş Mebusu İlyas Sami Efendi; Ankara mebusu Mustafa Efendi, Debre mebusu Basri Efendi, Serfice mebusu Yorgi Boşo Efendi ile birlikte verdiği takrirda, Komisyonlara çok sayıda Layiha (tasarı) havale edildiğini fakat komisyonlar yeteri derecede hızlı çalışmadıklarından meclis için zaman kaybına sebep olduğunu belirtmiştir. Komisyonların daha verimli çalışmaları için meclis tarafından uyarı yapılmasını önermiş fakat bu karar kabul edilmemiştir.

9- Ahz-ı Asker Kanunnamesi ahkâmının, cemaati gayri müslimeye de teşmili zımnında, yeniden kaleme alınmasına dair takriri.²⁶ Muş mebusu İlyas Sami Efendi, Siirt mebusu Abdurrezzak Efendi ve Muş mebusu Keygam Efendi ile birlikte verdikleri takrirda Kanuni Esasi gereğince tüm Osmanlı unsurlarının eşit olduklarını ve Gayri Müslim cemaatlerden askerlik bedelinin alınmaması gerektiğini ve onların da askerliğe alınmasını teklif etmiştir. O sıralar zaten gündemde olan ve tartışılan bu mesele Harbiye Encümenine sevki kararlaştırılmıştır.

10- Ve Keygam Efendilerin Muştâ leylî ve neharî bir idadi mektebinin tesis ve küşadı ve müslim ve gayri müsl'im mekâtibinin hisse-i maariflerinin tezyidi hakkında takriri.²⁷ Muş mebusları İlyas Sami Efendi ve Keygam Efendi verdikleri takrirda Muş'ta yatılı idadi düzeyinde okulun yapılıp açılmasını ayrıca Müslim ve Gayri Müslim mektepler için ayrılan bütçenin arttırılmasını talep ederek verilen takririn Maarif Encümenine sevkini rica etmişlerdir. İstanbul Mebusu Kirkor Zöhrab Efendinin de desteklediği takririn Maarif komisyonuna sevki uygun görülmüştür.

11- Ve Rûfekası Kanunu Esasi'nin yüz on birinci maddesinde musarrah Evkafi İslamiyye kanun Lâyihasının tanziminin temini hakkındaki takriri münasebetiyle.²⁸ Hakkâri mebusu Taha Efendi ve Genç mebusu Mehmet Emin ile birlikte verilen karar te'kid edilmesi uygun görülmüştür.

Hacı İlyas Sami Efendi'nin Verdiği Teklifler

1- Ve rûfekası Bitlis Vilayetinde vebayı bakarı ve şiddeti siteden zarardide olanlara Ziraat Bankasınca bila faiz istikrazatta bunulmasına dair²⁹

Muş Mebusu İlyas Sami Efendi, Siirt Mebusu Abdürrezzak Efendi, Muş Mebusu Keygam Efendi, İstanbul Mebusu Zöhrap Efendi Bitlis vilayetinde hayvan vebası ve sert kış şartlarından dolayı zarar görenler için Ziraat Bankalarından şahsi kefalet karşılığında faizsiz kredi verilmesini talep etmişlerdir. Oturum başkanı bu teklifin kanun düzenlemesi gerektiğini belirterek Layiha Encümenine sevk etmiştir.

3. KEYGAM DER GARABETİYAN EFENDİ'NİN FAALİYETLERİ

1908 seçimlerinde meclise 12 Ermeni, 1912 seçimlerinde meclise parlamentoya seçilen 284 mebustan 13 Ermeni, 1914 seçimlerinde 259 mebustan 14 Ermeni mebus olarak meclise girmiştir (Kaya, 2005: 133). Garabetyan, Ermeni mebuslardan biri olarak Muş'tan seçilmiştir. 1908 de seçilip 1918 yılına kadar üç dönem üst üste seçilen kişilerden biri

²⁵ MMZC, 1.Dönem, 11 Şubat 1324, C 2, s. 26-27.

²⁶ MMZC, 1.Dönem, 25 Nisan 1325, C 2, s. 273-275.

²⁷ MMZC, 1.Dönem, 25 Teşrinisani 1325, C 1, s. 227.

²⁸ MMZC, 1.Dönem, 6 Mayıs 1326, C 5, s. 318.

²⁹ MMZC, 1.Dönem, 21 Mart 1327, C 4, s. 558.

olmuştur. Garabetyan, İlyas Sami Efendiden farklı olarak daha çok seçildiği bölge ile ilgili söz almış ve yapılması gerekenlerle ilgili teklifler sunmuştur.

Söz alma

1- Muş Mebusu İlyas Sami Bey'in Muş ve Genç sancaklarına demiryolu ve bu sancaklara şose yapılmasına dair tavriri münasebetiyle.³⁰ İlyas Sami Efendi, Muş ve Genç Sancaklarına, Kiği veya Bitlis demir yolu hattından hat çekilmesini ayrıca Silvan, Lice Kazalarından Kulp yoluyla Muş ve Genç merkezlerine şose yapılmasını teklif üzerine söz alan Keygam Efendi, Muş ovasında 1315 senesinde aşar geliri 80 bin altın iken şimdi 10 bin gelir elde edilebilmiştir. Bir yıl da 70 bin zarar olmuştur. Muş ve Genç'e üç, dört metre kar yağdığını altı ay buralar ile haberleşme sağlanamadığını, zahire sevk edilmediğini söyleyerek bu teklifin zaruret olduğunu ve derhal kabul edilmesini istemiştir.

2- Serseri ve mazannai su' eşhas hakkında kanun Lâyihası münasebetiyle.³¹ "Suç İşleme Şüphesi Altındaki Kişilerin Cezalandırılmasına Dair Yasa" hazırlanmış. Mazanne, zannolunan demek, Sui, kötü/kötülük anlamında artık dilimizde suikast kelimesinde ve belki arada kullandığımız "sui misal misal olmaz" sözünde yaşıyor. Eşhas ise şahıslar demek kelime tam anlamıyla kendisinden kötülük beklenen şahıslar, şüphe çeken, şüpheli görünümlü şahıslar anlamına geliyor. "Serseri ve Mazannei Sui Eşhas Hakkında Kanun" Osmanlı Mebusan Meclisinde 1909 yılında kabul edilmiş ve 1963 yılında yürürlükten kaldırılmış bir kanundur.³² Hırsızlık, yankesicilik, gasp suçlarından daha önce en az iki defa hüküm giyenler bu yasanın kapsamına alınmışlardır.³³

3- Sinop Mebusu Hasan Fehmi Bey'in Ahz-ı Asker Kanuna muhalif olarak İstanbul'da akti nikâh eyliyen taşralıların ailelerinin muinli muinsiz olduklarına bakılmayarak askere sevkedilmeleri esbabına dair istizah tavriri münasebetiyle.³⁴

4- Sivas Mebusu Ömer Şevki Efendi'nin bilumum Memurların tensikâtı için teşkil edilmiş bulunan Tensikat Komisyonlarının kısa zamanda müsbet bir neticeye varamayacakları anlaşıldığından Mebusan meyanından on kişilik bir komisyon teşkili ve tensikatta nazarı dikkate alınmasını istediği şeraite dair tavriri münasebetiyle.³⁵

5- Tokat Mebusu Sabri Efendi ve üç refikinin Meclis kararı sepketmiş olmasına rağmen muvafıkî mâdelet ve müsavat olmayan talebe-i ulum imtehanlarına devam olunmasının Harbiye Nezaretinden istizahına dair tavririnde izhar olunan arzusun tahakkuk etmiş bulunması muvacehesinde kendisinin Cumartesi günü Meclise gelmesine lüzum olup olmadığına dair Harbiye Nezareti tezkeresi münasebetiyle.³⁶

6- Efradı gayri Müslimeden bedalâtı askeriyenin sureti istifasına dair lâyiha kanuniyye münasebetiyle.³⁷ Söz alan Keygem Efendi, "*Bendeniz, bedelâtın meşru olup olmadığından bahsetmeyeceğim. Çünkü arkadaşlarım bu bapta itiraz ettiler. Fakat buyuruyorlar ki, bedelât vergisi verilsin ama nereden verilsin, ahali nereden bulup da versin. Bunu nazarı mütalaaya almıyorlar. Rica ederim Meclisi Mebusandan ki, bir defa nazarı*

³⁰ MMZC, 1.Dönem, 25 Şubat 1324, C 2, s. 235-236.

³¹ MMZC, 1.Dönem, 11 Mart 1325, C 2, s. 443, 668, 583.

³² <http://www.mehmeteminbasalp.com/2016/10/13/serseri-kanunu/> (08.03.2018).

³³ <http://osmanturkoguz.blogspot.com.tr/2013/01/897mazannei-sui-eshasin-tedibine-dair.html> (08.03.2018).

³⁴ MMZC, 1.Dönem, 7 Mart 1325, C 2, s. 340.

³⁵ MMZC, 1.Dönem, 9 Mart 1325, C 2, s. 399.

³⁶ MMZC, 1.Dönem, 18 Mart 1325, C 2, s. 573.

³⁷ MMZC, 1.Dönem, 22 Haziran 1325, C 5, s. 192.

dikkate alınsın: Anadolu cihetinde ve hususiyle Van, Diyarbekir, Muş, Bitlis vilâyetlerinde ahali, Devri İstibdadın yüzünden ne kadar mutazarrır olmuş ve zannetmeyiniz ki bu vergi her bir nüfusu ahali üzerine 53 kuruştur. Çünkü bu vergi tenzilât ile alınır, ahalinin 4 kısmından yalnız bir kısmı verir. Bir nüfusa 200 kuruşa mal olur. Bendeniz de vermişim, biliyorum ve şu da bilinsin ki âhâlîi fukarada hiç para yoktur. Bu paraları daim, ilelebet alıyoruz. Yani 50 kuruş verecek olan 20 kuruş kadar verir. Buğday 100 kuruşa satılırsa 40 kuruşa verir. Bu suretle bedel parasını tedarik eder. Böylece, emin olunuz ki, bu bedeli nakdî fukaraya 300 kuruş a gelir. Hâlbuki ahaliye 300 para yoktur. Bendeniz o vilâyetlerden gelmişim, belki başka arkadaşlarım da bilirler. Yüzlerce köyler vardır ki harap haldedir. Evvelce 100 haneden ibaret bir köyde şimdi 40 hane kalmıştır. Nakli hane etmişler, şimdi avdet etmişler, sokaklarda kalıyorlar. Öyle ki kendi haneleri de yoktur. Evvelce 3 000 ağnam tâdâd olunan bir köyde şimdi hiçbir ağnam yoktur. 1 000, 1 500 hayvanat sahibinin şimdi 100, 150'den ziyade hayvanatı yoktur. Bendeniz biliyorum, yüzlerce köyde ki her köyde 200 çift çıkardı, şimdi ya 10, ya 15 ya 20 çift kalmıştır. Efendim, ahalinin, emin olunuz ki, % 95'i fukaradır, her köyde muhtâcîn vardır. Evvelce de müracaat olundu ve 100 bin lira tahsis edildi. Yiyecek ekmekleri bile yoktur. Ne hal ve ne de mal kalmıştır. Herkes, çoluk çocuğunun idaresinden âciz iken, şimdi böyle mâdeletin tasdik olunması esasen mümkün değildir. Rica ederim ki oradaki haller tahkik olunsun ve ona göre nazarı dikkate alınsın. Binaenaleyh bendenizin Meclisten ricam budur ki, bu fukaranın hali nazarı dikkate alınarak ona göre bir karar verilsin. Çünkü mümkünsüzdür, ahali veremiyor. Başka bir şey için değil, ahalinin iktidarı yoktur. Onu n için bedeli askerî alınmasın.” Diyerek askerlik bedelinin alınmamasını istemiştir. Oturum başkanının sorusu üzerine de askerlik bedelinin kaldırılarak Gayrimüslim vatandaşların da askere alınmasından yana olduğunu söylemiştir.

7- Mürur ve Pasaport Kanunu münasebetiyle.³⁸ Söz alan Keygam Efendi, Musul ve Diyarbekir Vilayetlerinde aşiretlerin yaz aylarında üç dört ay için dağlara (yayla) gidip kaldıklarını ve o gidiş dönüşlerinde yerleşiklere çok zarar verdiklerini dile getirmiş. Buna karşı kanun düzenlemesi yapılarak tedbir alınmasını teklif etmiştir.

8- Aşar nizamnamesinin tadilâtına dair lâyhâi kanuniyye münasebetiyle.³⁹ Söz alan Keygam Efendi, daha önce ahalden aşar alındığı halde kayda geçirilemediğini dolayısıyla mağduriyet oluştuğunu söylemiş. Ayrıca köylerde daha önce aşar kaydı olan birçok kişinin şimdi mal sahibi olmadıklarını ve ödeyecek durumda olmadıkları belirterek borcun affolunmasını ve sadece serveti olanlardan alınmasını teklifi kabul edilmiştir.

9- 1326 senesi Adliye Nezareti Bütçesi münasebetiyle.⁴⁰ Söz alan Keygam Efendi “Adliye Müfettişinin vazîfesi mühimdir. Burada arkadaşlar diyorlar ki falan memuriyete lüzum yoktur. Hâlbuki geçen sene Vâli Muavinlerimi lağvettiler. Hâlbuki Meşrutiyetin ilânından şimdiye kadar ahalinin o kadar davaları oldu ki bunlar bütün yüzüstü kalmıştır. Bazı yerlerde mahkemelerde çok suiistimalât yapıyorlar. Anadolu tarafında fukara köylüler İstanbul'a kadar geliyorlar, İstanbul sokaklarında geziyorlar. Belki on, yirmi adet müfettiş lâzımdır. Fukara ahâlî için bunun reddi hakkındaki teklifin kabul edilmemesini teklif ediyorum.”

³⁸ MMZC, 1.Dönem, 21 Nisan 1326, C 4, s. 532.

³⁹ MMZC, 1.Dönem, 18 Mayıs 1326, C 5, s. 625.

⁴⁰ MMZC, 1.Dönem, 17 Mayıs 1326, C 5, s. 571.

10- 1326 senesi Dâhiliye Nezareti Bütçesi münasebetiyle.⁴¹ Keygam Efendi, Muhacir İskânı için ayrılan bütçeden Taşradan yerlerini terk etmek zorunda kalan Ermenilere de tahsisat yapılması gerektiğini söylemiştir.

11- Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Hükümetin icraatına dair beyanâtı münasebetiyle.⁴² Söz alan Keygam Efendi, Arazileri ellerinden alınmış Ermenilere arazilerinin geri verilmesi gerekliliği dile getirmiş.

Sualler-İstizahlar ve Cevapları

12- (Orman-maadin Ve Ziraat nâzırından) Erzurum ve Bitlis vilâyetleri ile Hınıs ve Muş Sancaklarında zuhur eden hayvanat hastalıkları için ne gibi tedabir ittihaz edildiğine dair sual takriri.⁴³ Keygam Efendi, Meclise cevaplandırılmasını istediği soruda ortaya çıkan hayvan hastalığı ile çok sayıda hayvanın telef olduğu ve hayvan sahiplerinin büyük zarara uğradığını belirterek buna karşı ne gibi tedbirler alındığını Ziraat Nezaretine sormuştur.

13- (Sualler-istizahlar Ve Cevapları / Orman-maadin Ve Ziraat nâzırından) Erzurum, Bitlis vilayetleriyle Hınıs ve Muş sancaklarında zuhur eden hayvanat hastalıkları için ne gibi tedabir ittihaz edildiğine dair sualine Ziraat Nazırının cevabı.⁴⁴ Mavro Kordato Efendi (Orman ve Maadin ve Ziraat Nâzın) Erzurum, Van ve Bitlis'e yeni baytarlar ve ilaç gönderildiğini ancak yeteri derecede vasıta aracı, baytar ve ilaç olmadığı için istenildiği derecede olumlu sonuç alınmadığını söylemiştir. Nazır Efendi, şimdiye kadar Van ve Bitlis'te birer baytar olduğunu bu yıl ise yeni mezun olan kişilerden ikişer kişiyi Bitlis ve Van'a gönderdiklerini Erzurum'da ise sayıyı üçten altıya çıkardıklarını belirtmiştir.

14- Erzurum, Bitlis Vilayetleriyle Hınıs ve Muş Sancaklarında zuhur eden hayvanat hastalıkları için ne gibi tedabir ittihaz edildiğine dair suali münasebetiyle.⁴⁵ Ziraat nazırının cevabına karşılık tekrar söz alan Keygam Efendi, söz konusu hastalığın 7-8 aydan beri devam ettiğini Bayburt'tan başlayan salgının Hınıs'a oradan Van'a kadar yayıldığını belirterek yeteri derecede tedbirin alınmadığından şikâyet etmiş.

Ziraat Nazırı Mavrakordata Efendi, benzer gerekçeleri tekrar söylemiş ve imkânların el verdiği derecede bakanlığın sorumluluğunu yerine getirdiğini söylemiştir.

Tekrar söz alan Keygam Efendi, yeteri derecede tedbir alınmadığı ve zayıatın çok olduğunu ve Ziraat bankası aracılığıyla 100 bin liralık kredi verilmesi gerekliliğini dile getirmiş. Fakat bu teklif konu dışı olduğu gerekçesiyle gündeme alınmamıştır.

15- 1327 senesi Harbiye Nezareti Bütçesi münasebetiyle.⁴⁶ Söz alan Keygam Efendi, Anadolu'nun unutulduğu ve yeteri derecede önem verilmediğini söyleyerek daha fazla kışla ve hastane yapılması için bütçe ayrılması gerektiğini belirtmiştir. Hastane eksikliğinin çok sayıda asker telefine hatta askerlerin firarına sebep olduğunu vurgulayarak meselenin önemine dikkat çekmiştir.

16- 1327 senesi Adliye ve Mezahip Nezareti bütçesi münasebetiyle⁴⁷ Söz alan Keygam Efendi, Anadolu'da ahalinin mahkemelerden şikâyetçi olduğunu özellikle eşkıyaların

⁴¹ MMZC, 1.Dönem, 12 Mayıs 1326, C 5, s. 479.

⁴² MMZC, 1.Dönem, 24 Teşrinisani 1326, C 1, s. 420.

⁴³ MMZC, 1.Dönem, 3 Şubat 1326, C 3, s. 41.

⁴⁴ MMZC, 1.Dönem, 12 Şubat 1326, C 3, s. 262, 265.

⁴⁵ MMZC, 1.Dönem, 12 Şubat 1326, C 3, s. 263.

⁴⁶ MMZC, 1.Dönem, 9 Mart 1326, C 4, s. 250.

⁴⁷ MMZC, 1.Dönem, 26 Mart 1327, C 5, s. 129.

adil yargılanmadığı ve cezalandırılmadığını dile getirmiştir. Oturum Başkanı konuşmasının gündem dışı olduğunu belirtmiştir.

17- Ceza Kanununun bazı mevadd-ı makamına kaim kanun Lâyihası münasebetiyle⁴⁸ bir kişinin on beş yaşından küçük veya büyük bir kızı kaçırdığı taktirde verilecek ceza durumu görüşülürken söz alan Keygam Efendi, konuşulan cezanın sadece Müslümanlar arasındaki duruma ve hukuka göre belirlendiğini durumun Müslüman ve Gayrimüslim arasında olduğunda ne olacağını sormuş.

18- Dâhiliye Nezareti 1327 senesi bütçesi münasebetiyle.⁴⁹ Söz alan Keygam Efendi, Malazgirt'te arazilerin muhacirlere verilmesine itiraz meselesi üzerine Keygam efendi devamla bölgede kadın ve kızların kaçırıldığını ve zorla mezhep değiştirildiğini belirterek bu durumun yeni bir kanunla yasaklanması gerektiğini teklif etmiştir.

19- Defter-i Hakani Nezareti 1327 senesi bütçesi münasebetiyle⁵⁰ söz alan Keygam Efendi, Millet'in hukukunu muhafaza etmesi gereken Defterhanelerin taşrada kanuna aykırı davrandıklarını belirterek arazilerin kanuna aykırı şekilde farklı kişiler adına kaydedildiğini dile getirmiş. Taşrada aynı arazinin birkaç kişi üzerine tapu edildiğini dolayısıyla fakir fukaranın hakkının gasp edildiğini belirtmiştir.

20- Nafia Nezareti 1327 senesi bütçesi münasebetiyle⁵¹ söz alan Keygam Efendi; Geçmiş dönemde Taşrada yol yapılmadığı gibi şimdi de halktan para toplandığı halde yol yapılmamaktadır. Halkın bu durumdan şikâyetçi olduğunu dile getirmiştir.

21- Diyarbekir Meclisi Umumisine müracaat eden bazı aşairin iskânları hakkındaki kanun Lâyihası münasebetiyle⁵² söz alarak; göçebe aşiretlerin yerleşik unsurlara zarar verdiklerini ve bu konuda önlem alınması gerektiğini dile getirmiştir. Bu sorunun tamamıyla halledilebilmesi için göçebe aşiretlerin iskân edilmesi gerektiğini belirtmiştir.

22- Mükellefiyyet-i Askeriyye Kanunu Lâyihası münasebetiyle⁵³ söz alarak göçebelere altı yıl askerlikten muaf tutulma hakkının verilmesinin, muhacir ve fakir ahaliye de verilmesi gerektiğini söylemiştir.

23- 1328 senesi Defter-i Hâkani bütçesi münasebetiyle⁵⁴ Keygam Efendi, Tapu Kadastro memurlarının Taşrada görevlerini suiistimal ettiklerini ve arazileri hukuka aykırı şekilde istediklerine tapu ettiklerini dile getirmiştir.

24- 1328 senesi Düyunu Umumiye bütçesi münasebetiyle⁵⁵ söz alan Keygam Efendi, muhtaçlara ayrılan 10 milyon kuruşun kimlere verildiğini sorarak kendi memleketinde çok sayıda muhtaç kişilerin olduğunu ama hiç birisine bu yardımların gitmediğini söyleyerek durumdan şikâyet etmiştir.

25- Bedeli nakdi Kanunu Lâyihası münasebetiyle.⁵⁶ Daha önce üç ay talim alarak bedelli askerlikten yararlananlar, yeterli derecede talim almadıkları için Harbiye Nezaretinin davetinden muaf olmaları gerektiğine dair yapılan tartışma ile ilgili söz alan Keygam Efendi;

⁴⁸ MMZC, 1.Dönem, 21 Nisan 1327, C 6, s. 210.

⁴⁹ MMZC, 1.Dönem, 3 Mayıs 1327, C 6, s. 569.

⁵⁰ MMZC, 1.Dönem, 25 Nisan 1327, C 6, s. 278.

⁵¹ MMZC, 1.Dönem, 26 Nisan 1327 /1911, C 6, s. 339.

⁵² MMZC, 1.Dönem, 21 Mayıs 1327 /1911, C 7, s. 516.

⁵³ MMZC, 1.Dönem, 3 Kanunuevvel 1327 /1911, C 2, s. 196.

⁵⁴ MMZC, 2.Dönem, 28 Haziran 1328 /1912, C 2, s. 253.

⁵⁵ MMZC, 2.Dönem, 21 Haziran 1328 /1912, C 2, s. 55.

⁵⁶ MMZC, 3.Dönem, 2 Şubat 1330 /1914, C 1, s. 356.

bu kişilerin eğitimsiz olduklarını ve yarar sağlamaktan çok orduya yük olacaklarını belirterek nakdi bedelli ile muaf tutulmaları gerektiğini teklif etmiştir.

26- Tohumluğu olmayan muhtacini zürraa tohumluk verilmesine dair kanun Lâyihası münasebetiyle.⁵⁷ Keygam Efendi, bu iş için ayrılan paranın çok az olduğunu söyleyerek Van, Bitlis, Erzurum, Diyarbakır ve Harput'ta ahalinin yiyecek bir şeyleri dahi olmadıklarını belirterek önerilen miktarın artırılması gerektiğini belirtmiştir.

27- Ziraat Bankası Kanunu Lâyihası münasebetiyle⁵⁸

28- Aşarın sureti tarhi ve usulü tahsilinin tadil ve ıslahına dair kanun Lâyihası münasebetiyle.⁵⁹ Keygam Efendi, bu konuda düzenleme yapılmasının elzem olduğunu ve bu meseleyi defalarca dile getirdiğini beyan etmiştir. Kanunun bu haliyle devam etmesi Anadolu'da ziraatın gelişimine engel ve ahalinin menfaatine zarar olduğunu dile getirmiştir.

29- Kanun-u Ceza'nın 179 uncu maddesinin tadili hakkında kanun Lâyihası münasebetiyle.⁶⁰ Keygam Efendi bu kanunun tadil edilmesi gerektiğini belirtmiştir.

30- Kır bekçileri Kanunu Lâyihası münasebetiyle.⁶¹ Keygam Efendi, Taşra' da sadece altı, yedi ay bekçilik yapıldığını dolayısıyla bekçilere verilen maaşın tamamen kaldırılması gerektiğini teklif etmiştir. Her bölgenin kendi durumuna göre karar alması gerektiğini böylece halkın vergi yükünün azalacağını beyan etmiştir.

31- Ziraata İrası hasar eden haşerat ve tufeylatı muzırranın kal ve mahvına dair kanun Lâyihası münasebetiyle.⁶² Keygam Efendi, Hayvan hastalıklarıyla baş edilmesi için ziraat memurlarının ve kaymakamların görevlerini yeteri derecede yapmadıklarını dile getirmiş.

32- 1303-1308 tevellütlülerden muamelei zecriyyeye tabi efrad hakkında kanun Lâyihası münasebetiyle.⁶³ Keygam Efendi, okuma yazma bilmeyenler veya bundan haberdar olmayanlar için sürenin uzatılması gerektiğini beyan etmiştir.

33- 1330 senesi Adliye Nezareti bütçesi münasebetiyle.⁶⁴ Keygam Efendi, Vilayetlerde İstinaf Mahkemesinin lüzumu hakkında söz alarak; Kendi Sancaklarında Bidayet Mahkemelerinin davaların fazlalığı karşısında yetersiz kaldığı ve İstinaf Mahkemelerinin yeniden teşkil edilmesi ve masraflarının da bütçeye alınmasını teklif etmiştir. Bu teklifi kabul edilmemiştir.

34- Tekalifi fevkalade vazına dair kanun Lâyihası münasebetiyle.⁶⁵ Keygam Efendi, Aşar vergisinin düzenlenerek çiftçiden alınan ağır verginin hafifletilmesi gerektiğini yoksa Taşra'daki çiftçinin yok olacağını söylemiştir.

SONUÇ

II. meşrutiyet kendine özgü özellikler taşıyan önemli bir milattır. Çok partili hayata geçilmiş, anayasa, meclis, seçim, muhalefet gibi demokrasinin temel kavramlarının tartışılması ve olgunlaşmasını sağlayarak Cumhuriyet dönemi için tecrübe kazandırmıştır. Cumhuriyetin kuruluş ve inşasında önemli etkileri olmuştur. Bu çalışmada konu aldığımız Bitlis Vilayeti Muş Sancağı mebusları faaliyetlerine baktığımızda bu tarihi dönemecin taşrada

⁵⁷ MMZC, 3.Dönem, 16 Şubat 1330 /1914, C 1, s. 470.

⁵⁸ MMZC, 3.Dönem, 22 Kanunievvel 1330 /1914, C 1, s. 83-115.

⁵⁹ MMZC, 3.Dönem, 2 Mayıs 1330/1914, C 1, s. 296-305.

⁶⁰ MMZC, 3.Dönem, 31 Mayıs 1330/1914, C 1, s. 256.

⁶¹ MMZC, 3.Dönem, 4 Haziran 1330/1914, C 1, s. 343.

⁶² MMZC, 3.Dönem, 9 Haziran 1330/1914, C 1, s. 426.

⁶³ MMZC, 3.Dönem, 9 Temmuz 1330/1914, C 2, s. 575.

⁶⁴ MMZC, 3.Dönem, 29 Haziran 1330/1914, C 2, s. 166-167.

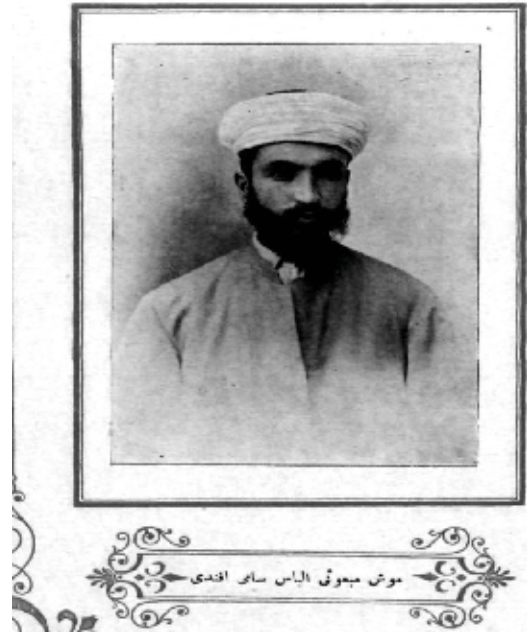
⁶⁵ MMZC, 3.Dönem, 8 Temmuz 1330/1914, C 2, s. 515.

da önemli tecrübeler kazandırdığını görebilmekteyiz. Meşrutiyet, Taşra Mebusları açısından, vergilerin azaltılması, yolların yapılması, eğitimin yaygınlaştırılması, idarenin iyi hizmet götürmesi ve şartların hızla iyileşeceği beklentisi yaratmış. Mebusan Meclisindeki Muş mebusları da devlet yapısının ve işleyişinin düzenlenmesi yönünden söz almışlardır.

Bazı Doğu vilayetlerinde sürekli ve şiddetli bir gerginlik kaynağı , “*Ermeniler, Türkler ve Kürtler arasındaki toprak anlaşmazlıklarıydı*”. Bu konunun çabuk ve adil bir çözüme kavuşturulması, Türk-Ermeni ilişkileri açısından çok şeyi değiştirebilirdi. 1912’den önce İttihatçılar, Anadolu Ermenilerinin gerçekten düzeltilmesi gereken şikâyetlerinin bulunduğunu ve bunların ıslahat yoluyla düzeltilebileceğine inancı vardı. Bunun neticesinde İttihatçılar ile Taşnaklar arasında iyi ilişkiler kurulmuştu. Bu ilişkiler seçimlerde de devam etmiştir. Hacı İlyas Sami Efendi İttihat ve Terakki temsilcisi olarak, Garabetyan Ermeni cemaatinin temsilcilerinden biri olarak Muş’tan seçilmiştir. İlyas Sami Bey, İktidar partisinin bir mensubu olarak birçok farklı konuda söz alarak daha çok icraatları savunmuş veya izah etmeye gayret etmiştir. Keygam Efendi ise II. Meşrutiyet döneminde meclisten geçen yasalardan anayasa değişiklikleriyle ilgili olanlar özellikle de hak ve görevler konusunda yasalar önünde eşitlik ve özgürlük konularında söz almıştır. Ermeni Mebus Keygam Der Garabetyan Kamu Toplantıları Kanunu, Basın ve Yayın Kuruluşları Kanunu, Grevler Kanunu, Serseriler ve Zanlı Kişilerle İlgili Kanun, Müslüman Olmayan Vatandaşların Askere Alınmalarıyla İlgili Kanun, Cemiyetler Kanunu gibi Osmanlı unsurlarının hak ve özgürlüklerini esas alan konularda söz almıştır. Tüm Osmanlı vatandaşlarını ilgilendiren hak ve özgürlükleri içeren başlıkların haricinde doğrudan Muş’un sorunlarını da gündeme taşımıştır. Muş mebusları, genel meselelerde farklı fikirde olmalarına rağmen kendi Vilayetlerinin sorunları söz konusu olduğunda birlikte teklif verdikleri veya ortak tavır aldıkları görülmektedir. II. Meşrutiyet dönemi Mebusan Meclisindeki Muş Mebusları olan Keygam Der Garabetyan ve Hacı İlyas Sami Efendi’ye ait faaliyetleri konu alarak şehir hafızasının ortaya çıkarılmasına katkı vermeyi amaçladık.

Keygam Der Garabetyan

İlyas Sami

KAYNAKÇA

A. RUSTOW, F., “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918”, **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, 2012, 0 (4-5), . Retrieved from <http://dergipark.gov.tr/iugaad/issue/1171/13798>.

AHMAD, F., **İttihatçılıktan Kemalizme**, 6. Baskı, Kaynak, İstanbul, 2011.

AKŞİN, S., **Jön Türkler, İttihat ve Terakki**, İmge yay., Ankara, 1998.

ARTUÇ, N., “II. Meşrutiyet’in İlanı”, **Doğu Batı II. Meşrutiyet 100. Yıl**, S 45, Yıl 11, Temmuz, Ankara, 2008, s. 77.

CIRIK, B., **Doğu Anadolu’da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri**, Yeditepe, İstanbul, 2016.

DEMİR, F., **Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914**, İmge, İstanbul, 2007.

DEMİRCİ, H. A., “Parlamentosunda Meşrutiyetin Değerleri ve İlkeleri”, **Doğu Batı II. Meşrutiyet 100. Yıl**, S 45, Yıl 11 Temmuz, Ankara, 2008, s. 83-102.

İNALCIK, H., “Sened-İ İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, **Bellekten**, C XXVIII, S 112, Yıl: Ekim, Ankara, 1964.

KANSU, A., **1908 Devrimi**, (7. Baskı.), İletişim, İstanbul, 2015.

KAYA, Ö., **Tanzimat’tan Lozan’a Azınlıklar**, 2. Baskı, Yeditepe, İstanbul, 2005.

KODAMAN, B., “Türkler”, **II. Meşrutiyet Dönemi**, C XIII, (Editörler: H. Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara, 2002, s.190.

ORTAYLI, İ., “Osmanlı Devleti ve Meşrutiyet”, **Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ans.**, IV, İstanbul, 1985, s. 954.

RECEP, K., “Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, II/3, (2003), İstanbul, 2004, s. 131.

TUNAYA, T. Z., **Türkiye’de Siyasi Partiler**, C I, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988.

Türk Parlamento Tarihi, “Osmanlı Mebusları 1324-1328, İstanbul, 1328”, 1998.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Türk Parlamento Tarihi, “I ve II. Meşrutiyet”, C 2, (Hazırlayan: İhsan Güneş ve Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu), TBMM Vakfı, Ankara, s. 321.

Türk Parlamento Tarihi, “Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem”, C 3, (Hazırlayan: Fahri Çoker ve Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu), TBMM Vakfı, Ankara, 1995, s 797-798.

ERMENİLERCE MUŞ SANCAĞI'NDA YAPILAN ZULÜM VE KATLIAMLARIN ŞEKİL VE YÖNTEMLERİ

Osman AKANDERE*

ÖZET

Türk tarihinin önemli meselelerinden birisi yakın dönemdeki Türk-Ermeni ilişkileridir. Bilindiği üzere Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne tabii olarak asırlarca huzur içerisinde yaşamışlar, pek çok önemli mevkilerde de görevler ifa etmişlerdir. Hatta Osmanlı'ya sadakatlerinden dolayıdır ki kendilerine *Millet-i Sadıka* da denilmiştir. Fakat sadık millet diye tanımlanan Ermeniler, XVIII ve XIX. yüzyıllarda dünyada meydana gelen köklü değişikliklerinde etkisiyle bağımsız bir devlet olma yolunda faaliyetlere başlamışlar, Ermeniler Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurma yönünde çalışmalar başlatmışlardır.

1878'de Berlin Antlaşması ile Ermeni meselesi uluslararası bir hüviyet kazanmıştır. Böylece Rusya'nın yanında İngiltere ve Fransa gibi devletlerde Ermenilerin hamiliğini elde etmiş, her fırsatta Ermeniler üzerinden Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışılmıştır. Ayrıca bu devletler, Ermenileri, para ve silah noktasında da destekleyerek kışkırtmışlar, Osmanlı'ya karşı isyan etmeleri hususunda cesaretlendirmişlerdir.

İngiltere, Fransa ve Rusya gibi büyük devletler tarafından desteklenen Ermeniler, *Vilayet-i Sittede* bir *Büyük Ermenistan* oluşturma yönündeki çabalarını hızlandırmışlar, bu maksatla da cemiyet, teşkilat ve çeteler vücuda getirmişlerdir. Ermeniler, Hınçak, Ramgavar ve Taşnak Sütyun gibi komiteler teşkil etmek suretiyle *Büyük Ermenistan* idealine ulaşmak için Osmanlı Devleti hudutları içerisinde katliamlara başlamışlardır. Özellikle de I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele döneminde Anadolu'nun pek çok yerinde masum Türk halkını katletmişlerdir.

Ermenilerin yaptığı bu katliamlarda Müslüman Türk ahali toplu olarak yakıldığı gibi; süngü, balta, bıçak ve benzeri kesici aletlerle de hunharca katledilmiştir. Yine pek çok Türk kadınının ırzına geçmişler, karınlarını yarmışlar ve çocuklarını çıkarıp süngülemişlerdir. Bütün bunlar göstermektedir ki Ermeniler, Anadolu'da, "insanlık" denilen kavramdan uzak olarak büyük bir katliama sebep olmuşlardır.

Bu çalışmada Ermenilerin Muş Sancağı'nda Müslüman Türk ahaliye uyguladıkları zulüm ve katliamların yöntemleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, Türkler, Muş Sancağı, Zulümler ve Katliamlar, Şekil ve Yöntemler.

THE FORM AND METHODS OF THE PERSECUTIONS AND SLAUGHTERS CONDUCTED BY ARMENIANS IN THE MUŞ DISTRICT

ABSTRACT

One of the important matters of Turkish history is the recent Turkish – Armenian relationships. As it is known, Armenian people had lived in peace for centuries under the rule of Ottomans and they even had very important offices. Even, due to their loyalty to the Ottoman State, they were called as the *Loyal Nation*. However, Armenians, despite their assumed loyalty, started some movements to be independent as a result of some radical changes in the world in XVIII and XIXth centuries; they began to work for the formation of an independent Armenia in Eastern Anatolia.

The Armenian question was recognised as an international matter with Berlin Treaty in 1878. Thus, other countries like Britain and France in addition to Russia also became the protecting powers for Armenian people and they intervened in the internal affairs of the Ottoman State at every single opportunity through Armenian people. Besides, these states supported Armenian people by providing them with weapons and finance to encourage for a revolt against the Ottoman State.

Armenians who were supported by great powers like Russia, Britain and France, accelerated their efforts to form the *Great Armenia* in the Six Provinces region, so they formed associations, organisations and mobs. Armenians launched massacres within the borders of the Ottoman State to establish the Great Armenia by organising resistant movements like Hunchak, Ramgavar and Dasnaksutyun. Especially during World War I and War of Independence, they slaughtered many innocent Turkish civilians across Anatolia.

Armenians sometimes burned Turkish Muslim people and sometimes they used bayonet, axe, knife and similar cutting tools to slaughter people without mercy. They raped many Turkish women, disembowelled and took the infants out and stabbed. All indicates that Armenian people made great massacres in Anatolia being far from the concept of "humanity."

This work will consider the persecutions and slaughters against Turkish Muslim people in Muş District carried out by Armenians.

Keywords: Armenians, Turks, Muş District, Persecutions and Slaughters, Form and Methods.

* Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, oakandere@konya.edu.tr

GİRİŞ

Türk tarihinin önemli meselelerinden birisi yakın dönemdeki Türk-Ermeni ilişkileridir. Bilindiği üzere Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne tabii olarak asırlarca huzur içerisinde yaşamışlar, pek çok önemli mevkilerde de görevler ifa etmişlerdir. Hatta Osmanlı'ya sadakatlerinden dolayıdır ki kendilerine *Millet-i Sadıka* da denilmiştir. Fakat sadık millet diye tanımlanan Ermeniler¹, XVIII ve XIX. yüzyıllarda dünyada meydana gelen köklü değişikliklerinde etkisiyle bağımsız bir devlet olma yolunda faaliyetlere başlamışlar, Osmanlı Devleti'ne karşı isyan hareketlerine girişmişlerdir. Özellikle Fransız İhtilâliyle ortaya çıkan milliyetçilik akımı Osmanlı gayrimüslim tebaasında bağımsızlık yönünde fikirlerin oluşumunda oldukça etkili olmuştur. Ermeniler Doğu Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurma yönünde çalışmalar başlatmışlardır. Bundan sonraki süreçte Ermeni meselesi Rusya tarafından 3 Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşması ile siyasi gündeme sokulmuştur. Rusya'nın Ermenilerin hamiliğine soyunması İngiltere ve Fransa gibi devletleri de harekete geçirmiş ve nihayetinde 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşması ile Ermeni meselesi uluslararası bir hüviyet kazanmıştır. Böylece Rusya'nın yanında İngiltere ve Fransa gibi devletlerde Ermenilerin hamiliğini elde etmiş, bu durum ilgili devletler tarafından Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma noktasında bir fırsat olarak telakki edilmiştir. Nitekim bir takım gerekçeler ileri sürülerek her fırsatta Ermeniler üzerinden Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışılmıştır. Ayrıca bu devletler, Ermenileri, para ve silah noktasında da destekleyerek kışkırtmışlar, Osmanlı'ya karşı isyan etmeleri hususunda cesaretlendirmişlerdir².

İngiltere, Fransa ve Rusya gibi büyük devletler tarafından desteklenen Ermeniler, *Vilayet-i Sitte*'de bir *Büyük Ermenistan* oluşturma yönündeki çabalarını hızlandırmışlar, bu maksatla da cemiyet, teşkilat ve çeteler vücuda getirmişlerdir. Ermeniler, Hınçak, Ramgavar ve Taşnak Sütyun gibi komiteler teşkil etmek suretiyle *Büyük Ermenistan* idealine ulaşmak için Osmanlı Devleti hudutları içerisinde katliamlara başlamışlardır. Özellikle de I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele döneminde Anadolu'nun pek çok yerinde masum Müslüman-Türk halkını katletmişlerdir. Bu çalışmada Bitlis vilayetine bağlı Muş Sancağı ve kazalarında Ermenilerin Türklere uyguladıkları katliamların yöntemleri üzerinde durulacaktır.

I. ZULÜM VE KATLIAMLARIN ŞEKİL VE YÖNTEMLERİ

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rusya'nın Doğu vilayetlerimizden bir kısmını işgal ettiği bilinmektedir. Bitlis vilayeti ve bu vilayete bağlı Muş Sancağı da Rus işgaline maruz kalmıştır. Nitekim bu işgal sürecinde Ermeni ve Rusların Muş sancağı merkezi başta olmak üzere, Malazgirt, Bulanık, Hizan gibi kazalarında ve bu kazalara bağlı köy ve mahallelerde Türk ve Müslüman ahaliyi yok etmek amacıyla yağma ve katliamlara girişmişlerdir.

Rus işgalleri ile hızla artan ve işgal altındaki yerlerde yaşanan bu zulüm ve katliamlar sürecinde Ermeniler ve Rus askerleri, akla gelebilecek insanlık dışı bütün zulüm ve katliam

¹ Ermeniler ifadesi bundan sonrada sık sık kullanılacaktır. Burada belirtmelidir ki Ermeniler denilirken bütün bir millet değil, devlet aleyhine faaliyet yürütüp isyana kalkışanlar, çetecilik faaliyetlerinde bulunanlar kastedilmektedir. Bütün bir milleti katliamların sorumlusu olarak değerlendirmek doğru bir yaklaşım tarzı değildir; *suçun şahsiliği* ilkesine de uygun düşmez. O sebepledir ki aşağıda sık sık kullanılacak olan Ermeniler ifadesinden çetecilik faaliyetlerinde bulunanlar anlaşılmalıdır. Zira Osmanlı'ya bağlı ya da Ermenilerin faaliyetlerini onaylamayan da pek çok Ermeni vardı.

² Ergünöz Akçora, **Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1994, s. XV; Ramazan Tosun, "Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 14, Güz-2004, s. 144-151; Özcan Mert, "Osmanlı İdaresinde Ermeniler", **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Y: 2/2003, S 3, s. 150-154.

yöntemlerini denemişlerdir. Nitekim köyleri ateşe vererek insanları samanlığa doldurup canlı canlı yakmışlar, bazı çocuk ve erkeklerin kol ve bacaklarını kesip canlı ateşe atmışlar, kız çocukları ve kadınlara tecavüz etmişler, hastaları dipçiklerle öldürmüşler, insanların üzerinden atla geçip kılıçtan geçirmişler, muhacirlerin üzerinde şarapnel patlatmışlar, mal sahiplerinin mallarını ellerinden zorla alıp, vermeyenleri ölünceye kadar dövmüşler ve hapse mahkûm etmişler, ayrıca bazı yerlerdeki camileri kiliseye çevirmişlerdir³.

Yine Ermeniler Taşnaksutyun, Hınçakyan ve Arminak cemiyetlerince kurdukları birçok çeteyle Muş ve civarında zulüm ve katliamlar yapmışlardır. Bölgede Müslüman kızların bekâretlerini izale etmişler, birçok hamile kadınların karınlarını bıçakla yırtarak yavrularını çıkarıp öldürmüşler; birçok kadınların memelerini, dudaklarını burun ve kulaklarını kesip öldürmüşler, ahalinin gözlerini kızmış şişlerle çıkarıp, bir hayli işkenceden sonra öldürmüşler, küçük küçük çocukları anne ve babalarının gözleri önünde sıcak su içinde kaynatıp anne ve babalarına yedirdikten sonra onları da öldürmüşler, yer altında İslam hanelerine açtıkları lağımalar vasıtasıyla İslam hanelerini bombalamışlardır⁴.

Bir Kurban Bayramı günü Müslüman ahalinin camide ve bayramlaşmada buldukları sırada, ahaliyi esir almışlar, görülmemiş vahşet ve katliam yapmışlar, üç yaşından on yaşına kadar olan çocukları kolları bağlı olarak beraberlerinde gezdirdikten sonra ot yığını üzerine oturtup üzerlerine gazyağı döküp yakmışlardır.

Ermenilerce Muş Sancağı'nda yapılan zulüm ve katliamlar envai şekilde gerçekleştirilmiştir. Nitekim Muş ve civarında birçok kadınların derisi yüzülerek ağaçlara asılmış, erkeklerin diri diri, gözleri oyulup ağaçlara bağlanarak nişan alınmış, çocuklar yarılardan kesilmiş, bütün kadın ve kızlara tecavüzle, erkek, kadın, çocuk tek nüfus kalmayınca kadar herkes katledilmiş, başları kesilmiş, memeleri kopartılmış, yarı kesilmiş çocuklar analarının kucaklarına uzatılmıştır.

Rus askerleri ve Ermeni çetecilerin Muş ve civarında gerçekleştirdiği zulüm ve katliamlardan bir kısmı da şöyle gerçekleştirilmiştir:

Ermeniler ve Rus askerleri girdikleri köyleri servetinden, canından, malından, ırzından ve mukaddesatından mahrum olarak harabe bir halde bırakmışlar, her şeyi yağmalamış, ziraat aletlerini bile imha etmişler, kuru araziden başka bir şey bırakmamışlardı. Ele geçirdikleri erkekleri katletmişler, süngü ile gözlerini parçalamışlar, insanları koyun boğazlar gibi kesmişler, cesetleri kuyulamışlar, tüyler ürperten eza, cefa ve işkence yapmışlardı. Yedi yaşından başlayarak kız ve kadınların namusuna ilişilmemiş kimse bırakmamışlar ve bu kadınların çoğu korkudan vefat etmişlerdir. Köylerin kabristanlarını yıkmışlar, camilerini tahrip etmişler, minberi yıktıktan sonra ahır yapmışlar, pislik içinde bırakmışlar, yine camilerin minberlerini yıkarak kiliseye çevirmişler ve minareye çan takmışlardır.

Yine Ermeni çetecileri ile Rus askerlerinin Bitlis vilayeti ve Muş Sancağı havalisinde yaptıkları mezalimleri, bu katliam ve mezalimden kurtulanların anlattıklarına göre şöyleydi:

Rus kuvvetleriyle birleşen “insan kasabı” Ermeniler, girdikleri yerleri “selhane gibi cesetlerden geçilmez halde” bırakmışlar; paraları, kıymetli şeyleri tamamen işkenceyle yağmalamış, bütün varlıkları talan etmişlerdi. İslamiyet'e yaptıkları küfürlerle, hakaretlerle camii ve medreseleri ateşlemiş, İslâmları katletmekten büyük zevk almışlardı. Ahalinin silahlarını toplayıp, burun ve kulaklarını, bacaklarını, kafalarını kesmiş, karınlarını yarmış, kılıçtan geçirmişler, hayvan biçimi parçalamış, çocukları diri diri ateşe atmış, kılıçlarını daha dilleri dönmeyen çocuklarla, ayak atamayan ihtiyarlara indirip kaldırmaktan pek zevk almışlardı. Bazılarının derilerini tulum çıkarmışlar, kesik kafaları süngüleme takmışlar, bazılarını da kütük üstünde doğramışlardı. İnsanları kuyulara doldurmuşlar, kadınları ve

³ Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I (1916-1918), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayını, Ankara, 1995, s. belge No: 11, s. 118-119

⁴ Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, s. 199.

çocukları tandır damlarına doldurup yakmışlar, enkazın altında kalanlar günlerce inleyerek telef olmuşlardır.

Gene kadın ve çocukları damlara doldurup yakmışlardır. Kadınlara lisana gelmeyecek tecavüzlerde bulunmuşlar, zorla götürmek istedikleri kız ve kadınlardan gitmemek için direnenleri vahşi surette katletmişlerdir. Kimisinin butlarını yarıp içine pislik doldurmuşlar; memeleri, burunları kesilmiş ve her nasılsa kurtulmayı başarmış kadınlar çırılçıplak edilmişlerdi ve gelinceye kadar telef oluyorlardı. Çocuklar karlar üzerinde ölüme terk edilmiş insanlar aklıktan ölmüşlerdi.⁵

Yaşadıkları topraklarda Müslümanlardan asırlarca iyilik ve insaniyet gören Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rusların işgal ettiği bütün vilayetlerde onlarla birlikte Müslüman halkı yok etme kararı alarak insanlık dışı zulüm, mezalim ve katliamlarda bulunmuşlardı. Ermeni mezalim ve katliamlarının yoğun olarak yaşandığı vilayetlerden birisi de Bitlis'ti. Gerek Bitlis 'te ve gerekse bu vilayetin bir sancağı olan Muş'ta Ermeniler akla hayale gelmeyecek yöntemlerle masum ve günahsız kadın, çoluk, çocuk ve ihtiyarları katletmişlerdir.

Ermenilerin o kadar kin ve nefret dolu olarak hareket ettiklerini Bitlis ve Muş civarında bulunan Mübarek İslâm büyüklerinin mezarlarını, camileri ve tekkeleri tahrip etmelerinden anlamaktayız. Camilerimiz, mescit ve türbeler yakılmış, yıkılmış ve pisletilmiştir. Katlettikleri masum ahalinin malını ve değerli ziynet eşyaları ve paralarını da işkencelerle almışlardır. Milyonlarla ifade edilen nakit paranın yanı sıra onca değerli ziynet eşyalarını da almışlardır.

Bilhassa ele geçirdikleri köy, kasaba ve hatta Bitlis ve Muş gibi şehir merkezlerinde Müslüman kadın ve kızlara tecavüz ederek onları kirletmişler, büyük bir kısmını yanlarında götürmüşler, götürmedikleri kadın ve kızların da kafalarını keserek, saçlarından hanelerin önüne asmışlardır. Akla hayale gelmedik ve anlatılmayacak yöntemlerle tecavüze maruz kalan kadın ve kızlarımız hatta yedi sekiz yaşlarındaki kız çocukları tecavüzlerin tesiriyle ölmüşlerdi. Neredeyse namusuna ilişilmeyen kadın kalmamıştı⁶.

Ermenilerin uyguladıkları korkunç vahşete dayanamayan çocuklu ve ihtiyar kadınlardan aklını kaybeden ve intihara mecbur olanların sayısı hayli fazladır. Çok sayıda çocuk kırbaçların ve çizmelerin altında ezilerek ölmüştür. Ermeni çetecileri ve Rus askerleri tarafından öldürülen Müslüman ahali adeta ot öbekleri misali üst üste yığılarak yakılmış, hatta diri diri yakılmışlardır. Yine birçok yerde kadın ve kızları ayırarak, erkek ve çocukları tezek yığınları içinde yakmışlardır. Çocukları süngü uçlarına takarak öldürmüşlerdir.

Esir aldıkları asker ve ahaliyi aç ve susuz bırakmışlardır. Açlığa ve susuzluğa dayanamayan başta hasta ve yaralılar olmak üzere çocuk, kadın, ihtiyarlar adeta kurumuş ağaç dallarına dönerek susuzluktan ve aklıktan ölmüşlerdir. Ermeni zulüm ve katliamlarını yaşamak zorunda kalmış olan pek çok çocuk korkudan yürekleri patlayıp ölmüştür. Öyle ki bir yaşındaki bir çocuğun parmağındaki altın yüzüğü almak için, kız çocuğunun parmaklarını kesip götüreceği kadar insanlıktan çıkmışlardır.

Ermeni zulüm ve katliamlarından kadın ve kızlarını korumak isteyen Müslüman halk, bacalarda, zemin altındaki zahire kuyularında, dağlardaki mağaralarda ve dere içlerinde, kuyularda gizlenmişlerdir.

Yine Ermeniler yakıp yıktıkları pek çok köyün kabristanlarını yıkmışlar, mezarları tahrip etmişlerdir.

Ermeniler Bitlis ve Muş civarındaki katliamlarında girdikleri her köy ve mahallelerde yaşayan Müslüman ahalinin büyük bir kısmını kılıçtan geçirmişlerdi. Özellikle din adamlarını buldurarak envai işkence ve zulümlerle katlediyorlardı. Nitekim cami imamı, mahalle imamı ya da o bölge ahalişi nezdinde dini anlamda saygınlığı olan tekke şeyhi gibi din adamlarını

⁵ Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, s. 199.

⁶ Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, s. 238.

eşeklere bindirip, sokaklarda gezdirerek halka teşhir ediyorlardı. Hocaların ve imamların sakal ve bıyıklarını traş edip edep yerlerine insan pisliği sürerek aşağılıyorlardı. Daha sonra da bu din adamlarının vücutlarını parça parça ederek öldürüyorlardı⁷. Din adamlarını öldürmelerindeki maksatlar Müslüman halkı tahrik ederek ülke içinde bir ihtilale, kargaşaya sebep olmaktı. Yaptıkları her vahşette İslamiyet'e küfürler ediyorlar, Yaşasın Ermenistan, kahrolsun Osmanlılar diyerek katliamlar yapıyorlardı⁸.

Ermeniler ve Ruslar tarafından Bitlis ve Muş havalisinde çok sayıda camii, tekke, medrese ve mektep yakılıp yıkılarak tahrip edilmiştir. Bu çerçevede de 16 civarında camii tahrip edilerek, yakılmış yıkılmıştır. Hatuniyye Camii gibi camilerde minareleri yıkılarak tavla yani ahır yapılmıştır. Ayrıca 3 tekke, 4 ziyaretgâh, 4 medrese, 5 mektep, 2 han, 4 resmi daire binası 6 Polis karakolu, 6 depo, 3 hamam ve 2 depoyu yakıp, yıkarak tahrik etmişlerdir⁹.

Katliamlarında sık sık başvurdukları bir yöntem de seçtikleri hamile kadınların karınlarını delerek, çocuklarını çıkarıyorlar ve onları havalara atarak nişan alıyorlardı. Bütün insanların hatta hayvanların bile hayâ edeceği bir şekilde kız ve kadınları erkeklerin önünde soyarak tecavüz ediyorlar ve sonra da karınlarını yırtıyorlar, mahrem yerlerine tüfeklerini sokuyorlardı. Henüz çocuk yaşlarındaki kız çocuklarına da tasallut ediyorlar, onların namuslarını kirletiyorlardı. Bu tecavüz edilen ve katledilen çocuklar arasında on yaşına gelmemiş yüzlerce kız çocuğu bulunuyordu. Irza tecavüz ve çocukları öldürme ve parçalama konusunda Ermeniler Ruslardan daha fazla kötülük yapıyorlardı.

Rus askerleri de Ermenilerden geri durmayarak, göz oymak, burun kesmek, kadınların memelerini süngülemek gibi vahşetler sergilemişlerdir.

II . BİTLİS VİLAYETİ VE MUŞ SANCAĞINDA ERMENİLERCE YAPILAN KATLIAM ÇEŞİTLERİ

a)Yakmak Suretiyle Gerçekleştirilen Katliamlar

Ermeniler, *Büyük Ermenistan* hayali ile gerek I. Dünya Savaşı gerekse de Millî Mücadele döneminde Anadolu'nun pek çok yerinde büyük bir vahşete sebep olmuşlar, masum Müslüman-Türk halkını tandırlara atmak ve gazyağı ile yakmak suretiyle şehit etmişlerdir. Örneğin 25 Ekim 1914 tarihinde Ruslar ve Ermeni çeteciler "*Saray kazasının Mirkeho karyesi ahalisini ya'ni zükur ve inâs ve çocukları bütün tezek içerisinde gaz dökerek bunları kâmilen ihrâk emişler ve yine 7 Ocak 1915 tarihinde Yamanyurd karyesiyle, Heretil ve Bilecik karyesinde zükûr ve inâsı kâmilan hanelerinde yakmışlardır. Ve yine 31 Aralık 1915'de Muş'un tahliyesi esnasında Azakiplur nahiyesinin Örüma(n) karyesindeki zükur, inas ve çocuklar ihrak edilmiş*"tir.

Ermenilerin masum Türk ve Müslüman halkını yakarak öldürmelerine dair 4 Mart 1915 tarihli bir belgede de şunlar anlatılmaktadır¹⁰:

"Van ve Bitlis'in işgali esnasında Ermeni çeteciler tarafından İslâm ahaliye yapılan zulümler hakkında Mardin Mutasarrıflığı tarafından yapılan tahkikata göre mezâlimden kurtulanların ifadelerinde , Ermeni ve Rus çetelerinin, teslim olmak isteyen ahali, çoluk ve çocukları feci surette kesip parçaladıkları, teslim olmuş olan köylerdeki ahaliyi katlettikleri, çocuklar da dahil ahâliyi ekmek yapımında kullanılan ve tandır tâbir olunan fırınlarda yaktıkları ve Vanlı komiteci Aramek'in çetesi tarafından, yetmiş seksen hanelik bir köy ahalisinin teslim olmalarına rağmen tamamen katledildikleri.."

⁷ Faiz Demiroğlu, *Van'da Ermeni Mezâlimi (1895-1920)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1985, s. 79.

⁸ *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, s. 254-255.

⁹ *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi*, s. 230-231.

¹⁰ İsmet Binark, *Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayını, Ankara, 2007, s. 52.

Hizan kazasının Horos karyesi, Uçum nahiyesine bağlı Nurs ve Avnik, End mezra-i End yaylası, Hirit karyesi, Kulpik(Gülpik) karyesi, Hakif nahiyesine bağlı Korsu(h) ve Sükur karyeleri ve Hizan'ın merkezi Karasu'da Ermeni ve Rusların yaptıkları dehşetli mezalimdem kurtulabilenlerin ifadelerine göre:

“Ermeniler tarafından birçok kadınların derisi yüzülerek ağaçlara asılmış, erkeklerin diri diri gözleri oyulup ağaçlara bağlanarak nişan alınmış, çocuklar yarılardan kesilmiş, bütün kadın ve kızlara tecavüzle, erkek, kadın, çocuk tek nüfus kalmayuncaya kadar herkes katledilmiş, başlar kesilmiş memeleri koparılmış, yarı kesilmiş çocuklar analarının kucaklarına uzatılmıştı. Aralarında Bediü’z-zaman Said-i Kürdi'nin de bulunduğu Uçum nahiyesi köyleri reislerinden teslim olmalarını istemişlerdi. Cemhanı ve Gayda tekkeleri, içlerinde ne kadar aceze-i nisvan ve çoluk çocuk ve ihtiyarlar var ise cümlesi yakılmış, Karasu Hükümet Konağı yakılmış, Kürt mezaliminden şikâyet eden Ermeniler, emsalleriyle kıyaslanmayacak vahşetde bulunmuşlar, girdikleri köylerde emval ve eşya namına bir şey koymamışlar, öldürdüklerinin insan şeklinden çıkarılmış na'şlarını bırakmışlardı ve köyler adeta insan na'şından yapılmıştı.”¹¹

Yine Dâhiliye Nezâreti Emniyyet-i Umumiye Müdüriyetine gönderilen bir yazıda Ermenilerin zulüm ve katliamları şöyle anlatılıyor:

“Hizan kazasının Hirit İslâm karyesi ahalisindeniz. Bitlis'in Simek nahiyesinden ilerleyen düşman, sabahın sâ-at üç dört raddelerinde karyemize hücum etdi. Kuvvetin altmış kadarı Rus Kazakı, mütebâkisi piyâde ile civar köylerden iltihâk etmiş Ermeniler idi. Karyeye girer girmez evlere ateş verdiler. Biz köyden kaçmış idik. Tutabildikleri erkekleri katlettiler. Kadın, kız ve çoluk-çocukları bir mahalle doldurdular. Akşama doğru düşman girdiği Simek nahiyesine doğru çekiliyordu. Kalan Ermeni ve Rus piyadelerinden bir kısmı ateş etmeğe başladılar ve ancak bir çocuk kurtulabildi. Mütebâkilerin kâffesini mah u telef ettiler. Emval ve eşya namına hiç bir şey bırakmayarak cümlesi alıp gittiler. İşte uzaktan gördüklerimiz bunlar olduğunu ve gelen çocuğu istiçvâb ederek bu surette işittiğimizi ma'a'l- kasen arz eyeriz.”¹²

Rusların Bitlis ve Muş'u işgal etmelerinden sonra bu iki şehir arasında ikamet etmekte olan aşiretler de Ermeni katliamına maruz kalmışlardır. Huyut Aşireti reisi Nuh Bey'in ifadesinden anlaşıldığına göre katliam sırasında Dirhas, Kolusık (Kilisik), Tehsmir, Zigak, Varışah (Varthah), Üçtav, Zirket, Nok, Marnik, Kürd, Habuban (Habiban), Avzit (Avzut), Kotni, Pav, Çapkis, Ağdad, Sipannan (Sipanuk), Sospert, Til, Yekmal, Norgah köyleri Ermeniler tarafından yakılmıştır. Aynı şekilde Adilcevaz'ın Armudlu Köyü'nden Haydaranlı aşireti reisi Hüseyin bin Süleyman ile Asyak kabilesi reisi Yüzbaşı Hamza Ağa'nın ifadelerinden, Haydaranlı aşiretinin bulunduğu altı yüz köyün Ermenilerce harabeye çevrildiği anlaşılmıştır. Adilcevaz'ın Kalaiçi Mahallesi'nden Ali bin Derviş, Sadık Çavuş ve Mahmud, verdikleri ifadelerde Ermenilerin Rus Kazak askerleri ile birlikte mahalleyi ateşe verdiklerini anlatmışlardır¹³.

Muş'un Azakpur Nahiyesi'ne tâbi Bardik karyesinden Abdullah bin Şebab'ın verdiği ifâdesi şöyle kayıtlara geçmiştir;

“18 Şubat 1916'da Rusların köyümüze yaklaştığı gelen muhâcirlerin ve askerlerin ifâdelerinden anlaşıldı. Herkes canını kurtarmak için köyden kaçdı. Köyümüzden benimle berâber Ömer bin Şebab, Tâhir, Memi bin Cevher, Şeyh Mehmed ve birâderi Molla Yusuf, kâin birâderi Molla Ahmed, ailelerimizi çıkardıktan sonra biraz eşya alıp sabaha yakın çıkmak istedikse de sabahleyin elli altmış Kazak, köyümüze girdiler. Bizim teslim feryâdlarımıza kulak virmeyerek ateş etmeğe başladılar. Ben köyün yanında bulunan ağaçlar ve çalılıklar arasına gizlenerek ölümümü bekledim. Göremediler. Köyde hicret idemeyen

¹¹ Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, s. 188-189.

¹² Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, s. 192.

¹³ Yılmaz Karadeniz, “Bitlis ve Muş'ta Ermeni Mezalimi (1913-1919)”, Yeni Türkiye, S 60, Yıl 2014, s. 11.

aceze ile berâber arkadaşlarımı öldürdüler. Berâberlerinde bir kaç yük de gaz yağı var idi. Bir kaç saat içerisinde köyü yakarak def., olup gitdiler. Ben ertesi gece ağaçlıktan çıktım ve kendimi Huyut'a attım. Çoluk çocuğumu bitab-ı gâib etdim. İki ay aradıktan sonra bulabildimse de sekiz nüfûsdan ancak üç kişi kalmıştı. İki küçük çocuğumu yollarda terketmişlerdi. Diğer ihtiyâr vâlidem ve bir birâderimle birâderimin çocuğu açlıktan, sefâletten, hastalıktan ölmüşlerdi.”¹⁴

Ermenilerin Müslüman ahaliyi cami ve tekkelere doldurarak yaktıklarına ilişkin Bitlis vilayeti bünyesinde cereyan etmiş olan facialar da mevcuttur. Nitekim konuyla ilgili bir anlatımda şunlar dile getirilmekteydi:

“Bunların hepsi Bitlis vak'ası karşısında ve bu manzara önünde hepsini unuttur. Bu fecayi' hâtıra geldikçe vücûdlar lerze-nâk olur. Şubat on dokuz gecesi, sâ'at on buçuk'da başlayıp top, tüfenk tarakaları uykuda bulunan ahalinin daha ziyade kuvve-i ma'neviyye-yi kırıyordu. Feryâd u figan âsmâna dayanıyordu (...) bundan bi'l-istifâde Mutki tarikiyle firâr ettiğini, firarından evvel aceze çoluk ve kadınların ihtiyarelerini Şeyh'ulkarîb denilen tekyeye doldurup ihrak olunduklarını ekser kadınlar memelerinden mecruh ve memeleri kesilerek salbedildiğini, vâlidesi mecruh memedeki bir çocuğun, sokakta validesinin memesini emmekte olduğunu re'yü'lan müşâhede eylemiştir. Bu miyânda câmi'lerin tavla halinde ifrâğâ ve tekyelerin ele'l-husûs Küfrevî hazretlerinin merkad-i mübareki ber-heva olunmuş, ulemadan Şeyh Abdülğaffar Efendi'nin kafasının derisi soyulmuş...”¹⁵

Ermeniler Müslüman ahaliyi katletmekle kalmayıp işgal ettikleri, yakıp yıktıkları köy ve mahalleler de bulunan cami ve tekkeleri de yakmışlardır. Nitekim Hizan'da bulunan Cemhanı Tekkesi ile bölgede çok bilinen ve tanınan Gayda Tekkesini yakmışlardır. Gayda Tekkesinin yakılması ilgili Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdürlüğüne yazılan bir şikâyet dilekçesinde şöyle anlatılmaktaydı:

“Gayda tekkesi, bir düzün ortasında olan ufacık bir tepenin üzerindedir. Tekkenin yüz kadar odası bulunuyordu. Burada akşam ve sabahları yüzlerce, binlerce fakara ve gelip geçen misafir bu odalarda ağırılarak ihtiyaçları giderilirdi. Tahminen Mart başları idi Bitlis'in Simek köyünden gelen kuvvetlerle Reşadiye'den gelen Van kuvveti Hizan sınırındaki Cemhanı tekkesini alt üst etmiş, yaktıktan sonra birleşerek Gayda üzerine geliyorlardı. Akşam olduğundan ortalık kararmıştı. Saat tahminen akşam sekiz civarında idi. Gayda'ya hücum ettiler(...)Tekkeye ilk hücumu yapan asıl kuvvet altmış kişiydi. Bu kuvvetler ermeni ve Rus piyadelerinden oluşmuş, Aram Paşa komutasında bulunuyorlardı. Orada bulunan ikmal jandarmaları biraz silahla karşılık verdilerse de başarı elde edemediklerinden oradan ayrıldılar. Bu canavarlar tekkeye girdiler. Ne kadar çaresiz insan, çoluk çocuk, ihtiyar var ise hepsini bir araya topladılar. Saat yirmi otuz civarlarında idi. Büyük bir ateşin yükselmekte olduğu görüldü. Tekke içerisindeki bütün adamlar uyuyorlardı. Bizler de bir saat mesafedeki tepelerde bulunuyorduk. Tekke yanarken düşman kuvvetleri o civarlarda bulunan bütün köylere yayılarak ne kadar insan ellerine geçirdilerse hepsini kılıçtan geçirdiler, İşte Ermenilerin ve Rusların sergiledikleri mezalim. Bunlar insanı parçalamaktan, çoluk çocuk öldürmekten, diri diri gözlerini oymaktan ve ateşte yakmaktan utanmadıkları gibi, din uğruna da her türlü hakareti yapıyorlardı. Gayda tekkesini ve tekkede bulunanları bu şekilde yakmışlardı”¹⁶.

Bitlis Vilayeti ve Muş Sancağı'nda Ermenilerin Müslüman halka karşı yaptıkları katliamlar sırasında tahrip edilerek kullanılamaz hale getirilen cami sayısı on altı olarak kayıtlara geçmiştir. Bazı camiler ise hayvan barınağına çevrilmiştir. Gökmeydan, Kirafiye,

¹⁴ Yılmaz Karadeniz, “Muş Sancağı'nda Ermeni Mezalimi (1915-1918)”, *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı, İstanbul, 2010, s. 193.

¹⁵ Binark, *Ermenilerin Türklere Yaptıkları mezalim ve Soykırım'ın Arşiv Belgeleri*, s. 157-158.

¹⁶ Mehmet Törehan Serdar, *Gazilerin Dilinden Bitlis'te Ermeni Mezalimi*, Bitlis Valiliği Yay., Bitlis, 2005, s. 63.

Gazi Bekye ve Şerifiyye medreseleri tahrip edilmiştir. Tüccar Han'ı ve Aşağı Kal'a Hamza Han'ı tamamıyla tahrip edilmiştir. Şeyh Emin Efendi ve Şeyh İbadullah Bedehşani tekkeleri harabeye çevrilmiştir. Gökmeydan, Kızılmescid, Çarşubaşı ve Hersan İbtidai mektepleri ile Marmut Sultani mektebi harap edilerek kullanılamaz hale getirilmiştir. Arap, Alemdar, Safer Bey, Diyadin, Şorpinar ve Hatuniyye köprüleri tahrip edilmiştir. Zeydan, Çarşı, Kurupınar, Saparkur, Kömüs ve Zeydan Karakolhaneleri yakılarak tahrip edilmiştir.

b)Süngü, Bıçak, Balta vb. Kesici Aletler Kullanmak Suretiyle Gerçekleştirilen Katliamlar

Ermenilerin katliam girişimleri I. Dünya Savaşı esnasında hız kazanmıştır; fakat öncesinde de Anadolu'da pek çok katliam girişiminde bulunmuşlardır. Ermeniler, büyük devletlerinde yardımıyla bağımsız devletlerini ortaya çıkarabilmek için Osmanlı'nın ortadan kalkması gerektiği fikri üzerinde yoğunlaşmışlar, bunu gerçekleştirmek için de Osmanlı'nın öz unsuru olan Müslüman-Türk nüfus üzerinde planlı bir şekilde katliam hareketlerine girişmişlerdir. Pek çok Müslüman-Türk'ü süngü, bıçak, balta ve benzeri kesici aletlerle hunharca katletmişler, akla gelmeyecek işkence metotlarını Müslüman-Türkler üzerinde uygulamışlardır. Aşağıda verilen örnekler, Ermeni vahşetinin hangi boyutlarda olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

“Muş halkından Mehmet Resül'ün yeminle zapt olunan ifadesidir: Ben asker olarak harpte bulunuyordum. Aldığım yaralardan dolayı, Bitlis cihetine doğru çekilen müfrezeyi takip edemeyerek benim gibi yaralı ve sakat olan diğer üç askerle birlikte geri kaldık. Bir müddet sonra Rus kazaklarının rehberi olan Ermeni çeteleri yanımıza geldiler. Arkadaşlarımızdan Harput'lu Hüseyin isimli askerin gözlerini çıkararak “kalk bak Osmanlı askeri geliyor mu? Dediler; sonra zavallıyı kurşunla şehid ettiler. Diğer askerin de sağ yanından derisinin bir kısmını yüzerek çanta şekline koydular. Bu biçareye de “elini sok, bu çantada padişahınızın parası var mı? Diye bir takım işkenceler yaparak şehit ettiler.

Üçüncü arkadaşımızı da yere yatırarak tenasül uzvunu kestiler ve ağzına koyarak “bu boruyu çal size Osmanlı askerinden imdat gelsin “ yollu hakaretleri müteakip onu da şehid ettiler. Beni alarak, bir dereye götürdüler, yaktıkları ateşle tüfeklerin şişlerini iyice kızdırdıktan sonra yirmi dört yerimden dağladılar. Feryat ve yalvarmalarına katıyem ehemmiyet vermiyorlardı. Rus kazakları ve ermeni çeteleri ile birlikte Bitlis'e doğru yola çıktık. Yolda firari kafilelerine tesadüf ettik. Ermeniler bu müdafasız kadın ve çocuklarla ihtiyarlara şiddetle saldırıyor, yürekleri parçalayacak bir vahşetle şehid ediyorlardı...¹⁷”

Ermeni katliamları ve zulümlerinden kurtulmak amacıyla yaşadıkları Bitlis'i terk etmek zorunda kalan Ali bin Süleyman'ın 28 Mayıs 1916'da verdiği ifadesinde gerek kendisinin ve gerek çevresinin uğradığı zulüm ve katliamları şöyle anlatmıştır:

“Bitlis'in esnâ-yı istilâsında ale's-sabah düşmanın takarrübünden vaktiyle haberdar olan gerek Van Ermenileri ve gerekse Bitlis Ermenileri Ruslarla beraber memleketimiz üzerine hücum ederek katli'âm gibi vakşiyâne surette ahali-i İslamiyye sabî ve sıbyanlarını kesmeye başladılar. Fırsat bularak firar edeceğimiz bir noktadan Ermeniler karşımıza çıkarak kimisini öldürüp, kimisini mecruh ederek men' ettiler. O sırada o hainler tarafından kâ'im biraderim on yaşındaki ali vâlidesi Rebişe Hatun'u ve Mazoran Şeyhi Şeyh Ahmed ve haremîni ve hizmetkârını ve komşumuzdan Ahmed oğlu Receb'i ve yetmiş-seksen yaşlarında mahallemiz ahalisinden Hasan ile mahdumu ve hastane perakendelerinden iki asker efradını bunların cümlesini gözümün önünde et parçası gibi doğradılar. Hatta canımı kurtarmak havliyle firâr ettiğim zaman âgûşumda bulunan yeğenim süt emziren çocuğu çekip havaya

¹⁷ Bu anlatımlar için bkz. **Ermeni Kümitelerinin A'mal ve Harekât-I İhtilaliyyes-I İ'lân-I Meşrutşyet Evvel ve Sonra, Başbakanlık Basımevi**, Ankara, 1983, s. 393-394. İsmet Binark, **Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim ve Soykırım'ın Arşiv Belgeleri**, TBMM yayını, Ankara, 2007, s. 53-53; Mehmet Törehan Serdar, **Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi**, Bitlis 1996, s. 319-320.

attığı zaman bir iki kılıç hamlesiyle iki pâre eylediler. Kardeşimle beraber on yedi nüfus idik. Beş kişi can kurtarabildik. Ma-bâkisi telef edilip Ermeniler elinde esir kaldılar. Bakire kızların beş-on kişi tarafından iffet ve ismetlerini paymal ederek, ağızlarından, burunlarından ve bacaklarından kanlar akararak yerlerde süründürdüler. Ve mâ-hâsılı ta'dâda gelmez zulümleri irtikap ederek, üç-beş kişi Müslümanları bir ipe bağlayarak nişân usulü ittihâz etmek suretiyle kurşunla telef ettiler”¹⁸

Hani kasabasında sakin Muş mültecilerinden Mehmed Resul’ün 5 Haziran 1916 tarihli ifadesinde Ermenilerin yaptıkları katliamlar şöyle anlatılmaktadır: “*Oradan geçip akşam Til karyesine vâsıl olduk. Evvelce durmuş oldukları Muş sancağının Akçan nâhiyesine merbût Karameşe karyesi ahâlîsinden iki İslam kadını Ermeniler berâber getirmişlerdi. Bu kadınları ortaya getirdiler. Her ikisi dahi hâmil idiler. İki Rus neferiyle iki Ermeni geldiler. Kadınların karınlarındaki çocukların oğlan veya kız olduğuna dâ’ir iki mecdiye üzerine bahsetdiler. Kadınların karınlarını fecî’ bir sûrette kama ile yardılar. Birisinin karnından bir oğlan çocuğu çıktı. Diğerinin karnındaki “mudga” olduğu için anlaşılmadı ve bunun üzerine birçok da münâkaşa etdiler¹⁹.*” Muş Jandarma efrâdından ve Muş’un Kala mahallesi ahalisinden Mevlüd oğlu Mahmud’un 6 Haziran 1916 tarihli ifadesine bakıldığında da Ermenilerin bölgedeki katliamları şöyledir: “*...Kazanan karyesine gitdik. Orada ahâlî-i İslâmiyyenin hemen kâffesi duruyordu ve ahâlî-i merkûmenin erkeklerini cem’ ile bir hâneye ve kadınlarını toplayıp diğer bir hâneye doldurdular. Beni de yine bir eve koydular. Ben pencereden temâşâ etdim. Rus ve Ermeniler birlikde olduğu halde bir yere toplandılar. Habsetdikleri İslâm erkeklerini birer birer çağırdılar. Birçoğundan para aldıktan sonra, her birini bir türlü işkence ile öldürdüler. İşkenceyi de şu suretle yaptılar. Bir kısmının gözlerini oydular, bir kısmının derisini yüzdüler, bir kısmının kollarını kesip karınlarına takıp oynatdılar. El-hâsıl her birisine bir sûretle icrâ-yı azâb ve vahşet ederek kemâl-i hakâretle ve beşeriyetin kabûl edemeyeceği bir tarz-ı hûn-rîzânede umûmunu katletdiler²⁰.*”

Ermenilerin 1915-1916 tarihleri arasında Muş’ta yaptıkları katliamdan kurtulabilenlerin ifadelerine göre katliam yöntemleri insanlık sınırlarını aşmıştır. “*Yırtıcı canavar ve zincirden boşanmış ayılar gibi köylere saldırıp bir anda ortalığı kan deryasına döndüren Rus ve Ermenilerin kadın ve erkek dinlemeyerek önlerine gelen çaresizleri parçaladıkları, bütün işe yarar gelin ve kadınlarımızın hukuklarına taarruz ettikleri görülmüştür. Molla Kulaç Köyü’nde yirmiye müteceviz çocuklarımızı ilk önce kuzu keser gibi zebh edip hamile kadınlarımızdan bir ikisini karınlarını kama ile sökerek ceninleri süngü üzerinde pederlerine (papaz) gösterdikleri, Müslüman ahaliden kimisinin kafasını, kollarını, burunlarını, kulaklarını kestikleri, gözlerini çıkardıkları, derilerini yüzdükleri ve üzerlerine gazyağı dökerek yaktıkları kaydedilmiştir. Bölgede cereyan eden katliamlarla ilgili olarak bir belgede bu vahşeti görmek mümkündür. Ermenilerin 1916’da iki hamile Müslüman kadını köye getirdikleri, iki Rus ve iki Ermeni’nin gelerek kadınların karınlarındaki çocukların oğlan veya kız olduğuna dair iki mecdiye üzerine bahse girdikleri anlatılmıştır. Kadınların karınlarını feci bir sûrette kama ile yardıkları, birisinin karnından bir oğlan çocuğu ve diğerinin karnında mudga olmuş bir çocuk çıktığı için münakaşa ettikleri kaydedilmiştir.”²¹*

Bitlis’in Taş Mahallesi’nden Münteha binti Monla Abdullah şöyle ifade vermiştir: “*Oğlu Fâris cebren hânedan alınıp götürülmüş, hayat ve memâti mechûldür. Fâris’in on yaşındaki oğlu Kadir ve on iki yaşındaki Tevfik, kurşunla katl ve on yaşındaki Şerif, Ermeniler tarafından duvara vurulup kafası çizmelerle, tüfenk dipçikleriyle ezilmek sûretiyle vahşiyâne bir şekilde katledilmiştir. Dayısı Tâhir’in oğlu Dursun’un zevcesi Mintan ve Zinet nâm*

¹⁸ İsmet Binark, **Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezâlim, Türkün Mavi Kitabı**, Ankara Ticaret Odası Yayını, Ankara, 2005, s. 138.

¹⁹ **Katliam Belgeleri**, C I, s. 104.

²⁰ **Katliam Belgeleri**, C I, s. 107.

²¹ Karadeniz, “Muş Sancağı’nda Ermeni Mezalimi”, s. 192.

kadınların ırzına taarruz edilmiş ve Zinet nâm kadın, defâatle cebren götürülüp fiili şeni icrâ edilmiş ve amcazâdesi Esad dahi kılıçla parça parça edilmiştir. Ve hânesi eşyası kâmilen yağma edilmiş ve her türlü vahşetler bu hâne hakkında irtikâb olunmuştur.”²²

Muş’lu Sofî Mehmed Efendi’nin ifâdesinden Ermenilerin Müslüman ahaliye yaptıkları vahşetin boyutlarını anlamak mümkündür. İfade aynen şöyledir;

“Ruslar Muş’a civâr olan ve hicret idemeyen karyelerdeki Müslüman ahâlîyi de Muş’un bir mahallesi demek olan Çiriş Karyesi’nde toplamışlardır. Mikdârları binlere bâliğ olan bu zavallıların çekmediği eziyet, görmediği zulm kalmamıştır. Bunların burada ictimalarından maksad, muhâfaza-i nâmûs ve hayatları için değil, çalışdırılmaları içündür. Bir de şehvât-ı nefsâniyelerini söndürmek içündür. Sekiz yaşından yukarı hiç bir kız çocuğu bikrini muhâfaza idememiştir. Ben firâr itmezden mukaddem, bir kız meselesinden dolayı bunlar müdhîş bir felâkete dûçâr oldular. Masûm, güzel bir kız çocuğu için muhâfızlardan bir Rus ile bir Ermeni kavga itmişler. Ermeni bir gece bu Rus neferini öldürmüş; diğer arkadaşlarıyla berâber bunu İslâmların üzerine atmışlar. Kumandan birkaç adam gönderip mes’eleyi tedkîk etmek istemiş, meselenin ne mâhiyyetde bulunduğunun anlaşılmasına için Ermeni muhâfızları ertesi gece köyün muhtelif cihetlerinden ateşe başlamışlardı. Rus neferlerinden bir kaçı da bu ateşle vurulmuş, İslâmlar isyân itdi diye civârda bulunan Muşlu Sinbat’ın kumandası altında olan Ermeni taburu köye girmiş, çocukların ve kadınların feryâdlarına kulak asmayarak ve cins ve sinn tanımayarak beş yüz kadar İslâm öldürülmüştür. Birçok da mecrûh vardır.”²³

Yine Rus askerleri ve Ermeni çetecilerinin Bitlis ve civarında yaptıkları katliamlardan yaşları küçük olan ve savunmasız durumda olan çocuklar da nasiplerini almışlardır. Nitekim konuyla ilgili bir anlatımda şunlar dile getirilmektedir:

“ Rus kıta’âtının mağlûben hezimetini üzerine Bitlis’e duhulümüzde şehrin he’yet-i mecmuası yek-nazarda bir levhâ-i hûnîn-i fecâ’at arzetmiştir. Öyle bir levha ki:

...Ahlâtlı Kasab oğlu Ahmed’in on altı yaşındaki kızı Aslı’nın bikrini izale etmek, ismetini yırtmak istedikleri halde nâmûsunu kemâl-i selâbet ve celâletle müdâfa’a gazâp-nâk olan cellatlar bir kolunu kılıçla vücudundan ayırmış iseler de sebâtını ihlâl etmeyerek firara başladığı sırada Arap köprüsü civârında kurşunlarla o iffet mücessimini öldürmüşlerdir ve hiçbir surette müdafâ’a kudretine mâlik olmayan ma’sûm bir çok insan yavrularının kafalarını duvarlara çarpıp çizmelerle ezerek katletmeleri levâyih-i fecâ’tın en kanlı, en şeni’ en nefret-âver, en müessir numunelerindendir. Hânelerde, bağçeler arasında parçalanmış ve vücûdlarından ayrılmış, kafalar, kollar, bacaklar, kadın saçları, pek küçük çocuk cenâzeleri, kanlı gömlekler, elbise parçaları yatak bozuntuları ve şehirden firârları günü katlettikleri yirmi kadar erkek Müslümanın kanlar içerisindeki cesedleri târih-i beşerin eşk-i te’essürle tahrîr ve tersim edeceği muvahhaş mü’ssif işkâl irae ediyor...”²⁴

Muş ve Bulanık çevresinde 20. yüzyılın başlarında yaşanan Ermeni vakalarından bir diğeri ise Muş’tan kaçıp Diyarbakır’ın Hani kasabasına mülteci olarak gelen Muş jandarma efradından ve Kale Mahallesi sakinlerinden 37 yaşındaki Mevlüd oğlu Mahmud’un anlattıklarıdır. Rus esaretinden kurtularak geldiğini ifade eder. Devamla esaretten kurtuluşundan ve yol boyunca başına gelenleri Hani Müdürü İsmail’e şu ifadelerle aktarmıştır; *“Ermeniler on nefer kadar var idi. Hatta bunlardan Bulanıklı Keşiş oğlu Kinyaz ve Abri karyeli Gazar ve Gülan karyeli Bedo ve Muşlu Melkon oğlu Vano”yu tanıdım. Ermeniler beni öldürmek istediler. Asker olduğum için Rus neferleri bırakmadılar. Fakat fenâ hâlde beni darp ve tahkir ettiler. Oradan beni aldılar, Molla Davud karyesine gittik. Beni*

²² Karadeniz, “Bitlis ve Muş’ta Ermeni Mezalimi”, s. 13.

²³ Yılmaz Karadeniz, “Muş Sancağı’nda Ermeni Mezalimi,(1915-1918)”, *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, s. 195.

²⁴ Binark, *Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezâlim*, *Türkün Mavi Kitabı*, s. 161.

zâbitâna gösterdikten sonra bir hânede habs ettiler ve üzerime altı nefer nöbetçi diktiler. Gece oldu mu bir nefer beni bekler, beşi köyün içine giderlerdi. İslâm gelin ve kızları toplayıp getirir, bunları cebren oynatır. Ve şarap içirdikten sonra muâmele-i nâ-meşrûa yaparlardı ve bana hitaben, bak işte Müslümanların hâli hep böyle olacak der, kemâl-i hiddet ve şiddetle din ve imanımızı seb ve şetm ederlerdi. O geceyi bu suretle geçirdik. Sabahleyin oradan çıkacağımız sırada zaten pek az olarak gidememiş, kalmış bulunan köy halkını hep kestiler ve birçok işkencelerle öldürdüler.”²⁵

Muş'ta Molla Hasan Batuki efradından Şeyh Yusuf Efendi'nin hizmetinde bulunan Sofi Mehmed Efendi'nin 25 Mayıs 1916'da verdiği ifade aynen şöyledir;

“Bu zât, Rusların elinde bulunan Muş'dan firâra muvaffak olmuş ve Muş ahvâ- line dâir en sahîh malûmâtı virmişdir. Rusların Muş istilâsında Kal'a Mahallesi ahâlisi hicrete muvaffak olmuşlarsa da Kotanlı Mahallesiyle Süflâ Mahallesi hicret idememişlerdir. Sâir mahalleler kısmen hicret idebilmişlerdir. Ruslar, İslâm unsurunu Kotanlı ve Süflâ mahallesine doldurmuşlardır ve güyâ bu sûretle Ermeni çetelerinin tecâvüzlerinden kurtarmak istemişlerdir. Bunlar için bir mikdâr muhâfız efrâd tefrik itmişlerse de muhâfızların esâslı bir terbiyeye mâlik olmamaları ve işin içine menfaat meselesi girdiği için, zulm ve tecâvüzün arkası alınamamışdır. Giceleri bir takım evlerin soyulması bir takım nâmûsların pây-mâl idilmesi tevâlî idüb gitmekde, hiç bir genç kadın muhâfaza-i nâmûsa muvaffak olamamaktadır. Ermeni çete rü'esâsından Muşlu Sinbat, bir Ermeni taburu kumandanıdır. Rus kumandanını tanımayacak kadar nüfûza mâlikdir. Bunun maiyyetinde Muşlu Kasab oğlu Aram, Muşlu Mercanyan Hayk, Muşlu Kunduracı Arslan'ın kardaşı Kigork, Süronk karyeli Misak, vaktiyle mebûsluğa namzedliğini vaz iden Muşlu Keşiş oğlu Agop bulunmaktadırlar. Bunların yapmadığı zulm ve rezâlet kalmamışdır. Hükûmete mürâcaat idulub bunlardan şikâyetin hiç bir tesîri yoktur. Bilakis bu cânîlerin küçük bir ihbârıyla derhâl bir âile söndürülmekdedir. Zâten Rus kumandanı bütün ehl-i servetden olanları habsetmişdir. Paralarını dayak altında tamamen teslim itmeyenler, ölüncüye kadar dayak ve habse mahkûmdur. Bunlardan Minâre mahalleli Sâdık Efendi ile Kal'a mahallesinden Muhâsebe İkinci Kâtibi Abdal Efendi dayakla öldürülmüşlerdir. Servetleri bunlar için büyük bir belâ olmuşdur. Tamamen paralarını ve zî-kıymet eşyalarını teslim itdikden sonra habsden çıkan bir zavallı için bir Ermeninin küçük bir ihbârıyla tekrâr habse sokulmak, dayak yemek umûr-ı âdiyye ve mükerreredendir. Sonra her gün ihtiyâr, genç bütün Müslümanlar toplandırılarak sırtlarına askere erzâk taşındırılmaktadır. Ve'l-hâsıl Muş'dan çıkamamak felâketine dūçâr olanlar için, Muş hakîki bir cehennem olmuşdur.”²⁶

Ermenilerin Bitlis ve civarında yaptıkları katliamlarda o kadar acımasızlık göstermişlerdir ki henüz üç aylık olan bebekleri bile öldürmüşlerdir. Nitekim Bitlis'in Taş mahallesinde yapılan Müslüman ahali katliamlarında böyle bir hadise vukuu bulmuştur. Buna göre;

“ İsmail oğlu Mehmed'in 90 yaşındaki babası şehit edilmiş, hanesi Ermeniler tarafından yağma edilmiştir. Yine bu mahalleden Kamil Efendi evinden alınarak kurşunla öldürülmüştür. Zavallının kayınvalidesi ve biraderi ile 3 aylık çocuğu ve hanesinde çalışan Rukiye aynı canîlerin vahşetine kurban olmuşlardır. Taş mahallesinde oturmakta olan Faris, evinden alınıp götürülmüş ve yaşayıp yaşamadığı meçhul kalmıştır. Faris'in 10 yaşındaki oğlu kadir ve diğer oğulları Teyfik ve Şerif'in başlarını tüfeğin dipçikleriyle ezmek ve çizmeleriyle çiğnemek suretiyle vahşi bir şekilde katletmişlerdir. Yine Faris'in dayısı Tahir oğlu Dursun'un karıları Mentan, Kişniş ve Ziyet namlarındaki kadınların defalarca namuslarına tecavüz edilmiş, amcazadesi Esad kılıçla parçalanmıştır.”²⁷

²⁵ İrşat Sami Yuca & Eda Yuca, “20. Yüzyılın Başlarında Muş Bulanıkta Ermeni Olayları”, *İçtimaiyat*, C 1, S 1, Kasım 2017, s. 77-78.

²⁶ Karadeniz, “Muş Sancağı'nda Ermeni Mezalimi”, s. 22.

²⁷ Serdar, *Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, s.311.

Ermenilerin Türk ve Müslüman ahaliyi çaktıkları demir kazıklar üzerine oturarak öldürdüklerine ilişkin bilgileri Bitlis'in Zeydan mahallesinde oturan Faris Sürüm'ün ifadelerinde bulmaktayız. İfade de geçen bu hadise şöyle cereyan etmiştir²⁸ :

“Bitlis'in Ruslardan kurtulma günleriydi. Sürekli olarak çarpışıyorduk. Bizler çarpışmadayken Ruslar ve Ermeniler şehirde rastladıklarını kesiyorlardı. Mermutlu Mahallesinde Sütü Bulağ'ın yanında iki katlı bir ev vardı. Müslümanlar korkularından oraya sığınmışlardı. O vahşi Ermeniler, oradaki korumasız insanların hepsini kestiler. Kesin sayılarını bilmiyorum ama kesilen Müslümanlar o kadar çoktu ki, kapının eşiğinden kan akıyordu. Alt katta cesetleri koyacak yer kalmadığından üst kata taşımışlardı.

Daha sonra Bitlis'i Ruslardan geri aldıktan sonra Rus birliklerini takibe başladık. Düşman Ahlat'a çekiliyordu. Tatvanla Ahlat arasında Zığak (Sarıkum) köyüne vardığımızda gördüğümüz vahşet karşısında göz yaşlarımızı tutamadık. Ermeniler tarafından yerlere ucu sivri demir kazıklar çakılmış, başta hamileler olmak üzere kadınlar karın üstü kazıklara oturtulmuştu. Kazıklar kimilerinin karnından girmiş, sırtlarından dışarı çıkmıştı. Bu vahşeti ölene kadar unutmuyacağım”

c)Suda Boğmak Suretiyle Gerçekleştirilen Katliamlar

Ermenilerin Muş'ta icra ettikleri katliamların bir diğer şekli de onları suda boğmak şeklinde olmuştur. Nitekim binden fazla Müslüman ahaliyi sözde iskân ettirmek amacıyla götürdükleri Murat Nehrinde tamamen öldürmüşlerdir. Nitekim bu facia şöyle anlatılmaktadır²⁹:

“ Üç Şubat târihinde Muş Sükût etdi. Muş, Ermeni şakilerinin bir cevelângahı olmuş, kanına susamış canavar gibi etrafa saldırıyor, “Hani İslâmlar nerededir diyerek” bir gazapla arıyorlardı. Rast geldikleri İslâmları tutuyorlar meclis ittihâz ettikleri bir mahalde topluyor. “Hiss-i intikâm” deyu bağıyorlardı. Gerek kadın ve gerek tesadüf ettikleri bi-çarelere “Bakınız burada da bir İslâm var. Geliniz bunu da öldürünüz” yolunda arkadaşlarını çağırıyorlardı. Muhadderâtından güzel kadınların namusları pâ-y-mâl olunuyor. İhtiyareleri, ihrâk bi'n-nâr ederek diyar-ı ademe gönderiliyordu.(...) Muş ovasının Akcan nahiyesinden mürurlarında Çeharincûr tarikiyle Muş'un Sekâvi karyesine muvâsalat eden Rus ve Ermeni çeteleriyle üç sâ'at miyânelerinde vukû'a gelen müsâdeme esnâsında kafileden tefrik ettikleri bini mütecâviz erkek ve kadın ve çocukların Bazen karyesinde iskân etmek iğfaliyle götürdükleri Murad nehrinde Gölhazar denilen ma'rûf göle kamilen ilkâ ..”

Bitlis ve Muş civarındaki köylerde vahşice katliamlar ve zulümler yapan Ermeniler masum ve günahsız çocukları bile öldürmekten çekinmemişle, hatta öldürdükten sonra cesetleri sokaklara atılarak köpeklere yedirmişlerdir. Bitlis'in Hersan mahallesinde cereyan eden bir olay Ermenilerin bu vahşetini anlatmaktadır. Şöyle ki:

“Hurlulu Reşit oğlu Mehmet'in annesi Nigar isminde kadın Ermeniler tarafından kama ile kesilerek şehit edilmiş, bu adamın hanesinde bulunan Ahmet Ağa'nın masum kız çocuğu da aynı akibete uğradıktan sonra cesedi sokağa atılarak köpeklere yedirilmiştir.

Hülafaıyı Nakşibendiyyeden haydar Efendi, Medine kadın, damadı Halid ve oğlu Ali, Molla Mehmed, İbrahim ve Osman'in hanesine iltica eden Reşit ve karısı ile üç kız, üç erkekten ibaret olan çocukları, yine bu mahalleden Yusuf be karısıyla altı çocuğu, 14 yaşındaki Hasan, Hasan oğlu Ahmet, Salih oğlu İbrahim, Haydar oğlu Abdülmecit ve Abdülaziz, Molla Ali oğlu Mehmed, Fakih Mehmed ve iki oğlu, kızı ile karısı, Molla Resul,

²⁸ M. Törehan Serdar, **Bitlis'in İşgali ve Kurtuluşu**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yay., Bitlis, 1995, s. 98-99.

²⁹ Binark, **Ermenilerin Türklere yaptıkları Mezalim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri**, s. 157.

*Yusuf, Mehmed, Teyfik, Aziz ve Şefik namlarındaki şahıslar kılıç ve balta ile Ermeni komitecileri tarafından feci bir şekilde parçalanmışlardır.*³⁰

Ermenilerin yaptıkları zulüm ve katliamların boyutu ve bu katliamları yaparken uyguladıkları yöntemler o kadar büyük ve acımasız ki, adeta taş üstünde taş, baş üstünde baş bırakmamışlardır. Özellikle küçük yaştaki çocukların bile akla hayale gelmeyecek yöntemlerle öldürdüklerini görmekteyiz. Nitekim Bitlis'in Taş mahallesinde yapılan katliamlarda çocuklar acımasızca katledilmiştir.

Nitekim Taş mahallesinden Recep oğlu Sufi Veli şunları anlatmaktadır³¹;

“ Taş mahallesinden recep oğlu Sufi Veli'nin Amcası Keşiş, kızları Hediye ve Cemile, küçük kardeşleri on beş yaşındaki Said, on üç yaşındaki Hanid, yedi yaşındaki Cemil ve beş yaşındaki Darip, Rus ve Ermeniler tarafından kılıç ve kamalarla kesilmişlerdir. Evi yağma edilmiş ve eşi Cemile'nin altmış lirası alınmıştır.

Aynı mahallede oturan Binacı Mahmud'un karısı Nesibe'nin kafası Ermeniler tarafından kesilmiştir. Bu kadının beş yaşındaki oğlu Şükrü kılıçla kesildikten sonra tenasül aleti kesilerek bu zavallı çocuğun ağzına sokulmuştur. Yine bu kadının on yaşındaki kızı Cemile'nin gözleri oyulmuş ve kafası kesilmiştir.”

d)Silahla Öldürmek Suretiyle Gerçekleştirilen Katliamlar

Ermeniler I. Dünya Savaşı esnasında Rus kuvvetlerini takviye etmişler, onların safında Türklere karşı çarpışmışlar, pek çok köyde silahla öldürmek suretiyle katliamlar gerçekleştirmişlerdir.

Ermenilerin Müslüman ahaliyi silahla, kurşunlayarak öldürmeleri konusunda Bitlis Polis Memuru Hacı Mehmed oğlu Hasan Efendi, ifadesinde şu bilgileri vermektedir³²:

“Bitlis işgal edildiğinde gece vazife de idim. Kız kardeşim gelip, şehrin düşmanlar tarafından basıldığını söyledi. Arkadaşlarla sokağa çıktığımızda, kaçışan halkı gördük. Binlerce tüfek ve mitralyöz patlaması duyuluyordu. Ailemi kurtarmak için Bitlis'ten yarım saat mesafede olan Arap Köprüsü denilen yere gitmeye mecbur kaldım. Arkamızda Rus birlikleri ve Ermeni çeteleri, kendilerinden kurtulmak için kaçışan bütün Müslümanları kuvvetli bir ateş ile durdurup, öldürüyorlardı. Diğer taraftan Rus askerleri istisnasız herkesi atları ile çiğniyorlardı. Rus süvarilerinin haykırıları ile karışan ümitsizlik çığlıkları ve çocukların feryatları her köşeden yükseliyordu.”

Taş Mahallesi'nden Münteha binti Monla Abdullah da verdiği ifadesinde kurşunlanarak öldürülenleri anlattığı ifadesinde şunları dile getirmiştir; *“Oğlu Fâris cebren hânedan alınıp götürülmüş, hayat ve memâti mechûldür. Fâris'in on yaşındaki oğlu Kadir ve on iki yaşındaki Teyfik, kurşunla katl ve on yaşındaki Şerif, Ermeniler tarafından duvara vurulup kafası çizmelerle, tüfenk dipçikleriyle ezilmek sûretiyle vahşiyâne bir şekilde katledilmiştir. Dayısı Tâhir'in oğlu Dursun'un zevcesi Mintan ve Zinet nâm kadınların ırzına taarruz edilmiş ve Zinet nâm kadın, defâatle cebren götürülüp fiili şeni icrâ edilmiş ve am-cazâdesi Esad dahi kılıçla parça parça edilmiştir. Ve hânesi eşyası kâmilten yağma edilmiş ve her türlü vahşetler bu hâne hakkında irtikâb olunmuştur ”.*

e)Irza Geçip Öldürmek Suretiyle Gerçekleştirilen Katliamlar

Ermeniler Müslüman-Türklere katliam uygularken Müslüman kadınlarının da ırzlarına tasallut etmişler, pek çok kadının ırzına geçmişler ve türlü eziyetler neticesinde onları şehit etmişlerdir. Örneğin Muş'lu Hacı Ali Abdülbaki, Hacı Ahmetoğlu Yunus Çavuş ve Arkadaşlarının Yeminli ifadelerinde şunlar anlatılıyordu:

³⁰ Mehmet Törehan Serdar, **Bitlis'te Ermeni Mezalimi**, Bitlis Valiliği yay., Bitlis, 2001, s. 12-13.; Ayrıca bkz. Hüdevendigar Onur, **Millet-i Sadıka'dan Hayk'ın Çocuklarına Ermeniler**, Kitabevi yay., İstanbul, 1999, s. 145.

³¹ Serdar, **Gazilerin Dilin'den Bitlis'te Ermeni Mezalimi**, 2005, s. 83.

³² Serdar, **Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi**, s. 322.

“Muş’un düşüşünü müteakip Ermeni Eşkiası, sanki kana susamış vahşi hayvanlar gibi şehrin etrafını “İntikamımızı aldık” diyerek dolaştılar ve rastladıkları her Müslüman’ı merhametsizce katlettiler, Kadınların ırzına geçip diri diri yakıldı. Muş’un eşrafından Hacı Murad ve Reşid’le birlikte Yunay’lı Hacı Mehmed ve Cafer, Timur, Abdullah, Yusuf Mehmed Han ve Nadir Han koyunlar gibi boğazlandılar...”

Ermeniler ayrıca Mevkelli yoluyla İç Anadolu’ya doğru göçe mecbur kalan Müslümanlara da saldırdılar. Hastalar, çocuklar ve yaşlı kadınların yığıldığı tekke Manastırı’nda diri diri yakıldılar. Göğüsleri kesilen genç kızlar, daha sonra idam edildiler. Yaralı yatan bir çocuğun ağızına Ermeniler tarafından kesilip getirilen annesinin memesi koyuldu.

Şeyh Abdülgaffar Efendi adındaki bir din adamı, işkenceler içerisinde kafa derisi yüzülürken öldü. Doktor Mustafa Bey, Yirmi kadar Ermeni eşkiasının yüze yakın çocuğu önünde şarkı söyleyip dans eden kadınlarla birlikte gördüklerini ve batı köprüsüyle Dikili Taş arasında birçoğu boğazlanmış binlerce erkek, kadın cesetlerini gördüğünü yeminle beyan etti³³”

4 Mart 1915 tarihli Kaymakam Kemal Bey imzalı bir belgeye göre Mergehu köyünden; Süviş eşi Hacı kızı Nadire, Zerko eşi Kulu kızı Hani ve Silo eşi Telli kızı Zaliha’nın ırzlarına geçilmiş ve şehit edilmişlerdir.³⁴

1914’te Bitlis’ten Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen yazıda, jandarma efrâdından Haydar’ın Ermenilerce katledildiği bildirilmiştir. 1916’da Hani kasabasında sakin Muş mültecilerinden Abdurrahman Çavuş oğlu Mehmet Resul isimli şahsın anlattıkları tüyler ürpertici olarak kayıtlara geçmiştir. Muş’un Süfla Mahallesinden olduğunu söyleyen Mehmet Resul, on iki gün önce Muş’un Çakar Mahallesi’nden Keşiş oğlu Aram, Baş Mahallesi’nden Bağdasar Gürüp oğlu Aleksan ve Avukat Hırant Efendi oğlu Hırant’ın kendisini bir dereye götürdüklerini, yolda rastladıkları sekiz yüz Müslüman muhacirin (Rus işgali sebebiyle Muş’u terk etmişlerdir) Ermeni ve Ruslarca doğrandığını anlatmıştır. Bu olayda, Muş’un Ziyaret karyesinde olan Ermeni’yi tanıdığını ve bunların kadın ve kızlara her türlü zulmü yaptıklarını gözleriyle gördüğünü anlatmıştır. Ermenilerin Rus askerleriyle birlikte kızların üstlerini çıkartıp zorla rükûa gitmelerini emrettikleri, daha sonra fiil-i şenide buldukları, içlerinde bulunan Müslüman Kazan Türklerinden Abdülmelik tarafından sağ kurtulduğunu anlatmıştır.³⁵

Eski polis memuru Hasan Çubuk tarafından verilen ifade de Ermenilerin camide bile kadın ve kızlara tecavüz ettikleri anlatılmaktadır. Nitekim polis memuru Hasan Çubuk ifadesinde şunları söylemiştir:

“Ermeniler Bitlis’te büyük bir mezalime başladılar. Ben o tarihlerde Bitlis’te bulunuyordum. Ben Bitlis’teki Sultaniyeden mezun olmuştum. Savaş çıktığı zaman beni askere aldılar. Erzurum ve Pasinler’de savaştıktan sonra Bağdat’a giderken Bitlis’te suya düştüm. Hastalandığım için Bitlis’te kalmıştım. Onun için mezalime bizzat şahit oldum. Zaten işgalden evvel halkın bir kısmı göç etmişti. Geri kalanlar ise katliama tabi tutuldular. Polat Efendi ve ailesi Ermeniler tarafından katlettiler. Polat Efendinin evindeki bütün erkekler Ermeniler tarafından kesildi. Kadın ve kızlar Ermeniler tarafından toplanarak Aynelnarut Camisine götürüldüler. Orada onlara günlerce tecavüz ettikten sonra öldürüldüler.”³⁶

Ermeniler Bitlis’te kadın ve genç kızların yanında henüz çocuk yaşta olan kızlara da tecavüz edip, öldürmüşlerdir. Nitekim Bitlis’li Hacı Said Aldanmaz’ın ifadesinden

³³ Serdar, **Gazilerin Dilinden Bitlis’te Ermeni Mezalimi**, s. 46-47.

³⁴ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Y 31, S 81, 1982, Belge Nu: 1819, s. 85-91; **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri**, C I, s. 61-64.

³⁵ Karadeniz, “Muş Sancağı’nda Ermeni Mezalimi”, s. 192.; Ayrıca bkz. Binark, **Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim ve Soykırım’ın Arşiv Belgeleri**, s. 52.

³⁶ Serdar, **Bitlis’te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi**, s. 325.

Ermenilerin henüz çok küçük kız çocuklarına tecavüz ettikleri anlaşılmaktadır. İfadesinde Hacı Said Aldanmaz bu olayı şöyle anlatmaktadır:

“ Ruslar Bitlis’i işgal etmeden evvel bizler şehirden ayrılmıştık. O sıralarda ben 13 yaşındaydım. Arap Köprüsünden Dulhan’a (Sarikonak) kadar yol üzerinde bırakılmış bir ila beş yaşları arasında 1000 kadar çocuk vardı. Şehirde kalanlar ise korkunç bir katliama maruz kalmışlardı. Bilhassa Ermeni komutanı Antranik, kendi elleriyle 16 tane çocuk ve kadın süngülemişti. Rus işgalinden evvel de Ermeniler köylerde katliamlar yapmaktaydılar. İşgalden sonra bu katliamlara daha fazla hız verdiler. Benim hatırlayabildiğim kadarıyla Hersan Mahallesinde ikamet etmekte olan 9 yaşındaki Hatice adındaki çocuk annesinin kucağından alıp götürülmüş, Ermeniler tarafından çocuk olduğuna bakılmaksızın alçakça tecavüz edilmiştir. Bu çocuğu annesinin kucağından alıp götürerek tecavüz eden Ermeninin ismi Hako’ydu. Celkanlı Hako olarak bilinirdi.”³⁷

f- Zehirlemek suretiyle yapılan öldürmeler

Ermenilerin katliam yöntemleri değişik şekillerde olmuştur. 1916’da Muş mutasarrıfı Servet Bey’in kahvesine konulan zehir ile öldürülmek istenmesi bu olaylardan sadece bir tanesini oluşturmaktadır. “Ermenilerin bu ay içerisinde bir yevm-i mahsûsları oluyordu. Bu münâsebetle Mutasarrıf Servet Bey Ermeni murahhassını ale’l-usûl ziyârete gitti. Hiyânet ve hilelerini her türlü vesâ’itde icrâdan utanmayan ve fikr-i habâsetlerini akılları kesmedikce kahpecesine ikâ’dan çekinmeyen Ermeniler, Servet gibi dâhî-i idâreyi de kahve ile zehirlemek yolunu tutmuşlardı. Ârzû ve niyyâtlarını derhâl fi’ile koydular. Sâf ve zavallı Servet zehirden bî-haber kahveyi içti. Avdetinde bütün bütün değişmiş idi. Bir sâ’at evvel insanlara telkînâtta bulunan zavallı şimdi herkesden imdâd bekler bir vaz’iyyetde yatağında kıvranıyor ve istimdâd uman gözleriyle etrâfını süzüyordu. Derhâl doktora ihbâr ve mes’elenin ifşâ idilmemesi emrolunuyordu. O zaman serbest yanına giden jandarma kumandanı Behcet Efendi ile ahz-ı asker şube reisi Nizâ- miye Yüzbaşı İsmâil Efendi’ye her hâlde bu meselenin ketmolunmasını ve ifşâ idilmemesini tenbîh etmiş idi. Doktor tedâvîye devam idiyor ise de tesîr pek yolunda olmuyordu.”³⁸

Ermeni çetecilerin ve Rus askerlerinin önünden kaçan bazı Müslüman ahali kendi bölgelerinde bulunan ve muhtemelen Amerikan Board olarak bilinen Protestan okullarına sığınmışlar, burada kendilerine ikram edilen ekmek ve yemekleri(Yahni) yemişler ve yemekten sonra hemen hemen tamamı ağızlarından kanlar gelmek suretiyle ölmüşlerdi. Bu sığınmacı Müslümanlar bu Amerikan müessesesinde bilerek ve kasıtlı olarak zehirlenmişlerdi³⁹.

SONUÇ

Yakın dönem Türk tarihinin önemli meselelerinden birisi olan Ermeni meselesinin önemli bir boyutu da, iddialar üzerine şekillenen *katliam* mevzusudur. Yukarıda vermiş olduğumuz örnekler açıkça göstermektedir ki Ermeniler, Rusya, İngiltere ve Fransa gibi büyük devletlerinde kışkırtmaları neticesinde Doğu Anadolu’da *Büyük Ermenistan* kurma gayreti içerisinde olmuşlar, *Büyük Ermenistan*’ı kurma noktasında bölgenin Müslüman-Türk ahalisini kendilerine tehdit olarak görmüşlerdir. İşte bu sebeptendir ki bölge nüfusu üzerinde planlı bir şekilde katliam hareketlerine girişmişlerdir. Ermeniler, Bitlis vilayeti genelinde ama özellikle Muş sancağı kaza, nahiye ve köylerinde Müslüman-Türk ahaliyi toplu olarak yakmışlardır. Pek çok Müslüman-Türk’ü süngü, balta, bıçak ve benzeri kesici aletlerle hunharca katletmişlerdir. Pek çok Müslüman kadınının ırzına geçmişler, çocukları katletmişler, her türlü fenalığı yapmışlardır. Yukarıdaki örnekler Ermeni katliamının boyutlarını gözler önüne sermektedir.

³⁷ Serdar, *Bitlis’te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, s. 326.

³⁸ Karadeniz, “Muş Sancağı’nda Ermeni Mezalimi”, s. 193.

³⁹ *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar’da ve Anadolu’da Ermeni Mezalimi*, s. 199.

KAYNAKÇA

1.Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I (1916-1918), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayını, Ankara, 1995, Belge No: 11.

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919), C I, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:49, Ankara, 2001.

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919), C II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu:50, Ankara, 2001.

2.Dergiler

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi (ATBD)

3.Kitaplar

AKÇORA, Ergünöz, **Van ve Çevresinde Ermeni İsyancıları (1896-1916)**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1994.

BİNARK, İsmet, **Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezâlim, Türkün Mavi Kitabı**, Ankara Ticaret Odası Yayını, Ankara, 2005.

BİNARK, İsmet, **Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezâlim ve Soykırımın Arşiv Belgeleri**, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayını, Ankara, 2007.

DEMİROĞLU, Faiz, **Van'da Ermeni Mezâlimi(1895-1920)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1985.

Ermeni Kümütelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyyes-ı İ'lân-ı Meşrutiyet Evvel ve Sonra, Başbakanlık Basımevi, Ankara.

ONUR, Hüdavendigâr, **Millet-i Sadıka'dan Hayk'ın Çocuklarına Ermeniler**, Kitabevi Yay., İstanbul, 1999.

SERDAR, M. Törehan, **Bitlis'in İşgali ve Kurtuluşu**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yay., Bitlis, 1995.

SERDAR, Mehmet Törehan, **Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi**, Bitlis, 1996.

SERDAR, Mehmet Törehan, **Bitlis'te Ermeni Mezalimi**, Bitlis Valiliği Yay., Bitlis, 2001.

SERDAR, Mehmet Törehan, **Gazilerin Dilinden Bitlis'te Ermeni Mezalimi**, Bitlis Valiliği Yay., Bitlis, 2005.

4.Makaleler

KARADENİZ, Yılmaz, "Muş Sancağı'nda Ermeni Mezalimi (1915-1918)", **History Studies**, Ortadoğu Özel Sayısı, İstanbul, 2010, ss.183-198

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

KARADENİZ, Yılmaz, “Bitlis ve Muş’ta Ermeni Mezalimi (1913-1919)”, **Yeni Türkiye**, S 60, Yıl 2014, ss. 1-25.

MERT, Özcan, “Osmanlı İdaresinde Ermeniler”, **İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Y: 2/2003, ss. 178-229.

TOSUN, Ramazan, “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 14, Güz-2004, ss. 143-163.

YUCA, İrşat Sami & Eda Yuca, “20. Yüzyılın Başlarında Muş Bulanıkta Ermeni Olayları”, **İçtimaiyat**, C 1, S 1, Kasım 2017, ss. 68-83.

SOVYET ASKERİ TARİHÇİLERİNİN ARAŞTIRMALARINDA KAFKAS CEPHESİ, RUS BİRLİKLERİ VE ERMENİ ÇETELERİ TARAFINDAN MUŞ'UN İSTİLASI

Cavid QASIMOV*

ÖZET

Kafkasya Cephesi, I. Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya İmparatorluğu'nun karşı karşıya geldikleri en kanlı cephe. Çarlık Rusya askeri birlikleri ermeni çetelerinin askeri ve lojistik desteği ile Doğu Anadolu içlerine kadar taarruz ederek Erzurum'u, Trabzon'u, Bitlis'i, Van'ı ve Şubat 1916'da, Muş'u işgal etti. Doğu Anadolu'daki Rus işkâli ve bölgedeki Ermeni çeteleri tarafından yerli Müslüman ahaliye karşı uygulanan soykırım girişimleri Rus subaylarının günlüklerine ve askeri raporlara yansımıştır. Sovyetler Birliği döneminde Rus askeri tarihçiler ve olaylara tanıklık eden diğer Rus subayları tarafından Kafkas Cephesinde vuku bulan olaylarla ilgili çeşitli eserler ve hatıratlar kaleme alınmıştır. Bildiride, Kafkasya Cephesi'nin durumu, Doğu Anadolu'nun ve özellikle Muş'un istilası ile ilgili Sovyet askeri tarihçilerinin yaklaşımı ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Muş'un İstilasası, Rus Askeri Tarihçiliği.

SOVIET MILITARY HISTORIANS' RESEARCH ON THE CAUCASUS FRONT, RUSSIAN UNIONS, AND MUŞ'S INVASION BY THE ARMENIAN GANGS

ABSTRACT

The Caucasus Front was the bloodiest frontier the Ottoman Empire and the Tsarist Russian Empire faced during World War I. The tsarist Russian troops invaded Muş in Erzurum, Trabzon, Bitlis, Van and February 1916, assaulting Eastern Anatolia with the military and logistical support of the Armenian gangs. The Armenian gangs in the Eastern Anatolian region of Russia and the genocide attempts against the indigenous Muslims in the region were reflected in the daily reports of Russian officers and military reports. During the Soviet Union period, Russian military historians and other Russian officers who witnessed the events received various memorabilia and memorabilia about events that took place on the Caucasus Front. The report will address the situation of the Caucasus Front, the approach of Soviet military historians on Eastern Anatolia and, in particular, the invasion of Muş.

Keywords: Muş's Invasion, Russian Military History.

GİRİŞ

I.Dünya savaşı Rus askeri tarihçilerin daha çok ilgilendiği alanlardan biridir. Özellikle, I. Dünya Savaşı'nın başlanmasından hemen sonra Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya arasında kanlı harp meydanına çevrilen Kafkas Cephesi Rus askeri tarihçiler tarafından araştırılan alanların başında gelmektedir. Sovyetler Birliği döneminde Rus Askeri Akademilerde okutulan derslerde Kafkas Cephesi'nde vuku bulan savaşlar sürekli olarak anlatılmıştır. Bildiride, Sovyet Rus askeri tarihçiler ve muhacerette yaşayan Rus askeri tarihçiler tarafından, özellikle Y.V. Maslovski, H.G. Korsun ve F.İ.Yelisev tarafından yapılan çalışmalar ışığında Kafkas Cephesi'ndeki askeri durum, Rus ordusunun Doğu Anadolu'daki işgalleri ve bu sırada ermeni çetelerinin Rus işkâlinde nasıl etkili olması araştırılmıştır.

KAFKAS CEPHESİ

Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya farklı askeri bloklarda yer alıyorlardı. Almanya tarafında yer alan Osmanlı Devleti alman gemilerinin boğazları kullanarak 29 Ekim 1914.yılında Karadeniz'e açılmasına ve buradaki Rus limanlarının bombardıman edilmesine ortam hazırladı. Bu olaydan derhal sonra Çarlık Rusya, Osmanlı Devleti ile olan diplomatik ilişkilerini derhal kesti. Rus Kafkas Ordularının bir bölümüne sınıra gidilmesi ve Türk birliklerine saldırılması emri verildi. Bu gelişmeleri 2 Kasım 1914 yılında II. Nikola'nın manifestosu takip etti. Kafkas Cephesi'ndeki ilk

---

* Doç. Dr., Azerbaycan Bilimler Akademisi, Şarkiyat Enstitüsü (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi),
cavidahmedoglu@gamil.com

çarpışmalar 10 Kasım 1914 tarihinde başladı¹. Rus ordusunun Osmanlı sınırlarına saldırması sonucunda oluşan Kafkas Cephesi, kuzeyde Kafkas Dağları ve Karadeniz, doğuda Hazar Denizi, güneyde Güney Azerbaycan'a kadar olan sahayı kapsamaktaydı. Fakat Savaş sırasında Kafkasya Cephesi, Doğu Anadolu içlerine kadar genişlemiş, Trabzon, Bitlis, Muş ve Van şehirlerine kadar yayılmıştır.² Kafkas Cephesi'nin kurulmasında hem Osmanlı Devleti'nin, hem de Çarlık Rusya'nın strateji hedefleri vardı. Osmanlı Devleti'nin Kafkas Cephesi'nde başarılı olmakla şu maksatlara ulaşmak istiyordu:

1. Kafkaslar vasıtasıyla Hazar denizi kıyılarına ulaşmak ve Hazar Denizi'nden başlayarak Orta Asya'da yaşayan, Türklerle temasa geçerek Turancılık planını gerçekleştirmek;
2. 1877-1878.yılları arasında gerçekleşen Rus-Osmanlı savaşı sonucunda Rusya'ya bırakılan Kars, Ardahan, Artvin ve Batum'u geri almak;
3. Rusya'nın kontrolü altında olan Kafkasya Müslümanlarının ayaklanarak kendi topraklarını kurtarmasına yardım etmek;
4. Çarlık Rusya'nın Kafkas Cephesi'ne güç transferi yapmak zorunda bırakarak Almanların Doğu Cephesi'ndeki hareketlerini hafifletmek³.
5. Kesin bir zaferle Rusya savaş dışına itilecekti. Böylece asırlardan beri süre gelen mağlubiyet sürecine son verilecek ve Türk Milleti'nin kendine olan güveni yeniden tesis edilecekti;
6. Osmanlı Devleti, Güney Kafkasya üzerinde kaybettiği nüfuzu tekrar kazanacaktı;
7. Rusya savaş dışına itildikten sonra Irak ve Suriye Cepheleri'nde İngiltere ile daha rahat mücadele edilebilecekti⁴;
8. Rusya'nın yenilmesi aynı zamanda yıllardır Türk devletinin başına bela olan Ermeni komiteleri ve çetelerinin susturulmasına imkân verecekti;

Çarlık Rusya'nın Kafkas Cephesi'ndeki strateji hedeflerini ise şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Doğu Anadolu'yu istila ederek Güneyde İskenderun'dan Akdeniz'e ulaşmak⁵;
2. Trabzon'u aldıktan sonra kıyı yolu ile İstanbul'a kadar uzanmak⁶;
3. Doğu Anadolu yönünden ve Dicle-Fırat havzasından Basra Körfezi'ne çıkmak⁷;

Kafkas Cephesi'nin açılmasından önce hem Osmanlı Devleti, hem de Çarlık Rusya askeri kurumları tarafından çeşitli planları yapılmıştı. Osmanlı askeri kurmaylarının planına göre Kafkas Cephesinde başarılı olmak için ilk önce aşağıdakiler yapılmalı idi:

1. Sarıkamış'ta bulunan Rus birliklerinin yok edilmesi;
2. Ardahan ve Batum'un ele geçirilerek daha sonra bu istikametten Tiflis'e ulaşmak;
3. İran Azerbeycanı'nı, Culfa ve Nahçıvan'ı ele geçirerek bu istikametten Bakü, Yelizavetpol ve Kuzey Kafkasya'ya ulaşmak⁸;

Çarlık Rusya askeri kurmayları tarafından İstanbul ve Boğazların alınması için bir çıkarma harekâtı düzenlemeyi planlamıştı. Rusların Kafkasya'daki askeri birlikleri bu planın gerçekleşmesi için yardımcı olacaktı. Fakat Çarlık Rusya'nın tasarlanan bu askerî harekâtı gerçekleştirecek ne ulaşım araçlarına ne de yeterli sayıda çıkarma birliklerine sahip olamadı için bu plân sadece kâğıt üzerinde kaldı. Bu bakımdan Çarlık Rusya'nın Kafkasya'da bulunan

¹ Şahin Doğan, **Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)**, Kahramanmaraş Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, 2007, s. 19.

² https://tr.wikipedia.org/wiki/Kafkasya_Cephesi.

³ Gökhan Durak, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Kafkas Siyaseti Ve Sarıkamış Harekâtı", **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 3, S 9, Mart 2015, s. 507.

⁴ Selçuk Ural, "1914-1915 Yıllarında Kafkas Cephesi'nde Yaşanan Askeri Olayların Türk Basınındaki Yankıları", **Atatürk Dergisi**, C 4, S 4, (2005), s. 67.

⁵ Gökhan Durak, a.g.m., s. 508.

⁶ Gökhan Durak, a.g.m., s. 508.

⁷ Gökhan Durak, a.g.m., s. 508.

⁸ Şahin Doğan, **Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)**, Kahramanmaraş Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, 2007, s. 19.

askeri birlikleri tarafından yapılan askeri harekât planına göre Rus Ordusu Kars – Sarıkamış – Erzurum istikametinde ilerleyecek ve böylece Türk mevzilerinin içlerine girerek mevziler dağıtılacaktı. Ayrıca, Türk Ordusu'nun kanatlardan yapabileceği saldırıları hesap eden Rus komutanlığı Rus birliklerinin Oltu ve Kağızman istikametinde hareket etmesini de bu plâna dâhil etmişlerdi. Anadolu'nun içlerine doğru yapılacak bu hareket eğer başarıya ulaşırsa Rus Ordusu, geniş bir hareket sahasına kavuşacak aynı zamanda ele geçirilecek bu bölge daha sonra Mezopotamya ve diğer önemli noktalara yapılacak saldırılar için bir temel oluşturacaktı⁹.

KAFKAS CEPHESİ İLE İLGİLİ RUS ASKERİ TARİH ARAŞTIRMALARI

Sovyetler Birliği'nin çeşitli askeri akademilerinde çalışma yapan Rus askeri tarihçiler tarafından Kafkas Cephesi ile ilgili çok önemli çalışmalar yapılmıştır. Bildiride, Y.V. Maslovski, H.G. Korsun ve F.İ. Yelisev tarafından yapılan çalışmaların değerlendirilmesi yapılacaktır.

1. N. G. Korsun'un Kafkas Cephesi ile ilgili çalışmaları

Nikolay Georgiyeviç Korsun'un Sovyetler Birliğinin yetiştirdiği en önemli askeri tarihçilerden biridir. Kendisi 1877. yılında Çarlık Rusya'sına bağlı olan Kars vilayetinde askeri kazak ailesinde doğdu¹⁰. 1895. yılında Voronej şehrinde bulunan Mihayılovski Kadet askeri okulunda askeri eğitime başladı. 1897.yılında topçu subay olarak okuldan mezun olduktan sonra Çarlık Rusya'nın Kuban vilayetinde bulunan atlı-kazak askeri birliğinde göreve başlar. Daha sonra eğitimini Askeri Akademide devam ettirerek, 1905 yılında birinci kategoride Genelkurmay Akademisi'nden mezun oldu. N.G. Korsun 1905-1907. yıllarında Kuzey Kafkasya'da bulunan 252. Piyade Anapa Rezerv Taburunda görev yaptı¹¹. Daha sonra 1907.yılında Kafkas Askeri Bölge Karargâhına kıdemli yardımcısı olarak atanır. N.G. Korsun 1914-1918. yıllarında Kafkas Cephesinde önemli görevler yapmış ve Çarlık Rusya'nın yıkılmasından sonra 1919. yılından itibaren Bolşevik Rusya'nın askeri hizmetine geçmiştir. Kendisi 1922.yılından 1954.yılına kadar Sovyetler Birliği'nin önemli askeri eğitim birimi olan M.V. Frunze adına Askerî Akademide dersler vermiştir¹². N.G. Korsun 1958.yılında vefat etmiştir. N.G. Korsun'nun Kafkas Cephesi ile ilgili yayınladığı eserler:

1. **Sarıkamış Harekâtı** (Сарыкамьшская операция)-1937¹³;
2. **Erzurum Harekâtı** (Эрзерумская операция)-1938¹⁴;
3. **Eleşkirt ve Hemedan Harekâtı** (Алашкертская и Хамаданская операции)-1940¹⁵;
4. **Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi üzerine** (Первая мировая война на Кавказском фронте)-1946¹⁶

N.G. Korsun'un iki önemli çalışmasında(Erzurum Harekâtı ve Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi üzerine) Rus ordusunun Doğu Anadolu'daki işgallerinin genel olarak değerlendirilmesi yapılmaktadır. Özellikle, bu çalışmalarda Rus ordusu tarafından Erzurum, Muş, Van, Bitlis ve Bayburt'un istila edilmesi askeri strateji olarak anlatılmaktadır. Aynı zamanda müellif bu çalışmalarda Rus ordusuna askeri istihbarat sağlayan ermeni çetelerinden

9

¹⁰ П. Сидоров, Н. Г. Корсун, **Военно-исторический журнал**, 1977, №2, с. 116.

¹¹ П. Сидоров, a.g.m., s. 117.

¹² П. Сидоров, a.g.m., s. 117.

¹³ Н. Г. Корсун, **Сарыкамьшская операция**. — М.: Воениздат НКО СССР, 1937. — 164 с.

¹⁴ Н. Г. Корсун, **Эрзерумская операция**. — М.: Воениздат НКО СССР, 1938.

¹⁵ Н. Г. Корсун, **Алашкертская и хамаданская операция**, РККА им. М.В. Фрунзе. - М. : Воениздат, 1940. – 200, с. 11.

¹⁶ Н. Г. Корсун, **Первая мировая война на Кавказском фронте**. Оперативно-стратегический очерк. — М.: Военное издательство Министерства Вооруженных Сил Союза ССР, 1946. — 98 с.

de bahsediyor. Fakat yazar Ermenilerden çete olarak değil, Rus ordusunun yardımcı kuvvetleri olarak bahseder.

2. Y.V. Maslovski'nin Kafkas Cephesi ile ilgili çalışmaları

Yevgeni Vasileviç Maslovski 4 Ekim 1876.yılında Çarlık Rusya'da doğdu. Askeri eğitimini Tiflis Kadet Kolordusu ve Mikhailovsky Topçu Okulu'nda (1898) aldı. İlk görevine Kars arazi topçu tugayında başlamış ve daha sonra Kafkas Rezerv Topçu Tugayı'nda görevine devam etmiştir. Y.V. Maslovski daha sonra eğitimini Askeri Akademide devam ettirmiş ve 1906'da Nikolayev Genelkurmay Akademisi'nden mezun olmuştur¹⁷. Mezun olduktan sonra Kafkas Askeri Bölgesi'nde bulunan çeşitli askeri birliklerde görev yapmıştır. Daha sonra Birinci Dünya savaşı sırasında Kafkas Cephesi'nin komutanı General Yudinç'in Tiflis'deki karargâhında çok önemli görevlerde bulunmuştur. Yevgeni Vasileviç Maslovski 15 Aralık 1917'de Erzincan Ateşkes Antlaşmasının imzalanmasından sonra Rusya'ya dönmüş ve 1918'de Rusya'da patlak veren iç savaşta yer almıştır. İç savaşın Bolşevikler tarafından kazanılmasından sonra Rusya'nı terk etmek zorunda kalmıştır ve muhacir olarak Fransa'ya yerleşmiştir¹⁸. 24 Ocak 1971'de Fransa'nın Mentona şehrinde vefat etmiştir¹⁹. Yevgeni Vasileviç Maslovski tarafından 1933.yılında kaleme alınan "I. Dünya Savaşı Kafkas Cephesini konu eden Kafkas Cephesindeki Büyük Savaş(1914-1917 yıllarında)" isimli eserde Kafkas Cephesi'ndeki olaylar irdelenmiştir²⁰.

3. Fyodor İvanoviç Yelisev'in Kafkas Cephesi ile ilgili çalışmaları

Fyodor İvanoviç Yelisev 1892'de Çarlık Rusya'nın Kuban vilayetinde kazak ailesinde doğdu. 1910.yılından itibaren Yekaterinodar'da bulunan Birinci atlı Çepegi alayında gönüllü olarak askeri göreve başlar²¹. Fakat kısa bir zamanda Orenburg'da bulunan kazak askeri okulunun sınavlarını kazanarak iyi bir eğitim almıştır. Askeri okulu bitirdikten sonra Fyodor İvanoviç Yelisev Türküstan'da bulunan Merv şehrine gönderilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın başlanmasından sonra Hazar denizi vasıtasıyla Bakü şehrine gelerek bir dönem burada bulunmuş ve daha sonra Tiflis şehrinde bulunan askeri karargâhta göreve başlamıştır²². Birinci Dünya savaşı sırasında askeri karargâhta görev yapmasından dolayı tüm olayları inceleme fırsatında bulunmasına fırsat oluşturmuştur. Diğer meslektaşları gibi 15 Aralık 1917'de Erzincan Ateşkes Antlaşmasının imzalanmasından sonra Rusya'ya dönmüş ve 1918'de Rusya'da patlak veren iç savaşta Bolşeviklere karşı savaşan Beyazların yanında yer almıştır. Fakat Beyazların yenilmesi sonucunda Fyodor İvanoviç Yelisev Rusya'nı terk ederek Fransa'ya yerleşmiştir²³. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Fransa'nı terk ederek çeşitli Avrupa ülkesinde muhacir hayatı yaşamıştır. Daha sonra Amerika Birleşik Devletlerine yerleşmiştir. 1987.yılında *Nyu York* şehrinde vefat etmiştir²⁴. Fyodor İvanoviç Yelisev tarafından askeri tarihle ilgili çeşitli kitaplar yayımlanmıştır. Kafkas Cephesi ile ilgili yazmış olduğu "Kazaklar ve Kafkas Cephesi" isimli eseri Fransa'da yayımlanmıştır. Eser dört bölüm, kayıtlar ve illüstrasyonlardan oluşuyor²⁵. "Kazaklar ve Kafkas Cephesi" eserinin içerik kısımları:

¹⁷ Николай Рутыч, *Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России. Материалы к истории Белого движения* М., 2002, s. 56.

¹⁸ Николай Рутыч, *g.a. e. s. 60*.

¹⁹ К. К. Семенов, *Серия: Военные мемуары*, Москва: Издательство «Вече», 2015, 541 с.

²⁰ Евгений Васильевич Масловский, *Мировая война на Кавказском фронте 1914—1917 г.*, Париж, 1933.

²¹ К. К. Семенов, *Серия: Военные мемуары*, Москва: Издательство «Вече», 2015, 541 стр.

²² Ф. И. Елисеев, *Казак на Кавказском фронте 1914-1917: Записки полковника Кубан. казачьего войска в тринадцати брошюрах-тетрадах*. — М.: Воениздат, 2001. — 308 с.

²³ К. К. Семенов, *Серия: Военные мемуары*, Москва: Издательство «Вече», 2015, 541 стр.

²⁴ К. К. Семенов, *a.g.e.*, s.76.

²⁴ К. К. Семенов, *a.g.e.*, s.76.

²⁵ Ф. И.Елисеев, *Казак на Кавказском фронте 1914-1917: Записки полковника Кубан. казачьего войска в тринадцати брошюрах-тетрадах*. — М.: Воениздат, 2001. — 308 с.

Birinci bölüm: Savaşın başlanması, Türkiye’de ilk askeri operasyonlar ve Bayezid’in ele geçirilmesi;

İkinci Bölüm: Van şehrinin işğalı ve Van katliamı, Erzurum operasyonu;

Üçüncü Bölüm: Nenehatu’nun istila edilmesi(1916);

Dördüncü Bölüm: Kafkasya’da sonuncu zafer(1917)

Fyodor İvanoviç Yelisev, “Kazaklar ve Kafkas Cephesi“ isimli kitabını Rusya’da değil, Avrupa’da mühacir hayatı yaşadığı dönemde yayınlamıştır. Dört bölümden oluşan kitabda Rus askerlerinin Doğu Anadolu’daki işkalleri ve özellikle Van şehrinin istila edilmesinden sonra yaşanan katliamın boyutu ile ilgili tavsilatlı bilgi vermiştir. Fyodor İvanoviç Yelisev kitaba Kafkas Cephesinde tarafların güç dengesi ile ilgili de bilgi vermiştir. Fyodor İvanoviç Yelisev’in bilgilerine dayanarak Kafkas Cephesinde Rusların askeri durumunu şu şekilde özetleyebiliriz:

1. Kafkas ordusu(I. Kafkas Kolordusu, 66. Yedek Tümeni, 1. 2. ve 3. Plaston Tugayları, 1. ve 2. Kazak Tümenleri ve bir Sibiryâ Süvari Tugayı olarak ayrılmıştı. Bu güçlerin gerisinde de Tiflis’te 2. Türkistan Kolordusu vardı. Genel olarak 160 binlik Rus ordusu 100 tabur ile 117 bölük ve 250 toptan ibarettir. Genel olarak bu tabur ve bölükler 100.000 asker ve 15.000 atlı birliklerden ibaretti. Rusların geri hizmetlere ayırdığı 150.000 kişilik bir kuvvet bulunmaktaydı.)²⁶;

2. Ermeni Gönüllü Tugayları(4 Ermeni taburundan oluşmaktaydı);

3. Gürcü gönüllüleri(2 Gürcü taburdan oluşmaktaydı);

4. Ermeni milisleri;

Savaş sırasında Kafkasya’daki Rus ordusu Kafkasya’nın genel valisi Vorontsov Daşkov’un komutasında bulunmaktadır. Fakat aslında Kafkasya’daki askeri birlikler General Nikolay Nikolayeviç Yudiniç tarafından komuta ediliyordu²⁷.

Fyodor İvanoviç Yelisev Kafkas Cephesinde bulunan Osmanlı ordusu ile ilgili bilgiler vermiştir. Verilen bilgilere göre Kafkas Cephesinde Osmanlı ordusunun durumu:

1. Üçüncü Ordu

2. İkinci Ordu

3. Kafkas Ordular Grubu

4. Kafkas İslam Ordusu

Kafkas Cephesinde Osmanlı ordusu 190 bin askerden, 60.000 hayvan, 168 top ve 44 makineli tüfekten oluşan bir güce sahipti.

ERMENİ ÇETELERİNİN SOYKIRIM FAALİYETLERİ

Fyodor İvanoviç Yelisev, “Kazaklar ve Kafkas Cephesi“ isimli kitabında Ermeni çeteleri tarafından Van, Muş ve Bitlis’de müslüman ahaliye karşı yapılan katliam faaliyetleri ile ilgili bilgi yer almaktadır. Müellife göre I. Dünya Savaşı’nın başlanmasından hemen sonra Ermeni komiteleri tarafından Rusya’dan getirilen silahlarla Van, Muş ve Bitlis’de isyan hazırlığı içerisine girmişler. Ermeni komiteleri tarafından istisnasız her köyde isyan çıkarmışlar, Müslümanları katletmeye başlamışlardı. Fyodor İvanoviç Yelisev’e göre Ermeni çeteleri tarafından genel olarak Müslüman ahaliye karşı şu şekilde katliam uygulanmıştır:

1. Çocukların kafalarının kesilmesi;

2. Hamile kadınların karınlarının deşilerek çocukların öldürülmesi;

3. Yaşlı ve genç farka etmeden kadınlara tecavüz edilmesi;

4. İnsanların kafalarının, burunlarının, kulaklarının kesilmesi, gözlerini çıkarılması, derilerinin yüzülmesi ve üzerlerine gazyağı döküleler yakılması²⁸;

²⁶ Ф. И.Елисеев. Казаки на Кавказском фронте 1914-1917: Записки полковника Кубан. казачьего войска в тринадцати брошюрах-тетрадах. — М.: Воениздат, 2001. — 308 с.

²⁷ Ф. И.Елисеев, а.г. е., s, 68.

Fyodor İvanoviç Yelisev'e göre Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni çeteleri tarafından Muş Sancağı'nda Müslüman halka karşı uygulanan soykırım faaliyetleri başta Çarlık Rusya olmakla İngiltere, Fransa ve ABD tarafından sürekli olarak desteklenmiştir. Ermeni çeteleri Muş Sancağı'nda Müslüman halka karşı soykırım faaliyetlerinde bulunduğu sırada²⁹:

1. İngiliz, Rus, Amerikan ve Fransız subayları tarafından askeri bakımdan eğitilmişler;
2. Bölgedeki Ermeni kilise ve manastırları üs olarak kullanmışlar;
3. Çarlık Rusya'nın bölgeyi işgalinden cesaret almışlar;

SONUÇ

Rus askeri tarihçileri tarafından Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi ile ilgili çok önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar Sovyetler Birliği'nin çeşitli askeri Akademilerinde görevde bulunan askeri tarihçilerle beraber, çeşitli siyasi nedenlerden dolayı Avrupa'ya muhaceret etmek zorunda kalan Çarlık Rusya subayları tarafından da yapılmıştır. Sovyetler Birliği'nde yapılan çalışmalarda dönemin siyasi şartlarından dolayı taraf tutulmuş ve önemli gerçeklikler göz ardı edilmiştir. Fakat Avrupa'da bulunan Çarlık Rusya subayları ise Doğu Anadolu'da Ermeni çeteleri tarafından Müslüman ahaliye karşı uğrulan mezalimin esas destekçisinin Rus askeri birlikleri olduğunu kendi hatıratlarında ve çalışmalarında önemle arz etmişlerdir.

KAYNAKÇA

DOĞAN, Şahin, **Rus Kaynaklarına Göre Doğu Anadolu'daki Ermeni Faaliyetleri (1914-1918)**, Kahramanmaraş Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.

DURAK, Gökhan, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Kafkas Siyaseti Ve Sarıkamış Harekâtı", **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 3, S 9, Mart 2015, s. 507.

ЕЛИСЕЕВ Ф. И, **Казачи на Кавказском фронте 1914-1917: Записки полковника Кубан. казачьего войска в тринадцати брошюрах-тетрадах.** — М.: Воениздат, 2001. — 308 с.

МАСЛОВСКИЙ, Евгений Васильевич, **Мировая война на Кавказском фронте 1914—1917 г.**, Париж, 1933.

КОРСУН Н. Г., **Сарыкамышская операция.** — М.: Воениздат НКО СССР, 1937. — 164 с.

КОРСУН Н. Г., **Эрзерумская операция.** — М.: Воениздат НКО СССР, 1938.

КОРСУН Н. Г., **Алашкертская и хамаданская операция**, РККА им. М.В. Фрунзе. - М.: Воениздат, 1940. - 200 с., 11.

²⁸ Ф. И.Елисеев, **Казачи на Кавказском фронте 1914-1917: Записки полковника Кубан. казачьего войска в тринадцати брошюрах-тетрадах.** — М.: Воениздат, 2001. — 308 с.

²⁹ Ф. И.Елисеев, **a.g.e.**, s. 85.

КОРСУН Н. Г., **Первая мировая война на Кавказском фронте. Оперативно-стратегический очерк.** — М.: Военное издательство Министерства Вооруженных Сил Союза ССР, 1946. — 98 с.

РУТЫЧ, Николай, Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России. Материалы к истории Белого движения М., 2002, с. 56.

СЕМЕНОВ, К. К, **Серия: Военные мемуары**, Москва: Издательство «Вече», 2015, 541 стр.

СИДОРОВ, П. Н, Г. КОРСУН, **Военно-исторический журнал**, 1977. №2. с. 116.

URAL, Selçuk, “1914-1915 Yıllarında Kafkas Cephesi'nde Yaşanan Askeri Olayların Türk Basınındaki Yankıları”, **Atatürk Dergisi**, C 4, S 4 (2005), s. 67.

https://tr.wikipedia.org/wiki/Kafkasya_Cephesi

ATATÜRK'ÜN DİYARBAKIR VE MUŞ BÖLGESİNDEKİ MUHAREBELERİNİN ASKERİ AÇIDAN DEĞERLENDİRMESİ

Suat AKGÜL *

ÖZET

Atatürk, bir asker ve komutan olarak; askerî harekâtın bütün türlerini muharebe alanlarında yaşamış ve uygulamıştır. Hayatının değişik safhalarında çok çeşitli muharebelere askerî taktik ve stratejik uygulamalarda bulunmuştur. Atatürk'ün stratejik ve taktik uygulamalarında klâsik askerî harekâtın her türlü örneği vardır.

Birinci Dünya Savaşı içinde, Çanakkale Cephesi kapandıktan sonra 16'ncı Kolordu Komutanı olarak Edirne'de görevlendirilen Atatürk buradaki kısa görevi sonrasında aynı birliğin Diyarbakır'a intikali emri ile 27 Mart 1916'da Diyarbakır'a gelmiştir. Bu tarihten itibaren Diyarbakır'dan; emir ve komutası altındaki Diyarbakır, Bitlis, Muş, Siirt gibi bölgelerde meydana gelen askeri olayları ve muharebeleri yönetmiştir. Diyarbakır, ilçeleri ve civar illerde incelemelerde ve denetlemelerde bulunmuş bölge halkı ve mahalli idarecilerle görüşmeler yapmıştır. 7, 8 ve 13 Ağustos 1916 tarihlerinde Muş, Bitlis ve Tatvan'ın muharebeler sonucu Rus işgalinden kurtarılmasını sağlamıştır.

Atatürk, Diyarbakır'a geldiği 27 Mart 1916 tarihinden, ayrıldığı 10 Temmuz 1917 tarihine kadar bu bölgede çok önemli bir görev ifa etmiştir. Muharebelere katılmış, aralarında Muş'un da bulunduğu bazı bölgelerin düşman işgalinden kurtuluşunu sağlamış, halkla iyi ilişkiler kurmuş, bölge valileri ve diğer idarecilerle bölgenin ihtiyaçları ve diğer hususlarda görüşmeler yapmış, bölgedeki birçok noktada; dağda, tepede, mezrada ve köyde incelemelerde bulunmuş bu inceleme ve değerlendirmelerini uygulamalarına yansıtmıştır.

Askerî harekâtın birçok örneğini Diyarbakır'daki bu görevi esnasında uygulamıştır. Başta İç Hat Manevrası olmak üzere milis güçlerinden yararlanılarak yapılan muharebeler ve özel harp uygulamaları askerî açıdan dikkate değer özellikler taşımaktadır.

Bu muharebelerin ve askerî olayların bir kısmı kamuoyu ve araştırmacılar tarafından bilinmektedir. Ancak Muş ve Bitlis'in kurtuluşuna yol açan askerî harekât ve uygulamalar aynı oranda bilinmemektedir. Özellikle; bir askerî harekâta Muş'a giriş-çıkış istikametinde bulunan "Kozma Dağı Muharebeleri" ayrı bir önem taşımaktadır. Bugün Muş ilimize bağlı olan Kozma Dağı ve Kortik Dağı bölgesindeki askerî harekâta bizzat emir ve komutayı üzerine alarak Muş ve Bitlis'in kurtuluşunun sağlanmasının daha ötesinde; Rus kuvvetlerinin Anadolu içlerine doğru yürüme emelleri sonlandırılmış oldu. Bir taraftan İskenderun Körfezine öte yandan Basra Körfezine inmek ve böylece sıcak denizlere ulaşmak amacındaki Rusya, Muş bölgesindeki Kozma Dağı ve Kortik Dağı engelini çarparak bu emellerine ulaşamadı.

Bu bildiriye; Atatürk'ün Diyarbakır günleri, Muş ve Bitlis'in kurtarılması ve az bilinen Kozma Dağı bölgesi muharebeleri, yaveri Şükrü Tezer tarafından yayınlanan "Atatürk'ün Hatıra Defteri" adlı kitap ile bu görevi esnasında sürekli yanında bulunan ve Kurmay Başkanlığı görevini yürüten İzzettin Çalışlar'ın anılarından hareketle incelenecek ve değerlendirilecektir. Konu ile ilgili arşiv kaynaklarından ve diğer eserlerden de yararlanılarak Atatürk'ün Diyarbakır'daki görevi esnasında sadece Diyarbakır, Bitlis ve Muş'un değil tüm Anadolu'nun geniş bir işgale uğramasına engel teşkil eden Muş bölgesindeki "Kozma Dağı Muharebeleri" ile bu bölgede yaşanan askeri olaylar derinlemesine incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Mustafa Kemal Paşa, Birinci Dünya Savaşı, Diyarbakır, 16'ncı Kolordu, 2'nci Ordu, Muş, Kozma Dağı.

---

* Dr. (E) Albay, suatakgul1@gmail.com.

GİRİŞ

Diyarbakır-Muş-Bitlis bölgesi askerî açıdan, jeopolitik ve stratejik olarak büyük öneme sahiptir. Kuzeyden güneye veya doğudan batıya doğru yürütülecek her türlü askerî faaliyet açısından kritik bir mevkide bulunmaktadır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında da bu önemini sürekli korumuştur.

Atatürk, Diyarbakır'a geldiği 27 Mart 1916 tarihinden, ayrıldığı 10 Temmuz 1917 tarihine kadar Diyarbakır bölgesinde çok önemli bir görev ifa etmiştir. Muharebelere katılmış, bazı bölgelerin düşman işgalinden kurtuluşunu sağlamıştır. Birinci Dünya Savaşı içinde komutanı bulunduğu 16'ncı Kolordu'nun Diyarbakır'a intikali ile buraya gelmiş ve görevine Diyarbakır'da devam etmiştir. Bu tarihten itibaren Diyarbakır, Siirt, Muş, Bitlis bölgelerinde cepheye yakın noktalarda incelemelerde bulunmuş, muharebelere katılmıştır. 7, 8 ve 13 Ağustos 1916 tarihlerinde Muş, Bitlis ve Tatvan'ın muharebeler sonucu Rus işgalinden kurtarılmasını sağlamıştır. Toplam 15,5 ay Diyarbakır bölgesinde görev yapan Atatürk, bölgenin kaderinin belirlenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

DOĞU ANADOLU BÖLGESİNİN 1.DÜNYA SAVAŞI SÜRECİNDE ASKERİ VE SİYASİ GENEL DURUMU

Birinci Dünya Savaşı öncesi mülkî taksimata göre Doğu Anadolu bölgesinde; Trabzon, Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Sivas illeri ile Urfa müstakil sancağı vardı. Vilâyetlerin adlarını taşıyan şehirlerden başka Giresun, Amasya, Tokat, Erzincan, Bayburt, Bayezid, Muş ve Malatya başlıca şehirleri teşkil etmekteydi. Sivas ilinin Doğu Anadolu'ya bitişik kısmı ile beraber Doğu Anadolu'nun yüzölçümü 355.456 km², nüfusu ise 6.253.399 dur.¹

Doğu bölgesinde Türk-Rus sınırının uzunluğu 450 km, İran Azerbaycanı sınırı da 400 km. kadardı. Ruslar kuzeyden Karadeniz üzerinden ve Kafkasya'dan yürüteceği bir askerî harekâtla Doğu Anadolu üzerinde baskı oluşturabilirdi. Buna karşılık Doğu Anadolu bölgesi harekât, iskân; yol, iaşe durumları elverdiği takdirde Türklerin Kafkasya üzerinden Türkistan'a gitmelerini sağlayan bir köprü niteliği de arz ediyordu.²

Rusya'nın bölge üzerinde yürüteceği herhangi bir asker veya siyasî faaliyette Ermeniler kritik bir rol üstlenmeye hazır durumdaydılar. Ayrıca bölgede Süryanî Keldanî, Nasturî ve Yezidî gibi unsurlar da vardı. Bunların da çoğu Rusya hesabına faaliyet göstermekteydi.³

Osmanlı Devleti'nin önemli bölgelerinden birisi de Irak'tı. Irak; Şam çölü ile İran sınırı arasında ortalama 200 km. eninde ve Basra körfezinden itibaren kuzey batıya doğru ortalama 700 km. uzunluğunda bir bölgeydi.

Irak bölgesiyle daha çok İngilizler ilgilenmekteydiler. Hint denizi kıyılarında kuvvetli bir devletin bulundurulmaması İngiltere'nin temel stratejisi idi. Kahire-Kalküta ekseninde bulunan Irak ve Filistin'e İngilizler büyük önem vermekteydiler. Osmanlı Devleti'nin Almanlarla işbirliği yapması, İngilizler için Hindistan'ın ileri mevzii olarak kabul ettikleri Basra Körfezi'nin başının ele geçirilmesini önemli bir sorun haline getirmişti.

¹ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi; 1914-1915 Yılı Hareketleri*, C I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964, s. 81; İhsan Gedik, *Vilâyet-i Sitte'de Demografik Durum (1875-1914)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ank. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1985.

² Cemal Akbay, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi İnci cilt, Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasî ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1991, s. 80-81. Türkler'in Doğu Anadolu ve Kafkaslar üzerinden Türkistan'a doğru yürütmeyi plânladığı harekât için bkz. (Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi) *ATASE Arş*; Kl. Ds:37A Fh:37'ye kadar, Kl:490 Ds: 1923, Kl:509, Ds: 1987, Kl:516, Ds: 2013, Kl:1849, Ds:1021, Kl:1857; Ds:131;-Kl:1862, Ds:3.520, Kl:1.854; Ds:120 ve 121., Kl:527.

³ Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığı Altında II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, Orkun Yayınevi, İstanbul, 1983, s. 23-26.

İngiltere, Doğu Anadolu üzerine Irak bölgesinden yüklenmeyi plânının temeli olarak görmekteydi.

Doğu Anadolu üzerinde yürütülecek herhangi bir politika için hiç şüphesiz Kafkasya ve Kuzey İran bölgesinin arasında kalan ve Hazar Denizine kadar uzanan alanın da büyük bir önemi vardır.⁴ Küçük Kafkas sıradağları Batum, Kars, Erivan, Karabağ bölgelerini kaplar. Büyük ve Küçük Kafkas sıradağları, Kuzey Kafkas ve Güney Kafkas silsilesi diye de anılmaktadır. Her iki silsile Susam dağları vasıtasıyla birbirine bağlanmakta ve Maverayı Kafkas (Güney Kafkasya) diye ikiye bölünmektedir.⁵

Gerek Büyük gerek Küçük Kafkas sıradağları, Doğu Anadolu'dan Kafkasya içlerine ve Kafkasya'dan Doğu Anadolu'ya yapılacak askerî harekâta karşı uygun bir yapı oluşturmaktadır. Rusya birçok kez Osmanlı üzerine yürüttüğü askerî harekâta bu istikâmeti kullanmıştır.

Ruslar, Kafkasya bölgesini, Basra ve İskenderun Körfezine ulaşabilmenin en önemli basamağı olarak gördüklerinden bu bölgeyi stratejik yollar ve askerî tahkimatla donatmıştı. Dünya Savaşı sırasında Doğu Türk illeri buradan yürütülen askerî harekâtle elden çıkmıştı. Ayrıca bu bölgedeki Rus askerî komutanlığı Doğu Anadolu'daki etnik yapıyı harekete geçirmek için yürütülen gizli faaliyetlerin merkezî durumundaydı. Ermenileri de buradan yönlendirmekteydiler.

Kars'ın Rusların elinde bulunması Rusya'ya stratejik bir avantaj sağlıyordu. Bu sayede Eleşkirt Ovası üzerinden Van gölü ve daha güneydeki sahaya sarkmak mümkün olabilecekti. Buradan da Ermenilerin yaşadığı bir bölge olan Diyarbakır-Adana-Tarsus hattı ile irtibat kurulabilecekti. Böylece İskenderun körfezine ulaşılmış olacaktı.⁶

Türk-Rus sınır bölgesi Kafkasya, İran, Doğu Anadolu ve hatta bugünkü Irak ve Suriye'nin kuzey bölgelerine kadar genişleyebilecek bir harekâtın giriş kapısı konumundaydı. Ruslar, Osmanlı topraklarına kuzey İran üzerinden yüklenmeye büyük önem veriyordu. Önceleri bir takım akın ve baskınlarla daha sonra da büyük askerî kuvvetlerle Doğu Anadolu üzerine saldırılar düzenlemekteydiler. Sarıkamış'taki büyük askerî harekât başlayınca Ruslar İran Azerbaycanı'ndaki kuvvetlerinin çoğunu Türkiye üzerinde daha yoğun bir baskı oluşturmak amacıyla bu bölgeye kaydırıldı.

Rusların gerek Kuzey Anadolu gerekse Doğu Anadolu üzerinden yürüttüğü askerî faaliyete birçok bölge insanı ve Kürt aşireti, teşkilatlı bir şekilde direnerek karşı koydular.⁷ Yerel güçler Muş'ta bir müfreze, Bitlis'te de gönüllülerden meydana gelen bir birlik oluşturdular.⁸

Ruslar, Doğu Anadolu'da ilerledikçe ve bazı şehir ve kasabalar Rusların eline geçtikçe bazı Kürt aşiretlerinin Rusya lehine meyilemek zorunda kaldıkları görüldü.⁹ Rusların Muş ve Bitlis üzerine yürüttükleri askerî harekât bölgedeki halk açısından büyük bir önem taşımaktaydı. Çünkü Muş ve Bitlis, Rus ordusunun Musul veya Diyarbakır, Urfa istikametinde girişebileceği bir harekât için ele geçirilmesi gerekli stratejik bir bölgedir. Bu bölgeyi ele geçirecek olan Rus kuvvetleri Türk kuvvetlerinin birbiri ile olan ilişkilerini de kesebilirdi. İşte bu düşünceden dolayı Türk askerî yetkilileri Muş, Bitlis ve Van gölü civarı ile Murat havzasının Rus ve Ermenilerin eline geçmemesi için büyük gayret göstermekteydi.¹⁰

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Genelkurmay Başkanlığı X. Şube, **Askerî Coğrafya, Kafkaslar Ötesinin Batı Kısmının Harp Sahnesi**, (Rusça'dan Çevrilmiştir) Genelkurmay Askerî Basımevi, İstanbul, 1947 ve Behçet-Faik Sabri, **Büyük Devletler ve Komşu Hükümetler**, C 1, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, s. 165-203.

⁵ C. Akbay, **a.g.e.**, s. 89-90; Genelkurmay Başkanlığı, **Doğu Anadolu Coğrafyası**, s. 24-25.

⁶ Akdes Nîmet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 213.

⁷ **ATASE Arş.**; K1:5250, Ds:6, Fh: 1-233 ve D:14, Fh:1-62.

⁸ **ATASE Arş.**; K1:5250, Ds:13, Fh:1-120.

⁹ **ATASE Arş.**; K1:5250, Ds:14, Fh:1-85.

¹⁰ **ATASE Arş.**; K1:5250, Ds:14, Fh:1-158 ve Ds:17, Fh:S-1, 9-15.

Rusya Van, Muş ve Bitlis bölgelerini ele geçirmek amacıyla 1915 Haziranında bir askeri harekât başlattı. 29 Eylül 1915'te Van'ı ele geçirdi. 1916 yılı başlarından itibaren de Kafkasya üzerinden Doğu Anadolu'ya büyük bir askerî güçle saldırıya geçti. Pasinler 18 Ocak 1916 tarihinde, Hınıs 27 Ocak'ta Rus işgaline uğradı. İstanbul, Trabzon ve Bağdat karayollarının kavşak noktasında bulunan Erzurum'u da 16 Şubat 1916'da ele geçirdi. Rus askerî birlikleri üç ana guruba ayrılarak Kuzeyde Trabzon, orta kesimde Erzincan ve Sivas, güneyde ise Bağdat ve Basra Körfezi üzerine yüklenmeye başladı. Rusya'nın bu harekâtı sonucu Tekman, Bulanık, Malazgirt 11 Şubat'ta, Varto 13 Şubat, Ahlat 22 Şubat, Aşkale 24 Şubat, İspir 25 Şubat, Narman da 27 Şubat tarihlerinde Ruslar tarafından işgal edildi. Bitlis 2/3 Mart'ta Rusların işgaline uğradı. Mamahatun ve Tercan 14 Mart, Hizan da 25 Mart'ta işgale uğradılar. Öte yandan 28 Şubat'ta Kirmanşah, 4 Mart'ta Bicar ve 23 Mart'ta İsfahan şehirleri Rus askerî birliklerince işgal edildi. Trabzon ise 17 Nisan'da Rusların eline geçti.¹¹

Rus birlikleri; Bitlis ve Muş yönlerinden Diyarbakır üzerine, Revanduz'dan Musul ve Kasrışirin'den de Bağdat istikametlerine doğru ileri harekât başlattı. Erzurum'un Ruslar eline geçmesinden sonra yeni askerî tedbirler alan Türk kuvvetleri, İd-Bayburt mıntıkasında ve Karasu ile Karadeniz arasında Rus birliklerini durdurma hareketini başlattı. Diğer bir kuvvet de Bitlis'teki Rus kuvvetlerine karşı gönderilecekti.

DOĞU ANADOLU'YU İŞGALDEN KURTARMA TEŞEBBÜSLERİ

Rusların Erzurum'u almaları ve ilerlemeye devam etmeleri üzerine Türk Başkumandanlığı bazı tedbirler aldı. Çanakkale Cephesi kapandığı için elde henüz bir muharebe görevi verilmemiş 15 Tümen vardı. Bu tümenlere Avrupa Cephesinde görevler verilmesi planlanıyordu. Ancak Rusların bu ileri harekâtı, planlanan bu durumu tadile zorladı. Öncelikle bölgede bulunan 5'inci Tümen Bitlis'e sevk edildi. Ancak bu Tümen'in tek başına uzun süre bir direnç göstermesinin mümkün olamayacağı düşüncesi ile Trakya'da konuşlanmış bulunan 2'nci Ordu'nun Diyarbakır Cephesi'ne sevk edilerek Erzurum istikametinde taarruza başlaması düşünüldü. 2'nci Ordu, 2'nci, 3'üncü Kolordulardan ve 5 Piyade Tümeni ile 1 Süvari Tümeninden oluşuyordu. Bu ordunun yığınağını yapacağı Diyarbakır bölgesinin ilerisinde Bitlis-Muş-Oğnut hattında 100 kilometrelik cephedeki kuvvet de 10 piyade taburu, gönüllü birlikler ve 14 (sonra 19) toptan meydana gelmekteydi. Bitlis'in Mart başında Rus işgaline girmesi bölge üzerinde daha büyük bir tehdit oluşturdu. Bunun üzerine bu bölgeye "müdebbir" bir komutanın atanması öngörüldü. Diyarbakır'daki bu kritik vaziyetin üstesinden gelecek dirayette görüldüğü için Edirne'deki 16'ncı Kolordu Kumandanlığı görevinde bulunan Albay Mustafa Kemal Bey karargâhıyla birlikte bu cephede görevlendirildi ve kendisine bölgeye derhal hareket etmesi emri verildi. Bitlis'te bulunan 5 inci Tümen ile 6'ncı Tümen'in bir Alayı Muş Cephesinde konuşlanmak üzere 16'ncı Kolordu emrine verildi. Albay Refet Bey komutasındaki 5 inci Tümen, 3 Tabur ve 1 Makineli Tüfek Bölüğünden kurulu 13 üncü Alay, 4 Tabur ve 1 Makineli Tüfek Bölüğünden oluşan Ali (Çetinkaya) Bey komutasındaki 14 üncü Alay ile yine 4 Taburlu (makineli tüfek bölüğü bulunmayan) 15 inci Alaydan teşekkül ediyordu. Bu tümenin destek birlikleri arasında 3 Çabuk Ateşli Dağ Bataryası, İstihkâm ve Sıhhiye Bölükleri, 3 Hafif, 3 Ağır Erzak Kolu, 3 Piyade, 1 Topçu Cephane Kolu, 1 Seyyar Hastane ve Ekmekçi Takımı da bulunuyordu. Çapakçur (Bingöl) Müfrezesi, Bitlis Gönüllüleri, Elazığ-Bitlis Jandarma Birlikleri, Talimgâh Taburu, Kulp Milisleri ve adedi belirsiz Dağ Topu ile 13 üncü Alay'ın 4 üncü Taburundan oluşuyordu. Van Güney Müfrezesi ise 5 Tabur, 1 Süvari Bölüğü ile 10 Toptan kuruluydu. Murat Havzasına sonradan gelecek kıtalar da 16'ncı Kolordu kuruluşuna dâhil edilecekti. Mustafa Kemal'in emir komutayı devraldığı ve devralacağı birliklerin bölgedeki kuvvet

¹¹ Genelkurmay Başkanlığı, **Şehir ve Kasabaların Harp Bölgeleri, Bombardıman, İşgal ve Kurtuluş Tarihleri (1911-1922)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1977, s. 15-60.

miktarı, 13.741 er, 9297 tüfek, 7 Ağır Makineli Tüfek ve 19 Toptan ibaretti.¹² 2'nci Ordu ile 3'üncü Ordu arasında karşılıklı olarak başka görevlendirmeler de yapıldı. Netice itibariyle 2'nci Ordu: 2'nci Kolordu (11 ve 12'nci Tümenler), 3 üncü Kolordu (1 Süvari Tümeni ve 4 Tümen), 4'ncü Kolordu (2 Tümen) ve 16'ncı Kolordu (5 inci ve 8 inci Tümenler)'dan oluşturuldu. Bölgede toplanması planlanan ve konuşlanmış kuvvet ağırlıkları karşılıklı şöyle idi: Ruslar; 700.000 asker mevcudu, 183 Piyade Taburu, 244 Süvari Bölüğü, 386 Top. Türk tarafı; 64.000 asker mevcudu, 122 Piyade Taburu, 28 Süvari Bölüğü ve 150 Top'tan mürekkepti.¹³

Bölgeye intikal etmekle görevlendirilen ve Trakya'da bulunan 2'nci Ordu'nun hareketi daha yavaş ilerlemiş ancak başında Albay Mustafa Kemal'in olduğu 16'ncı Kolordu acilen ve serî olarak bölgeye hareket ettirilmiştir.¹⁴ Bölgedeki düşmanı durdurma ve bölgeden çıkarma görevi Mustafa Kemal Paşa'ya verildi.

16'NCI KOLORDU KOMUTANI ALBAY MUSTAFA KEMAL DİYARBAKIR'DA

Başkomutanlık Vekâleti, 10 Mart 1916'da, 16'ncı Kolordu'nun maiyeti ile birlikte Diyarbakır'da konuşlanmak üzere derhal Resülayn/Ceylanpınar üzerinden bölgeye intikal etmesini istedi.

Diyarbakır'a hareket emri alan Mustafa Kemal maiyetine bir Kolordu Emri yayımlayarak yol hazırlıklarının tamamlanması için gerekli tedbirlerin alınmasını istedi. Harekât için hazırlıklarını yürüten Mustafa Kemal, 11 Mart 1916'da beraberinde Kurmay Başkanı İzzettin Çalışlar ve karargâh mensupları olmak üzere Edirne'den trenle önce İstanbul'a hareket etti. 15 Mart'ta da Haydarpaşa istasyonundan Diyarbakır istikametine hareket edildi. 19 Mart'ta Mamure ve İslahiye üzerinden Halep'e varıldı. Birkaç gün Halep'te kalındıktan sonra 23 Mart'ta Resülayn/Ceylanpınar'a ulaşıldı. Buradan otomobil vasıtasıyla hareket edilerek 24 Mart günü Mardin'e varıldı.¹⁵ Mustafa Kemal Bey bir gece Mardin'de kaldıktan sonra¹⁶ ertesi gün otomobil ile Diyarbakır istikametine doğru harekete geçti. Albay Mustafa Kemal, 27 Mart 1916'da saat 16.00 sıralarında Diyarbakır'a gelerek kendisi için tahsis edilmiş olan bir konakta görevine başladı.

28 Mart sabahı ilk iş olarak 5'inci Tümen ve Çapakçur/Bingöl Müfrezesi Cephelerinde başlayan düşman faaliyetlerine dair gelen bilgiler incelenerek durum değerlendirmesi yapıldı. Vali Vekili Bedrettin Bey ile erzak, iaşe ve nakliye vasıtaları konusunda görüşmeler yaptı. 2'nci Ordu'nun 1 Nisan'dan itibaren Diyarbakır ve havalisine yığılmasının başlayacak olması üzerine bu faaliyette iaşe ve ulaşım konularında bir aksaklık olmaması için gerekli hazırlıklar yapılarak çeşitli tedbirler alındı.¹⁷

Mustafa Kemal'in yaptığı ilk işlerden birisi de eski Türk komutanlarının yaptığı uygulamalara benzer bir şekilde Kolordu'nun geri işleri yani Cephe gerisi faaliyetlerle ilgilenmek oldu. Başkomutanlığa 31 Mart tarihinde yazdığı bir raporda "*Yol yapımında kullanılmak üzere, 4 işçi taburunu gerekli görmüş, 2'nci Orduca kurulduğunu öğrendiği 2 İşçi Taburunu kendi emrine istemiş, bunlar gönderilmediği takdirde bakaya ve silahsızlardan bu*

¹² Osman Köksal, "Mustafa Kemal'in 16'ncı Kolordu Komutanlığı Görevi ve Doğu Cephesi'ndeki Faaliyetleri", Genelkurmay Başkanlığı, **Atatürk Haftası Armağanı**, 10 Kasım 1992, s. 193-194.

¹³ Suat İlhan, **Atatürk ve Askerlik**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, s. 54.

¹⁴ Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi; 1916 Yılı Hareketleri**, C III, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965, s. 71-73.

¹⁵ Utkan Kocatürk, **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Atatürk Araştırma Merkezi yayınları, Ankara, 1999, s. 71-72.

¹⁶ Şevket Beysanoğlu, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Diyarbakır'daki Kafkas Cephesi Komutanlığı", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C II, S 5, Ankara, 1986, s. 487.

¹⁷ İzzettin Çalışlar, **Atatürk'le İki Buçuk Yıl**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1992, s. 95.

birliklerin oluşturulabileceğini bildirmiştir. Bu maksatla yapacağı duyuruları yerine getirmeleri için de asker alma teşkilatlarına emir verilmesini istemiştir”¹⁸

1 Nisan 1916 tarihinde Mirliva (Tümgenerallik) rütbesine terfi eden Mustafa Kemal; yaptığı incelemeler, gelen raporlar ve görüşmeler sonucu edindiği bilgiler ışığında bölgenin savunması ve alınacak tedbirler hakkında bir plan hazırladı. Buna göre taarruz hazırlıkları tamamlanıncaya kadar öncelikle düşmanın ilerlemesi durdurulacaktı. Mustafa Kemal Paşa bu hususta bir emir yayınladı. Buna göre; 5’inci Tümen tarafından Bitlis’in geri alınması için gereken hazırlıklar tamamlanıncaya kadar, şehrin doğusundaki Botan Vadisi ile Bitlis Boğazı arasındaki bölgenin örtülmesi ve emniyete alınması özellikle Bitlis Boğazı’nın korunması gerekiyordu. Tümen aynı zamanda Muş Ovası’ndan ve Kortik Dağı’nın doğusundan Sason bölgesine inen istikametleri de koruyacaktı. Çapakçur Müfrezesi de Sason bölgesi Göynük Suyu Vadisi arasındaki bölgeyi de örtecek ve koruyacaktı. Bu tedbirlerle birlikte gerek Muş ve Bitlis Cephesi’ndeki kuvvetlerimizin karakterini, yapılarını, konuşlandırılmış durumlarını, gerekse bu kuvvetler karşısındaki düşman birliklerinin vaziyeti hakkında araştırma ve değerlendirmelerde bulundu. Bu değerlendirmeler sonucunda Bitlis Boğazı içinde sıkışıp kalmış 5’inci Tümen karargâhı ile bu tümenin düzeltilmeye muhtaç muharebe hattını bulunduğu durumdan kurtarmak lüzumunu hissetti. Muş Cephesi’nin de buradan daha iyi olmadığını gördü. Cephenin emniyeti ve düzenlenmesi için Muş ve Bitlis’in her durumda geri alınması gerektiği kanaatine vardı. Ancak bu harekâta başlayabilmek için buradaki birliklerin durumunu yakından görmek, kuvvet ve kabiliyetini anlamak, bu cephede bazı incelemelerde bulunabilmek amacıyla cepheyi dolaşmakta yarar görüyordu.¹⁹ Bu amaçla ilk olarak Bitlis Cephesi’ni teftişe karar veren 16’ncı Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa önce Ordugâh/Karargâh yeri belirlemek ve burasının biran evvel hazırlanmasını sağlamak maksadıyla 7 Nisan günü Diyarbakır çevresinde incelemelerde bulundu.

12 Nisan’da 17’nci Alayın 3’üncü Taburu teftiş edilerek eksiklikler tespit edildi. Daha sonra Vali ziyaret edilerek iaşe ve nakliye araçları konusunun ne durumda olduğu hususu görüşüldü. Bölgenin genel teftişine ertesi gün başlanılmasına karar verildi. Ancak bu teftişin hava muhalefeti dolayısı ile otomobille değil binek hayvanlarıyla yapılması kararlaştırıldı. Ertesi gün 13 Nisan 1916 tarihinde Diyarbakır’dan sabah saat 7’de teftiş bölgesine doğru hareket edilerek zorlu, riskli ve meşakkatli bir yolculuğa başlandı.

Diyarbakır’da iken yapılan bu ilk geniş kapsamlı ve uzun süreli teftişi Mustafa Kemal Paşa’nın Kurmay Başkanı olan İzzettin Bey şöyle anlatmaktadır: “*Yol çamur. Evvela Ambar Çayı’ni geçtik. Su, hayvanın karnına temas ediyordu. İkinci (olarak) Kurudere’yi geçtik, bu daha fenaydı. Benim de hayvanımın ön ayakları biraz çömeldi, epey islandım. Sonra bir dere daha geçtik, bunu rahat geçtik. Kenarları bataklık ve çamurlu değildi. Yolda Diyarbakır’e avdet eden muhacirlere tesadüf ettik. Pek sefildiler, bize dua ediyorlardı. Hatta ihtiyar bir kadın canüyürekten ve pek acıklı bir tarzda, “Allah yolunuzu rast etsin” dedi. Biraz ötede bir yüz kadar yetim çocuğu gördük. Hükümet tarafından toplanmış, Diyarbakır’e götürülüyordu. İhtimal ki bunların ana ve babaları muharebede veya Ermeniler tarafından şehit edilmiş olacaktı. Kurudere kenarında bir kıza tesadüf ettik. 12 yaşında kadar vardı. Yalnız başına, kimsesiz, Diyarbakır’e gitmek istiyordu. Dünden beri açtı. Sefalet hükümferma. Arazi iyi, fakat kısmı azamı mera halinde, pek azı ekilmiş. Köyler dam ve ekseri evler yıkılmış. Akşam saat 4’te konak mahalli olan Sofyan’a geldik. Birçok telgraflar gelmişti. Onların muamelesiyle uğraştık. Gece yarısına kadar durup dinlenmeden çalıştık. 5 inci Tümeden henüz rapor gelmemişti. Bunu gece yarısından sonraya kadar bekledik. Nihayet rapor 1.30’da geldi. Endişe edecek bir hal yok. Tümen icap eden hatta yerleşti. 13 üncü Alay 900 kadar*

¹⁸ Harp Akademileri Komutanlığı, **Atatürk’ün Jeopolitik ve Stratejik Görüşleri**, Harp Akademileri Komutanlığı Matbaası, İstanbul, 1981, s. 99.

¹⁹ O. Köksal, a.g.m., s. 194-195.

zayıat vermiş, 5 zabitini kaybetmiştir. Sonradan aldığımız habere göre 13 üncü Alaydan esir olanların büyük bir kısmı Ermeniler tarafından kesilmişti.”²⁰

O gece Sofyan’da kalındı. Ertesi gün Silvan’a doğru hareket edildi. 14 Nisan’da Silvan’a varıldı. Silvan’da bir gece kalındıktan sonra kısa molalarla yola devam etmek planlanmıştı. Ancak bu plan yol boyunca devam eden hava muhalefeti ve güzergâhın meşakkatli oluşu dolayısı ile istenildiği gibi uygulanamadı. İzzettin Bey 16 Nisan gününü de şöyle anlatıyor: “Hava biraz kapalı. Saat 7.15’de Farkin’den (Silvan) hareket ettik. Büyük molayı Batman Köprüsü kurbundaki Malabadi Köyü’nde verdik.. Evvelce başka yoldan gidecektik. Bir jandarma postası Garzan Çayı’ni geçtiğini söyledi. Bunun üzerine Kumandan Paşa (Mustafa Kemal Paşa) kararını değiştirerek bu istikamete yürüdük. Niyetimiz, akşama yakın suya varmak ve suyu geçip gece dahi yürümekti. Fakat yol uzun. Sabah yediden beri on saat yürüdüğümüz halde ancak akşama yakın Hazbat Köyü’ne geldik. Burada kalmaya karar verdik. Burası karakol merkezidir. Karakol binasında oturduk, yemek yedik. Eşyalarımız gelince çadır kurduk. Geceyi çadırlarda geçireceğiz.”²¹ O geceyi çadırlarda geçiren teftiş heyeti ertesi gün yoluna at üzerinde devam ederek Zok Köyü’ne geldiler. Geceyi burada geçiren heyet ertesi gün de 4 saat yol gittikleri Veysel Karani’nin makamı denilen Ziyaret’e vardılar. Bu gece de burada yine çadırla yağmur altında geçirildi. Ertesi gün teftiş mahalli olan Bitlis yolu üzerindeki Duhan’da bulunan 5’inci Tümen Karargâhına varıldı. 20 Nisan günü, gün boyu Karargâhta çalışıldı. Tümenin muharebelerdeki durumu ve neler yapılması gerektiği hususları değerlendirildi. Ertesi gün teftiş heyeti 15’inci Alay’ın denetlemesini icra ederken Rus birlikleri tarafından yaylım ateşine maruz kaldılar. 22 Nisan’da da karla kaplı Gampüs dağları üzerindeki birlikler teftiş edildi. 2 Mayıs’a kadar çeşitli birlikleri denetleyen Mustafa Kemal Paşa heyeti bu tarihte Siirt’e geldi ve incelemelerini burada devam ettirdi. At üzerinde yapılan yolculuklar ve yol üzerinde verilen molalarla teftişine devam eden heyet 7 Mayıs’ta Garzan’a ulaştı. Bir gece burada kaldıktan sonra yine at üzerinde dönüş yolculuğuna başladılar. Geldikleri güzergâhtan Diyarbakır’a doğru dönüşe geçtiler. 9 Mayıs’ta Silvan’a döndüler. 2’nci Ordu Karargâhının Diyarbakır merkezde konuşlanacağını belli olması dolayısıyla burada bulunan 16’ncı Kolordu’nun Silvan’a intikal etmesi düşünüldüğünden Silvan’da 3 gün kalınarak durum tespiti yapıldı. Buraya ayrıca gelen 8’inci Tümen Komutanı Nuri (Conker) Bey Kolordu Karargâhının Silvan’a taşınma ihtimali dolayısıyla gerekli hazırlıkları ikmal etmeye başladı. Bundan başka burada çeşitli emirler ve raporlar hazırlandı. Bu seyahat esnasında sürekli takviye edildiği anlaşılan Rus kuvvetlerine karşı uygulanacak harekât tarzı belirlenerek 10 Mayıs tarihi ile 16’ncı Kolordu birliklerine tebliğ edildi. Dönüş yoluna devam eden heyet, Silvan’dan hareket ederek Kulp Suyu üzerindeki Memuk Köprüsü’nü geçerek Raşikan Köyü’ne vardılar. Ertesi gün Kulp’a varıldı. Gece Kulp’ta geçirildi. Aynı gün 2’nci Ordu Komutanlığına atanmış bulunan Ahmet İzzet Paşa da karargâhın bulunduğu Diyarbakır’a ulaştı. 14 Mayıs 1916 tarihinde 16’ncı Kolordu, resmi olarak 2’nci Ordu emrine verildi.²²

Gittiği birliklerde özellikle askerin iâşe sorunları daha ön planda idi. Mustafa Kemal Paşa öncelikle bu iâşe sorununu halletmeye çalıştı. Rus mevzilerinin kendisine çok yakın yerlerde bulunması dolayısı ile doğrudan bu mevzileri ve düşman birliklerinin durumunu yakından gözlemlene imkânı oldu. Böylece Rus birliklerine karşı nasıl bir askerî harekât uygulanacağı karara bağlandı. Şin’de bulunan 17’nci Alay karargâhında tespit ettiği sorunları da yerinde çözen Mustafa Kemal Paşa buradan Kulp’a geçmiş ve bir gece Kulp’ta kaldıktan sonra 20 Mayıs’ta maiyeti ile birlikte Diyarbakır’a dönmüştür. Dönüşünde kendisini Dicle Köprüsü civarında, 2’nci Ordu Kurmay Başkanı Albay İsmet (İnönü) Bey karşılamıştır. Sonra birlikte 2’nci Ordu Karargâhına giderek Ahmet İzzet Paşa ile görüşmüştür. Ertesi gün İzzet

²⁰ İ. Çalışlar, a.g.e., s. 97-98.

²¹ A.g.e., s. 98-99.

²² A.g.e., s. 104-105.

Paşa ve İsmet Bey Mustafa Kemal Paşa'ya iadeyi ziyarette bulunmuş ve yaptığı teftiş hakkında kendisine ayrıntılı bilgi vermiştir.²³

Ahmet İzzet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın bizzat Mardin'e giderek yük otomobillerinin Mardin içinden geçişinin tatbikatını yapmasını istedi. Bunun üzerine Mardin'e hareket eden Mustafa Kemal Paşa bu görevi ifade ettikten sonra gece Mardin'de kalmayarak geç vakitte Diyarbakır'a döndü. Ertesi gün 12'nci Alay ve 4'üncü Tümenler ziyaret edilerek muhtemel bir muharebe esnasındaki hareket tarzları üzerinde durularak gerekli emirler verildi. 6 Haziran günü Kurmay Başkanı İzzetin Bey ile Mustafa Kemal Paşa, Diyarbakır içinde bir gezinti yaptılar. Mardin yolu ve Bağlar içinde otomobil ile gezilerek halkın durumu hakkında gözlemlerde bulunuldu.

İNCELEMELER VE TEFTİŞLER SONUCU HAZIRLANAN RAPORLAR VE ALINAN TEDBİRLER

Mustafa Kemal Paşa, bölgeye intikal faaliyetlerini tamamladıktan sonra birliklerini denetleyerek tahkimata önem vermiş, eratin yazlık elbiselerini kışlık elbise ile değiştirerek muhtemel bir savaşın hazırlıklarını tamamlamaktaydı. Bu maksatla taarruz öncesi düşman kuvvetlerini tanımaya öncelik verdi. İlk iş olarak şu emri yayınladı: *"5'inci Tümenin Bitlis'i geri almak için gereken hazırlıkları bitinceye kadar, Bitlis doğusundaki Botan Vadisi ile Bitlis Boğazı arasındaki bölgeyi örtecek ve emniyete alacak ve özellikle Bitlis Boğazı korunacaktır. Tümen aynı zamanda Muş Ovası'ndan ve Muş güneyinde bulunan Kortik Dağı'nın doğusundan Sason bölgesine inen istikametleri de koruyacaktır."* Sason, Mutki bölgelerinde bulunan ve işgale karşı mücadele eden birlikler için de şu talimatı verdi: *"1. Mutki bölgesindeki milisler, Hacı Musa Bey komutasında olarak, Kerp - Bitlis istikameti ile Tatvan'ın batısında Korsuvak - Hövüksiyan - Kemişan - Ezirget istikametinde Mutki bölgesi içerisinde ilerlemeye çalışacak, düşman çete ve kuvvetlerine karşı adı geçen istikametleri örtmek ve korumakla beraber düşmanın geri atılmasına çalışacaktır. Her fırsattan faydalanarak Bitlis ve Muş Ovaları'na doğru sarkan düşman taciz edilecektir. Hacı Musa Bey 5'inci Tümenin Duhan Boğazı'nın batısında bulunan kuvvetleriyle aralıksız olarak irtibatta bulunacak ve Bitlis'e karşı yapılacak harekâta katılacaktır."*

2. Sason bölgesinde bulunan milis ve gönüllüler, Mahbuban ve Tabuk üzerlerinden Sason'a gelen istikametleri koruyacaktır. Ayrıca düşman çetelerini geri atmaya ve Bitlis - Muş ulaştırma hattı üzerine doğru ilerleyerek düşmanı taciz etmeye çalışacaklardır. Bu bölgedeki gönüllüler reislerinin emir ve komutasında bulunacaklardır. Sason Askerlik Şube Başkanı müfrezelerimizin harekâtını düzenlemek ve maksada göre sevk ve idare etmek hususunda emir ve talimat vermek ve Sason bölgesinin korunması hususunda gereken askerî tedbirleri almakla görevlidir.

3. Mutki ve Sason bölgelerindeki müfrezeler, 5'inci Tümen Komutanının emrinde olup, her hususta gereken emri kendisinden alacaklardır.

4. Mahallindeki en büyük mülkiye memurları dahi, müfrezelerimizin ihtiyacını sağlamak ve halkın moralini yüksek tutmak hususunda birliklerle iş birliği yapacaklardır.

5. Bu talimat, Bitlis Vilayeti'ne, 5'inci Tümen Komutanlığı'na Sason Kaymakamlığı'na, Sason Askerlik Şube Başkanlığı'na ve Şin Müfreze Komutanlığı'na gönderilmiştir."²⁴

10(23) Nisan 1916 tarihli raporda: *"5'inci Tümen bütün cepheye taarruzunu kar ve tipi yüzünden güçlükle sürdürmektedir. Kolordu bölgesinin diğer kısımlarında sükûnet devam etmektedir. İleri giden keşif kolları, Murat Nehri kuzey bölgesi ilerisindeki köy ve kasabalar civarında düşman olmadığı, bölgede yaşayan bir kadının ifadesine göre düşmanın Boran cihetine çekildiği ve düşman büyük kısmının Kargapazarı'nda ileri birliklerinin ise Toklan'da"*

²³ A.g.e., s. 106.

²⁴ Hüsnü Özlü, "I.Dünya Savaşında Kafkas Cephesi'nde 16'ncı Kolordu'nun Harekât Planı, Muş ve Bitlis'in İşgalden Kurtuluşu", Atatürk Araştırma Merkezi, **100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 2015, s. 400-401.

olduğu öğrenilmiştir. Yapılan muharebeler sonucunda Kolit köyünün güney ve kuzeyi ile Merkük - Sürüm hattı 20 saat aralıksız devam eden taarruz sonunda ele geçirilmiş, düşman sağ kanatta bir taburla, sol yanımıza taarruz etmiş ise de yapılan direnme ve karşı taarruzla geriye atılarak, Kerp mevki ele geçirilmiştir. Ele geçen esir ve yaralıların ifadelerine göre, tümen karşısındaki düşmanın 7'nci ve 8'inci Alaylarının bulunduğu ve Bitlis ile Muş arasındaki düşman kuvvetlerinin de Bitlis'e çekildiği anlaşılmıştır." şeklinde bir durum tespitinde bulunulmuştur.²⁵

Buna göre 16'ncı Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa şu emri vermiştir: "1. Düşmanın son günlerde bazı çeteleriyle Mutki ve Sason bölgelerinde ve üç tabur piyade, bir miktar top, makineli tüfek ve süvariden kurulu bir müfrezesi ile Şin ve Oruh bölgelerine karşı bazı harekette bulunduğu anlaşılmıştır. 5'inci Tümen cephesine, Masalla Deresi batısında ve Sigi-Koldar hattında bulunan Çapakçur Müfrezelerine karşı dikkati çeken bir hareket göstermemektedir. Düşmanın Şin ve Oruh karşısında hareket gösteren kuvvetinin, Buğlan Gediği, Çanlıkilise tarafında 27-30(9-12 Nisan) Mart 1916 tarihlerinde taarruz yapan kuvvetlerin bir parçası olduğu kuvvetle sanılmaktadır.

2. 5'inci Tümen, Bitlis'e karşı yapacağı taarruz hazırlıklarına devam etmekle beraber, Hizan ve Mutki dolaylarından Bitlis istikametinde ve Mutki, Sason bölgelerindeki milis ve gönüllülerle düşmanın Bitlis-Muş ikmal yoluna karşı saldırı ve pusular düzenleyerek, düşmanın hareketlerini engelleyecektir.

3. 17'nci Alay Kulp bölgesinde bulunarak, Talori suyu (hariç) Murat'ın sol sahili boyunca Genç'ten Muş'a giden yol arasındaki bölgeyi ve önemli olarak Muş'tan Kulp'a gelen gedikleri, Kozma Dağı ilerisinden örtecek ve koruyacaktır. Şimdiye kadar Çapakçur Müfrezesi'ne bağlı olan Şin Müfrezesi'ni de emrine alacaktır. Bu alay, doğrudan doğruya kolorduya bağlı bulunacaktır. Alay 11(24) Nisan 1916'dan itibaren taburlar arasında bir gün ara ile Diyarbakır'dan hareketle Hazro üzerinden Kulp'a gidecektir.

1'inci Taburla beraber hareket edecek olan Alay Komutanı'nın Kulp'a varışına kadar Şin Müfrezesi Çapakçur Müfrezesi Komutanı'nın emrinde olacaktır. 17'nci Alay; gerek Sason bölgesinde bulunan gönüllü müfrezelerimizle ve gerekse Ardeşin'deki Çapakçur Müfrezesi'ne bağlı kuvvetlerle sürekli olarak bağlantı kuracaktır.

4. Çapakçur Müfrezesi sağ kanadı, Ardeşin'den başlamak üzere, Murat Vadisi'nde bulunacaktır. Müfreme; karşısında bulunan düşmanın ilerlemesini önleyecek ve yakın temas sağlayarak düşmanın asıl kuvvetleriyle yapacağı hareketleri meydana çıkaracak şekilde keşifler düzenleyecektir.

5. Bu emir, 5'inci Tümen, Şin Müfrezesi, Çapakçur Müfrezesi, Palu Müfrezesi ve 17'nci Alay Komutanlıklarına tebliğ edilmiştir."²⁶

Mustafa Kemal Paşa bundan sonra bizzat takip ettiği harekât için şu emri vermiştir: "1. Düşmanın Bitlis'ten getirdiği 5'inci Avcı Alayı ile Kızılağaç'daki kuvvetlerini takviye ettiği 6(19) Mayıs 1916'da Kulp cephesinde meydana gelen muharebe sonunda, başka kuvvetlerinin dahi Muş'a gelmekte olduğu, esirlerin ifadelerinden anlaşılmıştır.

2. Şimdiye kadar Kulp bölgesinde 13'üncü Alay'a verilmiş olan Talori Suyu (dâhil) ile Murat Suyu'nun sol kıyısından geçen Muş yolu (dâhil) arasındaki bölgenin örtme ve savunması 16'ncı Kolordu'ya verilmişti. Diyarbakır'da toplanmakta olan 23'üncü Alayın iki taburu Hazro ile Şin arasında, yürüyüşte bulunan 8'inci Tümen'e verilmiştir. Bu bölgedeki 17'nci Alayla milis ve Jandarmalar 8'inci Tümen Komutanlığı'nın emrine verilmiştir. 17'nci Alay; 6'ncı Orduya katılan 22'nci Alay yerine 8'inci Tümen kuruluşuna dâhil edilmişti.

3. 8'inci Tümen Muş'tan Kulp'a gelen bütün istikametleri örtecek ve istikametler üzerindeki geçitleri elde bulundurarak düşmanın bu bölgeden ilerlemesini kesin olarak önleyecektir. Şin güneyinde bulunan Tarkoş Gediği'nin her türlü ihtimallere karşı yedek

²⁵ H. Özlü, a.g.m., s. 402.

²⁶ H. Özlü, a.g.m., s. 403.

olarak tahkimi büyük ehemmiyet taşıdığından cephe tahkimatının bitiminde burasının tahkimi çok lazımdır. Tümen Komutanı Şin'e geldiğinde Kulp bölgesinin emir ve komutasına eskiden olduğu gibi devam edecektir.

4. Tümenin 24'üncü Alayı ile 8'inci Alayın 1'inci, 2'nci Taburu Diyarbakır'da toplanacak ve 23'üncü Alay'ın da 3'üncü Taburu ile makineli tüfek bölüğü, alayına gidecektir."

Ardından yayınlanan 10(23) Mayıs 1916 tarihli kolordu emri ile bölgedeki harekât planı şu şekilde özetlenmektedir: "1. Azakpert Müfrezesi de dâhil olmak üzere 36'ncı Tümen Kiği'nin 22 kilometre kuzeydoğusunda Elmalıderesi Vadisi'nde Melikan'da toplanacaktır.

2. Çapakçur ve Kiği istikametlerini örtme ve korumak üzere Sigi müfrezesi Oğnut'a kadar sürülerek ve orada icap eden mühim noktaların işgal ve tahkimi ile her iki istikametini örtme ve savunması temin olunacaktır.

3. Melikan bölgesinde kullanılacak olan 36'ncı Tümenle haberleşme yapmak üzere Karakoçan'a bir irtibat postası gönderilecektir.

4. Emir hemen uygulanacak, neticeye ait bilgi 2'nci Bölge Komutanlığı'na da bildirilecektir.

5. 5'inci ve 8'inci Tümen, Çapakçur, Kulp Müfreme Komutanlıklarına duyurulmuştur."²⁷

Bu hazırlıklar yapılırken Rus kuvvetleri 9 Haziran tarihinde Çapakçur üzerinden ciddi bir taarruza geçti. Türk birliklerine önemli kayıplar verdirdiler. Türk birlikleri birkaç yerde tutunarak daha büyük kayıplar vermekten kurtuldular. Ancak Çapakçur'daki Rus tehdidi bir süre daha devam etti. 16'ncı Kolordu gelişen durumu takip ederek alınması gereken önlemleri birliklere bildirdi. Çapakçur'daki son durum nedeniyle 2'nci Ordu Komutanlığı bir düzenlemeye gitti. Bu bölge sorumluluğunu 3'üncü Kolordu emrine verdi. Böylece 16'ncı Kolordu sorumluluk bölgesinde bir değişiklik meydana gelmiş oluyordu. Bu durumda 16'ncı Kolordu'nun Silvan'a intikali söz konusu oldu. Kolordu Karargâhı, 15 Haziran 1916 tarihinde Silvan'a intikal etti. Mustafa Kemal Paşa ve İzzettin Bey de ertesi günü birlikte Silvan'a geldiler.²⁸

MUŞ CEPHESİNİN TEFTİŞİ VE MUHAREBELERİN BAŞLAMASI

16'ncı Kolordu'nun savunma alanına giren Doğu Cephesi bölümü, Van Gölü güneyinden Çapakçur Boğazı'na kadar olmak üzere, yaklaşık 80 km'lik bir uzunlukta idi. Mustafa Kemal Paşa önce Silvan'ı ve çevresini yakından tanımak ve ihtiyaçları tespit için burada incelemelerde bulundu. Sonra civar bölgelerdeki askerî birlikleri ziyaret ederek harbe hazırlıklarını üst seviyeye çıkardı. 5 Temmuz'da 13'üncü Alay 3'üncü Taburu denetleyerek efradı muharebeye hazırlayacak bir konuşma yaptı. 7 Temmuz'da Silvan'dan Muş Cephesine hareket ederek 8'inci Tümen Komutanı Nuri Bey ile görüştü. Tümenin cephe vaziyeti ve hareket tarzları hakkında gerekli emirleri verdi. Geceyi Tümen ile birlikte geçirdi. Ertesi gün Muş bölgesi açısından çok büyük bir askerî ve stratejik önem taşıyan Kozma Dağı'na giderek buradaki 23'üncü Alay'ı ziyaret etti. Alayın harbe hazırlık durumunu ve seviyesini inceledi. Muş ve Bitlis Cephelerinde incelemeler yapan Mustafa Kemal Paşa, Bitlis Boğazı içinde sıkışıp kalan 5'inci Tümen Karargâhını ve bu tümenin düzeltilmeye muhtaç savaş hattını, buldukları durumdan kurtarmak lüzumu üzerinde önemle durdu. Komuta heyetine icap eden emirleri verdi. Muş Cephesi'nin de düzeltilmesi için çalışmalar yaptı. Her iki cephenin de düzeltilmesinin, Muş ve Bitlis'in düşmandan geri alınmasıyla mümkün olabileceği kanaatinde idi. Silvan'a dönünce yapılacak taarruz için gerekli hazırlıklara başlanılmasını 5 ve 8'inci Tümen Komutanlıklarına bildirdi. Bu arada önemli bir sorun haline gelen iâşe sorununu da çözümlendi.

²⁷ H. Özlü, a.g.m., s. 404.

²⁸ İ. Çalışlar, a.g.e., s. 109-110.

Mustafa Kemal Paşa 8'inci Tümenin teftişi ve diğer teftişlerde elde ettiği sonuçları değerlendirerek bir rapor hazırladı. Buna göre "*Cereyan eden düşman taarruzları da dikkate alınarak 8'inci Tümen'in kendisinden beş misli büyüklükteki düşman birlikleri karşısında bırakılmasının uygun olamayacağı anlaşıldı ve gerektiğinde daha gerilerde müdafaa hatlarına çekilebilmesi görüşü hâkim oldu. Buna göre 8'inci Tümen'in vazifesi, Muş istikametinden ilerleyen düşman kuvvetlerine karşı Şin Boğazı'nı elde bulundurmaktır. Bu vazifeyi başarabilmek için Tümen, adı geçen boğaz ve boğaza yakından hâkim olan sırtlar üzerindeki istikametleri kuvvetle tutarak düşmanı kati surette tevkif edecektir. Düşmanın pek üstün kuvvetlerinin ciddi taarruzları ve Tümen yanlarını çevirme teşebbüsleri halinde kesin bir mecburiyet hâsıl olursa buldukları bölgeyi adım adım müdafaa ederek Kulp Köprüsü civarındaki mevzi kadar çekilip, orada durarak Kolordu Komutanı'nın emri beklenecaktır.*" denilmektedir. Gerçekten de düşman tazyiki arttı. Bunun üzerine bizzat nezaretinde ikinci müdafaa hattı olarak belirlediği Kulp geçidi kesimini mevzi olarak hazırladı. Tümeni muhtemel hezimetten korumak amacıyla tutmuş olduğu müdafaa hattından sakince çekerek Kulp Boğazı'na yerleşmesini sağladı. Tümen Komutanı'na belirttiği mütalaasında 8'inci Tümen'in şimdi bulunduğu hattın Pasur (Kulp)'u elde tutmak için münasip olduğunu, boğaz içerisindeki sabit yerlerden istifade ile buralarda Topçu bataryalarının yerleştirilmesi lüzumunu ifade etti.²⁹

KOZMA DAĞI ZAFERİ

Bu hazırlıklar yürütülürken Kortik dağında Ruslarla çetin muharebeler yaşandı. Ruslar bu muharebelerde oldukça yıpranırken Türk birlikleri araziyi iyi tanımanın ve çekilme bölgelerinin doğru tespit edilmesinin yararını gördü. Sürekli takviye alan ve bölgedeki Ermenilerin de desteği ile ilerleyen Rus kuvvetleri Oğnut ve Çilligil Dağı'nı ele geçirdiler. Bu kuvvetler Masalla Deresi ve Karir dağı hattında durdurulabildi. Rus kuvvetleri Masalla Deresi mevzilerine yüklenmeye başlayınca Mustafa Kemal Paşa, 2 Ağustos 1916'da Bitlis ve Muş'ta bulunan Rus kuvvetlerine taarruz emri verdi. Kendisi de doğrudan birliklerin başında hareket etmekteydi. Rus birlikleri bu taarruz üzerine Muş'taki kuvvetlerini Varto'ya çekmek zorunda kaldı. Muş'un ele geçirilmesi Türk kuvvetlerine durum üstünlüğü sağladı. Birlikler üzerinde de bir moral etkisi yaptı. Bu durum üstünlüğünü değerlendiren Türk birlikleri Bitlis'e de yüklenmeye başladılar. Bu tazyik üzerine Bitlis'teki Rus kuvvetleri Ahlat'a kadar çekilmek zorunda kaldılar. Birliklerin doğru sevk ve idaresi başarıyı getirmişti. Rus kuvvetleri sayıca ve silahça üstündüler. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın eldeki birlikleri kaybetmemek için sabırlı ve ihtiyatlı davranması ve araziyi doğru kullanması zaferi beraberinde getirmiştir. Çünkü o kadar bölge ve mevzi kaybedilmesine rağmen birlikler hep ayakta ve hazırlıklı idi. Bu taktik karşısında Ruslar tutunamadılar.

16'ncı Kolordu'ya bağlı 8'inci Tümen'in 2 Ağustos'ta başlattığı taarruz üzerine Rus birlikleri Kortik Dağı-Kozma Dağı hattına çekildiler. 3 Ağustos günü merkezi Kozma Dağı olmak üzere yapılan taarruzları başarı sağlayamadı. Rus kuvvetleri 4 Ağustos günü öğleden önce ağır zayıat ve birçok esirle birlikte toplarını ve makineli tüfeklerini de bırakmak zorunda kalarak Kozma Dağı'nı terk ettiler. 5 Ağustos'ta Kozma Cephesinde yalnız 24'üncü Alay ihtiyatta bırakılmış diğer 2 Alayla Kortik Dağı'ndaki Ruslara taarruz yapılmıştır. Muş bölgesinde ise 8'inci Tümen birlikleri 7 Ağustos'ta yaptıkları taarruzla Muş'u işgalden kurtararak Rus Ordusu'nun Murat Suyunun kuzeyine çekilmesini sağlamıştır. Bu çekilme yaşanırken 5'inci Tümen birlikleri de Bitlis bölgesine taarruz etmişler ve Bitlis'i işgalden kurtarmışlardır.

Rus Ordusu'nun taktiği bu cephede Türk Ordusunu buldukları noktalarda sayıca üstün birliklerinin avantajıyla parça parça yok etmek ve böylece sürekli geri çekilerek bölgeyi terk etmesini sağlamaktı. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın Muş ve Bitlis'in müdafaası ve

²⁹ O. Köksal, a.g.m., s. 197.

kurtarılması esnasında uyguladığı iç hat manevrası başarılı olmuş, Rusların bu bölgeden çekilmelerini sağlamıştır.³⁰ Bu açıdan Kozma Dağı bölgesindeki muharebeler önemli bir zafer ile sonuçlanmış oldu.

MUŞ VE BİTLİS'İN KURTULUŞU MÜCADELESİ

16'ncı Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa'nın Rusların hâkimiyetindeki Muş ve Bitlis üzerine hücumu geçmesi Türk orduları açısından önemli bir dönüm noktası oldu. Mustafa Kemal Paşa Ruslarla ilk olarak bu cephede bir askerî temasa girerek kanlı çarpışmalar sonunda 7 ve 8 Ağustos 1916 tarihlerinde Muş ile Bitlis'i Rusların elinden kurtarmış oldu. Bu başarı aynı zamanda, Türk askerlerinin oldukça bozuk olan morallerini yükseltmesi bakımından da büyük bir önem taşımaktadır. Rusların Bitlis'i alarak Urmiye ve Van gölleri arasından daha güneye inmek ve böylece Musul'a ulaşmak isteklerinin önüne set çekilmiştir. Öte yandan Van-Bingöl havalisindeki Türk birlikleri de takviye edilmek suretiyle Diyarbakır istikameti korunmuş oluyordu.³¹ Türk kuvvetleri diğer bölgelerde de önemli başarılar sağladılar. Ali İhsan Paşa 10 Ağustos'ta Hemedan'a girdi. Bundan birkaç gün sonra Ruslar Revanduz'u terk etmek zorunda kaldılar. Nasturîler'le meskûn bölgedeki Rus kıtaları da bu çekilmeye katıldılar. Böylece Ruslar Irak-Musul sınırından uzaklaşmış oldular. 2'nci Ordu'nun yarısının henüz cepheye gelmemiş olması, 3'üncü Ordu'nun Erzincan batısına çekilme zorunda bırakılması, ikmal ve iaşe zorlukları, kazanılan bu zaferlerin daha da genişletilmesini önledi. Ancak bu başarı halk ve yönetici kademedede büyük bir sevinç ve itibar vesilesi oldu.

Bu muharebelerde bulunmuş ve Mustafa Kemal Paşa'nın yaverliğini yapan Şükrü Tezer muharebelerle ilgili şu değerlendirmelerde bulunmuştur: *“Rusların, Bitlis'i elden bırakmamak uğrunda gösterdikleri anüdane mukavemetin, Türk süngüsüyle kırılması karşısında ileri harekâta devam olunarak Bitlis'in geri alınması tarihinden iki gün sonra da Van Gölü kıyısında bulunan Tatvan kasabası birliklerimiz tarafından işgal olunmuş ve düşman, bu mevkiiden 30-40 kilometre kadar daha gerilere çekilmeye mecbur bırakılmıştı. Bu suretle hâsıl olan netice Fırka kumandanının önceki tahmininin aksine olumlu olarak elde edilmiş olduğu gibi kumandası altında bulunan askerde ümit etmediği maneviyat ve bilhassa taarruz kabiliyetinin de fazlasıyla ve kuvvetli bir imanla mevcudiyetini göstermiştir. Bununla beraber, Kolordu kumandanlığınca alınmış olan kararlardaki isabet ve aynı zamanda taarruz harekâtının verilen talimata göre takip ve idaresi, beklenen başarıyı sağlamış ve bu sayede Bitlis'in hayli ötesinde yeni bir cephe meydana getirilmesi mümkün olmuştu. 5'inci Fırkanın Bitlis cephesindeki harekâtına uygun olarak 8'inci Fırka kuvvetleri de bulunduğu Bayrukalı mevkiinden aynı tarihte taarruza geçerek her iki cephe üzerinde cereyan eden savaşlar sonunda, Bitlis ile Muş'un geri alınmasına ve böylece düşmanı bu cephede de hayli geri atarak Muş ilerisinde yeni bir savunma hattı kurulmasına muvaffak olunmuştu. Bu başarı, doğrudan doğruya Mustafa Kemal'in, o tarihten kısa bir süre önce 8'inci Fırkayı, ezici ve telafisi kabil olmayacak yenilgiye uğramasına meydan vermemek azim ve gayesiyle Şin mevkiinde bırakmamış olması sayesinde temin olduğuna şüphe yoktur. Yani Kulp geçidini, 2'inci Ordu Kumandanlığının fikir ve kanaatleri gereğince ileriden savunma şikkini nazara almayıp, geçidin dâhiline çekilmeyi tercih kararına bir de, her vakit olduğu gibi bu defa da güven ve kesin olarak bağlı buldukları muvaffak olma bahsindeki inançlarına atfetmek yerinde olur”*³²

Ruslar 19 Ağustos'ta 2'inci Ordu bölgesinde 23 Ağustos'ta Bitlis ve Muş bölgesinde 16'ncı Kolordu birlikleri üzerine yeniden ve takviye birlikler ile taarruza geçtiler. Rus birlikleri bu taarruzda bazı mevzi başarılar elde etmelerine rağmen ilk vaziyetteki yerlerini

³⁰ H. Özlü, a.g.m., s. 405-406.

³¹ Mehmet Evsile, “Birinci Dünya Harbinde Atatürk'ün 16'ncı Kolordu Komutanlığı”, *Askerî Tarih Bülteni*, Şubat 1994, s. 35-37.

³² Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972, s. 51-52.

koruyamadılar. Rusların Çapakçur bölgesindeki taarruzları da yine Mustafa Kemal Paşa'nın ani bir baskını ile kırıldı. Zor duruma düşen ve imha olma riski ile karşılaşan 14'üncü Türk Tümeni bu müdahale ile kurtarıldı. Bu durumu 14'üncü Tümen Komutanı Ali Fuat Cebesoy anılarında şu şekilde anlatmaktadır: “1916 yılı, yazlarında Çapakçur Boğazı'nın müdafaasında Ruslarla yaptığımız kanlı muharebelerin son safhasına kadar birbirimizi görmememiz mukaddermiş. Ben kumandanı bulunduğum 14'üncü Tümenle Çapakçur Boğazı'nı çok üstün Rus kuvvetlerine karşı savunurken, tümenimin önemli bir kısmını kaybettiğim sırada Muş'taki 7'nci Tümenini alarak imdadıma koşmuş olan 16'ncı Kolordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa, yandan ve bütün şiddetiyle düşmana karşı taarruza geçmiş, beni düştüğüm müşkül ve tehlikeli durumdan kurtarmış, bu suretle Çapakçur Boğazı'nın müdafaası başarıyla ve şanla sonuçlanmıştı. Durumu kısaca anlattı:

-İkinci Ordu Kumandanının, seni iki piyade alayı ile ihtiyatsız olarak yalnız bırakmış olmakla Boğazın stratejik değerini takdir etmediğini gördüm. Yardım için Ordu Kumandanına teklif ettim ve onun emrini beklemeden derhal harekete geçtim. Tanrıya şükürler olsun, seni kurtardım.”³³

Eylül ayı ile birlikte Rus taarruzları yavaşlamaya başladı. Kış mevsiminin yaklaşmasıyla da muharebelerde nispeten bir kesilme meydana geldi. Mustafa Kemal Paşa maiyetindeki birliklerinin bu son durumlarını yerinde görmek maksadıyla ikinci bir teftiş gezisine daha çıktı. Bu maksatla 7 Kasım 1916'da Silvan'dan ayrılarak Bitlis ve civarındaki bir kısım yerleri denetledikten sonra 13 Kasım'da Bitlis'e geldi. 21 Kasım'a kadar Bitlis'te kaldı. 21-27 Kasım günleri arasında Bitlis ve Siirt bölgesindeki çeşitli askeri birlikleri denetledi. 27 Kasım'da Siirt'e geldi. 2 gün burada kaldıktan sonra 29 Kasım'da Garzan'a, 30 Kasım'da da Silvan'a geldi.³⁴

Mustafa Kemal Paşa Silvan'da daha çok kitap okumak, muharebe raporları hazırlamak ve Çanakkale muharebelerindeki anılarına yazmakla vakit geçirdi. Zaman zaman Silvan çevresinde seyahatlere çıktı. Şehir içinde de geziler yaptı. 12 Aralık tarihinde 2'nci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa'nın izinli olarak İstanbul'a gitmesi üzerine 2'nci Ordu Komutanlığına vekâleten atandı. Aynı gün Muş ve Bitlis Cephelerindeki başarıları nedeniyle “İkinci Rütbeden Mecidi Nişanı” ile taltif edildi. 14 Aralık'ta Diyarbakır'a geldi. Ertesi gün Ergani madenine ziyarette bulundu ve geceyi burada geçirdi. 16 Aralık'ta Sekerat'taki 2'nci Ordu Karargâhına gelerek vekâleten atandığı Ordu Komutanlığı görevine başladı. Bu görevi Ahmet İzzet Paşa'nın tekrar görevine döndüğü 3 Mart 1917 tarihine kadar sürdürdü. İki buçuk aylık bu süre içerisinde ilk olarak bütün 2'nci Ordu mıntıkasında yaşanan iâşe sıkıntısıyla uğraştı. Bunun için karargâhın bulunduğu Sekerat'ta 17 Aralık günü Bitlis ve Diyarbakır Valilerinin katıldığı bir toplantı yapıldı. Buna daha sonra Elazığ Valisi de davet edilmiştir. Bu toplantıda sürekli sorun olan iâşe konusunun halledilmesi için çeşitli şifahi konuşmalar olmuş ve kararlar alınmıştır.³⁵

1916 yılı sonları ile 1917 yılı başlarında Doğu Anadolu'daki Türk-Rus savaşı durma noktasına gelmişti. Bu durumu değerlendiren Başkomutanlık Vekâleti yeni bir düzenlemeye giderek 7 Mart 1917 tarihinde 2 ve 3'üncü Orduları birleştirerek Kafkas Orduları Grubu'nu kurdu. Bu grubun başına da Ahmet İzzet Paşa komutan olarak atandı. Mustafa Kemal Paşa da önce vekâleten 16 Mart'ta da asaleten 2'nci Ordu Komutanlığına atandı. 16'ncı Kolordu Komutanlığı da Diyarbakır'a intikal etmiş ve lağiv edilmiştir. Bu kolorduya bağlı birlikler Silvan'daki Menzil Müfettişliği ve 5'inci Tümen emrine bırakılmıştır. Diğer birlikler de yerlerinde bırakılmışlardır.

27 Mart 1916'dan 10 Temmuz 1917 tarihine kadar yaklaşık 15,5 ay Diyarbakır'da görev yapan 2'nci Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa bu süre içinde Diyarbakır

³³ Ali Fuat Cebesoy, **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, İnkılap ve Aka Kitapevleri, İstanbul, 1967, s. 158-159.

³⁴ U. Kocatürk, **a.g.e.**, s. 84-85.

³⁵ Tezer, **a.g.e.**, s. 89.

bölgesindeki birçok yeri gezmiş görmüş ve incelemelerde bulunmuştur. Civar ilçe ve köyleri de gezmiş buralardaki askerî ve sivil kişiler ile görüşmeler yapmıştır.

SONUÇ

Atatürk Diyarbakır'a geldiği 27 Mart 1916 tarihinden, ayrıldığı 10 Temmuz 1917 tarihine kadar Diyarbakır, Muş ve Bitlis bölgesinde çok önemli bir görev ifa etmiştir. Bizzat muharebelere katılmış, Muş ve Bitlis gibi bazı bölgelerin düşman işgalinden kurtuluşunu sağlamış, halkla iyi ilişkiler kurmuş, bölge valileri ve diğer idarecilerle bölgenin ihtiyaçları ve diğer hususlarda görüşmeler yapmış, bölgedeki birçok noktada; dağda, tepede, mezrada ve köyde incelemelerde bulunmuş bu inceleme ve değerlendirmelerini uygulamalarına yansıtmıştır.

Askerî harekâtın birçok örneğini Muş ve Bitlis'in kurtuluşu esnasında uygulamıştır. Bu muharebelerde uygulanan başta İç Hat Manevrası olmak üzere Milis güçlerinden yararlanılarak yapılan muharebeler ve Özel Harp uygulamaları askerî açıdan dikkate değer özellikler taşımaktadır.

Mustafa Kemal Paşa'nın askerî bir lider ve komutan olarak yaptıkları ve başarıları büyük oranda bilinmektedir. Muş ve Bitlis'in kurtarılması mücadelesi ile bu mücadeledeki kritik bir muharebe olan Muş yakınlarındaki Kozma ve Kortik dağı bölgesi muharebeleri yeterince bilinmemektedir. Muş ve Bitlis'in işgalden kurtuluşunu sağlaması ve sonraki muharebelere olumlu etkileri olması bakımından Kozma ve Kortik dağı bölgesi muharebeleri oldukça önemlidir. Buradaki muharebeler ve kazanılan zaferlerle Rus kuvvetlerinin Anadolu içlerine doğru yürüme emelleri de sonlandırılmış oldu.

Öte yandan Diyarbakır, Van, Muş, Bitlis, Elazığ ve Siirt gibi gerek Atatürk'ün sorumluluğunda olduğu bölgelerin gerekse mücavir yerlerdeki emir ve komutası altında görev yapan komutanların birçoğu sonraki dönemde yürütülecek olan İstiklâl Harbi'nin de önemli komutanları ve etkili kişileri olacaklardır.

KAYNAKÇA

Genelkurmay ATASE Arşivi (ATASE Arş).

AKBAY, Cemal, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi İnci Cilt, Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasî ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1991.

BEHÇET - Faik Sabri, **Büyük Devletler ve Komşu Hükümetler**, I, Devlet Matbaası, İstanbul 1931.

BELEN, Fahri, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi; 1914-1915 Yılı Hareketleri**, I, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1964.

BELEN, Fahri, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi; 1916 Yılı Hareketleri**, III, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965.

CEBESOY, Ali Fuat, **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, İnkılap ve Aka Kitapevleri, İstanbul, 1967.

BEYSANOĞLU, Şevket, "Mustafa Kemal Atatürk'ün Diyarbakır'daki Kafkas Cephesi Komutanlığı", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C II, S 5, Ankara, 1986, 487-505.

ÇALIŞLAR, İzzettin, **Atatürk'le İki Buçuk Yıl**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1992.

EVSİLE, Mehmet, "Birinci Dünya Harbinde Atatürk'ün 16ncı Kolordu Komutanlığı", **Askerî Tarih Bülteni**, S 36, Şubat 1994, 30-42.

GEDİK, İhsan, **Vilâyât-ı Sitte'de Demografik Durum (1875-1914)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1985.

Genelkurmay Başkanlığı X. Şube, **Askerî Coğrafya, Kafkaslar Ötesinin Batı Kısmının Harp Sahnesi**, (Rusça'dan Çevrilmiştir), Genelkurmay Askerî Basımevi, İstanbul, 1947.

Genelkurmay Başkanlığı, **Doğu Anadolu Coğrafyası**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1938.

Genelkurmay Başkanlığı, **Şehir ve Kasabaların Harp Bölgeleri, Bombardıman, İşgal ve Kurtuluş Tarihleri (1911-1922)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1977.

- Harp Akademileri Komutanlığı, **Atatürk'ün Jeopolitik ve Stratejik Görüşleri**, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul, 1981.
- Harp Akademileri Komutanlığı, **8 nci Kolordu Bölgesindeki İsyancılar**, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul, 1971.
- İLHAN, Suat, **Atatürk ve Askerlik**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu yayınları, Ankara, 1990.
- KOCATÜRK, Utkan, **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1999.
- KODAMAN, Bayram, **Şark Meselesi Işığı Altında II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası**, Orkun Yayınevi, İstanbul, 1983.
- KÖKSAL, Osman, "Mustafa Kemal'in 16ncı Kolordu Komutanlığı Görevi ve Doğu Cephesi'ndeki Faaliyetleri", Genelkurmay Başkanlığı, **Atatürk Haftası Armağanı**, 10 Kasım 1992, 189-202.
- KURAT, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- ÖNGÖR, Sami, **Orta Doğu (Siyasî ve İktisadî Coğrafya)**, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, Ankara, 1964.
- ÖZLÜ, Hüsnü, "I.Dünya Savaşında Kafkas Cephesi'nde 16'ncı Kolordu'nun Harekât Planı, Muş ve Bitlis'in İşgalden Kurtuluşu", Atatürk Araştırma Merkezi, **100. Yılı Münasebetiyle I.Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu**, Ankara, 2015, 387-416.
- SARAÇOĞLU, Hüseyin, **Doğu Anadolu Bölgesi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1989.
- TEZER, Şükrü, **Atatürk'ün Hatıra Defteri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972.

ERMENİ OLAYLARINDA YİTİK BİR KAHRAMAN HALİL AĞA

Mehmet Nuri ÇELİK*

ÖZET

Bu çalışmada XIX. yüzyıl sonlarında Osmanlı toprakları üzerinde karışıklıklardan istifade ederek Sason Bölgesinde kendilerine bir yurt açma gayreti içine giren Ermeni çeteleri ve bu çetelerin çıkardığı katliamlar ile I. ve II. Sason İsyanına karşı devletini ve milletini koruyan eşsiz kahraman Bışar Ağa ve oğlu Bışar-ı Halil'in Halil Ağa'nın Ermeni çetelerine karşı verdiği mücadele; bu mücadele neticesinde çete reisi Serop Ağpür'un derdest edilmesinin akabinde Serop Ağpür'un yerine Taşnak lideri Antranik Ozanyan'ın geçmesi ve Ozanyan ile yapılan mücadele kaleme alınmıştır.

Konu ile ilgili gerekli belgelere ulaşmak için Başbakanlık Osmanlı Arşivinden, Sason isyanlarının anlatıldığı eserlerden ve sözlü tarih çalışmasından elde edilen bilgiler, gerekli tasnif ve tahlilden geçirilerek başta ilimiz olmak üzere bölgemizin yitik kahramanlarını gün yüzüne çıkararak yeni nesillere tanıtmak ve bu kahramanların mücadelesini gelecek nesillere aktararak milli ve manevi değerlerin önemi ve bu değerler için feda edilen kahramanların vatan ve bayrak sevgisini Halil Ağa'nın mücadelesine bakarak yeni nesillere aktarmak, Ermeni ve Kürt meselelerini Şark Meselesinin bir parçası olarak gören, aşiretini ve çevresini bu şekilde bilinçlendirerek günümüze kadar gelmesini sağlayan bu eşsiz halk kahramanını Bölgesinde Ermeni çetelerinin korkulu rüyası haline gelen ve Ermeni çetelerini derdest eden Halil Ağa gibi bir tarihî şahsiyeti millete tanıtmak kendi değerlerinin farkına varmalarını arzu etmekteyiz, aynı Kutül Amara gibi...

Halil Ağa Ermeni soykırımını(!)jiddia edenler içinde büyük bir şahsiyet ve büyük bir örnektir. Bugün Muş ilinde yaşayan bir çok ermeni kökenli aile Halil Ağa'nın himayesi ile günümüze kadar gelmiş bu Ermeniler isyana kalkışmadığı için hiçbir fert zarar görmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Halil Ağa (Halil'ı Bışar), Serop (Ağop Ağpür), Antranik, Ermeni.

A.BIŞAR-I HALİL AĞA'NIN YETİŞTİĞİ ORTAM

Bışar Ağa Bitlis, Batman, Sason ve Muş bölgesinde yoğunluğu olan Garzan Aşiret liderliğini yapmaktaydı. Bölgenin huzuru için büyük mücadeleler vermiş, dönemin ve bölgenin sıkıntılı bir dönemden geçmesine rağmen kendi bölgesinde huzur ve sükûneti sağlayarak halkın birlik ve beraberlik içinde yaşamalarına da ön ayak olmuştur. Kendisine bağlı köylerde, Ermeniler de yaşamaktaydılar. Bu Ermenilerin de huzur içinde yaşamalarına vesile olmuşlardır. Halil Ağa'nın şehit edilmesine rağmen, bu olayla ilgisi olmayan Ermeni köylülerinin hiçbirine müdahale edilmediği gibi günümüze kadar Bışar Ağa'ya bağlı olan Ermeni kökenli aileler mevcuttur. Bu ailelerin fertleri ile yapılan görüşmelere de yer verilmiştir. Bışar Ağa ömrünün son yıllarında Ermeni ayaklanmaları ve Kürt ayaklanmaları ile uğraşmış, kendi çevresini bu konuda bilgilendirmiştir. Bışar Ağa'nın vefatından sonra bu görevi oğlu Halil Ağa almıştır. Halil Ağa da babasının izinden giderek devletin bekası için yoğun bir çalışma içine girmiştir. Halil Ağa'nın gençlik yılları hem Kürt hem de Ermeni ayaklanmalarının yoğun olduğu döneme denk gelmektedir. Ermeni meselesinin Şark meselesinin bir parçası olduğu muhakkaktır. Bugün Şark meselesinin bir uzantısı da Kürt meselesidir. Halil Ağa bu iki meselede de halkı bilinçlendirmiş, köy köy gezerek bölgesinde Kürt ayaklanmalarının çıkmasına da engel olmuştur. Kendi kitesini ve çevre aşiretleri Kürt ve Ermeni ayaklanmalarına karşı bilinçlendiren, özellikle dönemin Bitlis valisi ve komutanları ile yakın ilişki kurarak bölgede bir kaos ortamı oluşturmak isteyen emperyalist güçlere karşı tüm Sünni kesimleri bilinçlendirme görevi de yapmıştır. Bu çalışmalar için sürekli Muş, Bitlis, Sason arasında adeta mekik dokuyarak ayaklanmalara karşı koyma stratejisi belirlemiştir.

Kendilerine atfettikleri birinci görev şehit kanı ile yoğrulmuş topraklarda fitne çıkarmak isteyen emperyalistlerin desteklediği Ermeni çeteleri ve ayrılıkçı Kürt ayaklanmalarına karşı verdiği mücadele, bu mücadele sonunda bu tehditleri bertaraf ederek mazlum Müslümanların can ırz ve namuslarını korumak, Ermeni çetelerinin özellikle de

* MEB, Öğretmen, Alparslan Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi, nuriçelik4971@hotmail.com.

Serop ve adamlarının katliamlarını önleyerek bu çeteyi derdest etmek Halil Ağa ve silah arkadaşlarının temel gayesi olmuştur. Çünkü bu çetenin girdiği köylerde büyük katliamlar yapılıyor kadınlar ve çocuklar bile türlü zulme uğruyor, hatta katlediliyordu.

Osmanlıyı dört taraftan kuşatıp zayıf duruma düşürerek Ermenilere burada bir yurt açma gayretleri içinde olan emperyalist güçlerin oyununu bozmak ve bu Ermeni çetelerine karşı aman vermeyen “Toprak namustur.” ilkesi ile hareket ederek Sosan ve çevresine bu nifak tohumun girmesini engelleyen Bışar Ağa ve oğlu Halil Ağa, Serop’a karşı büyük bir mücadeleye girişmiş, Ermeni çete reisi ile girdiği birçok çatışmada birçok yakınını şehit vermiştir.

Babası Bışar Ağa gibi bu davaya baş koyan Halil Ağa’nın davası, onu seven ve liderliğini kabul eden bütün bölge halkının ortak davası olmuştur.

B. 1877-1878 OSMANLI RUS SAVASI, ERMENİLERLE BAĞLARIN KOPMASI VE MİSYONERLERİN ÇALIŞMALARI

Ülkemizde Ermeni ayaklanmaları Osmanlı-Rus Savaşı’ndan hemen sonra başlamıştır. Osmanlı’nın Rus yenilgisini fırsata çevirme hevesinde olduklarını Ermeniler de kabul etmektedir. Ermeni ayaklanmalarının Tehcir Kanunu’na tepki olarak ortaya çıktığı yalanını kendileri de kabul etmektedirler.

Ermeni ayaklanmaları 1915 tehcir olayına tepki olarak doğdu iddiası, tamamen yalandır. Serop, Tehcir Kanunu yayınlanmadan çok önce, 1893 öncesinden başlayarak bölgede büyük katliamlar yapan bu katliamlardan dolayı Ermeniler tarafından paşa lakabıyla anılan bir katildi.

Ermeniler teba-i sadık/millet-i sadıka sıfatlarını 1877-78 Osmanlı-Rus savaşıyla yitirmişlerdir.

Ermeni-Türk (Kürt) dostluğu 1877-78 Osmanlı-Rus savaşına kadar sürmüştür.¹

Ermeni fedailer (teröristleri) genellikle Hınçak ve Taşnak-Sutyun komitelerine bağlıydılar.

Hınçakyan programı 1887 Ağustosunda Cenevre’de kurucular kurulu tarafından onaylandı.

Hınçak örgütünün programında azami, program hedefi Ermeni halkı ve ülkesini sosyalist örgütlenmesi olarak belirlenmişti. Bu stratejik hedefe bağlı olarak asgari program hedefi ise Osmanlı Ermenistanı’nda geniş tabanlı bir demokrasinin kurulması, siyasi özgürlüğün ve ulusal bağımsızlığın kazanılmasıdır.²

Taşnak-Sutyun partisi, Ermeni ulusal hareketinin en etkili örgütlerinden biridir. Partinin iki özelliğinden biri cephe örgütü olması.³

Kendisini cephe örgütü olarak tanımlayan ve bu doğrultuda binlerce masum Müslümanın kanına giren bu çeteler, birçok Avrupa devletinin desteğini alarak ülkemizde çıkaracakları ayaklanmalar ve katliamlarla kaos oluşturma ve bundan nemalanarak topraklarımızın bir kısmında egemenlik kurma hevesine girmişlerdir.

Osmanlı Devleti, millet-i sadıka dediği Ermenileri Devlet kurumlarında da üst görevlere getirdiği, Meşrutiyetle beraber Mebusluk unvanı verdiği belgelerle sabittir. Bu mebuslardan biri olan Kozan Mebusu Murad Hamporusun Boyacıyan, Zeytun İsyanına katılan ve binlerce insanın şehit olmasına sebep olan bir Osmanlı vekilidir.⁴

¹ Antranik Çelebyan, **Antranik Paşa**, Peri yayınları, İstanbul, 2003, s. 62.

² Recep Maraşlı, **Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi ve 1915 Soykırımı**, Peri yayınları, İstanbul, 2008, s. 141.

³ Maraşlı, **a.g.e.**, s. 143.

⁴ Erdoğan Cengiz, **Ermeni Komitelerinin A’mal ve Hareket-i İhtilaliyesi**, Başbakanlık Basım Evi, Ankara, 1983, Yayın No 355, s. 72.

Ermeniler içinde bir grup Başlarına gelen her felaketten Ermeni fedaileri sorumlu tutmuştur. “Felaketlerin sebebi Ermeni militanlarının rahatsız edici mevcudiyetidir.”⁵

Muş Bitlis havalisinde Ermeniler daima ihtilale meyyal bir halde bulunuyorlardı.⁶

Ülkemizin birçok yerinde isyan çıkaran Ermeniler bu isyanlarda muvaffak olamayınca ağırlığını arazi bakımından en elverişli yer olan Sason ve Talori bölgesine çevirdiler. Taşnak Komitesi Sason ve Talori de ikinci defa isyan çıkarmaya kalkıştı.⁷

Osmanlı Bankası baskınından sonra Taşnak-Sutyun komitesi memleket içinde faaliyetini daha da arttırmaya her tarafta silah ve cephane yığmaya çalışıyordu. İçeriye silah sokmak için en uygun en güvenilir yol, İran ve Rusya yoluydu. Burada sınır iyi kontrol edilemiyordu. 1898’de Taşnak-Sutyun kongresinde Sason’un faaliyet merkezi olarak seçilmesine ve oraya silah, cephane yığılmasına karar verildi. 1500 silah, çok miktarda cephane yollandı. 300.000 rublelik bir para ayrıldı. İsyana, Ahlat’ın Sohart köyünden ünlü Serop idare edecekti. Kendisinin faaliyet alanı, Bitlis, Ahlat, Sosan ve Muş’tu.⁸

Sosan isyanına Ermeniler pek büyük umutlar bağlamışlardı orada kopacak bir isyan üzerine Avrupa derhal müdahale edecek, Ermeni istekleri temin olunacak ve bu isyanla çok büyük menfaatler elde edilecekti.⁹

Bu belgeler de bize açıkça gösteriyor ki bölgemizde olan karışıklıkların ana kaynağı Avrupa devletleridir. Bu devletler bölgedeki kandan, kaostan beslenerek varlıklarını sürdürmektedirler. Osmanlı-Rus savaşından yenik çıkan devletlerini, Ruslar ve diğer Avrupa devletleri ile bir olarak arkadan hançerleyen Ermeni komitacılar, kendi kavimlerinden dahi tepki aldıkları halde ihanetlerini sürdürmüş ve bölge halkının huzurunu kaçırmışlardır. Diyebiliriz ki bu yöndeki çabaları halen devam etmektedir.

C.SEROP AĞPÜR’ÜN BÖLGEDEKİ FAALİYETLERİ VE ÖLÜMÜ

Sason dağlarına gelen Taşnak militanlarının lideri ilk önce Rusya’dan gelen Karakin adında bir Ermeni olur. Osmanlı askerî kuvvetlerince kısa bir sürede etkisiz hale getirilir. Sason’un Muş sınırındaki Serutlu köyünde öldürülen Karakin’in üzerinde birçok plan, kroki, belge ele geçirilir.¹⁰

Karakin’in ölümünden sonra yerini Bitlis-Ahlat’ın Sohart Köyünden Serop Ağpür alır. Ahlat’lı Serop Ağpür Bitlis şehrinde gündüz ortasında bir Osmanlı baş komiserini öldürdüğü için çok ünlenmiş, Ermeniler ve hatta bazı Müslümanlar tarafından Serop Paşa olarak adlandırılmıştır.¹¹

Taşnak komitesi çetelerini 1897 senesinde Rusya’dan, Sason ve Talori bölgesine yığmaya başladı. Bu çeteler bölgede faaliyete geçti. Çok geçmeden tepelendiler. Bunun yerini Ahlatlı Serop adında bir Ermeni aldı.¹²

O dönemde yaşanan olaylardan etkilenen ve Halil Ağa ile temasa geçen dedelerinden duyduklarını bize aktaran Muş’un Hasköy ilçesi ileri gelenleri ile yaptığımız sözlü tarih çalışmamızda ise ilginç anekdotlara ulaştık: Ağa, bizim dedelerimizin yanına gelerek Ermeni ve Kürt milliyetçilik harekâtının ecnebi devletlerinin işi olduğunu bölgede oluşturulmak istenilen kaosun yine bu (ecnebi) devletlerin işine yaradığını söyleyerek bu oyuna

⁵ Raymond H. Kevorkian, **1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler**, Aras yayınları, İstanbul, 2012, s. 27.

⁶ Mayewski, **Van ve Bitlis Vilayetleri Askerî İstatistiği**, Tercüme Mehmet Sadık, Van Belediye Yayınları, Van, 1997, s. 109.

⁷ Mehmed Hocaoğlu, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, Anda Dağıtım, İstanbul, 1976, s. 376.

⁸ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge, 2. baskı, İstanbul, 1987, s. 520.

⁹ Uras, **a.g.e.**, s. 475.

¹⁰ Hocaoğlu, **a.g.e.**, s. 379.

¹¹ Hocaoğlu, **a.g.e.**, s. 382.

¹² Hocaoğlu, **a.g.e.**, s. 377.

gelmemeleri noktasında uyarıda bulunmuştur. Dedemiz (Alican Er'in dedesi) Halil Ağa'ya Ermeni fedailerine karşı birlikte hareket etme sözü vermiştir. Bu sözü vermesinde Serop ve adamlarının bizim bölgemizde de çok katliamlar yaptığı ve millete korku saldığındandı. Serop bölgede adını iyiden iyiye duyurmaya başlamış, artık herkes bu çetenin varlığından tedirgin olmaya başlamış, kimse evinden çıkamaz hale gelmişti. Sahte Paşa Serop tüm bölgenin korkulu rüyası haline gelmişti.¹³

1830'lu yıllarda birçok misyoner bu bölgeye gönderilerek Ermenileri ayaklandırılmış, 1980'li yıllarda da yine aynı oyun oynanarak Kürtler ayaklandırılmak istenmiştir. Halil Ağa, ileriye gören misyon ve vizyon sahibi olan, kitlesini bu misyonerlerin çalışmasından koruyabilen liderlerin başında gelmektedir. Ermeni ve Kürt beylerinin bir kısmının zihinlerini bağımsızlık fikriyle yıkamışlardır. Bu bölgeye birçok konsolos o dönemlerde Talori dağlarına giderek Ermenileri isyana teşvik etmiştir. 1890 -1900 yıllarında Muş ve çevresinde Serop çetesi nam aldı.

1898-1899 yıllarında Bitlis vilayetinin Sason ve Muş taraflarında Ermeni olayları alevlendi. Bu bölgede Serop milliyet davasıyla isyan eden yegâne bir çete reisidir. tesbitinde bulunarak Serop'un ne kadar tehlikeli olduğunu dile getirmiştir. Ermeniler ve bazı Türkler buna Serop Paşa (!) tesmiye etmiştir. Bu çete reisi çevreye büyük bir korku salmış, diğer çete reisleri gibi herhangi bir birime bağlı değildir. Vücutça kuvvetli olan Serop bu bölge de çok şöhret kazanmıştır.¹⁴

Rus generalin dediği gibi Muş Sason ve çevresinde halka büyük korkular salan ve acımasızlığı ile adından söz ettiren Serop bölgede paşa (!) olarak anılmaya başlanmış ve birçok köy baskını yaparak binlerce masum Kürt ve Türk'ü öldürmüştür.

Bitlis vilayeti 26 Ekim 1899 tarihli telgrafından; yedi yıldan beri vilayette çeşitli kötülükler yaparak birçok kişileri öldüren ve çok ailenin mahvolmasına sebep olan Serop adındaki katil cani Ermeni eşkıyası Bitlis şehrinde güpe gündüz baş komiseri şehit etmesiyle çok ünlenmiş. Ermeniler ve hatta bazı İslamlar tarafından Serop paşa diye adlandırılmıştır.¹⁵

Hocaoğlu 382-383 Serop gönüllü gençlerden bir fedai çetesi kurdu. Bu çeteye daha sonra Antranik'te katıldı. Antranik ilk başlarda bu çetenin angarya işlerini yapardı. Serop Ağpür kendisine doğuştan verilmiş askerî yeteneği ve cesaretiyle Kürtler üzerine büyük bir korku yaymıştı.¹⁶

Antranik 16 Mayıs 1895 tarihinde Sarıkamış'tan Osmanlı sınırını geçerek Sason'a geçti. Burada Serop'un çetesine katıldı. İlk silahı ile burada tanıştı. Bir terörist ancak silahla yaşayarak, insanları katlederek mutlu olur masum çocuklar ve kadınlar dâhil.¹⁷

Amerikan misyoner örgütü pek yaygındı. Yalnız Trabzon Erzurum ve Van'da 28, toplamda 35 Amerika misyoner okulu vardı.

25 Ekim 1896 günü Bitlis'te bir Ermeni ayaklanması patlak verdi, Cuma namazı sırasında Ermeni çeteleri camilere saldırdı. Bu saldırıyı da Misyoner GEORGE'NİN çıkardığı anlaşılmıştır.¹⁸

Komitecilerin isyan şarkıları tiyatro sahnelerinde de serbestçe söyleniyordu. Mesela hiçbir devlette oynanmasına müsaade edilmeyecek VARTAN MAMİCONİAN piyesi Beyoğlu ve Üsküdar'da oynandığı sırada Ermeniler ihtilal havasına girerdi.¹⁹

¹³ Alican Er (81 yaşında), Muş Hasköy Doğumlu (Görüşme tarihi 24.10.2017).

¹⁴ Mayewski, a.g.e., s. 105.

¹⁵ Hocaoğlu, a.g.e., s. 382-383.

¹⁶ Çelebyan, a.g.e., s. 75.

¹⁷ Antranik Ozanyan, **Bir Ermeni Çete Reisi**, TTK yayını, s. 4.

¹⁸ Kamuran Görün, **Ermeni Dosyası**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005, s. 156.

¹⁹ Erdoğan Cengiz, **Ermeni Komitelerinin A'mal ve Hareket-i İhtilaliyesi**, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1983, s. 72.

Bu ve buna benzer piyesler hangi ülkede oynansa kabul edilebilir değildir ve oynayanlar cezalandırılır, Osmanlı Devleti savaş çığırkanlığı yapan bu asilere hiçbir ceza-i müeyyide uygulamamıştır.

Ermeniler, manastır ve kiliseleri kendilerine hem toplama yeri hem de silah depoları olarak kullanmışlardır. Muş Arak manastırı da bu silah depolarından biridir ve Ermeni çete reisi Antranik ve adamları onlarca askeri şehit ederek kaçmayı başarmışlardır.²⁰

I. Sason isyanını perde arkasında yine misyonerlerin olduğunu görmekteyiz. Avrupa devletlerine yalan haberleri yayıp binlerce Ermeninin öldürüldüğü yönünde propaganda yapanlar da bu Avrupalı misyonerlerdi.

I. Sason ayaklanması sonrası Bitlis'te çıkan birçok Ermeni ayaklanmasını bizzat Amerikalı misyoner George KNAPP üslenmişti.

Bu konuda Dışişleri Bakanlığı Amerikan Elçiliğine muhtıra verdi. Sadrazamın açıklaması ise şöyledir: “Başka bir ülkede olsa bu adamı idam ederlerdi.”

I. Sason isyanını tertipleyen Serop adındaki çete reisidir.²¹

I. Sason isyanını tertipleycisi Serop doğudaki ermeni olaylarını başlatarak bütün kabahati Rus ve İngilizler sayesinde Osmanlı devletine yıkmaya çalışan komiteci Serop'tur.²²

Serop, Ermeni tarihinin en büyük savaşçısı, Antranik'in hazırlayıcı ve önderi olmuştur.²³

Muş'un Ermeni önderi, artık Serop Paşa(!) olmuştur. Serop, Osmanlı askerlerini ve köylüleri öldürerek ünlenir ve Serop artık katliam yaptıkça daha çok ünlenir ve Ermenilerin mitolojik tanrısı **Vahakna**'ya benzetilir.²⁴

20 Ekim 1898'de Serop 16 kişilik grubuyla Osmanlı askerlerine pusu kurar. Onlarca asker şehit edilir. Yüzlerce asker ve binlerce silahsız masum insanın şehadetine sebep olan Serop Osmanlı Devleti tarafından bir türlü yakalanıp cezalandırılmamıştır. Garzan (Xerzan) Kürtlerinin önderi Bışar-ı Halil, Ermeni çeteleri ile verdiği mücadeleden dolayı Sason Muş ve Bitlis'e kadar nam salmıştır.²⁵

Serop Ağpür çevrede çok acımasızca katliamlar yapmakta, gün geçtikçe bu katliamlarını artırmaktadır. Serop ve fedai arkadaşları sadece Kürt ve Türkleri katletmiyordu onlara destek vermeyen özellikle Osmanlı'ya bağlı olan Ermenileri de katlettiyordu. Bu katlettiklerini Avrupa devletlerine Osmanlı devleti çoluk çocuk demeden Ermenileri katletiyor diye propaganda yapıyorlardı. Bu konuda Antranik de hatıralarında, bu şekilde bir yol izlediklerini anlatıyor. Antranik'in anlatımıyla; bizler sadece elçiliklere sunmaları için sahte evrak kullanarak 7000 kişinin öldürüldüğü yalanını uydurduk.²⁶

Bitlis Vilayeti 31 Temmuz 1899 Tarihli Telgrafından

“Henenik (Hetenk) köyünün Müslümanlar tarafından yakıldığı iddiası tamamen yalandır. Gerçi bu köyde iki ev yakılmış ise de bu evler çete başı Serop'un adamları, köylülere kendilerine katılmaları (yönündeki) teklifini reddetmesi üzerine Serop'un adamları tarafından yakıldı. Beş Ermeni'nin kaymakamlığa verdiği haber üzerine tutanak mahkemeye verilmiştir.”²⁷

Bu anlatımlar bize gösteriyor ki Serop ve Serop'un öğrencisi olan Antranik aynı yolu izleyerek katlettikleri Ermenileri, Osmanlı Devleti bizi katletiyor diye durmadan Avrupa'dan destek istemekteydiler.

²⁰ Erdoğan Cengiz, **a.g.e.**, s. 233.

²¹ T.T.K, **a.g.e.**, s. 4.

²² TTK, **a.g.e.**, s. 4.

²³ Çelebyan, **a.g.e.**, s. 75.

²⁴ Çelebyan, **a.g.e.**, s. 76.

²⁵ Çelebyan, **a.g.e.**, s. 77.

²⁶ Çelebyan, **a.g.e.**, s. 112.

²⁷ Hocaoğlu, **a.g.e.**, s. 382.

İsteklerden hemen sonra neredeyse tüm Avrupa devletleri yaşam malzemesi ve silah göndermiştir.

Bugün YPG'ye yapılan yardımlar gibi aslında bu olayda da esas amacın Türkiye'nin güçlenmesini engelleyerek parçalanmasını sağlamak olduğu aşikârdır. Çünkü o dönemde de Ermenileri kışkırtan ve destekleyen odaklar, bu gün Kürtleri isyana teşvik için yoğun bir çaba sarf etmektedir. İşte bu ortamda Halil Ağa'nın tutumu ve çalışması çok önem arz etmektedir.

Bışare Halil, Ermeni olayları baş gösterdiğinde tüm çevre aşiretleri ile birlikte hareket etmek istemiş, ancak hiçbir aşiret elini taşın altına koymamıştır. Hatta Şego aşireti Kürtleri bu işe karşı olduklarını bildirmişlerdir. Halil Ağa bu acımasız çetelere karşı amansız bir mücadele vermiş bu mücadelesi devlet tarafından takdir ile karşılanmıştır.

I. Sason isyanını yöneten Serop binlerce insanın ölümüne sebep olmuştur. Olaydan etkilenenlerin sayısı yirmi (20) binin üzerindedir. I. Sason isyanı sonrası Halil Ağa özel bir ekip oluşturarak Serop ve adamlarının peşine düşer. 1899 yılında Serop'un Muş'un Cevizlidere (Geliye Guzan) köyüne baskın yapacağı ihbarını alan Halil Ağa, adamları ile Ermeni tarihinin en büyük savaşçısı kabul edilen Serop Ağpur 'un üzerine gider.

Bunu muteakip Bitlis Valisi Ali Paşa bazı hafî tertibat alarak Sason'a hareket eder. Bışare Halil yolda Bulak, Murdan, Harzan aşiretlerini kaldırır.²⁸

Serop'la yapılan çatışmada Ermeni fedaileri ve Serop'un korumalarından bir kaçını öldürülür Serop Halil Ağa'nın adamlarının yaptığı kuşatmadan kurtulur. Cevizlidere köyü (Geliye Guzan) çıkışına doğru kaçarken burada yeniden kuşatılan Serop öldürülür, eşi sağ olarak yakalanır. Serop'un eşi Muş'a getirilerek yetkililere teslim edilir. Serop bölgeye ve Osmanlı Devletine o kadar acı çektirmiş ki bu ölüm haberi Ermeniler arasında felaket olarak yorumlanırken Müslümanlar arasında da bir o kadar sevinçle karşılanmıştır. Ermeniler Serop'u mitolojik tanrı,²⁹ ilan ettiklerinden çatışmada öldüğünü bir türlü hazmedememişlerdir. Serop'u ölümsüzleştirmek için zehirlenerek öldürüldü yalanını uydurmuşlardır. Serop ilah olarak görülmüştür.³⁰

Buradaki amaçları Ermeni fedailere cesaret vermek, korkmalarını engellemektir. Serop'un ölümü Ermenileri yasa boğmuştur.³¹

Bitlis vilayeti 26 Ekim 1899 tarihli telgrafından işte bu canî katil Serop ile oğlu kardeşi ve diğer üç arkadaşı vilayetten gönderilen askerler ve jandarmalar tarafından Taloriye yakın Geliyeguzan Köyünde saklandığı yerde abluka edilmişti. Bu azılı canî eşkıyanın takibine giden memurlardan alınan telgraftan anlaşılmıştır ve bu büyük başarı Van Erzurum, Diyarbakır vilayetlerindeki Ermeni eşkıyasının kökünden temizlenmesine sebep olacağı gibi Ermeni komitelerini pek çok üzecektir. Allah'ın inayetiyle vilayette Ermeni meselesinin bu başarı ile sona erdiği arz.26 ekim1899³²

Yukarıdaki telgrafa ek olarak 27 Ekim 1899 tarihli telgraftan canî ve katil Ermeni eşkıyası Serop ve arkadaşlarının elde edilmesinden sonra ona yardıma gelen dört Ermeni eşkıya da derdest edilmiş. Serop'un eşi sağ olarak yakalanmıştır.

Ermenilerce ilah mertebesine çıkarılan katil Serop'la mücadelesinde Allah'ın inayetiyle galip çıkan Halil Ağa, bölgesinde Serop'un zulmünü bitirerek liderliğini perçinlemiştir.

D.BIŞAR-I HALİL'İN BÖLGE LİDERLİĞİ

Aslında Halil Ağa Serop'un öldürülmesi ile meşhur olmamış onun babası hatta dedesi bu yolda mücadele etmiş Bölgede ve Devlet nazarında tanınmış bir ailedir. Halil Ağa'nın

²⁸ Mayewski, a.g.e., s. 106.

²⁹ Çelebyan, a.g.e., s. 76.

³⁰ Uras, a.g.e., s. 520.

³¹ Çelebyan, a.g.e., s. 82.

³² Hocaoğlu, a.g.e., s. 382-383.

babası Bışar Ağa Garzan bölgesinin tamamını idare eden Devlet ile millet arasındaki bağlantıyı kuran sürekli mebuslar ile valiler ile diyalog içinde olan birçok zaman payitaht ile irtibat halinde olan bölgenin en büyük adamıydı. Halen Bölgemizde birçok köy onun adı ile anılmaktadır.³³

1900 yılında Türk devletinin hizmetindeki Kürt Ağa Bışare Halil, Ermeni devrimcilerinin en önde gelen isimlerinden biri olan Serop'u öldürdü. Ahali bu kişiye (Serop'a) Sason'u neredeyse tamamen bağımsız (!) bir hale getirdiği için Serop paşa (!) diyordu. Padişah Bışar-e Halil Ağa'ya bu Ermeni liderini (Serop'u) öldürerek gösterdiği başarı için madalya verdi.³⁴

Bizim büyük dedelerimiz Bışar Ağa'nın sırasıyla Halil Ağa'nın daha sonra Hasan Ağa'nın emrinde ve hizmetinde bugüne kadar gelmişiz. Sadece bizler değil o bölgenin tamamı Bışar Ağa ve efradının hizmetindeydi.³⁵

Dedem Halil Ağa döneminde Ermeniler sürekli köy basarak, Müslüman halkı buralardan göçe zorlamışlardır. Ermeniler ecnebi devletleri ile işbirliği yaparak Müslümanları öldürmüş buralarda kendisine devlet kurmak istemiştir. Bölgede katliam yapmadıkları köy neredeyse hiç yoktur. Zaten en büyük önderleri o dönemde Serop adında bir eşkıyadır. Dedem Halil Ağa bölge halkından yardım isteyerek bu şakiyi yok etmek istemiş, kimse cesaret etmemiş, bölgedeki kendi kuvvetleri ile bu eşkıyalara karşı mücadele vermiş sonunda eşkıya başı Serop'u öldürerek mazlum Müslümanları bu zulümden kurtarmıştır. Halil Ağa Ermeni çetelerini kendi bölgesine sokmadığı gibi ömrü kifayet etseydi bu hainlerle işbirliği eden kim varsa hepsini cezalandıracaktı. Bunun için devletten yardım istemiş gerekli yardım yani asker çıkarmayı başarmış ama dönüş yolunda şehit edildiğinden bu iş yarım kalmış. O gün Ermenilere destek verenler bugün de farklı terörist guruplara destek vererek bizi parçalamak istemektedirler. Dedemin babası olan Bışar Ağa da devletine büyük hizmetler yapmış. Vefat ettiğinde özel törenle gömülmüş, mezarının taşlarında da devlet tarafından yaptırılan asker ve kılıç figürleri vardır.³⁶

Bışar Ağa'nın Sason'un Yakabağ köyündeki mezarı araştırıldığında bu figürlerin halen mevcudiyetini koruduğu görülmüştür. Bu durum bölge halkı tarafından Bışar Ağa'ya Miralaylığı verildiği tezini güçlendirmektedir.

“Bitlis mebuslarından Kabulzade; Halil Ağa'ya 5. dereceden verilecek Mecidi Nişanı'nın teklif yazısının Bitlis Valiliği tarafından 21 Ağustos 1899 tarihinde padişahlık makamına sunulması.³⁷

Bitlis Valiliği 21 Ağustos 1899 tarihinde Halil Ağa'ya, Mecidi Nişanı'nın (madalyanın) verilmesi için teklif yazısı padişahlık makamına göndermiştir.

Bu yazıya istinaden Halil Ağa'ya II. Abdülhamit Han tarafından altından yapılmış bir madalya takdim edilmiş. Padişah Halil Ağa'yı Gerzan bölgesinin beyi ilan etmiştir. Yazının orijinal metni şu şekildedir:

“Dâhiliye Mektup Kalemi

Evrak numarası: 79/24 süvari ismi: Abdullah REFİK

Tasvidi tarihi: Muhammed Şerif 21Alem-i resmi21 Tarih-i tebyizi: fi 13 Rabiulahir 1317 ve 8 Ağustos 1315.Huzur-u Ali-i Hazret-i Sadaretpenahiye

Bitlis “Bitlis mebuslarından Kabulzade; Halil Ağa'nın hükûmete yed-i hususat-i hüsn-ü hizmeti olmasına binaen beşinci rütbeden mecid-i nişan-ı zişanıyla taltif hakkını Bitlis Vilayet-i Aliyesi'ne elan 6 Temmuz 1315 tarih ve tasmive ve dokuz numaralı tahrirata leffen huzur-u ali-i fehimanelerine taktim kılınmıştır. Ol babda...”

³³ Alican Er (85 Yaşında), Sason Yakabağ Köyü Doğumlu (Görüşme Tarihi, 11.09.2014).

³⁴ Maraşlı, a.g.e., s. 156.

³⁵ Kamil Yiğit (75 yaşında), Muş Tekyol Köyü Doğumlu (Görüşme tarihi 30.10.2017).

³⁶ İzzet Çelik (100 Yaşında), Sason Yakabağ Köyü Doğumlu (Görüşme Tarihi, 01.08.2017).

³⁷ BOA, DH.MKT. Dosya No.2236, Gömlek No.5 Tarih1317.R.13.

Bışar-e Halil'in, Ermeni çeteleri dağıtması ve Serop'u derdest etmesi sarayın takdirini kazanmış, Abdülhamit Han gibi büyük bir devlet adamı tarafından madalya ile ödüllendirilen, bölgenin beyliği ile ödüllendirilen; kendisini ve aşiretini devletine feda eden; bu uğurda şehit düşmüş bu şahsiyeti memleketine ve milletine tanıtmak ve kahramanlığını gün yüzüne çıkarmak; gelecek nesillere bu şahsiyeti tanıttırarak bölgenin kendi ecdadı ile övünmesini sağlamak; vatanın kolay kazanılmadığını her dönemde düşmanların saldırısına uğranılabileceğini, bunun için sürekli uyanık olunması gerektiğini ve kahraman ecdadının yolunda giderek vatan toprağının namus olduğunu, şehit kanları ile yıkandığını idrak etmelerini sağlamak.

Halil Ağa kendi bölgesinde zulme ve ayrımcılığa karşı mücadelesi, özellikle açık ve gizli dâhili ve harici düşmanlara karşı açık ve cesurca mücadele vererek insanlığın ve İslam'ın bölgedeki timsali olmuş bu mücadele onu eşsiz bir kahraman olmasına vesile olmuştur. Halen birçok Ermeni kitabında ve makalelerde Bışar-e Halil'e kin ve nefret kusulmaktadır. Halil Ağa döneminde bölge Müslümanları hem Ermeni hem de Kürt ayaklanmalarına katılmayarak devletine milletine sahip çıkarak günümüze kadar bu şekilde gelmesi sağlamıştır.

Halil Ağa'nın ismi o dönemlerde Van'ın bir mahallesinde verilmiştir.³⁸

Halil Ağa'nın emrindeki köyler Ermeni köyleri ile bitişikti hatta karışık köylerimiz de vardı. Bışar Ağa'nın yanında çalışan ona korumalık edenlerin çoğu Ermeni kökenlilerdi. Bu kadar iç içeyken, birden bazı bölgelerde Ermeniler, gece Müslümanlar üzerine hücum ederek büyük katliamlar yapmaya başladılar. Sonra da bölgede fedailer dolaşmaya başladı. En çok korkulan komitacı reisi Serop idi. Serop, Ermenilerin arasında başkan veya paşa (!) olarak anılırdı. Birçok Müslüman beldelerinde çocuklarını Serop ile korkutarak uyuturdu. Halil Ağa Serop'un bu şekilde anılması ve korku oluşturmaya çok içleniyor ve kurduğu gizli bir ekiple Serop'un peşine takılmış ve bir iki mücadeleden sonra Halil Ağa'nın kontrolündeki köylerden biri olan Geliye Güzan (Cevizlidere) köyünde Serop öldürülür. Halil Ağa'ya bölgenin reisliği devlet tarafından verildiği babam tarafından sürekli dile getirilirdi.³⁹

Zümrete Çelik dedesi Cemil Mirzik'in anlatımına değinerek Halil Bışar'ın kardeşi Sıllı (Süleyman) Bışar ve Halil-e Bışar'dan şöyle bahseder:

O dönemde Ermeniler milliyetçilik duygularıyla isyan etmeye başlamış bölgede büyük katliamlar yaparak bölgeyi adeta huzursuzlaştırma içine sürmüşlerdir. Bışar Ağanın oğulları bölgede huzur ve sükûneti elde etmek için yoğun bir çaba içerisine girmişlerdi. Sürekli bölge insanlarını toplayarak çetelere karşı koymaları; bölgeyi kesinlikle Ermeni çetelerinin at oynatacağı bir meydan olmaması noktasında büyük bir gayret sarf etmişlerdi. Ermeni çeteleri, özellikle Serop Ağpür'ün çetesi, bölgede girdiği köylerde acımadan katliamlar yaparak bölgeyi sindirmeyi hedeflemişler. Bışar Ağa çetelerin bu oyununu bozmak için çevre köy ve kasabaları bilinçlendirmiş, örgütlemiştir. Bölge halkı da Halil Ağa'nın önderliğinde büyük bir gayret içindedir. Bölgedeki müspet Ermenilerle de iyi ilişkiler kurardı. Bunların kandırılmasına müsaade etmeyerek çetelerle mücadele etmiş, neticede Serop ve adamlarını bölgeden çıkarmayı başarmış ve kendi bölgesindeki olaylara müdahale etmeyen Ermenilere de sahip çıkarak günümüze kadar Müslüman olarak gelmelerini sağlamıştır.⁴⁰

E.HALİL AĞA'NIN ANTRANİK İLE MÜCADELESİ VE ŞAHADETİ

Antranik 1895'de 40 silahlı adamıyla Sason'a gelerek Ermeni Serop çetesine katıldı.⁴¹

Bitlis vilayeti 29 Kasım 1899 tarihli telgrafından canı katil ünlü Ermeni çete başı Serop'un ölümüyle sonuçlanan çetenin tepelenmesinden pek çok müteessir olan Sason'un Sivank (Sığvank) köyünden Marko, Artin, Agop, Kirkor, Kemi adlarındaki Ermeniler ile

³⁸ Erdoğan Cengiz, **a.g.e.**, s. 378.

³⁹ Tayfur Altın (102 Yaşında), Sason Yakabağ Köyü Doğumlu (Görüşme Tarihi, 11.09.2016).

⁴⁰ Zümrete Çelik (90 yaşında), Sason Yakabağ Köyü Doğumlu (Görüşme tarihi 20.10.2017).

⁴¹ Beşir Mustafayev, **Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 2012, S 47, s. 46.

kimlikleri belirlenemeyen 15 Ermeni çeteci, Kıyastik (Gevastek) köyünde Bitlis ağalarından Halil Ağa'nın yakınlarından Daver, Hüseyin ve Said'i öldürmüşler, Selim de ağır yaralanmıştır.⁴²

Serop'un Halil Ağa tarafından öldürülmesi sonucu çetenin başına Antranik geçti.⁴³

Sason ve Muş bölgesinde çete hareketlerini yönetmek üzere Antranik Paşa(!) görevlendirildi. Muş civarında faaliyetini sürdüren Antranik, Halil-e Bışar'ın da failidir.⁴⁴

Seropun ölümünden sonra Antranik, Serop'un yerini alır.⁴⁵

Antranik'in Halil Ağa'yı yok etmek için geliştirdiği çok yönlü siyaset ileride onu daha belirgin bir figür haline getirmiştir. Serop Ağpur'un eli altında Sason dağlarının yamaçlarında büyüyen, Serop'un yöntemleriyle eğitilerek şekillenen Antranik yüzyılın başlarında Ermeni devrimci hareketinin tartışılmaz önderi durumuna geldi.⁴⁶

Antranik "azılı" bir Türk ve Kürt düşmanı, aslen Şebinkarahisarlı olan "sahte paşa" 1890'dan 1920'ye kadar 30 yıl hep cephede Türklere karşı savaşmış on binlerce Türk ve Kürt katletmiştir.⁴⁷

Serop'un ölümünden sonra yerine Antranik Ozanyan geçer. Ozanyan, rüştünü ispat için Halil Ağa'yı öldürme planı yapar. Özel bir ekip oluşturma gayretine girer. En çok güvendiği adamlarını yanına alır. Halil Ağa'nın gulamlarından (hizmetkâr) Ermeni asıllı olan Marnikli Avo'yu ayarlar. Halil Ağa'nın nereye gittiğini, ne yaptığını hepsini ondan öğrenir. 1900 yılı sonbaharında Halil-e Bışar'a bağlı olan Marning köyünden Avo adlı Ermeni casus fedailere haber ulaştırır. Halil-e Bışar'ın Muş'ta bulunduğunu, devlete yaptığı yardımlar nedeniyle bizzat Padişah tarafından ona bir madalyanın gönderildiğini söyler. Ayrıca Halile Bışar'ın, Mala Şigo'ya (Şigo aşiretine) saldırmak için Osmanlı'dan askeri yardım sözü aldığını ifade eder. Bu sözleri devletten alan Halil-e Bışar'ın yarın Muş'tan 10-12 adamı ile yola çıkacağını ve geceyi kendine ait köylerden olan Marning'te geçireceğini söyler.⁴⁸

Halil Ağa'nın ölümü Türk tarihinde onlarca örneği görüldüğü gibi içteki hainlerin düşmanla işbirliği neticesinde olmuştur. Halil Ağa'nın gideceği güzergâh ve konakladığı yerler içteki hainler tarafından çetecilere bildirilmiş ve Ermenilerle işbirliği içerisinde olan Mala Şego denilen Şego aşiretinin de ihanetiyle Halil Ağa'nın tüm Ermeni çetelerini yok etmek için yaptığı planı Ermeni çeteleri öğrenerek Halil Ağa'nın yolu üzerine fedailer yerleştirilerek pusu kurmuşlar. Ermeni çete reisi terörist Antranik yanına Kevok Çavuş, Harutyun, Dono Makar, Çirikli Hampartzum ve Andrik gibi çete reislerini de alarak üç ayrı mevziye yerleşerek Halil Ağa'yı pusuya düşürmeyi başarmışlar. Halil Ağa, adamları ile pusunun ortasına geldiğinde üç ayrı koldan ateş edilmiş. Halil Ağa atının yaralanması ile düşmüş ve atın altında kalarak ayağı kırılmış, silahına uzanacak durumu kalmadığından Ermeni teröristlerce esir alınmıştır. Akabinde başı kesilmek suretiyle şehit edilmiştir. Halil Ağa'nın başsız naaşı halen Kolosik köyü mezarlığındadır. Halil Ağa'nın yakınlarının naaşı ise Sason'a götürülmüştür. Halil Ağa'nın üzerindeki Sultan Abdülhamit Han'ın verdiği madalyayı Antranik, kendisine takarak kendisini paşa (!) ilan etmiş. Halil Ağa'nın üzerinde bulunan kendi köylerine ait mühürlerini bu çeteler yanlarına alarak götürmüşlerdir.

Antranik'in tarifine göre Halil Ağa uzun boylu, geniş omuzlu, pek de yakışıklı biridir. Üzerinde çuhadan şalvar ve palto vardır. Beline ipek kayış dolamış, başına başlık koymuştur. Başlığın ipleri tüm boğazını sarmalamıştır. Ayağında Avrupa malı ayakkabı vardır.⁴⁹

⁴² Hocaoğlu, a.g.e., s. 383.

⁴³ Uras, a.g.e., s. 520.

⁴⁴ Ömer Fatih Başkan, Kahramanmaraş Sütçü İmam Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Kahramanmaraş, Ocak 2013, s. 45.

⁴⁵ Çelebyan, a.g.e., s. 82.

⁴⁶ Çelebyan, a.g.e., s. 86.

⁴⁷ T.T.K, a.g.e., s. 9.

⁴⁸ Çelebyan, a.g.e., s. 90.

⁴⁹ Çelebyan, a.g.e., s. 91.

Sözlü tarih çalışmamızda ise Halil'in öldürülme olayı daha farklı anlatılmaktadır. Halil Ağa fedailerin eline geçince Antranik, Halil'in kafasını kesmek için bıçağı boğazına dayar. Halil Ağa ise ilk şoku atlattıktan sonra, Antranik'e "*Cahil eşşek! İnsanın kafası arka kısımdan hayvanın ise önden kesilir.*" demiştir. Antranik Halil Ağa'nın bu çıkışından çekinir ama yine dediğini yaparak Halil Ağa'yı orada şehit eder.

Konu ile ilgili Osmanlı Mabeyn-i Hümayun 18 Ekim 1318 (1900) tarihli yazısında;

"Aşiret ağalarının ileri gelenlerinden Halil Ağa ile arkadaşının Ermeni eşkıyalar tarafından şehit edildiği ve kesilmiş başlarının teşhir edildiği inanılır kaynaklardan öğrenilmiştir. Bu olay itaatli İslam ahaliyi heyecanlandırarak asayiş ve emniyet bozucu olaylara sebep olacağından canilerin behemehâl yakalanarak haklarında hukuki işlem yapılması..." yolunda devletin yerel memurlarına uyarısı vardır. Yine bu yönde 1318 (1900) yılı tarihli bir başka belgede konuyla ilgili şu bilgilere rastlamaktayız:

*"Kürt reislerden Halil-e Bışar ve refikinin köylerine giderken Sason civarında Ermeni eşkıya tarafından katledilmeleri üzerine daha kötü hal meydana gelmemesi için Bitlis Vilayetince gerekli tedbirlerin alındığı, bir kısım mütecasirin (cesaret eden) yakalanarak adliyeye teslim olunduğu, diğerlerinin takip edildiği, Van Gölü ve civarında şüphelenilen karyelerde yapılan teftişlerde Ermenilere ait silah ve cephane bulunduğu..."*⁵⁰

Bu olaydan sonra Ermeniler ve yandaş Avrupa ülkeleri Antranik'i ulusal kahraman ilan etti.⁵¹

8 ay sonra Antranik bu olayın (Serop'un derdest edilmesi olayı) intikamını aldı. Çetesıyla birlikte Halil Ağa'yı takip ederek onu ve 17 adamını öldürdü ve Abdülhamit Han'ın verdiği madalyaya el koydu. Söz konusu madalya Taşnaksutyan'un Cenevre'deki arşivinde halen korunmaktadır.⁵²

Antranik Kürt beyi Bışar-e Halil'in başını keserek göğsündeki madalyayı alarak kendi göğsüne taktı ve sonra bu madalyadan sonra Antranik'e Paşa demeye başladılar. O madalyayı Halil-e Bışar'ın babasına (?) Ermeni çetelerine karşı gösterdiği başarıdan dolayı verilmişti.⁵³

Antranik'i çetelerin gözünde yücelten ve büyüten Gerzan Bölgesinin lideri olan Halil Ağa'yı öldürerek Serop'un intikamını almış olmasıdır.⁵⁴

Son yıllarda Ermeni diasporası ve Ermeni devleti Serop'u ve Halil Ağa'yı şehit ederek adını duyuran Antranik'i ölümsüz kahraman ilan etmiştir. Antranik Ermenilerin Garibaldi, Washington, Robin Hoodu olarak nitelendirilerek Ermeni tarihinin dört önemli unsurundan birisi olarak değerlendirilmektedir.⁵⁵

Bitlis vilayeti 20 Temmuz 1902 tarihli telgrafından

(...vilayete geldiğinde 80 kadar yardımcısıyla Sasun'da olduğu haber verilen ve o vakit Bitlis komutanı bulunan Ali Paşa'nın yaptığı takibatta askere karşı çıkmış ve daha sonra Halil Ağa ve daha birçok Müslümanı öldürmesiyle varlığını belli etmiş olan Ermeni eşkıyasının başı Antranik'in geçen kışta askerlerin ablukasından da kurtulması... Ermeni eşkıyalarını şımartmıştır.⁵⁶

Halil Ağa şehit edilir. Abdulamid Han'ın armağan ettiği madalyayı Antranik alarak göğsüne takar ve kendisini paşa(!) ilan eder. Ermeni diasporasının Ermeniler katlediliyor veya 1915 tehcir olayıyla soykırım uygulandığı iddalarını Halil Ağa'nın şehit edilmesinden sonra Müslüman halk Ermeni çetelerine karşı Halil Ağa'nın intikamını almak istemiş.

⁵⁰ DH.TMIK.M Dosya.95 Gömlek No.48.

⁵¹ Maraşlı, a.g.e., s. 157.

⁵² Maraşlı, a.g.e., s. 156.

⁵³ T.T.K, a.g.e., s. 7.

⁵⁴ T.T.K, a.g.e., s. 4.

⁵⁵ T.T.K, a.g.e., s. 2.

⁵⁶ Hocaoğlu, a.g.e., s. 390.

Bu olay Aşiretleri son derece heyecanlandırmıştır. Herhangi bir kötülüğe meydan verilmemesi için gereken tedbirlerin alınmasıyla birlikte aşiretleri sakinleştirici öğütler verilerek aşiret ağalarından asayiş ve emniyeti bozucu bir harekette bulunmayacaklarına dair kendilerinden senet alınmıştır. Cani, katil Ermeniler hakkında yapılan tahkikat evrakları da mahkemeye verilmiştir. 29 Kasım 1899.⁵⁷

Bu nasıl bir Ermeni katliamı veya Ermeni soykırımıdır? Halil Ağa gibi bir devlet adamının ve onlarca yakınının ölümüne neden olan Ermenilere karşı, olası bir ihmalkârlığın veya bu durumdan kaynaklı hamasi duygularla Ermeniler zarar görebilir düşüncesiyle Halil Ağa'nın yakınları ve Halil Ağa'ya bağlı diğer Aşiret ileri gelenlerinden devlet senet alarak onların zarar görmesini engelliyor. Sadece bu arşiv evrakı bile Osmanlı devletinin Ermenilere ve tebaasına karşı ne kadar şefkatli ve merhametli davrandığının kanıtıdır.

Mabeyn-i Hümayun'dan 5 Ekim 1900 tarihinde yapılan tebliğden

(... Aşiret Ağalarından ileri gelenlerinden Halil Ağa ile arkadaşının Ermeni eşkıyaları tarafından şehit edildiği ve Halil Ağa'nın kesilmiş başının teşhir edildiği inanılır kaynaklardan öğrenilmiştir. Bu olay itaatli İslam ahaliyi heyecanlandırarak asayiş ve emniyet bozucu olaylara sebep olacağından canilerin behemahal yakalanarak haklarında kanuni işlem yapılması için adliyeye teslim olunmaları ve iş bu cinayetin asayiş ve emniyeti bozmak maksadıyla tasarlanmış ve istenilerek yapılmış olduğu sanılmaktadır. Buna göre canilerin hak ettiği cezayı görebilmeleri için bütün valilerin dairelerine dikkat göstermeleri, bu cinayetin failleriyle teşvikçilerinin cezalandırılması ve işin önemi göz önüne alınarak suç ile ceza arasındaki adalet ölçüsüne dikkat edilmesi zat-ı şahanenin iradelerinden olduğu canilerin yakalanması hakkında gerekli askerî birliklerin icap eden noktalara sevki dördüncü orduya tebliğ edilmiştir. 5 Ekim 1900.⁵⁸

Sason olaylarında Antranik tarafından kafası kesilerek öldürülen Halil-e Bişar ise civar köylerde Müslümanlarca ve özellikle Ğarzan aşiretinin Kurrî kolunda simge haline gelir. Ermeni olaylarında civar köy Müslümanları intikam duyguları ile 1904 yılında Osmanlı güçleri ile beraber hareket ederler. Osmanlı Devleti, Ermenilerce öldürülmüş olan Halil-e Bişar ve aşiret kavgasında öldürülmüş olan oğlu Amar'ın (Ömer) ailesini unutmaz:

“Bitlis vilayeti dâhilinde sakin rüeas-i aşairden olup Sason cihetinde Ermeni eşkiyası tarafından şehid edilmiş olan Halil Beşar ile evvelce maktulen vefat eden mahdumunun ailelerine beş yüz kuruş maaş tahsis şerefsudur buyrulaniradey-i seniye-yi cenab-ı hilafetpenahi iktizası alisinden bulunduğu şerefvarid olan iki yüz on dokuz numaralı 18 teşrin-i evvel 1346 tarihli buyruldu-u a'li cenabı vekaletpenahilerinde iş'ar buyrulmuş ise de mumaileyhanın ailelerine tahsisi icab eden beş yüz kuruştan bin kuruşa karşılık bulunamadığından bunun sene-i hali'ye müvazenesine alaka-i tesviyesi tensib buyrulduğu halde bubuyruldu-u a'liyenin irsali hususunun huzur-u sami-i devairi fehimlerine arz ve izbarı meclis-i umumiyeye-i maliyeden ifade kılınmağın olbabda emr ve ferman hazreti menlehülemrindir.”⁵⁹

Devletin aşireti bu şekilde sahiplenmesi karşılığını bulur. Kurrî aşireti Ermeni meselesinde devletten yana yer alır. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında bölgede meydana gelen Kürt isyanlarında da aşiret hiçbir isyana karışmaz. 1980 sonrası bölgede yaşanan çatışmalı yıllarda da Kurrî aşireti özellikle Sason dağlık bölgesinde bulunan köylerde koruculuk sistemi ile tekrar safını belli etmiştir. Günümüzde Sason ilçesinde birkaç köyde yoğun olan aşiret daha çok Muş ilçe ve köylerinde kalabalık olarak bulunmaktadır. Nüfus gücünden dolayı Muş merkezde siyasi yönden belirleyici olabilecek kadar potansiyele sahiptir. Halil Ağa'nın Torunları Halil Ağa'nın madalyasının geri getirilmesi için her türlü yasal yola başvurmuşlardır.⁶⁰

⁵⁷ Hocaoğlu, a.g.e., s. 384.

⁵⁸ Hocaoğlu, a.g.e., s.387.

⁵⁹ BEO, Dosya No.1595, Gömlek No.119602.

⁶⁰ Mehmet Nuri ÇELİK'in 16.03.2013 Tarihli E-posta.

SONUÇ

Sason bölgesinde bulunan Garzan aşiretinin lideri olan Bişar Ağa ve oğlu Halil Ağa, Sason bölgesinde kendi aşireti ve diğer Müslüman halk üzerinde ağırlığı olan Osmanlı devleti tarafından yakinen tanınan ve padişah tarafından madalya ile ödüllendirilen, şahadetinden dolayı devlet ricalince üzüntü ve taziye bildirilen bir büyük şahsiyettir. Devletine ve milletine büyük hizmetler vererek dönemin emsalsiz biri olmayı başarmıştır. Bölgede tüm köylülerin bildiği Bişar Ağa'ya ait mezarın üzerinde kılıç kabartması ve silah fişekliği kabartması gibi şekiller, zamanında ayrıcalıklı bir konumda olduğu konusunda bize ipucu vermektedir. Mezar taşında ölümü 1308 (Miladi 1890) olarak belirtilmiştir. Bişar'ın ölümü ile Garzan aşiretinin yeni lideri olan Halil'in Müslüman halk ve toplum üzerindeki nüfuzu aşikârdır. Günümüzde Muş-Batman il sınırını teşkil eden Pıvve, Geliyezenan, Cemala, Gavistek, Bozikan, Hergok, Kope, Kıstağ, Muş'ta Kepenek, Çukurbağ, Tekyol, İnardı, Ilıca, Ağırılı, Ekindüzü, Arı, Cevzlidere köyleri Halil Ağa'nın denetimi altındaydı. Bu köylerin bir kısmında yaşayan Ermeniler de onun himayesi altındaydı. Sason mıntikasında Halil Ağa civar Müslümanların hâmisi ve devlet nezdinde en bilinen insanı olmuştur. Günümüzde Pıvve (Gençler) köyünde yaşayan Seyyit kökenli ailelerin anlatımına göre Seyitler, Halil Ağa zamanında bu köye yerleştirilmişlerdir. Bugün halen köyde Seyitlerin yaşadığı mahalleye Taxa Halil (Halil'in Mahallesi) denilmektedir.⁶¹

Kurrî (Sason) aşiretinden olan aynı zamanda Gerzan bölge liderleri olan Bişar ile halefi ve oğlu olan Halil Ağa, Osmanlı Devleti'nin yıkılış sürecine girdiği dönemde kuzey, batı ve güney sınırlarında hem fitne kaynağı Avrupalıların çıkardığı iç isyanlarla hem de doğrudan Avrupa devletleri ile mücadele halinde iken doğuda "millet-i sadıka" tabir olunan katil Ermeni komitacıları ile mücadele ederek ve münferit birkaç milliyetçi Kürt isyanını engelleyerek vatanın bütünlüğünü, milletin huzurunu temin etmeye çalışan isimsiz kahramanlar unutulmamalıdır. Halil Ağa ve onun şahsında tüm şehit arkadaşlarına hak ettikleri değeri vermeli, en azından bu şekilde onurlandırmalıyız. Günümüz şartlarının Halil Ağa'nın Ermenilere karşı giriştiği mücadele ile büyük ölçüde aynı olduğu dikkate alınırsa Halil Ağa'nın hatırasının yaşatılması ile yaşadığımız bölgede ortak değerlere endeksli bir bilinç oluşturulması ve bu bilincin yüceltilmesinin ne derece önemli ve hayati olduğu görülecektir. Zira düşman, düşmanlığından asla vazgeçmeyecektir. Fitnessini aralıksız sürdürürken öldürücü darbesini indireceği an için fırsat kollamaktadır. Bu değerleri yücelterek, hak ettikleri değeri vererek Akif merhumun "Asımın nesli" diye tabir ettiği bir nesil yetiştirmek için bu kahramanları hak ettiği yere getirip sahip çıkmak asli görevimiz olmalıdır

KAYNAKÇA

CENGİZ, Erdoğan, **Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekett'i İhtilaliyyesi**, Başbakanlık Basım Evi, Yayın No:535, Ankara, Ağustos 1983.

ÇELEBYAN, Antranik, **Antranik Paşa**, Çev. Mariam Arpi- Nairi Arek, Peri Yayınları, İstanbul, 2003.

HOCAOĞLU, Mehmed, **Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, Anda Dağıtım, İstanbul, 1976.

⁶¹ İzzet çelik (92 yaşında) Sason Yakabağ Köyü Doğumlu (Görüşme tarihi 18.08.2017).

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

KEVORKIAN, Raymond H. & PABOUDJIAN, Paul B, **1915 öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler**, 2.baskı, Aras Yayıncılık, İstanbul, Ocak 2013.

MARAŞLI, Recep, **Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi ve 1915 Soykırımı**, Peri yayınları, İstanbul, Ekim 2008.

MAYEWSKI, **Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği**, Ter. Mehmet Sadık, Hazırlayan Hamit Pehlivanlı Van Belediye Yayınları, Van, 1997.

URAS, Esat, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge, 2. baskı, İstanbul, 1987.
Ermeni Olayları Sempozyumu, Van Bitlis-Muş, 2-3-4-Nisan 1985, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1986.

Bir Ermeni Çete Reisi: Antranik Ozanyan, Türk Tarih Kurumu Başkanlığı.

ÇELİK, Zümrete & ER, Alican & ALTIN, Tayfur & ÇELİK, İzzet & YİĞİT, Kamil, Sözlü Anlatım

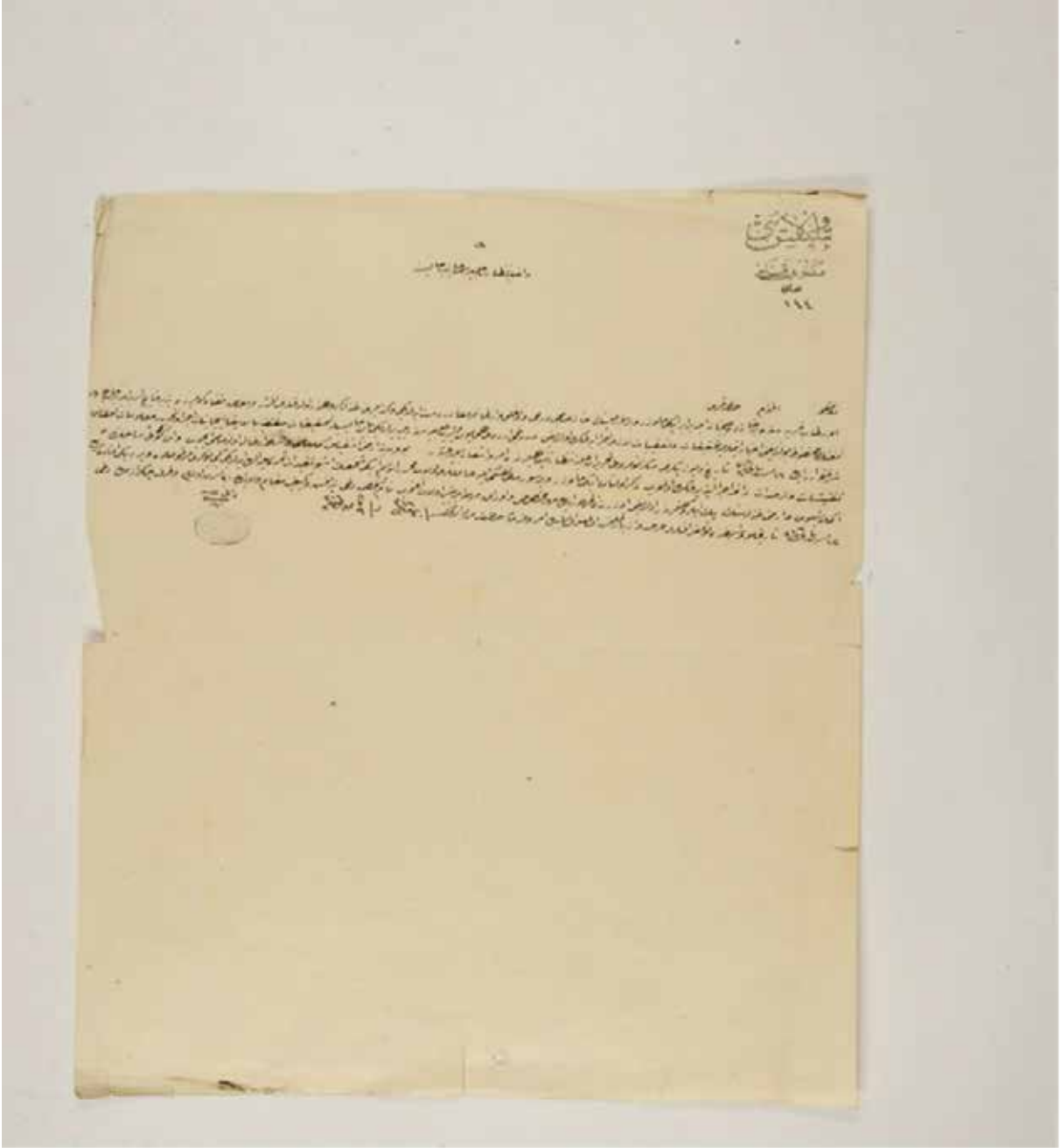
Mehmet Nuri ÇELİK'in 16.03.2013 Tarihli E-posta.

BOA, DH.MKT. Dosya No:1358 Gömlek No:128

BEO, Dosya No.1595, Gömlek No.119602

EKLER:

Ek-1:

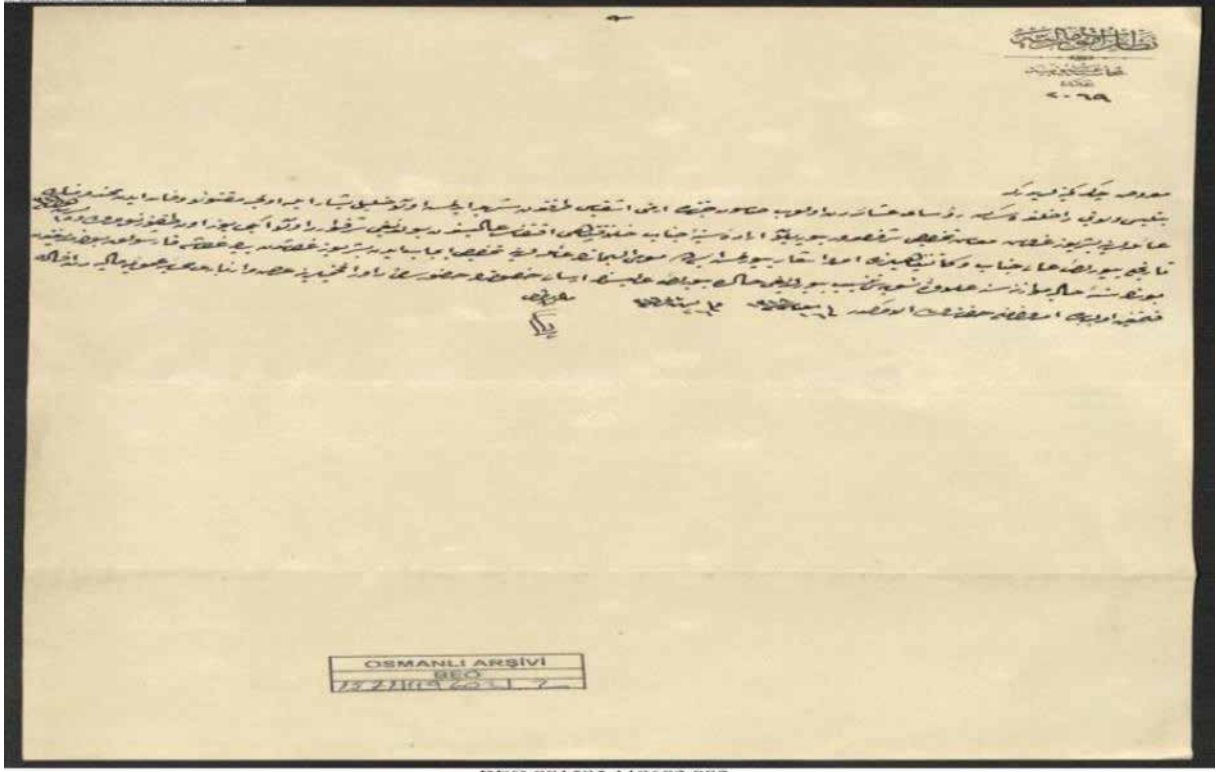
Ek-1:(DH.TMIK.M.. Dosya No: 95 Gömlek No: 48)

BELGENİN TRANSKRİPSİYONU:

“Kürt reislerden Halile Bişar ve refikinin köylerine giderken Sason civarında Ermeni eşkıya tarafından katledilmeleri üzerine daha kötü hal meydana gelmemesi için Bitlis Vilayet’ince gerekli tedbirlerin alındığı, bir kısım mütecasirin (cesaret eden) yakalanarak adliyeye teslim olunduğu, diğerlerinin takip edildiği, Van Gölü ve civarında şüphelenilen karyelerde yapılan teftişlerde Ermenilere ait silah cephane bulunduğu (H.1318/1900

Ek-2:

Ek-2: (BEO.Dosya No: 1595, Gömlek No: 119602)

BELGENİN TRANSKRİPSİYONU:

Bitlis vilayeti dâhilinde sakin rües-i aşairden olup Sason cihetinde Ermeni Eşkiyası tarafından şehid edilmiş Olan Halil Beşar ile evelce maktulen vefat eden mahtumunun ailelerine beş yüz kuruş maaş tahsis şerefsudur buyrulan iradey-i seniye-yi cenab-ı hilafetpenahi iktizası alisinden bulunduğu şerefvarid olan iki yüz on dokuz numralı 18 teşrinn- evel 1346 tarihli buyruldu-u a'li cenabı vekaletpenahilerinde iş'ar buyrulmuş isede mumaileyhanın ailelerine tahsisi icab eden beş yüz kuruştan bin kuruşa karşılık bulunamadığından bunun sene-i hali'ye müvazenesine alaka-i tesviyesi tensib buyrulduğu halde bubuyruldu-u a'liyenin irsali hususunun huzur-u sami-i devairi fehimlerine arz ve izbarı meclis-i umumiye-i maliyeden ifade kılınmağın olbabda emr ve ferman hazreti menlehtëlemdir.

Ek-3:

  2013
Piri Reis Dünya Haritası'nın
500. Yıl Dönümü

T.C.
KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü

Sayı : 38931337/156.99- 112-432
Konu : Halil Ağa'ya ait madalya 10/06/2013

Sayın Mehmet Nuri ÇELİK
(nuricelik4971@hotmail.com)

İlgi: Mehmet Nuri Çelik'in 16.03.2013 tarihli elektronik postası.

Halil Ağa'nın sahibi olduğu madalyanın Cenevre'de Taşnak Hınçak'ın arşivinde bulunduğu dair ilgi yazıda belirtilen kitaptaki bilgiye istinaden Dışişleri Bakanlığımız Kültürel Diplomasi Genel Müdür Yardımcılığı tarafından yapılan araştırmada böyle bir arşivin Cenevre'de bulunmadığı yönünde bir sonuç elde edilmiştir. Ayrıca, ilgi yazıda belirtilen kaynaktaki hususların bir yanlış anlamadan kaynaklanıyor olabileceğinin akla geldiği belirtilmiştir.

Dışişleri Bakanlığımızın ilgili birimi tarafından Taşnaksutyun'un arşivlerinin Boston'da Zoryan Enstitüsü ile Erivan ve Moskova'da bulunduğu; Hınçak arşivlerinin ise kapalı olduğu ve Boston'daki Zoryan Enstitüsü'nde Türkiye ile iltisaklı kişi ve kurumların araştırma taleplerine yanıt dahi verilmediği bildirilmiştir.

Dolayısıyla söz konusu Halil Ağa'ya ait olan madalyanın nerede bulunduğu konusundaki müphem durum nedeniyle şu aşamada herhangi bir çalışma yapılamadığı hususunda bilgilerinizi rica ederim.

E. Gökhan BOZKURTAR
Bakan a.
Daire Başkanı
7/6

H. T.B.M.M. Ulus 06543/ Ankara
www.kulturturizm.gov.tr

Tel: 310 49 60 (9 hat) Fax: 311 50 85
E-Mail: kacakkcilik@kulttur.gov.tr

Halil Ağa'nın Torunlarından Mehmet Nuri ÇELİK'in Kültür Bakanlığı'ndan Halil Ağa'nın Madalyasının İstenme Yazısı

Ek-4: Sözlü Tarih Çalışması Yapılan Kişiler

İzzet ÇELİK (92 Yaşında) (Sason Doğumlu)
Halil Ağa'nın Öz Torunu.

Tayfur ALTIN (98 Yaşında) (Sason Doğumlu)

Alican ER (81 yaşında) (Muş Hasköy Doğumlu)
Bidri Aşireti Lideri

Kamil YİĞİT (76 Yaşında) (Muş Tekyol Köyü)
Dedesi Halil Ağa'nın

Ek-5:

Halile Bişar'ın Sason Hergog (Yakabağ) Köyünde bulunan evi

Bişar'ın mezarı. Tarihi 1308 (1890). Mezar taşında askeri şapka görülüyor.

Halil Ağa'nın Kolosik'teki mezarı (1900)

1950- 1970 YILLARINDA MUŞ'TA DEVLET YATIRIMLARI

Cengiz ATLI*

ÖZET

Muş ili Muş ovasının güney kenarı ile bu ovanın güneyini izleyen Güneydoğu Toroslar dizisinin temas sahasında eğimli bir yüzey üzerinde bulunur. Muş Ovası Doğu Anadolu'nun Iğdır Ovasından sonra ikinci büyük ovasıdır. Muş ili Erzurum, Ağrı, Bitlis, Batman, Diyarbakır ve Bingöl illeriyle komşudur. Muş tarihi itibarıyla Asurlulardan başlayarak birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. I.Dünya Savaşı içinde Doğu Anadolu'nun birçok ili gibi Muşta Rus işgaline uğradı. 18 Şubat 1916 tarihindeki işgal kısa sürdü. 26 Temmuzda ise şehir tamamen kurtarıldı. Türk askerleri 9 Ağustos'a kadar burada kaldı. Ardından Ruslar Muşu tekrar ele geçirdi. 1 Mayıs 1917 tarihinde şehir kesin olarak Rus işgalinden kurtarıldı. Bu savaştan harap olmuş bir vaziyette çıkan Muş ancak Cumhuriyetin kurtuluşundan sonra toparlanmaya başladı. Cumhuriyetin ilk yıllarında Muşun nüfusu 4227 idi (1927 Nüfus sayımına göre) bu nüfus sayısı 1935'te 5158, 1940'da 5681, 1945'te 5040, 1950 de 7050ye 1970 yılında ise 23.058 e ulaştı.

Muş 1936 yılında CHP teşkilatının kurulmamış olduğu illerden biriydi.1940 yılında ise parti yönetimi yine kurulamamıştı bu görevi bölge müfettişliği vasıtasıyla yürütülüyordu. Parti örgütü olmayan Muşta parti müfettişlerinin yönlendirmeleri ve çalışmaları sonucunda merkezin onayıyla örgütlenme gerçekleştiriliyordu. 1944'de Muşta merkezde ve bucaklarda CHP teşkilatının kurulması teklifi genel merkezlik tarafından uygun görülmüştü 1946 yılında da Muşta ikinci bir parti olan Demokrat Parti kuruluşunu gerçekleştirdi. Demokrat Partinin de katıldığı 1950 yılında yapılan seçimlerde Muşta 37.892 seçmenden 34.015i oy kullanmıştı. Demokrat Parti 16.880, CHP ise 34.015 oy aldı. Demokrat Parti iki milletvekilinin ikisini de kazanmıştı. Muşun ekonomik hayatında çok önemli bir gelişmeye sahip olan 1948 yılında inşaatına başlanan Elazığ-Muş Demiryolu inşaatı sona ermiş ve 25 Ekim 1955 yılında Başvekil Adnan Menderes tarafından hizmete açılmıştı. Demiryolunun Muşa ulaşmasıyla nüfus sayısı artarak 10 bini geçti. Türk İnan demiryolu inşaatının Muş-Tatvan kısmı inşaatında kullanılmak üzere de İngiliz hükümeti tarafından bağış yoluyla gönderilen 13 adet kamyon ile yedek malzeme Muş'a ulaşmıştı. Tren yolunun dış finansman ihtiyacını karşılamak için 1959'da Amerikan Kalkınma İkraz Fonu ile sözleşme imzalandı Aynı yıl insanların konut ve işyeri ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Muş Yapı Kooperatifi kuruldu. Muş ili ekonomisinin temeli hayvancılıktır. Besi hayvancılığından ziyade, mera hayvancılığı en geniş olanıdır. Yayla ve platolar hayvancılık için çok müsaittir. Bu amaçla 1956'da merkezi Muşta olmak üzere Muş bölgesi Damızlık Kasaplık Hayvan Yetiştirici ve Besleyicileri İstihsal Kredi ve Satış kooperatifinin kurulmasına izin verildi. 1959 da Muş Ovasında kurulacak örnek köyün yapımına başlandı. Örnek Köy Projesi ile köylerde yaşayan az sayıdaki insanın modern imkânlarla erişebilecekleri bir köy ortamı oluşturmayı ve bayram, tatil ve düğün gibi nedenlerle köylerini ziyaret eden insanların köylerinde onların kentlerde yaşama kararlarını sorgulatacak değişimleri gerçekleştirmeyi hedeflemektedir 1960 da Muşta Bilir, Dazikom, Kızılağaç, köylerinde Emaş Endüstri Minarelli A.Ş.verilen Barit madeninın işletme ruhsatı verildi. Aynı dönemde sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesi hususunda halkın ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde sürekli, yaygın ve entegre olarak sunulması amacıyla uygulanacak olan projenin uygulanmasına rehber olmak üzere Muş İli kılavuz bölge olarak tespit edildi. 1963 yılında su baskınından zarar gören 66 aileye devlet tarafından yardım yapıldı. 1964'de Birleşmiş Milletler Teşkilatı ve Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilatı (FAO) nun Muş ili Köy Yolları Projesi için yardım anlaşması imzalandı. Aynı kapsamda Toprak Komisyonu belirlenerek ilde topraksız olan köylülere toprak dağıtmak amacıyla faaliyetlerine başladı. Toprak Komisyonu Osmanlıdan bu yana gündemde olan Muş köylüsünün sorununu çözebileceği gibi, tarımsal üretim artışı sağlayarak çağdaş bir toplum yapısının kurulmasını sağlamaya çalışmaktaydı. Muşun nüfusu 1970 yılında 23.058 e ulaştı. Bunun sebebi 1966 Muş Varto Depreminden sonra çok sayıda Vartolunun Muşa yerleşmesiydi Aynı yıl eğitimin kalitesini sağlamak amacıyla Muş Eğitim merkezinin inşaatına başlandı.

Anahtar Kelimeler: Muş, Devlet Yatırımları, Eğitim, Sağlık, Proje.

STATE INVESTMENTS IN MUŞ BETWEEN THE YEARS 1950-1970

ABSTRACT

Muş lies on a sloping surface in the contact zone of the southern edge of the Muş Plain and the South-east Taurus line following the south of the Muş Plain. The Muş Plain is the second largest plain after the Iğdır Plain in the Eastern Anatolia. It is bordered by the provinces of Erzurum, Ağrı, Bitlis, Batman, Diyarbakır and Bingöl. As a result of its historical background, the city of Muş hosted many civilisations starting with the Assyrians. During the World War I, like many provinces in the Eastern Anatolia Muş was occupied by the Russian army. The invasion on February 18 in 1916 did not last long. Eventually, the city was completely rescued on July 26. Turkish troops stayed there until August 9. Thereafter, the Russians recaptured the city. On

* Doç. Dr., Iğdır Üniversitesi Fen, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, cengiz3636@hotmail.com

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

May 1, 1917, the city was completely rescued from the Russian occupation. Muş, which had been devastated by the war, started to be recovered only after the establishment of the Republic. At the very beginning of the Republic, the population of Muş was 4227 (according to the results of the 1927 census). This population reached 5158 in 1935, 5681 in 1940, 5040 in 1945, 7050 in 1950 and finally 23.058 in 1970.

Muş was one of the provinces in which the CHP organisation had not yet been established in 1936. In 1940, the party administration was not still founded, and this task was carried out by the district inspectorate. With the guidance of the part inspectors, the studies of organisation were being realised with the consent of the centre of the party organisation in Muş without any party organisation. In 1944, the proposal of the establishment of the CHP organisation in the centre of Muş and in its districts was approved by the head office. In 1946, the establishment of the Democratic Party was also fulfilled as a second party in Muş. In the elections held in Muş in 1950, in which the Democratic Party also took part, 34.015 voters out of 37.892 voted in the elections. The Democratic Party received 16.880, the CHP received 34.015 votes. The Democratic Party won both of the two deputies.

The Elazığ - Muş Railway, the construction of which started in 1948 and which was regarded as a significant progress in the economy of Muş, was completed and was put into service by Adnan Menderes, the prime minister on 25 October 1955. The advent of the railway to Muş culminated in an increase in the population to more than 10 thousand. 13 trucks and spare parts that were used in the construction of the Muş - Tatvan section of the Turkish - Iranian railway which were donated by the British government arrived in Muş. A contract with the American Development Loan Fund was signed in 1959 to satisfy the needs for the external financing of the railway. In the same year, Muş Construction Cooperative was established in order to satisfy people's needs for housing and workplace. The economy in Muş is based on husbandry. Rather than livestock housing, pasture animal husbandry is more prevalent in Muş. Plateau and tableland are quite appropriate for animal husbandry. To this end, the establishment of Livestock Farming for Breeding Stock-Butchery Production Credit and Sale Cooperative- Muş Region was allowed in 1956. In 1959, the construction of a sample village was started in Muş. The Example Village Project aims to create a modern village where few people living in villages are able to access to modern facilities and to make people who visit their villages in holidays and for wedding ceremonies question their decisions concerning living in cities.

In 1960, in the counties of Muşta Bilir, Dazikom, Kızılağaç, a business license for the barite mines called Industrial Minerals Corporation was granted. Meanwhile, concerning the socialisation of the health services Muş was determined as the guiding region in attempt to satisfy the needs of the public and to present these services in a continuous, widespread and integrated way. In 1963, 66 families who were damaged by the flood were supported by the government. In 1964, a charity agreement was signed for the Muş Rural Roads Project of the United Nations Organization and the United Nations Food and Agriculture Organization (FAO). Within the same scope, the Agrarian Commission was determined and the activities of the commission so as to distribute land to the peasants who did not possess any land started. Along with solving the problem of the villagers in Muş which was at issue since the Ottoman Empire, the Agrarian Commission attempted to establish a modern society by increasing the agricultural production. The population of Muş reached 23.058 in 1970. The reason behind it was the fact that after the 1966 Varto Earthquake, a great number of people from Varto moved to Muş. In the same year, the construction of the Muş Education Centre started to increase the quality of education.

Keywords: Muş, State Investments, Education, Health, Project.

GİRİŞ

Cumhuriyetin ilk yıllarında Muşun nüfusu 1927 Nüfus sayımına göre 4277 idi bu sayı 1935-1945 te biraz artarak 5.000 üzerine çıkmıştı. 1935'te 5158, 1940'da 5681, 1945'te 5040, 1950 de 7050, 1955'te 10888, 1970 yılında ise 23.058 e ulaştı. Osmanlının son yıllarında Bitlis'e bağlı olan Muş cumhuriyetin ilanıyla birlikte il oldu. 1929 yılında Bitlis Muş'a bağlandı. 1935'te Muş bugünkü sınırları içinde yeniden kurularak Bulanık, Malazgirt ve Varto ilçelerinin il merkezi oldu. Muş 1936 yılında CHP teşkilatının kurulmamış olduğu illerden biriydi.1940 yılında ise parti yönetimi yine kurulamamıştı bu görevi bölge müfettişliği vasıtasıyla yürütülüyordu.¹ Parti örgütü olmayan Muşta parti müfettişlerinin yönlendirmeleri ve çalışmaları sonucunda merkezin onayıyla örgütlenme gerçekleştiriliyordu. 1944'de Muşta merkezde ve bucaklarda CHP teşkilatının kurulması teklifi genel merkezlik tarafından uygun görülüyordu. 1946 yılında da Muşta ikinci bir parti olan Demokrat Parti kuruluşunu gerçekleştirdi. Fakat örgütlenmesini tamamlayamadığı için 1946 seçimlerine

¹ Cemil Koçak, **Umumi Müfettişlikler (1927-1952)**, İstanbul, 2010, s. 316.

katılmadı.² Demokrat Partinin de katıldığı 1950 yılında yapılan seçimlerde Muşta 37.892 seçmenden 34.015i oy kullandı. Demokrat Parti 16.880, CHP ise 34.015 oy aldı. Demokrat Parti iki milletvekilinin ikisini de kazandı.³ Seçilen milletvekillerinden 37892 seçmenden 34015ü oy kullandığı seçimde Hamdi Dayı 17120, Ferit kılıçlar ise 16640 oy alarak milletvekili seçildi⁴

DP, 1950'de iktidara geldikten sonra özellikle bayındırlık alanındaki projelerini Muş'ta hayata geçirebilmek için çalışmalarına başladı. İlk iş olarak Muş'u komşu illere bağlayan karayolları ve şehrin su şebekesinin yenilenmesinden başlandı. Muş'ta bulunan çiftçiler iktidara gelen DP'den Toprak Mahsulleri Ofisi şubesinin kaldırılmamasını, bu kurumun kendilerine destek vermeye devam etmesini istemişlerdi. İçişleri Bakanı Etem Menderes, DP'den önce Muş'ta emniyet olmadığını, DP ile bölgede yatırımların arttığını ve bu ziyaretinde Muş'u Tatvan'a bağlayan demiryolu hattının kısa zaman içerisinde yapılacağını bildirmişti.⁵ Bu dönemde Muş'ta görülen en büyük problem basına da yansıyan göçmen meselesi olmuştu. 1923 yılından 1970 li yıllara kadar 11.842 nüfuslu 2699 göçmen ve muhacir ailesi ile kabul edilerek bunlara il merkez, Bulanık ve Malazgirt ilçelerinde 261.865.964 dönüm tarım arazisi, konut ve milyonlara ulaşan nakit devlet yardımları yapılmak suretiyle iskânları sağlanmıştı.

Kafkasya'dan Muş'a yerleşen göçmenlerle CHP döneminde başlayan rahatsızlıklar DP döneminde de devam etmiş, DP kongrelerine katılan bu göçmenlere, yerli halk devamlı şüphe ile yaklaşmış halk, kendilerini mağdur gösteren göçmenlere devlet kanalıyla kendi arazilerinin verildiği şikâyetinde bulunmuştu. Göçmenler kendilerini savunarak buraya isteyerek gelmediklerini, kendilerinin devamlı surette Muş'un yerli halkı tarafından Rus kökenli olmakla suçlandıklarını, bütün bunlara karşın kendilerinin hiçbir kötü niyetlerinin olmadığını, DP İl Teşkilatı'na bildirmişlerdi. DP Muş Teşkilatı merkezde Şemsi Ağaoğlu başkanlığında yeniden örgütlenmişti. Yeni teşkilatın kurulduğu bu kongrede özellikle Marshall planının sadece varlıklı insanlara ulaştığını, yoksul olan köylülerin bundan faydalanamadığı üzerinde durulmuştu. Tarım açısından zayıf olan Muş'ta tek olan Ziraat Bankası'nın rekabet ortamı sağlayamadığı için yeni bir bankaya ihtiyaç duyulduğu ortaya konulmuştu.

MUŞA DEMİRYOLU HATTININ GELİŞİ VE YAPILAN YOL ÇALIŞMALARI

Muş Demiryolu projesi Muş'un ekonomik hayatında çok önemli bir gelişmeye sahip olmasını sağladı. 1948 yılında inşasına başlanan⁶ Elazığ-Muş Demiryolu inşaatının Genç-Muş arasında bulunan sekiz nokta üzerinde çalışmalar sürdürülerek hattın 1954 yılında Muşa ulaşması planlandı.⁷ 1952 yılında demiryolu inşasında kullanılmak üzere 8122 ton ray ve 16071 ton demir traversin alınması tasarlandı.⁸ Hat 25 Ekim 1955 tarihinde Başvekil Adnan Menderes tarafından hizmete açıldı. 109 kilometreden ibaret olan bu hat 90 milyon lira harcanarak ancak 4 yılda tamamlandı.⁹ Elâzığ'dan Muş'a kadar 239 kilometrelik demiryolu

² Mustafa Albayrak, **Türk Siyasi Hayatında Demokrat Parti (1946-1960)**, Ankara, 2004, s. 89; Erol Tuncer, **1946 Seçimleri**, Ankara, 2008, s. 86.

³ Erol Tuncer, **1950 Seçimleri**, Ankara, 2010, s. 354.

⁴ **TBMM Tercüme-i Hal Varakası**, Dönem IX, Sicil No. 1534.

⁵ Mehmet Pınar, "Demokrat Partinin muş Teşkilatlanması ve Faaliyetler", **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 3, S 21, Aralık 2015, s. 124.

⁶ İsmail Yıldırım, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları, (1923-1950)**, Ankara, 2001, s. 110.

⁷ Nadir Yurtoğlu, **Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960)**, Ankara, 2017, s. 197.

⁸ **BCA**, 030.18.01.02.130.69.7.

⁹ **Ayın Tarihi**, Ekim 1955.

kısmı bu tarihte işletmeye açılmış bulunmaktaydı Adnan Menderes açılış konuşmasında Muş'a yapılacak en büyük yatırımın Muş-Tatvan Demiryolu hattının olacağını vurguladı.¹⁰

. Genç ilçesinden Muş'a 109 km'lik kısım tek geçidi olan heyelanlı ayrıca çok kar tutan çığ tehlikesinden etkilenebilecek Genç boğazından geçmekteydi. Bu boğaz içerisinde tüneller inşa edilmişti. Murat vadisinde yapılan demir köprülerden bir tanesinin açıklığı 120 metre idi. Vahkin deresi üzerinde yapılmış olan bu köprünün uzunluğu 74 m idi. Köprü tamamen yerli malzeme ile inşa edildi. Bu açıklıkta inşa edilen köprü Türkiye demiryollarında inşa edilen ilk büyük köprü idi. Muş'a ulaştırılan demiryolu hattının Muştan itibaren Tatvan'a kadar 99 kilometrelik kısmının da 1956 yılında yapılması tasarlanmıştı. Bu hattın son aşaması olarak Tatvan'a ulaşması ardından Van-İran yolunun tamamlanması planlanmıştı. Hat esas itibarıyla Murat Vadisi boyunca devam ederek Elazığ- Genç ve Muş ovalarını geçerek Van Gölünün kenarındaki Tuğ köyüne ulaşacaktı. Elazığ-Muş arasındaki Palu ve Genç boğazları hattın en zor bölümleriydi. Palu boğazı 50 km Genç boğazı da 84 km uzunluğunda idi.

Tren inşasının tamamlanması için Bağdat Paketi ortak projelerinden olan Türk-İran Demiryolu inşasının ilk bölümünü oluşturan Muş-Tatvan kısmının inşasında kullanılma üzere İngiltere hükümetinin hibe olarak tahsis ettiği 100.000 İngiliz lirası ile satın alınan 13 kamyon¹¹ ile yedek aksam Muş'a ulaşmıştı. Tren yolunun dış finansman ihtiyacını karşılamak için CENTO Paketi çerçevesinde 21 Kasım 1960 tarihinde Amerikan Kalkınma İkraz Fonu ile sözleşme imzalandı Sözleşmeyi Türk Hükümeti adına Washington'da bulunan Türk Ekonomi Heyeti Başkanı Memduh Aytürk imzaladı. Sözleşmeyle Muş-Tatvan demiryolu inşasının dış finansman ihtiyacını karşılamak üzere Amerikan Kalkınma Fonu ile imzalanan anlaşmayla Türk hükümetine 6.000.000 (altı milyon) dolarlık kredi verilecekti. Demir yolunun inşası için Türk ve İran hükümetlerinin ortaklaşa teklif ettikleri ve CENTO Bakanlar komitesi tarafından kabul edilmiş olan projeye ilgili olarak İranlıların Karatepe'den sonra huduttaki Kotur'a kadar gelmeleri ve Türk tarafının da Van- Kontur kısmını inşa edeceklerini belirtmişlerdi.¹²

Genç -Muş arasında yapılan çalışmalar aşağıdaki şekildeydi.¹³

Yapılan iş	İşin Cinsi	İşin Miktarı
Tesviye	Kaya, Toprak	3.084455.m 1.321.871.m
İmalat	Kâgir, Beton ve Betonarma	122.547.m
Tahkimat	Kuru ve Harçlı	183.942.m
Bina İşleri	İstasyon depo	18.360.m
Tüneller	Kagir, Beton ve Betonarma	12.601.m
Köprüler	40 adet Demir, Kagir ve betonarma	875.m
Servis Demir Köprüleri	63 adet	180.m
Balas	Taş	240.440.m
Ray ve Travers	Demir	27.300 ton

1950 yılında devlet demiryollarının inşa edilmesinden önce bu bölgenin gelişmesi amacıyla yol çalışmalarına da önem verilmekteydi. Elâzığ-Muş-Tatvan ve Van yolunun Elazığ-Bingöl arasının yol yapımına 1950 yılından beri 4.250.0000 ve köprü yapımına da

¹⁰ Yeni Zafer, 26 Mayıs 1958.

¹¹ BCA, 030.18.01.02.153.45.5.

¹² BCA, 030.18.01.02.157.28.13.

¹³ BCA, 030.01.134.874.2.12.

900.000 lira harcanarak bu kısım modern standartlara göre inşa edilmişti. Bingöl-Muş arası 100 km'lik alanda çalışmalar devam etmekteydi. Bingöl'den itibaren 25. Km ye kadar yolun tesviyesi ve 33. Km kadar diğer kısımları inşa edildi. Bu dönemde yolun yapımı için 6.200.000 ve köprü yapımı içinde 450.000 lira harcandı. Muş-Tatvan arası yol yapımı için 2.150.000 ve köprü yapımı içinde 140.000 lira harcandı.¹⁴ 1954 yılında da Muş- Bingöl yolu üzerinde keşif bedeli 500.000 lira olan kayıt ve göynük köprüleri için bütçe ayrılmıştı.¹⁵

Muş'ta yapımı gerçekleşen bayındırlık faaliyetlerinde ve özellikle demiryolu ağının inşasında Milletvekili Şemsi Ağaoğlu'nun Meclis'te yaptığı çalışmalar da etkili olmuştu Bu konuyu mecliste farklı oturumlarda gündeme getirmişti. Muş Milletvekili Şemsi Ağaoğlu Genç-Muş demiryolu inşaat faaliyetinin ne durumda olduğuna, Muş Bitlis yolu üzerindeki köprülerin eksikliklerinin ne zaman ikmal edileceğine ve bu yolun amme hizmetine tam manasıyla ne zaman açılacağına¹⁶ ve Patnos ve Muş-Hıms yollarının devlet yolu olarak gelecek sene yapılmasının düşünülüp düşünülmediğine dair meclise soru önergesi vermişti. Kendisine verilen cevapta Muş-Varto-Hıms-Pasinler yolu devlet yolları onarım programına alınarak üzerinde çalışılmaktadır ve 1955 yılı programında da ıslahat işi devam edecektir. Muş-Patnos yolu ise önümüzdeki yıllar programında nazarı itibara alınacaktır¹⁷ denilmiştir.

Muş vilâyetindeki köprülerin inşası, il ve köy yolları programı içinde devam etmekteydi. Bu meyanda, Malazgirt-Bulanık yolunda ve Murat nehri üzerine 140 metre açıklıktaki Murat köprüsü 751.518 liraya ihale edilmiş olup inşaata devam olunmaktaydı. Muş-Karasu yolundaki Medrakon köprüsünün de inşası tamamlanmıştı. Bu köprülerden başka, Ziyaret nahiyesi, Ziyaret köyü yolundaki Kilise suyu, Bulanık - Hafrenk yolundaki Hafrenk, Muş merkez kazasında Varto - Hazikan yolundaki Hazikan, Karasu üzerinde Norşin köyü önündeki Norşin, Bulanık kazasında Murat nehri üzerinde Kotanlı köyü civarındaki Kotanlı, Hafrenk suyu üzerinde Şirvanşeyh köyü önündeki Şirvanşeyh, Varto kazasında Şerafettin suyu üzerindeki Bazikan, yine Şerafettin suyu üzerinde ve Gomogorko köyü önündeki Koloninkomu, Bingöl suyu üzerinde ve Körkarut köyü önündeki, Körkarut, Ada suyu üzerindeki Ada köprülerinin etütleri 1957 programımızda gündeme alınmıştı.¹⁸

Birleşmiş Milletler Teşkilatı ve Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Teşkilatı (FAO) tarafından ortak olarak düzenlenen Dünya Gıda Programı çerçevesinde finanse edilmek üzere hazırlanan Muş İli Köy Yolları Projesi dâhilinde 1964'de Birleşmiş Milletler Projesi için yardım anlaşması imzalandı. Antlaşmayı Türkiye adına Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreter İktisadi İşler Yardımcısı Kamuran Gürün imzaladı.¹⁹ Demiryolunun Muşa ulaşmasıyla ilin nüfus sayısı artarak 10 bini geçti. 1955 'te demiryolunun inşa edilmesiyle Muş hızlı bir gelişme dönemine girdi. Tren yolunun geçtiği ovalarda bulunan zengin toprak mahsulleri demiryolu vasıtasıyla halka ulaştı. Ayrıca bu ovalarda bulunan yere gömülü halde çıkarılmayı bekleyen zengin yer altı kaynaklarının çıkarılması ile bölgenin sosyo ve ekonomik gelişmesi sağlanmaya çalışıldı.

MUŞTA POSTANE VE TELEFON TESİSATIYLA İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR

Muş vilâyetine şehirlerarası telefon tesisatının ne zaman yapılacağına ve merkezle kazalar arasındaki postaların ne zaman motorlu vasıta ile taşınacağına dair konular ile ilin şehirlerarası telefon şebekesine bağlanması konuları 1957 yılı iş ve faaliyet programına dâhil edilmişti. Bu dönemde gerekli malzemenin, bilhassa, dışardan gelecek cihazların teminine

¹⁴ BCA, 030.01.134.874.2.12.

¹⁵ BCA, 030.18.01.02.137.100.3

¹⁶ TBMMZC, 2/7/135-136.

¹⁷ TBMMZC, 3/13/30-31.

¹⁸ TBMMZC, 17/38/202-203.

¹⁹ BCA, 030.18.01.176.11.20

çalışılmıştı. Muşta Elektrik, su, posta, telefon, telgraf gibi hizmetler cumhuriyetin ilanından sonra gelişme göstermişti. 1967 yılında konuşma kapasitesi 300 olan santrale 300 daha eklenerek 600 e çıkarıldı. Yine aynı yıl ilde 5 postane şubesi varken 1970 li yıllarda şube sayısı 7 ye yükseldi. Muş merkezde yıllardan beri mektup, telgraf, telefon davetiye kâğıtları yaya dağıtıcılar aracılığıyla yürütülürken şehrin gelişim durumu göz önüne alınarak 2 adet motosiklet, 1 adet triptör hizmete konuldu. Yine il ve bucak merkezlerinden köylere haberleşme maddelerinin daha seri ulaştırılması için köy dağıtıcısı kadrosu artırılmış ve her şubeye birer köy dağıtıcısı kadrosu verilmişti. 1967 yılında Bingöl-Muş arasında çalışan batı postası ile Erzurum-Muş-Malazgirt ilçelerine ait postalar motorlu araçlarla günlük olarak alınmakta ve gönderilmekteydi. Muş vilâyet merkezinin postaları Muş - Bulanık, Muş - Varto - Hınıs ve Muş - Bitlis yollarından taşınmaktaydı. Bunlardan Muş'un Bitlis ile olan, yani iki vilâyet arasındaki posta ulaştırması da aynı yıl motorlu vasıtalarla taşınmak üzere eksiltmeye konulmuş ve ihalesi de bu şekilde yapılmıştı. Muş'un kazaları ile olan posta irtibatına gelince: 1954 yılı Temmuz ayında, bir sene devam edecek posta taşımaları için yapılan düzenlemeler sırasında Muş'a bağlı kazalara ait postaların oto ile naklini temin için Muş - Bulanık ve Muş-Varto-Hınıs araları postaları, vilâyet yollarının motorlu vasıtaların seyrüseferine müsait olan ve olmayan mevsimlere göre hem evvelce olduğu gibi hayvanla ve hem de motorlu vasita ile olmak üzere iki şekilde düzenlendi.

Yapılan düzenlemeler sonunda, hayvanla haftada ikişer seferli olan Muş-Bulanık postasının aylığı 403 lira, Muş-Varto - Hınıs postasının 357 lira, oto ile taşıma şartlı postaların ise 790 ve 880 lira bedelleri belirlendi. Yapılan tetkikler sonunda bu ara yollarının da azami üç ay oto seferlerine açık bulunabileceği anlaşılmıştı. Kış aylarında Muş - Bulanık arasındaki yol kapanmakta, postalar Murat suyu vadisini takiben ve 95 kilometreden ibaret olan esas yola nazaran 85 kilometre daha uzak bir yoldan hayvanla taşınmaktadır. Bununla beraber Temmuz ayı içinde posta nakliyatı eksiltmeye çıkarılırken Muş'a bağlı kaza postaları oto ile eksiltmeye çıkarılacak ve idareye daha pahalıya mal olsa dahi posta taşımalarının motorlu vasıtalarla yapılması sağlanacaktı.²⁰ Bu dönemde iletişimi sağlayan Muş merkezde 5400 adet faal radyo ve 4 adet televizyon vardı. TV istasyonu henüz olmadığından faaliyete geçmemişti. İlde telgraf hizmetleri mors ile yürütülmekteydi

MUŞTA TARIM FAALİYETLERİ

Muşta Zirai Donatım Kurumu bölge müdürlüğü 1964 yılında kuruldu. Kurum Muş vilâyetine 1951-1954 yıllarında 3297 kilo yonca tohumu göndermiş, iki traktörü ekipmanları ile birlikte bu işe tahsis etmişti.. Gösteri mahiyetinde 30 köyde toplam 1350 dekar Yoncalık alan kurulmuş bulunmaktaydı. Küçük çiftçilerin hayvanla çekilen ziraat âlet ve makine ihtiyacını uygun şartlarla temin etmeleri için vekâletçe 1953 yılı Sonbaharında tatbikine başlanan bir proje hazırlanmış ve bu proje gereğince Muş Vilâyetine 297 adet pulluk, 87 adet kültüvâtör, 87 hububat mibzeri, 87 tırmık, 10 tınaz makinesi, 12 adet orak makinesi ve 15 adet araba tahsis edilmişti. Bu alet ve makineler Türkiye Zirai donatım Kurumunun Muş'taki ajansı tarafından çiftçilere beş yıl vade ile % 2,5 gibi çok cüzi bir faizle satılmaktaydı.²¹

Muş Deneme ve Üretim İstasyonu 1963 yılında kurulmaya başlanmış 1965 yılı ocak ayında tesisler tamamlanarak faaliyete geçmişti. Kurum Muş ovasının batı kesimini kaplayan Alparslan Devlet Üretim Çiftliği arazisinden ayrılmış, 2000 dekarlık bir arazi üzerine kurulmuştu. Kuruluş amacı Muş ve çevresinde ziraat sistemi uygulanmakta olup bölgenin zirai sorunlarını çözümlenecek araştırmalar yapmaktır. Geniş bir arazi potansiyeline sahip bulunan bölgenin zirai problemini çözmek, bölgesel şartlara en uygun yem bitkilerinin denemeleri yapılarak bölgeye uygun yem bitkisi türleri tespit etmek, bölge şartlarında en ekonomik yem bitkilerinin ekimini sağlamaktır.

²⁰ TBMMZC, 5/35/6-7.

²¹ TBMMZC, 6/55/104-105.

Muş ilinde kurulan Tarımsal Yerleşim Etüt ve Proje Başmüdürlüğü tarafından küçük el sanatlarıyla ilgili olarak il merkezinde Sunay Mahallesi; İstasyon yatılı bölge okulunda merkeze bağlı Sungu köyü ve Alparslan Devlet Üretim Çiftliğinde, Akcan nahiyesine bağlı Serinova köyünde halıcılık kursları açılmış ve kurs sonunda başarılı öğrencilere diplomaları verilmişti. Diplomalara alan öğrenciler içerisinde başarılı olanlar yaşadıkları bölgelerde mesleklerini icra edebilmeleri için bakanlık tarafından taksitlendirme yoluyla tezgâh alınarak mesleklerini icra etmelerine çalışılmıştı. Ayrıca Ziraat bucağına bağlı Dağarası köyü Şenkardeşler İstihsal Kooperatifi ile temasa geçilerek bu köylerde yaşayan köylülerin sütlerini değerlendirmek gayesiyle genel müdürlük tarafından 107.000.00 tl'lik kredi açılarak Mandıra Binası, modern makine ve ekipmanların teminine çalışılmıştı.²²

Muş ili ekonomisinin temeli hayvancılık ve tarımdı. İlin gerek topoğrafik durumu gerek iklim özellikleri ve yerleşim durumu itibarıyla tarıma elverişliydi. Nüfusun %86 sı köylerde oturmakta ve çiftçilikle uğraşmaktaydı. İlin arazilerinin büyük kısmı tarıma elverişliydi. Ancak yılın altı ayının karla kaplı olması, sulama suyunun azlığı gibi nedenlerle az ürün elde edilmekteydi. Başta tarla mahsulleri ve hayvancılık ilin tarım gelirlerinin kaynağını teşkil etmekteydi. Fakat iklim şartlarının bazı dönemlerde kötü olmasından dolayı geçimini çiftçilikle sağlayan köylüler ekonomik olarak zor dönemler yaşamışlardı. 1954 yılında iklimden dolayı yetiştirdikleri ürünleri hasar gören Muş vilayeti merkez kazasından 121 köy ve mahallede toplam 1.742.894 liralık ziraat bankasına olan borçları Muş milletvekili Şemsi Ağaoğlu'nun konuyu meclise taşınmasıyla bankalara olan borçları bir yıllığına ertelendi²³.

Bu dönemde meyveciliğin geliştirilmesi için yetiştiricilerin fidan ihtiyacı A.D.Ü Çiftliği ve civar illerdeki fidanlardan karşılanmaktaydı. Sulanan arazilerin artmasıyla sebzeçilikte önem kazanmaktaydı. Yüksek verimli sebze tohumları teknik ziraat müdürlüğünce çiftçilere bedelli ve bedelsiz olarak verilmekteydi. Merkez ve ilçelerde 32 köyde sıcak yastık kasalarında fide yetiştirilip köylülere dağıtılmaktaydı. Yıllık fide dağıtımı ortalama 400.000 adetti.

1970 li yıllarda yetiştirilen ürünleri değerlendirmek için de iki adet et konserve evi açıldı. Bu evlerde köylü kadınlara konserve yapma usulleri öğretilerek 750 adet sebze konserve ile 500 adet şişe domates suyu yaptırıldı. Bağcılık alanında Muş ili önemli bir yer tutmaktaydı. Muş ili iklim ve toprak yapısı itibarıyla meyveciliğe ve sebzeçiliğe uygundu. Kışların uzun ve soğuk geçmesi sebebiyle meyve cinslerinden soğuğa dayanıklı olan elma, armut, vişne, kaysı, kiraz ve dut yetiştirilmekteydi.

Muş'ta tarımı geliştirmek için açılan kurumlardan birisi de Alparslan Devlet Üretim Çiftliğidir. Kurum 1949 tarihinde zirai kombineler tarafından kurularak daha sonra devlet üretim çiftliğine devr edildi. Çiftliğin amacı kaliteli ve yüksek verimli tohumluk, damızlık hayvan fide ve fidan ihtiyacını temin etmek, modern ziraat metotlarını çiftçiye öğretmek, üretim ve yetiştirme konusunda genel müdürlükçe belirlenecek esaslar dâhilinde çiftçilerle işbirliği yapmak işletme ve müesseselerde elde edilen mahsullerin değerlendirilmesi için gerekli ziraat alanlarıyla uğraşmak, öğrenciye yönelik kurslar açmak ve gerekli yayınları yapmak, atölye ve tamirhanelerde kendi işlerine engel olmamak şartıyla çiftçilerin ziraat alet ve makinalarını tamir etmektir.²⁴ İşletme kurulduğu zaman arazide herhangi bir zirai faaliyet yoktu. Daha sonra yapılan çalışmalar arazinin ziraat yapılı duruma gelmesini sağladı. 1963 yılında çiftlik arazisinden elde edilen saha üzerinde ziraat işleri genel müdürlüğüne bağlı deneme ve üretim müdürlüğü istasyonu kuruldu. 1966 yılında çiftlik bölgesinde 180 öğrenci kapasiteli ziraat meslek okulu açıldı.

²² BCA, 030.01.100.616.9.3

²³ BCA, 030.01.118.745.4.2

²⁴ Cumhuriyetin 50. Yılında Muş, 1973 İl Yıllığı, Elazığ, 1973, s. 86.

Muşta tarımda sulama konusunu halletmek üzere Toprak su ekip başmühendisliği kuruldu. Kurulma amacı Muş ilinde toprak ve su muhafazası, arazi ıslahı, arazi tapulaştırılması, zirai sulama, toprak etüt ve haritalama işleri toprak ve su tahlilleri, toprak su kredisi, toprak su kooperatifleri kurmak idi. 1963-1964'te mühendislik tarafından sulama hizmeti götürülen arazi 74.440 dekarı. Bu araziye sulamak için 49 proje ile 7444 m su temin edildi. Ayrıca her yıl ortalama 7000 dekar arazi yeniden sulamaya açıldı.

Muşta tarım alanında açılan en önemli fabrikalardan birisi un fabrikasıydı. Köy İşleri Bakanlığı Nuş Ar-Gel Müdürlüğü nezaretinde kurulan un fabrikasının değeri 5.000.0000 tl idi. Fabrikaya Köy Kalkınma Kooperatifi üyelerinin iştirak payı 538.911 tl idi. Fabrika 50 ton kapasiteliydi. Fabrikanın kurulmasından önce ilin un ihtiyacı Elazığ, Malatya gibi illerden buğday götürüp öğütmek suretiyle karşılanmaktaydı. Fabrikanın açılması ile hem Muş hem de çevre illerin un ihtiyacı karşılamaya çalışıldı. Fabrika iktisadi yönden olduğu kadar sosyal yönden de önem taşımaktaydı.

MUŞTA TOPRAK DAĞITIMI VE TOPRAK KOMİSYONUNUN FAALİYETLERİ

Toprak Kanunu tasarısı hakkında meclis görüşmeleri başladığında milletvekilleri iki gruba ayrıldı. Tasarının lehinde olanlar sivil bürokrat kökenli üyeler olurken muhalefet edenler ise büyük toprak sahipleri ve bazı sivil bürokratlardan oluştu. İkinci grup milletvekilleri tasarının 17.Maddesi'ni eleştirirken toprağın bölünmesi yerine zirai yöntemlerin geliştirilmesini savunmuşlardır. Onlara göre mülkiyet hakkı anayasa ve medeni kanun tarafından garanti altına alındığından devlet şahsi mülk yerine; toprağı kendi topraklarından dağıtmalıdır²⁵. O zamana kadar meclis görüşmelerinde genellikle etkin olmayan Adnan Menderes tasarısı hakkında uzun bir konuşma yaparak hükümete eleştirilerde bulunur. Tasarı aleyhinde Emin Sazak, Refik Koraltan, Naci Erdem ve Damar Arkoğlu'da söz almışlardı²⁶. Bütün bu tartışmaların sonucunda "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu" T.B.M.M tarafından 11 Haziran 1945'te 345 oyla kabul edildi.²⁷ 15 Haziran 1945'de yürürlüğe giren Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun uygulanması için gerekli teşkilat hakkındaki 4784 sayılı kanun 11 Temmuz 1945 tarihinde yayınlanmasıyla yürürlüğe girdi.

Tarım Bakanlığı kanunun uygulanmasında çalışacak olan teşkilatı kanun hükümlerine göre kurmaya başladı. İlk olarak merkez teşkilatı kuruldu. Bu teşkilat illerde çalışacak olan komisyonların kurulmasına çalıştı. Bu kanuna göre kurulacak komisyonlarda çalışacak olan memurlar bu konuda gereği kadar bilgi ve yetki sahibi olmaları için kurslara gönderildi. Kanunun amacı arazisi olmayan veya yetmeyen çiftçileri veya çiftçilik yapmak isteyenleri aileleriyle birlikte geçimlerini sağlayacak araziye vermektir²⁸. Kanun devlet veya köy, kasaba ve şehirde bulunup ta amme hizmetinde kullanılmayan arazinin, sahibi bulunmayan arazinin ve kurutulan bataklıklarla doldurulan göllerden oluşan arazinin ve istimlak edilebilecek sahipli arazinin ihtiyacı olan kişilere dağıtılmasına izin verirdi.²⁹

Toprak Komisyonu Osmanlıdan bu yana gündemde olan Muş köylüsünün sorununu çözebileceği gibi, tarımsal üretim artışı sağlayarak çağdaş bir toplum yapısının kurulmasını sağlamaya çalışmaktaydı. Diğer taraftan toprak sahiplerini üretim araçlarıyla denetleyerek toprakların sürekli olarak işlenmesini sağlayacaktı.³⁰ 1950 yılından 1957 yılına kadar 105 köyde 11923 çiftçi ailesine 972.161 dönüm arazi dağıtılarak kişilere tescil edildi. Topraklandırılan çiftçi ailelerinin gelirli tarımsal işletmelere sahip kılmak, mevcut işletmeleri

²⁵ TBMMZC, 7/18, s. 45.

²⁶ TBMMZC, 7/18, s. 70-83.

²⁷ Resmi Gazete, 15 Ağustos 1945; Sina Akşin, Çağdaş Türkiye (1908-1980), İstanbul, 1989, s. 76.

²⁸ TBMMZC, VII, 17.

²⁹ Hilmi Uran, Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım, (1908-1950), İstanbul, 2007, s. 348.

³⁰ H. Uran, Meşrutiyet Tek Parti, Çok Parti Hatıraları..., s. 348.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

yeterli hale getirmek ve devamını sağlamak için ilde 3 köyde 52 çiftçi ailesine 105.587 tl aynı ve nakti yıllık işletme kredisi tahsis edildi. Aynı kapsamda Muş ilinde Toprak Komisyonu belirlenerek ilde topraksız olan köylülere toprak dağıtmak amacıyla 17.41.53.58.67.68 ve 69 nolu komisyonlar faaliyetlerine başladı. 58 nolu toprak komisyonunun faaliyetleri 1950 yılında başladı. 69 nolu toprak komisyonunun faaliyetleri ise 1953 yılında başladı.

Toprak Komisyonlarının Muş İlindeki faaliyetleri aşağıdaki tablodaki şekilde idi.

1950-1957 arasında yapılan çalışmalar	Uygulama yapılan köy sayısı	Toprak dağıtımı yapılan köy sayısı	Topraklandırılan aile sayısı	Dağıtılan Toprak Miktarı Dekar	Borçlandırma Bedeli Lira	1961-1962 yıllarında hazineye tescili yapıldığı halde dağıtımı yapılmayan köy adedi.	1961-1962 yıllarında hazineye tescili yapıldığı halde dağıtımı yapılmayan hazine miktarı dekar	Rezerve arazi köy sayısı	Rezerve arazi dekar	Tahsis edilen köy arazisi	Tahsis edilen dekar
	149	97	11403	669541	5903758	52	301576	30	47214	90	804643
1965	8	-	-	-	--	8	29029	-	-	8	92364
1966	5	-	-	-	-	5	8712	-	-	5	56988
1967	9	9	582	24257	286002	-	-	-	-	-	-
1968	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Toplam	177	106	11985	693798	6189760	65	339317	30	47214	103	953995

Muş ilinde faaliyet gösteren 17.41.53.58.67 ve 69 nolu toprak komisyonları farklı zamanlarda başka illere nakl edilmişti. Bu komisyonlara ait işler 58 nolu toprak komisyonunca yürütülmekteydi. Komisyonunda altı memur yedi müstahdem bir adette chevrolet pick up kayıtlıydı. Program kapsamında Oğulbalı, Malazgirt Çiçekveren, Aynalıhoca, Sarıdavut, Yaramış, Beşçatak, ve Kılıççı köylerinde 662 adet arazi üzerinde kişilerin beyan kağıdı alınarak revizyon yapılmıştı. Bu köylerden Sarıdavut ve Yaramış köylerinin incelemesi yapılarak toprak etüdü bitirilmişti. 1967 yılında dağıtımı yapılan iki köyün yer teslimi yapılarak 1969 yılında planlı dağıtımı öngörülen Çiçekveren köyünde gerekli çalışmalar yapılmıştı. 1966-1967 yılında Muş ilinin Hasköy ve grup köyleri, Karaağaçlı, Dağdibi, Yarkaya, Elmabudak, Azıklı, Karakütük, Sarıbahçe, Umurca, Eşmepınar ve Düzkışla köylerinde bu amaç doğrultusunda çalışmalar yapılmıştı. Bu çalışmalarla ilgili olarak 275.950 lira para harcandı. Muş ilinde aynı zamanda 69 nolu komisyonunda 16 kişilik bir ekip ile Dokuzpınar köyünde 537 adet arazi üzerinde gerekli çalışmayı başlatmıştı. Ayrıca benekli köyünde de incelemeler yapılarak ölçü işlerine başlandı.³¹

MUŞTA EĞİTİM FAALİYETLERİ

Muş ilinde eğitim seviyesini artırmak amacıyla okulların açılmasına da bu dönemde önem veriliyordu. Cumhuriyetin ilk yılları olan 1927'de Muş ilinde 2 ilkokul vardı. 1963 yılında bu sayı 154'e 1968'de 182 ilkokula çıkmıştı. Bu okullardan hariç 1973'de Muş'ta 7 ortaokul, 3 lise, 1 sanat enstitüsü, 1 kız enstitüsü, 1 imam Hatip Okulu, 1 Kız İlk öğretmen Okulu, Sağlık Bakanlığına bağlı 1 sağlık okulu ile Tarım Bakanlığına bağlı 1 Ziraat Lisesi

³¹ BCA, 030.01.100.616.9.2.

bulunmaktaydı.³² Bu dönemde özellikle kimsesiz çocukların alındığı Muş yetiştirme yurdu 1966 yılında hizmete başladı. 1968 yılında valilik ve milli eğitimin gayretli çalışmalar sonucu Muş eski lise binasının 83 bin lira keşif ve onarımı mahalli imkânlarla sağlanarak yetiştirme yurdu hizmete açıldı. 1969 yılında 53 öğrenci burada kalmaktaydı.

Muş'ta 1950 yılında Atatürk ilkokulunda çocuk kütüphanesi kuruldu. Çocuk kütüphanesinde resim iş ve mandolin kursları da düzenleniyordu. Böylece küçük öğrencilerin boş zamanları değerlendirilmiş aynı zamanda kişisel yetenekleri geliştirilmiş olacaktı. Muşta eğitim alanında açılan diğer bir kurumda halk eğitim merkeziydi. İlkokula gidemeyen eğitim hakkından yoksun kalan vatandaşları okuma yazma öğretmek temel amaçlarından biriydi. 1960 yılında açılan halk eğitim merkezi halka farklı alanlarda birçok kurs düzenlemişti.³³

MUŞTA HAYVANCILIK FAALİYETLERİ

İlin gelirlerinin %92'si hayvancılıktan elde edilirdi. Muş ili gerek tapografik gerekse bitki örtüsü itibarıyla hayvancılığın gelişmesi için önemli bir konumda idi. Bu nedenle teknik ziraat müdürlüğünce 1000 dekar yonca 500 dekar korunga 250 dekar fiğ alanları kuruldu. Yetiştiricinin modern usulleri öğrenmesi için zirai yayım faaliyetlerine ağırlık verildi. Yerli ırkların ıslahına çalışıldı. Yetiştiriciye düşük faizli kredi verilerek hayvancılığın geliştirilmesi sağlandı. Bu nedenle bölge hayvancılığının gelişmesinde ilk adım olarak yetiştiricinin teknik usullerle donatımı ve yüksek verimli hayvan ırklarının yetiştirilmesine çalışılmıştı. Bu dönemde Tarım Bakanlığı Ziraat İşleri Genel Müdürlüğünce uygulamaya konulan köy hayvancılığını geliştirme projesi Muş ilinde de teknik ziraat müdürlüğü tarafından uygulamaya konuldu. Merkez ilçeye bağlı Yaygın, Kıyık, Kümbet, Varto ilçesine bağlı taşçı, kayalık, ulusırt köyleri örnek köy olarak seçilmiş ve bu köylere 18 adet safkan esmer İsviçre ırkı boğa, barınak işçi yem masrafları teknik ziraat müdürlüğüne ait olarak verildi.

Besi hayvancılığından ziyade, mera hayvancılığı en geniş olanıdır. Yayla ve platolar hayvancılık için çok müsaitti. Bu amaçla 1956'da merkezi Muşta olmak üzere 5000 lira sermayeli Muş bölgesi Damızlık Kasaplık Hayvan Yetiştirici ve Besleyicileri İstihsal Kredi ve Satış kooperatifinin kurulmasına izin verildi. Kooperatifin merkezi Muş iliydi. Ayrıca et kurumunun bulunduğu Erzurum, Ankara ve İstanbul'da birer temsilcilik açıldı. Çalışma alanı Muş ve komşu vilayetlerle sınırlıydı. Kooperatifin amacı üyelerin kooperatif gayesine uygun damızlık ve kasaplık hayvan ve mahsullerini bir araya getirmek hallerine göre gruplara ayırarak bu ürünleri piyasaya temin etmek hayvancılığın çoğalmasını, gelişmesini ve hayvan neslinin ıslahını sağlamak özellikle Et Balık Kurumuna yardımcı olmaktı. Bu amaçla kooperatif menkul, gayrimenkul mallar alabilir ve gerektiğinde bu malların tutar bedellerini ana sermaye teminatı olarak gösterebilir, Et Balık Kurumu ile T.C. Ziraat Bankası ile anlaşmalar yapabiliyordu. Kooperatife üye olmak için Türk olmak, Medeni hakları kullanma yaşına sahip olmak, Kooperatif bölgesinde hayvan üreticisi ve besicisi bulunmak veya Et Balık kurumunda memur ve müstahdem olmak, en az yirmi hisseyi kabul etmek ve bu tutarın yarısını peşin olarak ödemek şartları aranıyordu.³⁴ En uygun şartlarda üyelerine damızlık ve besi hayvanları için ahır, barınak samanlık inşası ve mera temini için gerek kendi kaynaklarıyla gerekse bu konulara ilgili konularda kredi temin etmekte kooperatifin amaçları arasındaydı. Kooperatif hayvan ve mahsullerin satışı ile de ilgilenirdi.

MUŞTA İMAR FAALİYETLERİ

1959'da Muş'u ziyaret eden Cumhurbaşkanı Celal Bayar ile birlikte İmar ve İskân Bakanı Medeni Berk, Malazgirt ile ilgili "*Tam 888 yıl önce Türkün yenilmez azmiyle bu mesut günlerimize kadar yol açan kahramanların torunlarının yaşadığı Malazgirt kasabası tarihi*

³² Cumhuriyetin 50. Yılında Muş, 1973 İl Yıllığı, Elazığ, 1973, s. 48.

³³ Cumhuriyetin 50. Yılında Muş, s..106.

³⁴ BCA, 30.18.1.2.141.117.7.

değerine layık bir şekilde yeni baştan imar ve inşa edilmektedir” CHP döneminde hayal edilemeyen imar faaliyetlerinin kendi iktidarları döneminde yapıldığını ifade etmişti.³⁵ DP, Muş'ta kalıcı olabilmek için özellikle imar faaliyetleri üzerinde durmuş, şehrin kalkınması noktasında önemli yatırımlara imza atmıştı Aynı yıl insanların konut ve işyeri ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Muş Yapı Kooperatifi kurulmuştu.

1959 da Muş Ovasında kurulacak örnek köyün yapımına başlandı. Örnek Köy Projesi ile köylerde yaşayan az sayıdaki insanın modern imkânlarla erişebilecekleri bir köy ortamı oluşturmayı ve bayram, tatil ve düğün gibi nedenlerle köylerini ziyaret eden insanların köylerinde onların kentlerde yaşama kararlarını sorgulatacak değişimleri gerçekleştirmeyi hedeflemekteydi. 1960 da Muşta ayrıca bölgedeki doğal madenleri ortaya çıkarabilmek için Bilir, Dazikom, Kızılağaç, köylerinde Emaş Endüstri Minarelli A.Ş. verilen Barit madeninin işletme ruhsatı verildi.

MUŞTA SAĞLIK HİZMETLERİ

Aynı dönemde sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesi hususunda halkın ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde sürekli, yaygın ve entegre olarak sunulması amacıyla uygulanacak olan projenin uygulanmasına rehber olmak üzere Muş ili kılavuz bölge olarak tespit edildi. Sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesinde pilot bölge olarak seçilen Muş ilinde incelemelerde bulunan İngiltere'nin eski milli sağlık teşkilatı müsteşar muavini Dr .Neville Goodmanın tarafından rapor hazırlandı. Raporda sağlık ocaklarının kurulmasından bahsetmiştir. Proje sayesinde halk hastaneler yerine sağlık ocaklarına gitmektedir. Günde ortalama 25 -30 kişi bu imkânlardan faydalanmaktadır. Bu proje kapsamında halk bölgesinde yaşayan toplumun sağlığını geliştirmeyi ve korumayı ön plana alarak sağlıkla ilgili risk ve sorunları belirleyen, bu sorunları gidermek için planlama yapan ve bu planları uygulayan, uygulatan bir çalışma içine girmişti. Proje başladığı iki ay içerisinde iç hastalıklarında 126, cerrahi 104, çocuk 90, doğum ve kadın hastalıklarında ise 63 hasta tedavi oldu³⁶.

MUŞTA DOĞAL AFETLERDEN ETKİLENENLERE YAPILAN DEVLET YARDIMLARI

Muş ili bu dönemde özellikle doğal afetlerle de yüzü yüze kalmıştı. Bayındırlık Bakanlığı Sakavi bucak merkezi, Akçan, Artıt, Şaşkan, Kiravi, köyleri ve merkez ilçelerinde 3.Eylül 1952 tarihinde ayrıca Akıncı bucağının Evrah köyünde 17 Eylül 1952 tarihinde olan depremden dolayı evleri yıkılan ve hasara uğrayan vatandaşlara yardım etmek üzere bakanlık bütçesinden 17142 lirayı Muş valiliğine göndermişti.³⁷ Depremde özellikle zarar gören Sakavi Bucağının Akçan köyünde mevcut doksan sekiz hanenin hepsi yıkıldı. Aynı bucağa bağlı Artet köyünde bir evle bir ahırın yıkıldığı ve bazı evlerin duvarının çatladığı Sakavi bucak merkezinde on evin yıkıldığı birçok evin ve bucak müdürlüğü binasıyla karakol binasının duvarlarında çatlaklar oluştuğu bildirilmişti.³⁸ Depremden sonra 19 Temmuz 1955'de İcra Vekilleri Heyetinin onaylamasıyla Muşta halkın konut sorununu çözmek amacıyla yedi bin lira sermaye ile Muş Yapı Kooperatifi kuruldu.

Muşta görülen afetlerden birisi de 10 Nisan 1963 tarihinde su baskınıydı. Bu olayda Muş ilinin merkez ilçesine bağlı Sungu köyünde ve Muş Varto Kalçık köyünde 15 ev zarar gördü.³⁹ Su baskınından zarar göre altmışaltı aileye devlet tarafından yardım yapıldı. Binaları yıkılan ve ağır hasara uğrayan altmışaltı aileden her birine 10.000 lirayı geçmemek üzere yapılacak inşaat yardımı için 660.000 liralık bütçe ayrıldı. Ayrıca arazi temini, su tesisatı yol

³⁵ **Vatan**, 27 Ağustos 1959.

³⁶ **BCA**, 030.01.77.484.7.

³⁷ **BCA**, 030.10.120.850.22.2.

³⁸ **BCA**, 030.10.120.850.22.7.

³⁹ **BCA**, 30.18.1.2.172.47.3.

ve kadastro işleri için de 75.000 lira para ayrıldı. Afetten zarar görenlerden 7269 sayılı kanun hükümlerine göre inşaatını kendileri yaptırmayı talep ve borçlanmayı taahhüt edenlere mahalli özellikler göz önünde bulundurmak suretiyle yapı şartları tipleri çeşitli kısımların ebadı ve sayıları önceden tespit edilerek hazırlanacak planlar ve yapılacak keşifler gereğince inşaat bedellerinin inşaatın durumuna göre taksitler halinde ödenmesi bakanlar kurulunca 10 Ağustos 1963 tarihinde kararlaştırılmıştı.⁴⁰

Muşta görülen ikinci deprem ise 1966 yılında yaşandı. 7 Mart 1966'da meydana gelen depremde evler harap olmuş bazı köylerde yıkılmamış ev kalmamıştı. Muş iline bağlı köylerde ve Varto ilçe merkezinde ve köylerde hasar oranı % 60 ile % 100 arasındaydı Tepe ve Bağışçı köylerinde bu hasar daha fazlaydı. İmar ve İskân Bakanlığınca deprem bölgesine gönderilen jeologlar Tepe Mezrası, Doğdap, Bağışçı ve diğer bazı köylerin fa hattı üzerinde bulunmalarından dolayı aynı yerde yeniden köy kurmanın mümkün olamayacağını raporlarla tespit etmişlerdi. Bu durumdan dolayı halkın devletten istekleri şu şekildeydi.⁴¹

1-En kısa sürede konut ihtiyacının karşılanması

2-Depremde zarar gören köylülerden Almanya'ya işçi olarak gitmek için müracaat etmiş olanlara öncelik tanınması

3-Banka borçlarının ertelenmesi ve yeni kredi verilmesi⁴²

4-Arazi vergisinin bu dönemde alınmaması

5-Muş-Varto kazası Tepeköy'ünde içme suyu sıkıntısı mevcuttu. Bu köye ilk planda içme suyu getirilmesi

6-Yıkılan köylerde okul ve cami inşasının temini

Bu istekler doğrultusunda 6 Temmuz 1966'da 5201 sayılı bakanlık oluruyla yaptırılması öngörülen hak konutlarına ait proje ve keşiflerle işin yaptırılması için Muş valiliği emrine 1 Ağustos 1966 gün ve 2921/624 sayılı bakanlık yazısıyla 50.000 tl gönderilmiş ve 28 Temmuz 1966 'da 6052 sayılı yazıyla ödemelerin yapılacağı bildirilmişti. Konutların vaziyet planları da bakanlıkça onaylanarak valiliğe gönderilmişti. Aynı dönemde Muş ilinde zarar gören vatandaşlar için acil ihtiyaçlarının karşılanması için Kızılay genel merkezinden 6650 lira para yardımı yapıldı. Ayrıca evsiz kalan depremzedelerin barınma ihtiyacı için 150 adet çadır gönderilmişti.⁴³

Afetten zarar gören ailelerden her birine 5.000 lirayı geçmemek üzere yapılacak inşaat yardımı ile arazi sağlanması, yol, su, elektrik ve kadastro gibi imar işleri ve baraka yaptırılması için toplam olarak 10.000.000 liranın fondan ayrılması sağlandı. Afetten zarar gördükleri tespit edilmiş olanlardan 7269 sayılı kanun hükümlerine göre İmar ve İskan Bakanlığınca tespit edilecek esaslara göre konutunu yapmak isteyenlere gerekli destekler sağlanacaktı. Yine bu madde ışığında kışı buldukları yerlerde geçirmek isteyen aileleri barındırmak amacıyla inşa olunacak geçici barakalar için yapılacak harcamalarda bu bütçeden karşılanacaktı. Kışın zor şartlarından dolayı bina kiralamak isteyenler için her aileye 500 liraya kadar kışı geçici olarak kendi arzu ettikleri yerlerde geçirmek isteyen ailelere taşınma, kiralama giderleri için 3500 liraya kadar destek sağlanacaktı.⁴⁴ Muş depreminde meydana gelen olay sonucunda evleri yıkılan ailelere 7269 sayılı kanun gereğince daimi iskânın sağlanması için yeteri kadar konut yapılması kararı çıkmıştı.⁴⁵ Muşun nüfusu 1970 yılında 23.058 e ulaştı. Bunun sebebi 1966 Muş Varto Depreminden sonra çok sayıda Vartolunun Muşa yerleşmesiydi

⁴⁰ BCA, 030.18.01.171.42.4.

⁴¹ BCA, 030.01.119.758.8.

⁴² BCA, 030.01.73.464.9.

⁴³ BCA, 030.10.120.850.22.1.

⁴⁴ BCA, 030.18.01.02.198.62.15.1.

⁴⁵ BCA, 030.01.73.464.2.

1967 yılında devlet bütçesinden heyelandan zarar görenlere yardımlar devam etmekteydi. Muş ili merkezinin Kale, Dere ve Minare Mahallelerindeki 191 ailenin bulunduğu yerin afet bölgesi olduğu, buradaki ailelerin afetten uzak bir yere taşınmaları ve kendilerine yardım yapılması konularında 7269 sayılı kanun uyanınca bakanlar kurulu kararları alınmıştı. 20 Nisan 1967'de dere mahallesinde meydana gelen yer kayması sonucu bir evin yıkılması üzerine durumları tehlikeli görülen ve konutları tahliye ettirilen 85 aile istasyon civarındaki boş barakalara yerleştirilmişlerdi. Afetten zarar gören 191 aileye de Muş merkezde yaptırılmakta olan yeni konutlara yerleştirilecekti.⁴⁶

SONUÇ

Muş ili Muş ovasının güney kenarı ile bu ovanın güneyini izleyen Güneydoğu Toroslar dizisinin temas sahasında eğimli bir yüzey üzerinde bulunur. Muş Ovası Doğu Anadolu'nun Iğdır Ovasından sonra ikinci büyük ovasıdır. Muş ili Erzurum, Ağrı, Bitlis, Batman, Diyarbakır ve Bingöl illeriyle komşudur. Muş tarihi itibarıyla Asurlulardan başlayarak birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır.

DP, 1950'de iktidara geldikten sonra özellikle bayındırlık alanındaki projelerini Muş'ta hayata geçirebilmek için çalışmalarına başladı. İlk iş olarak Muş'u komşu illere bağlayan karayolları ve şehrin su şebekesinin yenilenmesinden başlandı. Muş'ta bulunan çiftçiler iktidara gelen DP'den Toprak Mahsulleri Ofisi şubesinin kaldırılmamasını, bu kurumun kendilerine destek vermeye devam etmesini istemişlerdi. İçişleri Bakanı Etem Menderes, DP'den önce Muş'ta emniyet olmadığını, DP ile bölgede yatırımların arttığını ve bu ziyaretinde Muş'u Tatvan'a bağlayan demiryolu hattının kısa zaman içerisinde yapılacağını bildirmişti.

Bu dönemde Muş'ta görülen en büyük problem basına da yansıyan göçmen meselesi olmuştu. 1923 yılından 1970'li yıllara kadar 11.842 nüfuslu 2699 göçmen ve muhacir ailesi ile kabul edilerek bunlara il merkez, Bulanık ve Malazgirt ilçelerinde 261.865.964 dönüm tarım arazisi, konut ve milyonlara ulaşan nakit devlet yardımları yapılmak suretiyle iskânları sağlanmıştı. 1955 'te demiryolunun inşa edilmesiyle Muş hızlı bir gelişme dönemine girdi. Tren yolunun geçtiği ovalarda bulunan zengin toprak mahsulleri demiryolu vasıtasıyla halka ulaştı. Ayrıca bu ovalarda bulunan yere gömülü halde çıkarılmayı bekleyen zengin yer altı kaynaklarının çıkarılması ile bölgenin sosyo ve ekonomik gelişmesi sağlanmaya çalışıldı. Demiryolunun Muş'a ulaşmasıyla ilin nüfus sayısı artarak 10 bini geçti

Muş ili ekonomisinin temeli hayvancılık ve tarımdı. İlin gerek topoğrafik durumu gerek iklim özellikleri ve yerleşim durumu itibarıyla tarıma elverişliydi. Nüfusun %86 sı köylerde oturmakta ve çiftçilikle uğraşmaktaydı. İlin arazilerinin büyük kısmı tarıma elverişliydi. Ancak yılın altı ayının karla kaplı olması, sulama suyunun azlığı gibi nedenlerle az ürün elde edilmekteydi. Başta tarla mahsulleri ve hayvancılık ilin tarım gelirlerinin kaynağını teşkil etmekteydi. İlin gelirlerinin %92 si hayvancılıktan elde edilirdi. Muş ili gerek tapografik gerekse bitki örtüsü itibarıyla hayvancılığın gelişmesi için önemli bir konumda idi. Bu nedenle teknik ziraat müdürlüğünce 1000 dekar yonca 500 dekar korunga 250 dekar fig alanları kuruldu. Yetiştiricinin modern usulleri öğrenmesi için zirai yayım faaliyetlerine ağırlık verildi. Yerli ırkların ıslahına çalışıldı. Yetiştiriciye düşük faizli kredi verilerek hayvancılığın geliştirilmesi sağlandı. Bu nedenle bölge hayvancılığının gelişmesinde ilk adım olarak yetiştiricinin teknik usullerle donatımı ve yüksek verimli hayvan ırklarının yetiştirilmesine çalışılmıştı. Bu dönemde Tarım Bakanlığı Ziraat İşleri Genel Müdürlüğünce uygulamaya konulan köy hayvancılığını geliştirme projesi Muş ilinde de teknik ziraat müdürlüğü tarafından uygulamaya konuldu. Merkez ilçeye bağlı Yaygın, Kıyık, Kümbet, Varto ilçesine bağlı taşçı, kayalık, ulusırt köyleri örnek köy olarak seçilmiş ve bu

⁴⁶ BCA, 030.01.73.464.3.

köylere 18 adet safkan esmer İsviçre ırkı boğa, barınak işçi yem masrafları teknik ziraat müdürlüğüne ait olarak verildi. Besi hayvancılığında ziyade, mera hayvancılığı en geniş olanıdır. Yayla ve platolar hayvancılık için çok müsaitti. Bu amaçla 1956'da merkezi Muşta olmak üzere 5000 lira sermayeli Muş bölgesi Damızlık Kasaplık Hayvan Yetiştirici ve Besleyicileri İstihsal Kredi ve Satış kooperatifinin kurulmasına izin verildi

Muş ili bu dönemde özellikle doğal afetlerle de yüzü yüze kalmıştı Afetten zarar gören ailelerden her birine 5.000 lirayı geçmemek üzere yapılacak inşaat yardımı ile arazi sağlanması, yol, su, elektrik ve kadastro gibi imar işleri ve baraka yaptırılması için toplam olarak 10.000.000 liranın fondan ayrılması sağlandı. Afetten zarar gördükleri tespit edilmiş olanlardan 7269 sayılı kanun hükümlerine göre İmar ve İskân Bakanlığınca tespit edilecek esaslara göre konutunu yapmak isteyenlere gerekli destekler sağlanacaktı. Yine bu madde ışığında kışı buldukları yerlerde geçirmek isteyen aileleri barındırmak amacıyla inşa olunacak geçici barakalar için yapılacak harcamalarda bu bütçeden karşılanacaktı. Kışın zor şartlarından dolayı bina kiralamak isteyenler için her aileye 500 liraya kadar kışı geçici olarak kendi arzu ettikleri yerlerde geçirmek isteyen ailelere taşınma, kiralama giderleri için 3500 liraya kadar destek sağlanacaktı

KAYNAKÇA

Ayın Tarihi, Ekim,1955.

AKŞİN, Sina, **Çağdaş Türkiye (1908-1980)**, İstanbul, 1989.

ALBAYRAK, Mustafa, **Türk Siyasi Hayatında Demokrat Parti (1946-1960)**, Ankara, 2004.

BCA, 030.18.01.02.153.45.5.

BCA, 030.18.01.02.157.28.13.

BCA, 030.01.134.874.2.12.

BCA, 030.01.134.874.2.12.

BCA, 030.18.01.02.137.100.3.

BCA, 030.18.01.02.130.69.7.

BCA, 030.18.01.176.11.20.

BCA, 030.01.100.616.9.3.

BCA, 030.01.118.745.4.2.

BCA, 030.01.77.484.7.

BCA, 030.10.120.850.22.2.

BCA, 030.10.120.850.22.7.

BCA, 30.18.1.2.172.47.3.

BCA, 030.18.01.171.42.4.

BCA, 030.01.119.758.8.

BCA, 030.01.73.464.9.

BCA, 030.01.100.616.9.2.

BCA, 30.18.1.2.141.117.7.

BCA, 030.10.120.850.22.1.

BCA, 030.18.01.02.198.62.15.1.

BCA, 030.01.73.464.2.

BCA, 030.01.73.464.3.

Cumhuriyetin 50. Yılında Muş, 1973 İl Yıllığı, Elazığ, 1973.

KOÇAK, Cemil, **Umumi Müfettişlikler, (1927-1952)**, İstanbul, 2010.

PINAR, Mehmet, "Demokrat Partinin muş Teşkilatlanması ve Faaliyetler", **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 3, S 21, Aralık 2015.

Resmi Gazete, 15 Ağustos 1945.

TUNCER, Erol, **1946 Seçimleri**, Ankara, 2008.

TUNCER, Erol, Tuncer, **1950 Seçimleri**, Ankara, 2010.
TBMM Tercüme-i Hal Varakası, Dönem IX, Sicil No. 1534.
TBMMZC, 2/7/135-136.
TBMMZC, 3/13/30-31.
TBMMZC, 17/38/202-203.
TBMMZC, 5/35/6-7.
TBMMZC, 6/55/104-105.
TBMMZC, 7/18, s. 45.
TBMMZC, 7/18, s.70-83.
TBMMZC, VII, 17.
URAN, Hilmi, **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım, (1908-1950)**, İstanbul, 2007.
Vatan, 27 Ağustos 1959.
Yeni Zafer, 26 Mayıs 1958.
YILDIRIM, İsmail, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları, (1923-1950)**, Ankara, 2001.
YURTOĞLU, Nadir Yurtoğlu, **Demokrat Parti Dönemi Tarım Politikaları ve Siyasi, Sosyal Ekonomik Hayata Tesirleri (1950-1960)**, Ankara, 2017.

**KALKINMADA ÖNCELİKLİ YÖRELER ÇERÇEVESİNDE MUŞ'A YAPILAN
KAMU HARCAMALARI VE YATIRIMLAR (1963-1981)**

İsmet TÜRKMEN*

ÖZET

Yapılan bu çalışmanın öncelikli amacı; bir ülke yatırımlarının bölgeler arası dağılımında, ekonomik kalkınma açısından, bölgeler arası dengesizliğin olup olmadığını göstermektir. Araştırmada ele alınan veriler dâhilinde, Türkiye'de Planlı Dönem Yılları arasında Muş İli'ne yapılan yatırımlar ve bunların ülke ekonomisi içindeki yerinin saptanabileceği ve çeşitli sektörlerle yönelik yapılan yatırımların ilin kalkınmasıyla paralellik gösterip göstermediği gibi neticelere ulaşılması ümit edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Muş, Bölgeler Arası Dengesizlik, Kalkınma Planı, Kalkınmada Öncelikli İller.

GİRİŞ

Kamu harcamaları şeklindeki tanımlama, dar anlamda bir ülkede kamusal faaliyetlerin yürütülmesinden dolayı yapılması gereken harcamalar olarak değerlendirilmektedir¹. (Pınar, 2006: 33) Ayrıca, siyasî bir teşekkülün kamu mal ve hizmetlerinin üretilmesi için topladığı vergiler ve sağladığı diğer kaynaklardan bütçe belgesi ile ayrıldığı tüm ödenekler de kamu harcaması kapsamında dikkate alınmaktadır. Bununla beraber kamu harcamaları, kamu kurumlarının siyasî karar alma sürecinde belirlenen kamu hizmetlerini karşılamak amacıyla yaptıkları nakdî harcamalar olarak da bütçe tespit aşamasında somutlaşmaktadır. Örneğin siyasi otoritenin sadece koruyucu işlev yüklenmesi durumunda, kamu harcamaları ekonomik ve sosyal hayata müdahale etmeyecek biçimde yapılır. Sosyal devlet anlayışının güçlü olması halinde ise harcamaların önemli bir bölümü bu amaçla yapılmaktadır. Bu manada devlet kendi kuralları içinde davranmakla birlikte, asıl amacı kar etmek değildir. Daha çok toplumsal gereksinimlerin karşılanması doğrultusunda, mal ve hizmetin üretimi devletin bahsi geçen hedefleri arasında yer almaktadır. Bir başka ifade ile devlet mekanizması tüm unsurları ile toplumsal faydanın sağlanması için gerekli işlemlerde bulunur ve gereken önlemleri alır. Ayrıca, özel kesimin ekonomik faaliyet kararlarını etkileyen piyasa düzensizliklerini ve belirsizliklerini gidermek için gereken önlemleri de alması, devletin görev sahası arasında yer almaktadır. (Türkmen, 2010: 1-3) Siyasî tecrübeler, kamu harcamalarının kapsamı konusunda ülke yönetiminde bulunan siyasi partilerin, bu konudaki görüş ve tercihlerinin ön planda olduğu şeklindeki kanaatleri de destekler mahiyettedir. Örneğin, sosyal demokrat veya diğer sol partiler devletin ekonomiye daha fazla müdahale etmesini savunmuşlardır. Bu nedenle devletin çeşitli araçları kullanarak ekonomiye müdahale etmesi durumunda kamu harcamalarında artış yaşanmıştır.

Yatırım harcamaları özel yatırıma benzer şekilde, belirli bir dönemdeki mal ve hizmete talep oluşturan ancak cari harcamalardan farklı olarak üretim altyapısını güçlendirmeye yönelik harcamalardır. Genişletici etkileri cari harcamalara benzerdir. Bu tür harcamalar karşılıksız olarak yapılır ve ekonomik etkileri transferin niteliğine göre değişebilir. Çalışmamız açısından önem arz eden kavramsal çerçeveden hareketle Kalkınmada Öncelikli Yöre (KÖY) kavramına da değinmek gerekmektedir. Bu açıdan, Türkiye gibi ekonomik ve sosyal alanlarda hızla gelişmekte ve değişmekte olan ülkelerin genel kalkınma

* Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, iturkmentug@gmail.com

¹ Bunun dışında kamu harcamalarının dar ve geniş anlamı tanımları da yapılmaktadır. Dar anlamıyla kamu harcamaları konuyu hukuki yönüyle ele almakta ve harcamayı yapanın hukuki kişiliği belirleyici olmaktadır. Eğer harcama kamu tüzel kişiliği tarafından yapılıyorsa (çeşitli devlet kuruluşları ve yerel yönetimler gibi) kamu harcaması sayılacaktır. Devlet kavramındaki değişiklikler ve gelişmeler bu tanımları yetersiz kılmış ve bunun üzerine yeni bir tanımlama yapma gereği duyulmuştur. Geniş anlamı ile kamu harcaması, başta devlet olmak üzere kamu tüzel kişiliğine sahip kurumların ve devletin devrettiği bazı görevleri yerine getiren kuruluşların yaptığı harcamalar toplamıdır. (Ulutürk, 1998: 124).

politikası, ekonomik büyüme ile birlikte sağlıklı bir sosyal değişme ve refah dağılımının sağlanması, özellikle planlı dönemde temel bir hedef olarak ele alınmaya başlanmıştır. Bu doğrultuda bölgelerarası gelişmişlik farklılaşmasının ortadan kaldırılması planlı döneme geçişle birlikte, temel bir mesele olarak ele alınmış ve söz konusu dengesizliğin ortadan kaldırılmasıyla ilgili olarak da ekonomik ve sosyal politikaların uygulanması öngörülmüştür (Dinçer ve Özaslan, 2004:1). Planlı döneme girildikten sonra bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarını azaltmaya yönelik tedbirler ağırlık kazanmıştır. Bu hedefler doğrultusunda, kamu sektörü, ülkenin geri kalmış yörelerindeki yatırımlara önemli bir araç olma niteliğini de elde etmiştir (Kalkınmada Öncelikli Yörelere İlişkin Çalışmalar (Öneriler ve Tedbirler) 1976, 1977: 18).

Türkiye’de ekonomik gelişmenin dengeli bir şekilde sağlanması gayretlerine rağmen, farklı seviyelerde gelişme gösteren iller için farklı ölçülerde bir gelişmeye imkân sağlayacak politikaların geliştirilmesine ve uygulanmasına ihtiyaç duyulmuştur. Ülkemizde bölgesel gelişmenin hızlandırılması ve bölgeler arası dengesizliklerin giderilmesinde bölgesel gelişme planlarının yanı sıra; yatırım teşvikleri, KÖY politikaları, organize sanayi bölgeleri, küçük sanayi siteleri ve kırsal kalkınma projeleri gibi çeşitli kalkınma araçları kullanılmıştır². Ancak, söz konusu politikalara ve gösterilen gayretlere rağmen, bölgelerarası gelişmedeki dengesizlikler arzulan ölçüde ve tam anlamıyla giderilememiştir³. Bu gelişme farklılıkları özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri ile Orta Anadolu’nun bazı yörelerinde görülmektedir (Dinç, 1985:1-2).

KÖY’leri tespit ederken yalnız ekonomik değişimleri esas alan göstergelerle yetinmek pek mümkün olmamakla birlikte, gelişmişlik farkları sadece ekonomik yapıda değil önemli ölçüde ekonomik faktörlere bağlı olarak kalkınma sürecinde değişime uğrayacak olan diğer boyutlarda da ortaya çıkmaktadır. Bu esaslar da dikkate alınmak üzere, Türkiye’de iller arasında sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeylerinin saptanması amacıyla DPT Sosyal Planlama Şubesi’nde 1963-1967 yılları arasında çalışmalar yapılmıştır⁴.

Konu bu çerçevede ele alındığında; çeşitli gelir grupları ve yöreler arasında dengeli bir gelişme sağlamak, bu yöreleri genel planlama açısından ele alarak yatırımları düzenlemek, yörelerin ekonomik, sosyal ve kültürel bakımlardan hızla kalkınmalarını sağlamak temel hedef olmaktadır. Bu hedefe ulaşmak için KÖY’ü ve ihtiyaçlarını tespit etmek, bölgeye götürülecek yatırım projelerinin yer seçimine esas teşkil edecek görüşü vermek ve bu amaçlarla gerekli çalışma ve araştırmaları yapmak, götürülecek hizmetlerin programlanmasına ait koordinasyonu sağlamak ve değerlendirmekle görevli olmak üzere

² Diğer bir bölgesel gelişme aracı olan *yatırım teşvikleri* uygulaması ise, Cumhuriyetin başından beri bir araç olarak kullanılmıştır. Bununla birlikte, 1960 sonrası planlı dönemde, özel sektör için yol gösterici bir niteliğe sahip olan kalkınma planlarının başlatılması ile yatırım teşvikleri kalkınma planları ve yıllık programlar çerçevesinde çıkarılan kararname ve tebliğler ile yürütülmeye başlanmıştır. Teşvik politikalarının amaçlarından biri, ekonomik ve sosyal açılarından geri kalmış yörelerin kalkınmasını hızlandırmak amacıyla bu yörelere ilişkin özel teşvik politikalarının uygulanması olmuştur. (bkz. Dinçer-Özaslan, 2004: 12-13).

³ İktisatçı Osman Okyar bu durumu şu şekilde ifade etmiştir; “...*Bir ülkede iktisadi gelişme vetiresi başladığı zaman, bütün bölgelerin aynı hızla gelişmeleri, iktisadi kalkınma gayretlerinin bölgeler arasında tam bir eşitlikle dağılması beklenemez. Bazı sebepler dolayısıyla, iktisadi gelişmenin, muayyen yerlerde çok daha hızlı bir tempo ile vuku bulması olağan bir haldir. Coğrafi konum, tabii kaynakların mevcudiyeti, kalkınmaya iştirak edecek insan gücü potansiyeli, maziden kalan etkiler ve tarihi-siyasi şartlar çeşitli bölgeler bakımından aynı değildir ve bu farklar, gelişmenin seyrini etkileyecek bölgelerin gelişme hızında farklılıklara sebebiyet verecektir.* (Okyar, 1967: 4).

⁴ Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun hızla kalkındırılmasını ve gelişmiş diğer bölgelerle dengelenmesini sağlamak amacıyla yeni imkânlar aranmış, bu konuların “Milli Plana” uygun yeni bir politika ve kuruluş ile yürütülmesi önem kazanmıştır. Bu uygulamada ise, Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da yer almayan, ancak yeterince kalkınmamış diğer illerin de ele alınmasının uygun olacağı kararı benimsenmiştir. Bilindiği üzere gelişmiş bir bölgede yeterince gelişmemiş yöreler bulunduğu gibi, gelişmemiş bir bölge içinde gelişmiş yöreler de bulunmaktadır Bkz.(DPT, Kalkınmada Öncelikli Yörelere İlişkin Çalışmalar (Öneriler ve Tedbirler) 1976, 1977: 23).

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) bünyesinde *KÖY Dairesi* 25 Eylül 1971 tarihinde Bakanlar Kurulu Kararıyla kurulmuştur⁵ (Dinç, 1985: 4). Daha sonra yapılan düzenlemeler çerçevesinde söz konusu daire "*Kalkınmada Öncelikli Yörelere Başkanlığı*" adı ile çalışmalarına devam etmiştir.

KÖY Dairesi'nin görevleri özet olarak şu şekilde belirlenmiştir:

- Ülkedeki geri kalmış yöreleri bilimsel yöntemlerle saptamak,
- Bu yörelerde akılcı ve etkin bir çalışma düzenini kurabilmek amacı ile, merkezdeki ve taşradaki kamu kuruluşlarını kapsayacak, örgüt, insan gücü ve yöntemsel düzenleme önerilerini hazırlamak,
- Bu yöreleri, ekonomik, toplumsal ve kültürel yönlerden kalkındırarak aradaki gelişmişlik ayrımlarını kapamak ve dengeyi sağlamak için yöntemleri geliştirmek, bunları uygulayarak plan ve programlara yansıtacak önerilerde bulunmak, uygulamayı izlemek ve eşgüdüm sağlamak.

Buna göre, DPT 1973, 1979 ve 1981 yıllarında illerin gelişmişlik seviyelerini ve farklılaşmalarını belirleyen üç araştırma yapmıştır. 1981'de yapılan çalışma temelde ilçeler itibariyle yapılmış olmakla beraber iller itibariyle gelişmişlik durumu da araştırma sonuçlarıyla ortaya çıkarılmış bulunmaktadır. KÖY'ü tespit ederken yeni stratejide belirlenen ve yalnız ekonomik değişimleri esas alan göstergelerle yetinmek olanak dışıdır. Gelişmişlik farkları sadece ekonomik yapıda, değil önemli ölçüde ekonomik faktörlere bağlı olarak kalkınma sürecinde değişime uğrayacak olan diğer boyutlarda da belirmektedir. (Sanalan-Elvan, 1998: 14-17). Bu veriler dikkate alınmak suretiyle, DPT Müsteşarlığı'ndaki ana hizmet birimleri arasında yer alan, "*Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü*" KÖY'leri ve ihtiyaçlarını tespit ederek bu yörelerin özelliklerini dikkate alarak daha hızlı bir gelişme sağlanması amacıyla gerekli çalışmaları yapmıştır⁶.

Kalkınmada öncelikli yöreleri tespit ederken yeni stratejide belirlenen ve yalnız ekonomik değişimleri esas alan göstergelerle yetinmek olanak dışıdır. Ülkemizde KÖY'ler, DPT tarafından yapılan araştırmalara dayalı olarak program dönemlerinde Bakanlar Kurulu'na belirlenmektedir. KÖY'ler, 28 Şubat 1963 gün ve 202 sayılı kanun gereğince, ilk defa 1968 yılı program kararnamesi ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerini kapsayan 22 il olarak tespit edilmiştir. O tarihten itibaren sekiz defa değişikliğe uğrayan bu kapsam 12 Aralık 1984 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile 13'ü birinci derecede ve 15'i ikinci derecede öncelikli olmak üzere 28 il olarak tespit ve ilan edilmiştir. Zaman içinde meydana gelen değişiklikler gösterilmiştir. Yeni kapsam ile KÖY'ler Türkiye nüfusunun %27.4'ünü ve toplam coğrafi alanın %44.6'sını ifade etmektedir. Sadece Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun

⁵ Bu dairenin kurulmasının Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda, "...Geri kalmış yöreleri milli planlama açısından ele alarak, yatırımların düzenlenmesiyle ilgili önerilerde bulunmak, gerekli araştırmaları yapmak, plan ve programlarla ilişkisini kurmak, uygulamayı izlemek ve değerlendirmek" biçiminde özetlenen görevleri yerine getirmekle ilgili olduğu açıktır. Bkz. (DPT, Türkiye'de Bölge Planlamasının Evreleri, 1993: 78).

⁶ Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü ayrıca, İl ve İlçe bazında araştırma ve planlama çalışmaları yapmak, diğer kamu kurum ve kuruluşlarının bu konularda yapacakları çalışmaların Kalkınma Planları ve Yıllık Programlarla tutarlılığını sağlamak, yapısal uyum politikalarının uygulanması sırasında ortaya çıkabilecek sorunların çözümü amacıyla projeler geliştirmek ve bu konularda yapılacak çalışmaları koordine etmek, yerel istihdamın ve girişimciliğin geliştirilmesi çerçevesinde küçük ve orta ölçekli sanayi işletmelerinin, esnaf ve sanatkârların ve kırsal kesimin sorunlarına yönelik politikalar geliştirmek, kurumsal ve hukuki düzenlemeler ile ilgili görüş vermek, uygulamayı yönlendirmek, bölgesel kalkınma projeleri ile ilgili koordinasyonu sağlamak ve görev alanına giren konularda görüş vermek ve uluslararası kuruluşlarla temas ve müzakerelere iştirak etmekle görevlidir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Devlet Planlama Teşkilatı Kuruluş ve Görevleri Hakkında 540 Sayılı KHK, 1994: 1-17).

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

20 ili ele alındığı takdirde toplam coğrafi alanın %34.6'sı ve nüfusun %20.8'i kapsanmış olacaktır (Dinç, 1985: 14-17).

Bu çalışmalar dâhilinde ise; KÖY kapsamında, planlı dönem sonrasında pek çok değişik olmuştur: 1968 yılı itibariyle 22 olan kalkınmada öncelikli il sayısı 1969-1971 yılları arasında 23'e ulaşmış, il sayısı 1972 yılında ise 33 olmuştur. 1973-1977 yıllarına işaret eden III. Beş Yıllık Kalkınma Dönemi'nde ise il sayısı 40'a yükselmiştir. 1981 yılına kadar 40 olan il sayısı, bu yılda 25'e düşmüştür. Nihayet, KÖY kapsamı, 1990'lı yıllarda genişletilerek, 2000 yılında ise, 49 il ve 2 ilçeye (ada konumundaki Bozcaada ve Gökçeada) ulaşmış bulunmaktadır (Kaymak vd., 2003: 587).

Tablo-1: 1968-1980 Yılları Arası Kalkınmada Öncelikli İller Kapsamında Meydana Gelen Değişmeler

1968 Program Kararnamesi İle Tespit Edilenler				Toplam İl Sayısı
Adıyaman	Elazığ	Kars	Sivas	22 İl
Ağrı	Erzincan	Malatya	Tunceli	
Artvin	Erzurum	K.Maraş	Şanlıurfa	
Bingöl	Gaziantep	Mardin	Van	
Bitlis	Tunceli	Muş		
Diyarbakır	Hakkari	Siirt		
1969 Program Kararnamesi İle Eklenenler				Toplam İl Sayısı
Edime				23
1972 Program Kararnamesi İle Eklenenler				Toplam İl Sayısı
Afyon	Çorum	Niğde	Tunceli	33 İl
Burdur	Giresun	Ordu		
Çankırı	Kastamonu	Sinop		
1973 Program Kararnamesi İle Eklenenler				Toplam İl Sayısı
Bilecik	Çanakkale	Kırşehir	Uşak	40 İl
Bolu	Denizli	Tokat		
1977 Program Kararnamesi İle Eklenenler				Toplam İl Sayısı
Kırklareli				41 İl
1978 Program Kararnamesi İle Çıkarılanlar				Toplam İl Sayısı
Edime				40 İl
1979 Program Kararnamesi İle Eklenenler				Toplam İl Sayısı
Nevşehir				41 İl
1980 Program Kararnamesi İle Çıkarılanlar				Toplam İl Sayısı
Denizli				40 İl

Kaynak: (Dinç, 1985: 12-15)

Bu verilerden de hareketle; Muş İlinin, 1963 yılında KÖY kapsamına alınmasını takip eden süreç öncelikli olarak ele alınmış olmakla birlikte, 1963 ve 1981 yılları arası bu ile yönelik, kamu harcama ve yatırımları çalışmanın sınırları dâhilindedir.

2. CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA MUŞ İLİ'NİN EKONOMİK DURUMU VE KAMU HARCAMALARI

Doğu Anadolu Bölgesi'nin yukarı Murat-Van bölümünde; Erzurum, Ağrı, Bitlis, Diyarbakır, illeri ile çevrili bir ilimizdir. Yüzölçümü 8.196 kilometre olup, kent merkezi Güneydoğu Toroslar'ın uzantısı Haçireş Dağları'nın en yüksek kısımlarından Kurtik Dağı'nın Kuzey'e açık yamaçlarında; Çar Deresi ve Karn Deresi vadileri arasında ovaya doğru açılan bir yerde kurulmuştur. (Muş İl Yıllığı, 1972, 9 vd.) 1935 yılında yapılan nüfus sayımında Türkiye'nin nüfusu 16.158.018 kişidir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin nüfusu ise 2.993.908 kişi olup, bölge ülke genelinin % 18.53'ünü barındırmaktadır. Muş ili özelinde ise, sırasıyla 1935 ve 1940 yıllarında 143.889 ve 73.939'dur.

Tablo-2: 1935 Sayım Sonuçlarına Göre Doğu İllerinin Nüfus Oranları

YILLAR	MUŞ			Doğu İlleri Toplamı			İller Genel Toplamı		
	Miktarı	Genel Toplamdaki Payı (%)	Doğu İllerindeki Payı (%)	Miktarı	Genel Toplamdaki Payı (%)	Doğu İllerindeki Payı (%)	Miktarı	Genel Toplamdaki Payı (%)	Doğu İllerindeki Payı
1935 ⁷	143.889	0.89	4.81	2.993.908	18.53	100.00	16.158.018	100.00	%100.00
1940 ⁸	73.939	0.41	2.26	3.282.402	18.42	100.00	17.820.950	100.00	-

Kaynak: (Kalkınan Türkiye, 1981: 214)

Muş ilinde yapılan toplam kamu harcamaları 1946-1950 yılları arasında, iller genel ortalamasının yalnızca %2.86 gerisinde iken, takip eden dönemlerde aradaki fark büyümüştür. Muş iline yapılan toplam kamu harcamalarında görece bir düşüş yaşanmıştır. Bu dönemde

⁷ Bu bir önceki döneme göre bu oran % 3.07 fazlalığı ifade eder. Bu da yaklaşık 882.835 kişilik bir artıştır. Buna göre Türkiye nüfusu % 15.53 artış gösterirken bu rakam Doğu illerinde % 29.49'a ulaşmaktadır. Bu illerin Türkiye bölge toplam nüfus içindeki payları verilmiştir. Doğu illerinde büyüklük sırasıyla Malatya, Erzurum, Kars, Gaziantep ve Elazığ illeri 250.000'nin üzerinde nüfusa sahip olup, bunlar Türkiye nüfusunun %10.16'sını, Doğu illeri toplam nüfusunun ise % 54.80 barındırmaktadır. Bu beş ilin haricinde Doğu Anadolu'da 250.000'nin üzerinde nüfusa sahip il bulunmamaktadır. 1935 nüfus sayımında bölgede yer alan diğer sekiz ilin nüfusu 250.000'nin altında olup bunlar ancak Türkiye nüfusunun % 8.37 ve Doğu illeri toplam nüfusunun % 45.20 teşkil etmektedir. Nüfusu 100.000-250.000 arasında değişen iller arasında ilk sırayı 229.921 kişiyle Mardin, son sırada ise 107.206 kişiyle Ağrı ili yer almaktadır. Nüfusu 150.000-250.000 arasında değişen, Diyarbakır, Erzincan, Mardin ve Urfa olmak üzere dört il Türkiye toplam nüfusunun % 5,14'nü Doğu illeri toplam nüfusunun da % 27.76'sını oluşturmaktadır. (Kopar, 2009:50-51)

⁸ 1940 yılında yapılan sayım sonuçlarına göre Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan illerin toplam nüfusu 3.282.402'dir. Bu sayımda Türkiye nüfusu ise 17.820.950'dir. Bu durumda Doğu Anadolu Bölgesi ülke genelinin % 18.42'sini barındırmaktadır. Bir önceki nüfus sayımında Doğu Anadolu Bölgesi'nin nüfusunda toplam 288.494 kişilik bir artış olmuştur. Buna göre Türkiye toplam nüfusu % 26.14'lük bir artış gösterirken bu rakam Doğu illerinde % 8.79'a ulaşmaktadır. Doğu illerinde büyüklük sırasıyla Malatya, Erzurum, Kars, Gaziantep, Diyarbakır ve Mardin illeri 250.000'nin üzerinde nüfusa sahip olup bunlar Türkiye toplam nüfusunun % 11.01, Doğu illerinin ise % 59.80'ini teşkil etmektedir. Nüfus yoğunluğu açısından ilk üç sıra değişmemiş ancak 250,000 nüfusunun üzerine Gaziantep, Urfa illeri çıkmıştır. İncelenen dönemde Doğu'da 5 ilin nüfusu 100 binden yukarı 250.000'den aşağı idi. Bunlar büyüklük sırasıyla Elazığ, Erzincan, Siirt, Van, Ağrı illeri olup Türkiye nüfusunun % 4.09'unu, Doğu illeri toplam nüfusunun ise % 22.23'ünü barındırmaktaydı. Bu grupta Elazığ ve Van'ın Doğu illeri toplamı ve Türkiye nüfusu içerisindeki payı düşerken, diğerlerinin belirli seviyelerde arttığı gözlenmektedir. Geride kalan Bingöl, Bitlis, Hakkâri, Muş ve Tunceli illeri ise nüfusları 100.000'ne ulaşmamıştır. Bu iller Türkiye nüfusunun % 1.93'ünü, Doğu illerinin toplamında %10.48'ini teşkil etmekteydiler. Bkz. (Kopar, 2009:52-53)

hem doğu illeri hem de ülke geneli ortalaması üzerinde kalan iller sırasıyla Hakkâri, Diyarbakır, Van, Tunceli, Elazığ ve Siirt'tir. Bitlis ilinin kamu harcaması oranı ülke genel ortalaması ile aynı olmuştur. Ayrıca bu dönemde ülke genel ortalamasının altında kalan iller Ağrı, Bingöl, Erzincan, Erzurum, Gaziantep, Kars, Malatya, Mardin, Muş ve Urfa'dır. Devletin 1949-1950'ler de Doğu Anadolu'nun kalkınması için özel bir bütçe hazırladığı ancak uygulamaya konulacağı sıralarda, Doğu ile Batı arasında hiç fark olmadığı gerekçesiyle yürütülmesinin durdurulduğu görülmüştür. (Dinler, 1978: 149) Toplam kamu harcamasının Doğu illeri ortalamasının üzerinde olan illerin sayısı dokuzdur. Bunlar, kişi başına toplanan harcama miktarının büyüklüğüne göre Hakkâri, Van, Tunceli, Siirt, Bitlis, Mardin, Bingöl, Diyarbakır ve Muş illeridir. Bu illerde gerçekleşen asayiş harcama miktarının büyüklüğüne göre Hakkâri'de 96,33 TL/kişi, Van'da 59,73 TL/kişi, Tunceli'de 52,20 TL/kişi, Siirt'te 35,58 TL/kişi, Bitlis'te 21,81 TL/kişi, Mardin'de 21,65 TL/kişi, Bingöl'de 51,83 TL/kişi, Diyarbakır'da 17,82 TL/kişi ve Muş'ta 17,05 TL/kişi, olarak gerçekleşmiştir. (Kopar, 2009: 50-53)

Muş ilinde 1943-1945 döneminde gerçekleşen kamu harcamaları incelendiğinde asayiş ve adalet harcamaları dışındaki tüm sektörlerde yapılan harcamalar iller genel ortalamasının altında kalmıştır.⁹ Adalet ve asayiş harcamaları tüm dönemler itibarıyla iller geneline oranla yüksek olmuştur.

Tablo-3: Emniyet ve Asayiş Alanında Muş'a Yapılan Kamu Harcamaları

Yıllar	İller	Miktar (TL) 1943-1945	Yüzde 1943-1945	Kişi başına harcama (TL) 1943-1945
1943-1945	Muş	40.075.582	%0.51	9.03
	Doğu İlleri	1.605.233.566	%20.53	8.15
	İller Geneli	7.817.153.218	%100	7.31
1946-1950	Muş	1.409.740.49	%0,54	17,05
	Doğu İlleri	56.838.627.67	%21,82	16,89
	İller Geneli	260.505.798.89	%100	13,86

Kaynak: (Kopar, 2009: 65)

Millî Eğitim Bakanlığı eliyle Muş ilinde gerçekleştirilen kişi başına kamu harcamaları gerek kendi bölgesindeki iller itibarıyla gerekse kendi bölgesi dışındaki illere oranla düşük kalmıştır. Kişi başına yapılan eğitim harcamaları iller genelinde 29.28 TL olarak gerçekleşirken bu oran Muş ilinde 11.89 TL'dir. İncelenen oranlar şunu göstermektedir ki bu ilde yapılan eğitim harcamalarının iller genel oranlarına göre % 100 üzerinde bir azalma görülmüştür.

⁹ 1943-1945 döneminde iller genelinde kişi başına 7.31 TL asayiş harcaması yapılırken, aynı dönemde doğu illerinde kişi başına ortalama 8.15 TL düzeyindeydi. Bu iller ortalamasının % 11 fazla olduğunu göstermektedir. İller genel ortalamasının 13.86 TL/kişi olduğu 1946-1950 döneminde Doğu illerindeki kişi başına harcama 16.89 TL düzeyindeydi. 1946-1950 dönemindeki asayiş harcamalarının bir önceki döneme göre bir artış içinde olduğu görülmektedir. Doğu illerinde emniyet alanında yapılan kişi başına toplam kamu harcaması ortalaması 9 ilde doğu illeri ortalamasının da üzerinde gerçekleşmiştir. Bunlar kişi başına toplam harcama miktarının büyüklüğüne göre Tunceli, Hakkâri, Van, Siirt, Bitlis, Bingöl, Diyarbakır, Muş ve Mardin illeridir. Bu illerde gerçekleşen asayiş harcamaları kişi başına harcama miktarının büyüklüğüne göre Tunceli 37.84 TL/kişi, Hakkâri 27.90 TL/kişi, Van 26.0 TL/kişi, Siirt 12.94 TL/kişi, Bitlis 12.81 TL/kişi, Bingöl 11.63 TL/kişi, Diyarbakır 9.93 TL/kişi, Muş 9.03 TL/kişi, Mardin 8.16 TL/kişi olarak gerçekleşmiştir. Bkz. (Kopar, 2009:63-64).

1943-1945 döneminde Doğu illerindeki kişi başına harcamanın iller genel ortalamasının üzerinde gerçekleştiği bir diğer alan bayındırlıktır. Ulaşımın sağlanması, savunma ve güvenlik imkânlarının temini hususunda etkili olduğu gibi tarım, sanayi, madencilik, pazarlama ve ihracatın gelişmesinde de önemlidir. Bayındırlık harcamalarının Türkiye ortalamasının üzerinde olmasının nedenleri arasında Doğu illerinde, bu alanda hizmete olan ihtiyaç kadar, bölgenin coğrafi yapısından kaynaklanan maliyet artırıcı doğa unsurları da bulunmaktadır. Başta demir yolu ve kara yolları olmak üzere hemen her türlü yatırım maliyeti başka bölgelerin birkaç katı tutarındaydı. Bölgenin coğrafi yapısı başta bayındırlık olmak üzere buralarda yapılacak işleri hem zorlaştırıyor hem de pahalılaştırıyordu. Bölge ile ilgili hazırlanan raporlarda, tabiat şartlarının çok çetin olduğundan, kışın sekiz ay hüküm sürdüğünden, Ankara'dan gönderilen postanın bir aydan önce buralara ulaşmadığından, 40-50 yıldan beri yol yapılamayan yörede yolları hayvanla kat etmek gerektiğinden söz ediliyordu. Doğu Anadolu'nun çetin coğrafyası bu sahalara, bayındırlık hizmetlerinin gelmesini zorlaştırıyordu. İnşaat mevsimi, Doğu Anadolu'nun belli kesimlerinde üç aya kadar inmekteydi. İklim ve coğrafya, hizmetlerin gecikmesinde etkili olduğu gibi harcama rakamlarının da artmasına yol açıyordu.

Tablo-4: Bayındırlık Alanında Muş'a Yapılan Kamu Harcamaları

Yıllar	İller	Miktar (TL) 1943-1945	Yüzde 1943-1945	Kişi başına harcama (TL) 1943-1945
1943-1945 ¹⁰	Muş	2.791.075	%0.06	0.63
	Doğu İlleri	3.822.569.617	%0.24.05	6.15
	İller Geneli	5.033.068.392	%100	4.71
1946-1950 ¹¹	Muş	1.108.567.10	%0.63	13.40
	Doğu İlleri	50.681.932.21	%28.95	15.06
	İller Geneli	175.071.434.30	%100.00	9.32

Kaynak: (Kopar, 2009: 75)

Görüldüğü üzere, Muş'ta yapılan bayındırlık ve tarım harcamaları bölge iller ortalamasından yüksektir. Tarımda kişi başına yapılan tarım harcamaları Doğu illerine oranla %10'luk bir fazlalık olmasına rağmen, bayındırlık harcamaları Doğu illeri ile aynı oranda gerçekleşmiştir. İlde bu dönemler içerisinde en az kamu harcaması sağlık alanında olmuştur. Bu gün Muş ilinde sağlık hizmetlerinin azlığı döneminde yapılan kamu harcamalarının azlığı ile orantılıdır. İller genelinde kişi başına yapılan sağlık harcaması 8.88 TL olurken, bu oran

¹⁰ Bu harcamaların iller düzeyinde dağılımına baktığımızda karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır. Doğu illerinin beşinde Bayındırlık Bakanlığı eliyle kişi başına yapılan kamu harcamaları, Doğu illeri ve iller geneli ortalamalarının üzerinde gerçekleşmiştir. Bu illerde kişi başına yapılan bayındırlık harcaması büyükten küçüğe şöyle sıralanmıştır: Tunceli, Siirt, Erzincan, Diyarbakır ve Elazığ. İller genel ortalaması altında bayındırlık harcaması gerçekleşen iller ise Ağrı, Bingöl, Bitlis, Gaziantep, Hakkâri, Kars, Malatya, Mardin, Muş, Urfa ve Van illeridir. Bkz. (Kopar, 2009: 75-76).

¹¹ 1946-1950 döneminde bayındırlık alanında kamu harcamalarında Türkiye ortalamasının üzerinde gerçekleşen bayındırlık harcamaları, iller geneli ortalamasından yüksek olmuştur. Doğu illerinde yapılan kişi başına bayındırlık harcaması, hem görel hem de mutlak değer olarak yüksektir. İller genel ortalamasının 9.32 TL/kişi olduğu bu dönemde Doğu illeri ortalaması, bunun % 38 fazlasıyla 15,06 TL/kişi düzeyine ulaşmıştır. Yine bu dönemde ağırlık verilen bayındırlık hizmeti demir yolları olmuştur ve bu bölgede önemli bir mesafe alınmıştır. Bkz. (Kopar, 2009:77); Genç-Muş arasının tamamlanması için 60.000.000 liraya ihtiyaç olduğunu ve bu ancak verilen ödeneklerle 5-6 senede ikmali mümkün olacaktır. Bkz. (TBMM Zabıt Ceridesi, C.16, 1949: 156)

Muş ilinde 3.48 TL'dir. Buna göre anılan dönemde Muş ilinde gerçekleştirilen kamu harcaması miktarının iller geneline oranla %61 daha düşüktür.

1943-1950 döneminde Muş'ta yapılan diyanet harcamaları Doğu illeri ortalamasından yüksek olmasına rağmen iller genel ortalamasının altında kalmıştır. Muş ilinde kişi başına gerçekleşen kamu harcaması ortalaması da dönemin Doğu illeri ortalamasından %31 ve iller genel ortalamasından % 36 daha düşüktür. Muş ilinde 1936-1948 dönemlerinde il özel idaresi eliyle yapılan harcamalar incelendiğinde (millî eğitim, bayındırlık, tarım, sağlık harcamaları) kişi başına düşen il özel idaresi harcaması 18.8 TL/kişi olurken bu oran iller genelinde 37.15 TL/kişi olmuştur. İl özel idaresinin Muş ilinde yapmış olduğu harcama miktarı iller geneline oranla %100'e yakın bir oranda azalma görülmüştür. Sektörel bazda en yüksek düzeyde gerçekleşen harcama eğitim harcamaları olmuştur ki, yapılan eğitim harcamasında iller genel ortalamasının %55 gerisinde kalmıştır. Muş ilindeki yatırımlar 1927-1950 itibarıyla daha çok çevre illerle olan bağlantıların sağlanması için, ulaşım yollarının yapılması ön planda tutulmuştur. Dördüncü Umumi Müfettiş ve Tunceli Vali Kumandanı Korgeneral Hüseyin Abdullah'ın ifadesi ile Başbakan İsmet İnönü'nün Elazığ-Muş yolunun yapılmasının bizzat talimatını vermiştir. Bu yolun tahminen iki milyona mal olacağı ifade edilmiştir. 1927 yılından 1950 yılına kadar Muş ilinde 244 km yeni yol, 241 adet köprü yapılmış ve bunun maliyeti 1.312.000 TL olmuştur. Bu dönemde Muş iline demir yolu ulaşımının sağlanması çalışmaları başlamış Elazığ-Van hattı Genç İstasyonu'na varmış ve işletmeye açılmıştır. Genç'ten Muş'a uzanacak demir yolu çalışmalarına başlanmış ancak müteahhidin işini yapamayacak duruma girmesi dolayısıyla sözleşmesi fesh olunmuş ve yeniden ihaleye çıkartılmıştır. Genç-Muş demir yolu hattının 60.000.000 liraya mal olacağı hesaplanmış, ancak verilen bu ödenek ile bu hattın ancak beş, altı yıl içerisinde açılması mümkün olacaktır. (TBMM Zabıt Ceridesi, C.16, 1949:155)

Muş ili özelinde sektörler itibarıyla, 1946-1950 döneminde bayındırlık, asayiş ve adalet hizmetleri içinde yörede kişi başında kamu harcaması ortalamaları, iller genel ortalamalarının üzerinde olmuştur. Fakat takip eden dönemlerde yalnızca bayındırlık alanında 1956-1960 döneminde gerçekleştirilen kamu harcaması, iller ortalamasının üzerinde gerçekleşmiştir. Bayındırlık alanında ilde kişi başına yapılan kamu harcamalarının dönem ortalaması, iller genel ortalamasının %10 üzerinde olmuştur. İncelenen dönemde ilde kişi başına gerçekleşen kamu harcamalarının düşüklüğü bakımından doğu illeri içinde milli eğitim ve diyanet alanlarında altıncı, tarım alanında Tunceli ve Urfa ile birlikte yedinci ve sağlık alanında sekizinci sırada gelmektedir. Buna göre, ilde yapılan kamu harcaması ortalamaları iller genel ortalamasının tarım alanında %44, sağlık alanında %32, eğitim alanında %31 ve diyanet alanında %22 daha düşük gerçekleşmiştir. (Aşgın, 2000: 240)

Muş ilinde yapılan yatırımların diğer Doğu illerine nazaran düşük düzeyde kaldığı görülmüştür, hatta bu eksiklik en yetkili ağızdan dile getirilmiştir. İsmet İnönü'nün 1935 yılında çıktığı Doğu Anadolu Gezisi sonrası hazırladığı raporda Bulanık (Muş) ilçesi ile ilgili olarak "Halk düşkün feryatlı, henüz araziler mal olmamış, çayırıklar fena taksim edilmiş, şikâyet ederler." diyerek bu durumu dile getirmiştir. (Hürriyet, 8 Eylül 1992: 7).

Bölge İlleri Büyüme Hızları (1987-2000)

1987-2000 verilerine göre Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Bitlis, Kars, Erzurum ve Elazığ illeri bölge(%1,9) ve Türkiye(%3,6) ortalamalarının altında büyüme hızına sahiptir. Ağrı, Iğdır, Hakkâri, Bingöl, Malatya ve Ardahan illeri; bölge ortalamasının üzerinde fakat Türkiye ortalamasının altında büyüyen illerdir. Van bölge ortalamasının üzerinde Türkiye ortalamasına eşit büyüyen il olup; Muş ili ise; hem bölge hem de Türkiye ortalamaları üzerinde büyüyen il konumundadır. Doğu Anadolu Bölgesi'nin, bu dönemde; en hızlı büyüyen ili Muş en yavaş büyüyen ili ise Elazığ olmuştur. Erzincan ve Tunceli illerinde ise yıllık ortalama olarak sırasıyla %0,4 ve %1,5'lik bir gerileme izlenmektedir. Erzincan ili gayri safi yurtiçi hasılasındaki gerileme; tarım (yıllık ortalama %-0,8) ve sanayi (yıllık ortalama %-1,0) sektörlerinden; Tunceli ilinde ise tarım sektöründen (yıllık ortalama %-3,8) kaynaklanmaktadır. (Kaymak vd., 2001: 19)

Tablo-5: İllerin Doğu Anadolu Bölgesi Gayri Safi Hasılasına Katkı Payları

İLLER	Bölge Gayri Safi Hasılaya Katkı Payı (Yüzde)			
	1987 YILI	2000 YILI	FARK	1987-2000 DÖNEMİ ORTALAMA PAYI
Malatya	21,9	24,2	+2,3	23,4
Elazığ	18,3	16,2	-2,1	17,8
Erzurum	16,6	14,8	-1,8	15,1
Van	9,1	11,4	+2,3	10,1
Erzincan	7,7	5,8	-1,9	6,7
Kars	5,0	4,8	-0,2	4,8
Muş	3,2	4,1	+0,9	4,1
Ağrı	3,8	4,7	+0,9	4,0
Bitlis	3,8	3,6	-0,2	3,9
Bingöl	2,6	3,0	+0,4	2,7
Tunceli	2,4	1,5	-0,9	2,0
Iğdır	2,0	2,3	+0,3	2,0
Hakkari	1,7	1,9	+0,2	1,7
Ardahan	1,5	1,5	-	1,5
DOĞU ANADOLU	100	100		100

Kaynak: (Kaymak vd., 2001: 19)

3. PLANLI DÖNEMDE MUŞ'A YÖNELİK KAMU HARCAMALARI VE YATIRIMLAR

Mahalli idare yatırımları dışındaki kamu yatırım programlarının iller itibariyle gerçekleştirilmesinin sistemli olarak izlenmesi, 1969 yılında başlamıştır.¹² Tablo 6'dan da

¹² Buna göre I. Beş Yıllık Plan Dönemi'nde 22 Doğu ve Güneydoğu Anadolu iline (1965 fiyatlarıyla) toplam 4 milyar 926 milyon TL'lik, 1968-1970 döneminde ise (yine 1965 fiyatları ile) 4 milyar 537 milyon TL yatırım

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

anlaşılacağı üzere, belirli bir gelişmişlik düzeyine sahip olmasına rağmen Muş'ta imalat ve eğitim hizmet alanları dışında kalan, -iller geneline göre kişi başına en az kamu harcaması yapılan alanlar turizm ve konut sektörleridir- tüm sektörlerde, kişi başına harcama oranlarının düşük bir seyir takip ettiği dikkat çekmektedir. Ayrıca, iller geneline göre kişi başına en az kamu harcaması yapılan alanlar enerji, turizm ve sağlık sektörleridir (TBMM Tutanak Dergisi, Devre: 18, Cilt: 3: 440-441).

Tablo-6: Muş'a Yapılan Kamu Harcama ve Yatırımlarının Sektörler İtibariyle Dağılımı (1963-1981)

Cari Fiyatlar (1000 TL)

Yıllar	I. Plan Dönemi (1963-67)		II. Plan Dönemi (1968-72)		III. Plan Dönemi (1973-77)		IV. Plan Dönemi (1978-81)	
Sektörler	Toplam	%	Toplam	%	Toplam	%	Toplam	%
Tarım	36,0894	30,5	57,895	36,3	132,814	13,2	302,485	7,0
Madencilik	800	0,7	-	-	-	-	-	-
İmalat ¹³	-	-	7,136	4,5	245,935	75,2	2,920,679	67,5
Enerji	10,086	8,5	3,370	2,1	9,400	2,9	35,000	0,8
Ulaştırma	11,375	9,6	22,239	14,0	77,248	23,6	258,002	6,0
Turizm	45	0,04	6,604	4,1	27,840	8,5	38,100	0,8
Konut	2,492	2,1	2,500	1,6	11,385	3,5	89,505	2,1
Eğitim	43,550	36,8	30,470	19,1	142,856	43,7	540,659	12,5
Sağlık	2,987	2,5	10,524	6,6	11,520	3,6	29,918	0,7
Hizmetler	10,834	9,2	18,732	11,8	57,852	17,5	115,526	2,7
Toplam	118,253	100	159,470	100	716,372	100	4,329,874	100

Kaynak: (Kutbay, 1982: 86, 153, 220, 287)

Ayrıca bu harcama değerleri ışığında; ilin, sosyo-ekonomik durumu hakkında şu tespitlere ulaşmak mümkündür. Sosyo-ekonomik gelişmişlik göstergesi, sanayileşme ve madencilik, ticari ve mali, tarımda gelişme ve modernleşme, sosyo-kültürel gelişme, sağlık, eğitim, demografi ve haberleşme ve ulaşım göstergeleri ile ilgili olarak elde edilen gösterge değerleri için 1970 yılı bazı değişkenler içinde 1963-1970 yılları verileri kullanılarak yapılmıştır. Bu verilere göre; Muş'un 67 il arasında sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeylerine göre sıralamada 65., sanayi göstergesi 64., mali-ticari göstergesi 62., tarım göstergesi 63., sağlık göstergesi gelişmişlik göstergesi 39., eğitim gelişmişlik göstergesi 62., demografi

yapılmıştır. Bkz. (Planlı Dönemde Doğu ve Güney-Doğu Anadolu Bölgeleri (1963-1972) Durum, Getirilen Politikalar, Alınan Tedbirler, Yapılan ve Yapılacak Çalışmalar, Teklifler, 1971: 15).

¹³ 1980 sayımı verilerine göre, Türkiye'de imalat sanayinde çalışanların en fazla oranda bulunduğu iller arasında Muş (%67.5) de yer almaktadır. Ülkemizde sanayide istihdamın daha fazla olduğu illerde geçmiş yıllarda kalkınmada öncelikli iller arasında yer almıştır. Bu illerin ülkemizdeki sanayi merkezlerine yakınlıkları, altyapı avantajları kalkınmada öncelikli yörelerde yer almanın getirdiği teşvik üstünlükleri, imalat sanayinde çalışanların sayısını ve sektörü arttıran unsurlar olmuştur.

gelişmişlik göstergesi 59., haberleşme-ulaştırma gelişmişlik göstergesi 60. sıradadır. (Kalkınan Türkiye, 1981: 228; Sanalan vd., 1973: 104-112).

Hükümetlerce, bölgeler arasında dengesizliği gidermek amacıyla, Doğu illeri genelinde ve Muş özelinde olmak üzere, illerin kalkınma ve sanayileşmesini sağlamak üzere uygulanan ekonomi politikalarında ve teşvik tedbirlerinde önemli ayrıcalıklar getirilmiştir. Uygulanan politikalarla, bu bölgelerde kamu kesiminin temel altyapı projelerine kaynak tahsisinde öncelikler sağlanırken, özel sektör yatırımlarının buralara yönlendirilmesi ve yatırım yapma kararları olumlu yönde etkilenmeye çalışılmıştır. Böylece, imalata dönük sektörler yanında, eğitim, ulaştırma, haberleşme, enerji gibi sektörlerle de özel sektörün yatırım yapma ortamı hazırlanmıştır. Muş ilinin de içinde yer aldığı bölgelerin kalkındırılmasında uygulanan tedbirlerin özelliği, daha çok devlet tarafından, ekonomik ve sosyal altyapı ve bölgeye hayatiyet veren tesisler kurmak; kara ve demiryoluyla ulaşım imkânları sağlamak şeklinde olmuştur. Onun için, kuruluş yeri seçiminde ekonomik faktörler yanında, sosyo-ekonomik faktörler de etkili olmuştur. Liberal ekonomi politikalarının uygulandığı dönemde, kamu yatırımlarında bölgelere göre ekonomik kriterler yerine, sosyo-ekonomik kriterlere öncelik verilebilmiş, kamu yatırımları, nispi olarak, daha çok batıdan diğer bölgelere kaydırılmış ve kuruluş yeri seçiminde ekonomik ölçülerin dışına çıkmıştır. KÖY'e yapılan kamu yatırımları, 1983 yılında 253.3 milyar TL iken, 1987 yılı sonuç itibarıyla 1.4. trilyon TL olarak gerçekleşmiştir. (TBMM Tutanak Dergisi, Devre: 18, Cilt: 3: 437-438).

Tablo-7: Kalkınmada Öncelikli İller Kapsamında Muş İlinde Teşvik Tedbirlerin Yıllara Göre Dağılımı

İl	1968-1978	1979	1980	Toplam
Muş	6	-	4	10
KÖY Kapsamındaki Diğer İller	470	38	68	576
Toplam	477	38	68	583

Kaynak: (Öztürk, 1981: 7)

Devletin bütün teşvik çabalarına rağmen, KÖY kapsamındaki illerde, teşvik belgesi alan tesislerin sayısı Türkiye toplamının 5.918 olduğu, 1968-1980 yılları arasında 583'dür. Bu sonuçtan da hareketle teşvik tedbirlerinin ancak %10'u Muş'un da yer aldığı bu illere verilebilmiştir. Çalışmamızın kapsamı dışında olup, takip eden yıllarda ise ile verilen teşvik belge sayısında belirgin oranda bir artış olmamakla birlikte KÖY kapsamındaki diğer iller ortalamasının altında kaldığı dikkat çekmektedir.

Tablo-8: Muş İline Yıllar İtibarıyla Verilen Yatırım Teşvik Belgeleri

Yıllar	Tunceli			Birinci Derecede Öncelikli 13 İl (Muş Dahil)			İkinci Derecede Öncelikli 15 İl		
	Verilen Belge Adedi	Yatırım Tutarı (milyon TL)	İstihdam (kişi)	Verilen Belge Adedi	Yatırım Tutarı (milyon TL)	İstihdam (kişi)	Verilen Belge Adedi	Yatırım Tutarı (milyon TL)	İstihdam (kişi)
1984	1	2.740	27	40	14.181	901	100	114.584	5.852
1985	2	1.963	260	84	230.616	7.943	181	241.455	8.341

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

1986	2	2.035	29	128	138.235	9.162	274	622.975	13.829
1987	1	760	25	87	109.333	4.415	313	334.323	15.913
1988	2	1.388	26	139	380.827	7.480	288	602.486	12.417

Kaynak: Kalkınmada Öncelikli Yörelere Raporu, (Rapor No:8), 1989: 21-25).

Tablo-9: Muş İlinde Mevcut Kamu Tesisleri-Kooperatifler, İştirakler, Çok Ortaklı Şirketler

Yatırımın Adı	Kamu/Özel	Tesisin Bulunduğu Yer	Üretim Konusu	Fiili Üretim kapasitesi	İstihdam Durumu	Devlet Yardımı Görme Durumu
Muş Süt Fabrikası	Türkiye Süt End. Kurumu	Muş	Gıda	6.000 ton/yıl süt işleme 550 ton/yıl süt mamulleri	41	
Şeker Fabrikası (1982-1983 kampanya yılında faaliyete geçmesi planlanmıştır.)	Şeker Şirketi AŞ	Muş	Gıda	3000 T/G Pancar İşleme	425	
AK Tuzlası	TEKEL Gn. Müdürlüğü	Muş	Gıda	8.000T/Y Tuz Çıkarma 7800 T/Y Tuz	-	
Devlet Üretim Çiftliği	Devlet Üretim Çiftliği Genel Müd.	Alpaslan	Tarımsal Hizmetler	73143 Dekar Arazide Tarımsal Faa.	203	
Yaprak Tütün Bakım ve İşleme Evi	Tekel Genel Müdürlüğü	Muş	Gıda	10.500 m ² Bakım 2.600 T/Y İşleme	-	
Mevcut Tesisler (Kooperatifler, İştirakler, Çok Ortaklı Şirketler)						
Un Fabrikası	Merkez Koop. Birlik	Muş	Gıda	70 T/Gün Un	24	4.300.000 (1973,1974,1978 yıllarında)
EMAŞ End. Mineralleri AŞ.	Çok Ortaklı Şirket (95 Ortaklı Şirket)	Muş	Madencilik	61.500T/Y Barit Cevheri ve Torbalanmış Barit 160 T/Y Barit cevheri fiili üretimi gerçekleştirilmekte.)	93	2.200.000 (1976,1977,1978 Yıllarında)
Süt İnekçiliği	Kooperatif	Muş-Yağcılar köyü	Hayvancılık-gıda	50 başlık süt inekçiliği	-	2.000.000 (1975 yılında)
Yatırım Halindeki Tesisler						
Yem Fabrikası (1982 yılı sonu)	Yem San. Gen. Müdürlüğü	Varto	Gıda	16.000 T/Y Hayvan Yemi	-	

faaliyete geçirilmesi planlanmış)						
Meyan Kökü Ekstrasyonu (1982 yılı başında deneme üretimine geçirilmesi planlanmış	Çok ortaklı şirket (Ortak sayısı 40-121) Şirkete Türkiye Şeker Fab. AŞ ortaklığı var	Muş	Kimya-gıda	2.000 T/Y Meyan balı 3.000 T/Y Selüloz lifi	5	2.500.000 (1974 yılında)

Kaynak: (Kalkınmada Öncelikli İllerin Sanayi Envanteri, 1989: 16; Kalkınmada Öncelikli İllerde Sanayi Tesisleri, 1993: 64; Öztürk, 1981: 201-209)

3.1. Planlı Dönemde Muş'a Yönelik Bazı Önemli Projeler

Muş ili özelinde Birinci Plan Dönemi'nin ikinci yılına rastlayan 1965 yılından başlamak üzere sırasıyla; Devlet Su İleri Genel Müdürlüğü, Bayındırlık Bakanlığı, İller Bankası ve Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ tarafından önemli projeler hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Bu projeler tarihi arka planı ve gerçekleşme süreçleri ile ilgili de Kalkınma Bakanlığı arşiv kayıtlarından şu bulgulara ulaşılmıştır:

Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü tarafından sulama ve taşkından koruma amaçlı şu önemli projeler ele alınmıştır:

- *Muş-Karasu Sulaması*; projenin başlama ve bitiş tarihleri 1965-1967 tarihleri olarak belirtilmiştir. Proje, 30 Eylül 1966 tarihi itibarıyla proje inşaatının %18'i tamamlanmıştır.(DPT, 1967: 18)
- *Muş Bulanık (Adalar) Sulaması*; (1965-1967) Proje inşaatı 1965 yılı itibarı ile ihale edilmiştir. Proje inşaatına 1966 yılında başlanmıştır. (DPT, 1967: 18)

Bayındırlık Bakanlığı Demiryolları ve Limanlar İnşaat Dairesi Başkanlığı'nce aşağıda yer verilen önemli projelere başlanmıştır.

- *Muş-Tatvan İskelesi Hattı* (100 Km); Proje 1958-1964 yılları arasında tamamlanabilmiştir. (DPT, 1967: 18)

İller Bankası tarafından araştırmamızın sınırları dâhilinde olan dönemler arasında şu projeye yer verilmiştir:

- *Muş Kap. İ. De.*; (1965-1966) Projenin inşaat aşaması 1966 yılı içinde tamamlanmıştır. (DPT, 1967: 115)

Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ

Muş Şeker Fabrikası Projesi; Projenin niteliği, ülkenin şeker politikası, tüketimin yurt içinden karşılanması ayrıca bir miktar emniyet stoku bulundurulması şeklinde tespit edilmiştir. Yıldan yıla artan şeker tüketimini karşılamak için yeni kapasitelere ihtiyaç duyulduğuna ve döviz kaybını önlemek için ihtiyaç olan şekerin tamamının yurt içinde üretilmesi zorunluluğuna işaret edilmiştir.¹⁴ Proje, 1500 ton/gün (3000 ton/gün) pancar işleme kapasitesindedir. Ayrıca projeden yılda 14 000 ton küp şeker, 19 000 toz şeker ve son olarak 10 200 ton melaslı kuru küspe sağlanması hedeflenmiştir. Projeni hayata geçirilmesi amaçlı 92 000 000 TL dış yardım sağlanmak üzere, 780 000 000 TL'ye mal edilmiştir.

Projeye ilişkin 31 Aralık 1977 tarihli raporda ödenek ve harcamalar tablosu şu şekildedir:

(1000 TL)

¹⁴ Proje aynı zamanda hükümetin yatırımları geri kalmış bölgelere yayma ve ilave istihdam imkânı sağlama politikasına uygun bulunmaktadır. Bakanlar Kurulu'nun 05 Ağustos 1976 tarih ve 7/12349 sayılı kararı ile Urfa, Samsun, Kahramanmaraş, Niğde, Kars, Konya, Ağrı, Mardin Denizli ve Van illerinde birer şeker fabrikası kurulması kararlaştırılmıştır. (DPT, 1979: 60)

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Yıllar	Ödenek	Revize Ödenek	Nakdi Harcama	Nakdi Gerçekleşme %	Fiziki Gerçekleşme %
1976	20.000	20.000	52.419	262,10	174,13
1977	120.000	120.000	66.976	55,81	51,00
Toplam	140.000	140.000	119.395	85,28	68,59
Revize Maliyete Göre Gerçekleşme			15,31		

Kaynak: (DPT, 1978: 56-57).

Projeye ilişkin hazırlanmış olan 1983 yıl sonu raporunda fabrikanın 1982 sonunda kısmî deneme işletmesine alındığına işaret dirmiştir. Proje 1983 yılı sonu itibariyle günlük 3 000 ton pancar işleyebilecek kapasiteye ulaştırılmıştır. Ayrıca fabrikanın 1 300 kişiye istihdam da sağladığı eklenmiştir. (DPT, 1984: 56-57).

SONUÇ

Türkiye'nin planlı kalkınma dönemine dâhil olduğu, sürecin öne 1961 Anayasası ile açılmıştır. Bu yılı takip eden dönemde DPT'nin kurulması ve kurumun teşkilatlandırılması süreci sonrasında Türkiye planlı kalkınma dönemi başlatılmıştır. Planlı dönem öncesinde 1963 yılına kadar birer yılı esas alan plan ve programlar yapılmış ve bu sayede geçiş dönemi atlatılabilmektedir. Alt yapısı bu doğrultuda hazırlanan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile fiilen planlı kalkınma dönemine geçilmiştir. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Plan Dönemi'nin hemen ardından ülkemizde bölgeler arası gelişmişlik farkının en yoğun belirginleşmiş olduğu illerin geliştirilmesini hedefleyen, KÖY Dairesi kurulmuştur.

Sonuç itibariyle; KÖY'ün toplam kamu yatırımlarından aldıkları paylar plan dönemleri itibariyle bir artış göstermektedir. Doğu illeri ve Muş'a yapılan kamu harcamalarında daha çok her bir bakanlık kendi yetki alanında azamî duyarlılık göstermiştir. Ancak bu artışa rağmen ekonomik ve sosyal yönlerden yeterince geliştirilememiş bölgeler arasındaki gelişmişlik farkının beklenen ölçüde kapatılması mümkün olmamıştır. Bu doğrultuda Muş ilinin de dâhil bulunduğu KÖY kapsamındaki illerin durumlarının iyileştirilmesi Bölge ve Alt Bölge Planlaması ile sağlanmaya çalışılmıştır. Bu sayede bu illerin sosyo-ekonomik refah düzeyleri yükseltmeye ve gelişmişlik farkı aza indirilmek istenmiştir.

Çalışmanın esas alındığı yıllar arasında Muş'a yönelik gerçekleştirilmiş olan kamu harcamalarının bölgenin asırlara dayanan meselelerinin ve ihtiyaçlarının tamamının karşılanamadığı bir hakikattir. Bu bağlamda, başta terör olmak üzere bu meselelerin kısa bir sürede çözümlenebilecek meseleler olmadığını da kabullenmek gerekmektedir. Ancak konuyu farklı yönleriyle ekonomik, sosyal ve kültürel planlama yaklaşımı içinde ele almak içinde bulunduğumuz plan dönemlerinde belirtilen endüstri ve tarımsal kalkınma ile ilgili tedbirleri uygulamak gerçekçi, güvenilir ve isabetli bir yaklaşım şekli olacaktır.

KAYNAKÇA

1.Resmî Yayınlar

a.Arşiv Belgeleri

BCA, 030.28.01.02/8.8.9.

BCA, 030.18.01.02/87.50.20.

BCA, 030.10.10.0/67.447.3.

b.Ayın Tarihi, 1960-1980.

c.TBMM Kavânîn Mecmuası

Devre 1, C 45, Ankara, 1961-1962.

Devre 2, C 51, Ankara, 1967-1968.

Devre 3, C 55, Ankara, 1971-1972.

Devre 4, C 57-60, Ankara, 1973-1974.

Devre 5, C 61-63, Ankara, 1977-1978.

d.TBMM Zabıt Ceridesi

Devre 1, C 1-12-39, Ankara, 1960.

Devre 2, C 1-2-5 -9-22-31-35, Ankara, 1965.

Devre 5, C 7-16-17-18, 1978.

Devre 4, C 2-10-11-13-32-33-38-39, 1973.

Devre 3, C 10-13-15, 1971.

e.TC Resmi Gazete

(21 Kasım 1961), S 10968.

(27 Haziran 1962), S 11139.

(25 Aralık 1963), S 11590.

(22 Şubat 1965), S 11935.

(28 Ekim 1965), S 12138.

(4 Kasım 1969), S 13342.

(7 Mart 1970), S 13439.

(1 Nisan 1975), S 15195.

(22 Haziran 1977), S 15974.

(22 Eylül 1980), S 17113.

2.Telif ve Tetkik Eserler

AŞGIN, Sait, **Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu'ya Yapılan Kamu Harcamaları (1946-1960)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000.

Devlet Planlama Teşkilatı Kuruluş ve Görevleri Hakkında 540 Sayılı KHK, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 1994.

DİNÇ, Hasan, **Kalkınmada Öncelikli Yörelere İlişkin Yatırım ve Teşvik Politika ve Uygulamaları**, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 1985.

DİNÇER, Bülent & ÖZASLAN, Metin, **İlçelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması (2004)**, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 2004.

DİNLER, Zeynel, **Bölgesel İktisat**, 5. Baskı, Bursa, 2001.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu İlleri Gezi Raporu, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 1979.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

DPT, “Plancılık ve Hukuk Düzenimiz”, **Yurt Düzeyinde Dengeli Kalkınma**, DPT Dokümantasyon Servisi (Hizmete Özel), Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 1965.

DPT, **1965 Yılı Programındaki 339 Projenin Uygulamasına Ait İzleme Tabloları**, Teknik ve Tahlil Şubesi, 1965. (DPT Kayıt No: R 332.67209561 ÖNE 1965).

DPT, **1966 Yılı Programındaki 567 Projenin Uygulamasına Ait İzleme Tabloları**, Koordinasyon Daimi Sekreterliği, Ankara, 1966. (DPT Kayıt No: R 332.67209561 ÖNE 1966),

DPT, **Önemli Projeler Raporu 1969 Ekim**, DPT Kayıt No: R 332.67209561 ÖNE 1969, Ankara, 1969.

DPT, **Önemli Projelerin Ocak / 1970 Raporu**, DPT Kayıt No: R 332.672.09561 ÖNE 1970, Ankara, 1970.

DPT, **Önemli Projeler Raporu (1983 yıl sonu itibariyle)**, DPT Yay. No: 1957-KD: 480, Ankara, 1984.

ESER, Şenay, **Kalkınmada Öncelikli İllerde Eğitim 1984-1986**, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 1987.

EŞİYOK, Ali vd., **Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Ekonomik ve Sosyal Durum (İstatistiksel Bakış ve Genel Bir Değerlendirme)**, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 1999 .

GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref, **Açıklamalı Türk Anayasaları**, 5. Baskı, Ankara, 2005.

HANÇERLİOĞLU, Orhan, **Ekonomi Sözlüğü**, 5. Baskı, İstanbul, 1981.

İl Göstergeleri 1980-2003, Devlet İstatistik Kurumu, Ankara, 2004.

Kalkınan Türkiye, DPT Yay. No:DPY-1788, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 1981.

Kalkınmada Öncelikli İllerde Sanayi Tesisleri, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 1993.

Kalkınmada Öncelikli İllerin Sanayi Envanteri, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 1989.

Kalkınmada Öncelikli Yörelere Kurulu Raporu, TOBB, Ankara, 1994.

Kalkınmada Öncelikli Yörelere Raporu, Rapor No: 9, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 1991.

Kalkınmada Öncelikli Yörelere İlişkin Çalışmalar (Öneriler ve Tedbirler) 1976, Devlet Planlama Teşkilatı Kalkınmada Öncelikli Yörelere Dairesi, Ankara, 1977.

KAYMAK, Cemalettin vd., **İller ve Bölgeler İtibariyle Gayri Safi Yurtiçi Hasıladaki Gelişmeler 1987-2000**, DPT Yay. No: 2676, Devlet Planlama Teşkilatı Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü, Ankara, 2003.

KUTBAY, Cemil, **Kamu Yatırımlarının Kalkınmada Öncelikli İller ve Yörelere ve Diğer İller İtibariyle Dağılımı 1963-1986**, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara, 1982.

OKYAR, Osman, “Doğu Kalkınması ve Plan İlişkileri”, **Doğu Anadolu’yu Kalkındırma Seminerleri**, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, Ankara, 1967.

ÖZTÜRK, Mahmut, **İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri**, C 1, DPT Yay. No: 1784, Devlet Planlama Teşkilatı Ankara, 1981.

Planlı Dönemde Doğu ve Güney-Doğu Anadolu Bölgeleri (1963-1972) Durum, Getirilen Politikalar, Alınan Tedbirler, (1971), Yapılan ve Yapılacak Çalışmalar, Teklifler, DPT Yay.: 1039-M:12, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara.

SANALAN, Timuçin vd., **Kalkınmada Öncelikli Yörelere Tespiti ve Bu Yörelere Teşvik Tedbirleri**, DPT Yay. No: DPT-1304, KÖYD-4, Devlet Planlama Teşkilatı KÖY Dairesi, Ankara, 1973.

SANALAN, Timuçin & ELVAN, Lütfi, “Doğu Anadolu’nun Kalkınması”, **Cumhuriyet Döneminde Doğu Anadolu Sempozyumu**, Elazığ, 1988.

TALAS, Cahit, **Ekonomik Sistemler**, Ankara, 1969.

Tunceli İl Yıllığı, 1973.

TÜRK, İsmail, **İktisadi Planlama Prensipleri**, Ankara, 1970.

Türkiye’de Bölge Planlamasının Evreleri, Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreterliği, Ankara, 1993.

TÜRKMEN, İsmet, **Cumhuriyet Hükümetleri Döneminde Güneydoğu Anadolu’ya Yapılan Kamu Yatırımları (1960-1995)**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, Tokat, 2010. (Yayınlanmamış Doktora Tezi).

TÜRKMEN, İsmet, “Kalkınmada Öncelikli Yörelere Çerçevesinde Tunceli’ye Yapılan Kamu Harcamaları Ve Yatırımlar (1963-1981)”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 2, C 22, (Temmuz-2012), ss. 295-307.

MUŞ'A DEMİRYOLUNUN GELİŞİ

İhsan Seddar KAYNAR*

ÖZET

Cumhuriyetin en önemli demiryolu hatlarından biri Fevzipaşa'dan başlayıp Diyarbakır'a giden Bakır Hattı'dır. Yolçatı İstasyonu'nda Elazığ'a ayrılan şube hattı 1934'te tamamlandıktan sonra İran'a giden bir hat yapılması tartışmaları başlamıştır. Tartışmalar Diyarbakır Hattının 1935 yılında tamamlanmasından sonra İran sınırına uzatılacak hattın Elazığ'dan başlaması ile sonuçlanmıştır. Elazığ'dan başlayan hattın Muş üzerinden Van Gölüne ulaşması ve deniz ulaşımı ile göl aşıldıktan sonra Van şehir merkezinden İran sınırına kadar gitmesi kararlaştırılmıştır.

Elazığ-Van-İran Demiryolu güzergâhında hattın Bitlis üzerinden geçmesi tartışılmış ise de yolun engebeli olmasının yanında iktisadi gerekçelerle Muş tercih edilmiştir. Yolun önemli bir kısmı Murat Vadisi boyunca Murat Suyu kenarında coğrafyanın imkânları kullanılarak yapılmıştır. Palu ve Muş Ovalarının tarımsal ürünlerinin demiryolu ile taşınabilme ihtimali düşünüldüğünde Bitlis'ten geçen bir hattın taşıma kapasitesinin 3-4 katı daha fazla olacağı görülmüştür. Genç İstasyonu 1948'de açılmış ve hattın Muş'a gidiş süreci başlamıştır. 109 km'lik Genç-Muş Demiryolu 26 Ekim 1955 tarihinde işletmeye açılmıştır. Demokrat Parti döneminde açılan az sayıda demiryolu hattından biri olan Muş Demiryolunun böyle bir tarihsel önemi vardır.

Çalışmada; tam ortasında Muş'un yer aldığı Elazığ-İran Hattının tarihsel ve iktisadi süreci ele alınacaktır. Muş'a demiryolunun gelişi ve tarihsel süreç bütün yönleriyle ortaya koyulduktan sonra, iktisat tarihi disiplini çerçevesinde demiryolunun Muş ve çevresinin gelişimindeki iktisadi önemi incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Demiryolu, Diyarbakır, Muş, Van, Transit Ticaret, Ulaşım.

GİRİŞ

Adana-Fevzipaşa İstasyonu'ndan başlayan demiryolu hattının 1935'de Diyarbakır'a ulaşması ile İran ve Irak sınırına demiryolu hattının döşenmesi gündeme gelmiştir. Kanunda İran'a giden hattın başlangıç istasyonu Diyarbakır olsa da, kısa bir süre sonra güzergâh güncellenmiş ve hat Elazığ'dan başlatılmıştır. Her iki güzergâhın Van Gölü ulaşımı ve sonrası aynıdır. Tatvan'daki Tuğ Kasabasından Van Gölü'ne çıkılacak, deniz üzerinde vapurlarla taşımacılık yapılacağı için göl kenarındaki bütün kasabalar bu ulaşım imkânından faydalanacaktır.

İlk güzergâh Diyarbakır-Irak-İran demiryolunun Sovran mevkiinden ayrılarak bir kolun güneye Irak'a ve diğer kolun Kurtalan-Bitlis-Tatvan'dan Van Gölüne ulaşarak İran'a ulaşması planlanmıştır. Bitlis'ten geçen yol çok arızalıdır ve Deliklitaş'tan Van Gölüne kadar yaklaşık 20 km çığ tehlikesi altındadır. Özellikle Kurtalan sonrasında ve Van Gölü sahilinin 21 km'lik kısmının tünellerle aşılması gerektiği görülmüştür. Güzergâhın iki sorununa trenlerin işletilmesini zorlaştıran %25'e yaklaşan eğimde eklenmektedir. Eğimin yüksek olması hattın nakil kapasitesini azaltarak çift lokomotif gerektireceği için masrafları arttıracaktır. Hattın 4 yılda 40 milyon liraya mal olacağı hesaplanmıştır.¹ Her ne kadar kanun çıkarılmış olsa da, yüksek eğim ve zorlu arazi yapısı nedeniyle Van'a ulaşmak için alternatif rota arayışına başlamıştır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Hakkari Üniversitesi, İktisat Bölümü, seddar@gmail.com

¹ H. K., "Elazığ-Van-İran Demiryolu ve Eski Güzergah Meselesi", **Demiryollar Dergisi**, 29 İlkteşrin 1940, C 16, S 187-188, ss. 268-277.

Harita 1: Bölgenin Genel Görünüşü²

Arayışlar sonunda Elazığ'dan Murat Suyu vadisini takip ederek Palu, Genç ve Muş, Muş Ovasından Rahova'ya ve Tuğ Kasabasına ulaşan yeni güzergâhın inşaatının daha elverişli olduğu görülmüştür. 330 km'lik Elazığ-Tuğ güzergâhının 100 km'si arızalı ve 230 km'si arızasızdır. Eğimin %12'yi bulduğu yerler olsa da ortalama eğim %5'tir. Murat Suyu vadisinde eğim daha da düşmekte binde 1-3 olmaktadır. Yeni güzergâhın üstünlüğü; Palu ve Muş ovalarının mahsulüne ulaşım imkânı sunacak olması ve Kurtalan-Bitlis güzergâhından geçecek hattın 3-4 katı kadar ürünü daha süratli taşıyabilecek olmasıdır. Eğim az olduğu için işletme masrafı da daha düşük olacaktır.³

Hattın güzergâhı Elazığ'dan Kotura'ya kadar bölge coğrafyasının imkânlarından cömertçe faydalanarak ilerleyecektir. Elazığ'dan başlayarak ova üzerinde büyük bir köprü ile Murat Suyunu geçer. Murat Suyunu geçtikten sonra suyun bir sağ kıyısından bir sol kıyısından yoluna devam ederek Muş Ovasından çıkar. Muş'un 4 km kuzeyinden geçerek Muş Ovasını boydan boya yarar. Murat Dağlarının eteğinden %12 eğim ile Rahova'ya oradan da Van Gölü kenarındaki Tuğ Köyüne ulaşır. Tatvan-Van arası göl üzerinden feribot ile işletilecektir. Tren gemisi ile Van İskeleye gelen trenler, buradan Kotura'ya devam edecektir.

Yeni güzergâh olarak seçilen Yolçatı-Elazığ-Tuğ'un 5 yılda yaklaşık 45 milyon lira, eski güzergâh Yolçatı-Diyarbakır-Kurtalan-Bitlis-Tuğ'un 3,5-4 yılda 40 milyon liraya mal olacağı tahmin edilmiştir. Yeni güzergâh ile eski güzergâhtaki Bitlis'in eğim sorunu ortadan kalkacaktır. Yeni güzergâhın üstünlüğünün bir başka nedeni de Tercan'dan Sivas-Erzurum demiryolu ile kolayca bağlantı kurularak Çapakçur veya Muş'a ulaşılabilir olmasıdır. Bitlis'in demiryolu ağına katılımı da Rahova'dan 14 km'lik bir şube hattı ile mümkün olacaktır. 1940 yılında lokomotif ve vagon bedelleri ile Diyarbakır-Cizre-Irak ve Elazığ-Palu-Tuğ-Van-İran hattının toplam 117 milyon liraya mal olacağı tahmin edilmektedir.

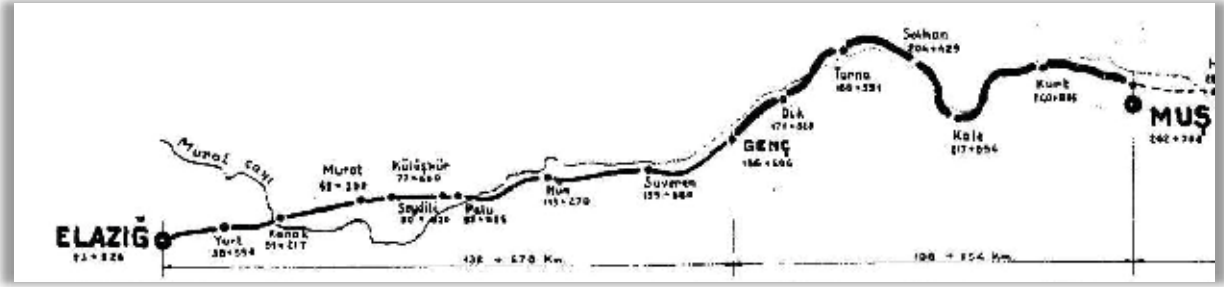
² **Demiryollar Dergisi**, 29 İlkteşrin 1940, C 16, S 187-188, s. 269.

³ H. K., "Elazığ-Van-İran Demiryolu ve Eski Güzergah Meselesi", **Demiryollar Dergisi**, 29 İlkteşrin 1940, C 16, S 187-188, ss. 268-277.

HATTIN GÜZERGÂHI VE FİNANSMANI

14 Haziran 1937 tarihinde kabul edilen 3262 sayılı “**Diyarbakır istasyonundan Irak ve İran hudutlarına yapılacak demiryolları hakkında kanun**” ile hatların yasal süreci başlamıştır.⁴ Kanuna toplam 50 milyon lirayı geçmemek üzere Hükümetçe belirlenecek miktarların her yıl bütçeye konulması yazılmıştır. 3262 sayılı yasanın 2. maddesinde Diyarbakır’dan başlayan hatlara finans kaynağı olarak bono ihracı yetkisi Maliye Bakanlığı’na verilmiştir. İran ve Irak’a uzatılacak hatların Diyarbakır’dan başlaması ve Van Gölü sahilinde demiryollarına tesis yapılması kararlaştırılmıştır. Meclis’e Başvekil İsmet İnönü imzası ile sunulmuştur. Türkiye’nin doğu komşuları ile ilişkiye geçmesini sağlamak ve münasebetlerini artırmak için demiryolu yapılması düşünülmüştür.⁵

Güzergâhta yapılan değişiklik 6 Mayıs 1940’da çıkarılan 3813 sayılı “**Diyarbakır istasyonundan Irak ve İran hudutlarına kadar yapılacak demiryolları hakkındaki 3262 sayılı kanunun birinci maddesinin tadiline dair kanun**” ile yapılmıştır.⁶ Diyarbakır’dan başlayan hattın sadece Irak sınırına gitmesi kabul edilmiş, İran’a giden hattın güzergâhının Elazığ’dan başlatılması yasalaştırılmıştır. Bitlis’in bu yeni güzergâhtan olumsuz etkilenmemesi için Elazığ’dan başlayan hatta bir şube ile birleştirilmesi yasaya madde olarak konulmuştur. Van Gölünde gerekli yerlere iskele yapılarak taşımacılığın feribotla yapılması planlanmıştır.⁷

Harita 2: Elazığ-Muş Güzergâhında İstasyonlar⁸ (Elazığ, Yurt, Konak, Murat, Külüşür, Seydili, Palu, Hün, Süveren, Genç, Dik, Turna, Solhan, Kale, Kurt ve Muş)

Bazı kurumların faaliyetlerinde ihtiyaç duydukları finansman için 3628 sayılı “**58 917 000 liralık fevkalâde tahsisat verilmesi hakkında kanun**”, 30 Mayıs 1939’da kabul edilmiştir.⁹ Bu kanun ile 1939 yılı bütçesine fevkalade tahsisat konmuştur. Nafia Vekâletine demiryolları inşaatı bilumum masraflar için 17.471.000 lira tahsisat ayrılmıştır. Kanunun 4. maddesi ile Devlet Demiryolları ve Limanlar Umum Müdürlüğü’ne sermayesinin dörtte biri oranında bono çıkarabilme izni verilmiştir. 1936, 1937 ve 1938 yıllarında 3037, 3061, 3194 ve 3420 sayılı kanunlarla verilen olağanüstü finansman olanaklarından elde edilecek gelirlerle faaliyetleri karşılanan Nafia İktisat, Ziraat, Maarif ve Müdafaa hizmetlerinin 1939 yılında 3628 sayılı yasa

⁴ Resmi Gazete, 24.6.1937, No:3639.

⁵ TBMM 255 no’lu Komisyon Raporu

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d05/c019/tbmm05019076ss0255.pdf>

⁶ Resmi Gazete, 10.5.1940, No:4505.

⁷ TBMM 113 no’lu Komisyon Raporu

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d06/c011/tbmm06011047ss0113.pdf>

⁸ BCA 30-1-0-0 / 134-874-2 Elazığ-Genç-Muş Demiryolu'nun işletmeye açılışı ile ilgili fotoğraf albümü. (1955).

⁹ Resmi Gazete, 2.6.1939, No:4222.

ile karşılaması yasalaştırılmıştır.¹⁰ 3628 sayılı kanunla demiryollarına ayrılan tahsisattan 3262 sayılı kanuna göre yapılacak olan Diyarbakır-Cizre-Van Hattı ve uzatmalarının ücret ve masraf karşılığı olarak 4.500.000 lira konulmuş, buradan yapılan 300 bin lira indirimle Elazığ-Palu-Muş-Tatvan hattının etüt, istikşaf ve aplikasyonuna ayrılmıştır. 4 Mart 1940'da Bakanlar Kurulu'nda Elazığ-Palu-Muş-Tatvan hattının keşfinin yapılması kabul edilmiştir.¹¹ Bu tarihe kadar 3262 sayılı yasa ile tahsis edilen 50 milyon liranın 15 milyon lirası ile Kurtalan'a kadar demiryolu yapılmıştır. Kurtalan'a yapılan hattın Irak'a gidişte de kullanılacağı için, çalışmalar boşa gitmeyecektir.

2 Haziran 1941'de 4057 sayılı **“Diyarbakır ve Elâzığ istasyonlarından Irak ve İran hudutlarına kadar yapılacak demiryollarının inşası için istikraz aktine dair kanun”** kabul edilmiştir.¹² Yıllık faiz ve ikramiye tutarı %7 olmak ve itibarı kıymeti her yıl 15 milyon lirayı geçmemek ve 20 yılda itfa edilecek 35 milyon liralık tahvil ihraç edilerek borçlanılacaktır. Demiryollarını hızla yapabilmek için 2094 ve 2463 sayılı kanunlarla Ergani ve Sivas-Erzurum demiryolu istikraz tahvilleri ihraç etmiştir. Finansmanı bu şekilde sağlanan iki hat tamamlanmış ve uzun yıllara yayılan bu tahvillerden edinilen tecrübelerle İran ve Irak sınırına yapılacak hattın finansmanına yönelik yeni tahviller ihraç edilmiştir. 4057 sayılı yasa ile 35 milyon liralık tahvil ihraç edilerek Diyarbakır'dan başlayan hatların bitirilmesi amaçlanmıştır.¹³ 7 Ağustos 1941'deki Bakanlar Kurulu toplantısında 35 milyon liralık istikrazın 50.000 adet 20 liralık, 5.000 adet 500 liralık, 1.500 adet 1.000 liralık tahvil ile bu üç cins kúpürün her birine %5 oranında yedek tahvilin bastırılmasına karar verilmiştir.¹⁴ Bastırılacak tahviller için pazarlık yaptırılacaktır.

4057 ve 4625 sayılı yasalara dayanılarak çıkarılan 10 milyon liralık beşinci tertip 100.000 adet demiryolu istikrazının bastırılmasına 12 Temmuz 1945'te Bakanlar Kurulu karar vermiştir.¹⁵

İHALELER VE İNŞAAT SÜRECİ

Yolçatı'dan Elazığ'a bir şube hat olarak başlayan çalışmalar Elazığ'dan Van'a kadar olan yeni güzergâhın belirlenmesi ile daha önemli bir hal almıştır. Hattın ilk kısmı Yolçatı'dan Elazığ'a kadar olan kısım 24+294 km'dir.¹⁶ Yolçatı'dan Elazığ'a olan şube hattı 1 Nisan 1933'de kabul edilen 2135 sayılı **“Elâziz Şube Hattının İnşasına Dair Kanun”** ile yapılmıştır.¹⁷ Bir yıl gibi kısa bir sürede altyapısı bitirilmiş, Yolçatı'dan Elazığ'a ilk tren 30 Haziran 1934'te gelmiştir.

Avrupa'daki savaşın iktisadi alandaki etkilerinden biri olarak savaş sonrasında yapılan ihalelere talip çıkmadığı görülmektedir. Bu nedenle ihaleye çıkacak olan Elazığ-Palu demiryolu inşaatının mukavelesine, çimento fiyatları ile ilgili düzenleme konulması istenilmektedir. Savaş döneminin daha yeni başlamış olması ordunun asker toplaması ve askerleri taşınmasıyla, müteahhidin işçi, amele ve nakil vasıtası sıkıntısına girmesi ihtimali belirmişse de; buna ilişkin bir düzenleme yapılmamıştır. Sözleşmelerde işçi ve nakil vasıtası, mücbir sebepler arasında

¹⁰ TBMM 89 no'lu Komisyon Raporu

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d06/c002/tbmm06002021ss0089.pdf>

¹¹ BCA, 30-18-1-2 / 90-19-9 Diyarbakır-Cizre-Van hattı için konan paradan 200 000 liranın Elazığ-Palu-Muş-Tatvan hattı için yeniden açılacak 12. maddeye nakli. (04.03.1940).

¹² Resmi Gazete, 6.6.1941, No:4827.

¹³ TBMM 183 no'lu Komisyon Raporu

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d06/c018/tbmm06018054ss0183.pdf>

¹⁴ BCA, 30-18-1-2 / 96-70-8 Diyarbakır ve Elazığ'dan Irak ve İran hudutlarına kadar döşenecek demiryolunun inşaatı için yapılacak istikraza ait tahvillerin pazarlıkla bastırılması. (07.08.1941)

¹⁵ BCA, 30-18-1-2 / 108-44-4 Beşinci tertip Demiryolu istikrazı tahvili ile % 5 nispetindeki yedeklerinin pazarlıkla bastırılması. (12.07.1945).

¹⁶ “Elazığ-Van-İran”, **Demiryollar Dergisi**, I.Teşrin-I.Kanun 1943, C 19, S 224-225-226, s. 86-93.

¹⁷ Resmi Gazete, 4.4.1933, No: 2370.

bulunmaktadır. 10 Eylül 1940 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında Elazığ-Palu demiryolu inşaatının mukavelesine değişiklikler yapılmıştır.¹⁸

Elazığ'dan Van Gölü sahilindeki Tuğ Kasabasına kadar yaklaşık 330 km uzunluğundaki yeni güzergâh Cumhuriyet'in 17. yılında istikşaf ve etüt işleri başarılmış ve 70 km'lik ilk kısmın inşaatı müteahhide ihale edilmiştir.¹⁹ Yolçatı'dan İran sınırındaki Kotura'ya kadar yaklaşık 570 km olduğu görülmüştür. Palu'ya kadar olan bölüm 20 km'lik parçalara ayrılarak ihaleye çıkılmıştır. İlk üç kısım indirimli olarak aynı müteahhide verilmiştir. 1. 2. ve 3. Kısımların sözleşmelerine yapılan ekleme, 3 Haziran 1941'de Elazığ-Van hattının 4. ve 5. kısımları sözleşmelerine de eklenmiştir.²⁰ Aynı madde, 6.kısım inşaat sözleşmesine 25 Temmuz 1941'de eklenmiştir.²¹ Temmuz 1941'e kadar ilk üç kısımda inşaat başlamış, 4., 5. ve 6. kısımlar sözleşmelerini Ağustos-Eylül 1941'de imzalamıştır.²²

Müteahhitlerin yaptığı yazışmalardan Avrupa'daki savaş yüzünden bazı inşaat malzemelerini bulmanın çok zorlaştığı görülmektedir. Mukavelelerde yerli portland çimentonun fabrikada teslim fiyatının ton başına 17 lira olduğu ve bu fiyatın müspet ya da menfi olarak değişebileceği görülmektedir. Ancak mukavelelerde çimento ile ilgili bir değişiklik yapmanın doğru olmayacağı Bakanlar Kurulunca kesin olarak belirlenmiştir.

Hattın 158. km'sine rastlayan Drahimi ya da Bingöl İstasyonuna kadar olan inşaatlar 1941 yılı bitmeden başlamıştır.²³ Palu'ya kadar toprak tesfiyesi, köprü, tünel ve balast gibi altyapı işleri yapılmışsa da ray döşenememiştir. Dünya Savaşının zorlukları ray tedarikini engellemiştir. Eldeki raylarla Elazığ'dan 20. km'de olan Haceri Köyüne kadar ray döşenebilmiştir. Muş'a kadar 4 yerde Murat Suyu üzerinden geçen demiryolu, büyük demir köprülerle desteklenmiştir. Murat Suyunu aşan 72+039 km'deki Külüşkür demir köprüsü 2*100 metredir. Malzeme tedarik imkânı, Muş'a kadar olan servis yolunun tamamlanması ile mümkün olmuştur.

Elazığ-Van hattının Murat Suyu üzerinde yapılacak köprü için Karabük Demir Çelik Fabrikalarından 200 ton demir çubuğun pazarlıkla alınmasına 25 Ağustos 1941'de kabul edilmiştir.²⁴ Harp buhranının yarattığı etki ile inşaatlar tam verimle işleyememektedir. İlk üç kısım hızlı ilerlese de, diğer kısımlar ağır ilerlemektedir. Bunun en önemli nedeni hizmet yollarının yavaş yapılması ve gerekli malzemelerin tedarik edilmesinin zor olmasıdır.²⁵

Müteahhitlere ihale edilerek yapılan inşaatlarda ilk defa, çalıştırılacak müstahdemlere kadro talep edilmiştir. Nafia Vekâleti, iş başında tutulan müstahdemlerin yaptığı işlerin sekteye uğramaması ve emeklerinin bedelinin ödenmesi için bu durumun zorunlu olduğunu belirtmektedir. Haziran ayından beri çalıştırılan müstahdemlerin 1 Haziran 1941'den geçerli

¹⁸ BCA, 30-18-1-2 / 92-89-8 Elazığ-Palu demiryolu inşaatına ait sözleşmeye konulacak hüküm. (10.09.1940)

¹⁹ H. K., "Elazığ-Van-İran Demiryolu ve Eski Güzergah Meselesi", **Demiryollar Dergisi**, 29 İlkteşrin 1940, C 16, S 187-188, s. 268-277.

²⁰ BCA, 30-18-1-2 / 95-53-11 Diyarbakır-Cizre hattının 8. ve Elazığ-Van hattının 4 ve 5. kısımlarına ait inşaat sözleşmelerine birer madde ilavesi. (23.06.1941).

²¹ BCA, 30-18-1-2 / 95-65-15 Elazığ-Van hattı 6. kısım inşaatına ait sözleşmeye malzeme fiyatlarında husule gelecek farka dair bir madde eklenmesi. (25.07.1941).

²² H.K., "İran Hududumuza Doğru Uzatılmakta Olan Elazığ-Van-İran Hudut Hattında Hummalı İnşaat Faaliyetlerinden". **Demiryollar Dergisi**, Temmuz-İlkteşrin 1941, C 17, S 197-200, ss. 715-721.

²³ Yakup Kalgay, "Elazığ-Van-İran Hudut Hattı", **Demiryollar Dergisi**, Ekim-Kasım-Aralık 1945, C 21, S 248-249-250, ss. 25-28.

²⁴ BCA, 30-18-1-2 / 96-75-17 Elazığ-Van hattında Murat suyu üzerinde kurulacak köprü ile Erzincan ve Erzurum istasyonlarında yapılacak makine depoları için 410 ton çubuk demirin Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarından satın alınması. (25.08.1941).

²⁵ "Dost ve Komşu Memleketlerin Sınırlarına Doğru... Elazığ-Van-İran Demiryollarında Gelişmeler", **Demiryollar Dergisi**, Nisan-Mayıs-Haziran 1942, C 17, S 206-207-208, ss. 40-42.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

olarak kadroya geçirilmeleri istenmektedir. Yıllık tahsisat 81,240 lira olan sürveyan, puvantör, santral memuru, şoför ve pansumancından oluşan 81 müstahdem; farklı derece ve kadrolardan Nafia Vekâleti bütçesinin E cetvelinin 751. faslının 4 no'lu maddesi uyarınca kadroya geçirilmiştir. Müstahdemlerin kadroya geçirilmesi 25 Ağustos 1941'de Bakanlar Kurulu gündemine gelmiş ve onaylanmıştır.²⁶ Bu döneme kadar bu görevleri yapanlar yevmiye usulü ile çalıştırılmışsa da bu demiryolu ile müstahdemler kadroya alınmıştır.

Malzeme alımlarında 2490 sayılı kanunun 46. maddesi uyarınca ihale bedeli 50.000 lirayı geçince, malzemenin pazarlıkla alınması için Bakanlar Kurulu'nun karar alması gerekmektedir. Bu nedenle Elazığ-Van hattının Palu İstasyonu'na kadar 70 km'lik kısmı için araya komisyoncular girmeksizin doğrudan firmalardan alım yapılmıştır. Palu'ya kadar kullanılan malzemelerin bedelleri Almanya ile Türkiye arasında 9 Ekim 1941 tarihli ticaret ve tediye anlaşması hükümleri uyarınca ödenmesi şartı ile alınmıştır. Yapılacak ticarete, taahhüt bedelinin üçte biri bir Alman Bankası tarafından verilecek bir teminat mektubu ile avans olarak, diğer üçte biri malın sevke hazır olduğu ihbarında ve diğer üçte bir ise sevk evrakı karşılığında avans olarak tediye edilecek, nakliye ve sigorta ücretleri ile %3,3 oranında kazanç ve buhran vergilerinin artması veya yeni vergiler konulursa farkın Nafia Vekâletince ödenmesi 22 Mart 1943'te Bakanlar Kurulunda kabul edilmiştir.²⁷ Böylece Palu'ya kadar kullanılacak malzemenin Almanya'dan 6.000 ton ray, 260 ton cebire, 50 ton cebire bulonu, 3 ton yaylı halka, 300 ton tirfon, 84 ton şöminöman takozu ve 3 adet servis vagonu olarak alınmasına Nafia Vekâleti aracılık etmiştir. 4097 sayılı kanunun geçici maddesinde; 1939 Avrupa savaşının devam ettiği süre içinde yabancı ülkelerden satın alınmış ya da alınacak her türlü eşya ve levazım, 2490 sayılı "İhale Kanunu" ile 1050 sayılı "Muhasebe Umumiye Kanunu"nun 83. Maddesi H fıkrası hükümleri uygulanması mümkün değilse, Bakanlar Kurulunun belirleyeceği esaslarla satın alım yapılır yazılmaktadır. Bu nedenle alımlarda Bakanlar Kurulu kararı gereklidir. Bu ürünlerin ülkede üretimi ya da başka bir ülkeden alımı mümkün olmadığı için Almanya'dan alınmaktadır.²⁸ Nafia Vekili Cebesoy'un yazdıklarından anlaşıldığı kadarıyla 1941'deki Türk-Alman Ticaret anlaşmasında 55 milyon liralık I A listesinden ve 2. gruba dahil malzemedan 21 Ekim 1941 tarihli ve 6-2033 sayılı emir gereğince çeşitli bakanlıklar ve kurumlar arasında 30 milyon liralık dağıtım yapılmıştır. Almanlar, bazı kurumların kendilerine ayrılan kontenjan dahilinde sipariş vermediklerini haber vermiş ve 30 milyonluk kontenjanın bir miktarı açık kaldığı görülmüştür. Kullanılmayan bu kontenjanın Ticaret Anlaşması'nın sona ereceği 30 Mart 1943'e kadar demiryollarının ihtiyaçlarında kullanılmasına karar verilmiştir. Elazığ-Palu hattının Palu istasyonuna kadar gerekli malzemesi, boş kalan kontenjanlar dâhilinde alınacaktır. Alman firmalarının daha rahat hareket edebilmek için teminat veya taahhüde girmeden 2490 sayılı kanuna göre değil de 4097 sayılı kanuna göre malzemeyi satmak istemektedir.²⁹

K ısım	Sınırla rı (km)	Tah mini Bedel (Lira)	U zunluk (km)	İhal e Bedeli (Lira)	İhale Tarihi	Ray ferşiyatına geçit tarihi
-----------	--------------------	-----------------------------	---------------------	----------------------------	-----------------	------------------------------------

²⁶ BCA, 30-18-1-2 / 96-75-4 Elazığ-Van hattı inşaatında çalıştırılan müstahdemlere ait kadronun tasdiki. (25.08.1941)

²⁷ BCA, 30-18-1-2 / 101-17-14 Elazığ-Van hattının Palu İstasyonu'na kadar olan 70 km.lik kısmı için ihtiyaç bulunan yol malzemesiyle 3 adet servis vagonun Almanyadan satın alınması. (22.03.1943).

²⁸ BCA, 30-18-1-2 / 101-17-14 Elazığ-Van hattının Palu İstasyonu'na kadar olan 70 km.lik kısmı için ihtiyaç bulunan yol malzemesiyle 3 adet servis vagonun Almanyadan satın alınması. (22.03.1943).

²⁹ BCA, 30-18-1-2 / 101-17-14 Elazığ-Van hattının Palu İstasyonu'na kadar olan 70 km.lik kısmı için ihtiyaç bulunan yol malzemesiyle 3 adet servis vagonun Almanyadan satın alınması. (22.03.1943).

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

1 . Kısım	24+29 4-46	1.00 0.000	2 1.706	908. 500	4 Kasım 1940	15 Mart 1942
2 . Kısım	46-72	2.30 0.000	2 6.000	2.08 9.550	4 Kasım 1940	15 Eylül 1942
3 . Kısım	72-94	1.70 0.000	2 2.000	1.54 4.450	4 Kasım 1940	15 Mart 1943
4 . Kısım	94-114	4.50 0.000	2 0.000	3.81 0.600	9 Ağustos 1941	15 Mart 1943
5 . Kısım	114- 136+500	4.00 0.000	2 2.500	3.24 5.600	14 Ağustos 1941	15 Nisan 1944
6 . Kısım	13645 00-158	2.50 0.000	2 1.500	2.00 2.500	14 Eylül 1941	15 Mayıs 1944
T oplam		16 milyon	1 33.706	13.6 01.200		

Tablo 1: Hattın ilk 6 Kısım Hakkında Sayısal Büyüklükler³⁰

Elazığ'dan başlayan demiryolu çalışmalarında 1941'de 1.087.221, 1942'de 2.144.237, 1943'de 13.056.616, 1944'de 14.087.734 ve 1945'de 5.918.155 lira harcanmıştır. Temmuz 1945 sonuna kadar harcamaların 36.313.155 lirayı bulması beklenmektedir. Hattın devamında Drahimi'den Tatvan'a 155 milyon lira daha harcanacağı tahmin edilmektedir.³¹

7 Ocak 1945'te Nafia Vekaleti ile Müteahhit Haymil İnşaat Şirketi arasında Elazığ-Van hattının 1., 2. ve 3. kısımlarının inşaatına mütedair mukaveleye ek mukavele yapılmıştır.³² 4. kısmın mukavelesinde eksik imza olduğu için diğerlerinden ayrılarak işleme alınmıştır. 4353 sayılı yasanın 31. maddesine göre düzenlenen ek mukaveleler, Devlet Şurasında 11 Aralık 1944'te görüşülmüştür. 4. kısmın ek sözleşmesine 8 Şubat 1945'te Bakanlar Kurulu onay vermiştir.³³ Mukavelelerdeki değişiklikler ödeme şartları ile ilgilidir. 20 Nisan 1945'te 5. kısmın inşaat bedelinin bir kısmının bono ile ödenmesi için ek mukavele imzalanmıştır.³⁴ 31 Mayıs 1946'da Elazığ-Van hattının 6.kısım inşaatı hakkında Bayındırlık Bakanlığı ile Fomsim ortaklığı arasında yapılan 11 Eylül 1941 tarihli sözleşmenin, 19 Mart 1945'teki değişikliği onaylanmıştır.³⁵ Ana sözleşmenin 12. maddesine bono kaydı eklenmiştir. Şirketlere istihkakları bono olarak verilecektir. Bu tarihe kadar Fomsim İnşaat Şirketi 11 Eylül 1941 tarihli sözleşme ile başladığı işte 3,808,274.86 liralık kısım yapmış, geriye 3.500.000 liralık iş kalmış ve geriye kalanın 4643 sayılı kanun ile %5 faizli bonolarla ödeneceği ve duruma göre sözü geçen kısım için yılda 2 milyon liralık bononun %5 faizle hesabıyla yıllık 100 bin liraya ulaşacağı hazinenin terk edeceği menfaatinin 10 bin liranın üstünde olduğu görülmektedir. Müteahhitlerin 1944 yılından

³⁰ H. K. "İran Hududumuza Doğru Uzatılmakta Olan Elazığ-Van-İran Hudut Hattında Hummalı İnşaat Faaliyetlerinden", **Demiryollar Dergisi**, Temmuz-İlkteşrin 1941, C 17, S 197-200, ss. 715-721.

³¹ Yakup Kalgay, "Elazığ-Van-İran Hudut Hattı", **Demiryollar Dergisi**, Ekim-Kasım-Aralık 1945, C 21, S 248-249-250, ss. 25-28

³² BCA, 30-11-1-0 / 173-1-11 Elazığ-Van demiryolu inşaatına ait sözleşmede değişiklik yapılması. (07.01.1945).

³³ BCA, 30-11-1-0 / 173-4-3 Elazığ-Van demiryolu hattının 4. kısım inşaatına ait ek sözleşmede değişiklik yapılması. (08.02.1945).

³⁴ BCA, 30-11-1-0 / 174-10-7 Elazığ-Van demiryolu hattı 5. kısım inşaatı bedelinden bir kısmının bono ile ödenebilmesi için, sözleşmede değişiklik yapılması. (25.04.1945).

³⁵ BCA, 30-11-1-0 / 175-14-10 Elazığ-Van demiryolu hattının 6. kısım inşaat bedelinin bono ile ödenmesine dair Bayındırlık Bakanlığı ile Fomsim Ortaklığı arasında yapılan sözleşmede değişiklik yapılması. (31.05.1945).

başlayarak tahakkuk etmiş alacakları için sözleşmeye yapılan ek maddeler Danıştay'da onaylanmıştır. 27 Eylül 1947'de azami 1 yıl olan süre sınırı, gereği halinde 2 yıla çıkarılmıştır.³⁶

7 Eylül 1946 Kararları ile Elazığ-Van hattındaki inşatlardan sadece 7. kısmın inşaatı olumsuz etkilenmiştir. Bu kısmı alan şirket 2 Mart 1946'da sözleşme imzalayan Topçuoğlu İnşaat Ltd. Şirketi'dir. Bakanlık sözleşmeyi 18 Haziran 1948'de feshetmiştir. Devletle davalık olunmuşsa da 7 Temmuz 1955'te Bakanlar Kurulunda sulh yoluyla çözülmesi kararlaştırılmıştır.³⁷ Müteahhit, malzemelerin fiyatlarının çok arttığı için fiyat farkını devletten istemektedir. Bu kısım için 115.272,04 lira teminat verilmiştir. 12 Mayıs 1948'den 1 Haziran 1954 tarihine kadar teminat mektubu komisyon ve faizlerinden 21543 lira, umumi masraflardan 76.983,07 lira, ihzaratın %15'leri 11.157,68 olmakla toplam 109.683,86 liradan müteahhidin hesap kesme stüasyonu borcu 27.386,89 liranın indirimi ile 82.296,97 lira borç ödemesi gerekecektir.³⁸

Güzergâhın 234-158.km'leri arası yeniden etüt yapılarak güzergâhta bazı değişiklikler yapılmıştır. Başlangıç ve bitiş noktalarını değiştirmese de, 76 km'lik bu mesafedeki değişim ile Murat Suyunu takip eden güzergâhtaki heyelan tehlikesi nedeniyle suyun kuzey kıyıları kullanılmıştır. Böylece su taşkınlarına maruz kalan hattın güvenliği için yapım maliyeti artmıştır.³⁹ Elazığ Van Hattındaki köprülerin temelleri Türkiye'de ilk defa basınçlı hava ile açılmaya başlanmıştır. Böylece hem daha derine inilmiş hem de köprülere daha sağlam temel yapabilmeye imkânı doğmuştur. Hattın önemli bir kısmında Karabük'te üretilen 4.700 ton ray kullanılmıştır. Karabük dışında 10 bin ton ray Amerika'ya sipariş edilmiştir. Karabük'te yapılan yerli raylarla Palu istasyonu açılmıştır.⁴⁰

28 Mayıs 1945 tarihine kadar Elazığ'dan Van'a yapılan demiryolu hattının geçtiği sarp güzergâha rağmen yapımı devam etmiştir. 70 km'ye kadar olan kısmı tamamlanmış, sonraki 64 km'si çok fazla tünel ve köprü yapılacağı için sanayi tesisatına muhtaç olduğu görülmüştür. İlk 70 km'lik kısmın ise sadece 18 km'sinin ray döşemesi yapılabilmektedir. Geri kalan hat için ray temin edilememiştir. Ferromangan olmadığı için Karabük'te ray üretimi çok az miktarda kalmaktadır. Bu nedenle İngiltere ve Amerika'dan ray getirmek için 500 bin dolarlık döviz verilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak bu ülkelerden malzeme alabilmek için lisans alınamamıştır. Bayındırlık Bakanlığı; milli savunma ve iktisadi açılardan bu hatların geriye bırakılması çok zararlı olacağı için Dışişleri Bakanlığının ilgili kurumlarla iletişime geçerek İngiltere ve Amerika'dan lisans alınması için 500 bin dolarlık ray ve ray malzemesinin en acil biçimde alınması için çaba harcanmasını istemektedir.⁴¹ Amerikan Export-Import Bankasının açtığı 3.750 bin dolar kredi ile Devlet Demiryolları ve Limanlarının ihtiyacı olan ray, travers, ray tespit

³⁶ BCA, 30-11-1-0 / 194-26-4 Elazığ-Van hattı 5. ve 6. kısım inşaat bedellerinin bono ile ödenmesi hakkındaki sözleşme süresinin uzatılması. (27.09.1947).

³⁷ BCA, 30-11-1-0 / 251-21-1 Elazığ-Van hattı 7. kısım ve Narlı-Gaziantep hattı 3. kısım inşaatı taahhüdünden çıkan ihtilafların sulhen halli.(07.07.1955).

³⁸ BCA, 30-11-1-0 / 251-21-1 Elazığ-Van hattı 7. kısım ve Narlı-Gaziantep hattı 3. kısım inşaatı taahhüdünden çıkan ihtilafların sulhen halli.(07.07.1955).

³⁹ Yakup Kalgay, "Elazığ-Van-İran Hudut Demiryolunda", **Demiryollar Dergisi**, Kasım 1947, C 21, S 265, ss. 16-21.

⁴⁰ Yakup Kalgay, "Elazığ-Van-İran Hudut Demiryolunda", **Demiryollar Dergisi**, Kasım 1947, C 21, S 265, ss. 16-21.

⁴¹ BCA, 30-10-0-0 / 152-74-26 Demiryolu inşaatı için İngiltere ve Amerika'dan 500 000 dolarlık ray getirilmesi. (28.05.1945)

malzemesi, demir köprü ve teferruatı malzemesinin pazarlıkla alınması 12 Nisan 1949'da kabul edilmiştir.⁴²

İSTASYONLARIN AÇILIŞLARI

Elazığ'dan Palu'ya kadar olan 70 km'lik kısım tamamlandıktan sonra, 1 Temmuz 1946'dan itibaren yol üzerindeki Yurt, Konak, Murat, Külüşkür ve Palu adlı beş istasyon işletmeye açılmıştır.⁴³ Elazığ ve Palu arasında düzenli seferler 1946 yılının Temmuz ayından itibaren başlamıştır.

Elazığ'dan 135 km'deki Genç İstasyonu 16 Aralık 1947'de açılmıştır. Açılış töreni Salı günü yağmur altında yapılmıştır. Palu-Genç arasındaki 64 km'lik kısım bitirilmiştir. İnşaat Müdürü Ekrem Demirsan tarafından nutuk söylenmiştir. Murat Vadisinin dar ve heyelanlı yamaçları aşılmış ve hattın en arızalı kısımları geçilmiştir. Mesafe kısa olsa da, çürük zemin yüzünden inşaat gecikmiştir.⁴⁴

Elazığ'dan 239 km mesafede olan Muş İstasyonu'nun açılış törenine Adnan Menderes katılmıştır. Genç-Muş arasındaki 109 km'lik kısım bitilerek 26 Ekim 1955'de işletmeye açılmıştır.⁴⁵ Genç'ten sonra Dik, Turna, Solhan, Kale, Kurt ve Muş İstasyonları bulunmaktadır. 120 metre açıklığında bir demir köprü yapılmış ve demiryollarımızın inşa edilen ilk büyük demir köprüsüdür.

HATTIN İKTİSADİ ÖNEMİ VE İSKENDERUN LİMANI

Güzergâhın Elazığ'daki rakımı 1002 metre, 158. km'deki Bingöl İstasyonunda rakımı 977 metre ve en alçak noktasında rakımı 788,44 metredir. Hat üzerindeki Bakidere-Külüşkür arasındaki demir köprü çok önemlidir. Elazığ-Bakidere kısmında eğim binde 12'dir. Demiryolunda çıkışta 970 ton, inişte 1500 ton taşınabilmekte ve sürat yokuşta 40 km, inişte 80 km hesaplanmıştır. Bakidere-Drahini-Muş arasında eğim binde 4, çıkışta 1500 ton yük ve sürat 80 km hesaplanmıştır.⁴⁶

Hat, Murat Vadisi boyunca çok münbit ve mahsûldar olan Elazığ ve Genç Ovalarını geçerek Van Gölü kenarındaki Tuğ Köyüne varacaktır.⁴⁷ Muş Ovası da zengin toprak mahsullerini demiryolu ile ve şose şebekesi ile pazarlara ulaştırma olanağına sahip olacaktır. Bölgedeki zengin yer altı kaynakları ekonomik ve sosyal gelişmenin manevi gücünü oluşturmaktadır.⁴⁸ Muş' demiryolunun gelişi ile İskenderun Limanının hinterlandı daha da genişlemiştir. Doğu Anadolu'nun geçit vermeyen arazi yapısının kısıtlı ulaşım imkânları demiryolu ile aşılarak ürünler doğrudan İskenderun Limanına erişmeye başlamıştır.

Bölgeye demiryolu gelirken, karayolu ile desteklenmiştir. Hattın inşaatına malzeme taşınması için servis yolu olarak önemli şoseler açılmıştır. Elazığ'dan Palu'ya kadar olan şoseye, Palu'dan Genç'e oradan da Muş'a yeni şoseler eklenmiştir. Bu güzergâhta servis yolu için

⁴² BCA, 30-18-1-2 / 119-27-8 Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Genel Müdürlüğü'nün ihtiyacı demiryolu malzemesinin pazarlıkla temini. (12.04.1949)

⁴³ BCA, 30-10-0-0 / 152-78-36 Elazığ-Palu hattı üzerinde Yurt, Konak, Murat, Külüşkür ve Palu istasyonlarının hizmete açıldığı. (15.06.1946).

⁴⁴ Mithat Aridor, "Elazığ-Genç Hattı İşletmeye Açıldı", **Demiryollar Dergisi**, Ocak-Şubat 1948, C 22, S 267-268, ss. 41-42.

⁴⁵ Şahin Damar, "Genç-Muş Hattının İşletmeye Açılması", **Demiryol**, Eylül-Ekim-Kasım 1955, S 48-49-50, ss. 31-32.

⁴⁶ Yakup Kalgay, "Elazığ-Van-İran Hudut Demiryolunda", **Demiryollar Dergisi**, Kasım 1947, C 21, S 265, ss. 16-21.

⁴⁷ BCA, 30-1-0-0 / 134-874-2 Elazığ-Genç-Muş Demiryolu'nun işletmeye açılışı ile ilgili fotoğraf albümü. (1955)

⁴⁸ BCA, 30-1-0-0 / 134-874-2 Elazığ-Genç-Muş Demiryolu'nun işletmeye açılışı ile ilgili fotoğraf albümü. (1955)

Vahkin Deresi üzerine yapılan 74 metrelik demir köprü tamamen yerli malzeme ile üretilmiştir.⁴⁹ Demiryolu bittiğinde Elazığ-Bingöl-Muş-Tatvan yolu ile Elazığ-Diyarbakır-Bitis-Tatvan yolları da ulaşım açılmıştır. Bu bölgeden İskenderun Limanı'na yapılan ihracat ve ithalatın sevki demiryolu ile yapmak mümkün hale gelmiştir.

Van Gölü'ne kadar olan bölgenin yer altı ve yer üstü zenginliklerinin tamamı kolay ve ucuz bir şekilde İskenderun Limanına bağlanmıştır. İskenderun Limanı, Doğu ve Kuzey Doğu Anadolu'nun mahreci olduğu kadar İran ve Irak gibi komşu ülkelerin de ideal bir transit limanıdır. Bu nedenle yeni yollarla desteklenen Limanın genişletilmesi gerekmektedir. Zahire, kömür ve maden gibi eşyaların nakil ve yüklenmesi için kara kısmına 50 bin tonluk bir açık depo ile 20 bin tonluk zahire silosu ve açık depolar yapılmalıdır. Modern bir tesis olarak 1956 yılı başlarında hizmete açılması düşünülen kısmı ile günde 5.000 ton zahire, 5.000 ton krom veya diğer maden cevherleri yüklemek ve 2500 ton kömür vermek mümkün olacaktır. İstasyonların hızla açılması ile İskenderun Limanı bölgenin ulaşım imkânlarının güçlenmesine uyum sağlamış ve trafiği 1 milyon tonun üzerine çıkmıştır.

Elazığ-Genç için 80 milyon lira sarf edilmiştir. Genç-Muş için 1955 senesi sonuna kadar 68 milyon lira harcanmış ve bitene kadar toplam 90 milyon liraya mal olmuştur.

26 EKİM 1955'TE MUŞ İSTASYONU'NUN AÇILIŞI

Muş'a demiryolunun gelişi Muş İstasyonunun 26 Ekim 1955'te işletmeye açılması ile tamamlanmıştır. Elazığ'dan kalkan ilk trene Başbakan Adnan Menderes binmiş ve Muş'a gelerek açılış törenine katılmıştır.

25 Ekim sabahı Adnan Menderes Yeşilköy'den Ankara'ya uçakla gelmiş, Nafia Vekili Kemal Zeytinoğlu'nu da alarak uçakla öğleden sonra Elazığ'a gitmiştir.⁵⁰ Elazığ'a daha önce trenle gelen Meclis Başkanı Refik Koraltan, uçakla gelen Adnan Menderes'e katılmıştır. Elazığ'daki havaalanından doğruca çimento fabrikasının yerine gidip fabrikanın müjdesini vermiştir. Elazığ Çimento Fabrikası'nın yılda 85.000 ton çimento üretme kapasitesine sahip olacağı belirtilmiştir. 3 yıl önce Celal Bayar'ın Elazığ'da temelinin attığı iplik fabrikası gezilmiştir. İnşaatı süren Askeri Hastane de ziyaret edilmiş, Hazer Gölüne gidilerek Haziran'da faaliyete geçecek olan Hidroelektirik santral tesisi gezilmiştir.⁵¹

⁴⁹ BCA, 30-1-0-0 / 134-874-2 Elazığ-Genç-Muş Demiryolu'nun işletmeye açılışı ile ilgili fotoğraf albümü. (1955)

⁵⁰ “Başvekil, Gazeteciler bu sabah Muş'a gitti”, **Hergün Gazetesi**, s. 1, 25 Ekim 1955.

⁵¹ “Muş tren hattı bugün büyük bir törenle açılıyor”, **Hergün Gazetesi**, s. 1, 26 Ekim 1955.

Resim 1: Muş'a gelen ilk tren ve Adnan Menderes konuşmasını yaparken⁵²

Adnan Menderes ve Refik Koraltan 26 Ekim günü Elazığ'dan Muş'a giden ilk trene binerek Muş'a ulaşırlar. Açılış töreni Muş Valisi Vehbi Ertürk'ün konuşması ile başlamıştır. Vali, demiryolunun Muş Ovası mahsullerinin kilosuna 8 kuruş ilave ettiğini, böylece Muş'a yılda 8 milyon lira kazanç temin edeceğini söylemiştir. Kamyon ile nakliyattan ise kiloda 25 kuruş kar edildiğini belirtmektedir. 300 bin lira vergi toplayan hükümetin Muş'a demiryolu hariç 18 milyon lira harcadığını ve bu kalkınma sonucunda Muş'un nüfusunun 5 yılda %25 arttığını belirtmektedir.⁵³ Validen sonra eski ve yeni Muş milletvekilleri ile Muş gençleri adına bir hatip söz almıştır. Daha sonra Nafia Vekili Kemal Zeytinolu konuşma yapmıştır. Nafia Vekili yapılan demiryolu hatlarının büyüklüğü ve maliyetini vurgulamıştır. Genç'ten sonraki kısmın inşaatına 1951 yılında fiilen başlanabilmiş, arazinin bozuk olması nedeniyle ancak 4 yılda bitirilmiştir. 90 milyon lira harcanmış, 4,4 milyon m³ toprak tesviyesi, 3 milyon m³ imla, 2.500 metre köprü, 12.601 metre tünel, 122.547 m³ kargir inşaat, 8.000 metre tahkimat yapılmıştır. Muş'tan Tatvan'a gitmenin çok daha kolay olacağını söyleyerek sözlerini tamamlamıştır.

Açılış töreninde son sözü Adnan Menderes almıştır.⁵⁴ Menderes, genel siyasi bir nutuk çekmiş; Muş'a gelmekten ve Muş'lulara kavuşmaktan saadetini belirtmiştir. Demokrat Parti'nin icraat programını ve siyasi görüşlerini açıklamıştır.

Demiryolunun açılış töreni sonrası, Muş-Erzurum yolu, Muş Devlet Hastanesi, Muş Lisesi ve şehir içi içme suyu gibi diğer açılışlar yapılmıştır. Koraltan ile Menderes beraberlerindeki misafirlerle Bitlis'e geçerek, Muş seyahatini sonlandırmıştır.

⁵² **Hürriyet Gazetesi**, s. 1, 28 Ekim 1955.

⁵³ "Muş-Genç demiryolu büyük bir merasimle dün işletmeye açıldı", **Hürriyet Gazetesi**, s. 1, 27 Ekim 1955.

⁵⁴ "Muş demiryolu dün yapılan büyük bir törenle işletmeye açıldı, Adnan Menderes mühim bir konuşma yaptı.", **Hergün Gazetesi**, s. 1, 27 Ekim 1955.

SONUÇ

Cumhuriyet tarihinin en önemli ulaşım altyapılarından biri olarak Diyarbakır'a demiryolunun gelişi ile İran ve Irak'a demiryolu ile ulaşım imkânı doğmuştur. Diyarbakır başlangıç istasyonu olarak alınsa da, sonradan İran'a giden hat Elazığ'dan başlatılmıştır. Elazığ'dan başlayan hattın güzergâhında Palu, Genç, Muş, Tatvan ve Van bulunmaktadır. Hat ile ilgili çıkarılan ilk yasa 1937'de kabul edilen 3262 sayılı yasadır. 1940'da inşaatına başlanmış, 1946'da Palu, 1947'de Genç ve 1955'de Muş İstasyonu işletmeye açılmıştır. Dönemin Başbakanı Adnan Menderes'in Muş'taki törene bizzat katılımı ile açılış gerçekleşmiştir. Elazığ-Genç için 80 milyon lira, Genç-Muş için 90 milyon lira harcanmıştır. Muş'tan Tatvan'a Van Gölüne ulaşmak için, 99 km'lik bir kısım kalmıştır. Van şehrinden İran sınırındaki Kotur, 109 km'dir.

Fevzipaşa-Ergani ve Sivas-Erzurum demiryolunun yapımında olduğu gibi borçlanılarak finanse edilmiştir. Hattın yapım süreci İkinci Dünya Savaşı'na denk gelmiştir. İşçi bulmanın güçleştiği bu dönemde, fiyat artışları ve malzeme kıtlığı müteahhitlerin çalışmasını sekteye uğratmıştır. İlk defa müstahdemlerin kadroya geçirilmesi gündeme gelmiştir. Müteahhitlerle yapılan anlaşmalar çeşitli nedenlerle birkaç defa güncellenmiştir. 7 Eylül 1946 Kararlarından etkilenen bazı müteahhitler iş bırakmış ve sözleşmeler feshedilmiştir.

Hattın inşaatına Dünya Savaşı'nın en buhranlı döneminde 1940 yılında başlanmıştır. Avrupa'daki savaş yüzünden bazı inşaat malzemelerini bulmanın çok zorlaştığı bir dönemde; hatların tamamlanması için Karabük'te imal edilen yerli ürünler ile Almanya ve Amerika'dan getirilen malzemeler kullanılmıştır. Savaş sırasında Almanya ile ilişkilerin canlı olduğu, savaş sonrasında Amerika'dan istenen malzemelerin zorlukla alındığı dikkat çekmektedir.

Demiryolu yapılırken, bölgenin karayolu altyapısı da servis yolu olarak güçlendirilmiş ve önemli şoseler açılmıştır. Muş ve Elazığ-Van Hattının yapımı, bölgenin İskenderun Limanı'nın hinterlandı olma sürecini hızlandırmıştır. Bölgedeki zahire, maden ve kömür ihracat için limanlara demiryolu ile ulaşmaya başlamış ve değeri daha da artmıştır.

KAYNAKÇA:

ARIDOR, Mithat, "Elazığ-Genç Hattı İşletmeye Açıldı", **Demiryollar Dergisi**, Ocak-Şubat 1948, C 22, S 267-268, s. 41-42.

"Başvekil, Gazeteciler bu sabah Muş'a gitti", **Hergün Gazetesi**, s. 1, 25 Ekim 1955.

BCA, 30-1-0-0 / 134-874-2 Elazığ-Genç-Muş Demiryolu'nun işletmeye açılışı ile ilgili fotoğraf albümü. (1955)

BCA, 30-10-0-0 / 152-74-26 Demiryolu inşaatı için İngiltere ve Amerika'dan 500 000 dolarlık ray getirilmesi. (28.05.1945)

BCA, 30-10-0-0 / 152-78-36 Elazığ-Palu hattı üzerinde Yurt, Konak, Murat, Külüşkür ve Palu istasyonlarının hizmete açıldığı. (15.06.1946).

BCA, 30-11-1-0 / 173-1-11 Elazığ-Van demiryolu inşaatına ait sözleşmede değişiklik yapılması. (07.01.1945).

BCA, 30-11-1-0 / 173-4-3 Elazığ-Van demiryolu hattının 4. kısım inşaatına ait ek sözleşmede değişiklik yapılması. (08.02.1945).

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

BCA, 30-11-1-0 / 174-10-7 Elazığ-Van demiryolu hattı 5. kısım inşaatı bedelinden bir kısmının bono ile ödenebilmesi için, sözleşmede değişiklik yapılması. (25.04.1945).

BCA, 30-11-1-0 / 175-14-10 Elazığ-Van demiryolu hattının 6. kısım inşaat bedelinin bono ile ödenmesine dair Bayındırlık Bakanlığı ile Fomsim Ortaklığı arasında yapılan sözleşmede değişiklik yapılması. (31.05.1945).

BCA, 30-11-1-0 / 194-26-4 Elazığ-Van hattı 5. ve 6. kısım inşaat bedellerinin bono ile ödenmesi hakkındaki sözleşme süresinin uzatılması. (27.09.1947).

BCA, 30-11-1-0 / 251-21-1 Elazığ-Van hattı 7. kısım ve Narlı-Gaziantep hattı 3. kısım inşaatı taahhüdünden çıkan ihtilafların sulhen halli.(07.07.1955).

BCA, 30-18-1-2 / 90-19-9 Diyarbakır-Cizre-Van hattı için konan paradan 200 000 liranın Elazığ-Palu-Muş-Tatvan hattı için yeniden açılacak 12. maddeye nakli. (04.03.1940).

BCA, 30-18-1-2 / 92-89-8 Elazığ-Palu demiryolu inşaatına ait sözleşmeye konulacak hüküm. (10.09.1940)

BCA, 30-18-1-2 / 95-53-11 Diyarbakır-Cizre hattının 8. ve Elazığ-Van hattının 4 ve 5. kısımlarına ait inşaat sözleşmelerine birer madde ilavesi. (23.06.1941).

BCA, 30-18-1-2 / 95-65-15 Elazığ-Van hattı 6. kısım inşaatına ait sözleşmeye malzeme fiyatlarında husule gelecek farka dair bir madde eklenmesi. (25.07.1941).

BCA, 30-18-1-2 / 96-70-8 Diyarbakır ve Elazığ'dan Irak ve İran hudutlarına kadar döşenecek demiryolunun inşaatı için yapılacak istikraza ait tahvillerin pazarlıkla bastırılması. (07.08.1941)

BCA, 30-18-1-2 / 96-75-4 Elazığ-Van hattı inşaatında çalıştırılan müstahdemlere ait kadronun tasdiki. (25.08.1941)

BCA, 30-18-1-2 / 96-75-17 Elazığ-Van hattında Murat suyu üzerinde kurulacak köprü ile Erzincan ve Erzurum istasyonlarında yapılacak makine depoları için 410 ton çubuk demirin Karabük Demir ve Çelik Fabrikalarından satın alınması. (25.08.1941).

BCA, 30-18-1-2 / 101-17-14 Elazığ-Van hattının Palu İstasyonu'na kadar olan 70 km.lik kısmı için ihtiyaç bulunan yol malzemesiyle 3 adet servis vagonun Almanyadan satın alınması. (22.03.1943).

BCA, 30-18-1-2 / 108-44-4 Beşinci tertip Demiryolu istikrazı tahvili ile % 5 nispetindeki yedeklerinin pazarlıkla bastırılması. (12.07.1945).

BCA, 30-18-1-2 / 119-27-8 Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Genel Müdürlüğü'nün ihtiyacı demiryolu malzemesinin pazarlıkla temini. (12.04.1949)

DAMAR, Şahin, “Genç-Muş Hattının İşletmeye Açılması”, **Demiryol**, Eylül-Ekim-Kasım 1955, S 48-49-50, s. 31-32.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

“Dost ve Komşu Memleketlerin Sınırlarına Doğru... Elazığ-Van-İran Demiryollarında Gelişmeler”. **Demiryollar Dergisi**, Nisan-Mayıs-Haziran 1942, C 17, S 206-207-208, s. 40-42.

“Elazığ-Van-İran”, **Demiryollar Dergisi**, I.Teşrin-I.Kanun 1943, C 19, S 224-225-226, s. 86-93.

H. K., “Elazığ-Van-İran Demiryolu ve Eski Güzergah Meselesi”, **Demiryollar Dergisi**, 29 İlkteşrin 1940, C 16, S 187-188, s. 268-277.

H. K., “İran Hududumuza Doğru Uzatılmakta Olan Elazığ-Van-İran Hudut Hattında Hummalı İnşaat Faaliyetlerinden”. **Demiryollar Dergisi**, Temmuz-İlkteşrin 1941, C 17, S 197-200, s. 715-721.

KALGAY, Yakup, “Elazığ-Van-İran Hudut Demiryolunda”, **Demiryollar Dergisi**, Kasım 1947, C 21, S 265, s. 16-21.

KALGAY, Yakup, “Elazığ-Van-İran Hudut Hattı”, **Demiryollar Dergisi**, Ekim-Kasım-Aralık 1945, C 21, S 248-249-250, s. 25-28.

“Muş demiryolu dün yapılan büyük bir törenle işletmeye açıldı, Adnan Menderes mühim bir konuşma yaptı.”, **Hergün Gazetesi**, s. 1, 27 Ekim 1955.

“Muş-Genç demiryolu büyük bir merasimle dün işletmeye açıldı”, **Hürriyet Gazetesi**, s. 1, 27 Ekim 1955.

“Muş tren hattı bugün büyük bir törenle açılıyor”, **Hergün Gazetesi**, s. 1, 26 Ekim 1955.

Resmi Gazete, 4.4.1933, No: 2370.

Resmi Gazete, 24.6.1937, No:3639.

Resmi Gazete, 2.6.1939, No:4222.

Resmi Gazete, 10.5.1940, No:4505.

Resmi Gazete, 6.6.1941, No:4827.

TBMM 89 no'lu Komisyon Raporu

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d06/c002/tbmm06002021ss0089.pdf>

TBMM 113 no'lu Komisyon Raporu

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d06/c011/tbmm06011047ss0113.pdf>

TBMM 183 no'lu Komisyon Raporu

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d06/c018/tbmm06018054ss0183.pdf>

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

TBMM 255 no'lu Komisyon Raporu

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d05/c019/tbmm05019076ss0255.pdf>

MUŞ EKONOMİSİNİN GENEL DURUMUNUN SEKTÖREL BANKA KREDİLERİ YÖNÜYLE İNCELENMESİ: 2010-2017 ARASI BANKACILIK VERİLERİNİN KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZİ

Safa ACAR*

ÖZET

Finansal hizmetler sektöründe bulunan bankacılık alt sektörü ekonominin kilit noktasıdır. Bankacılık sektörü diğer sektörlerle maddi destek verdiği için genel ekonomi içerisinde büyük öneme sahip bir sektördür. Ekonomik yapının genel olarak parasal değerler ekseninde bulunduğu günümüz ekonomilerinde bankacılık sektörü ile bütün sektörler arasında büyük ilişkiler bulunmaktadır. Bir yörenin ekonomisinin ne oranda geliştiğini ya da ne oranda büyük bir ekonomiye sahip olduğunu anlamak için bankacılık sektörü verilerine ve diğer sektörlerin bankacılık sektörü ile olan ilişkilerine bakmakta fayda vardır. Ekonomik veriler incelenirken sektörler ile bankalar arasında oluşan ekonomik ilişkiler o yörenin ekonomik durumu hakkında büyük fikirler elde edilmesine yardımcı olmaktadır.

Çalışma kapsamına alınan Muş ilinin ekonomisi bölgenin genel durumuna uygun olarak tarıma dayalı bir yapı sergilemektedir. Mevsim şartlarının zor geçtiği bir bölge olan Doğu Anadolu bölgesinde yer alması sebebiyle tarımsal faaliyetler sadece belli dönemlerde yapılabilmektedir. Bu sebeple tarım sektörünün yanında diğer sektörlerinde faaliyette bulunması gerekir. Tarım sektörünü takip eden nitelikte hayvancılık ve sanayi sektörleri de bulunmaktadır.

Çalışmanın temel amacı Muş ilinin ekonomik durumunun son yıllardaki değişimini ortaya koymaktır. Bu çerçevede Muş ilinde faaliyette bulunan sektörlerin bankacılık sektörü ile olan ekonomik ilişkileri yıllar bazında incelenecek ve birbirleri ile karşılaştırmalı bir çalışma ile gelişmeler değerlendirilecektir. Elde edilecek veriler ikincil verilerdir ve Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu(BDDK)'na ait resmi internet sitesinde ilan edilen ve aylık olarak yayımlanan istatistiksel bültenlerden elde edilecektir. 2010 yılı ile 2017 yılı arasındaki sektörel banka kredileri verileri yılsonu olarak değerlendirilmek amacıyla aralık ayları özelinde değerlendirilecektir. Toplamda Muş ilindeki Bankacılık sektörü ile BDDK verilerinde sabit olarak belirlenmiş olan diğer 10 faaliyet kolu arasındaki ilişki belirlenecektir. Elde edilen veriler yıllar itibarıyla ve sektörler itibarıyla karşılaştırmalı bir analize tabi tutularak elde edilen sonuçlar değerlendirilecektir. Aynı zamanda Muş ilinin ekonomik olarak 2010 yılı Aralık ayındaki durumundan 2017 Aralık ayına kadar oluşan gelişmeler ortaya konmaya çalışılacaktır. Çalışmadan beklenen muhtemel bulgulardan biri yörenin genel ekonomik yapısına uygun olarak banka sektörü ile ilişkisi en yüksek oranda olan sektörün tarım sektörü ve tarım sektörü ile ilgili alt sektörler olduğudur.

Anahtar Kelimeler: Muş, Ekonomi, Bankacılık Sektörü, Sektörel Banka Kredileri, BDDK.

INVESTIGATION OF THE GENERAL SITUATION OF THE MUŞ ECONOMY BY SECTORAL BANK CREDIT: A COMPARATIVE ANALYSIS OF BANKING BETWEEN 2010 AND 2017

ABSTRACT

The banking sub-sector in the financial services sector is the key to the economy. As the banking sector provides financial support to other sectors, it is a sector with a big precaution in the general economy. In today's economies, whose economic structure is generally dominated by monetary values, there is a great deal of relationship between the banking sector and all sectors. It is useful to look at banking sector data and the relationships of other sectors with the banking sector in order to understand where a local economy is developing or where it has a large economy. When economic data is analyzed, the economic relations between the sectors and the banks help to obtain great ideas about the economic situation of the region.

The economy of Muş, which is included in the scope of the study, exhibits a structure based on agriculture in accordance with the general situation of the region. Agricultural activities can only be carried out in certain periods because it is located in eastern Anatolian region which is a region where seasonal conditions are difficult. For this reason, it has to be active in other sectors besides agriculture sector. There are also livestock and industry sectors following the agricultural sector.

The main aim of the study is to reveal the economic situation of Muş in recent years. In this framework, the economic relations of the sectors operating in the province of Muş with the banking sector will be examined on a yearly basis and developments will be evaluated by a comparative study with each other. The data to be obtained is secondary and will be obtained from statistical bulletins announced on the official website of the Banking Regulation and Supervision Agency (BRSA) and published on a monthly basis. The data of industry-

* Öğr. Gör., Siirt Üniversitesi Kurtalan MYO, safaacar@siirt.edu.tr

specific bank loans between the years of 2010 and 2017 will be evaluated in the interim period in order to be evaluated as the year-end. In total, the relationship between the banking sector in Muş province and the other ten activity lines fixed in the BRSA data will be determined. The results obtained will be evaluated by years of analysis and by a comparative analysis of the sectors. At the same time, the economy of Muş will be tried to be determined economically until December 2017 due to December 2010 situation. One of the probable detections that are expected without working is the sector which is in the highest relation with the bank sector in accordance with the general economic structure of the sector and the sub sectors related to the agriculture sector.

Keywords: Muş, Economy, Banking sector, Sectoral Banking Credits, BRSA.

GİRİŞ

Bankacılık sektörü neredeyse tüm dünya ülkelerinin ekonomilerinde finansal sistemin en önemli bileşeni olarak kabul edilmektedir (Selçuk & Tunay, 2014, s. 1). Bu sebeple bir ekonominin genel gelişimini izlemek için genellikle bankacılık verileri kullanılmaktadır. Bankacılık sektöründe ortaya çıkan gelişmeler ile birlikte ekonomik, sosyal ve ticari yönlerden gelişmeler yaşanmaktadır. Bu yaşanan gelişmeler bütün ekonomi üzerinde olumlu ya da olumsuz etkilere sebep olmaktadır (Acar, Künc, Coşkun, & Çelik, 2017, s. 94). Ekonominin bu denli etkilendiği bankacılık sektörü hem ulusal ticaret için hem de uluslararası ticaret için çok önemli bir konumda yer almaktadır. Bankalar bulunduğu ekonomide güvencenin de adresi konumundadır. İçinde bulunduğu ekonomide yaşayan insanların birikimlerinin güvenle saklandığı yer yine bankalarıdır. Kişiler güvenle saklanması için bankaya emanet ettikleri tasarruflarından ayrıca gelir de elde edebilirler. Bankaların bir başka katkısı girişimci gibi finansman ihtiyacı olan kişilere ya da kurumlara ekonomik destekler sağlamasıdır (Takan & Acar Boyacıoğlu, 2013, s. 1). Kredilendirme olarak adlandırılan bu işlem ekonomi tarafından çok ciddi bir düzeyde önemli bir fonksiyondur (Hazar & Babuşcu, 2017, s. 103).

Bankacılığın tarihine baktığımızda paranın tarihi ile benzer bir tarihe sahiptir. Paranın fonksiyonlarında ortaya çıkan gelişmeler bankacılık kavramının doğmasına ve gelişmesine yardımcı olmuştur. Eski çağlardaki insanların hükümdarların saraylarına ya da dini mabetlere yönelik yaptıkları ödemeler tarih boyunca ilk bankacılık faaliyetleri olarak kabul edilebilir. Buradaki insanlar dünyadaki ve ahiretteki amaçlarına yönelik ödemelerde bulunmuşlar ve paralarının güvenceye alınmasını ve hırsızlıklardan korunmasını beklemişlerdir. Bu sebeplerle günümüz bankacılığına benzetilmektedirler. En eski banka yapısı ise Mezopotamya'da ortaya çıkartılan M.Ö. 3400 ile 3200 yılları arasında kullanıldığı düşünülen *Kızıl Tapınak* adlı yerdir. Günümüze kadar korunmuş olan ilk bankacılık ile ilgili yasa da Eshunna Krallığı'nda kullanılmıştır. Bu yasalarda ilk faiz oranlarının kullanıldığı düşünülmektedir (Takan & Acar Boyacıoğlu, 2013, s. 2). Yine eski Babil ve Sümer krallıklarında tarım ürünlerinin depolanmasına karşılık bazı kâğıt sertifikaların verildiği keşfedilmiştir. Bu sertifikalar bankacılık ile ilgili yapılan işlemlerin ilk örnekleri arasında yer almaktadır (Acar, 2017, s. 96). Modern anlamda ilk bankacılık faaliyeti 1609 yılında Amsterdam'da kurulan Amsterdam Bankasıdır. Bu banka tarihteki ilk merkez bankası örneği olarak kabul edilebilir. Hollanda'da ve diğer Avrupa ülkelerinde Amsterdam Bankası kurulmadan önce de banka faaliyetlerine benzer olarak sarraflar ve kasalar bulunmaktadır. Ancak 16. Yüzyıl sonları ve 17. Yüzyıl başlarında modern bankacılık faaliyetleri ortaya çıkmaya başlamıştır (Takan & Acar Boyacıoğlu, 2013, s. 3).

Çalışmanın ana amacı Muş ilinin ekonomik yapısının bankacılık verileri boyutuyla incelemektir. Çalışma literatür taraması kısmı ile başlamaktadır. Bu bölümde Muş ile ilgili bilgiler ve bankacılık ile ilgili bilgiler verilecektir. Devam eden bölümde araştırma kısmı yer almaktadır. Daha sonra elde edilen bulgular yıllar itibariyle karşılaştırılarak sonuca ulaşılabacaktır.

1. LİTERATÜR TARAMASI

1.1. Bankacılık Sektörü

Bankacılık faaliyetleri tarihin ilk dönemlerine kadar uzanan bir geçmişe sahiptir.

İnsanlık tarihine bakıldığında para ile başlayan ekonomik faaliyetler banka ile daha da ivme kazanmıştır. Banka faaliyetleri, dünya üzerindeki bütün ülkelerin kalkınmalarında ve gelişmelerinde önemli bir rol oynamaktadır. Shumpeter (1911)'e göre, bankacılık ya da finans sektörünün iyi gelişmesi, ekonomideki yenilikçi ürünler üreten ya da teknolojik gelişim sağlayacak firmalara büyük sermaye imkanları sağlamaktadır (Tsurai, 2018, s. 72). Bu sebeple bütün ülkeler bankacılık sektörüne büyük önem vererek gelişimine katkı sağlamaktadırlar.

Bir ekonomide finansal sistem, finansal araçların, finansal araçların ve finansal faaliyetlerin oluşturduğu önemli bir yapıdır. Bu yapının en önemli ögesi de bankacılık sektörüdür (Yıldırım, 2004, s. 1).

Banka kelimesinin terim olarak anlamı incelendiğinde İtalyancadan geldiği ortaya çıkacaktır. İtalyancada masa, sıra veya tezgah anlamlarına gelen *banco* kelimesi yıllar içinde banka olarak telaffuz edilmeye başlanmıştır. Türk dil kurumu büyük sözlüğünde banka kelimesinin anlamı “Faizle para alıp veren, kredi, iskonto, kambiyo işlemleri yapan, kasalarında para, değerli belge, eşya saklayan ve ticaret, sanayi, ekonomi alanlarında çeşitli etkinliklerde bulunan kuruluş “ olarak tanımlanmaktadır (TDK, 2018). Bankalar genel görev olarak mevduat toplar, kredi verir, para ve kredi politikalarının uygulanması konularında yardımcı faaliyetlerde bulunur, sanayide üretim yapan kuruluşlara mali yönden destekler sağlar, ortaklıklar kurar ve güvenceye alınması gereken maddi değerler için kiralık kasa hizmetleri verir. Bu işlemleri yaparak ülke ekonomisinin kalkınmasına büyük destekler sağlar. Geleneksel bankacılık kavramının aksine modern anlamda banka ekonominin daha fazla içinde ve ihtiyaçların artmasıyla gelime göstermiş bir yapıdadır (Takan & Acar Boyacıoğlu, 2013, s. 2).

Bankacılık faaliyetleri bir liste halinde şu şekilde sıralanabilmektedir (Yetiz, 2016, s. 107):

- Aracılık fonksiyonu ile finansla işlemler gerçekleştirir.
- Güvenlik amacıyla kiralık kasalar hizmeti sunar.
- Genel ekonomik kredi ve finans ihtiyacını karşılar.
- Borsa, hisse ve menkul kıymet alım satımı ile ekonomiye katkıda bulunur.
- Müşterilerine kredi kartı, banka kartı ve çek gibi ödeme kolaylaştırıcı ürünler sunar.
- Dış ticaret ve akreditasyon işlemlerine katkılar sağlar.

Tabii ki bankacılık faaliyetleri sadece burada sıralananlarla sınırlı tutulamaz. Ana konuların haricinde alt faaliyetler ile müşterilerin ihtiyaçlarını karşılamak için faaliyetlerde bulunur. Bankanın ana amaçlarından biri ekonomide fon fazlası olan bireylerden fon fazlalarını toplayıp fon ihtiyacı olan birey ya da kurumsalar sunması olarak kabul edilmektedir. Burada yapılan en önemli faaliyet küçük tasarrufların ekonominin gelişimine katkı sağlayacak üretimi gerçekleştirecek girişimcilere kanalize edilmesidir (Acar, Künc, Coşkun, & Çelik, 2017, s. 95).

Bankacılık sektörü ile küresel ekonomi arasındaki ilişkiyi gösteren bir olay 2008 yılı küresel ekonomik krizidir. Bu kriz döneminde bankacılık sektörü kararsız bir yapı sergiledi ve bütün dünya ekonomileri bu kararsızlıktan etkilendi. Bu gelişme dünya ekonomisi ile bankacılık sektörünün ne oranda birbirlerine bağımlı olduklarını ortaya koymasından çok önemlidir (Mustafina & Limanskis, 2017, s. 69).

Türkiye’de bankacılık sektörü Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet dönemi olarak ikiye ayrılabilir. Osmanlı döneminde 19. Yüzyıla kadar uzanan bir bankacılık tarihi mevcuttur. Ancak Osmanlı’da bankacılık sektörü 20 yüzyıl döneminde yüksek oranda gelişmiştir (Arslan & Hotamışlı, 2007, s. 196).

Osmanlı döneminde ilk para *kaime* adı ile 1840 yılında çıkartılmış ve bütçede oluşan açıkları kapatmakta kullanılmıştır. Osmanlı İmparatorluğunda kurulan ilk banka 1847 yılında

Galatalı bankerler tarafından kurulan İstanbul Bankasıdır. 1852 yılına kadar çalışan bu banka kapandıktan sonra 1856 yılında Osmanlı Bankası kurulmuş ve Osmanlı'nın ilk bankası olarak kabul edilmiştir. Osmanlı döneminden cumhuriyet dönemine geçiş noktası olan 1923 yılında Türkiye'de faaliyette bulunan toplam 35 banka bulunmaktaydı ve bu bankaların 22 tanesi ulusal 13 tanesi de yabancı banka yapısındaydı (Yetiz, 2016, s. 110,111).

Cumhuriyet döneminde ilk kurulan özel banka Türkiye İş Bankası 1924 yılında kurulmuştur. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası ise 1931 yılında kurulmuştur. 1940'lı yıllar Türkiye için çok partili hayata geçiş ve özel sektörde sermaye birikiminin oluşmasının başlangıcıdır. Bu dönemde (1945-1960) 30 adet özel sektör bankası kurulmuştur. 1960 yılında Banlara Tasfiye Fonu kurulmuş ve 1983 yılında Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu'na devredilmiştir (Yazıcı, 2011, s. 5).

1980'li yılların başlamasıyla birlikte Türkiye'deki bankacılık sektörü önceki dönemlere göre büyük farklılıklar yaşamıştır. Çeşitli kanunların çıkartılması ile bankacılık sektörü daha sağlam bir vaziyete bürünmüştür. Teknoloji alanındaki hızlı gelişim bankacılık sektörünü de etkileyerek gelişme yaşamasına sebep olurken büyük avantajların yakalanmasını sağlamıştır (Takan & Acar Boyacıoğlu, 2013, s. 8-11).

Günümüzde banka sektörüne bakıldığında büyük bir gelişme gösterdiği fark edilecektir. BDDK'nın Aralık 2017 tarihli Temel Göstergeler Raporuna göre Türkiye'de 33 Mevduat Bankası, 13 Kalkınma ve Yatırım Bankası ve 5 Katılım Bankası olmak üzere toplamda 51 banka faaliyette bulunmaktadır. Bu bankaların Türkiye Çapınca toplamda 11,585 tane şubesi bulunmakta ve bu bankalarda toplamda 208.208 kişi istihdam edilmektedir. Yine aynı verilere dayanarak 2016 yılında bankacılık sektörünün GSYH'ya oranı (Toplam Aktif Büyüklüğü/GSYH) 1,05 olarak gösterilmektedir. Bu rakam 2010 yılında 0,87 düzeylerinde bulunmaktadır. 2017 Aralık döneminde Bankacılık sektörü toplam net dönem karı 49 milyar TL'dir (BDDK, 2017).

1.2. Muş Ekonomisi

Muş, doğu Anadolu bölgesinde yer alır ve bulunduğu yer yukarı Murat-Van bölümü olarak adlandırılır. Ağrı, Bitlis, Bingöl, Erzurum, Diyarbakır ve Batman ile komşu konumdadır. M.Ö. 2000'li yıllardan itibaren Asurlular, Urartular, Medler, Persler, Selevkoslar, Roma ve Bizans kontrolüne girmiştir. 1071 yılında Büyük Selçuklular ile Bizanslılar arasında yapılan savaş sonucu Büyük Selçuklu hakimiyetine giren Muş uzun yıllar Osmanlı egemenliğinde kaldıktan sonra bir süre Rusların hakimiyetine girdikten sonra yine Osmanlı hakimiyetine girmiştir (Sönmez, 2010, s. 46).

Muşun genel ekonomik yapısına baktığımızda büyük oranda tarım ve hayvancılık sektörlerinin diğer sektörlerden daha fazla bulunduğu görülecektir. Tarım sektörü sanayi sektörü ile entegre bir yapı oluşturmadığı için çok gelişmemiştir. Sanayileşme sıralamasında Türkiye genelinde son sıralarda bulunmaktadır. Bunun sebebi uzun yıllar tarıma dayalı kapalı ekonomi modelinin tercih edilmiş olması, ilde yeterince sermaye birikiminin olmaması, girişimcilik kültürünün yeterince hakim olamaması, iklim koşullarının sert bir yapıya sahip olması ve yer altı kaynağı sıkıntıları olarak sıralanabilmektedir. Son yıllarda bunca olumsuz gelişmeye rağmen yine de özel sektör girişimleri de oluşmaktadır. Bu işletmelere sağlanacak olan çeşitli desteklerle gelişim sağlayabilecektir. İlin genelinde Muş Şeker Fabrikası, Çimento Fabrikası ve Berce Tarım işletmesi olarak üç büyük işletme mevcuttur (Muş Valiliği, 2018).

2. ARAŞTIRMA

2.1. Araştırmanın Sorunsalı

Bu çalışmanın temel amacı Muş ekonomisinin genel durumunu sektörel bankacılık kredileri çerçevesinde ortaya koymaktır. Bu amaçla ilin 2010-2017 yılları arasında bankacılık faaliyetleri kapsamında sektörel kredi tutarları karşılaştırmalı bir analize tabi tutulacak ve gerçekleşen değişim gösterilmeye çalışılacaktır. Ekonomik faaliyetler içerisinde bankacılık sektörünün bulunduğu nokta bütün ekonomiyi etkilemektedir. Bu sebeple sektörel banka

kredileri de önem arz etmektedir. Sektörel banka kredilerinin artması ekonomiye aktarılan nakit akışı anlamına gelmektedir. Sektörel bazda kullanılan kredi miktarları o sektörün genel ekonomi içindeki önemi hakkında bilgiler içermektedir. Bir sektörün aldığı kredi miktarı ne oranda yüksek olursa o sektöre yapılan yatırımların da yüksek olacağı kabul edilebilir (Mutlu Çamoğlu & Akıncı, 2012, s. 193). Bu sebeple sektörel krediler çerçevesinde yapılan incelemeler genel ekonomi hakkında bilgilere ulaşabilmemize olanak sağlamaktadır.

2.2. Araştırmanın Yöntemi

Araştırma tamamen ikincil verilerden yararlanılarak hazırlanmaktadır. Kullanılacak veri seti Bankacılık Denetleme ve Düzenleme Kurulu'nun (BDDK) kendine ait olan web sitesinde yayınladığı cari ve geçmiş dönemlere ait olan verilerden oluşmaktadır. Bu veriler kapsamında muş ilinde sektörel bazda kullanılan krediler 2010-2017 yılları arasındaki zaman aralığında incelenecek ve değişimler değerlendirilecektir.

2.3. Araştırmanın Varsayımları ve Kısıtları

Araştırmanın geneli itibarıyla bazı varsayımlar kullanılmakta ve bazı kısıtlar bulunmaktadır. Araştırmanın varsayımları şunlardır:

- Muş ili kapsamında ekonomik faaliyetlerde bulunan bütün işletmelerin ildeki bankalar ile çalıştıkları varsayılmaktadır.
- Sektörel banka kredisi kullanan bütün banka müşterilerinin bu kredileri yatırıma çevirdikleri varsayılmaktadır.
- İşletmelerin sadece ticari kredi kullandıkları bireysel kredi kullanmadıkları varsayılmaktadır.

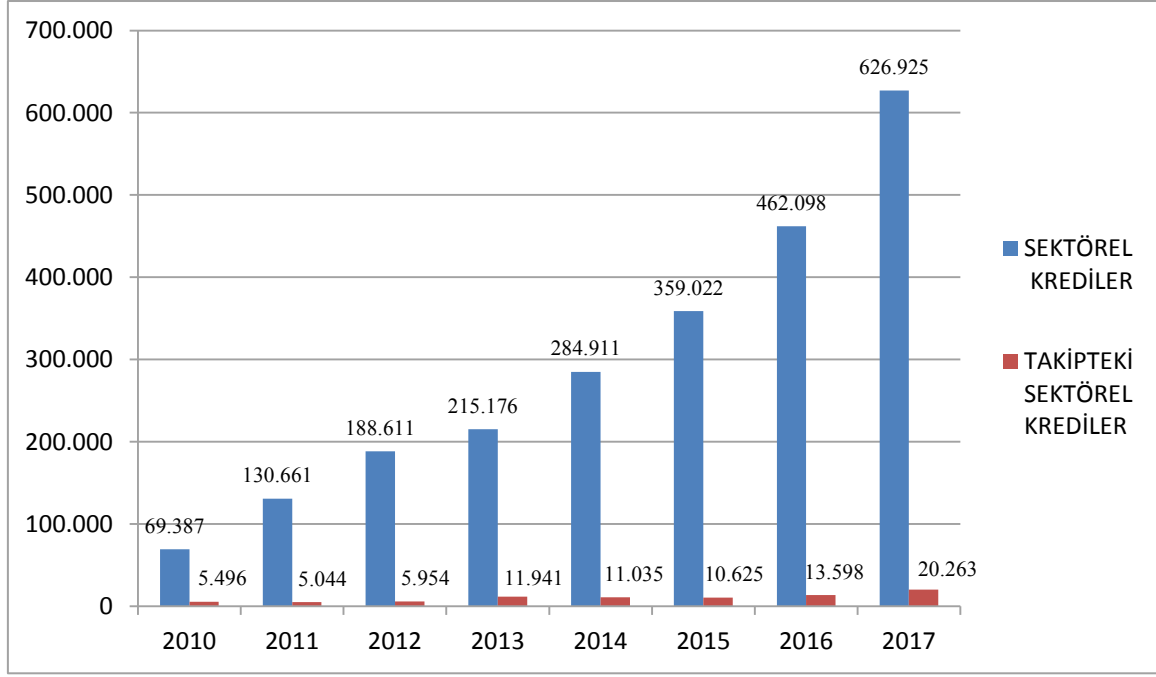
Araştırmanın kısıtları ise şunlardır:

- Yapılan araştırma sadece ikincil verilere dayalı olarak hazırlanmaktadır. Bu çalışmanın anket, odak gözlem ve görüşme gibi yöntemlerle desteklenmemesi bir kısıt olarak kabul edilmektedir.
- Çalışmanın sadece bir ili kapsamı da bir diğer kısıt olarak kabul edilebilir. Bu çalışmanın devamında diğer Doğu Anadolu illeri de aynı araştırma konusuna tabi tutulup bir karşılaştırma yapılması durumunda bölgesel bir sonuç elde etmek mümkün olacaktır.

2.4. Bulgular

BDDK'nın resmi web sitesinde aylık bazda yayınladığı Muş ilinin sektörel kredilerinin kullanıldığı ikincil veriler bu bölüm kapsamında analiz edilerek elde edilen çeşitli bulgular tablolar ve şekiller yardımıyla aktarılacaktır.

Muş ilinin yıllar itibarıyla ortaya çıkan sektörel banka kredileri toplamları ve takipteki sektörel banka kredileri toplamları Grafik.1'de gösterilmektedir.

Grafik.1: Muş İli Sektörel Banka Kredilerinin Yıllara Göre Değişimi

Kaynak: <http://ebulten.bddk.org.tr/finturk> (Erişim Tarihi: 09/03/2018)

Grafik.1’de Muş ilinin 2010 yılı ile 2017 yılları arasında sektörel banka kredileri verileri bulunmaktadır. Grafik.1’deki verilere göre sektörel banka kredileri miktarı yıllar itibarıyla artış göstermektedir. 2010 yılında **69.387.000 TL** olarak gerçekleşmiş ve bu rakamın 5.496.000 TL’si takipteki alacak olarak kaydedilmiştir. Bu değerler toplam kredilerin %7,92 sinin takipte olduğunu göstermektedir. 2017 yılındaki değerlere bakıldığında sektörel banka kredilerinin değeri **626.925.000 TL** olurken bu yıla ait takipteki alacak miktarı ise 20.263.000 TL olarak gösterilmektedir. Bu değerler dikkate alınarak yüzdeler olarak ifade etmek gerekirse toplam kredilerin **%3,23**’lük kısmının takipteki alacakları oluşturduğu görülmektedir. Bu değerinde ortaya koyduğu gibi 2010 yılından 2017 yılına gelene kadar Muş ilindeki sektörel kredilerin geri dönüş oranları daha fazla olmaktadır.

Muş ilinde verilen toplam kredilerin sektörel bazda miktarları Tablo.1’de gösterilmektedir.

Sektörler	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Gıda Meşrubat ve Tütün	756	6.428	9.588	9.308	8.158	14.073	8.738	15.489
İnşaat	15.208	25.695	47.529	46.142	63.018	60.009	96.208	111.642
Metal ve İşlenmiş Maden	413	516	1.031	1.512	2.258	1.574	1.102	4.001
Finansal Kuruluşlar	736	63	215	275	244	130	270	393
Tekstil ve Tekstil Ürünleri	122	446	630	73	228	361	480	1.795
Toptan Ticaret ve Komisyonculuk	11.183	24.596	42.480	36.761	49.570	61.598	69.772	113.937

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Turizm	1.913	3.137	3.606	5.518	4.884	7.270	10.294	12.324
Ziraat ve Balıkçılık	38.982	69.106	80.902	114.908	155.431	213.398	273.493	353.220
Enerji	74	638	2.630	679	1.120	609	1.741	14.124
Denizcilik	0	36	0	0	0	0	0	0

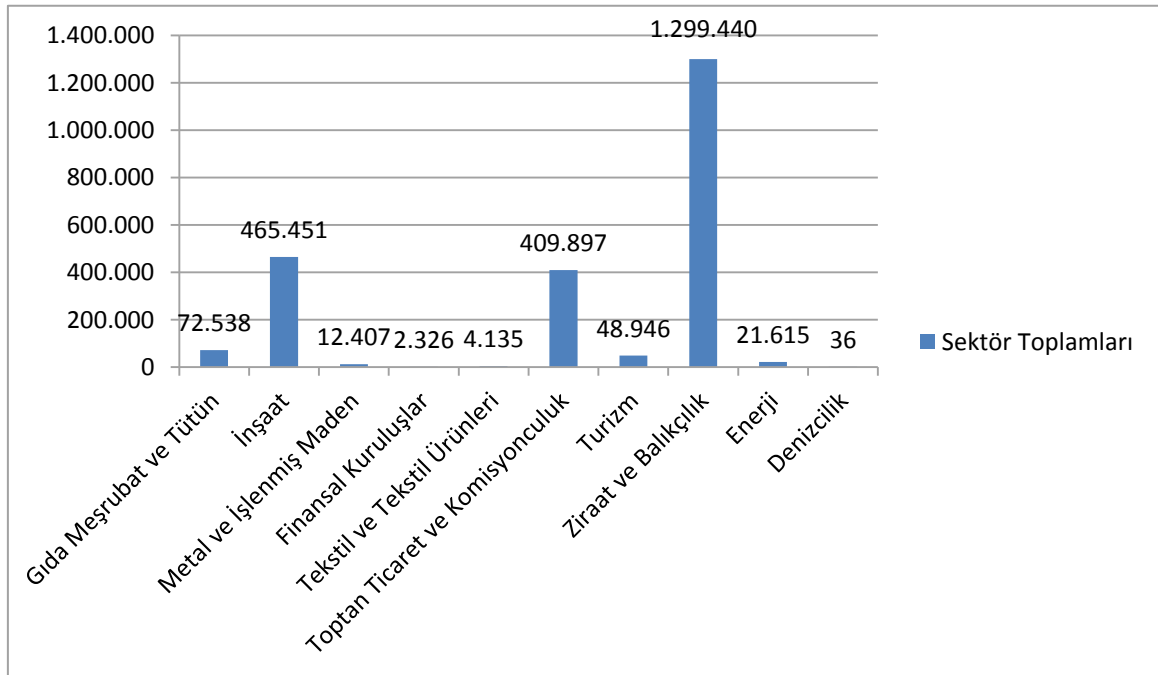
Tablo.1: Yıllar İtibariyle Sektörel Banka Kredilerinin Sektörlere Dağılımı

Kaynak: <http://ebulten.bddk.org.tr/finturk> (Erişim Tarihi: 09/03/2018)

Tablo.1’de yıllara göre Kredilerin sektörler dağılımı verilmiştir. Bu verilere göre denizcilik sektörü Muş ilin karasal yapısı sebebiyle genelde sıfır olarak görülmekte ve toplamda **36.000 TL’lik** bir kredi kullanım miktarı ile son sırada bulunmaktadır. Bölgenin genel yapısına uygun bir şekilde bütün sektörler arasında en yüksek kredi miktarını kullanan sektör ise yıllara göre artan bir yapı oluşturan ve toplamda **1.299.440.000 TL** gibi bir kredi kullanım miktarı ile ziraat ve balıkçılık sektörü oluşturmaktadır. Bu gösterge Muş ilinin ekonomik yapısına çok uygun bir durumdur. Muş ilinin genel ekonomik faaliyeti tarımsal faaliyetler ve hayvansal faaliyetler olduğu için sektörel bazda kullanılan kredi tutarlarının en yüksek miktarda olanının **ziraat ve balıkçılık sektörü** olması şaşırtıcı bir sonuç değildir. **İnşaat sektörü** ile **Toptan ticaret ve komisyonculuk sektörleri** ise ikinci ve üçüncü en yüksek kredi miktarlarını oluşturmaktadır.

Tablo.1’e genel olarak bakıldığında yıllara göre artan kredilendirme miktarları burada da görülmektedir. Muş ekonomisinin en önemli sektörleri ziraat, inşaat ve toptan ticaret sektörleri olarak görülmektedir. Ziraat ve Balıkçılık sektörü toplam sektörel kredilerin **%55,60**’ını kullanmakta, inşaat sektörü toplam kredilerin **%19,91**’ini kullanmakta ve toptan ticaret ve komisyon sektörü ise toplam kredi miktarının **%17,54**’ünü kullanmaktadır. Yine aynı verilere göre Muş ilinin tamamında kullanılan sektörel kredilerin **%93,06**’sı ziraat, inşaat ve toptan ticaret komisyonculuk sektörleri tarafından kullanıldığı görülmektedir.

Grafik.2’de 2010-2017 yılları arasında sektörel olarak sağlanan kredilerin toplamaları bulunmaktadır.

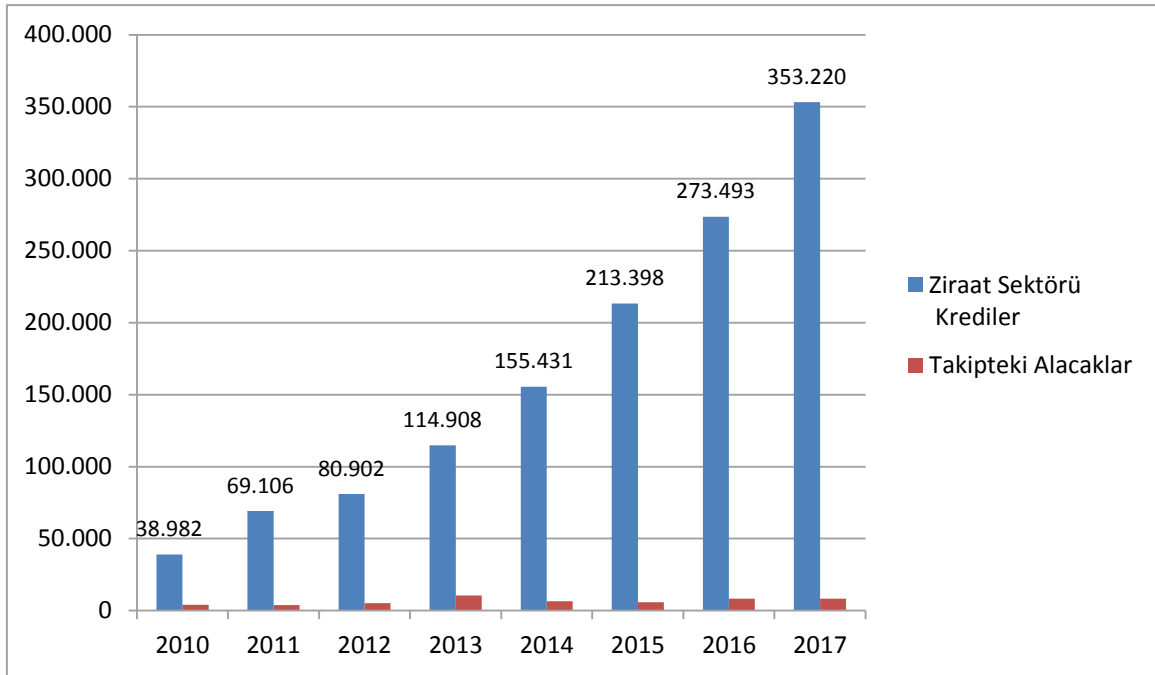
TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Grafik.2: Muş İli 2010-2017 Yılları Arasındaki Toplam Banka Kredilerinin Sektörlere Göre Dağılımı

Kaynak: <http://ebulten.bddk.org.tr/finturk> (Erişim Tarihi: 09/03/2018)

Grafik.2’de verilen bilgilere dayanarak 2010-2017 yıllarında Muş ekonomisinde kullanılan toplam sektörel kredi tutarı **2.336.791.000 TL** olarak hesaplanmaktadır. 2010-2017 yılları arasında en yüksek kredi kullanılan sektörler **1.299.440.000 TL** ile Ziraat ve Balıkçılık sektörü, **465.451.000 TL** ile İnşaat sektörü ve **409.897.000 TL** ile toptan Ticaret ve Komisyonculuk sektörleridir. En yüksek kredi kullanan üç sektörün toplam kullandığı kredi tutarı ise **2.174.788.000 TL** olarak gerçekleşmektedir. Bu sektörlerin haricinde kalan sektörlerin toplam faydalandıkları kredi tutarı ise **162.003.000 TL** olarak belirtilmektedir.

Sektörel bazda yıllara göre sağlanan kredi miktarları ve takipteki alacak miktarları ise Muş ekonomisinin en önemli üç sektörü olan ziraat ve balıkçılık, inşaat ve toptan ticaret komisyon sektörlerinin özelinde sunulacaktır. Bu kapsamda Grafik.3 Ziraat ve Balıkçılık sektörünün sektörel kredi miktarını ve takipteki alacak miktarlarını yıllar itibariyle göstermektedir.

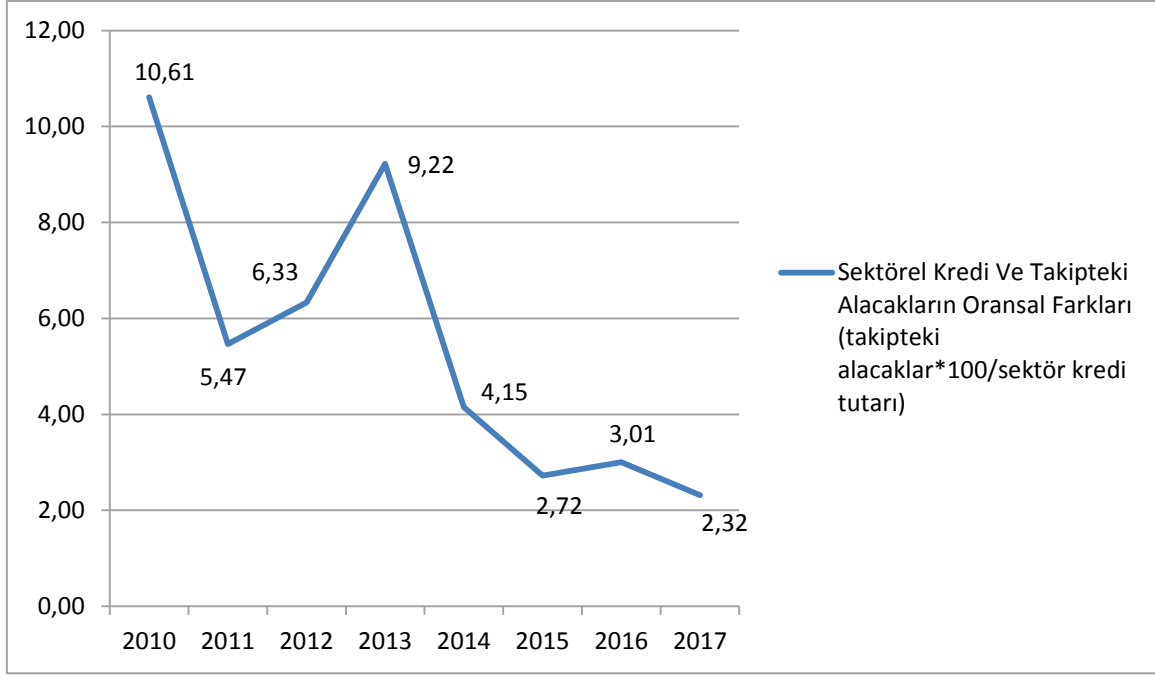

Grafik.3: Muş İli Ziraat ve Balıkçılık Sektörel Kredilerinin ve Takipteki Alacak Miktarlarının Yıllara Göre Değişimi

Kaynak: <http://ebulten.bddk.org.tr/finturk> (Erişim Tarihi: 10/03/2018)

Yine Ziraat ve Balıkçılık Sektörüne ait olan sektörel kredi tutarı ve takipteki alacak tutarı arasındaki oransal ilişki yıllar itibariyle Grafik.4’ de gösterilmektedir.

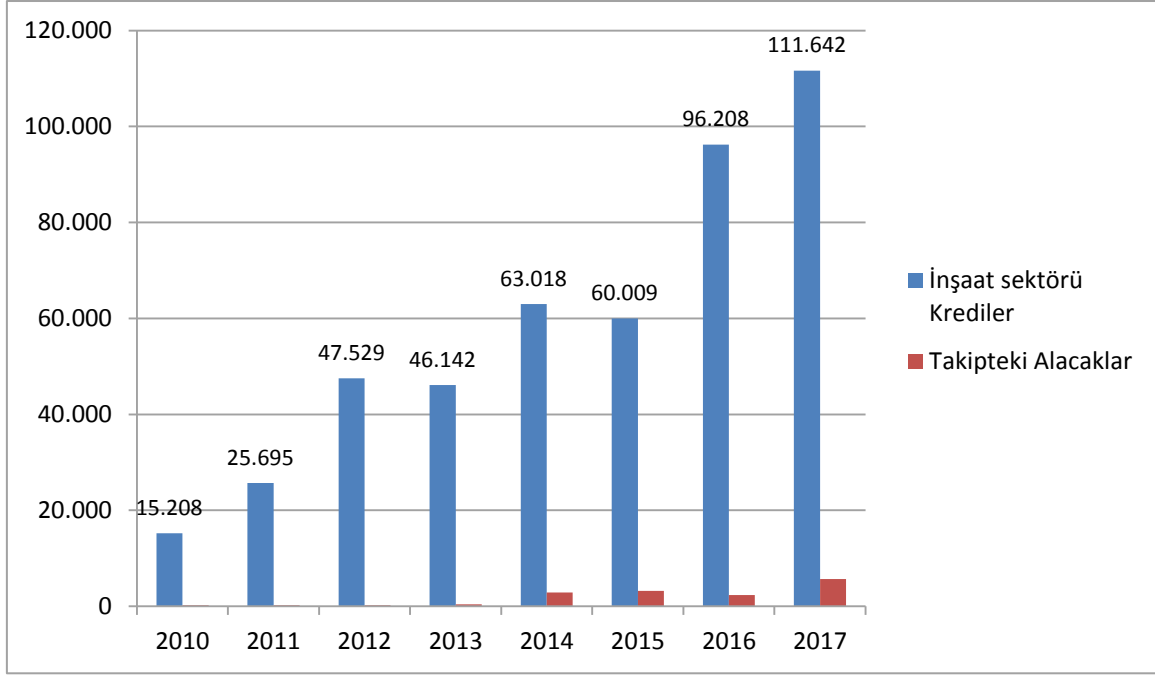
Grafik.4: Muş İli Ziraat ve Balıkçılık Sektörel Kredilerinin ve Takipteki Alacak Miktarlarının Yıllara Göre oransal farklarının Değişimi

Kaynak: <http://ebulten.bddk.org.tr/finturk> (Erişim Tarihi: 10/03/2018)

Grafik.3 ve Grafik.4 ortak olarak açılacak olursa Grafik.3 kapsamında ziraat ve balıkçılık sektörlerinin yıllara göre sektörel kredi ve takipteki alacak tutarları gösterilmektedir. Burada ortaya çıkan durum yıllar itibariyle bu sektöre yönelik olarak sektörel kredi tutarları artış göstermiş ve 2010 yılında **38.982.000 TL** olan sağlanan kredi tutarı 2017 yılı itibariyle **353.220.000 TL** rakamına ulaşmıştır. Bu rakam Muş Ekonomisi'nin incelenen dönemi çerçevesinde sağlanan en yüksek sektörel kredi tutarı olarak kayıtlara geçmektedir. Grafik.4'te ise yıllara göre sağlanan kredi tutarı ile takipteki kredi tutarları karşılaştırılarak aralarındaki oransal ilişki belirlenmektedir. Bu sonuçlara göre 2010 yılında sağlanan sektörel kredi tutarının **%10,61**'i geri ödenmeyerek takipteki alacaklar bölümüne kaydedilmiştir. Bu oran 2011 ve 2012 yıllarında düşüş gösterse de 2013 yılında bir miktar yükseliş ile **%9,22** seviyesinde oluşmaktadır. Ancak 2013 yılını izleyen yıllarda düşüş trendine girerek 2017 yılında **%2,32** seviyelerine kadar düşüş göstermiştir. 2017 yılındaki oran 2010-2017 yılları arasındaki en dip oran miktarıdır. Bu veriler ışığında ziraat ve balıkçılık sektörü Muş ekonomisinin en yüksek sektörel kredi miktarına sahip sektördür. Yıllar itibariyle sağlanan kredi miktarı yükseliş göstermektedir. Sağlanan kredi miktarına karşılık ödenmeyen kredi tutarlarında ise oransal bir düşüş gözlenmektedir. Bu gelişme lokomotif sektör olan ziraat ve balıkçılık sektörünün ekonomiye büyük katkılar sağladığının göstergesi olması bakımından önemlidir.

Grafik.5'da Muş ekonomisinin ikinci en büyük sağlanan kredi tutarına sahip olan sektörü olan İnşaat sektörünün yıllara göre kredi tutarları ve takipteki alacak tutarları gösterilmektedir.

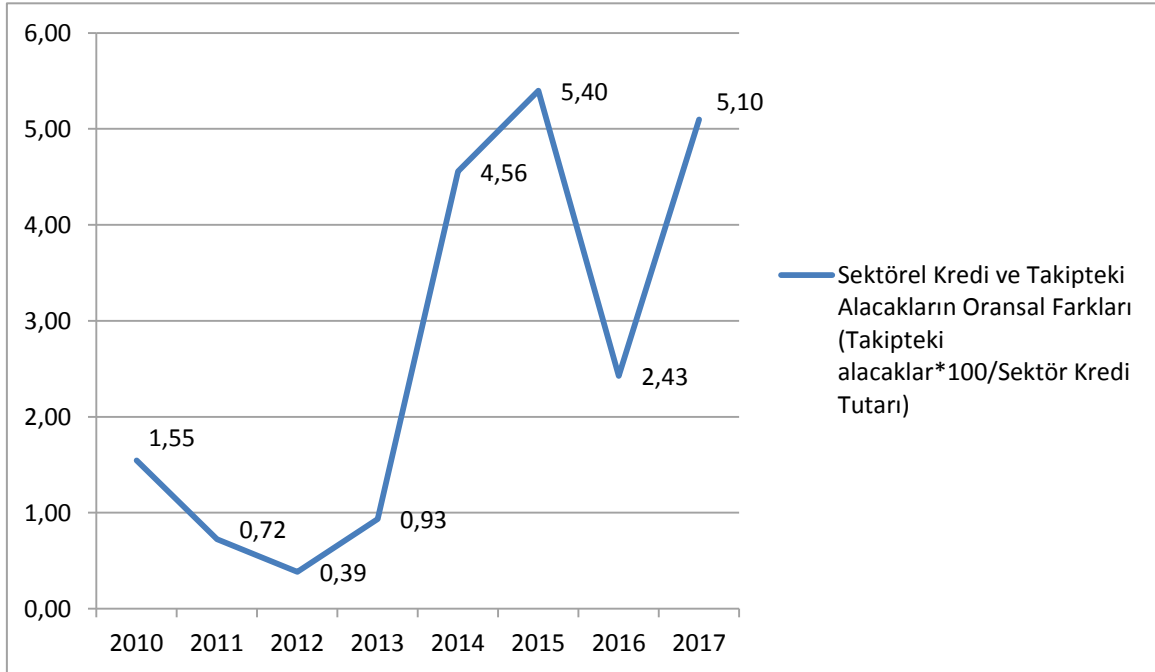
TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Grafik.5: Muş İli İnşaat Sektörü Kredilerinin ve Takipteki Alacak Miktarlarının Yıllara Göre Değişimi

Kaynak: <http://ebulten.bddk.org.tr/finturk> (Erişim Tarihi: 10/03/2018)

Yine İnşaat Sektörüne ait olan sektörel kredi tutarı ve takipteki alacak tutarı arasındaki oransal ilişki yıllar itibariyle Grafik.6’de gösterilmektedir.

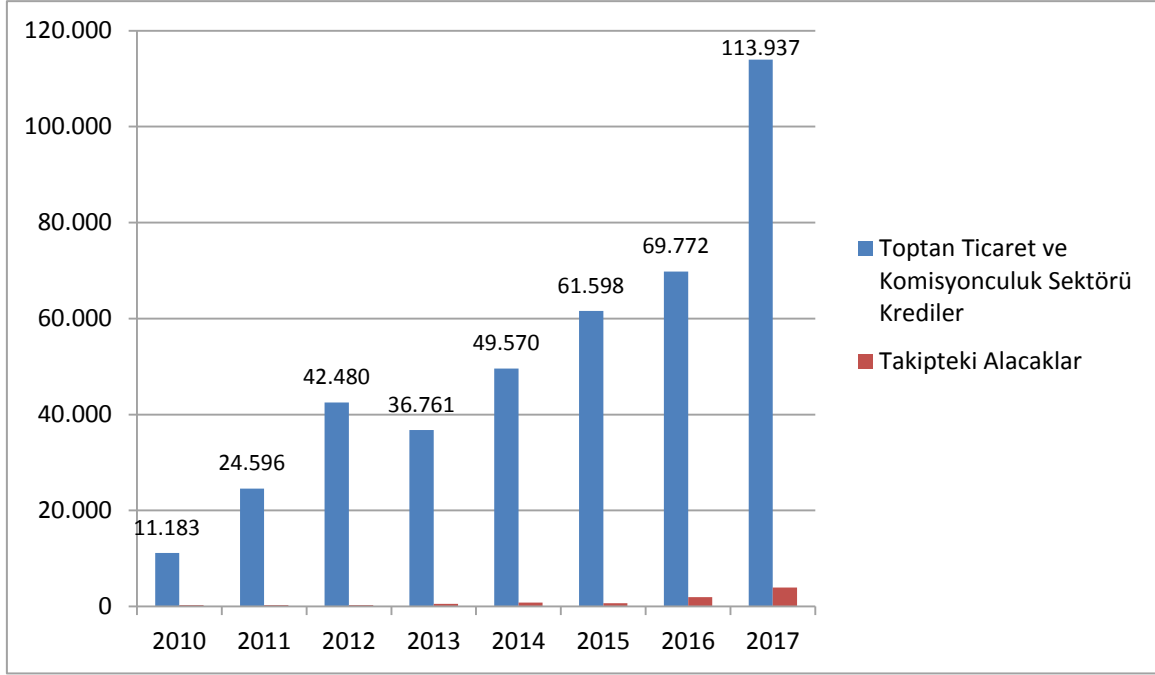
Grafik.6: Muş İli İnşaat Sektörü Kredilerinin ve Takipteki Alacak Miktarlarının Yıllara Göre oransal farklarının Değişimi

Kaynak: <http://ebulten.bddk.org.tr/finturk> (Erişim Tarihi: 10/03/2018)

Grafik.5 ve Grafik.6 burada birlikte analiz edilecektir. Grafik.5’in ortaya koyduğu verilere bakılarak genel seyir bakımından ekonominin geneline aykırı gitmediğini söylemek mümkündür. 2010 yılında **15.208.000 TL** olarak gerçekleşen İnşaat sektörüne sağlanan Sektörel kredi tutarı 2013 ve 2015 yıllarında bir miktar düşüş sergilese bile genel olarak yükseliş trendinde devam etmiş ve 2017 yılında toplamda sağlanan sektörel kredi miktarı

111.642.000 TL olarak kaydedilerek Muş ekonomisinin üçüncü en yüksek seviyesini oluşturmaktadır. Grafik.6 incelendiğinde ise sektörel kredileri ile takipteki alacakların karşılaştırılması sonucu ortaya çıkan oransal değerler görülmektedir. Bu değerlere göre en düşük oran **%0,39** ile 2012 yılında oluşurken en yüksek oran ise 2015 yılında **%5,40** olarak gözlenmektedir. Ancak 2017 yılında oran bir miktar düşme göstererek **%5,10** seviyelerinde gerçekleşmiştir. Bu oran şu bilgiyi vermektedir, inşaat sektöründe 2017 yılında sağlanan kredilerin %5,10'u takipteki alacak durumundadır ve geri ödenmemiştir.

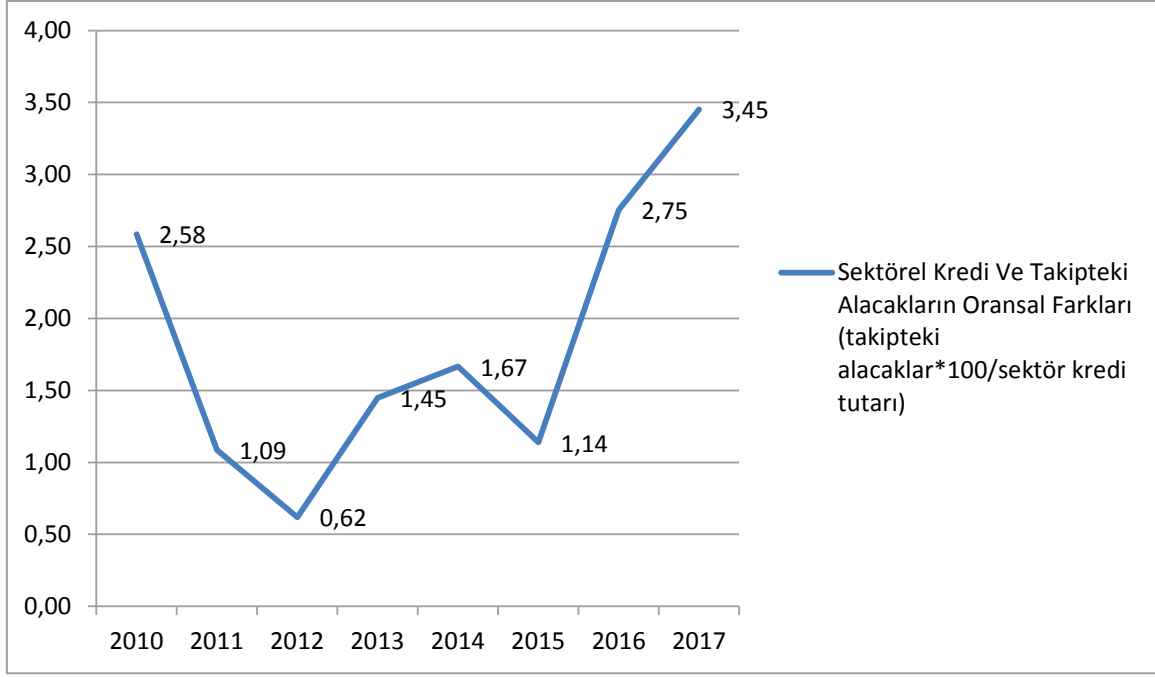
Grafik.7'te Muş ekonomisinin üçüncü en büyük kredi tutarına sahip olan sektörü olan toptan ticaret ve komisyonculuk sektörünün yıllara göre kredi tutarları ve takipteki alacak tutarları gösterilmektedir.

Grafik.7: Muş İli Toptan Ticaret ve Komisyonculuk Sektörel Kredilerinin ve Takipteki Alacak Miktarlarının Yıllara Göre Değişimi

Kaynak: <http://ebulten.bddk.org.tr/finturk> (Erişim Tarihi: 10/03/2018)

Yine Toptan Ticaret ve Komisyonculuk Sektörüne ait olan sektörel kredi tutarı ve takipteki alacak tutarı arasındaki oransal ilişki yıllar itibariyle Grafik.8'de gösterilmektedir.

Grafik.8: Muş İli Toptan Ticaret ve Komisyonculuk Sektörel Kredilerinin ve Takipteki Alacak Miktarlarının Yıllara Göre oransal farklarının Değişimi

Kaynak: <http://ebulten.bddk.org.tr/finturk> (Erişim Tarihi: 10/03/2018)

Burada Grafik.7 ile Grafik.8 ortak olarak açıklanacaktır. Bu kapsamda Grafik.7 Toptan Ticaret ve komisyon sektörünün yıllara göre kredi tutarlarını ve takipteki alacak tutarlarını göstermektedir. Grafik.7’teki veriler dikkate alındığında 2010 yılı itibariyle Toptan Ticaret ve Komisyonculuk sektörüne sağlanan kredi miktarı **11.183.000 TL** olarak gerçekleşmiş ve 2017 yılına kadar ekonominin genel seyrine uygun olarak artış göstererek **113.937.000 TL** olmuştur. Bu değer 2010-2017 yılları arasında sağlanmış olan sektörel krediler arasında ziraat ve balıkçılık sektöründen sonra en yüksek ikinci kredi tutarıdır. Grafik.8 incelendiğinde ise ekonominin genel seyrinin aksine bir gelişme göze çarpmaktadır. 2010-2017 yılları arasındaki sektörel krediler ve takipteki krediler oransal olarak karşılaştırıldığında 2010 yılında sağlanan kredilerin % **2,58**’i takipteki kredi kapsamında geri ödemesi gerçekleşmemiş kredileri göstermektedir. Bu oran takip eden yıllarda düşüş trendine girmekte ve 2011 yılında %**1,09** ve 2012 yılında ise dip seviye olan %**0,69** oranına kadar düştüğü görülmektedir. Ancak yine 2013 ve takip eden yıllarda ise yükseliş trendine girerek sırasıyla 2013 yılında %**1,45** seviyesine 2014 yılında % **1,67** oranına yükselmektedir. 2015 yılında hafif bir düşüş ile %1,14 seviyesine geri çekilse bile yükseliş trendi devam ederek 2016’da %**2,75** ve 2017 ‘de %**3,45** oranında geri ödenmeyen kredi tutarı olduğu görülmektedir. Bu değişim genel gidişatın aksine bir seyir oluşturmaktadır. 2017 yılında en yüksek seviyesine yükselen takipteki alacaklar tutarı oranı **3.934.000 TL** olarak gösterilmektedir.

Burada ayrıntılı olarak açıklanan üç sektör (Ziraat ve Balıkçılık, İnşaat ve Toptan ticaret ve Komisyonculuk sektörleri) dışında kalan 7 sektör oransal olarak çok düşük seviyelerde sektörel bazda krediler kullanmaktadırlar. Grafik.1, Grafik.2 ve Tablo.1’de ayrıntılı olarak incelenip gösterildiklerinden dolayı burada ayrıca analize konu edilmemektedirler.

SONUÇ

Bankacılık sektörü bir ekonominin bütün sektörleri ile ilgi olan ve her sektöre finansal destek sağlayabilen bir yapıdadır. Bu sebeple diğer sektörlerden daha önemli bir konumda yer almaktadır. Bir ekonominin genel durumunu rotaya koymak amacıyla bankacılık sektörünün

sağlamış olduğu krediler miktarlarına bakmak ekonominin genel yapısı hakkında bilgilere sağlayabilmektedir. Bu sebeple çalışmada Muş ili kapsamında ekonomik yapısı analiz edilebilmek için bankacılık verileri kullanılarak sektörel kredi miktarları ile ekonomiye katkıları arasındaki bağ tespit edilmeye çalışılmıştır.

Elde edilen verilere göre Muş ekonomik olarak bölgenin coğrafi şartlarının etkisi ile ziraat ve balıkçılık sektörleri, inşaat sektörü ve toptan ticaret ve komisyonculuk sektörlerinde diğer sektörlerle görece olarak yüksek kredi kullanımı gerçekleştirilmektedir. 2010 ve 2017 yılları arasında kapsayan çalışmanın verilerine göre bu dönemde kullanılan toplam sektörel kredi tutarı **2.336.791.000 TL** olarak hesaplanmaktadır. Bu rakamın ise **%93,06**'sı ise sadece ziraat ve balıkçılık, inşaat ve toptan ticaret ve komisyonculuk sektörleri tarafından kullanılmıştır. Geri kalan sektörler toplamda **162.003.000 TL** kredi kullanımı ile çok küçük bir değer oluşturmaktadır. Yıllara göre değişime bakıldığında ise son yıllara doğru yükselen bir trendde kredi kullanım oranlarının arttığı gözlemlenmektedir. 2010 yılında sektörel olarak kullanılan kredi tutarının toplamı **69.387.000 TL** iken 2017 yılında ortalama 9 katlık bir artış ile **626.925.000 TL** olarak gerçekleşmiştir. Bu değer ekonomik olarak gelişmenin olduğu izlenimini vermektedir. Ancak kredilerin sektörler arasında oluşturduğu dağılım sadece belli sektörlerde olduğundan dolayı kredinin bütün ekonomiye dağılımı engellemektedir. Muş ekonomisinin sanayi, üretim ve turizm gibi sektörlerle dayanmaması bu durumu ortaya çıkartabilecek en önemli sebeplerdendir. Ziraat, inşaat ve ticaret sektörlerinin yanında turizm, sanayi ve üretim tarzı sektörlerin çeşitli mecralarca desteklenerek gelişmelerinin sağlanması sonucu bu dağılım bütün sektörler arasında eşit bir yapı oluşturulursa ekonomiye büyük katkılarının olması beklenmektedir. Muş ekonomisi yapı olarak sadece üç sektör sayesinde gelişim gösterdiği için bu durumun değiştirilmesi genel olarak bütün ekonomiye yansıtacak sonuçlar doğuracaktır.

Sonuç olarak muş ekonomisi gelişmeye devam eden ancak gelişimi sırasında belli sektörlerin ön plana çıkması sonucu kredi tutarlarının eşit olarak tüm sektörlerle dağılımının gerçekleşmemesinden dolayı sadece belli sektörlerin geliştiği bir yapı oluşturmaktadır. Sektörel kredilerin bütün sektörler arasında dağılımının gerçekleşmesi ekonominin geneline katkı sağlayacak önemli bir adım olarak ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple ekonominin daha iyi durumlara gelmesi için sektörel kredilerin bütün sektörleri kapsayacak şekilde dağılımının sağlanması önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Acar, S. (2017). Bankacılık Sektöründeki Gelişmeler Siirt İlinde Bankacılık Sektörü. *International Journal of Academic Value Studies (Javstudies)* , 96-103.
- Acar, S., Küncü, S., Coşkun, K., & Çelik, S. (2017). Dokap Bölgesindeki Turizm Faaliyetlerinin Sektörel Kredi Çerçevesinde Belirlenmesi: 2010-2016 Yılları Arası Bankacılık Verilerinin Karşılaştırmalı Bir Analizi. *Dokap Bölgesi Uluslararası Turizm Sempozyumu*. Trabzon: Üni-Dokap.
- Arslan, R., & Hotamışlı, M. (2007). Türk Bankacılık Sisteminde Kurumsal Çevrenin Bankaların Yapı ve Uygulamaları Üzerinde Oluşturduğu Tesvik ve Kısıtlamalar. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi* , 195-208.
- BDDK. (2017). *BDDK Temel Göstergeler Raporu*. 08 03, 2018 tarihinde https://www.bddk.org.tr/WebSitesi/turkce/Raporlar/TBSGG/16668tbs_temel_gostergele_r_raporu_aralik_2017.pdf adresinden alındı
- Hazar, A., & Babuşcu, Ş. (2017). *Temel Banka Muhasebesi*. Ankara: Akademi Consulting&Training.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

- Mustafina, K., & Limanskis, A. (2017). Factors Of Profitability Growth As A Sustainability Driver In The Banking Sector. *Journal of Business Management* , 69-85.
- Muş Valiliği. (2018). *Muş Valiliği*. 03 09, 2018 tarihinde <http://www.mus.gov.tr/ekonomi-ve-kalkinma> adresinden alındı
- Mutlu Çamoğlu, S., & Akıncı, M. (2012). Türkiye’de Sektörel Banka Kredilerinin Gelişimi: Bir Zaman Serisi Analizi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi* , 193-210.
- Selçuk, H., & Tunay, K. B. (2014). *Ticari Banka Yönetiminin Temelleri*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Sönmez, M. E. (2010). Muş İlinde Nüfus Hareketlerinin Nedenleri ve Sonuçları. *Türk Coğrafya Dergisi* , 46-57.
- Takan, M., & Acar Boyacıoğlu, M. (2013). *Bankacılık Teori Uygulama Yöntem*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- TDK. (2018). *Türk Dil Kurumu*. 08 03, 2018 tarihinde Büyük Türkçe Sözlük: http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5aa132967d8ea3.37739790 adresinden alındı
- Tsaurai, K. (2018). An Emprical Of The Determinants Of Banking Sector Development In The Sadc Countries. *The Journal of Developing Areas* , 71-84.
- Yazıcı, M. (2011). *Bankacılığa Giriş*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Yetiz, F. (2016). Bankacılığın Doğuşu ve Türk Bankacılık Sistemi. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* , 107-117.
- Yıldırım, O. (2004). Türk Bankacılık Sektörünün Temel Sorunları ve Sektörde Yaşanan Mali Riskler. *Dış Ticaret Dergisi, Dış Ticaret Müsteşarlığı*

İNGİLİZ SEYYAH LYNCH'İN SEYAHAT NOTLARINA GÖRE MUŞ VE ÇEVRESİ

Mustafa ALİCAN*

ÖZET

Batılı ulus devletlerin sömürgeleşme yönelimlerinin hız kazandığı 19. yüzyıl, aynı zamanda sömürgecilerin gözlerinin Doğu'nun en büyük devleti olan Osmanlı'nın topraklarına dikildiği bir yüzyıldı. Çözülme dönemine girdiğine dair yaygın bir kanaat bulunan Osmanlı Devleti'nin geniş toprakları sömürgecilerin iştahını kabartıyor, başta İngiltere olmak üzere sömürgeci güçler bu büyük pastadan olabildiğince fazla pay alabilmenin imkânlarını araştırıyorlardı. Bu amaca istinaden Osmanlı topraklarını ve bu topraklarda bulunan halkları, kültürleri ve zenginlikleri daha iyi tanımak, bir anlamda gelecekte sömürge haline getirmeyi umdukları bu coğrafyanın kendilerine sunabileceği sosyal, siyasal ve ekonomik imkânların bir tür dökümünü çıkarmak için Doğu ile alakalı bütün araştırma ve inceleme çabalarını teşvik ediyorlardı. Nitekim 19 ve 20. yüzyıllarda Yakındoğu coğrafyasında kuşkusuz bazıları istihbarat örgütleri için çalışmakta olan birçok arkeolog, tarihçi, dilci, gezgin, tüccar, maceracı, gazeteci vb. görülüyordu. Bu kimseler, resmî bir kurum için ve siyasî amaçlarla çalışıp çalışmamlarından bağımsız biçimde ürettikleri bilgiyle Batı'nın Doğu'ya dönük bakışını şekillendiriyor, gerek siyasal gerekse entelektüel bakımdan Batı'nın Doğu algısı üzerinde güçlü bir rol oynuyorlardı.

19. yüzyıl sonunda şu ya da bu amaçla Batı'dan Yakındoğu'ya gelen ve seyahat notları ile belki sonraki dönemlerin siyasal tartışmaları üzerinde dolaylı olarak da olsa etkide bulunan isimlerden biri de Henry Finnis Blosser Lynch idi. 1862 yılında İngiltere'de doğan ve zengin bir aileye mensup bulunan Lynch, coğrafyacılığı ile de bilinen meşhur bir İngiliz yazar ve siyasetçiydi. 1890'lı yılların ortalarında Yakındoğu coğrafyasına gelmiş, ailesinin sahibi olduğu uluslararası ticaret firmasının sağladığı imkânları kullanarak Mezopotamya ve İran'ı gezmiş, Doğu Anadolu ve Kafkaslar üzerinden Rus hâkimiyet sahasına uzanan geniş sahayı dolaşmıştı. 1901 yılında "Armenia / Travels and Studies" adını taşıyan kitabını yayınladı. Her biri 500 civarında sayfa sayısına sahip olan iki büyük ciltten meydana gelen bu hacimli kitap, Ermenilerin yaşadığı bölgeleri ele almaktaydı. Birinci cilt Rus hâkimiyet sahasında bulunan Ermenilere odaklanırken, ikinci cilt de Türk topraklarındaki Ermeni varlığını inceliyordu. Hiç kuşkusuz dönemin siyasî konjonktürü dolayısıyla ihtiyatla okunması gereken söz konusu eser, Lynch'in seyahat notlarına dayanıyor olması nedeniyle coğrafyamızın ilgili dönemi hakkında dikkate değer bilgiler barındırmaktadır. Bu bildiriye, sözünü ettiğimiz metindeki kayıtlardan hareketle 19. yüzyılda Muş ve çevresinin duruma dair bir panorama çizilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Lynch, Ermeni, Muş, Hasköy, Osmanlı.

MUŞ AND ITS ENVIRONS ACCORDING TO THE ENGLISH TRAVELER LYNCH'S TRAVEL NOTES

ABSTRACT

The 19th century during which the colonialization trends of the western states accelerated, was also a century in which the eyes of the colonists turned to the land of the Ottoman Empire, the largest state of the East. The broad territory of the Ottoman State, about which there was a widespread belief that it had entered a period of dissolution, increased the appetite of the colonists, and the colonial powers, especially Britain, and they were exploring the possibilities of getting as much share as possible from this great cake. In pursuit of this purpose, they were encouraging all East-related research and exploration efforts in order to draw up a picture of the social, political and economic opportunities that this geography (what they hope to make colonies in future) could offer them, in order to better understand the Ottoman lands and their peoples, cultures and riches. As a matter of fact, there were many archaeologists, historians, linguists, travelers, merchants, adventurers, journalists etc. who were working for the intelligence organizations in the Near East, in the 19th and 20th centuries. These people shaped the view of the West towards the East with the information they produced independently for an official institution and for their political purposes, and played a strong role in the Western perception of the East, both politically and intellectually.

Henry Finnis Blosser Lynch was one of the people who came to the Near East at the end of the 19th century from the West for this purpose and he was perhaps indirectly influential on political discussions of later periods through his travel notes. Lynch, born in England in 1862 and a member of a wealthy family, was a famous English writer and politician, also known as a geographer. In the mid-1890s he came to the Near East and traveled to Mesopotamia and Iran, using the possibilities provided by the international trade company, whose family owned it, and wandered through the large territory extending over the territory of Russian domination over Eastern Anatolia and the Caucasus. In 1901 he published a book entitled "Armenia / Travels

* Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, Tarih Bölümü, m.alican@alparslan.edu.tr

and Studies.” This book, which came out of two large volumes, each of which has about 500 pages, was about the areas where the Armenians lived. While the first volume focused on Armenians who were in Russian domination, the second volume examined Armenian presence in the Turkish country. The book which there is no doubt that must be read with caution because of the periodical political conjuncture, that contains considerable information about the relevant period of our geography, as it is based on Lynch’s travel notes. In this paper, we will try to draw a panorama of the situation of Mus and its environs in the 19th century, moving from the records of the text we are talking about.

Keywords: Lynch, Armenian, Mush, Hasköy, Ottoman.

GİRİŞ

Hatırat ya da seyahatname türü eserler, temel anlamda yazarının bakış açısını yansıtan metinler olmakla birlikte, konu edindikleri meseleler hakkında verdikleri detaylar bakımından en önemli tarih kaynakları arasında yer almaktadırlar. Doğrudan doğruya belirli bir konu ya da meseleye odaklanmadıkları için yalnızca tarih değil, farklı disiplinler için de önemli veriler barındıran bu eserler, araştırmacı okurun zihnini açmakla kalmaz, aynı zamanda resmettikleri manzaranın onun zihninde canlanarak şekillenmesine ve imgeleminde belirgin bir görüntünün oluşmasına da vesile olurlar. Yazarın bizatihi kendisi (örneğin dünyaya bakışı ya da araştırma konusu edindiği meseleye dönük kavrayışı) ile alakalı da güçlü doneler sunan bu tür metinler, özellikle şehir tarihi yazımı sırasında birincil derecede önemi haizdirler. Bunun nedeni, kuşku yok ki okura sundukları fiziksel tasvirler ve maddî kültür kalıntıları ile ilgili dökümlerdir. Temsil etmekte oldukları dönemin manzarasını zapturapt altına almaları bakımından bir başka veçheye tekabül eden bu özellikleri, bunların, yazarından bağımsız olarak belirli türden bir güvenilirlik katsayısına sahip olmaları anlamına gelir ki, tarihyazımı bakımından kendilerini önemli kılan da tam olarak budur.

Bildirimizin konusuna temel teşkil eden Henry Finnis Blossé Lynch’in “*Armenia / Travels and Studies*” adlı hatırat/seyahatname türü çalışması sözünü ettiğimiz bu özelliklere ziyadesiyle sahip olması dolayısıyla coğrafyamızın ilgili döneminin tarihi hakkında önemli bir metindir. İki devasa ciltten meydana gelen eserin ilk kısmı Rusya’nın hâkim olduğu yerlerde meskûn Ermenilerin yaşamlarına odaklanırken, ikinci kısım Türk ellerine tahsis edilmiştir. Öte yandan, eserde yalnızca Ermeniler konu edilmemiş, ek olarak ziyaret edilen şehirlerde yaşayan Müslümanlara dair bilgiler de verilmiştir. Yine Ermeni ve Hıristiyan kültür mirasının yanında İslâm kültür mirası da belli ölçüde satırlara yansımış, bu şekilde yalnızca Ermenileri değil, bütün bu coğrafyanın tarihsel ve sosyokültürel birikimini yansıtan bir eser ortaya konulmuştur. Öte yandan eserde yer alan bilgilerin belirli bir merkeze konumlanıp hadiseleri o şekilde ele alma yönelimi içerisinde olan bir kalemden çıktığının açık olarak ortada bulunduğunu da not etmek gerekir. Bu çerçevede, hem adı geçen yazarın bakış açısının hem de yazdığı eserin öneminin daha iyi ve doğru bir zeminde anlaşılabilmesi, dolayısıyla da aktarmış olduğu bilgilerin daha sağlıklı bir biçimde değerlendirilebilmesi için onun hayatı ile ilgili olarak özet mahiyetinde olsa da bir çerçeve çizmek gerekir.

Henry Finnis Blossé Lynch 1862 yılında İngiltere’de doğdu. Bir İngiliz asilzadesi olan Mayo Kontu T. K. Lynch’in oğlu ve anne tarafından da Hindistan Siyasî Hizmetleri’nden Albay Robert Taylor’un torunuydu. Köklü ve zengin bir aileden geliyordu. Lynch aile şirketi, İngilizlerin Mezopotamya ve Batı İran coğrafyasındaki ticari faaliyetlerinin en etkin ortakları arasındaydı. Aynı zamanda bir siyasetçi olup coğrafya çalışmaları ile de bilinen Lynch, ailesi tarafından kendisine sağlanan imkânları verimli bir biçimde kullanmış, Ortadoğu coğrafyasını karış karış gezdiği seyahatleri ile İngiliz kamuoyunda dolaşımda bulunan bölgeye dair verileri üreten kişiler arasında yer almıştı. Gemi taşımacılığı yapan Lynch Brothers şirketinin dolaşım ağı üzerinde seyahatler gerçekleştirmiş, bu çerçevede İran ve Mezopotamya havalisini gezmiş ve Doğu Anadolu üzerinden Kafkaslar yoluyla Rus topraklarına kadar uzanmıştı. 1800’lerin

son on yılında gerçekleşen bu seyahatler sırasında elde ettiği bilgileri ve deneyimlerini 1901 yılında kitaplaştırdı ve “*Armenia*” adlı büyük eserini yayınladı.¹

Çalışmamızda, Lynch’in sözünü ettiğimiz hacimli eserinde bulunan Muş ve çevresine ilişkin kayıtları derlemek ve bu şekilde 19. yüzyıl sonuna ait bir Muş manzarası meydana getirmek istenmiştir. Bu çerçevede eserde bulunan ilgili bilgilerin tercüme edilip yeni bir anlatım kalıbı içerisinde sunulması ve sonuç kısmında yapılacak bir değerlendirme ile anlamlı bir çerçeveye kavuşturulması temel amaç olmakla birlikte, ikincil olarak da söz konusu esere dikkat çekmek ve bu şekilde metnin başka çalışmalara konu edilmesi, bir anlamda Lynch’in kayıtlarının incelikli bir biçimde analizine giden yolların işaretlenmesi hedeflenmektedir.

LYNCH’İN ESERİNDE BULUNAN MUŞ VE ÇEVRESİNE İLİŞKİN KAYITLAR

a) Muş Yolunda

Henry Finnis Blosser Lynch’in seyahat notlarını esas alan “*Armenia*” isimli eserde yer alan Muş ve çevresine ilişkin kayıtlar, yazarın Bitlis vilayetine bağlı bir sancak merkezi olduğunu belirttiği Muş havalisi ile alakalı ayrıntılı coğrafi tasvirlerle başlamakta olup sözünü ettiği ilk yerleşim birimi, bugün Bitlis’in Norşin ilçesindeki Günkırı beldesine karşılık gelen Gotni köyüdür. Eserin bildirdiğine göre bir Kürt köyü olan Gotni, İngiliz seyyahın ve yanında bulunanların, kadınların resmini çekmelerine izin verilen ilk Müslüman yerleşimiydi. Burada yaşayan kadınların resimlerini çekebilmek için köyün yaşlılarına ve kadınlara bin bir türlü dil dökerek kıymetli hediyeler takdim etmiş ve onları resimlerini çekmeye ancak bu şekilde razı edebilmişlerdi (EK 1). Kendilerine eşlik eden zaptiyelerin dediklerine bakılırsa, Gotnili kadınlar, resimlerinin çekilmesine müsaade etmelerinden anlaşılacağı gibi pek de iffetli değillerdi ve pazardan satın alınabilecek on paralık bir ayna ya da mendil karşılığında insan bunlara her istediğini yaptırabilirdi.²

İngiliz seyyah ve yanındakiler, Gotni’den sonra yollarına devam etmiş ve Muş’a doğru ilerleyerek 10’u Ermenilere 20’si Kürtlere ait berbat durumdaki 30 evden oluşup günümüzde Muş’un Hasköy ilçesine bağlı Ortaç’a karışık gelen Zirket köyüne gelmişlerdi. Yeteri kadar ot ve arpanın bulunmadığı köyde biraz münakaşa da ettikten sonra atlarını besleyebilecekleri kadar arpa temin edebilmiş ve geceyi burada geçirme kararı vermişlerdi. Lynch’in tiksintiyle anlattığı bu fakir köyde, toprak damlı bir barakada geçirdikleri gece felaketti. Ortalığa kötü bir koku yayan tezek ateşinin verdiği loş ışıklı odada hane halkı ile birlikte kalmış, hayvanlarla aynı yerde yatmışlardı. Ürkütücü sinek ve haşeratin kendilerine gece boyunca rahat vermediği bu sefil mekânda sabahı zor ettiler.³

Kuzeybatı yönünde ilerlemeye devam eden kafildekiler, bir an önce Muş’a ulaşmak istiyorlardı. Yolculuk sırasında karşılarına sık sık köyler çıkıyordu. Lynch’in ifadelerine göre, bu köylerin çoğu Ermenilere aitti ve kısmen de Kürtler tarafından iskân edilmişlerdi. 1838’de bölgenin sosyal yapısı hakkında bir rapor hazırladığını kaydettiği İngiliz Konsolos Brant’ın raporuna atıfta bulunan Lynch, Muş ovasında Ermenilerin baskın unsur olduğunu ve Kürtlerin ağırlıklı olarak ovanın yukarı kısımlarında bulunduğunu belirtir. Rapora bakılırsa, Muş ovası bütünüyle Ermenilerle meskûndü ve aralarında hiç Müslüman bulunmuyordu. Dolayısıyla, bölge Kürdistan’ın değil, Ermenistan’ın bir parçasıydı ve göçebe bir ırka mensup olan Kürtler burada işgalci konumundaydılar. Sözü edilen bu köylerin en büyüğü, kafilenin yemek yemek için mola verdiği Hasköy’dü (EK 2). Seyyahın tipik bir Ermeni yerleşimi olduğunu belirttiği köyde 300’den fazla evin yanında iki kilise ve eski dönemlerden kalan başka mabetlere ait harabeler bulunuyordu. Okul hükümetin emriyle kapatılmıştı ve köylüler arasında okuma-yazma oranı yalnızca yüzde birdi. Köyün papazı gerçek bir cahildi ve kısa süre önce bir vergi

¹ Lynch ile alakalı daha detaylı bilgi için bkz. *The Geographical Journal*, Vol. 43, No. 1 (January 1914), s. 93-94.

² H. F. B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies, II, (The Turkish Provinces)*, London, 1901, s. 160-163.

³ Lynch, s. 164.

meselesi yüzünden hapis yatmıştı. Tüm bu olumsuz manzaraya rağmen Hasköy’de yaşayan (geniş omuzlu ve iri kalçalı) Ermeni köylülerin (EK 3) maddî durumları gayet iyiydi. Hali vakti yerindeydi bu köylülerin.⁴

Kısa bir yemek molasının ardından devam ettikleri yolculuk iyi geçiyordu. Havadar ve ferahlatıcı bir konumda yer almakta olan Hasköy’den ayrılmışlardı ve bir süre yukarı doğru ilerledikten sonra karşılıklarına konik biçimli bir kubbesi olan meşhur Arakelotz Vank Manastırı çıktı. Buradan Süphan Dağı’nın parlayan zirvesi görülebiliyordu ve Arakh Çayının sulamakta olduğu vadinin şurasına burasına çeşitli köyler dağılmıştı. Tepeye yönelip bugünkü Donatım köyünün yerinde bulunan büyük Ermeni köyü Tirkavank’ı geçtiler. Tepenin her tarafı çamur tabakalı çatıları olan evlerle kaplıydı. Burada, eski zamanlarda “muhtemelen bir Ermeni eseri” olan bir kale vardı ve yerle bir edilerek arazisi basit evlerle doldurulmuştu. Burayı da geçmiş ve çok geçmeden Muş’un dış mahallelerine girmişlerdi. Yazdıklarından, Lynch’in Muş’ta bir tür şaşkınlık yaşadığı anlaşılmaktadır. Görünen o ki, kafilenin gelişi şehirde beklenmekteydi ve sanki onlar için özel bir karşılama töreni hazırlanmış gibiydi. Şehrin büyük caddesinde, yolun kıyısı boyunca bir sürü insan toplanmıştı.⁵

b) Muş’ta

Lynch’in kendileri ile ilgili bir meraktan ziyade “pirinç düğmeli yeni bir palto” giymiş olan polis şerifinin varlığına yorduğu kalabalık arasında yürürken doymak bilmez bir merakla çevresini gözlemlediği anlaşılmaktadır. Polis şefi, yüzüne takındığı ciddi ifadeyle kendilerini selamlarken kafilde bulunanlar yokuşu tırmanıp şehrin merkezindeki pazara doğru ilerliyorlardı. Sarı ve kahverengi taş blokların karışımından meydana gelen Alaaddin Bey Camii’ni gördüler. Mabedin büyük şerefeli devasa minaresinin düz olmayan biçimine hayran kalmışlardı. Geri dönüp arkalarına baktıklarında vadi kenarında düzensiz bir biçimde inşa edilmiş mütevazı evleri ve bunların ötesinde de ana vadiyi dolduran tütün tarlalarını görüyorlardı. Büyük tütün yaprakları toplanmış, çubuklar ilk kırağı ile birlikte sararıp solmaya bırakılmışlardı. Kavak ağaçları yapraklarını dökmüştü. Evler çamurla karışık malzeme ile inşa edilmiş olup bazıları beyaza boyanmıştı.⁶

Alaaddin Bey Camii’nin minaresinin yakınına öbeklenmiş kulübe tarzı dükkânlardan oluşan Muş pazarı perişan haldeydi. Kaldırım taşları pislik içerisindeydi ve öküz arabaları, hasır örtüler, boğazlanmış hayvanların derileri ve derilerin içerisine doldurulmuş iç organları acınası bir görüntü oluşturuyordu. Burada şehrin en zengin tüccarı olan bir Ermeni’nin de yeri vardı. Diğerlerinden daha büyük olmayan bu dükkânda, yere çömelmiş bir halde satıcı ile dedikodu etmekte olan parlak üniformalı bir komutan bulunuyordu. Lynch’in satırlarına göre, bu yerde kırmızı ve mavi pamuklu kıyafetler giyen birçok kimse vardı. Üzerlerindeki çuval gibi gömlekler bellerine kadar açıktı ve erkekler döşlerini, kadınlar ise göğüslerini açıkta bırakan kıyafetler giymişlerdi. Vücutları kötü görünüyordu. “*Sürekli meşguliyet, cinsiyetlerin doğal zarafetini yok etmişti. Böyle sefil bir insan topluluğunu görmek acı vericiydi.*” Yaşını almış kadınların sıksa çehreleri ve dağılık buklelerinin günlerce akıllarından çıkmadığını belirten Lynch ve yanındakiler, pazardan sonra Muş mutasarrıfının huzuruna çıkarılmak üzere hükümet konağına götürüldüler.⁷

Üzerinde pejmürde bir Avrupa tarzı palto ve başında fes olan “şişman” mutasarrıfın kaba saba yüz hatları ve anormal derecede büyük kulakları vardı. Hükümet konağını ayrıntılı bir şekilde tasvir eden Lynch’in anlattıkları eğer doğruysa burası pislik içerisindeydi ve çok kötü kokuyordu. Mutasarrıfın yanında sekreter, müftü ve meclis üyeleri bulunuyordu. Seyyah ile mutasarrıf arasında Napoleon’un Yurttaşlık Yasası ile ilgili bir konuşma geçmiş, ortamda bulunanlar merak içerisinde olacakları takip etmişti. Herhalde konuşmanın gidişatından olsa

⁴ Lynch, s. 164-166.

⁵ Lynch, s. 166-167.

⁶ Lynch, s. 167.

⁷ Lynch, s. 167-168.

gerek Lynch endişelenmiş ve mutasarrıfın kendilerini hapse atacağından korkmaya başlamıştı. Fakat düşündüğü gibi olmadı. Bundan dolayı ağırılanmak üzere Muş'un en iyi evlerinden birine götürülürken şaşkınlık içerisindeydi. İyi güneş alan söz konusu ev vadinin doğu kısmını gören yüksek bir konumdaydı. Burada, kendilerine, yazarın “*sıra dışı güzellikte olduğunu ve belinin kıvrımlarından dolayı bir kızdan güçlkle ayırt edilebildiğini*” not ettiği Ermeni bir oğlan hizmet etmişti.⁸

Muş'taki bu evde kaldıkları süre boyunca Lynch ve yanında bulunanlarla Ruslarınkini andıran parlak düğmeli yeni bir palto giyen polis komiseri şefi ilgilenmişti. Yazarın “bereket versin ki yaratılıştan uzlaşmacı biriydi” dediği bu polis komiseri şefi, İstanbul'dan yeni gelmiş olup “zavallı beyni” bir İngiliz'in hoşnutlukla tahammül edeceği kurullarla doluydu. Kurallara titiz bir şekilde uyulması gerektiğinde ısrarcıydı ve kafiyelekilere, Türkiye'ye geldiklerinden beri ilk kez bir pasaport kontrolü uygulandı. Anlaşılan, bu sırada kendilerine alabildiğince şüpheyle yaklaşılmıştı ve Lynch, takdim mektuplarını “karmaşık duygularla” inceleyen görevlilerin bu tutumlarını, geleneksel açıdan yolculara karşı misafirperverliği ile bilinen bu ülkenin giderek onları sınır dışı etmeye dönük bir eğilim geliştirmeye başladığı şeklinde yorumlamıştı. Yine polis komiseri şefi kamera kutusunu görünce huzursuz olmuş, “gördükleri şeyleri fotoğraflamak için Sultan'dan irade alıp almadıklarını” sormuştu. Almadıkları ortaya çıkınca Muş'ta fotoğraf çekemeyeceklerini söyledi ve şehirde gördüklerini fotoğraflamaktan men edildiler.⁹

Lynch ve yanındakiler Muş'ta bulunan ve kendilerine tadilatta olduğu söylenmekle birlikte harap halde olduğu görülen resmî Türk okulu Rüşdiye'ye gitmiş, daha sonra da eski kalenin kalıntılarını görmeye götürülmüşlerdi. Aslına bakılırsa ortalıkta kale falan yoktu. Kale dedikleri yer, üzerinde durulan düz bir mekândan ibaretti. Öte yandan şehrin bir ucundan diğer ucuna kadar uzanan yokuşu çıkma zahmetine katlandıktan sonra şehre ve vadiye en tepe noktadan bakmak çok keyifliydi. Arka kısımda her tarafı karlarla kaplı olan dağlar uzanıyordu ve buldukları yer küçük Muş tepesini meydana getiriyordu. Tepeyi ana vadi ile birbirine bağlayan boğaz, uzaktan şuraya buraya dağılmış beyaz kemikler gibi görünen metruk mezar taşları ile doluydu. Aşağıya bakıldığında, Garni Çayı'nın süzüldüğü iki yükseltinin arasında küçük bir vadi vardı ve tepenin hemen eteğinde beyaz bir bina göze çarpıyordu. Biraz yukarı tarafta pazardakine benzeyen ikinci bir minare görülüyordu ve hayranlık uyandırıcıydı. Tepenin üst kısmı düz olup kenarlara doğru evler mevcutsa da alanın kendisi hemen hemen bomboştı. Çimenlerin üzerinde eski kalenin enkazı olsa da ortalıkta herhangi bir taş kalmamış ve çoğunluğu inşaat malzemesi olarak kullanılmak maksadıyla alınıp götürülmüştü.¹⁰

Ziyaretçiler daha sonra Ermeni Katolik okuluna gitmek üzere tepeden aşağıya indiler. Okul kapalıydı, fakat karşısındaki yeni inşa edilmiş Katolik Kilisesi açıktı. Önden komiser ve askerî kıyafetler giymiş dört polis, arkalarından da Lynch ve yanındakiler içeri girdiler. Mabet içerisinde, ana sunağın yanında çömelmiş bir şekilde tutan ve gözle görünür biçimde titreyen papazdan başka kimsecikler yoktu. Lynch kapı aralığından papazı selamlasa da burada fazla kalmadılar ve Katolik Kilisesi'nden, başka kiliseleri ziyaret etmek için ayrıldılar. Ermenilerin ana mabedi olan Gregoryen Kilisesi'ne yöneldiler. Burası çok kötü bir yerdi. Kapısı açık olsa da içeride kimse yoktu. Oradan ayrılıp da yollarına devam ederken Ermeni bir rahiple karşı karşıya geldiler. Yazarın “genç, geniş omuzlu ve temiz yüzlü” bir adam olduğunu kaydettiği bu rahip konuşmaya istekli görünüyordu. Ziyaretçiler, ona Muş'ta kaç kilise olduğunu sordular. Yedi tane olduğu cevabını verdi. Bununla birlikte komiser araya girip rahibi düzeltti ve yedi değil, dört tane kilise olduğunu söyledi. Askerlerden biri rahibe Kürtçe bir şeyler

⁸ Lynch, s. 168-169.

⁹ Lynch, s. 169-170.

¹⁰ Lynch, s. 170.

söyleyince adamın beti benzi attı ve yüzü sapsarı oldu, ardından “yanlış hatırladığını, şehirdeki kiliselerin sayısının dörtten fazla olmadığını” belirtti.¹¹

Ermeni rahip ile aralarındaki konuşmanın ardından komisere yönelen Lynch, ondan, kendilerini Birleşik Ermeniler¹² okulunun öğretmenine götürmesini istemiş, fakat öğretmenin şehirden ayrıldığı cevabını almıştı. Seyyahın yazdıklarına bakılırsa, konu ile ilgili kendilerine söylenenlere pek inanmadığı ve okulun hükümetin emriyle kapatıldığı yönünde şüpheler içerisinde olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, “böyle bir yerde” pek fazla okul kalmış olamayacağını ve Protestanların da şehirde bulunan okullarını kapattıklarını belirtmesi, şehirde Hıristiyanlara dönük menfi bir yaklaşımın mevcut olduğu yönündeki kanaatini açıkça yansıtması bakımından dikkate değer bir veri olarak kabul edilebilir.¹³

Muş'ta sıkıntılı günler geçirdikleri anlaşılan Lynch ve yanındakiler, polisler tarafından seyyahın ifadesiyle “gölge gibi” takip ediliyor, aynı zamanda bütün hareketleri kontrol altında tutuluyordu. Yaptıkları onca masraf ve çektikleri sıkıntılara rağmen ne istedikleri şeyleri elde edebilmiş, ne de seyahatlerinden bir keyif alabilmişlerdi. Mutasarrıfı protesto etmek de hiçbir işe yaramayacaktı. İngiliz Dışişleri'nin bu bölgelerdeki etkinliği önemli ölçüde kaybolmuş ve konsolosluk sistemi hayatiyetini yitirmişti. Dolayısıyla da Lynch'in yapabilecek pek de fazla bir şeyi yoktu. Veda için uğradığı şef memura teşekkür etti ve kuşkusuz ironi yaparak, “böyle çalışkan bir komisere sahip olduğu” ve adeta bir tür inzivaya maruz bırakılarak güçbelâ tek bir kişi ile iletişim kurmalarına izin verdikleri için kendisine tebriklerini sundu. Şef memurun kendisine kapıya kadar eşlik etmesi, muhtemelen içerisine düştüğü büyük ümitsizliği daha da derinleştirmişti. Nitekim bu, o anları aktardığı satırlarına da açık bir biçimde yansımaktadır: “*Havada küçük düşürücü bir dehşet vardı. Kıskançlığı andıran yakıcı bir tutku olan, akıldan hiç çıkmayan ve yorucu bir vesvese, çürüme gibi hayatın üzerine çöreklenen dehşeti içimize çektik. Bu türden bir süreğen dehşet durumu, insan açısından en korkunç şeylerden biridir. Hava hayaletleri dört bir yanından kavrayıp kuşatır, bütün neşe ve sevinç duyguları ölür gider. Güneş kararır, ağız kurur. Zihin parçalanır ve lime lime olur.*”¹⁴

Muş'a dair izlenimlerinin hiç de iç açıcı olmadığı görülen Lynch'e bakılırsa, bu şehir Osmanlı İmparatorluğu'nun en kötü yönetilen şehriydi. Muhtemeldir ki Müslüman çoğunluk neredeyse tamamıyla Kürtlerden oluşuyordu ve bunlar, ancak düzensiz Hamidiye alaylarına katılmaya başladıktan sonra Kürt adını açıkça telaffuz edebilmeye başlamışlardı. Muş şehrinin civarındaki tepelerin yamaçları üzüm bağları ve bahçelerle kaplıydı. Her bahçede küçük ve iki katlı evler bulunuyordu. Müslümanlar yaz boyunca bu bahçelere çekilir ve ziraî faaliyetlerini yürütürlerdi. Kış geldiğinde ise Muş'ta başıboş oturup avarelik ederlerdi. Aşırı miktarda tütün tüketirlerdi ve bunun tamamı kaçaktı. Buradaki Müslümanlar arasında kadınlarını satın almak âdeti vardı. Güzel kadınlar bazen 100 pounddan fazla edebilirdi.¹⁵

İngiliz seyyah, Muşluların dönemin siyasî konjonktürüne yönelik yaklaşımları üzerine de notlar almıştı. Buna göre Rus işgalini Prusya desteğine bağlayan Müslümanlar, bu desteğin gelecekte devam etmeyeceğini düşünüyor, dolayısıyla da Rusların ileride kendileri karşısında başarılı olamayacağına inanıyorlardı. Yine bu noktada Hamidiye alaylarına çok güveniyor ve onları Rus Kazakları ile kıyas ediyorlardı.¹⁶

Lynch tarafından Muş'ta yapılan her şeyi inşa ettiklerine işaret edilen Ermeni azınlığın mensupları genellikle zanaatkâr, demirci, marangoz, sıvacı ve inşaatçıydılar. Pazardaki bütün dükkânların işletmecileri neredeyse tamamıyla Ermeni'ydi. Seyyah şehrin nüfusu hakkında

¹¹ Lynch, s. 171.

¹² Birleşik Ermeniler, yine Lynch'in bildirdiğine göre, Ermenilere ait olan ve çeşitli okulları bulunan bir hayır kuruluşuydu. Gerek başkentte ve diğer merkezlerde, gerekse eyaletlerde okulları olan bu kuruluş Ermeni sosyal hayatı içerisinde önemli bir işleve sahipti. Bkz. Lynch, s. 171.

¹³ Lynch, s. 171.

¹⁴ Lynch, s. 171-172.

¹⁵ Lynch, s. 172.

¹⁶ Lynch, s. 172.

elbette kesin ve güvenilir bir istatistik sunabilecek durumda değildi, fakat edindiği izlenimlere göre Muş şehri nüfusunun 20 bin kişiden az olmadığı kesindi. Surp Karapet Manastırı'nda konuşulanlar, Muş'ta 5000'i Müslümanlara, 1800'ü ise Ermenilere ait olan 7000 civarında ev olduğu yönünde olsa da, bu rakamlar gerçek olamayacak kadar yüksekti. Şehrin gerçek nüfus rakamları, muhtemelen 1838 yılında Konsolos Brant tarafından tutulan kayıtlardaki gibiydi. Buna göre, şehirde 700 Müslüman ve 500 Ermeni aile yaşamaktaydı ve bu da toplam nüfusun 6000 ya da 7000'den fazla olmadığı anlamına geliyordu. Yine Brant'tan otuz yıl sonra şehri ziyaret eden bir başka konsolos Taylor, ovanın geri kalanını dışarıda tutmak suretiyle Muş nüfusunun 6000'inin Ermeni, geri kalanların ise Müslüman olduğu 13 bin kişiden oluştuğunu hesaplamıştı. Aktardığı nüfus verilerinin bu kısmına dipnot ekleyen ve Erzurum'da faaliyet gösteren İngiliz Konsolosluğu raporlarına atıfta bulunan Lynch, Muş ovasında yaşayanların büyük kısmının Ermeni olduğunu ve kazaya ilişkin resmî rakamların 21250 Müslüman'a karşılık, 2500'ü Katolik ve 500'ü de Protestan olan 35300 Ermeni'ye işaret ettiğini yazmıştı.¹⁷

Lynch, isminin kökeninin belirsiz olduğunu belirttiği Muş'a dair genel bilgiler de vermiştir. Buna göre Muş, eski vakitlerde Mamikonyan hanedanının idaresi altındaki Ermeni eyaleti Taron'un merkeziydi. Ziyaretin gerçekleştiği 19. yüzyılın sonunda şehirde iki büyük minareli camii, Surb Marineh, Surb Kirakos, Surb Avetaranotz ve Surb Stephanos isimlerini taşıyan ve hiçbirisi de herhangi bir ilginin muhatabı olmayan dört Gregoryen Ermeni kilisesi ve bir de Katolik kilisesi bulunmaktaydı. Şehir pazarının yanında üç güzel han vardı.¹⁸

c) Muş'tan Ayrılış

Başlarında üç askeri ile birlikte Mevlüt Çavuş'un bulunduğu dört Avrupalının, Lynch ve yanındakilerin Muş'tan ayrıldıktan sonraki ilk gece konaklamaları, Muş ovasının kuzey sınırındaki arazide bulunan Surb Karapet (Baptist John) Manastırı'nda oldu. Garni Çayı'nın sık bir yerinden geçip ilerleyen ve karşılarına çıkan köylerde vakit geçirmeden yola devam eden kafile Murat Nehri'ni geçip suyun yanında bulunan Şeyh Alan isimli Ermeni köyüne ulaşmış, buradan nehir boyunca devam ederek Karakilise'den Tutak'a gelmişlerdi. Burada da vakit kaybetmeyerek kuzeybatı istikametinde ilerlediler ve Ziyaret köyüne vasıl oldular. 150 haneli bu köyde bir kilise bulunsa da okul yoktu. Oldukça nazik bir kimse olan köyün yöneticisi (kiaya/muhtar) misafirleri gayet iyi bir şekilde karşılamış, oğlunu yanlarına vererek Surp Karapet'e kadar kendilerine eşlik etmesini söylemişti. Yolcular bir saat kırk beş dakika kadarlık bir konaklama yaptıkları Ziyaret köyünden ayrılıp yollarına devam etmiş ve bir süre sonra da manastıra ulaşmışlardı.¹⁹

Bir kale gibi güçlü duvarlarla çevrelenmiş olan yapının kocaman bir kapısı vardı. Batı yönünde bulunan bu kapıdan havadar bir avluya giriliyor, orada hoş bir çan kulesi ve veranda ile karşılaşılıyordu (EK 4). Manastırın ön cephesinde, kabartmalı beyaz mermerler üzerine demirden işlemeli figürler bulunuyordu. Misafirler, muazzam kalınlıkta duvarlarla çevrili uzun bir kabul salonuna alındılar. Lynch'in, Muş mutasarrıfı tarafından geleceklerinden önceden haberdar edildikleri kanaatine vardığı keşişler, gelenleri herhangi bir şaşkınlık belirtisi göstermeden karşıladılar. Ayrı bir oda isteğinde bulunan İngiliz seyyaha bu talebinin yerine getirilmesinin mümkün olmadığı söylendi. Mevlüt Çavuş'un da kendileri ile birlikte büyük salonda uyumak üzere hazırlık yapması üzerine o da bu konuda ısrar etmenin gereksiz olduğunu anlamıştı. Hep birlikte, bütün keşişlerin hazır bulunduğu bir masanın etrafına oturup yemeklerini yediler ve birkaç mangalın ısıttığı odada dinlendiler. Mevlüt Çavuş'un bulunması nedeniyle "üstün nitelikli" ev sahipleri ile yeterince sohbet etme imkânı bulamadığından yakınan Lynch, bu sırada ismini vermek istemediği çok bilgili bir keşişten fazlasıyla etkilenmiş ve kendisini ona yakın hissetmişti.²⁰

¹⁷ Lynch, s. 172-173.

¹⁸ Lynch, s. 173.

¹⁹ Lynch, s. 175-176.

²⁰ Lynch, s. 177.

Sabah hava açık ve huzur vericiydi. Parlak bir güneş manzarayı kucaklıyor, manastırın terasından aşağıda uzanan küçük mezarlığı gözleyen Lynch, kendisine yoldaşlık eden keşişle sohbet ediyordu. Aşağıda bir geçit vardı ve keşişin dediklerine bakılırsa, buradan akan suyun şırıltıları bazen terastan duyulabiliyordu. Suyun sesinden dolayı Gurgur adıyla anılan geçidin içerisinde Haykaberd isimli eski bir Ermeni kalesinin kalıntıları vardı. Yolcuların konaklamış bulunduğu manastır Ermenistan'ın en eski mabetlerinden biriydi. Rivayetlere göre, manastırın yerinde daha önce iki “kâfir” kalesi bulunuyordu. Hindistan kökenli bir halk tarafından kutsal addedilen bu kalelerde Demeter ve Kisane adlarıyla bilinen iki puta ibadet ediliyordu ve böyle bir şeye Hıristiyanlık davasını benimseyenlerin göz yumması mümkün değildi. Aziz Gregory ve arkadaşları harekete geçerek bu “kâfirlere” saldırdılar. Hindular mağlup oldu ve mabetleri yerle bir edilip buraya bir Hıristiyan kilisesi dikildi. Aziz Baptist John'un cesedi Caesarea'dan alınıp buraya getirildi ve Demeter ile Kisane'nin makamına konuldu. Bütün bu mücadelenin gerçekleşmesinde, Aziz Gregory'nin vekili ve şahidi olan Suriyeli Zenobius'un önemli ölçüde payı bulunuyordu.²¹

Manastırda kaldıkları gece Zenobius'un hikâyesini mütalaa eden Lynch, terasta sohbet ettiği keşişin bu rivayetleri bilip bilmediğini merak etmiş ve bir fırsatını bulup konu hakkında kendisine sualde bulunmuştu. Elbette biliyordu. Hatta o dönemin kâfirleri olan Hinduların bu dönemde ülkenin şurasında burasında kendilerine denk gelinen Çingeneler olduğu hususunda en küçük bir şüphe bile taşımıyordu. Ermenilerin, konuştukları dilin Sanskritçe olduğuna dair bir inançlarının da olduğunu bildirdiği Hindulardan elbette haberdardı. Hatta Lynch'i duvarlar arasında bulunan iki şapelin yanına götürdü (EK 5) ve küçük olanın, daha önce Kisane'ye ait olup Aziz Gregory'nin ilk “mass” ayinini yaptığı yer, büyüğünün ise Demeter'e ait olduğunu söyledi.²²

Manastır binasının ne kadarının eski zamanlardan kalan mahut esere ait olduğuna dair bir tahminde bulunmasının mümkün olmadığını belirten Lynch'in izlenimleri eğer doğruysa, depremler nedeniyle bu önemli eserin orijinal yapısı tamamıyla yok olup gitmişti. Çok köşeli kuleleri ve konik biçimli çatılarıyla dikkat çeken doğu tarafındaki iki şapel, muhtemelen bina içerisindeki en eski kısımları meydana getiriyordu. Kilisenin gövdesi doğrudan doğruya sözü edilen bu şapellerle bitişik haldeydi ve mimari ya da süsleme özellikleri açısından çok dikkat çekici değildi. Çatısı düz olan manastırın iç zeminindeki demir levhalar, Ermeni tarihçilerin yazdıkları dolayısıyla kendilerinden haberdar olduğumuz prens ve savaşçıların mezarlarını gösteriyordu. Sasanilerle yapılan kanlı savaşların simgesi durumundaki Musheg, Kurt Vahan ve Simbat gibi kahramanların mezarları buradaydı.²³

Bir zamanlar bayındır ve hareketli bir yer olan manastır, Lynch'in seyahat notlarına bakılırsa gerek Kürtlerin gerekse Türk Hükümeti'nin evhamları nedeniyle cazibesinin büyük kısmını yitirmişti. Buradaki keşişlerin durumu mahpuslarınkinden çok daha iyi değildi ve Mampre isimli bir piskopos tarafından yaptırılmış olan batı tarafındaki yeni binalar artık hiç kullanılmıyordu. Burada bir baskı makinesi ve kütüphane kalıntıları kalmıştı sadece. Fakat keşişin “bilginin kanatları” olarak nitelendirdiği baskı makinesi, ülkede henüz 1874 gibi erken bir tarihte yasaklanmış, kütüphane de yüzyılın ilk yarısında Kürtler tarafından yağmalanmış ve burada bulunan kitaplar yakılarak ortalığa saçılmıştı. Lynch'in, daha önce kendilerinin “Shakespeare ve Milton'larına da el koyup yaktıklarını” iddia ettiği idareciler, Ermenilerin kendi tarihleri ile ilgili bütün kitaplara el koymuştu. Bütün bu bilgilerin ne derece doğru olup olmadığı meselesi muhakkak teyide muhtaç olmakla birlikte, müellifin özellikle çalışmasının bu bölümünde adeta kendinden geçtiği ve tüm bu olanlara bir çözüm bulmaktan aciz olan ve söz konusu edilen aşağılamalar karşısında herhangi bir intikam alma girişiminde bulunmayıp dikkatlerini İstanbul Boğazi'na yönelten Avrupalı sefirleri tenkit ettiği görülmektedir. Sözü

²¹ Lynch, s. 178.

²² Lynch, s. 178.

²³ Lynch, s. 179.

ettiği bu acziyete neden olarak da, hem Rusya'nın da aynı adaletsizlikleri yapmasını hem de Avrupa'nın Ruslara boyun eğmelerini göstermektedir. Nitekim kendini kaybetmiş ve keşiş ile birlikte onun odasına giderken arkalarından gelip kendileri ile birlikte odaya girmek isteyen Mevlüt Çavuş'u adeta azarlamış, "bir rahibin mahremiyetine böyle tecavüz etmesi halinde" hem kendisinin hem de mutasarrıfın görevlerinden alınacağını söyleyip tehditte bulunmuştu.²⁴ Bu tehdit elbette içi boş bir blöften ibaretti. Fakat Lynch'in o sırada yaşamakta olduğu duygu yoğunluğunu yansıtmaya açısından dikkate değer bir veri olarak kabul edilebilir.

Lynch, çan sesi Muş ovasının en uzak yerlerinden dahi duyulduğu için Cangalli olarak adlandırılan manastırdan ayrılırken²⁵ dizginlemekte güçlük çektiği ürkütücü bir hüznün ve derin bir öfkenin yükünü de omzunda taşıyordu.

SONUÇ

Lynch'in eserinde yer alan Muş ve çevresine ilişkin kayıtların, oldukça ayrıntılı olduğu ve bu haliyle bölgeye dair canlı bir resim ortaya koyduğu söylenebilir. Öyle ki onun anlatısı, okurda coşku uyandırmakta ve bir anlamda şehri okurun gözünde canlandırabilmesine katkı sunmaktadır. Dolayısıyla onun kayıt altına aldığı "somut verilerin" döneme dair bir tarih çalışmasında önemli göndermeler olarak kullanılabileceğini kabul etmek gerekir. Fakat eserin bu olumlu özelliği, metnin bütünü tarafından temsil edilmekte olan sorunlu bakış açısının da gözden kaçırılmasına sebebiyet vermemelidir. Örneğin kitaba isim olarak verdiği "Armenia" adı ile mütenasip olarak metnin bir tür "Ermenistan inşası girişimi" olduğu gözden kaçmamalı ve statükoyu paranteze alma eğilimi içerisinde adeta "yok sayıcı" bir söylemin sözcüsü olması görmezden gelinmemelidir.

Armenia'nın tek sorunu hiç kuşkusuz ismi ve bu isme mütenasip bir kurguya yaslanan içeriği değildir. Üslubun da problemlili olduğu görülmektedir. Müslümanları ve Kürtleri konu ederken belirgin bir pejoratif söylemi benimsemesi, Ermeni köylerini anlatırken pek temasta bulunmadığı "pislik ya da kötü koku" vb. fiziksel sorunların Müslüman köylerle ilgili tasvirler içerisinde bolca yer alması ya da mesela Muş'un polis şefini ya da mutasarrıfını anlatırken hiç duraksamadan kullandığı bedensel aşağılama ifadeleri, onun yaklaşımının genel niteliğine dair çok açık işaretlerdir. Şehirde ve çevresinde yer alan kiliselerle ilgili detayların İslâmî motifler tasvir edilirken kaybolması ya da nüfus ile alakalı belirlemelerde hep Ermenilerden yana ağır basan tarafgirlik, yazarın aklında bulunan siyasî inşa girişiminin en açık ifadeleridir.

Lynch'in temsil etmekte olduğu sorunlar bu kadarla da sınırlı değildir. Muş'taki yerel idareciler tarafından sürekli göz hapsinde tutulmalarını ve Ermenilerle "arzu ettikleri ölçüde" temas kurmalarına izin verilmemesini bir olumsuzluk olarak saptayan yazarın "*Mevlüt Çavuş ve askerler nedeniyle Surb Karapet Manasırı'ndaki Ermeni keşişlerle yeterince sohbet etme*" imkânı bulamaması ilginçtir. Metinde bulunan bilgilerden, yazarın nasıl bir sohbetin eksikliği içerisinde olduğu anlaşılmamaktadır. İdarecilerin kendilerine yönelik kısıtlayıcı tutumlarından şikâyet etmektedir etmesine de, onların neden bu türden kısıtlayıcı tutumlara ihtiyaç duyduğu konusunda herhangi bir imada bulunmamaktadır. Hâlbuki şehre geldiği tarihler, Ermeni terör örgütlerinin giderek ivme kazanan bir şiddet eğilimi içerisine girmeye başladıkları bir döneme tekabül etmektedir ve belli odaklar şu ya da bu yöntemle bölgedeki Ermenileri isyana teşvik etme gayreti içerisinde bulunduklarıdır. Esas itibarıyla içerisinde bulunulan dönem, Ermenilerin barış ve selamet içerisinde yaşamalarının bile Osmanlı idaresinin kazanç hanesine yazılmasını gerekli kılan bir dönem olmasına rağmen bu noktaya herhangi bir göndermede bulunulmamaktadır. Öte yandan metin içerisinde Ermeni terörüne ve isyan girişimlerine dair tek bir kelimenin dahi geçmiyor olması dikkat çekicidir. Lynch'in olanlardan habersiz olmasına elbette imkân yoktur ve özellikle 1890'ların başındaki tedhiş hareketlerini görmezden geldiği veya bu noktada açık bir tarafgirlik içerisinde olduğu şüphesizdir. Nitekim Ermenilere "yapılanlardan"

²⁴ Lynch, s. 180.

²⁵ Lynch, s. 180.

dolayı Batılı devletlerin gerekli müdahaleyi yapmamasında yakınması da, onun, tedhiş yöntemlerini Batı'yı ajite etmek için bir yöntem olarak benimsedikleri bilinen Ermeni teröristlerle belirli açılardan ortaklaştığı anlamına gelmektedir.

Sonuç olarak denilebilir ki, Lynch'in eserinde yer alan Muş ve çevresine dair kayıtlar, bazı somut tarihî verilerin dökümü açısından faydalı olmakla birlikte, genel itibarıyla sömürge zihniyetini besleyen “oryantalist bilginin inşası” bağlamında ele alınabilecek olan bir metnin özgül bir parçası olarak değerlendirilmelidir. Dolayısıyla yazar tarafından aktarılan bilgiler ele alınırken bu husus gözden kaçırılmamalı ve söz konusu bilgilerin hangilerinin somut tarihsel veri, hangilerinin de Batı kamuoyunda inşa edilmek istenen algıya hizmet eden ayıklanmış kurgu veri olduklarını saptamayı hedefleyen bir ölçü zemini beher an işler halde tutulmalıdır.

KAYNAKÇA

LYNCH, H. F. B., **Armenia, Travels and Studies, II, (The Turkish Provinces)**, London, 1901.

The Geographical Journal, Vol. 43, No. 1 (January 1914), s. 93-94.

EKLER

EK 1: Gotni'de Kürt kadını (Lynch, s. 162b)

EK 2: Hasköy (Lynch, s. 165)

EK 3: Hasköylü hali vakti yerinde bir Ermeni (Lynch, s. 166b)

EK 4: Surb Karapet Manastırı (Lynch, s. 176c)

EK 5: Surb Karapet Manastırı'nda bulunan iki şapel. (Lynch, s. 180b)

HURÛF-I HECA DEFTERLERİNE GÖRE MUŞ SANCAĞINDA CÜRÛM VE MÜCRİM (1908-1913)

Cem KARAKILIÇ*

ÖZET

Cürüm bir emrin ihmâli ya da bir yasağın ihlâlidir. Mücrim ise bu ihlâl ve ihmâlin fâ'ili durumundadır. Cürüm kriminolojiye münhasır adı bir vak'a olduğu kadar sosyolojiyi, antropolojiyi ve tarihi ilgilendiren sosyal bir vâkı'adır. Her cürüm cereyan ettiği mekâna ait psikolojik, sosyolojik ve ekonomik veriler içerir. Cürümün mekânsal ve tarihsel serüveni yörenin, bölgenin ve dönemin anlaşılıp açıklanmasında son derece önemlidir. Ülkemizde suç tarihi hakkında yapılan çalışmalar çok azdır. Bu husustaki araştırmaların büyük bir bölümü klasik dönem Osmanlı muhâkeme ve mücâzât usûllerini inceleyen, İslâm hukûkunun esâslarını ve pratiğini deşifre eden monografiler durumundadır. Modern Osmanlı hukûku konusundaki çalışmalar ise yok denecek vaziyettedir. Klasik İslâm hukûkuna ait tecziye ve muhâkeme usûlleri ile suç ve suçlu tipolojisinin değışip dönüştüğü bu dönem disiplinler arası çalışmalarla deşifre edilebilecek bâkir bir alandır.

Bu çalışma II. Meşrûtiyet döneminde Muş ve mülhakâtında cereyân eden suçları ve suçluları inceleyen niteliksel ve niceliksel bir araştırmadır. Amacımız Muş Sancağında meydana gelen adli ve siyasi cerâimin niteliğini belirtmek, mücrimin etniksel, mesleksel ve kimliksel vaziyetini tespit etmek, tevkîf ve tecziye usullerini irdelemek, cürüm, mücrim, muhâkeme ve mücâzâtan yola çıkarak semptomal bir okuma gerçekleştirmek ve dönem hakkında panoramik bir çerçeve çizebilmektir. Çalışmamızın esasını hurûf-ı heca defterleri, cerâim-i cinaiye cetvelleri ve suç icmâl kayıtları oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Muş, Suç Tarihi, Suç, Suçlu, Muhakeme, Mücazat.

GİRİŞ

Tarihin şecaati ve cesareti idealize ettiği geleneksel anlatıları içinde sıradan insana rastlamak neredeyse imkânsızdır. Herodot'la başlayan olay endeksli tarih anlayışının sıradan insanı keşfetmesi yüzyıllar alacaktır. 20. Yüzyılın başlarında Durkheim'in yapısal sosyolojisinden etkilenen bir grup entelektüel sorun odaklı tarih anlayışını geliştirerek insanı yeniden keşfedecektir. Aralarında Braudel, Febvre ve Bloch'un bulunduğu bu yeni anlayış Annales Okulu olarak bilinmektedir. Annales Okulu ileri sürdüğü bütüncül tarih anlayışıyla tarihsel değışime etki eden tüm unsurların dikkate alınmasını, insana ulaşabilmek için sosyal bilimlerin arasındaki yapay engellerin kaldırılmasını savunmaktadır. Ona göre siyasete odaklanmış bir tarih yerine insanın tüm etkinliklerini esas alan yeni bir anlayış benimsenmeli ve disiplinler arası işbirliği geliştirilmelidir.¹ İnancık'ın deyişiyle tarih bilimi: "...kendi zati inkişafının mantığı içinde müstakil bir varlık..." olmaktan kurtarılmalıdır.² Bu noktada tarih ve beşeri bilimlerin arasında anlamlı ve sürdürülebilir ilişkiler kurulmalıdır.

Bugün bilimsel tarih anlayışının en önemli araçlarından biri kuşkusuz hukuktur. Tarih bilimi hukukun kendisine sunduğu verilerden yararlanarak semptomal bir okuma gerçekleştirir. Zira her hukuk sistemi ortaya çıktığı mekâna ait psikolojik, sosyolojik ve ekonomik verileri içinde barındırır. Hukukun mekânsal ve zamansal mahiyeti, cürümün ve mücrimin nitelikleri ile muhakeme ve mücazat usulleri yörenin, bölgenin ve dönemin anlaşılıp açıklanmasında kullanılır. Yani tarih bilimi hukuk adı verilen kurallar manzumesini metajüridik bir mantıkla işleyerek kaybolmuş sosyal dokuları görünür kılabılır, mahalle ve sokaklara inerek kadına, erkeğe, aileye ve mahreme dokunabilir ya da bir şehrin topografyasını, sosyo-ekonomik hayatının boyutlarını,

* Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, cemkarakilic@karatekin.edu.tr.

¹ Merve İrem Yapıcı, "Annales Okulu'nun Siyasi Tarih Disiplinine Etkileri: Türkiye Örneği", **Alternatif Politika**, C 7, S 1, Nisan 2015, s. 94-96.

² Halil İnalcık, "Akdeniz ve Türkler", **Doğu-Batı**, S 34, 2005-2006, s. 134.

günlük yaşamının sırlarını ve sınırlarını deşifre edebilir. Böylece onun sayesinde insan denilen olağanüstü varlığı anlayıp anlamlandırabilir.

Bu çalışma II. Meşrutiyet döneminde Muş ve mülhakatında cereyan eden suç ve suçluyu inceleyen niteliksel ve niceliksel bir araştırmadır. Amacımız mücrimin etnik, mesleki ve kimlikli vaziyetini tespit etmek, tevkif ve tecziye usullerini irdelemek, cürim, mücrim, muhakeme ve mücazattan yola çıkarak dönem hakkında panoramik bir çerçeve çizilebilir. Çalışmamızın esasını huruf-ı heca defterleri, ceraim-i cinaiye cetvelleri, suç icmal kayıtları ve zaptiye raporları oluşturmaktadır. Huruf-ı heca defterleri bidayet, istinaf ve ceza mahkemeleri tarafından tertip edilen suç atlaslarıdır ve bir tarih araştırmasında ilk kez kullanılmaktadır. Ceraim-i cinaiye cetvelleri ise jandarma ve polis tarafında tanzim edilen suç listeleridir. Bütün bu kaynakların periyodik bir disiplinle tanzim edildiğini söylemek mümkün değildir. Kayıtların bir kısmı zuhulen veya kasten ihmal edilmiştir. Bu konudaki ciddiyetsizlik yazışmalar da bile görülebilir. Daha büyük bir kısmı ise kayıptır. Üst yazısı mevcut olup eklerinin bulunmadığı onlarca belge vardır. Bununla beraber ayrıntılı ve iyi korunmuş listelere de rastlamak mümkündür. Bu fiziki imkânsızlıklara cetvellerin tanziminden kaynaklanan eksiklikleri de eklemek gerekir. Zira belgelerin büyük bir bölümü farklı mantık ve usulle tedvin edilmiştir. Kayıtların bir bölümünde husumetin nedeni, müsademenin şekli ya da suç aletinin niteliği belirtilmemiştir. Diğer bölümünde ise mağdur ve maznunun yaşı, mesleği veya okur-yazar olup olmadığı ihmal edilmiştir. Yani suça, suçluya, suçun işlendiği mekâna, mücazat ve muhakeme usullerine ait mufassal cetveller düzenlenmemiştir. Bu durum değişkenler arasındaki ilişkinin tespit edilmesini ve sağlıklı bir değerlendirme yapılmasını imkânsızlaştırmıştır. Mesela suçun yıllara göre dağılımı tam anlamıyla tespit edilememiştir. Ya da suç ve meslekler arasındaki korelasyon net olarak görülememiştir. Böylece çalışmamızın bir bölümü istemeden de olsa eksik kalmıştır.

MUŞ SANCAĞINDA CÜRÜM VE MÜCRİME AİT GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Doğu Anadolu Bölgesinin Yukarı Murat-Van Bölümünde yer alan Muş, verimli ve sulak arazileri ile tarihin en eski yerleşim yerlerinden biridir. Çaldıran Savaşıyla Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. 1548'de Van Eyaletine bağlanarak sancak merkezine dönüştürülmüştür.

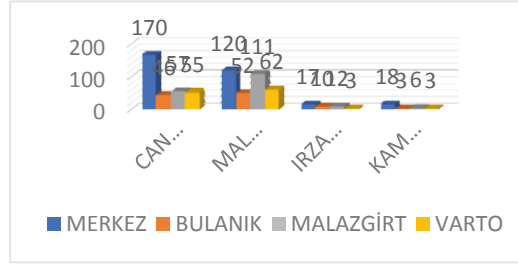
17. yüzyılda Erzurum Eyaletine, 19. yüzyılda ise Bitlis Vilayetine bağlanmıştır.³ Muş Sancağı, 1911 yılında kendisine bağlı 4 kaza, 10 nahiye ve 603 köyle muazzam bir yerleşkedir.⁴ 1929'a gelindiğinde 44.113 kişiden oluşan nüfusuyla yörenin ve bölgenin en önemli merkezlerinden biridir.⁵ Bölgenin coğrafi ve iktisadi şartları ile etnik ve kültürel zenginliği birbirinden farklı birçok suça zemin hazırlamıştır. Huruf-ı heca defterlerine göre sancak sınırları içinde toplam 745 olay meydana gelmiştir. Bunların % 46'sı mala, % 44'ü cana, % 6'sı ırza, % 4'ü ise kamu düzenine karşı işlenen suçlar durumundadır. Sayısal veriler dikkate alındığında suç oranları arasında en çok cinayet bulunmaktadır. 1908 ile 1913 yılları arasında toplam 198 kişi katledilmiştir. Bu rakamı 137 vakayla hırsızlık, 116 vakayla ihrâk, 101 vakayla darp ve cerhe ait suçlar takip etmektedir. Suçun mekânsal dağılımı incelendiğinde nüfusla mütenasip anlamlı bir

³ Metin Yücel, "Muş", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C 31, s. 370. Bitlis Vilayeti, Merkez Sancağına bağlı Ahlat, Hizan ve Mutki Kazalarıyla Muş Sancağına bağlı Malazgirt, Bulanık, Varto, Sason Kazaları, Siirt Sancağına bağlı Eruh, Pervari, Garzan, Şirvan Kazaları ile Genç Sancağına bağlı Çapakçur ve Kulp Kazalarından oluşmaktaydı. 1908 yılında vilayete bağlı 13 kaza, 31 nahiye ve 2040 köy bulunuyordu. Ayrıntılı malumat için bkz. **Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, Matbaa-i Ahmet İhsan, İstanbul, 1324, s. 850-857.

⁴ **Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, Selanik Matbaası, Selanik, 1328, s. 594.

⁵ Nüfusun ilçelere göre dağılımı şöyledir: Muş Merkez 21.424, Bulanık 6.001, Malazgirt 6.894, Varto 9794. Bkz. **Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yılığ 1928-1929**, Devlet Matbaası, İstanbul, 1929, s. 371.

korelasyon görülür. Nüfusun yoğun olduğu merkez kazada suç oranları da yoğundur. Nüfusun seyrek olduğu Bulanık'ta ise daha azdır. Benzer bir korelasyon suçla mekân arasındaki ilişkiyi de görünür kılabılır. Buna göre cinayet; merkez kazası ile Bulanık'ın, hırsızlık; Malazgirt'in, gasp ise Varto'nun problemi durumundadır.

Grafik 1: Sancak Dâhilinde İşlenen Suç Oranları

Kayıtlara göre sancak dâhilinde suça karışan 3.196 vatandaş bulunmaktadır. Bunlardan 2.232'si maznun, 964'ü ise mağdur sıfatındadır. Yani halkın %11'i suç işlemiş durumdadır.⁶ Suça karışan vatandaşların %87'si Müslüman erkeklerdir. %13'ü ise gayr-i Müslimlerden ibarettir. Faillerin yaş ortalaması 25'dir. Tespit ettiğimiz en genç zanlı 18, en yaşlı zanlı ise 70 yaşındadır. Olayların %88'inde failer tespit edilmiştir. %2'sinde ise deşifre edilememiştir. Maznunların 1039'u firar ederek kurtulmuştur. Bu durum bölgenin coğrafi koşulları kadar zaptiye teşkilatının yetersizliğiyle de alakalıdır.

Elimizdeki veriler suçun mesleklere göre dağılımını ölçebilecek sağlıklı bilgiler değildir. Zira defter ve cetvellerde mesleki özellikleri ifade eden bölümler çoğu zaman boş bırakılmıştır. 2.232 fail arasında mesleği belirtilen sadece 85 zanlı bulunmaktadır. Bu durum sağlıklı bir değerlendirmeye imkân tanımamaktadır. Ancak mevcut bilgiler dikkate alındığında failerin %48'inin memur olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar arasında jandarma, muhtar, nahiye müdürü, tahsildar, mültezim, belediye müfettişi, kavas, gardiyan ve kâtip bulunmaktadır. Zanlıların %31'i genç rençperlerden, %13'ü eskici, bakkal ve çarkçı gibi esnaflardan, %8'i ise hizmetkârlardan oluşmaktadır. Aynı tabloyu mağdurlar arasında da görmek mümkündür. Mağdurların %32'si rençperdir. %30'u bakkal, kahveci, çarkçı, çerçici, minareci, değirmenci, demirci ve tüccarlardan oluşan esnaflardır. %24'ü kamu görevlisi, %6'sı hizmetkârdır. Bir kısmı da işsizdir.

Suçun milliyete göre dağılımı bilinenin aksine huzur içinde yaşayan çok kültürlü bir coğrafyayı işaret etmektedir. Kayıtlara göre Müslümanlar arasında cereyan eden olay sayısı 553'dür. Gayr-i Müslimler arasında 90, Müslim ve Gayr-i Müslimler arasında ise 86 olay meydana gelmiştir. Bu rakam genel toplam içinde %12'lik küçük bir dilimi ifade etmektedir.

Huruf-ı heca defterlerine göre olayların %82'si köylerde meydana gelmiştir. Bunun en önemli nedeni köylerde etkin bir denetimin bulunmayışıdır. Olayların %10'u mahalle ve kasabalarda, %6'sı ise dağ, bağ, dere, tarla ya da merada cereyan etmiştir. 8 olay hanede, 8 olay han ve mağazada, 1 olay ise karakolda meydana gelmiştir. Olayların büyük bir bölümü yaz aylarında gerçekleştirilmiştir. Suç aleti olarak ateşli silahlar kullanılmıştır. Bazı durumlarda zincir, bıçak, kürek, kama, odun, sem ya da eşarptan da yararlanılmıştır. Bu genel bilgilerden sonra sancakta cereyan eden olayların kriminolojik, sosyolojik, psikolojik, etnik ve tematik ayrıntılarına geçebiliriz.

1. CANA KARŞI İŞLENEN SUÇLAR

a. Katl: Katl; adam öldürmeyi ifade eden müessir bir fiildir. Adam öldürme suçu İslam hukukunda kastın niteliğine göre beş kısma ayrılmıştır. Bunlardan biri taammüden katldır.

⁶ Banse'ye göre Birinci Dünya Savaşı'ndan önce şehrin nüfusu 20.000 'dir. Bkz. Yücel, a.g.mad., s. 370.

Taammüden katl; öldürülmesi meşru olmayan bir şahsı yaralayıcı aletlerle katletmek demektir. Şayet katl işi yaralayıcı olmayan bir aletle gerçekleştirilmişse amde benzer öldürme olarak adlandırılır. Burada kastın ölçütü kullanılan aletin kesici olup olmadığıdır. Bir kimseyi kasit olmaksızın yanlışlıkla öldürmek ise hataen katl kapsamındadır. Mesela av zannıyla bir insanın öldürülmesi failin kastındaki hatadır. Adam öldürme gayri ihtiyari bir eylemle gerçekleşmişse hata mecrasına cari katl sınıfındadır. Ve son olarak tesebbüben katl vardır ki ölüme sebebiyet vermek anlamındadır.⁷

Adam öldürme suçu, nass ile taktir edilmiş cezalar durumundadır.⁸ Bunlar arasında kısas, diyet, kefaret ve mirastan mahrumiyet vardır. Bazı durumlarda da tazir cezası uygulanır. Mesela bir suçlunun, suçu bilerek ve isteyerek yani taammüden işlemiş olması kısas cezasını gerektirir.⁹ Burada cana karşı yapılan kısas yine candır. Kisasın olanaksız olduğu durumlarda ise diyet cezası verilir.¹⁰ Adam öldürme suçu modern Osmanlı Hukukunda da İslam hukukuna uygun olarak yani kastın niteliğine göre değerlendirilmiştir. Kastın taammüden, tesebbüben, tasmimen ya da hataen işlenmesi cezanın keyfiyet ve kemiyetini belirlemiştir. Mesela zihinde tasavvur ve tasmimle taammüden gerçekleştirilen bir katl idam cezasını gerektirmiştir. Şayet bir kimse min-gayr-ı taammüd yani kasit olmadan adam öldürmüştü on beş sene müddetle küreğe mahkûm edilmiştir. Hataen gerçekleştirilen bir fiil ise altı aydan başlayıp iki seneye kadar devam eden hafif bir hapisle tecziye edilmiştir. Nefs-i müdafaa maksadıyla veya namus için işlenen cinayetlere cezai muafiyet getirilmiştir. Evine giren hırsız öldürmek, fiil-i şen'i yapan haremni katletmek veya hasmıyla mukatele etmek hafifletici sebepler arasında gösterilmiştir.¹¹

Huruf-ı heca defterlerine göre Muş Sancağında taammüden veya min-gayr-i taammüden, tasmimen, cebren, darben, hataen ya da mahnuken gerçekleştirilmiş 164 olay bulunmaktaydı. Bunların yarısından fazlası yani %52'si sancak merkezinde meydana gelmişti. Olaylara karışmış 623 katil zanlısı vardı ve %88'i Müslüman erkeklerden oluşuyordu. Gayr-i Müslimlerin karıştığı dava sayısı sadece 39'du. Katil zanlıları arasında muhtarlar ve nahiye müdürleriyle çok sayıda jandarma bulunuyordu. Olayların çoğu tarafların arasında cereyan eden münazaa-i adiyeden kaynaklanıyordu. Bir kısmı da adavet, gazez, gasp, sirkat, tehdit, şikâyet, kan davası, mala zarar verme, arazi, alacak ve miras meselesinden meydana gelmişti.¹² Cinayetler arasında şiddetli bir sevginin ya da öfkenin neden olduğu katliamlar da vardı. Mesela Piyong Karyeli damat düğününde para isteyen kadını münasebetsizliğinden dolayı gözünü kırpmadan öldürmüştü. Ali Kalkan Köyünden Ahmet ise eşini nikâhlamak isteyen Mehmet Emin ve validesi tarafından zehirlenerek katledilmişti. Piran Karyesinden gayr-i Müslim bir kadın kocasının başka bir kadına meyletmesinden dolayı intihar ederek canına kastetmişti.¹³ Sancak dâhilinde rovelver, tüfek, kürek, kama, sem, sopa ve eşarpla katledilmiş 198 maktul bulunmaktaydı.¹⁴ Maktullerin 168'ini

⁷ Siddıka Ayaş, "İslam Ceza Hukuku ve Türk Ceza Hukukunda Teammüd Kavramı Mukayesesi", V. **Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı**, C III, 12-15 Mayıs 2016, Isparta, s. 145-146.

⁸ Mehmet Akman, **Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması**, Eren Yayınları, İstanbul, 2004, s. 25.

⁹ Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu, **Türk Hukuk Tarihi**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981, s.68-69.

¹⁰ Abdülkadir Üdeh, **İslam Ceza Hukuku ve Beşeri Hukuk**, Çev. Akif Nuri, İhya Yayınları, İstanbul, 1976, s. 123-124.

¹¹ Ayrıntılar için bkz. **Ceza Kanunname-i Hümayunu**, Takvimhane-i Amire, İstanbul, 1278, s. 40-44.

¹² **DH-EUM-EMN**, 40-29-24; **DH-EUM-EMN**, 60-15-38; **DH-EUM-EMN**, 24-04-01; **DH-EUM-EMN**, 12-06-25; **DH-EUM-EMN**, 25-27-16; **DH-EUM-EMN**, 24-2-81; **DH-EUM-EMN**, 24-02-14/36; **DH-EUM-EMN**, 40-21-28; **DH-EUM-EMN**, **DH-EUM-EMN**, 62-15-44; **DH-EUM-EMN**, 60-15-34; 18-21-31.

¹³ Teferruat için ayrıca bkz. **DH-EUM-EMN**, 62-15-44; **DH-EUM-EMN**, 23-8-23; **DH-EUM-EMN**, 18-21-33.

¹⁴ **DH-EUM-EMN**, 40-29-24; **DH-EUM-EMN**, 60-15-38; **DH-EUM-EMN**, 23-08-23; **DH-EUM-EMN**, 18-21-33; **DH-EUM-EMN**, 24-2-81; **DH-EUM-EMN**, 57-14-39; **DH-EUM-EMN**, 57-03-25; **DH-EUM-EMN**, 40-29-32.

Müslüman erkekler oluşturmaktaydı. Maktuller arasında bir köy bekçisi, bir kasap, bir çoban ve bir de kâhya bulunuyordu. Maznun ve maktullerin bir kısmı aynı ailenin fertleriydi. Zevce zevce, kayınpeder damat, baba oğul, abi ve kız kardeş arasında cereyan eden onlarca olay vardı.¹⁵ Katledilen maktuller arasında 30 kadın bulunuyordu. Bunların beşi kocaları tarafından katledilmişti. Mesela Vartolu Agop, eşi Gevher'i Murat Nehri civarında puşi ile boğup suya atmıştı. Kimsoran Karyeli Salih eşi Beyaz'ı hunharca katletmişti. Hacıbey Karyesinden Abdülmecit nikâhlı eşini vermeyen kayınpederini öldürmüştü. Torakan Karyeli Sarıye boşandığı eşine dönmediği için öldürülmüştü. İskender Karyeli Düriye de fiil-i şen'i iftirasıyla abisi Süleyman tarafından katledilmişti. Bazı kocalar ise zevceleri tarafından öldürülmüştü. Mesela Kop Kasabasından Dikran, zevcesi ve sevgilisi tarafından zehirlenmişti.¹⁶

Mevsimler ve suçlar arasında mantıklı bir korelasyon yoktu. Ancak cinayetlerin yaz ve sonbahar aylarında arttığı söylenebilir. İlgili kayıtlar incelendiğinde olayların büyük bir kısmının kırsalda gerçekleştirildiği de görülebilir. Kayıtlara göre tam 143 olay köyde meydana gelmiştir. 8 olay kırdada, 4 olay kasabada, birer olay da hanede, düzde, bayırda, rahda ve nehir kenarında cereyan etmiştir. Zamanın ve zeminin şartlarına rağmen maznunların yarısı yakalanabilmiştir. Toplam firari sayısı 328 kişidir ve firarilerin büyük bir bölümü Hınıs'a kaçmıştır. 4 olayın failleri bulunamamıştır. Yakalanan zanlılar 1858 tarihli ceza kanununun ilgili maddelerince yargılanarak cezalandırılmıştır. Sancak sınırları içinde rastladığımız en ağır ceza Arnis Karyeli Ali'ye verilmiştir. Gıyaben yargılanan Ali katl suçundan idama mahkûm edilmiştir. En hafif ceza ise hataen katl suçundan verilen 6 aylık hapis cezasıdır. Katl suçundan yargılanan 16 kişi 15 sene küreğe mahkûm edilmiştir.¹⁷ 13 kişi hakkında da beraat kararı verilmiştir.¹⁸

b. Cerh ve darp: İslam hukukunda bedene yönelik cismani zararlar müessir fiiller kapsamında değerlendirilmişti. Vücut bütünlüğüne kasteden bu fillere cerh ya da şecc denilmekteydi. Cerh; baş ve yüz dışındaki tüm yaralamaları tanımlamak için kullanılırdı. Organların vücuttan ayrılması (kat-ı uzuv) veya fonksiyonlarını kaybetmesi (ta'til-i uzuv) de cerh olarak kabul edilirdi. Şecc ise vücudun baş ve yüz bölgesinde meydana gelen yaralamalardı. Yaranın derinliği ve tesirine göre belirlenmiş 13 çeşit şecc bulunurdu.¹⁹ Bir kimseyi bilerek ve isteyerek yaralayan şahıslar kısasla cezalandırılırdı. Kısasın mümkün olmadığı durumlarda diyet cezası uygulanırdı. Diyet suçunun mal olarak verdiği bedeldi. Önceden saptanmış yaralama bedellerine ise erş denirdi. Bazı durumlarda tazir cezaları da verilmekteydi.²⁰ Darp adı verilen şiddetli darbeler de aslında müessir bir fiildi. Darba uğrayan mağdur saldırının şiddetini ispat edebilirse cerrahi masrafları ya da sıhhatinde kesb edeceği paraları bile talep edebilirdi.²¹ İslam hukukunun müessir fiiller konusundaki duruşu Osmanlı hukukuna da sirayet etmişti. 1858 tarihli ceza kanununa göre uzvun kat'ı ya da ta'tili derecesinde ağır bir cürüm kürek cezasını getirmekteydi. Suçun unsurları arasından kasıt bulunursa cezanın müddeti on seneye kadar artırılabilirdi. Yaralanmalarda iltiyam süresi de dikkate alınırdı. Buna göre darp ve cerh

¹⁵ Aile içi şiddet için **DH-EUM-EMN**, 57-14-39; **DH-EUM-EMN**, 57-03-25; **DH-EUM-EMN**, 40-29-32; **DH-EUM-EMN**, 40-29-22'ye bakılabilir.

¹⁶ **DH-EUM-EMN**, 70-01-35; **DH-EUM-EMN**, 40-29-24; **DH-EUM-EMN**, 60-15-11; **DH-EUM-EMN**, 40-29-22; **DH-EUM-EMN**, 40-29-32; **DH-EUM-EMN**, 24-2-95; **DH-EUM-EMN**, 23-8-25.

¹⁷ **DH-EUM-THR**, 78-16-2/9. Küreğe mahkûm edilen zanlıların bir kısmı için bkz. **DH-EUM-THR**, 92-64-33; **DH-EUM-THR**, 78-16-2/9.

¹⁸ Beraat kararları için **DH-EUM-THR**, 78-16-2/9 numaralı cetvele bakılabilir.

¹⁹ Şamil Dağcı, **İslam Ceza Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Fiiller**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 50-53.

²⁰ Rifat Uslu, "İslam Hukukunda Suç ve Ceza Kavramı", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 8, S 37, Nisan 2015, s. 1061.

²¹ Esra Yakut, **Osmanlı Hukukunda Tazir Cezaları**, Seçkin Yayınları, Ankara, 2011, s. 104-105.

sonucunda meydana gelen bir yara yirmi günden fazla iltiyam olamayacak derecedeysen maznunun iki aydan iki seneye kadar hapsi istenirdi. Yirmi günden önce iltiyam olacak yaralar için hapis müddeti bir haftaya kadar indirilebilirdi.²²

Sancak dâhilinde cerh, katl kastıyla cerh, tatil-i uzuv, darp, darp ve cerh şeklinde cereyan eden 101 olay vardı. Bunların %54'ü merkeze ait mahalle, nahiye ve köylerde yaşanmıştı. Gayr-i Müslimler arasında meydana gelen 12, Müslim ve Gayr-i Müslimler arasında cereyan eden 15 müsademe bulunuyordu. Olayların %79'u karyede, %17'si mahallede, %4'ü cebelde, düzde, hanede ve çarşıda meydana gelmişti. Darp ve cerhten işlem gören fail sayısı toplam 233'dü. Bunların 207'sini Müslüman erkekler oluşturuyordu. 67 kişi firar ederek kurtulmuştu. Maznunlar arasında en fazla rençberler vardı. Rençberleri tahsildar ve jandarma gibi bazı kamu görevlileri ile esnaflar, aşçılar ve çarkçılar takip ediyordu. Bazı kayıtlarda failerin yaşına ait bilgiler de verilmişti. Buna göre failerin yaş ortalaması 18 ile 70 arasında değişiyordu. En genç zanlı 18 yaşında suça karışan 2 Ermeni esnaftı. En yaşlı zanlı ise 70 yaşında suç işleyen Varto'lu bir rençberdi.²³ Olaylardan zarar gören 115 mağdur vardı. Bunların 7'si kadın, 24'ü gayr-i Müslim'di. Mağdurlar da tıpkı maznunlar gibi çoğunlukla rençberdi. Mağdurlar arasında mültezim, Aş'ar kolcusu, bakkal, esnaf, çarkçı, kahveci ve işsizler de bulunuyordu. Olayların büyük bir kısmı mala karşı işlenen suçlardan oluşmaktaydı. Mera davasından, harman kaldırmaktan, tarlaya hayvan salmaktan, mezru'atın itlafından ya da hırsızlıktan kaynaklanan onlarca dava mevcuttu.²⁴ Münazaa-i lisaniyeden, alacak verecek meselesinden, kıskançlıktan, kan davasından veya adavet-i sabıkadan neşet eden olaylar da vardı.²⁵ Darp ve yaralama olayları içinde sebebi aydınlatılamayan bazı hadiseler de rastlanmaktaydı.²⁶ Yaralama olaylarının yüzde sekseni rovelver ve tüfek marifetiyle gerçekleştirilmişti.²⁷ Darp olaylarında ise zincir, kasap bıçağı, odun ve kama kullanılmıştı.²⁸ Mağdurların çoğu başından, alnından, omzundan, kol ve bacaklar ile göğsünden yaralanmıştı. Kayıtlara göre yaraların çoğu bir hafta ile yirmi gün arasında tedaviyi gerektiren ağır durumlardı.²⁹ 4 olay organ kaybı yani tatil-i uzuvla sonuçlanmıştı. Cezalar suçun niteliğine göre ya da yaranın iltiyam süresine göre değişiyordu. Bu bağlamda Osmanlı yargısı yaralama ve darp olaylarında bir hafta ile 6 ay arasında değişen hapis cezaları veriyordu. Suçun niteliğine göre verilecek ceza kürek cezasına kadar gidebiliyordu. Mesela Dere Mahallesinden Ohannes oğlu Bahri katl kastıyla cerh suçundan 6 ay hapis cezasına mahkûm edilmişti. Üçdam Karyeli Murat'a aynı suçtan 15 sene kürek cezası verilmişti.³⁰ Tatil-i uzuv vakaları ise duruma göre cünha ya da cinayet kapsamında değerlendirilmişti. Mesela tatil-i uzuv suçundan mahkemeye çıkan Arıncık Karyeli Seyit ve İrfan'a fiilin cünha derecesinde olduğu gerekçesiyle birer ay hapis cezası verilmişti. Buna benzer bir durum Çaksor Karyeli Halo'nun yargılanmasında yaşanmış, zanlılar beş ay müddetle hapse mahkûm edilmişti. Tatil-i uzuv suçunun cinayet kapsamında değerlendirildiği davalarda bulunmaktadır. Poğurof Karyeli Ali tatil-i uzuv suçundan 3 sene müddetle küreğe mahkûm edilmişti.³¹

²² **Ceza Kanunname-i Hümayunu**, s. 41-42.

²³ **DH-EUM-EMN**, 92-62-50; **DH-EUM-THR**, 92-64-13; **DH-EUM-THR**, 92-64-32.

²⁴ **DH-EUM-EMN**, 24-02-14/24; **DH-EUM-EMN**, 62-15-48; **DH-EUM-EMN**, 24-2-81; **DH-EUM-EMN**, 57-01-31.

²⁵ **DH-EUM-EMN**, 24-02-14/36; **DH-EUM-EMN**, 57-14-39; **DH-EUM-EMN**, 24-2-83.

²⁶ **DH-EUM-EMN**, 24-02-95; **DH-EUM-EMN**, 24-02-14/24.

²⁷ Mesela bkz. **DH-EUM-EMN**, 18-21-33; **DH-EUM-EMN**, 62-15-48; **DH-EUM-EMN**, 24-2-95; **DH-EUM-EMN**, 12-06-27; **DH-EUM-EMN**, 57-14-39; **DH-EUM-EMN**, 57-01-31.

²⁸ **DH-EUM-EMN**, 24-02-14/24; **DH-EUM-EMN**, 24-2-83.

²⁹ Bu konudaki örnekler için **DH-EUM-EMN**, 24-02-14/24'e bakılabilir.

³⁰ **DH-EUM-THR**, 78-16-2/9.

³¹ Örnekler için bkz. **DH-EUM-THR**, 78-16-2/9.

c. Tehdit: Tehdit; bir şahsın hayatına, bedensel bütünlüğüne, onur ve itibarına, ekonomik durumuna ya da mal varlığına yani yasalarla korunan hak ve menfaatlerine dönük ihlallerdir. Tehdit ve tehdite meyyal suçlar İslam hukukunda tazir, Osmanlı hukukunda ise hapis ve sürgünle cezalandırılmıştır. Sancak sınırları içinde tehdit, tehdit amacıyla hücum, teşhir-i silah, silah endahı ve katle tasaddi şeklinde cereyan eden 63 olay meydana gelmiştir. Bunlar şartların haiz olduğu nitelikli vakalar değildir. Çoğu saika-i gazez ya da münazaa-i lisanîye dediğimiz adi bir münakaşayla başlayıp gelişmiştir. Arazi meselesinden, aşereyi sürme hadisesinden ya da şetm gibi. Ehemmiyetsiz bir kısmı ise örgütlü olarak tasarlanmış komplolar durumundadır ve sonuçları daha ciddidir. Suçun yüzde doksanı ateşli silahlarla gerçekleştirilmiştir. Kama, hançer yahut zincirle işlenen bazı münferit suçlar da bulunmaktadır.³²

Tehdit Muş ve çevresinde “mahallenin” problemidir denilebilir. İstatistiklere göre suçun neredeyse tamamı merkeze bağlı mahalle ve kasabalarda meydana gelmiştir. Suça karışan 363 kişi bulunmaktadır. Bunların 232’si firar etmiştir. Olaylardan etkilenen mağdur sayısı 66’dır. Hem tehdit eden hem de edilen umumiyetle Müslümandır. Faillerin yaş ve mesleklerine ait bilgiler yetersizdir. Ancak olası bir genelleme bizi genç Müslüman rençperlere götürür. Yani tehdit, genç rençperler tarafından alışkanlığa dönüştürülen bir savunma stratejisi olarak değerlendirilebilir. Tehdide dönük suçlar cezasız kalmamıştır. Cezalar cürmün niteliğine göre ve genellikle cünha kapsamında değerlendirilmiştir. Failler Ceza Kanununun 179. maddesiyle ilişkilendirilerek bir hafta ile altı ay arasında değişen hapis cezalarına çarptırılmıştır.³³ Maznunlar arasında üçer sene müddetle küreğe konulan bazı suçlular da vardır.³⁴

2. MALA KARŞI İŞLENEN SUÇLAR

a. Sirkat (Hırsızlık): Sirkat; başkasına ait malın mülk edinme kastıyla muhafaza edildiği yerden gizlice alınması olarak tanımlanır.³⁵ Bu suç İslam Hukukuna göre ferdi mülkiyet ve kamu güvenliğini tehdit eden en önemli ihlallerden biriydi.³⁶ Had cezası gerektiren hırsızlık suçu iki şahidin şahadeti ve suçlunun ikrarı ile sabit olurdu. Suçun unsurlarından herhangi birisi eksikse ta’zir cezası verilirdi. Şayet suçun bütün unsurları gerçekleşmişse iki tip ceza uygulanırdı. Bunlardan biri tazmin yani çalınan malın sahibine iadesiydi. Bu mümkün değilse suçlunun eli kesilirdi. Buradaki usul hırsızın suçu itiyat haline getirip getirmemesine göre değişirdi. Eğer suç ilk kez işleniyorsa sağ el kesilirdi. İkincisinde sol ayak kesilirdi. Suçlu hırsızlık yapmaya devam ederse tövbe edinceye kadar hapsedilirdi.³⁷ 1858 tarihli ceza kanununda hırsızlık suçları suçun zamanı ve mekânı, suçlunun sosyal konumu, suça iştirak eden failin sayısı ya da suç aletinin bulunup bulunmadığına göre değişmekteydi. Bu bir anlamda hukukun modern bir forma kavuşturulmasıydı. Kadı, suç unsurunun durumuna göre hapis ya da kürek cezası verebiliyordu. Bu ceza yirmi dört saatle başlayıp müebbet kadar sürebiliyordu. Cezanın şekli çalınan malın içeriğine göre de değişiyordu. Şayet hadise bir yaralamayla sonuçlandıysa verilecek ceza daha da ağır oluyordu.³⁸

Huruf-ı heca defterlerine göre Muş sancağında farklı yöntem ve şekillerde pek çok hırsızlık gerçekleştirilmişti. Sancak dâhilinde toplam 137 vaka cereyan etmişti. Bunların %36’sı

³² DH-EUM-EMN, 70-01-31; DH-EUM-EMN, 24-02-14/24.

³³ DH-EUM-THR, 92-64-30; DH-EUM-THR, 92-64-33.

³⁴ DH-EUM-THR, 78-16-2/9.

³⁵ Ali Bardakoğlu, “Hırsızlık”, TDV İslam Ansiklopedisi, C XVII, s. 385.

³⁶ Sabri Erturhan, “İslam Hukukunda Suçla Mücadele Yöntemleri”, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, S 9, 2007, s. 112.

³⁷ Halil Cin & Ahmet Akgündüz, Türk Hukuk Tarihi, C 1, Selçuk Üniversitesi Yayınları No: 58, Konya, 1989, s. 268-269.

³⁸ Ceza Kanunname-i Hümayunu, s. 49-53.

Malazgirt'te, %33'ü merkezde, %16'sı Varto'da ,%15'i ise Bulanık'a ait nahiye ve köylerde meydana gelmişti. Olaylara karışmış 288 maznun bulunuyordu. Bunlardan sadece 25'i gayr-i Müslim'di. Zanlıların hemen hepsi erkekti ve neredeyse yüzde ellisi firari durumundaydı. Çoğunun meslekleri belirtilmemişti. Suçlular arasında dört tane kamu görevlisi bulunuyordu. Bu kamu görevlilerinden ikisi mahalle bekçisiydi ve kapısına anahtar uydurdukları bir bakkalı yıllardır soyuyorlardı.³⁹ Hırsızlıktan mağdur toplam 144 kişi vardı. Bunlar arasında kasap, bakkal, değirmenci, tüccar, zabıt kâtibi, rençper ve askerler bulunuyordu. Olayların büyük bir çoğunluğu yani %76'sı köyde meydana gelmişti. %20'si nahiye, kasaba ve mahallelerde yaşanmıştı. Diğerleri mağazada, hanede, cebelde ve rahda cereyan etmişti. Olayların nedeni hakkında açık bir bilgi yoktu. Sebepler arasında en çok gayr-i meşru menfaat temini bulunuyordu. Bununla birlikte sevk-i tamah ve taraflar arasındaki husumet de belirtilmişti.⁴⁰ Hırsızlık ile mevsimler arasında pozitif bir kolerasyon vardı. Olayların yüzde ellisi yaz aylarında meydana geliyordu. Resmi ve dini bayramlarda da ciddi bir artış gözlenmekteydi. Mesela Lisor Karyesinden Cemşit bin Muhsin Ramazan Bayramında kılık değiştirmek suretiyle hırsızlığa tevessül etmişti.⁴¹ Bu suçların hemen hepsi leylem yani gece saatlerinde gerçekleştirilmişti. Hırsızların haneye dühul yöntemleri de birbirinden farklıydı. Soygunların çoğu duvar delmek ya da kapı kırmak suretiyle gerçekleştiriliyordu. Anahtar uydurarak ya da damdan dühul edilerek yapılan soygunlar da bulunuyordu. Bazen de rey halindeki ağnam çalınıyordu. Kayıtlar arasında cürmü şühut olan yani suçüstü yapılarak derdest edilen sarıklar da vardı.⁴² Çalınan mallar arasında en çok ağnam, öküz, esb ve kısrak bulunmaktaydı. Bu konudaki en büyük kayıp Bulanık Kazasının Semerşeyh Köyünde meydana gelmişti ve tam 82 res ağnam çalınmıştı.⁴³ Hanede gerçekleştirilen soygunlarda ise daha çok revgan alınıyordu.⁴⁴ Çalınan diğer malzemeler arasında eşya-yı beytiye, elbise, tüfek, Martin tüfeği, fişek, hinta, yün, kuru dut, kuru üzüm, sabun, ceviz, karpuz, araba kayışı ve nücut bulunuyordu.⁴⁵ Suçluların tecziye usulleri cürmün ve mücrimin niteliğine göre bir hafta ile 6 sene arasında değişiyordu. Kayıtlara göre en büyük ceza ashab-ı mükerrereden Minare Mahalleli Artin'e verilmişti ve altı yıl küreğe mahkûm edilmişti.⁴⁶ Mahkûmların çoğu ceza kanununun 218, 220, 224 ve 230. maddeleri mucibince yargılanarak küreğe konulmuştu.⁴⁷ Suç unsurlarından herhangi birinin gerçekleşmediği durumlarda ceza cünha kapsamına alınarak hapis cezasına çevrilmişti.⁴⁸ Bu bağlamda verilen en büyük ceza elli aydan ibaretti. En düşük ceza ise bir hafta müddetle hapse mahkûm edilen Arçuvan Karyeli Muhittin'e aitti.⁴⁹

³⁹ DH-EUM-EMN, 62-15-46.

⁴⁰ DH-EUM-EMN, 24-02-14-36; DH-EUM-EMN, 70-01-31; DH-EUM-EMN, 18-21-35.

⁴¹ DH-EUM-EMN, 23/8/25.

⁴² DH-EUM-EMN, 70/01/31.

⁴³ DH-EUM-EMN, 70-01-35.

⁴⁴ DH-EUM-EMN, 40-21-28; DH-EUM-EMN, 60-15-34; DH-EUM-EMN, 57-14-39;23-08-25; DH-EUM-EMN, 18-21-35; DH-EUM-EMN, 24-04-07; DH-EUM-EMN, 24-02-95; DH-EUM-EMN, 18-21-33.

⁴⁵ DH-EUM-EMN, 70-01-31; DH-EUM-EMN, 57-01-31; DH-EUM-EMN, 60-15-34; DH-EUM-EMN, 62-15-44; DH-EUM-EMN, 25-27-20; DH-EUM-EMN, 40-21-32; DH-EUM-EMN, 23-08-21; DH-EUM-EMN, 62-15-44; DH-EUM-EMN, 57-01-31; DH-EUM-EMN, 40-29-32; DH-EUM-EMN, 62-15-48; DH-EUM-EMN, 57-3-13; DH-EUM-EMN, 24-02-14/24; DH-EUM-EMN, 18-21-35; DH-EUM-EMN, 24-02-95; DH-EUM-EMN, 40-21-28; DH-EUM-EMN, 62-15-46.

⁴⁶ DH-EUM-THR, 78-06-2/9.

⁴⁷ Mesela bkz. DH-EUM-THR, 92-64-32.

⁴⁸ DH-EUM-THR, 78-06-2/9.

⁴⁹ DH-EUM-THR, 92-64-30; DH-EUM-THR, 92-64-33.

b. İhrak (Kundakçılık): Mala karşı işlenen suçlardan biri de ihraktı. İhrak; kasten ya da kötü niyetli yangın çıkarmak olarak tanımlanır. Şayet yangın taammüden gerçekleştirilmişse kundaklamak adını alır. Kundakçılık; İslam hukukunda ta'zir cezasını gerektiren büyük suçlar arasındadır.⁵⁰ Bu suç 1858 tarihli ceza kanununun 163, 164, 165, 166 ve 167. maddelerinde düzenlenmiştir. Kanuna göre taammüden gerçekleştirilen bir yangın idam cezasını gerektirirdi. Şartların oluşmadığı durumlarda ise kürek cezası verilirdi.⁵¹

Muş sancağında toplam 116 kundaklanma meydana gelmişti. Bunların %37'si merkez kazada, % 36'sı Malazgirt'te, % 21'i Bulanık'ta, % 6'sı ise Varto'da yaşanmıştı. Olaylara karışan 210 maznun bulunmaktaydı ve bunların yüzde doksanı Müslüman erkeklerden oluşmaktaydı. Evi, hanesi ve mahsulü kundaklanan iki yüzden fazla mağdur vardı. Olayların %58'i Müslümanlar arasında, %35'i de gayr-i Müslimler arasında yaşanmıştı. Müslümanlarla gayr-i Müslümanlar arasında sadece yedi olay cereyan etmişti. Sekiz olay fail-i meçhul durumundaydı ve maznunlardan çoğu (63'ü) hala yakalanamamıştı. Olayların %91'i taşrada yani tarla ya da köyde gerçekleşmişti. Daha çok gecenin geç saatleri tercih edilmişti.⁵² Kundak suçlarının hemen hepsinde ahz-ı intikam, saika-i gazez, adavet-i sabika ya da sevk-i adavetle hareket edilmişti.⁵³ Husumetin nedenleri arasında iftira, kan davası, miras, alacak ya da arazi meselesinden kaynaklanan problemler bulunuyordu.⁵⁴ Bazı özel durumlarda yok değildi. Mesela Varto'nun İlanlı Karyesinden Süleyman, kıskançlık krizine girerek haremine musallat olan komşusunun hanesini yakmıştı. Malazgirt'in merkez kasabasında yaşayan Kavri terk edileceği fikrine kapılarak nişanlısına ait bir balya giyahı ateşe vermişti. Sevdiği kızı alamayan Şamil ise öfkeyle hareket edip kızın babasına ait bir miktar giyahı yakmıştı.⁵⁵ Kundaklanan malzemenin büyük bir bölümü hasat durumundaki mahsulden oluşuyordu. Bir kısmı da marak, saman, tezek, çırpı, kendir, öküz ve haneydi.⁵⁶ Kayıtlara göre yakalanan zanlıların büyük bir bölümü beraat etmişti. Kıcık Köylü altı zanlıya üçer buçuk sene hapis cezası verilmişti. Sohom Köyünden bir gayri Müslim ise üç sene müddetle küreğe mahkûm edilmişti.⁵⁷

c. Gasp: Gasp; başkasına ait dokunulmaz bir mala hukuka aykırı şekilde el koymaktır.⁵⁸ Suçun tahakkuku için cebir, şiddet ve tehdit fiillerinden en az birinin tekemmül etmesi gerekir.⁵⁹ Muş Sancağına bağlı kaza, köy ve nahiyelerde müsellehan ve cebren gerçekleşen yaklaşık 92 hadise bulunmaktaydı. Olayların büyük bir bölümü darp ve cerhle biten yaralamalar durumundaydı.⁶⁰ Mesela Minare Mahallesinden Mültezim Muhittin Sadık Bey Martin Dağında fail-i meçhul üç kişi tarafından darp edilerek iki dişini ve bir miktar parasını kaybetmişti. Çınar

⁵⁰ Mehmet Akif Aydın, "Ceza", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C VII, s. 480; Uriel Heyd, "Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat", Çev. Selahaddin Eroğlu, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S 26, 1983, s. 644.

⁵¹ **Ceza Kanunname-i Hümayunu**, s. 39-40.

⁵² **DH-EUM-EMN**, 25-27-16; **DH-EUM-EMN**, 57-14-41; **DH-EUM-EMN**, 24-02-81; **DH-EUM-EMN**, 40-21-28.

⁵³ **DH-EUM-EMN**, 24-2-14/36; **DH-EUM-EMN**, 70-01-31; **DH-EUM-EMN**, 40-21-28.

⁵⁴ **DH-EUM-EMN**, 60-15-64; **DH-EUM-EMN**, 40-21-28; **DH-EUM-EMN**, 70-01-31; **DH-EUM-EMN**, 57-14-39; **DH-EUM-EMN**, 18-21-35; **DH-EUM-EMN**, 60-15-38.

⁵⁵ İlgili olaylarla alakalı olarak bkz. **DH-EUM-EMN**, 25-27-32; **DH-EUM-EMN**, 24-2-95; **DH-EUM-EMN**, 40-21-28.

⁵⁶ **DH-EUM-EMN**, 24-2-95; **DH-EUM-EMN**, 70-01-31; **DH-EUM-EMN**, 40-21-28; **DH-EUM-EMN**, 60-15-34; **DH-EUM-EMN**, 57-01-31; **DH-EUM-EMN**, 25-27-16; **DH-EUM-EMN**, 24-02-81;

⁵⁷ **DH-EUM-THR**, 78-6-2/9.

⁵⁸ Mehmet Akif Aydın, "İslam Hukukunda Gasp", **İslam Tetkikleri Dergisi**, C 9, 1995, s. 164.

⁵⁹ Halis Demir, **İslam Hukuk Tarihinde Hırsızlık Suçu ve Cezası**, Sivas, 2015, s. 43.

⁶⁰ Darp ve yaralamayla alakalı olaylar için **DH-EUM-THR**, 78-16-02/9; **DH-EUM-EMN**, 57-03-17; **DH-EUM-EMN**, 24-02-14/24; **DH-EUM-EMN**, 24-02-24/36; **DH-EUM-EMN**, 24-02-95'e bakılabilir.

Mahallesinden Ermeni Zori ise, Jandarma neferi Süleyman tarafından gasp edilerek bir haftada iltiyam olur şekilde yaralanmıştı.⁶¹ Soygunların çoğu merkeze ait köylerde meydana gelmişti. Merkez kazasına ait 36 vaka bulunuyordu. Merkez kazayı 30 vaka ile Varto, 20 vaka ile Malazgirt kazası takip etmekteydi. Bulanık'ta cereyan eden sadece altı vaka bulunuyordu. Gaspa karışan 305 maznun vardı. Bunların 129'u firar ederek kaçmışlardı. İki olayın faillerine ulaşılammıştı. Zanlılar arasında kamu görevini ifa eden sekiz jandarma, iki nahiye müdürü ve bir muhtar bulunuyordu. Seyhan Aşiretinin reisi Hüseyin Paşa ise adeta bir mütegalibeydi ve adının karıştığı birden çok olay bulunuyordu.⁶² Olaylardan etkilenen vatandaş sayısı 143'dü. Bazı davalar kamu davasına dönüşmüştü. Olayların %79'u köyde, %14'ü mahalle ve kasabada cereyan etmişti. %7'si ise kırdada, merada, dere, dağda ya da yolda meydana gelmişti. Faileri gaspa sevk eden en önemli sebep gayr-i meşru menfaat teminiydi. Münazaadan kaynaklanan olaylara da rastlanmak mümkündü.⁶³ Gasp edilen malzeme arasında daha çok nükut bulunuyordu. Ancak rovelver, esb, öküz, sığır, camız, ağnam, merkep, şeker, semer, keçe, kese, hinta, kama, külah ve giyah gibi bazı aynı malzemelere de rastlanabiliyordu.⁶⁴

Gasp cezaları suçun işleniş şekline göre belirleniyordu. Mesela Kiravi Karyesinden Hasan ve rüfekası katl kastıyla darp ve cerh suçundan üçer sene küreğe mahkûm edilmişti. 17 kişinin yargılandığı başka bir davada ise zanlılar yine üçer sene küreğe mahkûm edilmişti.⁶⁵ Şartların oluşmadığı davalar beraat kararıyla kapatılmıştı.⁶⁶ Mala karşı işlenen suçlar arasında bahçe tahribine ait kayıtlar da bulunuyordu.⁶⁷

3.İRZA KARŞI İŞLENEN SUÇLAR

Irza karşı işlenen suçlar bireyin cinsel özgürlüğü kadar kamu düzenini tahrip eden ahlakî ve içtimaî bir felakettir. İslam hukukunda zina kapsamında değerlendirilerek had cezasıyla ilişkilendirilmiştir.⁶⁸ Şartların oluşmadığı durumlarda erkeğin ta'zirle cezalandırılmasına karar verilmiştir.⁶⁹ Irza geçme suçu ilk kez 1858 tarihli ceza kanununun 197 ila 202. maddelerinde düzenlenmiştir. Cezalar suçun niteliğine göre cünha ya da cinayet olarak değerlendirilmiş, olayın faileri hapis veya kürek cezasıyla tecziye edilmiştir.⁷⁰ Irza karşı işlenen suçlar şunlardır:

a. Fiil-i Şen'i: Lügate kötü fiil ya da irza geçmek olarak tanımlanır.⁷¹ Sancak dâhilinde tespit ettiğimiz 12 olay bulunmaktadır. Bunların sekizi Merkezde, üçü Bulanık'ta, biri de Malazgirt'te meydana gelmiştir. Olayların neredeyse tamamı intikam hissiyle gerçekleştirilmiştir. Kayıtlarda adı geçen 16 zanlı vardır ve biri hariç hepsi tutukludur. Failer arasında bir müdür, bir tahsildar, bir de jandarma neferi bulunmaktadır. Olaylardan etkilenen 12 mağdur vardır. Dört

⁶¹ İlgili örnekler için bkz. **DH-EUM-EMN**, 24-02-14/24.

⁶² **DH-EUM-EMN**, 62-15-46.

⁶³ Mesela bkz. **DH-EUM-EMN**, 24-02-14/36 ve **DH-EUM-EMN**, 24-02-95.

⁶⁴ **DH-EUM-EMN**, 57-14-41; **DH-EUM-EMN**, 62-15-48; **DH-EUM-EMN**, 40-29-24; **DH-EUM-EMN**, 23-08-23; **DH-EUM-EMN**, 57-14-39; **DH-EUM-EMN**, 40-21-28; **DH-EUM-EMN**, 40-21-32; **DH-EUM-EMN**, 62-15-44; **DH-EUM-EMN**, 23-08-21; **DH-EUM-EMN**, 24-02-95; **DH-EUM-EMN**, 12-06-27; **DH-EUM-EMN**, 24-02-14/36.

⁶⁵ **DH-EUM-THR**, 78-16-02/9.

⁶⁶ Beraatle sonuçlanan davalar için 78-16-2/9'ya bakılabilir.

⁶⁷ **DH-EUM-EMN**, 24-02-14/36.

⁶⁸ İbrahim Dülger, "Irza Geçme Suçunun Tarihi Gelişimi", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 6, 2000, s. 87-90.

⁶⁹ Yakut, **a.g.e.**, s. 29.

⁷⁰ Belkıs Konan, "Osmanlı Hukukunda Tecavüz Suçu", **OTAM**, 29/Bahar 2011, s. 163.

⁷¹ Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 2013, s. 267.

vaka yaralamayla bitmiştir.⁷² Bir vaka ölümle sonuçlanmış, iki hadise ise kasıt aşamasında kalmıştır.⁷³ Cezalar cünha kapsamında değerlendirilmiştir. Kale Mahallesinden Abdülkerim gerçekleştiremediği fiil için 4 ay hapse mahkûm edilmiştir. Aynı mahalleden Cafer ise ceza kanununun 198. maddesi mucibince 3 sene bir ay kürekle tecziye edilmiştir.⁷⁴

b. İzale-i Bıkr: İzale-i bıkr kızlık bozma olarak adlandırılır. Sancak sınırları içinde 4 vaka mevcuttur. Bunlardan ikisi merkezde, biri Malazgirt'te, biri de Bulanık'ta meydana gelmiştir. İki olay gayr-i Müslimler arasında cereyan etmiştir. Olaylara karışan 8 zanlı bulunmaktadır. Zanlıların sadece üçü tutukludur. Toplam mağdur sayısı 5'dir. Olayların hepsi mağdurların rızası dışında gerçekleşmiştir.⁷⁵

c. Fiil-i Livata: Lutilik ya da eşcinsellik olarak tanımlanır. Fiil-i livata İslam hukukunda şiddetle yasaklanmış ve ölümle cezalandırılmıştır. Belgelere göre sancak sınırlarında sadece bir vaka meydana gelmiştir. Jandarmadan metrud Malazgirtli Avadis, Ermeni Bogos'un oğluna cinsel istismarda bulunmuşsa da amacına ulaşamamıştır.⁷⁶

d. Karı ve Kız Kaçırma: Huruf-ı Heca defterlerine göre nikahlı bir kadını kaçırmak karı kaçırmak olarak tanımlanmıştır. Kaçırılan kadın evli değilse kız kaçırmak olarak adlandırılmıştır. Kayıtlara göre sancak dâhilinde 25 olay meydana gelmiştir. Bunlardan 13'ü nikâhlı kadınlarla alakalıdır. Vakaya karışan 31 kişi bulunmaktadır. Olayların çoğu örgütlü suçlar kapsamındadır ve gasp ya da yaralanmayla sonuçlanmıştır. Kadınların nerdeyse tamamı cebren kaçırmıştır. Kendi rızasıyla kaçanlar da mevcuttur.⁷⁷ Kayıtlar arasında kendi karısını kaçıranlar ya da nikâhlı bir kadını kaçırp yeniden nikâhlayanlar da vardır.⁷⁸

Sancak sınırları içinde kız kaçırmaya ait kayıtlar da bulunmaktadır. Buna göre evlilik, taciz ya da intikam saikiyle gerçekleştirilmiş 12 olay mevcuttur. Bunların çoğu kolektif eylemler durumundadır. Olaylara karışan 45 kişi vardır. İki vakada kaçırma işi silahlı bir gaspa dönüşmüştür.⁷⁹ İki kişi nişanlısına, bir kişi amcaoğluna kaçmıştır.⁸⁰ Kaçırma suçları genellikle cünha kapsamında değerlendirilmiş, faille 15 gün ila 4 ay arasında değişen hapis cezaları verilmiştir.⁸¹

4. KAMU DÜZENİNİ TEHDİT EDEN SUÇLAR

Kamu düzenini tehdit eden suçlar devlet otoritesini zaafa uğratan hak ve hürriyetlere yönelik saldırılardır. Bu suçlar İslam hukukunda suçun niteliği ve failin durumuna göre had ya da tazirle cezalandırılmıştır. Modern Osmanlı hukukunda ise cünha kapsamında değerlendirilmiştir.

a. Yol Kesme: Osmanlı literatüründe kuttau't tarik olarak adlandırılan⁸² yol kesme had cezasını gerektiren suçlar kapsamındadır. Cezanın içeriği suçun niteliğine göre değişmektedir. Mesela suçun cereyanı sırasında mağdurlardan biri öldürülürse failin cezası ölümdür. Ölüm ve gasp birlikte gerçekleştirilmişse idam cezası verilir. Sadece mal alınmışsa sirket cezası uygulanır. Yani suçlunun sağ eli ile sol ayağı kesilir. İşlenen suç yol kesmekten ibaretse sürgünle tecziye

⁷² DH-EUM-EMN, 12-06-25; DH-EUM-EMN, 25-27-18; DH-EUM-EMN, 24-02-14/36; DH-EUM-EMN, 40-21-24; DH-EUM-EMN, 70-01-31.

⁷³ DH-EUM-EMN, 40-21-06; DH-EUM-EMN, 24-4-25; DH-EUM-THR, 78-6-2/9.

⁷⁴ DH-EUM-THR, 78-6-2/9; DH-EUM-THR, 92-64-32.

⁷⁵ DH-EUM-EMN, 25-27-16; DH-EUM-EMN, 25-27-32; DH-EUM-EMN, 18-21-37.

⁷⁶ DH-EUM-EMN, 60-15-38.

⁷⁷ DH-EUM-EMN, 24-2-83.

⁷⁸ DH-EUM-EMN, 12-06-25.

⁷⁹ DH-EUM-EMN, 57-01-03; DH-EUM-EMN, 18-21-33.

⁸⁰ DH-EUM-EMN, 23-8-23; DH-EUM-EMN, 57-01-31; DH-EUM-EMN, 62-15-46.

⁸¹ DH-EUM-THR, 78-6-2/9.

⁸² İlhan Akbulut, "İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar", AÜHFD, C 52, S 1, 2003, s. 177; Yakut, a.g.e., s. 134-135.

edilir.⁸³ Yol kesme suçu 1858 tarihli ceza kanununun 62. maddesinde de düzenlenmiştir. Kanuna göre yol kesen haydutların idamla cezalandırılacağı belirtilmiştir.⁸⁴ Muş sancağında yol kesmekten kaynaklanan sadece 4 olay vardır. Aslında bu rakam zamanın ve zeminin şartlarına göre son derece azdır. Olaylar 1913 yılında Varto ve Bulanık kırsalında gerçekleşmiştir. Kayıtlara göre suça karışan 19 maznun bulunmaktadır. Maznunların tamamı firari durumundadır. Olaylardan etkilenen 20 mağdur vardır. Mağdurlardan birisi Bitlis maarif müdürü Talat Beydir.⁸⁵

b. Rüşvet: En genel anlamıyla rüşvet, yetkili birisine başkası tarafından toplumun usul ve kurallarına aykırı bir şekilde menfaat vaat edilerek ya da sağlanarak bir işin yaptırılmasıdır. İslam hukukunda rüşvetin her türlü lanetlenmiş, rüşvete karışan kişiler suçun niteliğine göre müsadere, hapis, sürgün ya da teşhirle cezalandırılmıştır. Aynı hassasiyet modern Osmanlı hukukunda da korunmuştur. Kanuna göre rüşvet alanların kalebent olmasına ya da memuriyetten tard edilerek uzaklaştırılmasına karar verilmiştir.⁸⁶ Kayıtlara göre Muş Sancağında irtikapla bağlantılı dört vaka bulunmaktadır. Toplam suçlu sayısı 9'dur ve zanlıların biri hariç hepsi tutukludur. Failer arasında Kirtakom Karyeli Muhtar Serkis, Çınar Mahallesinden jandarma neferi Ahmet, hapishane ser gardiyanı Tevfik Efendi ile avaneleri bulunmaktadır. Davaların tamamı kamu davasına dönüşmüştür. İki zanlı hakkında beraat kararı verilmiştir.⁸⁷

c. Görevli Memura Muhalefet: İslam hukukunda görevli memura muhalefet ve mukavemet tazir cezaları kapsamında değerlendirilmiştir. Sancak sınırları içinde görevli memura muhalefetten kaynaklanan 5 olay meydana gelmiştir. Bunlardan biri belediye müfettişi Beşir, belediye reisinin biraderi Abdurrahman ile kavas Ahmet ve avanesinin karıştığı büyük bir arbededir. Olaylar sırasında polis memuru Cümdi Efendi yirmi günde iltiyam olur şekilde yaralanmıştır. Olayın faileri mahkeme tarafından onar gün hapisle cezalandırılmıştır. Akçan Karyesinde cereyan eden başka bir olayda onlarca Ermeni'nin karakola saldırdığı görülmektedir. Baş Mahallesinde meydana gelen kanlı bir müsademede ise polis memuru Mahmut Fahri hakarete uğrayarak darp edilmiştir.⁸⁸

d. Müteferrik Suçlar: Kamu düzenini ihlal eden suçlar arasında tasnif etmekte zorlandığımız pek çok hadise mevcuttur. Her biri farklı bir suçu teşkil eden bu vakalar İslam hukukunda tazir cezasını gerektiren suçlar kapsamındadır. Bunların büyük bir kısmı hayvan itlafi ile eşkıyaya yardım ve yataklığa ait olaylardır.⁸⁹ Ayrıca sahte senet tanzimi, yangına sebebiyet vermek, imtiyazat-ı mezhebiyeye tarruz, hapishaneden adam kaçırmak, şetm (küfür), hakaret, cebren zabt ve muzır hayvan salıvermek gibi suçlara da rastlanmaktadır.⁹⁰ Sancak dâhilinde ve ilgili zaman diliminde iskat-ı cenine ait sadece bir olay vardır. Bulanık'ın Kop Kasabasından Ermeni Karo'nun hamile eşini darp ederek çocuğunu düşürdüğü doktor raporuyla anlaşılmıştır. Rusya'ya firar eden Karo tutuklanamamıştır.⁹¹ Kelahuli Karyeli Miktat bin Resul ise bila-ruhsat tebabet yapmaktan cünha ile yargılanmıştır.⁹² Sancak dâhilinde müteferrik suçlardan derdest edilen 50 kişi bulunmaktadır. Olayların çoğu kamu davasına dönüşmüştür.

⁸³ Osman Kesikoğlu, **Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1980, s. 285.

⁸⁴ **Ceza Kanunname-i Hümayunu**, s. 15.

⁸⁵ **DH-EUM-EMN**, 57-14-37; **DH-EUM-EMN**, 57-3-13; **DH-EUM-EMN**, 57-14-17; **DH-EUM-EMN**, 57-14-41.

⁸⁶ Ömer Düzbakar, "İslâm-Osmanlı Ceza Hukukunda Rüşvet ve Bursa Şer'iyye Sicillerine Yansıyan Örnekler", **NWSA**, C 3, S 3, 2008, s. 532-550.

⁸⁷ **DH-EUM-THR**, 78-6-2/9; **DH-EUM-EMN**, 18-21-37; **DH-EUM-EMN**, 24-02-14/36.

⁸⁸ İlgili belgeler için bkz. **DH-EUM-EMN**, 24-2-14/24; **DH-EUM-THR**, 78-16-2/9.

⁸⁹ **DH-EUM-EMN**, 62-15-44; **DH-EUM-EMN**, 62-15-08; **DH-EUM-EMN**, 23-8-21; **DH-EUM-EMN**, 12-06-23; **DH-EUM-EMN**, 70-01-37.

⁹⁰ **DH-EUM-EMN**, 24-02-14/36; **DH-EUM-EMN**, 24-02-14/24.

⁹¹ **DH-EUM-EMN**, 7-5-11.

⁹² **DH-EUM-EMN**, 24-02-14/36.

SONUÇ

Muş ve çevresi coğrafi ve iktisadi şartlarının yanında etnik ve kültürel zenginliğiyle kozmopolit bir çehreye sahiptir. Yörenin bu durumu birbirinden farklı birçok suça zemin hazırlamıştır. Kayıtlara göre toplam nüfusun %11.16'sı suça karışmıştır. Aylık suç oranı ise %10.34'tür. Suçun mekâna göre dağılımı incelendiğinde cinayetin sancak merkezi ve Bulanık'ın, hırsızlığın Malazgirt'in, gaspın ise Varto'nun problemi olduğunu görülmektedir. Olayların yarısı cana karşı işlenmiş suçlar durumundadır.

Suçun kimliksel tanımına bakıldığında şaşırtıcı sonuçlara ulaşılır. Olayların %88'i Müslümanlar ya da gayr-i Müslimler arasında cereyan etmiştir. %12'lik küçük bir dilim ise Müslümanlar ile gayr-i Müslimler arasında yaşanmıştır. Bu durum zamanın ve zeminin şartlarına göre son derece azdır ve bilinenin aksine huzur içinde yaşayan çok kimlikli bir yapıyı ifade etmektedir. Suça karışan faillerin %87'sinin Müslüman erkeklerden oluştuğu görülür. %13'ü ise gayr-i Müslimlerden meydana gelir. Suç işleyen kadın sayısı 23'dür. Olayların mağduru durumunda olan 69 kadın vardır. Kayıtlara göre faillerin nerdeyse yarısı kamu görevlisidir ve bunlar arasında en çok jandarma neferi bulunmaktadır.

Olayların %82'si köylerde meydana gelmiştir. Bunun en önemli nedeni köylerde etkin bir denetimin bulunmamasıdır. Ayrıca coğrafi koşulların zorluğu ve zaptiye teşkilatının yetersizliği nedeniyle 1039 kişi firar etmiştir. Bu rakam toplam fail miktarının yarısı kadardır. Faillerin %2'si ise tespit edilememiştir. Olayların büyük bir bölümü yaz aylarında yaşanmıştır. Suç aleti olarak ateşli silahlardan yararlanılmıştır.

KAYNAKÇA

BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü Emniyet Kalemi: 07-05-07/11;07-05-13/33;12-06-01;12-06-21/23/25/27;18-21-31/33/35/37;23-08-11;23-08-21/23/25/27;24-02-14/15/16/17/18/19/20/21/22/23/24/25/27/28/29/30/31/32/33/34/35/36;24-02-59/60/61/62/63/65/69/70/71/72/73/74/75/76/77/78/79/80/81/83/84/85/86/87/88/89/90/91/92/93/95/96;24-04-01/03/07/25;25-27-01/16/18/20/32;40-21-06/24/28/32/34;40-29-06/20/22/24/32;40-29-08;57/01/01;57-01-03/05/29/31/33;57-03-11/13/17/25/30/34/38/40/42/44/46/54;57-14-01/03/05/07/17/37/39/41/43;60-15-01/03/05/09/11/14/16/18/30/32/34/38;62-15-001/003/006/008/011/014/022/040;62-15-44/46/48;70-01-12/31/33/35/37;102-43-03;102-48-01/112-37-01.

BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü Tahrirat Kalemi: 78-16-02/03/04/05/06/07/08/09/10;92-62-01; 92-64-01/51; 92-64-17/30/31/32/33/34/36/37/50; 101-44-01/03/05.

AKBULUT, İlhan, "İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar", **AÜHFD**, C 52, S 1, 2003, s. 167-181.

AKMAN, Mehmet, **Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması**, Eren Yayınları, İstanbul, 2004.

AYAŞ, Sıddıka, "İslam Ceza Hukuku ve Türk Ceza Hukukunda Teammüd Kavramı Mukayesesi", **V. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi Bildiriler Kitabı**, C III, 12-15 Mayıs 2016, Isparta, s. 145-156.

AYDIN, Mehmet Akif, "Ceza", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C VII, s. 478-482.

-----, “İslam Hukukunda Gasp”, **İslam Tetkikleri Dergisi**, C 9, 1995, s. 163-220.

BARDAKOĞLU, Ali, “Hırsızlık”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C XVII, s. 384-396.

Ceza Kanunname-i Hümayunu, Takvimhane-i Amire, İstanbul, 1278.

CİN, Halil & Ahmet AKGÜNDÜZ, **Türk Hukuk Tarihi**, C 1, Selçuk Üniversitesi Yayınları No: 58, Konya, 1989.

DAĞCI, Şamil, **İslam Ceza Hukukunda Şahıslara Karşı Müessir Fiiller**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

DARKOT, Besim, “Muş”, **İslam Ansiklopedisi**, C 8, İstanbul, 1978, s. 744-747.

DEMİR, Halis, **İslam Hukuk Tarihinde Hırsızlık Suçu ve Cezası**, Sivas, 2015.

DEVELİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 2013.

DÜLGER, İbrahim, “İrza Geçme Suçunun Tarihi Gelişimi”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 6, 2000, s. 81-104

DÜZBAKAR, Ömer, “İslâm-Osmanlı Ceza Hukukunda Rüşvet ve Bursa Şer’iyye Sicillerine Yansıyan Örnekler”, **NWSA**, C 3, S 3, 2008, s. 532-550.

ERTURHAN, Sabri, “İslam Hukukunda Suçla Mücadele Yöntemleri”, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, S 9, 2007, s. 101-142.

HEYD, Uriel, “Eski Osmanlı Ceza Hukukunda Kanun ve Şeriat”, Çev. Selahaddin Eroğlu, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S 26, 1983, s. 633-652.

KESİKOĞLU, Osman, **Fıkıh Tarihi ve İslam Hukuku**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1980.

KILIÇ, Orhan, “Muş Sancağı Dirlikleri (1604-1605)”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 9, S 1, 1999, s. 241-262.

KONAN, Belkıs, “Osmanlı Hukukunda Tecavüz Suçu”, **OTAM**, 29/Bahar 2011, s. 149-172.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Matbaa-i Ahmet İhsan, İstanbul, 1324.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Selanik Matbaası, Selanik, 1328.

Türkiye Cumhuriyeti Devlet Yıllığı 1928-1929, Devlet Matbaası, İstanbul, 1929.

USLU, Rifat, “İslam Hukukunda Suç ve Ceza Kavramı”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 8, S 37, Nisan 2015, s. 1049-1063.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

ÜÇÖK, Coşkun & Ahmet Mumcu, **Türk Hukuk Tarihi**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981.

ÛDEH, Abdülkadir, **İslam Ceza Hukuku ve Beşeri Hukuk**, Çev. Akif Nuri, İhya Yayınları, İstanbul, 1976.

YAKUT, Esra, **Osmanlı Hukukunda Tazir Cezaları**, Seçkin Yayınları, Ankara, 2011.

VİLÂYET SALNÂMELERİ'NE GÖRE: “MUŞ’UN SOSYAL, KÜLTÜREL VE DİNİ YAPISI”

Arif KAYA*

ÖZET

Sâlnâmeler yazıldığı döneme ait birçok bilgiyi içermektedir. Bu durum ise, salnamelerin, tarihimizin en iyi şekilde değerlendirilmesinde kullanılacak, temel kaynaklar arasında yer almasını sağlar. Sâlnâme kelime anlamıyla “yıllık muayyen mevzulara dair, yıldan yıla çıkan dergi, kitap” olarak tanımlanmaktadır. Sâlnâmenin bugünkü karşılığı “yıllık”tır. Türkçeye Tanzimat’tan sonra girmiştir.. Osmanlı Vilâyet Sâlnâmeleri bir istatistik cetveli olmalarının yanında, yazıldıkları dönemin bütün siyasi, sosyal, ekonomik, nüfus, dini özelliklerini yansıtan çok ama çok önemli birer kaynaktır. Sâlnâmelerde kadın ve erkek nüfusu hakkında bilgi, hane halkı sayıları nüfusun dini yapısına göre dağılımı konusunda detaylı bilgilerin yanında, ayrıca hamamlar, camiler, kiliseler ve diğer kurumlar” hakkında geniş bilgi bulmak mümkündür. H.1310 (M.1892), H.1316 (M.1898), H.1317 (M.1899) ve H.1318 (M.1900) tarihli Bitlis Vilâyeti Sâlnâmeleri’de; “Muş sancağının sosyal, kültürel ve dini yapısını incelemek için yararlandığımız önemli birer bilgi kaynağıdır. Aynı bilgilerin diğer sâlnâmelerde de olması, bu sâlnâmelerin ortak özellik taşıdığını bizlere göstermektedir. Sâlnâmeler içerik açısından farklılık gösterebilmektedir. 1892 yılı sâlnâmesi ayrıntılı bir şekilde hazırlanmışken 1898, 1899, 1900 yılı sâlnâmeleri daha dar bir içerik ile hazırlanmış, ayrıntılara fazla girilmemiştir. H.1310 (M.1892) tarihli Bitlis Vilâyet Sâlnâmesi’ne göre Muş Sancağı’ndaki halkın, dini yapıların, okullar, camiler, kiliseler, bazı mekân ve eserlerin özelliklerini gösteren tablolara yer verilmiştir. Çalışmamızda salnâmelerdeki bilgiler çerçevesinde, Muş Sancağı’nın farklı dönemlerine ait sosyal, kültürel ve dini yapısı aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Muş, Sâlnâme, Sosyal, Kültür, Din.

“SOCIAL, CULTURAL AND RELIGIOUS STRUCTURE OF MUŞ” ACCORDING TO MUNICIPALITY YEARBOOKS

ABSTRACT

Yearbooks contain lots of information about the period which they were written in. Consequently, this makes the yearbooks one of the best sources to evaluate our history. A yearbook is lexically described as a yearly magazine about the specific topic and published as a magazine or book yearly. Today the term “yıllık“ is being used instead of “salname“. It entered into the Turkish language in the 19th century which is also called Tanzimat in Ottoman Language. In addition to being a statistical chart, the Ottoman provincial yearbooks show a very important source of all political, social and economic characteristics of the period in which these were written. In addition to detailed information on the population of women and men in yearbooks, the number of house members, distribution of the population according to their religious structure, it is also possible to find a wide range of information about Turkish baths, mosques, churches and other institutions. Yearbooks differ in terms of content. For example, 1892, 1899, 1900 yearbooks were prepared with a narrower content, while the details of the year 1892 were elaborated. According to the 1892 Bitlis Municipality yearbook of AH.1310 (AD.1892), there are tables providing information about distinctive properties of the religious structure, schools, mosques, churches, some places and artworks in Muş Sanjak. We will analyze in our work to clarify the social, cultural and religious structure of Muş Sanjak in different periods in the framework of information presented in the yearbooks.

Keywords: Muş, Yearbook, Social, Cultural, Religion.

GİRİŞ

Çalışmamızın konusunu barındıran dönem Bitlis Vilayet Salnamelerinin çıkarıldığı 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarına (1892-1900 yılları arasına) denk gelen döneme aittir. Türklerin Anadolu’ya girişlerinde önemli bir yerleşme ve hareket merkezi olan Muş, Osmanlı devleti bünyesinde değişik dönemlerde farklı vilayetlere bağlı kalmıştır.

Salnameler bir yıllık hadiseleri, kurumları, devlet teşkilatını ve görevlileri gibi bilgileri ihtiva eden eserler için kullanılan bir kelimedir. Salname Farsça “sene” anlamına gelen sal ile kitap, mektup anlamına gelen “name” kelimelerinden oluşur. Günümüzde ise Salnameler yıllık olarak adlandırılır.

* Muş Alparslan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, arifkaya012@gmail.com

Salnamelerin en eskisi, Devlet Salnameleri olarak bilinen “Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye”lerdir. Devlet Salnamelerinin hedeflenen faydayı sağlamaları sonucunda vilayet salnameleri çıkarılmaya başlanmıştır. İlk Vilayet salnamesi 1283 H. (1888 M.) senesinde neşredilen Bosna Vilayet Salnamesi, son çıkarılan Vilayet Salnamesi ise H. 1334 (1918 M.) yılına ait Bolu sancağı salnamesidir. Vilayet Salnameleri ilgili yerin idari ve mülki taksimat, memur listeleri, tarih, coğrafya, ticaret, ekonomi, nüfus, eğitim, kültür, askeri ve daha birçok alanda bilgiler içerir.

1877/78 Osmanlı-Rus Harbi’nden sonra II. Abdülhamit döneminde vilayetlerin idari taksimatları yeniden yapılmış Muş’ta Bitlis Vilayetine bağlı bir sancak olmuştur. Bitlis Vilayet Salnameleri, ilki 1310 H. (1892 M.) senesinde, en son ise 1318 H. (1900 M.) senesinde olmak üzere toplam 4 (dört) Salname neşredilmiştir. Bunlar 1310 H. (1866 M.), 1316 H. (1898 M.), 1317 H. (1899 M.) ve 1318 H. (1900 M.) tarihli Bitlis Vilayet Salnameleri’dir.

Bitlis Vilayeti 4 sancak, 17 kaza, 8 nahiyeye ve 484 köyüne sahiptir. Bitlis Vilayeti Merkez sancak, Muş Sancağı, Siirt Sancağı ve Genç Sancağından oluşmaktaydı. Muş sancağında ise Merkez kaza, Malazgirt, Bulanık, Varto ve Sason kazaları mevcuttur. Bitlis Vilayetinin nüfus ve toprak bakımından en büyük sancağı Muş sancağıdır. 1310 H.(1892 M.) ve 1316 H. (1898 M.) tarihli Bitlis Vilayet Salnamelerindeki vilayet ile ilgili bilgiler genellikle birbirinin aynı olup, 1310 H. (1892 M.) tarihli Salnamede daha detaylı bilgi bulunmaktadır. Vilayet Salnamelerinde memur listeleri, resmi kurum ve kuruluşlar, askeri birlikler, vilayet, kaza ve nahiyeye meclisleri gibi bilgiler bütün salnamelerde yer almaktadır.

H.1310 (M.1892) tarihli 1892 Bitlis Vilâyet Salnamesinde Muş Sancağının ve diğer sancakların nüfusu, var olan topluluklar Müslüman, Ermeni, Katolik ve Protestan’larına dağılım çizelgesi ve Muş’ta epeyce öğrenciyi içine almaya yeterli dört tane rüştiye mektebi ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Muş’ta bulunan dini yapılar ve özellikleri, bazı mekân ve eserlere ait çizelgeler, Gayr-ı Müslim okulları, medreseler, ilkokullar, sıbyan mektepleri ve öğretmenlerine ait çizelgeler, keçi ve koyun sayısı gösteren çizelgeler, arazilerin dağılımını gösterir çizelgeler, diğer hayvanları ve kayıtları gösterir çizelgeler yer almaktadır.

H.1316 (M.1898), 1317(M.1899), 1318 (M.1900) tarihli sâlnâmelerde, Muş Sancağında telgraf ve posta faaliyetlerine ait kayıtlar inşa ve tamir olunan yollar ve alt yapı tesislerini gösteren cetveller de yer almaktadır.

Salnamelerde bölgenin sosyo-ekonomik yapısında etkili olan eğitim, dükkân, imalathane, hayvan sayıları, eğitim kurumları, yetiştirilen ürünler ve kısmen miktarları, Zirâât Bankası, Duyûn-ı Umûmiye İdaresi ve Reji İdaresi hakkında sâlnâmelerde aydınlatıcı bilgiler verilmektedir.

1. MUŞ SANCAĞI’NIN SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPISI

1.1 Nüfus

H.1310 (M.1892) tarihli 1892 Bitlis Vilâyet Salnâmesine göre hem nüfus hem de toprak yüzölçümü bakımından en büyük sancak Muş Sancağıdır. Salnamelere göre Muş Sancağı Merkez, Malazgirt, Bulanık, Varto ve Sason kazalarından oluşmaktaydı. Müslüman ve Ermeniler yoğun olarak Muş Sancağında yaşamaktaydılar. Muş Sancağının halkı Müslüman, Ermeni, Katolik ve Protestanlardan oluşmaktaydı. Bunun dağılımı ise şu şekildedir¹:

Tablo:1

	Protestan	Katolik	Ermeni	İslam	TOPLAM

¹Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığı, Hicri 1310/Miladi 1892 **Bitlis Vilayet Salnâmesi**, “Muş Sancağı”, Başvekâlet Arşiv Dairesi Kütüphanesi: 058 /404, Belge No:284

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	Erkek		
Muş	187	301	1086	1360	13742	18649	9755	11451	56574	
Varto					498	726	4775	5976	11905	
Bulanık					7442	9447	3640	4847	22356	
Malazgirt					2059	2524	4899	5167	14649	
Sason					1570	1617	5543	7805	16535	
Toplam	187	301	1089	1360	25311	32963	28573	35246		125029

Hicri 1310/Miladi 1892 **Bitlis Vilayet Salnâmesi**, Belge No:284

Nüfusun çoğunluğu kasaba ve köylerde yaşamaktadır. Yerleşik toplumun yanında konar-göçer ve hayvancılıkla geçinen nüfus da mevcut olup, sâlnâmelerde bu nüfusun miktarı tam olarak verilmemiştir.

1.2 Eğitim

Devlet tarafından kurulmuş olan eğitim müesseseleri; rüştiyeler, darülmuallimin (öğretmen okulu), mektebi mülkiye ve telgraf mektebinden oluşmaktaydı. Askeri mektep olarak da Harp ve Tıp okullarıyla askeri rüştiyeler vardı. Rüştiyeler dört yıllık sıbyan (mahalle veya ana okullar) mekteplerinden mezun çocuklara, yüksek ilköğretim vermek için kurulmuş, tahsil süresi ilk olarak 2 ve sonra 4 yıla çıkartılmış olan okullardı. Bu okullarda yazı çeşitleri, Arapça gramer, kitabet, basit hesap, Kur'an ve ahlak dersleri okutuluyordu. Rüştiyelerde de din dersleri verilmekteydi.

Sultan Abdülaziz devrinde eğitim müesseseleri dört gruba ayrılıyordu: 1. Devlet eğitim müesseseleri, 2. Medreseler, 3. Cemaat eğitim müesseseleri, 4. Osmanlı Devleti'nde yabancı tabiiyette bulunan şahıs veya cemiyetlerin müesseseleri. Devlet eğitim müesseseleri, II. Mahmut devrinden beri cemiyet ve devlet ihtiyacı için meydana getirilen okulları oluşturmaktaydı. Bu okullar devlet hazinesinden alınan para ile idare edilmekteydi. Medreseler, cemiyet ve hayat ile irtibatını kaybetmiş ve tamamen dini karaktere bürünmüş öğretim müesseseleriydi. Cemaat eğitimi, Müslüman olmayan toplulukların sahip olduğu eğitim teşkilatıydı. Bu teşkilata bağlı her okul, cemaat tarafından kurulmakta ve cemaat tarafından işletilmekteydi. Devlet, 1856'dan beri, bu okulların öğretim usullerini tespit edip öğretim üyelerini tayin etmeye başlamıştır. Yabancı eğitim sistemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı şahıs ya da cemiyetler tarafından kurulan ve devletle hiçbir ilgisi bulunmayan bir eğitim sistemiydi.

Bitlis Vilâyet Sâlnâmelerinde hem Muş Sancağı ile ilgili hem de diğer sancaklar ile ilgili eğitim kurumları hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. Sadece Bitlis Sancağına bağlı maarif dairesi, maarif meclisi üyeleri rüştiye mektebi ve askeri mektebi hocalarının ismi verilmiştir. Muş'ta oldukça fazla öğrenciyi içine almaya yeterli dört tane rüştiye mektebi vardır.

H.1310 (M.1892) tarihli sâlnâmeye göre; Muş merkezde 9 medrese, Muş Sancağı'nın Kesur/Kosor Nâhiyesi'nde 9 medrese, Handiris Nâhiyesi'nde 7 medrese, Muş'un Malazgirt Kazası'nda 7 medrese, Bulanık Kazası ve Sason Kazası'nda 4 harabe medrese bulunduğunu görüyoruz.

Tablo:2

1892 vilayet salnâmesine göre Muş Sancağı'nda bulunan Medreseler, İlkokullar ve Sıbyan Mektepleri ve Öğretmenleri ²		
Cemseddin Efendi	Yahya Naci Efendi	Mehmed Zeki Efendi

² BOA, Hicri 1310/Miladi 1892 **Bitlis Vilayet Salnâmesi**, "Muş Sancağı", Başvekâlet Arşiv Dairesi Kütüphanesi: 058 /404, Belge No: Belirtilmemiş.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

	Okul Sayısı	Erkek Öğrenciler	Kız Öğrenciler	Medrese Sayısı	Talebesi
Muş	17	491	202	13	195
Bulanık	9	237	186	9	123
Malazgirt	14	308	217	15	232
Varto	20	450	63		
Sason	22	808	242	22	229

Hicri 1310/Miladi 1892 **Bitlis Vilayet Salnâmesi**, Belge No: Belirtilmemiş.

Sâlnâmelerdeki bilgilere göre, Muş sancağında azınlık okulları bulunmaktaydı. Azınlıklar içerisinde nüfusun çoğunluğunu Ermeniler oluşturduğundan azınlık okullarının çoğu Ermenilere aittir. Geneline baktığımızda dini grupların kendilerine ait okulları ve ibadethanelerinin her dönem varlığını sürdürdüğünü tespit etmekteyiz. Vilayet Salnamelerine ve Maarif Salnamelerine göre Müslümanların dini ve sosyal kurumlarının yanında Gayrimüslimlerin de kendilerine ait dini ve sosyal kurumları vardır.

Tablo:3

1892 vilayet salnâmesine göre Muş Sancağı'nda bulunan gayr-ı müslim okulları ³																	
Ermeni				Katolik			Protestan				Keldani				Toplam		
Kız	Okul Sayısı	Erkek	Okul Sayısı	Sayı	Erkek	Okul Sayısı	Kız	Okul Sayısı	Erkek	Okul Sayısı	Erkek	Okul Sayısı	Kız	Okul Sayısı	Kız	Adet	Erkek
117	1	998	24		20	1	8	-	27	1					125	1	1045

Hicri 1310/Miladi 1892 **Bitlis Vilayet Salnâmesi**, Belge No: Belirtilmemiş.

1.3 Haberleşme ve Ulaşım

Bitlis Vilâyet Salnamelerinde Muş ve diğer sancaklar ile ilgili telgraf ve posta idaresinin düzenli bir şekilde kurulmadığı, telgraf ve posta teşkilatı ile ilgili tam bir sistemin oturmadiği anlaşılmaktadır. Aynı salnamede Muş Sancağında telgraf dairesinde 1 müdür ve 1 memur görev yapmaktadır. H.1316, 1317, 1318 (M.1898, 1899, 1900) tarihli sâlnâmelerde, Muş Sancağında telgraf ve posta dairesinde 1 müdür, 1 ser memuru, 3 muhabere memuru, Muş Sancağına bağlı Varto Kazası'nda telgraf dairesinde 1 memur, 2 çavuş, 1 kavvas, Muş Sancağının Malazgirt Kazası telgraf dairesinde 1 Müdür, 1 Muhabere memuru, 2 çavuşun görevli olduğu bilinmektedir.

1892 yılı salnamesinde Muş Sancağı dâhil tüm sancakların teşkilinden itibaren yol inşaatının eksik kaldığı görülmektedir. Vali Tahsin Paşa zamanında yol, köprü ve çarşı yapımında büyük çalışmalar olduğu, Bitlis'te Menteş Ağa, Demirciler ve Arsaaltı çarşıları yeniden düzenlenmiş, Muş'a doğru giden büyük cadde, Menteş Ağa Çarşısı ve Çarşı Başı'ndan Mahalle Başı'na kadar olan üç-dört bir murabba metrelik yol paket taşlarıyla döşenmiştir. Bunlardan başka Siirt ve Muş'a doğru iki noktadan başlayan her birinden birer saatlik mesafenin ikmal ve şosesi döşenmiş, gayet taşlık olan Arap Köprüsü ciheti onarılmıştır. Sefer Bey, Alemdar ve Arap Köprüleri de yeniden inşa edilmiş ve birçok menfez

³ BOA, Hicri 1310/Miladi 1892 **Bitlis Vilayet Salnâmesi**, "Muş Sancağı", Başvekâlet Arşiv Dairesi Kütüphanesi: 058 /404, Belge No: Belirtilmemiş.

yapılmıştır. Vilâyet dâhilinde ve vilâyetin diğer şehirlerle irtibatını sağlayacak yolların yapılması hakkında 1892 yılı Sâlnâmesinde bilgiler verilmiştir.

Tahsin Paşa'nın çalışmalarıyla, Halep, Musul ve Diyarbakır Vilayetleri havalisi kervanlarının güzergâhı olan idare meclisinin kararıyla amel-i mükellefe gönderildiği gibi, Muş üzeri Erzurum'a doğru olan yolun inşası da başlatılmıştır. 1890 yılında inşa ve tamir olunan yollar ve alt yapı tesislerini gösteren cetvel, Vilayet Nâfia Başmühendisliğinden alınarak, 1892 yılı sâlnâme ekinde şu şekilde verilmiştir:

Alt yapı tesisi kasis	: 2 adet
Menfez	: 20 adet
İstinat duvarı	: 401 m.
Köprü	: 8 adet
İkmal olunan şose yol	: 6595 m.
İkmal olunan toprak yol	: 3260 m.
İkmal olunmakta bulunan toprak yol	: 1920 m.
Yolun genişliği	: 7 m.

Ulaşım katır, deve ve at kervanlarıyla sağlanıyordu. Ocak ayından mart ayı sonuna kadar yollarda don ve kar olduğu için hayvanlarla ulaşım sağlanamazdı. Bu süre içinde kızakla ulaşım yapılırdı. Sâlnâmelerde taşıma ücretleriyle ilgili hiçbir bilgi yoktur. Bu tarihlerde sâlnâmelerde Muş Sancağında demiryolu ağının kurulmadığını da görmekteyiz. Nakliyat kısmen öküz arabaları ve genellikle beygir, katır ve merkep vasıtasıyla yapılmaktaydı.

1.4 Tarım ve Hayvancılık

Muş Sancağının ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Muş Sancağının tarım ürünleri; buğday, nohut, mısır, fasulye, tütün, domates, patlıcan, yonca, üzüm, elma, armut, alıç, badem, ceviz, erik, kayısı, kiraz, vişne, iğde, ayva, sumak, dut, kavun, karpuz, bakla, hıyar, kabak, maydanoz, sarımsak, soğan, bamya, marul, biber, şalgam, turp, pancar, havuç, lahana, nane, reyhan, yer elması, mantar, kenger ve teredir. Bu ürünler daha çok iç tüketimi karşılamaktadır. Muş Sancağında en çok küçükbaş hayvancılıkta koyun ve keçi, büyükbaş olarak da öküz beslenmektedir. Koyun ve keçiden elde edilen yapağı, tiftik bölgede kullanıldığı gibi İstanbul, Halep, Erzurum ve Van'a ihraç edilmektedir. Tavuğun dışında kümes hayvan çeşidinin az olması bize kümes hayvancılığının aile içi tüketimi karşılamak için yapıldığını göstermektedir.

Muş Sancağında, Bitlis'e yakın olan yerlerde o tarihlerde olduğu gibi bugün de çok kaliteli bal yetiştirilmektedir. Muş Sancağında kunduracı, kazaz, pabuççu, hallaç, iplikçi, semerci, abacı, dokuyucu, peştemalci gibi esnaf ve sanatkârlar bulunurdu. Sancakta her renkten şal, kırmızı mavi bez, halı, kilim, keçe, çuval, heybe, çorap, külah, terlik, pabuç, kundura, demirden aletler, şamdan, sigaralık, seccade, baston, havlu, eldiven, tuzluk, kanepeler, masa, boru, sandalye, koltuk, hasır, kuşak, ipekten ve meşinden at takımları, mezar taşları, şalvarlık, kılıç, hançer, soba, mangal vb. malzeme imal edilmektedir.

1.5 Nikâh ve Düğün

Talip olan kişi eş olarak almak istediği bekâr veya dul kadının velisinin yanına kendisince güvenilir olan kişiler gönderilir. Velisine kadına talip olunduğunu güzel şekilde bildirilir. Karşılıklı konuşulduktan sonra bir gün kararlaştırılarak talip olunan kadının evinde tarafların akrabalarıyla akdi yapılan iki tarafın vekilleri olmak üzere imam huzurunda eş tarafından gönderilen nişan verilir.

Daha sonra tarafların uygunluğuna göre düğüne yakın bir zamanda istenilenin velisi vekil veya kendisini razı edilecek bir miktar para çeyiz masrafı olarak ödenir. Düğün gününden üç gün önce erkek tarafının düğün armağanları kız evine gönderilir. Gelin adayı düğün gününden bir gün önce erkek evinden gelen giysilerle hamama götürülür. Aynı gün kız ve erkek evinde ayrı ayrı kına gecesi düzenlenir. Ertesi günü gelin almaya gidilir. Konuklara

ikramlar yapılır. Gelin alayı gelini alır. Yolda davul-zurna çalınır. Dini nikâh gelin ve güvey katılmadan vekilleri aracılığıyla kıyılır.

2. MUŞ SANCAĞI'NIN DİNİ YAPISI

Osmanlı Devleti, millet sistemine dayandığı için kimsenin dinine ve inancına karışılmamıştır. Diğer dinlere mensup olanlara hoşgörüle yaklaşmış ve ibadetlerini rahatlıkla yapmalarına müsaade edilmiştir. Gerekli izinleri almak şartıyla kendi inancına göre ibadet yerlerini açmalarına müsaade edilmiştir.

2.1. Cami ve Mescitler

Cami, Müslüman halkın eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü ve ibadetlerini yaptıkları yerlerdir. Mescit günlük namaz kılınan yer, küçük cami anlamına gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde, mescitler sadece vakit namazlarının kılındığı yer anlamında kullanılmıştır. Camiler şehirlerde, mescitlerde köylerde sosyal hayatın yapısında etkili olmuştur.

1892 tarihli sâlnâmeye göre 27'si Muş'ta, 6'sı Malazgirt'te, 11'i Bulanık, 7'si Varto, 8'i Sason'da olmak üzere 59 adet cami ve mescit bulunmaktadır. Muş'un Varto kazasına bağlı Gümgüm Kasabası'yla Kirs, Diyadin, Çeharbehâr, Zernik ve Leylek Köyleri'nde 6 mescit olup, IV. Mesud dönemine aittir. Muş'un Sason kazasında 7 cami olup bu camilerden Şemdin Ağa Camii'nde bulunan dört havuzun suları yaz mevsiminde soğuk, kış mevsiminde sıcaktır. Süleyman ve Mehmed Bey Camileri de sarnıç ve çinilerle süslüdür.

2.2. Tekke ve Zaviyeler

Zaviye kelime olarak "köşe" anlamına gelir. Terim olarak ise bir tarikata mensup dervişlerin, şeyhin idaresinde topluca yaşadıkları ve gelip geçen yolculara yiyecek, içecek ve yatacak yer sağlayan, yerleşme merkezleri ya da yol üzerinde bulunan yapılardır. Osmanlı Devleti'nin kurulmasında önemli bir yere sahip olan ahilerin faaliyet merkezi zaviyelerdir. 1892 yılı Bitlis Vilayet Sâlnâmesine göre, Muş Sancağının da içinde bulunduğu tüm sancaklarda toplamda 38 tekke ve zaviye vardır.

2.3. Kilise ve Manastırlar

1892 yılı sâlnâmesine göre; Muş Sancağında 83 manastır ve kilise bulunmakta olup Muş (Merkez) Sancağına bağlı Kesur/Kosor Nâhiyesi'nde 1 manastır, Handiris nahiyesinde 3 manastır olup, isimleri Çanlı, Kızıl ve Sekavi'dir. Ayrıca Arak Kilisesi ve Çengilli Manastırı da bulunmaktadır. Muş Sancağında Çanlı ve Kızıl Manastır'da, Temmuz'un 10'u ile Ağustos'un 15'inde yılda iki kez, ayrıca Muş Sancağı'na bağlı, merkeze üç saat yürüyüş mesafesinde "Kâni Maran (Yılanlı Çeşme)" nâmıyla ünlü çeşmenin yanında harabe kilisede de halk, senede bir defa panayır düzenlerlerdi.

Tablo:4

1892 tarihli vilayet salnâmesine göre Muş Sancağı'nda bulunan Bazı Mekân ve Eserler ⁴																		
	Kaza	Nahiye	Karye(Köy)	Hane	Cevâmi mesacid	Medâris	Minare	Manastır ve kilise	Harabe Kale	Han	Hamam	Dükân	Değirmen	Fırın	Kahve	Lokanta	Bezîr-hâne	Köprü
Muş	1	2	188	9403	27	9	3	44	7	9	4	473	30	9	9	1	36	8
Malazgirt	1	1	171	2116	6	7		14	2			75	21	2			3	8
Bulanık	1		48	3960	11	7		13				56	48	1	1		19	1
Varto	1		92	2246	7	7		10	3			27	67	1	1		5	1

⁴ BOA, Hicri 1310/Miladi 1892 Bitlis Vilayet Salnâmesi, "Muş Sancağı", Başvekâlet Arşiv Dairesi Kütüphanesi: 058 /404, Belge No: Belirtilmemiş.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Sason	1		119	2500	8	1	1	2	2			67	36				1	
Toplam	5	3	618	20.225	59	31	4	83	14	9	4	698	202	13	11	1	64	19

Hicri 1310/Miladi 1892 **Bitlis Vilayet Salnâmesi**, Belge No: Belirtilmemiş.

SONUÇ

Muş ili Doğu Anadolu'nun bugüne kadar kendini tanıtmaya imkânını bulamamış önemli merkezlerinden biridir. Anadolu'yu Türklere vatan yapan Malazgirt savaşının cereyan ettiği uğurlu toprakları içerisinde taşıdığı için büyük bir tarihi öneme sahiptir. Doğu Anadolu Bölgesinin Yukarı Murat-Van Bölümünde yer alan Muş'un tarihinin çok eskilere dayandığı görüşü dile getirilmektedir. 1310 H. (1892 M.), 1316 H. (1898 M.), 1317 H. (1899 M.) ve 1318 H. (1900 M.) tarihli Bitlis Vilayeti Salnamelerinin çevirisi sonucunda, Muş'un bir dönemiyle ilgili sosyal, kültürel ve dini açıdan önemli bilgiler elde ettiğimizi düşünüyoruz. Bitlis Vilayet Salnamelerine göre Muş Sancağı: Muş, Malazgirt, Bulanık, Varto ve Sason Kazalarını içeren geniş bir alana yayılmıştır. Ova ve yaylaların genişliği ziraat ve hayvancılığın Sancağın ekonomisinde ön plana çıkmasına sağlamıştır. Tarım ürünleri bakımından ise ancak kendi kendine yeterli olabilmiştir. Sosyo-ekonomik yapının en önemli ögesi olan nüfusun çoğunluğu faal durumda değildir. Çoğunlukla tarım ve hayvancılıkla uğraşan nüfusun çok az bir kısmı hizmet, ticaret ve üretim sektörlerinde çalışmaktadır. Üretim alanının gereği olarak nüfusun çoğunluğu kasaba ve köylerde yaşamaktaydı. Yerleşik hayat yaşayanların yanında konar-göçer ve hayvancılıkla geçinen nüfus da mevcut olup, sâlnâmelerde bu nüfusun miktarı tam olarak verilmemiştir.

Muş'un yakın komşu vilayet ve kazalarıyla irtibatını sağlayan yollar düzenli olarak tamir edilmiş ve yeniden yapılmıştır. Vilâyet dâhilinde ve vilâyetin diğer şehirlerle irtibatını sağlayacak yolların yapılması hakkında 1892 yılı Sâlnâmesinde bilgiler verilmiştir. Sancağın sosyo-ekonomik yapısında etkili olan eğitim, dükkân, imalathane, hayvan sayıları, eğitim kurumları, yetiştirilen ürünler ve kısmen miktarları, Ziraat Bankası, Duyûn-ı Umûmîye İdaresi ve Reji İdaresi hakkında sâlnâmelerde bilgiler verilmektedir. Ancak 1892 yılı ve 1898 yılı Sâlnâmelerinde, değişen memurlar hariç verilen diğer bilgiler genellikle birbirini ayırır. Tarım alanında tahıl, tütün ve bağ-bahçe ziraatı önde gelmekteydi.

Hayvansal ürünler ve boyacılıkta kullanılan tarım ürünleri ihraç edildiği görülmektedir. Muş Sancağının gelirleri arasında ağnam vergisinin aşardan sonra yüksek oluşu hayvancılığın bölgede önemli olduğunu göstermektedir. Salnamelere göre Muş Sancağında en çok küçükbaş hayvancılıkta koyun ve keçi, büyükbaş olarak da öküz beslenmektedir. Koyun ve keçiden elde edilen yün, bölgede kullanıldığı gibi İstanbul, Halep, Erzurum ve Van'a ihraç edilmektedir. Tavuğun dışında kümes hayvan çeşidinin az olduğu görülmekte bu da bize kümes hayvancılığının ailelerin kendi ihtiyacını karşılamak için beslediğini göstermektedir.

1982 tarihli sâlnâmede sancak ve kazalarda telgraf ve posta teşkilatı sisteminin tam oturmadığı ve haberleşmenin yeterli düzeyde olmadığı anlaşılmaktadır. Vilayet Salnamelerine baktığımızda Muş Sancağında dini ve sosyal kurumların azımsanmayacak kadar çok olduğunu görüyoruz. Nüfusun farklı dini inanç ve mensuplara sahip olduğu salnamelerde belirtilmektedir.

EKLER

1. H.1310 (M.1892) Tarihli **Bitlis Vilâyet Sâlnâmesi** Belge No: Belirtilmemiş

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

	قبطیه		نزیعہ		کھلاط		سراف		اروشنان		قتلاک		امیث		اسلام		میں
	انام	ذکور	انام	ذکور	انام	ذکور	انام	ذکور	انام	ذکور	انام	ذکور	انام	ذکور	انام	ذکور	
اسانی نصفا																	
قیسہ و جملہ نسیب																	
کھلاط																	
بو اسبائیں حجاز																	
ہر کھلاط																	
نہ سبجانی ہون																	
کے کورہ و شاہانہ																	
واریگر																	
موروش																	
سپانیا و صوگر																	
ہونوہ نسیب																	
کشتیگری																	
سپتہ																	
و برقی تووان																	
و بونگور اووہ																	
و بونگور طران																	
و بونگور																	
سوسوٹا اووہ																	
بو گئی کورہ پورکے																	
و بونگور																	
قندہ																	
کے سبجانی ہون																	
باد بونگور																	

میں کھلاط
 و بونگور کورہ پورکے
 قندہ
 کے سبجانی ہون
 باد بونگور

2- H.1310 (M.1892) Tarihli Bitlis Vilâyet Sâlnâmesi, Belge No: Belirtilmemiş

ولایت عارف اداہ سندہ آئناہ مطبوعہ نظر ولایت دہلہ بولناہ کتاب ولغت معلیہ و شکر دانی

مرافق	معلم اول	مرب	معلم ثانی	رقم معلی	وقت معلی	عدد شاگردان
بلیس	عربی توفیقہ اقدی	مدرسی	عربی سعیدہ اقدی	سیرا اقدی	علین باب	۷۰
مرحہ			محمد ذکی اقدی	یحییٰ ذکی اقدی	سیرا سعیدہ اقدی	۹۰
سرد			حسبہ اقدی	رشیدہ اقدی		۶۰
کچ			محمد	عبدالقادر اقدی		۱۵
اخبار			علین اقدی			۷۵

مدارس و ابتدائی و جہان مکاتب

مرافق	عدد مدارس	مطبعی	عدد مکاتب	شاگردان	انبات
بلیس	۹	۹۷	۷۵	۷۶۶	۹۷
چقور		۱۰۰	۷	۷۷۹	۶۶
اخبار			۸	۷۰۷	۱۷۵
خزالت			۷۸	۷۵۶	۷۵
رنگ			۱	۱۰۰	۷۲
موسہ	۱۷	۱۹۵	۱۷	۷۹۱	۷۰۷
بولان	۹	۱۷۷	۹	۷۷۷	۱۸۶
مدرزگرد	۱۵	۷۷۷	۱۷	۷۰۸	۷۱۷
وارط			۷۰	۷۵۰	۶۷
سرد	۷۶	۷۷۹	۷۷	۸۰۸	۷۱۷
پشوران	۷	۱۰			
خزالت	۷	۶۷			
اروہ	۱۰	۷۰	۵	۱۷۷	۵۷
کچ	۱۷	۹۱	۱۵	۷۷۷	۷۱
چقور			۷	۱۷	
کلون	۱۱۰	۱۷۱۷	۱۹۶	۷۷۷۷	۷۷۷۷

محل غیر مدر مکاتب

مرافق	بولان			خزالت			پشوران			کلون		
	بلیس	چقور	اخبار	بلیس	چقور	اخبار	بلیس	چقور	اخبار	بلیس	چقور	اخبار
بلیس	۱۷۵	۷	۸۹۱	۷۷			۱۷۵	۷	۷۷۹	۸		
سرد	۱۷۵	۷	۷۷۶	۱۷	۷۰	۸۰	۷۶	۱	۶۰	۱	۷۷	۱
موسہ	۱۷۵	۷	۷۰۷	۷۶			۷۰	۷	۷۷	۱	۱۱۷	۱
کچ			۱۷	۱								
کلون	۷۷۷	۷	۷۷۷۷	۷۷	۷۰	۸۰	۷۰	۷	۱۸۹	۷	۷۷۵	۸۰

3- H.1310 (M.1892) Tarihli Bitlis Vilâyet Sâlnâmesi, Belge No: Belirtilmemiş

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Advanç	Advanç	Advanç	Advanç	Advanç	Advanç	Advanç	Advanç	Advanç	Advanç	Advanç	Advanç	Advanç	Advanç	Advanç	Advanç	Advanç	Advanç	Advanç	Advanç		
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...

KAYNAKÇA

BOA, (Hicri 1310/Miladi 1892 Tarihli **Bitlis Vilayet Salnâmesi** Muş Sancağı), Başvekâlet Arşiv Dairesi Kütüphanesi: 058 /404.

BOA,(Hicri 1316/Miladi 1898 Tarihli **Bitlis Vilayet Salnâmesi** Muş Sancağı), Başvekâlet Arşiv Dairesi Kütüphanesi: 058 /404.

BOA, (Hicri 1317/Miladi 1899 Tarihli **Bitlis Vilayet Salnâmesi** Muş Sancağı), Başvekâlet Arşiv Dairesi Kütüphanesi: 058 /404.

BOA, (Hicri 1318/Miladi 1900 Tarihli **Bitlis Vilayet Salnâmesi** Muş Sancağı), Başvekâlet Arşiv Dairesi Kütüphanesi: 058 /404.

NORVEÇ'TEN MUŞ'A PROTETAN BİR MİSYONER: BODİL BİÖRN

Celal Öney*

ÖZET

XIX. yüzyılda misyonerlik faaliyetlerine yoğun bir şekilde maruz kalan Osmanlı ülkesinin nerdeyse her bölgesinde açılan okul, hastane ve yetimhane gibi misyon kurumlarının gelişiminde kadın misyonerlerin rolü göz ardı edilemez. Eğitim, yetim bakımı ve sağlık alanında kadın misyonerlerin üstlendiği görev, mensubu oldukları misyonun yerel halklar tarafından benimsenmesine ve sahada istenilen Protestan neslin yetiştirilmesinde anahtar rol üstlenmişti. Kadının, misyon içerisinde ve dışında üstlenebileceği görevin önemini anlayan misyoner örgütler, misyonun yerel halkın çekirdeği olan aileye ve geleceğin anne adayları kız çocuklarına nüfuz edebilmesi için kadın misyonerleri kullanmaları kaçınılmazdı. Başta Anadolu olmak üzere Osmanlı coğrafyasının büyük bir alanında etkin olan Protestan misyonun meydana getirdiği hastane, klinik, dispanser ve gezici sağlık ekibi gibi oluşumlarda dünyanın birçok bölgesinden sahaya gelen kadın misyonerler, Protestanlığın yayılabilmesi için kendilerine örgüt tarafından atfedilen görevi yerine getirmek için canla başla çalıştılar. Bodil Biörn, yukarıda belirttiğimiz kadın misyonerlerden biriydi. Araştırmamızda Norveçli olan Bodil Biörn'un Osmanlı ülkesine geliş serüvenini inceleyerek onun Ermeniler arasındaki faaliyetlerinin bir bölümünü oluşturan Muş misyon istasyonundaki faaliyetlerini inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Bodil Biörn, Protestan, Misyonerlik, Osmanlı İmparatorluğu, Muş.

FROM NORWAY TO MUŞ: A PROTESTANT MISSIONARY: BODIL BİÖRN

ABSTRACT

The role of women missionaries in the development of mission institutions, such as schools, hospitals and orphanages, opened in almost every region of the Ottoman country which was heavily exposed to missionary activities in the 19th century, can not be overlooked. Mission organizations that recognize the importance of the task that the woman can undertake in and out of the mission, have sought to employ female missionaries so that the mission can penetrate into the families and affect the girls who were the mother candidates for the future. The task, which was undertaken by women missionaries in education, orphan care and health, played a key role in the adoption of the mission by the local people and in the training of the desired generation. Bodil Biörn, who was from Norway, was one of these missionaries. In our research we will try to focus on her missionary activities in Muş. Muş mission was one of her three periods of missionary activities among Armenians.

Keywords: Bodil Biörn, Protestant, Missionary, Ottoman Empire, Muş.

GİRİŞ

XIX. yüzyılda Protestan misyonerlik faaliyetlerinde sayısı hızla artış gösteren kadın misyonerlerin üstlendikleri rol önemlidir. Dünyanın neredeyse tüm ülkelerinde etkin olmaya çalışan Protestan misyoner örgütler, Milenyanist bir yaklaşım sergileyerek insanları Protestanlığa kazandırmak için her yolu denemeye çalıştılar. Eğitim ve sağlık alanına yönelik ve hedef kitle olarak da kız çocukları ve kadınların seçilmesi, bu örgütlerin kadın misyoner istihdam etmesini gerekli kıldı. Açılan okullar, yetimhaneler¹ ve hastaneler zaman ilerledikçe kalifiyeli kadın misyonerlerin sahaya inmesine ve misyoner örgütlerin de kadın misyoner istihdamı yaparken daha fazla seçici olmasına yol açtı. XIX yüzyılın sonuna doğru Kuzey Amerika'da ve İskandinav ülkeleri dahil Batı Avrupa ülkelerinde bağımsız müstakil ve sadece kadın misyonerlerden mütevellit misyoner örgütler meydana getirilerek erkek egemen misyon anlayışı bir kenara itilmeye çalışıldı.

Kadın misyoner örgütlerin kıta dışı misyonerliğe sıcak bakmaları ve ortak amaç çerçevesinde diğer Protestan misyoner örgütler ile ortak çalışmaları ve misyoner değişiminde bulunmaları, kadın misyonerlere mesleklerinin gelişimi için hem farklı tecrübeler

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Tarih Bölümü, c.oney@alparslan.edu.tr

¹ Osmanlı topraklarında açılan Alman yetimhaneler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Muttalip Şimşek, "Osmanlı Devleti'nde Alman Yetimhaneleri (1860-1921)," **History Studies International Journal of History**, 8, no. 3: 164-69.

kazandırıyordu hem de misyoner alışverişinde bulunan örgütler, misyoner eksikliği yaşamadan faaliyetlerini sürdürebilmekteydiler. İskandinav (Danimarka, Finlandiya, Norveç ve İsveç) kadın misyonerler de bu alanda oldukça tanınmış ve farklı Protestan misyoner örgütler tarafından özellikle sağlık alanında istihdam edilmek istenen kadın misyonerlerdi. İskandinav kadın misyonerlerinin eğitimi ve mesleki alanda sahip oldukları yeterlilikler bu misyonerlerin kısa sürede özellikle Protestan misyoner örgütler tarafından istihdam edilmelerini sağlamıştı.²

Birinci Dünya Savaşı öncesi Alman etkisine giren Osmanlı Devleti, Alman kültürel yayılcılığına da maruz kalmıştı. Osmanlı Devleti, neredeyse yüzyıl önce (1820) Amerikan Board adlı misyoner örgütün³, İmparatorluk toprakları üzerinde yayılmasına tanık olduysa 1900'lü yıllardan itibaren de Alman misyoner örgütlerin Anadolu coğrafyasında yayılmasına⁴ tanık olmaya başlamıştı.⁵ Alman misyonerlerinin ve misyon kurumlarının Anadolu'da ve Filistin bölgesinde yayılışı öyle hızlı geliyordu ki Amerikalı meslektaşları ile mevki konusunda çatışma yaşamaları kaçınılmaz oldu⁶. Harput ve Bitlis arasında kalan Muş mıntikasını Bitlis'te konuşlanmış Amerikalı misyonerler ile pazarlık yaparak elde eden Alman misyonerlerin niyetleri, yıllardır Amerikalı misyonerin emrinde çalışmayı bırakıp kendi bağımsız misyonerlik faaliyetlerini özgürce yapmaktı.⁷ Çoğunlukla Alman misyoner örgütleri olmak üzere Amerikan Board misyoner örgütün teşkilatlarına dâhil olarak Osmanlı topraklarına intikal eden İskandinav kadın misyonerler, her ne kadar farklı örgütlerin şemsiyesi altında Osmanlı topraklarında misyoner faaliyetlerini yürütseler de asıl amaçları başkaydı. Mensubu oldukları asıl örgüt olan ve kısaca KMA olarak adlandırılan *Kadın için Kadın Misyoner Örgütü* (Kvinnelige Misjon Arbeidere)⁸ için nüfuz sahaları meydana getirmektir. Bu misyoner örgütün Birinci Dünya Savaşı sonrasında oluşacak ortamdan yararlanıp Osmanlı topraklarının doğusunda genişlemesini sağlamak için örgüt merkezinden

² Hilde Nielssen & Karina Hestad-Skeie & Inger M. Okkenhaug, eds., **Protestant Missions and Local Encounters in the Nineteenth and Twentieth**, Brill, 2011.

³ Osmanlı topraklarında gerçekleşen Amerikan misyonerlik faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Uygur Kocabaşoğlu, **Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları**, 3.baskı, İmge Kitabevi, İstanbul, 2000.

⁴ 2015 yılında Türk Tarih Kurumundan yayınlanan bu kitap XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarında gerçekleşen Katolik ve Protestan Alman misyonerlik faaliyetlerini detaylı bir şekilde incelemektedir. Hem Anadolu hem de Filistin bölgesinde gerçekleşen Alman misyonerlik faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Uğur İnan, **Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri**, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015, 417-18.

⁵ İlber Ortaylı, **II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara, 1981, 49.

⁶ Ortaylı, **II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, 111; Filistin bölgesinde Protestanlığın yayılışı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Murre-van den Berg, H. L., ed., **New Faith in Ancient Lands: Western Missions in the Middle East in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries**, Studies in Christian mission v. 32, Brill, Leiden, Boston, 2006.

⁷ Anadolu'da Alman misyonerlik faaliyetlerinin Birinci Dünya Savaşına doğru gelişmeye başlamasının altında yer alan neden Alman İmparatorluğu'nun dış politikası ile doğrudan ilgilidir. Bu gelişmeyi yakından takip eden Amerikan Board örgütünün misyonerleri Alman Protestan misyonerlik faaliyetlerini devamlı olarak kontrol altında tutmaya çalışarak özellikle Almanların Osmanlı Ermenileri arasında misyonerlik faaliyeti içinde olmalarına pek müsaade etmek istemeseler de Alman misyonların güçlenmesi ve artık bağımsız olarak hareket etmek istemesi kaçınılmazdır. Tarihçi Ömer Turan'ın bu makalesinde Alman ve Amerikan misyon çatışması irdelenerek Ermenilerin yaşadığı doğu vilayetlerinde mıntika paylaşımının nasıl şekillendiği hakkında daha fazla bilgi alına bilinir. Ömer Turan, "Osmanlı'nın Son Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Amerikan ve Alman Misyonerlik Faaliyetleri ve Rekabeti," in **I. Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu, 8-10 Ekim 2009: Das Erste Internationale Symposium zu den Deutsch-Türkischen Historischen Kulturellen Beziehungen, 8-10 Oktober 2009**, ed. Ramazan Çalık, Konya Valiliği Yayın no. 210, Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Konya, 2010.

⁸ "Norske kvinner dokumenterer folkemord," accessed January 8, 2018, <https://www.arkivverket.no/utforsk-arkivene/nyere-historie-1814-/norske-kvinner-dokumenterer-folkemord>.

gelen direktifleri yerine getiren İskandinav kadın misyonerler, bu amacı kendilerini istihdam eden Alman ve Amerikan Protestan örgütlere sezdirmeden uzun vadede gerçekleştirmeye çalıştılar⁹

İskandinav kadın misyonerlerin Osmanlı topraklarına girişini sağlayan süreç, Protestan Alman misyonerlerinden biri olan ve aynı zamanda *Deutscher Hilfsbund für Christliches Liebeswerk im Orient*¹⁰ adlı örgütün kurucusu ve yöneticisi konumunda bulunan Ernst Lohmann¹¹'in İskandinav ülkelerini ziyaret ederek Osmanlı coğrafyasında Hristiyanların yaşadığı dramı vaaz yolu ile anlatması ve akabinde yardım toplamaya çalışması ile gerçekleşmişti.¹² Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu vilayetlerinde misyon istasyonları açmayı planlayan Ernst Lohmann,¹³ İskandinav ülkelerinden bu misyon hareketine katılmak isteyen misyonerlerin olabileceğini de düşünerek bu ülkelerdeki misyoner yetiştiren örgütler ile temasa geçmişti. Ayrıca İskandinav ülkelerinde yayınlanan misyoner yayınlarında da Osmanlı coğrafyasında görev yapan ABD'li misyonerlerin de yazılarının yayınlanması, İskandinav kadın misyonerler arasında Ermenilere karşı bir ilginin oluşmasında rol oynadığını söyleyebiliriz.¹⁴

KVİNNELİGE MİSJON ARBEİDERE, KISACA KMA ADLI MİSYONER ÖRGÜTÜ HAKKINDA

XIX. yüzyılın sonlarına doğru kadın misyonerlerin Kuzey Amerika ve Avrupa'da kurulmuş olan Protestan misyoner örgütlerde önemli bir mevki tutmaya başladığını görürüz. Kadın misyonerlere gösterilen önemin giderek fazla olmasının nedeni bu dönemde Protestan olmayan coğrafyalarda faaliyet gösteren Protestan misyonerlerin yerel kadın ve kız çocuklarını hedef almasından ileri gelmekteydi. Geleceğin Protestan neslinin yetiştirilmesinde rol oynayacak kız çocuklarının eğitim almasını isteyen erkek misyonerler, kadın yardımcılarının kendilerine sağlayabileceği kolaylığı fark etmeye başlamışlardı.¹⁵ Kendilerine gösterilen ilgi ve ihtiyaçtan memnun olan kadın misyonerler, bu durumu bir fırsat olarak görerek kendilerini ispatlamayı, hemcinslerine yardım etmeyi, erkek egemen misyon anlayışını kırmayı ve nihayetinde dünyanın farklı alanlarını görmeyi ümit ederek misyoner örgütlerden gelen teklifleri olumlu olarak cevaplandırıp örgütün istediği coğrafyaya severek gitmekteydi. Protestanlığın *Lutheran* kolunun ağırlıklı olarak benimsendiği İskandinav ülkelerinde de kıta dışı misyonerlik hareketi bu yüzyılın sonlarında oldukça popüler olmaya başlamıştı. Kadın için Kadın Misyoner Örgütü (Kvinnelige Misjon Arbeidere) adlı misyoner oluşum ilk önce 1894 yılında İsveç'te, 1900 yılında Danimarka'da ve 1902 yılında ise Norveç'te kuruldu. Kısaca KMA olarak adlandırılan bu örgütün amacı Protestan olmayan topraklarda yaşayan kadınların yaşamlarını iyileştirmek olarak benimsenmişti. Örgütün kurucuları, ilhamlarını Kuzey Amerika, Almanya ve İngiltere gibi ülkelerde özellikle XIX. yüzyılın son çeyreğinde yoğun olarak açılan müstakil kadın misyoner örgütlerden

⁹ Seija Jalagin & Inger M. Okkenhaug & Maria Småberg, "Introduction: Nordic Missions, Gender and Humanitarian Practices: from Evangelizing to Development," *Scandinavian Journal of History*, 40, no. 3 (2015): 293, <https://doi.org/10.1080/03468755.2015.1043695>.

¹⁰ İnan, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, 417.

¹¹ İnan, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, 416.

¹² İnan, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, 417-18.

¹³

http://bitimage.dyndns.org/german/TheodorBrandt/Zeugen_Des_Gegenwaertigen_Gottes_Band_157_Ernst_Lohmann_1962.pdf

¹⁴ Inger M. Okkenhaug, "Refugees, Relief And The Restoration Of A Nation: Norwegian Mission In The Armenian Republic, 1922-1925," in *Protestant Missions and Local Encounters in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, ed. Hilde Nielssen & Karina Hestad-Skeie & Inger M. Okkenhaug, Brill, 2011, 212.

¹⁵ Julia Hauser, *German Religious Women in Late Ottoman Beirut*, Brill, 2015. <https://doi.org/10.1163/9789004290785>

almışlardı.¹⁶ Bu örgütlerin amacı, dünyanın çeşitli bölgelerinde acı çeken kadın ve kız çocuklarına ulaşmak ve onlara eğitim yolu ile Protestan yaşam tarzını benimsetmekti.¹⁷ İskandinav ülkelerindeki kadın misyonerlerin hem finansal hem de eğitim durumu meslektaşları olan diğer Amerikalı ve Avrupalı kadın misyonerler ile karşılaştırıldığında İskandinav ülkelerindeki kadın misyonerlerin daha eğitilmiş olduğu, zengin ailelerden geldiği ve daha fazla sorumluluk bilincinde hareket ettiğini görebiliriz. İskandinav ülkelerinden dünyanın birçok bölgesine Protestanlığı yaymak amacıyla hareket eden kadın misyonerler diğer ülkelerdeki misyoner kadın oluşumlarında görev alan kadın misyonerlerden özellikle yetimhane ve hemşirelik alanlarında genellikle daha etkiliydi.¹⁸ Bu nedenle İskandinav ya da farklı bir deyişle "Nordic" kadın misyonerler farklı Protestan misyoner örgütler tarafından hep istihdam edilmek istenmekteydi.¹⁹ Kadın için kadın dayanışması şeklinde bir örgütlenme hareketi içinde faaliyetine başlayan KMA örgütü, okul, yetimhane ve küçük klinikler meydana getirirken diğer taraftan da dul kadınların ve yetimlerin tespitini dünyanın farklı bölgelerinde yaparak misyon alanını genişletme isteği içerisindeydi. Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmış Osmanlı Devleti'nin topraklarında yaşayan Hristiyanların durumundan haberdar olan bu örgüt, Anadolu'ya misyoner göndermeyi gündemine aldı.²⁰ KMA misyoner örgütünün faaliyet alanını genellikle sosyal yardım ve etkinliklerden oluşurken bu etkinliklerin içinde yer alan sağlık ve eğitim, örgütün üzerinde durduğu iki önemli unsurdur. Örgütün istihdam ettiği misyonerler genellikle iyi eğitim görmüş kadın misyonerlerden oluşmaktaydı. Hemşire ve öğretmen meslek dallarında misyoner alımı yapan örgüt aynı zamanda bu misyonerlerden din değiştirtme konusunda etkinlik yaparak Protestanlığın Lutheran koluna adam kazandırmayı da mecbur kılmaktaydı.²¹ Osmanlı topraklarına büyük umutlar ile gönderdiği kadın misyonerlerden Ermeniler arasında çalışmayı isteyen KMA örgütü her ne kadar bu misyonerlerini Osmanlı topraklarında Alman ve Amerikan misyoner örgütlerin himayesinde çalıştırsa da misyonerlerin bağlı oldukları KMA örgütü, Anadolu'daki kadın misyonerlerine gelecekteki operasyonlarına zemin hazırlamaları direktifinde bulunmuştu.²²

BODİL BİØRN HAKKINDA

Norveçli kadın misyoner Bodil Biørn (1871-1960), *Deutscher Hilfsbund für Christliches Liebeswerk im Orient*²³ adlı Alman misyoner örgütün Anadolu'daki yapılanmasında çalışmak için 1905 yılında KMA örgütü tarafından gönderildi.²⁴ Bodil Biørn, Kadın için Kadın Dayanışması Misyonu (Women for Women Missionary Workers ya da Norveççe ismiyle Kvinnelige Misjon Arbeidere) adlı Danimarka kökenli Protestan misyonu tarafından Ermenilere yardım için Osmanlı ülkesine gönderilen 22 İskandinav kadın

¹⁶ "Category:Kvinnelige Misjonsarbeidere (Arkivverket) - Wikimedia Commons," accessed January 8, 2018, [https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Kvinnelige_Misjonsarbeidere_\(Arkivverket\)](https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Kvinnelige_Misjonsarbeidere_(Arkivverket))

¹⁷ Inger M. Okkenhaug, "Scandinavian Missionaries, Gender and Armenian Refugees during World War I. Crisis and Reshaping of Vocation," *Social Sciences and Missions*, 23, no. 1, 2010, 64.

¹⁸ "Våre formødre: misjonskvinnene," accessed November 13, 2017, <http://kjonnsforskning.no/nb/2003/10/vare-formodre-misjonskvinnene>

¹⁹ Okkenhaug, "Scandinavian Missionaries, Gender and Armenian Refugees during World War I. Crisis and Reshaping of Vocation," 70

²⁰ Hasmik Hovhannissyan, "Bodil Biørn - An Unsung Heroine," accessed February 27, 2018, <http://hetq.am/eng/news/27216/bodil-biorn---an-unsung-heroine.html>

²¹ Matthias Bjørnlund, "Harput - Danish Missionaries," accessed December 30, 2017, <http://hetq.am/eng/news/63853/harput---danish-missionaries.html>

²² Okkenhaug, "Scandinavian Missionaries, Gender and Armenian Refugees during World War I. Crisis and Reshaping of Vocation," 67-68.

²³ A. Meißner, *Martin Rades "Christliche Welt" und Armenien: Bausteine für eine internationale Ethik des Protestantismus*, Lit, 2010, <https://books.google.com.tr/books?id=qpH0f-ToJT8C>, 291-92

²⁴ Okkenhaug, "Scandinavian Missionaries, Gender and Armenian Refugees during World War I. Crisis and Reshaping of Vocation," 66.

misyonerden Norveçli olan tek misyonerdi. 1871'de Norveç'in Kragero şehrinde armatörlükle uğraşan zengin bir ailenin kızı olarak dünyaya gelen Bodil Biørn, o dönemde bölgede okula gitme şansına sahip olan çocuklardan sadece biriydi. Kız çocuklarının eğitim almasına karşı çıkılan bir dönemde amcasının Oslo'da bir okul müdürü olması sayesinde eğitimine Oslo'da devam eden Bodil Biørn, müzik eğitimi için ailesi tarafından mezuniyetinin hemen akabinde Berlin'e gönderildi.²⁵ İki yıl eğitim aldıktan sonra eğitimine devam etmeme kararı aldı. Kendisinden normal bir kız gibi evlenip yuva kurması beklenirken farklı bir kader seçen Bodil Biørn, dünyayı gezmek ve insanlara yardım etmek istiyordu.²⁶ Bu nedenle KMA örgütüne başvuran Bodil Biørn, hemşirelik eğitimi almaya başlamıştı. 1905 yılında okuldan ayrılan ve yeni belirlenen tayin yerine hareket eden Bodil Biørn, Osmanlı ülkesinde kendisini ne tür zorlukların beklediğinden habersizdi. Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında kısaca *Deutscher Hilfsbund* olarak bilinen Alman Yardım Birliği tarafından istihdam edilen Bodil Biørn, Osmanlı Ermenileri arasında çalışmak amacıyla ilk olarak örgütün Maraş'taki hastanesine atandı. Bu hastanede kısa bir tecrübe kazandıktan sonra *Deutscher Hilfsbund* örgütünün Harput'taki istasyonuna gönderildi. Harput'ta Alman hastanesinde hemşire olarak çalışan Bodil Biørn, bu hastanede hem mesleki bilgisini geliştirdi hem de Ermenice ve Türkçe dillerine olan hâkimiyetini geliştirerek ileride Ermeniler arasında çalışmayı kararlaştırdı. Bu kararı almasını ağlayan en önemli nedenlerinden biri de hastanede iki Ermeni doktor ve iki Ermeni hemşire ile işbirliği içerisinde olması ve bu işbirliğinin ileriye dönük yeni bir projenin temelini teşkil etme ihtimalinin ortaya çıkmasıydı.²⁷ KMA misyonerlerinin Osmanlı topraklarındaki ilk yılları bir hayli yoğun geçerken bu sürede misyonerlerden İngilizce ve yerel dillerden biri olan Ermenicenin öğrenilmesi istenmekteydi. Elbette Türkçe'nin de öğrenilmesi örgüt tarafından misyonerlere tavsiye edilmekteydi. KMA örgütü mensubu kadın misyonerlerinin genel olarak çalıştığı hastaneler Alman ve Amerikan hastaneleri olmakla birlikte bu kurumlarda konuşulan dillere olan hâkimiyetleri ve tedavi süreçlerinde kullanılan yeni yöntem ve tekniklerin kadın misyonerlerce öğrenilmesi onların gelecekte özellikle Ortadoğu'da etkili olmalarında da rol oynayacaktı.²⁸

BODİL BİÖRN 'UN MUŞ'A GELİŞİ VE MUŞ'TAKİ FAALİYETLERİ

Norveçli misyoner Bodil Biørn'un ikinci çalışma alanı olan Harput'tan ayrılması ve Muş'a gönderilmesi 1906 yılında gerçekleşti. Elazığ'dan at sırtında sekiz günde Muş'a varan Bodil Biørn, Muş'ta çok sayıda hastanın olması yönünde aldığı duyum ile kendisine bu şehirde ihtiyaç duyulduğunu, adeta tanrı tarafından Muş'a gönderilmek için kendisine çağrı gönderildiğini belirterek dağlar arasında gerçekleşen bu tehlikeli yolculuğu göze aldığını vurgulamaktaydı. Şehir hakkında ilk izlenimlerini günlüğünde dile getiren Bodil Biørn, Muş'un oldukça fakir bir yer olduğunu insanların çevredeki mağaralarda yaşadığını ve genellikle bir tür ekmek tükettiklerini belirterek bu ekmeğin sanki Norveç'in Napolyon ile karşılaşması sırasında yaşanan kıtlık dönemlerinde insanların tükettiği ekmek ile çok benzeştiğini dile getirmekteydi. Şehrin civarında bulunan Ermeni köy ve kasabalarının çektikleri fakirlik hakkında da bilgi vererek Ermenilerin de Müslümanlar gibi fakirlik içinde olduğunu yazmaktaydı.²⁹

²⁵ "Bodil Biørn," accessed November 13, 2017, <https://en.gariwo.net/righteous/the-righteous-biographies/metz-yeghern/people-recognized-as-righteous/bodil-birn-7663.html>

²⁶ "Bodil Biørn: A Story of Faith, Love and Dedication - YouTube," accessed November 13, 2017, <https://www.youtube.com/watch?v=8hviPVIstfXQ>

²⁷ Inger M. Okkenhaug, "Women On A Mission! Scandinavian Welfare And The Armenians In The Ottoman Empire, 1905–1917," in *Interpreting Welfare and Relief in the Middle East*, ed. Nefissa Naguib and Inger M. Okkenhaug, Brill, 2007, 61.

²⁸ Okkenhaug, "Scandinavian Missionaries, Gender and Armenian Refugees during World War I. Crisis and Reshaping of Vocation," 70–71.

²⁹ Okkenhaug, "Women On A Mission! Scandinavian Welfare And The Armenians In The Ottoman Empire, 1905–1917," 62–63.

Bodil Biørn'un Muş misyon istasyonundaki misyonerlik faaliyetlerinin odağında Ermeni kız çocukları ile kadınlar bulunmaktaydı. Bölgedeki Ermeni nüfusun geleceğini şekillendirecek olan kız çocukları ve kadınların durumu oldukça kötü durumdaydı. Muş Ermeni nüfusunun içinde yer alan kadın ve kız çocukları arasında cahillik oldukça fazlaydı. Bu durumu gören Bodil Biørn, yönetmekte olduğu yetimhaneden hariç bir okul meydana getirerek iki Ermeni kadın öğretmenin yönetiminde 120 öğrenciye hizmet vermeye başlamıştı. Ermeni kadınlar arasında da kendi başına öğrenme ve bu kişilere yardım etme "help to self help" sistemi benimsenerek Ermeni kadınların birbirlerine yardım ederek öğrenme eylemini gerçekleştirmelerine misyonerler tarafından yardım edilmekteydi.³⁰ Muş'taki Ermeni kadınların durumunu gözlemleyen Bodil Biørn, Ermeni kadınların acil yardım alması gereken gurup olarak belirleyip yardım ve eğitim organizasyonunu kadınların durumuna göre yönlendirmeye başlamıştı.³¹

Bodil Biørn, Muş istasyonunda sağlık ve eğitim alanında geldiğinden beri nerdeyse iki yıldır hizmet vermekteydi, üstlendiği görev gerçekten çok ağırdı. Bu nedenle Alman *Hilfsbund* örgütü Muş'a Alman misyonerlerden Bay ve Bayan Dobeler çiftini Biørn'a yardımcı olmak amacıyla gönderdi. Yapılan görev dağılımında Dobeler çifti yetimhane ve eğitim işinde meşgul olurken Bodil Biørn'da sağlık işi ile ilgilenecekti. 1910 yılına gelindiğinde Bodil Biørn bir yıllığına Norveç'e izin için döndü. Muş istasyonundaki işlerin aksamaması amacıyla Alman *Hilfsbund* örgütü Muş'a İsveçli bir kadın misyoner olan Alma Johansson'ı gönderdi. Alma Johansson, Bodil Biørn'a sağlık işlerinde yardımcı olurken aynı zamanda Muş'un civar köylerinden gelen tedavi isteklerini yerine getirmek için bazen Bodil Biørn ile bazen de misyonu temsilen diğer yardımcıları ile birlikte tek başına uzun süren yolculuklara çıkmak zorunda kalıyordu. Bodil Biørn, Norveç'te izindeyken Alman Dobeler çifti de misyonun gelişimi için yeni arsalar arıyordu. Müslüman mahallesinde Alman misyonerler tarafından üzerinde okul inşa etmek amacıyla alınan bir arsa Alman misyonerler ile yerel Müslüman halkı karşı karşıya getirmiş, durum Alman misyoner Dobeler çiftinin aleyhine sonuçlanınca da olaya yabancı devletlerin temsilcilikleri müdahil olmaya başlamıştı.³² Olayın genişlemesini istemeyen Osmanlı Devleti, var olan siyasi gelişmelerin aleyhine dönmesinden endişe duyarak olayın biran önce kapanmasını istiyordu. Muş'taki misyonun yatırımını gözeterek misyon ile yerel halk arasında bir nefretin oluşmasını göze alamayan misyonerler, sağlanan uzlaşmayı kabul etmek zorunda kalarak arsanın il sahibine teslim edilmesi ile her iki taraf arasında uzlaşma sağlandı.³³ Bu sırada Norveç'te izinde olan Bodil Biørn Muş'a geri dönmüştü. Muş'taki Müslüman ahali ile arazi yüzünden sıkıntı yaşayan Dobeler çifti, *Hilfsbund* örgütü tarafından misyonun Halep şubesine atanmışlardı. Dobeler çiftinin Muş'u terk edip Halep'e doğru hareket etmeleri, Bodil Biørn'u misyonun genişlemesinden sorumlu kişi olarak bir okul, iki yetimhane ve bir klinikten oluşan misyonu idare etmek zorunda bırakmıştı. Yetimhanelerden biri kız diğeri ise erkek yetimhanesiydi. Misyonun genişlemesi için çaba sarf eden Bodil Biørn, kliniği 10 yataklı ufak bir hastaneye

³⁰ Vahe Taşçıyan, "Harput (Kaza) – Okullar (1. Bölüm)," <http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/mamuret-uel-aziz-vilayeti/harput-ovasi/egitim-ve-spor/okullar1bolum.html>

³¹ Okkenhaug, "Women On A Mission! Scandinavian Welfare And The Armenians In The Ottoman Empire, 1905–1917," 66.

³² Sefaret'i Devlet-i Almanyaya, Almanyaya Devleti tabaasından Muş Eytamhanesi Müdürü Mösyö Dobeler'in Muş'ta iki parçalık arazi satın alma meselesi hakkında., July 22, 1911, **BOA**, DH.H.00015.00020.002, Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

³³ **BOA**, DH. H. 15.20.23 Bitlis Vilayeti Tahrirat Kalemi, Almanyalı Fon Döbler Hakkında, July 25, 1911, **BOA**, DH. H. 15.20.23, Başbakanlık Osmanlı Arşivi; Makalenin hazırlanışı sırasında iki belge tespit ettik fakat sonrasında İnal'ın bu konuda hayli fazla belge tespit ettiğinin farkına vardık belgelere ulaştık fakat İnal'ın tespitlerinden farklı bir bilgiye ulaşamadık. Alman misyoner Dobeler'in arazi mücadelesi oldukça dirayetli geçerek uluslararası bir sorun haline dönüşmesi hakkında daha fazla bilgi için bknz. İnan, **Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri**, 459.

çevirmeyi başarmış hatta Hülfsbund örgütünü de ikna ederek yeni bir okulun inşasını 1913 yılında bitirtmişti. Bodil Biörn, Muş'taki görevi sırasında kendisine yardımcı olarak Muş'a gönderilen İsveçli kadın misyoner Alma Johansson ile misyonun işlerini yürütmeye çalışırken aynı zamanda Ermeni öğretmen, hastabakıcı, İncil okuyucu kadınlardan ve din adamlarından yardım da almaktaydı. Muş yerel yetkilileri, misyonun bu şekilde genişlemesinden memnun olmalarına rağmen 1914 yılında Almanların tekrar yeni bir okul inşasına girişmeleri, şehirde artacak olan yabancı nüfuz nedeniyle pek hoş karşılamamışlardı.³⁴

İsveçli kadın misyoner Alma Johanson, eğitimini hemşire ve ebe olarak tamamlamıştı. Atandığı Muş istasyonunda yer alan Alman hastanesinde görevini icra ederken artan zamanlarında da yerel kadınlar ile gerçekleştirdiği toplantılarda Protestanlık hakkında bilgi vererek Protestan yaşam tarzının yerel Ermeni kadınlar arasında benimsenmesi için çalışıyordu. Yerel kadınlar ile olan buluşmaların sadece Muş merkezle sınırlandırmayarak Muş'un civar köylerine de uğramayı eksik etmiyor, gittiği yerlerde genellikle Ermeni kadınlar ile sohbet etmeye çalışıyordu. Bu faaliyetlerinden edindiği tecrübelerini KMA örgütünün İsveç'in Stockholm kentinde bulunan merkezine ileten Alma Johansson, çalışma şartlarının zorluklarından, ağır geçen kış koşullarından bahsederek hemşirelik ve ebelik mesleğini yüksek dağlarla çevirili bu bölgede gerçekleştirmek ve Protestanlığa adam kazandırmanın ne kadar zor olduğundan bahsetmekteydi.³⁵

İskandinav ve Alman misyoner ve hemşireler (Deaconess) çalıştıkları sahalarda aynı zamanda bir rol modellik görevi de üstlendiklerinin bilincinde olarak hareket etmekteydiler.³⁶ Kamu hizmetinin sağlık ve eğitim gibi pek çok alanında bayanlarında hizmet üretebileceğinin devamlı olarak üzerinde durulması, Muş'taki misyoner okullarında ve yetimhanelerinde yetiştirilen kız çocukları arasında misyoner, öğretmen veya hasta bakıcı olma isteği giderek artmaktaydı. Kız öğrencilerden gelen talep üzerine misyonerler zeki, çalışkan ve uysal kız öğrencileri belirleyerek kendilerine yardımcı olarak yetiştirmeye çalışmaktaydılar. Belli bir süre eğitim ve uygulama sonrasında tecrübe kazanan öğrenciler, misyonerler gibi görev üstlenerek kız *kardeşlik ruhu* içinde misyonerlerle birlikte hareket etmekteydiler.³⁷

Bodil Biörn'un Muş'taki görevi sırasında karşılaştığı durumlar onun hem tecrübe kazanmasına hem de eksik kaldığı alanlarda ülkesini ziyarete giderken alacağı eğitimler ile bu eksikliğini kapatma çabası göstermesine zorluyordu. Muş'ta Ermeni ve Müslüman kadınlar arasında doğum sırasında ölüm oranının oldukça fazla olması ve doğumun hemen ilk aylarında yeni doğan çocuklar arasında da aynı şekilde ölüm oranının fazla olması, Bodil Biörn'u hemşire olmasına rağmen tatili sırasında ebelik eğitimi almasını da gerekli kılmıştı. Bu eğitim sonrasında Bodil Biörn, Muş misyon istasyonunda kadınları bilgilendirmek amacıyla sohbetlerde bulunmayı ihmal etmeyerek doğum sırasında mutlaka ebenin çağırılması gerektiğini vurgulamıştı.³⁸ Muş genelinde kadınların iş yükünün fazla olması, doğurdukları çocuk sayısının fazla olması ve bu doğumların kolay doğumlar olmaması bölge kadının yaşam süresinin oldukça kısa olmasında önemli rol oynadığını belirten Bodil Biörn, kadınlar

³⁴ Okkenhaug, "Women On A Mission! Scandinavian Welfare And The Armenians In The Ottoman Empire, 1905–1917," 67.

³⁵ Okkenhaug, "Scandinavian Missionaries, Gender and Armenian Refugees during World War I. Crisis and Reshaping of Vocation," 68.

³⁶ Uwe Kaminsky, "German 'Home Mission' Abroad:: The 'Orientarbeit' of the Diaconess Institution Kaiserswerth in the Ottoman Empire," in **New Faith in Ancient Lands: Western Missions in the Middle East in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries**, ed. Murre-van den Berg, H. L., Studies in Christian mission v. 32, Brill, 2006, Leiden, Boston, 205–9; "The former 'Deaconess House' of Smyrna," accessed January 14, 2018, <http://www.levantineheritage.com/deaconess.htm>

³⁷ Okkenhaug, "Women On A Mission! Scandinavian Welfare And The Armenians In The Ottoman Empire, 1905–1917," 64.

³⁸ U. Feigel, **Das evangelische Deutschland und Armenien: die Armenierhilfe deutscher evangelischer Christen seit dem Ende des 19. Jahrhunderts im Kontext der deutsch-türkischen Beziehungen** Vandenhoeck & Ruprecht, 1989, <https://books.google.com.tr/books?id=YZZjzqtOsScC>

arasında yürüttüğü sohbet toplantılarında ev yönetimi, hijyen, çocuk bakımı ve doğum sonrası kadının kendisine bakımı konusunda pratik bilgiler vermeye çalışarak basit hastalıkların ölümle sonuçlanmasının önüne geçilmesinde bu bilgilerin önemine değinmekteydi.³⁹

Konu sağlık olunca Kürt, Türk ve Ermeni, Muş'ta her milletten misyonerler için hasta mevcuttu. Hastaların bu kadar fazla bu kadar farklı milletlerden oluşu Bodil Biørn gibi misyonerleri ürkütmüyor aksine işine daha fazla odaklanmasını sağlayarak tedavi ettiği her kişinin, Protestanlığı dini olarak seçme ihtimalini severek işine dört elle sarılıyordu.⁴⁰ Hemşire olmasına rağmen doktor hizmeti veren Bodil Biørn, şehre geldikten kısa bir süre sonra açtığı klinikte yılda 4000 hastaya bakmış, Muş merkezde yatalak 300 hastasını ve civar köylerdeki yatalak 200 hastasını rutin olarak ziyaret etmişti. Bodil Biørn, hastalarını tedavi etmeye çalıştığı süreçte kendisine yetiştirdiği Ermeni kadın ve erkek yardımcılar hizmet etmekteydi.⁴¹

Osmanlı ülkesine girmeden önce Berlin Osmanlı konsolosluğuna uğrayan ve mesleğini beyan ederek çalışma izni isteyen Bodil Biørn'a sadece hemşirelik yapabilir izni verilmesine rağmen Muş misyon istasyonunda hemşirelik görevin yaparken bazen de doktor statüsünde hareket ederek hasta kabul ve ziyaretlerinde bulunup ilaç tavsiyeleri verebilmekteydi.⁴² Bu şekilde hareket etmesine yerel yetkililer genel de ses çıkarmazken şehirde bulunan Katolik Ermeni cemaatine mensup bir Doktor, Bodil Biørn'un doktorluk şahadetnamesinin olmadığından dolayı hasta kabul edemeyeceğine dikkat çekerek Bodil Biørn'u engellemeye çalışmaktaydı. Bu engellemenin iki önemli nedeni olabilirdi bunlardan biri şehirde bulunan Katolik Ermeni cemaatinin Muş'ta bir Protestan varlığının oluşumuna karşı oluşu ve diğer neden ise Bodil Biørn gibi kadın misyonerlerin toplum önünde örnek oluşturarak toplumun geleneksel erkek egemen yapısına zarar vereceği iddiasıydı.⁴³

İskandinav kadın misyonerlerin Ermeni düşkünler tarafından "Anne" olarak veya "Ermenilerin Annesi" şeklinde nitelendirilmesi bu misyonerlerin Ermeniler tarafından ne kadar benimsediklerinin bir göstergesiydi.⁴⁴ Osmanlı topraklarında çalışan İskandinav kadın misyonerler bekardı. Hayatlarını uğruna adadıkları Protestanlığı, Anadolu'da yaymak için bu coğrafyaya gelen kadın misyonerler, hiç evlenmediler. Ancak annelik duygularını edindikleri Ermeni evlatlıklar ile yaşamaya çalıştılar. Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde kurdukları yetimhanelerde canla başla çalışmaları bu yetimhanelere yetim toplamaları bu kadın misyonerlerin bir nevi "yetim toplayıcısı" olarak toplum içinde anılmalarına neden oldu.

Ermeni isyanlarının giderek artması ve bu isyanlar sonrası Ermeni dul ve yetimlerinin artması İskandinav kadın misyonerlerin bölgede kalıcı olmak için bekledikleri fırsatı meydana getirmekteydi. Diğer taraftan Ermeni tehcir hareketi sırasında ve sonrasında oluşan Ermeni yetim mevcudu, İskandinav kadın misyonerlerin Osmanlı coğrafyasında geleceğe dönük bağımsız İskandinav misyonunun bu bölgede kurulması için hayal kurmalarına yetmekteydi.⁴⁵ İskandinav kadın misyonerlerinin eğitim alanından çok yetimhane ve sağlık alanında çalışmasının nedenlerinden biri bu misyonerlerin çalıştıkları sahada çocuk ve kadınlar ile daha

³⁹ Okkenhaug, "Women On A Mission! Scandinavian Welfare And The Armenians In The Ottoman Empire, 1905–1917," 64–65.

⁴⁰ Mia Kolbjørnsen, "Med Guds blick i Armenia: Få armenere ble omvendt, men mange ble hjulpet av misjonæren Bodil Biørn etter folkemordet i 1915." <https://forskning.no/historie-religion/2009/07/med-guds-blick-i-armenia>

⁴¹ Okkenhaug, "Women On A Mission! Scandinavian Welfare And The Armenians In The Ottoman Empire, 1905–1917," 63–64.

⁴² İnan, **Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri**, 457–58.

⁴³ Okkenhaug, "Women On A Mission! Scandinavian Welfare And The Armenians In The Ottoman Empire, 1905–1917," 65.

⁴⁴ *they-call-me-mother*

⁴⁵ Okkenhaug, "Scandinavian Missionaries, Gender and Armenian Refugees during World War I. Crisis and Reshaping of Vocation," 65.

fazla iç içe olmasıydı. Bekâr olarak sürdürmek zorunda oldukları misyonerlik görevi ve kendi ailelerinden uzak olmalarından dolayı çektikleri aile hasretlerini idare ettikleri yetimhaneler ve küçük sağlık kliniklerinde erkek ve kız çocuklarını bir anne gibi sahiplenerek gidermekteydiler. Osmanlı coğrafyasının dağlarla kaplı ve yüksek doğu bölgesinde Ermeniler arasında misyonerlik görevini sürdüren Bodil Biørn da Ermenilerin annesi gibi Ermeni toplumunda algılanmaya başlanması pek fazla uzun sürmemişti. Ermeni dul ve yetimlerin sağlık, eğitim ve hatta yeri geldiğinde güvenlik ihtiyaçlarına çözüm üreten Bodil Biørn, bugün Ermeni toplumunda tanınmakta ve bu misyoner için Ermeniler arasında anma günü düzenlenmektedir.⁴⁶

Protestan misyonerlik faaliyetlerinde kadın ve kız çocuklarına verilecek eğitimin ayrı bir yeri vardı. Protestan cemaatleri kadını önemseyerek ona önemli roller yüklemiş eğitime önem vererek hem aile kurumu içinde hem de kadının yaşadığı çevrede saygı duyulmasını ve erkekler ile eşit haklara sahip olması gerektiği üzerinde durmuştur. Osmanlı topraklarında görev yapan Protestan kadın misyonerler erkek egemen bir toplumda çalışırken oldukça zorlanmış olmakla birlikte bu durumun Osmanlı ülkesinin gelenek yapısı ve kadınların eğitimsiz bırakılmasıyla erkek nüfusun ön plana çıkmasına izin veren bir anlayıştan kaynaklandığını kabul etmişlerdi. Protestan misyonerlik faaliyetlerinin amacına ulaşabilmesi için misyon sahasında önemli ölçüde Protestan varlığını oluşumunu şart gören ve Protestan neslin, misyon sahasında oluşumunda kız çocuklarının önemini anlayan misyonerler, faaliyetlerini yeniden dizayn ederek yeni misyonerlik yöntemleri ile kız çocuklarının eğitimine yoğunlaştılar. Müslüman ve hatta bölgedeki Ermeni nüfusa da hakim olan geleneksel erkek egemen yapıyı kırmak ve kızlar arasında Protestan mezhebinde kadın yaşamının özendirilmesi, misyonun asıl hedefi haline dönüşmüştü. Muş istasyonunda da durum pek farklı değildi. Kadının sosyal yaşamda yer edinmesine önem veren İskandinav kadın misyonerler de kadınlar arasında çalışmanın kendilerine adeta tanrı tarafından tevdi edildiğini iddia etmekteydiler. Protestan misyonerlerin Osmanlı topraklarındaki karşılaştıkları sıkıntılar genelde aynıydı. Muş bölgesinde hâkim olan Alman *Deutscher Hilfsbund* örgütüne bağlı kadın misyonerler ile Bitlis havalisinde faaliyet gösteren *Amerikan Board* örgütüne bağlı kadın misyonerler de bölgenin yerel kadınlarına sosyal statü kazandırmanın peşindeydiler.⁴⁷

Muş'ta görev yapan İskandinav kadın misyonerler bir yandan sağlık ve eğitim alanında görevlerini yerine getirmeye çalışırken diğer taraftan da asıl görevleri olan Protestan propagandası yapmayı da ihmal etmemeye çalışmaktaydılar. Misyonun bulunduğu coğrafyada yaşayan kadın ve kız çocukları, misyonerlerin ilgi odağını teşkil ederek propaganda faaliyetlerini bu kesim üzerinden götürmekteydiler. Kız çocuklarının eğitimi, kadınların çocuk bakımı, sağlık bilgisi ve ev idaresi hakkında sık sık kilise ve diğer misyon kurumlarında yerel kadınların toplanmasını sağlayıp onlara bu konular ile ilgili konferanslar misyonerler tarafından verilmekteydi. Ayrıca ev ziyaretleri ve hasta ziyaretlerinde de belli bir rutin takip edilmekle birlikte yapılan toplantı ve sohbetlerde Protestan yaşam tarzı, Protestanlar arasında kadınlara verilen önemin fazla olduğu ve kadının önemli bir mevkide bulunması gerektiği dile getirilmeye çalışılarak yerel kadınlar arasında bir özenti dünyasının oluşması için çalışılmaktaydı.⁴⁸

Osmanlı topraklarında Protestan misyonerlik faaliyeti yürütmek adına gelen İskandinav kadın misyonerler genel itibariyle Anadolu ve Suriye bölgesinde yaşayan Ermeniler arasında propaganda çalışmalarını yürüttüler. Kurdukları misyonlarda yerel yardımcılarının yetiştirilmesine önem veren misyonerler bu yardımcılar sayesinde hem iş

⁴⁶ Jalagin, Okkenhaug and Småberg, "Introduction," 289–90.

⁴⁷ Okkenhaug, "Women On A Mission! Scandinavian Welfare And The Armenians In The Ottoman Empire, 1905–1917," 65.

⁴⁸ Okkenhaug, "Women On A Mission! Scandinavian Welfare And The Armenians In The Ottoman Empire, 1905–1917," 71.

yüklerini azalttılar hem de misyonunun yerel halk tarafından yabancı bir unsur olarak görülüp uzak durulmasının önüne geçmeye çalıştılar. Bodil Biørn da Muş'ta görevli olduğu dönemlerde kendine has bir takım stratejiler geliştirerek misyonerlik faaliyetlerini kolaylaştırma yönünde ilerlemişti.⁴⁹ Okuma yazama bilen ve İncil okuyabilen Ermeni kadınlarını araştırıp ortaya çıkartarak misyon için İncil Kadın (Bible Woman) görevini üstlenmelerini talep ettiler. Bu kadınların, buldukları çevrede yaşayan Ermeni evlerini ziyaret edip onlara İncil okuması için ücret ödemeyi teklif eden Bodil Biørn, bazen de misyon tarafından bu kadınların temel ihtiyaçların giderilmesi için çalıştı. Bu tür Ermeni kadınların bulunması zor olmasına rağmen mümkündü. İskandinav kadın misyonerler Osmanlı topraklarına gelmeden önce bu ülkenin birçok alanında Amerikan Board örgütüne bağlı Kuzey Amerikalı misyonerler her seviyede okullar açıp yine Ermeniler arasında eğitim faaliyetleri yürütmeliydiler. Bu okullara ülkenin çeşitli bölgelerinden Ermeni kız ve erkek öğrenciler gelmekteydi. Kadınlar arasında yapılan toplantılara, sohbetlere katılan ve ev ziyaretlerinde bulunup onlara İncil okuyan bu misyoner yardımcısı kadınlar bu tür Amerikan okullarında genç kızlık dönemlerinde eğitim almış olan kadınlardı. Sadece İncil okumak için değil aynı zamanda misyon okullarında öğretmen veya misyoner yardımcısı olarak da istihdam edilen bu kadınlar, misyonun genişlemesinde de önemli rol oynamaktaydı. Bodil Biørn da bu stratejiyi uygulayarak Muş'ta görev yaptığı alanlarda kendisine yardımcı olacak elemanları aramayı hep sürdürmüş, uygun birini bulunca da yanına alarak yetiştirmeye çalışmıştı.⁵⁰

XIX. yüzyılın sonlarına doğru fotoğraf teknolojisinde meydana gelen gelişmeler dünya genelinde misyonerlik faaliyetlerine olumlu katkılar yaparak özellikle Kuzey Amerika ve Avrupa ülkelerinde resimli misyoner yayınlarının oldukça popüler olmasını sağlamıştı. Dış dünyayı okuyucusuna tanıtan aynı zamanda misyonerlik faaliyetlerinin nasıl gerçekleştiği hakkında bilgi veren ve bu faaliyetlerin devamı için bağışların ne kadar önemli olduğunu vurgulayan misyoner mektupları, bu dönemde yayınlanan süreli misyoner yayınlarında da yer almaktaydı. Bazen misyonerlerin çektiği bir resim, altına çok fazla bir kelime yazılmadan bile epey bir bağışçı kazandırmaktaydı. Protestan misyonerlerin resmin gücünü keşfetmesi ve resmi, yazı ile konuşturması istediği etkiyi yapabilmesi için çok önemliydi. Osmanlı topraklarında Protestan misyonerlik faaliyetinde bulunan Alman, İskandinav ve Amerikalı misyonerler de teknolojinin bu gücünün farkında olarak özellikle kendi ülkelerindeki kamuoyunu etkilemek için süreli yayınlara ve bu yayınlarda misyonerlerin şahsi fikirlerini içeren resimli hikâyelerin yayınlanmasına büyük önem gösterdiler.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde başlayan Ermeni isyanlarının XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etmesi ve tehcir kanununun meydana getirdiği sıkıntılar, İskandinav misyonerleri içinde epey bir propaganda malzemesi meydana getirdi. KMA örgütü de Anadolu'daki misyonerlerinin faaliyetleri sırasında çektikleri Ermeni yetim ve dullarının resimleri ile broşürler meydana getirerek Türkler aleyhinde İskandinav ülkelerinde bir propaganda mekanizmasının oluşmasını sağladılar.⁵¹

Protestan İskandinav misyonerlerinin Anadolu'daki faaliyetleri sırasında çektikleri fotoğraflar her ne kadar misyonun bağış kampanyalarında kullanılıp bağış elde etmenin önemli bir yolu ise de bu fotoğraflar diğer yandan da misyonun geçirdiği evrimi de resmetmekteydi.⁵² Misyonun fiziksel büyümesi, misyonerlerin yeni çalışma sahaları

⁴⁹ Inger M. Okkenhaug, "Religion, Relief and Humanitarian Work Among Armenian Women Refugees in Mandatory Syria, 1927–1934," *Scandinavian Journal of History*, 40, no. 3, 2015, 438, <https://doi.org/10.1080/03468755.2015.1043641>

⁵⁰ Okkenhaug, "Religion, Relief and Humanitarian Work Among Armenian Women Refugees in Mandatory Syria, 1927–1934," 438.

⁵¹ Okkenhaug, "Women On A Mission! Scandinavian Welfare And The Armenians In The Ottoman Empire, 1905–1917," 66

⁵² İnan, *Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri*, 458.

keşfetmeleri ve yerel insanların misyona olan tutumlarının ne düzeyde seyrettiği bu fotoğraflar sayesinde misyon merkezince gözlenebilmekteydi. Bodil Biørn, 1905 yılında görev yerine geldiği sırada beraberinde bir de fotoğraf makinesi getirmişti. Makinenin kullanımı hakkında kendisine KMA merkezinde verilmiş olan bilgi ile fotoğraflarını elde eden Bodil Biørn, izin dönemlerinde Norveç'e dönerek bu fotoğraflardan meydana getirmiş olduğu sunumu KMA örgütünün Norveç merkezinde sunarak örgütün bu tür materyalleri başışçı kazanmak için nasıl kullanabileceği hakkında fikir beyan etmeyi bir alışkanlık haline getirmişti.⁵³ Bodil Biørn'un görev yaptığı Muş istasyonunda Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında yetimhane ve hastane gibi misyon yapılarının ne şekilde değiştiği Bodil Biørn'un kamarasından görülebilmekteydi. Birinci Dünya savaşıdan sonraki süreçte Muş istasyonun yetkili kişisi olarak görevlendirilen Bodil Biørn, aynı zamanda bu süreçte misyonun genişlemesinden de sorumlu hale getirildi. Aslında erkek bir misyonerin görevi olan yöneticilik, savaş nedeniyle bölgede erkek misyoner olmadığı için Bodil Biørn'e verilmişti. Bu atama Bodil Biørn'un güçlü kişiliğinden de ileri gelmekteydi.⁵⁴

Osmanlı Ermenileri arasında misyonerlik faaliyetinde bulunmak ve bu faaliyetlerin ayrıca Osmanlı ülkesine çok uzak merkezlerden yürütülmesi oldukça masraflı bir işti. Osmanlı'nın doğu bölgesinde Protestan Alman misyonerlik faaliyetini organize eden örgütlerden biri olan *Deutscher Hülfsbund* örgütü de bu bölgede bulunan misyon merkezlerinin masraflarını üstlenmekteydi. Muş istasyonunda İskandinav misyonerleri tarafından gerçekleştirilen misyonerlik faaliyetlerinin finansmanını üstlenen *Hülfsbund* örgütü, maddi bir sıkıntı yaşamamak için bir sistem geliştirmişti. Bu sistemi İskandinav ülkelerinde bulunan KMA örgütleri ile işleterek misyonun başışsız kalmasının önüne geçmeye çalışmaktaydı. Sistem, bölgede çalışan misyonerlerin Ermeni isyanlarının ve tehcir kanununun meydana getirdiği çocuklu Ermeni dulların fotoğraflanması ve her fotoğrafın altına da dul kişinin ismi ve kocasını nasıl kaybettiği hakkında bilgi eklenerek İskandinav ülkelerindeki misyon merkezlerine göndermesi sonrasında yapılan katalog ile KMA örgütü tarafından her dula bir koruyucu aile bulunmasından ileri gelmekteydi. Almanca *Pflegeeltern* olarak isimlendirilen ve dul resimlerinden oluşan katalog sisteminin işleyişi, örgütün doğu Anadolu bölgesindeki misyon istasyonlarında uygulanmaktaydı. *Widwen in Musch* başlıklı katalog⁵⁵, Almanya ve İskandinav ülkelerinde KMA ve *Hülfsbund* örgütlerinin kilise ağları tarafından bu ülkelerde kilise cemaatlerine tanıtılarak koruyucu olmaya istekli aileler belirleniyor ve eşleşmeler sağlandıktan sonra rutin başışlar kiliseye, koruma altına alınan dul için ödenerek bölgedeki misyonerlere aktarımı sağlanıyordu. Böylelikle Muş istasyonunun faaliyet sahasında yaşayan Ermeni kadınları yaşamlarını sürdürme ve çocukları ile ilgilenme imkânı biraz da olsa bulabiliyordu.⁵⁶

Hemşire Bodil Biørn ve çalışma arkadaşı Alma Johansson bazen kendilerine iletilen acil yardım taleplerine de koşmak zorunda kalıyorlardı. Muş çevresinde bulunan dağların yamaçlarında kurulu olan köylerden gelen yardım isteklerine Bodil Biørn'un hastane ve yetimhane yönetiminden mesul olması nedeniyle mesai arkadaşı Alma Johansson karşılık vermek zorunda kalıyordu⁵⁷. Bazen üç günlük at sırtında gerçekleşen yolculuktan sonra varılan köylerde hemşirelik yapmaya çalışan Alma Johansson, her ne kadar bu tür uzak yolculuklara katılmak istemese de yol güzergâhında karşılaşma ihtimali yüksek Ermeni

⁵³ Okkenhaug, "Women On A Mission! Scandinavian Welfare And The Armenians In The Ottoman Empire, 1905–1917," 66–67.

⁵⁴ Okkenhaug, "Women On A Mission! Scandinavian Welfare And The Armenians In The Ottoman Empire, 1905–1917," 67.

⁵⁵ The National Archives, <http://www.arkivportalen.no/side/arkiv/detaljer?arkivId=no-a1450-01000000886268>

⁵⁶ Okkenhaug, "Women On A Mission! Scandinavian Welfare And The Armenians In The Ottoman Empire, 1905–1917", 66.

⁵⁷ Maria Småberg, "On Mission in the Cosmopolitan World," *Scandinavian Journal of History*, 40, no. 3, 2015, 413–14, <https://doi.org/10.1080/03468755.2015.1042518>

köylerinin tespiti ve sonrasında misyonun geleceği ve yayılım sahasının genişliği için bu Ermeni köylerinin ziyaret edilmesi fikri Johansson'a bu tür zor yolculuklara katlanma metaneti vermektedir.⁵⁸

Bodil Biørn, Muş misyon istasyonunda hemşirelik görevini yerine getirirken sadece misyonun bulunduğu şehir merkezi ile ilgilenmeyip imkanı el verdiği ölçüde de misyon merkezinin çevresinde bulunan köylerden gelen yardım taleplerini de değerlendirerek bu köylere de düzenli ziyaretlerde bulunmaktaydı. Merkez köylerin birinden gelen yardım isteği doğrultusunda at sırtında vardığı köyde hastası ile ilgilendikten sonra köyde bulunan papazından köy kadınlarının kilisede toplanmasını ve onlara kendisinin bir konuşma yapabilmesi için izin istemiş fakat köyün Gregoryen papazı bu toplantıya izin vermemiş ve hatta Bodil Biørn'u "Şeytan" olarak halka göstermeye çalışarak bu kişinin köydeki herkesi Alman yapmaya geldiğini söylemişti. Bu tür durumlar Muş'taki İskandinav misyonierlerinin sık karşılaştığı durumlardı. Gregoryen din adamları batılı misyonierlerin her ne kadar cemaatlerine sağlık ve eğitim alanında yardım ettiklerini biliyor olsalar da bu misyonierlerin asıl amacının Gregoryen cemaatini parçalamak, cemaat üyesi olan Ermenileri Protestanlaştırmak olduğunu sezmişlerdi.⁵⁹

Muş misyon hastanesinde sadece Ermeni hastalara bakmayıp Müslüman ve Hristiyanlığın diğer mezheplerine mensup hastaları da olan Bodil Biørn, şehrin ileri gelenleri ile de iyi geçinmeye çalışarak özellikle şehirde meydana gelen salgınlardan az bir zararla çıkılması için büyük çaba sarf etmekteydi. Aslında Muş'ta bulunan İskandinav misyonierlerin bu çabasının altında, yerel yetkililer ile bir sorun yaşamak istememeleri ve misyonun geleceği için ilişkilerin devamlı sıcak tutulması gibi bir stratejik amaç yatmaktaydı.⁶⁰ Birinci Dünya Savaşı sırasında durumun ne olacağını kestiremeyen fakat buna karşın bölgeye intikal ettirilen yaralı Türk askerlerinin misyon hastanesinde tedavi olmasına karşı çıkmayan Bodil Biørn ve ekibi, hastalara gereken önemi fazlasıyla vererek Türk hekimlerinin bile takdirini kazanmayı başararak bu durumun savaş sonrasında bile misyonun devam etmesine olumlu bir katkı yapacağına ümit etmekteydiler.⁶¹

1915 yılına doğru Osmanlı Devleti'nin uygulamaya koyduğu sansür politikası tüm hızı ile devam ediyordu. Muş'ta görevli olan İskandinav kadın misyonierler de bu sansür politikasından oldukça kötü şekilde etkilenmeye başlamıştı. Misyon merkezi ile olan yazışmaları, Norveç misyon merkezinden gönderilen yazınsal materyaller, genellikle Muş misyon istasyonuna ulaşmamaya başlayarak misyonierlerin izole bir hayat sürdürmelerini gerekli kılmıştı.⁶² Bu dönemde Muş'taki misyon merkezi adeta bir sığınma evine dönerek tehciye uğramak istemeyen ve Osmanlı askerlerinin kovuşturmasından kaçan Ermeni dul kadınların çocukları ile birlikte misyon binalarına sığınmalarına sahne olmaya başlamıştı.⁶³

1916 yılının ortalarına doğru geldiğinde artık Rus ordusu Muş'a doğru yaklaşmaktaydı. Rus işgalinden hemen önce Bodil Biørn ve Ermeni yardımcıları Muş'u terk etmek zorunda kaldılar. İki günlük at sırtında yapılan yolculuk ile Bitlis'e gelen Bodil Biørn, Bitlis'ten Diyarbakır'a hareket eder. Diyarbakır'da bir kaç hafta bekledikten sonra geri dönüp yetimhaneyi tekrar devralmayı planlayan Bodil Biørn'un bu hayali gerçekleşmeyince Halep'e doğru yola koyulur. Haruniye'ye uğrayarak belli bir süre burada kalan Bodil Biørn, daha sonra

⁵⁸ Okkenhaug, "Women On A Mission! Scandinavian Welfare And The Armenians In The Ottoman Empire, 1905–1917," 75–76.

⁵⁹ Okkenhaug, "Women On A Mission! Scandinavian Welfare And The Armenians In The Ottoman Empire, 1905–1917," 70.

⁶⁰ <https://forskning.no/2016/06/misjon-ga-kvinner-en-annen-mulighet>

⁶¹ Okkenhaug, "Women On A Mission! Scandinavian Welfare And The Armenians In The Ottoman Empire, 1905–1917," 75.

⁶² <http://www.pilegrim.no/news.php?id=1230381478>

⁶³ Okkenhaug, "Women On A Mission! Scandinavian Welfare And The Armenians In The Ottoman Empire, 1905–1917," 76.

Muş'ta daha önceleri görev yapan Alman meslektaşları Bay ve Bayan Dobeler ile Halep'te buluşur. Dobeler çiftinin yanında Halep'te bir yıl geçirdikten sonra ülkesi Norveç'e 1917 yılında izin için döner.⁶⁴

Bodil Biørn'un Ermeniler arasındaki faaliyetleri üç döneme ayrılır. 1905 ile 1916 yılları arasında Anadolu'daki Ermeniler arasında çalışan Bodil Biørn Maraş ve Haruniye'ye 1 yıl, Harput'ta 2 yıl ve 10 yıla yakın bir zaman da Muş'ta faaliyet gösterdi. İkinci döneminde ise yeni kurulmuş Ermenistan'ın Leninograd yani günümüz adıyla bilinen Gümrü şehrinde bir yetimhaneyi 1922'den 1925 yılına kadar yönetti.⁶⁵ Rusların yetimhaneyi kapatması ve Bodil Biørn'u sınır dışı etmesiyle 1926'da Halep'e gelen Bodil Biørn, burada Ermeni yetimler arasındaki faaliyetlerine devam ederek 1934 yılına kadar Halep'te kaldı. Halep'ten sonra ülkesine dönen Bodil Biørn, hayatının sonuna kadar Ermeniler için çalışmaya devam etti.⁶⁶ 1960 yılında nerdeyse 90 yaşında hayata gözlerini yumdu.⁶⁷ Bodil Biørn sıradan bir kadın misyoner olmayıp aldığı eğitim ile belli bir bilgi birikimine sahip ve faaliyetlerini hem yazı ile hem de fotoğraf makinesini kullanarak kayıt altına almayı bilen bir misyonerdı. Bu nedenle uzun yıllar hizmet ettiği coğrafyalarda biriktirdiği arşivi günümüzde bu bölgeleri çalışan araştırmacılar için önemlidir.⁶⁸

SONUÇ YERİNE

Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetlerinde bulunan sayısız kadın misyonerlerden sadece biri olan Bodil Biørn, çalıştığı coğrafyanın zorluğu, izlediği farklı yöntemler ve Ermeni toplumu içerisinde üstlenmiş olduğu anne rolü, onu bir şekilde çağdaşlarından ayrı bir yere koymaktadır. Kendisinin Tanrı tarafından Muş'taki Ermenilere yardım için gönderildiğine inanan Bodil Biørn, bağlı olduğu Protestan değerlerini bu bölgede yaymak amacıyla nerdeyse on yıl mücadele vererek Muş'ta kalıcı bir misyon varlığını oluşturmaya çalışmıştı. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Anadolu'da faaliyet gösteren Birleşmiş Milletler Cemiyeti'ne bağlı Yakın Doğu Yardım Cemiyeti *Neareast Relief Society* altında belli bir müddet çalışan Bodil Biørn, özlediği serbestliğe fazla dayanamayarak farklı coğrafyalarda görevini sürdürme çabası içindeydi. Rus işgalinden dolayı Muş'tan ayrılmak zorunda kalsa da Ermeni yetimleri için çalışmaya devam etmiş bu nedenle Gümrü ve Halep'te tekrar Ermeni yetimlerin bakımını üstlenmişti. Bu tür misyonerler her ne kadar çalıştığı örgüt ve Protestanlık lehine faaliyet yürüttüğünü düşünseler de ürettikleri fotoğraf ve diğer yazınsal dokümanlar ile çalıştıkları bölgenin yerel tarihine katkı yaptıklarının farkında değillerdi. Diğer taraftan uygulamaya koydukları yeni teknikler, sahip olduğu pratik bilgiler ve en önemlisi hemcinslerinin mümkün olduğu kadar fazla toplum içinde statü kazanması için mücadele içinde olmaları bu misyonerlerin aynı zamanda bir toplumsal mühendislik aracı olarak da algılanmasını sağlamaktadır. Elbette yabancı bir araç tarafından şekillenmenin iyi ve ya kötü olduğu tartışıla bilinir. Ancak bu tür faaliyetlerinin olumlu taraflarının olmadığını kesin bir şekilde söylemek bence mümkün değildir.

Üstünde yaşadığımız coğrafyanın ne kadar kıymetli olduğunu özellikle XIX. yüzyılda bu topraklarda aktif olan Katolik, Ortodoks ve Protestan misyonerlerin meydana getirdiği misyoner kurumların dağılımına bakarak anlayabiliriz. Okul, yetimhane ve hastane gibi misyon kurumları ile dış temsilcilik, ataşelik, konsolosluk ve büyükelçilik gibi devletin resmi

⁶⁴ Okkenhaug, "Women On A Mission! Scandinavian Welfare And The Armenians In The Ottoman Empire, 1905-1917," 77-80.

⁶⁵ WYSIWYG W. Builder, "Fridtjof Nansen's 'Armenia and the Near East'," accessed January 9, 2018, <http://nansen-tolkien.co.uk/Armenia%20and%20the%20Near%20East.html>

⁶⁶ Okkenhaug, "Women On A Mission! Scandinavian Welfare And The Armenians In The Ottoman Empire, 1905-1917," 61.

⁶⁷ Hilsen J. Biørn, "The pilgrimage community of St. James, Norway," accessed February 12, 2018, <http://www.pilgrim.no/news.php?id=1230381478>

⁶⁸ Collectif VAN, "Agenda - Bodil Biørn: An eye-witness and potographer of the Armenian Genocide," accessed March 2, 2018, <http://www.collectifvan.org/article.php?r=5&id=19830>

misyonları ile yapılan ortak çalışmalar, istenilen ülkede istenilen sonuçları doğura bilinirlik açısından önemlidir. Anadolu'nun doğu bölgesi, böyle tabir edilen bir ortaklığa ev sahipliği yapmak zorunda kalmıştı. Amerikan ve Alman misyoner örgütlerin bir nevi çatışma sahası haline dönüşen doğu vilayetleri, Ermeni isyanları, devlet otoritesinden uzak oluşu, yerel yöneticilerin keyfi davranışı ve yaklaşan Birinci Dünya Savaşı, bir kaos ortamının oluşmasına zemin hazırlayarak özellikle Protestan misyonerlerin arayıp da bulamadıkları güvensizlik ve sahiplenme ihtiyacının fazla olduğu durumu doğurdu. Yerel yönetimin ve Ermeniler dâhil diğer yerel Hristiyan unsurlar ve Müslümanlar, misyonerlerin gerçek amaçlarının ne olduğunu bilseler de onların sunduğu hizmete bir nevi muhtaç olduklarını bilerek misyonerler ile olan ilişkilerini koparmıyorlardı. Batının teknolojisinden ve batılı yaşam tarzından misyonerlerin verdiği eğitim sayesinde haberdar olan yerel unsurlar aslında cemaatlerinin bir parçalanma süreci yaşadıklarının farkındaydılar. Ancak siyasi himaye ihtiyacı ve gelecek nesillerin verilen bu eğitim ile ileriye dönük gelişim göstere bilme ümidi misyonerlerin ailelere kadar sızmasının önünü açtı. Protestanlığa kazandırılan insan sayısının azlığı misyonerler için her ne kadar bir yenilgi sayılsa da aslında onlar bu yerel unsurların Protestan dünyasının ne kadar ileri olduğunu, Protestanların modern olduğunu, Protestan kadınların toplum içerisinde statü sahibi olduğu kısacası özlem duyulabilecek bir Protestan yaşam tarzının özendirildiğine kanaat getirerek kendilerini başarılı saymaktaydılar. Bu tür organizasyonlar günümüzde daha yaygın bir şekilde farklı oluşumlar altında faaliyetlerini yürütmekle birlikte donanım açısından da oldukça ileri bir düzeye ulaştıkları bir gerçektir. Türkiye'nin çevresinde bulunan Ortadoğu ve Kafkas ülkeleri misyoner örgütlerin geçmişte olduğu gibi günümüze de önemli çalışma sahalarını teşkil etmektedir. Bu bölgelerde özellikle merkezi otoriteye karşı güçlü batılı devletlerin sunabilecekleri himaye imkânına sahip olmak isteyen insanların fazla olması, ekonomik eşitsizlik, kamu hizmetlerinin eşit dağılımında yaşanan sorunlar, istikrarsızlık ve güvenlik hizmetlerinde yaşanan sıkıntılar ve en önemlisi ayırıcılıktan kaynaklanan sorunların fazla olması misyonerlerin bu bölgelerde kendileri için her zaman bir açık kapanın olabileceği ihtimalini canlı tutmaktaydı. Bu nedenle misyonerlerin kendi hakları içerisinde etkili olmalarını istemeyen devletlerin bu tür açık bırakabileceği kapıları önceden tespit etmeli ve hemen onarmaya başlamalıdır.

KAYNAKÇA

<https://forskning.no/2016/06/misjon-ga-kvinner-en-annen-mulighet>.

<http://www.pilegrim.no/news.php?id=1230381478>.

http://bitimage.dyndns.org/german/TheodorBrandt/Zeugen_Des_Gegenwaertigen_Gottes_Band_157_Ernst_Lohmann_1962.pdf.

BIØRN, Hilsen Jussi, "The pilgrimage community of St. James, Norway." Accessed February 12, 2018. <http://www.pilegrim.no/news.php?id=1230381478>.

BJØRN LUND, Matthias, "Harput - Danish Missionaries." Accessed December 30, 2017. <http://hetq.am/eng/news/63853/harput---danish-missionaries.html>.

BOA, DH. H. 15.20.23 Bitlis Vilayeti Tahrirat Kalemi. Almanyalı Fon Döbler Hakkında. **BOA**, DH. H. 15.20.23 Bitlis Vilayeti Tahrirat Kalemi Bu belgede Muş'ta görev yapan Alman misyoner Von Döbler'in iddia ettiği gibi bir arazi satın almadığı hakkında bilgi yer almaktadır. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**.

"Bodil Biørn." Accessed November 13, 2017. <https://en.gariwo.net/righteous/the-righteous-biographies/metz-yeghern/people-recognized-as-righteous/bodil-birn-7663.html>.

"Bodil Biørn: A Story of Faith, Love and Dedication - YouTube." Accessed November 13, 2017. <https://www.youtube.com/watch?v=8hviPVIIsfXQ>.

Builder, WYSIWYG Web, "Fridtjof Nansen's 'Armenia and the Near East'." Accessed January 9, 2018. <http://nansen-tolkien.co.uk/Armenia%20and%20the%20Near%20East.html>.

- “Category:Kvinnelige Misjonsarbeidere (Arkivverket) - Wikimedia Commons.” Accessed January 8, 2018.
[https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Kvinnelige_Misjonsarbeidere_\(Arkivverket\)](https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Kvinnelige_Misjonsarbeidere_(Arkivverket)).
- Collectif VAN. “Agenda - Bodil Biorn: An eye-witness and potographer of the Armenian Genocide.” Accessed March 2, 2018. <http://www.collectifvan.org/article.php?r=5&id=19830>.
- FEIGEL, U., **Das evangelische Deutschland und Armenien: die Armenierhilfe deutscher evangelischer Christen seit dem Ende des 19. Jahrhunderts im Kontext der deutsch-türkischen Beziehungen**, Vandenhoeck & Ruprecht, 1989.
<https://books.google.com.tr/books?id=YZZjzqtOsScC>.
- HAUSER, Julia, **German Religious Women in Late Ottoman Beirut**, Brill, 2015.
<https://doi.org/10.1163/9789004290785>.
- HOVHANNISYAN, Hasmik, “Bodil Biorn - An Unsung Heroine.” Accessed February 27, 2018.
<http://hetq.am/eng/news/27216/bodil-biorn---an-unsung-heroine.html/>.
- İNAN, Uğur, **Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.
- JALAGIN, Seija & Inger Marie Okkenhaug & Maria Småberg, “Introduction: Nordic Missions, Gender and Humanitarian Practices: from Evangelizing to Development”, **Scandinavian Journal of History**, 40, no. 3, 2015, 285–97.
<https://doi.org/10.1080/03468755.2015.1043695>.
- KAMINSKY, Uwe, “German "Home Mission" Abroad: The 'Orientarbeit' of the Diaconess Institution Kaiserswerth in the Ottoman Empire.” In **New Faith in Ancient Lands: Western Missions in the Middle East in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries**, Edited by Murre-van den Berg, H. L., 191–209, Studies in Christian mission v. 32, Brill, Leiden, Boston, 2006.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, **Kendi belgeleriyle Anadolu'daki Amerika: 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan misyoner okulları**, 3.baskı, İmge Kitabevi, İstanbul, 2000.
- KOLBJØRNSEN, Mia, “Med Guds blick i Armenia: Få armenere ble omvendt, men mange ble hjulpet av misjonæren Bodil Biørn etter folkemordet i 1915.” <https://forskning.no/historie-religion/2009/07/med-guds-blick-i-armenia>.
- MEIBNER, A, **Martin Rades "Christliche Welt" und Armenien: Bausteine für eine internationale Ethik des Protestantismus**, Lit, 2010.
<https://books.google.com.tr/books?id=qpH0f-ToJT8C>.
- MURRE-VAN DEN BERG, H. L., ed., **New Faith in Ancient Lands: Western Missions in the Middle East in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries**, Studies in Christian mission v. 32, Brill, Leiden, Boston, 2006.
- NIELSSEN, Hilde & Karina Hestad-Skeie & Inger Marie Okkenhaug, eds., **Protestant Missions and Local Encounters in the Nineteenth and Twentieth Centuries**, Brill, 2011.
- “Norske kvinner dokumenterer folkemord.” Accessed January 8, 2018.
<https://www.arkivverket.no/utforsk-arkivene/nyere-historie-1814-/norske-kvinner-dokumenterer-folkemord>.
- OKKENHAUG, Inger Marie, “Women On A Mission! Scandinavian Welfare And The Armenians In The Ottoman Empire, 1905–1917”, In **Interpreting Welfare and Relief in the Middle East**, Edited by Nefissa Naguib and Inger M. Okkenhaug, 57–82, Brill, 2007.

- OKKENHAUG, Inger Marie, “Scandinavian Missionaries, Gender and Armenian Refugees during World War I. Crisis and Reshaping of Vocation”, **Social Sciences and Missions**, 23, no. 1, 2010, 36–93.
- OKKENHAUG, Inger Marie, “Refugees, Relief And The Restoration Of A Nation: Norwegian Mission In The Armenian Republic, 1922–1925”, In **Protestant Missions and Local Encounters in the Nineteenth and Twentieth Centuries**, Edited by Hilde Nielssen, Karina Hestad-Skeie and Inger M. Okkenhaug, 207–32, Brill, 2011.
- OKKENHAUG, Inger Marie, “Religion, Relief and Humanitarian Work Among Armenian Women Refugees in Mandatory Syria, 1927–1934”, **Scandinavian Journal of History**, 40, no. 3, 2015, 432–54. <https://doi.org/10.1080/03468755.2015.1043641>.
- ORTAYLI, İlber, **II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara, 1981.
- Sefaret'i Devlet-i Almanya, Almanya Devleti tabaasından Muş Eytamhanesi Müdürü Mösyö Dobeler'in Muş'ta iki parçalık arazi satın alma meselesi hakkında. Başbakanlık Osmanlı Arşivi.
- SMÅBERG, Maria, “On Mission in the Cosmopolitan World.” *Scandinavian Journal of History* 40, no. 3, 2015, 405–31. <https://doi.org/10.1080/03468755.2015.1042518>.
- ŞİMŞEK, Muttalip, “Osmanlı Devleti nde Alman Yetimhaneleri (1860-1921)”, **History Studies International Journal of History**, 8, no. 3, 151–73.
- Taşçıyan, Vahe, “Harput (Kaza) – Okullar (1. Bölüm).” <http://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/mamuret-uel-aziz-vilayeti/harput-ovasi/egitim-ve-spor/okullar1bolum.html>.
- “The former ‘Deaconess House’ of Smyrna”, Accessed January 14, 2018. <http://www.levantineheritage.com/deaconess.htm>.
- The National Archives**, <http://www.arkivportalen.no/side/arkiv/detaljer?arkivId=no-a1450-01000000886268>.
- they-call-me-mother*.
- TURAN, Ömer, “Osmanlı'nın Son Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Amerikan ve Alman Misyonerlik Faaliyetleri ve Rekabeti”, In **I. Uluslararası Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Türk-Alman İlişkileri Sempozyumu, 8-10 Ekim 2009: Das Erste Internationale Symposium zu den Deutsch-Türkischen Historischen Kulturellen Beziehungen, 8-10 Oktober 2009**, Edited by Ramazan Çalık, 478–504, Konya Valiliği Yayın no. 210, Konya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Konya, 2010.
- “Våre formødre: misjonskvinnene.” Accessed November 13, 2017. <http://kjonnsforskning.no/nb/2003/10/vare-formodre-misjonskvinnene>.

EKLER

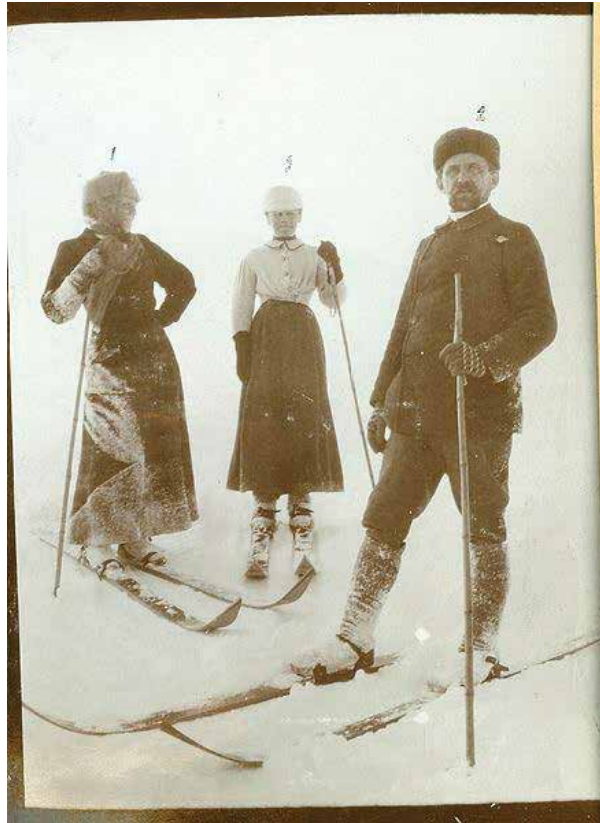
Ekteki resimler Kvinnelige Misjon Arbeidere arşivinden alınmıştır.

<http://arkivverket.no/Digitalarkivet>

Resim 1 Bodil Biorn ve kız öğrencileri, Muş misyonu

Resim 2 Bodil Biorn ve diğer misyoner arkadaşları 1) Paula Schaffer, 2) Bay Von Dobbeler ve 3) Kız kardeş Bodil Muş'ta bir kayak tecrübesi sırasında

Resim 3 Bodil Biorn Muş'ta diğer misyoner arkadaşları ile birlikte 1) Mezere'den Pastor Ehemann, 2) Frankurt Main'den gelen Bay Schuchardt, 3) Van'da görevli Pastor Spörri, 4) Muş'ta görevli Bay von Dobbeler, 5) Muş'ta görevli Bayan v. Dobbeler, 6) Bodil Biorn

Resim 4 Bodil Biørn og andre misjonærer på ski, nær Musch. (Bodil Biørn ve diğer misyoner arkadaşları Muş'ta bir kayak sırasında)

ALMAN YARDIM BİRLİĞİ'NİN MUŞ'TA YÜRÜTTÜĞÜ FAALİYETLER

Muttalip ŞİMŞEK*

ÖZET

19. yüzyılın sonlarında meydana gelen Ermeni olayları, sonuçları bakımından birçok Batılı misyon çevrelerinin ilgisini çekmiş ve başta İngiliz ve Amerikan Protestan misyonerleri olmak üzere Alman ve İsviçreli misyonerler bölgede faaliyet göstermeye başlamıştı. Başlangıçta, kendi ifadeleriyle insanî amaçlarla geldikleri Doğu bölgelerinde zamanla hem devletlerinin menfaatlerini temin etmek, hem de Ermenileri mensubu oldukları mezheplere kazandırmak için büyük çaba sarfetmişlerdi. Misyon kuruluşları bu dönemde öylesine hummalı bir çalışma içerisine girmişlerdi ki, çoğu aynı mezhebe mensup oldukları halde birbirlerini rakip olarak gördüklerinden faaliyet bölgelerini ayırmışlar ve her kuruluş kendi misyon bölgesine yoğunlaşmıştı. Bunlardan birisi de, başta Elazığ olmak üzere Maraş, Van ve Adana gibi bölgelerde faaliyet yürüten Alman misyoner teşkilatı "Doğu'da Hıristiyan Şefkati için Alman Yardım Birliği (Deutscher Hülfsbund für Christliches Liebeswerk in Orient)"dir ve bu misyon kuruluşu Muş'u da faaliyet alanı olarak belirlemiş ve burada bir istasyon oluşturmuştu.

Bu bildiriye, ilk olarak Alman Yardım Birliği'nin kuruluş süreci ve Ernst Lohmann'ın bu birliği oluşturmak için sarfettiği çaba hakkında bilgi verilecek; akabinde Alman Yardım Birliği'nin Muş'ta yürüttüğü çalışmalar ortaya konacaktır. Bu çalışmalar; tıbbî misyon olarak da ifade edilen sağlık çalışmalarını, Ermeni dul kadınların eğitilmesini, Ermeni yetimlerin bakımı ve bu çocukları eğitimini kapsıyordu. Netice itibarıyla, Alman misyonerlerin 1907'den Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar Muş'ta yürüttüğü faaliyetler detaylı bir şekilde değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Alman Misyonerliği, Protestan Misyonerleri, Ermeni, Muş, Alman Yardım Birliği.

THE ACTIVITIES OF GERMAN RELIEF ORGANISATION IN MUS

ABSTRACT

Armenian problem drew attention of many European protestant missions because of its consequences and then predominately English and American but also German and Switzerland missions began to act in the region. Initially, they claimed that they came to the region because of humanitarian concerns but in the course of the time they made a great effort not only to acquire some benefits for their homelands but also to convert the Armenians to their sect. The missionaries were working and competing very hard so that even the same sects were viewing each other as rivals and because of that reason they divided activity areas and each group focused only on their own areas. One of these missions was "German Relief Organization for Christian Loving-kindness in the Orient (Deutscher Hülfsbund für Christliches Liebeswerk in Orient)", which operated mainly in Elazığ but also in Maras, Van and Adana, and determined the city of Mus as its activity area and established a station to this end.

In this report, we want to clear up the establishing phase of this German Relief Organization and explain how much effort Ernst Lohmann made for that purpose. And then we will give information about the activities of this organization in Mus which were including health activities defined as "medical missions", education of Armenian widows and the care and education of Armenian orphans. As a result, we will evaluate in detail the activities of German missionaries in the city of Mus from 1907 till the First World War.

Keywords: German Missionary, Protestant Missionary, Armenian, Mus, German Relief Organization.

GİRİŞ

İlk Protestan misyonerleri 1830'lu yıllardan itibaren restorasyon merkezi olarak Filistin topraklarını görmüş ve bu bölgede faaliyete başlamışlardı. Tanzimat Dönemi'yle birlikte ise, Anadolu toprakları misyon kuruluşlarının yeni çalışma alanını oluşturuyordu ve özellikle bu dönemde uygulamaya konulan reformlar sayesinde güçlü hale gelen Ermeniler Batılı misyonerlerin ilgi odağı haline geldi. Bu süreçte, Osmanlı Devleti'nin belli başlı merkezlerinde faaliyet yürüten Protestan misyonerleri için yüzyılın sonlarında meydana gelen Ermeni olayları, sonuçları itibarıyla, misyon kuruluşlarına oldukça geniş bir çalışma alanı açmıştı. Ermenileri bağımsızlık hayaliyle isyana teşvik eden, fakat bu hususta istedikleri

* Dr., Karlsruhe Eğitim Ataşeliği (Almanya), mutsimsek@gmail.com.

neticeyi alamayan Batılı devletler, bu olaylar sonrasında meydana gelen durumdan en iyi şekilde istifade edebilmek için misyon kuruluşları vasıtasıyla yarış içerisine girdiler. Öyle ki, İngiliz Elçiliği'ne dayandırılan ve basın yoluyla Avrupa kamuoyuna servis edilen bir haber birden dikkatleri Doğu bölgelerine çevirmişti. Tamamen asılsız olan ve Avrupa'da bazı çevrelerce bunun bir "*İngiliz yalanı*" olduğu başından beri ifade edilen habere göre, "*bu olaylarda 88.000 Ermeni öldürülmüş, 2.400 kilise harâbeye çevrilmiş, 568 kilise yıkılmış, 646 köyde Ermeniler zorla Müslümanlaştırılmış ve 328 kilise de camiye çevrilmişti*".¹

Bu bilgileri referans alarak faaliyete başlayan Alman misyonerler 1896 yılından itibaren Harput, Maraş ve Urfa gibi merkezler başta olmak üzere Doğu bölgelerinde kendileri için uygun faaliyet alanı arayışına girdiler. Gerçekte bir keşif gezisi olan, ancak dikkat çekmemek için kendilerini tüccar, turist veya arkeolog olarak tanıtan ve genellikle papaz ve öğretmenlerden seçilen misyon grupları, Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgeleri geziyor ve istasyon kurmayı düşündükleri bölgenin ihtiyaçlarını tespit etmeye çalışıyorlardı. Bunlar içerisinde önemli bir yere sahip olan Alman Yardım Birliği de daha 1896 yılından itibaren Ermeni yetimlerle ilgilenmeye başlamış ve ilerleyen yıllarda bazı önemli merkezlerde istasyonlar oluşturmak suretiyle çalışmalarını artırmıştı. Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerden birisi olması itibarıyla Muş Sancağı da Alman Yardım Birliği'nin faaliyet bölgelerinden birisini oluşturuyordu. Nitekim, bu dönemde Bitlis Vilayeti'nin bir sancağı olan Muş²'ta önemli bir Ermeni nüfus bulunuyordu. 1906/7 yıllarına ait nüfus verilerine göre, vilayet genelinde Gregoryan ve Katolik Ermeni nüfusu 95.393 olarak kaydedilmişti ve bunun 52.217'si (yaklaşık %55'i) Muş Sancağı'nda bulunuyordu.³ Bu yönüyle Muş'taki Ermeniler, çoğu Protestan misyon teşkilatı gibi Alman Yardım Birliği için de, herşeyden önce temel ihtiyaçları karşılandıktan sonra Protestanlaştırma (Evangelisationsarbeit) çalışmalarının bir parçası olarak görülmüştü.

Bu bildiriye, misyoner teşkilatları için önemli bir bölge olarak öne çıkan Muş'ta Alman Yardım Birliği'nin yürüttüğü faaliyetler ortaya konacaktır. Burada evvela, Alman Yardım Birliği'nin kuruluş süreci hakkında kısaca bilgi vermek, meselenin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Daha sonra ise, Muş'ta misyon faaliyetlerinin başlaması ve başta yetim çalışmaları olmak üzere, Muş ve çevresinde yürütülen sağlık çalışmaları ile Ermeni dul ve fakir kadınların bakımı gibi hususlar değerlendirilecektir.

I. ERNST LOHMANN VE ALMAN YARDIM BİRLİĞİ'NİN KURULMASI

Ermeni olaylarıyla ilgili abartılı haberler Avrupa'ya ulaştığında⁴ birçok ülkede yardım seferberliği başlamıştı. Ancak, bu dönemde Osmanlı Devleti ile siyasî, askerî ve ekonomik işbirliği içerisinde olması nedeniyle Almanya'da bu tür çalışmalar diğer ülkelere kıyasla biraz daha gecikmişti. Yine de ülkedeki misyon çevreleri Anadolu'daki yardım çalışmalarını yürütebilmek için evvelâ kamuoyu oluşturma gayreti içerisine girdiler. Misyonerler, hem

¹ Richard Schaefer, *Geschichte der Deutschen Orient-Mission*, Missionshandlung und Verlag, Lepsius, Fleischmann & Trauer, Postdam, 1932, s. 5; Hans-Lukas Kieser, "Johannes Lepsius: Theologian, Humanitarian, Activist and Historian of Völkermord, An Approach to a German Biography (1858-1926)", *A. Logos im Dialogos: Auf der Suche nach der Orthodoxie*, Ed: Briskina Müller, A. Drost Abgarjan, A. Meissner, Lit Verlag, Berlin, 2011, s. 211-215.

² 1900 yılına ait Bitlis Vilayeti Salnamesi'ne göre Bitlis Vilayeti, merkez sancağın yanında Muş, Siird ve Genç Sancaklarından oluşuyordu. Ayrıca Muş Sancağı merkezle birlikte, Bulanık, Varto, Sason ve Malazgird kazalarından müteşekkildi. Bkz: *Salnâme-i Vilâyet-i Bitlis*, Bitlis Vilayet Matbaası, 1318, s. 141-235.

³ 20. yüzyılın başında, Bitlis Vilayeti'nin toplam nüfusu 297.660 idi ve bunun 95.393'ü (%32) Ermenilerden (Gregoryan ve Katolik) oluşuyordu. Muş Sancağı'nın toplam nüfusu ise, 107.899 idi ve bunun 55.153'ü (%51) Müslüman, 49.769'u (%46) Gregoryan Ermeni, 2.448'i (%2,5) Katolik Ermeni ve 529'u (%0,5) Protestanlardan oluşuyordu. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 338-339.

⁴ Örneğin, Ermenilerin Muş ve havalisinde yaptıkları tahribat, yağma ve şekâvetle ilgili Alman gazetelerinde yalan yanlış haberler yer alıyor, gerçekler halka çarpıtılarak aktarılıyordu. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS), 34/32 (1895).

basın yoluyla, hem de kitap yazmak (bunların başında Papaz Johannes Lepsius geliyordu), broşür dağıtmak veya konferanslar vermek sûretiyle halkın ilgisini Ermenilere ve dolayısıyla Anadolu topraklarına çevirmeye çalışıyordu. Bunlardan birisi de Frankfurt'taki Bağımsız Hıristiyan Kilisesi'nde papaz olarak görev yapan Ernst Lohmann'dı. Lohmann bu iş için ilk olarak "*Für Alle (Herkes için)*" adında bir gazete çıkarmaya başladı ve gazetenin 2 Şubat 1896 tarihli nüshasında "*Der Notschrei Armeniens (Ermenilerin Çıığı)*" başlıklı bir makale kaleme aldı. Provoke edici bir içeriğe sahip olan bu makalede Lohmann, Almanlara Ermeniler için yardım seferberliği yapma çağrısı yaptı. Misyon çevrelerinde, "*Almanya'da Ermeni yardım seferberliğinin doğuşu*" olarak nitelendirilen bu çağrı ile kısa bir sürede 14 bin Mark para toplanmıştı. Bu para Ermeniler için kullanılmak üzere hemen İstanbul'daki Amerikan Misyonu (Bibel Haus)'na gönderildi. Lohmann ayrıca, Doğu'dan gelen abartılı ve çoğu da yanlış bilgileri içeren broşürler (flugblatt) hazırlayarak çevresindeki insanlara dağıtıyor ve bu şekilde bağışları artırmaya çalışıyordu. Bu süreçte Lohmann kendini tamamen bu işe adanmış ve yardım çalışmaları artık kendi ismiyle (Lohmannsche Hilfswerk) anılmaya başlamıştı.⁵

Bu şekilde, Almanya'da belli oranda bir kamuoyu oluşturan ve finansman sorununu çözen Lohmann, hem yardım çalışmalarının yapılacağı bölgeleri yakından görmek, hem de istasyon kuracağı yerleri tespit etmek için yine kendisi gibi papaz olan Johannes Lepsius'la birlikte 1896 yılının Mayıs ve Haziran aylarında Anadolu'ya bir seyahat yaptı. Bu iki papaz Anadolu'ya ulaştıklarında Lepsius kendi çalışacağı bölgeleri (Talas, Urfa) tespit etmeye çalışırken, Lohmann da Maraş, Harput ve İstanbul'daki yetimlerle ilgilenmişti.⁶ Lohmann ve Lepsius, bu keşif gezisinden döndükten sonra Frankfurt'ta bir araya geldiler ve yaptıkları değerlendirme sonrasında Ermeni yetim ve dul kadınlarına yardım etmek amacıyla 2 Temmuz 1896 tarihinde "*Deutscher Hilfsbund für Armenien (Alman Ermeni Yardım Birliği)*"ni kurdular. Yardım Birliği, birisi Frankfurt'ta diğeri de Berlin'de olmak üzere iki ayrı komite şeklinde idare edilecekti. Lohmann Frankfurt Komitesi'nin idaresini üstlendi. Her iki komite Alman halkının Ermenilerle ilgili meselelere ilgisini çekmek için konferanslar düzenleyecek, gazete ve dergilerde yazılar yayınlıyacaktı. Ancak Berlin Komitesi'nin sekreterlik görevini üstlenen Lepsius'un verdiği konferanslarda ve basında çıkan yazılarında halkın politik bakışını değiştirmeye yönelik bir üslup kullanması ve yardım çalışmalarının Alman merkezî idaresinin dikkatini çekmeye başlaması üzerine Lohmann Berlin Komitesi'yle yollarını ayırma kararı aldı. Çünkü Lohmann, sadece misyonerlikle sınırlandırmak istediği yardım çalışmalarının⁷ bu

⁵ Bütün bu bilgiler için bkz: Axel Meissner, **Martin Rades "Christliche Welt" und Armenien: Bausteine für eine Internationale Ethik des Protestantismus**, Lit Verlag, Berlin, 2010, s. 293; Andreas Baumann, "Die Gründung des Deutschen Hilfsbund für Christliches Liebeswerk im Orient", **Ernst Lohmann 1860-1936 Pionier, Gründer, Evangelist**, Hrsg: Martin Knipsel, Berlin, 2011, s. 50; Theodor Brandt, **Ernst Lohmann, Ein Pionier im Jesu Dienst**, Brunnen Verlag, Giessen, 1962, s. 41.

⁶ Ernst Lohmann, 1896 yılından başka 1898, 1904 ve 1913 yıllarında da Anadolu'ya seyahat yapmıştı. 1898 yılında Doğu bölgelerini gezerken kendisine (daha sonra Bebek Yetimhanesi'nin müdürü olan) Ferdinand Brockers de refakat etmişti. İlk gezisi gibi yapılacak çalışmalar için bilgi toplayan Lohmann, Harput'ta üç hafta kalmış ve burada yapılacak olan hastane için girişimlerde bulunmuştu. **BOA**, Sadaret Mektubü Mühimme Kalemî Evrakı (A.}MKT.MHM), 614/25, Lef.2 (1899). Bu ikili Zeytun'a geldiklerinde Ermeni ileri gelenleriyle görüşmüşler ve Doğu'da ne gibi yardımlar yapılabileceği konusunda fikir alışverişinde bulunmuşlardı. Lohmann ve Brockers aynı zamanda, mahallî idarecilere Almanya'nın Osmanlı Devleti ile olan dostluklarından bahsederek çalışmalarında kendilerine kolaylık sağlanmasını da istemişlerdi. Zeytun Kaymakamlığı tarafından bu şahıslarla ilgili Sadarete gönderilen şifrelerde, bu şahısların yardım yapmak için geldiklerini beyan etmelerine karşın başka maksatlarının olduğu ifade edilmişti. **Aynı belge**, Lef.7. 1913 yılında yaptığı seyahatte ise Lohmann, Hilfsbund'a ait bütün istasyonları gezip teftiş etmişti. Brandt, **a.g.e.**, s. 44.

⁷ Lohmann, yıllar içerisinde misyon çalışmalarına geldiği noktayı ve Almanya'nın emperyalist hedeflerinin misyona etkisini, Doğu'daki misyon çalışmalarına son verdikten sonra kaleme aldığı yazılarında şu cümlelerle ifade etmiştir: "*Zamanımızdaki anlayışa göre, bize tevdi edilen görevin (misyonerlik) büyük bir anlamı vardı. Oysa bizim çalışmalarımızla Alman idaresinin yüksek hedefleri arasında zıtlık vardı. Biz tanrıya hizmet etme gayesi güderken Almanya, halkı yeni kaynaklarla besleme amacı taşıyan ve sadece ekonomik çıkarlar üzerine kurulan bir politik hedef güdüyordu. Bu anlayış Bağdat Demiryolu Projesi'nde somutlaştı. Herkese tekrarlanan*

şekilde politik söylemlere kurban girmesini istemiyordu. Netice itibariyle, 1986 yılının Eylül ayından itibaren iki komite arasındaki görüş ayrılıkları bâriz bir şekilde ortaya çıkınca Lohmann Frankfurt Komitesi'nin ismini "*Deutschen Hilfsbund für Christliches Liebeswerk im Orient (Doğu'da Hıristiyan Şefkati için Alman Yardım Birliği)*"⁸ olarak değiştirdi.⁹

Artık bütün zamanını yardım çalışmalarına ayıran ve bunun için papazlık görevini bırakan Lohmann, Lepsius'la görüşerek Anadolu'daki çalışma alanlarını taksim etmeyi ve kendi bölgesinde daha rahat hareket etmeyi istiyordu. Nihâyetinde, Harput ve Van bölgesi Hilfsbund'un, Urfa ve Diyarbakir bölgesi (Halep'e kadar olan bölge) ise Alman Doğu Misyonu'nun çalışma alanı olarak belirlendi. Hilfsbund ilk olarak Harput ve Van'da 400, Üsküdar'da (daha sonra Bebek'te) 50 yetimin bakımını üstlenmişti. Bu yardımlar o bölgelerdeki diğer misyon kuruluşları vasıtasıyla yapılıyordu. Yardım Birliği'nin ilk faaliyeti somut olarak Harput'ta 1897'de bir yetimhane açmak sûretiyle başladı. Bundan sonra Anadolu'da hızlı bir yapılanma sürecine giren Yardım Birliği ardı ardına istasyonlar teşkil ederek (Mart 1897'de Mamuretülaziz'de, 1898'de Maraş'ta, 1901'de Van'da, 1907'de Muş'ta) ihtiyaca göre, yetimhane, hastane, bakımevi ve okul gibi kurumlar açmaya başlamıştı.¹⁰

II. ALMAN YARDIM BİRLİĞİ'NİN MUŞ'TA FAALİYETE BAŞLAMASI VE YETİM ÇALIŞMALARI

Ermeni olayları sonrasında Alman misyonerleri Anadolu'ya geldiklerinde bölgede Amerikan Board (ABCFM)¹¹ misyon teşkilatının kurulu bir düzene sahip olduğunu görmüşlerdi. Bu yüzden Hilfsbund, Anadolu'da sistemli bir şekilde faaliyete başlayana kadar Almanya'da toplanan yardım paralarını yetim ve diğer çalışmalarda kullanılmak üzere Amerikan misyon kuruluşlarına gönderiyordu. Bunun yanında Hilfsbund misyonerleri, uzun bir süre bazı bölgelerde yardım çalışmalarını Board misyon teşkilatıyla işbirliği içerisinde devam ettirmişti. İhtiyaç halinde Alman Yardım Birliği, Board istasyonlarına misyoner dahi gönderiyordu. Örneğin, 1900'lü yılların başında Amerikan Board'ın Bitlis'te bulunan istasyonunda Yardım Birliği ile Board misyonerleri birlikte çalışıyordu. Ancak bölgede bu iki misyon teşkilatı arasında anlaşmazlık yaşanmaya başlayınca Yardım Birliği daha rahat çalışabilmek ve bağımsız hareket edebilmek adına Bitlis Vilayeti içerisinde yeni bir istasyon teşkil etmeye karar verdi. Her iki taraf da aynı görüşte olduğu için Bitlis Vilayeti'ndeki çalışma alanı taksim edildi ve 1906 yılının sonlarında vilayetin ikiye bölünerek Harput ve Van arasında bulunan Muş'un Yardım Birliği'ne, geri kalan bölgelerin ise Amerikan Board'a bırakılması uygun görüldü.¹²

Böylece Muş'ta bir istasyon kurmak için çalışmalara başlayan Yardım Birliği, ilk olarak bölgede faaliyette bulunan Amerikan Board misyonerleriyle iletişime geçti ve burada teşkil

---

bu proje, tam anlamıyla aldatici bir hayal ürünü ve büyük bir yalandan ibarettir". Ernst Lohmann, "Die Geschichte des Hilfsbundes und seiner Stationen", 25 Jahre im Orient: Ein Gang durch die Arbeit des Deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient 1896-1921, Verlag Orient, Frankfurt, 1921, s. 3.

⁸ Bundan sonra bu misyon teşkilatı kısaca "*Alman Yardım Birliği*" veya "*Hilfsbund*" şeklinde belirtilecektir.

⁹ Berlin Komitesi de daha sonra ismini "*Deutschen Orient-Mission (Alman Doğu Misyonu)*" olarak değiştirecektir. Baumann, "Die Gründung des Deutschen Hilfsbundes...", s. 53-54; Atanas Damianov, **Die Arbeit der "Deutschen Orient-Mission" unter den Türkischen Müslimen in Bulgarien von Anfangs des 20. Jahrhunderts bis zum 2. Weltkrieg**, Lit Verlag, Münster, 2003, s. 25-26.

¹⁰ Uwe Feigel, **Das Evangelische Deutschland und Armenien, Die Armenierhilfe Deutscher Evangelischer Christen seit dem Ende des 19. Jahrhunderts im Kontext der Deutsch-Türkischen Beziehungen**, Vandenhoeck u. Ruprecht, Göttingen, 1989, s. 115; Uğur İnan, **Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 419.

¹¹ 1820'li yıllardan itibaren Osmanlı topraklarında faaliyete başlayan en köklü Amerikan misyoner teşkilatıdır. Kısaca Amerikan Board olarak ifade edilen "*American Board of Commissioners For Foreign Mission*", Protestan misyoner örgütleri içerisinde önemli bir yere sahipti. Daha geniş bilgi için bkz: Erdal Açıkse, **Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2003, s. 35 vd.

¹² Feigel, a.g.e., s. 107.

edilecek istasyonun işleriyle ilgilenmesi için Alman misyoner Von Dobbeler'i Bitlis'e gönderdi. Çünkü Board'ın Muş'ta yürüttüğü çalışmalar Bitlis'teki Amerikalı misyonerler tarafından idare ediliyordu. 29 Kasım 1906 tarihinde eşiyile birlikte Bitlis'e gelen Von Dobbeler, burada Bitlis Protestan Mektebi muallimlerinden Amerikalı Bayan Mary ile Muş'ta oluşturulacak istasyon hakkında fikir alışverişinde bulundu. Bu görüşmeden yaklaşık iki ay sonra (5 Şubat 1907) Von Dobbeler, Bayan Mary ile Muş'a giderek burada Amerikan Board misyon teşkilatına bağlı olarak faaliyette bulunan Protestan Mektebi'ni devraldı. Bu mektebin alınmasıyla Yardım Birliği'nin Muş'taki misyon çalışmaları artık başlamıştı. Von Dobbeler mektebi devraldıktan hemen sonra Ermenilere ait olan Hevadorik Karyesi'nden getirdiği 15 kız yetimi bu mektebe yerleştirdi. Böylece, Yardım Birliği Muş'ta yetim çalışmalarını başlatmış oluyordu.¹³

Yardım Birliği 1907 yılının Sonbahar aylarında istasyondaki çalışmalara yardım etmesi ve burada sağlık çalışmalarını başlatması için Norveçli Misyoner Bodil Catharina Biørn'u göndermişti. Biørn, Ernst Lohmann ve kardeşi Johannes Lohmann'ın 1890'ların sonunda Ermeniler için yapılacak çalışmaları anlatmak ve malî destek sağlamak amacıyla İskandinavya'da yaptıkları bilgilendirme toplantıları sonrasında 1902 yılında Norveç'te kurulan "*Kvinnelige Misjons Arbeidere, KMA (Protestan Kadın Misyon Çalışmaları)*"na katılmış ve 1905 yılında Anadolu'ya gönderilmişti.¹⁴ Böylece Von Dobbeler ve eşine, daha evvel Mamuretülaziz'de yetimlerle ilgilendiği için burada edindiği tecrübelerini Muş'taki yetim çalışmalarında kullanacak olması açısından Biørn büyük destek sağlayacaktı. Bununla birlikte, yetim çalışmaları ve Ermeni çocukların eğitimiyle ağırlıklı olarak Dobbeler çifti ilgileniyordu. Kısa bir süre içerisinde hem erkeklere, hem de kızlara ait iki yetimhane açmayı başaran Hilfsbund çalışanları, Amerikalı misyonerlerden aldıkları mektebi de bu yetimlerin eğitimi için kullanıyorlardı. Yetim çalışmalarına sadece Muş'ta değil, Yardım Birliği'nin faaliyette bulunduğu diğer istasyonlarda¹⁵ da çok önem veriliyordu.

II. Meşrutiyet'le birlikte memlekette oluşan serbestlikten misyonerler de istifade ederek faaliyet alanlarını genişlettikleri gibi daha fazla yetimin bakımını da üstlenmeye çalışmışlardı. Bu dönemde Yardım Birliği'nin Maraş, Mamuretülaziz, Muş ve Van'da toplam 20 yetimhanesi vardı ve bu kurumlarda bakımı üstlenilen yetim sayısı 2 bine ulaşmıştı. İstasyonlarda yetim çalışmaları büyük oranda finansal desteğe bağlı olduğu için kimi zaman Yardım Birliği'nin gönderdiği para yetmiyordu. Bunun için Biørn misyon çevresinde uygulanagelen bir yöntemle başvurarak Almanya'dan koruyucu aileler bulmaya çalışmıştır. Biørn çocukların fotoğraflarını çekerek bunları Almanya'ya gönderiyor ve zengin ailelerin merhamet duygularını kullanarak bir yetimin barınma, yeme-içme ve giyinme gibi masraflarına karşılık aylık ortalama 100-150 Mark arasında değişen bir oranda bağış yapmalarını sağlıyordu. Bu şekilde gelen yardımlarla yetimhanelerin giderleri rahatlıkla karşılanıyordu.¹⁶ Ayrıca, yapılan bağışların devam etmesi için Hilfsbund misyonerleri, yetimlere hayatlarında hiç görmedikleri zengin bağışçıları için düzenli mektup yazdırıyorlardı. Kimi zaman zorla yazdırılan bu mektuplarda yetimler, kendilerine yardım

¹³ BOA, Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemî (DH.ŞFR), 376/23 (5 Şubat 1322/18 Şubat 1907). Von Dobbeler Amerikan Board'dan almış olduğu mektebin hemen yanına yeni bir mektep daha açmak için çalışmalara başlamış, öncelikle uygun bir arsa bulmaya çalışmıştı. Dâhiliye Nezâreti bu hususta Muş Mutasarrıflığı'nı uyararak ruhsat alınmadan yeni bir mektep inşa edilmesine engel olunmasını istemişti. Bkz: Aynı belge, Lef. 2.

¹⁴ Inger Marie Okkenhaug, "Women on a Mission! Scandinavian Welfare and the Armanians in the Ottoman Empire, 1905-1917", *Interpreting Welfare and Relief in the Middle East*, Ed: Nefissa Naguib and Inger Marie Okkenhaug, Leiden-Boston, 2008, s. 58-61.

¹⁵ Alman Yardım Birliği'nin beş ana istasyonu vardı. Bunlar: Maraş, Mamuretülaziz, Van, Muş ve Adana idi. Bunların yanında irili ufaklı küçük faaliyet bölgeleri de bulunuyordu.

¹⁶ Okkenhaug, a.g.m., s. 66; Feigel, a.g.e., s.106.

yolladıkları için Alman bağışçılara teşekkür ediyor ve kendilerini anne-babaları olarak gördüklerini belirtiyorlardı.¹⁷

Misyonerlerin başından beri esas amaçları, mensup oldukları mezhebe daha fazla insan kazandırmak olduğu için bu dönemde zor durumda olmaları nedeniyle Ermeni yetimler onların nezdinde ayrı bir yere sahipti. Çocukları küçük yaşlardan itibaren yetimhanelere alarak onların eğitimiyle ilgileniyorlar ve burada bütün ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. Bu şekilde ihtiyaçları karşılanan ve kendilerine minnet besleyen çocukların Protestanlaştırılması daha kolay oluyordu. U. Feigel'in ifadesine göre, Hilfsbund yetimhanelerinde Protestanlık herşeyin merkezinde idi ve burada çocuklara Protestanlık öğretilerinin telkini önemli yer tutuyordu.¹⁸ Aslında Osmanlı idarecileri bu durumun farkındaydı ve misyon kuruluşlarının yetim çocuklar üzerindeki tesirlerine engel olmaları için mahallî idarecileri sık sık uyarıyor; bu çalışmalara engel olunmadığı takdirde, misyonerlerin bu yöndeki gayretlerinin Hıristiyan mezhepleri arasındaki uyumu ortadan kaldıracığını ifade ediyorlardı.¹⁹ Nihâyetinde misyonerler, çoğu Gregoryan mezhebine mensup Ermeni çocukların bir kısmını kendi mezheplerine kazandırmaya çalışıyor ve bunda büyük oranda muvaffak oluyorlardı.

Alman yetimhanelerinde çocukların eğitimiyle ilgili diğer bir husus da, yetimhaneye küçük yaşlarda gelen çocuklara en az bir el becerisi öğretilmesiydi. Urfa, Maraş, Mamuretülaziz ve Kudüs gibi bölgelerde Alman misyonerleri farklı alanlarda atölyeler (örneğin Kudüs Suriye Yetimhanesi el işçiliği/sanati alanında çocuklara tarım, bağ ve bahçe işleri dışında toplam 10 farklı alanda teorik ve uygulamalı eğitim veriyordu. Bunlar terzilik, tornacılık, kunduracılık, kiremitçilik/tuğla imalatı, marangozluk, nalbantlık/demircilik, çömlekçilik, matbaacılık, dikim ve fırın işleri idi) açarak bu çocukların, yetimhaneden ayrıldıktan sonra kendi başlarına yaşamlarını sürdürebilmelerini hedefliyordu. Muş'ta çeşitli alanlarda atölye açılmamış olsa da, fakir kadınlar için faaliyet yürüten atölyelerden yerine göre yetim çocuklar da istifade edebiliyordu.

Biraz evvel ifade ettiğimiz gibi, misyona ait okul ve yetimhanenin işleriyle ilgilenen Von Dobbeler, Muş'taki yetim çalışmalarını biraz daha büyütme adına bölgede bir yetimhane ve bir mektep daha inşa etmek istiyordu. Bu amaçla, kasaba merkezine bir saat mesafede bulunan Arınçvank Karyesi'nde satın almak için iki parça tarla bulmuştu. Von Dobbeler 14 Mayıs 1327 (27 Mayıs 1911) tarihinde Muş Mutasarrıflığı'na başvurarak karye ahalisinden Sehak ve Vartan oğlu Aleksan Efendilere ait olan bu tarlaların hem kendisine satışı, hem de bu tarlalar üzerinde yetimhane ve mektep yapımı için ruhsat verilmesini istemişti. Mutasarrıflık bu talebi vilayete bildirmiş, Bitlis Vilayeti de durumu Dâhiliye Nezâreti'ne iletmişti. Nezâret ise 28 Haziran 1327 (11 Temmuz 1911) tarihinde Bitlis Vilayeti'ne gönderdiği bir tahrirat ile meselenin araştırılarak bir mazabata tanzim edilmesini istedi.

Tahkikat neticesinde düzenlenen mazbataya göre, mektep ve yetimhane yapılması düşüncesiyle Von Dobbeler'in Sehak ve Aleksan Efendilerden satın almak istediği tarlalar Muş Ovası'nın ortasında bulunuyordu. Mazbatada ayrıca, bu tarlaların değeri 30 lira tutarında iken Von Dobbeler'in tarlalar için 85 lira ödeyeceği ve bir tarlaya böylesine yüksek bir meblağ ödenmesinin bölge ahalisi arasında arazilerin para yoluyla yabancılara geçeceği yönünde bir endişenin meydana geleceği ifade ediliyordu. Hepsinden önemlisi, inşa edilmesi düşünülen bu tarlanın yaklaşık 200 metre güneybatısında Müslümanlara ait haneler ve bir de kabristan bulunuyordu. Bunlara ilave olarak, bölgede "*tesettür-ü nisavâna (kadınların örtünmesine)*" önem verildiği, oysa yabancı kadınların (misyonerler) "*açık saçık, şurada burada gezmeleri*" de ahalinin yabancılara karşı memnuniyetsizliğini artırıyordu. Bütün bu

¹⁷ Hans-Lukas Kieser, **İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938**, Çev: Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 326.

¹⁸ Feigel, **a.g.e.**, s. 158-159.

¹⁹ **BOA**, Yıldız Perakende Evrakı Umûmî (Y.PRK.UM), 46/29 (20 Nisan 1315/2 Mayıs 1899).

hususları değerlendiren Liva İdare Meclisi, Von Dobbeler'in mektep ve yetimhane inşa etme isteğini reddetmişti.²⁰

Bu arada, Von Dobbeler'in satın almak istediği tarlaların tasarruf hakkıyla ilgili bazı anlaşmazlıklar yaşanmıştı. Bu havalinin önde gelenlerinden Nasrullah Ağa, beş yıldır bu tarlalarda yonca ekip biçtiğini ifade ederek bu sene de ekili olan yoncasını biçeceğini iddia edince Von Dobbeler tarafından Mutasarrıflığa şikayet edilmişti. Mahallî makamlardan istediği neticeyi alamayan Von Dobbeler, meselenin çözümü için Trabzon Alman Konsolosluğu ve nihayetinde Alman Sefareti'ni de bu işin içine dâhil etti. Nitekim Alman Sefareti, Nasrullah Ağa'nın bir Alman tebaasına ait olan araziye müdahaleden men edilmesini talep edince Dâhiliye Nezareti de 12 Temmuz 1327 (25 Temmuz 1911) tarihinde Muş Mutasarrıflığı'na bir telgraf göndererek meselenin halledilmesini istemişti. Bu hususa cevaben Nezâret'e gönderilen yazıda ise, Nasrullah Ağa ile ilgili sorun yaşayan Von Dobbeler'in daire memurlarına bir şikayet dilekçesi verdiği, ancak tarlanın kendisine ait olduğuna dair bir kayda rastlanmadığından bu hususta şikayet hakkı olmadığı; eğer bir davası var ise mahkemeye müracaat etmesi gerektiği belirtilmişti.²¹

Bitlis Vilayeti'nin düzenlediği mazbata 19 Eylül 1327 (2 Ekim 1911) tarihinde Divân-ı Hümâyun'da da görüşülmüş ve burada, 1320 (1904) yılında Şûrâ-yı Devlet tarafından alınan bir karara atıf yapılarak, "*İslam kabristanına, cevâmi' ve mesâcide kalâ'ı istihkâmâta mebânî vesâir mevâki'-i askeriyeye kurbiyeti ve askerlikce ehemmiyeti hâiz*" mahallere yabancılar tarafından mektep, kilise ve benzeri binalar inşa edilemeyeceğinden bahisle Von Dobbeler'in ruhsat talebinin Liva İdare Meclisi tarafından reddedilmiş olmasının yerinde bir karar olduğu ifade edilmişti.²²

Bu karara rağmen Alman Sefareti Babıâli'ye gönderdiği 1 Mart 1912 tarihli taktirde, tarlaların Von Dobbeler üzerine kaydedilmesini ve bu arazi üzerinde yapılacak mektep ve yetimhanenin mahallî memurlarca himaye edilmesini istemişti. Ancak, bu şekilde bir netice alınamayacağını anlayan Alman Sefareti 31 Temmuz 1328 (3 Ağustos 1912) tarihinde gönderdiği başka bir taktirde ise, Von Dobbeler'in satın almak istediği tarlalarda Alman Hilfsbund Misyonu'na ait bir mektep ve yetimhane inşa etme fikrinden vazgeçtiğini ve bu tarlaların Von Dobbeler'e satılması halinde üzerine sadece kendi şahsı için hane inşa edeceğini ifade etmişti.²³ Bu arada Nusrullah Ağa Mutasarrıflığa başvurarak Arınçvank Karyesi'nde bir çiftliğinin bulunduğunu ve ziraat yapmak için bu bölgede bir araziye ihtiyacı olduğunu ifade ederek Von Dobbeler'in talip olduğu tarlaların kendisine satılmasını istemişti. Üstelik bu isteğinin, Arazi Kanunu'nun 45. maddesine²⁴ de uygun olduğunu ifade etmişti. Bunlara bir de, tarlayı satacak olan Sehak Efendi'nin bu süre zarfında vefat ederek geride küçük yaşta vârisler bırakması (düzenlemelere göre küçük yaştaki çocuklara ait taşınmaz malların vâsi veya velileri tarafından ne sûretle olursa olsun -nafaka, borç vs. gerekçesiyle-satılamayacağı hükme bağlanmıştı) eklenince mesele iyice içinden çıkılamayacak bir hal almıştı. Netice itibarıyla, bu hususla ilgili 1913 yılının sonuna kadar devam edecek olan yazışmalardan bir sonuç alınmadığı gibi bahsi geçen iki tarla ne Von Dobbeler'e ne de Nasrullah Efendi'ye satılmıştı.²⁵

Böylesine yorucu ve neticesiz kalan uzun bir uğraşından sonra Von Dobbeler'in artık Muş'ta kalması uygun görülmediği için Maraş'a gönderilmesine karar verilmiş (daha sonra da

²⁰ BOA, Dâhiliye Nezâreti İdare Evrakı (DH.İD), 123/21, Lef. 6.

²¹ BOA, Dâhiliye Nezâreti Hukuk Evrakı (DH.H), 15/20, Lef.2-3.

²² BOA, DH.İD 123/21, Lef. 7.

²³ BOA, DH.İD 123/21, Lef. 18.

²⁴ Bu maddeye göre, "*bir karye hududu dâhilinde kâin olup tapulu tasarruf olunan arazinin mutasarrıfı arazisini diğer karye ahalisinden başkasına sattığı halde bir yere ihtiyacı olanların o araziye bedelini ödeyerek bir seneye kadar talep ve davaya salâhiyeti muharrer*" idi ve şahıslar bunun için mahkemeye başvurması gerekiyordu.

²⁵ BOA, DH.İD 123/21, Lef. 29.

Adana'da bulunan Haruniye Alman Yetimhanesi'ne²⁶ gönderilecektir) ve onun yerine vekil olarak Kirkor Efendi bakmaya başlamıştı. Kirkor Efendi de bu tarlaların satın alınması için uğraş vermiş, ancak bu hususta herhangi bir başarı elde edememiştir.²⁷

Von Dobbeler'in bu girişimleri neticesiz kalsa da, 1913 yılında Muş'ta kız ve erkeklere ait iki yetimhane faaliyetine devam ediyordu ve yetimhanelerde toplam 198 çocuk bulunuyordu. Daha evvel sadece erkekler için bir ilkokul varken bu yıllarda bir de kızlar için ilkokul açılmıştı. Her iki okulda toplam 7 Ermeni öğretmen görev yapıyordu.²⁸ Lohmann 1913 yılında Anadolu'ya yaptığı son seyahatinde bölgedeki bütün istasyonları gezme fırsatı bulmuş ve Muş'a da uğramıştı. Bu dönemde Hilfsbund'un Van, Muş ve Haruniye'deki okullarında toplam 626 öğrenci bulunuyordu. 1913 yılı misyon istatistiğine göre, bütün istasyonlarda 1.730 yetimin ve 169 dul ve fakir kadının bakımı sağlanıyordu.²⁹

Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarına kadar her iki yetimhane faaliyete devam etmiştir. Hatta tehcir kararının uygulanmaya başlanmasından sonra bile yetimhaneler, Osmanlı Devleti'nin Almanya ile müttefik olmasından dolayı faaliyetlerine devam edebilmişlerdi.³⁰ Ancak, Alman misyonerlerin tehcire tâbi Ermenileri, hele de şehirde meydana gelen olaylara katılanları poliklinik başta olmak üzere, yetimhane ve bakımevlerinde sakladıkları anlaşılınca Muş Mutasarrıfı Servet Bey misyonerlere, hizmetli ve üç Ermeni kız haricinde bütün erkek ve kız yetimhanelerin boşaltılması emrini vermişti.³¹ Buna rağmen Muş'taki yetimhaneler açık kalmaya devam etmiş³², ancak şehrin 17 Şubat 1916 tarihinde Ruslar tarafından işgal edilmesinden hemen önce, misyonerler Muş'tan ayrıldıkları için Yardım Birliği'nin yetim çalışmaları da sona ermiştir.

III. SAĞLIK ÇALIŞMALARI

Anadolu'da ilk olarak Hilfsbund'un Maraş'taki misyon hastanesinde çalışan B. Catharina Biørn, daha sonra Mamuretülaziz'e gönderilmiş ve burada iki yıl süreyle Danimarkalı ve Alman misyonerlerle birlikte görev yapmıştı. Bayan Biørn, 1907 yılının Sonbaharında, kendi ifadesiyle, "*ıssız bir yer*" olan Muş'a geldiğinde, bölgede her şeyden önce tıbbî çalışmalara ihtiyaç olduğunu gördü. Bu yüzden ilk olarak burada bir poliklinik açtı. Kendisinin sağlık çalışmalarında belirli bir tecrübesi vardı. Çünkü Maraş'a geldiğinde misyona ait hastanede çalışmıştı. Ayrıca Mamuretülaziz'deki Alman yetimhanesinde bakıcı hemşire olarak görev yapmıştı. Üstelik Biørn Anadolu'ya gelmeden evvel Berlin'deki Türk Konsolosu'ndan ebe olarak çalışabileceğine dair bir sertifika almıştı. Bu belge kadın hastalarla ilgilenmesi³³ için Anadolu'da işine yarayacaktı. Biørn Berlin'den aldığı belge ile kadınlara ilaç yazamıyordu, ama hastaların her türlü tedavisi ile ilgilenabiliyordu.³⁴

²⁶ Von Dobbeler Muş'ta Haruniye'ye gönderilince buradaki yetimhanenin mesul müdürü olmuş ve bu görevini uzun yıllar devam ettirmişti. **BOA**, İrade Dosya Usulü (İ.DUİT), 36/33 (1332/1916).

²⁷ **BOA**, DH.ID 123/21, Lef. 30.

²⁸ İnan, **age**, s. 460.

²⁹ Baumann, a.g.m., s. 58.

³⁰ **BOA**, HR.SYS, 2414/49, Lef.4 (23 Ekim 1915).

³¹ İnan, **a.g.e.**, s. 461.

³² **BOA**, DH.ŞFR, 57/315 (24 Teşrinievvel 1331/6 Kasım 1915).

³³ Zirâ, 4 Kasım 1893 tarihli "*İcrâ-yı Tebâbet Edeceklere Dair Nizamnâme*"nin 3. maddesine göre Osmanlı sınırları dâhilinde sadece erkekler için "*isbât-ı ehliyet*" ettikleri takdirde ruhsat verileceği belirtilmişti. Dolayısıyla kadınların, böyle bir başvuru ve ruhsat talep etme hakları bulunmuyordu. Uygulama kadın doktorlara ruhsat talep etme olanağı vermiyordu. Ancak bazı bölgelerde kadın hastalar erkek doktorlara muayene olmak istemiyordu. Nitekim, Mekâtib-i Tıbbiye-i Şahâne tarafından Sadâret'e gönderilen bir tezkirede, nizamname hazırlanırken memlekette diploma sahibi kadın doktor bulunmadığı için bu hususun gözönünde bulundurulmadığı, üstelik kadın hastaların erkek doktorlara muayene olmak istememesinden hareketle ilgili maddeye bir fıkra eklemek suretiyle meselenin çözümü kavuşturulacağı belirtilmişti. **BOA**, Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 640/48, 13 Şevval 1315/6 Mart 1898. Dolayısıyla gerek belirtilen hususlar, gerekse sefâretlerin girişimleri neticesinde 20. yüzyılın başından itibaren kadın doktorlara da, diplomalarını ibraz ettikleri takdirde, çalışma ruhsatı veriliyordu.

³⁴ Okkenhaug, a.g.m., s. 63-65.

Muş'ta hastaların büyük bir kısmı Ermenilerden oluşuyordu. Bunun yanında, misyon polikliniğine Müslümanlardan da giden oluyordu. Alman Yardım Birliği'nin sağlık birimi tedavi için bütün hastaları kabul ederken Ermeni hastalara ayrı bir ehemmiyet veriyordu. Çünkü Biörn ve misyoner arkadaşları Muş'taki Ermeniler arasında "*yeni bir manevî yaşam*" anlayışı oluşturma adı altında öncelikle Ermeni hastaların sağlığına kavuşması için çaba gösteriyorlar, akabinde bunların Protestanlaştırılmasını sağlamaya çalışıyorlardı. Nitekim, Brandt'a göre, "*Hilfsbund'un misyon çalışmaları sadece yetimevleri, çalışma atölyeleri, okullar, hastaneler kurulmasından ibaret değildi. Aynı zamanda (ve her şeyden önce) Ermenilerin bu zor zamanında Protestanlaştırılmasını da (Evangelisationsarbeit) içeriyordu*".³⁵ Diğer pek çok istasyonda olduğu gibi, Muş istasyonundaki misyonerler de bu hususta bir noktaya kadar başarı elde ediyorlardı.³⁶

Polikliniğe büyük beklentilerle gelen hastaların yaygın şikayeti nefes darlığı, sıtma, karaciğer sorunları ve romatizma gibi rahatsızlıklardı. Biörn, "*doktorlar koğuşu*" olarak isimlendirdiği poliklinikte her yıl ortalama 4.000 hastanın tedavisi ile ilgileniyor ve 300 hastayı da evlerinde ziyaret ediyordu. Böylesine yoğun bir çalışmayı tek başına yürütemeyeceğini anlayınca, kendisine yardımcı olarak biri erkek, ikisi kadın olmak üzere üç Ermeni'yi işe almıştı. Misyona ait sağlık birimlerinde Avrupa'dan gelen doktor ve hemşire sayısı sınırlı olduğu için bu alanda istihdam edilmek üzere genç Ermeni kızlardan da yararlanılıyordu. Bu kızların bir kısmı Yardım Birliği'nin Maraş'taki hastanesine gönderilip hemşirelik eğitimi alırken, bir kısmı da yine aynı eğitim için Alman Diakoni okullarına gönderiliyordu. Bu alanda Alman Kaiserwerth tarafından kurulan "*Deaconess (Diakoni Enstitüsü)*"³⁷ önemli bir görev icra ediyordu. Bu kurumlarda eğitim alan genç kızlar daha sonra istasyonlardaki sağlık birimlerine gönderiliyordu.

Biörn Muş'taki sağlık çalışmalarını yürütürken ne mahallî idare, ne de bölgede görev yapan Türk doktorları tarafından bir engelleme ile karşılaşmamıştı. Ona bu konuda en büyük muhalefeti, bölgede hizmet veren bir Katolik Ermeni doktor yapıyordu. Biraz sonra detaylı bilgi verileceği üzere, Katolik ve Gregoryan Ermeniler Yardım Birliği'nin çalışmalarını, Ermenileri Protestanlaştırma gayretlerinin bir aracı olarak gördüklerinden misyonerlere sürekli engel olmaya çalışıyorlardı.³⁸

Biörn 1910 yılına kadar Muş'taki sağlık çalışmaları ile ilgilenmişti. 1910 yılında bir yıl izinli olarak bölgeden ayrıldığında, Yardım Birliği onun yerine başka bir İskandinav misyoner olan İsveçli Alma Johansson'u gönderdi. O da tıpkı Biörn gibi hemşirelik ve diğer sağlık hizmetlerinde belirli bir tecrübeye sahipti. Dolayısıyla Bayan Johansson, Biörn 1911 yılında tekrar Muş'a dönene kadar sağlık çalışmalarını devam ettirdi.³⁹

³⁵ Brandt, a.g.e., s. 42.

³⁶ Okkenhaug, a.g.m., s. 70.

³⁷ Diakoni Enstitüsü sadece Alman tıbbî misyonu için eleman yetiştirmekle kalmadı, aynı zamanda, yabancı ülkelerde Alman dış politikasının sosyal alt yapısını da tesis ediyordu. Dolayısıyla bu enstitü, Alman koloni misyonunun önemli bir parçasını oluşturuyordu. Uwe Kaminsky, "German 'Home Mission' Abroad: The Orienarbeit of the Deaconess Institution Kaiserwerth in the Ottoman Empire", **New Faith in Ancient Lands: Western Missions in the Middle East in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries**, Ed: Hendrika Lena Murre-van den Berg, Brill Academic Publisher, Boston, 2006, s. 191.

³⁸ Okkenhaug, a.g.m., s. 64-65.

³⁹ Maria Smaberg, "Witnessing the Unbearable: Alma Johansson and the Massacres of the Armenians 1915", **War and Peace in Transition: Changing Roles of External Actors**, Ed: Karin Aggestam and Annika Björkdahl, Nordic Academic Press, New York, 2009, s. 107 vd. Biörn 1911 yılında tekrar Muş'a döndüğünde günlüğüne şunları yazmıştı: "*Onların bütün sıkıntılarını ve mutsuzluklarını daha iyi anlayabiliyor ve hissedebiliyorum. Ermenistan benim ikinci vatanım oldu*". Okkenhaug, a.g.m., s. 68. Aslında bu dönemde Anadolu'nun Doğu bölgesi için Avrupalılar genellikle "*Ermenistan*" tabirini kullanıyorlardı. Oysa, Osmanlı Devleti 1890'lı yılların sonlarından itibaren Ermenilere yardım amacıyla Anadolu'ya gelen misyonerlerin yanlarında getirdikleri yazılı materyalleri sıkı bir şekilde takip ediyor ve bu şekilde "*Ermenistan*", "*Şarkta Hıristiyanlık*" veya "*Mezâlîm-i İslâmiye*" gibi başlıkları taşıyan kitap ve broşürlerin derhal toplanmasını

1914 yılı Sonbaharında poliklinik on yataklı bir hastaneye çevrildi. Savaş başladığında Muş'u terk etmeyen Biörn ve Johansson, savaşın ilk yıllarında askerî hastanede hemşire olarak görev yapmaya başladılar. Onlara bu çalışmaları esnasında diğer bazı Batılı misyonerler ile Diakoni'de eğitim almış hemşireler de yardım ediyordu. 1915 yılında alınan tehcir kararının Muş'ta uygulanmaya başlanması üzerine, diğer birçok bölgede olduğu gibi Muş'ta da misyonerler tehcire tâbi Ermenileri korumaya başladılar. Biörn ve Johansson'un kendi evlerinin yanında diğer misyon birimlerinde Ermenileri saklamaları üzerine, başlangıçta yetimhane ve hastanedeki görevlerinden dolayı tehcirden muaf tutulan bazı Ermeniler de, misyonerlerin bu şekilde hareket etmeleri nedeniyle diğerleriyle birlikte Halep'e gönderildi. Hastane ise şehrin Rus işgaline uğramasına kadar açık kalmıştır.⁴⁰

IV. ERMENİ DUL VE FAKİR KADINLARA YÖNELİK ÇALIŞMALAR

Alman Yardım Birliği'nin faaliyet alanlarından biri de dul kadınlara (Witwen) yönelik çalışmalarıdır. Lohmann 1896 yılında Anadolu'ya yaptığı ilk seyahatten sonra Almanya'ya dönünce gözlemlerini halka anlatırken bu Ermeni dul kadınlardan da bahsetmiş ve yapmayı planladığı çalışmalarına yardıma muhtaç Ermeni kadınları da dâhil etmişti. Yardım Birliği bu hususa büyük ehemmiyet veriyor ve dul kadınlar için dikiş ve dokuma atölyeleri gibi maişetlerini temin edebilecekleri yerler kuruyordu. Yardım Birliği, diğer şehirlerde olduğu gibi Muş'ta da Ermeni kadınlar ve genç kızlar için atölyeler kurmakla kalmamış, bunların eğitimi için de çalışmalar yapmıştı.

Biörn Muş'a geldiğinde sağlık çalışmalarını yoluna koyduktan sonra genç kız ve kadınlar arasında okuma yazma oranının düşük olduğunu görmüş ve bunların eğitimi için bir okul açmaya karar vermişti. Kısa bir süre sonra Biörn bu maksatla bir okul açtı ve kadınlar haftada bir gün okuma yazma öğrenmek için bu okula devam ediyordu. Zamanla kadın ve genç kızların çalışmalarını ve bakımlarını finanse etmekte zorlanmaya başlayan Biörn Anadolu'ya gelirken yanında getirdiği fotoğraf makinesiyle Muş'taki kadınların fotoğraflarını çekiyor ve bunları Avrupa'da yayın yapan misyon dergilerine göndererek acil yardım çağrısı yapıyordu. Köylerde yaşayan ve dönemin şartları nedeniyle zor durumda bulunan kadın ve çocukların yer aldığı bu fotoğraflar, dergilerde okuyuculara takdim edilirken Ermenilerin soykırıma tâbi tutulduğu şeklindeki abartılı haberler eşliğinde veriliyordu. Bu şekilde Yardım Birliği yüz binlerce Mark bağış toplamıştı.⁴¹ Örneğin, Hilfsbund'un ilk yıl geliri 265.000 Mark iken 1908 yılında bu rakam 475.740 Marka çıkmıştı. Her geçen yıl daha büyük bir bağış miktarını yakalayan Yardım Birliği'nin diğer misyon kuruluşlarıyla kıyaslandığında genellikle para sıkıntısı çekmediği görülmekteydi.⁴²

Hilfsbund misyon çalışmalarında dul kadınlar ile genç kızların bakımına önem verdiği için her istasyona en azından bir kadın misyoner göndermeye çalışıyordu. Muş bu yönüyle, misyon çalışmaları açısından, şanslı bir yerdi. Çünkü Hilfsbund'un Muş istasyonunda her zaman bir bayan misyoner bulunduğu için kadınlara yönelik çalışmalar rahat

istiyordu. **BOA**, Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.M), 68/40 (1898); DH.TMIK.M, 116/55, Lef.5 (1901); DH.TMIK.M, 55/8 (1905). Von Dobbeler ve eşi Muş istasyonundan ayrılınca Yardım Birliği, 1912 yılının sonlarına doğru Muş'a Christiane Dürer adından bir bayan misyoner daha göndermişti. Dolayısıyla bu tarihlerden itibaren, Muş'ta Hilfsbund'un çalışmalarını üç bayan misyoner yürütmüştür. İnan, **a.g.e.**, s. 459.

⁴⁰ Okkehaug, a.g.m., s. 74-75; İnan, **a.g.e.**, s.460. Alman misyonerlerin tehcire tâbi Ermenileri saklamaları sadece Muş'ta görülüyor, diğer pek çok istasyonlarda da benzer duruma rastlanıyordu. Örneğin, Urfa'da Alman Doğu Misyonu çalışanları tehcirden kurtarmak için Ermenileri evlerinde ve misyon hastanesinde saklamışlar, ancak bunlar askerî birimlerce tespit edilince gerekli tedbirler alınmıştı. Muttalip Şimşek, "Alman Misyonerlerinin Urfa'daki Faaliyetleri", **II. Uluslararası İslam Tarihinde ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu (10-12 Mart 2017) Bildiriler Kitabı**, Urfa, 2017, s. 677.

⁴¹ Okkehaug, a.g.m., s. 66.

⁴² Feigel, **a.g.e.**, s. 159.

bir şekilde devam ettirilebiliyordu. Misyonerler kısa sürede Ermenice'yi öğreniyorlar ve kadınlarla doğrudan iletişim kurabiliyorlardı.⁴³

Misyonerler sık sık Muş'a yakın köylere gidiyorlar, eğer varsa önce hastaların tedavisi için evleri ziyaret ediyorlar, sonrasında ise Ermeni kadınları kilisede veya köy okulunda topluyorlardı. Bunun için o köyde bulunan Gregoryan din adamından izin alıyorlardı. Ancak papazlar bu toplantıların, kadınların sorunlarını dinleyip çözüm üretme veya onlara maddî yardımda bulunma görüntüsü altında "*mezhep değiştirme*" amacını güttüğünü bildiklerinden genelde bu taleplere olumlu cevap vermiyorlardı. Buna rağmen bazı köylerde bu tür toplantıları yapmayı başaran misyonerler, toplantıyı genellikle bir Protestan papazın konuşmasıyla başlatıyorlardı. Bu tür toplantılarda Biørn da bir konuşma yapıyor, daha sonra bir Ermeni öğretmen Protestan geleneğinden bir anekdot anlatıyordu. Bu şekilde Gregoryan mezhebine mensup Ermeni kadınları etkilemek daha kolay oluyordu.⁴⁴ Aslında Hilfsbud daha büyük istasyonlarda bu kadınların ve diğer Ermeni gençlerin Protestan öğretileriyle tanışmaları için "*Bibelfreundschule (İncil Dostları Okulu)*" veya "*Bibelhaus (İncil Evi)*" gibi yerler açıyor ve mezhep değiştirme çalışmalarını daha sistemli bir şekilde yapıyordu.⁴⁵ Muş diğerlerine nispeten daha küçük bir istasyon olduğu ve yeterli misyoner bulunmadığı için bu hususla ilgili misyon çalışmaları, yukarıda belirtilen şekilde, tertip edilen toplantılar vesilesiyle yapılıyordu.

Misyonerler Ermeni genç kızlarla da ilgileniyorlar, bunlardan bir kısmını atölyelerde istihdam ederken, bir kısmını da sağlık birimlerinde çalıştırmak amacıyla hemşirelik eğitimi almaları için misyona ait büyük hastanelere (örneğin Maraş Hastanesi) gönderiyorlardı. Daha yetenekli olanlar ise Almanya'ya gönderilerek burada aldıkları eğitimin (bu bazen öğretmenlik formasyonu, bazen kör çocukların eğitimi, bazen de hemşirelik alanında oluyordu) ardından yine misyona ait istasyonlarda çalıştırılıyordu. Örneğin, Yardım Birliği tarafından 1907 yılında Muş istasyonuna gönderilen Von Döbbeler ve eşi buraya gelirken Mamuretülaziz Alman yetimhanelerinde yetişen, daha sonra hasta bakıcılığı ile ilgili belirli bir eğitim alan iki Ermeni genç kızı da yanlarında getirmişlerdi. Bu kızları Muş istasyonunda istihdam eden misyonerler kendilerine belirli bir maaş da tahsis etmişlerdi.⁴⁶

Ermeni kadınlarla ilgili çalışmaları daha çok Biørn ve Johansson birlikte sürdürmüşler ve zaman içerisinde kadınlar için iki sığınma evi ile kadın ve genç kızların çalışmaları için iki atölye kurmuşlardı. Bu sığınma evleri ve atölyeler 1915 yılına kadar faaliyetlerine devam etmiş, ancak tehcir kararının uygulanmasıyla birlikte artık bakımevlerine ihtiyaç kalmadığı anlaşılınca mutasarrıflık tarafından kapatılmıştı.⁴⁷

Netice itibariyle, Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarına kadar Muş ve çevresinde düzenli bir faaliyet yürüten Alman Yardım Birliği, başlangıçta Osmanlı Devleti'nin Almanya ile müttefik olmasına bağlı olarak çalışmalarına rahat bir şekilde devam etmiş olsa da, misyona ait hizmet birimlerinde misyonerlerin tehciri engellemeye yönelik tutumlarını sürdürmeleri üzerine Mutasarrıf Servet Bey daha sert tedbirler almış ve misyonerlerin Muş'tan ayrılmalarını istemişti. Biørn ve Johansson, Türk idarecilerine bölgeden ayrılmayacaklarını ifade etmiş olsalar da, mutasarrıfın kararlı tutumu karşısında Muş'tan ayrılmak zorunda kalmışlar ve Türk askerlerinin refakatinde Harput'a gönderilmişlerdi. Biørn daha sonra bir yolunu bulup Muş'a döndüğünde⁴⁸, tehcirden dolayı Muş'ta bulunan Hilfsbund'a ait bakımevi, atölye ve okulların kapatıldığını, hastane ile biri kız ve diğeri de erkelere ait iki yetimhanenin

⁴³ Smaberg, a.g.m., s. 117.

⁴⁴ Okkenhaug, a.g.m., s. 71.

⁴⁵ Baumann, a.g.m., s. 58.

⁴⁶ BOA, DH.TMIK.M, 223/67 (21 Mayıs 1323/3 Haziran 1907).

⁴⁷ Feigel, a.g.e., s. 107; İnan, a.g.e., s. 461.

⁴⁸ Biørn 2,5 ay Harput'ta kaldıktan sonra tekrar Muş'a dönmüş, Johansson ise uluslararası temsilciliklerden yardım istemek için İstanbul'a gitmişti. Ancak, Johansson yardım taleplerine hiçbir ülkeden olumlu cevap alamamıştır. Smaberg, a.g.m., s. 125.

ise faaliyete devam ettiğini görmüştü. Ancak, Rusların Muş'a yaklaşması nedeniyle Biörn, yanındaki diğer misyoner Dürer ile Ermeni çalışanlar ve yetimlerle birlikte, şehrin Rus işgaline uğramasından kısa bir süre önce şehri terkettiler. Böylece Muş'taki Alman Yardım Birliği'nin faaliyetleri de sona ermiştir.⁴⁹

SONUÇ

19. yüzyılın sonlarında meydana gelen Ermeni olayları neticesinde Doğu bölgeleri, Batılı misyon kuruluşları için önemli bir faaliyet alanı olarak görülmüş ve misyonerler bölgede yetimhaneden bakımevine, atölyelerden hastanelere kadar farklı kurumlar tesis etmişlerdi. Hatırı sayılır bir Ermeni nüfusa sahip olması nedeniyle Muş ve çevresi, Protestan misyonerler için önemli bir istasyon olmuştur. Nitekim, Ermeni olaylarının hemen sonrasında bölgede faaliyet gösteren Amerikan Boarad misyonerlerinin yerini 1907 yılından itibaren Alman Yardım Birliği almış ve bölgeye gönderdiği misyonerler vasıtasıyla burada bir dizi faaliyette bulunmuştu.

Muş'ta açılan yetimhanelerde yılda ortalama 100-200 çocuğun bakımı yapılmış ve bu çocukların eğitimleri de yine misyon anlayışı içerisinde verilmeye çalışılmıştı. Misyonerler Anadolu'ya gelirken, sadece insanî gayelerle hareket ettiklerini ifade etmelerine karşın esas amaçlarının Hıristiyanlığın farklı mezheplerine mensup olan Ermenileri Protestanlaştırmak olduğu zamanla ortaya çıkmıştır. Nitekim, faaliyette buldukları çoğu istasyonlarda bakımını üstlendikleri çocukların bir kısmını Protestan mezhebine geçirdikleri görülmüştü.

"*Tıbbî misyon*" olarak da ifade edilen sağlık çalışmaları, diğer bazı istasyonlarla karşılaştırıldığında, Muş İstasyonu'nda öyle etkili ve halkın ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde yapılmamıştı. Çünkü, Yardım Birliği Muş İstasyonu'na diplomalı bir doktor gönderememişti. Buradaki sağlık çalışmaları, buraya gelmeden evvel belirli bir süre sağlık eğitimi alan Biörn ve Johansson'un çabalarıyla devam ettirilmiş; buna rağmen muayene ve tedavi çalışmaları misyonerliğin amaçları istikametinde yerine getirilmiştir.

İsyanlar esnasında kocalarını kaybeden veya farklı nedenlerden dolayı muhtaç durumda olan Ermeni kadınlar da misyonerler için hedef kitle olmuştur. Alman Yardım Birliği'nin Muş İstasyonu'na umûmiyetle kadın misyoner göndermesi, özellikle bu alandaki çalışmaları kolaylaştırmıştır. Muş'ta açılan bakımevlerinde bu kadınların barınmaları temin edildiği gibi, onların inancına nüfûz edilmeye de çalışılmıştı ve bunda belirli oranda başarı da sağlanmıştı. Zirâ, misyonerler Avrupa'ya döndükten sonra neşrettikleri kitaplarda veya gazete yazılarında bu hususta kazandıkları başarıları övünerek kaleme almışlardı.

Netice itibarıyla, asırlarca Osmanlı idaresi altında kendi inançlarını özgürce yaşayan ve hiç bir zaman din/mezheplerini değiştirmeleri için baskı görmeyen Ermeniler, Batılı devletlerin bağımsızlık vaatlerine inanmış ve bağlı oldukları devlete karşı isyan etmişler; daha sonra misyonerlerin ilgi ve himayesine aldanarak Birinci Dünya Savaşı esnasında tekrar aynı oyuna geldikleri için başka mahallere sürülmüşlerdi. Aslında misyon kuruluşları, Ermenilere iyilik yapmak için geldiklerini söyleseler de, Osmanlı'nın en zor zamanında onları isyana teşvik etmek sûretiyle belki de onlara en büyük kötülüğü kendileri yapmıştı.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Dâhiliye Nezâreti İdare Evrakı (DH.İD), 123/21, Lef. 6,7,18, 29 ve 30.

Dâhiliye Nezâreti Hukuk Evrakı (DH.H), 15/20, Lef.2-3.

Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH.ŞFR), 376/23; 57/315.

⁴⁹ Feigel, a.g.e., s. 192-193; İnan, a.g.e., s. 461.

Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH.TMIK.M), 55/8; 68/40; 116/55, Lef.5.

Hâriciye Nezâreti Siyasî (HR.SYS), 34/32; 2414/49, Lef.4.

İrade Dosya Usulü (İ.DUİT), 36/33.

Sadaret Mektubî Mühimme Kalemî Evrakı (A.}MKT.MHM), 614/25, Lef.2 ve 7.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD), 640/48.

Yıldız Perakende Evrakı Umûmî (Y.PRK.UM), 46/29.

2.Salname, Kitap ve Makaleler

AÇIKSES, Erdal, **Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2003.

BAUMANN, Andreas, "Die Gründung des Deutschen Hilfsbund für Christliches Liebeswerk im Orient", **Ernst Lohmann 1860-1936 Pionier, Gründer, Evangelist**, Hrsg: Martin Knipsel, Berlin, 2011, s. 48-65.

BRANDT, Theodor, **Ernst Lohmann, Ein Pionier im Jesu Dienst**, Brunnen Verlag, Giessen, 1962.

DAMIANOV, Atanas, **Die Arbeit der "Deutschen Orient-Mission" unter den Türkischen Müslimen in Bulgarien von Anfangs des 20. Jahrhunderts bis zum 2. Weltkrieg**, Lit Verlag, Münster, 2003.

FEIGEL, Uwe, **Das Evangelische Deutschland und Armenien, Die Armenierhilfe Deutscher Evangelischer Christien seit dem Ende des 19. Jahrhunderts im Kontext der Deutsch-Türkischen Beziehungen**, Vandenhoeck u. Ruprecht, Göttingen, 1989.

İNAN, Uğur, **Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015.

KAMINSKY, Uwe, "German 'Home Mission' Abroad: The Orienarbeit of the Deaconess Institution Kaiserwerth in the Ottoman Empire", **New Faith in Ancient Lands: Western Missions in the Middle East in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries**, Ed: Hendrika Lena Murre-van den Berg, Brill Academic Publisher, Boston, 2006, s. 191-211.

KARPAT, Kemal H., **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, Çev. Bahar Tırnakçı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.

KIESER, Hans-Lukas, **İskalanmış Barış Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938**, Çev: Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

-----, "Johannes Lepsius: Theologian, Humanitarian, Activist and Historian of Völkermord. An Aproach to a German Boography (1858-1926)", **A. Logos im Dialogos: Auf der Suche nach der Orthodoxy**, Ed: Briskina Müller, A. Drost Abgarjan, A. Meissner, Lit Verlag, Berlin, 2011, s. 209-229.

LOHMANN, Ernst, "Die Geschichte des Hilfsbundes und seiner Stationen", **25 Jahre im Orient: Ein Gang durch die Arbeit des Deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient 1896-1921**, Verlag Orient, Frankfurt, 1921.

MEISSNER, Axel, **Martin Rades "Christliche Welt" und Armenien: Bausteine für eine Internationale Ethik des Protestantismus**, Lit Verlag, Berlin, 2010.

OKKENHAUG, Inger Marie, "Women on a Mission! Scandinavian Welfare and the Armenians in the Ottoman Empire, 1905-1917", **Interpreting Welfare and Relief in the Middle East**, Ed: Nefissa Naguib and Inger Marie Okkunhaug, Leiden-Boston, 2008, s.57-82.

Salnâme-i Vilâyet-i Bitlis, Bitlis Vilayet Matbaası, 1318.

SCHAEFER, Richard, **Geschichte der Deutschen Orient-Mission**, Missionshandlung und Verlag, Lepsius, Fleischmann & Trauer, Postdam, 1932.

SMABERG, Maria, "Witnessing the Unbearable: Alma Johansson and the Massacres of the Armenians 1915", **War and Peace in Transition: Changing Roles of External Actors**, Ed: Karin Aggestam and Annika Björkdahl, Nordic Academic Press, New York, 2009, s. 107-126.

ŞİMŞEK, Muttalip, "Alman Misyonerlerinin Urfa'daki Faaliyetleri", **II. Uluslararası İslam Tarihinde ve Medeniyetinde Şanhurfa Sempozyumu (10-12 Mart 2017) Bildiriler Kitabı**, Urfa, 2017, s. 657-683.

SOSYAL KONTROL MEKANİZMASINI SAĞLAMASI AÇISINDAN MUŞ VE SİİRT MENKİBELERİNİN KARŞILAŞTIRMALI İNCELENMESİ

Erdem AKIN*

ÖZET

Toplum düzenin sağlanması bireylerin uyum içinde yaşaması ile mümkündür. Bu uyum, toplum genelinin ilke ve değerlerinin ortak duygu ve düşüncede yaşatılmasıyla sağlanır. Sosyal kontrol mekanizması, bireylerin kalıp davranışlar sergilemesini ve benzer duygu ve düşünceler içerisinde hareket etmesini sağladığı için bireyler arasındaki uyumu geliştirerek, toplum huzurunu oluşturur ve artırır.

Menkıbeler, mesaj kaygısını inanç ile harmanlaması yönünden diğer halk anlatılarından ayrılır. Bu durum halkın menkıbelerde aktarılan mesaja bağlanmasını kuvvetlendirir. Mesaj, sosyal kontrol mekanizmasının temelini oluşturur. Mekanizma, ödül-ceza bağlamında çalışarak yöre halkının davranışlarına kısıtlamalar getirir böylece halkın davranışlarını kontrol altında tutar. Dolayısıyla halkı belli düşünce ve davranış kalıplarına yönlendirmiş olur. Menkıbe, halk arasındaki varlığını devam ettirdiği sürece halkın bu düşünce ve davranış kalıpları paralelinde hareket etmesini sağlar. Anlatının canlılığını ne derece koruduğuna bağlı olarak sosyal kontrol hali devam eder.

Bu çalışmada, Muş ve Siirt illerinde yaşayan menkıbelerin yöre halkı üzerinde sosyal kontrolü sağlama işlevi üzerinde durulmuştur. Aynı kültür coğrafyasındaki bu anlatıların ortak noktası, belirtilen kısıtlamalara uyulmadığı takdirde kişinin başına felaketler geleceği yönündedir. Bu kısıtlamalar, gündelik davranışlara getirilebileceği gibi genel geçer ahlak kuralları şeklinde de kendini gösterebilir. Bu doğrultuda bölge menkıbeleri mesaj bakımından karşılaştırılarak hangi tür düşünce ve davranışların teşvik edildiği veya yasaklandığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Her iki yöredeki menkıbelerin iyilik, dürüstlük, namus gibi düşünce ve davranışları desteklerken; yalan söylemek, kötülük yapmak, zulüm etmek gibi düşünce ve davranışları ise yasaklayarak sosyal kontrolün sağlanmasına yardımcı olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Muş, Siirt, Menkıbe, Sosyal Kontrol Mekanizması, Değerler.

A COMPARATIVE STUDY OF MUŞ AND SİİRT HAGIOGRAPHIES IN THE PROVISION OF SOCIAL CONTROL MECHANISM

ABSTRACT

The provision of social order is possible only if individuals live in harmony. This harmony is achieved by keeping the principles and values of society in common feelings and thoughts. The social control mechanism creates and increases the peace of society by promoting harmony among individuals as it allows individuals to behave in a pattern and behave in similar emotions and feelings.

Hagiographies are separated from other folk narratives in terms of blend the message with faith. This strengthens the connection of people to messages transmitted in hagiographies. The message forms the basis of the social control mechanism. The mechanism works in the context of reward-punishment, restricting the behavior of local people. By this way, it keeps people's behavior under control. Therefore, it leads the people to certain patterns of thought and behavior. Hagiography allows the people to act in parallel with these thought and behavioral patterns as long as they continue to exist among the people. The state of social control continues depending on the extent to which the narrative retains its vitality.

In this study, the function of social control of hagiographies living in Muş and Siirt provinces was emphasized. The common point of these narratives in the same cultural geography is that disasters will come to someone if the stated restrictions are not respected. These restrictions can be brought about in everyday behavior or in general morality. In this respect, it has been tried to find out what kind of thoughts and behaviors are encouraged or prohibited by comparing the messages of the region hagiographies. While the hagiographies in both regions support the thoughts and behaviors such as goodness, honesty and honor; it has been seen that it helps to provide social control by forbidding thoughts and behaviors such as lying, doing evil, persecuting.

Keywords: Muş, Siirt, Hagiography, Social Kontrol Mechanism, Values.

GİRİŞ

Toplumlar varlıklarını sağlam bir zemine oturabilmek, üyeleri arasında huzur ve refahı sağlayabilmek için çeşitli kurallara ihtiyaç duyarlar. Bu kurallar; hukuk kuralları biçiminde yazılı olabileceği gibi sosyal normlar olarak adlandırılan örf, adet, teamül, gelenek

* Arş. Gör., Siirt Üniversitesi Fen Edebiyat Fak., Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, erdemakin19@gmail.com

görenek vb. şeklinde sözlü gelenek içerisinde teşekkül etmiş de olabilir. Çağların süzgecinden geçerek günümüze kadar gelen, örf, adet, gelenek, görenek, yaptırımlar en genel anlamda töre başlığı altında toplanabilir. Törelere sadece bireylere değil toplumların davranışlarına da yön verir. Bunların zamanla, yumuşaması, gelişmesi ve değişmesine sebep olan etkenler vardır (Artun, 2010: 127). Türk kültüründe sosyal normlar, değişmezlik derecelerine bağlı olarak çeşitlenir. Bütün norm çeşitlerinin temel işlevi sosyal yaşamı düzenlemektir. Değişmezlik derecesi arttıkça toplumun bağlılığı da o oranla artar ve daha genel geçer kuralları düzenler (Akın, 2017: 50).

Sosyal normların ortak ve belirgin özelliği yaptırımlardır. Yaptırımlar; sosyal denetimi sağlamak için bireylerin, grupların, cemaatlerin ve topluluğun üzerinde zorlayıcı, kınayıcı ya da özendirici, ödüllendirici tepkilerini ve baskılarını işletir (Örnek, 2000: 121). Bu tepkiler, sosyal kontrolün önemli bir bölümünü oluşturur. Sosyal kontrol, toplumsal yaşamda ilişkileri düzenleyen normlardan sapmayı çeşitli ödüllendirme ve cezalandırma süreçleri ile önleyen ve bu yolla toplumda düzeni sağlayan bir mekanizmadır (İçli ve Burcu, 1993: 44). Sosyal kontrol, sosyalleşmenin nesnel boyutudur. Sosyalleşme süreci, kişilerin davranış kalıplarına uymasını hem sağlayan hem de sürekli kılan bir mekanizmadır. Böylece kişilerin toplumda değerli görülen örüntü, rol, ilişki ve kurum çeşitlerine uymasını sağlamak için sosyal kontrol aracılığıyla kişiler üzerinde baskıda bulunulur (Tekin, 2006: 220).

W. Bascom, folklorun işlevlerini sıralarken “sosyal değerleri, inanışları ve sosyal kurumları destekleme” işlevine değinir (Bazancir, 2010: 15). Folklor, aile kurumundan başlayarak ekonomi kurumu, siyaset kurumu vb. bütün sosyal yapıyı destekler. İçerisinde barındırdığı anlatıları mesaj kaygısı ile harmanlayarak alıcıya iletir. Mesaj; birey, grup, halk içerisinde varlığını sürdürür ve toplum mesaj doğrultusunda yönünü tayin eder.

Folklorun sözlü, anonim halk edebiyatı unsurlarından olan menkıbelerde mesaj okuyucuya/dinleyiciye inançla harmanlanarak sunulur. Ödül-ceza unsurları, inanç sistemine sıkı sıkıya bağlı olduğu için birey mesajla kuvvetli bir bağ oluşturur.

Mesaj, sosyal kontrol mekanizmasının temelini oluşturur. Mekanizma, ödül-ceza bağlamında çalışarak yöre halkının davranışlarına kısıtlamalar getirir böylece halkın davranışlarını kontrol altında tutar. Dolayısıyla halkı belli düşünce ve davranış kalıplarına yönlendirmiş olur. Menkıbe, halk arasındaki varlığını devam ettirdiği sürece halkın bu düşünce ve davranış kalıpları paralelinde hareket etmesini sağlar. Anlatının canlılığını ne derece koruduğuna bağlı olarak sosyal kontrol hali devam eder.

Siirt yöresinde yaşayan doksan menkıbe, Muş merkez ve ilçelerinde canlılığını koruyan altmış menkıbe ile karşılaştırılabilir olarak incelenerek nitel araştırma yöntemlerinden metin inceleme yöntemi bağlamında sosyal kontrol mekanizmasını sağlaması açısından ele alınmıştır. Anlatılar, bir davranış ya da tutumu teşvik etmesi ya da belli bir davranış ve tutumdan kaçınılmasını istemesi yönünden iki ana başlığa ayrılmıştır.

1. TEŞVİK EDİLEN TUTUM VE DAVRANIŞLAR

1.1. Sır Tutmak

Sır tutmak fazileti, Muş ve Siirt menkıbelerinde yoğun olarak işlenmiştir. Sır tutmak, güven duygusunun bireyler arasında güçlenerek topluma yerleşmesi adına ilk basamaktır. Menkıbelerde evliyanın kerameti evliya ile tanık olan kişi arasında kalmalıdır. Tanık olduğu mucizeyi bir başkası ile paylaşma ihtiyacı duyan kişi, “Şeyh Mahmut Bayraktar” ve “Şeyh Mücahit ve Hızır” adlı Siirt menkıbelerinde de görüleceği üzere mucizenin ortadan kalkmasına sebep olur.

“Şeyh Mahmut Bayraktar” adlı Siirt menkıbesinde dini karizmatik lider Şeyh Mahmut, “Halit Bin Velit döneminde yapılan bir savaşta başını kaybeder; ancak sancağı elinden bırakmamak için savaşmaya devam eder. Bunu gören bir kadın, dayanamayıp bu olağanüstü hadiseyi yanındakilere anlatınca Şeyh Mahmut oracıkta vefat eder” (Eryeşil, 2001: 38).

“Şeyh Mücahit ve Hızır” adlı bir diğer Siirt menkıbesinde, “Akşam vakti çay yükselir, bu yüzden Şeyh, evine dönemez. Akşam namazını kılıp Allah’a dua eder. Duası bittikten sonra karşısında Hızır’ı görür. Hızır, ona “Benden korkma, sana yardım edeceğim” der ve şeyhin elinden tutarak suyun üzerinden yürütüp karşı kıyıya geçirir. “sakın bunu kimseye anlatma!” diye de sıkı sıkı tembih eder. Şeyh, evine gelir; ancak Hızır’ın söylediklerini unuttur. Başından geçenleri ailesiyle paylaşır. O akşam fenalaşan şeyh, sabaha doğru vefat eder” (Karakaş, 2014: 120).

Menkıbelerde sır tutma erdemini gösteremeyen kişilerin karşılaştığı ikinci bir durum ortadan kalkan kerametın kendilerine zarar olarak geri dönmesidir. “Gusir Gölü Efsanesi ve Hızır” adlı Siirt menkıbesinde Hızır (a.s) kadına çocuğunu yanına alıp bu köyü terk etmesi tavsiyesinde bulunur. Yalnız tek bir şartı vardır o da kesinlikle arkasına bakmamasıdır. Ancak kadın, çocuğuyla köyü terk ettiği sırada dayanamaz ve arkasına bakar. Köy ise seller içinde kalmıştır. Kadın Hızır’ın bu uyarısını dinlemediği için kendisi ve çocuğu taşa dönüşmüştür (Karakaş, 2014: 123).

“Şeyh Muhammed-i Lal” adlı Muş menkıbesinde, “Bir gün Bane’ye bir misafir gelir. Şeyh Muhammed-i Lal’ın babası, Şeyh’e misafirin atını otlaması için götürüp bir yere bağlamasını söyler. Şeyh o zamanlar küçük bir çocukmuş. Babasının isteğini yerine getirmek için harekete geçer. Atı alıp görmüş. Atın silkesini yere çakıp çakıp çıkarmış. Bir türlü uygun bir yere bulamaz. Bu durumu gören misafir, çocuğu yanına çağırıp, çocuğa neden böyle davrandığını sorar. Şeyh de “çaktığım her yerde silkenin ucu bir hayvanın sırtına denk geliyor, onun için çakamıyorum” der. Tam başka şeyleri de açıklayacağı sırada Şeyh’in babası dayanamaz ve oğluna “inşallah lal olursun, bir daha konuşamazsın” der. Bu beddua sonucu Şeyh lal olur. O günden sonra da adı Şeyh Muhammed-i Lal olarak kalır” (Yalçınkaya, 2008: 118).

“Seyda Molla Halit” adlı Muş menkıbesinde, Bir gün kadın eşine her gece nereye gittiğini, neden cübbesinden kurşunlar döküldüğünü ve neden yaralandığını sorar. Seyda, karısına durumu anlatmak zorunda kalır. ‘Ben her gece savaşa gidiyorum. İslam için savaşıyorum. İnsanlar benden yardım istiyorlar ve ben de bu sebepten gitmek zorunda kalıyorum’ der. Karısını, bu durumu hiç kimseye söylememesini konusunda sıkı sıkı tembih eder; fakat kadın bu sırrı uzun süre taşıyamaz ve komşularıyla paylaşır. Kısa bir süre geçtikten sonra Seyda vefat eder” (Yalçınkaya, 2008: 128).

Menkıbelerde işlenen sır tutma davranışını zaman zaman yörenin ulu zatlarının dahi yerine getiremediği görülmüştür. Şeyh Mücahit’in vefatı ve Şeyh Muhammed-i Lal’in dilsiz kalması sır tutamadığı zaman keramet sahibi dini karizmatik liderin dahi kötü sonuçlarla karşılaşacağını göstermektedir. Bu örnek sır tutmanın ne kadar yüksek bir değerde olduğunu göstermektedir.

1.2. Yardımseverlik

Toplumdaki ihtiyaç sahiplerinin gereksinimleri karşılanması, buna bağlı olarak refah düzeyinin artması yardımseverlik değerinin bireyler tarafından benimsenmiş olmasına bağlıdır. Maslow’un İhtiyaçlar Hiyerarşisi’ne göre temel basamakta yer alan fizyolojik ihtiyaçlar karşılanmadığı takdirde bireyler çeşitli arayışlar içinde olacağı için toplumdaki güven duygusu zedelenir. Huzurlu bir toplum inşası için toplumun bütün bireylerinin temel ihtiyaçlarının asgari düzeyde karşılanmış olması gerekir. Bu da durumu olanların ihtiyaç sahiplerine yardım etmesiyle mümkün olur.

Yardımseverlik özendirici ve ödüllendirici bir değer olarak Siirt menkıbelerinde ikramda bulunmaya vurgu yapılarak kendini gösterir. ‘Şeyhü’l Hazin’in oğlu Şeyh Şerafettin bir komutan tarafından tutuklanacaktır. Siirtli bir asker ise Şeyh Şerafettin’in büyük bir âlim olduğunu söyleyerek tutuklama olayını engellemek ister. Bunun üzerine komutan,

‘Bahsettiğin şeyh, gerçekten keramet sahibi ise onu tutuklamaya gittiğimiz vakit bizi, bu kış günü bal ve üzümle ağırlasın!’ der. Şeyh, eğer bunu yaparsa onu tutuklamaktan vazgeçeceğine söz verir. Komutan ve asker, şeyhin yanına gider. Şeyh, komutanın canının bal ve üzüm çektiğini söyleyerek onlara bal ve üzüm ikramında bulunur. Bu olay üzerine komutan da şeyhe tabi olur” (Karakaş, 2014: 144). Menkıbede karşılık beklemeden yapılan yardımın sonucu olan tutuklanmaktan kurtulmak ve şeyhin yeni bir mürit kazanması özendirici niteliktedir.

“Gusir Gölü Efsanesi ve Hızır” adlı Siirt menkıbesinde, “Eruh’un Ormanardı köyüne giden ve kapı kapı dolaşan Hızır, bir yerde misafir olarak kalmak ister; onu hiç kimse kabul etmez. Yalnız fakir kadın, ona kapısını açar. Hızır, kadından yiyecek bir şeyler ister. Ancak o, tencerede çocukları için kaydattığı taştan başka hiçbir şeyi olmadığını söyler. Kadın tencerenin kapağını açtığı anda taşların nohuda dönüştüğünü görür” (Karakaş, 2014: 122).

Aynı şekilde “Şeymus” adlı Muş menkıbesinde de yardımseverlik değeri ikramda bulunmak ile özdeşleşir. “Şeyh Mus Uyanık Köyü’nde yaşayan kendi halinde biriymiş. Eşi ve kendisinden başka kimsesi de yokmuş. Bir kış mevsimi kapılarını bir misafir çalar. Misafiri buyur etmişler. Şeyh eşine ‘Bir helise yap da misafirimiz yesin’ der. Ancak evde yağ yoktur. Eşi bu durumu misafirin yanında Şeyh’e anlatamaz. İçeri girip çıkar. Şeyh eşinin davranışındaki tuhaflığı fark eder. Bunun üzerine eşine ne olduğunu sorar. Eşi de ‘Evde yağ yok ki ben nasıl helise yapabilirim’ der. Bunun üzerine Şeyh eşine, ‘Merak etme yağımız var’ der. Eşi ısrarla ‘Biraz önce baktım, yağ yoktu’ der. Şeyh ‘Şimdi bakarsan olduğunu görürsün’ der. Bunun üzerine kadın daha fazla direnmeyip gider. Çömleğin kapağını açtığı zaman, çömleğin ağzına kadar yağla dolu olduğunu görür. Kadın yemeği yapıp misafirine sunar. Misafir gittiği zaman, kadın bu olağanüstü durumu eşine sorar. Bunun üzerine Şeyh ‘Allah’ın bir hikmetidir. Bizi misafirimiz karşısında mahcup etmedi’ der (Yalçınkaya, 2008: 117).

Menkıbelerde yer alan yardımseverlik değeri sadece ekonomik durumla kısıtlanmamıştır. Menkıbe kahramanları, müşkül durumdaki kişileri bazen sırtında taşımış, bazen onun yerine sınava girmiş bazen ise saatlerce/günlerce yol giderek tanıklık yapmışlardır. “Hesta Kaplıcası 3” adlı Siirt menkıbesinde yardımseverlik değeri, Hz. Süleyman’ın bir gün hasta bir adamı sırtında taşınması şeklinde vurgulanmıştır. Bir diğer Siirt menkıbesi olan “Şeyh Hasan” adlı menkıbede, “Babasının keramet gücünü yitirmiş olduğu Şeyh Hasan’a malum olur. Diğer şeyhler yanında zor durumda kalmasını istemeyen Şeyh Hasan, babası yerine sınava girmek ister.” (Karakaş, 2014: 123, 134).

“Seyyit Haydar” adlı Muş menkıbesinde “Askerler bunu alıp görürlerken, yol kenarında bir ağacın altında dinlenirken, talip eline toprağa vurarak ‘Ya Pir, zordayım, beni yalnız bırakma, sana ihtiyacın var’ deyip figan eder. Bu sırada Seyheyder de Varto’da alış veriş yapıyormuş. Yanındakilere, ‘Talibim bir ağaç altında oturmuş benden yardım istiyor. Çok zor bir durumda olsa gerek, yardımına gitmem gerek’ deyip Bingöl’e doğru yola çıkar” (Yalçınkaya, 2008: 128).

1.3. Adalet

Adalet; hak ve hukuka uygunluk, hakkı gözetme, herkese kendine uygun düşeni verme, doğruluk gibi anlamlara gelen yüce bir değerdir (TDK, 2018). Toplumun varlığını devam ettirebilmesinde yapılan tüm işlemlerde bireylerin hakkının gözetilmesi, toplumun bütün üyelerinin kendine uygun olanı alabilmesi esastır. Siirt ve Muş menkıbelerinde dini karizmatik liderlerin hak ve hukuka uygun tavırları, haksızlığa karşı gelmeleri, haksızlığı gidermeleri, sözlerini tutarak doğrucu tavrından vazgeçmemeleri rollerine uygun olarak okuyucu/dinleyici için örnek niteliğindedir.

İbrahim Hakkı’nın kahramanı olduğu Siirt menkıbesinde “İbrahim Hakkı ile bir papaz yanlarındaki bir ata dönüşümlü olarak binerek seyahat etmekte ve Erzurum’dan Tillo’ya doğru gitmektedirler. Murat suyu yakınlarına geldiklerinde ise papaz, İbrahim Hakkı’ya ata

binmesini ve suyu geçmesini teklif eder. İbrahim Hakkı, ata binme sırası papazda olduğu için bu teklifi kabul etmez. Papaz, ata biner ve karşıya geçer” (Karakas, 2014: 123).

“Şeyid Mümin I” adlı Muş menkıbesinde, Seymomın’ın müsahibi; müsahibi için her şeyi yapacağını söyleyerek ahıra bağlanmayı kabul eder. Seymomın’ın müsahibini ahırda bağlı olarak görünce kendisine ne kadar bağlı olduğunu görür. Cemaat müsahibi oradan çıkarmaya çalışır fakat müsahib verdiği sözden dönmek için çıkmayı kabul etmez. Müsahip, “Ben bir söz verdim, onu çiğnemem.”,deyip gitmeye razı olmaz. Seymomın da, Müsahibinin sözünü yerine yetirmesi için onun başında oturup bağlamasını çalıp ceme devam eder (Yalçınkaya, 2008: 129).

“Şeyid Mümin” adına aktarılan bir diğer menkıbede Seymomın’ın torunu köylülerden birin hile ile kandırarak işe yaramaz keçileri verir. Köylü, evliyanın adı lekelenmemesi için torunun yaptığı hatayı dillendirmez ve mükâfatını alır. “Bizim anlaşmamız böyle değildi. Ben şimdi o keçileri getirip sana verebilirdim ama bu ailenin adından utandığım için, Seymomın’ın torunun böyle yapmış dedirtmek istemediğim için getirmeyeceğim. Sen bana haksızlık yaptın beni zarara uğrattın; ama umarım Seymomın beni unutmasın’ der ve çıkıp gider. O yıl, o keçilerin hemen hepsi ikiz doğurur” (Yalçınkaya, 2008: 130).

1.4. Dürüstlük / Masumluk

Çeşitli iftiralar ve suçlamalar ile zan altında bırakılan menkıbe kahramanları ruhsal açıdan temiz olma, masumiyet hallerini devam ettirirler. Ulu kişinin kendi adına keramet göstermesi veya suçlanan kişiye yardımda bulunması ile masumlukları ortaya çıkar. Menkıbeler; ulu kişilerin dahi iftiralar maruz kalması ve suçsuz kişinin er geç masumiyetinin ortaya çıkacağını telkin etmesi açısından sosyal kontrolü sağlar.

“Sultan Memduh 3” adlı Siirt menkıbesinde, “Masum olduğu halde hapse atılan bir türlü suçsuzluğunu kanıtlayamayan Yusuf adlı biri, kendisini bu durumdan kurtarmaları için evliyaları yardıma çağırır. Memduh çaresiz Yusuf’un isteğine cevap verir ona ‘haydi kalk yürü ve buradan çık’ der. Kilitli kapı açılır, hiçbir gözcü onu görmez. Yusuf evine gider. Bir daha da kimse onu arayıp sormaz” (Arslan, 2006: 164, 165).

“Şeyh A. Aziz” adlı Muş menkıbesinde iftiraya uğrayan Şeyh Aziz’in masumiyeti aktarılır. “Mezarı doğup büyüdüğü, Hasanpaşa Köyü’ndedir. Şeyh bir iftira sonucu vurularak öldürülür ve vurulduğu günkü elbiseleriyle gömülür. Rivayete göre, hayvanlar Şeyh’in mezarına bastıkları zaman çarpılmış. Ayrıca, insanların rüyalarına girip, iftiraya uğradığını, ölmediğini halan yaşadığını ve hayvanların çarpılmaması içinde mezarından uzak tutulmasını söylüyormuş” (Yalçınkaya, 2008: 118).

“Şeyh Mustafa” adlı Muş menkıbesinde şeyhin masum kişiyi idamdan kurtarmak için keramet göstermesine değinilir. “Adamın biri bir gün suçsuz yere ceza evine düşer. İdamla yargılanır. Hücresinde infaz sateni beklerken, birden yanında yaşlı bir adam belirir. Kendisinin Şeyh Mustafa olduğunu söyleyerek ‘Korkma, yarın serbest bırakılacaksın’ deyip sır olur. Adam, kimsenin kendisine inanmayacağını düşünerek de, bu durumu çevresindekiler ‘Rüyamda gördüm’ şeklinde anlatır. Ertesi gün olur. Adamın yakınları başta olmak üzere herkes adamın, infaz saatini beklemeye başlarlarken adamın serbest bırakıldığını görürler. Hiç kimse olanlara bir anlam veremez. Adam, memlekete döner dönmez Şeyh Mustafa’nın yatırını ziyaret edip, adaklar adayıp kurbanlar keser. Uzun yıllar bu sırla yaşayan adam bu sırrını yaşlılığının son demlerinde yakınlarıyla paylaşır” (Yalçınkaya, 2008: 124).

“Şeyh Mustafa” adlı Muş menkıbesinde Seyheyder’in masum olan bir talibine yardım etmesi şu şekilde aktarılır: “Bir gün Seyheyder’in Bingöl’deki bir talibi (Hasan) bir iftira sonucu haksız yere tutuklanır. Mahkemede sırasının bekleyen Hasan’a, yanındakiler bu suçlamayla asla kurtulamayacağını söylerler. Sıra Talib Hasan’a gelir. Hasan’ı içeri alırlar ve içeri alınır alınmaz hâkim suçsuz olduğuna karar verip beraat eder” (Yalçınkaya, 2008: 128).

1.5. Namus

Toplum içerisinde ahlak kurallarına olan bağlılık bireyler arasındaki bütünleşmenin bir göstergesidir. Muş ve Siirt menkıbelerinde haramdan uzak durmayı işleyerek “namus” vurgusu yapan iki menkıbe yer alır. “Benetis Sıtra” adlı menkıbede namuslarını korumak adına ölmeyi dileyen yedi kızın hikâyesi aktarılır. Yedi sayısı, anlatı geleneği içerisinde bir değere sahiptir. “Şeyh Cürûh” menkıbesinde de anlatı boyunca namusunu korumak isteyen şeyhin mücadelesi aktarılır. Şeyh kerametlerine başvurarak halkın haramdan uzak durması adına rol-model olmaya devam eder.

“Benetis Sıtra (İbleliye) 1” adlı Siirt menkıbesinde toplumsal değerler “ıffet” mesajı altında bir araya getirilerek okuyucuya/dinleyiciye sunulur. “Genç kızlar hamam girdikten sonra hamam kapısına askerler dayanır. Kızlardan kapıyı açmalarını isterler. Eskiden çıplak haldeyken duaların daha çok kabul olacağına inanılırdı. Bu yüzden yedi kız, askerlerin içeri girememesi ve oldukları yerde hamamın yıkılıp kendilerinin de ölmesi için dua ederler. Allah, onların duasını kabul eder ve hamam yıkılır” (Karakaş, 2010: 120).

“Şeyh Cürûh” adlı Muş menkıbesinde iftiraya uğrayan Şeyh Cürûh’un keramet göstererek masumiyetini kanıtlaması vurgulanır. “Günlerden bir gün, kadının biri eşi yanında olmadığı halde hamile kalır. Köylüler bu durumu sorup soruştururlar. Kadına kimden hamile kaldığını sorarlar. Kadın da Şeyh Cürûh’tan hamile kaldığını söyler. Şeyh bunun doğru olmadığını ve iftiraya uğradığını söyler. Köylüler de Şeyh’ten söylediklerini kanıtlamasını isterler. Bunun üzerine Şeyh ‘Benim tanıklarım kadının karnındaki çocuk, söğüt ağacı ve çobanın keçesidir’ der. Köylüler bu durumu yadırgasalar da kabul ederler. Bütün köylü toplanır. Şeyh Cürûh elindeki asayı kadının karnına dokundurarak ‘Senin baban kimdir?’ diye sorar. Çocuk dile gelip ‘Benin babam çobandır’ der. Söğüt ağacına ‘Sen ne gördün?’ diye sorar. Söğüt ağacı ‘Kadınla çoban her zaman benim gölgede buluşurlardı’ der. Şeyh, keçeye sorar. “Sen ne gördün?”. Keçe, ‘Benin üzerimde birlikte oldular’ der. Bunun üzerine köylüler büyük bir şaşkınlık yaşarlar. Bunun üzerine köylüler, kan ile çabamı recim ederler. Bu recim taşlarından yan yana iki tepecik oluşur. Şeyh’in en büyük kerameti, anne karnındaki cenini, ağacı ve keçe konuşturmasıdır” (Yalçınkaya, 2008: 121).

2. KAÇINILMASI İSTENİLEN TUTUM VE DAVRANIŞLAR

2.1. Saygısızlık

Muş ve Siirt menkıbelerinde kaçınılması istenilen en temel davranış saygısızlık, hürmetsizliktir. Din büyüğünün birikimine, kerametlerine rağmen anlatılarda çeşitli kişiler alay etme, hakarete bulunma, tutum ve davranışlarla rahatsızlık verme vb. yollarıyla saygısızlıkta bulunmuşlardır. Yapılan saygısızlıklar hedef açısından ele alınarak üçe ayrılmıştır. Bunlar: “Evliyanın Şahsına Yapılan Saygısızlık”, “Evliyanın Türbesine Yapılan Saygısızlık”, “Evliyanın Takipçilerine Yapılan Saygısızlık”tır.

2.1.1. Evliyanın Şahsına Yapılan Saygısızlık

“Yeşil Işık Şeyhi: Şeyh Halil Menkıbesi” adlı Siirt menkıbesinde evliyaya yapılan saygısızlığı derecesi hakaretlere, ağır ithamlara vardığı için sonucu yaralara, kızarıklara kadar varır. “Molla Hasan” adlı Muş menkıbesinde ise evliyaya yapılan saygısızlık, ona yerleşecek yer verilmemesi şeklinde bir önceki menkıbeye göre kısmen daha hafif bir saygısızlıktır. Bunun sonucunda evliya kerametini halk üzerinde cezalandırma şeklinde göstermek yerine tüm köylü ağır kış şartlarında zorlanırken kendisi kışın dahi sebzelerle beslenme yoluyla göstermiştir. Bu karşılaştırma dini karizmatik lider dediğimiz kişilerin toplumda bulunduğu statü gereği adaletli yaklaşımına örnektir.

“Yeşil Işık Şeyhi: Şeyh Halil Menkıbesi” adlı menkıbede şeyhlere ağır ithamlarda bulunan kişilerin, bu davranışlarının sonucu olarak çeşitli deri hastalıklarına yakalanmaları anlatılır. “Yeşil ışık şeyhinin namı büyüktür. Herhangi biri, onlara hakaret ederse bu şeyhler,

derhal bu insanlara zarar verir. Yeşil ışık şeyhleri, bu tür insanların vücutlarının herhangi bir yerinde, küçük bir yara çıkararak onları cezalandırırlar. Bu yara devamlı kaşınır ve kaşındıkça da büyür” (Karakaş, 2010: 137).

“Mele Hasan, yaşadığı ve şu an mezarının bulunduğu Eralanı Köyü’ne ilk geldiği, zaman, köylüler onu istemeyip, ona yerleşecek bir yer de vermezler. Bunun üzerine Mele Hasan, şu an mezarının bulunduğu yere bir çadır kurup, orada yaşamaya başlar. Mevsim de kışmış. Her taraf karlarla kaplıymış. Bir sabah köylülerden biri çeşmeye su almaya giderken Mele Hasan’ın çadırının önündeki alanın yeşil olduğunu görür. Gelip bu durumu köylülere anlatır. Bütün köylü merakla Mele Hasan’ın çadırının olduğu yere toplanır. Bir de ne görsünler, Mele Hasan’ın, kışın ortasında çadırının önünde üzüm ve salatalık yetiştirdiğini görürler. Mele bunlarla besleniyormuş. Bu durum karşısında ürken köylüler, Mele’yi köye getirip ona barınabileceği bir yer verip, onu ömrünün sonuna kadar hoş tutmaya çalışırlar” (Yalçınkaya, 2008: 122).

2.1.2. Evliyanın Türbesine Yapılan Saygısızlık

Yapılan saygısızlıklarda en çok türbeler, yatırlar, mezarlar hedef alınmıştır. Bunda evliyanın vefat etmiş olduğu için karşılık veremeyeceği düşüncesinin hâkim olması muhtemeldir. Saygısızlık yapanlar, olay sırasında veya sonrasında ulu zatın kerametinin sonucu olarak ölüm, yaralanma, çarpılma, delirme vb. gibi sonuçlarla karşı karşıya kalmışlardır. Bazı menkıbelerde sonuçları bu kadar ağır olmamakla beraber saygısızlık yapan kişilerin af dilemesi sonucunda çeşitli kerametler gerçekleşmiştir.

“Seyyitlik/Şehitlik” adlı Muş menkıbesinde, “Osmanlı- Rus Harbi sırasında Şehitliğe ordugâh kuran Ruslar, buradan odun alarak yemek pişirmek isterler. Askerler odun almaya gönderilir. Kucak kucak odunlarla askerler geri döner. Aş kazanları kurulur ve odunlar tutuşturulur. Tam bu sırada korkunç bir patlama sesiyle birlikte kazanlar havaya fırlayıp birkaç metre uzakta yere çakılır. Bu duruma hiçbir anlam veremeyen Ruslar sonunda bu odunları aldıkları yere bırakmak zorunda kalırlar” (Yalçınkaya, 2008: 126). Olay örgüsü itibarıyla bu menkıbe ile aynı paralellikte aktarılan bir diğer olay şudur: “Şehitliğin yakınında tarlası olan Mahmut Ataç, ekini ekip kaldırdıktan sonra, tarlada ateş yakması gerekmiş. Şehitlikten topladığı çalı çırpıyla ateşi tutuşturur. O gece rüyasında bunun hesabı kendisine sorulur. Bu durumdan korkan M. Ataç tövbe edip bir daha şehitlikten odun almayacağını söyler” (Yalçınkaya, 2008: 126).

“Şeyh Ebubekir” adlı Siirt menkıbesinde, şeyhin büyüklüğüne inanmayan Ömer adlı şahısın başından geçenler anlatılır. “Ömer, arkadaşlarıyla bir gün türbe civarında dolaşırken türbe duvarına idrarını yapmış. Arkadaşları bir süre sonra Ömer’i göremeyince onu aramaya çıkmışlar. Onu türbenin arka bölümünde yere uzanmış bir şekilde görmüşler. Ömer yerde ölü gibi yatıyormuş. Rivayetlere göre şeyh, onu cezalandırmış ve fırlatıp atmış. Ömer o günden sonra delirmiş bir daha kendine gelememiş” (Karakaş, 2010: 133).

“Şeyh Kal” adlı menkıbede evliyanın türbesine hürmet göstermeyen askerlerin hazin sonu aktarılır. “Rivayetlere göre bir zamanlar türbe civarından geçen askerlerden birkaçı, ‘Burada kim yatıyor da böyle güzel bir türbesi var!’ diyerek şeyhle dalga geçerler; bazıları türbe duvarına abdest bozarlar. Halk arasında bu askerlerin akli dengelerini kaybettikleri, bir kısmının da oracıkta can verdiği anlatılır” (Karakaş, 2010: 137).

“Şeyh Badin” adına aktarılan bir diğer Muş menkıbesinde Şeyh Badin’in mezarına saygısızlık yapan köylünün ölümüyle sonuçlanan hikâyesi aktarılır. “Bundan elli yıl öncesine kadar (2007), her Kurban Bayramında iki geyiğin dağdan inip Şeyh Badin’in mezarı başında beklediği ve halkın da gidip onları getirip kurban olarak kestikleri söylenmektedir. Bir bayram günü köylülerden biri Şeyh’in mezarı başında bekleyen geyikleri usulüne uygun olarak yakalayacağı yerde, onları silahla vurur. O günde sonra Şeyh’in mezarı başına geyikler

gelmez olur. Bunu yapan köylü de fer geçirip yedi yıl süründükten sonra ölür” (Yalçınkaya, 2008: 117).

“Şeyh İbrahim Kevseri” adlı Muş menkıbesinde yatıra gerekli hürmeti göstermeyen yöre halkının başına gelen türlü musibetler aktarılır. “Çevredeki halkın anlattıklarına göre, yatırın etrafındaki apartmanlarda yaşayanlar, yatıra gereken önemi vermedikleri için sık sık başlarına türlü belalar geliyormuş. Kiminin dili tutuluyor, kimi felç geçiriyor kimi ise ölüyor. Küçük bir kız çocuğunun ölümü ise, ailesinin bu yatıra gereken önemi verilmemesine bağlıyor” (Yalçınkaya, 2008: 122).

“Sahabe” adlı Muş menkıbesinde “definecilik folkloru”nde sık sık karşılaşılan definenin bir türbe veya yatır tarafından korunuyor olabileceği durumuna değinilir. “Bir gün köyde biri vefat eder. Köylü mezar kazması için M. Ataç’ı yollar. M. Ataç, adı kazmaya başlar. Biraz kazdıktan sonra tepsi şeklindeki paslı bir metalle karşılaşır. Bu durum M. Ataç’ın aklıda acaba burada bir gömümü var, düşüncesini doğurur. Kazdığı yeri kapatıp, başka bir yeri kazmaya başlar. Gece olunca kazmasını küreğini alıp mezarlığa doğru yol alır. Kazmış olduğu yere gelir ve kazmaya devam eder. Bir hayli kazdıktan sonra metali çekip çıkarmak ister. Tam bu sırada korkunç bir gürültü kopar ve gürültüyle birlikte toz duman arşa kalkar. Buna rağmen uğraşmaya devam eder; ama nafiye. Sonunda vazgeçip evine döner. Bu durumu ise yakındaki yatıra bağlar” (Yalçınkaya, 2008: 127).

“Şeyh Muhammed Tahir” adlı Muş menkıbesinde ritüel dışında kutsal mekandan izinsiz bir nesnenin çıkartılmasıyla gerçekleştirilen saygısızlık vurgulanır. “Şeyh’in mezarının etrafı, yörede ziyaret ağacı olarak bilinen meşe ağaçlarıyla çevrilidir. Bu ağaçların kutsal olduğuna inanılır. Bunların kesilmeleri veya yakılmaları durumunda, yakan veya kesen kişinin ya kendisi ya da yakınları türlü belalara uğrarlar. Bir gün yakın çevrede yaşayanlardan biri, bu ağaçlardan bir kaçını kesmiş. Bedeli ne ise götürüp camiye ödeyeyim, demiş. Çok geçmeden adam ağır bir hastalığa yakalanır. Gitmediği doktor, başvurmadığı çare kalmaz; ama nafiye, bir türlü iyileşmez. Sonunda sebebinin bu ziyaret ağaçları olduğunu düşünerek, kestiği ağaçları geri getirip yerine bırakır. Kurbanlar kesip, aç gördüğünü doyurur, çıplak gördüğünü giyindirir. Bu durumdan sonra ancak iyileşir” (Yalçınkaya, 2008: 123).

“Şeyh Hamza” adlı Muş menkıbesi bir önceki menkıbeyle aynı konuyu işler. Burada dikkat edilmesi gereken nokta ziyaretten çıkarılan eşyanın evliyanın kerametinin sonucu olarak işlevsiz hale gelmesidir. “Bu ziyarete ait ağaçlar sadece köyün camisi tarafından yakacak olarak kullanılıyor. Köyden birkaç kişi bu ağaçları alıp evlerinde yakmayı denemiş. Odunların yandıktan sonra ısı vermediğini ve parlak bir ışığa dönüşerek kaybolduğunun görmüşler” (Yalçınkaya, 2008: 132).

2.1.3. Evliyanın Takipçilerine Yapılan Saygısızlık

Evliyanın şahsına yapılacak alay, hakaret anında karşılık bulacağı için menkıbelerin bazılarında saygısızlık takipçilerine yönlendirilmiştir. Evliya bizzat kendisine yapılmış gibi müritlerine yapılan saygısızlığın cezasını söz konusu kişiye verir.

“Sultan Memduh 4” adlı Siirt menkıbesinde, “Sultan Memduh dergâhının önünde otururken Abdürrahim Efendi’ye Boşi köyünden bir görüntü gösterir. Bu görüntü diğer menkıbelere paralel olarak, yöredeki din büyüğüne saygı gösterilmediğinde başa gelecek musibetlere örnek oluşturur. Görüntüde Sultan Memduh’un talebeleri sohbet ederken köy bekçisi de onlarla alay etmektedir. Abdürrahim Efendi, Sultan’ın izniyle bekçiye haddini bildirmek ister, Sultan müsaade edince de bekçiye kuvvetlice bir tekme savurur. On gün sonra bekçi yüzü gözü eğrilmiş şekilde şifa bulmak için sultan Memduh’a gelir.” (Arslan, 2006: 165).

2.2. Hırsızlık

Toplumdaki bireylerin can ve mal güvenliğinin sağlanması hırsızlık olaylarının yaşanmaması ile doğru orantılıdır. Sağlıklı bir toplum yapısı için işletilmesi elzem olan sosyal kontrol mekanizmasının caydırıcı niteliği Muş ve Siirt menkıbelerinde sık sık karşımıza çıkmaktadır.

“İbrahim Hakkı” için aktarılan Siirt menkıbesinde; “Henüz küçük yaşta iken annesi, ona yıkayıp bahçeye astığı çamaşırlara dikkat etmesini söyler. İbrahim Hakkı bu görevi yerine getiremez. Hırsızın biri ipe asılı bütün çamaşırları çalar. İbrahim Hakkı annesinin ‘Neden çamaşırlara dikkat etmedin?’ soruna ‘Merak etme anne, çamaşırlar bize aitse onlar geri gelirler’ diyerek cevap verir. Hırsız çaldığı elbiselerle nereye giderse gitsin karşısında İbrahim Hakkı’yı görür. Kaçacak yer bulamayınca da çamaşırları getirip geri verir” (Arslan, 2006: 154).

“Şeyh Muhammet ve Kara Ev” adlı Siirt menkıbesinde şu olay aktarılır: “Kasımlı köyünün ağası ile Derzin köyünün ağası arasında geçmişten gelen bir husumet vardır. Derzin köyünün ağası, bir gün Kasımlı köyünün ağasının sürülerine zarar vermeleri için adamlarını yollar. Adamlar, sürüden birkaç keçi çalacaktır. Ancak adamlar sürünün olduğu yere gittiklerinde sürünün etrafının surlarla çevrili olduğunu görürler, surların etrafını dönerler fakat bir türlü içeri girebilecekleri bir kapı bulamazlar. Ağa adamlarına inanmaz, kendi gözleriyle gidip görmek ister. Fakat o da surlardan geçip keçilere ulaşamaz” (Karakaş, 2014: 139).

“Büyük Hasan” adlı Muş menkıbesinde “seyyit” olan Büyük Hasan’ın hırsıza beddua etmesi ve keramet sonucunda hırsızın kısa bir süre sonra kör olması aktarılır. “Akşam olunca hırsız da tarif edilen yere gider ve mahsulü oradan alıp evine gider. Bunun yapanın kim olduğunu bilen Büyük Hasan, doğruca hırsızın evine gider ve ‘Mahsulü aldın, ondan vazgeçtim bari çuvalarımı ve heybelerimi ver de gideyim’ der. Bu duruma kızana hırsız, Büyük Hasan’a hakaret eder ve bununla da yetinmeyip yaşlı olan Büyük Hasan’ı döver. Büyük Hasan, bu duruma çok üzülür ve dayanamayıp beddua eder. ‘Ya Rab bunu yanına bırakma!’ der ve oradan uzaklaşır. Büyük Hasan da seyyittir. Aradan kısa bir süre geçtikten sonra, adam kör olur” (Yalçınkaya, 2008: 127).

2.3. Gasp Etmek

Başkasının malını gasp etmek toplumun huzurunu bozar ve birtakım çatışmaların ortaya çıkmasına sebep olur. Hırsızlıktan farklı olarak bu davranış açıktan gerçekleştirilir. Gaspın hırsızlığa göre açıktan yapılması tepkilerin daha fazla olmasına sebep olur. Bu sebeple menkıbelerde gasp edenlerin hepsinin sonu hırsızlığa göre daha ağır olmuş, ölümlle sonuçlanmışır.

“Şeyh Neccar 1” adlı Siirt menkıbesinde başkasının malına açıktan el koymayı kendine hak gören hükümdarın sonu ve bu anlatı sonucunda inanç öğeleriyle harmanlanan ileti sapmanın engellenmesi adına oldukça önemlidir. “Merg adlı Siirt derebeyi zalimliğiyle ün salmıştır. Zalimliklerinden biri de yeni evlenmiş bir erkekten eşini üç günlüğüne almasıdır. Şeyh Neccar’dan da aynı şey istenir fakat o eşini derebeyine vermek istemez, ancak çaresizlik içerisinde. Şeyhin annesi, ‘Allah birdir, fakat çıkar yol bindir’ diyerek teselli eder. O gecenin sabahında derebeyinin askerleri, tekrar şeyhin kapısına gelirler. Şeyh Neccar, kapıyı korkuyla açar, askerler ondan gece yarısı ölen derebeyleri için bir tabut yapmasını istemeye gelmişlerdir” (Karakaş, 2014: 139).

“Şeyh Şemdil” adlı Muş menkıbesinde şeyhin keramet ehli dedesine başvurması, bunun sonucunda işgalci kişilerin öldürülmesiyle sonuçlanan olay örgüsü sunulur. “Şeyh Şemdil her sabah kalkıp Bane’nin karşısındaki dereye gidip orada akşama kadar ibadet edermiş. Derenin içinde 4-5 m²lik bir yassı taş var. Sabah namazından yassı namazına kadar bu taşın üzerinde ibadet eder karanlık çöktükten sonra eve dönermiş. Bütün ömrünü burada ibadet etmekle geçirmiş. Çok sinirli bir yapıya sahipmiş. Şeyh öldükten sonra bir gün karşı

köyün ağası gelip zorbalıkla köylünün arazisine el koyup ekip biçmeye başlar. Bu durum karşısında çaresiz kalan halk hiç bir şey yapamaz ve geri çekilmek zorunda kalır. Şeyh'in torunu bu duruma çok üzülür ve dedesinin mezarı başına gelip isyan eder. Keramet sahibi olduğuna inandığı dedesinin, bu durum karşısında hiçbir keramet göstermemesine çok içerlenir. Yerden aldığı bir taşı, dedesinin baş mezar taşına vurarak şöyle der. 'Köy işgal altında sen burada durmuş seyrediyorsun, varsa göstere kerametini' diye yakarır. Bu durumdan kısa bir süre sonra, bu işgalci ağalardan birinin oğlu iki kişiyi öldürür. Bu durum üzerine ailesi köyde barınamayıp, köyü terk etmek zorunda kalır" (Yalçınkaya, 2008: 119).

"Şeyh Keke" adlı Muş menkıbesinde Şeyh Keke'nin manevi değeri yüksek teşbihi gasp edilir. "Şeyh bu duruma çok üzülür ve daha fazla dayanamayıp, kendisini gasp edenlerin köyüne gider. Bunun üzerine cemaatten biri dayanamayıp hırsız övmek ister. Şeyh Keke, buna mani olur. 'Sen karışma, o yakında belasının bulur' deyip köyden ayrılır. Sonra Şeyh Keke'yi gasp eden kişi ayı tarafından parçalanır" (Yalçınkaya, 2008: 132).

2.4. Zulüm Etmek

Menkıbelerde güç sahibi olan kişiler, bireylerin ya da halkın gerçekleştirilmesinin mümkün olmadığı isteklerde bulunarak onları zor duruma düşürürler. Yapılan zulüm doğrudan evliyayı hedef alıyorsa kerameti ile bu durumdan kurtulur ve zulmü uygulayan kişi hastalık, yaralanma, ölüm gibi cezalarla karşı karşıya kalır. Eğer yapılan zulüm yöre halkını hedef alıyorsa halk, ulu kişiden yardım isteyerek kurtulmayı diler. Çok görülmemekle beraber zulmü uygulayan menkıbe kahramanın kendisi ise cezasını bizzat görür. Bu da gönderici-iletialıcı bağlamında okuyucu/dinleyici için ders niteliğindedir.

"Şeyh Ali Fiskini 2" adlı Siirt menkıbesi hem olay örgüsü hem mesaj olarak Şeyh Ali Fiskini adına aktarılan ilk menkıbe ile paralellik gösterir. Menkıbenin kahramanı Şeyh Ali için aktarılan ilk menkıbe gibi anedir. Ve çocuk yaştaki Şeyh Ali'den kısa bir zaman içerisinde buğday çuvalını değirmene götürüp öğütmesini ister. Aksi halde onu öldürmekle tehdit eder (Karakaş, 2014: 123).

"Seyyid-i Birka" adlı Muş menkıbesinde menkıbe kahramanı zulmü uygulayıcı rolündedir. "Seyyid Kamer, evli bir kadına âşık olur ve kadını kaçıtır. Kadının evde çocukları kimsesiz kalır. Bu durum karşısında üzülen koca beddua eder. Bu bedduadan sonra Seyyid Kamer, kör olur ve tam otuz yıl kör yaşadıkdan sonra ölür" (Yalçınkaya, 2008: 127).

Bunlardan ikincisi ise değirmen sahibinin terslemek şeklindeki tutumudur. Sonuç olarak her iki menkıbe kahramanı da çok güç durumlarla karşı karşıya gelirler.

2.5. İtaatsizlik

Evliyanın vasiyetine uymama, son isteğini yerine getirmeme birçok kötü sonucu beraberinde getirmektedir. Menkıbelerde ulu kişinin vasiyetinin her koşulda yerine getirilmesi menkıbe boyunca vurgulanır. Çeşitli sebeplerden dolayı ulu kişinin isteği yerine getirilmediğinde deneme yanılma ile kişinin başına çeşitli felaketler gelir. Bu felaketin ortadan kalkması ise vasiyetin tam olarak uygulanmasına bağlıdır.

"Şeyh Kâl Babikal" adlı Siirt menkıbesinde türbenin üstünün kapatılmaması adına şeyhin vasiyeti olduğu üçüncü denemede anlaşılır. Deneme-yanılma sayısının üç olması, "formel sayı" olarak halk bilimi açısından ayrıca önemlidir. "Şeyh Babikal vefat ettikten sonra köylüler, bir türbe yaparlar ve hayvanların mezara zarar vermemesi için türbenin üstünü kapatırlar. Köylüler sabah uyandıklarında türbe çatısının yerinde olmadığını görürler. Tekrar çatı yaparlar; ancak ertesi gün çatının yine yerinde olmadığını görürler. Tam üç kez tekrarlanan bu olaydan sonra köylüler, türbenin çatı kabul etmediğine kanaat getirirler. Aradan birkaç yıl geçtikten sonra mezarın ortasından bir ağaç çıkar. Bu ağaç şu an adeta bir çatı gibi tüm mezarı kaplamaktadır" (Karakaş, 2014: 137).

Bu menkıbenin farklı bir rivayeti bir diğer Siirt menkıbesi olan Şeyh Hüseyin (Bapiro) için anlatılır. Şeyh Kâl Babikal'da olduğu gibi Şeyh Hüseyin'in türbesinin de üstü kapatılmak istenmiştir. Ancak her defasında türbenin tavanı çökmüştür. Olay üç kez tekrarlandıktan sonra Şeyh Hüseyin, insanların rüyasına girerek türbesinin üzerinin kapatılmasını istemediğini bildirmiştir. Bunun üzerine yöre halkı türbe üzerini açık bırakmıştır (Karakaş, 2014: 135).

“Şeyh Yunus” adlı Muş menkıbesinde vasiyetin uygulanabilmesi için şeyhin keramet göstermesi gerekir. “Şeyh hastalanır, yakınları onu Erzurum'a hastaneye götürürler; ancak yolda vefat eder. Ölmeden önce, ‘Öldüğümde beni Erzurum'daki Abdurahman Gazi'nin yanına gömün’ diye vasiyet eder. Çocukları da babalarının vasiyetini yerine getirmek için, valiye çıkıp izin isterler. Vali ‘Hiç kimseyi A. Gazi'nin yanına hiç kimsenin gömülmesine izin veremem’ der. Çocukları ve yakınları bunun bir vasiyet olduğunu ve yerine getirilmesi gerektiğini söyleseler de vali izin vermez. Çaresiz kalırlar ve o gün orada kalıp ertesi gün köylerine dönme kararı alırlar. Vali, o gece rüyasında Şeyh'i görür ve çok korkar. Sabah olur olmaz Şeyh'in çocuklarını buldurup yanına getirtir. ‘Bu adamı buraya gömmezsem hayatım boyunca beni rahat bırakmayacağını anladım’ der ve bunun üzerine Şeyh'i oraya gömerler” (Yalçınkaya, 2008: 118, 119).

“Şeyh Badin” için aktarılan ikinci menkıbede “Günlerden bir gün torunları dedelerinin mezarının üzerine bir türbe yaptırmak istediklerini söyleyerek, mezarın etrafındaki taş duvarı yıkıp, türbe inşa ederler. Bu taşları da Alyar'a götürüp oradaki bir ziyaretin etrafını örmede kullanırlar. Şeyh'in türbesini de Ahlat'tan getirdikleri taşlarla inşa etmişler. Bir gün köylüler bir gece yarısı korkunç bir patlama sesiyle dışarı fırlarlar. Bir süre bu sesin nerden geldiğini anlayamazlar. Mezarlığa yakın evlerde oturan köylüler, sesin mezarlık tarafından geldiğini söylemeleri üzerine, bütün köylü mezarlığa koşar. Bir de ne görsünler Şeyh'in türbesi param parça olmuş ve her bir parça bir yere dağılmış. Sadece Kuran-ı Kerim'lerin konulduğu yer sağlam kalmış. Köylüler Şeyh üzerinin betonla kapatılmasının istememesi üzerinedir. Türbeyi ziyaret ettiğimiz zaman, türbenin inşası devam etmekteydi. Yöre halkı bunun tekrar patlayacağına inanıyor” (Yalçınkaya, 2008: 117).

SONUÇ

Siirt yöresinde yaşayan doksan menkıbe, Muş merkez ve ilçelerinde canlılığını koruyan altmış menkıbe ile karşılaştırmalı olarak incelenmiş, sosyal kontrol mekanizmasını sağlaması açısından ele alınmıştır. Çalışmada, Muş ve Siirt illerinde yaşayan menkıbelerin yöre halkı üzerinde sosyal kontrolü sağlaması işlevi üzerinde durulmuştur. Aynı kültür coğrafyasındaki bu anlatıların ortak noktası, belirtilen davranış kalıplarına uyulmadığı takdirde kişinin başına felaketler geleceği yönündedir. Bu kısıtlamalar, gündelik davranışlara getirilebileceği gibi genel geçer ahlak kuralları şeklinde de kendini göstermiştir.

Bu doğrultuda bölge menkıbeleri mesaj bakımından karşılaştırılarak hangi tür düşünce ve davranışların teşvik edildiği veya yasaklandığı tespit edilmiştir. “Kaçınılması İstenilen Davranışlar” başlığı altında en çok işlenen konu “saygısızlık”tır. Menkıbelerde saygısızlığın üç farklı hedefe yönlendirildiği tespit edilmiştir. Bunlar: Evliyaya, türbeye, talebelerine yapılan saygısızlıktır. Bunun dışında menkıbelerin; hırsızlık, gasp etmek, zulüm etmek, itaatsizlik tutum ve davranışları yasaklayarak sapma davranışının ortadan kalkmasına ve sosyal kontrolün sağlanmasına yardımcı olduğu görülmüştür. Özendirici ve ödüllendirici davranışlar ise sır saklamak, yardımseverlik, adalet, dürüstlük/masumluk, namus gibi tutum ve davranışlardır.

KAYNAKÇA

AKIN, Erdem, “‘Ahıska Sürgünü Menemşe’ Adlı Romanda Halkbilimi Unsurları”, **Uluslararası Ahıska Türkleri Sempozyumu (11-13 Mayıs/May 2017)**, C I, Erzincan, 2017, s.49-60.

ARSLAN, Hüseyin, **Yüksek Ruhlar ve Aydınlar Yurdu Tillo**, Simurg Yayınları, İstanbul, 2006.

ARTUN, Erman, **Türk Halkbilimi**, Kitabevi, İstanbul, 2010.

BAZANCİR, Recai, **Bingöl Efsaneleri**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2010. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

ERYEŞİL, Tacettin, **Siirt Evliyalari ve Menkıbeleri**, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Afyon, 2001. (Lisans Bitirme Tezi)

İÇLİ, Tulin & BURCU, Esra, “İnformal Sosyal Kontrolün Sağlanmasında Ailelerin Gelir ve Eğitim Düzeyinin Önemi: Ankara’da Uygulamalı Bir Çalışma”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C 10, S 1, 1993, ss. 43-56.

KARAKAŞ, Rezan, **Siirt Menkıbeleri ve Türbe Ritüelleri**, Maya Akademi, Ankara, 2014.

ÖRNEK, Sedat Veyis, **Türk Halk Bilimi**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

TEKİN, Mehmet, “Bir Sosyal Kontrol Aracı Olarak Ahilik Ve Toplumsal Dinamikleri” **Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S 21, 2006, ss. 219-235.

Türk Dil Kurumu, **Büyük Türkçe Sözlük**, 2017, Erişim: 10.03.2018, http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.5ab3b0a2754e14.19427942

YALÇINKAYA, Fatoş, **Muş’ta Yatırlar ve Yatırlarla İlgili Anlatılan Menkıbeler**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2008. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)

MUŞ MANİLERİNDE KADIN VE AİLE İZLEĞİ

Hanife Nâlân GENÇ *

Muş'un düz yolları
Güzeldir kızları
Hele mânileri
Yakar insanları

ÖZET

Halk edebiyatının en temel ürünlerinden biri olan ve küçük dörtlükler halinde oluşturulan mâniler, insanların ortak duygularını anlatma işlevini üstlenir. Az sözle derin anlamlar ifade eden maniler, anonim şiir örneklerindedir. Türk insanının özünü yansıtan ve evlerde, köylerde, tarlalarda söylenen bu nazım biçimi duygu ve düşüncelerin ağırlıkla da aşk ve sevdâ konusunun açıklanması görevini üstlenir. Hayatı bütün yönleriyle anlatan maniler kültürel zenginliğin göstergesidir. Halkın düşünce, zekâ, zevk ve mizah anlayışını sergileyen ve çeşitli amaçlarla yapılan toplantılarda, eğlencelerde söylenen maniler yalnızca hoş vakit geçirme, işi kolaylaştırma ya da zamanı iyi değerlendirme amacı taşımazlar. Aynı zamanda birer belge olma niteliğine de sahiptirler. Bu çalışmada coğrafi konumu ve tarihi bakımdan önemli bir yerleşim birimi olan ve pek çok kavim ve medeniyete beşiklik eden Muş ilinin manileri kadın ve aile izleği çerçevesinde incelenmiştir. Bu iki kavramın gerek farklı etno-dinsel yapısı gerekse kültürel ve dilsel zenginliği ile Muş manilerinde nasıl yer aldıkları ve hangi anlam boyutuna sahip oldukları ortaya konulmaya çalışılmıştır. Mânilerde kadın ve aile olgusu daha çok sevdâ kavramı ekseninde yoğunlaşmıştır. Mânilerde aile olgusunun temsili aileyi oluşturan üyelerden anne ve çocuklarda yoğunluk kazanmıştır. Mâniler Muş'ta çağa ve kültüre göre yenilenerek her zaman bir eğlence aracı olmuştur. Muş ilinde mâniler, bir gelenek olmasının yanı sıra yöre için önemli bir değerdir.

Anahtar Kelimeler: Muş, Mani, Kadın, Aile.

THEME OF FAMILY AND WOMAN IN MUŞ FOLK POEMS

ABSTRACT

A folk poem, which is one of the most basic products of folk literature and created with small quatrains, takes the function of telling the people's common feelings. The folk poem making deep sense with a few words is one of the anonymous poem examples among the anonymous poem examples. Reflecting the essence of Turkish people and being sung at homes, in villages, fields, this form of verse takes the role of explaining the feelings and thoughts; mainly the subject of amour and love. Telling the life in all its aspects, the folk poem is the indicator of cultural wealth. Folk poems which reflect upon thoughts, intelligence, pleasure and humor of the society and which are told at meetings, in entertainments, for various purposes not only aim at having a good time, facilitating or realizing the worth of the time. At the sometime, they also have the quality of being a document. In this study, folk poems of Muş, which is an important accommodation unit in terms of geographical location and history and is a cradle to lots of tribes and civilizations, have been examined within the frame of woman and the theme of family. It is attempted to reveal how these two concepts have taken part in Muş poems with both their authentic ethno-linguistic richness and which meaning dimension they have. In folk poems, women and families are more focused on the concept of love. In folk poems, members of the family representing the family have gained intensity in the mother and children. The folk poems are renewed according to the age and culture in Mus and always create a means of entertainment. In Muş province, folk poems are a tradition and an important value for the region.

Keywords: Muş, Folk Poem, Woman, Family.

GİRİŞ

Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesinde Bingöl, Erzurum, Ağrı, Bitlis, Batman ve Diyarbakır illerine komşu olan Muş, bu bölgenin Yukarı Murat-Van Bölümü'nde yer almaktadır. Muş, Türkiye-İran transit yol güzergâhı üzerinde olmasıyla coğrafi bakımdan, pek çok kavim ve medeniyetin egemenliğinde kalmasıyla da tarihi açıdan önemli bir işleve sahiptir. Kuruluş tarihi tam olarak bilinmese de Muş'un olasılıkla "...verimli ve sulak arazileri nedeniyle tarihin erken dönemlerinde yerleşmeye açılmış olduğu" (Darkot, 1997: 745) tahmin edilmektedir. İl, İslam öncesi ve sonrasında pek çok devletin egemenliğinde

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Eğitimi Bölümü, ngenc@omu.edu.tr

kalmıştır. 1071 Malazgirt Savaşı'yla Selçukluların eline geçmiş olan Muş, daha sonra Anadolu Beylikleri ve Osmanlı İmparatorluğu egemenliğinde kalmıştır.

Muş'un sahip olduğu zengin su kaynakları, otlak, mera ve dağ çayırları ile geniş ve verimli arazisi, yörede tarım ve hayvancılığın önemli bir geçim kaynağı olmasını sağlamıştır. Tüm bunların yanı sıra günümüzde yarım milyona yakın bir nüfusa sahip olan Muş'ta etnik olarak Kürtler, Türkler, Araplar, Çerkezler yaşamakta; buna bağlı olarak şehirde Türkçe, Kürtçe [Kurmanci Zazaki] ve Arapça konuşulmaktadır. Bunların yanı sıra, vilayette Hanefi ve Şafii nüfusun dışında Varto'da önemli oranda Alevi nüfus da bulunmaktadır. Muş genelinde yıllar içinde nüfus artışında önemli bir yükselme görülmektedir. İlin 1927 yılındaki nüfusu yalnızca 4227 iken, 1935 yılında 57.173'tür. Sönmez, bu artışın nedenini 1935 sayımı sırasında Bingöl, Çapakçur, Solhan, Genç, Bitlis, Mutki ve Sason ilçelerinin Muş'a bağlı olmasıyla ilişkilendirmektedir. (2010: 46-47). Kuşkusuz bu durum Muş'un etno-dinsel yapısını ortaya koyması açısından önem taşımaktadır. İl genelinde nüfus artışının pek çok nedeni vardır. "Muş ilinde çok eşlilik, erkek çocuk isteği, fazla çocukluluğun bir güç olarak algılanması ve genç yaşta evlilik gibi gelenek ve dine bağlı hayat tarzı ile toprağa dayalı üretim şartları özellikle kırsal kesimlerde doğurganlığı ve nüfus artışını hızlandırmıştır" (Sönmez, 2010: 55). Nüfusun etnik ve dinsel yapısı sosyal yaşam ve yaşam biçimi, gelenek görenek ve kültürel yapıyı şekillendirmede etkilidir. Bu oluşumun dilsel boyuttaki yansımaları günlük yaşamda sıklıkla karşılaştığımız durum ve olaylarda belirir. Gelenek, görenek ve yaşantı biçimimizin dilsel boyuttaki yansımaları daha çok yazınsal türde sözlü biçimde gerçekleşmektedir. Evde, tarlada; sünnet, nişan, düğün gibi toplantı, tören ve eğlencelerde her yaştan insanın Türk yazınının geleneğine özgü bir nazım biçimi olan mânileri söylediği bilinmektedir. Anonim halk şiirinin en küçük nazım biçimi olarak değerlendirilebilecek olan mânilerin en temel özellikleri duygu ve düşünceleri öz ve kesin bir biçimle anlatmalarıdır. Anadolu insanının beğenisini, dertlerini, özlemlerini, beklentilerini, hasretini, sevgisini ve hatta kıskançlıklarını anlatma aracı olan mânilerin kaynağı ve gelişim dönemleri tam olarak bilinmese de "İslâmiyet'ten önceki Türk edebiyatı ürünleri arasında yaşadığı ancak bu dönem Türk yazınının yazıya geçirilememesinden ötürü mânilerin günümüze ulaşamadığı" (Köprülü, 1976: 29) düşünülmektedir. Anadolu insanının duygu, düşünce ve düşlerine tercüman olan mâniler, halk arasında geçmişten geleceğe aktarılan en yaygın nazım biçimi olarak varlığını sürdürmüştür. Bir başka anlatımla mâniler insan yaşamının estetik yansımasıdır.

Gerek coğrafi konumu ve gerekse tarihi zenginliği ile Muş, pek çok kavim ve medeniyete beşiklik etmiştir. Karşılıklı konuşma ya da anlaşmaya kısmen ya da tümüyle kapalı toplumlarda mâni söylemenin bir çeşit gelenek olduğu bilinmektedir. Gelenek, görenek ve yaşantı biçimiyle bu nitelikleri içinde barındıran Muş'ta düğünlerde, kimi tören ve eğlencelerde olduğu gibi tarlada veya başka iş alanlarında çalışırken hoş vakit geçirme gibi amaçlarla mâniler söylenmektedir. Ekonomik etkinliklerin yapılmasında olduğu gibi kültürel değerlerin korunmasında da mâniler sosyal yaşamın vazgeçilmezlerindedir. Farklı etno-dinsel yapısı, kendine özgü kültürel ve dilsel zenginliği ile Muş mânilerinde özellikle kadın ve aile izleğinin incelenmesi ilin daha yakından tanınması anlamını taşıyacaktır. Muş mânilerinde kadın ve aile olgusunun nasıl yer aldığını ve hangi anlamsal düzlemde değerlendirildiğini bulgulamak, ilin toplumsal yaşam biçimi ve kültürünü yansımasıyla da ayrıca değerlidir.

ANADOLU İNSANININ ÖZÜ MÂNİLER...

Türk insanının özüne uygun olan mânilerin yalnızca Türklere özgü bir tür olması şaşırtıcı değildir. Divan Edebiyatı'ndaki karşılığı "tuyuğ" olan mâniler esas olarak Halk edebiyatı nazım türüdür. Mâniler biçimsel ve anlamsal iki boyuta sahiptirler. Biçimsel olarak genellikle yedi heceden ve dört dizelik bir bendden oluşan mânilerin anlam bütünlüğü üçüncü ve dördüncü dizelerde yoğunlaşmaktadır. Kültürün önemli bir yapı taşı olan mâniler "Türk şiirinin en eski şekli" (Köprülü, 1999: 57) olarak değerlendirilmektedir. Mânilerin

biçimsel özellikleri bakımından ortak tanımlardan birisi de şöyledir: “Dört mısralı ve kendisine mahsus makamları olan manzume” (Özön, 1967: 668). Bu tanımlardan anlaşılacağı üzere mâniler bir dörtleme türüdür. Dörder dizelik tekerlemelerin her biri kendi içinde anlam bütünlüğü taşırlar ve birbirinden bağımsızdırlar. Ancak, Karabaş “mânilerin dört dizeden oluştuğu düşüncesinin bir genelleme” (1981: 55-56) olduğunu vurgulamaktadır. Zira bu durum mânilerin temel özelliği olmayıp, anlamın dize sayısı ile güçlendirildiğini imlemektedir. Her dize kendi içinde özerk ancak mâninin bütüncül anlamının oluşturulmasında etkilidir. Bu açıdan, her dize mâninin anlamının bir parçasıdır. En küçük şiir çeşidi olarak değerlendirilebilecek olan mâniler kimi özellikleri bakımından bir çeşit türkü niteliği taşırsa da esasında her ikisinin de anonim olmaları dışında ortak yanları yoktur. Çünkü ikisi de kendilerine özgü nitelikler taşırlar. Halk edebiyatı ürünü mâni ile türkünün yakınsanmasının bir gerekçesi de mânilerin ezgili olmalarıdır. Mânilerin başta aşk olmak üzere sevgi, keder, nefret, ayrılık, gurbet, doğa gibi pek çok farklı konuda yazılabildiği bilinmektedir.

Mânilerin dizeleri 4-5-8-10 ve 14’lü kalıplarla yazılmakta, birinci, ikinci ve dördüncü dizeler kendi içlerinde birbirleriyle kafiyeli, üçüncü dize ise serbest olarak aaba düzeninde bir dizilişe yer almaktadır. Kafiye dizilişi aaaba şeklinde olan mâniler de bulunmaktadır. Manilerin doldurma dizeler olarak da tanımlanabilecek olan ilk iki dizeleri hazırlık şeklinde olup, son iki dize ile anlamsal yönden bir bağlantıya sahip değildir. Mânilerin her iki yarısı kendi içinde anlamsal yönden güçlü bir bağ taşımakla birlikte anlamın yoğunlaştığı ve asıl anlatılmak istenenin sergilendiği bölümse son iki dizedir.

Pek çok mâni çeşidi bulunsa da en yaygın olanları tam ya da düz mâni, cinaslı, kesik, yedekli ve artık mânilerdir.

Mâni sözcüğünün etimolojine ilişkin çok kesin bilgiler yer almasa da Boratav, “Arapça mâ’nâ (ma’nî) dan” (1972: 285) geldiğini düşündüğünü belirtmektedir. Sözcüğün Türkçe sesletimi ve anlamı dikkate alındığında, Boratav gibi Kaya da sözcüğün “‘anamlı, manalı söz’ karşılığında kullanılan ‘mânâ’ ile doğrudan bağlantılı” olduğunu ifade etmektedir (1999: 9-10). Mâniler için kafiye ve anlam önemli olduğu kadar toplumsal gereksinimleri karşılama da bir o kadar önemlidir. Çünkü mâniler yalnızca kafiye ve anlamın bütünleştiği bir tür değildir.

Mânilerin söylenme yaşı erken yetişkinlik dönemlerine dek uzanmaktadır. 12-16 yaş aralığında yaygın biçimde okul sıralarında başlayan bu eğilim sevdanın başlama yaşı olmasıyla da önemlidir. Hatıra defterlerinden, ağaç gövdelerine ve duvarlara kadar uzanan mâni yazma isteği sevdaya tutulmak için erken bir dönem olduğu düşünülen bu yaşın duygu ve düşüncelerini ifade edebilmesi için çok uygundur. Kanın deli aktığı bu yaş aralığının bir başka tipik özelliği ise duyguların yaşanmasında da, bunların ifade edilmesinde de coşkunun tümüyle yansıtılmasıdır. Henüz yaşamının baharında olan bir gencin yaşamının odağını sevda ya da aşkın alması ve bunu yaşının gereği bir coşkunlukla ifade etmesi de şaşırtıcı değildir.

Mâniler içinden çıktıkları toplumları tüm yönleriyle yansıttıkları için bölgenin bazı ağız özelliklerini de taşırlar. Ağızlara bağlı olarak kimi ses değişimleri olmakla birlikte ifadeler aynıdır. Bu ifadeler yaygınlıkla toplumsal yönü ağır basan izler taşır. Mâniler, ortaya çıkış ve gelişimlerinde etkili olan sevgi, aşk, nefret, özlem, hasret, tutku, sıla, gurbet, ayrılık gibi duyguların toplumun kimi yasa ve yasaklamalarına karşı koyuşunun, direnişinin sesidir. Mânilerde ele alınan konuların başında sevgi ve aşk izleği yer alsa da aile, çevre, doğa ve bu kavramlarla ilgili sorunlar ağırlıktadır. Bu izleklerin en temel özellikleri ise toplumun yaşayış, inanış ve yazılı olmayan kurallarına göre çoğu zaman doğrudan ya da açıkça söylenemeyen duyguların, düşüncelerin ortaya konulmasına aracılık etmeleridir. Mânilerde doğa ve doğa olayları, özellikle sevgiliye duyulan özlem, aşk, sevgi gibi duyguların derinliğinin ortaya çıkartılması işlevi üstlenirler. Belirttiğimiz gibi aşk ve buna bağlı olarak ayrılık, keder ve özlem sıklıkla ele alınan konular olmakla birlikte Öztürk bunlara “kıskançlık, kırgınlık ve bunlardan kaynaklanan duygu ve tutkuları, tabiat olaylarına dayalı duygu ve görüşler yanında millî felaket ve millî bütünlüğe dayalı duygu ve görüşleri” (1985: 386) de eklemektedir.

Mânilerin sınıflandırılmasında pek çok ölçüt dikkate alınmıştır. Türk Ansiklopedisi'nde mânilerin söylendiği yer, zaman ve konuları yönünden olduğu kadar kafîye düzeni bakımından da sınıflandırıldığı görülmektedir. (1976: 260). Mânilerde en temel sınıflandırma konularına ve yapılarına göre olmuştur. Mânileri konularına göre sınıflandıran araştırmacılar içinde yer alan Boratav, onları “yorma mânileri, sevgi mânileri, iş mânileri, bekçi veya davulcu mânileri, İstanbul'un birtakım gezici esnafınca düzülen mâniler, İstanbul kahvelerinin cinaslı mânileri, Doğu Anadolu'da halk hikâyelerinin anlatılışı sırasında türkü beyitleri arasına sıkıştırılan mâniler, mektup mânileri” (1972: 287) olmak üzere sekiz başlık altında incelemiştir. Öte yandan Akalın (1972: XX-XXI) mânileri kafîye örgüsü, satır sayısı ve biçimleri yönünden ele alarak yapılarına göre sınıflandırmıştır. Bir diğer araştırmacı Kaya, mânileri diğerleri gibi yapılarına ve konularına göre sınıflandırırken buna bir üçüncü ulam olarak hazırlanış ve uygulanışlarına göre sınıflandırmasını eklemiştir. (1999: 30-32).

Buradan hareketle mânilerin esas olarak üç başlık altında incelendiği ve bu başlıkların mânilerin konularına, yapılarına ve hazırlanışlarına göre belirlendiği anlaşılmaktadır. Mâniler yapılarına göre incelendiğinde biçimsel özelliklerinin ön plana çıkartıldığı görülmektedir. Bu sınıflandırmada mânilerin hece ve mısra sayıları dikkate alınmaktadır. Mâniler hece sayısına göre 4, 5, 7, 8, 11 heceli, mısralarına göre düz, kesik/cinaslı, yedekli ve müstezat mâniler olarak incelenmektedir.

Mânileri konularına göre inceleyeceğimiz çalışmamızın bu bölümünde mânileri 25 başlık altında geniş bir sınıflandırmayla ele alan Kaya (1999: 30-32) bunları “sevda, şehir, cinsel konulu, ramazan, millî hislerle söylenmiş, mektup, hayvanlarla ilgili, askerlik, gelin kaynana, tatlı, öğüt, sosyal konulu, felek için söylenmiş, isimlerle kurulu, gurbet, anne için söylenmiş, sünnet, meslek, mezar taşı, kabadayı, nazarla ilgili, kardeş, ırmak, politik, fotoğraf arkası mâniler” olarak değerlendirir. Anadolu insanı tüm bu konular çerçevesinde söylediği mânilerle duygularını, düşüncelerini, sevdasını, tutkusunu, düşmanlığını, öfkesini, sevincini, sitemini, hüznünü, duaları kadar beddualarını anlatma gereksinimi duymuştur. Mânilerin söylendiği ortamlarını Artun (2007: 23) şu şekilde sınıflandırmaktadır:

- “1- Şenlikler (gece toplantıları, sıra geceleri, asker uğurlama, bahar toplantıları vb.),
- 2- Evlenme törenleri (kız görme, kız isteme, nişan, ana kız kınası, erkek kınası, gelin hamamı, düğün töreni, gelin övme, gelin uğurlama, gelin alma, gerdek, gelin paçası vb.),
- 3- Sünnet törenleri,
- 4- İmece yardımlaşma toplantıları (yufka açma, bulgur çekme, salça yapma, sap eritme, ekmek etmek (yapmak), ekip biçme, çapa zamanı, hasat ve harman zamanı vb.),
- 5- Hıdrellez,
- 6- Nevruz,
- 7- Yağmur yağdırma törenleri (çömçe gelin, yağmur duası),
- 8- Bolluk bereket törenleri (saya gezme)
- 9- Köy seyirlik oyunları”

Özellikle kırsal bölgelerde düğün, bayram, panayır, hıdrellez gibi eğlenceler yanında bağ bozumu, ekin biçimi, bulgur çekimi gibi imece usulü yapılan ekonomik etkinliklerde mâni söyleme gelenek haline gelmiştir.

Mâni söyleme geleneğinin oldukça yaygın olduğu Muş'ta yukarıda söz ettiğimiz her konuda mâni bulunmaktadır. Mâni söyleme Muş kültürü ve folkloru açısından olduğu kadar bu geleneğinin aktarımı için de oldukça önemlidir. Çalışmamızın bu bölümünde Muş yöresine ait mânileri ele aldıkları konuları dikkate alarak kadın ve aile olgusu yönünden incelemeye çalışacağız. (1)

MUŞ MÂNİLERİNDE KADIN VE AİLE OLGUSU

Büyük oranda milli folklor özelliklerini koruyan Muş, büyük kültür merkezlerinden uzak olmasıyla da homojen yapısını korumayı başarmıştır. Kadın, aşk ve sevda konusunun baş hedefi ve esin kaynağı olarak görüldüğü için mânilerde bu kavram ilgili tüm

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

durumlarda doğrudan veya dolaylı olarak anılmaktadır. Mânilerde aile olgusu önce sevda kavramı çerçevesinde şekillenmekte, ardından bekâr veya evli olma durumuna göre değişiklik göstermektedir. Evli ve bekâr olanlar kendi aralarında bir grup oluşturarak diğerini dışlamaktadır.

Ay bacamdan geridi
Bacam seyran yeridi
Geri durun evliler
Bura bekâr yeridi (Elitok, 2006:101)

Bu mânide açıkça görüldüğü gibi bir bekâr evli kişinin halinden anlamaz, onun sorumluluklarını taşımadığı için sorunlarından habersiz olabilir. Bu durumun tersi de olasıdır. Evli olan kişi bekâr gibi davranamaz, zamanını geçiremez. Eş ve çocuk sorumluluğunu yüklenmek zorunda olmayan bekâr kişi evliye göre daha serbest ve özgürdür.

Bekâr kız ya da erkek evlenme isteği duyabilir. Ancak bu istek aile büyüklerine açıkça söylenemediğinden mânilerin sözleri arasına sıkıştırılır. Evlenmek, çocuk sahibi olma isteği özellikle de kalabalık ailelerde büyüklerle açıkça paylaşılmasının ayıp ya da töre kurallarına uygun olmadığı düşünüldüğü için bu yola başvurulur. Kimi zaman Anadolu'da çatıya testi dikmek, pilava kaşık saplamak gibi edimlerle de bu isteğin aile büyüklerine iletiildiği bilinir. Kapalı toplumlarda doğal karşılanmayan bu talebin ya davranışlarla ya da mâni aracılığıyla sözlerle iki biçimde aileyle paylaşıldığı görülmektedir.

Muşumuz beş bucaktır
Suları ılıcaktır
Kim Muşluya kız vere
Cenneti bulacaktır (Ünsal, 1957: 63)

Muş'un düz yolları
Güzeldir kızları
Hele mânileri
Yakar insanları (Elitok, 2006: 68)

Hıneyi getir ane
Parmağı batır ane
Bu gece mısafıram
Al koynan yatır ane (Elitok, 2006: 38)

Ailesine ve sevdiğine evlenme isteğini mâniyle açan gence, karşılık da yine mâniyle gelebilir. Tabi bu karşılık verme durumunda aile değil, seven kişinin mânilere başvurduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Garanfilim budama
Sefa geldin odama
Hakikatli yâr isen
Dünür gönder babama (Elitok, 2006: 102)

İki sevgilinin konuşup, buluşması ya da görüşmesi için sıkı yasaklar koyan toplumlarda mâniler duyguların dile getirilmesi işlevini üstlenirler. Çünkü aşk, sevgi veya kavuşamama ile ilgili duygular ancak mânilerle açıkça dışa vurulabilmektedir. Sevgiliye açılma, övgü, sitem gibi duygular her iki taraf için mânilerle çok kolay olmaktadır. Anadolu'da duyguları açık etme ve sevgiliye bunu itiraf etme genellikle erkekten beklendiği için kadın bu duyguları paylaştığını ya da buna karşılık verdiğini ancak mânilerle yapabilmektedir. Söz ettiğimiz bu duygusal paylaşımına Muş yöresinden iki örnek vermek gerekirse;

Sarı çitim yel açtı
İnce bele dolaştı
Sen benimsin ben senin
Bu gün falcı fal açtı (Ünsal, 1957: 60)

Sigaramı yaharam
Muş yoluna baharam
Diyeler yarin gelmiş
Olu olsam galharam (Ünsal, 1957: 60)

Örneklerde görüldüğü gibi mâniler erkeğe sevdiği kıza duygularını tüm açıklığı ile anlatma fırsatı verirken kıza da bu duyguları paylaşma, kabul veya reddetme olanağı sunar. Kısmen kapalı toplumlarda yaşantı ve düşünce biçimi, geleneksel bağlar bu gibi duyguları rahatlıkla konuşma ya da doğrudan anlatma olanağı sunmaz. Bu yüzden duyguların sevilen kişiye aktarılmasında mâniler en dolaysız yoldur. Kadın ve erkeğin ortak yaşam alanlarında bulunma olanağı olmayan köylerde, kasabalarda erkek ve kızların pınar ya da çeşme başında, tarlada, sokakta, dere kenarında birbirlerine mâniler yoluyla duygularını açtıkları bilinir. Henüz çok genç yaşlarda başlayan bu coşkunun dışa vurumu mânilerdeki yerini alır.

Muş'un karlı dağlarında
Gül kopardım bağlarında
Öyle bir yâr sevdim ki
Onaltı yaşlarında(Elitok, 2006: 82)

Burada sevda çeken tarafın erkek olduğu ve duygularını sevdiği kıza bu mâniyle açtığı görülmektedir. Ancak, mâniler aşk izleği yönünden değerlendirildiğinde duyguların açığa vurulması ve aşka davette kadının da erkek kadar cesur davrandığını göstermektedir. Kimi durumda ise gizli sevda acısı her iki cins için de söz konusudur. Âşık olma karşılıklılık gerektiren bir duygudur. Ancak mânilerde kimi zaman sevda sözlerine karşılık verilmediği görülmektedir. Gerek erkek gerekse kadın için duyguların tek taraflı yaşanması olasıdır. Sevda acısı çeken taraf duygularını, yaşadığı acıyı mânilerle anlatır. Kimi zaman sevgiliye duyulan hayranlık ve beğeni töre ve çevrenin etkisiyle gizli kalmakta/kalabilmektedir. Aşkın gizli kalması duyguların ifade edilmesini kimi yasaklara bağlar. Bu yüzden aşkın gizli yaşanması özellikle kadın açısından bir zorunluluk olur. Toplumun yazısız kuralları aşkın kadın cephesinde gizli yaşanmasını ön görmüştür. Erkek de sevdiği kadını düşündüğü için bu sevdayı gizli yaşamayı kabullenir. Sevdanın açık biçimde yaşanmasının doğuracağı olumsuzluk ve kötü olaylar da iki tarafı böyle davranmaya iter. Aşkın gizli yaşanmasında özellikle aile etkilidir. Bu engel anne, baba, kardeş, komşu ya da akraba kaynaklı olabilir. Aile dışında iki sevgilinin kavuşmasına engel oluşturan en önemli bir diğer etken sevgiliye sahip

olmayı düşünen bir rakiptir. Araya giren kim olursa olsun bu kişiye beddua etmekten çekinilmemiştir.

Ezim ezeden oğlan
Bıyık bezeden oğlan
Babam sana gız vermez
Get para gazan oğlan (Elitok, 2006: 81)

Yukarıdaki mânide görüldüğü gibi iki aşğın kavuşmasına engel olan kişi ailenin reisi olarak görülen babadır. Evliliğin gerçekleşebilmesi erkeğin maddi olanaklarına, bir mesleği olmasına bağlıdır. Ataerkil aile yapısının bir gereği olarak erkek dışarıda olup, para kazanmalı, evini geçindirmeli, kadınsa evde eşi ve çocuklarının bakımıyla ilgilenmeli ve ev işlerini üstlenmelidir. Bu durum kadın ve erkeği toplumsal cinsiyet açısından değerlendiren bir bakış açısının yansımasıdır. İki sevgilinin kavuşmasına engel aile, ailede de babadır. Bu algının altında kadının korunup, kollanması gerektiği düşüncesi yatar.

Mânilerde erkek için de kadın için de dile getirilen en güçlü duygu sevdadır. Sevda o kadar güçlü ve vazgeçilmezdir ki karşılık bulsa da bulmasa da seven için tutkuyla bağlılık anlamı taşır, vazgeçilmezdir. Sevdanın gücü için duygular cinsiyetçi bit anlam taşımaz. Kadın da erkek de yar için ölümü göze alır. Sevda mânilerde sıkça dile getirilen bir başka durum ise sevgilinin çektiği aşk acısından yataklara düşmesi, hastalanmasıdır.

Yara bende
Dert bende yara bende
Lokman hekim neylesin
Çekilmez yara bende (Elitok, 2006: 80)

Aşk acısından hastalanan taraf için de kesin bir ayrımın olmadığı dikkat çekicidir. Bu acının kimi ne kadar etkilediği önemlidir. Etkilenen taraf kadın da erkek de olabilir. Bu hastalığın fiziksel bir rahatsızlıktan çok önemli bir farkı vardır: Sevda acısına çare hekimde değil, yârin kendisindedir. Duygusal bir rahatsızlığa doktor çare olamaz.

Bunun yanı sıra sevda çekenin bazı durumlarda duygularının karşılığını alamadığı da olur. Kendisine ilgi göstermeyen, duygularına karşılık vermeyen, onu umursamayan taraf ancak sitem edebilir. Elinden başka bir şey gelmez. Seven taraf sevdiği için ölümü bile göze alırken vefasız sevgili onu görmezlikten gelir.

Sigaram duman duman
Seni düşündüğüm zaman
Bir zalimin hançeri
Sırtımdan vurdu beni (Elitok, 2006: 92)

Bu mânide görüldüğü gibi seven için sevdiğinin vefasızlığı onu sırtından vuracak kadar ağırdır. Bu vefasızlık güven duyulan, uğrunda ölüm bile göze alınan kişinin hainliği ile eş değerdir.

Sevda üzerine olan mânilerde özellikle sevgiliye olan duygular açığa vurulurken, onun çekiciliği ve güzelliği ön plana çıkartılır. Sonraki aşamada sevdasını sevdiğine açan taraf bunun karşılık bulması için yakarışa geçer. Amacı duygularının karşı taraftan kabul bulmasıdır. Yemeden içmeden kesilen, uykusuz kalan ya da aşk acısı çeken erkeği sevgilinin vereceği olumlu yanıtta başkası teselli edemez. Sevgilinin güzelliğine övgüler yağdırılırken,

benzetmelerle bu güzellik daha da ön plana çıkartılır. Sevgilinin fiziksel güzelliği saçları, gözleri, bakışları başta olmak üzere boyu posu, yürüyüşü, endamı, kaşı kirpiği övgülerin odağında yer alan bölgelerdir. Saçlar büyüleyicilikleriyle sevgilinin ilk etki alanında olan ögedir. Genellikle siyah, büklüm büklüm ve mis kokulu olarak betimlenir.

Pencerede oturmuş
Kitap almış ohuyor
Perçemine gül tahmış
Sallandıkça kohuyor (Elitok, 2006: 75)

Sevgilinin güzelliğini ortaya çıkartan gözleri, özellikle de bakışlarıdır. Bakışlar can yakıcı olarak betimlenirken, etkisinden kurtulmak güçtür. Aşkın ilk paylaşım noktası bakışlardır. Bu yüzden sözden önce aşk alevini yakan ilk kıvılcım bakışlardan gelir. Bakışlar çok şey anlatırlar. Sözden önce bakış vardır ve onun yarattığı ilk duygulanım ömür boyu sürer. Sevdiğine açılmayan genç için bakışlar duyguların mealidir. Derin duygu ve coşkunun ilk durağı gözler, bakışlardır. “Göz kontağı, tanışma, konuşmanın başlaması ile kontağın kurulmasından sonra, beden dilinin çözülmesi gibi algılama süreçleri işlemeye başlar” (İmamoğlu, 2009: 21). İnsanın duygu ve düşüncelerini doğrudan yansıtması beden dili onun da özel alanı olan yüzde başlar. Yüzü “insan yapısının kartviziti” olarak değerlendiren Witz, (2004: 177) sözlerin anlam odağının bu bölgede toplandığına dikkat çeker. İnsan ilişkilerinin başlangıcı ve kimi yargıların oluşumu tümüyle bakışlarla tanımlanan ve anlamlandırılan bir süreci imler. “İki insan arasındaki gerçek iletişim göz göze gelmekle başladığından gözlerin ve bakışın büyük bir anlam ve önemi vardır” (Kaya, 2001: 19). Karşı cinsle iletişimin sözel yolla kurulamadığı iletişime kapalı toplumlarda bakışlar sözün yerine geçer. Bu bakımdan mânilerde sevgiliye ve onun güzelliğine vurgu bakışlarla anlatılır.

Ceylan gibi baharsın
Gönülleri yaharsın
Bir içim su gibisin
Kalpten kalbe aharsın (Elitok, 2006: 76)

Sevgilinin bakışı gözlerinin güzelliğiyle anılan ceylana benzetilmiştir. İlk bakışta aşk isminin imlediği gibi aşkın beklenmediği bir anda ve durumda belirmesidir.

Şu gelen yare benzer
Elinde nare benzer
İçmiş aşkın şarabın
Gözler humara benzer (Ünsal, 1957: 60)

Karşı cinsle ilginin gösterimi erkekten beklenmektedir. Erkeğin beğendiği kızın fiziksel özelliklerini ön plan çıkartan övgülerle duygularını açtığı görülmektedir. Kaş ve kirpiklerle ilgili yazılmış olan manilerde de yine aşkın erkekten kadına yöneldiği açık biçimde görülmektedir. Kaşların yay gibi, kirpiklerinse ok gibi tanımlandığı dikkate alındığında, bu duyguların da yine erkekten kadına yöneldiği açık biçimde görülmektedir. Aşk ve seveda üzerine olan mânilerde duyguların ifadesi sevgiliye övgü ve iltifatla gerçekleşmekte bunların odağında olan tarafsız kadın olmaktadır. Bu mânilerde sevgilinin benzersiz ve kusursuz

güzelliğinden söz edilir. Kaş ve kirpiklerin güzelliği o kadar mükemmelleştirilmiştir ki kirpikler kaşlara degecek kadar uzun, kaşlarsa yay gibi gergindir.

Su gelir daşa değer
Kirpikler gaşa değer
Ele bir yâr sevmişem
Yedi gardaşa değer (Elitok, 2006: 206)

Sevgilinin bir başka fiziksel yönü boyu bosu ve yürüyüşüdür. Mânilerde sevgilinin boyu uzun olarak betimlenir ve selviye benzetilir. Uzun boy sevgilinin fark edilirlğini artıran bir özelliktir. Yürüyüş biçimi özellikle kadına yönelik fetiş bir anlam kazanabilir. Kadının tavır ve davranışlarıyla erkeği aşka davet etme anlamı yükleyebildiği en önemli iletisi yürüyüşüdür. Yürüyüş biçimi daha çok kadınsı bir nitelik olarak değerlendirilmekte ve cinsel bir anlam yüklenmektedir. Özellikle cilveli bir yürüyüş erkeği tahrik edebilir. Bu yürüyüş biçiminin kadını tanımlamada önemli bir işlevi vardır. Kadın bunu tüm erkeklere yapıyorsa bu onu basitleştiren bir anlam kazanır kolaylıkla. Yürüyüş biçimi kadının dişiliğini dış dünyaya tanımladığı bir yoldur.

Yârin güzelliğinin ön plana çıkartıldığı mâniler yanında “gönül kimi severse güzel odur” mantığını savunan mâniler de yok değildir. Çünkü güzellik seven için vazgeçilmez bir öge değildir. Sevilen sevene daima hoş ve güzel görünür.

Kahve biştiği yerde
Bişip taşdığı yerde
Güzel çirkin aramaz
Gönül düşdüğü yerde (Elitok, 2006: 81)

Mânilerde sevilen kadının güzelliği onunla vakit geçirmek, birlikte olmak için de çok önemlidir. Kadının güzelliği onun çekici kılarken, çirkinliği uzaklaştırıcı bir etken olarak değerlendirilir.

Güvengez
Dağda biter güvengez
Çirkin ile bal yeme
Güzel ile dilen gez. (Elitok, 2006: 84)

Çirkinle bal yemektense güzelle dilenmeye razı olunması kadının güzelliğiyle erkeğin gönlüne girdiği anlatılır. Kalbi sevgiyle çarpan çevresinde güzel şeyler görmek ister.

Muş mânilerinde kadın en çok aşk ve sevda izleğiyle anılmakta ve bu yüzden bu kavramlarla ilişkilendirilebilecek tüm alt izlekler buna ulamlanmaktadır. Örneğin, sevdiğine kavuşamama ve bunun verdiği acı gibi sevdiğiyile darılan, onun kalbini kıran da benzer bir acı çeker. Anadolu kızının nazlı olduğu mânilerde konu edilmiş ve sevgilinin kalbini kazanmak kadar onun kalbini kırmaktan da kaçınılması gerektiği vurgulanmıştır. Sevilen kadının nazlı olduğu gerçeğini anlatan mâniler ve “kız evi naz evi” gibi sözlerin varlığı mânilerde bunun yansımasının sebebini açıklamaktadır. Çünkü iki sevgili arasındaki küskünlüğün temel sebeplerinden biri kadının naz etmesidir.

Almalar dilim dilim
Gel otur benim gülüm
Ne dedim neden küstün
Lal olsun benim dilim (Elitok, 2006: 83)

Her iki taraf da kadının nazlanmasından kaynaklı bu küskünlüğün gerçek bir sebepten kaynaklı olmadığını bilse de kadın doğası gereği naz yapmaktan, erkeğe bu nazı çekmekten hoşlanır. Çünkü kadın daimi ilgi odağında olmayı arzu eder. Sevdiği kadını küstüren erkek bunun üzüntüsünü “lal olsun dilim” diyerek dile getirir. Sevilen kadın ya da erkek aynı zamanda herkesten sakınılır. Seven kıskanır.

A benim bahdı yârim
Gönülde tahdı yârim
Yüzünde göz izi var
Sana kim bahdı yârim (Elitok, 2006: 91)

Sevilen kadın o kadar kıskanılır ki ona bakan gözün izi bile seven erkeği yaralamaya yeter. Bu duygu sevgiliye ulaşamama, gurbet, ayrılık gibi durumlarla birleşince içinden çıkılmaz bir hale sokar seveni. Kıskançlık sevdiğini sahiplenme, onu tümüyle kendine özgü kılma, herkesten sakınma, kollama ve gözetme anlamı da taşıdığından sevdiğini kıskanma sevdanın olmazsa olmaz bir ilkesi gibidir adeta.

Aile ile ilgili mâniler genellikle aileyi oluşturan bireyler üzerine yoğunluk kazanmakta, bu yoğunluğun merkezinde ise evlatlar yer almaktadır. Anne baba için evlat sevgisi çok değerlidir. Bu yüzden evladı kaybetmenin acısı anne babanın yaşayıp görebileceği en büyük acı olarak tanımlanır. Özellikle anneler için doğumdan önce bebekle kurulan duygusal bağ ömür boyu sürer. Anne babalar çocukları için her türlü fedakârlığa katlanır, onun mutlu olması için elinden gelen her şeyi göze alır. Evlatların korunması, gözetilmesi gerekir. Bu yüzden yaşları ve konumları ne olursa olsun anne babanın gözünde hep çocuk kalırlar.

Yere kilim sersinler
Kanıdımı kırsınlar
Üç gün oruç tutaram
Yavrum bana versinler (Elitok, 2006: 93)

Bir anne için evladın yeri asla doldurulamaz. Onun yokluğuna katlanmaksızın en zor, en acı olandır. Anne ve babalar evlatları için bunca fedakârlık ve çaba gösterirken aynı yaklaşım evlatlardan gelmeyebilir. Evlatlar anne babaya hayırsız olabilirler.

Mânilere evlattan sonra konu olan diğer kişi annedir. Anne Türk toplumunda ve İslam dininde çok kutsal ve değeri ölçülmez olarak görülür. Bu yüzden annenin duasını almak çok hayırlı, bedduası ise kaçınılması gereken bir durumdur. Anne evladın yol göstericisi, dert ortağı ve ihtiyacı olduğu her durumda destekçisidir.

Ana başta taç imiş
Her derde ilaç imiş
Bir evlat pir olsa da
Anaya muhtaç imiş (Elitok, 2006: 93)

Bu mânide de açık biçimde görüleceği gibi insanın yaşı ve konumu ne olursa olsun annesine olan ihtiyacı bitmez. Anne baş tacı, anne her şeydir.

Anne ve evlat dışında aile bireyleri içinde mânilerde yer bulan bir diğer üye kardeştir. Mânilerde kardeşler Türk gelenek görenek ve yaşantı biçimin yansıması olarak kendini gösterir. Kardeşlerle ilgili ön plana çıkan en önemli nokta kardeşlik bağından gelir. Anne, baba sevgisinden sonra gelen kardeş sevgisinde ‘karındaş’ olmasının verdiği bağ kardeşlerin birbirine destek olmalarını ön görür adeta. Kardeşlik bağının en önemli yanı kardeşler arasında bir dayanışmaya vesile olmasıdır. Bu dayanışma sevgi ve saygı bağlarını da güçlendirir. Muş mânilerinde kardeş olgusu Anadolu’nun genel yaşantı biçiminden ayrı olmayacak biçimde yansımasını bulur. Kardeşlik bağında öne çıkan nokta dayanışma ve birbirine destek olmadır. Bu destek saygıdan kaynaklıdır. Çünkü aile büyüklerinden sonra kardeşlere göz kulak olup onları koruma görevi büyük kardeşe düşer.

Su ağar huşur huşur
Abem pantor değışir
Kurban olam abeme
Ne geyine yakışır (Elitok, 2006: 94)

Bu mânide görüldüğü gibi kardeş sevgisi ve ona karşı olan beğeni tüm içtenliği ile yansımasını bulur. Genel anlamda mânilerde kardeşler arasında bu tür duygular yer alsa da özellikle miras paylaşımı gibi konularda ortaya çıkan anlaşmazlık veya çatışma durumlarında ayrılıklar yaşandığı görülür. Kardeşin olumlu duygularla anılması yanında olumsuz duygularla anılması da bu tür örneklerde yer alır.

Mânilerde çok sık yer alan izleklerden bir tanesi de kayınvalide ile gelin arasındaki ilişkilere dayalı olanlardır. Daha çok kadınların hem cinsleriyle yaşadığı bu sorunun ya da çatışmanın merkezinde ise daima bir erkek bulunmaktadır. Gelin-kayınvalide arasındaki bu uyuşmazlığın boyutu kimi zaman bir atışma, kimi zaman bir sitem, kimi zamansa bedduaya kadar uzanabilmektedir. Kayınvalide için oğlu değerli, gelinse elkızıdır. Gelin bu oğula sahip olduğu için kıskançlığın kaynağını oluşturur.

Kaynana kara yılan
Bütün sözleri yalan
Gelin mor bir çiçek
Bütün sözleri gerçek (Elitok, 2006: 95)

Mâninin daha çok gelin tarafından dile getirildiği sözlerde kullanılan ifade ve benzetmelerle ortaya konulmaktadır. Gelin çiçek kaynana yılanla benzetilmekle kalmayıp bu yılanı siyah renkle niteleyerek daha da kötü bir anlamla güçlendirilmesi yapılmıştır. Siyah-mor karşıtlığında sözün yalan ve gerçek ayrımı yapılmakla kalmayıp bu renkleri niteleyen isimler de o oranda olumlu veya olumsuz anlam yüklenmektedir. Kayınvalide gelini oğlunu kendinden uzaklaştıran ya da onu sahiplenen biri olarak değerlendirilmekte, gücü ve yaptırımıyla onu ezmektedir. Bu yüzden kaynana gelin arasındaki sorunları ele alan mânilerde daha çok gelin cephesinden duygular dile getirilmektedir.

SONUÇ YERİNE

Mânilerde kadın ve aile olgusu daha çok sevda kavramı çerçevesinde değerlendirilmiştir. Anadolu’da kadın ve erkeğin karma olarak bulunduğu ortamların az

olması kadın ve erkeğe kendilerine özgü yaşam alanları ve roller belirlemiştir. Özellikle toplumsal cinsiyet rollerinin etkisinin baskın olarak duyumsandığı kapalı toplumlarda kadın ve erkek duygu, düşünce ve yaşadıklarını manilerle anlatma yolunu seçmişlerdir. Karşı cinsle konuşma, görüşme olanağı bulunmayan toplumlarda kadının fiziksel görünümü ya da güzelliğine övgüyle duyguların açığa vurulması şaşırtıcı değildir. Mânilerde karşı cinse duyguların erkek tarafından açıldığı görülmektedir. İlk adımı atan taraf olarak erkek, kadının güzelliği, boyu boşu, kaşı gözü veya bakışına övgüler yağdırmaktadır. Kadınsa sevdiğine duygularını yine mânilerle dile getirmektedir. Bu duygusal paylaşımda erkeğe özgü olan kahramanlık, cesaret, güç ve güven duygularını gösteren ifadeler yer almaktadır. Kadının bir erkeği beğenmesi veya ona duygularını açması yalnız ve ancak erkek ona yönelirse olanaklıdır. Aksi halde kadın duygularını kalbine gömmek durumunda kalmaktadır.

Mânilerde aile olgusunun temsili aileyi oluşturan üyelerden çocuklarda yoğunluk kazanmıştır. Bu durumda da anne babadan çok aileye anlam kazandıran evin neşesi olarak değerlendirilen evlatlar üzerine mâniler yazılmıştır.

Aile olgusu çerçevesinde mânilerde ön plana çıkan en önemli kişi aileyi yuva yapan annedir. Anne aileyi bir çatı altında tutarken, evlatlarıyla kurduğu bağla onu daha da güçlü kılar. Anne dışında kardeş sevgisi, dayanışması ve bağı konu edilmektedir. Bu dayanışmanın en önemli dayanağı babadan sonra en büyük kardeşin onu temsil ediyor olmasıdır. Mânilerde kardeşlerle ilgili paylaşımlar genel anlamda olumlu olmakla birlikte hak ve eşitliğin ihlal edildiği miras ya da mal paylaşımı gibi durumlarda sitem ve sorun dile getirilmektedir. Kayınvalide ile gelin arasında çekişme veya atışmaya örnek olacak pek çok mâni vardır. Bu mânilerde daha çok gelinin kayınvalidesi yüzünden yaşadığı sıkıntı, sorun dile getirilmektedir. Kayınvalideye duygu ve düşüncelerini açıkça dile getiremeyen gelin için mâniler kurtarıcı bir araç olarak değerlendirilebilir. Kayınvalideye doğrudan söylenemeyen sözlerin de ağırlıkları böylece hafifletilmiş olur.

İnsanlar arası ilişkilerde iletişim ve etkileşimin bazı gelenek, görenek ve töre kurallarına göre belirlendiği ve evlenme, kız isteme gibi durumlarla ilgili isteklerin açıkça dile getirilmesinin doğal olarak karşılanmadığı kapalı toplumlarda mâniler gerek bu gibi taleplerin iletilmesi, gerekse söylendiğinde karşı taraftaki kişiyi üzecek ya da kıracak sözlerin ağırlığını azaltma işlevi üstlenmektedir. Örneğin, kayınvalidesi ve onunla ilişkisi üzerinde söz söyleme serbestisini mânilerle kazanan gelin bir suçlama değil, atışma havasında tüm duygularını dile getirebilmektedir.

Mâniler insana dair tüm izlekler üzerinde onun duygularına tercüman olur. Halk kültürünün yansıması olan mâniler içinden çıktığı toplumun bir aynasıdır. Çünkü yaşama dair ne varsa mânilerdedir. Bu yüzden mâniler bir kültür hazinesi olarak değerlendirilebilirler. Yaşamın içinde olan her konunun Muş mânilerde fazlasıyla yer aldığı göz önüne alındığında, çalışmamızın alanını kadın ve aile olgusuyla sınırladığımız bu çalışmada dahi mâni söyleme geleneğinin Muş ve ilçelerinde oldukça yaygın olduğunu söyleyebiliriz. Mâniler Muş'ta çağa ve kültüre göre yenilenerek her zaman bir eğlence aracı oluştur. Muş ilinde mâniler, bir gelenek olmasının yanı sıra yöre için önemli bir değer olduğu da açıktır.

EKLER

(1)Çalışmada Muş'a ait mâni örnekleri kaynak kişilerin ifadelerine göre alanda yapılmış olan derleme çalışmalarından verilmiştir. Bu derlemelerden bazı örnekler 1984 yılında ÜNSAL, İrfan. Muş'tan Derlenen Maniler. Milli Folklor. (60-63, 7) tarafından topluca yapılan tarla işlerinde ve nişan-düğün törenlerinde kadın ve kızlar tarafından söylenen manilerden seçilmiştir. Diğer örnekler ELİTOK, Nevin (2006). Muş Elinden Derlenen Maniler Üzerine Bir İnceleme Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı başlıklı tezden seçilmiştir.

KAYNAKÇA

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

AKALIN, Lütfullah Sami, **Türk Mânileri, C I**, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları, İstanbul, 1972.

ARTUN, Erman, “Türk Halk Kültüründe Mani Söyleme Geleneği, Manilerin İletişim Boyutu ve İşlevselliği”, **IV. Uluslararası Türk Medeniyetlerinde Sözlü Kültür Geleneği Sempozyum Bildirileri-Maniler (6-8 Kasım 2006)**, Fethiye Belediyesi ve Yaz-Ar Bir Yayınları, Denizli / Fethiye, 2007, 21-31.

BORATAV, Pertev Naili, **İslâm Ansiklopedisi, C VII**, İstanbul, 1972.

DARKOT, B., “Muş”, **İslam Ansiklopedisi 8**, 744-747, Milli Eğitim Bakanlığı, Eskişehir, 1997.

ELİTOK, Nevin, **Muş Elinden Derlenen Maniler Üzerine Bir İnceleme**, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 2006.

İMAMOĞLU, Seval Erden, **Kişilerarası İlişkiler**, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul, 2009.

KARABAŞ, Seyfî, **Bütüncül Türk Budunbilimine Doğru**, Ankara, 1981.

KAYA, Doğan, **Anonim Halk Şiiri**, Ankara, 1999.

KAYA, Derya, “Etkili İletişim, Sunum Teknikleri ve Beden Dili”, **Eğitim Semineri Metinleri**, Harp Akademileri Basım Evi, İstanbul, 2001.

KÖPRÜLÜ, Fuad, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, (Üçüncü Basım)**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1976.

ÖZÖN, Mustafa Nihat, **Resimli Türk Dili Sözlüğü**, İstanbul, 1967.

ÖZTÜRK, Ali, **Türk Anonim Edebiyatı**, İstanbul, 1985.

SÖNMEZ, Mehmet Emin, “Muş İlinde Nüfus Hareketlerinin Nedenleri ve Sonuçları”, **Türk Coğrafya Dergisi**, S 55, 45-57, İstanbul, 2010.

Türk Ansiklopedisi, C XXIII, Ankara, 1976.

ÜNSAL, İrfan, “Muş’tan Derlenen Maniler”, **Milli Folklor**, (60-63, 7) 1957.

WITZ, Marion, **Stand up and Talk to 1000 people, Bin Kişinin Önünde Konuşmak**, Çev. Mehmet Gürsel, Dharma Yayınları, İstanbul, 2004.

BENZER MOTİFLİ MUŞ VE SİİRT MENKİBELERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Rezan KARAKAŞ*

ÖZET

Bu araştırmada Muş ve Siirt yörelerinde anlatılan ve toplumun büyük bir kesimi tarafından kabul gören menkıbeler irdelenecektir. Bu çalışmanın kapsamı gerek Muş'ta gerekse Siirt'te anlatılan aynı ya da yakın motif unsurları taşıyan menkıbelerdir. "Konu içerisinde devamlılık gösteren en küçük unsur" olarak tanımlanan motif kavramı, birçok halk anlatmasının özünü, çekirdeğini oluşturur. Motif, bu yönüyle farklı coğrafya ve zamanlarda anlatılan halk anlatılarını da birbirine bağlayarak adeta ortak bir payda vazifesi üstlenir. Muş ve Siirt yörelerinde anlatılan ve sosyal hayatın dinamiklerinden biri olan menkıbeler de motif esaslı üzerine kurulu yapıtlarda olduğu gibi her iki yöreyi birbirine bağlayarak bir köprü oluşturur. Ulu kişi adı değişse de motifin benzerliği menkıbeyi tanıdık yapar. Mekân ve zaman değişse de menkıbenin amacı ve işlevi değişmez. Velinin kerameti adı altında yansıyan motif, bir menkıbeden diğerine yayılarak genişler.

Muş ve Siirt menkıbeleri incelendiğinde menkıbelerin büyük ölçüde ortak motifler ekseninde kurgulandığı görülür. Her iki yöreye ait menkıbelerde veli, şeyh, dede olarak nitelendirilen anlatı kahramanlarının ortak özellikleri söz konusudur. Bu ulu kişilerin özellikleri hakkında şu bilgilere ulaşmak mümkündür: Kişilerin rüyasına girebilirler, suyun üzerinden geçebilirler, asalarıyla topraktan su çıkarabilirler, duaları veya beddualarıyla olayların neticesini değiştirebilirler, doğadaki varlıklar üzerinde hâkimiyet kurabilirler, Hızır'la dostlukları ve yakınları bulunur, ölümlerinden sonra türbelerinin yapılması konusunda kararları kendileri verirler.

Bu bildiride menkıbe motiflerini besleyen nedenler üzerinde de durulacak, menkıbe kahramanlarına atfedilen bu özelliklerle sosyal hayatın ihtiyaçları ve beklentileri üzerindeki ilişki de irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Muş, Siirt, Menkıbe, Motif, Kültür.

AN ANALYSIS ON MUŞ AND SİİRT HAGIOGRAPHIES WHICH HAVE SIMILAR MOTIFS

ABSTRACT

This research will examine the hagiographies described in the Muş and Siirt regions and accepted by a large part of the society. The scope of this work is the hagiographies that carry the same or similar motif elements described in Siirt or in Muş. The concept of motif, defined as "the smallest element that shows continuity in the subject", forms the essence and core of many public expressions. The motif has a common denominator by linking the human expressions described in different geographies and times. Hagiographies described in Muş and Siirt regions are one of the dynamics of social life. Hagiographies create a bridge connecting the two regions. Although the name of the great person changes, the similarity of the motif makes the hagiography familiar. The purpose and function of the hagiography is not changed even if the region and time change. The motif that is reflected under the name of saint is widened by spreading from one hagiography to another.

When the Muş and Siirt hagiographies are examined, it is seen that the hagiographies are largely construed on the axis of common motifs. In the hagiographies of both localities, narrative heroes, who are described as saints, have common characteristics. It is possible to get the following information about the characteristics of these saints: They can go into the people's dream, they can pass over the water, they can extract water from the earth with their sticks, they can change the result of events with their prayers or curses, they can dominate the beings in the nature, they have friendship with Khidr, after their deaths they make their own decisions about the construction of their tombs.

This study will focus on the reasons that feed the motifs of hagiographies. These characteristics attributed to the heroes of hagiographies and the relationship between the needs and expectations of social life will be examined.

Keywords: Muş, Siirt, Hagiographies, Motifs, Culture.

---

* Doç. Dr., Siirt Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi, rezankarakas@ hotmail.com.

GİRİŞ

“Menkıbeler; dinî şahsiyetlerin hayatlarında gösterdikleri kerametler, yaşantılarından sahneler, evrene bakışlarını içeren metinlerdir. Yapısal açıdan bakıldığında menkıbelerin öznesi kutsal kişilerdir. Menkıbe, velinin yaşamındaki her türlü halini anlatır. Dolayısıyla bazı metinler, velinin yardımseverliğini, cihat yapmasını vb. konu edinebilirler ve içlerinde keramet motifi barındırmazlar” (Pehlivan, 2009: 91).

“Bir velinin kerametlerini anlatan kısa hikâyelere menkıbe denir. Bunlar, ilk önce tasavvufî tabakat (biyografi) kitaplarında ve evliya tezkirelerinde yer almıştır. Tek bir veli hakkındaki menkıbeleri toplayan eserlere ise menakıp, menakıpname ya da vilâyetname (velâyetname) adı verilir” (Ocak, 2013: 25).

“Halk arasında şeyh, evliya, veli gibi sıfatlarla nitelenen şahısların yaşamını, bilhassa onlara dair keramet motifleriyle örülü birtakım olayları anlatan ve çoğu kez kutsal kabul edilen metinlere menkıbe denir. Menkıbe kahramanı, sıradan yaşamın ötesinde ve sıradan insana nazaran daha yüksek bir mevkiye bulunur. Halk tabakasını, menkıbe kahramanına yaklaştırmaya sevk eden de halk ile menkıbe şahsı arasındaki bu mevki farklılığıdır. Sıradan insan, kendisine Allah tarafından birtakım hususi özelliklerin verildiğine inandığı menkıbe karakterine karşı güçlü bir saygı duyar ve aynı zamanda bir korku hisseder. Bu durum, menkıbede keramet/leri anlatılan şahsın olağanüstü bir güç ve kudrete sahip olduğu inanişinden kaynaklanır” (Karakaş, 2014: 83).

“Arapça nekabe (isabet etmek, bir şeyden bahiste bulunmak yahut haber vermek) kökünden türeyen menkıbe, (çoğulu menakıp) sözlükte, ‘övünülecek güzel iş, hareket ve davranış’ manalarına gelmektedir. Terim, çoğul şekliyle ve bu manasında ilk defa IX. yüzyıldan beri kaleme alınmaya ve derlenmeye başlayan hadis külliyatlarında, Hz. Peygamber’in ashabının meziyet ve faziletleri için kullanılmış görünmektedir. Bunun dışında, tarihî şahsiyetlerin tercümeihâlleri, bazı zümrelerin övgüye değer işleri için de kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır”(Ocak, 2010: 27).

Menkıbelerdeki karakterlerin ideal insan tipinde tasavvur edildikleri görülür. İdeal insan tipi, tanrılara, yarı tanrılara yahut bir başka deyişle mitik zamanlara çağrışım yapar (Karakaş, 2014: 5).

“Türk tarihçilerinin büyük çoğunluğu menakıpnameleri, olağanüstü olaylarla dolu, gerçeğe ilgisi bulunmayan eserler olarak gördüğünden bunları tarihî kaynak olarak kabul etmemişlerdir. Avrupa’da ise Hristiyan azizlerinin hayatına dair eserler, eski dönemlerden itibaren yaygın biçimde kullanılmış, özellikle de XIX. yüzyıldan sonra bu tür kitaplar ‘hagiographie’ adı altında toplanmış, dikkatli bir tenkitten geçirilerek din, tarih, sosyoloji gibi alanlarda istifadeye sunulmuştur. Türk tarihçiliğinde evliya menakıpnamelerini bu anlamda ilk defa M. Fuad Köprülü, ‘Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar’ adlı eserinde Ahmed Yesevi ile ilgili bölümü yazarken kullanmıştır. Köprülü, daha sonra ‘Anadolu Selçuklu Tarihinin Yerli Kaynakları’ adlı makalesinde menakıpnamelerden tarihî kaynak olarak faydalanılmasının gereğinden bahsetmiş, onun ardından Zeki Velidi Togan, Abdülbaki Gölpınarlı, Orhan Köprülü, Ağâh Sırrı Levend ve Ahmet Yaşar Ocak, bu eserlerin tarihî bakımından önemini ortaya koymuştur” (İslam Ansiklopedisi: 113).

Allah dostu mümtaz şahısların hayatlarından kesitler sunan menkıbeler, muhtelif motif unsurlarıyla bezenmişlerdir. Bu nakışların büyük bir kısmı keramet özelliği taşırlar. Menkıbelerin esasında iki kahramanı vardır: İnanan ve inanılan. Menkıbenin sıradan insanı için iki yol, iki seçim vardır: İnanmak veya inanmamak. Sıradan kişinin yapacağı seçim, onun geleceğini belirleyecek derecede öneme sahiptir. Menkıbe, kendi bünyesindeki sıradan şahıs ile menkıbe dinleyicisini özdeşleştirerek bazı temel uyarılarda bulunur, ondan seçim yapmasını, kutsala meyletmesini ve itaat etmesini bekler.

“Henüz hayatta iken sıra dışı olaylarla süslü bir dünya ile kuşatılan bir velinin öldükten sonra, kendisi hayatta iken sahip olduğuna inanılan insanüstü hüviyetinin, güç ve kudretinin devam ettiğine inanılır; hatta bu güç ve kudret, bir gizliliğe bürünerek daha da artar. Artık o veli, etrafında çığ gibi büyüyen menkıbeler sistemi teşekkül eder” (Ocak 2010: 8).

Gerek Siirt gerekse Muş menkıbe kahramanlarının adeta eski Türk kültüründeki şamanların fonksiyonlarını icra ettikleri dikkatlerden kaçmaz. Doğa olaylarına yön veren, Yada taşıyla yağmur yağdırabilen, hastaları tedavi edebilen veya ateşte yanmayan şamanların yerini bu kez yeni dinin kisvesi ile süslenmiş karakterler almıştır. Dinî inanışa veya tarıkata göre adı değişse de özellikleri yani işlevleri aslında hep aynı kalmıştır.

Mucizevi olaylar, bir dinî inanışın benimsenmesini ve yayılmasını kolaylaştıran unsurlardan biridir. Bu sebeple ilahi ve ilahi olmayan dinlere bakıldığında peygamberlerden başlayarak diğer kutsal figürlere kadar bir dizi mucizevi olay ile karşılaşırız. Olağanüstü olayın metne dönüşmesiyle oluşan menkıbeler, adı geçen dinin propagandasını yapan metinlerdir.

“Başta Buda'nın kendisi olmak üzere, bütün Budist azizler, olağanüstü olaylar yapabilen kişilerdir. Mesela mevsimi olmadığı halde kuru ağaçtan meyve oldururlar, havada uçarlar, değişik kalıplara girerler” (Ocak, 2010: 32). Burada Budist azizlerin olağanüstü davranışlarının benzerlerini görmek mümkündür. Hangi dinî inanışın bünyesinde yaratılırsa yaratılsın herhangi bir dinî şahsa ait mucize öyküsü, esasında hep aynı amaca hizmet eder: insanoğlunun olağanüstü olaylara olan ihtiyacı. “Budizm’e ait menkıbelerin, ahlaki bir terbiye vermek ve Budizm’in kurallarını öğretmek amacıyla rahipler tarafından propaganda amaçlı olarak (Ocak, 2010: 32) kullanılmasına benzer şekilde Muş ve Siirt menkıbeleri de bireyi ve toplumu ahlaki yönden eğitmeyi, aynı zamanda İslamiyet’in emir ve yasaklarını öğretmeyi amaçlarlar.

“Birçok keramet, velinin gerçek İslam akidelerini yayma becerisini gösterir. Bebekken bile ramazan ayı süresince gündüzleri annesinden süt emmez, ancak güneş battıktan sonra emer. Çölde, abdestini tam olarak alması için gerekli imkânlar sağlanır. Hastalıkların okuyup üflenerek iyileştirilmesi meşhurdur; velinin, ezanı kulağına fısıldayarak sağırlığını geçirdiği kızın hikâyesi, sofilerin iyileştirme amacıyla dua ve tespihata başvurarak gerçekleştirdikleri sayısız kerametlerden yalnızca birkaçıdır” (Schimmel, 2012: 223).

Menkıbeler, genellikle kısa anlatılardır. Uzun veya kısa masal olduğu gibi uzun veya kısa menkıbeler de vardır. Bazı menkıbelerin ise icra eden kişiye veya icra edildiği yere göre hem uzun hem de kısa şekilleri anlatılabilir. Menkıbelerin anlatılış gayesi, bir inancın, bir düşüncenin doğruluğunu kanıtlamaktır. Bu yüzden menkıbeleri, tezli anlatılar olarak ifade etmek mümkündür. Menkıbe, kutsala yönelik tezini savunurken bunu keramet mevzusu çerçevesinde ancak çok da derinleştirmeden sade ve yalın bir biçimde yapar.

Olağanüstü insanların hayatlarından kesitler sunan menkıbeler, toplumun sıradan bireyleri nazarında kutsal metinler olarak kabul edilirler. Menkıbeleri kutsal ve dokunulmaz kılan neden, onun kahramanına yönelik inançtan kaynaklanır. Adı veya yaşadığı yer ne olursa olsun, kutsal öyküye sahip olan kişi, toplumun diğer bireyleri için farklı bir bireydir. O, bu yönüyle sıradan insanın alanından sıyrılmış tanrısal dünyaya geçiş yapmıştır. Menkıbelerde yer alan motifler, kutsal şahsın neden sıradan biri olmadığını açıklayan, adeta kutsala tanıklık eden ayrıntılar ve figürlerdir. Menkıbelerde yer alan motifler, görünüşte çeşitlilik arz etse de aslında bu kutsallığı açıklamaya ve anlatmaya yarayan, aynı zamanda inancı da besleyen temel öğelerdir.

Menkıbeler, tıpkı masallar gibi büyüleyicidir. Masal kahramanlarının sihirli halı veya süpürgeyle fantastik mekânlarda yolculuk yapmalarına benzer şekilde menkıbe kahramanları da seccadeleri üzerinde nehirleri veya denizleri geçebilirler. Ulu zatın kendisi, eşyası, yediği, içtiği, kelamı, dostluğu, rüyası, mezarı, mezarının toprağı, suyu, ağacı hatta nefesi ve tükürüğü bile kıymetlidir. Menkıbeler, halkın mümtaz şahsiyetler olarak gördüğü kişilerin bu katmerlenmiş kutsallıkların anlatımında bir araç rolü üstlenmişlerdir. İnanılana yönelik hissedilen duygu ve inancın söze dökülmesiyle menkıbeler oluşmuştur.

Kutsal şahsa yönelik unvanlar baba, şeyh, seyit, dede gibi unvanlar değişse de kutsalın işlevi aynı almakta ve farklı yörelerde adı geçen bu şahıslar, toplumun çoğunluğunu oluşturan yalın insanın eylem ve davranışlarında belirleyici olmaktadır.

Anlatılarda ifadesini bulan yasaklar, yazılı yasaklara göre daha tesirlidir. Kutsal mekân yakınındaki ağaçların kesilmeyeceğine dair inanış, menkıbelerde öylesine keskin bir şekilde ifade edilir ki menkıbe dinleyicisi veya bilicisi üzerinde bu güçlü bir etki yaratır. Adeta bilinçaltına nüfuz eden bu yasak sebebiyle yasak ya hiç ihlal edilmez ya da ihlali durumunda kişinin başına gelen herhangi bir kötü olay, bu yasağın çiğnenmesine dayandırılır.

Kutsal kişiler, anlatılarda birden fazla mucizevi özellikle tasvir edilebilirler. Manevi gücü yüksek olanların kerametleri, dolayısıyla anlatılardaki motif çeşitliliği zenginlik göstermektedir.

Bu araştırmada “Siirt Menkıbeleri ve Türbe Ritüelleri” adlı kitapta¹ yer alan 90 Siirt menkıbesi ile “Muş’ta Yatırlar ve Yatırlarla İlgili Anlatılan Menkıbeler” adlı yüksek lisans tezi² çalışmasındaki 110 Muş menkıbesi benzer motifleri yönüyle değerlendirilecektir.

MUŞ VE SİİRT MENKİBELERİNDE YER ALAN BENZER MOTİFLER

Todorov, motifi farklı eserlerde tekrar tekrar karşımıza çıkan bölünmez, parçalanmaz tematik ürünler olarak adlandırır. Stith Thopson’a göre ise motif, konu içerisinde devamlılık gösteren en küçük unsurdur (Aslan, 2017: 347). Halk edebiyatı nesir türlerinin en önemli özelliklerinden biri, sahip oldukları motif unsurlarıdır. Destan, halk hikâyesi, masal, efsane ve menkıbe gibi türlerde motif unsuru, eseri süsleyen, renklendiren ve aynı zamanda ona işlevsellik kazandıran bir yapı olarak ortaya çıkar. Nesir türlerin her birine mahsus özel motif unsurları olduğu gibi, bazı motifler ise yukarıda adı geçen nesir türlerinde ortak olarak

¹ Rezan Karakaş, **Siirt Menkıbeleri ve Türbe Ritüelleri**, Maya Akademi Yayınları, Ankara, 2014.

² Fatoş Yalçınkaya, **Muş’ta Yatırlar ve Yatırlarla İlgili Anlatılan Menkıbeler**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzcüncü Yıl Üniversitesi, Van, 2008.

kullanılır. Menkıbelerde motif unsuru, kilit öneme sahiptir. Menkıbenin halk arasında bir inanış unsuru oluşturması, taşıdığı motif sayesinde gerçekleşir. Bu çalışmada Muş ve Siirt menkıbelerinde yer alan ortak motif unsurlarının tespitine yöneliktir.

1. Ateşte Yanmama

Allah'a sığınan ve dinî yönden güçlü olan insanların ateşte yanmayacaklarına inanılır. Kavmi tarafından ateşe atılan Hz. İbrahim'e yönelik anlatı, bu motifin en güzel örneğini oluşturur. Bu anlatıda yer alan motif, zamanla diğer kutsal şahıslar için de kullanılmıştır.

“Ateşte yanmama” motifi, Bektaşî menkıbelerinde kahramanın dinî yönden gücünü vurgulamak maksadıyla karşımıza çıkar. “Menâkıbu'l-Kudsîye'de Köre Kadı adındaki Selçuklu kadısı, Baba İlyas'ı tahrik ederek ondan bir keramet göstermesini ister. Köyün ortasına büyük bir ateş yaktırarak müritlerinden birkaçının bunun içine girmesini, yanıp yanmayacaklarını görmek istediğini bildirir. Bu talep üzerine ileri gelen müritlerden Oban, Şeyhten müsaade isteyerek ateşin içine girer. Fakat ateş onu yakmaz ve ne yana yürürse orada ateş söner” (Ocak. 2013: 166).

“Hacı Bektaş'ın halifelerinden Can Baba, Tatarlar tarafından büyük bir ateşin üstünde kaynayan suyun içine konulur. Ancak Can Baba, üç gün bu şekilde kaynayan suyun içinde kalmasına rağmen, kazandan sapsağlam çıkar. Ayrıca Hacım Sultan, ateş dolu bir tandıra, Abdal Musa, dağ gibi bir ateş içine, Demir Baba, yanan bir fırına, Sarı Saltuk da kaynayan bir kazanın içine girer; ancak hiçbirine de bir şey olmaz” (Ocak, 2013: 166). Böylece bu kişiler, dinî yönden güçlü olduklarını kanıtlamış olurlar.

Muş menkıbe kahramanı Derviş Baba, yanındakilerle cem yapar. Ancak bir köylünün ihbarı üzerine bu şahıslar tutuklanır ve bir fırına atılırlar. Ertesi gün fırın açılıp bakıldığında Derviş Baba ve yanındakilere hiçbir şey olmadığı, üstüne üstlük Derviş Baba'nın saç ve sakalının da buz tuttuğu görülür.

Siirt menkıbe kahramanlarından Şeyh Muhammet Mücahit, İsmail Fakirullah ve Sultan Memduh'un ateşte yanmadığından söz edilir:

Şeyh İbrahim Mücahit, bir gün eline odun alarak dışarı çıkmış ve yanındakilerden de odun getirmelerini istemiş, bu odunları yakmış ve ateşin içine girerek zikir yapmıştır. Şeyh İbrahim Mücahit, ateşe gireceği sırada “Hz. İbrahim'i yakmayan ateş, beni de yakmaz” demiştir. İsmail Fakirullah da Allah aşkıyla yandığı bir gün ateşe girip zikretmiş ve yanmadan ateşten çıkmıştır. Sultan Memduh ise kendisine çok kızan dönemin yöneticisi Sultan Reşit tarafından ateşe atılmış, ancak Sultan Memduh, ateşte yanmamakla kalmamış, aynı zamanda ateşi de buza çevirmiştir.

2. Az Yiyecek Çok Kişiyi Doyurma (Bitmeyen Yiyecek)

Kutsal kitaplarda, efsanelerde ve menkıbelerde karşılaştığımız motiflerden biri de kutsalı üzerinde taşıyan bireyin, diğer insanları az yiyeceklerle doyurabilmesidir. “Bu motife ilk olarak Kitab-ı Mukaddes'te rastlanmaktadır. Hikâyeye göre Hz. İsa, şakirtleriyle otururken karınları acıktır. Fakat yanlarında az bir ekmek ve balıktan başka bir şey yoktur. Hz. İsa, onları önüne koyar ve şakirtlerine çayırlara oturmalarını söyler. Sonra ellerini göğse kaldırıp dua eder ve ekmekleri bölüp dağıtır. Bütün oradakiler yiyip karınlarını doyururlar, yine de tüm yiyecekleri tüketemezler” (Ocak, 2013: 263).

Kitab-ı Mukaddes'te "İlya, Rabb'ın emriyle Sayda'nın Tsarefat şehrine gider. Orada dul bir kadına rastlar. Ondan yiyecek ister: Ve dedi: Senin Allah'ın Hay, Yahova'nın hakkı için, pidem yok. Ancak küpte bir avuç un ve tulumda biraz yağ var ve işte ben iki parça odun devşiriyorum ve içeri gireceğim... Ve İlya ona dedi ki: Korkma, git dediğin gibi yap. Ancak ondan önce benim için küçük bir pide yap da bana getir; kendin ve oğlun için sonra yaparsın. Ve kadın gidip İlya'nın sözüne göre yaptı ve İlya ile kadın ve onun ev halkı çok günler yemek yediler. Küpte un tükenmedi ve tulumda yağ eksilmedi" (Ocak, 2010: 103).

"Hadis kitaplarında Hz. Muhammed'in de bu çeşit bir mucizesi rivayet olunmaktadır. Ebû Talha adındaki sahabe, Hz. Muhammed'in acıktığını anlayarak hanımı Ümmü Süleym'den onun için yiyecek bir şey ister. Kadın, evde son kalan azıcık arpa unundan hamur yaparak bir ekmek pişirip mescitte oturmakta olan Peygamber'e götürür. Bunun üzerine Peygamber, yanındakileri de beraberine alarak doğruca Ebû Talha'nın evine gider. Kadın kocasını durumdan haberdar edince Ebû Talha, yiyecek bir şey olmadığı için sıkılır. Ama Peygamber, o bir ekmekle bütün cemaati doyurur" (Ocak, 2013: 263, 264).

Menkıbelerde yer alan az yiyeceklerle halkı doyurma motiflerinden bazıları ise şöyledir: "Hacım Sultan, kendisine Ahmet Yesevi tarafından verilmiş olan sofrasını yoldan geçenlerin yemesi için bir ağaca astırmış; oradan geçen herkes, sofradan yemiş, doymuş; ancak sofradaki yiyecekler eksilmemiş ve sofraya kırk yıl boyunca böyle hizmet etmiştir. Abdal Musa ise tekkesine gelen bir gemi askeri, sadece bir kazan yemekle doyurmuş ve kazandaki yemek bitmemiştir" (Ocak, 2013: 264).

Muş menkıbe kahramanlarından Şeyhmus'un evine bir misafir gelir. Şeyh, eşinden yemek yapmasını ister. Ancak kadın evde yağ olmadığını söyler. Bunun üzerine şeyh, kadına tekrar bak, der. Kadın tekrar bakınca evde yağ olduğunu görür. Böylece şeyh, misafirine yemek ikram eder. Şeyh Bahattin ise suyu süte dönüştürerek arkadaşlarını doyurur. Şeyh Ali'ye dair anlatıda aş eren ve canı bal çeken bir kadın, şeyhin kovanına elini uzatır. Ancak kadının eli, kovanda kalır. Şeyh Ali tılsımlı olan ve hiçbir zaman içinde balı bitmeyen kovandan eli kurtarmak için dua okur, kadın kurtulur, ancak kovanın tılsımı da bozulur.

Doğrudan bir şahsı temsil etmeyen kutsal mekânların da insanların en temel ihtiyaçlarından biri olan beslenmeye yönelik bazı mucizevi özellikler taşıdıkları görülür. Muş yöresindeki Hz. Fatma ve kırk huriyi temsil ettiği söylenen Çelkani (Kırk çeşme), kuraklığın olduğu bir dönemde suyunu artırarak insanlara bol su sağlamıştır.

Siirt'te anlatılan Hesta Kaplıcası efsanesinde Hz. Süleyman, yöre halkını Müslümanlığa davet eder; ancak halk, ona inanmaz ve ondan mucizevi bir olay bekler. Bunun üzerine Hz. Süleyman, onlara bir inek verir. Halk, bu ineğin etinden yer; sütünü de içer. Bütün insanların doymasına rağmen, ineğin eti de sütü de tükenmez. Görüldüğü üzere Hesta Kaplıcası efsanesinde yer alan bu olay, "az yiyeceklerle çok kişinin doyurulması" motifinin farklı bir örneğini teşkil etmektedir. Siirtli Şeyh Muhammet Nasih'in elindeki bir avuç şekeri, taziyedeki tüm kişilere ikram etmesi de benzer bir durumdur.

3. Çocuk Sahibi Yapma

"Hacı Bektaş-ı Veli menakıpnamesinde Hacı Bektaş'ın burnu kanar, yanında ona hizmet eden kadın da leğendeki abdest suyu ile kan karışımını içer. Kadının yaptıkları, Hacı Bektaş'a malum olur. Hacı Bektaş kadına iki oğlu olacağını söyler. Bir yıl sonra kadın üç

çocuk sahibi olur, ancak bu çocuklardan biri ölür, diğer ikisi ise yaşar” (Gölpınarlı, 1995: 63, 64). “Kitab-ı Mukaddes’te de benzer şekilde Elisha, kendisine hizmet eden ve çocuğu olmayan yaşlı bir kadına bir yıl sonra çocuğu olacağı müjdesini verir. Kadın, gerçekten de bir yıl sonra bir oğlan çocuğu doğurur” (Ocak, 2010: 104).

Muş’ta anlatılan Seyyit Mümin II menkıbesinde, çocukları doğar doğmaz ölen bir çiftin gördükleri rüya üzerine, Seyyid Mümin’in mezarını ziyarete gittikleri, yanlarında getirdikleri niyazi³ dağıttıkları ve bu sayede çocuk sahibi oldukları anlatılır. Siirt menkıbe kahramanlarından Şeyh Hüseyin, çocuk sahibi olmak isteyen Yezidi bir kadının sırtına kendi ayağını değdirmiş, böylece çocuk sahibi olmuştur.

4. Gelecekte/Gaipten Haber Verme

Menkıbeleri süsleyen ve onları sıra dışı kılan motiflerden biri de menkıbe kahramanlarının gelecekte, geçmişten, ölümler diyarından veya buldukları mekân dışındaki farklı alanlardan haber vermeleridir. Kutsal şahıslar, buldukları zaman veya mekânın dışında kalan alanlar hakkında bilgi sahibidirler. Bu, onları diğer sıradanlardan ayıran özelliklerden biridir. Menkıbe, kutsalın bu yönüne vurgu yapan bir anlatıyla dinleyicilerin kalplerine ve ruhlarına hitap eder.

“Abdal Musa, müritlerinin tekke inşa etmek maksadıyla kazdıkları temelden çıkan bir kazan dolusu altının sahiplerini bildirmiş, gerçekten de bir müddet sonra sahipleri çıkagelmişlerdir. Yine Abdal Musa, gerçek veli olduğuna inanmayan ve kendisine hasım olan Teke beyinin kendini yakmak üzere bir ateş hazırlattığını, tevkif ettirmek için adamlarıyla tekkeye baskına geldiğini müritlerine haber vermiş ve onu karşılamaya çıkmıştır. Bir gün avdan dönerken Silivrikapı’dan geçen Fatih, orada oturmakta olan Otman Baba’ya rastlar. Padişahı gören Baba, ona Belgrat üstüne gitmemesini, çünkü şehri alamayacağını söyler. Hakikatte sefere çıkma niyetinde olan Fatih, bu sözlere kızar ve kılıcını çekerek Otman Baba’ya hücum etmek istese de, Mahmut Paşa, Baba’nın bir veli olduğunu bildirerek kendisini teskin eder. Nitekim Otman Baba haklı çıkmış ve Fatih Belgrat’ı alamadan geri dönmüştür” (Ocak, 2013: 150, 151).

Muş ve Siirt’te anlatılan menkıbelerde ulu zatların gelecekte/gaipten haber verdiklerine rastlanır:

Gelecekte haber verebilen şeyhler, aynı zamanda farklı mekânlarda cereyan eden olayları da görme yetisine sahiptirler. Kutsal varlıklar, gelecekte haber verme dışında bulunulan zaman dilimi içinde farklı mekânlarda yaşanan olayları da kalp gözleriyle görebilirler. Muş menkıbe kahramanlarından Seyyit Nesimi, kendisini küçümseyen bir kaymakamın bakkal çocuğu olduğunu bilmiş, aynı zamanda onun evinin de yandığı haberini vermiştir. Seyyit Haydar, kendisine inanan bir müridinin zor durumda olduğunu kalp gözüyle görmüş ve ona yardım etmiştir. Şeyh Hüseyin, cemaate namaz kıldırıldığı sırada Hacı Muhammet’in ahırına kurt girdiğinin haberini paylaşmış ve bu bilgi gerçek çıkmıştır. Baba Hüseyin, Mehmet Ali Bey ile kendisinin aynı tarihte öleceğini söylemiş ve bu, aynen onun dediği gibi gerçekleşmiştir. Ayrıca Faki Halit’in ölümlerle görüştüğüne inancı da yörede yaşamaktadır.

³ Niyaz: Saçı, kansız kurban. Genellikle yiyecek ve içeceklerden oluşur. Genellikle pirin veya rehberin evine giderken götürülür veya kutsal mekânlar ziyaret edilirken dağıtılır.

Dönemin meliki tarafından sınava tabi tutulan Siirtli Şeyh Hasan, melikin tahtının altında kör, kırmızı bir balığı sakladığını bilir. Şeyh, bu bilgiyi, kafasını su dolu bir leğenin içine batırıp yeryüzü, gökyüzü ve sular âlemini keşfe çıkararak öğrenmiştir. “Şeyh İbrahim Mücahit 4” menkıbesinde şeyh, yakın bir gelecekte öleceğini bilmiş, aynı zamanda Bağdat’tan kendisini görmek için bir sofunun geleceğini, ancak kendisini göremeyeceğini ve Tillo’da vefat edeceğini müritlerine bildirmiştir. Zemzemü’l Hassa ile ilgili memoratta Zemzemü’l Hassa, bir kadına -görünerek- gelecekte çocukları olacağını müjdesini verir.

Siirt menkıbe kahramanlarından Şeyh Neccar, Yemenli bir zata kendi cenaze namazını kıldıracağını söylemiş, nitekim şeyh öldükten sonra gerçekten adı geçen zat, Yemen’den çıkıp şeyhin namazını kıldırmıştır.

Şamanist bir kültürün yansımaları olarak düşündüğümüz gelecekte haber verme motifi, yüzyılların süzgecinden geçerek Türk-İslam dünyasının mozaik taşlarından birini oluşturmuştur.

5. Gizlice Savaşa Katılma

Menkıbe kahramanlarının özelliklerinde biri de onların gizlice savaşlara katılmalarıdır. Onlar, bunu eş ve çocuklarından saklarlar. Sırları ortaya çıktığı zaman ise ölürlür.

Gizlice savaşa katılma motifine Muş menkıbelerinde rastlanır: Seyda Molla Halit, her gece dışarıya çıkıp sabah ezanıyla evine dönmektedir. Karısı, kocasının dışarıdan geldikten sonra üstünün başının kanlı olduğunu ve üzerinden kurşunlar döküldüğünü görür. Kocasına neden bu halde olduğunu sorar ve onun savaşa katıldığını öğrenir, ancak bu sırrı taşıyamaz. Komşularına sırrı ifşa eder. Bu sebepten ötürü şeyh ölür.

Siirt’in Kurtalan ilçesinin Soğuksu köyünde yaşadığına inanılan Seyit Ahmet’in Kore Savaşı’na katıldığı rivayet edilir. Seyyit Ahmet ile ilgili anlatı da yukarıdakiyle benzerdir. Şeyh Musa’nın Kurtuluş Savaşı’na ve Kıbrıs Barış Harekâtı’na ve Osmanlılar ile Fransızlar arasında yapılan bir savaşa, Şeyh Halef’in ise Birinci Dünya Savaşı’na katıldığı söylenir.

6. Hastalıkları Tedavi Etme

Menkıbe kahramanlarını yüceleştiren ve onları ulaşılmaz kılan vasıflardan biri de onların hasta insanın duasına icabet etmesi ve onu iyileştirmesidir. Örneğin “Menâkıbu’l Kudsiye’de Baba İlyas’ın ileri gelen halifelerinden Hacı Mihman’ın hangi hastaya nefesi ererse mutlaka iyileştirdiği ve bu kerametini, şeyhi tarafından kendisine bağışlandığı anlatılır. Vilâyatnâme-i Otman Baba’da ise, Otman Baba’nın misafir olduğu Musa Bey adındaki zatın tekkesinde, civardaki hastaları yanına çağırdığı, onları iyileştireceğini ilan ettiği zikredilir. Şeyhin tekkeye gelen hastaları üflediği sular sayesinde iyileştirdiği anlatılır” (Ocak, 2013: 147).

Muş ve Siirt halk kültüründe bu beklentiler doğrultusunda oluşmuş menkıbelere rastlanmaktadır:

Muş menkıbe kahramanı Goşkar Baba, mide hastası Turan Demirtaş’ın midesine elini sürer, böylece kişi iyileşir. Muş menkıbe kahramanı Kalo Sipi, türbesinin üzerini örten Zerdile Hanım’ın kardeşini ağır bir hastalıktan kurtarır. Seğsafi, Almanya’dan memleketine dönen hasta bir kadını iyileştirir, aynı zamanda gözleri görmeyen Heves adlı bir kadının gözlerinin açılmasını sağlar.

Siirt'te anlatılan Şeyh Hüseyin (Bapiro) menkıbesinde Şeyh Hüseyin, bir ağanın evine konuk olur. Ağanın “Hayat nedir?” sorusuna “Yemek yemek ve onu çıkarmak” diye cevap verir. Bunun üzerine ağa kızar ve şeyhe bir gece boyunca tuvalete gitmeme cezası verir. Sabah olunca şeyh, evden ayrılır. Ancak, ağa bir türlü tuvalet ihtiyacını gideremez. Bunun üzerine akşam yaptığı hatayı anlar ve adamlarından hemen şeyhi bulmalarını ister. Ağanın evine tekrar gelen şeyh, elini ağanın karnında gezdirir; böylece ağa iyileşir. Mele Aliya Reş ise türbesini ziyarete gelen kalp hastası bir kişiye şifa verir.

Yeşil Işık Şeyhi ile ilgili memoratta adı geçen şeyh de tıpkı Şeyh Hüseyin gibi hastalığı yapan ve aynı zamanda iyileştiren bir güce sahiptir. Şeyh'te var olduğuna inanılan bu güç, aynı zamanda aile üyelerine de sirayet etmiştir. Nitekim memoratta, yaranın oluşmasına sebep olarak adı geçen hasta kişinin şeyhin çocuğuyla tartışması gösterilirken aynı zamanda iyileşmenin de yine aynı çocuk tarafından tükürme eylemiyle sağlandığı anlatılır.

“Sultan Memduh 4” menkıbesinde Sultan Memduh, ağzı gözü eğrilmiş şekilde yanına gelen bir kişiyi, sadece ellerini bu kişinin yüzüne temas ettirerek iyileştirir. Burada da Sultan Memduh, hastalığı sadece iyileştiren değil, aynı zamanda hastalığa sebep olandır.

Şeyh Şah-ı Veli, Cizire Botan mirinin aklını kaybeden kızının iyileşmesini sağlar. Mirin evine giden şeyh, kızın elbiselerini ona atar, Allah'ın izniyle bunları giy ve çık, der. Böylece kız iyileşir. Gözleri görmeyen bir kadın, Şeyh Alâeddin'in mezarına gider, mezardan bir el çıkar ve kadının gözlerini siler. Bu olay üzerine kadın görmeye başlar.

7. Hayvanlarla Dostluk Kurma

“Veliler hakkında daha sonraları yazılmış kitaplar, özellikle Yâfî'nin Ravzatü'r-Reyâhîn isimli eseri, Allah adamı ile hayvanlar arasındaki sıcak ve hoş ilişkiyi anlatan Orta Çağ Hristiyan ermişleriyle ilgili efsanelere ve Budacı masallara benzer- hikâyelerle doludur. Birtakım Hint ve İran minyatürleri, velileri hayvanlar arasında uyurken veya otururken gösterir; aslan evcilleştirilmiş ve itaatkârdır, kuşlar velinin hizmetindedir, ürkek gazal onunla konuşur. Müslüman gizemcilere göre, hayvan dünyasıyla yakın ilişki hiç de şaşırtıcı değildir; çünkü her mahluk, Allah'ı kendi dilinde tespih eder ve nefsini arındırmış veli, onların tespihatını anlar ve onlara katılabilir. Mutasavvıf, bir kez ‘nefs köpeğini’ dize getirdi mi, her yaratık ona boyun eğer. O zaman bir bakışla köpeği takdis edebilir; kurbağalar bile onunla konuşabilir; timsah, gözünde yaşlarla avını ona teslim etmeye razıdır” (Schimmel, 2012: 22).

Hayvanlarla dostluk kuran menkıbe kahramanlarına Muş ve Siirt yörelerinde rastlanır. Muş menkıbe kahramanı Şeyh Ahmet'le ilgili anlatıda sonbaharda turnaların göç etmeden evvel, Şeyh Ahmet'le vedalaştıkları ve Şeyh Ahmet'in de onlarla konuştuğu rivayet edilir. Şeyh Sait'in kardeşi olduğu söylenen Şeyh Ahmet de atıyla konuşup sohbet etmiştir. “Seyyit Veli de ‘Ya Ali-yi Sultan Düzgün!’ diye nara attığı zaman kartalının yanında olduğu rivayet edilir (Yalçınkaya, 2008: 145).

Siirt'te anlatılan Şeyh Hüseyin ile Amine Hacıyo menkıbelerinde adı geçen kutsal şahısların geyikle ilişkileri önemlidir: Şeyh Hüseyin, kendisinin emrine verilmiş vahşi geyiklerin sütünü sağıarak geçimini sağlamaktadır. Amine Hacıyo ise hacca gideceği zaman çocuğunu Allah'a emanet eder ve dağa bırakır, dağdaki çocuğu bir ceylan emzirir.

Siirt şeyhlerinin itaatleri altına aldıkları hayvanlardan biri de yılanlardır: Şeyh Ali Fiskini, yılanlarla dostluk kurmakta, onlara hükmetmekte; bu sayede kendisinin yapması

gereken işi yılanlara yaptırmaktadır. “Seyit Mehmet” menkıbesinde ise Seyit Mehmet, tespih çektiği sırada tespihinin üzerine bir yılan gelir. Seyit, yılanı git, der ve yılan gider. Yani, bu menkıbe şahsı da hayvanların dilinden anlamakta ve onlar üzerinde hâkimiyet kurmaktadır. Şeyh Saad, bir gün ormana çalı çırpı toplamaya çıkar. Şeyh, topladığı çalı çırpıyı bir arada tutacak ipi yanında getirmediğinin farkına varır. Bunun üzerine yılanları yanına çağırır ve onları ip gibi kullanır.

Evliyalar, hayvanlar üzerinde öylesine güç sahibidirler ki, onları diledikleri gibi kullanabilirler. Örneğin Seyit Davut’la ilgili menkıbede Seyit Davut, bir keçi yavrusunu birdenbire büyütüp süt verebilecek olgunluğa getirmiş ve ondan dilediği kadar süt almıştır. “Şeyh Muhammet ve Kara Ev” menkıbesinde de Şeyh Muhammet, çobanlığını yaptığı koyunlardan hiçbirini kesmeden bir ağanın kendisinden istediği kırk böbreği, bir tepsi içinde ağaya sunmuştur.

Hesta Kaplıcası Efsanesi 1’de Hz. Süleyman’ın kuşlarla konuştuğu anlatılır. Efsanede Hz. Süleyman’ın yarasa ve baykuşla olan konuşmaları yer alır. Siirt menkıbe kahramanlarından Fekhe Teyran’ın da Hz. Süleyman misali kuşlarla konuştuğuna inanılır. Yeşil Işık Şeyhi’nin kardeşi ise kendisine bir kuş tarafından verilen kına sayesinde geçimini sağlar.

Şeyh Musa ile ilgili anlatılan birinci menkıbede, Şeyh Musa yerine çift süren bir aslandan söz edilir. Bu sıra dışı durum sayesinde şeyh, tayy-ı mekân yapma fırsatını yakalamakta ve namazını kutsal topraklarda kılmaktadır.

Muş ve Siirt menkıbe kahramanlarının başta geyik ve yılan olmak üzere bazı hayvanlarla dostluk kurdukları, onlardan muhtelif amaçlarla istifade ettikleri görülmektedir.

8. Hızır ve Evliyalar

“Türk halk kültüründe Hızır, darda kalanların yardımcısı, iyi kalpli, ak saçlı, ak sakallı bir ihtiyar olarak tasvir edilir. Hızır, bu yönüyle halk anlatılarının (efsane, menkıbe, masal ve halk hikâyesi) da yardımsever kişisi olarak ortaya çıkar” (Karakaş, 2014: 7).

“Efsanelere göre karanlık dünyadaki ‘dirilik suyu’ndan içip daimî yaşayan ve ölüp dirilebilen doğayı sembolize ederek ebediyetin göstergesiyle çevrilen mitolojik varlık. Orta Asya Türkleri, ona ‘Kıdır’ derler. Onun adına ayrıca ‘Hızır Ata’ da denilir ve dara düşüldüğü zamanlar ondan yardım istenir” (Beydili, 2005: 238).

“Destansı romanlarda, efsanelerde, halk hikâyelerinde ve masallarda özellikle Hızır, sürekli olarak kahramanları ölümden kurtaran, türlü kötülüklerden koruyan, içinden çıkılmaz güçlüklerden sıyrın bir zat şeklinde temsil edilir” (Ocak, 2012: 109). “Hızır, yalnızca yüce bilgeliği değil, bilgelik olmasına rağmen insan aklının ermeyeceği davranışları da temsil eder. Hızır, halk dininde, insanın dostu, danışmanı, teselli ve müjde veren öğretmeni olarak günümüzde de yaşamını sürdürmektedir” (Jung, 2012: 71, 73).

Bazı velilerin Hızır’la görüşmelerini söylemesi, Türk halk kültüründe bazı insanların Hızır’ı gördüklerini beyan etmeleri, ona yönelik inancın gelişmesinde etkili olmaktadır. Türk destan, hikâye ve masallarında kahramanın koruyucusu olan Hızır, efsane ve menkıbelerde de bu yönüyle iyinin, güzelin ve kutsal olanın yanında yer almıştır.

Muş menkıbe kahramanı ile ilgili anlatıda, karlı bir günde yolculuğa çıkan Şeyh Yunus’a meşakkatli yolculuğunu tamamlanması hususunda Hızır yardım eder.

Siirt'te anlatılan Mele Helile Sert menkıbesinde, Hızır, evliyaya bir avuç buğday⁴ göstererek onun soyundan gelecek birçok ulu zatın haberini verir. Siirt'te yaşamış din âlimlerinden Şeyh Mahmut Zokaydî, Ramazan Ayı'nda bir sabah namazı sonrası Hızır'ı görür. Hızır, sürgünde bulunan tüm insanların affını içeren bir beraatname ile Şeyh Mahmut'a gelir. Şeyh Mahmut da beraatnamenin hepsini okur” (Sevgili, 2008: 468). Siirt menkıbe kahramanlarından Molla Halil'in de Hızır'la aynı kaptan yemek yediği anlatılır.

Hızır, Şeyh Mücahit'e ait menkıbede darda kalan evliyaya yol gösteren, yardım eden yönüyle karşımıza çıkar.

Muş ve Siirt menkıbelerinde Hızır, dinî kişilerin gözüne görünen, onlara yardım eden veya gelecekte haber veren kimlikleriyle belirir.

9. Kış Mevsiminde Yetişmeyen Bir Meyvenin Misafire Sunulması

Kış mevsiminde yetişmeyen bir meyvenin misafire ikram edilmesi, genel olarak menkıbelerde karşımıza çıkan ilginç motiflerden biridir.

Muş menkıbelerinden Molla Hasan'a yönelik anlatıda, onun kış mevsiminde çadırının çevresinde üzüm ve salatalık yetiştirdiği söylenir. Önceleri köy içine kabul edilmeyen şeyh, bu kerameti sayesinde köylüler tarafından kabul edilmiş ve değer görmüştür.

Muş menkıbe kahramanlarından Seyyit Nesimi, bir eve gezmeye gider ve ev sahibinden salatalık ister, ev sahibi, henüz sebzelerin çiçek açtığını söyleyerek, salatalık getiremeyeceğini belirtir. Ancak şeyh ısrar eder ve ev sahibinden bir kez daha gidip bahçeye bakmasını ister. Bahçeye giden adam, salatalıkların büyüdüğünü görür. Onları toplar ve misafirine ikram eder.

Siirt yöresinde bu motife üç menkıbede tesadüf edilir. Bunlar; Şeyh Mücahit, Seyit Hafız ve Şeyh Şerafettin ile ilgilidir. Bu motif, her üç menkıbede şeyhlerin kerametlerinin sınava tabi tutulması yoluyla ortaya çıkar.

Şeyh Mücahit, kendisinin gerçek veli olup olmadığını anlamak isteyen Siirtli âlimlere kış mevsiminde üzüm ikramında bulunmuş ve keramet ehli olduğunu kanıtlamıştır.

Siirt'in Kayacık köyünde yaşamış Seyit Hafız hakkında anlatılan menkıbede Eruhlı şeyhler, Seyit Hafız'ı sınamak isterler. Kendi aralarında “Eğer seyit; bizi et, pilav, içli köfte ve üzümle ağırlarsa onun keramet ehli olduğuna inanırız” diyerek bir kış günü, seyidin evine gelirler. Misafirler, kalplerinden geçirdikleri ile ağırlanınca seyidin keramet sahibi olduğuna inanırlar.

Bir komutan, Şeyhü'l Hazin'in oğlu Şeyh Şerafettin'i tutuklamakla görevlidir. Onun yanındaki Siirtli bir asker ise Şeyh Şerafettin'in büyük bir âlim olduğunu söyler. Bunun üzerine komutan, “Bahsettiğin şeyh, gerçekten keramet sahibi ise onu tutuklamaya gittiğimiz vakit bizi, bal ve üzümle ağırlasın” der; şeyh, eğer bunu başarabilirse onu tutuklamaktan vazgeçeceğine söz verir. Komutan ve asker şeyhin yanına giderler. Şeyh, komutanın canının bal ve üzüm çektiğini söyleyerek onlara bal ve üzüm ikramında bulunur. Bu olay üzerine komutan da şeyhe tabi olur.

Görüldüğü üzere henüz mevsimi gelmeden bir meyvenin yetiştirilmesi ve bunun gelen misafirlere sunulması, adı geçen ulu kişinin keramet gücünün bir göstergesi sayılmaktadır.

⁴ Buğday, Türk halk kültüründe bereketin sembolüdür. Evlerin dış veya iç kapılarına asılan buğday başakları ile bolluk ve bereket mesajı verilir.

Muş ve Siirt menkıbeleri bu motif yönüyle de benzerlik göstermektedir. Menkıbelerde adı geçen meyveler ise üzüm ve salatalıktır.

10. Nesnelere Üzerinde Hâkimiyet Kurma

Muş ve Siirt menkıbeleri irdelendiğinde anlatı kahramanlarının birtakım nesnelere üzerinde hâkimiyet kurdukları ve onları kendi istekleri doğrultusunda kontrol ettikleri görülür.

Muş menkıbe kahramanlarından Gül Mustafa, şoförsüz bir şekilde çalışan traktörü eliyle durdurmuştur. Bu, onun nesnelere üzerinde hâkimiyet kurma özelliğini yansıtmaktadır. Şeyh Ayn-el Melik'in yanına ayı üzerine binen bir şeyh gelir ve ona meydan okur. Bunun üzerine Şeyh Ayn-el-Melik çalıştığı inşaatın çatısından inerek, binaya yürü, diyerek talimat verir ve bina yürür. Şeyh Cürûh, iftiraya uğrar. O bu iftiradan anne karnındaki bir çocuğu, söğüt dalını ve keçeyi konuşturarak kurtulur.

Siirt menkıbe kahramanlarından Şeyhü'l Hazin, Şeyh Kâl, Şeyh Alâeddin ve Şeyh Şah-ı Veli, ellerini değdirmekten "loğ taşı"ni çevirirken Şeyh Ali ise iki yılana loğ taşı kullandırmıştır. Şeyh Muhammet Barik ise cemaatin bulunmadığı bir vakit, camide bulunan testileri, cemaat oluşturacak şekilde sıraya dizmiş, onlarla namaz kılmış ve zikretmiştir. Şeyh Şah-ı Veli aynı zamanda bitkiler üzerinde hâkimiyet kuran bir şahıs olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu şeyh, bahçesindeki otları tam üç kez köklerinden çıkarmış ve tekrar eski yerlerine göndermiştir. Fekhe Teyran ise gürül gürül akan Botan nehrinin önünde durarak onun akışını kesmiş ve yönünü değiştirmiştir.

11. Rüya Görme/Rüyaya Girme

Özellikle memoralarda karşımıza çıkan bu motifte menkıbe kahramanı, sıradan bir insanın rüyasına girerek ona bazı bilgiler verir, onu bazı hususlarda uyarır.

Muş menkıbe kahramanlarından Şeyh Yunus, öldükten sonra Erzurum'daki Abdurrahman Gazi'nin yanına gömülmek istediğini vasiyet eder. Çocukları bu vasiyeti, dönemin valisine iletirler, ancak vali, bunun mümkün olmadığını söyleyerek onları reddeder. O gece, Şeyh Yunus, valinin rüyasına girer. Vali, şeyhten korkar ve ertesi gün şeyhin çocuklarını çağırarak onların isteklerini yerine getirir. Abdolvahap Gazi ise Şeyh Şeref'in rüyasına girerek, sürüsünü bu mekânda otlatmamasını söyler. İkinci kez Şeyh Şeref'in rüyasına girdiğinde ise kendi mezarının yerini bulması için onu bir başka şeyh ile tanışmasına vesile olur. Bu sayede Abdolvahap Gazi için bir türbe inşa edilmiş olur. Şeyh Hamza, rüyasında birinin kendisine sen şimdi yola çıkıyorsun, asan nerede yetişirse orayı yurt edin, dediğini görür. Bu rüya, ailenin mola verdiği bir mekânda asanın yeşermesiyle anlam kazanır. Şeyh Abdülaziz, kendisine inananların rüyalarına girerek onları rahatlatırken, kötü insanların da rüyasına girerek onları uyarır.

Siirt menkıbelerinde de bu motife tesadüf edilir: Baykan'daki Şeyh Ali ile ilgili olarak anlatılan menkıbede Şeyh Hafız türbesinin onarımı sırasında Şeyh Hafız, inşaat ustasının rüyasına girer ve türbe adının Şeyh Ali olarak değiştirilmesini ister. Usta, rüyayı önemsemez ve inşaatı devam eder; ancak türbe yıkılır. Bu olay üç kez tekrarlanınca türbenin adının değiştirilmesine karar verilir. Böylece türbenin adı "Şeyh Ali" türbesi olarak değiştirilir.

Yeşil Işık Şeyhi'ni rüyasında gören kişi, bu şeyh ailesinin kızlarından birine karşı yaptığı hatayı anlar ve ertesi gün kızdan özür diler. Pervari ilçesinin Tosuntarla köyündeki

Şeyh Ali, köy halkının rüyasına girerek onlardan kendisi için her yıl birer koyun kesmelerini ister; aksi takdirde köylülerin koyunlarının telef olacağını bildirir. Şeyh Halef'le ilgili memoratta, Şeyh Halef camisindeki halının çalınmasından sorumlu tutulan cami bekçisinin masumiyetini, Şeyh, cami cemaatinin rüyasına girerek kanıtlar.

“Şeyh Muhammed ve Kara Ev” menkıbesinde şeyhin yaptırmış olduğu ev, halkın rüyasına girer. Rüya bu eve girip uyuyanların iyileştiği görülmektedir. Bu rüyanın sıklıkla tekrar etmesiyle halk, Şeyh Muhammed'in evini ziyaret etmeye ve orada uyumaya başlar.

Menkıbeler, kutsal kişinin gördüğü rüyanın ya da sıradan bir insanın kutsal varlığı rüyasında görmesinin her zaman anlamlı ve üzerinde düşünülmesi gereken bir olay olarak algılanması gerektiğine değinir. Gerek Siirt gerekse Muş menkıbeleri, bu durumu destekleyecek özelliklere sahiptir.

12. Suyu Geçme/Deniz Üstünde Durma

Evlialar, tabiat olayları, hayvanlar ve nesnelere üzerinde hâkimiyet kurabildikleri gibi, denizlere ve nehlere de sözlerini geçirebilirler.

Muş menkıbe kahramanlarından Şeyh Badin, ölmeden önce vasiyet ettiği şekilde gömülmesi için coşkun akan Murat ırmağının ikiye ayrılması gerekmektedir. Şeyh Badin, cenazesi ırmağın karşısına geldiğinde nehir ikiye ayrılmış, bu sayede şeyh dilediği yere gömülmüştür. Şeyh Ali Ose, asası sayesinde denizin üzerinden hiç batmadan geçer.

Sular âleminde sözü geçen evlialar, onlar üzerinde yürüyebilir yahut onları yarıp geçebilirler. Siirt menkıbe kahramanlarından İbrahim Hakkı ile ilgili anlatıda böyle bir olaya rastlanır:

Erzurum'dan Tillo'ya dönen İbrahim Hakkı'nın Murat ırmağını geçmesi gerekmektedir. Bunun üzerine İsmail Fakirullah, kendisine görünür ve ona seccadesini suya sererek ırmağı geçmesini tavsiye eder. İbrahim Hakkı, hocasının söylediklerini yapar ve suyu geçer. Bu olayı gören yanındaki papaz da Müslümanlığı kabul eder. Şeyh Alâeddin, yağın yağmurdan ötürü taşan çaydan geçerek kerametini gösterir. Bunu gören bir kişi, onun müridi olur. Şeyh Muhammed Kâzım da deniz yüzeyinde seccadesi ile oturabilme kabiliyetine sahiptir.

Muş ve Siirt menkıbe kahramanları ya doğrudan doğruya ya da seccade aracılığıyla azgın suları geçerler.

13. Şeyhin Bastonu /Asası/Ayağı

Kur'an-ı Kerim'de El-Araf suresinin 160. Ayetinde Hz. Musa'nın Allah'tan gelen emir doğrultusunda asasını taşa vurduğu ve taştan on iki pınar fışkırdığı anlatılır. Menkıbeleri de süsleyen bu motifin Kur'an-ı Kerim'den ilham alınarak ortaya çıktığı düşünülmektedir.

“Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî'de Hacı Bektaş'ın Lokman Perende'nin yanında mürit olduğu dönemlerde mektebin ortasında su çıkardığı anlatılır” (Gölpınarlı, 1995: 6). Emir Sultan'ın da bir savaş sırasında gazilerin abdest almaları için mızrağını yere vurarak su çıkardığı rivayet edilir. Seyit Rüstem Gazi, fethettiği arazide kurduğu tekkesinin yanına bir değirmen inşa etmiş, fakat su bulamamıştır. Halkın kendisiyle alay etmesi üzerine, değirmenin yanındaki bir meyil üstüne çıkar ve asasını yedi kere yere vurur. Son vuruşta kuvvetle çağlayan bir su çıkarak değirmenin çarkını döndürür. Yerden su çıkarma motifi,

Saint Georges'un bir menkıbesinde de yer alır. Saint Georges, dirilttiği on üç kişiyi yerden çıkardığı su ile vaftiz eder" (Ocak, 2013: 273, 275).

Muş menkıbelerinden Şeyh Hamza ile ilgili anlatıda, şeyh rüyasında esasının saplandığı yerde yeşerdiğini görür. Bu durum, gerçek hayatta gerçekleşince şeyh ve ailesi orayı yurt edinirler. Şeyh Ali Ose, asası sayesinde denizin üzerinden hiç batmadan geçer. Şeyhin asası, aynı zamanda şeyh yokken onun yerine tarlayı sürer.

Siirt menkıbe kahramanı Şeyh Şerafettin, müridinden bir kaside söylemesini ister. Mürit, kasideyi söylerken şeyh, bastonu ile toprağı eşelemeye başlar. Kaside bitinceye kadar eşelenen yerden sıcak su fişkirir.

Şeyh Osman'la ilgili anlatıda Veysel Karani'ye kavuşmak için uzun bir yolculuk yapan ve tam ona kavuşacağı sırada şeytanın kandırması neticesinde ölümü tercih eden kahramanın asası, bir ağaca dönüşür. Adı geçen bu ağaç, günümüzde dilek ağacı olarak kullanılmaktadır. Çocuk, ev, evlilik, iş isteyenler bu ağaca çaput bağlarlar. Veysel Karani türbesine giden ziyaretçiler, Şeyh Osman türbesine gitmeyi bir görev sayarlar.

Baston, bazı evliya menkıbelerinin baş aktörüdür. Evliyaların bastonlarını kullanarak su çıkardığını anlatan birçok menkıbe mevcuttur. Evliyanın ayağını veya bastonunu vurduğu yerden su çıkması motifi, kutsal kişilerin gösterdikleri mucizevi olaylardan biri olarak halk arasında geçerliliğini muhafaza etmektedir. Şeyh Hüseyin'le ilgili anlatılan menkıbelerde Şeyh Hüseyin'in ayağını veya bastonunu yere vurarak yerden su çıkardığı anlatılır.

Hesta kaplıcasının suyunun kaynağı, Hz. Süleyman ile ilişkilendirilir. Hesta ile ilgili anlatılarda Hz. Süleyman'ın veya Belkis'in ayağını vurduğu yerde bu suyun çıktığına ve şifa vericiliğine vurgu yapılır.

Muhammed-i Ali ziyaretindeki suyun oluşumuyla ilgili iki rivayet mevcuttur. Bunlardan biri suyun Hz. Ali'nin kılıç darbeleriyle diğeri ise Muhammed-i Ali'nin ayağını toprağa vurmasıyla oluştuğu şeklindedir. Şeyh Ömer'in yaşayacağı ve ibadet edeceği mekânı, bir dağı, bastonuyla kazıyarak oluşturduğu anlatılır.

Gerek Muş gerekse Siirt yöresinde anlatılan menkıbelerin bir kısmında karşımıza çıkan asalar, sıradan, basit nesnelere değil, aksine kutsala bulaşmış onunla kaynaşmış olağanüstü özelliklere sahip işlevsel nesnelere sahiptir. Bunlar sayesinde şeyhler, topraktan su çıkarabilir, denizleri aşabilir veya tarlalarını sürebilirler. "Bir nesnenin işlevi, her zaman en azından bu işlevin göstergesi durumuna gelir" (Barthes 2012: 198). Yukarıdaki menkıbelerde çeşitli işlevleri yerine getiren asa/baston gibi nesnelere de işlevsel özelliklerinin taşıyıcısı ve göstergesi olmuşlardır.

14. Şeyhin Duası/Bedduası

Şeyhin kelamı, sözü, duası ve bedduası, kutsal zata aittir ve ona dair tüm kutsallıklar bunlara da sirayet etmiştir. Halk arasında kutsal olan insanların duasını almak ve beddualarından ise kaçınmak gerektiğine yönelik bir yaklaşım söz konusudur.

Benzer dua/beddua durumlarına Muş menkıbelerinde de rastlanır: Seyyit soyundan gelen Büyük Hasan, buğdaylarını çalan hırsıza beddua eder ve hırsızın gözleri kör olur. Seyyit Safi 1 menkıbesinde anlatılanlara göre Seysafi'ye sebepsiz yere tokat atan bir asker, atının kontrolünü kaybetmesi sonucunda attan düşer ve feci şekilde ölür. Bu menkıbede Seysafi herhangi bir beddua etmemiştir. Ancak anlatıda Allah'ın sevdiği kuluna zarar veren kişileri

cezasız bırakmayacağına vurgu yapılmıştır. Şeyh Keke'nin eşyalarını çalan hırsız, suçunu inkâr eder. Bunun üzerine şeyh, beddua etmese de kısa bir süre sonra hırsızın ayı saldırısına uğrayarak öldüğü haberi gelir. Şeyh Yusuf-ı Kadi, köyün ot yığınların yakmaya teşebbüs eden kötü niyetli kişiyi kör eder.

Siirt yöresi menkıbe kahramanlarından Şeyh İlyas, kendi ölümü için Allah'a dua etmiş, Allah da onun duasını kabul etmiştir. Veysel Karani'ye kavuşamayan Şeyh Osman da Allah'a dua etmiş ve kendi duası neticesinde ölmüştür. Kurtalan'daki Şeyh Arap ziyaretinin sarılık hastalığını tedavi ettiğine inanılan suyu, yine şeyhin duası neticesinde ortaya çıkmıştır. Şeyh Ali Fiskini, henüz çocuk iken, buğdayını öğütmek istemeyen bir değirmenciye beddua etmiş ve bu beddua neticesinde değirmen yerle bir olmuştur. Benetis's Sıtra adı verilen ziyaretle ilgili anlatıda ise hamamda yıkanan yedi genç kız, namuslarını korumak için Allah'a yalvarmıştır. Kızların duası kabul olmuş, hamam yıkılmış ve onlar da enkaz altında kalmıştır. Şeyh Ebubekir, kendisine inanmayan bir kişiyi çarparak cezalandırmıştır.

Amine Hacıyo metnindeki en önemli unsur, ulu bir zatın hacdaki kayınpederine sarma götürmesi ile başlar. İbadetle meşgul olan kadın evliya, ailesinin kendisinden şüphelenmesini hazmedemez, onlara beddua eder ve bedduası kabul olur.

Rivayetlere göre Siirt halkı tarafından haksızlığa uğrayan bir şeyh, Siirt'e beddua etmiştir. Halk arasında Siirt'in gelişemeyişinin nedeni, bu bedduaya bağlanır.

15. Tabiat Olaylarını Yönlendirme

Geçimini topraktan sağlayan toplumlar başta olmak üzere birçok toplum için tabiat olaylarına hükmetmek, onları diledikleri gibi yönlendirmek hayati derecede öneme sahiptir. Günümüz dünyasında birçok hava olayıyla ilgili güçlü tahminler yapılmakta, ancak bir yerde depremin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği konusunda ise ancak zayıf tahmini bilgiler öne sürülebilmektedir. Ulu bir zatın tabiat olaylarına yön verme gücüne sahip olması, onun gerçek bir veli olup olmadığının sınanması veya birine yardım etme maksadıyla ortaya çıkan önemli motiflerden biridir.

“Hacım Sultan ve Otman Baba istedikleri zaman fırtına çıkarıp yıldırımları arzularına göre kullanan, şiddetli yağmurlar yağdıran kişilerdir. Bir gün, Seyitgazi tekkesi şeyhi Kara İbrahim, Hacım Sultan'ı ateşle imtihan edip gerçek veli olup olmadığını anlamak ister, bunu fark eden Hacım Sultan, havada tek bulut olmadığı halde bir dua ile ani bir fırtına çıkarmış, yağmur ve dolu yağdırarak etrafı tufana boğmuştur. Bu sırada ortaya çıkan bir yıldırım yüzünden Kara İbrahim ölmüştür. Otman Baba ise tabiat kuvvetlerini dilediği şekilde kullanma konusunda oldukça etkilidir. O, elindeki değneği yere vurarak gökyüzünde bulutları toplayabilen, yağmur yağdırabilen, bulutlara binip yıldırımını elinde kamçı yapan bir kişidir” (Ocak, 2013: 162).

Muş menkıbe kahramanı Seyyit Safi ile ilgili anlatıya göre bir gün Zeynel Ağa, askerler tarafından kısırılır. Zeynel Ağa'nın annesi Seysafi'nin mezarı başına giderek ondan yardım ister. Bu sırada ansızın bir yağmur başlar, toz duman kalkar. Zeynel Ağa bu sayede askerlerden kurtulur.

Siirt menkıbe kahramanları arasında doğa olaylarına hükmeden şahıslar vardır:

Şeyhü'l Hazin, bir keresinde suyu olmayan bir değirmenin çalışması için yağmur yağdırırken bir başka gün ise yağmuru durdurarak keramet gösterir. İsmail Fakirullah da güz

mevsiminde kaynatılmış yaklaşık üç yüz kilo bulgurun heder olmaması için yağmurun yağmasını engeller. Bu durum, ilkel kabilelerde kralların, doğa olaylarına müdahale etme, onları yönlendirme gücüyle benzerlik gösterir. Nitekim eski Türk hükümdarlarının da bu tür vasıflarının olduğu ve bu özelliklerini bilhassa düşmanla karşılaşmalarında kullandıkları bilinmektedir.

16. Türbeleri Konusunda Karar Verme

Bu motif, menkıbede kimliği belirtilen ulu zatın kerametlerinden biri olarak ortaya çıkar. “Bazı evliyaların efsanelerinde neden anıtsal mezarları olmadığı anlatılır. Onların böyle istediğine inanılır; evliyaların mezar ustasının onlar için yaptığı mezarları geceleri yıktıkları ve sonunda da ustaların pes etmesiyle gökyüzünün altında serbestçe huzur bulduklarına inanılır” (Boratav 2012: 70).

Muş menkıbe kahramanları arasında bu motifle ilişkili karakterler bulunur. Şeyh Hamza'nın yaşadığı yerle ilgili mucizevi bir olay anlatılır. Oradaki bir gölde yaşayan bir balığın her cuma su yüzeyine çıkıp yönünü kibleye döndüğü anlatılır. Ancak kaynağın çıktığı yer düzenlenmeye çalışıldıktan sonra adı geçen balık kaybolmuş ve bir daha görülmemiştir. Bu inanış, kutsal mekânların türbe olsun veya olmasın adı geçen kutsal mekânların kendilerine dokunulmasını kabul etmediklerinden kaynaklanmaktadır.

Muş menkıbe kahramanlarından Gül Mustafa, yaşlı bir adamına rüyasına girer ve ondan dam ister. Böylece adam, Gül Mustafa'nın bulunduğu türbenin üzerini örtmek için bir dam yaptırır. Kalo Sipi (Beyaz Yaşlı Adam), yaşlı bir kadının rüyasına girerek türbesinin üzerine dam istediğini belirtir. Şeyh Badin'le ilgili anlatıda şeyhin mezarı üzerinde yapılan türbeyi kabul etmeyerek bir gece ansızın yıktığına inanılır.

Siirt halk kültüründe tespit ettiğimiz menkıbeler arasında iki şeyhin türbelerinin üzerinin kapatılmasını istemedikleri görülür. Bunlardan birincisi Şeyh Kâl'dir. Rivayetlere göre Şeyh Kâl, ölmeden önce türbesinin açık olmasını vasiyet etmiş, ancak ailesi ve yakınları, onun bu vasiyetini unutmuş; bu sebeple türbeyi üstü kapalı inşa etmek istemişlerdir. Ancak türbenin inşaat sonrası, tavanının çöktüğüne şahit olunmuştur. Olayın üç kez tekrarlaması üzerine şeyhin vasiyeti hatırlanmış ve türbe, üstü açık bir şekilde bırakılmıştır. Türbenin orta yerinden bir fidan göğermiş ve tüm türbeyi kaplamıştır. Bu olayın benzeri Kurtalan'daki Şeyh Hüseyin türbesiyle ilgili olarak da yaşanmıştır. Şeyh Hüseyin de kendisi için yapılan ve üstü kapatılan türbeyi üç kez üst üste yıkmıştır.

Baykan'daki Şeyh Ali ile ilgili olarak anlatılan menkıbede ise türbe adının değiştirilmesi ile ilgili bir olaya tanık oluruz. Şeyh Hafız'ın öğrencisi olan Şeyh Ali, öldükten sonra hocasının mezarının yakınına gömülür. Her iki şeyhin yattığı türbe, Şeyh Hafız türbesi olarak adlandırılır. Ancak bir gün türbenin onarımı sırasında Şeyh Hafız, inşaat ustasının rüyasına girer ve türbe adının Şeyh Ali olarak değiştirilmesini ister. Usta, rüyayı önemsemez ve inşaatı devam eder; ancak türbe yıkılır. Bu olay, üç kez tekrarlanınca türbenin adının değiştirilmesine karar verilir. Böylece türbenin adı “Şeyh Ali” olarak değiştirilir.

Türbeleri konusunda kararlarını kendileri veren ve bunu inşaat ustasının ya da yaşlı insanların rüyalarına girerek açıklayan ulu zatlar, çoğu zaman türbelerinin üstünün açık olmasını dilemiş, nadiren de türbenin üzerinin kapatılmasını istemişlerdir.

17. Yardım Etme/Koruma

Türk halk kültüründeki yaygın inanışa göre keramet sahibi mümtaz şahıslar, öldükten sonra da bu güçlerini yitirmezler. Onlar, ölü dahi olsalar müritlerine, ona bağlılıklarını gönülden sunan sıradan insanlara yardım etmeye devam ederler. Bu tür örnekler Muş menkıbelerinde rastlamak mümkündür: Seyyit Safi ile ilgili anlatıya göre bir gün Zeynel Ağa, askerler tarafından kısırılır. Zeynel Ağa'nın annesi Seysafi'nin mezarı başına giderek ondan yardım ister. Ansızın bir yağmur başlar, toz duman kalkar. Zeynel Ağa bu sayede askerlerden kurtulur. Şeyh Yusuf-ı Kadi, düşman kuvvetlerin köyü işgal etmesini engeller. O, bunu düşmanların attığı topların patlamasını önleyerek yapar. Şeyh Yusuf-ı Kadi, kendisinden şifa uman hastalara şifa dağıtır. Köyün ot yığınlarını yakmaya çalışan birinin gözleri kör olur, ancak hatasını anlayıp şeyhe dua edince şeyh gücünü gösterir ve onun gözlerini açar. Şeyh İbrahim Kevseri adlı menkıbe karakterinin kerameti öldükten sonra da devam eder. O, yardıma muhtaç kişilere yardım eder. Şeyh Abdurrahman-ı Koruyucu, halk arasında "koruyucu" bir şeyh olarak bilinir. İnanışa göre, şeyh kendisine sığınan her türlü canlıyı kanatları altına alıp korur. Tazılardan kaçan bir dağ keçisinin de bu şekilde şeyh tarafından korunduğu rivayet edilir. Şeyh Mustafa, cezaevinde infazını bekleyen bir tutukluya serbest kalacağı müjdesini verir. Yine aynı şeyh, ameliyata girecek ağır bir hastaya bu ameliyatın başarılı bir şekilde geçeceğinin müjdesini verir. Seyyit Haydar, Varto'da alışveriş yaparken, taliplerinden birinin kendisine ihtiyaç duyduğunu anlar. O da yanındakilere bunu söyler ve kendisinden yardım isteyen kişi, mahkemede yargılanan ve salıverilmesi imkânsız olan biridir. Seyyit Haydar'ın yardımıyla bu kişi, tutuklanmaktan kurtulur. Gül Mustafa, kendisine bağlı olan insanları korur. Bir yolcu, Gül Mustafa'nın yaşadığı nahiye olan Çaylar'da bir gece konaklamak ister. Ancak, hiç kimse onu misafir etmek istemez. Geceyi ot yığınları arasında geçiren yolcu, bunları yakmayı düşünür, ancak karşısında bir yüzbaşı görür. İnanışa göre yolcunun karşısında gördüğü yüzbaşı, aslında Gül Mustafa'nın kendisidir. Gül Mustafa'nın koruyuculuk vasfı, iki köy arasında geçen bir anlaşmazlıkla ilgili bir anlatıda da ortaya çıkar. Bu anlatıya göre Gül Mustafa, Çaylar köylülerinin otlarının diğer köy efradı tarafından yakılmasını da önlemiştir.

Siirt yöresi menkıbe kahramanlarının gerek diri gerekse ölü iken kendisine inananlara yardım ettikleri görülür: Hırsızın gözüne görünen İbrahim Hakkı, çalınan eşyaların eve geri getirilmesini sağlar. Şeyh Muhammet Kazım, gemisi fırtınaya yakalanan Hacı Abdullah'a seccadesi deniz üzerine serili bir halde görünerek yardım eder. Sultan Memduh, bir deniz seyahati sırasında gemisi batan kişiye, savaşta mağlup olmak üzere olan paşaya ve suçsuz yere hapis yatan adama yardım eder.

Bütün bu bulgular, motifin, Muş ve Siirt menkıbelerini buluşturan ortak noktalardan biri olduğuna vurgu yapmaktadır. Muş ve Siirt menkıbelerindeki ortak paydaları motif unsuruyla sınırlı değildir, anlatılarda yer alan dinsel, toplumsal ve eğitimsel içerikli unsurlar arasında da benzerlikler bulunmaktadır. Bu bağlamda gerek bu iki yöre arasında gerekse diğer yörelerdeki menkıbe metinlerinin biçim ve içerik analizinin yapılması ve disiplinler arası bir bakış açısıyla irdelenmesi önem taşımaktadır.

Muş ve Siirt menkıbelerinde tespit edilen benzer motifler Tablo 1'de gösterilmiştir:

Tablo 1: Muş ve Siirt Menkıbelerinde Yer Alan Benzer Motifler

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Motif Unsuru	Muş Menkıbesi	Siirt Menkıbesi
Ateşte Yanmama	Derviş Baba	İsmail Fakirullah, Sultan Memduh, Şeyh İbrahim Mücahit 2
Az Yiyecekten Çok Kişiyi Doyurma	Şeyh Ali, Çelkani, Şeyhmus, Şeyh Bahattin	Hız. Süleyman, Şeyh Muhammet Nasih
Çocuk Sahibi Yapma	Seyyit Mümin II	Şeyh Hüseyin (Bapiro) 3
Gelecekte/Gayıptan Haber Verme	Seyyit Nesimi, Şeyh Hüseyin, Faki Halit, Baba Hüseyin I, II, Seyyit Haydar	Şeyh Hasan, Şeyh İbrahim Mücahit 4, Zemzemü'l Hassa, Şeyh Neccar
Gizlice Savaşa Katılma	Seyda Molla Halit	Seyit Ahmet, Şeyh Musa, Sultan Memduh, Şeyh Halef
Hastalıkları Tedavi Etme	Goşkar Baba, Kalo Sipi, Seğsafı,	Şeyh Hüseyin (Bapiro) 1, Yeşil Işık Şeyhi, Sultan Memduh 4, Şeyh Sah-ı Veli, Şeyh Alâeddin, Mele Aliya Reş.
Hayvanlarla Dostluk Kurma	Şeyh Ahmet, Seyyit Veli	Şeyh Hüseyin, Amine Hacıyo, Şeyh Ali Fiskini, Seyit Mehmet, Şeyh Saad, Seyit Davut, Şeyh Muhammet ve Kara Ev, Hesta Kaplıcası Efsanesi I, Fekhe Teyran, Yeşil Işık Şeyhi, Şeyh Musa
Hızır ve Evliyalar	Şeyh Yunus	Mele Helile Sert, Şeyh Mahumut Zokaydî, Molla Halil, Şeyh Mücahit
Kış Mevsiminde Yetişmeyen Bir Meyvenin Misafire İkram Edilmesi	Molla Hasan, Seyyit Nesimi 2	Şeyh İbrahim Mücahit 1, Seyit Hafız, Şeyh Şerafettin
Nesneler Üzerinde Hâkimiyet Kurma	Gül Mustafa 3, Şeyh Ayn-el Melik	Şeyhü'l Hazin, Şeyh Kâl, Şeyh Alâeddin, Şeyh Şah-ı Veli, Şeyh Ali, Şeyh Muhammet Barik, Fekhe Teyran

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Rüya Görme ve Rüyaya Girme	Şeyh Yunus, Abdulvahap Gazi, Şeyh Hamza, Şeyh Abdülaziz.	Şeyh Ali, Yeşil Işık Şeyhi, Şeyh Halef, Şeyh Muhammet ve Kara Ev
Suyu Geçme/Deniz Üstünde Durma	Şeyh Badin 1, Şeyh Ali Ose	Fekhe Teyran, İbrahim Hakkı 2, Şeyh Alâeddin, Şeyh Muhammet Kâzım
Şeyhin Bastonu/Asası/Ayağı	Şeyh Ali Ose, Şeyh Hamza	Şeyh Şerafettin, Şeyh Osman, Şeyh Ömer, Şeyh Hüseyin (Bapiro), Hesta Kaplıcası 3, Muhammed-i Ali
Şeyhin Duası/Bedduası	Seyyit Safi, Büyük Hasan, Şeyh Keke, Şeyh Yusuf-ı Kadi	Şeyh İlyas, Şeyh Osman, Şeyh Arap Ziyareti, Şeyh Ali Fiskini, Amine Hacıyo, Benetî's Sıtra, Şeyh Ebubekir
Tabiat Olaylarını Yönlendirme	Seyyit Safi 2	Şeyhü'l Hazin 1, 2, İsmail Fakirullah
Türbeleri Konusunda Karar Verme	Şeyh Hamza, Gül Mustafa, Kalo Sipi, Şeyh Badin 2.	Şeyh Kâl, Şeyh Hüseyin (Bapiro) 2, Şeyh Ali-Baykan,
Yardım Etme/Koruma	Seyyit Safi 1, 2, Şeyh Yusuf-ı Kadi, Şeyh İbrahim Kevseri, Şeyh Abdurrahman-ı Koruyucu, Şeyh Mustafa, Seyyit Haydar, Gül Mustafa 1, 2	İbrahim Hakkı, Şeyh Muhammet Kazım, Sultan Memduh 1, 2, 3

SONUÇ

Bireyi ve genel olarak da toplumu dinî ve ahlaki yönden eğitmeyi amaçlayan menkıbeler, bu işlevini yerine getirirken belirli motif unsurlarıyla örülür. Bu örgüler, menkıbenin işlevine göre anlatıcı tarafından metne dokunur. Muş ve Siirt menkıbelerinde 17 adet ortak motif tespit edilmiştir. Ancak literatüre kazandırılacak yeni menkıbelerle bu ortak motif çemberinin genişleyeceği düşünülmektedir. Diğer yörelerde yapılmış veya yapılacak çalışmaların da katkılarıyla Türk halk kültürünün önemli yapı taşlarından biri olan menkıbelerle ilgili olarak bir motif yapısı oluşturulması gerekmektedir. Türk halk kültüründe varlığını devam ettiren çok sayıda menkıbe mevcuttur. Bunların bir kısmı literatürde mevcut olmasına rağmen henüz literatüre kazandırılmamış çok sayıda menkıbe bulunduğu düşünülmektedir. Menkıbelerin tamamının derlenerek literatüre kazandırılması, bu

anlatılardaki motif unsurlarının tespiti, benzerlik ve farklılıklarının analizi, yapılacak önemli çalışmalar olarak araştırmacıları beklemektedir. Anadolu'nun farklı coğrafyalarından elde edilecek menkıbelerin halk bilimi disiplininin yanı sıra aynı zamanda tarih, din, mitoloji, psikoloji, eğitim ve sosyoloji bilim alanları ekseninde de irdelenmesi gerekmektedir.

Mekân ve kutsal figür değişse de yukarıda adı geçen ve anlatının temelini teşkil eden motif unsuru değişmemekte; menkıbe, bu motif ekseninde gelişimini tamamlayarak dinleyiciye mesajını iletmektedir. Menkıbe motifleri, büyük ölçüde keramet motifleridir. Mümtaz şahsiyetin dinî gücünün ön plana çıkarıldığı menkıbeler, keramet motifleri ile süslenerek belirtmek istedikleri tezi kuvvetlendirir. Bazı menkıbelerde iç içe geçmiş motifler söz konusudur. Örneğin Muş yöresine ait Şeyh Hamza ile ilgili anlatıda kutsal asa motifinin yanı sıra aynı zamanda görülen rüyanın da ehemmiyeti söz konusudur.

Menkıbelerin ortak motiflere sahip olmasının nedeni, onların aynı zamanda ortak işlevlere sahip olmasıyla ilgilidir. Menkıbe kahramanları, sosyal hayatın adeta bir düzenleyici veya yapıcısı konumundadırlar. Halkın daha az bildiği dinî konularda bilgi sahibi olmaları onları, öncü ve yol gösterici bir pozisyona getirmiştir.

KAYNAKÇA

- ASLAN, Ensar, **Türk Halk Edebiyatı**, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2017.
- BARTHES, R., **Göstergebilimsel Serüven**, (6. Baskı), Çeviren: M. Rifat, & S. Rifat. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012
- BEYDİLİ, Celal, **Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük**, Yurt Kitap Yayın, Ankara, 2005.
- BORATAV, Pertev Naili, **Türk Mitolojisi, Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi**, Bilgesu Yayınları, Ankara, 2012.
- ÇOBANOĞLU, Özkul, **Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki, **Vilâyet-nâme Manâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Veli**, İnkılap Yayınları, İstanbul, 1995.
- İslam Ansiklopedisi**, “Menâkıbnâme” Maddesi, C 29, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2004.
- JUNG, Carl Gustav, **Dört Arketip**, 3. Basım, Çeviren: Zehra Aksu Yılmaz, Metis Yayınları, İstanbul, 2012.
- KARAKAŞ, Rezan, **Siirt Menkıbeleri ve Türbe Ritüelleri**, Maya Akademi Yayınları, Ankara, 2014.
- OCAK, Ahmet Yaşar, **Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler (Metodolojik Bir Yaklaşım)**, Türk Tarih Kurumu, Basımevi, Ankara, 2010.
- OCAK, Ahmet Yaşar, **İslam-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü**, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2012.

OCAK, Ahmet Yaşar, **Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

PEHLİVAN, Gürol, “Dinî Şahsiyetler Hakkında Oluşan Anlatılar”, **Millî Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi**, C 11, Yıl: 21, S 83, 2009, s. 88-96.

SEVGİLİ, M. Macit, “Şeyh Mahmud Zokaydî'nin (k.s) Antalya Sürgün Hatıraları”, **İbrahim Hakkı ve Siirt Ulemâsı Sempozyumu**, Siirt Belediyesi ve Şarkiyat Araştırmaları Derneği, Beyan Yayınları, İstanbul, 2008, s. 443-471.

SCHIMMEL, Annemarie, **İslamın Mistik Boyutları**, Çeviren: Ergun Kocabıyık, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2012.

YALÇINKAYA Fatoş, **Muş'ta Yatırlar ve Yatırlarla İlgili Anlatılan Menkıbeler**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van, 2008.

MUŞ MANİLERİNDE SEVGİLİ TASVİRİ

Mehmet Emin BARS*

ÖZET

Mani dört mısralı, yedi heceli anonim halk şiiri şeklindedir. Türk halk şiirinin en yaygın türüdür. Halk şiirinin en küçük nazım biçimidir. Muş, mani söyleme geleneğinin canlı biçimde devam ettiği yörelerden biridir. Muş'ta oldukça yaygın olan mani karşılığında “meni, mahni, mâni” terimleri kullanılmaktadır. Muş manileri Azerbaycan sahasında dilden dile dolaşan manilerle çeşitli benzerlikler taşımaktadır. Muş manilerinin türkülerle iç içe olması diğer önemli özelliğidir. Ayrıca yöre manilerinin bazılarının cinaslı olması, ağıt özelliğini taşıması, ninni şeklinde söylenmesi, dua-beddua örneklerine sahip olmaları göze çarpan diğer niteliklerindedir. Manilerin doğup gelişmesinde ve yaygınlaşmasında en büyük etken aşktır. Bir yanda seven ve sevilenlerin kavuşma arzusu yer alırken öte yanda bunlara karşı çıkıp direnen, araya türlü yasaklar koyan toplum yasaları vardır. Bu çatışma manilerin doğmasına, yayılmasına ve hızla gelişmesine ortam hazırlamıştır. Sevgiden ve sevgi ile yakından ilgili meselelerden iz taşımayan mani neredeyse yoktur. Halk edebiyatı ürünleri içerisinde mücerretten en uzak sevgi şekli manilerde karşımıza çıkar. Sevgili halk şiirinde üzerinde en fazla şiir söylenen konudur. Şairin gönül verdiği güzel, birtakım üstün vasıflara sahiptir. O, sıradan bir kadın değildir. Periler, huriler onun eline su dökemez. Sevgili, taşıdığı özellikleriyle etrafındaki kadınlardan ayrılır. Bu çalışmada Muş yöresine ait anonim ürünlerden mani türündeki sevgili portresi, taşıdığı özellikler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muş, Mani, Sevgili, Tasvir.

BELOVED DESCRIPTION IN MUŞ “MANI”S

ABSTRACT

“Mani” is a four-verse, seven-syllable, rhyming anonymous folk poetry. Mani is the most common type of Turkish folk poetry. Mani is the smallest verse form of folk poetry. Muş is one of the regions where the tradition of saying mani is alive. In Muş, the words “meni, mahni, mâni” are used instead of mani. Muş “mani”s have various similarities with those of Azerbaijan. The other important characteristic of Muş manis is that it is intertwined with folk songs. The greatest factor in the birth and development of the manis and its spread is love. The mani's subject is love. There is the most real love in the manis within the products of folk literature. The most common subject in folk poetry is beloved. The beloved has some superior qualities. The beloved is separated from the ladies around by the characteristics. The fairies are not as good as the beloved. In this study, it was tried to determine the characteristics of beloved in the mani kind from the anonymous products belonging to Muş region.

Keywords: Muş, Mani, Beloved, Description.

GİRİŞ

Türk halk sanatçıları Türk tarihinin ilk dönemlerinden itibaren toplumsal/bireysel konularda değişik türlerde eser vermişlerdir. Çuçu, Aprınçur Tigin, Kül Tarkan, Kalım Keyşi gibi sanatçılar şiirleriyle adlarını günümüze kadar ulaştırmışlardır. Türk edebiyatında İslamiyet öncesi/sonrası dönemlere ait birçok sanatçının ismi bilinmesine rağmen; coğrafi şartlar, savaşlar, istilalar, isyanlar, göç gibi nedenlerle adları unutulmuş sanatçılar da bulunmaktadır. Eseri ortaya koyan sanatçının adının unutulması ürünlerin halkın malı olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Halk bu tür ürünlere sahip çıkmış, bunları dilden dile, atadan oğula, nineden kıza aktarma yoluyla, çoğu zaman değiştirerek/dönüştürerek yaşatmaya devam etmiştir. Bu tür ürünler anonim olarak adlandırılmıştır. Anonim ürünler bugün de Anadolu'nun en küçük köyünden kalabalık şehirlerine kadar anlatılmakta, varlıklarını sürdürmektedir.

Anonim halk ürünlerinin en önemli şekillerinden biri de manilerdir. Maniler Türk halk şiirinin en küçük nazım biçimidir. Anadolu'da çok geniş bir coğrafyada anlatılan maniler, yöreden yöreye farklı şekillerde adlandırılmışlardır. Denizli'de “mâna”, Urfa'da “meâni, hoyrat”, Doğu Karadeniz'de “karşı-beri” adıyla karşımıza çıkmaktadır. Anadolu dışındaki

* Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, m_e_bars_21@hotmail.com

Türk bölgelerinde de oldukça yaygın olan mani, Azerbaycan'da “bayatı”; Irak Türkleri arasında “hoyrat”; Kazan ve Kırgızlarda “aytipa, kayım ölenk, ülenek”; Tatarlarda “çinik, çinig, cink, şın”; Kırım Tatarlarında “mane”, Özbeklerde “koşuk, aşula” adlarıyla bilinmektedir (Gözaydın, 1989: 3). Mani halk şiirinde genellikle yedi heceden oluşan dört dizelik bir nazım biçimidir. Manide tüm duygu ve düşünceler tek dördlük içinde verilir. İlk iki dize dördlüğün son iki dizesine hazırlık yapılmasını sağlayan doldurma dizelerdir. Asıl söylenmek istenen duygu ve düşünceler son iki dizede söylenir. “Mânici düzeceği mâninin ilk iki dizesinde kullanabileceği, her yerde geçerli olan birtakım söz kalıplarını dağarcığında hazır tutar; sırası geldi de fırsat çıktı mı bunları kullanır. Ne kendisi ne de dinleyiciler bu ilk iki dizeye büyük önem vermezler. Ama birçok hallerde bu lüzumsuz giriş sözleri zengin bir çağrışıma, duygu anılarına hareket noktası, atlama tahtası olurlar” (Boratav, 1999: 175). Maninin ilk iki dizesinde bazı değişiklikler yapılabilmesine rağmen tüm anlamın yüklendiği son iki dize hemen hemen hiç değiştirilmez. İlk iki dizede yapılan değişiklikler mani söyleyicisinin söyleme zamanı, durumu, yerine göre değişmektedir.

Maniler çoğunlukla aaba uyak düzeniyle oluşturulur. Manilerde, birçok halk ürünü örneklerinde de bulunan, müzik önemlidir. Maniler kendilerine özgü bir ezgi ile okunur. Manilerin diğer bir özelliği de doğmaca olarak söylenmesidir. Mani “manici, mani yakıcı, mani düzücü” olarak adlandırılan söyleyiciler tarafından ezberlenmeden, söz-müzik beraberliğinde, özel bir ezgi ile söylenir. Anonim ürünlerden olan manilerin bazı aşıklar tarafından kendi mahlaslarını da kullanarak söylendiği görülmektedir:

“Hatâyi'm hâl çağında
Hak gönül alçağında
Bin Kâbe'den yeğrekdir
Bir gönül al çağında” (Gözaydın, 1989: 21-22).

Manilerin başlıca konusu aşktır. Ancak her türlü toplumsal/bireysel konuda mani söylenebilir. Halk arasında mani söylemek yerine “mani yakmak, mani düzmek, mani atmak” gibi deyimler kullanılmaktadır. Türk halkı içinde mani söylemek bir gelenek haline gelmiştir. Özellikler kadınlar arasında mani söyleme geleneği oldukça yaygındır (Dilçin, 1983: 280). Maniler kısa, kolayca ezberlenebilen ve günlük hayatta karşılaşılabilen her durumda söylenebilme özelliğine sahip olduklarından halk arasında kolayca yayılmıştır. “Ekonominin tarıma dayanması, miras bölünmesi nedeniyle kişi başına düşen işlenecek toprağın zamanla azalması, hızla gelişen teknolojiye ayak uydurabilecek maddî imkânların olmaması köyden kente göçün temel sebepleri olmuştur. Göçle birlikte, çeşitli kültürel değerlerimiz teknolojidenden olumsuz etkilenmiş, aynı şekilde sözlü geleneklerimizden biri olan mâni söyleme geleneği de olumsuz yönde etkilenmiştir. Eskiden, mâni söylenmesine zemin hazırlayan; kendir çekmesi ve soyması, ot biçmesi, hasat, çapa yapması, sarımsak dikmesi, sökmesi ve temizlemesi, pancar sökümü gibi yıllarca birlik ve dayanışma içerisinde imece usulü yapılan işlerin çoğu bireysel olarak ve makine ile yapılır hâle gelmiştir” (Atlı, 2013: 760). Bu değişimler mani söyleme geleneğinin önemli icra ortamlarından birini ortadan kaldırdığından gelenek olumsuz biçimde etkilenmiştir.

1. MUŞ MANİ GELENEĞİ

Maniler halkın günlük yaşamının ayrılmaz, önemli bir unsurudur. Çeşitli amaçlarla yapılan toplantılarda, evlerde, eğlencelerde, köylerde, tarlalarda birkaç kişinin bir araya geldiği her türlü ortam ve zamanda, her konu ile ilgili söylenmiştir. Özellikle karşılıklı atışmalar şeklinde söylenen maniler halk arasında büyük rağbet görmüştür. Masalarda, halk hikâyelerinde, türkülerde, sinemada, tiyatrodaki konuların arasına serpiştirilen her mani ortamı yumuşatmış, hayata renk katmıştır. Türk toplumunun geniş bir kesimi, duygularını en kısa ve etkili biçimde manilerde dile getirmiştir. Birçok gönül hikâyesi öz olarak, kesin bir ifadeyle

manilere yansımıştır. Türk insanı için mani söyleme terk edilmesi güç bir gelenek haline gelmiştir.

Mani söyleme geleneği, Muş ilinde de yaygın ve canlı biçimde varlığını devam ettirmektedir. Kapalı mekânlardan açık mekânlara, çocuklardan yaşlılara, kadınlardan erkeklere, her yerde her kesim tarafından kendi yaş, cinsiyet, sosyal statü ve endişelerine göre maniler söylenmiştir. Bu bakımdan gelenek Muş'ta zengin bir altyapıya sahiptir. Muş'ta oldukça yaygın olan mâni karşılığında 'meni, mahnı, mânı' kavramları, mani söyleme geleneği için de 'mahnı çevirmek, deyiş demek' deyimleri kullanılmaktadır. Bu kavramların halk arasında yaşatılması ve kullanılması, geleneğin yörede hâlâ yaygın bir şekilde devam ettiğinin kanıtıdır.

Muş'ta maniler farklı icra ortamlarında söylenir. İcra ortamlarından en önemlisi düğünlerdir. Muş'ta maniler daha çok düğünlerde "ervane" denilen bir çeşit def eşliğinde söylenir. Düğünlerde kadınlar kendi aralarında maniler söyleyip eğlenir. Özellikle kına gecelerinde söylenen "kına manileri" düğünlerin vazgeçilmez bir parçasıdır. Bu maniler gelinin eline kına yakılırken gelini ağlatmak amacıyla söylenir. Bu manilerde daha çok baba evinden ayrılan genç kızların ayrılık acısı dile getirilir. Kına manilerini bilenler düğünlerin en önemli konuklarıdır. Muş'ta düğünlerde kadınların ve erkeklerin eğlenmek için ayrı ayrı toplanıp oluşturduğu meclislere "oda cemaati" adı verilir. Bu meclislerde ailelerin en yaşlı üyeleri ve gençleri bir araya gelir. Aile büyükleri odanın başköşesinde, yüksek bir yerde otururken, gençler aşağıda oturup, kapıya doğru yan yana dizilir. Oluşturulan oda cemaatlerinde başta sevda, ayrılık ve evlilik olmak üzere çeşitli konularda maniler söylenip eğlenilir.

Muş'ta eskiden uzun kış gecelerinde, evlerin mutfağında yer alan ocağın başına küçük büyük herkes toplanır, sohbet edermiş. Ocak başlarında söylenen maniler, anlatılan masallar, sorulan bilmece en keyifli, en sıcak eğlence araçları olurmuş. Bu maniler "ocakbaşı manileri" olarak adlandırılır. Muş'ta bir sene içindeki önemli günler "yıl günleri" olarak adlandırılır. Yıl günlerinin en önemlilerinden olan Nevruz ve Hıdrellez'de özellikle gençler kendi aralarında, kırdı, bayırda karşılıklı maniler söyleyip eğlenir. Niyetler söylenen manilerle ifade edilir. Muş'ta manilerin ön plâna çıktığı önemli icra ortamlarından biri de "asker düğünleri"dir. Askerlik, Türk toplumunda bir gencin hayatının en önemli aşamalarından birini oluşturur. Muş'ta askere giden gençler için çeşitli eğlenceler düzenlenir. Askere gidecek gencin arkadaşları tarafından süslenen araçlarla, davul, zurna ile birlikte gencin evinin önüne gidilir. Davul, zurna eşliğinde halaylar çekilir. Bu sırada askerlik ve ayrılık konulu maniler söylenir. Genç, manilerle askere uğurlanır. Bu maniler "asker manileri" olarak adlandırılır (Elitok, 2006: 62-63).

Muratpaşa Mahallesi'ndeki 'Ozan Bulağı' ile ilgili aşağıda verilen bilgiler mani söyleme geleneğinin yaygınlığını göstermesi bakımından önemlidir: "Ozan Bulağı, kavak ağaçlarının arasında, etrafı yeşilliklerle dolu, oldukça dinlendirici bir alanda bulunan çeşmedir. Bir köprünün kenarında bulunan bu çeşmenin başında geçmiş zamanlarda, çeşitli eğlenceler düzenlenmiş. Başka yerlerden gelen ozanlar, saz eşliğinde mânileri birbiri ardınca sıralar, türküler söylemiş. Halkı, güzel bahar günlerinde bir araya toplayan bu eğlencelere herkes büyük ilgi gösterirmiş. Bu ozanlar birkaç gün Muş'ta kalır, birçok ev sahibi tarafından misafir edilirmiş" (Elitok, 2006: 63-64). Düğünler, köy odaları, ocak başları, askere uğurlamalar, çeşme başları gibi icra ortamları Muş'ta mani söyleme geleneğinin devam etmesini, geleneğin yeni kuşaklara aktarılmasını sağlayan önemli toplanma mekânlarıdır. Bu ortamlarda yeni maniler söylenmiş, eski maniler gelenek taşıyıcıları tarafından sonraki nesillere aktarılmıştır. Teknolojik alandaki gelişmeler, haberleşme alanındaki yenilikler, ulaşım imkânlarının artması toplumun sosya-kültürel yapısının değişmesine neden olmuştur. Bu gelişim/değişimler mani söyleme geleneğinin icra ortamlarını değiştirmiş, gelenek bu durumdan olumsuz biçimde etkilenmiştir.

2. TÜRK EDEBİYATINDA SEVGİLİ

Kadınlar güzellikleri ve zarafetiyle ilk çağlardan itibaren estetik obje olarak sanatın merkezinde yer almış, sanatçıların ilham kaynağı olmuştur. Sevgili olarak kadın tüm dünya edebiyatlarında, güzel sanatlarda üzerinde en fazla durulan, kendisinden en çok bahsedilen, sanatçılara en fazla malzeme sunan karakterlerin başında gelmiştir. Bu özellik gerek İslamiyet öncesi gerekse de İslamiyet'ten sonra gelişen Türk edebiyatının tüm kollarında geçerliliğini sürdürmüştür. Örneğin İslamiyet öncesi nazım şekillerinden koşukların konusu çoğunlukla sevgili olmuştur. İslamiyet sonrası Anadolu'da şekillenen klasik, tekke-tasavvuf ve anonim edebiyatın ana temasını da yine sevgili oluşturmuştur. Aşkın mahiyeti zümreden zümreye değişmiştir. Klasik Türk edebiyatı âşık ile maşuk arasındaki aşk üzerinde şekillenmiştir. Tekke-tasavvuf edebiyatında ilahî bir niteliğe bürünen aşk, halk şiirinde beşerî vasfını korumuştur. Halk edebiyatının tüm tür ve şekillerinde yoğunluğu farklı olmakla beraber sevgili ve aşk kendisine yer bulmuştur. Anonim ürünlerden manilerin de en fazla üzerinde durduğu tema sevgili etrafında şekillenen aşktır.

Teke-tasavvuf edebiyatında Allah'a duyulan sevgi aşkın mahiyetini değiştirmiştir: "Tasavvufi anlayışa göre Allah, zatına duyduğu aşkla âlemi yaratmıştır. Bu nedenle muhabbetin kaynağı da mutlak sevgili olan Hakk'tır. Ortada Allah'ın güzelliğinden ve ona duyulan sevgiden başka bir şey olmadığı için Allah'tan başkasını sevmek de mümkün değildir. Onun tecellisi olan her güzele duyulan sevgi, Ona duyulan sevgidir. Yani, aşk, âşık ve maşuk hepsi birdir" (Aydın Yağcıoğlu, 2010: 560-561). Klasik edebiyat üzerinde de tasavvufî aşkın etkisi belirgin biçimde hissedilir. "Kadın divan edebiyatında da önemli tasvir objelerinden birisidir. Ancak divan edebiyatında kadın ya da sevgili daha çok tasavvufî anlayışla ele alınmıştır. Sevgilinin güzelliği ilahî güzellik, ona duyulan aşk ilahî aşk olarak telakki edilmiştir. Sevgilinin güzel yüzü Allah'ın cemalinin tezahür ettiği yerdir. Dolayısıyla divan şairleri sevgili güzelliğini öyle ayrıntılı, öyle ince bir şekilde ele alıp işlemişler ki, sevgiliye ait güzellik unsurları, mecazlar ve simgelerden neredeyse bir estetik dünya inşa etmişlerdir" (İnayet, 2014: 74). Klasik şiirdeki sevgili, mutlak hakikat olan Allah, Peygamber, padişah, kadın olarak karşımıza çıksa da cinsiyeti belli olmayan, karakteristik ve fiziki özellikleri aynı olan, soyut bir sevgilidir. Bununla beraber klasik şiirdeki "sevgilinin sadece soyut bir nitelik taşımadığı, aynı zamanda hayatın içinde var olan gülen, konuşan beşerî bir varlık olarak da yer aldığı" (Aydın Yağcıoğlu, 2010, 585) görülmektedir.

3. HALK ŞİİRİNDE SEVGİLİ

Halk şiirinin önemli ürünlerinden manilerin başkahramanı sevgilidir. Sevgili, güzelliği ile şiirlere konu edilir. Sevgili şiirlerde sultandır. Âşık ise sevgiliye kulluk eden bir köledir. Âşık ile beraber tüm dünya sevgilinin etkisi altındadır. Güzelliği, zarafeti, konuşması, salınması ile tüm dikkatleri üzerine çeker. Ona âşık olmak için onu bir kere görmek yeterlidir. Onu bir kez gören bir daha unutamaz. Sevgili de bütün çekiciliğinin farkında olduğundan buna göre davranır. "Âşığa daima acı ve ızdırap çektirir, zulmeder. Güzelliği ile âşığın gönül evini yakar. Attığı cevri okları ile âşığın canına kasteder. Çeşitli naz oyunları ile âşığı kendisine bağlar. Daha sonra ona karşı alakasız davranarak âşığı perişan eder. Sevgilinin çektiği tüm bu cefalar karşısında âşık acınası durumlara düşer. Yüreği taşlaşmış olan sevgili, âşığa hiç vefa göstermez. Merhamet etmez. Onun karşısına daima bir rakip çıkarır. Bütün bunlar âşığın gözyaşı dökmesine sebep olur. Âşığın döktüğü gözyaşları da sevgiliye zevk verir. Ancak sevgili bütün bunları yapmasına rağmen suçlanıp; dışlanmaz. Hatta onun yaptığı her şey hoş görülür, günah bile sayılmaz" (Akgöynük, 2012: 17). Sevgili gönül hırsızıdır. Âşığın gönlünü çalmıştır, ona acı çektirmekten âdeta zevk alır.

"Sevgili, şiirlerde üzerinde en çok durulan kişidir. O, âşığın en değer verdiği kişidir. Âşık kulu, kölesi olduğu sevgiliyi, en çok şâh, sultan, padişah, efendi gibi kelimelerle

anlatmıştır. Ayrıca yapılan bu benzetmelerde sevgiliyi güzeller şâhı gibi sözlerle tabir ederek, onun değerinin yanında güzelliğini de vurgulamış olur... Sevgiliyi anlatmak için tarihe mal olmuş aşk hikâyesi kahramanlarından Leylâ ve Şirin sıkça kullanılmıştır. Bu anlayışla sevgilinin güle ve muma benzetildiği de görülmektedir. Sevgilinin güzelliğini vurgulamak düşüncesinden hareketle âşıklar sevgili için huri, melek ve peri kelimelerini çok miktarda kullanmışlardır. Bu manada Hazret-i Yusuf'a, aya, güneşe, fidana, serviye, sunaya, sümbüle, puta benzeterek sevgilinin güzelliğini anlatmak istemişlerdir. Sevgilinin doğrudan doğruya kendisinin değil de herhangi bir uzvunun ya da özelliğinin anlatıldığı benzetmeler şiirlerde çok önemli bir yer tutmaktadır” (Çetin, 2009: 229). Şiirlerde sevgilinin boyu, saç, kâkülü, yüzü, gözü, kaş, yanağı, ağzı, dudağı, dişi, benleri çeşitli şekillerde benzetmelerle tasvir edilmiştir.

Halk şiirinde sevgili, hayalî değildir. O, âşığın yakın çevresindedir. Âşık onu her gün canlı biçimde karşısında görür. Bazen akrabası, bazen aynı köyden komşusudur. Sevgilinin gözleri sürmeli, kulakları küpeli, burnu hızmalı, elleri kınalıdır. Kolunda bilezik, parmağında yüzük, topuğunda halhalı vardır. Günlük yaşamda karşılaşılan sevgili âşığı ile konuşur, ona cilve yapar. Bunları yaparken edep ve erkândan sapmaz. Sevgili utangaçtır. Saçlarının örgüsü, yanağının allığı, yemenisi, şalvarı ile yaşadığı zamanın ve mekânın güzelidir. Çoğu zaman yaşı küçüktür ve henüz birçok şeyin farkında değildir. Sevgili Ayşe, Fatma, Hatice, Emine isimleriyle yaşadığı dönemde sıkça karşılaşılan geleneksel adları kullanır. O halk içinde yaşayan, halkın acı ve sevinçlerini yaşayan, gülen/ağlayan bir güzeldir. Tabiatla baş başa hayatını sürdüren âşık, sevgilisinin güzelliğini anlatırken bunları bir araç olarak kullanır.

Anonim ürünlerden türkülerin de en önemli konusunu sevgili oluşturur. Türkülerde anlatılan güzel, manilerdeki güzelin kendisidir. Türkülerde “... karşılıksız aşk, iki sevgilinin kavuşmasına engel olan kişilerin neden olduğu ayrılık, sevilenin terk edilmesi, araya mesafelerin girmesiyle oluşan özlem, küslük, aldatılma, kavuşamamanın yarattığı üzüntü ve sevilenin sevenin duygularıyla alay etmesi gibi duygular nedeniyle hem sevenin hem de sevilenin acı çektiği görülür” (Can, 2010: 278). Türküler daha çok iki sevgilinin karşılaştıkları güçlüklerin sevenler üzerinde yarattığı etki üzerine yakılmıştır. Alkan İspirli'nin Erzurum türkülerinde yer alan sevgili için söylediği aşağıdaki cümleler halk şiirindeki bütün güzellerin genel özelliklerini vermektedir: “Erzurum türkülerinde sevgilinin, genellikle müşahhas olduğu, zaman zaman abartılı bir şekilde güzelliğinden bahsedildiği, zaman zaman da sevgilinin, günlük olağan yaşantısı içerisinde tüm doğallığı ile tasvir edildiği, bazen âşığının aşkına karşılık vermede tegafül gösterdiği, bazen de âşığın aşkının sevgili nezdinde de karşılıksız kalmadığı...” (Alkan İspirli, 2011: 117) görülmektedir.

4. MUŞ MANİLERİNDE SEVGİLİ

Muş manileri hemen hemen her konuda söylenmiştir. Her konuda söylenebilmesi halk arasında yaygın biçimde kullanımını da beraberinde getirmiştir. Muş manilerinde sevgi ve sevgili konuları işlenen konuların başında gelmektedir. Maniler, sevgiyi en güzel şekilde ifade etmenin aracıdır. Muş delikanlısı/genç kıza sevgisini manilerle dile getirmiştir. Yörenin sevenlerin serbestçe görüşüp konuşmalarına izin vermeyen sıkı gelenekleri sevdalılarının duygularını mani şeklinde dile getirmesini sağlamıştır. Birbirleriyle görüşemeyen, duygularını karşılıklı konuşmayla dile getiremeyen âşıklar için maniler, yasakların kapısını açan bir anahtar olmuştur. Manilerde işlenen sevdâ, hiçbir sınır tanımamıştır. Sevdalılar manilerde duygularını tüm açıklığıyla dile getirmişlerdir. Manilerin en önemli kişisi sevgilidir. O en güzel olan ve değerli olandır. Manilerde sevgilinin güzelliği üzerinde durulur. Çeşitli benzetmelerden yararlanılarak sevgilinin resmi mısralarda kelimelerle çizilir. Manilerde erkeğin merdi, kadının güzeli övülür:

“Al almanı dördünü
Sev igidin merdini

Seveceksen güzel sev
Çekme çirkin derdini” (Elitok, 2006: 109)¹.
Muş manilerinde sevgilinin güzelliği şöyle tasvir edilir:

4.1. Sevgilinin Fizikî Özellikleri:

Ten: Sevgilinin teni bazen kara bezen beyazdır:

“A kara kız **kara kız**
Saçlarını tara kız
Gönlüm uçtu yuvadan
Perçeminde ara kız” (108).

“Aya baktım ay beyaz
Kıza baktım **kız beyaz**
Cebe baktım para az
Bu kız bana yaramaz” (119).

Saç: Âşığın gönlü sevgilinin zülfüne takılıdır. Sevgilinin saçının bir teli dahi âşığın can vermesi için yeterlidir. Saç sevgilinin güzelliğini tamamlayıcı bir unsurdur. Sevgilinin perçemi vardır:

“Gözlerin mavi mine
Vuruldum **perçemine**
Aşkın beni çevirdi
Aslının Keremine” (160).

Göz: Güzellik unsurlarının başında göz gelir. Göz “Sevgiliye ait özellikleri üzerinde taşır. Zalimlik, nazlılık, şehlalık, mahmurluk, alay, öfke, vb. onun özelliklerindedir” (Artun, 2014: 215). Sevgili âşığı gözleriyle büyüler, aklını başından alır. Sevgili bazen ela bazen kara bazen de mavi gözlüdür:

“Çoban iti daşladı
Gız maniye başladı
Gızın **ala gözleri**
Çobanı ataşladı” (137).

“**Gözleridir kapkara**
Bakışları hatıra
Selvidir onun boyu
Üstündür onun soyu” (160).

“Oy dereler dereler
Neler bilirim neler
Senin degildir benim
O güzel **mavi gözler**” (194).

Bakış: Çoğu zaman konuşmayan sevgili, âşığa karşı duygularını bakışlarıyla ortaya koyar. Sevgili, âşığı baştan çıkarmak için gözlerini süzerek bakar. Sevgilinin yan bakışı oktur, bıçaktır. Kendisine bakarı yaralar, öldürür. Sevgili baygın bakışlıdır:

“Varto güm güm çatal çatal
Arasında sular akar
Benim sevdiğim yârim
Baygın bakar can yakar” (213).

¹ Maniler “Nevin Elitok, **Muş İlinden Derlenen Mâniler Üzerine Bir İnceleme**, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 2006.” adlı eserden alınmıştır. Bundan sonra aynı eserden alınan manilerin sadece sayfa numaraları verilmiştir.

Kaş: Sevgili, kurulu yaya benzer kaşlarıyla kızdığı zaman âşığın canına kast eder. Kaş göz ile birlikte fitne çıkarır. Sevgilinin kalem gibi kaşları vardır:

“Elazığ uzun çarşı
Tükenler garşı garşı
Ele bir yârim var ki
Ela göz **galem gaşlı**” (146).

Kaşlar yay veya kemandır:
“Gül yüzün aydır bana
Kaşların yaydır bana
Ben ölsem canım kurban
Sen ölsem vaydır bana” (161).

“**Kaşları keman** gibi
Okunur dua gibi
Gurbet bizi ayırdı
Zalim bir diyâr gibi” (177).

Sevgili kara kaşlıdır:
“Karşı dağda üzüm var
Kara kaşta gözüm var
Başkasına varırsan
Sana bir çift sözüm var” (176).

Bu kaşlar bazen kara yılan gibi görenleri korkutur:

“Norşen’in ağaçları
Çiçek açar başları
Kara yilana benzer
Sevdiğimin **kaşları**” (191).

Yanak: Yanak daha çok ben ve saçlarla birlikte anılır. Sevgili al yanaklıdır. Çiçekler sevgilinin yanağının rengini kıskanır. Âşık al yanaklardan bir buse almak dileğindedir:

“Almalar allananda
Yel vurup sallananda
Çiğ deymiş güle benzer
Al yanağ öpülende” (111).

Sevgilinin yanağında beni vardır. Ben, sevgilinin güzelliğini tamamlayan bir unsurdur.

Âşıklar benli dilberlerin meftunudur:

“Bahçalarda enginar
Enginarın rengi var
Ben yârimi tanırım
Yanağında **beni** var” (121).

Gerdan: Sevgilinin güzellik unsurlarından biri de gerdanıdır. Sevgilinin ak gerdanı benlerle birlikte daha da güzelleşir. Siyah zülûf ak gerdana yakışır:

“Komşu kızı bahma bana
Bıraktın beni bu hâla
Beyaz gerdan benim ola
Kız anan kaynanam ola” (180).

Göğüs: Sevgilinin göğsü güzelliklerin saklandığı bir bağ, bahçedir. “Âşık sevgiliden göğsünün düğmelerini çözmesini ve açmasını ister. Muradı; bu bağdan deste deste güller dermek” (Kaya, 2007: 654)’tir.

“Ay doğar anasından
Buludun arasından
Gız **memen** görünüyor

Düğmeler arasından” (118).

Bel: Sevgilinin vücudu narindir; o, ince bellidir. Sevgilinin ince beline taktığı ince kemer, âşığı kendinden geçirir:

“Güllovaya varınca
Çayır çimene dalınca
Ben bugün yâri gördüm
Kemer ince **bel ince**” (162).

Boy: Sevgilinin uzun boylusu makbuldür. Sevgili boylu-poslu, düzgün vücutludur. Salınışıyla âşığa el aman dedirtir. O, selvi boyludur:

“Altun üzügüm var benim
Barmağıma dar benim
Şu güzel Muş içinde
Selvi boylu yâr benim” (113).

4.2. Sevgilinin Karakteri:

Sevgili âşığa yüz vermez, sevdasını hemen unuttur:

“Altun üzügin yani
Durmaz parmağım kani
Demek ki **unutmuşsan**
Sungudaki sevdanı” (112).

Sevgili nazlıdır, nazıyla âşığını usandırır:

“Arabam var dört teker
Norşen’de kumu çeker
Norşen’in güzel kızı
Medeni’ye **naz çeker**” (114).

Sevgili, âşığının sözlerine kulak asmaz, onu dinlemez:

“Asma örtti yüzümi
Yâr tutmıyor sözümü
Sevdasından ölürsem
Göremezsün yüzümi” (115).

Sevgili vefasızdır:

“Bu dağı aşam dedim
Aşam dolaşam dedim
Bi **vefasız yâr** için
Âleme paşam dedim” (129).

Sevgili insafsızdır, onun dini-imanı yoktur:

“Gecenin yarisidir
Ömrümün yarisidir
Güzel bi **insaf eyle**
İnsaf din yarisidir” (153).

“Gederim ben de ben de

Bir arzum galdı sende
Ayva gibi sarardım
Din iman yoh mu sende” (154).

Sevgili âşığa cevri eder ki bundan da zevk alır:

“Güzel âşık **cevrimi**
Çekemezsin derdimi
Bu bir rıza lokmasıdır

Yiyemezsin demedi mi” (163).

Sevgili nazlıdır:

“**Nazına** gamzesine

Göz ucu süzmesine

Vurgunum ölesiye

Kalbimin zerresine” (191).

4.3. Sevgilinin Giyim-Kuşamı ve Süslenmesi:

Sevgili esbab giyerken âşık onun tarzı olmak ister:

“Altın tabah olaydım

Yâr önüne konaydım

Yârim esbab giyince

Terzisi ben olaydım” (112).

Sevgili altın yüzük takar:

“**Altun üzük taharsın**

Bana hava atarsın

O nazık bahışınla

Yüregimi yaharsın” (113).

Sevgili gül/lale kokuludur. Âşık sevgilinin dizine başını koyup gül/lale kokusunu içine çekmek diler:

“Baharın güli gibi

Gezerim deli gibi

Senden bir **kohu** geldi

Muş'un lalesi gibi” (120).

“Pencerede oturmuş

Kitap almış ohuyor

Perçemine **gül** tahmış

Sallandığı **kohuyor**” (195).

Sevgilinin başında puşisi vardır:

“**Başında puşan** kurban

Dudağan dişan kurban

İstedim vermediler

Eşen yoldaşan kurban” (123).

Sevgili bazen mavi yazma bağlar:

“Garşıdan görünürsün

Çarşafa bürünürsün

Mavi yazma içinde

Ay gibi görünürsün” (152).

Sevgili saçlarına çember takar:

“Dağları dağlasınlar

Goy beni ağlasınlar

O yârin **çemberiyle**

Yaramı bağlasınlar” (140).

Sevgilinin kolunda bilezik vardır:

“**Elinde bilezikler**

İnce ince beş tane

Doğru söyle sevdiğim

Benden başka kaç tane” (147).

Sevgili siyah kuşak bağlar:

“Esmer bugün ağlamış
Ciğerimi dağlamış
Beyaz tenin üstüne
Siyah kuşah bağlamış” (148).
Sevgilinin giydiği dar yelek âşığı kendine çeker:
“Uzaktan yâr gelir
Yeleşti dar gelir
Ben sevdim el aldı
O bana zor gelir” (212).

SONUÇ

Sevgili imgesi ve sevgilinin güzelliği klasik ve tekke-tasavvuf şiirinin yanı sıra halk şiirinde de işlenmiştir. Halk şiirinin önemli ürünlerinden manilerde işlenen sevgilinin güzelliği genel itibarıyla halk edebiyatının diğer türlerinde ele alınan güzellerle benzerlik gösterir. Manilerde sevgilinin güzellik unsurları, halkın estetik duygu ve anlayışına göre işlenmiştir. Bu yüzden daha somut ve gerçekçidir. Sevgili güzelliğiyle âşığın gönlünde taht kurmuştur. Divan şiirindeki sevgilinin acı ve ızdırıp vermesi, merhametsizliği, âşığın ah u zarını duymaması, nazı (Pala, 1995: 479) gibi özellikler manilerde de görülmektedir. Ancak divan şiirinin âşığı bu durumdan memnunken manilerin âşığı bu durumdan şikâyetçidir. Manilerde anlatılan sevgili, divan şiirinden farklı olarak, kendini âşığa gösterir, onunla konuşur. Manilerdeki sevgili her zaman gençtir.

Muş manilerinin sevgilisi beyaz/kara tenli, al yanaklı, kara benli, selvi boylu, ela/kara/mavi gözlü, keman/kara kaşlı, perçemleri altında, ince belli, beyaz gerdanlı, baygın bakışlıdır. Sevgili nazlıdır, vefasızdır, insafsızdır, sözünde durmaz, âşığa yüz vermez, onu cevriyle perişan eder. Sevgilinin başında puşisi, parmağında yüzüğü, kollarında bileziği vardır. Beyaz teninin üzerine siyah kuşağını bağlamış, dar yeleştiğini giymiştir. O, gül/lale kokuludur. Sevgili bu özellikleriyle Muş’un herhangi bir yerinde, her zaman karşımıza çıkabilecek bir güzeldir. Bu güzel hayatın içinden, kanlı-canlı, nefes alıp-veren, gülen-ağlayan Ayşe’dir, Hatice’dir, Fadime’dir. O bizden biridir.

KAYNAKÇA

- AKGÖYNÜK, Maşuta, **17. Yüzyıl Âşık Şiirinde Sevgili Motifi**, Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 2012.
- ALKAN İSPİRLİ, Serhan, “Erzurum Türkülerinde Aşk, Âşık ve Sevgili”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, 4/1, 2011, 91-118.
- ARTUN, Erman, **Ansiklopedik Halkbilimi/Halk Edebiyatı Sözlüğü**, Karahan Kitabevi, Adana, 2014.
- ATLI, Sagıp, “Taşköprü (Kastamonu)’de Mânî Söyleme Geleneği”, **Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 8/1, 2013, 755-774.
- AYDIN YAĞCIOĞLU, Songül, “Fuzûlî ve Bâkî Divanlarında Aşk Anlayışı ve Sevgili Tipi”, **Turkish Studies -International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 5/3, 2010, 559-587.
- BORATAV, Pertev Naili, **100 Soruda Türk Halk Edebiyatı**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1999.
- CAN, Zeyne, **Türkülerde Sevgili Kavramı**, Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 2010.

ÇETİN, Vahap, **Türk Saz Şiirinde Âşık-Sevgili-Rakip**, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 2009.

DİLÇİN, Cem, **Örneklerle Türk Şiir Bilgisi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.

ELİTOK, Nevin, **Muş İlinden Derlenen Mâniler Üzerine Bir İnceleme**, Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 2006.

GÖZAYDIN, Nevzat, “Anonim Halk Şiiri Üzerine”, **Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı III**, LVII/ 445-450, 1989, 1-104.

İNAYET, Alimcan, “Uygur Muhabbet Koşaklarında Sevgili veya Kadın Güzelliği”, **Millî Folklor**, 101, 2014, 73-86.

KAYA, Doğan, **Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

PALA, İskender, **Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1995.

DENGBEJLİKTE NASİHAT OLGUSU (MUŞ YÖRESİ ÖRNEĞİ)

Gülistan ÇOBAN EMİNOĞLU*
Nevzat EMİNOĞLU**

ÖZET

Coğrafyamız olan Mezopotamya ve Anadolu birçok edebi ve kültürel zenginlik ve çeşitliliğe ev sahipliği yapmaktadır. Dengbejlilik geleneği de bunlardan biri olarak halk edebiyatının önemli bir koludur. Klasik dönemde medreselerin kaynaklık ettiği ve ağırlıklı olarak şehirlerde aristokrat kesim arasında yaygın olan yazılı Kürt edebiyatından farklı olarak, "dengbejlilik" daha çok köy çevrelerinde ve sözlü şekilde geniş halk tabakaları arasında yaygınlık kazanmıştır. Dengbejlilik sanatının icracısı olan dengbej değişik konuları seslendirip işlerken her zaman başvurduğu ve vurguladığı olgulardan biri de nasihatlerdir. Nasihat, dengbêjin olayları seslendirip yorumlarken sonuç olarak ortaya koyduğunda insani değerdir. Dengbej bunu yaparken nasihatini uzun uzadıya sıralamaz ve ya bunun için klamında- başta, sonda, ortada- şeklinde özel bir yer açmaz. Dengbeji toplumda saygın hale getiren ve adeta efsanevi bir fenomene dönüştüren nedenlerin başında söz konusu bu nasihat olgusu ve dengbêjin bu olguyu bir sanat enstrümanı gibi ustaca kullanması gelmektedir.

Muş yöresi, dengbejlilik kültürüne kaynaklık eden ve bu geleneğin günümüze kadar oldukça canlı ve aktif bir şekilde yaşadığı serhat illerinin başında gelmektedir. Biz bu çalışmamızda Muş dengbêjleri örneğinde nasihat olgusunu değerlendirerek dengbejlerin nasihat klamlarında nasıl işlediklerini örnekler üzerinden açıklayarak göstermeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Muş Kültürü, Dengbej, Halk Edebiyatı, Klam, Kürtçe.

THE FACT OF ADVICE ON DENGBEJÎ (MUŞ REGION SAMPLE)

ABSTRACT

Mesopotamia and Anatolia, our geography is home to many literary and cultural richnesses and diversity. The Dengbejî tradition is also an important part of folk literature as one of them. This literary style, which is the source of madrasahs and predominantly common among the aristocratic sections of the cities, is different from written Kurdish literature. The tradition of "Dengbejî" has become more prevalent among village regions and has verbally gained widespread acceptance among large public strata. While as a performer of Dengbejî art, Dengbej is performing these varied topics, advice is one of them which he always applies and emphasizes. The advice is the human value that dengbêj presents as a result when he vocalizes and interprets the events and presents them to the listeners as lessons and consolation points. In doing so, Dengbej doesn't arrange the advice at a great length and does not open a special space for it - in the beginning, in the end, in the middle. This fact comes one of the first reasons which makes Dengbêj respected in society and transforms into a legendary phenomenon. That is to say, this advice fact and the skillful use of this fact of Dengbêj are performed as an art instrument.

Muş region is one of the leading sources of dengbêjî culture and at the head of the Serhad Cities in which this tradition lives so vividly and actively. In this study, we will demonstrate how the dengbêjs cover the advices in their "klams" on explaining examples by evaluating the nature of the advice.

Keywords: Muş Culture, Folk Literature, Tradition of Dengbejî, Kurdish Folk, Culture.

GİRİŞ

Ülkemiz coğrafyası tarihten gelen birçok kültürel ve edebi değeri barındırmaktadır. Günümüzde ise bu değerler birer zenginlik olarak ilmi çalışmalara konu olmakta ve işlenmektedir. Dengbejlilik te bu değerlerimizden biri olarak daha yeni yeni bu tür bilimsel çalışmalara konu olmaktadır. Sözlü bir edebi gelenek olan dengbejlilik, Kürt Halk edebiyatının önemli ve yaygın bir koludur. Dengbejlilik ölçü, kafiye, redif gibi şiirsel yönleri ile edebi bir özellik gösterdiği gibi; melodi, makam ve seslendirme öğelerini barındırmak cihetiyle de sese

* Araştırmacı-Yazar, Anadolu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, gulistansivan@hotmail.com

** Öğr. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü, n.eminoglu@alparslan.edu.tr

dayalı bir sanat unsurunu da kapsamaktadır. Bu farklı özellikleri dengbejliği toplumda oldukça işlevsel kılmış ve halk arasında bu geleneğe popülerlik kazandırmıştır.

“Dengbêj” sözcüğü bir halk edebiyatı kavramı olarak “deng/ses” ve “bêj/söyleme” kelimelerinin kaynaşmasından oluşmuştur.¹ Dengbêj” bu sanat ve edebî tarzın icracısına verilen addır. Dengbêjin seslendirip söylediği esere de “klam” denmektedir. Her ne kadar klam dışında “stran”, “destan” gibi isimler de bu eserler için kullanılmakta ise de en yaygın ve genel ad “klam”dır. Çok değişik konular üzerine söylenip seslendirilen klamlar vardır. Diğer bir deyişle dengbejler eserlerinde birçok konuyu işlerler. Toplumu etkileyen toplumsal olaylar; örneğin aşklar, şenlikler, ayrılıklar, savaşlar, göçler, sürgünler, aşiret çekişme ve rekabetleri, vb. olabildiği gibi tabiat olayları; örneğin deprem, sel baskınları, heyelan, çığ düşmesi, suda boğulmalar, vb. de olabilir.²

Dengbejin sanatını icra ederken sık sık- çoğu defa açıktan bazen de örtülü şekilde-başvurduğu esaslı ve önemli olgulardan birisi de nasihattir. Nasihat, dengbêjin olayları seslendirip yorumlarken sonuç olarak ortaya koyduğu, dinleyenlere ve dolayısıyla da topluma ders ve teselli noktasında sunduğu insani değerdir. Dengbej bunu yaparken nasihati uzun uzadıya sıralamaz ve ya bunun için klamında- başta, sonda, ortada- şeklinde özel bir yer açmaz. Aksine nasihat olgusunu oldukça veciz ifadelerle, bazen bir kelime, bazen bir cümle, bazen de birkaç cümle ile eserin içine serpiştirerek dağıtır ve adeta görünmez kılar. Bu görünmezlik nasihate doğallık katarak onu oldukça etkili ve çarpıcı hale getirir. Dengbeji toplumda saygın hale getiren ve adeta efsanevi bir fenomene dönüştüren nedenlerin başında söz konusu bu nasihat olgusu ve dengbêjin bu olguyu bir sanat enstrümanı gibi ustaca kullanması gelmektedir.

Dengbejlik edebiyatı, Kürtçenin dört temel lehçesi olan Kurmançça, Zazaca, Soranice ve Goranice'nin konuşulduğu oldukça geniş bir coğrafyada yaygınlık kazanmıştır. Bu coğrafya içinde bu sözlü edebî geleneği bir sanat inceliği ile icra eden usta anlatıcı ve seslendiricilere kaynaklık ederek öne çıkan bölge ve merkezler vardır. Cizre, Müküs, Siirt, Diyarakır gibi... Serhat yöresi dediğimiz Kuzeydoğu Anadolu yöremiz ve özellikle Muş ve çevresi de dengbejlik kültürüne kaynaklık eden ve bu geleneğin günümüze kadar oldukça canlı ve aktif bir şekilde yaşandığı önemli ve önde gelen illerimizden biridir. Biz bu çalışmamızda dengbejlik geleneği hakkında temel bilgiler vererek Muş dengbêjleri örneğinde nasihat olgusunu değerlendirip dengbejlerin nasihati klamlarında nasıl işlediklerini örnekler üzerinden açıklayarak göstermeye çalışacağız.

2000’li yılların başında, ülkemizdeki tüm kültürel renkleri ortak zenginliğimiz olarak gören ve tüm bu insani değerleri kucaklayan yeni Türkiye anlayışının hakim olmaya başlaması sonucu dengbejlik gibi itilmiş ve unutulmuş edebî değerlerimiz ile ilgili ilmi çalışmaların önü açılmış oldu. Kabul etmek gerekir ki bu çalışmalar henüz başlangıç aşamasındadırlar. Bu nedenle araştırmalara konu olma yönüyle oldukça bakir bir alan olan dengbejlik konusunun değişik boyutları ile değerlendirmeye tabi tutularak akademik literatüre geçirilmesi oldukça önemlidir.

1. GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE DENGBEJLİK

Birçok sözlü kültürel ve edebî öge gibi dengbejlik geleneğinin de ilk oluşum ve başlangıç tarihini net bir şekilde ortaya koymak oldukça güçtür. Ancak mevcut bilgi ve farklı tarihi kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla bu edebî geleneğin ortaya çıkışı İslam öncesi döneme kadar gerilere götürülebilmektedir.

¹ Canser Kardeş, **Dengbêjin Sözü Aşğın Sazı**, Eğiten Kitap ayınları, İstanbul, 2017, s. 9.

² Abdurrahman Gümgüm, “Kürt Folkloru ve Reso’nun Stranlarında Kürt Folklor Unsurları – 1”, **Bir Dergisi**, Ocak 2017, s. 25, <http://kovarabir.com> (erişim tarihi: 20.02.2018)

Dengbejlik geleneğinin kökenini Part dönemine (M.Ö. 247-M.S. 227) dayandıran Harvard Üniversitesi Öğretim Üyelerinden Mehrdad Izady, bu dönemde yaygın şekilde örgütlenmiş bulunan “gason” ağından, halk hikâyecileri ve anlatıcılarından söz etmektedir. Ozanlık ve balad geleneğinin tüm Hint-Avrupa halklarında bulunan bir tradisyon olduğunu ve bu ananın başlangıcını da Arilerin bölgeye gelişiyle başladığını belirtmektedir.³

Bazı kayıtlarda en eski Kürt müzikologlar ve müzisyenler olarak isimleri zikredilen ve İslam sonrası dönemin Emevi ve Abbasilerin hükümlerine tekabül eden tarihi kesitte yaşadıkları belirtilen Ziryab, İbrahim Musuli, İshak gibi şahsiyetler anılmaktadır.⁴ Ancak bizler şimdilik bu gibi isimlerin müzik çalışmalarının ayrıntılı içerikleri hakkında yeterli ve doyurucu bilgi ve belgeye sahip değiliz. Bu nedenle söz konusu kişiliklerin müzik çalışmalarının hangi alanları kapsadığı – yani sadece teorisyenlik düzeyinde mi yoksa ozan ve dengbejlik tarzında icracı mı oldukları- şimdilik bizce meçhuldür ve bu aydınlatılmayı bekleyen başka çalışmaların konusudur. Bu nedenle kanaatimizce şimdilik sadece şunu söyleyebiliriz; bu isimler eldeki tarihi kayıtlarda ilk Kürt müzikolog ve müzisyenler olarak adları zikredilmektedir.⁵

Dengbejlik edebiyatı sözlü anlatım geleneğine dayalı olarak, medreselerin kaynaklık ettiği ve daha çok şehirlerde oluşup gelişen yazılı klasik Kürt edebiyatından farklı olarak daha çok köy ve kırsal alanlarda yaygınlık kazanmıştır. Eserleri dilden dile günümüze kadar gelebilen ve dengbejlerin piri olarak bilinen 18. Yy. da yaşamış olan Evdal-i Zeyniki'dir.⁶ Evdal'in öğrencisi olarak ünlenen ve 19. Yy. sonları ile 20 yy. başlarında yaşamış olan Erzurumlu Reso-yi Kopala taş plak ve teyp kasetleri yoluyla sesi ile de günümüze kadar gelen ilk dengbejdir. Evdal-i Zeyniki ile çağdaş olup onunla birçok atışma gerçekleştiren Dengbej Gulê bilinen ilk kadın dengbejdir. Bu ilk bilinen isimlerden sonra kadın erkek - kadın dengbejler daha az olmak üzere- farklı yörelerden birçok dengbej bu ilkleri usta-çırak ilişkisi içinde takip etti. Bunlardan Kawis Ağa, Arif-i Cizrewî, Huseyn-i Fari, Murad-i Kını, Nuro-yi Meter, Hesên Zirek, Kırpet-i Haço, Meryem Han, Ayşe Şan gibi isimler örnek olarak zikredilebilir.⁷

Muş yöresi dengbejleri, Serhat ekolu olarak adlandırılan ve Evdal-i Zeyniki'nin öncüsü olduğu silsilenin takipçileridirler. Bunlardan Ferzo-yi Malazgirdi, Zahiro-yi Kopî, Huseynu-yi Muşi, Siddiko-yi Bulaniki gibi dengbejler, şöhretleri Muş ve çevresi dışına da taşmış olup Kürtçenin konuşulduğu yerlerin genelinde dinlenen dengbejlerdir. Bunların dışında sadece Muş yöresinde bilinen ve dinlenen yüzlerce mahalli dengbejden söz etmek mümkündür.

2. DENGBEJLİK VE NASİHAT

Nasihât Arapçadan Türkçeye geçmiş bir sözcük olup “doğru yola, iyiye, güzele sevk etmek için yapılan konuşma, öğüt; akıl öğretme, yol gösterme” gibi manalara gelmektedir.⁸ Ulaşabildiğimiz dengbejlik eserlerinde konusu sadece nasihat olan farklı bir dengbejlik türüne rastlayamadık. Bu durum Türk Aşık edebiyatı ile birçok ortak noktası bulunan dengbejliğin bu edebi gelenekten farklı yönlerinden birini oluşturmaktadır. Zira Aşık edebiyatında “nasihat” konusu başlı başına bu edebiyatın bir türünü oluşturmaktadır ve münhasıran bu konuyu işleyen müstakil eserler bulunmaktadır.⁹

³ Mehrdad Izady, **Bir El Kitabı Kürtler**, Doz Yayınları, İstanbul, 2005, (Nakleden: Kardeş, 2017, s. 107)

⁴ Ben Kevan, **Endülüs Güneşi Ziryab**, Kurgu Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2007, s. 47.

⁵ Mehrdad Izady, **Bir El Kitabı Kürtler**, Doz Yayınları, İstanbul, 2005, s. 97.

⁶ Canser Kardeş, **Dengbêjin Sözü Aşığın Sazı**, Eğiten Kitap yayınları, İstanbul, 2017, s. 28.

⁷ Ayhan Yıldız, **Hunera Vegotina Bedew A Devkî û Niviskî**, -1, Weşanên Lotya, Wan, 2017, s. 25.

⁸ Mehmet Doğan, **Büyük Türkçe Sözlük**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2008, s. 1232.

⁹ Canser Kardeş, **Dengbêjin Sözü Aşığın Sazı**, Eğiten Kitap yayınları, İstanbul, 2017, s. 64.

Dengbejlik eserlerinde nasihat kısmi şekilde bulunmaktadır. Klamların genelinde nasihat olgusuna rastlamak mümkündür. Bu olgu çoğu kez açık ve bazen de örtülü şekilde karşımıza çıkmaktadır. Nasihat bazen atasözü formunda, bazen deyim, bazen de normal kelime ve cümlelerle klamdaki uygun yerini alır. Nasihat için belli ve standart bir yer yoktur klamın içinde. Bazen klamın başında, bazen sonunda ve bazen de ortasında bulunur.

Nasihat, konu itibarıyla aşka dair olduğu gibi bazı durumlarda da dengbejin işlediği toplumsal hayatın zorluklarına karşı teselli şeklinde olabilir. Bazen de söylenen klamda geçen olayların işaret ettiği ders ve ibret manaları ile ilgili olabilmektedir.

3. MUŞ VE ÇEVRESİ DENGBEJLERİ

Muş ve çevresi, dengbejlik kültüründe başta gelen önemli merkez ve yörelerden biridir. Evdal-i Zeyniki ile başlayan, Serhad dengbejlik ekolu olarak bilinen ve Erzurum, Kars, Ağrı, Iğdır, Bitlis, Muş, Bingöl gibi Kuzey Doğu Anadolu illerini kapsayan bu ekolde Muş dengbejleri önemli bir yer tutmaktadır. Bu dengbejlerden bir kaçının ismini şöyle sıralayabiliriz:

- 1- Dengbej Ferz-yi Malazgirdi, Yarbaşı (Xêli) Köyü, Malazgirt/ Muş
- 2- Dengbej Zahiro-yi Kopî, Piran Köyü, Bulanık/Muş
- 3- Fikret-i Muşi, Güzeltepe (Aşmanok) Köyü, Muş /Merkez Köy
- 4- Huseyni-yi Muşi, Orginos Köyü, Muş Merkez Köy
- 5- Feki Süleyman Güzelses, Terçong Köyü (1890-1946) Bulanık/ Muş
- 6- Abdulkadir-i Derviş (1921-2003) Malazgirt Muş
- 7- Sabri-yi Xêli(1944-2011) Xêli Köyü, Malazgirt
- 8- Metin-i Muşi (1972-...), Xirbeyê Fekiya Köyü, Muş /Merkez Köy
- 9- Dengbej Hamid (1962-...) Kırtakom Köyü/ Muş Merkez
- 10- Cahido-yi Muşi, Orginos Köyü, Muş Merkez
- 11- Meruf-i Vartoyi, Varto /Muş
- 12- Şakiro-yi Şervanşeyhi, Adıvar Köyü / Bulanık
- 13- Siddiko-yi Bulaniki, Bulanık / Muş
- 14- Şakir-i Bedih, Muş
- 15- Emin-i Ziyareti, Ziyaret Beldesi, Muş Merkez
- 16- Dengbej İhsan, Muş Merkez
- 17- Evin Şan (Şahin) Muş Merkez
- 18- Dengbej Zülkif-i Muşi (1965-...) Sıdêkan Köyü, Malazgirt /Muş
- 19- Dengbej Sıddik-i Resulan, Resulan Köyü, Muş/ Merkez Köy
- 20- Selahaddin-i Gımgımı(1959-....)Miran Köyü, Varto/ Muş
- 21- Dengbej Sıdko(1949-....) Okçular (Şeyhveliya) Köyü, Bulanık/ Muş

İsimlerini saydığımız bu dengbejlerden şöhreti Muş yöresi, hatta Türkiye dışına da taşmış olan Şakir-i Bedih aslen Ağrılı olmasına rağmen uzun yıllar Muş'ta yaşadığı ve çoğunlukla Muş'ta sanatını icra ettiği için Muşlu olarak bilinmekte ve kabul edilmektedir.¹⁰

4. MUŞ YÖRESİ DENGBEJLİĞİNDE NASİHAT ÖRNEKLERİ

Muş dengbejleri ile ilgili bu genel bilgilerden sonra örnekler üzerinden nasihat olgusunu inceleyebiliriz:

1. Dengbej Emin-i Muşi'nin Muş'u, ovasını ve genel güzelliklerini anlattığı "Deşta Muşê/Muş Ovası" isimli klamının her dörtlüğünün ardında, aşıkların, birbirinin sevenlerin hayatlarını birleştirmelerine yardımcı olun, vuslata köprü olun anlamındaki nasihati içermektedir. Pastoral ve lirik temaların iç içe geçtiği bu eserdeki öğüt örneğini teşkil eden nakarat:

¹⁰ Mansur Ekmekçi, **Muş Halk Kültürü**, Muş Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, Muş, 2014, s. 266.

“Dilan dil bikin

Tema min li we dilan dil bikin”¹¹

Türkçesi:

“Seven gönüllerin vuslatını sağlayın,

Tavsiyem budur size, seven gönüllerin vuslatını sağlayın.”

Muş ve çevresinde eskiden örneklerine sıkça rastlanılan ve bu son dönemde nispeten azalan - bazı Anadolu şehirlerinde de karşılaşılan -gönülsüz, zoraki evliliklerin varlığı nazara alındığında, toplumsal bir soruna ve çözümüne yönelik bir öğüt ve yol gösterme göze çarpmaktadır.

2. Muşlu Dengbej Şakir’in “Lo Bira/ Ey Kardeş” isimli, akraba ilişkilerini konu alan sosyal temalı eserin son bölümünde:

“Temiya min li te be

li kêleka rinda ranebe,

li kêleka pîsan û miskînan rûnenê

tu caran qise neke, xeber nede”¹²

Türkçesi:

“Size tavsiyem rindlerin/iyilerin yanından kalkmayın,

Kötü ve miskinlerin yanına oturmayın,

Hiçbir zaman onlarla muhatap olmayın”

Bu klamda (dengbejlik eseri) iyi ve erdemli kişilerle arkadaşlık tavsiye edilmiş olup kötü ve değersiz olanlardan uzak durulması ve onlarla muhatap olunmaması salık verilmiştir. Bu nasihatte geçen “rind” sözcüğü, klasik edebiyat metinlerinde sıklıkla karşılaşılan, mazmun olarak kullanılan ve ermiş, mürşid, yaşlı ve tecrübeli kişi anlamlarına gelen “rind”i de hatırlatmaktadır. Fakat burada daha çok sözlük anlamıyla kullanılmış ve “iyi insan” demektir.

3. Muşlu Dengbej İhsan’ın seslendirdiği, Evdal-Zeyniki’ye ait ve ihtiyarlık konulu hüznü “Quling/Turna” adlı klamda nakarat olarak her bölümün ardında tekrarlanan şu nasihat vardır:

“Ax feleka me xayîn e,

Me dixapîne

Me ra nayê domê, hey domê”¹³

Türkçesi:

“Ah bizim feleşimiz haindir,

Bize tuzaklar kurup bizi aldatmaktadır

İstek ve arzularımızı dinlemez”

Hayatta ihtiyarlık zahmetleri, hastalıklar, kaza ve belalar gibi birçok istenmeyen durumlar çıkabilir. İnsanın bu realiteleri göz önünde bulundurması ve unutmaması gerekir. Dolayısıyla buradaki nasihate göre bu durum, felek denilen kötü talih, yani hayır ve güzelliğin karşısında duran şer odağının farkında olmayı gerektirmektedir.

4. Dengbej Abdulkadir tarafından söylenen, Muş ve Ağrı yöresinde Ruslara karşı başarılı mücadeleler veren Hüseyin Paşa ve Medeni Bey isimli iki Osmanlı paşasının kendi aralarındaki çekişmelerini konu alan “Wey Dunyayê/Ah Dünya” adlı dengbejlik eserinin ilk bölümünde şu nasihat yer almaktadır:

“Bila mîrê mîran bi meriv ra yar be

Padîşahê jor agahdar be

Dunya û alem tim neyar be”¹⁴

¹¹ Dengbej Emin-i Muşi, **Dengbej Programı**, TRT Kurdi. (12.08.2015)

¹² Teyp Kaseti (Tarihsiz)

¹³ Dengbej İhsan, **Dengbej Programı**, TRT Kurdi (10.05.2013)

¹⁴ Mansur Ekmekçi, **Muş Halk Kültürü**, Muş Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, Muş, 2014, s. 184.

Türkçesi:

“Sultanlar sultanı, yani Allah insanın dostu olduktan
Yukarıdaki padişah insandan haberdar olduktan
Sonra, isterse bütün dünya alem insana düşman olsun
Hiçbir önemi yok ve zarar veremezler.”

İş ve çalışma hayatında ve ya devlet görevlerinde sadakat, doğruluk, hakka ve halka hizmet anlayışının her zaman insanı felaketlerden ve mahcubiyetlerden kurtaracağını salık veren eserdeki bu nasihat, anlatının özünü kıssadan hisse şeklinde dinleyenlere ve topluma sunmaktadır.

5. Aslen Ağrılı olup ancak hayatının büyük bir bölümünü Muş'ta geçirdiği, çoğunlukla Muş'ta sanatını icra ettiği ve ünü Muş'tan tüm Türkiye'ye ve hatta dünyaya yayıldığı için Muşlu olarak bilinmekte ve kabul edilmekte olan Şakir-i Bedih'in aşk temalı ve nasihat örneği içeren “Wey Dil / Ah Gönül ” isimli klamında:

**“Bira dilê merya bi dil be
Bira tûrê parsê li mil be
Bira tijê garis û gilgil be
Bira tûrê meriv qul be**

**Bira parsa ne li vir be
Li nav welatekî gawir be
Bira ser raxa meriv gûnê be
Bin raxa meriv postê jûjê be
Ber seriyê meriv kevir be
Xurê meriv kerê nanê gilgil
Her bira dilê merya bi dil be”¹⁵**

Türkçesi:

“İnsanın aşkı ve evliliği insanın gönlünce olduktan sonra,
isterse dilencilik torbası insanın sırtında olsun,
içerisi çavdar ve yulafla dolu olsun,
İnsan değil kendi yurdunda, gavur memleketinde dilenci olsun,
İnsanın yorganı devedikeni, döşeği kirpi postu ve yastığı taştan olsun
İnsanın yiyeceği bir lokma çavdar ekmeği olsun
Yeter ki insanın yari gönlünce olsun”

Muşlu Dengbej Fikret, Evin Şahin gibi birçok dengbejin de söylediği Şakiro'ya ait bu eserin nakarat bölümünde aşka dair bu öğüt dikkat çekmektedir.

SONUÇ

Dengbêjlik eseri dil ve şekil yönüyle bir sözlü edebiyat özelliği, seslendirme ve icrası itibarıyla da sanat veçhesi olan bir halk edebiyatı ürünüdür. Bu sözlü edebi geleneğin ortaya çıkış ve oluşum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte Milat Öncesi asırlara kadar gerilere götürülebilmekte ve izi sürülebilmektedir.

Bu geleneğin merkezinde yer alan ve başkahramanı olan dengbej, bu sanatın icracısıdır. İcra edilen sözlü esere de “klam” denir. Bu eserin farklı icra mekânları vardır. Genel halk toplantılarında, toplumun yönetici ve aristokrat kesimini teşkil eden mir, paşa ve ağaların divan ve meclislerinde, bayram, şenlik, düğün gibi şenlikli zaman ve mekânlarda, yolculuk, sürgün, savaş, yenilgi gibi zorlu anlarda da birer teselli ve güç kaynağı olarak icra

¹⁵Dengbej Şakiro, “Wey Dil” youtube, www.sevilensozler.com , www.tayka-turkce.cevirissozluk.com (erişim tarihi: 25.02.2018)

edilmektedir. Dengbejlükte konu olarak aşk, kahramanlık, savaş, ayrılık, gurbet, ölüm, kaza, doğal afetler, tabiat güzellikleri, köy ve yayla yaşamı gibi birçok tema işlenmektedir.

Dengbejlik eseri olan klamdaki öğüt topluma sunulan mesajın özünü oluşturmaktadır. Bu olgu -açık ve ya örtülü şekilde- dengbejlik eserleri olan klamların genelinde bulunmaktadır. Açık şekilde bulunmadığı durumlarda ise dengbej bunun tespitini dinleyicinin ferasetine havale eder. Nasihat dinleyicinin ve dolayısıyla toplumun dengbejlik eserinden aldığı “kıssadan hisse” sidir. Nasihat bazen atasözü formunda, bazen deyim, bazen de normal kelime ve cümlelerle klamdaki uygun yerini alır. Nasihat için belli ve standart bir yer yoktur klamın içinde. Bazen klamın başında, bazen sonunda ve bazen de ortasında bulunur. Dengbêj bunu eserin içine serpiştirerek adeta görünmez kılar ve bir enstrüman gibi ustaca kullanır ve işler.

Ulaşabildiğimiz örnek eser ve kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla dengbejliğin, sadece “nasihat” konusunu işleyen ayrı bir türü bulunmamaktadır. Buna karşın nasihat dengbejlikte esaslı bir olgu olarak eserin içine işlenerek ustaca kullanılır ve böylece esere erdem, ahlak gibi insani değerler katılmış olur.

Ülkemizde dengbejlik gibi Kürtçe ile üretilmiş edebi ürünlerin serbest ve objektif bir şekilde akademi dünyasının araştırma ve inceleme alanına gelmesi henüz yeni sayılır. Yeni Türkiye anlayışı sonucu, ülke insanımızın inanç, kültür ve dilsel değerlerinin tehlike ve tabu olarak görüldüğü ve dışlandığı yaklaşım ve zihniyet terk edilerek, bunların ülkenin birer değeri ve zenginliği olarak görülüp kucaklanarak sahiplenilmesi daha birkaç yıl oldu. Dolayısıyla bu alanda ve özellikle de dengbejlik edebiyatı konusunda çok yönlü araştırmalara, hatta karşılaştırmalı tetkik ve tahlillere gereksinim vardır.

Çavkanî

BAYRAK, Mehmet, **Kürt Müziği Dansları ve Şarkıları Cild 3**, Özge Yayınları, Ankara, 2002.

BEN, Kevan, **Endülüs Güneşi Ziriyab**, Kurgu Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2007.

DOĞAN, Mehmet, **Büyük Türkçe Sözlük**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2005.

EKMEKÇİ, Mansur, **Muş Halk Kültürü**, Muş Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayını, Muş, 2014.

GÜMGÜM, Abdurrahman, “Kürt Folkloru ve Reso’nun Stranlarında Kürt Folklor Unsurları – 1”, **Bir Dergisi**, Ocak 2017, <http://kovarabir.com> (erişim tarihi: 20.02.2018)

KARDAŞ, Canser, **Dengbêjin Sözü Aşğın Sazı**, Yayınları, İstanbul, 2017.

ONG, J. Walter, **Sözlü Ve Yazılı Kültür**, Metis Yayınları, İstanbul, 2015.

YILDIZ, Ayhan, **Hunera Vegotina Bedew A Devkî û Nivîskî**, 1, Weşanên Lotya, Wan 2017.

YILDIZ, Ayhan, **Hunera Vegotina Bedew A Devkî û Nivîskî**, 2, Weşanên Lotya, Wan 2017.

ZAL, Azad, **Antolojiya Dengbêjan 1**, Şaredariya Bajarê Mezin a Diyarbekirê, Diyarbakir 2007.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

ZAL, Azad, **Antolojiya Dengbêjan 2**, Şaredariya Bajarê Mezin a Diyarbekirê, Diyarbakir 2007.

IZADY, Mehrdad, **Bir El Kitabı Kürtler**, Doz Yayınları, İstanbul 2005.

ZAL, Azad, **Antolojiya Dengbêjan 3**, Şaredariya Bajarê Mezin a Diyarbekirê, Diyarbakir 2007.

ZİNAR, Zeynelabidîn, **Nimûne Ji Gencîneya Çanda Qedexekirî**, Weşanên Pêncînar, Stockholm / Sweden 1991.

Dengbej Emin-i Muşi, **Dengbej Programı**, TRT Kurdi (12.08.2015)

www.sevilensozler.com, (erişim tarihi: 25.02.2018)

www.tayka-turkce.cevirissozluk.com, (erişim tarihi: 25.02.2018)

MUŞ TÜRKÜLERİNDE MOTİFSEL NİTELİK TAŞIYAN ÇİÇEK, HAYVAN, RENK ADLARI İLE KIYAFET VE AKSESUARLAR

Feyzan GÖHER VURAL *

ÖZET

Toplumsal hafıza ve kültürün en yoğun şekilde hissedildiği sanat dallarının başında müzik gelir. Bilhassa sözlü eserlerde, derin kültürel izler, göstergebilimsel saptamalar, simgesel göndermeler ve disiplinler arası ilişkiler bulmak olasıdır. Toplumun maddi ve manevi kültürü, tüm müzik türlerine, ama en fazla halk müziği ürünlerine yansır. Türküler hem güftelerindeki derin anlamlar, hem de melodileri ile milli folklorumuzun manevi temellerini taşımaktadır. Türkü sözleri içinde, özel anlamlar yüklenmiş motifler yer alabilir. Türkülerde kullanılan motifsel nitelikli kelimeler, gelişigüzel seçilmez. Bu kavramların kendine özgü bir çağrışımı bulunmaktadır. Simgesel anlamlar yüklenmiş türkü sözlerine, Muş yöresinde sıklıkla rastlanmaktadır.

Literatür taramasına dayalı olan ve betimsel karakterli bu çalışmada, başta Prof. Dr. Songül Karahasanoğlu'nun derlenmiş Muş türkülerini bir araya getirdiği ve pek çoğunu da kendisinin notaya aldığı kapsamlı eseri, "Muş Türküleri ve Oyun Havaları" olmak üzere, TRT repertuarı ve türkü dağarı kitaplarından edinilmiş olan 214 Muş türküsünde yer alan çiçek, hayvan ve renk adları belirlenmiş; bu kelimelerin kullanılış biçimleri göstergebilimsel açıdan düz ya da yan anlamsal boyutta değerlendirilmiş; motifsel nitelik taşıyanların mitolojik ve tarihi geçmişleri irdelenmiştir. Motifsel özellik taşımayan ancak benzetme amacıyla kullanılan kelimeler ile sıfat tamlaması ile bir kelimeyi niteleyen renkler, ayrıca belirtilmiştir. Ayrıca Muş türkülerinde yer alan kadın ve erkek kıyafetleri ile aksesuarlar saptanarak, sayısal veriler ışığında sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Muş Türküleri, Muş Kültürü, Türkülerde Motifsel Nitelikli Kelimeler, Kültürel Müzikoloji.

MOTIFICAL FLOWERS, ANIMALS, COLORS, DRESSES AND ACCESSORIES IN MUŞ FOLK MUSIC SONGS

ABSTRACT

Music is one of the most important art for keeping the social memory and culture. Especially in verbal works, it is possible to find deep cultural traces, semiotic determinations, symbolic sentences and interdisciplinary relations. The material and spiritual culture of society is reflected in the works of folk music. Turkish folk music songs (türkü) carry the spiritual foundation of our national folklore with their lyrics and melodies. The lyrics of Turkish folk songs enter into the field of study of a very wide area from history to folklore, from sociology to musicology. There are many elements in the lyrics of folk songs, from clothes to customs, from local words to frequently used objects. These elements reflect regional characteristics, historical background, links to other arts, mythological origins.

In this study which is based on literature review and descriptive character, names of flowers, animals and colors which are in the Muş folk music songs and have a motif character have been determined; the ways in which these words are used have been assessed in terms of semantically denotation or connotation dimension; the mythological and historical backgrounds of the words which have motifical qualities have been examined. In addition, women's and men's clothes, accessories in Muş folk songs have been presented in the light of numerical data.

Keywords: Muş Folk Music Songs, Muş Culture, Motives Qualified Terms in Turkish Folk Music Songs, Cultural Musicology.

GİRİŞ

Türk kültürünün, tarihinin ve müzikolojik evriminin ürünü olan türküler, sözleriyle pek çok bilim insanının dikkatini çekmiştir. Tarih biliminden halk bilimine, sosyolojiden müzikolojiye kadar çok geniş bir alanın inceleme alanına giren türkü sözleri içinde, kıyafetlerden törelere, yöresel sözlerden sık kullanılan eşyalara kadar pek çok unsur vardır. Bu unsurlar, bölgesel niteliği, tarihi geçmişi, diğer sanatlarla olan bağları, mitolojik kökenleri yansıtır.

Türkü sözleri içinde, özel anlamlar yüklenmiş motifler de yer alır. Türkülerde kullanılan motifsel nitelikli kelimeler, gelişigüzel seçilmez. Bu kavramların kendine özgü bir çağrışımı bulunmaktadır. Söz konusu çağrışımlar, çoğu kez yüzlerce yılda oluşan detayları

---

* Prof. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı, Müzikoloji Bölümü, feyzan_goher@yahoo.com

barındırır ve tespitleri büyük önem taşır. Türkülerde kimi kelimeler gerçek anlamında, göstergebilimsel terminoloji ile düz anlamsal boyutta; kimi kelimeler ise üzerlerine yüklenmiş farklı anlamlarla, yani yan anlamsal boyutta karşımıza çıkarlar. Simgesel anlamlar gizli türkü sözlerine, Muş yöresinde sıklıkla rastlanmaktadır.

Muş ilini süsleyen camiler, türbeler, köprüler, kaleler, çeşmeler gibi eserler; bebeğe ad verme, diş hediği, şerbet içme, gelin götürme, Harafane Gezileri gibi pek çok gelenek, bu ilin kültürel geçmişine ve tarihsel derinliğine işaret etmektedir. Bu derin geçmişi en güzel şekilde ortaya koyacak unsurlardan bir diğeri de Muş türküleridir. Muş türkülerinde Muş Ovası'na duyulan sevgi, toplumsal olaylar, yaşanan savaşlar, yöresel kıyafetler ve daha pek çok unsur yer alır. Bu türküler, yörenin tarihi ve kültürünü fısıldayan derin yapıtlardır.

Literatür taramasına dayalı olan ve betimsel karakterli bu çalışmada, başta Prof. Dr. Songül Karahasanoğlu'nun derlenmiş Muş türkülerini bir araya getirdiği ve pek çoğunu da kendisinin notaya aldığı kapsamlı eseri, "Muş Türküleri ve Oyun Havaları" olmak üzere, TRT repertuarı ve türkü dağıtım kitaplarından edinilmiş olan 214 Muş türküsünde yer alan çiçek, hayvan ve renk adları belirlenmiş; bu kelimelerin kullanılış biçimleri göstergebilimsel açıdan düz ya da yan anlamsal boyutta değerlendirilmiş; motifnel nitelik taşıyanların mitolojik ve tarihi geçmişleri irdelenmiştir. Ayrıca Muş türkülerinde yer alan kadın ve erkek kıyafetleri ile aksesuarlar saptanarak, sayısal veriler ışığında sunulmuştur. Tablolarda yer alan kelimeler her türkü için bir kez sayılmıştır. Diğer bir ifadeyle bir türküde geçen çiçek, hayvan, renk ve benzeri kelimeler, her türkü için bir kez kayıt altına alınmıştır.

Çalışmada yer alan kelimeler, göstergebilimin anlamlandırma düzeyine uygun olarak, düz ve yan anlamsal boyutlarda incelenmiştir. Bu noktada kısaca göstergebilimden söz etmek yerinde olacaktır.

Göstergebilim (semiology), en genel tanımıyla dilsel ve dil-dışı tüm gösterge dizgelerini inceleyen bilimdir (Gümüş ve Şahin, 1982, s.35). Gösterge ise, genellikle kendisinden başka bir şeyi temsil eden ve bu temsil ettiği şeyin yerini alabilecek her biçim nesne, olgu vb. olarak tanımlanır. Bu açıdan sözcükler, simgeler ve işaretler gösterge olarak ifade edilebilir (Rıfat, 1994, s.12). Bir göstergede, gösterenle gösterilen arasındaki ilişkinin kurulmasına anlamlama adı verilir. Bir göstereni gördüğümüz ya da işittiğimiz zaman, onun gösterileni yani ne anlama geldiği zihnimize oluşmaktadır. Göstergebilimin en önemli alanı, kuşkusuz, 'anlamlama' adı altında toplanabilen "düz anlam" ve "yan anlam"la ilgili bölümdür (Çağlar, 2012, s.26). Göstergebilimsel incelemelerde bir imgenin taşıdığı mana, sıklıkla düz anlam ve yan anlam bağlamında ele alınır. (Guiraud, 1994, s.12; Barthes, 1993, s.72-73). Düz anlam, anlamlandırma işine dâhil olan herkes tarafından aynı çıkarsamaların yapılmasına olanak tanır. Örneğin gül, düz anlamsal boyutta, herkes için güzel kokulu çiçekleri olan bir bitki türüdür.

Yan anlam ise Barthes tarafından anlamlandırmanın ikinci düzeyi olarak gösterilmiştir. Barthes'ın yan anlam konusunda öne çıkan görüşü, geleceğin bir yan anlam dilbilimi olacağı yönündedir. Çünkü toplum ikinci bir anlam dizgesini durmaksızın geliştirecektir. Göstergenin kullanıcıların duygularıyla ya da kültürel değerleriyle buluştuğunda meydana gelen etkileşimi betimleyen yan anlam, asıl farklılığı yaratandır. Yan anlam, toplum tarafından paylaşılabilir, büyük ölçüde nedensizdir (arbitrary) ve bir kültüre özgüdür. Yan anlamın gösterileni, bir anlamda toplumun ideolojisini yansıtır (Topçu, 2005, s.240; Barthes, 1993, s.73). Örneğin gülün, tasavvuf ve çeşitli sanatlarda Hz. Peygamberin simgesi olması gibi. Bu, toplum tarafından, o nesneye (bu örnekte güle) yüklenen yan anlamdır.

Çalışmada saptanan kelimelerin tablolar eşliğinde sunulmasının ardından, yorumlar yapılmış ve toplum tarafından motifleştirildiği düşünülen kelimeler, göstergebilimin anlamlama düzeyi içinde, düz ve yan anlamsal boyutta sergilenmeye çalışılmıştır. Motifnel özellik taşımayan ancak benzetme amacıyla kullanılan kelimeler ile sıfat tamlaması ile bir

kelimeyi niteleyen renkler, ayrıca belirtilmiştir. Bu doğrultuda, Muş türkülerinde aranan kelimeler aşağıda yer almaktadır.

BULGULAR

Muş türkülerinde yer alan çiçekler aşağıdaki tabloda sunulmuştur:

Tablo 1. Muş Türkülerinde Çiçekler

Çiçek Adı		Kullanılma Sıklığı
Gül	Çiçek olarak	10
	Gül x Bülbül	7
	Gül x Bahçe	3
	Gül x Çimen	3
	Yar / yârin yanağı	2
	Gonca = genç kız	2
	Gülüm (hitap)	2
	Kadın / Anne ¹	2
	Suyu	2
	Boy	1
	Gerdan	1
	Gül x Diken	1
	Güllü Hamam	1
	Kendine benzetme	1
Çiçek		4
Lale		2
Nergis		1
Sümbül		1
Toplam çiçek türü (çiçek kelimesi hariç)		4
Çiçek kelimelerinin kullanıldığı türkü sayısı		46

İncelenen Muş türkülerinde “gül”, dikkat çekici oranda fazladır. Bu durum, genel türkü külliyatı ile yakınlık göstermektedir. Gül, gerçek anlamda kullanılmasının yanı sıra, sevgiliye benzetme amacıyla ve yan anlamlar yüklenmiş olarak Türk Halk Edebiyatı ve Divan Edebiyatında yoğun olarak karşımıza çıkar.

Gülün, güzel kokulu bir çiçek olarak kullanılması, düz anlamsal bir özellik gösterir. Gül, gerçek anlamında, diğer türkülerle birlikte, Muş’tan derlenmiş Yemen Türkülerinin farklı varyantları nedeniyle de 3 kez tekrar edilmiştir:

“Ah o Yemendir
Gülü çemendir”

Yemen Türküsü’nün (Havada Bulut Yok) varyantları içinde, “Gülü çimendir” ifadesi görülür. Kalelioğlu, bu kullanımı, Muş-Yemen Türküsü Gerçeği adlı kitabında, Ahmet Zeki Özdemir’e dayandırdığı bilgileri şöyle anlatır: “Muş’a giden Yüzbaşı Selahattin Ethem, oradaki kadınların eşlerini, oğullarını Yemen’den gelmesini beklediklerini görür. “Yemen nerededir bilir misiniz?” diye sorar. Onlar da “Bilmeyiz ama mektuplarında çiçek yerine çimen gönderiyorlar, orası çiçeğin bile olmadığı bir yer” diye cevap vermişlerdir (Kalelioğlu 2006). Rivayet odur ki, Yüzbaşı, bu sözlerin üzerine bilinen Yemen Türküsünü yazmıştır.

¹ Anası gül, kızı gonca.

Sıkça motifsele içerikli olarak, özel anlamlara sahip şekilde türkülerde yer alan “gül”, Yemen türkülerinin tamamında gerçek anlamında kullanılmıştır².

İki türküde saptanan gül suyu sözleri de, düz anlama sahiptir. Gül kokusu, kimi türkülerde gül suyu ile anılırken, kimi zaman da “Saçlarına gül sürmüş” dizesi içinde anlatılmaktadır. “Güllü Hamamın Üstüym” adlı Muş türküsünde gül, düz anlamsal boyutta iken; gül - diken kelimelerinin birlikte kullanıldığı “Mektebin Bacaları” başlıklı eserde bir dikotomiden³ söz etmek mümkündür. Burada, birbirlerine zıt özellikler barındıran ama birbirlerini tamamlayan unsurlardan bahsetmekteyiz.

Gül kelimesi, Muş türkülerinde, 7 kez gül - bülbül ilişkisi içinde yer almıştır. Düz anlamsal boyutta gül, güzel kokulu bir çiçek, bülbülün ise ötücü bir kuştur. Ancak Muş türkülerinde, gülün sevilen, bülbülün seven rolünde yan anlamlara sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu durum, genel Türk edebiyatı ile paraleldir.

Gül, Divan ve Halk edebiyatında bülbül ile birlikte, seven ve sevilen ikilisinin temel unsurlarından birisi olarak yer alır. Divan edebiyatında gül, âdeta bir kişilik ve karakter kazanmıştır. Güzelliği, temizliği, hassasiyeti ve duruşu gibi yönlerden sevgili ile özdeşleşmiş bir çiçektir. Gülün en belirgin işlevlerinden birisi, tasvirleri renklendirmesidir. O, pek çok tasvirin ana motiflerinden biridir ve bu yönüyle, Divan edebiyatının en önemli ürünlerinden olan Hüsn ü Aşk tasvirlerinin de ayrılmaz parçalarındandır (Eren, 2010, s.245). “Girdim Yârin Bahçesine” isimli Muş türküsünde olduğu gibi, gül ve bülbül, seven ve sevilenin göstergeleri olarak yer almıştır.

“Bir Çift Turnam Yolda Yoruldu” adlı türküde, “Garip bülbül gibi ayrıldım gülden” dizeleri içinde yine gül – bülbül ikilisini seven – sevilen çiftinin göstergesi olarak görmekteyiz. Aynı türküde “Bülbülün vatani bahçeler bağlar” dizesi ise seven kişinin yerinin, sevilenin yanı olduğu mesajı, semboller kullanılarak yansıtılmıştır.

Gül-bülbül ilişkisi, saf bir aşkı akla getirirken; gül-bağ/bahçe ilişkisi ise çoğu kez içinde cinsel göndermeler barındıran bir anlatımı barındırır (Vural Göher 2016, s.3). İncelenen Muş türkülerinden birisinde “Yârin bahçesine girdim” ifadeleri yer almaktadır. Ali Osman Öztürk, “Türkülerde Söz Kalıpları, Eğretileme ve Simgeler” adlı çalışmasında, türkülerde yer alan “yârin bahçesine girmek” / “yârin bahçesinden gül dermek vb.” anlatımların, “sevilen kişi ile cinsel olarak yaklaşmak” eyleminin motifsele ifadeleri olduğunu belirtmektedir (Öztürk, 1998, s.268). Muş türkülerinin birisinde böyle bir kullanıma rastlanmıştır ki, bu yan anlamsal bir görünümdür. “Mongok Bağları Küre” adlı türküde yer alan “Bağa girdim üzüme” ifadesi de, benzer anlamda değerlendirilebilmektedir.

Büyük bir hazine olan Düriye Keskin’den derlenen “Havuz Başının Gülleri” adlı türküde, bağ ile gülşan, seven ve sevilen ikilisinin simgesi konumundadır.

Gül ve gonca kelimeleri, anne ve kızı nitelemek için “Havuz Başının Gülleri” ve “Evlerinin Önü Susam” türkülerinde kullanılmıştır. Gül ayrıca, sevilen kadının gerdanını nitelemek için de kullanılmıştır.

Muş türkülerinde yer alan gül kelimesine ilişkin olarak gösterenle gösterilen arasındaki ilişki aşağıda sunulmuştur.

Düz anlam 1: Gül (güzel kokulu çiçek)

Yan anlam 1.1. Sevilen kişi

Yan anlam 1.2. Güzel ve iyi

² Anadolu’dan derlenmiş farklı Yemen Türkülerinin sözel, melodik ve ritmik analizi için bkz. Feyzan Göher Vural ve Timur Vural, “Yemen Türkülerine Yansıyan Tarih Ve Yemen Türkülerinin Yapısal Özellikleri”, **II. Uluslararası Osmanlı Döneminde Yemen Sempozyumu**, 16-17 Kasım 2017, İstanbul.

³ Dikotimi: Birbirlerine rağmen, birlikte devam eden karşıt iki olgunun varlığı. Dikotomik inceleme: Kavramların kapsamlarını ikiye bölerek yapılan incelemedir. Ancak bu, basit bir alt başlıklara ayırma ya da ikiye bölme olgusu değildir. Aynı zamanda kavramsal olarak birbirine zıt veya tamamlayan kavramların karşılıklı ilişkilerini açıklayan bir olgudur.

Yukarıda sunulan birinci yan anlamda, sevilen kişi yerine simgeleşmiş şekilde “gül” ifadesi kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca dikenin kötü olay ve olguları simgelemesinin zıttı olarak, gül güzel ve iyi olayları, olguları nitelemektedir. Bu durum Muş türkülerinde sadece simgeler yoluyla “gül x diken” şeklinde anlatılmıştır.

Düz anlam 2: Gülün derilmesi

Yan anlam 2.1. Sevgili ile yakınlaşması

Üzeri kapalı şekilde “gülün derilmesi” motifleriyle, sevgili ile yakınlaşmak kastedilmektedir. Motifleşmiş ve gösterilenin adı hiç anılmadan yapılan bu anlamlamalar ile aşağıda sunulan benzetmeler farklıdır. Aşağıdaki benzetmeler, genellikle gül kelimesi ile birlikte anılmaktadır. Gösterilenin yerine geçme durumu yoktur. Ona benzetilme durumu vardır: Gül yanaklı vb. Buna göre Muş türkülerinde, gül ile motifsel bir ilişki kurulmamış olan ama güle benzetilen kelimeler aşağıda sunulmuştur:

Benzetilen 1: Gül

Benzeyen 1.1. Sevilenin yanağı

Benzeyen 1.2. Genç kızın annesi

Benzeyen 1.3. Sevilenin boyu

Benzeyen 1.4. Sevilenin gerdanı

Benzeyen 1.5. Türküyü yakan kişi

Muş türkülerinde çiçek kelimesi, gerçek anlamında ve sevilen kişi kastedilirken kullanılmıştır. “Açılmış kapanmıyor muhabbet çiçekleri” dizesi dikkat çekmektedir. Muhabbet çiçeği, gerçek anlamında, boyu 150 cm.e kadar uzayabilen bir çiçek (Latince *reseda lutea*) türü olarak ifade edilmektedir. Ancak ilahi konuların konuşulması anlamında da kullanılabilir. Bu şekilde hutbelerde de yer alabilmektedir: *Murat, muhabbet çiçekleri, muhabbet baharıyla açılır. O halde fani muhabbetlerin peşine düşmeyiniz! İlahi Aşka ve ilahi muhabbete sarılınız!*⁴ Ancak Muş türkülerinde gerçek anlamında kullanıldığı düşünülmektedir. Bununla birlikte sevilen kişi anlamında kullanılış, yan anlamsal özellik taşır.

Düz anlam 3: Çiçek

Yan anlam 3.1. Sevilen kişi

Tabloda yer alan lale, nergis ve sümbül kelimelerinin tamamı, gerçek anlamlarında kullanılmışlardır.

Tablo 2. Muş Türkülerinde Bahçe vb. Adlandırmalar

İsim	Kullanılma Sıklığı	İsim	Kullanılma Sıklığı
Bağ / bahçe	16	Çayır çimen	1

İncelenen eserler içinde 16 türküde bağ / bahçe kelimeleri tespit edilmiştir. Bu kullanımların bir kısmı gerçek anlamında iken, bir kısmı ise yârin mekânını, civarını kastederek türkülerde yer almıştır. Yârin bağına girilip, gülünün derilmesi benzeri ifadeler, genel türkü külliyatında da sık karşımıza çıkmaktadır.

Düz anlam 4: Bağ / Bahçe

Yan anlam 4.1. Sevilenin etrafı

“Bahçenizde yemişem (meyvayım), yemişe değmemişem”, dizeleri de benzer bir manayı içermektedir. Dost bağı tamlaması, dostun mekânı ve dostu yakın olma anlamlarında yine Muş türkülerinde işlenmiştir. Çayır çimen ise bir kez ve gerçek anlamında kullanılmıştır.

Muş türkülerinde yer alan hayvan isimlerine geçmeden evvel, incelenen türkülerde yer alan meyve, yemiş, yeşillik, tahıl isimleri ile ağaç adlarına aşağıdaki tablolarda yer verilmiştir:

Tablo 2. Muş Türkülerinde Meyve, Tahıl, Yeşillik Adları

Yiyecek	Kullanım Sıklığı	Yiyecek	Kullanım Sıklığı
Elma	4	İncir	1

⁴ Mustafa Necati Bursalı, **Hutbeler**, Ailem Yay., İstanbul, 2014, 15.

Kavun	2	Nane	1
Marul / marol	2	Kestane	1
Maydanoz	2	Kışmış (küçük kuru üzüm)	1
Üzüm	2		
Armut	1	Reyhan	1
Arpa	1	Susam	1
Badem	1	Şeftali	1
Fındık	1	16 farklı yiyecek	Toplam 23 türkü

Tabloda yer alan kelimelerin hepsi, gerçek anlamlarında kullanılmıştır.

Tablo 3. Muş Türkülerinde Ağaç, Bitki Adları

Ağaç - Bitki	Kullanım Sıklığı	Ağaç - Bitki	Kullanım Sıklığı
Yonca	4	Kavak	1
Meşe	3	Nar ağacı	1
Çalı	1	Selvi dalı (boy)	1
Çınar	1	Teyek / Asma Dalı	1
		Toplam ağaç-bitki	8
		Toplam türkü sayısı	13

Tabloda yer alan kelimelerde selvi dalı, sevilen kişinin boyu nitelemek için kullanılırken; diğer kelimelerin hepsi gerçek anlamlarında yer almıştır.

Aşağıda Muş türkülerinde yer alan hayvan isimleri sunulmuştur:

Tablo 4. Muş Türkülerinde Hayvan Adları

Hayvan Adı	Kullanılma Sıklığı	Hayvan Adı	Kullanılma Sıklığı
Bülbül	17	Yılan	2
Kuş	11	Baykuş	1
At	9	Ceylan	1
Balık	2	Güvercin	1
İnek	2	Koyun	1
Keklik	2	Kumru	1
Maral	2	Ördek	1
Şahin	2	Suna	1
Turna (Durna)	2	Tavşan (Davuşan)	1
		Toplam hayvan sayısı	18
		Hayvanların yer aldığı türkü sayısı	59

Bülbül, Türk edebiyatının gözde kuşlarından birisidir. Edebiyatımızda bazen dertli ötüşüyle, bazen gülün sevgilisi oluşuyla, bazen de tasavvufta bir simge olarak karşımıza çıkar (Selvi, 2008:8). Muş türkülerinde de bülbül, sık sık divan edebiyatında olduğu gibi gül ile birlikte kullanılmış ve gülü seven kişi anlamında motifleştirilmiştir.

Düz anlam 5: Bülbül

Yan anlam 5.1. Seven kişi

Daha önce de söz edildiği üzere, sıklıkla gül ile birlikte anılan bülbül, zaman zaman tek başına ya da garip bülbül tamlaması içinde yer almıştır. Kimi zaman da “Ötme bülbül ötme bülbül, Derde dert katma bülbül” dizeleri ile anılmıştır.

Gül x bülbül ilişkisini kimi zaman bağ x bülbül şeklinde görebilmekteyiz. “Bu dağın karı menem” adlı Muş türküsünde bülbülün bağa girmesi konusu işlenmektedir. Burada da sevilen ile yakınlaşmak kastedilmektedir.

Bülbül, türküyü yakan kişiye ve yârin diline benzetilmiştir. Bu benzetimler, bülbül x seven kişi ikilisinde olduğu gibi gelenekselleşmiş bir “yerine geçme” durumunda değildir.

Benzetilen 2: Bülbül

Benzeyen 2.1. Türküyü yakan kişi

Benzeyen 2.2. Sevilen kişinin dili

Türk kültüründe kuşların önemli bir konumu vardır. Kuş, İslamiyet’ten önceki Türk toplulukları için çoğu kez ruhun sembolü niteliğindedir. Kuşlar, cennetin ifadesi, güzelliğin, iyi haberin simgesi olarak görülmüştür (Çoruhlu, 2002:152). Kuşlara verilen bu önem, İslamiyet’ten sonra da devam etmiştir. Türkler, ortaya koydukları pek çok sanat ve edebiyat ürününde “kuş”lara simgesel ve gerçek anlamlarında yer vermişlerdir. Kuşların Türk Halk edebiyatında da önemli bir yeri vardır. Onların uçabilme özellikleri, uzaktaki sevgiliye ya da hasret kalınan memlekete ulaşabilecek bir araç gibi nitelendirilmelerine neden olmuştur. Bu yargının oluşmasında posta güvercinlerinin etkisi de mümkündür. Bu anlamda, kuşların “haber ulaştırıcı varlık” biçiminde motifsel bir özellik taşıdığı söylenebilir. Örneğin “Kiratakum’da Bir Kuş Var” adlı türküde⁵, kuş haber ulaştırıcı varlık konumundadır.” Sabahın İlk Ezanı” adlı türküde yer alan “Bana kuş kanadıylan, gönder gelsin yığığın (mendilin)” dizeleri de benzer bir ifadedir.

İncelenen Muş türkülerinin 11’ine “kuş” kelimesinin geçtiği ve yukarıdaki saptamaya uygun olarak, genellikle haber ulaştırması temennisi içinde kullanıldığı belirlenmiştir. Tabloda yer alan turna, güvercin, bülbül, şahin, baykuş, kumru ve kekliğin de kuş olduğu düşünüldüğünde, Muş türkülerinde kuşların yer alma oranının daha da dikkat çekici olacağı görülecektir. Kuş aynı zamanda gerçek anlamıyla da Muş türkülerinde yer almıştır.

Düz anlam 6: Kuş

Yan anlam 6.1. Haber ulaştırıcı

Tablo incelendiğinde dokuz ayrı türküde “at” kelimesinin geçtiği görülmektedir. At, genel türkü külliyyatında da en fazla ismi zikredilen hayvanlar içinde gelir. Bu durum, yakın zamana kadar atın binek hayvanı olarak ve taşımada etkin rol alması; Türkler için binlerce yıldır kutsal ve değerli kabul edilmesi ile yakından ilişkilidir. Türkülerin hepsinde at, gerçek anlamında, düz anlamsal boyutta kullanılmıştır.

Baykuş ise genellikle olumsuz nitelendirmeler içinde türkülerde işlenir. Yöre ekibinden derlenen “Karşıda Kıza Gurban” isimli Muş türküsünde “Bildirir ki (bildirir) şen gönlüme, Bu yıl baykuş oturur” dizeleri içinde de baykuş, olumsuz olayların bir simgesi olarak, yan anlamsal bir boyutta yer almıştır. Baykuş, Anadolu’da genellikle olumsuz anlamlar yüklenen, kötü insanların ya da kötücül varlıkların simgesi olarak kullanılmış bir hayvandır (Karakurt 2011, s.82). Bu simgeleştirmeden ve türkü içindeki ifadeden yola çıkarak, Urfa türkülerinde yer alan baykuşa ilişkin alttaki anlamlandırmayı yapmak olasıdır.

Düz anlam 7: Baykuş

Yan anlam 7.1. Uğursuzluk

Güvercin kelimesi, türküyü yakan kişinin kendisini kastettiği dizelerde yer almıştır: “Beni güvercin eyle, Salih’in başına kondur”. Burada motifleştirilmeden ziyade, benzetme söz konusudur.

Benzetilen 4: Bülbül

Benzetilen 4.1. Türküyü yakan kişi

Maral ve ceylan ise sevgili tasvir edilirken, benzetme amacıyla kullanılmıştır.

Benzetilen 5: Maral / Ceylan

Benzeyen 5.1. Sevilen kişi

Yılan bir kez gerçek anlamında, bir kez de gözün biçimi anlatırken Muş türkülerinde yer almıştır.

⁵ bkz. Songül Karahasanoğlu, **Muş Türküleri ve Oyun Havaları**, İstanbul, 2008.

Benzetilen 6: Yılan

Benzeyen 6.1. Göz

İnek ve koyun, gerçek anlamlarında, günlük işlerden söz ederken yer almıştır.

Muş türkülerinde yer alan renk isimleri aşağıda sunulmuştur.

Tablo 5. Muş Türkülerinde Renk Adları

Renk Adı	Kullanılma Sıklığı	Renk Adı	Kullanılma Sıklığı
Kara	Renk 4	Mavi	5
	Matem 1	Kır	3
	Baht/yazı 2	Yeşil	3
Siyah	Renk 3	Ak	1
Al 7	8	Doru	1
Kırmızı 1		Kızıl	1
Toplam renk sayısı			8
Renklerin yer aldığı türkü sayısı			29

“Al” eski Türklerde bayrak anlamında kullanılmış, kimi zamansa Uygurlarda olduğu gibi hanlığın sembolü olarak yer bulmuştur. Türk kızlarının kırmızı giymeyi sevdiği pek çok kaynakta yer alır (Ögel, 1984:400-407). Türkülerde de kırmızı rengin pek çok kez kızların kıyafetinden söz edilirken kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca sevgilinin yanağı, dudağı betimlenirken de kırmızı(al) renk, türkülerde yer alır (Vural Göher, 2010: 178). Muş türkülerinde al, sevgilinin yanağı betimlenirken, dağların rengi anlatılırken ve giyinmeyi nitelerken “Al giyenlerin dostuyam” dizeleri içinde yer almıştır.

Salih Atıcı'den derlenen “Kaleden Kaleye Şahin Uçurdum” adlı Muş türküsünde al ve kara renkleri birbirlerine zıt anlam içerecek şekilde kullanılmıştır. Burada “Eller al geyinmiş, ben garaliyem” sözleri ile mutlu olan kişileri al, yaşlı olan kişinin ise karalı olduğu vurgulanmaktadır.

Bu kullanımlar incelendiğinde, “al giyinme”nin Türk kültüründe motifsel bir nitelik taşıdığı söylenebilir.

Düz anlam 8: Al giyinmek

Yan anlam 8.1. Olumlu bir olay ya da olgunun parçası olmak

Bununla birlikte sevilen kişinin (genellikle kızın) yanağı ya da dağların rengi betimlenirken al veya kırmızı kullanılmıştır. Yakın bir renk olan kızıl kelimesi ise “Ey Ağalar Gedene” adlı türküde gülü nitelerken kullanılmıştır.

Tamlayan 1: Al / kırmızı

Tamlanan 1.1. Yanak

Tamlanan 1.2. Dağ

Tamlayan 2: Kızıl

Tamlanan 2.1. Gül

Kara, Türk toplumunda kötü kader, kötü şans gibi (kara bahtım vb.) anlamlara sahip olmanın yanı sıra, kara kaş ve kara göz tamlamalarında da yer alır. Siyah renk, farklı anlamlarla Türk destan ve halk edebiyatında işlenmiştir. Türklerde siyah renk, kuzeyin ve toprağın simgesi; şiddet ve güç simgesi olarak da kullanılmıştır (Ögel, 1984:444; Çoruhlu, 2002:183). Kara kelimesi türkülerde sık sık matemin, yasın rengi olarak yer almıştır. Bu simgesel anlam, Muş türkülerinde de görülür.

“Kalem Üstünde Kalem” adlı türküde karanın, bahtı nitelemek için, yine olumsuz bir simge olarak karşımıza çıktığı görülür.

Düz anlam 9: Kara (renk)

Yan anlam 9.1. Kötü kader, kötü baht, kötü şans

Yan anlam 9.2. Matem, yas

Araştırmada incelenen Muş türkülerinden olan “Açıldı Laleler Güller” eserinde, suyun akıp gidişi, kara olarak belirtilmiştir. “Dağlar Al Giyinmiş” adlı türküde ise denizin suları, kara olarak tanımlanmıştır. Türkünün tamamı incelendiğinde, olumsuz bir ifadenin yer almadığı ve kara kelimesinin kullanımının düz anlamsal boyutta olduğu söylenebilir. “Karşıda Kıza Kurban” adlı türküde ise kaş ve göz nitelenirken kara kelimesi kullanılmıştır.

Tamlayan 3: Kara

Tamlanan 3.1. Su, deniz

Tamlanan 3.2. Kaş, göz

Kara daha çok sembolik anlamlar yüklenmiş olarak karşımıza çıkarken, siyah genellikle gerçek anlamında türkülerde yer alır. Muş türkülerinde siyah, kıyafet olarak giyilen çarşafı, gözü, puşiyi, toprağı nitelerken saptanmıştır.

Tamlayan 4: Siyah

Tamlanan 4.1. Çarşaf

Tamlanan 4.2. Göz

Tamlanan 4.3 .Puşi

Muazzez Turing'den derlenen “Kaleden Kaleye” isimli türküde yer alan beyaz kelimesi ise motifsel bir anlama sahiptir. Türklerde temizliğin, arılığın, olgunluğun, ışığın, masumiyetin, adaletin simgesi olan beyaz (ak) (Ögel, 1984:377; Çoruhlu, 2002:190), Türk Halk edebiyatında pek çok kez güzelliğin motifleştirildiği bir renk olarak karşımıza çıkar (Öztürk, 1998: 263). Pek çok türküde de cinsel çekiciliğin, beyazlık ile simgeleştirildiğini; sevilen kişinin gerdanının, göğsünün “ak” sıfatı ile nitelendirildiğini görmek mümkündür. Muş türküsünde de böyle bir kullanılma rastlanmıştır. “Ağa gerdan üstünde kılâyım namaz” dizesinde gerdanın beyazlığı vurgulanmıştır. Bu durumda, ak / beyaz, hem türkülerde gelenekleşmiş şekilde bir motif; hem de renk sıfatı konumuyla tamlayan durumundadır.

Düz anlam 10: Ak / beyaz

Düz anlam 10.1: Cinsel çekicilik

Tamlayan 5: Ak / beyaz

Tamlanan 5.1. Gerdan

Kır ve doru, atı nitelerken; mavi şalvarı, kıyafeti ve gökyüzünün rengini nitelerken; mor ise çiçeği, düğmeyi ve ipek kumaşı nitelerken düz anlamsal boyutta kullanılmıştır.

Tamlayan 6: Kır ve doru

Tamlanan 6.1. At

Tamlayan 7: Mavi

Tamlanan 7.1. Şalvar, kıyafet

Tamlanan 7.2. Gökyüzü

Tamlayan 8. Mor

Tamlanan 8.1. Çiçek

Tamlanan 8.2. Düğme

Tamlanan 8.3. İpek kumaş

Sarı, bülbül kanadını, kavunu, pabucu ve yazmayı nitelerken; yeşil bülbülü, yaprağı nitelerken kullanılmıştır.

Tamlayan 9: Sarı

Tamlanan 9.1. Bülbül kanadı

Tamlanan 9.2. Kavun

Tamlanan 9.3. Yazma

Tamlayan 10: Yeşil

Tamlanan 10.1. Bülbül

Tamlanan 10.2. Yaprak

Kıyafet ve aksesuarlar, kültürel doku, coğrafi nitelikler, yönelimler gibi çeşitli özellikleri yansıtır. Muş türkülerinde tespit edilen kıyafet ve aksesuarlar aşağıda sunulmuştur:

Tablo 6. Muş Türkülerinde Kıyafet ve Aksesuarlar

Kıyafet ve Aksesuar		Kullanım Sıklığı	Kıyafet ve Aksesuar	Kullanım Sıklığı
Elbise, Entari (1)		5	Çarşaf (giysi olarak)	1
Fes		5	Çorap	1
Kundura, Pabuç, Potin		4	Ebru (kıyafet)	1
Mendil, Yiğlik (1)		3	Halka (halhal)	1
Yazma		3	İşlik (içlik)	1
Çanta		2	Kaftan	1
Etek		2	Kalpık	1
Fistan		2	Kemer	1
Hızma		2	Könek (gömlek)	1
İpek (kıyafet)		2	Kravat	1
Kuşak, Kuşak		2	Kürklü Manto	1
Puşi		2	Palto	1
Baston		1	Şalvar	1
Ceket		1	Urbana (büyük örtü)	1
Cuhan (giysi)		1	Toplam kıyafet unsuru	32
Giyinmek	Mavi giyinmek 1	3	Kıyafetlerin kullanıldığı türkü sayısı	55
	Al giyinmek 2			

Tabloda yer alan kelimelerin hemen hemen hepsi gerçek anlamlarında kullanılmıştır. Elbise ve fes kelimeleri en sık saptanan kıyafet unsurlarıdır. Fes, “Muş’un Etrafında Fesli Gezerim”, “Muş İşgal Türküsü”, “Bu Dağlarda Ordu Var” ile iki adet kısmen farklı Yemen Türküsünde tespit edilmiştir. Çanta kelimesi de Yemen Türküsünün iki benzer varyantında saptanmıştır.

Kundura, potin ve pabuç 4 ayrı türküde, mendil / yiğlik 3 türküde, Anadolu türkülerinde çok sık görülen yazma 4 türküde görülmüştür. İpek, ipek kıyafet ve ipeklere bürünmek ifadeleri içinde yer almıştır. “Yardan bir kuşak gelmiş, Belime beş dolanır” dizeleri içindeki kuşak, 2 farklı türküde görülmüştür. Ebru, kıyafeti kastederek 1 türküde yer almıştır. Türkülerde sık gördüğümüz şalvar ise sadece 1 Muş türküsünde saptanmıştır.

Kravat, ceket ve fes gibi daha çok Marmara Bölgesi türkülerinde gördüğümüz ancak Anadolu genelinde sık rastlamadığımız kelimeler⁶, Muş türkülerinde işlenmiştir. Muş türkülerinde yer alan baston da türkü dağarında sık rastlanmayan bir eşyadır.

Etek, “Dizden aşağıya inmiş, yârimin etekleri” dizeleri içinde cinsel gönderme barındırmaktadır.

Cuhan (giysi), urbana (başa bağlanan büyük örtü), puşi, yiğlik (mendil) gibi kelimeler⁷, kıyafet kültürü ile birlikte Muş’un yöresel ağzını da gözler önüne sermektedir. Gömlek ise “köneği keten” ifadesi içinde yine yöresel bir söyleyişle derlenmiştir.

Muş türkülerinde özel anlamlar yüklenmiş kelimelere sık rastlanmaktadır. Bunlardan bir tanesi menten yelekli tabiridir. “Menten yelekli Nuri” ifadesi ile kastedilen, sevda giyinmiş kişi olmalıdır.

“Topuğu halkalı, burnu hizmalı” olarak tanımlanan kızlar, Muş türkülerinde yerlerini almış; bölge insanının kıyafetleri konusunda bilgi sunan diğer unsurlar olmuşlardır.

⁶ bkz. Serenat İstanbullu ve Feyzan Göher Vural, *Türkülerde Kadın*, Konya, 2017.

⁷ bkz. Songül Karahasanoğlu, *Muş Türküleri ve Oyun Havaları*, İstanbul, 2008.

SONUÇ

214 Muş türküsünün incelenmesi sonucunda, 38 türküde yer alan “gül” kelimesinin farklı yan anlamlara sahip olduğu; bu çiçeğe genel türkü külliyatı ve Divan Edebiyatı ile paralel şekilde derin manalar yüklendiği tespit edilmiştir. 46 türküde 4 farklı çiçek adı; 16 türküde ise kimileri yan anlamlar yüklü bağ-bahçe kelimelerine rastlanmıştır. 23 türküde 16 farklı meyve, tahıl vb. kelimeler; 13 türküde 8 farklı ağaç ve bitki adı saptanmıştır.

18 hayvan adı 59 Muş türküsünde yer almış; kuşlar ve bilhassa bülbül dikkat çekici oranda öne çıkmıştır. Gülün seveni, bülbülün sevileni simgelediği motifler kullanımlar; kuşlara haberci olma işlevinin yüklendiği eserler; baykuşun uğursuzluk simgesi olarak işlendiği türkülerin yanı sıra, hayvanların benzetme amacıyla kullanıldığı da saptanmıştır. Bu benzetimler genellikle, güzel hayvanların, sevilene benzetilmesi şeklindedir. Gündelik hayatta büyük bir yere sahip olmuş olan at da Muş türkülerinde sık kullanılmıştır.

Toplam 8 renk, 29 türküde yer almıştır. Genel türkü külliyatında olduğu gibi kara ve ak kelimeleri, yan anlamlara sahip motifler olarak karşımıza çıkmıştır. Kara, kötü talih anlamlarına sahip olarak; ak ise cinselliğin vurgulandığı ifadelerde kullanılmıştır. Bunların dışında renkler genel itibarıyla, sıfat tamlamaları içinde farklı isimleri tamlayan konumdadır.

Muş türkülerinde kıyafet unsurları, dikkat çekici oranda fazladır. Elbise, fes, kundura en sık kullanılan kıyafet ögesi olmakla birlikte, toplam 32 kıyafet ya da aksesuar, 55 türküde yer almıştır. Cuhan (giysi), urbana (başa bağlanan büyük örtü), puşi, yağlık (mendil) gibi kelimeler, kıyafet kültürü ile birlikte Muş’un yöresel ağzını da türkülere taşımıştır. “Topuğu halkalı, burnu hizmalı” olarak tanımlanan kızlar, Muş türkülerinde yerlerini almış; kravat, ceket ve fes gibi daha çok Marmara Bölgesi türkülerinde gördüğümüz ancak Anadolu’nun kırsal kesimlerinde sık rastlamadığımız kelimeler, Muş türkülerinde işlenmiştir.

KAYNAKÇA

ÇAĞLAR, Bilgehan, “Bir İletişim Biçimi Olarak Göstergebilim”, **LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, Aralık (II/II) 2012, s. 22-34.

ÇORUHLU, Yaşar, **Türk Mitolojisinin Anahtarları**, Kabalcı Yay. İstanbul, 2002.

BARTHES, Roland, **Göstergebilimsel Serüven**, Çev. M. Rıfat ve S. Rıfat. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993.

EREN, Abdullah, “Hüsn ü Aşk’ın Tasvirinde Gül”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, V.3/11, 2010, s. 245-251.

GUIRAUD, Pierre, **Göstergebilim**, İmge Yayınları, Ankara, 1994.

GÜMÜŞ, Korhan & Hüsniye, ŞAHİN, “Temel Göstergebilim Kavramları”, **Mimarlık**, S 186, Yıl 20, 1982, s. 35-38.

KALELİOĞLU, Oğuz, “Muş-Yemen Türküsü Gerçeği”, Yayınlanma Tarihi: 26.12.2006
ANKA

KARAHASANOĞLU, Songül, **Muş Türküleri ve Oyun Havaları**, Yalın Yay., İstanbul, 2008.

KARAKURT, Deniz, **Türk Söylence Sözlüğü-Açıklamalı Ansiklopedik Mitoloji Sözlüğü**, Dijital Sürüm, Ağustos 2011.

ÖGEL, Bahaeddin, **Türk Kültür Tarihine Giriş VI**, Kültür ve Turizm Yayınları, Ankara, 1984.

ÖZTÜRK, Ali Osman, **Türk Halk Türkülerinde Söz Kalıpları, Eğretileme ve Simgeler. Pertev Naili Borotav'a Armağan**, Haz. M. Tufan, Ayrı Basım, Başak Matbaacılık, Ankara, 1998.

RIFAT, Mehmet, **Göstergebilimin ABC'si**, Say Yay., İstanbul, 1994.

TOPÇU DOĞAN, Aslıhan, "Kayseri'yi Okumak: Göstergebilimsel Bir Yaklaşımla Bir Şehrin Analizi", **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 18, 2005/1, s. 237-246.

Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisi I/II, Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu Yay., Ankara, 2012.

Türk Halk Müziği Seçme Eserler 1-2-3, Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu Yay., Ankara, 2009.

VURAL GÖHER, Feyzan, "Türkülerde Motifler", **Türk Yurdu**, C 30 (62), S 269 (630), 2010, s. 176-181.

VURAL GÖHER, Feyzan, "Erzincan Türkülerinde Yer Alan Gül Motifinin Göstergebilimsel Açıdan İncelenmesi", **Uluslararası Erzincan Sempozyumu**, 28 Eylül-1 Ekim 2016.

MUŞ'TAN NİKSAR'A "KALENİN BEDENLERİ" TÜRKÜSÜ

Timur VURAL*

ÖZET

Türk milleti, yarı göçebe yaşam tarzını Anadolu topraklarında da sürdürmüştür. Sazları sırtında göçen boylar kendilerini anlatan türkülerini de yanlarında götürmüşlerdir. Dolayısıyla göçebe olan türküler Türk coğrafyasında çeşitli varyantlarıyla karşımıza çıkabilmektedir. Aynı isimlerdeki bazı türküler ezgileri ile bazıları ise sözleri ile benzeşmektedir. Bu benzeşmeler bazen sadece kalıp cümleler üzerinden ve kalıp ezgiler üzerinden bile olabilmektedir. Benzer isimlerdeki türkülerin analiz edilmesi hususu, ülkemiz kültür coğrafyasının tanımlanmasında önemli bir başlığı teşkil etmektedir.

Muş İl'inde ilk derleme çalışmaları 1944 yılında Muzaffer Sarısözen, Halil Bedi Yönetken ve Rıza Yetişen tarafından "Ankara Devlet Konservatuvarı" adına yapılmıştır. Bu çalışma sistemli olarak gerçekleşen ilk çalışma olması bakımından önem taşımaktadır. Sonrasında "TRT Ankara Radyosu" adına 1966 yılında, Mustafa Geceyatmaz, Fikret Otyam ve Teknisyen Mücahit Küçükbaran tarafından "Muş" yöresinde çeşitli derlemeler yapılmıştır. İkinci derleme kayıtlarına ait belgelere, yapılan araştırmalarda TRT arşivinde rastlanamamıştır. Bu araştırmaya da konu olan "Kalenin Bedenleri" isimli türkü de bu derleme sırasında banda alınmıştır. Kaynak kişi olan Muş'lu Duriye Keskin (Sakman) ya da halk arasındaki adıyla "Defçi Daza" dan 1966 yılında Mustafa Geceyatmaz tarafında derlenen "Kalenin Bedenleri" türküsü bu bölgenin sevilen türküleridir.

TRT Halk Müziği Repertuarında "Kalenin Bedenleri" ismini taşıyan beş türkü tespit edilmiştir. Bu türkülerden ikisi İzmir Bergama, birisi Muş, birisi Yozgat ve bir diğeri ise Tokat Niksar'dan derlenmişlerdir. Ayrıca Yunanistan'da sevilerek seslendirilen "Siko horepse koukli mou" isimli oyun havası da örnekleme dâhil edilmiştir.

Bu araştırma kapsamında, Misak-ı Milli sınırları kapsamındaki "Kalenin Bedenleri" ismini taşıyan türkülerin söz ve müzikal benzerlikleri üzerinde durulacaktır. Ayrıca bu türkülerin varyantlık veya ezgi çatallama ilişkileri sergilenmeye çalışılacaktır. Türkü notaları üzerinden makamsal, melodik ve usul analizi ile tesetura genişliği verilecektir. Yapılacak bu analizler sonrasında türkülerin benzerlikleri vurgulanacaktır. Ayrıca türkü sözleri arasındaki benzeşmeler ve verilen mesajlar üzerinden karşılıklı bir değerlendirme yapılacaktır. Türkülerin sözleri ve müzikleri arasında paralellik gösteren hususlar ise tespit edilerek vurgulanacaktır. Sonuç olarak ise elde edilen veriler doğrultusunda varsa bu türkülerin göç yollarına yönelik tespitler sergilenecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkülerin Göçü, Türkü Varyantları, Muş Türküleri, Kalenin Bedenleri, Müzikoloji.

"KALENİN BEDENLERİ" TURKU (FOLK SONG) FROM MUŞ TO NİKSAR

ABSTRACT

The Turkish nation continued its semi-nomadic lifestyle on the Anatolian land. Those who migrated with the instruments also took the turkus that told them with them. As a result, the nomad turkus can come up with various variants in the Turkish geography. Some songs in the same name are similar to their melodies or words. Sometimes these similarities can be made only through mold phrases or mold melodies. Analyzing the songs in similar names is very important in defining the cultural geography of our country.

Five turkus bearing the name "Kalenin Bedenleri" were found in the TRT Folk Music Repertory. Two of these Turkus were İzmir Bergama, one from Muş, one from Yozgat and the other from Tokat Niksar. Three turkus are also performed with similar words, two from "Kalenin Dibinde" in Kirkuk and one from "Kalenin Burcundan" from Kayseri.

The first compilation work in Muş Province was made by Muzaffer Sarısözen, Halil Bedi Yönetken and Rıza Yetişen in 1944 on behalf of "Ankara State Conservatory". This is the first compilation done systematically. Later on in 1966 on behalf of "TRT Ankara Radio", various compilations were made in Mustafa Geceyatmaz, Fikret Otyam and Technician Mücahit Küçükbaran in "Muş" region. The documents of the second compilation records were not found in the archives of the TRT. The subject of this research, "Kalenin Bedenleri", was also recorded during this compilation. This turku was compiled by Mustafa Geceyatmaz in 1966 from Duriye Keskin.

Within the scope of this research, the words and musical similarities of the turkus which bear the name "Kalenin Bedenleri" within the boundaries of the Misak-ı Milli will be emphasized. In addition, these turkus will be tried to show variant relation and melodic repetition. The maqam, melodic and tesetural analysis will be given over the notes of the Turkic. Following these analyzes, the similarities of turkus will be emphasized. In addition,

---

* Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı, Türk Müziği Bölümü, trvural@yahoo.com

similarities and messages between the words of the poet will be evaluated. If the result obtained is in the direction of the data, the detections for migration routes of these Turks will be displayed.

Keywords: Migration of Turkus, Turku Variants, Muş Turkus, Kalenin Bedenleri, Musicology.

GİRİŞ

Türküler bir yöre halkının en samimi duygularıdır. Türküler bazen sitem içerirken bazen ise kavuşulamayan aşığa olan özlemi aktarmıştır. Derin mana ve melodilere sahip olan türküler ise beğenildiği yöreler ile sınırlı kalmamış, bir beldeden diğerine göçmüş durmuştur. Türküler göçebedir, beğenildikleri yörelere konarlar ve o yörenin malı olurlar. Bazen binlerce kilometrelik göçlerin sonunda melodik, ritmik yapıları veya sözleri ile değişim gösterirler. Hangi dönemde göçtükleri, göçüş güzergâhları, taşıyan aşiretler ile söz ve müzikal içeriklerindeki değişimler her daim merak uyandırmıştır.

Bu araştırma kapsamında, Misak-ı Milli sınırları kapsamındaki “Kalenin Bedenleri” ismini taşıyan türkülerin söz ve müzikal benzerlikleri üzerinde durulacaktır. Ayrıca bu türkülerin varyantlık veya ezgi çatallama ilişkileri sergilenmeye çalışılacaktır. Türkü notaları üzerinden makamsal, melodik ve usul analizi ile tesetura genişliği verilecektir. Yapılacak bu analizler sonrasında türkülerin benzerlikleri vurgulanacaktır. Ayrıca türkü sözleri arasındaki benzeşmeler ve verilen mesajlar üzerinden karşılıklı bir değerlendirme yapılacaktır. Türkülerin sözleri ve müzikleri arasında paralellik gösteren hususlar ise tespit edilerek vurgulanacaktır.

MUŞ İLİ DERLEME ÇALIŞMALARI

Muş İl’inde ilk derleme çalışmaları 1944 yılında Muzaffer Sarısözen, Halil Bedi Yönetken ve Rıza Yetişen tarafından “Ankara Devlet Konservatuarı” adına yapılmıştır. Bu çalışma sistemli olarak gerçekleşen ilk çalışma olması bakımından önem taşımaktadır. Sonrasında “TRT Ankara Radyosu” adına 1966 yılında, Mustafa Geceyatmaz, Fikret Otyam ve Teknisyen Mücahit Küçükbaran tarafından “Muş” yöresinde çeşitli derlemeler yapılmıştır. İkinci derleme kayıtlarına ait belgelere, yapılan araştırmalarda TRT arşivinde rastlanamamıştır.

Bu araştırmaya da konu olan “Kalenin Bedenleri” isimli türkü de bu derleme sırasında banda alınmıştır. Kaynak kişi olan Muş’lu Duriye Keskin (Sakman) ya da halk arasındaki adıyla “Defçi Daza” dan 1966 yılında Mustafa Geceyatmaz tarafında derlenen “Kaleninin Bedenleri” türküsü bu bölgenin sevilen türküleri arasındadır.

KALENİN BEDENLERİ TÜRKÜLERİ

Hepimizin aşına olduğu ve popüler türkü repertuarına ait bir eser olan “Kalenin Bedenleri Türküsü” Anadolu’da yaşayan tüm kuşaklar tarafından bilinmektedir. Bunun önemli sebebi sevilen türkünün modern uyarlamalar ile televizyon ve sosyal medyada çok yer bulmasıdır. Candan Erçetin, Yılmaz Morgül, Sümer Ezgi gibi ünlü isimlerin albümlerinde bu türküye yer vermişlerdir. Kulaklarımızın aşına olduğu ve birçok albüme söylenmiş olan varyantı, Tokat Niksar yöresinden derlenmiştir. Hüseyin Arsal’dan derlenen eser 1974

yılında, 693 repertuar numarasıyla TRT arşivine alınmıştır. Mustafa Sarısözen tarafından notaya alınan türkü bu melodi türkü repertuarının vazgeçilmez eserlerinden olmuştur.

Kalenin Bedenleri	Tokat Niksar
Kaynak Kişi:	Hüseyin Arsal
Repertuar Nu:	693
Sol Müstezad Ayağında	İnici Karakterli
Hareketli Karakterde	Sadece Karar sesi kalışlı
	Rast ve Muhayyer sesleri arasında seyreden 9 ses aralığına sahiptir.

Tablo 1. Kalenin Bedenleri (Tokat) Analiz

Sol Müstezad Ayağında (Hoşsu, 1997: 42)

olan eser, tiz tonik civarından başlar ve kademe kademe inici bir ezgi oluşturur. Tonik sesi olan sol de ise karar verir. **Resim 1.** Kalenin Bedenleri Türküsü

Kalenin bedenleri yar yar yar yandım	Kaleden iniyorum yar yar yar yandım	Entarisi aktandır yar yar yar yandım
Koy verin gidenleri ni na nay canım	Çağırсан dönüyorum ni na nay canım	Ne gelirse haktandır ni na nay canım
İpek bürü bürümüş Yarı yandım	Aşkından kibrit oldum yarı tandım	Benzimin sarılığI yarı yandım
Niksarın fidanları ni na nay canım	Üfürsen yanıyorum ni na nay canım	Yare ağlamaktadır ni na nay yarım
Hop da ni na ni na nay ni na nay canım	Hop da ni na ni na nay ni na nay yarım	Hop da ni na ni na nay ni na nay yarım

Tablo 2. Kalenin Bedenleri Türküsünün Sözleri

Ayrıca bu türkünün Osmanlı dönemindeki geniş coğrafyada da yaygın bir şekilde söylendiği değerlendirilmektedir. Yunanistan'da "Siko Horepse Koukli Mou" Türkçe manası "kalk haydi çiftetelli oyna" (Σήκω Χόρεψε Κουκλι Μου) olan eser çok sevilmektedir. Melodisi Anadolu'daki "kalenin bedenleri" (Tokat Yöresi) türküsü ile aynıdır. Sözlerinde "çiftetelli Türkiko" ifadesinin geçmesi Osmanlı mirası bir müzik olduğunu göstermektedir. Stelyos Kazantzidi, 1958 yılında bu türküye Yunanca sözler yazarak meşhur etmiştir.

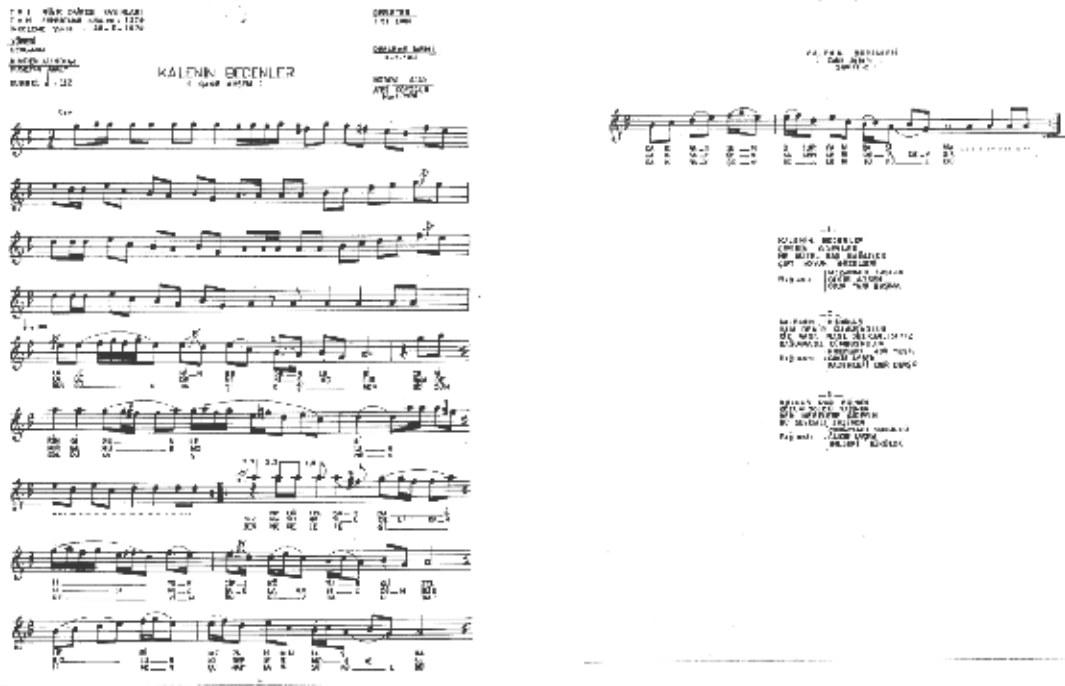
Resim 2. “Σηκω Χορεψε Κουκλι Μου” İsimli Şarkı

Kalk ayağa ve oyna kuklam benim	Sana yine şarkı söyleyeceğim	Sadece bir kere yaşıyoruz
Seni göreyim ne olur	Aşk havasında	Şu yalan dünyada
Türk çiftetellisi	Oynat birazcık vücudunu	Birazcık tadını çıkarmamız lazım
Şinanay yavrum şinanay nay	Şinanay yavrum şinanay nay	Şinanay yavrum şinanay nay
Hopa şina şinanay şinanay nay	Hopa şina şinanay şinanay nay	Hopa şina şinanay şinanay nay
Şinanay yavrum şinanay nay	Şinanay yavrum şinanay nay	Şinanay yavrum şinanay nay

Tablo 3. “Σηκω Χορεψε Κουκλι Μου” İsimli Şarkının Türkçe Sözleri

Görüldüğü üzere bu şarkı melodisi itibarıyla bire bir Tokat Niksar yöresine ait “Kalenin Bedenleri” türküsü ile aynıdır. Tamamıyla çatallanmış bir ezgidir. Sonradan yazılan sözleri ile biraz daha insanları eğlendirmeye yönelik olduğu görülmektedir. Eserin incelenen kayıtlarında bizde çiftetelli denilen ve “Eski İstanbul’un mesire yerlerinde, düğünlerde, raks amaçlı icra edilen bir türe ait ritmik yapı sergilenmektedir. Düyek usulündedir. Tekrarlayan motif ve cümleler olmasına rağmen melodik yapıları zengindir (Yahya, 2009: 305).

Bir diğer hızlı karakterdeki “Kalenin Bedenleri” türküsü Bergama yöresinden derlenmiştir. Ege Yöresinde dokuz zamanlı usuller en ağırından en hareketlisine kadar tüm bütün tip ve dereceleriyle kullanılmıştır (Hoşsu, 1997: 112). Bu eserde dokuz dörtlük usulü ve dörtlük notaya dakikada 112’lik metronomuyla bu tipe güzel bir örnektir. Eserde bir diğer dikkat çekici unsur ise girişteki uzun saz kısmının temposuyla söz kısmının temposunun farklı olmasıdır. Söz kısmı ile birlikte eser efe oyunundaki görkemine bürünmektedir.

Resim 3. “Kalenin Bedenleri” (Bergama) Türküsü

Kalenin Bedenleri	Bergama
Kaynak Kişi:	Hüseyin Ayalp
Repertuvar Nu:	1978
Hüseyini Ayağında	İnici Karakterli
Hareketli Karakterde	Güçlü sesi Re ve Karar sesi kalışlı
	Rast ve Muhayyer sesleri arasında seyreden 9 ses aralığına sahiptir.

Tablo 4. Kalenin Bedenleri (Bergama) Analiz

Kalenin bedenleri	Kaleden iniş olur mu	Bulgur daşı eşinen
Çevirin gidenleri	Ham demir gümüş olur mu	Gözüm dolu yaşinen
Ne güzel baş bağlıyor	Siz nasıl nasıl delikanlısınız	Ben nerelere gideyim
Çift köyün güzelleri	Bağlamasız cümbüş olur mu	Bu sevdalı başinen
Mezarımın taşına	Krepleri mor yeşil	Çorapları söküldü

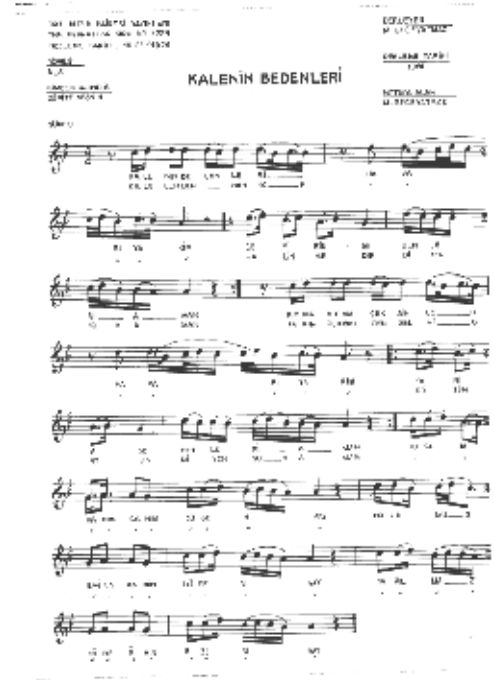
<i>Bağlantı</i> Çakır Ayşem	<i>Bağlantı</i> Çakır Ayşem	<i>Bağlantı</i> Çakır Ayşem
Otur yanı başıma	Kadehleri der devsir	Belleri büküldü

Tablo 5. Kalenin Bedenleri (Bergama) Türküsü Sözleri

Türkünün sözleri ilk iki kıtada Tokat yöresine ait olan türküyü büyük benzerlikler göstermektedir. Bergama’da gidenlerin çevirmelerini isteyen âşık, Tokat’ta koyuverin gitsinler demektir. Tokat’ta ipek bürü ile saçını bağlayan kadınlardan bahsedilirken, Bergama’da güzel bir başörtüsü veya baş bağlama sitili olduğunu aktarmıştır. Bağlantı kısımları ise tamamen değişiktir. Tokat türküsünde kalıp sözcük tekrarı yapılmaktayken, Bergama türküsünde sevdiği Çakır Ayşe’ye seslenme vardır. Bu türkü kendine has ezgi yapısıyla ve sözlerin değişimiyle farklı bir varyant olarak karşımıza çıkmaktadır.

Araştırmanın çıkış türküsü olan Muş yöresine ait olan “Kalenin Bedenleri” türküsü kendine has bir üsluba sahiptir demek doğru olacaktır. Bu türkü Zara tarafından “Türkülerle Türkiye (49 Muş)” albümünde seslendirilmiştir.

Kalenin Bedenleri	Muş
Kaynak Kişi:	Düriye Keskin
Repertuvar Nu:	1229
Hüseyini Ayağında	İnici Karakterli
Ağır Karakterde	Sadece Karar sesi kalışlı
	Rast ve Neva sesleri arasında seyreden 5 ses aralığına sahiptir.

Tablo 6. Kalenin Bedenleri (Muş) Analiz**Resim 4.** Kalenin Bedenleri (Muş) Türküsü

Kalenin bedenleri (havar yârim)	Kalelerden inen yok havar yârim
Çevirin gidenleri (aman)	Halin nedir diyen yok aman

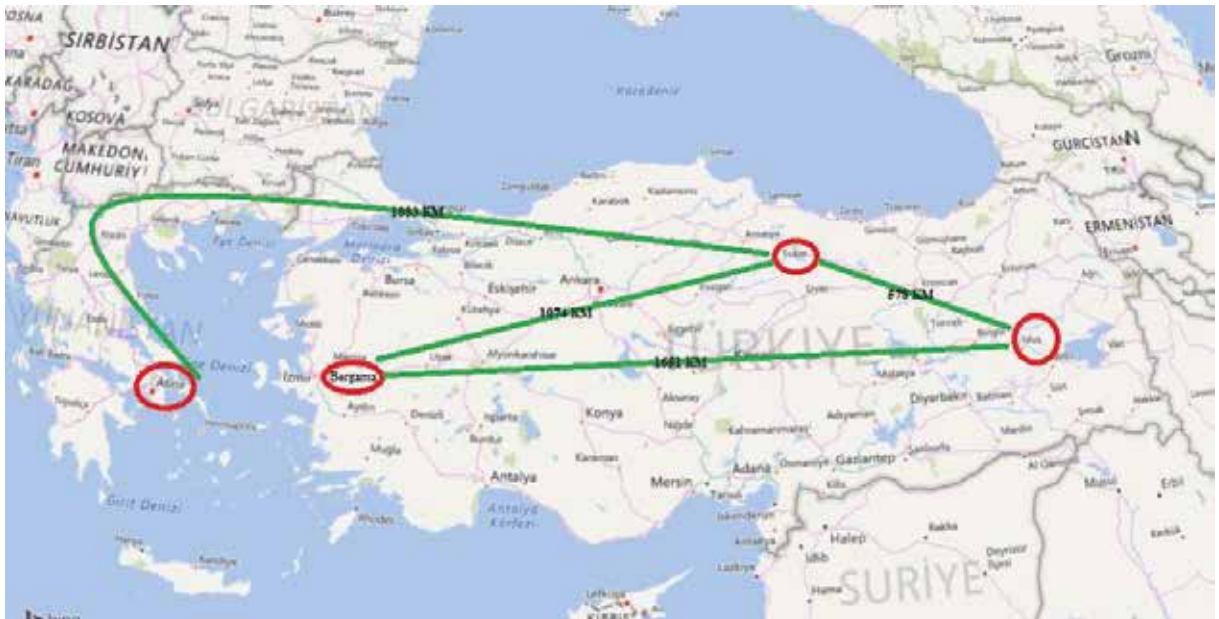
Kıyma kıyma çeksinler (Havar yârim)	Yârim gurbetten gelmiş havar yarım
Yârimi sevenleri aman	Gözün aydın diyen yok aman
Süse mi hanım canım süse mi vay	Süse mi hanım canım süse mi vay
Bozulmuş bağlamamın düzeni vay	Bozulmuş bağlamamın düzeni vay
Yapılmaz yüreğimin ezeni vay	Yapılmaz yüreğimin ezeni vay

(Karahasanoğlu, 2008: 290).

Bu türkünün ilk dörtlüğü özellikle Bergama benzerlikler göstermektedir. “Çevirin gidenleri” kısmı aynı şekilde aradaki 1651 km’lik mesafeye rağmen taşınmıştır. Niksar Türküsünde bu “Çevirin Gidenleri” ikilemesi “koy verin gidenleri” halini almış ama kafiye ve kelime benzerliği dikkat çekmektedir.

Bergama ve Muş Türküsünün ikinci dörtlüklerdeki “kaleden iniş olur mu” ile “kaleden inen yok” iki türkünün sözleri Niksar türküsünde “Kaleden iniyorum” halini almıştır ve benzerliğini korumuştur. Niksar türküsünde sanki Muş ve Bergama türkülerine bir karşıt cevap var izlenimi uyanmaktadır. Muş ve Bergamada “Gidenler çevirilirken” Niksar’da “Koy verin gidenleri” halini almıştır. Muş ve Bergama’da “Kaleden iniş olmaması” teması işlenirken Niksar Türküsünde anlatıcı “Kaleden iniyorum” diye karşı bir söyleşi halinde aktarmıştır. Bu türkünün mani olarak farklı bölgelere taşınmış olması ve gittiği yörenin kalıp ezgileriyle yayılmış olması mümkündür. Türkü sözlerinin konu benzeşmesi bu şekilde açıklanabilecektir.

Melodideki ciddi farklılıklar ise dikkat çekmektedir. Muş türküsü en dar ses alanına sahip olan türkü varyantı olmak ile birlikte melodisindeki akıcılık ve ağır başlılık eseri çok özgün bir hale getirmiştir. Tüm “Kalenin Bedenleri” türküleri yürük karakterde olmasına karşın Muş’dan derlenmiş olan türkü oldukça ağır tempolu olmasıyla diğerlerinden ayrılmaktadır.

SONUÇ

Yapılan analizler sonucunda “Kalenin Bedenleri” türküsünün sözleri büyük ölçüde taşındığı tespit edilmiştir. Özellikle Muş ve Bergama’dan tespit edilen türkülerin kelime yapıları ve manaları büyük benzerlik göstermekle beraber, Niksar’dan derlenen türkünün sözlerinin bilinçli olarak zıt manalarda kurgulandığı görülmüştür. Yunanistan’dan derlenmiş olan eserin ise sözlerinin son dönemde eğlence müziği amaçlı olarak kurgulandığı görülmektedir. Muş yöresi ile Bergama yöresi arasındaki 1651 km’lik mesafeye rağmen türkü sözlerindeki karakteristik benzerlik göçebe kültürün ne kadar etkili bir taşıma aracı olduğuna işaret etmektedir. Bilindik manilerin kulaktan kulağa taşınması ve vardığı coğrafyanın aşıklarının melodi anlayışına göre bu farklı şekillere girdiği sonucuna varılmıştır.

Anadolu coğrafyasındaki “Kalenin Bedenleri” türküleri arasında melodik benzerlik tespit edilememiştir. Bergama ve Niksar yöresi türkülerinin ses alanları aynı olmak ile birlikte makam dizileri, melodik karakterleri ile ritmik yapıları oldukça farklıdır.

Ayrıca “Kalenin Bedenleri” türküsünün Tokat varyantıyla Yunanistan’da seslendirilen şekli arasında melodi yönünden büyük benzerlikler olduğu tespit edilmiştir. Aralarındaki 1883 km mesafe farkına rağmen melodinin aynen korunmuş olması önemli bir tespittir. Bu da bize Tokat ve Yunanistan arasındaki coğrafyada, Tokat varyantının Osmanlı döneminden beri yaygın bir şekilde seslendirildiğine işaret etmektedir.

KAYNAKÇA

HOŞSU, Mustafa, **Geleneksel Türk Halk Müziği Nazariyatı**, İzmir, 1997.

KARAHASANOĞLU, Songül, **Muş Türküleri ve Oyun Havaları**, Hiperlink, İstanbul, 2008.

KARAHASANOĞLU, Songül, “Türk Halk Müziğinin Değişimi Sürecinde Bir Örnek ‘Muş’”, **VII. Milletler Arası Halk Kültürü Kongresi**, 2011, ss. 1-20.

ÖZBEK, Mehmet, **Folklor ve Türkülerimiz**, Ötüken Neşriyat. İstanbul, 1975.

ÖZTÜRK, Ali Osman, **Türküyü Okumak-Türkü Yazıları 2**, Hiperlink Yayınları, İstanbul, 2017.

ŞENEL, Süleyman, “Cumhuriyet Döneminde Halk Müziği Araştırmaları”, **Folklor Edebiyat**, S 17, Ankara, 1998, ss. 99-128.

YAHYA KAÇAR, Gülçin, **Türk Musikisi Rehberi**, Gazi Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2009.

YÖNETKEN, Halil Bedi, “Muş Vilayeti Müzik Folkloru”, **Varlık Dergisi**, S 14, İstanbul, 1945.

MUŞ TÜRKÜLERİNDE TOPLUMSAL HAYAT

Seyit Battal UĞURLU*

ÖZET

Anadolu, farklı uygarlıkların bir arada kaynaştığı, kültürel açıdan zengin, renkli bir coğrafyadır. Muş ili de bu kültürel zenginliğin yansımalarının gözlenebildiği yerlerden biridir. Bu durum, halk müziğinin sözsüz ve sözlü ezgilerinin çokluğundan ve çeşitliliğinden de anlaşılabilir. Türküler, içinden çıktıkları dönemin sosyal hayatına ilişkin değerli malzemeler içerirler.

TRT türkü arşivinde derlenerek notaya alınmış on Muş türküsü bulunmaktadır, ancak bundan sonradan yapılan araştırmalar, bu toplamın çok daha fazla olduğunu ortaya koymuştur. Bu eserler, ilin geçmişteki toplumsal yaşama önemli açılardan ışık tutmaktadır. Muş türkülerinde, aşk, ayrılık, yoksulluk, inanç, anne sevgisi, tabiat güzelliği, düğün ve mutluluk, Muş'un işgali, savaş, seferberlik evlilik gibi ana temalar yer almaktadır. Bu temalar, Muş özelinde veriler içerse de Türkiye'nin farklı yörelerindeki insanların yaşamına ilişkin de ipuçları içermektedir.

Türküler yapı ve tema açısından değerlendirilirler. Bu yazıda, Muş türküleri sosyal hayata dönük öne çıkan temalar açısından ele alınmaktadır. Songül Karahasan'ın *Muş Türküleri ve Oyun Havaları* adlı çalışmasındaki metinler, sözel içerikleri açısından değerlendirilmektedir. Her biri 'kapalı birer metin' olarak dikkate alınan bu metinlerin içerdiği kodların, yörenin toplumsal hayatına ilişkin taşıdığı anlamlar çözümlenmeye çalışılmaktadır. Muş'un toplumsal hayatını ele veren metinlerden yansıyan bu kod çözümünün yöreye özgünlüğünün yanı sıra, işaret ettiği evrensel yön de değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Halk Kültürü, Türkü, Muş Türküleri, Sosyal Hayat, Kod, Gösterge.

SOCIAL LIFE IN MUŞ FOLK SONGS

ABSTRACT

Anatolia is a richly colored, geographically culturally diverse region where different civilizations coexist. Muş province is also one of the places where the reflection of this cultural richness can be observed. This can be understood from the multiplicity and diversity of the nonverbal and verbal melodies of folk music. Folk songs contain precious materials related to the social life of the period they came from.

There are ten Mus songs compiled in the archives of the TRT folk songs, but subsequent investigations have revealed that this sum is much more. There are main themes such as love, separation, poverty, belief, mother's love, nature beauty, wedding and happiness, Mus's invasion, war, mobilization marriage. These themes reflects Muş region in special but also includes tips related to people's lives in different regions of Turkey.

Folk songs are evaluated in terms of structure and theme. In this article, Mus folk songs are dealt with in terms of the themes pointing out to the social life. The texts of Songül Karahasan's work titled *Muş Türküleri ve Oyun Havaları* are evaluated in terms of verbal contents. The meanings of these codes, which are considered as 'closed text', are trying to be solved in terms of the social life of the region. In addition to the locality specificity of this code solution reflected from the texts that reveal Mus's social life, the universal direction pointed out is also assessed.

Keywords: Folk Culture, Folk Songs, Muş Folk Songs, Social Life, Code, Indicator.

GİRİŞ

1. KÜLTÜR, COĞRAFYA VE FOLKLOR

Sosyal bilimlerin temel kavramlarından olan kültürün, farklı disiplinlerin bakış açısına göre değişiklik arz eden kavranma ve yorumlanma biçimleri oldukça zengin bir çeşitlilik arz eder. Doğal çevre faktörleri toplumların kültürel özelliklerini etkiler. Kültürel farklılıklar mekânın organizasyonunda doğal kaynaklarından yararlanma biçimlerinde de değişikliklere yol açar. 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan *kültürel coğrafya*, bu durumu izah etmeye çalışan bir disiplin olarak, başlangıçta peyzajın önemi üzerine yoğunlaşmış, 1950'lerden sonra ise kültürel unsurların bizzat kendisi üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu noktada, yeryüzünün şekillenmesindeki temel belirleyici olarak kabul edilerek, yeryüzü kültürleri üzerinde insanın etkisi üzerinde yoğunlaşmaya çalışılmıştır (Arı, 2005: 54). Kimlik, temsil, sembolleştirme,

* Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, seyitugurlu@gmail.com.

anlamsallaştırma ve tasavvur etme gibi kavramlar bu disiplinin omurgasını şekillendiren temel kavramlar olarak öne çıkmıştır (Arı, 2005: 330).

Disiplini fark etmeksizin, kültür ve uygarlık üzerine yapılan çalışmalarda coğrafyaya eğilme gereksinimi, bir zorunluluk olarak önümüzde durmaktadır (Coşkun, 2010: 846). Coğrafya ve edebiyatın birleştiği ortak noktalar; insan, ortam ve zaman olarak sıralanabilir. Edebiyat insanın ortaya koyduğu duygu, düşünce ve bilgisini paylaşması ve bunu geleceğe bırakması için en geçerli araç konumundadır. İnsanoğlunun ruhsal iklimi ile bedensel olarak yaşadığı ortamı birleştirerek edebiyata konu olan eserlerini ortaya koyar. Coğrafi ortamlarla ilgili doğal ve beşeri unsurlar, doğrudan veya dolaylı olarak edebi esere konu olur (Özçağlar, 2011: 101). Edebi metnin mekân açısından okunması, *coğrafya merkezli okuma* olarak adlandırılır. Edebi eserin mekân açısından değerlendirilmesi demek olan *géolittéeriarée*; toprak ve iklim şartlarıyla sosyal realiteyi şekillendiren coğrafyanın; insanların duyuş tarzı, dünya görüşü ve yaşama biçimi üzerinde etkilidir (Kefeli, 2009: 424). Halk edebiyatının bir alt türü olan türküler de, ortaya çıktıkları coğrafi ortamın fiziki ve beşeri faktörlerden etkilendiklerinden dolayı, coğrafyadan bağımsız değildir.

Toplumların geçmiş ve hâlihazırdaki yaşamı ile ilgili temel bilgileri birçok farklı kaynaktan elde edilebilir. Kıyafetler, ikamet alanları, gündelik yaşamdaki araç gereçler, başlıca maddi kültür öğelerini oluşturur. Maddi olmayan kültür öğeleri; folklor, halk şarkıları, masallar, inançlar, atasözleri, alışkanlıklar, gelenekler ve toplumsal normlardan oluşur ve *halk kültürü* olarak adlandırılır. Halk kültürü yazılı ya da sözlü gelenek üzerinden kuşaktan kuşağa aktarılır (Tümertekin ve Özgüç, 2002; 136). Sözlü kültür mirasının temel unsurları arasında yer alan türkü, atasözü, mani, masal gibi ürünler toplumun farklı özelliklerini yansıtmaları açısından oldukça önem arz ederler. Folklorun; eğlenme, eğlendirme, hoşça vakit geçirme, toplumsal kurum ve törenlere destek verme, eğitim ve kültürün genç kuşaklara aktarılması, toplumsal ve kişisel baskılardan kurtulma gibi işlevleri (Bascom 2005: 137-142) dikkate alındığında, toplumun kültürel dokusu içinde hayati bir noktada olduğu, adeta bir tür *ruh haritası* işlevini gördüğü söylenebilir.

Bir halk şarkısının¹ anlattığı tarihi hikâyenin gerçekliği ya da kurgusalılığı sorusuna nasıl yaklaşılabilir? Folklor bir eğlence ve edebiyat formu olarak kabul edilebildiğine göre, bir topluluğun gerçek duygu ve düşüncelerinin keşfedilmesine yardımcı olur. Yoğun bir sosyolojik malzeme de içeren halk şarkıları; yaşanan çağa ait gizli kalmış duyguların fişkırdığı bir alandır. Bu açıdan da halk arasında yaygın biçimde benimsenen duygu ve inançların güvenilir bir yansıması (Bohlmann, 1988: 89) olarak kabul edilir. Bu yansıma, ister yaşanmış tarihi bir olaya dayansın, ister kurgulanmış olsun, her iki durumda da kurgu olarak okunmalıdır. Halk şarkısını kurgulayanın bakışından, bilinçli ya da bilinçdışı ortaya çıkan yaşam parçacık ya da kesitleri, geçmişin izlerinden birçok belirti içerir. Bunun; folklorun, halk şarkısının dilinden bir yansıma olduğu kabul edilirse, geride kalmış yaşamın birçok izi bu metinlerden sürdürülebilir. Herzog'un da dediği gibi, halk şarkılarında işlenen temaların belirlenmesi, yaşam tarzı ile grup deneyiminin ortaya konması açısından önem arz eder (1950: 1032-1050). Halk şarkısının kurgusal yanı da göz ardı edilmeksizin, içerdiği verinin birer yansıma olduğunun da altı çizilmelidir.

¹ “Song”, folk song” sözcükleri, dünya kültürleri söz konusu edildiğinde daha uygun olacağı kanaatiyle, “şarkı” ve “halk şarkısı” olarak kullanıldı. Türk kültürü söz konusu edildiğinde “türkü” sözcüğü kullanıldı.

“Four Functions of Folklore” (1965) adlı makalesinde, halk şarkısının alt tiplerini de kategorize eden Alexander Krappe, bunlar içinde en eski tipin aşk şarkısı olduğunu söyler. Bunun da alt tiplerinden olan pastoral şarkıların antik dönemde ortaya çıkışına dair kesin kanıtlar öne sürer. Halk şairlerinin söylediği şarkıların, primitif modellerin etkisiyle yüzyıllar sonra yeniden şekillenmesiyle ortaya çıkan pastoral şarkı, açık alanlarda ve gün içine kadının çalışması sırasında söylediği şarkıdır. Açık alanlarda ve gün için kadının çalışması sırasında söylediği pastoral şarkılarda koyun sürüsü, zil şingirtisi tamamlayıcı ayrıntılardır. Krappe’ye göre tarım ve hayvancılıkla uğraşan toplumlarda yaygın olan bu tür şarkılarda kadınların yaratım ve icraları sayesinde varlıklarını sürdürürler. Krappe, halk şarkısının alt türlerini; ağıt, dokumacılık şarkısı, su taşıyan kadınların şarkısı olarak sıralar. Yün eğirme ve halı dokuma sırasında tezgâhın önünde oturan kadınlarca söylenen halı dokuma şarkısı, yapılan işin ritmine eşlik eden ritmik bir tür iş şarkısıdır. Kökenleri antik döneme kadar götürülmekle birlikte, Ortaçağ’dan örnekleri sunulabilen bu şarkıların teması, kahramanın kocası veya âşığı tarafından terk edimişliği etrafında şekillendiğinden, kasvetli ve hüznü bir hava ile yüklüdür. Köy çeşmesinden su taşıma işi kadınlara ait olduğundan, çeşme başı kadınla erkeğin ideal karşılaşma mekânlarından. Çeşme başı şarkılarında kız, kendisini vefasız âşığı tarafından terkedilmiş olarak kurgular ki bu, gerçek hayattaki olayların yansıtır. Çevrede yaşananlar, yapılan işler meydana gelen olaylar, aynı çevre şartlarından kaynaklanan şarkılarda anlatılarak yaşatılır (Krappe 1964:153-171).

Halk şarkılarının yerel düzlemde yaşanmış tarihi olaylarla ilgili olması dolayısıyla, belge gözüyle olarak değerlendirildiği bilinmektedir. Sözlü kültürün egemen olduğu yazısız toplumların çoğunda folkloru şekillendiren bilginin o toplumu tarihi gerçeği olarak kabul edildiği söylenebilir (Bascom 1965: 294-295). Ancak aksi bir durum kanıtlanmadıkça, halk şarkılarının aynı zamanda kurgu olma ihtimali her zaman mevcuttur. Halk şarkısının gerçeklikle ilgisinin ne düzeyde olduğun anlaşılabilmesi için, pek çok halk şarkısının üretildiği bağlamın ortaya konması, şarkının sözleri ile bu bağlamın ilişkisinin irdelenmesi gerekir.

TRT türkü derlemelerinde çeşme, pınar veya havuz başında söylenen türkülerin bazısında vefasız âşık veya sadece âşık teması gözlenir. Bu tür türkülerin metinleri önemli ölçüde kadın ağzından söylenir, âşık erkek ağzından söylenenleri de vardır. Çeşme, pınar başında olan türkülerde, bu mekânların sevenlerin ilk kez karşılaşmasını, iletişime geçmesini olanaklı kılması söz konusudur. *Zamanın ruhu* (zeitgeist), sevenlerin karşılaşmasını ancak bu tür yerlerde olanaklı kılabilmektedir. Bir ileri nokta olarak dere kenarları da bunlarla birlikte düşünülebilir.

Bu noktada türkülerde beliren tema ile bağlam arasında organik bir ilişki gözlenir. Vefasız âşık temasının gerçeğin kendisi değil, kurgusu olduğunu düşünen Krappe’i haklı çıkaran bir durum vardır. Bu tema, türkü yakan âşığın hazır kalıplar üzerinden düşünme alışkanlığından dolayı da, sıklıkla görünür.

2. AĞITTAN TÜRKÜYE

Türk Halk müziği (THM), içinden çıktığı toplumun sosyal ve kültürel değerlerini barındırmaktadır. Türk sanat müziği (TSM) gibi belirli kurallara göre şekillendirilmemiştir. THM’nin şekillenmesinde; içinden çıktığı bölgenin yaşamsal alışkanlıkların, bireysel isteklerin etkisi göz ardı edilemez. Toplumun duyuş ve düşünüşü, yörelere göre farklılaşan

sosyo-kültürel ve demografik çeşitlilik, farklılıkların kaynağını oluşturduğu gibi, ezgilerin müzikal yapısına da etki etki eder. Türkülerin hem zenginleşmesi, hem de otantik bir kimliğe bürünmesi de bu durumdan güç alır. Makam, ses genişliği usul ve metronom değerleri de bunda rol oynar. Yöresel ağız ve dil yapısı çeşitliliği, THM'nin yörelere göre farklılık arz etmesinin nedenini oluşturur. Yöresel müziklerin icrasında çalgı çeşitliliğinin her zaman olmaması, yöre türküsünün aidiyeti noktasını tartışmalı hale getirir (Barkın ve Doğan, 2016: 424). Aynı türkünün, bazı değişikliklerle farklı yörelerde söylenebildiği gibi sahiplendiği de görülmektedir.

Türkü; 'Türk'e ait, Türk'e özgü' anlamında, önceleri 'Türkî' şeklinde yapılmış, zamanla 'türkü' şeklinde terimleşmiştir (Birdoğan, 1988: 23). Boratav; 'türkü'nün halk şiirlerinin her çeşidini göstermek için en çok kullanılan ad olduğunu, bunun yerine şarkı, deme, deyiş, hava, gayda, ninni, ağıt adlarının da kullanıldığını söyler (1978: 150). Türkünün karşıladığı anlamları içinde bir de ezgi ile söylenen halk şiirlerinin her çeşidine verilen genel bir ad olmuştur. *Türkçe Sözlük*'te, "hece ölçüsüyle yazılmış ve halk ezgileriyle bestelenmiş koşuk" (TDK, 1983: 1215) olarak tanımlanan türkü, insanlarda ortak duygu ve düşünceler yansıtması açısından çıktıkları mahalli ortamdan bilinirlik düzeylerine göre milli kültürün ayrılmaz bir parçası haline gelirler. Boratav türküyü; "düzenleyicisi bilinmeyen, halkın sözlü geleneğinde oluşup gelişen, çağdan çağa ve yerden yere içeriğinde olsun, biçiminde olsun değişikliklere (zenginleşmelere, bozulmalara, kırılmalara) uğrayabilen ve her zaman bir ezgiye koşulmuş olarak söylenen şiir" (1992; 150) sözleriyle tanımlar. Türkü ile ilgili yapılan tanımları bir araya getiren Yakıcı, şöyle bir çerçeve çizer: "Duygu, düşünce, hayal ve birey ya da toplum olarak doğumdan ölüme kadar yaşanan, insan ve toplumda iz bırakan bütün olayları dile getiren, sevinçli ya da üzüntülü zamanlardaki coşku ve heyecanı yansıtan, kaynakları genelde ozan, türkü yakıcı ve söyleyicisi kişilerden oluşan, hangi edebiyat şubesine ait ya da hangi biçim ve türde ortaya çıkmış olursa olsun halka mal edilerek anonimleşen, şölende, düğünde, toplantıda ve her türlü icra ortamında dillerden düşürülmeyen, icracısı, icra ortamı ve konusuna göre kendisine has bir ezgiyle söylenen manzum ürünler" (2007: 44).

Türküler, zengin bir konu çeşidi etrafında söylenir: Aşk, kahramanlık, ayrılık, ölüm, tabiat, güzellik, gurbet, türkü konularından bazılarıdır. Ölüm, hastalık, doğal afetler gibi acı, üzücü bir olayın ardından söylenen ezgili türküler ağıt diye adlandırılır.

Âşık şiirleri; içeriği, doğa ve toplum karşısında altıkları tutumlara göre; doğa, toplum, kadere isyan gibi başlıklar altında ele alınır. Bunlar dini şiirler, âşığın kendini ve başkalarını eleştirdiği şiirler, ayaklanma şiirleri, silahlı isyan şiirleri, eşkıyalık şiirleri, düzeni eleştiren şiirler, zamandan şikâyet şiirleri vb. gibi çeşitlendirilebilir. Halk âşıkları, çevredeki toplumsal yaşayışa, dönem insanlarına çevre ve tabiatın gerçek yönlerine halk şiirinin estetik kuralları içinde yer verirler (Artun, 2013: 2-3). Türkülerin ana unsuru söz ve ezgidir. Olayı ya da duyguyu ifade eden sözlerin içeriğine uygun olarak, çeşitli ritimler ve ezgi motifleri seçilir. Bu ritimler ve ezgi motifleri giderek türkünün temelini oluşturur. Türkünün teması, sadece birkaç kişiyi ilgilendiren basit bir olay olabileceği gibi, toplumun tamamını ilgilendiren büyük bir olay da olabilir. Aşk, seveda, gurbet, ayrılık gibi duygular; seferberlik, tabii afetler, oymak kavgaları, eşkıya baskınları, bir kalenin düşmesi, bir vatan parçasının düşman işgaline uğraması ya da elden çıkması gibi olaylar türkülerin doğuşunu hazırlayan başlıca etkenlerdir. Bu ve benzeri nedenlerle ortaya çıkan türküler, zamanla halkın dilinde ve geniş bir coğrafyada

kendilerine yer bulduklarında değişime uğrayabilirler. Hatta ilk söyleyenleri bile unutulmak suretiyle halka mal olurlar (Taş, 2004: 41).

Âşık; toplumda işittiğini, gördüğünü, yaşadığını sanat yeteneği ölçüsünde, sazı eşliğinde dile getirir, duyurur. Bunların bir kısmı süreç içinde tutulur, söyleyeni unutulur, yeni ekleme ve çıkarmalarla anonim bir karaktere bürünür. Halkın beğenisinden geçenler, benimsenip dilden dile aktarılır. Halkın içinden gelen türkülerde, hayatın farklı yönlerine dair yansımalar bulunabilir: Seveda, ölüm, ayrılık gibi derin etkiler bırakan duygulardan ayrı olarak gündelik yaşamın giyim kuşam, yeme içme gibi konuları da türkülerde yansıtılır.

İçinden çıktıkları toplumun köklerini yansıtmaları açısından ortak hafızayı da oluşturma özelliğine sahiptirler. İlk yaratıcısı belli olmayan ve tarih içinden süzülerek günümüze kadar ulaşırlar ve bu açıdan halk yaşamının farklı görünümünü, kültürel değerlerini yansıtır. Doğal ve beşeri olaylar karşısında halkın tepkilerini ortaya koymalarından dolayı da halk bilimi başta olmak üzere, müzik, etno-müzik, coğrafya, sosyoloji gibi disiplinler için anlamlı kodlar da içerirler (Boratav 1995: 150; Özbek 1994: 63; Akdoğdu 2001: 160-161; Uğur, 2015: 240).

Türkü; koşma, semai, destan, mani, gazel, vs. gibi nazım şekillerinden biri ile yazılır ve bir şiirin kendine özgü belirli bir ezgi ile söylenmesine dayanır. Yaygın ölçü hece olmasına karşın, aruz ile söylenen türküler de vardır. Hem ezgi, hem de sözleri bakımından anonim olan türküler bend denen ana dörtlükler ile bağlama ya da kavuştak da denen tekrarlayan nakaratlardan oluşurlar. Bentler, beyit şeklinde ya da üç mısra halinde de yazılabilir. Belli bir şekli olmayan türkü; koşma, semai, destan ya da herhangi bir halk şiirinin ezgi ile söylenmesinden oluşabilir. Bu açıdan türküde en belirgin özellik, melodisindedir. Her türden hece ölçüsü kullanılabilen türküler, doğdukları bölgenin özelliklerini sürekli olarak koruyamazlar, taşındıkları yeni bölgelerin yer ve kişi adları gibi mahalli niteliklere bürünebilirler. Bu da türkülerin orijinine ilişkin tartışmaların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir.

Türküler, şekil açısından genellikle üçe ayrılarak incelenir:

- a) Ezgilerine göre türküler (usulsüz/uzun havalar, usullü/oyun havaları),
- b) Konularına göre türküler (lirik, satirik, olay, tören ve mevsim, iş ve meslek, pastoral, didaktik ve oyun türküleri),
- c) Yapılarına göre türküler (yapılarında belli bir düzen bulunmayanlar, yapılarında belli bir düzen bulunanlar/bentler ve bağlamalar) (Yardımcı, 2008: 109-130).

Gurbet, türkülerde işlenen temaların başında gelir. Kadın ya da erkeğin duygu yansımalarının her zaman görülebildiği bu türkülerde evinden yöresinden uzaklaşmak zorunda kalanın derdi her zaman öne çıkar. Gurbetteki kişi, kendisini aşan sorunların üstesinden gelemeyişini kaderci bir yaklaşımla kabullenir, işi feleğin kötülüğüne yorar, alinyazısı olarak değerlendirir. Gurbete geçim sıkıntısından dolayı gidilmiş olması, ayrılığa belki bir daha kavuşamamaya neden olmuştur. Buna katlanamayıp geri dönme ise çevrenin hoş karşılamaması gibi bir sıkıntıya kaynaklık eder.

Türkülerin önemli bir rolü olan ağıt, aslında insanlığın var oluşundan itibaren yeryüzündeki bütün toplulukların ortak özelliğidir (Bali, 1997: 1; Görkem, 2001:11-15). Ağıt hem etkileyici sözlere, hem de duygulu melodilere sahip bir ezgi türüdür. Geçmişteki hemen her uygarlıkta; Sümerlerde, Mısırlılarda, eski Şintoist, Tibet, Arap, Slav, Yahudi ve Yunanlarda (Kaya, 1999: 247) farklı yapı özellikleri göstermek suretiyle, ağıt yakma kültürü

kendini daima göstermiştir. Yüzyıllar boyunca birçok felaketin yaşandığı Anadolu'daki hem yazılı hem de sözlü kültür dünyasında ağıtlar önemli bir yer edinmiştir. Ağıtlar, aynı zamanda bir müzik eseri olmalarından dolayı, THM'nin de önemli bir kısmını, bir alt bölümünü oluştururlar. Bir ağıtın popüler bir halk müziği eseri haline gelmesine 'türküleşme' denmektedir. Ağıtlar zaman içinde yaygınlaşır, değişime uğrar ve halk türküsü haline gelir (Güven, 2013:117).

Elçin, ağıt türüne şu şekilde açıklık getirir: "İnsanoğlunun ölüm karşısında veya canlı-cansız bir varlığını kaybetme, üzüntü, telaş, korku ve heyecan anındaki feryatlarını, isyanlarını, talihsizliklerini, düzenli-düzensiz söz ve ezgilerle ifade eden türkülerdir. Ağıt söyleyen için 'ağıtçı' sözü yaygınlaşmış ve 'ağıt yakmak' deyimini türemiştir (1992: 310). Ağıt; ailedeki gerginliği, huzursuzluğu, acıyı dindirme ve sarsılan aile düzenini sağlama törenidir (Başgöz, 2008: 78). Ölüm acısını yaşayan her kişi, ağıt yakmayı bilmeyebilir. Bu nedenle ölen kişi, onun en yakını da olsa ağıt söyleyemez. Ağıt yakmayı bilen özel kişiler vardır. Onun en yakını da olsa ağıt söyleyemez. Ağıtçı adı verilen bu kişiler, ölen kişiyi mekânında ağıdını doğaçlama söyler. Doğaçlama ağıt söyleyebilmekte de bu tür ağıtçı kişilerin farklı bir özelliğidir (Başgöz, 2008: 80). Ağıt yakacak kişi, ağıt söyleyeceği yere dağınık, daha eski elbiseler kuşanarak gelir (Görkem, 2001: 10). Ağıtçının, ölmüş kişinin iyi özelliklerini abartılı olarak söylediği ağıtta, nakarat kısımlar hep tekrarlı olduğu için o an etrafında bulunan diğer kadınlar tarafından bu nakarat kısmı ortaklaşa terennüm edilir. Lirizmi yüksek olan melodilerin bu kısmında ortaklaşa söylenmesi, mevcut ortamdaki duygusallığı zirveye çıkarır. Buna bağlı olarak da ağlaması olmayan kişilerin de ağlaması gelir. Herkesin ağladığı ölü evinde ise adeta bir duygu bunalımı yaşanır. En yoğun duygusallığın yaşandığı zamanda ise kadınlar saçlarını yolar, üzerlerindeki elbiseleri yırtar, yüzlerini kanatırcasına tırmalarlar, kendilerini yerlere atar, böylece teselli ararlar (Boratav: 1993: 197-198). Ağıtlar ilk söylendiğinde yazıya geçirilmez. Sonraları akılda kaldığı kadarıyla yazılır (Özdemir, 1994: 17). Ağıtlar bu anlamıyla yeniden düzenlenir, yeniden oluşturulur. Ağıtın taşıyıcıları, onu sonradan aktaran kişilerdir. Ağıtlar doğaçlama, katıksız söylenir. Ağıt söyleme süreci çok kısa ve anlıktır (Başgöz, 2008: 78-80). Ağıtlar toplumun gelenek, görenek ve sosyal hayatının birçok unsurundan çeşitli bilgiler de sunar (Özdemir, 1994: 121).

Ağıtların birçok özelliği, evrensel niteliklere sahiptir. Türk ağıtlarının en belirgin özelliklerinden biri, ağıt söyleyenlerin hemen hepsinin kadın ağıtçıları olmasıdır. Ölüye ağlama törenlerini sadece kadınlar düzenler ve yürütür. Bunları ölünün kız kardeşi, anası, karısı, kızı, başka yakın akrabaları, komşuları ya da dostlarıdır (Boratav, 1982: 197). Çok nadir de olsa erkek ağıtçılara da rastlanabilir. Genellikle erkek olan halk âşıkları, bazen ağıt türünde eserler meydana getirebilmektedirler ve ölüyü görmeden, ölüm hadisesine hiç şahit olmadan, üzerinde hayli zaman geçmiş de olsa duydukları bir hölüm olayı üzerine ağıt yakabilmektedirler (Elçin, 1992: 310-312).

3. MUŞ TÜRKÜLERİNDE SOSYAL HAYAT

Bu bildiriye ait türkü metinleri, Songül Karahasan'ın *Muş Türküleri ve Oyun Havaları* adlı çalışmasından alınmıştır. Karahasanoğlu'nun çalışmasının mahiyeti, niteliği, türkülerin Muş'a aidiyeti, orijini, türkü metinlerde kendisini açık şekilde gösteren dilsel farklılıklar, şiveyle yazılmış türkülerdeki şive farklılıkları, bunların ne kadarının Muş şivesini yansıttığını yansıtmadığı, çalışmanın önemli ölçüde yaslandığı TRT derlemeleri gibi konulara bilinçli bir

şekilde girilmemiştir. Karahasan'ın eserindeki veriler, varsayımsal veri olarak kabul edilerek türkü metinleri değerlendirilmiştir. Bu çalışmada yer alan türkü metinleri, Muş ve yöresinin sosyal hayatına ilişkin içerdikleri kodlar açısından anlam üretimine gidilmeye çalışılmıştır. Muş türkülerinde, gerek derleyicilerin aldığı notlar, gerekse bizzat metinlerin kendisinde bazısının kaynağına ilişkin verilere rastlanır. Yakın yöre yerleşimlerinin yanı sıra, Muş'a sonradan gelenlerin beraberinde getirdiği türküler de bir damarı oluşturur. Ahıska, Çerkez kültüründen gelen türkülerden ayrı olarak Kars, Başkale, Bingöl, Şam gibi coğrafi yer adlarını işaretleyen türkülerde de vardır.

3.1. Yaşamın Amacı, Türkünün Nedeni Olarak Aşk

Muş türkülerinde aşk, temel değişmez tema olarak hemen hemen her türküde görülebilmektedir. Aşkın mevsimi yoktur, ancak bahar gibi mevsimlerin aşka hep davet eden hali, türkülerin yakılmasının nedeni gibi durmaktadır. Ömrünün baharında olan kızın, gelinin, baharın gelişiyi uyumlu giyim ya da görünüşünde kendisini ele veren cazibe, âşığın dikkatini çeken belirgin neden gibi durmaktadır. Aşk, kavuşamamanın duygusudur. Kavuşmanın, mutluluğun anlatımı türkü metinlerine fazla yansımaz. Muradına erenin başkasıyla paylaşacak bir derdi, hikâyesi türkülerde yansıtılmaz. Kavuşma arzusu ve bunun önüne çıkan rakip, sosyal statü farklılığı, karşılık bulamama gibi durumlar Muş türkülerinde aşkın hallerine görünürlük kazandırır. Gözü aşka daha yeni açılmakta olana, büyüklerin, özellikle yakınındakilerin yaptığı tembihler, geçmişin yaşanmışlıklarından ders alma isteği, mutsuz bir kadere düşmeme arzusu olarak belirir. Aşk duygusunun belirlediği mekânlara bakıldığında, rastlaşma, karşılaşma mekânları olarak kale, mahalle yolu, çeşme başı, düğün, kilise, su başı, yayla, bağ gibi sosyal hayatla iç içe olan yerler öne çıkar. Bu da aşk duygusunun, sosyal hayatın merkezinde olduğuna işaret eder.

“Açıldı Laleler Güller” türküsü şehre baharın gelişinin anlatır. Muş ovasının laleleri, gülleri, ovanın enginliği, Karasu'nun, Murat'ın akışı, yazın yeşillenen çayır, çimenler ve güzün çöken sis duman ile betimlenen bir tabiat içinde, türkünün söyleniş amacını ele veren şu mısra dikkat çeker: “Güzeller gol gola vermiş” (Karahasanoğlu, 2008: 48). Baharın vurgulandığı metinde kol kola vermiş güzeller, hem baharın güzelliğini Muş'un tabiatıyla birlikte bütünler, hem de bu bütünlük içinde âşığın türküyü yakmasının nedeni olarak görülür. Ancak, tabiat betimlemesindeki bahar vurgusuna karşın, son baharın sislerinin ovayı kaplamasına yer verilir ki bu da âşığın, kavuşma arzusunun önüne çıkan engeli temsil eder. Figan eden âşıklar, yanan, uzayan Muş ovasına dert yanarlar. Bu halinin bir kerede yaşanıp bitmediği, türküyü yakan âşıktan önce ve sonra devam ettiği, türkünün günümüze kadar gelmesinden anlaşılmaktadır. Âşıklar, kavuşamadığı için âşık olarak kalırlar ve aşk, nesilden nesle devreden bir ebedi bir duygu olarak bir de bu türkü ile dillendirilmeye devam etmektedir. Bu türküdeki âşığın, belli bir güzeli kast ederek türkü yakmadığı, genel anlamıyla kavuşamama halinden yakındığı, türkünün bağlamından yola çıkılarak söylenebilir.

“Bağa Girdim, Yazmam Düştü Teyege” türküsünün, “bağa girdim yazmam düştü teyege” (Karahasanoğlu, 2008: 48) mısraıyla başlaması, bu eserin kadın ağızlı olduğunu düşündürür. Yazmanın asma dalına takılması, kederinden gözüne uyku girmeyen âşığın perişan halini anlatır. İkinci dörtlükte âşık olunan kişinin kaşlarının düzgün oluşu, sevdanın sebebi olarak gösterilir. Ardından da sevilen kişinin yalancı olduğu, başkasına muhabbet beslediği sitemi edilir. Üçüncü dörtlükte ise sevilen kişinin üç gün görülmemesi üzerine

âşğın aklını kaybetmekten söz etmesinden, aşkın, karasevda halini aldığı anlaşılır. Bu türkü, yer oynusu bir karakter arz eden, kurguyla karışık duyguların anlatımını içerir. Henüz karşılık bulamayan bir karasevdanın anlatımı olan türküde Muş'un üzüm bağlarının varlığı, türkünün ilk mısraında göze çarpar.

“Başkale'den Gelir Tatar” türküsünde karşılıksız aşktan serseriye dönen, sevdiğini bir türlü ikna edemeyen âşğın dertli kederli hali ortaya konur. Sevilen kişiye “Kâfir oğlu gel imana” (Karahasanoğlu, 2008: 50) diye hitap edilmesinden, türkünün kadın ağızlı olduğu anlaşılır. İşaret edilen “Başkale” ve “Tatar” sözcükleri, türkünün, farklı bir coğrafya ile birlikte, en azından ‘biz’in dışında kalan farklı bir etnisiteyle olan bağına işaret eder. Bu iki veri, türkünün dışarıdan gelmiş birilerine duyulan ilgiyi yansıttığını ortaya koyar.

Güftesi beş mısradan oluşan “Ben Çalaram Sen Oyna” türküsünde sevilen kişinin ilgisinin başkasına yönelmemesi yönünde bir tembih ve teklif yer alır. Şimdiki zamanın kızları fistana zavrah (biçim, desen) verdiğine göre, seven kişi, sevdiğine bostana gitmemesini ister ve gönlüne lazım gelecek eğlence için kendisinin yapacağı icraatı önerir: “Ben çalarım sen oynar” (Karahasanoğlu, 2008: 52). Burada kendisini gösteren iki duygu var. Âşık, sevdiğini elinde tutamama, ödipal rakip kaygısı taşımaktadır. Rakip olarak gördüğü ‘şimdiki kızlar’ın fistana süs veriyor olması ise, erkeğinin zamane kızların süsüne kanabileceği kaygısı öne çıkmaktadır. Türküyü derlemecilere söyleyen kişinin, bunu Ahıska'dan öğrendiğini söylemesinden, bu türkünün Kafkasya'dan gelerek Muş'a yerleşen Çerkezlerden derlendiğine işaret eder. Türkü, bir öncekinde olduğu gibi Muş'a sonradan yerleşen insanları işaret eder. Muş'a sonradan göç edenlerin sosyal varlığına işaret eden Türkü, aynı zamanda Çerkezlerin göç haritasını çıkarmak isteyenlere belli bir noktayı işaretleme olanağı tanımaktadır.

“Bir Çift Turnam Yolda Yoruldu” türküsü, aşk duygusunu turna motifi üzerinden dile getirir. Âşık, yolda yorulan ve şahinin saldırısına uğrayan turna çifti ile kendisinin aşkı arasında bağlantı kurar. Turnalarla yâre selam yollayan âşık, aynı zamanda onlara, aşk derdinden yasta, yaralı olduğunu söyler. Yârden ayrılmasını ‘garip bülbül’ motifi ile dile getiren âşık, sarhoşluğunu da buna bağlar. Ayrılık acısını, “Garibin vatanı gahveler hanlar” (Karahasanoğlu, 2008: 54) mısraıyla dile getiren âşık, bülbülün vatanını da bağlar ve bahçeler olarak dillendirir. Kendisi ise yârenden ayrıldığından ahlar, acılar içinde inlemektedir. ‘Kahve’ ve ‘han’, dönemin sosyal yaşamına ışık tutan iki mekân adı, evsizlik ve işsizliğin ya da gurbette renksiz bir hayata mahkûmiyetin işareti olarak değerlendirilebilir. Bu da âşğın sosyal statüsünün, onu gurbete düşürecek kadar düşük olduğunu ifade eder.

“Bögün Hava Mavidir” (Karahasanoğlu, 2008: 56) türküsünün de kaynağı Ahıska olarak belirtilmiştir. Mavi rengin sık tekrarlandığı metinde bu renkten giysiler giyen İranlı bir kıza duyulan sevgiden kaynaklanan mutluluk dile getirilir. Davulcuya davulu çalması sıklıkla tekrarlanan türkü, aşkın başlangıç aşamasını, umutların karşılık buluyor olmasını, beklentilerin karşılanıyor olmasını anlattığı için diğer metinlerin kavuşamama hikâyelerinden farklılık arz eder. Mutluluğun rengi olan mavinin farklı birkaç görünümünün tekrarlandığı türküde öne çıkan duygu, sevgi ve mutluluktur. Bu türkü de Çerkez göçünden izlere işaret etmektedir.

“Evlerinin Önü Susam” türküsünde “Çeçen kızı Çerkez kızı”, diye hitap edilen sevilene dönük arzu, ilk dörtlükte dolaysız olarak ortaya konur: “Soyunsam koynuna girsem.” Âşğın kendisini bu kadar rahat hissetmesinde, sevilen kişinin giyimindeki dikkat çekici, davetkâr tutumunun da etkisi olduğu söylenebilir: “Sen allar giy ben gırmızı” (Karahasanoğlu,

2008: 70). Türkünün diğer mısralarında da bu tavrın devamı olarak sarf edilen doldurma sözler, karşılıklı gül ve nergis toplama teklifi yer alır. Bu türkü ikisi de serbest tavrılı iki sevenin birbirine sevgisini, ama sevenin daha cesur tavırlar içinde davranmasını ortaya koyar. Al ve kırmızı giyme veya giymeyi teklif etme, rengin coşku veren, davetkâr çağırıcı, cesaretlendirici havasını da verir. Bu sevilen kızın Çerkez olmasının da âşığı da rahat davranmaya ittiği, ona serbest davranma alanı oluşturduğu söylenebilir. Bu eser de Çerkezlerin Muş'taki varlığına işaret eder.

“Gittim Kiliseye Baktım Haçına” türküsünde bir kilise ortamı betimlenerek aşk duygusu anlatılır. Kiliseye giden âşık, orada bulunan gelinin ufak ufak saçına hayran olur. Keşişler, kandiller, dönen pervaneler şeklinde betimlenen kilise ortamı, kendisine aşk beslenen gelinin varlığından dolayı ziyaret edilen bir yerdir. Geline duyulan aşk, türkünün yazılmasına gerekçe oluşturmuş gibidir. Âşık, sevdiğinin peşinden farklı bir dinin kutsal mekânına kadar iştirak eder. Sevdiğinin düğününde de ardından giderek ona bağlılığını ortaya koyar. Türkü metni, Hristiyan Ermenilerin canlı bir dini hayatının olduğu bir zaman dilimi haber verir.

Türküde “Oy aman bir gelin (Ahçık)” (Karahasanoğlu, 2008: 76) mısraı, âşık olunan gelini milliyeti ve diniyle ortaya koyar. Müslüman mahallesinde bulamadığı aşka Ermeni mahallesinde daha rahat kavuşan âşık, cesaretini toplayarak, sevdiğinin ibadet ettiği kiliseye kadar gider, orada gelin olmuş bir kadına ilgisini sürdürür. Bu hem talip olunan kesimin toplumsal ilişkilerinin rahatlığından, hem de âşığın usanmazlığından kaynaklanır. Müslüman âşığın, Ermeni mahallesinde rahatlığını, bu mahallenin âşık kişinin gelinin peşinden gitmesine gösterdiği tolerans, insanların, din ve ırk konusunda medeni tutumlarının bir norm olarak yaşandığı bir zamana işaret eder.

“Güllü Hamamın Üstiyem” türküsünün ikinci mısraı “Al giyenlerin dostuyam” (Karahasanoğlu, 2008: 78) şeklindedir. Bir türküde ikinci kez geçen kırmızı; hayat dolu, cesur ve dikkat çekici bir renktir. Aşkın da rengi olarak görülen kırmızı rengi giyen ahçık (Ermeni kızı), âşığı kendisine bağlar, yaralar. Ancak âşığın gönlü usanmaz, bu kez “çifte marala,” “çifte bacıya” mail olduğunu söyler. Usanmaz âşık bir yarasını daha sarmamışken, iki kız kardeşe birlikte ilgi duyabilecek kadar cesaret sahibidir. Türkünün farklı zamanlardaki derlemelerinde “ahçık” kelimesi “aman “olarak değiştirilmiştir (Karahasanoğlu, 2008: 78). Bu metinde de, Muş'ta yaşayan Ermenilerin renkli sosyal hayatından bir kesit yer alır. Âşığın sevdiğine ilgisini ortaya koyarken, aynı zamanda sözünü ettiği bir işi de vardır: Elma. Türküde iki kez tekrarlanan elma, ilkinde torbaya konur, ikincisinde ise pencereye konur. İlkindeki işi iken, ikincisindeki ise aşkını sembol eden bir nesne, sevdiğine aşkını dile getiren bir işaret olarak değerlendirilebilir. Âşığın işi elma uğraşısı, Muş'ta bu meyvenin yetiştirilme tarihine dair bir iz olarak okunabilir.

Türkünün farklı kişiler tarafından yapılan derlemelerinden ortaya çıkan farklılıkları da bir arada veren Karahasanoğlu derlemesinde, ise türkünün daha başlarında, âşığın iki bacıya birden cesaretlenmesinin nedenini ortaya koyan “ahçığın öpişi”nden (Karahasanoğlu, 2008: 79) cesaret alan âşık, “galem gaş”lı “Ahçıği[...]n yanakları”na vurulduğunu söyleyerek bu duygunun tekrarlanmasını arzular. Ancak bu arzunun karşılık bulmaması, âşığın ortalıkta dolanıp acı çekmesine neden olur. Güllü hamamın yokuşunun olduğu mahallenin yolu taşlı, ev ve bahçeleri çardaklı olarak betimlenir.

“Potigin Degirmanı” türküsünde anlatılan yer, Çar Çayı yatağında Ermeni bir vatandaşa ait bir değirmen yıkıntısıdır. Türküde geçen Nazik, Pottik, Luso Ermeni isimlerdir. (Karahasanoğlu, 2008: 112). Mani biçimli bu türküde âşığın başına aldığı derdin dermanı, Ermeni kızı Nazik’tedir. Önceki türkülerin aksine burada üç isim birlikte anılır. Tümüyle manilerden oluşan türküde Nazik’in hamam yolunda, kürklü mantosu ile görünüşü, âşıktaki daha da büyük bir acıya kaynaklık eder. Diğer türkülerde geçen al ve mavi renklerle birlikte düşünüldüğünde, dikkat çeken bir giyim parçası olarak kürklü mantonun acıya kaynaklık edişindeki etki anlaşılabilir.

“Mektebin Bacaları” türküsünün yakılış nedeni, yolunda ölünesi “Bir gımalı kız” (Karahasanoğlu, 2008: 92) olarak gösterilir. Bu kızla murada erme karşılığında, bir arife gecesi ölüm arzulanır. Kızın gidiş gelişlerinin, daha doğrusu görünmelerinin uzun zamana yayılması âşığı kaygılandırır, âşık, onun tez gelmesini ister. Yolunu şaşırınca, “İnşallah bize gider” diye dua edilir. Türkünün başka bir varyantında, ayın doğuşu ile bağlantı kurulan duygu durumu, Allah’tan ya muradını vermesi, ya da kendisini öldürmesi arzusu olarak ortaya konur. Âşık, sevdiği ‘birisi’nin adını, ‘cellat boynunu kesse’ de, kimseye söyleme niyetinde değildir. Ama uğruna ölmeyi dilediği bu sevgilinin ela gözlü ve yaşmaklı olmak gibi iki özeliği verir. Masum gönlü, bu yâre kavuşmayı, bu yâr uğruna ölmeyi bile arzular. Bu türküye benzer olarak sevdiğinin sırrını ifşa edene kızgınlık duyulur. Her âşık, sevgisini ulu orta her yerde dile getirmek istemez. “Buradan Bir Gazi Geçti” (Karahasanoğlu, 2008: 60) türküsünde, ‘elinde sazı ile geçen bir gazi’ sözü doldurma gibi durmaktadır. Gizli sevilmiş, kaşı kaleme benzer Lemo, aşk sırrını ifşa etmesinden dolayı kınanır.

“Dağlarda Meşelerde” türküsünde herkesin sevdiğine kavuşmasına karşın, köşelerde tek başına kalan âşık, dağlara, feleğe sitem eder. Felek kendisini çapraz bağlamış, cezaların en büyüğünü vermiştir. Son dörtlükte annesine haber verilmesini ister: Oğluna talih gülmemiştir.

“Evlerde Var Hane Hane” türküsünde âşık, kendisinin kül olduğunu belirterek derdini anlatmaya başlar. Burada öteki türkülerden farklı olarak somut bir sevgiliye işaret eden “Heç olur mu yâre doymak//Ağzı bal dudağı kaymak” (Karahasanoğlu, 2008: 66) mısraları, önceki türkülerdeki muhafazakâr çizgiyi bir derece ileri götürür. Türkünün nakaratında sevilen kişiye, her defasında “Sallan boyun göreyim” diye istekte bulunulur. Annesinin boyunun kızından ince olması da hayranlıkla belirtilir. Sevilen kişinin vasfının annesinden mülhem dillendirilmesi, kızın gelecekte annesi gibi olacağı öngörüsünden hareketle güzelliğinin ne kadar kalıcı olacağı fikriyle ilgilidir.

İki mısralık bentlerden oluşan “Suda Balık Yan Gider” türküsü ölmekte olan kişinin eceline yakın bir zamanda ‘incir’ ve ‘zincir’ arzuları dile getirilir. Ecelin çok yakın olduğu ve tabibin işe yaramadığı bu ölme arzusu biçimi, aşkın karasevda boyutuna ulaştığının anlatımıdır.

Bir dörtlükten oluşan “Ben Nerde, Yârim Nerde” türküsünde, yârdan uzun süre uzaklaşmış âşık, “Di gel di gel hayin gel” (Karahasanoğlu, 2008: 120) sözleriyle iki gönlün bir olması için acele etmektedir.

“Bir Zaman da Şu Yaylayı Gezmeli,” sevgi temasını işleyen bir türküdür. Halkalı topukları ve hizmalı burnu olan hanım ile Bingöl’ün yoluna gitme arzusu, türkünün sevdaya dair iletisini içerir. “Dara Zülfün Dara Zülfünü” sevilenin zülfüne güzelleme yapan mani

biçimli bir dörtlükten oluşur. Buralarda bu zülüflerin değerinin bilinmediğini, sevdiğini, bunun değerinin bilindiği Şam'a götürmek istediğini söyler.

Elinde Şişe Gavlün" türküsünde, elindeki, pipo gümüşe benzetilen kişiye sevgi beslenir. Gül boylu olduğu söylenen böyle bir yârin kimsede olmadığı da ifade edilir. Bu türküde karşılaşılan ya da methi yapılan kişinin elindeki alet de, onun varlığından dolayı sevilir boyu övülür.

"Kirtakum'da Bir Kuş Var" türküsü, cinayetle sonuçlanan bir aşk hikâyesi üzerine yakılmıştır. Bu hikâye, Karahasanoğlu tarafından şu şekilde verilir: "Tepe bu gün Muş'un eğlence ve piknik yeridir. Herdem, Muş'un Kirtakum Köyünde sayılı bir köy güzeldir. Bir başka köyden yakışıklı bir delikanlıya verirler. Ama köyden birisi Herdem'e deli gibi âşıktır. Dügün gecesi eğlenceler yapılırken, Herdem'in evleneceği gence zehirli bir içki verir, öldürürler. Bu acıklı olay bu türküde yıllar boyu söylenir durur" (Karahasanoğlu, 2008: 142).

Salih'in gidip gelmeyişinden işkillenen kişi, Kirtakum'un kuşlarından haber bekler. Son dörtlük şöyledir: "Havuz başı Portırah/ Ser minderi oturah/Hoca gözün kor olsun/Kes kebini gurturah" (Karahasanoğlu, 2008: 142). Salih'in gelmeyişinden sonrası için bir kutlama, çok sevilen kişiye kavuşma ve imamdan nikâh kıyma isteği dile getirilerek girişilen işin sonuçlandırılması istenir. Mani biçimli türkünün başka bir varyantında, öldürülen kişiye mezarlıkta nişanlısının eller tarafından alındığı haberi verilmesi, başka bir sesin varlığına işaret eder. Damadın bir cinayete kurban gitmesine vicdanı kabul etmeyen başka bir ses, bu noktada türküye karışır.

"Çaldığım Bağlama Kömür Gözlüm Ağlama" iki mısralık bentlerden oluşan türküde âşık, sevdiğine olan aşkını, müzik aletleri yardımıyla ifade etmeye çalışır. Kömür gözlü sevgiliye "ben buralı değilem bana gönül bağlama" (Karahasanoğlu, 2008: 198) diyen âşık, aslında kendi sevdasını ifade ediyor. Üç kere tekrarlanan "Of, yanıyorum ben" mısraı, bu duygunun aşığı ne şekilde sardığını ele verir. Gönülünün çaresiz olduğunu, çok sevda çektiğini mısralarında dile getiren âşık, sevdiğine bir dilekçe yazmış gibidir.

"Haspet Kalesinde Sıra Güzeller" türküsü, adı geçen kalede el ele tutuşmuş güzellerin 'lorke' oyununu oynaması anlatır. Burada da âşık olunacak ya da seviyecek birilerinin varlığı karşısında uyanan duygu ortaya konmaktadır.

"Maşe Maşeye Benzer" türküsünde Muş'un güzel kızlarına "Yavru Ceylan'a benzer" (Karahasanoğlu, 2008: 234) mısraıyla övgü yapılır.

"Atım Atım Kır Atım" türküsünde kır atının adım adım gelişine nakarat düşülerek, güzelin "Çift kaşı arasında" (Karahasanoğlu, 2008: 281) kalan murat ortaya konur. Atının sırtında gözüne çarpan bir güzele dönük uyanan ilgisinden hareket eden âşık, karşılaştığı bu güzeli; yüz vermemesi durumunda, atıyla, dönüşü belli olmayan bir sefere çıkma tehdidi savurur. Güzelin kara gözleri, ela gözlerin ağlayacağını söyler. Tipik bir aynalama olan bu durum, diğer bentlerde zaten ortaya konur. Bakan kişi, atın sırtındaki erkektir ve âşık olunan güzelin bundan haberi bile olmayabilir.

Türkünün ikinci bendinde, atının yükünün şarap ile dolu olduğu söylenir ki bu Muş türkülerinde pek de karşılaşılan bir durum değildir. Muş türkülerinde yeme içme kültürüyle ilgili pek bir veri ortaya konamazsa da, bu türkü, şehirdeki şarap kültürüne ilişkin bir ipucu gibi durmaktadır. Yükü şarap ile dolu olan atın 'yüz bin at içinde' tanınabilecek olması, hem bu hayvanın özellikli olması, hem de bununla övünen sahibinin varlıklı, itibarlı olması anlamlarına gelir. Bu nitelikteki bir ata herkes sahip olamaz. Şarap ile yüklü olmak, aynı

zamanda ekonomik statünün çitasının yükseklerde olduğunu belirten bir gösterge olarak okunabilir. Türkünün başka bir varyantında âşık, gözünün “çüt mene” (Karahasanoğlu, 2008: 281) arasında kaldığını söyler ki bu başka türkülerde de tekrarlayan bir motiftir.

3.2. Muş'un İşgali, Seferberlik ve Askerlik Türküleri

Karahasanoğlu, “Muş'un Arkasında Kurtik Dağidir” türküsünün Muş'un birinci dünya savaşı yılları dönemine denk gelen yaşanmış bir olaydan ortaya çıkan hikâyesini şöyle özetler:

“Birinci Dünya Savaşı sırasında Muş'un Ruslar tarafından işgali üzerine söylenmiş bir türküdür. Bu dönemde seferberlik ilan edilmiş ve tüm Muş halkı göç etmek zorunda kalmıştır. Kış aylarında yapılan bu göç sırasında çok fazla insanın ölmesi nedeni ile Muşluların hüznü ve acı ile andıkları bir dönemdir. Bu ilden güneye Diyarbakır civarına göç olmuş daha sonra 1917 yılında Rusların geri çekilmesi üzerine tekrar geri dönüş başlamıştır.

Bu göç üzerine söylenmiş türkünün müzik ve söz olarak farklı çeşitlemeleri mevcuttur. Derleme fişlerinde, Fikri İbiş bu türküyü 40 yaşında ölen dayısı oğlundan 15 yıl önce öğrendiğini söyleyerek Veysi'nin kimliği hakkında, ‘askeri kaymakam, fırka kumandanı’ şeklinde açıklamada bulunmuştur. Derlemelerin büyük çoğunluğunda Veysi Paşa, bazılarında Fevzi Paşa ismi kullanılmaktadır. Yine türküde ismi geçen, Servet Paşa hakkında ise İbiş; ‘Ermeniler baklavada ağı vermişler Elazığ'a tedaviye gitmiş ve orada ölmüştür’ açıklamasında bulunmuştur. Başka bir çeşitlemesi 1932 yılında Feruh Arsunar tarafından da derlemiş ve tek kıta olarak notaya alınarak Muş'un İşgal Türküsü (Veysi Paşa) adıyla yayınlamıştır. Muş işgal türküsü Veysi Paşa adı ile notaya aldığı bir kaç türküden biridir. Müzik olarak ADK derlemelerinin farklı bir varyantı oluşu için Arsunar derlemesinin de burada verilmesi tercih edilmiştir. Yine bu türkünün bir başka varyantı “Muş'un Etrafında Fesli Gezerim” ismi ile notaya alınarak TRT arşivine kazandırılmıştır” (Karahasanoğlu, 2008: 98).

Türküde, arkası Kurtik dağına yaslı Muş'un, Rus Kazaklarının gelmesiyle birlikte baharda terkedildiği anlatılır. Terk edenlerin ise hain olduğu belirtilir. Rusların gelmesiyle birlikte kentin boşalmasını Veysi Paşa emretmiş ve Servet Paşa da bu emre uymuştur. Zorunlu göç ile hayat dengesi alt üst olan türkü anlatıcısının “Elbisem kirlendi paslı gezerim” (Karahasanoğlu, 2008: 98) mısraıyla dile getirdiği perişanlık, tüm Muş için kader olmuştur.

“Muş'un Etrafında Fesli Gezerim” türküsü bir önceki türkü için düşünülen notadaki bilgilerle birlikte değerlendirilebilir. Bu türkü de Muş'un işgalini anlatır.

Karahasanoğlu bu türkü ile ilgili Hekimoğlu'ndan şu bilgiyi aktarır:

“Muş ağızı üzerine yapılmış bir çalışmada, ‘Muş'un Arkasında Kurtik Dağidir’ türküsünün sözleri ve öyküsü şöyledir; 1968'de, 75 yaşında olan ve Muş'un Kale mahallesinde oturan Hava Ane'nin ağzından bu türkünün öyküsü ve sözleri yöre şivesi ile şöyle açıklanmıştır ‘Seferbeluhde kim Urus Muş'a geldi. Hökümet emir verdi Musi bosadın. Bi Fevzi Pasa vardı. Firke gumandan idi. Civanlari aldı askere. Ogul-uşşagi Muşi terkeddin dedi. Bız Muştan gettuh o mehaldan beri bu deyişi toylarda deyerler (Hekimoğlu, 112: 1968)’ “ (Karahasanoğlu, 2008: 100).

Bir önceki versiyonu daha uzun olan bu türküde, Muş'un Ruslara terkedilişine yakılan bir ağıt havası daha baskın hissedilir. Rusların gelmesiyle birlikte Veysi Paşa şehrin boşaltılması emrini vermiş, Muşlular Şubat'ın üçünde yanlarına bir şey alamadan şehri terk

etmiş, Zengok dağında mahsur kalmışlardır. Kanlı geçen bu işgal, kışları sert geçen şehrin sakinlerinde büyük acılara neden olmuştur. Muş sahipsiz kalmış, düşmanın eline geçmiştir. Bu türkü, “Muş İşgal Türküsü” adıyla da derlenmiş, ancak öncekinden farklı bir içeriğe sahip değildir.

“Ordumuz Geldi Muş’a Dayandı”/ “Muş Müdafaası Türküsü,” bir delikanlının ağzından anlatılır. “Ordumuz geldi Muş’a dayandı /Muş’un daşları hep gana boyandı/ Bitlis’e baktım yüreğim yandı” (Karahasanoğlu, 2008: 106) diye savaş ortamını betimleyen delikanlı, annesine ağlamamasını, şehit olmazsa kendisini göreceği tesellisini verir. Atılan top seslerinin gece ile gündüzü birbiriyle aynılaştırdığı, kızlarla gelinlerin esir tutulduğu bu türkünün ikinci varyantında, evlat ile nine arasında geçen konuşma, bir dahaki görüşmenin ‘belki ahiret’ olduğu söylenerek, savaşın ne kadar çetin geçmekte olduğu belirtilir.

Mani biçiminde dizilen “Sarı Kavunu Dildim” türküsü yâr ile karşılıklı söylenen ve gülünen günün hatırına, yarım çuval unun verdiği umuda ilave olarak bir de Muş’a dönme özlemine dile getirir. Önceki türkü metinlerinde geçen Muş’un Ruslar tarafından işgali günlerini anımsatan türkünün son dörtlüğü “Odasında hali var/Alı var yeşili var/Şaşırdım Allah nedeyim/Baklava’da avu var” (Karahasanoğlu, 2008: 114) dizeleri, Ermeniler’in Servet Paşa’nın baklavasına zehir koyarak ölümüne neden oluşunu anımsatır.

“Çanakkale Türküsü”nün bir tür çeşitlemesi olan “Çanahgele Türkisi,” özellikle son dört mısraında yöreye kısmen uyarlanmış hali gibi durmaktadır. Muş’un Rus işgaline gönderme yapan bu mısralarda, on beşinde askere gitmiş ve “düşman mahv olmadan” teskere almayacağını söyleyen asker, Ruslara da şunu söyler: “Gelme Urus gelme peşman olursun/Gırh ikilik toplara gurban olursun of” (Karahasanoğlu, 2008: 318). Burada askerin kahramanlık ve vatanseverlik duyguları, onu askerlik hizmetini terhis süresine değil, düşmanın yok olmasına kadar uzatması ile ortaya konur.

“Çıktım Binek Daşına” türküsünün ana teması aşktır. Bu türkünün derleyicilerinin yazdığı notta, Muş’un birçok türküsünün kaynağı olarak görülen Düriye Keskin hakkında bazı bilgilere yer verilir. Bu türkünün, Keskin’in, 1915 Rus işgali sırasında Diyarbakır’a gidişi üzerine söylendiği belirtilir. Erkek elbisesi giydiği için halk arasındaki adı Nuri olan Keskin, hayatını müzisyenlikle, düğünlerde def çalıp söyleyerek sürdürmüş bir yöre sanatçısıdır. Diyarbakır’da erkek giysileri giyerek düğün müzisyenliği yapmış, kardeşlerinin bakımını üstlenmiş, işgalin bittiği 1917’de Muş’a geri dönmüş, hiç evlenmemiştir. Diyarbakır’daki lakabı Erkek Nuri olan Keskin, kadın elbisesi giymeyen, kenarları şeritli pantolon şeklindeki şalvar giyen, bıçak taşıyan, Diyarbakır’da özellikle kendisine saygı gösteren kabadayılarla dostluk kuran, ata binen, erkeklerle içki âlemlerine katılan biri olarak anlatılır. Söz konusu türküde kaşlarına âşık olunan kişi, yedi seneden sonra çarşaf örtmüştür. Kendisine türkü yakılan Nuri ‘muhacir ağası’ olarak nitelendirilir.

“Giderem Rus’a Karşı”, kahramanlık ve hüznün duyguları barındıran bir seferberlik türküsüdür. Ahmet Caferoğlu, bu eseri “Muş Müdafaası” türküsü adı altında derlemiştir. Ruslara karşı cengi anlatan türküde marş taburlar çalar, askerler vatani kurtarmaya yemin etmiştir, bayram sonrasına rast gelen bir zamanda “Kafire açtık topi/ Gan galkti leş götürdü” (Karahasanoğlu, 2008: 74) mısraları, savaşın sonucunu betimler. Üç dörtlükten oluşan türküde iki kez tekrarlanan “Evlat (yavrum) unutma beni” mısraı, türkünün kadın ağızlı olduğunu ortaya koyar. Annenin savaşa giden evladı ile ilgili kaygısını da vurgular.

Havada Bulut Yok Bu Ne Dumandır”/ “Yemen Türküsü” hakkında farklı yorumlar yapılan bir seferberlik türküsüdür. Karahasanoğlu, bu türkünün farklı zamanlardaki derleme, notalandırılma ve değiştirilmeleriyle ilgili oluşan çelişkiyi ve bunun giderilmesi noktasında ortaya koyduğu çabayı şu şekilde anlatır:

“Yemen üzerinde, Osmanlı imparatorluğunun 1538 yılında Yavuz Sultan Selim ile başlayan ve 1915 yılına değin, 400 yıllık hâkimiyeti olmuştur. Bu sürekli bir hâkimiyet olmamış. Bu süreç yerel halkın isyanları veya savaşlarla geçmiştir. Bu uzak diyarda yüzyıllarca süren hâkimiyet ve savaşlar sırasında Osmanlı, sürekli bu topraklara asker yollamıştır. Yemen’e gidenlerin büyük çoğunluğunun bir daha geri dönmemesi ve özellikle Yemen’de, Osmanlı devletinin son elli yıllık döneminde süren şiddetli çarpışmalar buraya giden askerleri ve ardındaki aileleri acılar içinde bırakmıştır. İşte bu nedendir ki çocuğu, kocası geri gelmeyen kadınlar Yemen üzerine türküler söylemiş, acılarını anlatmışlardır. Anadolu’nun hemen her yerinde, Muş’ta, Erzurum’da, Elazığ’da, Sivas’ta, Karaman’da, Çukurova’da, Malatya’da, Kastamonu’da, daha pek çok ilimizde hatta Balkanlar’da, Kerkük’te, Yemen üzerine yakılmış birçok türkü örneğini görürüz. Bu türküler içinde özellikle birbirine yakın illerimiz Muş, Elazığ ve Erzurum’da ki çeşitlemeler arasında benzerlik çoktur. Yine bu türkülerden biri olan Havada Bulut Yok ilk olarak Muş ilinden 1944 yılında kaydedilmiş ve notaya alınarak TRT tarafından yayınlanmıştır. Yıllardır “Muş” şeklinde söylenmiş yaygınlaşmış, sevilmiş birçok caz ve klasik müzik icra eden müzisyene dahi esin kaynağı olmuş bu türkü, bir süre önce nedense Muş sözcüğü değiştirilerek Huş olarak söylenmeye başlanmıştır. Bu akım türküyü yaygınlaştıran TRT tarafından da, 2001 yılında alınan bir kararla sözleri kaynağı belli olmayan bir şekilde değiştirilmiştir. TRT genel olarak sözlerini değiştirmenin yanı sıra nakarat bölümündeki Muş’u çıkartarak Huş (TRT değiştirdiği sözlerin altına şöyle bir açıklamada bulunmuştur. “Huş; Yemen’in başkenti Sana ile Taiz kentleri arasında bulunan bir Türk Kalesinin ismi”dir.) olarak yazmış, değiştirilen notada Düriye Keskin’den ve Muş ilinden derlenmiş gibi göstererek aynı ezgi, aynı repertuar numarası (No: 341), aynı inceleme tarihini kullanmış ve derleyen kişi de Muzaffer Sarısözen olarak yeniden nota basımını yapmıştır. Huş şeklinde icra edilmesi bazı icracıları etkilemiş ve bazen türküyü Huş şeklinde duyar olmuşuzdur. Oysaki Anadolu’da erkek asker olur, savaşa gider ölür, gurbete düşer, dönmez, dönemez, ama ağıt yakmaz. Ancak örneğimiz, dönmeyen erkeğin annesi, bacısı yavuklusu tarafından yakılmıştır. Bu sözlerin “hüküm sürülmeye çalışılan bir toprakta yakılması mümkün değildir. Havada bulut olmamasına rağmen dumandan, sıkıntıdan, üzüntüden, mutsuzluktan, mahallede ismi belli bir ölü olmamasına rağmen ağlayan, bağırın, ağıt yakan insanlardan, gülü bile olmayan “gülünün çimen olduğu” yerden, Yemen’e gidenlere kızların ağlamasından, Muş’un havası hoş olan bir yer olmasına rağmen gidenlerin geri gelmemesinden, kışlanın önünde redif sesinin varlığından, yani yedek askerlerin bile savaşa çağrıldığından söz eder. Topraklarında savaşmaya gidilen Yemenden nasıl olur da yedek asker toplanabilir ki? Ancak, tarafımızdan 1944 derleme fişleri ve içinde bu türkünün sözleri üzerine yazılmış açıklama ve kayıtların bir kopyasının 2001 yılı başında TRT Ankara radyosuna yollanması üzerine 2002 tarihinde Huş değiştirilerek yeniden Muş yapılarak yanlışlıktan geri dönmüştür” (Karahasanoğlu, 2008: 81).

Türkü, bulutsuz bir havada, mahallede ölüm olmamasına karşın yaşanan yaygara, gürültünün nedenini sorarak açılır. Türkünün nakaratı bunun cevabını içerir. Gidenlerin gelmediği Yemen’e Muş’tan asker gönderilecektir. Muş’un Mongok köyünden askere

alınacak ağasına gözleri kan çanağına dönen yavuklunun, dokunaklı, derin bir kaygı ile bakışı sahneye konur. Türkünün her bir mısraı, dönüşsüz asker yolculuklarının birer sahnesi gibidir.

Ağasının gitmesini istemeyen yavuklu, ona köle olduğunu, yüzünün gülmesi halinde kendisinin de beraber gitmek, Yemen çöllerinde beraber ölmek isteği, ayrılık duygusu ile söylenen trajik sözlerdir.

Sevdiğinin ayrılığına dayanamayan kadın, bağlarla bostanları derdine ortak eder, saçından hediye etmek ister. “Yemen’e giden ağlıyor kızlar” (Karahasanoğlu, 2008: 83) mısraı, hem seferberlik emri çıkanların, hem de bu dönüşsüz gidişlerin sayısal çokluğunu haber verir. Yavuklu, askere gidecek sevdiğine karşı bir yanlısının olmadığından pişmanlık duymamaktadır. “Muş’tan başka yağmu burada velayet” (Karahasanoğlu, 2008: 83) mısraı, hem ayrılık acısının başka bir ifadesi yerine geçer, hem de hayatının baharındaki sevdiğinin dönüşsüz bir yolculuğa gidişine olan ağır üzüntüsünü yansıtır.

Kışlanın önünde asker gönderme için çalınan sazlara kızlar, yürek sızlamaları, gözyaşlarıyla eşlik eder. Gidenlerin gelmeyecek olması, kızların hayatlarının anlamı olan sevdiklerinden uzaklaşması, belki bir daha hiç kavuşamaması demektir.

Bu durumun farkında olan yavuklu, ağası ile ilgili bu kaderi düşünmek istemez. Onun erken zamanda geri dönmesini istemekle bu umudunu pekiştirir. “İngiliz hainlere” güvenmemesi, ilgisini çekebilecek çok sayıdaki “Arap dilber’e kanmaması tembihini eklemeyi de ihmal etmez.

Türkünün geri kalan kısmında seferberlik hali ve şehrin manzaraları ile ilgili betimlemeler yapılır: Karasu nehri boyunca uzanan söğütler, gidecek askerlere öğütlerini sıralayan yüzbaşı ve askere gidecek delikanlılar bu betimlenme içinde görünürlük kazanır. Başak bir betimlemede ise askere gidenin çantasında fes ile bir çift potin dışında hiçbir şeyinin olmadığı ortaya konur.

Son iki üçlükte savaş hali betimlemesi; kaşların çatılması, tüfeklerin çatılması, askerin öne atılması ve bedeninin kumlar içinde kana bulanması betimlenir. Askerdeki ağasının gelmesini isteyen yavuklu, uyku uyuyamadığını, onun ölümüne inanmadığını söyleyerek, türkünün başında betimlenen telaş ve kaygının sonucunu ortaya koyar. Yemen’e askere gidenin bazen haberi gelmez, bazen ölümü haber verilir. Türkünün başından sonuna kadar süren trajik duygu, bu ebedi ayrılmanın nedeni olduğu hüznü, kaygıyı ve bunun neticesinde meydana gelen sosyal faciayı anlatır. Türkü yakılan bir kişidir, ancak askere giden ve gelemeyenin haddi hesabı yoktur.

“Bu Dağlarda Ordu Var” türküsünün ilk dörtlüğünde geçen “Bu dağlarda ordu var/ Ordu getti yurdu var/gözlerinden anladım/Sende gönül derdi var” (Karahasanoğlu, 2008: 58) sözlerinden âşık olunan kişinin bir asker olduğu düşünülebilir. Aşkından kendisini ateşler içinde hisseden âşık, sevdiğinin çok da güzel olmadığını ama kendisini sevdirdiğini söyler.

“Pencereden Bakıyor” türküsü iki mani dörtlüğünden oluşur. Pencerede kitap okuyan sevgilinin saçlarına sürdüğü gül, yel estikçe kokmaktadır. Aşkın başlangıcına oturtulan bu tasvir, yine mani biçiminde, askere yazılmanın kader olduğu bir zamana denk geldiğinden, âşığın garip gönlüne gurbete düşmek nasip olmuştur.

“Garşıya Gar Düşdü Gel” türküsü askerlikte çekilen sevdayı dair gibi durmaktadır. Yine yâr özlemi hatırına düşen kişi, mektup ile bu özlemi gidermeye çalışmakta, derdini hafifletecek yol olarak bunu görmektedir. “Name yetiş vatanıma elime/ Name vatanından bir haber al gel/ Gör ki ne haldedir körpe Gülizar” (Karahasanoğlu, 2008: 140) mısraları, özlem

duygusu ağır basan kişiyi ‘körpe Gülizar’ı türkünün yakılmasının nedeni olarak ortaya koyar. Türkünün başlığının yöresel dil özelliğine karşın, mısraların standart Türkçe ile yazılmış olması arasındaki çelişki de gözden kaçmamaktadır.

“Evlere Karşı Güller,” mani dörtlüklerden oluşan bu türküde evleri çağırma mesafesindeki bir uzaklıkta olan yâre acıma, “Çaydan su daşıtırlar” (Karahasanoğlu, 2008: 200) mısraıyla öne çıkarılır. İkinci dörtlükte “Muş’un güzelleri”nin güzelleşmiş olması övülür. Şimdiki kızların fiyakalıları istiyor olması, onların akıllı olmalarının belirtisi olarak sayılır. Beşinci dörtlükte evleri karşıda olan yâre acımanın nedeni “Askerlik başımızda” (Karahasanoğlu, 2008: 200) sözleriyle verilir. Son dörtlük, kadın ağzından söylenmiştir. Yeni sevdaya düştüğünü söyleyen kız, kötü bahtının nedenini “Asker oğlana düştüm” (Karahasanoğlu, 2008: 200) mısraıyla ortaya koyar. Bu türkünün tamamında aşkın önündeki engel, sevilen delikanlının asker olmasına bağlanır.

“Ezirgan Türküsü”nün ilk dörtlüğü, “Çarşambayı Sel Aldı” türküsünün dönüştürülmüş halidir. Türküyü söyleyen kişinin derdi, Erzincan’ın çöllerinde, ‘kollarında kelepçe’ ile beklemek biçiminde özetlenir. Kendisine neredeyse ağıt yakılan kişiye ‘böyle olma’larını nedeni olarak, “Esgerlik sebep” (Karahasanoğlu, 2008: 319) gösterilir. Buradan da askerlik sürecinde sevenlerin arasına istenmedik bir durum girmiş, mutsuzluğa kapı aralamıştır.

Asker karşılama temasının görüldüğü tek Muş türküsü olan “Oynama Yorulursun”, Yörede Daza diye anılan Dürriye Keskin’in yeğeni Naim üzerine yakılmıştır. Bu türkü, bir oyun havasıdır. İlk dörtlükte her yerde bulunmayan dünya güzeline oynamaması önerilir; yorulacak, kırılacaktır. İkinci dörtlükte Naim’e bu gece kendisinde kalmasını isteyen güzel, ona çok şeyler alacağını vaat eder. Başka bir mısradaki kendisine çorap örülecek olması, aşkın yansıması yerine geçer. Okuldan gelişinin betimlendiği mısradaki ise, ipek kravatlı Naim’in yürekten sevildiği anlatılır. Türkünün devamında Naim’in askerden gelişi sevinçle karşılanır. Daza’nın evi de bundan dolayı hareketlidir. Naim’in geleceği haberinin duyulması üzerine heyecanlanan âşık, “Dediler Naim gelir/Ne el tutar ne ayak” (Karahasanoğlu, 2008: 236) sözleriyle ona olan aşkını ifade eder. Daza’nın evinde de sevilen yeğenin askerden gelecek olması dolayısıyla tatlı bir telaş gözlenmektedir.

3.3. İstenmeyen Evlilik- İkili Yaşam

Muş türküleri içinde istenmeyen evlilikler sosyal sonuçları ile ortaya konur. Gözü dışarıda kalan sevgililer, kocasına küs gelinler, eşini aldatanlar, aldatıldığını fark edince cinayet tezgâhlayanlar vs. evlenmede ihmal edilen temel özelliğin, neden olduğu sosyal patlamaları ortaya koyar.

“Havuz Başının Gülleri” türküsü, neşeli bir oyun havasıdır. Türkünün ilk mısraında geçen “Havuz başının gülleri” (Karahasanoğlu, 2008: 86) mısraı, erken Cumhuriyet döneminde başta Ankara olmak üzere, kent merkezlerinde yaptırılan su havuzlarının Muş’ta da yapıldığını düşündürüyor. ‘Havuz başının gülleri’, ‘öten bülbülleri’ ve ‘nazlı dilleri’ ifadeleri, burada toplananlar içinde âşığın yeterince mutlu olmasını sağlayacak kadar insan olduğunu ortaya koyan doldurma sözlerdir. Türkünün neşeli tonu da bu neşeli kalabalıktan beslenir. Ana ile kızın gül ve gonca olarak betimlendiği “‘ince bele sıkı sarıl’ma arzu ve sevincinin dile getirildiği türküde âşık, her dileğine karşılık bulmaktadır. “Öper iken batdı dişim/Oğlan gah get gelir gişim” (Karahasanoğlu, 2008: 86) mısraları, kiliseye kadar giderek takip ettiği geline kavuşamayan âşığın, sevdiğinin evine kadar gittiğini ve evli olan sevdiğiyle

birlikte olma mutluluğuna kavuştuğunu açıklar. Sevilenin eşinin geleceği ile ilgili uyarısı, kadının istemediği bir evlilik yaşadığı ve bunun evlenmeden önceki sevdiğiyle görüşmeye devam ederek mutluluk yakalamaya çalıştığını ortaya koyar. Geleneğin dayattığı bir duruma rıza göstermek zorunda kalmış olan gelin, her tür tehlikeyi göze alarak iç dünyasında ukde olmuş duyguyu yaşamaya devam eder.

“Kaleden Kaleye Ben Gördüm Oni” türküsünde uzaktan görülerek sevilen güzelin giydiği mavi renk şalvarın, dikkat çekici özelliği öne çıkarılır. Mutluluğun ve tutkunun rengi olan mavi renk, âşığın dünyasında güçlü tutkular uyandırır. Türkünün ikinci bendinde “Atma bu taşları ağam uyanır/Ağamın sesinden sular bulanır” (Karahasanoğlu, 2008: 288) mısralarından, alıcı renkle âşığın dikkatini kendine çekmeyi başaran kadının, âşığıyla gizliden görüştüğü, ya da onu evine kadar çektiği anlaşılmaktadır. Türkünün üçüncü bendinde geçen “Aşağıdan geliyor gerdani beyaz/Ağa gerdan üstünne kılaydım namaz” (Karahasanoğlu, 2008: 288) mısraları, önceki türkülerde görülmeyen bir bakışı yansıtır. Güzelin beyaz gerdanı, âşığın üzerinde namaz kılmayı dileyeceği kadar kutsal bir anlam yüklenmiştir. Bu kutsama, bir yandan geçmişte kalmış anıların yakıcılığına, diğer yandan da hâlihazırda durumu değişmiş sevgiliye yeniden kavuşma arzusuna işaret eder. Âşığın evli bir kadına bu denli cüretli yaklaşması, sevgisiz ve istenmeyen evliliğin açmazını ortaya koyar.

“Evlerinde Kışmışın Badem Var” türküsü de birinin gözünün arkada kaldığı evliliğe işaret eder. Türküde geçen “kişmiş” ile “badem”, düğünlerde misafirlere ikram edilen yiyeceklerdir. Bu iki yiyeceğin olduğu ev, içindeki evlilik yaşına gelmiş kişinin evlenmesine onay verildiği anlamına gelir. İkinci mısradaki “Söyletmeyin aramız âdem var ne güzel” (Karahasanoğlu, 2008: 68) sözlerinden âşığın, sevdiğine kavuşamayışı başka birinin âşığın sevdiği kişiyle evlendiği belirtir. Âşık, bunun üzerine vurulduğunu, dilden dile düştüğünü, aşk acısının çok yaman olduğunu, dert ortağı bildiği “ağalar”la paylaşır. Âşık, sevdiğinin karşısına çıkarak ya kendisini almasını, ya da öldürmesini söyler ki bu, aşk acısının vardığı noktayı gösterir. Uzaktan severek işin evlenmeye sonuçlanacağını zanneden âşık, iş ciddiye binince bu kez tavır değişikliğine gider, olaya can havliyle sarılır. Sevdiğinin başkasına gitmesi ancak kendisini öldürmesi ile mümkün olabilecektir.

“Kaleden Kaleye Şahin Uçurdum” türküsünde sevdiği kızın başkasına verilmesini kabullenmeyen delikanlının verdiği emeklerin karşılık bulmayışı anlatılır. “Şekerina şerbeti” içirdiği yâri, başkasına verilince payına düşen, bir ömrü “Ah ilen vah ilen” geçirmektir. Bunun için kaleden kaleye şahin uçurarak, taş atarak avunmaya çalışır. Ancak “Atme bu daşları men yaraliyem/El alem al geymiş men kareliyem” mısraları, hem âşığın yas bağlamasını anlatır. Kırmızı renk, mutluluğun, neşenin, siyah renk ise üzüntünün, kavuşamamanın ve yasin rengini ifade eder.

“Mongok Bağları”, Muş şehir merkezine bir saat mesafede bulunan bir köyün adını taşıyan ikinci türküdür. Bu türküde âşıkların arasının iyi olmadığı, “Evleri görünüyor/Gönüldür veriliyor” (Karahasanoğlu, 2008: 96) mısralarıyla yansıtılır. Başlamış ancak pişmanlık duyulmuş bir ilişkinin nedeni olarak Mongok bağlarının gururlu olması, birilerinin âşığı bu işin içine sürüklemesi olarak gösterilir. Âşık işin içine girdikten sonra pişman olmuştur. Mongok köyünden birine gönül vermesine neden olan kişi için edilen “İmansız gire gore” (mezara) (Karahasanoğlu, 2008: 96) bedduası, mutsuz ilişkiyi açığa çıkarır. Türkünün ikinci bendinde gönül verilmiş olmasının çekilecek dert olmadığı, Mevla'nın sabır verdiği belirtilir. “Ateşine yandığım/ O da bir adam olsa” mısraları sadece

ilişkinin mutsuzluğa evrildiğini açığa çıkarmıyor, aynı zamanda yukarıda beğenilmeyen huyların farkına varıldığı ortaya konur. Bu da önceki örneklerde olduğu gibi, mutsuzlukla başlayan ve kısa sürede çatlaması beklenen bir evliliğe işaret eden türkü, kadın ağzıdır.

“Bahçelerde Yeşil Yaprak” türküsü, bir namus cinayetini anlatır. Bu türkünün hikâyesi şöyle anlatılmıştır: “ ‘Bekir hocanın avradının dostu var, bu avradnan dostu sevişir. Bi gün Mamoş ile haberleşir, bunlar buluşunca Bekir hoca içeri girer ikisini de vurur. Avradın dilinden ha bu deyiş çıkar’. Bu türkünün benzeri de Elazığ’da bulunmaktadır. *Harput Ahengi* adlı kitapta benzer güfte olup, öyküsü şöyle anlatılmaktadır; ‘Bekir Hoca’nın, Mamoş’la Firdevs’i, jandarma Ali’ye vurdurması üzerine çıkarılmıştır’ ” (Karahasanoğlu, 2008: 190).

Bekir Hoca, karısını ve sevgilisi Memoş’u öldürmüştür. Türkü Bekir Hoca’nın ölü karısının ağzından yakılmıştır. Karısı, Memoş’un ölüsüne seslenir, kendisi de bağrından yaralanmıştır. İhaneti ortaya çıkmış, sevdiği yanında vurulmuş, insanlara bakabileceği bir yüzü kalmamıştır.

“Hineyi Getir Ane” adı üstünde kına gecesi türküsünde gelin gidecek kızın çeşitli duyguları terennüm edilir. Gitmeden önce belki çocukluğundan beri yanında yattığı anneden bunun son bir kez tekrarını isteyen kız, bir kış günü düşkünü olduğu yârin yoluna düşer. Annesinin odasında olduğu gibi, babasının da odasında misafir kalmak, okula gitmek türü çocuksu isteklerini dillendirir. Bu istekler, çocukluğunun geçtiği yuvadan ayrılıyorken uyanmıştır ve belki de anıların çağrışımlarıyla bu son isteklerini masumane bir şekilde dillendirir. Öte yandan, annesine, getirdiği “bir yiğit” için gözün aydın diyen gelin, aynı zamanda bir şoföre gidecek olmasından da memnun görünmemektedir: “Maydanoz bağladılar/Ciğeri dağladılar/Ben şoferi almazdım/Başımı başladılar” (Karahasanoğlu, 2008: 204). Buradaki çocuksu duygularla hareket eden gelin belki başka türkülerdeki gibi isyan etmemektedir. Ama evliliğinin sağlam bir temel üzerine inşa edilmediği de açıktır.

“Mongok Bağları Kure” türküsü daha önce derlenmiş olmakla birlikte Karahasanoğlu tarafından yeniden derlenmiştir. Yeni derlemede, kavuşamamış bir âşığın aklına sevdiği kişinin gelmesi anlatılır. Bir tür tuzağa düşürülen âşık, buna neden olanın mezara imansız girmesini diler. Bağda ağzına üzüm attığı sırada yâr aklına düşer ve bu üzüm boğazına takılır. Âşık, bütün günlerin bu şekilde geçmeyeceği, devranın döneceği ve bir gün yâri saracağı umudunu canlı tutmaktadır.

“Muş’umuz Dört Bucaktır” mani dörtlüklerinden oluşan bu türküde Muş cennete benzetilir ve buradan kız alanların cenneti bulacağı öne sürülür. Çünkü Muş’un güzel kızları her yerde bulunmaz. Muş’un Kırtekom dağına da bu güzelliğin bir parçası olarak gören âşık, başındaki sevdadan dolayı, ölüme karşı korkusuzudur. Son dörtlükte ise asıl meramını ifade eder. “Men seni beğenmezdim/Başımı bağladılar derdim” (Karahasanoğlu, 2008: 214) sözleriyle istenmeyen bir evlilik yapıldığı ortaya konur. Türkünün farklı kişilerce kayda alınan varyantlarında, içinde bulunduğu hali, ‘dert bela’ olarak nitelendiren âşık, bunun eriştiği durumu şu mısralarla ortaya koyar: “Yıkılmış kalbin evi havar/ Yapılmaz bina budur derdim” (Karahasanoğlu, 2008: 214).

3.4. Gurbet, Ayrılık, Özlem, Kavuşamama

Muş türkülerinde, farklı nedenlerle birbirinden uzak düşmüş insanların yaşadığı gurbet, ayrılık, özlem gibi duyuları, kavuşma arzusunu terennüm eden türküler vardır. Gurbet türkülerinin azlığı gibi, özlem ve ayrılık türkülerinin azlığı da dikkat çekmektedir.

“Kalem Üstünde Kalem” türküsünde âşık ile sevdiği arasına gurbet ve hastalık girmiştir. Selam ile birlikte sağlığına kavuşunca geleceğini duyuran âşık, ikinci bentte ayrılığın can yakıcı bir hal almasını, boynu kara atına binip sefere gitmek ve sevdiğini “bahtı kara” (Karahasanoğlu, 2008: 90) bırakmakla tehdit eder. Türkünün son bendinde yârin “çüt memesi arasında” kalmış muradını açığa çıkarır.

Türkünün başka bir varyantında ise, küsmemesi dilenen yâre selam söylenir ve “Bu gece bize” davet edilir. Sevilen kişi gül ve çiçek olarak tarif edilir. Kendisini saracak kollar yorulmaz, ancak arada ayrılık vardır ve bu âşığın suçu değil, kader böyledir. Türkü, âşığın kötü giden kaderini kabul etmesi, derdiyle yanmayı kabul etmesi ile sona erer.

Bir ayrılık hikâyesinin anlatıldığı mani biçimli başka bir türküde, sevdiği başkasına verilmiş olan âşık, dayanılmaz acılar içinde rakibinin kara bayramı olmasını, kan tükürmesini diledikten sonra, bayram dolayısıyla barışmayı teklif eder. Son dörtlükte ise karşı tarafa aklını karıştırdığını söyleyerek barışmayı teklif eder. Bu türküde, değer yargısı açısından karşı tarafın hukuku açısından yanlış adım attığının farkına vardığında, yaptıklarından pişmanlık duyar ve vazgeçer. Ancak başka türkülerde, gözüpek âşık tipleri, sevdikleri evlenmiş olsa bile mahallesine, evine kadar gidecek kadar rahat davranışlılardır.

“Dün mü Buradaydın Bögün mü Geldin” başlıklı türküde eşinden ayrılanın ızdırabı, turna sözcüğünün her bendin sonunda tekrarlanmasıyla ifade edilmeye çalışılır. Burada sevdiğinin kendisinden uzak olmasını “Sevdiceğim galdı Kenan elinde” (Karahasanoğlu, 2008: 322) mısraıyla ortaya koyan âşık, hasretin kıyamete kalmasından dolayı dertlidir. Türküde aynı zamanda belli bir alevi duyarlılığı da gözlenir. “Muhammed Ali”, “Pir Sultan Abdal” gibi sözcük kullanımlarıyla âşığın inanç mensubiyeti kendisini hissettirir. Muş türkülerinin etnografik zenginliğini ortaya koyan başka bir örnek olarak değerlendirilecek bu metne benzerleri de vardır.

“Minarede Ezan Var” türküsünde ezan vakti gezenlerin oluşturduğu hoş havadan etkilenen âşığın aklına sevdiği oğlan düşer, yalnızlık duygusu ağır basar. Gidip gelmeyen oğlana saçlarını, kollarını peşkeş çekmek isteyen âşık, “Bir yanım kurt bişirmiş” (Karahasanoğlu, 2008: 210) mısraıyla aşk duygusunu yaşayamıyor olmaktan yakındır. Bu türküde âşık, çevresindeki nesnelere aşk duygusuna aracı eder. Minarede ezan sesinin duyulduğu zamanda gezenler, aklına sevdiği oğlanı düşürmüştür. Kavuşma arzusunun, ona saçlarını yastık, kollarını yorgan yapmak sözleriyle dile getiren âşık, masa üstündeki kaşığın, sevdiği oğlan aklına gelince düştüğünü, ifade eder. Türkünün sonunda ise ipek yorganlı karyolasına seslenerek, sevdiği oğlana kavuşunca kurban keseceği vaadinde bulunur.

“Sabahın İlk Ezanı” türküsü mani dörtlüklerinden oluşmuştur. Her bir mani dörtlüğünde farklı bir soruna işaret edilir. İlkinde Allah’tan, hasret ile gezen kavuşturması istenir. İkincisinde muratsız kaldığına işaret eden âşık, derdini, “Gidin aneme deyin/Gülmemiş kızını menem” (Karahasanoğlu, 2008: 216) mısralarıyla ortaya döker ki, “Bu Dağın Karı Menem” türküsünde aynı mısra erkek için “Gedin anama deyin/Gülmemiş oğlu menem” (Karahasanoğlu, 2008: 222) biçiminde söylenir. Sevilen kişiye yöneltilen isteklerden biri de ayda bir mektup yazmasıdır ki bu gönlünün açılmasını sağlayacaktır.

“Bülbülüm Bağ Gezerim” mani biçimli bir türküdür. Kendisini bülbüle, Mecnun’a benzeten, serseriye dönmüş ve “seksen yerde yare”si (Karahasanoğlu, 2008: 125) olduğunu söyleyen âşık, olağan akışında süren hayat betimlemesi yapar: Ay batacak, yâr gidip yatacak, Leylâ’sı pazara çıkmıştır, ama kendisi dertlidir, sevdiğini ise zalim olarak nitelendirir. Asıl

derdini ise şu dörtlükte ortaya koyar: “Köylüyem harmanım yoh/İsterem yare varsam/Elimde farmanım yoh” (Karahasanoğlu, 2008: 125) diyerek, sevdiğine kavuşamamanın nedenini, ekonomik durumuna bağlar.

“Odasine Vardim” türküsü, sevilmeyen bir âşığın hikâyesini anlatır. ‘Odasine vardim’ sözleri her bir dörtlüğün başında tekrarlanarak, küsmüş, âşığa yüz vermeyen gelinin farklı halleri betimlenir. Elleri koynunda merhamet etmeyen sevdiğine yalvaran âşık, ayrılık derdinden yakınır. Yakınmasını “Ne sen gelin oldin ne ben güveyi” (Karahasanoğlu, 2008: 317) sözleriyle sürdüren kişi, ahbablarına ayrılık derdinden yakınarak onları da ortak eder. Ayağı potinli, yüzü peçeli olarak betimlenen güzelin yüz vermemesi, âşığı daha da üzer. Küskün gelinin başka bir görünümü ise namaza durması ve âşığın bakışından kirpiklerinin de kendisine uyması olarak betimlenir. Burada ise âşığın “Zen ettim garşimde bir aydır doğmuş” (Karahasanoğlu, 2008: 317) şeklindeki hayreti, ona daha fazla bağlanmak biçiminde ortaya çıkar. Küs gelinin tek başına karyolada uyuması ise âşığı adeta çıldırtır. Çünkü bu sevilme ve sevilme arasında arada kalan âşık büyük bir çaresizlik yaşar.

“Gapıların Önü Fındık,” bir ağıt biçimli bir türküdür. Bu ağıtın başında “Goya biz de gelin olduk/Uyan Ali’m sabah oldu/Yandı bağrım kebab oldi” (Karahasanoğlu, 2008: 72) geçen mısralardan, ağıtın taze gelin tarafından bir daha uyanamayan eşine yakıldığı, bunun kendisine katlanılmaz dert verdiği ortaya konur. Ali’nin hançeri bıçağı, yiğitliğini de ifade etmek, gelenektir, ama onu geri getirmeyecektir.

“Ötme Bülbül” türküsünde derdine dert kattığı için bülbüle ötmemesini isteyen âşık, yârini kaybetmenin verdiği acı ile ağlamaktadır. Ölüm olayından ayrı, sevdiğinin bade içtiği sırada saki olmayı arzulayan âşık, bülbülü derdine ortak etmektedir.

“Derdü Gamın Erbabiyem” dörtlüklerden oluşan, tamamlanmamış bir türküdür. Sevdiğinden uzak düşenin çektiği acı, sevgilinin ipek kuşağı ve beli övülerek söylenir. Tabibe de seslenerek son ilacı saklaması, yarasının ise merhem sevmediği ifade edilir.

“Duman Almış Şarşirmişen Yolumi” türküsünde derdine yanan kişi, dumanlı yolda yolunu şaşırılmış olmaktan, feleğin kolunu kanadığını kırmış olmasından yakındıktan sonra, derdini daha somut şekilde ortaya koyar: “Herkes sarmış bir sefilin belini/ Reva mıdır boynu bükük kalayım” (Karahasanoğlu, 2008: 134).

“Bu Dağın Ardı Mantar” türküsü mani dörtlüklerinden meydana gelir. Temel teması küsen sevgilisini üzerine kurulu olan mani biçimli türküde dert ortağı olarak “bu dağın ardı”nda olan mantar, tandır, bu dağın etekleri olarak gösterilir. Türküde âşığın meramı “Yârim küsmüş gidiyor/Döndür Allahım döndür” (Karahasanoğlu, 2008: 194) dizelerinde ortaya konur. Âşık, nihai olarak annesine “gülmemiş oğlu” mesajını vererek mutsuzluğuna dert ortağı arar.

“Değirmenin Bendine” türküsünde “Bezenmiş toydan gelmiş” (Karahasanoğlu, 2008: 286) güzel övülür. Düğünden gelen güzel, en güzel halindedir. Bu haline vurulan âşık, karşılık bulamadığından, “Bildir ki sen gönlüme/Bu yıl baykuş oturur” (Karahasanoğlu, 2008: 286) sözleriyle karşılıksız aşkın acısını dillendirir.

“Bizim Dağın Başını,” kayınının kardeşine ilgi duyan âşık, sevdiğinin eller tarafından alınmış olmasını kabullenememektedir. Kalem kaş yılan göz olarak tasvir edilen sevgiliye “Sen al beni ben seni” (Karahasanoğlu, 2008: 192) sözleriyle meramını açığa kavuşturur. Sevdiği yâr ise “Muş içinde bir tane”dir.

“Bugün Günde Çarşamba” mani biçimli bu türküde söyleyenin asıl derdi ağasını görmek, onunla buluşmaktır. Bu derdin anlatımında araçlara başvurulur. Çarşamba günü, gün batımından sonra kavuşma zamanı olarak tahayyül edilir. Ramazan gelir ama sevenin derdi, kavuşma arzusu devam etmektedir. İkinci vakti olur, gün güneş dağları aşar, ama seven hâlâ yollara baka baka sevdiğinin gelmesini bekler. Sonuç “Gene canım sıkıldı” (Karahasanoğlu, 2008: 191) mısraında ifadesini bulur. “Meramım kaymak değil/Seni görmeye geldim” (Karahasanoğlu, 2008: 191) mısraları, eğer kuru bir hayal değilse, beklemekten yorulan sevenin, sevdiğini görmeye gittiği, az da olsa özlem giderdiği fikrini içerir. Ancak sonraki dörtlükte geçen “Aldı gitti yârimi/Denizdeki gemiler” (Karahasanoğlu, 2008: 191) bir önceki alıntıda geçen ifadelerin aslında hayalden ibaret olduğunu, kavuşma arzusunun uzun süre boyunca karşılanmadığını, sadece sevenin farklı hayallerle avunduğunu gösterir.

SONUÇ

Türkü, halkın yaşamından çıkan bir müzik türü olarak onun yaşamına ilişkin birçok iz taşıması açısından folklorun önemli türlerinden biridir. Her ne kadar ortaya çıkışları belli bir yöreye özgü olma arz etse de, türküler, tarih, coğrafya ve gündelik hayata ilişkin önemli kodlarla yüklüdür. Bölgesel özelliklerinden sıyrılarak ulusal bir niteliğe doğru yükselmeleri, toplumsal beğeniye kaynaklık etmelerinden dolayıdır.

Anonim karakterli bu türün ortaya çıkışı sırasında söyleyeni ve hikâyesi belli iken, aradan geçen zaman içinde, değişime maruz kalırlar. Birçok hikâyenin söyleyeni ve ortay çıkış hikâyesi unutulur. Bazı ise ağıt olarak yakılmış, zamanla türküleşmişlerdir. Yurt çapında sürekli olarak dinleniyor olmaları, bazısının yeniden yorumlanıyor olması, içerdikleri duygu ve ruh halinin günümüz insanının yaşamında da bir karşılığının olmasındandır.

Songül Karahasanoğlu tarafından derlenen Muş türküleri, bazı tekrarlarla birlikte 100’e yakın bir rakama tekabül etse de, bunların tümünün şehre ait olduğunu söylemek zor görünmektedir.

Türkülerde farklı din ve etnisitelerden insanların yaşamına dair izler renkli görüntüler eşliğinde, Muş kültürünün zenginliğinin bir yansıması olarak ortaya konur.

Muş türkülerinde temel tema, aşk olmakla birlikte, şehrin Ruslarca işgali, askerlik, ayrılık, özlem, evlilik gibi temaları işleyen metinlerin sayısı az değildir. Türküler, şehrin geçmişinden, giyiminden, gündelik yaşamından geniş folklorik izler taşırlar.

KAYNAKÇA

AKDOĞDU, Onur, **Kutsal Hazinemiz Türk Halk Müziği**, Emka Matbaası, İzmir, 2001.

ARTUN, Erman, “Âşıklık Geleneğinde Neşet Ertaş’ın Yeri”, **Uluslararası Bozkırın Tezenesi Neşet Ertaş Sempozyumu 13-14 Mayıs 2013**, Bildiriler, C 1, (Haz: Selahattin Beki), Yalçın Matbaacılık, Ankara, 2013, ss. 31-48.

BALİ, Muhan, **Ağıtlar**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1997.

BARKIN, Adnan Metin & DOĞAN, Mehmet Sadık, “Adıyaman Yöresi Türkülerinin Müzikal Analizleri Üzerine Bir Araştırma”, **Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 8 (22), 2016, 421-464.

- BASCOM, William, “Four Functions of Folklore.” **The Study of Folklore**, (Ed. Alan Dundes), Englewood Cliffs, Printice-Hall Inc., New Jersey, 1965, ss. 279-298.
- BAŞGÖZ, İlhan, **Türkü**, Pan Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- BİRDOĞAN, Nejat, **Notalarıyla Türkülerimiz**, Özgür Yayın Dağıtım, İstanbul, 1988.
- BOHLMAN, Philip V., **The Study of Folk Music in the Modern World**, Indiana UP, Bloomington and Indianapolis, 1988.
- BORATAV, Naili Pertev, **100 Soruda Türk Halk Edebiyatı**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1995.
- BORATAV, Pertev Naili, **Türk Halk Edebiyatı**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1992.
- COŞKUN, Sezai, “Sezai Karakoç’un Şiirleri Üzerinde Edebiyat- Medeniyet-Coğrafya İlişkisi Bağlamında Bir İnceleme”, **Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 5(1), 2010, 843-885.
- ELÇİN, Şükrü, “Ağıt”, **Türk Dünyası El Kitabı**, C 3, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1992.
- ESEN, Ahmet Şükrü, **Anadolu Ağıtları**, İş Bankası Yayınları, Ankara, 1982.
- GÖRKEM, İsmail, **Türk Edebiyatında Ağıtlar**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2001.
- GÜVEN, Merdan, “Anadolu Ağıtlarının Türküleşme Süreci ve Üç Ağıt Örneği”, **Folklor/Edebiyat**, 19 (75), 2013, 117-128.
- HERZOG, George, “Song: Folk Song and the Music of Folk Song,” (Ed. Maria Leach), **Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend**, Harper and Row, New York, 1950, ss.1032-1050.
- KARAHASANOĞLU, Songül, **Muş Türküleri ve Oyun Havaları**, Yalın Yayıncılık İstanbul, 2008.
- KAYA, Doğan, **Anonim Halk Şiiri**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999.
- KEFELİ, Emel, “Coğrafya Merkezli Okuma.”, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 4(1), 2009, 423-433.
- KÖSE, Abdullah & ARI, Yılmaz, “*İnsan Çevre Etkileşimini Yorumlamada Yeni Bir Alternatif: Kültürel Coğrafya*”. **Ulusal Coğrafya Kongresi 2005**, (Prof. Dr. İsmail Yalçınlar Anısına), İstanbul Bildiri Kitabı (Ed. Sedat Avcı ve Hüseyin Turoğlu), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2005, ss.51-59.
- KRAPPE, Alexander Haggerty, “The Folk-Song”, **The Science of Folklore**, Norton, New York, 1964, ss. 153-171.
- ÖZBEK, Mehmet, **Folklor ve Türkülerimiz**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1994.
- ÖZÇAĞLAR, Ali, “Edebiyat-Coğrafya İlişkisi”, **II. Uluslararası Edebiyat ve Bilim-I Sempozyumun Bildirileri, A.Ü.D.T.C.F., Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü** Ankara Üniversitesi **Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi**, Yayın No: 407, 2011, s.97-107.
- ÖZDEMİR, Ahmet, **Öyküleriyle Ağıtlar**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.
- TAŞ, Fahri & TURHAN, Salih, **Erzincan’a Girdim Ne Güzel Bağlar: Erzincan Türküleri**, C 2, Ankara, 2004.
- TDK., **Türkçe Sözlük**, TDK Yayınları Ankara, 1983.
- TÜMERTEKİN, Erol & ÖZGÜÇ, Nazmiye, **Beşeri Coğrafya (İnsan- Kültür-Mekân)**, Çantay Kitabevi, İstanbul, 2002.
- UGUR, Abdullah, “Müzik Coğrafyası: Türkülerdeki Coğrafya”, **Bilig**, 74, 2015, 239-260.
- YAKICI, Ali, **Halk Şiirinde Türkü**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

YARDIMCI, Mehmet, **Başlangıcından Günümüze Türk Halk Şiiri/Anonim Halk Şiiri, Âşık Şiiri, Tekke Şiiri**, Ürün Yayınları, Ankara, 2008.

“LAWİKO MELE İSA” ADLI TÜRKÜNÜN HALKBİLİMİ KURAMLARINDAN PERFORMANS TEORİ’YE GÖRE DEĞERLENDİRİLMESİ

Canser KARDAŞ*
Ferhat ÇİFTÇİ**

ÖZET

Sözlü kültür, toplumlar için vazgeçilmez bir zenginlik kaynağıdır. Bireyler ve toplumlar için yaşamı canlı ve renkli kılmak için; kendini ifade etmenin ve varlık göstermenin imkânı olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca barındırılan dinî, ahlakî, sosyal ve estetik yüklenimler dâhilinde söz konusu toplumu anlamak için önemli veriler sunmaktadır.

Sözlü kültür ürünleri, halkbilimi kuramları tarafından farklı yaklaşımlar doğrultusunda değerlendirilir. Erken dönem halkbilimi kuramları, metin ve bağlam merkezli olmak üzere üç ana başlık altında toplanan halkbilimi kuramları, ortaya konulan çeşitli inceleme yöntemleriyle bir zenginlik oluşturmaktadır. Fakat bağlam merkezli bir teori olan Performans Teori’ye kadar halk bilim kuramlarının metne bağlı bir sınırlılık ile anlaşıldığını söylemek mümkündür. Performans Teori, özellikle “icra” kavramıyla sözlü kültür ürününe geçmişte gerçekleşmiş bir olay olarak değil, bugün yaşantılanan bir olay olarak bakılmaktadır. Bu açıdan sözlü kültür ürününe canlı ve dinamik bir rol biçmektedir. Araştırmacılar için de sözlü kültür ürününün farklı boyutlarda ele alınıp bilinmeyen yönlerinin ortaya çıkarılmasının yolunu açmaktadır.

Muş yöresinde sıklıkla icra edilen bir türkü olan “Lawiko Mele İsa”ya baktığımızda, Performans Teori’ye göre değerlendirilebilecek olduğu görülür. Performans Teori’nin folklorik malzemeye bir iletişim biçimi olarak yaklaşımı çerçevesinde, bu türkünün sanatsal bir iletişim biçimini ortaya koyduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca türkü, Alan Dundes’in ileri sürdüğü “sözeldoku”, “metin” ve “bağlam” kavramları doğrultusunda irdelenebilir bir boyut taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sözlü Kültür, Halkbilimi Kuramları, Lawiko Mele İsa Türküsü, Performans Teori.

EVALUATION OF A MUŞ FOLK SONG "LAWİKO MELE İSSA" VIA PERFORMANCE THEORY WHICH IS ONE OF TURKISH-OLD HALOGLISM THEORIES

ABSTRACT

Oral culture is an indispensable source of wealth for societies. As a means of making life alive and colorful for individuals and societies; it is evaluated as the possibility of self-expression and presence. It also provides important data to understand the society in its religious, moral, social and aesthetic implications.

Oral culture products are evaluated by folklore theories in different approaches. Theories of folklore, gathered under three main headings centered on theories of text, context and early folklore, constitute a wealth of various examination methods revealed. However, it is possible to say that the theory of folklore is as much understood by context as a limit to performance theory, which is a context-centered theory. Performance Theory sees verbal cultural product as an event that is experienced today, not as a past event, especially with the concept of "execution". From this point of view, it gives a dynamic role to the oral culture product. For researchers, verbal culture opens the way to reveal the unknown aspects of the product in different dimensions.

When we look at "Lawiko Mele İsa", a Mus song, it seems that it has a background that can be evaluated according to the Performance Theory. It is possible to say that this song presents an artistic form of communication in the framework of the approach of Performance Theory as a form of communication to folkloric material. In addition, the folk song has a dimension that can be explored in the direction of the words "speech", "text" and "context" which Alan Dundes put forward.

Keywords: Oral Culture, Folklore Theories, Mele İsa Song, Performance Theory.

GİRİŞ

Halkların yaşamları boyunca ortaya koymuş oldukları maddi ve manevi unsurların ortak bir kültürel miras ve hafızaya dayalı olduğu söylenebilir. Geçmişle gelecek arasında var olma durumu, daha çok bu miras ve hafızanın taşınmasına bağlıdır. Bir tür kaynaklık ve devamlılık ilişkisinin söz konusu olduğu bu bağlam, halklar açısından hayati bir rol taşır. Çünkü bireylerin ve toplumların yaşam içerisinde sadece zaman ve mekânla çevrelenmiş

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, kardascanser@gmail.com

** Öğr. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, ferhatciftci1@gmail.com

olduğunu söyleyemeyiz. Bunların birleştiği noktada tamamlayıcı olan unsurun kültür olduğu açıktır. Kültür, bu anlamda yaşama anlam ve renk katan, insanın üst becerilerinin muayyen bir yapıya kavuşmasını sağlayan ve toplumsal karakteri belirleyen önemli bir etmen olarak anlaşılmaktadır.

Kültürü meydana getiren maddi ve manevi unsurların oldukça geniş bir yelpazeye sahip olduğu bilinmektedir. Sözlü gelenek, bu yelpaze içinde kimi ürünlerle somut bir karşılığa sahiptir. Maniler, fıkralar, türküler gibi halk edebiyatı ürünlerinin öncelikle halkın doğal yaşantısının bir parçası olduklarını kabul etmek gerekir. Nitekim dilbilimciler de dile ait tartışmaları konuşma dili üzerinden gerçekleştirmekte ve konuşma diline asli fonksiyonlar yüklemektedir. Bu nedenle bu doğal yapının halk ürünlerine estetik açıdan sirayet ettiğini söylemek mümkündür. Tabii ki bu durum, toplumsal bir bilinç ve aktarım eliyle gerçekleşmektedir. Mustafa Arslan ve Milay Köktürk, yaptıkları çalışmada halkbilimi ürünlerinin oluşumu ve yansımaları hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Halkbilimi ürünlerinin, kişisel farkında olma anlamındaki bilinçten daha farklı bir bilinçle oluştuğu düşünülebilir. Ürünlerin oluşması sürekliliği ve nakledilerek bugüne gelme süreci, hep kültürel katılımı, o kültürün bir mensubu, yaşatıcısı ve taşıyıcısı olarak tabii kültürel bilince sahip olmakla gerçekleşmektedir” (1999: 27).

Halk edebiyatı ürünleri, halkbilimi çalışmaları kapsamında farklı açılardan incelenmektedir. Bu yöndeki çalışmaların başından beri iki genel yönelimle gerçekleştiğini belirten Çobanoğlu, bunların metin merkezli ve bağlam merkezli yaklaşımlar olduğunu söyler. Ayrıca, metin merkezli yaklaşımın yazılı ve sözlü kaynaklardan derlenen halkbilimi ürünlerini metinsel açıdan incelediğini; bağlam merkezli yaklaşımları ise metinle birlikte anlam kazanan sosyal süreçleri ve diğer şartları söz konusu ettiği üzerinde durur (2012: 357). Aralarındaki farka dikkat çeken başka bir değerlendirme ise şu şekildedir: “Metin merkezli kuramlar sahadan derlenen metinlerin yapısal özelliklerini incelemeye yönelik bağlam merkezli kuramlar metnin yapısal özelliklerinin yanı sıra metni değerlendirirken icra ortamı, bağlam, anlatıcı ve dinleyici dâhil edilmiştir. Böylece metnin yapısı dışında toplumsal işlevlerinin de ortaya çıkarılması sağlanmıştır” (Fıratlıgil, 2012: 118).

Halk bilimi araştırmalarına dönük bu iki eğilimden özellikle bağlam merkezli araştırmanın ön plana çıktığı söylenebilir. Bu durum, metin merkezli yaklaşımların canlı bir boyut taşıyan halk edebiyatı ürünlerinin anlaşılması konusunda sınırlı olduğu kanaatinden ileri gelmektedir. Bağlam merkezli eğilimin araştırma yöntemlerinden birini Performans teori oluşturmaktadır. Performans Teori, araştırmalarda ürünü değerlendirirken onun yaratıldığı şartları ve zemini dikkate alan, metnin icra bağlamı, bu bağlamdaki şekillenışı, icra edilmişinde kazandığı anlamları ve fonksiyonları öne çıkaran bir yaklaşım olarak anlaşılmaktadır (Arslan ve Köktürk, 1999: 18). Performans Teori'nin folklorü yaşayan, canlı bir süreç olarak ele aldığını belirten Pınar Maden, teorinin kurucularından Dan Ben Amos'un teoriyi tanımlama biçimine yer verir. Amos'un tanımında dikkat çeken şey “derleme”den çok “iletişimsel süreç”tir (2005: 205).

Performans Teori'nin halk bilimi çalışmalarındaki etkisi hakkında Lazzat Urakova şu ifadelerle yer vermektedir:

“Halk bilimi araştırmaları, performans teorisiyle birlikte, folkloru bir olay olarak canlı bir icra veya yapılan ve gerçekleşen bir süreç olarak düşünen ve ele alan yeni bir yaklaşıma dönüşmüştür. Bu anlayış içinde sözlü anlatım bir sosyal olaydır ve teatral anlamda bir icra veya performans olan bu sosyal olay, üç temel unsurdan, anlatan, dinleyen ve anlatılan geleneksel anlatıdan oluşmaktadır” (2014: 270).

Performans Teori kapsamında halk edebiyatı ürünlerine yönelik farklı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalardan bazıları mani, fıkra, âşık atışmaları gibi farklı türlerdeki icra durumunu tespit ve değerlendirmeye dönüktür. Şüphesiz halkın yaşantısında müziğin önemli

bir yeri vardır. Gonca Demir, dil ve müzik ilişkisinde türkülerin önemine şu şekilde dikkat çekmektedir:

“İletişim aracı olarak kullanılan dil ve müziğin insan yaratisının ürünü olduğu, her iki üretimde de sadece insan sesinin kullanıldığı, çoğu özelliklerinin birbirine benzediği, çağlar boyu devam eden gelişim süreci içerisinde, birbiriyle sürekli ilişki içerisinde buldukları, birbirini etkiledikleri, dil ve müziğin bir arada kullanıldığı türkülerde aynı etkileşimin halen sürdüğü dilbilim ve müzikolojinin tespitleri arasında yer almaktadır” (2013: 39).

Erdem Özdemir, sözlü anlatıma dayalı türlerde yeni bir bakış açısı olarak Performans Teori'nin müzik alanına da uygulanabilir olduğunun fark edildiğini belirtir. Ayrıca türküler özelinde müziğin araştırma yöntemine göre nasıl bir ilgiye sahip olduğunu şu ifadelerle açıklar:

“Bu kapsamda geliştirilen teorilerle, diğer pek çok folklor unsuru gibi müziğin de değerlendirilmesinde bağlamın önemi merkeze alınmış ve performansın, icrayı etkileyen/şekillendiren tüm kişisel ve çevresel etkenlerle ele alınması gerekliliği kabul görmüştür” (2016: 1358)

“... hem müziğin metninin bir hikâyeyi anlatıyor oluşundan hem de müziğin tek başına bir performans unsuru olmasından yola çıkıldığında, alıntının müzik icrası açısından da kabul edilebilir yargılar içerdiği görülmektedir. Yani metnin (destan / masal) ya da müziğin yazıya dökülmüş hali okunduğunda bize her ne kadar içerik hakkında fikir verse de icra tarzı, icracı-icra edilen-dinleyen gibi bileşenler, metinle birlikte ele alındığında en gerçekçi iletişim meydana gelecektir (2016: 1358).

Performans Teorinin halkbilimi çalışmalarına getirdiği bu imkânların yanında bazı açılardan dikkat gerektirdiği unutulmamalıdır. Sonuçta her çalışma yönteminin söz konusu inceleme unsurunu belli ilklerden hareketle ele aldığı bilinmektedir. Bu da bir çalışmanın bağlamına göre anlamlandırıldığını göstermektedir. Performans Teoriye dönük çalışmalarda nelere dikkat edilmesini gerektiği hususunda Mehmet Ali Yolcu'nun değerlendirmeleri şöyledir:

“Buna göre bir metni doğru değerlendirebilmek için bu metnin nasıl bir sözeldoku ve nasıl bir sosyal bağlamda yaratıldığını bilmek gerekmektedir. Aksi takdirde bir metin üzerinde yapılacak değerlendirmelerin çoğu, bizim kendi anlayışımız ve değerlendirme sırasında içinde bulunduğumuz bağlam ve kendi bilgi birikimimiz ve geçmişimizle ilgili özelliklere bağlı olan subjektif bir değerlendirmeden öteye gitmeyecektir” (2012: 116).

AMAÇ

Çalışmada, Muş yöresinde düğün törenlerinde sıklıkla icra edilen “Lawiko Mele İsa” adlı türkünün halkbilimi kuramlarından Performans Teoriye göre barındırdığı karşılıkların tespit edilmesi amaçlanmıştır. Bu yönde elde bulgulardan hareketle örnek bir sözlü kültür ürününün Performans Teori çerçevesinde nasıl ele alındığına odaklanılmıştır.

YÖNTEM

Çalışmada “Muş İçin Çal” projesi kapsamında icra edilen “Lawiko Mele İsa” adlı türkünün video kayıtları izlenmiş/dinlenmiş ve elde edilen metne yönelik doküman analizi yönetimi kullanılmıştır. Doküman analizi yöntemi yazılı belgelerde kullanıldığı gibi video, fotoğraf ve filmler için de nitel araştırmakapsamındadır (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 189). Yapılan içerik analizi ile Performans Teori'nin ilgili terimleri çerçevesinde elde edilen bulgular değerlendirilmiş ve yorumlanmıştır.

BULGULAR VE YORUMLAR

“Lawiko Mele İsa” adlı türkü, Muş yöresi ve çevresinde bilinen meşhur bir eserdir. Türkü, geçmişten bugüne Kürtçenin konuşulduğu birçok yerde beğeniyle seslendirilmektedir.

Hazırlıklı ve hazırlıksız ortamlarda seslendirilen türkünün çeşitli varyantları bulunmaktadır. Türkünün düğünlerde, çeşitli etkinliklerde, radyo ve TV gibi ortamlarda halaylı veya halaysız bir şekilde icra edildiğine tanıklık edilir. Eser, 2017 yılında Muş Alparslan Üniversitesi ve Muş Eğitim ve Kalkındırma Vakfı tarafından ortak yürütülen “Muş İçin Çal” projesi kapsamında, üç türkü ile bütünleşik şekilde seslendirilmiştir. Görsel kaydının farklı ortamlarda paylaşıldığı örnek türkü, birçok sanatçının ortak katılımı ile icra edilmiştir. Bu çalışmada, söz konusu projede farklı sanatçılar tarafından icra edilen türkü ve ortaya konulan performans dikkate alınmıştır.

1. Metin

Projede seslendirilen “Lawiko Mele İsa” adlı türkünün Kürtçe sözleri ve Türkçe karşılığı Tablo 1’de şu şekildedir:

Tablo 1.

<i>Lawiko Mele İsa</i>	<i>Genç Mele İsa</i>
<i>Weylo lolo lolo weylo lolo</i>	<i>Vay hey hey vay hey hey</i>
<i>Kuriko Mele İsa</i>	<i>Genç Mele İsa</i>
<i>Şa dilê min emrê te</i>	<i>Kalbimin mutluluğu senin ömrünledir</i>
<i>Keytanê lo kîso</i>	<i>Gür kaytan bıyıklım</i>
<i>Weylo lolo lolo weylo lolo</i>	<i>Vay hey hey vay hey hey</i>
<i>Keytanê lo kiso</i>	<i>Gür kaytan bıyıklım</i>
<i>Şa dilê min emrê te</i>	<i>Kalbimin mutluluğu senin ömrünledir</i>
<i>Dest girt u ru ramîsa</i>	<i>Ellerimi tuttu ve yüzümü öptü</i>
<i>Weylo lolo lolo weylo lolo</i>	<i>Vay hey hey vay hey hey</i>
<i>Şa dilê min emrê te</i>	<i>Kalbimin mutluluğu senin ömrünledir</i>
<i>Kuriko nobedaro</i>	<i>Genç bekçi hey</i>
<i>Weylo lolo lolo weylo lolo</i>	<i>Vay hey hey vay hey hey</i>
<i>Lawiko nobedaro</i>	<i>Genç bekçi hey</i>
<i>Şa dilê min emrê te</i>	<i>Kalbimin mutluluğu senin ömrünledir</i>
<i>Tu ji darê were xaro</i>	<i>Ağaçtan in aşağı</i>
<i>Weylo lolo lolo weylo lolo</i>	<i>Vay hey hey vay hey hey</i>
<i>Tu ji darê were xaro</i>	<i>Ağaçtan in aşağı</i>
<i>Şa dilê min emrê te</i>	<i>Kalbimin mutluluğu senin ömrünledir</i>
<i>Şev reş e diz hezaro</i>	<i>Gece karanlıktır hürzular binlerce</i>
<i>Weylo lolo lolo weylo lolo</i>	<i>Vay hey hey vay hey hey</i>
<i>Şev reş e diz hezaro</i>	<i>Gece karanlıktır hürzular binlerce</i>
<i>Ca dilê min emrê te</i>	<i>Kalbimin otağı senin ömrünledir</i>

Kaynak: “Muş İçin Çal” projesi video kaydı (<https://www.youtube.com/watch?v=4S0BSs5jgg0>)
Erişim tarihi: 22.03.2018.

2. Sözdoku

Türkü, Mele İsa adlı karaktere yönelik bir seslenme durumu içerisinde dile gelir. “Mele”, Kürtçede “molla” kelimesine denk gelmektedir ve türküdeki kahramanın anıldığı vasfını göstermektedir. Bunun mesleki ya da yakıştırma bir adlandırma olup olmadığı belirsizdir. Başka varyantlarda bu adlandırmaya rastlanmaz; bunun yerine “keleşo” şeklinde bir kullanım geçer. Seslenenin sevgili olduğu ve Mele İsa’ya çeşitli bildirimlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Türküde sevgili tarafından çeşitli anlam ilişkileri kurularak Mele İsa ile yaşanan ilişkiden hoşnutluk duyulduğu anlaşılmaktadır.

İki ana birim içerisinde seslendirilen türkü, bu iki birimin de üç bölüme ayrılmasıyla icra edilmektedir. Sırasıyla tanıtım, yakınlaşma ve yaşantının metinde kurguyu oluşturduğu görülür. Tekrarların ve nakaratların olduğu birimlerde ses uyumuna yönelik unsurlar yoğundur. “*Weylo lolo lolo weylo lolo*” (Vay hey hey vay hey hey) ve “*Şa dilê min emrê te*” (Kalbimin mutluluğu senin ömrünlemdir) kullanımlarına sıklıkla rastlanılır. Bu şekilde ahenkli bir anlatım sağlanmaya çalışılır.

Türküde “*Weylo lolo lolo weylo lolo*” (Vay hey hey vay hey hey) dizesinde geçen “*lo!*” sesleniminin Kürtçede erkek karakterlere yönelik bir anlam taşıdığı bilinmektedir. Yine “*lawiko*” ve “*kuriko*” kelimeleri “*erkek/genç*” anlamlarına gelir. Dolayısıyla sevgilinin anlatıcı pozisyonunda olduğu türküde, Mele İsa hakkında fiziksel unsurlar ile bir tanıtım yapılır ve bu ifadelerin sevgiyi yansıtacak beğeni anlamlarıyla yüklü olduğu anlaşılır. Seslenmenin odağını, Mele İsa oluşturduğundan türkü içerisinde seslenme biçimi de ona göre şekillenir. İlk “*lawiko*” ve “*kuriko*”, daha sonra “*keytanê*” (kaytan bıyıklım) ve son olarak da “*nobedaro*” (bekçi) seslenimleri görülür. Bunlar üzerinden odak noktasındaki karaktere yönelik detaylara ulaşılabilir. Ayrıca bu seslenme unsurları erkek sevgiliye olan yakınlık ve yaşananlara yönelik aşamalı bir mantığa sahiptir. “*Lawiko*”, “*kuriko*” seslenimine göre daha dışsal bir anlama sahiptir. Bu açıdan ikinci seslenimin yakınlaşmanın karşılığı olarak ifade edildiği söylenebilir. Daha sonra da “*keytanê*” (kaytan bıyıklım) ile beğeni ve son olarak da “*nobedaro*” (bekçi) ile de gizli buluşmalarında erkeğin gözetleyici olması anlamları söz konusudur.

Öte yandan gerçekleşen kimi olaylar ile de aralarında yaşanan aşka dair bir ilgi kurulduğunu gözlemek mümkündür. Fakat olaylar, bütün bir yapıya sahip olup neden ve sonuca bağlanmaz. Türkülerdeki mantık çerçevesinde kesitler ve ilgiler şeklinde cerayan eder. Bu anlamda türküde kimi kelimelerin izini sürerek anlama ulaşmak gerekir. Örneğin “*Dest girt u ru ramîsa*” (Ellerimi tuttu ve yüzümü öptü) dizesi buluşmaya dair belirginlikler taşıırken; “*Tu ji darê were xaro*” (Ağaçtan in aşağı) kullanımı buluşmanın kimse tarafından görülmemesi için gözetleme ilgisi ile dile geldiği söylenebilir. “*Şev reş e diz hezaro*” (Gece karanlıktır hırzılar binlerce) dizesi de buluşmayı fark ettirecek bir tehlikeye işaret etmektedir. Türkü bu şekilde bir anlam yürütmeye açıktır. Ayrıca “*Weylo lolo lolo weylo lolo*” (Vay hey hey vay hey hey) nakaratı, akatarılanların ve yaşananların ardında sevgilinin şaşkınlığını ve biraz da nazlanmasını içerir. Sonuçta bir eser olarak üçüncü kişi konumunda olan dinleyicilere seslenilmektedir.

Anlatımın Mele İsa etrafında örüldüğü ve sevgilinin bütün aktarımlarından sonra sevgisinin boyutlarını gözler önüne serdiği “*Şa dilê min emrê te*” (Kalbimin mutluluğu senin ömrünlemdir) dizesi oldukça anlamlıdır. Aynı zamanda türküde Mele İsa’ya iletilmek istenenleri doruğa taşıyacak güçlü bir bütünsellik içermektedir.

3. Bağlam

Birçok hususta olduğu gibi, türklülerin icrası noktasında da modern öncesi ve sonrası zamanlar bağlamını söz konusu etmek gerekir. Klasik anlamda kültürel öğeler daha otantik formlar dâhilinde icra edilirken, modern zamanlar ile birlikte icraya dâhil olan farklı bileşenler söz konusu olmuştur.

Bu örnek icra incelemesinde, modern görsel unsurların kullanılarak kayıt altına alındığı bir performans gerçekleştirilmiştir. Bir proje dâhilinde birden fazla sanatçının seslendirdiği türkü, doğal olarak otantik formundan çok uzakta belli bir güdülenme içerisinde, hazırlık evresi olacak şekilde icra edilmiştir. Bu nedenle halk anlatılarından olan türkünün günümüzde sıklıkla karşılaşılan durumlarından biri söz konusudur. Türküler, radyo ve TV ve son olarak da sosyal medya aracılığıyla müzik piyasasının en çok tüketilen halk ürünlerinden biridir. Dolayısıyla icranın seslendirme boyutunun yanında görsel efektlerin, teknik malzemelerin ve profesyonel bir performansın yaşandığını kaydetmek gerekir. Bu anlamda türkünün icrası, herhangi bir düğün etkinliğinden veya bir defalık canlı bir program dışında kitlesel bir yaygınlık durumuna sahiptir.

3.1. Söyleyen/ler

“Lawiko Mele İsa” adlı türkü, Mele İsa’ya seslenen kadın sevgilinin duyduğu aşkı ve yakıştırma anlamlar ile yaşananları kesitler halinde sunmaktadır. Bu anlamda türkünün metinden hareketle ilkin bir kadın tarafından seslendirildiği akla gelir. Fakat örnek türküye dair birçok icranın erkek sanatçılar tarafından seslendirildiği de bilinmektedir. Ya da bazı örneklerde kadın ve erkek birlikte icrayı gerçekleştirmektedir.

Örnek icraya bakıldığında beş erkek sanatçının türkünün birimlerini ortaklaşa seslendirdiği görülür. Bu durum, ilk değerlendirmeler eşliğinde herhangi bir türkünün seslendiricisinin kadın veya erkek şeklinde kesin bir ayrıma tabi tutulmadığına işaret eder. Dolayısıyla zihinsel planda ilk seslendiren kişi olarak kadın sanatçı akla gelse de, türkü icra etmenin çeşitli işlevlerine bağlı olarak bunun ortama ve amaçlara bağlı olarak geriye çekildiği anlaşılır. Sonuçta bir proje ve seslendirmeyi gerçekleştiren katılımcılar söz konusudur. Bu durum, halk anlatılarının yaşantılanma ve yaşantılananın yansıtılması veya temsili şeklinde ikili bir durumun söz konusu edilmesine neden olmaktadır. Çünkü ilk tecrübenin nasıl ve ne şekilde gerçekleştiği belli olmasa da klasik zamanda seslendirenlerin türkünün atmosferine daha yakın oldukları hissedilir. Bu örnekte ise seslendirenlerin özdeşim kurmalarına dair belirgin şeyler söyleyemesek de aradan geçen zaman ve değişen şartlara bağlı olarak bazı tahminlerde bulunabiliriz. Velev ki bugünkü seslendirenlerin daha yoğun bir duygu durumu yaşadıkları söz konusu edilse bile bütüne teşmil edilmesi güçtür. Çünkü metnin sözeldokusu bağlam merkezli değerlendirmenin tamamen dışta tuttuğu bir şey değildir.

Birimler arasında söyleyenin değiştiği türkü, farklı seslendirmelerden ötürü bazı değişimler göstermektedir. Yaş aralığı açısından hemen hemen birbirine yakın olan seslendirenlerden sadece ikinci seslendiren orta yaşları aşkın görünmektedir. Bu nedenle türkünün icrası sırasında görsel bir etkiyle seslendirenlerin yorumlarına ve üsluplarına sirayet eden kimi değişkenler belirlemektedir. Ayrıca seslendirenlerin ses farkları bulunmaktadır ve değişimi yumuşatan hususun müzik ve dolayısıyla ritim olduğu gözlerden kaçmaz. Bağlamı oluşturan başka bir husus da seslendiren sanatçıların türküye dair deneyimleri ve kendi doğaçlama tercihleridir. Son seslendiren sanatçının “*Şa dilê min emrê te*” (Kalbimin mutluluğu senin ömrünledir) dizesini “*Ca dilê min emrê te*” (Kalbimin otağı senin ömrünledir) şeklinde söylediği görülür. Ayrıca “*nobedaro*” (bekçi) şeklindeki seslenmenin icracılar tarafından “*lo bedaro*” olarak okunduğu görülmektedir. Bu da türkünün icrasında seslendiren faktörünün kimi değişkenleri oluşturduğunu göstermektedir.

3.2. Dinleyici / İzleyici Kitleleri

“Lawiko Mele İsa” adlı türkünün inceleme konusu olan icrası, daha evvel belirtildiği üzere bir proje kapsamında gerçekleşmiştir. Bu açıdan icranın dinleyicileri iki açıdan değerlendirilebilir. Birincisi, türküye dair icranın gerçekleştiği sırada hazır olan dinleyicilerdir. Bunlar teknik bir sürecin bilincindedirler, fakat yine de türküyle birlikte bu teknik boyutu aşacak kimi bağlantılara sahip olabilirler. Çünkü zihni planda birçok farklı çıkarım ve çağrışım söz konusu olabilir. Bunun yanında kimin ne kadar bir motivasyona sahip olduğu ya da bu çoklu durumu nasıl yaşadığı tam olarak ölçülememektedir.

Diğer dinleyici kitlesi ise proje kapsamında hedeflenen asıl dinleyici kitesidir. İcranın kaydıyla ve görsel ortamlarda yayımlananmasıyla değişkenlik gösterebilmekte fakat sonuçta kitlesel bir boyut taşımaktadır. Bu durum da kültürel atmosferin modern dönemde taşınabilir veya kaydedilebilir özelliğini göstermektedir. Radyo ve TV veya sosyal medyada dinleyici olanlar, dinleme sırasında veya sonunda beğenilerini ileri sürmekte veya icraya dönük olumlu-olumsuz duygusal durumlar yaşamaktadırlar. Bu nedenle türkünün doğal ortamda icrasından farklı bir tüketim durumunun gerçekleştiği söylenebilir.

Söyleyenlere eşlik eden kadın ve erkeklerden oluşmuş bir de halay ekibi söz konusudur. Bu halay ekibi, her ne kadar söyleyenler konumunda olmasa da nakaratları seslendirmektedir. Bu açıdan söylemin paylaşımsal kılındığı ve desteklendiği söylenebilir. Başka bir ifadeyle bu halay ekibi, hem dinleyici hem de icraya seslendirme boyutunda katılım göstermiş olarak sunulabilir.

3.3. İcra Ortamı

Türkü, proje kapsamında Muş ilini tanıtmaya yönelik bir özelliğe sahiptir. Bu nedenle Muş'a ait başka iki türkü eşliğinde seslendirilmektedir. Ayrıca Muş'un tarihi ve turistik mekânlarının icra mekânını oluşturduğu görülür. Bunun özellikle tercih edildiği ve kültürel atmosfer yanında tanıtıcı bir mahiyet taşıdığı açıktır. Dolayısıyla icra ortamının ve icranın, türküye dair yaygın zihinsel kod olan düğün merasimi veya eğlence ortamı dışında başka bir özellik gösterdiği söylenebilir.

İcranın zamanı kış mevsimidir ve dış mekânda icra edilen türkü metnin sözeldokusuyla pek uyuşan bir bağlam oluşturmaz. Çünkü metnin içeriğinde kimi kesitlerin daha çok sıcak mevsimiyle uyuşan bir anlatıma sahiptir. Bu nedenle icra ortamı, türküyle özdeşim ilişkisi kurulmasına bu anlamda olumsuz etki etmektedir.

Türkü, görsel kayda göre ilkin tarihi Murat Paşa Köprüsü üstünde halay çeken ekip ile başlar. Önceki Yemen Türküsü'nden bir geçiş ile bu görüntü aralanır. Sonrasında ilk seslendiren, Eski Muş olarak adlandırılan mekândadır. Bu mekân, tarihi Murat Paşa Köprüsü ile aynı renk ve doku ile dinleyici ve izleyicilerde eski duygusu oluşturmaktadır. Devam eden seslendirmelerin Muş Merkez ve Eski Muş olarak adlandırılan bölgede farklı mekânlarda olduğu görülür. Bütün mekânların icra ortamında eskiye dair bir çağrışım unsuru oluşturmaya çalıştığı görülür. Yalnızca bir seslendirenin Muş Alparsalan Üniversitesinde olduğu görülür. Bu noktada icranın daha evvel belirtildiği üzere teknik bir boyut taşıdığı hatırlanmalıdır. Daha çok görsel kaydın kitlesel anlamda dinleyici ve izleyicilerle buluşması amaçlandığından bu durum anlaşılır görünmektedir.

İcra ortamını sağlayan bir başka unsur da seslendirenlerin kıyafetleridir. Dikkati çeken ilk ayrıntı, halay ekibinin yerel kıyafetler giymiş olması, diğer seslendirenlerin ise günlük kıyafetleriyle olmalarıdır. Bu da daha evvel belirtildiği üzere türkünün icrasında amaçların söz konusu edilmesini gerektirmektedir.

SONUÇ

1. Halk edebiyatı ürünleri, halkbilimi çalışmaları kapsamında farklı açılardan ele alınıp incelenmektedir.

2. Metin merkezli halkbilim yaklaşımında ürün, bağlam merkezli yaklaşımda ise ürünle birlikte süreç önemli bir rol oynar.
3. Türküler, canlı halk ürünleri olarak yaşatılmaya çalışıldığı için Performans Teori kapsamında ele alınmaya oldukça elverişli görünmektedir.
4. Muşta sıkça seslendirilen “Lawiko Mele İsa” adlı türkü, incelenen örnek icra ile Performans Teori’nin terimleri çerçevesinde anlamlı özellikler taşımaktadır.
5. Türkünün geçmişte kullanılan bir sözlü kültür ürünü olmanın yanında günümüzde canlı bir iletişim yönü de bulunmaktadır.
6. Örnek icranın radyo, TV ve sosyal medya aracılığıyla yaygınlaşması sağlanmış ve bu anlamda bağlam, teknik açılardan değerlendirilebilecek bazı boyutlar kazanmıştır.
7. Türkü, klasik anlamda alışlagelen bir veya iki kişi tarafından seslendirilmemekte; hazırlıklı bir ortam içerisinde altı ve ekiple birlikte yedi kişi tarafından icra edilmektedir.
8. Dinleyiciler, görüntü kayıtlarına göre icra sırasında hazır bulunan teknik ekipten oluşmaktadır. Fakat asıl dinleyicilerin görsel araçlar çerçevesinde planlandığı görülmektedir.
9. İcra ortamı, Muş’a ait kimi dış mekânlardır. Kış mevsiminde icra edilen bu türkü, Muş’a ait kültürel ve turistik mekânlarla ilişki kılınmıştır.

ÖNERİLER

1. Performans Teori yaklaşımı, halk bilimi ürünlerinin değişik boyutlarını gözler önüne serdiği için araştırma yönetiminin yaygınlaştırılması yararlıdır.
2. Türkülerin bu araştırma yöntemiyle birçok farklı değişkenle değerlendirilebileceği göz önünde bulundurulmalıdır.
3. Performans Teori bağlamında türkü ile farklı halk ürünleri arasında karşılaştırmalı çalışmalar yapılabilir.
4. Kitle iletişim araçlarının ve iletişim biçiminin hızla değiştiği günümüzde, genelde halkbilimi ürünlerinin özede ise türkülerin bu bağlamı gözetecek incelemeler doğrultusunda ele alınmasında yarar vardır.

KAYNAKÇA

ARSLAN, Mustafa, Köktürk, Milay, “Halkbiliminde Teori ve Yöntem Arayışları”, **Millî Folklor**, Yıl: 11, S 41, 1999, 14-28.

ÇOBANOĞLU, Özkul, **Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş**, (6. bs.). Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.

DEMİR, Gonca, “Halkbilim Analiz Modellerinden Performans Teori Ekseninde Yapılanan Türkülerde Dil-Müzik İlişkisi” (Language-Music Relation in Folk Music which is configured in the Axis of Performance Theory That is Among the Ethnology Analysis Model), **Bilim ve Kültür - Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi / Science and Culture - Journal of International Cultural Studies**, Sayı / Number: 03, Eylül / September, 2013, s. 37-53.

FIRATLIGİL, Zeynep İrem, “Performans Teoriye Göre Mersin Fıkralarının İcrasında Anlatıcı, Dinleyici ve Bağlamın Önemi”, **The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science**, Volume 5 Issue 1, February 2012, p. 115-130.

MADEN, Pınar, “Performans Teori Doğrultusunda Bir Türkünün İncelenmesi”, **Folklor/Edebiyat**, C 11, S 42, 2005.

“Muş İçin Çal” projesi video kaydı, <https://www.youtube.com/watch?v=4S0BSs5jgg0>
Erişim tarihi: 22.03.2018.

ÖZDEMİR, Erdem, “Performans Teori, Âşık Fasılları ve Doğaçlama”, **Rast Müzikoloji Dergisi** / **Uluslararası Müzikoloji Dergisi**, Doi:10.12975/rastmd.2016.04.03.00093, 2016.

URAKOVA, Lazzat, “Performans Teori’nin Aytıslara Uygulanması ve Konısbay’ın Şimbolat’la Yaptığı Aytısta Söyleyici, Genel Dinleyici, Keşif ve Düzenleme”, **Bilig**, Güz 2014, S 71, 2014, 269-280.

YILDIRIM, Ali, Şimşek, Hasan, **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yönetmeleri**, (8. bs.), Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2011.

YOLCU, Mehmet Ali, “Kadın İcracılar Bağlamında Balıkesir Düğün Törenlerinde Mani İcrası”, **U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl: 13, S 22, 2012.

MUŞLU ÂLİMLER VE DEVLET ADAMLARI

Recep DİKİCİ*

ÖZET

Tarihteki en önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri de, Muş ilidir. Bu bölgedeki mevcut medreseler ile çeşitli bilim dallarında yetişen âlimler ve edipler, bu gerçeği açıkça göstermektedir. Bu yüzden bildiride Nadir Tabakât kitaplarından ve Türkiye İhtisas Kütüphanelerinden tesbit edebildiğimiz aralarında Muşlu (Molla) Ahmed Efendi, Muşlu Fehim Efendi, Muşlu Müştak Mustafa Efendi gibi âlimler ile Emin Paşa, 'Ali Yaver Paşa ve Mahmud Paşa gibi devlet adamlarının da bulunduğu Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi Muşlu âlimlerin ve devlet adamlarının hayatları ile bir çok ilim dallarına ndâir kütüphânelerde bulunan Arapça, Farsça ve Osmanlıca elyazması ve matbû eserlerini topluca sunmak, bilim dünyası için son derece faydalı olacaktır. Böylece Muş kültür tarihi ile ilgili ciddî bir boşluk doldurulacak ve araştırmacılara bu hususta yön verilecektir. Maalesef böyle önemli bir konu, günümüze kadar hiç ele alınmamıştır. Nitekim Kâtip Çelebi merhûmun "Keşfu'z-zunûn" adlı eserinin mukaddimesi'nde naklettiği "Kim bir mü'minin hayat tarihini yazarsa, onu yaşatmış gibi olur." meâlindeki hadîs-i şerîf ile "Bizim eserlerimiz, bizi tanıtan belgelerdir. Bunun için, bizden sonra eserlerimize bakınız." meâlindeki beyit, bu mevzûnun ne derece büyük önem arz ettiğini göstermektedir. Nitekim onların esasen fazilet ve kemallerine delalet edecek olan kitaplarının isimleri yazılarak, ilmî yükseklikleri ve insanlığa yaptıkları hizmetleri isbat edilmektedir. Bunun yanı sıra "Büyüklerini tanımayan bir millet, asla yükselmez." veciz söz de, burada hatırlatılmalıdır.

Muş'nın kültür tarihini de gün yüzüne çıkarmak, şanlı milletimizin bu azîz değerlerine katkıda bulunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Muş, Âlimler, Devlet Adamları, Kütüphâne, Eserler.

GİRİŞ

Tarih boyunca Muş ili, önemli bir ilim ve kültür merkezi olmuştur. Bu bölgede çok sayıda âlim ve devlet adamı yetişmiştir. Çalışmalarımız sırasında tesbit ettiğimiz aralarında "Maksud Paşa Medresesi", "Alaeddin Bey", "Molla Halil Medresesi" ve "Hamidiye Medresesi"nin de bulunduğu "Muş Medreseleri", bu ilmî ve kültürel faaliyetlere katkıda bulunmuştur. Aynı zamanda Osmanlıların son dönemlerinde Muş'ta 3 büyük camii, 10 mescid, 4 kilise, 6 medrese, rüştiye mektebi ile Müslüman ve Hristiyanlara mahsus birçok ibtidaîye mektepleri, 5 hanı, 4 hamam, 150 dükkân ve mağaza, 1 kıraathâne ve 30 çeşme vardı¹. Mevzuya zemin teşkil etmesi bakımından Muş tarihini ana hatlarıyla anlatmak faydalı olacaktır.

Selçuklu Hakanı Sultan Tuğrul Bey, Malazgirt Kalesini kuşattıysa da alamadı. Tuğrul Beyin halefi ve yeğeni Sultan Alparslan, Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in emrindeki çok kalabalık Bizans ordusunu Malazgirt sahrasında 26 Ağustos 1071'de yenerek Anadolu'nun kapısını Türklere açtı ve bu zafer Türkler için tarihî bir dönüm noktası oldu. Alparslan'ın yeğeni Kutalmışoğlu Süleyman Şah, yedi yıl içinde bütün Anadolu'yu fethetti. 1077'de Türkiye Selçukluları Devletini kurdu.

Yavuz Sultan Selim Han, 1514 Çaldıran Savaşında Şah İsmâil'i yendi ve Tebriz'e kadar bu bölgeyi Osmanlı Devletine yeniden kattı. Osmanlı devrinde Muş Sancağı, Van Beylerbeyliğinin (eyâletinin) 14 sancağından biri oldu. Malazgirt Sancağı ise, Erzurum Beylerbeyliğinin 12 sancağından biri oldu. Tanzimat'tan sonra Muş sancağı, Bitlis vilâyetinin 4 sancağından biri oldu. 5 kazası vardı.

1901'den itibaren Rusya'nın yardımı ve İngiltere'nin teşvikiyle Ermeni Taşnak Komitesi, Muş çevresinde Müslüman-Türk köylerini basarak çok büyük katliamlar yaptılar. Osmanlı Devleti bu isyanları şiddetle bastırdı. Birinci Dünya Harbinde Rusların teşvik ve yardımı ile yine Ermeniler, Ermeni Devleti kurma hayâliyle büyük katliamlar yaptılar. Müslümanlara âit binalar, ağaçlar, hattâ mukaddes kitabımız Kur'ân-ı kerîm dâhil her türlü

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, rdikici@selcuk.edu.tr.

¹ Şemseddîn Sâmî, **Kâmûsu'l-A'lâm**, Mihran Matbaası, İstanbul, 1316, VI, 4478.

dinî eserleri yaktılar. 18 Şubat 1916'da Ruslar, Muş'u işgal etti. 26 Temmuz 1916'da Türkler Muş'u yeniden ele geçirmesine rağmen, takviye alan Rus birlikleri, 9 Ağustos 1916'da yeniden Muş'u işgal ettiler. Böylece 5 ay 6 gün ve 8 ay 23 gün olmak üzere toplam; 1 sene 1 ay 29 gün devam eden işgal esnasında Ruslar ve Ermeniler çok büyük katliamlar yaptılar. Muş ve çevresini tamamen tahrip ettiler. Câmî, türbe, medrese, mezarlık ve nice târihî eserleri yakıp yıktılar. Mayıs 1917'de Türk ordusu Muş'u düşman (Rus) işgalinden kurtardı. Ruslar geri çekilirken Ermeniler de Ruslarla beraber geri çekildiler. Cumhuriyet devrinde bütün sancaklara (mutasarrıflıklara) vilâyet (il) denilince Muş da vilâyet merkezi oldu. 1929-1935 arasında Bitlis bu vilâyete bağlandı².

Şimdi Muşlu âlim ve devlet adamlarını sırasıyla sunalım:

A) MUŞLU ÂLİMLER

1. Muhammed Mustafa Müştâk Efendi:

İsmi, Muhammed Mustafa Müştak Efendi'dir. Babası Seyyid Süleyman Efendi olup, anneleri tarafından soyu Seyyid Abdülkâdir Geylânî hazretlerine ulaşır. 1758 (h.1172) senesi Bitlis'te doğdu. Müştâk Efendi, tahşilini Bitlis ve civârında yaptı. Amcası Hacı Mahmûd Hocadan okudu. Kur'ân-ı kerîmi ezberledi. Kırâat ilminde üstün bir dereceye yükseldi. Hattat olup, çok güzel yazı yazardı.

Önceleri Hakkârî beylerinden olan Müştak Kadîrî'nin idâresinde yirmi iki köy vardı. Diğer amcası Hasan Şîrvânî'nin sohbetlerinde kalp gözü açıldı. İlâhî aşka tutuldu. Beyliğini ve malını görmez oldu. Hocası Şîrvânî'den hiç ayrılmadı. Onun ileri gelen talebelerinden oldu. Yetişip kemâle geldi. İcâzet, diploma ile şereflendi. Her İslâm âlimi gibi hocasını çok sever ve;

"Pîrimiz, sultânımız Hâcî Hasan Şîrvânî'dir.

Ahseni takvîme hayrân olmuşuz, hayrânıyız."

beytini çok okurdu.

Tasavvuf yolunun basamaklarından seyr ve sülûku tamamlayınca Bağdât'a gitti. Seyyid Abdülkâdir-i Geylânî hazretlerinin kabr-i şerîfini ziyâret etti. Bu ziyârette mânevî iltifâtlara kavuştu.

Müştâk Efendi, Bağdât'a gidişinin manevi bir dâvetle olduğunu bildirmektedir.

Bağdât şeyhinden bir nidâ işittim.

O yüksek şâh evliyâlar pâdişâhından

Hazret-i şeyh bana dedi ki: Gel ey Mustafa!

Müştâk Efendi Bağdât'ta, "Nakîb-ül-eşrâf"tan (Seyyid ve şerîflerin işleriyle ilgilenen makâm) icâzet aldı. Müştâk Kâdirî, Bağdât'tan Hindistan'a Serendib'e gitti. Orada Âdem aleyhisselâmın makâmını ziyâret etti. Sonra Hicaz'a gelerek, hac vazîfesini yerine getirdi ve Peygamber efendimizin mübârek kabr-i şerîfini ziyâret etti. Dîvân'ında bu ziyâreti esnâsındaki hudutsuz sevincini şöyle bildirdi:

"Ser-i Livây-i Enbiyâsın, hiç sana olmaz misâl,

Şevkle Müştâk'ınım etmekteyim azmi Hicâz.

Saray-ı devletin dar-ül-emândır yâ Resûlallah."

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1965, III/1, 164; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983, VI, 128; VIII, 339; İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1971, II, 259; IV, 332-334, 428; M. Salih San, **Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronoloji Tarihi**, Türk Kültürü Enstitüsü, Ankara, 1982, s. 47 vd.; Besim Darkot, "Muş", **İslâm Ansiklopedisi**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, VIII, 744-746; R. İzbirak, "Muş", **Türk Ansiklopedisi**, M.E.B., İstanbul, 1968, XXIV, 511-12; Burhan Bozgeyik, **Meşhurların Son Anları**, İstanbul, 2104, s. 59; Komisyon, **Yeni Rehber Ansiklopedisi**, İstanbul, 1994, XV, 32; Millî Kütüphâne Genel Müdürlüğü, **Selçuklu Tarihi, Alparslan ve Malazgirt Bibliyografyası**, Millî Eğitim Basımevi, Ankara, 1971, s. 3 vd.

Müşâk Kâdirî hazretleri, önce İstanbul'a sonra da Trabzon'a geldi. Halkın pek ziyâde hürmet ve saygısıyla karşılaştı. Sultan Üçüncü Selîm Hanın sadrâzamlarından Yûsuf Ziyâ Paşanın yanında orduyla birlikte gazâyâ katıldı. Kudüs ve Şam'a uğradı. Kudüs-i şerîfte şu güzel kıt'ayı terennüm eyledi:

*Sahrâtullaha bi-ayn-ı ibret,
Kim bakarsa olur ehl-i rikkat,
Kara taş olsa çü kalb-i Müştâk,
Nerm olur bu ne acâib hikmet!"*

Müşâk Kâdirî hazretleri 1790-1814 senelerinde İstanbul'a geldi. İstanbul'da iken, Eyyûb Sultan'da Selâmi Efendi Dergâhında ikâmet etti. Müştâk Efendi Bitlis'e döndüklerinde İbrâhim-i Edhem ismini verdikleri bir oğlu oldu. Bu oğlu Edhem Baba adıyla meşhûr oldu. Müttâk Efendi, iki kızından birini saraydan Ahmed Beye, diğerini Ahmed Muhlis Paşaya nikâhladı. İstanbul'da iken, âlimlerin meşhurlarından Hoca Neş'et Efendi ile görüştü. Onunla **Mesnevî** ve hadîs-i şerîf üzerinde sohbetinde bulundu. Müştâk Efendi, Dîvân'ında bu konuda; "Hazret-i Neş'et gibi üstâda hemdem olmuşum." diye yazmaktadır.

Müşâk Efendi, Konya'ya hazret-i Mevlânâ'yı ziyârete gitti. Orada bereketlenmek için **Mesnevî-i Şerîf** okuttu. Konya eşrâfından çok yakınlık ve sevgi gördü. Müştâk Efendi, İstanbul'a oradan da Muş'a giderek insanlara ilim öğretmeye devâm etti. Ayrıca, Erzurum'a da uğradı. Orada bir çilehânesi vardı. Çok talebe yetiştirdi. Kendilerine icâzet, diploma verdiği talebelerinin en meşhûrları şunlardır: Oğlu Hacı İbrâhim Edhem Bâbâ Efendi, İstanbul'da Etyemez'de Gümüş Baba Dergâhı şeyhi Seyyid Sa'dullah Efendi, Erzurum'da İbrâhim-i Edhem Efendi, İstanbul Haseki'de Başmak Şerif Dergâhı şeyhi Musullu Baba Efendi, Mehmed Celâl Paşa, Ahmed Cemâl Paşa ve başkalarıdır.

Müşâk Efendi; uzun boylu, geniş göğüslü, nûrânî yüzlü, elâ gözlü, çekme burunlu, heybetli, sohbeti hoş, fakir ve fukâraya yardımı çok seven bir zâttı.

Müşâk Efendi, Hakkârî beylerinden olduğu halde dünya malı ve rütbelerinden yüz çevirmişti. Babalarından kendilerinin idâresine giren yirmi yedi köydeki ne kadar mal varlığı ve geliri varsa, hepsini terk etmişti. Mânevî saltanat ona, dünyanın yanında üstün ve kıymetli olmuştu. "Kâdirî" yolu önde gelenleri arasına girmişti.

Müşâk Efendi elini ne zaman cebine soksa avuç avuç altın çıkarırdı.

Müşâk Efendinin ömrü, insanlara hizmetle geçti. Muş'ta iken bozuk îtikâd sâhibi kimselerin hücûmuna uğradı. Evinde seccâdesi üzerinde ibâdetle meşgûl iken boğularak 1831 (h.1247) senesinde şehîd edildi. Kabr-i şerîfi Muş Kabristanlığının orta yerinde olup, ziyâret yeridir.

Şehîd edildi. Seccâdesinin altından bir kâğıda yazılı şu na't-ı şerîf çıktı.

*"Yâ Resûlallah! Ulüvv ü şân senin,
Server-i kevneynsin, fermân senin,
Dest-i hükmünde şehâ çevgân senin
Top senin, cevlân senin, meydân senin,
Söz senin, sohbet senin, devrân senin."*

Müşâk Efendi, şehâdetini önceden dostlarına haber vermişti. Kendisi bu ilâhî takdîre boyun eğdi. Şehîd edildiğinde yetmiş beş yaşındaydı. Bir gün kırk kurban kestirip, etini fakir fukârâyâ dağıttı. Sonra da dergâhında el açıp; "Yâ Rabbî! Bu âciz kuluna şehîdlik rütbesini ihsân et. Ancak o zaman sevgili kulun Hasan'ına kavuşurum." diye duâ ve niyâzda bulundu. Duâsı kabûl edildi.

*Cânânı buldu hasta gönül, cânı istemez,
Bir hastadır ki çâre-i Lokmânı istemez.*

*Zencîr-i zülf ile Pâbend olan gönül,
Bâğ-ı cinânda sünbül ü reyhânı istemez.*

*Ehl-i kemâle nazîm bildirdi kendini,
Müşâk, eğerçi şöhret ile şâmî istemez."*

Müşâk Efendinin Fârisî dilinde çok kıymetli şiirleri vardır.

Eserlerinden bâzıları şunlardır: **1. Dîvân, 2. Âsâr-ı Müştâk Esrâr-ı Uşşâk, 3. Mektûbât-ı Müştâk, 4. Bahârnâme.**

Kerâmet ve Menkîbeleri:

Müşâk Kâdirî hazretlerinin Erzurum'da konağı ve meyve bahçeleri vardı. Müştâk Efendi burada dinlenirdi. Bir zaman Müştâk Kâdirî hazretleri İstanbul'a gittiler. O sırada Erzurum'daki evinin bahçesinde meyveler ve sebzeler yetişmiş, olgunlaşmıştı. Bahçıvan bunları toplarken; "Âh Müştâk Efendi hazretleri burada olsaydı tazece bunlardan ona takdim eder, o da bana bahşiş verirdi." diye gönlünden geçirdi. O sırada Müştâk Efendi evden çıkıp yanına geldi ve bahçıvana selâm verdi. Oradaki çimenlerin üzerine oturdu. Bahçıvan ile konuşup hal hatır sordu. Bahçıvan bu hâle şaşırды. Hemen meyvelerden toplayıp getirdi. Müştâk Efendi de cebinden sedef çakısını çıkarıp, bir iki tane meyve soyup yedi. Koynundan bir avuç altın çıkarıp bahçıvana bahşiş verdi. Sonra da geldiği gibi eve girdi. Fakat çakısını unuttu. Bunu gören bahçıvan çakıyı alarak arkasından koştı ve evinin kapısını çaldı. Kapıya evin hanımı çıktı. Ona; "Efendi hazretleri az önce çakıyı bahçede unutmuşlar. Onu getirdim." dedi. Evin hanımı ve hizmetçiler bu işe şaşıp; "Efendi hazretleri burada değil, İstanbul'da biliyorsun." dediler. Hanımı çakıya baktığında onun Müştâk Efendiye âid olduğunu anladı ve çakıyı alıp sakladı. Üç ay sonra Müştâk Efendi İstanbul'dan geri döndü. Durumu hanımı kendilerine anlattığında, Müştâk Efendi; "Bunlar olan şeylerdir. Bahçıvan bizi çağırmişti. Biz de gönlü hoş olsun diyerek geliverdik. Sonra da gittik." buyurdu. Çakıyı ise bahçıvana hediye ettiler³.

2. Mehmed Hamdi Efendi:

Lakabı Hadimüddîn, künyesi Ebu'l-Vefâ'dır. Babası hattat Abdullah Efendi'dir. 1248 (1832) senesinde Muş kasabasının Suğla mahallesinde doğmuştur. Ailece şöhretleri, Arapzâde'dir.

İlk bilgileri Molla Halil Medresesi'nde okuduktan sonra Maksud Paşa Medresesi'ne girmiştir. Yirmi beş yaşında iken Hasan el-Ehvedî Efendi'den icazet almıştır. Bu arada İstanbul'a giderek Pîrhal Ahlatî Zaviyesi'nin tevliyet ve meşihat cihetlerinin beratlarını almıştır. Bu zaviyeyi kendi parası ile tamir etmiştir. Hamidiye ve Maksud Paşa Medreselerini yürütmüş ve bu arada pek çok talebe yetiştirmiştir. Hal tercümesinde ifade ettiğine göre, Türk talebeye Türkçe, Kürt talebeye Kürtçe, Arap talebeye Arapça verirdi.

Dört adet eserin telifine muvaffak olmuştur. Biri on yedi adet ilim ve fenni ihtiva eden Mecmeu'l-Ulûm, ikincisi yaradılışın başlangıcından sonuna kadar dünya ve ahiretin hal ve ahvalini bildiren Beyânu'l-Kevneyn, üçüncüsü Fâtiha ile Rahmân sûrelerinin önce toplu olarak, sonra da açıkça meziyetlerini beyan eden Fâtihatü'r-Rahmân, dördüncüsü ise Mercmeu'l-Ulûm'u Türkçe terceme ederek "Türkçe Mecmeu'l-Ulûm" adını verdiği eseridir. Fetvâhane ve Maarif nezaretinden ruhsat alıp, bu kitapları bastırmaya izin almıştır. 1314'de basılmaya başlamıştır. Mecmeu'l-Ulûm adlı eserinin Türkçe Tercemesi, 1910 tarihlerinde oğlu Abdülhakîm Efendi tarafından Mercan'da Hulusi Êfendi Matbaasında bastırılmıştır.

³ Hüseyin Vassâf, *Sefinetü'l-Evliyâ*, I, 119; *Risâle-i Müştâkiyye* (Süleymâniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Kısmı, No: 3220); Komisyon, *İslâm Âlimleri Ansiklopedisi*, İstanbul, Tarihsiz, XVIII, 166; Şemseddin Sâmî, *Kâmûsu'l-A'lâm*, IV, 4480; Muş Valiliği, *Muş İl Yıllığı 1967*, Muş, 1968, s. 47-48.

Eserleri yazdığından dolayı kendisi Sahn ruûsuna nail olmuştur. 1316 (1900) tarihinde Muş Sancağı Müftüsü olmuştur. 1332 (1916) yılında vefat etmiştir⁴.

3. Fehim Fehmi Efendi:

Fethullah Efendi'nin oğlu olup, 1292 tarihinde Muş'un Kale Mahallesi'nde doğmuştur. Babasının son görevi Muş Belediye Reisliğidir. Fehim Fehmi Efendi, Muş'ta Alâeddin Bey Camiine bağlı Maksud Paşa Medresesi'ne dâhil olup, 15 sene zarfında icazetname almıştır. Bu medresede tadrise meşgul olup, 3 Mart 1326'da Malazgirt Kazası "Niyâbet Vekâleti"ne tayin olunmuştur. Yalnız Malazgirt'te Müderrislikten ayrılmamıştır⁵.

4. Molla Ahmet Efendi:

Molla Derviş Efendi'nin oğlu olup, 1261 senesinde Muş Sancağına bağlı Halat Karyesinde doğmuştur. Muş, Hınıs ve Bitlis Medreselerinde ders görürken babasının vefatı ile memleketine icazet almadan dönmüştür.

1328'de Genç Sancağına Merkez Müderrisi olarak tayin edilmiştir⁶.

5. İbrahim Ziya Efendi:

Bu zat, Malazgirt Müderrisi olarak görev yapmıştır⁷.

6. Molla Halil Efendi:

Molla Mevlüd Efendi'nin oğlu olup, 1290 yılında Muş'un Kale Mahallesi'nde doğmuştur. 5 yaşından itibaren medreselerde okumağa başlamış ve Hacı İlyas Sami Efendi'den icazet almıştır.

7 Haziran 1326 senesinde Bitlis Vilayeti İlmî Heyeti huzurunda imtihan olarak Muş müderrisliğine tayin olunmuştur⁸.

7. Halid Efendi:

Bu zat, 1292 tarihinde Varto'da doğmuştur. Halid Efendi, Varto Müfûlûğü yapmıştır⁹.

8. Ömer Efendi:

Mehmet Şerif Efendi'nin oğlu olup, 1292 tarihinde Van'da doğmuştur. Bu âlim, Bulanık Müftülûğü yapmıştır¹⁰.

9. Osman Efendi:

Hatipzâde Süleyman Efendi'nin oğlu olup, 1302 yılında Bitlis'te doğmuştur. Malazgirt Müderrisi iken vefat etmiştir¹¹.

10. Yusuf Ziya Efendi:

Müderris Cafer Ağa'nın oğlu olup, 1270 (1854) tarihinde Muş Ovasının Marnik köyünde doğmuştur. 13 yaşından itibaren medresede ders görüp, 34 yaşında icazetname almıştır. İcazetinden sonra talebe okutmuş ve ilk olarak Malazgirt'te müderrisliğinde 10 talebeye icazetname verdi. 1318'de Malazgirt Niyâbet vekili oldu. Bir ay kadar hizmet görmüş ve 1324'den 1325'e kadar 4 ay niyabet vekâletinde bulundu. Ayrıca Nakşibendî Tarikatı halifelerindendi. Yusuf Ziya Efendi, Malazgirt Müderrisi olarak hizmet ifa ediyordu¹².

⁴ Sadık Albayrak, **Son Devir Uleması**, III, 251-252; Hümeýra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, Ankara, 2008, s. 204; Muş Valiliği, **Muş İl Yıllığı 1967**, s. 48; Komisyon, **Yurt Ansiklopedisi**, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1983, VIII, 6043.

⁵ Sadık Albayrak, **Son Devir Osmanlı Uleması**, İstanbul, 1980, II, 38; Hümeýra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 141.

⁶ Sadık Albayrak, **Son Devir Osmanlı Uleması**, I, 110.

⁷ Hümeýra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 204.

⁸ Sadık Albayrak, **Son Devir Osmanlı Uleması**, s. 47-48; Hümeýra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 204; Ali Rıza Kırboğa, **Kâmûsu'l-Kütüb**, Yeni Kitap Basımevi, Konya, 1974, s. 52.

⁹ Hümeýra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 204.

¹⁰ Hümeýra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 140.

¹¹ Hümeýra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 141.

¹² Sadık Albayrak, **Son Devir Osmanlı Uleması**, V, 525; Hümeýra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 141.

11. Hasan Kamil Efendi:

Bu âlimin doğum ve vefat tarihleri belli değildir. Hasan Kamil Efendi, Muş Müftüsü olarak görev yapmıştır¹³.

12. Yusuf Efendi:

Bu zat, Varto Müderrisi olarak görev yapmıştır¹⁴.

13. Şeyh İbrahim Efendi:

Bu zat, Malazgirt Müftüsü görevi yapmıştır¹⁵.

14. Molla Mehmet Efendi:

Din bilgini olan bu zat, Alaeddin ve Murad Paşa Medreselerinde öğrenim gördü. Hacı Tayyip Efendi ve Muhammed Hamdi Efendi'den ders aldı. Uzun süre Muş Müftülüğünde bulundu. 1952 yılında vefat etti.

Basılmamış eserleri olan Mehmet Efendi, 3.000 ciltlik bir kitaplık kurmuştur¹⁶.

15. Molla İbrahim Efendi:

Din bilgini olan bu zat, Muğakom köyünde doğdu. Murat Paşa ve Alaeddin Bey Medreselerinde öğrenim gördü. Muhammed Hamdi Efendi'den ders aldı. Bir süre Murad Paşa Medresesi'nde müderrislik yaptı. Sultan Abdülaziz tarafından ilim nişanıyla ödüllendirildi. 1953 yılında vefat etti

Arapça ve Farsça'dan çeviriler yaptı. Özel bir kitaplığı bulunmaktadır¹⁷.

16. Yakup Efendi:

Bu zat, Malazgirt Müftüsü olarak görev yapmıştır¹⁸.

17. Mehmet Ali Ermiş:

1925 senesinde Muş'ta doğdu. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü bitirdi. Öğrenimini yarıda bıraktı. Saat altı Tiyatrosu'nda sahneye çıktı (1950-1951). Tiyatro kapanınca gazeteciliğe başladı. Gün Yayınevini kurdu. Türk, Fransız ve Sovyet romanının ünlü eserlerini yayınladı. Bu zat, 1968 senesinde vefat etti¹⁹.

18. Tahsin Saraç:

Şair ve çevirmen olan bu zat, Erzurum Öğretmen Okulu'nda ve Yükseköğrenimini Gazi Eğitim Enstitüsü Fransızca Bölümü'nde tamamladı (1952). Bir süre Hakkari'de öğretmenlik yaptı. Devletçe gönderildiği Paris Sorbonne Üniversitesi'nde Fransız Dili ve Uygarlığı, Ses Bilim ve Çağdaş Fransız Yazını dallarında öğrenim gördü (1953-1954, 1957, 1959). Yurda dönünce Gazi Eğitim Enstitüsü'nde Fransız Dili ve Edebiyatı öğretim görevlisi oldu. Bazı eserleri Fransızca'ya çevirdi.

Başlıca eserleri: Ağustos Böceği ile Karınca (1964), Altın Bilezik (1964), Bir Ölümsüz Yalnızlık (1965), Güneş Kavgası (1968), Fransızca-Türkçe Büyük Sözlük (12976), Güvercin Kasapları (1978), Bir Sevgiyi Görüntüleme (1980)²⁰.

19. Muharrem Ergin:

1924 yılında Bulanık İlçesinde doğmuştur. Ortaokulu Muş'ta, lise öğrenimini Bursa Lisesinde tamamlamış, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesini bitirmiş, 1967'de aynı fakültenin asistanlığına atanmıştır. Nihayet profesörlüğe olan bu zat, İstanbul Üniversitesi'nde Türkoloji hocalığı, Türk Dil Kurumu Yönetim Kurulu Üyeliği, Millî Eğitim Bakanlığı Tercüme Eserler Seçme Komisyonu Başkanlığı görevlerini yapmıştır. "Dilbilgisi", "Osmanlıca", "Sözlük", "Dede Korkut Hikâyeleri" gibi eserleri vardır²¹.

¹³ Humeyra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 336.

¹⁴ Humeyra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 204.

¹⁵ Humeyra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 335.

¹⁶ Komisyon, **Yurt Ansiklopedisi**, VIII, 6043.

¹⁷ Komisyon, **Yurt Ansiklopedisi**, VIII, 6043.

¹⁸ Humeyra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 339.

¹⁹ Komisyon, **Yurt Ansiklopedisi**, VIII, 6043.

²⁰ Komisyon, **Yurt Ansiklopedisi**, VIII, 6043; Muş Valiliği, **Muş İl Yıllığı 1967**, Muş, 1968, s. 88.

²¹ Muş Valiliği, **Muş İl Yıllığı 1967**, s. 89.

B) MUŞLU DEVLET ADAMLARI

1. Abdülkerim Hilmi Efendi:

Babası Ali Ağa olup, 1290 tarihinde Muş'ta doğmuştur. Abdülkerim Hilmi Efendi, Muş Eytam Müdürü iken vefat etmiştir²².

2. Ali Rıza Efendi:

Babası İbrahim Efendi olup, 1300 tarihinde Muş'ta doğmuştur. Ali Rıza Efendi, Muş Mahkeme-i Şer'iyeye 2. Kâtibi iken vefat etmiştir²³.

3. Kadir Efendi:

Babası Mahmut Efendi olup, 1309 tarihinde Hacıoğlupazarcığı'nda doğmuştur. Muş Mahkeme-i Şer'iyeye Ketebesinden iken vefat etmiştir²⁴.

4. Ali Rıza Efendi:

Muhyiddin Efendi'nin oğlu olup, 1264 tarihinde Kalecik'te doğmuştur. Ali Rıza Efendi, Varto Nâibi olarak görev yapmıştır²⁵.

5. Mehmed Reşid Efendi:

Babası Mehmed Efendi olup, 1279 tarihinde Muş'ta doğmuştur. Mehmet Reşid Efendi, Muş Mahkeme-i Şer'iyeye 2. Kâtibi iken vefat etmiştir²⁶.

6. Mehmed Sufi Efendi:

Babası Tahir Efendi olup, 1299 tarihinde Muş'ta doğmuştur. Mehmed Sufi Efendi, Muş Mahkeme-i Şer'iyeye Muhzırı iken vefat etmiştir²⁷.

7. Mirza Efendi:

Babası Zavar Ağa olup, 1305 tarihinde Muş'ta doğmuştur. Mirza Efendi, Muş Mahkeme-i Şer'iyeye Muhzırı iken vefat etmiştir²⁸.

8. Mehmet Arif Efendi:

Şeyh Abdülganî Efendi'nin oğlu olup, 1273 yılında Bitlis'te doğmuştur. Bu zat, Varto Eytam Müdürlüğü yapmıştır²⁹.

9. Yusuf Efendi:

Babası İskender Efendi olup, 1298 tarihinde Muş'ta doğmuştur. Yusuf Efendi, Muş Mahkeme-i Şer'iyeye Mukayyidi iken vefat etmiştir³⁰.

10. Rüştü Efendi:

Mehmet Ağa'nın oğlu olup, 1298 tarihinde Varto'da doğmuştur. Rüştü Efendi, Varto Mahkeme-i Şer'iyeye Muhzırı olarak görev yapmıştır³¹.

11. Mehmet Tevfik Efendi:

Yakup Efendi'nin oğlu olup, 1298'de Muş'ta doğmuştur. Bu zat, Bulanık Mahkeme-i Şer'iyeye Mukayyedi olarak görev yapmıştır³².

12. Fehmi Efendi:

Bu zatın doğum ve vefat tarihleri bilinmemektedir. Muş'ta "müftü müsevvidliği" görevi yapmıştır³³.

13. Hacı İlyas Sami Efendi:

²² Humeyra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Bibliyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 139.

²³ Humeyra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 133.

²⁴ Humeyra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 140.

²⁵ Humeyra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 83.

²⁶ Humeyra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 138.

²⁷ Humeyra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 140.

²⁸ Humeyra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 140.

²⁹ Humeyra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 138.

³⁰ Humeyra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 139.

³¹ Humeyra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 139.

³² Humeyra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 140.

³³ Humeyra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 138.

Devlet adamı olan bu zat, rüştiye ve idadi yede öğrenim gördü. Muhammed Hamdi Efendi'den ders aldı. 1908'de Osmanlı Mebusan Meclisi'ne seçildi. Meclis İngilizler tarafından basılıp dağıtılınca, Malta'ya sürüldü. Uzun bir sürgün yaşamından sonra yurda döndü ve Ankara'ya yerleşti. Soyadı Kanunu çıkınca, "Muşlu" soyadını aldı. Bir ara, Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkileri düzenleme amacıyla Rusya'ya gönderildi. Rusça, Arapça ve Farsça dillerini bilirdi. 1945 yılının Aralık ayında İstanbul'da ölmüştür. Basılmamış bazı eserlerinin olduğu söylenmektedir³⁴.

14. Mehmet Nadir Efendi:

Hüseyin Hüsnü Ağa'nın oğlu olup, 1309 tarihinde Muş'ta doğmuştur. Bu zat, Varto Mahkeme-i Şer'iyye Mukayyedi olarak görev yapmıştır.³⁵

15. Abdullah Hulusi Efendi:

Babası Ahmed Efendi olup, 1279 yılında Pazarcık'ta doğmuştur. 1921 tarihinde Muş Nâibi iken vefat etmiştir³⁶.

16. Yusuf Efendi:

Babası Yakup Ağa olup, 1295'te Muş'ta doğmuştur. Malazgirt Eytam Müdürü iken vefat etmiştir³⁷.

17. Sıdkı Efendi:

Bu zat, Bulanık Mahkeme-i Şer'iyye Muhzırı olarak görev yapmıştır³⁸.

18. Abdülhamid Vehbi Efendi:

Babası Kasım Efendi olup, 1302 tarihinde Bitlis'te doğmuştur. Malazgirt Mahkem-i Şer'iyye Başkâtibi iken vefat etmiştir³⁹.

19. Osman Nuri Efendi:

Ömer Ağa'nın oğlu olup, 1293 yılında Muş'ta doğmuştur. Muş Mahkeme-i Şer'iyye Ketebesinden iken vefat etmiştir⁴⁰.

20. Muhyiddin Efendi:

Tahir Ağa'nın oğlu olup, 1303 tarihinde Muş'ta doğmuştur. Muhyiddin Efendi, Muş Mahkeme-i Şer'iyye Muhzırı iken vefat etmiştir⁴¹.

21. Ahmed Paşa:

Şeyh-i Ahlat ve Adicevaz beyi olup, 1242 (1826)'de mîrimîran rübesiyle Muş Mutasarrıfı oldu. Sonra bu senelerde (1820'ler) vefat etmiştir⁴².

22. Murad Paşa (Abdülcelizâde):

Muş haânednından olup, 1215 (1800) yurtluk suretiyle Muş mutasarrıfı oldu. 1222 (18078)'de madenleri işletmek üzere Rumeli pâyesiyle Diyarbakır valisi olup, Diyarbakır'a varışının ardından vefat etmiştir. Kardeşi İbrahim Bey, 1244 (1828)'de ordudan maası tasarruf edilip orada vefat etti. Oğlu Abdurrahman Paşa'dır⁴³.

23. Ali Yâver Paşa:

Musulludur. Yükselerek mîrimîran oldu ve kaymakamlıklarda bulunup, 1278 (1861) Rumeli pâyesiyle Yemen mutasarrıfı oldu. Azilden sonra yine taşraya gönderilip 1284 (1868)'de Muş mutasarrıflığında vefat etti. İşbilirdi. Oğlu, İsmail Hakkı Paşa ile Ziver Paşa'dır⁴⁴.

³⁴ Komisyon, **Yurt Ansiklopedisi**, VIII, 6043; Muş Valiliği, **Muş İl Yıllığı 1967**, s. 48.

³⁵ Humeyra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 139.

³⁶ Humeyra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 121.

³⁷ Humeyra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 140.

³⁸ Humeyra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 140.

³⁹ Humeyra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 140.

⁴⁰ Humeyra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 141.

⁴¹ Humeyra Zerdecî, **Osmanlı Ulema Biyografilerinin Arşiv Kaynakları**, s. 141.

⁴² Mehmet Süreyyâ, **Sicill-i Osmânî**, İstanbul, 1316, I, 289.

⁴³ Mehmet Süreyyâ, **Sicill-i Osmânî**, IV, 359.

⁴⁴ Mehmet Süreyyâ, **Sicill-i Osmânî**, III, 571.

24. Osman Paşa (Şeyhzâde):

İbrahim Paşa'nın oğludur. 1246 (1830)'da mîriman olup, Rakka, Kars, Muş ve Mardin gibi yerlerde mutasarrıf olmuştur. 1270 (1853)'de vefat etti. Şâir olup, Divânçe'si vardır⁴⁵.

25. Emin Mehmed Paşa (Zaimzâde):

Erzurum tarafı ileri gelenlerinden olmakla mîrimîranlık ile Muş mutasarrıfı ve muhafızı olmuşsa da genç ve mecnun olduğundan 1244 (1828)'de azledilmiş ve ardından dünyadan da geçmiştir⁴⁶.

26. Hilmî Osman Efendi:

1255 (1839)'de Karahisar-ı Sâhib'de doğdu. Bursa'da büyük bilginlerden Uşşakî İbrahim Efendi'den ders gördü. 1274 (1857)'de Mısır'a giderek devrin meşhurlarından fıkıh ve hadis öğrenerek İstanbul'a döndü meşhur üstatlardan Gürcü Şerif Efendi'den de ulûm-ı âliye ve aliyye öğrendi. Tıp ve Farsça'yı öğrenip ve bir müddet Fetvâhane'ye devamla 1290 (1873) tarihinde Kars'a nâiblikle gönderildi. 1294 (1877)'de Muş nâibi olup ayrıldıktan sonra vatanına dönerek ders okutmakla meşgul oldu. 1314 (1897)'de vefat ederek Eyüp Sultan türbesi civbarına defnedildi. Mevlevî, sâlih, dindar ve yumuşak huylu bir mesnevîhanlardandı⁴⁷.

27. Mahmud Paşa:

İşkodralı Mustafa Paşa'nın oğludur. 1240 (1824) yılında doğmuştur. 1276 (1859)'da Muş mutasarrıflığı yapmıştır. 1286 (1869)'da Hersek'te vefat etmiştir. Mostar'da Karagöz Camii'nde medfundur⁴⁸.

28. Rifat Paşa:

Menşe-i Küttâb-Askerî Müdürü Said Paşa'nın oğludur. "Mîrliva" olarak Rus savaşında Tuna ordusunda bulunmuş ve ferik olmuş ve savaştan sonra Erzurum cihetine memur olarak henüz yaşı 40'a ulaşmadan 1296 (1879)'da Muş taraflarında vefat etmiştir⁴⁹.

29. Selim Paşa:

Muş tarafında nüfuzlu olduğundan "mîrimîranlık" ile "mutasarrıf" oldu. 1242 (1826)'da katledildi⁵⁰.

30. Şerif Paşa:

Muşludur. Hânedandan olduğundan "mîrimîran" oldu. Bazı işlerde ve mülkiye kaymakamlıklarında bulunmuştur. 1284 (1867)'de "Şurâ-yı Devlet" azasından olup, ayrıldıktan sonra vefat etti. İlimli bir adamdı⁵¹.

31. İsa Bingöl:

1919 yılında doğan İsa Bingöl, Yükseköğrenimini Orman Fakültesi'nde tamamladı. Orman Genel Müdürlüğü'nde(1942-1951), Karayolları Genel Müdürlüğü'nde (1959-1964) ve Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü'nde çalıştı. Muş senatörü seçildi (1964). Naim Talu Hükümeti'nde Orman Bakanı oldu⁵².

32. Ali Haydar Dikmen:

1903 yılında Varto'da doğmuştur. Rüştîye öğrenimini bitirmeden yurdun savunmasına koşmuştur. Etrafına topladığı 1000 kişilik bir milis kuvvetiyle Ermenilerin buranın halkına yaptığı kötülükleri önlemiştir. Ulusal bütünlüğümüz hakkında bir eser hazırlayan Ali Haydar Dikmen, hece ölçüsüyle güzel şiirler de yazmıştır⁵³.

33. M. Salih San:

⁴⁵ Mehmet Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, III, 447.

⁴⁶ Mehmet Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, IV, 267.

⁴⁷ Mehmet Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, III, 452.

⁴⁸ Mehmet Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, IV, 335-336.

⁴⁹ Mehmet Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, II, 408.

⁵⁰ Mehmet Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, III, 60.

⁵¹ Mehmet Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, IV, 393.

⁵² Komisyon, *Yurt Ansiklopedisi*, VIII, 6043.

⁵³ Muş Valiliği, *Muş İl Yıllığı 1967*, Muş, 1968, s. 89.

1917 yılında Muş'tan Urfa'ya göçen Muş'lu bir ailenin çocuğudur. 1917 yılında doğmuş, öğretmen okulunu bitirmiş, uzun süre Muş, Diyarbakır ve Malatya illerinde ilköğretim öğretmeni, Bundan sonra özel okul yöneticiliği ortaklığı ve Başkent Gazetecilik Özel Yüksek Okulu kuruculuğu ve yöneticiliği yapmıştır. Folklorla dâir eserler yayınlayan bu zat, şiirlerini “Hepsi Bir Arada” adlı bir kitapta toplamıştır. Çeşitli gazete ve dergilerde yazıları yayınlanmış ve Güneş ve Erciyes adlı gazetelerin yazı işleri müdürlüğünü yapmıştır⁵⁴.

34. Abdülhadi Toplu:

1339 yılında Muş'ta doğmuştur. Bu zat, Şark Telgraf Gazetesi yazı işleri müdürlüğü ve Ankara Ticaret Gazetesi yayın müdürlüğü yapmıştır. Ulus, Yeni İstanbul, Şavaş gazetelerinde, Ülkü, Çınar Filiz, Orkun, Türke Doğru adlı dergilerde yazıları yayınlanmıştır. 1960 yılında Kurucu Meclise üye seçilmiş, şimdiki anayasanın hazırlanmasında hizmeti olmuştur⁵⁵.

SONUÇ

Muş'ta çok sayıda âlim ve devlet adamı yetişmiştir. Maksud Paşa Medresesi, Alaeddin Bey, Molla Halil Medresesi ve Hamidiye Medresesi'nin de bulunduğu Muş Medreseleri, bu ilmi ve kültürel faaliyetlere katkıda bulunmuştur. Mevzuya zemin teşkil etmesi bakımından Muş tarihi ana hatlarıyla anlatılarak, mevzunun daha iyi anlaşılması sağlanmıştır.

Nadir Tabakât kitaplarından ve Türkiye İhtisas Kütüphanelerinden tesbit edebildiğimiz Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi Muşlu âlimlerin ve devlet adamlarının hayatları ile bir çok ilim dallarına dâir kütüphanelerde bulunan Arapça, Farsça ve Osmanlıca elyazması ve matbû eserlerini topluca sunularak, bilim dünyası için son derece faydalı olunmuştur. Böylece Muş kültür tarihi ile ilgili ciddî bir boşluk doldurulacak ve araştırmacılara bu hususta yön verilmiştir.

KAYNAKÇA

- ALBAYRAK, Sadık, **Son Devir Uleması**, İstanbul, 1980.
 BOZGEYİK, Burhan, **Meşhurların Son Anları**, İstanbul, 2104.
 DARKOT, Besim, “Muş”, **İslâm Ansiklopedisi**, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971.
 HALVETÎ, Hüseyin, Vassâf **Sefînetü'l-Evliyâ**, Süleymânîye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, Bölümü, no: 23005.
 İsmail Hami Danişmend, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1961.
 KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983
 KIRBOĞA, Ali Rıza, **Kâmûsu'l-Kütüb**, Yeni Kitap Basımevi, Konya, 1974.
 Komisyon, **İslâm Âlimleri Ansiklopedisi**, İstanbul, Tarihsiz.
 Komisyon, **Yeni Rehber Ansiklopedisi**, İstanbul, 1994.
 Komisyon, **Yurt Ansiklopedisi**, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1983.
 Millî Kütüphâne Genel Müdürlüğü, **Selçuklu Tarihi, Alparslan ve Malazgirt Bibliyografyası**, Millî Eğitim Basımevi, Ankara, 1971.
 Muş Valiliği, **Muş İl Yıllığı 1967**, Muş, 1968.
Risâle-i Müştâkiyye, Süleymânîye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Kısmı, No: 3220.
 SAN, M. Salih, **Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi**, Türk Kültürü Enstitüsü, Ankara, 1982.
 SÂMÎ, Şemseddîn, **Kâmûsu'l-A'lâm**, Mihran Matbaası, İstanbul, 1316.
 SÜREYYÂ, Mehmet, **Sicill-i Osmânî**, İstanbul, 1306.
 UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965.
 ZERDECİ, Humeyra, **Osmanlı Ulema Bibliyografilerinin Arşiv Kaynakları**, Ankara, 2008.

⁵⁴ Muş Valiliği, **Muş İl Yıllığı 1967**, s. 89.

⁵⁵ Muş Valiliği, **Muş İl Yıllığı 1967**, Muş, 1968, s. 89.

MEHMET ŞERİF FIRAT'IN “DOĞU İLLERİ VE VARTO TARİHİ” ADLI ESERİNİN TARİHİ EHEMMİYETİ VE TANIKLIK ETTİĞİ OLAYLAR

Sebahattin ŞİMŞİR*

ÖZET

Türkiye'nin birçok bölgesinde olduğu gibi Doğu Anadolu Bölgesinin de objektif olarak değerlendirilmeye ihtiyacı vardır. Bu tür çalışmalar arttıkça da bölgeyi, tarihini ve insanını anlamak daha kolay olacaktır. Şüphesiz bu çalışmalar yapılırken de, bölgenin kendi değeri olan şahsiyetlerin ortaya koyduğu objektif eserler ön plana çıkacaktır.

Bizim bu çalışmada ele alacağımız Mehmet Şerif Fırat da bölgenin yetiştirdiği değerlerden birisidir. Yazmış olduğu “Doğu illeri ve Varto Tarihi” adlı eser önemlidir. Önemi, sadece içindeki bilgilerden kaynaklanmamaktadır. Her ne kadar Cumhuriyet'in ilanı sonrası yaşanan olayların ilk tanıklarından olması yanında, bölge ve tarihi hakkında verdiği bilgiler de dikkat çekici olmuştur. O gün için pek tartışılmayan bazı konuları açık yüreklilikle yazması, aşiretinin Şeyh Sait isyanında isyancılara karşı çıkıp, devlet kuvvetlerinin yanında yer alması gibi hususlarda verdiği bilgiler mühimdir. Ancak, yine kanaatimize göre bu tür bilgilerden dolayı zaten aşiretine ve şahsına karşı var olan düşmanlık bu kitap sonrası artmış ve sonunu hazırlamıştır. Neticede, kitap basıldıktan kısa bir süre sonra yazarı bir pusu sonucu ortadan kaldırmıştır.

Çalışmamızda, başta Mehmet Şerif Fırat'ın yazdıkları olmak üzere, lehte ve aleyhinde yazılan yazılar yanında aile fertlerinden ulaşabildiğimiz bazı şahıslarında verdikleri bilgiler ışığında değerlendirilme yapılacaktır. Amacımız, ise Cumhuriyetin kuruluş dönemlerinde bölgede yaşanan olaylara akl-ı selim ile yaklaşan ve hakkında ciddi bir çalışma bulunmayan Mehmet Şerif Fırat'ı ve döneminin olaylarını tahlil ederek ortaya koymaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Varto, Şeyh Sait, Aşiret, Mehmet Şerif Fırat.

A VILLAGE TEACHER MEHMET ŞERİF FIRAT'S “EASTERN PROVINCES AND HISTORY OF VARTO”'S HISTORICAL IMPORTANCE AND EVALUATION OF EVENTS HE HAS WITNESSED IN A NATIONAL AND LOCAL ASPECT

ABSTRACT

Like many parts of Turkey, Eastern Anatolia Region also needs to be evaluated objectively. As these kinds of studies increase, it will be easier to understand the region, its history and people. Undoubtedly, while these works are being done, the objective works revealed by the personalities of the region's own values will come to the forefront.

Mehmet Şerif Fırat, who will be addressed in this study, is one of the values the region produces. His “Eastern Provinces and History of Varto” is an important work for this issue. The importance of it is not solely due to the information contained therein. Besides it is one of the first witnesses of the fact that the events after the declaration of the Republic, the information given about the region and its history is noteworthy. The information he gives in such matters as the fact that he writes some subjects which are not discussed very much for that day with open heartedness, that the tribe opposes the rebels in the Sheikh Said revolt and takes sides with the state forces, are important. However, according to our opinion, the hostility towards his tribe and his personality has already increased after this book due to this kind of information. As a result, a short time after the book was published; its writer was ambushed and murdered.

Our work will be evaluated in the light of the works written by Mehmet Şerif Fırat, especially writings written in his favour and against him and information some of his family members that we could reach. Our aim is to try to reveal Mehmet Şerif Fırat, who objectively approaches the region's events during the foundation period of the Republic and is not a subject for a lot of writings, and his era's events.

Keywords: Varto, Şeyh Sait, tribe, Mehmet Şerif Fırat.

MEHMET ŞERİF FIRAT KİMDİR? (1894 / 1899 – 1949)

Mehmet Şerif Fırat, kesin olmamakla birlikte kayıtlara göre 1894 tarihinde Varto (Gümüş) kazasının Kasıman köyünde dünyaya gelmiştir. Kendi ifadesi ile Varto

---

* Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

Rüştiye'sinden, Rusların bölgeyi işgali üzerine son sınıfı okuyamadan ayrıldığında¹ yani, 1915 yılında 16 yaşında olduğunu ifade etmiştir. Mustafa Fırat ise, doğum tarihini 1899 olarak kabul etmektedir.²

Babası Aliye İbrahim (Ali Ağa) olup, Birinci Dünya Savaşına katılmış, Malatya ilinin Akçadağ Engüzek köyünde vefat etmiştir.

Hormekliler bölgenin Rus işgaline uğraması üzerine Bingöl ilinin Kığı bölgesine göç etmişlerdir. Burada önce, II. Kolordu Komutanı Faik Paşa, onun şehit olması üzerine yerine Cafer Tayyar Paşa'nın atanması üzerine onun emrinde Ruslara karşı savaşmışlardır. Bu dönemde Mehmet Şerif Fırat'a cephede gösterdiği başarılarından dolayı, Cafer Tayyar Paşa tarafından bir tüfek hediye edilmiştir. Bölgeden Rusların ayrılması üzerine de Paşa'nın izni ile ailesi ile Malatya'nın Akçadağ ilçesine göç etmişlerdir. Mehmet Şerif Fırat, yerleştikleri Engüzek Köyünde açılan ilkokulda öğretmenlik yapmıştır. Babasını da burada 1917 yılında kaybetmiştir.³

Kendisi, Mehmet Şerif Fırat ve aile efradı 1918 yılında Kasman köyüne geri dönmüşlerdir. Burada 1926 yılına kadar Milis Kuvvetleri Komutanı olarak görev yapmıştır. Aşiretler arası geçimsizlik sonucu bir şahsın milislerce vurulması ve çıkan kargaşa nedeniyle, bazı ağalarla beraber Mehmet Şerif Fırat da Isparta iline sürgün gönderilmiştir. 24 Şubat 1928 tarihinde geri dönmüş ve 1929 yılında Kasman Köyü Millet Mektebi öğretmeni olarak göreve başladığı gibi, 1933 yılında Muş'ta katıldığı öğretmenlik imtihanını kazanarak Üstükran (Çaylar) Köyüne vekil öğretmen olarak atanmıştır.

1934 yılında Bingöl Karlıova ilçesi Yazı İşleri Müdürlüğüne atansa da, burada ağa, ayan, eşraf ve devlet bürokrasisinin arasına sıkışan, mağdur edilen halktan yana aldığı tavır nedeniyle bürokrasi ile çatışması⁴ sonucu 1935 yılında bu görevinden ayrılarak, kendini araştırmalara vermiştir.

1949 yılında ise bir cinayet sonucu hayata gözlerini yummuştur.

Eserleri;

1. Doğu İlleri ve Varto Tarihi.
2. Bingöllerin Sesi (şiir).
3. Tarihi Bir Gün (roman) (Basılmamış).
4. Hayat ve Hatıratın (2 cilt, Basılmamış).

DOĞU İLLERİ VE VARTO TARİHİ

Bu çalışmamıza konu olan *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*⁵ adlı eseri gerçekten de dikkat çekici bilgilerle doludur. Yazar, öncelikle bu çalışmasını devlet imkânları ile bastırarak istemiştir. Bunun için de bir dilekçe ile 16.3.1946 kayıt tarihi ve 14.3.1946 tarihinde kaydedilen bir müracaat ile Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na bir dilekçe / mektup (Ek. 1) ile başvurmuştur. Mektupta;

¹ Mehmet Şerif Fırat'ın eseri, *Doğu illeri ve Varto tarihinin* 1983'te basan Türk kültürünü Araştırma Enstitüsü arka kapağa koyduğu hayat hikâyesinde, okulu ailevi sebeplerden, 1912 yılında bıraktığını ifade etmektedir.

² Mustafa Fırat, *Siyasi Bir Cinayetin Anatomisi Mehmet Şerif Fırat Olayı ve Kürt Sorunu*, İstanbul, 2010, s. 336.

³ Atilla Fırat, *Açık Mektup Hormekten Notlar*, Ankara, 1987, s. 8.

⁴ Mustafa Fırat, *a.g.e.*, s. 340. Metin içinde yazarın diline sadık kalınmaya çalışılmıştır.

⁵ Kendi imkanları ile 1948 yılında bastırıldığı esere ulaşmadığımızdan, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları arasında 1961 yılında basılan nüshayı baz aldık.

“Bütünlüğüyle Türk olan Doğu illerindeki halkın milli birlik ve bütünlüğünü sağlayacak kadar kuvvetli bir (Doğu illerimiz ve Varto) tarihini yazdım ve bugünkü posta ile yüksek adınıza hitaben sunduğum, çobanın armağanı çam sakızıdır, demişler ben hiçliğimi bilen bir köylüyüm. Fakat bu eserimin yüksek cumhuriyetimize bir hizmet yapabileceğine inanıyorum onun için eserimi cumhuriyete armağan ettim”⁶ cümlelerini yazmıştır.

Aynı tarihli kayıt ile Başbakanlık Hususi Kalem Müdürü eseri tetkik için Türk Tarih Kurumuna göndermiştir.⁷ Bu bilgi aynı gün M. Şerif Fırat’a da bildirilmiştir.⁸ 23 Mart 1946 tarihinde Türk Tarih Kurumu Başkanı Şemseddin Günaltay imzası ile (Ek. 2) “Eser genel olarak hiçbir ilmi vasıf taşımamaktadır. Eserin sonunda müellifin kendi müşahedelerine dayanan ve yakın zamanlara ait olan vekayinin özel bir kıymeti bulunabilirse de eserin bu haliyle yayınlanmasını uygun görmediğimizi bildirir, saygılarımızı sunarız.”⁹ şeklinde değerlendirilmiştir.

Muhtemelen devlet tarafından basma imkânı olmayınca kendi imkânları ile kitabı bastırmaya karar vermiştir. Neticede, yayınlanmayan hatıralarındaki ifade ile 11 Haziran 1948 tarihinde Doğu İlleri ve Varto Tarihi adlı kitabım Turhan Selçuk Delaleti ile İstanbul’da Saka Matbaasında bin adet olarak basılmıştı.¹⁰

Eserin içinde birçok dikkat çeken bilgi olmakla birlikte Türkler ve Kürtlerin aynı soydan olduklarını savunan ve yazarın kendi imkânları ile bastırıldığı kitap toplanıp imha edilmiştir.¹¹ Daha sonra, MEB Talim ve Terbiye Kurulu, 29 Eylül 1960 tarih ve 235 sayılı kararıyla kitabın yayınlanması uygun görülmüş ve 27 Ekim 1960 tarih ve 613/14206 sayılı emri ile de 5.000 adet basılmıştır.

Eseri, içindeki bilgiler ışığında; Birinci Dünya Savaşı ve Şeyh Sait İsyanının bire bir tanığı olarak değerlendirmek yerinde olacaktır. Ancak, kendisinin Doğu İlleri ve Varto Tarihi kadar etkili olan bir de Varto mektubu vardır. Kanaatimce çalışmayı buna göre değerlendirmek yerinde olacaktır.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI

Birinci Dünya Savaşı eserin VIII. Bölümünde yer almaktadır. Konuya, “1914 yılında Cihan Harbi başlamıştır. Bu savaşta Doğu illerindeki Hamidiye alayları ve Varto’daki Cibranlılar Ağrı’ya Rus ordusuna karşı gönderilmişlerdir. Hormek ve Lolan halkı (da), harbin ilanı gününde davullar çalınarak askere alınıp vatan müdafaasına gönderildi”¹² şeklinde başlamıştır.

Bundan sonraki gelişmeleri ise;

a. Rusların bölgedeki hareketleri

Sayırsız Rus ordusu karşısında intizamsız bir ordumuz ve 36 aşiret alayı vardı. Hamidiye alayları kırık silahlarıyla aylarca Rus ordusuna karşı dövüşmüş, Cibranlı üçüncü aşiret alay Kaymakamı Maksut Halit Bey Pasinler’de şehit olmuştu. Hasenanlı aşireti büyük yararlılıklar yaparak Halil – Hasan ve birçok ağaları şehit olmuş, Şipkanlı Abdülmecit Bey

⁶ DAGM Cumhuriyet Arşivi, (CA), 030_01_00_00_42_249_7_6.

⁷ DAGM CA, 030_01_00_00_42_249_7_4.

⁸ DAGM CA, 030_01_00_00_42_243_7_5.

⁹ DAGM CA, 030_01_00_00_42_249_7_3.

¹⁰ Mustafa Fırat, a.g.e., s. 374.

¹¹ Bilal N. Şimşir, **Kürtçülük II 1924 -1999**, Ankara, 2009, s. 522.

¹² M. Şerif Fırat, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, Ankara, 1961, s. 109.

savaş meydanında ağır yaralanmıştı. Fakat bütün bunlara rağmen Rus ordusu her gün ilerliyordu.¹³

1915 yılı sonlarına doğru çetin kış şartlarına uygun elbise ve vesaitle mücehhez olan Rus ordusu bir koldan Erzurum'u almış, diğer cepheden Hınıs'a akmış, dağınık bir kolordumuzla, Hamidiye alay döküntülerini ric'ata mecbur ederek Varto'ya saldırmıştı. Ayrıca, Varto ile Hınıs arasında bulunan Zoru deresinde bir Rus süvari fırkası Cibranlı Miralay Halit Beyin emrinde olan İkinci Cibran alayını çevirmiş, fırka komutanı öldürülmüş, Ruslardan bir hayli süvari yere serilmiş, Halit Beyin amcası oğlu Mustafa ile yirmi beş kişi şehit olmuştur. Rus ordusu, 3 Şubat 1915 günü Varto ilçesini işgal etmiştir. Bu işgal Varto halkı için büyük bir felaket olmuş, Lolan aşiretin bütün halkı ve köyleri Rusların eline esir düşmüştür.¹⁴

Cephemiz, Kiği – Karir dağlarında, Sığı boğazında ve Eşek-meydan'da kurulacaktı, fakat cephede asker namına hiçbir şey yoktu. Karirli Küçük Ağanın önderliğiyle bütün bölge halkı toplanmış, buralarda birer milli cephe kurmuşlardı. Karir dağlarında Küçük Ağa olan Mehmet Efendinin emrinde olan Hormek Milis alayı, Karabaş bölgesinde üçüncü Cibran alayı kumandanı Şehit Halit Beyin oğlu Baba Beyin emrindeki yarım alayı, Sığı boğazında Gökdereli Şeyh Şerif'in emrinde olan Çapakçur ve Palo Zazalarından bin kişi ile Kiği'nin Şahdeli aşireti vardı. Çapakçur'a gelen iki fırka askerimiz bu cephelerdeki milli kuvvetler üzerinde taksim edilmiştir. 5 Mart 1916.¹⁵

Ruslar on beş gün aralıksız bu birliklere saldırdıkları halde, bu bir avuç kuvvetlerimizi yerinden kımıldatamamış, büyük bir zayiata uğrayarak geri çekilmiş, Şerafettin ve Çivreş dağlarına kaçmışlardır. Havalara ısınca da birliklerimizi top ateşine tutmuşlar, 15 Mayıs 1916 tarihinde de bütün cepheye saldırmışlardır.¹⁶

Bu arada bölgeye gelen II. Ordu Kumandanı Ahmet İzzet Paşa, Karargâhını Çapakçur'un Gazik köyüne kurmuş, İkinci Kolordu komutanı Faik Paşa'da karargâhını Sancak nahiyesinin Sinsor köyüne kurarak ordu birliklerini Kafir dağları, Hacıyan boğazı ve Eşek-meydan cephelerine sevk etmiştir.¹⁷

Rus ordusu ilk hücumda on binden fazla ölü vererek, şaşkın bir halde geri çekilmiş, iki hafta içinde Hınıs ve Pasinler'de bulunan 60 ve 61. Kolordularını Karir ve Sığı cephelerine yığıp ikinci bir saldırıya başlamışlardır. Bu saldırı iki gün iki gece sürmüştür. Süngü savaşını kazanan Türk ordusu Rus birliklerini Çivreş dağlarına fırlatmıştır.¹⁸

Ruslar, 5 Haziran 1916 tarihinde bütün kuvvetiyle Sığı boğazı ve Karir dağlarının Karir-baba, Eser-baba, Kaluşk, Zerdikan, Merhik, Bayındır-baba tepelerindeki ordumuza hücum etmişlerdir. Ordumuz ilk önce bu saldırıya karşı sabırlı davranmış, Rus fırkalarının mevzilerimiz önüne kadar gelmesini beklemiş, Eser-baba tepesinde olan kolordu komutanı Cafer Tayyar Paşa'nın emriyle bütün cephe boyunca şiddetli bir ateş açarak bu dağlarda mahşer kopmuş, iki saat süren bu çarpışma sonunda, Ruslar da mevzilerimize gelerek, her iki ordu süngü süngüye gelmiştir. Son bir gayretle Rus ordusu bütün cephe kesimlerinde bozulmuş ve süratle kaçmaya başlamıştır. Ordumuz bütün Rus ordusunu önüne katarak ve

¹³ M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 109-110.

¹⁴ M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 111.

¹⁵ M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 111.

¹⁶ M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 112.

¹⁷ M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 112.

¹⁸ M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 112.

mevzilerini sökerek, gecenin zifiri karanlığında Göynük ovasına kadar sürmüş, sayısız silah, cephane ve harp malzemesi almış, koca Rus ordusunu yarıya indirmişti. Bu zorlu savaşta tamamen yenilen Rus ordusu, Karir dağlarından, Sığı-Hacıyan boğazından kaçarak, sürülerek göynük ovasına ve Şerafettin, Çivreş dağlarına çekilmiş ve Eşek-meydan cephesinden, Boğlan gediğine ricat etmişti.¹⁹

Ruslar 15 Temmuz 1916 günü Karir dağlarına, Sığı ve Eşek-meydan'daki cephemize dördüncü büyük taarruzu yaptı. Bu kuvvetli saldırıya karşı büyük bir taarruza geçen kahraman ordumuz, bir gün süren arsız ve zorlu bir karşılaşma sonunda yine Rus ordusunu yerinden oynatarak, Karir ve Kığı boğazından Varto hududuna ve Eşek-meydan cephesinden Muş'un Ziyaret nahiyesine kadar Rusları geri çekilmeye mecbur etmiş ve bu savaşta top, tüfek ve çok miktarda harp malzemesiyle esir ele geçirilmişti. Bu son hezimetten sonra artık Rus ordusu bir daha kendini toplayamamış ve ordumuza saldırmaktan vazgeçerek çekildiği yerlerde tutunmaya çalışmıştır.²⁰

18 I. Kanun 1917 günü Erzincan'da Rus ordusu ile Osmanlı ordusu arasında mütarekename imza edilmiş, bir müddet sonra Ruslar çekilirken, doğu illerini Ermenilerin hâkimiyetine teslim ederek bunlara sayısız cephane, yiyecek, top, tüfek ve sair malzeme bırakmıştı.²¹

b. Aşiret alayı mensuplarının firarları

1915 yılı baharında Harbiye Nazırı Enver Paşa, kuvvetli bir ordu ile Ağrı dağlarına gelmiş, bu orduyu Allahüekber dağlarının fırtınalarında boğmuştu. Hamidiye alayları bu mağlubiyetten sonra ümitlerini keserek, kabileler halinde cepheden firar ederek, yine doğu illerinin dağlarında şekavet ve soygunculuğa başlamışlardı.²²

Rusların, 1915 yılı yaz aylarında çok üstün kuvvetlerle yaptıkları saldırı karşısında, bu alayların bir miktarı cepheden firar ederek köylerine dönmüş ve kendileri gibi ordudan kaçan askerlerin silahlarını alıp soymuşlardı. Bu sırada cepheden kaçan Anadolu'dan bir çavuş ile iki er, Karlıova'nın Ceban köyü meşeliğinde Cibran üçüncü alay firarilerinden yetmiş kişi tarafından kuşatılmış, çavuş ve arkadaşları bir kayalığa sığınarak silahlarını almaya gelen Cibranlıların elebaşlarından Çirikli Musa ile dokuz arkadaşını öldürüp savuşmuşlardır.²³

Ayrıca, Doğuda zayıf olan ordumuzu müthiş bir tifo hastalığı kaplamış, günde yüzlerce yiğit yokluktan can vermiştir. Cepheden firar eden veya izinli gelen doğu halkı köylerine de bu salgın hastalığı getirmiş, yurdu bir kara tufan sarmıştır.²⁴

Cepheden firar eden Hamidiye atlıları yine doğunun birçok kesimlerinde köylere girerek asker kaçağı ve silah toplaması bahanesi ile halkı soymaya başlamışlardır. Ordu ve köylerdeki tifo hastalığı bütün doğu illerini kara bir mateme büründürmüştü. Babaları harpte ölen inlerce öksüz yavru, harabe damların duvarları önünde aç ve çıplak titriyor, dileniyor ve en son açlıktan kırılıp gidiyorlardı. Köylerin bütün evlerinde, hastalar hasır gibi yatmış, her köyden günde birkaç ölü çıkmıştır. Bu hastalık 1915 Ağustos ve (Eylül)'ünde Kasman'da 63 kişi, Varto genelinde ise binden fazla insan ölmüştür.²⁵

¹⁹ M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 113-114.

²⁰ M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 114-115.

²¹ M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 115.

²² M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 110.

²³ M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 110.

²⁴ M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 110.

²⁵ M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 110-111.

c. Rusların ayrılması ile Ermenilerin yaptığı vahşetleri ele almıştır.

Harbin başlangıcından itibaren doğu illerindeki Ermeni köyleri ve fedailerini Ruslara yardım etmiş, ordumuzda bulunan Ermeni kökenli askerler kaçıp Rus ordusuna katılmışlardır. Ruslar Pasin'i işgal edince Muş, Varto, Kiği, Palo bölgelerindeki Ermeniler açık olarak isyan etmiş, çeteler halinde İslam köylerine saldırmışlardır.²⁶

Rusların çekilmesinin akabinde Ermeniler, Erzincan, Pülümür, Tercan, Erzurum, Varto, Hınıs ve Pasinler'de kuvvetli hükümet idare merkezlerini kurmuştu. Bu bölgelerde halkın çoğu hicrete vakit bulamamış, Rusların eline esir düşerken, Ermeniler tarafından öldürülmüş, bütün mal ve yiyecekleri ellerinden alınarak sefil bırakılmıştı.²⁷

Ermeniler, (2 Mart 1918 tarihinde) Hınıs'ın Mirseyit köylü Hasan Ağa ve kabilesini basmış burada bir hayli insan öldürdüğü gibi, Varto'daki Ermeniler Bingöl eteklerinde kalan bir avuç Lolan halkı üzerine akmış, bunlar, Kestemert köyünde Lolanlı Hüseyin Ağa ve akrabası tarafından püskürtülmüş ise de, Karaköy bucağında bulunan Lolan halkından erkek, kadın, çocuk bin kişi evlere doldurularak öldürülmüş ve yakılmıştır. Ermeniler, iki gün sonra Varto ve Hınıs'tan çıkarken bu ilçelerdeki mühimmat depolarına, zahire ve elbise yığınlarına ateş vermişlerse de, Hınıs ve Varto halkı bunları söndürmeyi başararak, sayısız miktarda silah zahire ve elbise elde etmişlerdi. 1918 Nisan ayında askerî kıtaatımız doğu illerini tamamen Ermenilerin zulmünden kurtararak, bütün il ve ilçelerde hükümet teşkilatını kurmuştur.²⁸

ŞEYH SAİT İSYANI

Şeyh Sait isyanı üzerine ciddi bir çalışması olan yaşar Kalafat, çalışmasında Doğu illeri ve Varto Tarihi adlı M. Şerif Fırat'ın eserinden de ciddi şekilde istifade edenlerdendir. Kalafat, Fırat'ın, ayaklanmaya Mondros Mütarekesi ve Sevr Antlaşmasının cesaret verdiğini, bir kısım Şafii ve Nakşibendi Şeyh ve Ağalarının 1919'dan beri var olan ayrı bir devlet kurma fikrinin, Kürt Teali Cemiyeti organizasyonu ile ayaklanma şeklinde patlak verdiğini, ayaklanmadan sonra dağlarda çeteler kuran eşkıyanın asayişini bozduğunu belirtmektedir. "İrtica fikri üzerine perde çekilerek yürütülen bu siyasi faaliyetin" çeşitli Türk boylarından kopmuş asilere Kürt diye hitap edilmesinden kaynaklandığını, bu hatalı ve gerçek dışı tanımlamanın Yavuz Sultan Selim ve II. Abdülhamit'in milli duyguları, din ve hilafet uğruna feda etmelerinden güç aldığını, Yavuz Sultan Selim'in Şiiliği ve Şah İsmail'i durdurmak için doğu illerimizdeki dağlı Türkler'e Kürt ve Doğu illerimize Kürdistan ismini taktığı gibi, Anadolu'dan doğuya aşiretleri nakledişi; Sultan II. Abdülhamit'in ise saltanatını sürdürmek için Türk aşiretlerine Kormanço adını takarak, onlardan 36 Hamidiye Alayı kurup, "siz benim evlatlarım ve Kürtlersiniz" deyişi, bölge halkına yanlış mesajlar vermişti. Bu, duygular Kürt Teali Cemiyeti mensuplarının işlerine yaramıştır.²⁹

Şeyh Sait isyanı öncesi gelişmeleri ve aşiretlerin durumunu gözlem ve bilgileri ışığında değerlendiren, M. Şerif Fırat öncelikle Kormançı³⁰ ve Zazaların özelliklerini tespit ve tahlil etmiştir.

²⁶ M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 110.

²⁷ M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 115.

²⁸ M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 116.

²⁹ Yaşar Kalafat, **Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı, Karakteri, Dönemindeki İç ve Dış Olaylar**, Ankara, 1992, s. 224-225.; İbrahim Ethem Gürsel, **Kürtçülük Gerçeği**, Ankara, 1977, s. 55.

³⁰ Kurmançı ve Zazalar hakkında bkz. Mahmut Rişvanoğlu, **Saklanan Gerçek Kurmanclar ve Zazalar'ın Kimliği 1-2**, Ankara, yty.

Kormançilerin Şafii ve Nakşibendi olmakla birlikte çok azlarının da Kadiri olduklarını belirtmiştir Zazaların ise kendilerini Kürt değil de, daha çok Halidi, Abbasi, Emevi ve Arap sandıklarını, doğu illerinde Şafiliği ve Nakşiliği aşıl原因an şeyhlerin Zaza olmasından ötürü, kendilerini Kormanço ve Babakürdi şubelerinden daha kutsal bilmişler ve bu dinî gayretle dinin, şeriatın ve hilafetin fedaileri kesilmiş ve yalnız bu dini taassup yüzünden Cumhuriyete karşı isyan etmişlerdir.³¹

Kürt Teali cemiyetinin icra kuvveti olan Cibranlı Halit ve Yusuf Ziya, siyasi maksatlarını gizleyerek dini kisveye bürünüp zehirli fikirlerini bu yolda Şeyh Sait ile Kormançi ve Zaza şubelerinin şeyh ve hocalarına aşıl原因mışlardı. İş dine ve maneviyata intikal ettiği için dinin en büyük hamisi sayılan ve Cibranlı Halit ve Şeyh Sait, emirel mücahidin adı altında isyanın başına geçerek manevi nüfuzunu kullanmıştı. Cibranlı Halit ile Şeyh Sait Erzurum'da günlerce bu irtica harekâtı üzerinde konuşmuş, Cibranlı Halit, şeyhten aldığı fetvaları civara yayarak, Gazi Mustafa Kemal'in dini, namazı, orucu kaldırmak için padişaha karşı isyan ettiğini ve halifeye itaat etmeyen Büyük Millet Meclisi'nin ortadan kaldırılması için gaza ve cihadın farz olduğunu bütün aşiret ağalarına duyurmuştu.

Ardından, Ankara'da Cumhuriyetin ilan edilmesi, halifenin açıkta kalması, Cibranlı Halit ile Yusuf Ziya'nın işine yaramış, bunlar sözlerinin gerçek çıktığını ve bundan sonra dinin tamamen ortadan kalkacağını ve aşiret ağa ve hocalarının sürüleceklerine dair sürekli propagandalar yapmış, bu haberlerden korkan birçok aşiret ağa ve şeyhleri Erzurum'da Halit Beyin konağına kadar gittiklerinde, Cibranlı Halit bunların korkularını çoğaltmış, Cumhuriyet'e karşı koymaktan başka çare olmadığını anlatarak, hazırlanma kararı vermişti.³²

1924 yılı ilkbaharında Bitlis eski mebusu Yusuf Ziya Erzurum'a gelerek Cibranlı Halit'in evinde bir hafta misafir kalmış ve aşiretler tam silahlanıp hazırlanacak, hududumuz haricinde olan Berzan-Neyri Şeyhi Mahmut ve Simkon'un eliyle İngilizlerin yardımı temin edilecek ve halktan alınan mazbatalar Suriye üzerinden Cemiyet-i Akvam'a gönderildikten sonra, Şeyh Sait isyan kapısını açacak kararını almışlardır. Bu karardan sonra Yusuf Ziya, Cibranlı Halit'in mektubunu alıp Hınıs'ın Kolhisar köyündeki Şeyh Sait'in evine gelerek kararı Şeyh'e imzalatmıştır.³³

Bu gelişmeleri gizli bir mektup ile Gazi Mustafa Kemal'e arz eden Varto'daki Hormek aşiretinin aydınları olmuştu. Gazi, 1924 Birinci Teşrin ayında Pasin depreminden ötürü Erzurum'a gelmişti. Erzurum yurtseverlerinden ve idare makamından edindiği tahkikatta ve Cibranlı Halit'in bizzat gösterdiği muhalefetten, yakında isyanın başlayacağını anlamış ve Ankara'ya dönerken Yusuf Ziya, Cibranlı Halit ve arkadaşlarının yakalanmasını emretmişti. Yusuf Ziya durumu anlamak için Erzurum'a gelince, 10 İlk teşrin 1924 tarihinde yakalanarak Bitlis Divan-ı Harb-i Örfisine sevk edilmiş, burada hıyanetini itiraf etmiştir. Cibranlı Halit'te 20.12.1924 tarihinde Erzurum'daki konağından alınıp, Bitlis'e gönderilmiştir.³⁴

22.12.1924 günü Şeyh Sait Hınıs merkezine götürülmüş, burada verdiği ifadede: Cibranlı Halit ve Yusuf Ziya ile işbirliği yapmadığını, Yusuf Ziya'nın istediği ödünç parayı vermediği için, kendisine muğber olarak iftira isnat ettiğini söylemişti. Hınıs Kaymakamı Maksım Bey, şeyhin manevi nüfuzu altında kalarak Erzurum iline yazdığı telde, şeyhin

³¹ M. Şerif Fırat, a.g.e., s. 124-5.

³² M. Şerif Fırat, a.g.e., s. 125-126.

³³ M. Şerif Fırat, a.g.e., s. 126.

³⁴ M. Şerif Fırat, a.g.e., s. 127.

doksan yaşında bir piri fani ve her türlü ihtirastan uzak mübarek bir adam olduğunu bildirip kendisini serbest bırakmıştı.³⁵

Evine dönen şeyhe, Cibranlı Halit'e gönderdiği adamının getirdiği, "Şeyhin hemen isyan harekâtı başına geçerek Diyarbakır üzerinden Suriye ile temasa gelmesini ve her aşiretin kendi bölgesindeki hükümet merkezlerini işgal etmelerini ve kendisini hiç düşünmemelerini" ifaden haberi almıştı. Bunun Şeyh Sait, Hasanali Halit'e haber göndererek Bitlis'e hücum edip, Halit Beyi kurtarmasını istemişti. Kendisi de, 27.12.1924 tarihinde Kolhisar köyünden ayrılarak Kırıkhan köyüne gelmişti. Burada, 4.1.1925 tarihinde aşiret reisleri ile bir toplantı yaparak durum değerlendirdiği gibi,³⁶ yüzlerce silahlı Şeyh Said ile konuşmuş, birkaç ay önce Halep'e 20 sürü götüren şeyhin oğlu Ali Rıza bir heybe altınla gelmiştir. Ali Rıza'nın anlattıklarından cesaret alan Şeyh Sait bir fetva hazırlamıştır.

Şeyh fetvasını bitirince meclise dönüp; "Cumhuriyetin mevcudiyetine karşı yapılacak bu cihadın, vakt-i risalette yapılmış bütün gazalardan daha sevaplı olduğunu, cennetin artık zahmetsiz olarak bütün müvehhitlerin kapılarına kadar geldiğini ve şu birkaç günlük fani dünya için boynuna haç takıp yaşamaktansa, din ve Allah uğrunda ölümün daha hayırlı olduğunu söyleyerek bu dini vaizle meclisi ağılatmıştı."

Meclisteki aşiret ağaları ve hocaları, Varto ve Hınıs bölgelerinde oturan alevi aşiretlerin bu cihada katılmadıkları takdirde isyan işinin güçleşeceğini ve bilhassa Varto ve Kiği'daki Hormek aşiretinin öteden beri hükümete yardım etmekte olduklarını ve bunların birkaç yıl önce bu iş üzerinde Cibranlı Halit ile döğüşerek isyan planını bozduklarını ve bunlara bu işte büyük bir hisse ayırmak suretiyle kendilerine bir mektup yazılmasını, Şeyh Sait'ten rica etmişlerdi. Şeyh kalemi eline alarak Varto'daki Hormek aşireti ağalarına Türkçe bir mektup yazmış ve hemen gönderilmiştir. Hormekliiler mektubu alınca, toplanıp karar vermişler ve verdikleri kararda bütün kuvvetleriyle isyan ordusuna karşı koyacaklarını Şeyhin elçilerine söyleyerek, bu mektubu Kasman köylü M. Şerif Fırat ile Varto kaymakamı Sırrı Beye göndermişlerdir.³⁷

Şeyh Sait 8.1.1925 günü Solhan'a bağlı Melekân köyüne gelerek Şeyh Abdullah ve firari Kerem ile sabahlara kadar konuşup, şu kararları vermişlerdir;

1. Şeyh Sait, Çapakçur, Genç, Hini, Lice, Farkın, Silvan, Hazzo, Diyarbakır, Ergani bölgelerindeki aşiret ağaları, şeyh ve hocalarıyla görüşecek, Mardin'den Suriye'ye bir heyet gönderdikten sonra Çapakçur'a dönüp burada isyan çıkaracak ve Diyarbakır üzerine yürüyecekti.
2. Şeyh Sait oğlu Ali Rıza ve firari Kerem, Melekân köyünden Şeyh Sait'in fetvasının bir suretini alarak Solhan, Ömerhan, Zikti aşiretlerini gezip, Boğlan gediği üzerinden Muş ovasına, buradan Kulp, Sason, Moltki'ye uğrayıp bu ilçelerdeki halkı ayaklandıracak, Malazgirt'te Hasanali Halit ile birleşip Bitlis üzerine yürüyeceklerdi.
3. İsyân patladığı gün, Melekânli Şeyh Abdullah, Solhan, Ömeran, Zikti aşiretlerini alarak Karlıova'nın Cibran aşireti reisi Kamil, Baba ve Hetto oğulları ile birlikte Varto'daki Hormek aşiretini dağıtıp Varto merkezini işgal edip, buradaki cibran kuvvetlerini de alarak, Hınıs üzerinden Malazgirt'e girip Hasanali Halit'in

³⁵ M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 129.

³⁶ Abdulhaluk M. Çay, **Her yönüyle Kürt Dosyası**, Ankara, 1993, s. 395.

³⁷ M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 129-130.

kuvvetleriyle birleşecek ve Bitlis üzerine yürüyüp Halit'i kurtardıktan sonra Irak hududunda Şeyh Mahmut ile birleşeceklerdi.

4. İsyân patlar patlamaz, Gökdereli Şeyh Şerif Palo bölgesindeki aşiretleri ve Zaza Yado'yu emrine alarak Elazığ üzerine yürüyecek. Çan şeyhleri de Çapakçur Zaza aşiretleriyle Çapakçur'u işgal edip Kiği ve Erzincan üzerine yürüyeceklerdi.³⁸

Şeyh Sait, 9.1.1925 günü Melekân köyünden Çapakçur'un Çan köyüne giderek Şeyh Mustafa'ya misafir olup verdikleri kararı ona da tebliğ etmişti. 12.1.1925 günü ise, Çapakçur merkezine, ertesi gün Simsor köyüne gidip, bölgenin bütün ağa, hoca ve şeyhleri Mistan ve Botan kabileleri kendisini ziyarete gelmişti. Şeyh uğradığı bölgelerden Cumhuriyet hükümetini tanımadıklarına dair mazbatalar alıyor, bölgeden bölgeye kendisine yüzlerce silahlı katılıyor, bütün halk kendisini karşılayarak ayaklarını ve eteklerini öpüyordu. Şeyhin heybesinde beş bin İngiliz altını vardı. Bu paralar Ali Rıza'nın Halep'te sattığı koyunların parasıydı. Bunlardan başka Şeyhi ziyarete gelen her kişi ona zekât adı altında bol paralar veriyordu.³⁹

Şeyh Sait, debdebe ve büyük bir kalabalıkla 15.1.1925 günü Darahini vilayet merkezine gelmiş, vali ve hükümet erkânı, halkın taptığı bu şeyhe karşı derin bir saygı göstermiştir. Darahini'de bir hafta kalan Şeyh Sait, burada Hacı Mehmet Ağa oğulları, Mudanyalı Faki Hasan ve Zikti aşireti reisi Hacı Sadık ve Yusuf ile konuşmuş, onlara isyan patlayınca vilayet merkezini işgal etmeleri emrini vererek merkezden ayrılmıştır.⁴⁰

Şeyh Sait, 21.1.1925 günü Lice ilçesine varmış, buradaki kabile başlarına direktif vererek, 25.1.1925 günü Hini nahiyesinde Salih Beye misafir gitmiş, burada Palo'dan gelmekte olan Şeyh Şerif'i beklemişti. İki şeyh 3.2.1925 günü Hini'de görüşmüş ve Şeyh Sait isyan patlayınca, Şeyh Şerif'in Gökdere ve Palo kuvvetlerini alıp Elazığ üzerine yürümesini emretmişti.

5.2.1925 günü Hini'den ayrılan Şeyh Sait, Piran köyüne gelmiş, burada görev yapan bir mülâzim ve on nefer olup, bunlar şeyhin maiyeti arasında beş katil mahkumunu görüp yakalamak istemişlerdir.⁴¹ Şeyh, kendisine hürmeten bu katillere dokunulmamasını rica etmiş, genç subay, Cumhuriyetin kanunları karşısında hiçbir hatır dinlemeyeceğini, ifade ederek katillerin teslimini istemiştir. Şeyhin kardeşi Abdurrahim ileri atılarak, yanındaki yüz silahlı ile karakolu ateşe tutup, eratın bir kısmını şehit, diğerleri ve genç mülâzimi yaralayarak esir etmiştir. Bu kanlı olayın ansızın doğması Şeyh Said'in isyan planını suya düşürmüştür. Şeyh, artık Suriye'den Cemiyet-i Akvam'a bir heyet göndermeden vazgeçip, Piran bucağını 8.2.1925 tarihinde işgal etmiştir.⁴²

Sovyet Belgeleri Şeyh Sait isyanının sebeplerini şu şekilde açıklamaktadır: "Kürt şeyhlerinin sloganı "bağımsız Kürdistan" olmuştur. Ancak bu slogan feodal ilişkiler zemininde ilerlemiştir. Mücadeleyi şeyhler vermiştir. Halk, bu savaşın silahı olmuştur. Geniş Kürt kitlelerinin Türk hükümetinin faaliyetlerinden hoşnutsuzluğunu şeyhler ve ağalar kendi gerici amaçlarının yatağına yönlendirmeye çalışmıştır.

³⁸ M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 131.

³⁹ M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 131.

⁴⁰ M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 132.

⁴¹ Bu olayın ve olayların çağdaşlarından İbrahim Arvas, daha sonra, bazılarınca basite indirgenmeye çalışılarak, adeta olaya bir iki basiresiz jandarmanın sebep olduğu imajı verilmek istenmiştir şeklinde yorumlamıştır. Çay, **a.g.e.**, s. 395.

⁴² M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 132.

Şeyhler dışarıdan yardım aramak zorunda kalmış ve bazı yabancı devletler, Doğudaki planlarını gerçekleştirmek amacıyla Türk hükümetini zayıflatmak için bundan faydalanmıştır.

Kürt isyanı, feodal gerici karakter taşır, ancak Kürt milli sloganları ile hareket eder. Şeyh Sait, Kürt kitleleri arasında popüler olan ‘bağımsız Kürdistan’ sloganını kullanmıştır. Siyasal düzenin şeriat temelinde değişmesini, ‘ateist’ Kemal hükümetinin değişmesini, hilafetin yeniden getirilmesini ve Kürt tahtına Abdülhamit’in oğullarından Şehzade Selim’in oturtulmasını talep etmiştir.”⁴³

Piran’dan Lice’nin Serdi köyüne dönen Şeyh Sait, buradan Genç Merkezi’ne gelmiştir. Şeyhin kardeşi Tahir, 10.2.1925 günü Lice postasını soymuş ve Genç’e gelerek postadan aldığı evrak ve paraları Şeyh Sait’e teslim etmiştir.

Bu iki olaydan sonra isyan patlamış demektir. Şeyh Sait bizzat bu irtica hareketinin başına geçerek Hinli Salih, Ömer Faro, Modanlı Faki Hasan, Hacı Sadık, on bine yakın kuvvetleriyle 14 Şubat 1925 tarihinde Darahini vilayet merkezini işgal ederek vali ve erkan-ı hükümeti esir etmiştir. Şeyh Sait o gün Modanlı Faki Hasan’ı Darahini valiliğine tayin ederek, *Emirelmücahidin Muhammed Saidi Nakşibendi* unvanı altında Arapça yazdığı bir kanun pusulasını imzalamıştır.⁴⁴

Melekân köyünde verdikleri kararda isyan bölgesini dörde ayırmışlardır. Buna göre;

1. Şeyh Sait’in bizzat kumanda ettiği birinci isyan bölgesi:

16 Şubat 1925 günü Darahini’den Genç’e gelerek, Botan aşireti kuvvetlerini alarak, 20 Şubat 1925 günü de Lice merkezini işgal edip, Hini üzerinden Diyarbakır’a doğru yürümüştür. On binden fazla olan asi kuvvetler Hini boğazından isyan bölgesine doğru gelen bir tabur piyademiyle karşılaşmış askeri pusuya düşürerek eratin bir kısmını şehit ve mürettebatını esir etmişlerdir.

Bu arada Ankara’da hükümet 23 Şubat günü bütün bölgede sıkıyönetim ilan etmiş ve Meclis’te Hıyanet-i Vataniye Kanunu’nda değişiklik yapmıştır. Ancak yeterli hassasiyeti göstermediği gerekçesi ile Başbakan Fethi Okyar istifaya zorlanmış (2 Mart 1925) ve 3 Mart 1925 tarihinde yeni hükümet İsmet İnönü tarafından kurulmuştur. Yeni hükümet süratle olayın üzerine gitmiş, aynı gün yeni hükümet programı açıklanmış ve alınması gereken tedbirler arasında bölgede sıkıyönetim ilanı, Takrir-i Sükûn Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri’nin kurulması ile ilgili kanunlar süratle kabul edilmiştir.⁴⁵

Hini boğazını geçince, kardeşi Abdurrahim’im emrine kuvvet vererek onu maden üzerine sevk etmiş, kendisi Ambar nehri yolundan, Diyarbakır üzerine yürümüştür. Bunu haber alan Şeyh Şemsettin Diyarbakır’a doğru yönelmiş, bu iki kuvvet, 25 Şubat 1925 tarihinde birleşmiştir.

Şeyh Sait emrindeki yirmi bin asi ile 28 Şubat 1925 günü Diyarbakır’ın kuzeyindeki Tala mevkiine karargâhını kurarak, Mardin, Ergani, Siverek, Maden üzerine sevk ettiği asilerin başarı haberlerini beklemeye başlamıştır. Diyarbakır için kuvvetlerinin az olduğunu bilen Şeyh Sait içerden kendisine yardım edecekler ile çevreden gelebilecek kuvvetler için beklemeye başlamıştır. Diyarbakır’da ordu müfettişi olan Kazım (Orbay) Paşa, Vali Ali Cemal (Bardakçı), kolordu komutanı Mürsel Paşa, bu asi kuvvetlere karşı başarı ile karşı koymuşlardır.

⁴³ Mehmet Perinçek, *Sovyet Devlet Kaynaklarında Kürt İsyanları*, İstanbul, 2012, s. 75-76.

⁴⁴ M. Şerif Fırat, *a.g.e.*, s. 132.

⁴⁵ Çay, M. Abdulhaluk, *a.g.e.*, s. 398. Ayrıntı için bkz., Şimşir, *a.g.e.*, 000000s. 237-248.

Şeyh Sait 2 Mart 1925 günü şehre hücum emrini vermiş, ancak şehirdeki askerler kahramanca savaşmıştır. Şeyh Sait son bir çare olarak Mardin kapısında keşfettiği bir delikten geceleyin, yetmiş seçilmiş azgın asiye şehre sokmuş, bunlarda şehirdeki asilerle birleşip, askeri birliklerimize karşı çok çetin bir savaş açmış, şehri kan ve ateş içinde bırakmışlardır. Mardin ve Siverek üzerinden gelen birliklerimiz Diyarbakır'a yetişince, Şeyh Sait'in kuvvetleri hızla Hini boğazına kaçmış, askeri kuvvetlerin takibi ile de Darahini'ye kaçmışlardır. Şeyh Sait'in ümitsiz kalan kuvvetleri Darahini'de parça parça koparak dağılmışlar, Şeyh Sait yanındaki bölge şeyhleri, aşiret ağa ve hocaları toplu olarak Darahini'yi terkedip İran'a doğru firar etmek üzere Çapakçur merkezine gelmişlerdi. Burada durup, Elazığ, Kiği, Varto'dan kaçıp gelmekte olan Şeyh Abdullah, Şeyh Şefi ve Çan şeyhlerini beklemişlerdir. 27 Mart 1925.⁴⁶

2. İkinci İsyân Mıntıkası:

İkinci isyan bölgesi Elazığ ve havalisi olup, havalinin işgalini üzerine alan Gökdereli Şeyh Şerif, Şaki Yado ile Çapakçur'un batı aşiretlerini, Musyan, Okçıyan, Azan kabilelerini Gökdere ve Palo Zazalarını emrine alarak 21 Şubat 1925 günü Palo ilçesini işgal edip, Palo'nun batısındaki Zaza kabilelerini ve göçebe Beritanlı aşiretini, kuvvetlerine katıp, 5 Mart'ta Elazığ iline yaklaşmışlardır. Elazığ eşrafından bir kısmı, halka: "Bu şeyhlerin şeriatı ve hilafeti kuracaklarını ve bunlara yardımın farz olduğunu" ileri sürerek asileri şehre almışlardı. Bu suretle kavgasız şehre giren asiler, bütün mağaza, dükkan ve zengin evleri yağma ederek, para için esnafa işkence edip, ırz ve namusa saldırmaya başlamışlardı. Hükümet erkanı esir edilmiş, ceza evi boşaltılmış, mühimmat ve zahire depolarını kendi aralarında yağma etmişlerdi. Bunlar şehirdeki ganimet malını görünce dinin erkanı diye tanıdıkları namazı bile unutmışlardı.

Birtakım softa ve saf kimselerin din kurtarıcıları diye şehre aldıkları bu canilerin, kaba kuvvet ve irticain birer haydut ve çapulcuları olduğunu gören ve bunların mülevves ayaklarıyla İslamiyet ve Türklüğü çiğnemek üzere meydana çıkmış birer yurt düşmanları olduğunu anlayan Elazığ gençleri, gayrete gelip ellerine geçirdikleri silahlarla bu asilere saldırıp, onları ağır kayıplara uğratarak, şehirden dışarı çıkarmışlardı. 5. Fırka komutanı Kaymakam Kazım Bey'de yetişince asiler Murat nehrine doğru kaçmıştı.⁴⁷

Asilerin bir kısmı Dersim eteklerine sokulmuş, buradaki alevi aşiretlerini işe katmayı düşünmüştü. Bu günlerde burada misafir bulunan, halk yanında büyük bir itimat sahibi olan Malatya ovasından Ağuçanlı Doğandede oğlu Hüseyin Efendi, Dersim aşiretlerinin bu asilere silahla mukabele etmesini söylemiş, bunun üzerine Hıran, İzol alevileri ve Ohi bucağından Necip Ağa, Pertek bölgesinde asileri kuşatarak Beritanlı ussat Hacı İbrahim oğullarıyla, Çapakçur Zazalarından hayli adam öldürüp, asileri Palo ovası üzerinde Kazım Beyin Fırkası önüne düşürmüşlerdi. Asilerin bir kısmı Gökdere ve Mendo boğazına doğru kaçmış, Şeyh Şerif ile burada fırkaya pusu kurmuşlar, fırkayı 3 Nisan 1925 tarihinde pusuya düşürmeyi de başarmışlardı. Fırka, yirmi dört saat süren kanlı bir boğuşmadan sonra, Mendo geçidinde yerlere serdiği yüzlerce asinin cesedi üzerinden bu gediği geçip yoluna devam etmişti. Asiler dağılmış, Şeyh Şerif birkaç hoca ve aşiret ağası ile Şeyh Sait'e kavuşmak için Çapakçur'a doğru firar etmişti.⁴⁸

⁴⁶ M. Şerif Fırat, a.g.e., s. 134.

⁴⁷ M. Şerif Fırat, a.g.e., s. 134-135.

⁴⁸ M. Şerif Fırat, a.g.e., s. 135.

Kazım Bey, 6 Nisan 1925 günü Çapakçur'a girip burada arkadaşlarını beklemekte olan Şeyh Sait ile üç yüz atlısını Solhan'a doğru kaçırmıştı.⁴⁹

3. Üçüncü İsyân Bölgesi:

Bu bölgenin kumandasını idare eden Çan şeyhleri Mustafa ve İbrahim'in emrindeki asi kuvvetler, 17 Şubat 1925 tarihinde Çapakçur ilçe merkezini işgal ederek Çanlı Şeyh Hasan'ı buraya kaymakam dikmiş, Siyakar ve Simsor beyleri ve Hasan Begân ile diğer Zaza kuvvetleri ve Kiği'nin Karabaş aşiretinden Simhaçıl Hasan ve aşireti, Şüküran kabilesi, Sancak bucağından Cibranlı Avani oğullarından topladıkları iki bin kişilik bir asi kuvveti ile 20 Şubat günü Kiği ilçesine saldırmıştır. Kiği'da kuvvet olmadığından, Şube reisi Binbaşı Tahsin ve Kaymakam Abdurrahim Beyler, Kiği eşrafından Zeyneloğlu ve Şakir Beylerle bütün Kiği halkı büyük bir yurtseverlikle silaha sarılarak iki yüz kişilik bir milis ve Jandarma müfrezesiyle, savunmaya başlamışlardır. Kiği'nin Karir bölgesinde oturan Hormek aşireti reisi Küçük Ağa oğlu Mehmet Hulusi Efendi, üç yüz kişilik bir milis taburunu teşkil edip, kendi mıntıkasında asilerin yolunu kesmiş ve kardeşi Ali Kemal ile yüz silahlıyı, Kiği üzerinde bulunan asileri arkadan vurmaya üzere Sancak bölgesine göndermişti. Ali Kemal 25 Şubat 1925 günü Sancak bölgesinde asilerin arkasını kesmiş, Tahsin Bey müfrezesi ile tutuşan asiler, basıldıklarını anlayınca Kiği üzerinden dönerek Sancak ovasında Ali Kemal'in kuvvetleri üzerine düşmüş, on maktul ve beş yaralı bırakarak Çapakçur'a doğru çekilmişlerdi.⁵⁰

Asiler, Hösnek nahiye merkezini işgal edip müdür Hüseyin Efendi ile on dört milis ve jandarmasını esir etmişlerdi. Daha sonra Kürikanlı Kamer Ağa ve Maskanlı Ağa idaresinde olan iki yüz kişilik Hormek milli kuvvetleri nahiye merkezinde asileri kuşatarak onların Kiği üzerine varmalarına engel olup, nahiye merkezini asilerden geri alıp, müdür ile erlerini kurtarmışlardı. 17 Mart 1925.⁵¹

Kiği havalisini kurtarmaya memur edilen 8. Kolordu müfrezesi Kumandanı Kaymakam Sayim Bey, 5 Nisan 1925 günü Karlıova'nın Göynük bölgesinde Karabaş Köylerine gelerek Hormek milli kuvvetlerini emrine almıştı. Karlıova Cibran aşireti reisi Kamil, Baba ve Hatto oğulları üç yüz kişilik bir kuvvet ile hazırlanıp, Hormek milli kuvvetleriyle çarpışmak üzere Karabaş bölgesine akmışlardı. Bu asiler Simhaç köyünde Hormek milli kuvvetleriyle çarpışırken, ansızın Sayim Bey müfrezesi üzerine düşmüş, op ve makineli tüfeklerin dehşeti altında dağılmış, Baba ve Hatto oğulları elli atlı ile Sığı-Hacıyan boğazından Solhan bölgesine kaçmış, Eşek-meydan'da, Diyarbakır'dan kaçıp gelen Şeyh Sait ile birleşmişlerdi. Bu şekilde üçüncü isyan bölgesinde isyan bitmiştir.⁵² Bölgenin yurt sever halkına bir dizi takdirname yazılmıştır.

4. Dördüncü İsyân Bölgesi:

Asi kuvvetlerin başı Melekânli Şeyh Abdullah, Hasanali Halit, Ali Rıza ve Cibran ağaları, bütün kuvvetleriyle Solhan ve Göynük bölgelerini, Varto, Malazgirt ve Muş bölgelerini işgal edip, Şeyh Abdullah Erzurum'a saldıracak, Hasanali Halit ile Ali Rıza Ağrı ve Bitlis'i işgal edip, Cibranlı Halit'i kurtaracaklardı. Cibranlı Halit'i kurtardıktan sonra kuvvetlerinin başlarına geçirerek ve Irak hududundaki aşiretler birleşeceklerdi.

⁴⁹ M. Şerif Fırat, a.g.e., s. 135.

⁵⁰ M. Şerif Fırat, a.g.e., s. 136.

⁵¹ M. Şerif Fırat, a.g.e., s. 136.

⁵² M. Şerif Fırat, a.g.e., s. 136-137.

Asiler 19 Şubat günü Şerafettin dağlarını aşmış, şimdiki Karlıova ilçesinin Cibranlılarla meskun olan Hasanova köyüne gelmişti. Şeyh Abdullah bu köye gelirken Göynük ovasında olan Cibranlı Kamil, Baba ve Hatto oğlu Mehmet'e gönderdiği emirde; bunların bütün atlı ve piyade kuvvetlerini alarak Mengel gediği üzerinden Varto'nun Hormek aşireti köylerini çiğneyip Varto merkezine doğru yürümelerini ve kendisinin de Şerafettin'in kuzey eteklerinde bulunan Cibran kuvvetlerini alıp Baskan üzerinden ve Leylek dağı istikametinden Varto merkezine hücum edeceğini bildirmişti.⁵³

Varto'daki Hormek aşiretinin ileri gelenleri isyanın patladığını haber alarak 17 Şubat 1925 tarihinde Üstükran nahiyesi merkezine toplanmış, asilere karşı koyacaklarını kararlaştırmış ve bu halktan Veli Ağa, Ali Haydar, M. Şerif, M. Halit, Tatanlı Haydar yüz kişilik bir kuvvet ile Lolan aşireti köylerine giderek kararlarını bunlara kabul ettirip, Lolanlı Kamer ve Selçuklu Hüseyin ve kuvvetleriyle Varto'nun savunmasına gitmişlerdi. Bu milli kuvvetler, 20 Şubat 1925 günü Reisicumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa ve Millet Meclisine ve Müşir Fevzi Paşa ile Diyarbakır Üçüncü Ordu teşkilatına emir almış ve bizzat Büyük Gazi tarafından takdir edilmiştir.⁵⁴

Hormekliler bütün kuvvetlerini Varto merkezine alıp, kuvvetli bir savunma hattını kurmuş, bu sırada Şeyh Abdullah'ın emriyle harekete geçen Cibranlı Kamil baba ve Hatto oğulları üç yüz elli kişilik bir asi kuvvetiyle 21 Şubat 1925 tarihinde Karlıova bölgesinden Mengel gediğini aşarak Hormek halkının Kasman köyüne girmişlerdir. Hükümet merkezi muhafazasında bulunan Hormek milli kuvvetleri bu haberi aynı günün gecesinde alarak makine başında Muş vali vekili Sırrı Bey'den hareket emrini alıp 22 Şubat 1925 günü sabahı bütün kuvvetleriyle Kasman köyündeki asileri kuşatıp kurşuna tutmuşlardı. Yarım saat süren bir çatışma sonunda, asiler köyde birkaç yaralı ve at bırakarak Çapanik istikametinden Baskan'a firar edip, Şeyh Abdullah kuvvetleriyle birleşmişlerdi.⁵⁵

Şeyh Abdullah Hasanova'da tam hazırlanarak Baskan köyüne gelip Cibranlı Halit'in kardeşleri Selim ve Ahmet kuvvetlerini de alıp, bir gece yürüyüşü ile Varto önlerine gelmişti. Binbaşı Kasım, hala kaymakamı elinde dolandırıp iğfal ediyor ve hatta Şeyhin Çapakçur'a döndüğünü iddia ediyordu. İlçe merkezinde iki seyyar yüzbaşısı ile 120 seyyar jandarma vardı. Bu jandarmaların da çoğu Şeyh Sait'in müritlerinden olan Diyarbakır ve Hazzo halkı idi. Bunların asilerle sözleri bir idi. Kaymakam vekili o kadar aldanmıştı ki, Hormek ağalarının kuvvetlerini ilçeye getirmelerine katiyen muhalefet etmişti. Haftalarca perde altında oynanan bu acayip oyun nihayet 11 Mart 1925 tarihi akşamı kendisini gösterdi. Yatsı zamanı Varto'nun yarım saat uzağında olan Alagöz köyünde iki bin asinin yaktıkları meşale ve okudukları salat, selam sesleri kazayı birbirine karıştırdı.

Hiçbir taraftan yardım yetişmesine imkân yoktu. Merkezde olan Hormekli Ali Haydar, M. Halit ve Tananlı Haydar yirmi kişilik kuvvetleriyle asilerin Varto'ya girecekleri yolun içindeki çetin mevzilere girmiş, sağ ve sola seyyar jandarmalarla takviye edilmişlerdi. Abdalanlı Kamer Çavuş kırk kişilik milisini alarak, Cibranlı Halit'in kardeşi Selim'in konağına iltica etmişti. Hormekli M. Şerif, biraç milis ve Varto Jandarmasıyla hükümet konağı karşısındaki siperlere yerleştirilmişti.

⁵³ M. Şerif Fırat, a.g.e., s. 139.

⁵⁴ M. Şerif Fırat, a.g.e., s. 139.

⁵⁵ M. Şerif Fırat, a.g.e., s. 139.

Gecenin zifiri karanlıkları içinde sabaha üç saat kala, Varto'ya saldıran bütün asiler ilk önce Ali Haydar ve seyyar Jandarmalar üzerine düşmüş, aslen Zaza olan jandarmalar asilere teslim olarak silahlarını mevzilerde kalan milli kuvvetlerimiz ile dokuz er Anadolu neferlere çevirmiş, bu bir avuç kuvvetimiz büyük bir kahramanlık göstererek şafak söküne kadar sel gibi akıp gelen bu sayısız asi kuvvetleri önünde dövüşerek mevzilerinde sebat göstermiş, Şeyh Abdullah'ın dayısı Mahmut ile beş asinin leşini yere semişlerdi.

Bu mevzileri bir türlü sökemeceklerini anlayan asiler, sağ ve soldan ilçe merkezine girip, merkezi işgal ve hükümet kapısına kadar dayanmışlardı. Ali Haydar ve arkadaşları bu tehlikeli durumdan mevzilerini bırakıp ilçenin içinde bulunan asiler arasından gecenin karanlığından faydalanıp hükümet konağına gelmişlerdi.

Şafak artık tamamıyla sökülmiş, asilerin salat ve selam sesleri, ilçe içinde göklere yükselmişti. Hükümet konağındaki Hormek milisleri kaymakamı, erkan-ı hükümetle her iki seyyar yüzbaşığı atların terkesine alarak bir makinalı tüfekle ve sadık Muş jandarmalarıyla Kalçık köyüne çıkmışlardı.

Kalçık köyünde toplanan milli kuvvetler ikiye ayrılmış, Ali Haydar ve Mehmet Halit otuz atlı ile Kaymakam ve erkan-ı hükümeti alıp Hınıs ilçesine gitmiş, Veli Ağa, M. Şerif ve Halil Mengel gediğindeki Hormek kuvvetleri başına geçip nahiye merkezini ve köylerini savunmaya başlamıştı.⁵⁶

Varto merkezini işgal eden Şeyh Abdullah, bir gün sonra Hormek ağalarına bir heyet-i nasıha göndererek, bunların kendilerine katıldıkları taktirde Varto ve Muş idaresini kendilerine terk edeceğini bildirmişti. Müziranlı İsa maiyetinde gelen bu heyet Hormekliler tarafından koğulmuş, ve aynı gün Hınıs müfrezesi komutanına keyfiyet arz edilerek cephaneye istenmişti. Bu heyet Lolanlı Hüseyin ve Kali Ağalar ile Abdalanlı İsmail'i kandırıp şeyhe delalete götürmüştü. Heyetinin Hormekliler tarafından koğulduğuna içerleyen Şeyh, Cıbranlı Baba'nın mahiyetine verdiği üçyüz kişilik bir asi kuvvetini Üstükran nahiyesi istikametine sevk etmiş, Hormek milis karakolları ile 13 mart 1925'de girdikleri müsademede bir asi yaralanmış, asiler bunun üzerine Leylek köyüne çekilmişlerdir.⁵⁷

Bu arada 13 Mart 1925 tarihinde Hınıs Müfrezesi Komutanı Kaymakam Osman, Varto Hormek Aşireti Rüesasından Ali Ağazade M. Şerif ve Ağaoğlu Veli Ağalara şunları yazmıştır:

13.3.1341 tarihli raporunuzu aldım. Hissiyat-ı merdane ve vatanperveranemiz şayan-ı teşekkürdür. Makamata derhal arzedildi. Vatan hainlerinin layık oldukları cezayı göreceklere zaman artık birkaç gün mesafededir. Metanetinizden hepimiz eminiz. 13 Mart 1341'de size gönderilmek üzere Ali Haydar Beye dört sandık cephaneye verilmiştir. Bugün de Ali Haydar Bey ve Çarek aşiretinden iki yüz kişi ve jandarmalarla Varto kaymakamı vekili, Arpaderesine gönderilmiştir. Onlarla irtibat tesis ederek gece gündüz arslanlar gibi asilerin üzerine hücum edip dünyayı başlarına dar ve karanlık ediniz.

Sizin zahiriniz hem Cenabı hak ve hem de kuvvetli ve şevketli hükümet-i cumhuriyetimizdir. İki güne kadar Hınıs'a piyade alayları ve topçu bataryaları geliyor. Topların ateş saçan mermileri, ussatın kalplerini çak çak edecek müthiş gürültüleri altında köpekler gibi titreyerek ve kaçacak bir delik ararlarken, sizin arka ve yandan yapacağınız

⁵⁶ M. Şerif Fırat, a.g.e., s. 140-141.

⁵⁷ M. Şerif Fırat, a.g.e., s. 141.

Hayderana hücumlarla, onların sizin hayvanlarınızın ayakları altında ezildiğini ve can çekiştiklerini göreceksiniz. Azmü sebat, baisi felah ve saadettir. Size son diyeceğim, sebat ve metanettir. Alacağımız emir talimatı ayrıca yazarız. Muhabereniz eksik olmasın. Ussat rüesasının isimlerini tespit ediniz. Ve yaptıkları denaeti iyice tahkik ediniz. Cümlelerin gözlerinden öper, muvaffakiyetler temenni ederim efendim.⁵⁸

Bu arada 14 Mart 1925 tarihinde Hınıs Müfreze Komutanı Kaymakam Osman, talimatname olarak da şunları yazmıştır:

1. *Mintikamızın Çarek aşiretinden toplanan atlı ve piyade mevcudiyle, burada bulunan Hormak ve Lolan aşiretleri ağavatiyle, şimdi Arpaderesi'ne hareket edilecektir.*
2. *Bu müfrezenin vazifesi: Ussatın Varto'dan Hınıs istikametine doğru muhtemel olan taarruzunu def etmek ve ussatın arkasında kalan Hormak ve Lolan aşiretleri ile irtibat tesis ederek müştereken yapacakları baskınlarda, ussatı tepelemek ve istihbarata son derece ehemmiyet vermek ve alacakları haberleri her gün sabah akşam raporla bildireceklerdir.*
3. *Erzurum, Sarıkamış'tan kıtaatı mürettebenin ilk kademesi olan 34 ve 35. Alaylarla obüs bataryaları ve süvari kuvvetleri bir iki güne kadar mintikamıza dahil olacaklardır.*
4. *Milli kuvvetlerin bulunduğu mintikalarda hükümet aleyhinde propaganda yapanlar derdest edilerek Divan-ı Harbe gönderilmesi için Hınıs'a sevk edileceklerdir.*
5. *Her gün Arpaderesi'nden Varto istikametine kuvvetli ve cüretli keşif kolları sevk edilerek, ussatın en ufak hareketi keşif edilecek ve ussatın yerli ahaliden sail sıfatıyla göndermesi muhtemel bulunan casuslar behemehal derdest edilecektir.*
6. *Arpaderesi'ndeki müfrezeyle iltihak eden silahlı kuvvetler, mutlaka Hormek, Lolan, Çarek aşiretlerinden olacak ve başka aşiretlerden kuvvet alınmayacaktır ve kabul dilmeyecektir.*
7. *Arpaderesi'nde toplanan milli kuvvetlerimiz, her aşiret efradına kendi rüesasını muhabere, emir ve nezaret edecektir. Bu kuvvetler Hınıs müfreze kumandanlığına bağlı bulunacaklardır.⁵⁹*

Asiler de, Şeyh Abdullah ve Cibran Ağalarının verdikleri karar ile, kuvvetlerin bir kısmını Hormekliler cephesinde bırakarak, Şeyh Abdullah idaresinde bin kişilik bir asi kuvveti, 17 Mart 1925 günü Arpaderesi'ne taarruz etti, ancak akşama kadar yolu açamayınca Kirs köyüne dönmüşlerdir. Bu başarısızlık üzerine toplanan asiler, Cibranlı Halit'in kardeşleri, Hasananlı Halit ve Şeyh Ali Rıza buradan Şeyh Abdullah'a yazdıkları mektupta; *Bütün kuvvetleri ile 23 Mart 1925 günü Hınıs merkezine baskın edip bu ilçeyi işgal ettikten sonra Arpaderesi'ndeki milli kuvvetleri arkadan saracaklarını ve Şeyh Abdullah'ın da, o gün bütün kuvvetleriyle Arpaderesi'ne taarruz etmelerini ildirmişlerdi.⁶⁰*

Ancak, bu mektup Varto'ya yetişmeden Şeyh Abdullah Varto'daki kuvvetlerinden beş yüz kişiyi 19 Mart 1925 günü Muş'a doğru göndermiştir. Asilerin Muş'a doğru aktığını haber alan Muş Vali Vekili Sırrı Bey iki bölük seyyar ve bir bölük sabit jandarma ile Muş

⁵⁸ M. Şerif Fırat, a.g.e., s. 141-142.

⁵⁹ M. Şerif Fırat, a.g.e., s. 142-143.

⁶⁰ M. Şerif Fırat, a.g.e., s. 143.

eşrafından Hacı Derviş, Kamil, Hamza, Bayram, Felemez Ağaların Muş halkından topladığı milli kuvvetlerle Muş'un aşireti reisi Hacı Fıra oğlu Hasan Ağanın kuvvetlerini Murat köprüsüne göndermiş, bu birliklerimiz köprü başında asileri tüfek ve makineli tüfek ateşine tutup ağır kayıplara uğratarak Varto'ya doğru kaçırmışlardır.

Başta 2. Fırka komutanı ve Muş Vali Vekili Sırrı Beyin aldığı tedbirler sayesinde, Muş ve Bitlis havalisi isyan salgınından kurtulmuş, Murat köprüsünde yapılan savaştan sonra Cibranlı Halit ile Yusuf Ziya Bitlis'te asılmışlardır.⁶¹

Cibranlı Halit'in asıldığını haber alan Şeyh Abdullah ve Cibran Ağaları Sarıkamış'tan gelmekte olan 12. Fırka'nın yoluna pusu kurmak için Cibranlı Halit'in akrabalarından Hatto oğulları Mehmet ve Reşit'i yola çıkarmışlardır. Bunlar topladıkları yedi yüz kişi ile 20 Mart 1925 günü Hınıs'ın söylemez köyünde 12. Fırka'nın 34. Alayı yoluna pusu kurmuşlardır. Asilerin pususuna düşen süvari bölüğü kumandanı yüzbaşı Halit Bey şehit olmuş, alay kumandanı Talat Bey, ussatın mevzilerini topa tutarak, onları ağır kayıplara uğratarak dağlara kaçırmıştır.⁶²

Diğer taraftan, Şeyh Abdullah Hasananlı Halit ile Ali Rıza'nın mektubunu alınca, 23 Mart 1925 günü bütün kuvvetleri ile Arpaderesi'ndeki milli kuvvetlerimize yüklenmiş, ancak gediği açamayarak Kirs köyüne dönmüştür.⁶³

İki alay ve üç bin mevcutlu Osman Paşa'nın 1. Fırkası 23 Mart 1925 günü Hınıs merkezine, 24 Mart'ta Arpaderesi'ne doğru Korçık köyüne gelmiş, Çarek aşiretini Hınıs muhafazasına çevirmiş, Hormek ve Lolan milli kuvvetlerini Varto merkezinin kuzeyinde bulunan köylere gönderip, onlara şu emri vermişti:

1. Hormekli Ali Haydar, emrine alacağı Lolanlı Kamer ve Hormek milisleriyle 25 Mart gecesi Varto merkezi arkasından Leylek dağı eteklerinden geçip Koman-Gorgo geçidini tutacak, fırkanın sabahleyin Arpaderesi'nden kaçıracakları asilerin bu gedikte yollarını kesip pusuya düşürecekti.
2. Hormekli M. Şerif ve Lolanlı Hüseyin emrinde olan diğer Hormek ve Lolan milisleri aynı gece Kurçık'ten Varto'nun şimalinde olan Lolan köylerine yetişecek, bunlarda Arpaderesi'nden Varto'ya doğru kaçacak asileri, yan ateşine tutup Ali Haydar üzerine düşüreceklerdi.
3. Fırka 25 Mart sabahı Arpaderesi'nde asilere saldırıp Varto'ya doğru sürecekti milli kuvvetlerin yan ve arkadan çevirmeleriyle temizleyecekti.⁶⁴

Bundan sonraki süreçte asilere karşı yapılan planlar başarı ile hayata geçirilmiş, asiler değişik yönlere kaçtıkları gibi, toparlanıp tekrar saldırı pozisyonuna geçtikleri de görülmüştür. 27 Mart 1925 günü Hasananlı Halit, Ali Rıza, Cibranlı Halit'in kardeşleri Hınıs merkezine baskın yapmışlardır. Hınıs müfreze kumandanı Osman Bey büyük bir kahramanlık gösterip, asileri Malazgirt'e doğru kovalamıştır.⁶⁵

Onikinci Fırka Kumandanı Mirliya Osman 28 Mart 1341 tarihinde, Lolan Aşireti Reisi Hüseyin Ağazade Kamer Efendiye gönderdiği talimatta şöyle der;

⁶¹ M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 143-144.

⁶² M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 144.

⁶³ M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 144.

⁶⁴ M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 144.

⁶⁵ M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 145.

“Ussatın keşfi için fırkanızca yaptığımız hareketi takdir ederim. Selekan ve Diyadin kariyelerine içinizden adam göndererek isyanın kuvveti ve maksadı niyeti hakkında doğru malumat istihsal ederseniz daha ziyade memnun olurum.

Ussatın dağılarak köylerine geleceklerini haber aldım. Bu hainleri hükümete muti olarak silahlarını teslim edinceye kadar takip ve tenkil edeceğimden maiyetinizle birlikte askere rehberlik yapmak üzere hazırlanmanızı ve ussat hakkında daima malumat alınarak buraya gönderilmesini ve selamımın cümle arkadaşlara tebliğ edilmesini beyan ve gözlerinden öperim.”

Bu talimatın alt kısmına daha sonra şu bilgiler de ilave edilmiştir; “Şeyh Sait isyanında merkur Kamer, kendi milis efradıyla fırkaya malumat getirmesini ve araziye dühulu hususiyle hareket eden kıtaata klavuzluk ve rehberlik etmesi hususunda işbu vesika 28 Mart 1341 tarihinde fırkaca kendisine ita kılınmıştır.”⁶⁶

Onikinci fırka komutanı Osman Paşa 29 Mart 1925 günü 34. Alay Komutanı Miralay Talat Beyi Varto’dan Malazgirt’e göndermiş, alay 3 Nisan 1925 tarihinde Hasananlı Halit kuvvetlerini Şirvanşeyh köyünde kuşatarak, çetin bir savaşa tutuşmuş, Hasananlı Halit, Ali Rıza, Kerem ve arkadaşları İran’a doğru firar ederek, İran’ın Maku kasabasına kaçmışlardır.⁶⁷

Her dört isyan bölgesinde irtica hareketi bu suretle sona erdi. Bu bölgelerden kaçan Şeyh Abdullah, Şeyh Sait, Şeyh Şemsettin, Çan şeyhleri Hinli Salih, Çapakçur Beyleri, Cibran ağaları ve isyanın bütün elebaşları üç yüz atlı ile 3 Nisan 1925 günü Solhan ilçesinin Kırvaz köyünde toplanmış, burada Irak veya İran hududunu geçmeye hazırlanmışlardı.

Bundan sonra 6 Nisan 1925 tarihinde 12. Fırka Kumandanı Mirliya Osman Nuri, Hormek MilisKumandanı Şerif Efendiye şu yazıyı yazmıştır;

5/4/1341 tarihli raporunuzu aldım.

Ordularımız her taraftan asileri sıkıştırmış, ussatın bütün meşayih ve ağavati Solhan’a doğru kaçmıştır. İnayeti Hak ile ussat pek yakında kamilen mahvedilecektir. Toplarla ve makinalı tüfeklerle takviye edilmiş, büyük bir piyade müfrezesi alay kumandanı emrinde olarak 6/4/1341 tarihinde sabahleyin Varto’dan hareketle Baskan köprüsü üzerinde Selikan’a gönderildi. Bu kuvvet Selikan civarında bulunup Hormek ve Lolan milli kuvvetlerini emrine alacak, Göynük ovasını ve Tokliyan muntikasını tathir ve temin edecektir. bu alay kumandanı ile derhal irtibat tesis ediniz.

*Bundan başka ayrıca bir kuvvet ziyaret muntikasından Kalecik’e gönderildi. Bu kuvvet Boğlan gediğine doğru yürüyecektir. Kiği müfrezesi de Oğnut’a girmek üzeredir. Cenuptan ilerleyen ordularımız Darahini üzerindedir. Cenuptan ilerleyen ordularımız Darahini üzerindedirler. Tekmil aşiretimizle bu müfrezelere yardım ediniz, cümlelerin gözlerinden öperim.*⁶⁸

Osman Paşa, Abdalan Aşiret Milislerini Lolanlı Kemer Ağa’nın yönettiği milis kuvvetlerinin yanına vererek Şuşar mevkiinin takip ve temizliğini Lolan ve Abdalan birliklerine bırakmıştır. Bu hususta da, Kalçıklı İsmail bin Seythan Abdalan ve Lolan Milli Kuvvai Reisi Kamer Efendiye, 8 Nisan 1341 tarihinde şunları yazmıştır:

“Şuşar tarikinin seddi hususundaki tertibatınıza daha fazla ehemmiyet veriniz. Liçik istikametine doğru gönderdiğiniz postalardan alınacak malumatı derhal bana gönderiniz.

⁶⁶ Burhan Kocadağ, **Lolan Oymağı ve Yakın Çevre Tarihi**, Yalova, 1987, s.201.

⁶⁷ M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 146.

⁶⁸ M. Şerif Fırat, **a.g.e.**, s. 146-147.

Tokliyan cihetlerinde toplandığı bildirilen ussatın ahvalini daima takip ederek başlarında kimin bulunduğu ve kuvvetlerini iyice tahkik ederek bildiriniz. Zahire ve iaşeniz keyfiyeti düşünülmektedir. Selamımı cümleye tebliğ ediniz.”⁶⁹

Lolan ve Abdalan milisleri kendilerine verilen görevi başarı ile yerine getirince, yani Selekan bölgesi tamamen güvenli hale gelince hareket merkezi Selekan köyüne taşınmıştır.

Bunun üzerine Alay kumandanı 8 Nisan tarihinde, Lolan aşireti Reisi Hüseyin Ağa oğlu Kamer Ağa’ya şu talimatı vermiştir;

“Fırka kumandanı paşa hazretleri alaydan ve aşiretlerden isyanın şarkına ve şimaline tamamıyla her türlü şiddetle bütün kuvvet ve mevcudunuzla mukabili def etmek için her veçhi ati tertibat alınacak ve her gün sabah ve akşam olmak üzere iki defa isyanın nerelerde buldukları ve ne kadar mevcutları bulunduğunu ve hareketlerinin hangi cihete kaçma veya taarruz etmek istediklerini ve bunlardan kimlerle hangi mahalde çarpışıldığı ve fikir maksatlarını adamlarınız vasıtasıyla tahkik ve doğru olarak Selekan köyünde bulunan alaya yazı ile gönderilecektir.

Alayın şimdilik merkezi Selekan köyündedir. Bir kuvveti de Yağlı karyesinde Hasnevi yolunu kapatmak ve aynı zamanda Ömeran – Kargapazar ve Çerme mıntıkasında bulunan aşiretler ile kolaylıkla haberleşmemizi müsademe ve isyan hakkındaki malumatın Selekan’a yetiştirilmesi için otuz dördüncü alaydan bir miktar kuvvet ile beraber Tatanlı Hıdır Efendi, cephanesiyle beraber (21 tüfekli) Karahamza köyünde bulunacaktır.

1. Çerme – Lolan ve Hormek aşiretlerinden Ömeran ve Mutekil köylerine gönderilecek haberleri, bu köylerden Karahamza’ya gelecek haberleri teslim aldığı zaman, vakit geçirmeksizin hemen süratle Selekan’daki 34. Alay kumandanlığına gönderilecektir.
2. Karahamza’da bulunan Tatanlı Hıdır Efendi, her gün şafaktan evvel Hünavi istikametine ve mümkün olduğu kadar Ağatokeyfi’nin müfrezesinin girip girmediğini ve isyanın Ağatokeyfi’nin nerelerde bulunduğunu keşfiyeden malumat almaya çalışacak ve neticesi her gün sabah ve akşam Selekan’da 34. Alay kumandanlığına gönderilecektir.
3. Çerme – Yoncalık – Ömeran ve Mutekel mıntıklarında bulunan eşarüesas (Tatanlı Hıdır Efendiden maada) her gün Tokliyan – Tanares – Çermik – Boran karyelerini ve daha ileri istikametlerini kuvvetleriyle keşfedecek ve bu keşfiyat neticelerini Karahamza’da bulunan Tatanlı Hıdır Efendi’ye teslim olunacaktır.
4. İş bu talimat Hormek – Lolan ve Çerme aşiret rüesasına yazılmak ve birinci takım kumandanlığına berayı malumat bildirilmiştir.
5. Fırkanın emrine göre Çerme – Yoncalık – Ömeran – Mutekil mıntıklarında bulunan esairüesası Edguz’da askerinin olup olmadığını daima tahkik edip bana bildirecektir.
6. M. Şerif Efendi 8 atlısı ile şimdilik Selekan’da alayla beraber bulunacağı cümlemlere malum olmak üzere bildirir ve hepinize arz ve hürmetler ederim.”⁷⁰

Şerafettin dağlarının sıralandığı engebeli bölgede 34. Alay komutanı Galip Beyin emrindeki askeri müfrezesi, Lolan – Varto’daki Hormek ve Abdalan aşiret birliklerinin uzun,

⁶⁹ Kocadağ, a.g.e., s. 203.

⁷⁰ Kocadağ, a.g.e., s. 205-206.

yorucu ve başarılı çalışmaları sonucu bölge, çoğunlukla kontrol altına alınmış, isyancılar dar bir bölgeye sıkıştırılmıştır. 34. Alay komutanı Galip işin sonuna yaklaşıldığını hissederek 14 Nisan 1341 tarihinde Lolan Aşiret Ahalisine İbلاغı üzere Kamer Ağa'ya şu metni göndermiştir:

1. *Bu gün aşiretleriniz hükümeti cumhuriyenin emirlerine göstereceği her yerde ve her türlü harekatta süratle hareket etmeniz lazımdır. Aşirete azami nüfuz ve kuvveti sarfederek çok büyük mevcuduyla hükümetin hazır ve müheyya bulunacağından hiçbir kimse bu vazifeyi ehemmiyet ve her ferdimizin vecibei lazimesi olduğu,*
2. *Bu gün alayın emrine tabi bulunan Hormek aşireti reisleriyle hükümet emrine amade bulunanların kaffesi aşiret reislerinin emirleri ve dalaletiyle reisi alayın emrine ve her vereceği türlü harekât ve icraatını dakika fevtetmeksizin bir asker gibi hareket ederek alayın verdiği ve teklif ettiği emri hemen icraya konulmak lazım ve katidir. Bunun hilafında hareket ettikleri görülenler hakkında büyük, küçük tefrik edilemeyerek en şiddetli muamele yapılacağı gibi haklarında hükümete zahir olduklarında sarfinazar edilerek muamele icra olunacaktır.*

Lolan aşiretinin öteden beri reislerinin ve muakkiplerinin hükümeti cumhuriyenin her emrine ve kumandanların vereceği vezaifi şan ve şerefle ifa ettiklerini ve namuskarane asker gibi hareket ettiklerini gördüğümden dolayı bu şerefli ve kıymetli asair (aşiretler) vezaifi vatani için bir safta beraber el ele verdiğimizden dolayı kendimi müftehir görürüm. Bu şeref ve iftihara mazhar olan aşiretlerden hiçbir vakit hilaf nariyle ve kanuna ve hükümetin ve alayın vereceği emirleri canu gönülden ifa edeceklerine eminim. Bu kanaatte, bu emniyeti idame ettirmeye çalışacaklarına katiyen ümitvarım.

Asair hakkında talimat:

1. *Her aşiret, daima azami mevcuduyla silahlı bulunmak üzere emrolunan mahalde mutlap mevcudu noksan olmamak üzere müştemi bulunacaktır.*
2. *Mevcutları laakal 60 şar müsella süvari ve piyadeden mürekkep kumandanın emri altında daima hazır bulunacaklardır. Bu mevcudu hiçbir sebep ve bahaneyle azaltmayacaklardır.*
3. *Her aşiret reisi daima bir mahalle hareket ettikleri taktirde gidecekleri mahalden alayla irtibat ve muhaberede bulunacaklardır. Ve kendilerine tahsis edilen mahallerde ikamet halinde veya hareket halinde daima benimle irtibatta bulunmak üzere iki müsella atlı alayın yanında bulunacaktır. Bunlar, hiçbir surette alayın emri haricinde bir mahalle kendi kendilerine savuşup gitmeyeceklerdir. Ve kendilerine mevzu olunan vazifeyi azami süratle ifa ederek ihmal ve tekasül ve tehîr gibi harekattan her bir suretle içtinap edecektir. ve derhal ifa edecektir.*
4. *Halen aşiretlerin vezaifi hususiyetleri berveçhi atidir.*
  - a. *Ussatın Karabalçık – Çelikköy hattına yukarı, yani şimale geçilmek üzere her iki aşiret bu muntkada tertibat alacaklardır.*
  - b. *Her gün maiyetlerindeki süvari ve piyadelerle ilerilere doğru birer, ikişer saatlik uzaklara keşfiyat yapacaklar, dağları, tepeleri, dereleri tarayacaklar ve ele geçirecekleri ussatı emvali ile birlikte alay merkezine göndereceklerdir.*
  - c. *Her gün sabah ve akşam raporları, ussat hakkında elde ettikleri malumatı birinci süvari alayına gönderecekler .... Ve bir hal vukuunda baskından*

koruyacaklardır .... Ve bir hal vukuunda birbirlerine muavenet etmekle ve zuhur eden ahval hakkında süratle alaya bildireceklerdir.

- d. *Bir hareket yapmak maksadı ile talep olundukları zaman veyahut kendilerine yapacakları iş ve hareket tebliğ olduğu zaman yapıp, netice icraat ve hareketleri alaya bildireceklerdir.*
- e. *İaşeleri buldukları mahallerden temin edilecektir. Fevkalade ihtiyaç zamanlarında bu ihtiyaçlarını alaya bildireceklerdir.*
- f. *İş bu tavsiyeye ve talimatın icra ve tatbikine son derece dikkat ve riayet edilecek ve hepinizin muvaffakiyetini cenabı haktan dilerim.⁷¹*

Şeyh Sait ve asileri 24 Nisan 1925 günü Boğlan gediğinin sık meşelerinden geçip, Muş ovasının Murat köprüsüne gelmiş, burada 34. Alay kumandanı Talat Beyin ateşine uğrayarak Dirik köyünden Varto istikametine dönmüşlerdi. Şeyh Sait, Varto'nun tepe köyünde Abdurrahman Paşa köprüsünden geçip Bulanık üzerinden İran'a geçmek istiyordu. Ancak, Şeyh Sait köprüye gelirken, burada pusu kuran, bir tabur askerle Selçuklu Hüseyin'in kuvvetleri üzerine düşmüş, Şeyh, Cibranlı Kasım'ın bir planı üzerine el kaldırmadan Cibranlı Kasım, İsmail, Silvanlı Şemsettin, Melekânlı Şeyh Abdullah, Çan Şeyhleri İbrahim ve Hasan ve Boğlanlı Hacı Halit, Cibranlı Hatto oğulları Mehmet ve Reşit ile elli kadar ussatın ağa ve hocalarıyla tabur komutanına teslim olmuştu. 27/4/1925.⁷²

Şeyh Şerif, Hinli Salih, Hacı Sadık ve birçok asi şeyh ve ağaları da Palo meşelerinde askerî müfrezelerimiz tarafından yakalanıp Çabakçur'a getirilmiş, Osman Paşa yakaladığı Şeyh Sait ve bütün asi başlarını 10 Mayıs 1925 günü Varto'dan alıp bir alay askerle Çapakçur'a götürmüş, burada bu irticacılar tamamen birleştirilip Kaymakam Saim Beyin kumandası altında Diyarbakır İstiklal Mahkemesine sevk edilmişlerdir.⁷³

14 Şubat 1925 tarihinde başlayan Şeyh Sait isyanı adındaki bu itrica hareketi 15 Mayıs 1925 günü sona ermiş, Şeyh Sait ve arkadaşlarının yargılanmaları 26 Mayıs – 28 Haziran tarihleri arasında yapılmış ve suçlulardan başta Şeyh Sait olmak üzere Şeyh Abdullah, Kamil Bey, Baba Bey, Şeyh Şerif, Fakih Hasan, Hacı Sadık Bey, Şeyh İbrahim, Şeyh Ali, Şeyh Celal, Şeyh Hasan, Mehmet Bey, Hanili Salih, Madenli Kadri Bey, Şey Şemseddin, Gençli Tahir, Genç Bucak müdürü Tayyip ve aveneden 46 kişinin idamına, suçu daha hafif görünenlerin ise kürek ve hapis cezalarına çarptırılması kararlaştırılmıştır. İdam cezaları da 29 Haziran günü infaz edilmiştir.⁷⁴

Zaza ve Kormanço şubesine bağlı bütün aşiret şeyh ve ağalarının idamları, Babakürdi şubesine mensup aşiretler üzerinde derin tesirler yaratmıştı. Bunlar yeni isyan hareketlerine girişmekle birlikte, askeri kuvvetlerimiz gerekeni yaparak sükûneti muhafaza etmişlerdir.⁷⁵

Peki Şeyh Sait acaba neden isyan etti hedefi ne idi? Bu sorunun cevabını da, 13 Ekim 1986 tarihinde Tercüman Gazetesi adına Celal Bayar ile röportaj yapan Kurtul Altuğ'un sorularına verdiği cevabın şu satırlarında görmekteyiz; *Şeyh Sait'in gayesi Babı Âlinin zihniyetini taşıyan ve bunu marifetli bir iş sanan adamların telkini ile hakiki şekli anlaşılmamıştır. Hatta mahkemenin kararı bile, telkin edilmiş değiştirilsin diye... O, bir Kürt*

⁷¹ Kocadağ, a.g.e., s. 207-209.

⁷² M. Şerif Fırat, a.g.e., s. 147.

⁷³ M. Şerif Fırat, a.g.e., s. 147.

⁷⁴ Uğur Mumcu, **Kürt – İslam Ayaklanması**, İstanbul, 1991, s. 160-161.

⁷⁵ M. Şerif Fırat, a.g.e., s. 148.

*İslâm Devleti kurmak istemiştir. Şimdi nasıl İran'daki o adam, Humeyni kuruyor... Şeyh Sait bunu yapmak istemiştir.*⁷⁶

Diğer yandan bir diğer soru da Şeyh Sait isyanı kimlere niçin ve nasıl hizmet etmiştir?

Bu hususta da Varnalı Bulgar Yahudilerinden Farmason Avram Benaroya'nın 1 Ağustos 1948 tarihinde Yunan gazetesi Laiki Foni'de yazdığı dikkat çekicidir. Zira, Yarım Ay Mecmuasına yaptıkları bir yardımın karşılığı olarak hesaplar yapmışlar Zaza Kürtlerinin liderlerinden bazıları sistemli telkinler sayesinde Mason cemiyetine intisap etmişlerdir. Zamanla da bu liderler isyana teşvik edilmişlerdir. İsyanın başlıca gayesi güya, devletin dini tedrisat ve neşriyatı önlemesi ve dinsizliği umumileştirmek istediğini bahane ederek bu cihetin silahla halledilmesini, hedefe varmak için de çeşitli şeytani hilelere baş vurmuşlardır.⁷⁷ Yani, Şeyh Sait ve arkadaşları masonlar tarafından da kullanılmıştır.

MEHMET ŞERİF FIRAT'IN ÖLÜMÜ

Mehmet Şerif Fırat'ın katili amcası Halil, 1945 yılında Köyü Kasıman'ı arazisinin azlığı sebebiyle terketmiştir. Cinayetten kısa bir süre önce yalnız olarak köye dönmüş ve Fırat'a karşı gizli faaliyetlere başlamıştır. Gerçi köye dönmesi için gizli bir güç tarafından da yönlendirilmiş olabilir.⁷⁸

Halil'in köye dönmesi ile Şerif Fırat'a karşı yürütülen gizli faaliyetler artmış ve bu M. Şerif Fırat'ın gözünden kaçmamış ve bu durumu hatıralarında şöyle zikretmiştir; "1948 Ekim ayında Halil ... ve diğer Kürtçülerle aleni dost oldular ve hatta Halil Hıms'a gidip direktif bile aldı. Bunlar bahardan beri bana suikasta çalışıyorlarmış ve hatta çok da takip etmişler, muvaffak olamamışlardı."⁷⁹

Bu iddiaları Mustafa Fırat'ın ifadesi ile Kasıman köyünden olayın canlı tanıklarından Kazım Elitaş'da doğrulamıştır. Kazım Elitaş'ın anlattıklarına göre, buğdayın sap ve çöpten arındırıldığı bir dönemde uygun bir rüzgar için beklediği harman yerinde kendisi ve Şerif efendi vardır. Halil yanlarına gelir, eline bir miktar buğday alır, üfler ve amcasına:

Apo (Amca) bu harmandan ne kadar ekmek çıkar diye sorar.

Halil: Baw, eğer tarlada olsaydı bilirdim. Ancak şimdi bilemem der. Şerif efendi kısa bir sessizlikten sonra sorar:

Apo, sen Hımsa, Şeyh Ali Rıza'nın evine de mi gittin?

Halil: Evet, Şerif, Şeyh Ali Rıza'nın evine gittim. Bir gece de Şeyh Ali Rıza'nın evinde kaldım.

Şerif Efendi: Peki siz aleyhimde mi lehimde mi konuştunuz?

Halil: Valla aleyhinde konuştuk. Ben Şeyh Ali Rıza'ya dedim ki, "Şerif tek bir kişi, sizi sürekli şikayet ediyor, aleyhinizde çalışıyor siz Şerif'i gücünüz yetmiyor mu öldüresiniz."

Şerif Efendi: Allah benim canımı almazsa bunlar bana bir şey yapamazlar.⁸⁰

Mehmet Şerif Fırat'ın öldürüldüğü gün, kendisinin henüz güneşin ilk ışınlarının doğmaya yüz tuttuğu sırada aynı köyden Kamer ile beraber çayır biçtiğini, Emine Hanım'ın da ırgatlar için evde tutulan keçileri Begali Ağanın tarlasından çıkarmaya uğraştığı bir sırada bir tüfek sesiyle Emine Hanım'ın;

⁷⁶ Kalafat, a.g.e., s. 231.

⁷⁷ Mahmut Rişvanoğlu, **Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm**, İstanbul, 1992, s. 223.

⁷⁸ Mustafa Fırat, a.g.e., s. 375.

⁷⁹ Mustafa Fırat, a.g.e., s. 383.

⁸⁰ Mustafa Fırat, a.g.e., s. 383.

Kirve Kamer, Şerif Efendiyi vurdular, diye çığlık attığını duyduğunu, bunun üzerine tüfek sesinin geldiği yöne doğru koşarak gittiğini ve cenazeyi gördüğünü belirtmiştir.

Şerif Efendi'yi Civarik deresinde pusu kurarak öldüren Halil, atını alarak Bingöl yaylalarına gidip karısına, Şerif Efendiyi öldürdüğünü, çocukları alıp yaylayı terk etmesini söylemiştir. Daha sonra yayladan ayrılıp Şorik köyüne ulaşmaya çalışırken yorgun düşmüş, bir sigara içmek için çömeldiği sırada Şorik yaylasındaki Hormekli kadınlar tarafından bir çoban marifetiyle yakalanarak adalete teslim edilmiştir.

Bu olayı Hüsnü Kaymaz ise, “Babamın Mehmet Şerif Fırat’ı öldürmeye kararlı olduğunu herkes biliyordu. Öyle ki Mehmet Şerif Fırat’ta üç ay evinden çıkamadı. Köyden birisi ertesi sabah Üstükran (Çaylar) Nahiyesine gideceğini babama haber vermiş. Babam Kasman deresinde pusu kuruyor ve Mehmet Şerif Fırat’ı vuruyor. Vurduktan sonra Mehmet Şerif Fırat’ın atını alarak doğruca yaylaya, Mehmet Şerif Fırat’ın kardeşi İbrahim’in çadırının önüne gidiyor ve İbrahim Mehmet Şerif’i vurdum. İntikamını almak istiyorsan çık diye bağıyor. İbrahim çıkmıyor. Babam Karlıova’nın Şorik köyünde uyurken yakalanıyor.”⁸¹

Muş Ağır Ceza Mahkemesinde yargılaması yapılan Halil, mahkeme tutanaklarına göre esas faildir. Ancak, Halil’in cinayeti tek başına işlemediğine inanan Cumhuriyet Savcısı, Şeyh Sait oğlu Şeyh Ali Rıza, Karlıova’nın Şorik (Yoncalık) köyünden Mehmet oğlu Şamsettin Aksoy, aynı köyden Ömer oğlu Mehmet Aksoy ve Varto’nun Kalecik köyünden Al pğlu Ahmet Özçelik’i teşvik ve yardımdan yargılamıştır. Yargılama henüz deliller tam olarak toplanmadan ve şahitler dinlenmeden anlaşılmayan bir nedenle Bitlis Ağır Ceza Mahkemesi’ne nakledilmiştir.⁸² Garip olan ise, Mustafa Fırat’ın ifadesine göre, yargılama ile ilgili doysa muhteviyatı, gelecekte bu iddiaların azmettirenler aleyhine tekrar kullanılabilceği endişesiyle olsa gerek karanlık bir biçimde imha edilmiştir.

Yargılama sürecinde iddia makamı ve M. Şerif Fırat’ın ailesi, iddialarını mahkemenin cinayet mahallinden uzak olması ve diğer sebeplerden sunamamıştır. Bu nedenle de delil yetersizliği nedeniyle sanıklar beraat etmiştir.⁸³

Ayrıca, mahkemenin Bitlis’e naklettirilmesi sonucu şahitlerin mahkemeye ulaşması da engellendiği gibi şahitler üzerinde de baskı kurulmuştur. Alevilik – Sünnilik çatışmasının had safhada yaşandığı bir dönem olduğu ve tamamen Sünni bir şehir olan Bitlis halkının yargılamaya gösterdiği ilgi de dikkate alınırrsa baskının ne denli büyük olduğu ve şahitlerin özgürce ifade vermesi üzerinde olumsuz etkiler yaptığı söylenebilir. Bu nedenle de şahitlerin birçoğu mahkemeye gitmemiş ve iddia makamı iddiasını şahit anlatımları ve diğer delillerle ortaya koyamamıştır. Mahkemenin Demokrat Parti iktidarının sürdüğü yıllarda yapıyor olması dikkate alındığında, şahitler ve mahkeme üyeleri üzerinde çeşitli politik çevrelerce baskı kurulmuş olma ihtimalini Abdülmelik Fırat’ın Ruşen Arslan’a verdiği beyan da açıkça ortaya koymaktadır.⁸⁴

“Amcam Şeyh Ali Rıza ile birlikte Bitlis Ağır Ceza Mahkemesi’ndeki duruşmasına gittim. Hatta amcamın öldürülme tehlikesine karşı, mahkeme salonuna bile silahla girdim.”⁸⁵

⁸¹ Ruşen Arslan, *Şeyh Sait Ayaklanmasında Varto Aşiretleri ve Mehmet Şerif Fırat Olayı*, İstanbul, 2006, s. 46.

⁸² Mustafa Fırat, *a.g.e.*, s. 384-385.

⁸³ Mustafa Fırat, *a.g.e.*, s. 387.

⁸⁴ Mustafa Fırat, *a.g.e.*, s. 291-392.

⁸⁵ Ruşen Arslan, *a.g.e.*, s. 54.

Mehmet Şerif Fırat'ın oğlu Atilla Fırat ise; “Halil mahkemedeki ifadesinde gerçeği beyan etmiş, deliller toplanmadan, yaşlılıktan dolayı cezaevinde vefat etmiştir. Bazı özel nedenlerle, azmettirenler üzerinde durulmadığından, sanık olarak yargılanan bu kişilerin beraatlarına karar verilmiştir”⁸⁶ demektedir.

Tabi kafaları karıştıran soru ise bu adi bir cinayet mi yoksa siyasi bir cinayet mi? Sorusuna verilecek cevaptır. Aile efradının ifadelerine göre, Mehmet Şerif Fırat'ın öldürülmesi hadisesi basit bir cinayet değildir. Oğlu Atilla Fırat'a göre; “ortada hiçbir sebep yokken sadece bölücülerin tahrik, teşvik ve azmettirmeleri sonucu” öldürülen M. Şerif Fırat'ın öldürülme nedeni Varto Mektubu ve Doğu İlleri ve Varto Tarihi'nde ortaya koyduğu gerçeklere dayalı olarak gerçekleşmiştir.⁸⁷

Zaten oğlu Atilla Fırat'a aksini söylememektedir. Ona göre; “Doğuda yaşayan aşiret ve kavimlerin, Türk ırkından olduklarını, delilleriyle ortaya koyarak, bölgenin tarihi oluşumunu karanlıktan kurtarma gayreti ile kaleme almış, ilmi değeri kesin bir biçimde ortaya çıkan ve karşıt görüşte olan bölücülerin, delil ve belgelerle, bilimsel yönden, aksini ortaya koyamadıkları, kaynak kitap niteliğinde Doğu İlleri ve Varto Tarihi ile Mollları Barzani'nin komşu ülkelerde yürüttüğü bölücülük hareketlerine yardım eden ve Türkiye'de de aynı faaliyetleri yürütmek isteyen bölücü güçlerin ihbarı niteliğinde görülen Varto Mektubu'nun yayınlanması, kendisini birinci derecede bölücülerin boy hedefi haline getirmiştir.”⁸⁸

Burada daha sonraki gelişmeleri muhtemelen, 1960 ihtilali sonrası gelişmeleri ve Mehmet Şerif Fırat'a devletin sahip çıkıp, eserini tekrar bastırması gibi hususları göz önünde bulunduran Ruşen Arslan, Mehmet Şerif Fırat olayı gerek kendisi ve gerekse devlet tarafından siyasallaştırıldığını ifade etmektedir.⁸⁹

Diğer yandan Mehmet Şerif Fırat'ın kardeşi İbrahim Fırat'ın İçişleri Bakanlığına gönderdiği şikâyet dilekçesinde vurguladığı şu cümleler; “Muş Cumhuriyet Savcısı Kürtlerden aldığı maddi mükâfat üzere onları serbest bırakmıştır. Hal böyle iken, şimdiye kadar katilin ortakları serbest dolaşıyorlar, tahkikata gelen memurlar da Kürtler tarafından büyük para kuvvetiyle elde ediliyorlar. Ve aynı zamanda kazada vazife görmekte olan bazı Kürt memurların tesirinde kalıyorlar”⁹⁰ dikkat çekicidir.

SONUÇ

Mehmet Şerif Fırat ve dönemi Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş yanında, Cumhuriyet'in ilanı Atatürk ilke ve inkılaplarının hayata geçirildiği bir dönemdir. Kendisi ve aşiretinin Cumhuriyet idaresi yanında yer alması, özellikle Şeyh Sait isyanında bizzat Devletin silahlı kuvvetleri ile birlikte mücadele etmesi, kendisine karşı bir kinin oluşmasında etkili olmuştur.

Önce Varto Mektubu ile doğuda gördüğü irticai faaliyeti kamuya basın yolu aksettirdiği gibi, meselenin ciddi bir şekilde basın ve siyaset dünyasında da tartışılmasını sağlamıştır.

⁸⁶ Atilla Fırat, **a.g.e.**, s. 31.

⁸⁷ Mustafa Fırat, **a.g.e.**, s. 388.

⁸⁸ Atilla Fırat, **a.g.e.**, s. 31.

⁸⁹ Ruşen Arslan, **a.g.e.**, s. 48.

⁹⁰ Mustafa Fırat, **a.g.e.**, s. 391.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Kaleme aldığı Doğu İlleri ve Varto Tarihi adlı çalışma, bilimsel metotlardan uzak, kaynakçası zayıf olmakla birlikte, yaşadıkları ve gözlemlerinin de yer alması kıymetini artırmaktadır. Görev aldığı I. Dünya Savaşı ve Şeyh Sait isyanındaki faaliyetleri önemlidir. Zaman zaman üstleri ile yaptığı yazışmaları da kitapta vermesi yerinde olmuştur.

Kendisinin talihsiz bir cinayet ile ortadan kaldırılması, zamanında objektif ve adil bir mahkeme yapılamaması dolayısı ile günümüzde övgü ve yergi şeklinde iki zihniyetin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Bugüne kadar akademik olarak üzerinde çalışılmaması ayrı bir eksiklik olmakla birlikte, Doğu İlleri ve Varto Tarihi adlı eserin, lehte veya aleyhte ırkçı bir söylem dışına çıkılmasına engel olamamıştır. Oysa eserde askeri, siyasi ve kültürel birçok bilgi yer almaktadır. Ancak, bilinçaltında yer alan ideolojiler çerçevesinde değerlendirilmesinden dolayı bu yönler ön plana çıkarılamadığı gibi, eserin sağlıklı ve düzenli basımının da ne yazık ki gerçekleşmemesi her halde talihsizlik olarak değerlendirilebilir.

EKLER

SEVİLT İZMİRİ KEMAL MİLLİYETÇİ
Sayın Şükri Saraçoğlu . . .
Yüce Başbakanınız.

Bütünlüğüle Türk Olan Doğu illerimizdeki
Halkın Milli birlik ve bütünlüğünü sağlayacak kadar kuvvetli bir (Doğu illerimiz ve varto) tarihini yazdım ve bu günkü posta ile yüksek Adanıza hitaben sundum, göbannın armağanı çan sakımadır, demişler ben hiçliğim bilen bir köylüüm. fakat bu eserimin Yüksek Cumhurbaşkanınıza bir hizmet yapabileceğine inanıyorum onun için eserimi Cumhurbaşkanınıza armağan ettim.

ben bu eserden hiç bir ücret istemiyorum bedelini Cumhurbaşkanın her hakkı bir hayır kuruluşuna bağlamak yüksek buyruğunuzla bağlıdır. benim için en büyük zenginlik; sevgili cumhurbaşkanın, ve büyük türk milletinin varlığı, ve bu varlığa yüksek sıvasında toplayan büyük babamız Milli Şef İsmet İnönü ile Siz Kayımsız Başbakanınızın Sağlığıdır.

eserimi beğenirseniz doğu illerine dağıtılınca faydalı olur . beğenmezseniz aşağıdaki adresine gönderilmesini buyruğunuzla rica eder, sonsuz saygılarımla ellerinizden öptüğümü arz ederim.

Adres :
M. Şerif Fırat.

Koşan Köyü
Muş - Varto.

Köylüüm
M. Şerif Fırat.

M. Ş. Fırat

BAŞKANLIK		
T.C. Cumhurbaşkanlığı		
Yazışma	Not	Ek
4246	470	

030	01			4246	470
-----	----	--	--	------	-----

Ek. 1

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Ankara: 22.3.1946

TÜRK TARİH KURUMU

220

RESMİ GAZİETİN GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
MÜHÜRÜNE KAYIT

Sevgisizlik Hususi Kalem
Müdürlüğüne

16.3.1946 tarih ve 106 sayılı mektubunuzun cevabıdır :

Varto İlçesinden M.Şerif Fırat tarafından yazılan "Doğu İllerimiz ve Varto Tarihi" adlı eser incelendi ; eser genel olarak hiç bir ilmi vasıf taşımamaktadır. Eserin sonunda muellifin kendi müesseselerine dayanan ve yakıp sarımlara ait olan vaksinin özel bir kaynağı bulunabilirse de eserin bu halde yayımlanmasını uygun görmeyeceğimizi bildirir, saygılarımızla sunarız.

Türk Tarih Kurumu
Başkanı

S. Günaltay

*E. Tarık Kurumunun dışındaki kişilerle
bilimsel amaçla çalışmamız C.H.P.*

*Genel Sekreterliğine gönderildi
23/3*

B 45	116	106
Hususi	Ek	Ek
Tarih	24	584
24.7.1946		

030 01 42 249 7

3

Ek. 2

KAYNAKÇA

1.Arşiv Kaynakları

DAGM Cumhuriyet Arşivi. (CA) 030_01_00_00_42_249_7_6.

DAGM CA, 030_01_00_00_42_249_7_4.

DAGM CA, 030_01_00_00_42_243_7_5.

DAGM CA, 030_01_00_00_42_249_7_3.

2.Basılı Kaynaklar

ARSLAN, Ruşen, **Şeyh Said Ayaklanması Varto Aşiretleri ve Mehmet Şerif Fırat Olayı**, Doz yayıncılık, İstanbul, 2006.

ÇAY, Abdulhaluk M., **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, Boğaziçi yayınları, Ankara, 1993.

FIRAT, Atilla, **Açık Mektup, Hormekten Notlar**, Ankara, 1987.

FIRAT, M. Şerif, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, Milli Eğitim Bakanlığı yayını, Ankara, 1961.

FIRAT, M. Şerif, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayını, Ankara, 1983.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

FIRAT, Mustafa, **Varto Mektubu Devrim-Karşı Devrim Gerilimi**, İstanbul, 2016.

GÜRSEL, İbrahim Ethem, **Kürtçülük Gerçeği**, Kömen yayınları, Ankara, 1977.

KALAFAT, Yaşar, **Şark Meselesi Işığında Şeyh Sait Olayı**, Ankara, 1992.

KOCADAĞ, Burhan, **Lolan Oymağı ve Yakın Çevre Tarihi**, y.e.y., Yalova, 1987.

MUMCU, Uğur, **Kürt – İslam Ayaklanması**, İstanbul, 1991.

PERİNÇEK, Mehmet, **Sovyet Devlet Kaynaklarında Kürt İsyanları**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2012.

RİŞVANOĞLU, Mahmut, **Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm**, Boğaziçi yayınları, İstanbul, 1992.

RİŞVANOĞLU, Mahmut, **Saklanan Gerçek Kurmanclar ve Zazalar'ım Kimliği**, (2 cilt), Tanman yayın, Ankara, yty.

SAN, M. Salih, **Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi**, Ankara, 1992.

ŞİMŞİR, Bilal N., **Kürtçülük II 1924 - 1999**, Bilgi yayınevi, Ankara, 2009.

MEHMET ŞERİF FIRAT'IN VARTO'SU

Mehmet Emin DİNÇ*

ÖZET

Mehmet Şerif Fırat, 1894 yılında Muş ilinin Varto ilçesinde doğmuştur. Bölgenin kadim aşiretlerinden Hormek Aşireti'ne mensuptur. İlk mektebi Varto'da tamamladıktan sonra 1909 yılında başladığı ortaokulu, zor hayat şartları ve ailevi sorunlar yüzünden bitirememiş ve 1912'de okuldan ayrılmıştır. 1949 yılında henüz 55 yaşında iken bir cinayete kurban giderek vefat etmiştir. M. Şerif Fırat'ın yayımlanmamış "Tarihi Bir Gün" adlı romanı ile "Hayat ve Hatıratım" adlı iki eseri daha vardır.

M. Şerif Fırat'ın 1940'lı yıllarda bir köy öğretmeni birikimi ve gözüyle sınırlı imkânları dâhilinde gerçekleştirdiği kaynak tarama ve saha çalışmaları neticesinde ortaya koyduğu bu esere, devrin şartları çerçevesinde devlet yetkilileri tarafından çok önemsenmiş ve değer verilmiştir. 1961 yılında Milli Eğitim Bakanlığınca yapılan ikinci baskısına Devlet Başkanı ve Başbakan sıfatıyla Cemal Gürsel bir önsöz yazmış ve burada M. Şerif Fırat'ı "bilgin ve idealist bir öğretmen" olarak nitelemiştir. M. Şerif Fırat'ın 1940'lı yıllarda bir köy öğretmeni birikimi ve gözüyle sınırlı imkânları dâhilinde gerçekleştirdiği kaynak tarama ve saha çalışmaları neticesinde ortaya koyduğu bu esere, devrin şartları çerçevesinde devlet yetkilileri tarafından çok önemsenmiş ve değer verilmiştir. 1961 yılında Milli Eğitim Bakanlığınca yapılan ikinci baskısına Devlet Başkanı ve Başbakan sıfatıyla Cemal Gürsel bir önsöz yazmış ve burada M. Şerif Fırat'ı "bilgin ve idealist bir öğretmen" olarak nitelemiştir.

Dönemin, bölgenin ve eserin sahibinin şart, imkân ve özellikleri göz önünde bulundurulduğunda, bu eser örnek, özgün ve değerli bir çalışma olarak kabul edilebilir. Bu çalışmada genel hatları eser incelenecek, genelde Türkiye tarihi özelde ise bölgenin tarihi hakkındaki verdiği bilgi irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Muş, Varto, Mehmet Şerif Fırat, Tarih, Kültür.

MEHMET ŞERİF FIRAT'S VARTO

ABSTRACT

Mehmet Şerif Fırat was born in 1894 in Varto county of Muş province. He is a member of the Hormek tribe, one of the oldest tribes of the region. After completing the elementary school in Varto, he enrolled in a middle school in 1909 but was not able to complete due to harsh living conditions and family issues and left school in 1912. In 1949, at the age of 55, he was assassinated. M. Şerif has two works, one of which is an unpublished novel named "Tarihi Bir Gün" and the other named "Hayat ve Hatıratım".

M. Şerif Fırat's work which was produced through his resource review and through field work with limited facilities through an eye of teacher in 1940s was highly acknowledged and valued by the government authorities. In 1961, Cemal Gürsel, as a Prime Minister, wrote a foreword for the second edition of his work that was published by the Ministry of National Education in which he was described as "a scholar and idealistic teacher".

Considering the conditions of the time, region and author, this work can be accepted as an original and valuable work. In the present study, his work will be examined in general sense and the information it provides regarding Turkish history in general and the history of the region specifically will be investigated.

1.MEHMET ŞERİF FIRAT'IN HAYATI

Mehmet Şerif Fırat, 1894 yılında Muş ilinin Varto ilçesinde doğmuştur. Bölgenin kadim aşiretlerinden Hormek Aşireti'ne mensuptur. İlk mektebi Varto'da tamamladıktan sonra 1909 yılında başladığı ortaokulu, zor hayat şartları ve ailevi sorunlar yüzünden bitirememiş ve 1912'de okuldan ayrılmıştır.

Birinci Dünya savaşı yıllarında Varto ve çevresi Rus işgaline uğrayınca, 1915'te ailesi ile birlikte Malatya ili Akçadağ kazası Engüzek Köyü'ne göç etmişlerdir. Burada bir süre öğretmenlik ve vergi memurluğu yapmış, 1917'de Rus'larının bölgeden çekilmesi üzerine 1918'de ailesi ile birlikte doğduğu köy olan Varto'nun Kasman Köyü'ne dönmüştür.

* Dr. Öğr. Üyesi, Adıyaman Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü, mdinc@adiyaman.edu.tr

1926 yılında aşiretler arası kavga yüzünden Isparta'ya göç etmiş, 1928 yılı başlarında geri dönmüştür. 1929 yılında Kasman (Köprücük) Köyü Millet Mektebi'ne öğretmen olarak atanmıştır. 1933'te Üstükran (Çaylar) Köyü öğretmenliğine tayin edilmiştir.

1934 yılında Bingöl ili Karlıova ilçesi Kaymakamlığı Yazı İşleri Müdürü olarak atanan M. Şerif Fırat, 1935 yılında kendi isteği ile bu görevinden ayrılarak serbest araştırmacılığa başlamıştır. 1946 yılında "Varto Mektubu" adlı sosyal konuları içeren eserini, 1948 yılında "Doğu İlleri ve Varto Tarihi" adlı eserini, 1949 yılında ise "Bingöllerin Sesi" adlı şiir kitabını yayımlamıştır.

1949 yılında henüz 55 yaşında iken bir cinayete kurban giderek vefat etmiştir. M. Şerif Fırat'ın yayımlanmamış "Tarihi Bir Gün" adlı romanı ile "Hayat ve Hatıratım" adlı iki eseri daha vardır.

2. MEHMET ŞERİF FIRAT'IN DOĞU İLLERİ VE VARTO TARİHİ ADLI ESERİ

M. Şerif Fırat'ın 1940'lı yıllarda bir köy öğretmeni birikimi ve gözüyle sınırlı imkanları dâhilinde gerçekleştirdiği kaynak tarama ve saha çalışmaları neticesinde ortaya koyduğu bu esere, devrin şartları çerçevesinde devlet yetkilileri tarafından çok önemsenmiş ve değer verilmiştir. 1961 yılında Milli Eğitim Bakanlığınca yapılan ikinci baskısına Devlet Başkanı ve Başbakan sıfatıyla Cemal Gürsel bir önsöz yazmış ve burada M. Şerif Fırat'ı "bilgin ve idealist bir öğretmen" olarak nitelemiştir. (S.XIII)

Cemal Gürsel, O'nun "Doğup büyüdüğü bölgenin tarihi oluşumunu karanlıktan kurtarmak gayretiyle eser kaleme alan bir kişi olduğunu, ancak onun parlattığı meşalenin aydınlığından korkanların onu insafsızca şehit ettiklerini ifade etmiştir." (S. XIII)

Bu kitabı, yayımlandıktan bir hafta sonra M. Şerif Fırat karanlık eller tarafından katledilmiş, aynı gizli eller kitabı da piyasadan toplatarak imha etmeye çalışmışlardır.

Eserde; özelde Varto'nun genelde ise doğu illerimizin tarihi en eski çağlardan itibaren açıklanmaya çalışılmış, özellikle Cumhuriyet ideolojisine uygun olarak bölgenin ve bölge halkının aslen Türklüğü vurgulanmıştır.

Kendisi de bir alevi-bektaşî inanç yolu mensubu olan M. Şerif Fırat, özellikle tarihi süreçte bu inancı öne çıkaran ve yücelten tasvirler yapmıştır.

Biz bu bildiri çerçevesinde özellikle eserdeki Varto ile ilgili bilgiler üzerinde duracağız ve bunları değerlendireceğiz:

3. MEHMET ŞERİF FIRAT'IN VARTO'SU

Yazar, Varto'nun coğrafyası hakkında bilgi verirken, onun kendi psikolojisi üzerindeki etkisi ile oldukça coşkulu bir üslup kullanmıştır.

Yazar, Varto'nun kuzeyini çeviren Bingöl dağları ile ilgili halk efsanelerinden bahseder, bu dağların mevsimsel görünümünü bir resim tablosu gibi aktarır. Ekim başlarından itibaren bu dağların kar yağışı ile birlikte beyaza büründüğünü, Ocak ve Şubat aylarındaki şiddetli fırtına ve kasırgaları anlatır. Mayıs ayı geldiğinde ise eriyen karlarla Varto'nun dört bir yanındaki derelerin coştuğunu, her tarafın bin bir renkli çiçekli yeşil örtüye büründüğünü, dile getirir." (s.227)

Varto'nun geniş yaylarından ve bu yaylalardaki berrak pınar ve dereler ile çimenli kırları tasvir eder. Varto'nun sularının bol ve çok temiz olduğunu dile getirir. (s.228)

Yazar, Varto köylülerinin tarla tarımı ve bostancılık yaptığından; hıyar, kavun, karpuz, domates, biber, patlıcan, lahana ve fasulye gibi sebzeler ile buğday, arpa, çavdar, mısır, darı, nohut ve mercimek gibi hububat ürünleri yetiştirdiklerinden bahseder. (S.228)

M. Şerif Fırat, 1930'lu -40'lı yıllarda Varto'nun 200'e yakın haneye sahip olduğunu, ilçeye bağlı merkez dâhil 3 bucak ile (Üstükran ve Karaköy) 110 köy bulunduğunu, toplam nüfusun ise 20.000'e yakın olduğunu belirtir.

Varto evlerinin taş ve kerpiçten yapılmış alçak tipteki evler olduğunu ifade eder. (s.228)

Varto'nun dağ eteklerindeki köylerin sulamasız, Murat nehri kıyılarına yakın konumda olan köylerin ise sulu tarım yaptığını belirtir. Suyu yakın yerlerin verimli, ağaçlı ve meşeli olduğunu ifade eder. (s.225-226)

İlçe yüzölçümünün 3'te 2'sinin çayır ve meralı; kalanının ise tarımlık olduğunu, Varto'da yapılan tarım ve hayvancılığın Varto'ya yettiğini, hatta artan önemli bir kısmının çevre il ve ilçelere satıldığını dile getirir. (s.226)

M. Şerif Fırat'ın verdiği bilgilere göre Varto ve çevre köylerinde 5 yerli kabile vardır. Bunlar; Cibranlılar, Lolanlılar, Abdalanlar, Hormekler ve Çerkezlerdir. Cibranlıların Varto ve Çevresinde 35 köyü, 6 bine yakın nüfusu (s.68), Lolanlıların Akkoyunluların Karabali oymağından olup, 19 köyleri, 3 bine yakın nüfusları; Abdalanların 3 köyü (Gülükler, Hoşan ve Kalçık) köyleri ve 500 civarında nüfusları vardır. (s.70)

Çerkezler, Kafkasya'dan 3 kabile olarak Çakarhur, Tepe, Zirink, Ayran ve Doğdap köylerinde Müslüman olup, nüfusları bin civarındadır. Hormekler ise Harezm bölgesinden gelmiş olup, Harezm Türklerine dayanmaktadır. Üstükran nahiyesine bağlı 21 köyde, 5 bin civarında nüfusa sahiptirler. (s.71-72)

Çerkezler sunni-hanefi, Cibranlılar sunni-şafii, Abdalan ve Lolanlılar alevi-bektaşidirler: Hormekliiler ise kısmen Sünni, kısmen de alevi bektâşi ocağına bağlıdır.(s.70-72)

M. Ş. Fırat, Varto merkezinin adının Selçuklulardan beri Gömgüm, olduğunu Varto isminin ise bölge adı olduğunu ifade eder. Aslı "Urartu"dan gelen Varto ismi, sonradan ilçenin genel adı olmuştur. (s.57-59)

M. Şerif Fırat, eserinde Varto ve çevresindeki halkın geleneksel ve gündelik yaşayış, içinde eski örf, adet, inançlar ve oyunlar hakkında da oldukça iyi bir gözleme ve tespite dayanan bilgiler vermektedir. Bu bölümde;

- Varto halkının güz eğlencesi olan Kolhağan Şenliği'ni,
- Ölüm ve ölümlere karşı bakışlarını ölü hayratı çerçevesindeki gelenek ve ritüelleri,
- Bahar ve Yılbaşı bayram ve eğlencelerini (Nevruz),
- Hastalıklarla ilgili inanç ve tutumları, hastalıklardan korunmak içinde yapılanları, hastaları geleneksel yöntemlerle nasıl tedavi ettiklerini, hasta ziyaretlerine ait ritüelleri,
- Doğumla ilgili adet ve inançlar ile ritüellerini,
- Çocuk doğumu, büyüme, diş çıkarma, yürüme ve sünnetle ilgili töre ve adetleri,
- Düğün ve evlenme törenlerini,
- Köy seyirlik oyunlarını (Çal, Cirit, At yarışları, Gelin oyunu, Askerlik oyunu, Av oyunlarını) lirik ve coşkulu bir üslupla anlatır. (s.205-220)
- Yazar kitabının bir bölümünde de (10. Bölüm) Varto alevi törenlerini uzun uzun anlatır. (s.199-203)

SONUÇ

Mehmet Şerif Fırat, bol kitap okumanın, öğretmen olmanın ve toplumun hayatının içinde aktif bir figür olmanın sağladığı avantajlarla, doğup büyüdüğü toprakları, bu toprakların inançlarını, adeta canlı bir resmi tasvir edencesine anlatmış; ruhundaki iman, milli ve medeni duyguları kelimelerle ölümsüzleştirmiştir.

Küçük bir kasabanın sade ve doğal hayatını canlı sahneler halinde tasvir etmiştir.

M. Şerif Fırat, Türklük şuurunun ve Cumhuriyet ideolojisine olan bağlılığını bu enerjiyle adeta yoğurmuş; sadece bir hikâye anlatmakla kalmak istememiş, yaşayan ve gelecek nesillere milletine ve memleketine karşı sevgi, bağlılık ve sahip çıkma duygusunu yüklemeye çalışmıştır.

Dönemin, bölgenin ve eserin sahibinin şart, imkân ve özellikleri göz önünde bulundurulduğunda, bu eser örnek, özgün ve değerli bir çalışma olarak kabul edilebilir.

SADAKATLE İHANET ARASINDA BİR İDARECİNİN SERENCAMI: SON OSMANLI-İRAN SAVAŞINDA MUŞ MUTASARRIFI SELİM PAŞA

Eralp Yaşar AZAP*

ÖZET

19. yüzyıl Osmanlı Devleti için, içeride ve dışarıda birçok gailenin bertaraf edilmeye çalışıldığı bir yüzyıl olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu gailerden birisi de tarihsel literatürümüzde pek de teferruatıyla yer bulamayan ve fitili 1820 yılının başında ateşlenip resmen 1823 yılında nihayetlenecek olan Osmanlı ile İran arasındaki “**Son Acem Hesaplaşması**”dır. Bu hesaplaşmanın pilot kameradan görünüşü esas itibariyle; Rusya ve İngiltere tarafından iç ve dış meselelerle köşeye sıkıştırılmaya çalışılan Osmanlı Devleti’ne, durumdan vazife çıkaran İran’ın, Doğu sınırlarında son tangoyu yaptırma çabasıdır. Sultan II. Mahmud ile birlikte henüz merkezleşmenin tamamlanamadığı 1820’li yıllarda yaşanan bu savaşta, doğunun derebeyleri neticeye etki eden ana rolleri üstleneceklerdir. Babası gibi 1811’de Muş’a mutasarrıf olarak tayin edilen Selim Paşa, savaşın çıkışı, seyri ve nihayetlenmesinde ortaya koyduğu tavırla; bu savaş içerisinde ön plana çıkan en önemli karakterlerin başında gelir. Osmanlı Devleti’nde henüz yurtluk ve ocaklık sisteminin kullanıldığı bu yıllarda, merkezle taşra arasındaki dengelerin nasıl kurulduğuna dair en güzel örnek; zor zamanlarda taşra idarecilerinin sadakatlerini nereye taşıdığı realitesidir. Bu realite, savaş sırasında Muş Mutasarrıfı olan Selim Paşa’nın Osmanlı Devleti için belki de “**kilit taşı mesabesinde**” olduğu gerçekliğini perçinlemektedir. Kendisinin savaş öncesi; esnası ve sonrasında bölgesinde ortaya koyduğu tavır, bu savaşın siyasetinin ve olaylarının nasıl okunabileceğini bizlere göstermesinin yanı sıra, bir idarecinin belki de sonunu hazırlayan bir savaşın bireysel değerlendirmesini bizlere yaptıracaktır. Amaç; rakip-olaylar ve “bir idareci” üçgeninde şahsiyet kritiği yapmak ve bu şahsiyetin ortaya koyduklarıyla cereyan eden olayları değerlendirmek olacaktır. Bu amacın yönteminde; Osmanlı arşiv belgeleri, kronikleri ve kaynakları esas alınacaktır. Muhtemel bulgulara Selim Paşa öznesinde bakıldığında, Osmanlı- İran arasında yaşanan savaşın her aşamasında onun başat unsurlarından biri olduğu, ihanetle-sadakat arasında bir yerde durduğu ve hırsıyla idarecilik arasındaki dengeyi hiçbir zaman koruyamadığı ve bu durumun hem savaşa ve savaşın aktörlerine, hem de kendisine bedelinin ağır olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Selim Paşa, Muş, Mutasarrıf, İran, Osmanlı, Savaş.

ADVENTURE OF A GOVERNOR BETWEEN LOYALTY AND BETRAYAL: MUS GOVERNOR SELİM PASHA IN THE LAST OTTOMAN-PERSIAN WAR

ABSTRACT

The 19th century was a time when the Ottoman Empire strived to eliminate multiple issues both within and outside its territory. One of them was an issue not discussed thoroughly in our literature of history, namely the “**Last Persian Reckoning**” between the Ottoman Empire and Iran, which emerged in early 1820 and officially ended in 1823. This issue was essentially about Iran’s efforts to make the Ottoman Empire dance its last tango on its Eastern borders by taking advantage of the Russian and British attempts to lead the Ottoman Empire to a stalemate with domestic and external challenges. Feudal lords of the east played a central role that turned the scales in this war that was fought in 1820s when centralization had not been accomplished fully under the rule of Sultan Mahmud II. Selim Pasha, who was assigned as the Governor of Mus like his father in 1811, was the most prominent figure in this war due to his stance during the outbreak, course and ending of the war. Back in those years when the yurtluk (domain-land) and ocaklık (family estates) system was still in place, the reality about how the loyalty of provincial administrators shifted in difficult times constitutes the best example about the balances between the central and provincial administration. This reality reinforces the fact that Mus Governor Selim Pasha was of prime importance, maybe a “**cornerstone**”, for the Ottoman Empire during the war. His stance within his province before, during and after the war provides us with an interpretation of the politics and incidents during the war as well as leading us to an individual assessment of a war that probably tolled the death knell for a governor. The objective is to evaluate an individual within the triangle of opponent, incidents and “a governor”, and to assess the consequences of the stance adopted by this individual. To this end; Ottoman archives, works of historians and historical sources will be used. Upon examining the findings with regard to Selim Pasha, it would be only just to state that he was one of the dominant factors in all stages of the Ottoman-Persian war, he stood somewhere between betrayal and loyalty and never managed to strike a balance between his greed and duty as a governor, which led to a heavy cost for both the warring parties and himself.

Keywords: Selim Pasha, Mus, Governor, Iran, Ottoman, War.

---

* Doktora Öğrencisi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, eralpyasarazap@gmail.com

Tarih çalışmalarında olayların geri plana alınıp merkeze şahsın oturtulduğu ve metnin orijininin bu minval üzerine tekamül ettirildiği çalışmalar, kanaatimizce literatür içerisindeki en zor çalışmalar arasında yer almaktadır. Bu teoriye gösterilecek dayanak ise; ana ve tali olarak akışkan bir seyir izleyen vakalar içerisinde; şahısların nerede durduğu ve bu şahısların pozisyonlarının temel olarak hangi sosyal, psikolojik ve ekonomik gibi temellere dayandığının altyapısının birincil ve ikinci el kaynaklarda bir sis perdesinin ardında kaldığı realitesidir. Bu sis perdesi, Osmanlı tarihi çalışmalarının Tanzimat sonrası sürecinde birazcık olsun dağılıyor gibi olsa da; Tanzimat öncesine dayalı şahsı merkeze alan çalışmalarda görüş mesafesini asgariye indirmektedir. Bu durum, özellikle Osmanlı merkezi idaresi içerisinde alt düzeyde görev yapan devlet adamlarıyla ilgili yapılan çalışmalarda hat safhaya çıkmaktadır. Aslında tüm bunlara neden olan ana etmen, bilhassa ülkemizde, şahsa dönük yapılan çalışmalardaki kısırlık ve bu çalışmalara rota çizen bir gelenekselliğin oluşmamasının beraberinde getirdiği açmazdan neşet etmektedir. Bu açmazı berraklaştırmaya çalışırken de kaynakların verdiği bilgilerin netmiş gibi kullanılmasının yarattığı paradoks da, bilimsel çalışmalarda ayrı bir sorun teşkil etmektedir.¹ Bütün bunları göz önünde tutarak ele almış olduğumuz konu çerçevesinde ana amaç; olay ve olaylara fer'i nazarla yaklaşım, şahsın silüetine canlılık kazandırmak olacaktır. Bunları yapmaya çalışırken birinci ve ikinci el kaynakların bize verdiği bilgiler yöntem içerisinde kullanılacak olup; kaynakların rüzgârını arkaya alıp bilgi zehirlenmesine mahal verilmemeye çalışılacaktır. Bunu başarabilmiş olmak bize, eldeki verilerin her zaman hatta yeri geldiğinde kelime bazında dahi sorgulanması gerektiğine ihtiyaç olduğunu kanıtlamış olacaktır. Sınırlılığımız, tebliğ yazım sürecine kadar yabancı birincil ve ikincil kaynaklara ulaşamamış olmasıdır. Problemimiz, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan bir savaşta cephede yer alan yerel bir idarecinin duruşu ve bu duruşunun kendisine ve etrafında gelişen ana-tali olaylara yansımalarından dolayı şahsın başına gelenler ile bunların şahıs ve olayların gelişimi içerisinde ne anlam ifade ettiğinin sorgusudur. Her ne kadar tebliğ başlığı, iki hüküm arasındaki med-cezirin izdüşümü görüntüsü verse de; tarihe mal olmuş hiçbir şahsın boynuna belge niteliğinde bir yafta asmak amacımız değil; sadece bizi bu amaca götüren yoldaki teorilerin çürütülenlerinin en kuvvetlisi olabilir.

19. yüzyılın ikinci çeyreğinde vuku bulan Osmanlı-İran savaşı, tarih çalışmalarında üzerinde çok fazla durulmamış bir savaş olarak ortaya çıkar.² Temeli çok daha eskilere dayanan iki devlet arasındaki son “resmi” çekişmenin bu harp olduğunu söylemek de yanlış olmaz. 1820’ler; Osmanlı’nın tek galesinin İran olmadığını gösterirken, birçok cepheden yara alan Osmanlı’ya doğudan da yapılan akınların senkronize bir hareket olduğunu şüpheden arı tutmamaktadır.³ Merkezileşme çabalarının yaratmış olduğu sancılara eklenen Rum meselesi, ayanlarla sorunlar, ordunun modernizasyona olan ihtiyacı, diplomatik merkezli sıkıntılar, Rus baskısı gibi gavail, doğunun unutulmuş haritasını tekrar çizmeye yeltenen yahut yeltenmeye teşvik edilen İran’ı ortaya çıkarmaktadır. Dönemin tabiriyle “ahval-i hudud-ı İran”, iki cepheye dağılan İran’ın iki şehzadesi ile Osmanlıyı karşı karşıya getiren bir zemin üzerinde durur. Bağdat bölgesine sürekli akınlar düzenleyen Kirmanşah Hâkimi Şehzade Muhammed Ali Mirza bir tarafta dururken, şahın veliaht şehzadesi Tebriz Hâkimi Abbas Mirza da Revan

¹ Ali Akyıldız, “İnsanı Yazmak: 19. Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, S 50, İstanbul, 2017.

² Osmanlı tarihini baştan sona ele alan klasik eserlerde, 19. yüzyılın arasına sıkışmış bir konu kıvamında yer verilen Son Osmanlı-İran Savaşı (1820-1823) için bir diğer boşluk, savaşın askeri idaresine dair de elle tutulur yazınsal üretimin olmamasıdır. Osmanlı Harpleri üzerine bağımsız çalışma yapan yerli ve yabancı tarihçilerin, bu savaşın askeri ve siyasi idaresine ait şimdiki kadar yönlendirici veriler ortaya koyamamaları da, dönemin siyasi ve askeri boyutunu bu açıdan ortaya çıkarabilecek verilerin kesretine ket vurmaktadır.

³ Cevdet Paşa, “*İranlılar Devlet-i Aliyye'nin Eyyam-ı Meşgûliyetinden İstifade etmek üzere fırsat gözetmekte oldukları cihetle Rum fetretinden dolayı Devlet-i Aliyye'nin gavaili artıdıkça onların dahi hırs u tamaları artmakta ve tavr u muameleleri tebeddül etmekte idi*” diyerek bu noktada bilhassa Rum meselesine dikkat çeker.

ve Hoy üzerinden Osmanlı sınırları içerisine akınlar düzenler.⁴ Her iki devlet için de Bağdat cephesi, kronikleşmiş hastalığın akut evresidir.⁵ Dönem dönem sönmeye yüz tutsa da zuhur ettiği anda tahammülü zorlayacak bir hale bürünmektedir. Tebriz Hâkimi Abbas Mirza'nın Osmanlı'yı sıkıştırdığı cephe hattında ise; ilk bakışta basit olarak değerlendirilebilecek Kürt aşiretlerinden kaynaklanan sıkıntılar göze çarpmakta ve Muş, Malazgirt, Van, Kars ve Erciş gibi bugünkü şark bölgelerinde meşta eden aşiretlerin tesahubu, çatışmaları kaçınılmaz hale getirmektedir.⁶ Oysa savaş ilerledikçe bu cephedeki gerginliğin tek başına bir aşiret meselesinden ileri gelmediği de anlaşılmaktadır.⁷ Lakin harp içerisinde Muş Mutasarrıfı olan Selim Paşa'nın en fazla muhatap kaldığı meselenin aşiret meselesi olması, odağın buraya kaymasına sebep olacaktır.⁸ Ayrıca bölgedeki diğer yerel yöneticilerle olan ilişkileri, savaş içerisindeki pozisyonu ile taşra ve merkezle olan münasebeti, onun incelenmesi gereken hususları arasında yer almaktadır.

SELİM PAŞA'NIN HAYATI

Taşrada görev yapan devlet görevlilerinin biyografilerine ait Tanzimat öncesinde mufassal tutulan bir kayıt sistemi olmaması, Selim Paşa'yı da bundan nasiplendirmiştir. Lakin Doğu Anadolu bölgesinde yüzyıllarca kullanılan bir sistem olan yurtluk-ocaklık sisteminde kayd-ı hayat şartıyla irsi bir devamlılığın söz konusu olması⁹, Selim Paşa'nın atalarının da bölgede görev yaptığını gösteren kanıtlara da ulaşılmasına vesile olmuştur.¹⁰ “Eben an ceddin” işleyen bu sistemde kendisi de babası gibi¹¹ bu sisteme entegre edilmiş olan Selim Paşa'ya, babasından sonra Muş Sancağı yurtluk ve ocaklık olarak ilaveten mirimiranlık rütbesiyle 1811 yılında tevcih edilmiştir.¹² Bundan yaklaşık sekiz yıl sonra da kendisine

⁴ Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, C XII, Matbaa-i Osmani, Dersaadet, 1309, s. 10.

⁵ Bu bölgede iki devlet için de kalıplaşmış birçok sıkıntı bulunmaktadır. Atebat, hac, ticaret, yerel yöneticiler, Kürtler ve aşiretler; bu sıkıntının parçalarıdır.

⁶ Ziya Yılmaz, **Şanizade Tarihi**, C II, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2008, s. 999.

⁷ İran'ın; özellikle Erzurum valileri ve bölge mutasarrıflarıyla olan geçimsizlikleri, bölgeyi idari ve ticari açıdan yönlendirme çabalarından da kaynaklanmakta; karakter açısından bürokrasinin şahin kanadında yer alan Erzurum valileri Koca Hüseyin Mehmet Paşa ve Hafız Ali Paşa'nın bu noktadaki sert tedbirleri; iplerin iyice gerilmesinde başat rolü üstlenmektedir. Bkz. **BOA**, HAT. 782 / 36600, **BOA**, HAT. 813 / 37362-I. Sonrasında Erzurum Valisi ve Şark Seraskeri olarak Hüseyin Paşa'nın yerine bölgeye gidecek olan bürokrasinin güvercin kanadında yer alan Mehmet Emin Rauf Paşa'nın İran tarafından memnuniyetle karşılanması ve gerginliğin zaman içerisinde azalarak sulha giden kapıların aralanması, bölgedeki sorun-şahıs denkleminin baştan kurularak incelenmesini gerekli kılmaktadır. Bkz. **BOA**, HAT. 786 / 36685, **BOA**, HAT. 821 / 37382-G. Hüseyin Mehmet Paşa'nın Şark Seraskerliğinin detayları için bkz. Yüksel Çelik, **Şeyhü'l-Vüzerâ Koca Hüseyin Paşa, II. Mahmud Devrinin Perde Arkası**, TTK, Ankara, 2013.

⁸ Muş Mutasarrıfı Selim Paşa, savaşın su üzerindeki en büyük sebebi olan aşiretlerin tesahubunu bizzat gerçekleştiren bir taşra idarecisi olarak, Osmanlı'yı aşiret tesahubu meselesinin tarafı haline getirmiştir. Bkz. **BOA**, HAT. 1 / 18-L. Şehzade Abbas Mirza'nın saldırı hattında bulunan Kars, Bayezit, Van ve Muş; aşiret mücadelesinin yaşandığı mecralardır. Bu bölgeler, paylaşılmayan aşiretlerin meşta alanı olmakla birlikte, savaş içerisinde yaşanan çatışmaların da alanı olma hüviyeti taşır.

⁹ Orhan Kılıç, “Yurtluk” maddesi, **DİA**, C 43, 2013.

¹⁰ Osmanlı'nın merkezden idaresini gerçekleştirmekte zorlandığı yahut riske girmek istemediği coğrafyalarda uygulanan sistemlerden biri olan “yurtluk-ocaklık” sistemi, 19. yüzyılda da işletilmeye çalışılmıştır. Bu sistem, uygulandığı bölgelerde yarar sağlar bir nitelik gösterse de, tek tip bir rejimin kökleşmiş sancılarını gözle görülür hale getiren ve “derebey” profili çizen taşra idarecilerinin üremesine de yol açtığı söylenebilir. Fakat merkezi otoritenin taşra temsilcisi olma özelliğini bu sistem üzerinden kazanan yerel yöneticiler, merkeze istediğini verme noktasında zaman zaman cömert zaman zaman da asi bir tavır ortaya koymuşlardır. Klasik dönem sisteminin bir örneklemini olarak Bkz. Orhan Kılıç, “Yurtluk Ocaklık ve Hükümet Sancakları Üzerine Bazı Tespitler”, **OTAM**, S 10, Ankara, 1999.

Modern dönem sancıları için bkz. Gencer, Fatih, “Merkezileşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, S 49, 2011.

¹¹ Babası Murat Paşa'ya Muş'a ilaveten Hınıs ve Tekman sancaklarının da tevcih edildiği 1804 yılına ait kayıt için bkz. HAT. 96 / 3885

¹² **BOA**, C.DH, 68 / 3382.

“Rumeli Beylerbeyliği” payesi layık görülmüştür.¹³ Kendisinin yaşamına ait birinci el kaynaklardaki malumatlar kısır olsa da, tam zıttı istikamette icraatlarına dönük kayıtlar bir o kadar fazla bir yekun tutmaktadır.¹⁴

SELİM PAŞA’NIN AŞİRETLERLE İLİŞKİLERİ

Savaşın en aktif figürü olarak değerlendirilebilecek Selim Paşa’nın başrolde yer aldığı konuların başında “Aşiretlerle İlişkiler“ gelmektedir. 19. yüzyıl boyunca iki devlet arasında her zaman mevzu olmayı başarabilmiş bu konuda ön plana çıkan aşiretler ise “*Haydari / Haydaranlı ve Sepki / Sebiki*“ aşiretleridir. İran ve Osmanlı arasında yüzyılın başından bu yana süre gelen tartışmalarda bu aşiretin “benim/senin” kavgasının ana üssünde yer alması, aslında coğrafyanın sosyolojik gerçekliğine ilaveten aşiretlerin ekonomik bir kaynak olmasından da ileri geldiği düşünülebilir. Her iki devlet için de muazzam bir insan kaynağı olan aşiretler, özellikle hudutların savunmasında dosta güven düşmana korku salarken, bölge ekonomisine katkı olarak da iyi bir potansiyel taşımaktadır.¹⁵ Bu durumu gerektiği gibi değerlendirmeye teşebbüs eden Osmanlı ve İran, sınır hattında “kör dövüşü” olarak tabir edilebilecek bir mücadeleye girişecektir. Geçişkenliği yüksek olan sınırların aşiretler mevzu bahis olduğunda tamamen buharlaşması, Selim Paşa gibi kıvrak yöneticilerin durumu fırsata çevirmesini kolaylaştıracaktır. Selim Paşa’nın savaşın başlangıcından sonuna değin istediği yöne çekebileceği bir Kürt aşireti olan Haydaranlı aşiretinin hangi ülkeye ne zamandan beri ait olduğu tartışmaları, iki ülkeyi direk olarak karşı karşıya getirmeye yetecektir.¹⁶ Paşa’nın ısrarla Osmanlı tarafına geçen bu aşireti sahiplenme çabası bölgede kendi sosyal ve ekonomik gücünü diri tutacağı gibi bu durumu merkeze de istediği şekilde lanse ederek, mevzuyu legalleştirip yerini daha da sağlamlaştırma yolunda atılmış bir adım sayılacaktır. Bu bağlamda Selim Paşa, aidiyet sıkıntısı çekmeyen aşiretleri yanına çekmeyi başarırken, İran’ın tehdit ve çapul yollu saldırılarıyla da şimşekleri üzerine çekerek; iki ülkenin bu sebeple çatışmaya girmesine kapı aralamış olacaktır.¹⁷ Bundan sonraki süreç, Osmanlı’ya dış bileyen önemli bir İran askeri olan Revan Serdarı Hüseyin Han’ın tehditlerini yumuşatma ve bir müddet görmezden gelme politikasıyla geçecek lakin Selim Paşa’nın “haklı davasında” ısrarcı olmayı

¹³ BOA, C.DH, 201 / 10011.

¹⁴ Sicill-i Osmani’de kendisiyle alakalı; “*Muş tarafında nüfuzlu olduğundan mirimiranlık ile mutasarrıf oldu. Gururu ve İranlılarla muharebede onlara sığınmaya çalışması hainlik belirtisi sayılarak 1242’de (1826/27) katledildi.*” ifadeleri yer almaktadır. Bkz. Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmani veya Tezkire-i Meşahir-i Osmaniye**, C V, İstanbul, 1308-1316., syf. 1492. Oysa kendisinin katline dair net bir kayıt bulunmamakla birlikte öldüğü yılın da H. 1243 öldüğü hatta ölüm haberine dair elde bulunan vesikanın tam tarihinin 25 Safer 1243 [17 Eylül 1827] olduğu görülmektedir. Vesika için bkz. BOA, HAT. 892 / 39382. Bunların yanı sıra kendisinin kaç yılında, nerede doğduğu ve aslen nereli olduğuna dair şu ana kadar hiçbir bilgiye ulaşılamamıştır. Ama yurtluk-ocaklık sistemine entegre bir yapının içerisinde bulunması hasebiyle, kendisinin o bölgenin insanı ve de ileri geleni olması kuvvetle muhtemeldir. Tüm bunların yanı sıra “Mirza” isminde bir kardeşi ve İbrahim isminde bir amcası olduğu ve kardeşi Mirza’nın oğlu Abdülfettah Bey’in Hınıs ve Tekman Mutasarrıfının kethüdalığı görevinde bulunduğu da tespit edilen bilgiler arasındadır. Bkz. BOA, HAT. 96 / 3885, BOA, HAT. 807 / 37195-G. Lakin Abdülfettah Bey’in bazı belgelerde Selim Paşa’nın biraderi olarak da zikredilmesi, bu konuya şüpheyle yaklaşılmasını gerekli kılmaktadır. Bkz. BOA, 795 / 36863-N. Ama daha fazla vesikanın Abdülfettah Bey’den “biraderzadesi” olarak bahsetmesinden ötürü, biz Abdülfettah Bey’i yeğen olarak görmeyi tercih edeceğiz.

¹⁵ Savaş arefesinde 1000 hane ile meşta için Osmanlı tarafına geçen Haydari aşiretinin potansiyeli, iki ülkeyi çatışmaya sokacak derecede önemli bir kuvvettir. Bkz. BOA, HAT. 4 / 105.

¹⁶ Bu konuya vesikalarda sıkça rastlanmaktadır. Selim Paşa ısrarla bu aşiretin, babası zamanından beri Osmanlı ülkesinde meşta ettiğini, aşiretin aslen Diyarbekir eyaletine bağlı olduğunu ve mezhep olarak da şafi olmaları dolayısıyla İran’a bir yakınlıklarının bulunamayacağını iddia etmektedir. Bkz. BOA, HAT. 1 / 18-L, BOA, HAT. 4 / 105-A, BOA, HAT. 1 / 18-H. Bu durumun tam tersini söyleyip böyle bir aşiretin o bölgedeki varlığına kayıtlarda rastlanmadığına dair vesika da, Selim Paşa’nın gerçeğin peşinde olmasından çok, iddiasının arkasındaki verileri kuvvetlendirmeye dönük kişisel bir tavır takındığını gösterebilme ihtimali olan bir diğer veridir. Bkz. BOA, HAT.1264 / 48943.

¹⁷ BOA, HAT. 1 / 18.

sürdürmesi İran'ın sınır hattındaki birçok köyü yağma edip saldırmasına sebebiyet verecektir.¹⁸ Öyle ki sulh müzakerelerinde dahi aşiretlerin sahiplenilmesi temel konulardan olmuş ve bu konuda iki devlet defalarca gerginliğin eşliğine gelmiştir.¹⁹

SELİM PAŞA'NIN AŞİRETLE YAPTIĞI FAALİYETLER

Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'nın savaş içerisindeki ana fonksiyonunun, kendisine bağlı aşiretleri İran üzerinde gövde gösterisi yapmak suretiyle kullanıp bundan nemalanmak olduğunu söylemek, yerinde olduğunu düşündüğümüz bir ideadır. Paşa, cephe hattı içerisinde ve etrafında kışlattığı aşiretlerden oluşan birlikleri, devamlı suretle “çapul” adı verilen yağma hareketleriyle İran üzerine göndermektedir.²⁰ Bu durumun, elinde düzenli bir birlik ve savaş disiplini olmayan silahlı ve atlı insanlardan oluşmasının mecburiyetiyle doğrudan ilintili olduğu söylenebileceği gibi sınır hattının muhafazasında, cephe savaşının olmadığı bir yerde, daha kalibresi yüksek silahlı gücün kullanılmasının zayıfatı azaltıcı etkisini muhafaza etmek amacıyla yapıldığı da düşünülebilir. Nitekim ikinci söylem, savaş organizasyonu içerisinde Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'nın sürekli aşiretlere yağma ettirme pozisyonunda bulunup sadece “Eleşkird Bozgunu” öncesi yine kendi birlikleriyle cephe hattına gittiği için daha akla yatkın görünmektedir.²¹ Savaş içerisindeki tüm yağma hareketlerinin örgütleyici ismi Selim Paşa, ekseriyetle Hoy ve Revan tarafına saldırılar düzenlemektedir.²² Bu saldırıların başarıya ulaştığı gözlenmekle birlikte²³ kendisinin yanında bulunanların da bu durumdan istifade ettiği görülmektedir.²⁴ Bunların yanı sıra Selim Paşa çapul işinde İran tarafındaki “Han”lardan da intikam alarak²⁵ önemli bir misyon üstlenip sadece can almakla kalmayıp; İran canibindeki ve özellikle Revan tarafındaki köyleri tıpkı İran'ın sınır hattındaki köylere yaptığı gibi yağma ettirmektedir.²⁶ Bu yağmalar esnasında İran tarafından getirilen kelle ve dillerin Şark Seraskeri tarafından Dersaadet'e gönderilmesi ve durumun saray tarafından bir gövde gösterisi olarak sunulması, Selim Paşa'nın bu hareketlerinin memnuniyetle karşılandığını da

¹⁸ Bir müddet aşiret reislerine tehdit mektupları göndererek onları ciddi manada korkutmaya çalışan Revan Serdarı Hüseyin, sabrın taşıdığını göstermek adına Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'nın bu tavrına tepki olarak birtakım kervanları yağmalamaya ve onları garet etmeye başlamıştır. Gerekçe olarak da “... zir-i idarenizde ve himayenizde olan ekraad tıfifesini Selim Paşa tahriz ve itma ile kendi toprağına celb” ifadesinde bulunmuş ve Erzurum Valisi Hüsrev Paşa'nın “... olur olmaz madde sebebiyle his u haşak bürüdetden muhafaza” yollu cevabıyla da durum basite indirgenmeye çalışılmıştır. Bkz. **BOA**, HAT. 1 / 18-E. Oysa aşiretlerin İran canibinden “rugerdan” olması, Hüsrev Paşa'nın hafifletmeye çalıştığı kadar basite indirgenmeyecek, gerek Selim Paşa ve gerekse de İran serdar ve şehzadeleri bölgeyi sürekli yağmalayarak 1820 sonbaharından itibaren savaş resmen başlatacaklardır.

¹⁹ **BOA**, HAT. 781 / 36585, **BOA**, HAT, 783 / 36618-C.

²⁰ **BOA**, HAT. 796 / 36954.

²¹ Selim Paşa iki defa Şehzade Abbas Mirza ve onun en yakın silah arkadaşlarından Revan Serdarı Hüseyin Han'dan baskın yemiş ve Muş ile havalisi bu durumdan büyük zarar görmüştür. Bkz. **BOA**, HAT. 821 / 37382-H ve **BOA**, HAT. 816 / 37298-D. Buradaki önemli husus kendisinin savunmadayken de düzenli birliklerle değil maiyyetindeki aşiret askerleriyle çarpışmasıdır. Ayrıca Eleşkirt Bozgunu olarak tabir edilen ve kendisinin Maraş Valisi Celaeddin Paşa ile organize olduğu cephe savaşında da askerlerinin aşiret süvarileri olması, yine bakılması gereken diğer bir açıdır. Bkz. **BOA**, HAT. 791 / 36817-2.

²² **BOA**, HAT. 794 / 36860.

²³ **BOA**, HAT. 796 / 36954.

²⁴ **BOA**, HAT. 800 / 37085-C. Kendisinin biraderzadesi Abdülfettah Bey'in çapul işindeki başarılarından ötürü “kapıcıbaşılık” payesi alması buna örnektir.

²⁵ Revan canibinde bulunan hanlardan Zaman Han isimli hanın kellesi alınmış ve adamlarından birçoğunun da kelle ve dilleri kesilerek Osmanlı topraklarına getirilmiştir. Bkz. **BOA**, HAT. 795 / 36870. Bazen alınan bu kelle ve dillerin bir kısmının yolda atılıp getirilmediği görülmektedir. “...mesafe-i baide olduğundan şiddet-i hararetden rayiha-i kerih peyda olduğundan...” buna sebep olarak gösterilmiştir. Bkz. **BOA**, HAT. 800 / 37085.

²⁶ **BOA**, HAT, 798 / 37012-A.

nişaneleridir.²⁷ Bu durumun merkezde yarattığı memnuniyeti çok iyi bildiğini düşündüğümüz Selim Paşa da her defasında, yerini sağlamlaştırmak ve hakkında doğabilecek iddiaları erkenden bertaraf etmek adına sultana olan duygu ve düşüncelerini sarıhen ifade etmektedir.²⁸ Tüm bunların yanı sıra Selim Paşa maiyetindeki Kürt aşiretlerinin çapul konusunda mütecasir olmaları, hem bu işten ceza almadan kurtulmaları hem de ganimet sayılabilecek ölçüde hayvan ve malla da olsa bir bedelle iktifa etmelerinden ileri geldiği düşünülebilir.²⁹

İRAN'DAN MUŞ'A AKINLAR VE SELİM PAŞA'NIN TUTUMU

İran'ın veliaht Şehzadesi Abbas Mirza ile Revan serdarı Hüseyin Han'ın Muş üzerine düzenlediği akınlar, savaşın seyri içerisinde kritik önemi haizdir. Bu akınlarda Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'nın İran ordusuna karşı verdiği / vermediği mücadele, kaynaklarda onu ihanetle itham edecek seviyeye ulaşırsa da,³⁰ bu konuyla ilgili yerel ve merkezi idarenin savaşın hengamesi içerisinde serzenişlerden öteye geçmeyen tavırlarının, Selim Paşa'nın pozisyonunu korumasına sebep olduğu söylenebilir. Muş her ne kadar “*aktar-ı şarkiyenin kilidi*”³¹ ifadesi gibi bir teşbih-i belige nail olamasa da, coğrafi olarak “kilit” bir noktada bulunması yani bir diğer ifadeyle savaşın karargâhı sayılan Erzurum'a açılan kavşakta olması, ilk saldırıların 1820'nin hemen başlarında buraya yapılmasına neden olmuştur.³² Bayezid tarafından aşağıya inen İran ordusu, Muş'un Yoncalı beldesinde Selim Paşa'nın ordusu ve kendisine verilen takviye birlikler tarafından mağlup edilmiştir.³³ Selim Paşa, kendisine sağlanan destekle de olsa gerek, İran'ın kısa bir müddet püskürtmeyi başarsa da, daha sonra Muş'a yapılan İran akınlarında başarılı olduğunu söylemek çok zordur. Hatta bundan da önemlisi kendi inisiyatifiyle aldığı kararlar neticesinde de yer yer merkeze “hain” olarak lanse edilmiştir. Almış olduğu kararlarda bir emir-komuta zinciri olmaması, bu kararların neticelerinin Osmanlı'nın savaş içerisindeki konumu açısından hem riskli hem de prestij kaybına yol açabilecek nitelikte olması, Selim Paşa'nın karakterinin sorgulanarak davranışlarının ihanetle nitelenmesine sebebiyet vermiş olduğu söylenebilir.³⁴ Kendisine bu ithamların yakıştırılmasındaki ilk etap olan Muş'taki çarpışmalarda, onun İran saldırılarına dayanamayarak savaşmaktan çekinmesi ve İran şehzadesinden aman dilemesi³⁵ ile bölgede himayesinde olan yerel beylere İran lehine telkinde bulunduğu dillendirilmesi, şahsıyla alakalı “hain” şüphesinin artmasına yol açan etkenlerdir.³⁶ Bunlara ilaveten Selim Paşa,

²⁷ Sultan Mahmut, bu durumdan memnun olduğunu ve zaman zaman kendisini taltif etmek suretiyle de göstererek; Selim Paşa'dan gelen kelle ve dillerin “... *nihade-i ca-yı ibret*” emriyle değerlendirilmesini istemiştir. Bkz. **BOA**, HAT. 766 / 36113.

²⁸ Selim Paşa'nın çok sık kullandığı bir yöntem olan bu yöntem, hakkında söylenen tüm olumsuz kanaatlerde tekrar tekrar ortaya çıkarak bir klişe haline almaktadır. Gerek Şark Seraskeriyle olan yazışmalarında ve gerekse de saraya arzlarında “... *bir can-ı şirinem vardır uğur-ı din ve devlete fedadır elden geldiği merteye uğur-ı şahanedede bez-i can edeceğim*...” misilli ifadeler kullanması, kendisi için geliştirmiş olduğu bir savunma mekanizması olarak da düşünülebilir. Bkz. **BOA**, HAT. 800 / 37085.

²⁹ P. İ. Averyanov, **Osmanlı İran Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)**, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.

³⁰ **BOA**, HAT. 825 / 37414.

³¹ Bu tabir, savaş içerisinde çokça zikredilen ve İranla hem-hudut olması dolayısıyla önemli bir serhat olan Kars için kullanılmaktadır. Bkz. **BOA**, HAT. 811 / 37232. Bir diğer önemli şehir olan ve Şark Seraskerliğinin merkezi olup savaşın askeri idaresinin yönetim merkezi sayılan Erzurum için de “aktar-ı şarkiyenin kürsüsü” tabiri kullanılmaktadır.

³² **BOA**, HAT. 807 / 37195-G.

³³ **BOA**, HAT. 807 / 37195-G. Cevdet Paşa, Selim Paşa'ya Erzurum'dan 1000 süvari ve ilaveten mühimmat desteği verildiğini zikretmektedir. Bkz. Cevdet, **a.g.e.**, syf.5.

³⁴ **BOA**, HAT. 826 / 37442-D.

³⁵ **BOA**, HAT. 815 / 37283-F.

³⁶ **BOA**, HAT. 826 / 37442 ve **BOA**, HAT. 826 / 37442-D. Bu mevzu, Selim Paşa için bedeli ağır olacak neticelerin doğmasına giden bir sürecin başlangıcı olarak da nitelenebilir. Özellikle Muş'ta 1821 Kasım ayında İran ordusuyla yapılan çarpışmada Selim Paşa'nın yaşadığı hezimet ve akabinde Şehzade Abbas Mirza'dan aman dilediğine dair şahitlerin yazdıkları yazılar, kendisiyle ilgili büyük tavır değişikliklerinin olmasına yol açmıştır. Bkz. **BOA**, HAT. 815 / 37283-E. Ayrıca kendisinin ihanetle suçlandığı bir diğer olay, Ahlat ve Adilcevaz Bey'i

kendisini biraz da olsun masum gösterme çabasının bir ürünü olma ihtimali gibi görünen bir savunma mekanizmasıyla hareket ederek, İran ordusunun sayıca fazlalığını, mağlubiyeti ve aman dilemesine gerekçe olarak göstermektedir.³⁷ Bu tavır ve benzeri hareketler dönemin Erzurum valisi ve Şark Seraskeri Hüsrev Paşa'nın tepkisini çekmiş ve kendisi Selim Paşa ile ilgili yer yer ağır hakaretler etmek suretiyle durumu saraya nakletmiştir.³⁸ Lakin kendisinden sonra göreve atanan Rauf Paşa'ya, Selim Paşa ile ilgili tüm bu detaylar anlatılsa da yeni Erzurum Valisi ve Şark Seraskerinin tutumu, ifadeleri ve aldığı pozisyon, Hüsrev Paşa kadar sert olmamış ilaveten kendisi durumu tahkik edeceğini söyleyip sadece söylenenleri saraya bildirmekle yetinmiştir.³⁹ Rauf Paşa'nın bu hamlesine düşünülebilecek muhtemel senaryolar elbette vardır. Birincisi ve bizce orta kuvvette olanı, yeni göreve başlamasının vermiş olduğu heyecanı ve adaptasyon süreciyle şahısları tanımayı beklemeyi tercih edip peşin hükümden kaçınma güdüsü olma ihtimalidir. Diğer bir senaryo ve bizce daha kuvvetli görüneni ise; Muş Mutasarrıfı Selim gibi bölge için kritik öneme sahip şahıslarla ilgili hemen harekete geçmenin her ne olursa olsun zorluklar taşıması realitesidir. Çünkü Selim Paşa amiyane tabirle bölge için bir "kilit taşı" görevi görüyor olabilir. Reel politik, onun savaş esnasında görevden alınmasını zararlı göreceği gibi; sonuçlarının ağır olmasına da hükmedebilir.⁴⁰ Neresinden bakılırsa bakılsın tüm bu ihtimallere rağmen hareket edilse bile, savaş esnasında Selim Paşa'nın pozisyonu, sarayı her daim hiddetlendirmiş ve Sultan Mahmut'un hal ve gidişle ilgili karamsarlığa kapılmasına yol açmıştır.⁴¹

Muş'ta Selim Paşa'nın İran ile karşılaşmasındaki tavrına ilaveten, İran'ın savaş içerisinde Osmanlı'ya yaşattığı en büyük bozgun olarak nitelenebilecek ve 1822'nin Ağustos ayında gerçekleşen ve bilinen adlarıyla "Eleşkird vukuatı" yahut tabir-i diğerle "Eleşkirt Bozgunu" içerisinde almış olduğu pozisyon da, kendisiyle ilgili idarenin şüphelerinin ve kendisine kesilecek faturanın bedelinin daha sonra da olsa artmasına yol açan bir mahiyet arz eder. Selim Paşa, bu ve önceki hal ve hareketlerine binaen her şeyin bedelini, canıyla öder.⁴²

---

olup İran'a karşı mücadele eden Şeyh Ahmet'i, İran'a tabi olmaya davet ettiğine dair yazısıdır. Şeyh Ahmet, bunu kabul etmediğini belirterek Selim Paşa'nın teklifini reddetmiş, Selim Paşa'nın ifadeleriyle tufandan halas olmak için kalkan Nuh'un gemisine binme teklifini elinin tersiyle iterek reddetmiştir.. Bkz. **BOA**, HAT. 826 / 37442-D ve HAT. 826 / 37442.Şeyh Ahmet'in yaptığı bu stratejik hamle vatanseverlik ölçüğüne vurulup değerlendirilebileceği gibi geleceğe dönük bir ikbal meselesi de olabileceği, savaştan sonra Selim Paşa'nın Muş Mutasarrıflığı görevinden alınıp yerine Şeyh Ahmet'in atanmasıyla birlikte değerlendirilmelidir. Bkz. HAT. 770 / 36176.

³⁷ **BOA**, HAT, 825 / 37414.

³⁸ Hüsrev Paşa merkeze arzında Selim Paşa ile alakalı hiddetli ve bir nevi hakaretimiz bir üslup takınarak "... *Muş Mutasarrıfı gibi bir iblisi cihanda görmedim bunun fitnecuyuluğunu ne suretde beyan ideyim ki tarifi mümkün ola...*" ifadelerini kullanmaktadır. Bkz. **BOA**, HAT, 818 / 37320-F.

³⁹ **BOA**, HAT, 825 / 37414. Rauf Paşa belki de göreve yeni gelmesinin vermiş olduğu bekle-gör politikasından olacak ki; bu durumla ilgili sadece "*İranlıya tabiyeti şüpheden ari ve hatta İranlı Muş üzerinden muharebesizce avdeti cihetiyle dahi bedihi olarak şimdi kendinin tebriye-i zimmet eylemesi*" ve bunun "*kizb-i sarih olduğu*" ifadelerini sultana arz etmekle yetinmiştir.

⁴⁰ Buradaki savımız, Selim Paşa'nın himayesindeki aşiretler ve bu aşiretlerin gücünü tersini döndürüp Osmanlı için de kullanabileceği zeminindedir. Ayrıca zaten zemini kaygan olan bölgede, kendisine kimlerin katılacağını da bilinmiyor oluşu, Rauf Paşa'nın hamlelerini kısıtlayıp, Selim Paşa'yı savaş içerisinde merkeze hoş göstererek ve biraz da paşanın uyarılmasını sağlayıp taltifine de kapı aralamış olması mümkündür. Bkz. **BOA**, HAT. 795 / 36863-N ve bkz. **BOA**, C.DH, 225 / 11216.

⁴¹ Şark Seraskerliğinden Selim Paşa'nın ihanet ettiği iddialarına dair gelen arzlardan sonra bir hattında Sultan Mahmut: "*Subhanallah Devlet-i Aliyyemizin nan u nimetleriyle perverde olanlarda devlet gayreti şöyle dursun din gayreti dahi kalmamış böyle böyle zahir bütün memalik İranlıya tabi olacak*" diyerek diğer bir hattında da "*Selim Paşa'nın bütün bütün İraniyana tabi olup Devlet-i Aliyyemize meyli muhal idüğü kağıdların her bir kelimesinden malum bu makuleleri celbe say etmek hayaliyle uğraşmak beyhudedir şark tarafına kuvvet vermeye bakmalı*" ifadelerini kullanmıştır. Bkz. **BOA**, HAT, 825 / 37414.ve bkz. **BOA**, HAT. 816 / 37294.

⁴² Cevdet Paşa, Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'nın ölümünü Eleşkirt Bozgununa bağlamaktadır. "... *işte o zaman Selim Paşa'nın tertib-i cezası devletçe tasmin olunarak fırsat gözedilmekte olub beş sene sonra Galib Paşa Erzurum Valisi olduğu halde Selim Paşa'yı bir takrible ele götürüb idam eylemesinin sebeb-i sahihi budur.* Bkz.,

Eleşkirt'te İran ile gerçekleşen muharebeye giden süreç, 1822 yılının Temmuz ayına tesadüf eder. İran yine şark hattının kuzeyinden Osmanlı hudutlarına girme düşüncesiyle bölgeye yaklaşırken, bölgeye görevli olarak Maraş ve Rakka Valisi Celaleddin Paşa atanır.⁴³ İran'ın bu bölgedeki muhtemel bir saldırısına nasıl karşılık verileceği hususunda "Deli Baba" adlı mahalde ictima eden Osmanlı bürokratları içerisinde, Selim Paşa da bulunmaktadır.⁴⁴ Hasan Han'ın külliyetli askerle Zidegan Boğazı'ndan Eleşkirt'e saldıracağına daha önceden haber alınması, bölgedeki hareketliliği arttırmıştır.⁴⁵ Bunun üzerine Eleşkirt'e takviye kuvvet olması amacıyla süvari aşiret askerlerini yanına alan Muş Mutasarrıfı Selim Paşa da görevlendirilmiştir.⁴⁶ Lakin gelen istihbarati bilgiler, Hasan Han'ın ordusuna Şehzade Abbas Mirza'nın ordusunun da ekleneceği yönünde olup, tehlikenin çok daha fazla arttığına delalet etmektedir.⁴⁷ Bu minval üzere yapılan tüm paylaşımların sahil bir nitelik kazanması, 4 Ağustos 1822 tarihinde İran ordusunun saldırısıyla gerçekleşmiştir.⁴⁸ Eleşkirt hattında gerçekleşen saldırıların tüm detayları, bölgede görevli Osmanlı paşaları ve askerleri tarafından an ben an Rauf Paşa'ya da iletilmiş ve yazılarda bozgunun sebepleri üzerine durulduğu gözlemlenmiştir.⁴⁹ Muharebe, Osmanlı askeri kuvvetlerinin ağır bir yenilgisiyle neticelenmiş ve Celaleddin Paşa'nın kuvvetleri münhezim olmuştur.⁵⁰ Tüm bu yaşananlardan Selim Paşa'nın hissesine düşenler, onun savaş sonrasında belki de sonunu hazırlayacak sürecin başlacısını oluşturmuştur. Muharebe sahrasından Rauf Paşa ve merkeze gönderilen arzların hemen hemen hepsi, Selim Paşa'ya ihanet ithamlarıyla doludur.⁵¹ Bu ithamları temel alan gerekçelerin odak noktaları; Selim Paşa'nın savaş sahrasında askeriyle birlikte savaşmaktan geri durması ve kendisine bağlı birliklerin savaştan kaçarak geri çekilip dağılması etrafında toplanmaktadır.⁵² Gerek Celaleddin Paşa, gerek Rauf Paşa ve gerekse de bölgede görevli Hafız Ali Paşa ve diğer görevlilerin Selim Paşa ile ilgili tüm bu ihanet iddialarına rağmen;

Cevdet, **a.g.e.**, syf. 12. Lakin bu durum, Osmanlı vesikalarında muğlaktır. Konuyla ilgili düşünceler, Selim Paşa'nın ölümü bahsinde ele alınacaktır.

⁴³ **BOA**, HAT. 789 / 36789.

⁴⁴ **BOA**, HAT. 793 / 36834-İ.

⁴⁵ Konuyla ilgili alınmış olan istihbarati bilgiler, Celaleddin Paşa ile de paylaşılmış ve Celaleddin Paşa henüz saldırı gerçekleşmeden önce, Selim Paşa'nın aldığı tavrıyla ilgili ilginç ifadeler de kullanmıştır. Paşaya göre Selim Paşa, İran'ın bölgeye saldıracağını çok daha önceden haber almış ve kendisine İran'ın muhtemel saldırısı söylendiğinde bu durumu hiç duymamış gibi bir tavır takınmıştır. Oysa Ahlat Beyi Şeyh Ahmet'in verdiği bilgiye göre; Selim Paşa'nın bölgeyle sürekli irtibat içerisinde olan adamlarının bu aralar İran'dan geldiği bilinmektedir ve bu durum Celaleddin Paşa'nın nazar-ı dikkatini celb etmiş, akabinde kendisi Selim Paşa ile ilgili Rauf Paşa'yı dikkate davet eder bir yazı kaleme almıştır. Bkz. **BOA**, HAT. 793 / 36834-K.

⁴⁶ Selim Paşa bölgeye görevlendirildiğinde, Eleşkirt sahrası üzerinden Revan bölgesine akınlar düzenleterek birçok Acem askerinden kelle aldirtmiş hatta Celaleddin Paşa'nın Selim Paşa'ya karşı olan şüpheli tavrında bu durum bir tavir değişikliğine neden olarak içerisinde çelişkiler de barındırsa Selim Paşa'nın taltife şayan hizmetler yaptığı yine bizzat bölgede görevli Celaleddin Paşa tarafından Rauf Paşa'ya iletilmiştir. Bkz. **BOA**, HAT. 793 / 36833-D.

⁴⁷ **BOA**, HAT. 772 / 36209-A. Nitekim durum, gelen istihbarati bilgileri doğrular nitelik kazanmış ve Hasan Han ordusuyla birleşen Şehzade Abbas Mirza kuvvetleri, Osmanlı ordusuna çok büyük bir saldırıda bulunmuştur. Bkz. **BOA**, HAT. 791 / 36817-C.

⁴⁸ **BOA**, HAT. 791 / 36817-C.

⁴⁹ Örnek olarak bkz. **BOA**, HAT. 791 / 36817-B ve **BOA**, HAT. 791 / 36816-A.

⁵⁰ Cevdet Paşa bu bozgunu "...Abbas Mirza dahi evahir-i Şabanda ordusuyla Tebriz'den hareket ve hilal-i ramazanda Hoy beldesine muvasalat idüb ondan Celaleddin Paşa üzerine yürüdü ve lede'l-tekabül gayet şiddetli hücumlar etti Celaleddin Paşa bidayet-i emirde anın muhacimatını defa-i muvaffak oldu ise de Abbas Mirza bi'l-cümle İran aşairini cem ve Devlet-i Aliyeye tabi olan aşair-i ekrağın ekserini celb eylemiş olduğundan cemiyet-i kesire ile hücum idüb nihayetü'l-emr Celaleddin Paşa fırkası münhezim olmuşdur Muş mutasarrıfı Selim Paşa dahi ber-vech-i bala İranlu tarafına meyl etmiş olduğundan maiyyetinde bulunan sekiz bin kadar Kürd atlusu kargirlerine dayanarak seyirci olub Celaleddin Paşa'ya muavenet eylememişlerdi..." ifadeleriyle anlatmaktadır. Bkz. Cevdet, **a.g.e.**, syf. 12.

⁵¹ Örneğin bkz. **BOA**, HAT. 791 / 36817-2 ve **BOA**, HAT. 826 / 37442-G.

⁵² **BOA**, HAT. 768 / 36164 ve **BOA**, HAT. 791 / 36817-B.

hemen yakın bir zamanda Rauf Paşa ve Sultan Mahmud'un bu durumu görmezden gelir tarzlı tavırları ve hatta Selim Paşa'yı taltif noktasında adım atmaları, işi çok daha şaşırtıcı boyutlara taşımaktadır.⁵³ Bu şekilde bir tavır değişikliğinin arka planında olabileceğini düşündüğümüz bir gerekçe de, idare-i maslahat düsturu dışında, Selim Paşa'nın mücadelesiyle ilgili kaleme aldığı yazılarda kendisini savunması, intikamın müyesser olacağını ve devlete sadakatle bağlı olduğunu üstüne basa basa belirtir nitelikte ifadeler kullanmasıyla ilişkilidir.⁵⁴ Buna kanıt olarak Selim Paşa, Eleşkirt'te yaşanan bozgunun yahut bozulmadan sonra sığınmak zorunda kaldığı Hınıs Kalesi'nde beklediğini ve mücadelesine kanıt olarak telef olan askerini ve gasp ettikleri hayvanlarla aldığı kelleleri göstermektedir.⁵⁵ Tüm bu gerekçeler, merkezi geçici bir müddet ikna etmiş gibi olacak ki, Sultan Mahmut tarafından Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'ya "aşair başbuğluğu" unvanı layık görülmüştür.⁵⁶

SELİM PAŞA'NIN AZLİ VE ÖLÜMÜ

Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'nın Osmanlı-İran savaşı boyunca muhafaza ettiği yaşam dünyası ana çizgileriyle böyle bir rota çizerken, yaşamının geri kalanını etkileyen süreç, Galip Mehmed Paşa'nın Rauf Paşa'nın yerine Erzurum'a gelmesiyle sona makrun bir yola tahvil edilmiştir.⁵⁷ Sabık Erzurum Valisi Rauf Paşa'nın "açıktan bir çıban" zuhuru korkusuyla Selim Paşa meselesini dengede tutmaya ve merkeze böyle lanse etmeye çalışması, bu mesele ile ilgili keskin kararı alma şerefini yeni Erzurum Valisi Galip Paşa'ya tattıracaktır.⁵⁸ Elbette bunda en büyük etkinin Osmanlı-İran savaşının biterek sulhun yapılmış olmasının payı yadsınamayacak derecededir.⁵⁹ Bu sayede Muş Mutasarrıfı Selim Paşa ile ilgili keskin bir karar alma mekanizmasının devreye sokulmasının daha kolay olabileceği de düşünülmelidir.

⁵³ Celaleddin Paşa, Selim Paşa için "... *kavgaya bulaşmaması*..." tabirini kullanarak savaştan geri durduğunu ifade ederken, Hafız Ali Paşa da Selim Paşa'yı ihanetle suçlamaktadır. Bkz. **BOA**, HAT. 791 / 36817-C ve **BOA**, HAT. 791 / 36817-B ve bkz. **BOA**, HAT. 791 / 36816-A. Hatta bu konuyla ilgili en sert tepkilerden birini veren Şarserskeri Rauf Paşa düşüncelerini, Selim Paşa'nın yaptığının iki tarafı da elden bırakmayarak olay kimin tarafına dönerse oraya meyillenmek olduğunu (yani bir nevi hacıyatmaz misali) lakin şu anda hakkında bir şey yapılmasının "... *açıktan bir çıban*..." yaratacağı şeklinde ifade etmektedir. Bkz. **BOA**, HAT. 793 / 36838-B. Bunların yanı sıra bölgede görevli küçük rütbeli askerler bile Selim Paşa'ya "... *Allah iki cihanda yüzünü kara ide*..." şeklinde beddualar etmektedirler. Bkz. **BOA**, HAT. HAT. 826 / 37442-G. Hepsi bir kenara bırakıldığında, kısa bir müddet sonra tüm bunlar sanki hiç yaşanmamış misali bir havanın Rauf Paşa ve Sultan Mahmut tarafından estirilmesi, sanıyoruz savaş içerisindeki idare-i maslahat düsturunu elden bırakmamaya çalışma saikiyle hareket edildiğini göstermektedir. Selim Paşa'ya yapılan bu ithamların, ki Rauf Paşa da bunun müddeisidir, hemen peşine Rauf Paşa'nın ifadelerinde; Selim Paşa'ya isnat edilenlerin sahihe makrun çıkmaması ve kendisinin devlet hizmetinde bulunması için hilate layık görüldüğünü merkeze arz etmesi ve olaylar esnasında Sultan Mahmut'un "... *Bu defa Selim Paşa'nın hıyaneti bozulmalarına sebep olmuş ise de yine işe yarar vezirdir*" yollu hat kaleme alması, sanırız kanıt olarak ileri sürülebilir. Bkz. **BOA**, HAT. 796 / 36954-A ve **BOA**, HAT. 768 / 36164.

⁵⁴ **BOA**, HAT. 771 / 36183-C ve **BOA**, HAT. 791 / 36817-N.

⁵⁵ Selim Paşa; mücadelesine bir delil teşkil etmesi amacıyla bin altı yüz piyade, iki yüz süvarisini telef olduğunu söylemekte ve Acem'den elli altmış esb ahz edip otuz kırk kadar da kelle alındığını belirtmektedir. Bkz. **BOA**, HAT. 791 / 36817-N ve **BOA**, HAT. 791 / 36817-İ.

⁵⁶ Aslında bu unvan yerine kendisine "vezaret" rütbesi verilmesi noktasında tartışmalar yapılmış lakin bu unvan için daha fazla sadakate ihtiyaç duyulduğu göz önünde bulundurularak kendisine "aşair başbuğluğu" unvanı verilmesi layık görülmüştür. Bkz. **BOA**, HAT. 795 / 36863-N.

⁵⁷ 1825 yılının Haziran ayında Erzurum'a ulaşıp, Rauf Paşa ile birlikte bürokratik istişarelerde bulunan yeni Erzurum Valisi Galip Paşa'nın görevi, bu zamandan itibaren başlamıştır. Bkz. **BOA**, HAT. 811 / 37224. Dolayısıyla görevi biten Rauf Paşa, Bolu ve Kastamonu Mutasarrıfı olarak Temmuz 1825'te yeni vazifesine gitmiştir. Bkz. **BOA**, HAT. 672 / 32913.

⁵⁸ Nitekim Galip Paşa göreve başlamasının hemen ilk aylarında Selim Paşa'dan rahatsız olmaya başlamış, kendisinin sarhoş, hükümetin emrini dinlemeyen, halka zulm eden bir profil çizdiğini ifade ederek kendisiyle ilgili tek çözümün görevden el çektilmek olacağını da belirtmeden geçmemiştir. Bkz. **BOA**, HAT. 811 / 37220-A.

⁵⁹ Rauf Paşa'dan görevi devralan Galip Paşa'nın Erzurum'a geldiği sırada sabık Erzurum valisiyle istişarede bulunduğu vesikalara yansımakla birlikte, nelerle ilgili konuştukları noktasında bir detaya vakıf olunamamıştır.

Bu saiklerle hemen harekete geçtiğini gördüğümüz Erzurum Valisi Galip Paşa, Selim Paşa'da artık diyanet eseri kalmadığını ve bir fesat çıkarma hazırlığında olduğunu merkeze arz ederek azline vesile olmuş yerine de savaş esnasındaki hamleleriyle bölgede ün kazanan Ahlat ve Adilcevaz Beyi Şeyh Ahmet'in atanmasını sağlamıştır.⁶⁰ Bunun üzerine paniğe kapılan sabık Muş Mutasarrıfı Selim Paşa kaçmaktan başka bir çare bulamamış ve Galip Paşa'nın teşebbüsleriyle kendisini bulmak için bölgede çok ciddi düzeyde arama faaliyetlerine girişilmiştir.⁶¹ Sürecin akışkanlığı içerisinde tüm seçenekler masaya yatırılırken, Selim Paşa'nın "kadim düşman" İran'a sığınabilecek olması da göz ardı edilmeyerek, kendisinin kesinlikle himaye edilmemesi gerektiği bir nevi "nota" olarak İran'a iletilmiştir.⁶² Lakin İran'ın bu konuda Galip Paşa'ya verdiği cevap hayli düşündürücü gözükmektedir. Revan Serdarı Hüseyin Han aracılığıyla iletilen mesajda, sabık Muş Mutasarrıfı Selim Paşa'nın İran seçeneğini denemeye çalıştığı anlaşılmalı birlikte kendilerinin asla bu yola tevessül etmeyip durumu hemen Galip Paşa'ya bildirmeyi tercih ettikleri ifade edilmektedir.⁶³ Tüm bunlar yaşanırken Selim Paşa'nın firari olarak Bitlis'ten Sason'a geçerek oradan Diyarbakir'e ulaşmaya çalıştığı haberleri gelmekte⁶⁴, kendisinin fermanlı olduğu da belirtilerek Diyarbakir ile Rakka'ya muhit tüm kazalara hayyen ve meyyiten ele geçirilmesi gerektiği noktasında emirler tastir edildiği gözlenmektedir.⁶⁵

Yaklaşık 1,5 yıllık bir mücadele sonrasında teslim olan Selim Paşa, Sason ve Diyarbakir taraflarında geç ü güzar ettikten sonra Erzurum'a affedilme ümidiyle geldiğini beyan etmiştir.⁶⁶ Lakin Sultan Mahmut'un, kendisinin katli noktasındaki kararlılığı ve Erzurum'da durdurulmayıp ya Tokat ya da Sivas'a gönderilmesinin uygun olacağını beyan eden Erzurum Valisi Galip Paşa'ya Sivas seçeneğinin uygun olduğunu ifade etmesi, Selim Paşa'nın Erzurum'dan Sivas'a doğru yola çıkarılarak yolda idam edilmesine dönük kararın

---

Lakin çok kısa bir zaman dilimi içerisinde Selim Paşa ile ilgili adım atmaya niyetlenen yeni vali Galip Paşa'nın, bu hareketinin arka planında yaptıkları istişarenin kalıntı kadar da olsa etkisinin yahut yönlendirmesinin veya bilgilendirmesinin etkisinin olabileceği de bir kenarda tutulmalıdır.

⁶⁰ BOA, HAT. 1229 / 47949. İran'ın yaptığı akınlarda teslim olmayıp Hüsrev Paşa'nın övgüsüne mazhar olan Şeyh Ahmet, kendisine Selim Paşa tarafından İran tabiyeti teklif edildiğinde bunu reddederek Hüsrev Paşa tarafından "... *zatında cevher-i salabet olan zat böyle merdliği icra eder ve hasmına galib olur cevheri pak olmayanlar sancak mutasarrıfı olsa da redaet-i tabiyatı icra ider*" şeklinde övülmüştür. Bkz. BOA, HAT. 826 / 37442-D.

⁶¹ Bu faaliyetlerden ötürü Galip Paşa'nın gayretleri Sultan Mahmut'un çok hoşuna gitmiş ve kendisi bu durumu "...*Müşarunileyh doğrusu Selim Paşa hususunda devlet-i aliyyemize hizmet ve ibraz-ı sadakat eylemiş olduğundan tahsin ve aferine şayan olmuştur bu husus paşa-yı mezburun ser-i maktuunu dahi gönderir ise ol vakit hakkında başkaca iltifat olunmak iktiza eder*" şeklinde kritize ederek artık Selim Paşa için dönülmez bir yola girildiğini de beyan etmiştir. Bkz. BOA, HAT. 735 / 34885.

⁶² BOA, HAT. 735 / 34903.

⁶³ Revan Serdarı Hüseyin Han'ın Galip Paşa'ya iletilmesi için gönderdiği yazıda Selim Paşa'nın "... *serdara arz eyle bir adem benim yanıma göndere ki biraz söylenecek mahfi sözüm var ona söyleyeyim gide serdara arz eyleye*" dediği ve bunun üzerine durumun anlaşılması amacıyla Selim Paşa'ya bir adam gönderildiği ve kendisinin bu İranlı adama "... *Mesmuum oldu beni Muş eyaletinden mazul ve Şeyh Ahmed Beyi mansub eylemişler ve benim üzerime asker tayin olacak bin kise akçe serdara pişkeş viririm*" diyerek Revan Serdarı Hüseyin Han'a kendisine destek olması için para teklif ettiği görülmektedir. Bkz. BOA, HAT. 736 / 34932. Bu yazılanlar doğru olabileceği gibi tam aksi istikamette İran'ın bu meseleden ve Selim Paşa'dan daha rahat kurtulması amacıyla tertip edilmiş olabileceği ve ilaveten başlarında bir Rus galesi varken komşuyla sıfır sorun duyarlılığıyla hareket edilebilme ihtimali de seçenekler arasındadır.

⁶⁴ BOA, HAT. 768 / 36152,

⁶⁵ BOA, HAT. 768 / 36158-B ve BOA, HAT. 768 / 36158-A. Sultan Mahmut, tüm bu faaliyetlerden memnun olduğunu ve Selim Paşa meselesinin bir an önce kapanmasını istediğini "...*Hain-i merkumun etdiği hıyanet inşaallah kariben ayağına tolaşur*" sözleriyle ifade etmektedir. Bkz. BOA, HAT. 1229 / 47948.

⁶⁶ Sason ve Diyarbakir taraflarında kayınpederiyle birlikte olduğunu anladığımız Selim Paşa, Erzurum'da ikamet etmek istediğini belirterek tüm yaşananlardan dolayı nedamet duyduğunu beyan etmiştir. Bkz. BOA, HAT. 515 / 25183.

çıkmasına vesile teşkil etmiştir.⁶⁷ Bu düşüncelerle, uşağı Osman da yanında olarak yola çıkarılan Selim Paşa, Galip Paşa'nın Tüfenkçibaşısının beyanı esas alınırca, sebebi bilinmeyen bir şekilde bir karyede konaklanıldığı esnada hayatını kaybetmiştir.⁶⁸ Ölüm şekliyle ilgili çok net bir bilgi olmadığı halde Cevdet Paşa'nın eserinde bunu netmiş gibi ifadelerle anlatması, her ne olursa olsun Osmanlı için önemli bir ismin artık hayatta olmadığını bizlere duyuran bir nitelik de taşımaktadır.⁶⁹

SONUÇ YERİNE, DÜŞÜNCELER

Sadakatle ihanet arasında gitgeller yaşadığı savıyla; merkezin çok uzağında bir mutasarrıfın serencamını ele alınmaya çalışılırken, insan merkezli bir çalışma yapmanın güçlükleriyle karşılaşmanın verdiği ağırlığın altında ezilmemeye de çalışmak, sanıyoruz başarılı addedilmede en önemli kilometre taşlarından biri olmalıdır. Elbette kanımızca başarı, yapılan çalışmanın güçlüklerine katlanmanın ötesinde, ki bu işin doğası olarak kabul görür, ele alınan tarihi mevzu ve şahsın matematiksel değerleri olduğu düşüncesiyle hareket etmeyip, onlara sayısal değer vererek elde edilen sonuca sevinmemektir. Bilimsel çalışma esnasında hissedilmesi çok doğal olan korku, heyecan, sevinç, üzüntü gibi duyguların içimizden fıkkırarak tarihi doku üzerine dökülmesi, akademide olması gereken "kanıtlanabilirlik" ilkesinin çalışmamız için geçerli olmasına gölge düşürebilmektedir. Tam manasıyla endişe duyulması gereken nokta bu olması gerekirken, mevsim rüzgârına kapılıp devrin hengâmesini de arkamıza alarak kılıç sallamak, denk geldiği tüm tarihi gerçeklikleri yaralamakla kalmaz, öldürebilir de... Bu yüzden biz çalışmamızda sonuç demek yerine "düşünceler" demekte, bir tarihçi olarak kendimizi hiçbir zaman kalem kıran bir hakim yerine koymamaya gayret etmekteyiz. Kaleme aldığımız bu tümceler ortada yer yer tenkit yer yer tevazu havası estirse de, yazarın kendisini tatmin etmek adına en son sahneye çıkan bir assolist görünümüne bürünmesini, ona çalışma boyunca yaşadığı yorgunluğu unutturacak mükâfat olarak görmek iktifaya yetecektir.

Çalışma yaptığımız dönem, Osmanlı'nın birinci el kaynaklarının muhtevası itibariyle hem duyguları hem de düşünceleri yoğun olarak içerisinde barındıran bir kalibreye sahiptir. Tanzimat sonrası Osmanlı belgelerinde hele ki 20. yüzyıl Osmanlı evrakında bürokratik dil klişeleşir ve duygu yoğunluğu azalır. Bunun bir tarihçi için en büyük handikabı, belgeyi kaleme alan insanın düşünce ve duygu dünyasını birlikte analiz edemeyerek, neden-sonuç denkleminde ihtimaller zincirine eklenecek halkaların eksilmesine sebebiyet vermesi olarak açıklanabilmektedir. Tanzimat öncesi "HAT" fonunun belgeyi bu iki açıdan da kapsamayı, araştırmacı için çalışmanın pusunu az da olsa dağıtabilir. Biz de yoğunlukla bu fon üzerinden çalışmanın verdiği avantajı kullanmaya gayret ederek, fonun bize sağladığı bu kolaylıktan mümkün mertebe istifadeye çalıştık.

Tematik bir perspektif içerisinde işlemeye çalıştığımız şahsın ele alındığı temanın bir harp ile sınırlı olması, ortada gerçekmiş gibi görünen birçok bilginin varlığını ispatlamanın, o şahsın biyografisini çalışmak kadar meşakkatli olduğu gerçeğiyle bizi yüzleştirmektedir. Sınır

⁶⁷ Sivas'a nefy edilen Selim Paşa'nın kaçma ihtimali göz önünde bulundurularak yolda idam edilmesine karar verilmiş ve bu kararlılıkla kendisi, uşağı Osman ve Galip Paşa'nın Tüfenkçibaşısı ile birlikte Erzurum'dan yola çıkarılmıştır. Bkz. **BOA**, HAT, 892 / 39382.

⁶⁸ Galip Paşa'nın Tüfenkçibaşısının ifadelerine göre olay; dâhil olunan Söğütlü (Söğütler olarak da okumak mümkündür) köyünde önlerine yemek geldiği ve Selim Paşa'nın yemeği yemeyerek uşağı ile sofradan kalkıp gittiği ve kendisi namazını eda ederken Selim Paşa'nın uşağı Osman'ın gelip Selim Paşa'nın öldüğünü söylediği ve tüm köylü ile olay mahalline gittiklerinde Selim Paşa'nın cansız bedenini gördükleri şeklinde cereyan etmiştir. Tüfenkçibaşı, Selim Paşa'nın nasıl öldüğü noktasında net bir karara varamamakla birlikte; korkudan ödünün patlaması, kendisini zehirlemesi yahut uşağı Osman'ın onu zehirlemesi seçenekleri üzerinde durmaktadır. Bkz. **BOA**, HAT, 892 / 39382-B.

⁶⁹ Cevdet Paşa; Selim Paşa'nın ölüm şeklini, Galip Paşa'nın onu idam ettiği şeklinde ifade etmektedir. Bkz. Cevdet, **a.g.e.**, syf. 12.

hattında bir taşra mutasarrıfı olan bu şahsın aynı zamanda sınır ötesi ilişkiler sarmalında da yer alması, verilerin tek kaynaktan beslenmeyip başka kaynaklara olan ihtiyacını da zaruri kılmaktadır. Eksikliğimizin en hacimli kısmını sanıyoruz bu minval üzere makale yazım süresi zarfında temanın karşı yakasında bulunan İran'ın kaynaklarından beslenememe oluşturmaktadır.

Osmanlı birinci ve ikinci el kaynaklarının çalışma öncesinde bize çizdiği rota, ana tema içerisinde ele aldığımız şahsın “ihanet / hainlik” yaftasıyla vasıflandırıldığı bir hat üzerindeydi. Oysa her bilginin teyit edilmeye muhtaçlığı düşünüldüğünde, belgenin ve kaynakların verdiği bilgileri alt alta dizmenin tarihçilik olamayacağı düşüncesiyle hareket etmek, bize şahsın fotoğrafını yakından çekmenin sakıncalı olduğunu söylemekteydi. Bu sebeple, bir şahsın davranışlarının psikoloji ilminde dahi tek başına yeterli olamayacağı düşüncesi de şahsın etrafındakilerle ve yaşanan olaylarla kolektif uyumuna bakılmasını zorunlu kılmaktaydı. Tüm bu gerekçelerin bile bazen araştırmacıyı sonuca götürmekteki yetersizliği, sanıyoruz kahramanımızın başına gelebilirdi ve mümkün olduğu ölçüde bu asgariye indirilmeye çalışıldı. Her ne olursa olsun bizce tarihi akış içerisindeki şahısları Selim Paşa örneğinde görüldüğü gibi “hain” vs. gibi yaftalarla barkotlamamak, yaklaşık 200 yıl sonra onunla ilgili araştırma yapan insanların bile “sınırlılığının” ötesinde bilimsel anlamlar taşımaktadır. Bizler bu sebeple fotoğrafı çekilen şahsa hangi nazarla bakılması gerektiği yönlendirmesinden çok, bu şahsın olaylar ve olayların içerisindeki insanlarla birlikte değerlendirmesi noktasında adımlar atmak için gayret sarf ettik ve kimseyi yaftalamamaya özen gösterdik. Böyle hareket ettiğimizde gördük ki; Selim Paşa ile birlikte vazife yapan bölgede görevli alt ve üst düzey yöneticilerin değişken tavırlarının, gerek Selim Paşa'ya karşı kişisel yahut bölgenin veya savaş düzeninin siyasetine uygun olma ihtimali içerisinde de düşünülmesi gereksinimi doğmaktadır. Bir diğer hareket noktası da, “yurtluk-ocaklık” sistemi olarak tabir edilen ve lokal düzeyde belli bir coğrafyada uygulanan sisteminin dışlılarının köhneleşmesiyle ortaya çıkan boşlukları, bölgenin sosyolojisine de uygun olarak doldurmaya çalışan taşra idarecilerinin de zuhur edebileceği gerçeğidir. Aslında bu gerçeklik, Osmanlı merkezi politikası ekseninde uzun uzun değerlendirilmesi gerekirken, Sultan II. Mahmut'un kendi üzerinde bir nevi “güz sancısı” ölçüsünde hissettiği reform ve “merkez” odaklı çalışma çabalarının da göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Bu, problemlerimizden birinin sadece taşrada değil; saraya da uzanan bir hat çizgisinde değerlendirilmesini de zorunlu kılabılır.

Tüm bu yorumlara şimdilik eklenilebilecek iki hususa daha dikkat çekmekte fayda vardır. Bunlardan birincisi, yüzyıllardan beri Osmanlı'nın doğu sınırlarından sürekli girmeye teşebbüs eden İran'ın amacı, sınırın ve sınır hattında yaşayan insanların özelliklerini siyasetine kamuflaj yaparak; belki de sebep olduğu sürtüşmenin ana ekseninin zahiri sebeplerine hedeflerini değil; insanları oturtma çabasında mahfidir. Bu ekseninde İran; hem Kürt aşiretlerini hem yerel Osmanlı beylerini hem de merkezden bölgeye gönderilen üst düzey yöneticileri hem de bölge insanını istediği yöne çekmeye çalışarak; kimini istenmeyen adam, kimini hain, kimini kötü topluluk olarak lanse etmeye çalışmakta ve bu şekilde başarılı olduğu da savaş içerisinde ve sonunda yapılan müzakerelerde gün yüzüne çıkmaktadır. Hele ki bu insan hırsıyla idareciliği arasındaki dengeyi çoğu zaman kurmakta zorlanan bir sancak mutasarrıfı olursa... Beynelmilel ilişkileri ve uluslararası diplomasiyi kullanmayı çok iyi bilen devletler, psikolojik harp unsurunun odağında yer alabilecek insan öznesini kullanmayı da hiçbir zaman göz ardı etmemektedir. Şüphesiz; bunu en iyi kullanan ülkelerden birisi tarih boyunca ve günümüze ulaşan bir süreç dâhilinde de İran olmuştur.

Son tahlilde dikkat çekilecek nihai husus, askerliğin bir sanat olduğu ve bu sanatı savaş meydanında icra edenlerin kabiliyetinin ve donanımının en az eldeki teknolojik ve lojistik imkânlar kadar değerli olabileceği realitesidir. Bu paralelle Osmanlı ordusunun 1820'li yıllardaki ahvali düşünüldüğünde, bunun taşraya yansması ve doğunun ücra bir sınır hattında hiçbir profesyonel askeri eğitim almamış topluluğu dizayn edip savaşa sürmeye

çalışan idarecilerin vaziyetinin düşünce dünyamıza dahil edilmesi gerektiği akla gelmektedir. Bu doğrultuda basit yağma hareketleri olarak nitelenebilecek “çapul” adı verilen saldırılardan öte bir başarı kazanamayan bu idareciler, joker eleman olarak her hatta kullanılacak ve askerinin her yaptığından da sorumlu tutulmaya çalışılacaktır. Pek tabii, şu andaki açıyla bakıldığında da bu profilde bir idareciden askeri anlamda başarı beklemenin zihnin sınırlarını zorlayacak bir çaba olacağı her ne kadar aşikârsa da; sadakatini ve ihanetini kime göre ve neye göre sorularıyla desteklemeyip hangi zeminde değerlendirme yapılacağı belirlenmeden bilimsel çalışmalara girişmek de, herhalde en az bir o kadar beyhude bir çaba olacaktır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

Hatt-ı Hümayun (HAT)

Cevdet Dahiliye (C.DH)

2.Kronikler

Ahmed Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, C XII, Matbaa-i Osmani, Dersaadet, 1309.

3. Kaynak Eserler, Araştırma ve İncelemeler

AKYILDIZ, Ali, “İnsanı Yazmak: 19. Yüzyıl Osmanlı Biyografi Yazıcılığı ve Problemleri Üzerine Bir Değerlendirme”, **İsam Osmanlı Araştırmaları Dergisi**, S 50, İstanbul, 2017.

AVERYANOV, P. İ., **Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)**, Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.

ÇELİK, Yüksel, **Şeyhü'l-Vüzera Koca Hüsrev Paşa, II. Mahmud Devrinin Perde Arkası**, TTK, Ankara, 2013.

GENCER, Fatih, “Merkezileşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, S 49, 2011.

KILIÇ, Orhan, “Yurtluk” maddesi, **DİA**, C 43, 2013.

KILIÇ, Orhan, “Yurtluk Ocaklık ve Hükümet Sancakları Üzerine Bazı Tespitler”, **OTAM**, S 10, Ankara, 1999.

Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmani veya Tezkire-i Meşahir-i Osmaniye**, C V, İstanbul, 1308-1316.

YILMAZER, Ziya, **Şanizade Tarihi**, C II, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2008.

KÜLTÜR VE EDEBİYAT BAĞLAMINDA KOTALİLİ MOLLA ABDULLAH

Nesim SÖNMEZ*

ÖZET

Kotalili Molla Abdullah, 1932 yılında Muş'un Varto ilçesine bağlı Karaköy Köyünde dünyaya gelmiştir. Başta Ohin ve Kovak medreseleri olmak üzere bölgenin birçok medresesinde eğitimini tamamlayıp icazetini alan Molla Abdullah doğduğu köye geri döner ve talebe yetiştirme başlar. Bu arada sadece talebe yetiştirmekle yetinmez, fıkıh ve tefsir sahasında da ilmi birçok esere imza atar.

Biz bu tebliğimizde Kotalili Molla Abdullah'ın hayatını ve telif ettiği eserleri tanıttıktan sonra yazmış olduğu Türkçe-Kürtçe mini sözlüğünü dil ve edebiyat açısından değerlendireceğiz.

Anahtar Kelimeler: Molla Abdullah, Kotali, Sözlük, Dil, Edebiyat.

KOTALIAN MULLAH ABDULLAH IN THE CONTEXT OF CULTURE AND LITERATURE

ABSTRACT

Kotalian Molla Abdullah was born in 1932 in a village named Karakoy of Varto, a town of Muş. After completing his education in many madrasas such as Ohin and Kovak in his region and got his degree, he returned to his old village and started to teach and get busy with pupils. Besides teaching, he produced many works about the main messages of Quran and methodology of it.

In this presentation we will introduce his life and his products, especially discuss his small dictionary of Turkish-Kurdish in the terms of language and literature.

Keywords: Mullah Abdullah, Kotali, Dictionary, Language, Literature.

GİRİŞ

Düzenli ve sistemli olarak Selçuklu Nizamiye medreseleriyle varlık gösteren ve Osmanlı'nın da en önemli eğitim kurumları haline gelen medreseler Cumhuriyet dönemiyle birlikte yapılan yasaklamalara rağmen varlığını gösterebilmiştir. Özellikle ülkemizin Doğu ve Güneydoğusunda varlığını sürdüren medreseler, yüzlerce büyük âlim, fazıl, örnek ve önder insan yetiştirmiş ve bölgenin eğitim-öğretimini, düzenli sosyal ilişkilerini ve kültürleşmesini sağlamıştır. İلمي şahsiyetlerin oluşmasında medreselerin yanında tekkeler ve tarikatlar da önemli rol üstlenmiştir. Özellikle bölgemizin medreseleri, ilmi ve manevi kişilik kazandırarak yetiştirdiği; “Mela Ehmedê Cizîrî (öl. 1640?), Mele Yehyayê Mizûrî (öl. 1836), Molla Halîl es-Sî'rdî (öl. 1843)¹, Şeyh Abdurrahman et-Tağî (öl. 1886), Şeyh Fethullah el-Verkanîsi öl. 1899), Şey Muhammed Diyaüddin en-Norşini (öl. 1923), Şeyh Alaaüddin el-Ohini (öl. 1949), Şeyh Mahmud el-Karaköyî (1973), Molla Muhyeddin el-Havili (öl. 1987)” gibi birçok âlim ve seçkin insanlar bulunmaktadır. Söz konusu bu âlim şahsiyetlerden birisi de tebliğimizin konusu olan Kotalili (Akkonak Köylü) Molla Abdullah'tır.

Molla Abdullah, medreselerde başta dini ilimler olmak üzere birçok dalda eğitim alarak yüksek bir ilmi dereceye ulaşmış ve günümüzde “diploma” anlamına gelen “İcazetname”yi aldıktan sonra kurduğu medreselerde müderrislik yapmıştır. Türkiye'nin birçok yerinden kendisine gelen talebeleri dini, ilmi ve ahlakî yönden yetiştirdiği gibi, bölge halkının dini ve sosyal barışına da büyük katkı sunmuştur. Bölgemizin medreselerinde yetişip, halkın dini, ilmi ve sosyal ilişkilerine büyük katkılar sunan birçok ilmi şahsiyetin unutulduğu gibi, tebliğimizde konu edinilen Kotalili Molla Abdullah'da unutulmaya yüz tutmuş, hayatı ve eserleri üzerinde kayda değer bir çalışma yapılmamıştır. Bu nedenle biz, Muş ilimizin yetiştirdiği bu ender şahsiyetin hayatı ve ilmi kişiliğini ele alarak tanıtımında katkıda bulunarak tarihin tozlu rafları arasında kaybolmasını istemedik.

1. KOTALİLİ MOLLA ABDULLAH HAYATI

* Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Yaşayan Diller Enstitüsü, nesimsonmez@gmail.com

¹ M. Halil Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2009, s.11-12.

Aydın bir aileden ve ilmi bir gelenekten gelen Molla Abdullah el-Kotalili, Moll Alauddin'in oğludur. Nesebi Molla Alâuddin'den sonra Molla Ahmed- Molla İsa ve Molla Musa şeklinde devam etmektedir. Muş'un Varto ilçesine bağlı Karaköy Köyü'nde 1932 yılında dünyaya gelen Molla Abdullah, tedavi gördüğü Diyarbakır Hastanesinde 31.01.2014 yılında vefat etmiş ve medrese tedrisatının büyük bir kısmını yürüttüğü, medresesini kurduğu ve onun ile anıldığı Muş'un merkez köylerinden olan Kotali (Akkonak) Köyü'nde aile mezarlığında defin edilmiştir.

Cumhuriyet döneminde amcası ve Norşinli Şeyh Muhammed Diyadin (Hazret)'in halifesi olan Şeyh Mahmut el-Karaköyü ile birlikte Molla Abdullah'ın ailesi de Suriye'ye göç etmiştir. Dolayısıyla çocukluk yıllarını Suriye'de geçiren Molla Abdullah ilk dini eğitimini burada bulunan babası Molla Alauddi'den ve ilk medrese eğitimini de, Suriye'nin Kamışlı iline bağlı Dırbesi beldesinin köylerinden olan Tililun'de medresesi bulunan amcası Şeyh Mahmut'tan almıştır. Daha sonra Suriye'de bulunan amcası Şeyh Mahmut'tan ayrılan Molla Abdullah, ailesini alıp asıl vatanları olan Muş'un Varto ilçesine bağlı Karaköy Köyü'ne geri dönmüş ve burada ikamet etmiştir. Bu sırada ergenlik döneminde ve aileden uzak bir yerde eğitim gören Abdullah, babası tarafından engelli olan ağabeyi Abdurrahman'ın da sorumluluğunu kendisine yükleyerek onun ile birlikte ilim tahsili için Muş ve Bitlis'te bulunan medreselere gönderilmiştir. Özellikle bu medreselerin geleneğinde okutulan ve “on iki ilim” diye nitelendirilen “ sarf, nahiv, lügat, Kur'an kıraati, fıkıh, tefsir, akaid, kelam, bedî', mantık, münazara, isti'are, uslu'l-fıkıh” ilimlerinde ihtisas sahibi olabilmek için belirtilen medreselere giden Abdullah, buralardan aldığı eğitim ile bu anlamda kemale ulaşmıştır.

Aldığı eğitim neticesinde iyi bir ilmi dereceye ulaşan Molla Abdullah, en çok eğitim aldığı ve en son eğitimini bitirdiği köklü bir medrese olan Bitlis'in Mutki ilçesine bağlı “Ohin Medresesi”nin müderrislerinden Şeyh Asım'dan ilmi icazetini almıştır. İlmi icazetini alan Molla Abdullah, ilk olarak babasının yanına gelerek doğduğu köy olan Karaköy Köyü'nde bir medrese kurmuş ve burada ağabeyi Molla Abdurrahman ile birlikte müderrislik görevinin yanında köyün resmi cami imam-hatipliğini de yürütmüştür. Ancak daha sonra burada kurduğu medresenin müderrisliği ile resmi cami imamlığını engelli olan ağabeyi Molla Abdurrahman'a bırakarak Muş'un merkez köylerinden olan ve şimdilerde de kendisi ile anılan Kotali (Akkonak) Köyü'ne gelmiş ve burada kurduğu medresede hem müderrislik yapmış hem de camide resmi imamlık yapmıştır. Burada, başta bölgeden gelenler olmak üzere Türkiye'nin hemen hemen her tarafından gelen talebelere yaklaşık 35 yıllık bir sürede eğitim vermiştir. Ayrıca belirtilen sürede talebelere eğitim vermenin yanında halkın dini, ahlaki ve sosyal terbiyesine de öncülük yapmıştır. Yine bölgeden ve bölge dışından ihtilafli ilmi meselelerde çözüm ve danışma mercî görevini de yürütmüştür. Bu da yüz yüze yapılan görüşme şeklinde olabildiği gibi, ilgili konularda mektuplaşma veya telefonlaşma şeklinde de olabilmekteydi.

İlmi ve dini hizmete adeta âşık olan Molla Abdullah, hem kendisinde oluşan hastalık ve hem de köylerde oluşan güvenlik sorunu nedeniyle çok sevdiği müderrislik görevi ile cami imalığı görevinden verdiği emeklilik dilekçesi ile 1991'de ayrılmıştır. Ancak ilim sevdası hiçbir zaman bitmeyen Molla Abdullah, geniş kapsamlı olmazsa da tedris faaliyetlerine devam etmiştir. Bunun yanında ilme ve dine olan hizmetini yetiştirdiği talebeler ve yazdığı esereler ile kalıcı hale getirmiştir.

Aynı zamanda tasavvufa yönelen Molla Abdullah, tasavvuf terbiyesini de, amcası Şeyh Mahmud el-Karaköyü'nin halifesi olan Şeyh Halid el-Ohinî'den alarak ona halife olmuştur. O, aldığı tasavvufi eğitim ile kendi nefsinin terbiye etmekle yetinmiş, bu anlamda müritler edinerek onların terbiyesi ile uğraşmak için tekke oluşturmamış ve mütevazı bir tasavvuf hayatını sürdürmüştür.

2. İLMİ FAALİYETLERİ

İlmi bir gelenekten gelen Molla Abdullah, babası Molla Alâuddin tarafından ilk dini terbiyesi verildikten sonra ilmi bir kişilik kazanabilmesi için ilimde nam almış âlim kişi ve şahsiyetlerin medreselerine gönderilmiştir. Hem ilme ve hem de babasına düşkün olan Abdullah, babasının tavsiye ettiği medreselere gitmiş ve medreselerde okutulan dini-nakli, akli ve gramer ilimlerin eğitimini bu medreselerin seçkin hocalarından almıştır. Böylece edindiği ilim ile kendi yaşantısını düzenlediği gibi, kurduğu medreselerde de bu ilimlerin tedrisatını yaparak birçok müderrisi yetiştirmiş ve halka dönük dini, ahlaki ve sosyal terbiyeyi gerçekleştirmiştir.

2.1. Eğitim Aldığı Medreseler ve Hocaları

Molla Alâeddin: Kur'an öğretimi ile ilmihal babından İlk dini eğitimini evinde babası olan Molla Alâuddin'den almıştır.

Şeyh Mahmut el-Karaköyü ve Tililûn Medresesi: Medresenin ilk aşamasında başlatılan ve sarf ilmi ile ilgili Molla Yunus el-İrkîfî'nin "Zuruf" adlı kitabını, Suriye'nin Kamışlı iline bağlı Dırbesi beldesinin köylerinden olan Tililun Köyü Medresesi'nde, amcası olan Şeyh Mahmut'tan ders alarak okumuştur.

Şeyh Maruf ve Kovak Medresesi: Muş'un Bulanık ilçesine bağlı Kovak (Dokuz Pınar) Köyü Medresesi'nde medresede okutulan ilimlerden o anki düzeyine uygun dersleri medrese müderrisi olan Şeyh Maruf'tan almıştır. Tabi ki bu sırada medrese geleneğinin gereği olarak kendisi gibi burada talebe olup ve ilmi düzeyi olarak kendisinden yüksek olanlardan istifade ettiği gibi ilmi düzey olarak kendisinden düşük olanlara da destek olmuştur.

Şeyh Fethullah el-Verkanisî Ailesine Mensup Müderrisler ve Ohin Medresesi: İliminin büyük bir kısmını burada okuyup tamamlayan Molla Abdullah mezun olup ilmi icazetini almıştır. Medresede okutulan ilimlerin tamamında köklü bir medrese olan bu medresenin müderrislerinden dersler almıştır. Başta teberrüken birkaç dersi bu medresenin çok önemli müderrislerinden olan Şeyh Alâuddin'den almıştır. Bunun yanında burada Şeyh Alâuddin'in kardeşi olan Şeyh Cüneyt'ten de dersler aldığı gibi Şeyh Alâeddin'in en büyük oğlu olan Şeyh Mazhar'dan da dersler almıştır. Ancak yoğun olarak burada ders aldığı hocaları ise, Şeyh Alâuddin'in oğulları olan Şeyh Halid ile Şeyh Asım'dır. Nitekim ilmi icazetini de Şeyh Asım'dan aldığı gibi tasavvufi icazetini ve hilafetini de Şeyh Halid'den almıştır².

Bu medreselerde ilmi eğitimini alırken aynı zamanda kendisinden ilmen daha düşük düzeyde olanlara da ders vermiştir. Tabi ki buradaki eğitim mütevazılık, ilmi düzey ve liyakate dayalı olduğu için nerden geldiği ve nerde okuyup eğitim gördüğüne bakılmaksızın herkes hak ettiği konumu alabilmiştir. Nitekim Molla Abdullah ilmen kendisinden düşük olan diğer birçok talebeye müderrislik yaptığı gibi, kendi hocası olan Şeyh Mazhar'ın oğlu Sefvetullah'a da müderrislik yapmış ve onun çok iyi bir ilmi düzeye gelmesine vesile olmuştur.

Kendisiyle beraber burada okuyan ve buradan mezun olan " Molla Müştak Aydın, Kultikli Şeyh Mahmud, Molla Hüseyin Şirbini (Şirvani), Molla Zübeyir Demir gibi birçok ilmi şahsiyetler ile irtibat halinde bulunmuş ve ilmi görüş alışverişlerinde bulunmuştur³.

2.2. Kurduğu ve Müderris Olarak Eğitim Verdiği Medreseler

Karaköy Köyü Medresesi: Özellikle eğitimini tamamlayıp ilgili ilimlerde uzmanlaşarak icazetini aldıktan sonra ilk kurduğu ve birkaç yıl eğitim verdiği medresedir. Burada yukarıda belirtilen ilimlerde talebeleri eğiterek yetiştirdiği gibi, halkın dini, ahlaki ve sosyal terbiyesine de öncülük etmiştir.

Kotalı (Akkonak) Köyü Medresesi: Kuruluşunu kendisinin yaptığı ve 35 yıl burada dini, ilmi ve ahlaki eğitimlerini verdiği ve bununla birlikte resmi cami imamlık vazifesini yürüttüğü medresesidir. Burada da yukarıdaki medresede olduğu gibi birçok ilimlerin eğitiminin

²Şeyh Asım (Ohin Medresesi Müderrisi), *Alauddin Oğlu Abdullah'a Verdiği İlmi İcazetname*, Ohin Haziran 1375h.

³ Mehmet Asım Dünder (Molla Abdullah'ın oğlu ve talebesi), Muş Merkez Özel İdare Mescidi İmam Hatibi.

gerçekleştirmiş ve birçok ilmi müderris şahsiyetlerini yetiştirmiş ve bunlardan ilimlerine ve amellerine güvendiklerine ilmi icazetnamelerini vermiştir⁴. Nitekim kendisinin yetiştirdiği; Molla Hanifi Ballı, Molla Muhammed Doğan, Molla Muhammed el-Genci, Molla Reşit el-Ağeni, Molla Sulhaddin el-Genci, Molla Muhammed el-Bingöllü gibi birçok müderris ilmi şahsiyetler bulunmaktadır.

Talebeleri yetiştirmek üzere medreselerde verdiği eğitimin yanında namaz vakitlerinde, vakitler arasında ve toplu toplanma yerlerinde halkı dini, ahlaki ve sosyal ilişkiler bakımından vaaz ve nasihatler vererek yetiştirmiş ve özellikle toplumun sosyal etkinliklerine katıldığı gibi, oluşan olumsuzluklara anında müdahale ederek toplumun birlikteliğine ve barışına büyük katkılar sağlamıştır. Nitekim toplumun nikâh ve sünnet düğünlerine katıldığı gibi, toplumda oluşan her türlü anlaşmazlıklar ve kavgalara anında müdahale ederek çözüme kavuşturmuştur.

3. TAKİP ETTİĞİ EĞİTİM VE ÖĞRETİM METODU

Molla Abdullah, ders işleme yönteminde İlk dönemlerden itibaren medreselerde ders işleme yöntemi olan müderrisin ders anlatması (takrir) esasına dayanmıştır. Bununla birlikte diğer medreselerde olduğu gibi ezber, imlâ, soru-cevap ve tartışma yöntemlerine⁵ de yer vermiştir. (Zengin, 21) O, Arapça ve Farsça eserlerini halkın dili olan Kürtçe ile tercüme ederek anlattığı gibi, metin (özet, kural) durumunda olan kısımları da ezberletmiştir. İlgili Kürtçe eserler de okutulurken ezberlenmesi gereken ve metin durumunda olan bölümler ezberletilmiştir. Medreselerinde dersleri toplu değil, ferdi bir eğitim ile öğretmiştir. Her talebe okuduğu kitap ve kabiliyetlerine göre ferdi olarak kendisinden dersler almıştır. Dolayısıyla bireysel eğitim metodunu uygulayarak ferdin yetenek ve kabiliyeti nispetinde ilerlemesini sağlayabilmiştir. Talebe müderris olarak önünde diz üstünde oturarak içten gelen bir saygıyla karşısındakini mütevazı bir şekilde dinlemiştir. Bu sırada bireysel eğitim gören kişinin dersini dinlemek isteyen talebeler, dinleme halkasını oluşturup bu dersi müderris olarak kendisinden dinleyebilmiştir. Bizzat müderristen ders almak esas olmakla birlikte müderrisin takdirini kazanan ve üst kitapları okuyan talebelerden de müderrisin talimatıyla ders alınabilmektedir. Talebelerin, dersten sonra okudukları dersleri, birbirleri ile paylaşma, anlama ve pekiştirme anlamında olan “Müzakere” faaliyetleri, bu derslerin ezberlemesine katkısı büyüktür. Burada ders ve sınıf geçme sistemi değil, belirlenen sırada bulunan kitaptan kitaba geçme sistemi vardır.

4. YAZDIĞI İLMİ ESERLER

Molla Abdullah; Fıkıh, hac-umre, Kur'an'da bulunan ve anlaşılmayan ifadelerin anlaşılması ve dil sözlüğü ile ilgi eserler yazarak ilmi hizmetlerini kalıcı hale getirmiştir. Bu eserlerini de şöyle sıralayabiliriz:

4.1. el-Ecvibetu'l-Mankule li'l-Esileti'l-Makule: Bu eser birçok ilginç ve güncel meselelerin yanında fıkıhın birçok konusu ile ilgili soru ve cevapları kapsamaktadır. Özellikle kendisine yöneltilen sorulara sağlam ve güvenilir kaynaklardan aldığı nakillere dayandırarak bu sorulara tatmin olduğu yorumlarıyla bu kitapta cevaplar vermiştir. Bu kitap kendi el yazmasıyla 800 sayfadan ibaretti. Ancak bu eser kaynak göstermede mevcut akademik sisteme uygun olmadığından oğulları tarafından yeniden yazdırılarak mevcut akademik sisteme uydurulmuş ve 2018 yılında Seyda Yayınları tarafından yayınlanmıştır.

4.2. Ecvibetu'l-Fevaid fi İlmi'l-Feraiz: Özellikle Feraiz ve miras hukuku ile ilgili kendi eli ile çizdiği cetvellerle miras hukuku ile ilgili meseleleri detaylı bir şekilde bu kitapta ele almıştır. Ancak bu kitabın içeriği de fıkıhın miras hukuku ile ilgili olduğundan bu kitabını da “el-Ecvibetu'l-Mankuleli'l-Esileti'l-Makule” adlı eserinin son kısmına eklenmiştir.

4.3. İrşadu'n-Nasik ila Ehemmi'l-Menasikfi'l-Haccive'l-Umretive'z-Ziyareti: Hac

⁴ Molla Abdullah, *Molla Reşit el-Ağeni'ye Verdiği İlmi İcazetname; Molla Muhammed el-Genci'ye Verdiği İlmi İcazetname, Oğlu Molla Muhammed Asım'a Verdiği İcazetname vb.*

⁵ Zeki Salih Zengin, **II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi**, Akçağ Yay., Ankara, 2002, s. 21.

ve umre ibadetlerini yerine getirirken uyulması gereken kurallar ile burada ziyaret edilen yerler ve ilgili adab ve duaları içermektedir. Bu kitap kendi el yazısı ile oğlu Mehmet Asım'ın kütüphanesinde durmakta olup basılıp ilgililerin istifadesine sunulması düşünülmektedir.

4.4. Delilü'l-İnsan li Lugati'l-Kur'an: Özellikle Kur'an'da anlaşılmayan ve "Garip İfadeler" diye nitelendirilen ifadeleri açıklamak ve anlaşılır hale getirmek için yazılmıştır. Bakara suresinin 22. Ayetinde bulunan ve ortaklar anlamında bulunan "انداد" kelimesi ile aynı surenin 35. Ayetinde bulunan ve taşsız geniş anlamında olan "رغدا" kelimesini örnek vermek mümkündür. Bu kitap da kendi el yazması ile oğlu Mehmet Asım'ın kütüphanesinde durmakta olup basılıp ilgililerin istifadesine sunulması düşünülmektedir.

4.5. Türkçe-Kürtçe Vezinli Sözlük: Bu eser tebliğimizin konusunu teşkil ettiğinden aşağıda teferruatlı bir şekilde değinilecektir.

Ayrıca yazdığı birçok Arapça, Kürtçe ve Farsça beyitlerinin⁶ yanın yanında kendisine mektup göndererek ilmi ve fıkhi konularda kendisinden bilgi ve fetva isteyen birçok ilim ehline mektup yazarak cevap vermesi de onun ilmi kişiliğinin yanında edebi kişiliğini de göstermektedir⁷.

5. TÜRKÇE-KÜRTÇE SÖZLÜK

Sözlük kelime olarak, bir dilde yer alan kelime ve kavramların öncelikle ilk anlamını daha sonra da diğer anlamlarını değişik kullanma gayelerine uygun olarak deyim ya da cümle içerisinde kullanılış ve yazılış şekillerini, kelimelerin kökünü, türetiliş şekillerini ve bu kelimelerin okunuşları ile vücuda gelen anlamlarını bazen de o kelime ile alakalı olarak örnekler verilerek yapılan çalışmaların adıdır⁸.

Sözlük ile ilgili yapılan çalışmaların geçmişi Sümerler (M. Ö. 2060-1960) e kadar uzanır. Nitekim tarihte bilinen ilkyazı çeşidi çivi yazısıdır ve Sümerler tarafından bulunmuştur. Konuşulan dilde kullanılan kelime ve kavramların bütün anlamlarının iyi bir şekilde anlaşılabilmesi ya da başka dil veya dillerdeki karşılığının ne olduğunun ifade edilmesi amacıyla o dille alakalı sözlükler telif edilmiştir. Bu nedenle denilebilir ki tarihte yazılan en eski sözlük Sümerlerin kendileri için telif ettikleri sözlüktür⁹.

Sümerlerden başka Çinliler, Hititler ve Yunanlılar da dil bilimi sahasında çalışan ilk milletlerden sayılmaktadırlar. Ku Ye Wang adlı bir Çinlinin Yu Pi En ve ŞiWoWan'ın da Hu Şin adıyla birer sözlük yazdıkları kaynaklarda geçmektedir. Hititler dil ve gramer ile ilgili ilk çalışmaları, kutsal kitapları olan Veda metinleri üzerinde yapmışlardır. Yunanlılar tarafından yazılan ilk sözlükler genel sözlüklerden ziyade Yunanlı hatiplerin kullandıkları kelimelerin ne anlama geldiklerini ifade etmek için hazırlanan sözlüklerdir¹⁰.

Araplarda ise sözlük çalışmaları VII. yüzyılda İslamiyet'in gelişinden sonra başlamış ve temel amacı, Kur'an- Kerim ve Hadislerin içerisindeki garip lafızların anlaşılması için sözlükler telif edilerek başlanmıştır. Araplarda telif edilen ilk sözlüklerden birisi de Halil b. Ahmed b. Amr b. Temim el el-Ferahidi (ö: 171/786)'nin *Kitabu'l-'Aynadlı* eseridir.

İranlıların İslamiyet'i kabul etmeleriyle beraber Kur'an-ı Kerim'in dili olan Arapçayı öğrenme gayreti içerisinde girerler. Ancak bu tür çalışmaları Arap dili sahasında yapmışlardır,

⁶ Molla Abdullah, Hocası ve Mürşidi Şeyh Halid el-Ohini için Yazdığı *Arapça ve Kürtçe Mersiyeler*; Genç Yaşta Kaybettiği Kardeşi için Yazdığı *Kürtçe Mersiyesi*; Görev Yaptığı Kotalı Köyünün Yıkılması Üzerine Tasvir Ettiği Manzaraya Dair Yazdığı *Farsça Beyit vb.*

⁷ Molla Abdullah, Norşinli Şeyh Nureddin'in Vasiyet ile ilgili kendisine gönderdiği mektuba cevaben ona Mektup yazıp göndermesi; Vartunisi (Altınovalı) Molla Maşaallah'ın Boşanma ile ilgili mektupla kendisine sorulan soruya Yazdığı Mektupla cevap vermesi; Molla Muhyeddin el-Havili ile ilmi konularda karşılıklı mektuplaşmaları vb.

⁸ İbn Dureyd, Ebûbekr Muhammed b. Hasan el-Ezdi, *Kitabu Cemherati Luğa*, I-III, (Tah: Remzi MunirBalbeki), Birinci Baskı, Lübnan Bağdat, 1987. II, 104.

⁹ Yusuf Öz, *Tarih Boyunca Farsça Türkçe Sözlükler*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1996, s. 1.

¹⁰ Öz, s. 2.

kendi dilleri olan Farsçaya karşı ilgisiz kalmışlardır. Konu ile alakalı olarak Muhammed Ali Da'î'nin telif ettiği Ferheng-i Nizam adlı sözlüğünde “*Biz İranlılar, şimdiye kadar gaflet içerisinde bulunmuş, kendi dilimizin sözlüğünü vücuda getirmemiştir.*”¹¹ şeklinde bir özeleştiride bulunmaktadır. İleriki dönemlerde Arapçanın etkisinin azalması neticesinde Farsça ile alakalı sözlükler ve gramer kitapları telif edilmeye başlanmıştır. Fars edebiyatında ilk telif edilen sözlüklerden biri olarak Katran-i Tebrizi tarafından yazılan *Tefasir fi lugat-i FursMuntehab ve Muntehab-ı Hekim Katran*, adlarıyla anılan sözlüktür¹².

Türkçe sahasında relief edilen sözlüklere gelince, Türklerin İslamiyet'e girmeleriyle birlikte Farslar da olduğu gibi Kuran-ı Kerimi ve Hadisleri daha iyi anlama hususunda çaba gösterdiler. Bu saha da telif edilen ilk eser Kaşgarlı Mahmut tarafından kaleme alınan *Divan-ü Lügati't-Türk*'tür¹³.

Kürtlere gelince, onlar da diğer Müslüman milletler gibi İslamiyet'i kabul etmelerinden sonra dil ve sözlük sahasında çalışmaları yapmışlardır. Yapılan bu çalışmaların tamamı Arapçanın doğru bir şekilde anlaşılması için gösterilen gayretlerdir.

Kürtçe olarak telif edilen ilk sözlük; âlim, filozof, edebiyatçı ve dilbilimci olan Ehmedê Hanê'nin 1683 yılında telif ettiği ve çocukların ilkbaharı anlamına gelen *Nûbihara Piçûkan* adlı manzum eseridir.

Ehmedê Xani, kendisinden sonra gelen birçok medrese hocasını etkilemiştir. Bu hocalardan birisi de Kotalili Molla Abdullah'tır. Molla Abdullah medrese ehlidir, o da tıpkı Ehmedê Xanî gibi önce bölgenin çeşitli medreselerinde ilim tahsil etmiş icazetini aldıktan sonra öğrenci yetiştirmeye başlamıştır. Kotalili, medreselerin ve talebelerin problemlerini teşhis etmiş o da tıpkı Xani gibi çözüm yollarını bulmaya çalışmıştır. Onun tespit ettiği problemlerden birisi de talebelerin ana dilleriyle eğitim görmemelerinden dolayı ortaya çıkan sıkıntılardır. Talebelerinin bu sıkıntılarını bir nebze olsun gidermek maksadıyla iptidai düzeydeki talebelere yönelik manzum Türkçe-Kürtçe bir sözlük hazırlamaya karar verir. Bu sözlük sayesinde Kur'an tilmizleri hem Arapçayı hem de Türkçeyi öğreneceklerdi. Ne yazık ki Seyda'nın ömrü bu mini sözlüğü bitirmeye yetmemiştir. Dolayısıyla planladığı bu sözlüğü nihayete erdirmeden hakka yürümüştür.

5.1.Eserin Adı

Seyda, sözlüğün ismini ilk sayfa da Arapça olarak “*Kitabu'l-Luğeti't-Türkiyyeve'l-Kurdiyye/ Türkçe-Kürtçe Sözlük Kitabı*” olarak adlandırmıştır.

5.2. Eserin Yazılış Amacı

Yukarıda da geçtiği gibi bu mini sözlüğün amacı Kur'an-ı Kerim'i hatm edip Arapçanın sarf ve nahiv ilmine adım atan fakilere yardımcı olunması babından tasarlanmış ve bir kısmı yazılmış Türkçe-Kürtçe manzum bir eserdir.

5.3. Şekil Bakımından Eserin Özellikleri

Kitabu'l-Luğeti't-Türkiyye ve'l-Kurdiyye, adlı sözlük telif edilirken Türkçe kelimeler temel anlamları ile alınmış, her kelimenin de Kürtçe 'de geçen ilk anlamı verilmiştir.

Eserin orijinali, yani müellifin hattı ile yazılmış nüshası elimizde mevcuttur. Nüsha 14 sayfadan ibaret olup ilk sayfasında hacimce küçük ve üzerinde Arap alfabesiyle Abdullah, son yaprağında ise hacimce biraz daha büyük ve üzerinde Arapça “*1391 Ed'efu'l-İbad 1971 (kulların en zayıfı)*” yazılı olan Seyda'ya ait bir mühür bulunmaktadır.

Eser de dikkat çeken önemli hususlardan birisi de hem Latin alfabesinin hem de Arap alfabesinin aynı anda kullanılmış olmasıdır. Türkçe kelimeler Latin alfabesiyle, Kürtçe kelimeler ise Arap alfabesiyle verilmiştir. Medrese Seydalarının büyük kısmının Latin alfabesini rahat bir şekilde yazıp okuyamadıklarını göz önünde bulundurulduğunda Seyda'nın

¹¹ Öz, s. 20.

¹² Öz, s. 24.

¹³ *Divani Lûgat-it- Türk Dizini*, TDK, Ankara, 1972, s. XI. (Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu'nun inceleme yazısından).

her iki alfabeyi de rahat kullandığını okuyucularına hissettirmek istediği kanaati biz de hâsıl olmuştur.

Müellif, eserini kaleme alırken kelimeleri alfabetik sıraya göre değil onları kafiyeyi göz önünde bulundurarak almıştır. Eser yakından incelendiğinde kelimelerin rastgele değil de; yakından uzağa, kolaydan zora ve bilinenden bilinmeyene gibi pedagojik bir formasyonla seçildiği görülecektir.

Eser, klasik edebiyatın nazım şekillerinden mesnevi tarzında yazılmıştır. Her beyit kendi içinde kafiyeli olup kafiye şekli aa, bb, cc... şeklindedir. Müellif, eserini her ne kadar aruz vezni ile yazılmaya çalışmışsa da çok başarılı olduğu söylenemez.

Sözlükte toplam 468 kelime Türkçe ve 468 kelime de Kürtçe bulunmaktadır. Müellif, eserine klasik edebiyatta olduğu gibi besmele, hamdele ve salvele ile başlamamıştır. Eser açısından bu bir eksiklik ancak kanaatimizce eser tamamlanamadığı için bu kısım da yer almamıştır. Yine eserin başında ya da sonunda müellife ait mahlas bulunmamaktadır. Şayet müellifin ömrü eserini bitirmeye yetseydi muhakkak eksik olan bu kısımları tamamlardı diye düşünmekteyiz. Örnek teşkil etmesi bakımından eserin ilk sayfasında geçen beyitleri verelim.

Beyit

- 1 Tanrı Xuda ye
Hoca Seyda ye
- 2 Elçi Qasid e
Tanık Şahid e
- 3 Namaz Limêj e
AbdesDesmêj e
- 4 Sabah Sube ye
Soba Sobe ye
- 5 Öğle Nîvro ye
Her gün her ro ye
- 6 İkinci Esr e
Deniz Beh r
- 7 Akşam Êvar e
Kudurmuş Har e
- 8 Yatsı Eşa ye
Burada livra ye
- 9 Bayram Eydî ye
Cenaze mirî ye
- 10 Oruç Rojî ye
Beyin Mêjî ye
- 11 Doğru Rast e
Yoğurt Mast e
- 12 Eğri Xwar e
Odun Dar e
- 13 Yalan Derew e
Ayran Dew e
- 14 Yiğit Mêr e
Erkek Nêr e

- 15 Kadın Jin e
Ölmek Mirin e
- 16 Dişi Mê ye
Ayak Pê ye
- 17 İyi Baş e
Bayır Kaş e
- 18 Güzel Rind e
Köy Gund e

SONUÇ

Molla Abdullah Kotalili küçük yaştan itibaren ilmi tahsil etmeye başlamış, bölgenin birçok medresesinde dönemin ünlü seydalarından ders almış münevver şahsiyetlerdendir. Bölgenin medreselerinde okutulan ilimleri tamamlayıp icazetini almış ve daha sonra memleketine dönerek çok sayıda talebe yetiştirmiştir.

Yetiştirdiği talebelerine icazetlerini yani bugünkü anlamlarıyla diplomalarını vererek onların ilim öğretme kervanına katılmalarını sağlamıştır. Talebelerine icazet verirken onlara; adil olmalarını, doğru yoldan ayrılmamalarını, ilmi terk etmemelerini, talebe yetiştirmeye devam etmelerini ve salih amel işleyip takva üzerine hayatlarını idame etmelerini tavsiye etmiştir.

Müellif, kendisinden önce gelip giden bölgenin âlimlerini bilip tanıyan ve onlardan haberdar olan bir âlimdir. Kendisi, 1650-1707 yılları arasında yaşayan ünlü Kürt âlimi EhmedêXani'nin eserlerini okumuş ve ondan oldukça etkilenmiş bir şahsiyettir. O, EhmedêXani'nin yolunu takip etmiş, medreselerin içinde yaşadıkları sıkıntıları bir bir gözlemlemiş ve onların hal çarelerini bulmaya gayret etmiştir.

KAYNAKÇA

ÇİÇEK, M. Halil, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2009.
Divanı Lûgati Türk Dizini, TDK, Ankara, 1972.

DÜNDAR, Mehmet Asım (Molla Abdullah'ın oğlu ve talebesi), Muş Merkez Özel İdare Mescidi İmam Hatibi.

ERTEKİN, M. Zahir, "İlk manzum Türkçe-Kürtçe Sözlük Nûbıhara Mezınan", **Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)**, Nisan-2017, C 9, S 1/17, s. 94.

İbn Dureyd, Ebûbekr Muhammed b. Hasan el-Ezdi, **Kitabu Cemherati Luğa**, I-III, (Tah: Remzi MunirBalbeki), Birinci Baskı, Lübnan Bağdat, 1987.

Molla Abdullah, Genç Yaşta Kaybettiği Kardeşi için Yazdığı **Kürtçe Mersiyesi**.

Molla Abdullah, Görev Yaptığı Kotalı Köyünün Depremde Yıkılması Üzerine Tasvir Ettiği Manzaraya ve Allah'a Şükre Dair Yazdığı **Farsça Beyit vb.**

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Molla Abdullah, Hocası ve Mürşidi Şeyh Halid el-Ohini için Yazdığı **Arapça ve Kürtçe Mersiyeleri**.

Molla Abdullah, **Molla Muhammed el-Genci'ye Verdiği İlmî İcazetname**.

Molla Abdullah, Molla Muhyeddin el-Havili ile ilmi konularda karşılıklı mektuplaşmaları vb.

Molla Abdullah, **Molla Reşit el-Ağeni'ye Verdiği İlmî İcazetname**.

Molla Abdullah, Norşinli Şeyh Nureddin'in Vasiyet ile ilgili kendisine gönderdiği mektuba cevaben ona Mektup yazıp göndermesi.

Molla Abdullah, **Oğlu Molla Muhammed Asım'a Verdiği İlmî İcazetname vb.**

Molla Abdullah, Vartınisli (Altınovalı) Molla Maşallah'ın Boşanma ile ilgili mektupla kendisine sorulan soruya yazdığı mektupla cevap vermesi.

ÖZ, Yusuf, **Tarih Boyunca Farsça Türkçe Sözlükler**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1996.

ÖZTÜRK, Mustafa, "Manzum Sözlüklerden Sübha-i Sıbyan ile İlk Manzum Sözlük NûbeharaPıçûkan Arasında Bir Karşılaştırma", **The Journal of Mesopotamian Studies**, Mardin 2015, C 1/1, s. 5.

Şeyh Asım (Ohin Medresesi Müderrisi), **Alauddin Oğlu Abdullah'a Verdiği İlmî İcazetname**, Ohin Haziran 1375h.

TİMURTAŞ, Abdulhadi, **Botan Medreselerinin Piri Molla Muhammed Zıvıngi**, Kent Yay., İstanbul, 2008.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı**, TTK Basım Evi, Ankara, 1988.

ZENGİN, Zeki Salih, **II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi**, Akçağ Yay., Ankara, 2002.

EKLER

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Türkçe	Kürtçe	Hoca	Kürtçe
Elçi	ههلی	Tênk	ههنگ
Namık	ههنگ	Heris	ههریس
Yaban	ههبا	Jaba	ههجا
Spis	ههسپ	Herpa	هههرا
Kendi	ههکن	Denia	ههدنا
Kesim	ههکس	Kudurmi	ههکدورمی
Yafic	ههیا	Darda	ههداردا
Bayram	ههبا	Cenaze	ههجنزه
Ordu	ههری	Dayin	ههداین
Duşu	ههدو	Yajurt	ههیاورت
Eği	ههیا	Adan	ههدان
Yalan	ههرا	Apzan	ههپزان
Yığıt	ههیا	Ekek	ههکک
Kardin	ههکن	Ulach	ههولاش
Disi	ههدس	Apak	ههپاک
İyi	ههیا	Bayr	ههپا
Süel	ههس	Köpa	ههکوپا

Kürtçe-Türkçe Sözlüğün Birinci Sayfası

Dell	ههدل	Eyer	ههیا	Siyah	ههسیاه	Ala	ههالا
Daşman	ههداشمن	İski	ههسکی	Kırmızı	ههکرمزی	Masman	ههماسمن
Yakin	ههیاکین	Sallancak	ههسالانچاک	Yasıl	ههياسیل	Isir	ههیسیر
Azak	ههازاک	Ufak	ههوفاک	Mavi	ههموی	Ibrik	ههبریک
Tanlı	ههتانلی	Kibrî	ههکبری	Sarı	ههساری	Esək	ههسک
Çirkin	ههçirkin	Cimri	ههçimri	Gül	ههgül	Dert	ههدرت
Büyük	ههبüyük	Geçi	ههgeçi	Altın	ههaltın	Karek	ههkarék
Uzun	ههuzun	Kirli	ههkirli	Gümüş	هhgümüş	Badem	ههدadem
Geniş	هhegeniş	para	هhepara	Elma	هheelma	Dudak	هhedudak
Kısa	هhekısa	Samia	هhesamia	Demir	هhedemir	Düşmek	هhedüşmek
Yafaik	هheyafoik	Ince	هheince	Bakır	هhebakır	Balta	هhebalta
Ajır	هheajır	Ucu	هheucu	Zift	هhezift	Hamur	هhehamur
Yumuşak	هheyumuşak	Sıcak	هhesıcak	Kirec	هhekirec	Kerkal	هhekerkal
Sert	هhesert	Taş	هhetaş	Sax	هhesax	Sakal	هhesakal
Kuvvetli	هhekuvvetli	Kum	هhekum	Baş	هhebaş	Alın	هhealın
Yaş	هheyaş	Kilim	هhekilim	Yüz	هheüz	Kas	هhekas
Derin	هhederin	İskembe	هheiskembe	Su	هhesu	peder	هhepeder
Dayaz	هhedayaz	Talche	هhetalche	Göz	هhegöz	Apia	هheapia

Kürtçe-Türkçe Sözlüğün İkinci Sayfası

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Kirpik	كِرپِك	Ezan	عِزَان	Barsak	بَارَسَاك	Ökçe	اَوَكْچِه
Kol	كول	Umuz	اوموز	Tükürük	توکوروک	Bozuk	بوژوک
Böğaz	بوغاز	Moma	موما	Bay	بای	Eski	اِسکی
Karın	کارین	Göbek	گوبک	Deri	دیری	Göcek	گوکک
El	اِل	Sarhoş	سارخوش	Göymüş	گویموش	Bıçak	بِیچَاک
parmak	پارمَک	Toprak	توپراک	Baba	بابا	Ad	اَد
Tırnak	تیرناک	gelin	گیلین	Amca	امچا	yalan	یالان
Göğüs	گوغوس	Turna	تورنا	oğul	اوغل	Gömlük	گوملک
yürek	یورک	Karaciger	کاراچیر	Kız	کیز	Güvey	گوی
Akciğer	اکچیر	Kedi	کدی	Kardeş	کارداش	Apartman	آپارتمان
Kaburga	کابورگا	Sandalya	ساندالیا	Hamsire	هامسیر	Tarıkkula	تاریککولا
Dil	دیل	Diş	دیş	İveybaba	ایویبابا	Tapıt	تاپیت
Biyik	بییک	Kalsın	کالسین	İveyanna	ایویاننا	Aşig	اَشیغ
Dut	دوت	Duman	دومان	Amca	امچا	yunce	یونچ
Topuk	توپوک	Saka	ساکا	Hale	هاله	İhtiyar	اِختیار
Boyun	بوین	Kemik	کیمیک	Dayı	دای	Tutulmuş	توتولموش
Sümük	سوموک	yamruk	یامرुक	Teyze	تایزه	çaki	چاکی
Avuc	اِووک	Dar	دار	Koca	کوجا		

Kürtçe-Türkçe Sözlüğün Üçüncü Sayfası

KOTALİLİ MOLLA ABDULLAH'IN İLMİ KİŞİLİĞİ

Mahmut DÜNDAR*

ÖZET

İlmi bir gelenekten gelen ve Muş'un önemli âlimlerinden olan Kotalili Molla Abdullah, 1932 yılında Muş'un Varto ilçesine bağlı Karaköy Köyü'nde doğmuştur. Başta Ohin ve Kovak medreseleri olmak üzere birçok medresede eğitim görmüştür. Çok sayıda meşhur müderris âlimden aldığı eğitim ile tefsir, fıkıh, hadis, kelam, tasavvuf, sarf, nahiv, mantık ve münazara gibi ilimlerde üst düzeye ulaşmıştır. Önemli bir ilimi seviyeye ulaşan Molla Abdullah, sahip olduğu ilimlerin gereklerini kendi yaşamında yerine getirdiği gibi, müderrislik yaptığı medreselerde ilmi faaliyetlerde bulunarak birçok ilim erbabının yetişmesine vesile olmuştur. Birçok eser vererek de toplumun eğitimine kalıcı bir katkı sağlamıştır. Aynı zamanda halkla bütünleşen Molla Abdullah, yaptığı cami imam hatiplik vazifesi ile verdiği vaaz ve nasihatlerle halkın dini, ahlaki ve sosyal yönde gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu katkı ise, namaz vakitlerinde ve namaz vakitleri arasında camide olduğu gibi, cami dışında halkın herhangi bir toplantısı anında da olabilmektedir. Halkın sünnet, düğün, taziye gibi sosyal etkinliklerine katıldığı gibi, oluşan olumsuzluklara ve anlaşmazlıklara anında müdahale ederek de halkın birlik ve beraberliğini sağlamaya çalışmıştır. Bu çalışmada Kotalili Molla Abdullah'ın hayatına kısaca değindikten sonra yaptığı ilmi faaliyetler çerçevesinde eğitim aldığı hocalarından ve medreselerden, eğitim aldığı ilimlerden ve okuduğu ders kitaplarından, kurduğu ve müderris olarak eğitim verdiği medreselerden, takip ettiği eğitim-öğretim metodlarından ve telif ettiği eserlerinden bahsedeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Molla Abdullah, Kotali, İlim, Eğitim, Kişilik.

KOTALILI MOLLA ABDULLAH 'S SCHOLARY PERSONALITY

ABSTRACT

Kotalili Moolah Abdullah, one of the important scholars of Mus, who came from a scientific tradition, was born in 1932 in the village of Karaköy, connected to the town of Varto in Muş. He has been trained at many madrasahs, especially the Ohin and Kovak madrasahs. He has reached a high level in education such as exegesis, jurisprudence, hadith, kalam, sufism, consumption, nahiv, logic and debate, because of getting educated by many famous professors. Mollah Abdullah, who reached an important level of knowledge, has fulfilled in his own life the requirements of the knowledge he has, and has been instrumental in the education of many scholars in scientific activities in the madrasah. It gives a permanent contribution to the education of the society by giving many works. At the same time, Moolah Abdullah, who is integrated with the people, has made important contributions to the development of the people in religious, ethical and social way with the preaching and advices. This contribution could also be realized at any meeting of the people except for the mosque as it is in the mosque in prayer times and between prayer times. He has participated in social activities of people such as circumcision, weddings, condolences, and tried to provide unity of the people by intervening in the negativities and disagreements. After briefly mentioning the life of Kotalili Mullah Abdullah in this work, we will talk about the teaching methods and the works he has pursued, from the teachers and the madrasah he trained in the scientific activities he has done, and the methods of education, the books that he had the students read.

Keywords: Molah Abdullah, Kotali, Science, Education, Personality.

GİRİŞ

Düzenli ve sistemli olarak Selçuklu Nizamiye medreseleriyle varlık gösteren ve Osmanlı'nın da en önemli eğitim kurumları haline gelen medreseler Cumhuriyet dönemiyle birlikte yapılan yasaklamalara rağmen varlık gösterebilmiştir. Özellikle ülkemizin Doğu ve Güneydoğusunda varlığını sürdüren medreseler, binlerce büyük âlim, fazıl, örnek ve önder insan yetiştirmiş ve bölgenin eğitim-öğretimini, düzenli sosyal ilişkilerini ve kültürleşmesini sağlamıştır. Medreseler ile birlikte ilmi kişiliğin yanında manevi kişiliğin kazandırılmasında tekkeler ve tarikatlar da önemli bir rol üstlenmiştir. Özellikle bölgemizin medreseleri, İlmi ve manevi kişilik kazandırarak yetiştirdiği; "Mele Ahmed-i Cezeri, Mele Yahya-i Müzuri, Molla Halil-i Siirti¹, Şeyh Abdurrahman et-Taği, Şeyh Fethullah el-Verkanisi, Şey Muhammed

* Dr. Öğr. Üyesi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, mahmutlardan@hotmail.com

¹ M. Halil Çiçek, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2009, s. 11-12.

Diyaüddin en-Norşini, Şeyh Alaaüddin el-Ohini, Şeyh Mahmud el-Karaköyi, Molla Muhyeddin el-Havili” gibi birçok alim ve seçkin insanlar bulunmaktadır. Tabi ki bu âlim şahsiyetlerden birisi de tebliğimizin konusu olan Kotalili (Akkonak Köylü) Molla Abdullah’tır.

Molla Abdullah, çok sayıda medresede ünlü müderrislerden başta dini olmak üzere birçok ilimlerde eğitim alarak yüksek bir ilmi dereceye ulaşmış ve günümüz modern eğitim kurumlarından alınan “Diploma” anlamında “İcazetname” almıştır. İlmi yeterlilik ve olgunluk sonucu aldığı “İcazetname” sonucu kurduğu medreselerde müderrislik yapmış, Türkiye’nin hemen her yerinden kendisine gelen talebeleri dini, ilmi ve ahlakı yönden yetiştirdiği gibi, bölge halkının dini ve sosyal barışına da büyük katkılar sunmuştur. Ancak bölgemizin medreselerinden yetişip, halkın dini, ilmi ve sosyal ilişkilerine büyük katkılar sunan birçok ilmi şahsiyetler gibi, tebliğimizde konu edinen Kotalili Molla Abdullah’ın hayatı ve eserleri de ele alınmamıştır. Böylece Muş ilimizin yetiştirdiği bu âlim şahsiyetin hayatı ve ilmi kişiliğinin ele alınarak bilinmesi, Muş ilimiz, bölgemiz ve ülkemiz açısından büyük önem arz etmektedir.

HAYATI

Âlim bir aileden ve ilmi bir gelenekten gelen Molla Abdullah el-Kotalili, Moll Alaüddin’in oğludur. Nesebi Molla Alaüddin’den sonra Molla Ahmed- Molla İsa ve Molla Musa şeklinde devam etmektedir. Muş’un Varto ilçesine bağlı Karaköy Köyü’nde 1932 yılında dünyaya gelen Molla Abdullah, tedavi gördüğü Diyarbakır Hastanesinde 31.01.2014 yılında vefat etmiş ve medrese tedrisatının büyük bir kısmını yürüttüğü ve orada medresesini oluşturduğu ve onun ile anıldığı Muş’un merkez köylerinden olan Kotali (Akkonak) Köyü’nde aile mezarlığında defin edilmiştir.

Cumhuriyet döneminde Suriye’ye göç eden amcası ve Norşinli Şeyh Muhammed Diyaüddin (Hazret)’in halifesi olan Şeyh Mahmut el-Karaköyü’nün isteği üzerine birkaç yıl sonra Molla Abdullah’ın ailesi de Suriye’ye göç etmiştir. Dolayısıyla çocukluk yıllarını Suriye’de geçiren Molla Abdullah, ilk dini ve Kur’an eğitimini burada bulunan babası Molla Alaaüddin’den almıştır. İlk medrese eğitimini ise, Suriye’nin Kamışlı iline bağlı Dırbasi beldesinin köylerinden olan Tililun Köyü’nde medresesi bulunan amcası Şeyh Mahmut’tan almıştır. Daha sonra Suriye’de bulunan amcası Şeyh Mahmut’tan ayrılan Molla Abdullah’ın ailesi asıl vatanları olan Muş’un Varto ilçesine bağlı Karaköy Köyü’ne geri dönmüş ve burada ikamet etmiştir. Bu sırada ergenlik döneminde ve aileden uzak bir yerde eğitim görebilme yaşında olan Abdullah, babası tarafından mazur (engelli) olan ağabeyi Abdurrahman’ın da sorumluluğunu kendisine yükleyerek onun ile birlikte ilim tahsili için Muş’un ve Bitlis’in medreselerine gönderilmiştir. Özellikle bu medreselerin geleneğinde okutulan ve “on iki ilim” diye nitelendirilen “ sarf, nahiv, lügat, Kur’an kıraati, fıkıh, tefsir, akaid-kelam, bedî‘, mantık, münazara, istiare, uslu’l-fıkıh” ilimlerinde ihtisas sahibi olabilmek için belirtilen medreselere giden Abdullah, buralardan aldığı eğitim ile ilgili ilimlerde kemale ulaşmıştır.

Aldığı eğitim neticesinde çok iyi bir ilmi dereceye ulaşan Molla Abdullah, en çok eğitim aldığı ve en son eğitimini bitirdiği köklü bir medrese olan Bitlis’in Mutki ilçesine bağlı “Ohin Medresesi” ’nin müderrislerinden olan Şeyh Asım’dan ilmi icazetini almıştır. İlmi icazetini alan Molla Abdullah, ilk olarak babasının yanına gelerek kendi doğduğu köy olan Karaköy Köyü’nde bir medrese kurmuş ve burada ağabeyi Molla Abdurrahman ile birlikte

yaptığı müderrislik görevinin yanında köyün resmi cami imamlığını da yürütmüştür. Ancak daha sonra burada kurduğu medresenin müderrisliği ile resmi cami imamlığını mazur (engelli) olan ağabeyi Molla Abdurrahman'a bırakarak Muş'un merkez köylerinden olan ve şimdiden de kendisi ile anılan Kotali (Akkonak) Köyü'ne gelmiş ve burada kurduğu medresesinde müderrislik yapmış ve buranın resmi cami imamlığını yürütmüştür. Burada, eğitimini aldığı ve ihtisaslaştığı ilimlerde, başta bölgeden gelenler galip olmak üzere kısmen de olsa Türkiye'nin hemen hemen her tarafından gelen talebelere yaklaşık 35 yıllık bir sürede eğitim vermiştir. Ayrıca burada belirtilen sürede talebelere eğitim vermenin yanında halkın dini, ahlaki ve sosyal terbiyesine de öncülük yapmıştır. Yine bölgeden ve bölge dışından ihtilafli ilmi meselelerde çözüm ve danışma mercî görevini de yürütmüştür. Bu da yüz yüze yapılan görüşme şeklinde olabildiği gibi, ilgili konularda mektuplaşma veya telefonlaşma şeklinde de olabilmektedir.

İlmi ve dini hizmete adeta âşık olan Molla Abdullah, hem kendisinde oluşan hastalık ve hem de köylerde oluşan güvenlik sorunu nedeniyle çok sevdiği müderrislik görevi ile cami imamlığı görevinden verdiği emeklilik dilekçesi ile 1991 yılında ayrılmıştır. Ancak ilim sevdası hiçbir zaman bitmeyen Molla Abdullah, geniş kapsamlı olmazsa da yine de tedris faaliyetlerinde bulunmuştur. İlme ve dine olan hizmetini yetiştirdiği talebeleri ile kalıcı hale getirdiği gibi, yazdığı eserler ile de kalıcı hale getirmiştir.

Aynı zamanda tasavvufa yönelen Molla Abdullah, tasavvuf terbiyesini de, amcası Şeyh Mahmud el-Karaköyyî'nin halifesi olan Şeyh Halid el-Ohinî'den alarak ona halife olmuştur. Ancak aldığı tasavvufî eğitim ile kendi nefsinin terbiye etmekle yetinmiş, bu anlamda müritler edinerek onların terbiyesi ile uğraşmak için tekke oluşturmamış ve mütevazı bir tasavvuf hayatını sürdürmüştür.

Özellikle hayatının son on beş yılında mümkün merteye züht ve takvaya dayalı bir hayatı yaşayarak gece ve gündüz ilim-ibadet ve zikir ile uğraşmıştır. Bu arada nefis ve şeytanın hile ve desiselerinin önüne ilimi ve ameli ile geçmeye çalıştığı gibi, nefsinin haddini bildirmesine dair Arapça, Farsça ve Kürtçe münacatlar yazmış ve bu düşünceyle yatıp kalkmıştır. Nitekim bu anlamda Kürtçe ve Arapça söylediği şu kıtalar anlamlıdır.

ژ مولى خالق باري

باخلاصي بکه زاري

د د نياؤ دعقبائ

نبي محروم ژ انواري

Molla Abdullah, Bakara suresinin “ Allah göklerin ve yerin nurudur” 257. ayetinde ifade edilene atıfta bulunarak Kürtçe olarak kendi nefsinin seslenerek; “Yaratıcı olan Allah'a ihlâs ve samimiyetle yalvar ki dünya ve ahretteki Allah'ın nurundan, yani aydınlatıcı yolundan mahrum olmayasın.” ifadesinde bulunmuştur.

رازي ببه بامر

اي د لکلو اي عبدالله

يا رب در رحم فکي

هر دايما رحم بخواه

Yaşadığı Varto depreminin ve çok sevdiği kardeşi Molla Abdulfettah'ın genç yaşta kaybettiğinin acısını dindirme anlamında yine Kürtçe olarak kendi nefesine seslenerek; “Ey gönlü yaralı Abdullah, Allah'ın emrine razı ol ve her zaman Allah'ın rahmetini dile, Ey Allah'ım bana rahmet kapını aç de” ifadesinde bulunmuştur.

هشيار ببه اي عبد الله   تو به بکه ژ جرمو گناه

لعل يعفوك الاله   حتى تفوز في غد

Hayatının son dönemlerinde Kürtçe-Arapça karışık yazdığı beyitlerin yukarıdaki kısmında kendi nefesine seslenerek ; “ Ey Abdullah uyan! Yaptığın hata ve günahlardan tövbe et! Umulur ki bu vesile ile Yüce Allah (c.c.), yarın kıyamet gününde sizi affeder” ifadesinde bulunmuştur.

اي عبد الله نادان   اميد مير ژ رحمن

كي در مجيد قرآن   لا تقنطواست قائل

Arapça-Kürtçe yazdığı beyitlerin yukarıdaki kısmında Zümer suresinin “ De ki: Ey kendi nefisleri aleyhine haddi aşan kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin! Şüphesiz Allah bütün günahları affeder. Çünkü O, çok bağışlayan ve çok esirgeyendir” 53. ayetinde ifade edilenlere atıfta bulunmuş ve kendi nefesine şöyle seslenmiştir: “ Ey bilgisiz Abdullah! Rahmet sahibi olan Allah'tan umut kesme. Zira Kur'an'da Allah'ın rahmetinden umudun kesilmemesi gerektiği ifade edilmiştir.”

و امن عليه بالشفاعة في   يوما فيه يخشى من
الورى   الخسران

Arapça yazdığı beyitlerinin yukarıdaki kısmında ise; kıyamet gününü kastederek, herkesin müflis ve zararlı çıkabilmekten korktuğu bir günde Yüce Allah'ın şefaathine izin verdiği kimselerin şefaatine nail olma talebinde ve duasında bulunmuştur.

İLMİ FAALİYETLERİ

İlmi bir gelenekten gelen Molla Abdullah, babası Molla Alauddin tarafından ilk dini terbiyesi verildikten sonra ilmi bir kişilik kazanabilmesi için ilimde nam ve zirve yapmış âlim kişi ve şahsiyetlerin medreselerine gönderilmiştir. Hem ilme ve hem de babasına düşkün olan Abdullah, babasının tavsiye ettiği medreselere gitmiş ve medreselerde okutulan dini-nakli, akli ve gramer ilimlerin eğitimini bu medreselerin seçkin hocalarından almış ve bu anlamda uzmanlaşmıştır. Böylece edindiği ilimler ile kendi yaşantısını düzenlediği gibi, kurduğu medreselerde de bu ilimlerin tedrisatını yaparak birçok ilmi ve müderris şahsiyetleri yetiştirmiş ve halka dönük dini, ahlaki ve sosyal terbiyeyi gerçekleştirmiştir.

a.Eğitim Aldığı Hocalar ve Medreseler

1. Molla Alauddin: Kur'an öğretimi ile ilmihal babından ilk dini eğitimini evinde babası olan Molla Alauddin'den almıştır.

2.Şeyh Mahmut el-Karaköyyü ve Tililûn Medresesi: Medresenin ilk aşamasında başlatılan ve nahiv ilmi ile ilgili Molla Yunus el-Irkıtî'nin “ Zuruf” adlı kitabını, Suriye'nin Kamışlı iline bağlı Dırbasi beldesinin köylerinden olan Tililun Köyü Medresesi'nde, amcası Şeyh Mahmut'tan ders alarak okumuştur.

3. Şeyh Maruf ve Kovak Medresesi: Muş'n Bulanık ilçesine bağlı Kovak (Dokuz Pınar) Köyü Medresesi'nde medresede okutulan ilimlerden o anki düzeyine uygun dersleri medrese müderrisi olan Şeyh Maruf'tan almıştır. Tabi ki bu sırada medrese geleneğinin gereği olarak kendisi gibi burada talebe olup ve ilmi düzeyi olarak kendisinden yüksek olanlardan istifade ettiği gibi, kendisi de ilmi düzey olarak kendisinden düşük olanlara destek olmuştur.

4. Şeyh Fethullah el-Verkanısî Ailesine Mensup Müderrisler ve Ohin Medresesi

İlminin büyük bir kısmını burada okuyup tamamlayan Molla Abdullah buradan mezun olup ilmi icazetini almıştır. Burada özellikle medresede okutulan ilimlerin tamamında köklü bir medrese olan bu medresenin kendi döneminde bulunan müderrislerinden dersler almıştır. Başta teberrüken birkaç dersi bu medresenin çok önemli müderrislerinden olan Şeyh Alauddin'den almıştır. Bunun yanında burada Şeyh Alauddin'in kardeşi olan Şeyh Cüneyt'ten de dersler aldığı gibi Şeyh Alauddin'in en büyük oğlu olan Şeyh Mazhar'dan da dersler almıştır. Ancak yoğun olarak burada ders aldığı hocaları ise, Şeyh Alauddin'in oğulları olan Şeyh Halid ile Şeyh Asım'dır. Nitekim ilmi icazetini de Şeyh Asım'dan aldığı gibi tasavvufi icazetini ve hilafetini de Şeyh Halid'den almıştır².

Bu medresede ilmi eğitimini alırken aynı zamanda kendisinden ilmen daha düşük düzeyde olanlara da ilim eğitimini vermiştir. Tabi ki buradaki eğitim mütevazılık, ilmi düzey ve liyakate dayalı olduğu için herkes hak ettiği konumu alabilmiş ve buna göre hareket etmiştir. Nitekim Molla Abdullah ilmen kendisinden düşük olan diğer birçok talebeye müderrislik yaptığı gibi, kendi hocası olan Şeyh Mazhar'ın oğlu Sefvetullah'a da müderrislik yapmış ve onun çok iyi bir ilmi düzeye gelmesine vesile olmuştur.

Molla Abdullah, kendisiyle beraber burada okuyan ve buradan mezun olan “ Melle Müştak Aydın, Kultikli Şeyh Mahmud, Mele Hüseyini Şirbini (Şirvani), Mele Zübeyir Demir gibi birçok ilmi şahsiyetler ile irtibat halinde bulunmuş ve ilmi görüş alışverişlerinde bulunmuştur³.

b. Medreselerde Eğitim Aldığı İlimler ve Okuduğu Ders Kitapları

Özellikle Doğu ve Güneydoğu medreselerinde okutulan ilimler ve ilgili ders kitapları hemen hemen aynı olmaktadır. Bu anlamda Molla Abdullah'ın okuduğu ilimler ve ilgili ders kitapları aşağıda belirtildiği gibidir.

Nahiv: Bu ilimle ilgili ezberlenen kitaplar şunlardır: 1-Avamilu'l-Curcani (Seyyid Şerif el-Curcani, 1340–1413). 2-Zuruf (Molla Yunus el-Irkıtî). 3-Terkib (Molla Yunus el-Irkıtî)). 4-Muğni (Fahruddin Ahmed b.Hasan el-Çarpürdi ö.749/h). 5-el-Îrab An Kavaidi'l-

² Şeyh Asım (Ohin Medresesi Müderrisi), **Alauddin Oğlu Abdullah'a Verdiği İlmî İcazetname**, Ohin Haziran 1375h.

³ Molla Muhammed Asım Dünder (Molla Abdullah'ın oğlu ve talebesi), Muş Merkez Özel İdare Mescidi İmam Hatibi.

Îrab (Mısırlı İbni Hişam el-Ensari). 6-İzhar (Birgivi Muhammed Efendi). 7-el-Elfiyye (İbn Malik Muhammed b.Abdullah). 8-Kafiye (İbn Hacib).

Sarf: Bu ilimle ilgili ezberlenen kitaplar şunlardır: 1-Emsile (Hasan Şevki b.Osman). 2-el-Bina (Halit b. Zeyd). 3-İzzi (İzzeddîn ez-Zencânî (ö.655/1257). 4-Tesrif-a Kurdi (Molla Ali Taramahi)

Akide ve Ahlak: Bu ilimle ilgili ezberlenen kitaplar şunlardır: 1-Akide-i İman (Ahmed-i Hanî d. 1650 - ö. 1707). 2-Nehcu'l-Enam (Molla Halil Siirdî el-Hizani d. 1164/1750 - ö. 1259/1843). 3-Kufru'l-Kebair (Şeyh Fethullah el-Verkanisi tarafından Kürtçe olarak hazırlanan bu eser onun oğlu Şeyh Alaaidin tarafından Arapçaya tercüme edilmiş bir kitaptır.). 4- Akide-i İman (Ohinli Şeyh Alaaidin). 5- Mevlid-i Kürdi ((Melayê Batê) Hasan Ertuşî (d. 1417- ö.1491).

Fıkıh: Bu ilimle ilgili ezberlenen kitaplar şunlardır: 1-Celailu'l-Ayn fi's Şeria (Ohinli Şeyh Alaaidin) Manzum eserdir. 2-Nihayetu't-Tedrib fi Nazmi Gayeti't-Takrib (Şerefuddin Yahya b. Nureddin Musa el-Ameritî). Bu eserin özellikle muamelat bölümü ezberletilir.

Mantık: Bu ilimle ilgili ezberlenen kitaplar şunlardır: 1-İsagûci (Molla Halil-i Siirdî el-Hizani). 2-Tezhibu't-Tehzib fi'l Mantıkı (Ohinli Şeyh Alaaidin).

Münazara: Bu ilimle ilgili ezberlenen kitaplar şunlardır: 1-Mulahhassu'l-Adab (Ohinli Şeyh Alaaidin) Manzum eserdir. 2- Hulasetu'l Münazara (Molla Halil-î Siirdî) Manzum eserdir.

İstiare (Beyan): Bu ilimle ilgili ezberlenen kitaplar şunlardır: 1-Hulasetu'l-Beyan (Ohinli Şeyh Alaaidin) Manzum eserdir.

Vad': Bu ilimle ilgili ezberlenen kitaplar şunlardır: 1-Hulasetu'l-Ved' (Ohinli Şeyh Alaaidin) Manzum eserdir.

Hadis: Bu ilimle ilgili ezberlenen kitaplar şunlardır: 1-Mustalahu'l-Hadis (Ohinli Şeyh Alaaidin) Manzum eserdir. 2-Kitabu'l-Erbain (İmam Muhyeddin Nevevi) Kırk hadis kitabıdır.

Tecvid: Bu ilimle ilgili ezberlenen kitaplar şunlardır: 1-Hidayetu's-Sübyan (Risaletun fi't-Tecvid) (Ohinli Şeyh Alaaidin)'in manzum eserdir. 2-Karabaş Tecvidi (Halveti Şeyhi Ali Efendi).

Lügat (Sözlük): Bu ilimle ilgili ezberlenen kitaplar şunlardır: 1-Nevbahar (Ahmed-i Hanî) Manzum Kürtçe-Arapça sözlük eserdir. Ayrıca Arap dilinin kural ve belagatinin uygulaması ile diğer ilimlerin uygulanışına örnek teşkil eden şiirler ezberlenmektedir. Bunu zevkli hale getirmek için yarışma düzenlenmektedir. Şöyle ki; şiir söyleyenin şiiri hangi harfle biterse diğeri o harfle başlayan bir şiir söylemelidir. Böylece yarışmaya devam edilir. Bunu devam ettiremeyen yarışmayı kaybederken devam eden ise yarışmayı kazanmaktadır. Bu yarışmaya da “Muşaare” denir.

Na'at ve Mersiye: Bu ilimle ilgili ezberlenen kitaplar şunlardır: 1-Divan (Melay-ı Cezerî). 2-Divan (Fakiy-ı Teyran)⁴.

Ayrıca Mevlana Halid-i Bağdadî'nin “Divan” ı, Hafız-ı Şrazi'nin “Divan” ı, Molla Cami'nin “Lüccetü'l- Estrar”ı ve Sad-ı Şirazi'nin “Gülistan” ve “Bostan” adlı Farsça eserlerini

⁴Abdülhadi Timurtaş, **Botan Medreselerinin Piri Molla Muhammed Zıvıngi**, Kent Yay., İstanbul, 2008, s. 37-40.

de okuyarak Arap dil-kültür ve edebiyatı hakkında bilgi sahibi olduğu gibi Farsça'nın dil-kültür ve edebiyatı hakkında da bilgi sahibi olmuştur.

Burada okutulan ve Molla Abdullah'ın eğitimlerini aldığı ilimler, Osmanlı medreselerinde “İlm-i ‘Âliye” ve “İlm-i Âliye” isimleri altında okutulmaktaydı⁵.

c.Kurduğu ve Müderris Olarak Eğitim Verdiği Medreseler

1.Karaköy Köyü Medresesi: Özellikle eğitimini tamamlayıp ilgili ilimlerde uzmanlaşarak icazetini aldıktan sonra ilk kurduğu ve birkaç yıl eğitim verdiği medresedir. Burada yukarıda belirtilen ve uzmanlaşan ilimlerde talebeleri eğiterek yetiştirdiği gibi, halkın dini, ahlaki ve sosyal terbiyesine de öncülük etmiştir.

2.Kotalı (Akkonak) Köyü Medresesi: Molla Abdullah'ın kurduğu bu medresede 35 yıllık gibi bir zaman diliminde dini, ilmi ve ahlaki eğitim faaliyetlerini sürdürdüğü gibi resmi cami imam hatiplik vazifesini de yürütmüştür. Burada da yukarıdaki medresede olduğu gibi birçok ilimlerin eğitim faaliyetlerini gerçekleştirmiş, birçok ilmi müderris şahsiyetleri yetiştirmiş ve bunlardan ilimlerine ve amellerine güvendiklerine ilmi icazetnamelerini vermiştir⁶. Nitekim kendisinin yetiştirdiği; Melle Hanifi Ballı ve Molla Muhammed Doğan, Molla Muhammed el-Genci, Molla Reşit el-Ağeni, Molla Selahaddin el-Genci, Molla Muhammed el-Bingöllü gibi birçok müderris ilmi şahsiyetler bulunmaktadır.

Talebeleri yetiştirmek üzere medreselerde verdiği eğitimlerin yanında namaz vakitlerinde, vakitler arasında camide ve toplu toplanma yerlerinde halkı dini, ahlaki ve sosyal ilişkiler bakımından vaaz ve nasihatlarla yetiştirmiştir. Özellikle toplumun sosyal etkinliklerine katıldığı gibi, oluşan olumsuzluklara anında müdahale ederek toplumun birlikteliğine ve barışına büyük katkılar sağlamıştır. Nitekim toplumun nikâh ve sünnet düğünlerine katıldığı gibi, toplumda oluşan her türlü anlaşmazlıklara ve kavgalara anında müdahale ederek bunları çözüme kavuşturmuştur.

d.Takip Ettiği Eğitim ve Öğretim Metotları

Molla Abdullah, ders işleme yöntemi olarak ilk dönemlerden itibaren medreselerde ders işleme yöntemi olan müderrisin ders anlatması (takrir) yöntemini esas almıştır. Bununla birlikte diğer medreselerde olduğu gibi ezber, imlâ, soru-cevap ve tartışma yöntemlerine⁷ de yer vermiştir. O, Arapça ve Farsça eserlerini halkın dili olan Kürtçe ile tercüme ederek anlattığı gibi, metin (özet, kural) durumunda olan kısımları da ezberletmiştir. İlgili Kürtçe eserler de okutulurken ezberlenmesi gereken ve metin durumunda olan bölümler ezberletilmiştir. Medreselerinde dersleri toplu değil, ferdi bir eğitim ile öğretmiştir. Her talebe okuduğu kitap ve kabiliyetlerine göre ferdi olarak kendisinden dersler almıştır. Dolayısıyla bireysel eğitim metodunu uygulayarak ferdi yetenek ve kabiliyeti nispetinde ilerlemesini sağlayabilmiştir. Talebe müderris olarak önünde diz üstünde oturarak içten gelen bir saygıyla karşısında mütevazı olarak kendisini dinleyerek ondan dersler almıştır. Bu sırada bireysel eğitim gören kişinin dersini dinlemek isteyen talebeler, dinleme halkasını oluşturup bu dersi müderris olarak kendisinden dinleyebilmişlerdir. Bizzat müderris olarak kendisinden dersler almak esas olmakla birlikte onun talimatıyla kendisinin takdirini kazanan ve üst kitapları okuyan talebelerden de dersler alınabilmiştir.

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı**, TTK Basım Evi, Ankara, 1988, s. 20-23.

⁶ Molla Abdullah, *Molla Reşit el-Ağeni'ye Verdiği İlmî İcazetname; Molla Muhammed el-Genci'ye Verdiği İlmî İcazetname, Oğlu Molla Muhammed Asım'a Verdiği İcazetname vb.*

⁷ Zeki Salih Zengin, **II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi**, Akçağ Yay., Ankara, 2002, s. 21.

Burada diğer medreselerde olduğu gibi, talebeler kendisinden dersleri aldıktan sonra okudukları dersleri; birbirleri ile paylaşma, anlama ve pekiştirme anlamında olan “Müzâkere” faaliyetleri ile pekiştirmişlerdir. Burada ders ve sınıf geçme sistemi değil, belirlenen sırada bulunan kitaptan kitaba geçme sistemi vardır.

e-Yazdığı İlmî Eserler

Molla Abdullah; Fıkıh, hac-umre, Kur'an'da bulunan ve anlaşılmayan ifadelerin anlaşılması ve dil sözlüğü ile ilgi eserler yazarak ilmî hizmetlerini kalıcı hale getirmiştir. Bu eserlerini de şöyle sıralayabiliriz:

1-el-Ecvibetu'l-Mankule li'l-Esileti'l-Makule: Bu eser birçok ilginç ve güncel meselelerin yanında fıkıhın birçok konuları ile ilgili soru ve cevapları kapsamaktadır. Özellikle kendisine yöneltilen sorulara sağlam ve güvenilir kaynaklardan aldığı nakillere dayandırarak bu sorulara tatmin olduğu yorumlarıyla bu kitapta cevaplar vermiştir. Bu kitap kendi el yazmasıyla 800 sayfadan ibaretti. Ancak bu eser kaynak göstermede mevcut akademik sisteme uygun olmadığından yeniden yazdırılarak mevcut akademik sisteme uyumlu hale getirilmiştir. Bu arada yazılan yeni sayfalara göre bu kitabın sayfa sayısı da 544'e inmiştir. Tabi ki baskıya gönderilen bu kitap baskıda kaç sayfa olarak çıkacağını da bilmemekteyiz. Böylece kendi vasiyeti doğrultusunda yayın evinden alınacak 500 adet kitap Arapçayı bilen ve kitaptan anlayanlara kendi hayrına meccanen dağıtılacaktır.

2-Ecvibetu'l-Fevaid fi İlmî'l-Feraid: Özellikle Feraiz ve miras hukuku ile ilgili meseleleri; kendi elleri ile çizdiği cetvellerle detaylı bir şekilde bu kitapta ele almıştır. Ancak bu kitabın içeriği de fıkıhın miras hukuku ile ilgili olduğundan bu kitabını da “el-Ecvibetu'l-Mankule li'l-Esileti'l-Makule” adlı kitap ile birleştirilerek baskıya gönderilmiştir.

3-İrşadü'n-Nasik ila Ehemmi'l-Menasik fi'l-Hacci ve'l-Umreti ve'z-Ziyareti: Hac ve umre ibadetlerini yerine getirirken uyulması gereken kuralları, burada ziyaret edilen yerleri ve bu yerlerin ziyareti ile ilgili adab ve duaları içermektedir. Bu kitap kendi el yazması ile oğlu Molla Muhammed Asım'ın kütüphanesinde durmakta olup basılıp ilgililerin istifadesine sunulması düşünülmektedir.

4-Delilü'l-İnsan li Lugati'l-Kur'an: Bu eser, özellikle Kur'an'da anlaşılmayan ve “Garip İfadeler” diye nitelendirilen ifadeleri açıklamak ve anlaşılır hale getirmek için yazılmıştır. Tıpkı Bakara suresinin 22. ayrtinde bulunan ve ortaklar anlamında bulunan “انداد” kelimesi ile aynı surenin 35. ayetinde bulunan ve taşsız geniş anlamında olan “زغدا” kelimesi gibi. Bu kitap kendi el yazması ile oğlu Molla Muhammed Asım'ın kütüphanesinde durmakta olup basılıp ilgililerin istifadesine sunulması düşünülmektedir.

5-Türkçe-Kürtçe Vezinli Sözlük: Özellikle bu eseri yazmasının sebebi ise, bu eseri yazdığı dönemde ilmî ve dini hizmetlerini yürüttüğü köyde okul olmadığından köyün çocukları Türkçe'yi bilmemekteydi. Dolayısıyla Türkçeyi kolayca öğretmek amacıyla vezinli olarak yazmaya başladığı bu eserini köyde okulun açılması ile çocukların Türkçe'yi öğrenmeye başladığında kendisince ehemmiyetini kaybettiğine inanmış olmalı ki bu eserini tamamlayamamıştır. Ancak mevcüt haliyle de örnek olması açısından dikkate değerdir. Bu kitap kendi el yazması ile oğlu Molla Muhammed Asım'ın kütüphanesinde durmakta olup basılıp ilgililerin istifadesine sunulması düşünülmektedir.

Ayrıca yazdığı birçok Arapça, Kürtçe ve Farsça beyitlerinin⁸ yanında kendisine mektup göndererek ilmi ve fıkhi konulardan kendisinden bilgi ve fetva cevabını isteyen birçok ilim ehline mektup yazarak cevap vermesi de onun ilmi kişiliğinin yanında edebi kişiliğini de göstermektedir⁹.

SONUÇ

Molla Abdullah el-Kotalili küçük yaştan itibaren ilim tahsilinin içine girmiş ve bu uğurda birçok medreseyi dolaşarak başta dini olmak üzere birçok ilimlerde uzmanlaşarak ilmi icazetnameyi almıştır. Ulaştığı ilmi düzeyi ile kurduğu medreselerde talebeler edinerek müderrislik yapabilecek düzeyde bu talebeleri yetiştirmiş ve bunlardan ilimleri gibi salih amellerine güvendiklerine ilmi icazetnamelerini vermiştir. Bu anlamda dini ve ilmi faaliyetlerini yürüten Molla Abdullah, sahip olduğu irşat ve tebliğ anlayışı ile gerek camideki namaz vakitleri esnasında ve namaz aralarında ve gerekse medresedeki tedrisatın dışında halkla buluştuğu her anda halkın dini, ahlaki ve sosyal terbiyesini sağlamıştır. Ayrıca halkın sosyal faaliyetlerine katılarak bu anlamda halkı yalnız bırakmadığı gibi, birçok olumsuzluklara müdahale ederek de halkın sosyal barışına ve dayanışmasına katkı sunmuştur. Dini ve ilmi bakımından yaptığı fiili hizmetlerinin yanında yetiştirdiği talebeler ve yazdığı ilmi eserler ile de bu anlamda dolaylı hizmetlerini sürdürmüş ve bu hizmetlerini kalıcı hale getirmiştir. Dolayısıyla Kotalili Molla Abdullah'ı tanımak, O'nun ilmi eserlerini bilmek, örnek yaşamından ve eserlerinden istifade etmek büyük bir önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

ÇİÇEK, M. Halil, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2009.

DÜNDAR, Molla Muhammed Asım (Molla Abdullh'ın oğlu ve talebesi), Muş Merkez Özel İdare Mescidi İmam Hatibi.

Molla Abdullah, Genç Yaşta Kaybettiği Kardeşi İçin Yazdığı **Kürtçe Mersiyesi**.

Molla Abdullah, Görev Yaptığı Kotalı Köyünün Depremde Yıkılması Üzerine Tasvir Ettiği Manzaraya ve Allah'a Şükre Dair Yazdığı **Farsça Beyit vb.**

Molla Abdullah, Hocası ve Mürşidi Şeyh Halid el-Ohini için Yazdığı **Arapça ve Kürtçe Mersiyeleri**.

Molla Abdullah, **Molla Muhammed el-Genci'ye Verdiği İlmî İcazetname**.

Molla Abdullah, **Oğlu Molla Muhammed Asım'a Verdiği İlmî İcazetname vb.**

Molla Abdullah, Molla Muhyeddin el-Havili ile ilmi konularda karşılıklı mektuplaşmaları vb.

---

⁸ Molla Abdullah, Hocası ve Mürşidi Şeyh Halid el-Ohini için Yazdığı *Arapça ve Kürtçe Mersiyeler*; Genç Yaşta Kaybettiği Kardeşi Molla Abdulfettah için Yazdığı *Kürtçe Mersiyesi*; Görev Yaptığı Kotalı Köyünün Yıkılması Üzerine Tasvir Ettiği Manzaraya Dair Yazdığı *Farsça Beyit vb.*

⁹ Molla Abdullah, Norşinli Şeyh Nureddin'in Vasiyet ile ilgili kendisine gönderdiği mektuba cevaben ona Mektup yazıp göndermesi; Vartınisli (Altınova) Molla Maşaallah'ın Boşanma ile ilgili mektupla kendisine sorulan soruya Yazdığı Mektupla cevap vermesi; Molla Muhyeddin el-Havili ile ilmi konularda karşılıklı mektuplaşmaları vb.

Molla Abdullah, **Molla Reşit el-Ağeni'ye Verdiği İlmî İcazetname.**

Molla Abdullah, Norşinli Şeyh Nureddin'in Vasiyet ile ilgili kendisine gönderdiği mektuba cevaben ona Mektup yazıp göndermesi.

Molla Abdullah, Vartınisli (Altınovalı) Molla Maşaallah'ın Boşanma ile ilgili mektupla kendisine sorulan soruya Yazdığı Mektupla cevap vermesi.

Şeyh Asım (Ohin Medresesi Müderrisi), **Alauddin Oğlu Abdullah'a Verdiği İlmî İcazetname**, Ohin Haziran 1375h.

TİMURTAŞ, Abdulhadi, **Botan Medreselerinin Piri Molla Muhammed Zıvıngi**, Kent Yay., İstanbul, 2008.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı**, TTK Basım Evi, Ankara, 1988.

ZENGİN, Zeki Salih, **II. Meşrutiyette Medreseler ve Din Eğitimi**, Akçağ Yay., Ankara, 2002.

MALAZGİRTLİ ÜNLÜ ÂLİM EBÛ ALİ EL-KÂLÎ

Ahmet GEMİ*

ÖZET

Milâdî 901(h. 288) yılında Malazgirt'te doğan el-Kâlî'nin kaynaklardaki tam adı şöyledir: Ebû Ali İsmail b. el-Kâsım b. Ayzûn el-Kâlî el-Bağdadî. İslam kültür tarihinde önemli bir yere sahip olan "el-Kâlî" 915 yılında Malazgirt'ten ayrılarak Musul'a gitmiş ve orada Ebû Ya'lâ el-Mevsilî'den ders almıştır. Kısa bir süreliğine burada eğitim gördükten sonra akrabaları olan "Kaleliler" ile birlikte Bağdat'a gitmiştir. Burada çok geçmeden ün salan Ebû Ali memleketine nisbeten "el-Kâlî/Kaleli" nisbesini almıştır. Uzun süre Bağdat'ta kalan el-Kâlî, 327/940 yılında Endülüs'e gitmiş ve Halife Nâsır'ın himayesine girmiştir. Halife tarafından öğrenci yetiştirme ve eser yazma işi ile görevlendirilen el-Kâlî, birçok ünlü âlim yetiştirmiş ve onlarca eser kaleme almıştır. Bu öğrencilerinden bazıları daha sonra Endülüs devlet yönetiminde önemli görevler üstlenmişlerdir. Beraberinde zengin bir kütüphane ile Endülüs'e giden el-Kâlî, 356/967 yılında Kurtuba'da (Cordoba) vefat etmiştir.

Arap dili ve edebiyatı âlimi olan Ebû Ali el-Kâlî, değişik konuları ihtiva eden yirmiye yakın eser yazmıştır. Meşhur olan bazı eserleri şunlardır: 1. el-Emâlî, 2. el-Bârî' fi'l-luga, 3. el-Maksûr ve'l-memdüd, 4. Kitâbu'l-hayl, 5. Kitâbu Ef'alu min kezâ.

Anahtar Kelimeler: Ebû Ali el-Kâlî, el-Emâlî, Malazgirt.

GİRİŞ

İslam kültür tarihi zengin bir geçmişe sahiptir. İslam'ın doğuşu ile varlık sahasına atılan bu kültürün oluşmasında farklı medeniyetlerin katkı sağladığını vurgulamak gerekir. Bu medeniyetler Fars, Hint, Türk, Yunan gibi tarihe adını yazdıran kadim medeniyetlerdir. Değişik vesilelerle söz konusu olan medeniyetlerden yararlanan Müslüman milletler çok geçmeden İslam medeniyetini vücuda getirmişlerdir.

Müslümanlar hicri 1. asırdan başlayarak yine hicri 9. asra kadar dünyanın pek çok yerine gitme fırsatını elde ettiler. Müslümanlar fetihler ile birlikte Hicaz'dan Şam'a oradan da Afrika'ya kadar gitmiş ve çok geçmeden Avrupa'ya dayanmış ve Endülüs'ü fethetmişlerdir. Bu yerlerde yapılan ilk icraat bilim, sanat ve medeniyetin tesisi olmuştur.

Değişik adlarla devletler kuran Müslüman milletler farklı dinlere mensup devletlerle komşuluk yapmışlardır. Müslümanlarla sınır komşusu olan bu devletlerin tebaası İslam'ı merak ediyor ve bireysel olarak bu dini öğrenmek için uğraş gösteriyordu. Müslümanlarla sınırı olan devletlerden biri de Bizans İmparatorluğu idi. Her ne kadar Müslümanlarla amansız bir mücadelesi olsa da bu devletin vatandaşlarından bir kısmı artık Müslüman olmuştu. Özellikle Doğu Bizans zaten nerede ise bütünü ile İslam kültürü hakkında kısmi bir bilgiye sahipti.

İslam'ın hızla yayıldığı bir dönemde Bizanslıların öncü kalelerinden biri de Malazgirt'ti. Günümüzde Muş iline bağlı olan Malazgirt, miladi 1071 yılında Alparslan'ın komutanlığını yaptığı ve farklı milletlere mensup olan donanımlı bir ordu ile Bizanslılardan alındı.

Malazgirt zaferinden yaklaşık 200 yıl önce Malazgirt'te dünyaya gelen, özellikle Endülüs medeniyetinin oluşmasında büyük katkısı olan ve İslam kültür ve medeniyet tarihine ilk öğretmen (:el-muallimu'l-evvel) olarak geçen bir zat var ki bu zat Malazgirt'te doğmuş ve gençlik yıllarını yine burada geçirmiştir. Bu kişi Ebû Ali el-Kâlî'dir. el-Kâlî, dalları Bağdat ve Endülüs'te ama kökü Malazgirt'te olan bir ilim adamıdır.

Ebû Ali el-Kâlî'nin milliyeti ve mensubiyeti ile ilgili net bilgiler bulunmamakla birlikte kendisinin Kürt olduğunu iddia edenler çoğunluktadır. Biyografi kitaplarında buna delalet eden bilgiler bulunmakla birlikte bu bilgilerin çoğunluğunun makalede zikredilen

* Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, ahmetgemi04@gmail.com.

biyografi kitaplarından nakledilmiş olması bu konudaki bilgi karmaşıklığını da beraberinde getirmiştir.¹

Adını İslam kültür tarihine altın harflerle yazan Ebû Ali el-Kâlî gibi bir âlimin toprağımızdan çıkması bizim için bir gurur kaynağı olsa da ülkemizde bu âlim hakkında yeterli derecede araştırmaların yapılmaması bir eksikliktir. Binaenaleyh bu çalışma söz konusu eksikliğin giderilmesi için yapılmıştır.

EBÛ ALİ EL-KÂLÎ

1. Hayatı

Milâdî 901(h. 288) yılında Malazgirt'te doğan el-Kâlî'nin tam adı şöyledir: Ebû Ali İsmail b. el-Kâsım b. 'Ayzûn b. Harun b. İsa b. Muhammed b. Selman el-Kâlî el-Bağdadî. Dedesi Selman, Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervan'ın azatlı kölesi idi. İslam kültür ve medeniyet tarihinde önemli bir yeri olan "el-Kâlî" henüz genç yaşta iken 303/916 yılında Malazgirt'ten ayrılarak Musul'a gitti ve burada Ebû Ya'lâ el-Mevsîlî'den ders aldı. Kısa bir süreliğine burada eğitim gördükten sonra "Kalikala"² denilen yerden gelenlerle birlikte Bağdat'a gitti ve burada ilmi faaliyetlerde bulundu. Memleketine nisbeten "el-Kâlî/Kaleli" nisbesini alan Ebû Ali İsmail, uzun süre Bağdat'ta kaldıktan sonra 327/940 yılında Endülüs'e gitti. Burada Halife Abdurrahman Nâsır'ın himayesine girdi. Halife tarafından öğrenci yetiştirme ve eser yazma işi ile görevlendirilen el-Kâlî, birçok ünlü âlim yetiştirdi ve onlarca ciltlik eser kaleme aldı.³

el-Kâlî'nin Malazgirt asıllı olduğundan şüphe yoktur. Hayatı hakkında bilgi veren bütün kaynaklar bu konuda hemfikirdir. Ayrıca günümüzde olduğu gibi eskiden de Malazgirt'in adı "Kele/kale" idi. Arapça bir kelime olan "kale (قلعة)" ismi, Malazgirt kalesi sebebiyle bu yerleşim yerine verilmiştir. Daha sonra mensubiyet yâ'sı alan "kale" kelimesi "kâlî" (kaleli, kaleye ait) şeklini almıştır. el-Kâlî mensubiyeti hakkında şöyle demektedir: "Bağdat'a Menazcirt (Malazgirt) köylerinden biri olan Kalikala sakinleri ile birlikte geldim. Bunlar, oyuklardan meydana gelen yurtlarına büyük değer atfederlerdi. Onlarla birlikte olduğum için el-Kâlî nisbesi ile anıldım."⁴

Biyografi kaynaklarında el-Kâlî'nin Malazgirtli olduğuna dair yeterli bilgi bulunmakla birlikte bu kaynakların çoğunda Malazgirt ismi Menazcirt veya Menazkirt şeklinde geçmektedir. Bunun sebebi Arapça'da "g" harfinin olmamasındandır. Bununla birlikte Malazgirt'in nereye bağlı olduğu hususu da farklılık göstermektedir. Ziriklî Menazcirt'in doğu Fırat'ta ve Van gölünün yakınında bir yer olarak belirtmektedir.⁵ Bazı

¹ Baba Merdukh Rûhânî, **Kürt Meşhurları Tarihi**, (Çev. Hatice Yılmaz Arslan-Kenan Subaşı), Hivda İletişim, İstanbul, 2017, I, 62.

² "Kalikala" ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Muhammed b. Abdulmunim el-Himyerî, **er-Ravdu'l-Mi'târ fi Haberî'l-Aktâr**, (thk. İhsan Abbas), Müessesetü Nâsır li's-Sakâfe, Beyrut, 1980, I, 447.; Ziriklî bu yerin Trabzon ile Malazgirt arasında olduğunu belirtmektedir (Ziriklî, **a.g.e.**, I, 321); Van'ın Özalp ilçesinin eski adının da "Kalkali veya Kalkaliya" olduğunu hatırlatmakta yarar vardır. Kanaatimizce el-Kâlî, buraya mensup olan kişilerce birlikte Bağdat'a gitmiştir.

³ Ebû Ali el-Kâlî, **Kitabü'l-Emâlî**, (takdim: Muhammed Abdulcevvad), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, I, 5 (eserin mukaddimesinde); Hayreddin Ziriklî, **el-A'lâm**, Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, 15. Baskı, Beyrût, 2002, I, 321; Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, (thk. Şuayb el-Arnâvut vd.), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1984, XVI, 45-46; Ömer Rıza Kehhâle, **Mu'cemü'l-Müellifîn**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1993, II, 286; Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebibekir b. Hallikân, **Vefeyâtü'l-A'yan**, (thk. İhsan Abbas), Dâru's-Sadir, Beyrut, I, 226; Moh. Ben Cheneb, "Kâlî", **MEB İslam Ansiklopedisi**, Etam A.Ş. Matbaa Tesisleri, Eskişehir, 2001, VI, 133-134; Ahmet Subhi Furat, **Arap Edebiyatı Tarihi-I**, Edebiyat Fak. Basımevi, İstanbul, 1996, I, 241; Hüseyin Elmalı, "Kâlî", **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2001, XXIV, 259-260.

⁴ Yakut Hamevî, **Mu'cemu'l-Üdebâ**, (thk. İhsan Abbas), Dâru'l-Garbi'l-İslami, Beyrut, 1993, I, 730; Elmalı, a.g.m., XXIV, 260.

⁵ Ziriklî, **a.g.e.**, I, 321.

kaynaklarda Malazgirt Diyarbakır'a⁶ bağlı bir yer olarak gösterilirken bazılarında ise Ahlat ile Diyâr-ı Rum arasında bir yer olup Ermeni ve Rumlara tabi bir yerleşim yeri olarak geçmektedir.⁷

2. İlmi Kişiliği

Ebû Ali el-Kâlî derin bir ilmi kabiliyete sahiptir. Bunda, yaşadığı üç farklı kültürün etkisinin olduğunda şüphe yoktur. Zira o, çocukluğunu ve gençliğini o dönemde Bizans İmparatorluğuna bağlı olan Malazgirt'te, hayatının kemal dönemini Musul ve Bağdat'ta ve hayatının verimli dönemini de Endülüs'te geçirmiştir.

el-Kâlî'nin ilk tahsilini kimden aldığı hususunda herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Daha sonra ilim öğrenmek vesilesi ile dönemin ilim ve kültür merkezi olan Bağdat'a gittiğini ve burada yaklaşık 25 yıl kaldığını kaynaklardan öğrenmekteyiz.⁸ Bu sürede el-Kâlî'nin, Bağdat'ta ilim tahsil ettiği bazı âlimler şunlardır: Ebu'l-Kasım Abdullah el-Begavî (ö. 317/933), Ebu Said el-Hasan el-Adevî (ö. 319/935), Ebubekir Abdullah b. Ebi Davud Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistanî (ö. 316/932), Ebu Muhammed Yahya b. Muhammed b. Said (ö. 317/933), Hüseyin b. İsmail el-Mahallî (ö. 303/916), İbn Durustevyehi (ö. 347/963), Zeccac (ö. 311/927), Ahfeş es-Sağır (ö. 315/931), İbn Dureyd (ö. 321/937), Nifteveyhi (ö. 323/939), İbn Serrac (ö. 316/932), İbnü'l-Enbârî (ö. 328/941)...⁹

el-Kâlî, şiir, siyer, ensab ve eyyâmü'l-Arab, Arap dili ve edebiyatı alanında tebarüz etmiştir. Bu alanda kendisinden önce ve sonra hiç kimse O'nu geçememiştir. Kaleme almış olduğu eserlerin muhtevası ve zenginliği buna işaret etmektedir. Arapçanın lehçelerini ve bu lehçelerdeki incelikleri bilen el-Kâlî, dile olan vukûfiyetini farklı hacimlere sahip olan eserlerinde dile getirmiştir.¹⁰ Zira kendisi tabiatı itibarıyla Arap diline yatkındı. Kanaatimizce O'nun farklı dillerle olan ihtilafı buna zemin hazırlamıştır. Zira Malazgirt'te bulunduğu dönemde Arapçanın dışında bir dil kullandığında şüphe yoktur. Bağdat'ta ikamet ettiğinde keza dünyanın farklı bölgelerinden gelenlerle olan irtibatı başta Farsça olmak üzere diğer dillerle irtibat kurmasını sağlamıştır. Ancak bütün bunlarla birlikte İspanya'da geçirdiği bu uzun dönem neticesinde el-Kâlî'nin İspanyolca ile de yolunun kesilmiş olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Bütün bunlar el-Kâlî'nin dilticiliğinin hinterlandını oluşturmaktadır. Böylece O, dilde öncü olmuş, bu konuda naklettikleri, ilim adamları için delil teşkil etmiş ve insanlar kendisinden istifade etmişlerdir. Üzerinde onca zaman geçmesine rağmen insanlar el-Kâlî'den sitayişle bahsetmektedirler.

a. Endülüs Yolculuğu

Ebû Ali el-Kâlî, Malazgirt'ten Bağdat'a geldiğinde henüz çok gençti. Bağdat'ta derin bir ilmi birikim elde edinceye kadar farklı alanlarda farklı hocalardan ders aldı. Bağdat'ın o günkü durumu ilim tahsiline müsaitti. Zira Bağdat hilafet merkezi idi ve dünyanın birçok yerinden insanlar ilim tahsil etmek, ticaret ve siyaset yapmak için buraya akın ediyorlardı.

el-Kâlî'nin Bağdat'ta iken öğrencisi olduğu kişilere bakıldığında bu kişilerin farklı kültürlerden geldikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca bu durum Bağdat'ın o günkü kültürel seviyesini de göstermektedir. el-Kâlî, böyle bir muhitte zengin bir ilmi birikim elde edinceye kadar talim ve taallümde bulunmuş ve şöhreti kısa sürede İslam dünyasına yayılmıştı. O dönemde Endülüs Emevi Devletinin halifesi Abdurrahman Nâsır idi. Nâsır ilim ve fen aşığı bir zat idi. Halkına yarar sağlayacak her türlü girişimden sakınmazdı. İlim adamlarına kıymet verir ve onları ödüllendirirdi. el-Kâlî'nin dil ve edebiyat alanındaki ünü halife Nâsır'a da

⁶ İbn Hacer Askalânî, *Tebîrü'l-Müntebih*, (thk. Muhammed Ali Neccâr vd.), el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, III, 1149.

⁷ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Dâru Sadir, Beyrut, 1977, V, 202.

⁸ Hamevî, *a.g.e.*, I, 730.

⁹ el-Kâlî, (eserin mukaddimesinde).

¹⁰ Elmalı, *a.g.m.*, XXIV, 260.

ulaşmıştı. Bunun üzerine Nâsır ilim ve edebiyat alanında halkına fayda sağlaması için el-Kâlî'ye mektup yazarak O'nu Endülüs'e davet etti. el-Kâlî, Nâsır'ın bu davetine olumlu cevap verdi ve Endülüs'e gitmek için beraberinde dört bin cilt kitap ile yola koyuldu. Endülüs'e vardığında ise büyük bir tören ile karşılandı. el-Kâlî burada başta Halife Abdurrahman Nâsır'ın oğlu ve daha sonra Endülüs Emevi Devletine halife olacak el-Hakem el-Müstansır'ın eğitimine geniş zaman ayırdı. Bununla birlikte özellikle Kurtuba'da yaşayan devlet büyüklerinin çocuklarını eğitti. Böylece ününe ün kattı.¹¹ Bununla birlikte bazı kaynaklar, el-Kâlî'nin Bağdat'ta iken layık olduğu ilgiyi göremediği için Endülüs'e gittiğini naklederler.¹²

el-Kâlî'nin Endülüs'te iken yetiştirdiği öğrencilerden bazıları şunlardır: Ebubekir Hasan ez-Zübeydî, İbnü's-Sanâ Abdullah b. Asbağ, Muhammed b. İbrahim el-Kuraşî, Süleyman b. Halef, Ebû Nasr Harun b. Musa.¹³

b. Eserleri

Arap dili ve edebiyatı âlimi olan Ebû Ali el-Kâlî, değişik konuları ihtiva eden yirmiye yakın eser yazmıştır. Bu eserleri ilim dünyasınca takdir görmüş ve bölgeden bölgeye nakledilmişlerdir. Ömrünün verimli kısmını Endülüs'te geçiren el-Kâlî, bu eserlerinin bir kısmını herhangi bir kaynağa müracaat etmeden ezberden öğrencilerine yazdırmıştır. Maalesef bu eserlerin büyük bir kısmı günümüze ulaşamamıştır. el-Kâlî eserlerini Endülüs'te yazdığına göre bu eserlerin kaybolan kısımlarının buradaki kütüphanelerde bulunma ihtimali yüksektir. Meşhur olan eserleri şunlardır:

1. *el-Emâlî*: Arap dili ve edebiyatı ile ilgili olan bu eser, el-Kâlî'nin Endülüs'te verdiği ders notlarından oluşmaktadır. Daha sonra el-Kâlî'nin bizzat kendisi bu eserine *Zeylü'l-emâlî ve'n-nevâdir* adında bir tekmile kaleme almıştır. Bu eserin, içerdiği şiir, mesel ve diğer dil malzemeleri itibariyle Arap dilinde aynı alanda yazılmış eserlerden daha iyi ve daha kapsamlı olduğu iddia edilmektedir. Kelimelerin morfolojik yapısı, harflerin dizilişi ve bunların anlamla olan ilişkisini gözeterek Arap lehçeleri hakkında bilgi veren *el-Emâlî*, Arap diltiliği için zengin bir ansiklopedi değerini taşımaktadır. Maalesef eserin tamamı günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşan kısmı üzerinde birçok çalışma yapılmış ve defalarca baskısı yapılmıştır. Arap dili ve edebiyatı için önemli bir yere sahip olan bu eser sistematik olarak hazırlanmadığı gibi tamamıyla da günümüze ulaşamamıştır. Bu esere bizzat el-Kâlî tarafından *Zeylü'l-Emâlî ve'n-Nevâdir* adıyla bir ek hazırlanmıştır. İslam âleminde el-Kâlî'nin bu eseri büyük değer gördüğü gibi şiddetli tenkitlere de maruz kalmıştır.¹⁴

2. *el-Bâri 'fi'l-Luga*: Endülüs'te yazılmış ilk sözlük özelliğini taşıyan bu eser, burada daha sonra yapılan lügat çalışmalarına da kaynaklık etmiştir. Halil b. Ahmed el-Ferâhidî'nin *Kitâbü'l-'Ayn*'ı tarzında hazırlanmış bir sözlüktür. Garibü'l-hadise dair olduğu için *el-Bâri 'fi garibi'l-hadis* olarak da adlandırılmaktadır. el-Kâlî, bu çalışmasını hazırlarken aslen Kurtuba'lı Muhammed b. Hüseyin el-Fihri'den yardım almıştır. Kendisine kadar gelen dil kitaplarının birleştirilmiş halidir. 5000 varaktan oluştuğu söylenmektedir. Bu eserin 100 cilt olduğunu söyleyenler bile bulunmaktadır. Ne yazık ki bu eser de tamamıyla günümüze ulaşamamıştır. Eldeki nüshalar üzerinde birçok çalışma yapılmıştır.¹⁵

3. *el-Maksûr ve'l-Memdûd*: Üstünlük ve mahreç esasına göre dizilmiş bu eser Arapça'daki maksûr ve memdûd isimleri ihtiva etmektedir. Alanında yazılmış nadir eserlerden olduğu iddia edilmektedir.¹⁶

4. *Kitâbü'l-Hayl*: At ve cinsleri ile ilgili olan bu eser binicilik alanında da ünlüdür.¹⁷

¹¹ el-Kâlî, (eserin mukaddimesinde).

¹² Elmalı, "Kâlî", XXIV, 260.

¹³ Elmalı, "Kâlî", XXIV, 260.

¹⁴ Hüseyin Elmalı, "el-Emâlî", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1995, XI, 72.; Elmalı, "Kâlî", XXIV, 260; Kenan Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*, Cantaş Yay. İstanbul, 2016, s. 42.

¹⁵ Süleyman Tülücü, "el-Bâri", TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1992, V, 73-74; Elmalı, "Kâlî", XXIV, 260; Demirayak, *a.g.e.*, s. 238-239.

¹⁶ Ziriklî, *a.g.e.*, I, 321; Elmalı, "Kâlî", XXIV, 260; Demirayak, *a.g.e.*, s. 315.

5. *Kitâbü Ef'alü Min Kezâ*: Ef'alü min kezâ (أفعل من كذا) kalıbını ihtiva eden Arap atasözlerinden oluşan bu eserin Arap folkloru açısındaki önemi büyüktür. Eserin birçok kez baskısı yapılmıştır.¹⁸

6. *Kitabü'l-İbil ve Netâcuha*: Deve ve türleri ile ilgili yazılmış bir eserdir. Arapçada bu konuda yazılmış birçok eserden birisidir.¹⁹

7. *Kitabü Makâtîlî'l-Fürsân*: “Kahramanların Savaşı” adındaki bu eser ile ilgili olarak herhangi bir bilgiye sahip değiliz.²⁰

8. *Tefsirü's-Seb'it-Tivâl*: Kur'an-ı Kerimin yedi uzun süresinin tefsiridir. Sadece bir kaynaktan bahsi geçen bu tefsirin varlığı hakkında elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.²¹

c. Vefatı

Ebû Ali el-Kâlî, 356/967 yılı Rebiül-ahir ayında Kurtuba'da vefat etmiştir. Ebu Abdullah el-Cübeyrî namazını kıldırması ve Kurtuba'da Mut'a mezarlığında defnedilmiştir.²²

d. İslam Kültür Medeniyetindeki Yeri

Müslümanların İspanya'daki macerası İslam'ın ilk dönemlerine kadar gitmektedir. Çok geçmeden Müslümanlar Avrupa'nın kapısı ve münbit yerini fethetmiş ve burada İslam kültür ve medeniyetinin temellerini atarak burayı medeniyet beşiği haline getirmişlerdir. Bahse konu olan bu dönem, Endülüs Emevî Devleti dönemidir. Ayrıca bu dönem, Endülüs'te İslam kültür ve medeniyetinin altın çağını yaşadığı dönemdir. Dini ilimler başta olmak üzere fenni ilimlerin de tırmanışa geçtiği bu coğrafyada bilim, teknik, sanat ve mimarinin de İslam kültürüne uygun bir şekilde geliştiği görülmektedir. Nitekim çok geçmeden Endülüs'te yetişen ilim adamlarının dünyadaki etkisi de görülecektir. Bu kültürel iklimin oluşmasının temel bazı müşevviklerinin olduğu şüphesizdir. Bunlardan bazıları şunlardır:

- a- Endülüs'ün coğrafi konumu,
- b- Endülüs'ün sosyal, siyasal ve kültürel durumu,
- c- Endülüs'e akın eden ilim adamlarının varlığı.

Endülüs Emevi Devleti yukarıda izah edildiği gibi kültürel bir zirve yaşarken bu durum İslam dünyasındaki ilim adamlarının dikkatini çekmekteydi. Bu âlimlerden bir kısmı kendi isteği ile buraya giderken Ebû Ali el-Kâlî gibi bazı aydınlar da bizzat devlet otoriterleri tarafından davet edilmekteydi. Böylece özellikle doğuda bulunan bazı âlimlerin Endülüs'e gitmesi, Endülüslülerin doğuya olan seyahatleri, yönetim tarafından kitapların derlenerek toplanması ve kütüphanelerin açılması, halife ve yöneticilerin ilme ve ilim adamlarına olan sevgi ve saygısı İslam'ın bu yeni yurdunda kültürel altın çağın yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Endülüs'teki farklı kültürel merhalelerin ilk halkasını doğudan herhangi bir değişime uğramadan alınan edebi mahsullerin oluşturduğunu vurgulamak gerekir.²³

Ebû Ali el-Kâlî Endülüs'e ilk giden seçkin âlimlerdendir. el-Kâlî, burada halife Abdurrahman Nâsır'ın oğlu başta olmak üzere birçok ilim ve devlet adamını yetiştirdi. Şark ilmini garp ilmi ile harmanlayan el-Kâlî, Endülüs'te yeni bir dil ve edebi zevkin oluşmasının temellerini attı. Şarkın ünlü âlimlerinin fikirlerini garba taşıdı ve burada adeta kültürel bir nahda hareketini başlattı.²⁴

¹⁷ Ziriklî, a.g.e., I, 321; Elmalî, “Kâlî”, XXIV, 260.

¹⁸ Ziriklî, a.g.e., I, 321; Elmalî, “Kâlî”, XXIV, 260.

¹⁹ Ziriklî, a.g.e., I, 321; Elmalî, “Kâlî”, XXIV, 260.

²⁰ Ziriklî, a.g.e., I, 321; Elmalî, “Kâlî”, XXIV, 260.

²¹ Selahaddin b. Halil b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, (thk. Ahmed Arnavut vd.), Dâru İhyai't-Türâs, Beyrut 2000, IX, 114.

²² Ziriklî, a.g.e., I, 321; Elmalî, “Kâlî”, XXIV, 260.

²³ Ali Bakır Tahiri Niyâ, Seyyid Mehdi Masbûk, Şehlâ Zemânî, Ebû Ali el-Kâlî'nin Endülüs Edebiyatındaki Kültürel Rolü, *İzâat-i Nakdiyye (Fasla Muhakkama)*, yıl: 3, sayı: 6, Haziran 2012, s. 119.

²⁴ Niyâ, a.g.m., s. 120.

Daha önce de belirtildiği gibi el-Kâfî'nin Endülüs'e olan etkisi dil ve edebiyat alanında olmuştur. Başta Cahiliye dönemi şairlerinin divanları olmak üzere Arap edebiyatının ünlü şairlerinin divanlarını ve keza doğudaki bütün dil malzemelerini Endülüs'e taşıyan kişi el-Kâfî'dir.²⁵ el-Kâfî'nin Arap dili ve edebiyatı tarihinde, özellikle de sözlükbilim (:leksikoloji) çalışmalarında adından söz edilen birkaç kişiden biri olduğunu da hatırlatmakta yarar vardır.

Ebû Ali el-Kâfî, Kurtuba'da öğrenci yetiştirmenin yanında Perşembe günleri ulu camide halka konferanslar vermekteydi. Arap dili ve edebiyatı, Kur'an ve hadisteki derin bilgisi bu sohbet halkasının gelişmesine zemin hazırlamıştır. Ayrıca el-Kâfî, söz konusu alanda bildiklerini öğrencilerine dikte ettiriyordu.²⁶ Böylece varak sayısı 5000'i geçen *el-Emâlî* adlı kitabı ile yine büyük hacme sahip *el-Bâri'* adlı eserinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Arap dilinin iki şaheseri olarak adlandırılan bu iki eser el-Kâfî'nin vefatından sonra da asırlar boyu Endülüs'ün ve İslam âleminin kültürel zeminini sulamıştır.

SONUÇ

Ebû Ali el-Kâfî, İslam âleminin yetiştirdiği nadir şahsiyetlerdendir. Günümüzde Muş iline bağlı olan Malazgirt'te doğmuş ve 20 yaşlarına kadar burada kalmıştır. Malazgirt'teki yaşamı ile ilgili elimizde fazla bilgi kaynağı bulunmamaktadır. Ebû Ali el-Kâfî gençlik döneminde Musul'a gitmiş ve buradan da dönemin ilim ve siyaset merkezi olan Bağdat'a geçmiştir. Bağdat'ta 25 sene dönemin ünlü âlimlerinden ders aldıktan sonra Endülüs'e göç etmiştir.

Ebû Ali el-Kâfî'nin Endülüs medeniyetinin olgunlaşmasında büyük katkısının olduğu iddia edilmektedir. Zira el-Kâfî Endülüs'e giderken “doğu kültür ve edebiyatı” orak nitelenebilecek bir ilmi birikimle birlikte beraberinde binlerce ciltlik eser de götürmüş ve vefatına kadar da burada farklı kulvarlarda ders vermiştir. el-Kâfî onlarca ciltlik eser yazmıştır. Bu eserlerinin bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. el-Kâfî ile ilgili yapılan çalışmalar yeterli düzeyde değildir. Özellikle O'nun doğum yeri ve gençliği ile ilgili doyurucu bilgi bulunmamaktadır.

Ebû Ali el-Kâfî gibi Malazgirtli olup hayatı hakkında araştırma yapılmayan birçok âlim bulunmaktadır. Bu kişilerin hayatları ve eserleri üzerine yapılan araştırmaların eksikliği bir kusur olsa da bu alanda çalışmaların yapıldığını da söylemekte yarar vardır.

KAYNAKÇA

ASKALÂNÎ, İbn Hacer, **Tebîrü'l-Müntebeh**, (thk. Muhammed Ali Neccâr vd.), el-Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut.

CHENEB, Moh. Ben, “Kâfî”, **MEB İslam Ansklopedisi**, Etam A.Ş. Matbaa Tesisleri, Eskişehir, 2001, VI, 133-134.

DEMİRAYAK, Kenan, **Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi**, Cantaş Yay. İstanbul, 2016.

ELMALI, Hüseyin, “el-Emâlî”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1995, XI, 72.

ELMALI, Hüseyin, “Kâfî”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 2001, XXIV, 259-260.

FURAT, Ahmet Subhi, **Arap Edebiyatı Tarihi-I**, Edebiyat Fak. Basımevi, İstanbul, 1996.

EL-HAMEVÎ, Yakut, **Mu'cemü'l-Büldân**, Dâru Sadir, Beyrut, 1977.

EL-HAMEVÎ, Yakut, **Mu'cemu'l-Üdebâ**, (thk. İhsan Abbas), Dâru'l-Garbi'l-İslami, Beyrut, 1993.

²⁵ Niyâ, a.g.m., s. 120.

²⁶ Niyâ, a.g.m., s. 120.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

- EL-HİMYERÎ, Muhammed b. Abdulmunim, **er-Ravdu'l-Mi'târ fî Haberi'l-Aktâr**, (thk. İhsan Abbas), Müessesetü Nâsır li's-Sakâfe, Beyrut, 1980.
- İbn Hallikân, Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebibekir, **Vefeyâtü'l-A'yan**, (thk. İhsan Abbas), Dâru's-Sadir, Beyrut.
- EL-KÂLÎ, Ebû Ali, **Kitabü'l-Emâlî**, (takdim: Muhammed Abdulcevvad), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut.
- KEHHÂLE, Ömer Rıza, **Mu'cemü'l-Müellifin**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1993.
- RÛHÂNÎ, Baba Merdukh, **Kürt Meşhurları Tarihi**, (Çev. Hatice Yılmaz Arslan-Kenan Subaşı), Hivda İletişim, İstanbul, 2017.
- NİYÂ, Ali Bakır Tahiri vd., Ebû Ali el-Kâlî'nin Endülülüs Edebiyatındaki Kültürel Rolü, **İzâat-i Nakdiyye (Fasila Muhakkama)**, Y 3, S 6, Haziran 2012, s. 115-128.
- ES-SAFEDÎ, Selahaddin b. Halil b. Aybek, **el-Vâfi bi'l-Vefeyât**, (thk. Ahmed Arnavut vd.), Dâru İhyai't-Türâs, Beyrut, 2000.
- TÛLÛCÛ, Süleyman, "el-Bârî", **TDV İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1992, V, 73-74.
- ZEHEBÎ, Muhammed b. Ahmed b. Osman, **Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ**, (thk. Şuayb el-Arnaut vd.), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1984.
- ZİRİKLÎ, Hayreddin, **el-A'lâm**, Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, 15. Baskı, Beyrût 2002.

MÜŞTÂK BABA DİVANI'NDA HİKEMİ İZLER

Murat KEKLİK*

ÖZET

Müşâk Baba 1759 yılında Bitlis'te doğmuştur. Gerçek adı Muhammed Mustafa'dır. Ancak mahlas olarak kullandığı Müştâk ile şöhret sahibi olmuş, bütün şiirlerinde bu mahlası kullanmıştır. Müştâk Babanın yaşadığı yıllarda Muş, Bitlis ocaklık beyliğine bağlı bir nahiye konumundadır. Müştâk Baba hayatının büyük bölümünü Bitlis, Erzurum, İstanbul'da geçirmiştir. Devrinin iyi tahsil görmüş bir mutasavvıfı olmakla beraber aynı zamanda hafız, kurra, şair, hattat ve müzik âlimi idi. Kadirilik üzerine aldığı terbiyeden sonra Bağdat'ta kendisine Nakîbu'l Eşrâf tarafından hilâfet ayrıca bir alem ile kırk derviş verilmiştir. Kâdirî tarikatı içine Müştâkiyye şubelerini kurduktan sonra 1831 yılında Muş'ta suikaste uğrayarak şehit edilmiştir. Müştâk Baba seyahatlere çıkmış birçok şehir ve ülkeyi ziyaret etmiş halkı aydınlatmıştır. Etkili konuşma gücü çevresindekileri hayrete düşüren hallerine binaen Şeyhül Mütelayyirin lakabıyla anılmıştır. Çoğunluğu Bitlis, Muş, Erzurum olmak üzere kendisine biat eden dervişlerinin sayısı iki yüz bine ulaşmıştır. Müştâk Baba divanı mensubu bulunduğu edebi mahfil içinde Şeyh Galib ve Seyid Mehmed Pertev Efendi divanlarından sonra en büyük divandır. İlahi aşk neşvesiyle yazılan divandaki şiirler ağırlıklı olarak tasavvufi mahiyettedir. Şiirlerin tasavvufi yönü çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Müştâk Baba tasavvufi açıdan dünya hayatının gelip geçiciliğinden bahsetmiş şiirlerinde de yaşadığı çağın huzursuzluk ve güvensizliğine karşı halkı uyarmış, öğütler vermiştir. Şair, şeyh ve bilge kişiliğiyle sosyal olayları, dönemin yozlaşmış birtakım müesseselerini tasavvufi anlayış çerçevesinde değerlendirmiştir. Çalışmada Müştâk Baba'nın hayatı ve kişiliği hakkında bilgi verilmiştir. Divan'ı taranarak hikemi nitelikteki beyitler tespit edilmiştir. Beyitlerden hareketle bir şeyhin gözünden dönemin insan ve toplum hayatına dair izlerin gösterilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Müştâk Baba, Divan, Hikemî, Tasavvuf.

GİRİŞ

Müşâk Baba 1758-1831 yılları arasında Bitlis, Erzurum, İstanbul'da yaşamış Kâdirî tarikatı içerisinde Müştâkiyye şubelerini kurmuş önemli bir mutasavvıftır. Hayatı hakkında en önemli ve detaylı araştırma Bülent Akot tarafından yapılmıştır¹. Doktora tezi olarak hazırlanan bu araştırma yapılırken Müştâk Baba'nın kendi eserleri ile tezin hazırlandığı tarihe kadar Müştâk Baba hakkında yapılmış olan araştırmalardan ve ortaya çıkarılan bütün kaynaklardan² istifade edilmiştir. Çalışmada Müştâk Baba'nın hayatı ve eserleri üzerine

* Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, muratkeklik@yyu.edu.tr

¹ Bülent Akot, **Müşâk Baba Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı**, Doktora Tezi Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.

² Hüseyin Vassaf, **Sefine-i Evliya**, çev.: Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz, Kitabevi Yay., İstanbul, 2006, C I, s. 157-163; Mustafa Özkul, **Dîvân-ı Müştâk Baba**, İstanbul, 1972, s. 1-16; **Cumhuriyet'in 50. Yılında Bitlis İl Yıllığı**, Ankara, 1973, s. 164; Mehmed Kemal Gündoğdu, "Cumhuriyetimizin 50. Yılında Müştâk Baba", **Bitlis Birlik Gazetesi**, Ağustos, 1973; Hekimoğlu İsmail, "Müşâk Efendi", **Sur Dergisi**, S IX, 1976, s. 33-40; Hamza Zülfikar, "Müşâk Baba", Hisar, 1976; "Müşâk" mad., **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, Dergâh Yay., İstanbul, 1986, C VI, s. 487; Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, haz.: Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul, 1991, C II, s. 232; "Müşâk Kâdirî" mad., **İslâm Âlimleri Ansiklopedisi**, Türkiye Gazetesi Yay., 1992, C XVIII., s. 166-167; Kemal Gündoğdu, **Şems-i Bitlisî**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 1992, s. 30-42; Mehmed Süreyya, **Sicilli Osmânî**, Kültür Bakanlığı Yay., 1996, C IV, s. 369; Kemal Yavuz, "Müşâk Baba ve Na'atları", **İlmî Araştırmalar**, S 5, İstanbul, 1997, s. 259-265; Cemil Çiftçi, "Müşâk", **Maktul Şairler**, Kitabevi Yay., İstanbul, 1997, s. 583-585; Ahmet Doğan, **Müşâk Baba, Hayatı ve Edebî Şahsiyeti**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (doktora tezi) Bu tez, daha sonra aynı isimle 1995 yılında Akçağ Yayınevi tarafından kitap olarak da basılmıştır; Kemal Gündoğdu, **Müşâk Baba**, MEB Yayınları, İstanbul, 1997; Bülent Akot, **Müşâk Baba Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı**, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Ankara, 2011; Bülent Akot, "Müşâk Baba (ö.1247/1831)'nın Âsâr Adlı Eserinin Tasavvufi ve Tarihi Muhtevasının Analizi", **Journal of Islamic Research**, 2012; 23(1).

bilgiler verilirken Müştâk Baba hakkında son yıllarda yapılan çalışmalara müracaat edilmekle birlikte temelde Akot'un yaptığı çalışmadan yararlanılmıştır.

Müştâk Baba köklü ve sufi bir aileye mensuptur. Ailesi, h.1051/m.1642 yılında devrin büyük bir âlim, fâzıl, ârif ve mutasavvıfı olan Molla Süleyman Baba (Müştâk Baba'nın dedesinin dedesi) başkanlığında Hakkari'den Bitlis'e göç eder. "Âsâr" adlı eserinde kökeni hakkında bizzat araştırmalar yaptığını söylemiş ve aile kökeni hakkında bilgiler vermiştir. Müştâk Baba, bu eserinde soyunun Hz. Ali'ye dayandığını dolayısıyla Peygamber Efendimiz (s.a.v.)'in soyundan geldiği ifade eder. Dedesinin adı Şeyh Süleyman Hoca, babasının adı ise Molla İbrahim'dir. Risâle-i Müştâkiyye'de de Müştâk Baba'nın soyu anne tarafından Abdulkâdir-i Geylanî'ye dayandırılmaktadır. Şiirlerinden edinilen bilgilere göre Müştâk Baba 1759 yılında Bitlis'in tarihi mahallelerinden birisi olan Zeydan Mahallesi'nde doğmuştur.

Mülk-i sipeh-i uşşâk mevlid-geh-i Müştâk

Envar ider işrak çün mihr-i ayân-ı Bitlis

Olunca Hazret-i Hak'dan inâyet

Erer Zeydanlıya dahi hidâyet³

Müştâk Baba, on yaşlarında iken babasını kaybeder. Yetim kalınca onu, büyük babası Hacı Süleyman Hoca büyütülmüştür. İlk eğitimini yine dedesi Şeyh Hacı Süleyman Hoca'dan almıştır. Arapça, Farsça ve İbranîce'ye vakıf olan dedesi Müştâk Baba'yı 12 yaşlarında medreseye kaydetmiş ancak derslerden ziyade ilgisinin musiki üzerine yoğunlaşması dedesini epeyce kaygılandırmıştır.⁴

Ası adı Muhammed Mustafa'dır. Müştâk mahlası kendi ifadesine göre Bitlis'te Uryan Baba tarafından kendisine verilmiş sonraları Neş'et Baba'dan aldığı derslerin ardından bu mahlasa bir de "Baba" ilave edilmiştir.

Bitlis, Erzurum ve İstanbul illerinde gerçekleştirdiği üç evlilikten tespit edildiği kadarıyla dört çocuğu olmuştur. Bitlis'teki evliliğinden doğan oğlu Edhem Baba (h.1219/m.1805-h.1304/m.1887) nın da Bitlis ve İstanbul'da yaptığı evliliklerden çocukları olmuştur. Müştâk Baba'nın Bitlis'teki torunları, Okumuş soyadını almıştır.

Müştâk Baba, seyahati, gezip görmeyi, konuşmayı, bilgi ve görgüsünü arttırmayı seven birisidir. Kaynaklara göre, Müştâk Baba, dâimi olarak tâcı ve beraberinde on iki dervîşiyle birlikte seyahat etmiştir. Kâdirîlik üzere seyr u sülûkunu tamamladıktan sonra, usûlen ilk uzun seyahatini, aldığı manevî bir işaretle Bağdat'a gerçekleştirir. Burada, kendisine Nakîbu'l-Eşraf tarafından hilâfet ve ayrıca bir alem ile kırk dervîş verilir. Bağdat'tan sonra Hindistan, Serendip Adası, Hicaz, Medine, Mısır, Şam, Kudüs'e seyahatlerde bulunur. Başta İstanbul olmak üzere ülke içinde de birçok şehre uğrar. Dîvân'ında İstanbul'a olan sevgisinden özellikle bahseder. Her gittiği yerde büyük sevgiyle karşılaşır. Trabzon'da omuzlarda taşınmasını bir beytine yansıtır.

Kâdirîyiz Kâdirî gül gibi başda gezeriz

Zerre-i Hâk-i der-i pâdişah-ı Geylânız⁵

Seyahatlerinde girdiği çevrelerde ilim, irfan, tecrübesi ve musiki yeteneğiyle herkesin teveccühünü kazanmıştır. II. Mahmud'un da ilgisine mazhar olmuş onun has nedimlerinin arasında yer almıştır.⁶ Ayrıca gittiği yerlerde halkla görüşür, dert dinler, dertlerine derman olurdu. İstanbul'da iken çağdaşı meşhur âlimlerden Hoca Neş'et Efendi (ö.1222/1807) ile beraber yaptığı Mesnevî-i Şerîf ve Hadîs-i Şerîf dersleri büyük rağbet görmüştür. Konya

³ Akot, **Müştâk Baba Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı**, 28-30.

⁴ Kemal Gündoğdu, **Müştâk Baba**, MEB Yayınları, İstanbul, 1997, s. 10.

⁵ Akot, **Müştâk Baba Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı**, s. 35-40.

⁶ Gündoğdu, **Müştâk Baba Dîvânı**, s. 27.

ziyareti sırasında teberrüken Mesnevî-i Şerîf ve Hadîs-i Şerîf dersleri almış asîtanedeki Çelebî Efendi tarafından sikke-i şerîf giydirilerek taltif olunmuştur.⁷

Müştâk Baba'nın ne zaman ve nasıl vefat ettiği ile ilgili farklı görüşler mevcut olmakla birlikte kaynakların çoğu Muş'ta boğularak şehit edildiği kaydetmektedir. Müştâk Baba, şehit edilişinden birkaç gün önce, kırk kurban keser ve fakirlere dağıtır. Bu vesîle ile “ya Rabb! Bu âciz kuluna, şehâdeti nasip et. Tâ ki Hz. Hüseyin ile beraber olayım.” diye duâ eder. Duâsı, şehit olmasıyla kabul edilmiş olur.⁸

Müştâk Baba, şehit edildikten sonra, seccadesinin altında şu Na't-ı Şerîf, ortaya çıkmıştır.

Ya Rasûlallah uluvv-ı şan Senin
Server-i kevneynsin ferman Senin
Dest-i hükmünde şeha çevgân Senin
Top Senin çevgan Senin, meydan Senin
Söz Senin muhabbet Senin, devran Senin⁹

Vefatından iki ay önce Gümgüm (Varto) şeyhine yazdığı manzûmede vefatına açık bir şekilde işaret etmektedir:

Ömrümüz bu sene yetmiş beşe,
Yetmiş ey can, güzel et endişe.

Bundan artık yaşamazsa da n'ola
Kalmadı dilde murâdım câna

Sırr-ı la-havf ile bî-bâk oldum,
Pîr-î fânî vü ferah nâk oldum¹⁰

Akot, kaynaklarda Müştâk Baba'nın öldürülmesine neden olarak gösterilenler arasında en kuvvetli ihtimal olarak isminin siyasete karışması, nüfuzunun ilerlemesini gösterir. Buna göre Müştâk Baba, Muş beylerinden Alâaddin Paşa'nın oğulları tarafından, sahip olduğu siyasî güç bitirilmek istendiği için şehit edilmiştir. Müştâk Baba, şehit edildiği yer olan Muş'ta defnedilmiştir.¹¹

Müştâk Baba'ya hocalık ve mürşitlik yapan Şems-i Bitlisî, Hacı Hasan-ı Şirvanî, Uryan Baba ve Hoca Neş'et Efendi ilmi ve manevi bakımdan Müştâk Baba'nın yetişmesinde önemli rol oynamışlardır. Müştâk Baba ilk olarak aynı zamanda amcası olan Şems-i Bitlisî'den dini ilimleri, tasavvuf neşvesini almıştır. Medrese eğitimini aldığı 15 yaşlarında Hacı Hasan-ı Şirvanî'yi bid'at ehli sayıp beş sene boyunca evliyâlığını inkar etmiş yirmili yaşlarda gördüğü bir rüya üzerine inkar ettiği Hacı Hasan-ı Şirvanî'nin huzuruna varıp talebesi olmuştur. Hacı Hasan-ı Şirvanî evliyaların gizli ilimlerine ulaşmak için tasavvuf ile uğraşması gerektiğini, böylece Allah Teâlâ'nın rızasını kazanabileceğini öğütler. Üstadının çizdiği istikamet doğrultusunda hareket ederek tasavvuf alanında merhaleler aşmaya, çetin riyâzat, halvet ve uzlet devreleri yaşamaya, kişilik yönünden olgunlaşmaya, kendini Hakk yoluna tamamen adanarak gerçek bir gönül eri olmaya çalışır. Tasavvuf yolunda seyr u sülûk sürecinden sonra o, kendini sürekli yenilemiş zamanla özellikle Kâdirî Tarîkatı içinde Müştâkiyye şubesini kuracak hale gelmiştir. Müştâk Baba'nın hocalarından Uryan Baba, Şems-i Bitlisî'nin talebelerindendir. Müştâk Baba'nın yazmış olduğu esere “Âsârü'l-Müştâk ve Esrârü'l- Uşşâk” adını veren odur.¹² Müştâk Baba, devrinde yetiştirdiği öğrenciler ve

⁷ Akot, **Müştâk Baba Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı**, s. 40.

⁸ Gündoğdu, **Müştâk Baba Dîvânı**, s. 40-41.

⁹ Akot, **Müştâk Baba Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı**, s. 43.

¹⁰ Akot, **Müştâk Baba Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı**, s. 44.

¹¹ Akot, **a.g.e.**, s. 43.

¹² Akot, **a.g.e.**, s. 47.

Mesnevîhânlığıyla İstanbul'da nam salan Neş'et Baba'nın halkasına girmiş, Hadîs ve Mesnevî okumuştur.

Müşâk Baba, birçok tarîkatın usullerini öğrenmiştir. Hocaları olan Şems-i Bitlisî Nakşibendî, Hacı Hasan-ı Şirvanî Kâdirî, Hoca Neş'et Baba ise Mevlevî idi. Bu tarikatların şeyhlerinden, icazetlerini de almıştı. Ancak, onun manevî hayatında en çok yer edinen tarikat bilindiği üzere Kâdirîlik olmuştu.¹³

Müşâk adına nispet edilen Kadiriliğin Müştâkiyye şubesi, Müştâk Baba, tarafından kurulmuştur. Müştâkiyye Erzurum, Muş ve Bitlis gibi Doğu Anadolu Bölgesinde etkili olmuş; İstanbul'da ise Müştâk Baba'nın oğlu Edhem Baba vasıtasıyla yayılmıştır.¹⁴ Müştâk Baba'nın halifeleri vasıtasıyla yaşatılmaya çalışılan Müştâkiyye günümüze kadar gelememiştir.¹⁵

Müşâk Baba, altı halife yetiştirmiştir. Halifelerinin isimleri, Risâle-i Müştâkiyye'de şöyle yer almaktadır: 1. Seyyid İbrahim Edhem Baba (ö.1304/1887) 2.Gümüş Baba Dergâhı Şeyhi, Sa'dullah Efendi (ö.?) 3.Paşmak- Şerîf Dergâhı Şeyhi, Musullu Baba Efendi (ö.?) 4. Erzurum'da İbrahim Edhem Efendi (ö.?) 5.Muhammed Celal Paşa (ö.?) 6.Ahmed Celal Paşa (ö.?)¹⁶

Kaynaklarda¹⁷ Müştâk Baba'nın üç eserinden bahsedilmektedir. Bunlar; 1-Âsârü'l-Müşâk ve Esrârü'l-Uşşâk (Âsâr) 2-Dîvân-ı Müştâk Baba 3-Na'tu Resûli's-Sakaleyn adlı kitaplardır.

Müşâk Baba'nın en bilinen eseri Dîvân'ıdır. Hem tasavvuf hem de edebiyat çevrelerinde oldukça tanınmıştır. Dîvân'ı doktora tezi olarak çalışılmıştır.¹⁸ Bunun dışında Dîvân, kısmen tercüme edilerek günümüz Türkçesiyle de yayınlanmıştır.¹⁹ Müştâk Baba'nın Dîvânı çalışmamızın da konusu olan eseridir.

Müşâk Baba'nın ölümünden sonra 1846'da basılan Dîvân'ındaki bazı şiirlerinde çok sayıda kehânete rastlanır. Şair, Ankara'nın 1923 yılında İstanbul'un yerini alıp başkent olacağını yüz küsur yıl önceden söylemiştir." Müştâk Baba'nın geleceğe dönük söyledikleriyle Hurufilik arasında bağlantı kurmaya çalışanlar olmuştur ancak bu kehanetleri Hurufilikle açıklamaya çalışmak yersizdir. Onun geleceğe dönük söyledikleri veya hakkında söylenenler belli kurallar, ilimler, sihirler neticesinde ortaya konulan kehanetler değildir. Müştâk Baba, keşif sahibi birisidir, İlham ve keşif, kişide aniden ve doğrudan zuhur eden bir haldir ve onu kurallaştırmak, istenildiği anda tekrar etmek mümkün değildir. Bu bakımdan Hurûflikle ilgisi yoktur. İslâm'ın tüm prensip, düstur ve ilkelerine gönül veren ve onları içtenlikle yaşayan mutasavvıf Müştâk Baba'yı kâhin olarak tanıtmak, onun İslâmî yaşantısına terstir. Çünkü Müştâk Baba ne kâhin, ne Hurûfî ve ne de büyücüdür. O, sadece İslâm bilgini ve mutasavvıftır, tersini kanıtlayan bir kaynak, şimdiye kadar gösterilmemiştir. Şiirindeki tespit, İslâmiyet'te önemli bir yeri olan keşifle ilgili bir tespittir.²⁰

1. MÜŞTÂK BABA'NIN YAŞADIĞI DÖNEMDE OSMANLININ GENEL GÖRÜNÜMÜ

Müşâk Baba Bitlis, Erzurum, İstanbul'da ikamet etmekle birlikte hayatının önemli bir bölümünü seyahatlerle geçirmiştir. Seyahatlerinde, ziyaretlerinde, kendisini görmeye

¹³ Akot, a.g.e., s. 73.

¹⁴ Ahmet Doğan, **Müşâk Baba, Hayatı ve Edebi Şahsiyeti**, Akçağ Yay., Ankara, 1995, s. 35.

¹⁵ Gündoğdu, **Müşâk Baba Dîvânı**, s. 16-17.

¹⁶ Gündoğdu, **Müşâk Baba (Dîvân)**, s. 70.

¹⁷ Vassâf, Sefîne-i Evliya, C I, s. 162.; Vassâf, Risâle-i Müştâkiyye, s. 9a; Bursalı, Osman Müellifleri, C II, s. 487.; Komisyon, **İslâm Alimleri Ansiklopedisi**, C I, s. 167. (akt. Akot, **Müşâk Baba Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı**, s. 81.)

¹⁸ Ahmet Doğan, **Müşâk Baba, Hayatı ve Edebî Şahsiyeti**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1992.

¹⁹ Gündoğdu, M. Kemal, **Müşâk Baba (Dîvân)**, MEB. Yay., İstanbul, 1997.

²⁰ Akot, **Müşâk Baba Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı**, 119-120.

gelenlerle yaptığı sohbetlerde, dönemin toplum hayatını değişik mekân ve zamanlarda müşahade etme imkânı bulmuştur. Gençlik, olgunluk, yaşlılık dönemlerini yaşadığı 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın ilk çeyreği Osmanlının tam anlamıyla çözülüş ve dağılış yıllarını yaşadığı döneme denk gelir. Merkezi otoritenin zayıflamasıyla toplumda yaşanan huzursuzluklar isyanlara dönüşmüş, saraya kadar ulaşan baskınlar yaşanmış, padişahlar zorla tahttan indirilmeye başlanmıştır. Müştâk Baba'nın yaşadığı yıllarda III. Mustafa(1757-1759), I. Abdulhamid (1774-1789), III. Selim (1789-1807), IV. Mustafa(1807-1808), II. Mahmud (1808-1839), I. Abdulmecid (1839) padişahlık yapmıştır. Bu padişahlar döneminde özellikle Ruslarla büyük mücadeleler yaşanmıştır. Ruslar Eflak, Boğdan, Sırbistan, Kırım başta olmak üzere Balkanlardan Mısır'a kadar geniş bir coğrafyada yaptığı tahriklerle bu coğrafyada yaşayan halkları isyana sevkeder. Ruslarla yapılan Kaynarca (1774), Yaş (1792), Bükreş (1812), Edirne (1829) anlaşmalarıyla büyük topraklar kaybedilir, ödünler verilir. Fransa ve Avusturya ile de ilişkiler bozulur. Yeniçeriler Rus, İngiliz, Fransızlar tarafından tahrik edilir. Yeniçerilerin karıştığı olaylarda büyük katliamlar yaşanır. III. Selim ve IV. Mustafa Yeniçeriler tarafından katledilir. Gerileme ve çözümler, yönetimdeki zaafiyetler bazı yöneticilerin batılı devletlerin siyasetlerine meyletmelerine yol açar. Batının tekniğini alma gayretleri olmakla birlikte daha çok Batı kültürünün etkisi altında kalınmıştır. Batı kültürü taklit edilmiş, Batının üstünlüğü kabul edilerek kendi kültürümüze olan güven yitirilmiştir. Batıya olan hayranlık ve içerideki gayrimüslimlerin gayretleriyle Avrupalı şekil ve usul Osmanlı yönetim kademesini etkisi altına alır.

Batıya olan hayranlık ve özentî çabaları Osmanlının siyasî, sosyal, ekonomik, ve askerî alanda gerilemesine engel olamamıştır. Sarayda israf artmış, devlet hazinesi boşalmıştır. Yüzyılı aşkın bir süre boyunca devam edegelen siyasi, sosyal, ekonomik, askeri çözümler halktaki fakirleşmeyi had safhaya ulaştırmıştır. İmparatorluk içindeki dini azınlıklar siyasi ve ekonomik etkinliklerini artırmıştır. Her alanda yaşanan zayıflama yönetim aleyhtarı olanların sayılarını artırdığı gibi ellerini de güçlendirmiştir. Yeni Osmanlılar, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türkler gibi ideolojik hareketler, özgürlükçü gruplar ortaya çıkmaya başlamıştır. Gerilemeyi durdurmak amacıyla askerî, idarî ve malî alandaki yenilik hareketleri ile Yeniçerilerin kaldırılması gibi düzenlemeler Müştâk Baba'nın yaşadığı yıllara rast gelmiştir.²¹

19. yüzyılda dünyada düşünce, teknik ve coğrafi yönde hızlı gelişmeler yaşanırken Osmanlı toplumu gerilemeden bozulmaya ve dağılmaya hızlı bir şekilde sürüklenmiştir. Yaşanan bütün olumsuz gelişmeler sosyal ve psikolojik açıdan halkı derinden sarsmıştır. Büyük sıkıntıların yaşandığı dönemlerde tasavvuf, tekke ve tarikatlar halkın maddi ve manevi bakımdan sığınma mekânları olmuştur. Bu dönemde tekkeler birçok coğrafyada olduğu gibi, Osmanlı toplumunda da aslî fonksiyonlarına dönerek, dernek, sendika, okul, hastane, misafırhane, spor merkezi, belediye gibi birçok kurumun görevini üstlenmiştir. Tasavvufi kurumlar bu faaliyetleri icra ederken bu dönemde yeniçerilerle birlikte Bektaşilik tarikatı ortadan kaldırılmıştır. Ayrıca tekkelerin denetimiyle görevlendirilen Meclis-i Meşâyih Başkanlığı da kurulmuştur.²²

2. MÜŞTÂK BABA DİVANI'NDA HİKEMİ İZLER

Metafizik ve ahlakın yanı sıra bilgi teorisiyle de yakından ilişkili olan hikmet felsefenin ana inceleme konularını içine almakla birlikte felsefeden daha anlamlı ve geniş kapsamlıdır. Hikmet Müslüman toplumlarda dünya görüşünün temel dayanağı olan din ile yakından ilgilidir.²³ İslami dönem Türk düşünce sisteminde hikmet anlayışında ahlak büyük

²¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1983, C IV, s. 123-160; Ahmet, Doğan, **Müştâk Baba**, Akçağ Yay., Ankara, 1995, s. 13-21.

²² Akot, **Müştâk Baba Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı**, s. 21.

²³ Mine Mengi, **Divan Şiirinde Hikemî Tarzın Büyük Temsilcisi Nâbî**, AKM Yay., Ankara, 1987, s. IX.

öneme sahiptir. Ahlak kurallarının esas kaynağı Kuran ve hadistir. Faziletli bir insan olabilmenin yolu dini vecibelerini yerine getirmekten ve nefsin arıtılarak iyi huylar edinmekten geçer. Bilgi de akıldan çok iman ve sezgiye dayanmaktadır. İnsan toplumsal bir varlık olduğundan toplum içinde anlam ve değer kazanır.

Edebiyatta genel anlamıyla hikmet, bir milletin ortak dehasının yarattığı düşünce sistemidir. Bu düşünce sistemine dayalı olarak şiirde hikmetli sözler söylemeye dayalı üsluba da hikemi üslup denilmiştir. Hikemi Üslup İran'ın önde gelen şairlerinden Şevket-i Buharî ve Sâib-i Tebrizî tarafından oluşturulan düşünce ve tefekkür ağırlıklı bir şiir üslubudur. Hikemî üslup, 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Nâbî ile şiirde yoğun bir şekilde kendini hissettirir. Nâbî hikmet kavramını yaygın anlamıyla felsefe karşılığı değil, Kuran-ı Kerim'de kullanıldığı gibi "derin kavrayış ve bilgi, nübüvvet, sır, hükümler ve öğüt" gibi anlamlarıyla ele alır. Hikemî üslubun şiirlere yoğun bir şekilde girmesinin en önemli sebeplerinden biri devlet ve toplum yapısında meydana gelen bozulmanın şairin ruh dünyasında meydana getirdiği tepkilerdir.²⁴ Bununla birlikte şiirde hikemî üslubun temel özellikleri şöyle sıralanabilir. Dış dünyada olan biteni anlamaya ve anlatmaya önem verilmiştir. Şiir dilinin hikmetli olmasına okuyuculara doğru yolu göstermesine çalışılmıştır. Şiirde anlam ön plandadır, anlam öne çıkarılarak okuyucuya mesaj verilmesi amaçlanmaktadır. Anlama ve mesaja verilen aşırı önem neticesinde şiirin kimi zaman nasihate dönüştüğü görülmektedir. Şiirde atasözü ve veciz ifadeler yer verilerek soyut düşünceler somutlaştırıldığı gibi verilmek istenen mesajlar daha etkili kılınmıştır. Böylece şiirde duygu ve lirizmden çok düşünce ve hikmet değer kazanmıştır.²⁵

Müşâtâk Baba bir tarikat şeyhi olmasının verdiği sorumluluk duygusuyla şiirlerinde hikmetli sözlere yer vermiştir. Onun şiirlerindeki hikemîlik vasfı tasavvufi çerçevede olup tasavvufa meyledenleri tasavvuf yolunda nasıl davranmaları gerektiğini göstermek üzerinedir. Yaşadığı dönemde toplumun gidişatına da ilgisiz kalmamış sosyal içerikli beyitler de kaleme almıştır. Müştâk Baba'nın Divanı'nda tespit edebildiğimiz hikemi tarzdaki beyitleri alt başlıklar altında değerlendirmek mümkündür.

2.1. Metafizik

Dünya ve insanın yaratılışının sebebi Allah aşkıdır. Aşk, eşyanın başlangıcıdır, Âdem ile Havva'nın arasındaki sırdır, dünya aşkla dönmektedir, aşksız bir şey olmaz, olursa da hükmü yoktur.

Hilkat-ı 'âleme mahbûb-ı Hudâdır bâis

Hil'ât-i âdeme ol nûr-ı Hudâdır bâis g. 35/1*

'Aşkdır 'aşk mebde-i eşyâ

'Aşkdır sırr-ı Âdem ü Havvâ g. 273/1

'Aşkdır kâinatı eden var

'Aşkdır şeş cihetden devvâr g. 273/2

'Aşksız bir şey olmadı hâsıl

'Aşksız cümle şey olur bâtil g. 273/8

Eşyanın yaratılmasındaki maksat Hakk'ı bilmek, bakmaktan maksat O'nu görmek, ariflikten maksat ise Küntü Kenzin anlamını kavrayabilmektir.

²⁴ Savaşkan Cem Bahadır, "Nedîm'in Hikemi Yönü", *Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi*, C 7, S 34, s. 19-20.

²⁵ Şener Demirel, "XVII. Yüzyıl Klasik Türk Şiirinin Anlam Boyutunda Meydana Gelen Üslup Hareketleri: Klasik Üslup-Sebk-İ Hindî -Hikemî Tarz-Mahallileşme", *Turkish Studies*, Volume 4/2 Winter 2009, s. 295-296.

* Şiir ve beyit numaralarında "Kemal Gündoğdu, Müştâk Baba (Dîvân), MEB Yayınları, İstanbul, 1997." adlı eserdeki sıralama esas alınmıştır.

Hakkı bilmektir'azîzim halk-ı eşyadan garaz
Anı görmektir gözüm seyr u temâşâdan garaz g. 114/1-2

Küntü Kenzin ma'nisin fehm eyle ol gevher-şinâs
'Ârif-i billâh olmaktır bu ma'nâdan garaz

2.2. Bilgi

İlme'l-Yakîn, Ayne'l-Yakîn ve Hakka'l-Yakîn bilginin üç mertebesidir. İlme'l-Yakîn kesin bilgidir. Ayne'l-Yakîn gözle görerek bilmek anlamındadır. Hakka'l-Yakîn bir bilginin hakikatine erme hadisesidir.²⁶ Bilginin hakikatine varan kişi tasavvufta, "hayret" makâmına yükselir. Bu makâma gelen kişi, günbegün perdelerinin kalkmasıyla hayretten hayrete düşer. O güne kadar yanlış bilgiler sonucu, olmayan şeyleri var sanarak yaşarken; işin hakikatine yönelme sonucu, eşyanın hakikatini görmeye başlayınca büyük hayretlere düşer. Hayretin sebebi her şeyin hakikati olan Allâh'ın isimlerini seyrin neticesidir. Müştâk Baba bilginin mertebelerine nail olup hayret makamına varmış, mest olmuştur.

'İlme'l-yakîn fehm edip 'ayne'l-yakîn görüp

Hakke'l-yakîn anladığım mest-i hayretem g. 167/4

Müşâtâk Baba şiirin hikmetine nail olduğunu, sözün sırrına vakıf olmakla da Hz. İsa'yla hem nefes olduğunu söyler.

Şa'irleriz geh hikmet-i eş'âra mahremiz

Sırr-ı suhanla hem-nefes-i ibn-i Meryemiz g. 93/1

Ariflerin sahip olduğu bilgi bile bir nokta hükmündeyken dünya dedikodusu yapanlar bu noktadan bile habersizdirler.

Hâsılı bir noktadır Müştâk-ı 'ilm-i 'ârifân

Kıl u kâl ehli bu mânâdan hele bî-gânedir g. 51/5

Müşâtâk Baba şiirlerinde ve sohbetlerinde sürekli manevî bir üstada, bir bilene gitmeyi ve ona hizmet etmeyi tavsiye eder ve üstadın açtığı yolda, onun yaktığı ışıkla aydınlığa yürümenin gereğini vurgular.²⁷ Zira Allah (c.c.)'ı gönülde tutmadan kurtuluşa erişilemeyeceğini bunun için de bir mürşide bağlanmanın gereğini, dîvânında şiirleriyle de ifade eder.

Allah'a yakınlaşmak için bir mürşide bağlanmak gerekir. Mürşidin tuttuğu aynadan âlemi seyretmelidir zira o ayna doğru yolu gösterir.

Hudâyı ten gözi ile görmek olmaz mürşidi seyret

Cemâl-i mürşidi âyine et kim olasın irşâd g. 43/2

Şaire göre ilmin irfanın yolu bir şeyh edinmekle ele geçer. "Şeyh" redifli gazelinde şeyhi olmayı dinsizlikle nitelendirir.

Bî-dindir o kimde ki yok pîr-i rehberi

Dîn-i mübîne oldu mu'allim cenâb-ı şeyh g. 40/3

Müşâtâk-vâr tekye-i ihlâsda müdâm

Dervîş hulûs-i kalb ile kıl intisâb-ı şeyh g. 40/5

Divanda "dervîş" redifli üç gazel bulunmaktadır. Bu gazellerde Müştâk Baba tarikat adabından, dervîşin sahip olması gereken hasletlerden bahsederken özellikle sır saklamanın önemini vurgular.

Tûtîleri pâ-bend-i kafes eyledi nutku

Söz ile özün beste-i şân eyleme dervîş g. 107/6

Şair, kemale ermeyen, toy tarikat pîrlerini ömür nedir bilmeyen hayatın değerini anlamayan akbabalara benzettir.

²⁶ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Akçağ Kitabevi, İstanbul, 2009.

²⁷ Gündoğdu, *Müşâtâk Baba Dîvânı*, s. 19-20.

Pîr-i nâ-bâliğ olan uça da artmaz şerefi

‘Ömr-i Nûh olsa da ‘ömri ne bilir kel kerkes g. 103/4

Hak yolda olanlar, Allah yolunda kibirlenmezler, öyle zamanlar olur ki şeyh dervişine boyun eğer.

Râh-ı Hakda hiç tekebbür eylemez ehl-i reşâd

Gâh olur kim şey dervişine eyler inkıyad mf/2

Bir kıt’ada şair cevherin kişinin mayasında olduğunu belirtmek için hadisten örnekle dededen deve, aslandan ise zerre dahi olsa pirin himmetiyle yiğit aslan peyda olacağını belirtir. Ancak kişinin mayasında yetenek yoksa pirin yapabileceği bir şey yoktur.

Dedi peygamber-i zîşân habibü’r-rahmân

Nakanın küçüğü büyürse olur naka hemân

Şirden hâsıl olan nefesle olsa kıtmîr

‘Âkıbet himmet-i pîr ile olur şîr-i cihân kt. 245/44

Şair bilgiçlik taslayanlara, fikirlerinden ödün vermeyenlere tahammül edemediğini, bu tip insanlarla dost olmanın eziyet olduğunu söyler.

Vaz’ı mestâne-gurûra mütehammil olamam

Sa’bdır hûş-ver-i mest ile etmek ülfet g.29/2

2.3. Dünya Görüşü Ve Hayat Anlayışı

Müş tâk Baba rint meşrep bir mutasavvıftır. Zuhrûf Suresinin “Rabbinin rahmetini onlar mı paylaşıyorlar? Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında biz paylaştırdık. Birbirlerine iş gördürmeleri için kimini ötekine derecelerle üstün kıldık. Rabbinin rahmeti onların biriktirdikleri şeylerden daha hayırlıdır.”²⁸ mealindeki 32. ayetinde "nahnü kasemnâ" sözü Allah'ın kâinatı yaratmadan önce her kulun kismetini belirlemiş olduğunu ve kimsenin kismetinin kimseye gitmeyeceğini anlatır. Müştâk Baba da bu düşünceye kani olduktan sonra istirahatâ çekilip her türlü talepten el çekmiştir. Her işini Allah’a bırakır ve O’nun yaptığı her şeyi gönül hoşluğu ile karşılar. Bir mürşide sağlam bir şekilde bağlanarak sebeplerin peşine düşmez.

Kasemtü nahnu kasemnâya olaldan kâni’

İstirahat edip esbâb-ı talebden geçtim g. 157/4

Dâmen-i mürşide muhkem yapışıp ey Müştâk

Hakka tefvîz-i umûr ile sebepden geçtim g. 157/5

Müş tâk Baba birçok beytinde dünyanın vefasızlığından, kadir bilmezliğinden gelip geçiciliğinden aldaticılığından dem vurur.

Encâmına her kim bu cihânın nazar eyler

Dîvâne olur kâm-ı cihândan güzer eyler g. 61/1

Bâzâr-ı melâmette alır emti’a-i ye’s

‘Âlemde o kim kesb-i kemâl ü hüner eyler g. 61/2

İnsan iki âlemde de rahat etmek istiyorsa Hakk’ın huzurundan ayrılmamalıdır.

Dilersen iki âlem gussâsından olasın âzâd

Huzûr-ı Hakdan ayrılma ki olasın irşâd g. 43/1

Müş tâk Baba şiiirinde her fırsatta tarikat ehli olduğunu vurgulayarak, Şeyh Hacı Hasan Şîrvânî ile Neşet Baba’nın yolundan gittiğini, dünyayla iştilgal etmediğini melâmet ülkesinde ise vali olduğunu dile getirir.

Pîrimiz Sultan Şeyh Hacı Hasan Şîrvânîdir

Ahsen-i takvime hayrân olmuşuz hayrâniyiz g. 87/4

²⁸ <http://www.kuranmeali.net/diyanet-vakfi/zuhruf-suresi-32.ayet.htm> (e.t. 21.03.2018)

Fermân-ı şâh-ı ‘ışk iledir bu cihânımız

Feth u zaferle milk-i melâmetde vâliyiz g. 89/4

Kişi ilahi aşk yolunda hiçbir kibre kapılmadan melâmet-meşrep olmalı, utanma duygusunu bir tarafa bırakarak sevgili için ne gerekiyorsa yapmalıdır.

Rûz u şeb şevk ile pâmâl olagör misl-i hayâ

Râh-ı cânânede ‘âr eyleme Müştâk gel git g. 34/5

Şair bu dünyayı bir hikmethâne olarak nitelendirir. Dünyada herkes derdine derman ararken aşk ehli için dermansız dert daha lezzetli gelir.

Derdine dermân diler herkes bu hikmethânede

Hoş gelir bimâr-ı ‘aşka derd-i bî-dermân lezîz g. 49/4

Asıl yücelik muhtaçlığın kıymetini bilmektir, asıl zillet ise toplumda mevki makamı en büyük değer olarak görmektir. Halvet dediği kalabalık içinde halvet yaşamaktır.

‘İzzet oldur ki bile devlet-i fakrî ‘izzet

Zillet oldur ki melâz-i mekr-i cem’iyyettir g. 53/4

Halvet oldur ki ola encümen içre halvet

Yoksa ‘uzlet dediğin şâibe-i şöhrettir g. 53/4

İnsanın isyan hissinden kurtulmasının yolu Allah’ı zikretmekten geçer. Hakk cemâlini görmek için basiret gözünü açmak yeterlidir.

Ey gönül hemyaze-i ‘isyâna istersen ‘ilâc

El açıp dergâh-ı Hakka eyle ‘arz-ı ihtiyâc g. 36/1-4

Gönlümüz beyt-i Hudâdır sînemiz mir’ât-ı Hakk

Hakk cemâlin görmek istersen basîret gözün aç

İstek ve maksatlara giden yol engelsiz değildir. Her güzelliğin mutlaka bir zahmeti de vardır. Güzelliklere erişmek için sıkıntıların kölesi olmak gerekir.

‘Andelibe bir gül-i zîba bulunmaz hârsız

Mâ-hasal genc-i merama yetmek olmaz mârsız g. 96/1

Bülbül gül için hâr u hâsın bendesi olmuş

Sehl ile açılmaz güzelim gülşen-i ‘uşşâk g. 124/4

Dünya hayatı sıkıntılarla doludur, dünyanın eziyetlerine katlanabilmek için yarı ölü gibi olmak gerekir.

Nîm merk eyle felek ‘âşıkı tahvîf etme

Nûş-ı zehrâb-ı mihen olmuş sana çün âdet g. 29/4

Ölüm mümin için zindandan kurtuluş gibidir. Ölüm kaçınılacak bir hal değil, aksine sevinçle karşılanması gereken bir haldir. Dünya hayatı sonu gelmez arzu, hırs, istekler ile doludur. Dünyaya gelen herkes göç edip gitmiştir. Göç edenler sevgilinin diyarına dönmüştür. Önemli olan çok çalışıp dostun, sevgilinin yanına varabilmektir. Bu yolda kaybedilecek zaman, kaçırılacak fırsat olmamalıdır. Bu sebeple ölümden korkmamak, hatta ölümü sevmek gerekir. Müştâk Baba, ölümü tıpkı Mevlânâ’da olduğu gibi sevgiliye kavuşma gibi görmektedir.

Dâr-ı dünyâyâ gelen rihlet eder

Cânib-i cânâna sur’atle gider

Ol denlü usandım keşl-i tûl-i emelden,

Havf eylemezem hançer-i cellâd-ı ecelden

Sa’y et eresin meclis-i erbâb-ı fenâyâ

Bir gün bozular bezm bu fırsat gider elden²⁹

Devrin yöneticileri cahillere rağbet göstererek onların sözünü dinlemektedirler, hoşlarına gitmeyen doğruları sevmezler. Halk da dünyevi kaygılara dalmış gereksiz uğraşları iyilik, fazilet saymaktadır. Dünyanın gidişatı tersinedir alçakları yükseltirken kıymette yüksekte olması gerekenleri alçaltmaktadır. Himmet ehli hiçbir zaman dünya nimetlerine heveslenmez, onlar için bu dünya aldatmacadır.

Erbâb-ı rüsûm eyliyeli cehl ile ülfet
Semâmede sevmezler eger olsa fazilet g. 24/1

Kat' eylemeden rağbeti gülzâri cihândan
Hâr u has için halk sanur zahmeti himmet g. 24/2

Hiç baht u sitârenden ümmîd eyleme bir sûd
Ey dil bu kadar çerh ile çün eyledi ülfet g. 24/4

Müşâtâk heves-i câhi fenâ etme ki etmez
Eshâb-i himem câme-i 'âriyete rağbet

Â'lâyı pest etmede ednâyı ser-bülend
Müşâtâk böyle aksinedir hîle-kâr-ı çerh g. 41/5
Müşâtâk Baba karşılaştığı kimi erkeklerle kadınları kıyaslar.
Nice erler var ki 'avretten beter
Sûretâ erdir velâkin bî-hüner

Nice 'avret var ki zikru'l-lah ile
Vâdî-i 'ışık içre olmuş şîr-i ner (kt. 245/32)

Müşâtâk Baba seyahat üzerine de hikemi sözler söyler. O seyahatin ayette salık verildiğini, her derde devâ olduğunu, gönülde pas bırakmadığını ancak yol arkadaşı olmadan seyahatten zevk alınamayacağını söyler.

Furkânda buyurdu Hakk *firru*
Esrâr-ı Hudâ imiş seyâhat

Seyr ü sefer eyle dedi el-hamd
Her derde devâ imiş seyâhat

Âyîne-i dilde jeng koymaz
Her kalbe cilâ imiş seyâhat

Lîk olmasa bir refik-i hem-dem
Müşâtâka belâ imiş seyâhat g. 26

Müşâtâk Baba musiki ile yakından ilgilenmiştir. Boğazını düşünenlerin musiki ilmini idrak edemeyeceğini belirterek gerçek musikinin cana safâ ruha gıda olduğunu söyler. Ayrıca Lokman Hekim'i tanık göstererek hikmetli nağmelerin aşk derdine devâ olabileceğini dile getirir.

Ehl-i şikem idrak edemez musiki 'ilmin
Pâkîze sadâ câna safâ ruha gıdâdır g. 81/6

Âvâz-ı bülendi ile demiş Hazret-i Lokmân
Hikmetle taganni maraz-ı ıška devâdır g. 81/8

İstanbul'dayken kendisine çok rağbet olduğunu ancak talihinin yaver gitmediği zamanlarda kırık bir kadeh gibi yerlere atıldığını ama ne olursa olsun karakterinden ödün

²⁹ Akot, a.g.e., s. 322.

vermeyeceğini hikmetli sözlerle dile getirir. Şeyh için izzet köşesindeki zillet makam sahiplerine el açmaktan yeğdir. Nitekim alev önünde saman çöpü duramaz.

Her kimin kevkeb-i bahtı ola idbâr ile pest
Yüzüne bakmaz anın zümre-i ikbâl-perest

Lîk tebdil-i mizâc eylemez ey Müştâk
Bî-garaz dûde-i peymâne-keş bezm-i elest g. 31/5

Olman nigeş-endâz-ı taleb mesned-i câha
Besdir bana bes ‘izzet kûyundaki zillet g. 33/2

Hâşâk olamaz peşgeh-i şu’lede kâim
Olmaz dil-i Müştâkda âlâyiş-i şöhret g. 33/5

Divan’da “Kaside-i Nush-âmiz” başlıklı 253. manzumenin her beyti hikemi özellikler taşıdığından manzumenin tamamını burada göstermenin uygun olacağı kanaatindeyiz.

Dinle sözümler anla dilâ âyine-veş bul incilâ
Sende mu’ayyen ola tâ nûr-ı tecellî-i Hudâ

Mürşide eyle intisâb meclis-i zikre kıl şitâb
Dinle cevâb-ı bâ-savâb tâ olasın Hudâ-nümâ

Hayy ile bulasın hayât tev’em ola zât u sıfât
Keşf ola râz-ı kâinat sırra olasın âşinâ

Ya’ni ki sırr-ı ihdisâs rûşen ola bu inbihâs
Açıla râz-ı inbiâs biline ba’s-ı enbiyâ

‘Aşk ile eyle imtizâc kıl ana ‘arz-ı ihtiyâc
Rencin olur sana ilâc derdin ola sana devâ

Nâleler eyle her sabah tâ gele sana inşirâh
Vakt-i seherdedir felâh vakt-i seher olur nidâ

Ya’ni ki vakt-i bâmdâd Rabbine eyle inkıyâd
Gör ne görürsün ey fuâd ‘arz-ı cemâl olur sana

Bâğ-ı talebde zâr ü zâr nâleler eyle çün hezâr
Tâ ola sana âşikâr Pertev-i hüsn-i dil-rübâ

Mahv-i vücûd et kıl namâz eyle tazarru’la niyâz
Tâ ola sana keşf-i râz işbu fenâda bul bekâ

Yâverin ola Rabb-i nâs nâsdan eyleme hirâs
Muhkem olursa bu esâs eyleme nâsa ilticâ

‘Abd-i za’îfe eğme baş rızık için olma ten-hirâş
Olma müşevveş’ül-ma’aş Râzıkı eyle ittikâ

Hubb-i sivâdan ol halâs tâ olasın ahass ü hâs
‘Aşk-ı Hudâyı ihtisâs eyle ki edesin safâ

Hâlîki söyle bî-garaz kulluğun eyle bî-ivaz
Anla nedir edâ-yı farz kasdın ola hemen rızâ

Ehl-i rızadadır neşât zevk ü safâ vü inbisât
Gayr ile itme ihtilât olma muhibb-i eşkiyâ

Nâle-i neyle kıl semâ' ruha gıdadır istimâ'
 Ehl-i hevâya et vedâ' dost ile eyle inzivâ
 Bülbül-i cânsın olma zâğ kılma nişimenin tuzağ
 Tâ kim ola dağ üstü bâğ iş bu zemîn ile semâ
 Fazl-ı hünerle kılma lâf 'ayıbdır eyleme güzâf
 'Aczına eyle i'tirâf 'ucb u tekebbür etme hâ
 Nefs ü hevâdan ol ırak rûh ile eyle ittifâk
 Tâ vere hamr-ı iştiyâk serine zevk-i eynemâ
 Cezbe-i Hak ile tâbnâk ol ki zamîrin ola pâk
 Sîneni eylesen çâk çâk dostun eder devâ sana
 'Arz ede şâhid-i visâl sana tecelli-i cemâl
 Hâl ola sana bu kemâl vecd ile bulasın likâ
 Ey gönül eyle ihtimâm bâğ-ı cemâle kıl hirâm
 Mest-i visâl olup tamâm tâ bilesin nedir fenâ
 Fanî-i mutlak ol hemân tâ bulasın bekâ-yı cân
 Cân ola sırr-ı mizbân sır ede Hakka iktidâ
 Na'ra-i cezbe-i ilâh hâlin ola bî-iştibâh
 Şevkin ola sana güvâh yâverin ola kibriyâ
 Nûr-ı cemâl-i Ahmedî câzibe-i Muhammedî
 Müştâka zevk-i sermedi bahşedesin hemîn dilâ

Şair “dinle sözüm” şeklinde başladığı şiirde okuyucuya seslenerek aydınlanmanın, kurtuluşa ermenin yollarını tek tek sıralamaktadır. Buna göre ilk şart bir mürşide intisâb etmektir bu yapıldığında kâinatın sırlarının kapıları tek tek aralanacaktır. Gönlü aşka açtıktan, mürşide ihtiyaçları arz ettikten sonra kişinin dünya dertleriyle ilişkisi kalmayacaktır. Seher vaktinin feyzinden istifade ederek sürekli ibadet ve niyaz içerisinde bulunulmalıdır. Kuran, sünnet ışığında hareket etmeli, dünya meşguliyetlerine dalmamalı, bütün ibadetlerde sadece Allah'ın rızasını gözetmelidir. Tasavvuf ehli olmayanlarla fazla hemhal olmamalı, musikiyle ruhu beslemeli, kendine fazla güvenerek ağız dalaşına kimseyle girmemeli, bir şey oldum diyerek kibirlenmemeli. Sürekli vecd ve cezbe içinde olunmalı ki tecelli makamına ulaşılabilirsin. Bu makama ulaşıldığında artık kavuşmanın verdiği sarhoşlukla fenânın ne olduğu anlaşılacak, ruh huzura erecektir.

SONUÇ

Müştâk Baba 18. yüzyılın ikinci yarısı ile 19. yüzyılın başlarında hayat sürmüş bir şeyh şairdir. Kadiri tarikatının Müştâkiye kolunun kurucusudur. Başta Bitlis olmak üzere Erzurum ve İstanbul'da ikamet etmiş yurt içi ve yurt dışında birçok yere seyahatler yapmıştır. En önemli eseri Divan'dır. Divan'ındaki şiirlerde Allah aşkından, ilmin öneminden, dünya hayatının gelip geçiciliğinden bahsetmiş yaşadığı çağın huzursuzluk ve güvensizliğine karşı halkı uyarmış, öğütler vermiştir. Bu öğütler arasında en çok bir şeyhe bağlanmanın gereğinden bahsetmiştir. Müştâk Baba şiirlerinde hayat tecrübesine, dünya görüşüne özellikle de bir tarikatın kurucusu olma vasfına dayalı olarak hikemi söyleyişlere yer vermiştir. Bu tür söyleyişlerinde okuyucuyu uyarmış, yürümesi gereken yolu göstermeyi amaçlamıştır. Onun şiirleri tefekkür, tasavvuf, hikmet ağırlıklı olmakla birlikte lirizmden büsbütün uzak değildir.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Klasik Türk şiirinin bağ, meyhane, sevgili, âşık anlayışı içerisinde âşıkane gazelleri de azımsanmayacak derecededir.

KAYNAKÇA

AKOT, Bülent, **Müşâtâk Baba Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı**, Doktora Tezi Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010.

BAHADIR, Savaşkan Cem, “Nedîm’in Hikemi Yönü”, **Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi**, C 7, S 34, s. 19-28.

CEBECİOĞLU, Ethem, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, Akçağ Kitabevi, İstanbul, 2009.

DEMİREL, Şener, “XVII. Yüzyıl Klasik Türk Şiirinin Anlam Boyutunda Meydana Gelen Üslup Hareketleri: Klasik Üslup-Sebk-i Hindî -Hikemî Tarz-Mahallileşme”, **Turkish Studies**, Volume 4/2 Winter 2009, s. 279-306.

DOĞAN, Ahmet, **Müşâtâk Baba, Hayatı ve Edebî Şahsiyeti**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1992.

DOĞAN, Ahmet, **Müşâtâk Baba, Hayatı ve Edebi Şahsiyeti**, Akçağ Yay., Ankara, 1995.

GÜNDOĞDU, Kemal, **Müşâtâk Baba (Dîvân)**, MEB Yayınları, İstanbul, 1997.

MENGİ, Mine, **Divan Şiirinde Hikemî Tarzın Büyük Temsilcisi Nâbî**, AKM Yay., Ankara, 1987.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, C IV, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1983.

<http://www.kuranmeali.net/diyanet-vakfi/zuhruf-suresi-32.ayet.htm> (e.t. 21.03.2018)

MUŞ İLİ ÖRNEĞİNDE KADININ TOPLUMSAL KONUMU

Atik ASLAN*
Aslıhan YENİÇERİ ALTINTAŞ**

ÖZET

Kadının toplumsal konumunun zayıf olması tüm dünyada tartışılan temel problemlerden biridir. Bu çalışma, ulusal ve uluslararası çeşitli gelişmişlik endekslerindeki verilere göre Türkiye'nin az gelişmiş illerinden biri olarak kabul edilen Muş'ta kadının toplumsal konumunu eleştirel bir yaklaşımla incelemeyi amaçlamaktadır. Kadın çalışmaları konusundaki literatür ve bölge koşulları dikkate alınarak Muş İli örneğinde kadının toplumsal konumu analiz edilmiştir. Çalışmada cinsiyet eşitsizliğinden kaynaklandığı düşünülen ekonomik sorunlar, kadınlara yönelik uygulanan şiddet, karar alma süreçlerine dahil edilmeme, erken yaşta evlilikler, mirastan mahrum bırakılma, eğitim hakkından yeterince yararlanamama gibi temel toplumsal sorunlar üzerinde durulmuştur. Yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla, il merkezinde faaliyet gösteren çeşitli sivil toplum kuruluşlarının üyeleriyle, kamu kurumlarının ilgili birimlerinde çalışan kişilerle görüşülmüştür. Görüşmeler yoluyla elde edilen verilerin analizinde içerik analizi tekniği kullanılmıştır. Araştırma grubu oluşturulurken, kadının toplumsal konumunun anlaşılmasında yararlı olabileceği düşünülen katılımcılara ulaşmayı sağlayabilecek olan amaçlı örneklem yöntemi kullanılmıştır. Bu çalışmada, nitel verilerden yararlanılarak derinlemesine betimleme ve yorumlamalarda bulunulmuştur. Katılımcıların çoğunluğunun kadının toplumsal konumu konusunda olumsuz birtakım tutumlara sahip oldukları gözlemlenmiştir. Kadının toplumsal konumunun güçlendirilmesi konusunda yapılan çalışmaların oldukça yetersiz olduğuna dair genel bir kanı tespit edilmiştir. Bu bağlamda kadının toplumsal konumunu güçlendirecek politikaların geliştirilmesi önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Muş, Kadının Toplumsal Konumu, Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği.

SOCIAL POSITION OF WOMEN IN MUS PROVINCE

ABSTRACT

The relatively weak social position of women is considered as one of the fundamental problems being discussed all over the world. This study aims to critically examine the social position of women in Mus province, which is regarded as one of Turkey's least developed provinces according to the various national and international development indexes. This study focuses on fundamental social problems thought to stem from gender inequality such as violence against women, not being included in decision-making processes, early marriage/child marriage, disinheritance, not being able to benefit from the right to education in order to contribute to the literature of improving the social position of women. In Mus city center, through the semi-structured interview form, members of various non-governmental organizations and people working in relevant departments of public institutions were interviewed. A content analysis technique was used to analyze the data obtained through interviews. While creating a research group, a purposive sampling method was used in order to gain more information about social position of women by assuring to reach participants who may provide information about the subject. In this study, in-depth description and interpretation were applied using qualitative data. It has been observed that the majority of participants have negative attitudes about the social position of women. It has been found that there is common opinion about inadequacy of the studies on strengthening the social position of women. In this context, it is proposed to develop policies to strengthen the social position of women.

Keywords: Mus Province, Social Position of Women, Social Inequality and Gender.

GİRİŞ

Dünya genelinde kadın erkek eşitliği bağlamında kadının toplumsal konumuna bakıldığında, kadının toplumsal konumunun oldukça zayıf olduğu görülmektedir. Dünya genelinde kadınların erkeklere oranla eğitim olanaklarından yeterince yararlanamadığı, kariyer yapmada çeşitli engellerle karşılaştığı, kamusal ve özel alanda ayrımcılık içeren uygulamalara maruz kaldığı bir toplumsal yapının etkisini sürdürdüğü görülmektedir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji,
atikaslan1@gmail.com

** Arş. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi İİBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,
a.altintas@alparslan.edu.tr

Kadınların yaşamış oldukları sorunları çözebilecek hukuksal bir alt yapının bulunmadığı toplumlar bulunmaktadır. Birleşmiş Milletler Çocuklara Yardım Fonu (UNICEF) tarafından 2013 yılında çocuk yaşta yapılan evliliklerle ilgili hazırlanmış rapora göre her yıl ortalama 15 milyon kız çocuğu 18 yaşından önce evlendirilmektedir. Dünya genelinde yaşayan 700 milyonun üzerinde kız çocuğu 18 yaşın altındayken evlendirilmiştir. Bu kız çocuklarından yaklaşık 250 milyonu 15 yaşından önce evlendirilmiştir. Tüm ülkelerde BM İnsani Gelişme Endeksi verilerine göre, kadınlar erkeklere göre daha zayıf toplumsal konumda bulunmaktadır. Özellikle az gelişmiş ülkelerde fırsatların kullanılmasında kadınlar, erkeklerle karşılaştırıldıklarında daha fazla ayrımcı uygulamalara maruz kalmaktadırlar. BM 2016 İnsani Gelişme Raporuna göre kadınların 100 ülkede salt cinsiyetleri nedeniyle kariyer yapmaları engellenmekte; 18 ülkede kadınların her hangi bir işte çalışması kocalarının iznine bağlanmakta; 32 ülkede kadınların pasaport alma prosedürleri erkeklerden farklı bir şekilde uygulanmaktadır (Jahan, 2016: 3-6).

İnsani gelişmeyle ilgili çalışmalarıyla tanınan Amartya Sen'e göre toplumsal cinsiyet eşitsizliği problemi kapasite yoksunluğu olarak açıklanabilir. Sen'e göre kadınlar erkeklerle karşılaştırıldığında beslenme, eğitim, sağlık gibi konularda daha fazla kapasite yoksunluğu yaşamaktadırlar. Bu durum insani gelişmenin önünde büyük bir engel olarak karşımıza çıkmaktadır (Sen, 2004). Kadına yönelik ayrımcılık içeren uygulamalar, kadınların duygusal olarak yıpranmasına ve insani yapabilirlik kapasitesinin zayıflamasına neden olmaktadır. Sosyo-ekonomik yönden gelişmiş olarak nitelendirilen ülkelerde kadınların toplumsal konumunda görece olarak bir ilerlemenin olduğu söylenebilir. Ancak insani yaşam kriterlerinde istenilen veya beklenen düzeyde bir ilerlemenin olmadığı görülmektedir (Nussbaum, 2000:1-2).

Kalkınma ile ilgili yapılan çalışmalarda, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve kadının toplumsal olarak konumunun güçlenmesi gerekliliği günümüzde daha fazla önem kazanmaktadır. “Toplumsal cinsiyet eşitliği; kadın erkek tüm bireylerin toplumun fırsat ve olanaklarından, eğitimden, çalışma yaşamından, yetki ve karar mekanizmalarına katılımından ve meslek seçiminden yararlanması ve hizmetlere erişimi açısından ayrımcılığa uğramamasıdır” (Görgün Baran, 2016: 27). Dünya Bankası tarafından hazırlanan “Dünya Kalkınma Raporu 2012 Genel Bakış: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Kalkınma” raporuna göre toplumsal cinsiyet eşitliğinin ve dolayısıyla kalkınmanın sağlanabilmesi için; “kadınların eğitime, ekonomik fırsatlara ve üretken girdilere erkeklerle aynı düzeyde erişebilmesini önleyen engellerin ortadan kaldırılması; kadınların mutlak ve görece statülerinin iyileştirilmesi; kadınlarla erkeklerin sosyal ve siyasi açıdan aktif olması, kararların alınmasında ve politikaların şekillendirmesinde eşit koşulların sağlanması gerektiği” vurgulanmaktadır (Dünya Bankası, 2012: 3).

1. TÜRKİYE’DE KADININ TOPLUMSAL KONUMU

Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulmasından itibaren, kadınlarının toplumsal konumunun güçlendirilmesine yönelik çeşitli reformlar gerçekleştirilmiştir. 1924 yılında kabul edilen Tevhidi Tedrisat Kanunu’yla eğitimden daha fazla kadının yararlanması sağlandı. 1926 yılında kabul edilen Türk Medeni Kanunu ile kadınların aile içerisinde ve toplumda bir birey olarak erkeklerle eşit haklar sahibi olması için önemli reformlar yapıldı. Kabul edilen medeni kanunla çok eşle evliliğin yasaklanması, kadınların mirastan eşit olarak yararlanma hakkını elde etmesi yönünde düzenlemeler yapıldı. Medeni Kanunda yapılan olumlu bir takım yasal düzenlemelere rağmen, kadınlarla erkekleri tümüyle eşit konumda tutacak bir içeriğe sahip olmadığı; söz konusu yasal düzenlemelerle “erkeğin kamusal yaşamın bir aktörü, kadını ise özel yaşamın bir unsuru olarak” formüle ettiği şeklinde eleştiriler yapılmıştır (Çaha, 2010: 141). Türkiye’nin 1934 yılında genel seçimlerde kadınlara seçme ve seçilme hakkının verildiği ilk ülkelerden biri olması kadın haklarının gelişmesi bağlamında önemlidir. Ancak,

kadın haklarının geliştirilmesi bağlamında, kadınlara seçme ve seçilme hakkının verilmesi önemli bir değişiklik sağlayamamıştır. Türkiye’de çok partili yaşamın başladığı 1950’li yıllara kadar “açık oy gizli sayım” gibi seçim sisteminin yapısından kaynaklanan nedenlerden ötürü, oy hakkının hem erkekler hem de kadınlar için pek bir anlam ifade etmediği söylenebilir. Uygulanan seçim sisteminin uluslararası standartlara göre demokratik olmaması nedeniyle, kadınların oy kullanıp kullanmaması kadın haklarının geliştirilmesi açısından bir değer taşımamıştır (Çaha, 2010: 146).

Sosyal kalkınmanın olabilmesi ve beşeri sermayenin güçlenebilmesi için kadının toplumsal konumun güçlendirilmesi gerektiği başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere Cumhuriyeti kuran yönetici kadro tarafından ifade edilmiştir. Atatürk’ün kadının toplumsal konumu konusundaki düşüncelerini 30 Ağustos 1925 yılında Kastamonu’da Cumhuriyet Halk Partisi binasında partililere şöyle ifade etmektedir:

“İnsan topluluğu kadın ve erkek denilen iki cins insandan mürekkeptir. Kabil midir ki, bu kütlenin bir parçasını ilerletelim, ötekini ihmal edelim de kütlenin bütünlüğü ilerleyebilsin. Mümkün müdür ki, bir cismin yarısı toprağa zincirlerle bağlı kaldıkça öteki kısmı göklere yükselebilsin? Şüphe yok ki, ilerleme adımlarını, dediğim gibi, iki cins tarafından, birlikte, arkadaşça atmak ve ilerleme ve yenilikte birlikte merhaleler aşmak lazımdır. Böyle olursa inkılâp başarılı olur”(Atatürk, 2006: 354).

Atatürk, yukarıdaki sözleriyle kadın ve erkeğin ancak birlikte hareketiyle toplumun gelişebileceğini belirtmiş, kadının toplumsal konumu konusunda duyarlı olduğunu vurgulamak istemiştir.

2002 tarihinde kabul edilen Yeni Türk Medeni Kanunu ile kadın-erkek eşitliğini temel alan önemli düzenlemeler yapıldı. Yapılan yasal düzenlemelerle, kadının toplumsal konumun güçlendirilmesi konusunda modernleşme çabaları bağlamında büyük ilerlemeler kaydedilmesine rağmen cinsiyetçi bir bakış açısının izleri görülmektedir. Örneğin modern eğitim hakkından yararlanan cumhuriyet kadınlarının “ordu, yargı, mülki idare, dış politika” gibi stratejik nitelikteki kurumlara katılamadıkları; “eğitim, sağlık, sosyal hizmet” gibi geleneksel kadın rollerine ilişkin kurumlara katılımlarının ise özellikle desteklediği görülmektedir (Sancar, 2012: 307). Türkiye’de haklar ve görevler bakımından kadın-erkek eşitliğinin teoride sağlandığı söylenebilir. Ancak uygulamada, özellikle kırsal nüfusun yoğun olduğu bölgelerde, kadınların erkeklerle karşılaştırıldığında bir takım temel haklardan mahrum olduğu ya da bırakıldığı görülmektedir (Tütengil, 2013:51).

TEPAV tarafından ilki 2014 ve en son 2018’de hazırlanan “Karşılaştırmalarla 81 İl İçin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Karnesi 2018” başlıklı raporlar incelendiğinde, Türkiye’de kadınların toplumsal konumunun oldukça zayıf olduğu görülmektedir. Söz konusu raporlarda 2011 ile 2018 yılları arasındaki döneme ait veriler kullanılarak; eşitsizlik düzeylerine göre iller sıralanmıştır. 2015 verileri temel alınarak hazırlanan raporda cinsiyetler arası eşitsizliğin en yüksek olduğu il Bitlis iken, 2017 yılında hazırlanan rapora göre eşitsizliğin en yüksek olduğu il Ağrı olmuştur. 2015 verileri ile oluşturulan raporda Bitlis’i Muş, Yozgat, Niğde, Afyon, Siirt, Adıyaman, Elazığ, Aksaray, Sivas ve Bingöl illeri takip etmiştir. 2017 verilerinin kullanıldığı raporda ise Ağrı’yı Afyon, Yozgat, Niğde, Muş, Iğdır, Bitlis, Kars, Siirt ve Ardahan illeri izlemiştir (Kavas, 2018: 8-10). Karşılaştırmalı Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Karnesindeki veriler temel alındığında, eşitsizliklerin en yoğun yaşandığı illerin aynı zamanda kırsal nüfusun fazla ve yoksulluğun ağır yaşandığı iller olduğu görülmektedir.

Toplumsal cinsiyet eşitsizliğini ölçen çeşitli uluslararası kuruluşların periyodik olarak hazırlamış oldukları raporlar incelendiğinde, kadının toplumsal konumu konusunda Türkiye’nin dünya ülkeleri arasındaki konumunun çok iyi bir konumda olmadığı görülmektedir. Birleşmiş Milletler Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi’ne göre, Türkiye 2016 yılında 159 ülke arasında 71. sırada; 2017 yılında 68. sırada yer almıştır. Dünya Ekonomi Forumu tarafından hazırlanan 2016 Küresel Toplumsal Cinsiyet Uçurumu

Raporu'na göre 144 ülke arasında 130. Sırada; 2017 yılında ise 128. sırada yer aldığı görülmektedir.¹(Kavas, 2018: 3).

Milli Eğitim Bakanlığı'nın öncülüğünde çeşitli sivil toplum kuruluşlarının da desteğiyle yürütülen “Haydi Kızlar Okula”, “Baba Beni Okula Gönder”, “Kardelenler”, “Temel Eğitime Destek Projesi” gibi kampanyalarla kadınların eğitim hakkından daha fazla yararlanması için büyük çabalar harcandı. Ancak söz konusu büyük proje ve kampanyalarla kısmen bir ilerleme sağlanmasına rağmen Türkiye'nin özellikle az gelişmiş bölgelerinde istenilen veya beklenen sonuçların elde edilemediği söylenebilir. 2017 yılı verilerine göre, kız çocuklarının okullaşma oranı Bitlis'te %53,22, Ağrı'da %50.85, Muş'ta %46.66 olduğu görülmektedir (Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2018: 75).

Türkiye'de son yıllarda gerçekleşen milli gelirdeki artış ve ekonomideki yüksek büyüme rakamlarına rağmen toplumun dezavantajlı kesimlerinin durumunda aynı veya benzer oranda bir iyileşme olmadığı görülmektedir. Az gelişmiş bölgelerde çocuk ve gençlerin büyük bir oranı yoksulluk sorunu ile mücadele içerisinde hayata tutunma çabası içerisindedirler. Toplumsal cinsiyet eşitsizliğinden kaynaklanan sorunlar devam etmektedir. Türkiye, okullaşma oranında kısmen gerçekleşen artışa rağmen, UNESCO tarafından “Herkes İçin Eğitim” hedefini gerçekleştirme riski bulunan 24 ülkeden biri olarak kabul edilmektedir (Çabuk Kaya, 2015).

Türkiye'de okullaşma oranları ekonomik, kültürel, coğrafi, ailevi nedenlerden dolayı özellikle zorunlu eğitim sonrasında cinsiyet temelinde büyük bir düşüş görülmektedir. Okullaşma oranlarında cinsiyet temelinde bölgeler arası karşılaştırmalar yapıldığında eşitsizlikçi bir yapının olduğu görülmektedir. Toplumun belirli bir kesiminde çocuk yaşta evlilikler, namus cinayetleri, kadına yönelik şiddet gibi istenmeyen olaylar devam etmektedir.

Kadınlara seçme ve seçilme hakkının 1934 yılından beri kullanıldığı ve nüfusun yarısının kadınlardan oluştuğu 2018 Türkiye'sinde, TBMM'de temsil edilen toplam kadın milletvekili sayısının 81 (% 14,73) kişiden oluşuyor olması Türkiye'de kadının toplumsal konumunun anlaşılması açısından önemli bir veri sağlamaktadır. Tek partili siyasi sistemin uzun süre etkinliğini sürdürmesi seçme ve seçilme hakkının başarısız olmasının temel nedenlerinden biri olarak kabul edilmektedir (Sancar, 2012: 168). Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki kadın milletvekili sayısı ve oranları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1: TBMM'de 1935-2018 Tarihleri Arasında Cinsiyete Göre Kadın Milletvekillerinin Temsil Oranı

Seçim Yılı	Toplam Milletvekili	Kadın Milletvekili	Temsil Oranı (%)
1935	395	18	4.6
1939	429	16	3.7
1946	455	9	2.0
1950	487	3	0.6
1961	450	3	0.7
1969	450	5	1.1
1983	400	12	3.0
1991	450	8	1.8
1999	550	22	4.0
2002	550	24	4.4
2007	549	50	9.1
2011	550	79	14.4
2015 (Haziran)	550	98	17.8
2015 (Kasım)	550	81	14,73

¹ Birleşmiş Milletler Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Raporu için bakınız: <http://hdr.undp.org/en>

- Dünya Ekonomik Forumu Küresel Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Raporu için bakınız: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2017.pdf

Geleneksel yapının bir yansıması olarak TBMM’de kadınların çok düşük bir oranda temsil ediliyor olması, demokratikleşme ve toplumsal cinsiyet eşitliği açısından önemlidir. Yukarıdaki tablo hem kuramsal olarak hem de uygulamada kadının toplumsal konumu bağlamında büyük bir sorun olduğu anlamını taşımaktadır. “Herhangi bir toplumsal kategorinin sürekli olarak yetersiz temsil edilmesi, bir sorun olduğunu göstermektedir. Sürekli olarak kadınların seslerini dışlayan bir temsil sistemi yalnızca adaletsiz değildir; temsil bile sayılamaz... Bir grup sürekli olarak az temsil edildiği zaman, başka bir grup payına düşenden fazlasını alır” (Phillips, 2015: 82-182). Kadınların siyasal alanda erkeklere göre daha düşük düzeyde temsil ediliyor olmasıyla ilgili olarak çeşitli gerekçeler veya açıklamalar öne sürülmektedir. Kadınların, politikanın dışında tutularak toplumsallaştırılmaları; annelik ilgili yüklenen sorumlulukları; çocuk, hasta ve yaşlılara bakmayla ilgili sorumlulukları; politik alanda yükselmelerini sağlayabilecek mesleklerde yetersiz oranda temsil edilmeleri; kitle iletişim araçlarında kullanılan eril bir dilin kadınların aleyhine işleniyor olması; erkekler tarafından kadınların etkin bir şekilde politik yaşama katılımlarının engellenmesi öne sürülen gerekçelerdir (Randall, 1987:50).

2. MUŞ'TA KADININ TOPLUMSAL KONUMU

Bu çalışmada, Muş ili örneğinde kadının toplumsal konumunun nicel ve nitel verilerden hareketle analiz edilmesi amaçlanmıştır. Yapılan görüşmelerde kadının toplumsal konumuyla ilgili temalar üzerinde durulmuştur. Amaçlı örneklem yöntemiyle seçilen kadınlarla yapılan görüşmeler aracılığıyla kadınların, kadının toplumsal konumu konusundaki duygu ve düşünceleriyle ilgili veri toplanması hedeflenmiştir. Örneklem seçilirken, Muş ilinde yaşayan kadınlar hakkında bilgi verebilecek, özellikle Muş ilinde yaşayan diğer kadınlarla temas halinde olan, yaptıkları işler gereği bölge kadınlarının hayat şartları ve toplumsal konumlarına dair gözlemleri olabilecek, aktif kadınlarla görüşülmesi amaçlanmıştır. İlgili literatür dikkate alınarak hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşme sorularına verilen cevaplar, konu çerçevesinde dikte edilerek analiz edilmiştir. Katılımcılardan izin alındıktan sonra yapılan görüşmeler ses kayıt cihazına kaydedilmiş ve görüşmelerden elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir.

Tablo 2: Çalışma Grubu Hakkında Genel Bilgiler

Kod No	Meslek	Medeni Durum	Yaş	Doğum Yeri	Eğitim Durumu
K1	Gıda Mühendisi	Evli	29	Muş İl Merkezi	Lisans
K2	Ev Ekonomisti	Evli	45	Bitlis İl Merkezi	Ön Lisans
K3	Ziraat Mühendisi	Bekâr	26	Muş İl Merkezi	Lisans
K4	Veteriner Hekim	Evli	38	Muş İl Merkezi	Y. Lisans
K5	Ebe	Evli	36	Muş Varto İlçesi	Lisans
K6	Hemşire	Evli	33	Muş İl Merkezi	Lisans
K7	Uzman	Bekâr	31	Muş İl Merkezi	Y. Lisans

K8	Araştırma Görevlisi	Evli	29	Muş İl Merkezi	Y. Lisans
K9	Öğretim Üyesi	Bekâr	30	Muş İl Merkezi	Doktora

Muş ilinin sunduğu bazı imkânların yetersiz olduğu ve katılımcılar arasında diğer illerle kıyaslandığında Muş ilinin bazı dezavantajlara sahip olduğu fikrinin yaygın olduğu görülmüştür. Kadının toplumsal konumunu sadece kültürel ve toplumsal koşulların değil, şehrin imkânlarının da etkilediği görülmektedir. Bir şehrin sunduğu imkânlar düşünüldüğünde insanların gelişimini teşvik edecek, daha iyi örnekleri sunabilecek ve teknolojik ilerlemeleri barındırabilecek özellikleri olması gerekir ve bu özelliklere haiz bir şehirde kadınların toplumsal konumları daha iyi olabilecektir.

Görüşme yapılan kadınların Muş ilinde kadınların toplumsal konumlarına dair görüşleri pek iyimser değildir. Kadınların toplumsal konumun güçlendirilmesi konusunda beklenen veya istenilen düzeyde bir ilerlemenin sağlanamadığı düşünülmektedir. Günümüz dünyasında Muş'ta yaşayan kadınlar, toplumsal cinsiyet eşitliği bağlamında erkeklerle eşit konumda bulunmamaktadır. Kadına dair bakış açısına örnek olarak K9'un kadının bölgede durumuna ilişkin görüşleri şöyledir:

“Birkaç yıldır burada çalışıyorum. Ama Muşluyum ve buraya gelene kadar evet hep önümde hedefler vardı ve onlar için çabaıyordum. Hala da öyleyim ama tabii örneklemin nasıl bir yapıya sahip olduğu çok önemli. Çünkü aynı pozisyonda farklı bir yerde arkadaşınızı gördünüz zaman, o çok daha durumdan haberdar, yeniliklerden haberdar ve daha büyük bir çalışma içerisindedir. Kendi meslektaşlarınızı farklı yerlerde gördüğünüz zaman ya da onlarla iletişime geçtiğiniz zaman bakıyorsunuz aslında sizin burada yaptığınız sizin için yeterli kalıyor. Çünkü çevreye baktığınızda sizin o yaptıklarınız fazla bile. Ben bunu kendi arkadaşlarımda görüyorum. Bende çok durmayan biriyim ama baktığım zaman kendimi başkalarıyla akrantarımla kıyasladığımda aslında çok bir şey yapmıyorum. Çünkü zamanla şeyi fark ediyorsunuz Muşlu olmak hani belli bir yapı var, o yapı içerisinde en iyisisiniz. Ama aslında genele baktığınız zaman aslında iyi değilsiniz. Bu benim tespitim çünkü bakıyorum bende iyi yapıyorum falan ama diğer arkadaşlarıma baktığımda aslında çok gerideyim. Onlar da çalışmıyorsun diyorlar bana. O yüzden hakikaten bulunulan yerin ortamı çok önemli yani akademik ortamı da çok önemli bu anlamda erkeklerin de kendi içinde farklı yapılanması da söz konusu. Çünkü bayan sayısı az bunlarda etkili olabilir. Bayan sayısı az işbirliği az yani birazcık daha bireysel kalıyoruz. Bunlar engel olabilir.”

Ayrıca teknolojik ilerlemelerin daha fazla gündelik hayata etki etmeye başladığı çağımızda, kadınların toplumsal konumlarının güçlendirilmesi hususunda kurumlara düşen sorumluluklarda göze çarpmaktadır. Örnek vermek gerekirse, eğitim hakkından daha fazla yararlanamama konusunda mağdur olan K7, Muş Havalimanı'na rağmen uygun olmayan uçuş saatlerinin eğitim durumunu etkilediğini belirtmektedir. Havayolu şirketleri Muş Uçuş saatlerini düzenlerken ayrıca insanların ihtiyaçlarını da göz önüne alması gerekmektedir. Bu bağlamda çevre şartlarının kadının toplumsal konumunu etkilediğini söyleyebiliriz.

K7: “Bu güne kadar eğitim hakkından daha rahat yararlanıyordum ama Muş'a geldiğimden beri yeterince yararlanamıyorum. Hatta bana İstanbul'a gidip gelmemde kurumum önümü açtı ancak uçuşlarda sorun oluyor. Bir gün önceden gitmem gerekiyor ve bir gün sonra gelmem gerekiyor. Haftanın üç günü işte olmayacağım, bir de yeni başlamışsın bir dönem işe o şekilde gittim geldim ama verim alamadım. Çünkü Yıldız Teknik'in devam zorunluluğu var. Hocalar her hafta ödev veriyor ve takip etmekte zorlanıyorum. Hem işi öğrenmeye çalışıyordum öyle bir sıkıntı oldu. Burası Muş değil de Ankara olsaydı böyle olmayacaktı. Muş Alparslan Üniversitesi de bu konuda yetersiz. Yeni bir üniversite olduğu için doktora programları yok. Yüksek lisans programları kısıtlı, bu da engelliyor biraz. Bir şey yapmak istediğiniz zaman bakıyorsunuz programlara pekte yeterli gelmiyor. Bir de eğitimi sadece örgün eğitim olarak da düşünmezsek başka türlü ele alırsak sanırım İstanbul bu konuda çok iyi. Belki diğer iller İstanbul ile kıyaslanamaz ama burada o doyuruculuğu bulmakta sıkıntı yaşanabiliyor. Orda hocaların gönüllü faaliyetleri var, birlikte grup oluşturabiliyorsunuz

farklı gruplar var. Eğitim konusunda bir sene mesela burada hiç bir şey alamadım ama ondan sonra bir arkadaş grubu kurup bir şekilde Arapça-Osmanlıca öğrenmeye başladım.”

Önemli ekonomistlerden birisi olan Lawrence Summers'a göre “kızların eğitime yatırım, gelişmekte olan ülkeler için mümkün olan en yüksek getirili yatırım olabilir” (1992: 132). Kadınların eğitim potansiyellerinin tamamını kullanamadıkları, cinsiyetlerinden dolayı dezavantajlı konuma düştükleri görülmektedir. Bu konuda katılımcılardan K8'un görüşleri şöyledir:

K8: “Her şeyden önce kadın olarak meslek sahibi olma konusunda engellemelerle karşılaştım. Kız çocuklarına yapılan eğitim harcamalarının aile bütçesini zorlaması halinde bu masrafın gereksiz olduğu; hatta erkek çocuklarına yapılacak harcamaları engellediği gerekçesiyle suçlayıcı bir tavır takınılabiliyor. Ayrıca kadınlara yönelik iş alanlarının çok az olmasından dolayı iş arama isteklerimin aile içinde kabul görmediği zamanlar oldu. Bu nedenle özel sektörde iş aramama müsaade edilmedi.”

Kadınların eğitim hakkını elde edebilmek için kendilerini ispatlaması gerektiğini söyleyen K8 konuya şöyle açıklık getiriyor:

“Eğitim hakkından yararlanmak için karşı cinsteki bir bireyin harcadığı emekten çok daha fazlasını harcamak zorunda kaldım. Ayrıca eğitim hakkını elde edebilmek için kendimi ispatlamam gereken zamanlar oldu. Erkeklerle eğitim harcamaları yapılırken benim için çok daha kısıtlı bir bütçe söz konusuydu.”

Kadınların erkeklerle kıyaslandığında, cinsiyetlerinden dolayı toplumsal konumlarını güçlendirmede sıkıntılar yaşadıkları görülmektedir. Eğitim toplumsal cinsiyet rollerini ortadan kaldıracak en önemli araçlardan birisidir. Ancak “annelik” ve annelik görevleri yalnızca kadınların sorumluluğu olarak değerlendirilmeye devam edilmekte ve babalık erkeklerin eğitim hayatlarına devam etmelerinde- kadınlarınkine kıyasla- büyük bir engel teşkil etmemektedir. Lisans eğitiminin sonunda evlenmesi ve sonrasında hemen çocuk yapması beklenen kadınlar, lisansüstü eğitim haklarından yeterince yararlanamamaktadırlar. Lisansüstü eğitimin özellikle kadınların annelikleri önünde bir engel olarak görüldüğü söylenebilir.

K1: “Cinsiyetim eğitime devam edemememde önemli bir rol oynadı mesela şuan da çocuk sahibiyim, puanım da var, yüksek lisans yapmak ta istiyorum, ancak çocuktan ötürü başvuramıyorum.”

Çalışma hayatına her geçen gün daha fazla kadın gücü katkı sunmakta ve bu kadın gücü kadının toplumsal konumunun gelişmesiyle kadınların ekonomik özgürlüklerini elde etmelerine doğrudan etki etmektedir. Kadınlar, kendi varlığını bağımsız bir şekilde ifade etme imkânı bulsalar da kadınlar üzerindeki toplumsal beklentiler, yükümlülükler ve toplumsal baskı sonucunda toplumun gözünde, kadınların erkeklerle eş tutulmadıkları görülmektedir. Bazı alanlarda kadınların istihdam oranlarının giderek arttığı görülürken, günümüzde hala geçerliliğini koruyan toplumsal cinsiyet olgusunun varlığı da gözlemlenebilmektedir.

K2: “Benim ekonomik sorunum yok fakat çevremdeki kadınların var. Kocaları paralarına el koyuyor ya da çalıştırmıyor. Mesela bir de ücretsiz işçi olarak görüyorum ben çiftçi kadınları. Bütün işi kadın yapıyor, parayı kadın kazanıyor fakat kocası cebine koyuyor... Örneğin, Çiftlik Muhasebe Veri Ağı'na kayıtlı çiftçi kadınlara devlet yıllık beş yüz lira veriyor ancak parayı direkt eşi alıyor. Kadın öyle alışmış hiçbir zaman benim param gözüyle bakmıyor, mesela tarlada çalışıp para almıyor ama adam yetiştirdiği sebzeyi satıyor. Mesela beş dönüm patlıcan ekiyor kadın, hiç toplamasa her topladığında bir ton toplasa kaç para ediyor ama vermiyor adam.”

Kadınların toplumsal konumunu etkileyen en önemli unsurlardan birisi ekonomik koşullardır. Kadınların yaşadığı ekonomik sıkıntılar giderilmedikçe kadınların konumlarının güçlendirilmesi mümkün görünmemektedir. Kadınların iş yaşamında kendilerine yer bulmaya başladıkları gözlemlenmekle beraber, cinsiyetlerinden dolayı sıkıntılar yaşamaya devam etmektedirler.

K9, “Aslında öncelikli olarak işler erkeklere gidiyordur sizin bundan haberiniz olmuyordur” diyerek kadınların karşı cins tarafından bazı noktalarda engellendiklerine dikkat çekmektedir. K9 kendisinin bu tür bir tutum karşısında çaba gösterdiğini belirtmektedir: “Ben eğer bir iş varsa, ücreti, bedeli belli ise o zaman o bedeli almak için uğraşırım .” Diğer taraftan K9, kadınların harcamalarının daha fazla olduğuna dikkat çekmektedir. İş ararken cinsiyetinden dolayı bir ayrıma maruz kalmamasına rağmen girişken bir kişiliğe sahip olmasından dolayı toplumda önceden farklı algılandığını ve bu durumun kendisinin toplum tarafından tanınana kadar devam ettiğini söylemektedir.

Katılımcılardan K1, kadınların kendi kazandıkları paranın yani –maaşlarının- üzerinde kontrol sağlayamamaları durumuna dikkat çekmektedir. Özellikle kız çocuklarının kazandığı paranın aile tarafından alındığı ve erkek çocuğunun aynı durumda kazandığı paradan kendi için kullanabilme hakkının kız çocuklarına tanınmadığını ifade etmektedir. Kadınların mesleki yeteneklerinin “cinsiyetleri” dolayısıyla sorgulandığı, cinsiyetlerinden dolayı kadınların mesleki yeterlilikleri hakkında önyargıyla karşılandığı ve dolayısıyla erkek meslektaşlarının yaşamadığı sorunları tecrübe ettiği gözlemlenmiştir. Bu konuda katılımcıların görüşleri şöyledir:

K1: “Doğu bölgesinde erkeklere daha fazla sorumluluk veriliyor. Doğu bölgesinde erkeklere daha başka bir gözle bakılıp her türlü iş onlara yaptırılıyor, bir bayan yapamaz sanki. Aslında aynı işi yapabiliyorsun, aynı potansiyeldesin ama niye bir fark olmamasına rağmen erkek öndedir. Maalesef böyle.”

K4: “Benimle aynı durumda olan arkadaşlar, benimle çalışma arkadaşım X Bey gibi aynı meslekteyiz. Aynı şeyleri okuduk ama hani aile içinde veya benim aile içi mesleki olarak bile sanki onun dedikleri daha doğruymuş gibi düşünülüyor. Çok şaşırmışlardı bayandan veteriner mi olur diye. Hani aynı şeyleri görmüşsün ama ona itibar mı denir bilmiyorum, doğru kelimeyi bulmak gerekir. Mesela ben bir yorum yaparım o bir yorum yapar, gider gelir bu hastalık için benim söylediğim çıkar ha ben de onu kastetmişim aslında der. Kabul görmüyor yani.”

Diğer taraftan, kadınlara yönelik pozitif ayrımcılığın örnekleri olarak gösterilen kadınlara uygun meslek algısı bağlamında hayat bulan toplumsal cinsiyet algısının hala geçerli olduğu görülmektedir. Örneğin, kadınların ağırlıklı olarak tercih ettiği mesleklerden hemşirelik, ebelik, gıda mühendisliği ve bu mesleklere yönelik olarak kadınlara verilen öncelik hala geçerlidir.

K5: “Ebeyim ben, bizim mesleğimiz kadınlara yönelik olduğu için, daha çok pozitif ayrımcılık oldu.”

K1: “İş aradığım süreçte pozitif yönde oldu. Çünkü gıda mühendisliğinde kadın olmamdan dolayı öncelik verildi. Benim işimde bayan olmak daha iyi.”

Ayrıca, bazı meslekler açısından erkek egemenliğinin devam ettiği, özellikle üst kademelerde kadınların tercih edilmediği ve kadınlara yönelik bazı olumsuz ithamların da geçerliliğini koruduğu tespit edilmiştir.

K9: “Mesela ben de idarecilik yaptım. Kadın olarak idarecilik yapmak istiyorsun iyi de yapıyorsun daha da sahipleniyorsun ama erkeklerin devam ettirdiği bir hava var, kabuklaşmış bir yapı var. O yapı sana çok yakın gelmiyor, tek başına o yapıyı da kıramıyorsun haliyle, sen de bırakıyorsun. Çünkü böyle bazı şeyler sana çok uygun gelmiyor daha fazla yoruluyorsun. Üstelik dönüp bakıyorsun ne için uğraşıyorum diyorsun o yüzden idareciliği bırakmıştım. Onun için kadınların toplumsal konumu zayıf, toplumsal anlamda yer almaları çok sınırlı genele bakıldığında.”

Kadınların temel haklardan bazılarında ulaşmada sorun yaşadığı görülmüştür. Örneğin, kadınların sağlık hakkına erişimde bazı sıkıntılar yaşadıkları dile getirilmiştir. Muş ilinin özellikle kırsal bölgelerinde yaşayan kadınların, hastaneye ulaşmaları ve tedavileri hakkında söz sahibi olma konusunda bazı engellerle karşılaştıkları söylenebilir.

K1: “Kadın kendi işini kendi yapamayınca başkalarının karar vermesini bekliyor. Bundan dolayı bazen sağlık haklarından yararlanamıyor. Bir başkasının kararına bağlı kaldığından dolayı yararlanamıyor. Mesela benim kayınvalidem bekliyor ki oğlu onu hastaneye götürsün.”

K6: “Kadının okuma yazması yoksa kendi başına hastaneye gidip gelemiyorsa kadın hastaysa ya da eşi götürmek istemiyorsa o kadın hastalığı ile kalıyor. Çünkü tek başına gidemiyor okuma yazması yok ya da tek başına gitmesine izin verilmiyor. Mesela hasta olan kadın ama şikâyeti anlatan erkek ya da yanındaki bayan konuşuyor. Mesela şurası ağrıyor burası ağrıyor diyor yanındaki kişi. Yani o kişinin kendisini ifade etmesine bile izin verilmiyor... Muş'ta kadınların çok mecbur olmadıkları müddetçe dışarıya çıkması iyi karşılanmadığı için kadın çok hasta olmasa bile hastaneye geliyor, en azından farklı insanlar göreyim biraz değişiklik olur diye. Çok karşılaştığım bir durumdan bahsedeyim, mesela çocuk servisinde çalıştığımda çocukları taburcu olduğunda bazı anneler üzülüyorlardı. Bu gerçek bir olay, eve gitmek istemiyorlar. Hastane onlar için sosyal bir ortam, çünkü başka hastalarla arkadaşlık kuruyorlar, kendilerini daha rahat hissediyorlar, koca baskısı yok, kayınvalide ve görümce baskısı yok. Kendilerini sanki hastane de değil de bir oteldeymiş gibi hissediyorlar ve bu gerçekten birebir gözlemediğim bir şey. Hiç gitmek istemeyenler var mesela. Hasta odalarına girdiğimde yan odanın refakatçisi ile birlikte sofraya kurulmuş, çekirdek çitleyen kadınlar oluyor. Onlar için sosyal bir ortam oluyor hastane. Kendi hayatlarında rahatça oturabilecek bir ortamları yok. Muş'un nüfusunun yüzde yetmişi kırsal kesimden oluştuğu için bu tür olaylar çok oluyor.”

Teknolojik gelişmelerin kadının toplumsal konumuna iyileştirici yönde etki ettiği, özellikle iletişim araçları yoluyla kadınların kendilerini daha rahat ifade ettikleri ve kendilerini geliştirme imkânı buldukları gözlemlenmiştir.

K4: “Kendim köyde uzun bir süre bilfiil görev yaptım ama şuan ki şartlar çok değişti. Şu on iki on beş yaşındaki çocuğun elinde annesinin elinde de bundan (telefon) var okuma yazma artık ulaşılamayacak bir şey değil. Eskiden bir kurs açılmazsa okuma yazma bilmeyebilirlerdi. Ama şuan elde o kadar çok imkân var ki yani belki ilköğretim üç seviyesindeki bir çocuk annesine çok rahat okuma öğretebilir. Çok şey biliyorlar eskisi gibi değil. Bekleyecektik ki bir okulda büyükler için okuma yazma kursu açılın da gitsinler. Hala açılıyor ama ona bile gerek kalmadan telefonla okuma yazma öğrenebiliyorsun. Önceden okuma yazma bilmeyen bir tanıdığım şu an telefon sayesinde whatsapp kullanıyor yani. O yüzden en öncelikli teknolojiden dolayı okuma yazma oranı arttı yani. Teknolojiden yararlanılarak ta kadının konumu güçlendirilebilir.”

Birçok akademik çalışmanın gösterdiği gibi, “tüm liderlik bağlamları göz önüne alındığında, erkekler ve kadınlar algılanan liderlik etkinliğinde farklılık göstermemektedir” (Paustian-Underdahl, 2014: 1129). Muş ilinde bu gerçeğin göz ardı edildiği ve hala kadınların yükselmelerinde görünmez engellerle karşılandığı söylenebilir. K9'da benzer bir noktaya işaret etmektedir:

“Toplumda kadın güçlü değil, mesela geçen bir toplantıda toplamda beş tane mi ne bayan rektörün olduğu söylendi. Orda, YÖK başkanından kadın rektörlerimizin sayısı artsın diye söz alındı. Normalde akademisyen olarak bakıyorum üniversitede iyi bir kadın potansiyeli var çalışan, ama idari konuma bakıyorsunuz hiç yok. Aslında okuyan kız öğrenci sayısı çok fazla başarı düzeyi de erkek öğrencilere göre daha yüksek ama konumlandırma açısından zayıf. Kadın milletvekillerine bakıyorsunuz kadın rektörlere bakıyorsunuz üniversitede bile kaç tane kadın idareci var. Şuan dekan yardımcılarımız rektör yardımcılarımız erkek yani çok az kadın var.”

Sultana ve Zulkefli'nin Bangladeş ve Malezya'da yaptıkları bir araştırmanın dikkat çekici bir sonucu olarak, “sosyo-kültürel değerlerin ve normların kadın ayrımcılığı konusunda güçlü bir etkiye sahip olduğunu” iddia etmektedirler. Ayrıca, Sultana ve Zulkefli bu durumun kırsal kesimde daha görünür olduğunu savunarak, “özellikle kırsal kesimdeki kadınlar ve erkekler arasında ayrımcılık yaratan çeşitli sosyo-kültürel uygulamalardan kaynaklandığını” vurgulamışlardır (Sultana ve Zulkefli, 2012: 256). Sosyo-kültürel ayrımın en bariz örneklerinden bir olarak kabul edilen mirastan pay alamama konusunda katılımcıların görüşleri şöyledir:

K5: “Kesinlikle cinsiyete dayalı bir miras dağılımı olduğunu düşünüyorum. Kendi ailemden örnek vermek gerekirse, dedemden miras kaldı annemler almadı mesela. Direkt erkekler

arasında paylaşıldı kız kardeşler katılmadı. Bunlar bizim toplumumuzda oluyor. Karar alırken erkekler daha etkin oluyor.”

K 8: *“Eşit bir miras dağılımı yok. Kadınlar çoğu zaman mirastan yararlanamamakta ya da çok az bir kısmından yararlanmaktadırlar. Ayrıca söz konusu mal az bir miktarda ise sadece erkekler yararlanmaktadır. Bir de kadınlara genel olarak ev, arsa gibi taşınmazlar verilememektedir. Bireyin erkek çocuğu yoksa mirasın tamamı kızlara kalmasın diye diğer akrabaların mirastan pay istediklerine bile şahit oldum.”*

Günümüzde kadınların toplumsal konumları geçmişle kıyaslandığında, anneanneleri veya babaannelerine göre daha iyi koşullarda yaşadıkları söylenebilir. Ancak kadınların kendi hayatları üzerinde söz sahibi olamadığı durumların günümüzde de devam ettiği ve bazı engellerle karşılaştıkları gözlemlenmektedir.

K1: *“Kız çocukları üzerinde sadece aile büyüklerinin değil küçük erkek çocuklarının bile baskısı vardır. Erkek çocukları kızların üzerinde kontrol sahibi oluyor.”*

Kadınların aile ve iş yaşamlarında karar alma süreçlerine ancak kendi çekirdek ailelerinde iştirak edebildikleri görülmüştür.

K1: *“Evliyken katılıyorum bekârken kararlara pek katılamıyordum. Bekârken sana ait kararlarda söz sahibi olabiliyorsun ama aile ile ilgili kararlarda söz sahibi olamıyorsun.”*

K9: *“Ama aile açısından karar alma süreçlerinde çok ön plandayım. (örneğin ev alma gibi büyük konularda katılımınız var mı? Şeklinde soruldu.) Karar almayı doğuran kişi de olabiliyorum. Benzer ailelere bakıldığında kadın zorluk yaşıyor ama kendi ailem açısından çok çok şanslıyım. Mesela şöyle bir şeyde oluyor diyelim bir karar alıyorsunuz mesela ben yerleşim yeri seçeceğim şuan bakıyorum ediyorum ama bir yere bakacaksınız. Mesela normalde başka yerde olsa ben kendim giderim oturacağım eve bakarım, kiralık ararım vs. Ama şimdi bekliyorum babam gelsin onunla gideyim ya da erkek kardeşimle gideyim. Çünkü karşınızdaki insan buranın da yapısını bildiğim için kayda alınmak diye bir şey var. Haliyle gittiğiniz zaman birini bulamıyorsunuz ve birileri vasıtasıyla birilerine ulaşıyorsunuz. Bir erkeğin yanında olması gerekiyor. Normalde ben Samsun’a gittiğimde kendim gittim bir sürü ev baktım, ilgililere de ulaşabiliyordum. Onlar da muhatap alıyorlardı ama şimdi hakikaten burada bir kiralık eve bile bakamıyorsunuz. Toplumsal olarak olumsuz durumlarla karşılaştığım için diyorum babamla gideyim babam tanır, bilir ya da iyi bir yer mi kötü bir yer mi? Bu anlamda ister istemez birine ihtiyaç duyuyorsunuz. Ancak erkek tek başına gayet rahat hareket edebiliyor.”*

Doğu toplumlarında yaşanan en büyük sorunlardan biri, hiç şüphesiz ki erken yaşta evliliğidir. Kız çocuklarının kendi gelişimlerini tamamlayamadan ve belirli bir yeterliliğe gelmeden aileleri tarafından evlendirilmeleri kadının toplumsal konumunu olumsuz yönde etkileyen en önemli etmenlerden biri haline geldiği görülmüştür.

K8: *“Bu tür evliliklerde kişi eşi ve eşinin ailesi tarafından belli kalıplara itaat etmek zorunda kalabilmekte, kendi ailesinden uzaklaştırılmakta, erken yaşta anneliğe zorlanmakta ve bu yönleriyle sömürülmektedir. Ayrıca kız çocuklarının yaşı küçükken erkeklerde böyle bir ölçüt aranmaması; eşler arasında kasıtlı olarak bir yaş farkının yaratılması söz konusu olabilmektedir. Bu durum sağlıksız evliliklere sebep olmaktadır. Kadınların yeterli zihinsel ve fiziksel anlamda belli bir olgunluğa gelmeden evlendirilmesinin kadının sömürülmesine yol açabileceğini düşünüyorum.”*

Diğer taraftan Muş ilinde erken yaşta evliliklerin sadece kız çocukları için değil erkek çocukları içinde bir tehlike olduğu görülmüştür.

K1: *“Çocuk daha karar alma yetisine kavuşmadan karar aldirtıyorlar, o da yanlış kararlara sebep oluyor. Sonrasında pişman oluyor özellikle erkeklerde erken karar verince problem sanki çok daha büyük oluyor gibi. Doğru seçemediğine karar veriyor ne oluyorsa artık kararını değiştiriyor ve bir başkasını istiyor. Erken yaşta evlilik o yüzden hem erkekte hem bayanda iyi değil. Erkeklerin erken yaşta evlenmesi bence daha kötü çünkü kadınlar durumu daha kolay kabul ediyor. Ama erkekler hep bir başka arayış içinde oluyorlar. O yüzden erkeklerin erken yaşta evliliği daha büyük sıkıntı. Sonra bir başka bir başka istiyorlar. Muş’ta erken yaşta evlilik sadece bayanlarda değil erkeklerde de var.”*

Kız çocuklarının erken yaşta anne olmaları onların toplumsal konumunu olumsuz bir şekilde etkilemektedir.

K5: “Erken yaşta evlilik kadını olumsuz yönde etkiliyor. Henüz kendi gelişimini tamamlamadığı için çok etkin bir rol alamıyor. Yetersiz kaldıkları için bizim burada gördüğümüz özellikle kayınvalideleri annelik yapıyor. Onlar daha çok bakıcı durumunda daha çok sadece kişisel ihtiyaçlarını karşılıyorlar. Sadece altını temizleyip emziriyor geri kalan bütün süreç kayınvalidede... Bana göre bekâr bir kişi daha güzel kendini ifade edebiliyor. Evli olan daha özgüveni eksik daha baskı altında olduğu için çünkü evlilerin artık namus kavramı da üstüne eklendiği için ve kadına karışanların sayısı arttığı için söz sahibi olamıyor. Ama bu bekâr bir kız için tam tersi bence kendi kararlarını verebilir ama evli kadın veremiyor.”

K7: “Önce anne kendisini yetiştirebilmeli ki bir çocuğu yetiştirensin. On altı yaşında, çocuk yaşta, kendini geliştirememiş kadın kayınvalidenin, eşinin baskısı altında kalıyor. Duyuyoruz bazen ben çocuktum çocuğum oldu... Amacımız şu olmalı eğer bir kadın geç evlensin diyorsak o olgunluğa getirebilmeliyiz. Bunu bir toplumsal görev olarak kabul etmeliyiz. İsterse yirmi beş yaşına gelsin bir insan kendini geliştirmemiş olabilir... Çocuk karar alamaz zaten bu şekilde düşünmemek lazım ama bir insanı da yaş ile sınırlandırmak bana çok doğru gelmiyor. Ama çocuk için doğru bir karar değil... Hala çocuk on iki yaşında benim yiyenlerim var bakıyorum bu çocuk evlenemez hani mümkünü yok. Ama şunu da görüyorum bazen on sekiz yaşında kızların batıdaki kızlardan daha fazla evlilik muhabbeti yaptığını duyuyorum. Bu şeyden kaynaklanıyor olabilir, toplumsal algıdan belki hani süre gelen adetlerden. Kafa o tarafa doğru çalışıyor. Toplumun yönlendirmesi ile de alakalı. Ama toplum bu konuda bilinçlendirilmeli. Televizyonlar sayesinde belki buna biraz engel olunmuştur. Şuan bunun oranları ne durumda bilmiyorum.”

K4: “Erken yaşta evlenen biri, yetersizlik tam bir böyle net ifade anne olarak yetersiz, kadın olarak yetersiz, eş olarak yetersiz. Buradaki aile yapısına baktığında gelin olarak yetersiz. Çünkü çok genç yaşta evlendiği zaman çok ciddi anlamda bunlarla karşılaşılıyor.”

Erken yaşta evliliğin kadınların sağlığını olumsuz etkilemesi durumu da katılımcıların mutabık olduğu konulardan birisidir.

K5: “Çocuk bakımı olsun, kendini ifade etmesinde olsun tabii ki erken gebeliklerde sıkıntı oluyor. Çünkü anne daha kendi gelişimini tamamlamamış bebeğin ve kendinin öz bakımında yetersiz kalıyor.”

Katılımcıların Muş'taki kadınların toplumsal konumları hakkında aslında çok iç açıcı bir tablo çizmedikleri görülmektedir. Bu çerçevede kadının toplumda güçlü bir mevcudiyet gösteremediği ve cılız bir ses olarak kaldığı ifade edilebilir.

K5: “Kadına yönelik şiddet, kadının tamamen özgüven ve psikolojisini alt üst ediyor. Biz burada bunlara denk geliyoruz mesela az önceki olay çocuğunu burada bırakıp gitmiş. Ben de bir annem çocuğumu o şekilde bırakmayı asla istemem. Ama demek ne kadar psikolojik bir sıkıntı yaşamış ki çocuğundan bile vazgeçebilmiş. Şiddet olumsuz yönde etkiliyor en başta kadının özgüvenini.”

K8: “Kadınların toplumsal konumunun kasıtlı bir şekilde geri planda tutulduğunu düşünüyorum. Toplum hayatında ön plana çıkmaya çalışan bir kadın karşı cins veya hemcinsleri tarafından engellenmeye çalışılmaktadır. Çoğunlukla da bu kadınların aile hayatını ihmal ettikleri, kadınlık vazifelerini yerine getiremedikleri söylenmektedir. Oysa bahsi geçen vazifelere erkekler sahip değilken kadınlara bu görevlerin bir mecburiyet gibi yüklenmesi ve erkekler tarafından paylaşılmamasını ayrımcılığın bir parçası olarak görüyorum. Kadınların çoğu hem aile hayatında hem de iş hayatında edilgen birey olarak yer almaktadır.”

K9: “Evlenecek birine yarın öbür gün çocuğu olur işe yaramaz artık gibi bakıyorlar. Koşulların iyi oluşması lazım gerçekten ve küçük yerlerde bu bölgelerin şöyle bir handikabı da var kötü kadın örnekleri de var. Bunlar da aslında halkın çünkü halk gördükleri ile yadırgıyor seni işte zamanında bir bakıyorsun buraya bir şekilde gelmiş ama iyi örnekler sergilememiş dolayısıyla o kötü örnekler kadının aktif ve faal olmasını hoş karşılamıyor. Toplumda faal kadın, rahat karşılanıyor ama aslında sizin durumunuza göre belli oluyor çünkü eğer kendi

başına buyruksa, çevresini önemsemiyorsa, aykırı davranıyorsa o zaman kabul edilmiyor ve olumsuz değerlendiriyor. Ama mesela çok daha çevresi ile iyi geçinen çevresini gören, selamlayan ya da davranışlarıyla iyi bir çizgi çizen kişi olumlu karşılanıyor.”

Kadınların toplumsal konumlarının güçlenmesi için neler yapılabilir sorusuna katılımcıların verdikleri cevaplar şöyledir:

K3: “Kadınların daha fazla faaliyetlere katılmaları daha aktif hale getirilmeleri konusunda çalışmalar yapılabilir. Kadınların daha fazla katılımlarının sağlanacağı programlar yapılabilir. Kadınlara yönelik çalışmalar daha fazla arttırabilir. Kurslar açılabilir. Matematik olarak para hesabı bilmeleri çok önemlidir. Sadece okuma yazma üzerine değil de genel olarak bir eğitim sağlanabilir. Pratiğe yönelik eğitimler de verilebilir, matematik bunun iyi bir örneği. Markete gidip hesap yapamadığı için alışveriş yapamayan kadının kocasının ve çocuklarının gözündeki konumu bu yolla iyileştirilebilir. Cahil işe yaramaz olarak görüldükleri için bu konulara yönelik bir şeyler yapılabilir. Halk Eğitiminin bu konuda çalışması olabilir. Hem merkezi hem de köylere yönelik çalışmalar yapılabilir. Toplumda erkekler ön plandadır, kadınlar çalışır ama erkeklerin konumu daha yüksektir.”

Kadınların toplumsal konumlarının güçlendirilmesi erkeklerinde sürece katılımlarıyla mümkün olabilecektir. Erkeklerin ön planda tutulmaya devam edildiği bir toplumsal yapıda kadınların karşılaştıkları sorunları tek başlarına çözmede yetersiz kalma durumu yaşanmaktadır.

K4: “Evvvela erkekler bilinçlenmeli. Kadına öncelikleri hakkında o bilgi verilmeli, kadının önceliği nedir. Bundan beş sene önce olsa bunu konuşmak isterdim kendim köyde uzun bir süre bir fiil görev yaptım ama şuan ki şartlar şu on iki on beş yaşındaki çocuğun elinde annesinin elinde de bundan (telefon) var. Okuma yazma artık ulaşılamayacak bir şey değil. Eskiden bir kurs açılmazsa okuma yazma bilmeyebilirlerdi. Ama şuan elde o kadar çok imkân var ki yani belki ilkokul üç seviyesindeki bir çocuk annesine çok rahat okuma öğretebilir. Çok şey biliyorlar eskisi gibi değil. Bekleyecektik ki bir okulda büyükler için okuma yazma kursu açılın da gitsinler. Hala açılıyor ama ona bile gerek kalmadan telefonla okuma yazma öğreneni biliyorum... Mesela bir belediyenin bilgi evleri açıldı bakıyorsunuz saatler genişletildi kadınlara ayrılan sosyal yaşamdaki alanlar genişletildi. Benim kayınvalidem iniyor bilgi evine gidiyor orda vakit geçiriyor ve onun da hoşuna gidiyor. Bu alanların genişletilmesi gerekiyor çünkü kadınlar bir tık daha rahatlar.”

Kadınlara yönelik özel programların ve projelerin hayata geçirilmesi, kadın gücünden daha fazla yararlanmayı sağlayacak ve kadınların kendilerine olan güvenlerinin artması da sağlanacaktır. Kadınların projeler aracılığıyla toplumda yer alarak başarılı, üretken ve kendi ayakları üzerinde durabilen bireyler haline gelmeleri sağlanabileceği hakkında genel bir fikir birliğinin olduğu görülmektedir. Böylelikle, kadınlara yönelik programlar ve projelerle kadınların toplum nezdindeki konumları da yükselebilir.

K7: “Kadınlar üzerinde çalışmayı çok istiyorum geldiğimden beri ama bir türlü nasip olmadı. Sürekli farklı işler çıkıyor odaklanamıyorum. Kalkınma Ajansı olarak ne kadar yapabiliriz bilmiyorum, biz elimiz yettiği kadar yapalım da. Üniversitelere de çok görev düşüyor, gençlik merkezleri faaliyetler gösteriyor. SODES projeleri var mesela bu sene bizim kuruma verildi. Tamam, belki kamu olarak çok büyük paralar değil ama az da değil. İnsanlar o parayı çok daha etkin kullanabilir. Kadınlarında bu yönde bir eğilimi olsa iyi olur. İşte kadın gidiyor bir kursa parasını da alıyor, dört yüz lira, sonra unutuyor gidiyor.”

Kamu kurumları, kadınlara yönelik proje ve faaliyetlerde ana aktörlerden birisi olarak değerlendirilmektedir. Araştırmada katılımcılar özel sektörü bir aktör olarak belirtmediği görülmektedir. Özel sektör aktörlerinin, özellikle şirketlerin bölgeye yönelik sorumluluk projelerinin sayısının azlığı, sadece kamu sektörünün bir aktör olduğu algısı oluşmasına etki etmiş olabilir.

K7: “Birey kendini değiştirmeden toplum değişmez dedim ya bence herkes elinden gelenin en iyisini yapmalı. Kadınlara öncelik verilmeli. Proje hibelerinde adam geliyor, karısı adına başvuru yapıyor, kadının haberi yok. Sadece bu değil, mesela öğretmen çocukla ilgilenirken

çocuklara sadece matematik, fen anlatmamalı. Çocuklara insan olmayı da anlatmalı.. Bir teşekkür etmeyi, bir affedersiniz demeyi öğretmesi gerekir. İnsanlar hala teşekkür etmeyi bilmiyorlar... Çalıştığımız ortamda çok enteresan şeyler oluyor. Mesela KOSGEP'i bazen bizim kurum finanse ediyor. Adam kursa gelmiyor, ismimi yazın, bana sertifika ayarlayın diyor. Yani sadece kadının değil erkeğin de bilinçlenmesi gerekiyor."

Kadının toplumsal konumunu geliştirmeye yönelik çalışmaların yetersiz olduğu ve eğitim başta olmak üzere birçok alanda hala çalışmalara gerek duyulmaktadır.

K6: "Kadınlara yönelik yapılan çalışmaları yeterli bulmuyorum. Daha özverili ve daha fazla kadının okumasına yönelik ya da aileleri daha teşvik edecek çalışmaların yapılması gerekir. Hem bireysel olarak hem de devlet eliyle bunlar yapılmalı. Erken yaşta evliliği önlersek ve kızları okutursak zaten mezun olana kadar belli bir yaşa geleceği için sonrasında iş ve evlilik geleceği için aslında birçok iyileştirmeyi yapmış oluyoruz."

K5: "Muş'ta kırsalda ve merkezde yaşayan kadınlar arasında sosyo-ekonomik açıdan büyük bir uçurum var. Merkezdeki kadınlar ayaklara yere sağlam basarken kırsalda tam tersi. Yani hiçbir anlamda sosyal düzeyde olsun ekonomik düzeyde olsun kesinlikle yetersizler. İçler acısı bir durum üzülüyorsunuz. Kadın doğuma geldiği zaman o kadar eksik halde geliyor ki ama merkezdeki kadın artık kendi ihtiyaçları da geçiyor lükse kaçan şeyleri karşılamış oluyor. (Geçmiş ile kıyasladığımız zaman bir gelişme görüyor musunuz şeklinde soruldu.) Bir nebze daha iyi ama birçok şey yerleşmiş artık ekonomik düzeyde aynı. Eğitim seviyesi ile ilgili değil çünkü on yıl az bir zaman değil baktığında Muş'ta kırsal kesimdeki genç kesim daha bir cahil belli konularda. Daha ilerde olmasını beklerken benim on üç yılda edindiğim tecrübe bu yönde. Mesela burada çekirdek aile kavramı yok. Şuan hastahanemizde doğum yapmış 22 hasta var. Bunların arasında hastaneye eşi ile birlikte gelen ya iki kişidir ya da üç kişi. Yani hep kayınvalide ve kayınpeder hep ikinci derece yakınları geliyor. (Evde doğum oranlarında bir değişiklik var mı şeklinde soruldu.) Başlangıçta evde doğum daha çoktu, devlet destek verdiği için şuan doğumlar tamamen hastanede yapılıyor."

SONUÇ VE ÖNERİLER

Kadınların toplumsal konumunu olumlu veya olumsuz anlamda etkileyen en önemli etkenlerden birisi ekonomik koşullardır. Kadının kamusal yaşamda yer alarak çalışma yaşamına katılması ve belirli bir gelir elde etmesinin toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması açısından önemli bir unsur olduğu görülmektedir. Kadınların ekonomik durumunda düzelmeye sağlandığı oranda toplumsal konumlarının güçlenmesine katkı sağlanmış olacaktır.

Muş il merkezinde yaşayan kadınların kırsalda yaşayan kadınlara oranla sosyo-ekonomik açıdan daha iyi bir konumda oldukları gözlemlenmiştir. Kırsal alanda yaşayan kadınların ekonomik, kültürel vb. yönlerden daha fazla ayrımcı uygulamalarla karşılaştıkları ifade edilmiştir. Kadınların temel haklardan bazılarında ulaşmada sorun yaşadığı veya bu haklarını yeterince kullanamadığı görülmektedir. Eğitim hakkından yeterince yararlanamama, sağlık hakkına erişmede yaşanan zorluklarla karşılaşma, mirastan pay alamama gibi sorunlar bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

Yapılan derinlemesine görüşmelerde katılımcıların tamamı kadınlara yönelik yapılan çalışmaları yeterli bulmadıklarını ifade etmişlerdir. Katılımcıların, kadınların toplumsal konumuyla ilgili olarak olumsuz bir tablo çizdikleri görülmektedir. "Kadın toplumda güçlü bir mevcudiyet gösterememekte ve cılız bir ses olarak kalmaktadır." Katılımcılar, kadının toplumsal konumunun güçlendirilmesi için öncelikle erkeklerin belirli eğitim sürecinden geçirilmeleri gerektiğini düşünmektedirler.

Kadının toplumsal konumunun güçlendirilmesi açısından çocuk yaşta evliliklerin ortadan kaldırılması konusunda katılımcı grubun ortak bir söylem içerisinde oldukları gözlemlenmiştir. Muş ili örneğinde bölgede gözlemlenen erken yaşta evliliklerin hem kız çocukları hem de erkek çocukları için bir tehlike olduğu vurgulanmıştır.

Cinsiyet durumuna göre meslek algısının çalışan kadınlarda etkisini sürdürdüğü görülmektedir. Kadınların çoğunlukla tercih ettiği hemşirelik, ebelik, gıda mühendisliği gibi mesleklerin bir kadın mesleği olduğu şeklindeki algı görüşmeciler tarafından ifade edilmiş ve

eğitim seviyesi yüksek olan bazı kadınlarda da bu durumun içselleştirildiği gözlemlenmiştir. Bazı mesleklerin erkeğe bazı mesleklerin de kadına ait olduğu şeklinde bir bakış açısı bulunmaktadır. Kadınların kendi hayatlarıyla ilgili konularda kültürel yapıdan kaynaklı çeşitli engellerle karşılaştıkları gözlemlenmiştir.

Kadının toplumsal konumunun güçlendirilmesi için politika yapıcıları ve uygulayıcıları ile diğer aktörlerin işbirliği ve desteğiyle kadın haklarıyla ilgili nitelikli çalışmalar desteklenmelidir. Kadınların güçlenmesi için daha fazla çaba harcanmalıdır. Toplumsal açıdan cinsiyet ayrımcılığıyla karşı karşıya kalan kadınların insani gelişme açısından istenilen düzeye ulaşabilmeleri için pozitif ayrımcılık bağlamında özel bir takım tedbirlerin alınması gerekmektedir.

Kamusal alan ile özel alan arasındaki ayrımın bir sonucu olarak ortaya çıkan “toplumsal cinsiyete” ilişkin nitelendirilmelerin gelecekte anlamını yitireceği bir toplum tasavvuru mümkündür. Erkeklerin kadınlarla eşitlikçi bir anlayışla ev ve iş sorumluklarını paylaştıkları, çocukların yetiştirilmesiyle yaşlıların bakımını birlikte üstlendikleri, farklılaşmaların cinsiyet temelli olarak değil birey temelli olarak düşünüldüğü ve siyasal alanda eşitlikçi yapının sağlandığı bir toplumsal yapı inşa edilmelidir.

KAYNAKÇA

- Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı (2018). Türkiye’de Kadın. Ankara: Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü. <https://kadininstatusu.aile.gov.tr/uygulamalar/turkiyede-kadin>
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri I-III**, Ankara2006, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, <http://atam.gov.tr/wp-content/uploads/S%C3%96YLEV-ORJ%C4%B0NAL.pdf>
- BAKIŞ, O. & LEVENT, H. & İNSEL, A. & POLAT, S., **Türkiye’de Eğitime Erişimin Belirleyicileri**, Sabancı Üniversitesi, İstanbul, 2009. http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2017.pdf
- ÇABUK KAYA, N., **Türkiye’de Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği ve Eğitim**, 2015. http://kizlarinegitimi.meb.gov.tr/KEP-I/files/img/toplum_cinsiyet_ve_egitim.pdf
- ÇAHA, Ö., **Sivil Kadın Türkiye’de Kadın ve Sivil Toplum**, Savaş Yayınevi, Ankara, 2010.
- Dünya Bankası, **Dünya Kalkınma Raporu 2012 Genel Bakış: Toplumsal Cinsiyet Eşitliği ve Kalkınma**, Washington, 2012. <http://www-wds.worldbank.org>.
- GÖRGÜN BARAN, A., “Kalkınmada Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Neden Önemlidir”, İçinde: **ÜNİDAP Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı Sosyal Kalkınma Bildiriler Kitabı**, Tüzer, A., & Aslan, A. (Edt.), C 1, Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları, Muş, 2016, s. 18-29.
- JAHAN, S., **2016 İnsani Gelişme Raporu: Herkes İçin İnsani Gelişme**, UNDP, New York, 2016.
- KAVAS, A., **Karşılaştırmalarla 81 İl İçin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Karnesi 2018**, TEPAV, 2018. (Erişim Tarihi:01.03.2018). http://www.tepav.org.tr/upload/files/1520402632-7.Karsilastirmalarla_81_Il_Icin_Toplumsal_Cinsiyet_Esitligi_Karnesi_2018.pdf
- NUSSBAUM, M. C., **Women and Human Development**, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

- PAUSTIAN-UNDERDAHL, S. C. & WALKER, L. S. & WOEHR, D. J., “Gender and Perceptions of Leadership Effectiveness: A Meta-Analysis of Contextual Moderators”, **Journal of Applied Psychology**, 99(6), 2014, 1129-1145.
- PHILLIPS, A., **Demokrasinin Cinsiyeti**, Çev.: Alev Türker, Metis Yayınları, İstanbul, 2015.
- RANDALL, V., **Women and Politics**, Macmillan Education Limited, Hong Kong, 1987.
- SANCAR, S., **Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti Erkekler Devlet Kadınlar Aile Kurar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- SEN, A., **Özgürlükle Kalkınma**, Çev.: Yavuz Alogan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2004.
- SULTANA, A. M. & ZULKEFLİ, N. E. B. M., “Discrimination Against Women in The Developing Countries: A Comparative Study”, **International Journal of Social Science and Humanity**, 2(3), 2012, 256.
- SUMMERS, L., “The Most Influential Investment”, **Scientific American**, 267(2), 1992, 132-132.
- TÜTENGİL, C. O., **Az gelişmenin Sosyolojisi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.
- UNICEF, **Ending Child Marriage: Progress and Prospects**, New York, 2014.
https://www.unicef.org/media/files/Child_Marriage_Report_7_17_LR.pdf. Erişim Tarihi: 07 Mart 2018.

YOKSULLUK OLGUSU VE EKONOMİK POLİTİKALAR IŞIĞINDA KADIN: MUŞ ÖRNEĞİ

Zeynep Müjde SAKAR*

ÖZET

Yoksulluk terimi, belirli bir gelir seviyesinin altında kalanlar için kullanılan bir kavram olmakla birlikte daha çok yeterli gelire sahip olamayan ve dolayısı ile tüketim harcamaları gerçekleştiremeyen bireylerin yoksulluk durumunu ifade eden olgusal bir kavramdır. Üretimin her aşamasına aktif bir biçimde katılan kadınlar, kalkınmanın olanaklarından yeterli pay alamadıkları gibi, yoksullukta da dünyada en fazla etkilenen gruplar arasında yer almaktadırlar. İşsizliğin yaygın olduğu eğitim ve sağlık hizmetlerinin sınırlı ve dengesiz dağıldığı az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde kırsal alanlardaki kadının durumu, konumu ve sorunları dikkat çekicidir.

Kırsal alandaki kadın için, üretim ve ev işlerinin birlikte yapılması, eğitim düzeyinin ve toplumsal statünün düşüklüğü, örgütlenmenin sağlanamaması, kısmi çalışma olanaklarının bulunmaması ve başta sosyal güvenlik olmak üzere çalışma yaşamı ile ilgili yasal mevzuattaki eksiklikler, önemli sorunlar olarak ortaya çıkmaktadır. Bu grup içerisinde kadınlar yüklenmek durumunda kaldıkları sorumluluklarından dolayı, daha da ağır koşullarla karşı karşıya kalmaktadırlar. Yoksulluk küresel düzeyde görülen bir olgu olmasına rağmen, yoksulluğun yansıdığı alanı gözlemek ve bu gözlemi yerel düzeyde incelemek çok daha uygun olabilmektedir. Yoksulluğun yaratmış olduğu etki ancak yerel düzeydeki gözlemler ve araştırmalar ile anlaşılabilir. Dolayısıyla yoksulluğu bir bütün olarak açıklamaya çalışırken kadın yoksulluğu gibi faktörleri göz önüne alarak araştırma yapmak bütüncül bir yapının anahtarı olacaktır.

Muş İli bu kapsamda değerlendirildiğinde önemli örneklerden birini oluşturmaktadır. Ekonomik olanakları yetersiz olan Muş ilinde kentleşme oranı çok düşük olmakla birlikte kırsal kesimde yaşayan kişi sayısının fazla olduğu görülmektedir. Böylece bu çalışma ile günümüzde en önemli gündem maddelerinden birini teşkil eden yoksulluk ve yoksulluktan en çok etkilenen gruplardan biri olan kadınların Muş ilindeki yoksulluk kavramını ve ekonomik mücadelesini çeşitli yönleriyle irdelemek ve yoksullukla mücadele politikaları kapsamında değerlendirmeler yapmak hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yoksulluk, Ekonomi, Kadın, Politika, Muş.

WOMAN IN THE CONSIDERATION OF THE FACT OF POVERTY AND ECONOMIC POLICIES: MUŞ CASE

ABSTRACT

Although the term of poverty is used for those who remain under a particular income level, it rather refers to a factual concept that states the condition of deprivation for the individuals who cannot afford adequate income and consequently become unable to realize consumption expenditures. Women, who participate actively in each stage of production, cannot adequately benefit from the general development as well as being among the most affected groups in the world in terms of poverty. In the less developed or developing countries, the condition, position and problems of woman in rural areas are striking where unemployment is widespread; the service of education and sanitation is restricted and non-proportionally distributed. For the women in the rural areas, making production and carrying out houseworks simultaneously, inferiority of the level of education and social status, inability in the organization, lack of part-time opportunities and the shortcomings in the legal regulations in the working life primarily in social security come to the fore as vital problems. The women in this group face harder conditions for the responsibilities they are bound to undertake.

Although poverty has been recognized as a global fact, observing the location that poverty influences and examining the observations at rural level may become more appropriate. The impact that poverty creates can only be understood by the observations and researches carried out at a local level. Accordingly, while trying to explain poverty in its totality, carrying out researches by taking into the consideration of such variables as woman poverty is going to be a key in the holistic construction.

Evaluated within this scope, the province of Muş stands out to be one of the significant cases. Despite the urbanization rate is extremely low in Muş, where economic opportunities are insufficient, the number of the people living in countryside is observed to be high. Through this study, therefore, the poverty, which nowadays occupies one of the most important matters of the agenda and the concept of poverty of women in Muş -one of the most vulnerable groups influenced by poverty- and their economic struggle are aimed to be examined by various perspectives and evaluated within the context of the policies of struggle against poverty.

* Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, zeynep.sakar@gmail.com

Keywords: Poverty, Economy, Woman, Policy, Muş.

GİRİŞ

Yoksulluk insanların temel gereksinimlerini karşılama olanağına sahip bulunamaması, kişilerin yaşayabilecekleri minimum yaşam standartlarının olmamasıdır. Bir diğer tanıma göre ise yoksulluk statüsüne sahip olan insanlar, toplumsal refah düzeyi ve toplumsal yaşam standardının mutlak ya da görel olarak minimum bir düzeyinin altında bulunmasıdır.¹ En genel anlamıyla yoksulluk insanların temel gereksinimlerini karşılama olanağına sahip bulunamaması, kişilerin yaşayabilecekleri minimum yaşam standartlarının olmamasıdır.²

Toplumun genel düzeyine göre belli bir sınırın altında *gelir veya harcamaya* sahip olan birey veya hane halkı görel anlamda yoksul sayılmaktadır.³ Yoksulluk ülkelerin sosyo-ekonomik yapısına, yaşanan coğrafyaya, kültürel özelliklere bağlı olarak farklı şekillerde tanımlanabilmektedir. Yoksulluk her ne kadar gelişmekte olan ülkelerin en önemli sorunu gibi görünse de son yıllarda gelişmiş ülkelerinde önemli sorunları arasında yer almaktadır. Bu nedenle yoksulluk evrensel boyutlarıyla geniş tartışma alanına sahip bir kavramdır.

Yoksulluğun sadece kadın yoksulluğu ile sınırlı olamayacak kadar önemli bir kavram olduğu bilinen bir gerçektir. Yoksulluk küresel bir boyuta ulaşmıştır. Çünkü yoksulluk sorunu günümüzde sermayenin sınır tanımadığı gibi ulusal sınırları çoktan aşmıştır. Bu durumda, yoksulluğun sınıfsal yapı ile sınırlandırılmayacağı çok açıktır. Bununla birlikte yoksulluğun cinsiyetle ilişkisi ve kadın yoksulluğunun nasıl ortaya çıktığı, buna ilişkin politikaların yoğun olarak tartışıldığı son günlerde, kadın yoksulluğunun boyutlarının belirlenmesinin gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda kadınların ve erkeklerin toplumsal cinsiyet rolleri, aile ve sosyal yaşamdaki sahip oldukları haklar ve kaynaklara erişim konusundaki farklılaşmalar nedeniyle yoksulluk sorununun irdelenmesinde kadın yoksulluğu önem kazanmaktadır.

Yoksulluk kırsal kesimde görüldüğü gibi kentsel yaşam alanlarında kendini daha fazla hissettirmektedir. Kentlerde topraktan ve ona bağlı üretimden yoksun kitlelerin ekonomik yaşama etkin bir şekilde katılamaması veya hiç katılmaması durumunda kent yoksulu olarak yaşamını sürdürdükleri görülmektedir. Tarımda yeni teknolojilerin kullanılmasıyla beraber ortaya çıkan işsizlik sonucunda mağdur olan kitleler kentlere göç etmektedirler. Kente yeni katılan ve çoğu zaman vasıfsız nitelikteki yeni işgücünün istihdamında problemler yaşanmaktadır. Küresel rekabetin kendisini şiddetli bir biçimde hissettirdiği günümüzde kente yeni gelenlerinin en önemli problemi işsizliktir. Kentteki sanayi ve hizmet sektörünün aradığı eğitim ve niteliklere sahip olunamaması kentsel gelirden yeterli şekilde pay almayı güçleştirmektedir. Sermayeden yoksun olunması durumunda kendi işini kurma zorlaşmaktadır. Niteliksiz işgücü, yaşamlarını sürdürebilmek için çoğunlukla vasıf gerektirmeyen marjinal mesleklerde çalışma imkânı bulabilmektedir.⁴ Yoksullukla mücadele yöntemleri ve bu yöntemlerin başarılı sonuçlar verebilmesi için bir geniş kitlelerin ve bu geniş kitleler içerisinde özel ve hassas bir kesim olan özellikle kadınların sonuçlarından etkilendiği yoksulluk ve yoksulluğun getirdiği çaresizlik gibi kaynaklara ulaşamama noktasında gerekli olan tedbirlerin alınmaması ciddi önem arz etmektedir.

Yoksulluk, sadece gelir ve fiziki kaynakların yetersizliği değil, aynı zamanda toplumsal mahrumiyet, güçsüzlük ve kaynakların dağılımındaki farklılıktan kaynaklanmaktadır. Yoksulluk konusu, birçok ülkede sektörel ve ulusal düzeylerde olduğu gibi, hane halkı ve toplumsal cinsiyet gibi mikro düzeylerde de ele alınmaktadır. Yoksulluk

¹ TÜSİAD, **Türkiye’de Bireysel Gelir Dağılımı ve Yoksulluk**, TÜSİAD Yayınları, İstanbul, Aralık 2000, s. 95.

² Abdülkadir Şenkal, **Küreselleşme Sürecinde Sosyal Politika**, Alfa Yayınları, İstanbul, Ağustos 2005, s. 392.

³ **Yoksullukla İlgili Tanımlar**, Türkiye İstatistik Kurumu.

⁴ Tuncay Güloğlu & Muharrem Es, **Bilgi Toplumuna Geçişte Kentleşme Ve Kentsel Yoksulluk: Kocaeli Örneği**, Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi, İstanbul, 2011.

ile gelir dağılımı yapısı, bölgesel gelir farklılıkları, işgücü, cinsiyet, eğitim, gibi bazı demografik unsurlar arasında ilişki kurulduğunda; yoksul kitlenin; önemli bir kısmını kadınların oluşturduğunu söylemek mümkündür. Cinsiyet açısından, kadınların, toplumsal yaşamdan uzak ve / veya geri planda olmaları, (özellikle eğitim ve çalışma yaşamından uzak olmaları) gelir dağılımında en yoksul kitle olması sonucunu doğurmaktadır. Yoksulluk tanımının, yoksulluk düzeyinin, yoksulluk profilinin ve bunların zaman içindeki değişiminin doğru olarak belirlenebilmesi, yoksullukla mücadele politikalarının oluşturulması, değerlendirilmesi ve başarılı bir şekilde sonuçlandırılması bakımından önemli bir önkoşuldur.⁵

YOKSULLUK OLGUSU

Genel anlamıyla yoksulluk, asgari yaşam düzeyini yakalayabilmek için gerekli olan ihtiyaçları karşılayamama durumu olarak ifade edilebilir. Gıda, giyim, barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılayamayan bireyler ve/veya gruplar yoksul olarak kabul edilmektedir. Ancak, yoksulluğu sadece temel ihtiyaçları karşılayamama durumu olarak tarif etmek, eksik ve dar bir tanımdır. Daha geniş anlamda yoksulluk, eğitim, sağlık ve yaşam beklentisi gibi alanlardaki yoksunlukları da içeren bir kavramdır.⁶ Yoksulluk pek çok açıdan incelendiğinde karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu nedenle tanımlanması güç olan bir kavramdır. Bununla birlikte her görüşün kendine göre yorumladığı bir yoksulluk tanımı vardır.

Yoksulluk küresel düzeyde görülen bir olgu olmasına rağmen, yoksulluğun şiddetini ve yoğunluğunu ancak yerel düzeyde gözlemlemek mümkündür. Yoksulluğun farklı boyutları, ancak yerel düzeydeki gözlemler ve araştırmalarla anlaşılabilir. Örneğin, kadın veya çocuk yoksulluğunu doğru bir şekilde anlayıp açıklamak için bir ülke veya yerel topluluk örneğinden hareketle bir çalışma başlatmak gerekmektedir. Dolayısıyla, yoksulluğu bir bütün olarak açıklamaya çalışırken hem kadın yoksulluğu gibi yoksulluğun farklı boyutlarını ele almak, hem de yerel düzeydeki görünümünü dikkate almak lazımdır. Aksi takdirde, yoksullukla ilgili yapılan analizler ve açıklamalar eksik ve yetersiz kalacaktır⁷

İnsani yoksulluğun kapsamını belirleyebilmek için beşeri refahı yakalamanın ön koşullarına değinmek gerekmektedir. Goklany⁸’ye göre, beşerî refahın beş göstergesi vardır: 1- Kişi başına düşen gıda arzı, 2- bebek ölümleri, 3- çocuk işgücü, 4- yaşam ümidi. Beşinci gösterge ise UNDP⁹’nin insanî Gelişme Endeksi ‘dir. Bu da üç ölçütün ortalamasına dayanmaktadır: doğumda beklenen yaşam ümidi, alınan eğitim, kişi başına düşen gelirin logaritması.⁸ İnsani yoksulluk, okur-yazarlık, yetersiz beslenme, kısa yaşam süresi, ana-çocuk sağlığının yetersizliği, önlenemez hastalıklara yakalanmak gibi temel insani yeteneklerden yoksunluk olarak tanımlanabilir.⁹ İnsanların sağlık hizmetlerine, temiz su kaynaklarına, eğitim hizmetlerine erişebilirliği ile normal uzunlukta bir yaşam sürme beklentisi ve sürdürülebilir kalkınma kriterlerine bağlı yeni fırsat ve seçenekleri kullanabilmeleri için gerekli altyapının olup olmaması ile saptanmış olan insani yoksulluk kavramı,¹⁰ insani yoksulluk kavramının bir diğer boyutunu *yapabilirliklerin* önündeki engeller oluşturmaktadır. Bu yüzden, yoksulluk yalnızca temel ihtiyaçları karşılayamama durumu olarak değil, aynı

⁵ Fikret Şenses, **Küreselleşmenin Öteki Yüzü: Yoksulluk**, III, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 61.

⁶ Reşat Açıkgöz & Ö. Şükrü Yusufoglu, “Türkiyede Yoksulluk Olgusu ve Toplumsal Yansımaları”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, C 1, S 1, 2012, s. 76 – 117.

⁷ Reşat Açıkgöz & Ö. Şükrü Yusufoglu, “Türkiye’de Yoksulluk Olgusu ve Toplumsal Yansımaları...”, s. 78.

⁸ İndur M. Goklany, “Beşerî Refahın Küreselleşmesi”, çev. Mustafa Acar, **Küreselleşme Okumaları**, Ed. Kudret Bülbül, Ankara, 2006, s. 93-96.

⁹ DPT, “Gelir Dağılımı ve Yoksullukla Mücadele”, **Özel İhtisas Komisyonu Raporu**, DPT, Ankara, 2007, s. 1.

¹⁰ Pınar Uyan Semerci, “Dev ve Cüce Aynı Yolda: Yoksulluk ve Özgürlükler”, **İnsan Hakları İhlali Olarak Yoksulluk**, ed. Pınar Uyan Semerci, İstanbul, 2010, s. 39.

zamanda temel kapasitelerden yoksunluk olarak da ele alınmalıdır. Yani yoksulluk sadece, kurbanı suçlama tarzında, yoksulların suçu veya kaderi olarak görülmemelidir.¹¹

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesine göre, her insanın yiyecek, giyecek, konut, sağlık hizmetleri ve gerekli toplumsal hizmetler de içinde olmak üzere; kendisinin ve ailesinin sağlık ve refahını sağlayacak uygun bir yaşam düzeyine hakkı vardır. İşsizlik, hastalık, sakatlık, dulluk, ihtiyarlık ya da geçim olanaklarından iradesi dışında yoksun kaldığı diğer hallerde sosyal güvence hakkına sahiptir.¹² Yoksullar arasındaki tutum ve davranış farklılıklarına bağlı olarak da insani yoksulluk kavramını açıklayabilmek mümkündür. Yoksullar için genel geçer bir teori olmasa bile bazı yoksulların yoksulluğu kabul ettiğini ve yoksul bir yaşam biçimini bilerek benimsediklerini göz önünde bulundurmak gerekmektedir.¹³

Macit Rahnema, bu türden yoksullara, gönüllü yoksullar adını vermektedir. Bu yoksullar için yapabilirliklerin önündeki engellerin olup olmadığına bakmak önemli değildir. Dolayısıyla, isteyerek yoksul bir yaşamı tercih eden biri için insani yoksul nitelendirmesini yapmak da doğru görünmemektedir. Çünkü onlar birtakım nedenlerden dolayı, örneğin dünyanın yükünü taşımak yerine manevi huzuru yakalayabilmek için maddi ihtiyaçları bir kenara bırakmaktadırlar. Böyle düşünen biri için hak mahrumiyetinden söz etmek yerinde olmayan bir durum olabilir. İnsani yoksulluğun kapsamına girenler daha çok hak ettiğini alamadığını düşünen yoksullardır.¹⁴

Yoksulluğu İşsizlik kavramı ile bütünleştirerek anlatılmaya çalışıldığında, işgücünden üretim amacıyla yararlanılmasından bu yana süregelen ve son yüzyıl boyunca alınan tüm ekonomik ve sosyal politika önlemlerine rağmen gittikçe etkisini artıran, ekonomik sistemi olumsuz yönde etkileyen bireysel ve toplumsal bir gerçektir. İşsizlik, çalışmak isteyip de iş bulamadığı için çalışmayan çalışma çağındaki nüfusun, nedeni kendileri olan bir beceriksizlik olmayıp, ekonomi yönetiminde söz sahibi olanların bir beceriksizliği olan toplumsal merkezli bir olgudur. İnsan gücünün her ne şekilde olursa olsun zaman itibarıyla israfı işsizlik olarak ifade edilebilir. Diğer bir tanımlama ise işgücünün, isteyerek gerçekleşmeyen, irade dışı ve istenilmeden ortaya çıkan ve birkaç gün, hafta ya da aylar boyunca çeşitli nedenlerle işsiz kalması durumudur. İşsizliğin bir anlamı da, bir kısım işgücünün gönülsüz olarak yaşadığı bir işsizlik süreci olmaktadır. İşsizlik, emek faktörünün fiili olarak üretime katılmaması olup, en yaygın tanımıyla da çalışma arzusunda ve gücünde olan ve cari ücretten çalışmaya razı olmasına rağmen iş bulamayan işgücünün varlığıdır. Köklü'ye göre işsizlik, çalışma için emek piyasasına gelen işgücünün uygun bir işte çalışma olanağı bulamaması durumudur.¹⁵

Çizelge 1: Çeşitli Kriterlere Göre Türkiye'deki En Yoksul Kesimler, 2006

Kriterler	En yoksul Kesim	Yoksulluk Oranı
Yerleşim Yeri	Kırsal Kesimde yaşayan	31,9
Cinsiyet	Kadın	18,2
Eğitim	Okur-Yazar olmayan	33,7
Hane Halkı	Ataerkil veya Geniş Aile	20,2
İktisadi Faaliyet	Tarım Sektörü	33,8

Kaynak: TÜİK, 2006 Yoksulluk Araştırması.

Çizelge 1 incelendiğinde Türkiye'de en yoksul kesimler incelendiğinde kırsal kesimde yaşayan kadın oranının %18,2 olduğu görülürken, eğitim seviyeleri incelendiğinde %33,7'nin okur yazar olmadığı görülmektedir. Genellikle Ataerkil ve Geniş aile mensubu olan kadınlar

¹¹ Reşat Açıkgöz & Ö. Şükrü Yusifoğlu, "Türkiyede Yoksulluk Olgusu ve Toplumsal Yansımaları...", s. 76.

¹² Pınar Uyan Semerci, "Dev ve Cüce Aynı Yolda...", s. 3.

¹³ Reşat Açıkgöz & Ö. Şükrü Yusifoğlu, "Türkiyede Yoksulluk Olgusu ve Toplumsal Yansımaları...", s. 71.

¹⁴ Macit Rahnema, **Sefaletin Yoksulluğu Kovduğu Bir Dünya**, çev. Şule Ünsaldı, Ankara, 2009, s. 167.

¹⁵ Köklü, A., **Makro İktisat**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1976, s. 28.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

etnik yapı ve kültürel dirençten ötürü çalışma hayatından uzak eve bağımlı bir birey olarak hayatlarını idame ettirmektedirler.

Çizelge 2: Bazı Ülkelerin Gini indeksi

Ülke	Gini indeksi
Danimarka	24,7
Norveç	25.8
Almanya	28.3
İngiltere	36.0
Yunanistan	34.3
İtalya	36.0
Türkiye	43.6
Malezya	49.2
Brezilya	57.0
Bolivya	60.1

Kaynak: UNDP, Human Development Report 2007/2008.

Çizelge 2 incelendiğinde Başta Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) olmak üzere, Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşların yapmış oldukları karşılaştırmalı yoksulluk çalışmaları yoksulluğun boyutlarını gözler önüne sermektedir. UNDP tarafından hazırlanan İnsani Gelişme Raporu 2007/2008, ülkeleri insani gelişme düzeylerine göre sıralamış olup; İzlanda ve Norveç'in ilk iki ve Burkina Faso ve Sierra Leone'nin de son iki sırada yer aldıkları bu indekste Türkiye, 177 ülke içerisinde 84. sırada yer almıştır. Yine aynı raporda yayınlanan, İnsani Yoksulluk İndeksinde (HPI) Türkiye, gelişmekte olan ülkeler kategorisinde yer alan 108 ülke içerisinde, yüzde 9,2 olan indeks değeri ile 22. sıradadır.

Çizelge 3: Yoksulluk sınırı yöntemlerine göre fertlerin yoksulluk oranları, 2007-2015.

Yoksulluk sınırları	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Türkiye									
Kişi başına günlük 2.15 \$'ın altı	0,52	0,47	0,22	0,21	0,14	0,06	0,06	0,03	0,06
Kişi başı günlük 4.3 \$'ın altı	8,41	6,83	4,35	3,66	2,79	2,27	2,06	1,62	1,58
Kent									
Kişi başına günlük 2.15 \$'ın altı	0,09	0,19	0,04	0,02	0,02	0,02	0,02	.	.
Kişi başı günlük 4.3 \$'ın altı	4,40	3,07	0,96	0,97	0,94	0,60	0,64	.	.
Kır									
Kişi başına günlük 2.15 \$'ın altı	1,49	1,11	0,63	0,57	0,42	0,14	0,13	.	.
Kişi başı günlük 4.3 \$'ın altı	17,59	15,33	11,92	9,61	6,83	5,88	5,13	.	.

Kaynak: TÜİK Yoksulluk Çalışması 2015

Çizelge 3 incelendiğinde Türkiye'de Fertlerin yoksulluk oranları incelendiğinde 2007 yılında kişi başına günlük 2.15 doların altında % 0.52 iken 2015 yılında ise % 0,06 olarak görülmektedir. Bu durum yoksulluk sınırları için uygulanan politikaların yerelin dışında

ulusal boyutta önem kazandığını göstermektedir. Kent ve Kır yoksulluk oranları incelendiğinde yoksulluk oranlarında düşüşler olduğu görülmektedir.

TÜRKİYE’DE YOKSUL KADIN KAVRAMI

Yoksulluk denince ilk akla kadınlar gelmektedir. Genel olarak toplumsal cinsiyet eşitsizliği başta olmak üzere, emek piyasasında başta ücretler olmak üzere erkeklerden daha az ücret almakta, mülkiyet sahipliği, farklı toplumsal çevre ve hatta yaşadıkları evlerde dezavantajlı konumda bulunmaktadır. Kadın yoksulluğu beraberinde çocuk yoksulluğunu da ortaya çıkarmakta ve kadınlar küresel yoksulluğun öncelikli mağdurları haline gelmektedirler.¹⁶ Kadın yoksulluğunu tanımlarken bu tanımı sadece sosyal bir sorun olarak görmek olayların çözüm noktasında sekmelerin olmasına neden olacaktır. Kadın yoksulluğunun psikolojik yönleri oldukça önemlidir. Birçok toplumda kadınları ev ve çocuk bakımı nazarında gören sayısında yükselişlerin olması ve bu durumun yetişen yeni nesil aktarımı toplumsal bir algının olumsuz yönünün gelecek nesillerle aktarılmasına neden olmaktadır

Çizelge 4: Kadınlarda Yoksulluk Oranı (%)

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Türkiye	27.19	28.31	25.98	21.01	18.27	18.26	17.52	19.03
Kır	22.03	22.29	16.87	12.89	9.76	10.34	9.62	9.26
Kent	34.92	37.65	40.79	34.03	32.32	35.95	35.29	40.15

Kaynak: TÜİK, 2009 Yoksulluk Çalışması Sonuçları, http://tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=41

Çizelge 4 incelendiğinde, Türkiye’de kırsal kesimde kadın yoksulluğu 2002 de yaklaşık %22.03 iken 2009 da %9.26’lara düşmüştür. Türkiye genelinde 2002 de %27.19 iken 2009 yılında %19.03 e düşmüştür. Bu durum ülke genelinde kadın yoksulluğu konusunda çalışmalar yapıldığını ve bu çalışmaların olumlu dönüşler olarak ülkeye yansıdığı görülmektedir.

Çizelge 5: Kadın İşsiz Sayısı (Türkiye - Kent - Kır),2013

Türkiye	Kent	Kır
954.000	820.000	134.000

Kaynak: TÜİK Hane Halkı İşgücü Anketi Dönemsel Sonuçları.www.tuik.gov.tr
*2013 yılı Mayıs dönemi verileri kullanılmıştır.

Çizelge 5 incelendiğinde Türkiye’de kadın işsiz sayısının kent koşullarında yüksek olduğu görülmektedir. Bu durum kırdan göç ile gelen kadın sayısının nüfusu arttırdığını ve bu yönde gelişme kaydedilmediğini göstermektedir, hem coğrafi yapılanma hem de kültürel etnik yapılanmaların kadın işgücünün kentte azalmasına sebep olduğu öngörülmektedir. Çalışmayan, bağımlı kadın ve çocuklar bu bağlamda yoksulluğu daha derinden hissetmektedirler. Eğitimli ve vasıflı kadınlar, hem çalışma hayatında hem de sosyal yaşantılarında nispeten çok daha iyi durumdadırlar.

1980 yılında sanayileşmiş ülkelerde kadın nüfusunun %53’ü çalışırken, 1990 yılında bu oran %60 düzeyine yükselmiştir. Buna karşın, genel olarak her kıtada kadınlar erkeklerden daha az kazanç elde etmektedirler. Bangladeş’te kadınlar, erkeklerin kazandığının %42’si, Suriye’de % 60’ı ve Şili’de %61’i kadar ücret almaktadırlar. Bununla birlikte, Japonya’da kadın işçilerin %37’si düşük ücretli işlerde çalışmak zorunda kalırken, erkek işçilerin sadece %6’sı bu tür işlerde istihdam edilmektedir. Dünya ölçeğinde kadınlar, yönetim düzeyindeki pozisyonların sadece %14’üne ve yüksek düzeyde yönetici kadroların ancak %6’sına sahip

¹⁶ Gülşen Gerşil, “Küresel Boyutta Yoksulluk ve Kadın Yoksulluğu”, *Ekonomi ve Yönetim*, 22(1), 2015, 159-181. (Yayın No: 1763526)

bulunmaktadır. Yine dünya ölçeğinde 1,5 milyardan fazla yoksulun %70'ini kadınlar oluşturmaktadır¹⁷

Yoksulluk ile gelir dağılımı yapısı, bölgesel gelir farklılıkları, işgücü, cinsiyet, eğitim, gibi bazı demografik unsurlar arasında ilişki kurulduğunda; yoksul kitlenin; önemli bir kısmını kadınların oluşturduğunu söylemek mümkündür. Cinsiyet açısından, kadınların, toplumsal yaşamdan uzak veya geri planda olmaları, (özellikle eğitim ve çalışma yaşamından uzak olmaları) gelir dağılımında onların en yoksul kitle olmasını getirmektedir.¹⁸

Kadınlar sadece tek bir homojen gruptan ibaret değildir. Bu bağlamda tek ebeveynli ailelerdeki kadınlardan, kırsal alanda yaşayan kadınlardan, kadın mültecilerden ve sığınmacılardan, etnik kökenli azınlık kadınlardan, özürlü ve yaşlı kadınlardan bahsetmek gerekmektedir. Sayılan tüm kadın grupları yoksulluğa değişik şekillerde ve değişik yollardan da olsa maruz kalmaktadırlar. Eşitsizlik, yoksulluk ve cinsiyet arasında örtüşen yönleri söz konusudur.

Kadın nüfusunun eğitim, gelir seviyesi ve işgücüne katılımı sadece gelir dağılımı ve yoksulluk açısından değil aynı zamanda nüfus politikaları açısından da oldukça önemlidir ve direkt olarak nüfus artış hızını etkileyen bir unsurdur. Kadın nüfusun okuryazarlık oranı ve kadının işgücüne katılım oranı yüksek olan ülkelerde nüfus artış hızı düşüktür. Kadın nüfusunun eğitim seviyesinin yükseltilmesi, demografik unsurlarda olumlu değişiklikler meydana getirmiştir.

Türkiye’de 2015 yılında, 25 ve daha yukarı yaşta olan ve okuma yazma bilmeyen toplam nüfus oranı %5,4 iken bu oran erkeklerde %1,8, kadınlarda %9’dur. Lise ve dengi okul mezunu olan 25 ve daha yukarı yaştakilerin toplam nüfus içindeki oranı %19,5 iken bu oran erkeklerde %23,5, kadınlarda %15,6’dır. Yükseköğretim veya fakülte mezunu olan toplam nüfus oranı %15,5 olup bu oran erkeklerde %17,9 kadınlarda ise %13,1’dir.

Hane halkı işgücü araştırması sonuçlarına göre; 2015 yılında, Türkiye’de 15 ve daha yukarı yaşta nüfus içerisinde işgücüne katılma oranı %51,3 olup, bu oran erkeklerde %71,6, kadınlarda ise %31,5 oldu. Eğitim durumuna göre işgücüne katılım oranı incelendiğinde, kadınların eğitim seviyesi yükseldikçe işgücüne daha fazla katıldıkları görüldü. Okuryazar olmayan kadınların işgücüne katılım oranı %16,1, lise altı eğitimli kadınların işgücüne katılım oranı %26,6, lise mezunu kadınların işgücüne katılım oranı %32,7, mesleki veya teknik lise mezunu kadınların işgücüne katılım oranı %40,8 iken yükseköğretim mezunu kadınların işgücüne katılım oranı %71,6 oldu.¹⁹

İrk, etnik köken düzeyindeki ayrımcılıkta olduğu gibi, toplumsal cinsiyet düzeyindeki ayrımcılık da; ekonomik kaynaklara ve eğitim olanaklarına erişim ve buna bağlı olarak işgücü piyasaları konumu vasıtasıyla yoksulluk üzerine etki etmektedir. Bu bağlamda, kadınların konumunu olumsuz yönde etkileyen en önemli etmen, hane halkı servetinin eşitsiz bölüşümü konusudur. Bu bölüşümün bir yansıması olarak kadınların toprak ve sermayeye erişimleri çok düşük düzeyde kalmaktadır. Diğer yandan, toplumsal cinsiyet düzeyinde ayrımcılığın, ekonomik kaynakların paylaşımının ötesinde, derin kültürel kökenleri olduğu ve ülkeden ülkeye değişiklik gösteren neden ve yansımaları olduğu da dikkate alınmalıdır²⁰.

MUŞ İLİNDE KADIN VE YOKSULLUK

Muş ili Muş ovasının güney kenarı ile bu ovanın güneyini izleyen Güneydoğu Toroslar dizisinin temas sahasında eğimli bir yüzey üzerinde bulunur. Muş Ovası Doğu

¹⁷ Mustafa Öztürk & Başak Işıl Çetin, “Dünyada ve Türkiye’de Yoksulluk ve Kadınlar”, *Journal of Yasar University*, 3/11, s. 2671.

¹⁸ Ercan Dansuk, *Türkiye’de Yoksulluğun Ölçülmesi ve Sosyo-Ekonomik Yapılarla Ölçülmesi*, DPT Uzmanlık Tezi, Mayıs 1997, s. 87.

¹⁹TUİK, 7 Mart 2017, S 24643.

²⁰ Sıddık Ensari, “TUİK’in Yoksulluk Analizleri Üzerine”, *Maliye Finans Yazıları*, S 87, Nisan 2010, s. 11.

Anadolu'nun Iğdır Ovasından sonra ikinci büyük ovasıdır. Muş ili Erzurum, Ağrı, Bitlis, Batman, Diyarbakır ve Bingöl illeriyle komşudur. Muş tarihi itibarıyla Asurlulardan başlayarak birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. I.Dünya Savaşı içinde Doğu Anadolu'nun birçok ili gibi Muşta Rus işgaline uğradı. 18 Şubat 1916 tarihindeki işgal kısa sürdü. 26 Temmuzda ise şehir tamamen kurtarıldı. Türk askerleri 9 Ağustosa kadar burada kaldı. Ardından Ruslar Muşu tekrar ele geçirdi. 1 Mayıs 1917 tarihinde şehir kesin olarak Rus işgalinden kurtarıldı. Bu savaştan harap olmuş bir vaziyette çıkan Muş ancak Cumhuriyetin kurtuluşundan sonra toparlanmaya başladı.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Muşun nüfusu 4227 idi (1927 Nüfus sayımına göre) bu nüfus sayısı 1935'te 5158, 1940'da 5681, 1945'te 5040, 1950 de 7050ye 1970 yılında ise 23.058 e ulaştı. Cumhuriyetin ilk yıllarında Muşun nüfusu 1927 Nüfus sayımına göre 4277 idi bu sayı 1935-1945 te biraz artarak 5.000 üzerine çıkmıştı.. Osmanlı'nın son yıllarında Bitlis'e bağlı olan Muş cumhuriyetin ilanı ile birlikte il oldu. 1929 yılında Bitlis Muş'a bağlandı. 1935'te Muş bugünkü sınırları içinde yeniden kurularak Bulanık, Malazgirt ve Varto ilçelerinin il merkezi oldu. Muş 1936 yılında CHP teşkilatının kurulmamış olduğu illerden biriydi.1940 yılında ise parti yönetimi yine kurulamamıştı bu görevi bölge müfettişliği vasıtasıyla yürütülüyordu²¹ Parti örgütü olmayan Muşta parti müfettişlerinin yönlendirmeleri ve çalışmaları sonucunda merkezin onayıyla örgütlenme gerçekleştiriliyordu.

1944'de Muşta merkezde ve bucaklarda CHP teşkilatının kurulması teklifi genel merkezlik tarafından uygun görülmüştü. 1946 yılında da Muşta ikinci bir parti olan Demokrat Parti kuruluşunu gerçekleştirdi. Fakat örgütlenmesini tamamlayamadığı için 1946 seçimlerine katılamadı.²² DP, 1950'de iktidara geldikten sonra özellikle bayındırlık alanındaki projelerini Muş'ta hayata geçirebilmek için çalışmalarına başladı. İlk iş olarak Muş'u komşu illere bağlayan karayolları ve şehrin su şebekesinin yenilenmesinden başlandı. Demiryolunun Muş'a ulaşmasıyla ilin nüfus sayısı artarak 10 bini geçti. 1955 'te demiryolunun inşa edilmesiyle Muş hızlı bir gelişme dönemine girdi. Tren yolunun geçtiği ovalarda bulunan zengin toprak mahsulleri demiryolu vasıtasıyla halka ulaştı. Ayrıca bu ovalarda bulunan yere gömülü halde çıkarılmayı bekleyen zengin yer altı kaynaklarının çıkarılması ile bölgenin sosyo ve ekonomik gelişmesi sağlanmaya çalışıldı.²³ 1960 lı yıllardan sonra Muşta özellikle tarım ve hayvancılığın gelişmesinden dolayı önemli ekonomik gelişmeler görüldü. 1960-2016 yılları arasında nüfusun yaş grup ve cinsiyete göre dağılımı aşağıdaki şekildeydi.

Çizelge 6: Nüfusun Yaş Grubu Ve Cinsiyete Göre Dağılımı

Yaş Grubu	Kadın	Erkek	Toplam
0-14	72.154	72.240	147.394
15-64	116.704	124.355	241.059
65+	10.453	8.196	18.048

Kaynak: Muş Valiliği Resmi Kayıtları

Çizelge 6 da görüldüğü gibi nüfusun büyük kısmı 15-64 Aralığında idi.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Muşun nüfusu 4227 idi (1927 Nüfus sayımına göre) bu nüfus sayısı 1935'te 5158, 1940'da 5681, 1945'te 5040, 1950 de 7050ye 1970 yılında ise

²¹ Cemil Koçak, **Umumi Müfettişlikler, (1927-1952)**, İstanbul, 2010, s. 316.

²² Mustafa Albayrak, **Türk Siyasi Hayatında Demokrat Parti (1946-1960)**, Ankara, 2004, s. 89; Erol Tuncer, **1946 Seçimleri**, Ankara, 2008, s. 86.

²³ TBMMZC, 2/7/135-136, BCA, 030.18.01.02.153.45.5.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

23.058 e ulaştı. Cumhuriyetin ilk yıllarında Muşun nüfusu 1927 Nüfus sayımına göre 4277 idi bu sayı 1935-1945 te biraz artarak 5.000 üzerine çıkmıştı 2011- 2016 nüfus yoğunluğu ise aşağıdaki şekildeydi.

Çizelge 7: Muş İli Yıllara Göre Nüfusu, Yıllık Nüfus Artış Hızları Ve Nüfus Yoğunlukları

YIL	Nüfus	Yıllık artış hızı (Binde)	Nüfus Yoğunluğu (Kişi/Km2)
2011	414.706	19	51
2012	413.260	-3.5	51
2013	412.553	-1.7	51
2014	411.216	-3.2	51
2015	408.728	-6	50
2016	406.501	-5.5	50

Kaynak: Muş Valiliği resmi kayıtları

2011- 2016 yılı nüfus tablosu incelendiğinde en hızlı nüfus artışının 2011 yılında olduğu görülür. Nüfus azalışının en fazla olduğu dönem ise 2014 yılıdır.

Çizelge 8: İlçelerin Nüfus ve Nüfus Yoğunlukları

İlçe Adı	Nüfusu	Yüzölçümü	Nüfus Yoğunluğu
Merkez İlçe	189.606	3.065	62
Bulanık	81.330	1.625	51
Hasköy	26.245	227	117
Korkut	25.845	575	45
Malazgirt	52.606	1.392	39
Varto	30.869	1.312	24
Toplam	406.501	8.196	50

Kaynak: Muş Valiliği resmi kayıtları

İlçelerin bu dönemde nüfus yoğunlukları incelendiğinde en büyük ilçe merkez ilçe ikinci olarak Bulanık ilçesidir. En düşük nüfuslu ilçesi ise 25.845 nüfusuyla Korkut ilçesidir. . Muş ilinin ekonomik durumunu gösteren tablolar ise aşağıdaki şekildeydi.

Çizelge 9: Yıllar İtibariyle Kişi Başına Düşen GSYİH

Muş	1997	1998	1999	2000	2001	2011
-----	------	------	------	------	------	------

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Dolar	763	828	802	725	578	2.743
-------	-----	-----	-----	-----	-----	-------

Çizelge 10: Muş İthalat Ve İhracat Miktarı İle Türkiye Ekonomisi İçindeki Payı

	Tarım	Sanayi	Hizmetler
İstihdam Sayısı	65.000	17.000	34.000
İstihdam Oranı %	56.2	14.4	29.4

İhracat yapan KOBİ ve büyük sanayi kuruluşları 5 tane olup ihracatın ekonomik faaliyetlere göre bakıldığında en büyük payı imalat sektörü oluşturmaktadır. İlde Ağaç Mamulleri ve Orman Ürünleri, Çimento, Cam ve Seramik, Çelik, Demir, Deri ve Deri Mamulleri, Elektrik-Elektronik, İklimlendirme Sanayi, Kimyevi Maddeler ve Mamuller, Maden ve Metaller, Makine ve Aksamları gibi sektörel alanlarda ihracat yapmaktadır. İlde 2014 yılında 4.808.000 \$ ihracat ile 81 il içerisinde 73. olmuştur. İthalat ise 1.732.000 \$ olarak gerçekleşmiştir. 2014 yılında ihracatın ithalatı karşılama oranı % 278 olmuştur. DİE'nin 2011 yılı verilerine göre Türkiye'de kişi başına düşen GSMH 15.137 Dolar iken İlde 2.743 \$'dır. İlin 2013 yılı sonu itibariyle işsizlik oranı ise % 10,4'dir.

Muş ili ekonomisinin temeli hayvancılık ve tarımdır. İlin gerek topoğrafik durumu gerek iklim özellikleri ve yerleşim durumu itibariyle tarıma elverişliydi. Nüfusun %86 sı köylerde oturmakta ve çiftçilikle uğraşmaktaydı. İlin arazilerinin büyük kısmı tarıma elverişliydi. Ancak yılın altı ayının karla kaplı olması, sulama suyunun azlığı gibi nedenlerle az ürün elde edilmekteydi. Başta tarla mahsulleri ve hayvancılık ilin tarım gelirlerinin kaynağını teşkil etmekteydi. Fakat iklim şartlarının bazı dönemlerde kötü olmasından dolayı geçimini çiftçilikle sağlayan köylüler ekonomik olarak zor dönemler yaşamışlardır.

Muşta tarımda sulama konusunu halletmek üzere Toprak su ekip başmühendisliği kuruldu. Kurulma amacı Muş ilinde toprak ve su muhafazası, arazi ıslahı, arazi tapulaştırılması, zirai sulama, toprak etüt ve haritalama işleri toprak ve su tahlilleri, toprak su kredisi, toprak su kooperatifleri kurmak idi. 1963-1964'te mühendislik tarafından sulama hizmeti götürülen arazi 74.440 dekarıdır. Bu araziye sulamak için 49 proje ile 7444 m su temin edildi. Ayrıca her yıl ortalama 7000 dekar arazi yeniden sulamaya açıldı.

Muşta tarım alanında açılan en önemli fabrikalardan birisi un fabrikasıydı. Köy İşleri Bakanlığı Muş Ar-Gel Müdürlüğü nezaretinde kurulan un fabrikasının değeri 5.000.0000 tl idi. Fabrikaya Köy Kalkınma Kooperatifi üyelerinin iştirak payı 538.911 tl idi. Fabrika 50 ton kapasiteliydi. Fabrikanın kurulmasından önce ilin un ihtiyacı Elazığ, Malatya gibi illerden buğday götürüp öğütmek suretiyle karşılanmaktaydı. Fabrikanın açılması ile hem Muş hem de çevre illerin un ihtiyacı karşılamaya çalışıldı. Fabrika iktisadi yönden olduğu kadar sosyal yönden de önem taşımaktaydı.

Tarım ve hayvancılık il ekonomisinin temel sektörüdür. Ancak tarım sanayi ile entegre olmadığı için yeterince gelişmemiştir. Muş ili Türkiye'nin en büyük ovalarından birisine sahip olmasına rağmen, oavadan yeterince fayda sağlanamamaktadır. Son yıllarda yapılmaya devam eden projelerden; Karasu Islah Projesi tamamlandığında ovadaki taşkın ve erozyon tehdidi ortadan kalkacaktır. Alparslan II Barajı Muş Ovası Sulama Projesi inşaatı tamamlanmasıyla Muş ovasının tamamı sulanacaktır ve Bu proje işletmeye alındığında Milli ekonomiye katkısı yaklaşık 217 Milyon TL olacaktır. İl'de oluşan kalkınma hamlesi ve yakın bir zamana kadar bitecek olan büyük projelerle il özellikle tarım ve sanayi sektöründe ülkenin GSYİH içinde büyük bir paya sahip olacaktır.

Tarla olarak kullanılan alanda hububat, şeker pancarı ve Ayçiçek ekimi başta gelmektedir. İldeki temel bitkisel ürün ise buğdaydır. Muş sanayileşme göstergeleri bakımından son sıralarda yer alan bir ildir. Sanayileşmedeki geriliğin temel nedenleri; tarıma dayalı kapalı ekonominin uzun yıllar hâkim olması, sermaye birikiminin olmaması, girişimci kültürünün yetersizliği, iklim koşulları ve yeraltı kaynaklarının kısıtlı oluşudur. Muş ili gerek

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

topografik gerekse bitki örtüsü itibariyle hayvancılığın gelişmesi için önemli bir konumda idi. İlin gelirlerinin %92 si hayvancılıktan elde edilirdi. Bu nedenle teknik ziraat müdürlüğünce 1000 dekar yonca 500 dekar korunga 250 dekar fig alanları kuruldu. Yetiştiricinin modern usulleri öğrenmesi için zirai yayım faaliyetlerine ağırlık verildi. Yerli ırkların ıslahına çalışıldı. Yetiştiriciye düşük faizli kredi verilerek hayvancılığın geliştirilmesi sağlandı. Bu nedenle bölge hayvancılığının gelişmesinde ilk adım olarak yetiştiricinin teknik usullerle donatımı ve yüksek verimli hayvan ırklarının yetiştirilmesine çalışılmıştı

Bütün bu olumsuz gelişmelere rağmen, son yıllarda özel sektör girişimiyle, küçük ölçekli sanayi işletmeleri kurulmaya başlanmıştır. Bu işletmelerin çeşitli teşvik unsurlarıyla desteklenmesi halinde, ilde sanayinin gelişmesine önemli katkısı olacaktır. İlin sanayisi ağırlıklı olarak orta ve küçük işletmelerden meydana gelmektedir. Büyük ölçekli sanayi kuruluşları olarak; Muş Şeker Fabrikası ve Çimento fabrikası, Berce Tarım İşletmesi orta ölçekli işletme olarak; Barit fabrikası, Tuğla fabrikası, Süt fabrikası, Tuz fabrikası, Mermer fabrikası, Tekstil fabrikası, Ayakkabı fabrikası ve muhtelif gıda, plastik ve metal eşya fabrikaları vardır.

Muşta 2017 yılı nüfus oranları incelendiğinde 404.544 kişidir. Bu kişilerden 198.886 kişi kadınlardan oluşmaktadır. Yüzde olarak %49.6 düzeyindedir. 2007- 2017 yılı nüfus Oranları aşağıdaki şekildedir. Oranlar incelendiğinde kadın nüfusunun ortalama erkek nüfusuyla aynı olduğu görülmektedir. Fakat kadınların eğitim durumunun düşük olması, ilde yeterli sanayinin bulunmaması gibi sebeplerle çoğunlukla kendi işlerinde çalışmaktadırlar.

Çizelge 11: Muşta Nüfus Oranları (Kadın, Erkek)

Yıl	Muş Nüfusu	Erkek Nüfusu	Kadın Nüfusu
2017	404.544	205.658	198.886
2016	406.501	207.190	199.311
2015	408.728	208.329	200.399
2014	411.216	209.668	201.548
2013	412.553	210.513	202.040
2012	413.260	211.516	201.744
2011	414706	212.717	201.989
2010	406.886	207.115	199.771
2009	404.484	207.251	197.233
2008	404.309	207.270	197.039
2007	405.509	206.589	198.920

Kaynak:TUİK Verileri

Çizelge 12: 2000 yılı verileri ışığında Muşun Eğitim Durumu

KIR					ŞEHİR					TOPLAM				
Toplam	Bilen	%	Bilmeyen	%	Toplam	Bilen	%	Bilmeyen	%	Toplam	Bilen	%	Bilmeyen	%
237338	152589	64	84749	36	135115	106056	78	29059	22	372453	258645	69	113808	31

Muşta özellikle kırsal kesimde yaşayan kadınlar, günlük ev işlerinin yanı sıra birçok faaliyette aile reislerine destek oluyordu. Kadınların günün ilk ışıklarıyla başlayan zorlu mesaiyi birçok alanda kendini göstermektedir. Kimi zaman güçlerinin yettiğinden fazlasını da üstlenen kadınlar, aileleri için yaptıkları fedakârlıklarla göz dolduruyor. Aile bireyleri doyurmak ve ihtiyaçlarını karşılamak için ekmek pişiren, koyun sağan, kışlık erzakı hazırlayan, yün yıkayan ve tüm bunların yanında çocuklarıyla da ilgilenen kadınlar büyük bir özveriyle hayatın yükünü omuzluyorlar. Kadınların ev içinde veya dışında ücretli çalışmaları, bir yandan toplumsal denetimle, diğer yandan kişisel güçlenme ile ilişkili bir konudur.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Kadınlar ücretli çalışmaya katıldıklarında, bu onların aile içindeki konumlarını etkiliyor, kişisel güçlerini ve güvenlerini arttırıyordu. Diğer yandan, bu çalışma, kadınların ev içinde üstlendikleri rollerde bir değişim olmadığı sürece, onların daha fazla yıpranmalarına, kendilerine zaman ayıramamalarına da neden oluyordu.

Çizelge 13: Muş Kır-Şehir ve Toplamında 6 Yaş ve Üzeri Toplam Kadın Nüfus İçinde Okuma Yazma Bilen Kadın Oranı (2000)

	KIR			ŞEHİR			TOPLAM		
	Toplam Kadın Nüfusu	Bilen Kadın Nüfusu	%	Toplam Kadın Nüfusu	Bilen Kadın Nüfusu	%	Toplam Kadın Nüfusu	Bilen Kadın Nüfusu	%
Muş	117028	55400	47	61662	40532	66	178690	95932	54

Muşta kadın çalışma yaşamındaki konumunda kendini büyük oranda ev hanımı olarak tanımlar. hane halkının ancak %17,8'lik bir kesimi kendini tarım iççisi olarak tanımlar. Oysa yörede kadınlar tarımsal üretim her aşamasında, hayvan bakımı ve yetiştiriciliğinde aktiftir. Ancak aile işletmesinde çalışma söz konusu olduğunda, çalışan kadınların belirtilen oranın çok üstündedir.

Çizelge 14: Muş Kırsal Kesiminde 6 Yaş ve Üzeri Kadın Nüfusun Eğitim Durumu (2000)

Toplam	Okuma Yazma Durumu		Bitirilen Okul (Okuma Yazma Bilen)				
	Bilen	Bilmeyen	Bir Okul Bitirmeyen	İlkokul ve Dengi	Ortaokul ve Dengi	Lise ve Dengi	Yüksek Öğretim
117028	47	53	53,6	40,6	2,4	2,5	0,7

Muşta özellikle kırsal kesimde kadınların erkeklerden daha az oranda okuma-yazma bilmeleri ve okuma-yazma bilenler içerisinde de bir eğitim kurumundan mezun olmayanların sayıca ve oran olarak çok yüksek değerlere sahip olması, bölgedeki gelenek ve göreneklerin kadının eğitim olanaklarına gösterdiği değer açık bir delildir

Öncelikle “ataerkil” bir cinsiyet rejiminin etkin olduğu Muşta erkeğin belirleyici, kadının ikincil bir konumda olduğu bir soy ideolojisi hâkimdir; diğer bir ifadeyle soyun, erkekler aracılığı ile sürdüğü anlayışı egemendir. Kadın ve erkek arasında iktidar ilişkisinin temelini de büyük oranda erkeği merkeze alan bu soy ideolojisi oluşturmaktadır. Bu anlamda bölge kültürel yapısına göre bir toplumsal cinsiyet düzeni ve bu düzene uygun çeşitli mekanizmaların kadın cinselliği ve bedeni üzerinde etkili olduğu görülmüştür. Erkeği merkeze alan bir anlayış bulunmaktadır.

Muşta okuryazar oranları da cinsiyetle yakından ilişkilidir. Başka bir deyişle bölgede, erkek nüfus içinde okuryazar olanların oranı, kadın nüfusa oranla önemli oranlarda daha fazladır. Akrabalık sisteminin çok önemli olduğu aşiret sisteminin etkinliğini koruduğu, baba soyuna dayanan aşiret/sülale birliğini muhafaza eden ilde akraba/kuzen evlilikleri yaygın olarak görülmektedir. Diğer taraftan evlenme yaşının düşük olması bölgedeki nüfus artışını da etkilemektedir.

SONUÇ

Yoksulluk terimi, belirli bir gelir seviyesinin altında kalanlar için kullanılan bir kavram olmakla birlikte daha çok yeterli gelire sahip olamayan ve dolayısı ile tüketim harcamaları gerçekleştiremeyen bireylerin yoksulluk durumunu ifade eden olgusal bir kavramdır. Üretimin her aşamasına aktif bir biçimde katılan kadınlar, kalkınmanın olanaklarından yeterli pay alamadıkları gibi, yoksullukta da dünyada en fazla etkilenen gruplar arasında yer almaktadırlar. İşsizliğin yaygın olduğu eğitim ve sağlık hizmetlerinin sınırlı ve dengesiz dağıldığı az gelişmiş veya gelişmekte olan ülkelerde kırsal alanlardaki kadının durumu, konumu ve sorunları dikkat çekicidir. Yoksulluğun ortadan kaldırılması, her düzeyde güçlü ve sürekli tedbirleri gerektirmekte ve etkin olmak için ulusal çabaların uluslararası çabalarla ikame edilmesi önem taşımaktadır. Bu noktada yoksulluğun azaltılmasında seçilecek hedef kitlelerden en önemlisi, kadın nüfusedir. İnsan sermayesine yatırım açısından bakıldığında, bütün nüfusun eğitim ve istihdam seviyesinin yükseltilmesi önemliiyken yoksulluğun azaltılması ve gelir dağılımının iyileştirmesinde bu durum önemli politika aracıdır. Değerlendirmeler kapsamında kişi bazında eğitim seviyesinin artırılması gelir artırıcı bir unsurdur. Çünkü Yoksulların eğitim seviyesinin yükseltilmesi ancak üretim yapısının gelişmesi ile mümkün olur. Üretim seviyeleri artan kitle yoksulluk perdesini aşarak yaşamaya devam eder.

Bu kapsamda hükümet politikalarında kadınlara yönelik sosyal yardımlar, bir nebze kadın yoksulluğunu hafifletmekle birlikte, uzun vadede yoksulluğu azaltıcı bir etki yapmayacaktır. Sosyal yardımlar kısa vadede çözüm üretmeye yatkın yardımlardır. Geniş çaptaki yoksulluk tüm kalkınma çabalarının esasını oluşturduğu için, kalkınma politikalarında kalkınma hedeflerine ağırlık verilmesi gerektiği söylenebilir. Yoksulluğun azaltılmasına yönelik her düzeydeki kalkınma çabalarında uluslararası işbirliği önemli bir rol oynamaktadır. Ulus ötesi her politika bulunduğu coğrafyaya katkı sağlayacaktır. Kentsel ve kırsal alandaki kadınların siyaset ve sivil alanlar gibi kamusal yaşamın diğer alanlarına katılımıyla birlikte, girişimci ruh diye tabir edilen duygunun önünün açılması sosyal dayanışma ile ekonomik kalkınmayı destekleyecektir. Muşta Kültür, gelenek ve ayrımcı uygulamalar kadınların işgücüne katılımının temel engellerini oluşturmakta ve bunların dışında düşük eğitim seviyesi ve esnek olmayan işgücü piyasası düzenlemelerini de içeren bazı yapısal engeller de bulunmaktadır. Muş'ta özellikle kırsal kesimde yaşayan kadınlar, günlük ev işlerinin yanı sıra birçok faaliyette aile reislerine destek oluyordu. Kadınların günün ilk ışıklarıyla başlayan zorlu mesaieleri birçok alanda kendini göstermektedir. Kimi zaman güçlerinin yettiğinden fazlasını da üstlenen kadınlar, aileleri için yaptıkları fedakârlıklarla göz dolduruyor. Aile bireyleri doyurmak ve ihtiyaçlarını karşılamak için ekmek pişiren, koyun sağan, kışlık erzakı hazırlayan, yün yıkayan ve tüm bunların yanında çocuklarıyla da ilgilenen kadınlar büyük bir özveriyle hayatın yükünü omuzluyorlar. Kadınların ev içinde veya dışında ücretli çalışmaları, bir yandan toplumsal denetimle, diğer yandan kişisel güçlenme ile ilişkili bir konudur. Kadınlar ücretli çalışmaya katıldıklarında, bu onların aile içindeki konumlarını etkiliyor, kişisel güçlerini ve güvenlerini arttırıyordu. Diğer yandan, bu çalışma, kadınların ev içinde üstlendikleri rollerde bir değişim olmadığı sürece, onların daha fazla yıpranmalarına, kendilerine zaman ayıramamalarına da neden oluyordu

Muşta kadının çalışma yaşamındaki konumunda kendilerini ev hanımı olarak tanımlayan hane halkının ancak %17,8'lik bir kesimi kendini tarım iççisi olarak tanımlamıştır. Oysa yörede kadınlar tarımsal üretimim her aşamasında, hayvan bakımı ve yetiştiriciliğinde aktiftir. Ancak aile işletmesinde çalışma söz konusu olduğunda, çalışan kadınların belirtilen oranın çok üstündedir.

KAYNAKÇA

AÇIKGÖZ, Reşat & Ö. Şükrü YUSUFOĞLU, “Türkiye’de Yoksulluk Olgusu ve Toplumsal Yansımaları”, **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, C 1, S 1, 2012

ALBAYRAK, Mustafa, **Türk Siyasi Hayatında Demokrat Parti (1946-1960)**, Ankara, 2004.

EROL, Tuncer, **1946 Seçimleri**, Ankara, 2008.

BCA, 030.18.01.02.153.45.5.

DPT, “Gelir Dağılımı ve Yoksullukla Mücadele”, **Özel ihtisas Komisyonu Raporu**, DPT, Ankara, 2007.

DANSUK, Ercan, “Türkiye’de Yoksulluğun Ölçülmesi ve Sosyo-Ekonomik Yapılarla Ölçülmesi”, DPT Uzmanlık Tezi, Mayıs 1997.

ENSARİ, Sıddık, “TUİK’in Yoksulluk Analizleri Üzerine”, **Maliye Finans Yazıları**, S 87, Nisan 2010.

FARRELL Helen & Aherne CAITLIN, “Women and Poverty”, **National Women’s Council of Ireland**, NWCIFactsheet, No. 2, 2003.

GERŞİL, Gülşen, “Küresel Boyutta Yoksulluk ve Kadın Yoksulluğu”, **Ekonomi ve Yönetim**, 22(1), 2015, 159-181.

GUPTA, J. P., **Population Growth and The Problem of Unemployment**, NewDelhi, 1990, 320 pg.

GÖKLANY, Indur, “Beşerî Refahın Küreselleşmesi”, çev. Mustafa Acar, **Küreselleşme Okumaları**, Ed. Kudret Bülbül, Ankara, 2006.

GÖK, M., **İşgücü Piyasası ve Kobiler**, Roma Yayınları No: 12, 1. Baskı, Eylül, Ankara, 2004.

GÜLOĞLU, Tuncay & Muharrem ES, “Bilgi Toplumuna Geçişte Kentlileşme Ve Kentsel Yoksulluk: Kocaeli Örneği”.

KOÇAK, Cemil **Umumi Müfettişlikler, (1927-1952)**, İstanbul, 2010.

KÖKLÜ, A., **Makro İktisat**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1976.

ÖZTÜRK, Mustafa & Başak Işıl ÇETİN, “Dünyada ve Türkiye’de Yoksulluk ve Kadınlar”, 3/11, **Journal of Yasar University**, s. 2671.

RAHNEMA, Macit, **Sefaletin Yoksulluğu Kovduğu Bir Dünya**, çev. Şule Ünsaldı, Ankara, 2009.

SEMERCİ, Pınar Uyan, “Dev ve Cüce Aynı Yolda: Yoksulluk ve Özgürlükler”, **İnsan Hakları İhlali Olarak Yoksulluk**, ed. Pınar Uyan Semerci, İstanbul, 2010, s. 39.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

ŞENKAL, Abdulkadir, **Küreselleşme Sürecinde Sosyal Politika**, Alfa Yayınları, İstanbul, Ağustos 2005.

ŞENSES, Fikret, **Küreselleşmenin Öteki Yüzü: Yoksulluk**, III, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

TBMMZC, 2/7/135-136.

TÜSİAD, **Türkiye’de Bireysel Gelir Dağılımı ve Yoksulluk**, TÜSİAD Yayınları, İstanbul, Aralık 2000.

Türkiye İstatistik Kurumu Yoksullukla İlgili Tanımlar.

Türk Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi, İstanbul, 2011.

TUİK, 7 Mart 2017, S 24643.

TUİK VERİLERİNE GÖRE 1927-1950 DÖNEMİNDE MUŞ İLİNİN ÇEŞİTLİ PARAMETRELERE DAYALI DEMOGRAFİK YAPISI

Nursal KUMAŞ*

ÖZET

Türkiye’de ilk nüfus sayımı 1927 yılında yapıldı. Yeni kurulan cumhuriyetin geleceğe yönelik eğitim, sağlık, ekonomi vb. birçok alanda hedefler belirleyebilmesi açısından ilk nüfus sayımı büyük önem arz etmekteydi. Bununla beraber, ilk nüfus sayımının tecrübesizlikten kaynaklanan sıkıntılardan dolayı istenilen amaca ulaşamadığı düşünülerek, 1935 yılında ikinci nüfus sayımı gerçekleştirildi. Bu tarihten sonra her beş yılda bir genel nüfus sayımı yapılması devlet politikası haline getirildi.

Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde Bitlis vilâyetine bağlı sancak merkezi konumunda olan Muş, Cumhuriyet Dönemi’yle birlikte il merkezi statüsü kazandı. Bununla beraber, 1925 yılında bölgede çıkan Şeyh Sait İsyanı, hükümetin yeni bir idari yapılanmaya gitmesini gerektirdi. Söz konusu yapılanma neticesinde Muş, ilçe statüsüne indirilerek Bitlis iline bağlandı. 1927 yılında yapılan nüfus sayımına göre; 10.324 kadın 11.090 erkek olmak üzere toplam nüfusu 21.414’dü. Cumhuriyet yönetimi 1929 yılında yeniden bir idari teşkilatlanmaya giderek Muş’u tekrar il merkezi yaptı ve çevre ilçelerden bir kısmını Muş’a bağladı. 1935 yılında Muş; Sason, Solhan ve Varto ilçelerinden oluşmaktaydı ve toplam nüfusu 143.899’dü. 1940 yılında Muş’a; Bulanık, Malazgirt ve Varto ilçeleri bağlanarak idari yapılanmaya son şekli verildi. Bu tarihte şehrin toplam nüfusu 73.939’dü. 1945 yılında toplam nüfus 82.699; 1950 yılında da 107.286’dı. Nüfus verilerinden anlaşıldığına göre; şehrin toplam nüfusu 1940-1950 döneminde sürekli artış göstermiştir. Nüfus sayımı verilerinden; ekonomi ve eğitim alanındaki istatistiklere de ulaşılmaktadır. Buna göre; Muş’ta işgücünün ağırlıklı olarak tarımsal karakterli olduğu görülmektedir. 1935 yılı verilerine göre şehir genelinde okuma yazma bilenlerin oranı yaklaşık % 4’ dür. İdari taksimatın değişmesi ve toplam nüfusun yarı yarıya azalmasına karşın, 1945 yılı verilerine göre şehir genelinde okuma yazma bilenlerin oranı yaklaşık % 6 oranıyla oldukça düşük düzeyde kalmıştır.

Bu çalışmada; 1927, 1935, 1940, 1945 ve 1950 yıllarına ait TUİK verilerinden elde edilmiş olan genel nüfus sayımı verileri incelenmiştir. Çalışmada Muş iline ait şehir ve köy nüfusları, nüfus yoğunlukları, cinsiyete dayalı nüfus verileri, yaş grupları, muhtarlık sayısı, engelli nüfus miktarı, medeni hal, il genelinde konuşulan diller, doğum yeri, il genelinde mensup olunan dinler, okuma-yazma oranı, tabiiyet, meslek grupları vb. birçok alanda belirlenmiş olan veriler tablolar aracılığıyla metne aktarılmış ve yıl bazında yorumlanmıştır. Şehrin idari taksimatında yaşanan değişiklikler dikkate alınmış ve 1940-1950 dönemi tablolaştırılarak verilerin değişim düzeyleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muş, Muş Demografik Yapı, Muş İdari Yapı, Cumhuriyet Dönemi Muş, Muş Eğitim İstatistikleri, Muş İline Ait Çeşitli Veriler.

THE DEMOGRAPHIC STRUCTURE OF MUŞ IN THE 1927-1950 PERIOD BASED ON VARIOUS PARAMETERS ACCORDING TO THE TSI DATA

ABSTRACT

In Turkey, the first population census was conducted in 1927. It was of great importance in that it enabled the newly-founded Republic to be able to set targets for the future in many areas such as education, health, economy, etc. However, due to some problems arising from the lack of experience, the first population census could not reach its aim and, hence, the second population census was conducted in 1935. After this date, carrying out a general population census every five years was made a state policy.

Muş, which was the sanjak center connected to the province of Bitlis in the last periods of the Ottoman State, gained the provincial center status together with the Republican Period. However, the Sheikh Said Rebellion breaking out in the region in 1925 made the government adopt a new administrative structure. As a result of the mentioned structuring, Muş was decreased to the district status and connected to the province of Bitlis. According to the population census carried out in 1927, its total population was 21.414 (10.324 female and 11.090 male). The republican administration adopted a new administrative organization in 1929 and made Muş the provincial center once again and connected some of the neighboring districts to Muş. In 1935, Muş was composed of the districts of Sason, Solhan and Varto and its total population was 143.899. In 1940, the districts of Bulanık, Malazgirt and Varto were connected to Muş and its administrative structure was finalized. In that year, the total population of the city was 73.939. In 1945, the total population increased to 82.699 and in 1950, it increased to 107.286. As it is understood from the census data, the total population of the city continuously

*Öğr. Gör. Dr., Uludağ Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, kumasnursal16@gmail.com, nkumas@uludag.edu.tr

increased between the years of 1940-1950. From the census data, statistics about economy and education can be reached as well. According to this, it is seen that the workforce in Muş has mainly an agricultural character. According to the data belonging to the year of 1935, the literacy rate in the general of the city was 4%. Although the administrative division changed and the total population decreased by half, according to the data belonging to the year of 1945, the rate of literate people in the general of the city remained at rather low level with the rate of 6 %.

In this study, the general population census data obtained from the TSI data belonging to the years of 1927, 1935, 1940, 1945 and 1950 were examined. In the study, the data determined in many fields such as the city and the village populations of Muş, the population densities, the census data based on gender, the age groups, the number of neighborhood units, the number of disabled people, the data related to marital status, the languages spoken in the general of the city, the data related to birthplaces, the religions in the general of the city, the literacy rate, the citizenship, the professional groups, etc. were transcribed into texts through tables and interpreted on the basis of years. By taking the changes in the administrative divisions of the city, the change levels of the data were tried to be determined by tabulating the period of 1940-1950.

Keywords: Muş, Demographic Structure of Muş, Administrative Structure of Muş, Republican Period Muş, Muş Educational Statistics, Various Data Belonging to Muş.

GİRİŞ

Muş'un bilinen tarihi milattan önceki yüzyıllara dayanmaktadır. Asurlulardan Bizans Dönemi'ne kadar birçok uygarlığın sahne aldığı¹ bu coğrafya, Büyük Selçukluların bölgeye gelmesiyle birlikte ilk defa 1048 yılında Türk hâkimiyeti altına girmiş oldu. Bununla birlikte, bölgede tam anlamıyla Türk hâkimiyeti ancak 1071 Malazgirt Muharebesi'nin kazanılmasıyla gerçekleştirilmiş oldu². Birinci Dünya Savaşı'nda kısa bir süre Rus işgali altında kalan şehir, Mustafa Kemal Atatürk tarafından 6-8 Ağustos 1916 tarihinde Rus işgalinden kurtarıldı³. Muş ve çevresi 1915-1918 yıllarında Ermenilerin gerçekleştirdiği katliamlarla binlerce kayıp yaşadı⁴. Bu durum doğal olarak bölgedeki demografik yapıyı da etkiledi. Osmanlı Devleti'nin idari teşkilatlanması içinde Muş sırasıyla; Van eyaletine bağlı sancak merkezi, Bitlis Hanlığı'na bağlı bir nahiye veya Erzurum eyaletine bağlı olarak sancağın merkezi konumunda bulundu⁵.

Bu çalışmada, 1927-1950 döneminde Muş'a ait nüfus istatistikleri değerlendirildi. Muş'un 1927 yılında bir kaza statüsünde olmasından dolayı, bu dönemle ilgili olarak sadece cinsiyete dayalı nüfus verileriyle, kazanın kapladığı alan ve nüfus yoğunluğuyla ilgili veriler tabloya aktarıldı⁶. 1935 yılına ait nüfus verilerinin il bazında ayrıntılı olarak hazırlanmış olmasından istifade edilerek, nüfusa ait çeşitli parametreler tablolar vasıtasıyla metin içinde değerlendirildi. Cumhuriyet Dönemi'nde yapılan ilk beş nüfus sayımının verileri karşılaştırmalı olarak incelenip, verilerdeki değişim belirlenmeye ve anlamlandırılmaya çalışıldı. Buna karşın, nüfus verilerinin yıl bazında belirli bir şablon çerçevesinde oluşturulmamış olması, veri takibinin yeterli düzeyde yapılmasını engellemiştir.

1. 1927 YILINDA MUŞ KAZASININ DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİ

Tablo No: 1 Muş Kazasının 1927 Nüfus Sayımına Göre Nüfusu

¹ Mehmet Emin Sönmez, "Muş İlinde Nüfus Hareketlerinin Nedenleri ve Sonuçları", **Türk Coğrafya Dergisi**, Elektronik ISSN: 1308-9773, S 55, İstanbul, 2010, s. 46.

² Mithat Eser, "Selçuklular Döneminde Muş ve Çevresi", **Turkish Studies**, C 9/1, Ankara, 2014, s. 202.

³ İrşad Sami Yuca & Eda Yuca, "20.Yüzyılın başlarında Muş Bulanık'ta Ermeni Olayları", **İçtimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi**, ISSN:2602-3377, C 1, S 1, 2017, s. 70.

⁴ Yılmaz Karadeniz, "Muş Sancağı'nda Ermeni Mezalimi (1915-1918)", **History Studies (International Journal of History)**, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, ss. 192-196.

⁵ <http://www.mus.gov.tr/ilimizin-tarihcesi>

⁶ Muş kazasının 1927 yılı ayrıntılı nüfus verileri için şu çalışmaya bakılabilir: Sami Yuca, "Cumhuriyet Döneminin İlk Nüfus Sayımına (1927) Göre Muş İlinin Nüfus Özellikleri", **Akademik Bakış Dergisi**, S 24, ISSN:1694-528X, Kırgızistan, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat, Kırgızistan, Nisan-Mayıs-Haziran 2011, ss. 1-31.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

MAHAL	ERKEK	KADIN	TOPLAM	KAPLADIĞI ALAN Km kare	NÜFUS YOĞUNLUĞU
BİTLİS MERKEZ KAZA	11.386	8369	19.755	2210	8,9
MUŞ	11.100	10.399	21.499	4550	4,7
MUTKİ	5361	5564	10.925	792	13,8
VARTO	4790	5032	9822	1600	6,1
HİZAN	4186	4222	8408	590	14,3
AHLAT	4290	3669	7959	2480	3,2
MALAZGİRT	3765	3201	6966	3015	2,3
BULANIK	2665	2632	5297	1270	4,2
TOPLAM	47.543	43.088	90.631	16.507	5,4

Umumî Nüfus Tahriri 28 Teşrin-i Evvel 1927 Mufassal Neticeler, Fasikül I, Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Hüsûnatabiat Matbaası, Ankara, 1929, s. IV.

Tablo No:1'e göre; Muş 1927 yılında Bitlis iline bağlı bir kaza konumundadır. Bununla beraber, tabloda Muş kazasının nüfusunun Bitlis Merkez kazadan daha fazla olduğu görülmektedir. Mutki, Varto ve Hizan dışındaki kazalarda erkek nüfus daha fazladır. Kapladığı alan açısından bakıldığında Muş en geniş topraklara sahiptir. Bu durum da doğal olarak nüfus yoğunluğunun düşük çıkmasına neden olmaktadır.

2. MUŞ İLİNİN 1935-1950 DÖNEMİNDE NÜFUSA AİT ÇEŞİTLİ İSTATİSTİKİ VERİLER

2.1. Muş İlinin Yıl Bazında Cinsiyete Dayalı Nüfus İstatistiği

Tablo No: 2 Toplam Nüfusa Göre Muş İlinin 1935-1950 Döneminde Cinsiyete Dayalı Nüfus İstatistiği ve Merkez Kaza Nüfusuyla Karşılaştırılması

YIL	MUŞ İLİ GENELİ			MUŞ MERKEZ KAZA		
	ERKEK	KADIN	TOPLAM	ERKEK	KADIN	TOPLAM
1935	73.608	70.291	143.899	14.612	13.397	28.009
1940	37.720	36.219	73.939	15.358	14.253	29.611
1945	41.139	41.560	82.699	17.036	16.789	33.825
1950	-	-	107.286	-	-	45.354

Kaynak:20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Katı ve Mufassal Neticeler Muş Vilâyeti, ss. 6-7; 20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı Vilâyetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler İtibarile Nüfus ve Yüzey Ölçü, s. XXI; 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, s. 25; 22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı Vilâyet, Kaza, Nahiye ve Köyler İtibariyle Nüfus, s. 21.

Tablo No: 3 Toplam Nüfusa Göre Muş İline Bağlı Kazaların 1935 Yılında Cinsiyete Dayalı Nüfus İstatistiği ve Merkez Kaza Nüfusuyla Karşılaştırılması

KAZA	ERKEK	KADIN	TOPLAM	KAPLADIĞI ALAN Km kare	NÜFUS YOĞUNLUĞU
MUŞ MERKEZ	14.612	13.397	28.009	4115	7
BİTLİS	16.601	14.718	31.319	2210	14
BULANIK	7945	7311	15.256	1270	12
VARTO	7072	6836	13.908	1380	10
SASON	6365	6784	13.149	1415	9
ÇAPAKÇUR	6450	6332	12.782	1382	9
MUTKİ	4812	4971	9783	792	12
SOLHAN	3841	3980	7821	915	9
GENÇ	3225	3302	6527	1345	5
BİNGÖL	2685	2660	5345	1360	4
TOPLAM	73.608	70.291	143.899	16.184	9

Kaynak:20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Katı ve Mufassal Neticeler Muş Vilâyeti, ss. 6-7.

Tablo No:2'ye göre; Muş ili genelinde 1935 yılından 1940 yılına kadar olan beş yıllık süre içinde toplam nüfus neredeyse yarı yarıya azalmıştır. Bu süre içinde idari teşkilatlanmada

meydana gelen değişim bu sonucu ortaya çıkarmıştır. 1940 yılında; Bitlis, Bingöl, Sason, Çapakçur, Mutki, Solhan ve Genç kazaları Muş'tan ayrılmıştır. Sason, 1940 yılı sayımında Siirt ilinin bir kazası konumundadır. Bitlis, 4 Ocak 1936 tarihinde il statüsüne getirilerek Bitlis ve Mutki kazaları bu ile bağlandı. İlin diğer kazaları da Ahlat, Hizan ve Kotum'dan teşkil etti. Yine aynı tarihte Bingöl'e de il statüsü verilerek; Bingöl, Çapakçur, Genç ve Solhan kazaları bu ile bağlandı. İlin diğer kazası da Erzincan ilinden alınan Kiği kazası oldu⁷. Neticede Muş'un toplam yedi ilçesi; Bitlis, Bingöl ve Siirt illerine dağıtılmış oldu. Ağrı iline bağlı olan Malazgirt kazasının, 1940 yılı nüfus sayımında Muş iline bağlı olduğu görülmektedir. Neticede 1940 yılı verilerine göre Muş ilinin nüfusu 69.960 kişi azalmıştır. 1945 yılında erkek nüfusun II. Dünya Savaşı nedeniyle silahaltına alınmış olması, kadın nüfusun erkek nüfusu geçmesine neden olmuştur. Muş merkezde bu durumun yaşanmadığı anlaşılmaktadır.

Tablo No:3'e göre; Bitlis kazasının nüfusu Merkez kazanın nüfusunu geçmiştir. Cumhuriyet yönetimi kazanın nüfus fazlalığıyla beraber coğrafi konumunu da göz önünde bulundurarak, Bitlis'in ayrı bir il statüsüne getirilmesini istemekteydi. Bu amaçla hükümet tarafından verilen "esbabı mucibe layihası"nda şöyle denilmekteydi:

"Muş vilâyetinin yeri çok geniştir. Yağışlı zamanlarda, şosası olmaması dolayısıyla derhal çamur olan yolları ve senenin birçok aylarında karla kapalı bulunan ova ve dağları ile bir ucundan diğer ucu yüzlerce kilometre olan bir sahanın ve bilhassa şark halkının meskûn bulunduğu bu dağlık, taşlık yerlerin bir vilâyetle idaresinde güçlük çekilmektedir. Bütün bu sebeplerden başka Van gölünün batısında bulunan Bitlis'in kuvvetli bir Türklük merkezi olması ve civarındaki dağ köylülerle daima münasebatta bulunarak temsil rolünü layikile yapabilmesi için de Bitlis'in vilâyet haline konulması zaruri görüldüğünden bu sebeplerle merkezi Bitlis olmak üzere yeniden Bitlis vilâyeti kurulmuştur"⁸.

Tablo No: 4 Toplam Nüfusa Göre Muş İlinin 1940-1950 Döneminde Cinsiyete Dayalı Nüfus İstatistiğinin İlçeleriyle Karşılaştırılması⁹

KAZA	ERKEK	KADIN	TOPLAM	ERKEK	KADIN	TOPLAM	
1940			1945				
MUŞ MERKEZ	15.358	14.253	29.611	17.036	16.789	33.825	
BULANIK	9165	8978	18.143	9377	9922	19.299	
VARTO	7372	7338	14.710	8342	8331	16.673	
MALAZGİRT	5825	5650	11.475	6384	6518	12.902	
TOPLAM	37.720	36.219	73.939	41.139	41.560	82.699	
1950			Kaynak: 20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı Vilâyetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler İtibarile Nüfus ve Yüzey Ölçü, s.XXI; 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, s.25; 22 Ekim 1950 Umumî Nüfus Sayımı Vilâyet, Kaza, Nahiye ve Köyler İtibariyle Nüfus, s.21.				
MUŞ MERKEZ	-	-					45.354
BULANIK	-	-					24.544
VARTO	-	-					21.122
MALAZGİRT	-	-					16.266
TOPLAM	-	-	107.286				

Tablo No:4'e göre; Muş Merkez ve diğer kazaların nüfusu 1940-1950 döneminde sürekli artmıştır. Bulanık ve Malazgirt kazalarına ait 1945 yılı verileri dikkate alındığında daha önce de bahsedildiği üzere- II. Dünya Savaşı nedeniyle kadın nüfusun erkek nüfustan fazla olduğu görülmektedir. Buna karşın, 1940 yılında toplam nüfusun yıllık artış hızının % -2,8 oranında azaldığı Malazgirt kazasının, 1945 yılında nüfusunda büyük bir artış yaşanarak

⁷ Ebru Çoban, Ahmet İlyas, "1935 Nüfus Sayımı ve Bingöl'ün Nüfus Potansiyeli", **Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi**, C 7, S 1/1, 2017, s. 90.

⁸ **TBMM Zabıt Ceridesi Yirmi Birinci İnikad 25.12.1935**, Devre: V, C 7, İçtima:1, "Yeniden 4 vilâyet, 13 kaza kurulmasına ve bu teşkilat dolayısıyla bazı kazaların bağlılıklarının değiştirilmesine ve ayrıca yeniden 17 merkez kaymakamlığı ihdasına ve Dâhiliye vekâleti kadro cetvelleriyle bütçesinde tadilat icrasına dair kanun lâyihası ve Dâhiliye ve Bütçe Encümenleri mazbataları" (1/342), S. Sayısı: 57, ss. 1-2.

⁹ 1950 nüfus sayımı verilerinde erkek-kadın ayrımı yapılmadığı için tabloya veri girişi yapılamamıştır.

bu oranın % 2,4'e ve 1950 yılında da % 5,2'ye çıktığı anlaşılmaktadır. II. Dünya Savaşı'nın bitmesi ve sağlık koşullarının iyileştirilerek bebek ölüm miktarlarının azaltılmış olması, bu yükselişin temel nedeni olarak gözükmektedir¹⁰.

2.2. Muş İlinin Yıl Bazında Kapladığı Alan ve Nüfus Yoğunluğu

Tablo No: 5 1940-1950 Dönemi Verilerine Göre Muş İlçelerinin Kapladığı Alan ve Toplam Nüfusuna Göre Nüfus Yoğunluğu Açısından Değerlendirilmesi

ADI	1940 Yılı		1945 Yılı	
	KAPLADIĞI ALAN Km kare	NÜFUS YOĞUNLUĞU	KAPLADIĞI ALAN Km kare	NÜFUS YOĞUNLUĞU
MUŞ MERKEZ	4115	7	3466	10
MALAZGİRT	1380	8	1514	9
VARTO	1380	11	1155	14
BULANIK	1270	14	1494	13
TOPLAM	8145	9	7629	11
ADI	1950 Yılı		Kaynak: 20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı Vilâyetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler İtibariyle Nüfus ve Yüzey Ölçü, s.XXI; 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, s.25; 22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı Vilâyet, Kaza, Nahiye ve Köyler İtibariyle Nüfus, s.21	
	KAPLADIĞI ALAN Km kare	NÜFUS YOĞUNLUĞU		
MUŞ MERKEZ	3466	13		
MALAZGİRT	1514	11		
VARTO	1155	18		
BULANIK	1494	16		
TOPLAM	7629	14		

Tablo No:5'e göre; Muş'un yüzölçümü 1940-1950 döneminde yaklaşık % 6,3 oranında azalma göstermiştir. Buna karşılık, bu durumla ters orantılı olarak nüfus yoğunluğu verilerinde artış yaşanmıştır. Bulanık ve Varto kazalarının, diğer kazalara oranla nüfus yoğunluklarının daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

2.3. Muş İlinin Kır-Kent Nüfusu Verileri Açısından Değerlendirilmesi

Tablo No: 6 Muş İlinin 1935-1950 Dönemi Verilerine Göre Şehir ve Kır Nüfusunun Dağılımı

ŞEHİRDE			NAHİYE VE KÖYLERDE			TOPLAM		
ERKEK	KADIN	TOPLAM	ERKEK	KADIN	TOPLAM	ERKEK	KADIN	TOPLAM
1935 YILI								
11.908	9004	20.912	61.700	61.287	122.987	73.608	70.291	143.899
1940 YILI								
4987	4565	9552	32.733	31.654	64.387	37.720	36.219	73.939
1945 YILI								
4836	4606	9442	36.303	36.954	73.257	41.139	41.560	82.699
1950 YILI								
-	-	12.642	-	-	94.644	-	-	107.286

Kaynak: 20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Katî ve Mufassal Neticeler Muş Vilâyeti, s.6; 20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı Vilâyetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler İtibariyle Nüfus ve Yüzey Ölçü, s.XXI; 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, s.25; 22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı Vilâyet, Kaza, Nahiye ve Köyler İtibariyle Nüfus, s.21.

Tablo No:6'a göre; 1940-1950 döneminde kır nüfusu ve şehir nüfusu artış göstermiştir. Bu artış yaklaşık üçte bir oranındadır ve şehir nüfusunda % 32,3 oranında

¹⁰Murat Yılmaz, "Malazgirt İlçesi'nin (Muş) Nüfus Coğrafyası", **Turkish Studies**, volume 11/12, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9226>, Ankara, 2016, s. 1367.

gerçekleşmiştir. 1945 yılında şehir nüfusu içinde erkeklerin; nahiye ve köy nüfusunda da kadınların sayısı fazladır.

2.4.Muş İline Yıl Bazında Bağlı Olan Köyler ve Nüfus Verileri

Tablo No: 7
Muş İlinin 1935 Yılı Verilerine Göre Muş İline Bağlı İlçelerin Toplam Köy Sayıları¹¹

KAZALAR	1935	
	TOPLAM KÖY SAYILARI	ORTALAMA NÜFUS
MERKEZ	169	135
BİTLİS	118	181
VARTO	86	152
ÇAPAKÇUR	79	150
BULANIK	71	194
MUTKİ	57	167
SASON	54	222
SOLHAN	36	206
GENÇ	26	242
BİNGÖL	26	193
TOPLAM	722	170

KAZALAR	1940		1945		1950	
	TOPLAM KÖY SAYILARI	ORTALAMA NÜFUS	TOPLAM KÖY SAYILARI	ORTALAMA NÜFUS	TOPLAM KÖY SAYILARI	ORTALAMA NÜFUS
MERKEZ	142	169	140	206	143	263
VARTO	82	170	83	190	87	229
MALAZGİRT	39	260	67	170	68	211
BULANIK	62	265	62	279	62	356
TOPLAM	325	198	352	208	360	253

Kaynak: 20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Kafî ve Mufassal Neticeler Muş Vilâyeti, ss.6-7; 20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı Vilâyetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler İtibarile Nüfus ve Yüzey Ölçü, s.LIII; 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, s.44; 22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı Vilâyet, Kaza, Nahiye ve Köyler İtibariyle Nüfus, s.37.

Tablo No:7'e göre; Muş Merkez ile Bitlis'e bağlı köy sayıları diğer kazalardan daha fazladır. Bununla beraber, köy sayıları nispeten az olan Genç, Sason ve Solhan'da ortalama nüfus miktarı diğer kazaların köy ortalamalarından yüksektir. Bu durum, söz konusu kazaların köylerinin kalabalık nüfusa sahip olduğunu ve bu kazalarda toplu yerleşimin daha yaygın olduğunu göstermektedir. 1940-1950 döneminde Merkez ve Varto kazalarının toplam köy sayılarının diğer kazalardan fazla olduğu görülmektedir. Köylerin ortalama nüfusları açısından bakıldığında Bulanık kazasının köy sayısı, -daha önce de bahsedildiği üzere- yıl bazında sabit kalmış olmasına rağmen ortalama nüfus açısından ilk sırada gelmektedir. Bulanık köylerinin kalabalık olması, bu dönemde köylerin il dışından göç almaya başlamış olduğunu göstermektedir. Örneğin; ikâmet ettikleri toprakların verimsizliğinden ve azlığından şikâyet eden Kars-Çıldır'dan 200 aile Bulanık'a yerleştirilmiştir. 1923-1938 döneminde; Ahılkelek, Erivan, Ahıska, Erzurum, Artvin ve Iğdır illerinden göçmenler getirilerek bu bölgede iskân edilmiştir. Özellikle Muş Ovası'nın boş kalmasını önlemek ve bu bölgede Türk nüfusu hâkim kılmak için bu göçler bilhassa bir hükümet politikası haline getirilmiştir.

¹¹1935 yılı verilerinde yer almamasına rağmen, 1940 yılı sayımı verilerinde Malazgirt kaza statüsünde gözükmektedir ve kazaya bağlı toplam köy sayısı 108 ve ortalama nüfus da 114'dür.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Bununla birlikte, iskân edilenlerin çeşitli nedenlerden dolayı Muş'u terk edip özellikle Batı bölgelerine göç etmeleri bu politikanın başarısız olduğunu göstermektedir¹².

Tablo No:8'e göre; 1935-1950 döneminde; Merkez, Bulanık, Malazgirt ve Varto kazalarının nüfusu genel olarak artış eğilimindedir. Bununla birlikte, 1940 yılında, Merkez kazasına bağlı Azakpur nahiyesiyle; Bulanık kazasına bağlı Merkez ve Liz nahiyelerinin nüfusu azalmaktadır.

Tablo No: 8 1935-1950 Yılı Verilerine Göre Muş İline Bağlı Kaza ve Nahiyeler ile Nüfusları¹³

KAZA ADI	NAHİYE ADI	1935		1940		1950	
		NAHİYE NÜFUSU 1935	KÖY SAYISI	NAHİYE NÜFUSU 1940	KÖY SAYISI	NAHİYE NÜFUSU 1950	KÖY SAYISI
MERKEZ	MERKEZ	8021	46	9103	48	14.395	46
	AKÇAM	4812	37	5281	30	8542	34
	AZAKPUR	6543	45	5719	36	8586	36
	GELİGUZAN	957	13	960	9	1677	8
	ZİYARET	2518	28	2867	19	5104	19
	TOPLAM	22.851	169	23.930	142	38.304	143
BİNGÖL	MERKEZ	5008	26	-	-	-	-
	TOPLAM	5008	26	-	-	-	-
BİTLİS	MERKEZ	2543	13	-	-	-	-
	ÇUKUR	3770	23	-	-	-	-
	HAKİF	1541	7	-	-	-	-
	HİZAN	3888	17	-	-	-	-
	SİMEK	3417	24	-	-	-	-
	ŞETEK	3221	26	-	-	-	-
	UÇUM	2945	8	-	-	-	-
	TOPLAM	21.325	118	-	-	-	-
	BULANIK	MERKEZ	7955	38	6735	21	9157
LİZ	5735	33	5414	19	7383	19	
KARAAĞIL	-	-	4288	22	5525	22	
TOPLAM	13.690	71	16.437	62	22.065	62	
ÇAPAKÇUR	MERKEZ	9725	67	-	-	-	-
	PERHANGÖK	2096	12	-	-	-	-
	TOPLAM	11.821	79	-	-	-	-
GENÇ	MERKEZ	6290	26	-	-	-	-
	TOPLAM	6290	26	-	-	-	-
MALAZGİRT	MERKEZ	-	-	1557	8	2492	12
	KARAHASAN	-	-	2635	9	3545	18
	NURETTİN	-	-	5929	22	8297	38
	TOPLAM	-	-	10.121	39	14.334	68
MUTKİ	MERKEZ	5779	35	-	-	-	-
	HUYUT	3720	22	-	-	-	-
	TOPLAM	9499	57	-	-	-	-
SASON	MERKEZ	8881	43	-	-	-	-
	HAZO	3120	11	-	-	-	-
	TOPLAM	12.001	54	-	-	-	-
SOLHAN	MERKEZ	2130	8	-	-	-	-
	GÖYNÜK	2256	10	-	-	-	-
	VALİR	3014	18	-	-	-	-
	TOPLAM	7400	36	-	-	-	-
VARTO	MERKEZ	6090	41	6602	39	10.951	45
	KARAKÖY	3223	22	3293	20	4261	20

¹² Ercan Çağlayan, "Cumhuriyet Döneminde Muş, Bitlis ve Van'a Yapılan İskân Çalışmaları (1923-1938)", **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl:8, S XXII, DOI: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh720>, ss. 275-278, 285.

¹³ Nahiyelerin bağlı olduğu kazaların şehir nüfusları dâhil edilmemiştir.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

	ÜSTÜKRAN	3789	23	4004	23	4729	22
	TOPLAM	13.102	86	13.899	82	19.941	87

Kaynak: 20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Katı ve Mufassal Neticeler Muş Vilâyeti, ss.6-7; 20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı Vilâyetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler İtibarıle Nüfus ve Yüzey Ölçü, ss.502-506; 22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı Vilâyet, Kaza, Nahiye ve Köyler İtibarıyle Nüfus, ss.303-306.

Burada dikkat edilmesi gereken nokta, idari düzenlemelerden dolayı aynı tarihte bu nahiyelere bağlı köy sayılarının azalmış olmasıdır. Bu durum nüfusun neden azaldığı sorusunu yanıtlamaktadır. Bu kazaların köy sayılarının sabit kalmasına rağmen 1950 yılında nüfuslarının artmış olması, kırsal alanda nüfus artış hızının yüksek olduğunu göstermektedir. 1945-1950 döneminde Marshall yardımları çerçevesinde tarımsal üretime ağırlık verilmesi, bu alanda çalışacak işgücü açığının yeni doğanlarla kapatılmak istenmesi ve üstelik sağlık hizmetlerinin geliştirilerek kırsal alandaki bebek ölümlerinin büyük çapta önlenmiş olması nüfus artış hızını yükseltmiştir¹⁴.

3.1935 YILI VERİLERİNE GÖRE MUŞ İLİNİN GENELİNE AİT BİRTAKIM İSTATİSTİKİ VERİLER

3.1.Yaş ve Cinsiyet

Tablo No: 9 1935 Nüfus Sayımına Göre Muş İli Genel Nüfusunun Yaş Grupları ve Cinsiyet İtibarıyla Ayrılışı

Yaş Grupları	Erkek	%	Kadın	%	Toplam	%
0-4	15.987	21,7	13.842	19,7	29.829	20,7
5-9	13.044	17,7	11.769	16,7	24.813	17,3
10-14	7807	10,6	6796	9,7	14.603	10,2
15-19	4032	5,5	4098	5,8	8130	5,6
20-24	4634	6,3	3636	5,2	8270	5,7
-25	45.504	61,8	40.141	57,1	85.645	59,5
25-29	4000	5,4	4047	5,8	8047	5,6
30-34	3546	4,8	5636	8,0	9182	6,4
35-39	4221	5,7	4228	6,0	8449	5,9
40-44	3866	5,3	4838	6,9	8704	6,0
45-49	2732	3,7	2022	2,9	4754	3,3
25-49	18.365	24,9	20.771	29,6	39.136	27,2
50-54	2830	3,9	3369	4,8	6199	4,3
55-59	1548	2,1	936	1,3	2484	1,7
60-64	2135	2,9	2030	2,9	4165	2,9
65-69	661	0,9	325	0,5	986	0,7
70-74	909	1,2	1022	1,5	1931	1,3
50-74	8083	11,0	7682	11,0	15.765	10,9
75-79	192	0,3	126	0,2	318	0,2
80-84	382	0,5	492	0,7	874	0,6
85-89	45	0,1	41	0,0	86	0,1
90-94	111	0,2	167	0,2	278	0,2
95+	84	0,1	141	0,2	225	0,2
75+	814	1,2	967	1,3	1781	1,3
Meçhul	842	1,1	730	1,0	1572	1,1
TOPLAM	73.608	100,0	70.291	100,0	143.899	100,0

Kaynak:20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Katı ve Mufassal Neticeler Muş Vilâyeti, s.74.

¹⁴Arzu Yıldırım, “Kırsaldan Kente Göç ve Değişen Siyaset: Muş Örneği”, **Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, ISSN:2147-7833, sayı:16 (özel sayı:1), 2014, s.26.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Tablo No:9'a göre; 25 yaşın altındaki nüfus, toplam nüfusun % 59,5'ine denk gelmektedir. 0-19 yaş aralığı toplam nüfusun % 53,8'ini oluşturmaktadır. Bu rakam, nüfusun yaklaşık yarısının çocuk yaşta olduğunu bildirmektedir. 0-4 yaş grubunun % 20,7 olması, nüfusun beşte birinin bebeklik çağında olduğunu göstermekle beraber, doğum oranının yüksek olduğunu da ifade etmektedir. 0-14 aralığında kız ve erkek çocuk oranının erkek lehine olduğu fakat aradaki oranın çok düşük olduğu görülmektedir. 20-95 yaş aralığı dikkate alındığında yoğunluğun, erkeklerde en yüksek 20-24 aralığında (% 6,3), kadınlarda 30-34 aralığında (% 8) olduğu tablodan anlaşılmaktadır. Bu dönemde sağlık hizmetleri iyileştirilip ülke geneline yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca nüfusun neden artırılması gerektiği konusunda halkın bilinçlendirilmesi için çeşitli faaliyetlerde bulunulmuştur. Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nda erkek nüfusta meydana gelen azalmayı gidermek, kadın-erkek nüfus dengesini sağlamak ve üretimin gereksinim duyduğu işgücü açığını kapatmak için, çok çocuk sahibi olmanın özendirilerek bir hükümet politikası haline getirildiği anlaşılmaktadır¹⁵.

3.2.Medeni Durum

Tablo No: 10 1935 Yılı Verilerine Göre Muş İli Genel Nüfusunun Medeni Hal İtibarıyla Ayrılışı

MEDENİ DURUM	ERKEK	%	KADIN	%	TOPLAM	%
Bekâr	44.421	60,3	36.601	52,1	81.022	56,3
Evli	27.210	37,0	27.380	38,9	54.590	37,9
Dul	831	1,1	5461	7,8	6292	4,4
Boşanmış	40	0,1	70	0,1	110	0,1
Bilinmeyen	1106	1,5	779	1,1	1885	1,3
TOPLAM	73.608	100,0	70.291	100,0	143.899	100,0

Kaynak:20 İkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Katî ve Mufassal Neticeler Muş Vilâyeti, s.78.

Tablo No:10'a göre; bekâr nüfus oranı diğer durumlara oranla çok yüksek gözükmektedir. Bu durumun temel nedeni; toplam nüfusun % 53,8'nin 19 yaşın altında olup evlilik çağına gelmemiş olmasıdır. Tablodaki boşanma verileri dikkate alındığında; kadınların erkeklere oranla yaklaşık iki kat daha fazla boşanma eğiliminde olduğu görülmektedir. Bu durum 1926 yılında kabul edilen medeni yasanın kadınlar tarafından benimsendiğini göstermektedir.

Tablo No: 11 1935 Nüfus Sayımına Göre Muş İli Genel Erkek Nüfusunun Yaş Grupları ve Medeni Hal İtibarıyla Ayrılışı

ERKEKLER						
Yaş Grupları	Bekâr	Evli	Dul	Boşanmış	Bilinmiyor	Toplam
0-4	15.987	-	-	-	-	15.987
5-9	13.044	-	-	-	-	13.044
10-14	7807	-	-	-	-	7807
15-19	3200	824	7	-	1	4032
20-24	2031	2440	18	1	144	4634
25-29	1043	2805	39	2	111	4000
30-34	210	3262	58	3	13	3546
35-39	488	3633	88	7	5	4221
40-44	169	3592	88	3	14	3866
45-49	121	2546	56	2	7	2732
50-54	91	2632	94	4	9	2830
55-59	37	1454	52	3	2	1548
60-64	71	1971	88	5	-	2135

¹⁵ Fatih Tuğluoğlu, "Türkiye Cumhuriyeti'nin İkinci Nüfus Sayımı: 20 İkteşrin 1935 'Ne Bir Eksik Ne Bir Fazla'", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XII/25, Güz 2012, s. 63.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

65-69	19	609	32	1	-	661
70-74	24	802	74	3	6	909
75-79	8	162	21	1	-	192
80-84	23	289	66	1	3	382
85-89	2	35	8	-	-	45
90-94	8	73	28	2	-	111
95+	9	59	14	2	-	84
Meçhul	29	22	-	-	791	842
TOP.	44.421	27.210	831	40	1106	73.608

Kaynak:20 İkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Katı ve Mufassal Neticeler Muş Vilâyeti, s.88.

Tablo No:11'e göre; 15-19 yaş aralığındaki erkek nüfusun % 20,4'ü evli gözükmemektedir. Tablo No:12'e göre; bu oran kadınlarda % 27,1'dir. Bu rakamlar, 1935 yılında Muş ilinde 19 yaşın altındaki çocuk nüfus içinde yaklaşık her beş çocuktan birinin evli olduğunu göstermektedir. Erkeklerde boşanma oranı Türkiye toplam nüfusu içinde % 0,2 iken bu oran Muş genelinde binde 0,03 oranında olup son derece düşüktür. Kadınlarda boşanma oranı Türkiye genelinde % 0,4 iken bu oran Muş genelinde binde 0,05 oranındadır.

Tablo No: 12 1935 Nüfus Sayımına Göre Muş İli Genel Kadın Nüfusunun Yaş Grupları ve Medeni Hal İtibarıyla Ayrılışı

KADINLAR						
Yaş Grupları	Bekâr	Evli	Dul	Boşanmış	Bilinmiyor	Toplam
0-4	13.842	-	-	-	-	13.842
5-9	11.769	-	-	-	-	11.769
10-14	6796	-	-	-	-	6796
15-19	2963	1111	15	8	1	4098
20-24	500	3014	101	9	12	3636
25-29	121	3807	99	12	8	4047
30-34	87	5303	231	5	10	5636
35-39	52	3925	241	4	6	4228
40-44	100	4188	528	11	11	4838
45-49	38	1647	332	1	4	2022
50-54	100	2312	936	12	9	3369
55-59	24	600	311	-	1	936
60-64	81	854	1093	2	-	2030
65-69	7	147	169	2	-	325
70-74	45	283	689	3	2	1022
75-79	10	28	86	-	2	126
80-84	27	86	373	-	6	492
85-89	-	6	35	-	-	41
90-94	15	36	114	1	1	167
95+	14	20	107	-	-	141
Meçhul	10	13	1	-	706	730
TOPLAM	36.601	27.380	5461	70	779	70.291

Kaynak:20 İkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Katı ve Mufassal Neticeler Muş Vilâyeti, s.88.

3.3.Dini Yapı

Tablo No: 13 1935 Yılı Verilerine Göre Muş İli Genel Nüfusunun Dinler İtibarıyla Ayrılışı

DİN	ERKEK	KADIN	TOPLAM
İslam	73.397	70.105	143.502
Ermeni	106	101	207
Katolik	99	74	173
Ortodoks	6	1	7
Gayrimüslim Top.	211	176	387

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Diğer	-	10	10
TOPLAM	73.608	70.291	143.899

Kaynak: 20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Kati ve Mufassal Neticeler Muş Vilâyeti, s. 79.

Tablo No:13'e göre; Muş vilâyeti genelinde 387 gayrimüslim bulunmaktadır. Ermeni toplumu için Katolik ve Ortodoks ayrımı yapılmamıştır. Ermeni nüfusun gayrimüslim nüfus içinde ilk sırada yer aldığı görülmektedir.

3.4.Tabiiyet

Tablo No: 14 1935 Yılı Verilerine Göre Muş İli Genel Nüfusunun Tabiiyetlere Göre Ayrılışı

Tabiiyetler	Erkek	Kadın	Toplam
Türkiye	73.608	70.291	143.899

Kaynak:20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Kati ve Mufassal Neticeler Muş Vilâyeti, s.79.

1935 yılı verilerine göre Muş nüfusunun tamamının tabiiyeti Türkiye olup, yabancı uyruklu kimse bulunmamaktadır. Bu nedenle Tablo No:14'de bir veri girişi yapılmamıştır.

3.5.Okuma-Yazma

Tablo No: 15

1935 Yılı Verilerine Göre Muş İli Genel Nüfusunun Okuma Yazma Durumu İtibarıyla Ayrılışı

TAHSİL DURUMU	ERKEK	%	KADIN	%	TOPLAM	%
Okuma ve Yazma Bilen	5076	6,9	495	0,7	5571	3,9
Yalnız Okuma Bilen	60	0,1	17	0,0	77	0,1
Okuma ve Yazma Bilmeyen	68.472	93,0	69.779	99,3	138.251	96,0
TOPLAM	73.608	100,0	70.291	100,0	143.899	100,0

Kaynak:20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Kati ve Mufassal Neticeler Muş Vilâyeti, s.79.

Tablo No:15'e göre; vilâyet genelinde okuma yazma oranı % 3,9 oranındadır. Bu oran Türkiye ortalamasının (% 15,3) çok altındadır. Okuma-yazma bilen nüfus içinde erkeklerin yüzdesinin (% 91,1) kadınlara nispeten daha yüksek olduğu gözükmektedir. Okuma-yazma bilenler içinde Türkiye ortalaması dikkate alındığında, erkek (% 23) ve kadın (% 8) nüfusun, ortalamanın yine çok altında kaldığı anlaşılmaktadır. Tablo No:16'a göre; okuma-yazma oranı, erkek ve kadınlarda 20-29 aralığında ya da başka bir ifadeyle genç nüfusta fazladır.

Tablo No: 16 1935 Yılı Verilerine Göre Muş İli Genel Nüfusunun Yaş Grupları Dikkate Alınarak Okuma-Yazma Durumuna Göre Ayrılması

Yaş Grupları	ERKEKLER				KADINLAR			
	Okuma-Yazma Bilen	Yalnız Okuma Bilen	Bilmeyen	TOP.	Okuma-Yazma Bilen	Yalnız Okuma Bilen	Bilmeyen	TOP.
0-4	-	-	15.987	15.987	-	-	13.842	13.842
5	-	-	3439	3439	-	-	3148	3148
6	-	-	2758	2758	-	-	2513	2513
7	74	2	2477	2553	15	1	2268	2284
8	121	-	3014	3135	23	1	2769	2793
9	104	2	1053	1159	23	1	1007	1031
10	185	1	3014	3200	39	-	2724	2763
11	95	2	658	755	26	-	582	608
12	191	3	1861	2055	24	-	1761	1785
13	122	1	881	1004	20	1	862	883
14	95	-	698	793	20	1	736	757
15	114	-	1224	1338	21	-	1480	1501
16	79	-	634	713	14	-	594	608
17	59	1	462	522	12	-	413	425
18	90	3	950	1043	23	-	1163	1186

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

19	41	1	374	416	12	-	366	378
20-24	1280	6	3348	4634	64	2	3570	3636
25-29	1101	12	2887	4000	48	1	3998	4047
30-34	423	5	3118	3546	44	3	5589	5636
35-39	298	5	3918	4221	28	1	4199	4228
40-44	216	3	3647	3866	16	1	4821	4838
45-49	166	1	2565	2732	9	-	2013	2022
50-54	111	4	2715	2830	6	1	3362	3369
55-59	41	3	1504	1548	2	-	934	936
60-64	34	2	2099	2135	4	-	2026	2030
65-69	12	-	649	661	-	-	325	325
70-74	10	2	897	909	2	-	1020	1022
75-79	2	-	190	192	-	-	126	126
80-84	-	-	382	382	-	2	490	492
85-89	1	-	44	45	-	-	41	41
90-94	1	-	110	111	-	1	166	167
95+	-	-	84	84	-	-	141	141
Meçhul	10	1	831	842	-	-	730	730
TOP.	5076	60	68.472	73.608	495	17	69.779	70.291

Kaynak:20 İktisrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Katı ve Mufassal Neticeler Muş Vilâyeti, s.89.

3.6. Ana Lisan

Tablo No: 17 1935 Yılı Verilerine Göre Muş İli Genel Nüfusunun Ana Lisanları İtibarıyla Ayrılışı

Ana Lisanlar	Erkek	%-‰	Kadın	%-‰	Toplam	%-‰
Kürtçe	49.799	67,65	49.634	70,6	99.433	69,1
Türkçe	20.570	27,94	17.462	24,8	38.032	26,4
Arapça	2475	3,36	2486	3,5	4961	3,45
Çerkezce	490	0,7	460	0,7	950	0,66
Ermenice	137	0,19	110	0,2	247	0,17
Lazca	107	0,14	118	0,2	225	0,16
Acemce	16	0,02	5	0,0	21	0,01
Gürcüce	4	0,0	5	0,0	9	0,01
Kıptice	-	-	6	0,0	6	0,01
Rusça	2	0,0	1	0,0	3	0,01
Diğer	6	0,0	2	0,0	8	0,01
Bilinmeyen	2	0,0	2	0,0	4	0,01
Toplam	73.608	100,0	70.291	100,0	143.899	100,0

Kaynak:20 İktisrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Katı ve Mufassal Neticeler Muş Vilâyeti, s.79.

Tablo No:17’de il genelinde konuşulan toplam on ana lisan verilmiştir. İl genelinde Kürtçe’nin hâkim dil olduğu görülmektedir.

3.7. Nüfusun Doğum Yerlerine Göre Tespiti

Tablo No: 18 1935 Yılı Verilerine Göre Muş İli Genel Nüfusunun Doğum Yerlerine Göre Ayrılışı

Tabiiyetler	Erkek	%	Kadın	%	Toplam
Türkiye’de Doğanlar	71.457	97,1	68.198	97,0	139,655
Yabancı Ülkelerde Doğanlar	2151	2,9	2093	3,0	4244
Toplam	73.608	100,0	70.291	100,0	143.899

Kaynak:20 İktisrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Katı ve Mufassal Neticeler Muş Vilâyeti, s.80.

Tablo No:18’e göre; yabancı ülkelerde doğan nüfusun oranı yaklaşık % 3 oranındadır. Bu oran Türkiye genel ortalamasının (% 13,4) çok altındadır.

3.8. Türkiye’de Doğan Nüfusun Tasnifi

Tablo No: 19 1935 Yılı Verilerine Göre Muş İli Genel Nüfusunda Türkiye’de Doğanlar

Doğum Yeri	Erkek	%	Kadın	%	Toplam	%
Aynı Kazada Doğanlar	66.407	92,9	61.997	90,9	128.404	91,9
Aynı Vilâyetin Başka Kazasında Doğanlar	1790	2,5	2507	3,7	4297	3,1
Başka Vilâyette Doğanlar	3260	4,6	3694	5,4	6954	5,0
Toplam	71.457	100,0	68.198	100,0	139.655	100,0

Kaynak:20 İkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Katî ve Mufassal Neticeler Muş Vilâyeti, s.80.

Tablo No:19’da Muş ilinin başka kazalarında doğanların oranının % 3,1 düzeylerinde seyretmesi il içinde hareketliliğin çok az olduğunu göstermektedir. Şehir merkezlerinde sanayi işletmelerinin çok az veya yetersiz oluşu bu hareketliliği engellemiştir. Başka illerde doğup bu il sınırları içinde yaşayanların oranı % 5 olup, bu nüfus 1923-1938 döneminde ile yerleştirilen mübadilleri işaret etmektedir. Cumhuriyet yönetiminin bu dönemde uyguladığı nüfus politikasının bir gereği olan Türk nüfusu hâkim kılma girişiminin Muş’ta da uygulandığı görülmektedir. 1921-1929 döneminde Muş’un Bitlis’e bağlı bir kazası olduğu düşünüldüğünde, bu dönemde il genelinde Ermenilerin terk ettikleri arazilere yerleştirilen toplam göçmen sayısı 3630’dur¹⁶.

3.9. Yabancı Ülkelerde Doğan Nüfusun Tasnifi

Tablo No: 20 1935 Yılı Verilerine Göre Muş İli Genel Nüfusunda Yabancı Ülkelerde Doğanlar

Ülke	Erkek	Kadın	Toplam
Rusya	1755	1654	3409
İran	290	317	607
Yunanistan	13	17	30
Irak	9	13	22
Yugoslavya	8	5	13
Suriye	5	5	10
İtalya	7	2	9
Bulgaristan	1	3	4
Romanya	2	1	3
Fransa	2	-	2
Arnavutluk	1	-	1
Avusturya	1	-	1
Çekoslovakya	1	-	1
Hicaz	1	-	1
Mısır	-	1	1
Diğer	-	1	1
Bilinmeyen	55	74	129
Toplam	2151	2093	4244

Kaynak:20 İkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Katî ve Mufassal Neticeler Muş Vilâyeti, s.80.

Tablo No: 20’de on beş farklı ülkede doğan nüfusun tasnifi yapılmıştır. Rusya ve İran doğumlular ilk sırada yer almaktadır. Rusya doğumluların, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi’nden sonra Anadolu’ya göç edip bu ilde iskâna tabii tutulmuş olan nüfus olma olasılığı yüksek gözükmektedir. Yunanistan doğumlular için de Balkan savaşlarından veya mübadeleden sonra bölgeye yerleştirilmiş olan nüfusun olduğu söylenebilir. İkinci sırada yer alan İran için herhangi somut bir veri elde edilememiştir. Bununla birlikte, İran coğrafyasında

¹⁶ Ercan Çağlayan, “Cumhuriyet Döneminde Muş, Bitlis ve Van’a Yapılan İskân Çalışmaları (1923-1938)”, **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl:8, S XXII, DOI: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh720>, s. 272, 274, 285.

yaşayan Azeri Türklerinin olma olasılığı yüksek gözükmektedir. Üstelik Muş'un, Türkiye-İran kara ve demir yolu güzergâhı üzerinde olması, iskân faaliyetlerini kolaylaştıran bir unsur olarak görülmektedir¹⁷.

3.10. Meslek Grupları

Tablo No: 21 1935 Yılı Verilerine Göre Muş İli Genel Nüfusunun Meslek Gruplarına Göre Ayrılışı

MESLEKLER	ERKEK	%	KADIN	%	TOPLAM	%
Toprak Mahsulleri	31.505	42,8	14.665	20,9	46.170	32,1
Umumi İdare ve Hizmetler, Serbest Meslekler	3481	4,7	13	0,0	3494	2,4
Sanayi ve Küçük Sanatlar	1282	1,7	503	0,7	1785	1,2
Ticaret	888	1,2	103	0,2	991	0,7
Nakliye ve Ulaşım	506	0,7	17	0,0	523	0,4
Ev Ekonomisi, Şahsi Hizmetler	113	0,2	78	0,1	191	0,1
Mesleksiz, Mesleği Bilinmeyen	35.833	48,7	54.912	78,1	90.745	63,1
TOPLAM	73.608	100,0	70.291	100,0	143.899	100,0

Kaynak:20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Katî ve Mufassal Neticeler Muş Vilâyeti, s.81.

Tablo No:21'e göre; Muş ilinde toplam 53.154 (% 36,9) kişinin mesleği ve ne iş yaptığı bilinirken, 90.745 (% 63,1) kişinin mesleği bilinmemekte veya mesleksiz olarak gözükmektedir. Mesleği belli olan toplam nüfus içinde kadınların sayısı 15.369 (% 28,9)'dur. Erkek çalışanların toplamı 37.755 (% 71,1)'dir. Kısacası çalışan nüfusun üçte biri kadındır. Çalışan kadınların % 95,4'ü tarımsal alanda faaliyet göstermektedir. Yüzdenin bu kadar yüksek çıkmış olması, kadının ikâmet ettiği alan içinde kaldığını göstermektedir. Tablodaki verilere göre; kadın nüfusun ancak % 4,6'sı tarımsal alanın dışına yönelmiş ve kendi ikametgâhından bir nebze de olsa uzaklaşmıştır. Sonuç olarak, Muş bu dönemde tarımsal toplum yapısı sergilemiş ve kadınlar da bu yapının geleneksel çerçevesi içinde kendine bir yer bulmuştur.

Tablo No:22'de mesleksiz veya mesleği belli olmayan şekilde belirtilen nüfusun kendi içinde dağılımı gösterilmiştir. Mesleği belli olmayan nüfusu dışarda tuttuğumuzda, 1465 kişilik bir nüfus kalmaktadır. Bu nüfusun 987'si öğretim kurumlarında okuyan öğrencilerdir. 354 kişi; tutuklu, din görevlisi hasta veya bakıma muhtaç gibi doğal nedenlerden dolayı çalışmayanlardır. Emekli, yetim veya dul sıfatında olup çalışmayanların toplam sayısı da 73'dür. Mesleği belli olmayan veya tespit edilmeyenlerin sayısı 28'dir. Çeşitli yerlerden kira vb. çeşitli gelirleri olup çalışmayanların sayısı da 23'dür.

Tablo No: 22

1935 Yılı Verilerine Göre Muş İli Genel Nüfusunda Mesleksiz Olanlar Veya Mesleği Bilinmeyenler

	ERKEK	%	KADIN	%	TOPLAM
Mesleği Olmayanlar	34.491	96,2	54.789	99,8	89.280
Öğrenci	888	2,5	99	0,2	987
Yatı Müesseselerinde Bulunan (Ceza ve Tevkif Evleri, Hastane, Darülaceze, Manastır vb. Yerler)	344	1,0	10	0,0	354
Mütekaid (Emekli), Eytam (Yetim) ve Erâmil (Dul) Maaşlılar	72	0,2	1	0,0	73
Meçhul Veya Gayr-i Muayyen (Mesleği Belli Olmayan Veya Tespit Edilemeyen)	24	0,1	4	0,0	28
İrad (Gelir) Sahipleri	14	0,0	9	0,0	23
TOPLAM	35.833	100,0	54.912	100,0	90.745

Kaynak:20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Katî ve Mufassal Neticeler Muş Vilâyeti, s.86.

¹⁷ Çağlayan, a.g.m, s. 274.

3.11. Sanayi ve Küçük Sanat Alanının Dağılımı

Tablo No: 23 1935 Yılı Verilerine Göre Muş İli Genel Nüfusunun Sanayi ve Küçük Sanatların Dağılımı

	ERKEK	KADIN	TOPLAM
Elbise Sanayi	336	174	510
Gıda, İçki ve Tütün Sanayi	295	199	494
Uzmanlık Alanı Belli Olmayan Sanayi İşçisi	187	41	228
Ağaç İşleme Sanayi	117	19	136
Demir Sanayi	133	-	133
Dokuma Sanayi	47	62	109
İnşaat, Bina ve Mobilya Sanayi	83	-	83
Taş ve Toprak Sanayi	25	8	33
Makine, Cihaz ve Alet İmalatı Sanayi	18	-	18
Deri, Kösele, Kauçuk, Seloit, Kemik, Boynuz, Kehribar Eşya Sanayi	17	-	17
Maden Ocakları, Taşocakları	15	-	15
Kâğıt ve Tabı Sanayi	7	-	7
Kimya Sanayi	1	-	1
Sanayi Müesseseleri Fen ve İdare Memurları	1	-	1
TOPLAM	1282	503	1785

Kaynak:20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Katı ve Mufassal Neticeler Muş Vilâyeti, ss.82-85.

Tablo No:23'de Muş'un geçim kaynakları arasında üçüncü sırada yer alan sanayi ve küçük sanatların dağılımı verilmiştir. Bu verilere göre; elbise sanayi ilk sırada (% 28,6) yer almaktadır. Bu alanda daha çok erkek nüfusun çalışıyor olması, kadınların yeterli düzeyde iş yaşamına katılmadıklarını gösterir niteliktedir. Belirlenmiş toplam on dört çalışma alanının sadece altısında kadınların çalışma hayatına katıldığı görülmektedir. Kadınların bu alanda çalışan nüfus içindeki oranı % 28,2'dir. Tablodaki verilerden; kadınların ağır işlerde çalışmadığı veya eşleri tarafından çalıştırılmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Yine tabloya göre; gayrimüslim kadınlar bu alanda çalışmıyor gözükmektedir. Bu durum, gayrimüslim erkeklerin Müslümanlara göre daha katı bir tutum içinde oldukları veya kadınların kendi istekleriyle bu alanı tercih etmedikleri yönünde iki farklı görüşle açıklanabilir.

3.12. Mesleklerin Dağılımı

Tablo No: 24

1935 Yılı Muş İli Genel Nüfusunun Meslek Zümreleri ve Dinler İtibarıyla Ayrılışı

Dinler	ERKEKLER							Toplam
	Toprak Mahsulleri	Sanayi ve Küçük Sanatlar	Ticaret	Nakliye ve Ulaşım	Umumi İdare ve Hizmetler	Ev Ekonomisi ve Şahsi Hizmetler	Mesleksiz Veya Mesleği Belli Olmayan	
İslâm	31.389	1277	888	506	3481	111	35.745	73.397
%	42,8	1,7	1,2	0,7	4,7	0,2	48,7	100,0
Hristiyan	116	5	-	-	-	2	88	211
%	55,0	2,4	-	-	-	0,9	41,7	100,0
TOP.	31.505	1282	888	506	3481	113	35.833	73.608
KADINLAR								
İslâm	14.643	503	103	17	13	78	54.748	70.105
%	20,9	0,7	0,2	0,0	0,0	0,1	78,1	100,0
Hristiyan	22	-	-	-	-	-	154	176
%	12,5	-	-	-	-	-	87,5	100,0
Diğer	-	-	-	-	-	-	10	10
%	-	-	-	-	-	-	100,0	100,0
TOP.	14.665	503	103	17	13	78	54.912	70.291

Kaynak:20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Katı ve Mufassal Neticeler Muş Vilâyeti, s.91.

Tablo No:24'e göre; çalışma hayatında erkek ve kadın nüfus içinde ilk sırada toprak mahsulleri gelmektedir. Tablodaki veriler, Muş ilinin geçim kaynağının ağırlıklı olarak toprağa dayalı ürünlerin yetiştirilmesine dayandığını göstermektedir. Küçük bir yüzde teşkil etmesine karşın, ticaret alanında Müslüman kadınların da yer alıyor olması dikkat çekicidir. Gayrimüslim nüfusun neredeyse tamamının tarımsal ürün yetiştirdiği yine tabloda görülmektedir.

3.13.Engelli Nüfusu

Tablo No: 25 1935 Yılı Verilerine Göre Muş İli Genel Nüfusunun Engelli Durumlarına Göre Ayrılışı

ENGELLİ OLMA DURUMU	ERKEK	KADIN	TOPLAM
Bir Ayağı Topal	355	182	537
Kör	249	284	533
Bir Kolu Çolak	211	66	277
Sağır-Dilsiz	170	90	260
İki Ayağı Topal	38	33	71
İki Kolu Çolak	52	18	70
Kambur	27	26	53
Kötürüm	26	19	45
Müteaddit	6	1	7
Çeşitli Sakatlıklar	28	5	33
TOPLAM	116	724	1886

Kaynak:20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Katı ve Mufassal Neticeler Muş Vilâyeti, s.87.

Tablo No:25'e göre; engelli olma durumunda ilk sırayı bir ayağı total olanlar almaktadır. Bu engel durumunda, erkeklerin sayısı kadınlara göre iki kat daha fazladır. Bu durumun, askerlikten veya olası bir savaştan kaynaklanmış olma ihtimali yüksek gözükmemektedir. Tüm engelli olma durumları içinde; bir ayağı total olma, yaklaşık % 28,5'lik yüzdesiyle Türkiye ortalamasının (% 35,7) altında kalmaktadır. Söz konusu engel durumu; erkeklerde % 18,8 (Türkiye ortalaması:% 35,6) ve kadınlarda % 9,7'lik (Türkiye ortalaması:% 36) oranlarla yine Türkiye ortalamalarının altındadır. 1935 yılı verilerine göre; Türkiye'de toplam 328.698 engelli olduğu dikkate alındığında, Muş toplam 1886 rakamıyla bu alanda Türkiye toplamının yaklaşık % 6'sına denk gelmektedir.

SONUÇ

Muş, Cumhuriyet Dönemi'nde, 1929 yılında, kaza statüsünden il statüsüne geçirilmiştir. Kaza konumundayken kapladığı alan bir anda dört katına çıkmıştır. Buna karşın, 1936 yılında Muş'a bağlı kazalardan Bitlis ve Bingöl'ün il yapılmasıyla birlikte, Muş'un kapladığı alan ve nüfusu neredeyse yarı yarıya azalmıştır. İdari teşkilatlanmada yapılan bu oynamalar, şehrin sonraki dönemdeki gelişimini de önemli ölçüde etkilemiştir. Cumhuriyet Dönemi'nde, bölgedeki aşiret yapılanmasını gidermek ve bölgenin göçmen ve mübadiller aracılığıyla Türkleşmesini sağlamak amacıyla, merkezi yönetim tarafından çeşitli uygulamalar içine girildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, bölgede iskâna tabi tutulan halkın ihtiyaçlarının yeterli ölçüde karşılanıp takibinin yapılamaması, halkın iskân yerlerini terk ederek çoğunlukla Batı bölgelerine göç etmelerine neden olmuştur. 1935 yılında Muş ili halkının yaklaşık yarısının ana dilinin Kürtçe olması merkezi yönetimlerin bu dönemde uyguladıkları nüfus politikalarının başarılı olmadığını göstermektedir. Muş'un bu dönemde; ekonomisinin ağırlıklı olarak tarımsal üretime dayandığı, kadınların da erkeklerle birlikte tarımsal faaliyetlerin içinde olduğu, üretken durumda olmayan genç nüfusun toplam nüfusun

yarısını teşkil ettiği ve okuma-yazma oranlarının Türkiye ortalamalarının çok altında olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

1.TUİK (Türkiye İstatistik Kurumu) Verileri ve TBMM Tutanakları

28 Teşrin-i Evvel 1927 Umumî Nüfus Tahriri Mufassal Neticeler, Fasikül I, Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Hüsnütabiat Matbaası, Ankara, 1929.

20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Katı ve Mufassal Neticeler Muş Vilâyeti, C 44, Neşriyat Sayısı:75, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, Mehmet İhsan Basımevi, Ankara, 1937.

20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu Kat'î Tasnif Neticeleri, c.60, Neşriyat Sayısı:75, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, Mehmet İhsan Basımevi, Ankara, 1937.

20 İlkteşrin 1940 Genel Nüfus Sayımı Vilâyetler, Kazalar, Nahiyeler ve Köyler İtibarile Nüfus ve Yüzey Ölçü, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Kütüphane ve Dokümantasyon Merkezi No: 1285.

21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu, C 65, Yayın no:286, T.C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara, Aralık 1950.

22 Ekim 1950 Umumî Nüfus Sayımı Vilâyet, Kaza, Nahiyeler ve Köyler İtibariyle Nüfus, Neşriyat No:359, Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 30 Mart 1951.

TBMM Zabıt Ceridesi Yirmi Birinci İnikad 25.12.1935, Devre: V, C 7, İçtima:1 Yeniden 4 vilâyet, 13 kaza kurulmasına ve bu teşkilat dolayısıyla bazı kazaların bağlılıklarının değiştirilmesine ve ayrıca yeniden 17 merkez kaymakamlığı ihdasına ve Dâhiliye vekâleti kadro cetvelleriyle bütçesinde tadilat icrasına dair kanun lâyihası ve Dâhiliye ve Bütçe Encümenleri mazbataları (1/342), S.Sayısı:57, ss.1-2.

2.Tetkik Eserler

ÇAĞLAYAN, Ercan, “Cumhuriyet Döneminde Muş, Bitlis ve Van’a Yapılan İskân Çalışmaları (1923-1938)”, **Tarih Okulu Dergisi**, Yıl:8, S XXII, DOI: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh720>, ss. 269-293.

ÇOBAN, Ebru & İLYAS, Ahmet, “1935 Nüfus Sayımı ve Bingöl’ün Nüfus Potansiyeli”, **Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi**, C 7, S 1/1, 2017, ss. 89-98.

ESER, Mithat, “Selçuklular Döneminde Muş ve Çevresi”, **Turkish Studies**, C 9/1, Ankara, 2014, ss. 185-207.

KARADENİZ, Yılmaz, “Muş Sancağı’nda Ermeni Mezalimi (1915-1918)”, **History Studies (International Journal of History)**, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, ss. 192-196.

SÖNMEZ, Mehmet Emin, “Muş İlinde Nüfus Hareketlerinin Nedenleri ve Sonuçları”, **Türk Coğrafya Dergisi**, Elektronik ISSN: 1308-9773, S 55, İstanbul, 2010, ss. 45-57.

TUĞLUOĞLU, Fatih, “Türkiye Cumhuriyeti’nin İkinci Nüfus Sayımı: 20 İlkteşrin 1935 ‘Ne Bir Eksik Ne Bir Fazla’”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XII/25, Güz 2012, ss. 55-78.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

YILDIRIM, Arzu, “Kırsaldan Kente Göç ve Değişen Siyaset: Muş Örneği”, **Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, ISSN:2147-7833, S 16 (özel sayı:1), 2014, ss. 25-32.

YILMAZ, Murat, “Malazgirt İlçesi’nin (Muş) Nüfus Coğrafyası”, **Turkish Studies**, volume 11/12, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9226>, Ankara, 2016, ss. 1361-1388.

YUCA, İrşad Sami & YUCA, Eda, “20.Yüzyılın başlarında Muş Bulanık’ta Ermeni Olayları”, **İktimaiyat Sosyal Bilimler Dergisi**, ISSN:2602-3377, C 1, C 1, 2017, ss. 68-83.

YUCA, Sami, “Cumhuriyet Döneminin İlk Nüfus Sayımına (1927) Göre Muş İlinin Nüfus Özellikleri”, **Akademik Bakış Dergisi**, S 24, ISSN:1694-528X, Kırgızistan, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Celalabat, Kırgızistan, Nisan-Mayıs-Haziran 2011, ss. 1-31.

<http://www.mus.gov.tr/ilimizin-tarihcesi>

MUŞ TÜRKÜLERİ VE AZERBAJCAN EL HAVALARINA POETİK BİR YAKLAŞIM

Tamilla ALİYEVA*

ÖZET

Anadolu’da Türküler ve Azerbaycan’da el havaları her iki coğrafyada yaşayan halkın mührüdür denilebilir. Halk edebiyatı araştırmacılarına göre, türkü ve el havaları ezgi ile söylenen nazım türleridir. Dünyaca ünlü halk bilimcileri Türkü sözünün menşeiini araştırmış, bu sözün nerden geldiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Anadolu’da Türkü denilen ve ezgiyle söylenen bu musiki türüne Azerbaycan’da el havası veya mahnı denilmektedir.

Anadolu’da türkü denildiğinde halk musikisi eserlerinin tümü anlaşılmaktadır. Araştırmacılara göre Anadolu’da 300 civarında Azerbaycan halk mahnısı icra edilmektedir. Anadolu’nun her tarafında yöreye mahsus türküler vardır. Bu türkülerde çeşitli konular ele alınmıştır. Bunların içinde Muş yöresindeki türküler dikkat çekicidir. Bilindiği üzere Doğu’da her taşın, kayanın altında bir güzel Türkü ve türküyü ifa eden ses vardır. Azerbaycan’da da öyledir. Özellikle coğrafya olarak Muş’a yakın olan, doğası, örf ve âdeti Muş’a çok benzeyen Karabağ’da da Muş Türkülerine benzeyen el havaları vardır. Hem türkülerin, hem de el havalarının bazılarının tarihi yönden bir olayla bağlantılı veya efsanesi, hikâyesi vardır. Onları bir birinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Örneğin; meşhur Muş Türküsü’nün içinde acılı tarihimiz, savaşın insanların başına getirdiği felaket kendine yer bulmuştur. Veya Azerbaycan’ın Apardı Seller Sara’nı adlı el havasında güzel gelin Sara’nın başına gelen facia anlatılmaktadır. Makalede genel olarak Azerbaycan el havaları Muş Türküleriyle kıyaslayacak, onların konu, dil ve üslup özelliklerinden söz açılacaktır. Öncelikle, her iki yörenin Türkü ve el havalarındaki konuları dile getirecek, örneğin, aşk, özlem, yiğitlik, ölüm, hasret, varan, toplum, din, zamandan yakınma, doğa vs. ondan sonra Türkü ve el havalarındaki mecazlardan, mecazların çeşitli türlerinden, folklor örneklerinden, leksik vahitlerden konuşulacak, metinlerden örnekler sunulacaktır. Konuyla ilgili Türkiye ve Azerbaycan’da yayınlanmış teorik kitaplardan istifade edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Muş, Türkü, Azerbaycan, El Havası, Poetik Yaklaşım, Benzerlikler, Farklılıklar.

A POETIC APPROACH TO THE FOLK SONGS OF MUŞ AND AZERBAIJANI *EL HAVASI* SONGS

ABSTRACT

It would not be wrong to say that “türkü” songs in Anatolia and “el havası” songs in Azerbaijan are like the reflection of people living in both regions. According to the definition of folk literature researchers, türkü and el havası songs are kinds of poetry which are read with melody. Famous researchers conducting studies over folklore have searched the origin of the word türkü, and revealed how this word came into being. The music type called türkü and sung in melody in Anatolia is called el havası or mahnı in Azerbaijan. In other words, the words el havası and mahnı correspond to the word türkü.

In Anatolia, türkü has a wide meaning. The word türkü stands for all folk music works. According to researchers, around 300 Azerbaijani mahnı songs are still being sung in Anatolia. There are different türkü songs that are specific to each region all over Anatolia, and different topics are included in these songs. Among these songs, the türkü songs in Muş region are particularly selected. As we know, there is a beautiful türkü song and a beautiful voice singing türkü song in every corner of the East. It is the same in Azerbaijan. Especially in Karabakh the geographic location of which is close to Muş and nature, manners and customs of which resemble Muş, there are el havası songs in Karabakh resembling Muş türkü songs. It should be known that some of türkü songs and some of el havası songs have a connection with a historical event or they are based on a legend or on a story. It is not possible to consider them apart. For instance, our tragic history and the catastrophes of wars take part in the famous türkü “Muş Türküsü”, or in the el havası “Apardı Seller Sara’nı”, the disaster that the beautiful bride Sara witnessed is narrated. In the article, Azerbaijani el havası songs and Muş türkü songs will be compared in general, and their language and style will be discussed. First of all, the topics of türkü songs and el havası songs of both regions will be revealed; for instance, love, longing, bravery, death, missing, society, religion, complaint of passing time, nature etc. Then, metaphors in türkü and el havası songs, different types of metaphors, folkloric examples and lexical unity will be discussed, and some examples from texts will be presented. The examples will be examined and the theoretical literature will be reviewed. The theoretical books about the subject published in Turkey and Azerbaijan will be referred to as well.

* Prof. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, t.aliyeva@alparslan.edu.tr

Keywords: Muş, Türkü, Azerbaycan, El Havası, Poetic Approach, Similarities, Differences.

Muş Türküleri ve Azerbaycan El Havalına Poetik Bir Yaklaşım adlı bu çalışmada öncelikle türkülerin ve el havalının içeriğini oluşturan maniler hakkında kısa bilgi verilecektir.

Bütün insanlar için bir halkın bedii söz sanatı, tarihi kadar derindir. Folklor halkın dilinin ortaya çıktığı günden bu güne onunla beraber kendini göstermiş, nesilden nesile geçerek bu günlere ulaşmıştır. Rusların en önemli yazar ve folkloristlerinden olan Maksim Gorki: “Yazılı edebiyattan önce halk arzu ve isteklerini, hayat ve cemiyete münasebetlerini, felsefi görüşlerini “Söz sanatının başlangıcı” olan folklorda göstermişlerdir” (Gorki, 1950: 106) der.

Azerbaycan’da şifahi halk edebiyatı, Türkiye’de sözlü edebiyat veya halk edebiyatı ismini taşımaktadır. İsimlendirmelerde farklılıklar olsa da içerik aynıdır. Halkın ortaya koyduğu, asırların ötesinden gelen, güzelliğini, değerini günümüz kadar kaybetmeyen ayrıca edebiyatın temelini oluşturan, halk edebiyatıdır. Azerbaycan’ın ünlü bilim insanı, tanınmış folklorşünası V.Veliyev: ”Dünya halklarının edebiyatşünaslık ilminde uzun süre “şifahi söz sanatı”, “şifahi halk edebiyatı” terimleri ile birlikte kullanılmış bu söz uluslararası terim gibi kabul edilmiştir. Azerbaycan’da bu terime bir süre el edebiyatı, ağız edebiyatı da denilmiştir. Son dönemlerde “Şifahi halk edebiyatı”, Folklor terimi ile birlikte kullanılmaktadır” der. (Veliyev, 1970: 5)

Birçok ünlü folklor araştırmacılarına göre folklor sözü ilk defa Avrupa’da, XIX. asırda Almanya’da ortaya çıkan romantizm hareketiyle beraber “Halk” hayatına karşı ilgi uyanmasıyla ortaya çıkmıştır.

“Sözlü metin, bir insan topluluğunun olgular ve değerler düzenini korur, onları belleklere yerleştirerek kalıcı olmasını sağlar. Sözlü edebiyatın temel yapısı ritimdir. Ritim insanın ortaya koyduğu içgüdüsel bir davranıştır. Aynı zamanda insanlığın kendini dışa vururken gösterdiği ilk belirtidir.” (Artun, 2013: 2)

Halk edebiyatının türlerinden biri olan türküler en fazla Anadolu coğrafyasında ortaya çıkmıştır. Türkiye’deki türkülere çok benzeyen el havaları ise Azerbaycan’da geniş bir coğrafyada ortaya çıkmıştır.

Avrupa, Rusya ve Türk Dünyası bilim insanları halk edebiyatının türleri sayılan destanların, türkülerin, ağıtların kökeninin çok eskilere, Orhun-Yenisey, Uygur taş kitabelerine kadar götürülebildiğini ortaya koymuşlardır. “İlk araştırmacılardan tutun da son dönem bilim adamlarına kadar abidelerin üslubunda destan unsurlarını şiirsel dilin vermiş olduğu akıcılığı kaydetmişlerdir. Maalesef ilk baştan sezilen bu fikir yeterince geliştirilemedi. Sagu (ağıt), kük (türkü) destan, rivayet, mitolojik hikâyeler Orhun-Yenisey Yazıtlarının, Uygur tercüme edebiyatının yalnız şekli ve mazmununda değil, ideolojisinde de açıkça görünmektedir.” (Bayat, 2002: 75)

Türküler ve halk havaları geçmişten yol alarak günümüze kadar ulaşmışlardır. Onlar çeşitli Türk insanının kültürünün temelini oluşturmuşlardır. Türkülerin yaşının 1500 yıllık geçmişine vardır denilebilir.

Türk Dünyasında türküler hakkında araştırma yapanlar bu önemli halk kültürü ürünü hakkında bazı fikirler ortaya koymuşlardır. Eflatun Cem Güney “Divan-ü Lügat-it Türk’ten Kutadgu Bilig’e, oradan Dede Korkut’a kadar dizelerle hayat bulmuş olan türkülerimiz için “süt be süt şiirdir” der. Türküler şiir şiirler de türküdür aslında” (Aksakal, 2002: 31)

Araştırmacılara göre, “türkü” adıyla ilk yazılı metinler, 15. yüzyıl başlarında Horasan’da görüldüğü ve Orta Asya’da kullanıldığı bilinmektedir. Ali Şir Nevai, “Mizanü’l-Evzan” adlı eserinde türküden söz etmiştir. Anadolu türkülerinde en eski türkü örneklerine 16.yüzyıl başlarında rastlanır” (Dağdeviren, 2002:109)

Hem türkülerin, hem de halk mahnılarının kökü ve muhtevası maniye dayanır. Manilerin çeşitli türleri vardır. Maniler Anadolu’da anonim halk edebiyatı ürünleridir.

“Türkü, anonim halk edebiyatında ezgiyle söylenen bir nazım biçimi ve nazım türüdür. Türkü, ezgisiyle diğer türlerden ayrılır. Mani ve koşma nazım şekliyle söylenen şiir, türkü ezgisiyle söylenirse türkü olur” (Artun, 2013: 109)

Azerbaycan el mahnılarının (bazen bunlara el havaları da denilir) kökü bayatlılara dayanır. Bayatlıların kökü ise geçmişe dayanır. Bazı araştırmacılara göre bir zamanlar “bayat” isimli totem var imiş. İnsanlar “bayatı çağır” (türküler için de şöyle denilir: -Bir Türkü çağır) derken hemen toteme müracaat etmişler. Böylece, toteme müracaatla okunan şarkıların, nağmelerin, lirik parçaların ismi “bayatı” kalmıştır. Ama araştırmacıların: “Bayatı sözü bir zamanlar Boyat kabilesinin adı ile ilgili olmuştur. Bu kabile şiire, sanata çok önem vermiştir. Boyat kabilesinin ortaya koyduğu şiir türünün ismi kabilenin adını taşıyan bayatıdır.” gibi başkaca rivayetleri de vardır (Veliyev, 1970).

Azerbaycan el havaları (yani Azerbaycan türküleri) çeşitli konulara bölünerek okunmaktadır. Burada eme, mevsim merasim, holavarlar türü, yazarı belli olmayan halk mahnıları, nakaratlı mahnılar, deyişmelerbeşik nağmeleri (türküler) vs. vardır (Azerbaycan Klasik Edebiyatı Kütüphanesi, Bakı: 1982)

Azerbaycan halk havalalarının içeriğini bayatılar oluşturduğu gibi, bu el havalalarının da ibtidaisi laylalar, aşk nağmaları, düğün havaları, ağıtlardır. “Azerbaycan türkülerine ömrü boyunca maniler (el havaları) eşlik etmiştir: Çalıştığında, aşık olduğunda, evlendiğinde, düşündüğünde, kederlendiğinde, ümidini kaybettiğinde, yeniden ümitlere, arzulara kapıldığında, dünyayla vedalaştığında.” (Anar, 200: 303)

Çalışmamızda Muş Türkülerinin ve Azerbaycan El Havalalarına poetik bir bakış olduğundan bu yönde detaylı bir çalışma yapılmıştır. Türkülerin ve El havalalarının özünü oluşturan evrensel konuları, mekânı ve zamanı, buradaki mecazların türlerinin, folklor örneklerinin, kullanılan etnografi unsurlarının, dil yönünden araştırılması amaçlanmıştır. Ayrıca ayrı ayrı bölgelerde ifa edilmesine rağmen her iki mekânda okunan türkü ve el havalalarının bazılarının aynı olduğu görülmüştür.

Türkü ve el havalalarında vatan mefhumu geniş anlamda değil, bir konuyu anlatırken bu konuya dokunma şeklinde verilmiştir. Aynı zamanda hem vatana, hem mekana dahil olan yer isimleri de vatanın bir parçası olarak her iki ülkenin musiki sanatında ele alınmıştır. Bazı bilim insanları, şair ve yazarlar türkü ve el mahnılarının ilkin, sade türü olan ninnilerle hala anne betninde iken kalbimize, ruhumuza yerleştirildiği ifade ederler. Bu hususta Azerbaycanlı Ord. Prof. Dr. Yusuf Seyidov vatan sevgisinden konuşurken ünlü Rus şairi V. Başner’in fikirlerini: ”Belki vatan sevgisi annemizin bize okuduğu ninniden başlar? Evet, anneler ninni ile vatan sevgimizi ruhunuza içirmişler. İlkin ninni-türküler vatan sevgimizin başlangıcı olan onlar kalbimize izler salmıştır. Vatan sadece arazi anlamında değil, eğer böyle olsaydı vatan anlayışı sönmüş, cansız bir eşya olurdu. Vatan, en fazla insanları, dili, şiiri, sanatı, şarkılarıyla (Türkü ve El havalarıyla-T.A.) vatandır” (Seyidov, 2008;341) diyerek ortaya koyar.

Muş türkülerinde de evrensel konu olan vatan konusuna yer verilmiştir. Muş yöresinde vatan ve millet konulu türkülerin çok ünlü en önemli örneği, sadece Muşluların değil, Türkiye’nin değil, Türklerin yaşadığı her kıtada diller ezberi olan Havada Bulut Yok Bu Ne Dumandır türküsidür. “Muş Türküleri ve Oyun Havaları” kitabında bu türkünün birkaç versiyonu ve onun hakkında değerli bilgiler verilmiştir. Bu türkünün Yemen’in başkenti Sana ile Taiz kentleri arasında bulunan Huş adlı bir Türk Kalesinin ismi olduğu da söylenir. Ama bilim insanları, araştırmacılar birkaç önemli kanıtlarla türküde adı geçen bölgenin isminin Huş değil, Muş olduğunu ortaya koyarlar. Kitapta türkünün birkaç örneğine yer verilmiştir. Türkü, vatanın ağır günlerinde, insanların aç çıplak vatan çağırışına ses vererek yollara düştüğü, evlerde kalanların onlar için ağıt yakması üzerine kurulmuştur.

*Kışlanın önünde redif sesi var,
Açın bakın çantasında nesi var.*

*Bir çift kundurayla, bir fesi var.
Burası Muş'tur, havası hoştur,
Giden gelmiyor, acep ne iştir.*

(Muş Türküleri ve Oyun Havaları, 2008: 86)

Muş'un Arkacında Kurtig Dağıdır türküsünün konusu acı bir olay üzerinde kurulmuştur. I. Dünya Savaşı döneminde Muş Ruslar tarafından işgal edilmiş, Muş halkı şehri terk etmek zorunda kalmış, çoğu insan yollarda ölmüştür. 1917 yılında Ruslar geri çekildikten sonra Muşlular memleketlerine geri dönebilmişlerdir. Acılı bir türküdür, burada Ermeniler tarafından zehirlenip öldürülen yiğit asker Servet Paşa'dan da söz açılmıştır. Türküde zor günler yaşayan vatanın derdi dile getirilmiştir:

*Muş'un arkasında dağdır, meşedir,
İçinde oturan Servet Paşa'dır.
Veysi emir verdi Muş'u boşaltın,
Ağla, vatan, ağla gör neler oldu
Vatanı terk eden hainler oldu*

(Muş Türküleri ve Oyun Havaları, 2008: 98)

Bu kitapta Giderem Muş'a Garşı (s.74); Muş'un Etrafında Fesli Gezerim (s.100), Ordumuz Geldi Muş'a Dayandı" (s.107) Çanahgele Türkisi (s.318), Ezirgan Türkisi (Erzincan) vs. türkülerde vatan, millet konusu, Deyiş (s. 316) türküsünde ise cumhuriyete, millete, cumhuriyetin kurucusu Mustafa Kemal Paşa'ya şükranlar vardır.

Azerbaycan'ın el havalarda da en fazla Azerbaycan'a, onun güzelliğine, çalışkan insanlarına övgü vardır. Örneğin, Yaşa Azerbaycan (Azerbaycan Halk Türküleri, 1993: 13), Bahçede Gül (a.g.e. 1993: 29), Bizim Yerdedir (a.g.e. 1993: 31), Sarı Bülbül (a.g.e. 1993: 35), Vatanımın Baharı (a.g.e. 1993: 69), Bizim Vatan Kızları (a.g.e.1993: 70) vs. gösterilebilir.

Azerbaycan Yaşa, Azerbaycan el havasında Odlar Yurdu'nun güzelliği övülmektedir. Bir de bu eseri yazan şairin millet adından konuşarak eğer vatan gönüldüyse halk çandırırsa bunların bir birinden ayrılmayacağı göz önüne getirilmektedir. Bizim Yerdedir adlı el havasında Azerbaycan toprağında şiire, sanata, edibe yüksek değer verilmesinden sohbet açılmakta, Vatanımın Baharı şiirinde vatanın yeraltı-yerüstü servetinin zengin olması dile getirilmiştir

*Bağımda güller güzel,
Okur bülbüller güzel.
Bu güzel vatanımda,
Ömürler, günler güzel.
Aran bizim, bağ bizim,
Çemen bizim dağ bizim*

(Azerbaycan El Havaları, 1993: 69)

Vatan gibi doğa da evrensel konudur. Türkü ve el havalarda doğa vatanla beraber verilmektedir. Vatan doğanın evladıdır. Her yerde vatan ve doğa ayrılmaz olarak gösterilmektedir. Neden eserlerde doğa vardır? Bu soruya bilim insanları şöyle cevap verir: Sanatçı eserde peyzajı (doğayı) sadece güzellik hatırına yaratmıyor, onu eserin ideası, olayların gedişi ile bağlıyor. Eserde tasvir edilen doğa eserdeki kahramanı tamamlamaktadır. Böyle ki, insan doğada yaşar ve faaliyet gösterir. Yazar veya şair kahramanın yaşadığı mekanı tasvir etmekle eserin kahramanını tamamlar" (Mikayılov, 1981: 156)

Türkülerde de çok sayıda doğa tasvirleri var. Bu tasvirler çeşitli konuları farklı göstermek, bazen de buradaki insanları tamamlamak için kullanılmaktadır. Örneğin, Muş'un baş tacı, simgesi haline çevrilen Havada Bulut Yok Bu Ne Dumandır türküsünde doğa tasviri o dönemdeki vatanın ağır günlerini göstermek için kullanılmıştır. Yani doğa da vatan, millet gibi ağır-acı içindedir. Havada bulut olmasa da duman vardır, mehlerde ölüm olmasa da şivan

vardır. Mahallede acı günlerin – şivanın olmasını gökteki duman da gösterir. Yani dumanla şivan ikisi bir arada durumun çok ağır olduğunu dile getirmektedir. Gülü çimen olan Yemen'den giden gelmiyor, Muş'un yolu da yokuştur, bu yokuş yol gidenlerden bir haber vermiyor, yokuş yollarda Yemen'e gidenlerden bir haber yok (*Muş Türküleri ve Oyun Havaları*, 2008;84)

Azerbaycan el havasında sevgilisine aşık olan lirik kahraman doğayı överek sevgilisine aşkı beyan ediyor:

*Uca dag başında biter laleler
Gül çiçek üstüne düşer lalleler
Gülden ötrü bülbül eder naleleler
Ona men vuruldum (a.g.e.1993:7)*

Muş Türkülerinde lirik kahraman derdini doğa ile kıyaslar veya doğaya yalvararak sevgilisinden haber getirmesini veya ona yardım etmesini rica eder:

*Durnamın ganadı bir gariş telden,
Çekelim ayrılık ne gelir elden
Garip bülbül gibi ayrıldım gülden
Durnalar, durnalar telli durnalar,
Benden yâre selam edin durnalar...(54)*

Veya:

*Ötme bülbül, ötme bülbül
Derdi derde gatma bülbül,
Benim derdim bana yeter
Bir de sen dert gatma bülbül (109)*

Azerbaycan el havalarda lirik kahraman sevgilisinin güzelliğini doğayla kıyaslamaktadır:

*Bir serv boylu, dodagı gönçe,
Maral bakışlı yara aşıgem.
Gülende lebinden balı akan,
Bezenib serhoş tek, punhanı bakan
(Azerbaycan El Havaları, 1993: 38)*

Hem Muş, hem de Azerbaycan türkü ve el havalarda insanın en güzel, ulvi duygusu ve edebiyatın evrensel konusu olan aşktır. Bu ince, güzel duygu hakkında Karataş: “Bütün milletlerin edebiyatında, özellikle, şiirinde aşk tem'inin müstesna bir yeri vardır. Şiirin oluşumunda en büyük etken aşktır, dense yanlış olmaz. Çünkü şiirin cevheri aşktandır. Mayasına aşkın ateşi, sıcaklığı karışmıştır. Aşktan alır kıvılcımın has şiir ve aşkın yakıcı güzelliği ile ışıldar” der (Karataş, 2007: 55).

Bu fikirler türkü ve el havalardaki şiirlere uygun gelmektedir. Türkülerin ve el havalalarının içeriğinde şiirdeki gibi aşkın ateşi, sıcaklığı vardır. Bunlara ateşli sevgi, sevgiyi daha alevli kılan hasret, özlem de karışmıştır. Kalem Üstünde Kalem türküsünde lirik kahraman sevgilisine hoş sözlerle müracaat eder.

Aşk konusundaki türkü ve el havaları şu şekilde sınıflandırılmıştır:

1. Sevgiliyi övme
2. Sevgiliye hasret
3. Sevgiliye özlem
4. Sevgiliye sitem (sitemin içinde hafif alkış, karkış ve yalvarış var)
5. Sevgili özelliklerinin doğa ile kıyaslanması

Muş türküsü Bağa Girdim; Yazmam Düştü Teyege'ye türküsünde şöyle denmekte:

*Kaşların milinandır,
Bu sevda şirinandır*

Veya: *(Muş Türküleri ve Oyun Havaları, 2008: 48)*

*Heç olur mu yâre doymak,
Ağzı bal dudağı kaymak
(Muş Türküleri ve Oyun Havaları 2008: 6)
Muş'un güzel kızları
Yavru ceylana benzer
(Muş Türküleri ve Oyun Havaları, 234)*

Azerbaycan el havalarında sevgilinin övgüsü şöyledir:

*Yüzü gül, lebleri kaymak,
Yalan sözdür yardan doymak.
(Azerbaycan Halk Türküleri, 1993: 8)
Derdimin dermanı ay Alagöz balam,
Gözlerin kurbanı ay Alagöz balam.
(Azerbaycan Halk Türküleri, 1993: 12)*

Aşkta hasretin özel bir yeri vardır. Sevgililer bir birlerinin hasretinden yanıp kavrulmaktadırlar. Bu duygu Muş türklerinde şu şekilde hissedilir:

*Durnamın kanadı bir garış telden,
Çekelim ayrılık ne gelir elden
Garip bülbül gibi ayrıldım gülden.
Durnalar durnalar telli durnalar,
Benden yâre selam edin durnalar..
(Muş Türküleri ve Oyun Havaları, 2008: 54)*

Bu türküde sevgilisinden ayrılan lirik kahraman durumunu bülbül ile kıyaslar ve doğadan-durnalardan yardım bekleyip, durnalar aracılığıyla sevgilisine selam gönderir.

Azerbaycan el havalarında ise sevgiliye hasret ifade eden mısralara rastlanılmamıştır.

Her iki bölgenin türkü ve el havalarında sitem duygusu kendine yer bulmuştur. Lirik kahraman ona lakayit kalan, sevgisine dikkat yetirmeyen sevgilisine hafif şekilde sitemini bildirmektedir:

*Senin ettiğin bana yeter,
Yandım dolana dolana.
Kafir oğlu gel imana,
Yeter yeter yazık bana
(Muş Türküleri ve Oyun Havaları, 2008: 51)*

Burada seven kız sevgilisine hafif sitem etmektedir.

Azerbaycan el havalarında:

*Küstürmüşen çek nazımı,
Kışa dönderme yazımı,
Çalıp dindirme sazımı,
Yaralıyım yar..
(Azerbaycan El Havaları, 2008: 11)*

Türkülerin ve el havalarının dilini zenginleştiren buradaki mecazlardır. “Mecazda söz ile onun işaret ettiği anlam arasındaki ilişki hakikatin dışındadır. (Karataş, 2007:308)

Birçok bilim insanı mecaz hakkında çeşitli fikirler söylemektedirler. Bilim insanı B. Ayvazoglu mecazlar hakkında şöyle demektedir: “Kelime mecaz haline geldiği zaman, bir birine benzetilen şeylerin sınır çizgileri belirsizleşmekte, iki şey garip bir biçimde bir birine karışarak zengin ve müphem bir çağırışım dizisi meydana getirmektedir” (Ayvazoglu, 1990: 16)

Turan Karataş'ın dediği gibi, mecaz bütün dillerin doğasında vardır. Yaratıcı ve hayal gücüne dayalı edebiyat eserlerinde önemli bir anlatma vasıtasıdır. (Karataş, 2007: 308)

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

“Mecazlardan, özellikle onun türü istiarelerden kullanılmayan dil bedii dil sayılmaz. Azerbaycan dilinde mecazi söz ve ifadeler elvan, manalıdır. (Celal, Hüseyinov; 1972: 81)
Muş türkülerindeki teşbihlere dikkat edelim.

*Çaldığım bağlama kömür gözlüm ağlama
(Muş Türküleri ve Oyun Havaları, 2008:198)*

Veya:

*Ben olmuşum bir güzele yaginci,
Dodak püste, dihan kaymak, diş inci
(Muş Türküleri ve Oyun Havaları, 2008: 320)*

Azerbaycan el havalarında:

*Bir selvi boylu, dudağı gönçe,
Maral bakışlı yara aşigem
(Azerbaycan Halk Mahnıları, 1993: 38)*

Veya:

*Yüzü gül, lebleri şeker,
Dili badam içidir.
(Azerbaycan Halk Mahnıları, 1993:127)*

“Bedii dilde çok geniş yayılmış mecaz türlerinden biri de metaforadır. Metafora Yunan sözü olup göçürme anlamındadır. Azerbaycan edebiyatşunaslığında ve Doğu halkları edebiyatında metaforaya istiare denilir. İstiare Arap sözü olup o da göçürme anlamını vermektedir” (Mikayılov, 1981: 1859)

Türkiye’de tanınmış bilim insanı Turan Karataş Ansiklopedik Edebiyat Terimleri sözlüğünde mecazın çok kullanılan türlerinden olan istiareye eğritileme olduğunu ve istiare benzeyen ve benzetilenden biri eksik olan teşbihtir. (Karataş, 2007: 240)

Karataş fikirlerini teyit maksadıyla Recaizade Mahmut Ekrem’in istiare hakkındaki fikirlerinden de istifade etmiştir: “Bir kelimeye, gerçek anlamını bir tarafa bırakarak ilgisi olan veya benzerliği bulunan başka bir anlam vermek”

Muş türkülerinde istiare:

*Yandı bağrım kebab oldu (72)
Ganadında gümüş var (142)
Ben bahtımı karaladım (191)
Kırdım yürek taşını (193)
Aşkımdan kibrit oldum,
Üflesem yanıyorum (193)
Bağrı yanık köz anam (238)
Gaşların mildir senin
Dilin bülbüldür senin (308)
Gaşların gaşlar beni,
Derdin ateşler beni (308)*

Azerbaycan el havalarında kullanılmış metafora veya istiareye dikkat edelim:

*Bülbül gan yaş döker
Ağzı şirin şeker (16)
Nefesi var çiçeklerde,
Negmesi var küleklerde (70)
Ben senin esirinim, gel beni dindir,
O şirin sözlerinle kalbimi güldür (110)*

Halk türkülerinde de etnografik malzemeler vardır. Bu malzemeler giyim, süs eşyası vb. şeklindedir. Eserde güzellerin güzelliklerini daha güzel ifade etmek maksadıyla onların giyim, kuşam, süs eşyaları da bu güzele eşit olarak tasvir edilmiştir. Muş türkülerinde

etnografik malzemeye rastlanılmamıştır. Azerbaycan el havalarında ise etnografik malzemelerin sıklıkla kullanıldığı tespit edilmiştir:

Eşrefi, mirvari düzüp teline (14)
Kürd kızı batıptır şala, kumaşa (17)
Elinde ipek desmal (25)
Kızıl yüzük firuze (37)
Ketan köynek, bendi gümüş (34)
Ak gerdene hemayiller takanda (40)
Belde kemer (42)
Gümüş kemer bağlamışsın (50)
Kırmızı koftalı, yeşil tumanlı (103)
Ayagında mesî var (114)
Çiyinde tüfek, belinde gitar (120)
Hesiri basma dolan gel (125)

Türkülerin bir başka özelliği de türkülerde çok sayıda folklor örneklerinin, destan ve efsaneler, alkış, kargış vb. kullanılmasıdır.

Muş türkülerinde destani unsurlar veya kahramanlıklarla ilgili malzeme tespit edilememiştir. Azerbaycan el havalarında ise bir el havası destan kahramanı Kaçak Nebi hakkındadır:

Koy sana desinler ay Kaçak Nebi (s.14), Yakan Düğmele el havası Aslı ve Kerem destanından alınmıştır. (34). Sarı Bülbül ve Çalpapak (53) havası Tahir ve Zöhre destanındandır (35).

Muş türkülerinde ve Azerbaycan el havalarında efsanelerle ilgili bazı unsurlar tespit edilmiştir.

Muş türkülerinde:

Leylam bazere çıkmış
Mecnun can satarımdı (125)
Bülbülem bag gezerim,
Mecnun'am dag gezerm (226)
Meni Mecnun eyleyip çöllere saldın (48)
Arpa Çayı aştı, taştı
Sel Sarayı aldı kaçtı (108)

Azerbaycan'da Hançoban ve Sara ile ilgili efsane, Azerbaycan halk havasına konu olmuştur.

Muş türkülerinde ve Azerbaycan el havalarında kullanılan kargış ve alkışla ilgili örneklerin tespiti yapılmaya çalışılmış olup Muş türkülerinde sadece bir kargış örneğine rastlanılmıştır.

Ellerim kırılısın vurmaz olaydım (321)
Ben olmuşum bir güzele yaginci (320)

Azerbaycan el havalarında kargış:

O ev berbat olup talanmak gerek (40)
Dilim, ağzım kurusun sona bülbüller (58)
Seni yanaşan ay kız (97)
Butada gülü yansın (115)
Men dönsem yüzüm dönsün (116)
Galarsan yana yana (148)

Alkışlar:

Yandım aşkına,
Kurbanım sana (22)
Goy dolanım başına pervane tek (63)

Başına döndüyüm harda qalmısan (110)

Özüm özüne gurban (133)

Kızın gittiği yollar

Görüldüğü gibi, Azerbaycan el havalarında kargış hem dua şeklinde, hem de azizleme, yalvarış şeklinde kullanılmıştır.

Türkülerin su içtiği, yararlandığı kaynak maniler bayatılardır. Bayatılar da türküler gibi anonimdir. Onları yaşatan, besleyen, Türk kültürünün en değerli incisi manilerdir. Hem Muş, hem de Azerbaycan el havalarında çok sayıda mani tespit edilmiştir. Bilindiği üzere manilerin muhtevası aşk, gurbet, ölüm, kahramanlık vb. gibi çeşitlilik arz eder.

Muş Türkülerinde kullanılan manilerden örnekler:

Parmağım beştir benim,

Derdim on beştir benim.

Can verdim, emek verdim,

Emeğim hiçtir benim

(Muş Türküleri, 2008: 212)

Sabahtır ezane bağ,

Kabrimi kazana bağ.

Ezrail'in ne suçu

Defteri yazane bağ

(Muş Türküleri, 2008: 242)

Azerbaycan el havalarından mani örnekleri:

Aşık eller ayrısı,

Şana teller ayrısı.

Bir gününe dözmezdim,

Oldum yıllar ayrısı

(Azerbaycan El Havaları, 1993: 62)

Bu dere derin dere,

Suları derin dere.

Yardan cevap alınca

Yalvarmışım bin kere

(Azerbaycan El Havaları, 1993: 85)

Muş türküleri ve Azerbaycan el havalarında mekân, zaman, tarihi olay, tarihi şahsiyetlere de yer verilmiştir.

Muş türküsü olup Türkiye'de okunan türkülerin içinde özel yeri olan kısa ismi Muş Türküsü, geniş ismi ise Havada Bulut Yok Bu Ne Dumandır isimli türküde mekân, zaman, tarihi olayların işlendiği tespit edilmiştir. Burada ismi gecen mekânlar Muş, Yemen, Mongok, mehle, kışla vs.'dir.

Mehlede ölüm yok, bu ne şivandır...

Ano Yemen'dir, gülü çimendir..

Burası Muş'tur, yolu yokuştur.

Mongok'un suları ovaya akar

(Muş Türküleri, 20018: 82)

Türkünün konusu savaş ve savaşın insanlarda yarattığı umutsuzluk, acı ıstıraptır. İnsanlar sevdiklerini Yemen'e savaşa göndermiş uzun süre sevdiklerinden haber alamamışlardır. Cevabını bildikleri halde kendilerine soru sorarlar.

Türkünün içerisinde bir resim tasvir edilmiştir: mehlede şivan, kışlanın önü, dumansız hava, asker çantasında fes, bir çift kundura.

Diğer Muş türkülerinde de çok sayıda mekân, zaman, tarihi olay, tarihi şahsiyetlerle ilgili fikirler vardır. Bazı türkülerin isimlerinde yer ve mekân isimleri dikkati çekmektedir.

Örneğin Mongok bağları 96); Muş'un arkası Kurtik dağıdır (99); Pottingen Değirmeni (113); Kurtakum'da Bir Kuş Var (142); Haspet Kalesinde Sıra Güzeller (231); Kurtig'in Meşeleri (233). Bazen de yer ve mekân isimleri türkülerin içinde geçmektedir. Örneğin; Mongok bağları (98); Kurtik dağı (8); Murat Köprüsü (101); Zengok Dağı (101); Hesen Gele (106); Bitlis (106); Kurtakum (142); Haspet (230), Çanakkale (318); Ezirgan'ı sel aldı (319); Tuna seli (332) vs.

Muş tarihinde önemli yeri olan tarihi şahısların ismi türkülerde yer almaktadır. Bunun en güzel örneklerinden biri olan yüce önder Atatürk'e ithaf olunmuş ve onu öven türküdür:

*Gere deniz al olsun,
Etrafı ordu dolsun.
Kemal Paşa var olsun,
Dümannarı gebr olsun*

(*Muş Türküleri ve Oyun Havaları, 2018: 316*)

Muş'un tanınmış yiğitleri, halkı düşünen, onların huzuru için canından geçen yiğitler Servet Paşa (98) Veysi Paşa (102) gibi kıymetli şahsiyetler Muş türkülerinde övülmektedir.

Çeşitli işaret ve sözlerle zaman anlatılır. Birinci Dünya Savaşı ve Rusların bu yerleri işgal etmesi çeşitli ifadelerle türkülerde kendine yer bulmuştur: Giderem Rus'a karşı (74); İleriden gelen Rus kazağıdır (98); Gelme Urus gelme (318). Türkülerde bu yerlerde bir zamanlar Ermenilere ait mekân isimlerinin de olması dikkat çekicidir. Ahçık (78) Pottingen değirmeni. Luso, Nazik gibi bazı türkülerin isminden anlaşıldığı üzere bu bölgede yaşayan Ermenilerin türkülere doğrudan katkı sunduğu anlaşılmaktadır. Gittim Kiliseye Baktım Hacına (76) türküsünde olduğu gibi:

*Vardım kiliseye kandiller yanar,
Keşişler oturmuş pervane döner (76)*

1915 yılındaki olaylar türkülerde zaman olarak geçtiği için dikkati celp etmektedir.

Azerbaycan el havalarında Rus senzurası bu tür kanlı olayların gösterilmesine yasak koymuş, el havalarında hep aşk, sevgi, güzel olayların işlenmesine müsaade edilmiştir.

*Ay ben aşigem Gence var,
Ay Şeki, Şirvan Gence var (59)
Araz akır lil ile ay kız (60)
Senin gibi yar hanı?
Azerbaycan ceyranı (67)
Guba'nın ag elması (73)
Kür gıragı serindir (74)
Men gedirem Zengilan'a (100)
Şirvanın yolları heşem (102)
Gidek Kırkkız yaylağına, Enek İsa Bulagına
Turşsu olsun oylagımız
Güzel Şuşa yaylağıımız (135)
Heşterhan'a giden gemi bend olur (153)
Tebriz üstü miyana..(161)*

Görüldüğü gibi, burada ismi gecen mekânlar sadece övgü ve tasvir maksadıyladır. Zaman diliminin en sık geçtiği sevgiye ithaf olunan el havalarındadır. Onlar da çoğu zaman bahar fesli, ömrün gençlik çağı, geceler, subh çağı gibi zamanlar kullanılmaktadır.

Muş türküleri ve Azerbaycan el havalarında dil yönünden önemli malzemeler vardır. Örneğin, türkünün ve el havalarının dilini zenginleştiren sinonim, antonim ve deyimleri dikkat çekicidir. "Sinonimler bir umumi mana ile ilgili olup bir nesneyi farklı şekilde adlandıran, leksik-semantik versiyonlarına göre aynı yapan, manaca yakın sözlere denilmektedir (Hasanov, 2005: 121).

Şekeri, şerbeti yâre içirttim (88)
Taşı, toprağı kana boyandı (101)
Kızı gelin kalmadı esir tutuldu (106)
Ezel bahar yaz ayları gelemez (324)
Bahce ağlar, bağlar ağlar, gül ağlar (326)
Alım gedim vatanıma, elime (326)
Dert ile mühneti bana mı verdin (330)

Azerbaycan el havalarında sinonimler:

Yüz bin gül, çiçek açsa (11)
Dillerde ezberdir hüsnü, cemalı (17)
Çekmişim hasretini, Gemini, mühnetini (25)
Goynu gülşen ola, bahar, yaz ola (41)
Ne şekere, ne bala (47)
Şahtada, garda, ayazda (72)
Güzelde işve, naz olur (76)

Muş türküleri ve Azerbaycan el havalarında dil yönünden mühim olan antonimler de kullanılmaktadır. Antonim Yunanca bir sözcük olup, bir birine eks, zıt, karşı mana ve nesnelere ifade eden sözler anlamındadır. Antonimler kemiyet ve keyfiyet, zaman ve mekan içerikli nesnelere eks yönlerini ifade eden fonetik terkipli sözlerdir. Bir nesnenin eks yönlerini gösteren, görünüşçe çeşitli, manaca eks olan sözlerle ifade olunan semasiyoloji olaya antonim denilmektedir (Hasanov, 2005: 144).

Muş türkülerindeki antonimlere örnek:

Daglar al geyinmiş, deryalar kara (321)

Muş Türkülerinde antonimlerin sıklıkla kullanılmadığı tespit edilmiştir. Azerbaycan el havalarında ise çok sayıda antonimlerin olduğu görülmektedir:

Gün doğmasa Ay batmaz (6)
El değende tez tez küse barışa (41)
Gündüz gedir, gece gedir (61)
Gedenim gediştir, gelenim yoktur (138)
Endirdin, galdırdın beni (141)
Gış getdi, geldi bahar (149)

Muş türküleri ve Azerbaycan el havalarında deyimlerin de kullanıldığı tespit edilmiştir. “Özlü ve etkilidir anlatım vasıtası olan deyimler, yerli yerinde kullanıldıkları takdirde, anlatıma canlılık kazandırır, düşüncüyü güçlendirirler (Karataş, 2007: 111)

Muş Türkülerinde deyimler:

Ecel gelmiş can gider, Tello (116)
İki gönül bir olsa (120)
Dertliyim dermanım yok (125)
Gün ola devran döne (196)
Kızlar kala turşıye (234)
Geçti Süleymanlar ne hayaldesin (327)
Gurbet elde baş yastığa gelende (328)

Azerbaycan el havalarında deyimler:

İki gönül bir olsa (6)
Pervane yanar oda (21)
Oduna çok yanmışım (25)
Dost payı şirin olur (82)
Bir gül ile yaz olmaz (113)

Konunun genişliğinden dolayı bazı konulara değinilmemiş olup ele alınan konular üzerine geniş açıklama yapılmamıştır. Örneğin, türkü ve el havalarında örf adet, türkülerin

dilinde Azerbaycan Türkçesinden alınmış sözler, Muş Türkülerinin içerisinde kullanılan Azerbaycan el havaları ve türkülerin içerisinde serpilmiş Azerbaycan türkülerinden parçalar olduğu dikkat çekici olmasına rağmen değinilmemiştir.

SONUÇ

Muş Türküleri ve Azerbaycan El Havalara Poetik Bir Yaklaşım konusu ilk defa araştırılan bir konu olduğundan doğal olarak bazı kusurlarının da olacağı muhakkaktır. Lakin çalışmamızda birçok ilgi çeken meselelere ışık tutmaya çalışılmıştır. Örneğin her iki sanat örneğinde dil ve üslup özellikleri araştırılmış olup bu araştırmanın her iki ülkenin sözlü kültürüne fayda saylayacağı ve yeni araştırmalara ışık tutacak bir çalışma olabileceği düşünülmektedir. Buradaki konular birbirinden farklı birkaç makalenin konusu olabileceği gibi umumilikte bunlar hakkında kitap boyutunda geniş çaplı bir araştırma yapılabilir düşüncesindeyiz. Ayrıca hem Muş hem de Azerbaycan türkülerinde aynı türküler mevcuttur, Bunları ayrıca araştırıp bir çalışma yapmak doğru olacaktır. Muş'taki türkülerin dilinde çok sayıda Azerbaycan dilinde kullanılan sözlerin olduğu görülmüştür. Bundan dolayı da her iki ülkenin türkülerinin dil yönünden araştırılması gerektiği düşüncesindeyiz.

KAYNAKÇA

AKSAKAL, Nurettin, “Halk Türkülerinin Edebiyatımızdaki Yeri”, **Birinci Türk Medeniyetlerinde Sözlü Kültür Geleneği Sempozyumu Bildirileri**, 12-14 Eylül, Denizli, 2002.

Anar, “Bin Yılın Yüz Şairi”, **Azerbaycan Şiir Antolojisi**, TC Kültür Yayınları, Ankara, 2000.

ARTUN, Erman, **Türk Halk Edebiyatına Giriş**, Karahan Kitabevi Y., Adana, 2013.

“Azerbaycan El Havalara”, **Azerbaycan Halk Türküleri**, Derleyen Gafar Namazaliyev, Hazırlayan Salih Turhan, Ankara, 1993.

Azerbaycan Klasik Edebiyatı Kütüphanesi, 20 Ciltte, C 1, Elm Y., Bakı, 1982.

BAYAT, Fuzuli, “Sözlü Kültür Bağlamında Eski Türk Abideleri”, **Birinci Türk Medeniyetlerinde Sözlü Kültür Geleneği Sempozyumu Bildirileri**, 12-14 Eylül, Denizli, 2002.

DAGDEVİRE, Sadık, “Türkünün Anlamı, Ortaya Çıkışı, Türleri ve Özellikleri”, **Birinci Türk Medeniyetlerinde Sözlü Kültür Geleneği Sempozyumu Bildirileri**, 12-14 Eylül, Denizli, 2002.

GORKİ, Maksim, **Edebiyat Hakkında**, Azərneşr Y., Bakı, 1950.

HASANOV, Hasret, **Muasır Azerbaycan Dilinin Leksikası**, Nurlan Y., Bakı, 2005.

KARATAŞ, Turan, **Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü**, Akçağ Y., Ankara, 2007.

MİKAYILOV, Şemistan, **Edebiyat Nazariyesi**, Maarif Y., Bakı-Muş, 1981

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

MİR, Celal, & HALİLOV, Penah, **Edebiyatşünaslığın Esasları**, Maarif Y., Bakı, 1972.

SEYİDOV, Yusif, **Eserleri**, Bakı devlet Üniversitesi Y., Bakı, 2008.

VELİYEV, Vagif, **Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı**, ADU Y., Bakı, 1970.

ÇÖZÜLEN MADDİ KÜLTÜRÜN BİR UNSURU: ISINMA, PIŞİRME VE TOPLANMA YERİ “TANDIR”IN MUŞ VE CİVARINDA SÜRDÜRÜLME VE YENİDEN ÜRETİLME PRATİKLERİ

Gülcan SEÇKİN*

ÖZET

Anadolu’da pek çok bölgede, özellikle kırsal bölgelerde, köylerde doğal bir ekonomide yaşanan hayatın üretiminde köylü genellikle hem ürünü, hem de ürünü üreten aletleri, düzenekleri, yapıları ve bütün bunların işletim mekânlarını üretmek durumunda olmuştur. Kırsal coğrafyada, insanlar, kendilerini ürettikleri gündelik yaşam döngüsünde yemek, ısınma gibi temel yaşamsal gereksinimlerini karşılayabilmek için çözümler üretmiştir. Doğu Anadolu, Güney Doğu Anadolu ve İç Anadolu’da kendi ekmeğinin buğdayını, ununu, mayasını üretmiş, hamurunu hazırlamış, kendi ürettiği pişirme-ısınma yapı ve mekânı tandırlarda kendi ekmeğini ve yemeklerini pişirmiş, aynı zamanda bu mekânları ısınma yeri olarak da kullanmıştır. Yoksulluk koşulları içinde, ekonomik de bulunduğu bu geleneksel ekmeğin, yemek pişirme biçimlerini, yapılarını genellikle korumuş, sürdürmüştür. Bu bildiride Muş ve yöresinde, kırsal bölgelerde kısıtlayıcı ekonomik koşullar içinde, tandır kültürünün ekmeğin pişirmek amacıyla, hem ekonomik olduğu için hem de geleneksel bir lezzet kaynağı olarak görüldüğü için hâlâ devam ettirilirken, bölgede il merkezlerine ve ilçelere göç edenlerin, Batı illerine göç edenlerin bu kültürü aileleri için sürdürmenin yanı sıra küçük bir gelir elde etme ya da iş edinerek ticari işletmenin konusu bir tüketim ürününe dönüştürme sürecinin yaşandığı üzerinde durulmaktadır. İl, ilçelerde fırınlar tandır kurarak ekmeğin çeşitleri arasında tandır ekmeğini de katmıştır. Böylece, tüketimci piyasada geleneksel ve çok işlevli bir pratik olarak tandırın, tandır ekmeği ve de yemeklerinin tüketim nesnesi olarak sunulduğu, yanı sıra ısıtma işlevine duyulan nostalji ile tandır ve türevlerinin işletmelerce turistik ve ticari amaçlarla canlandırıldığı, kültürü yaşatma yaklaşımıyla da pazarlandığı görülmektedir. Bu kültürün, geleneksel ortamında ısınma aracı olma işlevi terk edilmiş ancak ekmeğin üretimi sürerken, eşanlı modern gündelik yaşam içinde nasıl ticari tüketimin bir unsuru haline getirilerek sürdürüldüğü, şehirlerde de bireysel çabalarla geleneğin devam ettirildiği konu edilmiştir. Görüşmeler ve yeni medya içeriklerinden, yerel idarelerin açıklamaları ve folklor çalışmalarından yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Maddi Kültür, Tandır Kültürü, Gündelik Yaşam, Metalaşma, Yerel Kültür, Muş.

A PART OF OLD TRADITIONAL MATERIAL CULTURE: USING AND REPRUDUCING “TANDOOR” AS A WARMING, COOKING AND MEETING PLACE IN CITY OF MUŞ AND NEARBY PROVINCES

ABSTRACT

In many parts of Anatolia, especially in rural areas, in the production of life that lives in a natural economy in the villages, the villagers usually have to produce both the product and the tools that produce the product, their mechanisms, their structures, and all of them. In the rural geography people have produced solutions to meet basic vital requirements such as cooking, heating in their everyday life. Especially in Eastern Anatolia, South Eastern Anatolia and Central Anatolia, women cooked their own bread, meals, and also used them as a warming place, producing their own bread's wheat, flour, and yeast, preparing in tandoor producing their own cooking-warming structure. This traditional bread, which it finds economical in limited economic conditions, protected its cooking patterns and structures. In this essay it is claimed that this tradition has been maintained in eastern, south provinces, and locals in rural areas under restrictive economic conditions, because it is both economical and a traditional source of flavor for the purpose of baking bread of the tandoor culture. It has also been emphasized that those who migrate to the provincial centers and to the provinces of the region migrate to the Western illusions while continuing to cultivate this culture for their families, as well as the process of making small income or converting the main business into a commercial product. It is emphasized that the food industry is going to present the tandoor, the tandoor bread, the food as a consumption object. The nostalgia with the tandoor heating function is also marketed with cultural and livelihood approach. This culture has been tried to be portrayed as being maintained and revived in traditional and modern everyday life.

Keywords: Material Culture, the Culture of Tandoor, Everyday Life, Commodification, City of Muş, Local Culture, the Traditional Cultures of Anatolia.

---

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, İletişim Fakültesi, gcansn@gmail.com

GİRİŞ

Geçmiş ya da mevcut toplumsal yaşamları anlamak için yola çıkıldığında maddi hayatın ve kültürün alanına ait olgular, kendi süreçleri ve koşulları içinde analiz edilir. İncelenen olgular, en küçük şeyler, bu yaklaşımla görece bütünlüklü olarak değerlendirilebilir. Geçmiş ya da geçip gitmekte olan mevcut toplumu çözümlmek için, gündelik olağanlığı içinde sürüp giden sayısız ayrıntı gibi görünen şeyi, beslenme-yiyecekler, pişirme, kıyafetler-giyinme, ev, eşyalar, barınma, komşuluk ve tüm diğer envanteri çıkarılabilecek şeyleri, olanaklı ise ayırtmadan analiz etmek uygun bir yaklaşım olur. Tüm sıradanlık ya da kendiliğindenlik görüntüsü içindeki gündelik hayatı ve ona ait şeyleri kavramak için her tür nesne, yapı, yapıt ve durumu kendi koşulları içinden incelemek ve de bütün bunları üreten, yürüten ve değiştiren etkenleri veri almak gerekir. Bu tür incelemeler, odaklandıkları kesitte yaşamsal maddi, kültürel üretimin somut koşullarını, mekânlarını, insanların toplumsal varoluşunun üretilme biçimine ait durumsallıkları ortaya koyar. Bu yaklaşım içinde pek çok disiplinin buluşmasıyla bölgesel araştırmalar yapılabileceği gibi, toplumsal hayatın kısmî bir gerçekliği üzerinde belli bir disiplinin içinden ya da çeşitli disiplinlerden beslenen çalışmalar da bize toplumun, insanın gündelik yaşamının nasıl biçimlendiğine, üretildiğine dair veriler ve analizler sunabilir. Sosyal ve insani disiplinlerden beslenen betimleyici ya da eleştirel gündelik yaşam çalışmaları, yapılabilir. Maddi ve maddi olmayan kültüre ilişkin sadece bir envanter çalışması da yapılabilir. Ükelere, toplumsal gruplara, sınıflara, dönemlere göre insanların barınma mekânlarının, yeme pratiklerini, beslenme tarzlarını, yiyeceklerini nasıl temin ettiklerini, nasıl ürettiklerini, ekonomik, sosyal, kültürel koşullar içinde nasıl biçimlendiklerini, sofraların nasıl kurulduğunu, kap kacakların toplumsal tabakalara göre nasıl farklılıklar gösterdiğini bilmek, önemlidir. Gündelik, sıradan görünen önemlidir. Bütün bu, yeme içme, barınma, pişirme, ısınma, sözceler, davranışlar, yas, eğlence, vb., kültüre ait en küçük şeyleri dahi belirleyen bir üslup vardır. Oysa bugünkü modern gündelik hayat bu tür bir üsluba duyulan nostaljiyle ve inatla üslup aranması gibi özellikleriyle öne çıkar. Eski üslupları kullanmaya çalışma çabaları, çeşitli iç ve dış mekânda, üstte başta, vd. şeylerde, yer yer izlenir. Kuşkusuz geçmiş toplumları bütünlüklü anlamak için evi, mobilyayı, kıyafetleri, beslenmeyi, pişirmeyi ayırtmamak uygun olur. Modern gündelik yaşamda, bugün, ürün ve sermaye piyasasının yaygınlık kazanmasıyla her şey bu baskın nitelik tarafından belirlenmekte ve sürekli değişmektedir (Lefebvre, 2007:41). Gündelik olanın, ayrıntı ya da sıradan görünen en küçük şeyin önemli olduğunu belirttik. Bütün bunlar, gündelik yaşamın dinamiklerini, diyalektiğini temsil eder. Modern gündelik yaşamda, küreselleşme yerel kültürleri seçmeci biçimde metalaştırmış ve kültürlerin çözülmesinin ardından yer yer yaşatılma, canlandırma, ticarileştirme çabası içine girilmiştir.

Bu kuramsal perspektif çerçevesinde, bildiride Anadolu'nun hemen tüm yörelerinde ve uzak, yakın benzer kültürlerin olduğu pek çok ülkede (Kırgızistan, Azerbaycan, Irak, Suriye, vd. yakın coğrafyada) ortak bir maddi kültür unsuru olan, ekmeği, yemeği ve başında toplanıp ısınmayı temsil eden düzeneklerden biri olan "tandır kültürü" üzerinde durulmuştur. Bir başka deyişle kırsal bölgelerde yaşam koşullarını temsil eden temel bir pratiğe işaret edilmiştir. Bu maddi kültür pratiğinin özellikle Muş ve komşu illerde, gündelik hayattaki anlamları, işlevleri ve giderek geleneksel niteliğinden çözülerek ticari boyutta sürdürülmesi, çözülen üslupsal niteliği etrafındaki koşullar, anlamları, özellikle kentleşmeyle dönüşen gündelik hayat mekânları içinde bireysel olarak da üretilme çabaları sınırlı da olsa konu edilmeye çalışılmıştır. Bir "gündelik yaşam" çalışmasına konu olan bu kültürün üslupsal boyutunun giderek çözülmesine kadar olan anlam ve işlevleri ve sonrasında giderek ticari girişimin konusu bir meta olarak, yerini alan yeni ekmek üretim biçimleriyle birlikte kentteki gündelik hayatın eklektik bir unsuru haline gelmesi üzerinde durulmuştur. Bu maddi kültüre ilişkin yazılı, görsel kaynaklar ve sözlü anlatılardan yararlanılmıştır.

MUŞ VE YÖRESİNDE HÂLÂ SÜRDÜRÜLEN ANCAK GİDEREK NOSTALJİK VE TİCARİLEŞMİŞ MADDİ KÜLTÜRÜN BİR ÖRNEĞİ : “TANDIR KÜLTÜRÜ”

Anadolu'nun hemen her kırsal bölgesinde, köylerde yaygın olan, özellikle ekmek yapmak, ısınmak için kullanılan geleneksel bir düzenek, fırın/ocak olan tandır gündelik hayatın önemli bir parçası olmuştur. Bugün artık kırsal bölgelerin hepsinde de aynı yaygınlıkta kullanımda değildir. Köylerin şehirle olan etkileşimi, göç vermesi ya da köylerin şehirdekine benzer yapılaşması, toplumsal ilişkilerin değişmesi pek çok şeyi de değiştirmiştir. Ancak görece ekonomik koşulları, geleneklerle ilişkileri ve alışkanlıkları nedeniyle, tandır kullanımı yer yer devam etmektedir. Pek çok köyde, ısınma gibi eski işlevlerinin bir kısmından uzak da olsa özellikle ekmek ve verdiği lezzet nedeniyle çeşitli yemekler için kullanılmaktadır. Tandırlar, evlerin içinde ya da dışında, Muş'taki adıyla havuşta bulunmaktadır. Bazı yerlerde avluda, bel hizasında olacak şekilde yapılmaktadır. Birçok yerde içerde tandırın olduğu büyük sofada dumanın çıkmasını sağlayacak bir köşede ocak da bulunmaktadır. Veya avluda bir köşede, örtmenin altında ayrıca bir ocak bulunmaktadır. Ya da avlunun içinde, ayrı bir köşede yatak odası gibi de kullanılan tek göz oda ya da sofa biçiminde, tandır evleri inşa edilmiştir. Böylece evlerin içinde ya da avluda, ayrı bir oda içine yere yerleşik tandırlar ekmek, yemek pişirme, su ısıtma için kullanılmış, yanında ısınma, toplanma yeri ve ısıttığı mekân akşam yatak yeri olarak kullanılmıştır. Pek çok yerde yünden yapılmış boyalı ya da boyasız, yün ipliklerden dokunmuş, iki katının arasına yine yün döşenmiş, şal yorgan adı verilen kırmızı ya da beyaz renkte büyük yorganlar ağzı hafif bombeli, oval ya da yuvarlak, biçimli bir taş kaydırılarak kapatılan tandırın üstüne örtülür. Sıcak taşın üzerine uzatılan el ve ayakları ısıtacak şekilde kullanılan ısınma alanı, sohbet ve gerektiğinde de uyuma alanı olarak kullanılmıştır. Muş geleneksel evlerinde ısınmada alçak bir masa/tandır kürsüsü altına mangal konup, masa üstüne yorgan örtülerek de ısınma sağlanmıştır. Varsıl bölgelerde, çok odalı evlerde mangallar evin gereken yerlerinde ısıtma için kullanılmıştır.

Birçok yerde ısınmak için şehirden sobaların getirilip kurulmasıyla tandır evleri, ya da evdeki tandırlar kullanım dışı kalmamıştır ancak, öncelikli ısıtma işlevine çok ihtiyaç kalmamıştır. Tandırın yakılması, hamurun hazırlanması, çok miktarda ekmeğin, ısınmış tandırda dikkatle pişirilmesi, uzun süre sığağa maruz kalan kadınlar için ağır, meşakkatli bir iş olarak tanımlanmaktadır. Birçok yerde köylerin çeşitli noktalarına yapılan ortak kullanıma sunulan fırınlar kadınların daha kolay ekmek yapabilmesi için inşa edilmiştir. Mayaladığı hamuru hazır olunca, yanına odun ya da tezeğini, çalı çırpısını alan kadınlar yaktıkları fırında ard arda, birbirinin sığağında ekmeklerini pişirmektedir. Evinde fırınlı ocağı olanlar evlerinde ya da avluda kurulu fırınlı sobalarda ekmeklerini yapmakta, su ısıtmakta, yemek yapmaktadır. Tüp gazlı ocakların kullanılması da yemek konusunda geleneksel yordamlara başvurma ihtiyacını azaltmıştır. İç Anadolu'da köylerde (her ne kadar giderek belediyelere bağlansa da köylü için ya da göç eden ancak bağlarını koparmayan kuşaklar için özellikle köy, hâlâ/henüz köy olarak anılmaktadır) ısınmak için kat kaloriferi döşenmeye başlanmıştır. Mekânları, ihtiyaç duyulan sıcak suyu ısıtmak için çözümler nispeten çoğalmıştır. Bütün bunların yanında bazı yerlerde köylere lavaş ekmeği gibi çeşitli ekmekleri şehirden pişirip getiren, satışa sunan küçük işletmelerce gündelik ekmek servisi yapıldığı görülmektedir. İlk zamanla, “şehir ekmeği”, “beyaz ekmek”, “hazır ekmek” olarak da adlandırılmıştır. Ancak, köyde ya da beldede yaşayanların ortak kullanımı için açılan fırınlar çoğu yerde hâlâ yaygın olarak kullanılmaktadır. Ancak, Muş ve bölgesinde doğmuş, yaşamış olanların önemle vurguladığı şey: Muş'ta, özellikle kırsal bölgeleri sayılabilecek yerlerde tandır ya da dışardaki taş ocaklar gelenekselleşmiş ekmek, lavaş, yufka, ağır et yemekleri için kullanılmaya devam edilmektedir. Bu bölgede artık ısınma amacından çok ekmek, yemek için, özellikle kırsal

bölgelerde kullanılmaya devam edildiği, köy ortak fırınlarının bu anlamda fazla işlevsel olamadığını belirtenler de olmuştur.

Öte yandan uzun yıllara yayılan, Muş, Elazığ ve Bingöl'ü kapsayan, çok sayıda hedefleri olan bir proje olarak hayata geçirilen Murat Nehri Havzası Rehabilitasyon Projesi' kapsamında Elazığ Orman Bölge Müdürlüğü tarafından 18 köyde yapılması planlanan ekmek fırınının 8'i Muş'a bağlı köylerde kullanıma açılmıştır. Fırın talebinin özellikle kadınlardan geldiği, tandır yakmanın zorluklarından etkilenenler olarak da taleplerinin göz önünde bulundurulduğu belirtilerek, kadınların gündelik yaşamına nispeten kolaylık getiren bir hizmet olarak tanımlanmıştır. (<http://www.qunaydinmus.com>, 9Mart2017, <http://www.elazighakimiyethaber.com/ekmek-firinl-faaliyete-gecti/17561/>). Gündelik hayatın yükü, böylece yeni bir formda devam etmektedir.

Diğer yandan, tandır yapımı bir zanaat olarak hâlâ devam ettirilmektedir. Kendi kullanımını için tandırını yapabilme becerisinin yanında talep edildiğinde satılmak üzere bunu iş edinerek yapımını sürdürenler de mevcuttur. Köylerde geçinmeye katkı olarak aileler bir firma gibi değil ancak zaman zaman tandır yapıp satmıştır. Öte yandan pazarlanan ürünler haline de gelmiştir. Çok çeşitli yelpazede toprak ürünleri yapan firmalar kullanım amacına göre çeşitli biçimlerde tandır siparişlerini karşılamakta, farklı taleplere göre yapılmış tandırların artık internette de satışa sunulduğu görülmektedir. Diğer toprak ürünleri de üretilip satılmaktadır. Küpler, toprak kaplar, tandır çeşitleri toprak ürünleri yapan firmaların, pazarda ürün yelpazesine girmiştir. Bizzat tandırın kendisi metalaşmış bir nesne haline getirilmiştir: “Tandır, toprak tandır, köy tandırı, ekmek-lavaş tandırı, Erzurum, Mardin tandırı, kümbet tandır”, vb. tipte tandırlar üretilip satışa sunulmaktadır (<http://www.koseoglutandir.com>).

“GÖÇ EDENLER, TANDIRI DA TAŞIDI”

Göç edenlerin özellikle ekmek, lavaş, yufka, kavurma gibi pişirme özelliklerinden vazgeçemeyerek, tandır taşıdıkları kentsel ya da kentleşen mekânlarda, uygun yerlere yerleştirerek kullanmaya devam ettikleri görülmektedir. Ancak gelenek artık yerinden ve kendisinden eksilenlerle, değişen gündelik yaşamın içinde yeni bir gündelikliğin nesnesi haline gelmektedir. Göç eden aileler, il ya da ilçe merkezlerinde yöresel tandır ekmeğine duydukları özlemlerle yaptıkları tandır, zamanla iş edinerek, tandır ekmeği üretmeye başladıklarını ifade etmektedirler (<http://www.dogubayazitgazetesi.com/haber/dogubayazit-tandir-ekmeginin-modern-versiyonu-18953.html>). Bazı yerlerde günlük ekmek üreten fırınlar, tandır da kurarak, sevilen ve özlenen tandır ekmeğini satışa sunmakta, marketlerde ekmek çeşitleri arasında yer verilmektedir. Ekonomik olduğu ve lezzetli bulunduğu için kendi geleneklerini sürdürerek tandır ekmeği yapan aileler, marketlere, ya da yol kenarlarında açtıkları tezgâhlarla da satışa sunmaktadırlar. Böylece, dar gelirliler için geçime katkı aracı olarak da işlevlenmiştir. Bu şekilde tüketime sunumu, geleneği böylece farklı bir çerçeveye taşımıştır. Artık tandır ekmeğini yapma gereksesi görece değişmiştir. Aile için olmaktan öte bir ihtiyaçla, küçük bir gelir elde etmek üzere, pek çok seçeneği olan tüketicinin beğenisine, ilgisine sunulmaktadır. Maddi kültürün bir parçası olan ekmeğin ve pişirme düzeneğinin metaa dönüşmesi süreci yaşanmıştır.

Örnekleri sıklıkla izlenen, kurdukları tandır fırınla ekmek üreten, daha önceden bu beceriye sahip olan bazı girişimci kadınlar, ya da aileler kültürel miras olarak da sunulan, satılan bir ürüne dönüşen tandır ekmeği yapımını başlı başına işe dönüştürmektedir. (<http://www.hayuder.com/?p=416>). Özellikle kadınlar için, bir iş alanı haline gelmiştir. “Öz Muş Tandır Evi”ni kurup işleten küçük esnaf, kadınların çalıştığını, taleplerin artmasıyla il dışına, giderek yurt dışına, Almanya, Hollanda, İngiltere'ye talep üzerine tandır ekmeği yolladıklarını belirtmektedir. Tüketici için yurt dışına bizzat tandır götürülenlerin olması da bu

kültürün modern gündelik hayatın mekânı içinde yeniden tanımlanması ve bireysel bir eklemlemeni, ya da farklı kültürel ortamda var olma çabasının bir göstergesi olarak gelenekseli taşıma çabası diye de okunabilir.

“TANDIRINI YANINDA GÖTÜR YA DA BELEDİYELERDEN İSTE!”

Bazı il ve ilçelerde belediyeler köylerden ya da diğer şehirlerden göç eden ve bu geleneği sürdürmek isteyenlere ortak kullanabilecekleri tandırlar inşa etmektedir. Bu örnekler haberlere konu olmaktadır. Bu sadece Doğu ve Güneydoğu il ve ilçelerinde değil, İç Anadolu’da da örneklerine rastlanan bir durumdur. Eskişehirde Odunpazarı Belediyesi, halk merkezinde 75. Yıl Mahallesi sakinlerinin talebi üzerine açılan tandır evinde kadınlar sırasıyla ekme, lavaş, yufka yapmaktadır. (<http://www.milliyet.com.tr/tandir-gunleri-basladi-eskisehir-yerelhaber-2119513/>). Artık ekme için tek seçenek tandır yakmak değildir. Ancak geleneksel ekme lezzetini, gündelik ihtiyacının ötesinde üretme pratiği olarak da değerlendirilebilir. Öte yandan Doğu ve Güneydoğu’da göç edilen yerlerde aileler belediyelerden geleneksel ekmeğini, daha ekonomik olduğu için ve daha lezzetli buldukları için üretebilme imkânını talep edebilmektedir. Gaziantep’de Şehit Kamil Belediyesi ilçenin pek çok yerine tandır inşa etmiştir. Köylerden ya da diğer illerden göç edip gelen aileler için alıştığı ekmeği, pahalı bulduğu fırın ekmeği yerine pişirebilme imkânı sunulmuştur.

(<http://www.sehitkamil.bel.tr/?sf=85&IDetay1=12881>) 15.2.2016.

<http://www.milliyet.com.tr/tandir-gunleri-basladi-eskisehir-yerelhaber-2119513/> (20 Haziran 2017)

GASTRONOMİDE “TANDIR KÜLTÜRÜ”

Gastronomide geleneksel lezzetini tandıra bağlayan ve adını bu pişirme yerlerinden de alan yemek kültürü, kentlerde yemek mekânlarının menülerinde pahalı yemekler arasında yerini almıştır. Pek çok lokanta içerisinde, özellikle de et lokantalarında kurulu fırınlarda lavaş ve pide hazırlanmakta ve eşanlı olarak sunulmaktadır. Lokanta ya da restoran mutfaklarında tandırda ya da sacda yapılan geleneksel lavaşla birlikte, adı tandır ile başlayan pek çok yemek, özellikle de et sunulmaktadır. Evlerdeki modern fırınlarda yine tandır yemeği olarak tanınan yemekler pişirilerek Youtube kanallarından ya da TV yemek kanal ve programlarından paylaşılmaktadır. Böylece, eski biçimiyle olmasa da, tandırın yemek, ekmek kültürü içindeki yeri artık yemek, hizmet sektörünün başlı başına konusu olmuştur. Sosyal medya ya da geleneksel medya izleyicileri de bu mecralardan, tandırın ısınma değilse de beslenmedeki rolünü hatırlatan adını ve tadını verdiği yemek türlerine aşina olmaktadır. Bu yemeklerin modern mutfaklarda nasıl yapılabileceğini anlatan sayısız video, yemek Youtuberları tarafından ya da yemek Youtube kanallarından yayınlamaktadır.

“EĞLENCE, DİNLENCE HİZMETİNİN NOSTALJİK, TİCARİ BİR UNSURU HALİNE GELEN TANDIR EVLERİ”

Tandır kültürünün yaygın olduğu yerlerde gündelik yaşamın doğal, vazgeçilmez bir unsuru, damak tadını biçimlendiren, bir araya toplayan bir ısı ve pişirme alanı olan tandır, tandır başı toplanmaları giderek şehirlerde nostaljik bir unsur olarak eğlence, dinlence hizmetlerine konu edilmektedir. Isınma, toplanma yeri olarak nostaljik bir yaşantı olarak hatırlanan tandır, “geleneğin yaşatılması” diye tanımlanarak, Gaziantep’te 2007 yılında Vakıflar Bölge Müdürlüğü’nden kiralanan yöresel el sanatlarıyla bezenen tarihi bir handa Tütün Hanı’nda çay içmek, dinlenmek, ısınıp rahatlamak isteyenlere tandır hizmeti sunulmaktadır. Kış aylarında çok ilgi gördüğü belirtilmektedir. Çay içen, bir yandan yorgan altındaki tandır ile ısınan, sohbet eden, açıkta otururken de üşümeden dinlenen müşteriler için geniş bir alan düzenlenmiştir. <http://www.milliyet.com.tr/tandir-kulturu-tarihi-handa-yasatiliyor-gaziantep-yerelhaber-3649/>, 3 Şubat 2014)

(Milliyet, 3, Şubat 2014)

(Milliyet, 3 Şubat 2014).

İL MONOGRAFİLERİNDE YEREL MADDİ VE SOYUT KÜLTÜRLERİN TANITIMINDA TANDIR KÜLTÜRÜNÜN YERİ

Son yıllarda bir görev olarak da yaygınlaşmıştır: Tüm illerde idareler kapsamlı bölge ya da il monografileri hazırlamakta ve web sayfalarında başlı başına tanıtım amacıyla yer vermektedirler. O bölge ile ilgili akademik çalışmalardan yararlanılarak da hazırlanan bu çalışmalar web sitelerinden sunulmaktadır. Her yerde aynı derinlikte olmamakla birlikte, kısmen geçmiş tarihsel bağlamları üzerinde de durularak ilin tarihi, mimarisi, yörede yaşamış farklı topluluklar, gelenekleri, mutfak kültürü gibi maddi ve soyut kültürlere ait konular üzerinde durulmaktadır. İl monografilerini konu alan kitaplar da yayımlanmaktadır. Örneğin

Sivas üzerine yayımlanan kitaplardan bir örnek verilirse, (yörenin geleneksel kültürüne ilişkin başka kitapları da olan) araştırmacı Müjgan Üçer'in kaleme aldığı bir çalışma, yayınevi tarafından "Sivas Kitaplığı'nın dördüncü kitabı diye yayımlandı: *"Anamın Aşı, Tandırın Başı, Sivas Mutfağı"* (Kitabevi Yayınları: İstanbul, 2006, 769s.) il ve ilçeleri içine alan çalışma, yörede yaşamış Rumeli ve Kafkas göçmenlerinin sunduğu zenginliği de temsil etmek üzere kapsamlı biçimde hazırlanmış bir il ve yöresi monografisi ortaya konulmuştur. il ve ilçelerin markalaşma çabaları öncelikle idari bir görev olarak yerine getirilirken, kültürel mirasın korunması ve tanıtılması, ticari bir değer kazandırılma çabalarıyla birlikte biçimlenmektedir.

SOYUT KÜLTÜR MİRASINDA, "TANDIR" DİLSEL GÖSTERGESİNİN KULLANIM ÖRNEKLERİ

Tandır kültürünün olduğu bölgelerde, "tandır", sözlü dilin alanında, türkü, maniler ve deyişlere taşınmıştır. Yörelere illerinde, örneğin, Erzurum, Ardahan'da kadınların düğünlerde, kınalarda karşılıklı söylediği maniler ve türkülerde gündelik yaşamın içindeki yerine ait göndermelerle duyguların anlatımında yerini alır. Maddi kültüre ait tandır pratiğinin bilgisi, anlamı, çeşitli yönleri bu türkülerde, manilerde, deyişlerde doğal olarak yerini almıştır:

"Tandır yaktım terledim.
Çıktım seyran eyledim
Deseler yârin gelmiş
Koçu kurban eyledim"

*

"Tandıra goygum güveç
İçi doludur döğmeç
Yüzün neye tökirsen
Gel yiyah güleç, güleç"

(Kaçar, <https://books.google.com.tr/books?id=N96KCwAAQBAJ>)

*

"Tandır yaktım, tad oldu (le le)
Yar yolların yad oldu
Yollara baka baka
Belim iki kat oldu (lele)

(http://www.incikoyum.com/detay.aspx?desc_r=6&id=12)

Türküler, gündelik sözceler, kalıplaşmış ifadeler giderek, ait oldukları yerel topluluk dillerinde de sık sık kullanılan, genç kuşakların gündelik konuşmalarında yer bulan sözler olmaktan uzaklaşmaktadır. Yerel topluluk diline ait dilsel pratikler olarak kalan metaforik kullanımlar oldukça azalmıştır, azalmaya devam etmektedir: "**Elleri tandır gibi yanıyor**", "**içerisi ocak/tandır yanmış gibi**" (çok sıcak). Bir başka örnek, Kayseri'de söylenen bir deyiş: "**Tandırın ilk ekmeği yanar**", gibi. Elazığ'da söylenen bir söz: "**Tandır sıcakken ekmek tutar**". Konya yöresinden bir atasözü: "**Tandır başında bağ dikmek kolaydır**". "**Tandıra kalkmak**", sözcüsü de yine pratiği temsil eder. "Malatya tandır ekmeği"nin UNESCO Dünya Kültür Mirası listesine girmesini isteyen Malatyalılar, bugün üretilen tandır ekmeğinin eskisi gibi olmadığını da hatırlatmaktadırlar. "Tandıra kalkmak diye bir deyim vardı. Odun ateşinin nar gibi kızardığı, cehennemi bir sıcaklığın kapladığı tandırın içine elinizi sokup ekmeği yapıştırmak büyük bir maharet ve dayanıklılık gerektiriyordu. Sabah gün aydınlanmadan erkenden kalkılır, mahalledeki komşularımız da yardıma gelirdi" (http://www.malatyasonsoz.com.tr/haber-48148-Tandir_UNESCO_Listesine_Alinmeli.html, 15.1.2018).

Görüldüğü gibi bunlar yaşanmış süreçleri temsil eden, sözlü iletişimin alanına ait dilsel kullanımlardır. Artıksız anlatımlar ya da söylemler de denilebilir. Yörenin kentte ya da kırdaki yaşayan genç bireylerine hikâyesi, dolaylı anlatımın derin anlamı, bir başka deyişle kültürel bağlamı anlatılmadan bu tür dilsel miras, deyişler kolayca kavranmaya açılmaz. Tahsin Yücel'in söylediği gibi gündelik hayattaki her şey, gittikçe artan bir hızla tek biçimliliğe yönelirken, temel yapısı değişmez kalmakla birlikte, kendi özelliklerine uygun düşen biçimde dil de bu yönelime uymakta (2007:231). Şu halde, gündelik yaşam değişirken gündelik dil kullanımları da değişmiştir ve değişmektedir. Maddi kültüre ait pratikler, yapılar, düzenekler nesnelere, maddi olmayan kültüre ait pratikler, söylemler folklorik araştırmaların veya diğer disiplinler arası çalışmalarının konusu olur, kayıtlara geçer, ya da müzelerde sergilenirken gündelik dildeki farklı, zengin kullanımlardan ve köklü biçimde değişen maddi pratiklerin alanından (çokluk göndergesiyle birlikte) silinmeye başlarlar.

Toplumsal katmanlara, bölgelere, vd. değişkenlere odaklanan ve bireyler içinde yaşadıkları toplulukların kültür ortamında dili öğrenir diyen, "toplum dilbilimsel yaklaşımlar bireyleri dilsel topluluklar içinde diğer bireylerle etkileşim halinde olan kültürel varlıklar olarak tanımlarlar" (Ruhi, 2003:18, 26). Dolayısıyla, toplumsal koşullar ve kültürel çerçeve değişirken topluluk dillerindeki kalıplaşmış, ya da yaygın geleneksel sözler de gündelik sözlü iletişimden giderek düşmektedir. Girişte de söylendiği gibi belli bir maddi gerçeklik dönemine ve yaşam biçimine ait bir maddi pratik olarak, geleneksel kültüre ait birikim ve söylem unsuru olarak "tandır", tarihsel, toplumsal ve dilsel bağlam bağlıdır.

YENİ MEDYADA TANDIR KÜLTÜRÜNE AİT BİLGİLER, GÖRSEL SUNULAR

Tandır kültürünün yaşandığı bölgelere seyahat edenler, ya da bu bölgelerde yaşayanlar, yerel medya, yerel idareler bu kültüre ait görüntüleri gazetelerden, web sayfalarından paylaşmaktadır. Çok eski yıllardan beri folklor dergilerinde halkın tandır kültürü akademik çalışmalara konu edildiği gibi, yurttaş gazeteciliği olarak da nitelenebilecek anlık kayıtlarla geleneksel tandırın inşasına ve kadınlarca kullanımına dair görseller, kısa video kayıtları yeni medyada paylaşılmaktadır.

Bütün buraya kadar söylenenleri belki de Jean Baudrillard'ın sözleriyle özetlemek, çerçevelemek de uygun olabilir. Baudrillard, nesnelere çağını, nesnelere ritmine ve onların hiç kesintisiz art arda gelişlerine göre yaşadığımızı işaret eder. "Geçmiş uygarlıkların tümünde dayanıklı nesnelere, araçlar veya binalar kuşaklarca insandan daha uzun yaşamışken, bugün onların doğmasını, gelişmesini ve ölmesini izleyen bizleriz" (2004:16). Bugün tandır belli ekonomik koşullar, yaşam koşulları, toplumsal üretim ve ilişkiler alanına ait bir yapı olarak ele alınmaktan çok pazarın, tüketimci hizmetin konusu, bolluk ve eğlenme gerçekliğinin bir parçası olarak şekillendirilmekte ve sunulmaktadır. Ayrıca kadınların yaşamındaki ağır emek isteyen yanı sıra da fazlaca konu edilmemektedir. Pişen ekmeğin dokusu, buğdayı, unu, mayası da eski yerinde değildir. Tandırın ekmeği, sıcaklığı, pratiği pazarın koşullarında tüketimin konusu olmuştur.

SONUÇ

Bugün modern, gündelik hayatta her tür bolluğu, her zaman ve dönemde üretilmiş nesnelere, giysileri, yemekleri, üsluplar, vb., vd. şeyleri üretip sunma, nostaljik de olsa sahip olma, yaşatma iddiasıyla her şeyi kuşatmayı sürdüren pazarın hakimiyeti izlenmektedir. Nesnelere, mallar, hizmetler, eski yeni kültürel mallar, hizmetler bir arada sunulmaktadır. Piyasa her şeyi değiştirmektedir. İnsanların taleplerini karşılama, arzularına cevap verme çabası değişerek, değiştirilerek metalaştırmayı, metanın sayısız meta arasında, bolca sunumunu getirmektedir. Tandır kültürü de yer yer geleneksel niteliğiyle sürdürülse de ürün, hizmet

piyasaları nesnelere arasına katmış, değiştirmiş, yeni formda, yeni yaşantılar içinde kentte yaşayanlara, çeşitlerden bir çeşit olarak sunmuştur.

KAYNAKÇA

1. Telif Eserler

BAUDRILLARD, J., **Tüketim Toplumu**, Çev. H. Deliçaylı, F. Keskin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2004.

LEFEBVRE, H., **Modern Dünyada Gündelik Hayat**, Çev. Işın Gürbüz, Metis Yayınları, İstanbul, 2007.

YÜCEL, Tahsin, **Dil Devrimi ve Sonuçları**, Can Yayınları, İstanbul, 2007.

RUHİ, Şükriye, “Söylem ve Birey”, **Söylem Üstüne**, (Yay. Haz. Ahmet Kocaman), 2003.

ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık ve İletişim A.Ş.: Ankara, 2003., s. 12-26.

2. Web Sitelerinden Alınan Kaynaklar

<http://www.megahaber27.com/haber/7148/tandir-kulturu-sehitkamilde-yasatilacak.html>
(2.15.2016), (E.T. 2.12.2018).

<http://www.dogubayazitgazetesi.com/haber/dogubayazitta-tandir-ekmeginin-modern-versiyonu-18953.html> (13.12.2015) 8E.T. 20,3,2018).

<http://www.dunyabulteni.net/haber/264360/kirgizistanin-guneyinde-tandir-kulturu-foto>

<https://www.sondakika.com/haber/haber-muslu-kadinlarin-bayram-telasi-8583784/>

“Tandır UNESCO listesine alınmalı”, (15 Ocak 2018)

http://www.malatyasonsoz.com.tr/haber-48148-Tandir_UNESCO_Listesine_Alinmali.html
(E.T. 18,3, 2018).

<https://erzurumsevdasi.com/eski-erzurum-mutfaginda-tandir/yanan-tandir/>

<http://www.milliyet.com.tr/tandir-kulturu-tarihi-handa-yasatiliyor-gaziantep-yerelhaber-3649/>

(3, 2, 2014), (E.T.2.12.2018).

http://www.inkoyum.com/detay.aspx?desc_r=6&id=12 (12.9.2009), (E.T. 20.3.2018).

“Tandır lavaş ustaları “, (10. 12. 2016). <https://www.youtube.com/watch?v=0BMSdRLJV-0>

Kayseri’de Tandır Yapımı: <http://www.koseoglutandir.com/ekmek-tandiri-koy-tandiri-lavas-tandiri.htm> (E.T. 1.1.2018).

“Batman’ın Sason İlçesinde halk, ekmeğini tandırlarda pişirerek, bölgedeki kültürü yaşatıyor”
(29.01.2018) <http://www.sasun.org/haberler/tandir-kulturu-sasonda-surduruluyor-h838.html>
(E.T. 2.2.2018).

Mehmet Şahin Kaçar Külliyyatı: Alfabetik Erzurum Manileri:
<https://books.google.com.tr/books?id=N96KCwAAQBAJ> (E.T. 4.4.2018).

Artvin-Yusufeli, <https://www.youtube.com/watch?v=RuAP5lAaz9c> (31,8,2014). (E.T. 19, 3, 2018).

3.Tandır Görselleri

https://www.google.com.tr/search?q=tandir+f%C4%B1r%C4%B1n%C4%B1&sa=X&biw=931&bih=628&tbm=isch&source=iu&ictx=1&fir=W1b5JT4RpXA4EM%253A%252CnnTCdw7LQM8TBM%252C_&usg=__BvIPdwbv9ASmK4FyYfHA66PvMdY%3D&ved=0ahUKEwj1ppqI6KDaAhUDCZoKHdNSDv0Q9QEIUzAD#imgrc=W1b5JT4RpXA4EM: (E.T. 20,3,2018).

4.Sözlü Kaynaklar

Ankara’da yaşayan Muşlularla görüşmeler. Muş Kültür İl Müdürü M. Doğan’la görüşme yapılmıştır (Nisan, 2018).

MUŞ TÜRKÜLERİNDE SÖZ VARLIĞI VE BUNA HALKBİLİMSEL YAKLAŞIM

Erhan AKIN*
Rezan KARAKAŞ**

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, Muş türkülerinde yer alan söz varlığı unsurlarını tespit etmek ve bunlara halkbilimsel açıdan da bakılarak halkbilimi ile ilgili olan sözler ayrı ayrı ele alınıp örneklendirmektir. Bu taramayla birlikte Muş türkülerinin söz varlığı açısından zenginliği tespit edilirken diğer taraftan da söz varlığına halkbilimsel açıdan bakılmıştır. Muş türkülerinin Türkçenin söz varlığı zenginliğinden yeteri kadar faydalandığı görülmüş ve halk kültürü unsurları ile bu söz varlığı zenginleştirilmiştir.

Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman incelemesi tekniği kullanılmıştır. Bu yolla çalışmanın hedefleri ışığında konu ile ilgili verilerin yer aldığı yazılı ya da işitsel-görsel kaynaklar incelenip değerlendirilebilir. Bu teknikle Muş türküleri söz varlığı ve halk bilimi unsurları açısından ele alınıp incelenmiş ve elde edilen veriler içerik analizi yoluyla değerlendirilmiştir.

Çalışmada ulaşılan sonuçlar şunlardır: Muş türkülerinde söz varlığı tespit edilerek en çok kullanılan söz varlığı unsurunu deyimler olduğu görülmüştür. İnceleme sonucunda 21 farklı deyim rastlanmıştır. Çalışmada dikkat çeken sonuçlardan bir tanesi de Muş türkülerinde tıp terimleri ile ilgili söz varlığı unsurlarının çeşitliliğinin çok olmasıdır. Çalışmada elde edilen diğer bir sonuç ise Muş türkülerinde ütopya ya da ulaşılmaz olan hayvanlardan çok at, kuş, baykuş gibi insanoğlunun doğal yaşamı boyunca karşılaştığı veya kullandığı hayvanlara yer verildiği sonucudur. Çalışmanın sonuçlarından hareketle çalışma alanı ile ilgili önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Muş Türküleri, Söz Varlığı, Halkbilimi, İnceleme

THE EXISTENCE OF WORDS IN MUŞ SONGS AND THE FOLKLORIC APPROACH TO THIS

ABSTRACT

The aim of this study is to determine the elements of the presence of words in Muş folk songs and to examine them in terms of populism and to analyze the words related to folklore separately. Along with this survey, the richness of Muş songs in terms of the presence of words was determined and on the other hand, the presence of the words was considered in terms of populism. It has been observed that Muş folk songs have benefited from the richness of the words of the Turkish language and the elements of folk culture and the existence of this word has been enriched.

In this study, one of the qualitative research methods, document review technique was used. In this way, in the light of the objectives of the study, written or audio-visual resources can be examined and evaluated. With this technique, Muş folk songs were examined and analyzed in terms of vocabulary and elements of folklore and the obtained data were analyzed through content analysis.

The results of the study are as follows: The presence of words in Muş folk songs determined the most commonly used phrase element is expressions. As a result of the investigation, 21 different statements were found. One of the remarkable results in the study is that there is a wide variety of verbal elements related to medical terms in Muş folk songs. The results obtained in the study of the animals, which are utopian in many other Muş or inaccessible songs, horses, birds, or animals, such as owls encountered during the natural life of mankind is given to the place where the result is used. Based on the results of the study, suggestions were made on the field of study.

Keywords: Muş Songs, Word Existence, Folklore, Review.

GİRİŞ

Halk şiirinin nazım şekillerinden biri olan türkü, geçmişten günümüze popülaritesini korumayı başarmıştır. Türkünün bestelenerek söyleniyor olması ve de aynı zamanda nakaratlara sahip oluşu, onun bu şöhretini sürdürmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Gerek ferdi gerekse anonim olan türküleri birleştiren en önemli özellik ise onların oldukça yalın ve rahat bir söyleyişe sahip olmalarıdır. Halk, duygu ve düşüncelerinin anlatımında kolay olanı tercih etme eğilimindedir. Anadolu'nun bazı yörelerinde isimlerin kısaltılarak söylenmesi, mi soru ekinin kullanılmaması gibi. Türküler, gündelik hayatın içine biraz da bu ihtiyacı

* Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, erhanakin49@hotmail.com

** Doç. Dr., Siirt Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, rezankarakas@hotmail.com

karşılama yönüyle dâhil olur. Anlatılması zor, bazen de imkânsız görülen duygu veya düşüncenin türküler aracılığıyla dile getirildiği görülür. Türküyü üretenin de tüketenin de amacı karışık duygu ve düşüncelerin bir düzene ve ahenge kavuşturulmasıdır. İfade edilmesi güç hislerin anlatımında türküler adeta bir can yeleği işlevi görür.

Türküler milletlerin kültürünü, dilini en iyi yansıtan öğelerin başında gelmektedir. Bu yüzden milletlere ait olan türküler her zaman değişik açılardan ele alınıp incelenmeye çalışılmıştır. Özellikle sözlü edebiyat geleneğinin güçlü unsurlarından olan türküler geçmiş ve gelecek arasındaki bağların en büyüklerindedir. Türküler bir nevi mirasın taşıyıcısı, dilin uygulama alanı, sanatın ve edebiyatın en mütevazı hali olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mirzaoğlu-Sıvacı(2005) çalışmasında alanda bu konuda yapılmış çalışmaların çok olduğuna değinir ve konu ile ilgili şunları dile getirir:

“Türkü, bir kültürde en yaygın şiirsel ve müzikal ifade biçimidir. Onun bu yaygınlığı, hem zamanda, hem de mekân da geçerlidir. Halk türküsü, çağlar boyu varlığını koruyabilen, toplumun geniş kitleleri tarafından paylaşılan ve daima popüler olabilen bir folklor türüdür. Halk türküsünün bu özellikleri, onu son derece işlevsel kılarken, diğer taraftan da, araştırmacılar için cazip bir konu haline getirmiştir. Çünkü Türkü, zamana karşı dayanıklı bir tür olarak, bize çağlar öncesinin kâinatı, tabiatı ve hayatı algılayış biçimlerinden bazı kesitler verir.”

Genel anlamda insanlarda var olan duygu veya düşünceler için ortak bir kanal oluşturan türkülerin, modern hayatın her türlü olumsuzluklarına rağmen ayakta kalması, Türk halk şiirinin yüzyıllar boyunca elde ettiği birikimle de açıklanabilir. Bu birikim, yalın ve sade bir Türkçe ile söylenen türkülerdeki söz varlığının da zenginleşmesini sağlar. Kaynağı halk olan türküler, toplumun her türlü sosyal, kültürel ve ekonomik yaşantısından beslenmiştir. Bu sebeple türkülerde, bu alanlarla ilgili çeşitli söz varlığı unsurları yer almıştır.

Türk halk kültürünün zengin hazinelerinden beslenen modern edebiyat, türkülerini de bu amaçla kullanmayı ihmal etmez. Kemal Tahir, Yaşar Kemal gibi romancıların eserlerinde kahramanların his ve hayal âlemlerinin aktarımında türkü dizeleri kullanılır. Bazen sadece türkü adının hatırlatılmasıyla da ifade edilmesi istenen duygu veya düşünceye tercüman olunur.

Türküler sadece kulağa hoş gelen nağmeler değildir çünkü türküler bir ses sistemine değil, etnolojik bir yapıya bağlı sosyal davranışlara dayanır. Birçok müzik ürünü, bir toplumun kimliğini oluşturan kültürün, simgeler ve davranış biçimleriyle dışavurumudur (Kaplan, 2005: 61).

Vural (2011) çalışmasında, türkülerin Türk ulusuna ömür boyu yoldaş olduğunu söyler ve beşikte ninni, çocuklukta oyun, askere yâren, sevdalıya tercüman, düğünde neşe, tasada ortak, mezarda ağıt olduğuna vurguda bulunur. Çünkü türküler, Türk dili kadar kendine özgü ve köklü bir yapıya (Gazimihal, 2006: 125) sahiptir. Özbek, (1998) çalışmasında Ahmet Hamdi Tanpınar'ın türkülerin büyüleyici, insanı saran kuvvetinden söz ettiğini ve Anadolu'nun romanını yazmak isteyenlerin, ona mutlaka türküler yoluyla gitmeleri gerektiği ile ilgili bilgiler vermektedir. Çünkü Anadolu halkı acılarını, sevinçlerini, sevgilerini türkülerle ifade eden bir halktır (Odabaşı, 1999). Bundan dolayı türküler söz varlığı açısından zengindir. Türkülerde kullanılan söz varlığı ait oldukları dilin zenginliğini de göstermektedir. Çünkü bir dilin gerçek zenginliği ve yaşı sahip olduğu söz varlığı ile kendini ortaya koymakta ve kalıplaşmış dil birimleri bu zenginliğin en önemli öğelerinden sayılmaktadır. Bir atasözü ile bir ciltlik kitap yazmak mümkün olabildiği gibi Türk dilinde bir cümle ile bir ömür özetleyen sözler olduğu da bilinmektedir (Karakuş ve Baki (2015).

Nitekim Aksan (2006: 7) çalışmasında söz varlığından bahsederken bu hususlara şöyle dikkat çekmektedir:

“Söz varlığı, sadece bir dilde bir takım seslerin bir araya gelmesiyle kurulmuş simgeler, kodlar ya da dilbilimdeki terimiyle göstergeler olarak değil, aynı zamanda o dili

konuşan toplumun kavramlar dünyası, maddi ve manevi kültürünün yansıtıcısı, dünya görüşünün bir kesiti olarak düşünülmelidir. Örneğin toplum yaşamında aile ilişkilerinin sıkı olduğu Türk dünyasında bu ilişkiler kavramlaştırılmakta elti, görümce, baldız, yenge gibi ayrı kavramlar belirlenmiş bulunmakta, buna karşılık Hint-Avrupa dil ailesinin Roman ve German kollarının her birinde bu kavramların tümü tek bir sözcikle anlam bulmaktadır.”

Söz varlığı, bir dildeki sözlerin bütünü, söz hazinesi, söz dağarcığı olduğu kadar toplumun düşünce yapısını, olaylara ve dünyaya bakış açısını, kültürünü, gelenek-göreneklerini iletişim sırasında ortaya çıkaran ve nesilden nesile aktarılan bir miras olduğu söylenmektedir (Karababa, 2013) Çünkü kültürün bir toplumun kişiliği ve karakteri olarak görülür (Göker, 1996: 35) bu yüzden dil ve kültür arasındaki derin bağ koparılamayacak kadar sağlam olur. Bu bağ kendini dilin önemli kullanım alanlarından olan türkülerde göstermektedir. Bu durum da çalışmanın çıkış noktasını oluşturmuştur.

ÇALIŞMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Türküler barındırdığı söz varlığı ile bir milletin kültürel unsurları ve dili ile ilgili büyük bir kaynak mahiyetindedir. Çünkü ait olduğu halkın geçmiş değerlerini ve dilsel unsurlarını dilden dile nesilden nesile aktarmaktadır. Bu yüzden türkülerdeki söz varlığı önem arz etmektedir. Bu çalışmada bu denli önemli olduğu düşünülen türkülerle ilgili olarak özelde Muş türküleri üzerinde durulmuş ve Muş türküler söz varlığı açısından ele alınıp incelenmiştir. Daha sonra türkülerin barındırdığı halk unsurlarına değinilmiştir. Muş türküleri ile ilgili çalışmalara alanda çok fazla rastlanılmaması nedeni ile yapılan bu çalışmanın alana katkı sunacağı düşünülmektedir.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışma doküman incelemesi tekniği ile yürütülmüştür. Doküman incelemesi ile araştırmanın amacı doğrultusunda olaylar, olgular ile ilgili bilgilerin yer aldığı hem yazılı materyallerin hem de işitsel veya görsel elektronik kaynakların incelenir ve değerlendirilir. Bu teknik dil bilimcilerin, sosyologların, tarihçilerin ve diğer birçok alanda araştırma yapanların sıkça kullandıkları bir tekniktir (Yıldırım ve Şimşek, 2013; Kara ve Şihlaroğlu Yıldırım, 2017). Bu yöntemle Muş türküleri söz varlığı ve bu söz varlığına halkbilimsel yaklaşım açısından incelenmiştir.

ARAŞTIRMA VERİLERİNİN TOPLANMASI VE ANALİZİ

Çalışmada Muş türküleri içerik analizi yaklaşımı ile incelenmiştir. Bu yaklaşımla birlikte sözel, yazılı veya diğer materyallerin içerdiği mesajı, anlam ve/veya dilbilgisi açısından nesnel ve sistematik olarak sınıflandırma, sayılara dönüştürme ve çıkarımda bulunma yoluyla sosyal gerçeği araştıran bilimsel bir yol izlenilir (Tavşancıl ve Aslan, 2001: 22). Muş türküleri öncelikle Muş İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü ile <http://turku.sitesi.web.tr/mus> sitesinden karşılaştırmalı olarak elde edilmiştir. Muş türküleri incelenirken uzman görüşü ve alan taraması sonrasında içerik değerlendirme formu hazırlanmıştır. İki araştırmacı birbirinden bağımsız olarak muş türkülerini alan taraması sonucu taramış ve verileri bu şekilde içerik değerlendirme formuna bağlı kalarak kayıt altına almışlardır. Daha sonra araştırmacılar elde ettikleri veriler birlikte değerlendirme aşamasına geçmişlerdir. Bu süreçte kategorisel içerik analizi yöntemine kullanılarak verileri tasnif edilmiştir. Bu yöntem; verileri tasnif etmek, açıklamak ve bunlarla ilgili açıklamalara, ilişkilere ulaşmak için araştırmacılar tarafından kullanılmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2013). Böylece elde edilen veriler önceden belirlenmiş çeşitli ana ve alt başlıklar halinde tasnif edilebilir (Tavşancıl ve Aslan, 2001: 90). Muş türküleri söz varlığı ana başlığından hareketle tasnif çalışmasına tabi tutulmuştur. Daha sonra atasözü, deyim, argo gibi alt başlıklar da kullanılmıştır. Son olarak söz varlığından hareketle bu söz varlığının halkbilimi açısından da

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

değerlendirilmesi yapılmaya çalışılmış ve örnekler sunulmuştur. Sunulan örneklerle birlikte çalışmanın güvenilirliğini arttırmak için sayfa numarası da verilmiştir

Tablo 1 : İncelenen Muş türkülerine ait bilgi

Sıra no	Türkü adı	Kaynak kişi
1	Açıldı Laleler Güller (Muş Ovası)	Düriye Keskin
2	Ağır Halay (Karşıda Yara Gurban)	Yöre Ekibi
3	Atım Atım Kır Atım	Muazzez Turing
4	Dağlarda Meşelerde	Düriye Keskin
5	Değirmenin Bendine	Muazzez Turing
6	Evleri Var Hane Hane	Fikri İbiş
7	Girdim Yarın Bahçesine	Remziye Ataman
8	Güllü Hamamın Üstüyem	Düriye Keskin
9	Kaleden Kaleye Ben Gördüm Oni	Muazzez Turing
10	Kalenin Bedenleri (Şinanay)	Düriye Keskin
11	Kalenin Bedenleri (Süsemi Hanım)	Düriye Keskin
12	Karşıda Kıza Kurban	Yöre Ekibi
13	Kırtakanda Bir Kuş Var	Hakim Mutlu
14	Mektebin Bacaları (Vay Lele)	Muazzez Turing
15	Muş İşgal Türküsü 1	Kadri Kars
16	Muş İşgal Türküsü 2	Bu türkü I. Dünya Savaşında Çarlık Rusyasının Doğu ve Güney Doğu Anadolu topraklarımızı işgal etmesi üzerine söylenmiştir. Kaynak: Evlerinin Önü - Cahit Öztelli, s.442
17	Muş'un Etrafı Dağdır Meşedir	Ferruh Arsunar
18	Muş'un Etrafında Fesli Gezerim	Kadri Kars
19	Verdiğin Merhemler (Doktor)	Hebil Akan
20	Yemen Türküsü 01	Düriye Keskin
21	Yemen Türküsü 02	
22	Yemen Türküsü 1	Düriye Keskin
23	Yemen Türküsü 2	Düriye Keskin

BULGULAR

Deyimler: İncelene türkülerde deyimlerle ilgili elde edilen bulgular aşağıda deyiminde geçtiği türkü işle birlikte belirtilmiştir.

1. **Ah çek-:** Derin bir keder veya özlemle içten gelerek ah demek (Muş İşgal Türküsü 2)

2. **Aşkından kibrit ol-:** Çok sevmek (Kalenin Bedenleri (Şinanay))
  3. **Başı dolan-:** (Değirmenin Bendine)
  4. **(Birine) vurul-:** Âşık olmak, Birine karşı bir şeyler hissetmek (Güllü Hamamın Üstüyem)
  5. **Canı yanmak:** 1) çok acı duymak; 2) acı bir deneme geçirmek; 3) bir işte zarar görmek (Girdim Yarin Bahçesine)
  6. **(Birinin) eline bak-:** Bir kimsenin yardımıyla geçinmek
  7. **Gözün aydın:** Sevinçli bir olay dolayısıyla kullanılan bir kutlama sözü (Kalenin Bedenleri (Süsemi Hanım))
  8. **Kolkola ver-:**Yardımlaşmak (Açıldı Laleler Güller (Muş Ovası))
  9. **Kül ol-:** Bütünüyle yanmak (Evleri Var Hane Hane)
  10. **Fiğan et-:** Bağırarak ağlamak, inlemek (Açıldı Laleler Güller (Muş Ovası))
  11. **Haber ver-** Bildirmek, haber ulaştırmak (Girdim Yarin Bahçesine)
  12. **Kurban ol-:** Uğruna ıstırap veya büyük üzüntü, sıkıntı çekmek, zarara girmek, ölmek (Ağır Halay (Karşıda Yara Gurban))
  13. **Sefa sür-:** Rahat, sakin ve eğlenceli yaşamak. (Verdiğin Merhemler (Doktor))
  14. **Sağ olsun:** Biri için sitem yollu bir şey söyleneceği zaman söyleyenin iyi niyetini belirtmek amacıyla sözün başına getirilen bir söz (Güllü Hamamın Üstüyem)
  15. **Kök sal-:** İyice tutunmak, sağlamlaşmak, yayılmak, köklenmek (Verdiğin Merhemler (Doktor)) **Muradı (gözünde) kal-:** Emeline ulaşmamak (Atım Atım Kır Atım)
  16. **Murad ver-:** İsteğine kavuşturmak (Mektebin Bacaları (Vay Lele))
  17. **Bahtı kara ol-:** sürekli olarak talihi yaver gitmemek, mutsuz olmak (Atım Atım Kır Atım)
  18. **Yara aç-:** 1) vücutta veya bir şeyin yüzünde yara oluşmasına sebep olmak; 2)*mec.* Büyük üzüntü vermek (Verdiğin Merhemler (Doktor))
  19. **Yüreği sızla-** Çok acımak, çok üzölmek (Yemen Türküsü 02)
  20. **Yüreğini dağla-:** Acıyla ve özlemle içi yanmak, acıyla kıvrılmak. (Dağlarda Meşelerde)
  21. **Yashı gez-:** Çok üzölmek (Muş İşgal Türküsü 1)
- Yemin-And:** İncelene türkülerde yemin-and ile ilgili elde edilen bulgular aşağıda yemin-andın içinde geçtiği türkü ile birlikte belirtilmiştir.
- Vallahi* (Girdim Yarin Bahçesine) *Yar Allah'ın seversen...* (Mektebin Bacaları (Vay Lele))
- Beddua(Kargış)-Dua(Alkış):** İncelene türkülerde beddua(kargış)-dua(alkış) ile ilgili elde edilen bulgular aşağıda beddua(kargış)-dua(alkış)nın içinde geçtiği türkü ile birlikte belirtilmiştir.
- Ya benim muradım ver... Ya beni öldür ya Rab...* (Atım Atım Kır Atım)
- Sağolsun, varolsun güzel olsun şen olsun... Var olsun şen olsun... Var olsun abdal olsun...* (Güllü Hamamın Üstüyem) *Ya benim muradım ver... Ya beni öldür Allah...* (Mektebin Bacaları (Vay Lele)) *Şen olasın...* (Açıldı Laleler Güller (Muş Ovası))
- Bitki-Meyve-Sebze Adları:** İncelene türkülerde bitki-meyve-sebze adları ile ilgili elde edilen bulgular aşağıda bitki-meyve-sebze adlarının içinde geçtiği türkü ile birlikte belirtilmiştir.
1. Lale (Açıldı Laleler Güller (Muş Ovası))
  2. Gül (Açıldı Laleler Güller (Muş Ovası)), Dağlarda Meşelerde, Girdim Yarin Bahçesine, (Mektebin Bacaları (Vay Lele)), Yemen Türküsü 01, Yemen Türküsü 02
  3. Çayır-Çimen (Açıldı Laleler Güller (Muş Ovası)), Yemen Türküsü 01, Yemen Türküsü 02
  4. Meşe (Dağlarda Meşelerde, Muş İşgal Türküsü 2)

5. Yonca Evleri Var Hane Hane
6. Elma Güllü Hamamın Üstüyem
7. Kiraz (Kaleden Kaleye Ben Gördüm Oni)
8. Fidan Kalenin Bedenleri (Şinanay)

DİNİ KAVRAMLAR: İncelene türkülerde dini kavramlar ile ilgili elde edilen bulgular aşağıda dini kavramların içinde geçtiği türkü ile birlikte belirtilmiştir.

1. Allah Kalenin Bedenleri (Şinanay)
2. Azrail Karşıda Kıza Kurban
3. Abdal (Güllü Hamamın Üstüyem)
4. Ezan Kırtakanda Bir Kuş Var

Mekân-Yer Adları: İncelene türkülerde mekan-yer adları ile ilgili elde edilen bulgular aşağıda mekan-yer adları içinde geçtiği türkü ile birlikte belirtilmiştir.

1. Muş – Muş Ovası Açıldı Laleler Güller (Muş Ovası) Muş İşgal Türküsü 1, Muş İşgal Türküsü 2, Muş'un Etrafı Dağdır Meşedir, Muş'un Etrafında Fesli Gezerim, Yemen Türküsü 02
2. Muratsuyu Açıldı Laleler Güller (Muş Ovası)
3. Kale (Kaleden Kaleye Ben Gördüm Oni), Kalenin Bedenleri (Şinanay), Kalenin Bedenleri (Süsemi Hanım)

4. Niksar, Kalenin Bedenleri (Şinanay)
5. Yemen Yemen Türküsü 01, Yemen Türküsü 02
6. Huşemen Türküsü 01
7. Güllü hamamı Güllü Hamamın Üstüyem

Hayvan Adları: İncelene türkülerde hayvan adları ile ilgili elde edilen bulgular aşağıda hayvan adlarının içinde geçtiği türkü ile birlikte belirtilmiştir.

1. At
- 1.1. Kır At Atım Atım Kır Atım
- 1.2. Arap At Atım Atım Kır Atım
2. Kuşlar
- 2.1. Baykuş Karşıda Kıza Kurban, Kırtakanda Bir Kuş Var
- 2.2. Bülbül Girdim Yarın Bahçesine
3. Maral Güllü Hamamın Üstüyem

Kişiler, Tarihî Kahramanlar ve Lakaplar: İncelene türkülerde kişiler, tarihî kahramanlar ve lakaplar ile ilgili elde edilen bulgular aşağıda kişiler, tarihî kahramanlar ve lakapların içinde geçtiği türkü ile birlikte belirtilmiştir.

1. Aslı ile Kerem Verdiğin Merhemler (Doktor)
2. Ağalar Kaleden Kaleye Ben Gördüm Oni
3. Süsemi Hanım Kalenin Bedenleri (Süsemi Hanım)
4. Veysi Paşa Muş İşgal Türküsü 2
5. Moskoflar: Moskof: hlk. Rus sf. Acımasız, zalim Muş İşgal Türküsü 2

Tıbbi Kavramlar: İncelene türkülerde tıbbi kavramlar ile ilgili elde edilen bulgular aşağıda tıbbi kavramların içinde geçtiği türkü ile birlikte belirtilmiştir.

Verdiğin Merhemler (Doktor) türküsünde tespit edilen tıbbi kavramlardır.

1. Merhem,
2. Doktor
3. Hemşire

4. İlaç
5. Lokman
6. Tahlil
7. Verem
8. Narkoz
9. Mikrop
10. Nabız
11. Derman
12. Dikiş atma

SONUÇ ve ÖNERİLER

Muş türkülerinde eserindeki söz varlığı ve buna halkbilimsel yaklaşım adlı çalışmada elde edilen sonuçlar şunlardır:

İlk olarak yapılan bu çalışmayla Türkülerin söz varlığı ve bunların kullanımı bakımından zengin olduğu söylenebilir. Yapmacıksız ve doğal olarak kullanılan dilde söz varlığına ait unsurların çeşitliği dikkat çekmektedir. Hayata dair olan ne varsa türkülerde yerini aldığı çalışma sonucunda anlaşılmaktadır.

İncelemeye tabi tutulan Muş türkülerinde 21 farklı deyim yer verilmiştir. Bu deyimlerin büyük bir kısmı acı, keder, gözyaşı, ayrılık gibi olumsuz duyguların anlatımında kullanıldığı tespit edilmiştir. Az sayıdaki deyim ise kavuşma, mutluluk vb. olumlu anlamları yansıtmak amacıyla kullanıldığı sonucuna varılmıştır.

Çalışmada sadece iki farklı yemin bildiren söz varlığı unsuruna rastlanılırken beddua ve dua ile ilgili kavramlara daha çok rastlanılmıştır.

Çalışmada dikkat çeken sonuçlardan bir tanesi de tıp terimleri ile ilgili söz varlığı unsurlarının çeşitliliğinin çok olmasıdır. Doktordan hemşireye, dikişten mikroba gibi birçok farklı terime yer verildiği görülmüştür. Bu da halk hekimliğin yaygın olduğu şeklinde yorumlanabilir. Özellikle aşk, ayrılık gibi konuların işlenmesi incelenen türkülerde hekimlik veya halk hekimliğine yönelik terim ve kavramlara yer verilmesi aşk açısından ötürü oluşan manevi yaraların tedavi edilip edilemeyeceği ile olduğu söylenebilir.

Mekân adları ile ilgili dikkat çeken sonuç ise kullanılan kavramların hepsi dış mekân ismi olmasıdır. Türkülere kaynaklık eden insanların günlük ihtiyaçlarının çoğunu dışarıda geçirdiği düşünüldüğünde mekânın bu insanların hayatlarını fiziksel ve ruhsal olarak etkilediği şeklinde sonuca ulaşılabilir. Çünkü bütün belli mekânlarda yaşamının insanoğluna sunduğu veya sunamadığı olanaklar söz konusudur. Birey farkında olsun veya olmasın yaşadığı mekânın dokusundan etkilenir. Daha geniş açıdan bakıldığında mezra, köy şehir ve metropol yaşamının da bireyin duygu dünyasını gizli ağlarla ördüğü görülür. Yaşadığı mekânla var olan insan türkülerine de bu durumu dolayısıyla yansıtmıştır. Muş türkülerinde yer alan Muş, muş ovası ve kale, murat suyu gibi ifadeleri bu bağlamda değerlendirdiğimizde kişinin duygu veya düşüncesini ifade ederken yaşadığı mekânı da vurgulama ihtiyacı hissettiği görülür. Bu ihtiyaç, mekânın birey üzerindeki güçlü etkisiyle ilgilidir.

Çalışmada dini inanış olarak elde edilen sonuçlara bakıldığında daha çok Allah, Azrail, Abdal, Ezan gibi kavramlara rastlanıldığı görülmüştür. Bir toplumun dini inanışı, onun dua ve beddua sözlerine yansır. İslamiyet'i benimsemiş bir toplum için Allah, Muhammet, Ali, Kur'an vb. sözler kutsal ve özel bir anlama sahiptir. Din olgusu, gerek bireyi gerekse toplumu tamamlayan yapbozun parçalarından biridir. İnsandan ve insani duygulardan yola çıkılarak söylenen türküler de din olgusunun toplum ve birey üzerindeki etkisinden beslenir. Bu bağlamda Muş türkülerinde de dinî inanış, kavram ve terimler yer alır. Örneğin; *Ya benim*

muradım ver... Ya beni öldür ya Rab, ya da Sağ olsun, Var olsun güzel olsun şen olsun... Var olsun şen olsun... Var olsun abdal olsun gibi.

Çalışmada elde edilen önemli sonuçlardan biri de şudur: Bir toplumun yaşadığı ve o toplumu derinden etkileyen, sarsan olaylar savaşlar, kıtlıklar, göçler vb. durumların halk türkülerinde yer edindiğidir. Bu husus Yemen Türküsünde görülmektedir. Çünkü insanların yaşadığı bu denli önemli olaylar etkileyici şekilde türkülerde kendine yer bulur. Çünkü Yemen burada sadece bir yer ismi değil sonucu ile gidip de gelmemenin, kaybın, acının, yok oluşun bütün anlamlarını içeren bir genişliğe sahiptir. Yemene yüklenen anlam genişlemiştir. Bu anlam sadece bu topluluğa ait tarihi gerçeği bilenler için anlamlı, farklı bir kültür için ise dar anlamlı olacaktır. Söz varlığı açısından bakıldığında bir yer ismi olmaktan öte halkın zihninde derin etki bırakan bir anlam içermektedir.

Çalışmada elde edilen diğer bir sonuç ise ütöpik ya da ulaşılmaz olan hayvanlardan çok at, kuş, baykuş gibi insanoğlunun doğal yaşamı boyunca karşılaştığı veya kullandığı hayvanlara yer verildiği sonucudur. Çünkü atın dost ve arkadaş olması, baykuşun uğursuzluk getirmesi gibi halk arasında karşılığı olan hayvanların türkülerde kullanıldığı görülmüştür.

Bitki, meyve, sebze adları olarak bakıldığında 8 farklı bitki, meyve, sebze isminin kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan Muş ilinin simgesi olan lale, çimen, gül gibi unsurların kullanılması halk gerçekçiliğini destekler niteliktedir.

Sonuç olarak Muş türküleri ile ilgili yapılan inceleme sonucunda halk diline ait olan söz varlığı unsurlarına ve halkbilimin birçok unsuruna rastlanıldığı görülmüştür. Bu da türkülerin halkın duygu ve düşüncelerini yansıttığı tezini destekler niteliktedir.

Tüm bu sonuçlardan hareketle çalışma alanı ile ilgili olarak şu önerilerde bulunulabilir:

1- Bu tarz çalışmanın genişletilmesi ve yöreler arası farklılıkların tespit edilmesi şeklinde çalışmalar yapılabilir.

2- Bu tür çalışmaların ana dili öğretiminde kullanılabilirliği ile ilgili uygulamalı çalışmalar yapılabilir.

3- halk türkülerin kültür aktarımı için yabancılara Türkçe öğretiminde kullanılabilirliği ile ilgili çalışmaların yapılması önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

GAZİMİHAL, M.R., **Anadolu Türküler ve Musiki İstikbalimiz**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2006.

GÖKER, O., **Uygulamalı Türkçe Bilgileri**, (1. Basım), Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1996.

KAPLAN, A., **Kültürel Müzikoloji**, Önsöz Basım Yayıncılık, İstanbul, 2005.

KARABABA, S., **Feyza Hepçilingirler'in Romanlarında Söz Varlığı**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Denizli, 2013.

KARA, M. & MEMİŞ, M. R., “Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğrenenlerin Kalıp İfadeleri Kullanmadaki Yeterlilik Düzeyleri”, **International Journal of Languages' Education and Teaching**, UDES 2015 Özel sayısı, 2015, 1670-1681.

MİRZAOĞLU-SIVACI, F. G., “Türkülerde Mitolojik Unsurlar”, **Türkbilig**, 2005/10, 34-53.

ODABAŞI, A. S., **Dünden Bugüne Konya Türküleri**, Konya Valiliği İl Kültür Müdürlüğü, Konya, 1999.

ÖZBEK, M., **Türk Halk Müziği El Kitabı I Terimler Sözlüğü**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları:171, Ankara, 1998.

TAVŞANCIL, E. & ASLAN, E., **Sözel, Yazılı ve Diğer Materyaller İçin İçerik Analizi Ve Uygulama Örnekleri**, Epsilon Yayınları İstanbul, 2001.

VURAL, F. G., “Türk Kültürünün Aynası: Türküler”, **e-Journal of New World Sciences Academy**, 6(3), 2011, 397-411, Article Number: D0068.

YILDIRIM, A. & ŞİMŞEK, H., **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2013.

TÜRK KÜLTÜRÜNDEKİ MİTOLOJİK SEMBOLLERDE YER ALAN HAYVAN KÜLTÜNÜN MUŞ EL SANATLARINA YANSIMALARI

Gonca Hülya YAYAN*

ÖZET

Tarihte her millet, kültürlerini, hayat tarzlarını, milli ve manevi bütün değerlerini nesilden nesle aktararak canlılıklarını devam ettirmişlerdir. Geçmişte yaşanan bu pek çok olgu, milletlerin geleceğini de şekillendirmiştir. Mitolojilerdeki mit ve semboller ile de dünyanın ve hayatın kökeni, tabiat olayları, tanrılar, efsanevi kahramanlar ve ruhlar hakkındaki bilgiler bize verilmektedir.

Toplumların tarihsel geçmişine ait izleri içerisinde barındıran bu mitolojik semboller, sosyal çevrenin yapısıyla şekillenirken, toplumundaki sanatçılarla da geleceğe taşınmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, gerçek olan ya da olmayan pek çok unsur bu sembollerle, sanatın objesi olabilmektedir. Bu mitolojik kültürlerdeki hayvan kültü de sıklıkla sanatın her alanında karşımıza çıkmaktadır. Özellikle de İslamiyet'ten önceki dönemlerde Hun ve Uygur Türkleri kullandıkları halılarda aslan, geyik, at, sığır, dağ keçisi, koyun, horoz, kurt, boğa, kartal gibi figürlü bezemelere yer vermişlerdir (Kılıçkan, 2004: 40). Bu hayvan kütlerinin gizemli tortuları da sembollerle, Muş ilimizin el sanatlarında yaşamaya devam etmektedir. Muş'un pek çok yerinde işlenen oyalarda, el dokuması halılarında, kilimlerinde ve keçelerinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadırlar. Bu bakımdan; insanoğlunun varoluşundan günümüze kadar gelen evrimleşme süreci içerisinde bu hayvan kültürünün hala Muş ilimizde de devam ediyor olması sevindiricidir.

Konumuz itibarıyla Muş ilimizde yer alan el sanatlarındaki mitolojik sembollerdeki hayvan kültürünü oyalarda, dokumalarda ve keçelerde incelemeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Muş, Mitolojik Semboller, El Sanatları, Yansımalar.

REFLECTIONS OF ANIMAL CULT THAT APPEAR ON MYTHOLOGIC SYMBOLS IN TURKISH CULTURE ON MUŞ HANDICRAFTS

ABSTRACT

Every nation maintains their livelihood by transferring their culture, life style, national and moral values from one generation to another. Many events that were experienced in the past also shaped nation's future. The myths and symbols in mythology give us information about the world and the root of life, natural phenomena, gods, legendary heroes, and souls.

While these mythologic symbols sheltering traces of the past are shaped with the structure of the social environment, they are transferred to future by artists in their societies. In this respect, many real or unreal elements may become object of the art with those myths and symbols. Animal cult in those mythologic cultures comes face to face with us frequently on every field of art. Especially in the periods before Islam, Hun and Uyghur Turks gave place to figurative beads such as lions, deer, horse, cattle, mountain goat, sheep, rooster, wolf, bull and eagle on the carpets they used (Kılıçkan, 2004: 40). Mysterious residues of those animal cults continue to dwell on hand arts of our Mus city. They appear on embroidery, handmade carpets, rugs, mats that are made in many parts of Muş. For that reason, it is pleasing to see that during the evolving process of the humankind from its first existence to today, animal cult is still being used in Mus.

Within the scope of our article, we will try to examine animal cult in mythologic symbols used in hand weavings, felts and laces in city of Mus.

Keywords: Muş, Mythologic Symbols, Art of Hand, Reflections.

GİRİŞ

Tarihte, Urartulardan cumhuriyet dönemine kadar pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Muş ilimiz, geçmişten gelen kültürel birikimini de sanatın farklı alanlarında yaşatmaya bugün de devam etmektedir. Bu kültürel birikimde, Türk mitolojisinde yer alan çeşitli unsurlar, Muş ilinde yapılan el sanatlarında da kullanılmaktadır. Özellikle de hayvan kültü el dokumalarında, kilimlerinde, keçe örneklerinde iğne ve mekik oyalarda karşımıza çıkmaktadır. Tarihte Türk destanlarında da adı geçen bu hayvan kültürleri, Türk mitolojisinde önemli bir yere sahiptir. Türk mitolojisinde sembollerle bu hayvanlar ya tanrıya kurban edilmiş ya da göğe sunulmuşlardır. Kimi ise insanlardan daha güçlü olarak anlatılmışlardır. Bu semboller, gerek içerdikleri anlam zenginliği, gerekse insanlık tarihinin algılamalarından

* Dr. Öğr. Üyesi, Gazi Üniversitesi, yayangonca@gmail.com

aktarıla gelen unsurlara sahip olmaları yönüyle insan hayatında kelimelerden daha işlevsel ve etkileyici bir rol üstlenmişlerdir. Bu sembollerden öne çıkanlardan birisi de hayvan kültürleriyle ilgili olanlardır (Çatalbaş, 2011: 52).

Muş ilimizde dikkatimi çeken bu hayvan kültürlerinin başında **yılan, balık, kelebek, kuş, koçboynuzu, geyik** ve **at** gelmektedir.

Bu mitolojik hayvan unsurları içinde **yılanın** farklı bir yeri bulunmaktadır. Bilimde, sanatta ve bazı gelenek ve kültürlerde sıkça karşılaştığımız canlı varlıklardan birisi de yilandır. Bu varlık, kendine has birçok özelliğiyle kuşkusuz gizemli ve aynı zamanda ürkütücüdür. Bazı toplumlarda iyileştirici ve koruyucu olarak görülen **yılan** bazı toplumlarda ise ölümcül olabilecek kadar tehlikeli bir hayvan olarak değerlendirilmiştir. Bir toplumda mucize şeklinde nitelendirilen **yılan** başka bir toplumda çift yönlü işleviyle baskın bir sembol olabilmıştır (Sümer, 2016: 226). Zehriyle korku salan, girdiği birçok ortamda gizlenip, deri değiştirebilen ve böylece hayatta kalabilen bir canlıdır. Mitolojide ise **Yılan**, derisini değiştirebilen bir hayvan olduğu için yenilenmeyi temsil etmiştir. Yılanın bu özelliği, onun ölümsüzlüğü olarak algılanmış ve Sümerlerden Hititlere; Anadolu'dan Akdeniz'e kadar uzanan geniş bir yelpaze de çeşitli öykülere konu olmuş aynı zamanda onun yeniden dünyaya gelişin simgesi olmasını da sağlamıştır. Bazı toplumlarda genellikle yeraltı veya yerüstünü temsil eden **yılan** hakkında, toprak altında yaşadığı için onun ölü atalarla ilişkili olduğuna dair yaygın bir kanaat oluşmuştur (Hançerlioğlu, 1975: 561). Ölümü, yeniden doğuşu ve sonsuz yaşamı simgeleyen **yılan**, daha sonraki dönemlerde de kuş, balık gibi hayvanlar ile ve labirent ile de ifade edilmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla **yılan**, eskiden beri ebedilikle özdeşleştirilen bir figür olmuştur (Campbell, 1995: 383).

Bugün, Muş bölgesinde de yılan figürünü çeşitli sanat alanlarında karşımıza çıkmaktadır. Hatta Muş'ta iğne oylarında ve havlu kenarlarında **yılan motifi** örnekleri sıklıkla kullanılmıştır. (Resim 1-2-3)

Resim 1: Yılanlı havlu kenarı
(Emine Dağcı)

Resim 2: Havlu kenarı (Muşlu
Ayşe Esen)

Resim 1: Yılanlı tülbent oyası
(Emine Çiçek)

Yılan, Orta Asya Türk inanışında yer ve yeraltının simgesi olmuştur. Anadolu'da da geçmişten günümüze yeraltı ile ilgili inançların etkisiyle dokumalarda kötülüğü sembolize etmiş ve örneğin Konya yöresinde canavar olarak nitelendirilmiştir (Tansuğ, 1971: 42). Anadolu'da, Çukurova bölgesinde ise yılanların başı olarak bilinen Şahmeran ile ilgili bazı efsaneler oluşmuştur. Bu yılan, halk arasında *Şahmaran* veya *Şahmeran* olarak bilinir. İnsan başlı ve yılan gövdeli olan Şahmeran, Farsçada yılanların şahı anlamındaki *Şah-ı Mârân* kelimesinden gelmektedir (Sümer, 2016: 183). Genellikle gizemli ve olumlu özelliğiyle bilinen Şahmeran, insanlara yardım eden iyiliksever bir varlık olarak tasvir edilmiştir. Hastaları iyileştiren ve bereket getiren bir semboldür. Bu yüzden Anadolu'da evlerde halı ve kilimlerde, evlenecek kızların çeyizlerinde işleme olarak bulunmuştur. Yangın ve sel gibi afetlerden kurtaran; bolluk ve uğur getiren Şahmeran, Anadolu'da ayrıca cam, ahşap ve taş baskılara işlenmiş farklı boyama ve örme teknikleriyle de keçe sanatlarına konu olmuştur (Çıblak, 2007, 185-196; Uğurlu, 2007: 1691-1718). Yılanın öldürücü ve zehirli özelliği çadırlarda yaşayan göçebe Türkmenler için bir korku unsuru olmuş, bu korkunun sonucu korunma amaçlı motifler ortaya çıkmıştır. Keçe ve halılarda, kilim, cicim, zili ve sumak tipi

düz dokumalarda, el örgü çoraplarda, kumaş ve işlemlerde kullanılan yılan motifleri sıklıkla kullanılmıştır (Ölmez, 2010: 16). Genellikle zikzak şeklinde veya S şeklinde dokumalarda yer almıştır.

Bu motifin keçe sanatında, **yılan** motifi ve **şahmeran** motifi olarak ta kullanıldığı görülmektedir (Resim 4-5-6).

Resim 2: Yılan motifli keçe örneği (İsmail Dayı Koleksiyonundan)

Resim 3: Yılan motifli havlu süsü (Muşlu Fatma Kurban'ın çeyizlerinde)

Resim 6: Çoraplarda yer alan yılan motifleri

Büyük ve **çift başlı yılan** olarak bilinen, farklı uygulamalarla fantastik biçimlerde karşımıza çıkan mitolojik hayvan olan **ejder**, Sümerlerin Gılgamış destanında ölümsüzlüğün sembolü, Helen ve Roma uygarlıklarında şifa dağıtıcı, Selçuklu kervansaraylarında malı ve canı koruyucu, Artuklu ve Selçuklu çeşmelerinde ebedi hayat ve sonsuzluğun simgesi olmuştur (Kardeşlik, 2011: 74). Ejderha motifi dünyada Çin mitolojisi ve sanatına ait kabul edilirse de Türk mitolojisi ve sanatında da yer almıştır. Bu masal hayvanı, gök ve yer su unsurlarına bağlı olarak geniş bir uygulama alanı bulmuştur (Aydın,2013:2). Türk mitolojisinde de **yılanın** ya da ejderhanın hayat ağacının dibinde “koruyucu” vasıfta olduğu, bilgeliği ve ölümsüzlüğü sembolize ettiği düşünülmüştür. 14. Yy İslam mimarisinde **ejderhanın (yılanın)** toprağa gömülü ve hayat ağacını destekler şekilde tasvir edildiği bilinmektedir (Baldick, 2011: 91).

Resim 7: Ejder Motifine örnekler (Özkoca, Kayabaşı, Bozkurt, 2015, 169)

Ejder motifinin Anadolu halı ve kilimlerinde kullanılması oldukça eski tarihlere dayanmaktadır. Genelde aslan pençeli, kuyruğu yılanı anımsatan bir hayvan olarak stilize edilmiş olan ejder, birçok kültür tarafından benimsenmiş bir semboldür. Orta Asya Türklerinin ejder motifi, gagalı, kanatlı ve aslan ayaklıdır. Hava ve suların hakimi olan ejder, Ege'de Asklepiyon' da çift başlı yılan olarak ortaya çıkmakta ve şifa dağıtmaktadır, yani sağlık sembolü olarak kullanılmaktadır (Resim 7).

Anadolu'da dokunan halı, kilim ve düz dokuma yaygılarda bu figüratif bezemeleri görmek mümkündür. Muş bölgesindeki halı örneklerinde de çift başlı yılan diğer adıyla ejderha motifini karşımıza çıkmaktadır (Resim 8-9).

Resim 8: Anadolu ejder motifli eski Muş halısı (Özel Koleksiyon)

Resim 9: Çift başlı yılan motifli eski Muş halısı (Özel Koleksiyon)

Balık doğanın insanoğluna rahatlıkla sunduğu besin değeri oluşu, onu Çin, Mezopotamya ve Mısır gibi birçok uygarlıklarda bereketin sembolü haline getirmiştir (Şen, 2011: 70). Balık motifi eski Suriye’de kutsal hayvan olarak görülürken, tanrı Dagon’un tasviri olmuştur. Çinliler için bereket, Hıristiyanlar için İsa-Mesih’in sembolüdür (Sarıçioğlu, 2002: 214). Bu semboller, insanların duyu organları yoluyla anlamaları güç olan olayları ve olguları, anlam yüklemek için somut hale getiren gözle görülen her türlü göstergelerdir (Gezer, 2012: 256). Budist mitolojisinde bazı tanrılar sembollerle balık üzerinde tasvir edilmiştir. Özellikle göl ve nehir kıyılarında yaşayan Türkler için **balık**, bereket, refah ve bolluğun simgesi olmuştur. Altay yaratılış efsanesinde **balık**, dünyayı taşıyan bir varlık olarak sembolize edilmektedir (Seyfeli, 2003:44). Balıkla ilgili çeşitli inanışlar, İslamiyet’ten sonra da devam etmiş ve bu hayvan burç sembolü olarak da kullanılmıştır(Çoruhlu,2011:46). Türk kozmolojisinde de **balık**, gök gürültüsü unsurunun hayvan şeklindeki biçimi olarak görülmüştür. Yeniden doğuş, yaratılış, bolluk, bereket, refah ve huzurun simgesi kabul edilmiştir (Kayalı, 2016: 252).

Aşağıda Muş bölgesinde iğne oyası olarak kullanılan **balık** motifini görülmektedir. (Resim 10-11)

Resim 10: Balık motifli havlu kenarı (Muşlu Ayşe Bala'nın Çeyizinden)

Resim 11: Balık motifli tülbent oyası (Emine Dağcı'nın Çeyizinden)

Kelebek motifine gelince, uzak doğuda gençliği ve dinamizmi temsil eder. Eski Yunan’da ise ruhun beden üzerindeki etkisini ve bu etkinin yarattığı büyük değişimleri

simgeler. Kadim bilgelikte **kelebek**, direkt ruhun sembolüdür, ruhun özgürlüğünü, hafifliğini ve zarafetini olarak görülür. Özellikle de **kelebek** kanatlarındaki narin renkler, o ruhun içinde taşıdığı canlılığın ve değişme arzusunun bir ifadesi olarak algılanmaktadır. Tüm doğu öğretilerinde ve simyada, insanın yerde sürünen bir tırtıl iken, göğe kanat açan bir **kelebek** olması sembolü, gerçek arınmanın ve ruhsal yolculuğa başlamanın en temel işaretini temsil etmiştir. Motifler ise bir biçim ya da öge olmanın yanı sıra sevinci, mutluluğu, üzüntüyü, kederi, özlemi, gücü, olayları, olguları anlatmaktadır (Akpınarlı ve Balkanal, 2012:184).

Muş ilimizde de yaptığımız araştırmalarda mekik ve iğne oyalarında **kelebek motifinin** kullanıldığını gördük. (Resim 12-13-14)

Resim 12: Tülbent mekik oyası
(Muşlu Fatma Kurban)

Resim 13: Tülbent iğne oyası
(Muşlu Hatice Ehamlı)

Resim 14: Tülbent iğne oyası
(Muşlu Canan Dönmez)

Kuş motifi, mitolojide ruh sembolü olarak görülmüştür. Cenneti de temsil eden ve yırtıcı olmayan **kuşlar** için şamanın biçimine girerek ve onu kötülüklerden koruduğu düşünülmüştür. Bu grupta yer alan **kuşlar: kuğu, kaz, ördek, sülün, saksığan, turna, karga, ördek, tavus, güvercin ve bildircindir** Bunlardan **bildircin**, yiğitliği, **sülün**, güzellik ve iyi şans, **saksığan** iyi haberi, **turna** ölümsüzlüğü zenginliği ve uzun hayatı, altın veya **kırmızı karga** güneşin, **karakarga** şeytanın ve kötülüğün, **ördek** (Budist dönemde) mutluluk ve refahın, **tavus** güzellik, itibar ve şerefi, **güvercin** uzun hayatı, **kaz** erkeklik, evlilik ve başarının sembolü olmuştur. **Kaz** ve **kuğu** gibi kuşlar Türklerde ayrıca kut ve beyliği temsil etmiştir. Bahsi geçen **kuşlar** eski Hint ve Budist mitolojisinde önemli bir yer tutmakta olup Budist Türklerin inançlarını etkilemiştir. İslamiyet'ten sonra da **kuşlarla** ilgili bu anlamlandırmalar tanrılarla ilgili olanların dışında devam etmiştir (Çoruhlu, 2012:174-178).

Muş ilimizde kuş **motiflerini** keçe örneklerinde ve dantellerde görmekteyiz. (Resim 15-16)

Resim 15: Muş yöresi keçe örneğinde turna kuşu motifi

Resim 16: Dantel örneğinde güvercin motifi (Ayşe Bala'dan Dantel örnekleri)

Koyun, keçi, koç ve koçboynuzu motifi: Koyun ve özellikle **beyaz koç** eski Türklerde Gök Tanrı'ya sunulan kurbandır. Güç, kuvvet ve Alplığın sembolü olan **koç**, kimi zaman hanedan arması olmuştur. Taoizm'de ölümsüzlüğü temsil eden **keçi**, Budizm'de tanrılarla ilgili olduğu düşünülmüştür. Ayrıca Koyun, Türk Hayvan Takvimi'nde yıl sembollerinden biridir. İslamiyet'ten sonra koyun sakinliği, huzur, barış, bolluk ve bereketi

temsil ederken, **koç** gücü, hâkimiyeti kuvveti ve yiğitliği temsil etmiştir. Hz. İsmail'in kurban olarak Allah'a adanması ile **koç**, kurban ve ölümü de temsil eden bir anlam kazanmıştır (Çoruhlu, 2012: 171-174).

Anadolu halk kültüründeki **geyik** kültü, Türklerin Orta Asya'dan Anadolu'ya getirdikleri önemli değerlerden biridir. Bugün Anadolu'da geyiği kutsallaştıran pek çok efsane ve hikâye bulunmakta hatta geyik modern edebiyata ve sanata da ilham kaynağı olmaya devam etmiştir (Dalkesen, 2015:58). **Geyik**, pek çok toplumda olduğu gibi, Türk toplumlarında da hem kutsal ve insanlara yardımcı olan (Ögel, 2003: 573; Çağatay 1956: 153-177) hem de kutsal olduğu için kötülük yapana uğursuzluk getirebileceğine inanılan bir hayvandır (Uçar, 2014: 135). **Geyik**, hayat ağacı gibi hayatın ve ölümün kaynağı olarak görülmüştür (Jacobson,1993: 47).

Muşta, bu **koçboynuzu motifi** halılarda geyik motifi ise oyalarda karşımıza çıkmaktadır. (Resim 17-18-19)

Resim 17: Halk Eğitim Merkezinden koçboynuzu motifli halı örneği

Resim 18: Koç boynuzu motifli halı örnekleri

Resim 19: Muşlu Elife Bacıdan geyikli iğne oyası

At motifi, Türklerin hayvanlarla ilgili inançlarını, yaşadıkları göçebe bozkır hayatı ve kültürlerini şekillendirmiştir. Bozkır hayatın temel unsurunun **at** olması, ona Türklerin önem vermesini sağlamıştır (Ocak, 2007,:60-61). Şamanist gelenekte at, şamanın gökyüzüne çıkacağı kurban hayvanı olarak önem kazanmıştır. Gök Tanrı'nın sembolü de olan **at**, Altay Türklerinde Gök Tanrı'ya sunulan en değerli kurban olmuştur. Şamanın göğe çıkmasına imkân veren **at** kanatlı olarak düşünülmüştür. İslamiyet'ten önce kurgan denilen Türk mezarlarında öteki dünyada ölüye hizmet etmek üzere gömülmüş **at** sahibinin yakın arkadaşı, zafer ortağı, en değerli varlığı sayılmıştır. Savaştaki yararları sebebiyle kuvvet ve kudretin simgesi olmuş, **at** sürüleri zenginliğin belirtisi olarak görülmüştür. Türk Hayvan Takviminde **at** (yont), yıl sembolü de olmuştur. Ayrıca **at**, uzun ömür, mutluluk, refah, doğruluk, şöhret, iyilik ve soyun devamlılığının sembolü olmuştur (Sarıçikoğlu, 2002: 63).

Muş bölgesinde karşımıza çıkan at motifli iki halı örneği aşağıda görülmektedir

Resim 20: At ve yılan motifli halı örneği (Özel Koleksiyon)

Resim 21: At ve kuş motifli halı örneği (Özel Koleksiyon)

(Resim 20-21).

SONUÇ

İnsanoğlu bilimsel bilgiye sahip olmadığı çağlarda, yani ilkel dönemlerde gördüğü ve yaşadığı her olayı açıklama ihtiyacı duymuştur. Çevresinde olup bitenlere kayıtsız kalmayıp bunları anlama ve açıklama isteği, onun temel ihtiyaçlarından birisi olmuştur. Dolayısıyla insan evrenle, insanın evrendeki yeri ile ilgili bütün durumları, sebebini anlayamadığı her şeyi mitlerle açıklamaya çalışmıştır. Mitler, ilkel insan topluluklarının, evreni, dünyayı ve tabiat olaylarını kişileştirerek yorumlarken, henüz sırrını çözemedikleri hayat ve evrenin çeşitli görüntülerini bir anlama ihtiyacından doğmuştur. Çeşitli mitler, “gerçek ve kutsal hikâyeler olarak toplumlardaki yerlerini almışlardır. Böylece, her kültürde farklı alanlarda yansımaları söz konusu olmuştur. Bu yansımalarda semboller, motifler ve figürler yardımıyla günümüze kadar gelmişlerdir.

Günümüz kültürlerinde, farklı anlam ve anlatımlarıyla yer alan figüratif özellikteki bu motifler, zaman ve mekân farklılıklarına rağmen evrenselliğini korumaya devam etmektedir.

Bugün Muş ilimizin Halk Eğitim Merkezlerinde açılan kurlarda geleneklere bağlı kalınarak, yöresel olarak hayvan kültürünün kullanıldığı halılar da azda olsa dokunmaktadır. Bu halılar içerisinde balık, ejderha koçboynuzu, kuş motifinin haricinde geleneksel motiflere de rastlanmaktadır. Muş ilimizde de bu motifler, el sanatlarının farklı alanlarında kullanılırken kimi zaman olumlu anlamlar yüklenerek, insanların mutluluk, sevinç ve neşe, kimi zaman da olumsuz özellikler verilerek korku, endişe ve üzüntülerine tercüman olmuşlardır.

Güzel olan şey, kültürümüze ait geçmişten gelen bu izlerin, hala Halk Eğitim Merkezleri tarafından açılan kurslarda yaşatılıyor olmasıdır. Muş ilimizdeki yok olmaya yüz tutmuş ve geçmişe ait halı, keçe örneklerindeki hayvan kültürünün, oylarımızda devam etmesi ise mutluluk vericidir. Temennimiz bu sanatlara gerekli önemin verilerek devam ettirilmesidir.

KAYNAKÇA

AKPINARLI, H. F. & BALKANAL, Z., “16-18. Yüzyıllarda İstanbul’da Üretilen Kumaşlarda Bitkisel Bezemelerin İncelenmesi”, **Motif Akademi Halk Bilimi Dergisi**, Balkan Özel Sayısı 1, 2012, 179-209.

AYDIN, Ö., “Çin ve Türk İşlemelerindeki Ejderha Motifi”, **Akdeniz Sanat Dergisi**, C 6, S 12, 2013, 2

BALDICK, J., **Hayvan ve Şaman - Orta Asya'nın Antik Dinleri**, Çev. Nevin Şahin, Hil Yayınları, İstanbul, 2011.

ÇAĞATAY, S., “Türk Halk Edebiyatında Geyiğe Dair Bazı Motifler”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı**, Ankara, 1956, 153-177.

CAMPBELL, J., **Yaratıcı Mitoloji**, Çev. Kudret, Emiroğlu, İmge Kitapevi, Ankara, 1995.

ÇATALBAŞ, R., “Türklerde Hayvan Sembolizmi ve Din İlişkisi”, **TURAN-SAM. Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi**, C 3, S 12, 2011, 49-60.

ÇIBLAK, N., “Tarsus Kültürünün Tanıtımında Şahmeran Efsanelerinin Önemi”, **Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 1: 2007, C 16, S 1, 185-196.

ÇORUHLU, Y., **Türk Mitolojisinin Ana Hatları**, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2012

DALKESEN, N., “Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Kültüründe Geyik Kültü”, **Milli Folklor**, Yıl 27, S 106, 2015, 58.

GEZER, Ü. (), **16 yy Osmanlı Kumaşlarındaki Motiflerin Sembolik Yönden İncelenmesi Ve Günümüze Yansımaları**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Geleneksel Türk sanatları Anasanat Dalı, Halı Kilim ve Kumaş Desenleri Programı, İstanbul, 2012.

HANÇERLİOĞLU, O., **İnanç Sözlüğü**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1975.

JACOBSON, E., **The Deer Goddess of Ancient Siberia**, Brill, Leiden, 1993.

KARDEŞLİK, S., “Selçuklu ve Selçuklu Geleneğindeki Halılarda Kozmolojik ve İkonografik Boyut”, **Vakıf Restorasyon**, S 2, 2011, 73–90.

KAYABAŞI, N. & BOZKURT, H. & ÖZKOCA, B., “Çorum Halı ve Kilimlerinde Kullanılan Motifler”, 4. Uluslararası Türk Dünyası Ekonomi Fuarı, Hitit Üniversitesi, 169 Çorum, 2015.

KAYALI, Y., “Hint ve Türk Mitolojisinde Balık Motifi”, **6. Uluslararası Türk Sanatı, Tarihi ve Folkloru Kongresi**, 2016, 109–119.

KILIÇKAN, H., **Orta Asya’dan Anadolu ya Türk Bezeme Sanatı ve Örnekleri**, İnkılâp Yayınevi, Ankara, 2004.

OCAK, A. Y., **Alevi Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

ÖGEL, B., **Türk Mitolojisi**, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.

ÖGEL, B., **Türk Mitolojisi**, II. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.

ÖGEL, B., **Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)**, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2003.

ÖLMEZ, F. N., “Dokumalarda Yılan Motifi”, **ART-E Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Hakemli Dergisi**, C 3, S 6, 2010, 1-21.

SARIKÇIOĞLU, E., **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, Fakülte Kitapevi, Isparta, 2002.

SEYFELİ, C., “Türk Mitolojisinde Hayvan Motifleri”, **Yol Bilim Kültür Araştırma**, S 23, 2003, 42-54.

SÜMER, N., “Dinsel ve Mitolojik Bir Sembol Olarak Yılan”, **The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science**, Doi number:<http://dx.doi.org/10.9761/JASSS3229>, S. Spring I (43), 2016, 275-288.

ŞEN, A., “Lezzetin Serüveni”, **Müze Dergisi**, S 1, 2011, 70-71.

TANSUĞ, Sabiha, “Yılanlı Halının Hikâyesi”, **Türkiyemiz**, S 3, 1971, 42-43.

UÇAR, Z., “Türk Kültüründe Geyik ve Geyikli Baba Üzerine Gözlemler”, **Kültür Evreni**, 2014, 129-145.

UĞURLU, S. B., “Çağdaş Türk Edebiyatında Şahmeran İmgesi: Arketipsel Bir Yaklaşım”, **38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Ankara Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanlığı, Bildiriler, Edebiyat Bilimi Sorunları ve Çözümleri**, C 4, 2007, 1691 - 1718.

Oyalarından faydalanılan kişiler: Ayşe Esen, Ayşe Bala, Canan Durmaz, Elife Bacı, Emine Çiçek, Emine Dağcı, Fatma Kurban, Hatice Ehamlı.

Halılar, Yaşar Ölmez’in özel koleksiyonundan alınmıştır.

1953-1960 DÖNEMİNDE DEMOKRAT PARTİ SİYASET VE İCRAATININ MUŞ YEREL BASININDAKİ YANSIMALARI: MUŞ ALTINOVA GAZETESİ ÖRNEĞİ

Fadime TOSİK DİNÇ*

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin çöküşü dönemi ortaya çıkmış olan Türk basını özellikle taşrada matbaanın ve kâğıdın pahalı olması, gazetecilik mesleğinin henüz yeni yeni ortaya çıkması, okuryazar sayısının az olması gibi nedenler yüzünden yaygınlaşmamıştır. Bu durumlar Türkiye Cumhuriyeti'nin tek partili döneminde de devam ettiği için küçük bir taşra şehri olan Muş'ta hem Osmanlı Devleti, hem Cumhuriyet'in ilk 30 yılında gazete çıkarılmamıştır. Muş'ta gazete çıkarma adına yapılan ilk teşebbüs 1952 yılının sonunda "Muş gazetesi" ismiyle bir gazetenin çıkarılmasıyla yapılmış ancak şehirde bir matbaanın olmaması sebebiyle gazete ilk sayısından sonra yayım hayatına devam edememiştir. Muş'ta ikinci gazete teşebbüsü Demokrat Parti'nin şehirdeki yöneticilerinden Vahdettin Toplu tarafından 1953 yılının başında yapılmış ve "Muş Altınova" isimli bir gazete çıkarılmıştır. Gazete şehirde bir matbaanın kurulması üzerine uzun ömürlü olacak ve 1961 yılı sonuna kadar yayım hayatına devam edecektir. Demokrat Parti'nin Muş'taki propaganda aracı olan gazete iktidarın ülkede ve Muş'ta yaptıklarını, halka propagandist yöntemlerle sunmuştur. Bu tarafsızlığını 27 Mayıs askeri darbesine kadar da sürdürmüştür.

Bu çalışmada Muş'ta Muş Altınova gazetesinin Demokrat Parti'nin siyaset ve icraatlarını Muş halkına nasıl yansıttığını ortaya koymak amaçlanmıştır. Bu amaçla Muş Altınova gazetesinin 5 Ocak 1953-27 Mayıs 1960 tarihleri arasındaki nüshaları taranmış olup Demokrat Parti'nin siyaset ve icraatı ilgili manşetler, yazılar incelenmiş ve gerekli değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muş, Yerel Basın, Muş Altınova Gazetesi, Demokrat Parti

THE REFLECTIONS OF DEMOCRAT PARTY'S POLICIES AND ACTIONS ON THE LOCAL PRESS OF MUŞ PROVINCE BETWEEN 1953 AND 1960: THE SAMPLE OF MUŞ ALTINOVA NEWSPAPER

ABSTRACT

The Turkish press which first showed up in the collapse of Ottoman Empire has not become widespread especially because of the price of printing press and paper, the fact that the journalism has just emerged as a profession and the literacy level was so low. These situations went on in the single-party period of the Republic of Turkey and no newspapers were published in Ottoman Empire period and in the first 30 years of the Republic of Turkey in Muş, a small provincial town. At the end of 1952, the first attempt of newspaper publishing in Muş was made with the publication of a newspaper named "Muş Newspaper" but it could not continue its publishing life after the first issue due to the lack of a printing press in the city. In Muş, the second newspaper initiative was made by Vahdettin Toplu, one of the administrators of the Democratic Party in the city, at the beginning of 1953 and a newspaper named "Muş Altınova" was published. The newspaper had a long life on the foundation of a printing press in the city and continued its publication life until the end of 1961. The newspaper, the propaganda tool of the Democratic Party in Muş, presented what they did in the country and in Muş in public with propagandistic methods. This support continued till the military coup of May 27.

In this study it is aimed to show how the Muş Altınova newspaper in Muş reflects the politics and actions of the Democratic Party to the people of Muş. For this purpose, the copies of the Muş Altınova newspaper between January 5, 1953 and May 27, 1960 were scanned and the headlines and texts of the Democratic Party's politics and performance were examined and necessary assessments were made.

Keywords: Muş, Local Media, Muş Altınova Newspaper, Democrat Party.

GİRİŞ

Temel vasfı haber verme, bilgilendirme, eğitme, kamuoyu oluşturma, birey ve toplum arasında bağ oluşturma ve yönlendirme gibi işlevleri olan basın, Osmanlı Devleti'nde oldukça geç bir dönem diyebileceğimiz bir tarih olan 1 Kasım 1831'de ilk Türkçe resmi gazete olan Takvim-i Vekayi'nin yayımlanması ile ortaya çıkmıştır. İkinci gazete yarı resmi bir hüviyette olan Ceride-i Havadis ise ancak 31 Temmuz 1840'ta yayımlanmıştır¹. 1860'lı yıllarda

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, f.tosikdinc@alparslan.edu.tr

¹ Hıfzı Topuz, **Türk Basın Tarihi**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2016, s. 15-17.

Osmanlı basını hareketlenmeye başlamış ve devletten bağımsız ve devlet politikalarını eleştiren gazeteler görülmeye başlandığı gibi ilk yerel gazetelerde yine aynı tarihlerde ortaya çıkmaya başlamıştır. İlk vilayet gazetesi Hadikat al-Ahbar Beyrut'ta 1860 yılında Türkçe-Arapça olarak çıkarılmıştır. Beyrut'u Tuna, Şam, Trablusgarp, Halep ve daha birçok vilayette çıkarılan yerel gazeteler takip etmiştir². Sosyal ve ekonomik bakımlarında az gelişmiş bir taşra şehri olan Muş'ta ise hem Osmanlı Devleti döneminde hem de Cumhuriyetin ilk 30 yılında yerel basın gelişmemiştir. Demokrat Parti, basının özellikle bireylerin düşüncelerini değiştirmede veya yeni bir sürece yönlendirilmesindeki etkisini çok iyi görmüş, iktidarını uzun yıllar tesis ettirmek için tek parti iktidarı döneminde yerel basının gelişmediği illerde matbaanın kurulmasını ve gazete çıkarılmasını teşvik etmiştir³.

Muş'ta, ilk defa Nazif Kurucu ve Talat Sungur tarafından “*Siyasi, Müstakil Mahalli Gazete*” sloganıyla “*Muş gazetesi*” dört sayfa halinde 15 Aralık 1952'de Ankara'da Nur Matbaası'nda basılmıştır. Şehirde bir matbaanın olmaması gazetenin devamını mümkün kılmamış ve gazete ilk sayıdan sonra yayım hayatına veda etmiştir⁴. “*Muş Altınova*” ise ilin ikinci yerel gazetesi olarak 5 Ocak 1953'te “*Şimdilik Pazartesi, Perşembe Günleri Çıkar Müstakil Siyasi Gazete*” sloganıyla dört sayfa olarak Vahdettin Toplu tarafından çıkarılmıştır⁵. Gazetenin ilk dört sayısı Diyarbakır Şark Postası matbaasında bastırılmıştır. Toplu, 4. sayıdan sonra gazetenin imtiyaz hakkını Vahdettin Sabuncuoğlu'na devretmiş ancak yazı işleri müdürlüğü görevine devam etmiştir. Gazetenin yeni sahibi bu süreçte Muş'un ilk matbaasını kurmuş, 5. sayıdan itibaren gazete Sabuncuoğlu matbaasında basılmıştır⁶. Gazete 36. sayısından itibaren “*Günlük Siyasi Demokrat Gazete ve Şimdilik Pazardan Maada Günaşırı Çıkar*” sloganı ile çıkmaya başlamıştır. Yazı işleri müdürü de artık sahibi olan Vahdettin Sabuncuoğlu olmuştur⁷. Gazetede pazardan maada çıkar yazısına rağmen gazete pazartesi, çarşamba ve cuma günleri yani haftada üç gün çıkmıştır. 5 Ocak 1954'ten itibaren gazete, “*Demokrat Gazete Günlük Siyasi Olup Pazardan Maada Günaşırı Çıkar*” sloganı ile çıkmaya başlamıştır⁸. 19 Nisan 1954'ten itibaren “*Demokrat Gazete (Günlük Siyasi Gazete)*” sloganıyla çıkmaya başlamış⁹ ve bazı haftalar Pazartesi, Salı, Çarşamba, Cuma, Cumartesi ve Pazar günleri çıkmışsa da bu uzun sürmemiştir. 21 Mayıs 1954'ten itibaren “*Demokrat Gazete (Günlük Siyasi Olup Şimdilik Pazardan Maada Günaşırı Çıkar)*” sloganıyla yeniden çıkmıştır¹⁰. 25 Mart 1955'te gazete tekrardan el değiştirmiş ve yeni sahibi İhsan Sabuncuoğlu olmuştur. Vahdettin Sabuncuoğlu ise yazı işleri müdürü olarak gazetede görevine devam etmiştir¹¹. Gazete, 4 Kasım 1955'ten itibaren “*Demokrasinin Sesi (Günlük Siyasi Olup Şimdilik Pazardan Maada Günaşırı Çıkar)*” sloganıyla çıkmıştır¹². Vahdettin Sabuncuoğlu

² Orhan Koloğlu, **Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi**, Pozitif Yay., İstanbul, 2015, s. 31.; Hıfzı Topuz, **a.g.e.**, s. 31.

³ 3. Menderes Hükümeti'nde hem Devlet Bakanı hem de basın ilişkileri sorumlusu olan Mükerrer Sarol, Adnan Menderes'in kendisine “*Basın, çok canlı bir müessesedir, asimilasyon gücü üstün olan bir kurumdur. İçine aldığı insanları, kısa bir zamanda hazmeder, kendi bünyesine katar. Birçok yakın dostlarımın çocukları, bir gün basın konusunu tartışırken babalarına, ben önce gazeteciyim, sonra sizin oğlunuzum demekten sakınmamışlardır. Toplumun en güçlü müessesesi sayılan aileyi de aştığına göre, basın dördüncü kuvvettir demek, onu biraz da hafife almaktır.*” dediğini yazmaktadır. Bkz. Mükerrer Sarol, **Bilinmeyen Menderes**, C I-II, Kervan Yay., İstanbul, 1983, s. 177.

⁴ **Muş**, 15 Aralık 1952.; İrşad Sami Yuca, “Cumhuriyet Döneminde Muş'ta Basın Hayatı (1923-1960)”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, S 43, (Bahar-2016), s. 207-208.

⁵ **Muş Altınova**, 5 Ocak 1953

⁶ **Muş Altınova**, 12 Şubat 1953.

⁷ **Muş Altınova**, 1 Haziran 1953.

⁸ **Muş Altınova**, 5 Ocak 1954.

⁹ **Muş Altınova**, 19 Nisan 1954.

¹⁰ **Muş Altınova**, 21 Nisan 1954.

¹¹ **Muş Altınova**, 25 Mart 1955.

¹² **Muş Altınova**, 4 Kasım 1955.

yazı işleri müdürlüğü görevini 12 Haziran 1957'ye kadar sürdürmüş bu tarihten sonra ise gazetenin yazı işleri müdürü Veyis Kafkas olmuştur¹³. Gazete 1961 yılı sonuna kadar yayımlarına devam etmiştir¹⁴.

Gazete kuruluş amacını birinci sayısında “*Amacımız*” adlı başlıkta vermiştir. Yazıda “Altın değerinde verimli ovamız ve elmastan kıymetli yayla ve otlak yerlerimize layık olduğu alakayı celp ederek tanıtılması, aynı zamanda turizm merkezi haline getirilmesi için gayret sarf etmektir. O derece ehemmiyetli bir vazifemizi de, ne imparatorluk devrinin nede Kemalist inkılâbın kalkınma ve imar mahiyetlerinden nasibdar olmayan ilimizin bu gün içinde bulunduğu mahrumiyetleri tebarüz ettirerek sistemli bir şekilde efkâr-ı umumiyenin ve dolayısıyla otoritelerin gözü önüne sermek suretiyle derdin davasını temine çalışmak teşkil edecektir.” Yazının devamında gazetenin üçüncü belki de en önemli vazifesi hakkında bilgi verilmektedir. Gazetenin en önemli vazifesinin “Gazetemiz müstakil kalmak vadi ile intişar sahasına çıkıyor. Resmi, gayri resmi hangi teşekkülde olursa olsun rastladığı hata ve aksaklıkları sert ve yıkıcı bir lisan kullanmak yoluna sapmak suretiyle ağır tenkitlere itaplara hedef tutmak değil, kardeşçe ikaz ve irşada çalışmakla müspet işler başaracağını kabullenerek bunu şiar edinecektir. Hatır gönül tanımadan ve mutaassıp partizanca ihtiraslara alet olmayacaktır.”¹⁵ şeklindedir. Dikkat edilirse gazete geçmiş dönemlerde ülke kalkınmasındaki hissede payını alamayan Muş'un DP idaresinde hissesine düşen payı alabilmesi adına yayın hayatına başlamıştır. Müstakilliğini koruyamamış olmasına rağmen Muş için yapılan yatırımlara bir yenisinin daha eklenmesi için Muş yararına olan isteklerine devam etmiştir.

1-DEMOKRAT PARTİ HÜKÜMETİNİN MUŞ'TA EĞİTİM ALANINDA YAPTIĞI HİZMETLERİN YANSIMASI

Eğitim konusu şehrin birinci derece öncelikli sorunu olduğu için DP iktidara geldikten sonra Muş'ta eğitim faaliyetlerinin artırılmasına yönelik önemli adımlar atmıştır. Bu sebeple eğitim için yapılan faaliyetler gazetenin sayfalarından oldukça geniş yer tutmuştur¹⁶. 11 Nisan 1960'daki gazetede “*Demokrat Parti İktidarının 10 Yıl İçerisinde Vilayetimiz Maarifine Hizmetleri*” şeklinde manşet atılmıştır. Haber, “İktidara geldiği 1950 yılında her yönden ihmal edilmiş yıkık bir yurt ve millet teslim alan Demokrat Parti Hükümeti aziz milletimizin ve sevgili vatanımızın çeşitli ihmallerini yer alarak telafilerine hummalı bir faaliyetle başlayıp ve bir an evvel muasır milletler seviyesine yükseltilmemiz yolunda azami gayreti sarf etmektedir. Her sahada olduğu gibi kültürümüze de layık olduğu önemi veren Sayın Demokrat Parti iktidarı sadece güzel Muş'umuzun maarifi için 1950-1959 yıllarında gönderilen 3.060.350 lira ile merkezde 22, Bulanık kazasında 22, Varto kazasında 17 ve Malazgirt kazasında da 15 olmak üzere 76 adet köy okulu yeniden ve 80 okulun tamiri ve ayrıca 31 köy okulunun da hela ve deposu yapılmış ve ayrıca vilayetimiz liseye kavuşturulmuştur. 1960 yılı için yeniden verilen 1.200.000 liraya geçen seneden kalma 139 küsur bin lira da eklenerek bu 16 köy okulunun yeniden yapılması ve 16 okulunda tamirleri yapılacaktır. Bu yıl yeniden yapılacak okullar merkezde; Karne, Peva, Avzut, Şenik ve Derik'te, Bulanık'ta; Muradibey, Şeyh Veli, Molla Mustafa, Koke Seman köylerinde, Malazgirt'in Roçkan kılıçlı, Aynalı Hoca ve Varto'nun ise; Karaköy, Tatan, Amer, Zırınk

¹³ Muş Altınova, 12 Haziran 1957.

¹⁴ Muş Altınova, 29 Aralık 1961.

¹⁵ Muş Altınova, 5 Ocak 1953.

¹⁶ Muş Altınova, 8 Ocak 1953.; Muş Altınova, 23 Şubat 1953.; Muş Altınova, 26 Şubat 1953.; Muş Altınova, 2 Mart 1953.; Muş Altınova, 5 Mart 1953.; Muş Altınova, 27 Ocak 1954.; Muş Altınova, 9 Temmuz 1954.; Muş Altınova, 4 Şubat 1955.; Muş Altınova, 15 Nisan 1955.; Muş Altınova, 15 Haziran 1955.; Muş Altınova, 27 Haziran 1955.; Muş Altınova, 5 Ağustos 1955.; Muş Altınova, 8 Ağustos 1956.; Muş Altınova, 15 Ekim 1956.; Muş Altınova, 7 Aralık 1956.; Muş Altınova, 4 Ekim 1957.; Muş Altınova, 28 Mayıs 1958.; Muş Altınova, 8 Ekim 1958.; Muş Altınova, 27 Temmuz 1959.; Muş Altınova, 9 Mart 1960.

köylerinde yapılması ve ayrıca 16 okulunda tamiri düşünülmektedir”¹⁷. şeklindedir. 1960 yılı içinde yapımı düşünülen Sapne Köyü yatılı okulu ile merkez ve ilçelerde 10 adet köy okulunun inşaatının ihalesi de yapılmıştır¹⁸. Ancak 27 Mayıs 1960 darbesi sonrası DP hükümeti iktidardan düşürüldüğü için Muş’ta başlattığı eğitim faaliyetleri yarım kalmıştır.

Gazete sayfalarında sıkça yer bulan eğitim ile ilgili haberlerden seçmeler verecek olursak özellikle DP Hükümeti’nin doğuda bir üniversite açma düşüncesi Muş halkını heyecanlandırmış ve gazete bu haberi günlerce işlediği gibi üniversitenin Muş’ta açılması isteği basında sıkça yer bulmuştur. Vahdettin Toplu, “*Doğu Üniversitesi Tahakkuk Ederken*” başlıklı yazısında bu yerin Muş olmasını istemektedir. Neden Muş sorusuna ise doğunun merkezi olması, yolların tamamlanmasından sonra Muş’un merkez hale geleceğini bütün bunlardan başka yeni üniversitenin akademik bilgiden ziyade teknik, zirai, ormancılık gibi alanlarda eğitim vereceği için bunların hazinesinin de Muş’ta olduğunu yazmaktadır¹⁹.

Üniversitenin yeri konusunda incelemelerde bulunmak için Milli Eğitim Bakanlığınca oluşturulan heyet, Diyarbakır, Siirt, Bitlis, Bingöl, Muş, Van ve Kars illeri ile Bitlis’in Tatvan ilçesinde tetkiklerde bulunmakla görevlendirilmiştir²⁰. Muş’un tetkik yapılacak yer arasına alınması üzerine Vahdettin Sabuncuoğlu, “*Doğu Vilayetlerimiz de Üniversiteye Kavuşurken*” başlıklı yazısında üniversitenin tamamı değilse de hiç yoksa bir iki fakültenin Muş’ta kurulması için gayret sarf edilmesi gerektiğini yazmıştır²¹. Gazetenin “*Doğu Üniversitesi Fen Tetkik Heyeti Şehrimizde*” başlıklı yazısında Muş’a gelen heyetin 16 Temmuz 1953’te gerekli tetkikleri yaptığı belirtilmektedir²². Milli Eğitim Bakanlığı Müsteşarı Reşat Tardu’nun içinde bulunduğu ikinci bir heyet ise, 18 Temmuz’da tetkiklerde bulunmuştur. “*Kurulması Düşünülen Doğu Üniversitesi Yerinin Tespiti Münasebetiyle*” başlıklı yazıda “Gerçi bir lisemiz yok, üniversiteden bir hisse talebimiz az hatalı ise de, Sayın Müsteşarın görüşleri veçhile parlak bir istikbale doğru yol alan vilayetimiz aynı zamanda Doğu vilayetlerinin merkeziyetini teşkil eden büyük ziraat diyarı olan muazzam ovaya, yine büyük çapta çobancılığa elverişli nazenin yaylalara ve meralara ve bu suretle büyük gelişme imkânlarına malikiyeti göz önüne alınacak olursa kurulması düşünülen Doğu üniversitesinde hissedar olmaya müteallik feryadımız haklı görülse gerek” denmektedir²³. Yazı Muş’un eğitim durumu açıkça ortaya koymakla birlikte yine de Muş’ta üniversitenin bir fakültesinin açılması Muşluların temel arzusudur. Ancak DP Hükümeti Muşluların bu arzusuna cevap vermemiş ve üniversite Erzurum’da Atatürk Üniversitesi adıyla 17 Kasım 1958’de açılmıştır²⁴.

Muş halkının bir lisenin açılması isteği ilk defa gazetenin 16 Nisan 1953’teki sayısında yer almıştır. Celal Güngör, “*Yeni Milli Eğitim Vekilimizden İstirham Ediyoruz*” başlıklı yazısında hala bir lisenin olmamasının Muş’ta eğitim seviyesinin düşük olmasına neden olduğunu ayrıca da fakir çocuklarının başka şehirlere okumaya gidememesi eğitim eşitliğinin sağlanmasına mani olduğunu yazmış ve Muş’a bir lisenin açılmasını bütün Muş halkı adına istemiştir²⁵. Hükümette Muşluların bu isteğine cevap verircesine 1954 yılında bütün vilayetlerde lise açma kararı almıştır. Milli Eğitim Bakanlığının almış olduğu bu karar “*Önümüzdeki Ders Yılı Bütün Vilayetlerimizde Lise Açılıyor*” başlığıyla gazetede haber yapılmıştır²⁶. Kısa zaman içerisinde bir lise binası yapılamadığı için lisenin eski ortaokul

¹⁷ Muş Altınova, 11 Nisan 1960.

¹⁸ Muş Altınova, 11 Mayıs 1960.

¹⁹ Vahdettin Toplu, “Doğu Üniversitesi Tahakkuk Ederken”, Muş Altınova, 23 Mart 1953.

²⁰ Muş Altınova, 6 Temmuz 1953.

²¹ Vahdettin Sabuncuoğlu, “Doğu Vilayetlerimiz de Üniversiteye Kavuşurken”, Muş Altınova, 6 Temmuz 1953.

²² Muş Altınova, 17 Temmuz 1953.

²³ Muş Altınova, 20 Temmuz 1953.

²⁴ Muş Altınova, 19 Kasım 1958.

²⁵ Celal Güngör, “Yeni Milli Eğitim Vekilimizden İstirham Ediyoruz”, Muş Altınova, 16 Nisan 1953.

²⁶ Muş Altınova, 12 Nisan 1954.

binasında eğitime başlamak üzere lise birinci sınıfta öğrenci almasına karar verilmiştir²⁷. 1955-56 eğitim öğretim yılında eğitime başlamak üzere açılması kararlaştırılan lisenin ismi konusunda Vahdettin Sabuncuoğlu “*Lisemize Alpaslan Lisesi Adının Verilmesini Arzu Ediyoruz*” başlıklı bir yazı kaleme almıştır. Yazıda “Kuruluşundan beri lise yüzü görmemiş Alparslan torunu leventler diyarı Muşumuz Sayın İktidar hükümetimizin yüksek feyizlerinden faydalanarak bu yıl liseye kavuşmaktadır. Pek eski olan tarihi boyunca irfan yurdundan mahrumiyeti tecrübelerle sabit keskin zekâlı leventlerimizin ilerleyip yükselmelerine set çekerek vilayet olarak bin bir güçlük ve mahrumiyetle pek az miktarda devlet adamı yetiştirebilmiş ve bu suretle hakkının müdafaasını yapabilecek elemanlardan asırlarca mahrum kalmıştır. Muşumuzun yaratılışı itibariyle her türlü ihtimama layık olduğunu idrakte gecikmeyen Demokrat hükümetimiz her safhada olduğu gibi ilmi inkişaf sahasında da Muşumuzu ihmal etmemiş ve hemen iktidarının 6. yılında liseye kavuşmamızı sağlamıştır. Bizi bu irfan yurduna kavuşturan Sayın İktidar hükümetimize derin şükranlarımızı sunar liseye kavuşmanın sevinç ve bahtiyarlığı içerisinde Alparslan torunu olarak lisemize “*Alparslan Lisesi*” adının takılması hususundaki halkımızın umumi arzusunu bu vesile ile mevkutemin naçiz sütunlarında ilgililerin istifadelerine sunmayı bir iftihar vesilesi addeder neticeyi sabırsızlıkla bekleriz.”²⁸ demektedir.

Muş halkının isteğine rağmen yeni açılan liseye Muş Lisesi adı verilmiş ve kendisi de bir Muşlu olan İhsan Akpolat lise müdürlüğüne ve edebiyat öğretmenliğine tayin olunmuştur²⁹. Gazete, lisenin açılışını “*Lisemiz Törenle Açıldı*” başlığıyla duyurmuştur. Törenle açılan liseye vali, parti başkanları ve çok kalabalık bir halk kitlesi iştirak etmiştir³⁰.

Eğitim alanında önemli bir gereksinimde kütüphanedir. Bu konuda da DP’li Belediye Başkanı Hadi Özdemir yoğun bir çalışma sonucunda harap bir şekilde bulunan şehir kütüphanesini muntazam bir hale sokmuş³¹ ve kütüphaneye bir de memur görevlendirerek kütüphane halkın istifadesine sunulmuştur³². Ayrıca bir de çocuk kütüphanesi 22 Kasım 1954’te Atatürk İlkokulu’nda açılmıştır³³.

2-DEMOKRAT PARTİ HÜKÜMETİNİN MUŞ’TA SAĞLIK ALANINDA YAPTIĞI HİZMETLERİN YANSIMASI

Demokrat Parti hükümeti iktidara geldiği günden itibaren ülkede fabrikalar, yollar, köprüler, hastaneler, okullar, hidroelektrik santralleri, içme suyu tesisatı gibi çok sayıda ülkenin ihtiyaç duyduğu eksiklikleri gidermeye çalışmıştır. Muş’un sağlık alanındaki ihtiyaçlarına da el atmış ve şehrin sağlık sorunlarını kademeli olarak çözüme kavuşturmuştur. DP hükümetinden önce şehirde 10 yataklı adı hastane olan bir dispensar varken şehir valisinin gayretleri ile 1951’de yatak sayısı 30’a çıkarılmıştır³⁴. Ancak bu Muş halkına hizmet vermek için yeterli olmadığından Kızılay Genel Merkezi tarafından Muş’ta bir hastane yapılmasına karar verilmiştir. Bu konu ile ilgili Muş Kızılay Derneği Başkanı Hadi Özdemir’in “*Neşrimiz Dolayısıyla*” başlıklı yazısında önümüzdeki yılda 75 yataklı Kızılay hastanesinin inşa edileceğini belirtmiştir. 15 Ekim 1952’de ihalesi yapılan hastanenin inşasına 1953 yılında inşaat mevsiminde başlanacağı gazetenin 8 Ocak 1953’teki sayısında yer almaktadır³⁵. Gazetenin 27 Temmuz 1953’teki sayısında “*Hastanenin Temeli Törenle Atıldı*” başlıklı

²⁷ Muş Altınova, 29 Haziran 1955.

²⁸ Vahdettin Sabuncuoğlu “Lisemize Alpaslan Lisesi Adının Verilmesini Arzu Ediyoruz”, Muş Altınova, 29 Temmuz 1955.

²⁹ Muş Altınova, 14 Eylül 1955.

³⁰ Muş Altınova, 26 Eylül 1955.

³¹ Muş Altınova, 2 Temmuz 1954.

³² Muş Altınova, 15 Eylül 1954.

³³ Muş Altınova, 24 Kasım 1954.

³⁴ Muş Altınova, 27 Temmuz 1953.

³⁵ Hadi Özdemir, “Neşrimiz Dolayısıyla”, Muş Altınova, 8 Ocak 1953.

yazıda 25 Temmuz'da yüzlerce davetli ve kalabalık bir halk kitlesinin iştirakiyle temel atma töreninin yapıldığı törende bir konuşma yapan Vali Zühtü Öner'in hastanenin 700 bin küsur liraya mal olacağını ve 20 Temmuz 1954'te de teslim edileceğini beyan etmiştir. Temel atma töreninde konuşan Kızılay Muş Şubesi Başkanı Hadi Özdemir'de hastanenin 50 yataklı olacağını söylemiş ve konuşmasının sonunda bu müessesenin Kızılay Genel Merkezinin Muş'a çok kıymetli ve unutulmaz bir hediyesi olduğunu belirtmiştir³⁶.

20 Temmuz 1954'te tamamlanması gereken hastanenin tamamlanmaması üzerine 7 Temmuz'da Vahdettin Sabuncuoğlu "*Hastanemiz İnşaatı Neden İkmal Edilmiyor*" başlıklı bir makale kaleme alarak ilgililerin dikkatlerini çekmek istemiştir. Sabuncuoğlu, makalede hastanenin bitirilmemiş olmasının sorumlusunun müteahhit olduğunu ve hastanenin en az 2 aylık bir ameliyeye ihtiyaç gösteren mühim bir kısmına hala başlanmadığını yazmaktadır³⁷. Gazetenin 3 Ağustos 1955'teki sayısında "*Hastanemiz Ne Zaman Hizmete Açılacaktır*" başlıklı bir yazı kaleme alınmıştır. Yazıda, hastanenin 20 Temmuz 1954'te tamamen halkın hizmetine açılacağı bildirilmiş olmasına rağmen hala inşaatı bile tamamlanmamış olduğu yazılmaktadır³⁸. Hastane, Başbakan Adnan Menderes tarafından 26 Ekim 1955'te hizmete açılmış³⁹ olmasına rağmen eksikleri tamamlanmadığı için hizmete girememiş ve bu konu gazetenin 7 Kasım 1955'teki sayısında yeniden gündeme gelmiş ve Vahdettin Sabuncuoğlu "*Hastanemiz Bir An Evvel Hizmete Açılmalıdır*" başlıklı bir yazı kaleme almıştır⁴⁰.

Muş'ta bir Sıtma Savaş Şubesinin faaliyete geçmesi yönünde 1953 yılında çalışmalar yapılmış ve kadrosunun da Siirt Sıtma Savaş Bölgesi başkanlığına bağlı bir tabip ve dört sağlık koruyucusu kadrosundan oluşturulmasına karar verilmiştir⁴¹. Muş Sıtma Savaş Teşkilatı 6 Ekim 1953'ten itibaren fiilen faaliyete geçmiştir⁴².

Vilayette bir göz hastanesi olmadığından dolayı DP'nin sağlık hizmetlerinden bir diğeri olarak Muş'ta bir trahom hastanesi açılması vardır. Gazete, hastanenin açılacağını 7 Eylül 1953 sayısında "*Göz Hastalarına müjde!*" başlıklı yazı ile okuyucularına duyurmuştur. Yazıda vilayette 10 yataklı trahom hastanesinin açılması için Sağlık Bakanlığınca gerekli tesisat ve emri, il sağlık müdürlüğüne gönderilmiş ve hastane için eski ortaokul binasının kiralanacağını yazmıştır. Trahom hastanesinin köylerde de seyyar ekipleri gezdireceğini ve bu suretle vatandaşların müzmin göz hastalıklarından kurtulmaları sağlanmış olacağı yazılıdır⁴³. Trahom hastanesi 19 Aralık 1953'te hizmete açılmıştır⁴⁴. Hastanenin açılması dolayısıyla O. Nuri Türelî "*Örnek Bir İnsan ve Çok Hayırlı Müessesese*" adlı bir makale kaleme almıştır. Makalede Muş'un uzun seneler Diyarbakır trahom sağlık bölgesine bağlı kaldığını belirtmiş ve Göz Doktoru Aziz İnal'a teşekkür etmiştir⁴⁵.

Gazete, ilçelerde sağlık alanında yapılan hizmetleri de sütununa taşımıştır⁴⁶. Gazete seçimler öncesi 14 Ekim 1957'de "*Vilayetimizin Demokrat Parti iktidarından yedi sene zarfında Nasibdar Olduğu Şeyler*" yazı dizisinde iktidarın sağlık alanında yaptığı hizmetleri sıralamıştır. Bu hizmetler; 75 yataklı Muş Devlet Hastanesi, ilçelerde birer sağlık merkezi, merkezde Trahom Savaş, Verem Savaş Dispanseri ve Sıtma Savaş şubesi açıldığını mahrumiyet bölgesidir diye gelmeyen doktorlar ise artık mahrumiyet bölgesi diye bir şey

³⁶ Muş Altınova, 27 Temmuz 1953.

³⁷ Vahdettin Sabuncuoğlu, "Hastanemiz İnşaatı Neden İkmal Edilmiyor", Muş Altınova, 7 Temmuz 1954.

³⁸ Muş Altınova, 3 Ağustos 1955.

³⁹ Muş Altınova, 26 Ekim 1955.

⁴⁰ Vahdettin Sabuncuoğlu, "Hastanemiz Bir An Evvel Hizmete Açılmalıdır", Muş Altınova, 7 Kasım 1955.

⁴¹ Muş Altınova, 5 Haziran 1953.

⁴² Muş Altınova, 9 Ekim 1953.

⁴³ Muş Altınova, 7 Eylül 1953.

⁴⁴ Muş Altınova, 21 Aralık 1953.

⁴⁵ O. Nuri Türelî "Örnek Bir İnsan ve Çok Hayırlı Müessesese", Muş Altınova, 25 Aralık 1953.

⁴⁶ Muş Altınova, 23 Şubat 1953.; Muş Altınova, 11 Haziran 1954.

kalmadığından kendi arzularıyla tayinlerini yaptırmakta ve severek vazife görmekte oldukları yazılıdır⁴⁷.

3-DEMOKRAT PARTİ HÜKÜMETİNİN MUŞ'TA ALTYAPI VE İMAR ALANINDA YAPTIĞI HİZMETLERİN YANSIMASI

Muş başta yol olmak üzere, içme suyu, elektrik, mesken, iletişim gibi ciddi alt yapı ve imar sorunları olan bir şehirdir. DP Hükümeti iş başına geçtikten sonra 1950, 1953 ve 1957 seçimlerinde desteğini DP'den esirgemeyen Muş'a alt yapı ve imar faaliyetleri alanında hizmetler getirmiştir. Muş Altınova gazetesi sık sık yazılarında Muş'un DP idaresine kadar ihmal edildiğini ve izbe bir vilayet olduğunu yazmaktadır bunda da haklılık payı vardır. DP Hükümetleri döneminde 1952 yılında Ulaştırma Bakanı Seyfi Kurtbek, Bayındırlık Bakanlarından Kemal Zeytinoglu 1955 yılında, yine Tevfik İleri 1956 ve 1959 yıllarında, İmar ve İskân Bakanı Medeni Berk ise 1958 ve 1959 yıllarında Muş'u ziyaret etmişlerdir⁴⁸. Bu ziyaretlerde DP Hükümetlerinin Muş'un alt yapı ve imar sorunları ile ilgilendiği ve bu noktada adımlar attığı sonucuna varabiliriz.

Gazete, 1952 yılında Muş merkez ve üç ilçesinde yapılan yatırımların değerlendirilmesi amacıyla vilayet makamında yapılmış olan basın toplantısının tafsilatını 23 Şubat 1953'ten itibaren bir yazı dizisi şeklinde vermiştir. Muş merkezde altyapı ve imar alanında yapılan yatırımlar arasında şehrin elektrik sorununu halledilebilmek amacıyla hidroelektrik tesisatının yapılması vardır ki bu iş için İçişleri Bakanlığının emrindeki fonda 218.665 lira verilmiştir. Belediyenin istikraz kabiliyetine dayanılarak da yetmiş küsur bin lirada İller Bankasından verilmiştir. İçme suyu sıkıntısının çözüme kavuşması için İller Bankasınca bir proje hazırlanmıştır. Köy içme suları için ise, Bayındırlık Bakanlığında yapılan yardımlarla 1952 yılı içinde merkeze bağlı altı köye içme suyu ihalesi yapılmış ve bu maksatla harcanan para 39.434 liraya balığı olmuştur. Ayrıca bu iş için köy bütçelerine 10.400 lira nakdi yardımda bulunulmuştur.

Şehrin en önemli sorunlarından bir diğeri de yol sorunudur. Yol sorununun çözüme kavuşması için 1952 yılının yaz devresinde Kara Yolları Genel Müdürlüğü tarafından bir buçuk milyon lira harcanarak Muş-Bitlis yolu yapılmıştır. Ayrıca yol üzerinde 80 adet menfez yapılmıştır. 217.000 lira ile taahhüde bağlanmış olan iki köprünün inşaatı tamamlanamamıştır. Muş, ilçe ve köyleri Kuzey Anadolu fay hattı üzerinde olduğu için tarih boyunca şehirde büyük yıkımlı depremler yaşamıştır. 1952 yılı sonbaharında merkeze bağlı üç köyde meydana gelen depremde yıkılan ve hasara uğrayan evlerin tamiri için Bayındırlık Bakanlığında ve Kızılay Genel Merkezinden 29.650 lira gelmiş ve tevzi edilmiştir. Depremden zarar gören resmi binaların onarımına da 6.455 lira harcanmıştır. Ayrıca CHP Hükümeti döneminde inşa edilen ancak eksiklikleri bulunan Alparslan Devlet Üretme Çiftliğinin inşaatı için Tarım Bakanlığı tarafından 700.000 lira harcanarak çiftlik binaları yaptırılmış ve üzerleri örtülmüştür. Şehrin hükümet konağı da tamir edilmiş ve tamire 14.755 lira harcanmıştır.

Bulanık ilçesinin içme suyu sorunu İller Bankasında İçişleri Bakanlığı emrindeki fondan ödenmek üzere 333.995 liraya ihale edilmiştir. 1952 yılında yapımına başlanan içme suyu çalışmaları 1953 yılında tamamlanacaktır. Yine bu ilçenin köy içme suları için 19.208 lira harcanmış ve bu maksatla köy sandıklarına da 9.392 lira yardımda bulunulmuştur. İlçenin ulaşım sorununun halledilebilmesi için 38.493 lira harcanarak Bulanık ilçesinin bir kilometre kuzeyinde ve Körsu üzerinde 10 metre açıklığında betonarme bir köprü inşa edilmiştir. Bulanık, Hınıs, Erzurum yolu üzerinde Şeyhin Köprüsü 40.000 lirası yardımsever vatandaşlar 60.000 lirası da kara yolları tarafından verilerek 1950 yılında yapılmışsa da giriş ve çıkış

⁴⁷ Muş Altınova, 14 Ekim 1957.

⁴⁸ Muş Altınova, 26 Ekim 1955.; Muş Altınova, 28 Ekim 1955.; Muş Altınova, 13 Ekim 1956.; Muş Altınova, 25 Ağustos 1958.; Muş Altınova, 28 Ağustos 1959.

noktaları çukur ve köprü adeta askıda olduğundan motorlu ve tekerlekli araçların geçmesi mümkün olmadığı için İçişleri Bakanı Ethem Menderes'in vilayete teşrifleri sırasında bu kısmın ıslahı işi ele alınmış ve 19.669 liraya ihalesi yapılmıştır. Şeyhin Köprüsü'nün tamamlanmasıyla Bulanık ilçesi en kısa yoldan Erzurum'la irtibat ve ulaşım imkânına kavuşmuş olacaktır.

Malazgirt ilçesinin içme suyu ve elektrik sorununun çözümü için İller Bankasınca 114.185 liralık ihalesi yapılmak üzere. Kazanın köy içme suları için 1952 yılında 12.563 lira harcanmış ve bir köy sandığına da bu maksatla 250 lira nakdi yardımda bulunulmuştur. Ayrıca ilçenin elektrik sorunu içinde hidroelektrik projesi tanzim edilmiştir. İlçenin ulaşım sorunu için de Malazgirt-Bulanık yolu 65.346 lira harcanarak stabilize ve tesviyeler yapılmıştır. Ayrıca bu yol üzerinde 15.464 lira harcanarak üç menfez yaptırılmıştır. Yine bu yol üzerindeki Hatun köprüsüne 29.249 lira harcanarak esaslı onarımı yaptırılmıştır.

Varto ilçesinin içme suyu sorununun çözümü için 133.558 lira harcanmıştır. Köylerinin su sorunu için ise 16.498 liralık harcama yapılmıştır. İlçenin elektrik sorununun çözümü için ise hidroelektrik santrali inşaatına 1954 yılında başlanacağı toplantıda ifade edilmiştir⁴⁹.

Gazete 1953-1960 yılları arasında imar ve alt yapı alanında yapılan hizmetleri de sütununa taşımaya devam etmiştir. Şehrin umumî içme suları projesi 25 Mayıs 1953'te tasdik edilmiş⁵⁰ ve proje Temmuz 1955 yılında tamamlanmıştır⁵¹. Şehrin hidroelektrik santralini yapımı ise hızla devam etmiş⁵² ve 31 Aralık 1953'te törenle açılmıştır. Böylece şehrin mahrumiyetlerinden ikisi daha bu suretle son bulmuştur. Gazetenin ilgili yazısında "Şimdiye kadar evlerimizde bile iyi bir ışık karşısında bulunmadığımız halde şehrin her tarafının göz kamaştırıcı aydınlığı karşısında şehir halkı adeta düğün, bayram yapıp Demokrat idareye karşı sevgi ve bağlılıklarını bir kat daha artırmışlardır."⁵³ denmektedir.

Vilayetin en ciddi meselesi olan yol meselesinin çözümü için hükümet hem kara hem tren yolu ihtiyacının karşılanması amacıyla önemli yatırımlar yapmıştır. Yukarıda ifade edildiği gibi öncelikle Bitlis-Muş daha sonra Varto-Karlıova yolu işletmeye açılmıştır⁵⁴. 17 Kasım 1954 tarihli gazete ise Muş-Erzurum yolunun 5. kilometresine kadar olan noksanlıklar ikmal edilmek üzere olduğu havaların müsaadesi devam ettiği takdirde kısa bir zamanda ikmalinin mümkün olduğunu ve Zığak ve Azvut köprülerinin işletmeye açıldığını, geçen seneden inşaatına başlamış olan Muş-Bitlis şosesi üzerindeki biri Zığak ve Azvut köyleri civarında bulunan Karasu üzerindeki 2 köprünün inşaatlarının da tamamen bitmiş ve halkın istifadesine sunulmuş olduğunu yazmaktadır⁵⁵. Yine 13 Aralık 1954'te gazete, kese yoldan Bulanık, Varto ilçelerini Erzurum'a bağlayan Murat Nehri üzerindeki Şeyhin Köprüsünün halkın istifadesine açıldığını yazmıştır⁵⁶. 8 Ağustos 1956'da Malazgirt Köprüsünün temeli törenle atılmış böylece Malazgirt ilçesine bağlı Nurettin nahiyesinin gerek ilçe merkezi ve

⁴⁹ **Muş Altınova**, 23 Şubat 1953.; **Muş Altınova**, 26 Şubat 1953.; **Muş Altınova**, 2 Mart 1953.; **Muş Altınova**, 5 Mart 1953.

⁵⁰ **Muş Altınova**, 29 Haziran 1953.

⁵¹ **Muş Altınova**, 4 Temmuz 1955.

⁵² **Muş Altınova**, 7 Eylül 1953.

⁵³ **Muş Altınova**, 6 Ocak 1954.

⁵⁴ **Muş Altınova**, 9 Kasım 1953.

⁵⁵ **Muş Altınova**, 17 Kasım 1954.; 1957 yılında Erzurum yolu üzerindeki Karasu Köprüsü'nün sürekli yağın yağmurlar ve eriyen karlar yüzünden yıkılması üzerine köprünün inşaatının yapımının tamamlanmasına kadar Tuğ Deniz İşletmesine ait kayıkla ulaşım sağlanmış ve Vali Mehmet Belek'in kıymetli teşebbüsleri neticesinde Diyarbakır 7. İstihdam birliklerinden bir bölük köprünün yapımı için vazifelendirilmiştir İstihkam bölümünün çalışmaları neticesinde seyyar bir köprü kurulmuştur. Köprünün inşaatı ise 21 Kasım 1957'de tamamlanarak hizmete açılmıştır. Bkz. **Muş Altınova**, 11 Mart 1957.; **Muş Altınova**, 13 Mart 1957.; **Muş Altınova**, 27 Mart 1957.; **Muş Altınova**, 22 Kasım 1957.

⁵⁶ **Muş Altınova**, 13 Aralık 1954.

gerekse Muş, Erzurum ve civar ilçelerle rahat irtibat temin etmesi sağlanma yoluna gidilmiştir⁵⁷.

Yapımına 1951 yılında başlanıp 90 milyon harcanarak 26 Ekim 1955'te tamamlanan 109 km'lik Genç-Muş tren hattı⁵⁸ Muş halkını oldukça heyecanlandırmış ve gazete de tren hattı ile ilgili gelişmeleri sıklıkla haber yapmıştır. Gazete, ilk defa 1 Temmuz 1953'te tren hattı ile alakalı haberi okuyucuları ile paylaşmıştır. Haberin başlığı "1954'te Muş'a Varacak Demiryolu" dur⁵⁹. 13 Ekim 1954 tarihli gazete, tren yolunun gelecek yaza muhakkak tamamlanarak Cumhuriyet Bayramında işletmeye açılacağını müjdesini Muşlulara vermiştir⁶⁰. 6 Mayıs 1955'te gazete, Elazığ-Van demiryolu inşaatının hızlandırıldığını trenin Muş'a ulaşması münasebetiyle Ağustos ayının ilk haftasında yapılacak olan büyük merasime Başbakan Adnan Menderes'in bizzat iştirak edeceğini yazmış⁶¹ olmasına rağmen demiryolu çalışmaları tamamlanmamıştır. Ağustos ayında ancak tren yolu Kurt istasyonuna kadar gelmiştir⁶². Tren yolunun Muş'a yaklaşmış olması üzerine Vahdettin Sabuncuoğlu, "Tren Yoluna Kavuşurken Muş ve Muşluların Haklı Arzuları" adlı bir yazı kaleme almıştır⁶³. Trenin Muş'a yaklaşması üzerine⁶⁴ tren yolu üzerindeki köylerde köylüler kurbanlar keserek trene kavuşmanın sevincini yaşamışlardır⁶⁵. Nihayet 26 Ekim 1955'te Başbakan Adnan Menderes, TBMM Başkanı Refik Koraltan, Bayındırlık Bakanı Kemal Zeytinoğlu ve çok sayıda milletvekili ve gazetecinin iştirak ettiği büyük bir merasimle tren yolunun açılışı yapılmıştır. Bayram havasında geçen törende Kemal Zeytinoğlu, Refik Koraltan ve Adnan Menderes birer konuşma yapmıştır⁶⁶. Gazete konuyu pek çok defa sütununa taşımıştır⁶⁷.

Şehrin bir diğer önemli sorunu olan mesken sorununun çözümü noktasında gazetede çok fazla haber yapılmıştır. Bu haberlerden bir tanesi Vahdettin Toplu'ya aittir. "Mesken Davamız" adlı yazısında Toplu, Hükümetin ilin mesken ihtiyacı sorununun halledilebilmesi için Ziraat Bankasına, Emlak Kredi veya Yapı Kredi bankaları yetkisini vermesini istemiştir⁶⁸. Gazetenin daha sonraki sayılarında da bu konu ele alınmıştır. Celal Güngör "Bir Niyaz" adlı yazısında virane şehrin imarı için Yapı ve Kredi Bankasının bir şubesinin Muş'ta açılmasını bir çare olarak kabul etmiştir⁶⁹. Ekrem Erdem, "Süratle Giderilmeye Muhtaç Olan Mesken Derdimiz" adlı yazısında Muş'un yılların değil asırların ihmaline uğramış bir şehir olduğuna vurgu yapmış ve Doğu Anadolu deprem mıntıkasının sıklet merkezinde olması dolayısıyla sürekli ilde depremlerin olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Erdem yazısında, depremlerin zaman zaman binlerce vatandaşın canını aldığını ve bu ölümlerden kurtulmak için de mesken sorununun çözülmesi gerektiğini belirtmiş, bunun için de "Emlak Kredi" ve "Yapı Kredi" bankalarının vilayette birer şube açması gerekliliği üzerinde durmuştur⁷⁰. Muş halkının haklı isteklerine hükümetten cevap gelmiş ve Diyarbakır Emlak Kredi Bankası Şube Müdürü

⁵⁷ Muş Altınova, 13 Ağustos 1956.

⁵⁸ Efdal As, *Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları (1923-1960)*, AKDITYK-ATAM Yay., Ankara, 2013, s. 205.

⁵⁹ Muş Altınova, 1 Temmuz 1953.

⁶⁰ Muş Altınova, 13 Ekim 1954.

⁶¹ Muş Altınova, 6 Mayıs 1955.

⁶² Muş Altınova, 29 Ağustos 1955.

⁶³ Vahdettin Sabuncuoğlu, "Tren Yoluna Kavuşurken Muş ve Muşluların Haklı Arzuları", *Muş Altınova*, 7 Eylül 1955.

⁶⁴ Muş Altınova, 10 Eylül 1955.

⁶⁵ Muş Altınova, 19 Eylül 1955.

⁶⁶ Muş Altınova, 28 Ekim 1955.

⁶⁷ Muş Altınova, 26 Ekim 1955.; Muş Altınova, 2 Kasım 1955.; Muş Altınova, 4 Kasım 1955.; Muş Altınova, 18 Haziran 1956.; Muş Altınova, 6 Temmuz 1956.

⁶⁸ Vahdettin Toplu, "Mesken Davamız", *Muş Altınova*, 27 Nisan 1953.

⁶⁹ Celal Güngör, "Bir Niyaz", *Muş Altınova*, 4 Mayıs 1953.

⁷⁰ Ekrem Erdem, "Süratle Giderilmeye Muhtaç Olan Mesken Derdimiz", *Muş Altınova*, 7 Haziran 1954.

Selman Ürgen şehirde Emlak Kredi Bankası'nın bir ajansını açmak için Muş'ta tetkik yapmak amacıyla görevlendirilmiştir⁷¹.

Şehrin bir başka sıkıntısı olan iletişim sorununu çözmek için hükümet ciddi tedbirler almış ve şiddetli kış mevsimine rağmen postaların ulaşması sorununu çözüme kavuşturduğu⁷² gibi telefon sorununu da çözmek için adımlar atmıştır. Vahdettin Toplu, “*Şehirlerarası Telefon Teşkilatına Ne Zaman Kavuşacağız*” başlıklı yazısında şebekenin ne zaman geleceğini sormaktadır⁷³. Gazetenin 29 Haziran 1953'teki sayısında “*Muşumuz Şehirlerarası Telefon Tesisatına Kavuşuyor*” başlıklı haberde şehirlerarası telefon şebekesinin çalışmalarına Temmuz ayı ortalarında başlanacağı Eylül sonuna kadar ikmal edileceği belirtilmekte⁷⁴ ise de Muş şehirlerarası telefon şebekesine 1953 senesi sonunda kavuşamamıştır. 31 Mart 1954'te gazete de “*Hakiki Müjde*” başlıklı bir yazı göze çarpmaktadır. Yazının içeriğinde ise yakında şehirlerarası telefon tesisatının kuruluşu müjdelenmiştir⁷⁵. 5 Temmuz 1954'te Vahdettin Sabuncuoğlu, “*Şehrimizde Operatöre Şiddetle İhtiyaç Vardır*” başlıklı yazısında telefon şebekesinin suratla tamamlandığını, resmi dairelerin telefon tesisat işlerinin bitmiş konuşmalara başlanılmış olduğunu, bu hafta içinde de hususi telefon tesisatının da başlanacağını yazmıştır⁷⁶. 27 Eylül 1954'te Muş-Bitlis arası konuşmalar başlamış olmasına rağmen diğer şehirlerle konuşmaya henüz açılmamıştır⁷⁷. Şehirlerarası telefon tesisatının tren yolunun açılış tarihine yetiştirilmesi için 1.500 direk NATO tarafından diğer malzemeler de Devlet Malzeme Ofisi tarafından şehre gönderilmiştir⁷⁸. Ancak yapımı devam eden telefon tesisatı, tren yolunun açılış tarihi olan 26 Ekim 1955 tarihine yetiştirilememiştir. 6 Ocak 1956'da gazete şehirlerarası telefon şebekesine kavuşulduğunu yazmaktadır. Vali Vefki Ertür, Başbakan Adnan Menderes, Ulaştırma Bakanı Arif Demirel ve P.T.T. Müdürlüğü'ne birer teşekkür telgrafı çekmiş ve halkın sevinç ve şükran hislerini arz etmiştir⁷⁹.

Şehrin imarı noktasında vilayette bulunan resmi dairelerin onarım ve bakımı dışında yeni binalar da yapılmıştır. Orman İşletme ve Bayındırlık dairelerine ait bina, lojman ve garaj inşaatının temeli 11 Ağustos 1955'te törenle atılmıştır⁸⁰. 1957 yılının sonlarında İller Bankasınca vilayete ayrılan yardım fonundan yeni kurulan merkez Kızılağaç nahiyesinde ve Malazgirt ilçesinin Aktuzla nahiyesinde otel ve hükümet konağı inşaatı kararlaştırılmıştır⁸¹. 1959 yılında ildeki bütün devlet dairelerini bir araya getiren bir bina yapılmıştır⁸². Ayrıca aynı yıl Malazgirt ilçesinde 300 binanın yapılması kararlaştırılmış⁸³, imar işlerini mahallinde tetkik etmek üzere de yedi kişilik bir heyet tespit edilmiştir⁸⁴. 9 Mayıs'ta şehre gelen heyet Malazgirt'te gerekli tetkikleri yaptıktan sonra 17 Mayıs 1959'da şehirden ayrılmıştır⁸⁵.

DP Hükümetleri şehrin elektrik, içme suyu, yol ihtiyaçlarının giderilmesi faaliyetleri dışında camilerin tamirine yönelik de önemli adımlar atmış şehrin camilerinin tamiri ve yapımı için merkezden Muş'a kaynak ayırmıştır. 5 Ocak 1953'deki gazete bu konu ile ilgili ilk haberi “*Ulu Camii Tamir Edilecek*” başlığıyla vermiştir. Haberde 27 senelik CHP iktidarı zamanında camilerin ihmal edilmiş olduğu, 1952 yılında şehri ziyaret eden İçişleri

⁷¹ Muş Altınova, 4 Ağustos 1954.

⁷² Muş Altınova, 23 Şubat 1953.

⁷³ Vahdettin Toplu, “Şehirlerarası Telefon Teşkilatına Ne Zaman Kavuşacağız”, Muş Altınova, 30 Nisan 1953.

⁷⁴ Muş Altınova, 29 Haziran 1953.

⁷⁵ Muş Altınova, 31 Mart 1954.

⁷⁶ Vahdettin Sabuncuoğlu, “Şehrimizde Operatöre Şiddetle İhtiyaç Vardır”, Muş Altınova, 5 Temmuz 1954.

⁷⁷ Muş Altınova, 27 Eylül 1954.

⁷⁸ Muş Altınova, 12 Ekim 1955.

⁷⁹ Muş Altınova, 6 Ocak 1956.

⁸⁰ Muş Altınova, 12 Ağustos 1955.

⁸¹ Muş Altınova, 7 Ekim 1957.

⁸² Muş Altınova, 18 Kasım 1959.

⁸³ Muş Altınova, 24 Nisan 1959.

⁸⁴ Muş Altınova, 1 Mayıs 1959.

⁸⁵ Muş Altınova, 18 Mayıs 1959.

Bakanı Ethem Menderes'in girişimleri sonucu Ulu Camiinin tamiri için gerekli para tahsis edildiği yer almaktadır⁸⁶. 31.000 lira keşif bedeli ile Ulu Camii'nin onarım işi Bitlis Vakıflar memurluğunca müteahhide ihale olunmuştur⁸⁷. Demokrat Parti Hükümetleri zamanında Muş'ta sadece Ulu Camii'nin imarı değil diğer köy ve kazalardaki camilerin imarı içinde her yıl on binlerce yardımda bulunulmuştur. Merkeze bağlı en büyük köy olan Hasköy'ün camisinin tamiri için 1954 yılında 2.000 liralık bir ödenek verilmiştir⁸⁸. 1956 yılında 2.500 lira yardım yapılmış ve beş köyün camisi tamir edilmiştir⁸⁹. 1957 yılında ise vilayete bağlı 9 köyün camisinin tamirine harcanmak üzere 4.500 lira yardım gönderilmiştir⁹⁰. 1960 yılı içinse vilayetteki merkez, ilçe ve köy camilerinin tamiri için 100.000 lira gönderilmiştir⁹¹.

4-DEMOKRAT PARTİ HÜKÜMETİNİN MUŞ'TA TARIM VE DİĞER EKONOMİK ALANDA YAPTIĞI HİZMETLERİN YANSIMASI

Demokrat Parti Hükümetleri şehir halkının yol, içme suyu, eğitim, elektrik, iletişim, sağlık gibi sorunlarına büyük oranda cevap vermiş olmasına rağmen şehrin işsizlik sorununun çözümünü noktasındaki taleplerine cevap verememiştir. Bu talepleri gazete sütunlarında takip edebilmekteyiz. Gazetenin 7. sayısında R.B. "*En Büyük Arzumuz*" başlıklı yazısında DP hükümetinin bazı illerde şeker fabrikalarının açılmasına karar verdiğini yazmakta ve henüz nerede kurulacağı tespit edilmeyen şeker fabrikalarından birisinin Muş'ta açılmasını talep etmektedir⁹². Belediye Başkanı Şefik Çağlayan "*Yine Şeker Fabrikası*" başlıklı yazısında Muş'ta şeker fabrikasının kurulmasının zaruri olduğunu, Muş'un verimli topraklarında şeker ekiminin yapılabileceğini, Alparslan Çiftliğinin de ufak çapta yapılan denemede bunun görüldüğünü belirtmiştir. Yazının devamında ise yılın altı ayı karla kaplı şehirde iş günü gayet az ve iş imkânının sınırlı olduğunu işçi zümresine harekete geçirecek bir fabrikaya ihtiyacın olduğunu yazmıştır⁹³. Celal Güngör "*Bir Niyaz*" adlı yazısında Muş Altınova'sının bir değil birkaç şeker fabrikasının bol malzemesini yetiştirmek imkân ve kabilinde olduğunu yazmaktadır⁹⁴. Özellikle şeker fabrikasının açılması isteği ile ilgili haberler gazetenin değişik sayılarında yerini almıştır⁹⁵. Hatta Muşluların bu talebini Muş Milletvekili Şefik Çağlayan, 25 Mart 1955'te Mecliste Tarım Bakanı tarafından cevaplanmak üzere bir yazılı soru vermiştir. Soru, Ziraat Bakanı Nedim Ökmen ve İşletmeler Bakanı Samet Ağaoğlu tarafından cevaplandırılmış ve Altınova'nın toprak kalitesinin tahlili için Cemil Pasiner başkanlığında bir heyete incelemeler yaptırılmıştır⁹⁶. Yapılan tetkikler neticesinde Muş'ta bir şeker fabrikasının açılmasına karar verilmiş ve gazetenin 11 Ekim 1956 günlü 553. sayısında "*Muş Şeker Fabrikasına Kavuşuyor*" şeklinde bir başlık atılmıştır. Haberde "Şeker Şirketi Umum Müdürlüğüne bir buçuk seneden beri yapılan çalışmalar neticesinde Muş'ta bir şeker fabrikası açılmasına karar verilmiştir. Geçen sene ve mebusunuz Şefik Çağlayan tarafından Büyük Millet Meclisine verilen bir sözlü öneri üzerine şehrimizde pancar denemeleri ve

⁸⁶ **Muş Altınova**, 5 Ocak 1953.

⁸⁷ **Muş Altınova**, 30 Temmuz 1954.

⁸⁸ **Muş Altınova**, 24 Mart 1954.

⁸⁹ **Muş Altınova**, 1 Ekim 1956.

⁹⁰ **Muş Altınova**, 21 Ekim 1957.

⁹¹ **Muş Altınova**, 11 Nisan 1960.

⁹² R.B. "*En Büyük Arzumuz*", **Muş Altınova**, 19 Şubat 1953.

⁹³ Şefik Çağlayan, "*Yine Şeker Fabrikası*", **Muş Altınova**, 9 Nisan 1953.

⁹⁴ Celal Güngör, "*Bir Niyaz*", **Muş Altınova**, 4 Mayıs 1953.

⁹⁵ **Muş Altınova**, 21 Ekim 1953.

⁹⁶ **Muş Altınova**, 31 Mart 1955.; **Muş Altınova**, 4 Nisan 1955.; **Muş Altınova**, 2 Mayıs 1955.

toprak tahlilleri yapılmış ve çok müspet neticeler elde edilmiştir. Şeker nispetinin fazla ve toprak kalitesinin gayet iyi olması hasebiyle vilayetimizde bu sene şeker fabrikasının kurulmasına karar verilmiştir. Bu hususta gerekli çalışmalara başlandığı ve bir kontrol şefliği de yakında Muş'ta açılacağını ve fabrikanın kurulacağını yerinin çok kısa bir zamanda tespit edileceğini Muşlular büyük bir sevinç içerisinde karşılamışlardır. Demokrat iktidarımızın her sahada olduğu gibi bu sahadaki büyük muvaffakiyetini candan tebrik eder ve memleketiniz için hayırlı ve uğurlu olmasını dileriz.”⁹⁷ denmektedir. Gazete haberinde fabrikanın açılması müjdelenmiş olmasına rağmen DP hükümetleri zamanında Muş'ta bir şeker fabrikası açılmamıştır.

DP Hükümetleri döneminde Muş halkının istediği şeker ve çimento fabrikaları⁹⁸ açılmamış olmasına rağmen Muş halkının istediği ve gazete sütunlarında sıkça karşılaştığımız Sümerbank'ın bir şubesi açılmıştır⁹⁹. Ayrıca Muş'ta tarım ve hayvancılığın geliştirilmesi için bir takım adımlar da atılmıştır. Bu adımlar arasında gazete sütunlarında rastladığımız; çiftçilere tohumluk buğday¹⁰⁰, Varto'da tütün ekimine izin verilmesi¹⁰¹, arıcılık kurslarının düzenlenmesi¹⁰², çiftçilere 3 adet biçer döğür makinesi verilmesi¹⁰³, ağaç yetiştirmeye müsait köylere 1000 adet armut 1000 adet elma ve 750 adet kayısı fidanlarının hibe edilmesi¹⁰⁴, 1949 yılında açılmış olan Alpaslan Devlet Üretim Çiftliğinin etkin hale getirilmesi¹⁰⁵, topraksız köylere toprak dağıtımı¹⁰⁶ gibi adımlardır.

5-DEMOKRAT PARTİLİ POLİTİKACILARIN MUŞ'A GELİŞİNİN YANSIMASI

Demokrat Parti idaresine kadar cumhurbaşkanı ve başbakan düzeyinde ziyaret edilmeyen Muş DP Hükümetleri zamanında Cumhurbaşkanı, Büyük Millet Meclisi Başkanı ve Başbakan düzeyinde ziyaret edilen bir il olmuştur. Bu durum yüzyıllardır kaderine terk edilmiş olan Muş halkını oldukça sevindirmiş ve devlet büyüklerinin Muş'a gelişi Muş Altınova gazetesinin sütunlarında genişçe yer kaplamıştır.

Elâzığ-Muş demiryolunun tamamlanması dolayısıyla 26 Ekim 1955'te Büyük Millet Meclisi Başkanı Refik Koraltan, Başbakan Adnan Menderes, Bayındırlık Bakanı Kemal Zeytinoglu milletvekillerinden ve gazetecilerden oluşan kalabalık bir topluluk Muş'a gelmiştir. Gazete bu haberi “*Elâzığ-Muş Demiryolu Bugün İşletmeye Açılıyor*” şeklinde haber yaparak vermiştir. Haberin içeriği ise şu şekildedir: “Altınova müstesna günlerinden birini idrak etmenin tevlit ettiği sevinç ve heyecan içerisinde çalkalamakta ve bu müstesna günümüzü bahşeden Sayın Hükümet Reisimiz Menderes'imizi getirecek trene bir an evvel kavuşmak üzere sel halinde istasyona akın etmekte, cadde ve sokaklar hakiki bir mahşeri andırmaktadır. .... Hususi katarla istasyonumuza gelecek olan Hükümet reisimiz; Beş yıllık iktidarlara zamanında, Muşumuzda yaptıkları muazzam işlerden sadece birkaçının hizmete açılışını mübarek elleriyle temin maksadıyla makas oynatıp, kordelalar kesecek, hayırlı olması temennilerinde bulunacaktır.

⁹⁷ Muş Altınova, 11 Ekim 1956.

⁹⁸ Muş Altınova, 6 Nisan 1953.

⁹⁹ Muş Altınova, 3 Ağustos 1956.

¹⁰⁰ Muş Altınova, 17 Kasım 1954.

¹⁰¹ Muş Altınova, 11 Mayıs 1955.

¹⁰² Muş Altınova, 20 Haziran 1955.

¹⁰³ Muş Altınova, 8 Temmuz 1955.

¹⁰⁴ Muş Altınova, 23 Mart 1956.

¹⁰⁵ Muş Altınova, 10 Eylül 1956.

¹⁰⁶ Muş Altınova, 17 Ocak 1955.; Muş Altınova, 6 Nisan 1955.; Muş Altınova, 8 Haziran 1955.

Bu sebeptendir ki; Demiryolu, asfaltlar, hastahane, lise ve mümasili memurelere kavuşan Altınova, hakların inkâr edildiği, mezalimle toplanan çeşitli ve insan hakları ile kabili telif olmayan vergileri keselere akıtıp, yaradılışı itibariyle her türlü ihtimama layık yurdumuzu ihmal eden yolsuzluk, hastanesizlik, okulsuzluk yüzünden günden güne viraneleşen vatan köşelerini işsizlikten kıvrananların baykuş yuvası haline getiren ve hülâsa: Bütün masumiyetiyle Halk Partisi'nin acımak bilmez kadırgalarına teslim olmuş bir milleti 14 Mayıs 1950'de demokrasi nurlarına kavuşturan biricik Mendereslerine kavuşacak olan Alparslan torunu bizler ondan gülüyor, ondan coşuyor ve ondan müsterihiz.

Muvasalat saat 10... özel katarın karşılanması, kordela kesilmek suretiyle trenimizin hizmete girişini müteakip, Muş-Bitlis ve Muş-Erzurum yolları kavşağına gelinerek Muş-Erzurum yolunun, yolu takiben devlet hastanesi, beton asfalt olarak yapılan ana caddenin, yeni inşa olunan orman daire ve lojmanlarının, lisenin ve Alparslan Devlet Üretim Çiftliğindeki yeni tesislerin hizmet açılışı gibi yedi mühim ihtiyacımızın giderilmesiyle üzerinden istifade edilen demokrasinin siması Menderes'i bağrına basmak ve coşkun tezahüratla minnettarlığını eda etmeye çalışacaktır."¹⁰⁷ Yine aynı günlü gazetede Zekeriya Karahasanoğlu'nun "*Muş'un Kaderi*" adlı makalesinde geçmiş dönemlerde olduğu gibi Halk Partisi zamanında da Muş'un ihmal edilmişliğini, DP iktidarı döneminde ise ülke kalkınmasında nasibini aldığını yazmıştır¹⁰⁸.

Vahdettin Sabuncuoğlu "*İş Sahasına Muhtaç Altınovamız*" başlıklı makalesinde DP iktidarının yaptığı hizmetlere şükranlarını bildirmiş ve "Ne garip ve müstesna bir tecellisidir ki, dertlerimizle hemdert, arzularımıza arzulu bulunan Sevgili Başvekilimiz, demokrasi mücahidi ve yurdun mimarı Sayın Menderes aramızda bulunuyor." demiş ve Muş için şeker, çimento fabrikalarının kurulması ve meşhur tütünlerimize layık olduğu hizmeti verebilmek için bir tütün işletmenin kurulmasını, kaza yollarının da vilayet merkezine bağlanmasını noktasında Adnan Menderes'ten Muşlular adına taleplerde bulunmuştur¹⁰⁹. 26 Ekim'deki gazetenin 3. sayfasında Vahdettin Sabuncuoğlu'nun "*Menderes'e*" adlı bir şiiri, 4. Sayfada ise, Nihat Karasu'nun "*Hoş geldin Sayın Menderes*" adlı bir şiiri vardır¹¹⁰.

Gazetenin 28 Ekim 1955'teki sayısı "*Elâzığ-Muş Demiryolunun İşletmeye Açılışı Münasebetiyle*" manşetiyle çıkmıştır. Haberin içeriğinde ise devlet büyüklerinin Muş'a gelişi ve müesseselerin açılışı verilmiştir. Ayrıca Bayındırlık Bakanı Kemal Zeytinoğlu, Büyük Millet Meclisi Başkanı Refik Koraltan ve Başbakan Adnan Menderes'in kısa konuşmalarını vermiştir. Coşkun tezahüratlarla kürsüye gelen Başbakan Adnan Menderes şu konuşmayı yapmıştır: "Bundan evvel Muş'a birçok defalar gelmek arzuma rağmen ancak bugün treninizi işletmeye açmak münasebetiyle nasip oldu. Arzularınız peyderpey giderilecektir. İktidarda olsak ta olmasak ta millet hizmetinde aynı zevk ve heyecanla çalışacağız. Yaptıklarımız yapacaklarımızın bir başlangıcından ibarettir. Bu gün olduğu gibi bundan sonrada daha nice tesislerin temel atma ve işletmeye açılma törenlerine gelecek ve birbirimize kavuşacağız diyerek sözlerini bitirmiştir." Konuşmalardan sonra tesislerin açılışları yapılmıştır. Başbakan ve yanındaki heyet aynı gün Bitlis'e gitmek için Muş'tan ayrılmışlardır¹¹¹.

Şehir halkı, Başbakan Adnan Menderes'in hem Muş'taki hizmetleri hem de ziyareti dolayısıyla çok mesut oldukları için fahri hemşehrilik payesi verilmesini istemişler Belediye Meclisinin almış olduğu kararla Başbakan'a "fahri hemşehrilik payesi" verilmiş ve 30 Mart 1956'da Muş milletvekilleri tarafından da Adnan Menderes'e takdim edilmiştir¹¹².

¹⁰⁷ **Muş Altınova**, 26 Ekim 1955.

¹⁰⁸ Zekeriya Karahasanoğlu, "Muş'un Kaderi", **Muş Altınova**, 26 Ekim 1955.

¹⁰⁹ Vahdettin Sabuncuoğlu, "İş Sahasına Muhtaç Altınovamız", **Muş Altınova**, 26 Ekim 1955.

¹¹⁰ **Muş Altınova**, 26 Ekim 1955.

¹¹¹ **Muş Altınova**, 28 Ekim 1955.

¹¹² **Muş Altınova**, 2 Nisan 1956.

Şehir, en üst düzeyde devlet görevlisi olarak da Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ı ağırlamıştır. Erzurum ve Elazığ şeker fabrikalarını açmak için doğu illeri ziyaretine çıkan Cumhurbaşkanı 2 Ekim 1956'da saat 16.30'da Muş'a gelmiştir. Gazete Celal Bayar'ın gelişini manşette "*Vilâyetimize Şeref Veren Sayın Reiscumhurumuz Celal Bayar Halkın Sevgi Tezahürleriyle Karşılandı*" şeklinde vermiştir. Haberin içeriğinde Celal Bayar'ın askeri ve sivil erkân dışında on binlere aşkın çok kalabalık köylü ve şehirli halkın sevgi tezahürleri ile karşılandığı yazılmaktadır. Cumhurbaşkanı Celal Bayar konuşmasında, daha önce Muş'a gelişinden bahsetmiş ve konuşmasının devamında şunları söylemiştir; "O günle bu gün arasındaki büyük kalkınma hamlelerini ve bu suretle bizzat müsaade ettikleri büyük farkı gururla izah ederek millet bize güvenerek idaresini bize terk etti bizde bütün varlığımızı millet hizmetine vakfetmiş millet için çalışmaktan geri kalmayacağız" demiştir. Yazının sonunda ise "Muşumuzu bakımsız ve izbe bir halden asrın modern tesislerine kavuşturan Demokrat Hükümetimizin büyük mücahidi Devlet Reisimiz Sayın Bayar'ı sinesinde bulundurmasının iftarı içerisinde Altınova bir bayram havası yaşamıştır."¹¹³ denmektedir.

Cumhurbaşkanı Celal Bayar, 3 Ekim'de saat 10.15'te şehirden ayrılmıştır. Gazete bu haberi "*Sayın Reiscumhurumuz Celal Bayar Vilayetimizden Ayrıldı*" başlığı ile okuyucularına vermiştir. Haberde Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Tatvan, Erciş'i ziyaret ettiği ve 5 Ekim'de de Alparslan heykelinin yerini tespit etmek üzere Malazgirt'e gideceği yazılıdır¹¹⁴.

Celal Bayar'ın doğu gezisi ile alakalı gazetenin 8 Ekim'deki sayısında başlık "*Sayın Reiscumhurumuz Celal Bayar'ın Şark Gezileri Van'a Girişlerinde Petrol Bulundu*" şeklindedir. Yazıda, Bayar'ın doğu vilayetleri gezisinin kapsamı ve Malazgirt'te bir saati aşkın verdiği nutuktan bahsedilmiştir. Celal Bayar, Malazgirt'te yaptığı konuşmada ilçenin tarihi önemini belirttikten sonra kahraman kumandan Alparslan'ı iftiharla yâd etmiş ve Alparslan abidesinin dikilmesi hususunda lazım gelen bütün yardımlarını esirgemeyeceğini beyan ettikten sonra abidenin yerini tespit etmiştir. Cumhurbaşkanı'dan sonra söz alan Milletvekili Gıyasettin Emre konuşmasında memleketin imar ve refahı için büyük hizmetler sarf eden Demokrat Hükümetini Muşlu hemşerilerinin hissiyatına tercüman olarak şükranlarını belirtmiş ve bilhassa kuruluşundan beri devlet başkanı yüzünü görmeye hasret kalmış bulunan Alparslan diyarı gibi izbe kazalara varıncaya kadar giderek vatandaşların dert ve arzularına bizzat dinleme zahmetine katlandıklarından ötürü Celal Bayar'a hemşerilerinin minnet ve şükranlarını sunmuştur. Gazete Celal Bayar'ın Van'ı ziyareti esnasında petrol damarı bulunmasını Bayar'ın uğur getirdiği şeklinde yorumlamıştır¹¹⁵.

Cumhurbaşkanı Celal Bayar abide konusunda verdiği sözü yerine getirmek ve Malazgirt Zaferinin 888. Yıldönümü kutlamalarına katılmak için beraberinde Bayındırlık Bakanı Tevfik İleri, Milli Savunma Bakanı Etem Menderes, Adalet Bakanı Celal Yardımcı, İmar ve İskân Bakanı Medeni Berk, milletvekilleri ve pek çok zevatla birlikte 26 Ağustos 1959'da Malazgirt'e gelmiştir. Kutlama merasiminden sonra Alparslan abidesinin ve Malazgirt'in yeniden imarı projesinin temel atma töreninde bulunmuştur¹¹⁶.

Demokrat Parti hükümeti döneminde Muş, pek çok sayıda bakan da ağırlamıştır. Muş'a gelen bakanlar arasında Demokrat Parti iktidarının ilk üç yılında İçişleri Bakanı Ethem Menderes, Milli Savunma Bakanı Hulusi Köymen, Tarım Bakanı Nedim Ökmen, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı Dr. Ekrem Hayri Üstündağ¹¹⁷, Ulaştırma Bakanı Seyfi Kurtbek¹¹⁸,

¹¹³ Muş Altınova, 3 Ekim 1956.

¹¹⁴ Muş Altınova, 5 Ekim 1956.

¹¹⁵ Muş Altınova, 8 Ekim 1956.

¹¹⁶ Muş Altınova, 28 Ağustos 1959.

¹¹⁷ Vahdettin Sabuncuoğlu "Kasım Gülek Dün Şehrimize Geldi", Muş Altınova, 14 Eylül 1953.

¹¹⁸ Muş Altınova, 29 Haziran 1953.

Bayındırlık Bakanı Kemal Zeytinoğlu¹¹⁹, Bayındırlık Bakanı Tefik İleri¹²⁰, Sağlık Bakanı Lütfi Kırdar¹²¹, İmar ve İskân Bakanı Medeni Berk¹²², Adalet Bakanı Celal Yardımcı¹²³, Milli Savunma Bakanı Etem Menderes¹²⁴ ve Basın Yayın Turizm Bakanı Haluk Şaman yer almaktadır¹²⁵.

SONUÇ

Siyasi partiler, basın gücünü, özellikle de yerel basın gücünü kullanmayı çok iyi başarmışlardır. İktidar gücünü ve onun sağladığı imkânları kullanmanın siyasi gücü ve desteği artırdığı gerçeği, Muş Altınova gazetesi örneğinde çok net bir şekilde görülmektedir. Gazetenin sahip ve yazarları, iktidar partisinin teşkilatına mensup olunca, yerelde partinin vaat, icraat ve hizmetlerini en geniş şekilde tanıtıcı yazı, haber ve yorumlarla halka duyurmaya, bu politikalara ve bunu icra safhasına koyan siyasi yapıya halk nezdinde destek sağlamaktadırlar. Muş Altınova gazetesi, yayın politikasında sık sık eski dönem ile yeni dönemin karşılaştırmasını yaparak, yeni dönemin önemini ve değerini vurgulamaya çalışmış ve CHP Hükümetlerinin Muş için bir şey yapmadıklarını yazarak ilde yapılan seçimler üzerinde etkili olmaya çalışmıştır. Bu propagandasında büyük oranda başarılı olmuş ve 1953 seçimlerinde Muş'un üç milletvekilinden ikisini kazanırken ilde bağımsız olarak seçilen diğer milletvekili mazbatasını almadan DP saflarına geçmiştir. 1957 seçimlerinde gazetenin propagandalarına rağmen DP bütün ülkede olduğu gibi ilde de kan kaybetmiş ve ilin çıkardığı dört milletvekilinden üçünü almış bir milletvekilini de CHP almıştır.

Gazete sadece yerel ve bölgesel gelişmeleri değil, zaman zaman ulusal ve uluslararası haber ve gelişmeleri de sayfalarında değerlendirerek, Demokrat Parti'nin hizmet ve icraatlarının üstünlüğünü öne sürmüştür.

KAYNAKÇA

1-Kitap ve Makaleler

AS, Efdal, **Cumhuriyet Dönemi Ulaşım Politikaları (1923-1960)**, AKDITYK-ATAM Yay., Ankara, 2013.

B., R., “En Büyük Arzumuz”, **Muş Altınova**, 19 Şubat 1953.

ÇAĞLAYAN, Şefik, “Yine Şeker Fabrikası”, **Muş Altınova**, 9 Nisan 1953.

ERDEM, Ekrem, “Süratle Giderilmeye Muhtaç Olan Mesken Derdimiz”, **Muş Altınova**, 7 Haziran 1954.

GÜNGÖR, Celal, “Bir Niyaz”, **Muş Altınova**, 4 Mayıs 1953.

GÜNGÖR, Celal, “Yeni Milli Eğitim Vekilimizden İstirham Ediyoruz”, **Muş Altınova**, 16 Nisan 1953.

KARAHASANOĞLU, Zekeriya, “Muş'un Kaderi”, **Muş Altınova**, 26 Ekim 1955.

¹¹⁹ **Muş Altınova**, 26 Ekim 1955.

¹²⁰ **Muş Altınova**, 13 Ekim 1956.; **Muş Altınova**, 28 Ağustos 1959.

¹²¹ **Muş Altınova**, 22 Ağustos 1958.

¹²² **Muş Altınova**, 25 Ağustos 1958.; **Muş Altınova**, 28 Ağustos 1959.

¹²³ **Muş Altınova**, 28 Ağustos 1959.

¹²⁴ **Muş Altınova**, 28 Ağustos 1959.

¹²⁵ **Muş Altınova**, 23 Mart 1960.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

KOLOĞLU, Orhan, **Osmanlı'dan 21. Yüzyıla Basın Tarihi**, Pozitif Yay., İstanbul, 2015.

ÖZDEMİR, Hadi, “Neşrimiz Dolayısıyla”, **Muş Altınova**, 8 Ocak 1953.

SABUNCUOĞLU, Vahdettin, “Doğu Vilayetlerimiz de Üniversiteye Kavuşurken”, **Muş Altınova**, 6 Temmuz 1953.

SABUNCUOĞLU, Vahdettin, “Kasım Gülek Dün Şehrimize Geldi”, **Muş Altınova**, 14 Eylül 1953

SABUNCUOĞLU, Vahdettin, “Şehrimizde Operatöre Şiddetle İhtiyaç Vardır”, **Muş Altınova**, 5 Temmuz 1954.

SABUNCUOĞLU, Vahdettin, “Hastanemiz İnşaatı Neden İkmal Edilmiyor”, **Muş Altınova**, 7 Temmuz 1954.

SABUNCUOĞLU, Vahdettin, “Lisemize Alpaslan Lisesi Adının Verilmesini Arzu Ediyoruz”, **Muş Altınova**, 29 Temmuz 1955.

SABUNCUOĞLU, Vahdettin, “Tren Yoluna Kavuşurken Muş ve Muşluların Haklı Arzuları”, **Muş Altınova**, 7 Eylül 1955.

SABUNCUOĞLU, Vahdettin, “İş Sahasına Muhtaç Altınovamız”, **Muş Altınova**, 26 Ekim 1955.

SABUNCUOĞLU, Vahdettin, “Hastanemiz Bir An Evvel Hizmete Açılmalıdır”, **Muş Altınova**, 7 Kasım 1955.

SAROL, Mükerrerem, **Bilinmeyen Menderes**, C I-II, Kervan Yay., İstanbul, 1983.

TOPLU, Vahdettin, “Doğu Üniversitesi Tahakkuk Ederken”, **Muş Altınova**, 23 Mart 1953.

TOPLU, Vahdettin, “Mesken Davamız”, **Muş Altınova**, 27 Nisan 1953.

TOPLU, Vahdettin, “Şehirlerarası Telefon Teşkilatına Ne Zaman Kavuşacağız”, **Muş Altınova**, 30 Nisan 1953.

TOPUZ, Hıfzı, **Türk Basın Tarihi**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2016.

TÜRELİ, O. Nuri, “Örnek Bir İnsan ve Çok Hayırlı Müessese”, **Muş Altınova**, 25 Aralık 1953.

YUCA, İrşad Sami, “Cumhuriyet Döneminde Muş'ta Basın Hayatı (1923-1960)”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, S 43, (Bahar-2016), s. 201-220.

2. Gazeteler

Muş Gazetesi

Muş Altınova Gazetesi

CUMHURİYETİN ANADOLU'DA MODERNLEŞME ATILIMLARI: BULANIK HALKEVİ VE MALAZGİRT HALKODASI ÖRNEĞİ

Mehmet ÖZALPER*

ÖZET

Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasının devamında elde edilen bağımsızlığın sağlam bir zemine oturtulması için milletin tamamen yönetime dâhil edilmesi hedeflenmiştir. Diğer taraftan kültürel ve bilimsel kalkınmanın gerçekleşmesi adına yeni devletin temel gayesi olarak, Mustafa Kemal Atatürk'ün de belirttiği üzere "Muasır Medeniyetler Seviyesine Ulaşmak" için çok büyük çaba harcanmıştır. Yeni açılan eğitim kurumları, genç neslin yetiştirilmesi adına çalışmaktaydı. Ancak bir diğer mesele kültürel ve bilimsel ilerlemeyi özellikle toplumun tamamına yaymaktı. Bu hareketin icra edilmesinde dikkat edilmesi gereken en önemli hususlardan biri de devletin içerisine düştüğü en güç durumlarda Türk milletinin ayrışmasını engelleyebilmek için toplumun tamamına millî bir şuurun kazandırılmasıydı.

Hedeflenen bu amaçlara ulaşılabilmesi adına Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde Halkevleri açılmıştır. Türk inkılabının toplumun bütün kesimleri tarafından özümsemesi, sosyal hayata tamamen uygulanması çalışmaları halkevlerinde başlamıştır. Halkevlerinin çalışmalarının ulaşamadığı yerlere ise Halkodaları açılmak suretiyle bütün vatandaşlar bu faaliyet içerisine dâhil edilmişlerdir.

Bu çalışmamızda, Doğu Anadolu'nun önemli bir ili olan Muş'un büyük ilçeleri, Bulanık ve Malazgirt'te kurulan halkevi ve halkodası, kuruluşları, faaliyetleri, sahip oldukları imkânlar, halkın bu kurumlara bakış açısı, yönleriyle değerlendirilecektir. Çalışmamızı gerçekleştirirken özellikle halkevlerinin kuruluş sürecine değindikten sonra bahsi geçen iki ilçenin sosyal, ekonomik ve kültürel durumları ile alakalı bilgi verilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Muş, Halkevi, Malazgirt, Bulanık, Modernleşme, Eğitim.

MODERNIZATION FROM REPUBLICAN ANATOLIA: THE EXAMPLE OF BULANIK PEOPLE'S HOUSE AND MALAZGIRT PEOPLE'S ROOM ABSTRACT

It was aimed that the nation should be fully involved in the administration in order to put the independence gained in the succession of the War of Independence on a solid ground. On the other hand, in the name of realization of cultural and scientific development, as the fundamental principle of the new state, as Mustafa Kemal Atatürk pointed out, a great effort has been made to "reach the level of extraordinary civilizations". The newly established educational institutions were working on the training of new generation. Yet another issue is spreading cultural and scientific progress, especially to the whole of society. One of the most important points to be taken into consideration in this exercise was to give the whole society a national consciousness in order to prevent the Turkish nation from separating in the most difficult situations that the state had fallen into.

People's Houses were opened under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk in order to reach these aimed targets. The Turkish revolution is being absorbed by the entire nation, the social life is fully implemented and studies have begun in the villages. The peasants whose people's house work had not been able to reach were all the citizens included in this activity by opening the People's Rooms.

In this study, the big cities of Muş, an important province of Eastern Anatolia, will be evaluated with respect to the activities of the people's house and the people's room, institutions, activities, material and spiritual facilities established in Bulanık and Malazgirt. It is aimed to give information related to the social, economic and cultural conditions of the two villagers who have made the betting, especially by referring to the establishment process of the villages.

Keywords: Muş, People's House, Malazgirt, Bulanık, Modernization, Education.

GİRİŞ

Düvel-i Muazzama'ya karşı verilen Kurtuluş Savaşı'nın zaferle neticelenmesinin devamında çok aktif bir organize olma süreci ile yeni devletin temelleri atılmaya başlanmıştı. Saltanattan Cumhuriyete giden yolda yapılması gereken önemli işler vardı. Oluşturulan Anayasa ile yönetimin kuralları belirlenirken, meclisler sayesinde de halkın yönetime katılımı artmıştı. Sıra artık toplumsal yeniklere gelmişti. Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecinde uzun

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, m.ozalper@alparslan.edu.tr

yılları savaşlarla geçen yorgun bir milleti yeniden ayağa kaldırmak kolay başarılabilir bir hareket değildi. Yöneticiler devlet merkezinde hızlı bir şekilde yürürlüğe konulan değişikliklerin aynı hızda ülkenin tamamına ulaşmadığını görüyorlar ve aradaki kopukluğu gidermenin yollarını arıyorlardı.¹ Bu kopukluğun giderilebilmesi ve kurulacak bağlantının sağlam bir temele oturtulabilmesi için öncelikle milletin eğitim seviyesinin artırılması gerekiyordu. Yapılacak olan yeniklerin ruhunun anlaşılabilmesi için kapsamlı bir bilimsel aydınlanma hareketi başlamalıydı.

1919-1930 dünya ekonomik bunalımı, Mustafa Kemal Atatürk'ü ve Cumhuriyetin kurucu kadrosunu, kültürel ve bilimsel kalkınmadan önce ülkenin ekonomik kalkınmasını gerçekleştirmek için yeni yollar aramaya yönlendirdi. Özellikle Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kapatılması ile başlayıp toplumun içine yayılan huzursuzluk dalgasının önü alınamayacak bir duruma gelmesini önlemek için ekonomik kalkınmanın başlaması gerekliydi. Bu arayış sonucunda devletçi ekonomik politika ortaya çıktı.² Devamında yapılacak olan yenilikler değerlendirilirken esas gaye olan, toplumu çağdaş uygarlık yörüngesine oturtma gibi büyük bir işin iki boyutu vardı: birinci boyut, gelenekçi tutumu elimine etme işidir. İkinci boyut ise var olanın yerine bu yörüngeye uygun kuralları, örgütleri yerleştirmek, toplumun yeni kuşaklarını bu yörüngeye geleneklerine göre yerleştirerek gelenekle çağ arasındaki geçiş köprüsünü kurmaktır.³ Yapılan yenilik hareketinin başlangıç dönemini yüzyıl geriye II. Mahmut dönemine gittiğini eklemek gerekir.⁴ Bu dönemlerde özellikle Batı medeniyetinde ortaya çıkan gelişmeler Osmanlı Devleti aydınları arasında ilgi uyandırmakta ve yayılmaktaydı.⁵

Halkevlerinin de ilham kaynağı olan, Toplumun eğitilmesi ve fikri aydınlanmanın başlaması amacıyla Osmanlı aydınlarının kurmuş oldukları eğitim kurumlarının ilki, Türk Ocakları'dır. Tanzimât Devri'ndeki bazı Türk aydınları, "*dünyanın çok değişik ve geniş bölgelerine yerleşmiş, değişik isimler altında zaman zaman birçok devletler kurmuş bütün Türklerin tarih ve dilce birliği ve bütünlüğü*" görüşünü ortaya atarak, "*Türk milletinin sadece Osmanlılardan oluşmadığı, Osmanlı Türklerinin onun ancak bir parçası olduğu*" gerçeğini yaymaya çalıştılar. Türk Ocağı, II. Meşrutiyet Devri'nde kuruluş sırasına göre, Türk Derneği (Kasım 1908) ve Türk Yurdu (Ağustos 1911) isimli aynı görüşleri benimseyip savunan milliyetçi derneklerin üçüncüsüdür. Türk Derneği Yerini Türk Yurdu'na Türk Yurdu'da yerini Türk Ocağı'na bırakmıştır. Türk Ocağı kendi tüzüğü'nün I. maddesinde belirtildiğine göre, resmen 25 Mart 1912'de kurulmuştur. İlk çalışma yeri Divan Yolu'nda iki küçük odalı bir yer olan derneğin kuruluş hazırlıkları ise, bu tarihten dokuz ay önce başlamıştır.⁶ Kurucu kadroda Hamdullah Suphi, Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Halide Edip, Ahmet Ağaoğlu, Fuat Köprülü gibi kültür aydınları yer almışlardır. Kurulduktan sonra Osmanlı Devleti içerisinde geniş bir örgütlenme ağına sahip olmuştur. Türk tarihi ve Türk dili alanlarında ses getiren faaliyetler yürütmüştür. Balkan Savaşları'nın kaybedildiği yılların devamında toplum içerisinde ulus bilincinin temellendirilmesinde etkili olmuştur.⁷

Cumhuriyet döneminde de çalışmaları devam eden Türk Ocakları için, Türkiye'de görevli olan İngiliz Büyükelçi Sir G. Clerk Şubat 1930'da şu ifadeleri kullanmıştır;

¹ Anıl Çeçen, **Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990, s. 87.

² Kemal H. Karpat, **Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi**, çev: Ceren Elitez, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s. 36.

³ Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 522.

⁴ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, çev: Yasemin Saner İletişim, Yayınları İstanbul, 2011, s. 276.

⁵ Bernard Lewis, **Demokrasinin Türkiye Serüveni**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 12.

⁶ Kenan Akyüz, "Türk Ocakları", **Bellekten**, C L, S 196, 201-228, Türk Tarik Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s. 201.

⁷ Zeki Arıkan, "Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, C 6, S 23, 261-281, Ankara, 1999, s. 264.

“Türkiye’nin Ulusal bir temelde yeniden örgütlenmesinde Ocaklar’ın geçmişte ve şimdi oynadığı, muhtemelen gelecekte de oynayacağı rol üzerinde ne denli durulsa yeridir” yargısının yaşanacak dönemlerle ilgili olan kısmı bir anlamda söylemde kalmıştır. Zira Türk Ocakları Nisan 1931’de kapatılmıştır.⁸ Türk Ocakları, o dönem bütün dünyada hâkim ideoloji olan milliyetçilik ideolojisini temel düstur olarak alan kurumlardı. Türkiye Cumhuriyeti ise yapılan yenilik ve inkılâpların halkla buluşturulmasını ve sindirilmesini temel gaye olarak kabul etmekteydi. Yeni yapılan inkılâpların ruhunun halkla buluşturulması istenmekteydi. Türk Ocakları halkla yeterli derecede buluşmamakla itham edildiği için kapanmıştı.⁹ 10 Nisan 1931 tarihinde Ankara’da yapılan Türk Ocakları kurultayında Ocaklar kendilerini feshetme ve bütün hak ve yetkilerini Cumhuriyet Halk Fırkasına devretme kararı almışlardır.¹⁰ Türk Ocakları faaliyet gösterdiği dönemde özellikle kültür ve fikir alanlarında önemli bir misyon üstlenmiştir.

İlk kurulduğu dönemlerde kültürel bir müessese olan Türk Ocakları, Osmanlı Devleti’nin son döneminde yaşanan askeri hezimetler ve peşi sıra gelen Milli Mücadele döneminde siyaset mekanizmasının içerisinde de rol almıştır. Ancak siyasi bir kuruluş olmaması sebebiyle bu dönemde kimlik belirleme noktasında sorunlar yaşamış ve kendisini de bu sebepten ötürü feshetmiştir. Devlet içerisinde kültür işini yapacak bir kurum ihtiyacı hâsıl olunca da Halkevleri bu misyonu tamamlamak üzere tarih sahnesine çıkmıştır. Cumhuriyet Halk Fırkası’nın 3. Büyük Kongre’sinde alınan kararla, 19 Şubat 1932 günü başta Ankara olmak üzere 14 il merkezinde Halkevlerinin açılış töreni yapılmıştır.¹¹ Bunlar Ankara, Afyon, Samsun, Eskişehir, Diyarbakır, İzmir, Konya, Denizli, Van, Aydın, Çanakkale, Bursa, İstanbul, Adana Halkevleridir.¹²

Cumhuriyet Halk Fırkası, Halkevlerinin kurucusu sıfatını da yüklenerek yayınladığı Halkevlerinin açılışını konu edinen genelgede şu hususlar öne çıkmıştır:¹³ “her parti örgütünün kendi bölgesinde bir Halkevi tesis etmesini istemiştir. Toplum ile Halkevi arasında sıcak bir ilişki kurularak halkın eğitim noktasında bu kurumlara yönlendirilmesini istemiştir. Bunun tersi olursa eğer toplumun Halkevine ilgisinin olmayacağını beyan etmiştir. Kurulan Halkevi kendi çalışma planını kendisi yapacaktır. Halkevlerine merkezden bilimsel ve sanatsal faaliyet yapabilmeleri için materyal gönderilecektir. Bütün Halkevlerinde kişi ayrımı yapılmadan bütün vatandaşlar birbirleri ile ortak faaliyet yürütecektir. Halkevleri ülkede ilk defa vatandaşları toplum düzenini kurmaya yönelik çalışma yapmaya sevk edecektir. Halkevinin bir genel merkezi yoktur her bir Halkevi o bölgenin merkezi olacaktır. Halkevinde yapılacak bütün faaliyetler raporlar halinde kayıt altında olacaktır. Halkevlerine üye kaydı her zaman devam etmelidir. Sadece küçük yaştaki çocukların çalışmalara katılmaması gerekmektedir. Bunun sebebi ise çalışmaların ciddiyet açısından önemli olmasıdır.” Şeklinde kural ve kaideler koyarak Halkevlerinin çalışma sistemi belirlenmiştir. Özellikle halkın faaliyetlere dâhil olması bu kurumların toplum ile içi içe olmasını sağlamış ve bunun yanı sıra yapılan inkılâpların halk kesiminde benimsenmesini sağlamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları ayrım yapılmadan Halkevlerine üye olabilmekteydiler. Halkevlerinin Cumhuriyet Halk Fırkası ile sıkı bir bağlantı içerisinde

⁸ François Georjeon, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930 Seçilmiş Makaleler**, çev: Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 39.

⁹ Yavuz Özdemir & Elif Aktaş, “Halkevleri (1932’den 1951’e)”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, C 45, 235-262, Erzurum, 2011, s. 239.

¹⁰ **Cumhuriyet Halk Fırkası 3. Büyük Kongre Zabıtları (10-18 Mayıs 1931)**, İstanbul Devlet Matbaası, 1931, s. 280.

¹¹ **Cumhuriyet Halk Fırkası 3. Büyük Kongre Zabıtları (10-18 Mayıs 1931)**, s. 256; Zeki Arıkan, a.g.m., s. 268.

¹² Durmuş Yılmaz, Nadire Emel (Süntar) Akhan, “İlk Dönem Halkevlerinin Eğitim Faaliyetleri Konya Halkevi Örneği”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi (KARAM)**, 59-95, Ankara, 2011, s. 60.

¹³ Anıl Çeçen, a.g.e., s. 120.

olduğu da görülmekteydi. Özellikle bütçelerinin, bağlı buldukları yörenin parti örgütüne onaylanıyor olması bunun en önemli göstergesidir. Halkevleri hiçbir zaman kendilerine bir gelir sağlamak için çalışmazlardı. Ankara Halkevi ayrı olmak üzere Halkevlerinin başkanları bulunduğu bölgenin parti yönetim kurulu tarafından seçilirdi. Ankara Halkevi başkanını ise parti genel idare heyeti seçerdi.¹⁴

Halkevleri, eğitimini tamamlamış bir bireyin yaşadığı toplumdaki diğer bireyleri eğitmeye ve edindiği birikimleri onlara anlatmaya yönlendirmiştir. Cemiyet kurma, bütün Halkevlerinin ortak amacını teşkil etmiştir. Sebebi ise kurulacak olan ortak bir kültür, amaç ve hedefler ancak cemiyet ile birlikte hareket edildiği takdirde mümkün olabilirdi. Bu cemiyet kurma fikri şahsi hiçbir kâr elde etmeyi düşünmeyen tamamen millî gayelere hizmet etme fikrini temel almıştır. Bu hareket ise Halkevleri sayesinde hayata geçmiştir. Programlı bir şekilde çalışıldığı takdirde istenilen amaca ulaşılabilirdi. Burada önemli olan bir diğer mesele Halkevinin çatısı altında çalışan insanların birbirlerine olan güveninin tam olması, günlük anlaşmazlıkları unutmaları, toplumu ileriye taşıyacak halkı, anlayıp analiz edebilecek derecede eğitim seviyesini yükseltecek bir program çerçevesinde, millî duygular ile toplanmalarıydı. Halkevlerinin kurucusu olarak bilinen Mustafa Kemal Atatürk, bütün halkı bu bahsi geçen hedeflere ulaşabilmek adına çalışmak üzere Halkevlerinde görev başına davet etmişti.¹⁵ Özellikle bu davetin hem Mustafa Kemal tarafından yapılmış olması, hem de Cumhuriyet Halk Fırkasının, Halkevlerini Türk Ocaklarının mirası ile kurmuş olmaları maddi imkânları beraberinde getirmiştir. Buna bağlı olarak ülke genelinde yaygın bir örgütlenme ağı kurulmuştur.

Bir bölgede Halkevinin açılabilmesi için gerekli şartlar sağlandığı zaman maddi ihtiyaçlar genel merkez tarafından karşılanmaktaydı. Halkevinde her vatandaşın ilgisini çekebilmek maksadıyla dokuz şube olacak şekilde faaliyet kolları açılmıştır. Bu şubeler şöyledir:

1. Dil Tarih, Edebiyat,
2. Art,
3. Gösterit,
4. Spor,
5. Sosyal Yardım,
6. Halk Dersaneleri ve Kurslar,
7. Kitapsaray ve Yayın,
8. Köycülük,
9. Müze ve Sergi şubesi.

Halkevinin ilk açılışında en az üç şubenin faal olarak çalışması zorunlu tutulmuştur. Bunun yanında diğer şubelerin de tamamlanması için çalışmalar devam edecektir.¹⁶ Bu şartları sağlayan herhangi bir yönetim birimi gerekli müracaatı Ankara'da bulunan parti merkezine yapıp resmi onayı aldıktan sonra Halkevini açabilmekteydi.¹⁷

BULANIK HALKEVİ

Doğu Anadolu'nun önemli illeri arasında bulunan Muş'un, 1706 kilometrekare yüzölçümü ile en büyük ilçesi Bulanık'tır.¹⁸ Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan inkılapları

¹⁴ Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950**, İmge Kitapevi, Ankara, 1999, s. 319.

¹⁵ Nurcan Toksoy, **Halkevleri Bir Kültürel Kalkınma Modeli Olarak**, Orion Yayınevi, Ankara, 2007, s. 33.

¹⁶ Güneş Şahin, "Van Halkevi ve Faaliyetleri", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, C 31, S 52, 93-134, Ankara, 2010, s. 97-98.

¹⁷ İrşad Sami Yuca, "Muş Halkevi ve Faaliyetleri (1934-1951)", **The Journal of Academic Social Science Studies**, S 35, 227-246, Elazığ, 2015, s. 230.

¹⁸ **Muş İl Yılığ 1967**, Bingöl Matbaası, Elazığ, 1968, s. 23.

ve yenikleri ilçede yakından takip eden Bulanık Gençler Birliği Spor Kulübü tarafından ilçe kaymakamı Şahap Ural'ın desteklemesi sayesinde 6 Ocak 1936 günü Halkevi inşaatına başlanacağını bizzat CHP Genel Sekreteri Recep Peker'in şahsına iletilmiştir. Halkevinin açılması ile birlikte ilçede bir kültürel şahlanmanın olacağını belirtilmiştir. Ancak maddi imkânlarının pek kısıtlı olduğunu buna mukabil gerekli olan paranın bütçeden ayrılıp gönderilmesi talep edilmiştir.¹⁹ İlçede 21 Şubat 1937 tarihinde Halkevi açılmıştır. CHP Genel Merkezi, açılışın canlı ve hareketli bir açılış olmasını Bulanık Kaymakamlığı'ndan talep etmiştir.²⁰ Bulanık Halkevi'nin kayıtlara geçen ilk başkanı Tacettin Akay'dır. 1912 yılı Muş doğumludur. 1931 yılı Elazığ öğretmen okulu ve 1935 yılı yedek subay okulu mezunudur. 1931 tarihinde ilk görev yeri olan Bitlis'te öğretmen olmuş aynı görevle naklen Bulanık'a atanmış burada ilçe Milli Eğitim müdürlüğünde memurluk yapmıştır. Bulanık Halkevinde spor kolu başkanlığı ve yayın kolu başkanlığı yapmıştır.²¹ Başkanlık görevi, halkevinin yapacağı faaliyetleri doğrudan etkilediği için genellikle tahsil düzeyi yüksek olan kişiler bu vazifeyi üstlenmiştir.

1939 yılında Bulanık Halkevi'nin faal olan şubeleri gösteren form incelendiği zaman, Temsil Şubesi, Köycülük Şubesi, Spor Şubesi, Sosyal Yardım Şubesi, Halk Dershaneleri ve Kurslar Şubesi, Kitap Saray ve Yayın Şubesi olmak üzere altı şubenin faal olduğu görülmektedir. Her şubede bir başkan iki üye olduğu sadece Köycülük Şubesinde başkan ve üç üyenin olduğu görülmektedir.²² İlk defa 12/09/1939'da CHP Genel Sekreterliği tarafından Bulanık Halkevi'ne PHİLİPS marka bir radyo ve pil gönderilmiş bu sayede ülkedeki gelişmelerinden ilçenin haberdar olması sağlanmıştır. Ancak gönderilen radyo çalıştırılamamıştır. Genel merkeze durumun yazılmasından sonra genel merkez aynı radyodan bir adet de Muş merkez Halkevi'ne gönderildiğini yazmış ve Muş valisinden bu işlerden anlayan birinin Bulanık'a gönderilmesini istemiştir. Ancak bu uğraşlara rağmen radyo çalıştırılamayınca Ankara'ya tamire gönderilme kararı alınmıştır.²³ Bu durum değerlendirdiği zaman ilçenin maddi imkânlarının ne kadar az olduğu ve kalifiye eleman sıkıntısının bölgede hat safhada olduğu görülmektedir. Nitekim Muş'un bir diğer ilçesi olan Varto'daki Halkevinden CHP genel merkezine gönderilen yazıda radyoya pil alacak paralarının dahi olmadığını belirten yazı bu durumun kanıtıdır.²⁴ Bulanık Halkevi, radyo pillerinin bittiği takdirde Halkevinin bütün faaliyetlerinin durduğunu belirtmiştir. Halkın özellikle radyo dinlemek için buraya geldiklerini ve bu sayede diğer aktivitelere de katıldıklarını yazmaktadır. Halkevi olarak bu pilleri almaya güçlerin yetmediğini yazmaktadır.²⁵ Bunun yanı sıra Bulanık merkezde bazı bölgeler Ankara Radyo'sunun çekim sahası dışında kalmıştır.²⁶ Halkevlerinin faaliyetleri arasında Radyo neşriyatı çok önemli bir yer tutmaktadır. Halk bu faaliyeti ve milli bayramlarda verilen konferansları ilgiyle takip etmiştir.²⁷ Arşiv vesikaları genel olarak incelendiği zaman halkevlerinin en önemli isteklerinden birinin radyolar olduğu anlaşılmaktadır.

Halkevi binasının belediye tarafından yaptırıldığı 1938 yılında Birinci Umum Müfettişliği tarafından rapor edilmiştir.²⁸ Nisan 1938 tarih ve 11 sayılı evrakta halkevi binasının çok küçük olduğu ve faaliyetlerin aksadığı belirtilerek binanın büyütülmesi adına genel merkezden yardım istenmiş ama verilen cevapta bu işlerin il parti örgütü tarafından

¹⁹ B.C.A., 490.01.960.715.2.35.

²⁰ B.C.A., 490.01.960.715.2.33.

²¹ B.C.A., 490.01.945.666.1.68.

²² B.C.A., 490.01.973.765.2.3-4.

²³ B.C.A., 490.1.0.0.1232.102.1.68-78.

²⁴ B.C.A., 490.1.0.0.1232.102.1.58.

²⁵ B.C.A., 490.1.0.0.1232.102.1.26.

²⁶ B.C.A., 490.1.0.0.1232.102.1.20.

²⁷ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.186.

²⁸ B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.89.

halledilmesinin gerektiği bildirilmiştir.²⁹ Bölge müfettişi Abidin Özmen Halkevi binasının aslında Bulanık Gençler Birliği Spor Kulübü adına kayıtlı iken CHP'ye tapusunun verilmesini genel merkeze yazmış ancak binayı gördükten sonra en fazla 50 kişi alabilecek kadar küçük bir bina olduğunu beyan etmiştir. Daha sonra bu binanın alınması yerine ileriki yıllarda yeni bir binanın yapılmasının daha uygun olacağını yazmıştır.³⁰ Bu talep olumlu görülmediğinden bina Gençler Birliği Spor Kulübü adına kayıtlı iken halkevine devredilmiş tapusu alınmış, 1000 lira bedelle sigorta muamelesi yapıp içerisine yangın söndürme takımları konulmuştur.³¹ Halkevinin yağmur ve kar sebebiyle topraktan inşa edildiği için çok su almakta olduğu bu sebeple halkın faaliyetle katılmaktan imtina ettiği bilinmektedir. 1940 yılında halk evinin yıkılmaya yüz tuttuğunu belirten bir rapor düzenlenip genel merkeze gönderilmiştir.³² Aynı yıl Birinci Umum Müfettişliği tarafından hazırlanan raporda Bulanık Halkevi binasının çok harap bir vaziyette olduğunu merkeze rapor etmiştir. Ancak para olmaması ve inşaat demirinin pahalı olmasından dolayı yeni bina yapılamayacağını eskisinin tamirini daha uygun bulmuştur.³³

1940 yılında 1700 kişi olan ilçe nüfusu içerisinde Halkevi 95 azaya sahiptir. Aynı yıl halkevinin adliye dairesi tarafından kullanılması dolayısıyla spor kolu haricindeki kollar bu sebepten dolayı ciddi bir faaliyet gösterememiştir. Küçük olan bina bir müsamer salonu bir toplantı odası bir okuma odası kiler ve ambardan oluşmaktadır.³⁴ İlçede kamu binası eksikliği noktasında sıkıntı yaşandığını gösteren bir olay olan adliye teşkilatının Halkevi'ni kullanması olmuştur. 1941 yılında binayı tahliye etmişlerdir.³⁵ Fakat adliye dairesinin binayı kullandığı süre zarfında halkevindeki çalışmalar önemli ölçüde sekteye uğramıştır.³⁶ 1940 tarihli Bulanık Halkevinden gönderilen istatistik raporunda Halkevinde mevcut bulunan 51 kalem kitabın isimleri sıralandıktan sonra adliye dairesinin Halkevi'ni işgal etmesinden ötürü bu kitapların okuyucu ile buluşturulamadığından bahsedilmiştir.³⁷ Adliye dairesi binada oturduğu her ay için halkevi bütçesine ayda 10 lira kira ödemiştir.³⁸ Bu sürenin uzaması üzerine bizzat adliye vekili Fethi Okyar, CHP genel sekreterliğinden yeni bina tahsisine kadar kullanım için müsaade istemiştir.³⁹

1941 yılında Halkevi'nin gelişimi önceki yıllara göre gelişme göstermiştir. Özellikle binanın döşenmesi anlamında merkezden gönderilen İsmet İnönü ve Mustafa Kemal Atatürk'ün portrelerinin yanı sıra halkevlerinin faaliyetlerini gösteren ilanların asıldığı görülmüştür. Başkan Tacettin Akay evin düzenlenmesi noktasında gayretli bir şekilde çalışmıştır.⁴⁰

Aza sayısının azlığı ve ilçede genel olarak eğitilmiş insan sayısındaki düşük oran halkevi faaliyetleri açısından büyük bir sorun olarak görülmektedir.⁴¹ Ancak halkevi idare heyetinin kültürlü ve cemiyet bilincine sahip insanlar olması halkevinin faaliyetlerine hız katmıştır. Halkevinin mevcut altı şubesi imkânlar ölçüsünde evi atalet halinden kurtarmıştır. Özellikle vazifeleri olmamasına rağmen halktan asker ailelerine mektup yazmak ve ilçe

²⁹ B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.92-93.

³⁰ B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.72-73.

³¹ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.182; B.C.A. 490.1.0.0-1768.1171.95.

³² B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.70-71.

³³ B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.60-61.

³⁴ B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.65; B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.69.

³⁵ B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.34-36; B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.41.

³⁶ B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.48.

³⁷ B.C.A., 490.01.1048.1026.2.23-24.

³⁸ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.183.

³⁹ B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.54-58.

⁴⁰ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.183.

⁴¹ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.184.

ahalisinin hükümet işlerini takip etmeleri, toplum tarafından halkevinin benimsenmesi ve faaliyetlere yoğun katılım göstermesi gibi sonuçları beraberinde getirmiştir.⁴²

İlçe ekonomisinin tarım ve ziraata dayanması sebebiyle halkın refah seviyesinde yükselme, sahibi olduğu oldukları arazi sayesinde gerçekleşmekteydi. Özellikle ahalinin önemli bir kesiminin şahsi mülkünün olmaması önemli bir sorun olarak ortaya çıkmaktaydı.⁴³ Bunun yanında ilçede Sıtma hastalığının da ciddi seviyelere ulaşması ahaliyi halkevinde icra edilen faaliyetlerden zaman zaman uzaklaştırmaktaydı.⁴⁴ 1941 yılında Spor şubesinin futbol konusunda girişimlerinin olduğu Malazgirt'e 22 kişilik bir takımla gidip orada Malazgirt halkodası ile bir futbol maçı yapmışlardır. Bunun yanı sıra okuma odası faal olarak çalışmış ve ilçe gençleri zamanlarının çoğunu burada geçirmişlerdir.⁴⁵ 1941 yılında Halkevi'nin bütçesi 704.35 lira olarak kaydedilmiştir. İki görevli çalıştıran halkevinde biri 16 lira aylıklı kâtip diğeri ise 9 lira aylıklı odacıdır.⁴⁶ Teftiş raporlarında Halkevinin mevcut çalışmalarının bu şekilde istekle devam ettiği takdirde Bulanık Halkevi'nin iyi halkevleri arasına girmeyi başaracağı bildirilmiştir.⁴⁷

1942 yılında Birinci umum Müfettişliği tarafından Tokat Mebusu Hasip Aytuna Bulanık Halkevi'ne teftiş için görevlendirilmiştir. Yazmış olduğu raporunda; Halkevi'nin ilçe merkezinde çarşı içinde olup iki katlı üç oda, bir salon, çay ocağı ve odunluktan ibaret olduğunu belirtmiştir. Binanın bakımlı ve temiz olduğunu, oda defterlerinde düzenli bir şekilde kayıtların tutulduğunu belirtmiştir. Aza sayısının 161 kişi olduğu ve içerisinde hiç kadın aza olmadığına dikkat çekmiştir.⁴⁸ 1942 yılı bütçesinin 601.35 lira olduğu yazmıştır.⁴⁹ Halkevine kadınların rağbet göstermemesinin temel sebebi bölgenin tutucu bir hayat tarzı yaşamasının olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra bu yıllarda halkevin gördüğü tamiratlar büyümesini sağlamıştır.

Kuruluş döneminde olduğu gibi toplamda altı şubenin faal olduğunu belirtmiştir. Temsil şubesinin iyi çalıştığını her ay bir temsil düzenlediğini belirtmiştir. Ancak düzenlenen temsillerde kadın oyuncu bulmak güç olduğundan ilkokul son sınıf kız öğrencilerden oyuncu temin edilmiştir. Temsillerin isimleri: Atamız, Erkek Kukla, Değişen Adam, Mete, Devrim Yolcuları, İstiklal ve İnkılabımız, Kartal, Baba ve Çocuklar, Bir Gönül Masalı şeklinde olduğunu yazmıştır. Bazılarının açık havada yapıldığını ve toplum için gayet faydalı olduğunu belirtmiştir. Spor şubesinin faaliyetleri öğretmen, spor aletleri ve yer eksikliklerinden ötürü istenilen ölçüde yapılamadığını belirtmiştir. Yapılan faaliyetler genellikle yüzme satranç ve basit kayak faaliyetleri şeklinde kalmıştır. Binicilik ve güreş üzerinde durulmuş ancak ileriye götürülemediği.⁵⁰ Burada özellikle halkın eğitim seviyesindeki düşük oran birinci faktör olmakla birlikte bir diğer önemli neden ise ilçenin genel olarak ekonomik durumunun kötü olması başat rol oynadığı söylenebilir.

Sosyal Yardım şubesinin sadece bir müsamere yaptığını belirtmiştir. Şubenin faaliyetlerinin kısıtlı olması bütçe yetersizliğine bağlanmıştır. Ancak yardım kuruluşlarıyla gerekli irtibatı kurmadıkları da gözlenmiştir. Halk Dershaneleri ve Kurslar şubesi A ve B seviyesinde kurslar açmışlardır. Ancak yoğun bir katılım olmamıştır. Kütüphane Şubesi halkevi okuma odasını haftada üç gün açık tuttuğunu belirtmiştir. Gelen kitapları halka tanıtmak amacıyla duvar ilanları hazırlanmış olduğunu belirtmiştir.⁵¹ Okuma yazma

⁴² B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.185.

⁴³ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.181.

⁴⁴ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.112-117.

⁴⁵ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.186.

⁴⁶ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.188.

⁴⁷ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.190.

⁴⁸ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.102.

⁴⁹ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.105-106.

⁵⁰ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.107.

⁵¹ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.109.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

faaliyetlerine katılımın az olmasının sebebi halkın genel manada ziraat ile uğraşmasına bağlanabilir. Nitekim tarımda makineleşme tam anlamı ile gerçekleştirmediği için günlük işler çok zaman almaktadır.

Köycülük şubesi gayet verimli çalıştığını yazmıştır. Özellikle halkın dilekçelerini yazmak, okumak hükümet işleri bakımından fikirler sunmak, köylünün sağlık durumları ile ilgilenmek ziraat işlerini takip etmek memleketteki ziraat seferberliği hakkında köylüyü bilinçlendirmek anlamında önemli işler yapıldığını vurgulamıştır.⁵²

Halkevi'nin genel toplantılarının düzenli bir şekilde yapıldığını belirtmiştir. Halkodasının mevcut azanın azlığı önemli bir sorun olarak görülmüştür. Komple ilçede 2 yüksek, 5 lise tahsili yapmış şahıs, 6 ortaokul mezunu, 3 öğretmen okulu mezunu, 59 millet mektebi çıkışlı tahsilli insan vardır. Toplamda sayıları 110 etmektedir. Dolayısıyla işlerin daha sağlıklı yürüyebilmesi için tahsilli eleman eksikliği vardır.⁵³ 1942 yılında Bulanık Halkevi'ne kayıtlı 162 üye bulunmaktadır.⁵⁴ İlçede Halkevi dışında Türk Hava Kurumu, Kızılay ve Çocuk Esirgeme Kurumu mevcut olduğunu yazmıştır. Halkevi'nin özellikle halkla buluşma noktasındaki gayretli tavrı sayesinde Halkevi'nin bir Halk mektebi haline dönüştüğünü eklemiştir.⁵⁵

25 Kasım 1942 tarihinde CHP Genel Sekreterliği yapılan teftişlere binaen Bulanık Halkevine 5/52287 sayı numaralı yazdığı yazıda; Halkevinin ahenkli bir arkadaşlık havası içerisinde olduğunu bu sebeple bütün azaların yapılan faaliyetlere katılması gerektiğini belirtmiştir. Halkevi'nin demirbaşlarının bakımına gösterilen özen evin mefruşat işlerinin ahalî tarafından tamamlanmış olması bunun yanı sıra evin hesaplarının gayet tutulmuş olmasından ötürü halkevinin tamamına, ayrıca hesap işleri içinde Köycülük Komitesi başkanı maliye memuru Tevfik Çağlayan'a ayrıca teşekkür edilmiştir. Periyodik toplantılar düzenli yapılması tavsiyesinde bulunulmuş, Temsil şubesinin hemen her ay düzenlemiş oldukları bir piyese gayet iyi çalıştığını belirtmiş başarılarının devamını dilemiştir. Bunun yanı sıra sosyal yardım şubesinin faaliyetlerinin az olduğunu bunun sebebinin bütçe azlığı olduğu ancak halkın yardımseverlik noktasında yapılacak etkinliklerle teşvik edilmesi gerektiğini yazılmıştır.⁵⁶ Halk dershaneleri ve kurslar noktasında halkın ilgi göstermemesi şevki kırmamalı, teşvik etmek etkili olacaktır. Cezaevinde düzenlenen kurs için teşekkür edilmiştir. Köycülük şubesinin çalışmalarından ötürü ve bunun yanında konuşma konferans işlerinin iyi olduğunun bu hususta ilçe kaymakamı Asım Büyüklü ve halkevi başkanı Tacettin Akay'a teşekkür edilmiştir. Kütüphanenin zenginleştirilmesi istenmiştir. Zira kitabın en iyi yetiştirme vasıtası olduğu vurgulanmıştır.⁵⁷ Halkevlerine neşriyatın genel merkezden gönderiliyor olması, Anadolu'nun bu uzak ilçelerinde açılan halkevleri için bazen sorun teşkil etmekteydi.

Bulanık Halkevinde 1943 yılında altı şube şeklinde faaliyetler yürütülmüştür şubeler ve üyeleri şöyledir:⁵⁸

ŞUBE	GÖREVİ	ADI SOYADI	D.T.	MESLEĞİ
Temsil Ş.	Komite Başkanlığı	Ferit Danışman	315	Tüccar
“	Komite Üyeliği	Musa Sungur	341	Öğretmen
“	Komite Üyeliği	İskender Zengi	319	Z.B. Memuru

⁵² B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.109.

⁵³ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.110.

⁵⁴ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.84.

⁵⁵ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.112-117.

⁵⁶ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.93.

⁵⁷ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.94.

⁵⁸ B.C.A., 490.01.973.765.2.1-2.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Spor Ş.	Komite Başkanlığı	Tevfik Çağlayan	330	Mal. Memuru
“	Komite Üyeliği	Halil Ünal	338	P.T.T. Memuru
“	Komite Üyeliği	Mithat Zırlı	341	Tüccar
Sosyal Yardım	Komite Başkanlığı	Avni Tekin	319	Nüfus Memuru
“	Komite Üyeliği	Hüseyin Traş	310	Tüccar
“	Komite Üyeliği	Yaşar Yurdum	318	Tüccar
Halk Dersaneleri Ve Kurslar Ş.	Komite Başkanlığı	Sıtkı Ünal	326	Tapu Memuru
“	Komite Üyeliği	Samet Doğan	331	Belediye Muh.
“	Komite Üyeliği	Şevki Tütüncü	312	Dava Vekili
Kitap Saray Ve Yayın Ş.	Komite Başkanlığı	Nazım Baykul	315	Mal Müdürü
“	Komite Üyeliği	Şefik Koruklu	326	Aktar
“	Komite Üyeliği	Yahya Ergin	298	Bel.Azası
Köycülük Ş.	Komite Başkanlığı	Tahsin Mert	328	İnhisar Memuru
“	Komite Üyeliği	Arslan Çelik	330	Tüccar
“	Komite Üyeliği	İsa Koruklu	312	Tüccar

1944 yılına gelindiğinde Halkevi'nin faaliyetlerinde kısmi azalma olduğu gözlemlenmiştir. Bunun sebebinin 1944 yılının mart ayında Halkevi'nin temsil salonu kaymakamlık tarafından buğday ambarı olarak işgal edilmiş olmasıdır. Yapılan itiraza verilen cevapta başka müsait alanın olmadığı belirtilmiştir. Bu göstermektedir ki Bulanık ilçesindeki devlet daireleri bakımsızdır. Ancak Halkevi binasına özen gösterilmiştir.⁵⁹ Şubelerin faaliyetlerine baktığımız zaman Temsil Şubesi Başkanının Tahrirat kâtabi Ortaokul Mezunu Hasan Doğan olduğunu görülmektedir. Son bir yıl içinde altı temsil yaptıklarını, halkevin salonunun dolu olduğundan ilçe ilkokulunun salonunda halkevi üyeleri ve öğrencilerin katılımı ile Akıl Taciri ve Sönmez Saadet isimli piyesler düzenlemiştir.⁶⁰

Spor Şubesi başkanının ilçede varidat memuru olarak görev yapan Tevfik Çağlayan'dır. Kendisi ilkokul mezunudur. Şubenin birkaç defa Belacan dağında kayak ve Murat Nehrinde yüzme faaliyetleri olmuştur. Halkevinde bulunan topla futbol oynandığı bir kere de Malazgirt'e gidilip ilçedeki gençlerle maç yapıldığı sonucun berabere kaldığı kayıtlar arasındadır. Sosyal Yardım şubesinin başkanının tahsili olmayan Hüseyin Traş'tır. Şubenin herhangi bir faaliyeti olmamıştır. Köycülük Şubesinin başkanının ilçede İnhisarlar İdaresi memuru Ortaokul mezunu Tahsin Mert'tir. Şubenin herhangi bir faaliyeti olmamıştır.⁶¹

Halk Dersaneleri ve Kurslar şubesinin başkanı tapu memuru Sıtkı Ünal'dır. 1944 yılı içerisinde iki defa iki aylık okuma kursu düzenlenmiştir. Toplamda 48 kişi kayıt olmuştur. Kitapsaray ve Kütüphane şubesinin başkanının ilçe malmüdürü lise mezunu Nazım Baykul'dur. Halkevi kütüphanesinde bulunan kitapların tasnifi yapılmamıştır. Bir tane kitap

⁵⁹ B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.23.

⁶⁰ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.12.

⁶¹ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.3.

dolabının olduğunu içerisine hepsinin sığmadığını yazmıştır.⁶² Faaliyetlerin bu denli azalmasının sebebinin Halkevi başkanı Tacettin Akay'ın askerlik vazifesi başta olmak üzere çok defalar izinli olduğu için ilçede durmaması, Halkevi'nin kâtibinin olmaması evin kapalı kalmasına sebep olmuştur. Halkevinde çalışan olarak, Mehmet Topal isimli 20 lira aylık alan bir odacı bulunmaktaydı.⁶³ Tacettin Akay'ın askerlik sebebiyle⁶⁴ izinli olduğu dönemlerde tapu memuru ve arazi temsil komisyonu azalığı ve Türk Hava Kurumu Başkanlığı vazifelerini yürüten Mehmet Sıtkı Ünal'ın yerine vekâlet etmiş ancak bu şahıs mevcut görevlerinin yoğunluğu nedeniyle pek bir faaliyet yürütmemiştir.⁶⁵ Halkevinde bulunan kayıt defterlerinden aza kayıt defterinin düzenli tutulduğunu 187 adet üyenin olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁶ Halkevinin idare heyeti ve şube komite karar defterleri düzenli bir şekilde tutulmuştur.⁶⁷ Halkevinin genel durumu ve faaliyetleri yeterli görülmemiştir. Özellikle radyoya ihtiyacın olduğu genel merkeze yazılan yazılardan anlaşılmıştır. Bunun önemli bir konu olduğu vurgulanmıştır.⁶⁸

1946 yılına gelindiğinde halkevi başkanı Tacettin Akay, halkevinin işlerinin çok yoğun geçtiğini⁶⁹ kendisinin ayrıca Bulanık ilçe milli eğitim müdürlüğünde görevli olduğunu belirttikten sonra Bulanık'ta 1946 yılı itibarıyla hemen bütün köylerde ilkokul açılması sebebiyle bu okulların yapılması ve denetlenmesi işlerinden ötürü başkanlık görevinden istifa etmesinin zaruri olduğunu genel merkeze bildirmiştir.⁷⁰ Bulanık'ta 5 tane köy okulu açıldığını ve ilçede müfettiş ve gezici öğretmen bulunmadığı için Tacettin Akay'ın istifa etmekte haklı olduğunu Muş CHP il idare kurulundan gelen yazıdan da anlaşılmaktadır.⁷¹ Bulanık Halkevi başkanlığına A. Bari Bayraktaroğlu seçilmiştir.⁷²

Bulanık Halkevi, Kaymakamlık ile yapmış olduğu anlaşma ile okuryazar olmayan ve Türkçe konuşamayan vatandaşların bu eksikliklerinin hızlı bir şekilde giderilmesi için Halkevi'nde Cumartesi geceleri hariç olmak üzere her gece saat 19:00 dan 20.00 a kadar okuma yazma kursları açmıştır. İlk etapta 32 öğrenci kayıtlı olup bu sayının artırılması hedeflenmiştir. Aynı kursların cezaevinde de açılması için teşebbüste bulunulmuş ancak cezaevinin fiziki şartlarının müsait olmaması ve kış mevsiminden ötürü şiddetli soğukların hüküm sürdüğünden bahsedilmiştir. Ancak Nisan ayı geldiğinde cezaevinde de bir kursun açılması kararlaştırılmıştır. Bunun yanı sıra kursa gelen öğrencileri çok yoksul olduğunu, tebeşir, kalem, defter gibi ihtiyaçların karşılanması için genel merkezden bir tahsisatın ayrıldığını ancak bunun henüz ulaşmadığı görülmüştür. 24/02/1946 tarih ve 12 numaralı evrakla Halkevi başkanı A. Bari Bayraktaroğlu durumu genel merkeze bildirmiştir.⁷³ Toplumda okuma yazma oranının artması yapılan inkılapların içselleştirilmesi noktasında en önemli husus olduğu için halkevleri bu konu üzerinde ciddiyle durmuştur.

Ancak Halkevlerin okuma yazma yönetmeliğinde kursa gelen şahsın üç gün gelmediği takdirde kaydının silinmesi hususuna binaen 33 toplam öğrenci sayısından 23'ünün kaydının silindiğini bildirmiş geriye kalan öğrencilerin 10'unun mezun olduğunu ve 3 kişinin de mezun olmadığını bildirilmiştir. Öğretmen maaşı olarak gönderilen tahsisatın gelmemesinden dolayı

⁶² B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.13.

⁶³ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.5; B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.9.

⁶⁴ B.C.A., 490.01.945.666.1.47; B.C.A., 490.01.945.666.1.54; B.C.A., 490.01.945.666.1.37.

⁶⁵ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.6.

⁶⁶ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.13.

⁶⁷ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.13-14.

⁶⁸ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.15.

⁶⁹ B.C.A., 490.01.945.666.1.25.

⁷⁰ B.C.A., 490.01.945.666.1.26.

⁷¹ B.C.A., 490.01.945.666.1.23.

⁷² B.C.A., 490.01.945.666.1.27.

⁷³ B.C.A., 490.1.0.0.1057.1061.1.168.

120 lira borç para bulunarak kursun giderlerine harcanmıştır. Paranın merkezden gelmesi ile borcun kapatılacağı bildirilmiştir.⁷⁴

1947 yılında Halkevi'ne bakım yapılması gerektiğinden 7000 lira yardım istenmiştir. Ancak genel merkez bunu karşılayamamıştır.⁷⁵ Yapılacak olan yardımın nerelere verileceği ile alakalı İl Bayındırlık Müdürlüğü tarafından bir rapor hazırlanmıştır.⁷⁶ Buna rağmen 1500 lira yardım gönderilmiştir.⁷⁷ Ancak merkezden gelen bu yardımların da zamanında gelmediği belirtilmekle beraber bölgede kış şartlarının ağır olduğu için yapılması gereken tamirin zamanında yapılmamasının Bulanık Halkevin yıkılmasına sebebiyet vereceğini yazmıştır.⁷⁸ Bu durum Doğu Anadolu Yapı İşleri Müdürlüğü Bitlis Tesis Şefi Yüksek Mimar İbrahim Maro tarafından rapor edilmiştir.⁷⁹ Ayrılan yardım parası 1947 yılı bütçesinden verilememiş 1948 yılına sarkmıştır.⁸⁰ 1948'de Bulanık Halkevine 3 adet radyo yollanmıştır.⁸¹ Yollanan radyoların maddi değerinin yazılarak demirbaşaya kaydedilesini talep edilmesi Halkevlerini bütçesinin ne derece şeffaf işlediğini göstermektedir.⁸² Bulanık Halkevi'nin kayıtlara geçen son faaliyeti, 1949 yılında gece okuma yazma kursu açılmasıdır. CHP genel sekreterliği tarafından 450 lira da yardım gönderilmiştir.⁸³ Bu okuma yazma kursları CHP genel merkezi tarafından desteklenmekteydi.⁸⁴ Ancak açılan kurslarda maddi sıkıntılar çekilmekteydi bunlar yazılan dilekçelerle merkeze bildirilmekteydi.⁸⁵

MALAZGİRT HALKODASI

Malazgirt, 1534 kilometrekare yüzölçümü ile Muş'un ikinci büyük ilçesidir.⁸⁶ Cumhuriyetin ilk yıllarında ülke genelinde uygulanan kültür hareketine dâhil olma noktasında ilçe merkezinde açılan Halkodası sayesinde ulaşmıştır. Malazgirt 1930'lu yıllarda genel itibarla ziraat ve hayvancılıkla uğraşan bir ilçedir. İlçede üç adet ot biçme makinesi bulunmaktadır. Harmanlarında düvenle dövüldüğü göz önüne alındığı takdirde tarımın klasik usullerle yapıldığı anlaşılmaktadır. Doktor ve eczanenin olmadığı ilçede Sıtma ve Trachoma hastalığı üst seviyededir. Beş sınıflı ve üç öğretmeni olan bir ilkokulu mevcuttur.⁸⁷

1940'lı yıllarda nüfusu 11.000⁸⁸ olan ilçede aşiretler var olmasına rağmen aşiretçilik devam etmemekte halk genel olarak ziraat ile meşgul olmaktadır. İlçede Türkçe ve Kürtçe konuşan vatandaşların yanı sıra Azeri Türkçesi konuşan Kara Papak ve Kara Kalpak Oğuz Türkleri mevcuttur.⁸⁹ İlçede üretilen tarım ürünleri genelde Ağrı'ya satılmaktadır. Bunun sebebi ilçe hem ekonomik olarak hem de coğrafya olarak Muş'tan ziyade Ağrı'ya yakındır.⁹⁰ İlçe halkı hizmetleri ve insani yönleriyle Kaymakam ve Jandarma Bölge komutanından memnun olmakla birlikte ilçe hâkiminden hat safhada şikâyetçi oldukları kayıtlar arasında mevcuttur.⁹¹ Bu yıllarda halkın yaşadıkları bölgedeki devlet idarecilerinden hoşnut olmaları

⁷⁴ B.C.A., 490.1.0.0.1057.1061.1.169.

⁷⁵ B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.5.

⁷⁶ B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.20-21.

⁷⁷ B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.1-4.

⁷⁸ B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.9; B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.11-12.

⁷⁹ B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.14.

⁸⁰ B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.7-10.

⁸¹ B.C.A., 490.1.0.0.1232.102.1.36.

⁸² B.C.A., 490.1.0.0.1232.102.1.28.

⁸³ B.C.A., 490.1.0.0.1057.1061.1.44; B.C.A., 490.1.0.0.1057.1061.1.53.

⁸⁴ B.C.A., 490.1.0.0.1057.1061.1.127-129.

⁸⁵ B.C.A., 490.1.0.0.1057.1061.1.166-167.

⁸⁶ Muş İl Yıllığı 1967, s. 21.

⁸⁷ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.201.

⁸⁸ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.27.

⁸⁹ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.28.

⁹⁰ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.29.

⁹¹ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.30-31.

önemli görülmektedir. Sebebi ise halkevlerinin yöneticilerinin genelde devlet memurları olmaları sebebiyle faaliyetlere halkın katılması anlamında etkili olmasıdır.

İlçede Halkodası 1939 yılının Şubat ayında açılmıştır. İlk başkan kaymakamlık muhasebe memuru Şemsettin Çetin olmuştur. Oda belediyeye ait olup kira alınmamaktadır. Kâgir bir yapıya sahip olmakla beraber faaliyetler açısından gayet uygun bir sahnesi ve bir okuma salonu olduğu halde mefruşat ve demirbaş olarak çok eksikliği bulunduğu, toplantıların yapılması için gerekli sandalyelerin bile mevcut olmadığı binanın da ciddi bir tamire ihtiyacının olduğu kaydedilmiştir.⁹² Malazgirt Halkodasına merkezden 50 lira gönderilmiş bu paranın 35 lirası Spor faaliyetlerine ayrılmıştır.⁹³ 1939 yılı bütçesinden Muş iline gönderilen yardımın miktarını gösteren listede Bulanık Halkevi için 100 lira, Merkez Halkevi için 100 lira ayrılmıştır. Ancak Malazgirt Halkodası için 1 lira ayrıldığı görülmektedir. Bu evrakın gösterdiği üzere Malazgirt Halkodası faaliyet olarak çok zayıftır.⁹⁴

Odanın 1940 yılında maddi imkânlardan çok yoksun olması sebebiyle özellikle de neşriyatın azlığından ötürü CHP genel sekreterliğinden bir adet radyonun gönderilmesini talep etmişlerdir.⁹⁵ Halkodası başkanı Şemsettin Çetin, 13 Temmuz 1940 tarih ve 17 sayı numaralı evrakta özellikle kazalarının gazete, radyo, tiyatro, sinema ve buna benzer bütün faaliyetlerden mahrum olduğunu belirtmekte, ülkedeki gelişmelerden habersiz bir şekilde yaşadıklarını belirtmiştir. Sadece bir radyo dinlemek için altı saat mesafede olan Bulanık Halkevine gittiklerini yazmıştır.⁹⁶ 1941 yılında Malazgirt'te esnaf olan bir şahıstan borç para olarak bir radyo edinilmiştir. Genel merkez duruma vakıf olunca borç alınan yüz lirayı göndermiştir.⁹⁷

Odaya ilk başkan sıfatıyla seçilen Şemsettin Çetin'in Bulanık'a tayininin çıkması sebebiyle başkanlık görevini ilçe sulh hâkimi Cevdet Bey yapmıştır. Ancak hâkimlerin halkla münasebetlerinin yasaklayan tamim üzerine 1941 Haziranında yine kaymakamlık muhasebe memuru Ferit Danışman başkan olmuştur. İki yıl boyunca başkanlarının değişmesi ve enerjik bir başkan bulunamaması sebebiyle ciddi bir faaliyet icra edilememiştir. Ancak kaymakamın Halkodasına ilgi ve alaka göstermesi üzerine memur kesim odaya ciddi bir ilgi göstermiştir. Malazgirt Halkodasının yedi kişiden oluşan idare heyeti aşağıdaki şekildedir.⁹⁸

Başkan	Ferit DANIŞMAN	Hususi Muhasebe Memuru
Aza	Ali YAMAN	P.T.T. Şefi
Aza	Kenan ERDEM	Mal Müdürü
Aza	Faik BAYKIRA	Baş Öğretmen
Aza	Ahmet GÖNÜLDAŞ	Öğretmen (asker)
Aza	Hüseyin Gökçen	Sıhhat Müdürü
Aza	Muzaffer Cengiz	Vekil Öğretmen

⁹² B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.202.

⁹³ B.C.A., 490.0.001.1519.183.1.8-9.

⁹⁴ B.C.A., 490.0.001.1519.183.1.4-5.

⁹⁵ B.C.A., 490.1.0.0.1232.102.1.9.

⁹⁶ B.C.A., 490.1.0.0.1232.102.1.8.

⁹⁷ B.C.A., 490.1.0.0.1232.102.1.7.

⁹⁸ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.203.

Malazgirt Halkodasının en belli başlı çalışması Radyo neşriyatı olmuştur. Odanın AGA marka bir radyosu vardır. Bu neşriyat halkodasının karşısındaki parkta yapılmakta ve halkın tamamı yoğun alaka göstermektedir. Odanın Spor faaliyetleri ileri seviyededir. Oda etrafında toplanan gençler kendilerini spor faaliyetlerine vermişlerdir. Bilhassa futbol çok ilgi görmüştür. 1941 yılı Temmuz ayında Bulanık Halkevi spor şubesi ile maç yapılmıştır. Halkodası halkı odaya bağlamak amacıyla konferanslar ve müsamereler düzenlemişlerdir. Özellikle milli bayramlarda yapılan konuşmalara halkın ciddi katılımı olmuştur.⁹⁹ Halkodasının bütün kayıt defterleri muntazam bir şekilde tutulduğu görülmüştür. Özellikle odanın çalışanının olmaması sebebiyle bu defterler başkanın bizzat kendisi tarafından tutulmuştur. Odaya kayıtlı 88 aza mevcut olup bunlardan 6'sının kazadan ayrılması neticesinde 82 aza kalmıştır.¹⁰⁰ Odanın 1941 yılı bütçesi 680.45 lira olarak kaydedilmiştir.¹⁰¹

1942 yılı itibarıyla Malazgirt halkodası icra edilen faaliyetlerin boyutuna bakılınca ilçeye yetebilecek kapasitede bir bina olduğu kaydedilmiştir. Bina Türk Hava Kurumu ile müşterek olarak kullanılmıştır. Genel bir tamirat yapıldıktan sonra kullanılmaya müsait ek bir iki odası daha olduğu anlaşılmıştır. Fakat binanın 1941 yılında kaymakamlık tarafından işgal edildiği bilinmektedir ve bina üzerinden Halkodası levhası sökülmüştür. Kaymakamlık halkodasının bir bölümünü de buğday ambarı olarak kullandığı için halkodası bir dönem kaymakamlık binasında ki muhasebe memurluğu odasına nakledilmiştir.¹⁰² Halkodasının bu işgal neticesinde bir yıla yakın bir zaman faaliyet yürütemediği görülmüştür. Buna bağlı olarak halkodasının kayıt defterleri karışık bir halde görülmüştür. Ancak gelir gider defterinin düzgün tutulduğu ve odanın bütçesi olan paranın halkodası başkanı Ferit Danışman'ın şahsında muhafaza edildiği için teftişler esnasında bu durum tenkit edilmiştir.¹⁰³ Uzun zaman kapalı olarak bulunan odanın bu yıllarda hemen hemen hiçbir faaliyeti görülmemiştir. Sadece resmi günler ve milli bayramlarda oda önünde günün anlam ve önemini belirten konuşmalar yapılmıştır. Özellikle odanın radyosunun pillerinin bitmiş olması sebebiyle Oda faydalı bir faaliyet yürütememiştir. Yapılacak olan faaliyetlerde kullanılmak üzere oda için Muş vilayet bütçesinden 250 lira Malazgirt belediye Bütçesinden de 100 lira para ayrılmıştır.¹⁰⁴

Umum Müfettişliği Bitlis Bölgesi Müfettişi Hasip Aytuna, Malazgirt Halkodasında yaptığı teftiştten sonra yazdığı raporda Sosyal Yardım ve Köycülük, Halk Dershaneleri ve Kursları, Temsil ve Spor şubesi olarak halkevine dönüştürülmesini teklif etmiştir. Bunun yapılması halinde oda çalışanlarının gayretini attıracağını vurgulamıştır.¹⁰⁵ Bunun üzerine 26 Ocak 1942 tarih ve 5/43781 sayılı yazısı ile Halkodasının üç şubesinin faal olması sebebiyle Halkevine çevrilmesi talep edilmiştir. Mali bütçenin müsait olmadığı gerekçesiyle bu istek olumlu cevaplandırılmamıştır.¹⁰⁶ 1944 yılı Haziran ayında Malazgirt halkodası eksiklerini halen giderememiş olup kitap, neşriyat ve doküman talebinde bulunmuştur.¹⁰⁷ Bu talebin karşılanmaması üzerine Muş merkez halkevine yazmış olduğu 1945 tarihli bir yazıda genel merkez dâhil olmak üzere çeşitli makamlara müracaat ettiğini ancak kitap temin edemediklerini bildirilmiştir.¹⁰⁸ 1945 yılının sonlarına doğru genel merkez vasıtasıyla Malazgirt Halkodasına kitap gönderilmiştir.¹⁰⁹ Buna mukabil 1947 yılında Muş genelinde 25

⁹⁹ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.204.

¹⁰⁰ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.205.

¹⁰¹ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.206.

¹⁰² B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.46.

¹⁰³ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.48-49.

¹⁰⁴ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.49.

¹⁰⁵ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.209-11.

¹⁰⁶ B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.195-196.

¹⁰⁷ B.C.A., 490.01.924.599.4.6; B.C.A., 490.1.0.0.924.599.4.8.

¹⁰⁸ B.C.A., 490.1.0.0.924.599.4.6.

¹⁰⁹ B.C.A., 490.01.1048.1026.2.12-13.

Halkodası açılmıştır.¹¹⁰ Halkodasının 8 Mayıs 1945 tarih ve 13 sayı numaralı evrakında gelen kitapların okuyucuya hizmet etmesi amacıyla açılıp sayımlarının yapıldığı ve kütüphaneye kaydedildiği bildirilmiştir.¹¹¹ Gerek bütçedeki yetersizlik, gerek uzak bir ilçe olması sebebiyle genel merkezden Malazgirt Halkodasına bir radyonun gönderilmesi 1949 yılını bulduğu göz önüne alınırsa ilçe faaliyetlerin neden zayıf kaldığı bir nebze anlaşılmaktadır.¹¹²

SONUÇ

Halkevleri, cumhuriyetin kurulmasından sonra bütün ülkede yapılan kültür seferberliğinin en önemli kolu olmuştur. Özellikle maddi desteklerinin dönemin iktidar partisi tarafından sağlanıyor olması yurt genelinde çok yaygın bir örgütlenme ağına sahip olmalarına olanak sağlamıştır. Ana gaye olarak inkılapların bütün toplum tarafından benimsenmesi olan halkevleri, halkın okuma yazma oranının artırılmasında en etkili kurumlardan biri olmuştur. Yönetim kademesi, hemen hemen bütün bölgelerde kurulan halkevlerini ciddi bir denetime tabi tutmuştur. Özellikle başlanan hareketin başarıya ulaşması noktasında yoğun bir çaba sarf etmiştir. Halka, ülkedeki yönetim mekanizmasının en önemli parçası oldukları fikrini benimsetip bunu bir prensip haline dönüştürmek için faaliyetlerini bu amaca yönelik gerçekleştirmiştir.

Cumhuriyetin genel olarak izlediği eğitim politikasına bağlı olarak halkevleri okulla hiç tanışmamış olan bireyleri eğitmek amacıyla birer millet mektebi vazifesi üstlenmiştir. Topluma vatandaşlık bilincini kazandırabilmenin yegâne yolunun eğitim sayesinde olduğunun farkında olarak hareket etmiştir. Bu faaliyetlerine kapandığı tarih olan 1951 yılına kadar devam etmiştir. Halkevleri, Cumhuriyet Halk Partisi'nin propaganda aracı olarak faaliyet gösterdiği noktasında eleştirilmiştir. Ancak toplumun eğitilmesi anlamında aktif bir şekilde rol oynamış kurumlardır.

Bu kurumların içerisinde yer alan çalışmamızın esas konusu olan Bulanık halkevi ve Malazgirt halkodası, ülkenin doğusunda hükümet merkezine uzak bir bölgede kurulmuş olmaları sebebiyle maddi imkânlardan genel olarak uzak kaldıkları gözlemlenmektedir. Ancak durumunun böyle olmasına karşın ellerindeki imkânları sonuna kadar kullanarak kurulmuş oldukları amaca hizmet etmekten imtina etmemişlerdir. Her iki ilçede de halkın ekonomik durumun ziraata dayalı olması ve eğitim oranlarının çok düşük olması kurumların bütün yükünü görev yapan devlet memurlarına bırakmıştır. Okuryazar oranındaki çok ciddi düşüklüğe binaen her iki ilçedeki çalışmalar genel olarak okuma yazma kursları açma faaliyetlerine yönelmeyi zorunlu kılmıştır. Bu noktada da özellikle kalifiye eleman eksikliği ve maddi imkânların kısıtlı olması faaliyetlerin az olmasına sebebiyet vermiştir. Özellikle yapılmış olan radyo neşriyatı faaliyetleri halkı ülkedeki kültür seferberliği ile buluşturmuştur. Bunun yanında yeni yetişen neslin dinamik olması amacıyla spor faaliyetleri diğer faaliyetlere göre ön plana çıkmıştır.

Çalışmamızı yaparken konu ile alakalı telif tetkik eserlerin sınırlı olması sebebiyle çalışmanın temelini birinci elden kaynak niteliği taşıyan arşiv belgeleri oluşturmuştur. Bu husus ulaşılan bilgilerin doğruluk payını önemli ölçüde arttırırken bölgeye matbaanın 1950'li yıllardan sonra gelmesi süreli yayınlara ulaşma imkânlarını daraltmıştır.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Vesikaları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

B.C.A., 490.01.960.715.2.35.

¹¹⁰ B.C.A., 490.01.960.715.2.17.

¹¹¹ B.C.A., 490.01.1048.1026.2.18.

¹¹² B.C.A., 490.1.0.0.1232.102.1.3.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

- B.C.A., 490.01.960.715.2.33.
B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.89.
B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.92-93.
B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.72-73.
B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.60-61.
B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.70-71.
B.C.A., 490.01.973.765.2.3-4.
B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.65.
B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.69.
B.C.A., 490.01.945.666.1.68.
B.C.A., 490.1.0.0.1232.102.1.68-78.
B.C.A., 490.1.0.0.1232.102.1.58.
B.C.A., 490.1.0.0.1232.102.1.26.
B.C.A., 490.1.0.0.1232.102.1.20.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.182.
B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.95.
B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.34-36.
B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.41.
B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.48.
B.C.A., 490.01.1048.1026.2.23-24.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.183.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.184.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.185.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.181.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.112-117.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.186.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.188.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.190.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.102.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.105-106.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.107.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.109.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.110.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.112-117.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.84.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.93.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.94.
B.C.A., 490.01.973.765.2.1-2.
B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.23.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.12.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.3.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.13.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.5.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.9.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.6.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.14.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.15.
B.C.A., 490.01.945.666.1.47.
B.C.A., 490.01.945.666.1.54.
B.C.A., 490.01.945.666.1.37.

- B.C.A., 490.01.945.666.1.25.
B.C.A., 490.01.945.666.1.26.
B.C.A., 490.01.945.666.1.23.
B.C.A., 490.01.945.666.1.27.
B.C.A., 490.1.0.0.1057.1061.1.168.
B.C.A., 490.1.0.0.1057.1061.1.169.
B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.5.
B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.20-21.
B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.1-4.
B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.9.
B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.11-12.
B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.14.
B.C.A., 490.1.0.0-1768.1171.7-10.
B.C.A., 490.1.0.0.1232.102.1.36.
B.C.A., 490.1.0.0.1232.102.1.28.
B.C.A., 490.1.0.0.1057.1061.1.44.
B.C.A., 490.1.0.0.1057.1061.1.53.
B.C.A., 490.1.0.0.1057.1061.1.127-129.
B.C.A., 490.1.0.0.1057.1061.1.166-167.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.201.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.202.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.203.
B.C.A., 490.1.0.0.1232.102.1.9.
B.C.A., 490.1.0.0.1232.102.1.8.
B.C.A., 490.1.0.0.1232.102.1.7.
B.C.A., 490.0.001.1519.183.1.8-9.
B.C.A., 490.0.001.1519.183.1.4-5.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.204.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.205.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.206.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.46.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.48-49.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.209-11.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.195-196.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.28.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.29.
B.C.A., 490.0.001.1001.868.1.30-31.
B.C.A., 490.01.924.599.4.6.
B.C.A., 490.1.0.0.924.599.4.6.
B.C.A., 490.01.1048.1026.2.12-13.
B.C.A., 490.01.1048.1026.2.18.
B.C.A., 490.1.0.0.924.599.4.8.
B.C.A., 490.1.0.0.1232.102.1.3.
B.C.A., 490.01.960.715.2.17.

2.Telif ve Tetkik Eserler

AKYÜZ, Kenan, “Türk Ocakları”, **Bellekten**, C L, S 196, 201-228, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

ARIKAN, Zeki, “Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, C 6, S 23, 261-281, Ankara, 1999.

BERKES, Niyazi, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

CUMHURİYET Halk Fırkası 3. Büyük Kongre Zabıtları (10-18 Mayıs 1931), Devlet Matbaası, İstanbul, 1931.

ÇAVDAR, Tefvik, **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839-1950**, İmge Kitapevi, Ankara, 1999.

ÇEÇEN, Anıl, **Atatürk’ün Kültür Kurumu Halkevleri**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990.

GEORGEON, François, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930 Seçilmiş Makaleler**, çev: Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.

KARPAT, Kemal H., **Türk Siyasi Tarihi Siyasal Sistemin Evrimi**, çev: Ceren Elitez, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

LEWIS, Bernard, **Demokrasinin Türkiye Serüveni**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

Muş İl Yıllığı 1967, Bingöl Matbaası, Elazığ, 1968.

ÖZDEMİR, Yavuz & Elif AKTAŞ, “Halkevleri (1932’den 1951’e)”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, C 45, 235-262, Erzurum, 2011.

ŞAHİN, Güneş, “Van Halkevi ve Faaliyetleri”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, C 31, S 52, 93-134, Ankara, 2010.

TOKSOY, Nurcan, **Halkevleri Bir Kültürel Kalkınma Modeli Olarak**, Orion Yayınevi, Ankara, 2007.

YILMAZ, Durmuş, Nadire Emel (Süntar) Akhan, “İlk Dönem Halkevlerinin Eğitim Faaliyetleri Konya Halkevi Örneği”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi (KARAM)**, 59-95, Ankara, 2011.

YUCA, İrşad Sami, “Muş Halkevi ve Faaliyetleri (1934-1951)”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, S 35, 227-246, Elazığ, 2015.

ZÜRCHER, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, çev: Yasemin Saner, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Ek 1: Bulanık Halkevi Durum Cetveli

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜD. 330
CUMHURİYET ARŞ.

Bulanık Halkevinin durum cedvelidir.

Bulunduğu vilâyetin adı	:	Muş
" " kazasının adı	:	Bulanık
" " Nahiyesinin adı	:	0
" " Köyünün adı	:	Bulanık Kop.
" " Mahallin nüfusu	:	1700
Aza sayısı	:	95
Açıldığı Tarih	:	1937 Şubat.
Faaliyet kolları	:	(Halkevi binası Muş valiliğinin 26/2/940 (tarih ve kalem 206/10 sayılı tel emirleri (ile kaza C.M.umumiliğine tahsis edilmiş (olup halen bina adliyece işgal altında (olmakla faaliyet durmuş ve yalnız spor (faaliyettedir .
Ev yerinin bedeli Lira	:	20
Tesçil Masrafı Lira	:	10,51
Tesçil kıymeti Lira	:	300
Taksimatı	:	(Bir müsamere salonu, bir hey'et içtima (odası, bir okuma odası, koridor ve kiler, (bir anbardan ibarettir .
Not	:	Sigorta muamelesi yapılmamıştır.

Tasdik olunur . 1/5/940
Halkevi reis vekili
64

Aslı gibidir .
23/7/940
S. Pınar

Ek 2: Bulanık Halkevi

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ
CUMHURİYET HALK PARTİSİ
BİTLİS BÖLGESİ
MÜFETTİSLİĞİ
SAYI: .....
Muş Vilâyeti:

Bulanık Halkevi:

Bina, Evindir; eskidir. Üstü, taşrak damdır. Bir salon, okuma odası ile bir idare odası, bir çalışma ve bir ambar odası vardır.

Sicillik, çalışmaları için uygundur.

Ek 3: Malazgirt Halkodası

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

CUMHURİYET HALK PARTİSİ
Bitlis BÖLGESİ

MÜFETTİSLİĞİ

SAYI: ..... Muş Vilâyeti:

Malazgirt Halkodası:

Bina, Belediyenindir. Eskidir. Tahtı, toprak dandır.
Geniş sahnelli bir konferans alonu; I idare ve I ambar odası vardır.

Bina; çimlilik çalışmalara müsaittir. ✓

Odanın halvetine çevrilmesi istenilmektedir. ?

245

Fon No: 490 1 0 0 - Kutu No: 1001 - Dosya No: 868 - Sıra No: 1

MİLLÎ KİMLİK İNŞASINDA EDEBİYATIN İŞLEVİ VE MALAZGİRT EDEBİYATI

Turan GÜLER*

ÖZET

Sabit bir anlamı olmayıp pek çok farklı şekilde kullanılabilen kimlik kavramı; kelime anlamı olarak toplumsal bir varlık olarak insana özgü olan belirti, nitelik ve özelliklerle, birinin belirli bir kimse olmasını sağlayan şartların bütünü olarak tanımlanır. Bu kimlikler arasında yer alan milli (ulus) kimlik kavramı ise bir milletin kendine özgü düşünüş ve yaşayış biçimi, dil, töre ve gelenekleri, toplumsal değer yargıları ve kuralları ile oluşan özellikler bütünü olarak somutlaştırılır. Yapı kurma, yapı yapma, kurma gibi anlamları içeren inşa fiili ise Arapça kökenli bir kelimedir. Kimlik ile birlikte ele alındığında toplumsal temelde ortak bir milli değer yaratmak, milli bir çatı oluşturmak gibi anlamlarda kullanılabilir. Bu inşa sürecinde kullanılan birçok farklı ideolojik devlet aygıtı arasında sanat ve özellikle de edebiyat ciddi bir işleve sahiptir. Bu süreçte hakim güçler tarafından edebiyat; ideoloji oluşturma, ulusal tarih yazma, model insan oluşturma gibi çeşitli gayelerin gerçekleştirilmesi için kullanılan en önemli araçlardan biridir. Bildirimizde öncelikle milli kimliğin inşası süreci ve edebiyatın bu husustaki işlevine yer verildikten sonra, Malazgirt Zaferinin millik kimlik inşası sürecinde özellikle Cumhuriyet sonrası Türk edebiyatında Yahya Kemal Beyatlı'nın çeşitli şiirleri, Behçet Kemal Çağlar'ın "Malazgirt Destanı", Fazıl Hüsni Dağlarca'nın "Malazgirt Ululaması", Ziya Gökalp'in "Malazgirt Muharebesi" gibi şiir, tiyatro, roman gibi edebi türlerde nasıl ele alındığı konusu üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kimlik, Milli Kimlik, Edebiyatın İşlevi, Malazgirt.

THE FUNCTION OF LITERATURE IN THE CONTEXT OF NATIONAL IDENTITY BUILDING AND MALAZGIRT LITERATURE

ABSTRACT

Not having a fixed meaning and being able to be used in many different ways, the notion of identity is defined as the totality of the conditions which makes a person to become a certain person having human-specific signs, qualities and characteristics as a social entity. The concept of national identity, taking place among these identities, is embodied as a whole with its own way of thinking and life style, language, customs and traditions, social values and rules. The verb "inşa" is an Arabic-based word meaning "to construct". When taken together with identity, it can be used with the meanings such as creating a common national value on a societal basis or forming a national roof. Among many different ideological state implements used in this construction process, art and especially literature have a serious function. In this process, literature used by dominant forces, is one of the most important tools for the realization of goals such as, creating ideologies, creating national history, creating model people. At first, the process of the construction of the national identity and the function of the literature in this context will be dealt with. Then, how Malazgirt Triumph was dealt with in literary genres such as poetry, theatre and novel especially during the construction of national identity will be examined and Post-Republican Turkish literary works such as various poems of Yahya Kemal Beyatlı, "Malazgirt Destanı" of Behçet Kemal Çağlar, "Malazgirt Ululaması" of Fazıl Hüsni will be examined in this context.

Keywords: Identity, National Identity, Function of Literature, Malazgirt.

GİRİŞ

Kimlik, millî kimlik, ulus kimliğinin inşası gibi konular modernleşme ile birlikte yaygınlaşan felsefeden, sosyolojiye, tarihten edebiyata birçok dalda tartışılan ve üzerinde birçok eser yazılan kavramlardır. Amacımız bu konular ile ilgili kapsamlı bir çalışmadan söz etmek değil. Bunun yerine çok daha dar bir çalışma evreni oluşturarak, Türk tarihinde önemli bir yeri olduğu kabul edilen Malazgirt savaşının edebi eserlerde ele alınış amacı üzerinden hareketle Malazgirt savaşının ulus inşasındaki rolüne değinmektir. Yani ulus inşası gibi geniş/evrensel bir konu Malazgirt Savaşı gibi yerel/milli bir konu ile ilişkilendirilerek ele alınacaktır.

Latince "identitatem", eski Türkçede "hüviyet" kelimesi ile karşılanan kimlik, kelime anlamı olarak toplumsal bir varlık olarak insana özgü olan belirti, nitelik ve özelliklerle, birinin belirli bir kimse olmasını sağlayan şartların bütünü olarak tanımlanırken¹ kavram

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, tuuranguler@hotmail.com

¹ TDK, **Türkçe Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara, 2005, s. 1182.

olarak sosyal kişi, grup ve örgütlerin üzerine iliştilmiş ve onun kim olduğunu niteleyen bir sosyal-politik etiketleme işlemi olarak tanımlanır. Modern kültürün bireyci anlayışının bir ürünü olarak ortaya çıkan kimlik kavramı birçok farklı anlam katmanı ile birlikte değerlendirilebilir. Bu anlamların çerçevesini oluşturan en önemli etken, nitelediği isim veya sıfattır. Milli (ulusal) kimlik, bireysel/kişisel kimlik, sınıf kimliği vb. gibi kullanımların bir kısmı modern dönem bireyinin kimlik duygusunun değişik yönlerini oluştururken bir kısmı da sosyal yönlerine vurgu yapar. Bu farklılık beraberinde çeşitli sorunları da getirir. En temel sorunlardan biri kimliğin hangi kriterlere göre oluşturulacağı sorunudur. Kimliğin oluşturulmasında din, bölge, etnik yapı gibi değişik unsurlar kullanılabilir.²

Bireysel olarak tanımlanan kimliğin toplumsal karşılığı ise ulustur. Ulus, modern dönemlerde ortaya çıkmış bir kavramdır. En basit tanımı ile modern devletleri yöneten merkezî hükümetlerce oluşturulan insan birlikteliğidir. Genel anlamda ise ulus; “tarihsel olarak imparatorlukların parçalanmasıyla ortaya çıkan ve aralarında ortak dil, din ve kültür bağı bulunan bir ülke etrafında birleşmiş, aynı kaderi paylaşan ve bağımsız bir siyasal kimlikle aynı topraklar üzerinde yaşayan insan topluluğu” şeklinde tanımlanmaktadır.

Söz konusu bu insan toplulukları modern dönemlerde yıkılan eski devlet ve imparatorlukların enkazı üzerine bölgede kendi devletlerini kurar. Ortak çaba ile kurulan bu devlet daha sonra geri dönüşlü olarak, varlığını devam ettireceği ve mirası üzerine oturacağı ulusu inşa eder. Devletin bunu başarabilmesi için ele aldığı en önemli ideoloji ise “ulusçuluk ideolojisi”dir. Kurulan bu devletin modern dönemlerdeki ismi ise “ulus-devlet”tir. Günümüzde varlığını devam ettiren yaklaşık iki yüz ulus-devletin geneli merkezîyetçi bir devlet biçimine sahiptir. Mutlak monarşiden geçerek milliyetçilik üstüne inşa olan bu devletlerin oluşumu eski geleneksel devletlerin, krallık ve özellikle de imparatorluk gibi monarşilerin yıkılmasıyla mümkün olmuştur. Bu devletler genelde dini-etnik nitelikli geniş bir halk tabanının desteğiyle ortaya çıkmıştır. Ancak devlet teşekkül ettikten sonra devleti elinde tutan seçkinler geri dönüşlü olarak bölgedeki etnik unsurlardan birisini ön plana çıkararak tarihi, coğrafi ve diğer kültürel öğelerle de destekleyip yeni bir ulus inşa eder. Bu sürece dikkatle bakıldığında ulusların devletleri kurduğu iddiasının aksine devletlerin ulusal birliği sağlayacağına inandıkları ulusçuluk ideolojisinin de yardımı ile ulusları inşa ettiği ortaya çıkmaktadır.³

Bu anlamda söz konusu ulus-devletlerin ulus inşasında kullandıkları temel dayanaklar “tek devlet, tek vatan, tek kültür ve tek lider” sloganında görünür hale gelir. Burada milliyetçilik(ulusçuluk)=millet (ulus)=vatan=devlet mantık silsilesinden söz edilebilir. Modernleşme kök salabileceği “maddi” bir mekâna her zaman ihtiyaç duymuş, sınırları tahkim edilmiş, neredeyse elle tutulur, gözle görülür bir “vatan” duygusunu beslemiştir. “Toprakları toprak yapan”; başka deyişle toprak parçasından vatan yaratmanın da ancak uğruna göze alınan mücadeleyle mümkün olduğunu kavrayabilecek; bu bilinci her daim diri tutabilecek “yurttaş”lara da ihtiyaç vardır.⁴ Hobsbawm gibi bazı düşünürler söz konusu bu yurttaşların inşası için icat edilen geleneklere ihtiyaç duyulduğunu ifade eder. Hobsbawm ulusları ve ulusçuluğu bir toplumsal mühendislik çabasının ürünü olarak görürler.⁵

Makbul yurttaş düşüncesine sahip ulus-devletler bilhassa on sekiz ve on dokuzuncu yüzyılda Fransız Devrimi’nden sonra ortaya çıkmışlardır. Türkiye için bu oluşum Osmanlı Devleti’nde on dokuzuncu yüzyılda başlamış ve halen devam etmektedir.⁶ Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemleri ve II. Meşrutiyet döneminde temeli atılan Türk Ocakları 25

² Mustafa Aydın, **Güncel Kültürde Temel Kavramlar**, Açılım Kitap, İstanbul, 2011. s. 247.

³ Aydın, **a.g.e.**, s. 477-480.

⁴ Cemal Şakar, “Milliyetçiliğin İnşası olarak Millilik”, **Hece Dergisi**, Modernizmden Postmodernizme Özel Sayı, S 138-139-14, Hece Yayınları, s. 183.

⁵ Dilek Çetindaş, **Yeni Türk Şiirinde Destan**, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2014, s. 78.

⁶ Kemal Karpat, **Edebiyat ve Toplum**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s. 30.

Mart 1912'de⁷ İstanbul'da Türk Ocağı'nın açılmasıyla resmi faaliyetlerine başlar. Bu faaliyetler genişleyerek 1931'de kapatılıncaya kadar devam eder. Kültürel Türkçülüğün merkezi olan Türk Ocakları Türk dili, edebiyatı ve tarihi konularında çalışmalar yaparak düzenledikleri konferans, balo, kurs, temsil vb. etkinliklerle Türk milliyetçiliğinin kitleselleşmesinde ve seküler bir toplum inşasında önemli bir rol üstlenmiştir.⁸ Söz konusu bu rolü 1932'den sonra Türk Ocakları'nın yerine açılan Halkevleri/halkodaları devam ettirmiştir. Halkevlerinin kurulmasında dönemin faşist ve totaliter rejimlerine sahip olan Sovyet Rusya, Almanya, İtalya, İngiltere, Macaristan ve Çekoslovakya'daki benzer kurumlar örnek alınmıştır.⁹ Kemalist ideologlardan biri olan Behçet Kemal Çağlar, halkevlerinin üç temel ihtiyaçtan doğduğunu ifade eder; birincisi parti ve aydınların ülkeyi tanıma ve halka yakınlaşma isteğidir. İkincisi, parti prensiplerini ve reformları topluma yayma ihtiyacıdır. Üçüncüsü ise toplumu ve bilhassa gençliği "kaynaşmış bir kütle" haline getirme istek ve ihtiyacıdır.¹⁰ Bu anlamda 1932-1950 yılları arasında faaliyet yürüten halkevleri ve halkodalarının asli vazifesi ulus-devletin kuruluşunda esas alınan Cumhuriyet ideolojisinin temel dayanakları olan milliyetçi/Türkçü ve seküler/çağdaş düşünceye sahip bireyler yetiştirmek olmuştur.¹¹ On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkleşme hareketinin ana aracı olarak kullanılan edebiyat 1930'lu yıllardan itibaren rejim yanlısı Eflatun Cem Güney, Sadri Etem, Yakup Kadri gibi kimi edebiyatçılar tarafından inkılapları anlatan propaganda edebiyatı haline dönüştürülmüştür.¹²

SANAT VE EDEBİYATIN KİMLİK İNŞASINDAKİ ROLÜ

Edebiyatın işlevi zamana ve mekâna göre değiştiği gibi, kültür ve medeniyet algısına göre de farklılık arz etmektedir. Bu, biraz da içinde bulunulan zaman dilimiyle teneffüs edilen kültür haritasının edebiyattan neyi beklediği, ona ne gibi anlamlar yüklediği ve onu hayatın neresinde kabul ettiğiyle ilgili bir meseledir.¹³ Bu meselenin Batı dünyasında Platon'dan günümüze kadar uzun bir tarihi vardır. Hakikatin peşinde olma, zevkli ve yararlı olma, arınmayı sağlama, heyecanların ya da duyguların baskısından kurtarma gibi işlevlerinin yanı sıra propaganda işlevinin olduğu ifade edilmektedir. Ancak öncelikli ve başta gelen işlevinin kendi tabiatına sadık kalmak olduğu söylenmelidir.¹⁴ Her şeyin başında edebiyat onu icra edenin ruh ve düşünce dünyasıyla şekillenir ve bir işlev kazanır. Şiiri yazan şairin - şiirin gerektirdiği varlık meselesine sadık kaldıktan sonra - ne anlattığı daha çok onu yaratanın hayattan ne beklediği ile ilişkili bir duruma bağlanır. Örneğin faydacı veya ahlakçı düşünceyi benimsemiş, devlet adamları, felsefeciler, din adamları için şiir topluma dönük bir ahlak okulu görevi üstlenmelidir. Edebiyatın işlevi ile ilgili tartışmaların başında ise sanatın toplum için mi yoksa sanat için mi olduğu meselesi gelir. Orhan Okay'a göre sanatın mutlaka sanat için veya cemiyet için yahut sanatın dışında bir gaye için düşünülüp düşünülemediği münakaşaları geride kalmıştır. Bir sanat eserinin, ne kadar ferdi olursa olsun, yine bir sosyal tarafı vardır. Bunun aksi de doğrudur, ne kadar sosyal ideolojik bir yapıya sahip bulunursa bulunsun, yine de ferdi bir muhtevası vardır.¹⁵ Bu cümleden hareketle edebiyatın işlevi

⁷ Ayşegül Soncu, **Kimliklerin İnşasında Kurumlar Dergilerin Rolü: Türk Yurdu ve Ülkü**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2012, s. 168.

⁸ Ercan Çağlayan, **Kemalist Ulus-Devlet İnşası**, Açılım Kitap, İstanbul, 2018, s. 124.

⁹ Çağlayan, **a.g.e.**, s. 133.

¹⁰ Çağlayan, **a.g.e.**, s.132.

¹¹ Çağlayan, **a.g.e.**, s.144.

¹² Selçuk Çıkla, "İnkılap Edebiyatı", **Hece Dergisi**, Hayat Edebiyat Siyaset Özel Sayı, S 90-91-92, Hece Yayınları, s. 436-437.

¹³ İsmet Emre, **Edebiyat ve Psikoloji**, Anı yayıncılık, Ankara, 2006, s. 270.

¹⁴ Rene Wellek & Austin Warren, (Çev. Ö. Faruk Huyugüzel), **Edebiyat Teorisi**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2011, s. 40- 43.

¹⁵ Orhan Okay, **Sanat ve Edebiyat Yazıları**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1998. s. 40.

konusu ele alındığında edebiyat hem sosyal hem bireysel etkileri olan bir alanı ihtiva eder. Birey inşa etmek isteyen yazar ile toplum inşa etmek isteyen yazarın her ikisinin de vazgeçilmez kaynağı arasında edebiyat başat rol oynar. Bireysel ve toplumsal bir kimlik inşa etmeye çalışan ulus-devletin bu açıdan bakıldığında edebiyatı bir araç olarak kullanması kaçınılmaz bir durumdur. Milli kimliğin inşasında başlangıçta milli edebiyatın üstlendiği hizmet anlayışı farklı boyutları ile Cumhuriyet'ten sonra da devam etmiş ve günümüze kadar da bu anlayış etrafında bir edebiyat varlığını korumuştur.

Cumhuriyet ideolojisi ve hatta bizzat Atatürk modernleşme projesi dâhilinde sanata, özellikle görsel sanatlara büyük görevler yüklemiştir. Ulusal kimlik inşa sürecinde edebiyatın yanı sıra müzik, mimari ve heykel gibi sanat türleri de yeni rejimin inşasıyla yakından ilişkilendirilerek araçsallaştırılmıştır. Bir örnek olarak ifade edecek olursak; Mimar Aptullah Ziya "Varlık" dergisindeki "İnkılap ve Sanat" başlıklı yazısında sanatın inkılaplar yolunda kullanılması gerektiğine işaret etmiştir.¹⁶ Bunun gibi edebiyat hakkında da benzer bir yol tercih edilmiştir. Öyle ki bu dönem edebiyatının ana sorumluluğu, toplumun devrimci ve sanatsal bir biçimde eğitilmesi olur.¹⁷ Halkevlerinde desteklenecek eserlerde ya da Halkevlerinde sahneye konacak oyunlarda millet ve vatan sevgisini, inkılapçılık heyecanını kuvvetlendirmek, Türk tarihinin büyük anlarını yaşatmak, milli mücadelenin kahramanlıklarını anlatmak, taassubun, bâtil itikatların, fena göreneklerin çirkinliklerini ve gülünçlüğünü ortaya koymak, ahlak yüksekliğini her sahada güzel örneklerle göstermek, Halkçılık sevgisi aşılacak ve ruhları o büyülü yola yöneltmek gibi düşünceler aranır.¹⁸ Ayrıca bu eserler eski rejimi mahkûm etmeli, milliyetçiliği ve modernliği yüceltmeli, vatanseverliği savunmalı, toplumun iyiliği için kişinin kendisini feda etmesi idealini ifade etmelidir.¹⁹

MALAZGİRT SAVAŞI VE EDEBİYATI

Malazgirt savaşı ve Türk-Bizans ilişkileri konusunda kesin sonuçlara varabilmek için İslam kaynaklarının yanı sıra Bizans, Ermeni vesair kaynaklardaki bilgilerin de toplanmasına ihtiyaç bulunmaktadır. Ancak ilgili kaynaklara henüz yeterince ulaşılmadığından birçok karanlık ve tartışmalı nokta bulunmaya devam etmektedir. İslam kaynaklarında Malazgirt savaşının nasıl yer aldığı ile ilgili ilk çalışma da bir şarkiyatçı olan Prof. Cl. Cahen tarafından 1934'de yapılmıştır. Malazgirt Savaşı'na dair sunulan metinlerin hepsi sonradan kaleme alınmış eserlerdir. Çünkü çağdaş hiçbir İslam müverrihinin eseri günümüze kadar gelmemiştir. Sonradan yazılmış eserlerde bile hem konu detaylı bir şekilde anlatılmamış hem de verilen bilgiler müphem ve muğlaktır. Bunun en başta gelen sebebi, müverrihlerden hiçbirinin savaşta bulunmaması ve savaşta bulunanlardan da bize değerli bilgiler nakletmemeleri olsa gerektir. Bununla birlikte bütün metinlerde müşterek hususlar bulunmaktadır: Savaşın Cuma günü öğle namazı vaktinde başlaması, Bizans İmparatoru'nun askerinin çok, buna karşılık Sultan'ın askeri pek az olması, Sultan Alparslan'ın İmparator'a barış teklifinde bulunması, İmparator'u bir Memluk askeri tarafından tutsak alınması, Sultan'ın tutsak alınan İmparator'a iyi muamelede bulunması, Türk ordusunun eline çok miktarda ganimetin geçmesi²⁰ gibi konular ortak noktaları oluşturur. Bunun dışında asker sayıları savaş bölgesi, savaş taktiği, ordu düzenleri, zayıatlar, İmparator ile Alp Arslan arasındaki görüşmeler, anlaşma maddeleri gibi birçok konu hakkında tarihi kaynaklarda belgeye dayalı kesin kayıtlar bulunmamaktadır.²¹

¹⁶ Çıkla, a.g.m., s. 437.

¹⁷ Karpat, a.g.e., s. 81.

¹⁸ Karpat, a.g.e., s. 81.

¹⁹ Karpat, a.g.e., s. 130.

²⁰ Faruk Sümer, Ali Sevim, **İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1971, s. IX-X.

²¹ Ali Sevim, "Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları", **Malazgirt Armağanı**, TTK Yayınları, Ankara, 1993, s. 228.

Bu tarihi kayıtlar dikkate alındığında ya Malazgirt savaşı günümüzde sözü edildiği kadar tarih içinde büyük bir önem teşkil etmemiş ya da Malazgirt araştırmaları henüz istenildiği kadar derinleştirilmemiştir. Tarihi kayıtlar üzerinde görülen bu ilgisizliğin bin yıllık edebiyat tarihimiz açısından da benzer bir durum gösterdiğini ifade etmeliyiz.

Tarih boyunca hemen her hususta şiir, destan, mesnevi yazan edebiyatçılarımızın Malazgirt ve Alparslan konusunda bu kadar istekli olmadıkları görülmektedir. Zeynep Kerman “Edebiyatımızda Malazgirt” başlıklı makalesinde birçok eser üzerinde durmuş ve bunları tahlil etmiştir. Ona göre Malazgirt savaşının edebi bir konu haline gelmesi yalnız Mütareke ve İstiklal Savaşı yıllarına değil, çok önceye dayanır. Cumhuriyet devrinde de şair ve yazarlar tarafından defalarca işlenmiştir.²² Ancak hem bizim araştırmalarımız hem de Zeynep Kerman’ın verdiği örnek metinler göstermektedir ki Malazgirt Savaşının ciddi manada edebiyatın bir malzemesi haline gelmesi uluslaşma sürecinde yeni bir ulus inşa etmek isteyen Türk Ocakları ve Halkevleri çevrelerinde yetişen aydın ve sanatçılarla başlamıştır. Bu anlamda Divan ve halk edebiyatları dâhil Malazgirt ilgisi Millî edebiyat dönemlerinde başlar ve Cumhuriyetin ilk yılları ile birlikte devam eder diyebiliriz. Ancak o da belli çevrelerin ve amaçların sınırları dışında değerlendirilemez. Milli edebiyat ile başlayan ilginin temelinde ise Mütareke devrinde ortaya atılan ve Anadolu’yu esas alan tarih ve medeniyet görüşünün hem tarihi hem de edebiyatı etkilemesi söz konusudur. Bu görüşün ilk defa Yahya Kemal tarafından ileri sürüldüğüne dair kuvvetli bir rivayet ve gelenek vardır.²³ Söz konusu bu tarih tezinde Anadolu Mecmuası etrafında bir araya gelen Yahya Kemal, Mükrimin Halil (Yınanç), Necip Asım, Hilmi Ziya (Ülken), Ziyaeddin Fahri (Fındıkoğlu), Haydar Necip gibi yazarlar bütün bir Türk tarihi ile Anadolu Türk tarihini birbirinden ayırarak Malazgirt zaferi ile başlayan Anadolu Türk tarihinin önemi üzerinde dururlar. Malazgirt savaşını yeni bir tarih, millet ve medeniyetin başlangıcı sayan bu görüş, Balkan savaşından sonra, Ziya Gökalp’ın temsilciliğini yaptığı Türkçü-Turancı tarih ve millet anlayışına zıt olsa²⁴ da yaygınlık kazanır.

Yahya Kemal, Fazıl Hüsnü Dağlarca, Ziya Gökalp dâhil birçok edebiyatçı sahip oldukları tarih/ulus tezlerini çeşitli dergi ve kitaplarda yazdıkları yazıların yanı sıra edebi eserlerinde ifade etme yolunu tercih eder. Bu düşüncelerin ifade edildiği bu metinlerin kimisi edebi değerleri ile günümüzde de değerlendirmelere tabi tutulurken kimi de propaganda metni ya da “kullanmalık metin” olarak değerlendirilmektedir. Kullanmalık metin doğrudan doğruya “edebi sayılmayan” ve önceden belirlenmiş bir amaca hizmet etmesi açıkça vurgulanan, belirli bir alımlayıcı veya okuyucu kitesini amaçlayan, öğretmeye, ikna etmeye, eğlendirmeye çalışan ve gerektiğinde de eylemde bulunmaya çağırان metinlerdir.²⁵ Aşağıda ele aldığımız metinlerin birçoğunun bu kapsamda değerlendirilebileceği ifade edilmelidir.

DESTAN

Malazgirt savaşının yer aldığı en önemli metin türü olarak destanlar gösterilebilir. Destanlar üzerine araştırmalar yapan farklı birçok araştırmacı birçok farklı destan tanımı verir. Bunlardan biri olan Hamide Demirel, destanı; “bir milletin tarihinin masallaştırılmış şekli” olarak tanımlar. Bu tanım özellikle Ziya Gökalp tonunu hissettiren alegorik destanların tanımlanması mahiyetinde önemli bir hareket noktasıdır.²⁶ Banarlı ise destanı “milletlerin din, fazilet ve milli kahramanlık maceralarının manzum hikâyeleridir” şeklinde tanımlar.²⁷ Modern edebiyatta ise folklor, destan ve kolektif şuur arayışları birbirini takip eden bir süreç izler ve sahamızda destana yönelişi başlatan en önemli eğilim ulusal ruhun uyanışı ile

²² Zeynep Kerman, **Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2009, s. 395.

²³ Mehmet Kaplan, **Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2006, s. 465.

²⁴ Kaplan, **a.g.e.**, s. 466.

²⁵ Fatih Tepebaşı, **Edebiyat Yazıları**, Hece Yayınları, İstanbul, 2005, s. 47.

²⁶ Çetindaş, **a.g.e.**, s. 101.

²⁷ Nihat Sami Banarlı, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I**, MEB Basımevi İstanbul, 1998, s.1

açıklanabilir. Milli benliğe ve ulusal hafızaya yönelik, halk kültürüne duyulan ilgiyi de beraberinde getirir. Bu zincirleme bir süreç olarak hemen her milli uyanışın içerisinde bulunur. Ziya Gökalp'ın milli şuuru arayış döneminde destanlar devrine geri dönüşü örnekleme ve öğütlemesinin nedeni de burada aranmalıdır. Milli varlığın tehlikede olması, bekayı ve egemenliği yitirme korkusu, düşman güçlerle karşılaşma, rejim değişikliği, inkılaplar, devrim kargaşası, medeniyet algısının değişmesi, kimlik yitimi ya da kimliksizlik korkusu, modernleşme çabalarının doğuşu ve hatta tahrip gücü yüksek doğal afet dönemleri toplumsal bunalımın görüldüğü dönemlerdir. Bu anlamda Yeni Türk edebiyatı için destan, kolektif şuuru canlandırma, propaganda ve şuur tatbiki işlevlerini yüklenir.²⁸

Destan konusunda ele alınabilecek ilk çalışmalardan biri “Atatürk’e ve eserlerine içten bağlılığı ile tanınmış” Behçet Kemal Çağlar’ın “Malazgirt Zaferinden İstanbul’un Fethine” adlı çalışmadır.²⁹ Eserde yer alan dört destandan ilki olan “Malazgirt Destanı” Anadolu’yu kılıcıyla Türkleştiren Alparslan’ı ve onun büyük zaferini anmak için kaleme alınmıştır. Destan Oğuz Destanı’ndan alıntıyla başlar ve cihan hâkimiyeti ideolojisi ekseninde Türkleri bir sel olarak değerlendirir. Büyük bir deniz olduğunu ispatlayan Türkler, Selçuklu, Osmanlı ve Kemallî ile yenilmezliğini ortaya koyar. Malazgirt destanında, Sultan Alparslan ile eski Türk kahramanları birleştirilir ve Türkçülük ruhunun tesisine çalışılır.³⁰ Bu eserde Yahya Kemal ve Ziya Gökalp’ın açık tesirleri vardır. Yahya Kemal’in bu konuda yazdığı çeşitli makalelerinde ve özellikle “Türk İstanbul”³¹ adlı konferansında savaş ve bu savaşın mana ve tesiriyle ilgili fikirlerinin biz bu destanda şiir haline getirildiğini görürüz. Çağlar, Alparslan’ı eski Türk kahramanlarına benzetmekle de Gökalp’ın Türkçü Turancı fikirlerinin savunucusu durumundadır.³² Kitabın giriş bölümünde dönemin başbakanı Süleyman Demirel’in ve yine dönemin Milli Eğitim Bakanı Prof. Dr. Orhan Oğuz’un yazıları bulunmaktadır. Orhan Oğuz, giriş yazısında Bin Temel Eser serisinin yayınlanma amacından söz ederken, “Türk kültürünü meydana getiren bütün değerleri araştırmak, tanıtmak, bunları daha verimli ve yaratıcı unsurlar olarak geliştirmek milli vazifelerimizdendir. Türk milletinin kendine özgü köklü ve zengin milli kültürü büyük önem taşır. Bu kültür, Türklüğün doğuşu ile başlamış, zamanla gelişerek, binlerce yıl, Türk toplumlarını “millet” olarak ayakta tutmuş, onlara “Türklük” damgasını vurmuştur.” der.

Bir diğer önemli destan ise Fazıl Hüsni Dağlarca’nın “*Malazgirt Ululaması*”³³ adlı destanıdır. Edebiyatımızda Yahya Kemal Beyatlı’dan sonra, Malazgirt konusunu en mükemmel ve estetik şekilde işleyen Fazıl Hüsni Dağlarca’dır. *Malazgirt Ululaması* adlı müstakil kitabında Dağlarca, Malazgirt savaşı öncesini, savaşı ve sonrasını yer yer Dede Korkut üslubunu andıran bir edayla şiirleştirmiştir.³⁴ Türk Dil Kurumunun Tanıtma Yayınları serisinden 1971’de yayınlanan bu eserin arka kapağında “Tanıtma Yayınları” hakkında şu bilgiler verilir: “Yetişen kuşaklarda, geniş topluluklarda dil bilgisini çoğaltma, dile özen duygusu ile anadili bilincini kökleştirme, dile sevgi ve saygıyı geliştirme, Dil Devrimi’nin gerekliliğini örnekleriyle gösterme amacını gütmektedir.” Yine kitabın arka kapağında bu eser hakkında “herkesin coşkuyla okuyacağı bir destandır” ifadesi kullanılır. 1071’den 1971’e Türk’ün Anadolu coğrafyasında yaşadığı tarihi macerayı ve oluşturduğu uygarlık terkiğini destanlık bir hadise olarak gören Dağlarca, Malazgirt Ululaması’nda bu terkiibe vücut veren ruhu yakalamaya çalışır. Ona göre Malazgirt Anadolu’nun Türkleşmesi ve Türkçeleşmesi

²⁸ Çetindaş, a.g.e., s. 76.

²⁹ Behçet Kemal Çağlar, *Malazgirt Zaferinden İstanbulun Fethine*, Devlet Kitapları, İstanbul, 1971.

³⁰ Çetindaş, a.g.e., s. 209.

³¹ Yahya Kemal Beyatlı, “Türk İstanbul”, *Töre Dergisi*, 1972, S 40, 12, Yıl 4, ss. 5-14.

³² Kerman, a.g.e., s. 391.

³³ Fazıl Hüsni Dağlarca, *Malazgirt Ululaması*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1971.

³⁴ Kerman, a.g.e., s. 395.

anlamına gelmektedir. Malazgirt'i toprak-insan ilişkisi etrafında yorumlamak isteyen Dağlarca, Türk'ün mekanı sahiplenme ve toprağa hâkim olma iradesinden hareket eder.³⁵

Aydın Oy, Malazgirt Destanı'nda Malazgirt'i ebedi yurt arayışının billurlaşmış ideali olarak düşünür ve geçmiş savaşlarla bugün arasında bağ kurar. Diğer destanlarda olduğu gibi bu destanda da Türk ordusunun manevi kuvveti üzerinde durulur. Türk'ün aman diyene kılıç kaldırmaması, esirlere gösterilen cömertlik ve iyi niyeti savaş ahlakına dair motifler olarak anan şair; alperen ve şehitlere dair yüceltmelerden sonra, 26 Ağustos tarihini bugüne bağlar. Dolayısıyla destan da Atatürk ile Alparslan arasındaki çizgide birleşir.³⁶

H. Cengiz Alpay'da Alparslan ve Malazgirt Destanı adlı bir destan yazar. Alparslan'ı Ergenekon'a bağlar ve o soydan gelen kişi olarak değerlendirir. Türk İslam ruhunu birleştiren kahraman dediği Alparslan'ı başbuğ olarak nitelendirmesi de eski Türk devlet geleneği ile ilişkilidir.³⁷

Bunların dışında Enver Tuncalp'ın "Alparslan ve Malazgirt Destanı", Fazıl Oyat'ın "Türk Yurdu Anadolu", Haluk Nihat Pepe'nin "Erenler, Gaziler" isimli destanları da sayılabilir. Bu eserler Malazgirt savaşını destan formu içinde işleyen metinlerdir.

TİYATRO

Cumhuriyet ideolojisinin modernleşme projesi sanata, özellikle de görsel sanatlara büyük görevler yükler. Ulusal kimlik inşa sürecinde tüm sanat dallarının yeni rejimin inşasında araçsallaştırıldığı rahatlıkla söylenebilir. Bu iz üzerinden giderek tiyatro sanatı ele alındığında, kurucu kadronun Türk kimliği inşa etmek, Osmanlı/İslam mirasından kopmak, Cumhuriyet devrimlerini yerleştirmek ve modernleşmeyi hayata geçirmek için tiyatroya özel bir önem atfettiği görülür. Cumhuriyetin ilanından yakın bir zaman önce başlayan uluslaşma süreci Türk Ocaklarının kuruluşunun ardından Türkçülük düşüncesine paralel şekilde fazla zaman geçmeden meyvelerini tiyatro türünde de vermeye başlar. Bunlardan ilki Mehmet Nafi'nin Kamer Sultan (1329) piyesidir. Kuzey ve Güney Türklerinin bir araya gelmesi suretiyle sağlanacak "Büyük Türk Birliği" idealini dikkatlere sunar. Bunun haricinde Celal Esat "Büyük Yarın" (1910), Abdülhak Hamit "İlhan" (1913), "Turhan" (1916), Aka Gündüz "Yarım Türkler" (1919) oyunlarını yazar. Ziya Gökalp'in manzum tiyatro denemesi olan Alparslan Malazgirt Muharebesi (1336) isimli eserleri ilk akla gelenlerdir.³⁸

Ulus inşası bağlamında Milli edebiyat dönemi ve Cumhuriyet dönemi Türk tiyatrosunda yer verilen tarihsel konulardan biri de, Selçuklu dönemidir. Başta Malazgirt meydan muharebesi ve Alparslan olmak üzere Selçuklu dönemi değişik cepheleriyle bu dönemde kaleme alınan oyunlarda değerlendirmeye tabi tutulmuştur. İlk defa Ziya Gökalp tarafından 1922'de oyun şeklinde anlatılan Alparslan ve Malazgirt Zaferi, Cumhuriyet döneminde tiyatronun imkânları ile anlatılmış, bu dönem ile Cumhuriyet arasında tarihi ve kültürel birliktelikler irdelenmiştir.³⁹ Modern tiyatromuzun Malazgirt Savaşı'nı anlatan ilk eseri Türk sosyolojisinin kurucusu kabul edilen Ziya Gökalp'in *Malazgirt Muharebesi* isimli manzum tiyatro denemesidir. Bu eser, hacim olarak çok kısa olmasına rağmen, satırlar arasına sıkıştırılmış çok önemli temaları ihtiva eder. Eser Türk milletinin vasıfları ve İslam'a yaptıkları hizmetleri anlatır. Böyle bir hizmeti Türk milletinin tarihi görevi olarak görür:

*Türk varken İslamiyet emindir bu ülkede
Çabuk kesme vezirim ümidini Tanrıdan
Biz dinin askeriyiz odur dini yaradan*

³⁵ Tacettin Şimşek, "Masaldan Destana: Dağlarca'nın Şiiri", **Hece Dergisi**, Türk Şiiri Özel Sayısı, Hece Yayınları Türk Şiiri Özel Sayısı, S 53-54-55, s. 211.

³⁶ Çetindaş, **a.g.e.**, s. 209-210.

³⁷ Çetindaş, **a.g.e.**, s. 210.

³⁸ Abdullah Şengül, **Cumhuriyet Döneminde Tarihi Tiyatro**, Alp Yayınevi, Ankara, 2008, s. 33.

³⁹ Şengül, **a.g.e.**, s. 101.

...
İslamiyet bir kızdır bekçisi Türk bir aslan
*Elinde dal kılıcı bekler onu her zaman*⁴⁰

Gökalp, bu eserinde Alparslan'ın kahramanlığı ile üstün ahlaki vasıflarını belirtir. Bu oyun ile Ziya Gökalp, tarih sahnesine çıkış tarzı itibariyle Anadolu'da kurulan ilk Türk devletiyle İstiklal mücadelesi sonunda kurulacak devlet arasındaki benzerliklere atıfta bulunur.⁴¹Ziya Gökalp'e göre Alparslan, Türklük ile İslamiyet ve insanlık sevgisini birleştiren ideal bir kahramandır. Piyesin sonunda, İslamiyet fikriyle insanîyet fikri şöyle birleştirilir:⁴²

Dinimizin esası muhabbetle hürriyet,
Muvahhit olanları hep görürüz bir ümmet..."

Malazgirt ve Alparslan hakkında tiyatro eseri yazan bir diğer edebiyatçımız Sebahattin Engin'dir. 1971'de Malazgirt Zaferinin 900. yıl dönümünde Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü'nün açtığı yarışmada birincilik kazanan yazarın, destani bir havada kaleme aldığı eseri, dramatik açıdan zayıf olmakla beraber; dili, tarihi bilgilerden faydalanması, milli değerleri aşılması bakımından, okullarda temsil edilebilecek bir piyestir olarak kabul edilir.⁴³

Söz konusu eser sekiz tabloda oluşan bir tiyatro metnidir. Eserin giriş bölümünde "Malazgirt" Üzerine başlıklı bölümde eserin ortaya çıkışı ile ilgili bir bilgi verilmektedir. Buna göre yazar Sebahattin Engin oyunu yazmadan önce Profesör Emin Bilgiç'in öğütleriyle Malazgirt hakkında yazılmış çoğu yabancı kaynaklı on yedi kitap ve broşürü inceler. İncelemeler esnasında Alp Arslan'ın her yönden örnek bir şahsiyet, strateji ustası, psikolog, tedbirli, merhametli, kararlı, dirayetli ve iradesiyle bütün üstünlüklere sahip biri olduğunu düşünür. O, hem bu örnek ve üstün şahsiyetin hem de Malazgirt savaşının neden bu kadar üstünkörü anlatıldığını anlayamamıştır. Bu giriş bölümü niteliğindeki bölümde aynı zamanda kaynakların yetersizliğine de vurgu yapar. Hem yerli hem de yabancı kaynakların verdiği bilgiler hem yetersiz hem de birbirinden farklı ve tutarsız bilgileri içermektedir. Kimi kaynaklar Romanos Diogenes'in ordusunun üç yüz bin, kimisi iki yüz elli bin, kimisi de iki yüz bin olarak yazar. Alp Arslan'ın ordusunu ise otuz binden tutunuz yüz elli bine kadar çıkararak bulunmaktadır. Bununla birlikte Alp Arslan'ın ve Romanos Diogenes'nin kişiliklerini belirten sağlam ipuçları bulunmaktadır. Yazar bu karakter özelliklerine oyununda da değinmektedir. Yazar her ne kadar bu bölümde mübalağaya kaçmadığını, "Ne Alp Arslan'ı methettim; ne de Diogenes'ni yerdim. Tarihe ve olaylara kesin olarak sadık kaldım." dese de edebi bir metinden beklenenin ille de tarihsel olana sadık kalmak zorunluluğu aranmaması gerektiğinden eserin bu sadakatten uzaklaştığı ifade edilebilir.

Söz konusu tiyatro metni bu konuyu esas alan diğer metinler gibi, Alp Arslan, komutanları, Türk halkı, askerler ve İbn-i Mühelban, Nizamü'l-Mülk gibi alim ve devlet adamı şahsiyetler hakkında övgü dolu sözler kullanılır. Bu kullanım özünde okuyucuya, seyirciye ideal insan tipi çizilmektedir. Bu ideal insan tipi milli ve manevi değerlere sahip Türk Müslüman tipidir.

Cumhuriyet dönemi Türk Tiyatrosunda Alparslan, Malazgirt savaşı ve Selçukluyu anlatan diğer oyunlar şunlardır: Ali Kozanoğlu, Alp Arslan (1948); Hüsnü Yıldız, Alparslan (1960); Resul Arslan, Alparslan ve Malazgirt Zaferi (1968); Sabahattin Engin, Malazgirt (1971); M. Faruk Gürtunca, Büyük Hakan Alp Arslan (1971); Mesut Akça, Alp Arslan ve Malazgirt Zaferi (1971); Abay Dağlı, Malazgirt'ten Sakarya'ya (1972); Asaf Önen (Alp Arslan (1974); Fahri Sağlam, Alp Arslan (1976); Remzi Özçelik, Büyük Köprü, (1976). Bu eserlerle öncelikle bir Türklük gündemi oluşturulmaya çalışılmıştır. Alp Arslan büyük Türk

⁴⁰ Ziya Gökalp, "Malazgirt Muharebesi", **Küçük Mecmua**, Haziran 1922.

⁴¹ Mecit Canatak, "Cumhuriyet Devri Türk Şiirinde, Mısraların Ritmiyle Özlemi Çekilen Devirleri Yeniden Yaşama Arzusu: Malazgirt Savaşı", **Savaş ve Edebiyat Sempozyumu**, Sakarya, 2016, s. 104.

⁴² Kaplan, **a.g.e.**, s. 473.

⁴³ Kerman, **a.g.e.**, s. 393.

varlığının önemli köşe taşları olarak düşünülmüştür. Bu yönüyle Alparslan iyi bir lider ve hatta devleti yönetmeye talip olacaklar için barışçı kişiliği, kahramanlığı, hukuka olan bağlılığı ile iyi bir modeldir.⁴⁴

Şiir

Kullanmalık metinlerin doğrudan doğruya “edebi sayılmayan” ve önceden belirlenmiş bir amaca hizmet etmesi açıkça vurgulanan metinler olduğunu vurgulanmıştı. Belirli bir alımlayıcı veya okuyucu kitlesinin amaçlandığı bu metinler, insanları bilgilendirmeye eğitmeye, öğretmeye, ikna etmeye, eğlendirmeye çalışır. Gerekliğinde ise eylemde bulunmaya çağırır. Bu metinler dilden dolayı bazı edebi unsurları kullanma yoluna gitmektedir. Ancak bu durum onları edebi kılmaya yetmemektedir.⁴⁵ Bu tür metinlere örnek olabilecek eserler arasında yukarıda sayılan destan ve tiyatro metinlerinin yanı sıra şiirde de rastlanır. Özellikle marş havası içinde yazılan şiirlerde edebi bir iddia taşımadan gönderim yapılmak istenen kavramlarla uyandırılmak istenen duyguların ifadesine yer verilir. Politik gelişmelerin etkisine açık bu metinler ulusal kahramanlardan coğrafyaya, değişik değerlerden orduya hatta belirli tarihsel kişi ve olaylara kadar pek çok konuyu anlatır.⁴⁶ Bu anlamda Selçuklular, Cumhuriyet devrinde genel olarak Malazgirt savaşı ve komutanları münasebetiyle şiire konu olur.⁴⁷

Malazgirt ile ilgili şiir yazar şairlerden belki de en önemlisi olan Yahya Kemal Beyatlı’dır. Şairin “Eski Şiirin Rüzgarıyla”⁴⁸ isimli kitabında yer alan “Alp Aslan’ın Ruhuna Gazel” şiiri Anadolu ve Türkçü düşüncenin başlangıcını oluşturan Malazgirt ve Alparslan hakkındadır. Yahya Kemal’in talebesi olan Ahmet Hamdi Tanpınar’a göre Yahya Kemal’in milliyetçilik anlayışının temellerinde Fransız fikir adamlarının büyük rolü vardır. Özellikle Michelet’in “Fransız toprağı bin senede Fransız milletini yarattı” cümlesi⁴⁹ Yahya Kemal’in Malazgirt savaşını Türk tarihinin yeni bir başlangıcı olduğu tezini iler sürmesine kaynaklık eder⁵⁰ Yahya Kemal’in, bu konuyu derinliğine işleyen ve ilmi bir temele oturtan tarihçi Mükrimin Halil Yınanç’ın tesiriyle benimsemiş olması da mümkündür.⁵¹ Yahya Kemal’e göre, Malazgirt savaşı, Gökalp’ın ileri sürdüğü değerlerle beraber, başka bir değer taşır. O, Türk tarihinde yeni bir devrin başlangıcıdır.⁵²

Şair, bir diğer şiir kitabı olan “Kendi Gök Kubbemiz”de⁵³ yer alan “Süleymaniye’de Bayram Sabahı” başlıklı şiirde ise söz konusu tarihsel sürecin bir devamı olarak Anadolu Türk tarihine atıf yapar. “Tâ Malazgirt ovasından yürüyen Türkoğlu” dizesi ile Malazgirt, Anadolu’da başlayan Türk tarihinin çıkış noktası olarak alınır.⁵⁴

Bir diğer önemli şairimiz olan Arif Nihat Asya, Alp Arslan adıyla iki şiir yazmıştır. İlk şiirin ana fikrini:

*Tanrı, özenerek kurdu yapımı;
Selçuklu Alp Arslan, açtı kapımı;*

⁴⁴ Şengül, a.g.e., s. 102-103.

⁴⁵ Tepebaşılı, a.g.e., s. 47.

⁴⁶ Tepebaşılı, a.g.e., s. 50.

⁴⁷ Canatak, a.g.m., s. 103.

⁴⁸ Yahya Kemal Beyatlı, **Eski Şiirin Rüzgarıyla**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 2000, s. 45.

⁴⁹ Bu sözün sahibinin farklı kaynaklarda farklı şekilde ifade edildiğini gördük. Detaylı bilgi için Bknz. Mecit Canatak, **Şiir ve Tarih**, MEB, Ankara, 2009.

⁵⁰ Ahmet Hamdi Tanpınar, **Yahya Kemal**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2005, s.45

⁵¹ Kaplan, a.g.e., s 474.

⁵² Kaplan, a.g.e., s. 476.

⁵³ Yahya Kemal Beyatlı, **Kendi Gök Kubbemiz**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1999.

⁵⁴ Kaplan, a.g.e., s. 476.

Nakarat beyti vermektedir. Bu şiirinde Alparslan'ın bu zaferle boş olan Anadolu'yu Türklerle doldurarak vatan haline getirdiği fikrini işler. İkinci şiirde ise şair, Malazgirt'in İstanbul'a uzanan yolun başlangıcı olduğunu belirtir.⁵⁵

1971 yılında Malazgirt zaferinin 900. yıl dönümü geniş bir şekilde kutlanır ve çeşitli edebi yarışmalar tertiplenir. Bu münasebetle açılan Malazgirt Marşı yarışmasını Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu'nun "Malazgirt Marşı" adlı manzumesi kazanır. Bu manzum eserde Anadolu "Kızıl elma" olarak tarif edilir. Kızıl Elma'nın neresi olduğu tartışmalı olsa da "Türk'ün gidebildiği ve vatan haline getirdiği her yerdir ki", şiirde belirtilmek istenen budur. Bu şiir ilk olarak yazarın Malazgirt Destanı isimli kitabında yayımlanır. Niyazi Yıldırım Gençosmanoğlu da, Behçet Kemal Çağlar, Gültekin Samanoğlu, Arif Nihat Asya, Mustafa Necati Sepetçioğlu gibi Ziya Gökalp'in fikrinden hareket ederek, Malazgirt'i Altaylar'a bağlar.⁵⁶

Gültekin Samanoğlu 1971'de neşrettiği "Malazgirt" adlı şiirinde "Asya'dan Aktoprağa düşen cemrenin ilki" diye tasvir ettiği Alparslan'ı, *Göktürk Yazıtları*'nda Bilge Kağan'ın gösterdiği hedefi gerçekleştiren bir misyon adamı olarak değerlendirir. Ona göre Malazgirt, "kendine dönüş için en büyük tekne"dir ve Türklüğün hamurunu yeniden mayalamıştır.⁵⁷ Ayrıca bu şiiriyle şair, Malazgirt ile Anadolu'nun Türk yurdu haline gelişini dile getirir.⁵⁸

Ayhan İnal "Malazgirt ve Alparslan" şiirinde "üç bin yıllık tarihin kilit noktası" olarak baktığı ve Anadolu'nun ölmez tapusu" olarak değerlendirdiği Malazgirt'e özel dikkatle yönelir. Yahya Kemal'in tesiriyle yazılan bu şiirde de şair, Alparslan ile Mustafa Kemal'i karşılaştırır ve ikisini de tarihi peşlerinden sürükleyen "Ağustos güneşleri"ne benzetir.⁵⁹

Bildiri metnini sınırlılığı dolayısıyla Malazgirt ve Alparslan hakkında yazılmış diğer şiir ve şairlerin ismini vermeye yetineceğiz. Cemal Oğuz Öcal, "Malazgirt Destanı"; Oğuz Akkan, "Malazgirt"; Dilaver Cebeci, "Selçuk İli", "Cenk", "Biz"; Osman Attila, "Malazgirt Ovasında Alparslan'ın Yolunda Uyanır"; İsmail Gerçeksöz, "Malazgirt Savaşı'ndan sonra"; Hıfzı Topuz, "Malazgirt"; Hilmi Ziya Ülken, "Bir Fetih Destanına Başlangıç"; Bünyamin Aktürk, "Malazgirt Destanı"; Tahir Olgun, "Alp Arslan ve Kayser Romanos"; Oğuz Akkan, "Malazgirt"; Azmi Güleç, "1071"; İsmet Zeki Eyüboğlu, "Alparslana" Burada sayılan şiirlerin dışında 1971'de Ankara'da Selçuklu Tarih ve Medeniyet Enstitüsünün yayımladığı "Malazgirt ve Alp Arslan Şiirleri" kitabında ve Göktürk Mehmet Aytun'un yayımladığı "Resimli Malazgirt Şiirleri" isimli eserlerde birçok şiir yayımlanmıştır.⁶⁰

ROMAN

Malazgirt Savaşı'nı ve Selçuklu'yu konu edinen en önemli edebi türlerden birisi de romandır. Ahmet Mithat Efendi'den⁶¹ itibaren bu konu ile ilgili çeşitli romanlar yazılmıştır. Bu konu ile ilgili yapılan çeşitli bilimsel araştırmalarda genelde Selçuklu tarihine ve özelde Malazgirt Zaferi ve Alparslan'a yer verilmiştir. Yine söz konusu mekân darlığı dolayısıyla burada muradımız çerçevesinde birkaç romana değineceğiz.

Bu konuda en çok ve en başarılı şekilde roman yazan Mustafa Necati Sepetçioğlu Dünkü Türkiye Dizisi içinde Selçuklu Üçlemesi olarak yayınladığı Kilit (1971), Anahtar (1972), Kapı (1973) romanları ilk baskıları Malazgirt savaşının 900 yıl dönümüne denk gelir. Sepetçioğlu, Türk/İslam tarihini romanlaştırma çalışmasına Malazgirt Savaşı'ndan başlayarak Anadolu'ya yerleşmesi ve buraların Türkleştirilerek devletleştirilmesiyle başlar. "Kilit" ile

⁵⁵ Kerman, **a.g.e.**, s. 391.

⁵⁶ Kerman, **a.g.e.**, s. 393.

⁵⁷ Kerman, **a.g.e.**, s. 392.

⁵⁸ Çetindaş, **a.g.e.**, s. 214.

⁵⁹ Canatak, **a.g.e.**, s. 107.

⁶⁰ Canatak, **a.g.e.**, s. 108.

⁶¹ Bknz, Zeki Taştan, **Türk Edebiyatında Tarihi Roman**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2001.

başlayan serideki romanlar Anadolu Türk tarihinin romanlarıdır. Ele aldığı tüm romanlarda İslamlık ve Türklüğü birlikte değerlendirir. İlk romanı Kilit'te Malazgirt öncesinde Alparslan'ın kimliğini yapılandırırken onun Sarı Hoca tarafından Orhun Abideleri'nden taşınan uyarılarla yetiştirildiğini gösterir. Sepetçioğlu kendi ifadeleri ile Nihal Atsız'ın açmış olduğu yoldan ilerler ve Marksist ideoloji tarafından çarpıtılarak verilen tarihe cevap vermek ister.⁶²

Malazgirt savaşı Anahtar romanında anlatılır. Yazar Malazgirt ile Ergenekon arasında bir ilişki kurarak Malazgirt'i Anadolu Türk tarihinin başlangıcı olarak kabul eder.⁶³ Bu eserde Malazgirt Zaferi sonrası Anadolu'daki Türk varlığının toprağı vatanlaştırma serüveni anlatılır.⁶⁴

Bir diğer tarihi roman yazarı Yavuz Bahadıroğlu, Malazgirt'te Bir Cuma Sabahı⁶⁵ adlı romanın takdim yazısında "Büyük zaferler, büyük savaşlarla kazanılabilir. Büyük savaşlar ise, ancak büyük kumandanların harcıdır. Malazgirt: Dasitani bir savaş... Netice Efsanevi bir zafer..." ifadelerini kullanır.

Malazgirt ve Alparslan'tan söz eden bir diğer roman ise Mustafa Akgün'ün "1071 Alparslan Şafak Malazgirt'e Sökmüştü"⁶⁶ adlı romanıdır. İç kapakta Alparslan ve Malazgirt Destanı yazan romanda yazar Malazgirt savaşının öncesinden başlayarak savaşı ve savaş sonrasını anlatır. Diğer eserlerde olduğu gibi Alparslan ve ordusu üstün meziyetlerle donatılmış, düşman kuvvetler olan Bizans ordusu ise zulüm, kibir, gurur, cehalet gibi kötü hasletlerle tasvir edilmiştir. Sultan Alparslan için romanda Sultan-ı Adil, Ebu'l-Feth, Mana aleminin sultanı gibi unvan ve sıfatlar kullanılırken Bizans her zamanki gibi "Kahpe Bizans"dır.

Bunların dışında sayabileceğimiz bazı romanlar ise şu şekildedir: Ahmet Yılmaz Boyunağa, "Malazgirt'in Üç Atlısı"; Abdullah Ziya Kozanoğlu, "Hilal ve Haç"⁶⁷; Yunus Ozan, "1071 Sultan Alparslan Malazgirt Kartalı" bu eserler daha da çoğaltılabilir.

---

⁶² Hülya Argunşah, **Tarih ve Roman**, Kesit Yayınları, İstanbul, 2016, s. 435-436.

⁶³ Kerman, **a.g.e.**, s. 393.

⁶⁴ Mutlu Deveci, "Anahtar Romanının Yapı ve Tema Bakımından İncelenmesi", **Erdem Dergisi**, 2007, S 49, s. 77.

⁶⁵ Yavuz Bahadıroğlu, **Malazgirt'te Bir Cuma Sabahı**, (143. Baskı), Nesil Yayınları, İstanbul, 2018.

⁶⁶ Mustafa Akgün, **1071 Alparslan Şafak Malazgirt'e Sökmüştü**, Maviçatı Yayınları. Ankara, yayın yılı yok.

⁶⁷ Diğer romanlar için bkz. Hülya Argunşah, **Türk edebiyatında Tarihi Roman (Türk Tarihiyle İlgili)**, Marmara üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1990. s. 400.

SONUÇ

Fransız Devrimi ile başlayan ve birçok krallık ve imparatorluğun yıkılması ile sonuçlanan ulusalcılık hareketleri on dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'ni de etkisi altına almıştır. Başlangıçta Osmanlı Devleti tebaası olarak yaşayan diğer uluslarda görülen bu hareket dönemin aydınları tarafından ileri sürülen Osmanlıcılık, İslamcılık, Batıcılık gibi fikirlerle de engellenememiştir. Nihayetinde Türkler'de Türkçülük fikri etrafında başlangıçta edebiyat sahasında sonra siyasi arenada boy göstermeye başlar. Ziya Gökalp, Mehmet Emin Yurdakul gibi aydınların hem fikir cephesinde hem de edebiyat cephesinde başını çektikleri bu düşünce 1923'de Cumhuriyetin kurucu felsefesi haline gelir. Cumhuriyet ilan edildikten sonra ise yeni devletin sınırları içinde yaşayan farklı uluslara mensup insanların Türk devleti çatısı altında varlıklarını sürdürmeleri anlayışından hareketle siyasi alanda görülen hamleler edebi alanda da varlık gösterir. Türk Ocakları ile başlayan edebi faaliyetlerin Halkevleri ve Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu gibi devletin resmi kurumları aracılığı ile devam etmiştir. Ulus-devlet çatısı altında aynı ulusu yaratma anlayışı çerçevesinde resmi tezler ileri sürülmüş bu tezlerin halk nezdinde muteber ve makbul sayılması için şiir, tiyatro, roman, destan gibi edebi ürünler kaleme alınmış yurdun dört bir yanında oyunlar sergilenmiştir.

Her ne kadar Malazgirt'in Türkler ve İslam dini açısından önemi hakkında yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından yeteri kadar kitap yazılmamış olsa da eldeki mevcut bilgi ve belgelerden hareketle yine yeterli olmayacak düzeyde ve maalesef çoğu propagandist bir tavırla edebi eserler yazılmıştır. Çoğu 1971'de yazılan ve birçoğunun şu anda baskısı bulunmayan bu eserlerin yeniden baskısına ek olarak kapsayıcı ve detaylı bir Malazgirt bibliyografyasının hazırlanması sonraki araştırmacılar için büyük bir kolaylık sağlayacaktır.

Ulus/-devlet'in ulus inşası sürecinde Malazgirt, edebiyatımızda, daha çok Malazgirt Zaferi'nin yarattığı gurur, bu zaferin Türk tarihinde kilit rol oynaması, Anadolu Türk tarihinin başlangıcı olarak kabul edilmesi, İstanbul'un fethinin başlangıç noktası olması ve Alp Arslan'ın faziletli şahsiyeti, yiğitliği çerçevesinde ele alınmıştır. Yukarıda ifade ediline ortak düşman/dost edinme, ortak tarihe sahip olma, model insan oluşturma gibi amaçlar çerçevesinde değerlendirmeler yapılmıştır.

KAYNAKÇA

AKGÜN, Mustafa, **1071 Alparslan Şafak Malazgirt'e Sökmüştü**, Maviçatı Yayınları, Ankara, Yayın yılı yok.

ARGUNŞAH, Hülya, **Tarih ve Roman**, Kesit Yayınları, İstanbul, 2016.

ARGUNŞAH, Hülya, **Türk Edebiyatında Tarihi Roman (Türk Tarihiyle İlgili)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1990.

AYDIN, Mustafa, **Güncel Kültürde Temel Kavramlar**, Açılım Kitap, İstanbul, 2011.

BAHADIROĞLU, Yavuz, **Malazgirt'te Bir Cuma Sabahı**, Nesil Yayınları,(143. Baskı) İstanbul, 2018.

BANARLI, Nihat Sami, **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1998.

BEYATLI, Yahya Kemal, "Türk İstanbul", **Töre Dergisi**, S 40, 12, 1972, ss. 5-14.

BEYATLI, Yahya Kemal, **Eski Şiirin Rüzgarıyla**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 2000.

BEYATLI, Yahya Kemal, **Kendi Gök Kubbemiz**, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 1999.

CANATAK, Mecit, "Cumhuriyet Devri Türk Şiirinde, Mısraların Ritmiyle Özlemi Çekilen Devirleri Yeniden Yaşama Arzusu: Malazgirt Savaşı", **Savaş ve Edebiyat Sempozyumu**, Sakarya, 2016.

CANATAK, Mecit, **Şiir ve Tarih**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2009.

ÇAĞLAR, Behçet Kemal, **Malazgirt Zaferinden İstanbulun Fethine**, Devlet Kitapları, İstanbul, 1971.

ÇAĞLAYAN, Ercan, **Kemalist Ulus-Devlet İnşası**, Açılım Kitap, İstanbul, 2018.

ÇETİNDAS, Dilek, **Yeni Türk Şiirinde Destan**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014.

ÇIKLA, Selçuk, "İnkılap Edebiyatı", **Hece Dergisi**, Hayat Edebiyat Siyaset Özel Sayı Hece Yayınları, S 90-91-92, ss. 435-442.

DAĞLARCA, Fazıl Hüsnü, **Malazgirt Ululaması**, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1971.

DEVECİ, Mutlu, "Anahtar Romanının Yapı ve Tema Bakımından İncelenmesi", **Erdem Dergisi**, 2007, S 49, ss. 77-95.

EMRE, İsmet, **Edebiyat ve Psikoloji**, Anı yayıncılık, Ankara, 2006.

GÖKALP, Ziya, "Malazgirt Muharebesi", **Küçük Mecmua**, Haziran 1922.

KAPLAN, Mehmet, **Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2006.

KARPAT, Kemal, **Edebiyat ve Toplum**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.

KERMAN, Zeynep, **Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2009.

OKAY, Orhan, **Sanat ve Edebiyat Yazıları**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1998.

SEVİM, Ali, “Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları”, **Malazgirt Armağanı**, TTK Yayınları, Ankara, 1993.

SONCU, Ayşegül, **Kimliklerin İnşasında Kurumlar Dergilerin Rolü: Türk Yurdu ve Ülkü**, (Basılmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2012.

SÜMER, Faruk & SEVİM, Ali, **İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1971.

ŞAKAR, Cemal, “Milliyetçiliğin İnşası olarak Millilik”, **Hece Dergisi**, Modernizmden Postmodernizme Özel Sayı Hece Yayınları, S 138-139-140, ss. 182-187

ŞENGÜL, Abdullah, **Cumhuriyet Döneminde Tarihi Tiyatro**, Alp Yayınevi, Ankara, 2008.

ŞİMŞEK, Tacettin, “Masaldan Destana: Dağlarca'nın Şiiri”, **Hece Dergisi**, Türk Şiiri Özel Sayısı Hece Yayınları, S 53-54-55, ss. 208-223

TANPINAR, Ahmet Hamdi, **Yahya Kemal**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2005.

TDK, **Türkçe sözlüğü**, Türk Dili Kurumu Yayınları, Ankara, 2005.

TAŞTAN, Zeki, **Türk Edebiyatında Tarihi Roman**,(Basılmamış Doktora Tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2001.

TEPEBAŞILI, Fatih, **Edebiyat Yazıları**, Hece Yayınları, İstanbul, 2005.

WELLEK, Rene & WARREN, Austin, (Çev. Ö. Faruk Huyugüzel), **Edebiyat Teorisi**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2011.

MUŞ'TA YEREL GAZETECİLİK VE İLK ÖRNEKLERİ

Ümit IŞIK*
Nevzat ERDOĞAN**

ÖZET

Toplumların yazılı belleklerinden birisi olan gazeteler, çıkarıldıkları döneme ışık tutan son derece önemli birer delildir. Bu nedenle gazetelerin, geçmişi anlamamız ve yorumlamamız konusunda bizlere çok önemli bir katkısı olmaktadır. Gazeteler yaşanmış önemli olayları geçmişin şartları dahilinde ele almamızı sağlamaktadır. Osmanlı'da basın, diğer ülkelerde olduğu gibi siyasal, sosyal ve ekonomik olaylar karşısında halk kitlesini aydınlatmak, kamuoyunu etkilemek yolunda, toplumca duyulan isteklerden doğmaz. Daha çok Osmanlı yönetim merkezinin yaptığı işleri halka duyurmak amacıyla, özel buyrukla ortaya çıkmıştır. Basının halkı aydınlatma, kamuoyunu etkileme niteliğini ise zamanla kazandığı görülmektedir. Osmanlı'da yayımlanan ilk Türkçe-Arapça gazete, Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından 20 Kasım 1828'de Kahire'de çıkarılan Vakay-i Mısıriye gazetesidir. İlk Türkçe gazete ise 11 Kasım 1831'de yayımlanan Takvim-i Vakayi'dir. Türkiye'de basılan ilk gazete ile birlikte Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde de basın hayatı devam etmiştir. Kamuoyunun olaylardan haberdar olmasını sağlayan ve kültürel boşluğu dolduran gazeteler her dönemde önemli görevler üstlenmiştir. Bu görevin yerel gazeteler tarafından da üstlenildiği bilinmektedir. Yerel basının Muş örneğine baktığımızda karşımıza çıkan ilk yerel gazete Nazif Kurucu ve Talat Sungur tarafından 15 Aralık 1952 tarihinde yayın hayatına başlayan Muş Gazetesi'dir. Bununla birlikte 5 Ocak 1953 yılında yayın hayatına başlayan Muş Altınova Gazetesi ve 29 Ekim 1953 tarihinde Sait Çelikoğlu tarafından basılan Alpaslan İli Gazetesi Muş yerel basınının ilk örnekleridir. Muş'ta bu gazetelerin yanı sıra yayın hayatına başlayan diğer gazeteler sırasıyla şunlardır: Muş'un Sesi (1954), İmtiyaz sahibinin Vahdettin Toplu'nun olduğu, Yeni Zafer Gazetesi (1958-1961), A. Hadi Toplu ve İhsan Sabuncuoğlu tarafından çıkarılan, Şark Telgraf Gazetesi (1958-1983), gazeteleri yerel gazetecilik konusunda Muş'a hizmet etmiştir. Bu çalışma ile ana amacımız; Beyazıt kütüphanesinden nüshalarını temin ettiğimiz gazeteler hakkında bilgi verip, Muş'taki yerel basın tarihine ışık tutmak ve Muş'un o dönem kültürel hayatını bugüne taşımaktır.

Anahtar Kelimeler: Muş'ta Yerel Gazetecilik, Muş Gazetesi, Altınova Gazetesi, Yeni Zafer Gazetesi, Şark Telgraf Gazetesi.

LOCAL JOURNALISM AND FIRST SAMPLES IN MUŞ

ABSTRACT

The newspapers, which are the written memories of the societies, are quite significant documents that shed light on their publishing period. Therefore, the newspapers contribute to our understanding of the past as well as its interpretation, and they allow us to approach the important events that took place in the past in those days' conditions. Unlike other countries, the press in our country does not arise from societal demands to enlighten the public and to influence their opinions in the face of political, social and economic events. On the contrary, it comes out with a special command in order to publicize the works done by the government, and it gains the property of enlightening the public and influencing their opinions in due course. The first Turkish newspaper known in today's Turkish borders was the Takvim-i Vakayi which was published on November 11, 1831. However, the first Turkish-Arabic newspaper published in the Ottoman territory was the Vakay-i Mısıriye which was issued in Cairo on November 20, 1828 by the Egyptian Governor Kavalalı Mehmet Ali Pasha. Along with the first newspaper published in Turkey, the press life continued in Tanzimat and Constitutional periods. The newspapers that have made the public aware of the events and filled the cultural gap have played important roles in each and every period, and it is seen that the local newspapers take this task, as well. When we look at the examples of the local press in Muş, the first local newspaper that we come across is the Muş Newspaper, which was established by Nazif Kurucu and Talat Sungur and started its publication life on 15 December 1952. Alpaslan İli Newspaper, published by Sait Çelikoğlu on October 29, 1953, and Muş Altınova Newspaper, which started being published on January 5, 1953, are the first examples of the local press. In addition to this newspaper, the other papers that were also published in Muş are as follows: Mus's Voice (1954), Yeni Zafer Gazetesi (The New Victory Newspaper 1958-1961) which was licensed by Vahdettin Toplu; Şark Telgraf Gazetesi (The East Telegraph Newspaper 1958-1977) which was issued by A. Hadi Toplu ve İhsan Sabuncuoğlu. All these newspapers contributed to the cultural life in Muş in terms of local journalism. By presenting the information about these local newspapers, the current study aims to shed light on the history of local press in Muş and to bring the cultural life of Muş in the past to the present day.

* Öğr. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, Kürt Dili ve Edebiyatı, u.isik@alparslan.edu.tr

** Öğr. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, Tarih Bölümü, n.erdogan@alparslan.edu.tr

Keywords: Local journalism in Mus, Mus Newspaper, Mus Altınova Newspaper, The East Telegraph Newspaper, The New Victory Newspaper.

GİRİŞ

Toplumların yazılı belleklerinden birisi olan gazeteler, çıkarıldıkları döneme ışık tutan son derece önemli birer delildirler. Bu nedenle gazetelerin geçmişi anlamamız ve yorumlamamız konusunda bizlere çok önemli bir desteği olmaktadır.¹ Gazeteler yaşanmış önemli olayları geçmişin şartları dâhilinde ele almamızı sağlamaktadır. Yazının bulunması ile birlikte bilgi akışının daha kolaylaştığı ilk çağlardan itibaren olayların insanlara aktarılması ihtiyacı beraberinde ilk gazete örneklerini ortaya çıkarmıştır. Toplumun bireyi olan insanın yaşanan anda olup bitenleri öğrenmek isteği, haberleşme eylemini yaratmıştır. Haberleşme eylemi uygarlığın evrimine paralel bir gelişim göstererek teknik, ekonomik, sosyal, hukuki ve kültürel olanaklardan yararlanarak günümüzde çağdaş basını oluşturmuştur².

Ülkemizde basın, diğer ülkelerde olduğu gibi siyasal, sosyal ve ekonomik olaylar karşısında halk kitlesini aydınlatmak, kamuoyunu etkilemek yolunda, toplumca duyulan isteklerden doğmaz. Hükümetin yaptığı işleri halka duyurmak amacıyla, özel buyrukla ortaya çıkar; halkı aydınlatma, kamuoyunu etkileme niteliğini ise zamanla kazanır³. Osmanlı topraklarında ilk yayınlanan gazete, 1795 tarihinde Fransız Büyükelçisi Verninac'ın girişimleriyle yayına başlayan “Bulletin des Nouvelles”dir. Bu gazetenin yayın hayatı 7 ay sürmüştür⁴. O dönemde, Osmanlı payitahtı olan İstanbul’un dışında, İzmir’de de gazetecilik faaliyetleri dikkat çeker. Örneğin, “Le Spectateur Oriental” Mart 1821’de Alexander Black tarafından çıkarılmıştır. Bunun dışında “Le Courier de Smyrne” 1828’de yine Alexander Black tarafından çıkarılmışsa da daha sonraları bu gazete satılmış ve “Jurnal de Smyrne” adını alarak yayın hayatına devam etmiştir⁵.

Osmanlı Devleti’nde ilk Türkçe gazete, II. Mahmut döneminde 11 Kasım 1831’de yayımlanan Takvim-i Vakayi’dir. 1831’den başlayarak 4 Kasım 1922’ye kadar yayın hayatını sürdüren Takvim-i Vekayi, aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin de resmi yayın organı sıfatına sahip olmuştur⁶. Bunun yanı sıra, 1840’ta Osmanlı topraklarında, yayınlanan ilk özel Türkçe gazete, Ceride-i Havadis’tir⁷. Osmanlı ülkesinde yayımlanan ilk Türkçe-Arapça gazete, Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından 20 Kasım 1828’de Kahire’de çıkarılan Vakayi-i Mısriye gazetesidir. Gazetede yer alan haberlerin yarısından fazlası Türkçe, geri kalanı da Arapçadır. Gazete haftalık olarak yayımlanmıştır⁸.

Osmanlı’da ilk basın kanunu 2 Mayıs 1877 tarihinde kabul edilmiştir⁹. Daha sonraki dönemde meşrutiyet ile başlayan basın hareketliliği, II. Abdülhamit’in istibdadı döneminde (1876-1908) basın sıkı bir sansüre tabi tutulmuş ve bu dönemde yayınlanan gazetelere bazı müeyyideler uygulanmıştır. Bu nedenle yayımlanan gazete adeti azalmıştır¹⁰. Buna rağmen gazeteler faaliyetlerine devam etmiştir. II. Abdülhamit’in parlamentonun toplantıya çağrılacağını ve anayasanın tekrar yürürlüğe konulacağını bildiren dört satırlık fermanı ile 25

¹Nevzat Erdoğan, **1946-1960 Yılları Arası Muş’taki Siyasi Faaliyetler**, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2015, s. 119.

²Ceyda Ilgaz, “Türkiye’de Yerel Gazetecilik”, **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, 16, İstanbul, 2003, s. 177.

³MEGEP, **Gazetecilik Türk Basının Doğuşu ve Gelişimi**, Ankara, 2008, s. 8.

⁴Murat Özgen, “Osmanlı’dan Günümüze Yazılı Basın ve Siyaset İlişkisi”, **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, 23, İstanbul, 2005, s. 14.

⁵Murat Özgen, **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, s. 15.

⁶Murat Özgen, **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, s. 15.

⁷Murat Özgen, **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, s. 16.

⁸Hıfzı Topuz, **II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 26.

⁹Hıfzı Topuz, **a.g.e.**, s. 53.

¹⁰M. Nuri İnuğur, **Basın ve Yayın Tarihi**, Der Yayınları, İstanbul, 1993, s. 304.

Temmuz 1908 sabahından itibaren gazeteler otuz yıldan sonra tekrar sansür edilmeden çıkmıştır. Kısa süre içinde çıkarılan dergi ve gazetelerin sayısı 353'ü bulmuştur¹¹.

Türkiye'de yerel basının öncülüğünü Osmanlı döneminde eyalet sisteminden vilayet sistemine geçişle birlikte yayımlanmaya başlayan "Vilayet Gazeteleri"¹² oluşturmaktadır. 1894'te bir nizamnameyle vilayetler oluşturulurken kentlerde de birer matbaa kurulmuştur. Devletin kırtasiye ihtiyacının karşılandığı bu matbaalarda resmi nitelikli vilayet gazeteleri çıkarılmaya başlanmıştır. Vilayet gazetelerinin ilk örneği ise Tuna vilayetinde 1865 yılında Türkçe-Bulgarca olarak "Tuna Gazetesi" adıyla yayımlanmaya başlamıştır. Söz konusu uygulama yayılmış ve 1897 yılından itibaren İstanbul dışındaki Osmanlı vilayetlerinde 29 gazete yayımlanmaya başlamıştır ve bunların 22'sini vilayet gazeteleri oluşturmaktadır¹³.

Basın hayatındaki bu özgürlük hali 31 Mart Vakkası ile birlikte değişikliğe uğramıştır. Hükümet bu dönemde çok sayıda gazetenin varlığı nedeniyle basında yaşanan kargaşa ortamına son vermek ve gazeteciliği bir düzene sokabilmek için zamanın koşullarına uygun yeni bir Basın Kanunu çıkarma ihtiyacı hissetmiştir. Millet meclisinde kabul edilen tasarı 18 Temmuz 1909'da kanunlaşmıştır. Zaman zaman yapılan birçok değişikliklerle 1931 yılına kadar 22 yıl yürürlükte kalacak bu kanunun birçok hükmü yine Fransız Basın Kanunu'ndan aktarılmıştır¹⁴.

Basın hareketi, I. Dünya Savaşı ile sekteye uğramıştır. Savaşın beraberinde getirmiş olduğu ağır şartlar elbette basın üzerinde de olumsuz sonuçlar doğurmuştur. Savaşın ağır şartlarına rağmen basın hareketi, Milli Mücadele döneminde kısıtlı ve engellenmiş imkânlarla da olsa önemli bir misyonu yerine getirmiş ve halkın haber almasını sağlamaya devam etmiştir. Anadolu'da Milli Mücadele'nin doğup gelişmesinin yanı sıra bir de milli Mücadele basını doğmuş ve gelişmiştir. Gazetelerde o zamanlar en basit baskı araçları kullanılmıştır. Bazı yerlerde de gazete "Eser-i Cedit" denilen yazı kâğıtlarına basılmıştır. Baskı makineleri at ve öküz arabalarıyla ilden ile taşınmış ve gazeteler en ilkel koşullar altında yayınlanmıştır¹⁵.

Cumhuriyet'in kuruluşu ile beraber basın hayatında, Osmanlı kimliğine ve dine ilişkin öğelerin yerine hızlı bir laikleşme ve Türkleştirme dâhilinde basın da yeniden yorumlanmış, batılı değerlerin yerleştirilmesi çerçevesinde yeniden anlamlandırılmıştır. 25 Temmuz 1931 tarihinde kabul edilen Cumhuriyet'in ilk basın yasası 8 Ağustos 1931 tarihinde yürürlüğe girer¹⁶. Basın hayatında yaşanan bu gelişme ile birlikte Türkiye'nin her bölgesinde çok sayıda gazete çıkarılmaya başlanmıştır.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kadar basına baktığımızda zamanla halkın gündelik siyaseti öğrendiği takip ettiği bir araç haline geldiğini görürüz. Çalışmamızın ana amacı Muş'un yazın tarihi hakkında bilgi vermektir. Bu yazımızda yerel gazeteciliğin 1952 yılından itibaren başlayan Muş'taki ilk serüvenini, ilk yerel gazetecilik deneyimini ve sonraki yıllarda devam eden diğer örnekleri ele alınmıştır. Böylece bahsi geçen dönemde söz konusu gazetelerde geçen haberler ile Muş ilinin geçmişine de ulaşma bilme imkânı yakalanmıştır.

1. MUŞ'TA YEREL GAZETECİLİĞİN İLK ÖRNEKLERİ

Ülkemizde yerel basın her ne kadar farklı adlarla, tanımlamalarla izah edilmeye çalışılmıştır. Yerel basın; ulusal basın kadar geniş çaplı olmayan, il, ilçe ve beldelerde günlük, haftalık ya da daha fazla aralıklarla çıkan, dar çevrede bölge haberlerine yer veren, yöresel

¹¹M. Nuri İnuğur, **a.g.e.**, s. 306.

¹²Geniş bilgi için bkz. Hıfzı Topuz, **II. Mahmut'tan Holdinglere Türk Basın Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011, s. 31-34.

¹³Gürsoy Değirmencioglu, "Yerel Basında Yeni Medya Ve Sosyal Paylaşım Sitelerinin Kullanımı: Kocaeli'de Yayımlanan Yerel Gazetelerin İnternet Siteleri Üzerine Bir İnceleme", **Bilişim Teknolojileri Akademik Dergisi**, 5, İstanbul, (Ekim, 2011), s. 20-21.

¹⁴M. Nuri İnuğur, **a.g.e.**, s. 317.

¹⁵Hıfzı Topuz, **a.g.e.**, s. 118.

¹⁶Özgen Murat, **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, s. 18.

gelişmeyi, sorunları ön planda tutmaya çalışan, ulusal gazeteler gibi tezgâhlarda çok bulunmayan ve biraz da ulusal basının gölgesinde kalmış basın olarak tanımlanmıştır. Yerel basının ne olduğu ve işlevi farklı tanımlar olmakla birlikte; sınırları tanımlanmış bir bölgede halkı bilgilendirmeye, eğitmeye hizmet eden ve kamuoyu oluşumunu sağlamaya hizmet eden araçlar “Yerel Basın” olarak ifade edilmiştir¹⁷. Gazete yalnızca bir kitle iletişim aracı değildir. Gazete bir toplumsal kurum olma özelliğine de sahiptir. Kitlelerin en temel haber kaynağı olarak gazete, haberin bireyin yaşamında kapladığı yerle doğru orantılı olarak bir kapsam ve etki alanına sahiptir¹⁸. Genelde ulusal basın özelde de yerel basın, kamuoyunun gelişmelerden haberdar olmasını sağlayan önemli bir görev üstlenmektedir. Ayrıca olayların kayıt altına alınıp geleceğe ulaşmasında da önemli bir rol üstlenmiştir.

Yerel basının Muş örneğine baktığımızda karşımıza çıkan ilk yerel gazete 15 Aralık 1952 tarihinde yayın hayatına başlayan Muş Gazetesi’dir. Bu gazetenin yanı sıra 5 Ocak 1953 yılında basımına başlanan Muş Altınova Gazetesi ve 29 Ekim 1953 tarihinde basılan Alpaslan İli gazetesi, 1954 yılında yayın hayatına başlayan Muş’un Sesi gazetesi, Yeni Zafer Gazetesi (1958-1961), Şark Telgraf Gazetesi (1958-1977) Muş yerel basınının ilk örnekleridir. Bu gazeteler yerel gazetecilik konusunda Muş’a hizmet etmiştir.

1.1. Muş Gazetesi (1952)

Muş’ta yerel gazeteciliğin ilk örneği Muş Gazetesi’dir. Muş Gazetesi 15 Aralık 1952 yılında yayınlanmıştır¹⁹. Gazete, Nazif Kurucu ve Talat Sungur tarafından “Siyasi, Müstakil Mahalli Gazete” sloganıyla çıkmıştır. Gazete sadece bir sayı çıkarabilmiş olup yayın hayatı uzun sürmemiştir.

Muş İli merkezinde matbaanın olmamasından dolayı gazete Ankara’da Nur Matbaası’nda basılmıştır. Gazetenin ilk sayfasında “Gazetemiz, çıktığı bu günden itibaren sadece memleket menfaatlerini savunacaktır” manşeti yer almıştır. Manşetin devamında “Yıllarca ihmal edilmiş birçok illerimiz arasında en başta yer alan Muş’un sayısız ihtiyaçlarından birisi de şüphesiz mahalli gazetedir. Birçok zorluklara rağmen bu boşluğu elimizden geldiği kadar doldurmaya çalışacağız.” denilmesine karşın maddi imkânsızlıklar ve halkın ilgisizliğinden dolayı ilk sayısından sonra yayınlanamamıştır²⁰.

Gazetede, yerel ve ulusal haberlere yer verilmiş olup, dört sayfa halinde yayınlanmıştır. Gazetenin sahipleri Nazif Kurucu ve Talat Sungur olarak belirtilmişken yazı işleri müdürlüğünü ise Talat Sungur üstlenmiştir. Siyah-beyaz formatında basımı yapılmıştır. Köşe yazılarında Talat Sungur’un iki yazısı ve Nazif Kurucu’nun da bir hikâyesi denemesi yer almıştır. Gazete herhangi bir reklam ilanı almamıştır.

1.2. Muş Altınova Gazetesi (1953)

Yerel gazeteciliğin Muş’taki ilk örneklerinden olan, Muş Altınova Gazetesi’nin ilk sayısı 05 Ocak 1953 tarihinde basılmıştır. Önce sadece Pazartesi ve Perşembe günleri çıkan gazetenin, Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü’nün Vahdettin Toplu’dur. Bu gazetenin ilk dört sayısı Diyarbakır’da Şark Postası Matbaası’nda basılmıştır. Daha sonraki baskıları ise Muş’ta Sabuncu Oğlu Matbaası’nda basılmıştır. Gazete irtibat bürosunu, Muş merkezde Yukarı Çarşı Pazaryeri karşısı no: 2 olarak belirtmiştir²¹. Siyah beyaz basılan bu gazete 01 Haziran 1953 tarihinden itibaren günlük olarak basılmıştır. Yine aynı tarihte gazetenin sahibi ve aynı

¹⁷Ali Murat Vural, **Yerel Basın ve Kamuoyu**, Eskişehir, 1999, s. 44.

¹⁸Haluk Birsan, “Yerel Basın Yöneticilerinin Bakış Açılıyla Eskişehir Yerel Basımı”, **Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi**, 1, Gümüşhane, (Mart 2011), s. 166.

¹⁹**Muş Gazetesi**, 15 Aralık 1952, s. 1.

²⁰İrşad Sami Yuca, “Cumhuriyet Döneminde Muş’ta Basın Hayatı (1923-1960)”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, Mart, 2016, s. 208.

²¹**Muş Altınova Gazetesi**, 05.01.1953, s. 1.

zamanda Yazı İşleri Müdürü Vahdettin Toplu gazeteyi, Vahdettin Sabuncuoğlu'na devrederek görevinden de ayrılmıştır. İlk sayısından 01 Haziran 1953 tarihine kadar 10 kuruş olan fiyatı, 4 Ocak 1960 tarihine kadar 5 kuruş olarak belirlenmiştir. Bu tarihten son baskısı 29 Aralık 1961 yılına kadar ise fiyatı 10 kuruş olarak satılmaya devam edildi²².

Gazete, Muş ilinde ilk deneyim olması nedeniyle bir kısım eksiklikler barındırmakla birlikte o dönem mahalli haberlerin, duyuruların, ilanların yanında ayrıca ulusal olaylara da yer verilmiştir. Ancak gazetede köşe yazılarının yok denecek kadar az olduğunu görmekteyiz. Gazete ulusal haberleri daha çok radyo yolu ile takip edip, gazete haberi haline getirmiştir. Bu özelliği ile gündemi takip etme ve bunu okuyucularına sunan bir gazetecilik örneği göstermiştir. Gazeteye, yerel yöneticiler de verdikleri demeçler ile destek olduklarını görmekteyiz. Ayrıca, Muş iline yapılan hizmetlerin halka duyurulmasında önemli bir rol almıştır. Bu konularda halkın bilgi almasını sağladığı için adeta bir köprü görevini üstlenmiştir. Muş Altınova Gazetesi'nin yayın hayatına başlamasına katkısı olan "Toplu Ailesi" Muş ilinde yerel gazeteciliğin hem ilk temsilcileri hem de devam ettirdikleri gazeteler ile bu önemli işe hâlâ emek harcamaya devam etmektedirler.

1.3. Alpaslan İli (1953)

Alpaslan İli gazetesinin idare merkezi Bulanık'ta olmasına rağmen, burada herhangi bir matbaanın olmamasından dolayı basımı Bitlis'te bulunan Yeşil Bitlis Matbaası'nda yapılmıştır. İlk sayısı 29 Ekim 1953 tarihinde çıkmıştır²³. Muş'un Bulanık ilçesinde haftanın sadece pazartesi günü çıkmıştır. Gazetenin imtiyaz sahibi ve yazı işleri müdürü Sait Çelikoğlu olup, Sait Çelikoğlu, gazetenin birinci sayısında "İsmimiz" adıyla kaleme aldığı yazısında gazeteye neden Alpaslan İli adının verildiğini ve gazetenin haberleri hangi bakış açısıyla yayınlayacağını şu cümleleriyle açıklamıştır: "*Gazetemizi Alpaslan İli adı ile çıkarırken bunun iddialı bir isim olduğunu düşüneneler bulunabileceğini aklımızdan geçirmediğimiz. Fakat başlı başına bir tarih yaratan o muhteşem Türk'ün yüzbinlere karşı bir avuç insanla atın yelesini kabartarak kükrediği Malazgirt meydan muharebesi ve onun parlak neticesi olmasaydı, yalnız bizim değil bütün Ön Asya milletlerinin ve dolayısıyla İslamiyet âleminin yerlerinde bugün yeller eseceğini kim inkâr edebilir. (...) İşte bu sebeplerdir ki biz Muş'un ve çevresinin kalkınmasına hizmet gayesiyle intişar sahasına çıkan gazetemiz bu mübarek ismi kendisine siper yapmak istedi.*" Alpaslan İli gazetesi beşinci sayıdan sonra baskısı durmuştur. Gazete beş sayı boyunca altı sayfa yayımlanmıştır. Gazetenin içeriğinde Sait Çelikoğlu, Ferit Danışman, Nejat Baturay ve Ali Turan'ın yazıları ile yerel haberler, ilanlar ve resimlere yer verilmiştir. Gazetenin belirlenmiş olan satış fiyatı 10 kuruştur.

1.4. Muş'un Sesi (1954)

Muş'un Sesi gazetesi yayın hayatına ilk olarak Demokrat Parti iktidarı döneminde 15 Şubat 1954 yılında başlamıştır. Bu gazete Demokrat parti iktidarına karşı muhalif kimliği ile yazılar yazmıştır. Bu yüzden gazetenin yayın hayatı uzun sürmemiş ve dört ay sonra kapanmıştır. Ancak gazetenin 1954 yılındaki herhangi bir sayısına ulaşılmamıştır. Gazete daha sonra 15 Şubat 1961 yılında aynı isimle yeniden yayın hayatına başlamıştır.²⁴ Gazetenin 15 Şubat 1961 yılında çıkan sayısında Cevdet Karlıdağ "Muş'un Sesi Çıkarken" başlıklı yazısında gazetenin basım hayatına başladığı ilk dönemi şöyle anlatmıştır: "*Demokrat Parti'nin gadrına uğrayan Muş'un Sesi gazetesinin uzun bir fasıldan sonra tekrar intişara başlamış olması umumi bir sevince mucip oldu. Bilindiği üzere Demokrat iktidarının en şaşalı devrini teşkil eden 1953-1954 senelerinde basın hayatına yöneltilmiş ağır baskılar üzerine CHP'nin giriştiği mücadele saflarında geniş bir feragat ve fazilet duygularıyla yer almış.*

²²Muş Altınova Gazetesi, 01.06.1953, s. 1.

²³Alpaslan İli, 29 Ekim 1953, s. 1.

²⁴İrşad Sami Yuca, a.g.m., s. 210.

*Muş'un Sesi gazetesinin hayat bakımından mahrum edilmesi sebeplerinden biri olarak basına yapılmakta olan tahsisin tanınmaması ve yapılan müracaatların cevapsız bırakılması başarılı bir şekilde vazifesini ifa ile kültür hayatımıza hizmeti şeref bilen Muş'un Sesi gazetesi neşriyatına fiilen engel yaratılmış olması sebebiyle faaliyetine son vermek mecburiyetine kalmış bulunuyordu.*²⁵

1.5. Şark Telgraf Gazetesi (1956)

Muş'ta basılan bir diğer gazete Şark Telgraf Gazetesi'dir. Bu gazeteyi basılan diğer gazetelerden ayıran önemli yönü yayın hayatının daha uzun sürmüş olmasıdır. Gazete 1956'dan 1983 yılına kadar basılmıştır. Ancak gazetenin 1960 yılına ait baskıları mevcut değildir. Şark Telgraf gazetesi 13 Temmuz 1956 tarihinde kurulmuştur. Gazetenin sahipleri Abdülhadi Toplu ve Vahdettin Toplu'dur. Gazetenin yazı işleri müdürlüğünü yine Abdülhadi Toplu yapmıştır²⁶. Şark Telgraf Gazetesi pazar günleri hariç çıkarılmıştır. Günlük siyasi demokrat gazete şiarı ve "Amacımız Hakkı Müdafaa ve Halka Hizmettir" sloganı ile basılmıştır. Gazetenin idare edildiği ve baskısının yapıldığı adres olarak, Belediye Çarşısı no:18 Toplu Matbaası olarak gösterilmiştir²⁷. Gazetenin fiyatı 10 kuruş olarak belirlenmiştir. Şark Telgraf Gazetesi de kendinden önce basılmış olan diğer iki gazete gibi ilk sayfada ulusal ve yerel haberlere yer verirken arka sayfayı ise ilan ve reklam kısmı olarak değerlendirmiştir. Gazetenin her baskısında ilk sayfasının üst sütununda özlü sözlere yer verilmiştir. Arka sayfada yer alan ilanlara baktığımızda kurum ilanlarının yanında, gazetenin abonman tarifesi, tren sefer tarifesi, telgraf tarifesi gibi ilanlar da bulunmaktadır. Gazete de o günün baskı koşullarından ötürü imla hatalarına rastlamak mümkündür. Bununla birlikte bir yerel gazete olması yüzünden yerel haberlere çok sık karşılaşma beklentisini karşılamamaktadır. Bunun nedenini Muş'ta yaşanan olayların ya haber değeri taşımaması ya da gazetenin haber kaynaklarının az olmasına bağlayabiliriz. Şark Telgraf Gazetesi baskıda ve haberlerde karşılaştığı sıkıntılara rağmen şehrin kültürel hayatına uzun süre katkı sunmuştur.

1.6. Yeni Zafer Gazetesi (1958)

Muş'ta basılan diğer bir gazete olan Yeni Zafer Gazetesi'nin tesis ve yayınlandığı tarih 12 Mayıs 1958'dir²⁸. Gazetenin elimizdeki mevcut son sayısı 1961 yılında basılmıştır. İmtiyaz Sahibi Vahdettin Toplu, Yazı İşleri Müdürü ise Avukat Memduh Zırhlı'dır. Yeni Zafer gazetesi günlük siyasi gazete olarak çıkarılmıştır. Gazete "Amacımız Hakkı Müdafaa ve Demokrasiye Hizmetti" sloganıyla çıkarılmıştır. İkinci sayfada ise başlık sütununda "Doğruya Doğru Eğriye tenkitten Geri Kalmaz" sloganı yer almaktadır. Pazar günleri hariç her gün çıkarılmıştır. Yeni Zafer gazetesi baskısı ve dizgisi, Hacı Eset Hanı Tevfik Özkan Kıraathanesi Karşısında No:144 numaralı adreste bulunan Zafer Matbaasında yapılmıştır²⁹. Gazete iki sayfa şeklinde basılmıştır. Ön sayfada genel olarak yerel ve ulusal haberler yer alırken arka sayfada ise reklam ve ilanlar yer almıştır. Gazetenin imtiyaz sahibi Vahdettin Toplu, aynı zamanda Muş'ta basılan diğer bir gazete olan Altınova Gazetesi'nin kurucusudur. Gazetenin ilk sayfasında okuyuculardan gelen mektupların yer aldığı bir köşe yer almaktadır. Bununla beraber fıkra köşesi de yer almaktadır. Gazetenin arka sayfasında yerel ilanların yanında gerekli telefonlar ve bir de tren seferlerini gösteren tarife bilgisi yer almıştır³⁰. Ön sayfada zaman zaman okuyucuların göndermiş olduğu şiirlere de yer verilmiştir. Yeni Zafer gazetesinde düzenli olarak köşe yazısı yazan isimler, Çiftçi Tahsin Avcı, Köylü Celal Güngör,

²⁵İrşad Sami Yuca, a.g.m., s. 210.

²⁶Şark Telgraf Gazetesi, 13.07.1956, s. 1.

²⁷Şark Telgraf Gazetesi, 16.10.1956, s. 1.

²⁸Yeni Zafer Gazetesi, 12.05.1958, s. 1.

²⁹Yeni Zafer Gazetesi, 12.05.1958, s. 1.

³⁰Yeni Zafer Gazetesi, 03.07.1958, s. 2.

Çetin Kocadağ, Vahdettin Toplu'dur. Genellikle Muş'un sosyo-ekonomik ve siyasi sorunları hakkında yazılar yazmışlardır. Yeni Zafer gazetesi fiyat tarifesini değiştirmemiş fiyatını 10 kuruş olarak sabit tutmuştur³¹. Gazete de baskı hatalarından kaynaklanan yazım hatalarının yanında haber başlıklarına özen gösterilmeden basıldığı görülmektedir. Ortalama her gün bin adet basılmıştır.

Yeni Zafer gazetesi şehrin kültürel yapısına katkı sağlamıştır. Gazete ulusal ve yerel hatta yer yer dünyadan haberleri okuyucularına taşımıştır. Ancak gazetenin arka sayfası hemen hemen hep aynı ilan ve bilgiler ile uzun süre basılmış ve ciddi bir değişikliğe uğramamıştır. Bu da gazetenin önemli gördüğümüz bir eksik yanını oluşturmaktadır.

SONUÇ

Bu bildiri de Muş'ta yayın hayatına başlamış ilk yerel gazeteler ele alınmıştır. Bu gazetelerin tüm haber içeriklerinin fazla olmasından ötürü çalışmamızı sınırlandırdık. Çalışmada gazetelerin haber içeriklerinden ziyade künyeleri hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca kısmen de olsa haber içeriklerine genel hatlarına örneklerle değinilmiştir. Gazetelerin nüshaları Beyazıt Kütüphanesi'nde ve Ankara Milli Kütüphane de bulunmaktadır. Çalışmamızda gazetelerin nüshaları tek tek incelenmiştir. Gazetelerin, Muş'un kültürel yapısına ve mahalli basın hayatına yaptıkları katkı şüphesiz çok önemlidir. Bunun yanında yerel gazetelerin genel yapıları ile ilgili karşılaşılan önemli bazı faktörler dikkat çekici ve o dönemli gazetelerin kimlikleri hakkında da bazı ipuçları vermiştir. Örneğin halen yerel basın, bölgede ve Muş'ta yeterince güçlü değilken, Cumhuriyet sonrası dönemde yerel gazetelerin çıkarılması önemli bir detay olarak dikkat çeken unsurlardan biri olmuştur. Gazetelerin yayın hayatına başlaması kadar devam etmesi önemlidir. Bu bağlamda Muş'ta yerel gazetelerin çeşitli nedenlerden dolayı uzun ömürlü yayınlanmadığı görülmüştür. Çalışmamızda adı geçen gazetelerin yanı sıra Muş ili sınırlarında yayımlanmış Selahattin Kalyoncu ve F.Naim Toplu tarafından çıkarılan, Yeni Uyanış (1966- 1967), Malazgirt'te Hüsamettin Hazinedar tarafından çıkarılan, Yeni Süphan Gazetesi (1968- 1975), Varto'da Niyazi Yetkiner tarafından çıkarılan, Gümgüm Gazetesi (1971-1974), Yine Varto'da Hüseyin Fırat tarafından çıkarılan, Varto'nun Sesi (1973-1975) gazeteleri yerel gazetecilik konusunda Muş'a hizmet etmiştir.

Bölgede yayınlanan gazeteler, yerel haberler vermekte tatmin edici düzeyde olmamışlardır. Daha çok ulusala hitap eden haberler ile yayın yapmışlardır. Yine o dönemin siyasi ve yönetsel anlayışı ile alakalı olabileceğini düşündüğümüz noktalardan birisi de o dönem bölge ve Türkiye genelindeki diğer gazetelerde olduğu gibi Muş'ta ki gazetelerde de haberler ve başlıklar birbirinin tekrarı olmuştur. Daha birçok önemli detayı barındıran çalışmamız ile bu katkıyı hem inceleme hem de sizlere taşıma imkânı bulduk. Gazetelerin tüm sayılarına ulaşamamanın verdiği sıkıntının yanında, Muş'un daha önce bilinmeyen basın tarihini sizlere taşımanın önemli olduğu inancındayız.

KAYNAKÇA

1.Gazeteler

Muş Gazetesi

Muş Altınova Gazetesi

Alpaslan İli

Şark Telgraf Gazetesi

Yeni Zafer Gazetesi

2.Kitap ve Makaleler

³¹Yeni Zafer Gazetesi, 10.06.1958, s. 1.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

BİRSEN, Haluk, “Yerel Basın Yöneticilerinin Bakış Açılılarıyla Eskişehir Yerel Basını”, **Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi**,1, Gümüşhane, (Mart 2011).

DEĞİRMENCİOĞLU, Gürsoy, “Yerel Basında Yeni Medya Ve Sosyal Paylaşım Sitelerinin Kullanımı: Kocaeli’nde Yayımlanan Yerel Gazetelerin İnternet Siteleri Üzerine Bir İnceleme”, **Bilişim Teknolojileri Akademik Dergisi**, İstanbul, (Ekim 2011)

ERDOĞAN, Nevzat, **1946-1960 Yılları Arası Muş’taki Siyasi Faaliyetler**, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2015.

ILGAZ, Ceyda, “Türkiye’de Yerel Gazetecilik”, **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**,16, İstanbul, 2003.

İNÜĞÜR, M. Nuri, **Basın ve Yayın Tarihi**, Der Yayınları, İstanbul, 1993.

MEGEP, **Gazetecilik Türk Basının Doğuşu ve Gelişimi**, Ankara, 2008.

ÖZGEN, Murat, “Osmanlı’dan Günümüze Yazılı Basın ve Siyaset İlişkisi”, **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, 23, İstanbul, 2005.

TOPUZ, Hıfzı, **II. Mahmut’tan Holdinglere Türk Basın Tarihi**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003.

VURAL, Ali Murat, **Yerel Basın ve Kamuoyu**, Eskişehir, 1999.

YUCA, İrşad Sami “Cumhuriyet Döneminde Muş’ta Basın Hayatı (1923-1960)”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, (Mart 2016).

EKLER

Ek-1: Muş Gazetesi

YAKARLIK İKRAM
VİLLİ
Bayrak
Platı: 10 Kurus

MUŞ

**Hakkı İspat
 halkı tular
 kaldırırsız**

Biyce, muhtakki mahalli gazete

Çıktığı Bu Günden

Gazetemiz, Çıktığı bu gündən itibaren sadece memleket menfaatlarını savunacaktır

Bu uğurda hiç bir Fedakârlıktan çekinmeyeceğiz

Yüksek İhtimal edilmektedir ki bu ilk ilanımla beraber de ne bugün ne de yarın bu gazetenin çıkarılması ile ilgili olarak muhtakki mahalli gazetelerimiz için birer örnek olacaktır. Çünkü gazetemiz sadece bir bölgenin değil, bütün bir milletin çıkarlarını savunacaktır.

Gazetemiz bütün Muş'ta çıktığı her günün kasabalarında, köylerinde, mahallelerinde, köylerinde, vilayetlerinde, ülkeye her tarafına yayılacaktır. Çünkü bu gazetenin amacı sadece bir bölgenin değil, bütün bir milletin çıkarlarını savunmaktır.

Doğru ve doğru düşüncelerin yayılması için çabamız.

Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz.

Bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz.

Bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz.

Bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz.

Çıkarken

İhtimalle bu hafta çıkacak olan bu gazetenin amacı sadece bir bölgenin değil, bütün bir milletin çıkarlarını savunmaktır.

Gazetemiz bütün Muş'ta çıktığı her günün kasabalarında, köylerinde, mahallelerinde, köylerinde, vilayetlerinde, ülkeye her tarafına yayılacaktır.

Çünkü bu gazetenin amacı sadece bir bölgenin değil, bütün bir milletin çıkarlarını savunmaktır.

Gazetemiz bütün Muş'ta çıktığı her günün kasabalarında, köylerinde, mahallelerinde, köylerinde, vilayetlerinde, ülkeye her tarafına yayılacaktır.

de her gün bu hafta çıkacak olan bu gazetenin amacı sadece bir bölgenin değil, bütün bir milletin çıkarlarını savunmaktır.

Gazetemiz bütün Muş'ta çıktığı her günün kasabalarında, köylerinde, mahallelerinde, köylerinde, vilayetlerinde, ülkeye her tarafına yayılacaktır.

Çünkü bu gazetenin amacı sadece bir bölgenin değil, bütün bir milletin çıkarlarını savunmaktır.

Gazetemiz bütün Muş'ta çıktığı her günün kasabalarında, köylerinde, mahallelerinde, köylerinde, vilayetlerinde, ülkeye her tarafına yayılacaktır.

Bunlara rağmen Ezerlik ve İhtimalle

Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz.

Alakasızlık değildi mi?

Bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz.

Bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz.

Bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz.

Varto yakında elektrige kavuşuyor

Bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz.

Bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz.

Bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz.

Bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz.

Şeker Fabrikası Muştaki Kurulması

Bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz.

Bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz.

Bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz.

Bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz. Çünkü bütün Muş'ta yayılmak istiyoruz.

Ek-2: Muş Altınova Gazetesi

MUŞ
Yeni İntişar
KURUMSAL YERİNE
Muş, 1943
İntişar Kurumu
No 1 / M / 3
Başkan
SARIL YILMAZ, Muş
1943/10/10

MUS Altınova

FAKİTİN
- 5 -
YERİ
DÜ
10 Eylül
Sayı - 10 Kuruş

SİMLİK FAKİTİN - FAKİTİN GÜNLERİ ÇIKAR MÜSTAKİL BİR GAZETE

Gazetemizin İntişarı Münasebetiyle Diyorlar ki:

Amacımız

Bu gazetenin amacı...
Bu gazetenin amacı, Muş'ta bulunan ve ilerleyen düşüncelere sahip olan kişilerin fikirlerini ve görüşlerini ifade etmelerine olanak tanıyarak, toplumun bilgilendirilmesini ve gelişmesini sağlamaktır. Gazetemizin intişarı, bu amaçla gerçekleştirilmektedir.

Bu fikirler, Muş'ta bulunan ve ilerleyen düşüncelere sahip olan kişilerin fikirlerini ve görüşlerini ifade etmelerine olanak tanıyarak, toplumun bilgilendirilmesini ve gelişmesini sağlamaktır.

Bu fikirler, Muş'ta bulunan ve ilerleyen düşüncelere sahip olan kişilerin fikirlerini ve görüşlerini ifade etmelerine olanak tanıyarak, toplumun bilgilendirilmesini ve gelişmesini sağlamaktır.

Bu fikirler, Muş'ta bulunan ve ilerleyen düşüncelere sahip olan kişilerin fikirlerini ve görüşlerini ifade etmelerine olanak tanıyarak, toplumun bilgilendirilmesini ve gelişmesini sağlamaktır.

Bu fikirler, Muş'ta bulunan ve ilerleyen düşüncelere sahip olan kişilerin fikirlerini ve görüşlerini ifade etmelerine olanak tanıyarak, toplumun bilgilendirilmesini ve gelişmesini sağlamaktır.

Bu fikirler, Muş'ta bulunan ve ilerleyen düşüncelere sahip olan kişilerin fikirlerini ve görüşlerini ifade etmelerine olanak tanıyarak, toplumun bilgilendirilmesini ve gelişmesini sağlamaktır.

Bu fikirler, Muş'ta bulunan ve ilerleyen düşüncelere sahip olan kişilerin fikirlerini ve görüşlerini ifade etmelerine olanak tanıyarak, toplumun bilgilendirilmesini ve gelişmesini sağlamaktır.

Bu fikirler, Muş'ta bulunan ve ilerleyen düşüncelere sahip olan kişilerin fikirlerini ve görüşlerini ifade etmelerine olanak tanıyarak, toplumun bilgilendirilmesini ve gelişmesini sağlamaktır.

Bu fikirler, Muş'ta bulunan ve ilerleyen düşüncelere sahip olan kişilerin fikirlerini ve görüşlerini ifade etmelerine olanak tanıyarak, toplumun bilgilendirilmesini ve gelişmesini sağlamaktır.

Bu fikirler, Muş'ta bulunan ve ilerleyen düşüncelere sahip olan kişilerin fikirlerini ve görüşlerini ifade etmelerine olanak tanıyarak, toplumun bilgilendirilmesini ve gelişmesini sağlamaktır.

Bu fikirler, Muş'ta bulunan ve ilerleyen düşüncelere sahip olan kişilerin fikirlerini ve görüşlerini ifade etmelerine olanak tanıyarak, toplumun bilgilendirilmesini ve gelişmesini sağlamaktır.

Bu fikirler, Muş'ta bulunan ve ilerleyen düşüncelere sahip olan kişilerin fikirlerini ve görüşlerini ifade etmelerine olanak tanıyarak, toplumun bilgilendirilmesini ve gelişmesini sağlamaktır.

Bu fikirler, Muş'ta bulunan ve ilerleyen düşüncelere sahip olan kişilerin fikirlerini ve görüşlerini ifade etmelerine olanak tanıyarak, toplumun bilgilendirilmesini ve gelişmesini sağlamaktır.

Bu fikirler, Muş'ta bulunan ve ilerleyen düşüncelere sahip olan kişilerin fikirlerini ve görüşlerini ifade etmelerine olanak tanıyarak, toplumun bilgilendirilmesini ve gelişmesini sağlamaktır.

Muş Fikri Saha'da Gelişirken

Bu fikirler, Muş'ta bulunan ve ilerleyen düşüncelere sahip olan kişilerin fikirlerini ve görüşlerini ifade etmelerine olanak tanıyarak, toplumun bilgilendirilmesini ve gelişmesini sağlamaktır.

Güzel Bir Teşebbüs

Bu fikirler, Muş'ta bulunan ve ilerleyen düşüncelere sahip olan kişilerin fikirlerini ve görüşlerini ifade etmelerine olanak tanıyarak, toplumun bilgilendirilmesini ve gelişmesini sağlamaktır.

Muş Altınova Saha-i İntişara Çıkarken

Bu fikirler, Muş'ta bulunan ve ilerleyen düşüncelere sahip olan kişilerin fikirlerini ve görüşlerini ifade etmelerine olanak tanıyarak, toplumun bilgilendirilmesini ve gelişmesini sağlamaktır.

Bu fikirler, Muş'ta bulunan ve ilerleyen düşüncelere sahip olan kişilerin fikirlerini ve görüşlerini ifade etmelerine olanak tanıyarak, toplumun bilgilendirilmesini ve gelişmesini sağlamaktır.

Ek-4:Şark Telgraf

Şark Telgraf
 FİYAT KURUŞ 100 / FİYATIMIZ 100
 AMACIMIZ HAKKI MUDAFAN VE HALKA BİZAMETİTİR
 Ak uçku kursu gün dostudur
 Atasözü
 23 Ocak 1958
 Sayı 408
 İktisadi İşleri Bakanlığı Gazetesi No: 13 Mec
 Başı ve Genel Yönl. TOPLU MATBAASI

Makaros'un Türkiye'ye Gelme İsteği Reddedildi

Umumi Efkarımızın Galeyan Halinde Bulunduğu Şu Sırada Bu Telebin is'afı Mahzurlu Görüldü

Ankara—Makaros'un bir gün için Türkiye'ye gelmek istediği bildirilmiştir. Ancak Bakanlar Kurulunun görüşleri, bu isteği reddetmiştir. Öncelik mesele şu anda Türkiye'nin Galeyan halinde olmasıdır.

Dr. FAZİL KUÇUĞR'UN EYANATI
 Makaros'un isteği üzerine görevli bir komite kurulmuş ve bu komite Dr. Fazıl Kuçuğr'ın başkanlığında çalışmaktadır.

Şehirlerimizin geleceği için bu isteğin kabul edilmesinin mümkün olmadığını belirttik. Bu isteğin kabul edilmesi, Türkiye'nin dış politikasını olumsuz etkileyecektir.

Muhtarın evi içinde Bulunan Evraklarla Birlikte Yandı

Burdur—Ağlasun ilçesine bağlı Dere köy muhtarının evinde bir yangın çıkmış ve kısa zamanda büyük miktarda evrak ve muhtar Hasan Ali Uzun'un evi köy muamalatına ait evrak, beşbin civarında tahribata uğramıştır.

İhla cephanesi ve eşyaları ile birlikte yanmıştır. Yangının dikkatsizlik yüzünden çıktığı tesbit edilmiştir.

Şehrimiz Şoförler Cemiyeti nin yıllık kongresi

Şehrimiz Şoförler Cemiyeti 1 Mart 1958 cumartesi günü saat 14 de Uygun palet otelinde Abdullah Uygunun başkanlığında yıllık kongresini yapmıştır. Dışlerin teşrihi rica olunur. Şoförler Cemiyeti başkanı Zeki Yılmaz

Serdengeçti Mecmuasının 26. sayı sı geldi

Mevlana ve M. Akif, Nefes Gazetesi, Seçimlerden sonra Türk — Arap Müzakereleri, Etkiliyet Ahtapotu, Yavuz Sultan Selim Han gibi entresan yazıları ihtiva eden mecmuayı idare hanesinden temin edebilirsiniz.

Amortisman kredi sandığı satışa arz Edildi

Ankara—Amortisman Kredi sandığının % 5 faizli ve 50 Milyon lira tutarındaki tahvilleri 20 Ocak 1958 pazartesi günü satışa arz olunmuş ve tahvillerin bütün Milli bankalarında satışlarında durulacaktır.

günü satışa arz olunmuş ve tahvillerin bütün Milli bankalarında satışlarında durulacaktır.

HEMŞERİLERİMİZE

Abdülhadi Toplu Tarafından pek yakında çıkarılacak Siyasi, Mizahi, C. H. P. nin müdafii Topluluğu, Deruni ve Pervası'nın espri ve yazılarını yüklü haftalık gazete **MUŞ KARTALI'Nı BEKLEYİNİZ** **MUŞ KARTALI MUŞ KARTALI.**

Bayar beş Şubatta Libyada bekleniyor

Trablusgarp—Türkiye Reisçembüsü Celal Bayarın şunumuzdaki şubat ayının 5 inde libyaya yapacağı resmi ziyaret dolayısıyla burada büyük hazırlıklar yapılmaktadır.

Bildirildiğine göre bu ziyaret esnasında Türkiye ile libya arasında bir kültür anlaşması imzalanacaktır.

Ek-4:Yeni Zafer Gazetesi

YENİ ZAFER
Kültür - Sanat
Türkiye'nin En Eski ve En Büyük Kültür Gazetesi
1948 YILI
12 MAYIS 1958

YENİ ZAFER

Yeni Zafer Gazetesi, Cumhuriyet Gazetesi'nin
AMACI: HAKKI MÜDAFAA VE DEMOKRATİK İZLENİTME

İnfilak Tahkikatı Genişletiliyor Kumlu Madencilik Şt. ortağı H. Fehmi Morali hakkında Tevkif müzakeresi kesildi H. Fehmi muhtelif şehirlerde aranmalara Rağmen bulunmadı Ölü sayısı 32 ye çıktı

Ankara'da dün öğle saatlerinde Kumlu Madencilik Şirketi'nde meydana gelen infilak sonucu ölenlerin sayısı 32'ye çıktı. H. Fehmi'nin morali hakkında tevkif müzakeresi kesildi. H. Fehmi muhtelif şehirlerde aranmalara rağmen bulunmadı. Ölü sayısı 32 ye çıktı.

Tevkif müzakeresi kesildi
Kumlu Madencilik Şirketi'nde meydana gelen infilak sonucu ölenlerin sayısı 32'ye çıktı. H. Fehmi'nin morali hakkında tevkif müzakeresi kesildi.

Ölü sayısı 32
Kumlu Madencilik Şirketi'nde meydana gelen infilak sonucu ölenlerin sayısı 32'ye çıktı.

H. Fehmi muhtelif şehirlerde aranmalara rağmen bulunmadı
Kumlu Madencilik Şirketi'nde meydana gelen infilak sonucu ölenlerin sayısı 32'ye çıktı.

Ortadoğu teknik üniversitesine Ziraat fakültesi ilave edilecek

Ankara memleketimizdeki Ziraat Öğretimi 110 unta ve Ankara Ziraat Fakültesi kurulduğundan 150 leri yüksekliği müesseseleriyle Ziraat Mühendisleri Odası başkanlığına mebus Fehri Nöşeroğlu buğün bir basın toplantısı tertip etmiştir.

Köşeroğlu verdiği imzalı Ortadoğu teknik üniversitesine bir ziraat fakültesi ilave edilmesi için Stassalle müzakereleri yaptığını ilave etmiştir.

Belçika münacalat vekili istanbula geliyor

Belçika münacalat vekili istanbula geliyor. Belçika münacalat vekili istanbula geliyor.

SPOR

İstanbul Lig Maçları

- Galatasaray 3 - Beşiktaş 1**
Maçta 30 000' e yakın bir seyirli kalabalık vardı. Beşiktaş saha kadar heyecanlı ve başarılı değildi.
- Fenerbahçe 4 - Kasımpaşa 0**
Lig lideri Fenerbahçe çok rahat ve güzel bir oyunla saha Kasımpaşa'yı.

- Karagömrük 6 - Adalat 1**
- Beyoğluspor 1 - Vefa 1**

Hilton oteli bir yılda 600 bin DOLARLIK DÖVİZ SAĞLADI

Hilton Oteli'nin memleketimize sağladığı döviz ve çektiği turist miktarı her yıl artarak tutulmaktadır.

İngiltere'den aldıkları para birliği için Hilton oteli 1958 te netinde memleketimize 600 bin dolar

tasarrufla döviz temin etmiştir. Hilton'da bu müddet zarfında 50244 misafiri kalmıştır.

Hoşgel lokantası
Her sabah nefis pasta çıkarmaktadır. Bir defa uğramanız sizi çok memnun eder.

Çocukluluğa büyük bir hediye sahibi olan Yümsen yeni takımı Karagömrük 63para 6-3 yaparak taraftarını utaltmış oldu.

Maçı son dakikaya kadar 1-0'da tutan Adalat takımının son dakikada attığı golle maçı 1-1 berabere kıldı.

AYRANCILAR'DA (TORBALI/İZMİR) YAŞAYAN ÜÇTEPELİ (BULANIK/MUŞ) TEREKEMELERİN AĞIZ DURUMU

Serpil ERSÖZ*
Zeliha TANIŞ**

ÖZET

Göç, sözlüklerde ekonomik, siyasi ve toplumsal sebeplerle bireylerin kalıcı olarak yaşamak için bir yerden başka bir yere taşınması olarak tanımlanır. Göç ile birlikte yalnızca kişiler değil, aynı zamanda onların taşıyıcısı olduğu kültür de yer değiştirir. Yer değiştirme, beraberinde kültür etkileşimini getirir. Eski kültür çevresi ile yeni girilen kültür daresi iki yönlü olarak birbirini etkiler ve bunun sonucunda genellikle iki kültürden biri zayıflar ya da yeni ve farklı kültürel varyantlar ortaya çıkar.

Değişim, gelenek, görenek gibi kültür unsurlarının yanı sıra konuşma dilinde de kendini gösterir. Dildeki değişim, prestijli durumda olan dilin lehine işler. Ağızlar söz konusu olduğunda prestijli dil, standart varyanttır. Standart varyant, bir yazı diline sahip olan ülkede (devlet kurumları ya da televizyonlar gibi) resmî ortamlarda duyulan konuşma dilidir. Göç eden bireylerin dilindeki değişim yerel ağızdan standart varyanta doğrudur. Değişim birden değil, yavaş yavaş olur. Göç eden bireyler, öncelikle yalnızca yerel ağız konuşurlardır. Standart varyantın kullanımı daha sonra olur. Zamanla bazı yerel biçimler yerini tamamen standart varyantın unsurlarına bırakırken, bazı yerel ağız biçimleri değişime ısrarlı bir şekilde direnir. Bu noktada, konuşurların dilindeki dayanıklı ya da zayıf unsurlarından bahsedilir. Değişime direnen yerel ağız biçimleri o ağzın dayanıklı unsurları; değişimden çabuk etkilenen biçimleri ise o ağzın zayıf unsurlarını oluşturur. Değişim iki farklı şekilde olur: 1. Standart varyant unsuru bütünüyle kabul edilir, 2. Standart varyant unsuru kısmen kabul edilir. Birincisinde prestijli varyantın unsuru, yerel ağıza değiştirilmeden olduğu gibi kopya edilir. İkincisinde ise prestijli varyant unsurunun pek çok özelliğinden yalnızca biri ya da birkaçı kopyalanır. Böylece yerel ağız ve standart varyant arasında ara biçimler ortaya çıkar.

Bildiri, farklı zamanlarda Ayrancılar'a (Torbali/İzmir) göç etmiş Üçtepelili (Bulanık/Muş) Terekemelerin ağızındaki bu değişimler üzerine odaklanmaktadır. Ayrancılar'da yaşayan Terekemelerin ağız durumu; göç etme süresi ve yaş değişkenleri esas alınarak incelenmiştir. Konuşurların ağızında görülen değişimler, bugün Üçtepe köyünde (Bulanık/Muş) yaşayan Terekemelerin konuşma dili ile kıyaslanarak belirlenmiştir. Bunun için eşzamanlı olarak iki farklı yerde derleme yapılmıştır. Ayrancılar'dan ve Üçtepe'den yüzyüze derlemeler yapılmıştır.

Bu bildiri ile Ayrancılar'daki Terekemelerin dillerindeki zayıf ve dayanıklı unsurlar ile ağız etkileşimi sonucu ortaya çıkmış ara varyantlar, göç etme süresi ve yaş değişkenleri esasında belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ayrancılar, Üçtepe, Ağız İlişkisi, Terekeme Ağızı, Türkiye Türkçesi Ağızları.

DIALECT SITUATION OF QARAPAPAQS (TEREKEMELER) FROM ÜÇTEPE LIVING IN AYRANCILAR

ABSTRACT

Migration is defined in the dictionaries as the movement of individuals from one place to another in order to live permanently for economic, political and social reasons. With migration, not only the people but also the culture, which they carry, changes place. This movement brings the interaction of culture with it. The old cultural environment and the new cultural circle interact with each other in two ways and as a result, one of the two cultures usually weakens or new and different cultural variants arise.

In addition to cultural elements such as tradition and convention, change also asserts itself in the spoken language. The change in the language works in favor of the language that is more prestigious. The prestigious language is the standard variant when it comes to dialects. The standard variant is the spoken language heard in the official settings in a country that has a written language (such as government agencies or television). The change in the language of migrants is towards the standard variant from the native dialect. Change doesn't happen suddenly, but rather slowly. Migrated individuals primarily speak only the *native dialect*. The use of the standard variant happens later. In time, some native forms leave their places completely to the elements of the standard variant, while some native forms resist insistently. At this point, the durable or weak elements in the language of the speakers are mentioned. Native dialect forms resisting the change are durable elements of that dialect; the forms that are quickly affected by change constitute the weak elements of that dialect. The change occurs in two ways: 1. The standard variant element is entirely accepted, 2. The standard variant element is

* Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, serpilerso@yaho.com

** Lisans Öğrencisi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, zelihataniscbu@gmail.com

partly accepted. In the first one, the element of the prestigious variant is copied to the local dialect without any change. In the latter, only one or several many features of the prestigious variant element are copied. Thus, intermediate forms arise between the local dialect and the standard variant.

The paper focuses on these changes in the dialect of “Terekeme”s from Üçtepe (Bulanık/Muş) which have migrated to Ayrancılar (Torbalı/İzmir) at different times. The dialect situation of Terekeme’s living in Ayrancılar will be examined based on the time of migration and age variables. The changes seen in the dialect of the speakers will be determined by comparing the spoken language of Terekeme’s living in Üçtepe village (Bulanık/Muş) today. Compilations will be made for this in two different places simultaneously. The collections to be made from Ayrancılar and Üçtepe will be face to face.

With this paper, the weak and durable elements in the languages of Terekeme’s in Ayrancılar and the intermediate variants that appeared as a result of the dialect interaction will be determined on the basis of the time of migration and age variables.

Keywords: Ayrancılar, Üçtepe, Dialect Contact, Terekeme, Dialect of Turkey Turkish.

Göç, sözlüklerde ekonomik, siyasi ve toplumsal sebeplerle bireylerin kalıcı olarak yaşamak için bir yerden başka bir yere taşınması olarak tanımlanır. Göç ile birlikte yalnızca kişiler değil, aynı zamanda onların taşıyıcısı oldukları kültür de yer değiştirir. Yer değiştirme, beraberinde kültür etkileşimini getirir. Eski kültür çevresi ile yeni girilen kültür dairesi iki yönlü olarak birbirini etkiler ve bunun sonucunda genellikle iki kültürden biri zayıflar ya da yeni ve farklı kültürel varyantlar ortaya çıkar.

KURAMSAL ALTYAPI

Değişim, gelenek, görenek gibi kültür unsurlarının yanı sıra konuşma dilinde de kendini gösterir. Aynı yerde en az iki farklı dilin konuşulması, kaçınılmaz bir şekilde dil ilişkisini doğurur. Nitekim dil ilişkisinin tanımı da “aynı yerde ve aynı zamanda birden fazla dilin kullanılması” (Thomason 2001: 1) olarak verilmektedir. Yeryüzünde diğer dillerden tamamen izole bir şekilde gelişmiş herhangi bir dile rastlanamaz. Diller arasındaki ilişki bazı yerlerde daha az, bazı yerlerde ise daha yoğundur. İlişki sonucunda gerçekleşen değişim, sosyal açıdan baskın ya da prestijli olandan zayıf olana doğru olur. Dil ilişkisi ile beraber, öncelikle sosyal açıdan zayıf grubun üyeleri, sosyal açıdan baskın grubun dilini edinir. Böylelikle baskın grubun yoğun etkisi sonucunda zayıf grup genellikle ikidilli olur (Thomason 2001: 9). Başlangıçta sadece zayıf dilde tekdilli olan konuşurlar, sonraki nesillerde ikidilli ve daha sonraki nesillerde ise baskın dilde tekdilli hâle gelirler. Bu süreç zayıf dilin ölümüyle sonuçlanır. Bizim ele aldığımız durumda, diller değil ağızlar söz konusu olduğundan, zayıf grubun ilk aşamadaki durumu ikiağızlılık olarak adlandırılabilir. Başlangıçta tekağızlı olan konuşurlar, sonraki nesillerde ikiağızlı ve daha sonraki nesillerde ise baskın varyantta tekağızlı olurlar. Değişim birden değil, yavaş yavaş olur. Ancak ağız ölümüne doğru giden süreç, muhakkak ki dil ölümüne giden süreçten çok daha hızlı olacaktır.

PRESTİJLİ AĞIZ

İlişki dilbilimine göre; iki ilişki dilinden biri sosyal açıdan zayıf dili, diğeri ise baskın dili temsil eder. İlişki bölgesindeki yerleşiklikle beraber politik, ekonomik, kültürel ve sayısal üstünlük de önemli baskınlık etkenleridir (Johanson 2007: 26). Ferguson sosyal açıdan baskın olan grubun dilini, yüksek prestijli dil olarak tanımlar. Ferguson (1959), yüksek ve düşük prestijli dillerin kullanım alanlarını ayrıntılı bir şekilde belirlemiştir. Yüksek prestijli alanlarda yüksek prestijli dil, düşük prestijli alanlarda ise düşük prestijli dil kullanılır. Uygun alanlarda uygun dilin kullanılmaması yalnızca dalga geçme, alay ya da şaka için yapılmış olabilir. Ferguson, belirttiği bu yüksek ve düşük alanlara örnekler de vermiştir. Cami ya da kilisedeki vaazlar, kişisel mektuplar, meclisteki politik konuşmalar, üniversitedeki dersler, haber yayınları, gazete yazıları ve şiirlerde kullanılan dil, yüksek prestijli dildir; hizmetçilere, garsonlara, işçilere ve memurlara verilen talimatlarda, aile, arkadaş ve iş arkadaşlarıyla yapılan konuşmalarda, politik karikatürlerin başlıklarında ve sözlü edebiyat ürünlerinde düşük

prestijli dil kullanılır (Ferguson 1959). Başka bir deyişle, yüksek prestijli dil genellikle sosyal açıdan baskın kültürün, düşük prestijli dil de genellikle sosyal açıdan zayıf kültürün dilidir. Diller için söz konusu olan bu durum, ağızlar için de geçerli olmalıdır. Ağızlarda da yüksek ve düşük prestijli varyantlardan bahsedilebilir. Tıpkı dillerde olduğu gibi, ağızlardaki değişim de düşük prestijli varyanttan, yüksek prestijli varyanta doğru gerçekleşecektir.

Ağızlar söz konusu olduğunda prestijli dil, standart varyanttır. Standart varyant, bir yazı diline sahip olan ülkede (devlet kurumları ya da televizyonlar gibi) resmî ortamlarda duyulan konuşma dilidir. Göç eden bireylerin dilindeki değişim yerel ağızdan standart varyanta doğrudur. Göç eden bireyler, öncelikle *yerel ağız konuşurudurlar*. Standart varyantın kullanımını sonraki nesillerden itibaren daha belirgin şekilde ortaya çıkar. Bu grubun üyelerinin, çok fazla değil, yalnızca üç ya da daha dördüncü nesilden itibaren standart varyantta tekağızlı olmaları yüksek bir ihtimaldir.

AĞIZ İLİŞKİSİYLE ORTAYA ÇIKAN ETKİLER

Etkileşime giren dillerde, genellikle sosyal açıdan zayıf olan grubun dilinde (=alıcı dilde), birtakım etkiler meydana gelir. Alıcı dildeki değişime sebep olan dil, sosyal açıdan baskın olan grubun dilidir (=kaynak dildir). Thomason, alıcı dilde görülen etkileri; 1) alıcı dilde dil ilişkisi öncesi var olan bazı özelliklerin kaybı, 2) alıcı dile daha önce olmayan yeni birtakım özelliklerin eklenmesi ve 3) alıcı dildeki özelliklerin kaynak dildeki özelliklerle değişimi olarak gruplandırır (2001: 86-66). Bizim ele aldığımız durumda, “alıcı” konumunda olan “ağız”, kendi yerleşim biriminden aynı ülkedeki başka bir yerleşim birimine taşınan bireylerin konuştuğu ağızdır. Ağız ilişkisi sonucu *alıcı ağızda* meydana gelen etkiler de benzer şekilde gruplandırılabilir:

1. Eski Özelliklerin Kaybı
2. Yeni Özelliklerin Eklenmesi
3. Eski Özelliklerin Yeni Özellikler İle Değiştirilmesi

Ancak, göç eden birinci, ikinci ve hatta üçüncü ve sonraki nesiller için bu listeye ek olarak bir de değişmeyen unsurlardan bahsetmek gerekmektedir. Dolayısıyla Thomason’un yukarıdaki sınıflandırması *değişim* başlığında gruplandırılmalı ve buna paralel olarak bir de *koruma* başlığı açılmalıdır. *Değişim* başlığına dâhil edilen unsurlar değişimden çabuk etkilenen (=zayıf) unsurları; *koruma* başlığında anılan unsurlar da değişime direnen (=dayanıklı) unsurları gösterecektir. Tüm bunlar dikkate alınır, değişimin yeni başladığı ya da yerel ağızın henüz tamamen silinmediği bir ilişki için Thomason’un tablosu şu şekilde güncellenebilir:

1. Koruma (Dayanıklı unsurlar)
  - a. Tam koruma (Bir unsurun bütün yönleriyle korunması)
  - b. Kısmî koruma (Bir unsurun yalnızca bir özelliğın korunması)
2. Değişim (Zayıf unsurlar)
  - a. Kaybetme
  - b. Eklenme
  - c. Değiştirme

AĞIZ İLİŞKİSİYLE ORTAYA ÇIKAN ETKİLERİN SEBEPLERİ

Dil ilişkisinin çıktıları, yalnızca yapısal etkenlere değil büyük oranda dil dışı etkenlere de bağlı olduğu için, dil ilişkisi çalışmalarında, ilişki nedenli değişimleri incelemek için sosyolinguistik etkenler de hesaba katılır (Bossong-Comrie-Matras 2007: 2). Nitekim Thomason’un (2001: 61) çizdiği dil ilişkisi tipolojisinde de alıcı dilde meydana gelen değişikliklerin türünü ve derecelerini belirleyen unsurların hem dilsel ve hem de sosyal olduğu bildirilir.

Alıcı dilde, özelliklerin kaybı, eklenmesi ve değişimi şeklinde görülen bu etkiler, ses bilgisi, şekil bilgisi, cümle bilgisi ve söz varlığı alanlarının hepsinde görülebilir. Yukarıda gösterilen sosyal ve dilsel etkenlerin ağırlığına göre bu dilbilgisi kategorilerinden yalnızca biri ya da tamamı etkilenir (Thomason 2001: 59-95).

Belirli bir zaman diliminde gerçekleşen ağız ilişkisi esnasında, bazı dilbilgisi unsurları, diğerlerine göre daha çabuk etkilenmekte iken, diğer bazı unsurlar değişime direnmektedir. Başka bir deyişle, aynı zamanda, aynı yerde, aynı ağızlar arasında gerçekleşen ilişkide, alıcı dildeki dilbilgisi unsurlarının tamamı, aynı dilbilgisi kategorisine girse bile, eşzamanlı olarak etkilenmezler. Bazı unsurlar değişime daha açıktır, bazı unsurlar ise değişmemek için direnir. Dolayısıyla değişime açık olan unsurlar kolaylıkla yeni durumdan etkilenmekte ve değişmektedir. Kısa süreli ilişkide bile değişebilen bu unsurlar bildiride, anlatımda kolaylık sağlamak için *zayıf unsurlar* olarak adlandırılacaktır. Aynı sebeple, değişime direnen unsurlar yani ancak uzun süreli ilişki sonucunda değişebilen ya da değişmesi daha uzun zaman alan unsurlar ise *dayanıklı unsurlar* olarak adlandırılacaktır. Bir unsurun zayıf ya da dayanıklı olması yukarıda belirtildiği gibi sosyal ya da dilsel pek çok etkene bağlıdır.

Bildiride ele alınan unsurlar; Thomason'un (2001: 66) "ilişki sonrası dilde meydana etkenler"e dair verdiği tipoloji ve Johanson'un (2007) kod kopyalama modeli¹ ile birlikte incelenmiştir. Buna göre, koruma ya da değişimin temelde iki farklı şekilde olduğu söylenebilir: 1. Standart varyant unsuru bütünüyle kabul edilir, 2. Standart varyant unsuru kısmen kabul edilir. Birincisinde standart varyantın unsuru, alıcı ağıza değiştirilmeden olduğu gibi kopya edilir. İkincisinde ise standart varyant unsurunun pek çok özelliğinden yalnızca biri ya da birkaçı kopyalanır. Böyle durumlarda alıcı ağız ve standart varyant arasında ara biçimlerin ortaya çıkma ihtimali söz konusudur.

Bildiri, farklı zamanlarda Ayrancılar'a (Torbalı/İzmir) göç etmiş Üçtepeliler (Bulanık/Muş) Terekemelerin ağızındaki değişimler üzerine odaklanmaktadır. Ayrancılar'da yaşayan Terekemelerin ağız durumu; göç etme süresi ve yaş değişkenleri esas alınarak incelenecektir. Konuşurların ağızında görülen değişimler, bugün Üçtepe köyünde (Bulanık/Muş) yaşayan Terekemelerin konuşma dili ile kıyaslanarak belirlenecektir. Bunun için gerekli olan dilsel veriler, eşzamanlı olarak biri Ayrancılar'da (Torbalı/İzmir), diğeri Üçtepe'de (Bulanık/Muş) yapılan yüz yüze görüşmelerle derlenmiştir.

ÜÇTEPE (BULANIK/MUŞ) VE AYRANCILAR (TORBALI/İZMİR)

Üçtepe, Muş ilinin Bulanık ilçesine bağlı bir köydür. 2017 yılı nüfusu 289 olan köyde Terekemelerle birlikte Kürtler de yaşamaktadır.

Ayrancılar ise İzmir iline bağlı Torbalı ilçesinin 60 mahallesinden biridir. 2017 yılı itibarıyla nüfusu 14.243; 2016 yılı nüfusu ise 13.533'tür. 2016 yılı itibarıyla Torbalı'da ikamet eden Muş doğumlu vatandaşların sayısı 2.876'dır. Daha önce köy statüsünde olan yerleşim, 2016 yılında mahalle olarak ilçe merkezine bağlanmıştır.

Türkiye İstatistik Kurumundan alınan verilere göre 2014 yılından bu yana İzmir'e göçen Muş doğumlu vatandaşlar, en çok Torbalı ilçesini tercih etmektedir. Aşağıdaki tabloda 2014-2016 yılları arasında ilçelere göç eden Muş doğumlu vatandaşların sayısı görülmektedir.

İLÇELER	SAYI
Torbalı	330
Menemen	311
Buca	246
Çiğli	176

¹ Bu model şu unsurlardan oluşur: 1. Bir örneğin bütün yapı özellikleriyle birlikte diğer dile kopyalandığı *genel kopya*, örn. Türkçeye giren *star* kelimesi; 2. Bir örneğin bütün yapı özellikleri değil, ses, bitişme, anlam ve sıklık gibi belli yapı özelliklerinden biri/birkaçının kopyalandığı *seçilmiş kopya*, örn. *yıldız* kelimesinin *meşhur* anlamını kazanması; 3. İçlerinde seçilmiş kopyalar bulunduran genel kopyaların oluşturduğu karışık kopyalar, örn. '*biliyorum ki geleceksin*'deki Farsça *ki* edatının kullanımı.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Aliağa	129
Karşıyaka	100
Dikili	86
Menderes	37
Karabağlar	33
Ödemiş	25
Urla	25
Seferihisar	20
Kemalpaşa	18
Balçova	15
Çeşme	10
Karaburun	8
Kiraz	2
Güzelbahçe	1
Kınık	1
Selçuk	1
Bergama	0
Beydağ	0
Bayındır	-1
Tire	-6
Bayraklı	-9
Konak	-13
Foça	-18
Narlidere	-22
Gaziemir	-28
Bornova	-62

Derlemelerde yapılan mülakatlarda, Muş'un Üçtepe köyünden Torbalı'ya doğru göç edenlerin yaşamak için çoğunlukla Ayrancılar Mahallesi'ni tercih ettiği tespit edilmiştir. Bu yüzden ağız ilişkisini incelemeyi konu edinen bildiride Üçtepe'deki (Bulanık/Muş) Terekeme ağızı, Ayrancılar'a göçen Terekemelerin ağızıyla karşılaştırılmıştır.

ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Öncelikli olarak araştırmanın kuramsal alt yapısı için ilişki dilbilimi kuramları araştırılmış ve bunlar arasından bir ağız ilişkisini açıklayabilecek en uygun kuramlar seçilmiştir. Daha sonra bu kuramlar üzerinde yeniden düşünülmüştür. Sonuçta bildiride Thomason ve Johanson'un modelleri geliştirilerek kullanılmıştır.

Araştırmanın dilsel malzemesi olarak pek çok bakımdan birbirinden farklı olan iki ağız seçilmiştir: Doğu ağızları arasından Terekeme ağızı, Batı ağızları arasından ise İzmir ağızı. Bu seçimde elbette ki, bildiri yazarlarının her iki ağız ile ilgili akademik bilgileri yanında, değişimi daha net bir şekilde görebilme arzusu da etkili olmuştur.

Hem Ayrancılar'da, hem de Üçtepe köyünde bir ses kayıt cihazıyla serbest görüşmeler yapılmıştır. 2017 yılının Aralık ayı ile 2018'in Ocak ve Şubat aylarında her iki yerleşim biriminden toplam 15 saatlik ses kaydı yapılmıştır. Ayrancılar'da yapılan görüşmelerde konuşurlar genç, orta yaş ve 60+ olarak seçilmiştir. Her yaş grubunu temsilen eşit sayıda hem kadın hem de erkek konuşurla görüşülmüştür. Konuşurların ayrıca göç etme süreleri bakımından da homojen bir dağılım göstermesine dikkat edilmiştir.

AYRANCILAR'DA YAŞAYAN ÜÇTEPELİ TEREKEMELERİN AĞZI

İlişki sonucu alıcı ağızdaki dilbilgisel unsurların durumu şu şekilde gruplandırılmıştı: *Koruma*: 1) Tam koruma, 2) Kısmî koruma. *Değişim*: 1) Eski Özelliklerin Kaybı, 2) Yeni Özelliklerin Eklenmesi ve 3) Eski Özelliklerin Yeni Özellikler İle Değiştirilmesi. Konumuz özelinde *alıcı ağız*, *Ayrancılar'da yaşayan Üçtepelî Terekemelerin Ağzı*'dır. *Kaynak ağız* ise, *Ayrancılar* özelinde konuşma dilinin *standart varyantı*tır.

Asıl konuya geçmeden önce birkaç husustan bahsetmek faydalı olacaktır.

Alıcı ağız konuşurlarının, sohbetin yaklaşık bir saatlik kısmından sonra kendi yerel ağız özelliklerini daha yoğun bir şekilde kullanmaya başladıkları gözlenmiştir. Aslında yerel ağız özelliklerini kullanmaya başlama süresinin her zaman tam olarak ne olduğunu belirlemek güçtür, çünkü konuşur-derlemeci ilişkisinden ve sosyal ortamdan kaynaklanan pek çok etkene göre bu süre farklılık gösterecektir. Fakat ne olursa olsun, konuşmanın ilk dakikalarında bile, alıcı ağız tarafından korunan yerel ağız unsurları dayanıklı unsurlar olarak nitelendirilmelidir. Çünkü alıcı ağız, prestijli ağızla karşı karşıyadır. Bu durumda zayıf ağzın, prestijli ağza doğru kayması beklenir. Pek çok gramerlik özellik az ya da çok oranda değişecektir. Az ya da çok hemen değişen bu unsurlar, zayıf unsurlar olarak nitelendirilecektir. Buna karşın bazı yerel gramer unsurları ise ısrarla varlığını sürdürmeye devam edecektir. Prestijli varyanta rağmen varlığını sürdüren yerel ağız özellikleri, dayanıklı unsurlar olarak etiketlenecektir.

1. Koruma

Koruma, gramerlik unsurların leksik, fonetik, morfolojik, semantik veya sentaktik her alanında kendini gösterebilir. Tam Koruma: Alıcı ağızdaki yerel bir unsurun bütün yönleriyle korunmasıdır. Kısmî koruma ise Alıcı ağızdaki yerel bir unsurun kendi özelliklerinden yalnızca bir ya da birkaçını koruyabilmesidir. Alıcı ağız, bu durumda yeni ara biçimler geliştirir. Genel olarak korumanın 60+ ve yakın bir zamanda göç etmiş ağızlarda daha yüksek olduğu görülmüştür.

60+ ağızlarda korunan leksik unsurlardan örnekler: *hınamı* (evlilik yoluyla kurulan akrabalık). Standart varyantta bu anlamda *hısım* sözü olmasına rağmen alıcı ağız konuşuru bu kelimeyi kullanmıştır. Bu tamamen konuşurun yerel ağız ediniminin kuvvetli olmasıyla ilgilidir. *şenelt-*: Boş bir yeri, insan yerleştirerek yurt durumuna getirmek, canlandırmak. Alıcı ağız konuşurunun, standart varyantta bu anlamı karşılayacak bir kelimeyle karşılaşmamış olması, konuşuru bu sözü kullanmaya mecbur etmiştir. Bu durum başka bir deyişle kaynak dilin (konuşura göre) yetersizliğiyle ilgilidir. Çocuk anlamındaki *bala* sözü de dayanıklı unsurlar arasındadır: *niye balam?* Standart varyantın *fırsat* kelimesi 60+ konuşurlarda *fırsant* şeklinde kullanılarak değişime direnmektedir: *Allah fırsant verirse, Cenabı Allah fırsant versin.*

Görüldüğü üzere, kaynak ağızda karşılığı olsun ya da olmasın, alıcı ağzın kullandığı tüm yerel unsurlar dayanıklı unsur olarak nitelendirilmelidir. Yeni unsurlara karşı, eski unsurların bir kez bile kullanılması, söz konusu unsurların değişime direndiğine dair bir ipucu olarak değerlendirilmelidir.

60+ konuşurlarda dayanıklı olan edatlar ve zarflar da bulunmaktadır. Örneğin alıcı ağızda *ile* edatıyla cevheri fiilin ekleşmeden kullanımı korunmaktadır: *kağıdınan geçerdiler; çoğuydu, varyıdı, yoğuydu, öğretmeniydi.* Bir diğer dayanıklı edat da *katen* “kadar” edatıdır. 11 yıl önce bile gelmiş olsa 60+ konuşurda: *camide namaz kılana katen. sifte* “önce”: *en sifte onlar geldi. ele* “öyle”: *ev sahiplerimiz ele bizi sevdi ki.* Standart varyantın “çocuk çocuk” ikilemesi, 11 yıl önce bile gelmiş olsa 60+ konuşurda, *çel çocuh* şeklinde korunmaya devam etmektedir.

Memleket nere anı: Üçtepe'deki konuşurlar, kendinden büyük ya da küçük bayan muhatabına *ana* diye hitap ederler. Ancak *Ayrancılar'a* henüz 3 ay önce gelmiş olan 60+ ağızda bu hitabın *anı* şeklinde değiştirildiği gözlenmiştir. Yerel ağızda *ana* olan edat, alıcı ağızda fonetik, leksik, semantik bütün yönleriyle değil, yalnızca leksik ve semantik özelliğiyle

(bayanlara karşı kullanılan bir hitap edatı olma özelliğiyle) kullanımını sürdürmektedir. Ancak bir hitap edatı olarak *ana* unsurunun aslında değişime kuvvetli bir şekilde direndiği söylenebilir. Konuşmanın ilk dakikalarında *ani* olan hitap bu sebeple, yaklaşık bir saatlik yoğun konuşmadan sonra, *ana* şekline geri dönmektedir: *ne bilerim anam. ana* hitabı, genç kuşak tarafından yalnızca fonetik yapıda değil, daha üst düzeyde de bir değişim geçirmiştir. Yaklaşık 10 yıldır Ayrancılar'da yaşayan 30 yaş konuşurunun *ana* hitabını, prestijli varyant unsuru olan *anne* ile değiştirmesi dikkat çekicidir: (*Alicı ağız konuşuru, şarz cihazını arayan prestijli varyant konuşuru Zeliş'e onun yerini söylemektedir*) *Zeliş hemen dip tarafında anne.* Bu konuşurun, değiştirerek bile olsa, bu hitap edatını kullanması, bu edatın dayanıklı olduğuna dair bir başka delildir.

60+ alıcı ağız konuşurlarında değişime direnen fonetik unsurlar da bulunmaktadır. En dirençli unsurlar /h/ ve /g/ fonemleridir: *tohuyèr, yoñ, çocuh; öğretmişti.*

60+ alıcı ağız konuşurlarında özellikle belirli birkaç morfolojik unsurun değişime direndiği görülmüştür. Morfolojide genellikle tam koruma hâkimdir. Ancak; alıcı ağızda unsurların bütünüyle değil de yalnızca kısmî olarak korunabildiği durumlar da mevcuttur ve bunlar değişim karşısındaki direnişin kırılmaya başladığını gösterir. Öyle ya da böyle bir değişim artık başlamıştır. Dolayısıyla bu tür örnekler, *değişim* kısmındaki örneklerle aynı olacaktır. Tıpkı yarım bardak suyun birine göre yarısının dolu, bir başkasına göre yarısının boş olarak nitelendirilmesi gibi bir alıcı ağızdaki kısmî değişime uğramış örneklerin değerlendirilmesinde de yalnızca bakış açısı değişecektir.

-mAmış zarffiil eki (*alıcı ağızda*) *bu emekli olmamış kattiyen ben bunu birahip çıhmam = (standart varyantta) bu emekli olmadan ben bunu bırakıp çıkmam.*

-AndA zarffili: Değişime direnen diğer unsurlardan biri de budur: *arayanda, gelende...vs*

-If geçmiş zaman eki Ayrancılar'a yalnızca birkaç ay önce gelmiş 60+ alıcı ağızda yerel ağızdaki fonetiği ile birlikte korunmaktadır. Ancak 60+ yaş grubunda olup da 11 yıl önce Ayrancılar'a göçen alıcı ağızda ise unsurların fonetik yapısında değişimler meydana gelmeye başlamıştır (/f/>/p/). Dolayısıyla bu unsur için hem tam, hem de kısmî korumadan bahsedilebilir. Bu değişimde elbette ki ilişki süresi etkili olmuştur: (*Alicı ağızda*) *çocuklar bağ yapıflar = (Standart varyantta) çocuklar bağ yaptılar; (Alicı ağızda) indi köyde bir iki evimiz kalıp = (Standart varyantta) şimdi köyde bir iki evimiz kaldı. -if* eki, morfolojik ve fonetik bütün yönleriyle korunurken; *-ip* şeklinde değişime uğramış varyantında yalnızca morfolojik özelliğinin (geçmiş zaman eki olarak kullanılma özelliğinin) korunmaya devam ettiği görülüyor. Dolayısıyla *-ip* varyantı bir kısmî koruma örneğidir.

+lih isimden isim yapım ekinin tek şekilli olarak kullanılması: *irehmetlih kaynanam bana öğretmişti.*

-èr şimdiki zaman eki: (*Alicı ağızda*) *çel çocuh hasta olèr = (Standart varyantta) çoluk çocuk hasta oluyor.*

60+ konuşurlarda Farsça *ki* edatıyla kurulan cümle yapısının dayanıklı olduğu anlaşılıyor: (*Alicı ağızda*) *bana dediler gel = (Standart varyant) bana gel dediler; (Alicı ağızda) insan kıymèrdi baña = (Standart varyant) insan bakmaya kıyamıyordu.*

2. Değişim

Alicı ağızdaki yerel unsurların değişime karşı dirençlerini az ya da çok kaybetmeye başladıkları anda bir değişimden bahsedilir.

Ayrancılar'daki derlemelerde alıcı ağzın, prestijli varyant karşısında kendini standartlaştırmaya çalıştığı gözlenmiştir. Üstelik bu durum, çok yakın zamanda Ayrancılar'a gelmiş olan ağzılar için de geçerlidir.

Ağız ilişkisinin bu özelliği, kuramlarını kullandığımız dil ilişkisinin aynı şartlardaki durumundan farklılık gösterir. Eğer ilişki diller arasında olsaydı, beklenen, henüz 3 ay kadar

kısa bir süre içerisinde herhangi bir şeyin değişmemesiydi. Çünkü farklı iki dil arasındaki tipolojik mesafe ile aynı ülkedeki standart ve yerel varyant arasındaki mesafe arasında çok fark vardır. Başka bir deyişle, diller arasında belli bir tipolojik mesafeden söz edilebilirken, yerel ve standart varyant arasında bu mesafe yok denecek kadar azdır.² Örneğin bir Rus vatandaşının Türkiye’de geçireceği ilk aylarında Türkçeyi hemen edinemeyecek olması beklenen bir durumdur. Fakat Azerbaycan’dan Türkiye’ye göçen biri için diller arasındaki tipolojik mesafe daha az olduğundan edinim diğerine göre daha hızlı olacaktır. Fakat aynı durum ağızlar söz konusu olduğunda edinim süresi daha da kısılacaktır. Çünkü standart varyant ile yerel ağızlar arasında herhangi bir tipolojik mesafeden bahsetmek zordur. Bu yüzden de dillere kıyasla ağızları edinmek daha kolay ve hızlıdır. Üstelik alıcı konuşur henüz kendi yerleşim biriminden ayrılmadan önce bile standart varyantı tüm özellikleriyle tanımaktadır. Bu sebeplerle Üçtepe’den Ayrancılar’a yalnızca 3 ay önce gelmiş olan, üstelik de yaşı 60+ konuşurda bile bu değişimlere rastlanmıştır.

2.1. Kaybetme

Alıcı ağızdaki yerel unsurların tamamıyla kullanımdan düşmesidir. Bu durum genellikle kültür kelimeleriyle ilgilidir.

Örneğin Üçtepe’deki Terekemelerce halen kullanılan *selef* “toklu (bir yaşındaki kuzu) parası” sözü, artık Ayrancılar’daki Tereme ağzında rastlanmamaktadır. Çünkü bir kültür değişimi söz konusudur ve günlük hayatlarında bu sözün geçeceği bir bağlam oluşmamaktadır. *tırpan çekmek* “tırpanla ot biçmek” de bu konuda verilebilecek başka bir örnektir. Bu tür kelimeler, yaşam tarzının değişmiş olmasından dolayı kullanımdan düşmüştür.

Bir neslin yaşam kültüründeki değişme ile bu tür sözlerin kullanmaması, gelecek olan sonraki nesillerin bu sözleri hiç duymamasına sebep olacak ve bu süreç böyle ilerledikçe yeni nesillerde tamamen zihinlerden de çıkacaktır. Yani tam anlamıyla bir kayıp gerçekleşecektir.

2.2. Eklenme

Alıcı ağıza, standart varyanttan yeni özellikler ya da unsurlar eklenmesidir. Bu eklenme iki şekilde olabilir:

1) Kaynak varyant unsurunun pek çok özelliğinden yalnızca bir ya da birkaçının alıcı ağız tarafından kopyalanmasıdır. Böyle durumlarda alıcı ağız ve kaynak ağız arasında ara biçimlerin ortaya çıkma ihtimali söz konusudur. Buradaki unsurların *koruma* başlığı altındaki, *kısmî koruma* ile ortaklaştığından daha önce bahsedilmişti. Dolayısıyla burada yine aynı örnekler olacak, ancak bu kez onlara bakış açısı “değişim” odaklı olacaktır.

Memleket nere ani: Üçtepe’deki konuşurların, kendinden büyük ya da küçük bayan muhatabına *ana* diye hitap ettiği belirtilmişti. Ayrancılar’a 3 ay önce gelmiş olan 60+ ağızda hitabın *ani* şeklinde değiştiği de söylenmişti. Bu örnekte görüldüğü üzere yerel ağızda *ana* olan unsur, kaynak ağızdaki *anne* unsurunu bir bütün olarak değil de yalnızca son hecesindeki incelik özelliğini kopyalamıştır. Sonuçta ortaya çıkan *ani*, yerel ağızdaki *ana* ve kaynak ağızdaki *anne* unsurlarından farklı yeni bir varyanttır. İki ağız arasında şekillendiği için de bir ara varyanttır.

3 ay önce Ayrancılar’a gelmiş 60+ ağızlarda dahi şimdiki zaman ekinde ara varyantlar da sıkça ortaya çıkmaktadır: *bilmiyrum* (*bilmirem* ve *bilmiyorum* arasında bir varyant), *onun geldiğini ben bilmiyorum* (prestijli varyant yapısı sunmakta fakat kelimedeki vurgu yerel ağızla ortaklaşmaktadır).

² Aslında bir ülkedeki yerel ağızlarla standart varyant arasında genel anlamda hiç fark yoktur da denebilir. Ama örneğin Türkçenin doğu grubu ağızlarında zaman zaman kullanılan ki’li cümlelerin varlığından haberdarız. Bu cümle tipolojisi, Türkçeye değil, Hint-Avrupa dillerine aittir. Dolayısıyla yalnızca bunun gibi olası nadir farklılıklar yüzünden “neredeyse hiç yoktur” demeyi daha uygun gördük.

2) Alıcı ağızda herhangi bir karşıtı olmayan yeni unsurların kaynak ağızdan alıcı ağıza kopyalanmasıdır.

Yine yaşam kültürünün değişimi ile alıcı ağzın sözvarlığına yepyeni unsurlar eklenebilir. Üstelik bu durum, konuşurların yaş ya da göç etme sürelerinden bağımsızdır: *orda bi başladım staja; bu inci sentırı (center'ı) kendileri kullanacaklar; holding olarak kullanıyorlar, inci akü çıkarıyorlar, ama fabrikayla hisseleri var; opel geldi, ariston var; klima, ufo... vs.*

Üçtepe'deki tarla kültürünün yerine Ayrancılar'da bağ kültürü vardır. Dolayısıyla söz varlığı da buna göre değişikliğe uğramaktadır. *Çocuklar bağ yapıflar.*

Üçtepe köyünde düğünlerde *bar* oynanırken, Ayrancılar'daki düğünlerde daha çok *Roman havası* oynanmaktadır. Üçtepe köyündeki bir düğünde Roman havasının çalması ya da Roman havası oynayanların olması bugünkü şartlarda pek mümkün görünmemektedir. Bu yüzden Üçtepe ağızda düğün konusu bile geçse *Roman havası* ifadesinin kullanımı beklenmez. Fakat Ayrancılar'da kültür etkileşimi ile birlikte günlük hayatta bu ifade kullanılır olmuştur: *burdaki gibi roman havası bizde yok.*

2.3. Değişirme

Alıcı ağızdaki morfolojik, semantik, leksik unsurların kaynak ağızdaki karşılığı ile birebir değiştirilmesidir.

Değişirme de aslında alıcı ağızda sabitlenmiş ya da sabitlenmemiş olması dikkate alınarak iki farklı boyutta düşünülebilir. Birincisi alıcı ağzın değişirme işlemi kalıcı olma yönünde ilerlettiği bir değişirme; ikincisi ise prestijli varyant konuşuruyla karşılaşmalarından doğan ve kısa süreli olarak muhafaza edilebilen değişirmedir. Aslında bu ikisini birbirinden kesin bir çizgiyle ayırmak oldukça zordur. Çünkü Fishmann'ın da belirttiği gibi, dil değişiminde/kaymasında *muhatapla* birlikte *konuşur, mekan, zaman* ve *konu* önemli unsurlardır (Fishmann 2000). Tüm bunlara göre bu durum sürekli değişiklik gösterecektir. Fishmann her ne kadar bunu *dil kullanımı* için söylese de, aynı şey, *ağız kullanımında* da etkilidir.

Ayrancılar'daki konuşurların büyük bir kısmı sohbetin ilk dakikalarında yapabildikleri kadar prestijli varyant konuşuru olmaya çalıştılar. Bu esnada pek çok değişirme yapıldı. Ancak sohbet ve samimiyet ilerledikçe muhatapın kimliği geri plana itildi ve bu sebeple zaman zaman yerel ağıza doğru kaymalar görüldü.

Değişirme leksik, fonetik, morfolojik unsurların her alanında kendini gösterebilir. Söz varlığı değişimi 60+ alıcı ağızda dahi tespit edilmiştir. Yerel ağzın *bebe* sözü, kaynak ağızdaki *bebek* ile değiştirilmiştir: *abu bebekler var*. Orta yaş grubunda yerel ağızdaki **nene** için *anneanne* ve *babaanne* kullanımı dikkat çekicidir. Dolayısıyla bunlar da zayıf unsur olarak nitelendirilebilir: *anneannem dokdor gibi bir kadındı; gelinlik dikedir benim babaannem (Ayten).*

Kanfet «şeker» sözü orta ve daha genç kuşakta artık kullanılmıyor. Ancak özellikle sorulduğunda ortaya çıkıyor.

<i>Konuşur</i>	- Gelinin kafaya çerez atar, para atar, şeker atar.
<i>Derlemeci</i>	- (Bir süre sonra sorar) Şekere kanfet de der miydiniz?
<i>Konuşur</i>	- Evet kanfet derdik.

60+ ağızlarda kullanılan zarflardan bazıları (örneğin **ele** “öyle” zarfı) 60+ değil ancak orta yaş grubundan itibaren zayıflamaya başlamaktadır: *öyle de geldim, hayat öyle böyle bir şekilde devam ediyor.*

Değişirme fonetik yapıda da kendini gösterir. Yerel ağızdaki *yoñ* “hayır, değil, asla, katiyyen” sözünün sones ünsüzü, kaynak ağızdaki karşılığı /k/ ile değiştirilmiştir. 60+ yaş grubunda rastlanmayan bu değişirme orta yaş grubundan itibaren yaygın olarak görülmektedir: (*Çay içecek misin sorusunun cevabı*) *yok, içmicem.* 60+ tüm konuşurların

ağzında dayanıklı olarak belirlenen /h/ fonemi, orta yaş grubu için zayıf bir unsurdur: *birakmyolardı, çıkarıyolardı, yakardılar, olarak. /h/ fonemi orta yaş grubunda genellikle bu fonemi taşıyan yerel sözcüklerle birlikte geçer: nohsa, dırmıh... vs.*

Morfoloji alanındaki yaygın değiştirme zaman eklerinde tespit edilmiştir. 3 ay önce Ayrancılar'a gelmiş 60+ konuşurda bile **şimdiki zaman ekinin** ilk dakikalarda dahi değiştiği gözlenmiştir: *Çıldır'dan geliyolar, Çıldır'da kalıyolar, fabrikada çalışıyor...vb.* 30+ yıl önce Ayrancılar'a gelmiş orta yaş konuşurlarında şimdiki zaman eki olarak artık genellikle *-yo* kullanılmaktadır: *ondan diyom ya, hiç garipsemedik; kapıya bal vuruyo, ağzına veriyo, onu hanım biliyo, ben bilmiyom, sağdıç evinde yapıyoz ya, kullanyolar; adamı alıyos arabalara bindiriyos adam kayboluyo, ağılyo ağılyo bayılıyo, utanıyom, bırakıyon, doğruyon.* Gelecek zaman ekinin de orta yaş grubundan itibaren kaynak ağız unsuruyla değiştirildiği gözlenmiştir: *ya çobanlık yapçan, yapçak bişey yok, yok çay içmicem, çay içcen mi.* Dolayısıyla gelecek zaman eki bu grup için zayıf bir unsurdur.

Değiştirme zaman ekleri dışındaki diğer morfolojik birimlerde de görülür. Örnek olarak;

-AndA yerine diğer zarf-fiil ekleri (*-Inca, -dl ml*): 11 yıl önce Ayrancılar'a gelmiş 60+ konuşurlar, *-AndA* zarf-fiilini kullanmaya devam ederlerken, orta yaş grubu konuşurlarında bir değişim gerçekleşmiştir: *buraya gelince garipsemedik, yaz oldu mu kaçıyodum.*

SONUÇ

Diyalektoloji alanında yapılan çalışmalar genellikle bir yerel ağzın monografik tarzda betimlenmesi şeklindedir. Bunun için öncelikli olarak yerel ağız konuşurlarının kendi yerleşim biriminde yaşıyor olmaları hususuna dikkat edilir. Ancak, bu bildiriyle kendi bir yerleşim yerinden başka bir yere göçen konuşurların da ağız özelliklerinin analiz edilebileceği gösterilmek istendi. Bunu da sistemli bir şekilde yapabilmek için, dil ilişkisinin kuramlarından yola çıkarak bir model geliştirilmeye çalışıldı.

Geliştirilen bu model ile Ayrancılar'daki Üçtepelili Terekemelerin ağız durumu hakkında şu sonuçlara varıldı: Koruma ve değişim dilin leksik, fonetik, morfolojik, semantik veya sentaktik her alanında kendini gösterebilir. Koruma oranı özellikle 60+ ve yakın bir zamanda göç etmiş ağızlarda daha yüksektir. Yaşın ilerlemesiyle ağzın değişimi arasında ters orantı olduğu tespit edildi. Konuşurun yaşı ne kadar ileri olursa, ağız değişimi o kadar yavaş olmaktadır. Özellikle genç yaş grubunda ise değiştirme olayının neredeyse tamamlandığından bahsedilebilir. Özellikle çocukların dâhil olduğu çok genç nesilde ise artık alıcı ağız ile kaynak ağzın birbirinden ayrılamayacak derecede aynılaştığı tespit edildi.

KAYNAKÇA

BOSSONG, G. & COMRIE, B. & MATRAS, Y., **Empirical Approaches to Language Typology**, Mouton De Gruyter, Berlin-Newyork, 2007.

FISHMAN, J. A., "Who Speaks What Language to Whom and When?", **The Bilingualism Reader**, Ed.: Li Wei, Routledge, London and Newyork, 2000.

JOHANSON, L., **Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler**, Çev: Nurettin Demir, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

THOMASON, S. G., **Language Contact**, Edinburg University Press, Edinburg, 2001.

Türkiye İstatistik Kurumu Web Sayfası, <http://www.tuik.gov.tr/Start.do>

GÜNÜMÜZDE MUŞ VE AZERBAJCAN'DAKİ MEYDAN GÖSTERİLERİ, ÇOCUK OYUNLARI

Aynur İBRAHİMOVA *

ÖZET

Makalede, Muş ve çevresinde kökü çok eskilere dayanan, çocukların sıkça oynadıkları oyunlarlar araştırmaya alınmıştır. Çocuk oyunlarının ortaya çıkması ve gelişim yolları onların toplama, araştırma ve tasnifinden bahsedilir. Aynı zamanda makalede Muş ve Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerindeki çocuk oyunlarının, meydan gösterilerinin versiyonları, araştırılması ve Anadolu varyantlarının karşılaştırmalı tahlili yapılmıştır. Çocuk oyunlarının çeşitli versiyonlarının tasviri, fiziksel terbiye sürecini yaratıcı yöntemlerle, oyunlar aracılığıyla yapılması, fiziksel, zihinsel ve ruhsal sağlığın garantisi olarak, halk oyunlarının özellikle çocukların kimlik gelişmesindeki öneminden bahsedilir.

Çocuk oyunları, halkımızın zengin ve eşsiz söz hazinesi olan halk biliminin en eski türlerindedir. Çocuk oyunları ve meydan gösterileri arkaik düşünceleri ve Türk boylarının erken gelişme yolunu yansıtır.

Halk oyunlarının tarihi çok eskiye dayanır, aklın toplum hayatına henüz tam hâkim olmadığı zamana aittir ve yaşı ise her milletin, etnosun yaşı kadardır.

Halk oyunlarının geniş bir bölümünü çocuk oyunları oluşturur. Çocuk oyunları, dans ve tören oyunları temelinde oluşmuştur ki, bu oyunlarda inanç ve itikad daha güçlüdür.

Muş ve çevresinde sıkça oynanan 'Dadduhal', 'Ebe Oyunu', 'Holoç', 'Moza (Cız)', 'Dellur Ağaç', Azerbaycanda oynanan "Qaçdı-Tuttu", "Şapka Vurdu", "El Bende", "Çiling Ağaç"- "Çat Cıngır Oyunu", "Gizir-Gizir", "Topaldıqaç", "Üzengi" gibi oyunlar çok eski zamanlarda çocuklar arasında geniş yayılmıştır. Dikkatle incelediğimizde anlaşılıyor ki, her oyun çocuklarda belli alışkanlıklar kazandırmaya hizmet etmiştir. Örneğin, "Qaçdı-Tuttu" da kısa yollar ve seri hareketlerle kaçanı yakalamak, "El Bende" oyununda yüzmek veya suda boğulana kurtarmak, "Çiling Ağaç" da kuvvetli darbe ile herhangi bir eşyayı daha uzağa fırlatmak gibi sonradan hayatta gerekli olabilecek alışkanlıkları küçük yaşlardan çocuklara öğretiliyor.

Geniş bir alanda yayılmış bu halk oyunları örneklerdeki üslup orijinalliyi, konusu, karakterlerin çeşitliliği ile Halk Edebiyatımızda kendisine özgü bir yere sahiptir. Azerbaycan'da oynanan bu oyun türleri ortak özelliklere sahip olmakla beraber, aynı zamanda bu alanda yaşayan insanların günlük yaşamını, geleneklerini, düşüncelerini, psikolojik durumunu, geçimini yansıtarak kendine özgü özelliklere sahiptir.

Malesef, halk arasında oynanan bir zamanlar yaygın olan meydan gösterileri ve çocuk oyunlarının birçoğu Muşta olduğu gibi Azerbaycandada orijinalliyinikoruyamamış, tahriflere maruz kalmıştır.

Çocuk oyunları her zaman yeniliğe, gelişime yol açan halk bilim örneğidir.

Sahip olduğumuz birçok millî-manevi değerlerimizi kaybetmemek için meydan oyunlarını ve bazı çocuk oyunlarını halktan toplamak ve yayınlamak gerekir.

Anahtar Kelimeler: Muş, Azerbaycan, Halk Bilimi, Çocuk Oyunları, Sınıflandırma, Fiziksel Terbiye.

İnsanlık tarihinde öyle milletler vardır ki, onların teşekkül ve gelişim tarihi dünya uygarlığında sahip olduğu yer, başka eski kültürlerin tarihinin incelenmesi ile karşılaştırıldığında çok az öğrenilmiştir. Büyük bir arazisi olan eski devlet ve kültür tarihine sahip olan Türk halklarının tarihi, kültürü birbirinden ayrı değil, genel Türk tarihi kontekstinde araştırılmalıdır.

Azerbaycan halk edebiyatının tarihine baktığımızda, görüyoruz ki, Türk etnosuna ait plan tüm halkların ağız edebiyatı bir coğrafyada oluşmuş, biçimlenmiş ve gelişim yolu geçirmiştir. "Eski Türklerin vatanı ortaçağdan beri Türkistan olarak bilinen geniş bir arazi olmuştur. Kuzey Kögmen (Sayan) dağlarına, Sibiryaya ormanlarına, Güneyde Tibet, Doğu Pasifik Okyanusu'na, Sarı Denize, Batı'da ise Aral gölüne, Hazar Denizi'ne, sonraları ise Batı Avrupa'ya kadar uzanan bu coğrafyada Türk atlısının ayak seslerini eski dönemlerin tarihçileri hala duymaktalar. Arkeoloji araştırmalar gösteriyor ki, söz konusu olan geniş coğrafyada Türklerden önce herhangi etnos-halk tarafından seri şekilde oluşturulmuş maddi kültürün izlerine tesadüf edilemez. Ve bu coğrafyanın ilk destanlarını Türkler söyledikleri gibi, ilk şarkılarını da Türkler okumuş, ilk yazıları da Türkler tarafından yazılmıştır." (Caferov,2004:322)

* Doç. Dr., Milli Bilimler Akademisi, Folklor Enstitüsü, ibrahimova_a@mail.ru

Türk halkının geleneklerini ve etnografisini yansıtan halk oyunları ve meydan gösterileri millî manevi değerlerimizi, soy kökümüze bağlılığımızı yansıtmaktadır. Tarihi çok eskilere dayanan bu oyun ve gösteriler çeşitli törenleri yansıtan eski folklor örnekleri olmakla birlikte, insanlarda yüksek insani duygular, kötü güçleri cezalandırmak, iyileri ödüllendirmek gibi olumlu nitelikler aşılır. Bu oyunların temelinde, yüksek halet-i ruhiye, fiziksel aktivite, ruh sağlığı, zihinsel güç ve sağlık dayanır.

İlk çağın ürünü olan halk oyunları, aklın toplum hayatına henüz tam hâkim olmadığı zamana ait ve milletin kendini ifade aracıdır. Yaşı çok eskilere dayanarak, her milletin, etnosu yaşı kadardır. İnsan var olduğu ilk günden itibaren oyunlar da oluşmuş, düzenlenmiş, zamana ve mekâna göre değişmiştir. Her bir halkın kültürünü yansıtan halk oyunları onun mantalite göstergesidir.

Türk halklarının geleneksel oyun kültürü eski, sağlam, kapsamlı ve renklidir. Üç bin yıllık tarihi geçmişinde çok istilalara maruz kalan, çok hâkimiyet mücadelelerine şahit olan, birçok imparatorluklara ev sahipliği yapan Muş vilayetinde, etnik grupların çeşitliliği, folklor örneklerinin zenginliğine yol açar. Muş ilinde ve çevresinde oynanan çocuk oyunları, meydan gösterileri orijinalliyi ve zenginliyi ile karakterize edilir. İster Azerbaycan'da, gerekse Muş'ta oynanan çocuk oyunları, arkaik düşüncelere kapalı ve yerel etnoslarının erken gelişim yolunu yansıtan özelliklerle zengindir. Oyunlar, folklorun en eski türlerinden biridir, sözlü geleneğe göre, halkın yaratıcılık örneği olup, halk yaşamının çeşitli yönlerini maişetini, çeşitli merasimlerini, eğlence dünyasını yansıtır. Tarihi çok eskilere dayanan, halkın çeşitli dönemlerinde geleneklerini, görüş, inanç ve itikatlarını, etnografisini kendinde yaşatan bu oyunların bir kısmı kuşaktan kuşağa geçerek günümüze kadar gelmiştir. Tabii ki, bu oyunlar tarihin gelişim yolunda ekonomik, sosyal, politik ve diğer süreçlerin etkisi ile önemli değişiklikler geçirmiştir. Halk oyunlarının büyük bir bölümünü oluşturan çocuk oyunları, aslında dans ve tören oyunları esasında oluşmuştur. Oyunları araştırırken “yağmuru ve güneşi çağırma merasimi” kendi seçimine göre önemlilik arz eder. Ahmet Caferoğlu, oyunlar zamanı okunan duaya Anadolu'da “Gode-Gode”, bazen “Kepçe Kadın”, bazen “Kepçe Gelin” veya “Çullu Kadın” denildiğini, Azerbaycan'da ise “Dodu-Dodu” adlandırıldığını belirtir. A. Caferoğlu'nun verdiği tasvire göre Safranbolu'da “Gode-Gode” yağışı çağırma merasimi gibi düzenlenir, uzun çuvaları olan kendine özgü kıyafetlerdeki çocuklar şarkı söyleyerek, kapı kapı dolaşarak, erzaktan oluşan hediyeleri toplarlar, en büyük çuvalı taşıyan onların büyüğü olur, verilen bahşişler onun boynundan astığı çuvala toplanılır ve sonra aralarında bölünür ve oyun biter. Ahmed Bey okunan şarkıları da araştırmasına ilave eder:

*“Gode-gode göl olsun,
Evin önü sel olsun.
Arpa, buğda çox olsun,
Göydən rəhmət, yerdən bərəkət!
Bi deyim un, bi deyim su,
Dəyməndə oluk daşacaq,
Qurbalar içəriyə qaçacaq.
Godecuğum bəxşiş verürsə,
Rəhmət göydən yağacaq
Ver, Allahım, ver” (Caferoğlu, 1940:26)*

Azerbaycan'da “Godu-Godu”nun yağmuru değil, güneşi çağırma töreni gibi yapıldığını ve bir kadar farklı olduğunu bildiren A.Caferoğlu burada tahta kaşık veya kepeçeden bir “gelincik” düzelterek onun boynundan kehribar tespih asarak, süslenildiğini, çocuklar şarkıları söyleyerek evlerden bahşiş topladığını göstermiş ve bu şarkıları örnek olarak araştırmasına dâhil etmiştir. (Caferoğlu,1940:26)

Erzurum, Ehlet, Van bölgelerinde, Azerbaycan'da ve Terekemelerde bu merasimden sonra yenilen yemeğin - şilenin adının Şamanizmden kalan “şölen”in deyişilmiş şekli olması ihtimalini ileri süren A.Caferoğlu Anadolu'da “adak aşı”, Azerbaycan'da ise “feseli” isimli yemeğin yenildiğini hatırlatmıştır. (Caferoğlu,1939:146)

Türkiye'deki çocuk folklorunun araştırılması 1900'lü yıllarda başlar. Türk edebiyatında çocuk oyunlarının değerlendirilmesi ve tesnifatına daha çok yer vermiş olan Pertev Naili Boratav ve Metin And'ın araştırmalarını da göre biliriz. Pertev Naili Boratav, “100 Soruda Türk Halk Edebiyatı” adlı eserinde çocuk oyunlarını beş gruba ayırır: “Sadece çocuklara özgü oyunlar”, “Talih, kumar, fal, niyet oyunları”, “Büyülük ve törenlik oyunları”, “Beceri ve güç oyunları”, “Zekâ oyunları” ve “ Katışimli oyunlar”. Boratav, “Sadece çocuklara özgü oyunları” da kendi içerisinde “Büyüklerin küçükler için çıkardığı oyunlar”, “Çocukların kelime oyunları” ve “Takım halinde, danslı, türkölü oyunlar ve basit taklit oyunları” şeklinde tasnif eder. (Boratav, 1969:236-237) Metin And, “Oyun ve Büyü Türk Kültüründe Oyun Kavramı” adlı eserinde, oyunları “Anadolu dansları”, “Anadolu dramatik oyunları” ve “Çocukların, gençlerin, yetişkinlerin oyunları” şeklinde üç gruba ayırır. (And, 2012:143-289)

Azerbaycan'da halk oyunların incelenmesi 19. yüzyılın başlarında M.Ş. Vazeh, M. Mahmudbeyov, S. A. Şirvani, A. Şaig, F. Köçerli'nin folklor örneklerinin aynı zamanda, halk oyunlarının tetkik ve tebliği ile başlamıştır. Daha sonraları da folklor araştırmaları tarafından Azerbaycan halk oyunlarının ve eğlencelerinin öğrenilmesi alanında çeşitli araştırmalar yapılmış, farklı farklı oyunlar toplanarak yayınlanmıştır. Halk oyunu ve meydan gösterilerini inceleyen bilim adamı Azad Nebiyev, “El Nağmeleri, Halk Oyunları” kitabında halk oyunlarını tasnif ederek, beş gruba ayırmıştır: 1. Dans zamanı oyunlar; 2. Tören oyunları; 3. Maişet oyunları; 4. Sosyal mazmunlu oyunlar; 5. Çocuk oyunları. Yazar, halk oyunlarının genellikle tasnif grubundaki sıralamasına göre gelişim aşamasından geçtiğini kaydetmiştir. (Nebiyev, 1988:135-136)

Eles Kasimov ise ilk kez halk oyunlarını geniş ve sistemli şekilde inceleyerek, “Azerbaycan Halk Oyunları” kitabında halk oyunlarını konu ve içerik özelliklerine göre sınıflara, ritüel mahiyetli ve profan içerikli oyunlara ayırmıştır. Ritüel amaçlı oyunlara: dans içi oyunları, büyü özellikli oyunlar, sosyal mazmunlu ve çocuk oyunlarını ait etmiştir. Profan içerikli oyunlara maişet merasimi oyunları, sosyal mazmunlu oyunları ve çocuk oyunlarını ait eder. E. Kasimov bu ayırımın şartlılığını da belirterek: “Azerbaycan halk oyunlarının sınıflandırılmasında karşılaşılan boşluk bir de Türk halk oyunlarının şimdiye kadar karşılaştırmalı araştırılmamasından doğar. Doğru, Türk halk oyunlarının karşılıklı şekilde öğrenilmesi önemli konudur ve muhtemelen yakın zamanın da işi değil. Çünkü bu kadar zengin hazine sadece genel Türk çapında incelenmiştir, hatta birçok durumda farklı farklı Türk illerine ait halk oyunları da sistemli şekilde incelemeye tabi tutulmuştur. Böyle olduğu takdirde de halk oyunlarının şimdiki halde herhangi bir şekilde sınıflandırılması şartı özellik taşır. Oysa toplanan malzemenin sınıflandırılması bilimsel araştırmanın birinci görevidir.” (Kasimov, 2006:100-102) Eles Kasimov'un Türk halk oyunlarının karşılaştırmalı, karşılıklı şekilde öğrenilmesi alanında hizmetleri inkâr edilemez.

Halk oyunlarının daha kâmil ve ilk örnekleri merasim törenleri ile ilgilidir. İlk biçimlerini koruyamamış, güçlü tahriflere ve dönüşümlere uğramış, sonradan çocukların yaş özelliklerine ve psikolojisine uygunlaştırılarak yeniden işlenmiştir. Fakat bize ulaşan oyun örneklerinde bazı arkaik öğeler, erken dönemlerin tören izleri ve gelenekleri korunmuştur. Dediklerimi örneklerle onaylayalım:

Bildiğimiz kadar Muş ve çevresinde çocukların sıkça oynadıkları oyunların başında “Dadduhal”, “Ebe Oyunu”, “Holoç”, “Moza (Cız)”, “Dellur Ağaç” durur. Bu oyunların da kökeni eskilere dayanır, ne yazık ki, artık çocuklar tarafından çok fazla oynanmamakta ve unutulmaktadır.

Muş versiyonu: Moza (Cız): Holoç oyunundaki moza (taş) burada oyunun konusudur. Üç ya da beş kişi ile oynanır. Lap denen ele sığacak kadar düz taşlarla oynanan bir çizgi oyunudur. 25-30 cm çapında bir daire çizilir. Ortasına “moza” denilen yuvarlağa yakın taş bırakılır. Altı yedi metre uzaklığa bir metrelik çizgi çizilir. Her oyuncu sırayla çizgiden attıkları laplarla mozayı dairenin içerisinden çıkarmaya çalışırlar. Mozayı daireden çıkaran oyuncu her vuruşta yeniden oynanmaya hak kazanır. Belirlenen oyu sahasının dışına çıkana kadar oyun devam eder. Oyun, puanlama sistemi ile oynanır. Bu durum sıradaki oyuncu

bitinceye kadar ya da sıkılıp pes edinceye kadar devam eder.
<http://www.muskulturizm.gov.tr/TR,56126/cocuk-oyunlari.html>

AZERBAYCAN VERSİYONU: “MOZATAŞ” OYUNU

“Oyun iki çocukla oynanılır. O, küçük yuvarlak bir taş bulur, buna moza denilir. Mozanı büyük bir taşın üstüne koyup, kendi aralarında çizgi çekerler. El boyda yassı taş alırlar. Bunun da adı löpükdür. Çocuklardan biri mozadibi olur, öteki löpük atar. Löpüyü atan çizgiden öne geçerse, oyunbozanlık etmiş olur. Öteki çocuk yeniden atmasını talep eder. Löpük mozanı vurup yıkarsa, mozadibi gidip onu getirmelidir. Yok, eğer vuramazsa, oyuncuların yeri değişir. Aynı şekilde mozadibi mozanı getiremezse, taşı atan elindeki taşla mozanın yerine vurur, onu kışkırtmaya çalışır:

“– *İşlə, canın tərləsin,*

– *Tərləməsə, çərləsin.*” (Gafarlı, 2013:458)

Oyunun kuralları neredeyse aynıdır. Muş varyantından farklı olarak, Azerbaycan versiyonunda tekerleme korunmuştur.

Muş variantı: Dellur Ağaç: Çelik çomak oyununun aynı olmakla birlikte ilimizde değişik şekilde oynanan versiyonu da vardır. Şöyle ki: iki, dört ya da altı kişi ile oynanan bir oyundur. Dört beş metre çapında büyükçe bir daire çizilir dairenin tam ortasına küçük bir çukur açılır, yumruk büyüklüğündeki çukurun üzerine Dellur denilen küçük sopa bırakılır ve değenek denilen uzun sopa çukurun içine sokularak destek alındıktan sonra yuvarlağın ortasındaki oyuncu tarafından yuvarlağın dışında uzağa fırlatmaya çalışır delluru (küçük sopayı) havada iken yakalayan rakip oyuncu direk oyunu başlatmaya hak kazanır, eğer yakalayamamışsa delluru düştüğü yerden alarak ötedeki büyük dairenin içerisine atıp denk getirmeye çalışır. Dairenin içerisindeki oyuncu da rakip tarafından atılan delluru dairenin içine sokmamak için değeneğiyle (çomağıyla) hamle yapar bu oyun dellur daireye sokulana ya da ebe delluru havada yakalayana kadar aynı kişilerce devam ettirilir. Unutulmaya yüz tutmuş olan bu oyun tarzının kurallarıyla şu anda Avrupa’da oynanan beyzbola benzemesi dikkate şayandır. Biri uzun diğeri kısa iki sopa kullanılarak oynanır. Kısa olan ve sürekli yerde kalan sopa, uzun sopayla uç kısmına vurularak havalandırıldıktan sonra, en uzak noktaya ulaştırılmaya çalışılır. Kısa sopaya, üç kez havalandırıp vuramayan oyuncu, sırasını rakibine verir. Sopayı en uzak noktaya atan oyuncu, oyunu kazanmış olur.

Azerbaycan’da bu oyunun adı “Çiling-Ağaç” (Çiliy-Ağaç”, “Çilik-Ağaç”)dır, genellikle iki türlü oynanılır:

• Birinci Yöntem

Oyun iki veya üç erkek çocuğuyla oynanır. Her oyuncunun bir değneği ve “peli” olmalıdır. Pel, bir karış uzunluğunda her iki ucu düz kesilmiş çubuktan yapılır. Büyük yuvarlak çizik çizilir. Peli çizgiye konulur. Oyuna kura ile başlanılır. Oyuncular bir bir değnekle pele vurur, onu yerden biraz aralayarak, ikinci kez değnekle vurulur ve çizgiden çıkarmaya çalışırlar. Belirtilen kuralla oyuncular birbirleriyle yarışılır.

• İkinci Yöntem.

Bu yöntemde, oyuna başlamadan önce ilk yöntemin kuralları uygulanır. Ama pel bir kadar uzun olur. Çizgi daha uzun çekilir. Oyuncular kura ile oyuna başlayarak bir bir çizginin üzerinde durur, sol ellerinde dikey tuttıkları peli yukarıdan aşağı doğru atar, sağ ellerindeki değnekle peli yüksek sesle vurarak uzaklaştırırlar. Kim peli daha uzağa atarsa oyunu kazanmış olur.

Oyun sırasında fındık ağacının pürüzsüz filizinden oluşan, 50-70 cm uzunluğunda çubuk ve 15 cm olan başka bir çubuk kullanılır. Yukarıdaki aşamayı geçen ilk önce oyuna başlar. Büyük bir taş getirilip oyun başlanan yere konulur. Çilingi (15 cm lik çubuk) havaya atarak esas çubuk ile vurulur. Sonra ağacın bir tarafı taşa, öteki tarafı yere değdirilir. O biri oyuncu çilingi düştüğü yerden bu ağacı çilingle vurmalıdır. Bu hal 3 kez tekrar olunur. Bu

olmazsa oyunun şekli değişir. Şimdi çilingi vuran adam ortaya konulan taşı korumalı ve çilingin taşa çubuk kadar yaklaşmasına dikkat etmelidir. Yaklaşırsa oyunu kaybeder.

Her iki coğrafyada da oynanan oyunların ilginç yönleri, oyunların bir görev bölümü ile başlamasıdır. “Bulmacalar söylenilir ve kim cevabı hızlı ve doğru bulursa o başkan seçilir. Başkanı yönetmene benzete biliriz. Çünkü onun oyununu idare etmek, oyuncuların hatalarını düzeltmek ve onları yönetme yetkisi vardır. Başkan, bulmaca ve ya kura ile oyuncuları belirler, onları gruplara ayırır, sonra aralarında “rol dağıtırak”, görevlerini yerine getirmeyi talep eder.”(Gafarlı, 2013:446)

Bizim amacımız ise çocuk oyunlarını oynadığı zaman-mevsim bakımından sınıflandırmak ve müzikal açıdan analiz etmektir. Anadolu Türklerinin çocuk oyunlarını ayrıntılı olarak inceleyerek, yani konusu, oynanış biçimi, kullanılan araç-gereç, müzikal açıdan ve esasen de oynadığı zaman şartlarına dikkate alarak, onları iki büyük gruba ayırabiliriz; 1) Yaz oyunları, 2) Kış oyunları. Çocuk oyunları çocuk gelişiminde ikili rol oynar. Şöyle ki, bu oyunların bazıları çocukların konuşma becerisinin gelişimine, bazıları fiziksel gelişimine, bazıları yaratıcılığının gelişimine, bazıları ise dünya görüşlerini kavrama çerçevelerinin gelişimine ve ilerlemesine hizmet eder. Şarkılı çocuk oyunlarının şiirlerini ve melodik yapısını analiz ederken, bu oyunların bazen yukarıda bahsettiğimiz çocuk gelişiminin herhangi bir özelliğine, bazen de birden çok gelişim özelliğine hizmet ettiğini ortaya çıkartmış oluruz. Ancak bu özelliklerin hepsi de çocukların ahlaki ve bilişsel gelişiminde önemli rol oynar.

“Azerbaycan ve Anadolu'da oynanan çocuk oyunlarının esasen benzer ve aynı mantık-amaç çevresinde birleşmesi, benzerliklerin farklılıklardan daha fazla olması, ayrıca aynı örneklerin çeşitli versiyon ve seçeneğinin olması bizim genetik kodlarımızdan gelen, Türk milleti olarak aynı düşünce, aynı bakış açısına ve zengin kültüre sahip olduğumuzun bir göstergesidir. Arada olan farklılıklar ise çeşitli dönemlerde her iki bölgenin farklı etnik-siyasi gruplardan etkilenmiş ve birbirlerinden ayrı kalmaları sonucunda ortaya çıkmıştır.” (Memmedova, 2014: 175-178)

Azerbaycan ve Anadolu'da oynanan çocuk oyunlarını incelerken, örnekler esasında oyunları “gelenek ve göreneklerle ilgili oyunlar”, “günlük eğlenceler”, “arkaik içerikli oyunlar”, “dinin etkisiyle oluşan oyunlar”, “sosyal-siyasi tarihin ürünü olan oyunlar”, “çocukların konuşma ve beden eğitimi amaçlı oynanan oyunlar” olarak sınıflandırılabiliriz. Aile-maişet ile ilgili maişet merasimlerindeki gelenek ve göreneklerimiz her iki bölgede de oynanan çocuk oyunlarına yansımıştır. Maişet törenlerinden biri olan düğün, gelenek ve göreneklerimizle ilgili çocuk oyunlarına Azerbaycan'da “Kız kaçırdı”, Anadolu'da ise “Alaydan-Bulaydan” oyunları örneğinde düğün töreni ile bağlantılı gelenek ve göreneklerin izlerini görüyoruz. Yani, dört veya beş kişilik iki grup olarak oynanan “Alaydan-Bulaydan” oyununda her iki grup karşı karşıya durur ve kol kola girip dans ederek değişirler. “Alaydan-Bulaydan” oyununun değişmesinde kız alıp-verme, kız vermek için altın, ip isteme, “Kız kaçırdı” oyununda ise kız isteme, kız kaçırma gibi adetler yer almıştır. Tekerlemeleri farklı olsa da, aslında kız isteme ve düğün adetlerinin taklidinden oluşan her iki oyun da birkaç oyuncu ile grup şeklinde kızlar tarafından oynanır. Elde olan örnekler göre her iki bölgede çocukların oynadıkları oyunlar bir birlerine çok benzer ve benzer oldukları kadar da oynama yöntemleri: oyuna hazırlık, oyuncu seçimi, ceza verme, ödüllendirme, oyun sırasında söylenen tekerlemeleri de birbirine çok benzer. “Dellur ağaç”ın Muş versiyonunu ve “Çiling ağaç”ın Azerbaycan oyun versiyonunu karşılaştırdığımızda kolaylıkla yukarıda belirttiğimiz kanaate gelmiş oluyoruz. Eskimiş ve günümüzde çocuklar tarafından oynanmayan arkaik içerikli oyunların birkaç türüne Azerbaycan'da antoloji kitaplarında karşılaşıyoruz ki, bu oyunların Anadolu seçenekleri karşımıza çıkmaz. Elbette, bu, oyunların hiç Anadolu'da oynanmadığı anlamına gelmez. Kerkese bellidir ki, ortak destanımız olan “Kitab-i Dede Korkut”ta çocukların isim almak, yiğitlik göstermek adına güreş yapıldığı, okla, kılıçla savaş oyunları, at yarışları, at üzerinde çeşitli oyunlar oynadığı inkâr edilmez bir gerçektir. Çocukların savaş ve zor şartlara hazırlanması için büyük önem arz eden bu oyunlar, Türk

milletinin yaşam tarzına, bakış açısına, geleneklerine bağlıdır. Bugün bu tür oyunların ögesi ve unsurlarını hem Azerbaycan`da, hem de Anadolu`da düzenlenen bayramlarda daha çok büyükler tarafından gösterilen meydan temaşalarında görmüş oluyoruz.

Bilindiği gibi, Türk toplumunda bir erkeğin yiğit, cesur, mert ve güçlü olması istenildiği için çocukluktan itibaren eğitim ve öğretimi de bu yönde yapılırdı. Bu isteğin oyunlarda gerçekleştiğini erkekler tarafından oynanan “Kuşak tutmak” “Zorhanaçılık”, “Herbe-zorba”, “Bıçak-bıçak”, “Kılıç-kılıç” ve başka oyunlarda görüyoruz. Eskiden erkekler tarafından oynanan ve özel yetenek ve dikkat gerektiren bu gibi oyunların karşılığını bugün Anadolu'da göremiyoruz.

Günlük eğlenceler arasında Azerbaycan ve Anadolu'da çocuklar tarafından oynanan dilsiz-sessiz, şaka-yanıltma, taklit türlü oyunlar yer alır. Azerbaycan'da “Garadinmez”, Anadolu'da “Kim vurdu” oyununun kuralları ve oynama şekli benzerdir. Her iki oyunda da, başkan-ebe onu kimin vurduğunu bulmaya çalışır. “Garadinmez” de oyuncular “benim, benim ...”, “Kim vurdu” da “ben vurdum, ben vurdum” diye bağırarak ebeni yanıltmaya çalışırlar. Azerbaycan seçeneği “Garadinmez” oyununda, “Kim vurdu”dan farklı olarak oyunun daha adil geçmesi için bir gözlemci olur. Günlük eğlenceler grubunda birçok seçenek ve türleri olan gizleme-gizlenme türlü oyunlar yer alıyor ki, bu gibi gizlenme oyunlarından biri Azerbaycan'da ve Anadolu'da geniş yayılan “Gizlenpaç”-“Saklanbaç”tır. Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde “Gizlinpaç, gizlenkaç, kaçgizlen, gibi çeşitli adlarla bilinen “Gizlenpaç” oyununun benzeri Anadolu'da “Saklanbaç” adıyla oynanmaktadır. Her iki oyun da aynı şekilde oynanır, oyuncular arasından seçilen – ebe saymaya başlar, herkes kaçarak gizlenir. Ebe, önceden belirlenen rakama kadar sayıp bitirdikten sonra Azerbaycan'da “Alma sarardı, gözüm karardı, geldim koş, gizlenpaç”, Anadolu'da ise “Önüm, arkam, sağım, solum sobe, saklanmayan ebe” gibi tekerleme söylenir. Oyundaki en büyük fark Azerbaycan versiyonundaki ilk bulunan oyuncu ve Anadolu versiyonundaki son bulunan oyuncu ebe (sayan) olur. Günlük eğlencelerde çocukların oyun aracı gibi daha kolay elde ettikleri ve onunla çeşitli oyunlar oynadıkları taş oyunlar önemli yere sahiptir. Bu oyunlar, özel ilgi talep ederek, el-göz yeteneği ile ilgilidir. Taş oyunlarından Azerbaycan'da “Beştaş” oyunu çeşitli bölgelerimizde “Gezmetaş”, “Gecemetaş”, “Denlemetaş” farklı isimlerle ama aynı şekilde oynanır. Bu oyun, Anadolu'da genellikle “Beştaş” ile aynı şekilde oynanır. Adından da anlaşılacağı üzere, hem Azerbaycan`da, hem de Anadolu'da oyun beş küçük ve yuvarlak taşla oynanır. Oyuncu yerdeki taşları birer birer alırken göğe atılan taşı yere düşmeden yakalamak meselesi önemlidir. “Beştaş”ın Şeki`de oynanan “Denlemetaş”daki taşları bir bir almak anlamındadır. Anadolu'da oynanan “Beştaş”ın sonu, Azerbaycan versiyonundan biraz farklıdır. Burada, orta parmakla birlikte, diğer parmaklar da çatal biçiminde taşların arasından geçirilir. Sonunda göğe atılan taş Anadolu'da elin tersi ile Azerbaycan'da ise avuç içinde tutulur. Hem Azerbaycan'da hem de Anadolu'da dinin etkisi ile oluşan oyunlar fazla değildir. Ramazan ve Kurban bayramlarında oynanan oyunlar özellikle dini amaç taşımaz ve dinle ilgisi olmayan diğer bayramlarda da oynanır. Fakat Hızır peygamberle ilgili halkın dinî inançları “Hızır-Hızır” oyununa yansımıştır ki, bu da oyunun dinin etkisiyle oluştuğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Anadolu'nun bazı bölgelerinde Hıdırelleze (Hızır bayramına) özgü “Değirmenci” oyunu ile “Canım” ve “Kanarya” oyunları şekol ve içerik bakımından eski Türk din ve inançlarıyla ilgili yapılan ayinleri hatırlatır. Her iki coğrafyada sosyal-politik tarihin getirdiği oyunlarda ise savaş sahnelerinin izlerinin korunmasını gözlemliyoruz. Oyunların birçoğu çember içerisinde oynanır ki, çemberler burada kale anlamına gelir ve çemberlerde duran oyuncu ve oyuncuların kemeri koruduğu bilinmektedir. Bu tür oyunlar cesaret, dayanıklılık ve çabukluk gerektirir. Kale savaşları ile ilgili bu tür oyunlardan Azerbaycan`da “Diredöyme” ile Anadolu'daki “Kemer” aynı kuralla grupla oynanarak çemberin içindeki oyuncuların kemeri koruduğu, çemberin dışındakilerin ise kemeri götürmeye çalıştığı bir oyundur. Her iki oyun da, Azerbaycan'da ve Anadolu'da benzer şekilde oynanan farklı seçenekleri vardır.

Çocukların konuşma ve beden eğitimi için oynayan oyunlar ise top, atlama-zıplama, kaçma-kovalama, kelime oyunları ve daha fazlasını içerir. Bu oyunların bazıları sadece beden eğitimi, bazıları konuşma, bir kısmı ise hem konuşma, hem de beden eğitimi ile ilgilidir. Adından da anlaşıldığı gibi, bu oyunlar çocuklarda konuşmanı geliştirmekle beraber, çeşitli spor hareketlerinin icrasıyla hem vücudu fiziksel olarak geliştirir, hem de çocukların fiziksel, psikolojik ve sosyolojik gelişimini sağlar. Çocuk folkloruna ait olan oyunlar denilince, her şeyden önce, sözlü halk yaratıcılığının yetişkinler ve çocuklar tarafından oluşturulan öyle örnekleri öngörülüyor ki, çocukların maişetini, oyunlarını, eğlencesini, istirahatini, meşguliyetlerini, isteklerini, arzularını ifade etsin. Kapsadığı konuları, fikirleri, biçimi, içerik, mazmun, üslup, hatta kelimelerin doğru seçilmesi, ifade tarzı çocukların zevkine, bilgisine, dünyaya bakış açısına, yaş düzeyine, kendi psikolojisine uygunlaştırılsın. Hayal kırıklığı, inançsızlık, umutsuzluk, üzüntü ve keder çocuk folkloruna zıttır. Bunun yerine sevinç, mutlu, geleceğe inam, güzel halet-i ruhiye, hızlılık çocuk folklorunun temelini oluşturur. Oyunlar fiziksel ve zihinsel terbiyeyi aşılar, güçlü karakter ve iradeyi şekillendirir, fiziksel terbiye sürecini yaratıcı yöntemlerle gerçekleştirmeye olanak sağlar. Kelime hazinesi genişler, jest ve mimiklerin yardımıyla konuşma daha akıcı, daha lokanik olur, yaratıcı hayal gücü gelişir.

Tanınmış Rus pedagogu K.D. Uşinski “Kız çocuklarının kendi bebeklerine, erkek çocuklarının küçük askerlerine ve atlarına olan tavrına dikkatle bakın ve onların okuduklarını dikkatlice dinleyin. Siz çocuğun hayalinde gerçeğin ve çevredeki yaşamın nasıl yansıdığını göreceksiniz. Oyunlarda çocuklar kendi güçlerini denerler.”(Abbasi, Ferehmedi, Berazende, 2013: 231)

Başlangıçta eğlenceli olarak oynadığımız oyunların birçoğu bizde kazanma duygusu oluşturur. Oyunda kazanma isteği bize zafer kazandırır, hayatta yeni başarılar kazanmamıza teşvik eder. Son olarak şunu da belirtelim ki, milli kültürümüzün önemli bir parçası olan halk oyunları ve meydan gösterileri kendi güncelliğini korur ve her zaman araştırma konusu olmalıdır.

KAYNAKÇA

AND, M., **Oyun ve Bügü, Türk Kültüründe Oyun Kavramı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012.

BAYAT, F., **Folklor Hakkında Yazılar**, İlm ve Tahsil, Bakü, 2010.

BORATAV, Pertev Naili, **100 Soruda Türk Halk Edebiyatı**, İstanbul, 1969.

CAFEROĞLU, Ahmet, “Anadolu ve Azerbaycan Çocuk Folklorunda Şamanizm Bakiyesi”, **Türklük**, S 2, İstanbul, 1939, s. 144-149.

CAFEROĞLU, Ahmet, “Folklorumuzda Milli Hayat ve Dil Bakiyeleri”, **C.H.P, Konferanslar Serisi**, Kitap 16, İstanbul, 1940, s. 21-36

CAFEROV, N., **Eski Türk Edebiyatı**, Bakü, 2004.

EFENDİYEV, P., **Azerbaycan Sözlü Halk Edebiyatı**, Bakü, 1981.

GAFARLI, Ramazan, **Çocuk Folklorunun Tür Sistemi ve Poetikası**, İlm ve Tahsil, Bakü, 2013.

KASIMOV, Eles, **Azerbaycan Halk Oyunları**, Bakü, 2006.

MEMMEDOVA, Meleyke, “Azerbaycan ve Anadolu Çocuk Oyunlarının Tipolojisi”, **Geneltürk Kontekstinde Karabağ Halk Oyunları ve Meydan Tiyatroları** konusunda Uluslararası İلمي Konferansın Malzemeleri, İlm ve Tahsil, Bakü, 2014, s. 520.

NEBİYEV, A., **El Nağmeleri, Halk Oyunları**, Azərneşr, Bakü, 1988.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

TAHMASİP, M.H., **Adet, Anane, Merasim, Bayram**, Seçilmiş Eserleri, 2 Ciltte, C 1, Mütercim, Bakü, 2011.

Tebriz Folkloru Örnekleri I Kitap, Toplayıcılar K. Abbasi, Ə. Fərəhmədi, Ə. Berazəndə, M. Ə. Muqəddəm, Nurlan, Bakı, 2013.

Türkiye`de Oynanan Geleneksel Çocuk Oyunları, Hazırlayanlar: M. Erçelik, N. Doğanoğlu, L. Koç, N. H. Köklüsoy, İ. Çetin, H. Sayın, A. Çağlar, Akif Paşa İlkokulu, Konya, 2011.

УШИНСКИЙ, К.Д., **Педагогические Сочинения**, В 6 т., Том 4. М., Педагогика, 1989. с. 231.

UKRAYNA VE MUŞ MASALLARININ FORMEL UNSURLAR VE MOTİFLERİ BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

Nadiya SENÇİLO*
Yılmaz IRMAK**

ÖZET

Geçmişin kültürel fenomenleri ve geleneklerinin araştırılması, bir milletin değerlerinin açığa çıkarılmasına katkıda bulunur. Her halkın kendisine özgü zihniyeti, dünyaya bakışı ve inanç sistemi vardır. Birbirinden uzak bölgelerde yaşayan etnik gruplarının gelenekleri, folklor bileşeninde ve özellikle masallarında kendini gösterir. Farklı ulusların folklorlarında benzer masal temalarının mevcudiyeti, halkları birbirine yaklaştırır ve daha geniş bilimsel araştırmalara kapı aralar. Folklor ve özellikle masal metinleri, Ukrayna ve Türk halklarının karşılaştırmalı çalışmalarının yapılması için değerli bir malzemedir. İki ülke masallarının incelenmesi ve bu inceleme sonrasında halkın bilincinin, değer sisteminin, kuşaktan kuşağa geçen işaretleme ve kodlama sisteminin ortaya konulabilmesi açısından son derece önemlidir.

Ukrayna ve Muş masallarının ana temalarının üslup açısından yapılan analizi sayesinde, masal türünün Ukrayna ve Türk masallarında bir dönüşüm gerçekleşerek ulusal karakterin kalıplaşmış unsurları takip edilebilir. Masal teması, sadece masal tanımının bir yapısal birimi değil ulusal bilincin bir parçası olarak da önem taşır. Bu çalışmada; üç Ukrayna ve üç Muş masalının; formel unsurlar ve motifler bağlamında değerlendirilmesi yapılarak bu masallarda ortak ve farklı olan unsurlara dikkat çekilecektir. Masalların evrensel olması göz önüne alındığında iki ülkenin masallarında birçok unsurun ortak niteliğe sahip olduğu görülecektir.

Anahtar Kelimeler: Ukrayna, Muş, Masal, Formel Unsurlar, Motifler.

COMPARATIVE ANALYSIS OF PECULIARITIES AND MOTIFS OF FOLK TALES OF UKRAINIAN AND MUŞ

ABSTRACT

The investigation of cultural phenomena and traditions of the past contributes to the unveiling of value landmarks of a nation. Each nation is characterized by a peculiar mentality, outlook and image of the world. However, the traditions of ethnic groups living in remote territories demonstrate many common features and elements, which are manifested in the folklore component of the nation's culture, in particular in the genre of fairy tale. Similar fairy tale plots are found in the folklore of different nations, which brings them together and provides ground for broader scientific research and the investigation of common and purely regional or national features. The study of folklore, in particular the genre of fairy tale, is valuable material for comparative studies of the works of art of the Turkish and the Ukrainian nations. The study of the archetypal domain allows for the description of the profound layer of life reflection in folk art and for the separation of the dominant ideas of consciousness and the nation's system of values as a code sign system passed on from one generation to the next.

The group of Muş fairy tales and Ukrainian folk tales has the same or very similar names, which motivates to their profound study. The analysis of motifs in Muş fairy tales and Ukrainian folk tales as an element of this genre, through its modification and transformation in Turkish and Ukrainian fairy tales, helps to trace the archetypes and stereotypes of the national character. The fairy tale motif is not only a unit of the structural description of a fairy tale, but also an element of national identity. The study of the poetics of three Muş fairy tales and three Ukrainian folk tales reveals the main plotlines and motifs, as well as commonalities and differences at the level of genre structure and fairy tale themes.

Keywords: Ukraine, Muş, Tale, Peculiarities, Motifs.

GİRİŞ

Her halkın kendisine özgü zihniyeti, dünyaya bakışı ve inanç sistemi vardır. Birbirinden uzak bölgelerde yaşayan etnik gruplarının gelenekleri, folklor bileşeninde ve özellikle masallarında kendini gösterir. Farklı ulusların folklorlarında benzer masal temalarının mevcudiyeti, halkları birbirine yaklaştırır ve daha geniş bilimsel araştırmalara kapı aralar. Bu bakımdan Ukrayna ve Türk halklarının karşılaştırmalı çalışmalarının yapılması için değerli bir malzemedir. Halkbilimciler, farklı milletlerin masallarındaki bu benzerliği çeşitli şekillerde açıklamaya çalışmışlardır. Dünya masallarındaki ortaklık kadar

* Dr., Milli Havacılık Üniversitesi, Beşeri Bilimler Enstitüsü, Ukrayna Dili ve Kültürü Bölümü, ifyc22@ukr.net

** Dr., Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, yirmak@bingol.edu.tr

Anadolu coğrafyasında anlatılan masallar da “doğudan-batıya; güneyden-kuzeye birbirinden etkilenmekle kalmamış başka ulusların masallarından etkilenmiş ve onları etkilemişlerdir.” (Yavuz, 1997: 31). Masallara dair bu ortaklıkların yanında “her millet, kendi gelenek masalların kaynağını açıklamaya çalışan bu görüşlerin hareket noktaları da hep farklı milletlerin masallarındaki ortaklık olmuştur. Bu çalışmada; 3 Ukrayna ve 3 Muş masalının; formel unsular ve motifler bağlamında değerlendirilmesi yapılarak bu masalarda ortak ve farklı unsurlara dikkat çekilecektir. İki ülke masallarının incelenmesi ve bu inceleme sonrasında halkın bilincinin, değer sisteminin, kuşaktan kuşağa geçen işaretleme ve kodlama sisteminin ortaya konulabilmesi açısından son derece önemlidir.

1. UKRAYNA VE TÜRK MASALLARI HAKKINDA GENEL BİR BİLGİ

Ukraynaca’da; masal; kavramını sözlü anlatım kökenli epik, olay örgülü eser şeklinde gerçekleşen halk sanatı türü olarak tanımlanır. Masal türüne, yapı ve kompozisyon unsurlarının gelenekselliği, karakterlerin zıt şekilde gruplaşması, geniş doğa ve günlük yaşam tablolarının yokluğu mahsustur. Masalın muhtevası karmaşık ve çok anlamlı olup içinde insanoğlunun yaşamının bütün yönleri yansıtılmıştır. Masalın olay örgüsü çok fragmanlı olup olayların dramatik şekilde gelişmesi ile kahramanların davranışlarında odaklanır ve mutlu son ile biter. Masallar kahramanın hedefine ulaşması ve iyiliğin kötülük üzerinde zafer kazanması ile ilişkili “kapalı zaman” ve “mükemmellik” ile nitelendirilir.¹

Türkiye’de ise; masal; “büyük ölçüde nesirle anlatılmış ve dinleyicileri inandırmak gibi bir iddiası bulunmayan, hayal ürünü olan nesir şeklindeki anlatımlar” olarak tanımlanmıştır (Alptekin, 2007: XI). Saim Sakaoğlu, Bilge Seyidoğlu, Umay Günay, Ali Berat Alptekin ve Esmâ Şimşek gibi araştırmacıların Türk masalları üzerinde yapmış oldukları çalışmalarla masal araştırmaları, başlı başına bir inceleme-disiplin haline gelmiştir. Thompson, “The Types of the Folktale” adlı eserinde masalları şu şekilde sınıflandırmıştır:

1. Hayvan masalları
2. Asıl halk masalları
3. Fıkralar
4. Zincirlemeli masallar
5. Bu grupların dışında kalan masallar (Alptekin, 2002: 35)

Masal; halkın destansı, sözlü sanatsal yaratıcılığının türüdür. Masalın temelinde cazip hikâye, uydurma olaylar vardır. Ancak bu olaylar, gerçek olaylar gibi anlaşılmalıdır. Masalın içerisinde birçok olay vardır. Dramatik olaylar her zaman mutlu son ile bitmektedir. Bilim adamları Ukrayna masalarını; hayvan masalları (alegorik), peri masalları (bu masalarda kahramanlar, olağanüstü, fantastik ve akıllı) ve toplumsal olay masalları (bu masalarda kahramanlar; insanlar, köylü, asker, dedikoducu kadın vb.)

Hayvan masalları tarihsel anlamda halkın masal destanının en kadim tabakası sayılır. Proto-Slav kabilelerinde ve birçok diğer kabilelerde olduğu gibi avcılığın geliştiği dönemde hayvanlar üzerine kurgu etkisi hedeflenen hayvan hikâyeleri ortaya çıkmıştır². İnsanoğlunun bilincinin gelişmesiyle insanların etrafındaki dünyaya yaklaşımları da değişir. Öykülerinde yeni motifler ortaya çıkar. V. Gnatyuk, böyle eserlerin ortaya çıkmasının, ilkel insanın animistik dünya görüşüne dayanarak hayvanları her bakıştan sadece kendisine eşit değil fakat kendisinden üstün ve daha akıllı bile saydığından kaynaklandığını belirtmiştir.³

Modern bilim, masalların yorumlanması ve analizi için farklı yöntem ve yaklaşımları uygular, bunların detaylı özetini çıkaran Ukraynalı bilim insanı Volodimir Yefimenko folkloru dayalı, yapısalcı, psikoanalitik, sosyo-tarihsel ve feministik yaklaşımları incelerken masalın

¹ Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром’яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка., ВЦ «Академія», Київ, 2007, s. 321.

² Березовський І., Українські народні казки про тварин // Казки про тварин., Веселка, Київ, 1979, s. 18.

³ Березовський І., Українські народні казки про тварин // Казки про тварин., Веселка, Київ, 1979, s. 18.

doğru şekilde yorumlanması için tek yaklaşımın yetersiz olduğunu ve ancak farklı metodolojilerin birleşmesiyle tamamlanmış objektif bir tablo elde edilebileceğini vurgular⁴. 19. yüzyılda Ukrayna halk masallarında yer alan uluslararası olay örgülerine dikkati çeken ilk başta Volodimir Gnatyuk, Mykhailo Hrushevsky, Mykola Kostomarov, Ivan Franko, Leonid Biletskiy, Oleksandr Potebnya, Mykhailo Dashkevich, Mykhailo Dragomanov, Ahatanhel Krymsky olmak üzere bir takım bilim adamları masal türünün kökenlerini açıklamaya çalışmışlar ve Ukrayna kültürel geleneği üzerinde diğer halkların kültürel geleneklerinin de etkisinin olduğunu belirtmişlerdir.

2. UKRAYNA VE MUŞ MASALLARININ FORMEL UNSURLAR BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

Masalların belirli yerlerinde görülen kalıp sözlere “formel unsurlar” adı verilmektedir. Bu unsurlar, masalın başlangıcında, ortasında ve sonunda yer almaktadır. Saim Sakaoğlu formel unsurları; başlangıç (giriş), bağlayış (geçiş) ve bitiş formelleri olmak üzere üç ana başlık altında ele almıştır (Sakaoğlu, 2012: 58-62).

Hayvan masalları masal türünün önemli özelliği olan geleneksel başlangıç şekline sahiptir. Gerek Ukrayna gerekse Türk folklorunda bu masallar, geleneksel formül rolünü taşıyan, sabit muhtevası olan kompozit cümle ile başladığı için eserdeki bir sonraki olayların kurgu olduğu gösterilir. L. Dunayevska, buna “masal girişi” demektedir. Genellikle Ukrayna masalında giriş cümle “olmak” veya “sahip olmak” fiillerinin soyut zamanı ifade eden şekilleri veya sıfat olarak kullanılan “bir” sayısı ile başlanır. Örneğin, “Ormanda bir kurt yaşardı...”, “Bir zamanlar bütün hayvanlar barış içinde yasarlardı...”, “Bir gün tilki koşardı...”, “Bir gün tilki hiçbir yemek bulamamış...” vb. gibi. Türk hayvan masallarında da bunlara benzer bir giriş şekli vardır: “Günün birinde bir tilki av arıyormuş...”, “Bir varmış bir yokmuş...”, “Eskiden bir tilki varmış...”, “Bir gün...” Bu durumda başlangıç formellerinin, belirli bir mekâna veya zamana bağlantılı değil fakat evrensel bir özellik taşıdığı görülmektedir.

Her iki halkın masalının muhtevası, genellikle eserin başında başlanan mantıksal gelişimi izleyen ve sonunda çözümlenen macera şeklinde ifade edilir. Macera örnekleri; tilki ağzında bir tavuk taşıyan kurdu veya balık avlayan yaşlı adamı görür ve ölülmüş gibi numara yapar; tilki süt dolu sürahiyi bulur ve içindeki sütü içer; kedi horoza evi içeriğine kimseyi almamaya emreder; adam yılanı ölümden kurtarır; karga tavuğa tilkiyi nasıl kandırabildiğini öğretir. Başlangıç ile çözümlenme arasında diyalektik birlik mevcuttur.

Geleneksel sonlama formülü ne Ukrayna ne de Türk hayvan masallarına mahsustur. Masal eserin başlangıcında net bir şekilde ifade edilen çelişkinin çözümlenmesi ile son bulur. Bazen masal sonu didaktik bir nitelik taşır. Örneğin, “Kurnaz Tilki” Ukrayna masalında kurt tilkinin onu kandırmak istediğine kapılırken kendisinin de tuzağa düştüğünü ve böyle davranmamak gerektiğine kanaat getirir. Türk masallarında da; bitiş formeli; “Onlar ermiş muradına biz çıkalım kerevetine” ya da “Gökten üç elma düştü. Biri söyleyene, biri dinleyene, biri de bana” şeklinde bazen de “Bu hikâyeye burada bitti” şeklinde biter. İncelediğimiz Ukrayna ve Muş masallarındaki formel unsurlar şunlardır:

2.1 Başlangıç Formeli

Tilkinin Kuyruğu (Ukrayna-1) masalında; “*Bir nene yaşıyordu.*”

Hırsız Tilki İle Nene (Muş-1) masalında; “*Bir vardır, bir yohtır. Bir nene vardır, bir de geçisi.*”

Dedikoducu Kadın (Ukrayna-2) masalında; “*Çok çalışkan bir adam vardı.*”

⁴ Єфименко, В., Сучасні підходи до аналізу казок. <http://naub.oa.edu.ua/2014/suchasni-pidhody-do-analizu-kazok/>. 2014. (28.09.2016)

Kadın ile Yeni Dosta Güvenme (Muş-2) masalında; “Bi varmış, bi yohmuş. Allah’ın sevdiği kuli çohmiş. İki arkadaş varmış.”

Ayı, Tilki, Kurt ve Tavşan (Ukrayna-3) masalında; “*Dede ve nine yaşıyormuş.*”

Tilki- Ayı- Kurt (MUŞ-3) masalında; “*Bi gün kurt diyor.*”

2.2 Bağlayış Formeli

Tilkinin Kuyruğu (Ukrayna-1) masalında şu tekerleme tekrar edilmektedir: “*Tarla tarla, bana buğday ver. Buğdayı tavuğa götüreceğim, tavuklar bana yumurta verecekler, yumurtaları beye götüreceğim, bey bana mercandan boncuk verecek, mercandan boncuğu kızlara vereceğim, kızlar otlak için dans edecekler, otlak ot verecek, ben otlar alıp, koyuna götüreceğim, koyun bana süt verecek, sütü neneye getireceğim ve ondan kuyruğumu alacağım*” diyor.

Hırsız Tilki İle Nene (Muş-1) masalında; “ Bir vardır, bir yohtır. Bir nene vardır, bir de geçisi.”

Dedikoducu Kadın (Ukrayna-2) masalında; “Öbür gün beraber gidiyorlar”, “Beraber gidiyorlar.”

Kadın ile Yeni Dosta Güvenme (Muş-2) masalında; “Hel mesele böyle... Ne yapam?” “Adam bu sefer de eski dostunun yanına getmiş”.

Ayı, Tilki, Kurt ve Tavşan (Ukrayna-3) masalında; “Sabah bakmış ki çukurda kurt var”, “Başka gün çukura ayı düşmüş”, “Üçüncü gün tilki çukura düşmüş”, “Dördüncü gün tavşan düşmüş.”

Tilki- Ayı- Kurt (Muş-3) masalında; “*Tilki, biraz “çillek”miş. Bigün gitmiş tenekeyi çiharmış*”, “*Menim kardaşımın yavrusu var ismini ne koyah?*”, “*Menim kardaşımın bi yavrısı daha var. Ecep adın ne koyah?*”, “*Bigün ayiyle kurt demiş.*”

2.3 Bitiş Formeli

Tilkinin Kuyruğu (Ukrayna-1) masalında; “*Eğer süt istiyor gel ve iste ama hiç bir zaman çalma.*”

Hırsız Tilki İle Nene (Muş-1) masalında; “Bu masal da burada biter. Rehmet anletanın ve dinleyanın anasına-babasına...”

Dedikoducu Kadın (Ukrayna-2) masalında; “*Bey ana güvenmedi ve kadın kovdu.*”,

Kadın ile Yeni Dosta Güvenme (Muş-2) masalında; “*Belece arkadışının hekliliğini anlamış olır.*”

Ayı, Tilki, Kurt ve Tavşan (Ukrayna-3) masalında; “*Dede hayvanların hepsini evden kovmuş.*”

Tilki- Ayı- Kurt (Muş-3) masalında; “*Gabağla bizim Tilki beraber suyun dibine girmiş, belece tıklı de boğılmış.*”

3. UKRAYNA VE MUŞ MASALLARININ MOTİFLERİ BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

Motif konusunda ilk araştırma yapanlardan biri Stith Thompson’dır. Motifi; “masalın gelenekte devamlılık yeteneğine sahip en küçük parçası” (Duymaz, 2001: 145) olarak tarif eden Stith Thompson, “Motif Index of Folk Literature” adlı çalışmasında, çeşitli dünya anlatılarında tespit ettiği motifleri alfabetik olarak sıralamıştır. Thompson bu çalışması ile sözlü edebiyat mahsullerinin incelenmesi konusunda araştırmacılara yeni bir metot sunmuştur. “Hikâye etmenin en küçük unsuru” olan motifin en önemli özelliği, bir olağanüstülük taşımasıdır. Bu olağanüstülük; kahramanda, olayda, zamanda ve mekânda kısacası anlatıda her türlü olayda karşımıza çıkabilmektedir (Alptekin, 2005: 297).

3.1 Tilki-Ayı-Kurt Motifi

Hayvan masallarında manzaralar ve karakterlerin dış görünüşleri tarif edilmezken karakterlerin tipolojisi belirli davranış ve faaliyetlerinden dolayı apaçık bir şekilde belirlenir. Karamanlar bazen “zavallı kedi”, “uslu leylek”, “kurnaz tilki” gibi genel sözcükler ile nitelendirilir. Her kahramanın karakteri hareketlerinde değil fakat soyut açıklamalar vasıtasıyla anlatılır, bu sebeple anlatım diyaloglar şeklinde oluşturulur. Bir sonraki her davranış bir öncekinden kaynaklanarak ortaya çıkar ve mantıksal olur, sonuçta bu husus eserin dinamiğini belirler. Hayvanların karakterleri ayrıca iki karşıt karakter kullanılarak açıklanabilir ve bu tekniğe sanatsal paralellik denir. Tilki, Türk ve Ukrayna masallarında sinsi ve kurnazdır.

Tilkinin Kuyruğu (Ukrayna-1) masalında; bir ninenin bir ineği vardır. Akşam nine ineği sağıp, sütünü evin avlusuna koyar. Tilki nenenin bu sütünü içer. Bunun üzerine nine de tilkinin kuyruğunu keser. Tilki nineden kuyruğunu ister. Nine sütü getirirsen kuyruğunu veririm der. Kuyruğunu nineden geri almak isteyen tilki koyundan süt ister. Koyun da ondan ot ister. Tilki otlığa gider ve otlaktan ot ister. Otlak da ondan kızların gelerek üzerinde dans etmesini ister. Kızlar da tilkiden mercan boncuk ister. Tilki beye gider ondan mercan boncuk ister. Bey de tilkiden yumurta ister. Bu sefer de tilki tavuğa gidip ondan yumurta ister. Tavuk da tilkiden buğday ister. Tilki buğday için tarlaya gidiyor ve ondan buğday ister. Tarla tilkiden su istiyor. Tilki nehre gider ve ondan su ister. Nehir de tilkiden yolda bulunan bir taşı ister. Tilki nehrin isteğini yerine getirince nehir ona su verir. Suyu alan tilki suyu tarlaya verir. Tarla ona buğday verir. Buğdayı tavuğa verir. Tavuk da ona yumurtayı verir. Yumurtayı beye verir. Bey de ona mercan boncuğu verir. Mercan boncuğu kızlara verir. Kızlar otlığın üzerinde dans eder. Otlaktan otu alan tilki otu koyuna verir. koyun da ona süt verir. Sütü nineye veren tilki de kuyruğunu nineden geri alır. Nine tilkiye; “bir daha süt canın çekerse hırsızlık yapma benden izin al” diye öğüt verir.

Hırsız Tilki İle Nene (Muş-1) masalında ise; bir nine var. Nine keçisini sağar. Ninenin sütünü tilki içer. Nine tilkiye tuzak kurarak onun kuyruğunu keser. Kuyruğu kesilen tilki oradan kaçıp uzaklaşır. Kuyruğunun kesik olduğunu gören tilkinin arkadaşları onunla alay eder. Bu duruma üzülen tilki nineye gelir ve ondan kuyruğunu ister. Nine de tilkiden sütünü ister. Tilki keçiye gider ondan süt ister. Keçi de tilkiden ot ister. Tilki ırğattan ot ister. ırğat da tilkiden su ister. Tilki çeşmeye gider su ister. Çeşmeden suyu alan tilki otlığa verir. Otlak da ona ot verir. Otu keçiye verir. Keçi de ona süt verir. Sütü nineye verir. Nine de kuyruğa inci boncuk takıp süsleyerek tilkiye verir. Tilkinin süslü kuyruğunu gören arkadaşları nereden aldın bu kuyruğu der. Tilki de; sabahtan akşama kadar kuyruğumu suya koydum ondan böyledir, cevabını verir. Bunun üzerine tilkinin arkadaşları da gider kuyrukları soya sokarlar ve sabaha kadar beklerler. Sabahleyin tilkilerin kuyrukları bu tutar. Avcı geldiğinde ise bazıları kaçır, bazılarının da kuyruğu kopar. Kaçamayan tilkileri ise avcı yakalar.

Görüldüğü gibi her iki masal da neredeyse aynıdır. Ukrayna masalında yer alan; koyun, otlak, kız, bey, tavuk, buğday ve nehir Muş masalında bu unsurların yerini; keçi, ırğat, çeşme alır. Ayrıca her iki masalın da sonunda tilki kuyruğuna kavuşur. Tilkinin Kuyruğu (Ukrayna-1) masalından farklı olarak; Hırsız Tilki İle Nene (Muş-1) masalında; tilkinin süslü kuyruğunu kıskanan diğer tilkiler kıskançlıklarının bedelini ağır öderler. Ayrıca dikkat edilirse, her iki masaldaki zincirleme yapı aynıdır. Örneğin, Tilkinin Kuyruğu masalında; tilkinin koyundan süt istemesi, koyunun ot istemesi, otlığın kızların üzerinde dans etmesini istemesi, kızların mercan boncuk istemesi, beyin yumurta istemesi, tavuğun buğday istemesi, tarlanın su istemesi gibi unsurlar bu zincirleme yapıyı oluşturmaktadır. Bu yapı; Hırsız Tilki İle Nene masalında ise daha kısadır; tilkinin keçiden süt istemesi, ırğattan ot istenmesi, ırğatın su istemesi, çeşmenin su vermesi ve sonunda tilkinin kuyruğuna kavuşması.

Ayı, Tilki, Kurt Ve Tavşan (Ukrayna-3) masalında; bir dede ve nine vardır. Dede ve nine zengin olmak için bir çukur kazarlar. Bir gün bu çukura bir kurt düşer. Kurt 100 at karşılığında kuyudan çıkarılır. İkinci gün kuyuya bir ayı düşer. Ayı da bal getirmek

karşılığında kuyudan kurtulur. Üçüncü gün kuyuya bir tilki düşer. Tilki de tavuk getirme karşılığında serbest kalır. Dördüncü gün kuyuya bir tavşan düşer. Tavşan, bir çuval para getireceğine söz vererek kuyudan çıkar. Öbür gün söz verdikleri için kurt 100 at, ayı bal, tilki tavuk ve tavşan para getirirler. Geceleyin tilki gizli gizli kalkarak balın hepsini yer. Dede balı kimin yediğini sorar. Ancak bu hayvanlardan hiçbiri hırsızlığı kabul etmez. Bunun üzerine dede de; balı hangisinin yediğini anlamak için sırasıyla koltukta zıplamalarını ister. Kimin karnı en ağır ise o koltukta zıplayamaz ve o hayvanın balı yediği anlaşılacaktır. Tilki kuş gibi zıplar, tavşan ve kurt da kolay zıplarlar. Ancak ayı zıplayamaz. Tilki hemen balı ayının yediğini söyler. Bunun üzerine de dede ayıyı cezalandırır. Tilki-Ayı-Kurt (Muş-3) masalında; kurt hasta olduğunu ve ilacının koyun olduğunu söyler. Ayı ve tilki çobanı oyalayıp koyunu çalarak kurta getirirler. Hep beraber koyunun etini kavurma yaparak birazını yemişler, birazını da tenekeye koymuşlar. Tilki çok kurmazmış, gitmiş tenekedeki kavurmanın birazını yemiş ve arkadaşlarına; “benim kardeşimin bir yavrusu var onun adını ne koyalım” demiş. Daha onlar cevap vermeden kendisi “ağzı açık koyalım” demiş. Diğer gün gitmiş kavurmanın yarısını yemiş, gelmiş arkadaşlarına; “Benim kardeşimin bir yavrusu var onun adını ne koyalım” demiş. Yine kendisi söylemiş: “Yarım koyalım.” Diğer gün gitmiş, etin hepsini yemiş, tenekeyi de taş ile doldurmuş. Yine gelmiş demiş: “Benim kardeşimin bir yavrusu var onun adını ne koyalım.” Yine kendisi demiş: “Yalanmış koyalım.” Bir gün ayı ile kurt demiş: “Hele biraz kavurma çıkaralım da yiyelim.” Ne yaptılarsa tenekeyi çıkaramamışlar. Sonunda bir bakmışlar ki; tenekenin içi taş dolu. Sonra birbirlerini eti kim yedi diye suçlamaya başlamışlar. Kimse eti yediğini kabul etmeyince aralarında kışkırmaları güneşe dönerek yatmaya karar vermişler. Kimin poposundan yağ gelirse eti o yemiştir, demişler. Popolarını güneşe dönerek uzanmışlar. Tilki bir de bakmış ki kendi poposundan yağ geliyor. Hemen bu yağı alıp ayının poposuna sürmüştü. Ayı uyanınca tilki hemen kavurmayı ayının yediğini söylemiş. Ancak sonunda kavurmayı tilkinin yediğini öğrenen diğer hayvanlar tilki yakalamak istemişler. Ancak tilki kaçarak bir ağaca çıkmış. Sabaha kadar tilkinin ağaçtan inmesini bekleyen hayvanlar, ona bir tuzak hazırlamışlar. Bir kuru kabağı ağaca asmışlar. Tilki de zannetmiş ki arkadaşları devamlı kendisini gözetliyor. Bir gün kendi kendisine demiş: “Çıkayım bir bakayım dışarıda ne var?” Ağaçta asılı olan kabağı gören tilki bu kabağı kuyruğuna bağlamış ve suya girmiş. Ancak kabağın içi su doldukça tilki de suyun dibine batarak boğulmuş.

Bu masaldan da anlaşılacağı üzere tilki hırsız, kurnaz ve iftiracıdır. Ayı saflığı, kurt ise akıllılığı simgelemektedir. Tilki masallarda çoğu kez bu kurnazlığını bedelini ağı ödemiştir. Bu durum Türk masalları için de geçerlidir.

3.2 Kadın Motifi

Dedikoducu Kadın (Ukrayna-2) masalında; çok çalışkan bir adam vardır. Bu adam ormandan tavşan gölden ise balık avlayarak evine getiriyordu ancak karısına bunları nereden getirdiğini söylemiyordu. Çünkü karısı çok dedikoducuydu. Bir gün karısı kocasına bu tavşan ve balıkları nereden getirdiğini sorar. Adam da balıkları ormandan, tavşanları ise gölden tuttuğunu söyler. Kadın buna inanmaz sabahleyin ben de seninle birlikte ava geleceğim, der. Kaçası da daha önceden tavşanı göle, balığı da ormanda bir ağacın dibine koyar. Yolda giderken bir adamın keçi gibi bağırdığını duyarlar. Karısı bu sesin kime ait olduğunu sorunca koca; şeytan adamın sakalını kesiyor adam da o yüzden bağıyor, der. Beraber yola devam ediyorlar. Koca karısına: “Ağacın yakında balıklar tut, göletten tavşanı tut kaybetme” diyor. Balıkları ve tavşanları eve götürüyorlar. Bir hafta sonra karı ve koca birbirleriyle kavga ederler. Dedikoducu kadın hemen adama gitti ve her şeyi söyledi. “Benim koca sizden balık ve tavşan alıyor. Balığı ağaçlarının yanından tavşanları da göletten alıyor.” dedi. Adam ona güvenmez ve kadını yanından kovar.

Kadın ile Yeni Dosta Güvenme (Muş-2) masalında; iki arkadaş varmış. Bunlar bir sohbet esnasında birbirlerine “yeni dosta ve kadına güvenilmez” demişler. Bunlardan biri karısı denemek için bir plan kurmuş. Bir koç satın almış bu koçu kesip bir torbaya koymuş ve evine götürmüş. Karısına demiş ki; “ben bir adam öldürdüm ne yapalım?” Onu ikisi beraber ahıra gömmüşler. Bu adam bir karısı ile kavga etmiş. Bu kavgadan dolayı çılgına dönen kadın hemen dışarı çıkıp “benim kocam bir adam öldürdü” diye bağırmaya başlamış. Koca da hemen bir arkadaşının yanına gitmiş ona “mesele böyle böyle ne yapayım?” diye sormuş. Adam demiş; “sen bir katilsin. Ben sana nasıl yardımcı olayım?” Adam bu sefer de eski dostunun yanına gitmiş, ona durumu anlatmış. Eski dostu ona şöyle demiş: “Keşke karına ve diğer dostuna demeden önce bana deseydin, o zaman daha iyi olurdu, ancak bir çaresine bakalım telaşlanma” demiş. Bunun üzerine adam olan biteni anlatmış. Demiş ki: “Ben duyduğum laf üzerine yeni dostum ile karımı imtihan ettim. Böylece eski dostunun haklılığını anlamış.

Görüldüğü gibi hem Dedikoducu Kadın (Ukrayna-2) hem Kadın ile Yeni Dosta Güvenme (Muş-2) masallarında kadının dedikoducu olduğu ve ayrıca eski dostun yeni dosttan daha güvenilir olduğu anlatılmak istenmiştir. Her ne kadar kadınlar için çizilen bu tabloyu genellemesek de durum kadınların sır tutma konusunda erkeklere göre daha güvenilmez olduğudur.

SONUÇ

Her halkın kendisine özgü zihniyeti, dünyaya bakışı ve inanç sistemi vardır. Birbirinden uzak bölgelerde yaşayan etnik gruplarının gelenekleri, folklor bileşeninde ve özellikle masallarında kendini gösterir. Farklı ulusların folklorlarında benzer masal temalarının mevcudiyeti, halkları birbirine yaklaştırır ve daha geniş bilimsel araştırmalara kapı aralar. Folklor ve özellikle masal metinleri, Ukrayna ve Türk halklarının karşılaştırmalı çalışmalarının yapılması için değerli bir malzemedir. İki ülke masallarının incelenmesi ve bu inceleme sonrasında halkın bilincinin, değer sisteminin, kuşaktan kuşağa geçen işaretleme ve kodlama sisteminin ortaya konulabilmesi açısından son derece önemlidir. Bu çalışmada; 3 Ukrayna ve 3 Muş masalının; formel unsular ve motifler bağlamında değerlendirilmesi yapılarak bu masalarda ortak ve farklı unsurlara dikkat çekilmiştir. Tilki, Türk ve Ukrayna masallarında sinsi ve kurnazdır. İncelediğimiz masallardan da anlaşılacağı üzere tilki hırsız, kurnaz ve iftiracıdır. Ayı saflığı, kurt ise akıllılığı simgelemektedir. Tilki masalarda çoğu kez bu kurnazlığını bedelini ağı ödemiştir. Bu durum Türk masalları için de geçerlidir. Yine Türk ve Ukrayna masallarında kadın dedikoducu özelliği ile ön plana çıkmıştır. Geleneksel sonlama formülü ne Ukrayna ne de Türk hayvan masallarına mahsustur. Masal eserin başlangıcında net bir şekilde ifade edilen çelişkinin çözümlenmesi ile son bulur.

KAYNAKÇA

ALPTEKİN, A. Berat, **Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.

....., **Taşeli Masalları**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2002.

DUYMAZ, Ali, **Kerem ile Aslı Hikâyesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

SAKAOĞLU, Saim, **Masal Araştırmaları**, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.

ÖNAY, Yılmaz, **Muş Masalları Üzerine Bir Araştırma**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.

YAVUZ, M. Helimoğlu, **Masallar ve Eğitimsel İşlevleri**, Ürün Yayınları, Ankara, 1997.

За ред. ГРОМ'ЯКА Р. Т., КОВАЛІВА Ю. І., ТЕРЕМКА В. І., **Літературознавчий словник-довідник** / ВЦ «Академія», Київ, 2007.

БЕРЕЗОВСЬКИЙ І., **Українські народні казки про тварин // Казки про тварин.**, Веселка, Київ, 1979.

ЄФІМЕНКО, В., Сучасні підходи до аналізу казок. <http://naub.oa.edu.ua/2014/suchasni-pidhody-do-analizu-kazok/>. 2014. (28.09.2016)

EK: Ukrayna ve Muş Masal Metinleri

Tilkinin Kuyruğu (Ukrayna-1)

Bir nene yaşıyordu. Nenenin bir ineği vardı. Akşam nene ineği sağdı, sütü avluda koydu.

Bu sütü tilki gördü ve içti. Nene baltayla tilkinin kuyruğu parçaladı. Tilki ağlamaya ve neneye yalvarmaya başladı. “Benim kuyruğumu verir misin?” dedi. Nene: “Sütü bana vereceksin ben de sana kuyruğumu vereceğim” dedi. Tilki bir koyunun yanına gitti. Ona: “Bana süt verir misin? Neneye sütünü vereceğim ve kuyruğumu alacağım” diyor. Koyun diyor: “Bana ot getir ben de sana süt vereyim” diyor. Tilki otlığa gidiyor. “Otlak, bana ot ver” diyor. Otları koyuna götürüyüm ve o da bana süt verecek, sütü neneye götürüleceğim, nene de bana kuyruğumu verecek” diyor. Otlak diyor: “Bana su getirirsen ve bir de kızlar gelip üzerimde dans ederse sana ot vereceğim” diyor. Tilki kızlara gidiyor ve onlara: “Kızlar otlığa gidip, dans ederseniz ben de otları alıp koyuna götürüleceğim, koyun bana süt verecek, sütü neneye götürüleceğim. Nene de bana kuyruğumu verecek” diyor. Kızlar: “Sen bize mercandan boncuk ver, biz de otlak için dans edeceğiz” diyorlar. Tilki beye gidiyor ve ona: “Bey, bana mercandan bir boncuk ver. Mercandan boncuğu kızlara vereceğim, kızlar da otlak için dans edecekler, otlak otlar verecek, Ben de otları alıp koyuna götürüleceğim, koyun bana süt verecek, sütü neneye getireceğim ve kuyruğumu alacağım” diyor. Bey: “Mercandan boncuk sana vereceğim ama sen de bana önce yumurta getir” diyor. Tilki tavuklara gidiyor. “Tavuklar; yumurtalarınızı verir misiniz? Yumurtaları beye götürüleceğim, bey de bana mercandan boncuk verecek, mercandan boncuğu kızlara vereceğim, kızlar otlak için dans edecekler, otlak ot verecek ve ben otu alıp koyuna götürüleceğim, koyun bana süt verecek, sütü neneye getireceğim ve ondan kuyruğumu alacağım” diyor. Tavuklar diyorlar: “Bize buğday getir, biz sana yumurtalar vereceğiz.” Tilki tarlaya gidiyor. “Tarla tarla, bana buğday ver. Buğdayı tavuğa götürüleceğim, tavuklar bana yumurta verecekler, yumurtaları beye götürüleceğim, bey bana mercandan boncuk verecek, mercandan boncuğu kızlara vereceğim, kızlar otlak için dans edecekler, otlak ot verecek, ben otlar alıp, koyuna götürüleceğim, koyun bana süt verecek, sütü neneye getireceğim ve ondan kuyruğumu alacağım” diyor. Tarla diyor: “Bana su getir, sonra sana buğday vereceğim” diyor. Tilki nehre geliyor. “Nehir nehir, bana su ver. Suyu tarlaya vereceğim, tarla bana buğday verecek, buğdayı tavuklara götürüleceğim, tavuklar bana yumurta verecekler, yumurtaları beye getireceğim, bey de bana mercandan boncuk bana verecek, mercandan boncukları kızlara vereceğim, kızlar otlak için dans edecekler, otlak otlar verecek, ben otlar alırım, koyuna götürüleceğim, koyun bana süt verecek, sütü neneye getireceğim ve ondan kuyruğumu alacağım” diyor. Nehir “Su sana veririm ancak yolda bir taş var, onu almama yardım et” diyor. Tilki taş kıvıldattı. Nehir ona teşekkür ederek su veriyor. Tilki suyu tarlaya verdi, tarla ona buğday verdi, tilki buğdayı tavuklara getirdi, tavuklar yumurta ona verdiler, tilki yumurtaları beye getirdi, bey de ona mercandan boncuk verdi, tilki mercandan boncuğu kızlara getirdi, kızlar mercandan boncuğu taktı otlığa gitti ve dans ettiler, otlak otlar verdi tilkiye, tilki otları koyuna getirdi, koyun ona süt verdi, tilki sütü

neneye getirdi ve nene tilkinin kuyruğu geri verdi ve şunu dedi: “Eğer süt istiyorsan gel ve iste ama hiçbir zaman çalma.”

Hırsız Tilki İle Nene (Muş-1)

Bir vardır, bir yohtır. Bir nene vardır, bir de geçisi. Hergün geçisini sağıyor, sütü eve birahiyor. Bir tıklı ona musellet olur, gizlice gelir, sütünü içiyor. Nene, tıklıye bir tuzah kurmak istiyor. Kapının arhasına sahlaniyor. Tilki gelende kuyruğıne bi “das” vurup kuyruğını kesiyor. Tilki kaçıp gidiyor. Arkadaşları onla alay eder: “Kolo koto nerden gelersen?” diyorlar, bunun üstüne tilki, neneye geler, kuyruğını geri istiyor. Nene diyor: “Get benim sütümü getir, kuyruğını verem.” Tilki gidiyor: “Geçi geçi man süt ver” diyor. Geçi: “Get mana ot getir” diyor. Gidiyor ırğate diyor: “İrğat ırğat mana ot...” İrğat diyor: “Get mana su getir.” Çeşmeye gidiyor diyor: “Çeşme çeşme mana su ...” Suyı çeşmeden alıyor veriyor ırğate. İrğatten ot alıyır veriyor geçiye. Geçiden de süt alıyor veriyor Nene’ye. Nene, tilkinin kuyruğını süsliyor püsliyor. İncik boncık takıyor veriyor tilkiye. Tilki arkadaşlarının yanına gidiyor. Herges heyran kalıyor. Diyorler: “Nerden aldın bu kuyruğı?” O diyor: “Gittim ahşamdan sabahe kadar kuyruğımı suya koydım. Sabah olande bahtım kuyruğım bele olmuş.” Tilkilerin hepsi koşar gider kuyruğımı suya sohar. Sabah olande hepsi buz tuter. Avciler gelir. Bazısı kaçar, kuyruğı kopar. Bazısı de kaçamaz, yahalanır. Bu masal da burada biter. Rehmet anletanın ve dinleyanın anasına-babasına. (Önay, 2006: 155)

Dedikoducu Kadın (Ukrayna-2)

Çok çalışkan bir adam vardı. Ormanlardan ve göletlerden eve balık ve tavşan getiriyordu, ama karısına bunları nereden aldığını söylemiyordu. Karısı çok dilli (dedikodu sever) idi. Kocasına: “Balığı ve tavşanı nereden aldın?” diye sordu. “Ormandan balıkları tuttum, tavşanları göletten aldım” diye cevap verdi koca. Kadın: “Ben de seninle geleceğim” dedi. Koca: “Tamam yarın sabahleyin erkenden benimle gideceksin” dedi. Adam gitti. İki tavşan aldı ve gölete koydu. Balıkları da ağacın yanına bıraktı. Öbür gün beraber gidiyorlar. Bir adam keçi gibi bağıyor. “Kim öyle bağıyor?” diye karısı sordu. Koca; “Şeytan adamın sakalını kesiyor. Bey de bağıyor” dedi. Beraber gidiyorlar. Koca karısına: “Ağacın yakında balıklar tut, göletten tavşanı tut kaybetme” diyor. Balıkları ve tavşanları eve götürdüler. Haftaya koca karı ile kavga yaptılar. Dedikoducu kadın hemen beye gitti ve her şeyi söyledi. “Benim koca sizden balık ve tavşanlar çalıyor” dedi. Ben baktım. Balık ağaçlarının yanında tavşanlar göletten çalıyor. Adam ona güvenmedi ve kadını yanından kovdu.

Kadın İle Yeni Dosta Güvenme (Muş-2)

Bi varmış, bi yohmuş. Allah’ın sevdiği kuli çohmuş. İki arkadaş varmış. Bunler sohbet esnasında birbirine demişler: “Yeni doste ve kadine esle güvenilmez.” Bunlardan biri karısını denemah için bi plan kurmuş. Bi koç satın almış, kesmiş, bi torbaya koymış, evine götürmüş. Karısına demiş: “Men bi adam öldürdüm, ne yapah?” Oni almışler ahure gömmişler. Karisiyle bigün kavga etmişler, karısına bi tokat atmış. Karısı hemen dışarı çıhmış bağırmış: “Menim kocem bi katıldır. Bi adam öldürmüş!” Adam heman kaçmış, yeni dostun yanına getmiş. Demiş: “Hel mesele böyle... Ne yapam?” Adam demiş: “Sen bı katılsın. Men sene ne yardımcı olam?” Adam bu sefer de eski dostunun yanına getmiş, ona durımı anlatmış. Eski dosti demiş: “Keşke karine ve diger dostine demedan önce mana desaydın, o zeman daha rehetti! Hele dur bi çaresına baharılı. Telaşlanma” demiş. Bunun üzerine adam olan bitani anlatmış. Demiş: “Men duyduğım laf üzerine yeni dostım ile karımı imtihan ettim.” Belece arkadaşının hekliliğini anlamış olur. (Önay, 2006: 174)

Ayı, Tilki, Kurt ve Tavşan (Ukrayna-3)

Dede ve nine yaşıyormuş. Zengin olmak için büyük çukur kazmışlar. Sabah bakmış ki çukurda kurt var. Kurt ölmek istemedi. Dedeye 100 at getirmek için söz verdi. Dede onu salmış. Başka gün çukura ayı düşmüş. Ayı çok bal getirmek söz verdi yaşamak için. Dede onu salmış. Üçüncü gün tilki çukura düşmüş. O çok tavuk getirmek için söz vermiş. Dede onu salmış. Dördüncü gün tavşan düşmüş. Tavşan bir çuval para söz verdi. Dede onu salmış. Öbür gün tavşanlar 100 at, bal, tavuk ve para getirmişler. Hayvanlar dede ve nine ile yemeye başlamışlar. Gece de tilki gizli kalktı ve balı yedi. İki ve üç gecede tilki bütün balı yetmiş. Kimseye söylemedi. Dede: “Balı kim yemiş” diye sordu. Hepsi susmuş. Dede: “tamam, kimin karnı en ağır ise o koltukta zıplayamaz, kimin karnı en ağır ise o bal yedi” dedi. Tilki kuş gibi zıpladı, tavşan ve kurt da kolay zıplamışlar. Ayı için zıplama en zor oldu. Tilki: “Balı ayı yemiş” dedi. Dede hayvanların hepsini evden kovmuş.

Tilki-Ayı-Kurt (Muş-3)

Bi gün kurt diyor: “Men hesteyim ve menim ilacım felan sürinin arhasındaki kere koyındır.” Ayı ile tilki demiş: “Hani bız onı nasıl getirecağız?” Anlaşmışler gidip getirmağa. Ayı tilkiye demiş: “Sen çobani oyale men de koyını alacam.” Tilki çobani oyalamış, ayi de gitmiş koyını yahalamış, getirmiş. Koyını kesip kavurme yapmışler. Birazını kurda vermişler, gerisini tenekeye koyıp kuyulamışler. Tilki, biraz “çillek”miş. Bigün gitmiş tenekeyi çiharmış, biraz yemiş. Gelmiş arkadaşlarına demiş: “Menim kardaşımın yavrusi var ismini ne koyah? Daha onlar cevab vermeden kendisi demiş: “Ağzı açık birahah.” Diger gün getmiş yarısını yemiş, gelmiş demiş: “Menim kardaşımın bi yavrusi daha var. Ecep adın ne koyah?” Gine kendisi söylemiş: “Yarım koyalım.” Diger gün gitmiş, hepsini yemiş, tenekeyi taşnen doldurmuş. Gine gelmiş demiş: “Menim kardaşımın bi yavrusi daha var, adını ne koyah?” Gine kendisi demiş: “Yalanmış birahah.” Bigün ayiyle kurt demiş: “Hele biraz kavurme çihareh, yiyeh.” Getmişler, ne yapmışler, tenekeyi çiharamamışler. Bi bahmişler içi dolli daşdır. O ona demiş: “Sen yemişsen.” O ona demiş: “Sen yemişsen.” Kırar vermişler, götlerini güneşe vermağa. Kimin götünden yağ çıhsa, o yemişdir. Güneşe götlerini dönmişler, o esnada ikisi de yatmışler. Tilki baher baher bi de ne görsın. Özının göti bissüri yağ vermiş. Hemen kendi yağını ayının götine sürmüş, ayı uyanmış, demiş: “Sen yemişsen” Tikli demiş: “Sen yemişsen, senin götün yağ vermiş.” Hasıl Tilki yediği belli olmuş. Tilkiyi kovalamışler, Tilki getmiş bi ağacın deligine sahlanmış. Bunlar, sabaha kadar orda beklemişler. Bahmişler Tilki çihmiyor. Bi kuri kabağı ağace asmışler. Tilki zannetmiş onlar hep oni bekliyorler. Bigün kendi kendine demiş: “Çıham baham hele dışarde ne var?” Ağaçta asılı olan kabağı görer. Gabağı kuyruğuna bağlamış, suya girmiş. Gabağın içi su dolmuş, tilkiyi de suyun dibine çekmiş. Tilki bağırmiş: “Gabağ men seni birahmişem sen de meni birah.” Gabağla bızım Tilki beraber suyun dibine girmiş, belece tikli de boğılmış. (Önay, 2006: 167-168)

FASİH ARAPÇA'NIN MUŞ İLİNE BAĞLI HASKÖY İLÇESİNDE KONUŞULAN MAHALLİ ARAPÇA İLE OLAN BENZERLİK VE FARKLILIKLARI ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ

Sevda ÇETİN*

ÖZET

Geniş bir coğrafyaya yayılan Araplar, ana dilleri olan Arapçayı resmi dilleri olarak da kullanmaktadırlar. Dünya üzerindeki pek çok toplum çeşitli siyasi, ekonomik, sosyal, vs. nedenlerle dünyanın farklı yerlerine göç etmişlerdir. Bu göçler nedeniyle Arapça da farklı bölgelere hâkim olmuş ve halk arasında zaman zaman değişikliğe uğrayarak halkın günlük yaşamda kullandığı resmi dilde karşılığı olmayan lehçeleri doğurmuştur. Günümüzde büyük bir coğrafyada yaşayan Arap toplumunun nüfusu iki yüz elli milyonun üzerindedir. Dolayısıyla, Hami-Sami dil ailesine mensup Arapça'yı da iki yüz elli milyonun üzerinde insan konuşmaktadır. Hemen hemen tüm dillerde olduğu gibi Arap dilinde de yazı dili ve konuşma dili arasında farklılıklar meydana gelmiştir. Bugün dünyanın çeşitli yerlerinde, Asya'nın bazı bölgeleri (BAE, Irak, Suriye, Lübnan ...) ile Afrika'nın önemli bir kısmında (Fas, Tunus, Cezayir...) Arapça konuşulduğu gibi Türkiye'nin çeşitli şehirlerinde de Arapça konuşulmaktadır.

Bu çalışmada, Fasîh Arapça ile Muş iline bağlı Hasköy ilçesinde konuşulan mahalli Arapça arasında karşılaştırmalı bir değerlendirme yapılmıştır. Bu bağlamda, Hasköy'de konuşulan lehçenin, fasîh Arapçayla olan benzerlikleri ve farklılıkları incelenerek ele alınmıştır. Hasköy'de ikamet eden Arap kökenli kişilerle karşılıklı görüşmelerden elde edilen veriler bu çalışmanın kaynağını oluşturmuştur.

Çalışmada, öncelikle günlük hayatta sıkça karşılaşılan yaygın kullanıma sahip sözcükler, fusha ve avamca örnekleriyle ele alınacak ve bunların kullanıldıkları alanların (zamirler, bazı soru kalıpları, sayılar, meyveler, aylar, günler... vs.) sıralaması yapılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Arapça, Fasîh Arapça, Avamca, Muş, Hasköy.

A COMPARATIVE ANALYSIS ON THE SIMILARITIES AND DIFFERENCES OF THE FLUENT ARABIC AND THE LOCAL ARABIC SPOKEN IN HASKOY, MUŞ ABSTRACT

The Arab people, who have a wide geography, use the official language Arabic as their mother tongue. Many societies around the world have migrated to different parts of the world for various political, economic and social reasons. Arabic, dominated by different regions, has occasionally changed among the people, resulting in non-official dialects used by the people in their daily lives. The population of the Arab society, which has a wide geography, is over two hundred fifty million. More than two hundred and fifty million people speak Arabic, a member of Hami-Sami language family. Thus, as in almost all languages, there are differences in the Arabic language between writing and spoken languages. Today, just as some parts of Asia (BAE, Iraq, Syria, Lebanon ...) and a significant part of Africa (Morocco, Tunisia, Algeria ...) are spoken in various parts of the world, Arabic is also spoken in various cities of Turkey.

In this study, a comparison will be made between Fasîh Arabic and Arabic spoken in Hasköy district of Muş province. Fasîh has been examined in terms of a number of features (similarities and differences) between the dialect spoken in Hasköy, which is separated from the characteristics in terms of Arabic. In the study, voice recordings and notes were made by interviewing people who reside in Hasköy, and this article was created from the records obtained from these records.

In this study, widespread use of words that are frequently encountered in everyday life will be handled with examples of fusha and prehistoric animals, and the fields in which they are used (pronouns, some question patterns, numbers, bushes, months, days ... etc) will be enumerated

Keywords: Arabic, Fluent Arabic, Commons Arabic, Muş, Hasköy.

GİRİŞ

Aksan, dili öz biçimde; düşünce, duygu ve isteklerin, bir toplumda ses ve anlam yönünden ortak olan öğeler ve kurallardan yararlanılarak başkalarına aktarılmasını sağlayan, çok yönlü, çok gelişmiş bir dizge olarak tanımlamıştır (Aksan, 1988, 55).

* Arş. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, s.yaslak@alparslan.edu.tr

Arapçada dil kelimesi لغة ve لسان olan iki sözcükle karşılanmaktadır. لسان/Lisan, ağız boşluğunda bulunan tat alma organının adıdır. لغة / luga ise duygu ve düşüncelerimizi ifade etmeye yardımcı olan yaşayan ve gelişen canlı bir varlıktır.

“Standart dil, bir dilin kullanıldığı saha içinde iletişim alanı en geniş olan biçimdir ve farklı ağızları konuşanlar arasında bir iletişim aracı durumundadır. Standart dilin öğrenilmesi ve kullanılması belli bir saygınlık sağlar. Bir dil alanı içinde görülen konuşma biçimlerinin, söyleyiş türlerinin, kimi durumlarda da toplumsal özellikleri yansıtan kullanımların bütününe halk dili, halk dilinin belli yerleşim bölgelerine, kişilere has olan şekline ise ağız denir” (Yüksekkaya, 2008, 599).

“Dilin en önemli vazifesi iletişimi sağlamaktır. İletişimin en yaygın şekilde sağlandığı araçlardan biri konuşmadır. Konuşma dili canlandırdığı ve gelişme imkânı bulduğu sahadır. Dilin dört temel becerisinden biri olan konuşma, bir anda oluşan bir faaliyet değildir. Bir süreç ve uygulamanın sonucunda gerçekleşir” (Aydın, 2015, 108).

“Dilin kendi içerisinde sürekli olarak yaşadığı değişme ve gelişme, farklı coğrafyalarda daha da hızlanır. Ana koldan ayrılan dil, bir taraftan kendi içerisinde yeni bir gelişim evresi başlatırken, diğer yandan karşılaştığı başka dillerle de değişik düzeylerde dil ilişkilerine girer. Bu arada, ana yapının içerisinde daha önceden ihtiyaç duyulmayan kavram alanları ile ilgili yeni kelime katmanları oluşturur” (Akar, 2010, 19).

Bu tanımlardan yola çıkarak; dil bir ilişki içerisine girdiği farklı bir topluma kültür transferi yapmayı sağlayan bir araç olduğu gibi aynı şekilde bu durumun tersi de geçerlidir, yani dil ilişki içerisine girdiği diğer toplumlardan kültür transferi yolu ile değişime uğrayabilir, zenginleşebilir ya da daha radikal bir şekilde yozlaşabilir. İbn-i Haldun’un ‘coğrafya kaderdir’ sözünün bize açtığı pencereden bakacak olursak dilin içine girdiği yeni coğrafyanın mevcut dil formundan etkilenmesi varlığını sürdürmek için kaderine bir direnme olabileceği gibi aşırı etkilenmesi ise kaderine boyun eğme halidir. Öte yandan sürekli gelişen ve değişen insan ihtiyaçları dilin yeni anlamlar ve boyutlar kazanmasına neden olmaktadır.

“Değişme, dilin özünde var olan bir niteliktir. Bir dil nasıl, kendi içinde sürekli bir değişme içinde bulunuyorsa, bu dili konuşan toplumun bir öbeği de çeşitli nedenlerle değişik bölge ya da ülkelerde, kimi zaman da aynı ülke içinde, türlü nedenler ve etkilerle genel dilden ayrılmakta, başkalaşmaktadır. Bu başkalaşma kimi zaman o ölçüde büyük olur ki, lehçe dediğimiz birlikler, ayrı dillere dönüşür” (Aksan, 2009, 141).

“Lehçe, bir dilin değişik ülkelerde ve bölgelerde, yine aynı dil birliğinden kimselerce konuşulan değişik biçimdir” (Aksan, 2009, 141). Lehçelerin farklı olmasının pek çok nedeni vardır, özellikle coğrafi koşullar, dilin siyasi sınırlarının sık sık değişmesi, ulaşım ve haberleşme imkânlarının kısıtlı olması en büyük etkenler arasında sayılmaktadır.

Dünyada konuşulan diller, söz dizimi, biçim yapısı ve ses özellikleri gibi kaynak bakımından birbirine benzer olan diller çeşitli dil gruplarına/ailelerine ayrılırlar. Dil ailesinden, Hami- Sami dil ailesinin Sami koluna mensup Arapça’yı dünyada 20’yi aşkın ülke anadili olarak konuşmaktadır. Arabiyyet’ül-fusha (Fasih Arapça)’nın bütün Arap ülkelerinin resmi dili olduğu da bilinmektedir. Kur’an dili olması nedeniyle Arapça, hem dünya ölçeğinde hem de İslam dini açısından önem arz etmektedir.

“Arapçanın İslâm’ın dili olması, İslâm’ın doğusundan ve Kur’ân-ı Kerim’in apaçık Arap diliyle indirilişinden beri, tarihî hadiselerle şahit olan herkesin anlayabileceği sağlam ve değişmez bir hakikattir” (Şelbâye, 2015, 89).

“Arap filolojisinde Kur’ân’ın dili, standart Arapçanın yaşatılmasında en önemli unsur olarak görülmüştür. Zira Klâsik ya da Modern Arapçanın kendine model aldığı dil Kur’ân’ın dilidir. Başka bir deyişle Arapçayı standardize eden veya standart Arapçanın, yani fushânın temel ölçülerini veren unsurların başında Kur’ân’ın dil yapısı gelmektedir” (Yıldız, 2010, 25-26).

“Fasih Arapça ile nazil olan Kur'ân-ı Kerim edebi mükemmeliyetini kabul ettirmiş, yüksek belâgatı karşısında Arapları hayrete düşürmüştü. Kur'an-ı Kerim daha Hz. Peygamber zamanında yazıyla tespit edilmiş ve çok geçmeden kitap haline getirilmiştir. Gerek kısmen veya tamamen ezberlenerek, gerekse mushaf halinde süratle yayılan, aynı zamanda dilin bütün hususiyetlerini aksettirecek genişlikte bulunan Kur'an-ı Kerim, fasih ve edebi Arapçanın en mükemmel numunesi, miyarı olmuş ve bu hüviyetini devam ettirmiş, dil ve edebiyata dair çalışmaların da hareket noktası olmuştur” (Tüccar, 2001, 40).

“Bir dil geniş kitlelere yayılmış ve pek çok kişi tarafından konuşulur olmuşsa orijinal halini uzun süre koruması mümkün değildir. Çok geçmeden dilde oluşan farklılaşmalar anadilin lehçelerini oluşturur. Sözlük anlamı ‘dil ucunu, sözün tınısı’ olan lehçe, Arap kültüründe ‘luga’ kelimesiyle de ifade edilir. Her lehçe müstakil birer dil oluncaya kadar lehçeler arası farklılık devam eder. Arapça da her dil gibi bu kanuna boyun eğmiş ve lehçelere ayrılmıştır. Lehçe farkı kendini seslerdeki (hareke) değişim, sessiz harflerdeki değişim, yapı ve mana açısından kelimelerdeki değişim ve terkipteki değişim ile gösterir” (Alan, 2007, 330).

“Arapça üzerindeki etkisinin büyük ve devamlı olduğunu gördüğümüz Kur'an-ı Kerim, fasih Arapçanın esaslarını tespit için de tartışmasız ve mükemmel bir numune olmuştur. Ayrıca İslamiyet’le birlikte bu dilin vatanında eskisinden farklı bir düşünüş ve yaşayış tarzı, eski bedevi hayatından maddi ve manevi yönleriyle çok ayrılan bir şehir hayatı, bir toplum yapısı doğmaya ve gelişmeye başladı. Yaşayış tarzındaki ve hayat anlayışındaki düşünce, duygu ve zevklerdeki bu değişimin, dil ve edebiyat üzerinde de etkili ola-cağı tabiidir. Kaldı ki Arapça, bir süre sonra eski sınırlarını aşarak asıl vatanından çok uzaklara, başka dillerin konuşulduğu ülkelere yayıldı. Bunun sonucu olarak da önce İslam'a ve bu dilin sahiplerinin hayatına, daha sonra bütün yönleriyle İslam medeniyetine, bu medeniyet çevresinde gelişip çoğalan ilimlere ve sanatlara bağlı olarak Arap dili ve edebiyatı günümüze kadar süregelen, halen de devam eden bir gelişme safhası yaşamıştır” (Tüccar, 2001, 40-41).

“Arapçanın konuşulduğu alan oldukça geniş bir coğrafyaya yayılır. Anadolu sınırlarına kadar Suriye, Irak, İran’ın Irakla komşu toprakları, Arabistan, sahra sınırlarına kadar Afrika, Malta, Mısır, Kordofan, Darfur, Sudan, Senegal ve Fas arasındaki batı sahra. Böylece Arapçanın konuşulma alanları 23 Arap ülkesi, 10 Afrika ülkesi, Nijer ve Çad gibi Arap olmayan ülkeler olarak belirtilmektedir” (Yıldız, 2010, 30).

Dilin geçirmiş olduğu değişim/dönüşüm sonucu Arap ülkelerinin, neredeyse birbirlerini anlayamayacak kadar fasih Arapçadan uzaklaştıkları görülmektedir. Mısır, Kuzey Afrika, Irak ve Lübnan lehçelerinin Arapçanın en önemli lehçeleri arasında yer aldığı söylenebilir.

“Lehçelerle ilgili araştırmalar yapan dilbilimciler, yaptıkları çalışmalarda, lehçe farklılıklarının daha çok fonetik düzeyde olduğunu, anlam düzeyindeki farklılıkların ikincil derecede olduğunu, dilbilgisine ilişkin ayrılma noktalarının ise oldukça az ve genellikle yavaş değişir nitelikte bir yapı arz ettiğini ortaya koymuşlardır” (Uysal, 2016, 115).

Bu açıdan bakıldığında dillerin anlam genişlemesi, anlam daralması, anlam zenginleşmesi, anlam kötüleşmesi gibi değişikliklere uğradığı gibi, fonetik, yapısal ve gramatik değişimlere de uğradığı görülmektedir. Bu tür değişimlerin bazı lehçelerle orijinal dil arasındaki farklılıkları arttırdığı görülmektedir. Bu nedenle dillerin geçirdikleri değişimleri araştırıp öğrenmek ve bunu ilgili mahfillerde paylaşmak önem arz etmektedir.

Arabiyyet’ül-fusha denilen fasih Arapça ya da fusha, Arap dilinin kurallarına (sarfnahiv) sıkı sıkıya bağlı birçok kaidesi bulunan oldukça geniş bir dildir. Fusha, daha çok resmi yazışmalarda, kitaplarda, gazete ve dergilerde kullanılmaktadır. Çok sayıda ülkenin anadili olan Arapça, geniş bir coğrafyaya ve zengin edebiyata sahiptir. Arapça konuşulan ülkelerde kullanılan Arap dili, fasih ve avamca olmak üzere ikiye ayrılır. Kur’an’da kullanılan dil, fasih Arapça ya da fusha olarak adlandırılmaktadır. Avamca diğer adıyla ammice ise halk arasında

konuşulan ancak yazılı dilde kullanılmayan ve ülkeden ülkeye, bölgeden bölgeye farklılık gösteren bir dildir. Farklı ülkelerde kullanılan Arapçanın bu lehçeleri arasında bazı benzerlik ve farklılıklar bulunduğu gözden kaçmamaktadır. Türkiye'nin Mardin, Siirt, Batman, Hatay gibi birçok ilinde Arapça konuşan vatandaşlarımız bulunmaktadır. Muş ilinde de günlük dilde Arapçayı kullanan bir kesim insanımız mevcuttur. Fasih Arapça ile Muş'taki vatandaşlarımızın konuştuğu Arapça yani avamca arasında oldukça büyük farklar bulunduğu görülmektedir.

FUSHA VE LEHÇE KARŞILAŞTIRMASI: HASKÖY LEHÇESİ ÖRNEĞİ

A- ZAMİRLER

A.1- Fushada Zamirler

Onlar (çoğul)	هُم	Onlar (ikil)	هُمَا	O (Eril)	هو
Onlar (çoğul)	هُنَّ	Onlar (ikil)	هُمَا	O (Dişil)	هي
Siz (çoğul)	أَنْتُمْ	Siz (ikil)	أَنْتُمَا	Sen (Eril)	أَنْتَ
Siz (çoğul)	أَنْتُنَّ	Siz (ikil)	أَنْتُمَا	Sen (Dişil)	أَنْتِ
Biz	نَحْنُ	Biz	نَحْنُ	Ben	أَنَا

A.2- Hasköy Avamcasında Zamirler

Agun	أَعْنُ	Agun	أَعْنُ	Agâ	أَغَا
Agun/Egun	أَعْنُ	Agun/Egun	أَعْنُ	Agi/Egi	أَغَا
İnto	إِنْتُو	Tenânken	تَنَانَكُنْ	İnt	إِنْتِ
İnto	إِنْتُو	Tenânken	تَنَانَكُنْ	İnte	إِنْتِ
Nehnâ	نَحْنَا	Nehnâ	نَحْنَا	İnâ	إِنَا

Fusha ve Hasköy lehçesinde zamirlere bakıldığında kimi zamirlerin tamamen değişikliğe uğradığını (هو ve أَغَا gibi) kimi zamirlerin de hareke ve telaffuzunda bazı değişikliklerin olduğu (أَنَا ve إِنَا gibi) görülmektedir.

B- KULLANILAN BAZI KALIPLAR

Fusha		Avamca
كُلَّ يَوْمٍ	Her gün	كُلُّ يَوْمٍ
إِنكسرَ الْبَابِ	Kapı kırıldı	إنكسر بَاب
(أَنْتِ) فَتَحَ الْبَابِ	Kapıyı açtın(müzekker)	(أَنْتِ) فَتَاحَتْ بَاب
(أَنْتِ) فَتَحَتْ الْبَابِ	Kapıyı açtın(müennes)	(أَنْتِ) فَتَحَتْ بَاب
عَمِّي قَالَ	Amcam dedi ki;	‘Ammî kâl

أَكَلْتُ رُمَانَ الْيَوْمِ	Bugün nar yedim	Lûmî ageltu rimmâne
مِنْ أَيْنَ أَنْتَ	Nerelisin?	Mâmâ kit
مَا إِسْمُكَ	Adın ne?	İsmek şunnu
أَخَذْتُ خُبْزَ إِلَى الْبَيْتِ	Eve ekmek aldım.	Aheztu Ahbe şâbet
مَاذَا تُرِيدُ	Ne İstiyorsun?	Şîne sâr
مَا رَأَيْتُكَ	Ne Dersin?	Şinevâ raH'yek
مَا إِسْمُكَ	Adın Ne?	Şinevâ ismek
جِئْتُ أَمْسَ	Dün geldim.	Ems cîdu
سَأَرْجِعُ غَدًا	Yarın döneceğim.	Sâri erci'
مَاذَا	Ne	Şîne
كَمْ عُمْرُكَ	Kaç yaşındasın?(müzekker)	Kim sentekit

Kullanılan bazı kalıpları incelediğinde Hasköy lehçesinde hareketlerin genellikle cezm üzerine kurulu olduğu (أَنْتَ) ente fetehe'l bâb cümlesinin lehçede (أَنْتَ) int fetehe bâb gibi olması) aynı zamanda bazı kelimelerin aynı ancak telaffuzun farklı (عَمِّي قَالَ) 'ammi kâle cümlesinin (عَمِّي قَالَ) 'ammi kâl gibi olması) olduğu gözlenmektedir.

C- FASİH ARAPÇA VE AVAMCA DA YAZILIŞ BAKIMINDAN AYNI OLAN BAZI KELİMELER

Fusha		Avamca
رَأْسٌ	Baş/Kafa	Râs
خَالَةٌ/خَالَ	Dayı/Teyze	hâl/ hâle
عَمَّةٌ/عَمَّ	Amca/Hala	'Am/'Amme
بَابٌ	Kapı	Bâb
عَيْنٌ	Göz	'Ayn
بِنْتُ/ابْنٌ	Erkek/Kız	İbn/Bint
أَحْمَرٌ أَصْفَرٌ أَسْوَدٌ	Kırmızı/Sarı/Siyah	Ahmar, Asfer, Esved
مَرْأَةٌ	Kadın	Mar'a
أَنْفٌ	Burun	İnf
صَدْرٌ	Göğüs	Sadr

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

مُعَلِّمٌ	Öğretmen	Ma'llim	مُعَلِّمٌ
أُذُنٌ	Kulak	İzen	إِذْنٌ
أخ/أخت	Kız/Erkek Kardeş	Ah/İht	أخ/إِخْتٌ
رَجُلٌ	Adam	Recel	رَجُلٌ

Tabloda bulunan ve yazılmayan sık kullanılan bir çok kelime fazla değişime uğramadan aynı kalmıştır fakat bu kelimelerin bazılarında harf azlığı-çokluğu ve hareketlerinde değişiklikler olduğu görülmektedir.

D. SAYILAR

Fusha		Avamca	
وَاحِدٌ	1	Vâhid	وَاحِدٌ
إِثْنَانٍ	2	İnteyn	إِثْنَيْنِ
ثَلَاثٌ	3	Sirâse	سِرَاسَ
أَرْبَعٌ	4	A'rbâ	عَرَبِيًّا
خَمْسٌ	5	Ḥamse	خَمْسَ
سِتٌّ	6	Sitte	سِتٌّ
سَبْعٌ	7	Se'bâ	سَعْبِيًّا
ثَمَانٍ	8	Simeni	ثَمِنِي
تِسْعٌ	9	Tıs'a	تِسْعَا
عَشْرٌ	10	'Aşrâ	عَشْرًا
عِشْرُونَ	20	'Aşrin	عَشْرِي
ثَلَاثُونَ	30	Silesin	سِلْسِي
أَرْبَعُونَ	40	Erbei'n	أَرْبَعِي
خَمْسُونَ	50	Ḥamsin	خَمْسِي
مِئَةٌ	100	Miye	مِي
أَلْفٌ	1000	Elf	أَلْفٌ
مِلْيُونٌ	Milyon	Milyûn	مِلْيُونٌ

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Bir, iki, beş, altı sayıları fasih Arapçayla aynıdır; fakat üç dışındaki diğer sayıların harf olarak nerdeyse aynı olduğu görülmektedir.

كِتَابٌ وَاحِدٌ	1 kitap	Kitâbmâ	كِتَابِمَا
كِتَابَيْنِ	2 kitap	Kitâbten	كِتَابَتَيْنِ
ثَلَاثَةٌ كُتُبٍ	3 kitap	Sırs Kitâbât	سِرْسُ كِتَابَاتٍ
أَرْبَعَةٌ كُتُبٍ	4 kitap	'Arbâ Kitâbât	عَرَبَا كِتَابَاتٍ
خَمْسَةٌ كُتُبٍ	5 kitap	ḥems Kitâbât	خَمْسُ كِتَابَاتٍ
سِتَّةٌ كُتُبٍ	6 kitap	Sit Kitâbât	سِتُّ كِتَابَاتٍ
سَبْعَةٌ كُتُبٍ	7 kitap	Sa'ba Kitâbât	سَعْبَا كِتَابَاتٍ
ثَمَانِيَةٌ كُتُبٍ	8 kitap	Simin Kitâbât	سِمِينُ كِتَابَاتٍ
تِسْعَةٌ كُتُبٍ	9 kitap	Tis'â Kitâbât	تِسْعُ كِتَابَاتٍ
عَشْرَةٌ كُتُبٍ	10 kitap	'Aşra Kitâbât	عَشْرُ كِتَابَاتٍ

Fasih Arapçada sayılar müennes ve müzekker olmak üzere iki şekilde ifade edilir. Hasköy avamcasında ise böyle bir değişiklik söz konusu değildir. Fasih dilde 3-10 arası sayıları arasında meydana gelen değişiklikler (madûdun çoğul ve kesre olması, adet ve madûd arasında olan zıtlık) Hasköy lehçesinde bulunmamaktadır.

E. AYLAR

Fusha		Avamca	
كَانُونُ الثَّانِي	Ocak	Kûnin	كُونِ
شُبَّاطُ	Şubat	Azbât	أَذْبَاتُ
أَذَارُ	Mart	Adâr	أَذَارُ
نَيْسَانُ	Nisan	Nisân	نَيْسَانُ
أَيَّارُ	Mayıs	Gulân	غُلَانُ
حَزِيرَانُ	Haziran	Hâzîran	حَزِيرَانُ
تَمُّوزُ	Temmuz	Temmûz	تَمُّوزُ
أَبُ	Ağustos	Tebbâğ	تَبَّاعُ
أَيْلُولُ	Eylül	İlûn	إِلُونُ
تَشْرِينُ الْأَوَّلُ	Ekim	Tişerin	تَشْرِينُ

تَشْرِينِ الثَّانِي	Kasım	Tişerin	تَشْرِينِ
كَانُونُ الْأَوَّلُ	Aralık	Kûnin	كَانُونِ

Aylarda Nisan, Haziran ve Temmuz gibi kelimelerin Türkçe'den alındığı, geriye kalan ay adlarının fushadan tamamen farklı olduğu görülmektedir.

F. İSME BİTİŞEN MUTTASIL ZAMİRİN ÇEKİMİ

Fusha

Onların evi (E)	بَيْتُهُمْ	O ikisinin evi (E)	بَيْتُهُمَا	Onun evi (Eril)	بَيْتُهُ
Onların evi (D)	بَيْتُهُنَّ	O ikisinin evi (D)	بَيْتُهُمَا	Onun evi (Dişil)	بَيْتُهَا
Sizlerin evi (E)	بَيْتُكُمْ	Siz ikinizin evi (E)	بَيْتُكُمَا	Senin evin (E)	بَيْتُكَ
Sizlerin evi (D)	بَيْتُكُنَّ	Siz ikinizin evi (D)	بَيْتُكُمَا	Senin evin (D)	بَيْتِكَ
Bizim evimiz	بَيْتُنَا	Bizim evimiz	بَيْتُنَا	Benim evim	بَيْتِي

Avamca

Beyten	بَيْتِن	Beyten	بَيْتِن	Beytu	بَيْتُ
Beyten	بَيْتِن	Beyten	بَيْتِن	Beytâ	بَيْتَا
Beytigen	بَيْتِغِن	Beytigen	بَيْتِغِن	Beytek	بَيْتِكَ
Beytigen	بَيْتِغِن	Beytigen	بَيْتِغِن	Beytiki	بَيْتِكَ
Betnâ	بَيْتْنَا	Betnâ	بَيْتْنَا	Beyti	بَيْتِ

G. BAZI KALIPLAR

Fasih (müzekker)		Avamca (müzekker)
مَرْحَبًا بِكَ	Hoş geldin	بِحَرْجِدْ
	Görüşürüz	بِحَاتِرَاكْ
مَرْحَبًا	Hoş bulduk	الله اِتِكَ حَيْرْ
رَضِيَ اللهُ عَنْكَ	Allah razı olsun	الله اِغْنُ مِنْكَ رَاذِ Allah igun minnek razi
عَلَى السَّلَامَةِ	Allah yolunu açık etsin	الله اِفْتِ طِرَعَاكَ
اَسْتَوْدِعُكَ اللهُ	Allah'a emanet ol	سِرْ اَمَانَتُ شَا اللهُ

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

هَنَّا لَكَ	Afiyet olsun	Sağı isirlek
اللَّهُ وَلِيُّكَ	Allah kolaylık versin	Allah itilek kuve
عَلَى الرَّأْسِ وَالْعَيْنِ	Başım gözüm üstüne	Forasi fo'neni
اللَّهُ وَلِيُّكَ	Allah yardımcın olsun	Allah ici havarek

Fasih (müennes)		Avamca (müennes)
مَرْحَبًا بِكَ	Hoş geldin	Bihercide
	Görüşürüz	Bihatirki
مَرْحَبًا	Hoş bulduk	Allah itiki heyır
رَضِيَ اللَّهُ عَنْكَ	Allah razı olsun	Allah igun minki razi
عَلَى السَّلَامَةِ	Allah yolunu açık etsin	Allah ifte tıreğki
أَسْتَوْدِعُكَ اللَّهُ	Allah'a emanet ol	Sire emanet şâ Allah
هَنَّا لَكَ	Afiyet olsun	Sağ isirki
اللَّهُ وَلِيُّكَ	Allah kolaylık versin	Allah itiki kuve
عَلَى الرَّأْسِ وَالْعَيْنِ	Başım gözüm üstüne	Forasi fo'aneni
اللَّهُ وَلِيُّكَ	Allah yardımcın olsun	Allah ici havarki

بِخَرْجِدْ anlamına gelen görüşürüz kelimesi Kürtçede de kullanılan bir kelimedir. Yine bu tabloda da birçok kalıbın fasih Arapçadan farklı olduğu tespit edilmiştir.

H. MEYVELER

تَفَاح	Elma	Tıffâh
بُرْتَقَال	Portakal	Purtekâl
رُمَّان	Nar	Rımmân
عِنَب	Üzüm	'Aneb
مُوز	Muz	Mûz

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

سُلُوْرُ	Sullûr	Erik	بَرَفُوْق
حَرْمُ	Harme	Hurma	نَمْرُ
حُوْرَ	Cûze	Ceviz	جُوْر
دَبَشَ	Debeşe	Karpuz	يَطِيْح
هَجِرُ	Hecir	İncir	تِيْن

Meyvelerde erik, karpuz ve incir kelimelerinin tamamen değişime uğradığı, diğer kelimelerinde kök harflerinin aynı olduğu görülmektedir.

İ. HAYVANLAR

بَاغْرَا	Bağrâ	İnek	بَقْرَةَ
حَمَارَا	Hemmâre	Eşek	حِمَارَ
حَيَّ	Hayyê	Yılan	حَيَّة
حَجْرَ	Hacre	At	حِصَانَ
حَجَّ	Cece	Tavuk	دَجَاجَةَ
دِيكُ	Dîk	Horoz	دِيكُ
ثَعْلَبُ	sa'leb	Tilki	ثَعْلَبُ
غَلَمُ	Ğeleme	Koyun	غَنَمُ
جُجُكُ	Cucuk	Civciv	صُوصُ
أَقْرَبُ	Akreb	Akreb	عَقْرَبُ

Hayvanlarda جُجُكُ anlamına gelen civciv kelimesinin Kürtçede de olduğu, diğer hayvan isimlerinin de hareke bakımından fushadan farklı olduğu görülmektedir.

J. ZIT ANLAMLI KELİMELER

Fasih Arapça			Hasköy Arapçası			
نَحِيْفُ	سَمِيْنُ	Zayıf-Şişman	حُرْتُ	حُورْتُ	دَائِفُ	Ôâif
نَدِيّ	قَحْلُ	Yaş-Kuru	نَشْفُ	نَشْفُ	نَدْدُ	Nedde
قَصِيْرُ	طَوِيْلُ	Kısa-Uzun	طَوِيْلُ	طَوِيْلُ	قِسْرُ	Kıser
صَغِيْرُ	كَبِيْرُ	Küçük-Büyük	غِيْرُ	غِيْرُ	نَاعْمَتُ	Nâ'muti
حَارُ	بَارِدُ	Sıcak-Soğuk	جَمْدُ	جَمْدُ	دَفِ	Defi

فَقِير	عَنِي	Fakir-Zengin	Zengin	ذَنْغُنْ	Fâkir	فَاكِرْ
جيد	رَدِي	İyi-Kötü	Kûtti	كُوْتِي	Baş	بَاشْ
قبيح	جَمِيل	Çirkin-Güzel	Kûyis	كُويسْ	Kottî	كُتِّي
	حَلْوَى	Acı-Tatlı	Hâlû	حَالُو	Aci	أَج
وَاسِع	ضَيِّق	Geniş-Dar	Ôek	ذَقْ	Vesi'	وَسِعْ

Zıt anlamlı kelimelerde kelimelerin çoğunun Türkçe kullanımıyla aynı olduğu ve خُرْتْ (şişman) gibi bazı kelimelerinde Kürtçeden alındığı görülmektedir.

K. MEVSİMLER

Fasih Arapça		Hasköy Arapçası
الرَّبِيعُ	İlkbahar	Sob Râbbi
الصَّيْفُ	Yaz	Râbih
الأَخْرِيفُ	Sonbahar	Tişrin
الشتاءُ	Kış	Şiden

Mevsimler tablosunda kelimelerin birkaç harf dışında tamamen farklı kullanıldığı خُرْتْ (şişman) ve جَمْدْ (soğuk) kelimelerinin de Kürtçeden geldiği sadece طَوِيلْ anlamına gelen uzun kelimesinin fasih Arapçadan geldiği görülmektedir.

L. HAVA DURUMLARI

Fasih Arapça		Hasköy Arapçası
مُشْمِسٌ	Güneşli	Nâharyâ
مَطِيرٌ	Yağmurlu	Mâdârvâ
مُضِبٌّ	Sisli	Mişvâ
قَارٌ	Serin	Honikvâ
رِيحٌ	Rüzgârlı	Bâgervâ

Hava durumu tablosunda bulunan kelimelerin de harf ve köklerinin fasih Arapçadan tamamen farklı olduğu görülmektedir.

SONUÇ

Yukarıda dile getirilen olgulardan hareketle bu çalışmada Muş iline bağlı Hasköy ilçesinde konuşulan Arapça ile Kur'an dili fasih Arapça arasındaki ilişki benzerlikler ve farklılıklar bağlamında ele alınmaya çalışılmıştır. Çalışmada, Hasköy ilçesinde bulunan Arap kökenli vatandaşlarla bir araya gelinerek elde edilen örnekler üzerinden Hasköy Arapçası değerlendirilmiştir. Hasköy Arapçasında dikkat çeken kimi mahalli özellikler üzerine yoğunlaşarak bazı analiz ve değerlendirmeler yapılmıştır. Bu bağlamda, avamca örnekler

üzerinden, değişime uğramış zamirler, fiil çekimleri, soru ekleri, cümleler, olumlu-olumsuz kelime ve yapılar üzerinde durulmuştur. Yapılan bu küçük çaplı araştırma değerlendirildiğinde Fasih Arapça ve Hasköy lehçesinde büyük oranda farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Hasköy lehçesinde kimi sözcükler tamamen değişikliğe uğrarken kimi sözcüklerinde aynı olduğu ve sözcüklerde telaffuz açısından farklılıklar olduğu görülmektedir. Yapılan analizler neticesinde Hasköy avamcasında Türkçe ve Kürtçe gibi dillerden gelen kelimelerin var olduğu görülmüştür. Canlı ve dinamik bir yapıya sahip olan dil, çevresiyle sürekli etkileşim halinde olduğundan diğer dillerle sürekli alışveriş içerisindedir. Hasköy Arapçasıyla fasih Arapça arasındaki mevcut farklılıklarda da bu etkileşimin rolünün büyük olduğu tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

AKAR, Ali, 'Lehçe Oluşma Şartları Ve Evreleri Bakımından Eski Türkiye Türkçesi', **Türklük Bilimi Araştırmaları**, S 28, (Güz 2010), ss. 15-29.

AKSAN, Doğan, **Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

AKSAN, Doğan, **Her Yönüyle Dil**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

SAĞOL YÜKSEKKAYA, Gülten, 'Standart Dil ile Halk Dili Arasındaki Anlam ve Kullanım Farklılıkları Üzerine', **Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri**, Şanlıurfa Mart 2008, ss. 599-610.

UYSAL, Halil, 'İnsan Konulu Sözcükler Bağlamında Fasih Arapça ve Mısır Lehçesi Bir Karşılaştırma Denemesi', **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C XVIII, S 33 (Haziran 2016), ss. 111-142.

YILDIZ, Murat, 'Standart ve Yerel Arapçanın Tarihsel ve Filolojik Sınırları: Mısır Lehçesi Örneği', **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C 10, S 3, 2010, ss. 23-41.

Mustafa b. El-'Adevî Şelbâye, Çev: Ramazan DEMİR, 'Arapça İslam'ın Dilidir', **Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S 6, 2015, ss. 89-94.

ALAN, Sevde & İsmail GÜLER, 'Kureyş Lehçesinin Klasik Arapçaya Etkisi', **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C 16, S 2, 2007, ss. 327-341.

AYDIN, Tahirhan, 'Standart Arapça ve Lehçe Tartışmaları', **İlahiyat Araştırmaları Dergisi**, S 4 (Aralık 2015), ss. 107-119.

TÜCCAR, Zülfikar, 'Kur'ân ve Arap Edebiyatı', **Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi:34 Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları II**, İstanbul, 2001, ss. 39-44.

SEYYİD AYNÜ'L-MELEK HAZRETLERİ, CAMİSİ, VAKFIYESİ VE MUŞ TARİHİNDEKİ ÖNEMİ

Mehmet Sait SELVİ *
Mehmet ÖZTÜRK**
Mehmet Sena EKİCİ ***

ÖZET

Muş tarihi; birçok tekke, medrese ve vakıf kurarak kendisini ilim, bilim ve insanlığın hizmetine adanmış çok sayıda âlim ile doludur. Bu âlimlerden birisi de bu günkü Bulanık ilçesine bağlı Esenlik (Abri) köyünde büyük bir vakıf kurmuş Seyyid Aynü'l-Melek'dir.

Kadiri tarikatına mensup âlim ve mutasavvıflarından olan, Aynü'l-Melek Esenlik köyünde; camii, medrese, tekke ve hamamdan (kulleteyn) oluşan külliye inşâ etmiştir. Seyyid Aynü'l-Melek tarafından medrese ve tekke ile beraber inşâ edilen bu cami Anadolu'da inşâ edilen en eski camilerdendir. Caminin kuzey cephesinde, inşâ tarihi ile alakalı olarak taç kapı üzerinde dikdörtgen çerçeve içinde taş kazınarak işlenmiş Arapça kitabede;

أَمْرٌ بِنَاءِ هَذِهِ الْمَسْجِدِ الْمُبَارَكِ ابْتِغَاءً لِمَرْضَاتِ اللَّهِ تَعَالَى وَطَلْبًا لِثَوَابِهِ الْجَزِيلِ فِي شَهْرِ رَجَبِ سَنَةِ خَمْسٍ وَعِشْرِينَ وَسَبْعِمِائَةٍ
“Umire binâu hâzihi'l-mescidi'l-mübâreki ibtiğâen li-merdâtillâhi Teâlâ ve taleben li sevâbihi'l-cezil fi şehri receb senete hamsin ve 'işrîn ve seb'i-mie.” yazılmıştır. Manası; Bu mübarek mescid; Allah'ın rızasına erişmek ve sevap elde etmek için Receb ayında h. 725 senesinde inşâ edilmiştir.

Bu tebliğde; Esenlik köyünde kurmuş olduğu vakıf ile yedi yüz yıl boyunca ilim, bilim ve insanlığa hizmet etmiş olan Seyyid Aynü'l-Melek, Camisi ve Vakfiyesi ile ilgili torunlarının elinde bulunan otuz kadar tarihi belge ile devlet arşivinde bulunan iki yüze yakın resmî kayıt ışığında, şahsiyeti, vakfiyesi, caminin tarihi, icra ettiği fonksiyonlar, yapısı ve havuzlu mescid tarzı mimaride ilk olması hasebiyle Muş tarihindeki önemi hakkında bilgiler sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Seyyid Aynü'l-Melek, Esenlik (Abri), Vakfiye, Zaviyeli Cami.

SEYYİD AYNÜ'L-MELEK AND HIS MOSQUE, FOUNDATION AND IMPORTANCE IN MUS HISTORY

ABSTRACT

Mus history is full with a large number of scholars who devote themselves to the service of science and humanity by establishing many tekke, madrasah and foundations. One of these scholars is Seyyid Aynu'l-Melek who comes from the descendants of Hussein and founded a big foundation in Esenlik (Abri) village which is an affiliate of the Bulanik county.

Aynu'l-Melek, who is one of the scholars and sufis who belong to the Kadir sect, had built a complex which consists of mosque, madrasah, tekke and hammam. This mosque which was built by Seyyid Aynu'l-Melek with madrasah and tekke, is one of the oldest mosques built in Anatolia. On the northern edge of the mosque, there is two-line Arabic writing related to the date of construction in stone carved on the crown door in a rectangular frame:

أَمْرٌ بِنَاءِ هَذِهِ الْمَسْجِدِ الْمُبَارَكِ ابْتِغَاءً لِمَرْضَاتِ اللَّهِ تَعَالَى وَطَلْبًا لِثَوَابِهِ الْجَزِيلِ فِي شَهْرِ رَجَبِ سَنَةِ خَمْسٍ وَعِشْرِينَ وَسَبْعِمِائَةٍ

“Omira benau hazei'l-masjdi'l-mobarake ibtegaen le-mardatillahi taala wa talaban lesawabihi'l jezil fe shahri rejeep sanata hamsen waeshren wa sabemea.” It means: The order of building this blessed mosque is to please God Almighty and a request for his reward in the month of Rajab in the year twenty-five and seven hundred.

In this presentation, we will be informed about the significance of Mus in the history of the mosque, the history of the mosque, the functions, the structure and the mosque style architecture with a pool in the light of thirty historic documents held by the grandchildren and two hundred official records in the state archive about Seyyid Aynu'l-Melek mosque and foundation that served science and humanity for seven hundred years.

Keywords: Seyyid Aynü'l-Melek, Esenlik (Abri), Foundation, Zaviyeli Mosque.

I. HAYATI VE AİLESİ

* Araştırmacı-yazar, Ahmetli İlçe Devlet Hast., m.saidselvi@hotmail.com

** Arş. Gör. Bingöl Üniversitesi, berdavi90@gmail.com

*** Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi.

Muş tarihi; birçok tekke, medrese ve vakıf kurarak kendisini ilim, bilim ve insanlığın hizmetine adanmış çok sayıda âlim ile doludur. Bu âlimlerden birisi de bu günkü Bulanık ilçesine bağlı Esenlik (Abri) köyünde büyük bir vakıf kurmuş olan Hz. Hüseyin'in (r.a) soyundan gelen Seyyid Aynü'l-Melek hazretleridir. Muş ilinin önde gelen tarihi ve manevi şahsiyetlerinden olan, Seyyid Aynü'l-Melek, camii ve vakfi ile ilgili bu güne kadar sınırlı birkaç araştırma yapılmış ise de kapsamlı bir araştırma yapılmamıştır.

Muş ili Bulanık ilçesine bağlı Esenlik (Abri) köyünde h.725 yılında Seyyid Aynü'l-Melek'in yaptırmış olduğu cami, medrese, tekke, zaviye, hamam (havuz) ve çeşmenin de içinde bulunduğu külliyesi ile yüzyıllarca bir ilim ve irfan merkezi olmuştur. Medrese ve tekkenin iç içe olduğu bu manevi ortamda yetişen bu seyyid ailenin âlim ve halifeleri talebelerine zâhir ve bâtın ilimleri bir arada vermişlerdir. Kadiri tarikatının Doğu Anadolu'daki öncülerinden olduğu bilinen Seyyid Aynü'l-Melek, camisi ve vakfiyesi hakkında yaptığımız araştırma neticesinde Osmanlı arşivinde 200'e yakın kayıt ile torunlarının elinde bulunan 30'a yakın tarihi belge tespit edilmiştir. Elde edilen bu belgeler ve canlı kaynak konumundaki torunlarından şifahen aktarılan bir kısım bilgiler ışığında gerek şahsiyeti ve gerekse Abri köyünde inşa etmiş olduğu cami ve vakfiyesi hakkında detaylı malumat verilmeye çalışılacaktır.

Asıl adı Seyyid Nizameddin olan¹ Seyyid Aynü'l-Melek'in babası Seyyid Şeyh Ramazan'dır.² Dedesi Seyyid Şeyh Muhammed Moğol istilas sırasında Horasan'dan Anadolu'ya hicret ederek o zamanlar Şerefhanların başkenti olan Ahlat'a yerleşmiştir. Seyyid Şeyh Muhammed Ahlat'ta bir müddet ikamet ettikten sonra, ilim ve irfan neşretmek için kendilerine uygun yer olarak gördükleri, Muş'un Bulanık ilçesinin bugünkü adı Esenlik olan Abri köyüne yerleşmeye karar vermişlerdir. Abri köyüne yerleşmek için, Ahlat'tan yola çıkan Seyyid Şeyh Muhammed yol güzergahı üzerinde bulunan Bulanık ilçesine bağlı, Mollakent (Akkent)³ köyünde birkaç gün misafir olduktan sonra Abri köyünün hemen üst tarafında "Harabe Abri" diye bilinen yere yerleşmiştir.⁴ Zahid bir âlim olan Seyyid Şeyh Muhammed burada ilim ve irfan ile meşgul olmuş ve "Harabe Abri"de vefat ederek oraya defnedilmiştir.

Seyyid Şeyh Muhammed'in vefatından sonra oğlu Seyyid Şeyh Ramazan şuan, Esenlik (Abri) köyünün kurulu olduğu araziye gelip yerleşmiş ve burada ilim ve irşad ile meşgul olmuştur. H.700 yılında vefat ettiği tahmin edilen, Seyyid Şeyh Ramazan'dan sonra, oğlu Seyyid Aynü'l-Melek, Abri köyünün tamamını satın alarak buraya camii⁵, zaviye,⁶ medrese,⁷ hamamdan (kulleteyn) oluşan külliyei inşa etmiştir.⁸(H.725/M.1325) Osmanlı Arşivi Şura-yi Devlet Y.PRK.AZJ'de bulunan belgede Abri köyünde bulunan medresenin banisinin, Seyyid Aynü'l-Melek olduğu belirtilmiştir.⁹

Esenlik (Abri) köyünün doğu tarafında yaklaşık bir buçuk kilometre mesafede bulunan Harabe Abri, ailenin ilk yerleşim yeridir. Esenlik (Abri) Köyü'nün şu an bulunduğu yerin tarihi ise Seyyid Şeyh Ramazan'ın buraya yerleşmesi ve akabinde oğlu, Seyyid Aynü'l-Melek'in burada camii, medrese, zaviye, havuzdan (kulleteyn) oluşan külliyei inşa etmesi ile

¹ VGMA, **Anadolu Vakfiye Defteri**, No: 588, s. 241, Sıra.210.

² VGMA, **Anadolu Vakfiye Defteri**, No: 588, s. 241, Sıra.210.

³ Seyyid Aynü'l-Melek'in 24. göbekten torunları, Şeyh Zeynelabidin Selvi ve Şeyh Mustafa Selvi ile 18.05.2016 tarihinde yapılan kişisel görüşmeye göre, Seyyid Aynü'l-Melek ve ailesinin Mollakent ailesi ile herhangi bir akrabalık bağları yoktur. Dedeleri, Seyyid Şeyh Muhammed Ahlat'tan, Abri köyüne göç ederken yol güzergahında bulunduğu için, Mollakent "Akkent" köyünde birkaç gün misafir olarak kalmışlardır."

⁴ Şeyh Zeynelabidin Selvi ve Şeyh Mustafa Selvi ile 18.05.2016 tarihinde yapılan kişisel görüşme.

⁵ VGMA, **Anadolu Vakfiye Defteri**, No: 588, s. 241, Sıra.210.

⁶ VGMA, **Anadolu Vakfiye Defteri**, No: 588, s. 241, Sıra.210.

⁷ BOA, Şura-yi Devlet, Y_PRK_AZJ_00018_00091_001_001.

⁸ Adil Evren, "Bulanık, Abri (Esenlik) ve Mollakent Köylerinde Bir Araştırma", **Türk Etnografya Dergisi**, S XX, Ankara, 1997, s. 2.

⁹ BOA, Şura-yi Devlet, Y_PRK_AZJ_00018_00091_001_001.

başlar. Nitekim Abri (Esenlik) köyü üzerine Kültür Bakanlığı tarafından yapılan araştırmada, Arkeolog Adil Evren, Esenlik (Abri) köyünün geçmişinin caminin yapılış tarihinden önceye çıkmadığını belirtmiştir.¹⁰ Vakfiyesinde de belirtildiği gibi, Seyyid Aynü'l-Melek, zaviyeyi inşa ettikten sonra zaviyeye bizzat kendisi “Abri” ismini vermiştir.¹¹

Hız. Hüseyin’in (r.a) soyundan gelen, Seyyid Aynü'l-Melek ve evlatlarına ait elde ettiğimiz resmi belgelerin tasdik tarihleri göz önüne alındığında, Seyyid Aynü'l-Melek’in şahsiyeti, zaviyesi ve camisi ile ilgili kayıtların, devletten devlete kayıttan kayıta geçerek günümüze ulaştığını görmekteyiz. Sırasıyla elde bulunan vesikalar; İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır’ın (1317-1335) dönemine denk gelen 17 Zilhicce 733/29 Ağustos 1333 tarihli vakfiye, Karakoyunlu devleti döneminde Bitlis hâkimi Emir-i azam Şerefoğlu Emir Şemseddin’in zilkade-810/Nisan-1407 tarihli vakfiyesi¹², Akkoyunlu sultanı Ebu Muzaffer Yakup Bahadır’ın h.887/m.1482 tarihli fermanı ve Osmanlı devletinin ilk yıllarından yıkılışına kadar birçok ferman ve beratlardır. Bütün vesikalar göz önüne alındığında, İlhanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Osmanlı devletleri ve Şerefhanlar dönemlerini kapsayan bu süreçte, Seyyid Aynü'l-Melek’in kurmuş olduğu zaviyeye, vakfına ve evlatlarına, bölgemizde hüküm süren bu emirlik ve devletler döneminde hürmet ve saygı ile yaklaşmış ve her türlü vergiden muaf tutulmuş oldukları görülmektedir.

Sultan Abdülmecid zamanında ilan edilen Tanzimat fermanı ile yürürlüğe giren zorunlu vergi döneminde, Seyyid Aynü'l-Melek evlatlarının vergi muafiyeti devam etmiştir. Sultan Abdülmecid, h. 1263 / m. 1847 tarihinde, Erzurum valisi İzzet Paşa ve Muş kaymakamı Şeref Beğ’e ferman göndererek bu ailenin vergiden muaf olduğunu bildirmiştir.¹³ Yine Osmanlı arşivi, 29 Safer Sene 1278 / m. 5 Eylül 1861 tarihli, MAD.d. 8065-30 numaralı belgede, meclis-i vâlâdan Muş kaymakamlığına gönderilen emirde, Şeyh Aynü'l-Melek sülalesinden İbrahim ve Abdulhamid ve Mehmed ve Sufi Hüseyin Efendilerden bir güne vergi ve tekâlif-i sâire talep olunmamasına dâir meclis-i vâlânın hükmü bildirilmiştir.¹⁴ Osmanlı Arşivi, r.1307/m.1891 tarihli, Şuray-i devlet Y_PRK_AZJ_00018_00091 numaralı belgede, sâdât-ı kirâm’dan olan, Seyyid Şeyh Aynü'l-Melek zaviyesinin 500 seneden beri bütün tekâlif-i emriyeden muaf olduğu belirtilmiştir.¹⁵

Osmanlı devletinde seyyid olanlar askerî sınıftan sayıldığı için¹⁶ Seyyid Aynü'l-Melek’in soyundan gelenler askerlikten muaf tutulmuşlardır. Nitekim, Osmanlı arşivi EV.MKT.CHT. 60-78, numarada kayıtlı bulunan h. 1292 / m.1875 tarihli bulanık şeriat mahkemesi ilamında¹⁷, Osmanlı arşivi EV.MKT.CHT. 60 numaralı Muş meclisi mazbatasında¹⁸ ve yine r.1322/m. 1907 tarihli nüfus tezkiresinde, bu muafiyetleri belirtilmiştir.¹⁹

Seyyid Aynü'l-Melek’in asıl adı Seyyid Nizameddin’dir.²⁰ Fakat kendisi Seyyid Aynü'l-Melek²¹, Seyyid Aynü'd-din²² ve Şeyh Aynü'l-Melek²³ künyeleri ile meşhur olmuştur. Seyyid Nizameddin’e, Aynü'l-Melek denmesinin sebebi ise torunlarından Şeyh

¹⁰ Evren, a. g. m., s. 2.

¹¹ VGMA, *Anadolu Vakfiye Defteri*, No: 588, S.241, Sıra. 210.

¹² VGMA, *Anadolu Vakfiye Defteri*, No: 588, S.241, Sıra. 210.

¹³ Vahdettin Korkmaz, Şahsi arşiv, *Sultan Abdülmecid Fermanı*.

¹⁴ BOA, MAD.d. 8065-30, s. 59.

¹⁵ BOA, Şura-yı Devlet, Y_PRK_AZJ_00018_00091_001_001.

¹⁶ Ahmet Rıfat, *Devhatü'n-nukabâ*, s. 10.

¹⁷ BOA, EV.MKT.CHT. 00060-78.

¹⁸ BOA, EV.MKT.CHT. 00060.

¹⁹ Zeynelabidin Selvi, Şahsi arşiv, *Devlet-i Âliye-yi Osmânî Nüfus Tezkeresi*, 1322.

²⁰ VGMA, *Anadolu Vakfiye Defteri*, No: 588, s. 241, Sıra. 210.

²¹ VGMA, *Anadolu Vakfiye Defteri*, No: 588, s. 241, Sıra. 210.

²² BOA, 1100 Nolu Hıms Hurufat Defteri, s. 66.

²³ VGMA, *Anadolu Vakfiye Defteri*, No: 588, s. 241, Sıra. 210.

Zeynel Abidin ve Mustafa Selvi ile yapmış olduğumuz kişisel görüşmeye göre; çok güzel ve nurlu bir simanın yanı sıra iyi huylu ve melek gibi bir karaktere de sahip olmasından ileri gelmektedir.²⁴ Onu görenler,(Tıpkı Melek/Aynı Melek) anlamında Melek gibi Seyyid “Seyyid Aynü’l-Melek” veya Melek gibi Şeyh/ Şeyh Aynü’l-Melek diye adlandırdıkları için bu künye ile meşhur olmuştur.²⁵ Seyyid Mustafa el-Abrî’nin mahtut divan nüshaları da bu rivayeti doğrulamaktadır. Osmanlı’nın son dönemlerinde yaşayan ve Kâdirî meşayihî olan Seyyid Şeyh Mustafa (ö.1915), Seyyid Aynü’l-Melek’in 23. göbekten torunudur. Şeyh Mustafa efendi, B.O.A., EV. MKT-03348-223 belgede, Abri zaviyesinin resmi mütevellisi olarak kayıtlıdır.²⁶ *Divan’a Seyyid Mustafa’ye Abri* diye bilinen bu eserin, 171 beyitten oluşan bölümü günümüze ulaşmıştır. Seyyid Şeyh Mustafa el-Abrî divanında, Seyyid Aynü’l-Melek’i 24 beyit ile vâf ettiği beyitlerden bir bölüm:

يعني كو سيدي مفعم

شبهي ملائكتي مكرم

Ya’ni ku seyyidê mefexxem
Şubhê melâiket-i mukerrem.²⁷

مشهورت بناو شيخ عين الملك بو

بي شبهت بي گومان او ولي بو

Meşhûret bi navi şeyx Aynü’l-Melek bu
Bî şubhet bî guman ew welî bu²⁸

اباهي عدام جد واجداد

منسولي ژ نسلا زینى عباد

Ebâhi ‘ezamu cedd û ecdâd
Mensûlê jı nesla zeynel ‘ebâd²⁹

Seyyid Aynü’l-Melek’e ait resmi belgelerin tarihi sürecine baktığımızda h. 733 tarihinden h. 1157 yılına arası, Aynü’l-Melek ve h. 1157 ile h. 1253 yıllarındaki resmi kayıtlarda ise, Aynü’l-din³⁰ adı kullanılmıştır.³¹ 1253 yılından itibaren tekrar Aynü’l-Melek adının kullanılmaya başlandığını görmekteyiz. Osmanlı’nın son dönemlerinde tutulan bazı kayıtlarda, “Aynü’l-Melek” adı, “Abdülmelik”³² olarak yazılmıştır. Seyyid Aynü’l-Melek’e ait, H.733 tarihli vakfiyesi dâhil 1293 tarihine kadar beş yüz elli yıllık süreçte hiçbir belgede rastlamadığımız Abdülmelik künyesine Osmanlı’nın son dönemlerinde tutulan bazı kayıtlarda rastlamaktayız. Nitekim1310 tarihli Bitlis vilayet salnamesinde, Eizze-i kiramdan Şeyh Aynü’l-Melek³³ olarak yazılmış olmasına rağmen, 1316 tarihli salnamede ise, Şeyh Abdülmelik³⁴ olarak yazılmıştır. Osmanlı döneminde resmi alfabe olan Arapça’da “be” ile “ye” harflerini birbirinden ayıran bir noktalama işareti olduğu göz önüne alındığında, rika

²⁴ Şeyh Zeynelabidin Selvi ve Şeyh Mustafa Selvi İle18. 05. 2016 tarihinde yapılan kişisel görüşme; Adil Evren, a.g.m., s. 3.

²⁵ Şeyh Zeynelabidin Selvi ve Şeyh Mustafa Selvi İle18. 05. 2016 tarihinde yapılan kişisel görüşme.

²⁶ BOA, EV. MKT-03348-223.

²⁷ Seyyid Mustafa el-Abrî, **Divan Nüshaları**, 6. Beyit.

²⁸ Seyyid Mustafa el-Abrî, **Divan Nüshaları**,7. Beyit.

²⁹ Seyyid Mustafa el-Abrî, **Divan Nüshaları**, 8. Beyit.

³⁰ BOA, 1100 Nolu Hıms Hurufat Defteri, s. 66.

³¹ BOA, EV.HMH.D.06224, s. 2.

³² BOA, Şura-yi Devlet, Y__PRK_AZJ__00018__00091__001__001; **1316 Bitlis Vilayet Salnamesi**, İSAM, s. 203.

³³ **1310 Bitlis Vilayet Salnamesi**, İSAM, s.271

³⁴ **1316 Bitlis Vilayet Salnamesi**, İSAM, s.203

yazı stili ile yazılan bu belgelerde, Aynü'l-Melek adının dikkatsizlik sonucu Abdülmelik olarak yazıldığını düşünmekteyiz.

Seyyid Aynü'l-Melek gerek vakfiyesinde ve gerekse diğer resmi belgelerde, zikredilen diğer vasıfları ise şunlardır: Mağferü'z-zühad:" Zahidlerin iftiharı."Kıdvet-ül ibad:" Abidlerin övücü.", Abid-i Samedani:" Abidliği Cenab-ı Allah tarafından ihsan edilmiş.", Kıdvetü'l-meşayih "Şeyhlerin övücü" Sultânü'l-arifin" Ariflerin Sultanı."³⁵Eizze-i kirâm"³⁶Sultan-ı Seyyidü'ş-Şeyh "Seyyid ve Şeyhlerin Sultanı."³⁷

Seyyid Aynü'l-Melek' in Kadiri tarikatına mensup âlim ve mutasavvıflarından olduğu, soyundan gelenler tarafından beyan edildiği gibi³⁸, Şeyh Mustafa el Abrî, divanında, Seyyid Aynü'l-Melek'in kadir-i tarikatına mensub olduğu ve 200 tane halifesinin olduğu belirtilmiştir. Bu beyitlerden bir bölüm:

Mensubê jî nesla Qadirî bu
Ew sakinê erdê Abri bu³⁹

Her rojî du sed xelife-i me'zun
Tıkda dikirin bı lutfê memnun⁴⁰

Seyyid Aynü'l-Melek uzun yıllar Kadirî tarikatı üzere ilim ve irşad faaliyetlerinde bulunduktan sonra Abri köyünde vefat eder. Mezarı köyde yaptırmış olduğu tarihi caminin yaklaşık 100 m. güneyinde bulunmaktadır. Mezar şâhidesinde şöyle yazmaktadır:

"İhlas el-Fatiha, Haza merkadu es-said eş-şehid el-kutbu'l kâmil sâhibu's sekineti tahta's-serayi fahrü'l meşayihi vel zühhâd el-muhtac ila rahmetillahi teala es-Seyyid eş-Şeyh Aynü'l-Melek ibn es-Seyyid eş-Şeyh Ramazan."⁴¹ 736 / 1336 yılında vefat ettiği tahmin edilmektedir.

II. SEYYİD AYNÜ'L-MELEK HAZRETLERİ CAMİSİ

Seyyid Aynü'l-Melek hazretlerinin (Abri) Esenlik köyünde 725 tarihinde inşa etmiş olduğu bu tarihi caminin Osmanlı dönemindeki resmi adı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi-DH_UMVM_00066_00074_nolu kayıtlı belgede yazıldığı üzere, Seyyid Şeyh Aynü'l-Melek Camisi'dir.⁴² Camiye ait 17 Zilhicce h. 733 m. 29 Ağustos 1333 tarihli vakfiyesi bulunmaktadır. Vakfiyesinde beyan edildiği üzere, mevkûfâtın cümlesinden biri eş-şeyh es-Salih Hacı Aynü'l-Melek ibn eş-şeyh ez-zâhid Ramazan'ın tamamını satın alıp üç rub'unu zaviyeye ve mesâlihine ve bir rub'unu orada bina eylediği caminin mesâlihine vakfettiği Abri karyesinin tamamıdır. Şu şart ile ki bu karyenin menfaat ve vâridâtı her ikisinin tamirine kendilerine ait hisseden başlanacak sonra zaviyenin rakabesinin tamiri ve duvarlarının ıslahı ve damlarının çamurlanması ve yaygıların alınmasından artan fazla, sofıyye ve sâireden zaviyede hazır bulunanların karyede adet olduğu vecih üzere sofraya masraflarına ki taam et ve sâir masraflarına sarf olunacaktır. Muma ileyh vakıf zaviyeye gelip giden ve konup göçenlerin hizmetini ifa etmek üzere zaviyenin hizmet ve meşihatını sâlih ve âbid oğlu Şeyh İbrahim'e ve tevliyetini yine oğlu Hacı Hafız Şeyh İbrahim'e tayin ve tahsis eyledi. Bundan sonra vâkıfın evladından şer-i mutahharın tayin edeceği en sâlih kimseye sonra tenâsül ettikçe evladı evladına sonra tevliyete ehil ve sâlih olan kimseye şart edip onu zaviye ve mescidi cami ve mevkufatın mesalihine bakmağa mütevellî kıldı. Ve yine muma ileyh vâkıf Liz

³⁵ VGMA, **Anadolu Vakfiye Defteri**, No: 588, s. 241, Sıra.210.

³⁶ BOA, Şura-yi Devlet, Y__PRK_AZJ__00018_00091_001_001.

³⁷ Vahdettin Korkmaz, Şahsi Arşiv, **Bulanık Meclis Mazbatası**, 1299.

³⁸ Şeyh Zeynelabidin SELVİ ve Şeyh Mustafa SELVİ İle 18.05.2016 tarihinde yapılan kişisel görüşme

³⁹ Seyyid Mustafa el-Abrî, **Divan Nüshaları**, 9. Beyit

⁴⁰ Seyyid Mustafa el-Abrî, **Divan Nüshaları**, 23. Beyit

⁴¹ Seyyid Aynü'l-Melek hazretlerinin, Abri (Esenlik) köyünde bulunan mezar kitabesi

⁴² BOA, DH_UMVM_00066_00074_, s. 2.

tevabiinden Kesir karyesinin tamamını kendi malı ile nefsi için satın alub onda bir müddet tasarruf ettikten sonra yarısını mescid-i camia ve yarısını zaviyeye vakfeyletti.⁴³

Seyyid Aynü'l-Melek tarafından medrese ve tekke ile beraber inşa edilen bu cami Anadolu'da inşa edilen en eski camilerdendir. Caminin kuzey cephesinde, inşa tarihi ile alakalı olarak taç kapı üzerinde dikdörtgen çerçeve içinde taşla kazınarak işlenmiş iki satırlık Arapça kitabede;

أَمْرٌ بِنَاءِ هَذِهِ الْمَسْجِدِ الْمُبَارَكِ ابْتِغَاءً لِمَرْضَاتِ اللَّهِ تَعَالَى وَطَلْبًا لِثَوَابِهِ الْجَزِيلِ فِي شَهْرِ رَجَبِ سَنَةِ خَمْسٍ وَعِشْرِينَ وَسَبْعِمِائَةً
“Umirebinâuhâzihi'l-mescidi'l-mübârekiibtigâenli-merdâtillâhi teâlâ ve taleben li sevâbihi'l-cezil fi şehri receb senete hamsin ve 'ișrîn ve seb'î-mie.” yazılmıştır.

Manası; Bu mübarek mescid, Allah'ın rızasına erişmek ve çok sevap elde etmek için Receb ayında h. 725 senesinde inşa edilmiştir.

Arkeologlar tarafından yapılan incelemelerde, Seyyid Aynü'l-Melek Camisi'nin Kızıltepe Ulu Camii'ne çok benzediği görülmüştür.⁴⁴ Seyyid Aynü'l-Melek Camisi'nin önünde havuzun bulunması bu yapının önemini arttırmaktadır. Havuzlu mescit (cami) denen bu yapı tarzına, bölgede “Kulleteyn”li Cami denmektedir. Buhara ve Semerkand yörelerinde de bu tarz havuzlu camiler bulunmaktadır.⁴⁵

Vakfiyesinde ve diğer resmi kayıtlarda⁴⁶, zaviyeli cami (T planlı) olduğu özellikle belirtilen, Seyyid Aynü'l-Melek Camisi, Anadolu'da aynı dönemlerde yapılan diğer zaviyeli camiler gibi minaresiz inşa edilmiştir. Anadolu'da inşa edilen ilk zaviyeli camii Bursa Orhan Bey Camii olarak bilinmektedir. Hâlbuki Seyyid Aynü'l-Melek Camii, tarih olarak Orhan Bey Camiinden önce inşa edilmiştir. İnşa edilen bu yapılar için kendi arazisi olan Esenlik (Abri) ve diğer köylerini buraların ihtiyaçları için vakfetmiştir. Söz konusu vakfın 17 Zilhicce h.733/29 Ağustos m.1333 tarihli vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde 588 numaralı “*Müceddet Anadolu Vakfiye-i Sâlis*” adlı defterin 241.sahîfe ve 210 sıra numarası ile kayıtlıdır. Seyyid Aynü'l-Melek'in kurmuş olduğu külliyyeden geriye günümüze herhangi bir zarar görmeden ulaşabilen bu cami hala ibadethane olarak kullanılmaktadır.

III. SEYYİD AYNÜ'L-MELEK CAMİİ'NE AİT KAYITLAR

Osmanlı döneminde camiye gelen gelir oranlarına baktığımızda, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Kanuni dönemine ait 944/1537 tarihli t.t.d. 189-numaralı defterin 23. sayfasında vakfın arazileri olan, karye-i Abri ma'a mezra'a-i Liz ve mezra'a-i Piyonk ve Köşmer'den hasıl olan gelir, 1745 akçe olarak kaydedilmiştir.⁴⁷

Osmanlı Arşivi 1 Zilhicce 950/25 Şubat 1544 tarihli MAD.d.22171 numaralı defterin, 47.sayfasında vakfa ait olan, Abri köyünden; 2999 akçe, bu defterin 50. sayfasında ise vakfa ait olan, Piyonk köyünden; 2800 akçe gelir kaydedilmiştir.⁴⁸

Başbakanlık Osmanlı Arşivi h. 963 / m. 1556. tarihli. t.t.d. 294 numaralı defterin, 201 ve 202. Sayfalarında vakfın arazileri olan, Abri, Köşmer, Kesir ve Kiğvank köylerinden gelen gelir: 634 akçe olarak kaydedilmiş ve şartı vakıf gereği bu gelirin dörtte üçü olan 474 akçe zaviyeye, dörtte biri olan 162 akçe ise yine şart-ı vakıf gereği camiye kaydedilmiştir.⁴⁹

H. 1000 / m. 1592 tarihli, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivinde bulunan TADB-TTD-40-214 numaralı defterde vakfa ait, Abri, Köşmer. Kesir, Kiğvank, Piyonk köyleri ve

⁴³ VGMA, *Anadolu Vakfiye Defteri*, No: 588, s. 241, Sıra. 210.

⁴⁴ Adil Evren, a.g.m., s. 6.

⁴⁵ Rüçhan Arık, “Arkeolojik Araştırmalar Işığında Türkiye'nin Başlangıç Noktası Malazgirt”, *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*, 4-7 Kasım, Ankara, 1997, s. 64.

⁴⁶ VGMA, *Anadolu Vakfiye Defteri*, No: 588, s. 241, Sıra. 210.; Sait Güner şahsi arşiv, **III. Selim Berati**.

⁴⁷ BOA, 944/1537 Tarihli tapu tahrir defteri, Defter no: 189, s. 23.

⁴⁸ BOA, 950/1544 Tarihli MAD.D.22171 numaralı defter, s. 47.

⁴⁹ BOA, 963/1556 Tarihli Tapu Tahrir Defteri, Defter No: 294, s. 201 - 202.

Şeyh Akarak mezrasından toplam; 2400 akçe gelir elde edilmiş olup, bu gelirin dörtte biri olan 600 akçe şart-ı vakıf gereği camiye kaydedilmiştir.⁵⁰

H.29 Receb 1207/M.12-Mart-1793 tarihinde, Seyyid Aynü'l-Melek hazretleri cami cemaatine vaz u nasihat vermesi için vakfin evlatlarından Mevlana Seyyid Musa Halifeyi Sultan III. Selim berat-ı hümayun ile hitabet cihetine atamıştır. Sultan III. Selim'in gönderdiği berat;

Nişân-ı şerif-i âlişân-ı sâmi mekân-ı tuğra-yı garrâ-yı cihân-sitân-ı hakânî hükmi oldur ki; Hınıs kazâsı muzâfâtından Abri nâm karyede medfûn eizze-i kirâm'dan merhûm es-Seyyid eş-Şeyh Aynü'l-Melek kaddesellahu sırrahü'l-aziz hazretlerinin zâviyesinde vâki' mescid-i şerifin cemaati kesîr olmağla ashâb-ı hayrâtdan ahâlî-i karye nâm sâhibu'l-hayırlar bâ-izn-i hümâyûn mescid-i mezkûra müceddeden minber vaz' eyledikleri cami'-i şerife hatib nasb ve ta'yîn olunmak lâzım ve mühim olmağla erbâb-ı istihkâkdan vâkıfın evladından cümlenin muhtarı işbu râfi' u tevkî'-i refi'üş-şân-ı hakânî Mevlana es-Seyyid Musa Halife her vechile lâyük ve mahall ve müstehak olmağın hitâbet-i mezkûra vazife-i muayyene ile tevcih olunub yedine müceddeden berât-ı şerif-i alişânım verilmek bâbında istid'â-yı inâyet itmeğın vâki' ise merkûma tevcih ve sadaka edib bu berât-ı hümâyun-ı saadet-makrûnu verdim ve buyurdum ki; ba'del-yevm Mevlana-yı merkûm varub zikr olunan cami'-i şerif'de hatib olub hizmet-i lâzimesin bî kusur] müeddi kıldıktan sonra vazife-i muayyenesi ile mutasarrıf olub vakfin hayratı ve devam-ı ömr-i devletim için duaya müdâvemet göstere şöyle bilüb alamet-i şerife itimad kılalar. Tahriren fil yevmi tis'a ve'l-işrin min şehr-i Recebü'l-mürecceb sene seb'a ve mieteyn ve elf. Makâm-ı Konstantiniyye.⁵¹

H. 1253 / m. 1837 tarihli Anadolu Evkaf Defteri-EV.HMH.d.06224 numaralı belgede, Hınıs kazasına tabi Malazgirt Nahiyesinde, es-Seyyid Aynüddin (Aynü'l-Melek) hazretlerinin bina eylediği camii şerif vakfı diye tutulan kayıta, mütevellileri ise evladı vâkıftan, Şeyh Hadi, Şeyh Hamdi, Şeyh Abdülkerim ve Şeyh Hüseyin' e tevcih edilmiştir. Bu kayıta vakfin geliri 750 kuruş olarak kaydedilmiş olup, cami-i şerif ve tekkenin masrafı 600 kuruş, camii ve tekke de görevli olanların maaşı ise 27 kuruş olarak kaydedilmiştir.⁵²

1264 ile 1266 yılları arasında verilen üç yıllık muhasebe kaydına göre vakfin mutassarıfları, Şeyh Mehmed ve Seyyid Şeyh İbrahim ve Seyyid Şeyh Abdulhadi ve Seyyid Şeyh Abdülkerim ve Seyyid Şeyh Abdulhamid ve Seyyid Şeyh Sufi Hüseyin olarak kaydedilmiştir. R.1264 / m. 1848 yılında Abri köyünden 7500 kuruş, Piyonk köyünden gelen gelir kısmı boş bırakılmıştır. R. 1265 / m 1849. yılında Abri köyünden 8500 kuruş, Piyonk köyünden 8000 kuruş gelmiştir. R. 1266 / m. 1850 yılında Abri köyünden 9500 kuruş, Piyonk köyünden 8300 kuruş gelir gelmiş olup bu defterde tutulan kayıtlara göre; Caminin r. 1266 /m.1850 yılında Hazine-i Evkafı Hümayun'a ait humsu şer'i gideri olarak, 3680 kuruşu maaş, 920 kuruş muhasebe giderlerine ödendiği yazılmıştır. Ayrıca aynı yılda imam, hatib ve müezzin maaşları ile cami-i şerif ve zaviyenin tamiri için 18800 kuruş ödenmiştir.⁵³

1267 senesinde verilen muhasebe kaydına göre vakfin mutassarıfları vâkıfın evladından, Şeyh Mehmed ve Seyyid Şeyh İbrahim ve Seyyid Şeyh Abdulhadi ve Seyyid Şeyh Abdülkerim ve Seyyid Şeyh Abdulhamid ve Seyyid Şeyh Sufi Hüseyin olarak kaydedilmiştir. Ve vakfa ait Abri, Liz Piyonk, Kamışlı, Acısu, Nazik, Harabe-i Şekerpınarı ve Şekerpınarı köylerinden toplam: 89350 kuruş gelir elde edilmiş olup. Bu gelirin 3000 kuruşu imam, hatib, müezzin ve caminin diğer masraflarına harcanmıştır.⁵⁴

1268 R./1852 M. yılına ait vakıf muhasebe defterinde; Liz köyünden 31000 kuruş, Abri köyünden 15000 kuruş, Piyonk köyünden 9050 kuruş, Şekerpınarı köyünden 660 kuruş,

⁵⁰ Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, TADB-TTD-40-214 numaralı defter, s. 186-187.

⁵¹ Güner, Şahsi Arşiv, III. Selim Berat-ı Hümayun; BOA, 548 nolu Hınıs Hurufat Defteri, s. 15.

⁵² Osmanlı Arşivi-EV.HMH.d.06224, s. 2.

⁵³ BOA, Evkaf defteri, 13829.s. 3.

⁵⁴ BOA, Evkaf muhasebe defteri, No: 00372, s. 3-4.

Acısu köyünden 5923 kuruş, Kamuşlu köyünden 800 kuruş, Nazik köyünden 1791 kuruş olmak üzere toplam 64334 kuruş gelir kaydedilmiştir. R. 1268 / m. 1852 yılında Camide görev alan, birinci imam için 1800 kuruş, ikinci imam için 1800 kuruş, hitabet ücreti için 1800 kuruş, birinci müezzin için 1200 kuruş, ikinci müezzin için 960 kuruş, şıracıyı kandilci⁵⁵ için 600 kuruş, ferraş için 600 kuruş, bevvab (kapıcı) için 480 kuruş, ayrıca soğuk kış gecelerinde yakılmak üzere alınan odun parası için 2100 kuruş, ayrıca zaviye ve camiye aydınlatmak için kullanılan kandilde, revgan-ı şir (Süt yağı) gideri için 1300 kuruş, revgan-ı şem'i (bal mumu yağı) gideri olarak 1000 kuruş ödenmiştir. Hazineye ait maaş giderleri için 5647 kuruş, hazineye ait muhasebe giderleri içinde 1412 kuruş ödenmiştir. Caminin diğer masrafları ise; iki adet küpe ayrılan masraf gideri 30 kuruş, caminin tamiri 300 kuruş, kandil gideri için 300 kuruş ödendiği belirtilmiştir.⁵⁶

1269 /1853 yılındaki muhasebe kaydında 1269 / 1853 yılı vakıf muhasebe kaydında; Abri, Liz, Piyonk, Kamuşlu, Nazik, Acısu, Şekerpınarı ve Harabe-i Şekerpınarı köylerinden toplam 64950 kuruş gelir kaydedilmiştir. 1269 /1853 yılında camide görev alan; imam için 600 kuruş, hitabet (va'zu nasihat) vazifesi için 150 kuruş, mücâvirler için 300 kuruş, müezzin için 500 kuruş, aşurhan ücreti için 130 kuruş, gıda giderleri için 4000 kuruş, hazineye ait maaş giderleri için 11314 kuruş, hazineye ait muhasebe giderleri içinde 2828 kuruş ödenmiştir.⁵⁷

1271/1855 yılındaki vakfın mütevellisi Şeyh İbrahim Efendi tarafından ru'yet olunan muhasebe kaydında vakfa ait, Abri, Liz Piyonk, Kamuşlu, Acısu ve Şekerpınarı köylerinden toplam 64960 kuruş gelir elde edilmiş olup bu gelirden imamlık vazifesi için, 600 kuruş, hatib için 150 kuruş, mücavir için 200 kuruş, müezzin için 500 kuruş, aşurhan için 120 kuruş ve caminin masrafı içinde 500 kuruş harcanmıştır.⁵⁸R.1288/m. 1872 yılına ait tapu hasılatı gideri olarak da toplam 859,28 kuruş ödenmiştir.⁵⁹

19 Şevval 1292 tarihinde Seyyid Aynü'l-Melek hazretleri camisinin hitabet cihetine es-Seyyid Şeyh İsa hazretlerinin atanması için Bulanık şeriat mahkemesinin yazdığı ilam-ı şer'i üzerine Muş meclisinin, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâretine yazdığı mazbata şöyledir:

Evkâf-ı hümâyûn nezâret-i celilesi cânib-i âlisine;

Muş Sancağı'na tâbi Bulanık kazâsı'nın Abri karyesi'nde vâki' câmi'-i şerîfin ba-berât-ı âli ber-vech-i hasbî hitâbet cihetine mutasarrıf olan es-Seyyid Musa Halife oğulları es-Seyyid İsmail ve es-Seyyid Bayezid ve es-Seyyid İbrahim ve es-Seyyid Ali'yi terk ederek vefât etmiş ise de cihet-i mezkûre mumâ ileyhimden hiçbirinin uhdesine tevcih buyurulmaksızın birbirini müteâkib vukû'-ı vefâtlarına mebnî cihet-i mezkûreyi ekber ve erşed ahfâdından es-Seyyid İbrahim b. es -Seyyid İsmail b. Musa bilâ berât mutasarrıf olmuş olduğuna ve mumâ ilyeh es-Seyyid İbrahim dahi oğulları es-Seyyid eş-Şeyh İsa ve Hasan ve Abdulaziz ve Musa'yı terk ile beş sene mukaddem vefât etmekle cihet-i mezbûre mahlûl ve câmi'-i şerîf-i mezkûr ise el-yevm mevcûd ve ma'mûr olup derûnunda salavât-ı mefrûza edâ olunmakta bulunduğuna ve mumâ ilyehimden es-Seyyid eş-Şeyh İsa'nın ehliyet ve istihkâkı ve mumâ ilyehim Hasan ve Musa ve Abdulaziz'in nâ-ehil olduğu lede'l-imtihân tahakkuk ettiğine binâen cihet-i mezkûrenin el-haletü-hazihi senevî vazife-i muayyenesi olan yedi yüz elli kuruşla mumâ ilyeh es-Seyyid eş-Şeyh İsa'ya tevcihi lâzım gelmiş ve ol bâbda Bulanık kazası niyâbetinden verilen i'lâm-ı şer'î ile mumâ ilyeh kur'a ve redif kararı ve bakayâsından olmadığı redif zâbitânı tarafından i'tâ olunan memhûr varaka merbûten takdîm kılınmış ve hitâbet-i mezkûreye muhassas bir senelik yedi yüz elli kuruş vazifenin ber-mûceb-i nizâm ahzı olan üç yüz yetmiş beş kuruş harc-ı berâtın rub'u olan doksan üç kuruş otuz para ile yirmi kuruş berât varakası bahâsı ki cem'ân yüz on üç kuruş otuz para ale'l-hesâb olarak ber-

⁵⁵ Şıracıyı Kandilci: Özellikle tekkelerin kandilini yakmakla görevli olan şahıs.

⁵⁶ BOA, Evkaf evrakı defter no: 14720, s. 2.

⁵⁷ BOA, Evkaf evrakı defter no: 15166, s. 2.

⁵⁸ BOA, Evkaf evrakı dosya no: 13011, s. 50.

⁵⁹ BOA, Evkaf evrakı dosya no: 22474, s. 2.

vech-i peşîn bi'l-ahz teslîm-i sandık edilmiş olmağla cihet-i mezkûrenin bi'l-nefs edâ-yı hıdmet etmek şartıyla mumâ ileyh es-Seyyid eş-Şeyh İsa'ya tevcîhi bâbında işbu mazbata-i abîdânemiz tanzîm ve takdîmine ibtidâr kılındı. Her halde emr ü fermân hazret-i men-lehül-emrindir. Fî 26 Muharrem sene 1292 ve fî 19 Şubat sene 1290⁶⁰

Muş meclisinin gönderdiği bu mazbata üzerine sultan II. Abdülhamid 1295 senesinde Seyyid Şeyh İsa'yı berat-ı hümayun ile Seyyid Aynü'l-Melek hazretleri camisine resmi hatib olarak atar. II. Abdülhamid hanın beratı;

Evkâf-ı mülhakadan Hınıs kazâsı muzâfâtından Abri karyesi'nde vâki' eizze-i kirâmdan merhûm Aynü'l-Melek Zâviyesi Câmî'-i şerîfi vakfından olmak üzere vazife-i muayeneleriyle hitâbet cihetinin tevcîhine dâir vârid olan inhâ üzerine kaydı bi't-taharruc muâmele-i kalemiyesi ledet-taharrüc, cihet-i mezkûra mutasarrıf es-Seyyid Musa oğulları es-Seyyid İsmail ve es-Seyyid Bayezid ve es-Seyyid İbrahim ve es-Seyyid Ali'yi terk mukaddemâ ve mumâ ileyhimler dahi muahharan fevt olmalarıyla mahlûllerinden ahfâdının oğullarından es-Seyyid eş-Şeyh İsa'ya müstakilen bit-tevcîh yedine berât-ı âlişânım i'tâ olunmak bâbında cânib-i nezâret-i evkâf-ı hümayûnumdan bâ-telhis lede'l-arz şefer-sünûh ve sudûr iden hatt-ı hümayûn-ı şevket-makrûn-ı şahânem mûcibince hitâbet-i mezkure mumâ ileyhe tevcîh olunmağın bin iki yüz doksan üç senesi cemaziye'l-ahirinin on dokuzuncu günü târihiyle bu berât-ı şerif-i âlişânımı verdim ve buyurdum ki; mumâ ileyh zikr olunan hitâbet cihetine vazife-i muayyenesiyle mutasarrıf olub edâ-yı hüsn-i hıdmet eyleye. Şöyle bileler alâmet-i şerifime i'timâd kılalar. Tahriren fî'l-yevmi's-sâbi işrûn şehr-i zilhicce sene hamse ve tis'in ve mieteyn ve elf.

Be makam-ı Kostantiniyye el-mahrûse,⁶¹ H. 27 Zilhicce sene 1295/miladi 22 Aralık 1878

IV. SEYYİD AYNÜ'L-MELEK VAKFIYESİ

Seyyid Aynü'l-Melek tarafından Muş'un Bulanık ilçesi, Abri (Esenlik) köyünde kurulmuş olan vakıf, Anadolu topraklarında kurulan en eski vakıflardan birisidir. Kurulduğu dönemde, Abri ve Kesir köylerinden oluşan vakıf,⁶² Seyyid Aynü'l-Melek'in, h.736/m.1336⁶³ vefatından sonra, gerek torunları ve gerekse, zamanın Bitlis emiri tarafından yapılan arazi ilaveleri ile son şeklini alır. 810/Nisan 1407 tarihinde, Karakoyunlu devletinin Bitlis hakimi olan, Emir-i Azam Şeref oğlu Emir Şemseddin kendi mülkü olan Liz (Erentepe) nahiyesini vakfiyede belirtildiği üzere, “bütün tevabi ve levâhiki ile Abri köyündeki eş-Şeyh ez-zâhid âbid-i semedâni Seyyid Aynü'l-Melek'e nisbet ve teberrük olunan zaviyeye vaki lazım ile müebbeden vakf eder.”⁶⁴

H. 823 senesi Rebi'ul-evvel ayının ortalarında Seyyid Aynü'l-Melek'in torunu, şeyh-i zahid-i rabbanî Seyyid Şeyh Hasan ibn Seyyid Şeyh İbrahim, Köşmer, Kığvank ve Nazik köylerini satın alarak vakfa ilave eder.⁶⁵ Aynı yıl diğer torunu, Sadr-ı ecel Seyyid Pir Hüseyin ibn Seyyid Paşababa, Piyonk köyü, Şeyh Akarak mezarası ve Kanzik köyünü satın alarak dedesi, Seyyid Aynü'l-Melek' in kurmuş olduğu vakfa ilave eder.⁶⁶ Bütün bu eklerden sonra Seyyid Aynü'l-Melek hazretlerinin kurmuş olduğu bu vakıf sekiz köy ve bir mezradan oluşan, büyük hayrata dönüşmüş olur. Seyyid Aynü'l-Melek zaviye ve camii vakfının arazileri olan Abri, Liz, Kesir, Nazik, Köşmer ve Piyonk, köyleri vakfın kuruluş yıllarında köy statüsünde iken daha sonra tutulan kayıtlarda görüleceği üzere, Liz, Kesir, Köşmer köyleri yerleşim alanı olmaktan çıkmış Abri Köyüne bağlı Mezralara dönüşmüştür.

⁶⁰ BOA, EV.MKT.CHT 00060.

⁶¹ Güner, Şahsi arşiv, II. Abdülhamid Berat-ı Hümayun.

⁶² VGMA, Anadolu Vakfiye Defteri, No: 588, s. 241, Sıra. 210.

⁶³ Seyyid Aynü'l-Melek hazretlerinin Abri (Esenlik) köyünde bulunan mezar kitabesi.

⁶⁴ VGMA, Anadolu Vakfiye Defteri, No: 588, s. 241, Sıra.210.

⁶⁵ VGMA, Anadolu Vakfiye Defteri, No: 588, s. 241, Sıra.210.

⁶⁶ VGMA, Anadolu Vakfiye Defteri, No: 588, s. 241, Sıra.210.

Daha sonraki süreçte Piyonk, Liz ve Nazik vakfin evlatları tarafından tekrar yerleşim yeri haline getirilmiştir. Ayrıca 1268 yılından sonra tutulan vakıf muhasebe kayıtlarında vakıf arazisinin sınır bölgelerine, Kamışlı, Acısu, Şekerpınarı, Çamurlu ve Harabe-i Şekerpınarı adında yeni köyler tahsis edilmiş olduğunu görmekteyiz. (Belki vakfin evlatları bu şekilde vakfin sınırlarını koruma altına almayı düşünmüş olabilirler.) Seyyid Aynü'l-Melek Vakfı, e'izze vakıflarındandır.⁶⁷ E'izze vakıfları Evkaf İdaresinin müdahalesi olmayarak evlad-ı vâkıf soyundan gelenler tarafından idare olunurdu. Bu tür vakıflara Osmanlı döneminde müstesna vakıf denirdi. (Bkz. Müstesna Vakıflar)⁶⁸ Seyyid Aynü'l-Melek Zaviyesi, Camii ve Vakfı, zaviyeye konuk olan ayende ve revende'yi (gelip geçeni) ağırlamak, yedirip içirmek ve istirahatlerini karşılamak" gibi hizmetleri yerine getirdiği gibi aynı zamanda caminin gelirin ortak tutulan medresesinde yedi yüz yıl boyunca ilime ve bilime hizmet etmiştir.

Seyyid Aynü'l-Melek Vakfı evlad-ı vâkıfdan, günümüz deyimini ile kurucusunun soyundan gelen zaviyedar denilen kişiler tarafından yönetilmiştir. Süresi dolanın yerine, zaviyedarlık görevini yine vakfin şartı gereği Seyyid Aynü'l-Melek'in soyundan ekber ve erşed olan bir veya bir kaç kişi üstlenmiştir.⁶⁹ Seyyid Aynü'l-Melek zaviye vakfı için evlatlarına gönderilen berat ve fermanlar gösteriyor ki padişahlar tarafından bu tür fermanlar veya beratlar verilerek vakfin devamı ve korunması sağlanmıştır.

Yaptığımız araştırmalar neticesinde Seyyid Aynü'l-Melek vakfına ait, Arapça yazılmış farklı tarihli iki vakfiye nüshası tespit edilmiştir. Birinci nüsha Kanuni Sultan Süleyman, dönemine ait h.946/m.1540 yıllarında Van ve Ahlat bölgesinde emirlik yapan Hacı Ivaz Bey'in oğlu Hasan Bey mühürlü nüshadır.⁷⁰ İkinci nüsha 14 receb h.1305/m.1888. tarihli Sultan Abdulhamid han tuğralı nüshadır.⁷¹ Ayrıca Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde, 588 numaralı müceddet Anadolu Vakfiye-i Sâlis adlı defterin 241. sahife ve 210. sıra numarasında, 19 Receb 1307 tarihli bir nüsha kayıtlıdır.⁷²

Vakfiyenin iki adet tercümesi mevcuttur. Biri Başbakanlık Osmanlı Arşivinde kayıtlı olup, tercümesi 03/14/1888 tarihinde bâb-ı âli tercüme odası tarafından yapılmıştır.⁷³ Diğeri ise Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 06/07/1943 yılında Refik Şallı'ya yaptırılan tercümedir.⁷⁴ Biz vakfiyenin tercümesinde Refik Şallı'nın çevirisine sadık kalmak şartı ile 1888/1305 tarihinde bâb-ı âli tercüme odası tarafından yapılmış olan tercümenin on ikinci sayfasından mühür ve tasdikleyenler bölümünden⁷⁵ dua bölümlerini ise vakfiyenin orjinal nüshasından aldık.

Kıdvetü'l-meşâyih sultânü'l-ârifin, Seyyid Aynü'l-Melek hazretleri vakfiyesinin tercümesi:

(MÜHÜR)

Evkaf-i Humayun Müfettişi

Es-Seyyid İbrahim

Mezbur

(MÜHÜR)

İş bu ibâreler an asil olup,

(MÜHÜR)

Erzurum Eyaleti Evkaf

Müdürü

(TUĞRA)

Abdulhamid han bin Abdülmecid

el-muzaffer daima (el-gazi)

(MÜHÜR)

Tıbku aslihi'l-mümzâ el- mahdüm

⁶⁷ BOA, EV.MKT.CHT 00053/3.

⁶⁸ www.vgm.gov.tr/sayfa.aspx?Id=30, **Vakıf Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, s. 25.

⁶⁹ BOA, HR.TO-561/117, s. 2.

⁷⁰ Vahdettin Korkmaz, Şahsi Arşiv, **Hasan b. Hacı Ivaz mühürlü Vakfiye**.

⁷¹ Korkmaz, Şahsi Arşiv, **II. Abdülhamid tuğralı Vakfiye**.

⁷² VGMA, **Anadolu Vakfiye Defteri**, no: 588, s. 241, Sıra. 210.

⁷³ BOA, HR.TO-561/117, s. 1-12.

⁷⁴ VGMA, 1967 nolu Defter, s. 157-160.

⁷⁵ BOA, HR.TO-561/117, s. 12.

cihetlerinin kâffesi sahihtir

el-Hâc Halil Sıdkı el-müvellâ-hilâfe bi-
emraza ve mehr-i medinet-i Erzurum
ufiye anhu

Erzurum muftüsü
Ali Rıza.

(MÜHÜR)

Bu Vakfiyenin mündericati ve muhteviyatı mücebince
'akd hin ü ve şeraitin cümlesi sahih ve meşru'dur

Ahlat ve Muş ve Huş naibi
Hasan ibn-i el-Hac 'İvaz⁷⁶

Bismi'llah'ir-rahmani'r-rahim

Hamd ü sena rabbü'l âlemin olan cenab-ı hakka mahsustur Âkîbet müttakiler içindir düşmanlık ancak zalimleredir. Salat ve selam dahi ulumuz hazreti Muhammed ile âl ve ashabının cümlesi üzerine olsun. Şu vecibeyi edadan sonra maksada gelince bu yazı eş-Şeyh ez-zâhid el-âbid, (mağferü'z-zühhâd ve kıdvetü'l-ibâd) zahidlerin övünç kaynağı ve âbidlerin önderi kabe-i muazzamayı ve zemzemi ve makamı ziyaret eden, eş-Şeyh es-sâlih Şeyh Aynü'l-Melek (nevverallahu markaduhu) ibn eş-Şeyh merhum Ramazan'ın (Allah'u teala mekânını güzel kılsın) bina edip Abri namıyla tevşim eylediği zaviyeye vakf olunan şeylerin cümlesi kendisinde zikr olunan bir vakfiyedir. İşbu zaviye meşhur olmağla tahdit ve tayinden müstağnidir. Mevkûfâtı cümlesinden biri eş-şeyh es-sâlih Hacı Aynü'l-Melek ibn eş-şeyh ez-zâhid Ramazan'ın tamamını satun alub üç rubunu zaviyeye ve mesâlihine ve bir rubunu orada bina eylediği caminin mesâlihine vakfettiği Abri karyesinin tamamıdır. Şu şart ile ki bu karyenin menfaat ve varidâtı her ikisinin tamirine kendilerine ait hisseden başlanacak sonra zaviyenin rakabesinin tamiri ve duvarlarının ıslahı ve damlarının çamurlanması ve yaygılarının alınmasından artan fazla sofıyye ve sâireden zaviyede hazır bulunanların karyede adet olduğu vech üzere sofraya masraflarına ki taam et ve sâir masraflarına sarf olunacaktır. Muma ileyh vâkıf zaviyeye gelip giden ve konup göçenlerin hizmetini ifa etmek üzere zaviyenin hizmet ve meşihatını salih ve abid oğlu Şeyh İbrahim'e ve tevliyatını yine oğlu Hacı Hafız Şeyh İbrahim'e tayin ve tahsis eyledi. Bundan sonra vâkıfın evladından şeri mutahharın tayin edeceği en salih kimseye sonra tenasül ettikçe evladı evladına sonra tevliyyete ehil ve salih olan kimseye şart edip onu zaviye ve mescid-i cami ve mevkufatın mesalihine bakmağa müteveli kıldı. Ve yine muma ileyh vakıf Liz tevabiinden Kesir karyesinin tamamını kendi malı ile nefsi için satun alub onda bir müddet tasarruf ettikten sonra yarısını mescid-i camiye ve yarısını zaviyeye vakfeyledi. Bu iki karyenin hududuna gelince Abri karyesinin sınırı kiblesi Kalacoh ve Ağaçluharab ve Sorhunlu ve Çobanziyaretli mezraalarıyla ve Bilican dağından mezar deresine akan pınar ile beraber üzerinde mihrab ve haç bulunan yüksek yere münthehi olur. Garb-i Kesir karyesinin pınarlara varıncaya kadar Lenismalerlismar nam mevzia mürür eden yola münthehi olur. Üçüncü şimal sınırı dağdan akıp büyük suya karışan pınara münthehi olur. Bu suyun garp hizasında yüksek bir arz vardır bu arz Karataş'a kadar uzanır ve yüksek arzın altında Karataş'a kadar uzanan su harkı vardır bu su Karataş'ın kiblesindedir. Dördüncü şark hududu dağ cihetinden yolun sınırında yüksek arza dikili olan haça münthehi olur. (Dördüncü sınırın tamamına ait bir buçuk satırlık ibare manalı bir şekilde okunamadığı cihetle tercemesinden sarf-ı nazar olundu mütercim) mezbur Abri karyesi zikrolunan hudutlar ile mezkûr zaviye ve mescid-i camiye vakfedilmiştir. Liz tevabiinden olan Kesir karyesinin sınırlarından kible sınırına gelince evvela zikredilen Abri karyesinin sınırına muttasıl olur kiblenin zahı (şimal ciheti olması melhuzdur) Tohusma nam mahalde kâin pınarlar üstündeki taşlı mevzia muttasıl olur. Şark ciheti Elkesir namıyla maruf dağın harkına ve yukarı Kifkefan köyünün altına gider yola garp ciheti Harabe-i kebir adlı pınara muttasıldır. Bu Kesir karyesi cümle hududu ile Abri karyesinde vaki zaviye ve mescid-i camia mevkufur. Vâkıf bu zikrolunanları 17 zilhicce 733. hicri senesinde vakfeyledi.

⁷⁶ Joseph Von Hammer, **Osmanlı Devleti Tarihi**, C IV, İstanbul, 1984, s. 1083-1090.

Rabbü'l-âlemin olan cenab-ı hakka hamd ü senalar olsun mevkufattan biri dahi Ahlat şehri tevabiinden Liz ismiyle müsemma karyenin tamamını emir-i azam Şerefoglu büyük emir Şemseddin bütün hududuyla mezkur zaviyeye vakfetti ve mezkur karye kible cihetinden Tuzlupınar'a ve şark canibinden İbrahim deresi namiyle maruf mağaraya münthehi olur. Garp ciheti mezkûr karye ile Öğün karyesi arasındaki dere ile Balçıklı ve Liz nehirlerine münthehi olur mezkûr emir mezbur karyeyi uzak yakın arazi ve sahraları metruk ve muattal yerleri ve otlak ve tepe ve dağ ve pınarları ve kuyuları ve nehirleri ve odun toplanacak mahal ve baltalıkları ve harman yerleri gibi kendisine nisbet olunan cümle haklarını bütün tevâbi ve levâhiki ile Abri köyündeki eş-şeyh ez-zahid âbid-i semedân-i Seyyid Aynü'l-Melek'e nisbet ve teberrük olunan zaviyeye vaki lazım ile müebbeden vakfedip sıhhatına hüküm olunmuş bir vakıf oldu. Allaha ve ahiret gününe iman olan ne vali ne hâkim ne şevket sahibi ne kadı ne emir ne vezir veya bir kul için bu vakfın tağyir ve tebdil ve ibtaline cevaz ve mecal yoktur. Kim ki tağyir ve tebdiline taarruz ederse yahut ibtaline çalışırsa veyahut haksız tasarruf ederse Allah'ın gazabını hamilen avdet edip lanetine maruz kalsın ve amellerinden ziyan edenlere iltihak eylesin ve firavun ve haman ve nemrud ve etbai ile birlikte haşrolsun. Vâkıfın ecir ve sevabı Allah subhânehu ve teâla hazretlerine aittir ki güzel amel işleyenlerin ecrini zayı etmez. Bu hadise sekiz yüz on senesi zilkade ayında cari oldu. Mevkufattan biri dahi Kiğvank ve Köşmer karyeleri olup bu karyeleri şeyhlerin pişuvâsı ve ariflerin sultanı Seyyid Nizameddin Aynü'l-Melek oğlu merhum ve mağfur Seyyid İbrahim mahdumu şeyh-i zahid-i rabbani Seyyid Şeyh Hasan cemii hududuyla mezkûr zaviye için vakfeyletti. Mezkûr Kiğvank karyesinin hududuna gelince kible canibinden Liz karyesi nehrine münthehi olur ve her iki karye Liz tevabiindendir ve mezkûr nehirden Telil nam mahaldeki toplu taşlara kadar uzayarak mezkûr Liz karyesi yoluna ve oradan yolun yanındaki büyük tepeye varır. Şark canibinden Hezarke namiyle maruf büyük pınarın yanında Şeyh Ahmet tepesi denilen beyaz tepeye münthehi olur. Şimal cihetinden yüksek yerin ortasına konmuş olan siyah taş muttasıl olur bu yüksek yer Haklı bendi ile cadde arasındaki hacir-i marufdan inen suya kadar uzanır. Garb canibinden Köşmer karyesi sınırı olup aralarını maruf sakiye fasl eder. Mezkûr Köşmer mezarının hududuna gelince kible canibi mezkûr nehre ve şark canibi mezkûr su yoluna ve şimali Bulgur ağaç karyesi sınırına ve garb tarafı Fehraküm karyesi sınırına münthehidir. Bu iki karyenin arasını ayıran şey üstünde hac bulunan dikili taşdır. Vâkıf bu karyeleri cemii hudud ve hukuk marufesi ile kendi mülkine ve eline ve tasarrufuna geçtiği sabit olduktan sonra mezkûr zaviyeye vakfeyletti. Vakfın cerayanı ve işhadı sekiz yüz yirmi üç senesi rebiu'l-evvel ayının ortalarında vaki oldu. Mevkufattan biri dahi ilan ve işa edilmekle şöhret bulan Nazik karyesinin tamamı olup hududu erbaasi ile mezkûr zaviyeye mevkufdur. Bu karyenin kible canibi mezkûr karye ile Afyos karyesi arasını ayıran dereye ve şark-ı cezireden geçen Balıklı deresine ve şimali Abri suyunun döküldüğü mahalle bakan tepeye ve garb ciheti Tausçemen otluğuna muttasıl olur. Vâkıf bu karyeyi bütün hukuku ile mezkûr zaviyeye vakfetti ta baştan nihayete kadar sayılanların cümlesi mezkûr zaviye ile orada bina kılınan camia mevkuf olup vakfiyyeti adil şahitlerle ve kadıların itimad olunur sicilleri ile sabit olmağla onların sicillerinden bu sicile nakl olundu. Şu yazı bir kitabdır ki kendisinde eş-şeyh ez-zahid el-âbid Seyyid Aynü'l-Melek ahfadına mensup emlak şu vech ile zikrolunmuştur. Onlardan biri Piyonk karyesi ile Şeyh Akarak mezarının tamamıdır. Bunları Abid ve Zahid Seyyid Aynü'l-Melek oğlu Seyyid Paşababa mahdumu sadr-ı ecel Seyyid Pir Hüseyin bâ Emir Ergu oğlu merhum emir Zenginha mahdumu genç ve akıllı Cemaleddin Pir Veli'den satın altı ve Pir Veli de ona sattı. Hududuna gelince Piyonk karyesinin hududu kible canibinden Hal namiyle maruf dereye ve oradan Liz karyesi nehrine (Bir kelime okunamadı) münthehi olur ve şark canibinden dağa ve şimal canibinden Harab kalaya ve garb canibinden Hacorholil namiyle maruf tepeye münthehidir vakıf bunları cemii hudud ve hukukiyle ve kıymet ve değeri Mardin gümüş parasıyla ve aslını tekid için yarısı yedi bin beş yüz dirhem olan on beş bin dirhem para ile satın aldı. Bu alım satım icab ve kabulü sarahaten işitmek

suretiyle sahih ve şeri bir alım satım oldu. Mezbur meblağ mezra ile beraber mezkûr köyün bedelidir. Bu mezranın kible tarafından vadiye şark canibinden dağa ve şimal canibinden mezkûr Piyonk karyesinin sınırına ve garb canibinden Liz karyesinin nehrine müntehidir. Mumaileyh Seyyid Pir Hüseyin mezkûr mülklere sekiz yüz yirmi üç senesi rebiu'l-evvelin ortalarında malik oldu. Mevkufatdan biri dahi Liz tevabiinden Kanzik karyesinin tamamı olup hududu erbeasından kible ciheti Balçıkluya ve şarkı Ağyare ve şimali Liz nehrine ve garbi tepeye ve yola muttasıl olup bütün hudud ve hukukiyle Seyyid Aynü'l-Melek ahfadının mülkleri olmakla sair emlakdaki tasarruf ve hakları gibi mutasarrıf ve hak sahibidirler hiç bir kimse tasarruf ve temellüklerine mümanaat edemez. Bu mülkleri dahi zaviyeye ve mescid-i camia vakfeylediler. Bunu işittikten sonra her kim tebdil ederse günahı ancak tebdil edenlere aittir Muhakkak cenab-ı Hak her şeyi işitici ve bilicidir.

(MÜHÜR)

(MÜHÜR)

(MÜHÜR)

Vakfiye Aslına Mütabıktır
Sulh-i Bitlis naib-i
Abdülaziz afiye anhü

Vakfiye Aslına Mütabıktır İşbu Vakfiye Aslına Mütabıktır
Bitlis Müftüsü Sulh-i Erzurum Müftüsü
Es-Seyyid Ahmed Es-Seyyid Muhammed

Aynen mahkeme-i şeriye siciline kayd olunmuştur.

14 receb 1305

mükid-i mahkeme-i şer-i Muş

Muhammed Kamil

(MÜHÜR)⁷⁷

SONUÇ

Doğu Anadolu'daki irfânî ve ilmî geleneğin menbalarından olan Abrî, bugünkü adıyla Esenlik köyü, Muş ili Bulanık ilçesine bağlı bir yerleşim yeridir. Esenlik (Abri) köyünde, h.725 yılında, cami, medrese, tekke, zaviye, hamam (kulleteyn) ve çeşmenin de içinde bulunduğu külliye Seyyid Aynü'l-Melek tarafından inşa ettirilmiştir.

Seyyid Aynü'l-Melek, Hz. Hüseyin'in (r.a) soyundan olup aynı zamanda Kadirî tarikatının Doğu Anadolu'daki öncülerindendir. Seyyid Aynü'l-Melek'in asıl adı Seyyid Nizameddin'dir, fakat kendisi, Aynü'l-Melek ve Aynüddin künyeleri ile meşhur olmuştur. Dedesi Seyyid Şeyh Muhammed Moğol istilas döneminde (Semerkand/Buhara) Horasan'dan Anadolu'ya göç ederek Abri köyünün üst tarafında bulunan "Harabe Abri" denilen mevkiye yerleşmiştir. Daha sonra bizzat Seyyid Aynü'l-Melek tarafından inşa edilen zaviye ile birlikte bugünkü adıyla Esenlik (Abri) köyüne yerleşmişlerdir.

Seyyid Aynü'l-Melek, kendi mülkü olan Abri ve Kesir köylerini yaptırmış olduğu cami ve zaviyeye vakfetmiştir. Camiye ait 17 Zilhicce 733 H./29 Ağustos 1333 tarihli vakfiye bulunmakta olup bu vakıf Anadolu'da kurulan en eski tarihli vakıflardan biridir. Camii'nin vakfiyesinde ve diğer resmi kayıtlarda geçtiği üzere camii zaviyeli (T planlı) bir mimariye sahiptir. Arkeologlar tarafından yapılan incelemelerde, Seyyid Aynü'l-Melek Camisi'nin Kızıltepe Ulu Camii'ne çok benzediği görülmüştür. Seyyid Aynü'l-Melek'in kurmuş olduğu külliye den geriyeye günümüze herhangi bir zarar görmeden ulaşabilen, bu cami hala ibadethane olarak kullanılmaktadır. Yedi asırlık ihtişamıyla ziyaretçilerini beklemektedir.

KAYNAKÇA

1310 Bitlis Vilayet Salnamesi, İSAM., s. 271.

1316 Bitlis Vilayet Salnamesi, İSAM., s. 203.

ARIK, Rüçhan, "Arkeolojik Araştırmalar Işığında Türkiye'nin Başlangıç Noktası Malazgirt", **Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri**, 4-7 Kasım, Ankara, 1997. s. 64.

⁷⁷BOA, HR.TO-561/117, s. 12.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

- BOA**, 1100 Nolu Hıms Hurufat Defteri, s. 66.
BOA, 944/1537 Tarihli tapu tahrir defteri. Defter no: 189., s. 23.
BOA, 950/1544.tarihliMAD.D.22171 numaralı defter, s. 47.
BOA, 963/1556 Tarihli Tapu Tahrir Defteri, Defter No: 294. s. 201 - 202.
BOA, DH_UMVM_00066_00074_s. 2.
BOA, EV. MKT-03348-223.
BOA, EV.MKT.CHT 00060.
BOA, Evkaf defteri 13829., s. 3.
BOA, Evkaf muhasebe defteri No: 00372, s. 4-5.
BOA, Evkaf evrakı defter no: 14720, s. 2.
BOA, Evkaf evrakı defter no: 15166, s. 2.
BOA, Evkaf evrakı dosya no: 13011, s. 50.
BOA, Evkaf evrakı dosya no: 22474, s. 2.
BOA, HR.TO-561/117, s. 12.
BOA, MAD.d. 8065-30, s. 59.
BOA, Şura-yi Devlet, Y__PRK_AZJ__00018_00091_001_001.
BOA, EV.MKT.CHT 00053/3.
BOA, EV.HMH.D.06224 , s. 2.

EVREN, Adil, “Bulanık, Abri (Esenlik) ve Mollakent Köylerinde Bir Araştırma”, **Türk Etnografya Dergisi**, S XX, Ankara, 1997, s. 2.

GÜNER, Sait, Şahsi arşiv, **III. Selim Berat-ı Hümayun**.

GÜNER, Sait, Şahsi arşiv, **II. Abdülhamid Berat-ı Hümayun**.

KORKMAZ, Vahdettin, Şahsi arşiv, **Sultan Abdülmecid Fermanı**.

KORKMAZ, Vahdettin, Şahsi Arşiv, **Bulanık Meclis Mazbatası, 1299**.

KORKMAZ, Vahdettin, Şahsi Arşiv, **Hasan b. Hacı Ivaz mühürlü Vakfiye**.

KORKMAZ, Vahdettin, Şahsi Arşiv, **II. Abdülhamid tuğralı Vakfiye**.

RIFAT, Ahmet, **Devhatü'n-nukabâ**, s. 10.

SELVİ, Zeynelabidin, Şahsi arşiv, **Devlet-i Âliye-yi Osmânî Nüfus Tezkeresi**, 1322.

Seyyid Mustafa el-Abrî, **Divan** (Yayımlanmamış).

Şeyh Zeynelabidin Selvi ve Şeyh Mustafa Selvi ile 18.05.2016 tarihinde yapılan kişisel görüşme.

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, TADB-TTD-40-214 numaralı defter.

VGMA, 1967 nolu Defter, s. 157-160.

VGMA, **Anadolu Vakfiye Defteri**, No: 588, s. 241, Sıra. 210.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

VON HAMMER, Joseph, **Osmanlı Devleti Tarihi**, C IV, İstanbul, 1984, s. 1083-1090.

www.vgm.gov.tr/sayfa.aspx?Id=30, **Vakıf Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, s. 8-9.

CAMİ VE VAKFİYEYE AİT KAYITLAR:

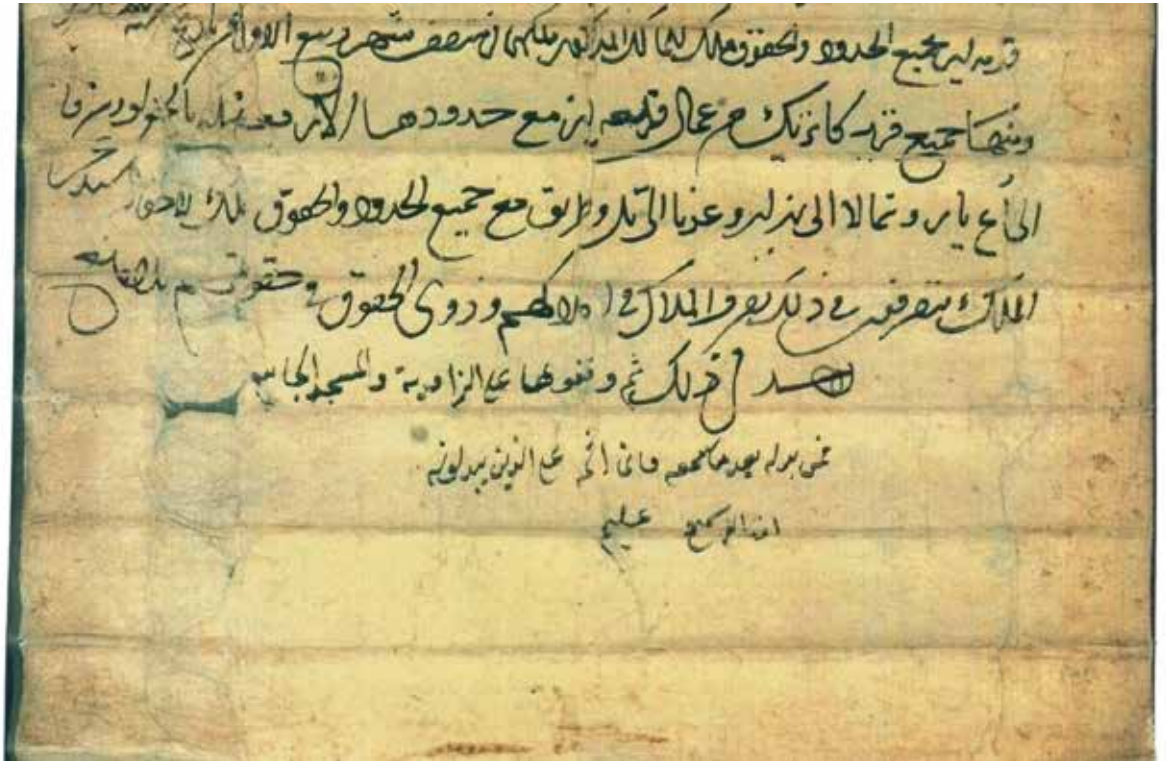
1.

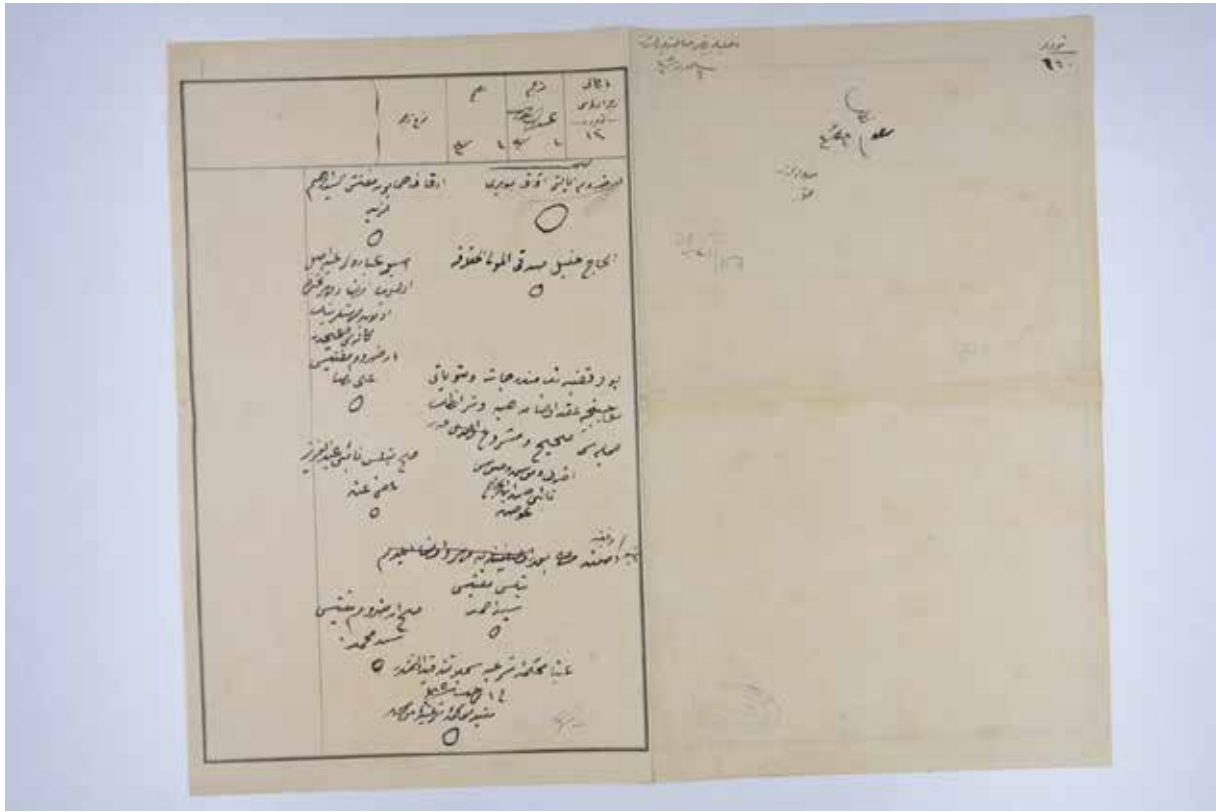
3.

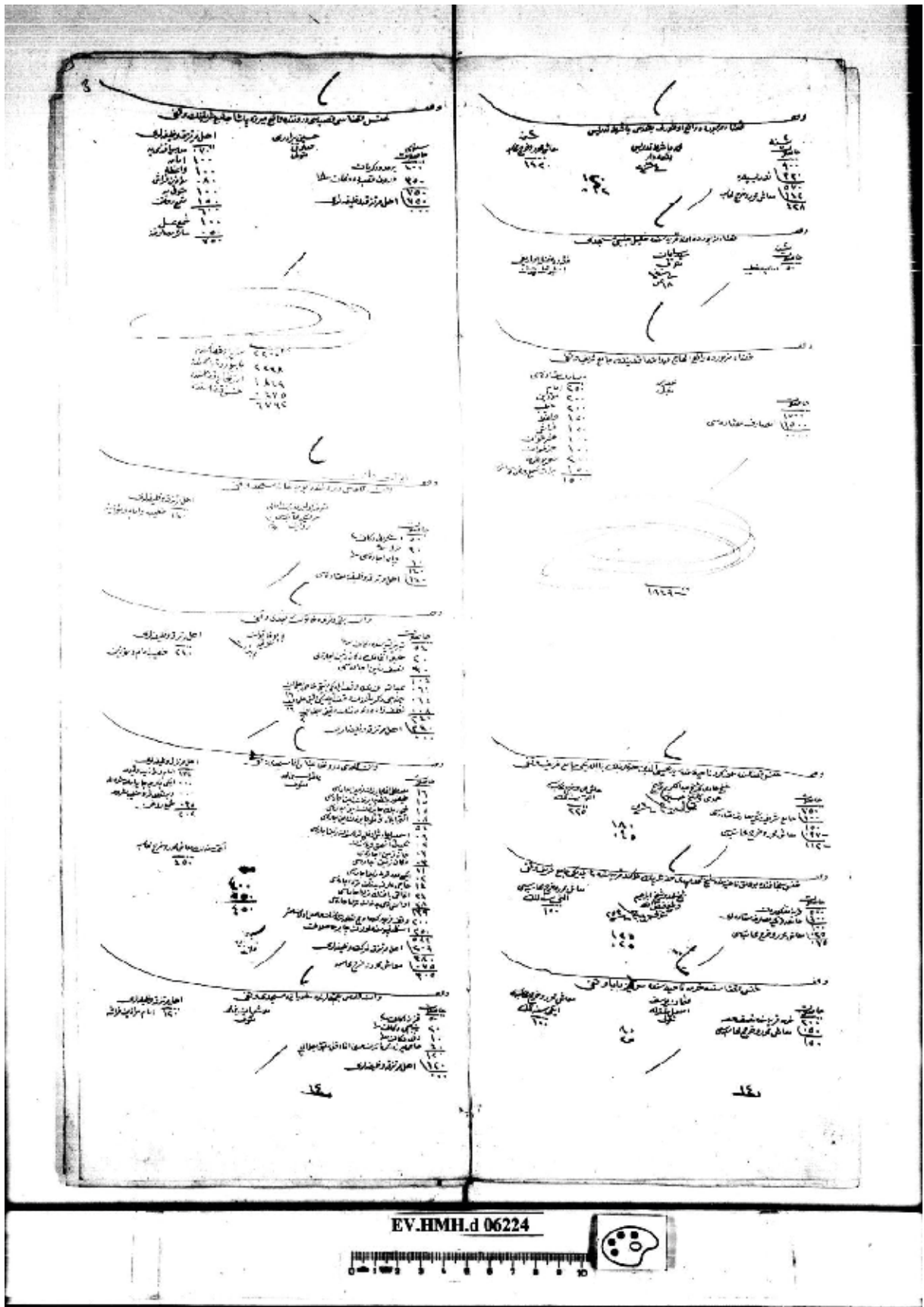

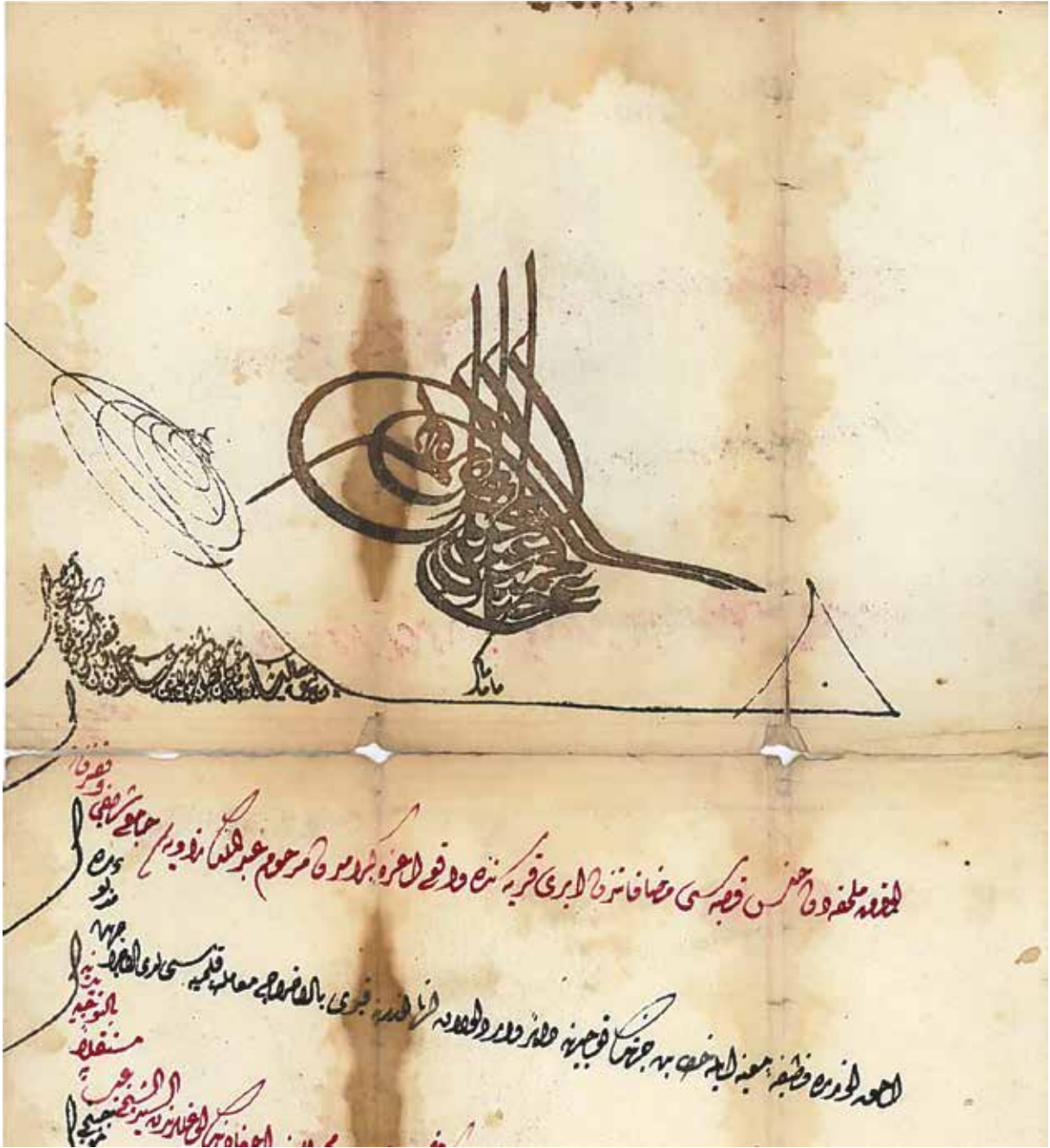
5.

6.

7.

قائمة المحتويات

مجلس إدارة جامعة طرابلس

جامعة طرابلس

الطرابلس - ليبيا

1992

المجلد	الموضوع	المؤلف	الصفحة
1	تاريخ ليبيا	د. محمد بن عبد الوهاب	1-10
2	الثقافة الليبية	د. محمد بن عبد الوهاب	11-20
3	السياسة الليبية	د. محمد بن عبد الوهاب	21-30
4	الاقتصاد الليبي	د. محمد بن عبد الوهاب	31-40
5	العلوم الليبية	د. محمد بن عبد الوهاب	41-50
6	الفنون الليبية	د. محمد بن عبد الوهاب	51-60
7	الرياضة الليبية	د. محمد بن عبد الوهاب	61-70
8	البيئة الليبية	د. محمد بن عبد الوهاب	71-80
9	التربية الليبية	د. محمد بن عبد الوهاب	81-90
10	الصحة الليبية	د. محمد بن عبد الوهاب	91-100
11	السياحة الليبية	د. محمد بن عبد الوهاب	101-110
12	الزراعة الليبية	د. محمد بن عبد الوهاب	111-120
13	الصيد البحري الليبي	د. محمد بن عبد الوهاب	121-130
14	السياحة الليبية	د. محمد بن عبد الوهاب	131-140
15	الزراعة الليبية	د. محمد بن عبد الوهاب	141-150
16	الصيد البحري الليبي	د. محمد بن عبد الوهاب	151-160
17	السياحة الليبية	د. محمد بن عبد الوهاب	161-170
18	الزراعة الليبية	د. محمد بن عبد الوهاب	171-180
19	الصيد البحري الليبي	د. محمد بن عبد الوهاب	181-190
20	السياحة الليبية	د. محمد بن عبد الوهاب	191-200

مجلس إدارة جامعة طرابلس

جامعة طرابلس

الطرابلس - ليبيا

1992

33

SEYYİD AYNÜ'L-MELEK HAZRETLERİ TEKKESİ, MEDRESESİ VE MUŞ TARİHİNDEKİ YERİ

Mehmet Sena EKİCİ*
Mehmet ÖZTÜRK**
Mehmet Sait SELVİ***

ÖZET

Muş ilinin Bulanık ilçesine bağlı Esenlik (Abri) köyünde Seyyid Aynü'l-Melek tarafından h. 725 / m. 1325 tarihinde inşa edilen bu tekke ve medrese Anadolu'da kurulan en eski tekke ve medreselerdendir. Bölgenin ilmî açıdan mihenk taşı mesabesinde olan bu medrese ve tekkede daha sonraki süreçte şarkta birçok medrese ve tekke kuracak, bölgenin ilmî ve manevî açıdan ilerlemesine katkı sağlayacak nice âlimler yetişmiştir.

Elde edebildiğimiz tarihî vesikalardan hareketle burada yetişen ve bölgede ilmî faaliyetleri olan tespit edebildiğimiz âlimlerden bazıları şunlardır; Molla Resûl-i Sipkî, Seyyid Fehîm-i Arvâsî, Seyyid Şeyh İsa el-Abri, Şeyh Fetullâh-ı Verkanîsi, Seyyid Tâhir el-Abri, Şeyh Hâlid-i Ölekî, Seyyid Şeyh Reşid el-Abri, Şeyh İbrahim Taşkesenî, Seyyid Abdülaziz el-Abri, Seyyid Muhammed Emîn Geylânî, Süleyman Efendi b. Hacı Abdullah-ı Bidlîsî, Seyyid Mustafa el-Abri, Molla Abdullah-ı Subaşı. Bunlardan başka Seyyid Aynü'l-Melek Medresesi'nden isimlerini bilmediğimiz yüzlerce âlim yetişmiştir.

Osmanlı döneminde resmî statüye sahip olan bu medrese ve tekke, ilmî ve irşâdî faaliyetlerini aralıksız olarak I. cihan harbine kadar sürdürmüştür. Bölgeyi işgal eden düşman kuvvetleri tarafından yakılan bu medrese ve tekke, 1939 yılında Seyyid Aynü'l-Melek'in torunlarından Şeyh Seyyid Ali Selvi tarafından tekrar aslına uygun olarak restore edilmiştir. Fakat sonraki süreçte çeşitli nedenlerden dolayı medrese ve tekke bakımsızlıktan yıkılmış olup günümüzde Seyyid Aynü'l-Melek Camisi'nin bahçesi olarak kullanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Seyyid Aynü'l-Melek, Esenlik (Abri), Medrese, Tekke.

SEYYİD AYNÜ'L-MELEK AND HIS TEKKE, MADRASAH AND PLACE IN MUS HISTORY

ABSTRACT

This Tekke and Madrasah which was built by Seyyid Aynu'l-Melek in Esenlik (Abri) village which is an affiliate of the Bulanık County on h. 725 / c. are one of the oldest tekkes and madrasahs founded in Anatolia. This Tekke and Madrasah, which is very important in terms of science of the region, has succeeded in producing many scholars who will contribute to the scientific and spiritual advancement of the region in the east.

Here are some of the scholars who are able to ascertain from historical documents and have scientific activities in the region; Molla Resul-i Sipki, Seyyid Fehim-i Arvasi, Seyyid Seyh İsa el-Abri, Seyh Fetullah-ı Verkanisi, Seyyid Tahir el-Abri, Seyh Halid-i Oleki, Seyyid Seyh Resid el-Abri, Seyh İbrahim Cokresi, Seyh İbrahim Taskeseni, Seyyid Abdulaziz el-Abri, Seyyid Muhammed Emin Geylani, Suleyman Efendi b. Hacı Abdullah-ı Bidlisi, Seyyid Mustafa el-Abri, Molla Abdullah-ı Subasi. And hundreds of scholars whose names we did not know grew up in madrasah of Seyyid Aynu'l-Melek.

This madrasah and tekke, which had official status in the Ottoman period, continued scientific and informal activities until the first world war. This madrasa and tekke, which was burnt by the enemy forces occupying the region, was restored in 1939 by Seyyid Aynu'l-Melek's grandfather Seyyid Ali Selvi again. However, due to various reasons in the following period, the madrasa and the tekke have been destroyed due to carelessness and they are now being used as Seyyid Aynu'l-Melek Mosque garden.

Keywords: Seyyid Aynü'l-Melek, Esenlik (Abri), Madrasah, Tekke.

I. SEYYİD AYNÜ'L-MELEK TEKKESİ

Muş ilinin Bulanık ilçesine bağlı Esenlik (Abri) köyünde Seyyid Aynü'l-Melek tarafından h. 725 / m. 1325 tarihinde inşa edilen bu tekke Anadolu'da kurulan en eski tekkelerdendir. Abri köyünde inşa edilmiş olan tekkenin¹ yapılış tarihini beraber inşa oldukları bilinen köydeki caminin kitabesinden öğrenmekteyiz.² Kadiri tarikatı âlim ve

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi.

** Arş. Gör. Bingöl Üniversitesi, berdavi90@gmail.com

*** Araştırmacı-yazar, Ahmetli İlçe Devlet Hast., m.saidselvi@hotmail.com

¹ VGMA, **Anadolu Vakfiye Defteri**, No: 588 sıra.210, s. 241.

² Abri köyünde bulunan caminin kitabesi.

mutasavvıflarından olan Seyyid Aynü'l-Melek'in asıl adı, Seyyid Nizameddin'dir³, fakat kendisi Seyyid Aynü'l-Melek⁴, Seyyid Aynü'd-din⁵ ve Şeyh Aynü'l-Melek⁶ adları ile meşhur olmuştur.

Seyyid Aynü'l-Melek'in kurmuş olduğu bu külliyyede hem ulum-ı İslâmiyye denilen dinî ilimler okutulmuş hem de Kadirî tarikatı öğretileri doğrultusunda tasavvufî eğitim ve terbiye verilmiştir. Seyyid Aynü'l-Melek'in tahmini h.736 yılında vefatından sonra, sağlığında kendi yerine halife tayin ettiği âbid ve zâhid oğlu Seyyid Şeyh İbrahim Hacı Hafız⁷ babasından devraldığı ilim ve irşad faaliyetlerine devam etmiştir. Seyyid İbrahim Hacı Hafız, Abri köyünde içinde ibadet etmek için bir çile-hane inşa ettirerek uzun yıllar yaptırmış olduğu çilehanede çile ve riyazet çekmiştir. Şeyh İbrahim Hacı Hafız vefat ettiğinde bu çilehaneye gömülmeyi vasiyet etmiş ve öldüğünde oraya defnedilmiştir.⁸ Çilehânenin güney duvarının hemen bitişiğinde sanduka şeklinde olan mezar, Şeyh İbrahim Hacı Hafız'a aittir.⁹ Seyyid İbrahim Hacı Hafız'ın mezar kitabesi birinci cihan harbinde, düşman kuvvetleri tarafından tahrip edilmiş olup vefat tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte h. 770 / 780 yılları arasında vefat ettiği tahmin edilmektedir.

Seyyid İbrahim Hacı Hafız'dan sonra, oğlu Seyyid Şeyh Hasan¹⁰ ve kardeşinin oğlu Seyyid Pir Hüseyin¹¹ tarafından sevk ve idare olunan zaviye ve medrese, daha sonraki süreçte Seyyid Aynü'l-Melek'in soyundan, yani evlad-ı vâkıfdan günümüz deyimini ile kurucusunun soyundan gelen zaviyedarlar tarafından yönetilmiştir. Süresi dolanın yerine, zaviyedarlık görevini yine vakfın şartı gereği Seyyid Aynü'l-Melek'in soyundan ekber ve erşed olan bir veya bir kaç kişi üstlenmiştir.¹²

Karakoyunlu döneminde Ahlat'ın idaresi elinde olan, Bitlis emiri, emir-i azam Şeref oğlu Emir Şemseddin kendi mülkü olan Liz köyünü H. 810 / m. 1407 tarihinde bütün hakları ile mübbeden, Seyyid Aynü'l-Melek zaviyesine vakfetmiştir.¹³ Emir Şemseddin'inin kendi mülkü olan Liz (Erentepe) köyünü zaviyeye vakfetmesi, Karakoyunlu döneminde Seyyid Aynü'l-Melek evlatlarının bölgede yapmış oldukları ilim ve irşad faaliyetlerinin idareciler tarafından takdir edildiğinin göstergesidir.

887/21 Nisan 1482 tarihinde, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın oğlu Ebu'l-muzaffer Yakup Bahadır bölgede ki emir ve yöneticilere göndermiş olduğu fermanında, Abri köyünde bulunan Seyyid Aynü'l-Melek Zaviyesi'nin eskiden beri vergiden muaf olduğunu hiçbir kimsenin onlardan vergi almaya tevessül etmediğini ve büyük babasının da onlara bu muafiyeti verdiğini beyan ettikten sonra, bundan sonra da hiç kimsenin onlardan vergi almaya teşebbüs etmemesini emretmiştir. Bismi'l-lâhi'r-rahmani'r-rahim

Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygambere de itaat edin ve sizden olan emir sahibine de itaat edin. Hüve'l-ğani el-hükmü ale'llah Ebu'l-Muzaffer Yakup Bahadır sözümüz:

Hükkâm ve ümmâl ve mübâşirân nüvvâb-ı iclâ-i vükelâ-i âli ve kethüdâyân-ı onca, bilsinler ki bu vakitte reisü'l-aktâb ve sûlaletü'l-encâb, şeyhü's-şuyuh ve es-Seyyid (..)

³ VGMA, a.g.d., s. 241.

⁴ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi**, MAD 5152, s. 870.; **Akkoyunlu hükümdarı Ebu Muzaffer Yakub Bahadırın h.887 tarihli fermanı**; VGMA, a.g.d., s. 241.

⁵ BOA, 1099 nolu Hıms hurufat defteri, s. 58.; **Osmanlı Arşivi-EV.HMH.d.06224**, s. 2.

⁶ **1310 tarihli Bitlis Vilayet Salnamesi**, İSAM, s. 271.; VGMA, a.g.d., s. 241.

⁷ VGMA, a.g.d., s. 241.

⁸ Şeyh Zeynelabidin Selvi ve Şeyh Mustafa Selvi İle 18.05.2016 tarihinde yapılan kişisel görüşme.

⁹ Adil Evren, "Bulanık, Abri (Esenlik) Ve Mollakent Köylerinde Bir Araştırma", **Türk Etnografya Dergisi**, S XX, Ankara, 1997, s. 6.

¹⁰ VGMA, a.g.d., s. 241.

¹¹ VGMA, a.g.d., s. 241.

¹² BOA, HR.TO-561/117, s. 2.

¹³ VGMA, a.g.d., s.241.

âlemlerin sığınağı olan dergâhıma geldi ve şöyle ifade etti ki Abri köyü Seyyid Aynü'l-Melek zaviyesindedir. Muaf ve müsellemdir. Hiç kimse ne önce ne de şimdi rüsum (vergi) almaya tevessül etmemiştir. Bu duruma oranın kadıları ve kelanterleri de şehâdet etmişlerdir. Bundan dolayı emrettim ki bu durumun eskiden şimdiye kadar her yıl böyle devam etmesi ve başka bir şeyle karıştırılmaması gerekir. Ahlat'a dahil edilmemeli ve kendi mahallinde değerlendirilmelidir. Eski zamanlarda büyük babam, cennet-mekân, hazret-i hâkan oraya bu muafiyeti vermişti. Şimdi de aynı muafiyeti veriyorum. Emrediyorum ki hiç kimse bu konuda müdahalede bulunmasın, oranın mukarrer malına karışmasın ve taarruzda bulunmasın. Şimdi söylediğim şeyler üzerine amel etsinler. Bundan dolayı yasakladım ve emrettim ki hiçbir fert tekâlif-i şakka için oranın kapılarını çalmasın. Bu şerefli fermanıma itaat etsinler. Tahriren fi sâni rebîü'l-evvel, es-sene seb'a ve semanin mie. H. 887/21 Nisan 1482¹⁴

Ahlat, Bitlis ve Muş Bölgesi, Yavuz Sultan Selim'in döneminde 6 Eylül 1514 tarihinde, Osmanlı devletine bağlanır.¹⁵ Bölge Osmanlılara bağlandıktan sonra tutulan ilk kayıt, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan 944/1537 tarihli, TD 189 numaralı tahrir defteridir. Bu defter icmal olarak hazırlanmıştır.(Defter-i icmal-i vilayet-i Bitlis) Bu tarihte sancak statüsünde olan Bitlis, Diyarbakır eyaletine bağlı olup mirlivası ise Sinan Bey'dir.¹⁶ Bu defterde Abri köyü Bilican nahiyesine bağlıdır, Bilican nahiyesi ise Bitlis vilayetine tabidir. Defterin 23. sayfasında, Aynü'l-Melek Zaviye vakfına ait, Abri, Liz, Köşmer ve Piyonk köylerinden toplam 1745 akçe gelir olarak kaydedilmiştir.¹⁷

950/1543 tarihli Başbakanlık Osmanlı Arşivi MAD 22171 numarada kayıtlı mufassal defter bölgeye ait ikinci defterdir. Kanuni dönemine ait olan bu defter, 950/1543 tarihinden önce hazırlanmıştır. 1537 yılında Bitlis'e bağlı bir nahiye konumunda olan Hınıs, bu defterin tutulduğu tarihte Bitlis'ten ayrılarak müstakil sancak yapılarak Erzurum eyaletine bağlanmıştır. Hınıs; Hınıs, Handırıs (Handırıs+Varto), Bilican, Bulanık, Göksu, Elmalu ve Malazgird nahiyelerinden oluşmaktadır.¹⁸ Bu defterin 47. sayfasında Bilican nahiyesine bağlı olan Abri köyü ve 51. sayfada, Piyonk köyü ile Şeyh Akarak mezrası kaydedilmiş olup Aynü'l-Melek Zaviyesi'ne ait Abri köyünden 2999 akçe, Piyonk köyü ile Şeyh Akarak mezrasından ise 2800 akçe gelir kaydedilmiştir.¹⁹

Bölgeye ait üçüncü defter ise B.O.A. TD 294 numaralı mufassal defterdir. 1555 yılındaki Amasya antlaşmasından sonra yapılan tahririn sonuçlarını ihtiva etmektedir. 1556 yılında Hınıs sancağı; Hınıs, Varto, Handırıs, Suşehri, Göksu, Elmalı, Bulanık, Bilican ve Malazgird olmak üzere 9 nahiyeden oluşmaktadır.²⁰ Bu defterde ki kayıtlara göre, Abri köyü, Bilican nahiyesine bağlıdır. Defterin 201 ve 202. sayfalarında, Aynü'l-Melek Zaviyesine ait, Abri, Köşmer, Kesir, Kiğvank, Piyonk köyleri ve Şeyh Akarak mezrasından toplam 1650 kuruş gelir gelmiş olup bu gelirin, şart-ı vakıf gereği $\frac{3}{4}$ olan, 1237 akçe zaviyeye gelir olarak kaydedilmiştir. Bu defterdeki kayıta göre bu tarihte zaviyenin şeyhi Şeyh Veli b. Şeyh İbrahim, müezzin ise, Alihan b. Hasan'dır.²¹

H. 1000 / m. 1592. tarihli, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivinde bulunan, TADB-TTD-40-214 numaralı defterde vakfa ait, Abri, Köşmer, Kesir, Kiğvank, Piyonk köyleri ve Şeyh Akarak mezrasından toplam 2400 akçe gelir gelmiş olup bu gelirin şart-ı vakıf gereği $\frac{3}{4}$ olan, 1800 akçe zaviyeye gelir olarak kaydedilmiştir.²²

¹⁴ Said Güner şahsi arşiv.

¹⁵ **Osmanlı Arşivi**, Daire Başkanlığı Yayın No: 46., 294 numaralı Hınıs Livası Mufassal Tahrir Defteri, s. 1.

¹⁶ **Osmanlı Arşivi**, Daire Başkanlığı Yayın No: 46., a.g.d., s. 1.

¹⁷ **BOA**, TD 189 numaralı tahrir defteri, s. 23.

¹⁸ **Osmanlı Arşivi**, Daire Başkanlığı Yayın No: 46., a.g.d., s. 1.

¹⁹ **BOA**, MAD 22171, s. 47-51.

²⁰ **Osmanlı Arşivi**, Daire Başkanlığı Yayın No: 46., a.g.d., s. 1.

²¹ **Osmanlı Arşivi**, Daire Başkanlığı Yayın No: 46., a.g.d., s. 1.

²² **Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi**, TADB-TTD-40-214 numaralı defter, s. 186-187.

H. 1021 / m.1612. tarihinde, Bulanık kazasına bağlı Abri köyünde bulunan, Aynü'l-Melek Zaviyesi şeyhi, Şeyh Nurullah'ın şikâyeti üzerine, vakfın arazisi olan, Piyonk ve Kiğvank köylerinin hasılatından vergi talep eden mirliva adamları ve sipahilerin bu müdahaleden men edilmesi ve bu köylerden hâsıl olan, 'âdet-i aġnâm ve resm-i gevvâre ve bâd-ı hevâsının zaviyeye ait olduğuna dair, Sultan I. Ahmed, Malazgirt ve Hınıs kadılarına ferman-ı hümayun göndermiştir.²³

H. 1045 / m. 1635. tarihinde, sultan IV. Murat. Ahlat sahrasında ordusu ile konaklamış olduğu sırada, Aynü'l-Melek zaviyesinin şeyhi Şeyh Nurullah ordu-yı hümayuna gelerek sultan ile görüşmüş ve zaviye vakfının mülkü olan, Abri köyü ve kendisine tabi olan mezralardan, beylerbeyi adamları ve sancakbeyi subaşlarının vergi talep ederek kendilerini rahatsız ettiklerini beyan etmesi üzerine, Sultan IV. Murat Malazgirt ve Hınıs kadılarına ferman göndermiştir. Dördüncü Murat'ın fermanı:

Kıdvetü'l-kuzât ve 'l-hükkâm ma'denü'l-fazl ve 'l-keâm Malazgird ve Hınıs kadıları zîde fazlühümâ tevki'-i refi'-i hümâyûn vâsıl olacak ma'lûm ola ki dârende-i fermân-ı hümâyûn kıdvetü's-sulehâi's-sâlikîn Şeyh Nurullah zîde takvâhu ordu-yı hümâyûnuma gelüb bu Malazgird kazâsına tâbi' Abri nâm karyede vâki' Aynü'l-Melek Zâviyesi'nin şeyhi olub ve mezbûr Abri karyesi tevâbi'i mezra'aları ile zâviye-i mezbûrenin vakfı olub resm-i cürm-i cinâyet ve resm-i 'arusâne ve sâ'ir bâd-ı hevâsı (silik) defter-i cedide zâviye-i mezbûre hâsıl-ı kayd olunub zâviye için zabt u kabz olunub ve rüsûm-ı serbestiyesi zâviye-i mezbûra 'aid iken beylerbeyi âdemlerinden ve sancakbeyi subaşlarından ve sâ'ir ehl-i 'örf tâ'ifesinden dahl olunub zâviye-i mezbûrenin mahsûlüne gadr ve re'âyâsına zulm ve ta'addi olunduğun bildürüb men' u def' olunmak bâbında emr-i şerîfim ricâ etmeğin buyurdum ki hükm-i şerîfimle vardıkda südde-i sa'âdetimden ihrâc olunmuş mühürlü ve sahih sûret-i defter-i cedid-i hakâniye nazar edip göresin karye-i mezbûrenin resm-i cürm ü cinâyet ve resm-i 'arusâne ve kul ve câriye müjdegânesi ve sâ'ir bâd-ı hevâsı ve 'adet-i aġnâmının beylerbeyi âdemlerinden ve sancakbeyi tarafından ve subaşlarından ve sâ'ir ehl-i 'örf tâ'ifesinden ve gayriden hiç ferdi dahl u ta'arruz ettirmeyüb rüsûm-ı şer'iyye-i güzeştesiyle zâviye için zabt u kabz ettiresin. Selâmiye ve nal-bahâ ve devr akçesi ve sâ'ir târikiyle beylerbeyi ve sancakbeyleri tarafından bir vech ile rencide ve remîde ettirmeyüb men' u def' eylesiz ve ba'de'n-nazar bu hükm-i hümâyûnum elinde ibkâ edip temerrüdlük eden (..) yazub bildiresin şöyle bilesin 'alâmet-i şerîfe i'timâd kılasın. Tahriren fî evâhir-i şehri-rebi'ü'l-âhire sene hamse ve erba'in ve elf. h. 1045 / m. 1635. (be yurd-ı sahrâ-yı Ahlat)²⁴ Sultan IV. Murat h.1048 / m.1638 tarihinde de Malazgirt ve Hınıs kadılarına mücedden ferman göndererek, Malazgirt kazasına bağlı Abri köyünde bulunan Aynü'l-Melek Zaviyesi'nin müdahaleden korunmasını emretmiştir.²⁵

Osmanlı Arşivi MAD 5152 numarada kayıtlı avarız defteri Hınıs'a ait diğer bir defterdedir. Bu deftere göre Hınıs, kaza statüsünde olup, Bulanık ve Varto bu kazaya bağlı nahiyelerdir.²⁶ Abri köyü bu tarihte Bulanık nahiyesine bağlıdır.

H. 1052 / m. 1642. tarihli Başbakanlık Osmanlı Arşivi MAD 5152 numarada kayıtlı avarız defterinin 870. sayfasında, Karye-i Abru,²⁷ Zâviye-i Seyyid Aynü'l-Melek (nevvarallahu merkaduhu), karye-i mezbûr evkâf olmağla bir hâne ile kayıd olundu diye tutulan kayıta, Şeyh Nurullah b. Şeyh Mahmud zaviye şeyhi olarak kaydedilmiştir.²⁸ Ayrıca

²³ Vahdettin Korkmaz, Şahsi arşiv-H.1021/M.1612 tarihli Sultan I. Ahmed Fermanı.

²⁴ Vahdettin Korkmaz, Şahsi arşiv, H.1045/M.1635, tarihli, Sultan IV. Murat Ferman.

²⁵ Said Güner, Şahsi arşiv-H.1048/M.1638, tarihli, Sultan IV. Murat Ferman.

²⁶ Osmanlı Arşivi, Daire Başkanlığı Yayın No: 46 . a.g.d., s. 1.

²⁷ Abri adının bu kayıta "Abru" olarak yazılmış olması kâtip hatasından kaynaklanması kuvvetle muhtemeldir.

²⁸ BOA, MAD 5152, s. 807/871.

defterin 42. sayfasında, Abri köyünde bulunan, Seyyid Aynü'l-Melek (nevvarallahu merkaduhu) Zaviyesi'nin bütün vergilerden muaf tutulduğu belirtilmiştir.²⁹

H. 1086 / m. 1676. tarihinde, Sultân IV. Mehmed, Aynü'l-Melek Zaviyesi şeyhi, kıdvetü's-sülehâ ve's-sâlikîn Şeyh Muhammed'in bölgede zaviye arazisine müdahale eden bazı şahısları şikâyet etmesi üzerine Malazgirt nahiyesine bağlı Abri köyünde bulunan, Aynü'l-Melek Zaviyesi vakfına ait arazilerin korunması ve kimse tarafından müdahale edilmemesine dair Hınıs kadısına fermân-ı hümayûn göndermiştir.³⁰ Yine 1677 tarihinde, Sultân IV. Mehmed, Aynü'l-Melek Zaviyesi vakfına ait olan Piyonk mezrasının arazisine müdahale edip vergi talep eden, İsmail adındaki zu'amânın (sipahi) kanuna aykırı bu müdahalesinin caiz olmadığını ve bu müdahalenin engellenmesi için, Erzurum valisi ve Hınıs kadısına ferman göndermiştir.³¹ Aynı şekilde yine kendisi, Bulanık kazasına bağlı Abri köyünde bulunan, Aynü'l-Melek Zaviyesi vakfına ait, Abri köyü ve mezralarının, resm-i cürm ü cinâyet ve resm-i arusâne ve kuyûd-ı cedide-i müjdegânesi adet-i ağnâm ve tapu-yı zemîn ve sâir bâd-ı havasının zaviyeye ait olduğuna ve onlardan vergi talep edilemeyeceğine dair Malazgirt ve Hınıs kadılarına ferman göndermiş olup 1679 tarihinde vergiden muafiyetine dair fermanını yenilemiştir.³²

IV. Mehmed'in fermanı: Kıdvetü'l-kuzât ve'l-hükkâm ma'denü'l-fazl ve'l-keîâm Malazgird ve Hınıs kadıları zîde fazluhumâ tevkî'î refî'î hümayûn vâsıl olacak ma'lûm ola ki dârende-i fermân-ı hümayûn kıdvetü's-sulehâî's-sâlikîn Şeyh Muhammed zîde takvahu dergâh-ı mu'allâma 'arz-ı hâl edip Malazgird nâhiyesine tâbî' Abri nâm karyede vâkî' Aynü'l-Melek zâviyesinin Şeyhi olup karye-i mezbûr ve tevâbî'i mezra'aları zâviye-i mezbûre defterde mukayyed vakfi olup ve resm-i cürm ü cinâyet ve resm-i 'arusân ve kul ve câriye müjdegânesi ve 'adet-i ağnâm ve tapu-yı zemin ve resm-i âsiyâb ve sâ'ir bâd-ı hevâsına defter-i cedid-i hâkânide vakf-ı hâsıl-ı kayd olunub zâviye için merkûm (silik) rüsûm-ı şer'iyyesine ahardan dahl olunmak icâb etmez iken hâlâ beylerbeyi ve mütesellimleri ve sancakbeyi ve subaşları ve sâ'ir ehl-i 'örf tâ'ifesi taraflarından hilâf-ı defter dahl olunub (silik) mahsûlüne gadr ve re'âyâsına zulm ve ta'addi eylediklerin bildürüb ol-vech ile hilâf-ı defter dahl olunmayub men' u def' olunmak bâbında emr-i şerîfim ricâ etmeğin buyurdum ki hükm-i şerîfimle vardıkda husûs-ı mezbûra tamam-ı hakk ve 'adl üzre mukayyed olup ve dergâh-ı mu'allâmdan ihrâc olunmuş mühürlü sahih sûret-i defter-i cedid-i hâkâniye nazar edip göresin karye-i mezbûrda 'âdet-i ağnâmı ve sâ'ir bâd-ı hevâsı defterde zâviye-i mezbûreye hâsıl-ı kayd olunmuş iken hâlâ beylerbeyi ve mütesellimleri ve âdemleri ve sancakbeyi ve subaşları taraflarından hilâf-ı defter dahl eyledikleri vâkî' ise câ'iz değildir. Karye-i mezbûrenin resm-i cürm ü cinâyet ve resm-i 'arusâne ve kul ve câriye müjdegânesi ve 'adet-i ağnâm ve tapu-yı zemin ve sâ'ir bâd-ı hevâsına beylerbeyi ve sancakbeyi ve mütesellimleri ve subaşları ve sâ'ir ehl-i 'örf tâ'ifesi taraflarından ve gayriden hiç ferd dahl u ta'arruz ettirmeyüb bad-ı hevâ ve rüsûm-ı şer'yyesin güzeştesiyle zâviye için zabt u kabz ettiresin ve (silik) emr selâmiye ve nal-bahâ ve devr akçesi ve sâ'ir tekâlîf-i şâkka ile beylerbeyi ve sancakbeyi taraflarından bir vech ile dahl u ta'arruz ettirmeyüb men' u def' eylesesin min ba'd hilâf-ı şer' ve kânûn ve defter ve mugâyir-i emr-i hümayûn kimesneye iş ettirmeyesin vakfiyede medhali olanları ismleyüb 'inad ve muhâlefet üzre olanları ism ve resmleriye vukû'u üzre yazub bildiresin ve husûs-ı mezbûr için tekrar emrim varmalu eylemeyesin ve ba'de'n-nazar bu hükm-i hümayûnu yedinde elyak eylesesin. Şöyle bilesin 'alâmet-i şerîfe i'timâd kılasın tahriren fî evâsıt-ı şehr-i zilkadeti's-şerîfe sene tis'a ve semânîn ve elf. (h. 1089 / m.1679.)³³

²⁹ BOA, MAD 5152, s. 42.

³⁰ Vahdettin Korkmaz, Şahsi arşiv, IV. Mehmet Fermanı, Zilkade.1086/Şubat.1676.

³¹ Vahdettin Korkmaz, Şahsi arşiv.

³² Said Güner, Şahsi Arşiv.

³³ Vahdettin Korkmaz, Şahsi arşiv.

Osmanlı Arşivi 1100 nolu Hınıs Hurufat defterinde tutulan kayıttta, Seyyid Aynü'd-din adının kullanılmaya başlandığını görmekteyiz. 1100 nolu Hınıs hurufat defterine göre, es-Seyyid Aynüddin (Aynü'l-Melek) Zaviyesi şeyhi, Şeyh Muhammed Halife vefat etmiş ve yerine oğulları, Seyyid Musa ve Seyyid Bayezid kardeşler, h. 1159 / m. 1747 tarihinde zaviye şeyhi olarak atanmıştır.³⁴ Bu tarihte gönderilen Sultan I. Mahmud'un 1159 /Ekim 1747 tarihli berat-ı hümayunu:

Nişân-ı şerif-i âlişân-ı sâmi mekân-ı tuğra-yı ğarrâ-yı cihân-ı sitân-ı hakânî hükm-i oldur ki; Hınıs kazâsı muzâfâtından Malazgird nahiyesine tâbi' Abri nâm karyede vâki' merhûm es-Seyyid Aynü'd-din (Aynü'l-Melek) Zâviyesi'nin vazife-i muayyene ile şeyhi olan Muhammed Halife fevt olub yeri hâlî ve zâviye-i mezkûre mahlûl olmağla yerine erbâb-ı istihkâkdan sulbî, oğulları işbu rafî'ân-ı tevkîl-i refî'ü's-şân-ı hâkânî es-Seyyid Musa ve es-Seyyid Bayezid nâm karındaşlar her vech ile lâyük ve mahal ve müstahak olmalarıyla bir vech ile tevcîh olunub yedlerine berât-ı şerîfim verilmek bâbında istid'â-yı inâyet etmeğın vâki'-i vech-i meşrûh üzere sadaka idüb bu berât-ı hümayûn-ı saadet-makrûnu verdim ve buyurdum ki; el-yevm merkûman es-Seyyid Musa ve es-Seyyid Bayezid nâm karındaşlar varub zikr olunan zâviyenin babaları müteveffâ-yı mezbûrun yerine ber-vech-i iştirâk şeyhi olub hizmet-i lâzımelerin mer'î ve müeddî kılub vazife-i muayenesine ber- vech-i iştirâk mutasarrıflar olub vâkıfın ruhu ve devâm-ı ömrü devletim için duaya müdâvemet göstereler ve ahâli ve taraf-ı ahardan bir vech ile dahl u taarruz kılmayalar şöyle bileler alamet-i şerife itimâd kılalar. Tahriren fî evâil-i ramazani'l-mübârek sene tis'a ve hamsîn ve mie ve elf. Be-makâm-ı Konstantiniyye.³⁵

Osmanlı Arşivi 1099 nolu Hınıs hurufat defterinde tutulan kayda göre, Seyyid Aynü'd-din (Aynü'l-Melek) Zaviyesi şeyhi olan Seyyid Bayezid vefat etmiş ve yerine kardeşi, es-Seyyid eş-Şeyh Ali, h. 1177 / m. 1764 tarihinde, zaviye şeyhi olarak atanmıştır.³⁶

Yine aynı defterde tutulan kayda göre, Seyyid Aynü'd-din (Aynü'l-Melek) Zaviyesi şeyhi, es-Seyyid Şeyh Ali vefat etmiş ve yerine oğlu Seyyid Şeyh Yusuf, h. 1191 / m. 1778 tarihinde zaviye şeyhi olarak atanmıştır.³⁷

Osmanlı Arşivi 548 nolu Hınıs hurufat defterinde tutulan kayda göre, Seyyid Aynü'd-din (Aynü'l-Melek) Zaviyesi şeyhi olan, Seyyid Yusuf vefat etmiş ve yerine kardeşi, Seyyid Şeyh Muhammed, h. 1206 / m. 1791 tarihinde, zaviye şeyhi olarak atanmıştır.³⁸ 12 Muharrem 1206/11 Eylül 1791 tarihli, Sultân III. Selim Berat-ı Hümayûnu:

Hınıs kazâsı muzâfâtından Malazgird nâhiyesinde Abri nâm karyede vâki' merhûm es-Seyyid Aynüddîn (Aynü'l-Melek) zâviyesinin vazîfe-i mu'ayyene ile şeyhi olan es-Seyyid Yusuf fevt olup yeri hâlî ve nisf hissesi mahlûl ve mu'attal olmağın yerine erbâb-ı istihkâkdan karındaşı işbu râfi'-i tevkî'-i refî'ü's-şân-ı hâkânî es-Seyyid eş-Şeyh Muhammed Halife'ye her vechile lâyük ve mahall ve müstahik olmağın müteveffâ-yı mezbûrun mahlûlünden tevcîh olunup yedine berât-ı şerîf-i âlişân virilmek bâbında yedinde olan müteveffâ karındaşı atîk berât-ı mücebince inâyet taleb itmeğın bilâ veled fevti vâki' ise tevcîh ve sadaka idüb bu berât-ı hümayun-ı sa'âdet-makrûnu virdim ve buyurdum ki; ba'de'l-yevm merkûm es-Seyyid eş-Şeyh Muhammed Halife varup zikr olunan zâviyenin müteveffâ karındaşı yerine şeyhi olup hıdmet-i lâzimesin mer'î ve mü'eddî kıldıktan sonra nisf vazîfe-i mu'ayyenesiyle mutasarrıf olup vâkıfın rûhı ve devâm-ı ömr ü devlet için du'âya müdâvemet göstere ol bâbda taraf-ı ahardan bir vech ile dahl ü ta'arruz kılmayalar. Şöyle bileler alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar.

³⁴ Osmanlı Arşivi, 1100 nolu Hınıs hurufat defteri, s. 66.

³⁵ Said Güner, Şahsi Arşiv, I. Mahmud Berat-ı Şerif. 1157/1744.

³⁶ Osmanlı Arşivi, 1099 nolu Hınıs hurufat defteri, s. 58.

³⁷ Osmanlı Arşivi, 1096 nolu Hınıs hurufat defteri, s. 64.

³⁸ Osmanlı Arşivi, 548 nolu Hınıs hurufat defteri, s. 15.

Tahrîren fi'l-yevmi's-sânî aşer min şehr-i muharremü'l-haram sene sitte ve mieteyn ve elf. (1206 senesi muharremü'l-haram ayının 12 si).³⁹

Osmanlı Arşivi 548 nolu Hınıs hurufat defterinde tutulan kayda göre, h. 1206 / m. 1792 tarihinde, Seyyid Aynü'd-din (Aynü'l-Melek) Zaviyesi'ne, zaviye şeyhi olarak, Seyyid Musa atanmıştır.⁴⁰ 542 nolu Hınıs hurufat defterinde tutulan kayda göre, Seyyid Aynü'd-din (Aynü'l-Melek) zaviye şeyhi olan, Seyyid Musa h. 1238 / m. 1823 senesinde vefat etmiş ve yerine oğlunun oğulları, Şeyh Abdülkerîm b. Şeyh İsmâ'îl ve Şeyh Abdülhamîd b. Şeyh Hacı Bâyezîd zaviye şeyhi olarak atanmışlardır.⁴¹ Sultân II. Mahmud Berat-ı Hümayûnu:

Hınıs kazâsı muzâfâtından Malazgird nâhiyesine tâbi' Abri nâm karyede vâki' merhûm es-Seyyid Aynü'd-dîn(Aynü'l-Melek) zâviyesinin nısf vazîfe-i mu'ayyene ile nısf hisse şeyhi olan es-Seyyid Mûsâ fevt olup yeri hâlî ve nısf hissesi mahlûl olmağla yerine erbâb-ı istihkâktan müteveffâ-yı mezbûrun oğlunun oğulları işbu râfi'ân-ı tevki'-i refi'ü's-şân-ı hâkânî eş-Şeyh Abdülkerim b. eş-Şeyh İsmâ'îl ve eş-Şeyh Abdülhamîd b. eş-Şeyh Hacı Bâyezîd her vech ile lâyük ve mahall ve müstahık olmalarıyla nısf hisse meşîhat-ı mezkûre müteveffâ büyük babaları mahlûlünden ber vech-i iştirâk tevcih olunup yedlerine berât-ı şerîf-i âlişânım virilmek bâbında yedlerinde olan müteveffâ büyük babaları atik berât-ı mücebince inâyet taleb itmeleriyle vâki' ise merkûmâna tevcih ve sadaka idüp bu berât-ı hümayûn-ı sa'âdet-makrûnı virdim ve buyurdum ki ba'de'l-yevm merkûmân eş-Şeyh Abdülkerîm b. eş-Şeyh İsmâ'îl ve eş-Şeyh Abdülhamîd b. eş-Şeyh Hacı Bâyezîd varup zikr olunan zâviyenin müteveffâ büyük babaları yerine nısf hisse şeyhi olup hizmet-i lâzımelerin mer'î ve mü'eddî kıldıkdan sonra nısf vazîfe-i mu'ayyenesine ber vech-i iştirâk mutasarrıflar olup vâkıfın rûhı ve devâm-ı ömr ü devlet için du'âya müdâvemet göstere. Şöyle bileler alâmet-i şerife i'timâd kılalar. Tahrîren fi'l-yevmi't-tâsi' ve'l-işrîn min şehr-i şa'bâni'l-mu'azzam sene semân ve selasîn ve mieteyn ve elf. (Şaban ayının 9 ve 10. günleri sene 1238)⁴²

1837 tarihli *Anadolu Evkaf Defteri* 06224 numaralı belgede, Hınıs kazasına tabi Malazgirt nâhiyesinde, Seyyid Aynü'd-dîn'in (Aynü'l-Melek) bina eylediği cami-i şerif vakfı diye tutulan kayıta, müteveli olarak, Şeyh Hadi, Şeyh Hamid, Şeyh Abdülkerim ve Şeyh Hüseyin'e tevcih edilmiş olup vakfın geliri olarak 750 kuruş kaydedilmiştir. Vakfın gideri olarak, cami-i şerif ve tekkenin masrafı 600 kuruş, camii ve tekke de görevli olanların maaşı ise 27 kuruş olarak kaydedilmiştir.⁴³

1253/1837'li yıllardan sonra tutulan kayıtlarda, Abri köyünün Malazgirt kazasından alınarak Ahlat kazasına bağlandığını görmekteyiz, bu tarihlerde Ahlat Kazası Muş Sancağına Muş sancağı ise Erzurum vilayetine bağlıdır. H. 1254 / m. 1839 tarihinde, Sultân Abdülmecid döneminde gönderilen (Buyuruldu) Erzurum vilayetine bağlı Muş sancağına tabi Ahlat kazası Abri köyünde bulunan Şeyh Aynü'l-Melek Zaviyesi'nden vergi talep edilemeyeceğine dair ferman gönderildiği kaydedilmiştir.⁴⁴ H. 1263 / m. 1847 tarihinde, Sultân Abdülmecid, Şeyh Aynü'l-Melek b. Şeyh Ramazan'ın Abri köyünde kurmuş olduğu zaviyenin mutasarrıfları olan, Seyyid Muhammed ve Seyyid Şeyh Sofî Hüseyin ve Seyyid Şeyh Abdülhamîd ve Seyyid Şeyh Abdülkerîm ve Seyyid Şeyh İbrahim'e berat-ı hümayunu vermiştir.⁴⁵

Sultân Abdülmecid tarafından h. 1263 / m.1847 tarihinde, Erzurum valisi Vezir İzzet Paşa ve Muş kaymakamı Şeref beye gönderilen fermanda, Şeyh Aynü'l-Melek evlatlarının vergiden muaf olduğu ve tanzimattan önce de kendilerine, muafiyete dair emr-i şerif verilmiş

³⁹ Vahdettin Korkmaz, Şahsi arşiv, III. Selim. Berat-ı Hümayûn-1206/1791 tarihli.

⁴⁰ Osmanlı Arşivi, 548 nolu hınıs hurufat defteri, s. 15.

⁴¹ Osmanlı Arşivi, 542 nolu Hınıs hurufat defteri, s. 97.

⁴² Vahdettin Korkmaz, Şahsi arşiv.

⁴³ Osmanlı Arşivi, EV.HMH.d.06224.sayfa.2.

⁴⁴ Osmanlı Arşivi, EV.THR.00086/00009

⁴⁵ Vahdettin Korkmaz, Şahsi arşiv.

olduğu halde, bölge idarecilerinin tanzimatı bahane ederek onları vergi için rahatsız ettikleri bildirildiğinden, onlardan vergi talep edilmemesi emredilmiştir.⁴⁶

H. 1278 / m. 1862 tarihinde, Sultân Abdülaziz, Şeyh Aynü'l-Melek Zaviyesinin mutassarıfları olarak vakfın evladından, Seyyid Şeyh Sofî Hüseyin ve Seyyid Şeyh Abdülhamîd ibn Seyyid Şeyh Bâyezîd ile Seyyid Şeyh Abdülkerîm ve Seyyid Şeyh İbrahim ibn Seyyid Şeyh İsmail ve Seyyid Şeyh Muhammed ibn Seyyid Şeyh Abdülhadi ve Seyyid Şeyh Hasan ibn Seyyid Şeyh Abdülkerîm'e berat-ı hümayun vermiştir.⁴⁷

h. 1292/ m. 1876 tarihinde, zaviyenin mütevellisi, Seyyid Şeyh Mahmud görünmektedir.⁴⁸ H. 1299 / h. 1300 tarihli belgede, Sadât-ı kirâm'dan, Sultan-ı Seyyidü's-Şeyh Aynü'l-Melek (kuddise sirruhü) zaviyesinde, müteveli olarak reşadetlü, Şeyh İsa ve Şeyh Reşid efendiler kaydedilmiştir.⁴⁹ r. 1307 / m. 1890 tarihli şahsiyet defterinde, Şeyh Aynü'l-Melek Zaviyesi'nin mutassarıfları olarak, vakfın evladından, Seyyid Şeyh Abdülhamîd, oğulları Seyyid Şeyh Tahir, Seyyid Şeyh Reşid, Seyyid Hâkî Baba, Seyyid Mehmed Sa'îd, Seyyid Abdürrezzâk, Seyyid Şeyh İbrahim, oğulları Seyyid Şeyh İsa, Seyyid Zeynelabidin'i ve Seyyid Şeyh Ali, oğulları Seyyid Mehmed Mehdi ve Seyyid Ma'ruf ve Seyyid Abdülcebbar ve Seyyid Mehmed Sa'îd'i ve Seyyid Şeyh Hüseyin, oğulları Seyyid Ahmed ve Seyyid Şa'bân ve Seyyid Şeyh Mehmed, oğulları Seyyid Kamil ve Seyyid Abdullah ve Seyyid Süleyman olarak kaydedilmiştir.⁵⁰ h. 1322 / m. 1905 tarihli belgede, Şeyh Aynü'l-Melek Zaviyesi vakfının mütevellisi, Şeyh Mustafa efendi olarak kaydedilmiştir.⁵¹

II. SEYYİD AYNÜ'L-MELEK MEDRESESİ

Muş ilinin Bulanık ilçesine bağlı Esenlik (Abri) köyünde Seyyid Aynü'l-Melek tarafından inşa edilen bu medrese⁵² Anadolu'da kurulan en eski medreselerdendir. Abri köyünde inşa edilmiş olan medresenin yapılış tarihini beraber inşa olunduıkları bilinen köydeki caminin h. 725 / m. 1325 kitabesinden öğrenmekteyiz. Seyyid Aynü'l-Melek'in yaptırmış olduğu medrese, cami, tekke, zaviye,⁵³ hamam (havuz)⁵⁴ ve çeşmenin⁵⁵ de içinde bulunduğu külliyesi ile yüzyıllarca bir ilim ve irfan merkezi olmuştur. Bölgenin ilmî açıdan mihenk taşı mesabesinde olan bu medresede daha sonraki süreçte şarkta birçok medrese kuracak, bölgenin ilmî ve manevî açıdan ilerlemesine katkı sağlayacak nice âlimler yetişmiştir. Osmanlı döneminde resmi statüye sahip olan medrese aynı zamanda bir vakıf medresesidir.

Seyyid Aynü'l-Melek Medresesi ile ilgili devlet arşivindeki kayıtlara baktığımızda, vakfa ait camiinin gelirlerine ortak tutulduğunu görmekteyiz. Camiye ait 17 Zilhicce 733 h./29 Ağustos 1333 tarihli vakfiyesi bulunmaktadır. Medrese ile ilgili detaylı kayıtların tutulmasına, hicri 1260'li senelerde başlanmıştır. Bu senelerde tutulan kayıtlarda medresenin, müderrisinden talebesine, yakacağından maaşına kadar her konu kayıt altındadır.

III. SEYYİD AYNÜ'L-MELEK ZAVİYE VE MEDRESESİNİN GELİR GİDERLERİ

⁴⁶ Vahdettin Korkmaz, Şahsi arşiv.

⁴⁷ Vahdettin Korkmaz, Şahsi arşiv.

⁴⁸ BOA, EV.MKT.CHT.00053.

⁴⁹ Vahdettin Korkmaz, Şahsi arşiv.

⁵⁰ VGMA, Şahsiyet Defteri, 200-88-795-796.

⁵¹ BOA, EV.MKT.03348.

⁵² BOA, Şura-yi Devlet, Y__PRK_AZJ__00018_00091_001_001.

⁵³ BOA, Şura-yi Devlet, Y__PRK_AZJ__00018_00091_001_001. ; 1316 tarihli Bitlis Vilayet Salnamesi, s. 203.

⁵⁴ Rahmi Tekin, Ahlat Tarihi, Osav yay., İstanbul, 2000, s. 145/146.

⁵⁵ Rahmi Tekin, a.g.e., s. 145/146.

H. 1264/ 1848 ile h. 1266/ m. 1850 yılları arasında verilen üç yıllık muhasebe kaydına göre vakfın mutassarıları, Şeyh Mehmed ve Seyyid Şeyh İbrahim ve Seyyid Şeyh Abdulhadi ve Seyyid Şeyh Abdulkerim ve Seyyid Şeyh Abdulhamid ve Seyyid Şeyh Sufi Hüseyin olarak kaydedilmiş olup, Abri ve Piyonk köylerinden toplam 41.800 kuruş gelir kaydedilmiş ve bu gelirden, 18.800 kuruş vâridât-ı vakf-ı mezbûr, 23.000 kuruş imam ve hatib ve müezzin(...) ta'mîr câmi'-i şerîf ve zâviye, 4600 kuruş hazine-i evkâf-ı hümâyûn'a âid hums-i şer'isi 18.400 kuruş fazla-i mezbûr it'âm-ı ta'âm sarf kılınmış olduğu, maaş 3680 kuruş, muhâsebe 920 kuruş olarak kaydedilmiş ve "karye-i mezbûr dâhil-i ihâle olmayub taraflarından taksîr bulunduğu mülâsebesiyle bedelleri tahmînen terkîm kılınmış olmağla şerh verildi." diye not düşülmüştür.⁵⁶

H. 1267 / m. 1851 senesinde verilen muhasebe kaydına göre, vakfa ait Abri, Liz Piyonk, Kamışlı, Acısu, Nazik, Harabe-i Şekerpınarı ve Şekerpınarı köylerinden toplam 89350 kuruş gelir elde edilmiştir.⁵⁷

H. 1268 / m. 1852 yılına ait vakıf muhasebe defterinde; Liz köyünden 31000 kuruş, Abri köyünden 15000 kuruş, Piyonk köyünden 9050 kuruş, Şekerpınarı köyünden 660 kuruş, Acısu köyünden 5923 kuruş, Kamuşlu köyünden 800 kuruş, Nazik köyünden 1791 kuruş olmak üzere toplam 64224 kuruş gelir kaydedilmiştir. r. 1268 / m. 1852 yılında, şıracı-yı kandil için 600 kuruş ferraş için 600 kuruş," bevvab (kapıcı) için 480 kuruş, ayrıca soğuk kış gecelerinde yakmak üzere alınan odun parası için 2100 kuruş, ayrıca zaviye ve camiye aydınlatmak için kullanılan kandilde, revgân-ı şîr (Süt yağı) gideri için 1300 kuruş, revgân-ı şem'i (bal mumu yağı) gideri olarak 1000 kuruş ödenmiştir. Hazineye ait maaş giderleri için 5647 kuruş, hazineye ait muhasebe giderleri içinde 1412 kuruş, ayende ve revendenin itam-ı taamı için 47.603 kuruş ve müderris için aylık 300 yıllık ise 3600 kuruş ödenmiştir.⁵⁸

H.1269 / m. 1853 yılı vakıf muhasebe kaydında; Abri, Liz, Piyonk, Kamuşlu, Nazik, Acısu, Şekerpınarı ve Harabe-i Şekerpınarı köylerinden toplam 64950 kuruş gelir kaydedilmiştir. 1269 R./1853 M. Yılında gıda giderleri için 4000 kuruş, hazineye ait maaş giderleri için 11314 kuruş, hazineye ait muhasebe giderleri içinde 2828 kuruş ve müderris için yıllık 3000 kuruş ödenmiştir.⁵⁹

H.1271/ m. 1855 yılındaki vakfın mütevellisi Şeyh İbrahim efendi tarafından ru'yet olunan muhasebe kaydında, adı geçen köylerden toplam 64960 kuruş gelir elde edilmiştir. Gelirin 4000 kuruşu ayende ve revendenin yemek masraflarına harcanmış olup müderris için ise yıllık 3000 kuruş ödenmiştir.⁶⁰ Yine aynı şahsın tuttuğu 1857 tarihli kayda göre, o yılın toplam geliri 137.525 kuruştur.⁶¹ 1890 tarihli, Osmanlı arşivi. *Y.PRK AZJ 14/11/1* numaralı belgeye göre, sâdât ve e'izze-i kirâmdan, Seyyid Şeyh Aynü'l-Melek zaviyesinde, her gün sabah ve akşam 300 den fazla kişiye yemek verildiği belirtilmiştir.⁶²

IV. SEYYİD AYNÜ'L-MELEK MEDRESESİNDE ÖĞRENİM GÖREN MEŞHUR ÂLİMLER

Seyyid Aynü'l-Melek Medresesi'nin geçmişi şüphesiz ilim adamlarıyla doludur, yedi yüz sene boyunca ilime, bilime hizmet etmek şerefine sahip müstesna medreselerden birisidir. Yedi yüz yıllık süreçte, medresede öğrenim gören talebeleri veya müderrislik yapan âlimlerin hepsini tespiti mümkündür olmadığımızdan bilinen belli başlı şahıslar anlatılmaya çalışılacaktır.

⁵⁶ BOA, Evkaf Defteri 13829, s. 3.

⁵⁷ BOA, Evkaf Muhasebe Defteri No: 00372, s. 3-4.

⁵⁸ BOA, Evkaf Evrakı Defter No: 14720, s. 2.

⁵⁹ BOA, Evkaf Evrakı Defter No: 15166, s. 2.

⁶⁰ BOA, Evkaf Evrakı Dosya No: 13011, s. 50/51.

⁶¹ BOA, EV.MH 00624.20.

⁶² Osmanlı Arşivi, Y.PRK AZJ 14/11/1.

1. Seyyid Şeyh İbrahim Hacı Hafız: Seyyid Aynü'l-Melek'in oğlu ve halifesidir.⁶³ Seyyid Aynü'l-Melek Medresesi'nin yetiştirmiş olduğu âlimlerden olup hafız ve Kadiri tarikatı mürididir. Seyyid İbrahim Hacı Hafız, babasının vefatından sonra, hem dergâh ile hem de medrese ile ilgilenmiştir. Abri Köyünde bulunan çilehaneyi yaptırmış ve çilehanede uzun yıllar çile ve riyazet çekmiştir.⁶⁴ H. 770/780 yılları arasında vefat ettiği tahmin edilen Şeyh İbrahim Hacı Hafız, Abri köyünde kendi yaptırmış olduğu çilehanenin içinde metfundur.⁶⁵

2. Şeyh-i Zahid-i Rabbani Seyyid Şeyh Hasan: Asıl adı Seyyid Nizameddin Hasan olan⁶⁶ Seyyid Şeyh Hasan, Seyyid Şeyh İbrahim Hacı Hafız'ın oğlu ve Seyyid Aynü'l-Melek'in torunudur. Seyyid Aynü'l-Melek Medresesi'nde yetişmiş büyük âlimlerden olup Şeyh Zahid Baba⁶⁷ ve Zahid-i Rabbani⁶⁸ diye meşhur olmuştur. Seyyid Şeyh Hasan, h.823 / m.1420 senesinde Köşmer (Cankurtaran), Kığvank ve Nazik köylerini satın alarak, dedesi Seyyid Aynü'l-Melek'in Abri köyünde kurmuş olduğu vakfa ilave etmiştir.⁶⁹ Çok sayıda talebe yetiştirdiği rivayet edilen⁷⁰ Seyyid Şeyh Hasan'ın 830'lu yıllarda vefat ettiği tahmin edilmekte olup Abri köyünde medfundur.

3. Sadr-ı Ecel Seyyid Pir Hüseyin (h.823/M.1423): Sadr-ı ecel Seyyid Pir Hüseyin, Seyyid Ali'nin (Paşababa) oğlu ve Seyyid Aynü'l-Melek'in torunudur. Seyyid Aynü'l-Melek medresesinde yetişmiş olup, *Kâmûs-i kebîr* adlı kitaba şerh yazmıştır. Günümüze ulaşım ulaşmadığı net olarak bilinmemekle beraber asırlarca medreselerde okutulduğu söylenmektedir. İlim ve irşadındaki üstünlüğünden dolayı kendisine, büyük önder anlamına gelen, "Sadr-ı ecel" lakabı verilmiştir.⁷¹ H. 823/M.1420 tarihinde, Piyonk (Yemişen), Kanzik köylerini ve Şeyh Akarak mezrasını satın alarak, dedesi Seyyid Aynü'l-Melek'in Abri köyünde kurmuş olduğu vakfa ilave etmiştir.⁷² Seyyid Pir Hüseyin'in h. 830'lu yıllarda vefat ettiği tahmin edilmekte olup Abri köyünde medfundur.

V. SEYYİD AYNÜ'L-MELEK MEDRESESİNDE SON DÖNEMDE OKUYAN ÂLİMLER

1. Seyyid Şeyh Musa el-Abrî: Kâdirî şeyhlerindedir. H.1206 yılında Seyyid Aynü'l-Melek zaviyesine resmi zaviyedar olarak atanmıştır. H.1207 yılında Seyyid Aynü'l-Melek Cami'sine sultan III. Selim'in beratı ile resmi hatip olarak atanmış olup⁷³ 32 sene boyunca 1238 yılında vefat edene⁷⁴ kadar burada vaz u nasihat ve irşad görevine devam etmiştir. Abri köyünde metfundur.

2. Seyyid Şeyh Sofi Hüseyin el-Abrî: Âlim, fâzıl, kâmil ve edîp bir şahsiyettir. Seyyid Aynü'l-Melek Vakfı'nın resmi mütevellisi olarak görev yapmıştır. 1853 yılında çıkan Osmanlı Rus savaşında, Osmanlı ordusu ve sultan Abdülmecid'in zaferi için söylediği 34 beyitten müteşekkil bir kasidesi mevcuttur. Kasidenin bir bölümü:

Hun guh bidin ve kisseti
Her dem bıxazın nusreti
Seb xatırı wi ümmeti

⁶³ VGMA, *Anadolu Vakfiye Defteri* No: 588, sıra.210, s. 241.

⁶⁴ Şeyh Zeynelabidin ve Şeyh Mustafa Selvi ile 18.05.2016 tarihinde yapılan kişisel görüşme.

⁶⁵ Adil Evren, a.g.m., s. 6.

⁶⁶ *Osmanlı Arşivi*, EV.MKT,00530.037.

⁶⁷ *Osmanlı Arşivi*, EV.MKT,00530.037.

⁶⁸ VGMA, *Anadolu Vakfiye Defteri*, s. 241.

⁶⁹ VGMA, *Anadolu Vakfiye Defteri*, s. 241.

⁷⁰ Şeyh Mustafa Selvi ile 18.05.2016 tarihinde yapılan kişisel görüşme.

⁷¹ Şeyh Mustafa Selvi ile 18.05.2016 tarihinde yapılan kişisel görüşme.

⁷² VGMA, *Anadolu Vakfiye Defteri*, no: 588, s. 241, sıra.210.

⁷³ *Osmanlı Arşivi*, 548 nolu Hınıs hurufat defteri, s. 15.

⁷⁴ *Osmanlı Arşivi*, 542 nolu Hınıs hurufat defteri, s. 97.

Nusret bîdi sultan Mecid
Dua bıkın hun xas-u am
Nusret bıxazın her müdam
Seb xatır-i din-i İslam
Nusret bîdi sultan Mecid
Yareb bı hakkı ism-i Mennan
Bo vi haya te da Osman
Nusret bîdi ehl-i iman
Nusret bîdi sultan Mecid
Yareb bı hakkı şêr-i Xuda
Bı şehidi lı Kerbela
Def bıki tu ev bela
Nusret bîdi sultan Mecid
Fakir Hüseyin hiwi dıke
Dua jı wu qebul bıke
Ev beyt lıvır axır dıke
Nusret bîdi sultan Mecid

Kâdirî şeyhlerinden olan Seyyid Şeyh Sofi Hüseyin'in, 1280 tarihinde vefat ettiği tahmin edilmektedir. Abri köyünde metfundur.

3. Seyyid Fehim Arvâsî; ⁷⁵ Nakşibendi şeyhidir.

4. Seyyid Şeyh Mahmud el-Abrî: Seyyid Aynü'l-Melek Vakfı'nın resmi mütevellisi olarak hizmet etmiştir. ⁷⁶ H.1299/M.1882 vefat etmiş olup Abri köyünde metfundur.

5. Seyyid Şeyh İsa el-Abrî: Seyyid Nureddin Birifkân-i sâninin halifesidir. ⁷⁷ H.1295 yılında, sultan II. Abdülhamid'in berat-i hümayunu ile Seyyid Aynü'l-Melek Camisi'ne hatib olarak atanmıştır. ⁷⁸ Seyyid Şeyh İsa ayrıca, Osmanlı arşivi, Şura-yi Devlet Y__PRK_AZJ__00018__00091__001__001'de kayıtlı bulunan 1308 tarihli belgede, Seyyid Aynü'l-Melek Zaviyesi'nin postnişini olarak kayıtlıdır. ⁷⁹ Kâdirî şeyhlerinden olan Seyyid Şeyh İsa, 1310 yılında vefat ettiği tahmin edilmekte olup Abri köyünde metfundur.

6. Seyyid Şeyh Tahir el-Abrî: Nakşibendi şeyhlerinden olup Norşinli Şeyh Abdurrahman-i Tâği'nin halifesidir. H.1292 ve 1293 yıllarında, Bulanık İlçesi şeriat mahkemesi reisliği yapan ⁸⁰ Seyyid Şeyh Tahir el-Abrî h.1317 yılında vefat etmiştir.

7. Seyyid Şeyh Reşid el-Abrî: Kâdirî şeyhlerindedir. ⁸¹ Seyyid Aynü'l-Melek Vakfı'nın resmi mütevellisi olarak görev yapmıştır. ⁸² H.1308 yılında Abri köyünde vefat etmiştir.

8. Seyyid Şeyh Muhammed Emin Geylânî: Kâdirî şeyhlerinden olup Bitlis'te metfundur. ⁸³

9. Seyyid Şeyh Haki el-Abrî (ö.1914): Bitlisli Şeyh Muhammed Küfrevî'nin halifesidir. I. cihan harbinde doğu cephesinde Ruslara karşı savaşırken şehid düşmüş olup Ağrı ili Tutak ilçesine bağlı Bozkaş (Reşi) köyüne defnedilmiştir. ⁸⁴

⁷⁵ M. Şefik Korkusuz, **Nehri'den Hazne'ye Meşayih-i Nakşibendi**, İstanbul, 2010, s. 36.

⁷⁶ BOA, EV.MKT.CHT 00053/3.

⁷⁷ Şeyh Sait Doğrusoy ile 21.03.2017 tarihinde yapılan kişisel görüşme.

⁷⁸ Sait Güner, Şahsi arşiv; BOA, EV.MKT.CHT. 60-78.

⁷⁹ Osmanlı Arşivi, Şura-yi Devlet, Y__PRK_AZJ__00018__00091__001__001.

⁸⁰ 1292 tarihli, Erzurum vilayet salnamesi, s. 101.; 1293. tarihli Erzurum vilayet salnamesi, s. 88.

⁸¹ Şeyh Zeynelabidin ve Şeyh Mustafa Selvi ile 18.05. 2016 tarihinde yapılan kişisel görüşme.

⁸² Vahdettin Korkmaz, Şahsi arşiv.

⁸³ Şeyh Burhaneddin Baydur ile 15.04.2013 tarihinde yapılan kişisel görüşme.

⁸⁴ Şeyh Cesim Akbaş ile 16.05.2017 tarihinde yapılan kişisel görüşme.

11. Seyyid Şeyh Abdülaziz el-Abrî (ö.1914): Bitlisli Şeyh Muhammed Küfrevî'nin halifesidir. I. cihan harbinde doğu cephesinde Ruslara karşı savaşırken şehid düşmüş olup Ağrı ili Tutak ilçesine bağlı Damlakaya (Meter) köyüne defnedilmiştir.⁸⁵

10. Şeyh Hâlid-i Öleki: Nakşibendi şeyhlerindendir.⁸⁶

12. Şeyh Fetullah-ı Verkanisî:⁸⁷ Nakşibendi şeyhlerindendir.

13. Seyyid Şeyh Şemseddin el-Abrî (ö.1915): Kâdirî şeyhlerindendir. I. cihan harbinde doğu cephesinde Ruslara karşı savaşırken şehid düşer ve Abri köyünde defnedilir.⁸⁸

14. Seyyid Şeyh Mustafa el-Abrî (ö.1915): Seyyid Şeyh Mustafa, âlim, fazıl, kâmil ve edip bir mürşittir. Kâdirî şeyhlerindendir, tarikatta halifelîği babası Seyyid Şeyh İsa' dan almıştır. *Divan-a Seyyid Mustafa-i Abri* diye bilinen ve matbu olmayan bir divanı vardır. Bu divandan günümüze maalesef 171 beyitlik bir bölümü ulaşmıştır. Seyyid Şeyh Mustafa, I. cihan harbinde güney doğuya hicret ederken, Muş iline bağlı, Yukarı Sızma köyünde vefat eder ve Yukarı Sızma köyüne defnedilir.⁸⁹

15. Seyyid Şeyh İbrahim el-Abrî (ö.1920): Nakşibendi şeyhi olup Norşinli Şeyh Muhammed Ziyaüddin'in halifesidir. Ağrı ili Eleşkirt ilçesine bağlı (Garisiya) Oklavalı köyünde metfundur.⁹⁰

16. Seyyid Şeyh Ramazan el-Abri Bitlisli Şeyh Abdülbaki Küfrevî'nin halifesidir. Nakşibendi şeyhlerindendir. Tutak ilçesine bağlı Kargalık köyünde metfundur.(ö.1952)⁹¹

17. Seyyid Şeyh Zeynelabidin el-Abrî (ö.1952): Bitlisli Şeyh Abdülbaki Küfrevî'nin halifesidir. Kars ili Kağızman ilçesinin Çengilli köyünde metfundur.⁹²

18. Seyyid Şeyh Abdülkadir el-Abrî (ö.1958): Norşinli Şeyh Muhammed Taha'nın halifesidir. Muş'un Malazgirt İlçesi Kutka (Doğantaş) köyünde metfundur.⁹³

19. Seyyid Şeyh Ali el-Abrî (ö.1959): Seyyid Şeyh Ali Selvi, Seyyid Aynü'l-Melek medresesinden yetişen büyük âlimlerden olup, aynı zamanda birinci dünya savaşı sonunda, yakılan dergâh ve medreseyi 1939, havuzu ise 1949 tarihinde aslına uygun olarak restore ettirmiş ve tekrar hizmete açtırmıştır. 1959 yılında vefat eden, Seyyid Şeyh Ali Selvi, Abri köyünde metfundur.⁹⁴

20. Şeyh İbrahim Taşkesenî⁹⁵

21. Süleyman Efendi b. Hacı Abdullah Bidlisî: Nakşibendi şeyhlerindendir.⁹⁶

22. Molla Abdullah-ı Subaşı (Halife Köse): Şeyh Fethullah-ı Verkanisî, Abri'de müderris iken yanında okumuştur.⁹⁷ Nakşibendi şeyhlerindendir.

23. Molla İbrahim b. Yasin (Bitlis-Mutki)⁹⁸

24. Molla Yusuf (Piyonk köyü Bulanık)⁹⁹

25-26-27. Molla Musa, Molla Abdülkerim, Molla İsa (Deli Alo köyü, Karayazı-Erzurum)¹⁰⁰

⁸⁵ Şeyh Cesim Akbaş ile 24.08.2016 tarihine yapılan kişisel görüşme.

⁸⁶ Şeyh Mesut Türel ile 17.06.2011. tarihine yapılan kişisel görüşme.

⁸⁷ M. Şefik Korkusuz, **a.g.e.**, s. 179.

⁸⁸ Şeyh Zeynelabidin ve Şeyh Mustafa Selvi ile 18.05.2016 tarihinde yapılan kişisel görüşme.

⁸⁹ Şeyh Said Doğrusoy ile 21.03.2017.tarihinde yapılan kişisel görüşme.

⁹⁰ Şeyh Talip Yüce ile 15.07.2016 tarihinde yapılan kişisel görüşme.

⁹¹ Şeyh Cesim Akbaş ile 24.08.2016 tarihine yapılan kişisel görüşme.

⁹² Şeyh Sait Güner ile 13.08.2016 tarihine yapılan kişisel görüşme.

⁹³ Şeyh Said karakaş ile 14.05.2017,tarihinde yapılan kişisel görüşme.

⁹⁴ Şeyh Zeynel Abidin Selvi, Şahsi arşiv, **İcazetname**.

⁹⁵ Şeyh Mustafa Selvi ile 18.05.2016 tarihinde yapılan kişisel görüşme.

⁹⁶ M. Şefik Korkusuz, **a.g.e.**, s. 153.

⁹⁷ M. Şefik Korkusuz, **a.g.e.**, s. 164.

⁹⁸ Şeyh Zeynel Abidin Selvi ile 18.05.2016 tarihinde yapılan kişisel görüşme.

⁹⁹ Şeyh Said Doğrusoy ile 21.03.2017.tarihinde yapılan kişisel görüşme.

¹⁰⁰ Şeyh Talip Yüce ile yapılan kişisel görüşme.

VI. SEYYİD AYNÜ'L-MELEK MEDRESESİNDE OSMANLININ SON DÖNEM MÜDERRİSLERİ

Üstad-ı azam Molla Resul-i Sipkî¹⁰¹, Molla Muhammed¹⁰², Süleyman Efendi b. Hacı Abdullah Bitlisî,¹⁰³ Şeyh Fetullah-ı Verkanisî,¹⁰⁴ Molla Süleyman-ı Yetim,¹⁰⁵ Molla Abdülhadi,¹⁰⁶ Seyyid Şeyh Mustafa el-Abrî, Molla Abbas, Molla Süleyman-ı Muro¹⁰⁷

VII. SEYYİD AYNÜ'L-MELEK MEDRESESİNDE CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA MÜDERRİSLİK YAPMIŞ ÂLİMLER

Molla Şamil (Resulan köyü-Muş), Molla Abdullah Balekî (Neynik köyü-Bulanık), Molla Yusuf (Piyonk köyü -Bulanık), Molla Süleyman-ı Veli.¹⁰⁸

SONUÇ

Muş'un Bulanık ilçesine bağlı Abri (Esenlik) köyünde Seyyid Aynü'l-Melek tarafından hicri -Recep 725 /miladi-Temmuz 1325 tarihinde bir külliye halinde cami, hamam, çeşme ile beraber inşa edilen bu zaviye ve medrese, Doğu Anadolu'da bilinen en eski tekke ve medreselerden biridir. Aynı zamanda bir vakıf eseri olan bu tekke ve medresede 700 yıl boyunca hem ulum-ı İslamiye denilen dinî ilimler okutulmuş hem de Kadîrî tarikatı öğretileri doğrultusunda tasavvufî eğitim ve terbiye verilmiştir. Bu tekke ve medrese 1914 yılında çıkan I. dünya savaşına kadar aralıksız devam etmiştir. I. dünya savaşı sonunda, bölgeyi işgal eden, düşman kuvvetleri tarafından, Abri köyünde bulunan dergâh ve medrese yakılmıştır. Duvarları ayakta kalan medrese ve dergâh, 1939 tarihinde, Seyyid Aynü'l-Melek'in 23. göbekten torunu, Seyyid Şeyh Ali Selvi (ö.1959) tarafından aslına uygun olarak restore ettirilmiş ve tekrar hizmete açılmıştır. Medresede 1959 yılına kadar devamlı 20/30 talebe öğrenim görmüştür. Bu tarihten sonra ilmî tedrisatın son bulduğu medrese, varlığını 1974 yılına kadar sürdürebilmiştir. 1974 yılında yıkılan medresenin alanı, şu anda, Seyyid Aynü'l-Melek Camisi'nin bahçesi olarak kullanılmaktadır.

KAYNAKÇA

1292 tarihli, Erzurum Vilayet Salnamesi, s. 101.

1293 tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi, s. 88.

1310 tarihli Bitlis Vilayet Salnamesi, İSAM, s. 271.

1316 tarihli Bitlis Vilayet Salnamesi, s. 203.

Akkoyunlu hükümdarı Ebu Muzaffer Yakub Bahadırın h.887 tarihli fermanı.

BOA, TD 189 numaralı tahrir defteri, s. 23.

BOA, MAD 5152, s. 807/871.

BOA, 1096 nolu Hınıs hurufat defteri, s. 64.

BOA, 1099 nolu Hınıs hurufat defteri, s. 58.

¹⁰¹ Türkiye Gazetesi, **Evliyalar Ansiklopedisi**, 6. Cild, s. 152/153.

¹⁰² **BOA**, EV.MH.1286/14.

¹⁰³ M. Şefik Korkusuz, **a.g.e.**, s. 154.

¹⁰⁴ M. Şefik Korkusuz, **a.g.e.**, s. 87.

¹⁰⁵ Şeyh Talip Yüce ile 15.07.2016 tarihinde yapılan kişisel görüşme.

¹⁰⁶ Şeyh Zeynel Abidin Selvi, Şahsi arşiv, **İcazetname**.

¹⁰⁷ Şeyh Said Doğrusoy ile 21.03.2017 tarihinde yapılan kişisel görüşme.

¹⁰⁸ Şeyh Zeynel Abidin Selvi ile 18.05.2016 tarihinde yapılan kişisel görüşme.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

BOA, 1100 nolu Hınıs hurufat defteri, s. 66.

BOA, 548 nolu Hınıs hurufat defteri, s. 15.

BOA, EV.MH.1286/14.

BOA, EV.MKT.CHT, 00053/3.

BOA, EV.MKT.CHT, 60-78.

BOA, MAD 22171, s. 47-51.

BOA, 1099 nolu Hınıs Hurufat Defteri, s. 58.

BOA, 542 nolu Hınıs hurufat defteri, s. 97.

BOA, 548 nolu hınıs hurufat defteri, s. 15.

BOA, EV.HMH.d.06224, s. 2.

BOA, EV.MH 00624.20.

BOA, EV.MKT,00530.037.

BOA, EV.MKT.03348.

BOA, EV.MKT.CHT.00053.

BOA, EV.THR.00086/00009.

BOA, Evkaf Defteri 13829, s. 3.

BOA, Evkaf Muhasebe Defteri No: 00372, s. 3-4.

BOA, Evkaf Evrakı Defter No: 14720., s. 2.

BOA, Evkaf Evrakı Defter No: 15166, s. 2.

BOA, Evkaf Evrakı Dosya No: 13011, s. 50/51.

BOA, HR.TO-561/117, s. 2.

BOA, Şura-yi Devlet, Y__PRK_AZJ__00018_00091_001_001.

BOA, Y.PRK AZJ 14/11/1.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MAD 5152, s. 870.

EVREN, Adil, “Bulanık, Abri (Esenlik) ve Mollakent Köylerinde Bir Araştırma”, **Türk Etnografya Dergisi**, S XX, Ankara, 1997, s. 6.

GÜNER, Said, Şahsi arşiv-**H.1048/M.1638**, tarihli, **Sultan IV. Murad Ferman**.

GÜNER, Said, Şahsi arşiv, **I. Mahmud Berat-ı Şerif**, 1157/1744.

KORKMAZ, Vahdettin, Şahsi arşiv, **H.1045/M.1635**, tarihli, **Sultan IV. Murad Ferman**.

KORKMAZ, Vahdettin, Şahsi arşiv, **III. Selim Berat-ı Hümayûn-1206/1791** tarihli.

KORKMAZ, Vahdettin, Şahsi arşiv, **H.1021/M.1612** tarihli **Sultan I. Ahmed Fermanı**.

KORKUSUZ, M. Şefik, **Nehri'den Hazne'ye Meşayih-i Nakşibendi**, İstanbul, 2010, s. 36.

Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın no: 46., 294 numaralı Hınıs Livası Mufassal Tahrir Defteri, s. 1.

SELVİ, Şeyh Zeynel Abidin, Şahsi arşiv, **İcazetname**.

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, TADB-TTD-40-214 numaralı defter, s. 186-187.

TEKİN, Rahmi, **Ahlat Tarihi**, Osav yay., İstanbul, 2000, s. 145/146.

Türkiye Gazetesi, **Evlialar Ansiklopedisi**, 6. Cild, s. 152/153.

VGMA, **Anadolu Vakfiye Defteri**, No: 588, sıra.210, s. 241.

VGMA, **Anadolu Vakfiye Defteri**, No: 588 sıra.210, s. 241.

YAPILAN KİŞİSEL GÖRÜŞMELER

Şeyh Zeynelabidin SELVİ ve Şeyh Mustafa SELVİ ile 18.05.2016 tarihinde yapılan kişisel görüşme.

Şeyh Sait DOĞRUSOY ile 21.03.2017 tarihinde yapılan kişisel görüşme.

Şeyh Burhaneddin BAYDUR ile 15.04.2013 tarihinde yapılan kişisel görüşme.

Şeyh Cesim AKBAŞ ile 16.05.2017 tarihinde yapılan kişisel görüşme.

Şeyh Mesut TÜREL ile 17.06.2011. tarihine yapılan kişisel görüşme.

Şeyh Talip YÜCE ile 15.07.2016 tarihinde yapılan kişisel görüşme.

Şeyh Sait GÜNER ile 13.08.2016 tarihine yapılan kişisel görüşme.

Şeyh Said KARAKAŞ ile 14.05.2017, tarihinde yapılan kişisel görüşme.

ŞEYH-MÜRİT İLETİŞİMİNİN YAZMA GELENEĞİNE KATKISI: MELA ZAHİRÊ TENDÛREKÎ'NİN *DÎWAN*'I

Ayhan TEK*

ÖZET

1882'de Muş-Malazgirt'te doğan ve 1966'da aynı yerde vefat eden Mela Zahirê Tendûrekî, Klasik edebiyat geleneğinde önemi hakkıyla anlaşılmamış son dönem şâirlerindedir. Geçen yüzyılda Doğu medreselerinin yetkin ve etkili âlimlerinden olan Şeyh Muhammed Ziyaeddîn'in yanında yetişen ve ona mürit olan Mela Zahir, Arapça, Farsça, Kürtçe ve Türkçeyi çok iyi derecede bilen ve klasik edebiyat geleneğine hâkim olan bir isim idi. Fakat bu özellikleri dışında onun dikkat çekici en önemli yönü, şeyhi Muhammed Ziyaeddîn'in vefatına kadar herhangi bir eser yazmamış olmasıdır. Bu yönüyle kendisini bir divan oluşturacak kadar gazel ve kaside yazdırmaya iten motivasyonunun şeyhinin yokluğunun olması ilginç bir ayrıntıdır. Bu yönüyle klasik edebiyat geleneğinde şeyh-mürit ilişkisinin daha iyi anlaşılması açısından önemli detaylar barındıran Tendûrekî'nin *Dîwan*'ı, aynı zamanda bilginin aktarılmasında usta-çırak ilişkisinin nasıl tezahür ettiğini de gösteren enteresan bir metindir. Nitekim "Hazret" olarak büyük bir şöret bulan hocası Şeyh Ziyaeddîn'in medrese ve tarikat geleneğinde önemli bir konumda olması, yetiştirdiği müritlerinin üzerinde büyük bir etki yaratmıştır. Bu bağlamda ağırlıklı olarak Kürtçe gazel ve kasidelerin yanı sıra Arapça ve Farsça manzumelerin de yer aldığı *Dîwan*'ı ilmî silsile içinde bir şeyhin etkisinin, özellikle de müritleri üzerindeki tesirinin kavranması için mühim bir eserdir. Bu divan aynı zamanda Tendûrekî'nin hem kendi yaşamına hem de medrese geleneğine dair tarihî bilgiler barındırması bakımında da dikkat çekici bir metin özelliği taşımaktadır. Çünkü tasavvufî ilim geleneğinin temellerine ilişkin bilgilerin yer aldığı, metinlerarasılık bağlamında göndermelerin sıkça kullanıldığı *Dîwan*'da Mevlânâ'dan İmam Gazâlî'ye, Ehmedê Xanî'den Hâfız-ı Şîrâzî'ye kadar pek çok şâir-mutasavvîfın metin inşasındaki etkileri görülmektedir. Bu yönüyle, sadece Klasik Kürt edebiyatının bir metni olmaktan çok, klasik Doğu edebiyatı içinde de söz söyleyen bir yapıya dönüşen Tendûrekî *Dîwan*'ı, üzerinde ilmî tetkikler yapılmaya değer bir metin olarak görülmeli. Bu bağlamda biz de bu bildiride, şeyhinin ölümü üzerine telif ettiği divanında, klasik edebiyatın mazmunlarını ustaca kullanan ve yetiştirdiği ilmî silsileye dair önemli tarihî bilgiler veren Tendûrekî'yi tanıtop *Dîwan*'ındaki şeyh-mürit ilişkisi çerçevesinde beliren ilişkinin klasik yazma geleneğinde motivasyona dönüşümünü incelemeyi amaçlamaktayız.

Anahtar Kelimeler: Mela Zahirê Tendûrekî, Şêx Ziyaeddîn, *Dîwan*, Şeyh, Mürit.

CONTRIBUTION OF SHEIKH-DISCIPLE COMMUNICATION TO THE WRITING TRADITION: MELA ZAHİR TENDUREKÎ'S *DIWAN*

ABSTRACT

Mela Zahirê Tendûrekî, who was born in Muş-Malazgirt in 1882 and died in 1966, is one of the recent period poets who have not been understood rightly in the Classical literature tradition. Mela Zahir, who had been raised and disciplined by Sheikh Muhammad Ziyaeddin, one of the most influential scholars of the Eastern madrasa in the last century, is a person who had very good knowledge of Arabic, Persian, Kurdish and Turkish, and mastery of the classical literature tradition. But despite these features, his most remarkable aspect was that he did not write any works until the death of his sheikh, Mohammad Ziyaeddin. In this regard, the most important motivation that drives him to write the lyrics and the odes so as to constitute a divan is the absence of his sheikh that gives a remarkable detail. In this respect, in the classical literary tradition, Tendûrekî's *Dîwan*, which contains important details in terms of better understanding of the relation of sheikh-disciple, at the same time, is an interesting example of how the master-apprentice relationship manifests itself in the transfer of knowledge. Because, to be known with his great reputation as "excellency", as he was the last ring of an important chain in the madrasah tradition, had a great influence on the disciples he had cultivated. In this respect, *Dîwan*, which mainly includes Kurdish lyrics and odes as well as Arabic and Persian texts, is an important work for grasping the influence of the Sheikh especially on his disciples in the scientific chain. This divan also carries a remarkable textual character in the care of Mela Zahir's historical knowledge both in his own life and in the madrasa tradition. Because in *Dîwan* where information about the bases of the mystical science tradition is included, and sentences that are often used in the context of intertextuality, from Mevlana to Imam Ghazali, from Ehmedê Xanî to Hafiz-i Shirazi, the effects of the construction of texts of many Sufis are seen. In this respect, scientific investigations on Tendûrekî's *Dîwan*, which transformed into a work that speaks not only in classical

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü, a.tek@alparslan.edu.tr

Kurdish literature but also in classical Eastern literature, should be regarded as worthwhile text. In this context, we aim to introduce Tendûrekî, who gives important historical information on the scientific sequence that skillfully uses and enacts the essays of classical literature in his *divan*, which he wrote on the death of his sheikh, and examine the transformation of the relationship between the texts and the sheikh-disciple in his *Dîwan* into motivation in the classical writing tradition.

Keywords: Mela Zahirê Tendûrekî, Sheikh Ziyaeddin, Divan, Sheikh, Disciple.

GİRİŞ

Mela Zahirê Tendûrekî'nin *Dîwan*'ı oğlu Mela Abdurrahman Biçici tarafından hazırlanıp 2007 yılında Nûbihar Yayınları'na yayınlanmıştır. *Dîwan*'da Kürtçe şiirler Arap alfabesiyle verilmekle beraber bunların çevrimyazıları da verilmiştir. Fakat Arapça ve Farsça şiirler ise özgün alfabe ile verilmiştir. *Dîwan*'da yer alan şiirler, yazıldıkları dillere göre tasnif edilmiş olup bunlar da kendi aralarında Arapça alfabetik dizgeye ve geleneksel divan tertibine göre sıralanmıştır.

Tendûrekî'nin *Dîwan*'ında da görüleceğiz üzere, klasik Kürt edebiyatı metinlerinin bir yönüyle medrese kurumuyla kesişmektedir. Çünkü bu metinleri yazmış şâirlerin büyük bir bölümü, aynı zamanda bu kuruma mensup kişilerdir. Bu sebeple son zamanlarda özellikle Kürtler arasında medrese kurumu bu bağlamda tartışılmaya başlanmıştır. Elbette bu tartışmaların büyük bir kısmı, medrese kurumunu eleştirel ve analitik bir okumaya tabi tutmadan geçmektedir. Oysa modern ya da klasik diğer eğitim kurumlarında karşımıza çıkabileceği üzere, olumlu yanlarının varlığı gibi olumsuzlanabilecek yönlerinin de olabileceği yadsınmamalıdır. Nitekim uzun dönemler boyunca tedrisatın sürdüğü, önemli âlimlerin yetiştiği ve nitelikli metinlerin telif edildiği bu kurumun zayıf yanlarının görülüp tartışılması gerekmektedir. Fakat bu bildirinin hareket noktası medrese kurumunun kendisi olmadığından bu tartışmaların uzağında kalarak medresede yetişmiş bir şâir olan Mela Zahirê Tendûrekî'nin şeyhinin ölümü üzerine telif ettiği *Dîwan*'ı olacaktır. Bu çalışmada, *Dîwan*'da yer alan Kürtçe şiirlerin birkaçı ele alınıp bunlar üzerinden eserin yazılma motivasyonunun ortaya çıkarılması amaçlanacaktır. Böylece medrese kurumu ile Kürtçe klasik edebiyat metinlerinin üretimi arasındaki ilişki açıklanmış olacaktır.

Martin van Bruinessen önemli çalışması *Ağa, Şeyh ve Devlet*'te Kürtlerin sosyolojik tabakaları ve bu tabakalardan biri olan tarikatları inceleyip bunların bünyesindeki ilişki ağını çözmeye çalışmıştır. Bruinessen, mürit sözcüğünün anlamını “ruhani bir yol izleyen tarikat üyesi demektir (367)” şeklinde verirken sadece Nakşî ve Kadirî gibi tarikatlar bağlamında bir tanımlama yapmıştır. Elbette mürit ve şeyh tabirleri daha çok tarikat-içi bağlam içinde kullanılmaktadır. Fakat bizim bu bildiriye özellikle üzerinde durmak istediğimiz husus bir medrese ustası olarak Şêx Ziyaeddîn'in kendi talibi tarafından bir “şeyh” olarak görülmüş olmasıdır. Bundan dolayı biz de burada şâiri/talibi, şiirleri çerçevesinde bir “mürit” olarak tasarladık. Çünkü müridin (Tendûrekî'nin) şiirlerinde ortaya çıkan bağlılık, bir öğrenci-hoca ilişkisinden çok bir mürit-şeyh ilişkisini yansıtmaktadır. Bu nedenle biz de bu şiirleri tarikat kodları ile okumayı daha uygun gördük. Dolayısıyla medrese kurumundaki ilişki biçimini açıklamak için burada tarikat sistemindeki mürit-şeyh ilişkisinden hareket ettiğimizi belirtmemiz gerekir. Çünkü şeyhlik her iki sistemde benzer bir manevi rehberi işaret ediyorsa da medrese kültüründe “mürit” konumundaki talebeye daha çok ilmi seviyesine göre “feqî (fakih)”, “suxte”, “mîr” ya da “talip” denilmekteydi. Fakat biz burada Mela Zahirê

Tendûrekî'nin şiirlerini çözebilmek adına tarikat sistemindeki ilişki biçimiyle bir okuma yapmaya çalışacağız.

Tendûrekî'nin şeyhinin ölümü üzerinden kaleme aldığı şiirlerini açıklarken medresenin bir kurum olarak tamamen tarikat kurumundan bağımsız olmadığı hatta çoğu zaman bu iki kurumun birbiriyle sıkı bir ilişki içinde olduğunu da göz önünde bulundurmaya gerekir. Nitekim bu anlamda medrese kurumundaki ilişki ağının çözümlenmeye çalışıldığı *Şark Medreselerinin Serencâmi* isimli çalışma, hem Tendûrekî-Hezret arasındaki mürit-şeyh ilişkisini okuma biçimimizi hem de medrese-tarikat arasındaki geçişkenliğe dair tespitlerimizi (ödünc aldığımız formülasyonu) desteklemektedir (bkz.: Çiçek 152-158).

I. MELA ZAHİRÊ TENDÛREKÎ VE DÎWAN'I

1882 yılında Muş'un Malazgirt ilçesine bağlı Kanîkork (bugünkü ismiyle: Hancağız) köyünde¹ doğan Mela Zahirê Tendûrekî'nin asıl adı Abduzzahir olup babasının ismi ise Nimetullah b. Mîr Mustafa'dır. Medrese eğitimi alan ve bu eğitim sisteminde okutulan müfredata iyi derecede hâkim olan şâir önemli birçok müderristen dersler almıştır. Mehmet Çağlayan'ın aktardığına göre şâir yedi yaşındayken Şafi'î fihhının temel eseri olarak bilinen *Gayetü'l-İktisâr*'ı okuyup birçok kısmını ezberlemiştir. İlk gençlik yıllarında Diyarbakır'ın Silvan ilçesine giden şâir, orada Mela Hisênê Kîçik'in yanında okumaya başlamıştır. Daha sonrasında kendisinde büyük bir etki bırakacak olan Şêx Muhemmed Ziyaeddîn (1855-1922)'in yanında okumak için Norşîn (Güroymak)'a giden Tendûrekî burada özellikle usûl kitapları üzerinde yoğunlaşmıştır (Çağlayan 299).

Mela Zahirê Tendûrekî'nin hayatına etki eden en önemli şahsın, şeyhi Şêx Ziyaeddîn olduğu aşikardır. Bu bağlamda, Mehmet Çağlayan, bu tebliğimizin odak noktası olan şeyh ile mürit arasındaki ilişki çerçevesinde Mela Zahir ile şeyhi Şêx Ziyaeddîn arasındaki dikkate değer şu diyalogo aktarmaktadır:

[Mela Zahir], Nurşîn'de [Ş]eyh Muhammed Ziyaüddin hazretlerinin yanında okudu ve usûl kitaplarını bitirdi. İlmî icazetini-diplomasını ondan aldı. Memleketine dönerken medrese açtı ders vermeye başladı. Yoğun tedrisat faaliyeti yanında, büyük bir riyazet ve tasavvufî bir hayat yaşadı. *Bu arada hocası ve şeyhi ona halife olmasını teklif ettiğinde o tevazu göstererek henüz bu yüce hizmete layık ve hazırlıklı olmadığını beyan buyurarak hocasından özür diledi. Sık sık "[E]llah bes, ba[q]î he[w]es. [Min ji xeyrê Xuda nevêm tu kes]" cümlesini tekrar ederdi. (Allah yeterdir, gerisi boştur. Ben Allah'tan başka kimseyi istemem (özgün imla A. T.). (299)*

Nakşibendî tarikatına mensup olan Mela Zahirê Tendûrekî'nin telif olarak geride bıraktığı tek eseri *Dîwan*'ıdır.² *Dîwan*'ından da anlaşılacağı üzere üç dilde (Arapça, Farsça ve Kürtçe) şiir yazacak kadar dil ve edebî söyleme hâkim olan şâirin bu eserinde (66 adet Kürtçe,

¹ Daha önceki çalışmamızda Kanîkork'un Bulanık'a bağlı olduğunu kaydetmiştik (Geverî 2007: 5). Fakat bu köy Malazgirt'e bağlı olduğundan bu noktayı tashih etmiş olduk.

² Mehmet Çağlayan ve diğer araştırmacılar, Mela Zahir'e nispeten üç dilde yazılmış üç ayrı divanı kaydetmektedir. Fakat üç ayrı kitaptan ziyade, aynı divan içinde yer alan üç dildeki şiirlerden oluşan bir divan tespiti daha makul görünmektedir. Bundan dolayı biz her üç dildeki şiirlerin toplamı anlamında *Dîwan*'ı kullanırken tüm şiirlerine işaret etmekteyiz.

22 adet Farsça ve 17 adet Arapça olmak üzere) 105 şiir yer almaktadır³ (Tendûrekî 2007). *Dîwan*'da ayrıca az da olsa Türkçe kelimelerin de kullanıldığını kaydetmek gerekir. Çağlayan'ın aktardığına göre Memanî aşiretine mensup olan Tendûrekî 1966 yılında (29 Ramazan Cuma günü) ölmüş olup mezarı Malazgirt'e bağlı Tendûrek köyündedir (300).

Mela Zahir'ın *Dîwan*'ının muhtevasına baktığımızda şunu söylemek mümkündür, o şiirlerini, şeyhi Ziyaeddîn'in ölümü üzerine bir mersiye amacıyla yazmıştır. Bu bağlamda şâirin yazma motivasyonunun tamamen ölüm mefhumu üzerinden geliştiğini söylemek mümkündür. Çünkü şâirin bunun öncesinde edebî bir eser yazdığına dair bir bilgiye ulaşılmamaktadır. Tendûrekî'nin 1922 yılında önce şeyhi Ziyaeddîn'in oğlu ve bir hafta sonrasında da şeyhinin vefatının kendisinin üzerinde büyük bir etki yarattığı şiirlerinden anlaşılmaktadır (Geverî 6-7). İçeriği bir yana klasik şiirin tür ve şekilleri bakımından da dikkat çekici olan *Dîwan*'da bu türlerin birçoğunu kullanan Tendûrekî, mahlas olarak "Zahir" ve onun versiyonları olarak isminin taşıdığı olan "Zuweyhîr" ile isminin nidası olarak "Zahira"yı kullanmıştır (Geverî 9-10).

Tendûrekî *Dîwan*'ını şeyhinin ölümü üzerine kaleme almış olmakla beraber, üslubunu klasik geleneğe uygun bir dil ile yansıtmıştır. Böylece şeyhi Ziyaeddîn ve şeyhinin oğlu Şêx Fethullah için şiirler yazmış olsa da Mevlânâ'dan Gazâlî'ye, Veysel Karanî'den Ehmedê Xanî ve Melayê Cizîrî'ye kadar birçok mutasavvıf, şâir ve aşk kahramanının ismini de anmıştır:

Kanî Me'rûf kanî Şublî kanî Sırrî kanî Cuneyd
 Kanî Semnûn kanî Bestam kanî cem'a serfiraz
 (Nerede Marûf nerede Şiblî nerede Sırrî ve nerede Cüneyd
 Nerede Semnûn nerede Bestamî nerede cümle yiğitler)

Kanî Qeysê Amirî kanî Wamiq û kanî Memo
 Kanî Xanî ya Cezîrî kanî merdê der Şîraz (129).
 (Nerede Kays nerede Vâmık ve nerede Memo
 Nerede Xanî veya Cezîrî nerede o yiğit Şîrazî)

Böylece gerek *Dîwan*'ındaki üslubu gerekse atıfta bulunduğu tasavvufî referansları bakımından klasik edebiyat geleneğini iyi derecede özümlediği anlaşılan Tendûrekî'nin üç dilden mürekkep şiirleri geç döneme ait edebiyat yaklaşımını göstermesi bakımından da dikkate değerdir (Tendûrekî 2007: 305; 357). Elbette bu bildiride de tartışacağımız üzere, Tendûrekî'yi şiir yazmaya iten asıl etkenin şeyhine olan bağlılığı ve şeyhinin ölümünden duyduğu derin üzüntü olması, sadece Tendûrekî gibi bir şâiri daha iyi anlamamızı sağlamaz. Bununla beraber bu durum, Tendûrekî'nin içinde eser ürettiği klasik edebiyat geleneğine dair de birçok noktayı açıklamaktadır. Bu bağlamda, klasik şiirin ortaya çıkma motivasyonlarından biri olarak şeyh ve mürit ilişkisinin önemini ve müridin şeyhe olan sıkı bağlılığını Tendûrekî'nin şiiri üzerinden açıklamak (tekil bir örneği açıklamaktan ziyade) geleneği çözümlenmeye matuf bir okuma olarak görülmelidir.

II. TENDÛREKÎ'NİN ŞEYHİ: ŞÊX MUHAMMED ZIYAEDDÎN (HEZRET)

³ Sadrettin Buğda tarafından Tendûrekî'nin *Dîwan*'ında yer alan Arapça şiirlerinin içerik analizinin yapıldığı çalışma için bakınız: (Buğda 2014).

Şêx Muhammed Ziyaeddîn, Kürt medrese tarihi ve tarikat geleneğinde önemli bir yere sahip olan Tağî ailesine mensup olup Kürtler arasında “Seyda” ismiyle oldukça meşhur olan Şeyh Abdurrahman Tağî (1831-1886)’nin oğludur. Şêx Muhammed Ziyaeddîn 1855 (Hicri 1272) yılında Hizan’ın İspahirt nahiyesine bağlı Usp köyünde dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini babasının yanında alan Ziyaeddîn, babasının vefatı üzerine, babasının halifesi olan Şêx Fethullahê Werqanisî’nin yanında okur ve ondan Nakşibendîlik halifelikliğini alır (Çağlayan 201; Korkusuz 225).

Mehmet Çağlayan’ın aktardığına göre Şêx Ziyaeddîn Osmanlı-Rus savaşında Ruslara karşı müritleriyle beraber savaşmıştır. Bu savaşta bir kolunu kaybeden Şêx Ziyaeddîn gazi ünvanını almıştır (201). Babasının “Seyda” lakabıyla meşhur olması gibi kendisi de “Hezret” lakabıyla şöhret bulmuş olup bu lakap ustası Werqanisî tarafından kendisine verilmiştir (Korkusuz 225). Kürt medrese geleneği ve tasavvufî kültürüne katkı sağlayan geç dönem âlimlerinin pek çoğuna eğitim ve icazet vermiş olan Şêx Ziyaeddîn’e sırf bu isimler üzerinden bakıldığından bile onun önemli bir dinî otorite olduğu söylenebilir.⁴ Çağlayan’a göre Şêx Ziyaeddîn’in yegane çocuğu Şêx Fethullah olup babasından bir hafta evvel Hicrî 1342’de (1922) vefat etmiştir (202). Fakat Çağlayan’ın bu bilgisini tashih eden Korkusuz’a göre Şêx Ziyaeddîn’in aynı zamanda Aişe isminde bir de kızı var idi (241). Hezret, Hicrî: 29 Receb 1342 (Rumî: 9 Şubat 1340) tarihinde vefat etmiş olup (Korkusuz 249)⁵ Tendûrekî de *Dîwan*’ındaki onuncu şiirinde Şêx Ziyaeddîn’in ölüm tarihi olan 1342 Hicri yılını ebced hesabıyla şiiri içinde şu şekilde verir:

Der heştê mahê Şubat tedbîr gerya be rihlet
Zulmet-kuşayê qelban çûye bi alê rehmet
(Şubatın sekizinde rihlet ile tedbir döndü
Kalpleri aydınlatan alem rahmetine göçmüştür)

Fetha Xudayê ‘alî der selxê mahê Şubat
Ciwab da emrê Barî çûye be naz û şefqet
(Allah’ın fethi Şubat aynındaydı
Cevap verdi O’nun emrine ve şefkat ile göçtü)

Der bîst û yek zi an mah Cemaleddînê çûn şah⁶
Xwust wî bi nik xwe İlah rijand bi ser ve re’fet
(O ayın yirmi birinde Cemalettin bir şah gibi
Allah onu çağırdı yanına ve rahmet saçtı ona)

Der salê çil û hem du pişt sêsîdê elfî nû
Çift kirin hersê zanû çûne ne‘im û cennet (51)

⁴ Mehmet Çağlayan’ın sıraladığı ve Şêx Ziyaeddîn’den Nakşibendî tarikatı halifelikliğini alan şahıslardan bazıları şunlardır: Şeyh Şihabuddîn’in oğlu Mela Ubeydullah, Şêx Eladdînê Oxînî, Şêx Ehmedê Xeznewî, Şêx Mehmûdê Zoqeydî (201-2).

⁵ Şêx Ziyaeddîn’in ölüm tarihi hakkında kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Çağlayan’ın aktardığının aksine sözlü tarih sayılabilecek rivayetlerde Şêx Ziyaeddîn’in 1925 yılında vefat ettiğine dair düşünceler mevcuttur. Mehmet Çağlayan’a göre 1922 yılı doğru tarih iken (202), Buğda 1923 tarihini verir (156). Korkusuz’un verdiği tarihe göre Hezret 9 Şubat 1924 yılında vefat etmiştir. Zaten Hicrî 1342 yılının Miladi karşılığı 1924 olup sahih tarih, Korkusuz’un kaydettiği gibidir.

⁶ Cemâlettin de Hezret’in torunu olup yine 21-22 Şubat’ta vefat ettiği için şâir burada onu da anmıştır.

(Bin üç yüz kırk iki yılında
Birleşti bu üçü ve gittiler o cennete)

Şêx Ziyaeddîn'in önemli bir din büyüğü olarak yaşadığı devirde toplum üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Bunun en iyi göstergelerinden biri Mustafa Kemal Atatürk'ün kendisine "Sabık Üçüncü Ordu Müfettişi" imzasıyla göndermiş olduğu 13.8.1919 tarihli telgrafıdır. *Nutuk*'ta "52. Vesika" olarak aktarılan telgrafta Mustafa Kemal, Şêx Ziyaeddîn'e şöyle hitap eder:

Norşins'li Meşayihî İzamdan Şeyh Ziyaettin Efendi Hazretlerine
Faziletlü Efendim;

Zâtı fâzılanelerinizin Harbî Umumînin imtidadınca Osmanlı ordusunda ifa eylemiş olduğunuz hidematı bergüzidelerine ve makamı muallâyı hilâfet ve saltanata göstermiş olduğunuz revabıtı kalbiyelerine yakından muttali bulunuyorum. Bu sebeple zatiâlinize pek büyük hürmetim vardır.

(...)

Muhabbet ve hürmetlerimin kabulünü rica ve o havalindeki bilcümle vatandaşlarıma selâmlar ithaf eylerim Efendim Hazretleri. (Özgün imla A. T.) (942-3)

M. Şefik Korkusuz'un aktardığı üzere, Şêx Ziyaeddîn Nakşibendîlik tarikatında önemli bir isim olup aynı zamanda çok önemli halifeler yetiştirmiş olup bunlardan on beşini detaylı olarak tanıtır (254-307). Diğer taraftan, Korkusuz'un çalışmasının önemli tarafı Şêx Ziyaeddîn ile ilgili tarihî belgeleri sunmasıdır. Bu çerçevede Şêx Ziyaeddîn'in Ruslara karşı savaşması nedeniyle Sultan Reşat tarafından kendisine verilen iki berat ile; halifesi Şêx Mehmûdê Zoqeydî'nin kendisine yazdığı Arapça bir şiir/medhiye ile onun bu halifesine gönderdiği Arapça bir mektubu bu belgelerdendir (250-3).

Müridi Mela Zahirê Tendûrekî'nin aktardığına göre Şêx Ziyaeddîn ilmî ve tasavvufî anlamda yeri doldurulamayacak bir profile sahipti. Elbette bu ve buna benzer ifadeler Tendûrekî'nin *Dîwan*'ında yer almakta olup bunlar aynı zamanda şeyhinin vefatından etkilenen bir müridin hissî değerlendirmeleridir. Fakat Şêx Ziyaeddîn'in gerçek kişiliğini tartışma konusu yapmayacağımız bu bildirimizde, üzerinde durmak istediğimiz temel sorunsal, böyle bir şeyhin müridi üzerinde bıraktığı etki ve bu etkinin bir şiir motivasyonuna dönüşüm şeklidir. Bu nedenle müridin şeyhi ile ilgili aktardığı bilgilerin doğruluğuna yanlılığını tartışmaya açmaktan ziyade, şeyh-mürît ilişkisinin biçimini ele alacağımız kısımda bunları tartışmaya çalışacağız.

III. ŞEYH-MÜRİT İLİŞKİSİNİN MOTİVASYON OLARAK BELİRMESİ: TENDÛREKÎ VE HEZRET

Modern eğitim kurumlarından farklı olarak medresenin günümüz eğitim sisteminde göremeyeceğimiz pek çok yönü mevcuttur. Medrese tarihi ve kültürü hakkında yapılan çalışmalarda medresenin söz konusu yönleri olumlanmakla beraber bu kurumun günümüz anlayışına ayak uyduramayıp kendini güncelleyememesi bağlamında kimi zaman da eleştirilmiştir. Fakat her hâlükârda, bünyesinde dil, edebiyat ve tarihten ilahiyata kadar birçok

alandaki eserlerin verildiği böyle bir gelenek üzerine çalışılması gerekmektedir.⁷ Bu bağlamda medresenin modern eğitim kurumlarından ayrılan en önemli özelliğinin hoca-talebe ilişkisi olduğu görülmektedir. Dolayısıyla medrese kurumunun geç dönemde yaşamış önemli iki temsilcisi olarak Mela Zahirê Tendûrekî ve onun şeyhi Şêx Ziyaeddîn arasındaki ilişki ve bu ilişkinin bir edebî metni inşa etme sürecindeki motive edici etkisi, ancak medrese sistemindeki ilişki biçimiyle izah edilebilir. Çünkü bu eğitim sisteminde hoca-talebe arasındaki ilişki biçimi ilim tahsilini merkeze almakla beraber kimi zaman da duygusal yönlerin öne geçtiği bazı kaynaklarda nakledilmektedir.⁸ Bu bağlamda Batılı eğitim sistemiyle medrese sistemini arasındaki en iyi karşılaştırmayı yapanlardan biri Ali Şeriatî'dir. Şeriatî'nin belirttiği gibi Batılı (modern) sistemde “gerçekçi anlayış (realizm)” varken İslâmî talim ve terbiyede (medresede) ise “idealizm” söz konusudur (104). Elbette burada bu “idealizm”in olumlu ya da olumsuz tarafları tespit edilebilir. Fakat bizim burada -Şeriatî'nin “idealizm” kavramından hareketle- dikkat çekmek istediğimiz husus, ilmi aktaran (şeyh) ile onu alan (talib/mürîd) arasındaki “ideal tahayyül” biçimi ile ilişkilidir. Bunun en iyi yansımalarından biri olarak Tendûrekî'nin şeyhine hitaben yazdığı şiirlerde beliren niteleyici ifadeleri sayabiliriz. Çünkü bu ifadelerden anlaşılacağı üzere burada şeyh, sadece ders veren bir öğretim kişisi değildir. Bunun çok ötesinde, aynı zamanda, “ilm”in ve kurumun (medresenin) kendisinde vücut bulduğu bir “mürşid-i kâmil”dir.

Şeyh-mürîd arasındaki ilişki biçimine bu çerçevede baktığımız zaman, Tendûrekî'nin *Dîwan*'ında oldukça enteresan ifadelerle karşılaşmaktayız. Bu bağlamda yukarıda bahsettiğimiz durumu da açıklaması bakımından *Dîwan*'daki ilk şiirin (dolayısıyla *Dîwan*'ın da) “mürşid-i kâmil” ifadesiyle başlıyor olması sorunsallaştırdığımız bağlamı açıklamaktadır:

Mürşidê kamil Ziya bû, bû xefî d'çehvê me da
Qasirê namusteîd lew ma xeîb û her geda (13)
(Mürşid-i kâmil Ziya idi, lakin kayboldu gözümüzde
Onun gidişinden dolayı kusurlu, aciz ve düşkünüz)

Bêliyaqet çehvî kor bû lew nedî şemsa Ziya
Wer ne ehlê dil nema xalî zi nef'a mürşîda
(Onu görmeye layık olmayan göz kör oldu görmedi Ziya güneşini
Böylece ehl-i dil kalmadı, arar oldular mürşitlerinin gölgesini)

Muflisê 'ur em Zuweyhir her wekî muşkê kor
Xaibê ji nûra Ziya û hem mirad û meqseda
(Ey Zahir, bugün zaradayım kör fare gibi
Mahrumum Ziya'nın nurundan hem de muradımdan)

⁷ Türkiye'de medresenin, hem kelime anlamıyla hem de kurumsal olarak idealize edilen geleneği ne kadar imlediği tartışmalı bir konu olup medrese kurumu kimi zaman bir kurum olarak üniversite kurumuyla karşılaştırılmaktadır. Bu bağlamda Ali Şeriatî'nin her iki kurumun olumlu-olumsuz yönlerini karşılaştırdığı *Hür Düşünce Mektebi* isimli eseri bu alandaki en dikkat çekici yapıtlardan biridir (bkz.: Şeriatî 1989).

⁸ Aslında Kürt medreselerinde bir bireyin tahsili bittiğinde eğitim kurumuyla bağı kesilirdi. Fakat özellikle tasavvufî ilişkilere sahip bir şeyhin yanında okuyan kişiler, eğitimlerinin sonunca şeyhinin etki alanında bulunan herhangi bir yerde imam olup oradaki finanstan pay alarak (zekat gibi) şeyhin tarikatına intisap ederdi. Burada Tendûrekî ile şeyhi arasındaki ilişki bu bilgiler ışığında da tasavvur edilmelidir.

Bêkes em der darê xurbet were lutfê tu Ziya
 Lew gihandî te gelek kes paye û hem mesneda
 (Gurbet ellerde kimsesizim sen gel de lutf et ey Ziya
 Çünkü sen pek çok kimseyi ulaştırdın makam ve mevkiye)

Sed hezar derdan dixwum îro ji çûna dilberê
 Lew ji çûna şehsuwaran Zahir ma bêbab û da (13-15).
 (Bugün dilberin gidişiyile yüz bin elem içindeyim
 Çünkü şehsüvarların gidişinden Zahir kaldı yetim ve öksüz)

Bir divan telif edecek kadar birikim sahibi olan bir din bilgininin, şeyhi için kullandığı yukarıdaki enteresan nitelemeler üzerinde dikkatle durulmayı hak etmektedir. Çünkü burada şeyhinin ölümü üzerinden salt bir üzüntünün dışavurumundan daha fazlası görünmektedir. Bu bağlamda öncelikle Tendûrekî'nin bu şiirinde şeyhi için kullandığı sıfatlara bakmamız gerekir. *Dîwan*'ın ilk iki şiiri şeyhin "mürşid-i kâmil" şeklinde vasıflandırılmasıyla başlıyor. Yani "mürit" olan şâir Kürtçe ilk şiirlerin başında şeyhini bir "mürşid-i kâmil" olarak gördüğünü vurgulayarak şeyhiyle ilişki biçimini izah etmiş oluyor. Tasavvufî gelenekte insanı hamlıktan alıp pişiren ve kemâlâta erdiren manevi rehber şeklinde tanımlayabileceğimiz "mürşid-i kâmil" bu geleneğin en önemli temsilidir. Böylece bu makamdaki manevi önder, irşat ettiği "suhte"leri (ham kişileri) kemâle erdirerek aslında bütün manevi aktarımı sağlayan kişi olarak görülür. Bundan dolayı mürit olan kişinin mürşidi olarak gördüğü kişiye bağlılığı, Tendûrekî'nin şiirlerinden de gördüğümüz gibi, dozajı yüksek bir bağlılıktır. Zaten Tendûrekî de bu çerçevede şeyhini sadece bir mürşid olarak değil aynı zamanda "güneş" gibi görmektedir. Şâir, *Dîwan*'ının genelinde, şeyhinin "aydınlığını görmeye layık olmayan gözlerinin kör olduğunu" belirtirken neredeyse bütün sûfî geleneğinde karşımıza çıkan "kararmış/kör gönüllerin mürşid-i kâmilin nuruyla aydınlanmasına" bir göndermede bulunur. Bu sebeple şeyhinin ölümü sonrası kendini gurbette gören "mürit"in hafızasında "gurbet"in (gurub) karşılığı olarak "güneşin battığı karanlık diyar" anlamları yer almaktadır. Dolayısıyla "şeyh"in var olmama durumu aynı zamanda karanlığın şâirin dünyasını yeniden sarması demektir.

Tendûrekî, şeyhini sadece kendi mürşidi olarak görmeyip alemin tümünü irşat eden bir rehber olarak görmekteydi. Aşağıda verdiğimiz ve *Dîwan*'ında ikinci sırada yer alan şiirinden anlaşılacağı üzere, Tendûrekî ölen şeyhine hitap ederken, sadece dinî terminolojiyi kullanmamaktadır. Bununla beraber klasik edebiyatın imkânlarını da kullanan şâir, bir taraftan şeyhinin yokluğunda geride bıraktıklarını "yetim" ve "mecnun" olarak nitelerken diğer taraftan aynı mısırada şeyhinin dinî ilimlerde "kamus" yani rehber ve tüm ilimleri kapsayan biri olduğunu söylerken "humhâne"de pek çok kişiye bir "sâkî" olarak mey verdiğini vurgulamıştır. Bilindiği gibi tasavvufî gelenekte tarikat pîri, sâkî'nin meyhanede mey dağıtması gibi dervişlerin gönüllerine "aşk/manevi nur" doldurur:

Tu bû mürşid di nêv 'alem ela ya Hezreti Seyda
 Te em hiştin yetîm û jar em in mecnûn û hem şeyda
 (Sen mürşid oldun tüm aleme ey Hazreti Seyda
 Sen bıraktın bizi yetim ve düşkün, biziz şimdi mecnun ve şeyda)

Ela ya sahibê namûs li ser qelban tu bû casûs
Di ilmê dîn tu bû qamûs di xumxanê te pir mey da (17).
(Ey namus sahibi, sendin kalplerin gizli sırlarını çözen
Din ilminde sen kamus idin, meyhanede çokça mey dağıtan)

Tendûrekî, şiirinin buraya kadarki kısımda şeyhi ile ilgili genel bir profil çizer. Fakat daha sonraki beyitlerde şeyhinin kendine has yönlerini sıralarken onun özellikle Kürtler arasındaki şöhret ve etkisini dile getirir. Bu anlamda şeyhinin ailesini de imleyecek şekilde “mürşidê Taxê” ifadesiyle bir yandan şeyhinin menşesine bir göndermede bulunurken diğer yandan ölümünün sadece ailesini yasa boğmadığını ifade edip şeyhinin etkilemiş olduğu toplumsal kesimleri de sıralamıştır. Çünkü geniş bir kitleye kendini sevdirmiş olan mürşidini bu şekilde pek çok sevenin gözünden de anlatmış olmaktadır. Şâir, bu insanlar arasında “reisler, begler ve esnaf”ın bulunduğunu belirterek şeyhinin etki alanının genişliğini özellikle kaydetmek istemiştir. Daha sonra şeyhinin etkilediği coğrafyanın çerçevesini genişleterek onun tüm Serhad bölgesini aydınlattığını ve diğer taraftan da ölümü sonrasında tüm Garzan bölgesinin de (Bitlis, Siirt ve Batman) yas tuttuğunu aktarmıştır:

Ela ya mürşidê Taxê bi te Serhed muzeyyen bû
Reîs û begler û esnaf ji hubba te ketin qeyda
(Ey Tax’ın mürşidi, Serhad seninle aydınlanırdı
Reis, bey ve esnaflar senin sevginle bağlanmıştı)

Ela ya amilê b’şer’ê ulûmê dîn te kir tecdîd
Ji dîn ra tu hemî nef’î ji qelban ra te pur key da
(Ey şeriatla hükmeden dinî ilimleri sen yeniledin
Dinin savunucuydun aynı zamanda kalpleri aydınlatan)

Çi daxek bû di nêv Xerzan ‘eceb şîn bû b’heme terzan
Fereh têda nebû erzan di sersalan û hem ‘eyda (17-19)
(Gidişin Garzan’ı yaraladı her şekliyle yasa boğuldu insanlar
Senden sonra burada yılbaşı ve bayramlarda dahi huzur kalmadı)

Tendûrekî’nin *Dîwan*’ının neredeyse tamamında, şimdiye kadar örneklediğimiz gibi, şeyhi Şêx Ziyaeddîn’e duygusal bağını göstermek istediği görülür. Bu nedenle şeyhin ölümünden sonra müridin mürşitsiz kalmasının bıraktığı etki açıkça görülmektedir. Bu durum, bu eseri bir edebî metin olarak alımlayabilmemiz kadar şimdiye kadar açıklamaya çalıştığımız kültürün ilişki ağını anlamlandırmak bakımından da onu açıklayıcı bir yapıt olarak ele alabiliriz. Nitekim bizi bu bildiriye sunmaya iten asıl etken Mela Zahir’in şeyhi karşısında bir talip olmaktan çok bir müridin söylemine sahip olmasının yanında şeyhi için bir ya da birkaç şiirden oluşan bir mersiye yerine bir divan yazmış olmasıdır. Bu başlı başına üzerinde durulması gereken bir husus olup şâirin, şeyhi hayatta iken bu sitayişleri dile getirmemiştir. Fakat şâirin, şeyhinin ölümü sonrasında bu eksikliğini bir divan telif ederek gidermeye çalışmış olması aynı zamanda bu bildirin çıkış noktasıdır. Çünkü divanlarda bir ya da birkaç kişi hakkında çeşitli mersiyeler yer aldığı göz önünde bulundurulduğunda Mela

Zahir'ın yaptığı telifin bu gelenek içinde az rastlanır bir durum olduğu söylenebilir. Nitekim Tendûrekî'nin ek açıklama çalıştığımız manevi bağın olduğu görülmektedir ki şiir yazdıran motivasyonun temelinde mürit-şeyh ilişkisi *Dîwan*'ını farklı kılan özellik, bu divanın baştan sona bir kişi için kaleme alınan kaside/mersiyelelerden meydana geliyor olmasıdır. Yani eser üç dilde yazılan şiirlerden oluşmakla beraber eserdeki şiirlerinin tümünün bir tek kişiye yazılmış olması, bu eseri ortaya çıkaran motivasyonu çözümlenmeyi zorunlu kılıyor. Bu bağlamda şâire/müride bir mersiye yazdırmakla yetinmeyip üç dilli bir divan oluşturacak kadar şiir yazdıran motivasyonun temelinde mürit-şeyh ilişkisi olarak açıklamaya çalıştığımız manevi bağın olduğu görülmektedir. Bu bağ, medrese veya tarikat sistemindeki hiyerarşik yapının da dışında bir mahiyet göstererek klasik edebiyatın üretim zeminine de bir göndermede bulunmaktadır. Bu bağlamda salt mürit-şeyh ilişkisinin bir edebî eser meydana getirecek düzeyde bir potansiyel taşıdığını vurgulamak gerekir.

Mürit-şeyh iletişimi bağlamında Tendûrekî'nin şiirine yönelik bir okuma modeli olarak arketipsel bir bakış geliştirilebilir. Nitekim Tendûrekî ile şeyhi arasındaki manevi bağın bir divan yazdıracak kadar motivasyon barındırmasının temelinde hoca-talebe ilişkisinin ötesinde daha arkaik tesirler de aranabilir. Bu bağlamda buradaki ilişki biçimini klasik edebiyatın önemli bir yönünü ifade eden tasavvuf ve onun arkaplanını açıklayan gelenek ile okumakta yarar vardır. Çünkü bu ilişki biçimi gelenek-içi üretilen metinlerde çokça karşımıza çıkmakta olup bunun en önemli örneklerinden birisini “Mahmud-Ayaz” hikâyesi oluşturmaktadır. Gazneli Sultan Mahmud ile taşradan gelip sarayda sultanın başvezirliğine yükselen Ayaz adlı genç arasındaki sevgi ve manevi bağ, tasavvufî metinlerde ideal bir kıssa olarak sıkça işlenmiştir. Bunun yanı sıra “Mevlânâ ve Şems” arasındaki muhabbet ile kökeni Yunan mitolojisine kadar giden “Salamân u Absâl” örnekleri üzerinden işlenen ve iki erkek arasında gelişen bu manevi ilişki, klasik edebiyat sınırlarının ötesinde bir derinliğe sahiptir. Bu bağlamda ele aldığımız şeyh ve müridin yetiştiği Norşîn medresesinin Nakşî-Hâlidî ekolüne bağlı bir kurum olarak hem müfredatından hem de tarikat geleneği bakımından burada Molla Câmî (1414-1492)'nin ismini anmak gerekir. Çünkü gerek bu ve benzeri medreselerde okutulan “Molla Câmî” kitapları⁹ gerekse de Câmî'nin Nakşîbendîlik tarikatının önemli bir temsilcisi olması, Tendûrekî gibi isimlerin tasavvufî/edebî anlayışlarının şekillenmesinde rol oynamış olabilir.¹⁰ Çünkü buraya kadar açıklamaya çalıştığımız iki erkek arasında arketipsel olarak gelişen manevi bağın en iyi derecede anlatıldığı ve geniş bir yayılıma giren metinleri kaleme alan sûfî Molla Câmî'dir. Bu bağlamda Molla Câmî, tekil hikâyelerin geçtiği eserlerinin yanı sıra *Salamân u Absâl* gibi müstakil eserlerinde işlediği manzum tasavvufî hikâyeleri bakımından gelenek içinde önemli bir etki yapmıştır denebilir.¹¹ Nitekim bilindiği üzere Kürt medreselerinde Câmî'nin tasavvufla ilgili manzum Farsça eserlerinin okutulduğu bilinmektedir.

⁹ Kürt medreselerinde okutulan müfredat kitaplarının tam listesi için bkz.: (Bingöl; Salmazzem 2016: 76-78).

¹⁰ Molla Câmî'nin özellikle Kürt medreselerindeki tesiri bilinen bir noktadır. Bu medrese mensuplarınca Molla Câmî'nin Kürt olduğu kimi zaman vurgulanır. Fakat bundan daha önemlisi, medresedeki hiyerarşik yapıyı sağlayan sistemin en önemli basamaklarından birinin *Molla Câmî* kitabı olmasının ve bu eseri tamamlayanların “talip” derecesini almasının yanı sıra, medresenin günlük/mutfak işleriyle uğraşmanın sınırı da *Molla Câmî*'ye erişmiş olmanın belirliyor olmasıdır. Bu bağlamda Seçil Bozkurt'un Kürt medreseleri üzerine yapılmış ve mülakatlarla zenginleştirilmiş kapsamlı tez çalışmasını anmak gerekir. Bu tezde Molla Câmî'nin medrese kurumuna etkisinin ilginç detayları için bkz.: (Bozkurt 2014: 26-27).

¹¹ Molla Câmî'nin *Salamân u Absâl* eserinin içeriği hakkında daha fazla detay için bkz.: (Avşar 2007).

Tendûrekî'nin tasavvufî anlayışını yansıtması ve şeyhi için bir divan yazacak derin bir motivasyona sahip olmasının temelinde yatan etkenin gelenek-içi metinlerin de olduğunu göstermesi bakımından şâirin aşağıdaki şiiri açıklayıcı niteliktedir. Çünkü şiirde tasavvufun önemli kutupları sayılırken ilk başta Mahmud ile Ayaz'ın hikâyesine de telmihte bulunulur. Bu da şâirin tahayyül biçimini yansıtması dışında şâirin motivasyonunu da açıklamaktadır:

Ey Siyanis¹² ev çi hal e kan rica û kan niyaz
 Kanî Dilhîz kanî Şebxîs kanê Mehmûd kan Eyaz
 (Ey Siyanis nedir bu hal, nerede rica ve niyaz
 Nerede Dilhiz ve nerede Şebhiz nerede Mahmud ile Ayaz)

Kan muxîsê tengiya kan Hezret û kanê Ziya
 Kanî cem'a Neqşiya kanî heqîqet kan mecaz
 (Nerede dar gün dostu nerede Hezret ve nerede Ziya
 Nerede Nakşîlerin cümlesi nerede hakikat ve nerede mecaz)

Kanî Me'rûf kanî Şublî kanî Sirrî kan Cunejd
 Kanî Semnûn kanî Bestam kanî cem'a serfiraz
 (Nerede Maruf nerede Şibli nerede Sırrî ve nerede Cüneyd
 Nerede Semnun nerede Bestamî ve nerede cümle yiğitler)

Kanî Qeysê Amirî kan Wamiq û kanî Memo
 Kanê Xanî ya Cezîrî kanî merdê der Şîraz (129).
 (Nerede Kays nerede Vâmık ve nerede Memo
 Nerede Xanî veya Cezîrî nerede o yiğit Şirazî)

Şiirin içeriğinde de görüldüğü üzere tasavvuf düşüncesinin önemli isimlerinin bu dünyadan gidişi ile kendi şeyhinin gidişi arasında bir paralel okuma yapan şâir, Maruf-ı Kerhî (öl. 815-6), Ebûbekir-i Şibli (861-946), Cüneyd-i Bağdâdî (öl. 909) ve Beyazid-i Bestâmî (öl. 848?) gibi sûfiler tarafından manevi önder görülen kişilerin arasına kendi şeyhini de katmıştır. Bu bağlamda tasavvufî daireye ait bir öncü olarak gördüğü müşîdinin ölümünü beraber zikrettiği şahısların ölümü gibi algıladığını muhataplarına yansıtmak istemiştir. Diğer taraftan şâir sadece bu önemli isimleri zikretmez. Bunlarla beraber ilahi aşk yolunda çile çekmiş ve aşk mesnevilerinde hikâyeleri anlatılan Kays (Mecnun), Vâmık ve Memo gibi âşıklar ile Klasik Kürt tasavvuf edebiyatının önemli iki temsilcisinden olup aşkı konu edinen eserler telif eden Ehmedê Xanî (öl. 1707) ve Melayê Cizîrî (öl. 1640)'yi anarak şeyhini dahil ettiği tasavvufî hâleyi genişletmek istemiştir.

Tendûrekî'yi gelenek-içi tasavvufî bir çerçeve için okuyup yorumlamak en makul yöntem olarak belirse de, onun şiirinin başka okuma modellerine açık bir yapıya sahip olduğunu hatırlatmak gerekir. Özellikle yukarıda verdiğimiz şiir örneklerinde şâirin şeyhi için kullandığı sıfatlar, onun bir mürit olarak şeyhine karşı beslediği yakınlığın daha fazlasını imlemektedir. Nitekim şeyhinin ölümünü “dilberin/sevgilinin gidişi” olarak vasıflandıran

¹² Siyanis, bugün Siirt ili sınırları içinde kalan bir köy ismidir. Şâir burada bu köyü kastetmiş olabileceği gibi bu kelimenin başka bir manasını da vermiş olabilir.

Tendûrekî son mısradaki da şeyhinin ölümünden sonra kendisinin yetim ve öksüz kaldığını belirtmiştir (13). Bu bağlamda yukarıdaki şiirden anlaşılacağı üzere, bir mürit için mürşidinin, manevi varlık dünyasını işaret ettiği gibi müridin varoluşsal eksikliklerini de tamamen erdirdiği görülmektedir. O nedenle mürşidin ölümü, müridi öksüz ve yetim bırakabilmektedir. Elbette hatırlatmak gerekir ki burada şâirin hassasiyetinin ve şeyhinin ölümü üzerinden üzüntüsünün bir yansımaları okumaktayız. Bu dışavurum, şâirin vasıflandırdığı kelimelerin anlamsal sınırı, bizim şiiri okuma biçimimiz kadar geniş bir mahiyete sahip olmayabilir. Fakat her hâlükârda bu çalışmamız bu şiire ve onun ilişki biçimine mutlak bir okuma iddiası taşıyor olsa da Tendûrekî'nin şiirleri ve içinde yazıldığı geleneğin, okuma biçimimize kapı aralayacak bir zemininin olduğu kanaatindeyiz.

SONUÇ

Bir klasik eğitim kurumu olarak medreselerde eğitim görenler gibi eğitim verenler de erkek bireylerdi. Bu nedenle üstat ve talebeleri arasında süren bu eğitim süreçlerinde saygı ve disiplin esaslı bir hiyerarşinin olduğu kabul edilmektedir. Bununla beraber -tasavvufî geleneğine benzer bir şekilde- medresenin beslediği klasik kültürü meydana getiren metinlerde, usta-çırak ilişkisine benzer bir mahiyette, iki erkek birey arasında manevi süreçler anlatılır. Elbette bunlar daha çok tasavvufî ve edebî metinlerde karşımıza çıkar. Bunun en iyi örnekleri yukarıda örnek gösterdiğimiz *Salamân u Absâl* gibi eserlerle “Mevlânâ-Şems” ile “Mahmud-Ayaz” anlatılarıyla ilgili rivayetlerdir. Bununla beraber kutsal kabul edilen metinlerde geçen “Musa ile Hızır”ın kıssası gibi anlatılar da örnek verilebilir. Dolayısıyla böyle bir epistemolojik arkaplana sahip bir kültür içinde yetişen bir birey olarak Mela Zahirê Tendûrekî ve eserinin bu geleneğin anlam dünyası içinde tahlil edilmesi gerekir. Böylece şeyhi için yazmış olduğu şiirlerin analizi daha rasyonel bir zeminde gerçekleşmiş olur.

Klasik medrese geleneğinde her bir seyda/müderres, bir eğitim ve terbiye kurumu gibi algılanmıştır. Ondan dolayı feqî/salîk olanlar, kuruma gitmekten çok, seyda/üstatların yanına gidip okurlardı. Bu durum tek başına, müderresleri bir ekol kılmaya yetiyordu. Böylece medrese sisteminde, modern kurumlardaki “okulu bitirmek”ten ziyade “hocayı/seydayı bitirmek” söz konusu oluyordu. Yani bireyler bir okuldan değil, belli bir müfredatı okutan hocadan mezun olurlardı. Bu nedenle Mela Zahirê Tendûrekî'nin ilk hocalarından olan Mela Hisênê Kiçik'e öğrencisi Tendûrekî sorulduğunda o, “O bende bulunan bütün ilimleri aldı (Çağlayan 299)” demiştir. Bize göre bu ifadede şu iki sonuç çıkar: (i) her şeyden önce medrese sisteminde müderresler/seydalar aynı zamanda kurumsal bir kimliğe de sahip olurlardı. Yani medresenin kurumsal otorite ve birikimini şahsi olarak taşıdıklarından dolayı “bütün ilim”lere vâkıf olduklarını özellikle müritlerine/feqîlere hissettirirlerdi. Bunun neticesinde yukarıdaki ifadenin sonucu olarak şu çıkmaktaydı: (ii) mutlak bir otorite. Elbette burada bu otoritenin çoğu zaman lokal bir medrese kurumu ile sınırlı olduğunu unutmamak gerekiyor. Çünkü müderres ne kadar bilgin olduğunu ima etmiş olsa da, kendisinden daha büyük ilmî otoritelerin de varlığını kabul edip, müritlerine aktarabildikleri bilgileri aktardıktan sonra onları başka bir üst mercie/kuruma yönlendirirlerdi. Bu da iki muhatap olarak şeyh-mürit arasındaki ikili ilişkinin ilmî/hiyerarşik bir düzlemde, şeyh'in bir kült'e dönüşme ihtimaline kapı aralamıştır.

Tendûrekî ve şeyhi arasındaki ilişki bağlamında bahsettiğimiz bu durum sadece Kürt medreseleri için geçerli olmayıp genel bir kurumsal kimlik özelliği göstermektedir. Nitekim

Tezkiretü'l-Evliya gibi geleneğin başucu eserlerinden, menakıb-nâme ve tabakat türündeki eserlere kadar geniş bir müktesebattan yola çıkarak da bunu tespit etmek mümkündür. Dolayısıyla bu tür eserlere baktığımızda medreselerde yetişmiş ilim insanlarının genellikle ilk eğitim tecrübelerini babalarından ya da dedelerinden aldıkları, ilim ve tarikat silsilelerinin çoğu zaman bu derecede yakın bir aile bireyi üzerinden edindikleri açıkça görülmektedir. Bu bağlamda eğitim talebinde bulunan bir müridin, dizlerinin dibinde eğitim gördükleri şeyhleri ile sahip oldukları kan bağı, kurumsal bağdan daha güçlü olabiliyordu. Bundan dolayı da yüceltici duygusal bir bağ ile bağlandıkları şeyhlerine/seydalarına duydukları sadakat ve gönül bağı güçlenmekteydi. Elbette buna bir de tarikat bağlamındaki şeyhlik konumunun tasavvufî otoriter yapısının zorunlu kıldığı “halifelik” kavramının yanında medrese kurumunun bir gereği olarak salıkların icazet aldıkları müderrislerin ilmi otoritesine karşı besledikleri bağlılığı da ilave etmemiz gerekmektedir. Çünkü birçok medresede bu iki otoriter hat, (kimi zaman) atbaşı seyrediyor olup icazetini alan ve dinî bir payeye sahip olan kişiler, resmi bir hüviyet taşıyan bu evrakları aldıkları kişilere bazen, hem tarikat yoluyla hem de şeriat (medrese) yoluyla bağlanırdı. Böylece bir taraftan icazetini alırken diğer taraftan şeyhin postnişini/halifesi olarak söz konusu tarikatın kendisinden sonraki ardılını belirlemiş olurlardı.

KAYNAKÇA

ATATÜRK, Kemal, **Nutuk**, Cilt: III, Vesikalar, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1981.

AVŞAR, Ziya, “Evrensel Bir Hikâye: Salamân u Absâl ve Kökeni”, **Turkish Studies**, 2/4, 2007, 185-200.

BİNGÖL, Abdülkerim & Mehmet SALMAZZEM, “Bölge Medreselerinin Yazılı Edebiyatın Gelişmesindeki Rolü ve Spesifik Olarak Kürtçe Meâl ve Tefsirlere Katkısı”, **Muş: Ünidap Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı**, Cilt: 2, 2016, 72-84.

BOZKURT, Seçil, **Cumhuriyet Döneminde Muş ve Diyarbakır’da Mele Kurumu ve Evrimi**, Yayınlanmamış YL Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2014.

BRUÏNESSEN, Martin Van, **Ağa, Şeyh, Devlet**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

BUĞDA, Sadrettin, “Molla Zahir Tendürekî ve Arapça Divânı”, **Makalelerle Muş**, Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları, Muş, 2014, 152-168.

ÇAĞLAYAN, Mehmet, **Şark Uleması**, Çağlayan Yayınları, İstanbul, 1996.

ÇİÇEK, M. Halil, **Şark Medreselerinin Serencâmı**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2009.

GEVERÎ, Ayhan, “Mela Zahirê Tendürekî û Dîwana Wî”, 5-11, içinde: **Tendürekî**, 2007.

KORKUSUZ, M. Şefik, **Nehri’den Hazne’ye Meşayihî Nakşibendi**, Kilim Matbaacılık, İstanbul, 2010.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

ŞERİATİ, Ali, **Hür Düşünce Mektebi**, Çev.: Ali Seyidoğlu, Birleşim Yayın-Dağıtım, Ankara, 1989.

TENDÛREKÎ, Mela Zahirê, **Dîwan**, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2007.

MALAZGİRTLİ ÂLİM EBÛ ALİ EL-KÂLÎ'NİN *EL-BÂRİ'* ADLI ESERİNİN GARİBU'L-HADİS İLMİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Bayram KANARYA*

ÖZET

Hadis ile ilgili erken döneme ait ilmî çalışmalar önem arz etmektedir. Bu çalışmalardan biri 288/901 yılında Malazgirt'te doğan ve 356/967 yılında vefat eden Ebû Alî el-Kâlî'nin *el-Bârî'* adlı eseridir. Bu eser temelde Arap dilindeki müşkil kelimelerin anlamlarını açıklayan bir sözlük çalışmasıdır. Ancak eserde hatırı sayılır düzeyde birçok hadis de yer almıştır. Hadislerde geçen bazı garip kelimelerin anlamlarının ifade edildiği bu eserin Garîbu'l-Hadîs ilmi açısından değerlendirilmesi, hicrî üçüncü ve dördüncü asra ait ilmî atmosfer ile ilgili bazı ipuçlarını bizlere sunabilecektir.

Garîbu'l-Hadîs, rivayetlerde aktarılan ve anlamı kapalı olan kelimelerin manalarıyla ilgilenen hadis ilminin bir alt disiplindir. İlk dönemlerde Garîbu'l-Hadîs konusu lügatlerde ele alınmış daha sonraları sadece hadislerde geçen kelimelerin anlamlarını inceleyen müstakil çalışmalar vücuda gelmiştir.

Tebliğ'in metodolojisi şu şekilde olacaktır: Çalışmada ilk olarak el-Kâlî'nin hayatı kısaca verildikten sonra onun *el-Bârî'* adlı eserinde geçen bazı hadisler tespit edilecek ve bu hadislerin kaynakları ortaya konulacaktır. Bundan sonra el-Kâlî'nin eserinin Garîbu'l-Hadîs ilmi açısından yeterliliği tartışılacaktır. Müellifin bazı hadislerde geçen anlamı kapalı kelimeleri nasıl bir yöntem ile açıkladığı ve bu açıklamaların yeterli olup olmadığı konusu ayrıca irdelenecektir. Çalışma esnasında rical/tabakat kitapları, hadislerin derlendiği kaynaklar, erken dönem Garîbu'l-Hadîs literatürü, hadis kitaplarına ait şerhler ve konu ile ilgili yapılmış modern dönem çalışmalara müracaat edilecektir.

EVALUATION OF A SCHOLAR FROM MALAZGİRT ABÛ ALİ EL-KÂLÎ'S BOOK NAMED *AL-BÂRİ'* IN TERMS OF GARİB AL-HADİTH

ABSTRACT

Scientific studies about the early period of the hadith are important. One of these works is the work of al-Bari' of Abu Ali al-Kâlî, who was born in Malazgirt in 288/901 and died in 356/967. This work is basically a dictionary work that explains the meanings of the unknown words in the Arabic language. However, there are many hadiths at a considerable level in the work. The evaluation of this work, in which the meanings of some words mentioned in the hadiths are expressed, has the potential to provide some information on term Garîb al-Hadith in the scientific atmosphere century of the third and fourth hijri.

Garîb al-Hadith is a subdiscipline of the hadith which deals with the meanings of the words conveyed in narrations. In the early periods, this subject was expressed in dictionaries, but later self-contained studies related to the meaning of the words in the hadiths started to reveal.

The methodology of the presentation will be as follows: After some hadiths in al-Kâlî's work are identified in the study, the sources of these hadiths will be executed. After that, the value of al-Kâlî's work from the point of view of Garîb al-Hadith will be discussed. The subject will also examine the author's method explaining closed sentences/words in some hadiths and whether these explanations are sufficient or not. In the course of the study, rical/tabakat books, sources gathered hadiths, early periodicals literature on Garîb al-Hadith, commentaries of hadith books and modern period studies about the subject will be applied.

GİRİŞ

Hz. Peygamber (sav) ana dili Arapça olan aynı zamanda farklı lehçelerin de konuşulduğu bir coğrafyada peygamberlik vazifesini ifa etmiştir. Hz. Peygamber sadece kendisine nâzil olan Kur'an vahyini insanlara tebliğ etmekle kalmamış bununla birlikte cahiliye örf, adet ve kültürü ile yetişmiş muhataplarına yönelik birçok beyanatta bulunarak onları dönüştürmeyi gaye edinmiştir. Toplumun her kesimine hitap etmeyi amaç edinen Hz. Peygamber'in kullandığı dil, muhataplarında bıraktığı etki ve davranış değişikliği ile ilgili kaynaklarda birçok örnek görmek mümkündür.

* Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, bayramkanarya@hotmail.com

Hız. Peygamber “cevâmiu’l-kelim” yani az söz ile çok manayı ifade eden fasîh bir konuşma karakterine sahipti. Nitekim Buhârî’de geçen bir hadiste bu durum şöyle ifade edilmiştir: “Ben cevâmiu’l-kelim ile gönderildim...”¹ Hız. Peygamber’in îrad ettiği hadislerin dilinin öz, sâde ve anlaşılır olduğu bilinen bir husustur. Aksi düşünöldüğünde muhatapların mesajı “anlamama” gibi bir problem ile karşı karşıya kalmış olmaları gerekecektir. Yine kaynaklardan anlayabildiğimiz kadarı ile Hız. Peygamber ile muhatapları arasında kayda değer böyle bir iletişim sorunu yaşanmamıştır. Bununla birlikte Hız. Peygamber, zaman zaman sahabenin ilk başta anlamadığı bazı kelimeler de kullanmış ve sahabe bu müşkil kelimelerin anlamlarını ona sormayı ihmal etmemişlerdir.

Kanaatimizce rivayetlerdeki bazı kelimelerin anlamlarını Garîbu’l-Hadis edebiyatına müracaat ederek anlamaya çalışmak faydalı olacaktır. Özellikle de hadiste vârid olan bir kelimenin günümüzdeki manasının asli anlama delalet etmeyebileceğini, aradan geçen uzun zaman diliminde kelimenin asli manasından uzaklaşarak yan anlamlara, anlam kaymalarına veya anlam daralmalarına savrulma riskinin yüksek olduğunu belirtmek gerekir. Ayrıca modern sözlüklerin söz konusu ihtiyacı karşılamayacağını hatta bazen yanlış mana verme olasılığını da beraberinde getirebileceğini gözden kaçırmamak gerekmektedir.

İncelemeye çalışacağımız Ebû Ali el-Kâlî’nin *el-Bâri*’ adlı eseri de her ne kadar müstakil olarak Garîbu’l-Hadîs ile ilgili görünmezse de muhtevası değerlendirildiğinde bazı hadislerde geçen kelimelerin hem istîşâd kabilinden zikredildiği hem de bunların anlamlarının açıklandığı bir eser mahiyetindedir. Söz konusu eserin erken denilebilecek bir zaman diliminde kaleme alınmış olması ve bu eserin Garîbu’l-Hadis edebiyatına dâhil edildiği yönündeki iddialar dikkatimizi çekmiştir. Çalışmamızda bu eserin salt bir sözlük işlevini mi gördüğö yoksa Garîbu’l-Hadis literatürü içerisinde mi değerlendirileceği irdelenmeye çalışılacaktır.

1- EBÛ ALİ EL-KÂLÎ’NİN ŞAHSİYETİ

Asıl ismi İsmail b. el-Kâsım b. Ayzûn Ebû Ali el-Kâli olan müellif 288/900 yılında doğu Fırat bölgesine düşen ve Van gölüne yakın Menazcird’de (Malazgirt) doğmuştur. Zirikî’nin bildirdiğine göre şiir, dil ve edebiyat bakımından zamanın ileri gelen simalarından biri olan el-Kâli 303/915 yılında Malazgirt’ten Irak’a yolculuk yapmış ve burada 25 yıl kaldıktan sonra 328/939 yılında Mağrib’e oradan halife Abdurrahman en-Nâsır’ın idareci olduğu vakitte Kurtuba’ya geçmiş, ömrünün geriye kalanını burada dönemin yöneticilerinden iltifat ve itibar görerek geçirmiş yine burada 356/966 yılında vefat etmiştir. Bağdat’ta yaptığı ilmi çalışmaların yeteri kadar revaç görmemesi bir başka görüşe göre hocası İbn Durayd’in vefatından sonra orda kalmak istememesi gibi sebeplerden dolayı Bağdat’tan ayrıldığı ifade edilmiştir.² Bu sebeple onun Anadolu, Bağdat ve Müslömanların bir dönem iftihar ettiği Endölüs’e yolculuk yapması ile bu yolculuğunda uğradığı şehirlerde karşılaştığı alimlerin ilmi münazaralarına iştirâk etmesi ve her beldede bulunmayan bazı kitap nüshalarına ulaşma imkânını bulması, bir taraftan onun bilgi birikimine katkıda bulunmuş, diğer taraftan ona farklı bakış açıları kazandırmıştır, denilebilir.

Basra dil ekolunu benimsediği belirtilen Hallâc-ı Mansûr (ö. 309/922), Taberî (ö. 310/923), Ezherî (ö. 370/980) ve Sîrâfî (ö. 368/979) gibi alimlerle muasır olan³ el-Kâlî’nin önemli eserleri arasında, şiir ve haberleri içerip *Emâli el-Kâli* diye meşhur olan *en-Nevâdir*, dil ve edebiyat açısından oldukça kapsamlı olan *el-Bâri*’, tefsir ile ilgili olarak *Tefsîru’s-*

¹ Buhârî, Cihad, 122, IV/12. (تبعث بجوامع الكلم)

² Ebû Ali el-Kâlî *el-Bâri*’ fi’l-Lügat, thk. Haşim Taan, Mektebetu’n-Nahda, Beyrut, 1975, s. 22; Hüseyin Elmalı, “Kâlî”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIV/259-260.

³ Ali el-Kâlî, *el-Bâri*’, s. 16-17. (Mukaddimedede)

Seb'i't-Tivâl, alfabetik sıraya göre yazılan *el-Emsâl* ve *el-Maksûr el-Memdûd* yer almaktadır.⁴ Dil ve edebiyat ile ilgili Zeccâc (ö. 311/923), Ebubekir İbn Durayd (ö. 321/973) ve Ebubekir İbn el-Enbârî (ö. 328/940) gibi meşhur alimlerden dersler almış ve Arap dili ve edebiyatı alanındaki vukufiyetinden dolayı kendisinden sonra gelen birçok alim için referans kaynağı olmuştur.⁵

İlim hayatında önemli bir yer teşkil eden Bağdat'ta uzun süre kalmasından dolayı kendisine el-Kâlî ile beraber el-Bağdadî nisbesi de verilmiştir.⁶ İbn Hallikân (ö. 681/1282) onun Diyarbakır'a yakın bir mevki olan Menazcird denilen yerde dünyaya geldiğini teyid etmiş ve yukarıdaki eserlerini sıralamıştır. Kendisine el-Kâlî nisbesinin, "Kâlî Kelâ" denilen yerde yaşayan bazı insanlarla beraber Bağdat'a yolculuk yapmasından dolayı verildiği ifade edilmiştir.⁷

el-Kâlî'nin hadis ile ilgili özel ders aldığı da kaynaklarda geçen bilgiler arasındadır. Hadis semasında bulunmak ve ilim tahsil etmek üzere Mûsul'da Ebû Ya'lâ el-Mevsilî'den (ö. 307/919) bazı dersler aldı. Bunun yanı sıra Hüseyin b. İsmail el-Mehâmîlî (ö. 303/915), Ebubekir Abdullah b. Ebî Davud el-Aş'es es-Sicistânî (ö. 316/928), Ebu'l-Kasım Abdullah b. Muhammed el-Begavî (ö. 317/929) ve Ebu Said el-Hasan b. Ali el-Adevî (ö. 319/931) gibi alimlerden hadis ilmini almıştır.⁸ Hadis ile ilgili çalışmaları ve bu ilme olan hâkimiyeti daha çok Bağdat yöresinde bulunurken vücûda gelmiştir.⁹ Muhammed b. Ma'mer (ö. 377/987), ez-Zebîdî (ö. 379/989) ve Ahmed b. Ebân (ö. 382/992) gibi tanınmış birçok sima onun öğrencileri arasında yer almıştır.¹⁰

2- *el-BÂRÎ'* ADLI ESERİN GARİBU'L-HADİS İLMİ AÇISINDAN TAHLİLİ

el-Kâlî'nin çalışmamıza konu olan eserinin tam adı *el-Bâri' fi'l-Lügat*'dir. Bu eser üzerinde Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde 1972 yılında Haşım Taan tarafından yüksek lisans çalışması yapılmıştır. Muhakkik, müellifin hayatı, eserleri, kaynaklarda hakkında verilen bilgiler, Bağdat ve Endülüs'te geçirdiği sürede neler yaptığı ile ilgili detaylı bilgiler içeren bir mukaddime yazmıştır. Muhakkik eserde geçen beyit ve alıntılarının kaynağını ve bunların kime ait olduğunu belirtmiş ancak zikredilen hadisler ile ilgili sadra şifa bir bilgi vermemiş, sadece diğer garîbu'l-hadis kaynaklarına atıfta bulunmuş dolayısıyla hadislerin tahrici kısmı yetersiz kalmıştır. Bunun da sebebi, onun eseri daha çok dil açısından değerlendirmesinden kaynaklanmıştır.

Kendisinden önce ve muasırlarının lügat ile ilgili çalışmalarından yararlanan, Halîl b. Ahmed (ö. 175/791), Ebû Ubeyd (ö. 224/838) ve Asmaî (ö. 216/831) gibi dilcilere çokça atıfta bulunan el-Kâlî'nin bu eseri, Garîbu'l-Hadise dair olduğu iddia edildiği için *el-Bâri' fi Garîbi'l-Hadîs* şeklinde de isimlendirilmiştir.¹¹ Eserin isminde geçen el-Bâri' ifadesinin

⁴ Hayruddîn Ziriklî, *el-A'lâm Kamûsu Terâcim*, Daru'l-İlm, Beyrut, 2002, I/321-322; Ebu Ali el-Kali el-Bağdadî, *el-Emâlî*, el-Heyetu'l-Misriyya, takdim: Muhammed Abdulcevad el-Asmaî, 1975, I/11-13.

⁵ Celalüddîn es-Suyûtî, *Bügyetu'l-Vu'ât fi Tabakâti'l-Lügaviyyîne ve'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Daru'l-Fikr, 1979, I/239.

⁶ Ebu Ali el-Kalî, *el-Emâlî*, I/4-5 (Mukaddimedede).

⁷ Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, thk. İhsan Abbas, Daru Sadir, Beyrut, I/226-228. "Kâlî Kelâ" ismi ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşlerden biri şöyledir: Rumlar parçalandıktan sonra farklı bölgelerde beylikler kurmuşlardır. Bu beyliklerden birinde kocasının vefatından sonra onun tahtına Kâlî ismindeki hanımı geçmiştir. Bu yönetici kadın bir köy kurmuş ve onun ismine nispetle "Kâlî Kelâ" adı bu mevkiye verilmeye başlanmıştır. (Bkz. Aynı yer)

⁸ Ebu Ali el-Kalî, *el-Emâlî*, I/5 (Mukaddimedede).

⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, s. I/227.

¹⁰ Geniş bilgi için bkz. Ebû Ali el-Kâlî, *el-Bâri'*, 40-45 (Mukaddimedede).

¹¹ Süleyman Tülücü, "el-Bâri'", *DİA*, İstanbul, 1992, V/73-74.

“benzerlerine üstünlüğü olmak”¹² manasına geldiğini dikkate aldığımızda, mezkûr kitabın isminin “Garîbu’l-Hadis veya lügat açısından benzer çalışmalardan üstün olan kitap” iddiası ile kaleme alındığını ifade edebiliriz.

el-Kâlî, eserinde cahiliyye dönemine ait şiirler, darb-ı mesellerin yanı sıra hadislere de yer vermiş ve bu hadislerde geçen kelimelerin delaletleri ile ilgili bazı açıklamalarda bulunmuştur. Onun eserinde hadislere yer vermiş olması belli bir hadis birikimine sahip olduğunun da göstergesidir.

Bu eser Halîl b. Ahmed’in *Kitâbu’l-Ayn* isimli eserine uyumluluk arz etmekle birlikte bazı ziyadeler de içermektedir. Eserin dikkat çeken noktalarından birisi de günümüzde mutad olarak kullandığımız Arapça harflerin alfabetik sıralamasından farklılık göstermesidir.¹³ Eserde kelimeler alfabetik sıraya göre “elif”, “bâ”, “tâ” şeklinde sıralanmamış, mahreçler esas alınarak bir dizayn yapılmıştır. Buna göre önce boğazdan çıkan harfler, sonra dilden çıkan harfler en sonunda da dudaklardan çıkan harflere yer verilmiştir. Eserde harflerin tertibi şöyle yapılmıştır:

ه, ح, ع, خ, غ, ق, ك, ض, ج, ش, ل, ر, ن, ط, د, ت, ص, ز, س, ظ, ذ, ث, ف, ب, م,
و, ا, ي,

Kelimelerin önce mazi sonra muzari ve masdarları verilmiştir. Daha sonra kelimenin anlamına geçilmiş ve müellifin ifade ettiği anlamı takviye etmek üzere farklı şairlere ait şiirlerden bazı mısralar ve örnek cümleler zikredilmiş böylelikle kelimenin asli manasına inilmeye çalışılmıştır.¹⁴

Garîbu’l-Hadis ilmi, hadis metinlerinde geçen anlamı kapalı kelimeleri konu alan ve bu alanda yazılan literatür ile ilgilenen bir disiplindir.¹⁵ Çalışmamızın asıl amacı mezkûr eserin Garîbu’l-Hadis açısından yeterli olup olmadığı iddiasının tartışılmasıdır. Bu bağlamda sistemleşen Garîbu’l-Hadis edebiyatına dair eserlerle metodolojik bir mukayese yapmak yerinde olacaktır. Garîbu’l-Hadise dair eserlerde, rivayet merkezli bir lügat çalışması görüntüsü ön plandadır. Bu eserlerde temel amaç rivayetlerdeki müşkil ve mübhem kelimelerin açıklanmasıdır. Ancak el-Kâlî’nin eseri şekil ve muhteva açısından rivayet merkezli bir kelime çalışması değil, kelime merkezli bir lügat çalışması niteliğindedir. Bir başka ifade ile bu eserde amaç, bilinmeyen/garib kelimeleri açıklamak olduğundan, rivayetler daha çok istişhâd kabilinden zikredilmiştir. Nitekim bu eser Endülüs’te yazılmış ilk lügat çalışması olarak kabul edilmektedir.¹⁶ Eserdeki ana tema, Arap dili açısından anlaşılması güç kelimeleri açıklamak ve yeri geldiğinde hadis metinlerini müellifin ifade ettiği anlamla paralellik oluşturmasına binâen zikretme üzerine kuruludur. Bu açıdan bakıldığında kendisinden önce ve sonra belli bir sistematığe sahip Garîbu’l-Hadis literatürüne uyumlu bir görünüm arz etmemektedir. Zira Garîbu’l-Hadis edebiyatına dair yazılan eserlerde asıl ve birincil amaç, Arap dilinde bilinmeyen kelimeleri mündemiç bir yöntemden çok, hadislerde anlaşılması güç kelimeleri merkeze alan ve hadislerin anlaşılmasına dönük yoğun gayretin sarfedildiği bir yöntemdir. Bu nedenle eserin ana karakteristiği filolojik tabanlı bir muhtevaya sahiptir. Zikre değer bir diğer tespit de el-Kâlî’nin eserinin Garîbu’l-Hadis kitabı olarak değerlendirilmesi ne kadar mümkünse ise Garîbu’l-Kur’an kitabı olarak dikkate alınması da o kadar mümkün olduğudur. Zira garîb kelimelerin ele alındığı ayet sayısının azımsanmayacak sayıda olduğunu özellikle vurgulamamız gerekmektedir.

¹² Komisyon, **el-Mu’cemu’l-Vasît**, Mektebetu’l-İslamiyye, İstanbul, s. 50.

¹³ Ebû Ali el-Kâlî, **el-Bâri**, s. 67,70.

¹⁴ Ebû Ali el-Kâlî, **el-Bâri**, s. 81.

¹⁵ Geniş bilgi için bkz. M. Yaşar Kandemir, “Garîbu’l-Hadis”, **DİA**, İstanbul, 1996, XIII/376-378.

¹⁶ Ebû Ali el-Kâlî, **el-Bâri**, s. 3 (Mukaddime).

Sadece hadislerin bir lügat kitabında yer alması, bu eserin hadislerdeki garîb kelimeleri açıklayan Garîbu'l-Hadis alanında yazılmış bir eser olduğu iddiası için yeterli bir gerekçe değildir. Bununla birlikte kelimelerin anlamlarını ifade etmek üzere müellif sadece şiir, beyit ve darb-ı mesellerden de yararlanabilirdi. Ancak müellifin bunlara ek olarak rivayetlere de yer vermiş olması, kanaatimizce eserin lügat-Garîbu'l-Hadis arası bir niteliğe bürünmesine sebep teşkil etmiştir. Bundan dolayı müellifin bu eseri hadis ilmi ile meşgul olan kimselerden çok Arap dili alanında çalışan kimselerin dikkatini çekmiş ve üzerinde akademik çalışmalar yapılmıştır.

Üzerinde durulması gereken hususlardan biri de kitaba alınan rivayetlerin hadis usulü açısından taşıdığı değer, başka bir ifade ile hadislerin sıhhat durumları oluşturmaktadır. Rivayetlerin hepsinin tahrîc ve değerlendirmesini yapmak çalışmanın sınırlarını aşacağından bu konuya girmeyeceğiz. Ancak genel bir kanaat olarak belirtebiliriz ki Garîbu'l-Hadis türünde derlenen kitaplarda esas olan rivayetlerin sıhhat değerini ortaya koymak değil, bu rivayetlerde geçen kelimelerin anlamlarının belirlenmesidir. Bu durum da söz konusu alanda derlenen bazı eserlerde zayıf hadislerin kitaplara alınmasına sebep teşkil etmiştir.

Eserde zikredilen rivayetlerde isnad yer almamakta sadece hadis metnine yer verilmektedir. Senedin zikredilmemiş olması, söz konusu eserin lügat amaçlı tedvin edildiğinin göstergelerinden biri olarak da kabul edilebilir. Rivayetler – و في الحديث – şeklinde başlamakta ve isnad olmadığı için rivayetin merfû, mevkûf veya maktû olup olmadığı doğrudan anlaşılamamaktadır. Müellifin yer yer hadisin sahabi ravisini ya da rivayeti ref' edenin ismini belirtmiş olması bu seçeneği ortadan kaldırmamaktadır.¹⁷

Kitap incelendiğinde görüleceği üzere rivayetin bağlamı, öznesi ve metnin tamamı zikredilmemiş sadece garîb kelimenin geçtiği cümle zikredilmiştir. Kitabın hacminin artması, hadisin teknik meseleleriyle uğraşmanın asıl amacın önüne geçme ihtimali, okuyucunun zihninin karışması vb. olasılıklar el-Kâli'nin hadisin sened ve metninin bütünü zikretmemesi için geçerli birer sebep olarak değerlendirilebilir. Öte taraftan eserde yer alan rivayetler için bir kaynak verilmemiş olmasını -müellifin doğum ve vefat tarihleri göz önüne bulundurulduğunda- onun Kütüb-i Sitte/Tis'a müelliflerinin bir kısmı ile muasır ve bir kısmı ile hemen sonraki nesilde yaşamış olmasına da bağlamak mümkündür. Zira hicri üçüncü asırda tasnif edilen ve daha sonraki zamanlarda bir şöhrete kavuşan Kütüb-i Sitte/Tis'a eserlerinin henüz yazıldığını bu eserlerin her bölge ve alimde bulunamayabileceğini dolayısıyla sözlü rivayet geleneğinin aktif olarak devam ettiğini belirtmek gerekmektedir.

3- GARÎBU'L-HADÎS'E DAİR BAZI ÖRNEKLER

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi eserde Garîbu'l-Hadise dair birçok örnek bulunmaktadır. Müellifin bu kelimeleri nasıl açıkladığını, hadisleri istişhâd kabilinden nasıl zikrettiğini bazı örnekler üzerinden ifade etmek faydalı olacaktır.

1- Hâ harfi ile başlayan kelimelerin yer aldığı kitabın ilk kısmında - هَوَك - kelimesi üzerinde durulmakta, bu kelimenin anlamının “tahayyürde kalmak, düşünmeksizin dalmak, saf olmak, aptal olmak” olduğu belirtilmekte ve bu minvalde şu rivayete yer verilmektedir¹⁸: Hz. Ömer, Hz. Peygamber'e geldi ve “Yahudilerden hoşumuza giden bazı sözler işitiyoruz. Bunlardan bazısını yazmamıza izin verir misiniz?” diye sordu. Bunun üzerine Hz. Peygamber “Sizler Yahudi ve Hristiyanların içine düştüğü şaşkınlığa, düşünmeden (متهوكون) dalmak mı istiyorsunuz...”¹⁹ diyerek karşı çıktı.

¹⁷ Ebû Ali el-Kâli, *el-Bâri*, s. 150, 314.

¹⁸ Ebû Ali el-Kâli, *el-Bâri*, s. 87.

¹⁹Ebubekir Ahmed b. el-Huseyin el-Beyhakî, *el-Câmi' li Şuabi'l-Îmân*, thk. Abduali Abdulhamid, Mektebetu'r-Rüşd, Riyad, 2003, 1/347; Ebu's-Seâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye fi*

2- مضاهاة - Kelimesi ile ilgili bazı açıklamalarda bulunan müellif, bu kelimenin “bir şeyi bir şeye karıştırmak, benzetmek, teşbih etmek” gibi anlamları olduğunu belirtmiş ve burada Hz. Aişe’den nakledildiğini tespit ettiğimiz şu rivayete yer vermiştir²⁰: “Hz. Peygamber bir seferden döndüğünde üzerimde bazı suretlerin/şekillerin yer aldığı bir battaniye vardı. Hz. Peygamber hemen onu üzerimden çekerek aldı ve şöyle dedi: “İnsanların kıyamet günü azaba maruz kalacak olanları, Allah’ın yarattıklarına **benzer** (بِضَاهُونَ) suret ve şekiller yapanıdır.”²¹

3- الشَّوَه - Kelimesinin Araplar tarafından “yüzü çirkin, görünüşü kerih” manasına geldiğini belirten müellif, Müslim’de geçen uzunca bir hadiste yukarıdaki kelimenin geçtiği bir cümlesini vermiştir.²² Müslim’de geçen hadiste Müslümanlar Huneyn gazvesinde müşrik ordusuyla aniden karşılaşınca sahabeler geriye çekilmişler ancak Hz. Peygamber ve birkaç sahabe, müşriklerin üzerlerine gitmeye devam etmişlerdir. Bundan sonra Hz. Peygamber devesinden inerek bir avuç toprak almış ve müşriklerin yüzüne “**Yüzleri kavrulsun/kurusun/kabih olsun**” “شَاهَتِ الْوَجُوهَ” diyerek atmıştır. Hâdiseyi aktaran sahabe yalnızca bir avuç atılmasına rağmen orada bulunan her bir insanın gözüne bir avuç toprak girdiğini ve müşriklerin geri çekilmek zorunda kaldıklarını sözlerine eklemiştir.²³

4- الزَّهْوُ - kelimesi, özellikle nebat/bitki türü için kullanıldığında “olgunlaşmak, kemâle ermek, rengi kırmızı olmak” gibi anlamlara gelmektedir. Bu anlama delalet eden ve İbn Ömer’den nakledilen şu hadis istişhad kabilinden zikredilmiştir²⁴: Hz. Peygamber **olgunlaşım kemâle ermeden** hurmanın satışını yasakladı.²⁵

5- الخِيَانَةُ - kelimesinin, “sevgide sadakatsiz davranma, samimi olmama” gibi manalara geldiğini ifade eden müellif²⁶ daha sonra mezkur kelimenin geçtiği ve senedinin zayıf olduğu belirtilen “Müminde her huy bulunabilir. Ama **sadakatsizlik/kandırma** (hıyanet) ve yalancılık asla!”²⁷ rivayetini zikretmiştir.

SONUÇ

İslam medeniyet tarihi boyunca İslam’a hizmet eden birçok alim yetişmiştir. Arapça ile ilgilenen dilbilimciler gayretleri ile İslam’ın iki temel kaynağı olan Kur’an ve hadislerdeki kelimeleri dil mantığı ve felsefesi çerçevesinde izah etmeye çalışmışlardır. Bu alimlerden biri, ilmi tahsil ve tedris etmek maksadıyla Malazgirt’ten Bağdat’a, oradan da Endülüs’e geçip burada vefat eden ve *el-Bâri’ fi’l-Lüga* isimli eseri ile meşhur olan Ebû Ali el-Kâlî’dir. Çalışmamızda onun bu eseri Garibu’l-Hadis açısından tahlil edilmiş ve şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Garîbi’l-Hadîs ve’l-Eser, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî ve Mahmûd Muhammed et-Tenâhî el-Mektebetü’l-İlmiyye, Beyrut, 1979, V/282. (أَمْثَهُوْكَوْنَ أَنْتُمْ كَمَا تَهَوَّكْتَ الْيَهُودُ وَالنَّصَارِيَّ)

²⁰ Ebû Ali el-Kâlî, **el-Bâri’**, s. 88.

²¹ Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, **es-Sünenü’l-Kübrâ**, thk. Hasan Abdulmunim, Müessesetu’r-Risale, Beyrut, 2001, VIII/457. (إِنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَذَابًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ الَّذِينَ يُضَاهَوْنَ خَلْقَ اللَّهِ) Müellif burada “Yüdâhiüne” filinin geçtiği Tevbe sûresindeki “Yahudiler ‘Uzeyr Allah’ın oğludur’ dediler. Hristiyanlar ise ‘İsa Mesih Allah’ın oğludur’ dediler. Bu onların ağızlarıyla söyledikleri (gerçeği yansıtmayan) sözlerdir. Onların bu sözleri daha önce inkar etmiş olanların sözlerine **benziyor**.” ayetini de zikrederek hadis ve ayette geçen kelimenin aynı anlama işaret ettiğini vurgulamak istemiştir. Bkz. Tevbe, 9/30.

²² Ebû Ali el-Kâlî, **el-Bâri’**, s. 99.

²³ Müslim, Cihad, 81, II/1402.

²⁴ Ebû Ali el-Kâlî, **el-Bâri’**, s. 151.

²⁵ Ebu Abdillâh el-Hakim en-Nisâburî, **el-Müstedrek Ala’s-Sahihayn**, Daru’l-Marife, Beyrut, tsz., II/19. (نهى رسول الله صلى الله عليه وسلم عن بيع التمر حتى يزهي)

²⁶ Ebû Ali el-Kâlî, **el-Bâri’**, s. 234.

²⁷ Beyhaki, **el-Cami’ Li Şuabi’l-İman**, VII/208 (المؤمن يَطْبَعُ عَلَى كُلِّ خُلُقٍ إِلَّا الْخِيَانَةَ) Rivayetin isnadında bulunan Said Zarbî isimli ravinin zayıf olduğu belirtmiştir. Bkz. Aynı yer tahkikte.

1-Ebû Ali el-Kâlî'nin *el-Bâri'* adlı eseri erken dönemde yazılmış ve Arap dili ile ilgili etimolojik analizlerin yapıldığı bir referans kaynağı niteliğindedir. el-Kâlî, eserinde cahiliyye dönemine ait şiirler, darb-ı mesellerin yanı sıra hadislerle de yer vermiş ve bu hadislerde geçen garîb kelimelerin delâletleri ile ilgili bazı açıklamalarda bulunmuştur.

2-Eserin, Garibu'l-Hadis ilmine uygunluğu tartışmaya açıktır. Zira Garîbu'l-Hadis ilmine dair eserlerde, rivayet merkezli bir lügat çalışması görüntüsü hâkimdir ve bu eserlerdeki temel amaç da rivayetlerdeki müşkil ve mübhem kelimelerin açıklanmasıdır. Ancak el-Kâlî'nin mezkûr eseri, şekil ve muhteva açısından hadis merkezli bir kelime çalışması değil, kelime merkezli ve rivayetlerin daha çok istişhad kabilinden zikredildiği bir lügat çalışmasıdır.

3-el-Kâlî'nin bu eseri, Garîbu'l-Hadis kitabı olarak değerlendirilmesi ne kadar imkân dâhilinde ise Garîbu'l-Kur'an kitabı olarak dikkate alınması da o kadar mümkündür. Zira eserde azımsanmayacak sayıda ayet zikredilmiştir. Bu açıdan bakıldığında eser, Garibu'l-Hadis, Garibu'l-Kur'an ve Arap dilinde anlaşılması güç kelimeleri içeren bir muhtevaya sahiptir.

KAYNAKÇA

el-Beyhakî, Ebubekir Ahmed b. el-Huseyin, **el-Câmi' li Şuabi'l-Îmân**, thk. Abduali Abdulhamid, Mektebetu'r-Rüşd, Riyad, 2003.

Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail, **Sahîhu'l-Buhârî**, Çağrı Yay., İstanbul, 1992.

Elmalî, Hüseyin, "Kâlî", **DİA**, İstanbul, 2001, XXIV, s. 259-260.

İbnu'l-Esîr, Ebu's-Seâdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî, **en-Nihâye fî Garîbi'l-Hadîs ve'l-Eser**, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî ve Mahmûd Muhammed et-Tenâhî el-Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrut, 1979.

İbn Hallikân, Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed, **Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân**, thk. İhsan Abbas, Daru Sadir, Beyrut, tsz.

el-Kâlî, Ebu Ali el-Bağdadî, **el-Bâri' fi'l-Lügat**, thk. Haşim Taan, Mektebetu'n-Nahda, Beyrut, 1975.

_____, **el-Emâli**, el-Heyetu'l-Misriyya, takdim: Muhammed Abdulcevad el-Asmai, 1975.

Kandemir, M. Yaşar, "Garîbu'l-Hadîs", **DİA**, İstanbul, 1996, XIII, s. 376-378.

Komisyon, **el-Mu'cemu'l-Vasît**, Mektebetu'l-islamiyye, İstanbul.

Müslim, Ebu'l-Huseyn b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, **Sahîhu Muslim**, Çağrı Yay., İstanbul, 1992.

en-Nesâî, Ahmed b. Şuayb, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, thk. Hasan Abdulmunim, Müessesetu'r-Risale, Beyrut, 2001.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

en-Nîsâburî, Ebu Abdillâh el-Hakim, **el-Müstedrek Ala's-Sahihayn**, Daru'l-Marife, Beyrut, tsz.

es-Suyûtî, Celalüddîn, **Bügyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Lügaviyyîne ve'n-Nuhât**, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Daru'l-Fikr, 1979.

Tülücü, Süleyman, "el-Bâri", **DİA**, İstanbul, 1992, V, s. 73-74.

Zirikî, Hayruddîn, **el-A'lâm Kamûsu Terâcim**, Daru'l-İlm, Beyrut, 2002.

MUŞ FOLKLORUNDA GELENEKSEL HALK VETERİNERLİĞİ UYGULAMALARINDAN ÖRNEKLER

Canser KARDAŞ*

ÖZET

Doğu Anadolu Bölgesinin coğrafyası aşırı dağlık olması halkı tarımdan ziyade hayvancılık yapmaya sevk etmiştir. Hayvan dağılımına bakıldığında ovalarda büyük baş hayvancılık yaygınken dağlık bölgelerde ise küçükbaş hayvancılığı oldukça yaygındır. Ayrıca kümes hayvancılığı da azımsanmayacak düzeyde yapılmaktadır. Hayvancılığın bu denli yaygın olması halkın hayvan hastalıkları konusunda tedavi yöntemleri geliştirmeye sevk etmiştir. Bu yöntemler kimi zaman cerrahi bir müdahale şeklinde kimi zaman ocaklıklar aracılığıyla kimi zaman da çeşitli ritüeller şeklinde yapılmaktadır. Halk, hayvan hastalıklarına karşı tedavi yöntemleri geliştirirken zengin folklor ürünlerinin oluşmasını sağlamıştır.

Çalışmada tespit edilen tedavi yöntemlerinden büyük çoğunluğunun deri hastalıkları, deri yaralanmaları, kırık-çıkık gibi tespiti kolay olan rahatsızlıklara yöneliktir. Tedavi yöntemlerinin büyükbaş ve küçükbaş hayvanlara uygulama şekli büyük oranda benzer olduğu tespit edilmiştir. Yük hayvanları olarak kullanılan at ve eşeklerle ilgili tedavi yöntemleri büyük baş hayvanların tedavilerine benzer şekilde yapılmakta iken kümes hayvanları ile ilgili yöntemler ise yok denecek kadar azdır. Yabani hayvanlarla ilgili ise herhangi bir yöntem tespit edilememiştir.

Çalışmada uygulanan çalışma yöntemi alan araştırmadır. Muş'un il sınırları esas alınarak farklı yerleşim birimlerinde seçilen kaynak kişilerle görüşülerek çalışma şekillendirilecektir. Elde edilecek bilgiler sadece halkbilimi açısından değerlendirilecek, modern veterinerlik tedavi yöntemleri ile karşılaştırma yoluna gidilmeyecektir. Çalışmada modern veterinerlik uygulamalarına atıfta bulunulmayacak ancak halkın veteriner hekimlere bakış açısı ve başvuru yoğunluğu da değerlendirmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Muş, Tedavi, Geleneksel Yöntem, Halk Veterinerliği.

EXAMPLES OF TRADITIONAL PUBLIC VETERINARY PRACTICES IN MUŞ FOLKLORE

ABSTRACT

East Anatolia's excessively mountainous geography has led its people to animal husbandry rather than agriculture. Considering animal distribution, while cattle farming is common in plains, as for the mountain regions, sheep and goat farming is quite common. In addition, poultry raising is being ranched in non-negligible amounts. Popularity of animal husbandry has directed people toward developing treatment methods about animal diseases. These methods have sometimes been employed in form of a surgical intervention, sometimes by means of fireplaces and sometimes by various rituals. While developing treatment methods against animal diseases, the people of the region have contributed to the forming rich folklore products.

The great majority of the treatment methods, identified in this study, are for easy-diagnosed-disorders such as skin diseases, skin wounds, fracture and dislocation. It is understood that treatment methods employed for the cattle and the small cattle are similar to a large extent. While treatment methods used for mount such as horses and donkeys are the same as that of cattle's, the methods about poultry are substantially rare. When it comes to the wild animals, no method can be identified.

The method employed in the study is area research. The study will be limited to Muş province and will be shaped by the interviews with source people chosen from various dwelling units. Acquired information will only be evaluated in terms of folklore and will not be compared to modern veterinary treatment methods. Modern veterinary implementations will not be consulted; however, people's thoughts about veterinary surgeons and the frequency of applying to them will be evaluated.

Keywords: Muş, Treatment, Traditional Method, Folk Veterinary.

GİRİŞ

Sosyal ve beşeri bilimler arasında yer alan ve halk biliminin bir bilim dalı olarak kabul edilmesinin üzerinde yaklaşık 200 yıl geçmesine rağmen sınırları tam anlamıyla halen çizilememiştir. Halkbiliminin çalışma alanının genişliği kendi çalışma yöntemlerinin yanında farklı alanların da çalışma yöntemlerini kullanmasına yol açmıştır. Yine halk biliminin

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
kardascanser@gmail.com

çalışma alanının genişliği ve sosyal bilimlerin özelliği itibariyle farklı bilim dallarıyla çalışma ihtiyacı doğmuştur. Halk Bilimi, sosyoloji, edebiyat, tarih, antropoloji, sanat tarihi, arkeoloji, psikoloji gibi dallar başta olmak üzere sosyal bilimlerin pek çok şubesiyle ortak çalışma alanına sahiptir. Halk sağlığı konusunda tıp, veteriner ve eczacılık alanlarıyla da çalışmaktadır. Halk biliminin bu kadar geniş çalışma alanına sahip olması çok sayıda tanım yapılmasına yol açmıştır. Bu tanımların çoğu birbirleriyle örtüşmektedir. Tanımlara genişçe yer vermek yerine bütün tanımlarla örtüşecek bir açıklama yapmak gerekirse “halka ait maddi ve manevi her şey” olarak açıklanabilir.

Halk hekimliği, hastalıklara karşı inançlara bağlı olarak büyü ve sihir tedavinin temel yöntemleriyken daha sonra bitki, hayvan ve madenleri tedavide kullanmayı denemiştir (Çolak, 2015: 3). Bunlara bakıldığında günümüzde dahi sihir ve büyüye bağlı tedavi yöntemlerinin varlığı devam ettiği aynı zamanda bitkisel ve hayvansal ürünler ile doğal madenlerden faydalanılarak tedavi olunmaya çalışıldığı bilinmektedir.

Günümüzde tıbbi bir tedavi uygulanmadığı veya tıbbi müdahalenin artık mümkün olamadığı durumlarda halk hekimlerine başvurulmaktadır. Ancak aynı durum halk veterinerleri için söz konusu değildir. Halk veterinerleri her türlü müdahalede bulunur eğer bir sonuç elde edilmezse modern veterinerliğe başvurdukları anlaşılmaktadır.

Halk veterinerliği, Halkbilimi konuları arasında en az çalışma yapılanların arasındadır. Halk tıbbi üzerine hem tıp tarihi ve halk sağlığı dallarında hem de folklorcular tarafından çok sayıda çalışma yapılmıştır. Halk veterinerliği üzerine yapılan çalışmalar ise birkaç tez ve birkaç makaleden öteye geçememiştir.

Hayvancılık, hayvan bakımı, beslemesi, hayvansal ürünlerinin üretimi ve satılması, hayvanları beslemek üzere yemlerin temini gibi çok yönlü ve pek çok zorluğu barındıran çok yönlü bir iştir. Aça, ölçeğine bakılmaksızın sürüyü meydana getiren hayvanların sağlıklı beslenmeleri ve üremeleri ekonominin hayatın sürdürülebilirliği açısından önem arz ettiğini belirtmektedir (Aça, 2017: 412). Muş'un ekonomisinin büyük oranda hayvancılığa dayanması, sürdürülebilir bir hayvancılık politikasının varlığı kadar veterinerlik mesleğini de geleneksel hayvan sağaltma yöntemlerini de önemli kılmaktadır.

Halk edebiyatının yazılı kaynakları arasında yer alan baytarnâmelerin tamamen at hastalıkları ve bakımı ile ilgili olması halk veterinerliğinin geçmiş uygulamaları üzerine yeterince bilgi elde edilememektedir. Halk arasında atın yük hayvanı olarak eski önemini yitirmesi atlarla ilgili hastalıklara karşı uygulanan yöntemlerin unutulmasına yol açmıştır. Günümüzde halk veterinerliğinin hastalıklar karşısında geliştirdiği yöntemler büyük oranda küçükbaş ve büyükbaş hayvanlara yöneliktir. Çalışmamız da sadece küçük ve büyükbaş hayvan hastalıkları üzerine şekillendirilmiştir.

Çalışma esas olarak alan araştırmasına dayandığından birinci derecede başvuru kaynakları kaynak kişiler oluşturmaktadır. Yazılı eserler ikinci derecede başvuru kaynakları olarak değerlendirilmiştir.

1. HALK VETERİNERLİĞİ

Halk bilgisinin kadroları kapsamında halk takvimi, halk hekimliği, halk botaniği, halk hukuku, halk zoolojisi, halk meteorolojisi ve halk veterinerliği bulunur. Halk veterinerliği halkın hayvan hastalıklarına karşı geliştirdiği tedavi yöntemlerinin bütünü olarak açıklanabilir. Bu yöntemler sihir ve büyüye dayalı ritüeller, cerrahi müdahale ve ocaklıklar şeklinde sınıflandırılabilir. Halk veterinerliğinde uygulanan tedavi yöntemlerinin tamamı tecrübeler sonucunda elde edildiği rahatlıkla söylenebilir. Araştırmalarımızda bilgisine başvurduğumuz kaynak kişilerin çoğu hastalıkları anlatırken her hastalıkla ilgili belli sayıda tecrübeye sahip olduklarını özellikle vurgulamışlardır. Bu açıdan halk veterinerliğine has yöntemler tecrübeye sabit olduğundan halk arasındaki güvenirliliğini önemli oranda korumaktadır.

Halk veterinerliği mesleğini icra edenler aynı zamanda sözlü kültür aktarıcısı olarak değerlendirmek gerekir. Kendilerinden önce oluşan bilgi birikimini yeni tecrübeler edinerek sonraki kuşaklara aktarma görevini ifa ettiğinden kolaylıkla halk kültürü aktarıcısı olarak adlandırılabilir. Öncül, halk hekimi için sözlü kültür yoluyla edinilen bilgilerle desteklenen geleneksel ritüel ve uygulamaların problemlere çözüm sağladığı inancı, halk hekimliğinin yaşatılmasına önemli bir katkı sağladığını (2013: 2013) belirtmektedir. Halk veterinerliğinin de tedavi yöntemlerinin dayandığı ritüel ve uygulamalara olan inanç, mesleğin yeni tekniklerle desteklenerek varlığını devam etmesini sağlamaktadır.

Muş coğrafyasının hem büyükbaş hem de küçükbaş hayvancılığı yetiştiriciliğine uygun olmasından dolayı ekonomi büyük oranda hayvancılığa bağlıdır. Hayvancılığın geçmişten beri önemli gelir kaynağı olması hayvana verilen değer yüksek olmasını sağlamıştır. Bu ekonomik değer halkın hayvan sağlığını koruması veya hastalıklarını iyileştirilmesi amacıyla dönemlere göre çeşitli yöntemler geliştirmesini sağlamıştır.

Hayvan sahibi olan herkes belli düzeyde geleneksel yöntemler konusunda bilgi sahibi olmasına rağmen her yerleşim biriminde ün salmış, hayvan hastalıklardan anlayan ve bu konudaki bilgisine itimat edilen bir kişi bulunmaktadır. Hekimlik yapan kişiler çoğunlukla aile mesleği olarak devam ettirmekte bir kısmı ise çobanlık mesleğini icra ederken uygulamaları öğrenenlerden oluşmaktadır.

Boratav, hayvan sağlığının korunması ve sağaltma yollarının üç şekilde yapıldığını belirtmiştir. Bu sınıflandırmayı şu şekilde yapmıştır:

- a- Tamamen akılcı yöntemler
- b- Tümüyle büyüklük yöntemler
- c- Büyüklük ve akılcı katışık yöntemler (2013: 148).

Günümüzde “folklorik tıp” başlığı altında farklı disiplinlerden araştırmacılar halk hekimliği veya halk baytarlığı ile ilgili yazılar yazmaktadır. Sağlık çıkışlı araştırmacılar “folklorik tıp” kavramını kullanmakta iken, folkloristler ise halk hekimliği veya halk veterinerliği kavramlarını tercih etmektedirler.

Kimi çalışmalarda kavramlarda hata yapıldı görülmüştür. Veteriner hekimliği meslek folkloru ile halk hekimliğinin karıştırılmasıdır (Arslan, 1998; Yüksel, 2012). Veteriner hekimliği folkloru mesleğin icrası sırasında sözlü ve söz davranışlar, anlatılar, sembol ve töreler konuların irdelendiği diğer bir ifadeyle mesleğin kimliğini oluşturan davranışların bütününe meslek folkloru diyebiliriz. Halk veterinerliği ise usta-çırak ilişkisine bağlı olarak veya hayvancılık mesleği esnasında deneme yanılma ile edindiği tecrübeler sonucunda oluşan uygulamaların tümü halk veterinerliği olarak adlandırılabilir.

Muş'ta tespit edilen sağaltma yöntemlerine bakıldığında akılcı, büyüklük ve akılcı ile büyüklük yöntemlerinin bir arada olduğu görülmektedir. Bu tedavi yöntemlerinde bitkisel ve hayvansal ilaçlar, doğal veya yapay madeni ürünler ile çamaşır suyu, yanmış yağ, gres yağı gibi yeni ürünler geleneksel tedavi yöntemlerinde kullanılmaktadır. Kimi hastalıklarda ise herhangi bir tedaviye başvurulmaz doğrudan hayvanı kesme yoluna başvurulur.

Çalışmamız yüzyılların hatta bin yılların birikimi ile oluşmuş olan halk veterinerliği uygulamalarının günümüzdeki şekillerini tespit etmeye yönelik olacaktır. Halkın hayvan hastalıklarına karşı geliştirdiği tedavi yöntemleri incelenecek ve unutulmaya yüz tutmuş hayvan hastalıklarının adları ve tedavileri ile ilgili oluşan geleneksel uygulamalar halk bilimi açısından değerlendirilmeye çalışılacaktır. Çalışmada alan araştırması sonucunda elde edilen yöntemler uygulamaları tamamen geleneksel olarak usta-çırak ilişkisi bağlamında öğrenen kaynak kişiler esas alınmıştır. Veteriner hekimliği mesleğini icra eden veteriner hekimlerin bilgisine ise başvurulmamıştır.

2. HASTALIKLAR VE ÇEŞİTLİ TEDAVİ YÖNTEMLERİ

Yapılan alan araştırmalarında farklı hastalıkların tedavilerine yönelik ellinin üzerinde sağaltma şekli tespit edilmiştir. Ancak çalışmanın kapsamı düşünülerek sadece on hastalığın sağaltma yöntemleri üzerinde durulmuştur. Kaynak kişiler seçilirken Muş'un farklı yörelerinden olmalarına dikkat edildi. Bunun sonucunda aynı hastalığın farklı yörelerde farklı tedavi yöntemlerinin uygulandığı bununla beraber farklı yöntemlerden de haberdar oldukları tespit edildi.

2.1. Şap (Tevek)

Muş ve çevresinde halk arasında tevek, tabak, tebek gibi isimler verilen şap hastalığıdır. Hastalığın kesin sebebi halk arasında bilinmemektedir. Bu konuda halk arasında yaygın olan iki görüş bulunmaktadır. Birinci görüşe göre domuzların çevreyi pislemiş olması ikincisi ise hayvanların ani ve çok korkması şap hastalığının oluşmasına yol açtığı inancı yaygındır. Hastalık başta ağız içi ve ayak bölgesinde görülür nadiren de olsa vücudun farklı bölgelerinde de görülür. Şap hastalığına yakalanan hayvanda ağızdaki yaralardan dolayı ağız sürekli köpürür ve yemini yiyemez hale gelir. Ayaklarda oluşan yaralardan dolayı yürüyemez duruma gelir. Erken müdahale edilmezse hastalık ölümle sonuçlanabilmektedir (K1; K3; K7).

Bu hastalığın tedavisinde yapılan uygulamaların tamamı geleneksel yöntemlerle yapılmaktadır. Tedavi yöntemleri arasında geleneksel uygulamaların yanında halkın hayatına farklı dönemlerde giren ürünler de tedavi yöntem ve araçları arasına eklendiği görülmüştür. Yoğurt, tuz, çökelek, ayran gibi gıdaların yanında çamaşır suyu, soda, gres yağı, yanmış motor yağı, katran gibi ürünler de tedavide kullanılmaktadır.

Hastalığın olduğu ağız ve ayak bölgelerine farklı tedavi yöntemleri uygulanmaktadır. Her iki bölgede de yapılan uygulamaların günde en az iki ve iyileşene kadar devam ettiği şeklindedir (K4).

Ağız bölgesi yaraları için yaralar ve etrafları bol suyla ve iyice yıkandıktan sonra domates doğranıp bol tuzla karıştırıldıktan sonra ağzın çevresi ve yaralara doğrudan sürülür. Bu yöntem günde en az iki kez uygulanır (Cengiz, 2017: 7). Ağızdaki yaraların dışında tahrişin önüne geçmek için soda veya votkayla yaralar temizlenir. Bu işlemden sonra yoğurt ve çökeleğe tuz ekleyerek günde iki veya üç defa sürülmesi gerekir (K3;) Diğer bir yöntem ise günde birkaç kez çamaşır suyuyla yıkanması şeklindedir (K2).

Ayaklarda oluşan yaralar için tuzlu hazırlanır ve tek tek suya batırılıp bir süre bekletilir (K1). Tamamen çamur olan bir bölgede çamurun içinde yürümesi sağlanır (K3). Ayaklar çamaşır suyuyla yıkandıktan sonra yaraların üstü tıraş edilir (K2). Sayılan yöntemlerin dışında gres yağı, yanmış yağ, gaz yağı veya normal yağ sürülür.

Hastalanan hayvanların barındığı ahırlar kireçle arınık edilmeye çalışılır. Bu şekilde diğer hayvanlar hastalıktan kurtarılmaya çalışılır. Hastalanan hayvanın ağzının incinmemesi için yumuşak otlarla beslemeye çalışılır.

2.2. Kurtlanma

Muş çevresinde "kurmi" de denilmektedir. Koyunların kuyruk kısımlarında aşırı sıcaklardan kaynaklanmaktadır. Büyük veya küçükbaş hayvanların tamamında deri yaralanmalarında iyileşme geciktikçe yaraların çevresi kurtlanır(K6). Burun veya deri kurtlanması hayvana bir zararı yoktur. Onun için fazla müdahale edilmez (K4).

Kurtlanan bölge mümkün olduğunca yıkanır. Bir kimyasal olan "şeva heşin" ya da "şeva sipî" [Yeşil gece-beyaz gece] denilen bakır sülfat yaraya sürülerek kuruması sağlanır. İyileşene kadar günde birkaç kez tekrar edilir (K5).

2.3. Sersemleşme

Çevrede "gêj" denilen bu hastalık koyunlarda görülmektedir. Mide ve bağırsaklarda bulunan kurtlar hastalığa yol açtığı bilinmektedir. Bu hastalığın beli bir dönemi yoktur. Yılın her döneminde görülebilmektedir.

Yaygın olan tedavi yöntemi kan akıtmadır. Gözün altında yer alan damardan kirli kan akıtılır. Ayrıca mümkün olduğunca temiz su içirmeye çalışılır(K4).

Varto çevresinde bu hastalık hayvanda fark edildiği anda kesilir. İç hastalıklara karşı bir tedavi yöntemine sahip olmadıkları için bu yola başvurulur (K5; K3).

2.4. Çiçek

Halk arasında “Haphur, heb, hebik” olarak bilinmektedir. Küçükbaş hayvanlarda görülen bir hastalıktır. Kol ve ayakların vücutla birleştiği bölgeler, koyunların kuyruk altı ve memelerde kırmızının tonlarında ve sivilceye benzeyen küçük şişikler hayvanın çiçek hastalığına yakalandığını göstermektedir. Hastalık daha sıcaklığın yüksek olduğu yaz aylarında görülür. Hastalığın en büyük etkisi ise “beravêtin” denilen yavru düşürmeye yol açar. Bu da çiftçilerin ekonomik olarak zarara uğramalarına yol açmaktadır.

Bu hastalığın tedavisinde doğrudan bitkisel bir tedavi veya cerrahi bir müdahale yapılmamaktadır. Hacca gidenler tarafından Suudi Arabistan’dan getirilen ve üzerinde ayetlerin yer aldığı “çiçek taşı” denilen bir tas ile tedavi edilmeye çalışılır. Bu tasın üzerine okunur. Tasla tedavi üç şekilde uygulanmaktadır. Birinci şekil çiçek hastalığına yakalanan hayvanların ahırına asılarak geçeceğine inanılır (K3; K4). Hayvanların su içtiği yerlere tas bırakılırsa tasın etkisiyle çiçek hastalığının geçeceğine inanılıyor(K4). Yoğurt ve tuz karıştırılarak göze sürülür.

2.5. Göze Perde İnmesi

Halk arasında “ewr” da denilmektedir. Gözüne perde inen hayvan başlarda görmede zorlanır perdenin gözün tamamını kaplaması sonucu bir süre sonra tamamen görme yetisini kaybeder. İlkbahar ve sonbahar mevsimlerinde sıkça görülür.

Birkaç şekilde tedavi uygulanmaktadır. Birinci yöntem halk arasında yaygın olan görüşe göre deniz görmüş birinin tükürüğünün perde inen göze sürülmesi ile geçeceğine inanılır (K1). Yine deniz görmüş birinin sabah aç karınla hayvanın gözüne tükürüğünü sürmesi şeklindedir (K1; K3;K6). Diğer yöntemler ise doğrudan müdahaleye yöneliktir. Birinci yöntemde göre bir kirpinin safra kesesinin suyuna şeker karıştırılarak bir süre bekletilir (K4). Diğer bir yöntem ise porselen bir fincanın iyice dövülerek toz haline getirilir. Toz haline getirildikten gözün içine bırakılır. Böylece toz parçacıklarının perdeyi yırtmasıyla iyileşir (K3).

2.6. Şişme

Halk arasında “perçifandin” olarak adlandırılır. İlkbahar ile yaz aylarında yedikleri taze otlardan veya aşırı yonca yemeleri sonucunda hayvanlar aşırı şişmeleridir. Taze yonca [henüz bir karış boyunda iken] yenildiğinde hayvanda bir gaza sebep olur kesinlikle kurtuluşu yoktur (K4). Ayrıca kümes hayvanlarının dışkılarını da yeseler şişmelere yol açmaktadır (K7). Şişkinlik indirilmezse hayvanın ölümüne yol açabilir.

Şişliği indirmek için çok farklı yöntemler uygulanmaktadır. Şişen hayvanın boğazı tahriş edilmeyecek şekilde ağızdan mideye yetişecek kadar uzun bir hortum sokulur ve gazı çıkarılır(K6). Söğüt ağacından bir gem yardımıyla hayvanın geviş getirmesi sağlanır. Bu yöntem hayvanın rahatlamasına yardımcı olur (K3). Yaş hamur mayası, kaynar su ve zeytinyağı iyice karıştırıldıktan sonra hayvana içirilir. Bu yöntemi uygulayanlar şişen hayvana hiçbir şekilde belli bir süre geçmeden su içirmemelidir (K7). Diğer bir yöntem ise uzun süre hayvanı koşuşturarak rahatlamasını sağlamaktır. Koşunun sonunda şişen bölgeye mümkün olduğunca bol su dökmek (K6). Küçükbaş hayvanlarda şişme çoğunlukla yoncanın fazla yenilmesi sonunda oluşur. Şişliğin giderilmesinde fare yuvasından alınan toprak, suyla karıştırıldıktan sonra içirilir. Bunun sonucunda iyileşeceğine inanılır (K1).

2.7. Meme Çatlağı ile Meme İltihabı

Meme çatlağı ve meme iltihabı farklı rahatsızlıklardır. Meme çatlağı yaz aylarında ani soğumalardan dolayı çatlamasıdır(K4). Meme iltihabı ise ilkbaharda özellikle büyükbaş hayvanların memelerinde oluşur(K2). Bu iltihap meme uçlarının tıkanmasına yol açabilir. Müdahale edilmezse iltihap süte karışabilir bu da insan sağlığına zarar verebilir.

Meme iltihabı sonucu meme uçlarının tıkanması direkt müdahale edilir. Meme uçları ahşap veya demirden yapılmış ince bir cisimle açılır (K4). Aynı cisimle iltihaplı bölgelerde delik açılır ve iltihabın dışarı akıtılması sağlanır(K6). Meme çatlaklarında birkaç yöntem uygulanır. Birincisi bildircinin yuvasından alınan toprak çamur haline getirilerek çatlaklara sürülür (K1). Hayvanın kendi sütü sürülerek iyileşeceğine inanılır (K6). Zeytinyağı da uygulanan başka bir yöntemdir (K7). Ayrıca yanmış motor yağı ve vazelin de çatlaklarda kullanılmaktadır (K3). Kuyruk yağı veya tereyağı sürülür, bu işlem bir süre devam ettirilir kısa süre sonra çatlaklar geçer.

2.8. İshal

Büyükbaş ve küçükbaş hayvanlarda bazı taze otlar ishale sebep olmaktadır. Oğlak, kuzu ve buzağılarda ise aşırı süt içmekten oluşur.

İshal olan hayvana yoğurt ve çay karıştırılarak yedirilir (K2). Kahve ve kaynamış pirinç suyu içirilir. Kış aylarında ise kar yedirilir (K3). Mısır unu ile su karıştırılarak biraz katılaştırılarak içirilir veya kuru çay yedirilir. Çok kısa süre sonra ishal geçer (K4).

2.9. Boynuz Kırıklıkları

Büyük veya küçükbaş hayvanların dış etkenler sonucu boynuzları kırılmaktadır. Kırılmalar ya aralarındaki dövüşlerden ya da düşmeler sonucu kırıklar meydana gelmektedir. Bazı küçükbaş hayvanlarda boynuzların dengesiz (sağlı-sollu) bir şekilde uzaması sonucu sahipleri tarafından testere yardımıyla kesilir. Bu durumda da kaza kırıkları gibi müdahalede bulunulur.

Kırık olan boynuz bezle bağlandıktan sonra katran sürülür (K1). Kumaş külü ve tuz iyice karıştırıldıktan sonra kanamalı olan boynuzla sürülür. Bu işlem kanamayı durdurduğu gibi yarayı da temizler (K1). Büyük baş hayvanların boynuzları fazlasıyla hem keskin hem de uzamışsa ve bunun zarar verebileceğini düşünülürse onları düşürme yoluna gidilir. Bu şekilde olan boynuzlara iyice kaynatılmış olan şeker pancarı her iki boynuzun ucuna geçirilir. Pancarlar üç gün kaldıktan sonra çıkarılır. Bir süre sonra her iki boynuzda düşer (K3). Keçi kılı iyice yakılır kül haline getirildikten sonra tuzla karıştırılır ve kırılan boynuzun yerine sürülür. Bir bezle iyice sarılır birkaç gün sonra iyileşir (K4).

Büyükbaş hayvanların boynuzlarının çıkması istenmiyorsa buzağılar iki ayı geçmeden boynuzları kesilir ve boynuz yerleri dağlanır. Bu şekilde çıkmaları engellenir (K2).

2.10. Kene

Halk “kırni” veya “kijni” gibi adlar vermektedir. Yaz aylarında hayvanların tüysüz veya az tüylü bölgelerine yapışan ve hayvan kanı ile beslenen hayvanlardır. Hayvanın kanını emme süresine göre boyutu değişmektedir (K3). Ancak küçükbaş hayvanlara bulaşan bir çeşit küçük kene kısa sürede hızla ürer ve hayvanın hızlıca zayıflamasına yol açar (K6).

Çok büyüyen keneler zararlı oldukları bilinmesine rağmen elle çıkarılır (K1; K6). Kükürt ya da odun külü hayvanın derisinin tamamına sürülür (K5). Benzer şekilde mazot hayvanın vücuduna dökerek kenelerin düşmesi sağlanır(K3).

Kenelerin diğer hayvanlara bulaşmasının önüne geçmek veya ahırlara girmesini engellemek amacıyla ahırların duvarları kireçle badana yapılır(K3).

SONUÇ

Bir bütün olarak hastalıkların teşhisi, tedavisi ve koruma yöntemlerine bakıldığında geleneksel yöntemlerin yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Geleneksel yöntemlerle modern veterinerliğin imkânlarından da yararlandığı tespit edilmiştir.

Hastalıklar karşısında uygulanan tedavilerde köyden köye farklılık gösterdiği görülmektedir. Küçükbaş ve büyükbaş hayvanlarda uygulanan tedavi yöntemlerinde benzerlikler görülmektedir. Günlük hayatta işlerin çoğunun artık modern araçlarla yapılıyor olması at ve eşek gibi tek tırnaklılara olan ihtiyaç azaldığından tedavi yöntemlerinin çok olmadığı, önemsenmediği veya unutulduğu anlaşılmaktadır.

Veteriner hekimlere başvurunun yeterince olmaması bir sebebi ekonomik durum ile ilgili olduğu görülmüştür. Kimi hayvan sahipleri ise tecrübeye daha fazla önem verdiklerini dolayısıyla halk veterinerini tercih ettikleri tespit edilmiştir. Yine bazı hayvan sahipleri ise hastalığın çeşidine göre halk veterineri ile veteriner hekim arasında tercihte bulunduğu görülmüştür.

Kırık-çıkıklar konusunda hayvan yetiştiricilerinin neredeyse tamamı bir kemiği kırılan veya çıkan hayvanlarını “Kırıkçı-çıkıkçı” olarak tabir edilen kişilerin yanına götürdüğü ve bunlara olan güvenin çok yüksek olduğu tespit edilmiştir. Bunu çoğu zaman tecrübelerinden örnekler vermişlerdir.

Hayvanın doğurma sırasında ihtiyaç duyduğu destek yine büyük oranda hayvan sahipleri veya çevrede ün yapmış halk veterinerlerine başvurduğu görülmüştür. Bu tercih, hekimin çoğu zaman ücret almaması bunu “Allah için yaptım.” demesi veteriner hekimin tercih edilmemesinin önüne geçmektedir.

Muş ve çevresinde hayvancılığın birinci derecede geçim kaynağı olması aynı zamanda hayvan sayısı bakımından Türkiye'nin ilk sıralarında yer alması veteriner hekimleri için önemli bir coğrafya haline getiriyor. Ancak alışkanlıklar, ekonomik zorunluluklar, aile tecrübeleri vb. geleneksel veterinerlik uygulamalarının devam etmesinde önemli unsurlardır. Dolayısıyla veteriner hekimliği alanındaki teknolojik gelişmelere rağmen halk veterinerliği Muş ve çevresinde çok yaygın olarak varlığını devam ettirmektedir.

KAYNAKÇA

1.Yazılı Kaynaklar

AÇA, Mustafa, “Halk Veterinerliği”, **Halk Bilimi El Kitabı**, Motif Vakfı yayınları, İstanbul, 2017.

ARSLAN, Erden Sedat, **Ege Bölgesi Folklorunda Veteriner Hekimliği ve Hayvancılık Üzerine Araştırmalar**, Ankara Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1998.

BORATAV, Pertev Naili, **100 Soruda Türk Folkloru**, Bilgesu yayınları, Ankara, 2013.

CENGİZ, Habip, **Muş Yöresinde Hayvan Hastalıkları ve Geleneksel Tedavi Yöntemleri**, Muş Alparslan Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Lisans Bitirme Tezi, 2017.

ÇOLAK, Faruk, **Yazılı ve Sözlü Belgeler Işığında Niğde Halk Hekimliği**, Kömen yayınları, Konya, 2015.

ÖNCÜL, Kürşat, “Kars Örneğinde Halk Hekimliğinin Arkaik Unsurları”, **International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, V 8/1 Winter 2013.

YÜKSEL, Erhan, **Aşağı Fırat Havzasında Veteriner Hekimliği Folkloru Üzerine Araştırmalar**, Fırat Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Dr. Tezi, Elazığ, 2012.

2.Sözlü Kaynaklar

K1: S. D. 84, Mollakent/Bulanık-Muş, 10.09.2017.

K2: Şevket Güneş, 57, Cankurtaran köyü/Bulanık-Muş, 28.12.2017.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

K3: Yusuf Talay, Y. 68, Ardong (Konakdüzü Köyü)/Korkut-Muş, 18.03.2018.

K4: Faik Kayan, Y.68, Anzar, Merkez-Muş, 22.03.2018.

K5: V.T., 55, Dadina, Varto-Muş, 20.01.2018.

K6: Mehmet Ali Sayılğan, 64, Sungu, Muş, 10.01.2018.

K7: Abdulkerim Tanış, 92, Özdilek-Muş, 07.08.2017.

MUŞ'TA SENAYELEŞME SAHESİNDEKİ POTENSİYAL

Sedaket EHMEDOVA *

ÖZET

Muş iktisadiyyatında senaye zayıf inkişaf etse de, son illerde inkişaf elde etmek için tedbirler heyata geçirilmektedir. Tebii ki, bu, her şeyden evvel Muşta mezoiktisadi ehemmiyyetin yükseldilmesine hizmet etmekle, hammal-emal-istehsal helkesinin kırılmazlığına teminat verir.

Keyd edek ki, Muş rayonu coğrafi ehemmiyyetine göre hem de Akrar Senaye Kompleksinin teşkili istikametinde addımlar atabilir. Artık bunun neticeleri özünü göstermektedir. Beke ki, Muşta Süt Fabriki, Şeker Fabriki ile yem fabriki, biyan kökü çiharma ve işleme fabriklerini keyd edebilir. Heç şübhesiz, gelecekte mövcud potensial Muş iktisadiyyatına hareketverici tesirlerini gösterecektir.

Muş rayonuna yahın ve karşılıklı sosyal-iktisadi semereli olacak mesele kimi Nahçıvan Muhtar Respublikası ile Türkiye Cumhuriyyeti arasında teşkil edilecek Hüsusi İktisadi Zonaların büyük ehemmiyeti olacaktır. Bu, iki öлке mehsullarının karşılıklı olarak müvafik bazarlara serbest dahil olmasını hem stimullaşdıracak, hem de tebii ki, ticaret dövrüyyesinin hecminin artırılmasına zemin yaradacak. Tebii ki, Muş rayonu da sözügeden tedbirlerin düzgün icrasının yaradacağı perspektivlerden istifade edebilir. Burada tetbik edilecek vergi güzıştleri ve diğeri imtiyazlar iktisadi potensiala tekan verecek.

Muşta zeruri infrastruktur potensialının yaradılması öz iktisadi ehemmiyeti ile seçilmektedir. Bu sahedeki teşkilatlanmaya dikket ederken 1955-ci ilde işe salınan demir yolunu keyd etmek yerine düşer. Bu, Muşun nekliyyat sektorunda önem kazanmıştır. Diğeri terefdən, behş edilen potensial son illerde İran İslam Respublikası ile karşılıklı ticaret münasibetlerinin inkişaf etmesine sebep olmuştur. Neticede ise, Muşla yanaşı hem de, Bitlis ve Van rayonlarının sosyal-iktisadi inkişafında teminatlar elde edilmiştir. Demek olar ki, bu erazide demir yolu nekliyyatından çoh semereli istifade edilir. Hüsusiyle, onu göstermek olar ki, Elazığ-Bingöl bölgelerinden gelen demir yolunun Muş rayonuna çatması ile Bitlis rayonu Van rayonuna ve İran İslam Respublikasına elakelendirilmiş olur. Elave olarak, Malatya-Elazığ-Bingöl rayonlarından gelen avtomobil yolu da öz iktisadi faydalılığı ile seçilmektedir. Beke ki, hemin yol mehz Muş rayonundan geçmekle, Bitlis ve Van rayonlarına çatmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Akrar Senaye, Şeker Fabrikası, Nekliyyat Sektoru.

Muş Türkiye Cumhuriyyeti'nin Şerki Anadolu bölgesinde yer alarak, Iğdır ve Ağrı rayonlarının erazisininen sonra Azerbaycan Respublikası'na ve hüsusiyle, onun ayrılmaz terkiş hissesi olan Nahçıvan Muhtar Respublikası'nın erazisine yahınlığı ile seçilmektedir. Türkiyenin 81 ilinden biri olan Muş'un erazisi 8,196 kv. Km, ehalişi ise tehminen 406,953 neferdir (4). Muş'un sosyal-iktisadi inkişafına dikket ederken aydın olur ki:

- ümumilikde, Türkiye Cumhuriyyeti'nin makroiktisadi potensialının artırılmasında esasen kendi teserrüfatı mehsullarının istehsalı sahesinde ihtisaslaşmış;
- zeruri istehlak vasitelerinin ve mehsulların elde edilmesi meksedile davamlı karakter daşıyan ekinçilik fealiyyetine istikametlenmiş;
- erzak tehlikesizliyinin temin edilmesinde strateji ehemmiyete malik tenzimleme fealiyyeti sergilemektedir;
- akrar sektörde semereli meşğullük imkânlarına malik olmakla, emek ehtiyatlarından potensial istifadeye esaslanır;
- erazisinin ihtisaslaşmasına uygun olarak, mehsuldar küvvelerden istifadenin optimal şeraitine söykenir ve s.

* Doç. Dr., Bakü Devlet Üniversitesi, sedaket.ahmedova2016@mail.ru

Tedkikatlar neticesinde aydın olur ki, Muş rayonunda ümumi topraklarının demek olar ki, hamısı, hadı doğrusu, 98 faize yahını ekinçilik için semerelidir. Burada real iktisadi fealiyyetin esası kimi ifade edilen ekinçilikde üstünlük tahılın payına düşür. Gündelik telabat mehsullarının istehsal hecminin artırılmasında çok mühüm gösterici olan bu amil ümumilikde Türkiyenin regional siyasetinin semereliliğine de perspektiv tesirlerini göstermektedir. Araştırmalara esasen keyd ede bilerik ki, Muş'ta ekin saheleri ele de çok olmayıb, iklim şartları çok da elverişli deyil. Tebii ki, bu amil esas istehsal vasitesi olan toprakdan istifade imkânlarını mehdudlaşdırmak kenaetine gelmeye esas vermir. Bununla yanaşı, ekinçilik istehsalı ve mehsuldarlığı özünü göstermektedir. Ele buna göre de, Muş rayonunun tebii amillerle bağlı olan iktisadi göstericilerinde meyve ve terevez istehsalının zeif de olsa mövcudluğunu görmekteyiz. Hüsusen de, bu sahe üzre mehsullardan olan kovun, karpız, üzüm ve kelemen de az miktarda yetişmesine sebep olmuştur. Bunlarla yanaşı, Muşda kend teserrüfatı istehsalının, o cümleden, erzak ve bostan mehsullarının ardıcılığına bahdıkda esasen buğda ve arpanın, mekenin, nohudun, tütün ve şeker çuğundurunun olduğunu görmek olur.

Muş rayonunun coğrafi yerleşmesi de onun kend teserrüfatı sahesinde elverişli mövkeyinin olmasına imkânlar açmaktadır. Bele ki, bu rayon, şerkde Ağrı rayonunun Patnos ve Tutak, Bitlis rayonunun Ehlet ve Edilcavaz, şimalda Erzurum rayonunun Karayazı, Hınıs, Tekman, Karaçoban, kerbde Bingöl rayonunun Karlıova ve Solhan, cenubda ise Diyarbakır rayonunun Kulp, Siirt rayonunun Sason ve yine de Bitlis rayonunun Güroymak ve Mutki kesebeleri ile ehate edilmiştir. Bu ardıcılığa dikket ederken aydın olur ki, Muş'ta erazinin 40 faize yahını dağlık hisselerden ibaretdir. Bu ise, erazide kend teserrüfatının heyvandarlık sahesinde de öz ehemiyetliliyi ile ferklenir.

Heyvandarlık Muşda iktisadiyyatın ve bu sahedeki fealiyyetin esasını teşkil etmektedir. Burada teserrüfat subyektlерinin, elece de akrar sektorda ehali meşğullüğünün büyük hissesi mehz ekinçiliyin ve eyni zamanda da heyvandarlığın inkişafı neticesinde temin edilmektedir. Heyvandarlığın mühtelif meksedlerinin ve inkişaf istikametlerinin müeyyen edilmesi bu sahelerdeki teserrüfatların da teşkilatlanmasına stimül vermiştir. Fealiyyetin semereli teşkili ve idare olunması meseleleri burada hem besleme yolu ile hem de otlaklarda sahlaniılan heyvandarlığın üstünlük teşkil etdiyini söylemeye esas verir. Hüsüsile, yağıntuların çok olduğu dövrlerde ot sahelерinin verimliliyinin artması heyvandarlık mehsullarının, o cümleden, et ve süd istehsalının hecminin artırılmasına sebep olur. Ümumilikde, Türkiyenin Şerki Anadolu, Karadeniz, Şimal-şerki Anadolu ve diger bölgelerde geniş yayılan bu fealiyyet növü besleme heyvandarlığına göre zeif olsa da mühüm teserrüfat ehemiyetine malikdir.

Muş bölgesinin iktisadiyyatında diger aparıcı sahelерinden olan senaye zeif inkişaf etse de, son illerde bu istikamette davamlı inkişaf elde etmek için mühüm tedbirler heyata keçirilmektedir. Tebii ki, bu, her şeyden evvel Muş rayonunda mezoiktisadi ehemiyetin yükseldilmesine hidmet etmekle, hammal-emal-istehsal helkesinin kırılmazlığına teminat vere biler. Bu menada erazide kend teserrüfatı mehsullarının istehsalının stimullaşdırılması dikket merkezinde sahlaniılmışdır. Keyd edek bele bir potensial müasir dövrun sosyal-iktisadi telebleri esasında:

- bazar münasibetleri esasında ve hüsusi mülkiyyete dayanan istehsal münasibetlerinin formalaşdırılması ile;
- esasen akrar sektorda küçük ve orta sahibkarlığın inkişaf etdirilmesi bahımından iktisadi idareetmenin teşekkülü ile;
- iktisadi rayonlaşmanın güclendirilmesi ve sosyal mükavimetin artırılması ile;
- yeni teşebbüslerin, kreativ yanaşma ve ideyaların ireli sürülmesinde, elece de mehsuldar neticelerin elde olunmasındaki çevikliyile;
- iktisadi ve sosyal infrastruktur, hemçinin müvafik teşkilatlanma tedbirlerinin işlek mehanizmler vasitesile heyata keçirilmesi ve s. daha da aktullaşmaktadır.

Bu menada keyd ede bilerik ki, Muş rayonu yerleşdiyi coğrafi ehemiyetine göre hem de Akrar Senaye Kompleksinin semereli teşkili ve idare olunması istikametinde ireliye doğru ketiyyetli addımlar ata biler. Artık bunun neticeleri de özünü göstermektedir. Bele ki, Muşda Süd Fabriki, Şeker Fabriki ile yem fabriki, biyan kökü çıharma ve işleme fabriklerini bu sahede hüsüsile keyd ede bilerik.

Heç şübhesiz ki, yahın gelecekte mövcud potensial Muş iktisadiyyatına hareketverici tesirlerini gösterecekdir.

Burdan görünür ki, Muş rayonunda:

- senayeleşme siyasetinden doğan tedbirlerin heyata keçirilmesine ciddi ehtiyac ve potensial vardır;
- iktisadi fealiyyetin semereli teşkili meksedile konşu ölkelerin yahın erazilerile iktisadi ve ticari elakelerin yaradılması, formalaşdırılması ve inkişafında sistemli layiheler gerçekleştirilmelidir;
- makroiktisadi tarazlığın teminatında iktisadi semereliliyin meksedyönlülüğünün temin edilmesi dikkette sahlanılmalıdır ve s.

Burada onu keyd etmek lazımdır ki, Muş rayonuna yahın ve karşılıklı sosial-iktisadi cehteden semereli olacak mesele kimi Nahçıvan Muhtar Respublikası ile Türkiye Cümhuriyyeti arasında teşkil edilecek Hüsusi İktisadi Zonaların büyük ehemmiyeti olacaktır. Bu, her iki öлке mehsullarının karşılıklı olarak müvafik bazarlara serbest dâhil olmasını hem stimullaşdıracak, hem de tebiî ki, ticaret dövriyesinin hecminin artırılmasına münbit zemin yaradacak. Söz yoh ki, burada Muş rayonu da sözügeden tedbirlerin düzgün icrasının yaradacağı perspektivlerden semereli istifade ede biler. Burada tetbik edilecek vergi güzêştləri ve diger imtiyazlar bölgede ciddi iktisadi potensialın formalaşmasına tekan verecek.

Artık keyd etdiyimiz kimi, Muşda zeruri infrastruktur potensialının yaradılması öz iktisadi ehemmiyeti ile seçilmekdedir. Bu sahedeki teşkilatlanmaya dikket ederken 1955-ci ilde işe salınan demir yolunu keyd etmek yerine düşer. Bu, Muş rayonunun neqliyyat sektorunda ve iktisadiyyatın mühtelif sferalarında elverişliliği ile önem kazanmışdır. Diger terefdən, behs edilen potensial son illerde İran İslam Respublikası ile karşılıklı ticaret münasibetlerinin daha da inkişaf etmesine sebep olmuşdur. Neticede ise, Muşla yanaşı hem de, Bitlis ve Van rayonlarının sosial-iktisadi inkişafında büyük teminatlar elde edilmişdir. Demek olar ki, bu erazide demir yolu neqliyyatından çoh semereli istifade edilir. Hüsusiyle, onu göstermek olar ki, Elazığ-Bingöl bölgelerinden gelen demir yolunun Muş rayonuna çatması ile Bitlis rayonu Van rayonuna ve İran İslam Respublikasına elakelendirilmiş olur. Elave olarak, Malatya-Elazığ-Bingöl rayonlarından gelen avtomobil yolu da öz iktisadi faydalılığı ile seçilmekdedir. Bele ki, hemin yol mehz Muş rayonundan keçmekle, Bitlis ve Van rayonlarına çatmaktadır. Tebiî ki, bütün bunlar rayonda:

- istehsal imkânlarının genişlenmesile;
- mehsul istehsalının fasilesizliyinin temin edilmesile;
- istehsaldan istehlaka keder olan elakenin teşekkülü ile;
- hem vaht, hem de keyfiyyet bahımından itkisiz proseslerin teşkili ile;
- mecmu olarak, milli iktisadi inkişafın temin edilmesi ile çoh ehemmiyetli olacak amillerdir.

İnsanla tebiet arasında karşılıklı tesir, insanın maddi nemetlere (erzak, geyim, menzil ve s.) yahşı yaşayış şeraitinde olan telebatını ödemek namine nemetler yaratmağa yöneldilmiş fealiyyet prosesi olan istehsal (3, s. 41) neqliyyat infrastrukturunun desteyi ile daha da potensiallı görünür. Fikirlerimizi ümumi olarak ifade etsek keyd ede bilerik ki, Muş rayonunda 280 km-lik dövlet yolu ve bu göstericiden bir keder artığı, yeni 300 km-lik rayon yolu feal istifade edilmekdedir. Yeni bu gösterici Muş rayonunun infrastruktur imkânlarının semereliliğini ve elçatanlığını bir daha ortaya koymaktadır.

Halkların milli-menevi deyerlerinin, tarihi keçmişinin, milli adet ve enenelerinin ve diger hüsusiyyetlerinin öyrenilmesi bahımından turizm sektorunun inkişafı ve gelirliyinin yükseldilmesi, hüsusen de, kend, yaşıl, tarihi, istirahat, medeni ve dini turizmin inkişafı bahımından Muş rayonunun mühüm potensiala malik olduğunu keyd ede bilerik. Elmi edebiyatlarda turizm anlayışının açıklamasına dikket edende görürük ki, bu, mehz istirahat növü olub, özünde etraf mühiti, bu ve ya diger regionun tebietini, halklarını, onların yaşayışını, milli hüsusiyyetlerini öyrenmek meksedile edilen, hemçinin idman ve biznesle elakedar olan seferleri eks etdirir (1, s. 45). Bu menada Muş rayonunun hem ümumi, hem de yuharıda sadalanan növler üzre turizm ehemmiyetini yüksek

kiymetlendirmek mümkündür. Erazide dini ocaklara ibadet, sitayiş ve diğer aid teyinatlı ziyaretleri özünde eks etdiren turizm növü (1, s. 60) bakımından dini turizmin sosyal-iktisadi mahiyetini hüsusi keyd etmek olar. Bu menada rayonda mövcud olan ve ümumilikde Türkiye Cumhuriyeti mikyasında mühüm iktisadi, siyasi ve ideoloji mahiyeti yüksek olmakla, strateji turizm ehemmiyetine malik olan mekânlar vardır. Bunlardan:

- Elaeddin Bey (Paşa) Mescidi: HVIII yüz illiyin evvellerinde şeherin valisi Elaeddin Bey terefindan ucaldırılmışdır. Mescidin ortasında büyük, yanlarında ise küçük kübbelerle örtülü ana mekân kvadrat formasındadır;
- Hacı Şeref Mescidi: Bir Selcuklu tikilisi olan Arslanlı Hanın içinde olan mescid. HVII yüzyıllıkde ucaldırılmışdır. Keyd edek ki, Mescide sonradan, yeni 1902-ci ilde minare elave edilmişdir.
- Ulu Cami: Elaeddin Bey ve Hacı Şeref mescidlerinin kerbinde yerleşmekle, Şeyh Mehemedi Meğribi terefinden tikdirildiğini keyd ede bilerik. Bu ziyaret mekânı, yüksek memarlık üslubunda olması ile hem de tarihi ehemmiyetine göre de önem kazanmaktadır. Bele ki, onun HIV yüzyılliyin ikinci yarısına dayanan tarihi vardır.

Bunlardan başka, Muş rayonunun Malazkird kesebesinin:

- Dolabaş kendinde aynı adlı koruk;
- Botan kendinde Bostankala koruğu;
- Aradere kendinde ise aynı adlı kend kebirstanlığını göstermek olar.

Burada dikketi çeken mühüm turistik mekânlardan biri kimi Muş Yağcılar (Evrân) koruğunu da keyd ede bilerik. Yağcılar koruğu, Muş rayonuna 24 km-lik mesafede yerleşir. Rayonun cenub-kerbinde, Muş-Elazığ yolu üzerinde, Murad Körpüsünden 1700 m aralıda cenuba ayrılan yolun 7-ci km-inde yerleşir. Bu tarihi mekân Yağcılar erazisi dâhilindedir.

Bütün bunlar Türkiye Cumhuriyeti'nin turizm sahesindeki gelecek perpektivlerinin artırılması istikametinde çoh mühüm hareketverici tesire malik ola bilecekdir. Bu dövlletin hökumeti terefinden 2023 hedeflerinin müeyyen edilmesi bir daha onun 81 rayonu üzre turizm potensialını daha da güclendirecek deye düşünürük. Nezerde tutulur ki, 2023-cü ile keder Türkiyede turistlerin sayı 50 milyona çatdırılsın. Bu menada keyd ede bilerik ki, Türkiye Cumhuriyeti'nin turizm sektorunda hele 1980-ci illerden sonra, hüsusiye 2634 sayılı Turizm Teşvik Kanununun da küvveye minmesi ile birlikde, ister turizm telebatı bakımından ve isterse de gelen turist sayı bakımından danılmaz bir artım baş vermişdir (2). Mehz bu dövrden başlayarak kardaş ölkenin turizm sektoru indi de dünyanın müasir çağırışları ile sesleşe bilecek seviyyede inkişaf etdirilmekdedir.

Son illerde Türkiyenin heyata keçirdiyi meksdeyönlü ve uzak geleceye istikametlenen tedbirler onun sosyal-iktisadi inkişafının, hüsusen de turizm sektorundaki perspektivlerinin meşdudaşdırılması istikametine maneelerin aradan kaldırılmasına münbit zemin yaratmış oldu. Çoh sevindiricidir ki, hazırda Türkiye Cumhuriyeti dünya üzre turist sayına göre 6-cı yerde teşekkül tapmaktadır. İnanırık ki, mövcud potensial ve gelecek perspektivle Türkiyenin hazırkı yerinin 1-e doğru irelilemesine münbit şerait yaradacaktır.

Muş rayonunun günümüzde sahib olduğu sosyal ve iktisadi ehemmiyetine onun metbeht medeniyyeti daha da zenginlik getirmekdedir. Burada ekinçiliyin mövcudluğu ve heyvandarlık üzre ihtisaslaşmanın getirdiyi üstünlükler onun metbehtinin zenginliyinde ve burada hazırlanan yemeklerin lezzetliyinde özünü göstermekdedir. Bu sebebden et, bölgede besleme heyvandarlığının inkişafında zeruri meksed olarak götürölmekdedir. Rayonun esas mehelli yemekleri bunlardır:

Muş küftesi (hefte direyi), pomidorlu kelem dolması, çorti, keşkek, cavbelek ve hersedir.

Keyd ede bilerik ki, Muşda tarihilikle müasirliyin vehdetinden ibaret, aynı zaman da gelecekle sesleşen halçaçılık, kilimçilik, keçeçilik, hesir hörmeçiliyi, corab hörmeçiliyi ve s. milli menevi deyerlerin en mühüm ünsürü olarak yaşadılmaktadır.

Belelikle, keyd edilenleri ümumileşdirerek bu kenaete gelirik ki, Muş rayonu Türkiye Cumhuriyeti dövlетinin müasir sosyal-iktisadi inkişafında mühüm yer tutmaktadır. Kend teserrüfatının davamlı inkişafı burada ictimai istehsalın yüksek seviyyeli inkişafını

stimullaşdırmaktadır. Bu ise, tebiî ki, Muş rayonunda teşkilatî iktisadî potensialın formalaşmasına imkânlar açacaktır.

KAYNAKÇA

BAĞIROV, M. S., “Turizm Statistikaşı”, **Ders Vesaiti**, Ecemi, Nahçıvan, 2016, s. 368.

BİNGÖL, Z. M., “Türkiye’nin Aralık Denizi Bölgesinde Turizmin İnkişafının Dövlet Tenzimlenmesi”, **Dissertasiya**, 2017-ci ilde müdafie edilib.

KASIMOV, C. Y., **İktisadî Terminologiya: Akrrar Sektor, Meşğulluk, Sosial Sfera**, Ecemi, Nahçıvan, 2017, s. 104.

<https://www.nufusu.com/il/mus-nufusu>

KALDOR KANUNLARI KAPSAMINDA TRB2 BÖLGESİNDE İSTİHDAM VE VERİMLİLİK İLİŞKİSİNE YÖNELİK BİR DEĞERLENDİRME

Seymur AĞAZADE*

ÖZET

Bu çalışmada istatistiki bölge birimleri sınıflandırmasına göre Van, Muş, Bitlis ve Hakkâri illerinin oluşturduğu TRB2 bölgesinde istihdam ve üretim ile sanayi sektöründe verimlilik göstergeleri incelenmiş ve bu bölgede Kaldor kanunlarının öngörüsüne ilişkin değerlendirmeler yapılmıştır. Kaldor kanunları ekonomik kalkınma sürecinde temelde imalat sanayi olmak üzere sanayi sektörünün gelişmesine özel bir önem atfetmekte ve ekonomik büyüme ya da refah artışını birbirleriyle bağlantılı önermelerle açıklanmaktadır. Çalışmada öncelikli olarak TRB2 bölgesinin sektörel yapısındaki değişim istihdam, GSYH ve sanayi sektöründe farklı verimlilik değişkenleri dikkate alınarak Türkiye geneli ile karşılaştırmalı bir şekilde incelenmiş ve ardından Kaldor kanunlarının büyümeyle ilişkin öngörülerinin geçerli olup olmadığı üzerinde durulmuştur. İnceleme sonuçları TRB2 bölgesinde işgücünün önemli bir bölümünün tarım sektöründe istihdam edildiğine, bu sektörde küçük aile işletmelerinin ve bunlarda istihdam edilen ücretsiz aile işçilerinin yaygınlığına ve bunlardan dolayı düşük emek verimliliğine işaret etmektedir. Bölge üretiminde ve istihdamında nispeten küçük bir paya sahip olan sanayi sektöründeki işletmelerin de çok büyük bir bölümünün mikro ve küçük ölçekli olması ölçek ekonomileri olarak ifade edilen maliyet avantajlarından yararlanmayı engellemektedir. Diğer yandan, işgücünün sektörler arası hareketliliğinde daha çok tarım sektöründen hizmet sektörüne yönelik bir değişimin olduğu anlaşılmaktadır. Bölgeye ait veriler Kaldor'un birinci kanununun öngördüğü şekilde sanayi sektörü üretim miktarı ile birlikte bölgesel üretimin de arttığını göstermektedir. Fakat özellikle sanayi işletmelerinin küçük ölçekli olması ve işgücünün beceri ve eğitimine ilişkin sorunların verimlilik artışı önündeki temel sorunlar olduğu düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kaldor Kanunları, İstihdam, Verimlilik, TRB2 Bölgesi

AN ASSESSMENT ON THE EMPLOYMENT PRODUCTIVITY RELATIONSHIP IN THE TRB2 REGION IN THE CONTEXT OF KALDOR'S LAWS

ABSTRACT

This study examines employment, production and industrial productivity in the TRB2 region which includes Van, Muş, Bitlis and Hakkari provinces according to the statistical regional units' classification and makes assessments on the validity of foresights of Kaldor's laws for this region. Kaldor's laws attribute special importance to the development of the industrial sector, especially to the manufacturing industry, in economic development process and explain economic growth and welfare increase by interrelated proposals. Taking into account employment, GDP and industrial productivity variables, in this study at first, changes in the sectoral structure of TRB2 region were examined in comparison with Turkey in general and then the validity of the predictions the Kaldor's laws were examined and evaluated. The results of the examination show that a significant portion of the labor force in the TRB2 region is employed in the agricultural sector and indicate to the prevalence of small family businesses and the widespread employment of unpaid family workers in this sector and therefore to the low labor productivity. Industrial sector has a relatively small share in the regional production and employment and a very high proportion of industrial firms are micro or small scale which prevents benefiting from cost advantages of scale economies. On the other hand, it is understood that the intersectoral mobility of labor is mainly from the agricultural sector to the service sector. The statistics for the region indicate that, as predict the first law of Kaldor, regional production is increasing with industrial production. However, it is considered that particularly the scale problems of industrial firms and the skill and training problems of labor force are the fundamental problems in productivity increase.

Keywords: Kaldor's Laws, Employment, Productivity, TRB2 Region.

GİRİŞ

TRB2 bölgesi istatistiki bölge birimleri sınıflamasında Türkiye'nin 26 bölgeden biridir. Van, Muş, Bitlis ve Hakkâri illerinden oluşmakta olup yaklaşık olarak 2 milyon nüfusa sahiptir. Bu çalışmada TRB2 bölgesinde istihdama, üretime ve sanayi sektöründe verimliliğe ilişkin göstergeler Türkiye ortalamaları ile karşılaştırmalı bir şekilde incelenerek bölgenin ekonomik durumuna ilişkin sonuçlar çıkarılmaya çalışılmış ve belirtilen göstergelerdeki değişimler Kaldor kanunları çerçevesinde ele alınmıştır. Bu amaçla hem istihdam ve üretime ilişkin sektörler bazında bölge verileri hem de sanayi sektöründe

* Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İİBF, İktisat, seymur.agazade@erdogan.edu.tr

verimliliğe ilişkin farklı göstergeler ayrıntılı olarak incelenmiş ve Kaldor kanunlarının öngörülerinin desteklenip desteklenmediği üzerinde durulmuştur.

Kaldor (1966, 1967) ölçek ekonomilerinin, üretim sürecinin ileriye ve geriye yönelik güçlü bağlantılarının, sektörler arası kaynak aktarımının önemli işleve sahip olduğu bir çerçevede ekonomik büyüme sürecini sanayi sektörünün büyümesi ile ilişkilendirmektedir. Pozitif ölçek ekonomilerinin özellikle imalat sanayide üretim artışı ile birlikte ortaya çıktığı ve bu nedenle verimlilik artışının güçlü şekilde sağlandığı varsayılmaktadır. İlave olarak, diğer sektörler nispeten sanayi sektöründe üretimin daha fazla ileri ve geriye yönelik bağlara sahip olmasından dolayı bu sektörde gerçekleşen üretim artışlarının ekonomiyi daha güçlü şekilde etkilediği düşünülmektedir. Sanayi sektörü aynı zamanda diğer sektörler için verimlilik artışı sağlayabilmektedir.

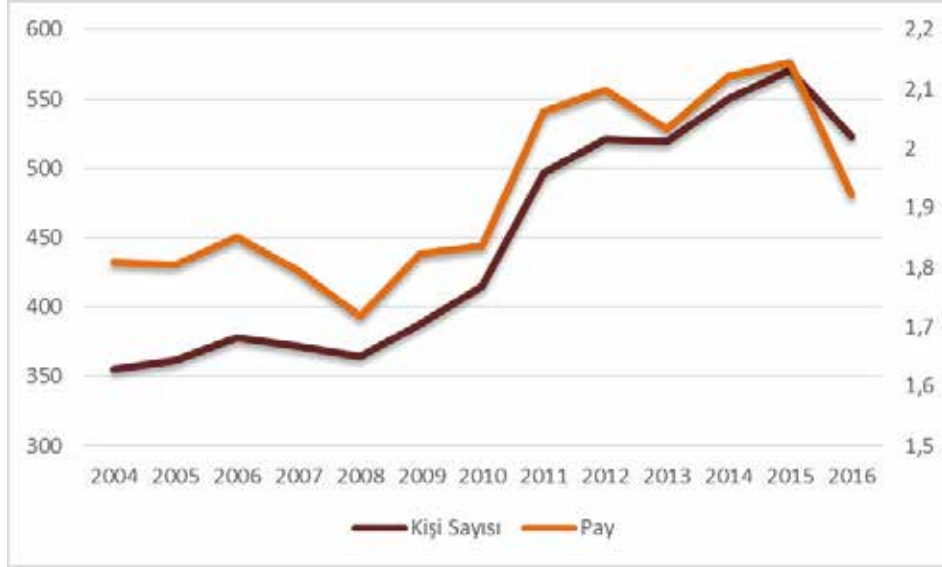
Yukarıda ifade edilen süreç Kaldor'un üç kanunu ile ifade edilmektedir. Bu kanunlardan ilkinde sanayi sektörünün büyümesi ile ekonominin büyümesi arasında pozitif bir ilişki öngörülmekte ve bu nedenle sanayi sektörü ekonomik büyümenin motoru olarak değerlendirilmektedir. Tedarik zinciri ve dağıtım ağları olmak üzere üretim sürecinin özellikle imalat sanayinde daha güçlü bağlantılara sahip olması bu düşüncenin temelini oluşturmaktadır. Ayrıca imalat sanayinin yatırım malları veya teknolojik ürün üretme kapasitesi de büyüme sürecinde önemli bir etken olarak dikkate alınmaktadır. Verdoorn kanunu olarak da bilinen Kaldor'un ikinci kanunu ise sanayi sektöründe verimlilik artışı ile sanayi sektörü büyüme oranını ilişkilendirmekte ve bu iki değişken arasında güçlü pozitif ilişki öngörmektedir. Birinci ve ikinci kanunda öngörülen sonuçlar, imalat sanayi büyümesinin neden olduğu statik ve dinamik pozitif ölçek ekonomilerinden kaynaklanmaktadır. Kaldor'un üçüncü kanunu ise imalat sanayi büyümesinin diğer sektörlerde de verimlilik artışına neden olacağını ileri sürmektedir. Sanayi ve diğer sektörlerde ortaya çıkan üretkenlik artışında sektörler arası kaynak aktarımı önemli bir işleve sahiptir. Büyüyen sanayi sektörü ve verimlilik artışı diğer sektörlerden sanayi sektörüne doğru emeğin ve diğer üretim faktörlerinin yeniden dağılımına neden olmaktadır. Dolayısıyla üçüncü kanun aynı zamanda sanayi sektöründeki üretim artışı ile birlikte istihdamın artacağını diğer sektörlerde ise bunun azalacağını ifade etmektedir (Tregenna, 2009: 435).

Bu çalışmaya ait bölümler şu şekilde düzenlenmiştir. İkinci bölümde TRB2 bölgesinin işgücü piyasası incelenmiştir. Burada bölgedeki toplam istihdamın, bunun sektörler için dağılımının ve işsizlik oranının yıllar itibarıyla nasıl değiştiği ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Ardından üçüncü bölümde TRB2 bölgesinde üretim ve bunun sektörler için dağılımının yıllar itibarıyla nasıl değiştiği incelenmiştir. Dördüncü bölümde ise sanayi sektöründe farklı verimlilik göstergelerinin incelenmesi ile bölgedeki durum değerlendirilmiştir. Çalışmada istihdama, üretime ve sanayi sektöründe verimliliğe ilişkin göstergelerin incelemesi Türkiye geneli ile karşılaştırmalı bir şekilde yapılmış ve bölge için Kaldor kanunlarının desteklenip desteklenmediği üzerinde durulmuştur. Beşinci bölümde Kaldor kanunlarının öngördüğü ilişkilerin TRB2 bölgesi için desteklenip desteklenmediğine yönelik korelasyon analizinin bulguları verilmiştir. Altıncı bölümde ise çalışma sonuçları sunulmuş ve değerlendirmeler yapılmıştır.

1. TRB2 BÖLGESİNDE İSTİHDAM

TRB2 bölgesinde 2004-2016 yıllarındaki istihdam miktarları ve bunların Türkiye'nin toplam istihdamındaki payları Grafik 1'de verilmiştir. Grafikten de görüldüğü gibi her iki gösterge artış trendine sahiptir. 2004 yılında TRB2 bölgesinde istihdam edilen kişi sayısı 355 bin kişi olmuştur. Özellikle 2000'li yılların sonlarından itibaren ise istihdam daha hızlı artmıştır. 2015 yılında bölgedeki istihdam 571 bin kişi düzeyinde gerçekleşmekle birlikte 2016 yılında bir miktar azalmıştır. TRB2 bölgesine ait istihdamın Türkiye'nin toplam

istihdamındaki payında da bir artış söz konusudur. Grafikten görüldüğü gibi bu oran 2004 yılında %1,81 olmuştur. Bu göstergenin 2015 yılına ait değeri ise %2,15 olmakla birlikte 2016 yılında önemli bir azalma yaşanmıştır. Grafikte verilen iki göstergedeki ve aynı dönemde Türkiye’de toplam istihdamındaki artış birlikte değerlendirildiğinde TRB2 bölgesinin yeni istihdam yaratma kapasitesinin Türkiye ortalamasından daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

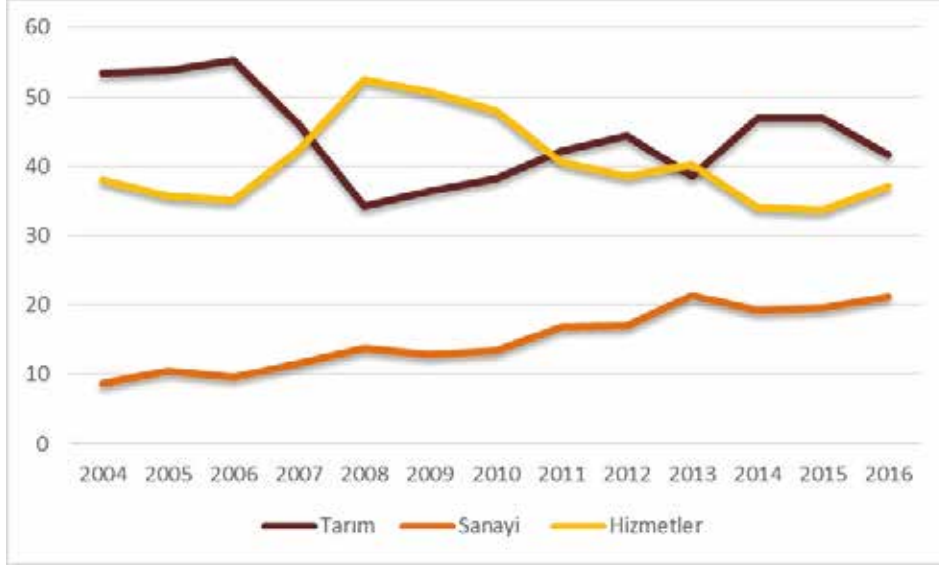
Grafik 1: TRB2 Bölgesinde İstihdam (sol eksen 1000 kişi) ve Bunun Toplam Türkiye İstihdamındaki Payı (sağ eksen %)

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri

İstihdam edilenlerin sektörlere göre dağılımı ekonomik ve toplumsal yapıya ve aynı zamanda gelişmişlik düzeyine ilişkin bilgi sağlayıcı nitelikte olabilir. TRB2 bölgesi istihdamının sektörlere göre dağılımı Grafik 2’de verilmiştir. Grafikten de görüldüğü gibi 2004 yılında bölge istihdamında tarım sektörünün payı %53,52’dir. Bu oran 2008 yılında ise %34,34 olmuştur. Daha sonraki yıllarda ise bu göstergede bir artış trendi olduğu görülmektedir. Bu artış trendinde aynı yıllarda tarım ürünlerinin fiyatlarında yaşanan artışın da etkisi olabileceği düşünülmektedir. 2016 yılı itibariyle TRB2 bölgesi istihdamında tarım sektörünün payı %41,68 olmuştur. Aynı yıla ait Türkiye geneli için bu istatistik ise %19,50’dir. Tarım sektöründe istihdam edilenlere ilişkin belirtilmesi gereken bir diğer husus ise ücretsiz aile işçilerinin tarım sektörü istihdamında hayli yüksek bir paya sahip olmalarıdır. Örneğin 2016 yılında TRB2 bölgesinde tarım sektöründe istihdam edilen 219 bin kişinin %65,75’i (144 bin kişi) ücretsiz aile işçilerinden oluşmuştur. Belirtilen istihdamın %31,05’i (68 bin kişi) kendi hesabına çalışan ya da işveren iken sadece %3,20’si (7 bin kişi) ücretli, maaşlı veya yevmiyeli çalışanlardan oluşmuştur. Bu yapı tarım sektöründe aşırı istihdamın varlığına ve bu sektörde ücretsiz aile işçisi şeklinde istihdam edilenlere ilişkin eğitim ve beceri sorunlarına işaret etmektedir. Diğer yandan tarımda kendi hesabına çalışanlar oranının yüksek olması da tarım sektöründe mevcut olan bir diğer sorunla; tarımsal arazilerin bölünmüş yapıda olması ve küçük aile işletmelerinin yaygınlığı ile ilişkilendirilebilir.

Grafik 2’den görüldüğü gibi hizmet sektörünün istihdamdaki payı tarım sektörü ile yakın değerlere sahiptir. 2004 yılında hizmet sektörünün payı %38,03 olmuştur. Hizmet sektörü payının 2007 ve 2008 yıllarında artmasına rağmen daha sonraki yıllarda bir azalma trendi olduğu görülmektedir. 2016 yılı itibariyle ise hizmet sektörünün TRB2 bölgesi istihdamındaki payı %37,09 olmuştur. Bu oranın 2016 yılı için Türkiye’ye ait değeri ise %53,73’tür. TRB2 bölgesinde hizmet sektöründe istihdam edilenlerin işteki durumlarına ve

cinsiyetlerine göre dağılımına bakıldığında ise ücretli, maaşlı veya yevmiyeli çalışanlar ile erkek çalışanların oranlarının hayli yüksek olduğu görülmektedir. Bu iki göstergenin 2016 yılına ait değerleri sırasıyla %80,93 ve %82,47'dir. Hizmet sektörünün payı 2004 yılı ile karşılaştırıldığında 2016 yılında bir miktar azalmış olsa dahi belirtilen yıllar arasında istihdamdaki artıştan dolayı TRB2 bölgesi hizmet sektöründe istihdam edilenlerin sayında artış olmuştur.

Grafik 2: TRB2 Bölgesinde İstihdamın Sektörlere Göre Dağılımı

Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri

Grafik 2’de tarım ve hizmet sektörlerinin istihdamdaki paylarına ait değerler incelendiğinde tüm yıllar için bu iki değişkendeki değişmelerin birbirileri ile ters yönde olduğu görülmektedir. Bu durum işgücünün sektörler arası geçişinin daha çok bu iki sektör arasında olduğuna işaret etmektedir.

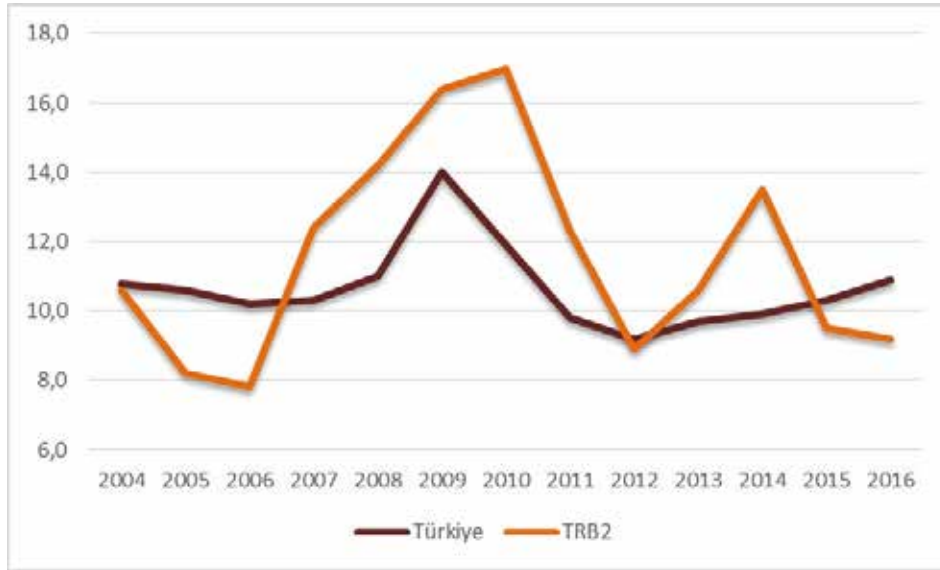
TRB2 bölgesi istihdamında sanayi sektörünün payı ise diğer iki sektöre nispeten önemli derecede düşük olmakla birlikte istikrarlı bir artış trendine sahiptir. Bu istatistik 2004 yılında %8,73 ve belirtilen dönemdeki artışın sonucunda 2016 yılında %21,22 olmuştur. Türkiye genelinde ise sanayi sektörünün payı 2016 yılında %26,77 olmuştur. TRB2 bölgesi sanayi sektöründe ücretli, maaşlı ve yevmiyeli çalışanlarla erkek çalışanların oranı hizmetler sektörüne göre daha yüksektir. Bu iki göstergenin 2016 yılına ait değeri %95’in üzerindedir.

Yukarıda ifade edildiği gibi TRB2 bölgesinde tarım sektöründe istihdam edilen erkek ve kadınların sayıları birbirine yakın değerlerdedir. Fakat hizmet ve sanayi sektörlerinde istihdam edilenlerin ağırlıklı olarak erkek çalışanlardan oluştuğu ve bu sektörlerde kadın istihdamının çok düşük düzeyde kaldığı görülmektedir. TRB2 bölgesinde istihdam edilenlerin cinsiyet ayrımına göre dağılımlarına bakıldığında örneğin 2016 yılında istihdamın %72,28’inin erkeklerden ve %27,92’sinin kadınlardan oluştuğu görülmektedir. Ayrıca önceki yıllara ait değerleri ile karşılaştırıldığında kadınların istihdamdaki payının bir artış trendine sahip olduğu da görülmektedir. İstihdamda hizmetler sektörünün payının ekonomik gelişme süreci ile birlikte artması, Türkiye genelinde de olduğu gibi kadınların işgücüne katılımında gözlemlenen artış ve TRB2 bölgesi hizmetler sektörü istihdamda kadınların %17,53 gibi düşük bir paya sahip olmaları dikkate alındığında kadın istihdamında gözlemlenen artışın devam edeceği düşünülmektedir.

Yukarıda ifade edilen istihdam verilerinde sanayi sektöründe artışın gözlemlenmesi ve tarım sektöründe bunun azalması Kaldor kanunlarının sektörler arası kaynak aktarımına ilişkin öngörülerini destekleyici niteliktedir. Fakat hizmet sektörü istihdamında da artış

yaşanmıştır. Bunun sebebi ise, DAKA'nın (Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı) TRB2 bölgesinin sanayi sektörüne ilişkin analizinde de belirtildiği gibi, bölge sanayisinin istihdam kapasitesinin düşük olması ve yeterince nitelikli olmayan nüfusun sanayi sektörüne nispeten hizmet sektöründe daha kolaylıkla iş bulabilmesi olabilir (DAKA, 2014b: 6).

İşsizlik oranı temel makroekonomik ve sosyal göstergelerden bir olduğundan dolayı bu göstergenin incelenmesi bölgenin sosyoekonomik durumunun anlaşılması açısından yararlı olabilir. Grafik 3'te TRB 2 bölgesi ile Türkiye geneli işsizlik oranları verilmiştir. Grafikten de görüldüğü üzere bölgede işsizlik oranı genellikle daha yüksek ve daha istikrarsız bir seyir izlemiştir. DAKA'nın istihdama ilişkin analiz raporunda da bölgede işsizlik oranının Türkiye ortalamasından fazla olduğu ve işsizlik sebepleri arasında kayıt dışı istihdam ve mevsimlik iş göçünün olduğu ifade edilmektedir (DAKA, 2014c: 40). Grafikte görüldüğü gibi küresel ekonomik krizin yaşandığı 2009 yılında Türkiye geneli ile karşılaştırıldığında TRB2 bölgesinde işsizlik oranı hayli yüksek olmuş, daha önce artmış ve daha geç azalmıştır. Bu durum TRB2 bölgesinde iş güvencesine ilişkin sorunlardan dolayı çalışanların işlerini daha kolaylıkla kaybedebilmelerinin ve daralma dönemlerinde bölgede faaliyet gösteren işletmelerin daha ciddi şekilde etkilenmelerinin bir sonucu olabilir. İşsizliğin kadınlar ve erkekler arasında farklılaşıp farklılaşmadığına bakıldığında ise erkeklerde işsizlik oranının kadınlara nispeten hayli yüksek olduğu görülmektedir. Bu durum bölgede işsizlik oranındaki dalgalanmanın da önemli ölçüde hizmet ve sanayi sektörlerinden kaynaklandığına işaret etmektedir.

Grafik 3: Türkiye genelinde ve TRB2 Bölgesinde İşsizlik Oranı

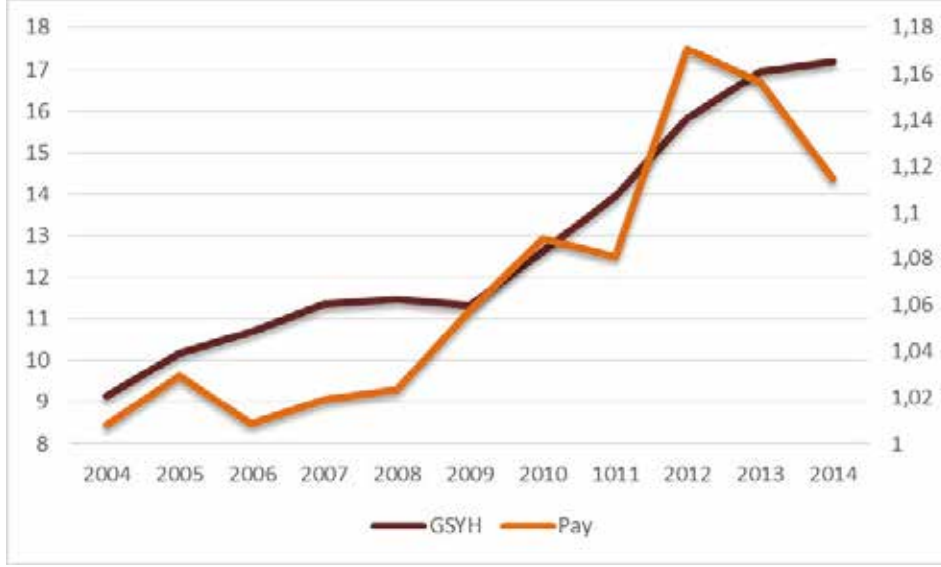
Kaynak: TÜİK İşgücü İstatistikleri

2. TRB2 BÖLGESİNDE ÜRETİM

Bu bölümde TRB2 bölgesinde üretim ve gelir düzeyi Türkiye geneli ile karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirilmiştir. Bununla birlikte üretim ve gelir düzeyine ilişkin veriler istihdam ile karşılaştırıldığında daha sınırlı bir dönem için mevcuttur. Grafik 4'te TRB2 bölgesine ait GSYH ve bunun Türkiye GSYH'si içindeki payının 2004-2014 yılları için seyri verilmiştir. Bunlardan ilki nominal artışları tam doğru şekilde elimine etmese de GSYH deflatörü ile reel değerlere çevrilmiştir. Grafikten de görüldüğü üzere bölgeye ait GSYH 2004-2014 yılları arasında yaklaşık olarak 9 milyar liradan 17 milyar liraya yükselmiştir. TRB2 bölgesinin GSYH'sinin Türkiye GSYH'si içindeki pay da belirtilen dönemde bir artış göstermiş olsa da yaklaşık olarak %1 düzeyindedir. Bu değişken en yüksek değerine 2012 yılında %1,17 ile ulaşmıştır. 2016 yılı verilerine göre TRB2 bölge nüfusu Türkiye nüfusunun

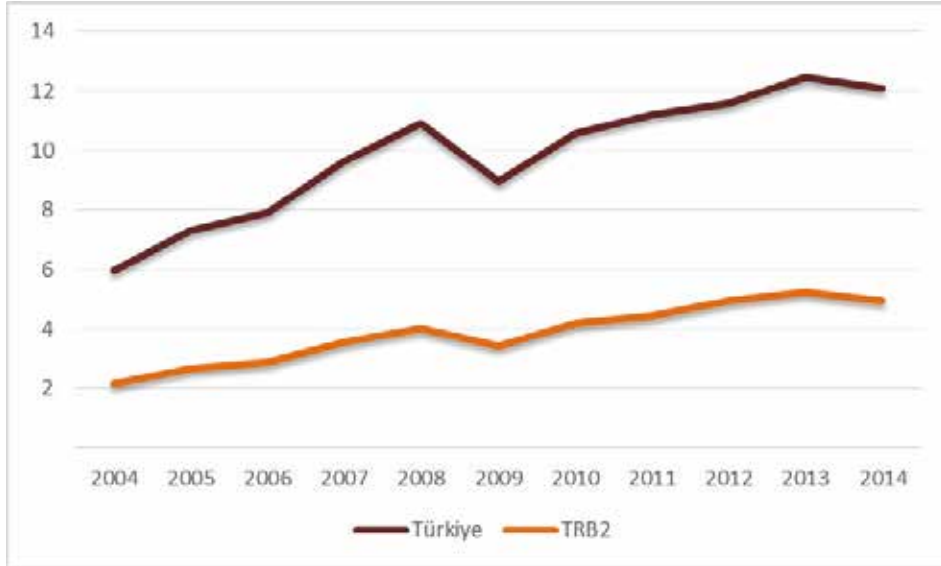
TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

yaklaşık olarak %2,65'ni oluşturmaktadır. Bölgenin Türkiye GSYH'sindeki ve nüfusundaki payına ait bu rakamlar gelir düzeyinin TRB2 bölgesinde Türkiye ortalaması ile karşılaştırıldığında önemli derecede düşük olduğuna işaret etmektedir. Fakat TRB2 bölgesi tüketim harcamalarına ilişkin fiyat düzeyi endeksleri bölge halkının satın alma gücünün 2008-2012 yıllarında ortalama olarak Türkiye'den sadece %2-3 düşük olduğu görülmektedir (DAKA, 2014a: 20). Diğer yandan Grafik 1'de görüldüğü gibi istihdamda TRB2 bölgesinin payı yaklaşık olarak %2 düzeyindeydi. Bölgenin Türkiye GSYH'sindeki ve istihdamındaki payına ait rakamlar emek verimliliğinin TRB2 bölgesinde düşük olduğunu göstermektedir.

Grafik 4: TRB2 Bölgesinin GSYH (2010=100 GSYH deflatörüne göre, sol eksen, milyar TL) ve bunun Türkiye GSYH'sindeki Payı (Sağ eksen, %)

Kaynak: TÜİK Bölgesel Hesaplar

Grafik 5: Kişi Başına GSYH (Bin ABD doları)

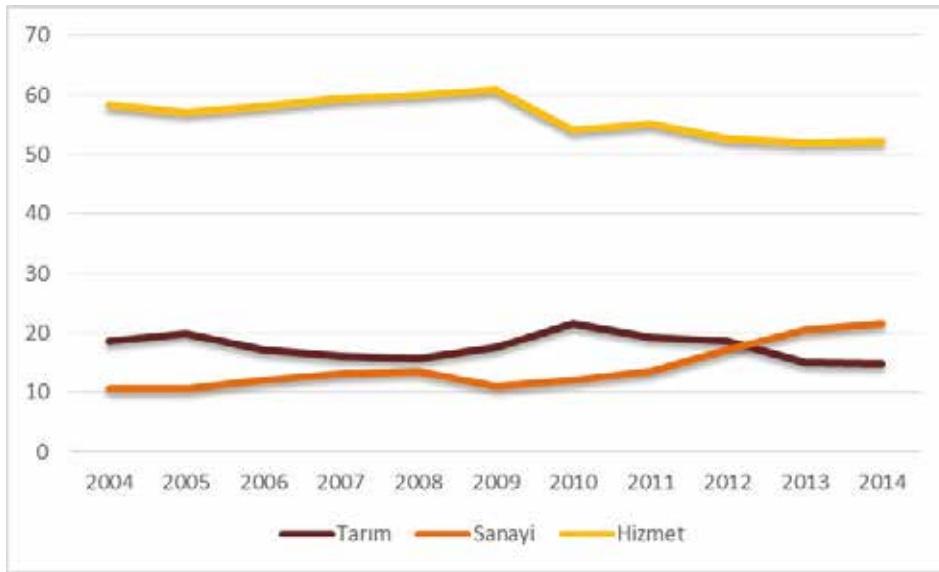
Kaynak: TÜİK Bölgesel Hesaplar

Grafik 5'de Türkiye genelinde ve TRB2 bölgesinde gelir düzeyi rakamlarının seyri verilmiştir. Bunun için kişi başına GSYH değerlerinin bölgesel düzeyde mevcut olduğu 2004-2014 yıllarına ait veriler kullanılmıştır. Görüldüğü gibi TRB2 bölgesinde gelir düzeyi Türkiye ortalamasına göre hayli düşüktür. Grafikte dikkati çeken bir diğer nokta ise Türkiye ve TRB2

bölgesine ait gelir düzeylerinin birbirine yaklaştığı aksine zamanla uzaklaştığıdır. Bilindiği gibi neoklasik büyüme modeli farklı gelir düzeyine sahip ülkeler veya bölgeler arasındaki gelir farklılığının zamanla azalacağını öngörmektedir. Fakat grafikteki eğrilerin seyirleri belirtilen dönemde yakınsama hipotezi olarak adlandırılan bu görüşü destekleyici nitelikte değildir.

İstihdamın yanı sıra GSYH'nin de sektörlere göre dağılımı ekonomik, toplumsal ve kurumsal yapının anlaşılması açısından yararlı olabilir. TRB2 bölgesi GSYH'sinin sektörlere göre dağılımı Grafik 6'da verilmiştir. Görüldüğü gibi tarım sektörünün TRB2 bölgesi GSYH'sindeki payı 2004 yılında %18,55 düzeyindedir. Bu göstergede kısmi artış ve azalışlar olsa da 2014 yılında %14,72 düzeyinde gerçekleşmiştir. Grafik 2'de ifade edildiği gibi aynı yıl bölgedeki istihdamın %46,91'i tarım sektöründedir. Bu durum diğer sektörlerle karşılaştırıldığında tarım sektöründe emek verimliliğinin önemli derecede düşük olduğuna işaret etmektedir. İlave olarak yaygın olan küçük aile işletmelerinde ücretsiz aile işçilerinin istihdamı ile karakterize edilebilen bir toplumsal yapıyı yansıtmaktadır.

Grafik 6: TRB2 Bölgesi GSYH'sinde Sektörlerin Payları (%)

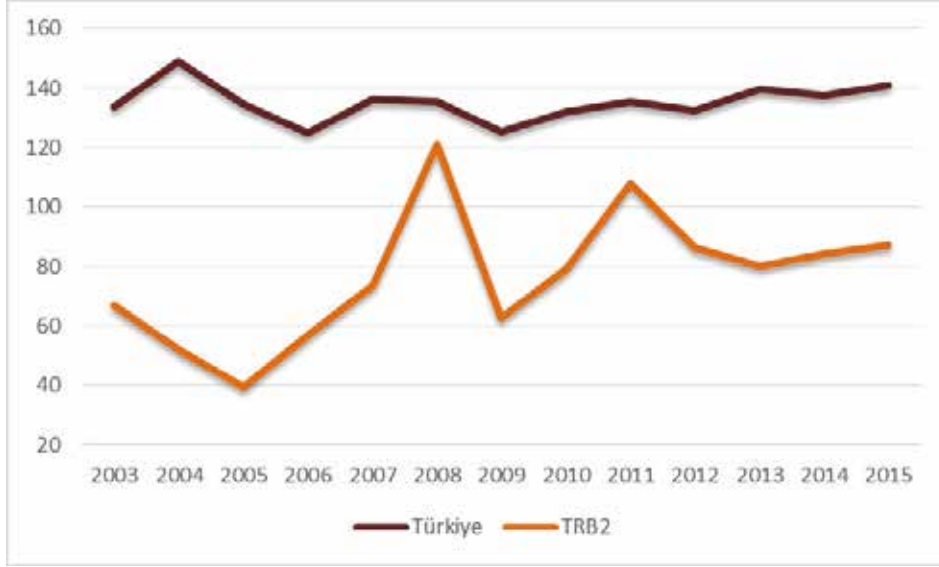
Kaynak: TÜİK Bölgesel Hesaplar

Sanayi sektörünün GSYH içindeki payına ait değer aynı sektörün istihdamdaki payının Grafik 2'deki seyirine benzerlik göstermektedir ve bir artış trendine sahiptir. 2014 yılında TRB2 bölgesinde sanayinin GSYH'deki payı %21,56 olmuştur. Fakat DAKA'nın bölge için ekonomik ve sosyal göstergelere ilişkin analiz raporunda ifade edildiği gibi sanayi sektöründeki işletmelerin %93'ü mikro ve küçük ölçekli işletmelerden ve %7'si orta ve büyük ölçekli işletmelerden oluşmaktadır (DAKA, 2014a: 22). Grafikten görüldüğü gibi hizmet sektörü TRB2 bölgesi GSYH'sinde en yüksek paya sahiptir. Bu oran 2010 yılından bir miktar azalmakla birlikte 2014 yılında %52,16 olarak gerçekleşmiştir.

3. SANAYİ SEKTÖRÜNDE VERİMLİLİK

Üretim ve istihdama ilişkin yukarıda ifade edilen TRB2 bölgesi verileri emek verimliliğine ilişkin kısmen bilgi sağlayıcı nitelikte olmakla birlikte burada sanayi sektöründe verimliliğe ilişkin üç farklı değişken incelenmiştir. Bunlar sanayi sektöründe çalışan kişi başına ciro, emek maliyeti başına ciro ve birim yatırım başına ciro değişkenleridir. Bunlardan ilkinde ait Türkiye ve TRB2 bölgesi değerleri Grafik 7'de verilmiştir. Grafikten de görüldüğü gibi TRB2 bölgesinde emek verimliliği Türkiye ortalamasından önemli derecede daha

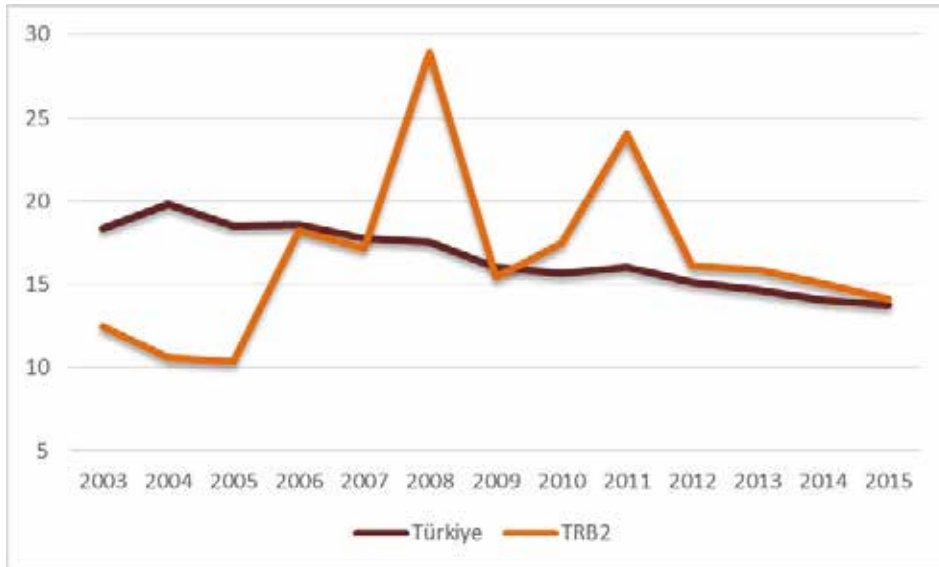
düşüktür. Fakat iki eğrinin eğiminden de anlaşıldığı üzere TRB2 bölgesinde emek verimliliğindeki artış daha yüksektir.

Grafik 7: Çalışan Kişi Başına Ciro (2005 fiyatlarıyla 1000 lira)

Kaynak: Verimlilik Genel Müdürlüğü Bölgesel Verimlilik İstatistikleri

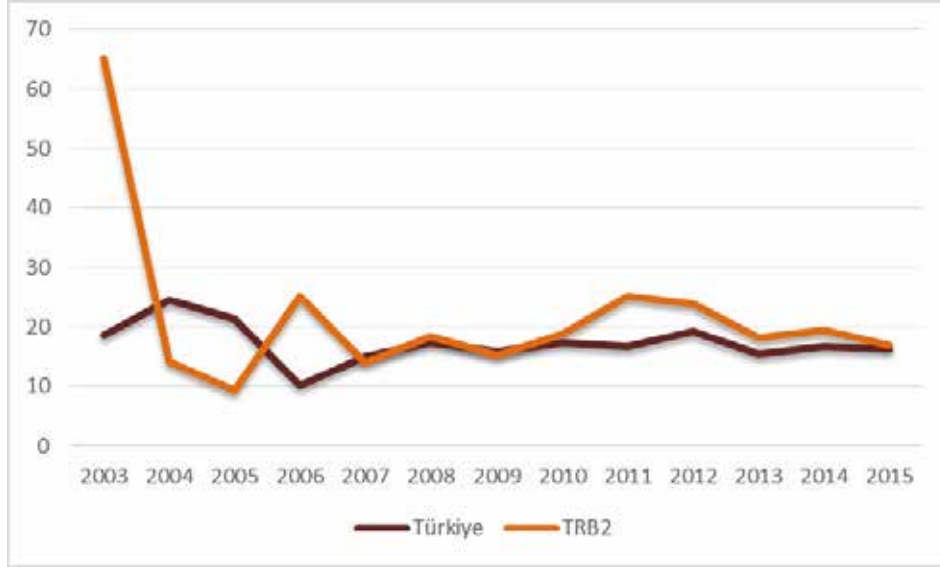
Grafik 8’de emek maliyeti başına ciro değerleri verilmiştir. Görüldüğü gibi TRB2 bölgesinde 2008 ve 2011 yıllarında bu verimlilik göstergesinde artışlar olmuştur. Grafik 7’de ifade edilen çalışan kişi başına ciro için de benzer bir durum söz konusudur. Belirtilen yıllarda istihdamda önemli bir azalmanın olmadığı dikkate alındığında bu artışların satışlardan kaynaklandığı düşünülmektedir. Bunun yanı sıra emek maliyeti başına ciro TRB2 bölge değerinin Türkiye ortalamasına yakınsama eğilimi gösterdiği görülmektedir. Yukarıda ifade edilen çalışan kişi başına ciro değerlerinin aksine Türkiye geneli ve TRB2 bölgesinin 2006 yılı sonrası dönemi için emek maliyeti başına ciro değerleri yıllar itibariyle bir azalma eğilimine sahiptir. Bu azalma, yıllar itibariyle çalışan başına emek maliyetinde görülen artışın ciroda ortaya çıkan artıştan daha yüksek oranda olduğuna işaret etmektedir. Grafik 7 ve 8’in karşılaştırması aynı zamanda TRB2 bölgesinde emek maliyetlerinin Türkiye ortalamasından daha düşük olduğunu da göstermektedir.

Grafik 8: Emek Maliyeti Başına Ciro

Kaynak: Verimlilik Genel Müdürlüğü Bölgesel Verimlilik İstatistikleri

Bir diğer verimlilik göstergesi olan yatırım başına ciro değerleri ise Grafik 9'da verilmiştir. Buna göre 2003 yılı hariç TRB2 bölgesine ait yatırım başına ciro değerleri genellikle daha yüksek olmakla birlikte Türkiye ortalamasına yakın olmuştur. Bu durum TRB2 bölgesinde yatırımların getiri oranlarının nispeten yüksek olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca bu verimlilik göstergelerinin belirtilen dönemde belirgin bir trende sahip olmadıkları da görülmektedir.

Grafik 9: Birim Yatırım Başına Ciro

Kaynak: Verimlilik Genel Müdürlüğü Bölgesel Verimlilik İstatistikleri

4. TRB2 BÖLGESİ İÇİN KALDOR KANUNLARININ GEÇERLİLİĞİNE YÖNELİK KORELASYON ANALİZİ

TRB2 bölgesi için mevcut veri setinin kısa olması Kaldor kanunlarının geçerli olmasını incelemeye yönelik daha gelişmiş yöntemlerin uygulamasına izin vermemekle birlikte ilgili değişkenler arasında korelasyonun analizi bu konuda belirli bir fikir sağlayıcı nitelikte olabilir. Daha önce ifade edildiği gibi Kaldor'un birinci kanununda sanayi sektörü büyümesi ile ekonominin büyümesi arasında pozitif bir ilişki öngörülmekte ve bu nedenle sanayi sektörü ekonomik büyümenin motoru olarak değerlendirilmektedir. TRB2 bölgesine ait sanayi sektörü GSYH ve toplam GSYH'sinin GSYH deflatörüne göre reel dönüşümü yapılmış değerleri arasında korelasyon katsayısı 0,9685 (t istatistiği 11,6628 ve olasılık değeri 0,0000) bulunmuştur. Bu bulgu iki değişken arasında güçlü pozitif korelasyon olduğuna ve Kaldor'un birinci kanununun geçerli olabileceğine işaret etmektedir.

Verdoorn kanunu olarak da bilinen Kaldor'un ikinci kanunu ise sanayi sektöründe verimlilik ile sanayi sektöründe üretim artışını ilişkilendirmektedir ve iki değişken arasında pozitif ilişki öngörmektedir. TRB2 bölgesi sanayi sektörü reel GSYH'si ile çalışan başına ciro, emek maliyeti başına ciro ve yatırım maliyeti başına ciro arasında korelasyon katsayıları sırasıyla 0,3766, 0,0237 ve 0,3541 olarak bulunmuştur. Verdoorn kanununun öngördüğü gibi pozitif olmakla birlikte bu katsayıların istatistiksel olarak anlamlı olmadıkları görülmüştür.

Kaldor'un üçüncü kanunu ise sanayi sektörü büyümesinin diğer sektörlerde de verimlilik artışına neden olacağını ileri sürmektedir. Sanayi ve diğer sektörlerde ortaya çıkan üretkenlik artışında sektörler arası kaynak aktarımı önemli bir rol oynamaktadır. Büyüyen sanayi sektörü ve verimlilik artışı diğer sektörlerden sanayi sektörüne doğru emeğin ve diğer üretim faktörlerinin yeniden dağılımına neden olmaktadır. Dolayısıyla üçüncü kanun aynı zamanda sanayi sektöründe üretim artışı ile birlikte istihdamın artacağını diğer sektörlerde ise

bunun azalacağını ifade etmektedir. TRB2 bölgesi sanayi sektörüne ait GSYH ile sanayi, tarım ve hizmet sektörlerine ait istihdam değişkenleri arasında korelasyon ilişkisi incelendiğinde korelasyon katsayılarının beklentilerle uyumlu ve 0,9219, -0,2443 ve -0,3074 olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu değerlerden ilkinin istatistiksel olarak %1 düzeyinde anlamlı, fakat diğer ikisinin ise anlamlı olmadığı görülmüştür.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

TRB2 bölgesine ilişkin incelenen istihdam ve üretim verilerinin seyri sanayi sektörünün gelişimi ile birlikte bölgede toplam üretimin arttığını göstermektedir. Fakat özellikle tarım sektöründe aşırı istihdam ve bu sektörde istihdam edilenlerin beceri ve eğitim düzeylerine ilişkin sorunlar yapısal karakter taşımaktadır. Bu durum tarım sektöründeki mevcut işgücünün sanayi sektörüne geçişi karşısında engel oluşturmaktadır. Diğer yandan sanayi sektöründeki işletmelerin çok büyük bir kısmını mikro ve küçük ölçekli olması istihdama yönelik eğitim ve beceri kazandırma faaliyetlerinin teşvik edici bir nitelikte olmamasına neden olmaktadır. Bu nedenle TRB2 bölgesinde işgücünün sektörler arasındaki geçişinin daha çok tarım ve hizmet sektörleri arasında olduğu görülmektedir. Fakat 2004-2016 yılları arasında sanayi sektörü istihdamında önemli bir artış olmuştur. Bu artışın bir kısmı kayıt dışılığın azaltılmasından kaynaklanabileceği düşünülmektedir.

Sanayi sektöründe verimlilik göstergelerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi TRB2 bölgesinde emek maliyetlerinin düşük olmasından kaynaklanan bir avantaj olduğunu göstermektedir. Bu sektördeki işletmelerinin çok büyük bir kısmının mikro ve küçük ölçekli işletmelerden oluşması ise ölçek ekonomilerinden kaynaklanan maliyet avantajlarının ortaya çıkması önünde engel oluşturmaktadır. Verimlilik artışının temelde imalat sanayinde olmak üzere sanayi sektöründe ortaya çıkma eğiliminin daha güçlü olması ve bunun Kaldor kanunlarının öngördüğü şekilde ekonominin geneline yayılması sanayi sektörünün geliştirilmesini gerektirmektedir. Bu durum, ekonomik büyümenin sürekliliği ve dinamizmi açısından önem taşımaktadır. Bu nedenle TRB2 bölgesinde eğitim sorunlarının hallinin yanı sıra bölgede kümelenme potansiyeli taşıyan imalat sanayi kollarının desteklenmesinin de bölgesel kalkınma için yararlı sonuçlar verebileceği düşünülmektedir. TRB2 bölgesi için sanayi durum analizinde DAKA, öne çıkan bu sektörleri metalik olmayan mineral ürünler, kauçuk ve plastik ürünler, fabrikasyon metal ürünler, ağaç-ağaç ürünleri ve mantar ürünleri imalatı şeklinde sıralamaktadır (DAKA, 2014b: 7).

KAYNAKÇA

DAKA (2014a), Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı TRB2 Bölgesi Ekonomik Sosyal Göstergeler,

<http://www.daka.org.tr/panel/files/files/yayinlar/TRB2%20EKONOM%C4%B0K%20SOSYAL%20G%C3%96STERGELER.pdf>, (Erişim 19.12.2017).

DAKA (2014b), TRB2 Bölgesi Mevcut Durum Analizi Sanayi, <http://www.daka.org.tr/panel/files/files/TRB2%20B%C3%B6lgesi%20Sanayi%20Mevcut%20Durum%20Analizi.pdf>, (Erişim 19.12.2017).

DAKA (2014c), TRB2 Bölgesi Mevcut Durum Analizi İstihdam, <http://www.daka.org.tr/panel/files/files/TRB2%20B%C3%B6lgesi%20%C4%B0stihdam%20Mevcut%20Durum%20Analizi.pdf>, (Erişim 19.12.2017).

KALDOR, N., **Causes of the Slow Rate of Economic Growth of the United Kingdom**, Cambridge University Press, Cambridge, 1966.

KALDOR, N., **Strategic Factors in Economic Development**, Cornell, University Press, New York 1967.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

TREGENNA, F., “Characterising Deindustrialisation: An Analysis of Changes in Manufacturing Employment and Output Internationally”, **Cambridge Journal of Economics**, 33(3), 2009, 433–466.

TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu İşgücü İstatistikleri, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007, (Erişim 19.12.2017).

TÜİK, Türkiye İstatistik Kurumu Bölgesel Hesaplar, http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1075, (Erişim 19.12.2017).

VGM, TC Bilim Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Verimlilik Genel Müdürlüğü Bölgesel Verimlilik İstatistikleri, <http://vi.sanayi.gov.tr/bolgesel2.aspx>, (Erişim 19.12.2017).

CHP BÜROKRATLARININ GÖZÜYLE MUŞ (1942-1945)

Ercan ÇAĞLAYAN*

ÖZET

Bu çalışmada Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde yer alan iki belge esas alınarak Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) bürokratlarının II. Dünya Savaşı yıllarında Muş hakkında kaleme aldıkları raporlar doğrultusunda Muş'un iktisadi, siyasi, sosyal, kültürel ve demografik durumu ortaya konulacaktır. Yanı sıra Muş'taki halkevlerinin faaliyetleri, CHP il teşkilatının durumu ile vilayetteki yerel bürokrasinin çalışma koşulları, karşılaştıkları sorunlar ve halkla olan ilişkileri ele alınacaktır.

Belgelerden birincisi dönemin CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın Eylül ve Ekim 1942 tarihlerinde beş hafta süren Şark vilayetleri gezisi ve bu gezi neticesinde hazırladığı seksen yedi sayfalık raporuna dayanmaktadır. Esendal'ın raporunda yer alan bilgilerden hareketle Muş'un siyasi temayülünü, devlete ve hükümete olan bakışını, vilayetin etnik ve demografik yapısını, iktisadi durumunu, Muş'taki halkevlerinin faaliyetlerini ve yerel bürokrasinin hal-i pürmelalini yakından görmek mümkün oluyor.

Çalışmanın ana kaynaklarından ikincisini oluşturan bir diğer belge ise CHP Muş bölgesi müfettişi Erzincan Milletvekili Feyzi Kalfagil'in 31 Temmuz 1945 tarihinde Muş'un genel durumu hakkında hazırladığı rapora dayanmaktadır. Bu raporda Kalfagil, Muş'ta çok yakın bir tarihte açılan CHP Muş örgütünün açılışı, üyeleri ve aidatları hakkında kısa bilgiler vermektedir. Akabinde Kalfagil, Malazgirt kazasının coğrafi konumu, nüfusu, kazadaki kurumlar ve yerel bürokrasi, kazadaki aşiretler, şeyhler ve Ermeniler, kazada konuşulan diller ve kazaya iskân edilen muhacirler hakkında detaylı bilgiler vermektedir.

Bu çalışmanın temel amacı, Muş hakkında daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış olan arşiv belgelerinden hareketle Muş'un II. Dünya Savaşı yıllarındaki durumuna yakından mercek tutmaktır. Nitel yöntemin kullanıldığı çalışmanın temel kaynaklarını CHP'nin üst düzey bürokratları tarafından hazırlanan iki arşiv belgesi oluşturuyor. Çalışmanın esas kaynağını mevzu bahis iki belge oluşturmakla birlikte konunun daha iyi anlaşılması için söz konusu dönemde Muş Vilayetinin ve Muş Halkevi'nin CHP Genel Sekreterliği ile yaptıkları yazışmalar da referans olarak kullanılacaktır. Raporlardaki bilgilerden hareketle Muş'un II. Dünya Savaşı yıllarında iktisadi ve kültürel manada çok geri olduğu; yerel bürokrasinin etnik, demografik ve ekonomik sorunlarla boğuştuğu; aşiretlerin ve şeyhlerin nüfuz sahibi olduğu vilayette geleneksel bir toplumsal yapının hâkim olduğu söylenebilir. Başta CHP ve halkevleri/halkodaları olmak üzere hükümetin vilayetteki tüm kurumlarıyla toplumsal bir dönüşüm için zorlu bir uğraş verdikleri müşahede edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Şark Raporları, Memduh Şevket Esendal, Feyzi Kalfagil ve Muş.

MUŞ FROM THE PERSPECTIVE OF CHP BUREAUCRATS (1942-1945)

ABSTRACT

In this study the political, social, cultural and demographic conditions of Muş will be examined via the reports written by the officials of CHP (The Republican People's Party) during the years of World War II, based on two documents taken from the Republic Archive of the Prime Ministry. Furthermore, activities of community centres situated in Muş, the conditions of the provincial administrative body of CHP and of the workings of the local bureaucracy with the problems it faces and its relations with the community will also be examined.

The first of the documents is an 87-page report, written by the General Secretary of CHP at the time, Memduh Şevket Esendal, in September and October of 1942, dealing with a 5-week visit to the east provinces. Thanks to these reports, the political inclination of Muş along with its regard for the government and for the state, its ethnic and demographic structure, the economic conditions, and the workings of the community centres within the province along with rather troublesome status of local bureaucracy can all be examined closely.

The second of the documents is a report written by the inspector of CHP's Muş province, Erzincan deputy Feyzi Kalfagil, on July 31, 1945, examining the general conditions of Muş. In this report, Kalfagil presents brief information on the recent opening of CHP's establishment in Muş and its participants and their share. Moreover Kalfagil also gives detailed information on the geographical position of the district of Malazgirt; along with its population, the institutions and local bureaucracy, the clans, Sheikhs and Armenians, the languages spoken and refugees residing within the district.

The aim of this work is to shed light on the conditions of Muş during the years of World War II, with the help of archival documents that have never been released before. The main sources that are two documents compiled by the senior bureaucrats of CHP comprise the main sources for which qualitative method is adopted. While aforementioned documents form the backbone of sources used in this work, correspondence between General Secretary of CHP and province of Muş along with Muş's community centre are also used as reference in this work to grasp the issue better. It can be deduced from the information given in these reports that Muş fell

* Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, caglayanercan@gmail.com

behind in political and cultural aspects during the World War II, that the local bureaucracy was dealing with ethnic, demographic and economic problems and that a traditional structure was found in the province where clans and sheiks held authority. It can be marked that CHP and the community centres along with the community chambers leading with the government with all its institutions within the province struggled for a social transformation.

Keywords: Republic of Turkey, East Reports, Memduh Şevket Esendal, Feyzi Kalfagil and Muş.

GİRİŞ

Osmanlı bakiyesi üzerine kurulan Cumhuriyet Türkiye'si, tek parti dönemi olarak adlandırılan çeyrek yüzyıllık dönemde yeni rejimin konsolide olması için iktisadi, hukuki, siyasi, sosyal ve kültürel alanlarda çeşitli politikalar benimsemiştir. Bahsi geçen dönemde söz konusu politikaların benimsenmesinde ve icra edilmesinde ülkenin dini, etnik, demografik, siyasi, iktisadi vb. durumuyla ilgili çok sayıda rapor hazırlanmıştır. Hazırlanan raporların ekserisinin 1925 Şeyh Said hadisesinden sonra hazırlanması dikkate şayandır. Raporların hazırlanmasında başbakanlar, bakanlar ve milletvekillerinin yanı sıra önde dönemin gelen birçok devlet adamı da yer almıştır. Söz konusu raporlar dışında CHP müfettişleri, Jandarma Genel Komutanlığı, Umumi Müfettişlik, Türk Ocakları ve Halkevlerinin hazırladığı raporlar, imparatorluk bakiyesi Anadolu hakkında çok ayrıntılı bilgilere yer veriyordu. Hazırlanan raporlar, Cumhuriyet rejiminin ulus inşa sürecinde karşılaştığı sorunları ve hükümetlerin alması gereken tedbirleri çok yönlü bir biçimde yansıtıyordu. Raporlarda kabaca, ülkenin tarihi, coğrafi, iktisadi, sosyolojik, antropolojik, demografik ve etnik yapısı hakkında bilgiler yer alıyordu.¹

Bu çalışmada, bahsi geçen raporlardan olan ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde yer alan ancak bugüne dek neredeyse hiç temas edilmeyen iki raporu esas alarak Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) bürokratlarının II. Dünya Savaşı yıllarındaki Muş'un iktisadi, siyasi, sosyal, kültürel ve demografik durumu ile ilgili gözlem ve tespitleri ortaya koymaya gayret edilecektir. Yanı sıra, raporlar esas alınarak, Muş'taki halkevlerinin II. Dünya Savaşı yıllarındaki faaliyetleri, CHP il teşkilatının durumu ile vilayetteki yerel bürokrasinin çalışma koşulları, karşılaştıkları sorunlar ve halkla olan ilişkileri ele alınacaktır.

Belgelerden birincisi dönemin CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın Eylül ve Ekim 1942 tarihlerinde beş hafta süren Şark vilayetleri gezisi ve bu gezi neticesinde hazırladığı seksen yedi sayfalık raporuna dayanmaktadır. Esendal'ın raporunda yer alan bilgilerden hareketle Muş'un siyasi temayülünü, devlete ve hükümete olan bakışını, vilayetin etnik ve demografik yapısını, iktisadi durumunu, Muş'taki halkevlerinin faaliyetlerini ve yerel bürokrasinin hal-i pürmelalini yakından görmek mümkün oluyor.

Çalışmanın ana kaynaklarından ikincisini oluşturan bir diğer belge ise CHP Muş bölgesi müfettişi Erzincan Milletvekili Feyzi Kalfagil'in 31 Temmuz 1945 tarihinde Muş'un

¹ Tek parti döneminde hazırlanan raporlar ve raporlar hakkında ayrıntılı çalışmalar için bkz. Celal Bayar, **Şark Raporu**, (Sadeleştiren: Nejat Bayramoğlu), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006; **“Doğu Sorunu” Necmeddin Sahir Silan Raporları (1939-1953)**, [Der. Tuba Akekmekçi-Muazzez Pervan], Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010; **Doğu Anadolu'da Toplumsal Mühendislik Dersim-Sason (1934-1946)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010; **Kürt Sorunu ve Devlet: Tedip ve Tenkil Politikaları (1925-1947)**, [Der. Tuğba Yıldırım], Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011; **Dersim Harekâtı ve Cumhuriyet Bürokrasisi (1936-1950)**, [Der. Tuba Akekmekçi-Muazzez Pervan], Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011; **Doğu Anadolu ve Cumhuriyet Bürokrasisi (1939-1951)**, [Der. Tuba Akekmekçi-Muazzez Pervan], Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011; **Dersimlilerden Mektuplar (1941-1953)**, [Der. Tuba Akekmekçi-Muazzez Pervan], Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012; Saygı Öztürk, **İsmet Paşa'nın Kürt Raporu**, Doğan Kitap, 5. Baskı, İstanbul, 2008; Mehmet Bayrak, [Haz.], **Açık-Gizli/Resmi-Gayriresmi Kürdoloji Belgeleri**, Özge Yayınları, Ankara, 1994; Belma Akçura, **Devletin Kürt Filmi: 1925-2009 Kürt Raporları**, New Age Yayınları, İstanbul, 2009; Mehmet Bayrak, **Kürtlere Vurulan Kelepçe: Şark Islahat Planı**, Özge Yayınları, Ankara, 2009; M. Bülent Varlık, **Umumi Müfettişler Toplantı Tutanakları-1936**, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010; Hüseyin Yayman, **Şark Meselesinden Demokratik Açılıma Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası**, SETA Yayınları, Ankara, 2011; Faik Bulut, **Dersim Raporları**, Evrensel Basım Yayın, Genişletilmiş 5. Baskı, İstanbul, 2013.

genel durumu hakkında hazırladığı rapora dayanmaktadır. Bu raporda Kalfagil, Muş'ta çok yakın bir tarihte açılan CHP Muş örgütünün açılışı, üyeleri ve aidatları hakkında kısa bilgiler vermektedir. Akabinde Kalfagil, Malazgirt kazasının coğrafi konumu, nüfusu, kazadaki kurumlar ve yerel bürokrasi, kazadaki aşiretler, şeyhler ve Ermeniler, kazada konuşulan diller ve kazaya iskân edilen muhacirler hakkında detaylı bilgiler vermektedir.

Bu çalışmanın temel amacı, Muş hakkında daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış olan arşiv belgelerinden hareketle Muş'un II. Dünya Savaşı yıllarındaki durumuna yakından mercek tutmaktır. Çalışmanın temel kaynaklarını, daha evvel de ifade edildiği üzere, CHP'nin üst düzey bürokratları tarafından hazırlanan yaklaşık 100 sayfalık iki arşiv belgesi oluşturuyor. Çalışmanın esas kaynağını mevzu bahis iki belge oluşturmakla birlikte konunun daha iyi anlaşılması için söz konusu dönemde Muş Vilayetinin ve Muş Halkevi'nin CHP Genel Sekreterliği ile yaptıkları yazışmalar da referans olarak kullanılacaktır.

CHP GENEL SEKRETERİ MEMDUH ŞEVKET ESENDAL RAPORUNDA MUŞ (1942)

Bu bölümde CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esenal'ın 1942 yılında Vilayat-ı Şarkiye'de aralarında Muş'un da bulunduğu on iki vilayet hakkında hazırladığı rapor esas alınarak genel sekreterin Muş hakkındaki gözlem ve tespitleri ortaya konulacaktır. Esenal'ın Muş hakkındaki gözlem ve tespitlerine yer vermeden evvel, Muş'un Cumhuriyet dönemindeki idari yapılanmasına değinmek konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağından Muş'un idari yapısına kısaca temas edilecektir.

Cumhuriyet'in kuruluşunda bir vilayet statüsünde olan Muş, 1925'te Piran [Dicle]'de meydana gelen Şeyh Said hadisesinden kısa bir süre sonra 1926'da çıkarılan 877 sayılı *Teşkilat-ı Mülkiye Kanunu* ile kazaya dönüştürülerek Bitlis vilayetine bağlandı. 1929 yılına dek Bitlis vilayetine bağlı olan Muş kazası 1929'da yeniden vilayete dönüştürüldü. 2 Haziran 1929 tarihinde kabul edilen 1509 sayılı Muş Vilayeti Teşkiline Dair Kanun ile Bitlis vilayeti ilga olunarak Bitlis, Varto, Bulanık, Malazgirt ve Mutki kazaları ile Elaziz [Elazığ]'e bağlı Çapakçur [Bingöl] ve Genç kazaları ile Siirt'e bağlı Sason kazasından mürekkep Muş vilayeti kuruldu. Daha sonra 9 Haziran 1932 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla Muş iline bağlı olmak üzere Solhan adıyla bir ilçe teşkil edildi. Bu yeni düzenlemeyle birlikte Muş vilayeti, Bulanık, Malazgirt ve Varto'nun yanı sıra bugünkü Bitlis vilayetine bağlı Bitlis ve Mutki; Bingöl'e bağlı Solhan, Çapakçur [Bingöl], Genç ve Bingöl [Karlıova] ile Batman'a bağlı Sason kazalarından oluşan büyük bir vilayet halini aldı. 1936 yılında Çapakçur [Bingöl] ve Bitlis'in vilayet yapılmasıyla Muş vilayetinin idari yapısında yeniden değişikliklere gidildi. Bu yeni idari düzenlemeye göre Muş vilayeti, merkez, Bulanık, Malazgirt ve Varto olmak üzere dört kazadan mürekkep bir vilayet haline dönüştürüldü.² Bahsi geçen raporların yazıldığı 1940'ların ilk yarısında da Muş, aynı idari yapıdan teşekkül ediyordu.

Malum olduğu üzere 1925 Şeyh Said hadisesinden sonra Vilayat-ı Şarkiye hakkında çok sayıda rapor hazırlanmıştır. Bölge hakkında yazılan raporlarda Muş ile ilgili ayrıntılı bilgiler yer alıyordu. Raporlarda Muş ile ilgili bilgileri şu şekilde özetlemek mümkündür: Muş'ta Ermenilerden kalan emval-i metruke Kürtlerin eline geçmekte, kırsal alanlar başta olmak üzere vilayette ekseriyetle Kürtçe konuşulmakta, vilayetteki Araplar ve Türkler Kürtleşmektedir. Tüm bunları önlemek için Muş'a demiryolu hattı inşa edilmeli, hattın her iki tarafına ve Ermenilerden kalan köylere Türk nüfus iskân edilmeli, vilayette iktisadi ve dini nüfuz sahibi olanlar Batı vilayetlerinde Türk nüfus içerisine serpiştirilmeli, vilayette başta ilkokullar olmak üzere Türk Ocakları, Halkevleri ve Halkodaları açılarak Türkçenin

² Muş'un Cumhuriyet devrindeki idari yapılanması hakkında detaylı bilgi için bkz. Ercan Çağlayan, "Cumhuriyet Taşrasından Bir Kesit: Muş (1925-1938)", **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 8, S 16, (Nisan 2016), ss. 255-268.

yaygınlaşması sağlanmalıdır.³ Aynı konulara temas eden dönemin başbakanı İsmet İnönü de, 1930'ların ortalarında tuttuğu günlüklerinde ve hazırladığı raporda, Muş ovasının boş kalması halinde “tehlikeli” olacağını, iskân edildiğinde ise “Türklüğün sağlam temeli” olacağını ifade ediyordu: “Muş Ovası boş kalırsa tehlikeli olur. İskân olursa Türklüğün sağlam temeli olur. Boş halinde, harici tehlikeden başka, er geç Kürtler burasını doldururlar. O zaman hakikaten Kürdistan yekpare olarak teşekkül eder.”⁴

Muş'un idari yapısı ve raporlarda Muş ile ilgili bu kısa bilgilerden sonra CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın Muş hakkındaki gözlem ve tespitlerine yer verelim. 6 Mayıs 1942 tarihinde CHP Genel Sekreterliği'ne atanan Memduh Şevket Esendal, 1924 yılının Eylül ve Ekim aylarında beş hafta sürecek Şark Vilayetleri gezisine çıktı. CHP Genel Sekreteri sıfatıyla Elazığ, Bingöl, Muş, Bitlis, Van, Siirt, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Antep, Maraş ve Malatya'nın da olduğu on iki vilayeti gezen Esendal, bölgedeki gözlemlerini *Memduh Şevket Esendal'ın Doğu İllerine Yaptığı Gezinin Raporu* adıyla raporlaştırdı. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi CHP Kataloğu'nda yer alan rapor seksen yedi sayfadan oluşmaktadır.⁵ 7 Eylül 1942'de Ankara'dan yola çıkan Esendal Malatya, Elazığ ve Bingöl'de çeşitli incelemelerde bulunduktan sonra Nafia Demiryolları İnşaat Müdürü Mühendis Adnan Özyol'un otomobili ile 12 Eylül 1942 tarihinde Muş'a vardı.⁶ Esendal, Esendal, Esendal'ın Muş ile ilgili ilk gözlem ve tespitlerini Muş Ovası hakkında yapıyor:

Maarif Vekilliğinde buraları gezmiş olan Saffet Arıkan bana Muş Ovasının genişliğini, şenlendirmeye elverişini öğ[v]müş, anlatmış idi. Bugün hemen de boş olan bu ova üstüne kendimce bin bir hayal kurmuştum. Bu tesir altında Muş Ovası benim de gözlerimi kamaştırdı. İlk görüldüğü tepeler üstünde durup yurdumuzun bu umut verici geniş parçasını seyrettim. Muş bana sorarlarsa bu ovanın, bugüne göre, en kötü yerine yapılmıştır. Yarın bu ovayı şenlendirir, imar ederken hiçbir şeyini bu şehre uydurarak yapmamalıdır. Bugünün şehirlerine, köyelerine, yollarına, eski tasarruflara bağlı kalarak bu ovaya yeni şeyler yapmak yazıktır. Burayı, doğunun gök elması olan Van gölü çevresinde yarın uyanacak medeniyete, sularına, güneşine, keskin kış rüzgârlarına, göre imar edip şenlendirmek yoluna gidilmelidir. Çok sanırım ki, yarınki planda bugünkü Muş şehri hiç de göze çarpmı[a]yacak bir yer olacaktır.

Muş Ovasını ilk gördüğüm gün daha Van gölünü ve çevresini görmemiştim. Buraların zengin geleceğini e[i]yice anlamak için, şimdi, Bingöl yaylalarını da görmek gerektiğine inanıyorum. Çok yazık ki bu sefer yaptığım gezide oralara gidemedim.⁷

Muş Ovası'nın istikbali hakkında derin düşüncelere ve hayallere dalan Esendal, gelecekte önemli bir merkez olacak Muş'un mevcut yerinin şehirleşmeye pek müsait olmadığını, bu nedenle yeni yapılacak şehir planının istikbalde uyanacak medeniyete göre yapılmasına vurgu yapıyor. Esendal, bu ısrarını Muş şehri bölümünde de sürdürerek şunları söylüyor:

Bana öyle geldi ki bu Muş şehri eskiden beri belli başlı yerlerden değilmiş. Kalesi ufak bir kale. O da yıkılmış hemen duvarları bile kalmamış. Yeri de bugüne ve yarına göre şehir olacak bir yer değil. Burayı, isterse ufak bir şehir yapabilmek için birçok paralar dökmek gerekir. Bitlis kadar enişli, bayırlı değil ise de düz yeri de hemen yok gibi. Bu şehrin giriş yerine Tefik Gür biraz yol, birkaç yapı birkaç hamam yapmış. Bunlar da olmasa imiş Muş ovasının köyleri kadar pis bir yer oluyormuş.⁸

³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ercan Çağlayan, **Kemalist Ulus-Devletin İnşası: Eğitim, Kültür, Mekân ve İskân Politikaları**, Açılım Kitap, İstanbul, 2018.

⁴ İnönü'nün Muş hakkındaki fikirleri için detaylı bilgi için bkz. Ercan Çağlayan, “Cumhuriyet Döneminde Muş, Bitlis ve Van'a Yapılan İskân Çalışmaları (1923-1938)”, **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Yıl: 8, S XXII, (Haziran 2015), s. 275-278.

⁵ **BCA**, 490.01/571.2274.1. Rapor hakkında geniş bir değerlendirme için bkz. Nizam Önen, “Bir Tek Parti Dönemi Politikacısının Gözünden Cumhuriyet'in “Doğu” Meselesi ve Bürokrasinin Hali: CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal'ın Doğu Gezisi”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, S 12, [Bahar 2011], ss: 153-198.

⁶ **BCA**, 490.01/571.2274.1, s. 13.

⁷ **BCA**, 490.01/571.2274.1, s. 17-18.

⁸ **BCA**, 490.01/571.2274.1, s. 18.

Muş Ovası ve şehri hakkındaki gözlem, tespit ve düşüncelerini aktaran Esendal, Muş'un girişinde Birinci Umumi Müfettiş Abidin Özmen ile birlikte kendisini karşılayan Muş valisi Tevfik Sırrı Gür ve Türkiye'deki bürokrasi hakkındaki gözlem ve düşüncelerini aktarıyor:

Bu adam [Tevfik Gür] için eskiden ve şimdi birçok şey söyli[ü]yorlar. Bu adamı mahkemelere de vermişlerdir. Kendisinin hırsız olduğu da söylenilmiştir. Ben bu adamı hırsızlık günahından ve suçundan çok uzak görürüm. Bu adamı sever ve beğenirim. Şunun için ki: bu adam gittiği yerde rahat oturan kimse değildir. Yüreğinde bir ateş vardır. Şimdi bu son günlerde akla gelmez birer kolay bularak Muş'a bir Belediye, bir belediye oteli yapmağa çalışıyor. İki yeni fırın yaptırmış. Hükümet dairesinin içini değiştirmiş. Dairelerden bir takımını bir salona doldurup Bankalarda olduğu gibi bir k[gl]işe arkasına koymuş. Di[u]varlara güzel dolaplar yaptırarak, kâğıtları, defterleri yerlerde torbalarda sürünmekten kurtarmış. Yaptığı şeyleri de yakıştırmış. Atatürk büstünü koyduğu yeri ve koyuşunu çok yerinde ve güzel buldum. Yaptığı daireler ve k[gl]işeler de yakıştırmış şeyler. Çok korkarım ki bu adam gidince bunları bozar, gene yırtık masalara, kırık koltuklara dönerler.

Bizde iki türlü memur göze çarpıyor: Bunlardan biri: tireni yürüten, gemiyi yürüten, Bankayı işleten, yolu ve köprüyü yapan iş memurlarıdır. Ötekileri de bürolar memurlarıdır. Oturur, aldığımız aylıkların vergilerinin yüzdelerini ve buna benzer işleri yapmaya uğraşır, yaptıkları işin değersizliğini de bilirler. Bu adamların işgörenleri kıskanmaları pek tabiidir. Kim bilir belki de "harem" de buradan doğmuştur. Tevfik Gür ve buna benzeyenler kendilerini kendi içlerindeki gayretle, benim "büro memuru" adını verdiğim takımdan kurtarmıştır. Memurlar içinde Tevfik Gür'ü kimse sevmiyor. Abidin Özmen bile. Açıkça bir şey demiyor ama pek de tutmı[u]yor.

(...)

Bu gezintide gördüğüm Valiler içinde yalnız Tevfik Gür, boş kaldıkça, "dekoratif" resim ile uğraşır. Kumaş üzerine yaptığı bir takım resimleri çok değerli buldum. Evinde bir yazı odası ve biraz da kitabı olduğunu da gördüm. Başka Valilerimizin okuma yazma ile uğraştıklarını gösterir hiçbir işleri gözüme çarpmadı. Okullarını bitirince kitaplarını kapamış kimselere benziyorlar.

Adları kaymakamlık, yahut Vilayet konulmuş bu yerlerde oturan memurlarımız da Ankara'dakiler gibi giyiniyor ve o tutum ile çalışmak istiyorlar. Buraların bugünkü şartlarına göre giyinmiş, iş arkasında koşan ve halkı da koşturan bir tek memur gördüm ise o da Muş Valisi olan Tevfik Gür'dür. Başkalarını hep "Kalem efendisi" olarak gördüm.⁹

Muş'ta Vali Konağında üç gece kaldığını ifade eden Esendal, burada kendisi namına ziyafet verilmek istendiğini ancak valinin buna karşı çıktığını söylüyor. Akabinde Esendal, Doğuda ziyafet geleneğinin çok yaygın olduğunu not ederek şunları söylüyor:

Muş'a yaklaşınca Vali bizi karşıladı. Doğru Halkevi önüne gittik. Burada Vilayetin ileri gelenleri ile Abidin Özmen bizi karşıladı. (...) Muş'ta bizi Vali konağına misafir etmişlerdi. Halkevinde biraz dinlendikten sonra Vali Konağına giderek orada Valinin çok akli başında rabitalı bir bayan olduğu anlaşılan eşi ve yetişmiş iki genç kızı ile tanıştık. Bizi üç gece burada misafir ettiler. Başka yerlerde bize verilmek istenilen ziyaretlerden Tevfik Gür kaçındı.

Büyüklerden biri bir yere gidince ziyafet vermek istiyorlar. Bu ziyafetlere az adam çağırılırsa çağırılmayanların hatırları kalıyor. Herkes çağırılırsa ziyafet masraflı oluyor, sonra da dedikodusu çıkıyor. Paraları da belediyelere verdiriyorlar. Belediyelerden hiçbirinin parası da yok. Bunları bilerek, Elazığ'da ziyafet verilmemesini söylemişim. Belediye Reisi bana gelerek bunun bir ziyafet olmadığını, birkaç kişi toplanu[ı]p bir yemek yenileceğini söylemişti. Bu sözleri doğru sanarak razı oldumdu. Gece gördüm ki altmış bir kişilik bir ziyafet tertip edilmiş. Bu bir alışkınlık. Bunu yapmazlarsa saygı göstermemiş olacaklarını sanıyorlar. Bunları istemediğinizi söylerseniz bu sözünüzün ciddi ve samimi olduğuna da inanmıyorlar. Muş'ta böyle ziyafet olmadı. Biz Tevfik Gür'ün aile sofrasında yemek yedik. Muşlulardan da orada çağırılmış kimseler bulundular. Bu, üzerinde çok durulacak bir mesele değil ise de büsbütün gözden uzak tutulması da e[ı]yi tesir bırakmadığından Abidin Özmen de benim gibi düşünüyor olmalıdır ki gittiği yerlerde yenilen yemeğin ve edilen masrafın parasını vermek istiyordu.¹⁰

Üç gün Muş'ta kalan CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esendal, 15 Eylül 1942 tarihinde Muş'tan çıkarak Muş Ovasının doğu tarafından Bulanık, Malazgirt ve Patnos üzerinden Van'a geçti. Muş'un kazalarının oldukça geri kalmış olduğunu not eden Esendal şunları söylüyor:

Muş Ovasının doğu ucundan başlı[a]yarak Bulanık, Malazgirt ve Patnos taraflarında gördüğüm köyler, denilebilir ki, Türkiye'nin en geri kalmış köyleridir. Geçen yıl Tahir gediğinden geçerken de böyle bir

⁹ BCA, 490.01/571.2274.1, s. 18-19.

¹⁰ BCA, 490.01/571.2274.1, s. 20.

köy görmüş idim. İran ve Afgan köyleri içinde bile bu kadar geri ve pis köyler görülmez. Göçebeler bunlardan çok ileri ve temizdirler.¹¹

Esendal ve beraberindekiler Nemrut dağının kuzeyini dolaşarak Bulanık kazasına vardı. Bulanık'ta halkın kendilerini karşıladığını söyleyen Genel Sekreter, buradaki karşılaşma hakkında şunları yazıyor:

Bura idaresinin en büyük memuru olan Abidin Özmen orada iken benim köylülerle konuşmam doğru olmu[a]yacağı ve belki idareyi karıştıracığı için ben dinleyici kaldım. Bulanık'ın ortasından geçen yolun kıyısında Halkevi bahçesinde oturmuştuk. Kazanın büyük memurlarının hepsi orada idiler. Abidin Özmen dilekleri dinledi. Karşılıklar verdi. Sözüün gelişine göre kaymakam, Hâkim, Sorgu Hâkimi, oradaki askerlik şube Reisi de söze karıştılar.

Halkın dilekleri başlıca iki nokta üstünde toplanıyordu: 1) Bu yıl ekin olmadı, yüzde yirmi beşleri almayınız. 2) İran'dan göçmeniz bize yer vermediler, kütüğe de yazmadılar.

Bunlardan başka askerlik işleri karışık olanlar da işlerinin düzeldiğini istiyorlardı. Abidin Özmen bunlar ile görüştü ve istedikleri şeyin olmu[a]yacağını da kendilerine anlattı. Onun söylediklerini doğru ve haklı buldum. Yalnız sözleri kandırıcı değildi. Sert konuşuyor. Olabilir ki bura halkı ile böyle konuşmak daha doğrudur. Ben konuşsa idim, daha yumuşak konuşurdum. Belki benim konuşmaman şımarır, benden bir söz koparak derdine düşerlerdi. Biraz konuşma yapıldıktan sonra bir öğle yemeği için içeri girdik. Halk da dağıldılar.¹²

Raporunda Esendal, Muş'a ve kazalarına bağlı köylerdeki halkın önemli bir kısmının tamamen yerleşik hayata geçmediğini ve gezgin olduklarını da not ediyor:

Bu konuşmalarda geçen bir takım sözlerin neden ileri geldiğini Adnan Özmen sonradan bana anlattı. Onun söylediklerinden anlaşılıyordu ki, buralarda göçmenlerden ve yerli halktan bir takımı daha şimdilik tam oturmuş gibi değillerdir. Bir yıl bu köyde kalıp ertesi yıl başka köye geçmek isterler.

Abidin Özmen, buralardan batıya kaldırılan adamlara da gittikleri yerlerde toprak verilmediğini, bu adamların buralarda kalan topraklarının da kayıtsızlık ve miras işleri karışıklığı ile henüz istenilen adamlara ve varislere verilmediğini söyledi. Bu işlerin Tunceli'nde de böyle karışık olduğunu Abdullah Alpdoğan'dan öğrendim.¹³

CHP Genel Sekreteri Esendal, Bulanık kısmında üzerinde önemle durduğu mevzulardan biri de Bulanık Halkevi'ydi. Halkevi hakkında muhtasar bilgi veren Esendal, kazada Türkçe konuşmanın önemine vurgu yapıyordu:

Bulanık Halkevi'ne iki oda daha yapmak için kaymakam biraz para istiyordu. Bina alınıp Halkevine mal edilmemiş, yapısı da çok eski olduğu buraya para vermeği de pek uygun görmedik. Burada yerliden birkaç genç gözüme ilişti ki Türkçeyi oldukça doğru konuşuyorlardı. Bunlar Türkçeyi bura okulunda öğrenmişler. Bunlar Halkevinde de çalışıyorlarmış. Bu gençleri Türklüğe yaklaştırmak, buralardaki mekteplerde ve Halkevlerimizde dil kurallarına daha geniş yer verebilecek bir tertip almalıyız. Biz buralarda gördüğümüz ihtiyaç üzerine Halkevlerimiz için yeni şeyler düşünmekteyiz. Bunları e[İ]yice kararlaştırdıktan sonra bildireceğiz. (...) Bizim, buraları gezecek, burada çalışan gençler görüşecek, onlara direktif ve ideal verecek arkadaşlarımız yoktur. Şimdi oralarda Halkevi Müfettişi diye dolaştırdığımız arkadaşımız bir hesap müfettişinden başka bir şey değildir. Uzak yerlerde çalışan arkadaşlara bizim verebileceğimiz umut, iman, ideal ve ateşin faydalarını Hükümetimiz de görecektir.¹⁴

Bulanık'taki bu görüşmelerden sonra Esendal ve beraberindekiler Malazgirt'e doğru yola çıktılar. Malazgirt'te çok kısa bir süre kaldıklarını ifade eden Esendal, Malazgirt hakkındaki gözlemlerini şu cümlelerle ortaya koyuyor:

Malazgirt'te yarım saatten çok kalmadık. Kaymakam halkı Halkevi önüne, yol kıyısına dizmişti. Kendisi de kara ceket, yeleğini, çizgili pantolonunu giymişti. Kaymakam olan genç kısa boylu adam, orada gördüğüm başka memurlar, yerliler benim üzerimde e[İ]yi bir iz bırakmadılar. Halktan rasgele konuştuğum kimseler söylediklerimi anlı[a]yamı[a]yacak ve sözleri anlaşılma[a]yacak kadar Türkçeyi az biliyorlardı. Halk bizden hiçbir şey istemedi. Belki de kaymakam tenbih etmişti.¹⁵

Malazgirt'teki kısa görüşmeden sonra Memduh Şevket Esendal ve beraberindekiler Patnos'a geçerek oradan Erciş yoluyla Van'a doğru yola çıktılar. Böylece Esendal'ın Muş'taki gezi ve incelemeleri de nihayete ermiş oldu.

¹¹ BCA, 490.01/571.2274.1, s. 22.

¹² BCA, 490.01/571.2274.1, s. 22-23.

¹³ BCA, 490.01/571.2274.1, s. 23.

¹⁴ BCA, 490.01/571.2274.1, s. 23.

¹⁵ BCA, 490.01/571.2274.1, s. 24.

ERZİNCAN MEBUSU FEYZİ KALFAGİL RAPORUNDA MUŞ (1945)

II. Dünya Savaşı yıllarında Muş hakkında hazırlanan diğer bir rapor CHP Erzincan mebusu ve aynı zamanda Muş Müfettişi¹⁶ olan Feyzi Kalfagil'in hazırlanmış olduğu rapordur. Kalfagil'in 31 Temmuz 1945 tarihini taşıyan 74 sayılı raporu Muş il merkezi hakkında bilgi verirken, 9 Kasım 1945 tarihli 59 sayılı rapor ise Malazgirt kazası hakkında bilgi ihtiva etmektedir. Kalfagil'in Muş merkez hakkındaki raporu sadece vilayette henüz açılmış olan CHP parti işleriyle ilgilidir. Mevzu bahis raporda Kalfagil, Muş'ta yeni kurulmuş olan parti idare kurulunun her beş üyesinin her hafta toplanarak parti işleri hakkında "alakalı ve ahenkli" bir şekilde çalıştıklarını, 8 Temmuz 1945 tarihi itibarıyla partiye üye olanların sayısının 175 kişi olduğunu, partiye ait bütün defterlerin muntazam tutulduğunu ve bunda muhasip Mustafa Dizdaroğlu'nun büyük bir emeği olduğunu ifade ediyor.¹⁷

Muş merkezle ilgili bu raporla aynı dosyada yer alan ancak 9 Kasım 1945 tarihini taşıyan diğer bir raporda Kalfagil, hususen Malazgirt kazasının coğrafi, idari, iktisadi ve demografik yapısı hakkında ayrıntılı bilgiler veriyor. Kalfagil, raporda ilk olarak Malazgirt kazasının fiziki konumu ve coğrafyasıyla ilgili malumat vererek Malazgirt'in ne zaman kaza olduğunun kesin bir biçimde bilinmediğini, halk arasında Malazgirt'e Kale de denildiğini ve Kale'nin 2800 sene evvel Ermeni Krallığı zamanında Maiz isminde biri tarafından yapıldığını belirtiyor. Muş bölgesi müfettişi Kalfagil, Malazgirt kazasının fiziki yapısı ve nüfusu hakkında şunları söylüyor:

Merkez kasaba, Süphan dağının şimal batısına doğru, 20 kilometre uzağında, Murat nehrinin şimalden batıya doğru dirsek yaptığı yerden 2 kilometre doğu güneye düşen mıntıkadadır. Ve merkez mahallesinden 10 metre uzağı 2,5 yakını 1 kilometre olmak üzere ve Şokrik suyunun çıktığı yerin etrafına sarpili 4 ada (mahalle) ile şeker sulak ve merkez mahallelerinden ibarettir. Asıl merkez mahallesi de üç mahalleye ayrılıyor. Uzunluğu 750, eni 500 yarım imiş. Merkez kazanın bütün mahalle ve adaları ile işgal ettiği saha 6 kilometre murabbai kadardır.

(...)

Kazanın bütün nüfusu 11 bindir. Hâlbuki Rusların geçen umumi harpte istilaları dolayısıyla vukua gelen hicretten [tehcir] evvel bütün nüfusunun Ermeniler de dâhil 50 bine yakın olduğu söyleniyor.

Merkez kazasının nüfusu ise 4 ada dâhil 600, hariç 500 ton barettir. Hâlbuki 1919 senesinde vukua gelen istiladan evvelki nüfusu çoğu iskân olmak üzere 10000 imiş. Yine merkezin adalarında 125, asıl kendisinde 120 izi ceman 245 evi var. Bunlardan 7 adet resmi bina hariçtir. Merkez kasaba zelzeleden evvel (1319) 600 ü iskân, 400 ü Ermeni olmak üzere 1000 hane imiş.

Kazanın Kara Hasan ve Nurettin diye iki nahiyesi, 77 köyü vardır. 20 köyünde ancak köy kanunu tatbik edilecektir. Hicretten [tehcir] evvel 180 köyü varmış. Görülüyor ki 8 bin haneli ve 50 bin nüfuslu Malazgirt kazası 1319 Rumî senesinin 27 inci gecesi vukua gelen ve 3000 kişiye yakın zayiata sebep olan zelzele ile geçen umumi harpte Rusların buraları istila etmesinden evvel halkın hicret etmesi neticesi hane ve nüfus adedi hayli azalmıştır.¹⁸

¹⁶ Parti müfettişliği teşkilatı, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP)'nin 1923 yılında kabul ettiği nizamnamesi uyarınca parti örgütü üzerinde denetim sağlamak amacıyla oluşturulmuştur. Birçok yetki ve görevi olan parti müfettişlerinin önemli görev ve sorumluluklarından biri de müfettişi oldukları il ve ilçelerin siyasi, idari, iktisadi, demografik ve etnik yapısı ile ilgili belirli aralıklarla rapor hazırlamaktır. Yanı sıra parti müfettişleri, müfettişi oldukları bölgedeki halkın isteklerini, parti teşkilatının durumunu ve çalışma koşullarını, halkevleri ve halkodalarının ihtiyaçlarını ve faaliyetlerini rapor halinde merkeze bildirmektir. 1931'de kaldırılan parti müfettişliği 1939 yılında CHP tüzüğünde yapılan değişiklikle yeniden kurulmuş, bu tarihten itibaren parti müfettişleri, müfettişi oldukları bölgelerle ilgili çok sayıda rapor hazırlamıştır. Parti müfettişliği hakkında geniş bilgi için bkz. Cemil Koçak, "Tek Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nde Parti Müfettişliği", **Tarık Zafer Tunaya'ya Armağan**, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 459-494; Cemil Koçak, "Tek-Parti Döneminde CHP Parti Müfettişliğine İlişkin Ek Bilgi(ler)", M. Ö. Alkan, T. Bora ve M. Koraltürk, (Der.), **Metin Tunçay'a Armağan**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 675-681; Murat Metinsoy, "Erken Cumhuriyet Dönemi'nde 'Mebusların' 'İntihap Dairesi' ve 'Teftiş Bölgesi' Raporları", **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, (3), 2006, ss. 103-169.

¹⁷ **BCA**, 490.01/273.1095.1, s. 2.

¹⁸ **BCA**, 490.01/273.1095.1, s. 4.

Malazgirt'in fiziki yapısı ve nüfusu hakkında verdiği detaylı bilgilerden sonra Kalfagil, kazanın çeşitli nedenlerden dolayı Ağrı'ya bağlamanın daha isabetli olacağını belirtiyor:

Kazanın karaköse'ye bağlanması: Malazgirt Ağrı'ya 90, Muş'a 123 kilometre uzaktadır. Transit yolu Ağrı Erzurum'dur. Halk koyun, sığır yün ve yağlarını Karaköse (Ağrı)'ya yoğurt Erzurum'a götürür. Orada satarlar ve yahut alıcılar (?) Malazgirt'e gelip bu saydığım havyan ve maddeleri satın alırlar. Malazgirt'de bağlı olduğu Muş vilayetine hiçbir şey sevk edilmediği gibi oradan alıcı da gelmez. Yalnız tek tük Diyarbakır ve Urfa'dan da alıcılar gelmektedir.

Malazgirt'in Muş'a coğrafi ve iktisadi sebeplere bağlı olduğunu göstermez. Onun için gerek yakınlığı ve gerekse ticaret ve iktisadi yatının oraya müteveccih bulunması sebepleri ile Malazgirt'in Ağrı'ya bağlanması meselesinin üzerinde durulması gerekir zannındayım.¹⁹

Kalfagil, kazada meskûn olan etnik gruplar ve konuşulan diller hakkında şunları söylüyor:

Merkez kasabanın, merkez ve Şokor Bulak mahallelerinde Üç adalarda da 4 aile kendilerini Malazgirt'in yerli ve eski sakinleri olarak addetmekte, diğerleri ise Malazgirt'in köylerinden ve Bitlis'den gelmediler. Hemen hepsi, belediye reisleri Şemseddin Erdem bile evlerinde ana lisan olarak Kürtçe konuşurlar. Ancak merkezin % 80'i Türkçe bilmektedir. Köylerinin de hepsi Kürt'tür. Yalnız merkeze iki saat mesafede bulunan Karakaya köyünün 40 hanesinde 17 hanesi Kara Papak, Kara Kalpak Torekeme (halk yanlış olarak terekme diyor) Kafkas (Oğuz) Türkleridir. Azeri şivesiyle konuşuyorlar. Kom içerisinde küçükbaş hayvan besleyiciliği ile ziraat yapıyorlar. Bunlar Kars'tan buraya 1935 yılında getirilerek içlerinden 5 ev iskân edilmiş. Tapuları verilmiş, diğer 12 haneye iskânca tevzi yapılamamış, ancak yerleşerek mil[li]yet sifati[y]lo[a] ellerinde bulundurdukları arazi 1937 yılında tahriri arazi komisyonunca üzerlerine kayıt edilmiş, onlar da buna istinaden bu arazileri tasarruf etmekte bulunmuşlardır. Harcırahlarının da geldiğini öğrendiğim iskân komisyonunun; tahriri arazi komisyonunca tespiti yapılmış bu arazilerin geriye kalan 12 Türk ailesine de tevziini yapması ve ondan sonra da keyfiyetin tapuya raptedilmesi icabeder.²⁰

Feyzi Kalfagil, Malazgirt kazasının fiziki, idari, etnik ve demografik yapısının yanı sıra kazanın geçim kaynakları hakkında da malumat veriyor. Kazada ziraat yapılmadığını ve tütün ekilmediğini belirten Kalfagil, kazanın iktisadi yapısı ile ilgili olarak şunları söylüyor: "Halkı koyun, sığır, kıl keçisi besler; sığır, toklu (erkek kuzunun bir ve daha fazla yaşında olanı), yün ve yağ satar; buğday, arpa ve çok az miktar da kum darı, nohut, mercimek, fasulye ve mısır ekerler. Sebze olarak merkezin Ada mahallesinde bir iki evde patlıcan, biber, domates ve lahana yetiştirilmektedir. Karpuz Sürmene'den gelen Karadeniz muhacirleri tarafından ekilmiş, ondan sonra da Karabesör köyü ile merkezden dört beş ev halkı kavun ve karpuz ekip satmaya başlamışlardır."²¹

CHP Erzincan mebusu Feyzi Kalfagil'in Malazgirt raporunda bilgi verdiği konulardan biri de kazadaki aşiretlerdir. Malazgirt çevresinde Haydaran ve Hasa[e]nan diye iki aşiretin olduğunu belirten Kalfagil, Haydaran aşiretinin Murat nehrinin doğu ve güneyinde meskûn ve reislerinin meşhur Kôr Hüseyin Paşa olduğunu ifade ediyor. Ancak bugün itibarıyla Haydaran aşiretinin bir reisi olmadığını ve Hüseyin Paşa'nın ölümüyle Haydaranlar arasında aşiret hayatının kalktığını ve köy hayatının başlamış olduğunu söylüyor. Hasenan aşiretinin ise, Murat nehrinin yaptığı kavis içinde kalan kısmında meskun olduğunu ve Hasenan aşiretinin Heymulayn (Viranşehir)'dan Muş'a oradan da Malazgirt'e göçebe halinde gelip giderlerken Malazgirt'e yerleştiklerinin rivayet edildiğini ifade ediyor. Kalfagil, Hasenan aşiretinin Ömeriyan, Şevişiyan, Esadiyan ve Farisiyan diye dört kabileye ve bahsi geçen kabilelerin de birçok kola ayrıldığını belirtiyor. Hasenanlarda da aşiret hayatının kalmadığını ifade eden Kalfagil, aşiretin reisinin olmadığını, ancak eski reislerinin oğul ve torunlarının mevcut olduğunu ve bunların da kendi iş ve güçleriyle meşgul olduklarını not ediyor.²² Feyzi Kalfagil'in Malazgirt'te iki büyük aşiret hakkında verdiği malumat önemli olmakla birlikte

¹⁹ BCA, 490.01/273.1095.1, s. 6-7.

²⁰ BCA, 490.01/273.1095.1, s. 4-5.

²¹ BCA, 490.01/273.1095.1, s. 6.

²² BCA, 490.01/273.1095.1, s. 5-6.

aşiretlerin etkisini kaybettiklerini söylemesi pek de inandırıcı olmamaktadır. Çünkü Muş ve bilhassa Malazgirt'in bugün için bile çok güçlü bir aşiret örgütlenmesine sahip olduğu bilinen bir gerçektir. Muş ve Malazgirt dışında da Ağrı, Bingöl, Bitlis ve Van gibi bölge vilayetlerinde de geniş bir dağılım gösteren Haydaran ve Hasenan aşiretlerinin etkilerinin ve nüfuzlarının bugün de çok güçlü olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla Kalfagil'in aşiretler hakkında anlattığı durumun tek parti dönemiyle sınırlı olduğu mevzusu, Demokrat Parti iktidarı ve sonrasında aşiretlerin toplumsal ve siyasal alandaki etki ve nüfuzları göz önünde bulundurulduğunda daha kolay anlaşılabilir.

Kalfagil, kazadaki şeyhler hakkında ise şunları söylüyor: “Malazgirt’de dini reis mahiyetinde olan veya istidadını taşıyan din yolu ile aşiret ruhunu aşıl原因an hiç kimse yoktur. Yalnız adları Şeyh olup da köylerinde iş ve güçleriyle uğraşanlar vardır. Mesela Alyar köyünden 78 yaşlarında sükûtu Şeyh Abdülhamit, Katkanlı Abdülhamid’dir. Tendürekli Mehmet ve Seyfettin gibi...”²³ Her ne kadar Kalfagil, kazada şeyhlerin pek etkili ve nüfuz sahibi olmadıklarını not ediyorsa da, tıpkı aşiretler mevzusunda olduğu gibi, bu durumun konjonktürel olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü tek partinin bölgedeki uygulamalarından dolayı şeyhlerin ve tarikat üyelerinin Demokrat Parti dönemine dek derin bir sessizlik içine girdikleri doğrudur. Ancak Demokrat Parti iktidarıyla birlikte şeyhlerin hem bölge genelinde hem de Malazgirt’te toplumda dinden siyasete değin çok geniş bir alanda nüfuz sahibi oldukları tarihin tescilindedir. Bahsi geçen dönemde de Malazgirt şeyhleriyle bilinmektedir. Malazgirt kazası içerisinde yer alan Alyar, Uyanık, Hasanpaşa ve Konakkuran gibi köy ve beldelerin şeyhleriyle bilinmesi bu tezimizi doğrular.

Malazgirt’teki aşiretler ve şeyhler hakkında bilgi veren Kalfagil, raporunun devamında kazadaki Ermenilerle ilgili şu bilgileri veriyor: “Kazada Ermeni yoktur. Ancak 6 kadın Ermeni mühtedisi vardır. Bunların hüviyetlerini gösterir liste eklidir. Her altısı da yerlilerle evlenmiş. Çocuk sahibi olarak kaynaşmışlardır. Hicretten evvel 1200 hanede mevcut 10, 000-12.000 nüfus Ermeni’den ancak altı mühtedinin kalmış olması zikre şayandır.”²⁴

Raporun son bölümünde Kalfagil, kazada görev yapan kaymakam, belediye reisi, hakim, Hükümet Hekimi ve Jandarma bölük komutanı gibi üst düzey bürokratlar hakkında çeşitli bilgiler veriyor. Parti Müfettişi Feyzi Kalfagil’in Malazgirt’in bürokratları hakkında verdikleri bilgileri şöyle özetlemek mümkündür:

Kaymakamı Romanya muhacirlerinden 1931 doğumlu, (1)937 senesi mezunlarından Şevket Esen’dir. 15 Ekim 1943’den beri Malazgirt’te bulunuyordu. Halk kendisinin namuslu, çalışkan olduğunu iddia etmekte müttetikler. Yalnız vazifesiyle münasip olmayacak surette hafiflikleri var. Mesela Belediye reisinin merkebinin şapkasını çıkararak hürmetle selamlamış yine alenen arkadaşlarıyla boks yapmış bir kır eğlencesinde boynuna davul takarak çalmış olduğunu duydum. Bu gibi hallerini işiten Muş Valisi Orhan Güvenç tarafından talep edilmesi üzerine Harran kaymakamlığına tahvil emri verildiğini yerine de Tefenni kaymakamı Namık Sezgin isminde bir arkadaşın geleceğini duydum.

(...)

Jandarma bölük komutanı, Elazığlı Abbas Yavuz Demir’dir. Bir seneden fazla Malazgirt’te bulunan bu arkadaşı herkes namuslu, çalışkan, hüsnüniyet sahibi, herkese mücadelesinde dürüst olarak andı.

Hükümet hekimi olup halkodası reisliği vazifesine de girer. Ziya Sapmaz’ın haysiyetli kendi parasıyla ilaç getirip fakirlere bedava verdiğini söyleyenler çoktur. Yalnız bu arkadaşın Muş’ta Hükümet tabibi iken memurlar arasında geçimsizliğe sebebiyet verdiğini Muş’a geldiğinde duydum. Burada da kaymakamla birleşip hâkimin aleyhine cephe almıştı. Fakat arz ettiğinin ahlakta olan ve bütün halkı da gücendiren hâkimle aklı başında hiçbir kimsenin anlaşılmasına şahsen imkân görmediğim için buradaki vaziyetini (?) değer bulmuyorum.

Belediye reisi yerlilerden ilkokul mezunu (1)318 doğumlu, tüccar ve çiftçi Şemsettin Tuden’dir. Namuslu, temiz, güvenilir, mevcuda göre en çok işten anlar bir şahıstır. Kurulacak parti teşkilatı için de en önde gelen olarak gösterilmektedir.²⁵

²³ BCA, 490.01/273.1095.1, s. 6.

²⁴ BCA, 490.01/273.1095.1, s. 6.

²⁵ BCA, 490.01/273.1095.1, s. 7-9.

Feyzi Kalfagil, Malazgirt'te görev yapan üst düzey bürokratlar arasında kaza Hakim'ine oldukça geniş yer ayırmaktadır. Kalfagil, Hakim İsmail Ege'nin "halkın şeref ve haysiyetini kırıcı" sözler ve davranışlar sergilediğini ve "ülke bütünlüğüne aykırı sözler sarf etmekte" olduğunu belirterek Hakim'in Malazgirt'ten başka bir yere tayin edilmesi hakkında girişimlerde bulunduğunu ve bunun olumlu neticelendiğini söylüyor. Raporunda İsmail Ege hakkında çok spesifik ve ilginç bilgilerin yer alması hasebiyle ilgili bölümü olduğu gibi alıntılanmanın daha doğru olacağını düşünüyoruz. Kalfagil, konuyla ilgili olarak şunları söylüyor:

Malazgirt'in (1)942 den beri Hâkimi bulunan Ankara hukuk mezunu bekâr, (1)329 doğumlu İsmail Ege'nin her yerde, her fırsatta ve alenen halka " burada tek bir namuslu insan yoktur hepsi ermeni tohumudur". Bağlara top kurup yedisinden yetmişine kadarını kazıtmalıdır. Peygamber Kürt olsa dinimi değiştirdim. Ermeni olurum da Kürt olmam. Bu havalinin vergisini garbe yükleyerek kendi haline bırakalım, Muş isterse İngiliz alsın yahut buraları isteyen devletlere satıp alacağımız paralarla garbi imar alındı gibi şeref ve hasiyetlerini benliklerini kırıcı ve ülke bütünlüğümüze aykırı sözler sarf etmekte olduğunu;

Bir hâkimi öldürüp 24 sene ağır hapis cezasını çekmiş Onor Kot'i tanınmış aşiret kaymakamlarından Tacettin ve Şeyh Sait isyanından dolayı fişe dâhil, garbe nakil edilerek af edilen Fenekli Kerem gibi beş altı kişiyi her akşam evine toplayıp bulunduğunu;

Dönmek üzere teşvik ettiği ihtilâsdan mahkûm Sait Çelik kaymakamın yakasına sarılırken yakalanıp Bulanık adliyesince tevkif edilmiş ve duruşmasının devam etmekte bulunmuş olduğunu; hatta Bulanık'a vardığımda arkasında hazırlanıp göndereceği bir dilekçeyi bu Sait Çelik'e imza attırıp bana verdirek güya halktan radyo için toplanan paralardan bir kısmının kaymakam, Halkevi reisi ve hükümet hâkimi Ziya Sapmaz ve belediye reisinin boğazlarına geçirmiş olduklarını hakikate aykırı ihbar etmiş bulunduğunun;

Ahmet Kuşhan isimli şahsa aranıyor Müdahale davasını lehine halletmek için kaymakam ve doktoru dönmesini teklif, onun da kabul etmesi üzerine davayı aleyhine neticelendireceğini ve artık kendi elinden borç aldığı dört yüz altı lirayı doktor ve kaymakam dövdüreceği şahıslara vereceğinden iade etmeyeceğini söylemiş olduğunu anladım.

Adliye vekâletine bu vekâlet ceza işleri müdürlüğünün akli durumu normal olmadığı tedavi altında bulunduğu, akıl hastalığı iyi olunduktan sonra münasip bir vazifeye tayini icap ettiği şeklinde mütalaası mevcut, saydığım hareketleri de kendisinin aklen malûl olduğunu isbata yarar ve Muş C. Müddei umumiliği ve valiliği tarafından durumu müteaddit cezalar yazıldığı halde hakkında adliye bakanlığına bir muamele yapılmadığı aşikâr bulunan bu Hâkimin kazasının umumi idare ve ahengini bozduğu ve daha ağır hadiseler meydana vermesi ihtimali bulunduğunu düşünerek kararnamesi bile beklemeden Malazgirt'den kaldırılmasını 20.09.1944 tarih ve 10 sayılı şifre talimle makamınıza arz etmiş, bunun üzerine bu Hâkim Adliye Bakanlığı ceza işleri umum müdürlüğünün mezkûr yazısına hiç olmazsa uyularak iyi oluncaya kadar akıl hastanesine sevki lazım gelirken Gürün'e ora halkının başına bela olmak üzere nakledilmiş, ancak Malazgirt kendisinden kurtulmuş bulundu.²⁶

SONUÇ

Raporlardaki bilgilerden hareketle Muş'un II. Dünya Savaşı yıllarında iktisadi ve kültürel manada çok geri olduğu, yerel bürokrasinin etnik, demografik ve ekonomik sorunlarla boğuştuğu, halkın ekserisinin Türkçe bilmediği vilayette geleneksel bir toplumsal yapının mevcut olduğu ve bu durumun da bölgenin hep sorunlarla anılmasına neden olduğu görülüyor. Daha da mühimi raporlarda Muş ve Malazgirt'te görev yapan üst düzey bürokratların "sorumsuz" söz ve davranışlarının hem halkın "şeref ve haysiyeti"ni zedelediği hem de ülke bütünlüğü açısından sorun yarattığı'na da vurgu yapılarak bölgedeki bazı sorunların yerel bürokrasiden de kaynaklandığı resmi raporlarca doğrulanıyor. Bunlara ilave olarak, yıllardır devam eden II. Dünya Savaşı nedeniyle de bahsi geçen sorunların daha da çetrefil bir hal aldığını söylemek mümkündür. Kemalist iktidar, tüm bu coğrafi, iktisadi, idari, bürokratik, siyasi, sosyal ve kültürel nedenlerin ortaya çıkardığı sorunların en asgariye indirilmesi için vilayette başta CHP ve halkevleri/halkodaları olmak üzere eğitim ve ulaşım

²⁶ BCA, 490.01/273.1095.1, s. 7-8.

alanlarında yatırımlar yaparak ve bölgeye yetenekli memurlar tayin ederek toplumsal bir dönüşümün mümkün olabileceğini vurguluyordu.

II. Dünya Savaşı yıllarında Muş vilayeti ve kazaları hakkında rapor hazırlayan biri genel sekreter, diğeri parti müfettişi olan iki üst düzey bürokrata göre bahsi geçen sorunların çözülebilmesi için eğitimden ulaşım idari yapılanmadan parti teşkilatının güçlendirilmesine dek geniş bir yelpazede faaliyet sürdürmek gerekir. CHP bürokratları, vilayetin ulaşım sorunlarının giderilmesinin, bölgeye yetenekli, çalışkan ve uzun süre kalıcı olacak memurların gönderilmesinin, Malazgirt'in coğrafi ve iktisadi nedenlerden dolayı Ağrı'ya bağlanılmasının, Türkçenin yaygınlaşması için okullaşmaya önem verilmesinin, "halkı Türklüğe yaklaştırmak" için mekteplerin yanı sıra halkevlerinin ve halkodalarının sayılarının ve faaliyetlerinin arttırılmasının elzem olduğunu vurguluyordu. Ancak bu çalışmalar neticesinde bölgede Türkçenin yaygınlaşacağı ve halkın hükümete bağlanacağı belirtiliyordu. Muş'un 1945 sonrası tarihine bakıldığında bahsi geçen sorunlardan güçlü bir bürokrasi oluşturma, memurların vilayette uzun süreli kalmasını sağlama, şeyhlerin ve aşiret reislerinin toplum üzerindeki nüfuzunu kırma vb. gibi 'sorunlar'ın önemli bir kısmının çözüme kavuşturulamadığı, ortaya çıkan yeni sorunlarla birlikte bahsi geçen sorunların benzer şekilde veyahut form değiştirerek devam ettiği müşahede edilmektedir. Bu gerçeğe birlikte, hem ülkede hem de vilayette kentleşmenin ve okuryazarlığın artması, iletişim ve ulaşım alanındaki gelişmeler, toplumsal ve kültürel mobilizasyonun ivme kazanması ve iktisadi alandaki ilerlemeler gibi nedenlerle vilayette Türkçenin yaygınlaştığı ve Türkçe bilmeyen nüfus oranında da ciddi bir azalmanın olduğu pekâlâ söylenebilir.

KAYNAKÇA

1. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, 490.01/571.2274.1.

BCA, 490.01/273.1095.1.

2. Telif Eserler

AKÇURA, Belma, **Devletin Kürt Filmi: 1925-2009 Kürt Raporları**, New Age Yayınları, İstanbul, 2009.

AKEKMEKÇİ, Tuba & Muazzez PERVAN (Der.) **"Doğu Sorunu" Necmeddin Sahir Silan Raporları (1939-1953)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.

___ **Doğu Anadolu ve Cumhuriyet Bürokrasisi (1939-1951)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

___ **Dersim Harekâtı ve Cumhuriyet Bürokrasisi (1936-1950)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

___ **Doğu Anadolu ve Cumhuriyet Bürokrasisi (1939-1951)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

___ **Dersimlilerden Mektuplar (1941-1953)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.

BAYAR, Celal, **Şark Raporu**, (Sadeleştiren: Nejat Bayramoğlu), Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006.

BAYRAK, Mehmet, **Açık-Gizli/Resmi-Gayriresmi Kürdoloji Belgeleri**, Özge Yayınları, Ankara, 1994.

___ **Kürtlere Vurulan Kelepçe: Şark Islahat Planı**, Özge Yayınları, Ankara, 2009.

BULUT, Faik, **Dersim Raporları**, Genişletilmiş 5. Baskı, Evrensel Basım Yayın, İstanbul, 2013.

ÇAĞLAYAN, Ercan, **Kemalist Ulus-Devletin İnşası: Eğitim, Kültür, Mekân ve İskân Politikaları**, Açılım Kitap, İstanbul 2018.

___, “Cumhuriyet Döneminde Muş, Bitlis ve Van’a Yapılan İskân Çalışmaları (1923-1938)”, **Tarih Okulu Dergisi (TOD)**, Yıl: 8, S XXII, (Haziran 2015), ss. 269-293.

___, “Cumhuriyet Taşrasından Bir Kesit: Muş (1925-1938)”, **Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Yıl: 8, S 16, (Nisan 2016), ss. 255-268.

ÇALIŞLAR, İzzettin, (Yay. Haz.) **Dersim Raporu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Doğu Anadolu’da Toplumsal Mühendislik Dersim-Sason (1934-1946), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.

İNÖNÜ, İsmet, **Defterler (1919-1973)**, haz: Ahmet Demirel, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

KARDAŞ, Abdulaziz, **Cumhuriyet Döneminde Van Gölü Havzası’nda Yapılan Kamu Harcamaları ve Yatırımlar (1923-1950)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015.

KOCA, Hüseyin, **Yakın Tarihten Günümüze Hükümetlerin Doğu-Güneydoğu Anadolu Politikaları (Umumi Müfettişliklerden Olağanüstü Hal Bölge Valiliği’ne)**, Mikro Yayınları, Konya, 1998.

KOÇAK, Cemil, “Tek Parti Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi’nde Parti Müfettişliği”, **Tarik Zafer Tunaya’ya Armağan**, İstanbul Barosu Yayınları, İstanbul, 1992, ss. 459-494.

___, “Tek-Parti Döneminde CHP Parti Müfettişliğine İlişkin Ek Bilgi(ler)”, M. Ö. Alkan, T. Bora ve M. Koraltürk, (Der.), **Mete Tunçay’a Armağan**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 675-681.

METİNSOY, Murat, “Erken Cumhuriyet Dönemi’nde ‘Mebusların’ ‘İntihap Dairesi’ ve ‘Teftiş Bölgesi’ Raporları”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, (3), 2006, ss. 103-169.

ÖNEN, Nizam, “Bir Tek Parti Dönemi Politikacısının Gözünden Cumhuriyet’in “Doğu” Meselesi ve Bürokrasinin Hali: CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esenal’ın Doğu Gezisi”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, S 12, [Bahar 2011], ss. 153-198.

ÖZTÜRK, Saygı, **İsmet Paşa’nın Kürt Raporu**, 5. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 2008.

VARLIK, M. Bülent, (Haz.), **Umumi Müfettişler Toplantı Tutanakları-1936**, Dipnot Yayınları, Ankara, 2010.

YAYMAN, Hüseyin, **Şark Meselesinden Demokratik Açılıma Türkiye’nin Kürt Sorunu Hafızası**, SETA Yayınları, Ankara, 2011.

YILDIRIM, Tuba, (Der.), **Kürt Sorunu ve Devlet: Tedip ve Tenkil Politikaları [1925-1947]**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

EKLER

Ek 1. CHP Genel Sekreteri Memduh Şevket Esenal'ın Raporunda Muş (1942).

(17)

dolayısıyla verilen miktar azalmaktadır. 120 kuruş gündelik alan bir amele ile 135 kuruş alan amele arasında hiç bir fark yoktur . Buna mukabil devlette yapılan teahhütlerde tazayüt kabul olunursa 120 den 130 a kadar işçi gündeliğinin yükselişinde işçinin eline bir fark geçmemesine mukabil fiyatlar müteahhidin lehine yükselmiş olur . Bu yükseliş farkının az bir kısmını Hükümet vergi olarak , müteahhitten vergi şeklinde alıyor .

Bu biçimsizlik , buhran dolayısıyla işçi gündeliklerinin artmasından doğmuştur . Normal günde azami gündelik olan 120 kuruşa nazaran kanun amele lehine idi . Halbuki işçi gündeliği 200-250 kuruş arasına yükselince bu vaziyet amele dolayısıyla hükümet aleyhine görülmektedir . Kanunun koyduğu 80 kuruş masafiyet hududu bu güne göre 250 kuruşa kadar çıkarılırsa iş düzelir."

Müteahhitler işçi bulamadıklarına ileri sürerek hükümetten gündelik artırılmasını istemişler ve bu durum o cihetle bozulmuştur .

Bu işleri bana anlattıkları sırada arkadaşları müteahhitlerin bu yolsuzca kazanç kalkışmalarına isyan eden Mühendis Siyasi'yi de öğrenmiş oldum.

Muş Ovası

Ertesi sabah yola çıkarak yeniden Genç'ten geçip Muş'a gittik.

Maarif Vekilliğinde buraları gezmiş olan Safet Arıkan bana Muş ovasının genişliğini, şenlendirilme elverişini övmüş , anlatmış idi. Bugün hemen de boş olan bu ova üstüne kendince binbir hayal kurmuştum. Bu tesir altında Muş Ovası benim de gözlerimi kamaştırdı. İlk görüldüğü tepeler üstünde durup yurdumuzun bu umut verici geniş parçasını seyrettim. Muş bana sorarlarsa bu ovanın, bugüne göre , en kötü yerine yapılmıştır . Yarın bu ovayı şenlendirir , imar ederken hiç bir şeyini bu şehre uydurarak yapmamalıdır. Bugünün şehirlerine, köylerine, yollarına, eski tasarruflara bağlı

Ek 1'in Devamı.

DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ (18)

kalarak bu ovaya yeni şeyler yapmak yasaktır. Burayı, doğunun gök elması olan Van gölü çevresinde yarın uyanacak medeniyete, sularına, güneşine, keskin kış rüzgârlarına göre inşâ edip yenlendirmek yoluna gidilmelidir . Çok sanırım ki, yarınki plân da bugünkü Muş şehri hiç de göze çarpıyacak bir yer olacaktır .

Muş Ovasını ilk gördüğüm gün daha Van gölü mü ve çevresini görmemiştim. Buraların zengin geleceğini ayıca anlamak için , şimdi, Bingöl yaylalarını da görmek gerektiğine inanıyorum. Çok yasak ki bu sefer yaptığım gezide oralara gidemedim.

Muş Şehri

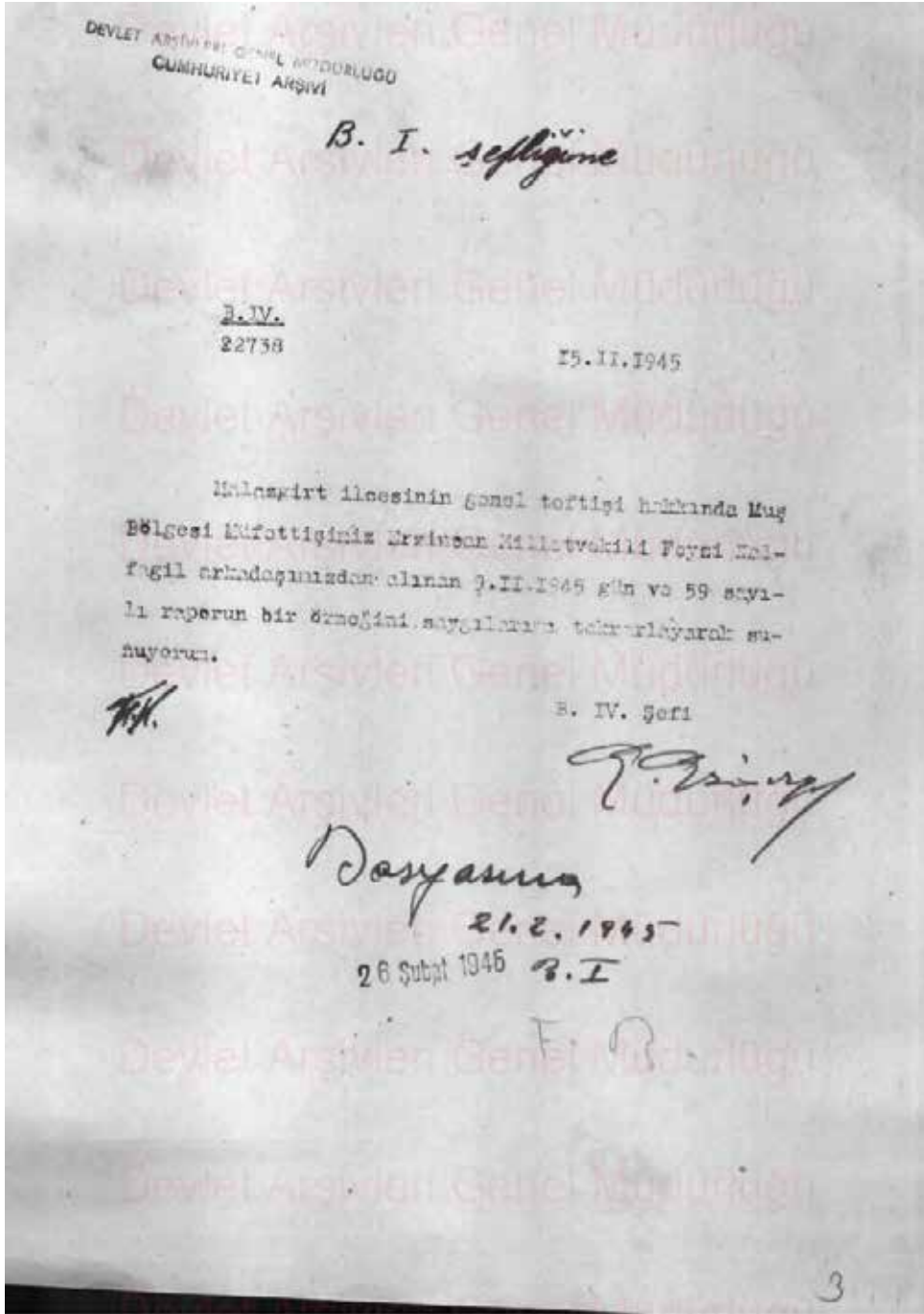
Bana öyle geldi ki eskiden de bu Muş şehri belli başlı yerlerden değilmiş. Kalesi ufak bir kale. O da yıkılmış hemen duvarları bile kalmamış. Yeri de bugüne ve yarına göre şehir olacak bir yer değil. Burayı, isterse ufak bir şehir yapabilmek için bir çok paralar dökmek gerektir . Bitlis kadar emişli , bayırlı değil ise de düz yeri de hemen yok gibi . Bu şehrin giriş yerine Tevfik Gür biraz yol, bir kaç yapı, bir hamam yapmış. Bunlar da olmasa imiş Muş ovasının köyleri kadar pis bir yer oluyormuş.

Tevfik Gür

Bu adam için eskiden ve şimdi bir çok şeyler söyleniyorlar . Bu adamı mahkemelere de vermişlerdir . Kendisinin hırsız olduğu da söylenilmiştir. Ben bu adamı hırsızlık günahından ve suçundan çok uzak görürüm . Bu adamı sever ve beğenirim. Şunun için ki : bu adam gittiği yerde rahat oturan kimse değildir . Yüreğinde bir ateş vardır . Şimdi bu son günlerde akla gelmez yokluklara birer kolay bularak Muş'a bir Belediye , bir belediye oteli yapmağa çalışıyor . İki yeni fırın yaptırmış. Hükümet dairesinin içini değiştirmiş. Dairelerden bir takımını bir salona doldurup Bankalarda olduğu gibi bir

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

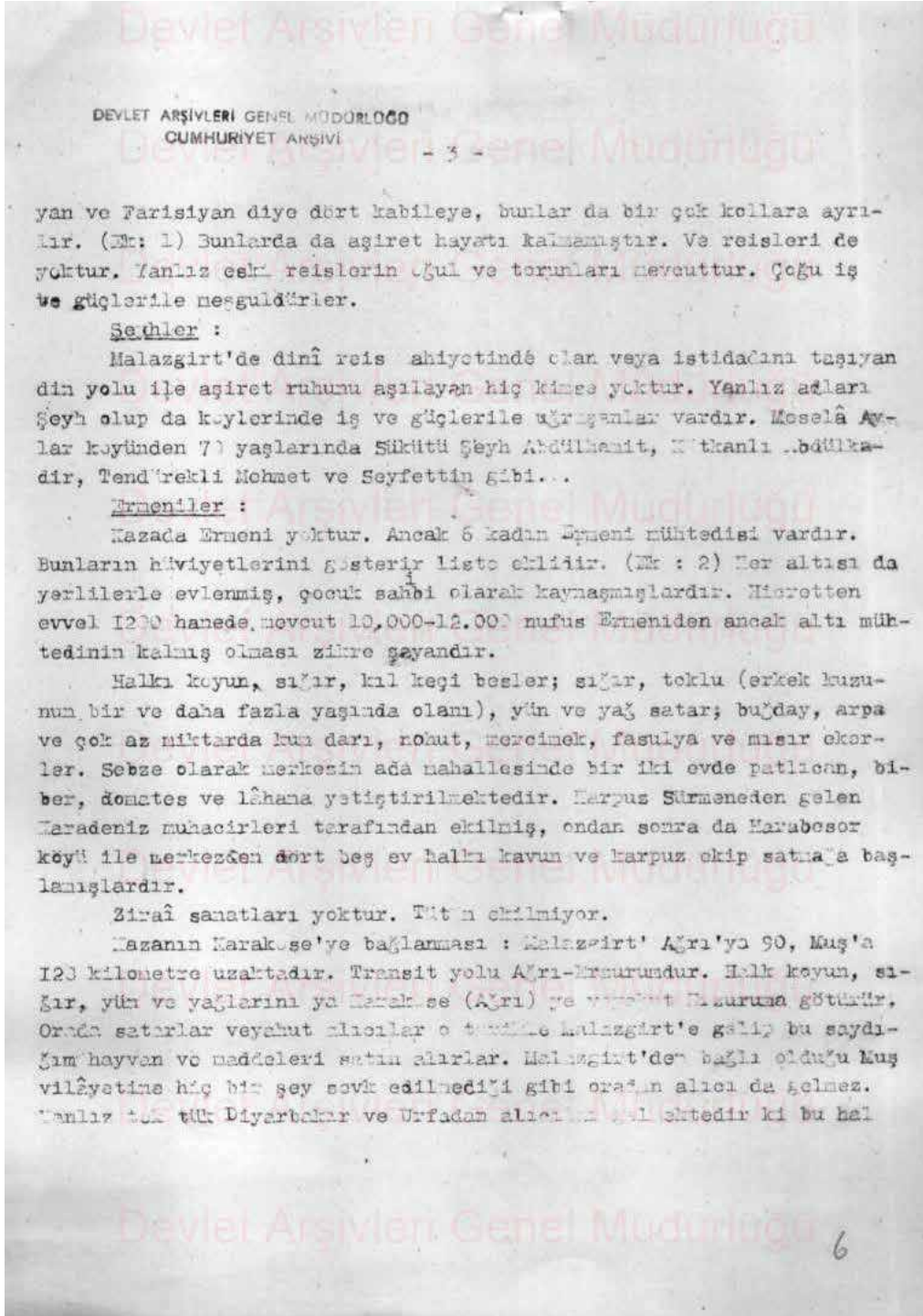
Ek 2. Erzincan Mebusu Feyzi Kalfagil'in Muş ve Malazgirt Teftiş Raporları (1945).

Fon No: 490 1 0 0 - Kutu No: 273 - Dosya No: 1095 - Sıra No: 1

Ek 2'nin Devamı.

OSMANLI MODERNLEŞME DÖNEMİNDE MUŞ SANCAĞI'NDA AÇILAN MÜSLÜMAN EĞİTİM KURUMLARI

Hatip YILDIZ*

ÖZET

Tarih boyunca çeşitli uygarlıkların yaşadığı Muş bölgesi, Yavuz Sultan Selim'in 1514 Çaldıran Savaşı'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir. Bu tarihten itibaren farklı statülerle idare edilen bölge, 1879 yılında yapılan yeni idari düzenlemeyle Bitlis Vilayeti'ne bağlı bir sancak haline getirilmiş ve bu idari yapısı Cumhuriyet'e kadar aynı şekilde devam etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat'ın ilanından sonra daha planlı bir şekilde başlayan modernleşme çabaları, İstanbul'un dışında yani vilayetlerde ancak 1870'lerden itibaren peyderpey hayata geçirilmiştir. Osmanlı modernleşme döneminde, merkezde olduğu gibi, taşrada da yenilik yapılan alanlardan biri de eğitimdir. Bu doğrultuda, 1870'lerden itibaren vilayetlerde farklı düzeylerde pek çok modern okul açılmaya başlanmıştır.

Osmanlı'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi, bugünkü Muş ili ve ilçelerinin önemli bir kısmını içine alan Muş Sancağı'nda da, mevcut klasik eğitim kurumları olan medreseler ve sıbyan mekteblerinin yanında, bazı modern ibtidai mektepleri de açılmıştır. Bunların başında; Kale Mahallesi İbtidai Mektebi, Liz Nahiyesi İbtidai Mektebi, Martik Karyesi İbtidai Mektebi, Süfla İbtidai Mektebi ve Muş İnas İbtidai Mektebi gelmektedir. Ancak bu okullar, bölgede modern temel eğitimin gelişmesi için hem Maarif Nezareti ve hem de yerel makamlarca yetersiz görüldüğü halde, bilhassa mali sıkıntılardan dolayı bu alanda istenilen şekilde bir ilerleme sağlanamamıştır.

Muş Sancağı'nda, sözü edilen ibtidai mekteblerinin yanı sıra, modern sivil okulların ilk örneği olan bir mülki rüşdiye mektebi de açılmıştır. "Muş Rüşdiye Mektebi" olarak kayıtlarda yer alan bu okul, 1870/1871 yıllarında açılmış ve tespit edilebildiği kadarıyla 1909 yılına kadar eğitim-öğretime devam etmiştir. Ancak, Muş kasaba merkezinde erken tarihlerde bir rüşdiye mektebi açılmış olmasına rağmen; Varto, Bulanık ve Malazgird gibi önemli kazalarda 1910 yılı sonlarına kadar bu düzeyde bir mektebe rastlanılmamıştır. Her ne kadar bahsi geçen kazalarda bu tarihte birer rüşdiye mektebi açıldığı ifade edilmiş ise de, sözü edilen okullarla ilgili başka bir kayda rastlanılmamaktadır. Bunlara ilaveten, muhtemelen II. Abdülhamid Dönemi sonlarında sancak dâhilinde bir mülki idadi mektebinin de açıldığı ve bir süreliğine aktif olduğu ilgili kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada; ağırlıklı olarak modern ibtidailer, rüşdiyeler ve idadi mektebinin açılışları üzerinde durulacaktır. Ayrıca bu mekteplerin öğretmen, öğrenci, ders ve eğitim durumları da ayrıntılı bir şekilde incelenecektir. Böylece, Muş Sancağı'nın Osmanlı dönemi modern eğitim yapısı genel hatlarıyla ortaya konulacaktır. Bunlara ilaveten, 1900'lerin başında bölgede onlarca sayıda medrese aktif olduğu halde, yeni eğitim kurumlarının açılmasında istenilen başarının elde edilememesinin nedenleri değerlendirilecektir.

Çalışmanın hazırlanmasında; Osmanlı Devlet Salnameleri, Maarif Salnameleri, Vilayet Salnameleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maarif Nezareti belgeleri ve konuyla ilgili araştırma eserlerden faydalanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Muş, Eğitim, İbtidai, Rüşdiye.

MUSLIM EDUCATION INSTITUTIONS OPENED IN THE MUŞ SANJAK DURING THE PERIOD OF OTTOMAN REFORM

ABSTRACT

The Muş region, where various civilizations lived throughout history, entered the domination of the Ottoman Empire after Yavuz Sultan Selim's 1514 Çaldıran War. Since this date, the region has been governed by different states and has been administered as a sanjak affiliated to the Province of Bitlis after 1879, and this administrative structure continued until the Republic.

In the Ottoman State beginning from the Tanzimat period in a more structured way, the modernity process, namely outside the province but in Istanbul in the 1870s could be implemented step by step. Ottoman reform period, as well as in the center, one of the areas in the provinces of innovation is education. Many modern schools were opened at different levels in the province as of 1870.

As in the other regions of the Ottoman Empire, there are also some modern Muslim scholarships in the Muş Sanjak, which contains a significant part of today's Muş provinces and districts, as well as the traditional classical educational institutions. The most prominent of these are Kale Primary School, Liz Primary School, Martik Primary School and Muş Girl Primary School.

In Muş Sanjak, besides these primary schools, the Ottoman Empire also opened a "rüştiye" (junior high school), which is the first example of modern civilian schools. This school, which was listed as "Muş Rüşdiye Mektebi", was opened in 1870/1871 and probably continued education and teaching for many years until 1909.

* Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, hatipyildiz@dicle.edu.tr

However, despite the fact that a school was opened early in the town center of Muş, no important secondary school was founded at this level until the end of 1910 in important districts such as Varto, Bulanık and Malazgird. Although some secondary schools have been opened at this time, there are no other records related to the mentioned schools. In addition to these, probably at the end of Abdülhamid II Period, it is understood from archival records that a civilian high school was opened in the sanjak and was active for a short period of time.

In this study; opening of the primary, “rüştîye” and high schools; students, teachers, classes and educational status will be examined in detail. Thus, the modern education structure of the Muş Sanjak will be revealed. In addition, although dozens of madrasahs were active in the region in the early 1900s, the reasons for failure to open new educational institutions will be emphasized.

In the preparation of the work; Ottoman State Yearbooks, Education Yearbooks, Provinces Yearbooks, Documents of the Ministry of Education in the Ottoman Archives of the Prime Ministry and related research works will be used.

Keywords: Ottoman, Muş, Education, Primary and “Rüştîye” Schools.

GİRİŞ

Tarih boyunca çeşitli uygarlıkların yaşadığı Muş bölgesi, Yavuz Sultan Selim’in 1514 Çaldıran Savaşı’ndan sonra Osmanlı Devleti’nin hâkimiyetine girmiştir. Bu tarihten itibaren Osmanlı egemenliğinde farklı statülerle idare edilen bölge, 1879 yılında yapılan yeni idari düzenlemeyle Bitlis Vilayeti’ne bağlı bir sancak haline getirilmiş ve bu idari yapısı Cumhuriyet’e kadar aynı şekilde devam etmiştir.¹ Sancak dâhilinde ise Muş merkez kazasının yanı sıra Varto, Bulanık, Malazgird ve Sason kazaları yer almıştır.²

Osmanlı Devleti’nde temel eğitimin verildiği en eski kurumlar sıbyan mektepleridir. Merkezi bir teşkilâtın ve ortak bir eğitim-öğretim ve idare sisteminden yoksun olup, standart bir eğitim programına ve yeterli araç-gerece sahip olmayan bu mektepler zamanla yetersiz kalmıştır.³ Bu nedenle, 1847 yılında, sıbyan mekteplerinin ders programlarının değiştirilmesi yönünde ilk ciddi adımlar atılmıştır.⁴ Yapılan hazırlıklar sonucunda, 1863’ten itibaren İstanbul’daki 36 sıbyan mektebinde yeni yöntem ve tekniklerle eğitime başlanması kararlaştırılmıştır. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nde ise sıbyan mekteplerinin ıslahı için “ibtidai” adı altında öğretim yapan yeni okulların açılması gerekli görülmüştür. Bu doğrultuda ilk ibtidai mektebi, 1872’de “İbtidai Nümune Mektebi” adıyla açılmıştır.⁵

Osmanlı’da bir taraftan sıbyan mektepleri eğitime devam ederken, diğer taraftan da yeni okullar olan ibtidai mekteplerinin sayısı, ilk ibtidai mektebinin açılmasından itibaren, özellikle de II. Abdülhamid Dönemi’nde hızla artmıştır. 1877 yılında Osmanlı Devleti sınırları içinde sayıları 200’ü geçmeyen yeni usul okullar, 1892-1893 ders yılında 3.057’ye ulaşarak epeyce çoğalmıştır.⁶

Osmanlı Devleti’nin temel eğitim kurumları olan medreseler ve onların altında eğitim veren sıbyan mektepleri, XVII. yüzyıla kadar devletin her alanda ihtiyaç duyduğu ehliyetli kişileri yetiştirmiştir. Ancak, bu dönemde savaşlarda alınan yenilgiler, XVIII. yüzyıldan itibaren Avrupa tarzında yeni askeri okulların açılmasına neden olmuştur. Fakat sıbyan mektepleri ile sözü edilen askeri okullar arasında eğitim düzeyi bakımından büyük bir uçurum vardır. Bu nedenle, sıbyan mektepleri ile askeri okullar arasında yer alan ve “rüştîye” adı verilen yeni bir okul çeşidinin açılmasına ihtiyaç duyulmuştur.⁷

¹ Metin Tuncel, “Muş”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C 31, Yıl: 2006, s. 369-370.

² Vital Cuinet, **La Turquie d’Asie**, C II, Paris, 1891, s. 571.

³ İbrahim Bozdemir, **Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Eğitim ve Öğretim**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1991, s. 17.

⁴ Ali Rıza Erdem, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim: II. Mahmud ve Tanzimat Döneminde İlköğretimde Yapılan Yenilikler ve Değerlendirmesi”, **Yeni Türkiye**, S 32, Yıl: 2000, s. 757.

⁵ Sebahattin Arıbaş, “Başlangıçtan II. Meşrutiyet’e Kadar Osmanlılarda Sıbyan Mektepleri (İlköğretim Okulları)”, **Yeni Türkiye**, S 32, Yıl: 2000, s. 714-716.

⁶ Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 86.

⁷ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999’a)**, Alfa Yayınları, İstanbul, 1999, s. 129.

Osmanlı'da ilk olarak açılan ve kendine özgü yönleri bulunan rüşdiye mektepleri; 1839 yılında açılan Mekteb-i Maarif-i Adliye ile Mekteb-i Ulum-i Edebiye'dir. Bu iki okul, Babıâli'ye memur yetiştirmeye devam ettiği halde, yeni ihtiyaçlara ve Tanzimat Dönemi'nin reformlarına ışık tutmaktan uzaktır. Bu nedenle, orta dereceli okullar olan rüşdiyelerin yeniden yapılandırılmasına ve yeni okulların açılmasına teşebbüs edilmiştir.⁸ Bu çerçevede, 1845'te kurulan Muvakkat (Geçici) Maarif Meclisi'nde⁹, Bilad-ı selase (Üsküdar, Galata ve Eyüp) ile Boğaziçi'nde ilk etapta 30 adet ve taşrada dahi gerektiği kadar rüşdiye mektebi açılması uygun görülmüştür. Ancak, numune olmak üzere, ilk olarak Dersaadet'te 4 ve Üsküdar'da 1 sıbyan mektebi rüşdiyeye dönüştürülerek o şekilde idare edilmeye başlanmıştır.¹⁰ Böylece, 1847'de başlangıç olarak Davud Paşa, Bayezid, Üsküdar, Tophane ve Babıâli civarında Ağa Camii'nde olmak üzere 5 adet rüşdiye mektebi açılmıştır.¹¹

Osmanlı'nın açtığı ilk sivil modern eğitim kurumları olan rüşdiyelerin sayısı İstanbul'da hızla artmaya başladıktan sonra vilayetlerde de bu okulların açılmasına teşebbüs edilmiştir. Bu çerçevede, Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin kararı üzerine padişahın iradesiyle 2 Haziran 1853 tarihinde 25 vilayette rüşdiyelerin peyderpey açılması kararlaştırılmıştır.¹² Fakat bu karar ancak 1856'da uygulamaya konulabilmiştir.¹³ Bundan sonra ise vilayetlerdeki rüşdiye sayısında hızlı bir artış olmuştur. Nitekim 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayımlandığı sırada çeşitli vilayetlerde 87 rüşdiye mektebi vardır.¹⁴

A. MUŞ SANCAĞI'NDA TEMEL EĞİTİM

Osmanlı modernleşme döneminde, diğer bölgelerde olduğu gibi, bugünkü Muş ili ve ilçelerinin önemli bir kısmını içine alan Muş Sancağı'nda da, mevcut klasik eğitim kurumları olan medreseler ile sıbyan mekteplerinin yanı sıra, bazı modern ibtidai mektepleri de açılmıştır. Osmanlı'nın bu dönemdeki okul sayıları hakkında istatistikî bilgiler veren Vital Cuinet'e göre, 1890'larda Muş Sancağı'nda ilkokul düzeyinde eğitim yapan toplam 23 sıbyan mektebi mevcut olup, buralarda 23 muallim görev yapmakta ve 1.555 talebe eğitim görmektedir.¹⁵ Ancak bu okullar, bölgede modern temel eğitimin gelişmesi için hem Maarif Nezareti ve hem de yerel makamlarca yetersiz görüldüğü halde, bu alanda istenilen şekilde bir ilerleme sağlanamamıştır. Nitekim Bitlis Maarif Müdürlüğü'nün 15 Nisan 1895 tarihli bir telgrafnamesinde; Malazgird'in 314 köyünden 25'inde ve Muş'un 317 köyünden 45'inde sıbyan mektebi bulunduğu; geriye kalan Müslüman köylerin mektebsiz olduğu ifade edilmiştir.¹⁶ Ayrıca, 1900'lerin başında Muş Sancağı'nda 17 adet modern ibtidai mektebi mevcut olmasına rağmen, 1910 yılı sonlarına gelindiğinde bu okullardan bazılarının kapandığı ve dolayısıyla ibtidai sayısında düşüş meydana geldiği görülmekte olup, sancak dâhilinde biri kız olmak üzere toplam 10 ibtidai mektebi vardır. Bitlis vali vekiline göre, bu mekteplerin mevcudiyeti de sadece isim ve dış görünüşten ibarettir.¹⁷ Bu nedenle, Muş Sancağı idari sınırları içinde yer alan Muş merkez kazasına bağlı Til köyünde 1 erkek ibtidai; Bulanık kazasına bağlı Leter köyünde 1, Abri köyünde 1, Semerşeyh köyünde 1 ve Melekend

⁸ Muammer Demirel, "Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri", **Türkler**, C 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 51-53.

⁹ Uğur Ünal, **Meclis-i Kebir-i Maarif (1869-1922)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s. 1.

¹⁰ **BOA**, İ. DH, 231/13875, Meclis-i Maarif Reisi Abdülhak Efendi'nin 19 Mart 1851 (16 Cemaziyülevvel 1267) tarihli yazısı.

¹¹ Demirel, a.g.m., s. 51-53.

¹² Demirel, a.g.m., s. 51-53, 55-59.

¹³ Demirel, a.g.m., s. 52.

¹⁴ Kodaman, **a.g.e.**, s. 92.

¹⁵ Cuinet, **a.g.e.**, s. 574.

¹⁶ **BOA**, MF. MKT, 258/1, Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 15 Nisan 1895 (3 Nisan 1311) tarihli telgrafname.

¹⁷ **BOA**, DH. İD, 26/17, Bitlis Vilayeti Maarif Raporu, s. 7.

köyünde 1 erkek ibtidai mektebi; Malazgird kazasına bağlı Sultanmud köyünde 1, Dukunuk/Dugunuk köyünde 1 ve Yaramış köyünde 1; Varto kazasına bağlı Karaköy köyünde 1, Karğalık köyünde 1 ve Ustukran-ı ulya köyünde 1 erkek ibtidai mektebi açılması lazımdır. Ancak, Bitlis Sancağı'nda 2 kız ibtidaisinin açılması talep edildiği halde, Muş ve diğer sancaklarda kız ibtidaisi ihtiyacı belirtilmemiştir.¹⁸ Ayrıca, Bitlis valisi söz konusu raporunda; II. Abdülhamid Dönemi'nde açılan ibtidai okullarını beğenmese de, yeniden açılmasını istediği okulların bütçede yeterli para olmadığı için bu yıl açılmayacağı cevabını hükümetten almıştır.¹⁹ Bu parasızlık durumu, Cumhuriyet'e kadar ve hatta Cumhuriyet'in ilanından sonra da uzun yıllar aynı şekilde devam etmiştir.²⁰ Dolayısıyla mevcut okulları eleştirmek kolay olsa da, yeni ve daha iyi okullar açmanın da çok zor olduğu açıktır.

Osmanlı modernleşme döneminde Muş Sancağı'nda açılmış olup, hakkında bazı detaylı bilgiler elde edilebilen başlıca Müslüman ibtidai mektepleri şunlardır.

1. Muş İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı'nda açılmış olup, açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak, Maarif Nezareti'nin 1900 ve 1901 yılları kayıtlarında; bu mektebin, yardımlaşma yoluyla yeni bina hazırlanana kadar, geçici olarak tedarik olunan bir yerde açıldığı belirtilmiştir.²¹

2. Minare Mahallesi İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş kasabasının Minare mahallesinde açılmış olup, açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak, 7 Mayıs 1894 (2 Zilkade 1311) tarihli bir belgede; Yahya Efendi'nin buraya muallim olarak tayin edildiğinin belirtilmiş olması, mektebin bu tarihlerde açılmış olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.²² Ayrıca, 1898, 1899 ve 1900 yıllarına ait Bitlis vilayet kayıtlarında da; mektebin bu tarihlerde aktif olduğu ve muallim olarak da yine Yahya Efendi'nin burada görev yaptığı belirtilmiştir.²³

3. Kale Mahallesi İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş kasabasının Kale mahallesinde açılmış olup, açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak, 7 Mayıs 1894 (2 Zilkade 1311) tarihli bir belgede; mektebin yeni olarak açılacağı ve muallimliğine de Necib Efendi'nin tayin edildiğinin belirtilmesi, bu tarihlerde açılış çalışmalarının yapıldığını göstermektedir.²⁴ Nitekim planlandığı gibi, mekteb muallimliğine mahallince Necib Naci Efendi seçilmiş ve imtihan evrakı Bitlis Vilayeti'nin üst yazısıyla Maarif Nezareti'ne gönderilmiştir. Bunun üzerine, Meclis-i Kebir-i Maarif 'in 6 Aralık 1898 (22 Receb 1316) tarihli kararıyla 100 kuruş maaşla Necib Efendi'nin tayin edilmesi uygun görülmüştür. Ayrıca, Mekatib-i İbtidaiye İdaresi ile Muhasebe ve İstatistik şubelerince gerekli işlemlerin yapılmasından sonra mahallince yemin ettirilerek tasdikli tercüme-i hal varakasının süratle gönderilmesinin cevaben bildirilmesi istenmiştir.²⁵ 1898 ile 1900 yılları arası Bitlis vilayet kayıtlarına göre, bu tarihlerde de mekteb muallimi yine Necib Efendi'dir.²⁶

4. Muş İnas İbtidai Mektebi

Muhtemelen Muş merkezinde bulunan mektebin ne zaman açıldığı tam olarak bilinmemekle birlikte, 25 Temmuz 1908 (25 Cemaziyülâhır 1326) tarihli bir belgede; mekteb

¹⁸ BOA, DH. İD, 26/17, Bitlis Vilayeti Maarif Raporu Eki.

¹⁹ BOA, DH. İD, 26/17, Dâhiliye Nezareti'nden Bitlis Vilayeti'ne gönderilen 8 Aralık 1910 (5 Zilhicce 1328) tarihli yazı.

²⁰ Bülent Cırık, *Doğu Anadolu'da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri (1908-1914)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, Nisan 2016, s. 173-174.

²¹ *Maarif Salnamesi*, H. 1318, s. 1172-1173; *Maarif Salnamesi*, H. 1319, s. 460-461.

²² BOA, MF. MKT, 205/48.

²³ *Bitlis Vilayet Salnamesi*, H. 1316, s. 187; H. 1317, s. 161; H. 1318, s. 163.

²⁴ BOA, MF. MKT, 205/48.

²⁵ BOA, MF. MKT, 435/39.

²⁶ *Bitlis Vilayet Salnamesi*, H. 1316, s. 187; H. 1317, s. 161; H. 1318, s. 163.

muallimeliğine atanan Huriye Hanım'ın tercüme-i hal varakası ve memuriyetinin tasdik edildiği ifade edilmiştir.²⁷

5. Süfla İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş kasabasının Süfla mahallesinde açılmış olup, açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak, 1898 yılı Bitlis vilayet kayıtlarına göre mekteb muallimi Said Efendi²⁸, 1899 yılı kayıtlarında Molla Yakub Efendi²⁹ ve 1900 yılı kayıtlarında Süleyman Efendi'dir.³⁰ 1910 yılı sonlarına ait bir kayıta ise mektebde 2 muallim ve 92 talebe bulunmakta olup, okutulan zorunlu ders sayısı 12 ve haftalık toplam ders saati 24'tür.³¹

6. Azakpur Hamidi İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş merkez kazasına bağlı Azakpor nahiyesinde açılmış olup, açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak, 1899 ile 1900 yıllarına ait Bitlis vilayet kayıtlarında; mektebin bu tarihlerde aktif olduğu ve muallimliğinin de Molla Mehmed Efendi tarafından yürütüldüğü ifade edilmiştir.³²

7. Martik Köyü İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş Sancağı'na bağlı Azakpur nahiyesinin Martik köyünde açılmış olup, açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak, 16 Temmuz 1906 (24 Cemaziyülevvel 1324) tarihli bir belgeden mekteb muallimliğine bu tarihlerde Ali Efendi'nin tayin edildiği anlaşılmaktadır.³³

8. Akçan Hamidi İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş merkez kazasına bağlı Akçan nahiyesinde açılmış olup, açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak, 1899 ve 1900 yıllarına ait Bitlis vilayet kayıtlarında; mektebin bu tarihlerde aktif olduğu ve muallimlik görevini de Molla Halil Efendi'nin yürüttüğü ifade edilmiştir.³⁴

9. Ziyaret Hamidi İbtidai Mektebi

Mekteb, Muş merkez kazasına bağlı Ziyaret nahiyesinde açılmış olup, açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak, 1899 ve 1900 yıllarına ait Bitlis vilayet kayıtlarında; mektebin bu tarihlerde aktif olduğu ve muallimlik vazifesini de Molla Ahmed Efendi'nin yaptığı belirtilmiştir.³⁵

10. Liz Hamidi İbtidai Mektebi

Mekteb, Bulanık kazasına bağlı Liz nahiyesinde açılmış olup, açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak, mekteb muallimliğine mahallince İsmail Hakkı Efendi'nin muhtemelen 1898 yılı sonlarında seçilmiş olduğu ve imtihan evrakının Bitlis Vilayeti'nin üst yazısıyla Maarif Nezareti'ne gönderildiği belirtilmiştir. Bunun üzerine, Meclis-i Kebir-i Maarif 'in 6 Aralık 1898 (22 Receb 1316) tarihli kararıyla 100 kuruş maaşla İsmail Hakkı Efendi'nin mektebe muallim olarak tayin edilmesi uygun görülmüştür. Ayrıca, Mekatib-i İbtidaiye İdaresi ile Muhasebe ve İstatistik şubelerince gerekli işlemlerin yapılmasından sonra mahallince yemin ettirilerek tasdikli tercüme-i hal varakasının süratle gönderilmesinin cevaben bildirilmesi istenmiştir.³⁶ 1899 yılına ait Bitlis vilayet kayıtlarında da mekteb

²⁷ BOA, MF. MKT, 1067/51.

²⁸ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 187.

²⁹ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 161.

³⁰ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1318, s. 163.

³¹ BOA, DH. İD, 26/17, Bitlis Vilayeti Maarif Raporu Eki.

³² Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 164; H. 1318, s. 166.

³³ BOA, MF. MKT, 941/73.

³⁴ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 165; H. 1318, s. 166.

³⁵ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 165; H. 1318, s. 167.

³⁶ BOA, MF. MKT, 435/39.

muallimi yine İsmail Hakkı Efendi'dir.³⁷ 1900 yılı kayıtlarında ise mekteb mualliminin Mehmed Efendi olduğu görülmektedir.³⁸

11. Karaköy Hamidi İbtidai Mektebi

Mekteb, Varto kazasına bağlı Karaköy nahiyesinde açılmış olup, açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak, 1899 yılına ait Bitlis vilayet kayıtlarında; mektebin bu tarihlerde aktif olduğu ve mekteb muallimi olarak da Feyzullah Efendi'nin görev yaptığı ifade edilmiştir.³⁹ 1900 yılı kayıtlarında ise muallim Molla İsmail Efendi'dir.⁴⁰

12. Ustukran-ı Ulya Hamidi İbtidai Mektebi

Mekteb, Varto kazasına bağlı Ustukran-ı Ulya nahiyesinde açılmış olup, açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak, 1899 ve 1900 yıllarına ait Bitlis vilayet kayıtlarında; mektebin bu tarihlerde aktif olduğu ve mekteb muallimi olarak da Nezir Efendi'nin görev yaptığı belirtilmiştir.⁴¹

13. Malazgird İbtidai Mektebi

Malazgird kazasında bulunan mektebin ne zaman açıldığı tam olarak bilinmemekle birlikte, 18 Mayıs 1908 (16 Rebiyülâhır 1326) tarihli bir belgede; Şeyh Mehmed Efendi'nin buraya muallim olarak atandığı ifade edilmiştir.⁴²

14. Sultanmud Hamidi İbtidai Mektebi

Mekteb, Malazgirt kazasına bağlı Sultanmud nahiyesinde açılmış olup, açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak, 1898 ve 1900 yıllarına ait Bitlis vilayet kayıtlarında; mektebin bu tarihlerde aktif olduğu ve mekteb muallimi olarak da Abdülhakk Efendi'nin görev yaptığı belirtilmiştir.⁴³

15. Nureddin Hamidi İbtidai Mektebi

Mekteb, Malazgirt kazasına bağlı Nureddin nahiyesinde açılmış olup, açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak, 1899 ve 1900 yıllarına ait Bitlis vilayet kayıtlarında; mektebin bu tarihlerde aktif olduğu ve mekteb muallimi olarak da Molla Yusuf Efendi'nin görev yaptığı ifade edilmiştir.⁴⁴

16. Sultanlı İbtidai Mektebi

Mekteb, Malazgirt kazasına bağlı Nureddin nahiyesi idari sınırları içerisinde yer alan Sultanlı köyünde açılmış olup, açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak, 1899 ve 1900 yıllarına ait Bitlis vilayet kayıtlarında; mektebin bu tarihlerde aktif olduğu ve mekteb muallimi olarak da Molla Osman Efendi'nin görev yaptığı belirtilmiştir.⁴⁵

17. Kuştiyan İbtidai Mektebi

Mekteb, Malazgirt kazasına bağlı Nureddin nahiyesi idari sınırları içerisinde yer alan Kuştiyan köyünde açılmış olup, açılış tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak, 1899 ve 1900 yıllarına ait Bitlis vilayet kayıtlarında; mektebin bu tarihlerde aktif olduğu ve mekteb muallimi olarak da Molla Salih Efendi'nin görev yaptığı ifade edilmiştir.⁴⁶

Muş Sancağı'nda açılan ve yukarıda haklarında bazı bilgiler verilen söz konusu ibtidai mekteblerinin açılış tarihleri tam olarak bilinmese de, Sultan II. Abdülhamid'in 1896 yılından itibaren Doğu vilayetlerinde başlattığı ıslahat programı çerçevesinde, bu mekteblerin çoğunun

³⁷ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 169.

³⁸ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1318, s. 171.

³⁹ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 173.

⁴⁰ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1318, s. 175.

⁴¹ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 173; H. 1318, s. 175.

⁴² BOA, MF. MKT, 1055/40.

⁴³ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 176; H. 1318, s. 178.

⁴⁴ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 177; H. 1318, s. 179.

⁴⁵ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 177; H. 1318, s. 179.

⁴⁶ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 177; H. 1318, s. 179.

1897 yılı sonları veya 1898 yılı başlarında açılmış olduğu ve aynı zamanda “Hamidi” ismiyle adlandırıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁷

B. MUŞ SANCAĞI'NDA ORTAÖĞRETİM

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nde açılan modern sivil okulların ilk örnekleri rüşdiye mektepleridir. Bu doğrultuda, Muş Sancağı'nda da, yukarıda sözü edilen ibtidai mekteplerinden çok daha önce, uzun yıllar ortaöğretimin birinci basamağı olarak eğitim veren bir mülki rüşdiye mektebi açılmıştır. Fakat Muş kasaba merkezinde erken tarihlerde bir rüşdiye mektebi açılmış olmasına rağmen; Bulanık, Malazgird ve Varto gibi önemli kazalarda 1910 yılına kadar bu düzeyde bir mekteb yoktur. Bu tarihe gelindiğinde ise bahsi geçen kazalarda da birer rüşdiye mektebinin açıldığı belirtilmiştir.⁴⁸ Ancak bu okullarla ilgili başka bir kayda rastlanmadığından, eğitim-öğretime başlayıp başlamadıkları tam olarak bilinmemektedir.

Muş Rüşdiye Mektebi'nin yanı sıra, Muş Sancağı'nda ortaöğretim düzeyinde açılan Muş İdadi Mektebi'nden de söz edilmektedir. Bu iki okul hakkında elde edilen bazı ayrıntılı bilgiler ise aşağıdaki şekildedir:

1. Muş Mülki Rüşdiye Mektebi

Mekteb, Muş kasabasında, alt katı dükkân olmak üzere, iki katlı olarak yardımlaşma yoluyla inşa edilmiştir.⁴⁹ Maarif Nezareti kayıtlarında yaygın olarak mektebin R. 1286 (1870/1871) yılında açıldığı belirtilmiş olmasına rağmen⁵⁰, bir kayıta da bu tarih R. 1296 (1880/1881) olarak geçmektedir.⁵¹ Ancak, muhtemelen bu sehven yazılmıştır. Çünkü diğer resmi kayıtlar, mektebin 1870/1871 yıllarında aktif olduğunu desteklemektedir.⁵²

Açıldığı binada uzun yıllar eğitim yapan rüşdiye mektebinin, 1902 yılı sonlarına gelindiğinde artık bir tamire ihtiyacı vardır.⁵³ Bu nedenle, yapılan yazışmalar sonucunda⁵⁴, 11 Ekim 1904 (1 Şaban 1322) tarihli bir belgede; mektebin tamiri için gerekli olan paranın sarfına izin verildiği belirtilmiştir.⁵⁵ Tamirle ilgili diğer ayrıntılar ise bilinmemektedir.

İlk zamanlarda muallim-i sani ile eğitime başlayan Muş Rüşdiye Mektebi, talebe sayısının artışına bağlı olarak daha sonraki yıllarda muallim-i evvel, muallim-i sani, muallim-i salis ve rika muallimleri ile bir bevvab tarafından idare edilmiştir. Ancak, 1893 yılına gelindiğinde, tıpkı Siird Rüşdiye Mektebi gibi, bu mektebin de terakki edemediği anlaşılmıştır. Bu nedenle, Muş ve Siird rüşdiyelerinin muallim-i sanilikleri lağvedilerek, bunlardan kalan maaşların ilavesiyle Muş Rüşdiye Mektebi'ne Zileli Mustafa Sırrı Efendi'nin muallim-i evvel olarak tayini kararlaştırılmıştır (16 Mayıs 1893/29 Şevval 1310).⁵⁶ Bunun üzerine harekete geçen Bitlis Vilayeti, daha önce lağvolunan Muş ve Siird rüşdiye mektepleri muallim-i saniliklerinin iadesinin lüzumuna dair, Maarif Nezareti'ne hitaben 18 Temmuz 1893 (4 Muharrem 1311) tarihli bir yazı kaleme almıştır. Fakat Maarif Nezareti, Maarif Muhasebe-i Umumiye Dairesi vasıtasıyla yaptığı değerlendirme sonucunda; bütün rüşdiye mektepleri için planlanan düzenlemelerde gereği yapılmak üzere, söz konusu mekteplerin

⁴⁷ Hatip Yıldız, **Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbekir Vilayeti'nde Eğitim (1870-1920)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 98-101.

⁴⁸ BOA, DH. İD, 26/17, Dâhiliye Nezareti'nden Bitlis Vilayeti'ne gönderilen 8 Aralık 1910 (5 Zilhicce 1328) tarihli yazı.

⁴⁹ BOA, MF. MKT, 1010/30; MF. MKT, 597/10.

⁵⁰ Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1172-1173; H. 1319, s. 460-461.

⁵¹ Maarif Salnamesi, H. 1321, s. 400.

⁵² Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1288, s. 146; Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1288, s. 134.

⁵³ BOA, MF. MKT, 671/81.

⁵⁴ BOA, MF. MKT, 672/9; MF. MKT, 754/3.

⁵⁵ BOA, MF. MKT, 809/16.

⁵⁶ BOA, MF. MKT, 168/77.

şimdilik mevcut durumlarıyla idare olunmasının cevaben bildirilmesi istenmiştir (12 Aralık 1893).⁵⁷

Osmanlı'daki bütün rüşdiyeler için yapılması planlanan söz konusu düzenlemeler, muhtemelen 1895 yılının ilk yarısında gerçekleştirilmiştir. Çünkü Maarif Nezareti'nin 29 Mayıs 1895 (17 Mayıs 1311) tarihli telgrafnamesinde; Osmanlı'daki rüşdiye mekteblerinin üç derece üzerine tertip edildiği ve muallim maaşlarının da buna göre belirlendiği; fakat yapılan yeni düzenlemelerin bundan sonra mekteplerde muallim boşluğu oluştukça peyderpey uygulamaya konulacağı ifade edilmiştir.⁵⁸ Bu kapsamda, Muş Rüşdiye Mektebi ikinci derece rüşdiyeler içine alınarak, muallim-i evvelliğine aylık 550 kuruş maaş tahsis edilmiştir.⁵⁹

Yukarıda da ifade edildiği gibi, Muş Rüşdiye Mektebi'nin ilk muallim-i evvellerinden biri Mustafa Sırrı Efendi olup, 10 yıl kadar bu görevde kalmıştır. Mektebin başarısında çok büyük katkısı olan Mustafa Sırrı Efendi, H. 1279 (1862/1863) yılında Zile'de dünyaya gelmiştir. Zile sıbyan ve rüşdiye mekteplerinde tahsilini tamamlayıp şehadetname aldıktan sonra Dersaadet'e gelerek Acımusluk yakınındaki İbrahim Paşa Medresesi'ne kaydolup, Arapça ilimlerle meşgul olmaya başlamıştır. Bu sırada Darülmualimin-i Rüşdiye'ye de devam ederek, Şubat/Mart 1893 (Şubat 1308)'te buradan şehadetname ve daha sonra da medreseden icazetname almıştır.⁶⁰

Darülmualimin'den mezun olduğu aynı yılın (1893) 15 Mayıs'ında 500 kuruş maaşla Muş Rüşdiye Mektebi'ne atanmış⁶¹ olan Mustafa Sırrı Efendi, mektebin ilerlemesinde ve eğitim kalitesinin artmasında müşahede olunan güzel hizmetlerinden dolayı üç yıl sonra Muş Mutasarrıflığı tarafından "müderreslik (rüus-ı hümayun)" payesiyle taltif edilmek istenmiştir (5 Şubat 1896/20 Şaban 1313)⁶². Bunun üzerine durumu Maarif Nezareti'ne bildiren Bitlis Vilayeti Maarif Muhasebe Memurluğu da bu teklifi yerinde bularak, söz konusu mektebin şan-ı âliye muvafık bir surette tanzim ve ıslahıyla 80'i aşan talebelerin terbiye ve tahsillerinde malum olan himmet ve gayretinden dolayı Mustafa Sırrı Efendi'nin taltif ve sevindirilmeye layık olduğunu belirtmiştir (25 Mart 1896).⁶³ Ancak, Maarif Nezareti'nce yapılan değerlendirme sonucunda; Mustafa Sırrı Efendi'nin, maarif hizmetine girmesi tarihine nazaran, henüz yeni olduğu anlaşıldığından taltife hak kazanmadığı ifade edilmiştir.⁶⁴

Mustafa Sırrı Efendi'nin taltifiyle ilgili ilk teşebbüsten umduğunu bulamayan Muş Mutasarrıflığı, 1896 yılı sonlarında tekrar harekete geçmiştir. Bu kez Muş Sancağı İdare Meclisi'nce onaylanan 12 Aralık 1896 (7 Receb 1314) tarihli mazbatada şu hususlara yer verilmiştir:

"...Mekteb-i rüşdiye muallim-i evveli Mustafa Efendi, buraya vardığı günden beri içerden mektebin düzenini mükemmel hale getirmiş ve talebelerin derslerini program çerçevesinde vererek, terakkilerine taalluk eden muameleyi ifada hizmeti müşahede olunmuştur. Bu nedenle, sözü edilen hizmetlerinden ötürü ve ailesinin çokluğundan dolayı mükâfat olarak mektebin, mevkisinin önemine binaen, birinci sınıfa terfi ettirilerek bahsi

⁵⁷ BOA, MF. MKT, 189/142, Maarif Nezareti'nden Bitlis Vilayeti'ne gönderilen 12 Aralık 1893 (30 Teşrin-i sani 1309) tarihli yazı.

⁵⁸ BOA, MF. MKT, 324/44, Halep Vilayeti Maarif Müdürlüğü'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 28 Mayıs 1896 (15 Zilhicce 1313) tarihli yazı.

⁵⁹ BOA, MF. MKT, 349/21.

⁶⁰ BOA, MF. MKT, 329/11, Maarif-i Umumiye Nezareti Sicil-i Ahval Şubesi'nin 11 Temmuz 1896 (29 Haziran 1312) ve Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 5 Mayıs 1896 (23 Nisan 1312) tarihli yazıları.

⁶¹ BOA, MF. MKT, 329/11, Maarif-i Umumiye Nezareti Sicil-i Ahval Şubesi'nin 11 Temmuz 1896 (29 Haziran 1312) tarihli yazısı.

⁶² BOA, MF. MKT, 329/11.

⁶³ BOA, MF. MKT, 329/11, Bitlis Vilayeti Maarif Muhasebe Memurluğu'nun Maarif Nezareti'ne gönderdiği 25 Mart 1896 (10 Şevval 1313) yazı.

⁶⁴ BOA, MF. MKT, 329/11.

geçen muallimin maaşının 700 kuruşa çıkarılmasına veyahut dolgun bir maaşla başka bir yere nakledilmesine ve böylece ihtiyacının hafifletilmesine izin verilmesi istirham olunur.”

Mahallinden gönderilen mazbatayı değerlendiren Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'ne göre; yukarıda bahsi geçen yeni düzenlemeyle Muş Rüşdiye Mektebi ikinci derece mektebler arasına dâhil edilerek, mekteb muallimliğine 550 kuruş tahsis kılınmıştır. Bu nedenle, ileride birinci dereceden münasib bir yer bulunduğu oraya kaydırılmak üzere, şimdilik sair rüşdiye mekteplerinden tasarruf edilen meblağlardan maaşına 50 kuruş zammıyla düzenlemede belirlenmiş olan dereceye yükseltilmesi uygundur (17 Ocak 1897).⁶⁵ Fakat Maarif Nezareti'nce yapılan son değerlendirmede; şimdi artış yapma zamanı olmadığından adı geçen muallimin maaşının arttırılamayacağı; ancak ileride karşılığı bulunduğu veya şartlar olgunlaştığında yeni düzenlemeye uygun olarak maaşının 550 kuruşa çıkarılabileceği ifade edilmiştir (4 Şubat 1897).⁶⁶

Yukarıda da belirtildiği gibi, mektebin muallim-i saniliği daha önceki yıllarda lağvedildiği halde, sonraki dönemlerde muallim-i evvelik ile beraber yeniden ihdas edilmiştir. Nitekim 1898 yılı Eylülüne gelindiğinde, mektebin muallim-i sanisi Hasan Efendi olup, ilim ve fazilet sahibi olduğu; kendisine tevdi edilen eğitim-öğretim işinde de fevkalade gayreti müşahede olduğu ifade edilmiştir. Bu nedenle, Bitlis Vilayet İdaresi, adı geçen şahsa, eğitim-öğretim hizmetinde daha çok gayret göstermesi ve şevkli olması için üçüncü rütbeden bir kıta mecidi nişanı verilmesini istemiştir (4 Eylül 1898).⁶⁷

Muş Rüşdiye Mektebi, yıllar geçtikçe gelişmeye ve büyümeye devam etmiştir. Bu da beraberinde yeni bir muallim atanması ihtiyacını doğurmuş ve büyük merkezi rüşdiyelerde olduğu gibi, buraya da birinci ve ikinci muallimin yanı sıra, üçüncü muallimin de atanmasını zorunlu kılmıştır. Bu durum, Muş İdare Meclisi'nin Ekim/Kasım 1899 tarihli mazbatasında şöyle ifade edilmiştir:

“Muş Rüşdiye Mektebi, hazret-i padişahî sayesinde dört sınıftan ibaret olup, mevcut talebesi 90'ı aşmıştır ve her sınıfın günlük üç dersi bulunmaktadır. Muallim-i evvel ve sani talim ve tedrise her ne kadar cidden gayret etmekte iseler de, talebelerin çokluğu ve derslerin fazlalığı, istenilen şekilde eğitim-öğretim yapılmasına meydan vermemektedir. Ayrıca, şimdi de ibtidai mektepleri muallimleri için rüşdiye mektebinde padişahın iradesiyle hususi bir sınıf açılacaktır. Buna binaen, maarifin bir kat daha terakkisine medar olmak ve hakkıyla eğitim-öğretim yapmaya çalışmak ve gayret edilmek üzere bir de üçüncü bir muallimin daha ilaveten tayini vesilelerinin ikmalî, Maarif Komisyonu'ndan ifade edilmiştir. Bunun üzerine, yapılan araştırma neticesinde, meclis-i acizanemizce de rüşdiye mektebinde bir muallim-i salisin vücuduna lüzum-i hakiki olduğu anlaşıldığından, gereğinin yapılmasına müsaade edilmesi istirham olunur.”⁶⁸

Mali sıkıntılardan dolayı konuyla ilgi pratik bir çözüm ortaya koyan Mekatib-i Rüşdiye İdaresi, Muş Rüşdiye Mektebi talebe sayısının 89'a ulaştığını ve vilayet merkezindeki Bitlis Rüşdiye Mektebi'nin ise talebesinin 35 kişiden ibaret bulunduğunu belirterek, merkez vilayet rüşdiyesinin muallim-i salisliğinin lağvıyla tahsisatının Muş Rüşdiye Mektebi'ne naklini münasip görmüştür (3 Mayıs 1900).⁶⁹ Bu öneri, Meclis-i Kebir-i Maarifçe de uygun görülerek, Bitlis Rüşdiye Mektebi muallim-i salisliğinin lağvıyla aylık 150 kuruş olan tahsisatının Muş Rüşdiye Mektebi'ne nakli kararlaştırılmıştır. Ayrıca, mahallince de uygun görülmesi halinde, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi ile Maarif Muhasebe-i

⁶⁵ BOA, MF. MKT, 349/21, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 17 Ocak 1897 (5 Kanun-i sani 1312) tarihli yazısı.

⁶⁶ BOA, MF. MKT, 349/21, Maarif Nezareti'nden Muş Sancağı Mutasarrıflığı'na gönderilen 4 Şubat 1897 (2 Ramazan 1314) tarihli cevabi yazı.

⁶⁷ BOA, MF. MKT, 413/61, Bitlis Vilayeti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 4 Eylül 1898 (17 Rebiyülâhır 1316) tarihli yazı.

⁶⁸ BOA, MF. MKT, 491/47, Muş İdare Meclisi'nin Ekim/Kasım 1899 (Teşrin-i evvel 1315) tarihli ve 398 numrolu mazbatası.

⁶⁹ BOA, MF. MKT, 491/47, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi'nin 3 Mayıs 1900 (20 Nisan 1316) tarihli yazısı.

Umumiye’ce gerekli işlemlerin yapılmasından sonra durumun ve seçilecek muallim-i salisin usulüne göre tasdikli imtihan ve tercüme-i hal evrakının süratle gönderilmesi istenmiştir (3 Haziran 1900).⁷⁰ Söz konusu teklifi yerinde bulan Bitlis Maarif Müdürlüğü, bahsi geçen muallimliğe Vanlı Mehmed Hamdi Efendi’nin seçildiğini ve imtihanının icra edildiğini beyan ederek, imtihan varakasının (tek yaprak halindeki kâğıt) Maarif Nezareti’ne takdim kılındığını ve yemin işinin ifası ile işe başlama tarihinin bildirilmesi ve alınacak tercüme-i hal varakasının gönderilmesi lüzumunun da mahalline tebliğ olunduğunu ifade etmiştir (22 Ağustos 1900).⁷¹ Bunun üzerine, Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i salisliğine mahallince seçilip, yeterliliği imtihan komisyonunca tasdik olunan Mehmed Hamdi Efendi’nin tahsis olunan maaşla tayini, Meclis-i Kebir-i Maarif’çe de onaylanmıştır. Ayrıca, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi ile Muhasebe ve Sicil şubesinde gerekli işlemlerin ifasından ve memuriyetinin gazetelerle ilanından sonra, usulü gereği mahallince yemin ettirilmesi hususunun cevaben bildirilmesi kararlaştırılmıştır (26 Nisan 1901).⁷²

Yukarıda belirtilen muallimlerin yanı sıra, H.1316 (1898) yılına ait Bitlis vilayet kayıtlarında; mektebin Fransızca Mualliminin de Mülazım-ı evvel Rıza Efendi olduğu ifade edilmiştir.⁷³ Fakat incelenebilen diğer mekteb kayıtlarında ve arşiv belgelerinde bu muallimlikten söz edilmemektedir.

Muş Rüşdiye Mektebi muallimleri, devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılardan dolayı bazen maaşlarını vaktinde alamamışlardır. Mesela, mekteb muallimi tarafından Maarif Nezareti’ne gönderilen bir dilekçede; kaç aydan beri maaşlarını alamayarak sıkıntıya düştüklerini belirtmiştir. Bunun üzerine, konu Maarif Muhasebe-i Umumiye Dairesi’ne havale edilmiştir. Yapılan değerlendirme sonucunda; adı geçen muallimin brikmiş maaşına ait senetlerin merkeze celbiyle hak ettiği paranın gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca, şikâyete de mahal bırakılmaması hususunda mahallince gayret sarf edilmesi istenmiştir (1 Haziran 1892).⁷⁴

Bütün bu mali sıkıntılara ve diğer zorluklara rağmen, bilhassa 1890’lardan itibaren mektebin eğitim kalitesi gün geçtikçe daha fazla gelişmiş ve talebe sayısında büyük bir artış olmuştur. Nitekim 1895-1896 öğretim yılı imtihan çizelgesinden mektebin dört sınıf üzere eğitim yaptığı ve talebe mevcudunun 71 olduğu anlaşılmıştır.⁷⁵ Yine 1899-1900 öğretim yılı başında mektebin dört sınıftan ibaret olduğu, her sınıfın günde üç dersi bulunduğu ve mevcudunun 90’ı geçtiği kayıtlarda ifade edilmiştir.⁷⁶

Rüşdiye mekteplerinde eğitim-öğretimin gelişiminde muallim ve talebenin gayretinin yanı sıra, derslerde kullanılan araç-gereçler ile ders kitaplarının da önemi büyüktür. Bilindiği gibi, Osmanlı vilayet ve kazalarında bulunan rüşdiye mekteplerinin istediği araç-gereçler ile matbu evraklar, ders kitapları ve yardımcı kaynaklar genellikle Maarif Nezareti tarafından posta yoluyla merkezden gönderilmiştir.⁷⁷ Bu çerçevede, ilk açıldığı yıllarda Muş Rüşdiye Mektebi talebeleri için de gerekli olan ve mahallinden talep edilen kitap ve risaleler 30 Aralık 1872 (29 Şevval 1289) tarihinde gönderilmiştir. Kitaplar vapurla Trabzon’a oradan da

⁷⁰ BOA, MF. MKT, 491/47, Meclis- Kebir-i Maarif’in 3 Haziran 1900 (4 Safer 1318) tarihli kararı.

⁷¹ BOA, MF. MKT, 491/47, Bitlis Vilayeti’nin Maarif Nezareti’ne gönderdiği 22 Ağustos 1900 (25 Rebiyülâhır 1318) tarihli yazı.

⁷² BOA, MF. MKT, 491/47, Meclis-i Kebir-i Maarif’in 26 Nisan 1901 (7 Muharrem 1319) tarihli kararı.

⁷³ Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 187.

⁷⁴ BOA, MF. MKT, 142/32, Maarif Nezareti’nden Bitlis Vilayeti Maarif Müdürlüğü’ne gönderilen 1 Haziran 1892 (5 Zilkade 1309) tarihli yazı.

⁷⁵ BOA, MF. MKT, 329/11, Mekatib-i Rüşdiye İdaresi’nin 5 Mayıs 1896 (23 Nisan 1312) tarihli yazısı.

⁷⁶ BOA, MF. MKT, 491/47, Muş Meclis-i İdaresi’nin Ekim/Kasım 1899 (Teşrin-i evvel 1315) tarihli ve 398 numrolu mazbatası.

⁷⁷ Bahri Ata, “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895)”, *Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S 1, Yıl: 2009, s. 29-31.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Erzurum yoluyla Muş'a ulaştırılmıştır.⁷⁸ Daha sonraki yıllarda da ders kitaplarının merkezden gönderilmesine devam edilmiştir.

1871 ile 1909 yılları arasında aktif olduğu tespit edilebilen mektebin eğitim ve yardımcı personel kadrosu ile talebe adedinin yıllara göre dağılımı aşağıdaki şekildedir:

Tablo 1. Muş Mülki Rüşdiye Mektebi Personel ve Talebe Çizelgesi

YIL	BİRİNCİ MUALLİM	İKİNCİ MUALLİM	ÜÇÜNCÜ MUALLİM	HATT/RİKA MUALLİMİ	BEVVAB/HADEME/MUBASSIR	TALEBE ADEDİ
1871 ⁷⁹	-	Hacı Tayyib Efendi	-	-	-	60
1872 ⁸⁰	-	Hacı Tayyib Efe. ⁸¹	-	-	-	25/63
1873 ⁸²	-	Abdurrahman Efendi	-	-	Hüseyin Efendi ⁸³	25/40
1874 ⁸⁴	-	Abdurrahman Efendi	-	-	İsmail Efendi	25/40
1875 ⁸⁵	-	Abdurrahman Efendi	-	İzzet Efendi/ Rüşdi Ef. ⁸⁶	İsmail Efendi	38/40
1876 ⁸⁷	-	Abdurrahman Efendi	-	-	İsmail Efendi	38/51
1877 ⁸⁸	-	Muallim-i sani ile idare olunmaktadır.	-	-	-	40
1878 ⁸⁹	-	-	-	-	-	-
1879 ⁹⁰	-	-	-	-	-	-
1880 ⁹¹	-	-	-	-	-	-
1881 ⁹²	-	Abdurrahman Efendi	-	-	-	30
1882 ⁹³	-	Abdurrahman Efendi	-	-	-	45
1883 ⁹⁴	-	-	-	-	-	24

⁷⁸ BOA, MF. MKT, 9/4, Maarif Nezareti'nden Trabzon Vilayeti'ne gönderilen 2 Mart 1873 (2 Muharrem 1290) tarihli yazı; BOA, MF. MKT, 9/29, Maarif Nezareti'nden Erzurum Vilayeti'ne gönderilen 2 Mart 1873 (2 Muharrem 1290) tarihli yazı.

⁷⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1288, s. 146; Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1288, s. 134.

⁸⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1289, s. 239; Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1289, s. 134.

⁸¹ Muş Rüşdiye Mektebi muallim-i sanisi Hacı Tayyib Efendi'nin istifa etmesinden dolayı yerine mahallince seçilen Abdurrahman Efendi'nin tayini Meclis-i Kebir-i Maarif'çe uygun görülerek, durum Maliye Nezareti'ne bildirilmiş ve mahallince dahi gereğinin yapılması istenmiştir. Bkz. BOA, MF. MKT, 3/77, Maarif Nezareti'nden Maliye Nezareti'ne ve Erzurum Vilayeti'ne gönderilen 8 Ağustos 1872 (3 Cemaziyülâhır 1289) tarihli yazı.

⁸² Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1290, s. 212; Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1290, s. 128.

⁸³ Muş Rüşdiye Mektebi bevvabı Hüseyin Efendi'nin istifa etmesinden dolayı yerine 13 Mayıs 1873 (1 Mayıs 1289) tarihinden itibaren İsmail Efendi mahallinden seçilip tayin olunmuş ve Meclis-i Kebir-i Maarif tarafından da memuriyeti tasdik edilerek, diğer kurumlarca gereği yapılmıştır (2 Temmuz 1873/11 Cemaziyülevvel 1290). Bkz. BOA, MF. MKT, 11/138.

⁸⁴ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1291, s. 218; Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1291, s. 128.

⁸⁵ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1292, s. 157; Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1292, s. 132.

⁸⁶ Muş Rüşdiye Mektebi Rik'a Muallimi İzzet Efendi, 12 Haziran 1875 (31 Mayıs 1291) tarihinde görevinden istifa etmiştir. Bu nedenle, yerine 13 Haziran 1875 (1 Haziran 1291)'ten itibaren Rüşdi Efendi'nin Rika muallimi olarak tayini Erzurum Vilayeti'nce talep edilmiş ve Meclis-i Kebir-i Maarif tarafından da uygun görülerek, gereğinin yapılması ve durumun Maliye Nezareti'ne bildirilmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. BOA, MF. MKT, 31/62, Maarif Nezareti'nden Maliye Nezareti ve Erzurum Vilayeti'ne gönderilen 10 Eylül 1875 (9 Şaban 1292) tarihli yazı.

⁸⁷ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1293, s. 160; Erzurum Vilayet Salnamesi, H. 1293, s. 134.

⁸⁸ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1294, s. 536.

⁸⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1295, s. 433.

⁹⁰ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1296, s. 175.

⁹¹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1297, s. 238.

⁹² Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1298, s. 283.

⁹³ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1299, s. 276.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

1884 ⁹⁵	-	-	-	-	-	-	24
1885 ⁹⁶	-	-	-	-	-	-	25
1886 ⁹⁷	-	-	-	-	-	-	29
1887 ⁹⁸	-	-	-	-	-	-	35
1888 ⁹⁹	-	Mehmed Efendi	-	-	-	-	41
1893 ¹⁰⁰	Mustafa Efendi	Sırrı	-	-	-	-	-
1894 ¹⁰¹	Mustafa Efendi	Sırrı	-	-	-	-	-
1895 ¹⁰²	Mustafa Efendi	Sırrı	-	-	-	-	80
1896 ¹⁰³	Mustafa Efendi	Sırrı	-	-	-	-	71/80
1897 ¹⁰⁴	Mustafa Efendi	Sırrı	-	-	-	-	-
1898 ¹⁰⁵	Mustafa Efendi	Sırrı	Hasan Kamil Efendi	-	Şemseddin Efendi	Halil Efendi	93
1899 ¹⁰⁶	Mustafa Efendi	Sırrı	Hasan Kamil Efendi	-	Şemseddin Efendi	Halil Efendi	93
1900 ¹⁰⁷	Mustafa Efendi	Sırrı	Hasan Kamil Efendi/Yakub Ef.	Mehmed Hamdi Ef.	Şemseddin Efendi	Halil Efendi	93/89-90 ¹⁰⁸
1901 ¹⁰⁹	Mustafa Efendi	Sırrı	Yakub Efendi	Mehmed Hamdi Ef.	Şemseddin Efendi	1	93
1902 ¹¹⁰	Mustafa Efendi	Sırrı	-	-	-	-	-
1903 ¹¹¹	Mustafa Efendi	Sırrı	Yakub Efendi	Mehmed Hamdi Ef.	Şemseddin Efendi	1	93
1904 ¹¹²	Mehmed Efendi	Hilmi	-	-	-	-	-
1906 ¹¹³	Mahmud Efendi	Kamil	Yakub Efendi	-	-	-	-
1907 ¹¹⁴	Mahmud Efendi	Kamil	Yakub Efendi	Mehmed Hamdi Ef.	-	-	-
1908 ¹¹⁵	-	-	Yakub Hayri Efendi	Mehmed Hamdi Ef.	-	-	-
1909 ¹¹⁶	Ali Efendi	-	-	Mehmed Hamdi Ef.	-	-	-

⁹⁴ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1300, s. 212.

⁹⁵ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1301, s. 397.

⁹⁶ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1302, s. 419.

⁹⁷ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1303, s. 337.

⁹⁸ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1304, s. 323.

⁹⁹ Osmanlı Devlet Salnamesi, H. 1305, s. 249; BOA, MF. MKT, 101/46.

¹⁰⁰ BOA, MF. MKT, 329/11; BOA, MF. MKT, 173/1; MF. MKT, 168/77.

¹⁰¹ BOA, MF. MKT, 329/11.

¹⁰² BOA, MF. MKT, 264/9.

¹⁰³ BOA, MF. MKT, 329/11, Bitlis Vilayeti Maarif Muhasebe Memurluğu'nun Maarif Nezareti'ne gönderdiği 25 Mart 1896 (10 Şevval 1313) yazı.

¹⁰⁴ BOA, MF. MKT, 349/21.

¹⁰⁵ Maarif Salnamesi, H. 1316, s. 948; Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1316, s. 187.

¹⁰⁶ Maarif Salnamesi, H. 1317, s. 1048; Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1317, s. 161.

¹⁰⁷ Maarif Salnamesi, H. 1318, s. 1162; Bitlis Vilayet Salnamesi, H. 1318, s. 163; BOA, MF. MKT, 491/47.

¹⁰⁸ BOA, MF. MKT, 491/47.

¹⁰⁹ Maarif Salnamesi, H. 1319, s. 452; BOA, MF. MKT, 584/33; BOA, MF. MKT, 491/47.

¹¹⁰ BOA, MF. MKT, 645/35.

¹¹¹ Maarif Salnamesi, H. 1321, s. 394.

¹¹² BOA, MF. MKT, 783/66.

¹¹³ BOA, MF. MKT, 961/62.

¹¹⁴ BOA, MF. MKT, 992/25; MF. MKT, 977/16; MF. MKT, 977/33.

¹¹⁵ BOA, MF. MKT, 1055/40; MF. MKT, 1066/56.

¹¹⁶ BOA, MF. MKT, 1112/25; MF. MKT, 1137/28.

2. Muş Mülki İdadi Mektebi

II. Abdülhamid Dönemi'nde idadilerin önemi anlaşılmasına rağmen, hemen açılması yoluna gidilememiştir. Bunun en büyük sebebi parasızlıktır. Yapılan çalışmalar sonucunda, idadi masraflarının karşılanması için gerekli olan mali kaynağın sağlanması üzerine vilayetlerde idadi açma seferberliği başlamıştır. Bu kapsamda 1885 yılında Muş'ta da bir idadi mektebi açılmasına karar verilmiştir.¹¹⁷ Ancak, bu kararın ne zaman uygulandığı ve mektebin hangi tarihte açıldığı tam olarak bilinmemektedir. Fakat Maarif Nezareti istatistiklerinde ve bazı arşiv belgelerinde çeşitli vesilelerle bu idadi mektebinden de söz edilmiştir. Mesela, 1907-1908 ders yılına ait Maarif Nezareti istatistiklerinde; Muş İdadi Mektebi beş yıllık idadiler arasında zikredilmiştir.¹¹⁸ Yine Maarif Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 30 Temmuz 1912 (17 Temmuz 1328) tarihli tezkirede (resmi belge); Muş İdadi Mektebi müdüriyetinde bulunmakta iken vefat eden Vasfi Efendi'nin ailesinin İstanbul'a nakli için lüzum görülen 200 kuruşun, masarif-i gayr-i melhuza (öngörülemeyen masraflar) tertibinden karşılanması istenmiştir. Ancak Sadaret'çe yapılan değerlendirme sonucunda; münasip miktar meblağın atıyye (hediye) tertibinden verilmesi Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir (4 Ağustos 1912).¹¹⁹

Bunların yanı sıra, 27 Mart 1913 (18 Rebiyülâhır 1331) tarihli bir belgede; mektebin Kur'an-i Kerim, Ulum-ı Diniye ve Arabî mualliminin Muhyiddin Efendi olduğu ve Darülfünun Ulum-ı Diniye Şubesi şadetnamesinin gönderilmesi gerektiği ifade edilmiştir.¹²⁰ Ayrıca, 27 Nisan 1913 (20 Cemaziyülevvel 1331) tarihli bir belgede; mektebin aktif olduğu, fakat Riyaziye muallimliğinin münhal bulunduğu belirtilmiştir.¹²¹ Maarif Nezareti'nin 1913-1914 ders yılına ait istatistiklerinde ise söz konusu idadinin ismine yer verilmiş, fakat muallim ve talebe durumuna değinilmemiştir.¹²²

Bütün bu bilgiler bir arada değerlendirildiğinde, Muş İdadi Mektebi'nin muhtemelen II. Abdülhamid Dönemi'nin son yıllarında açıldığı, fakat daha sonraki zamanlarda pek fazla varlık gösteremediği anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde, Tanzimat'ın ilanından sonra daha planlı bir şekilde başlayan yenileşme çabaları, bilhassa eğitim alanında kısa sürede hem merkezde ve hem de taşrada etkisini göstermeye başlamıştır. Bu kapsamda, Osmanlı'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi, bugünkü Muş ili ve ilçelerinin önemli bir kısmını içine alan Muş Sancağı'nda da, mevcut klasik eğitim kurumları olan medreselerin ve sıbyan mekteblerinin yanında, temel eğitim alanında bazı modern ibtidai mektepleri de açılmıştır. Bunların başında Kale Mahallesi İbtidai Mektebi, Liz Nahiyesi İbtidai Mektebi, Martık Karyesi İbtidai Mektebi, Süfla İbtidai Mektebi ve Muş İnas İbtidai Mektebi gelmektedir. Ancak bu okullar, bölgede modern temel eğitimin gelişmesi için hem Maarif Nezareti ve hem de yerel makamlarca yetersiz görüldüğü halde, bilhassa mali sıkıntılardan dolayı bu alanda istenilen şekilde bir ilerleme sağlanamamıştır.

Muş Sancağı'nda, sözü edilen bu ibtidai mekteblerinin yanı sıra, Osmanlı Devleti'nde modern sivil okulların ilk örnekleri olan, bir mülki rüşdiye mektebi de açılmıştır. "Muş Rüşdiye Mektebi" olarak kayıtlarda yer alan bu okul, 1870/1871 yıllarında açılmış ve tespit edilebildiği kadarıyla 1909 yılına kadar eğitim-öğretime devam etmiştir. Ancak, Muş kasaba

¹¹⁷ Kodaman, a.g.e., s. 119.

¹¹⁸ **Maarif-i Umumiye Nezareti 1323-1324 Ders Yılı İstatistik Mecmuası**, Matbaa-i Amire, 1327, s. 22.

¹¹⁹ **BOA**, BEO, 4068/305072, Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 4 Ağustos 1912 (20 Şaban 1330) tarihli yazı.

¹²⁰ **BOA**, MF. MKT, 1184/67.

¹²¹ **BOA**, MF. MKT, 1185/113.

¹²² **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri (1839-1924)**, C 6, Hazırlayan: Mehmet Ö. ALKAN, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000, s. 237.

merkezinde erken tarihlerde bir rüşdiye mektebi açılmış olmasına rağmen; Varto, Bulanık ve Malazgird gibi önemli kazalarda 1910 yılına bu düzeyde bir mektebe rastlanılmamıştır. Belirtilen kazalarda ancak bu tarihte birer rüşdiye mektebinin açılması kararlaştırılmıştır. Fakat bu kararın da uygulamaya konulup konulmadığı tespit edilememektedir.

Muş Rüşdiye Mektebi, burada açılan ilk modern okul olması hasebiyle, bölgede çok sayıda yeni ibtidai mektebinin açılmasına öncülük etmiştir. Ayrıca, sıbyan ve ibtidai mezunlarının eğitimlerini kendi memleketlerinde sürdürmelerine imkân hazırlayarak, uzun yıllar modern eğitim tarzına uygun çok sayıda talebe yetiştirmiştir.

Bu rüşdiye mektebinin inşa masrafının tamamı fedakâr ve eğitim sever olan yöre halkı tarafından karşılanmıştır. Merkezden ise sadece eğitim-öğretimde kullanılacak kitap, risale ve harita gibi araç-gereçler gönderilebilmiştir. Dönemin bütün mali sıkıntılara rağmen, yöre halkı rüşdiye mektebinin eğitim-öğretime devamını sağlamak suretiyle genç nesillerin yetişmesi konusunda duyarlı davranmıştır.

Ortaöğretim alanında, rüşdiye mektebinin dışında, bir de mülki idadi mektebi açılmıştır. Mektebin açılış tarihi tam olarak bilinmese de muhtemelen II. Abdülhamid Dönemi'nin son yıllarına denk gelmektedir. 1907 ile 1914 yılları arasında aktif olduğu anlaşılan idadi mektebinin eğitim kadrosu ve talebe adedi ile eğitim-öğretim faaliyeti hakkında ise fazla bir şey bilinmemektedir.

Sonuç olarak; Osmanlı modernleşme döneminde Muş Sancağı'nda, 19.yüzyıl boyunca aktif olan onlarca medresenin dışında, hem temel eğitim ve hem de ortaöğretim düzeyinde bazı modern okullar açılmıştır. Ancak bu okullar, bilhassa mali sıkıntılar nedeniyle, klasik eğitim kurumları olan ve vakıflarca desteklenen medreseler kadar yaygınlık kazanamamıştır.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Babıâli Evrak Odası (BOA, BEO)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Dâhiliye Evrakı (BOA, İ. DH)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Mektubi Evrakı (BOA, DH. MKT)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Mektubi Evrakı (BOA, MF. MKT)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı (DH. İD)

2.Salnameler ve İstatistikler

Erzurum ve Bitlis Vilayet Salnameleri

Maarif Salnameleri

Maarif-i Umumiye Nezareti 1323-1324 Ders Yılı İstatistik Mecmuası, Matbaa-i Amire, 1327.

Osmanlı Devlet Salnameleri

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri (1839-1924), C 6, Hazırlayan: Mehmet Ö. ALKAN, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000.

3.Telif Eserler

AKYÜZ, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a)**, Alfa Yayınları, İstanbul, 1999.

ARIBAŞ, Sebahattin, "Başlangıçtan II. Meşrutiyet'e Kadar Osmanlılarda Sıbyan Mektepleri (İlköğretim Okulları)", **Yeni Türkiye**, S 32, Yıl: 2000, s. 714-716.

ATA, Bahri, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Bir Ders Araç ve Gereçleri Lojistik Merkezi: Maarif Kütüphanesi (1872-1895)", **Tarihin Peşinde: Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S 1, Yıl: 2009, s. 27-36.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

BOZDEMİR, İbrahim, **Osmanlı Sıbyan Mekteplerinde Eğitim ve Öğretim**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1991.

CIRIK, Bülent, **Doğu Anadolu’da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri (1908-1914)**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, Nisan 2016.

CUINET, Vital, **La Turquie d’Asie**, C II, Paris, 1891.

DEMİREL, Muammer, “Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdîye Mektepleri”, **Türkler**, C 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 44-60.

ERDEM, Ali Rıza, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim: II. Mahmud ve Tanzimat Döneminde İlköğretimde Yapılan Yenilikler ve Değerlendirmesi”, **Yeni Türkiye**, S 32, Yıl: 2000, s. 757.

KODAMAN, Bayram, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

TUNCEL, Metin, “Muş”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, C 31, Yıl: 2006, s. 368-371.

ÜNAL, Uğur, **Meclis-i Kebir-i Maarif (1869-1922)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.

YILDIZ, Hatip, **Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbekir Vilayeti’nde Eğitim (1870-1920)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014.

MUŞ YÖRESİNE AİT “KIZIL ZİYARET EFSANESİ”NDE İLETİLEN EĞİTSEL UNSURLAR

Ferhat ÇİFTÇİ¹
Muhammed Fatih SAYIR^{**}

ÖZET

Efsaneler, sözlü kültür ürünleri olarak halk nezdinde önemli bir yere sahiptir. Tarihi, çok eskilere dayanan efsanelerin dinî, sosyal, ahlakî ve eğitsel bir boyut taşıdığı bilinmektedir. Efsaneler, özellikle barındırdıkları mucizevî olaylardan ötürü etkileri bakımından zihinde kalıcı bir yer edinmektedir. Bu şekilde her ne kadar gerçeklikleri sorgulansa da yaşam içerisinde canlılık gösterip sözlü kültürü oluşturan ve besleyen bir niteliğe sahip olmaktadır. Bu açıdan, kurgusal bir tür olarak değerlendiren efsanelerin anlatı geleneğinden yararlanmakta fayda vardır. İçinde taşıdıkları iyi-kötü kavramları, iyilerin davranışları sayesinde nihaî anlamda kazançlı çıkmaları gibi hususların kimi eğitsel iletilerin aktarılmasında önemli bir rol gerçekleştirdikleri söylenebilir. Kaldı ki Türkçe ders kitaplarında verilmek istenen temaları destekleyecek kimi efsanelerin işlendiği bilinmektedir. Muş yöresine ait olan “Kızıl Ziyaret Efsanesi” söz konusu edilen yönde eğitsel birtakım iletiler taşımaktadır. Anlatıya göre efsane, Muş’un güneyindeki Kurtik Dağları üzerinde gerçekleşir. Efsanede gerçekleşen olay ve karakterlerin ortaya koydukları temsiller üzerinden yaşama dair yüceltilmesi gereken değerlere ulaşılır. Bu değerlerin, türün imkanları doğrultusunda tabii unsurlarla desteklendiğini görürüz. Tabii ki efsanelerin vazgeçilmez unsurlarından biri olan mucizevî olaylar da örnek efsanede yaşanmaktadır. İlahî bir yardım eşliğinde kötüler amaçlarında ulaşamamakta ve ortaya koydukları tercihten ötürü iyiler efsaneleşmektedir. Bu bakımdan, Muş yöresine ait efsanenin çocuk ve gençlerin eğitiminde karakter gelişimi açısından olumlu bir durum oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Anahtar Kelimeler: Sözlü Kültür, Efsane, “Kızıl Ziyaret Efsanesi”, Eğitsel Unsurlar.

INVESTIGATION OF THE EDUCATIONAL ELEMENTS TRANSMITTED BY THE KIZIL ZİYARET LEGEND BELONGING TO MUŞ REGION

ABSTRACT

Legends have an important place in public as oral cultural products. It is known that the myths based on the ancient history have a religious, social, moral and educational dimension. Legends, especially because of the miraculous events they have, have a permanent place in minds in terms of their effects. In this way, even if their reality is questioned, they have a quality that creates vitality in life and nourishment of oral culture. In this respect, it is beneficial to benefit from the narrative tradition of the legends that is considered as a fictional type. It can be said that things such as the good and bad concepts they carry and the benefits of the good things ultimately make them play an important role in the transfer of some educational messages. Besides, it is known that some legends that will support the themes to be given in Turkish textbooks are processed. The "Kızıl Ziyaret Legend" belonging to the Mus region, carries a number of educational messages in the mentioned direction. According to the narrative, the myth takes place on the Kurtic Mountains in the south of Mus. The representations of events and characters that are realized in the legend support some values. We see that these values are supported by natural elements in the direction of the opportunities of the type. Of course miraculous events, which are one of the indispensable elements of legends, are also happening in the example legend. In the spirit of a divine aid, the bad are unable to attain their evil aims, and the good become legend because of their preference. From this point of view, we can say that the legend belonging to Mus region is a positive example for character development in the education of children and young people.

Keywords: Oral Culture, Legend, Kızıl Ziyaret Legend, Educational Elements.

GİRİŞ

Anlatı geleneğinin yazılı ve sözlü kültür olmak üzere iki genel boyutunun bulunduğu bilinmektedir. Yazılı kültür, kayıtlı ve sistematik bir tarza sahip olup insanoğlunun dilsel gelişiminde önemli bir yer tutmaktadır. Sözlü kültür ise yazılı anlatımın bu kayıt özelliğini taşımamakla birlikte temel iletişim biçimi olan konuşma becerisine bağlı olarak daha doğal bir yöne sahiptir. Ayrıca sözlü anlatımda yazılı anlatımın kayıt özelliğine karşılık hafıza ve aktarım kavramları ön plandadır. Nitekim insanlık tarihinin ilk zamanlardan bu güne taşınmış

¹ Öğr. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, ferhatciftci1@gmail.com

^{**} Öğr. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, f.sayir@alparslan.edu.tr

olan kültürel ve sanatsal ürünlerden ancak sözlü anlatımın imkanlarıyla bahsedilebilmektedir. Bu nedenle sözlü kültür ürünleri, başta toplumsal olmak üzere pek çok açıdan önem taşımakta ve farklı boyutlarda irdelenebilir görünmektedir.

Sözlü anlatımın icrası, kimi biçimsel farklılıklar taşımaktadır. Günlük yaşamın ilişkilerinden sanatsal iletişime dek dilsel bir zenginlikten bahsedilebilir. Bu anlamda herhangi bir atasözünün günlük yaşamda kullanımı, hem sanatsal hem de iletişimsel boyutlar taşımaktadır. Aslında bu iki özelliğin bir arada oluşu, sözlü kültür ürünlerinin ayrılmaz özelliklerini göstermektedir. Bu açıdan sözlü anlatım biçimlerini, halkın doğal yaşantısında var olan ama bir yönüyle de kültürel ve sanatsal yansımaları olan yapılar şeklinde okumak gerekir.

Sözlü kültür ürünleri çeşitlilik arz etmektedir. Atasözü ve deyimler gibi temelde iletişimsel kullanımda olan ürünlerin yanında bir de kurgusal bir yapıya sahip olanlar bulunmaktadır. Ninniler, masallar ve efsaneler bunlara örnek verilebilir. Hepsi de farklı özellikler taşımakla birlikte bazı ortak yönlere sahiptir. Bu türler üzerinden halkın sanatsal ve kültürel yaşamını takip etmek mümkündür.

Söylence olarak da adlandırılan efsaneler, gerçekte olmayan fakat insanlar tarafından olmuş gibi düşünülen bir çeşit masal (Karataş, 2004: 138); eski çağlardan beri söylene gelen, olağanüstü varlıkları, olayları konu edinen hayalî hikâyeye (<http://www.tdk.gov.tr/> Erişim tarihi: 22.03.2018) şeklinde tanımlanır. Her ne kadar tanımsal bir karşılığı olsa da kavramın birçok açıdan farklı şekillerde anlaşıldığı söylenebilir.

Ferhat Aslan, türe ilişkin yaptığı araştırmasında “efsane” kelimesinin halk bilimciler tarafından farklı, çeşitli sosyo-kültürel tabakalara mensup sözlü kaynaklar tarafından ise farklı anlamlandırıldığı üzerinde durur. Ayrıca bu durumun derleme çalımları yapan araştırmacıları, sahada zor durumda bıraktığını belirtmektedir (2012: 82). Fakat bilimsel bir çerçeveye almak açısından bu durum güçlükler oluştursa da halk anlatılarının iç içe geçen bir özelliği bulunmaktadır. Bu durum, canlı ve yaşayan anlatılar olarak efsanelerin diğer bazı edebi türler ile yakın bir ilişkisinin olduğunu gösterir. Dolayısıyla bir efsaneye yönelik farklı anlatım biçimlerine rastlanması ve kimi değişkenlerin ve ilişkilerin kurulabilmesi oldukça doğaldır.

Efsaneler, sözlü kültür ürünleri olarak halk nezdinde önemli bir yere sahiptir. Bu türe, olağanüstülüğü konu edinmesi bakımından mitlerin kaynaklık ettiği söylenebilir (Seyidoğlu, 2011: 108). Mitler, insanlığın ilkel düşünüşünün bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır; efsaneler ise bunların daha gelişmiş toplumlardaki uzantıları olarak düşünülebilir (Yılar, 2005: 387). Bu açıdan efsanelerin mitlerin forma bürünmüş gelişkin halleri olarak değerlendirmek mümkündür. Efsanelerin güçlü bir kurguya sahip olması ve önceki zamanlardan günümüze kadar uzanması bu kanıyı desteklemektedir.

Tarihi, çok eskilere dayanan efsanelerin dinî, sosyal, ahlakî ve eğitsel bir boyut taşıdığı bilinmektedir. Efsaneler de herhangi bir disel ürünün barındırdığı çeşitli bileşenlere sahip olduğu için farklı açılardan değerlendirilebilir. Yusuf Olgun, yaptığı çalışmada efsaneleri Richard M. Dorson tarafından ileri sürülen folklor teorilerine göre açıklamaktadır. Buna göre efsaneler, Karşılaştırmalı Folklor Teorisi, Millî Folklor Teorisi, Antropolojik Folklor Teorisi, Psikoanalitik Folklor Teorisi, Fonksiyonel Folklor Teorisi şeklinde ayrı kategorilerde ele alınabilir (1993: 55). Ayrıca efsaneleri, Özkul Çobanoğlu'nun halkbilimi araştırmaları hakkında işaret ettiği üzere metin merkezli ve bağlam merkezli olarak da ele almak mümkündür. Metin merkezli model daha çok türsel bir inceleme şeklinde gerçekleşir. Bağlam merkezli model ise metinle birlikte sosyal sürecin şekillendirici etkisini söz konusu eder (2012: 357).

Görüldüğü gibi efsaneler, birçok açıdan ele alınabilmektedir. Başta sözlü kültür ürünlerinden biri olarak düşüneceğimiz efsaneler; halkbilimi, mitoloji, edebiyat, eğitim vb. disiplinlerin inceleme sahasına girebilmektedir.

1. EFSANELERİN EĞİTİCİ BOYUTU

Efsaneler, özellikle barındırdıkları mucizevî olaylardan ötürü etkileri bakımından zihinde kalıcı bir yer edinmektedir. Bu şekilde her ne kadar gerçeklikleri sorgulansa da yaşam içerisinde canlılık gösterip sözlü kültürü oluşturan ve besleyen bir niteliğe sahip olmaktadır. Bu açıdan, kurgusal bir tür olarak değerlendiren efsanelerin anlatı geleneğinden yararlanmakta fayda vardır. İçinde taşıdıkları iyi-kötü kavramları, iyilerin davranışları sayesinde nihaî anlamda kazançlı çıkmaları gibi hususların kimi eğitsel iletilerin aktarılmasında önemli bir rol gerçekleştirdikleri söylenebilir.

Efsane türü özelinde söz konusu olan eğitici boyut, aslında anlatı geleneği içerisinde hep olagelmıştır. Necip Tosun, Doğu geleneği içinde hikayenin önemini ve yerini irdelerken önemli belirlemelerde bulunur. Ona göre Doğu’da hikaye, tarihi serüveni içinde hep yüzleşme fonksiyonu yüklenmiş, insanı kendine, birikimine, yaşadığı tecrübelerle yöneltmiş, ibrete vurgu yapmış, kıssadan hisseyi gözetmiş ve hep bellek işlevi görmüştür (Tosun, 2017: 7-8). Bu değerlendirmeler, hikaye ile ilgili çıkarımlar olarak ileri sürülmüşse de bir açıdan efsaneler için de düşünülebilir. Çünkü anlatılan ve hafızalara hikaye olarak kodlanan birçok efsaneye rastlanmaktadır.

Edebi türlerin çocukların ve bireylerin eğitiminde yararlı bir boyutu bulunur. Bu konuda birçok araştırmanın yapıldığı malumdur. Efsaneler de, sözlü edebi ürünler olarak bazı eğitici özellikler barındırır. Özellikle çocukların doğup büyüdüğü mekanlar ve oralarda yaşamış kişiler hakkında bilgiler ihtiva ettiği için doğrudan etkileyici bir özellik taşımaktadır. Bu açıdan yakından uzağa ilkesi çerçevesinde bireylerin dil-mekan ilişkilerinde belirleyici olmaktadır. Ayrıca büyüleyici olaylar ve anlatıma dayalı olması bakımından efsaneler, dinleyicilerin belleğinde kalıcı bir yer edinmektedir.

Efsanelerin eğitici boyutunu çeşitli açılardan ön plana çıkaran bazı değerlendirmelere rastlanmaktadır. Çocuk edebiyatında folklor temelli eserler vermeyi orijinal eserler vermekten daha yararlı bulan yaklaşımlar söz konusudur. Bu nedenle halk edebiyatı türlerinden çocuk edebiyatının en zengin kaynakları olarak bahsedilir (Parlakıyıldız, 2014: 238). Bu yaklaşımın çocukların eğitiminde efsane lehine bir önem durumu oluşturduğu açıktır. Sonuçta efsane türünün formel eğitim süreçlerinden çok önce çocukların dünyasına girdiğini söyleyebiliriz. Çünkü efsaneler, sözlü kültür ürünleri olarak dilsel gelişimin ilk etkileşimini sağlayan aile ve çevreden öğrenilmektedir.

Efsanelerin eğitici boyutu bunlarla sınırlı değildir. Ömer Yılar, yaptığı çalışmada efsaneleri, günümüzdeki eğitim etkinliklerinin bulunmadığı zamanlarda toplumda bir takım ahlak kurallarının ve inanışların yerleşmesini sağlayan önemli araçlar olarak değerlendirir. Efsanelerin bu rolünü, toplum tarafından bir kutsiyet kazanmalarıyla açıklar (2005: 386). Ayrıca Yılar, efsanelerin planlı eğitsel süreçlerdeki önemine de dikkat çeker. Ona göre efsaneler, okul öncesi ve ilköğretimin ilk sınıflarındaki öğrencilerin düşünme şekline yatkın zengin bir fantastik yapıya sahiptir. Bu dönem çocuklarının hayal gücünü zenginleştirmek ve onlara bir takım soyut kavram ve olayları açıklamak üzere efsanelerden yararlanmak mümkündür (2005: 387-388).

Efsane türünün insanlara verdiği mesajların yok sayılamayacağını belirten Yasin Kılıç, halk arasında anlatılan ve daha sonra yazıya geçirilen efsanelerde birey eğitiminde kullanılabilecek olumlu davranış örnekler ve ahlaki değerlerin bulunduğunu kaydeder (2016: 248). Türün eğitici özelliğine Ahmet Zeki Güven şu şekilde işaret eder:

“Efsaneler özellikle insana iyiyi güzeli öğütleme, kötülükten alıkoyma özellikleriyle eğitimde önemli bir yere sahiptir. Toplum içerisinde yaşayan insanlar, topluma ait değerleri, iyiyi, doğruyu, güzeli dilden dile aktararak bunların bireylerce benimsenmesini sağlar, bu sayede bu değerlerin kaybolmalarına engel olurlar. Bu nedenle efsaneler topluma ait

değerlerin yaşatılması, sonraki kuşaklara aktarılması gibi nedenlerden dolayı toplumu bir arada tutan önemli bir öge olarak dikkati çeker” (2014: 230).

2. KIZIL ZİYARET EFSANESİ

Muş, efsaneler bakımından zengin bir yöredir ve bu efsaneler konusunu daha çok şehrin tabiatından ve kişilerinden almaktadır (T.C. Muş Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2007: 162). Kızıl Ziyaret Efsanesi, Muş yöresinde anlatılagelen bir efsane olarak kayda geçmiştir. Efsane, kaynaklarda şu şekilde yer almaktadır:

“Muş'un güneyindeki Kurtik Dağları üzerinde, eşsiz tabiat güzellikleriyle dolu bir düzlük vardır. Buraya Kızıl Ziyaret Tepesi denir. Tepeye ait efsanenin çeşitli anlatılarının en yaygın olanı şöyledir:

Bir zamanlar Kızıl Ziyaret Tepesi'nde yaşayan fakir bir adamın, güzeller güzeli bir kızı varmış. Periden daha alımlı olan kızın güzelliği dillere destanmış. Kız bir çobana sevdalıymış ve onun yavuklusuymuş. İki sevdalı bir araya geldiklerinde, hep kuracakları yuvayı konuşur, gelecek mutlu günlerin hayaliyle yaşarlarmış.

Yine aynı yörede yaşayan zengin mi zengin bir ağa varmış. Bu ağanın da şımarık mı şımarık bir oğlu varmış. Kızın güzelliği bu ağa oğlunun da kulağına gitmiş. Ağa oğlu, kızı gidip babasından istemiş. Kız, “Ben ağa oğlunun olmam” demiş. Ağa oğlu da, “Ben ki bu yörenin ağasının oğluyum, beni istemeyen kızı zorla da olsa alırım” demiş.

Ağa oğlu, adamlarını alarak kızın yaşadığı Kızıl Ziyaret Tepesi'ne gitmiş. Kız ve çoban yavuklusu, ağa oğlunun zorbaca bu niyetinden habersiz, her zaman olduğu gibi kuracakları yuvayı konuşuyorlarmış. Ağa oğlu ve adamları, kızla çobanın buluştukları yere gelmişler. Ağa oğlu, daha önce söylediklerini bir kere daha tekrarlamış ve “Güzel kız, ben seni istedim, ama sen bani almadın. Ben de seni zorla alacağım.” demiş. Ağa oğlu ve adamlarının niyetini anlayan kızla yavuklusu, kurtulmak için çareyi kaçmakta bulmuşlar. Onlar kaçmış, ağa oğlu ve adamları kovalamış. Bu kovalamaca, dik bir uçurumun başına kadar sürmüş. Kız çaresizlikten Allah 'a yalvarmaya başlamış: “Yarabbi, ne olur, beni bu adama yar edeceğine, yer yarılınsın da ikimiz de içine girelim.” demiş. Allah kızın duasını kabul etmiş ve kız duasını tamamlar tamamlamaz yer yarılmış ve kızla yavuklusu yarılan yerin içine girmişler. Yerin içine girerken, kızın bir tutam saçı, dışarıda kalmış.

O gün bu gündür, kızın bir tutam saçının dışarıda kaldığı yerde, yemyeşil çimenler çıkar. Kızıl Ziyaret Tepesi'ne, güzeller güzeli kızla, yavuklusu çobanın yerin içine girdiği yere gelenler, bu efsanevi âşıklara dua ederler” (Muş İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2007: 162-163; <https://www.kulturportali.gov.tr> Erişim tarihi: 08.03.2018).

AMAÇ

Bu çalışmada, Muş yöresine ait “Kızıl Ziyaret Efsanesi”nin barındırdığı eğitsel unsurların belirlenmesi ve yorumlanması amaçlanmıştır. Ayrıca efsane türünün eğitsel iletiler açısından hangi özellikler taşıdığı, yerel bir dokuya sahip efsanelerin evrensel anlamda hangi karşılıklara sahip olduğu yoklanmaya çalışılmıştır.

YÖNTEM

Çalışmada nitel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Kuramsal çerçeve açısından sözlü kültür ürünleri ve özellikle efsane türü için kaynak niteliğindeki eserler incelenmiş ve ilgili alan yazın taranmıştır. Bu bağlamda doküman analizi tekniğine başvurulmuş ve elde edilen veriler, içerik analizi ile değerlendirilmiştir.

BULGULAR VE YORUMLAR

Kızıl Ziyaret Efsanesi'nde eğitsel iletileri, farklı açılardan ele almak mümkündür. Efsane, karakter düzeyinde olumlu ve olumsuz unsurlar şeklinde ele alınabilir. Kurgusal

metinlerde çatışma unsurunun sağlandığı olumlu ve olumsuz karakterlerin ve bunların ortaya koyduğu tercihler ile davranış biçimleri, Kızı Ziyaret Efsanesi için de geçerli görünmektedir. Bu durum, yerel bir anlatı üzerinden evrensel değerlere doğru yol alınabileceğini göstermektedir. Ayrıca efsanede anlatı içinde karşılaşılan kimi durum ve kavramların da eğitici bir niteliğe sahip olduğu görünmektedir.

Yapılan inceleme sonucunda efsaneye yönelik olumlu ve olumsuz unsurlar ile eğitici yönü bulunan kavram ve durumlar şu şekilde bulgulanmıştır:

1. KİŞİLERDEKİ OLUMLU UNSURLAR

Sadakat ve Bağlılık

Efsanede fakir kız ve çobanın birbirlerine duyduğu aşk, sadakat ve bağlılık içinde gerçekleşmektedir. Hem kötülük olgusunun öncesinde hem de sonrasında bu bağlılığın devam ettiği görülür. Sevgililerin veya olumlu davranışlarda karar kılmış dostların yaşam içerisinde karşılaşılan problemleri gidermelerinde sadakat ve bağlılık duygusunun yeri tartışmasız bir öneme sahiptir. Nitekim efsanede bu duyguların kurguyu sürükleyerek sona doğru taşıdığı görülmektedir. Bu açıdan efsane, okuyan bireylerde bu ilişki biçiminin yüceltildiği bir örnek teşkil etmektedir:

“İki sevdalı bir araya geldiklerinde, hep kuracakları yuvayı konuşur, gelecek mutlu günlerin hayaliyle yaşarlarmış.”

“Kız ve çoban yavuklusu, ağa oğlunun zorbaca bu niyetinden habersiz, her zaman olduğu gibi kuracakları yuvayı konuşuyorlarmış.”

Kararlılık Göstermek

İki sevgili, yaşamlarını olumsuz şekilde etkileyecek ağa oğlu ile karşılaştıklarında bir kararlılık göstermektedirler. Kız, ağa oğlunun ilk girişiminde “Ben ağa oğlunun olmam” şeklinde kesin bir kararlılık ortaya koymaktadır. Devamında bu kararlılık, çoban tarafından da gösterilmektedir. Dolayısıyla karşılaşılan güçlüklerin üstesinden gelmek için iki sevgilinin ortaya koydukları kararlılık söz konusudur. Bu tutum, okuyuculara kötü karakterlere karşı yılgınlık göstermeme şeklinde bir telkinde bulunmaktadır:

“Ağa oğlu ve adamlarının niyetini anlayan kızla yavuklusu, kurtulmak için çareyi kaçmakta bulmuşlar.”

“Ağa oğlu, kızı gidip babasından istemiş. Kız, “Ben ağa oğlunun olmam” demiş.”

Dua etmek

İyi karakterlerin efsanede olumlu tutum sergilemeler de yine de kötü durumlar karşısında güçlükler yaşadığı görülür. Bu nedenle gösterilen bağlılık ve kararlılıktan sonra, duaya sığınmanın anlatıda önemli bir yer teşkil ettiği görülür. Bu durum, efsane gibi kurgusal metinler için sona doğru gelen yardım ile ilişkilidir. Gerçek yaşamın süregelen boyutu düşünüldüğünde duanın bütün zamanlar için gerekli olduğu bilinmektedir. Bu anlamda Allah, sadece zor zamanda sığınılacak bir kapı değildir, mutlu anlarımızda da şükür gösterilerek hatırlanmalıdır. Fakat belirtildiği şekilde kurgusal metin mantığı içerisinde düşünecek olduğumuzda “dua etmek”, oldukça önemli bir yere sahiptir. Nitekim kötülerin amaçlarına ulaşamamasını mümkün kılan gücün dua olduğu görülmektedir:

“Kız çaresizlikten Allah 'a yalvarmaya başlamış: “Yarabbi, ne olur, beni bu adama yar edeceğine, yer yarılınsın da ikimiz de içine girelim.” demiş. Allah kızın duasını kabul etmiş ve kız duasını tamamlar tamamlamaz yer yarılmış ve kızla yavuklusu yarılan yerin içine girmişler.”

2. KİŞİLERDEKİ OLUMSUZ UNSURLAR

Şımarıklık

Efsanede ağa oğlu tanıtılırken şımarık olduğu geçmektedir. Bu özellik, tercihleri ve ortaya koyduğu davranış biçimiyle de kendini göstermektedir. Kurgusal metinlerin

karakterleri, gerçek dünyada yoktur; fakat karakterlerim yaşama dair görünüşleri, onları önemli dersler içeren somut kişilere büründürmektedir. Bu yüzden olumlu karakterler özdeşim kurmak, olumsuz karakterlerin tutumlarının ise insanlık nezdinde kabul görmeyeceği, örnek eserde olduğu gibi edebi metinlerin eğitici yönü açısından oldukça önemlidir:

“Yine aynı yörede yaşayan zengin mi zengin bir ağa varmış. Bu ağanın da şımarık mı şımarık bir oğlu varmış. Kızın güzelliği bu ağa oğlunun da kulağına gitmiş. Ağa oğlu, kızı gidip babasından istemiş. Kız, “Ben ağa oğlunun olmam” demiş. Ağa oğlu da, “Ben ki bu yörenin ağasının oğluyum, beni istemeyen kızı zorla da olsa alırım” demiş.”

Zorbalık

Ağa oğlu, zorba bir kişi olarak gücünü kullanmak ve amacına ulaşmak istemektedir. Kendisine olumsuz cevap veren kıza karşı zor kullanmayı tercih etmekte ve sahip olduğu imkanlarını bu yönde seferber etmektedir:

“Kız, “Ben ağa oğlunun olmam” demiş. Ağa oğlu da, “Ben ki bu yörenin ağasının oğluyum, beni istemeyen kızı zorla da olsa alırım” demiş.”

Kötülükte Israr Etmek

Ağa oğlu ve adamları, zorbalıkta ısrar eder şekilde resmedilmişlerdir. Aşıkların peşine düşerek onların ölümüne sebebiyet vermişlerdir. Bu durum, amaçları uğruna kötülükte ısrar etmenin geri dönülmez sonuçlara yol açacağını göstermektedir:

“Ağa oğlu ve adamları, kızla çobanın buluştukları yere gelmişler. Ağa oğlu, daha önce söylediklerini bir kere daha tekrarlamış ve “Güzel kız, ben seni istedim, ama sen beni almadın. Ben de seni zorla alacağım.”

“Onlar kaçmış, ağa oğlu ve adamları kovalamış. Bu kovalamaca, dik bir uçurumun başına kadar sürmüştür.”

İyi ve Güzel Olanları Engellemek

Efsanenin başında kız ve babası ile aşığı çobanın olumlu bir atmosfer içinde sunulduğu görülür. Bu durum, problem teşkil eden ağa oğlunun ortaya çıkmasıyla sonlanır ve anlatı ikinci planda cereyan eder. İyi ve güzel olan ailevi birliktelik ile aşk ilişkisi, kötü bir karakter atarından sekteye uğratılmıştır:

“Kız çaresizlikten Allah 'a yalvarmaya başlamış: “Yarabbi, ne olur, beni bu adama yar edeceğine, yer yarılınsın da ikimiz de içine girelim.” demiş. Allah kızın duasını kabul etmiş ve kız duasını tamamlar tamamlamaz yer yarılmış ve kızla yavuklusu yarılan yerin içine girmişler.”

3. EĞİTİCİ YÖNÜ BULUNAN KAVRAM VE DURUMLAR

Aşk / Sevgi

Efsanede iki aşığın birbirlerine duydukları aşk merkezde yer almaktadır. Bu yakınlaşmanın başlangıçtan sona doğru bir meşruiyet içinde sunulduğu şahit olunur. Karşılıklı rızaya dayalı olan bu ilişki, efsanede doğal bir gelişim gibi sunulurken, bunu zorla elde etmek ise anormal olarak hissettirilir:

“Kız bir çobana sevdalıymış ve onun yavuklusuymuş. İki sevdalı bir araya geldiklerinde, hep kuracakları yuvayı konuşur, gelecek mutlu günlerin hayaliyle yaşarlarmış.”

Fakirlik

Efsanenin baş karakteri kız tanıtılırken babasının fakir bir adam olduğu aktarılır. Fakat bu durum, yaşamsal bir güçlük olarak sunulmaz. Hemen peşinden aktarılan kıza ait “güzeller güzeli” olma vasfıyla bu problem durumu giderilir. Aslında bu ilk veriyi, sonraki çatışma unsurunun ilk adım olarak okumak mümkündür:

“Bir zamanlar Kızıl Ziyaret Tepesi'nde yaşayan fakir bir adamın, güzeller güzeli bir kızı varmış. Periden daha alımlı olan kızın güzelliği dillere destanmış.”

Güzel ve İyi Olmanın Eşleşmesi

Efsane ya da masal gibi olağanüstü vakalara dayalı anlatımlarda karakterlerin dış görünüşleri ile içsel özelliklerinin birbirini tamamlayıcı bir mantık dahilinde sunulduğu bilinmektedir. Bu nedenle baş karakter olan kızın güzeller güzeli olarak sunulması, zihinsel planda güzel olmak ile iyi olmanın doğal bir eşleşim içerisinde olduğuna işaret eder:

“... güzeller güzeli bir kıızı varmış. Periden daha alımlı olan kızın güzelliği dillere destanmış.”

Sınıf Çatışması ve Gerçeklik

Her kurgusal metnin kendince bir çatışma unsuru bulunmaktadır. Örnek efsanede ağa oğlunun zorbalığını mümkün kılan şey, sahip olunan güç ve mevkidir. Bu durum, yaşamsal gerçekliğin yaşatacağı güçlüklerle ilişkin gerçekçi bir durum olarak sunulmaktadır. Fakat efsanede, sona doğru bu gerçeklik üzerine ideal olanın bina edildiğinin görmek mümkündür. Bu durum, üstün olanlara karşı zayıf ve iyi olanların yenilmezliğini göstermektedir:

“Bir zamanlar Kızıl Ziyaret Tepesi'nde yaşayan fakir bir adamın, güzeller güzeli bir kıızı varmış.”

“Yine aynı yörede yaşayan zengin mi zengin bir ağa varmış.”

İyi ve Doğru Tutumların Mükafatını Almak

Efsanede aşıklar, yüzeyde kaybetmiş gibi görünseler de aslında esasta kazanmışlardır. Çünkü iyi ve doğru tutumlar, Allah nezdinde kabul görmektedir. Bu nedenle yaşanan kötü son, her kesin aşıkları bilmesine ve sürekli onlara dua etmesine vesile olmuştur:

“Kızıl Ziyaret Tepesi'ne, güzeller güzeli kızla, yavuklusu çobanın yerin içine girdiği yere gelenler, bu efsanevi âşıklara dua ederler.”

Kötü ve Yanlış Tutumların Karşılığını Almak

Kötülüğü tercih etmek, efsanede nihai anlamda amaçlara ulaşamamak şeklinde işlenir. Ne kadar güçlü ve imkan sahibi olunursa olunsun kötülüğün aldatici boyutu gözler önüne serilmektedir. Ağa oğlu, tam aşıklara ulaşip yapacaklarını yapacakken, dua ve ilahi güç eliyle engellenmektedir:

“Bu kovalamaca, dik bir uçurumun başına kadar sürmüştü. Kız çaresizlikten Allah 'a yalvarmaya başlamış: “Yarabbi, ne olur, beni bu adama yar edeceğine, yer yarılсын da ikimiz de içine girelim.” demiş. Allah kızın duasını kabul etmiş...”

İyiye Yormak / İki Durum Arasında İlişki Kurmak

Kızın ağa oğlundan kurtulmak için ettiği duadan sonra, efsanelerde belirginlik gösteren olağanüstü durum gerçekleşmiştir. Aşıklar Allah tarafından yarılan yerin içine çekilmiştir. Çekilme sırasında kızın geriye kalan bir tutam saçı, çimenlerle ilişkilendirir. Bu durumu, bolluk ve bereket belirtisi olarak okumak mümkündür. Aynı zamanda aşıkların varlığına ve var olduklarına dair bir belirti söz konusudur. Dolayısıyla tabiata ait doğal bir durumun anlamlı bulunarak iyiye bir işaret olarak değerlendirildiğini söyleyebiliriz:

“Yerin içine girerken, kızın bir tutam saçı, dışarıda kalmış.

O gün bu gündür, kızın bir tutam saçının dışarıda kaldığı yerde, yemyeşil çimenler çıkar.”

Mekan ve İnsan Etkileşimi

Efsanelerde mekanlar oldukça önemli bir yer tutar. Herhangi bir mekana, halk kültür ve inanışları çerçevesinde çeşitli anlamlar yüklemektedir. Bu durum, mekana özel bir bakış yöneltilmesini söz konusu etmektedir. Bu açıdan insan ve mekan ilişkisinde efsanelerin etkileyici anlatım öğeleri olduğu söylenebilir. Örnek efsanede, Muş'un güneyindeki Kurtik Dağları üzerinde yer alan bir düzlük, eşsiz güzellikler içinde sunulmaktadır. Burası Kızıl Ziyaret Tepesi'dir. Dolayısıyla yaşanan efsanevi olayla tabii güzellikler ilişkilendirilmekte ve insanın mekana yaklaşımı açısından özel anlamlar kurulmaktadır:

“Bir zamanlar Kızıl Ziyaret Tepesi'nde yaşayan...”

“Ağa oğlu ve adamları, kızla çobanın buluştukları yere gelmişler.”

“Bu kovalamaca, dik bir uçurumun başına kadar sürmüştü.”

“... yer yarılmış ve kızla yavuklusu yarılan yerin içine girmişler. Yerin içine girerken, kızın bir tutam saçı, dışarıda kalmış.

O gün bu gündür, kızın bir tutam saçının dışarıda kaldığı yerde, yemyeşil çimenler çıkar. Kızıl Ziyaret Tepesi'ne, güzeller güzeli kızla, yavuklusu çobanın yerin içine girdiği yere gelenler, bu efsanevi âşıklara dua ederler.”

SONUÇ

1. Kızıl Ziyaret Efsanesi, Muş tabiatından ve kültüründen izler taşımaktadır.
2. Kızıl Ziyaret Efsanesi, eğitsel iletiler açısından oldukça zengin bir muhtavaya sahiptir.
3. Efsane, eğitsel iletiler bağlamında çocuklar ve gençler için örneklik teşkil etmektedir.
4. Efsanede yerel unsurlardan hareketle iyi-kötü karakterleri bağlamında evrensel ilkelere ulaşılabilirlik vardır.
5. Efsanede iyi kişiler, tercih ettiklerinde dolayı nihaî anlamda ilahi yardıma kavuşmaktadırlar.
6. Efsanede kötüyü tercih edenler, amaçlarına ulaşamamaktadır.
7. Kızıl Ziyaret Efsanesi, karakterlere ait olumlu-olumsuz unsurlar, yaşamsal bazı durumlar ile kimi kavramlar açısından eğitici boyutlara sahiptir.
8. Türkçe ve edebiyat eğitiminde kullanılacak metinler açısından efsane türü, yakından uzağa ilkesi çerçevesinde öğrenciler için oldukça uygundur.

ÖNERİLER

1. Genelde halk anlatılarının özelde ise efsanelerin eğitici yönlerini ön plana çıkaran çalışmalar yararlı olacaktır.
2. Efsanelerin olağanüstü kurgularıyla okurlarda oluşturduğu etkilerin eğitim lehine işlenmesi gerekir.
3. Efsanelerin çocukluk çağlarından itibaren bellekte yer edindiği gerçeği göz önünde bulundurularak metin çalışmalarında sıkça kullanılması faydalı olacaktır.
4. Edebi metin ve eğitsel ilkeleri buluşturacak ders süreçlerinin planlanması, çalışmaların yapılması ve etkinliklerin düzenlenmesi konusunda farkındalık düzeyi artırılmalıdır.

KAYNAKÇA

ASLAN, Ferhat, “Halk Bilimsel Bir Terim Olarak ‘Efsane’ Üzerine Bazı Dikkatler” **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research**, C 5 S 23, Volume: 5, Issue: 23, 2012.

ÇOBANOĞLU, Özkul, **Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş**, (6. bs.), Akçağ Yayınları. Ankara, 2012.

GÜVEN, Ahmet Zeki, “Türk Efsanelerinin Değerler Eğitimi Bakımından İncelenmesi”, **Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi / Mustafa Kemal University Journal of Graduate School of Social Sciences**, Yıl/Year: 2014, C /Volume: 11, S /Issue: 26, s. 225-246, 2014.

KARATAŞ, Turan, **Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü**, (2. bs.), Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.

KILIÇ, Yasin, “Ağrı Efsanelerinde Yer Alan Eğitsel Unsurlar”, **The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science** Doi number: <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS3428> Number: 46, p. 247-258, Spring IV, 2016.

Muş İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Arşivi,

<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/mus/kulturatlasi/kizil-ziyaret-efsanesi>, Erişim tarihi: 08.03.2018.

OLGUN, Yusuf, “Folklor Teorilerine Göre Efsanelerin Değerlendirilişi”, **Millî Folklor**, S 20, Kış, 1993.

PARLAKYILDIZ, Hayrettin, “Çocuk Gerçekliğinde Masal ve Masalımsı Türler”, **Türk Dili - Çocuk ve ilk Gençlik Edebiyatı Özel Sayısı**, C 8, S 756, 2014.

SEYİDOĞLU, Bilge, **Mitoloji Üzerine Araştırmalar -Metinler ve Tahliller**, (5. bs.), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011.

T.C. Muş Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, **Güneşin Yükseldiği Yer -Doğu Anadolu Bölgesi Tanıtım Projesi Muş, Bitlis, Van, Hakkari**, (Ed. Mehmet Top), Kayseri, 2007.

TDK,

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5ab348c2e81630.14888774 Erişim tarihi: 22.03.2018.

TOSUN, Necip, **Doğu'nun Hikâye Kuramı**, (2. bs.), Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul, 2017.

YILAR, Ömer, “Mit-Efsane ve Eğitim”, **Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi**, S 11, 2005.

OSMANLI DÖNEMİ MUŞ SANCAĞI'NDA EĞİTİM (1871-1915)

Necmi BULAKÇIBAŞI*

ÖZET

Çalışmamızın amacı, Osmanlı döneminde Muş Sancak merkezinde, Bulanık, Malazgirt ve Varto kazalarındaki eğitim faaliyetlerini eğitim tarihi başlığı altında ve bilimsel metotlar ışığında incelemektir. Osmanlı döneminde Muş'taki eğitimin durumunu inceleyen ve anlatan eserler içinde eğitim konusunda eksik ve sınırlı bilgi mevcuttur. Bu çalışma ile Muş'un eğitim tarihi ile ilgili Osmanlı dönemindeki eksik bilgilerin giderilmesi ve bundan sonraki çalışmalara katkıda bulunulması amaçlanmıştır. Bu bildiride izlenen yöntem; başta Maarif ve Vilayet Salnâmeleri belgeleri olmak üzere Osmanlıca birinci elden kaynakların tespit edilip, transkribe edilerek incelenmesi, diğer kaynakların (kitap, makale, yıllıklar, internet siteleri vb.) taranarak konuların kronolojik sıra içerisinde ele alınmaya çalışılmasıdır. Muş Eğitim Tarihi araştırılırken konu ile ilgili eksikliklerin giderilmesi için Osmanlı Devleti'nde gelişim süreci içinde Muş'ta meydana gelen değişimler Türk Eğitim Tarihi ışığında incelenmeye çalışılmıştır. Muş Sancağı'nda eğitim, Tanzimat öncesi ve Tanzimat sonrası olmak üzere iki kısımda incelenmiştir. Tanzimat öncesi geleneksel eğitim kurumları medreseler, sıbyan mektepleri ve tekkelerdi. Tanzimat sonrası dönemde de bunlar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Muş'ta batılı eğitim kurumları olan Rüşdiye ve İptidâî mekteplerinin yerleşmeye başladığı dönem 1870'li yıllar olmuştur. Bu dönemde Sıbyan mekteplerinin ıslahının yanında bir Rüşdiye Mektebi açılmıştır. Muş'ta 1885 yılında ilk idadî kurulması kararı verilmiş ve yapılmasına başlanmıştır, 1914-1915 yıllarına kadar da eğitimini sürdürmüştür. Muş Sancağı'nda 1890'larda bu çalışmalar daha da ivme kazanmış, özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde Muş Sancak merkezi, kazalar, nahiyeler ve belirli köylerinde (hamidî) İbtidâî mektepleri açılmıştır. Ayrıca 20. Yüzyılın başlarında Muş ve kazalarında ve köylerindeki medreseler, açık ve faal durumda olup eğitim faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. 1900-1901 yıllarında varlığını sürdüren bir eğitim kurum olan Sancağın tek kütüphanesi 272 eseriyle Arap-zâde Hacı Mehmed Efendi kütüphanesidir. Muş'taki gayr-ı müslim topluluklar tarafından sancak merkezinde ve ovadaki birçok köyde açılan Hristiyan Gregoryen, Katolik ve Protestan mezheplerine ait kız ve erkek cemaat okulları eğitimde sayılarını artırarak devam ettirmişlerdir. Ayrıca Muş'a gelip yerleşen Alman misyonerlerin Muş Sancak merkezinde; Amerikan misyonerlerinin sancak merkezinde, köylerinde ve kazaların köylerinde açtıkları okullar Muş Sancağı'nda eğitime hareketlilik kazandırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Muş Sancağı, Sıbyan, İptidai, Rüşdiye, İdadî.

EDUCATION IN THE SANJAK OF MUŞ IN THE OTTOMAN PERIOD (1871-1915)

ABSTRACT

The purpose of our study is to examine the educational activities under the title of education history and in the light of scientific methods in Muş Sanjak as well as Bulanık, Malazgirt and Varto towns in the Ottoman period. In the Ottoman period, there is limited information and a lack of works about the education in Muş. With this work, it is aimed to reveal Muş's lost information in the Ottoman period and to contribute to the next researches in relation to Muş education history. The method used in this declaration is as follows: Books, articles, annuals, internet sites, etc. are reviewed and examined according to the chronological order of the Ottoman main sources, especially the documents of the Ministry of National Education and Provincial annuals. While investigating the history of Muş education, in order to make up the deficiencies about the subject, the changes of Muş during the development process in the Ottoman State, the documents were tried to be examined in the light of the history of Turkish Education. The education in Muş Sanjak was studied in two parts before Tanzimat (reorganization) and after Tanzimat. Before Tanzimat the traditional educational institutions were madrasah, infants' schools and lodges. They continued to exist in the post-Tanzimat period. Rushdiye (Ottoman junior high school) and İptidai (primary), the western educational institutions in Muş, started to settle in the 1870s. In this period, a Rushdiye school was opened besides the correction of the infants' school. In 1885, the decision to establish the first İdadî school (high school) was established in Muş and continued its education until 1914-1915. These studies carried out in Muş Sanjak gained momentum in in 1890s. During the reign of Sultan Abdülhamid, ibtidais (high schools / hamidi) were opened Muş sanjak, districts, and some villages. In addition,

* Araştırmacı Tarihçi, necmibulak49@gmail.com

at the beginning of the 20th century madrasahs in Muş and its towns and villages were opened and they continued educational activities actively. Muş Sanjak's only library, an educational institution that sustained its existence in 1900-1901, is the library of Arab-zade Hadji Mehmed Efendi. Christian and Gregorian, Catholic and Protestant denominational girls' and boys' communities' schools, which were opened by the non-Muslim communities in Muş Sanjak and its villages in the plain, continued to increase their numbers in education. Also German missionaries who came and settled in Muş Sanjak Center, the American missionaries, in the center of the sanjak, its towns and villages, provided educational mobility in Muş Sanjak.

Keywords: Muş Sanjak, Sıbyan, İptidai, Rüşdiye, İdadî.

GİRİŞ

Eğitim alanında toplumun ve devletin sorumluluğu, tarihimizin ilk dönemlerinden beri Türk toplumunun ve devletinin köklü bir eğitim geçmişine sahip olmasını sağlamıştır. Köklü bir İslâmî geleneğin parçası olan Osmanlı Devleti ve toplumu, dinî eğitim için sıbyan mekteplerinden başlayarak medreseye uzanan bir eğitim sistemini uygulamış, medreselerdeki dinî eğitimi ağır gören Müslümanlara da tarikat, tekke ve zaviye ortamında eğitim vermiştir¹. Devlet, devamlılığını sağlayacak askerî, siyasi yöneticilerini saraydaki Enderûn mektebinden yetiştirmiş ve devletin sürekliliğini bu eğitim kurumuyla sürdürmesini sağlamıştır. Fakat ne zaman ki yönetimde zafiyetler, iç ve dış etkenlerle devlet duraksamaya ve savaş meydanlarında yenilgiler almaya başlanınca, devlet adamları çareler aramaya başlamışlardır. Batı karşısında yenilgilerin kaynağının askerî olduğuna ve bunu gidermek için de eskimiş kurumlara çeki düzen getirmeye ve batıdaki eğitim kurumlarının benzerlerinin ülkede açılmaya başlanması gerektiğine karar verilmiştir. Bunun için de öncelikli olarak ordunun subay, teknik eleman ve doktor ihtiyacını karşılamak üzere askerî okullar açılmıştır². Açılan bu mektepler, ilk modern eğitim kurumları olarak önemlidir. Fakat bu okullar toplumun bütününe hitap etmiyor sadece askerî sınıfı kapsıyordu.

Osmanlı eğitim sistemi, genel manada Tanzimat'a kadar bir bütünlük arz etmiyordu ve modern olmaktan uzaktı. Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında, eski ile yeni arasında birleştirici ve kaynaştırıcı bir eğitim sistemi meydana getirmek için Tanzimatçılar, eğitimin niteliğini sorgulamadan plansız ve programsız bir eğitim reformu dönemine girmişlerdir. Eski sistemin temsilcisi medrese ile yeni sistemin temsilcisi mektep arasında bir sentez sağlanamamış, zamanla devlet, tercihini mektepten yana kullanmıştır. Yeni ve batılı Osmanlı toplumu meydana getirmek için yeni eğitim kurumları olan Rüşdiyeler, ibtidaîler, İdadîler ve Sultanîler açılmıştır³. II. Mahmud döneminde Mekâtib-i Rüşdiye Nezaretî'nin kurulmasıyla başlayan çalışmalar, Tanzimat döneminde Meclis-i Maârif-i Umumiye'nin kurulmasıyla sürmüştür, Mekâtib-i Umumiye Nezaretî teşkil edilmiştir. II. Abdülhamid dönemine gelince öncelikle İmparatorluğun her tarafında bir eğitim seferberliği başlatılmıştır. Maârif teşkilatının taşraya yayılması ve Sıbyan mekteplerinin İbtidaî mekteplerine dönüşümü sağlanmış, idadîlerin açılışları hızlandırılmıştır. Böylece yüksek okul ve meslek okullarına öğrenci hazırlayacak kurumların inşası ve gelişimi sağlanmıştır. Gayr-ı Müslim cemaatler ise kendi eğitim kurumlarını oluşturarak ve çoğaltarak kendi çocuklarına millî bir eğitim ve

¹ Ahmet Yaşar Ocak, "Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, C XII, Ankara, 1978, s. 267.

² Ersoy Taşdemirci, "Türk Eğitim Tarihindeki Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar", *Kayseri Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 13-30.

³ Bayram Kodaman, "Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi", S XIII, TTK Bas., Ankara, 1999.

öğretim vermişlerdir. Yabancı devletler de özellikle Ermeniler üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için birçok Misyoner mektebi açmışlardır.

Biz de bu çalışmamızda, Osmanlı Devleti'nde eğitim öğretim alanındaki yaşanan değişim ve dönüşümün Muş Sancağı ve dâhilindeki yansımalarını inceleyeceğiz.

1. BÖLÜM-TANZİMAT ÖNCESİ DÖNEM

1.1. Muş'ta Klâsik Osmanlı Eğitim Kurumları

1.1.1. Sıbyan Mektepleri

Ekseriyetle camilere bitişik büyük bir odadan ibaret,⁴ “Sabi” denilen beş-altı yaşındaki kız ve erkek çocukları okutmak için açılmış ilk tahsil müesseseleri olan,⁵ Sıbyan mekteplerinde öğretim ezbere dayanmakla birlikte amaç, çocuklara okuma yazma, İslam dininin kurallarını ve Kuran-ı Kerim’i öğretmek olup, Elifba, Kur’an, İlm-i hal, Tecvid, Türkçe ahlak risaleleri, Türkçe ve Hat yazı gibi dersler okutuluyordu⁶ Osmanlı'nın ilk dönemlerinden itibaren Muş Sancağı'nda muhtemelen her caminin bünyesinde veya bitişik birer sıbyan mektebi bulunuyordu. Sancak merkezinde Ulu Camii, Hacı Şeref ve Alaeddin Paşa camilerinin bünyelerinde birer sıbyan mektebi vardı.

1.1.2. Medreseler

Hız. Peygamberin Mescid-i Nebevî ve suffe mektebi ile başlayan Emevi ve Abbasi tecrübesi ile⁷ devam eden, Nişabur'da 10.asırda medrese kuran⁸ ve Selçuklularda islâm eğitim sistemi içinde tam anlamıyla kurumsal kimliğe kavuşmuş⁹ bir geleneğin devamı olan Osmanlı eğitim sistemi, klâsik olarak "Sıbyan Mektebi" ve "Medrese" tahsiline dayanmaktaydı. Medreseler, devletin kontrolünden ve sorumluluğundan uzak müstakil öğretim müesseseleri olup, vakfa bağlıydılar.¹⁰ Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla, temel İslami eğitim kurumları olan medreseler de, kalite, güç ve otoritesini kaybetme sürecine girmiştir.

Tanzimat'tan önce Muş Sancağı'nda eskiden beri Medrese düzeyinde eğitim yapılmaktaydı. Bunun en önemli kanıtı, Bulanık bölgesinde bulunan medreseler olup, bu bölge, Muş bölgesinde kurulan medreselerin en köklü ve en eski olanlarını içinde barındırmaktadır. Bunun köklerini Bulanık'ta Pulur ve Samanlı Medreselerinin kurucusu olarak kabul edilen Pîr Hâl El- Ahlatî Hazretlerine¹¹ kadar götürebiliriz. Pir Hâl el-Ahlatî ile ilgili olarak yazma bir risalede kendisi hayatta iken, Ramazan 120 H./ Ağustos 738 M. yılında adına tanzim edilen bir vakfiyede, Ebu Hanife (Ö. 150 H./767 M.) döneminde yaşadığı vurgulanırken, Doğu Anadolu bölgesinde birçok yerin geliri Pir Hâl el-Ahlatî'nin kendisine bağlı olduğu belirtilmektedir¹². Medrese eğitiminde bölgede 2.sırada ise Mollakend Medresesi

⁴ Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih ve Deyimleri Sözlüğü**, C 3, s. 201.

⁵ Osman Nuri Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, C 1-2, İst., 1977, s. 82.

⁶ Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, TTK Bas., Ankara, 1999, s. 37.

⁷ Yakup Civelek, “Klasik Bir Kurumun Modern Bir Dünyada Var Olabilirliği (Günümüz Dünyasında Medreselerin Yaşayabilmesinin Yolu/Yöntemi)”, **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Uluslararası Sempozyum Bildirileri**, C I, 05-07 Ekim 2012, Muş-Türkiye, s. 167-168.

⁸ Nebi Bozkurt, “Medrese”, **DİA**, C 28, İstanbul, 2003, s. 323-324.

⁹ Yakup Civelek, a.g.m., s. 168.

¹⁰ Bayram Kodaman, a.g.e., s. 9-10.

¹¹ **H.1318/M.1900-1901Tarihli Maarif Salnâmesi**, s. 1164.

¹² Bilal Yılmaz, a.g.e., s. 106.

gelmektedir. Şeyh Kara Abdal'ın neslinden Şeyh İbrahim 1290 yılında ilk olarak camiye ve ardından da 1321 tarihinde Mollakend Medresesini inşa etmiştir.¹³ Fakat H.1318/M.1900-1901 tarihli Maarif Salnâmesi'nde ise bu medresenin kurucusu olarak Şeyh Kara Abdal Efendi'nin ismi zikredilmektedir. Yine Bulanık'ta 1333'te Şeyh Abdülmelik'in kurduğu Abri Karyesi Medresesi¹⁴, oldukça eski ve köklü bir geçmişe sahiptir. Muş bölgesinde 4. olarak en eski medrese, Hz. Ebu Bekir soyundan¹⁵ Molla Hasan Banukî'nin kurduğu, Til Karyesi (bugünkü Korkut ilçesi) Medresesi gelir. Medrese, camii ve zaviye ile birlikte bir külliye olarak inşa edilmiş olup, en eski vakfiyesi M.1314 yılıdır.¹⁶ 1318/1900-1901 tarihli Maarif Salnâmesi'nde Molla Hasan Banukî tarafından kurulduğu belirtilen Bulanık Later ve Tatar Gazi¹⁷ medreselerinin ise onun ahfâdı tarafından kurulduğu anlaşılmaktadır.¹⁸ Muş Sancağı'ndaki diğer köklü medreseler ise; Bulanık'ta Mescitli karyesindeki Abdullah Medresesi (1556 tarihli vakfiyeye göre), Kul Hamza Hazretlerinin kurduğu Bulanık Söğüdü karyesi Medresesi (1556 tarihli vakfiyeye göre), Yine Mollakend'de bulunan 1818 tarihli vakfiyesi olan Şeyh Abdurrahman Medresesi, Şeyh Zeynel Abidin'in kurduğu Malazgird Kal'a/Kale¹⁹ (Abidin) Medresesi (1565-1566 tarihli)²⁰dir. Muş Merkez Sancağı'nda ise 18.yüzyılın 2. yarısında kurulan 1745 tarihli Alaeddin Paşa²¹ ve H.1198 /M.21 Mayıs 1784'de kurulan Maksud Paşa²² ile 1824'de açılan Murat Paşa ve 19.yüzyılın başında kurulan Mustafa Ağa medreseleri²³ bulunmaktaydı.

Bu medreselerde Sarf ve Nahiv, Mantık, Belagât, Fıkıh, Hadis ve Tefsir usulleri gibi dersler verilmekteydi²⁴ Bilindiği gibi Doğu medreseleri tek müderrisli medreseler idi. Bu medreselerde nadiren birden fazla müderris görev yapmıştır. İcazet sahibi olan ve aynı zamanda kendileri de icazet verebilen bu müderrisler genelde sarf ve nahiv kitapları okutmaktaydılar. Bu günkü sınıf veya kur sisteminin yerine kullanılan bu sisteme göre, okunulan eser gelinen düzeyi ifade etmekteydi.²⁵

1.1.3. Tekkeler/Zaviyeler

Tarikat mensuplarının oturup kalktıkları, ayin icra ettikleri yer demek olan²⁶ Tekke veya zaviyeler, yaygın bir eğitim kurumu olarak, İslâm'ı dosdoğru yaşamak ve yaşatmak, kâmil insan, kâmil Müslüman yetiştirerek, dünya nimetlerinden fedakârlık etmek, insanlara

¹³ Mehmet Salmazzem, "Mollakent Medresesi, Müfredatı ve Okutulan Tefsir Kitapları", **MOLLAKENT, Anadolu'da Kadim Bir Kültür ve Medrese Merkezi**, Gece Kitaplığı Yay., Ankara, Nisan 2018, s. 65.

¹⁴ **H.1318/M.1900-1901 tarihli Maarif Salnâmesi**, s. 1164.

¹⁵ Mehmet Mahfuz Söylemez & Abdullah Demir, **a.g.e.**, s. 15.

¹⁶ Bilal Yılmaz, **a.g.e.**, s. 42.

¹⁷ Mehmet Mahfuz Söylemez & Abdullah Demir'in kitabında "Tatar Kadı" olarak geçmektedir. Bkz. s. 26.

¹⁸ Mehmet Mahfuz Söylemez & Abdullah Demir, **a.g.e.**, s. 17.

¹⁹ **H.1318/M.1900-1901 tarihli Maarif Salnâmesi**, s. 1164.

²⁰ Evliya Çelebi, H. 1066 senesinde Seyahatnamesinde Malazgirt ile ilgili bölümde; ilçede bir adet cami ve iki adet medresenin varlığından söz etmektedir. Evliya'nın bahsettiği medrese bu olabilir. İkinci medreseye ait herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Konu için bkz. Bilal Yılmaz, **a.g.e.**, s. 25-26.

²¹ Ali Boran & Bülent Nuri Kulağuz, "Doğu Anadolu Yerel Beylerinden Alaaddin Bey'in Yaptırdığı Camiiler", **Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 1, Van, 2000, s. 57.

²² Bilal Yılmaz, **a.g.e.**, s. 37.

²³ Bilal Yılmaz, **a.g.e.**, s. 150.

²⁴ **1989 Muş İl Yıllığı**, İstanbul, 1989, s. 48.

²⁵ Mehmet Mahfuz Söylemez & Abdullah Demir, **Arşiv Belgeleri Işığında Halveti Şeyhi Molla Hasan Banuki ve Zaviyeleri**, Araştırma Yayınları, Ankara, 2010, s.32.

²⁶ Ahmet Yaşar Ocak, **a.g.m.**, s. 250.

yardım ve ihsanda bulunmak amacıyla kurulan yapılar olarak, Ayet, Hadis ve Fıkıh ilimlerinin okutulduğu, hikmetli ve öğretici bilgi veren sohbetleri, beden ve kalbini terbiye edici ibadet ve zikrin yapıldığı, ilim ve ahlaki değerlerin öğretildiği yerlerdi²⁷. Muş'ta çok eskilerden beri varlığını sürdüren tekke ve zaviyelerden bilinen en eski tekkeler,15- 16.yy arasında Bulanık kazasına bağlı Til (Korkut ilçesi) köyündeki Molla Hasan Banuki Tekkesi²⁸ dir. Sonra ise Muş Merkez kazasında Kale Mahallesi, Seyyid Ahmed (Hacı Gâl) Hazretlerinin 1710 yılında kurduğu Kadirî Tekkesi²⁹ ve Bulanık Mollakend Karyesindeki kurucusu olan Şeyh Abdurrahman³⁰ Tekkesi gelmektedir. Tekkelerin bir küçüğü olan zaviyeler ise Muş Sancağı'nda vakıf kayıt tarihlerine göre 6 tane bulunmaktadır. Bunların en eskisi M.738'de kurulduğu kabul edilen Pir Hâl-el- Ahlatî Zaviyesi³¹,M.1194 tarihli Şeyh Abdülmelik Zaviyesi ve 15.-16.yüzyıl arasında kurulmuş Til Köyü-Molla Hasan Banukî Zaviyesi³² gelmektedir.

2. BÖLÜM-TANZİMAT DÖNEMİ VE SONRASI

2.1.Muş'taki Klâsik Osmanlı Eğitim Kurumları

2.1.1.Medreseler

Tanzimat dönemi ve sonrasında 20.yy başlarına kadar Muş Sancağı merkez kazasında eskiden beri birçok eski ve köklü medrese, faaliyetlerini sürdürmekteydi. Fakat yıllara göre bu medreselerin sayıları farklıdır. Mesela M.1871-1876) tarihleri arasında Erzurum'a bağlı olan Muş'ta Medrese sayısı; Merkez kazada 9,Kosor nahiyesinde 1,Bulanık kazasında 7, Malazgirt nahiyesinde 5 ve Varto kazasında 2 medrese olmak üzere toplamda 24 'tür³³ Vital Cuinet, 1890 başlarında Muş Sancağında 6 adet medrese olduğunu belirtmektedir.³⁴ Şemseddin Sami,1898'de medrese sayısını 6 olarak belirtir³⁵, Sadece H.1310 /M.1892-1893 senesinde Muş Sancağı, nahiyeleri ve kazalarındaki medreselerin toplam sayısı 39 tanedir.³⁶ Bu medreselerde talebe sayısı da Muş sancak merkezinde 13 medresede 195 talebe; Bulanık'ta 9 medresede 123 talebe ve Malazgird kazasında 15 Medresede 232 talebe kayıtlı bulunmaktadır³⁷ H.1318/M.1900-1901 Maarif Salnâmesinde ise Muş merkez kazası ve diğer üç kazada toplamda 35 medrese olduğu belirtilmektedir.³⁸ Tanzimat Dönemi ve sonrası 20.yüzyıla geldiğimizde 1900-1901 yıllarında da Muş yöresinde medreseler varlıklarını devam ettirmektedirler. Sancak merkezindeki tek medrese Molla Yusuf Medresesi³⁹ olup bu medresenin kurucusu Muş Müftüsü⁴⁰ olan (Arap-zâde) Mehmed Emin Efendi'dir. Bulanık

²⁷ Rifat Özdemir, a.g.m., s. 265.

²⁸ Bilal Yılmaz, a.g.e., s. 127-128.

²⁹ **Muş Kültür ve Turizm Rehberi**, Muş Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müd., İstanbul, 2006, s. 33.

³⁰ Bilal Yılmaz, a.g.e., s. 113-114.

³¹ Bilal Yılmaz, a.g.e., s. 106-110.

³² Bilal Yılmaz, a.g.e., s. 103-106.

³³ **H. 1288, 1289, 1290, 1291 ve 1292 (M. 1871, 1872, 1873, 1874 ve 1875) Tarihli Erzurum Vilayet Salnameleri**.

³⁴ **1989 Muş İl Yıllığı**, İstanbul, 1999, s. 48.

³⁵ Şemseddin Sami, **Kamûsü'l-Alâm**, C 6, İstanbul, 1898, s. 4479.

³⁶ Yalnız aynı salnamenin 295. Sayfasında bulunan **Medâris ve İbtidâi ve Sıbyan Mekâtibi** tablosunda Muş 13, Bulanık 9 ve Malazgird 15 medrese sahibi olarak belirtiliyor.

³⁷ **H.1310/M.1892-1893 Bitlis Vilayet Salnamesi**, s. 295.

³⁸ **1318/1900-1901 Maarif Salnamesi**, s. 1164-1166.

³⁹ **H.1318 /M.1900-1901 Tarihli Bitlis Vilayet Salnamesi**, s. 212.

⁴⁰ BOA, MF.MKT.1138.60.

Medreseleri, Muş sancağı dâhilindeki en köklü medreseler olmakla birlikte varlıklarını yüzlerce yıllık sürdürdükleri eğitim geleneğinden, devletin de bu vakıf kurumlarına verdiği sağlam malî destekten almaktadırlar. Şüphesiz bu durum, medreselerin hayatîyetlerini devam ettirmeleri açısından çok önemlidir. Bu medreselerden Pulur ve Samanlı, Mollakend, Abri, Abdullah, Til-Molla Hasan Banukî, Later, Tatar Gazi ve Söğütlü Medreseleri eğitim faaliyetlerini sürdürmekteydiler.⁴¹ Muş Merkez Sancağı'nda ise; 18.yüzyılın 2. yarısında Alaeddin Paşa⁴², Maksud Paşa⁴³ ve Murat Paşa medreseleri⁴⁴ ile Mustafa Ağa Medresesi⁴⁵, Tanzimat sonrasında devam etmişlerdir ama 1900 yılına kadar gelememişlerdir. Malazgird'deki Medreselere gelince halkın dinî eğitim hassasiyetinin önemli boyutlarda olduğunu görüyoruz. Kazada bulunan 13 medreseden 10 tane medrese (Sultanmud, Hasenan, Hasan Paşa, Giranlık, Molla Mustafa, Korıca, Bağça/Bağçe, Kanikevan/Kanikeva, Şitu/Şeyto ve Okçıyan medreseleri) bizzat karye halkının çabalarıyla eğitime açılmıştır. Diğer geri kalan 3 medresenin kurucusu belli olup bunlar; Şeyh Abidin Hazretlerinin kurduğu Malazgird Kal'a/Kale⁴⁶ (ZeynelAbidin) ile Döğünük ve Metzuvarak Medreseleridir. Varto kazasındaki medreselere gelince bu medreselerden Gümgüm, Isbak/Isbah, Karakuş, Karamiçe ve Hacı Beg-i Süfla Medreseleri eski olup, diğerleri ise küçük çapta idiler. Bunlar; Karaköy, Ceharavul (Çarbuhur/ Ceharbuhur), Şın ve Diyadin(Dadina) Medreseleri yeni olup, bizzat kurucuları medresede de hocalık yapmaktadırlar.⁴⁷ Medreselerin öğrenci sayılarına gelindiğinde sancak genelinde kazalarla birlikte 395 talebenin eğitim gördüğü bu medreselerde en fazla talebesi olan kaza 169 talebeyle Malazgird'dir. Daha sonra Bulanık kazası 128 talebeyle gelmekte olup, Varto kazasındaki medreselerde ise 83 talebe okumaktadır. Muş merkez kazada ise tek medresede 15 talebe bulunmaktadır.⁴⁸ Bünyesinde en fazla talebesi olan medreseler ise; Malazgird'deki 30 talebesiyle Kale/Kal'a (Zeynel Abidin) Medresesi gelmektedir. Daha sonra 25 talebesiyle Bulanık Abri, 23 talebeyle Bulanık Later ve Malazgird Okçıyan Medreseleri gelmektedir. 20 Talebesi olan tek medrese ise Varto Gümgüm Medresesidir⁴⁹.

2.1.2. Tekkeler / Zaviyeler

Tanzimat ve sonrası dönemde halkın eğitiminde önemli yer tutan tekke ve zaviyeler, faaliyetlerine devam etmekte olduklarını görüyoruz. Son vakfiye tarihlerine baktığımızda Tanzimat döneminden Cumhuriyet'e kadar tekke olarak; Muş'ta, Kale (Mahallesi) Kadiri Tekkesi⁵⁰, Bulanık'ta Til-Molla Hasan Banukî Tekkesi (son vakfiyesi 1852), Mollakend'de Şeyh Mehmed El-Mehdi Tekkesi(vakfiye tarihi 1852)⁵¹ bulunuyordu. Zaviyelerden ise; Muş

⁴¹ 1318/1900-1901 Maarif Salnamesi, s. 1164-1166.

⁴² Ali Boran & Bülent Nuri Kulağuz, "Doğu Anadolu Yerel Beylerinden Alaaddin Bey'in Yaptırdığı Camiiler", *Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S 1, Van, 2000, s. 57.

⁴³ Bilal Yılmaz, a.g.e., s. 37.

⁴⁴ 1824 tarihli Murat Paşa Camii kitâbesinde Selim Paşa'nın babası Murat Paşa adına bu Camii ve Medreseyi yaptırdığı yazılıdır.

⁴⁵ Bilal Yılmaz, a.g.e., s. 150.

⁴⁶ Bilal Yılmaz, a.g.e., s. 150.

⁴⁷ 1318/1900-1901 Maarif Salnamesi, s. 1164-1166.

⁴⁸ 1318/1900-1901 Maarif Salnamesi, s. 1164-1166.

⁴⁹ 1318/1900-1901 Maarif Salnamesi, s. 1164-1166.

⁵⁰ *Muş Kültür ve Turizm Rehberi*, Muş Valiliği, İl Kültür ve Turizm Müd., İstanbul, 2006, s. 33.

⁵¹ Bilal Yılmaz, a.g.e., s. 127-128.

Moğakom Alemdâr (1853), Bulanık'ta, Molla Hasan Banukî ahfadının kurduğu Later - Halvetiye (1849-1850) ve Tendürek (1851) ile Tatar Gazi, Sögütli, Aynü'l-Melik (1889-1890), Hoşgeldi (1853), Kul Hamza (1889-1890), Molla Davut (1852), Pir Hâl-el-Ahlatî (1874), Abri-Şeyh Abdülmelik (1889-1890), Mollakend- Şeyh Abdurrahman (1894-1895), Şeyh Ahmed Şirvanî (1873), Şeyh Burhaneddin (1849-1850), Erencik-Şeyh İdris (1853), Şeyh Süleyman ve Şeyh Mehmed (1853) ve Şeyh Veli (1852)⁵² zaviyeleri bulunuyordu. 1310 Bitlis Vilayet Salnâmesi'ne göre de; Muş'ta merkez kazada 7 hangâh /tekke; Kosor nahiyesinde 2; Handiris nahiyesinde de 2 tekke bulunuyordu.⁵³

2.1.3. Kütüphaneler

Osmanlı döneminde camilerin birçoğunda, medreselerde ve tekkelerde kütüphaneler bulunduğu gibi müstakil kurulmuş kütüphaneler de vardı. Kütüphaneler bir yandan halkın okuma ihtiyacını karşılarlarken diğer yandan da buralara tayin edilen hafız-ı kütübler vasıtasıyla eğitim öğretim faaliyetlerini yürütüyorlardı.⁵⁴ Maarif Salnâmelerine göre Muş Livâsı'nda tek kütüphane bulunmaktadır. Bu kütüphâne, Muş Kasabasında Arap-zâde Hacı Mehmed Efendi tarafından H.1294/M.1874 tarihinde kurulmuş olup, bu kütüphâne 242 aded kitap bulunmaktadır⁵⁵.

2.2. Muş'taki Batılı Eğitim Kurumları

2.2.1. Muş Sancağı Maârif Meclisi (Komisyonu)

Osmanlı Devleti'nde batılılaşmanın bir sonucu olarak modern eğitimin geliştirilmesi için 1857'de "Maârif-i Umûmiye Nezareti" kurulmuş, 1869 Maarif Nizamnamesi gereği Vilâyet Maârif Müdürlükleri açılmış ve 1879'dan itibaren altı vilâyette Maârif Müdürleri tayin edilmiştir⁵⁶. 1892'de sancak ve kazalarda da maârif meclisi oluşturulmuş, vilâyet merkezindekilerin üyelerinin sayısı altı; sancak ve kazalardakilerin ise üç olarak tespit edilmiştir. Bu meclislere, bölgenin ileri gelenleri arasından Müslim ve gayrimüslim üyeler atanmıştır. Sancaklarda mutasarrıflar, kazalarda ise kaymakamlar, komisyonların başkanı olup, İdadî ve rüşdiye müdürleri veya öğretmenlerinden birisi bu meclislerin tabîi üyesi sayılıyordu. Bitlis Vilayeti Maârif Müdürlüğüne bağlı Muş Sancağı'nda Maârif Meclisi (Komisyonu) yıllara göre şunlardan oluşmaktaydı;

YILLARA GÖRE MUŞ SANCAĞI MAÂRİF MECLİSİ/KOMİSYONU ÜYELERİ		
H.1316/ M.1898-1899 ⁵⁷	H.1317/M.1899-1900 ⁵⁸	H.1318/ M.1900-1901 ⁵⁹
Reis Naib Efendi	Reis Naib Efendi	Reis Naib Halid Efendi
Azadan Hacı Kurban Efendi	Azadan Hacı Kurban Efendi	Aza Hacı Kurban Efendi
Azadan Mekteb Muallim-i Evvel Mustafa	Azadan Hacı Ali Efendi	Aza Nadir Ağa

⁵² Bilal Yılmaz, a.g.e., s. 95-123.

⁵³ 1310/M.1892-1893' Bitlis Vilâyet Salnamesi, s. 265.

⁵⁴ Ünal Taşkın, "Maarif Salnamelerinde Mamuratülaziz", *International Journal of Social Science*, (Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi), Mart 2013, Volume 6/3, s. 1346.

⁵⁵ H.1316/M.1898-1900 Tarihî Maârif Salnâmesi, s. 952; H.1317/M.1901-1902 Tarihli Maârif Salnâmesi, s. 1053.

⁵⁶ Bayram Kodaman, s. 44.

⁵⁷ H.1316/M.1898-1899 Bitlis Vilâyet Salnamesi, s. 164.

⁵⁸ H.1317/M.1899-1900 Bitlis Vilâyet Salnamesi, s. 161.

⁵⁹ H.1318/M.1900-1901 Bitlis Vilâyet Salnamesi, s. 187.

Efendi Azadan Naziret Efendi Azadan Hacı Ali Efendi Azadan Tahrirat Müdürü Nuri Bey Kâtip Mehmed Şükrü Efendi	Azadan Mekteb Muallim-i Evveli Mustafa Efendi Azadan Tahrirat Müdürü Nuri Bey Azadan Naziret Efendi	Aza Mekteb Muallim-i Evvel Mustafa Efendi Aza Mıgırdıç Efendi Aza Naziret Efendi Kâtip Mehmed Şükrü Efendi
---	---	---

TABLO-1 Yıllara Göre Muş Sancağı Maârif Komisyonu

2.2.2. Sıbyan Mektepleri ve İbtidâî Mektepler

Tanzimat devrinde sıbyan mekteplerinin eğitim ve öğretim yönünden düzene konulması yolunda ilk teşebbüs, Sultan Abdülmecid tarafından yapılmış, Sıbyan mektepleri, 1862’de ibtidai mekteplere dönüştürülerek yeni usûlde eğitim ve öğretime başlanmıştır. Bu çalışmaların kontrolü için de Mekâtib-i Ummiye Nezâreti kurulmuş, 1864’te “Mekâtib-i Sıbyan-ı Müslime Komisyonu” kurulmuş, 1868’de “Maârif-i Umûmiye Nizâmnamesi” çıkarılarak sıbyan mekteplerini tüm imparatorluğa yaymak ve eğitim yaşına gelmiş her çocuğa asgari bir eğitim verilmesi amaçlanmıştır. 1872 tarihinde İstanbul’da ilk “İptidâî Numune Mektebi” açılmıştır. II. Abdülhamid devrinde 1876 Anayasası ile Avrupa ülkeleri ile aynı tarihlerde ilköğretim mecburiyeti getirilmiştir. 1879 tarihinde Maârif Nezâreti bünyesinde “Mekâtib-i Sıbyâniye Dairesi” kurulmuş,⁶⁰ 1891’de şehir ibtidaieleri 3, köy ibtidaieleri ise 4 yıl eğitim verecek duruma getirilmiştir.⁶¹ Muş’un, Sancak olarak Erzurum’a bağlı olduğu bu dönemde, 1873-1876 yılları arasında 17 İslam ve 5 Hristiyan sıbyan mektebi açılmışken, 1877’de II. Abdülhamid devrinde, ilköğretim hizmetleri vilayetlere götürülerek Müslüman halkı cehaletten kurtarmaya yönelik olumlu bir ilköğretim siyaseti takip edilmiştir.⁶² II. Abdülhamid’in tahta geçtiği ilk bir yıl içinde Muş Sancağı ve kazalarındaki Müslüman sıbyan mektebinin sayısı 17’den 32’ye çıkarken, Hristiyanların mektep sayısı ise 5’ten 4’e düşmüştür. 1890 başlarında Vital Cuinet Müslüman mektep sayısını 23; Hristiyan mektep sayısını 13 olarak gösterir.⁶³ H.1310/M.1892’de Muş sancağı ve kazalarında okul sayısı 60’a çıkmıştır. Bu okulların kız öğrenci sayısı 668 ve erkek öğrenci sayısı ise 1486 idi.⁶⁴

II. Abdülhamid döneminde Doğu Anadolu’da köylerin küçük ve dağınık olması, resmî ilkokulların yapılmasına imkân vermemesi üzerine devlet tarafından, 1896 yılından itibaren “bölge ilkokulları” fikri ortaya atılmış, birbirine yakın köylerin bir nahiye bölgesi haline getirilip nahiye merkezlerine birer iptidâî açılması kararlaştırılmıştır.⁶⁵ Bu politika doğrultusunda Muş Sancağı’nda merkez mahalleler ile kazalara bağlı nahiye ve köyler de ibtidâî mektepleri açılarak 13 ayrı eğitim bölge okulu oluşturulmuştur. Bu okulların içinde Sultan II. Abdülhamid tarafından bizzat bağış yapılarak açılan 6 adet Hamidî İbtidâî Mektebi bulunmaktadır. (TABLO-2)

⁶⁰ Bayram Kodaman, a.g.e., s. 60-68.

⁶¹ Ünal Taşkın, a.g.m., s. 1331; Cahit Baltacı, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim”, *Türkler*, XI, 2002, s. 455.

⁶² Bayram Kodaman, s. 77.

⁶³ 1989 Muş il Yıllığı, s. 48.

⁶⁴ 1310/1892-1893 Bitlis Vilayet Salnâmesi, s. 295.

⁶⁵ Bayram Kodaman, a.g.e., s. 84-85.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

MUŞ SANCAĞI'NDAKİ İBTİDÂİ MEKTEBLERİ VE GÖREVLİ MUALLİMLERİ				
SIRA NO	MEKTEPLER	YILLAR GÖRE GÖREVLİ MUALLİMLERİ		
		1316/1898-1899 ⁶⁶	1317/1899-1900 ⁶⁷	1318/1900-1901 ⁶⁸
1	Minare Mahallesi İbtidai Mektebi	Yahya Efendi	Yahya Efendi	Yahya Efendi
2	Kal'a /Kale Mahallesi İbtidai Mektebi	Necip Efendi	Necip Efendi	Necip Efendi
3	Süfela Mahallesi İbtidai Mektebi	Süleyman Efendi	Molla Yakub Efendi	Süleyman Efendi
4	Azakpur Nahiyesi ibtidaî Mektebi	Mehmed Efendi	Molla Mehmed Efendi	Molla Mehmed Efendi
5	Akçan Nahiyesi (Hamidi) ibtidaî Mektebi	Molla Halil Efendi	Molla Halil Efendi	Molla Halil Efendi
6	Ziyaret Nahiyesi ibtidaî Mektebi	Molla Ahmed Efendi	Molla Ahmed Efendi	Molla Ahmed Efendi
7	Bulanık Kazası Liz Nahiyesi (Hamidi) ibtidaî Mektebi	Mehmed Efendi	İsmail Efendi	Mehmed Efendi
8	Varto Kazası Karaköy Nahiyesi (Hamidi) ibtidaî Mektebi	Molla İsmail Efendi	Feyzullah Efendi	İsmail Efendi
9	Varto Kazası Üstükrân-ı Ulyâ Nahiyesi (Hamidi) ibtidaî Mektebi	Nezir Efendi	Nezir Efendi	Nezir Efendi
10	Malazgird Kazası Sultanmud Nahiyesi (Hamidi) ibtidaî Mektebi	Abdulhalik Efendi	Abdulhalak Efendi	Abdulhalak Efendi
11	Malazgird Kazası Nureddin Nahiyesi (Hamidi) ibtidaî Mektebi	Molla Yusuf Efendi	Molla Yusuf Efendi	Molla Yusuf Efendi
12	Malazgird Kazası Sultanlı Karyesi İbtidai Mektebi	Molla Osman Efendi	Molla Osman Efendi	Molla Osman Efendi
13	Malazgird Kazası Köştiyan Karyesi İbtidai Mektebi	Molla Salih Efendi	Molla Salih Efendi	Molla Salih Efendi

TABLO-2 Muş Sancağı'ndaki İbtidâî Mektepleri ve Yıllara Göre Görevli Muallimleri

H.1320/M.1902 yılına gelindiğinde ise gayr-ı müslimlerin kız çocuklarının eğitimi ile alakalı açmış oldukları İnâs (kız) mekteplerine karşılık olarak bu tarihte Muş kasabasında bir İnâs (kız) ibtidaî mektebi açılmıştır⁶⁹. Bu mektebin görevli kadın muallimesi olarak H.1326/M.1908 yılında Huriye Hanım görev yapmıştır.⁷⁰

H.1326/M.1910 yılına gelindiğinde ilköğretim kurumları olarak Muş'ta 4 adet erkek İptidaî mektebi ve 1 adet İnâs (Kız) mektebi bulunmaktaydı. Ayrıca merkez kazada ilk olarak Müslümanlar için açılan Hususî (özel) bir erkek İptidaî mektebi de bulunmaktadır. Dokuz yıl içinde okul sayısındaki bu düşüşün en büyük sebebi, hiç kuşkusuz Sultan II. Abdülhamid'in yürüttüğü eğitim politikasının 1909'da onun gidişyle sekteye uğramasıdır. Yeni gelen İttihat ve Terakkî yönetimi, bu eğitim politikasını devam ettirememiştir. Var olan öğretmen kadrolarındaki yetersizlik daha da derinleşmiş, yine maârif bütçesinin yetersizliği ve halkın eğitim konusundaki isteksizliği de üst üste gelince kaza ve nahiyelerde açılmış okulların büyük bir kısmı kapanmıştır. Bu dönemde eğitimde yenilik olarak bir Müslüman Hususî iptidaî mektebinin açıldığını görmekteyiz. Özel bir müteşebbis tarafından muhtemelen sancak

⁶⁶ 1316/1898-1899 Bitlis Vilayet Salnâmesi, s. 164, 168, 172, 176, 179.

⁶⁷ 1317/1899-1900 Bitlis Vilayet Salnâmesi, s. 161, 164, 165, 176, 177.

⁶⁸ 1318/1900-1901 Bitlis Vilayet Salnâmesi, s. 163, 166, 167, 171, 175, 177.

⁶⁹ BOA, DH. MKT./2139-10-0.

⁷⁰ BOA, MF. MKT.1067.51.

dâhilinde görülen öğretmen ve eğitim yetersizliği göz önünde bulundurularak, bazı büyük memurların, varlıklı Müslüman ve gayrimüslim ailelerin çocuklarına daha iyi bir eğitim imkânı sunma ihtiyacının giderilmesi gayesiyle eğitim öğretime açılan bu okul, o döneme göre oldukça lüks bir yenilik sayılabilir.

2.2.3. Rüşdiye Mektebi

II. Mahmud döneminde Kara ve Deniz Mühendishaneleri ile Harbiye ve Tıbbiye Meslek mekteplerine Sıbyan mekteplerinden mezun olarak alınan öğrencilerin, bu okulların öğrenim seviyelerine sahip olamamalarından dolayı sıbyan mektepleri ile meslek mekteplerinin arasında bir mektep ihtiyacı belirmiş⁷¹ bunu gidermek amacıyla Sıbyan okullarının üstünde, "sınıf-ı sanî" okullarının açılmasına karar verilmiştir. Daha sonra padişah II. Mahmud tarafından adı "Rüşdiye" olarak değiştirilen⁷² bu okullar, Tanzimat döneminde batı tarzında oluşturulan, zamanla ilköğretim kademesiyle birleşen ortaöğretim kurumları haline gelmişlerdir. Rüşdiyelerin sayısı 1870'den sonra özellikle vilâyetlerde hızla artmıştır.⁷³ Bu dönemde Muş'ta H. 1288 / M.1871-1872 yılında ilk Rüşdiye açılmış. Ulemadan Hacı Tayyip Efendi'nin hocalığında 60 talebenin eğitim gördüğü bir binada eğitime başlanmıştır⁷⁴. Hacı Tayyip Efendi, bu görevi 2 yıl sürdürdükten sonra istifa etmiş ve 1289/1872 yılının sonlarına doğru Muallim-i Sanîlik görevini Abdurrahman Efendiye devretmiştir. Abdurrahman Efendi, bu görevi muhtemelen 1293/1876-1877 tarihi sonuna kadar sürdürmüştür. 1310/1892-1893 tarihinde ise Mehmed Zeki Efendi'yi Muallim-i Sanîlik görevinde görmekteyiz. Bu görevi 1310/1892-1893 - 1311/1893-1894 yılları arasında sürdürmüştür. 1316/1899-1900 yılından itibaren Muallim-i Evvel kadrosunun ilk defa dolduğunu, bu göreve de Mustafa Sırrı Efendi'nin geldiğini görüyoruz. Mustafa Sırrı Efendi, bu görevi 1318/1900-1901 yılının sonuna kadar devam ettirmiştir. 1316 yılından itibaren Muallim-i Salîs görevinin iki farklı kaynakta belirtilen farklı iki kişi tarafından sürdürüldüğünü görmekteyiz. Maarif Salnâmesine göre Müderris Hasan Kâmil Efendi; Bitlis Vilayet Salnâmesi'ne göre de Yakup Efendi bu görevi sürdürmektedirler. Muallim-i Salîs kadrosu ise uzun yıllar boş kaldıktan sonra 1316-1318 yılları arasında Mehmed Hamdi Efendi'nin bu görevi yürüttüğünü görüyoruz. Rika Muallimi kadrosunun ise 22 yıl (1288-1310) boş kaldıktan sonra 1310 yılından itibaren 2 yıl süre ile bu görevi Yahya Naci Efendi yürütmüştür. Hat (Sülüs) Muallimliği kadrosu ise; 1310 yılına kadar boş kalmış, bu tarihten itibaren 1318 yılının sonuna kadar bu görevi Şemseddin Efendi sürdürmüştür. Okulun açılışından itibaren tahsis olunan mubassır (mekteplerde talebenin durumu ile yakından ilgilenen ve düzeni sağlamakla görevli kimse⁷⁵) görevini 1288, 1289, 1290 ve 1293 yıllarında Hüseyin Efendi; 1291 ve 1292 yıllarında ise İsmail Efendi sürdürmüştür. 1311 yılından itibaren ise; mektepte memur olarak Mubassır'ın yerini Bevvablık kadrosunun aldığı görülüyor. Bu görevde de 1316-1318 yılları arasında Halil Efendi'nin görev yaptığını görmekteyiz. Öğrenci sayısına gelince okulun açıldığı yıl olan 1288/1871-1872 yılında 60

⁷¹ Osman Ergin, **Türk Maârif Tarihi**, C 1-2, İstanbul, 1977, s. 383-384.

⁷² Cemil Öztürk, "Rüşdiye" mad., **DİA**, C 35, Ankara, 2008, s. 300-303.

⁷³ Bayram Kodaman, **a.g.e.**, s. 93-94.

⁷⁴ **1288/1871-1872, Erzurum Vilâyet Salnâmesi**, s. 134.

⁷⁵ Ferit Devellioğlu, **Osmanlı Türkçesi Lugati**, s. 789.

aded olan öğrenci sayısı 1883'te 24'e düşmüş, fakat daha sonraki yıllarda artarak en son 1316/1899-1900 ile 1318/1900-1901 yılları arasında 93 öğrenciye çıkmıştır⁷⁶.

2.2.4. İdâdî Mektebi

Arapça "i'dad" kökünden türemiş olan "hazırlamak, geliştirmek" mânâsına gelen idâdî kelimesi, "hazırlama yeri" demektir.⁷⁷ İdadi, kendisinden üstün bulunan her hangi bir mektebe talebe hazırlayan ve yetiştiren mekteplere denilmiştir.⁷⁸ 1869 Nizamnâmesi ile⁷⁹ devlet, İdadi mektepleri, rüşdiyeden gelen öğrencilere bir yandan yüksek tahsil yaptırarak bu öğrencileri meslek ve ihtisas mekteplerine hazırlamayı, diğer taraftan Harp okuluna ve Askerî Tıbbiyeye girmek isteyen gençlerin eksik bilgilerini tamamlayarak onları bu okulların programlarını takip edebilecek bir seviyeye ulaştırmayı amaçlamaktaydı.⁸⁰ 1876 yılından sonra Sultan II. Abdülhamid döneminde Vilâyetlerde idâdîlerin açılmasına önem verilmiş, bunun için de Sadr-ı azâm Sait Paşa döneminde, 1885 (1302) yılında Muş şehri ve Bitlis'in de bulunduğu 24 şehirde bir idâdî okulu açılmasına karar verilmiş ve yapımına başlanmıştır⁸¹. 1892'de; Her vilayet ve sancakta, yedi yıllık leylî idâdîler açmaya maârif bütçesi müsaade etmediğinden sancaklarda ve maarif geliri az olan vilayetlerde Rüşdiye sınıfını içine alınması koşuluyla beş yıllık nehârî idâdîler uygun görülmüştür. Muş İdadisi ve bağlı olduğu Bitlis Vilayet merkezindeki idâdî bile leylî den nehârî idâdî'ye çevrilmiştir⁸². 1885 Yılında yapımına karar verilen Muş idâdisinin, idareci, öğretmen ve öğrenci sayıları hakkında istatistiklerde bilgi yoktur. Bu dönemde idâdînin varlığı hakkında yeterli olmamakla birlikte bazı arşiv belgeleri ışığında bilgilerimiz mevcuttur. Bu bilgilere göre; Mebusan Meclisi 4. Dönem ve TBMM I. Dönem Muş Mebusu (Milletvekili) Osman Kadri (Bingöl) Bey Tarih ve Coğrafya öğretmeni olarak bu İdadi' de görev yapmıştır.⁸³ H. 1330 /M.1912 yılında vefatına kadar Vasfî Efendi, Muş İdadîsi müdüriyetinde bulunmuştur⁸⁴. H. 1331 ve M. 1913 yılında Muş idadîsi Kuran-ı Kerim, Ulûm-ı Diniyye ve Arabî (Arapça) Muallimi Muhyiddin Efendi'dir.⁸⁵ Erzincan, Bayezid, Antakya, Rize, Gümüşhane ve Yalvaç idâdîleri ile birlikte Muş İdadîsi de I. Dünya Savaşı süresince eğitim öğretime kapanmıştır.⁸⁶

⁷⁶ 1288/1871-1872, Erzurum Vilâyet Salnâmesi, s. 134; 1290/1873-1874, Erzurum Vilâyet Salnâmesi, s. 138; 1293/1876-1877, Erzurum Vilâyet Salnâmesi, s. 134; 1291/1874-1875, Erzurum Vilâyet Salnâmesi, s. 138; 1292/1875-1876, Erzurum Vilâyet Salnâmesi, s. 138; 1316/1899-1900 Maarif Salnâmesi, s. 948; 1316/1898-1899 Bitlis Vilayet Salnâmesi; 1316/1899-1900 Maarif Salnâmesi, s. 948; 1317/1899-1900 Bitlis Vilayet Salnâmesi, s. 164; 1317/1899-1900 Maarif Salnâmesi, s. 1048; 1318/1900-1901 Bitlis Vilayet Salnâmesi, s. 163; 1318/1900-1901 Maarif Salnâmesi, s. 1162; 1318/1900-1901 Bitlis Vilayet Salnâmesi, s. 163; 1318/ 1900-1901 Maarif Salnâmesi, s. 1162.

⁷⁷ Bayram Kodaman, a.g.e., s. 114.

⁷⁸ Osman Ergin, a.g.e., s. 495; Mehmet Zeki Pakalın, "İdadi" Mad., Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C II, MEB Yay., İstanbul, 1983, s. 34.

⁷⁹ Bayram Kodaman, s. 115.

⁸⁰ Hacı Salman, İdadî Mektepleri'nin Tarihsel Gelişimi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005, s. 9.

⁸¹ Bayram Kodaman, a.g.e., s. 119.

⁸² Bayram Kodaman, s. 122-123.

⁸³ TBMM Albümü 1920-2010, C I-1920-1950, 1.Kısım, Nisan 2010, s. 53.

⁸⁴ BOA, DH.MKT./2139-10-0.

⁸⁵ BOA, MF.MKT.1184.67.

⁸⁶ Talip Mert, "Sivas İdadisi ve Sivas Sultanîsi'nden Sivas Lisesi'ne", Hayat Ağacı, Şehir Kültürü Dergisi, S 23, Sivas 2013, s. 47; BOA, MF. TLY 652 / 85- 135, 136.

2.2.5. Gayrimüslim Mektepleri

Osmanlı Devleti bünyesinde kendi okulunu açma ve kendi öğretmenini tayin edip okulunu denetleme hakkı tanınmış olan azınlıkların (Rum, Ermeni ve Yahudi) okulları, “gayrimüslim cemaat okulu” ile “yabancı misyon ve hükümetlere bağlı okul” olmak üzere iki ana bölüme ayrılıyordu. Cemaat okulları, cemaat ruhanî meclisleri ile kiliselerin denetiminde olan okullardı. “Misyoner okulu” diyebileceğimiz yabancı misyon ve hükümetlere bağlı okullar ise; misyoner teşkilatlarının ve emperyalist düşüncenin ürünü olan Katolik, Protestan ve Gregoryen Ortodoks cemaatlere bağlı okullardı.⁸⁷

2.2.5.1. Ermeni Cemaat Mektepleri

Bitlis Vilâyetine bağlı olan Muş Sancağı'nda Müslümanların çoğunlukta olduğu olduğu nüfusun yanında Hristiyanların oluşturduğu Ermeni cemaati bulunuyordu. O güne güne kadar şehir ve köylerde bulunan sıbyan mekteplerinde, kilise ve manastırlarda (Surp (Surp Garabed, Arakelots ve Surp Hovhannes Manastır okullarında) eğitim faaliyetlerini faaliyetlerini gerçekleştiren ermeni cemaatinin,1863'te çıkarılan Ermeni Nizamnamesi ile din ile din ve dünya işleri birbirinden ayrılarak bütün Ermeni mekteplerinde eğitim usulü ıslah ve ıslah ve zamanın şartlarına uygun bir şekle dönüştürülmüştür.⁸⁸Bu nizamnâme ile 1870'lerde Ermenilerin yaşadığı Muş şehri ve ova köylerinde çok sayıda yeni usûlde okul açılmıştır. Bunlar; Muş, Milliyetsever Ermeni Kadınlar Cemiyeti Okulu (1875), Muş Getronagan / Nersesyan Okulu(1878), Murat-Mikhitaryan Katolik Okulu (bunun dışında, 93 öğrenci ile Norşen/Sungu, 40 öğrenci ile Arınç/Çöğürlü, 60 öğrenci ile Oğunk /Yarpuzlu köylerinde de Katolik okulları vardı) açılmıştı.1869-1872 tarihleri arasında Muş'un 13 Ermeni köyünde ilkokul varken Bulanık, Malazgird ve Varto kazalarında da ilkokullar açılmıştı.⁸⁹ H.1290/M.1873-1874⁹⁰ ile H.1292/M.1875-1876 ⁹¹yılları arasında Erzurum Salnâmelerine göre Muş'ta 5 gayrimüslim ruhsatlı sıbyan mektebi bulunmaktaydı. Bu sayı H.1293/M.1876-1877 yılında 4 'e inmiştir⁹². Bu okulların sayıları arasındaki farklılığın temel sebebi ise; Salnâmelerdeki belirtilen rakamların ruhsatlı okulları belirtmesidir. Ermeni kaynaklarında belirtilen çoğu okul ise ruhsatsızdır. Zira o dönemde gayrimüslim mekteplerin büyük çoğunluğu ruhsat sahibi değildi.⁹³1310/1892-1893 'de Gregoryen Ermenilerin Muş sancağında bulunan 24 mektebinde 998 Erkek ve 117 kız öğrenci okumaktadır. Protestan Cemaatinin 1 okulunda 27 Erkek ve 8 Kız öğrencisi eğitim görmektedir. Katolik Cemaatinin okulunda ise 20 erkek ve 1 Kız öğrenci bulunmaktadır⁹⁴. 1899 verilerine göre ise şehrin merkezinde Ermenilere ait 5 mahalle mektebi ve 1 kız mektebi mevcuttu. Bu eğitim kurumlarında toplam 721 öğrenci eğitim görmekteydi. Mahalle kiliselerine bitişik olan bu okullarda dilbilgisi, okuma, Zebur, ayin kitabı, ilahiler ve daha ileri sınıflarda da Nareg adlı

⁸⁷ Ayşe Zamacı, “Vilâyât-I Sitte'de Ermeni Okulları Ve Faaliyetleri”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 11 S 1, Haziran 2009, s. 70.

⁸⁸ Osman Ergin, **Türk Maârif Tarihi**, C 1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 758.

⁸⁹<http://mamasyria.blogspot.com/2016/05/bir-zamanlar-musta-ermeni-egitim.html>-23 Ekim 2017 Pazartesi, 22:06:06.

⁹⁰ H.1290 /M.1873-1874 **Erzurum Vilayet Salnamesi**, s. 152; H.1291/M. 1874-1875 **Erzurum Vilayet Salnamesi**, s. 152.

⁹¹ H.1292/M.1875-1876 **Erzurum Vilayet Salnamesi**, s. 152.

⁹² H.1293 /M.1876-1877 **Erzurum Vilayet Salnamesi**, s. 150.

⁹³ Ayşe Zamacı, a.g.m., s. 79.

⁹⁴ **1310/1892-1893 Tarihli Bitlis Vilayet Salnamesi**, s. .293.

bir dua kitabı, dilbilgisi ve İncil öğretiliyordu. Ermenilerin Avrupaî okullar açarak eğitim seviyelerini artırmaları kendilerinde milli duyguların artmasına yol açmıştı. Bazı eğitimciler okullarda bağımsızlık şarkılarıyla propaganda yapıyorlardı⁹⁵. Nitekim bunların sonucunda 1894 1. Sason Ermeni İsyanı patlak verdi ve 1895-1896 yıllarında olaylar meydana geldi. Bu olaylarla amaçlarına ulaşamayan Ermeniler,1897’de ise bu sefer II. Sason isyanını çıkarttılar.⁹⁶Bu olaylardan dolayı Muş Sancağı’ndaki Ermeni eğitim kurumlarının faaliyetleri sonlandırıldı. Ancak 12 yıllık bir aradan sonra bu okullar,1908’de II. Meşrutiyetin ilanıyla verilen haklar neticesinde tekrar faaliyetlerine başladılar. Patrikhane’nin 1913-1914 nüfus sayımı verilerine göre ise; Muş ovasındaki Ermeni köylerinde eğitim yapan ilkokul sayısı 79’a çıkmıştır. Bu okulların faaliyetlerine I. Dünya Savaşı’nın çıkmasıyla 1915’te son verilmiştir.⁹⁷

2.2.6. Misyoner Mektepleri

Latince “göndermek” anlamına gelen “mittere” filinden türetilmiş” missio”⁹⁸ kelimesinden gelen “misyon”, sözlükte “görev ve yetki”, misyoner ise “görevli olan kişi” anlamına gelmektedir.⁹⁹ Hristiyanlığı kabul etmemiş ülkelerde, çeşitli faaliyetler adı altında yürütülen Hristiyanlık propagandasının her türlüsüne verilen isim olan Misyonerlik, dinî ve siyasi olmak üzere başlıca iki temel amaç gütmüştür. Birincisi dinî amaç olup, Hristiyanlığı yaymaktır¹⁰⁰.Misyoner teşkilâtları, Müslümanlar üzerine yaptıkları çalışmaların ciddi bir itirazla karşılanması üzerine çalışmalarına Ermeniler, Süryânîler, Ortodokslar, Nestûrîler, Kıptîler gibi azınlık Doğu kiliseleri mensupları üzerinde yoğunlaşmışlardır. Açtıkları eğitim kurumları ile Protestan ve Katolik eğitimden geçirilen yöredeki Hristiyanların birçoğunun bu kiliselere bağlanmalarını sağlamışlardır. İkinci amaçları siyasi olan misyonerler, Osmanlı idaresi altında yaşayan Hristiyan halk arasında Amerikan, İngiliz ve diğer Batı ülkelerinin siyasal amaçlarına paralel biçimde etnik ayrımcı bir anlayışın oluşup gelişmesini sağlayarak,¹⁰¹bünyesinde yaşadıkları devletlerden bu unsurları ayırmaya yönelik tertipler içerisinde bulunmayı gaye edinmişlerdir¹⁰².Bu amaçlar doğrultusunda hareket eden Katolik Fransa ile Ortodoks Rusya’ya bağlı misyoner teşkilatları, özellikle XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı ülkesinde Ermeniler üzerinde nüfuz kurarak etkili olmaya başladılar. Bunu gören İngiliz, Amerikalı ve Alman misyonerler de, kendilerine taraftar bulmak için¹⁰³ önce sağlık sonra da eğitim yoluyla ülkenin değişik bölgelerinde misyoner mektepleri açmaya başladılar. İşte bu bölgelerden biri olan Muş Sancağı’nda Amerikalılar ve Almanlar kız ve erkeklerin devam ettiği mektepler açtılar¹⁰⁴.

⁹⁵<http://mamasyria.blogspot.com/2016/05/bir-zamanlar-musta-ermeni-egitim.html>-23 Ekim 2017 Pazartesi, 22:06:06

⁹⁶ Kâmuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1988, s. 191-217.

⁹⁷<http://mamasyria.blogspot.com/2016/05/bir-zamanlar-musta-ermeni-egitim.html>-23 Ekim 2017 Pazartesi, 22:06:06.

⁹⁸Adnan Şişman **XX. YY Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri**, AKDYK, ATAM, Ankara, 2006, s. 6.

⁹⁹ Şinasi Gündüz, “Misyonerlik” Mad., **DİA**, C 30, İstanbul, 2005, s. 193.

¹⁰⁰ Adnan Şişman, **a.g.e.**, s. 6.

¹⁰¹ Şinasi Gündüz, **a.g.mad.**, s. 197.

¹⁰² Adnan Şişman, **a.g.e.**, s. 7.

¹⁰³ Davut Kılıç, **Osmanlı Ermeniler Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler**”, AKDYK, ATAM, Ankara, 2006, s. X-XIII.

¹⁰⁴ Davut Kılıç, **a.g.e.**, s. X-XIII.

2.2.6.1. Amerikan Misyoner Mektepleri

1830 yılında Osmanlı Devleti ile ilk ticaret anlaşmasını yaparak, “en ziyade müsaadeye mazhar devlet (en çok kayırlan ülke) statüsü ile Osmanlı ülkesinde kapitülasyon haklarından en çok yararlanan devlet konumuna gelen Amerika Birleşik Devletleri¹⁰⁵, Anadolu’yu, ileride ele geçirmeyi düşündükleri Asya’nın anahtarı olarak görerek, Osmanlı coğrafyasında “*American Board of Commisioners for Foreign Missions /Amerikan Yabancı Misyön Temsilcileri Birliği*”(ABCFM veya BOARD) adlı protestan teşkilatı ile misyonerlik çalışmalarını başlatmıştır. Bu misyonerler, uzun yıllar süresince tüm Osmanlı coğrafyasını ev ev gezerek, Osmanlı tebaasının ekonomik, dinî ve coğrafi yapısını araştırmış, halkın psikolojik ve eğitim durumunu, kültürel ve sosyal yapısını tahlil eden raporlar hazırlamışlardır.¹⁰⁶ Orta ve Doğu Anadolu’da fakir halka ilk bakışta sağlık kuralları öğretmek, sağlık imkânları götürmekle başlayan misyonerler, eğitimde okuma-yazma düzeyini hedeflemişlerdi. Bu çalışmaları başarılı olunca da okullaşma faaliyetlerine girişmişlerdir.¹⁰⁷ ABCFM ’in Harput’taki Doğu Türkiye misyonu içinde Bitlis’ deki istasyona bağlı olarak faaliyet gösteren Muş’taki misyoner okullarında Ermeni tebaanın çocukları eğitime tabi tutularak bunlar için 8 ayrı Amerikan erkek ve kız mektebi açılmıştır. Bu eğitim faaliyetleri, 1861 yılında Amerikan Erkek Mektebi’nin açılmasıyla başlamış, bunu 1889 yılına kadar diğer mekteplerin açılması izlemiştir. (TABLO-3) Fakat açılan bu okullar ruhsatsızdı¹⁰⁸.

1893 TARİHİNDE MUŞ'TA BULUNAN PROTESTAN AMERİKAN OKULLARI ¹⁰⁹				
NO	OKULUN YERİ	OKULUN İSMİ	TESİS TARİHİ	AÇIKLAMALAR
1	Muş Kazası	Amerikan Erkek Mektebi	H.1276/M. 1861	Ruhsatsız**
2	Muş Kazası	Amerikan Kız Mektebi	H.1303/M.1887-1888	Ruhsatsız**
3	Muş, Mogunk/Muğurnik/ Mongok Köyü*	Amerikan Erkek ve Kız Mektebi	H.1286/M.1870-1871	Ruhsatsız
4	Muş, Pezgovank ¹¹⁰ / Derkevank/ Tırkevank köyü*	Amerikan Erkek ve Kız Mektebi	H.1288/M.1872-1873	Ruhsatsız
5	Muş, Hevadrik /Havadorik Köyü*	Amerikan Erkek ve Kız Mektebi	H.1278/M.1862-1863	Ruhsatsız
6	Pulanık/Bulanık Kazası, Şeyh Yakup Köyü*	Amerikan Erkek ve Kız Mektebi	H.1286/M.1870-1871	Ruhsatsız
7	Pulanık/Bulanık Kazası Pohçalı/Bohçalı Köyü*	Amerikan Erkek ve Kız Mektebi	H.1278/M.1862-1863	Ruhsatsız
8	Pulanık/Bulanık Kazası, Leyez/Liz Köyü *	Amerikan Kız Mektebi	H.1304/M.1888-1889	Ruhsatsız

¹⁰⁵ Davut Kılıç, **a.g.e.**, s. 89.

¹⁰⁶ Adnan Şişman, **a.g.e.**, s. 29-30.

¹⁰⁷ Adnan Şişman, **a.g.e.**, s. 91-92.

¹⁰⁸ 1894’de Osmanlı sınırları dâhilindeki gayrimüslimlerin öğrenim gördüğü 4.572 okuldan 4.074 tanesi ruhsatsızdır. Konu için bkz. Ayşe Zamacı, **a.g.m.**, s. 79.

¹⁰⁹ Ebru Esenkal, **Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2007, s. 118.

* Yer isimlerinin günümüzdeki okunuşları bu şekildedir.

** Adnan Şişman, bu okullardan Muş Merkez Kazasındaki Erkek ve Kız mekteplerinin ruhsatlı olduğunu belirtmektedir. Konu için bkz. Adnan Şişman, **a.g.e.**, s. 71.

¹¹⁰ Ebru Esenkal’ın “Pezgovank” diye belirttiği köy, “Tırkevank (Donatım)” köyü olmalıdır. Zira bu köyle beraber Merkezde Amerikan okullarının olduğu Mongok (Soğucak) ve Havadorik (Cevzlidere) köyleri, bu köyle yan yanadırlar.

TABLO-3 1893 Tarihinde Osmanlı Devleti'nde Bulunan Protestan Amerikan Okulları**2.2.6.2. Alman Misyoner Mektepleri**

II. Meşrutiyet'ten sonra Muş'taki Protestan Alman misyonerlerin (*Deutschen Hilbundes für chirstliches Liebeswerk im Orient Orient/Doğu'da Hristiyan Şefkati için Alman Yardım Birliği*) cemaatinin maddi desteğiyle Muş'ta 1913 yılında bir yetimhane açılmıştır. Kız ve erkek öğrenciler için birer Alman İbtidai Mektebi açılmış ve toplam 198 öğrenci (60 erkek ve 53 kız öğrenci yetimhanede ve 95 öğrenci şehirde olmak üzere) eğitim görmeye başlamıştır. Burada 7 öğretmen görev yapmakta olup, bu öğrencilere 4. sınıftan itibaren Almanca eğitimi verilmiştir. Ruhsatlı olarak açılan bu Protestan mektepleri¹¹¹şunlardır;

Mevki	Mektebin İsmi	Ruhsat Durumu
Muş -Merkez	Alman Erkek İptidai Mektebi	Ruhsatlı
Muş-Merkez	Alman Kız İptidai Mektebi	Ruhsatlı

TABLO-4 Muş Sancağı'ndaki Protestan Alman Misyoner Mektepleri**SONUÇ**

Osmanlı Devleti'nin topraklarına katıldığı 1514'den beri Osmanlı yönetimi altındaki Muş Sancağı, klâsik eğitim kurumları olan Sıbyan mekteplerini, medreseleri, tekke ve zaviyeleri bünyesinde barındırmaktadır. Tanzimat öncesinde Muş sancağında eskiden beri medrese düzeyinde eğitim yapılmakta olup özellikle Bulanık'taki köklü ve eski olan medreseler buna öncülük etmişlerdir. Bu medreselerin yanında bir o kadar köklü geçmişe sahip tekke ve zaviyeler, yaygın eğitim kurumları olarak Muş bölgesinde halk kitleleri arasında büyük işlev görmüşlerdir. Tanzimat'tan sonra batılı tarzda eğitimin Osmanlı eğitim sisteminde yer edinmeye başlaması ve 1869 Maârif Nizamnâmesi'nin yürürlüğe girmesi ile taşradaki maârif çalışmalarında hareketlilik meydana gelmiştir. Bunun neticesinde 1870-1871 yılları arasında Muş'ta ilk Rüşdiye açılmıştır. Sultan II. Abdülhamid döneminde eski usûlden yeni usûle dönüştürülmeye çalışılan sıbyan mekteplerinin sayısında bir artış olmuştur. 1892'ye gelindiğinde Muş Sancağı ve kazalarında 60 sıbyan mektebi,1 Rüşdiye ve 1 Neharî İdâdî mektebi ve bir kütüphâne bulunmakta olup, eğitim faaliyetlerinin idâresi sancak merkezindeki maârif meclisi tarafından yürütülmüştür. Hükümet tarafından, malî yönünün hafif, usûl-ü cedîde öğretiminin etkili ve siyasî yönünün faydalı olacağı düşünülerek, Muş Sancağı'nda merkez ile kazalara bağlı nahiye ve köylerde 13 ayrı eğitim bölgesi oluşturulmuş, 13 ibtidaî mektebi açılmıştır.1902'de de Muş'ta ilk İnâs (Kız) İbtidai Mektebi eğitim ve öğretime geçmiştir. Sultan II. Abdülhamid'in 1909'da gidişiyile iktidara gelen İttihat ve Terakkî yönetimi onun eğitim politikasını devam ettirememiştir. Nitekim 1910 yılındaki Muş sancağı dâhilindeki erkek ibtidaî mektebi sayısı (13) iken, bir İnâs (Kız) Mektebi ve bir tane de husûsî erkek ibtidaî mektebi olmak üzere (4)'e inmiştir. Muş Sancağı dâhilinde gayrimüslimlerin eğitim faaliyetleri 1863 Ermeni Nizamnâmesiyle başlamıştır. Ermeniler, millî kimliklerini muhafaza edecek bir eğitim sistemi uygulamışlar ve finansmanını da Ermeni eğitim kurumları, Patrikhane, kiliseler, çeşitli hayırsever kuruluşlar ve bireysel olarak bağışçılar sağlamışlardır. Üç ayrı mezhebe bölünmüş olan Ermenilerin, 1892-1893'de sancakta 24 Gregoryen, birer Katolik ve Protestan mektepleri bulunuyordu. 1902'de Muş Sancağı'nda Müslümanların devlet desteği ile 6 ibtidaî (birisini özel),1 Rüşdiye ve 1 İdâdî mektebi varken,

¹¹¹ Adnan Şişman, a.g.e., s. 328-329.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

Ermenilerin beş (5) mahalle mektebi ve bunun dışında 1913-1914 yıllarında 79 köyünde okul vardır. Bu dönemde Amerikalı ve Alman Misyonerler, Muş Sancağı'nda merkez kazada, diğer kaza ve köylerinde ermeni çocuklarının gittikleri erkek ve kız iptidâî mektepleri açmışlardır. Amerikalıların 8 tane, Almanların 2 tane açtıkları bu misyoner mektepleri, faaliyetlerine 1914'e kadar devam etmişlerdir.

KAYNAKÇA

1.Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, MF.MKT.1138.60.

BOA, DH.MKT./2139-10-0.

BOA, MF.MKT.1067.51.

BOA, MF.MKT.1184.67.

2.Salnâmeler

H.1317 / M.1899-1900 Maarif Salnâmesi

H.1318 / M.1900-1901 Maarif Salnâmesi.

H.1288 / M.1871 Erzurum Vilayet Salnâmesi

H.1289 / M.1872 Erzurum Vilayet Salnâmesi.

H.1290 / M.1873 Erzurum Vilayet Salnâmesi.

H.1291 / M.1874 Erzurum Vilayet Salnâmesi.

H.1292 / M.1875 Erzurum Vilayet Salnâmesi.

H.1310 / M.1892-1893 Bitlis Vilayet Salnâmesi.

H.1316 / M.1898-1899 Bitlis Vilayet Salnâmesi.

H 1317 / M.1899-1900 Bitlis Vilayet Salnâmesi.

H.1318 / M.1900-1901 Bitlis Vilayet Salnâmesi.

3.Kaynak Eserler, Araştırma ve İncelemeler

BALTACI, Cahit, "Osmanlı Devleti'nde Eğitim ve Öğretim", **Türkler**, XI, 2002, s. 455.

BORAN, Ali & KULAĞUZ, Bülent Nuri, "Doğu Anadolu Yerel Beylerinden Alaaddin Bey'in Yaptırdığı Camiiler", **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 1, Van, 2000, s. 53-75.

BOZKURT, Nebi, "Medrese" Mad., **DİA**, C 28, İstanbul, 2003, s. 323-324.

CİVELEK, Yakup, "Klasik Bir Kurumun Modern Bir Dünyada Var Olabilirliği (Günümüz Dünyasında Medreselerin Yaşayabilmesinin Yolu/Yöntemi)", **Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler. Uluslararası Sempozyum Bildirileri**, C I, 05-07 Ekim 2012, Muş-Türkiye, s. 167-168.

DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlı Türkçesi Lûgatı**.

ERGİN, Osman, **Türk Maârif Tarihi**, C 1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

ESENKAL, Ebru, **Yabancı Ülkeler Tarafından Osmanlı Coğrafyasında Açılan Okullar**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış yüksek Lisans Tezi, Edirne, 2007.

GÜNDÜZ, Şinasi; “Misyonerlik” Mad., **DİA**, C 30, İstanbul, 2005, s. 193-199.

GÜRÜN, Kâmuran, **Ermeni Dosyası**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1988.

<http://mamasryria.blogspot.com/2016/05/bir-zamanlar-musta-ermeni-egitim.html>, 23Ekim 2017 Pazartesi, 22:06:06’da site ziyaret edilmiştir.

KILIÇ, Davut, **Osmanlı Ermeniler Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler**, AKDYK, ATAM, Ankara, 2006.

KODAMAN, Bayram, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, TTK Bas., Ankara, 1999.

MERT, Talip, “Sivas İdadisi ve Sivas Sultanîsi’nden Sivas Lisesi’ne”, **Hayat Ağacı, Şehir Kültürü Dergisi**, S 23, Sivas, 2013, s. 47.

Muş İl Yıllığı 1989, İstanbul, 1989.

Muş Kültür ve Turizm Rehberi, Muş Valiliği İl Kült. ve Turizm Müd., İstanbul, 2006.

OCAK, Ahmet Yaşar, “Zaviyeler”, **Vakıflar Dergisi**, C XII, Ankara, 1978, s. 247-268.

ÖZTÜRK, Cemil, “Rüşdiye” mad., **DİA**, C 35, Ankara, 2008, s. 300-303.

PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih ve Deyimleri Sözlüğü**, C 3.

SALMAN, Hacı, **İdadî Mektepleri’nin Tarihsel Gelişimi**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005.

SALMAZZEM, Mehmet, “**Mollakent Medresesi, Müfredatı ve Okutulan Tefsir Kitapları**”, Mollakent, Anadolu’da Kadim Bir Kültür ve Medrese Merkezi, Gece Kitaplığı Yay., Ankara, 2018.

SAMİ, Şemseddin, **Kamûsû’l-Alâm**, C 6, İstanbul, 1898.

SOMEL, Selçuk Akşin, “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi”, **Tarih ve Toplum: Yeni Yaklaşımlar**, 2007, No.5, s. 71-92.

SÖYLEMEZ, Mehmet Mahfuz & DEMİR, Abdullah, **Arşiv Belgeleri Işığında Halveti Şeyhi Molla Hasan Banukî ve Zaviyeleri**, Araştırma Yayınları, Ankara, 2010.

TARİH VE KÜLTÜR BAĞLAMINDA MUŞ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

ŞİŞMAN, Adnan, **XX. YY Başlarında Osmanlı Devletinde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri**, AKDYK, ATAM, Ankara, 2006.

TAŞDEMİRCİ, Ersoy, “Türk Eğitim Tarihindeki Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar”, **Kayseri Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, s. 13-30.

TAŞKIN, Ünal, “Maarif Salnâmelerinde Mamuratülaziz”, **International Journal of Social Science**, (**Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**), Mart 2013, Volume 6/3, s. 1327-1358.

TBMM Albümü 1920-2010, C I-1920-1950, 1.Kısım, Nisan 2010.

YILMAZ, Bilal, **Muş Vakıfları**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüz. Yıl Üniv., Van, 2009.

ZAMACI, Ayşe, “Vilâyât-ı Sitte’de Ermeni Okulları ve Faaliyetleri”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 11, S 1, Haziran 2009, s. 69-85.